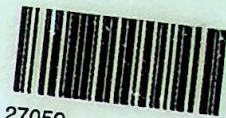

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Anis B. o' Binding Area
Karachh Mohalla, L. H. L. Road
JAWALAPUR

AT TO BE BOUND

सन्दर्भ ग्रन्थ
REFERENCE BOOK

27059

श्रीमान श्री. नानलाल कपूरजी महोदय
सप्रेम लेख

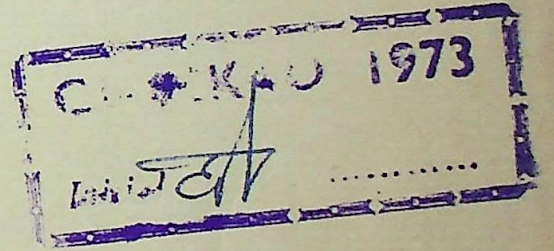
दिनी. फोगेजी गुजराती

27059

भगवताऽऽत्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाग्निवेशेन तन्त्रिता
चरकहृदयलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

साम्बय-हिंदी-गुर्जर-आङ्गलेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठाग्रैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे
श्री गुलाबकुंवरबा आयुर्वेदिक सोसायटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

चतुर्थः खण्डः

शकाब्दः १८७१, ख्रिस्ताब्दः १९४९, विक्रमाब्दः २००५

मूल्यम् ७५ रूप्यकाः

४००० प्रतयः

सर्वस्वाम्यसंकलिता

श्री जामनगरे आयुर्वेद मुद्रणालये मुद्रापिता

THE CARAKA SAMHITĀ

EXPOUNDED BY THE. WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASU
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒŚA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIDHABALA

VOLUME IV

EDITED AND PUBLISHED

IN

SIX VOLUMES

WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH

BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY

JAMNAGAR

INDIA

POPULAR EDITION

1949.

RUPEES 75/-

First Impression 1949

4000 Copies

Copyright Reserved

Printed in India
At The Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR,
By Gunvantrai Acharya

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका ।

१६ पाण्डुरोगचिकित्सितम्

१-२	पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रमः	१९२१
३	पाण्डुरोगस्य भेदाः	१९२१
४-६	संप्राप्तिः	१९२१-२२
७-११	निदानम्	१९२२-२३
१२	पूर्वरूपम्	१९२३
१३-१६	सामान्यलक्षणम्	१९२३-२४
१७-१८	वातजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे	१९२४
१९-२२	पित्तजपाण्डुरोगस्य	१९२५
२३-२५	श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य	१९२६
२६	साक्षिपातिकपाण्डुरोगस्य	१९२६
२७-३०	मृज्जपाण्डुरोगस्य	१९२७
३१-३३	पाण्डुरोगस्यासाध्यलक्षणम्	१९२६-२८
३४-३६	कामलाया निदानं लक्षणं	१९२६
३७	कुम्भकामलाया लक्षणम्	१९२९
३८	कामलाया असाध्यलक्षणम्	१९२९
३९-४०	कामलापाण्डुरोगयोः संशोधनम्	१९३०
४१-४२	अन्नपानम्	१९३०
४३	स्नेहनम्	१९३०-३१
४४-४६	पाण्डुरोगे दाडिमाद्यं घृतम्	१९३१
४७-४९	कटुकायं	१९३१
५०	पथ्याघृतम्	१९३२
५१	दन्तौघृतम्	१९३२
५२	द्राक्षाघृतम्	१९३३
५३	हरिद्रादिघृतम्	१९३३
५४-५५	अन्यौ घृतयोगो	१९३३
५५-५९	संशोधनम्	१९३४-३५
६०-६२	विशालादिफाण्टः	१९३५
६२-६९	कतिपययोगाः	१९३५-३७
७०-७१	नवायसचूर्णम्	१९३७
७२-७३	मण्डू रवटकाः	१९३७-३८

८०-८६	पाण्डुरोगे योगराजः	१९३९-४०
८७-९२	शिलाजतुवटकाः	१९४०-४२
९३-९६	पुनर्नवासण्डूरम्	१९४२
९७	दाव्यादिदेहः	१९४२
९८	कामलाहरौ योगौ	१९४३
९९	त्रिफलाद्यो देहः	१९४३
१००-१०१	धान्यबलेहः	१९४३
१०२-१०४	मण्डूरवटकाः	१९४३-४५
१०५	गौडोरिष्टः	१९४५
१०६-११०	वीजकारिष्टः	१९४५-४६
१११-११३	धान्यरिष्टः	१९४६-४७
११४	पाण्डुरोगमलयोः पानाहारे तोयम्	१९४७
११५-११६	दोषापेक्षिणी चिकित्सा	१९४७
११७	मृज्जपाण्डुरोगस्य चिकित्सा	१९४८
११८-१२०	मृज्जपाण्डुरोगे व्योषाद्यं घृतम्	१९४८-४९
१२१-१३१	कामलायामावस्थिञ्जी चिकित्सा	१९४९-५१
१३२-१३३	हलीमकस्य लक्षणम्	१९५१
१३४-१३७	चिकित्सा	१९५२
१३८-१३९	अध्यायोक्तविषयाः	१९५२-५३

१७ हिक्काश्वासचिकित्सितम्

१-५	हिक्काश्वासचिकित्सितोपक्रमः	१९५३-५४
६-९	हिक्काश्वासयोः शीघ्रं प्राणहरत्वं तत्र हेतुश्च	१९५४-५५
१०-१७	निदानं संप्राप्तिश्च	१९५५-५७
१८-२०	पूर्वरूपानि	१९५७
२१-२६	महाहिक्काया लक्षणम्	१९५७-५९
२७-३०	गम्भीराख्यहिक्कायाः लक्षणम्	१९५९
३१-३३	व्यपेताख्यहिक्कायाः	१९५९-६०
३४-३७	क्षुद्राख्यहिक्कायाः	१९६०-६१
३८-४१	अन्नजहिक्कायाः	१९६१-६२

पृष्ठाङ्कः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

चिकित्सास्थानम्

३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६३-६४ वातकासे कतिपययोगाः	२००२	१६३-१६४ ,, कासमर्दादिघृतम्	२०२५
६५-६८ ,, धूमपानम्	२००२-०३	१६५-१६७ ,, कतिपयघृतयोगाः	२०२५-२६
६९-७० ,, मनःशिलादिधूमः	२००३	१६८-१६९ ,, हरीतकीऋहः	२०२६
७१-७२ ,, प्रपौण्डरीकादिधूमवर्तिः	२००३-०४	१७०-१७३ ,, कतिपयलेहयोगाः	२०२७
७३-७४ ,, मनःशिलादिधूमवर्तिः	२००४	१७४-१७५ ,, पद्मकादिहलेहः	२०२७-२८
७५ ,, इक्षुदीवगादिधूमः	२००४	१७६-१८१ ,, जीवन्त्यादिहलेहः	२०२८-२९
७६-८२ ,, अन्नपानम्	२००४-०६	१८१-१८९ ,, अन्नपानम्	२०२९-३१
८३-८६ पित्तकासे चिकित्साक्रमः	२००६-०७	१९० ,, कासभेषज्यसंग्रहः	२०३१
८७-८९ ,, लेहयोगाः	२००७	१९१ ,, अध्यायोक्तविषयाः	२०३१-३२
९० ,, शर्करादिरेहः	२००८		
९१ ,, मृद्रीकादिहलेहः	२००८		
९५-९३ ,, त्वगादिहलेहः	२००८		
९४-९५ ,, पिप्पल्यादिहलेहः	२००९		
९६-९९ ,, अन्नपानम्	२००९-१०		
१०० पित्तकासे शरादिपञ्चमूलक्षीरम्	२०१०		
१०१-१०२ ,, स्थिरादिक्षीरम्	२०१०		
१०३-१०७ ,, कतिपययोगाः	२०११-१२		
१०७ १११ कफकासे चिकित्साक्रमः	२०१२-१३		
११२-११३ ,, कटुकलाशिकाथः	२०१३		
११४ ,, पाठादियोगः	२०१३		
११५ ,, नागरादियोगः	२०१३		
११६ ,, पिप्पलीप्रयोगः	२०१४		
११७-१२२ ,, कतिपययोगाः	२०१४-१५		
१२३-१२४ ,, दशमूलादिघृतम्	२०१५		
१२५-१२८ ,, कण्टकारीघृतम्	२०१६		
१२९ ,, कुलत्थादिघृतम्	२०१६-१७		
१३० ,, धूमयोगाः	२०१७		
१३१-१३३ ,, दोषापोक्षणी चिकित्सा	२०१७-१८		
१३४ क्षतकासे चिकित्साक्रमः	२०१८		
१३५-१३७ ,, पिप्पल्यादिहलेहः	२०१८-१९		
१३८-१४३ ,, आवस्थिकी चिकित्सा	२०१९-२०		
१४४ ,, धूमयोगाः	२०२०		
१४५-१४८ ,, द्विमेदादिधूमवर्तिः	२०२१		
१४९-१५७ क्षयकासे चिकित्साक्रमः	२०२२-२४		
१५८-१६० ,, द्विपञ्चमूलादिघृतम्	२०२४		
१६१-१६२ ,, गुडच्युदादिघृतम्	२०२५		
		१९ अतिसारचिकित्सितम्	
		१-२ अतिसारचिकित्सितोपक्रमः	२०३२
		३-४ अतिसारस्य प्रागुत्पत्तिः	२०३२-३४
		५ वातातिसारस्य निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	२०३४-३५
		६ पित्तातिसारस्य ,,	२०३५-३६
		७ श्लेष्मातिसारस्य ,,	२०३६-३७
		८-१० सन्निपातातीसारस्य ,,	२०३८-४१
		११-१३ भयशोकातीसारयोः लक्षणम्	२०४१-४२
		१४-११ आमातिसारे संग्रहणौषधनिषेधः	२०४२-४३
		१८ ,, अनुलोमनाथै	
		हरीतकीयोगः	२०४३
		१९-२२ ,, प्रमथ्याः	२०४३-४४
		२३-४१ अतिसारे अन्नपानम्	२०४४-४८
		४२ गुदभ्रंशचिकित्सा	२०४८
		४३ गुदभ्रंशे चाङ्गेरीघृतम्	२०४८
		४४ ,, चवगादिघृतम्	२०४८
		४५ ,, अनुवासनम्	२०४९
		४६ ,, संप्रवेशनम्	२०४९
		४७-४९ वातातिसारे आवस्थिकी चिकित्सा	२०४९-५०
		५० पित्तातिसारे चिकित्साक्रमः	२०५०-५१
		५१-५५ ,, कतिपययोगाः	२०५१-५२
		५६-६० ,, अन्नपानम्	२०५२
		६१-१२ ,, अनुवासनम्	२०५४
		६३-६८ ,, पिच्छावस्तिः	२०५४-५५

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६९-७० रक्तातिसारलक्षणम्	२०५५-५६	११ विसर्पस्य निरुक्तिः	२०८५
७१-८६ रक्तातिसारचिकित्सा	२०५६-५९	१२-१४ " भेदाः	२०८५-८६
८७-९२ पित्तातिसारे गुदवलीपाकचिकित्सा	२०५९-६०	१५ " दोषद्वयसंप्रहः	२०८६
९३-१०१ रक्तातिसारे चिकित्साक्रमः	२०६१-६३	१६-२२ " साध्यान्यनिदानम्	२०८६-८७
१०२-१०३ श्लेष्मातिसारे चिकित्साक्रमः	२०६३	२३-२४ " साध्यामाध्यलक्षणम्	२०८७-८८
१०३-१२० श्लेष्मातिसारघ्नाः कतिपयोगाः	२०६३-६६	२५-२७ " वाङ्माभ्यन्तराश्रयभेदेन द्वैविध्यम्	२०८८
१२१-१२२ अतिसारे वातादिचिकित्साक्रमः	२०६६-६७	२८ असाध्यविसर्पलक्षणम्	२०८९
१२३ अध्यायोक्तविषयाः	२०६७	२९-३० वातविसर्पस्य निदानलक्षणे	२०८९-९०
		३१-३२ पित्तविसर्पस्य	२०९०-९१
२० छर्दिविचिकित्सितम्		३३-३४ कफविसर्पस्य	२०९२-९३
१-२ छर्दिविचिकित्सितोपक्रमः	२०६८	३५-३६ अग्निविसर्पस्य	२०९३-९५
३-४ छर्दिविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः	२०६८	३७-३८ कर्दमविसर्पस्य निदानलक्षणे	२०९५-९६
५ छर्देः भेदाः	२०६८	३९ ग्रन्थिविसर्पस्य	२०९७-९८
६ छर्देः पूर्वरूपम्	२०६९	४० उपद्रवस्य लक्षणम्	२०९८
७-९ वातच्छर्देः निदानलक्षणे	२०६९-७०	४० " आशुप्रतिकारोपदेशः	२०९८
१०-११ पित्तच्छर्देः	२०७०-७१	४१ साक्षिपातिकविसर्पलक्षणम्	२०९९
१२-१३ कफच्छर्देः	२०७१	४२ विसर्पाणां साध्यामाध्यविचारः	२०९९
१४-१५ सन्निपातच्छर्देः	२०७१-७२	४३-५० विसर्पेषु चिकित्सासूत्रम्	२१००-०२
१६-१७ छर्देरुपद्रवाः	२०७२-७३	५१-५३ विसर्पे वमनम्	२१०२
१८ द्विष्टार्थनायाश्छर्देः निदान- लक्षणे	२०७३	५४ विसर्पघ्नाः कषाययोगाः	२१०२
१९ छर्देरसाध्यलक्षणम्	२०७३	५५-५६ विसर्पे किराततिकादिकषायः	२१०३
२०-२५ वातच्छर्द्याश्चिकित्सा	२०७३-७५	५७ " प्रपौण्डरीकादिकाश्चः	२१०३
२६-३३ पित्तच्छर्द्याश्चिकित्सा	२०७५-७८	५८ " द्रक्षादिशीतकषायः	२१०३
३४-३९ कफच्छर्द्याश्चिकित्सा	२०७८-७९	५९-६१ " षटोलादिकषायः	२१०४
४० सन्निपातच्छर्द्याश्चिकित्सा	२०८०	६२-६७ " विरेचनम्	२२०४-०५
४१-४४ मनोभिघातजच्छर्द्याश्चिकित्सा	२०८०-८१	६८-७० " रक्तसावः	२१०५-०६
४५ छक्षुपद्रवचिकित्सा	२०८१	७१ " प्रदेहयोगाः	२१०६
४६-४७ विप्रवृत्तच्छर्दिविचिकित्सा	२०८१-८२	७२ " उदुम्भरादिप्रदेहः	२१०६
४८ अध्यायोक्तविषयाः	२०८२	७३ " न्यग्रोधपादपादिलेपः	२१०७
		७४ " काळीयादिप्रलेपः	२१०७
२१ विसर्प चिकित्सितम्		७५ " शाद्वलादिप्रदेहः	२१०७
१-२ विसर्पचिकित्सितोपक्रमः	२०८३	७६ " सारिवदिप्रलेपः	२१०७
३-१० विसर्पविषय अग्निवेशस्य प्रश्नाः	२०८३-८४	७७ " नलदादिप्रलेपः	२१०७-०८
		७८-९७ " प्रदेहयोगाः	२१०८-१२
		९८-१०७ प्रलेपविषये कर्तव्याकर्तव्योपदेशः	२११२-१४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१०८-११४ विसर्पे क्षणपानम्	२११४-१६	६३ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२१४०
११५ ,, वर्ज्यानि	२११६		
११६-११७ ,, दोषमेहन चिकित्सा	२११६-१७		
११८-१२८ ग्रन्थिविसर्पस्य चिकित्सा	२११७-२२	२३ विषचिकित्सितम्	
१२९-१४० गलगण्डचिकित्सा	२१२२	१-३ विषचिकित्सितोपक्रमः	२१४०
१४१-१४३ विसर्पे रक्तमोक्षणप्रशंसा	२१२२-२३	४-५ विषस्य प्रागुत्पत्तिः निरुक्तिश्च	
१४४-१४६ अध्यायोक्तविषयाः	२१२३-२३	६-७ ,, योनिप्रभावादि	२१४९
		७-८ वर्षासु विषस्य तीक्ष्णत्वम्	
		शरदि मन्दवीर्यत्वम् च	२१४१-४२
२२ तृष्णारोगचिकित्सितम्		९-१० जङ्गमविषस्य भेदाः	२१४२
१-३ तृष्णाचिकित्सितोपक्रमः	२१२४	११-१३ स्थावरविषस्य	२१४२-४३
४-७ तृष्णानां निदानं संप्राप्तिश्च	२१२४-२५	१४ गरविषलक्षणानि	२१४३
८ ,, पूर्वरूपं सामान्य- लक्षणं च	२१२५	१५ जङ्गमविषलिङ्गानि	२१४३
९-१० तृष्णानामुपद्रवाः	२१२५-२६	१६ स्थावरविषलिङ्गानि	२१४३
११-१२ वाततृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणम् च	२१२६	१७ जङ्गमस्थावरोभयविषप्रभावः	२१४३-४४
१३-१४ पित्ततृष्णायाः ,,	२१२६-२७	१८-२१ मनुष्यशरीरे विषस्य सप्तवेगानां पृथग्लक्षणानि	२१४४
१५ आमजतृष्णायाः ,,	२१२७	२२-२३ पशुपक्षिशरीरे विषवेगस्य लक्षणानि	२१४५
१६ क्षयजतृष्णायाः ,,	२१२७	२४-२७ विषस्य दशगुणाः	२१४५-४६
१७ उपसर्गजतृष्णायाः ,,	२१२७-२८	२८-३० दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्य विषं यत्करोति	२१४६-४७
१८ असाध्यतृष्णायाः लक्षणम्	२१२८	३१ दूषीविषस्य लक्षणम्	२१४७
१९-२९ तृष्णायां वातपित्तयोर्हेतुत्वम्	२१२८-२९	३२ विषं यथा मारयति	२१४७-४८
२२ तृष्णायां शीतजलं देयम्	२१२९	३३-३४ विषमृतस्य लिङ्गानि	२४१८
२३ उष्णकान्तस्य साहसाशीतजलदान- निषेधः	२१२९	३५-३७ विषस्य चतुर्विंशत्युपक्रमाः	२१४८-४९
२४ सर्वतृष्णानामनिलपित्तक्षयजत्वम्	२१२९	३८ विषे वेणिकावन्ध- निष्पीडनो- त्कर्तनानि	२१४९
२५-३९ तृष्णायाः सामान्यचिकित्सा	२१३०-३३	३९ ,, चूषणम्	२१४९
४० तृष्णाया वैशेषिकी चिकित्सा	२१३३-३४	४०-४१ ,, रक्तस्रावणं प्रदेहसेकाः	२१४९-५०
४१-४६ पित्तजतृष्णायाः ,,	२१३४-३५	४२-४५ ,, देशच्छेदचूषणारिष्टा दाह विस्त्रावण-वमन- विरेकाः	२१५०-५१
४७-४९ कफजतृष्णायाः ,,	२१३५-३६	४६-५० सप्तविषवेगानां चिकित्सा	२१५-१५२
५० क्षयजतृष्णायाः ,,	२१३६	५१-५३ विषहरा अगदयोगाः	२१५२-५३
५१-५६ मयजतृष्णायाः ,,	२१३६-३८	५४-६० मृतसंजीवनोऽगदः	२१५३-५५
५७-६१ शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं कुत्र वा वर्ज्यम्	२१३८-३९	६१ विषे मन्त्रयोगः	२१५५
६२ तृष्णायाः शीघ्रप्रतिकार्यत्वम्	२१३९		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६२-६४	दोषस्थानभेदेन विषचिकित्सा	१५२	कणभद्रेष्टलक्षणम्
६५-६७	विषसंक्रमणार्थमुपधानम्	१५३	उच्चैर्दृष्टलक्षणम्
६८	विषे लक्षणम्	१५४	सविषमण्डूकदण्डलक्षणम्
६९	अञ्जनम्	१५५	सविषमत्स्य-अलौकोदण्डलक्षणम्
७०-७६	गन्धहस्तिनामागदः	१५६	गृहगोघ्ना-शतपदीदण्डलक्षणम्
७७-९४	महागन्धहस्तिनामागदः	१५७	मशकदण्डलक्षणम्
९५-९७	अगदाः	१५८	मक्षिकादण्डलक्षणम्
९७-१००	धूमागदाः	१५९-१६०	स्थान काल-स्वभाव-प्रदेशैः
१०१-१०४	क्षारागदः	१६१-१६४	सर्पदण्डानामसाध्यत्वम्
१०५-१०७	विषप्रदातुर्लक्षणानि	१६५-१६६	सर्पाणां कालादि भेदेन तीक्ष्ण-
१०८-११५	सविषजलक्षणम्	१६७	मन्दविषत्वम्
११६-१२०	सविषदन्तपवन शिरोभ्यङ्गाञ्जन- स्नानोदकोत्सादन-वस्त्रालंकार- वर्णक-भू-पादुकाध्वजवर्मकेतु- शयनासनमाल्यलक्षणम्	१६८	कीटानां वातोत्पत्त्यादित्वम्
१२०	सविषधूमलक्षणम्	१६९	वातिकविषलक्षणम्
१२१	सविषजललक्षणम्	१७०-१७४	पैतिकविषलक्षणम्
१२२-१२३	स्थानविशेषे विषे चिकित्सा	१७५-१७६	श्लेष्मिकविषलक्षणम्
१२४-१२६	सर्पभेदाः तेषां लक्षणानि च	१७७-१७८	कीटविषचिकित्सा
१२७	दर्वाकरकृतदंशलक्षणम्	१७९-१८०	सविषकुङ्कुमादिदण्डलक्षणम्
१२८	मण्डलिकृतदंशलक्षणम्	१८१-१८२	सविषदंशस्य निर्विषदंशस्य च
१२९	राजिलकृतदंशलक्षणम्	१८३	लक्षणम्
१३०-१३३	सर्पाणां पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन लक्षणानि	१८४	विषे द्विदिहाह प्रसेकयोः चिकित्सा
१३३	गर्भिण्या सूतया च दण्डस्य लक्षणम्	१८५	शिरोगते
१३४	गौवेरकलक्षणम्	१८६	अक्षिगते
१३५	सर्पदंशानामाकृतिभेदेन मृदु दारुणत्वम्	१८७	कण्ठगते
१३६	सर्पाणामवस्थाभेदेन तीक्ष्णविषत्वम्	१८८	आमाशयगते
१३७-१३९	सर्पविषं कस्यां दंष्ट्रायां तिष्ठति	१८९	रसगते
१४०	सर्पविषमूत्रजाः कीटाः	१९०-१९१	रक्तगते
१४१-१४३	सविषकीटदण्डलक्षणम्	१९२-१९५	मांसगते
१४४-१४६	लूतादण्डलक्षणम्	१९६	विषे कतिपयसिद्धयोगाः
१४७-१४८	मूषिकविषलक्षणम्	१९७	मांस्यादियोगः
१४९	कृकलासकदण्डलक्षणम्	१९८	चन्दनादियोगः
१५०-१५१	वृश्चिकदण्डलक्षणम्	१९९	सिन्धुवारादियोगः
		२००-२०४	मज्जिष्ठादियोगः
			व्योषादियोगः
			गृहधूमादियोगः
			कीटविषे लेपाः
			लूताविषे सिद्धयोगाः

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२०५ मूषकविषे अगदः	२१९१	७९-८४ मद्यपाने सुखाः सहायाः	२२२०-२१
२०६-२०७ वृश्चिकादिविषे अगदः	२१९१	८५-८७ के चरेण के च शीघ्रं मायन्ति	२२२१-२२
२०८-११ दंष्ट्रा-मत्स्य-त्रलौक-उच्चिटिङ्ग-		८८-९१ वातिकमदात्ययस्य निदान-	
क्षणभविषे चिकित्सा	२१९१-९२	लक्षणम्	२२२२-२३
२१२-२१४ विष्वम्भरादिष्वगदः	२१९२-९३	९२-९४ पैतिकमदात्ययस्य	२२२३
२१५ शतश्रीविषे चिकित्सा	२१९३	९५-९७ श्लेष्मिकमदात्ययस्य	२२२३-२४
२१६ गृहगोधाविषे	२१९३	९८-१०० सर्वस्यापिमदात्ययस्य	
२१७-२१८ विषे पञ्चश्रीविषेऽगदः	२१९४	त्रिदोषजत्वम्	२२२४
२१९-२२० नखदन्तविषलक्षणं तच्चिकित्सा च	२१९४	१०१-१०६ मदात्ययस्य सामान्यलक्षणम्	२२२५-२६
२२१-२२३ शङ्काविषलक्षणम्	२१९४-९५	१०७-१०८ मदात्ययचिकित्सासूत्रम्	२२२६
२२४-२२७ विषार्तानां हितान्यन्नपानानि	२१९५-९६	१०९ समपीतमद्यस्य मदात्यय-	
२२८ ,, अहितानि ,,	२१९६	प्रशमकत्वम्	२२२६
२२९-२३२ दष्टानां चतुष्पदानां विषलक्ष-		११०-१२० मदात्यये मद्यप्रयोगः	२२२६-२९
णानि चिकित्सा च	२१९६-९७	१२१-१३५ वातिकमदात्ययस्य चिकित्सा	२२२९-३२
२३३-२४१ गरलक्षणं तच्चिकित्सा	२१९७-९९	१३६-१५० पित्तमदात्ययस्य	२२३२-३५
२४२-२४९ सर्वविषेष्वमृतं घृतम्	२१९९-०१	१५१ पित्तमदात्यये पञ्च म्लक्योः	२२३५
२५०-२५३ सर्पविषे सान्धचिकित्सा	२२०१-०२	१५२-१६३ ,, शीतलाः	
२५४ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२२०२	बाह्योपचाराः	२२३५-३८

२४ मदात्ययचिकित्सितम्

१२ मदात्ययचिकित्सितोपक्रमः	२२०३
३-१० मद्यप्रशंसा	२२०३-०५
११-२० सुरापानविधिः	२२०५-०६
२१-२५ वातिकशरीनां पानविधिः	२२०७-०८
२६-२७ विविसेवितमद्यगुणाः	२२०८
२८ अवधिपीतमद्यदोषाः	२२०८
२९-३८ मद्यस्य दशगुणास्तेषां कर्माणि च	२२०९-११
३९-४० मदलक्षणम्	२२११
४१-५१ मदस्य त्रयोभेदाः तेषां लक्षणानि च	२२११-१४
५२-५८ मद्यदोषाः	२२१४-१५
५९-६० मद्यस्य स्वभावान्नतुल्यत्वम्	२२१५
६१-७१ युक्तिपीतमद्यगुणाः	२२१६-१८
७२-७३ मद्यस्य प्रकृतिदर्शकत्वम्	२२१८
७४-७८ सात्त्विक राजस-तामसानामापानानां	
लक्षणानि	२२१९-२०

१६४-१८८ कफमदात्ययस्य चिकित्सा	२२३८-४३
१८९-१९० सज्जिपातमदात्ययस्य	२२४३
१९१-१९४ मदात्यये हितो विहारः	२२४३-४४
१९५-१९८ ,, क्षीरप्रयोगः	२२४४-४५
१९९-२०३ मद्योत्थयोर्धर्मसकविक्षयक-	
रोगबोर्लक्षणम्	२२४५-४६
२०४-२०५ तयोश्चिकित्सा	२२४६
२०६ मद्यनिवृत्तेर्गुणाः	२२४६
२०७-२११ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	२२४७-४८

२५ द्वित्रणीयचिकित्सितम्

१-२ द्वित्रणीयचिकित्सितोपक्रम	२२४८
३-४ व्रणवियेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः	२२४८-४९
५ आत्रेयस्याचारम्	२२४९
६ व्रणभेदाः	२२४९
७-९ आगन्तुव्रणानां हेतुः	
चिकित्सा च	२२४९-५०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० निजव्रणानां संप्राप्तिः	२२५०
११-१२ वातिकव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च	२२५०-५१
१३-१४ पैक्तिकव्रणस्य " "	२२५१
१५-१६ कफव्रणस्य " "	२२५१-५२
१७-१९ अस्मिन्व्याये वक्ष्यमाणविषयाः	२२५२
२०-२१ व्रणानां विंशतिभेदाः	२२५३-५३
२२-२३ " त्रिविधा परीक्षा	२२५३
२४-२५ द्वादश दुष्टव्रणाः	२२५३-५४
२६ अष्टौ व्रणस्थानानि	२२५४
२७ " व्रणगन्धाः	२२५४
२८ चतुर्दश व्रणस्त्रावाः	२२५४-५५
२९-३० षोडश व्रणोपद्रवाः	२२५४
३१-३५ प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिव्रण- दोषाः	२२५५-५६
३६-३७ व्रणानां साध्यासाध्यलक्षणानि	२२५६
३८-४३ " षट्त्रिंशदुपक्रमाः	२२५७-५८
४४-४८ व्रणशोथप्रशमनी चिकित्सा	२२५८-५९
४९-५१ व्रणशोथपाचना उपनाहाः	२२५९
५२ विदग्धस्य संप्रकस्य च शोथस्य लक्षम्	२२५९
५३-५४ पक्वव्रणशोथभेदनो भेषजगणः	२२६०
५५-६० व्रणे षड्विंश शस्त्रकर्म	२२६०-६१
६१-६२ " पीडनविधिः	२२६१-६२
६३-६५ " निर्वापणविधिः	२२६२
६५-७२ " सन्धानविधिः	२२६३-६४
७३-७९ " श्वेद-विधिः	२२६४-६५
८०-८२ " एषणविधिः	२२६६
८३-८५ " शोधनविधिः	२२६७
८६ शुद्धव्रणलक्षणम्	२२६७
८७ व्रणे रक्षणविधिः	२२६७
८८ " चन्द-दियोगः	२२६७
८९ " प्रपण्डरीकायं तैलम्	२२६८
९०-९१ " कम्पिष्ठाय तैलम्	२२६८
९२ " प्रपण्डरीकायं तैलं अपरम्	२२६८
९३-९४ " अन्येयोगाः	२२६९
९५ " पत्रदानम्	२२६९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
९६ " हितः पट्टः	२२६९
९७-९८ " अहितं हितं चाक्षपानम्	२२६९-७०
९९ " उद्भादनविधिः	२२७०
१०० " अवसादनविधिः	२२७०
१०१-१०६ " अग्निकर्मविधिः	२२७०-७२
१०७ " क्षारकर्मविधिः	२२७२
१०८-१०९ व्रणे धूपनविधिः	२२७२
११०-११२ " प्रलेपविधिः	२२७२-७३
११३ " अवचूर्णनम्	२२७६
११४ " त्वग्निशुद्धिकरोलेपः	२२७३
११५-११७ " सवर्णीकरणविधिः	२२७३-७४
११८ " लोमसंजननम्	२२७४
११९ " व्रणोपद्रवचिकित्सा	२२७४
१२०-१२१ " अध्यायोक्तविषयाः	२२७५

२६ त्रिसर्मीयचिकित्सितम्

१-२ त्रिसर्मीयचिकित्सितोपक्रमः	२२७५
३-४ मर्मणां संख्या तत्र त्रयाणां प्रधानम्	२२७६
५-१० उदावर्तस्य निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	२२७६-७८
११ उदावर्तस्य चिकित्सा	२२७८
१२ उदावर्ते श्यामादिवर्तिः	२२७८-७९
" अन्याः वर्तयः	२२७९
" प्रथमनचूर्णम्	२२७९
" निरुहविधनम्	२२८०
" अक्षपानम्	२२८०-८२
" विरेचनं अनुवासनं च	२२८२
" द्विरुत्तरहिंवादिचूर्णम्	२२८२
" वचादिचूर्णम्	२२८१-८२
" हिंवादि चूर्णम्	२२८२
" स्थिरायं घृतम्	२२८२
" लवणयोगः	२२८२-८३
" आनाहलक्षणं तच्चिकित्सा	२२८३-८४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३२४४ मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	२२८५-८९	१०० त्रिकोपजह्मस्य चिकित्सा	२३०७
४५ वातजमूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा	२२८९	१०१-१०३ शूलस्य	२३०७-०८
४६-४८ मूत्रकृच्छ्रे पुनर्नवादिभिश्चकस्नेहः	२२८९-९०	१०४-१०६ प्रतिश्यायस्य निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	२३०८-०९
४९ पित्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	२२९०	१०७-१०९ दुष्टप्रतिश्यायजा रोगाः	२३०९-१०
५० पित्तजमूत्रकृच्छ्रे शतावरीदि कायः	२२९०	११० दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणम्	२३१०
५१ ,, कतिपय रोगाः	२२९०-९२	१११ क्षवयोः नासाशोषस्य च लक्षणम्	२३१०
५२-५३ ,, एवाखी जादियोगौ	२२९२	११२ प्रतिनदस्य ,,	२३१०
५४ कफजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	२२९२-९२	११२ नासास्त्रावस्य ..	२३११
५५ कफजमूत्रकृच्छ्रे वयोपादिचूर्णम्	२२९२	११३-११४ पूतिनक्षस्य अपीनक्षस्य च लक्षणम्	२३११
५७ ,, सप्तच्छदादियवागूः कायः वा	२२९२	११५ घ्राणपाकस्य ,,	२३११
५८ साक्षिपातिकमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	२२९३	११५ नासाश्वयोः ,,	२३११
५९ अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	२२९३	११६ नासाबुंदस्य ,,	२३११
६०-६१ अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रे पाषाणभेदादिचूर्णं घृतं वा	२२९३-९४	११६ पूयक्तस्य ,,	२३१२
६२ ,, श्वेच्छादियोगः	२२९४	११७ अरुपिकायाः ,,	२३१२
६३ ,, पुनर्नवादियोगः	२२९४	११८ शिरोरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि	२३१२-१३
६४-६५ ,, त्रुट्यादिचूर्णम्	२२९५	११९-१२३ मुखरोगस्य ,,	२३१३-१४
६६-६८ ,, अन्ये योगाः	२२९५-९६	१२४-१२६ अरेचकस्य ,,	२३१४-१५
६९-७२ रेतोभिघातमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	२२९६-९६	१२७-१२८ कर्णरोगस्य ,,	२३१६
७३-७४ रक्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	२२९८	१२९-१३१ नेत्ररोगस्य ,,	२३१६-१७
७४-७५ रक्तजमूत्रकृच्छ्रे श्वदंष्ट्राघृतम्	२२९८	१३२ खालितस्य लक्षणम्	२३१७
७६ मूत्रकृच्छ्रेऽपथ्यानि	२२९९	१३२ पलितस्य ,,	२३१७
७७-८० हृद्रोगस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि		१३३ ऊर्ध्वजत्रुरोगनिदानोपसंहारः	२३१८
८१ वातजहृद्रोगेचिकित्सा	२३००	१३४-१३५ वातजपीनसचिकित्सा	२३१८-१९
८२ वातजहृद्रोगे पुनर्नवाद्यं तैलम्	२३०१	१३६ वातजपीनसे सक्तुधूमः	२३१९
८३ ,, हरीतक्यादिघृतम्	२३०१	१३७-१४३ ,, आवस्थिकीचिकित्सा	२३१९-२०
८४ ,, पुष्करमूल दिकलकः	२३०१	१४४ पैतिकप्रतिश्यायचिकित्सा	२३२०-२१
८५-८६ ,, पुष्करमूलादिकायः	२३०२	१४५ पैतिकप्रतिश्याये पाठाद्यम् तैलम्	२३२१
८७-८९ ,, त्र्युषणाद्यं तैलम्	२३०२-०३	१४४-१४९ ,, आवस्थिकीचिकित्सा	२३२१-२२
९०-९२ पित्तजहृद्रोगस्य चिकित्सा	२३०३-०४	१५०-१५७ कफजप्रतिश्यायचिकित्सा	२३२२-२४
९३ पित्तजहृद्रोगे द्राक्षाद्यम् घृतम्	२३०४	१५८-१५९ वातिकशिरोग ,,	२३२४
९४-९५ ,, कशेरुकाद्यं ,,	२३०४-०५	१६०-१६२ वातिकशिरोरोगे राज्ञादि तैलम्	२३२४-२५
९६-९७ कफजहृद्रोगस्य चिकित्सा	२३०५-०६	१६३-१६५ शिरोरोगे मायूरघृतम्	२३२५
९८-९९ कफजहृद्रोगे उदुम्बरादिलेहः	२३०६		

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१६६-१७५ शिरोरोगे महामायूषृतम्	२२२६-२७
१७५-१७९ पैक्किशिरोरोगस्य चिकित्सा	२३२८-२९
१८०-१८२ कफजशिरोरोगस्य	२३२९
१८३ सन्निपातजशिरोरोगस्य	२३२९-३०
१८३-१८६ कृमिजशिरोरोगस्य	२३३०
१८७-१९३ मुखरोगस्य	२३३०-३२
१९४-१९५ मुखरोगे कालकचूर्णम्	२३३२
१९६-१९७ ,, पीतकचूर्णम्	२३३२
१९८-२०० ,, मृद्वीकादिचूर्णम्	२३३३
२०१-२०२ ,, कटुकादिकाथः	२३३३-३४
२०३ तालुशोषचिकित्सा	२३३४
२०४-२०५ मुखपाक	२३३४
२०६-२१४ मुखरोगे खदिरादिगुटिका	
तैलम् च	२३३४-३६
२१५-२२० अरोचकानां चिकित्सा	२३३६-३७
२२१ कर्णरोगचिकित्सा	२३३८
२२२ कर्णरोगे शिवादि तैलम्	२३३८
२२३-२२५ ,, देवदारुवादि	२३३८
२२६-२३० ,, क्षारतैलम्	२३३९
२३१-२३६ नेत्ररोगे विडालकाः	२३४०-४१
२३७-२३९ ,, आश्रयोत्तनानि	२३४१-४२
२४०-२४२ ,, भञ्जनानि	२३४२-४३
२४३-२४५ ,, अमृताह्लादिवर्तिः	२३४३
२४६ ,, शङ्खावर्तिः	२३४३-४४
२४७-२५० ,, चूर्णाञ्जनम्	२३४४
२५१-२५२ ,, सौवीराञ्जनादिवर्तिः	२३४४-४५
२५२-२५३ ,, सुस्त्रावती वर्तिः	२३४५
२५४-२५५ ,, दृष्टिप्रदा वर्तिः	२३४५-४६
२५६-२६२ नेत्ररोगे अन्यान्यञ्जनानि	२३४६-४७
२६२-२६७ खालित्यादि चिकित्सा	२३४७-४९
२६८-२७५ खालित्यपलितयोः	
महानीलतैलम्	२३४९-२३५०
२७६-२८३ ,, अन्ये कतिपययोगाः	२३५०-५२
२८३-२९० स्वरभेद चिकित्सा	२३५२-५४
२९१ दोषाणां स्थानसामीप्याद्धरणमुचितम्	२३५४
२९२-२९३ विरुद्धगुणा अपिदोषाः परस्परं	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
नोपपन्नित	२३५४
२९४ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२३५५
२७ ऊरुस्तम्भचिकित्सितम्	
१-२ ऊरुस्तम्भ चिकित्सितोपक्रमः	२३५५
३-१४ ऊरुस्तम्भस्य निदानं सप्राप्तिश्च	२३५५-५८
१५ ,, पूर्वरूपाणि	२३५८
१६ ऊरुस्तम्भे ज्ञेयप्रयोगजा दोषाः	२३५९
१७-१८ ऊरुस्तम्भस्य लक्षणानि	२३५९
१९ ,, साध्यासाध्यलक्षणानि	२३५९
२०-२७ ,, चिकित्सासूत्रम्	२३६०-६१
२८-३२ ऊरुस्तम्भहराः कतिपययोगाः	२३६२
३३-३४ ऊरुस्तम्भे शार्ङ्गेष्टादियोगः	२३६३
३५ ,, मूर्वादियोगः	२३६३
३६-३७ ,, स्वर्णक्षीर्यादियोगः	२३६३
३८ ,, अन्योयोगौ	२३६४
३९-४१ ,, आवस्थिकी चिकित्सा	२३६४
४१-४२ ,, तैलयोगाः	२३६४
४३-४४ ,, कुश्राद्यं तैलम्	२३६५
४५-४६ ,, सैन्धवाद्यं	२३६५
४७ ,, अष्टकूर्दूर तैलम्	२३६६
४८ ,, बाह्यचिकित्सा	२३६६
४९ ,, वल्मीक मृत्तिकागुग्गुलादनम्	२३६६
५०-५३ ,, अन्ययोगाः	२३६६-६७
५४-५५ ,, वत्सकादिप्रलेपः	२३६७
५६-६० ,, श्योनाकादिपरिषेकः	
प्रलेपः वा	२३६८-६९
६०-६१ ऊरुस्तम्भचिकित्सासूत्रम्	२३६९
६२ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२३६९

२८ वातव्याधिचिकित्सितम्

१-२ वातव्याधिचिकित्सितोपक्रमः	२३७०
३-४ वायोः स्वभावः	२३७०

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५-११	पञ्चभेदाः तेषां स्थानानि कर्म च २३७०-७१	७५-७७	वातरोगेषु स्नेहविधिः २३८८
१२-१४	त्रिगुणवातानां कार्यम् २३७२-७३	७८-८२	स्वेदविधिः २३८८-८९
१५-१८	वातरोगाणां सामान्यानिदानं संप्राप्तिश्च २३७३	८३-८५	संशोधनम् २३९०
१९	पूर्वरूपम् २३७४	८६-८८	सामान्यचिकित्सा २३९०-९१
२०-२३	कुपितस्य वायोः रूपाणि २३७४-७५	८९	कोष्ठस्थे वाते चिकित्सा २३९१
२४	कोष्ठे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम् २३७५	९०	गुदपक्काशस्ये २३९१
२५	सर्वाङ्गि २३७५	९१	आमाशयस्थे २३९२
२६	गुदे २३७५	९२	सर्वाङ्गकुपिते २३९२
२७	आमाशये २३७६	९२	त्वगाश्रिते २३९२
२८-२९	पक्काशये २३७६	९२	रक्तस्थे २३९२
३०	त्वचि २३७६	९३	मांसमेदस्थे २३९२
३१	असृजि २३७६	९३	अस्थिमज्जगते २३९२
३२	मांसमेदसोः २३७७	९४-९५	शुक्रस्थे २३९२-९३
३३	मज्जास्थनोः २३७७	९६	हृदि प्रकुपिते २३९३
३४	शुक्रस्थस्य २३७७	९७	वायुना गात्रे वेध्यमाने चिकित्सा २३९३
३५	स्नायुगतस्य २३७८	९८	सङ्कुचिते २३९३
३६	सिरागतस्य २३७८	९८	बाहुशीर्षगते वाते २३९४
३७	सन्धिगतस्य २३७८	९९	नाभेऽधो वाते प्रकुपिते २३९४
३८-४२	अर्दितस्य लक्षणम् २३७८-७९	९९-१००	अर्दितस्य २३९४
४३-४५	अन्तरायामस्य २३७९-८०	१००	पक्षघातस्य २३९४
४६-४८	बहिरायामस्य २३८०-८१	१०१	गृध्रस्याः २३९४
४९	हनुप्रदस्य २३८१	१०१-१०२	खड्ग्याः २३९५
५०	आक्षेपकस्य २३८१	१०२-१०३	हनुप्रदस्य २३९५
५१	दण्डकस्य २३८१-८२	१०४-१०६	वातरोगिणां यत्प्रशस्तम् २३९५-९६
५२	अर्दितादीनां समानं लक्षणम् २३८२	१०६-१०८	वातरोगे मांसरसाः २३९६
५३-५५	एकाङ्गरोगस्य २३८२-८३	१०९-११७	स्वेदाः २३९६-२३९८
५६	गृध्रस्याः २३८३	११८-१४१	वातरोगहराः स्नेहयोगाः २३९८-२४०३
५७	खड्ग्याः २३८३	१४२-१५६	वातरोगे बलातैलम् २४०३-०६
५८-६१	पित्तादिसंशर्गज्ञानम् २३८३-८४	१५७-१६४	अमृतायम् तैलम् २४०६-०८
६१-६२	कफपित्तरावृतस्य वायोः लक्षणानि २३८४	१६५-१६६	राम्नातैलम् २४०८
६३-६८	रक्तादिधातुभिरावृतस्य वायोः लक्षणानि २३८५-८६	१६७-१६९	मूलकाद्यम् तैलम् २४०८-०९
७२-७४	वातरोगाणां साध्यासाध्य- विचारः २३८७	१७०-१७१	वृषमूलादि २४०९
		१७२-१७६	मूलक तैलम् २४१०
		१७७-१८१	अन्ये तैलयोगाः २४११-१२
		१८१-१८३	तैलप्रशंसा २४१२
		१८४-१९९	दोषान्तरादिसंसृष्टे वाते चिकित्सा २४१३

विषयः

पृष्ठाङ्कः

१९९-२४७	पञ्चानां मातृतानामन्योन्यावरणे	
२४८-२५०	अध्यायोक्तविषयाः	२४१८-२९

२९ वातशोणितचिकित्सितम्

१-२	वातः कचिकित्सितोपक्रमः	२४२९
३-११	वातः कस्यनिदानम् संप्राप्तिश्च	२४२९-३२
१२-१५	स्थानम्	२४३१-३२
१६-१८	पूर्वलक्षणम्	२४३२
१९-२३	मेढ्राः तेषां	
	लक्षणानि च	२४३३-३४
२४-२६	वातधिकस्य वातरक्तस्य लिङ्गानि	२४३४
२७-२८	पित्ताधिकस्य	२४३४-३५
२९	कफाधिकस्य	२४३५
३०-३४	वातरक्तस्य साध्यासाध्य- लक्षणम्	२४३५-३६
३५-४०	वातरक्ते रक्तप्रोक्षणविधिः	२४३६-३८
४१-४२	सामान्यचिकित्सा	२४३८
४२-४८	विशेषचिकित्सा	२४३८-४०
४९	अद्वितानि	२४४०
५०-५४	द्वितमजपानम्	२४४०-४२
५५-५७	घृतय गाः	२४४२-४२
५८-६०	पारुषकघृतम्	२४४२
६१-७०	जीवनीयघृतम्	२४४३-४४
७१	घृतय गा क्षीयोगश्च	२४४४
७२-७५	चतुःस्नेहः	२४४५
७६-७८	स्थिराय घृतं तैल वा	२४४५-४६
७९-८१	कतिपययोगाः	२४४६-४७
८२-८७	संशोधनम्	२४४७-४८
८८-८९	वस्तः	२४४८
९०-९५	मधुयष्ट्यादि तैलम्	२४४९-५०
९६-१०२	सुकुमारकं तैलम्	२४५०-५२
१०३-१०९	अमृतं च तैलम्	२४५२-५३
११०-११३	महापद्मम्	२४५३
११४-११५	सुहृत्पद्मम्	२४५३-५४
११५-११८	मधुतैलम्	२४५४

विषयः

पृष्ठाङ्कः

११९-१२०	वलातैलम्	२४५५
१२१-१२३	पिण्डतैलम्	२४५५-५६
१२४-१२७	शूलादिचिकित्सा	२४५६-५७
१२८-१३४	दाहचिकित्सा	२४५७-५९
१३५-१४४	वाताधिकवातरक्तचिकित्सा	२४५९-६२
१४५-१४८	कफाधिकवातरक्तचिकित्सा	२४६२-६२
१४९-१५६	वातकफाधिकवातरक्त- चिकित्सा	२४६२-६३
१५६-१६२	वातरक्ते आवस्थिक्की चिकित्सा	२४६३-६५
१६३-१६५	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२४६५-६६

३० योनिव्यापच्चिकित्सितम्

१-२	योनिव्यापच्चिकित्सितोपक्रमः	२४६६
३-६	योनिव्यापद्विषयेऽभिप्रेक्ष्य प्रश्नाः	२४६६-६७
७	योनिव्यापद्वेदाः	२४६७
८	योनिव्यापदां सामान्यहेतुः	२४६७-६८
९-११	वातजयोनिव्यापत्तेः निदानं लक्षणम् च	२४६८
११-१२	पित्तजयोनिव्यापत्तेः	२४६८
१३-१४	कफजयोनिव्यापत्तेः	२४६९
१४-१५	त्रिशोषजयोनिव्यापत्तेः लक्षणम् च	२४६९
१६	रक्तजयोनिव्यापत्तेर्लक्षणम्	२४६९
१७	अरजस्वाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्	२४७०
१८	अचरणाया	२४७०
१९	अतिचरणाया	२४७०
२०	प्राक्चरणाया	२४७०
२१-२२	उपलुताया	२४७१
२३-२४	परिलुताया	२४७१
२५-२६	उदावर्तिन्या	२४७२
२७-२८	कर्णिन्या	२४७२
२८	पुत्रघ्न्या	२५७२-७३
२९-३०	अतन्मुख्या	२४७३
३१	सूचीमुख्या	२४७३
३२	शुष्काया	२४७३-७४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३३ वागिन्या ,, २४७४		१२८-१३२ शुक्रदोषादिविषये आत्रेयं प्रत्यभि-	
३४ षण्ड्या ,, २४७४		वेशस्य प्रथाः २४९५-९६	
३५-३६ महायोग्या ,, २४७४-७५		१३३-१३४ दुष्टस्यशुक्रस्यामीजत्वम् २४९६	
३७-३८ व्यापक्योनिरुपद्रवाः २४७५		२३५-१३८ शुक्रदुष्टेर्निदानं संप्राप्तिश्च २४९६-९७	
३९-४० योनिव्यापस्तुदोषाधिक्यनिरूपणम् २४७५		१३९-१४० शुक्रदोषभेदाः २४९७	
४१-४६ योनिरोगाणाम् चिकित्सासूत्रम् २४७६-७७		१४० वातदूषितशुक्रस्य लक्षणम् २४९७-९८	
४७-४८ वातिकयोनिरोगाणाम् चिकित्सा २४७७		१४१ पित्तदूषितशुक्रस्य ,, २४९८	
४९-५२ वातिके योनिरोगे बलाघृतम् २४७७-७८		१४२ श्लेष्मदूषितशुक्रस्य ,, २४९८	
५२-५३ ,, काश्मर्यादि-		१४३ रुधिरान्वितशुक्रस्य ,, २४९८	
घृतम् २४७८		१४४-१४५ अवसादिनः शुक्रस्य ,, २४९८	
५४-५६ ,, पिप्पल्यादि-		१४५-१४६ शुद्धस्य शुक्रस्य ,, २४९९	
प्रयोगः २४७८-७९		१४६-१५३ शुक्रदोषाणां चिकित्सा २४९९-२५००	
५६-६० ,, प्रयोगाः २४७९-८०		१५३-१५७ क्लैव्यस्य निदानम् सामान्य	
६१-६२ ,, कतिपययोगाः २४८०		लक्षणम् च	
६३ पैतिकयोनिरोगाणां चिकित्सा २४८१		१५८-१६२ बीजोपघातः क्लैव्यलक्षणम् २५०१-०२	
६४-६८ पैतिके योनिरोगे शतावरीघृतम् २४८१		१६३-१७६ ध्वजभङ्गकृतक्लैव्यलक्षणम् २५०२-०५	
६९ ,, जीवनीयघृतम् २४८२		१७६-१८० जरासंभवक्लैव्यलक्षणम् २५०५-०६	
७०-७२ श्लेष्मिकयोनिरोगाणाम् चिकित्सा २४८२		१८१-१८७ धातुक्षयः क्लैव्यलक्षणम् २५०६-०७	
७२ योनिरोगे पिप्पल्यादिवर्तिः २४८३		१८८-१९१ एकीयमतेन क्लैव्य निदानम् २५०७-०८	
७३-७७ ,, उदुम्बरादितैलम् २४८३-८४		१९१-२०३ क्लैव्यचिकित्सा २५०८-११	
७७-७८ ,, उदुम्बरदुग्धप्रयोगः २४८४		२०४-२१० प्रदरस्य निदानं संप्राप्तिश्च २५११-१२	
७९-८२ योनिरोगे घातक्यादि तैलम् २४८४		२१०-२१३ वातप्रदरस्य निदानलक्षणे २५१२	
८२-८४ ,, करीरादिप्रयोगाः २४८५		२१४-२१६ पित्तप्रदरस्य निदानलक्षणे २५१२-१३	
८४-८५ ,, लोहभस्मप्रयोगः २४८५		२१६-२१९ कफप्रदरस्य ,, २५१३-१४	
८६-९० असृग्दरचिकित्सा २४८५-८६		२१९-२२४ सान्निपातिः प्रदरस्य ,, २५१४-१५	
९०-९६ असृग्दरे पुष्पासुगं चूर्णम् २४८६-८८		२२५-२२६ शुद्धार्तवलक्षणम् २५१५	
९६-१०० असृग्दरे कतिपययोगाः २४८८		२२७-२२८ प्रदरचिकित्सा २५१५	
१००-११४ विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा २४८८-९१		२२९-२३६ क्षीरदोषाणां निदानं संप्राप्तिश्च २५१६-१७	
११४-११६ योनिरोगेषु आदौ वातशमनं		२३७-२३८ वातजादिभेदेन क्षीरदोषस्य	
कार्यम् २४९२		लिङ्गानि २५२७	
११६-१२० पाण्डुरप्रदरचिकित्सा २४९२-९३		२३९-२५१ वातादिदुष्टं क्षीरं पिबतो	
१२०-१२२ योनिरोगेष्ववस्थिकी चिकित्सा २४९३		बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति २५१८-२०	
१२२ योनिरोगेषु पलाशादिकल्कः २४९३-९४		२५१-२५२ क्षीरदोषे धान्याः संशोधनम् २५२०	
१२३ स्तब्धयोग्याश्चिकित्सा २४९४		२५२-२५३ वमनार्थं वचादियोगाः २५२१	
१२४-१२८ योनिदौर्गन्ध्यचिकित्सा २४९४-९५		२५४-२५६ विरेचनार्थयोगाः २५२१	
		२५७-२६० क्षीरदोषे हितमशपानम् २५२२	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६०-२६४ स्तन्यशुद्धिकरा कतिपययोगाः	२५२२-२३	३२६-३२७ दोषौषधादीनि परीक्ष्यैव चिकित्सा विधेया	२५३८
२६४ स्तन्यशुद्धिकरो पञ्चकोलादिलेपः	२५२३	३२७-३३० निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषशेषापनु- त्यर्थं मनपायिप्रयोगस्य सेवनं विधेयम्	२५३९-४०
२६५-२६७ फेनसङ्घाते पाठादियोगः	२५२४	३३१ द्वेष्ट्यमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः प्रियन्वं गमयेत्	२५४०
२६७-२६८ स्तन्यशुद्धिकरो किरातिकारि- कायः	२५२४	३३२-३३३ मनोऽर्थानुकूल्यस्य फलम्	२५४०
२६९-२७० रुक्षक्षीरचिकित्सा	२५२४-२५	३३४-३४१ अध्यायोक्तविषयाः	२५४१-४२
२७१-२७२ स्तन्यवैवर्ण्ये यष्ट्रीमधुकादियोगः	२५२५		
२७३ स्तन्यदौर्गन्ध्ये विषाणिक्कादियोगः	२५२५		
२७४-२७८ ,, चिकित्सा	२५२५-२७		
२७९-२८२ स्तन्यगौरवे ,,	२५२७		
२८२-२८७ बालरोगाणां चिकित्सा	२५२८-२९		
२८८-२९० चरकप्रतिसंस्कृतस्याग्निवेशतन्त्रस्य हठबलकृता संपूर्तिः	२५२९		
२९१-२९२ तफानुकानां रोगाणां चिकि- त्सातिशयः	२५३०		
२९३ भेषजसम्यग्योगलक्षणम्	२५३०		
२९४-२९५ शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणम्	२५३०-३१		
२९६-२९७ चिकित्सायां कालविचारः	२५३१		
२९८-३०१ भेषजग्रहणकालाः	२५३१-३२		
३०२ ज्वरे पेया-कषाय-क्षीर-सर्पि- विरेचनानां कालाः	२५३३		
३०३ भेषजग्रहणयोग्यः कालः	२५३४		
३०४-३०८ ऋत्वाद्यपेक्षः कालविचारः	२५३३-३४		
३०९-३१० कस्मिन् काले कस्य दोषस्य प्रकोपः	२५३४		
३११ कस्मिन् वयसि कस्य दोषस्य प्रकोपः	२५३५		
३१२ आहारपाकापेक्षो दोषप्रकोपः	२५३५		
३१३-३१४ चिकित्सायां मात्राविचारः	२५३५		
३१५-३१९ चिकित्सायां देशसात्म्यविचारः	२५३६-३७		
३२० देशदिपरीक्षाव्यतिरेकेण केवलं योगैरेव चिकित्सां कुर्वतो दोषः	२५३७		
३२१-३२६ दोषाणां कदाचिद्विरुद्धाभि- मताऽपि क्रिया कार्या भवति	२५३७-३८		

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५ सर्वेषु वसनयोगेष्वनुक्तमपि मधुसैधवम् देयम्	२५५६
१५ छर्दनयोगयुक्तस्य मधुनः उष्णाविरोधित्वम्	२५५६
१६ मदनफलानामष्टौ मात्रायोगाः	२५५६-५७
१७-१८ मदनफलानां पञ्च पयोमुखा- योगाः	२५५७-५८
१९ मदनफलानामेको प्रेययोगः	२५५८
२० मदनफलानामेकः फाणितयोगः	२५५९
२१ मदनफलानां षट् वर्तियोगाः	२५५९
२२ ,, विंशतिर्लक्षयोगाः	२५५९-६०
२३ ,, विंशतिरुत्कारिका- योगाः मोदकयोगाश्च	२५६०
२४-२५ ,, षोडश शङ्कुलो- अपूपयोगाः	२५६१
२६ ,, दश षाडवादियोगाः	२५६२
२७ मदनफलपर्यायाः	२५६२
२८-३० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२५६२-६३

२ जीमूतक करपः

१-२ जीमूतककल्पोपक्रमः	२५६३
३ जीमूतकपर्यायाः	२५६३
४ जीमूतकगुणाः	२५६४
५-७ जीमूतकानां षट् क्षीरयोगाः	२५६४
८ ,, एकाः सुरामण्डयोगः	२५६५
९-१० ,, एकोनविंशतिः कषाययोगाः	२५६५
११ जीमूतकानां अष्टौ मात्रायोगाः	२५६६
१२ ,, चत्वारः स्वरसयोगाः	२५६६
१३ ,, एको घृतयोगः	२५६६
१४-१५ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२५६६-६७

३ इक्ष्वाकु करपः

१-२ इक्ष्वाकुकल्पोपक्रमः	२५६७
३ इक्ष्वाकोः पर्यायाः	२५६७-६८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४ गुणाः	२५६८
५-९ पयोमुखाः अष्टौ एकश्च सुरामण्डयोगः	२५६८-६९
१० ,, सप्तौ एको योगः	२५६९
११ ,, त्रैके ,, ,,	२५६९
११-१२ ,, एको प्रेययोगः	२५६९
१२-१३ ,, एकः पल्लयोगः	२५७०
१३ ,, एकस्तैलयोगः	२५७०
१३ ,, एको घृतयोगः	२५७०
१३ ,, बीजानां षड् वर्धमानयोगाः	२५७०
१४ इक्ष्वाकोः कषायेषु नवयोगाः	२५७०
१५ ,, अष्टौ वर्तियोगाः	२५७०
१५-१८ ,, पञ्चलेहयोगाः	२५७१
१९ ,, एको मन्थयोगः	२५७१-७२
२० ,, मांसरसयोगः	२५७२
२१-२३ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२५७२-७३

४ धामार्गव करपः

१-३ धामार्गवकल्पोपक्रमः	२५७३
३ धामार्गवपर्यायाः	२५७३
४-५ धामार्गवगुणाः	२५७३-७४
६ धामार्गवस्य पल्लवानां नवयोगाः	२५७४
७ ,, चत्वारः क्षीरयोगाः	२५७४
७ ,, एकः सुगयोगः	२५७४
७-९ ,, नव कषाययोगाः	२५७४-७५
९ ,, एकोनयोगः	२५७५
१० ,, एको प्रेययोगः	२५७५
११-१२ ,, द्वादश शकुदसयोगाः	२५७५-७६
१३-१५ ,, दश लेहयोगाः	२५७६
१५ ,, एकः कल्कयोगः	२५७६
१६-१७ ,, अन्ये एकादश कषाययोगाः	२५७६-७७
१८ ,, एको घृतयोगः	२५७७
१९-२० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२५७७-७८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५. वत्सककल्पः		१२-१३	अम्लदिभिर्नवकल्कयोगाः २५८७
१-२ वत्सककल्पोपक्रमः २५७८		१४	सैन्धवादिभिर्द्वादश
३-४ वत्सकस्य पर्यायाः २५७८		१५-१७	चूर्णयोगाः २५८८
५ " भेदौ २५७९			गोमूत्रेणसहाष्टादश
६ " गुणाः २५७९		१७	योगाः २५८८
७-९ " नव कषाययोगाः २५७९		१८-१९	मधुकैनेको योगः २५८८
९-१० " पञ्च चूर्णयोगाः २५८०			जीवकादिभिश्चतुर्दश
११ " त्रयः सलिलयोगाः २५८०		२०	योगाः २५८८-८९
११ " एकः कृशरायोगः २५८०		२१-३२	क्षीरदिभिः सप्तयोगाः २५८९
१२ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः २५८०-८१		३३	अष्टौ लेह्ययोगाः २५८९-९२
		३४-३५	पानकादिषु पञ्चयोगाः २५९२
६. कृतवेधनकल्पः		३६-५५	प्रथमस्त्वर्णयोगः २५९२
१-२ कृतवेधनकल्पोपक्रमः २५८१		५६-६०	श्यामात्रिवृतयोः पञ्च मोदकयोगाः २५९२-९६
३-४ कृतवेधनस्य पर्यायाः गुणाश्च २५८१		६१-६४	षट्सुक्तषु षड्योगाः २५९७-९८
५ " चत्वारः क्षीरयोगाः २५८१		६५-६६	द्वौ चूर्णयोगौ २५९८
५ " एकः सुरायोगः २५८१		६६-६७	द्वितीयस्त्वर्णयोगः २५९९
५-७ " द्वाविंशतिः कषाययोगाः २५८२		६८	घृतयोगौ २५९९
८ " दश पिच्छायोगाः २५८२		६९-७१	क्षीरयोगौ २५९९
८ " षड्वर्तियोगाः एको		७२-७३	घृतमद्ययोगौ २६००
घृतयोगश्च २५८३		७४	" काजिकयोगौ २६००-०१
९-१० " अष्टौलेह्ययोगाः २५८३		७५-७६	षाडवादिभिर्दशयोगाः २६०१
११-१२ " सप्त मांशस्ययोगाः २५८३-८४			विरचनयोगानां वान्तिभिरासार्थ-
१२ " एकः इक्षुरसयोगः २५८४		७७-८०	मुषायाः २६०१-०२
१३-१४ " अध्यायोक्तविषयाः २५८४			अध्यायोक्तविषयाः २६०२-०३
७. श्यामात्रिवृतकल्पः		८. चतुरङ्गुलकल्पः	
१-२ श्यामात्रिवृतकल्पोपक्रमः २५८५		१-२ चतुरङ्गुलकल्पोपक्रमः २६०३	
३ विरेचने त्रिवृन्मूलस्य श्रेष्ठत्वम् २५८२		३ आरग्वधस्य पर्यायाः २६०३	
४ त्रिवृतायाः पर्यायाः २५८५		४-५ " गुणाः २६०३-०४	
५-६ " गुणाः २५८५-८६		६-७ " उपयोगविधिः २६०४	
७ " भेदाः २५८६		८ " द्रक्षारसेन एकोयोगः २६०४	
८-९ येषामरुणा येषां च श्यामाहिता २५८६		९-१० " सुरामण्डेन, सीधुना,	
१०-११ श्यामात्रिवृतायाः उद्धरणविधिः २५८७		दधिमण्डेन, आमलकरसेन,	
		सौवीरकण च एकैको योगः २६०५	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
११	त्रिवृत्कषायेण, बिल्व- कषायेण च एकैकोयोगः	१९	यूषादिभिन्नयोगाः
१२	एको लेहयोगः	१९	शुष्कमत्स्येन, मांसिन च एकैकोयोगः
१३-१४	द्वौ घृतयोगौ	२०	एकः सुरायोगः द्वौ- घृतयोगौ च
१५	एकौऽरिष्टयोगः	२१-२२	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः
१६	अनुक्तविरचनयोगोपदेशः		
१७-१८	अध्यायोक्तविषयाः		

९. तिल्वककल्पः

१-२	तिल्वककल्पोपक्रमः	२६०७
३	तिल्वकस्य पर्यायाः	२६०८
३-५	उपयोगविधिः	२६०८
६	दध्यादिभिः पञ्च योगाः	२६०८
७-८	एकः सौवीरकयोगः	२६०९
८	सुरायोगः	२६०९
९-१०	अरिष्टयोगः	२६०९
१०-११	कम्पिल्लकेन एको योगः	२६०९
११-१३	त्रयो लेहयोगाः	२६१०
१४-१६	चत्वारो घृतयोगाः	२६१०-११
१७-१८	अध्यायोक्तविषयाः	२६११

१०. सुधाकल्पः

१-२	सुधाकल्पोपक्रमः	२६१२
३-४	सुधागुणाः, सुधाप्रयोगानर्हा- नराश्च	२६१२
५-७	सुधाप्रयोगार्हा नराः	२६१२-१३
७-८	सुधाभेदौ	२६१३
८	सुधायाः पर्यायाः	२६१३
९	सुधाया उपयोगविधिः	२६१३
१०-१२	सौवीरकादिभिः सप्त योगाः	२६१३-१४
१३	सर्पिषा मांसरसेन चैकैकोयोगः	२६१४
१४	एकः पानकयोगः	२६१४
१५-१७	त्रेययोगः	२६१५
१८	लेहयोगः	२६१५

११. सप्तलाशङ्खिनी कल्पः

१-२	सप्तलाशङ्खिनीकल्पोपक्रमः	२६१७
३	सप्तलाशङ्खिनीः पर्यायाः	२६१७
४	गुणाः	२६१८-१८
५	ग्राह्यमङ्गलम्	२६१८
६-८	षोडश कल्कयोगाः	२६१८
९-११	षट् तैलयोगाः	२६१८-१९
११-१५	अष्टौ घृतयोगाः	२६१९-२०
१६	त्रयो लेहयोगाः, कम्पिल्लकेनैको- योगः	२६२०
१७	पञ्च सन्धानयोगाः	२६२०
१८-१९	अध्यायोक्तविषयाः	२६२१

१२. दन्तीद्रवन्ती कल्पः

१-२	दन्तीद्रवन्तीकल्पोपक्रमः	२६२१
३	दन्तीद्रवन्त्योः पर्यायाः	२६२२
४-५	ग्राह्यमङ्गलम्, त्रयोग- विधिश्च	२६२२
६	गुणाः	२६२२-२३
७-८	सप्त कल्कयोगाः, मांसरसैस्त्रयो योगाः	२६२३
९-१०	त्रयः स्नेहयोगाः	२६२३-२४
११-१५	षड् लेहयोगाः	२६२४-२५
१६	एकश्चूर्णयोगः	२६२५
१७	इक्षुणैको योगः	२६२५-२६
१८	मुद्रादिभिन्नयो- रसयोगाः	२६२५-२६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१९	त्रयो यवागवादि- योगाः २६२६	६१	अन्यद्वेषजं कदा प्रयोज्यम् २६३६
२०-२१	एक उत्कारिका- योगः एको मोदक- योगश्च २६२६	६२	वमने पाकप्रतीक्षा किमर्थं न कार्या २६३६
२१-२२	एकोमययोगः, भक्ष्य- योगश्च २६२६	६३-६४	कदा पुनः संशोधनीयं देयम् २६३६
२३-२६	अपरशूर्णयोगः २६-२७	६५	यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन स्वयमेव विरिच्यते तत्र कर्तव्यम् २६३७
२७-२९	मोदकयोगः २६२७-२८	६६	दोषशेषशमनोपायः २६३७
३०	एकः कषाययोगः २६२८	६७-६९	केषां मृद्वौषधं प्रयोज्यम् २६३७-३८
३१	कल्कयोगः २६२८	७०	यस्य विरेचनमूर्ध्वं याति तस्य चिकित्सा २६३८
३२-३४	पञ्चसखयोगाः २६२९	७१-७२	दोषाप्रवृत्तौ कर्तव्यम् २६३८
३५	एकैकः सौवीरक-तुषोदक- सुगकम्पिलकयोगः २६२९	७३	दोषातिप्रवृत्तौ ,, २६३९
३६-४०	अध्यायोक्त्यासंग्रहः २६३०	७४-७५	विरेचनस्याविक्रमत्वे हेतुः तच्चि- कित्सा च २६३९
४१-४२	पञ्चदशद्रव्याण्याश्रित्य वमने विरेचने च यावन्तोयोगा उक्तास्तज्जिर्देशः २६३१	७६	जीर्यत्यौषधे यदि तृणमोह- मूर्च्छाः स्युस्तदा कर्तव्यम् २६३९-४०
४३	योगसंज्ञा कथं भवति २६३१	७७	कफावृते भेषजे यदा लालादयः स्युस्तदा चिकित्सा २६४०
४४	गुणभूतानां सुगदीनां फलादि- प्रधानद्रव्यानुवर्तित्वम् २६३१	७८	सुस्निग्धकूरुबोष्ठे च कर्तव्यम् २६४०
४५	तेषां विरुद्धवीर्यत्वेऽप्यवाधकत्वम् २६३०	७९-८०	येषां विरिच्यैव भेषजम् जीर्यति तेषां चिकित्सा २६४०-४१
४६	विरुद्धवीर्याणां प्रयोगे हेतुः २६३२	८१-८२	येषां संशोधनम् विनैव कर्मदातातापा- ग्निभिर्दोषाः क्षयन्ति यान्ति तेषां कर्तव्यम् २६४१
४७-४८	द्रव्याणां बलाधानार्थं स्वर- संभावना कार्या २६३२	८३	केषां स्निग्धं केषां च रुक्षम् विरेचनम् प्रयोज्यम् २६४१-४२
४८	तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यम् २६३२-३३	८४-८५	विधिपूर्वकसंशोधनम् २६४२
४९-५०	अत्रोक्तवीजेनान्ययोगानामपि कल्पना कार्या २६३३	८६	अत्रोक्तमात्राविचारः २६४२
५१-५३	तीक्ष्णस्य विरेचनस्य लक्षणम् २६३३	८७-९७	मानपरिभाषा २६४२-४४
५३-५६	कथं भेषजं तीक्ष्णत्वं मन्द- त्वं च याति २६३४	९८-९९	द्रव्याणां सद्य जडृतानां द्रव्याणां च द्विगुणम् मानम् ग्राह्यम् २६४४-४५
५७-५८	तीक्ष्णादीनि भेषजानि केषु योज्यानि २६३४-३५	१००-१०४	स्नेहपाकपरिभाषा २६४५-४६
५९	आपित्तदर्शनाद्वसनार्थं भेषजं प्रयोज्यम् २६३५	१०५	मानस्य द्वैविध्यम् २६४६
६०	दोषाद्विलम्बवेद्य भेषजं प्रयोज्यम् २६३४	१०६-१०७	कल्पस्थानोक्ताध्यासग्रहः २६४६-४७

विषयः

पृष्ठाङ्कः

१. कल्पनासिद्धिः

१-२	कल्पनासिद्धयुपक्रमः	२६४८
३-६	पञ्चकर्मकल्पनाविषयेऽभिव्यक्तस्य	
	कतिपये प्रश्नाः	२६४८-४८
६-७	स्नेहकर्मणः कालावधिः	२६४९-५०
७-८	स्नेहवेदयोगुणाः	२६५०
८-९	वसने विरेचने च दोषोत्क्लेशविधिः	२६५०
१०	वसनविरेचनयोः प्रतिलोमगमने	
	हेतुः	२६५०-५१
१०-११	वसनविरेचनयोः कर्तव्यः क्रमः	२६५१
११-१३	संशोदनानन्तरं कर्तव्योक्तसंज्ञन-	
	क्रमः	२६५२-५२
१३-१४	हीनमध्यप्रवरयोर्वसनविरेचनयो-	
	लक्षणानि	२६५२
१५-२०	वसनविरेचनयोः समहीनाति-	
	योगलक्षणानि	२६५२-५४
२०-२६	निरुहानुवासनविधानम्	२६५५-५७
२७-४०	वस्तेर्गुणः	२६५७-६१
४०-४६	वस्तेः समहीनातियोगलक्षणानि	२६६१-६३
४६	उचितस्नेहपर्यागमनकालः	२६६३-६४
४७-५०	वर्मवस्ति-कालवस्ति-योग-	
	वस्तीनां विवरणम्	२६६४-६५
५०-५१	शिरोविरेचनस्य विधिः	२६६५
५१-५२	समहीनातियोग-	
	लक्षणानि	२६६५-६६
५३	तेषु चिकित्सा	२६६६
५४	वस्त्यादिषु परिहारकालः	२६६६
५४-५५	परिहरणीयानि	२६६७
५५-५६	प्रणीयमानो वस्तिर्न हेतुभिर्न याति	
	सुखं च वहिर्नायाति ते हेतवः	२६६७
५६-५७	वस्तेः शीघ्रनिर्गमने हेतवः	२६६७-६८
५७-६०	येषु साध्येष्वपि रोगेषु कर्म	
	न सिद्धमेति ते रोगाः	२६६८
६०	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२६६८

विषयः

पृष्ठाङ्कः

२. पञ्चकर्मयसिद्धिः

१-३	पञ्चकर्मयसिद्धयुपक्रमः	२६६९-७०
४-७	सामान्यतः पञ्चकर्मानर्हाः	२६६९-७०
८	अच्छर्दनीयाः	२६७१-७२
९	तत्रापवादः	२६७४
१०	वमनार्हाः	२६७४-७५
११	अविरेच्याः	२६७५-७६
१२	तेषां विरेचनाद्या व्यापदो भवन्ति	२६७६-७८
१३	विरेचनार्हाः	२६७८-७९
१४	अनास्थाप्याः	२६७९-८०
१५	तेषामास्थापनाद्या व्यापदो	
	भवन्ति	२६८०-८२
१६	आस्थापनार्हाः	२६८२-८३
१७	अनुवासनार्हाः	२६८३-८४
१८	तेषामनुवासनाद्या व्यापदो	
	भवन्ति	२६८४
१९	अनुवासनार्हाः	२६८४-८५
२०	अशिरोविरेचनार्हाः	२६८५
२१	तेषां शिरोविरेचनाद्या व्यापदो	
	भवन्ति	२६८६-८८
२२	शिरोविरेचनार्हाः	२६८८-८९
२३	कस्मिन्नृतौ कदा वसनम् विधेयम्	२६८९
२४	अध्यायोक्तविषयाः	२६८९
२५-२८	उक्तेषु विधिनिषेधेषु वैद्येन	
	स्वयमप्यूहो विधेयः	२६८९-९१

३ वस्तिस्त्रीया सिद्धिः

१-२	वस्तिस्त्रीयसिद्धयुपक्रमः	२६९१
३-५	वस्तिविषयेऽभिव्यक्तस्य	
	कतिपयप्रश्नाः	२६९१-९२
६	किसपेक्ष्य दत्तोवस्तिः सम्यक्	
	सिद्धिमेति	२६९२
७	वस्तिनेत्रविधानोपयोगीभि	
	द्रव्याणि	२६९२-९३

पृष्ठाङ्कः	विषयः
८-१०	वस्तिनेत्रप्रमाणम् वस्तिनेत्राकृतिश्च २६९३-९४
१०-११	वस्तिनन्त्रनिर्माणविधिः २६९४
१२	वस्त्यलाभेऽनुकल्पविधिः २६९४
१२-२०	वस्तिप्रयोगविधिः २६९४-९७
२०-२३	असम्यक्प्रणीते वस्तौ व्यापदः २६९७-९८
२३	वस्तौ द्रव्यनिक्षेपक्रमः २६९८
२४	सव्यञ्ज शयानस्य वस्तिदाने हेतुः २६९८-९९
२५	वस्तिदानसमये आवस्थिकम् कर्म २६९९
२६	प्रथमद्वितीयतृतीयवस्तीनां फलम् २६९९
२७	प्रत्यागते वस्तौ प्रश्नात्कर्म २६९९-२७००
२८-२९	निरुहानन्तरमनुवासनम् देयम् २७००
३०	निरुह कषायस्नेहयोर्मात्रा २७०१
३१-३२	वयोभेदेन निरुहमात्राः २७०१
३३-३४	वस्तिदानसमये प्रशस्तम् शयनञ्च २७०२
३४-३५	वस्तिदानानन्तरं देयम् भोजनम् २७०२
३५-४५	कतिपये निरुहयोगाः २७०२-०५
३५	द्विपञ्चमूलो निरुहः २७०२
३६	स्थिराद्यो २७०३
३६-४२	एरण्डमूलाद्यो २७०३
४३	छागरसाद्यो २७०४
४४-४५	पलाशाद्यो २७०५
४६	यष्ट्याह्वो वस्तिः २७०५
४७	॥ अपरः २७०६
४८-५२	चन्दनाद्यो २७०६-०७
५३-५५	द्राक्षाद्यो २७०७-०८
५६-५८	कोशातकाद्यो निरुहः २७०८
५९-६१	द्विपञ्चमूलाद्यो २७०९
६१-६४	राम्नाद्यो २७०९-१०
६५-६८	संसर्गजे पुनर्नवाद्यो निरुहः २७११-१२
६९	दोषापेक्षिणी निरुहकल्पना २७१२
७०	निरुहे प्रतिभोजनम् २७१२
७१	अध्यायोक्तविषयाः २७१३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४. स्नेहवस्तिव्यापदिकीसिद्धिः	
१०३ स्नेहवस्तिव्यापत्तिषट्पुत्रक्रमः	२७१३-१४
२५ स्नेहवस्तेः षडापरः	२७१८
२६ २७ षड्व्यापदां हेतुः	२७१८-१९
२८ वातावृतस्नेहस्य लक्षणं	२७१९
२९-३० , चिकित्सा	२७१९
३१ पित्तवृतस्नेहस्य लक्षणं चिकित्सा च	२७२०
३२-३३ कफावृतस्नेहस्य , ,	२७२०
३४-३५ अत्यशानावृतस्नेहस्य , ,	२७२०-२१
३६-३७ विडावृतस्नेहस्य , ,	२७२१
३८-३९ कण्ठादूर्ध्वगच्छतः स्नेहस्य लक्षणं चिकित्सा च	२७२१
४० रौक्ष्यादनागतः स्नेहः उपेक्ष्यः	२७२२
४३ अनुवासानात्पूर्वं युक्तस्नेहत्वादि भोजनं देयम्	२७२२
४३-४५ अनुवासितायोष्णं जलं देयं तद्रूपाश्च	२७२३
४६ प्रतिदिनमनुवास्याः	२७२३
४७ प्रतिदिनानुवासने हेतुः	२७२४
४८ अनुवासने आमस्नेहनिषेधः	२७२४
४९ गुदकण्ठाभ्यां युगपत्स्नेहदान-निषेधः	२७२४
५०-५१ अनुवासनानिरुहयोरेकान्ततः सेवननिषेधः	२७२४-२५
५२ केषामात्रावस्तिर्हितः	२७२५
५३-५४ मात्रावस्तेर्गुणाः	२७२५-२६
५५-५६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२७२६
५. नेत्रव्यापदिकीसिद्धिः	
१-२ नेत्रवस्तिव्यापत्तिषट्पुत्रक्रमः	२७२७
३-५ वज्र्यानि वस्तिनेत्राणि तेषां दोषाश्च	२७२७-२८
६-७ वज्र्याः वस्त्यः तेषां दोषाश्च	२७२८
८ वस्तिप्रणेतुर्दोषाः	२७२८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७-११ अयोगव्यापदो वर्णनं		११ वृषत्वकृमिरूहः	२७७४-७५
चिकित्सा च	२७५७-५८	१२ भेदनो निरूहः	२७७५
१२-१४ अतियोगव्यापदो वर्णनं		१३-१४ मूत्रकृच्छ्रहृन्निरूहः	२७७५
चिकित्सा च	२७५८-५९	१५ तीक्ष्णो बस्तिर्मधुरप्रत्यास्थापनम्	२७७५-७६
१५-२० कृमाख्यव्यापदो वर्णनं		१६ गुददाहादौ द्राक्षादियोगः	२७७६
चिकित्सा च	२७५९-६०	१७ बस्तिगुदस्य यवागूविज्ञानम्	२७७६
२१-२६ आध्मानव्यापदो वर्णनं		१८ क्षीणवित्कस्य चिकित्सा	२७७६
चिकित्सा च	२७६०-६२	१९-२१ अतिसारस्य षट्त्रिंशद्भेदाः	२७७७
२७-२९ हिक्काव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च	२७६२	२२ अतिसारोपद्रवाः	२७७७-७८
३०-३१ हृत्प्राप्तव्यापदो , ,	२७६२-६३	२३-३३ अतिसारोपद्रवाणां नाशना योगाः	२७७८-८१
३२-३९ ऊर्ध्वताख्यव्यापदो वर्णनं		३४ अतिसारोक्तक्रमस्यान्यत्रा-	
चिकित्सा च	२७६३-६५	प्यतिदेशः	२७८१
४०-४२ प्रवाहिकाव्यापदो वर्णनं		३५ आमादिषट्कसंज्ञाचिकित्सा	२७८१
चिकित्सा च	२७६५-६६	३६-३७ अतिसारहरं घृणम्	२७८२
४३-४६ शिरःशूलव्यापदो वर्णनं		३८-४२ अतिसारहरा यवागवः	२७८२-८३
चिकित्सा च	२७६६-६७	४३-४५ अतिसारचिकित्सासूत्रम्	२७८३-८४
४७-५३ अञ्जलव्यापदो वर्णनम्	२७६८	४६ अध्यायोक्तविषयाः	२७८४-८५
५४-५७ परिकर्तिकाव्यापदो वर्णनं			
चिकित्सा च	२७६९		
५८-६२ परिस्रवव्यापदो वर्णनम्	२७७०		
६३ वस्तेर्मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च			
कथं विधेयम्	२७७१		
६४-६५ वस्तेः सर्वशरीरमलहरत्वे			
दृष्टान्तद्वयम्	२७७१		
६६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	२७७१-७२		

८. प्रासृतयोगिकी सिद्धिः

१-३ प्रासृतयोगिकीसिद्धयुपक्रमः	२७७२
४ वातघ्नो बलवर्णकृच्च निरूहः	२७७३
५ वातनुनिरूहः	२७७३
६ द्वितीयोनिरूहः	२७७३
७ शुक्रकृमिरूहः	२७७३-७४
८ पञ्चतिक्तो निरूहः	२७७४
९-१० किमिनाशनो , ,	२७७४

९. त्रिमर्मीया सिद्धिः

१-२ त्रिमर्मीयसिद्धयुपक्रमः	२७८५
३ मर्मणां संख्या	२७८५
३ तत्र त्रयाणां प्राधान्यम्	२७८६
४ प्रधानमर्मणां हृदयशिरोवस्तीनां वर्णनम्	२७८६-८७
५ प्रधानमर्मणामुपघाते सामान्य-लक्षणानि	२७८७
६ प्रधानमर्मणामुपघाते विशेष-लक्षणानि	२७८७-८९
७ सर्वाणि मर्माणि वाताद्विशेषतो रक्ष्याणि	२७८९
८ वातोपहतेषु मर्मसु चिकित्सा	२७९०-९२
९-१० मर्मणां परिपालनानि	२७९२
११-१४ अपतन्त्रकस्य संप्राप्तिलक्षणानि	२७९२-९३
१४-१५ अपतानकस्य , ,	२७९३

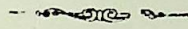
दिष्यः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१६	अपतन्त्ररूपतानकयोः चिकित्सा-	८६-८७	शिरःकम्पस्य निदानलक्षण-
	सूत्रम् २७९४		चिकित्सितानि २८११
१७	शिरोविरेचनम् २७९४	८८	नस्तः कर्मगुणाः २८११
१८	पानम् २७९४	८९-९२	नस्यकर्मभेदाः २८११
१९	हिंवाद्यो योगः २७९४	९४-९५	नस्यकर्म केषु रोगेषु कार्यम् २८१३
२०	तीक्ष्णशोधनवस्ति-	९६	विरेचनं नस्यं केन्द्रव्यैः कल्पनीयम् २८१३
	निषेधः २७९४	९७	तर्पणं , , , २८१३
२१-२२	तन्द्रानिदानं संपातिश्च २७९५	९८-१०७	अवपीडनस्य दानविधिः २८१३
२३	तन्द्रालक्षणानि २७९५	१०७-१०८	प्रध्मापनस्य प्रयोगविधिः २८१५
२४	तन्द्रायां चिकित्सासूत्रम् २७९५	१०९-११५	नस्यकर्मणो व्यापदः तच्चिकित्सा च १८१५-१७
२५-२६	त्रयोदश मूत्रदोषाणां नामतो निर्देशः २७९६	११६	प्रतिमर्शगुणाः २८१८
२७-२८	मूत्रौकसादस्य निदानलक्षण-	११७	प्रतिमर्शप्रयोगविधिः २८१८
	चिकित्सितानि २७९६	११८-११९	अभ्यायोक्तविषयाः २८१८
२९-३१	मूत्रजठरस्य २७९६-९७		
३२	मूत्रकृच्छस्य निदानलक्षणे २७९७		
३२-३४	मूत्रोत्सङ्गस्य , २७९७		
३४	मूत्रसंक्षय , २७९८	१३	वस्तिद्वयपुष्कमः २८१९
३५	मूत्रातीतस्य , २७९८	४	बलादीन् प्रविभज्य दत्तो वस्तिः
३६	मूत्राष्टौलायाः , २७९८		सर्वरोगान्निवर्तयति २८२०
३७	वातवस्तेः , २७९९	५	वस्तेर्गुणाः २८२०
३८	उष्णवातस्य , २७९९	६-८	विरेचनाद्यपेक्षया वस्तेः श्रेष्ठत्व-
३९-४०	वातकुण्डलिकाया , २७९९		प्रतिनादनम् २८२०
४१-४२	रक्तग्रन्थेः निदानलक्षणे २८००	८	वस्तेर्भेदाः २८२१
४२-४३	विड्घातस्य , २८००	९-१०	कुत्र कदृशो वस्तिर्योज्यः २८२१
४४-४९	वस्तिकुण्डलस्य , २८००	११	बृंहणीयवस्त्यनर्हाः २८२१
४९-५०	मूत्राघातानां चिकित्सा २८०१	१२	शोषणीयवस्त्यनर्हाः २८२२
५०-५१	उत्तरवस्तेर्विधिः २८०२	१३-१७	कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां
५२-७०	स्त्रोणाशुत्तरवस्तिदाने विशेषः २८०४		संस्कारविशेषः २८२२
७०-७३	शङ्खकस्य निदानलक्षण-	१८-२०	वातरोगे शस्ताः त्रयो वस्तयः २८२२
	चिकित्सितानि २८०५-०७	२१-२२	पित्तरोगे , , , २८२४
७४-७८	अधविभेदकस्य निदानलक्षण-	२३-२४	कफरोगे , , , २८२५
	चिकित्सितानि २८०८	२५-२७	पक्षाशयशोधनाश्चत्वारः , २८२५
७९-८३	सूर्यावर्तकस्य निदानलक्षण-	२८-२९	शुक्रमांसदाश्चत्वारो , २८२६
	चिकित्सितानि २८०८	३०-३१	सांघ्रादिकाश्चत्वारो , २८२६
८४-८६	अनन्तवातस्य निदानलक्षण-	३२	परिप्लवे द्वौ वस्ती २८२७
	चिकित्सितानि २८१०	३३	दाहे द्वौ वस्ती २८२७

१० वस्तिसिद्धिः

१३	वस्तिद्वयपुष्कमः	२८१९
४	बलादीन् प्रविभज्य दत्तो वस्तिः	
	सर्वरोगान्निवर्तयति	२८२०
५	वस्तेर्गुणाः	२८२०
६-८	विरेचनाद्यपेक्षया वस्तेः श्रेष्ठत्व-	
	प्रतिनादनम्	२८२०
८	वस्तेर्भेदाः	२८२१
९-१०	कुत्र कदृशो वस्तिर्योज्यः	२८२१
११	बृंहणीयवस्त्यनर्हाः	२८२१
१२	शोषणीयवस्त्यनर्हाः	२८२२
१३-१७	कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां	
	संस्कारविशेषः	२८२२
१८-२०	वातरोगे शस्ताः त्रयो वस्तयः	२८२२
२१-२२	पित्तरोगे , , ,	२८२४
२३-२४	कफरोगे , , ,	२८२५
२५-२७	पक्षाशयशोधनाश्चत्वारः ,	२८२५
२८-२९	शुक्रमांसदाश्चत्वारो ,	२८२६
३०-३१	सांघ्रादिकाश्चत्वारो ,	२८२६
३२	परिप्लवे द्वौ वस्ती	२८२७
३३	दाहे द्वौ वस्ती	२८२७

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३४-३५ परिश्रुते द्वौ वस्ती	२८२७	१४-(५) अजीर्णाध्यशनजा व्यापदः	२८४८
३६ प्रवाहणे ,, ,,	२८२८	१४-(६) विषमाहिताशनजा ,,	२८४९
३७-३८ अतियोगे ,, ,,	२८२८	१४-(७) दिवास्वप्नजा ,,	२८४९
३८-४२ जीवादाने वस्तयः	२८२८-२९	१४-(८) व्यवायजा ,,	२८४९-५०
४३ रक्तपित्ते प्रमेहे च वस्तयः	२८२९	१५ पूर्वोक्तव्यापदां चिकित्सा	२८५०-५२
४४-४५ गुल्मादिरोगेष्वातिदेशिकवस्तयः	२८३०	१६-(१) मुस्ताद्यो यापनवस्तिः	२८५२-५४
४६-४८ अध्ययोक्तविषयाः	२८३०	१६-(२) एरण्डमूलाद्यो ,,	२८५४-५५
		१६-(३) सहचराद्यः ,,	२८५५
११. फलमात्रासिद्धिः		१६-(४) बृहत्याद्यः ,,	२८५५-५६
१-२ फलमात्रसिद्धयुपक्रमः	२८३१	१६-(५-६) बलाद्यो यापनवस्ती	२८५६-५७
३-१० आस्थापने कतमं फलं श्रेष्ठमित्यत्र-		१६-(७) हृषुषाद्यः यापनवस्तिः	२८५७-५८
मुनीनां मतानि	२८३१-३३	१६-(८) लघुपञ्चमूलाद्यः ,,	२८५८
११-१४ तत्रात्रेयकृतो निश्चयः	२८३४	१६-(९) तृतीया बलाद्यः ,,	२८५८-५९
१५-१६ गुदगतो वस्तिः सर्वशरीरस्थानं दोषान्		१६-(१०) चतुर्थो बलाद्यः ,,	२८५९
कथमपहरतीत्यभिप्रेतः	२८३५	१६-(११) शालिपर्ण्याद्यो ,,	२८५९
१७-१८ तत्रात्रेयकृतं समाधानम्	२८३५-३६	१६ स्थिराद्यो ,,	२८६०
१९-२६ पशूनां वस्तिकर्मविधिः	२८३६-३९	१७ सिखिगोनर्दादिषु पूर्वोक्तकल्पाति-	
२७ सदातुरा नराः	२८३९	देशः	२८६०
२८-३६ तेषां सदातुरत्वे हेतुः		१८-(१) तित्तिर्याद्यो यापनवस्तिः	२८६०-६१
चिकित्सा च	२८४०-४२	१८-(२) द्विपञ्चमूलाद्यो ,,	२८६१
३७ अध्ययोक्तविषयाः	२८४३	१८-(३) मयूराद्योः ,,	२८६१-६२
		१८-(४) विष्किरादिषु पूर्वोक्तकल्पाति	
१२. उत्तरवस्तिः		देशः	२८६२
१-२ उत्तरवस्तिः सिद्धयुपक्रमः	२८४४	१८-(५) गोधाद्यो यापनवस्तिः	२८६२-६३
३-५ वमनादिभिः शुद्ध आतुरो यथा परि-		१८-(६) कूर्माद्यो ,,	२८६३
पालनीयः	२८४४	१८-(७) कर्कटरसाद्यः ,,	२८६३
६-८ तस्याभिर्बुधक्षणाथं पेयादिक्रमः	२८४४-४५	१८-(८) गोवृषाद्यः ,,	२८६४
९ प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणानि	२८४५	१८-(९) दशमूलाद्यो ,,	२८६४
१०-१२ प्रकृतिप्राप्तस्य वज्यानि	२८४६	१८-(१०) मृगादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः	२८६४
१३ तेषां विस्तरतो व्याख्यानप्रतिज्ञा	२८४६	१८-(११) मध्वाद्यो यापनवस्तिः	२८६५
१४-(१) उच्चैर्माष्यातिभाष्यजा व्यापदः	२८४७	१८-(१२) घृताद्यः ,,	२८६५
१४-(२) रथक्षोभजा ,,	२८४७	१८-(१३) मधुतैलाद्यः ,,	२८६५-६६
१४-(३) अतिचङ्क्रमणजा ,,	२८४८	१८-(१४-१५) मधुघृताद्यो यापनवस्ती	२८६६
१४-(४) अत्याशनजा ,,	२८४८	१८-(१६) सुग्राद्यो यापनवस्तिः	२८६६
		१८ द्विपञ्चमूलाद्यो ,,	२८६७
		१९ वृष्यतमाः स्नेहवस्तयः	२८६७-७२

विषयः	पृष्ठः	विषयः	पृष्ठः
२०-२१	पूर्वोक्तवस्तीनां गुणः	२८७२-७३	३४-३५
२३	तत्र वर्ज्यादि	२८७३	३६
२४-२८	अध्यायोक्तविषयाः	२८७३-७४	३७-४१
२९-३०	यापनाबस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यम्	२८७४-७५	
३०	यापनाबस्तेरतिसेवने दोषाः	२८७५	४१-४५
३१-३२	तत्र विकिरसा	२८७५	४५-५०
३३	सिद्धिस्थाननिरुक्तिः	२८७५-७६	५१-५५
			एतत्तन्त्रकलम्
			प्रतिसंस्कर्तुः कर्म
			चरकदृढबलाभ्यां कृतोऽग्नि-
			वेशतन्त्रप्रतिसंस्कारः
			षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिनिरूपणम्
			तन्त्रयुक्तिज्ञानफलम्
			एतच्छास्त्रज्ञानफलम्

श्रीः चरकसंहिता चिकित्सास्थानम्

श्री
चरकसंहिता
चिकित्सास्थानम्

श्री
चरकसंहिता
चिकित्सास्थानम्

The
Carakasamhita
CHIKITSASTHANA
(The Section on
Therapeutics)

षोडशोऽध्यायः ।

सोऽणभो अध्यायः अध्यायः सोलहवाँ

Chapter XVI

पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, पाण्डुरोगचिकित्सितम् 'पाण्डुरोगचिकित्सित' नामना अध्यायतुं 'पाण्डुरोगचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे व इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Anemia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पाण्डुरोगस्य भेदाः—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणाद्भृशः ॥३॥

वात-पित्त-कफैः वात, पित्त तथा कफैः वात, पित्त तथा कफसे, त्रयः त्रय तीन, सन्निपातेन सन्निपातथी सन्निपातसे, चतुर्थः योथो चौथा, मृदः भक्षणाद् अने भाटी भावाथी और मिट्टी खानेसे, पञ्चमः पाण्डुरोग पांचवाँ, पाण्डुरोगाः अने पाण्डुरोग इस तरह पाण्डुरोग, पञ्च पांच पांच, स्मृताः कहे छे कहे हैं ॥ ३ ॥

3. Anemia is considered to be of five kinds viz., the three due to the provocation of vata, pitta and kapha individually, the fourth due to the provocation of all these three combined, and the fifth due to geophagism (earth-eating).

पाण्डुरोगस्य संप्राप्तिः—

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।
शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥४॥

यस्य तु ते रोगीना जिसे रोगीके, पित्तप्रधानाः पित्तप्रधान पित्तप्रधान, दोषाः दोषो दोष, धातुषु धातुओंमा धातुओंमें, कुप्यन्ति प्रकुपित थाय छे प्रकुपित होते हैं, तस्य तेना उसकी, धातूनाम् धातुओंनी धातुओंमें, शैथिल्यम् शैथिल्यता शैथिल्यता, गौरवम् गौरवम्

अने गौरव और भारीपन, उपजायते थाय छे पैदा हो जाते हैं ॥ ४ ॥

4. The man in whose body-elements the morbid humors get provoked, with pitta predominating, in that man those body-elements grow flabby and heavy.

ततो वर्णबलस्नेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।
व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ५ ॥

ततः त्यारपछी तदनन्तर, वर्ण-बल-स्नेहाः पक्षु, पक्ष, स्नेह वर्ण, बल, स्नेह, ये च अने ओ और जो, ओजसः ओजस ओजके, अन्ये अपि भीष्म पक्षु अन्य भी, गुणाः गुणो छे ते गुण हैं वे, दोष-दूष्य-दोषो तथा दूष्य दोष तथा दूष्यके, प्रदूषणात् अत्यंत दूषित यवाथी अत्यंत दूषित होनेसे, अत्यर्थम् अत्यंत अत्यंत, क्षयम् क्षय क्षीण, व्रजन्ति पाभे छे हो जाते हैं ॥ ५ ॥

5. Thereafter the complexion, vitality, unctuousness and other qualities of Ojas become excessively diminished as a result of the morbidity of humors as well as of the body-elements.

सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।
वैवर्ण्यं भजते, तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ६ ॥

अल्परक्तः आर्था अल्प रक्तवाला अतः अल्परक्तवाला, अल्पमेदस्कः अल्प मेदवाला अल्प मेदवाला, निःसारः साररहित साररहित, शिथिलेन्द्रियः अने शिथिल इन्द्रियवाला और शिथिल इन्द्रियवाला, सः ते रोगी वह रोगी, वैवर्ण्यम् विवर्ण्यताने विवर्णताको, भजति धारण करे छे पाता है, तस्य ते पाण्डुरोगना उस पाण्डुरोगके, सलक्षणम् लक्षणसहित लक्षणसहित, हेतुम् कारण हेतुको, शृणु सांभलो सुनो ॥ ६ ॥

6. In consequence, the person becomes poor in blood, poor in fat and

६. सोऽल्परक्तो-सरक्ताऽस्य (ब.)

devitalized and suffers from asthenia of the sense-organs and discoloration of the skin. Now listen to a description of the etiology and signs and symptoms of anemia.

पाण्डुरोगस्य निदानम्—

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ ७ ॥
विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाद्यायामान्मैथुनात्तथा ।
प्रतिकर्मतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ ८ ॥
कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।
समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ९ ॥
वायुना बलिना क्षितं संप्राप्य धमनीर्दश ।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ॥ १० ॥
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् वर्णान् बहुविधांस्त्वचि ॥ ११ ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

क्षार-क्षार क्षार, अम्ल-अम्ल अम्ल, लवण-लवण लवण, अत्युष्ण-अति उष्ण अत्यंत उष्ण, विरुद्ध-विरुद्ध विरुद्धविर्य, असात्म्य-अने असात्म्य और असात्म्य, भोजनात् भोजनवाली भोजनसे, निष्पाव-तथा पक्ष तथा पक्ष, साष-अऽऽ उदद, पिण्याक-भोजन तिलकी खली, तिल-तैल-अने तिलतुं तैल और तिलके तैलके, निषेवणात् सेवन करवाने कीछे सेवन करनेके कारण, विदग्धे विदग्ध पाभेक्ष विदग्धह हुए, अन्ने अन्नवाली अन्नसे, दिवास्वप्नात् दिवसनी निद्रावाली दिनमें सोनेसे,

९. यदा-यथा (ब. ड. फ.)

” ” -तथा (फ.)

१०. संप्राप्य धमनीर्दश-स्रोतोभिर्दशभिः सतय (ख. व. फ.)

” केवलं देहं-केवले देहे (य. फ.)

” आश्रितम्-संस्थितम् (य.)

११. प्रदूष्य-प्रदुष्टः (य.)

” वातासृक्-वातास्र (ब.)

” पाण्डुहारिद्रहरितान् वर्णान्-वर्णान्हरितहारिद्रपाण्डून् (क.)

” ” ” -वर्णान्हरितहारिद्रान्पाण्डून् (ब.)

” वर्णान् बहुविधान्-वर्णान् विविधान् (ब.)

न्यायामात् व्यायामश्च व्यायामसे, तथा मैथुनात् मैथुनश्च मैथुनसे, प्रतिकर्म- वमनादि कर्म वमनादि कर्म, क्रतु-वैषम्यात् तथा ऋतुनी विषमताश्च तथा ऋतुकी विषमतासे, वेगानाम् च अने वेगोने और वेगोंके, विधारणात् रोडवाश्च रोकनेसे, काम- काम- काम, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- अने शोकश्च और शोकसे, उपहत-चेतसः हृत्स्थित- चित्तवाणाना आहत मनवाले पुरुषके, हृदये हृदयभां हृदयमें, समवस्थितम् रक्षेयुं स्थित, पित्तम् पित्त पित्त, यदा न्याये जब, समुदीर्णम् नष्टे छे बढ़ता है, बलिना वायुना त्वारे अगवान वायुवडे तब प्रबल वायुद्वारा, क्षिप्तम् ईडातुं फैका जाता हुआ, तत् ते वह, दन्त धमनीः दन्त धमनीओने दन्त धमनियोंको, संप्राप्य प्राप्त थईने पाकर, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, देहम् देहमां शरीरमें, प्रपन्नम् प्राप्त थई पहुंचकर, त्वक्-मांस- तेभ्य त्वचा तथा मांसना एवं त्वचा और मांसके, अन्तरम् मध्यमां बीचमें, आश्रितम् रक्षी आश्रित हो कर, कफ-वात- कफ, वात कफ, वात, असृक्-त्वक्-मांसानि रक्षत, त्वचा अने मांसने रक्त, त्वचा और मांसको, प्रदूष्य दूषित करीने दूषित करके, त्वचि त्वचा विषे त्वचामें, बहुविधान् अनेक प्रकारना अनेक प्रकारके, पाण्डु- पांडु पांडु, हरिद्र- पीला पीले, हरितान् अने लीला और हरे, वर्णान् वर्णोंने वर्णोंको, करोति उत्पन्न करे छे करता है, सः ते वह, पाण्डुरोगः इति पांडुरोग पांडुरोग, उक्तः उहेवाय छे कहा जाता है ॥ ७-११३ ॥

7-114. By indulgence in alkaline acid, salt, very hot, antagonistic and unwholesome diet; by habitual indulgence in legumes, black-gram. oil cake and til oil; by resorting to day-sleep, physical exercise and sexual congress while the food is still undigested; by irregular performance of the quinary purificatory procedures; by abnormality of the seasons, and by suppression of natural urges, the pitta which is in the 'normal condition in the heart

gets provoked as also in persons whose minds have been affected with passion, anxiety, fright, wrath or grief. This pitta, being expelled by the powerful vata and passing into the ten main arteries, spreads through them in the entire body and becomes lodged in the space between the skin and the flesh. Then, by vitiating the kapha, vata, blood, skin and flesh, it produces whitish, yellowish or greenish, or various other discolorations of the skin. This condition is called anemia.

पाण्डुरोगस्य पूर्वरूपम्—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।

हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥१२॥

भविष्यतः तस्य भविष्यमां थनार ते रोगने। आगे होनेवाले उस रोगके, हृदयस्पन्दनम् हृदयतुं धडकतुं हृदयकी धडकन, रौक्ष्यम् रक्षता रक्षता, स्वेदाभावः पसीने। न थवे। पसीना न आना, तथा तथा तथा, श्रमः श्रम श्रम, लिङ्गम् पूर्वार्थ छे पूर्वरूप हैं ॥१२॥

12. Its premonitory symptoms are— cardiac palpitation, dryness, anhydrosis and fatigue.

पाण्डुरोगसामान्यलक्षणम्—

संभूतेऽस्मिन् भवेत् सर्वः कर्णक्ष्वेदी हतानलः ।
दुर्बलः सदनोऽन्नद्विद् श्रमभ्रमनिपीडितः ॥१३॥

गात्रशूलज्वरश्वासगौरवाश्चिमाश्रयः ।
मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोन्मथितैरिव ॥१४॥

शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।

१३. कर्णक्ष्वेदी-कर्णक्ष्वेदः (य.)

„ सदनोऽन्नद्विद्-सदनो निद्रा (य.)

„ „ -सदनोऽनिद्राः (फ.)

„ सदनो-स्वेदनो (ग.)

कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः स्त्रीवनोऽल्पवाक् ॥१५॥
पिण्डकोद्वेष्टकट्यूरुपादरुक्सदनानि च ।
भवन्त्यारोहणायासैर्विशेषश्चास्य वक्ष्यते ॥१६॥

अस्मिन् आ पांडुरोग इसके, संभूते तथा पृथी उत्पन्न होने पर, सर्वः नरः सर्व भूष्य सब पुरुष, कर्णक्षेदी डानमां अवाजवाणा कर्णक्षेद्युक्त, हतानलः भंदाश्रिवाणा नष्ट अग्निवाले, दुर्बलः दुर्बल दुबले, सदनः शिथिल ढोले, अन्नद्विष्ट अन्नद्वेषी अन्नमें द्वेष रखनेवाले, श्रम-श्रम-श्रम अने श्रमश्री श्रम तथा श्रमसे, निपीडितः पीडाता पीडित, गान्धशूल-अवयवोभां शूल अङ्गोमें शूल, ज्वर-ज्वर-ज्वर, श्वास-श्वास-श्वास, गौरव-शरीरतुं भारेपणं गुरुता, अरुचिमान् अने अरुचिवाणा और अरुचियुक्त, भवेत् थाय छे होते हैं, मृदितैः इव भण्डे भर्दन करेले होय मानो मसले गये हों, पीडित-सन्मथितैः इव च अने भण्डे दबावेले तथा हथभयावेले होय तेवा और मानो दबाये और हिलाये गये हों वैसे, गात्रैः गात्रोशी युक्त अवयवोंसे युक्त, भवेत् थाय छे होते हैं, क्षुणाक्षिकूटः सूजेले आभनां पोष्यवाणा अक्षिकूटमें शोफयुक्त, हरितः दीक्षा रंगना हरित वर्णवाले, शीर्णलोमा भरी गयेले श्वासावाणा झड़े हुए रोंएवाले, हतप्रभः निस्तेज नष्ट प्रभावाले, कोपनः क्रोधी क्रोधी, शिशिरद्वेषी ठंडी वस्तुओंना अलुगभाववाणा शीतको न चाहनेवाले, निद्रालुः अधि-लुशी निद्रालु, स्त्रीवनः अधु थूंकता वारंवार थूकनेवाले, अल्पवाक् अने थोडुं ओलनारा थाय छे और थोड़ा बोलनेवाले होते हैं, आरोहण-आयासैः तेओने ओंथे चढ़वाथी अने श्रमश्री उनको चढ़नेसे और परिश्रमसे, पिण्डका-उद्वेष्ट-पिंडीओमां गोटां पिंडलियोंमें ँँठन, कटि-ऊरु-पादरुक् अने कमर, साथण तथा पगमां पीडा और कमर, ऊरु तथा पैरमें पीडा, सदनानि च तेभ्य थाड एवं यकाव, भवन्ति थाय छे होते हैं, अस्य च हवे आ पांडुरोगनां अब इस पाण्डुरोगके, विशेषः भिन्न भिन्न हेतु तथा लक्षण भिन्न भिन्न हेतु तथा लक्षण, वक्ष्यते छेवारी कहे जायेंगे ॥ १३-१६ ॥

१५. शिशिरद्वेषी-शिशिराद्वेषी (व.)

,, अल्पवाक्-अल्पवाक् (घ.)

१६. भवन्त्यारोहणायासैः-स्थुरध्वारोहणायासैः (घ. घ.)

13-16. When the disease has fully manifested itself, there occur all the following symptoms—the patient becomes afflicted with tinnitus, loss of gastric fire, weakness, asthenia, repugnance for food, fatigue, giddiness, pain in the limbs, fever, dyspnea, heaviness and anorexia. He feels as though his limbs have been kneaded, squeezed and pounded; his eyelids are swollen; he is greenish in body-tinge, his hair falls off; he suffers loss of body-lustre; he becomes irritable, dislikes cold things, develops sleepiness, ptialism, taciturnity, complains of cramps in the legs and pain and flabbiness in the waist, thighs and feet when climbing or exerting himself in other ways. We shall now give a detailed description of this disease.

वातजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।

जनयेत्कृष्णपाण्डुत्वं तथा रुक्षारुणाङ्गताम् ॥१७॥

अङ्गमर्दं रुजं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।

वर्चःशोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥१८॥

वातलैः वातकर वातकारक, आहारैः आहार आहार, उपचारैः च तथा उपचारोशी और उपचारोंसे, कुपितः प्रकुपित थयेले प्रकुपित, अनिलः वायु वायु, कृष्ण-डाणाश कालावर्ण, पाण्डुत्वम् पांडुता पांडुता, रुक्ष-अरुण-अङ्गताम् अङ्गोनी रक्षता तेभ्य अरुणता अङ्गोकी रक्षता एवं अरुणता, अङ्गमर्दम् अङ्गोनुं भागपुं अंगमर्द, रुजम् पीडा रुजा, तोदम् थसडा तोद, कम्पम् डंप कंपन, पार्श्व-शिरोरुजम् पडभां अने भस्तकभां पीडा पार्श्व और शिरमें पीडा, वर्चःशोष-भण सूखावो मलकी

१७. कृष्णपाण्डुत्वम्-कृच्छ्रपाण्डुत्वम् (घ. श. घ.)

,, अरुणाङ्गताम्-अरुणाभताम् (घ. व.)

१८. वर्चः-शुक्ल (ड.)

शुष्कता, आस्यवैरस्यश्च भुभन्ती विरसता। मुखकी विरसता, शोफ- सोओ शोफ, आनाह- आनाह आनाह, बलक्षयान् अने भणने। क्षय और बलक्षयको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ १७-१८ ॥

17-18. The vata, getting provoked by vata-promoting diet and activity, causes the swarthy type of pallor, dry-brown coloration of the limbs, body-ache, pain pricking pain, tremors, pain in the side of the body and in the head, dehydration of feces, dysgeusia, edema, constipation and loss of vitality.

पित्तजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपणैः ।
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥१९॥

पित्तलस्य पित्तप्रकृतिवाणानु पित्तप्रकृतिवाले मनुष्यका, यथोक्तैः पूर्वे कहेवा पूर्व कहे हुए, स्वैः पोताना अपने, प्रकोपणैः प्रकोप डरनारा हेतुओ वडे प्रकोपक हेतुओसे, आचितम् संचितं यथेक्षु संचित, पित्तम् पित्त पित्त, रक्तादीन् रक्त वगेरेने रक्तादिको दूषयित्वा तु दूषित करीने दूषित करके, पाण्डुरोगाय पांडुरोग पांडुरोगको, कल्पते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥१९॥

19. The pitta getting provoked by the particular pitta-provoking factors and getting accumulated in the body of the person of the pitta-habitus, vitiates the blood and other body-elements and causes anemia.

स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापिपासार्तः पीतमूत्रशकृन्नरः ॥२०॥

१९. यथोक्तैः—यथोक्तम् (व.)

„ „ —तथोक्तैः (व.)

२०. तृष्णा—छर्दि (द. घ.)

„ पिपासार्तः—परीतस्तु (घ. ड.)

„ „ —परीतस्य (झ.)

स्वेदनः शीतकामश्च न चाश्रमभिनन्दति ।
कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽम्लमेव च ॥२१॥
उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं मित्रवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥२२॥

सः नरः ते मनुष्य वह मनुष्य पीतः पीणे। पीले वर्णवाला, हरिताभः वा अथवा लीली अतिवाणे। या हरित आभावाला, ज्वर-दाह-समन्वितः ज्वर तथा दाहथी युक्त ज्वर तथा दाहसे युक्त, तृष्णा-तृष्णथी यथेक्षी प्याससे जन्य, मूर्च्छा-मूर्च्छा मूर्च्छा, पिपासार्तः तथा तृष्णथी पीडावाणे। तथा प्याससे पीडित, पीत- पीणे। पीले मूत्रशकृत् मूत्र अने भणवाणे। मूत्र और मलवाला, स्वेदनः पसीनावाणे। पसीनासे युक्त, शीतकामः च अने ठंडी वस्तुओनी भ्रष्टावाणे। थाय छे और शीतकी अभिलाषा करनेवाला होता है, अन्नश्च न अभिनन्दति ते अन्नन्ती भ्रष्टा करते। नथी वह अन्नको नहीं चाहता। कटुक-आस्यः तीखा भुभवाणे। थाय छे तीते मुखवाला होता है, अस्य च अने तेने और उसको, उष्णम् उष्ण गरम, अम्लम् एव च तथा आटी वस्तु तथा खट्टे पदार्थ, न उपशेते सदती नथी अनुकूल नहीं होते, अन्ने अन्न अन्नके, विदग्धे विदग्ध यत्ता विदग्ध होने पर, अस्य अने उसको, अम्लः उद्गारः आटा ओडकार आवे छे खट्टी डकार आती हैं, विदाहः च अने विदाह और विदाह, जायते थाय छे होता है, दौर्गन्ध्यम् शरीरभाथी दुर्गन्ध आवे छे देहसे दुर्गन्ध आती है, मित्रवर्चस्त्वम् अने भणवेः और मलमेद, दौर्बल्यम् तथा दुर्बलता तथा दुर्बलता होती है, तमः एव च तेमन् अन्ने अधारा आवे छे एवं आंखोंके सामने अंधेरा आता है ॥ २०-२२ ॥

20-22. The person becomes yellowish or greenish in tinge, afflicted with fever and burning, has craving for fluids, fainting and thirst; he passes yellowish urine and feces,

२१. शीतकामश्च—शीतकायश्च (थ. व.)

२२. दौर्गन्ध्यं मित्रवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च—दौर्बल्यं मित्रवर्च-
स्त्वं दौर्बल्यं तम एव च (द. व.)

„ मित्रवर्चस्त्वं—वर्चसो भेदो (थ. फ. व.)

perspires excessively, craves for cold things, does not relish food and has a pungent taste in the mouth. Hot as well as acid things are not homologatory to him; and he suffers from acid eructations and heart-burn due to the misdigestion of food, and also from body-fetor, looseness of stools, prostration and faintness.

શ્લેષ્મજપાણ્ડુરોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

વિવૃદ્ધઃ શ્લેષ્મલૈઃ શ્લેષ્મા પાણ્ડુરોગં સ પૂર્વવત્ ।
કરોતિ ગૌરવં તન્દ્રાં હર્દિં શ્વેતાવભાસતામ્ ॥૨૩॥
પ્રસેકં લોમહર્ષં ચ સાદં મૂર્ચ્છાં ભ્રમં ક્રમમ્ ।
શ્વાસં કાસં તથા ડલસ્યમરુચિં વાક્સ્વરગ્રહમ્ ૨૪॥
શુક્લમૂત્રાક્ષિવર્ચસ્ત્વં કટુરુક્ષોણકામતામ્ ।
શ્વયથું મધુરાસ્યસ્વમિતિ પાણ્ડુમયઃ કફાત્ ॥૨૫॥

શ્લેષ્મલૈઃ કફ કરનારના આહારવિહારોથી કફ-કારક આહારવિહારોસે, વિવૃદ્ધઃ વધેલો અત્યંત વધા હુઆ, સઃ શ્લેષ્મા તે કફ વહ કફ, પૂર્વવત્ પૂર્વની પેઠે પૂર્વવત્, પાણ્ડુરોગમ્ પાંડુરોગને પાંડુરોગકો, ગૌરવમ્ તથા શરીરનું ભારેપણું તથા મારીપન, તન્દ્રાશ્ચ તન્દ્રા તન્દ્રા, હર્દિમ્ ઉલટી કે, શ્વેત-અવભાસતામ્ ધોળાશ દેખાવી સફેદ આભા દિસાઈ દેના, પ્રસેકમ્ લાળ પડવી લાળપ્રસેક, લોમહર્ષમ્ રંવાડાં ઊભાં થવાં રોમહર્ષ, સાદમ્ શિથિલતા ઢીલાપન, મૂર્ચ્છામ્ મૂર્ચ્છા મૂર્ચ્છા, ભ્રમમ્ ભ્રમ ચક્રર, ક્રમમ્ ચ થાક થકાન, શ્વાસમ્ શ્વાસ શ્વાસ, કાસમ્ ઉધરસ ઝાંસી, તથા ડલસ્યમ્ આળસ આલસ, અરુચિમ્ અરુચિ અરુચિ, વાક્-સ્વર-વાણી અને સ્વર વાણી ઓર સ્વરકા, ગ્રહમ્ પકડાવાં બેઠ જાના, શુક્લ-મૂત્ર-અક્ષિ-વર્ચસ્વમ્ મૂત્ર, નેત્ર અને મળ સફેદ થવાં મૂત્ર, નેત્ર ઓર મલકા સફેદ હોના, કટુ-રુક્ષ-ઉષ્ણ-કામતામ્ તીખા, રક્ષ અને ઉષ્ણ

૨૪. શ્વાસં કાસં-શ્વાસકામૌ (વ.)

૨૫. શુક્લમૂત્રાક્ષિવર્ચસ્ત્વં-મૂત્રાક્ષિવર્ચસાં શૌક્યમ્

(ગ. થ. દ. ફ. વ.)

,, મધુરાસ્યસ્વમિતિ-લવણાસ્યસ્વમિતિ (વ. ફ. વ.)

પદાર્થોની ધુણી થવી તીવે, રુક્ષ ઓર ઉષ્ણમાં પ્રીતિ, શ્વયથુમ્ સોજ શોફ, મધુર-આસ્યસ્વમ્ ચ અને મુખની મધુરતા એ લક્ષણોને મુંઢકી મીઠાસ इन लक्षणोंको, करोति उत्पन्न કરે છે उत्पन्न करता है, इति आ यह, कफात् कश्चीं भवेत्। कफजनित, पाण्डुमयः पांडुरोग છે પાંડુરોગ છે ॥ ૨૩-૨૫ ॥

23-25. Similarly, the kapha getting increased by kapha-promoting factors, causes anemia having the following symptoms—heaviness, torpor, vomiting, sallow complexion, ptyalism, horripilation, asthenia, fainting, giddiness, exhaustion, dyspnea, cough, lethargy, anorexia, loss of speech and voice, whiteness of urine, eyes and feces; craving for pungent, dry and hot things; edema and sweet taste in the mouth. This is the anemia due to kapha.

સાન્નિપાતિકપાણ્ડુરોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

સર્વાન્નસેવિનઃ સર્વે દુષ્ટા દોષાસ્ત્રિદોષજમ્ ।
ત્રિદોષલિઙ્ગં કુર્વન્તિ પાણ્ડુરોગં સુદુઃસહમ્ ॥૨૬॥

સર્વાન્ન-સધળાં અન્નોનું સર્વ પ્રકારકે અન્ન, સેવિનઃ સેવન કરનારના સેવન કરનેવાલે પુરુષકે, દુષ્ટાઃ દૂષિત થયેલા દૂષિત હુએ, સર્વે દોષાઃ સધળા દોષો સર્વ દોષ, ત્રિદોષજમ્ ત્રણે દોષોથી થયેલા ત્રિદોષજનિત, ત્રિદોષ-અને ત્રણે દોષોનાં ઓર ત્રિનો દોષોંકે, લિઙ્ગમ્ લક્ષણુવાળા લક્ષણોંસે યુક્ત, સુદુઃસહમ્ અત્યંત દુઃસહ અત્યંત દુઃસહ, પાણ્ડુરોગમ્ પાંડુરોગને પાંડુરોગકો, કુર્વન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે हैं ॥૨૬॥

26. In a person who indulges in all varieties of food, all the three humors get simultaneously provoked and cause a very severe type of anemia having a syndrome of the symptoms of tridiscordance.

૨૬. સુદુઃસહમ્-સુદુસ્તરમ્ (વ.)

મૃજપાણ્ડુરોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

મૃત્તિકાદનશીલસ્ય કુપ્યત્યન્યતમો મલઃ ।

કષાયા મારુતં, પિત્તમૂષરા, મધુરા કફમ્ ॥૨૭॥

કોપયેન્મૃદ્રસાદીંચ રૌક્ષ્યાદુક્તં વિરુક્ષયેત્ ।

પૂરયત્યવિપકૈવ સ્ત્રોતાંસિ નિરુણદ્ધિ ચ ॥૨૮॥

ઇન્દ્રિયાણાં બલં હત્વા તેજો વીર્યૌજસી તથા ।

પાણ્ડુરોગં કરોત્યાશુ બલવર્ણાગ્નિનાશનમ્ ॥૨૯॥

શૂનગણ્ડાક્ષિકૂટમ્: શૂનપાન્નામિમેહનઃ ।

કિમિકોષ્ઠોડતિસાર્યેત મલં સાસ્ત્ક કફાન્વિતમ્ ૩૦

મૃત્તિકા-અદન-શીલસ્ય માટીનું બક્ષણ કરવાના સ્વભાવવાળા દરદીને મિટ્ટી खानेकी આદતવાળે રોગીકા, અન્યતમઃ કોઈએક કોઈ એક, મલઃ દોષ દોષ, કુપ્યતિ કુપિત થાય છે કુપિત હોતા હૈ, કષાયા મૃત્ કષાય રસવાળી માટી કસૈલી મિટ્ટી, મારુતમ્ વાયુને વાયુકો, ઝષરા ખારા રસવાળી માટી ક્ષાર રસવાળી મિટ્ટી, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, મધુરા અને મધુર રસવાળી માટી ઓર મીઠી મિટ્ટી, કફમ્ કફને કફકો, કોપયેત્ પ્રકુપિત કરે છે પ્રકુપિત કરતી હૈ, રૌક્ષ્યાદ તે રક્ષ હોવાથી વહ રક્ષતાકે કારણ, રસાદીન્ રસ વગેરેને રસાદિકોંકો, મુક્તમ્ ચ અને ખાધેલા ખોરાકને ઓર મોજનકો, વિરુક્ષયેત્ રક્ષ કરે છે રક્ષ કર દેતી હૈ, અવિપક્વા એવ અને પચ્યા વિનાજ ઓર વિના પકે હી, સ્ત્રોતાંસિ સ્રોતોંને સ્રોતોંકો, પૂરયતિ ભરી દે છે ભર દેતી હૈ, નિરુણદ્ધિ ચ તથા બંધ પણ કરી દે છે તથા રોક મી દેતી હૈ, ઇન્દ્રિયાણામ્ તેમજ ઇન્દ્રિયાનાં એવં ઇન્દ્રિયોંકે, બલમ્ બળ શક્તિ, તેજઃ તેજ તેજ, તથા તથા તથા, વીર્ય-ઓજસી વીર્ય અને ઓજને વીર્ય ઓર ઓજકો, હત્વા હણીને નષ્ટ કરકે, બલવર્ણ-અગ્નિ-નાશનમ્ બલ, વર્ણ અને અગ્નિને નાશ કરનારા બલ, વર્ણ ઓર અગ્નિકે નાશક, પાણ્ડુરોગમ્ પાંડુરોગને પાંડુરોગકો,

૨૮. રૌક્ષ્યાદ મુક્તં-રૌક્ષ્યાદ મુક્તા (ક.)

, મુક્તમ્-મુક્તમ્ (ક.)

, વિરુક્ષયેત્-વિરુક્ષય ચ (ક.)

૨૯. બલં હત્વા તેજો વીર્યૌજસી તથા-બલં તેજ ઓજો વીર્ય-નિહત્ય ચ (ક. ષ. જા. ફ.)

, તેજો વીર્યૌજસી તથા-તેજો વીર્યૌજસાં તથા (પ. વ.)

૩૦. શૂનપાન્નામિમેહનઃ-નામિપાદાગ્રમેહનઃ (સ. ષ. ષ.)

આશુ શીઘ્ર શીઘ્ર, કરોતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી હૈ, શૂન-ગણ્ડ-અક્ષિકૂટ-મ્: સૂનવાં ગાદ, આખનાં પેાપચાં અને ભમરવાળા શોથયુક્ત ગંડસ્યલ, અક્ષિકૂટ ઓર મોંહવાલા, શૂનપાન્-નામિ-મેહનઃ સૂનવાં પગ, નાભિ અને મૂત્રેન્દ્રિયાવાળા શોથયુક્ત પેર, નાભિપ્રદેશ ઓર શિશ્રવાલા, કિમિકોષ્ઠઃ તથા કિમિયુક્ત કોષાવાળા રોગી તથા પેટમેં કમિવાલા રોગી, સાસ્ત્ક રક્તયુક્ત રક્તયુક્ત, કફાન્વિતમ્ તેમજ કફયુક્ત એવં કફયુક્ત, મલમ્ મલને મલકો, અતિસાર્યેત અતિ પ્રમાણમાં ત્યાગ કરે છે અત્યંત ત્યાગતા હૈ ॥ ૨૭-૩૦ ॥

27-30. In one who is addicted to earth-eating, any of the three humors may become provoked. Earth of the astringent taste provokes vata; that of saltish taste provokes pitta and that of sweet taste provokes kapha. Earth when eaten, dehydrates the nutrient fluid and the other body-elements on account of its quality of dryness, and, not being digested in the body, it (the earth) fills the body-channels and causes obstruction. Then, impairing tone of the senses, secretory system, lustre, and vital essence, it causes anemia and soon diminishes vitality, complexion and the gastric fire. The patient develops edema of the cheek, eyelid and brow; his feet, navel and genitals become edematous; he develops intestinal worms and diarrhea and his stools are mixed with mucus and blood.

પાણ્ડુરોગસ્યાસાધ્યલક્ષણમ્—

પાણ્ડુરોગશ્ચિરોત્પન્નઃ સ્વરીભૂતો ન સિધ્યતિ ।

કાલપ્રકર્ષાચ્છૂનો ના યશ્ચ પીતાનિ પશ્યતિ ॥૩૧॥

૩૧. કાલપ્રકર્ષાચ્છૂનો ના-કાલપ્રકર્ષાચ્છૂનાનાં (ક.)

, , , -કાલપ્રકર્ષાચ્છૂનાનાં (ક. વ.)

बद्धाल्पविट्कं सकफं हरितं योऽतिसार्यते ।
 दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृषादितः ॥३२॥
 स नास्त्यसूक्ष्मयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥३३॥

चिरोत्पन्नः दाया वभतथी यथेक्षे चिरकालीन,
 खरीभूतः अने अत्यंत रूक्ष अत्यंत रुक्ष हुआ,
 पाण्डुरोगः पांडुरोग पांडुरोग, न सिध्यति साध्य नहीं
 साध्य नहीं है, काल-प्रकर्षात् अने धूलो वभत यथ
 ७५थी और दीर्घकालके कारण, शूनः सौम्यवाणो
 शोफयुक्त, यः च ने पांडुरोगी जो पांडुरोगी, पीतालि
 पदार्थोंने पीला द्रव्योंको पीले वर्णके, पश्यति नुभे
 छे ते पशु साध्य नहीं देखता है वह भी साध्य
 नहीं है, यः ने पांडुरोगीने जिस पांडुरोगीको, बद्ध-
 अल्प-विट्कम् आधेला अल्प भणवाणो बंधे हुए
 अल्प मलसे युक्त, सकफम् कड़वाणो कफसे युक्त, हरितम्
 तथा क्षीवेला तथा हरे वर्णके, अतिसार्यते अतिसार
 थाय छे रस्त अत्यंत मात्रामें होते हैं, दीनः ने
 पांडुरोगी दीनतावाणो जो पांडुरोगी दीनतावाला, श्वेत-
 अतिदिग्धाङ्गः अतिशय सफेद रंगथी क्षीपेला होय ओवा
 आंगवाणो अत्यंत श्वेत वर्णसे लिप्तके सदृश शरीरवाला,
 छर्दि-मूर्च्छा-तृषादितः उलटी, मूर्च्छा अने तृषाथी
 पीडितो होय छे कै, मूर्च्छा और प्याससे पीडित होता
 है, यः च पाण्डुः अने ने पांडुरोगी और जो पांडुरोगी,
 असूक्ष्म-क्षयात् रक्तानो क्षय थावाथी रक्तक्षयसे, श्वेतत्वम्
 धोलाशने श्वेतताको, आप्नुयात् प्राप्त थाय छे प्राप्त
 होता है, सः ते वह, न अस्ति भवति नहीं नहीं बचता,
 इति आ प्रमाणे इस तरह, पञ्चविधस्य पांच प्रकारके,
 पाण्डुरोगस्य पांडुरोगनां पांडुरोगके,
 लक्षणम् लक्षणो लक्षण, उक्तम् उक्तां छे कहे गये
 हैं ॥ ३१-३३ ॥

31-33. The patient in whom the
 anemia has been of long duration and
 has led to excessive dehydration of
 the body, or the patient who has

३२. छर्दिमूर्च्छातृषादितः—छर्दिमूर्च्छातृषादितः (ड.)

॥ तृषादितः—तृषादितः (ग.)

developed edema on account of the
 long duration of the disease and whose
 vision has become yellow; or the
 patient who passes frequent, yellow,
 hardened and scanty stools mixed
 with mucus; or the patient who has
 become depressed in spirit and pale
 and whose body has become excessively
 clammy and who is afflicted with
 vomiting, fainting and thirst; or the
 patient, who, in consequence of loss
 of blood, has developed pronounced
 pallor—all these types of anemia do
 not get cured. Thus have been described
 the signs and symptoms of the five
 varieties of anemia.

कामलायाः निदानं लक्षणं च—

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥३४॥

यः तु ने जो, पाण्डुरोगी पांडुरोगी पांडुरोगी,
 पित्तलानि पित्तकारक पदार्थोंको पित्तकारक पदार्थोंका,
 अत्यर्थम् अत्यन्त अत्यन्त, निषेवते सेवन करे छे सेवन
 करता है, तस्य तेनुं उसका, पित्तम् पित्त पित्त, असूक्ष्म-
 रक्त रक्त, मांसम् अने मांसने और मांसको, दग्ध्वा
 भाण्डने जलाकर, रोगाय रोगने रोगका, कल्पते उत्पन्न
 करे छे कारण बनता है ॥ ३४ ॥

34. If the anemic person indulges
 inordinately in pitta-promoting things,
 the pitta in him gets aggravated and
 consuming the blood and flesh in his
 body, leads to further disease.

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
 रक्तपीतशक्नुमूत्रो मेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥३५॥

३५. स भृशं—भृशं (ड.)

॥ त्वङ्नखाननः—त्वङ्नखो नरः (ग.)

दाहाविपाकदौर्बल्यसद्वनरुचिकर्षितः ।

कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥३६॥

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ।

सः मृशश्च ते अत्यंत वह अत्यंत, हरिद्रनेत्रः ।
 ६७६२ नेत्रा रंगना नेत्रवाणी हल्दीके समान वर्णयुक्त
 नेत्रवाला, हरिद्र-त्वक्-नख-आमनः ६७६२ नेत्रा रंगना
 त्वया नख अने मुखवाणी हल्दीके समान वर्णयुक्त
 त्वचा, नख और मुँहवाला, रक्त-पीत रतां-पीणां लाल-
 पीले, शकृत्-मूत्रः भण-मूत्रवाणी मल और मूत्रवाला,
 मेकवर्णः देउडा नेत्रा रंगवाणी मेंढकसे रंगवाला,
 हतेन्द्रियः ६७६४ भयेली भन्दियवाणी नष्ट इन्द्रियोंवाला,
 दाह- अने दाह और दाह, अविपाक- अपयो अपचन,
 दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, सदन- शिथिलता शैथिल्य,
 अरुचि- तथा अरुचिशी तथा अरुचिसे, कर्षितः क्षी-
 थाय छे कृश होता है, बहुपित्ता अतिशय पित्तवाणी
 अति पित्तयुक्त, कोष्ठ-शाखा-आश्रया अने डोहो तथा
 शाखाओंने आश्रय करी रहेल कोष्ठ तथा शाखामे
 आश्रयवाली, एषा आ व्याधि इस व्याधिको, कामला
 कमली कामला, मता उहेवाय छे कहते हैं, कालान्तरात्
 डेटोडोड काण जवाथी कुछ कालके बाद, खरीभूता
 रक्ष थती रूक्ष होने पर, कृच्छ्रा ते व्याधि कष्टसाध्य
 उस व्याधिको कृच्छ्रसाध्य, कुम्भकामला दुर्लभकामला
 कुम्भकामला, स्यात् उहेवाय छे कहते हैं ॥ ३५-३६ ॥

35-36. Thus, his eyes become extremely yellow and likewise his skin, nails and face become yellow; he passes urine and feces of reddish or yellowish color; his skin-color is yellow like that of a frog; his senses are impaired and he is afflicted with burning, mis-digestion, prostration, asthenia and anorexia. This condition known as Kamala or jaundice is caused by the excess of pitta and its seats of affection are both the gastro-intestinal

३६. बहुपित्तैषा-बहुपित्तैर्वा (ध.)

tract and the peripheral tissues. In course of time, the jaundice becomes deep-seated and formidable; this is called Kumbha-jaundice.

कुम्भकामलायाः लक्षणम्—

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥३७॥

सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।

दाहारचित्तपानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥३८॥

नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ।

यः मानवः जे मनुष्य जो मनुष्य, कृष्ण-पीत- काणां
 तथा पीणां काले तथा पीले, शकृत्-मूत्रः भण तेभज
 मूत्रवाणी मल एवं मूत्रवाला, मृशश्च अत्यंत अत्यन्त,
 शूनः च सौम्यवाणी शोकयुक्त, सरक्त- तथा दादाश-
 वाणी तथा लालिमासे युक्त, अक्षि- नेत्र आंख, मुख-
 मुख मुँह, छर्दि- डिल्ली के, विण्मूत्रः च अने भणमूत्र-
 वाणी यधने और मलमूत्रवाला होकर, ताम्यति
 जेद पामते होय छे खिन्न होता है, दाह-अरुचि- दाह-
 अरुचि दाह-अरुचि. तृषा- तृषा प्यास, आनाह-
 आनाह आनाह, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, मोह- अने
 मूर्च्छाशी और मोहसे, समन्वितः युक्त होय छे युक्त होता है,
 नष्टाग्निसंज्ञः अने नेत्रां अग्नि तेभज मान नष्ट
 थयेल होय छे और जिसके अग्नि एवं संज्ञा नष्ट हुए हैं,
 कामलावान् ते कमलीने रोगी वह पीलियावाला पुरुष,
 क्षिप्रम् हि शीघ्र ज शीघ्र ही, विपद्यते भरषु पामे छे
 मृत्यु पाता है ॥ ३७-३८ ॥

37-38. The patient passes feces and urine of dark-yellow color and develops severe edema; his eyes and face appear red and his vomit, feces and urine are tinged with blood; he has tremors; he is afflicted with burning, anorexia, thirst, constipation,

३७. कृष्णपीतशकृन्मूत्रः—कृष्णमूत्रशकृन्मूत्रः (ध.)

३८. तृषानाह—तृषानाह (ध.)

३८. नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते—प्रनष्टाग्नि-
 विसंज्ञश्च निर्यात्वाश्च च कामली (ड.)

torpor and faintness; he suffers from loss of the gastric fire as well as of consciousness; such a subject of jaundice will soon die.

साध्यानामितरेषां तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥३९॥

इतरेषाम् पील अन्त्य, साध्यानाम् साध्य पांडुरोग तथा कामलाकी, तु तो तो, चिकित्सितम् चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि ६० कडीश बताऊंगा ॥ ३९ ॥

39. Now we shall describe the treatment of the remaining conditions which are curable

कामलापाण्डुरोगयोः संशोधनम्—

तत्र पाण्ड्यामयी क्षिग्धस्तीक्ष्णैरुर्ध्वानुलोमिकैः ।
संशोध्यो मृदुभिस्तिकैः कामली तु विरेचनैः ॥४०॥

तत्र तेभां उनमें, पाण्ड्यामयी पांडुरोगीका, क्षिग्धः स्नेहन करी स्नेहन करके, तीक्ष्णः तीक्ष्ण, ऊर्ध्व-आनुलोमिकैः वमन तथा विरेचन वडे वमन तथा विरेचनोंसे, संशोध्यः शोधन करवुं भेधये शोधन करना चाहिए, कामली तु अने कम-लाना रोगीनुं तो और पीलियावाले रोगीका तो, मृदुभिः मृदु मृदु, तिकैः तथा तिक्ता रसयुक्त तथा तिक् विरेचनैः विरेचनो वडे शोधन करवुं भेधये विरेचनोंसे शोधन करना चाहिए ॥ ४० ॥

40. The patient suffering from anemia should be made to undergo oleation procedure and then be cleansed with strong emesis and purgation. The patient suffering from jaundice should be cleansed with mild and bitter purgative remedies.

३९. प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम्—मेवजं संप्रवक्ष्यामि (क.)

” ” ” ” —मेवजं संप्रवक्ष्यते (ब. फ.)

४०. संशोध्यो—शोध्यः स्यात् (ब.)

” कामली तु—कामलावान् (फ.)

कामलापाण्डुरोगयोः अन्नपानम्—

ताभ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्यान्नानि दापयेत् ।
शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान् ॥४१॥
मुद्गाढकीमसूरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हितैः ।

संशुद्ध- शुद्ध भयेत् शुद्ध हुए, काष्ठाभ्याम् डाढवाणा कोष्ठवाले, ताभ्याम् ते अन्ने रोगीने उन दोनों रोगी-योंको, पथ्यानि अन्नानि पथ्य भोजन पथ्य भोजन, दापयेत् कराववां भेधये कराना चाहिए, यूषसंहितान् नेभडे यूषोनी साथे जैसे यूषोंके साथ, पुराणान् भूना पुराने, स-यव-गोधूमान् जव, धडे जौ, गेहूं, शालीन् के शालियोभाने प्रयोग कराववे भेधये या शालि-चावलका प्रयोग कराना चाहिए, हितैः अने हितकारी और हितकर, मुद्ग- भग मूंग, आढकी- पुवर अरहर, मसूरैः च तथा मसूर औओना यूषोनी साथे तथा मसूर इनके यूषोंके साथ, जाङ्गलैः अथवा हितकर जांगल पशुपक्षियोंके, रसैः मांसरसोनी साथे पथ्य भोजनो प्रयोग कराववे भेधये मांसरसोंके साथ पथ्य भोजनका प्रयोग कराना चाहिए ॥ ४१ ॥

41-41. After the alimentary system has thus been cleansed by these procedures, he should be given wholesome food, namely, old rice, barley or wheat either with soup prepared of green gram, pigeon-pea or lentils, or with wholesome meat-juice of jangala creatures.

कामलापाण्डुरोगयोः स्नेहनम्—

यथादोषं विशिष्टं च तयोर्भैषज्यमाचरेत् ॥४२॥

पञ्चगव्यं महातिकं कल्याणकमथापि वा ।

स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥४३॥

तयोः च अने ते अन्नेतुं उन दोनोंको, यथादोषम् दोष प्रमाणे दोषके अनुसार, विशिष्टम् विशेष प्रकारतुं

४१. शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान्—शालयो यवगोधूमाः पुराणाः सुपसंस्कृताः (फ.)

” यूषसंहितान्—यूषसंस्कृतान् (फ. ड. थ. ब.)

४२. यथादोषं विशिष्टं च —यथादोषविशेषं च (फ. ड.)

विशिष्ट, शैषज्यम् औषध औषध, आचरेत् उरुं देवे.
कामला-पाण्डुरोगिणे उभया अने पांडुरोगिना दृष्टीने
पीलियावाले और पांडुरोगीको, स्नेहनार्थम् स्नेहन भाटे
स्नेहनार्थ, पञ्चगव्यम् पञ्चगव्य पञ्चगव्य, महातिक्तम्
महातिक्तम् महातिक्तक, अथ अपि वा अथवा वा,
कल्याणकम् कल्याणक कल्याणक, घृतम् घृत घृत, दद्यात्
आपुं देवे ॥ ४२-४३ ॥

42-43. According to the particular morbidity in each of these two conditions, medication should be carried out. The medicated ghees viz., Panchagavya (Chi. chap. 10), Maha-tikta (Chi. chap. 7) or Kalyanaka (Chi. chap. 9) may be given for oleation purposes to the patient suffering from jaundice and anemia.

दाडिमाद्यं घृतम्—

दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवार्धं पलं पलम् ।
चित्रकाच्छृङ्गेराच्च पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥४४॥
तैः कल्कैर्विंशतिपलं घृतम् सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुस्मार्शः स्त्रीहृत्पातकफार्तिनुत् ॥४५॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
दुःखप्रसविनीनां च बन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥४६॥
इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

दाडिमात् ६३भने। रस अनारके रसका कुडवः १६
तोला एक कुडव, धान्यात् धान्या धनियाका, कुडवार्धम्
८ तोला आधा कुडव, चित्रकात् चित्रक चित्रक,
शृङ्गेरात् च तथा आ६ और आर्द्रकका, पलम् पलम्
थार थार तोला एक एक पल, तथा तथा तथा,
पिप्पली पीपर पिप्पली, अष्टमिका २ तोला दो कर्ष,
तैः कल्कैः ओओना ३६३ वडे उनके कल्कोसे, सलिलाढके
पाणी २५६ तोलाभा एक आढक जलमें, सिद्धम् पडावेहुं
सिद्ध किया गया, घृतस्य विंशतिपलम् ८० तोला धी

४५. गुस्मार्शः—रोगार्शः (ख. ड. व.)

४६. चैव गर्भदम्—च सुतप्रदम् (ग. थ. फ. व.)

वीस पल घृत, हृत्- हृद्यरोग हृद्योग, पाण्डु- पांडु पांडु,
गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः अर्श अर्श, स्त्रीहृ- स्त्रीहृ
स्त्रीहृ, वातकफार्तिनुत् अने वात तथा उदनी पीडने
दूर करे छे वात और कफकी पीडाको नाश करनेवाला है,
दीपनम् दीपन छे दीपन है, श्वास-कासघ्नम् अने श्वास
तथा उधरसने। नाश करनेवा छे और श्वास तथा कासका
नाशक है, मूढवाते च मूढवातवाणाने मूढवातवाले,
दुःखप्रसविनीनाम् च तथा उष्ट्र प्रसववाणी स्त्रीओने
तथा कठिन प्रसूतिवाली स्त्रियोंके लिए, शस्यते हितकारी
छे हितकारी है, बन्ध्यानाम् च एव तेभ्यो बन्ध्याओने
पशु एवं बन्ध्या स्त्रियोंकोभी, गर्भदम् गर्भ आपनारुं
छे गर्भ देनेवाला है ॥४४-४६॥ इति आ यद्, दाडिमाद्यम्
दाडिमाद्य दाडिमाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

44-46. The medicated ghee prepared of eighty tolas of cow's ghee, in 256 tolas of water with the paste of 16 tolas of pomegranate, 8 tolas of coriander, 4 tolas of white-flowered leadwort, 4 tolas of dry ginger and 2 tolas of long pepper—this ghee is curative of gastric disorders, anemia, gulma, piles, splenic disorder and disorders due to vata and kapha. It is digestive-stimulant, curative of dyspnea and cough; it is recommended in claudication of vata and in difficult labour (dystocia); it endows fertility on sterile women. Thus has been described the Compound Pomegranate-ghee.

कटुकाद्यं घृतम्—

कटुका रोहिणी सुस्तं हरिद्रे वत्सकात् फलम् ।
पटोलं चन्दनं मूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥४७॥
कृष्णा पर्पटको निम्बो भूनिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥४८॥

४८. कृष्णा पर्पटको....क्षीरचतुर्गुणः॥—सपिप्पलीपर्पटकभूनिम्बो देवदारु
च । पिष्टाक्षमास्तैः सर्पिः प्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥ (व. थ. ड. फ.)

रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
अर्शास्यसृग्दरं चैव हति विस्फोटकांस्तथा ॥४९॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

कटुका रोहिणी ३६ कटुकी, मुस्तम् मोथ मोथा, हरिद्रे ६०६२, धातु६०६२ हल्दी, दारुहल्दी, वत्सकाय फलम् ४८००० इन्द्रजौ, पटोलम् पटोली परवल, चन्दनम् चन्दन चन्दन, मूर्वा मोरवेष्ट मूर्वा, त्रायमाणाना त्रायमाण, दुरालभा धमासो धमासा, कृष्णा पीपर पिप्पली, पर्पटकः ५०३६६६ पित्तपापडा, निम्बः ६०३६६६ नीम, भूनिम्बः ३०३६६६ चिरायता, देवदारु च देवदार और देवदार, कार्षिकैः ओ३ ओ३ तोलांना प्रभाषुवाणा एक एक कर्षमानवाले, तैः ओ३ सन्दीपनी उन सबसे, क्षीरचतुर्गुणः चारगुणा दूधमां चौगुने दूधके साथ, सिद्धः सिद्ध करेष्ट सिद्ध किया गया, घृतप्रस्थः ६४ तोला घृत एक प्रस्थ घृत, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, ज्वरम् ज्वर ज्वर, दाहम् दाह दाह, सभग-न्दरम् सभगन्दर भगन्दर, श्वयथुम् शोथ शोफ, अर्शासि ६२३ अर्श, असृग्दरम् च एव ३६२ और रक्तप्रदर, विस्फोटकान् तथा विस्फोटकाने तथा विस्फोटकोको, हन्ति नाश करेष्ट नष्ट करता है ॥ ४७-४९ ॥ इति आ यह, कटुकाद्यम् ३६३६ कटुकाय, घृतम् घृत छे घृत है ।

47-49. Take four tolas of each of kurroa, nut-grass, turmeric and indian berberry, kurchi-seeds, wild snake-gourd, sandal-wood, trilobed virgin bower, zalil, cretan prickly clover, long pepper, trailing rungia, neem, chiretta and deodar, and obtain 64 tolas of medicated ghee decocting all these in four times that quantity of cow's milk. This medicated ghee is curative of hemothermia, fever, burning, edema, fistula-in-ano, piles, menorrhagia and likewise of eruptions. Thus

४९. हन्ति-हन्तात् (व.)

has been described the Compound Kurroa-ghee.

पथ्याघृतम्—

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान् ।

प्रस्थः सिद्धो घृतात् पेयः स पाण्ड्यामयगुल्मनुत् ५०
इति पथ्याघृतम् ।

पथ्यावृन्त-अर्धशत पथ्यास ६२३६६६ ३६६६६६ पचास हरडके डंठलके, कल्कवान् ३६६६६६ युक्त कल्कसे युक्त, पथ्याशतरसे ओ३से। ६२३६६६ अनाथमां एकसौ हरडके कषायमें, सिद्धः सिद्ध करेष्ट सिद्ध किया गया, घृतात् घी घी, प्रस्थः ओ३ प्रस्थ एक प्रस्थ, पेयः पीवुं पीवे, सः ते वह, पाण्ड्यामय-पांडुरोग पांडुरोग, गुल्मनुत् अने गुल्मने नाश करेष्ट और गुल्मनाशक है ॥ ५० ॥ इति आ यह, पथ्याघृतम् पथ्याघृत छे पथ्या-घृत है ।

50. Prepare a medicated ghee with the decoction of a hundred chebulic myrobalans to which has been added the paste of the stalks of fifty chebulic myrobalans and 64 tolas of ghee. This taken as potion is curative of anemia and gulma. Thus has been described Chebulic Myrobalan-ghee.

दन्तीघृतम्—

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलादुभिः ।

तद्वत्प्रस्थो घृतात्सिद्धः स्त्रीहपाण्डुर्तिशोफजित् ५१॥
इति दन्तीघृतम् ।

तद्वत् ते प्रभाषु उसी प्रकार, दन्त्याः दन्तीना दन्तीके, चतुष्पलरसे १६ तोला अनाथमां चार पल कषायमें, पिष्टैः ३६३ करेष्ट पीसे हुए, दन्ती-शलादुभिः दन्तीनां अनाथमां दन्तीके कच्चे फलोंसे, सिद्धः सिद्ध करेष्ट सिद्ध किया, घृतात् प्रस्थः ६४ तोला घी एक प्रस्थ घी, स्त्रीह-प्लीहा स्त्रीहा, पाण्डु-अर्ति-पांडुरोग

५१. दन्त्याश्चतुष्पलरसे-दन्त्याश्चतुष्पलरसे (फ.)

पांडुरोग, शोफजित् अने सोमने भूते के और शोफको जीतनेवाला है ॥ ५१ ॥ इति आ. यह, दन्तीघृतम् दन्तीघृत छे दन्तीघृत है।

51. Prepare a medicated ghee taking 64 tolas of ghee and sixteen tolas of the decoction of the red physic nut and adding to it the paste of green fruits of red physic nut. This is curative of splenic disorders, anemia and edema. Thus has been described the Red Physic-nut-ghee.

द्राक्षाघृतम् —

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
कामलागुल्मपाण्डुतिज्वरमेहोदरापहः ॥ ५२ ॥

इति द्राक्षाघृतम् ।

द्राक्षा- द्राक्ष मुनकाके, अर्धप्रस्थ- ३२ तोलाधी आवे प्रस्थसे, साधितः सिद्ध करेख सिद्ध, पुराणसर्पिषः प्रस्थः ६४ तोला भूनुं धृत एक प्रस्थ पुराना घी, कामला- उभणो पीलिया, गुल्म- गुल्म गुल्म, पाण्डुति- पांडुरोग पांडुरोग, ज्वर- ज्वर ज्वर, मेह- प्रमेह प्रमेह, उदरापहः अने उदररोगने नाश करे छे और उदररोगको हटानेवाला है ॥ ५२ ॥ इति आ. यह द्राक्षा-घृतम् द्राक्षाघृत छे द्राक्षाघृत है।

52. The medicated ghee, made from 64 tolas of old ghee cooked with 32 tolas of the paste of grapes, is curative of jaundice, gulma, anemia, fever, urinary disorders and abdominal affections. Thus has been described the Grape-ghee.

५२. कामलागुल्मपाण्डुतिज्वरमेहोदरापहः — कामलाज्वरपाण्डुति-

गुल्ममेहोदरापहः (ग.)

,, ,, ,, — कामलाश्वपाण्डुतिगुल्ममेहोदरापहः (घ.)

हरिद्रादिघृतम् —

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।

सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५३ ॥

इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रा- हरिद्र हल्दी, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, निम्ब- नीम, बला बला, मधुक-साधितम् अने मधुमधुकी सिद्ध करेख और मुरुहकीसे सिद्ध, सक्षीरम् दूधसहित दूधके साथ, माहिषम् भैंसनु भैंसका, सर्पिः धृत घी, उत्तमम् कामलाहरम् उभणो नाश करेखामा उत्तम छे पीलियाका नाश करनेमें उत्तम है ॥ ५३ ॥ इति आ. यह, हरिद्रादिघृतम् हरिद्रादिघृत छे हरिद्रादिघृत है।

53. The medicated ghee prepared from buffalo's ghee cooked with cow's milk, turmeric, the three myrobalans, neem, heart-leaved sida and liquorice is an excellent cure for jaundice. Thus has been described the Compound Turmeric-ghee.

अन्यौ घृतयोगौ —

गोमूत्रे द्विगुणे दाव्याः कल्काक्षद्वयसाधितः ।

दाव्याः पञ्चपलकाथे कल्के कालीयके परः ॥ ५४ ॥

माहिषात् सर्पिषः प्रस्थः पूर्वे पूर्वे परे परः ।

द्विगुणे षोडश्या दूने, गोमूत्रे गोमूत्रमा गोमूत्रमें, दाव्याः दारुहल्दीना दारुहल्दीके, कल्काक्षद्वय- २ तोला उदकी दो कर्ष कल्कसे, साधितः सिद्ध करेख भैंसनु ६४ तोला घी की पहेलुं घी साधित भैंसका एक प्रस्थ घी यह पहला घी, दाव्याः तथा दारुहल्दीना और दारुहल्दीके, पञ्चपलकाथे २० तोला उवाथमा पांच पल काथमें, कालीयके पीला थंनना कालीयके, कल्के उदकी सिद्ध करेख कल्कसे साधित, माहिषात् भैंसनु भैंसका, सर्पिषः प्रस्थः ६४ तोला घी एक प्रस्थ घी,

५३. कामलाहर-कामलापह (ब.)

५४. दाव्याः दारुहल्दी-दाव्याक्ष (ग. थ. ब.)

५५. माहिषात् सर्पिषः प्रस्थः — माहिषाज्यस्य तु प्रस्थः (ब. फ. ब.)

परः श्री भीष्मं श्री यह दूसरा श्री, पूर्वः श्रीभीमां श्री
पहेलुं श्री इनमेंसे पहला श्री, पूर्व पहेला पांडुरोगमां
आपुं पहले पाण्डुरोगमें देना चाहिए. परः अने भीष्मं
श्री और दूसरा श्री, परे भीष्म कामलारोगमां आपुं
दूसरे कामलारोगमें देना चाहिए ॥ ५४^३ ॥

54-54^३. Prepare a medicated ghee by cooking 2 tolas of the paste of indian berberry in 64 tolas of buffalo's ghee and twice that amount of cow's urine. Prepare also another medicated ghee from the decoction of twenty tolas of indian berberry, two tolas of the paste of yellow-sandalwood and 64 tolas of buffalo's ghee. The first ghee is indicated in anemia and the second one in jaundice.

पाण्डुरोगे संशोधनम्—

स्नेहैरेभिरुपक्रम्य स्निग्धं सत्वा विरेचयेत् ॥५५॥
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥५६॥
द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वा वा दद्यात् पाण्डूमायापहम् ।
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं पैत्तिकः पिबेत् ॥५७॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ।
आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य च ॥५८॥
सड्यूषणं बिल्वपत्रं पिबेन्ना कामलापहम् ।
दन्त्यर्धपलकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥५९॥
कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।

एभिः आ इन, स्नेहैः स्नेहोने। स्नेहोका, उपक्रम्य
प्रयोग कर्त्ता पक्षी प्रयोग करनेके पश्चात्, स्निग्धम्
श्रीभीने स्निग्ध भये। रोगीको स्निग्ध हुआ, मरवा

५६. शृतम्—युतय (व.)

५८. गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां—गोमूत्रयुक्तां क्लिन्नां (व. ध. फ.)

५९. बिल्वपत्रं—बिल्वमात्रं (ग. झ. ब.)

६०. कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसैः पिबेत्—पिबेद्वा काम-
कावात्रा त्रिवृतां त्रिफलां रसैः (फ. ब.)

अष्टौ जानकर, मूत्रयुक्तेन गोमूत्रसहित गोमूत्रयुक्त,
पयसा दूधश्री दूधसे, केवलेन वा अथवा केवल दूधश्री
या केवल दूधसे, बहुशः धालीवार बहुतवार, विरेचयेत्
विरेचन करावुं विरेचन करावे. कोष्णे अथवा नव-
शेडा अथवा गुनगुने, दन्तीफलरसे दन्तीभीष्मना
उपाधमां दन्तीबीजके कषायमें, काश्मर्य-अञ्जलिना-
१६ तोला शीष्मवीक्षी एक कुडव गंधारीके फलसे,
शृतम् पडावेली शृत, द्राक्षा- द्राक्ष मुनकेका, अञ्जलिम्
१६ तोला एक कुडव, मृदित्वा वा थोड़ीने मलकर,
दद्यात् आपवी देवे. पाण्डूमायापहम् तै पांडुरोगनाशक
छे वह पांडुरोगनाशक है, पैत्तिकः पित्त प्रकृति-
वाणा पांडुरोगीके पैत्तिक पांडुरोगी, द्विशर्करं अमली
साकरवाणुं दुगुनी चीनीयुक्त, पलार्धम् २ तोला आधा
पल, त्रिवृत्-चूर्णम् नसे।तरुं यूर्णं त्रिवृत्का चूर्ण. पिबेत्
पीवुं पीवे. कफपाण्डुः क उद्धन्य पांडुरोगवाणा माक्षसे
तै कफ पांडुरोगवाला मनुष्य तो, गोमूत्रक्लिन्नयुक्ताम्
गोमूत्रथी वाटेदी अने तेमां थोड़ीदी गोमूत्रसे पीसी
और उसमें घोली हुई, हरीतकीम् हरेडे पीवी हरड
पीवे. कामली ना उभगाना रोगीके कामलाका रोगी,
कामलापहम् उभगाने। नाश करने। कामलानाशक,
आरग्वधम् गरभाणे। अमलतास, सड्यूषणम् त्रिडु त्रिडु,
बिल्वपत्रम् तथा भीक्षीपत्र श्रीभीने तथा बेलके पत्ते
उनको, हक्षोः शैवडीना ईखके, विदारी- विदारीकंदना
विदारीकन्दके, आमलकस्य च अथवा आमगाना या
आंवलेके, रसेन रसनी साथे रसके साथ, पिबेत् पीवां
पीवे, द्विगुडम् अथवा अमली गेणसहित या दूने
गुडके साथ, दन्ती- दन्तीने। दन्तीके, अर्धपल- २ तोला
आधे पलके, कल्कम् वा उद्ध कल्कको, शीतवारिणा
६०। पाणी साथे ठंडे पानीसे, पिबेत् पीवे। पीवे,
त्रिफलायाः रसैः अथवा त्रिफलाना रस साथे अथवा
त्रिफलाके कषायसे, त्रिवृताम् वा अपि नसे।तर पीवुं
त्रिवृत्को पीवे ॥ ५५-५९^३ ॥

55-59^३. If, as the result of treatment by the aforesaid unctuous remedies, the anemia-patient is found to be rendered sufficiently unctuous, he should thereafter be subjected to frequent

purgation by means of pure cow's milk or cow's milk mixed with cow's urine. The patient may be given a purgative which is also curative of anemia consisting of the lukewarm decoction of red physic-nut, either cooked with 16 tolas of white teak or mixed with 16 tolas of triturated grapes. The anemia-patient with provoked pitta should take a potion of 2 tolas of turpeth with twice that measure of sugar, while the anemia patient with an excess of kapha should take with cow's urine the powder of chebulic myrobalans softened in cow's urine. The patient may take purging cassia, the three spices and bael leaves mixed with the juice of the sugar-cane, white yam and emblic myrobalan for the cure of jaundice. The jaundice patient may take either the paste of red physic nut $\frac{1}{2}$ tola with twice the quantity of gur in cold water or the powder of turpeth in the juice of the three myrobalans.

विशालादिकाण्टः —

विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥६०॥

कार्षिकानर्धकर्षां कुर्यादतिविषां तथा ।

कर्षौ मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत् सुखाम्बुना ॥६१॥

मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।

कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥६२॥

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

विशाला- ध्रुमभुजा इन्द्रवर्षणी, त्रिफला- त्रिधा ।

६०. विशाला त्रिफला-विशाला कटुका (घ.)

६१. कार्षिकानर्धकर्षां कुर्यादतिविषां तथा-कर्षौ निमतातिविषां कर्षां च दापयेत् (फ.)

„ सर्वमेतत्-सर्वं पूर्णं (क. घ. फ.)

त्रिफला, मुस्त- मोथ मोथा, कुष्ठ- कठ कूठ, दारु- देवदार देवदार, कलि कान् ध्रुम इन्द्रजौ, कार्षिकान् हरेक ओकेक तोले। हरेक एक एक कर्ष, तथा तथा तथा, अतिविषाम् अतिविष अतीस, नर्धकर्षांशाम् अर्धौ तोले। आधा कर्ष, मधुरसायाः मोरवेले मोरवेलेके, द्वौ कर्षौ २ तोला दो कर्ष, एतत् ये इन, सर्वम् सर्वेणुं सबका, सुखाम्बुना नवशेका पाणीथी गुनगुने जलसे, मृदितम् कुर्यात् मर्दन करुं मल कर, पूतम् गाणैवे। छाने हुए, तम् रसम् ते रस डस रसको, पीत्वा च पीने पीकर, लिह्याच्च पीछे, मधु मधु शहद, लिह्याच्च खाटुं चाटे, कासम् आ दाहं डिहरस यह फांट कास, श्वासम् श्वास श्वास, ज्वरम् ज्वर ज्वर, दाहम् दाह दाह, पाण्डुरोगम् पाण्डुरोग पाण्डुरोग, अरोचकम् अरुचि अरुचि, गुल्म- गुल्म गुल्म, आनाह- आनाह आनाह, आमवातान् च आमवात आमवात, रक्तपित्तम् च अने रक्तपित्तने और रक्तपित्तको, नाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ६०-६२ ॥

60-62½. Take one tola each of colocynth, the three myrobalans, nut-grass, costus, deodar and kurchi seeds, half a tola of atees and two tolas of trilobed virgin's bower and crushing the whole in sufficient quantity of water, reduce to paste and strain. This as potion should be taken and immediately after, honey should be licked. This medicament cures cough, dyspnea, fever, burning, anemia, anorexia, gulma, constipation, chyme and vata disorders, as also hemothermia.

कतिपययोगाः —

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसम् ६३ शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः ।

६३. शीतं मधुयुतं प्रातः-प्रातः प्रातर्मधुयुतां (घ. फ.)

„ शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः-प्रातः प्रातर्मधुयुतः शीतिः कामलापहः (द. घ.)

कामलातः कुम्भानां रोगी पीलियासे पीडित, नरः
भुण्क्ष्ये पुरुष, त्रिफलायाः त्रिफला त्रिफला, गुडुचयाः
वा अथवा गणैः या गिलोय, दान्याः दादुण्डुदर दारु-
हृदी, निम्बस्य वा अथवा एमिभुजाने। या नीमका,
रसम् क्वाथ कषाय, शीतम् ४३। थत्। शीतल होने
पर, मधुयुक्तम् मधु मेणवीने मधुयुक्त करके, प्रातः
सवारभां प्रातःकालमें, पिवेत् पीवे। पीवे ॥ ६३३ ॥

63-63½. The patient suffering from jaundice should take early in the morning the cold infusion of the three myrobalans or guduch or indian berry or neem mixed with honey.

क्षीरमूत्रं पिवेत् पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥६४॥
पाण्डुर्गोमूत्रयुक्तं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ।

पाण्डुः पांडुरोगवाला अथवा पाण्डुरोगी, गव्यम् गोधनं
गौ, माहिषम् एव वा ३ बेसना या मैसके, क्षीर-
मूत्रम् दूध तथा मूत्र दूध और मूत्रको, पक्षम् पं६२
दिवस एक पक्ष, पिवेत् पीवे। पीवे, गोमूत्र-युक्तम्
वा अथवा गोमूत्रसहित अथवा गोमूत्रयुक्त, त्रिफलारसम्
त्रिफलां रस त्रिफलाका रस, सप्ताहम् सात दिवस सुधी
पीवे। एक सप्ताह पीवे ॥ ६४३ ॥

64-64½. The anemia-patient should take for a period of a fortnight the course of cow's or buffalo's urine cum milk; or he may take for a period of seven days the decoction of the three myrobalans mixed with cow's urine.

तरुजान् ज्वलितान्मूत्रे निर्वप्यामृद्य चाङ्गरान् ॥६५॥
मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुशोथहरं पिवेत् ।

मातुलुङ्गस्य भीमोराना बिजौरेके तरुजान् वृक्ष
परना पीवेके, ज्वलितान् आगेला जलाये हुए, अङ्गरान्

६४. पिवेत् पक्षं-पिवेत् पक्षं (फ.)

६४½. पाण्डुर्गोमूत्रयुक्तं-पाण्डुर्गोमूत्रसिद्ध (घ)

६५½. पाण्डुशोथहरं-पाण्डुरोगहरं (व.)

अङ्गुरेने अङ्गुरोंको, मूत्रे गोमूत्रभां गोमूत्रमें, निर्वप्य
हारीने बुझाकर, आमृद्य च अने शौणाने और मलकर,
पूतम् गाणैलुं छाने हुए, तत् ते उस, पाण्डु-शोथ-
पाण्डुरोग तथा शौणने पाण्डु तथा शोथको, हरम् हर
करनाहुं गोमूत्र हरनेवाले गोमूत्रको, पिवेत् पीवुं
पीवे ॥ ६५३ ॥

65-65½. Take tender sprouts of pomelo and having roasted them on the fire, quench and crush them up in cow's urine. A potion of its filtered solution is curative of edema induced by anemia.

स्वर्णक्षीरी त्रिवृच्छयामे भद्रदारु सनागरम् ॥६६॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिवेत् ।
क्षीरमेभिः शृतं वाऽपि पिवेद्दोषानुलोमनम् ॥६७॥

स्वर्णक्षीरी स्वर्णक्षीरी स्वर्णक्षीरी, त्रिवृत्-त्रयामे
घाणुं नसेतर, काणुं नसेतर त्रिवृत्, रयामा, सनागरम्
सूठ सोंठ, भद्रदारु अने देवदार अथवा अथवा और देवदार
इनको, गोमूत्र- गोमूत्र गोमूत्रके, अञ्जलिना १६ तोला
साथे एक कुडवसे, पिष्टम् पीटीने पीसकर, मूत्रे वा
अथवा गोमूत्रभां या गोमूत्रमें, कथितम् उकाणीने
उनका काथकर, पिवेत् पीवुं पीवे, एभिः वा अपि
अथवा अथवा या उनसे, शृतम् सिद्ध करेहुं शृत,
दोषानुलोमनम् दोषानु अनुलोमन करनाहुं दोषोंके
अनुलोमक, क्षीरम् दूध दूधको, पिवेत् पीवुं
पीवे ॥ ६६-६७ ॥

66-67. The patient may take the yellow milk-plant, white and black turpeths, deodar and dried ginger either reduced to paste in 16 tolas of cow's urine or decocted in the cow's urine or boiled in cow's milk. This medicament is promotive of the elimination of the waste products in the body.

६७. पिष्टं-करकं (घ. फ. व.)

हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिवेत् ।

जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥६८॥

अथवा अथवा या, प्रयोगेण सात दिवसना प्रयोगथी एक सप्ताहके प्रयोगसे, गोमूत्रेण गोमूत्रनी साथे गोमूत्रके साथ, हरीतकीम् ६२३ हरड, पिवेत् पीवी पीवे, जीर्णे पथी गया पछी जीर्णे होनेपर, क्षीरेण दूधसहित दूधसे, मधुरेण रसेन वा अथवा मधुर भांसरसेसहित या मधुर भांसरसे, भुञ्जीत भोजन करुं भोजन करे ॥ ६८ ॥

68. Or, the patient may take a course of the chebulic myrobalan in conjunction with cow's urine. On the dose being digested, he should take his meals mixed either with milk or with sweet meat-juices.

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्भिषक् ॥६९॥

अपि वा अथवा या, भिषक् वैद्य वैद्य, सप्तरात्रम् सात रात्रिपर्यंत सात रात्रिपर्यंत, गवां मूत्रे गोमूत्रनी गोमूत्रसे, भावितम् भावना दीधेयुं भावना दिये गये, अयोरजः दोहयूयुं लोहचूर्णको, पयसा दूध साथे दूधसे, पाण्डुरोग- पाण्डुरोगनी पाण्डुरोगकी, प्रशान्त्यर्थं शांति भाटे शान्तिके लिए, पाययेत् पायुं पिलावे ॥ ६९ ॥

69. Or the physician should cause the patient to drink, for the cure of anemia, the iron powder soaked in cow's urine along with milk, for a period of seven days.

नवायसचूर्णम्—

ज्यूषणत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥७०॥

भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।

६८. हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिवेत्—हरीतकीं मूत्रयुतां प्रयोगेणाथवा पिवेत् (थ. फ.)

नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥७१॥

इति नवायसचूर्णम् ।

ज्यूषण- त्रिकटु त्रिकटु, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, सुस्त- मोथ मोथा, विडङ्ग- वायडिंग वायविडंग, चित्रकाः समाः अने चित्रक ओमांता प्रत्येकनुं सम भागे यूर्ण और चित्रक इनमेंसे प्रत्येकका सम भागसे चूर्ण, अयोरजसः दोहयूयुं लोहचूर्णके, नव नव नौ, भागाः भाग भाग, तत् चूर्णम् ते यूर्ण इस चूर्णको, क्षौद्र-सर्पिषा मध तथा धीधी मधु और घीसे, भक्षयेत् भक्षायवुं खिलावे, पाण्डु- ते यूर्ण पाण्डुरोग वह चूर्ण पाण्डुरोग, हृद्रोग- हृद्यरोग हृद्रोग, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, अर्शः- ६२३ अर्श कामलापहम् अने कामलापह ६२३ करनारुं छे और कामलाका नाशक है, इदम् आ यह, नवायसम् नवायस यूर्ण नवायस चूर्ण, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेये, भाषितम् उहेयुं छे कहा है ॥ ७०-७१ ॥ इति आ यह, नवायसचूर्णम् नवायस यूर्ण छे नवायसचूर्ण है।

70-71. Take one part of the powder of the three spices, the three myrobalans, nut grass, embelia and white-flowered leadwort, and 9 parts of iron-powder and mix them with honey and ghee. This is curative of anemia, gastric disorders, dermatosis, piles and jaundice. This nine-fold iron-preparation is highly valued by Krishna Atreya. Thus has been described the Nine-fold Iron-powder.

मण्डूरवटकाः—

गुडनागरमण्डूरतिलांशाम्मानतः समान् ।

पिप्पलीद्विगुणं कुर्याद्दुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥७२॥

मानतः मानथी मानसे, गुड- गोण गुड, नागर- सूठ सौठ, मण्डूर- मंडूर मंडूर, तिल- तथा तिलना तथा तिलके, अंशान् भागे भाग, समान् समान देवा समान लेवे, पिप्पली- अने पीपरने भाग और पिप्पलीका भाग, द्विगुणम् अभयो देवा दूना लेवे, पाण्डुरोगिणे ओओने ओओने भेजवी पाण्डुरोगी भाटे इनको एकत्र

मिलाकर पाण्डुरोगीके लिए, गुटिकाश्च गोणी गुटिका,
कुर्वात् अनावली बनावे ॥ ७२ ॥

72. Take equal parts of gur, dry ginger, iron rust and til, and double that of long pepper. Pills may be prepared from this for the patient suffering from anemia.

अयूषणं त्रिकला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
दार्वीत्वक्काक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥७३॥
एतान् द्विपलिकान्भागान्शूर्णं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमज्जनसन्निभम् ॥७४॥
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन्स्तत् प्रक्षिपेत्ततः ।
उदुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्निं ना ॥७५॥
उपयुज्यते तत्रेण सात्स्यं जीर्णं च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥७६॥
कुष्ठान्यजीर्णकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं स्त्रीहानं शमयन्ति च ॥७७॥
इति मण्डूरवटकाः ।

अयूषणम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिकला त्रिकला, त्रिकला,
मुस्तम् मोथ मोथा, विडङ्गम् वावडिंग वावडिंग, चव्य-
चित्रकौ चव्य-चित्रक चव्य-चित्रक, दार्वीत्वक् दारुहलीकी छाल, माक्षिकः धातुः सुवर्ण-
माक्षिक स्वर्णमाक्षिक, ग्रन्थिकम् पीपरीमूला गडोडा
पिप्पलीमूल, देवदारु च अने देवदार और देवदार, एतान्
जैकोना इसके, पृथक् पृथक् अलग अलग पृथक्
पृथक्, द्विपलिकान् ८ तोलाना दो दो पलके, भागान्
भागोतुं भागोंका, चूर्णम् यूर्ण चूर्ण, कुर्यात् करवुं करे,
चूर्णात् आ यूर्णी इस चूर्णसे, द्विगुणम् अभय
कुमुता, शुद्धम् शुद्ध शुद्ध, अज्जनसन्निभम् डालन नेवुं
अष्टं सुरमे जैसा काला, मण्डूरम् मंडूर मंडूर, अष्टगुणे
आठगुणा आठगुने, गोमूत्रे गोमूत्रमा गोमूत्रमें,
पक्त्वा पकावीने पकाकर, तस्मिन् तेमां उसमें, तत् ते
यूर्ण वह चूर्ण, प्रक्षिपेत् नाभयुं छोड़े, ततः पछी
तदनन्तर, उदुम्बरसमान् ओड तोलानी एक कर्ष-

७७. कुष्ठान्यजीर्णकम्—कुष्ठान्यजरकम् (ब.)

—गुस्मान्यजरकम् (ध. फ.)

प्रमाणके, वटकान् गोणी वटक, कृत्वा डरी बनाकर,
ना मनुष्ये पुरुष, तान् तेओने। उनको, यथाग्नि
जैसाग्निना अल प्रमाणे अग्निके अनुसार, तत्रेण आशयी
छालसे, उपयुज्यते उपयोग करवे। उपयोग करे, जीर्ण
पछी गया पछी औषध पचने पर, सात्स्यम् च सात्स्य
सात्स्य, भोजनम् भोजन करवुं भोजन करे, एते हि
आ ये, मण्डूरवटकाः मंडूर वटक मण्डूर वटक, पाण्डु-
रोगिणाम् पाण्डुरोगीओने पाण्डुरोगियोंके लिए, प्राणदाः
प्राणदायक छे प्राणप्रद है, कुष्ठानि अने कुष्ठ और
कुष्ठ, अजीर्णकम् अजीर्ण, शोथम् शोथ शोफ,
ऊरुस्तम्भम् उरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, कफामयान् डालना
रोगो कफज रोग, अर्शांसि डरस अर्श, कामलाम्
डमणी। पीलिया, मेहम् प्रमेह प्रमेह, स्त्रीहानम् च अने
प्लीहाने और स्त्रीहाको, शमयन्ति शांत करे छे शान्त
करते हैं ॥ ७३-७७ ॥ इति आ ये, मण्डूरवटकाः मंडूर-
वटका छे मण्डूरवटक हैं ।

73-77. Take 8 tolas of each of the three spices, the three myrobalans, nut-grass, embelia, chaba pepper, white-flowered leadwort, indian berberry, yellow pyrites, piper root and deodar and pulverise them. Take double this quantity of iron rust which is purified and of a color as black as antimony. Boil it in 8 times its quantity of cow's urine and then add the above powder to it; prepare pills, each of one tola in weight. The patient may take these pills with butter-milk according to the strength of his gastric fire, and when it is digested, he should take a whole some meal. These iron-rust pills give new life to the patient suffering from anemia. They also alleviate dermatosis, indigestion, edema, spastic paraplegia, disorders of kapha, piles, jaundice and urinary anomalies. Thus

have been described the Ironrust-pills.

ताप्यादियोगः—

ताप्याद्रिजतुरूप्याभ्योमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह ॥७८॥
शर्कराष्टपलोन्मिध्राचूर्णिता मधुनाऽऽप्लुताः ।
अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे हितमिताशिना ॥७९॥
कुलत्थकाकमाच्यादिकपोतपरिहारिणा ।

ताप्य- सुवर्णभाक्षिक स्वर्णमाक्षिक, अद्रिजतु-
शिवाजित शिलाजीत, रूप्य- रुपाने भण चांदीकी किट्ट,
अयोमलाः भंडूर मंडूर, पृथक् द्वेक प्रत्येक, पञ्चपलाः
२० तोला पांच पल, पलिकैः चार चार तोला एक
एक पल, चित्रक- चित्रक चित्रक त्रिफला- त्रिफला
त्रिफला, व्योष- त्रिडटु त्रिडटु, विडङ्गः अने बावडिंग
ओओनी और वायविडंग इनके, सह साथे साथ, शर्करा-
अष्टपल- ३२ तोला साठ पल चीनी, उन्मिध्रा-
बेणवी मिलाकर, चूर्णिताः तेओना चूर्णने उनके
चूर्णको, मधुना मधुनी सहदसे, आप्लुताः बेणवीने
घोलकरके, अक्षमात्राः तु ओक तोला मात्रा एक कर्षकी
मात्रामें, अभ्यस्याः हि निरंतर भापुं प्रतिदिन सेवन
करे, जीर्णे अने पथी गया पथी औषध जीर्ण होनेपर,
कुलत्थ- डण्ठी कुलथी, काकमाची- पीलुडी मकोय,
आदि- धत्यादिने आदिको, कपोत- तथा ड्यूतरना
भासने तथा कबूतरके मांसको, परिहारिणा परिहार
करी त्याग कर, हित-मित- हितकारी अने भ्रमाक्षुसर
हितकर और नियमित, अशिना बेज्जन करनार भुपुं
आहार सेवन करनेवाला होना चाहिए ॥ ७८-७९॥

78-79½. Take 20 tolas of iron pyrites, mineral pitch, silver and iron-rust and 4 tolas of white-flowered leadwort, the three myrobalans, the three spices, embelia and 32 tolas of sugar; pulverise and mix them together. This powder should be habitually taken in a dose

७९. हितमिताशिना-नियमितमिताशिना (घ.)

of 1 tola, mixed liberally with honey. The patient should avoid horse-gram, black night-shade and the flesh of pigeon, and should resort to a wholesome and moderate diet, after the dose is digested.

त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ॥८०॥
भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
पञ्चाश्मजतुमो भानास्तथा रूप्यमलस्य च ॥८१॥
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥८२॥
माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
उदुम्बरसमां मात्रां लतः खादेद्यथासि ना ॥८३॥
दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलत्थानि काकमाचीं कपोतकम् ॥८४॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

त्रिफलायाः त्रिफलाना त्रिफलाके, त्रयः त्रयः भाग
तीन भाग, त्रिकटुकस्य च अने त्रिडटुना और त्रिकटुके,
त्रयः त्रयः तीस, भागाः भाग भाग, चित्रकमूलस्य
चित्रकमूलने चित्रकमूलका, तथा एव तेभ्य एवं,
विडङ्गानाम् च बावडिंगने वायविडंगका, भागः ओक ओक
भाग एक एक भाग, अश्मजतुनः शिलाजितना शिलाजीतके,
तथा रूप्यमलस्य च तथा रुपाना भणना और चांदीकी
किट्टके, शुद्धस्य शुद्ध शुद्ध, माक्षिकस्य सुवर्णभाक्षिकना
स्वर्णमाक्षिकके, तथा लौहस्य रजसः च अने लोहचूर्णना
और लोहचूर्ण, पञ्च भागाः पांच पांच भाग पांच
पांच भाग, सितायाः च साठ और चीनीके, अष्टौ
भागाः आठ भाग आठ भाग, तत् सर्वम् ओ अधु
उन सबका, सूक्ष्म- सूक्ष्म बारीक, चूर्णितम् चूर्ण करीने
चूर्ण करके, माक्षिकेण मधुभा मधुसे, आप्लुतम् बेणवीने
मिलाकर, आयसे धोढाना लोहेके, शुभे निर्माण साफ,
भाजने पात्रभा घड़ेमें, स्थाप्यमाय राभपुं रख

८२. रजसस्तथा-रजसस्य च (फ)

„ सूक्ष्म-रूप्य (व.)

८४. प्रयुञ्जीत-प्रयोगेण (व.)

„ वर्जयित्वा कुलत्थानि-परित्यज्य कुलत्थांश्च (घ.)

८५. ख्यातो-प्रोक्तो (व.)

देवे, ततः तेभांथी उसमेंसे, ना भनूथे पुरुष, उदुम्बरसमाम् ओ३ तोलानी एक कर्षकी, मात्राम् मात्राम् मात्राम्, यथाग्नि अग्निभक्ष प्रभाणे अग्निके अनुसार, खादेत् भक्षणे ३२ पुं खावे, जीर्ण पथी गया पथी औषध जीर्ण होनेपर, दिने दिने ६२ रोज प्रतिदिन, कुलथानि ३० थी कुलथी, काकमाचीम् पीलुडी मकोय, कपोतकम् अने ३० पुं तरना भांसने और कबूतरके मांसको, वर्जयित्वा तलने छोड़कर, यथेप्सितम् ४२७ प्रभाणे इच्छानुसार, भोज्यम् भोजन भोजन, प्रयुजीत ३२ पुं करे, अयम् आ यह, अमृतोपमः अमृत समान अमृत जैसा, योगः योग योग, योगराजः योगराज योगराजके, इति ओ नामथी नामसे, ख्यातः प्रख्यात छे विख्यात है ॥ ८०-८४ ॥

80-84½. Take three parts of the three myrobalans and 3 parts of the three spices, one part of white-flowered leadwort and of embelia, 5 parts of mineral pitch and similarly of silver rust and yellow pyrites, and pure iron powder, and 8 parts of sugar; make a very fine powder of all these and mixing it liberally with honey, put it in a clean metallic receptacle. The person may take from it a dose of one tola according to his digestive power. It should be habitually taken and when the dose is digested, he should take his food ad libitum, avoiding horsegram, black night-shade and flesh of pigeon. This recipe is called Yogaraja or sovereign recipe and is comparable to ambrosia in its effects.

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥८५॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।

कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥८६॥
विशेषाद्वन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
इति योगराजः ।

इदम् आ यह, रसायनम् रसायन रसायन, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, सर्वरोगहरम् सर्व रोगने हरनार सर्वरोग-नाशक, शिवम् च अने उल्लासकारी छे और कल्याण-कारी है, पाण्डुरोगम् अने ते पाण्डुरोग और वह पाण्डुरोग, विषम् विष विष, कासम् ३२ पुं खांसी, यक्ष्माणम् क्षय राजयक्ष्मा विषमज्वरम् विषम ज्वर विषम ज्वर, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ अजीर्णकम् अजीर्ण अजीर्ण, मेहम् प्रमेह प्रमेह, शोषम् शोष शोष, श्वासम् श्वास श्वास, अरोचकम् अरुचि अरोचक, अपस्मारम् अपस्मार अपस्मार, कामलाम् कामलो पीलिवा, गुदजानि च अने ३२ पुं ओओनी और अर्श इनको, विशेषात् विशेषे ३२ पुं विशेषतः, इति नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ८५-८६ ॥ इति आ यह, योगराजः योगराज छे योगराज है ।

85-86½. This is a supreme vitalizer, panacea and blessing. It cures anemia, toxicosis, cough, consumption, irregular fever, dermatosis indigestion, urinary disorders, dehydration, dyspnea and anorexia, and it cures particularly epilepsy, jaundice and piles. Thus has been described the Yogaraja, the sovereign recipe.

शिलाजतुवटकाः—

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥८७॥
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥८८॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ।
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धकम् ८९

८७ कुष्ठान्यजीर्णकं-कुष्ठान्यजरकं (व. ब.)

८८ शोषं श्वासं श्वासं हिंकारं (व.)

चूर्णितं मधुनः कुर्यात् त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान् ।
दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥९०॥
तान् भक्षयित्वाऽनुपिवेशिरन्नो भुक्त एव वा ।

कौटज- ४-५०४५ इन्द्रजौ, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला,
निम्ब- लीमडो नीम, पटोल- पटोल परवल, वन- मोथ
मोथा, नागरैः अने सूंरना और सोंठके, रसैः क्वथथी
काथसे, दन्नाहानि द्वित्रिगुणानि वा दश, वीस के त्रीस
दिवस सुधी दस, वीस या तीस दिन, भावितानि भावना
दीधेल भावित, अष्टौ शिलाजतु- पलानि ३२ तोला
शिलाजित आठपल शिलाजतु, ताम्बती- तेरलीज उतनी
ही, सितशर्करा सईस सईस चीनी, त्वक्क्षीरी अने
पंशदोयन और वंशलोचन, पिप्पली पीपर पिप्पली,
घात्री आभणी आंवला, कर्कटाख्या तथा डाक-
शींगी तथा काकडासिंगी, पलोन्मिता दरेकनुं चार
चार तोला यूर्षु प्रत्येकका एक एक पल चूर्ण,
निदिग्ध्याः बेरीगण्डीनां छोटी कटेरीके, फलमूलाभ्याम्
३० तथा भूण फल और मूल, पलम् अने भणी ४
तोला यूर्षु दोनोंका मिलकर एकपल, युक्त्या युक्ति-
पूर्वक युक्तिपूर्वक, चूर्णितम् यूर्षु करवाभां आवेल
चूर्ण किया गया, त्रिगन्धकम् त्रिसुगन्ध (तज, तमालपत्र
तथा इलायची) ओओने त्रिगन्धक (तज, तमालपत्र
तथा इलायची) उनको, मधुनः त्रिपलेन १२ तोला
भक्षमां भेणवी तीनपल शहदसे मिलाकर, आक्षिकान्
ओक ओक तोलाना एक एक कर्षप्रमाणसे, गुडान् ५८३
वटक, कुर्यात् करवा बनावे, निरन्नः अन्न आधा बिना
अन्न खाये बिना, भुक्तः एव वा अथवा आधने या
खा कर, तान् तेओने उनको, भक्षयित्वा आधा पछी
खा कर, दाडिम-अम्बु- द्वादशभेनो रस अनारके रस, पयः-
दूध, पक्षिरस- पक्षीओना भांसने रस पक्षियोंके
मांसरस, तोय- पाणी जल, सुरा- सुरा सुरा, आसवान्
के आसवनुं या आसवका, अनुपिवेत् अनुपान करवुं
अनुपान करे ॥ ८७-९० ॥

९०. चूर्णितं मधुनः कुर्यात्-मधुत्रिफलसंयुक्तम् (त.)

„ मधुनः-मधुरम् (त.)

„ चूर्णितं मधुनः कुर्यात् त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान्-मधुत्रिफल-
संयुक्तान् कुर्यादक्षसमान् गुडान् (फ. व.)

87-90. Take 32 tolas of mineral
pitch, impregnate it with the juices of
kurchi seeds, the three myrobalans,
neem, snake gourd, nut-grass and dry
ginger for 10, 20 or 30 days; add to
it 32 tolas of white sugar and 4 tolas of
each of bamboo manna, long pepper,
emblic myrobalans and galls, and 4
tolas of the entire plant of indian night-
shade and the powder of the three
fragrant substances—cinnamon, car-
damom and mace; pulverise all of
them and mix with 12 tolas of honey
and prepare into pills of one tola each.
The patient may take them on an
empty stomach or after meals followed
by a drink of the juice of pomegra-
nate or of milk or meat-juice of birds,
or of water, or sura or other wines.

पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकाशोभगन्दरान् ॥९१॥

पूतिहृच्छुकमूत्राग्निदोषशोषगरोदरान् ।

कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगलामयान् ॥९२॥

ते च सर्वव्रणान् हन्युः सर्वरोगहराः शिवाः ।

इति शिलाजतुवटकाः ।

ते च ते ५८३। वे वटक पाण्डु- पांडुरोग पांडु-
रोग, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, ज्वर- ज्वर ज्वर, प्लीहा- प्लीहा
प्लीहा, तमक- तमक तमक, अर्शः- ६२स अर्शः,
मगन्दरान् ७०६२ मगंदर, पूति- पूतिदोष पूतिदोष,
हृत्- हृद्रोग हृदयरोग, शुक्र- शुक्रदोष शुक्रदोष, मूत्र-
मूत्रदोष मूत्रदोष, अग्निदोष- अग्निदोष अग्निके रोग, शोष-

९२. पूतिहृच्छुकमूत्राग्नि-हृद्रोगशुक्रमूत्राग्नि (व. व.)

„ शोष-शोष (व.)

„ गलामयान्-गरामयान् (ड. फ.)

९२३. सर्वव्रणान्-वर्धमान् (फ.)

„ „ -व्रणमयान् (व.)

शोथ, शोष, गर- गर, उदरान् उदररोग, कास- उधरश्च खांसी, असृग्दर- रक्तप्रहर रक्तप्रहर, पित्तासृक्- रक्तपित्त रक्तपित्त, शोथ- शोथ शोथ, गुल्म- गुल्म गुल्म, गलामयान् गलाना रोगो गलेके रोग, सर्वव्रणान् च अने सर्व व्रणाने। और सब व्रणोंको, हन्युः नाश करे छे नष्ट करते हैं, सर्वरोगहराः आ वटके। ये वटक, सर्वरोगहराः सधना रोगोने हरनार। सब रोगोंके हरनेवाले, शिवाः अने उदयाधुकरके छे और कल्याणकारक हैं ॥ ९१-९२३ ॥ इति आ ये, शिलाजतुवटकाः शिलाजतुवटके छे शिलाजतुवटक हैं ।

91-92 $\frac{1}{2}$. These pills cure anemia, dermatosis, fever, splenic disorders, asthma, piles, fistula-in-ano, fetor-oris, gastric disorders, disorders of semen, urine and of the gastric fire, consumption, chronic poisoning, abdominal diseases, cough, menorrhagia, hemothemia, edema, gulma, diseases of the throat and all kinds of wounds. These pills are a panacea for all diseases and are a blessing. Thus has been described the Mineral-pitch pills.

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवा त्रिवृद्धोषविडङ्गं दारु चित्रकम् ॥९३॥
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति षलोमितम् ॥९४॥
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद्रोमूत्रे द्याढके पचेत् ।
कोलवद्रुटिकाः कृत्वा तन्नेणालोड्य ना पिबेत् ॥९५॥

पुनर्नवा साटोडी पुनर्नवा, त्रिवृत् नसोतर त्रिवृत्, व्योष- त्रिष्ठु त्रिष्ठु, विडङ्गम् वावडिग वायविडंग, दारु देवदार देवदार, चित्रकम् चित्रक चित्रक, कुष्ठम् कुष्ठ कूठ, हरिद्रे हरीदर, दारुहल्ली हल्ली-दारुहल्ली, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, दन्ती दन्ती दन्ती, चव्यम्

९४. पिप्पली-कडुका (क. घ. थ. व.)

९५. गुटिकाः-गुटिकाः (घ.)

अवड चव्य, कलिङ्गकाः अन्धव इन्द्रजौ, पिप्पली पीपर पिप्पली. पिप्पलीमूलम् पीपरीमूल पिप्पलीमूल, मुस्तम् च अने मोथ और मोथा, इति औमाना दरेकना इनमेंसे प्रत्येकके, पलोमितम् ४-४ तोला यूलुने एक एक पल चूर्णको, चूर्णात् अने सधना यूलुथी और सब चूर्णसे, द्विगुणम् अभाषा दूने, मण्डूरम् मण्डूर- यूलुने मण्डूर- चूर्णको, द्याढके पार तोला दो आढक, गोमूत्रे ओमूत्रमा गोमूत्रमें, पचेत् पकाववा पकावे, तस्मात् तेमांथी इसमेंसे, कोलवत् अर्धा तोलानी आघे कर्षकी, गुटिकाः गोणी गुटिका, कृत्वा करीने करके, ना भुष्ये पुरुष, तन्नेण आशमा छाछमें, आलोड्य भेजवीने घोलकर, पिबेत् पीवी पीवे ॥९३-९५॥

93-95. Take 4 tolas of hog's weed, turpeth, the three spices, embelia, deodar, white flowered leadwort, costus, turmeric, indian berberry, the three myrobalans, red physic-nut, chaba pepper, kurchi seeds, long pepper, roots of long pepper and nut-grass; take double this quantity of iron-rust and boil in 512 tolas of cow's urine and mix the above powder in it and prepare pills of $\frac{1}{2}$ tola each The patient may take them well mixed with butter-milk.

ताः पाण्डुरोगान् प्लीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ।
श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठं किमींस्तथा ॥९६॥
इति पुनर्नवामण्डूरम् ।

ताः ते गोणीओ वे गुटिकाएँ, पाण्डुरोगान् पाण्डुरोग पाण्डुरोग, प्लीहानम् प्लीहा, अर्शांसि अर्श, विषमज्वरम् विषमज्वर विषमज्वर, श्वयथुं सोथ शोफ, ग्रहणीदोषम् अहणीदोष ग्रहणी-दोष, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ तथा अने तथा, किमीन् किमिने।

९६. कुष्ठं किमीन्-कोष्ठकमीन् (व.)

९७. इति पुनर्नवामण्डूरम्-आत्रेयेण पुनर्नवामण्डूरं कीर्तितं परम् (द.)

कृमिको, हन्युः नाश करे छे मष्ट करसी हैं ॥ ९६ ॥ इति
आ वह, पुनर्नवा-मण्डूरम् पुनर्नवाभंडूर छे पुनर्नवा-
मण्डूर है ।

96. These pills cure anemia splenic disorders, piles, irregular fever, edema, assimilation-disorders, dermatosis, and helminthiasis; thus has been described the Hog's weed Iron-rust.

दाव्यादिलेहः —

दार्वीत्वक् त्रिफला व्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
मधुसर्पिर्युतं लिङ्गात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ ९७ ॥

कामला-पाण्डुरोगवान् कमलाना अने पाण्डुरोगना
हरदीये पीलिया और पाण्डुका रोगी, दार्वीत्वक् हारुडण्डरनी
आल दारुहल्लीकी छाल, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, व्योषम्
त्रिफट्ट त्रिफट्ट, विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविङ्ग, मयसः
रजः अने दोहयूल्ने और लोहचूर्णको, मधु-सर्पि-
युतम् मधु तथा धी साथे मधु और घीसे मिलाकर,
लिङ्गात् याटवा चाटे ॥ ९७ ॥

97. The patient suffering from jaundice and anemia may lick the powder prepared of the bark of indian berberry, the three myrobalans, the three spices, embelia and iron-powder mixed with honey and ghee.

कामलाहरी योगौ—

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णिताः कामली लिङ्गाद्रुडक्षौद्रेण वाऽभयाः ॥ ९८ ॥

कामली कमलाना रोगीये पीलियाका रोगी, चूर्णिताः
अयोरजः- दोहयूल्ने लोहका चूर्ण, पथ्या- हरडुतुं यूल्
हरडका चूर्ण, हरिद्राः अने हण्डरतुं यूल् ओओने
और हल्लीका चूर्ण इनको, तुल्याः समान भागे लध
समान भागसे लेकर, क्षौद्र-सर्पिषा मधु तथा धृतथी
मधु और घृतसे, लिङ्गात् याटवा चाटे, अभयाः अथवा

९८. वाऽभयाः-संयुताम् (ग.)

केवण हरडुतुं यूल् अथवा केवल हरडका चूर्ण, गुड-
क्षौद्रेण वा गेण तथा मधथी याटुं गुड और शहदसे
चाटे ॥ ९८ ॥

98. The patient suffering from jaundice may lick the powder prepared of equal quantity of iron-powder, chebulic myrobalan and turmeric, with honey and ghee, or the powder of chebulic myrobalan with gur and honey.

त्रिफलाद्यः लेहः—

त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥ ९९ ॥

त्रिफला त्रिफलातुं यूल् त्रिफलाका चूर्ण, द्वे च
हरिद्रे हण्डरतुं यूल्, हारुडण्डरतुं यूल् हल्लीका चूर्ण,
दारुहल्लीका चूर्ण, कटुरोहिणी ऊडुतुं यूल् कटुकीका चूर्ण,
अयोरजः अने दोहयूल्ने और लोहका चूर्ण, चूर्णि-
तम् आ यूल्ने इन चूर्णको, क्षौद्र-सर्पिर्भ्याम् मधु
तथा घृत साथे गेणवी याटुं करतुं मधु और घीसे
मिलाकर लेह करे, सः लेहः ते याटुं वह लेह,
कामलापहः कमलाना नाश करनार छे कामला-
नाशक है ॥ ९९ ॥

99. The linctus prepared of the powder of the three myrobalans, turmeric, indian berberry, kurroa and iron-powder, mixed with honey and ghee is curative of jaundice.

धात्र्यवलेहः—

द्विपलांशां तुगाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।
प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्धतुलां शुभाम् १००
धात्रीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहवत् पचेत् ।

१०१. क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः-मधुसर्पिर्भ्यां लेह-

मेरुकामलापहम् (ग.)

१०२. स लेहः कामलापहः-लेहयेव कामलापहम् (फ.)

१००. शुभाम्-तथा (ग. ब.)

१०१. चूर्णितं-चूर्णितं (ब.)

शीतं मधुप्रस्थयुतं लिह्यात् पाणितलं ततः ॥१०१॥
हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ।

इति धान्यवलेहः ।

द्विपलांजाम् आठ आठ तोला दो दो पल,
तुगाक्षीरीम् वंशधोयन वंशलोचन, नागरम् स्रं स्रं,
मधुपट्टिकाम् जेठीमध मुलहठी, प्रास्थिकीम्
येसठ तोला एक प्रस्थ, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली,
द्राक्षां अने द्राक्ष और मुनक्के, शुभाम् बर्करा-अर्धतुला,
२०० तोला सईस साकर आधी तुला सफेद चीनी,
चूर्णितम् ऐओतुं यूर्णुं करीने इनका चूर्ण करके,
घात्रीफलरसद्रोणे आमर्णांना १०२४ तोला २सभां
आंवलेके एक द्रोण रसमें, लेहवत् याटलु जेवुं लेह
जैसा, पचेत् पडावपुं पकावे, ततः पछी पीछे, शीतम्
ठंडुं तथा पछी ठंडा होने पर, मधुप्रस्थयुतम् ६४ तोला
मधु मेणवी एक प्रस्थ मधु मिलाकर, पाणितलम् ओंठ
तोला कर्षभर, लिह्यात् याटलुं चाटे, एषः आ याटलु
यह अवलेह, कामलाम् कभला पीलिया, पित्तम् पित्त
पित्त, पाण्डुम् पांडुरोग पाण्डुरोग, कासम् उधरस कास,
हलीमकम् च अने हलीमकने। और हलीमकको, हन्ति
नाश करे छे नष्ट करता है ॥ १००-१०१३ ॥ इति आ
यह, धान्यवलेहः धान्यवलेह छे धान्यवलेह है ।

100-101½. Take 8 tolas of bamboo
manna, dry ginger and liquorice, and
64 tolas of long pepper and grapes
and 200 tolas of white sugar. Prepare
this powder into a linctus by boiling
it in 1024 tolas of the juice of emblic
myrobalan; when it is cold, add 64

१०१. शीतं मधुप्रस्थयुतं लिह्यात् पाणितलं ततः—शीतं मधुयुतं
लीढा नित्यं पाणितलं ततः (य.)

१०१३. हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कामं हलीमकम्—हलीमकं
पाण्डुरोगं कामलां च विनाशयेत् (य.)

” ” ” —हलीमकं पाण्डुरोगं कामलां चैव
नाशयेत् (य. द. फ. व.)

” इति धान्यवलेहः—आत्रेयकीर्तितस्त्वेव घात्रीलेहः परः
स्मृतः (द.)

tolas of honey. This should be taken
as a linctus in the dose of one tola at
a time. It cures jaundice, anemia,
excess of pitta, cough and Haleemaka.
Thus has been described the linctus
of the Emblic Myrobalan.

मण्डूरवटकाः—

त्र्युषणं त्रिफला चम्यं चित्रको देवदारु च ॥१०२॥
विडङ्गान्यथ मुस्तं च वत्सकं चेति चूर्णयेत् ।
मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥१०३॥
शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ।
यथाग्नि भक्षणीयास्ते ग्रीहपाण्डुमयापहाः ॥१०४॥
ग्रहण्यर्शोनुदश्चैव तक्रवाट्याशिनः स्मृताः ।

इति मण्डूरवटकाः ।

त्र्युषणम् त्रिडु त्रिक्ल, त्रिफला त्रिडु त्रिफला,
चम्यम् यवक चम्य, चित्रकः चित्रक चित्रक, देवदारु
च अने देवदारु देवदारु, विडङ्गानि वावडिंग वायविङ्ग,
अथ मुस्तम् च मोथ मोथा, वत्सकम् च अने कडाछाछ
कुटजकी छाल, इति ऐ आर द्रव्योतुं इन बारह द्रव्योंका,
चूर्णयेत् समान भागमा यूर्णुं करवुं सम भागमें चूर्ण
करे, मण्डूरतुल्यम् तच्च-चूर्णम् सधणां द्रव्योना सामटा
प्रमाणवाणा मंडूरना यूर्णुनी साथे ते द्रव्योना
यूर्णुने सब द्रव्योंके मिलित, परिमाणवाले मण्डूरचूर्णके
साथ उन द्रव्योंके चूर्णको, अष्टगुणे आठगुणा आठ-
गुने, गोमूत्रे गोमूत्रमा गोमूत्रमें, पचेत् पडावपुं पकावे,
शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, सिद्धाः पाकथा पकने,
तथा शीताः तथा ठ्या पछी और ठंडा होने पर, कर्ष-
समाः ओंठ ओंठ तोलानी एक कर्षमात्राके, गुडाः गटक
वटक, कार्याः अनाववा बनावे, ते ते उनका, यथाग्नि
अग्निना अथ प्रमाणे अग्निबलके अनुसार, भक्षणीयाः
आवा सेवन करे, तक्रवाटय-अशिनः तेओने तक्र तथा
यवाचनुं भक्षलु करनार रोगीना वे छाल और यवाच

१०३. विडङ्गान्यथ मुस्तं च—विडङ्गान्यथया मुस्तं (क छ.)
” विडङ्गान्यथ मुस्तं च वत्सकं चेति चूर्णयेत्—विडङ्गानि
समांशानि चित्रकं चेति चूर्णयेत् (ड)
” विडङ्गान्यथ मुस्तं च—विडङ्गाभयमुस्तानि (ब.)

सेवन करनेवाले के, लोह-पथीला लोहा, पाण्डुरोगनाशक, तथा पाण्डुरोगनाश नाश करनेवाले और पाण्डुरोगके नाशक, ग्रहणी-अर्शः-नुदः च एव तेभ्यः अहर्षुः अने हरसने दूर करनेवाले एवं ग्रहणीरोग और अर्शके नाशक, स्मृताः मानेले छे माने गये हैं ॥ १०२-१०४ ॥ इति आ. वे. मण्डूरवटकाः मण्डूरवटका छे मण्डूरवटक हैं ।

102-104. Take equal quantities of the three spices the three myrobalans, chaba pepper, white-flowered leadwort, deodar, embelia, nutgrass and kurchi bark; pulverise all these and adding an equal quantity of iron-rust, boil the whole in eight times the quantity of cow's urine. The cooking should be done over a low fire and when the preparation is cooled, make pills of one tola each. These should be taken according to the digestive power. They are curative of splenic disorders, anemia, assimilation-disorders and piles; the patient should take a diet of butter-milk and barley-meal during the course of treatment. Thus has been described Iron-rust pills.

गौडोरिष्टः—

मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा बलामूलान्ययोरजः ॥१०५॥
लोध्रं चैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।
इति गौडोरिष्टः ।

मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठ, रजनी हल्दी, द्राक्षा द्राक्ष मुनक्का, बलामूलानि भदनां भूज बलामूल, अयोरजः दोहयूर्ण लोहचूर्ण, लोध्रम् च अने दोधर और लोध्र, एतेषु ओओने इनका, गौडः गोण्ठी सिद्ध करेले गुब्बे बना, अरिष्टः अरिष्ट अरिष्ट, पाण्डुरोगिणाम् पाण्डुरोगीओ भाटे पाण्डुरोगियोंके लिए, स्यात्

१०५. मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा-द्राक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा (य.द.फ.व.)

द्वितकर छे द्वितकर है ॥ १०५ ॥ इति आ. यह, गौडः अरिष्टः गौड अरिष्ट छे गौड अरिष्ट है ।

105-105. The medicated gur wine prepared with indian madder, turmeric, grapes, roots of sida, iron-powder and lodh is beneficial for the patients suffering from anemia. Thus has been described the Medicated Gur-wine.

बीजकारिष्टः—

बीजकात्षोडशपलं त्रिफलायाश्च विंशतिः ॥१०६॥
द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।
साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावपेत् ॥१०७॥
शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्षिकम् ।
व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ॥१०८॥
मधुकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।
यवेषु दशरात्रं तद्गीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् ॥१०९॥
पिबेत्तद्ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःशोथगुल्मनुत् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहकामलासन्निपातजित् ॥११०॥
बीजकारिष्ट इत्येष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ।
इति बीजकारिष्टः ।

बीजकात् अथि। विजयसार, षोडशपल ६४ तोला सोलह पल, त्रिफलायाः च त्रिद्विंश त्रिफला विंशतिः ८० तोला बीस पल, द्राक्षायाः पञ्च द्राक्ष २० तोला मुनक्के पांच पल, लाक्षायाः सप्त द्वाभ २८ तोला लाख सात पल, तत् ओओने इनको, जलस्य द्रोणे अथ १०२४ तोलाभा एक द्रोण जलमें, साध्यम् पडावर्षा पकावे, पादावशेषे यतुर्थांश आधी रहे त्पारे चौथाई अवशेष रहने पर, पूतशेषे तु गोण्ठी अर्ध तेभा छानकर उसमें, शर्करायाः

१०७. समावपेत्-प्रदापयेत् (ब.)

१०९. दशरात्रं तद्गीष्मे-दशरात्रस्थं ग्रीष्मे (घ. ब.)

११०. रोगार्शःशोथगुल्मनुत्-रोगार्शःकामलारुचि- (झ.)

, मेह-श्वास (ब.)

, सन्निपातजित्-सन्निपातनुत् (ख.)

१११. इत्येष-एवैष (घ.)

तुलाम् सा३२ ४०० तोला चीनीकी एक तुला, आशि-
कस्य मधु शहद, प्रस्थम् च ६४ तोला एक प्रस्थ,
व्योषम् त्रिदु त्रिदु, व्याघ्रवल्गु- व्याघ्रनभ व्याघ्र-
नख, उशीरम् नागो खस, सैलवालुकम् ओषवाधु-
सहित एलवालुकके साथ, क्रमुकम् सोपारी सुपारी,
मधुकम् नेहीमधु मूलहठी, कुष्ठम् च अने ३४ और
कूट, कार्षिकम् ओष ओष तोला। प्रत्येक एक एक कर्ष,
इति एतत् चूर्णितम् ओषोना थूल्ने इनके चूर्णको,
घृतभाजने धी थोपडेला वाअलुमा घृतलिप्त वरतनमें,
समावपेत् नाभपुं छोड़े, बवेष्टु ज्वना ढगलाभा जौकी
राक्षिमें, ग्रीष्मे ग्रीष्म ऋतुमा ग्रीष्ममें, दशरात्रम् दस
रात्रि दस रात्रि, क्षिप्रिरे अने शिशिर ऋतुमा और
क्षिप्रिमें, द्विः वीस रात्रि बीस रात्रि, स्थितम् राभेष्टु
रखा गया, तत् ते थूल्ने यह चूर्ण, ग्रहणी- ग्रहणी
ग्रहणी, पाण्डुरोग- पांडुरोग पांडुरोग, अर्शः- ६२५ अर्श,
शोथ- सोभ शोथ, गुल्मनुत् गुल्मने दूर ३२५ और
गुल्मको दूर करनेवाले, मूत्रकृच्छ्र- अने मूत्रकृच्छ्र और
मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी- पथरी अश्मरी, मेह- प्रमेह प्रमेह,
कामला- कभणो कामला, सन्निपातजित् तथा सन्निपातने
नाश ३२५ तथा सन्निपातको नष्ट करनेवाला, तत् ते थूल्ने
उस चूर्णको, पिबेत् पीपुं पीवे, इति आ प्रभाषे इस
तस्मै, आत्रेयेण आत्रेये आत्रेयेने, एषः आ यह,
बीजकारिष्टः पीजकारिष्ट बीजकारिष्ट, प्रकीर्तितः उद्धो छे
बताया है ॥ १०६-११०६ ॥

106-110½. Decoct 64 tolas of the
kino tree, 80 tolas of the three myro-
balans, 20 tolas of grapes and 28 tolas
of lac in 1024 tolas of water; when
it is reduced to ¼ of its quantity,
filter it, and when cold add 64
tolas of honey and a tola of each
of the three spices, shell, cuscus
grass, bettle nut, cherry tree, mahwa
and costus and put the mixture in a
pot saturated with ghee, hidden in a
heap of common barley for ten nights
in summer and double that number in

the cold season; and then it should be
prescribed as pottion. It is curative of
assimilation-disorder, anemia, piles,
edema, gulma, dysuria, lithiasis,
urinary disorders, jaundice and
tridiscordance. The recipe of this
medicated wine of the indian kino
tree has been propounded by Atreya.
Thus has been described the Kino-tree
Medicated-wine.

धात्र्यरिष्टः —

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ॥१११॥
क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च ।
शर्करार्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम् ॥११२॥
प्रपिबेन्मात्रया प्रातर्जीर्णे हितमिताशनः ।

द्वे धात्रीफलसहस्रे आभणान् नंग २००० दो
हजार आंवलोंको, पीडयित्वा पीडीने निचोड़कर, तस्
रसम् तु ते रसने उस रसको, क्षौद्र-अष्टांशेन अष्टमांश
मधु अष्टमांश शहदसे, कृष्णा-अर्धकुडवेन च तथा ८
तोला पीपर साथे तथा आधे कुडव पिप्पलीसे, संयुक्तम्
मेथवी युक्तकर, शर्करा-अर्धतुलोन्मिश्रम् तथा २००
तोला सा३२थी मिश्रित करी तथा आधी तुला चीनीमें
मिलाकर, पक्षम् पं६२ द्विपक्ष एक पक्ष, स्निग्धघटे धी
थोपडेला धाभा धी चुपड़े घड़ेमें, स्थितम् राभीने
रख करके, प्रातः सवारमा सुबहमें, मात्रया मात्राथी
योग्य मात्रासे, प्रपिबेत् पीवे पीवे, जीर्णे ते पथी गया
पथी वह जीर्ण होनेपर, हित-मित-अशनः हितकारी
अने प्रभाषुसर जोराक आवे हित और मित आहार-
सेवी बने ॥ १११-११२६ ॥

111-112½. Extract by pressure the
juice of 2000 emblic myrobalans and
then mix the juice with ½ quantity

१११. तु तम्-निषक् (व. फ.)

११२. क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च-क्षौद्राष्टमांश
पिप्पल्याअर्धार्धकुडवायुतम् (व. फ. व.)

११२. हितमिताशनः-मितहिताशनः (ख.)

of honey and eight tolas of long pepper and 200 tolas of sugar, and then keep it in a ghee-pot for a fortnight. This should be drunk in proper dosage in the morning, and the rules of beneficial dietetic regimen should be observed.

कामलापाण्डुहृद्रोगवातासृग्बिषमन्वराण् ॥११३॥

कासहिकारुचिश्वासंश्चैवोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ।

इति धान्यरिष्टः ।

इषः अरिष्टम् अथ अरिष्टम् यह अरिष्टम्, कामला-
उभयोः कामला, पाण्डु- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, हृद्रोग- हृद्रोग-
रोग हृद्रोग, वातासृक्- वातरक्त वातरक्त, विषमन्वराण्
विषम न्वर विषम न्वर, कास- उधरस खासी, हिका-
हेउडी हिचकी, अरुचि- अरुचि अरुचि, श्वासान् च
अने श्वासमे और श्वासको, प्रणाशयेत् नाश करे छे
नष्ट करता है ॥ ११३३ ॥ इति आ महः धान्यरिष्टः
धान्यरिष्ट छे धान्यरिष्ट है ।

113-113½. This is curative of jaundice, anemia, cardiac diseases, rheumatic conditions, fevers of irregular type, cough, hiccup, anorexia and dyspnea. Thus has been described the Medicated Emblic Myrobalan-wine.

पाण्डुकामलयोः पानाहारे बोधम्—

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ॥११४॥

पाण्डूनां, कामलार्तानां मृद्धीकामलकीरसः ।

पाण्डूनाम् पाण्डुरोगीणाम् पाण्डुरोगियोंके लिए,
स्थिरादिभिः शाश्वतार्थे वजेरेथी स्थिरादिसे, शृतम्
तोयम् उडानेडुं पाण्डु शृत जल, कामलार्तानाम् च अने
उभयावाणाम् और कामलाके रोगियोंके लिए, मृद्धीका-
आमलकी- रसः शक्ष अने आमलाने रस चुनके और
आंघलोंका रस, पान-आहारे पीया तथा नभवाभां
पान तथा आहारमें, प्रशस्यते श्रेष्ठ छे उत्तम है ॥ ११४३ ॥

114-114½. The water decocted with the drugs of the hick-trefoil group is

recommended for use in the dietary of the anemia-patients and as regards those suffering from jaundice, the juice of grapes and of emblic myrobalans is recommended.

दोषापेक्षिणी चिकित्सा—

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ॥११५॥

विकल्प्यमेतद्विषया पृथग्दोषचलं प्रति ।

वातिके स्नेहभूयिष्ठं, पित्तिके तिक्तशीतलम् ॥११६॥

श्लैष्मिके कटुतिक्तोष्णं, विमिश्रं सान्निपातिके ।

पाण्डुरोग- पाण्डुरोगनी पाण्डुरोगकी, प्रशान्त्यर्थम्
शान्तिने भाटे शान्तिके लिए, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने,
इति आ प्रभाषे इस तरह, प्रोक्तम् उद्युं छे कहा है,
विषया परंतु वैद्य परन्तु वैद्यको पृथक् पृथक् पृथक्
पृथक् अलग अलग, दोषचलम् प्रति दौपना अथ प्रभाषे
दोषचलके अनुसार, वातिके वातन पाण्डुरोगमां वातिक
पाण्डुरोगमें, स्नेहभूयिष्ठम् धन्या स्नेहवाणुं स्नेहभूयिष्ठ,
पित्तिके पित्तन पाण्डुरोगमां पित्तिक पाण्डुरोगमें, तिक्त-
शीतलम् तिक्त अने शीतल तिक्त और शीतल, श्लैष्मिके
उद्युं पाण्डुरोगमां कफज पाण्डुरोगमें, कटुतिक्तोष्णम् उद्युं,
तिक्त अने उष्ण कटु तिक्त और उष्ण, सान्निपातिके
तथा सान्निपातन पाण्डुरोगमां और सान्निपातमें, विमिश्रम्
विमिश्र विमिश्र, इति आ प्रभाषे इस तरह, एतत्
विकल्प्यम् आ चिकित्सायां उद्युना उद्युनी इस
चिकित्साकी व्यवस्था करनी चाहिए ॥ ११५-११६३ ॥

115-116½. Thus, the measures for the cure of anemia have been expounded by the great sage. The physician should administer these according to the predominant morbid humors and the vitality of the patient. In anemia due

११६. वातिके स्नेहभूयिष्ठं, पित्तिके तिक्तशीतलम्-स्नेहवाणुं
पवनजे तिक्तशीतं तु पित्तिके (ध व.)

११६३. कटुतिक्तोष्णं-कटुश्लोष्ण (ध. थ. फ. व.)

” कटुतिक्तोष्णं, विमिश्रं सान्निपातिके-कटुश्लोष्णं मिश्रं
स्यात् सान्निपातिके (ध.)

to predominance of vata-provocation, the treatment must be chiefly by unctuous medications. In anemia due to predominance of pitta, the treatment must be chiefly by bitter and cooling medicaments. In anemia due to predominance of kapha-provocation, the treatment must be chiefly by bitter, pungent and hot drugs. In tridiscordance condition it should be of the mixed nature

मृजपाण्डुरोगस्य चिकित्सा—

निपातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां अक्षितां भिषक् ॥११७॥
युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।

युक्तिज्ञः युक्तिने आधुनाऽऽ युक्तिज्ञ, भिषक् वैद्ये
वैद्य, बल-अबलम् अलाभयने। बलाबलको, प्रसमीक्ष्य
विचार करीने देखकर, अक्षिताम् आधेदी खाई हुई,
मृत्तिकाम् तु मृत्तिकाने मिट्टीको, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
शोधनैः शोधन औषधांशु शोधनोसे, शरीरात् शरीरथी
शरीरसे, निपातयेत् अहार डाढवी निकाले ॥ ११७ ॥

117-117½. The skilful physician should expel the ingested earth from the body by strong purificatory measures, after due consideration of the vitality of the patient.

व्योषाद्यं घृतम्—

शुद्धकायस्य सर्पीषि बलाधानानि योजयेत् ॥११८॥
व्योषं बिल्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥११९॥
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः समैर्घृतम् ।
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृदोषपीडितः ॥१२०॥
तद्वत् केशरयष्ट्याद्विप्ललीक्षारशाद्वलैः ।

१२०. सक्षीरैः-सक्षारैः (घ. फ.)

„ समैर्घृतम्-शृतं घृतम् (घ.)

„ „ -प्रयोजयेत् (घ.)

१२०½. विप्ललीक्षार-विप्ललीक्षीर (घ.)

„ क्षार-क्षीर (घ.)

„ क्षारशाद्वलैः-लोमशाद्वलैः (फ.)

शुद्धकायस्य शुद्ध शरीरवाणानि शुद्ध शरीरवालेके
लिए, बलाधानानि अलाभे बलप्रद, सर्पीषि धृते-नी
घृतोका, योजयेत् योजना करवी प्रयोग करे, व्योषम्
त्रिफलं त्रिफल, बिल्वम् भीलुं बेलगिरी, द्वे हरिद्रे ६०६२,
६२०६०६२ हल्दी, दारुहल्दी, त्रिफला त्रिफला त्रिफला,
द्वे पुनर्नवे धोणी तथा राती साटोडी दोनों पुनर्नवा,
मुस्तानि मोथ मोथा, अयोरजः दोहयूल् लोहचूर्ण,
पाठा डाधीपाठ पाढी, विडङ्ग वावडिंग वायविङ्ग,
देवदारु च अने देवदार और देवदारु, वृश्चिकाली च
आण्डली बह्ण्टा, भार्गी च भार्गी भंगेरन, सक्षीरैः
दूधसहित दूधयुक्त, समैः तैः सरभे वजने दीधेला
तेओथी सम भागमें लिए हुए उनसे, घृतम् घी घीको,
साधयित्वा पडावीने सिद्ध करके, मृत्-दोष-पीडितः
भाटीना दोषथी पीडाता मृत्तिकाके दोषसे पीडित, नरः
मनुष्ये पुरुष युक्त्या युक्तिथी युक्तिपूर्वक, पिबेत् पीवुं
पीवे, केशर-नागडेसर नागकेसर, यष्ट्याद्व-नेहीमध
मुलहठी, विप्लली- पीपर विप्लली, क्षार-जवभार
यवभार, शाद्वलैः अने दूर्वाथी सिद्ध करेयुं घी
पीवुं और दूर्वा इनसे सिद्ध किया हुआ घी पीवे
॥ ११८-१२० ॥

118-120½. And when the body has been purified, strength-promoting ghees should be administered. The person suffering from the morbid effects of geophagism should drink, according to the prescribed procedure, the medicated ghee prepared with the three spices, bael, turmeric and indian berberry, the three myrobalans, the two varieties of hog's weed, nut-grass, iron powder, patha, embelia, deodar, climbing nettle mercury and beetle killer along with milk and ghee. Similarly, he may drink the medicated ghee prepared with fragrant poon, liquorice, long pepper, alkali and scutch grass.

मृद्वक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्तिनः ॥१२१॥
 द्वेष्यार्थं भावितां कामं दद्यात्तदोषनाशनैः ।
 विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ॥१२२॥
 वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्चयाऽपि वा ।

लौल्यात् लावसात् जिह्वालौल्यसे. मृद्वक्षणात्
 भाटी भावानुं मिट्टी खानेसे, अविनिवर्तिनः न छोडना
 परावृत्त न होनेवाले, आतुरस्य रोगीने रोगीको, तत्-दोष-
 नाशनैः ते दोष दूर करनेवाला उस दोषके नाशक,
 विडङ्ग - वावडिंग वायविडङ्ग, एला - ओलथी इलायची,
 अतिविषया अतिविष अतीस, निम्बपत्रेण लीमडानां
 पान नीमके पत्ते, पाठया डाणीपाठ पाकी, वार्ताकैः
 रींगला बेंगन, कटुरोहिण्या डडु कडुकी, कौटजैः
 छन्दम्व इन्द्रजौ, मूर्चया अपि वा अथवा मोरवेक्षथी
 पत्त या मूर्चसे भी, भाविताम् भावना दीधेक्षी भाटी
 भावित मिट्टीको, द्वेष्यार्थम् अलुगमो उत्पन्न करने भाटे
 द्वेष उत्पन्न करनेके लिए, कामम् छन्दम्व प्रभाषे देवी
 इच्छानुसार देवे ॥ १२१-१२२॥

121-122. If the patient is unable to leave off geophagism owing to loss of self-control, in order to make him averse to it, he should be given earth treated with drugs which have also the power to neutralise its bad effects. These drugs are embelia, atees, leaves of neem, patha, brinjal, kurroa, kurchi seeds and roots of trilobed virgin's bower.

१२१. मृद्वक्षणात्-मृदोऽनिवर्त्तमानाय लौल्याऽप्रत्यह-

भक्षणात् (घ.)

,, आवेगिवर्तिनः-अविनिवर्त्तनः (घ. ब.)

१२२. द्वेष्यार्थं-द्वेषार्थं (क.)

,, -द्वेषार्थं (ब.)

,, दोषनाशनैः-दोषशान्तये (घ. ब.)

,, विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया-शुद्धातिविषया
 निर्वैविडङ्गैः कुटजेन च (घ. क.)

१२२. कौटजैः-पाठया (फ.)

यथादोषं प्रकुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ॥१२३॥
 क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ।

पाण्डुरोगिणात् भाटीथी थयेला पाण्डुरोगवालाओनी
 मिट्टीसे उत्पन्न हुए पाण्डुरोगवालोंकी, यथादोषम् पाण्डु-
 रोगने उत्पन्न करनेवाला दोषने अनुसार, भैषज्यम् चिकित्सा
 चिकित्सा, प्रकुर्वीत करने करे, अस्य आ पाण्डुरोगने।
 इस पाण्डुरोगका, हेतुविशेषतः भाटीथी विशिष्ट हेतुथी
 मिट्टीरूप विशिष्ट हेतुसे, एषः आ यह, क्रियाविशेषः
 चिकित्साविशेष चिकित्साविशेष, मतः कहेवाला आओ
 छे कहा गया है ॥ १२३॥

123-123. The patient suffering from anemia due to geophagism should be treated with medication indicated in anemia, according to the morbid humor. This special mode of treatment is indicated by the special etiological factors.

कामलाया आवस्थिकी चिकित्सा—

तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामली ॥१२४॥
 श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ।

यः तु जो जो, कामली कमलाओ रोगी कामलाका
 रोगी, तिल-पिष्ट-निभम् तिलना कहे जाने तिलपिष्ट
 जैसा, वर्चः भग्न मल, सृजति त्यागता होय त्यागता
 है तत् ते उस, श्लेष्मणा रुद्धी कफसे रुद्धमार्गम्
 रुद्धायेला मार्गवाला रुके हुए मार्गवाले, पित्तं पित्तने
 पित्तको कफहरैः करने दूर करनेवाला औषधीय कफहर
 द्रव्योंसे, जयेत् जितवुं जीते ॥ १२४॥

124-124. If the jaundice-patient is seen passing stools of the color of the paste of til (clay color) the physician should know that the pitta in the body is occluded in its course and he should alleviate this condition by drugs curative of kapha

१२४. वर्चः सृजति कामली-कामलावान्सृजेन्मलम् (घ. द. फ. ब.)

રુક્ષશીતગુરુસ્વાદુવ્યાયામૈર્વેગનિગ્રહૈઃ ॥૧૨૫॥
કફસંમૂર્ચ્છિતો વાયુઃ સ્થાનાત્ પિત્તં ક્ષિપેદ્વલી ।

રુક્ષ- રૂઠ્ઠા રુક્ષ, શીત- શીત શીત, ગુરુ- ગુરુગુરુ, સ્વાદુ અને મધુર અન્નપાનથી ઓર મધુર અન્નપાનસે, વ્યાયામૈઃ અતિશય વ્યાયામથી જતિ વ્યાયામસે, વેગનિગ્રહૈઃ તથા વેગ રોકવાથી તથા વેગવિધારણસે, કફસંમૂર્ચ્છિતઃ કફથી મિશ્રિત કફસે મિલા હુઆ, વલી વાયુઃ બળવાન વાયુ બલવાન વાયુ, સ્થાનાત્ પેતાના સ્થાનમાંથી અપને સ્થાનસે, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, ક્ષિપેત્ ફેંકે છે ફેંકતા હૈ ॥ ૧૨૫૩ ॥

125-125½. The pathogenesis of the above-mentioned condition is as follows— as the result of undue indulgence in dry, cold, heavy and sweet articles of diet and in exercise and suppression of natural urges, the vata combined with kapha gets provoked and expels the pitta from its seat.

હારિદ્રનેત્રમૂત્રત્વક્ શ્વેતવર્ચાસ્તદા નરઃ ॥૧૨૬॥
ભવેત્ સાટોપવિષ્ટમ્ભો ગુરુણા હૃદયેન ચ ।
દૌર્બલ્યાલ્પાગ્નિપાર્શ્વર્તિહિક્કાશ્વાસારુચિજ્વરૈઃ ॥૧૨૭॥
ક્રમેણાસ્પેડનુસજ્યેત પિત્તે શાસ્ત્રાસમાશ્રિતે ।

તદા ત્યારે તબ, નરઃ મનુષ્ય પુરુષ, હારિદ્ર- પીળા પીલે, નેત્ર-મૂત્ર- ત્વક્ નેત્ર, મૂત્ર અને ત્વચાવાળો નેત્ર, મૂત્ર ઓર ત્વચાવાળા, શ્વેતવર્ચાઃ સફેદ મળવાળો સફેદ મલકાળા, સાટોપ-વિષ્ટમ્ભઃ પેટમાં ગડગડાટ અને મદ્ય-બદ્ધતાવાળો શ્વાસ છે આટોપ ઓર વિષ્ટમ્ભસે યુક્ત, ગુરુણા હૃદયેન ચ તેમજ ભારે હૃદયવાળો એવં ભારી હૃદયસે યુક્ત, ભવેત્ થાય છે હોતા હૈ, અલ્પે પિત્તે અલ્પ પિત્ત યોગેસે પિત્તકે, શાસ્ત્રા- શાસ્ત્રાઓને શાસ્ત્રામેં, સમાશ્રિતે આશ્રય કરે છે ત્યારે આશ્રિત હોનેવર, ક્રમેણ અનુક્રમે

૧૨૫૩. ક્ષિપેદ્વલી-ક્ષિપેદ્વહિઃ (વ.)

૧૨૭. હિક્કાશ્વાસારુચિ-હિક્કાશ્વાસારુચિ (ધ. વ.)

૧૨૭૩. ક્રમેણાસ્પેડનુસજ્યેત-ક્રમેણાસ્પેન સજ્યેત (ધ.)

.. અનુસજ્યેત-અનુવચ્યેત (ફ.)

કમશઃ, દૌર્બલ્ય- દુર્બલતા દૌર્બલ્ય, અલ્પાગ્નિ- મંદાગ્નિ મન્દાગ્નિ, પાર્શ્વર્તિ- પડખાંમાં પીડા પાર્શ્વજા, હિક્કા હેડડી હિચકી, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, અરુચિ- અરુચિ અરુચિ, જ્વરૈઃ અને જ્વરથી ઓર જ્વરસે, અનુસજ્યેત યુક્ત થાય છે પીડિત હોતા હૈ ॥ ૧૨૬-૧૨૭૩ ॥

126-127½. The patient then develops yellow coloration of the eyes, urine and skin, whitish stools, tympanites and intestinal torpor, and gradually becomes afflicted with heaviness of heart, debility, low digestive power, pain in the sides, hiccup, dyspnea, anorexia and fever on account of the pitta having suffered diminution and receded to the peripheral system.

વહિતિત્તિરિદક્ષાણાં રુક્ષામ્લૈઃ કટુકૈ રસૈઃ ॥૧૨૮॥
શુષ્કમૂલકકૌલત્યૈર્યૂષ્ણાન્નાનિ ભોજયેત્ ।

વહિઃ એવા રોગીને મોર એસે રોગીકો મોર, તિત્તિરિ- તેતર તેતર, દક્ષાણામ્ અને ફૂકડાના ઓર મુર્ગે इनके રુક્ષ- રૂઠ્ઠા રુક્ષ, અમ્લૈઃ ખાટા અમ્લ, કટુકૈઃ અને તીખા ઓર કટુ, રસૈઃ માંસરસોની સાથે માંસરસોસે, શુષ્ક-મૂલક- તેમજ સૂકા મૂળા એવં સૂચી મૂલી, કૌલત્યૈઃ અને કળથીના ઓર કુલથીકે, યૂષ્ણૈઃ ચ યૂષ્ણોની સાથે યૂષ્ણોસે, અન્નાનિ અન્નનેા અન્ન, ભોજયેત્ આહાર કરાવવો સેવન કરાવે ॥ ૧૨૮૩ ॥

128-128½. In such conditions, the physician should give the patient diet mixed with meat-juices of peacock, partridge and cock, seasoned with dry, acid and pungent articles, as also thin gruels prepared with dry radish or horse-gram.

માતુલુક્કરસં ક્ષૌદ્રપિપ્પલીમરિચાન્ધિતમ્ ॥૧૨૯॥
સનાગરં પિવેત્ પિત્તં તથાડર્યૈતિ સ્વમાશયમ્ ।

૧૨૯૩. તથાડર્યૈતિ સ્વમાશયમ્-તથાએતિ સ્વમાશયમ્ (ધ.)

औद- औ रोगीने भव वह रोगी मधु, पिप्पली-
पीपर पिप्पला, मरिचान्वितम् अने भरीथी युक्त और
मरिच इनहे युक्त, सनागरम् सुसहित सोंठके साथ,
मातुलुङ्ग- भीजेराने बिजौरेका, रसम् रस रस, पिवेत्
पीवे पीवे, तथा औम डरवाथी ऐसा करनेसे, अस्य
ऐनु इसका, पित्तम् पित्त पित्त, स्वम् आशयम् पीताना
स्थानमा अपने आशयको, एति आवी भय छे पहुंचता
हे ॥ १२९३ ॥

129-129½. The patient may take as
potion the juice of pomello mixed
with honey, long pepper and dry
ginger in order to induce the provoked
pitta to return to its normal habitat.

कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्भृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः ॥१३०॥
अपित्तरामाच्छकृतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत् ।

शकृतः भणमा मलमें, पित्तरागात् आ पित्तने रंग
आवे त्या सुधी पित्तका रंग आने तक, वायोः च
तथा वायुनी और वायुके, प्रशमात् आ शांति थाय त्या
सुधी शान्त होने तक, कटु- कटु कटु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, उष्ण- उष्ण उष्ण, लवणैः लवण लवण,
भृशाम्लैः च अने अत्यंत अम्ल द्रव्योथी और खूब
अम्ल द्रव्योंसे, अपि पशु मी, उपक्रमः चिकित्सा
उपचार, भवेत् करवी करे ॥ १३० ॥

130-130½. Treatment with pungent,
strong, hot, saltish and very acid drugs
should be persisted in, till the fecal
matter acquires the coloration of pitta
and the vata is alleviated.

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ॥१३१॥
निवृत्तोपद्रवस्य स्यात् पूर्वः कामलिको विधिः ।

१३०. कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्भृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः-तीक्ष्णाम्लैः कटु-
रूक्षोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः (क्ष.)

१३०½. अपित्तरामाच्छकृतो-अपित्तरोगाच्च कृतो (व.)

१३१ पुरीषे पित्तरञ्जिते-मले पित्तानुरञ्जिते (ग. फ. ब.)

१३१½. निवृत्तोपद्रवस्य स्यात्-निवृत्तोपद्रवस्यास्य (ज)

॥ पूर्वः-पूर्वः (फ.)

पित्ते पित्त न्यारे पित्तके, स्वस्थानम् पीताना
स्थानमा अपने स्थानमें, आगते आवी भय आने पर,
पुरीषे च अने भण और मलके, पित्तरञ्जिते पित्तथी रंगाध
भय पित्तसे रंग जाने पर, निवृत्तोपद्रवस्य न्नेना उपद्रवो
शांत थया छे औवा रोगीने जिसके उपद्रव निवृत्त हुए
हैं इसके लिए, पूर्वः पूर्वः उहेदी प्रथम कही, कामलिकः
कमलानी कामलाकी, विधिः स्यात् चिकित्साविधि करवी
चिकित्साविधि करे ॥ १३१ ॥

131-131½. When the pitta has
returned to its habitat, the fecal matter
becomes colored with pitta and there
is subsidence of complications, the line
of treatment laid down earlier for
jaundice, should be resumed.

हलीमकस्य लक्षणम्—

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्वरितश्यावपीतकः ॥१३२॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्द्राग्नित्वं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ॥१३३॥
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।

यदा तु न्यारे जब, पाण्डोः पांडुरोगीने पांडु-
रोगीका, वर्णः वर्ण वर्ण, हरित- हरीदी नीला, श्याव-
डाणो श्याव, पीतकः पीत पीत या पीला, स्यात् भाय
होवे, बल-उत्साह-क्षयः बल तथा उत्साहने क्षय बल
और उत्साहका क्षय, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, मन्द्राग्निस्वम्
मंदग्निपशु मंदग्निता, मृदुज्वरः मंदज्वर मंदज्वर,
स्त्रीष्वहर्षः स्त्री विषे अहर्ष स्त्रियोंमें अनुत्साह
अङ्गमर्दः च अंग भागना अंग तूटना, श्वासः श्वास
श्वास, तृष्णा तृष्णा प्यास, अरुचिः अरुचि अरुचि, भ्रमः
च अने भ्रम भाय और भ्रम होवे, तदा त्यारे तब,
तस्य तेने उसको, अनिल-पित्ततः वातपित्तथी वातपित्तसे,
हलीमकम् हलीमक थया छे हलीमक हुआ है, विद्यात्
औम आधुनु ऐसा जाने ॥ १३२-१३३ ॥

132-133½. If in an anemia-patient
the physician marks green, black or
yellow coloration of skin, together
with lowered vitality and spirits,

torpor, loss of gastric fire, low fever, insensitiveness to women, body-ache, dyspnea, thirst, anorexia and vertigo, he should recognise it as Halimaka-jaundice resulting from the provocation of vata and pitta.

हलीमकस्य चिकित्सा—

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ॥१३४॥
स पिवेत् त्रिवृतां स्निग्धो रसेनामलकस्य तु ।
विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ॥१३५॥

सः ते वह, गुडूची-स्वरस- गणैः स्वरस गिलोयके स्वरससे, क्षीरसाधितम् अने द्वितीयं सिद्ध करेणुं और दूधसे सिद्ध किया, माहिषम् लेसनुं मैसका, घृतम् धी ची, पिवेत् पीवुं पीवे, स्निग्धः तु धीधी स्नेहन यत्ता चीसे स्नेहन हो जाने पर, आमलकस्य आमलाना आंवलेके, रसेन रसथी रससे, त्रिवृताम् नसेतर पीवुं त्रिवृत पीवे, विरिक्तः अने रेश लाग्या पछी और विरेचन हो जाने पर, मधुरप्रायम् मधुररसप्रधान मधुररसप्राय, पित्तानिलापहम् पित्त तथा वातने नाश करनेपर अक्षनुं पित्त और वातके नाशक अन्नका, भजेत् सेवन करे ॥ १३४-१३५ ॥

134-135. In this condition, the patient may drink the medicated ghee prepared from buffalo's ghee, with the juice of guduch and milk; when the oleation is sufficient, he may take turpeth mixed with juice of emblic myrobalan, and on sufficient purgation, he may resort to articles mainly of the sweet taste, which are curative of pitta and vata

द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पिषि मधुराणि च ।
यापनान् क्षीरवस्तीन् शीलयेत्सानुवासनान् ॥१३६॥
मार्द्वीकारिष्योगान् पिवेद्युक्त्याऽग्निवृद्धये ।

१३६. युक्त्याऽग्निवृद्धये—युक्त्या निवृद्धये (व.)

पूर्वोक्तम् रेणुओ पूर्वे कहेने। रोगी पूर्वोक्त, द्राक्षा-लेहम् च द्राक्षावलेह द्राक्षावलेह, मधुराणि मधुर मधुर, सर्पिषि च धृते ची, सानुवासनान् अनुवासनसहित अनुवासनवस्तियों यापनान् यापनवस्तियों। यापन-वस्तियों, क्षीरवस्तीन् च अने क्षीरवस्तियों। और क्षीरवस्तियोंका, शीलयेत् सेवन करेणुं सेवन करे, मार्द्वीकारिष्योगान् च तेभ्यः द्राक्षारिष्टना योगेणुं एवं द्राक्षारिष्टयोगोंको, अग्निवृद्धये अग्निनी वृद्धि माटे अग्निवृद्धिके लिए, युक्त्या युक्तिथी युक्तिपूर्वक, पिवेत् पान करेणुं पीवे ॥ १३६ ॥

136-136½. The patient may use the afore-said grape linctus, sweet ghees, palliative enemata, compound milk enemata and unctuous enemata. He may drink in due manner the medicated wine made from grapes to promote the gastric fire.

कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ॥१३७॥
पयसा च प्रयुजीत यथादोषं यथाबलम् ।

कासिकम् अने उपरसना प्रकरणमा कहेल और कासप्रकरणमें कहा हुआ, अभयालेहम् च करेने। अवलेह हरडका अवलेह, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, मधुकम् जेठीमधु मुलहठी, बलाम् च तथा अलाने। तथा बला इनका, यथादोषम् दोषने अनुसरने यथादोष, यथाबलम् अने अलने अनुसरने और यथाबल पयसा दूधथी दूधके साथ, प्रयुजीत प्रयोग करेणुं प्रयोग करे ॥ १३७ ॥

137-137½. According to the morbid humor concerned and the patient's vitality, he may use the chebulic myrobalan linctus prescribed in the treatment of cough, or long pepper, liquorice and heart-leaved sida mixed with milk.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणमेषजम् ॥१३८॥
कामला द्विविधा तेषां साध्यासाध्यत्वमेव च ।

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकों उपसंहारना
ये श्लोकां छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, पञ्च-
विधस्य पांच प्रकारके, पाण्डोः पाण्डु-
रोगनां पाण्डुरोगके, हेतु-लक्षण-मेवञ्च कारणों, लक्षणों
अने औषधों हेतु-लक्षण और औषध, उक्तम् कहां छे
कहे हैं, द्विविधा तेभ्यो ये प्रकारों एवं दो प्रकारकी,
कामला कभयो कामला, तेषाम् अने तेओनी और
उनकी, साध्य-साध्यता साध्यता, असाध्यत्वम् च एव
तथा असाध्यता पण्डु कहां छे तथा असाध्यता भी कही
है ॥ १३८३ ॥

Here are the two recapitulatory
verses—

138-138½. The causes, symptoms
and treatment of the five types of
anemias, and the two types of jaun-
dice, their curability and incurability;

तेषां विकल्पो यश्चाप्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् १३९
तेषाम् तेओनी उनके, विकल्पः भेद भेद, यः च
अने ओ और जो, अन्यः ओओ दूसरी, महाव्याधिः
महारोग महाव्याधि, हलीमकः हलीमक छे हलीमक है,
तस्य च तेनां पण्डु उसके सी, सचिकित्सितम् चिकित्सा-
सहित चिकित्सासहित, व्यञ्जनम् लक्षण लक्षण,
समासेन टूटकाओं संक्षेपमें, उक्तम् कहां छे कहे
हैं ॥ १३९ ॥

139. Their variations and the grave
type of anemia known as Halimaka,
together with its diagnosis and treat-
ment in general, have been described
herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

१३९. तेषां विकल्पः—एषां विकल्पः (भ.)

, व्यञ्जनं—लक्षणं (द. क. व.)

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रच्येता अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे अने चरकधी
प्रतिसंस्कार पायेता आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा
संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते
अने दृढबले पूरा करेता और दृढबलसे पूरित किये गये,
चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें,
पाण्डुरोगचिकित्सितम् 'पाण्डुरोगचिकित्सित' 'पाण्डुरोग-
चिकित्सित', नाम नामने नामका, षोडशः सोलहो
सोलहवां, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १६ ॥

16. Thus in the Section on Thera-
peutics in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka the
sixteenth chapter entitled 'The Thera-
peutics of Anemia' not being available,
the same as restored by Dridhabala is
completed.

सप्तदशोऽध्यायः ।

सत्तरवो अध्याय अध्याय सत्रहवां

Chapter XVII

हिक्याश्वासचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो हिक्याश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, हिक्याश्वासचि-
कित्सितम् 'हिक्याश्वासचिकित्सित' नामना अध्यायतुं
'हिक्याश्वासचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उद्धृत छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Therapeutics of
Hiccup and Dyspnea.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

वेदलोकार्थतत्त्वज्ञानात्रेयमृषिसुत्तमम् ।

अपृच्छत् संशयं धीमानग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

धीमान् बुद्धिमान् धीमान्, अग्निवेशः अग्निवेशे
अग्निवेशने कृताञ्जलिः हाथ जोड़ी हस्त जोड़कर, वेद लोक-
वेद तथा वेदना वैदिक और लौकिक, अर्थतत्त्वज्ञान-
परार्थिना तरने अणुतर पदार्थों के तत्त्वको जाननेवाले,
उत्तमम् उत्तम श्रेष्ठ, आत्रेयम् आत्रेय आत्रेय, ऋषि-
ऋषिने ऋषिको, संशयम् संशय संशय, अपृच्छत् पूछा
पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa, with folded hands, asked the following question of Atreya, the greatest of sages, the knower of the nature of truth contained in both the scriptures as well as the world.

य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः ।

रोगा नानात्मकास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥ ४ ॥

ये इमे जे आ जो ये, द्विविधाः जे प्रकारना दो
प्रकारके, त्रिदोषाः त्रि दोषवाला तीन दोषवाले,
त्रिप्रकोपणाः त्रि हेतुवाली त्रिप्रकोप पावनारा तीन
हेतुओंसे प्रकुपित होनेवाले, नानात्मकाः अने नाना
स्वरूपवाला और नाना स्वरूपवाले, रोगाः प्रोक्ताः शेजे
कहेवा जे रोग कहे हैं, तेषाम् तेषां उनमें कस्को
कथे कथे कौन कौन, दुर्जयः कष्टसाध्य कष्टसाध्य,
भवति जे ? हैं ? ॥ ४ ॥

4. Which of the diseases which are classified into two categories (general and specific or mild and acute) resulting from the morbidity of any or all of the three humors and caused by the three kinds of etiological factors and manifesting various kinds of symptoms, are difficult of cure?

३. वेदलोकार्थ-वेदलोकार्थ (य)

, ऋषिसुत्तमम्-ऋषिभिः स्तुतम् (य.)

४. नानात्मकाः-नानाविधाः (ग. द. व.)

अग्निवेशस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

उवाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥ ५ ॥

अग्निवेशस्य अग्निवेशनुं अग्निवेशके, तत् वाक्यम्
ते वाक्य उस वाक्यको, श्रुत्वा सांभलीने सुनकर,
परमप्रीतः अत्यंत प्रसन्न थेवा अत्यन्त प्रसन्न हुए,
मतिमताम् बुद्धिमानोंमां बुद्धिमानोंमें, वरः श्रेष्ठ आत्रेय
मुनिजे श्रेष्ठ आत्रेय मुनिने, परम-अर्थ-विनिश्चयम् सत्य
अर्थने निश्चय सत्यार्थके निर्णयको, उवाच कहे
कहा ॥ ५ ॥

5. On hearing these words of Agnivesa, Atreya the foremost of wise men being exceedingly pleased, delivered in the following manner the established truth on this most vital subject.

हिकाश्वासयोः शीघ्रं प्राणहरत्वं तत्र हेतुश्च—

कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।

यथा श्वासश्च हिका च प्राणानाशु निकृन्ततः ॥ ६ ॥

बहवः बहू बहुते, रोगाः रोगे रोग, कामम्
अभेभर सचमुच, प्राणहराः प्राणहर करनारा जे प्राण-
नाशक हैं, ते तु पण तेही किंतु वे, यथा श्वासः च
जैम श्वास जैसे श्वास, हिका च अने हड़की और
हिका, आशु शीघ्र शीघ्र, प्राणान् प्राणानुं प्राणोंको,
निकृन्ततः हरण करे जे नष्ट करते हैं, तथा न तेम
जल्दी प्राणोंना नाश करता नही जैसे शीघ्र प्राणोंका
नाश नहीं करते ॥ ६ ॥

6. Although many are the diseases which take away human life, there are none that terminate a patient's life so rapidly as hiccup and dyspnea.

अन्यैरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।

अन्ते संजायते हिका श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥ ७ ॥

५. अग्निवेशस्य तद्वाक्यम्-इत्यग्निवेशस्य वचनः (ग. द. व. क.)

, परमार्थविनिश्चयम्-परमार्थप्रयोजनम् (य.)

६. प्राणानाशु निकृन्ततः-हरतः प्राणमाशु वै (य.)

पृथग्विधैः जुहो जुहो प्रकारना अलग अलग प्रकारके, अन्यैः भीष्म अन्य, रोगैः उपसृष्टस्य रोगोत्थी घेरायेला रोगोंसे पीड़ित, जन्तोः अपि प्राणीने पशु प्राणीको भी, अन्ते अन्ते अन्तमें, हिका डेडडी हिचकी, तीव्रवेदनः अथवा तीव्र वेदनावाणे। या तीव्र पीड़ादायक, श्वासः वा श्वास श्वास, संजायते आय छे हो जाता है ॥ ७ ॥

7. Even in patients affected with various other kinds of disease, there develops in the end hiccup or accurately painful dyspnea (terminal complications).

कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ॥ ८ ॥
तस्मात् साधारणावेतौ मतौ परमदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ कुद्वौ हत आशीविषाविव ॥ ९ ॥

कफ-वात-आत्मकौ कृद्वातस्वरूप कफवातात्मक, पित्तस्थान- पित्तस्थानमाथी पित्तस्थानसे, समुद्भवौ उत्पन्न भयेला उत्पन्न, एतौ ओ अन्ते ये दोनों, हृदयस्य हृदयना हृदयके, रसादीनां रसादि एवं रसादि, धातूनां च धातुओंनुं धातुओंके, उपशोषणौ शोषण करुना छे शोषक हैं, तस्मात् तेथी उस कारणसे, साधारणौ समान लक्षणवाण। समान लक्षणसे युक्त, एतौ ओ अन्ते ये दोनों, परम-दुर्जयौ अत्यंत कष्टसाध्य अत्यन्त कष्टसाध्य, मतौ मनाया छे माने गये हैं, मिथ्या उपचरितौ मिथ्या उपचार करुना आवातां तेओ अन्ते मिथ्या उपचार करनेसे वे दोनों, कुद्वौ दुपित भयेला कुपित हुए, आशीविषौ ओ सपोंनी दो सपोंकी, हव पेठे तरह, हतः भारी नाछे छे मार डालते हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. These two are due to the nature of kapha and vata and originate in the seat of pitta in the body and

८. पित्तस्थानसमुद्भवौ-मतौ समुद्भवौ (न.)

९. परमदुर्जयौ-समुद्भवौ (व. ड. फ. व.)

dry up the nutrient fluid and other body-elements of the stomach. Thus these two diseases are considered to be of similar nature and very intractable, and if wrongly treated, get exacerbated and kill the patient as rapidly as snake-venom.

हिकाश्वासयोः निदानं संप्राप्तिश्च—

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।

तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गं च समिधग्नितम् ॥ १० ॥

रोगसंग्रहे अष्टोदरीय अध्यायमां अष्टोदरीय अध्यायमें, एतौ ओ अन्ते ये दोनों, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, पञ्चविधौ पांच प्रकारना पांच प्रकारके, निर्दिष्टौ कला छे निर्दिष्ट हैं, तयोः ते अन्ते उन दोनोंके, समुत्थानं उद्भव काण समिधग्नितम् अने चिकित्सासहित और चिकित्सके साथ, लिङ्गं च लक्षण, शृणु सांभलो सुनो ॥ १० ॥

10. Each of these two is described to be of five kinds in the chapter on Eight Abdominal Diseases (Chap. 19 Sutra). Now listen to a description of their etiology, symptoms and treatment.

रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्बुसेवनात् ।

व्यायामाद्भ्राम्यधर्माध्वरूक्षान्नविषमाशनात् ॥ ११ ॥

आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्यपतर्पणात् ।

दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद् दन्वाच्छुद्धयतियोगतः १२

अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात् ।

रक्तपित्तादुदावर्ताद्विसूच्यलसकादपि ॥ १३ ॥

पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ ।

निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ १४ ॥

१०. समिधग्नितम्-सचिकित्सितम् (य.)

१२. आमप्रदोषा.....योगतः ॥-आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्यपतर्पणात् । मर्माभिघातादौर्बल्यात् दन्वाच्छुद्धयतियोगतः ॥

१३. दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद्-मर्माभिघातादौर्बल्यात् (ग. व.)

१४. प्रवर्तते गदाविमौ-रोगावेतौ प्ररोहतः (ग. ड. व. फ.)

पिष्टशालूकविष्टम्भिदाहिगुरुभोजनात् ।

जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥१५॥

अभिष्यन्धुपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात् ।

कण्ठोरसः प्रतीघाताद्विबन्धैश्च पृथग्विधैः ॥१६॥

रजसा धूण्णी धूलिसे, धूमवाताभ्याम् धूमाज्जली, नायुथी धुवसे, वायुसे, शीत-स्थान- ठंडा स्थान ठंडी जगह, अम्बुसेवनात् अने ठंडा जलना सेवनथी और ठंडे जलके सेवनसे, व्यायामात् अधिक व्यायामथी अति व्यायामसे, ग्राम्यधर्म- अत्यंत मैथुनथी अत्यन्त व्यवसायसे, अध्व- अधिक पंथथी अत्यन्त मार्ग चलनेसे, रुक्षाज्ज- रूक्ष अथवा रुक्ष अन्नसे, विषम- विषम और विषम, अशनात् भोजनथी भोजनसे, आमप्रदोषात् आमदोषथी आमदोषसे, आनाहात् आनाहथी आनाहसे, रौक्ष्यात् रूक्षताथी रूक्षतासे, अत्यपतर्पणात् अत्यंत अपतर्पणथी अत्यंत अपतर्पणसे, दुर्बल्यात् दुर्बलताथी दुर्बलतासे, मर्मणः मर्मभा मर्मसे, घातात् आघातथी आघातसे, द्रव्यात् शीत उष्ण आदि विपरीत पदार्थोना कर्म अगर सेवनथी शीत उष्ण आदि भावोंके क्रमरहित सेवनसे, शुद्धि- शोधनना शुद्धिके, अतियोगतः अतियोगथी अतियोगसे, अतिसार- अतिसारथी अतिसारसे, ज्वर- ज्वरथी ज्वरसे, छर्दि- उलटीथी कैसे, प्रतिश्याय- प्रतिश्यायथी प्रतिश्यायसे, क्षतक्षयात् उरःक्षतथी, क्षयथी उरःक्षतसे, क्षयसे, रक्तपित्तात् रक्तपित्तथी रक्तपित्तसे, उदावर्तात् उदावर्तथी उदावर्तसे, विसूची- विसूचिकाथी विसूचिकासे, अलसकात् अपि अलसकथी अलसकसे, पाण्डुरोगात् पाण्डुरोगथी पाण्डुरोगसे, विषात् च एव अने विषथी और विषसे, निष्पाव- नाश सेम, माष- अउद उदद, पिण्याक- पिण्याक तिलकक, तिल-तैल- अने तलना तेलना और तिलका तैल, निषेवणात् सेवनथी इनके सेवनसे, पिष्ट- द्रोतना पदार्थो पीठी, शालूक- उभयलक्षं कमलकन्द, विष्टम्भि- विष्टम्भी, विदाहि- विदाही विदाही, गुरु- भोजनात् अने गुरु पदार्थोना भोजनथी और गुरु द्रव्योंके भोजनसे, जलज-जानूप- जलज अने आनूप देशना प्राणीओना जलीय और आनूप प्राणियोंके पिशित- भांस मांस, दधि- दही, आमक्षीर- अने १६. श्लेष्मलानां-श्लेष्मिकाणां (ब)

काया दूधना और कसै दूधके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, अभिष्यन्दि- अभिष्यन्दी पदार्थोना अभिष्यन्दी पदार्थोंके, उपचारात् च सेवनथी सेवनसे, कण्ठ- उरसः कंठ अने छातीभा कंठ और छातीमें, प्रतीघातात् आघातथी चोट लगनेसे, पृथग्विधैः अने जुदा जुदा प्रकारना और भिन्न भिन्न प्रकारके, विबन्धैः च विबन्धेथी विबन्धोंसे, इसी मदीं आ धनने रोगो इन दोनों रोग, प्रवर्तते आय छे होते हैं ॥ १५-१६ ॥

11-16. From dust, from smoke and wind, from residence in cold climes and use of cold water, from undue exertion or sex-act, from excessive walking, and from taking of dry and irregular diet, from chyme disorders, constipation, dehydration and extreme inanition, from debility and trauma to vital organs, from recourse to mutually antagonistic procedures, from overdoing of purificatory procedures, from diarrhea, fever, vomiting, coryza, wasting due to pectoral lesions, hemothermia, misperistalsis, acute gastro-intestinal irritation, intestinal torpor, anemia and toxicosis these two diseases take their origin. Also by the habitual use of lablab bean, black gram, til paste and til oil, by eating preparations of paste, lotus rhizomes and food that is slowly digested, irritant or heavy, by constant use of the flesh of the aquatic and wet-land animals, curds and raw milk, by liquefacient medications and by indulgence in kapha-producing articles, by trauma and constriction of various kinds affecting the throat and chest, these two diseases are produced.

मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति ।
उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान् करोति सः ॥१७॥
घोरान् प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।

मारुतः वायु वायु, प्राणवाहीनि प्राणवाही प्राणवह,
स्रोतांसि स्रोतोर्मा स्रोतोर्मै, आविश्य प्रवेश करीने
घुसकर, कुप्यति प्रकुपित थाय छे प्रकुपित होता है,
उरःस्थः अने छातीमां रहीने और छातीमें स्थित,
सः ते वह, कफम् उद्धूय कफको, उद्धूय उपरनी तरङ्ग
थलावीने ऊपर हटा कर, प्राणिनाम् प्राणीओनां
प्राणियोंके, प्राणोपरोधाय प्राणुने रोक्कर भाटे प्राणोंको
रोकनेके लिए, घोरान् अथंकर भयंकर, पञ्च पांच पांच,
पञ्च च पांच प्रकारना पांच प्रकारके, हिक्का- हेउडी
हिचकी, श्वासान् तथा श्वासने और श्वासको, करोति
उत्पन्न करे छे करता है ॥ १७३ ॥

17-17½. The vata, having entered the respiratory channels, becomes irritated and rouses up the kapha lying in the chest and produces hiccup and dyspnea, each of which is of five varieties, dreadful and often fatal to life.

हिक्काश्वासयोः पूर्वरूपाणि—

उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ॥१८॥

उभयोः अनेनां दोनोंके, पूर्वरूपाणि पूर्वर्षप पूर्व-
रूपोंको, अतः परम् हवे पछी अब आगे, वक्ष्यामि
उडीश कहूंगा, शृणु सांभलो सुनो ॥ १८ ॥

18. Now, I shall describe the premonitory symptoms of both these. Listen

कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥१९॥

१७. उरःस्थः कफमुद्धूय—उरःस्थकफमुद्धूय (य.)

॥ करोति सः—करोत्यय (य.)

आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च ।
प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ॥२०॥

कण्ठ- कंठ, उरसोः अने छातीमां और छातीका,
गुरुत्वं भारेपणुं भारीपन, वदनस्य मुँहका,
कषायता च पुराश कसैलापन कुक्षेः अने पेटमां और
पेटमें, आटोपः च एव गडगडाट आटोप, हिक्कानाम् छे
हेउडीनां ये हिचकियोंके, पूर्वरूपाणि पूर्वर्षपे छे पूर्वरूप
हैं, आनाहः आनाह आनाह, पार्श्वशूलम् च पडमांमां
शूल पार्श्वशूल, हृदयस्य हृदयमां हृदयका, पीडनम् च
पीडा पीडन, प्राणस्य अने प्राणुनी और प्राणका,
विलोमत्वं च उलटी गति उलट वाहन, श्वासानाम् छे
श्वासनां ये श्वासके, पूर्वलक्षणम् पूर्वर्षपे छे पूर्वरूपों
हैं ॥ १९-२० ॥

19-20. Heaviness in the throat and chest, astringent taste in the mouth as well as distension of the abdomen are the premonitory symptoms of hiccup. Constipation, pleurodynia, sense of compression on the heart, and derangement of the respiratory function are the premonitory symptoms of dyspnea.

महाहिक्कायाः लक्षणम्—

प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।
हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥२१॥

सकफः उद्धूयता कफयुक्त, अनिलः वायु वायु, प्राण-
उदक- प्राणु, अन्न प्राण, उदक, अन्नवाहीनि स्रोतांसि अने
अन्नम् वहन करनेवाला स्रोतोर्मा और अन्नवाही स्रोतोर्माको,
संरुध्य रोडीने रोककर, हिक्काः हेउडी हिचकियोंको, करोति
करे छे करता है तासाम् तैओनां उनके, पृथक् पृथक्
पृथक् पृथक् पृथक्, लिङ्गम् लक्षणो लक्षण, शृणु सांभलो
सुनो ॥ २१ ॥

21. The vata, combined with kapha, obstructing the respiratory and deglutitory channels, produces various kinds of hiccup. Now listen to a description

of the signs and symptoms of each type.

क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोऽमिलः ।
गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ॥२२॥
करोति सततं हिकामेकद्वित्रिगुणां तथा ।
प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ॥२३॥
संज्ञां मुष्णाति गात्राणां स्तम्भं संजनयत्यपि ।
मार्गं चैवान्नपानानां रुणद्धयुपहतस्मृतेः ॥२४॥
साश्रुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धश्चक्षुतभ्रुवः ।
सक्तजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं बाधिमगच्छतः ॥२५॥
महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥२६॥
इति महाहिका ।

सकफः अमिलः उद्धुक्ता वायु कफयुक्त वायु, क्षीण-क्षीण थथेक्षे क्षीण, मांस-बल-प्राण-तेजसः मांस, भल, प्राण और तेजवाले पुरुषके, कण्ठम् उठना कंठके, उच्चैः ऊँथा भागने ऊर्ध्व देशको, सहसा ओझाओझ सहसा, गृहीत्वा पकडीने पकड़ कर, भृशम् बहुत, घोष-वतीम् अवाजवाणी आवाज करनेवाली, एक-द्वि-ओझवडी, ओझवडी एक एक, दो दो, त्रिगुणम् अने त्रेवडी और तीनतीन वेगवाली, हिकाम् डेडडी हिचकीको, सततम् निरंतर सतत, करोति करे छे करता है, तथा प्राणः तथा प्राणवायु एवं प्राणवायु, स्रोतांसि स्रोते। स्रोतोंको, मर्माणि मर्मा मर्मोंको, ऊष्माणम् एव च अने ओष्माने और ऊष्माको, संरुध्य रुंधीने रोककर, संज्ञाम् संज्ञाने। चेतनाको, मुष्णाति दोप करे छे नष्ट करता है, गात्राणाम् गात्रोंने। अंगोंकी, स्तम्भम् अपि स्तंभ जरुदाहटको, संजनयति करे छे करता है, अन्नपानानाम् अने अन्नपानना और अन्नपानोंके, मार्गम् च एव

२३. एकद्वित्रिगुणां तथा-द्वित्रिगुणां तथा (ध.)

२४. उपहतस्मृतेः-अपहतस्मृतेः (क.)

२५. गात्राणाम्-गात्रस्य (घ.)

२६. -गात्रेषु (ध.)

२६. महामूला....महाबला-महाशब्दा महावेगा महातेजा महाबला (द.)

मार्गोन्नी मार्गको, रुणद्धि अटकायत करे छे रोक देता है, उपहतस्मृतेः स्मृतिना नाशना। नष्टस्मृतिवाले, साश्रु- अश्रुपूर्णा अश्रुपूर्ण, विप्लुतनेत्रस्य अने यंत्रवाणी और चंचल आंखोंवाले, स्तब्धश्चक्षु- ७३ शंभुप्रदेशवाणी जकड़े हुए संस्त्रवाले, चक्षुतभ्रुवः भ्रष्ट भ्रूट्टिवाणी अपने स्थानसे हटी हुई भौंड़वाले, सक्तजल्प- अटकती वाणीथी रुकती हुई बोलीसे युक्त, प्रलापस्य अडवाडवाणी प्रलाप करनेवाले, निर्वृतिम् शांतिने शान्ति, न बाधिमगच्छतः नहि प. मता पुरुषन्नी न पाते हुए पुरुषकी, महामूला महाभूणवाणी महामूलवाली, महाशब्दा महाशब्दवाणी बड़ा शब्द करनेवाली, महाबला अने महाभलवाणी डेडडी और महा बलवान हिका, महा-हिका महाहिका महाहिका, इति ओ नामथी उहेवाय छे इस नामसे कहलाती है, सा ते वह, नृणाम् मनुष्योंना पुरुषोंके लिए सद्यः शीघ्र तुरंत, प्राणहरा प्राणहरण करनारी प्राणकी नाशक, मता गणायेछे छे मानी गयी है ॥ २२-२६ ॥ इति आ यह, महाहिका महाहिका छे महाहिका है ।

22-26. In the body of the patient whose flesh strength, vitality and lustre have wasted away, the vata, in association with kapha, laying spasmodic hold of the patient's throat, produces persistent hiccup characterised by loud and strident sound, which manifests in a series of one, two or three at a time in each paroxysm. The Prana-vata, further smothering the body-channels, vital organs and the vital fire, deprives the man of his consciousness, causes stiffness of the limbs, obstructs the deglutitory passage and also causes loss of memory; the patient's eyes are suffused with tears; his temples are rigid and his eye-brows are askew; his speech is spasmodic and delirious, and the patient finds no

relief whatever. This hiccup, originating as it does from the vital parts of the body and being exceedingly fulminating, exceedingly strident, and exceedingly powerful, is called the Hiccup Major; it is regarded as immediately destructive of life. Thus has been described the Hiccup Major (Terminal Hiccup.)

गम्भीराख्यहिकायाः लक्षणम्—

हिकते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
जर्जरेणोत्सा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥२७॥
संजृम्भन् संक्षिपन् च तथाऽङ्गानि प्रसारयन् ।
पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन् स्तम्भरुग्दितः ॥२८॥
नामेः पकाशयाद्वाऽपि हिका चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं देहं मामयन्तीव ताम्यतः ॥२९॥
रुग्ध्वच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः ।

गम्भीरा नाम सा तस्य हिका प्राणान्तिकी मता ३०
इति गम्भीरा हिका ।

प्रवृद्धः अत्यंत वृद्ध अत्यंत वृद्ध, कृशः कृश कृश, दीनमनाः तु दीन मनवाला दीन मनवाला, यः ने जो, नरः भनुष्य पुरुष, जर्जरेण जर्जरित जर्जरित, उरसा छातीसी छातीसे युक्त होकर, गम्भीरम् गंभीर गंभीर, अनुनादयन् अवाज करता करता हुआ, संजृम्भन् अगासी आता जम्भई लेता हुआ, अंगानि अंगोको, संक्षिपन् च एव पछाडते फैकता हुआ, तथा अने और, प्रसारयन् प्रसारित करते प्रसार करता हुआ, उभे अने दोनों, पार्श्वे च पछाओने पार्श्वोको, समायम्य पुढापीने तानकर स्तम्भरुग्दितः स्तम्भता तथा पीडापी जकड़ाहट और रुजसे, अर्दितः पीडयेको धते पीडित होता हुआ, कूजन् अने अवाज करते और कूजन करता हुआ, हिकते हेडकी आथ छे तेनी ओ हेडकी हिचकी लेता है उसकी वह हिचकी, अस्य अथवा अने या इसके, नामेः नाभि नभि, पकाशयात् वा अपि के पकाशयमाथी पक्ष या पका-

शयसे मी हिका उपजायते ने हेडकी उत्पन्न थाय छे ते जो हिका होती है वह, ताम्यतः देहम् अंगानि पाभता तेना देहने ग्लानिको प्राप्त हुए इसके देहको, भृशम् अत्यंत अत्यन्त क्षोभयन्ती क्षुब्ध करती क्षुब्ध करती हुई, नामयन्ती इव अक्षे नभावती होय तेम मानो नमाती हो वैसे, प्रनष्ट- नष्ट थाय छे नष्ट हुए, बलचेतसः तु अथ तथा येतन अने ओवा रोगीना बल और चेतनावले रोगीके, उच्छ्वासमार्गम् प्रश्वासमार्गने उच्छ्वासमार्गको, रुग्दित रोग छे रोकती है, सा ते हेडकी वह हिचकी, गम्भीरा गंभीरा गंभीरा, नाम हिका नामनी हेडकी नामको हिचकी, तस्य तेना उसके, प्राणान्तिकी प्राणहरण करनेवाली प्राणको नाशक, मता मनाय छे मानी जाती है ॥ २७-३० ॥ इति आ यद्, गम्भीरा हिका गंभीरा हेडकी छे गंभीरा हिका है ।

27-30. The person who is aged, emaciated and dispirited, hiccups painfully producing deep resonating sounds from the dilapidated chest. He pendulates, contracts and extends his limbs, and being afflicted with rigidity and pain, he presses in both his sides and groans; his hiccup rises either from the umbilical region or from the lower part of the abdomen; his whole body is greatly agitated and flexed; he feels choked as the result of obstructions in the respiratory tract; his strength and mind are depressed; this condition is named the Deep Hiccup. This too, is considered fatal. Thus has been described the Deep Hiccup.

व्यपेताख्यहिकायाः लक्षणम्—

व्यपेता जायते हिका याऽन्नपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥३१॥

३१. व्यपेता-व्यपेते (ध.)

३२. जृम्भणः-जृम्भतः (ध. क.)

२७. प्रवृद्धस्तु-प्रवृद्धस्तु (ध.)

प्रलापवम्यतीक्षारतृष्णार्तस्य विचेतसः ।

जृम्भणो विप्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ३२

पर्याध्मातस्य हिक्का वा जत्रमूलादसन्तता ।

सा व्यपेतेति विज्ञेया हिक्का प्राणोपरोधिनी ॥३३॥

इति व्यपेता हिक्का ।

या जे जो, चतुर्विधे आर प्रकारना चतुर्विध, अन्नपाने जायते अन्नपानमा उत्पन्न थाय छे अन्नपानमें उत्पन्न होती है, आहार- अने आहार और आहारके, परिणामान्ते च पथी गया पथी पाचनके अन्तमें, भूयः अधिक अधिक, बल्ल लभते अणवाणी थाय छे ते बलको प्राप्त करती है वह, व्यपेता हिक्का व्यपेता नामनी हेउकी छे व्यपेता नामकी हिचकी है, प्रलाप-वणी प्रलाप फिर प्रलाप, वमी-अतीसार-उलटी, अतिसार कै, अतिसार, तृष्णार्तस्य अने तृष्णाथी पीडाता और प्याससे पीडित, विचेतसः तथा भानरहित विभ्रांत मनवाले, जृम्भणः भगासां आता जम्माई लेनेवाले, विप्लुताक्षस्य अथवा नेत्रवाणा चंचल नेत्रवाले, शुष्कास्यस्य सूखायेद भुभवाणा शुष्क मुंहवाले, विनामिनः शरीरने नभापता देह नंवानेवाले, पर्याध्मातस्य अने अत्यंत आध्मानवाणा पुरुषने और अत्यंत आध्मानसे युक्त पुरुषकी, वा जे जो, जत्रमूलात् जत्रुना भूणमाथी उत्पन्न अर्थ जत्रमूलसे उत्पन्न होकर, असन्तता निरंतर आक्षती नथी निरन्तर प्रवृत्त नहीं रहती, प्राणोपरोधिनी अने प्राणुने रोके छे और प्राणवायुको रोकती है, सा हिक्का ते हेउकीने उस हिचकीको, व्यपेता इति व्यपेता नामनी व्यपेता नामकी, विज्ञेया अणुवी जाने ॥ ३१-३३ ॥ इति आ वह, व्यपेता हिक्का व्यपेता हेउकी छे व्यपेता हिक्का है ।

31-33. The hiccup which appears on ingesting food and drink of any of the four types, gains greatly in intensity at the time when the digestion is completed. It is accompanied with delirium, vomiting, diarrhea, thirst and unconsciousness. The patient pendiculates often; his eyes are flowing with tears; his mouth is dry; his body becomes flexed; his abdomen is distended

all round. This hiccup originates from the clavicular region of the body and is not continuous. This is called the Cyclical Hiccup. It is also harmful to life. Thus has been described the Cyclical Hiccup.

शुद्धास्यहिक्कायाः लक्षणम्—

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाद्यायामपरिघट्टितः ।

कण्ठे प्रपद्यते हिक्कां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥३४॥

व्यायाम- व्यायामथी व्यायामसे, परिघट्टितः प्रेरयेदो ढकेला हुआ, क्षुद्रवातः उदानवायु क्षुद्रवात, यदा ज्यारे जब, कोष्ठात् डाढमाथी कोष्ठसे, कण्ठे डाढमां कंठमें, प्रपद्यते प्राप्त थाय छे आता है, तदा सः तयारे ते तब वह, क्षुद्राम् क्षुद्र क्षुद्रा, हिक्काम् हेउकीने हिक्काको, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३४ ॥

34. When a small part of vata constrained by violent exercise, is driven up from the alimentary tract into the throat, it gives rise to the hiccup called Hiccup Minor.

अतिदुःखा न सा चोरःशिरोमर्मप्रबाधिनी ।

न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥३५॥

सा ते वह, अतिदुःखा अति दुष्टहायक अत्यंत दुःखदायक, उरः- शिरः- अने छाती, भस्तक और छाती, शिर, मर्म- तथा मर्मने तथा मर्मको, प्रबाधिनी च आधा डरनारी बाधा देनेवाली, न नथी नहीं होती, उच्छ्वास- तेभज उच्छ्वास एवं प्रश्वास, अन्नपानानां तथा अन्नपानना तथा अन्नपानके, मार्गम् च मार्गनुं

३४. कण्ठे-कण्ठं (घ. ब.)

„ कण्ठे प्रपद्यते....करोति सः- कण्ठे प्रपद्यते हिक्कां क्षुद्रां संजनयेत्तदा (ड. घ. ब. फ.)

३५. अतिदुःखा न सा-अतिदुःखेन सा (घ.)

„ चोरः शिरो-नोरःशिरो (घ.)

„ मर्मप्रबाधिनी-मर्मप्रबोधिनी (घ.)

मार्गको, आवृत्य आवरणं कुरी आवृत कर, न तिष्ठति
रहेती नभी नहीं रहती ॥ ३५ ॥

35. This variety of hiccup is not very painful nor does it afflict much the vital centres in the chest and head; nor does it obstruct the respiratory and deglutitory passages.

वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३६ ॥
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
मृद्री सा क्षुद्रहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥
इति क्षुद्रहिका ।

मायस्यतः जे महेनत करवाथी जो श्रम करनेसे, वृद्धिम् याति वधि छे बढ़ती है, भुक्तमात्रे च अने भोराक देवाभा आवता ज और भोजन करते ही, मार्दवम् मृदु थाय छे मृदुताको प्राप्त होती है, यतः जे कारणीय जिस हेतुसे, पूर्वम् पहले प्रथम, प्रवर्तते शर थाय छे उत्पन्न होती है, ततः एव ते ज हेतुयही उसी हेतुसे, निवर्तते निवृत्त थाय छे निवृत्त होती है, हृदयम् हृदय हृदय, क्लोम क्लोम क्लोम, कण्ठम् च कंठ कंठ, तालुकम् च अने तालुवाने और तालुमें, समाश्रिता आश्रय करीने रहे छे आश्रित है, मृद्री तथा मृदु होय छे तथा मृदु होती है, सा ते वह, क्षुद्र-हिका इति क्षुद्रहिका क्षुद्रा हिका, प्रकीर्तिता उहेवाय छे कहलाती है, नृणाम् मनुष्यान्ती ते हेडकी मनुष्योंकी वह हिका, साध्या साध्य छे साध्य है ॥ ३६-३७ ॥ इति आ यह क्षुद्रहिका क्षुद्रहिका छे क्षुद्रहिका है ।

36-37. This condition is aggravated by exertion and abates immediately on the ingestion of food. It disappears as abruptly as it comes into appearance. Affecting the heart, the Kloman, the throat and the palate, this mild variety of hiccup in men, known as the minor, is said to be curable. Thus has been described the Hiccup Minor.

अन्नजहिकायाः लक्षणम्—

सहसाऽत्यभ्यवहृतैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मद्यैर्वाऽतिमदप्रदैः ॥ ३८ ॥
तथाऽतिरोषभाष्याध्वहास्यभारतिवर्तनैः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोज्यप्रपीडितः ॥ ३९ ॥
उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंबन्धं क्षुवंश्चापि स हिकते ॥ ४० ॥
न मर्मबाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।
हिका पीते तथा भुक्ते शमं याति च साऽन्नजा ॥ ४१ ॥

इत्यन्नजा हिका ।

अति- अधिक अत्यंत, अभ्यवहृतैः उपयोगभां धीधेवा सेवन किये, पानान्नैः अन्नपानथी पान और अन्नसे, अतिमदप्रदैः अथवा अत्यंत मद करनारी या अत्यंत मदकारक, मद्यैः वा मद्यथी मद्योंसे, पीडितः अलिलः पीडाधेयो वायु पीडित वायु, कोष्ठात् कोष्ठाभांथी कोष्ठसे, सहसा ओकदम एकदम, ऊर्ध्वम् उपरना प्रदेश तर ऊपर, प्रपद्यते प्राप्त थाय छे आता है, तथा अतिरोष- तथा अतिशय क्रोध तथा अत्यंत क्रोध, भाष्य-अध्व- आपण, पंथ भाषण, मार्ग चढनेका श्रम, हास्य-भार- हास्य तेभज भारनुं पहन हास्य एवं भार- वहन, अतिवर्तनैः अतिशय करवाथी अत्यंत करनेसे, कोष्ठगतः वायुः प्रकुपित थयेयो कोष्ठगत वायु प्रकुपित हुई कोष्ठि त वायु, पान-भोज्य-प्रपीडितः पान अने भोजनथी पीडित थधने पान भोजनसे पीडित हो कर, धावन् होउते होउते दौडकर, उरःस्रोतः अतीना स्रोतभां उरःस्रोतमें, समाविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके, ततः ते पछी तदनन्तर, अन्नजाम् अन्नजन्य अन्नजा, हिकाम् हेडकीने हिकाको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे पैदा करती है, तथा च तथा तथा, सः ते वह, क्षुवन् च अपि ओंको आते छीकते हुए, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, असंबन्धम् नुटक नुटक लगातार न हो इस

३८. सहसाऽत्यभ्यवहृतैः—महसेवातिसंयुक्तः (क. व.)

४०. उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजां—
प्रकरोत्यन्नजां हिकामुरःस्रोतः समाश्रितः (ग. द. फ.)

„ शनैरसंबन्धं—शनैर्मन्दशब्दः (घ.)

४१. प्रवाधिनी—प्रबोधिनी (ज. घ.)

तरह, हिकते डेडो आय छे हिचकी लेता है, या मर्म-
ने भर्मने जो मर्मको, बाधाजननी न तुडसान करती नथी
बाधा नहीं उत्पन्न करती, इन्द्रियाणाम् धन्विने
इन्द्रियोंको, प्रबाधिनी न बाधा करती नथी बाधा नहीं
करती, भुक्ते अने आवाथी और खाने, तथा पीते
तथा पीवाथी पीनेपर, क्षमम् च याति शान्तं थाय छे
शांत होती है, सा हिका ते डेडो वह हिचकी, अन्नजा
अन्नम् छे अन्नजा है ॥ ३८-४१ ॥ इति आ यद,
अन्नजा हिका अन्नम् छिड्डा छे अन्नजा
हिका है।

38-41. By the ingestion of food and drink in great haste or in excessive quantities or by consuming highly intoxicating drinks, the vata, getting compressed, travels upwards, from the alimentary tract. So too, by inordinate indulgence in anger, talk, way-faring, laughing and load-carrying, the vata which is normally located in the alimentary tract, getting compressed by the ingested food and drink, goes wandering hither and thither in the body. In such conditions, it enters the passages in the chest and gives rise to the hiccup which makes its appearance on ingestion of meals. When under the attack, the patient hiccups at long and uneven intervals and even while sneezing. This variety of hiccup does not cause affliction to the vital centres nor does it afflict the sense-organs. It subsides on ingestion of food and drink. This is the alimental hiccup induced by ingestion of food. Thus has been described the Alimental Hiccup.

हिकायाः साध्यासाध्यविचारः—

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥४२॥

आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्त्याशु जीवितम् ।

यमिका च प्रलापार्तिवृणामोहसमन्विता ॥४३॥

अतिसंचित- अत्यंत संचित थयेला अतिसंचित
हुए, दोषस्य दोषवाणाने दोषवालेको, भक्तच्छेद- भोजन
न करवाथी अनशनसे, कृशस्य च दुर्बल थयेलाने दुर्बलको,
व्याधिभिः रोगथी व्याधियोंसे, क्षीणदेहस्य क्षीण शरीर-
वाणाने क्षीण देहवालेको, वृद्धस्य वृद्धने वृद्धको, अति
अने अत्यंत और अत्यंत, व्यवायिनः मैथुन करनेवालेको,
आसाम् आमाथी इनमेंसे, या ने
प्राप्त पालु जो किसी एक सी, समुत्पन्ना उत्पन्न थाय
उत्पन्न हो, सा ते वह, हिका छिड्डा हिका, जीवितम्
अवन्ने आयुको, आशु हन्ति शीघ्र नाश करे छे शीघ्र
नष्ट करती है, प्रलाप-अर्ति- तथा प्रलाप, पीडा तथा
प्रलाप, पीडा, वृणा-मोह- तृषा अने भूखी प्यास और
मोह, समन्विता ओओथी युक्त इनसे युक्त, यमिका च
यमिका पक्षु यमिका सी, आशु बलही अवन्ने नाश
करे छे शीघ्र जीवनको नष्ट करती है ॥ ४२-४३ ॥

42-43. The hiccup that occurs in persons suffering from excessive accumulation of morbidity or from emaciation resulting from abstinence or in persons with bodies that have been wasted away by disease, or in persons who are aged or given to inordinate indulgence in sex, soon takes away the life of its victim. When the curable varieties of hiccup mentioned above are seen to occur in paroxysms of two hiccups at a time, they are called the 'Twin Hiccups' and is marked by delirium, distress, thirst and fainting.

४२. अतिसंचितदोषस्य-आमसंचितदोषस्य (य.फ.व.)

अक्षीणश्चाण्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ४४

यः ने जो, अक्षीणः च क्षीण न होय क्षीण नहीं है, अदीनः च अपि दीन न होय दीन नहीं है, स्थिर-धातु-अने स्थिर धातु और स्थिर धातु, इन्द्रियः तथा इन्द्रियवाणो होय तथा इन्द्रियवाला है, तस्य तेनी उसकी, यमिका यमिका यमिका, साधयितुम् शक्या मटाडी शक्या छे ठीक की जा सकती है, अतः अन्यथा आनाथी विपरीत स्थितिमा इससे विपरीत स्थितिमें, हन्ति आरी नाथे छे नष्ट करती है ॥ ४४ ॥

44. This variety of hiccup occurring in a patient who is neither wasted in body, nor run down, but has his body-elements and sense-organs in a sound condition, is curable. Under other circumstances, it terminates fatally.

श्वासानां संप्राप्तिः—

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्ब्रजति संरुद्धस्तदा श्वासात्करोति सः ॥४५॥

यदा ज्यारे जब, कफपूर्वकः उद्भ्रमधान कफप्रधान, मारुतः वायु वायु, स्रोतांसि स्रोतेने स्रोतोको, संरुध्य अंध डरीने रोककर, संरुद्धः तथा पोते पल्लु उद्भूती रोडायेला थडि तथा स्वयं भी कफसे रुका हुआ बनकर, विष्वक् ब्रजति थारे तरङ्ग अथ छे चारों ओर चलता है, तदा त्थारे तब, सः ते वह, श्वासान् श्वासेने श्वासोको, करोति उत्पन्न करे छे करता है ॥ ४५ ॥

45. If vata, in association with kapha, obstructing the respiratory passages, gets itself obstructed and spreads in all directions, it causes disorders of respiration.

महाश्वासस्य लक्षणम्—

उद्धूयमानवातो यः शब्दवहुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥४६॥

४४. यमिका-था दिका (व.)

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तश्च विभ्रान्तलोचनः ।

विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥४७॥

दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥४८॥

इति महाश्वासः ।

उद्धूयमान- उद्ध्वगतिथी युक्त ऊर्ध्वगतिसे युक्त, वातः वायुवाणो वायुवाला, दुःखितः दुःखी थतो दुःखित, यः नरः ने मनुष्य जो पुरुष, संरुद्धः अन्धन पांभेला रोके हुए, मत्तर्षभः इव भट्टे-भट्ट साढनी येडे मत्त बैलकी तरह, अनिष्टम् निरन्तर निरन्तर, उच्चैः उंचा जोरसे, शब्दवत् अवाभयुक्त आवाजके साथ, श्वसिति श्वास छे छे श्वास लेता है, प्रनष्ट- ते नष्ट थयेल छे नष्ट हुए, ज्ञानविज्ञानः ज्ञान अने विज्ञान नेनां येवे ज्ञान और विज्ञानवाला, तथा विभ्रान्त- थंथण विभ्रान्त, लोचनः नेत्रवाणो आंखोंवाला, विकृत- विकृत थयेल विकृत, अक्षि-आननः आंभो अने मुण्णवाणो आंख और मुंहवाला, बद्ध-मूत्र-वर्चाः रोडायेला मूत्र अने मण्णवाणो मूत्र और मलके विबंधवाला, विशीर्ण- भागी-तूटी स्वलित, वाक् वाणीवाणो वाणीवाला, दीनः अने दीन थाय छे और दीन होता है, अस्य च तेने उसका, भृशम् अत्यंत अत्यंत, प्रश्वसितम् श्वास श्वास, दूरात् दूरथी दूरसे, विज्ञायते संभणाय छे सुना जाता है, सः ते वह, महाश्वास- महाश्वासथी महाश्वासे, उपसृष्टः घेराई पीड़ित होकर, क्षिप्रम् एव शीघ्र न तुरंत ही, विपद्यते मृत्यु पाभे छे मृत्यु पाता है ॥ ४६-४८ ॥ इति आ. यह, महाश्वासः महाश्वास छे महाश्वास है ।

46-48. The person, in whom the expiratory movement of vata is aroused, is greatly afflicted and being obstructed in his respiration, breathes incessantly with a loud and long stertor like an intoxicated bull. He loses all sense of knowledge and understanding; his eyes are restless; his face gets distorted,

४७. विकृताक्ष्याननः-विकृतक्ष्याननः (व.)

his urine and feces get constipated; his voice is weakened; he gets into a moribund state; and his intensely hurried breathing is noticeable even from a distance. A person afflicted with this greatest of disorders of breathing will indeed succumb to it soon. Thus has been described Dyspnea Major (Terminal Dyspnea.)

ऊर्ध्वश्वासस्य लक्षणम्—

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखोऽतोऽक्षोऽपि कुक्षगन्धवहार्दितः ॥४९॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥५०॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥५१॥
इत्यूर्ध्वश्वासः ।

श्लेष्म- आवृत- मुखी घेरायेला कफसे आवृत, मुख- ओता: मुभ तथा श्वासवह ओतोवाणे मुह और श्वासवह ओतोवाला, कुक्ष-गन्धवह- तथा कुपित वायुथी और दुष्ट वायुसे, अर्दितः यः पीडयेला ने रोगी पीडित जो रोगी, दीर्घम् ऊर्ध्वम् श्वसिति लाभा वभत सुधी अद्धर न श्वास दे छे देरतक ऊपर ही ऊपर श्वास लेता है, अधः च अने नीचे और नीचे, न प्रत्याहरति श्वास छेडते नथी श्वास नहीं छोड़ता, ऊर्ध्वदृष्टिः ते उंची दृष्टिवाणे वह ऊपरकी नजरसे देखनेवाला, विभ्रान्ताक्षः अने थंथण नेत्रवाणे थं और चंचल आंखवाला हो कर, इतस्ततः च आभतेभ इधर उधर, विपश्यन् भेता आंख फेरता हुआ, प्रमुह्यन् भूँछा भाँध मोहको पा कर, वेदना-जार्तः वेदनाथी पीडय छे वेदनासे पीडित होता है, शुष्क- आस्यः सूडा

मुभवाणे श्वास छे शुष्क मुखवाला होता है, अरति- भेयेनीथी वेचैनीसे, पीडितः पीडय छे पीडित होता है, ऊर्ध्वश्वासे उर्ध्वश्वास ऊर्ध्वश्वासके, प्रकुपिते हि प्रकुपित थता प्रकुपित होने पर, अधःश्वासः नीचेने श्वास अधःश्वास, निरुध्यते रुंधाँध अथ छे रुक जाता है, मुह्यतः त्थारे मोह पाभता तब मोहको पानेवाले, ताम्यतः च अने ग्लानि पाभता और ग्लानिवाले, तस्य ते रोगीना उस रोगीका, ऊर्ध्वम् श्वासः उर्ध्वश्वास ऊर्ध्वश्वास, असून् प्राणने प्राणोंको, हन्ति एव छेले छे न नष्ट ही करता है ॥ ४९-५१ ॥ इति आ यह, ऊर्ध्व- श्वासः उर्ध्वश्वास छे ऊर्ध्वश्वास है ।

49-51. That condition is known as expiratory dyspnea where the expiratory phase is prolonged while the inspiratory process is insignificant. The mouth and respiratory tract are obstructed by mucus; the patient is greatly afflicted with his provoked vata; his eyes are turned upwards, he is oblivious to his surroundings (coma vigil) and his gaze is restless, moving hither and thither. Afflicted with pain, he passes into a stupor; his mouth is parched and he is listless and in great distress. His expiratory process, being excessively provoked and the inspiratory process obstructed, the patient suffers from delusion and fainting. This condition of expiratory dyspnea soon takes away the patient's life. Thus has been described the Expiratory Dyspnea.

छिन्नश्वासस्य लक्षणम्—

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥५२॥

५२. सर्वप्राणेन पीडितः—मृशं प्राणेन पीडितः (थ.)

४९. दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं—ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं (थ. फ.)

५०. शुष्कास्योऽरतिपीडितः—शुष्कास्योऽतिनिपीडितः (थ.)

५१. प्रकुपिते अधःश्वासो निरुध्यते—प्रवृत्ते च यश्चाधःश्वास-
रोषभाक् (ख. घ.)

आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तकलोचनः ॥५३॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ॥५४॥
इति छिन्नश्वासः ।

सर्वप्राणेन सर्वं प्राणैः प्रीतिः सर्व प्राणसे, पीडितः
पीडायेवे। पीडित, यः तु जे जो, विच्छिन्नः मुटु
विच्छिन्न, श्वसिति श्वास दे छे श्वास लेता है दुःखार्तः
अथवा दुःखपीडित थर्धने या दुःखसे पीडित होकर,
मर्मच्छेद- मर्मच्छेद जेवी मर्मभेदकीसी, रुग्णितः
पीडाथी पीडाथने पीडासे पीडित होकर, न श्वसिति
श्वास देतो नथी श्वास नहीं लेता, सः नरः ते अनुप्य
वह मनुष्य, आनाह- आनाह आनाह, स्वेद-मूर्च्छा-
परसेवे। अने मूर्च्छाथी पसीना और मूर्च्छासे, आर्तः
पीडायेवे। पीडित, दह्यमानेन अणतरावाणी जलती हुई,
बस्तिना च अस्तिवाणे। बस्तिसे युक्त, विप्लुताक्षः
यंयण नेत्रवाणे। चंचल आंखवाला, परिक्षीणः अत्यंत
क्षीण अत्यंत क्षीण, श्वसन् श्वास देतो। श्वास लेता
हुआ, रक्त- रक्ता लाल, एकलोचनः एक नेत्रवाणी एक
ही आंखवाला, विचेताः आनरहित चेतनाहीन, परिशुष्क-
अत्यंत शुष्क अत्यंत शुष्क, आस्यः मुखाणी मुँहवाला,
विवर्णः विकृत वर्णवाणी विकृत वर्णवाला, प्रलपन् प्रलाप
करतो। प्रलाप करता हुआ, छिन्नश्वासेन छिन्न श्वासथी
छिन्न श्वाससे, विच्छिन्नः टूटा संधिवंधनवाणे। थर्धने
विमुक्त संधिवंधनवाला होकर, असून् प्राणैः प्राणोंको
शीघ्रं प्रजहाति जलती त्याग करे छे शीघ्र त्यागता
है ॥ ५२ ५४ ॥ इति आ. यह, छिन्नश्वासः छिन्नश्वास
छे छिन्नश्वास है।

52-54. In that condition, the patient, being afflicted in all his vital breaths, breathes with interruptions or ceases to breathe altogether (apnea) and is in great distress and afflicted with pain as if his vital parts had been

sundered. He is afflicted with constipation, sweat and fainting, burning and retention of urine; his eyes are filled with tears; he is greatly emaciated; while struggling for breath his eyes become excessively injected; he is unconscious; his mouth is dry; he is cyanosed; he becomes delirious; a man who is thus broken down with interrupted breathing (Cheyne-Stoke's Respiration) soon abandons his life. Thus has been described the interrupted respiratory dyspnea (Cheyne-Stoke's Respiration).

तमकश्वासस्य लक्षणम्—

प्रतिलोमं यदा वायुः श्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥५५॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥५६॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥५७॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥५८॥
अथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥५९॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥६०॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥६१॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वतैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते ।
अ याप्यस्तमकश्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ६२
इति तमकश्वासः ।

यदा ज्वारे जब, वायुः वायु वायु, प्रतिलोमम्
प्रतिलोम गतिथी प्रतिलोम होकर, श्रोतांसि श्रोते।ने

५७. प्रताम्यत्यतिवेगाच्च-प्रताम्यनि स वेगेन (ध. व.)

६२. श्लेष्मलैः-शीतलैः (ब.)

६१. श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते-श्लेष्मलैश्च प्रवर्धते (फ.)

५३. दह्यमानेन बस्तिना-बस्तिदाहनिरोधवान् (घ.)

५४. प्रजहाति-विजहाति (छ.)

स्रोतोंको, प्रतिपद्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त करता है, म्रीषाम्
 त्यारे ते श्रीवा तव वह गरदन, शिरः च तथा मस्तकने
 और शिरको, संगृह्य ग्रहण करीने पकड़कर, श्लेष्माणम्
 च अने छेने और कफको, समुदीर्य उदीर्ण करीने
 प्रकुपित करके, पीनसम् पीनस पीनस, करोति उत्पन्न
 करे छे पैदा करता है, तथा तथा तथा, तेन रुद्धः
 तेनाथी रुंधाईने उससे रुके जाने पर, घुर्घुरकम् घुर्घुर
 अवाजने घुर्घुरशब्दको, अतीव तथा अत्यंत और
 अत्यंत, तीव्रवेगम् तीव्र वेगवाला तीव्र वेगवाले, प्राण-
 प्रपीडकम् प्राणनाशक प्राणोंको पीड़ा देनेवाले, श्वासम्
 च श्वासने उत्पन्न करे छे श्वासको पैदा करता है,
 प्रताम्यति रोगी ग्दानि पाभे छे रोगी तड़पता है,
 अतिवेगात् अतिवेगथी अत्यंत वेगसे, कासते उधरस
 भाय छे खांसता है, सन्निरुध्यते च येश्वरहित थाय छे
 रुकावट पाता है, कासमानः च सः अने उधरस
 आते ते और खांसता हुआ वह, मुहुः मुहुः बार-बार
 पुनः पुनः, प्रमोहम् भ्रमं मूर्च्छां मूर्च्छांको, गच्छति पाभे छे
 पाता है, श्लेष्मणि कश्च कफके, अमुच्यमाने बु न छूटे
 त्या सुधी तो न निकलने पर तो भ्रमम् अत्यंत
 बहुत, दुःखितः दुःखी दुःखित, भवति थाय छे होता
 है, तस्य च अने ते और उसके, विमोक्षान्ते एव
 छूट्या पछीन निकलने पर ही, मुहूर्तम् थडीकवार
 क्षणभर, सुखम् सुख सुख, लभते पाभे छे पाता है,
 अथ अस्य ऐतुं इसका, कण्ठः गणुं गला, उद्धंसते भेसी
 गाय छे बैठ जाता है, कृच्छ्रात् महेनतथी कष्टसे,
 भाषितुम् ओली बोल, शक्नोति शके छे सकता है,
 श्वायानः अपि शयन करवा छता सोते हुए भी,
 श्वासपीडितः श्वासथी पीडाईने श्वाससे पीडित होकर
 निद्राम् च निद्रा निद्राको, न लभते प्राप्त करते नथी
 नहीं पाता, समीरणः अने वायु और वायु, श्वायानस्य
 सुतेवा सोते हुए, तस्य ते रोगीनां उस रोगीके, पार्श्व-
 पश्चान्ने पार्श्वको, अवगृह्णाति पकडे छे पकड़ लेता है,
 आसीनः भेडां भेडां ते बैठने पर वह, सौख्यम् आराम
 सुख, लभते भेजवे छे पाता है, उष्णम् च एव अने
 जिन्दी वस्तुओंने न और उष्ण द्रव्यको ही, अभिनन्दति
 पसंद करे छे पसंद करता है, स्थिता पसीनावाला
 पसीजते, कलाटेन कपाणवाणो कलाटसे चुक, उच्छि-

ताक्षः भ्रमर नीङ्गी आवेधी आभेवाणो बाह
 नीकली हुई आंखोंवाला, भृशम् अत्यंत अत्यन्त,
 अतिमान् पीडावाणो पीडावाला, विशुष्कास्यः सूका
 भुजवाणो शुष्क सुंहवाला, मुहुःश्वासः अने वभते-
 वभत श्वासवाणो ते और बारबार श्वासवाला वह,
 मुहुः च एव वभतेवभत बारबार, अवधम्यते
 धमलुन्दी भाइके श्वास छे वायुसे प्रध्मात होता है,
 मेघ-अम्बु-भेधजल वर्षा, शीत- ठंडी शीत, प्राग्वातैः
 पूर्वने वायु और पूर्वका वायु इनसे, श्लेष्मलैः च अने
 कश्चर पदाथी और कफप्रकोपक द्रव्योंसे, अभिवर्धते
 वधे छे बढ़ता है, सः तमकश्वासः ते तमक श्वास वह
 तमक श्वास, याप्यः याप्य छे याप्य है, नबोत्थितः वा
 अथवा नवे थयेवे या नया उत्पन्न, साध्यः स्यात् ते
 साध्य छे वह साध्य है ॥ ५५-६२ ॥ इति आ वह,
 तमकश्वासः तमक श्वास छे तमक श्वास है।

55-62. If the vata, becoming rever-
 sed in its course, reaches the respira-
 tory tract, lays hold of the neck and
 the head and rouses up the kapha, then
 it causes coryza. Obstructed by this
 coryza there is produced a variety of
 dyspnea associated with a wheezing
 sound and characterized by acute
 condition and causing great affliction
 to the vital breath. On account of the
 force of the paroxysm the patient
 faints, coughs and becomes motionless.
 While thus constantly coughing, he
 feels faint frequently. Owing to inabi-
 lity to expectorate, he feels greatly
 distressed and on the sputum being
 expectorated he feels comfort for a
 while. His throat is afflicted and he
 can hardly speak, and embarrassed by
 dyspnea, he is not able to get sleep
 while lying flat in his bed, because
 the vata presses upon both his sides

while he is in bed. He finds comfort in a sitting posture (orthopnea), and he likes only hot things. His eyes are wide open; his forehead is covered with sweat; he is in great distress all the time, his mouth is dry, he breathes easily once and again his respiration becomes violent. These proxysms are intensified by cloudy, humid and cold weather and an easterly wind, as well as by kapha-increasing things. This bronchial asthma is palliable. It is curable if it be of recent origin. Thus has been described (Tamaka-swasa) Bronchial Asthma.

प्रतमकसंतमकयोः लक्षणम्—

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ।

उदावर्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥६३॥

तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।

मज्जतस्तमसीवाऽस्य विद्यात् संतमकं तु तम् ॥६४॥

इति प्रतमकसंतमकश्वासौ ।

ज्वर-मूर्च्छा- ज्वर अने मूर्च्छाथी ज्वर और मूर्च्छासे, परीतस्य युक्त मनुष्यने। पीड़ितको, उदावर्त- ने उदावर्त जो उदावर्त, रजः-अजीर्ण- धूण, अजीर्ण, क्लिन्नकाय- वृद्धावस्था वृद्धावस्था, निरोधजः तथा वेग रोकनाथी उत्पन्न थये होय तथा वेगविधारणसे उत्पन्न है, तम् तु तेने उसको, प्रतमकम् प्रतमक प्रतमक, विद्यात् आधुवे। समझे, तमसा अने ने तमो- शुष्मथी और जो तमोगुणसे, अत्यर्थम् अत्यंत अत्यंत, वर्धते वृद्धि पाये छे बढ़ता है, शीतैः च तथा ठंडा पदार्थोथी तथा शीत द्रव्योंसे, आशु प्रशाम्यति शीघ्र शांत पाये छे शीघ्र शांत होता है, तमसि अने अंधकारमा और अंधकारमें, मज्जतः इव अथे डूबता होय मानो डूब रहा हो, अस्य अथे ओ रोगीने ऐसे इस रोगीके, तम् तु ते श्वासने उस श्वासको, संतमकम्

६४. संतमकं-प्रतमकम् (ब.)

संतमकं संतमक, विद्यात् आधुवे। समझे ॥ ६३-६४ ॥
इति आ ये, प्रतमकसंतमकश्वासौ प्रतमकं तथा संतमकं श्वासौ छे प्रतमक तथा संतमक श्वास हैं।

63-64. That should be known as Pratamaka or febrile dyspnea which appears in a patient overcome with fever and fainting. That which is excited by misperistalsis, inhalation of dust, indigestion, old age or debilitated condition or the suppression of natural urges, which is greatly aggravated during night and which is alleviated by cold medications and in which the patient feels as if he is submerged in a sea of darkness, is to be known as Santamaka or cardiac asthma. Thus has been described the Febrile Dyspnea and Cardiac Asthma.

शुद्धश्वासस्य लक्षणम्—

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे शुद्रो वात उदीरयन् ।

शुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥६५॥

हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।

न च भोजनपानानां निरुणध्युच्चितां गतिम् ॥६६॥

नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेदुजम् ।

स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥६७॥

इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिकाश्चैव स्वलक्षणैः ।

रूक्ष-आयास- रूक्ष अन्नपान तथा परिश्रमशी रूक्ष अन्नपान और परिश्रमसे, उद्भवः थयेछे उत्पन्न, शुद्रः वातः शुद्रवात थोड़ा वायु, कोष्ठे उदीरयन् कोष्ठमां उद्भिर्गति करेते। कोष्ठमें ऊर्ध्व गति करता हुआ, शुद्र-श्वासः शुद्रश्वास उद्देवाय छे शुद्रश्वास कहाता है, सः ते वह, दुःखेन दुःख आपी दुःख देकर, अत्यर्थम् अङ्गप्रबाधकः अङ्गने अत्यंत पीडा आपनार अङ्गोंको अत्यंत पीडा देनेवाला, न नथी नहीं होता, सः ते वह,

६५. शुद्रो वात-शुद्रवात (घ.)

उदीरयन्-उदीरयेत् (ब.)

नात्राणि गात्रोन्मादवयवोको, न हिनस्ति नाश नथी
 करते। नष्ट नहीं करता, यथा इतरे अने जीम स्वासेनी
 नेम दूसरे श्वासोकी तरह, दुःखः च कष्टसाध्य कष्ट
 साध्य, न नथी नहीं है, भोजनपानानाम् अन्नपाननी
 भोजन और पानकी, उचिताम् उचित उचित, गतिम्
 गतिने गतिको, न च रुणद्धि अटकावते। नथी नहीं
 रोकता, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोने इन्द्रियोको, व्यथाम् न
 व्यथा नथी करते। व्यथा नहीं करता, कांचित् अपि
 अने कोई पक्ष और कोई भी, रुजम् रोगने रोग,
 न आपादयेत् करते। नथी नहीं करता, सः साध्यः ते
 क्षुद्रश्वासने साध्य वह क्षुद्रश्वास साध्य, उक्तः कश्चो छे
 कहा गया है, बलिनः अणवान् मनुष्यना बलवानके,
 सर्वे च महाश्वास वगेरे सधणा असाध्य स्वासे पक्ष
 महाश्वास आदि सब असाध्य श्वासों भी, अव्यक्तलक्षणाः ओ
 अस्पष्ट लक्षणवाणा होय तो तेओने साध्य कश्चो छे
 यदि अस्पष्ट लक्षणवाले हों तो वे साध्य कहे गये हैं,
 इति आ प्रमाणे इस तरह, श्वासाः स्वासे। श्वास,
 हिकाः च एव अने हेउओओ और हिकाएँ, स्वलक्षणैः
 पोतपोतानां लक्षणोथी अपने अपने लक्षणोंसे, समुद्दिष्टाः
 कहेवामां आल्यां छे अच्छी प्रकार कहे गये
 हैं ॥ ६५-६७ ॥

65-67½. Owing to the use of un-
 unctuous things or to exertion there
 takes place a minor disturbance of vata
 in the alimentary tract, which causes
 dyspnea minor. This minor dyspnea
 does not afflict the body with great
 pain; it does not hurt the limbs, and is
 not so formidable as the other types of
 dyspnea. It does not interfere with
 the normal course of food and drink,
 or afflict the sense-organs, or cause
 painful conditions. This condition is
 regarded as curable. All the other condi-
 tions too, where the symptoms are
 not fully manifest and occur in strong
 people, are similarly curable. Thus the

different varieties of dyspnea and
 hiccup, together with their different
 symptoms, have been described.

श्वासानां साध्यासाध्यविचारः —

एषां प्राणहरा वज्र्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥६८॥

मेघजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।

उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलः ॥६९॥

एषाम् ओओ।मांथी इनमेंसे, प्राणहराः प्राणनाशक
 महाश्वास वगेरे प्राणनाशक महाश्वास आदि, वज्र्याः
 चिकित्साने थोथ नथी अचिकित्स्य हैं, ते हि कारण छे
 तेओ। क्योंकि वे, घोराः अथंकर भयंकर, आशुकारिणः
 अने शीघ्रकारी छे और शीघ्र मृत्यु करनेवाले हैं,
 भिषक् वैद्य वैद्य, साध्ययाप्यान् तु साध्य तथा
 याप्यनी साध्य तथा याप्योका, मेघजैः औषधोथी
 औषधोंसे, क्षिप्रम् शीघ्र शीघ्र, उपाचरेत् चिकित्सा
 करनी उपचार करे, हि कारण छे क्योंकि, अनलः
 अग्नि अग्नि, शुष्कम् सूखा शुष्क, कक्षम् हव धासने
 नेम आणी नाछे छे तेम तृणको जैसे जलाती है
 वैसे ही, उपेक्षिताः उपेक्षा करेवा तेओ। उपेक्षा किये
 गये वे, दहेयुः दहन आणी नाछे छे देहको जलाते
 हैं ॥ ६८-६९ ॥

68-69. From among these, those
 that are fatal should not be accepted
 for treatment; for they are indeed
 serious and fulminating. As regards
 those which are curable or palliable,
 the physician should take them in
 hand immediately. If they are neglected
 they will consume the patient as fire
 consumes dry grass

हिकाश्वासयोः सामान्यचिकित्साक्रमः —

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।

वयोरपि यथादृष्टमृषिभिस्तन्निबोधत ॥७०॥

६८. आशुकारिणः—प्राणघातकाः (५.)

द्वयोः अपि अनेना दोनोंको भी. कारण-स्थान-
कारण, स्थान कारण, स्थान, मूलैक्यात् अने मूल ओक
होवाथी और मूल एक होनेसे, एकम् एव ओक ए
एक ही, चिकित्सितम् चिकित्सा ओ चिकित्सा है. ऋषिभिः
ऋषिओओ ऋषियोंने, यथादृष्टम् ओ चिकित्साने नेम
उही ओ तेम उस चिकित्साको जैसे निर्दिष्ट किया है,
तत् ते उसे, निबोधत सांभयो। तुम सुनो ॥ ७० ॥

70. In view of the fact that the
pathogenetic factors, habitat and humo-
ral morbidity being the same in both
the diseases (hiccup and asthma), the
treatment too, follows the same lines.
Now learn from me the line of treat-
ment as laid down by the sages.

हिकाश्वासार्दितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥७१॥

हिका-श्वास- हेउडी अने श्वासथी हिका और श्वाससे,
अर्दितम् पीडाथैव रोगीने पीडित रोगीको, आदौ प्रथम
प्रथम, लवणतैलेन लवणमिश्रित तैलने। लवण और
तैलसे, आक्तम् अभ्यंग उरी अभ्यङ्ग करके, स्निग्धैः
स्निग्ध स्निग्ध, नाडी- नाडी नाडी, प्रस्तर-संकरैः प्रस्तर
अने संकर प्रस्तर और संकर, स्वेदैः स्वेदथी स्वेदोंसे,
उपाचरेत् उपचार करवे। उपचार करे ॥ ७१ ॥

71. The patient afflicted with hiccup
and dyspnea should be first anointed
with salted oils and then subjected to
unctuous sudation by methods of steam-
kettle sudation, hot-bed sudation and
mixed sudation.

तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वभिविलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥७२॥

तैः ते स्वेदथी उन स्वेदोंसे, अस्म्य अने। इसका,
ग्रथितः श्लेष्मा गांठयेव। उक् गांठदार कफ, स्रोतः सु

७२. खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता-खानि मार्दव-
मायान्ति वातानुलोमताम् (इ. य. फ.)

स्रोतोभा स्रोतोंमें, अभिविलीयते ओगणी अय ओ
विलीन होता है. खानि ओओ स्रोत, मार्दवम् मृदुताने
मृदु. मायान्ति पाये ओ होजाते हैं, ततः त्पार पछी
तदनन्तर, वातानुलोमता वायुनी अनुलोमता थाय ओ
वायुकी अनुलोमता होती है ॥ ७२ ॥

72. By these procedures, the kapha
which has become inspissated in the
patient's body, gets dissolved in the
body-passages, the body-outlets become
softened and as a result, the movement
of vata is restored to normal condition.

यथाऽद्रिकुञ्जेष्वर्काशुतसं विष्यन्दते हिमम् ।
श्लेष्मा तप्तः स्थिरो देहे स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ॥७३॥

यथा नेम जैसे, अद्रिकुञ्जेषु पर्वतोंना कुंजे पर
रहेल पर्वतोंके कुंजों पर रही हुई, हिमम् भरफ, बरफ,
अर्काशु- सूर्यना। ओओथी सूर्यकी किरणोंसे, तप्तम्
तपीने तपी हुई, विष्यन्दते ओगणी अय ओ पिघलती है,
तथा तेम वैसे, देहे देहमा देहमें, स्वेदैः तप्तः स्वेदथी
तपेव। स्वेदोंसे तप्त, स्थिरः श्लेष्मा अमेव। उक् जमा
हुआ कफ, विष्यन्दते ओगणी ओ पिघलता है ॥ ७३ ॥

73. Just as the snow lying in
mountain-bushes thaws, warmed by
the rays of the sun, in the same
manner the congealed kapha in the
body melts when subjected to the
sudation therapy.

स्निग्धं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत् स्निग्धमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दध्युत्तरेण वा ॥७४॥

ततः ते पछी तदनन्तर, स्निग्धम् रोगीने स्वेदन
थयुं ओ रोगीका स्वेदन हुआ है, ज्ञात्वा नेम ओओने
ऐसा जानकर, तूर्णम् तुरंत शीघ्र, मत्स्यानाम् माछा
मत्स्य, शूकराणाम् वा उ सुपरना या सुअरके, रसैः
मांसरसों साथे मांसरसोंसे, दध्युत्तरेण वा अथवा
दहीनी मलाई साथे या दहीकी मलाईके साथ, स्निग्धम्
स्नेहयुक्त स्निग्ध, मोदनम् भात भात, भोजयेत्
भोजावे। खिलावे ॥ ७४ ॥

74. When the patient is ascertained to have sweated in the proper degree, he should be immediately given to eat a dish of unctuous rice supplemented with the soup either of fish or pig's flesh and the supernatant part of curds.

ततः श्लेष्मणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रैर्युक्तं वाताविरोधि यत् ॥७५॥

ततः पश्ची पश्चात्, श्लेष्मणि उद् कफके, संवृद्धे न्यारे वृद्धि पात्रे त्यारे बढने पर, तम् तु तेने उसको, यत् ने जो, वाताविरोधि वातनुं अविरोधी होय वातका विरोधी न हो, तत् ते वैसे, वमनम् वमनकर औषध वमन-कारक औषधको, पिप्पली-सैन्धव-क्षौद्रैः युक्तम् पीपर, सिंधावृक्ष अने भयथी युक्त पिप्पली, सैधानमक और मधुसे युक्तकरके, पाययेत् पावुं पिलावे ॥ ७५ ॥

75. When as the result of this diet the kapha is increased in the patient, he should be administered an emetic, compounded of long pepper, rock-salt and honey, taking care to see that such an emetic is not antagonistic to vata.

निर्हते सुखमाप्नोति स कफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥७६॥

दुष्ट-विग्रहे दूषित स्वरूपवाणो दूषित, कफे उद् कफके, निर्हते अहार नीकणवाधी निकलने पर, सः ते सह, सुखम् सुख सुख, आप्नोति पात्रे छे पाता है, स्रोतःसु च अने स्रोतो और स्रोतोंके विशुद्धेषु शुद्ध यत् विशुद्ध होने पर, अनिलः वायु वायु, अविहतः अटक्या विना बिनारुकावट, चरति गति करे छे चलता है ॥ ७६ ॥

76. When the vitiated and stagnant kapha has thus been expelled from

७५. संवृद्धे-संवृद्धे (ब.)

the system, the patient attains ease and the body-channels being purified, the vata moves through the channels unimpeded.

हरिद्राद्यधूमवर्तिः—

लीनश्चेदोषशेषः स्याद्धूमैस्तं निर्हरेद्बुधः ।
हरिद्रां पत्रमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥७७॥
सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताकां पिबेद्धूमं यवैर्वा घृतसंयुतैः ॥७८॥

दोषशेषः ओ दोषने अवशेष यदि कुछ शेष दोष, लीनः च लीन थयो लीन, स्यात् चेत होय तो हो जावे तो, बुधः विद्वान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, तम् तेने उसका, धूमैः धूमपान वडे धूमपानसे, निर्हरेत् अहार उटवै निर्हरण करे, हरिद्राम् हरिद्र हल्दी, पत्रम् तमाध-पत्र तमालपत्र, एरण्डमूलम् औरंडानुं मूल एरंडमूल, लाक्षाम् लाभ लाक्षा, मनःशिलाम् मनःशिल मैन-सिल, सदेवदारु देवदारु देवदारु, अलम् अरताल हरिताल, मांसीम् अने जटामांसीने और जटामांसी, पिष्ट्वा वाटीने इनको पीसकर, वर्तिम् वर्ति वर्ति, प्रकल्पयेत् अनावनी बनावे ताम् घृताकां तेने घी थोपडी उसको चीसे लिप्त कर, धूमम् पिबेत् धूमपान करवुं धूमपान करे, घृतसंयुतैः यवैः वा अथवा घृतयुक्त अवधी वर्ति अनावनी धूमपान करवुं या चीसे संयुक्त यवोंसे वर्ति बनाकर धूमपान करे ॥७७-७८॥

77-78. If at the end of the above treatment there is found residue of morbidity still lodged in the body, the wise physician should endeavour to remove it by means of the inhalation therapy. Thus cigars should be made of the paste of turmeric, cassia cinnamon, the roots of the castor plant, lac, red arsenic, deodar, yellow orpiment and nardus; these cigars should be smeared with ghee and

७७. पत्रमेरण्डमूलं-यवमेरण्डमूलं (ब. द.)

smoked; also the patient may inhale the fumes of barley-paste mixed with ghee.

कतिपयधूमयोगाः—

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।

कृत्वा धूमं पिबेच्छृङ्खं वालं वा स्नायु वा गवाम् ७९

स्योनाकवर्धमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।

पद्मकं गुग्गुलुं लोहं शलकीं वा घृताप्लुतम् ॥८०॥

मल्लक-संपुटे शकेराना संपुटभा शरावके संपुटमें, मधूच्छिष्टम् भीष्म मोम, सर्जरसम् राण सर्जरस, घृतम् अने घृतने घी इनको, गवाम् अथवा गायना अथवा गौके, शृङ्गम् वालम् वा शींगलां, वाण शींग, बाल, स्नायु वा अथवा स्नायुने या स्नायुको, कृत्वा राभीने ओझातुं रखकर इनका, धूमम् बिबेत् धूमपान करवुं धूमपान करे, स्योनाक- अरंडी स्योनाक, वर्धमानानाम् अने औरंडानी और एरंडकी, कुशस्य वा अथवा धर्नी या कुशकी, शुष्काम् नाडीम् सूखी भूंगलीने घी ओपडी धूमपान करवुं सूखी नलीको घीसे लिप्तकर धूमपान करे, पद्मकम् अथवा पद्मकाष्ठ अथवा पद्माख, गुग्गुलुम् गुग्गुलु गुग्गुलु, लोहम् अगर अगर, शलकीम् वा अथवा सादेडुं या सलई इसको, घृताप्लुतम् घी ओपडी अथवा ओनी वर्तिने शकेराना संपुटभा राभीने धूमाडे पीवे घीसे लिप्तकर अथवा इसकी वर्तिको शरावके संपुटमें रखकर धूम पीवे ॥ ७९-८० ॥

79-80. Or the patient may inhale the fumes of bee's-wax, sal resin and ghee by burning them in a couple of earthen vessels placed one above the other the upper being provided with holes for the escape of the fumes. Or the patient may inhale the fumes of the horns, the hairs or sinews of a cow, or of indian calosanthus, castor plant, wild pot herb, dry reeds of small sacrificial grass, himalayan cherry, or gum

८०. लोह-लोभ (घ.)

guggul, eaglewood or indian olibanum soaked in ghee.

अनुबन्धजहिकाश्वासचिकित्सा—

स्वरक्षीणातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिकाश्वासानुपाचरेत् ॥८१॥

स्वरक्षीण- स्वरक्षय क्षीणस्वर, अतिसार- अतिसार अतिसार, असृक्पित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त दाहानुबन्धजान् तथा दाहना अनुबन्धयी उत्पन्न थयेव और दाह इनके अनुबन्धसे उत्पन्न, हिकाश्वासान् हेडकी तथा श्वासने। हिका तथा श्वासको, मधुर-स्निग्ध- मधुर, स्निग्ध मधुर, स्निग्ध, शीताद्यैः अने शीत वगेरेथी और शीतादिकोंसे, उपाचरेत् उपचार करवे। उपचार करे ॥ ८१ ॥

81. The dyspnea and cough, appearing as sequelæ of laryngeal affection, diarrhea, hemothermia and burning should be treated by means of therapeutic agents which are sweet, unctuous, refrigerant etc.

अस्वेद्याः हिकाश्वासातुराः—

न स्वेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्वेदातिवर्तिनः ।

क्षीणघातुबला रूक्षा गर्भिण्यश्चापि पित्तलाः ॥८२॥

पित्तदाहार्ताः पित्त तथा दाहयी पीडाता पित्त और दाहसे पीडित, रक्त-स्वेद-अतिवर्तिनः ओझाते अतिशय रक्तस्राव तथा पसीने। अर्ता होय ओवा ज्यादा रक्तस्राववाले और ज्यादा पसीनावाले, क्षीण-घातुबलाः क्षीण घातु तथा जलवाण। क्षीण घातु और बलवाले, रूक्षाः रूक्ष रूक्ष, गर्भिण्यः गर्भिणी गर्भिणी, पित्तलाः च अपि अने पित्तप्रकृतिना अनुभूयाने पक्ष और पित्तप्रकृतिवाले भी, न स्वेद्याः स्वेदन आपवुं नहि स्वेदनयोग्य नहीं हैं ॥ ८२ ॥

82. The following dyspnea and hiccup-patients should not be subjected to sudation-therapy. Those afflicted with pitta and burning, those evincing

८१. स्वरक्षीण-क्षतक्षीण (घ.)

hemorrhagic tendency and hyperhidrosis, those who have suffered loss of body-elements and strength, those who are dehydrated, gravis and those who are of the pitta habitus.

कोष्णैः कामसुरः कण्ठं स्नेहसैकैः सशर्करैः ।

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेन् मृदुभिः क्षणम् ॥८३॥

कोष्णैः थोड़ा-उना थोड़ेसे गरम, स्नेह-सैकैः स्नेहनां परिप्रेयना स्निग्ध सेकौंसे, मृदुभिः मृदु मृदु, सशर्करैः साकरयुक्त शर्करायुक्त, उत्कारिका-उत्कारिका उत्कारिकाओंसे, उपनाहैः च तथा उपनाहोथी तथा उपनाहसे उरः-कण्ठम् छाती तथा कंठने उर और कण्ठका, कामम् धन्धा प्रमाणे इच्छानुसार, क्षणम् थोड़ी-बारी क्षणभर, स्वेदयेत् स्वेदन आपवुं स्वेदन करे ॥ ८३ ॥

83. If sudation therapy be found desirable, they should be made to sweat only for a short while by the use of luke-warm unctuous affusion or by mild Utkarika poultices mixed with sugar, applied preferably to the neck and chest.

तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वीतहरैः सह ।

स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षीरैर्वा कृता हिता ॥८४॥

वातहरैः वातहर वातनाशक, तिल-उमा- तिल-अलसी तिल, अलसी, माष- अलसी उड़द, गोधूमचूर्णैः अने धुननां चूर्णों साथे और गेहूं इनके चूर्णोंके साथ, साम्लैः अम्ल द्रव्योंसहित अम्ल द्रव्योंके साथ, सक्षीरैः वा के दूधसहित या दूधके साथ, स्नेहैः सह स्नेहोथी स्नेहोंसे, कृता करेला बनायी, उत्कारिका उत्कारिका उत्कारिका, हिता हितकारी छे हितकर है ॥ ८४ ॥

84. The poultice which is made of the powder of til seeds, linseeds, blackgram and wheat mixed with unctuous substances that are alleviative of vata

८१. स्वेदयेन् मृदुभिः क्षणम्-तेषां मृदुभिराचरेत् (फ.)

and combined with acid articles or with cow's milk is recommended.

हिकाश्वासयोरावस्थिकी चिकित्सा—

नवज्वरामदोषेषु रुक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।

समीक्ष्योलेखनं वाऽपि कारयेत्त्वणाम्बुना ॥८५॥

नवज्वर- नवज्वर नवज्वर, आमदोषेषु तथा आम-दोषोंमें और आमदोषोंमें, समीक्ष्य विचार करीने अच्छी तरह देख कर, रुक्ष-स्वेदम् रुक्ष स्वेदन रुक्ष स्वेदन, विलङ्घनम् तथा लंघन तथा लंघन, त्वणाम्बुना वा अपि अथवा सिंघालूषणमिश्रित नलथी या सैन्धानसकके पानीसे, उलेखनम् वमन वमन, कारयेत् करावपुं करावे ॥ ८५ ॥

85. In cases of recent fever and chyme disorders, the physician should prescribe dry sudation in conjunction with fasting or he may, after careful examination, administer emesis by means of saline water.

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।

रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥८६॥

भिषक् वैद्य वैद्य, अतियोग अतियोगथी अतियोगसे, उद्धतम् प्रभल प्रभल प्रकुपित, वातम् दृष्ट्वा वातने जोर वायुको देखकर, वातहरैः वातहर वातहर, रसाद्यैः रस वगैरेथी रसादिसे, न अतिशीत- अने अतिशीत नहि तथा न अत्यन्त शीत, उष्णैः तेमन् अति उष्ण पाणु नहि औवा एवं न अत्यन्त उष्ण, अभ्यङ्गैः च अभ्यङ्गोथी अभ्यङ्गसे, शमम् शमन शमन उसको शांत, नयेत् करे ॥ ८६ ॥

86. The physician, if he finds that the vata has become exacerbated by the over-action of the purificatory procedures, should bring it under control by the administration of meat-juices etc., which are alleviative of vata and by means of inunctions which are neither too hot nor too cold.

उदावर्ते तथाऽऽध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।

हिङ्गुपीलुविडैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥८७॥

उदावर्ते उदावर्त उदावर्त, तथा आध्माने तथा आध्मानम् तथा आध्मानम्, मातुलुङ्ग- यकृतुं चकोत्रा, अम्लवेतसैः अम्लवेतस अम्लवेतस, हिङ्गु-पीलु- हिङ्ग, पीलु हींग, पीलु, विडैः च अने अम्लवेतस और विडनमकसे, युक्तम् युक्त युक्त, अन्नम् अन्न अन्न, अनुलोमनम् अनुलोमन अनुलोमन, स्वात् थाय छे होता है ॥ ८७ ॥

87. In disorders of misperistalsis and abdominal distension, a diet containing pomello, common sorrel, asafetida, tooth-brush tree and vid salt, brings about the rectification of the peristaltic movement of vata.

हिकाश्वासयोः शोधनविचारः—

हिकाश्वासामयी ह्येको बलवान् दुर्बलोऽपरः ।

कफाधिकस्तथैवैको रुक्षो बह्वनिलोऽपरः ॥८८॥

एकः अथैक, हिका-श्वास- हेडडी तथा श्वासने। हिका और श्वासका, आमयी हि रोगी, बलवान् अणवान् होय छे बलवान् होता है, अपरः अने भीजे और दुसरा, दुर्बलः दुर्बल होय छे दुर्बल होता है, तथा एव वणी फिर, एकः अथैक हेडडी तथा श्वासने। रोगी एक हिका तथा श्वासका रोगी, कफाधिकः अधिक उडवाणी होय छे कफकी अधिकतावाला होता है, अपरः च अने भीजे और दूसरा, रुक्षः रुक्ष, बह्वनिलः तेमन् अधिक वायुवाणी होय छे एवं अधिक वातवाला होता है ॥८८॥

88. Among the patients suffering from hiccup and dyspnea, some are of strong constitution and others are of weak constitution; some again, show a preponderance of kapha and others are marked by dryness and excess of vata.

८८. कफाधिकः—कफभूयान् (य. व.)

कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ।

कुर्यात् पथ्याग्निने धूमलेहादिशमनं ततः ॥८९॥

कफाधिके अधिक उडवाणी रोगीने कफकी अधिकतावाले रोगीको, बलस्थे च अने अणवान् रोगीने और बलवान् रोगीको, सविरेचनम् विरेचन विरेचन, वमनम् तथा वमन तथा वमन, कुर्यात् देवुं देवे, ततः च अने ते पछी उसके बाद, पथ्याग्निने पथ्य भोजन करना तेओने पथ्य सेवन करनेवाले उसको, धूम-लेह-धूमपान, देह धूम, देह, आदि- वजेरे आदि, शमनम् शमन औषध आपवुं शमन औषध देवे ॥ ८९ ॥

89. As regards patients who are characterised by the excess of kapha, as also those who are of strong constitution, emesis in conjunction with purgation should be carried out. After the patient has been put on the proper diet, sedation-therapy by means of inhalation and linctuses, should be given.

वातिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धान्श्चानिलसूदनैः ।
तर्पयेदेव शमनैः स्नेहयूपरसादिभिः ॥९०॥

वातिकान् वातप्रकृतिवाणान् वातिक, दुर्बलान् दुर्बल, बालान् आल बालक, वृद्धान् च अने वृद्धने और वृद्धोंको, अनिलसूदनैः वातनो नाश करना वातनाशक, शमनैः तथा श्वास अने हेडडीतुं शमन करना और श्वास एवं हिचकीके शमन करनेवाले, स्नेह-यूप- स्नेह, यूप स्नेह, यूप, रसादिभिः तथा मांसरस पत्थादिथी और मांसरसादिसे, तर्पयेत् एव तर्पण करवुं तर्पण करे ॥ ९० ॥

90. Those who evince an excess of vata or are of weak constitution or those who are young or aged should only be implected by means of sedative unctuous articles, soups, meat-juices etc., which are curative of vata.

९०. कुर्यात्—कार्य (ब.)

अनुत्क्रियकफास्त्रिदुर्बलानां विशोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसूम् ॥९१॥

अनुत्क्रियकफ- उदना उत्क्रियेयथी रहित कफके उत्क्रिये-
शसे रहित, अस्त्रिदु- स्वेदन न करेया स्वेदन न किये हुए,
दुर्बलानाम् अने दुर्बलने दुर्बल रोगियोंमें, विशोधनात्
विशोधन करवाथी विशोधनसे, लब्ध-आस्पदः स्थान
मेणवी स्थान पा कर, वायुः वायु वायु, मर्म मर्म
मर्मको, संशोष्य शोष्य उदने सुखाकर, असूम् प्राप्नु
प्राणोंका, आशु शीघ्र शीघ्र, हरेत् हरत् उरे छे हरण
करता है ॥ ९१ ॥

91. By administering purificatory
procedures to those whose kapha has
not been relaxed, the vata, gaining
ground, will dry up the vital parts,
and take away the life of the patient.

दृढान् बहुकफास्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
तृप्तान्विशोधयेत्स्विन्नान् बृंहयेदितरान् भिषक् ९२

तस्मात् तेथी इस लिए, भिषक् वैद्य वैद्य, दृढान्
मज्ज्भूत शरीरवाला दृढ शरीरवाले, बहुकफान् अने
अहु उदवाणा रोगीओने और बहुत कफवाले रोगियोंको,
आनूप- आनूप आनूप, वारिजैः रसैः तथा जल्य
प्राणीओना मांसरसोथी और जलीय प्राणियोंके मांस-
रसोंसे, तृप्तान् तृप्त करी तृप्त कर, स्विन्नान् तेभ्य
स्वेदन आपी एवं स्वेदन देकर, विशोधयेत् संशोधन
करुं विशोधन करे, इतरान् भीजओने और अन्योको,
बृंहयेत् बृंहत् करुं बृंहण करे ॥ ९२ ॥

92. Therefore, the patients with
strong constitution and those having
an excess of kapha, should first be
impleted by means of meat-juices of
wet-land and aquatic animals and then
sweated before they are administered
the purificatory measures. The other
kinds of patients (those of weak
constitution and having an excess of

vata) should be given impletion-therapy
straight-way by the physician.

बर्हितित्तिरिदक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कौलथे वा रसे हिताः ॥९३॥

दशमूलीरसे दशमूलीना क्वाथमां दशमूलके काथमें,
कौलथे वा अथवा उगथीना या कुलथीके, रसे
क्वाथमां काथमें, सिद्धाः सिद्ध करेया सिद्ध किये, बर्हि-
तित्तिरि- भोर, तेतर मोर, तीतर, दक्षाः कुड्डा मुर्गे,
जाङ्गलाः च तथा जंगल और जांगल, मृगद्विजाः च
पशुपक्षीओना मांसरसो पशुपक्षियोंके मांसरस, हिताः
हितकारी छे हितकर हैं ॥ ९३ ॥

93. For this purpose, the fleshes of
peacock, partridge, cock and birds
and animals of the jangala type, pre-
pared with the decoction of the deca-
radices or with the soup of horse-gram
are beneficial.

कतिपययोगाः —

निदिग्धिकां विष्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडूचीं च कुलत्थांश्च सचित्रकान् ॥९४॥
जले पक्त्वा रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूषो भोजने हितः ॥९५॥

निदिग्धिकां भोरींगली छोटी कटेरी, विष्वमध्यम्
भीलीने। गर्भं बेलगिरी, कर्कटाख्याम् डाडडाशीभी
काकवासिगी, दुरालभां धमासो धमासा, त्रिकण्टकम्
गोअरु गोखरु, गुडूचीम् च गणी मिलोय, सचित्रकान्
अने चित्रकसहित और चित्रकके साथ, कुलत्थान् च
उगथी कुलथी, जले ओओने जलमां इनको जलमें,
पक्त्वा पकावीने पकाकर, पूतः रसः गाणी धीधेओ
क्वाथ छाना हुआ रस, पिप्पली- पीपर पिप्पली, घृत-
भर्जितः तथा धीथी पधारोओ और धीसे छोका हुआ,
सनागरः सूँठसहित सोंठसे युक्त, सलवणः तथा सिन्धा-
लूयसहित और सैधानमकसे युक्त, यूषः यूप यूप,

९३. बर्हि-शिखि (ब.)

९५. रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः—रसे पूते पिप्पलीघृतभर्जिताः (ब.)

भोजने भोजनमां भोजनमें, हितः हितकारी छे हितकर
हे ॥ ९४-९५ ॥

94-95. Take a quantity of indian night-shade, the pulp of bael fruit gall, cretan prickly clover, small caltrops, guduch, horse-gram and white flowered leadwort; cook these in water. The decoction, when filtered, should be seasoned with ghee and long peppers. Taken with the addition of the powder of dry ginger and salt, this soup makes a good article of diet.

राक्षां बलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ९६

राक्षाम् राक्षना रास्ता, बलाम् भला बला, ह्रस्वम्
लघु छोट, पञ्चमूलम् पंचभूण पञ्चमूल, सचित्रकान्
अने चित्रकसहित चित्रकके साथ, मुद्गान् भग
औरीने मूंग इनको, अम्भसि पाणीमां जलमें, पक्त्वा
पकावी पकाकर, तस्मिन् ते उस, रसे क्ताथमां रसमें,
पूर्ववत् च पूर्वा प्रमाणे पूर्ववत्, यूषः साध्यः यूष
सिद्ध करे ॥ ९६ ॥

96. Take a quantity of indian groundsel, heart-leaved sida, minor pentaradices, green gram and white-flowered leadwort, and having cooked them in water, prepare as before, a soup out of the decoction thus obtained.

पल्लवान्मत्तुल्लस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान् क्षारयूषं विपाचयेत् ॥ ९७ ॥
दत्त्वा सलवणं क्षारं शिग्रूणि मरिचानि च ।
युक्त्या संसाधितो यूषो हिक्काश्वासविकारनुत् ९८

९६. बलां-मूलं (ग. थ.)

„ ह्रस्वं मुद्गान्-रुस्वान् चैवम् (थ.)

९७. क्षारयूषं-क्षारयूषान् (व.)

९८. क्षारं-क्षीरं (क.)

मत्तुल्लस्य मत्तुल्लस्य थोकातरा चकोत्रे, निम्बस्य लीमजना
नीम, कुलकस्य च अने कारेदीनां और करैलेके, पल्लवान्
पान पत्तोको, सव्योषान् अने त्रिकटुसहित और
त्रिकटुसहित, मुद्गान् च भगने मूंगको, पक्त्वा पकावीने
पकाकर, क्षारयूषम् क्षारयुक्त यूष क्षारयूष, विपाच-
येत् पकावे। पकावे, सलवणम् सिंधादुषसहित
सैधानमकके साथ, क्षारम् यवक्षार यवक्षार, शिग्रूणि
सरगवानी शींगो सहजन, मरिचानि च अने भरी
और मरिच इनको, दत्त्वा नाथीने मिलाकर, युक्त्या
युक्तिथी युक्तिपूर्वक, संसाधितः सिद्ध करे ॥ ९७ ॥
सिद्ध किया गया, यूषः यूष यूष, हिक्काश्वास- हेउडी तथा
श्वास हिक्का और श्वास, विकारनुत् छे विकारने दूर
करना छे इन विकारोंका नाशक होता है ॥ ९७-९८ ॥

97-98. Take the tender shoots of pomello, neem and of the carilla fruit and boil these together with green gram and the three spices and prepare an alkaline soup. A soup skillfully prepared by means of barley-alkali, drumstick and black pepper makes a good remedy for the disorders of hiccup and dyspnea.

कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाजनस्य च ।
शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥ ९९ ॥

कासमर्दक- कासमर्दनां कसौदीके, पत्राणाम् पानने।
पत्तोका, शोभाजनस्य च तथा सरगवानी तथा सहजनका,
यूषः यूष यूष, शुष्क-मूलक- तेमन् सूडा भूणानो एवं
सखी मूलीका, यूषः च यूष यूष, हिक्का-श्वास- हेउडी
तथा श्वासने। हिक्का और श्वासका, निवारणः नाश
करना छे निवारक होते हैं ॥ ९९ ॥

99. The soup made from the leaves of negro coffee and of drum-stick as also the soup prepared from dry

९९. कासमर्दक-कासमर्दप (व.)

radish, are curative of hiccup and dyspnea.

सदधिःव्योषसर्पिष्को यूषो वार्ताकजो हितः ।
शालिषष्टिकगोधूमयवान्नाम्यनवानि च ॥१००॥

सदधि- ६६। दही, व्योष-सर्पिष्कः त्रिकटु तथा धृतसहित त्रिकटु और कीसे युक्त, वार्ताकजः रींग-खाने। बेंगनसे बनाया, यूषः हितः यूष हितकारी छे यूष हितकर है, अनवानि अने नूना और पुराने, शालि-शाण शालि चावल, षष्टिक- साठी येआ साठी चावल, गोधूम- ६६। गोहूं, यवानानि च तथा नपतुं अन्न हितकर छे और जौका अन्न हितकर है ॥ १०० ॥

100. The soup made of brinjals mixed with curds, the three spices and ghee is beneficial in conditions of hiccup and dyspnea, as also a boiled dish of old sali or shashtika rice or wheat or barley.

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडपौष्करचित्रकैः ।

सिद्धा कर्कटशृङ्गया च यवागूः श्वासहिकिनाम् १०१

हिङ्गु- हिङ्ग हींग, सौवर्चल- संचल सौचलनमक, मजाजी- ७३। जीरा, विड- जिडवणु बिडलवण, पौष्कर- पुष्करभूज पोखरमूल, चित्रकैः चित्रक चित्रक, कर्कटशृङ्गया च तथा अकडासींजीथी और काकडा सिंगीसे, सिद्धा सिद्ध करेदी सिद्ध, यवागूः यवागू यवागू, श्वास- श्वास श्वास, हिकिनाम् तथा हेडडीना हेडडीने हितकारी छे और हिचकीके रोगियोंके लिए हितकर है ॥ १०१ ॥

101. The thin gruel prepared with asafetida, sanchal salt, cumin seeds, vid salt, orris rot, white-flowered leadwort and galls, is good for patients suffering from hiccup and dyspnea.

१०१. सिद्धा कर्कटशृङ्गया-सर्कटशृङ्गैः सिद्धा (ख.)

दशमूलीशटीरास्त्रापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

शृङ्गीतामलकीभार्गीगुडूचीनागराम्बुभिः ॥१०२॥

यवागू विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।

कासहृद्ग्रहपाश्वर्तिहिकाश्वासप्रशान्तये ॥१०३॥

नरः मनुष्ये पुरुष, दशमूली- दशमूल, शटी-रास्त्रा- ड्युरो, रास्त्रा कचूरा, रास्त्रा, पिप्पलीमूल- पीपरीमूल पिप्पलीमूल, पौष्करः पोषरभूज पोहकरमूल, शृङ्गी-तामलकी- डाकडासींजी, भार्गी- भारंगी भारंगी, गुडूची- गुणो गिलोय, नागर- सूँठ सोंठ, अम्बुभिः अने बाणाथी और सुगंधवाला इनसे, विधिना विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सिद्धा सिद्ध करेदी सिद्ध, यवागू यवागू यवागू, कषायम् वा अथवा कषाय या कषाय, कास-हृद्ग्रह- उधरस, हृद्ग्रह खांसी, हृदयग्रह, पार्श्व-जर्ति- पार्श्वपीडा पार्श्वमें पीडा हिका- हेडडी हिचकी, श्वास- तथा श्वासनी और श्वासकी, प्रशान्तये शान्त भाटे शान्तिके लिए, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. For the relief of cough, cardiac seizure, pain in the sides, hiccup, and dyspnea, one should drink the gruel or decoction made in prescribed manner from deca-radices, long zedoary, indian groundsel, the roots of long pepper, orris root, galls, feather foil, beetle killer, guduch, dry ginger and water.

पुष्कराहशटीव्योषमातुलुक्काम्लवेतसैः ।

योजयेदन्नपानानि ससर्पिर्विडहिङ्गुभिः ॥१०४॥

पुष्कराह- पोषरभूज पोहकरमूल, शटी-व्योष- ड्युरो, त्रिकटु कचूर, त्रिकटु, मातुलुक्क- यडातरुं बिजौरा, अम्लवेतसैः अने अम्लवेतस और अम्लवेतस, ससर्पिः धृतसहित वी, विड-हिङ्गुभिः जिडवणु अने

१०२. दशमूली-दशमूल (ब.)

„ पिप्पलीमूलपौष्करैः-पिप्पलीविडपौष्करैः (ब.)

„ नागराम्बुभिः-नागरविभिः (ब.)

हिङ्गली साथे बिडलवण और हिङ्गुके साथ, अन्नपानानि
अन्नपाननी अन्नपानकी, योजयेत् थे। नना करवी योजना
करे ॥ १०४ ॥

104. To the diet of these patients
should be added either as drink or as
food, the following articles:—orris root,
long zedoary, the three spices, pomello
and common sorrel, seasoned with
ghee, vid salt and asafetida.

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।

तृषितो मदिरां वाऽपि हिक्काश्वासी पिबेन्नरः ॥१०५॥

हिक्काश्वासी हेडडी तथा श्वासना रोगी हिचकी
और श्वासका रोगी, नरः तृषितः भनुये तथा दाजे
त्यारे पुरुष प्यासी होने पर, दशमूलस्य वा दशमूलना
दशमूलका, अथवा अथवा या, देवदारुणः देवदारुना
देवदारुका, काथम् क्वाथम् काथ, मदिराम् वा अपि अथवा
भधनु अथवा मदिरा, पिबेत् पान करवुं पीवे ॥ १०५ ॥

105. The dyspnea or hiccup patient
should drink for the relief of thirst,
the decoction either of deca-radices, or
of deodar, or madira wine.

पाठां मधुरसां राक्षां सरलं देवदारु च ।

प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥१०६॥

पाठाम् डाणीपाठ पाढी, मधुरसाम् भोरवेक्ष मोरवेल,
राक्षान् राक्ष्वा राक्ष्वा, सरलम् थीऽ धूपसरल, देवदारु च
अने देवदारुने और देवदारु इनको, प्रक्षाल्य धोकर,
जर्जरीकृत्य आडीने कुचल कर, सुरामण्डे सुरामण्डां
सुरामण्डमें, निधापयेत् नाभवां छोड़ देवे ॥ १०६ ॥

106. Taking the trilobed virgin's
bower, indian groundsel, long-leaved
pine and deodar and having washed and
ground them into bits, the physician
should drop these into a vessel
containing the supernatant part of sura
wine.

१०६. सुरामण्डे-सुरामण्डे (प. व.)

तं मन्दलवणं कृत्वा मिषक् प्रसृतसंमितम् ।
पाययेत्तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशाम्यति ॥१०७॥

तम् तेने उसको, मन्दलवणम् थोडा सिंधावृक्ष-
वाणुं कुछ नमकीन, कृत्वा करीने बनाकर, मिषक्
वैधे वैद्य, प्रसृतसंमितम् तु ८ तोला मात्राथी
एक प्रसृत मात्रासे, पाययेत् पावुं पिलावे, ततः तथी
उससे, हिक्काश्वासः च एव हेडडी तथा श्वास हिक्का
और श्वास, उपशाम्यति शान्त थर्ध अथ छे शान्त हो
जाते हैं ॥ १०७ ॥

107. Salting it slightly, he should
cause the patient to drink the potion
in the dose of 8 tolas. This potion
relieves hiccup as well as dyspnea.

हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं बलाम् ।
मातुलङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिबेत् ॥१०८॥

हिङ्गु हिङ्गु हींग, सौवर्चलम् संचल सौचलनमक,
कोलम् कोल बेर, समङ्गाम् रीसामण्णी लाजवन्ती,
पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, बलाम् अने भक्षाने और
बलाको, मातुल -रसे यकेतराना रसमां बिजौरा निम्बूके
रसमें, पिष्टम् वाटीने पीसकर, मारनालेन वा अथवा
कुलीथी अथवा कांजीसे, पिबेत् पीवां पीवे ॥ १०८ ॥

108. The patient may drink
asafetida, sanchal salt, jujube, sensitive
plant, long pepper and heart-leaved
sida, reduced to paste in the juice of
pomello or mixed with sour conjee.

सौवर्चलं नागरं च भार्गी द्विशर्करायुतम् ।

उष्णाम्बुना पिबेदेतद्विक्काश्वासविकारनुत् ॥१०९॥

सौवर्चलम् संचल सौचलनमक, नागरम् सूंड सोंठ,
भार्गीम् च भारंगी हरेक ओके भाग ओमां मीरन
इनको, द्विशर्करायुतम् साकर के भाग भेगवी दुगुनी
चीनी मिलाकर, उष्णाम्बुना छेना पाण्डीभी गरम जलसे,

१०८. समङ्गां-समुष्गां (श.)

„ „ -समुष्गां (ड.)

„ समङ्गां पिप्पलीं बलाम्-द्विशर्करायुतम् (प.)

पिबेत् पीवा पीवे, एतत् आ यह, हिक्का-श्वास- हेड्डी
तथा श्वासना हिचकी और श्वासके, विकारनुत् पिडा-
रने दूर करने के विकारका नाशक है ॥१०९॥

109. The paste of sanchal salt, dry ginger and beetle killer mixed with double the measure of sugar should be taken as potion in hot water. This is curative of hiccup and dyspnea.

भार्गीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणां चाम्बुना पिबेत् ११०

भार्गी- भारंगी भंगेरन, नागरयोः तथा सुठने।
तथा सोंठके तथा अथवा, मरिच-क्षारयोः भरी
तथा जवभारने। काली मिरच तथा यवक्षारके, पीतद्रु-
के देवदार या देवदारु, चित्रक- चित्रक चित्रक, आस्फोता-
सारिका कपूरी, मूर्वाणाम् च तथा मोरवेदनो तथा
मूर्वाके, कल्कम् ५६३ कल्को, चम्बुना पाणीय जलसे,
पिबेत् पीवे। पीवे ॥ ११० ॥

110. One may drink with water the paste of beetle killer and dry ginger, or the paste of black pepper, and barley-alkali, or the paste of indian berberry, white-flowered leadwort, indian sarsaparilla and trilobed virgin's bower.

मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥१११॥

पित्तानुबन्धजे पित्तना अनुबन्धयी यथेष्टा पित्तके
अनुबन्धसे युक्त श्वासे श्वासमां श्वासमें, मधूलिका
मधूलिका, तुगाक्षीरी वंशलोचन वंशलोचन,
नागरम् सुठ सोंठ, तथा तथा तथा, पिप्पली पीपर
ओओनी पिप्पली इनकी घृते घीमां घीमें, सिद्धा सिद्ध
उरेदी सिद्ध, उत्कारिका उत्कारिका हितकारी छे
उत्कारिका हितकर है ॥ १११ ॥

१११. उत्कारिका-तकारिका (य.)

111. In dyspnea, resulting from complications of pitta, one may take small wheat, bamboo manna, dry ginger and long pepper made into utkarika pancakes and cooked in ghee.

श्वाविधं शशनांसं च शल्लकस्य च शोणितम् ।
पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥११२॥

वातानुबन्धजे श्वासे वातना अनुबन्धयी उत्पन्न
थनार श्वासमां वातके अनुबन्धसे उत्पन्न होनेवाले
श्वासमें, पिप्पली-घृत- पीपर तथा घृतयी पिप्पली और
घीसे, सिद्धानि सिद्ध उरेदी सिद्ध किये गये, श्वाविधम्
मोटी शाहुडीनुं मांस बड़ी सेहका मांस, शशनांसम् च
ससवानुं मांस खरगोशका मांस, शल्लकस्य अने नान्दी
शाहुडीनुं मांस और छोटी सेहका मांस, शोणितम् च
तथा रक्त हितकारी छे एवं खून हितकर हैं ॥११२॥

112. In dyspnea occurring as a complication of vata-discordance one may take the flesh of the porcupine and the rabbit and the blood also of the pangolin. each cooked with ghee and long pepper.

सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकान्वितम् ।
शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥११३॥

वातपित्तानुगे वात तथा पित्तना अनुबन्धयी
उत्पन्न थनार श्वासमां वात और पित्तके अनुबन्धसे
उत्पन्न होनेवाले श्वासमें, सुवर्चलारसः सूरजमुखीने।
रस सूरजमुखीका खरस, दुग्धम् दूध दूध, त्रिकटुक-
अन्वितम् त्रिकटु तेमज त्रिकटु एवं, घृतम् घृत ओओनी
घृत इनका, शाल्योदनस्य अनुपानम् शालीना भातना
ओओन पछी पान शालि चावलके भोजनके पश्चात् पान,
हितम् हितकारी छे हितकर है ॥ ११३ ॥

113. In dyspnea occurring as a sequel of vata and pitta, the juice of the leaves of the heliotrope, cow's milk and ghee seasoned with the three spices

as a beverage, following a dish of boiled sali rice is beneficial.

शिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।

पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मनः ॥११४॥

कफपित्तानुगे ३३ तथा पित्तना अनुप्राप्त्यर्थी उत्पन्न भन्नाः श्वासमा कफ और पित्तके अनुबन्धसे उत्पन्न होनेवाले श्वासमें पिप्पली-मधुसंयुक्तः पीपरी तथा मधुयी युक्त पिप्पली और मधुसे युक्त, शिरीष-पुष्प-स्वरसजनां पुष्पेना शिरीषपुष्पका, स्वरसः स्वरसने स्वरस, सप्तपर्णस्य वा अथवा सातवल्गुनी छासना स्वरसने या सप्तपर्णकी त्वक्का स्वरस, मतः हितकारी मान्यो छे हितकर माना गया है ॥ ११४ ॥

114. The expressed juice of the siris flower or that of the dita bark mixed with the powder of long pepper and honey is regarded as beneficial in hiccup and dyspnea following on the provocation of kapha and pitta.

मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोश्वशकृद्रसः ।

घृतं क्षौद्रं कासश्वासहिकामिष्यन्दिनां शुभम् ११५

मधुकं गेहीमधु मुलहठी, पिप्पलीमूलं पीपरी-भूण पिप्पलीमूल, गुडः गोण गुड, गो-अश्व-गाय तथा घोडानां गौ और घोडेके, शकृद्रसः ताज गोबर तथा लीदका रस, घृतम् घृत घी, क्षौद्रम् अने मधु और मधु, कास-श्वास-हिकामिष्यन्दिनाम् तथा अभिष्यन्दिना रोगीभाने और अभिष्यन्दिनालोको, शुभम् ३३त्याणकारी छे कल्याणकारी हैं ॥ ११५ ॥

115. Liquorice, the roots of long pepper, gur, the juice of the dung of cow or horse, ghee and honey are good for those affected with cough,

११५. शुभम्-हित (द. व.)

hiccup and dyspnea with profuse expectoration.

खराश्वोष्ट्रवराहाणां मेघस्य च गजस्य च ।

शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥११६॥

बहुकफे अथ ३३वाणा श्वासमा बहुत कफसे युक्त श्वासमें, खर-अश्व-गेही, घोडा गदहा, घोडा, उष्ट्र-गेडा ऊँट, वराहाणां सूअर सूअर, मेघस्य च घोडा मेघ, गजस्य च अने हाथी और हाथी, एकैकम् ओओ.मांथी को ओडना इन्मेंसे किसी एकके, शकृद्रसम् भणने रस मलका रस, मधुना मधुनी साथे मधुके साथ, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ११६ ॥

116. In affections of hiccup and dyspnea marked by an excess of kapha, the patient should drink along with honey, the juice of any of the dungs of ass, horse, camel, boar, ram and elephant.

क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लिह्यान्ना क्षौद्रसर्पिषा ।

ना रोगी मधुये श्वासी पुरुष, अश्वगन्धायाः च अपि आसोदने। पशु असंगंधका मी, क्षारम् क्षार क्षार, क्षौद्रसर्पिषा मधु तथा घीमी मधु और घीसे, लिह्यात् यादवे। चाटे।

116½. The patient may lick the alkali of winter-cherry with honey and ghee.

मयूरपादनालं वा शकलं शलुकस्य वा ॥११७॥

श्वाविज्जाण्डकचाषाणां रोमाणि कुररस्य वा ।

११६. शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत्-शकृद्रसं पुष्पगिल्ल्या-रसक्षौद्रं तु कफेऽधिके (फ.)

११६½. लिह्यान्ना-लेहयेत् (घ.)

११७½. श्वाविज्जाण्डकचाषाणां-श्वाविद्रोहकचाषाणां (घ. फ.)

,, ,, -श्वाविज्जाहकचाषाणां (घ.)

,, कुररस्य वा-कुररस्य च (द.)

शृङ्गयेकद्विशफानां वा चर्मास्थीनि खुरांस्तथा ११८
सर्वाण्येकैकशो वाऽपि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
चूर्णं लीढ्वा जयेत् कासं हिकां श्वासं च दारुणम् ११९
एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेहा न निष्कफे ॥१२०॥

मयूरपाद- मोरना पगनी मोरके पैरकी, नालम् वा अने पीछानी नाण और पिच्छकी नील, बालकस्य अथवा नानी शाहुडीनु या छोटी सेहका, बालकम् वा पीछु कांटा, श्वावित् अथवा मोटी शाहुडी अथवा बडी सेह, जाण्डक- अउडे जांडक, चाषाणाम् चाष चाष, कुररस्य अने कुररना और कुररके, रोमाणि वा इवाडा रोएं, शृङ्गि- शींगडांवाणा शृङ्गवाले, एकद्विशफानाम् तेभ्य ओडे डे भे भरीवाणा पशुओना एवं एकशफ या द्विशफ पशुओके, चर्म-अस्थीनि आभाडा- डाउडा चमडी- हड्डियां, तथा तथा तथा, खुरान् भरीओ खुर, सर्वाणि ओ अधाने इन सबको, एकैकशः वा अपि अथवा ओडे ओडेने या एक एक करके, दग्ध्वा आणीने जलाकर, चूर्णम् तेओनी भरभना थूथुने उसकी मसीके चूर्णको, क्षौद्र-घृत- मध तथा धीथी मधु और घीसे, अन्वितम् युक्त मिलाया हुआ, लीढ्वा आटी चाटकर, कासम् उधरस खांसी, हिकां डेउडी हिचकी, दारुणम् तथा दारुण और भयंकर, श्वासम् च श्वासने श्वासको, जयेत् अतवे जीते, एते हि आ रोगो ये रोग, कफ-संरुद्ध- उधेथी रुंधाई गथेल कफसे रोके गये, गतिप्राण-गतिवाणा प्राणवायुना गतिवाले प्राणवायुके, प्रकोपजाः प्रकोपथी उत्पन्न थनारा छे प्रकोपसे उत्पन्न होनेवाले हैं, तस्मात् तेथी उस लिए, तन्मार्ग- ते प्राणुना मार्गनी उस प्राणके मार्गके, शुद्ध्यर्थम् शुद्धिने भाटे शोधनके लिए, लेहाः देयाः आटणु आपवां लेह देने चाहिएं, निष्कफे उधरहित थता कफरहित होने पर, न नहि देवा न देवे ॥ ११७-१२० ॥

११८. शृङ्गयेकद्विशफानां वा चर्मास्थीनि खुरांस्तथा-एकद्विशफ-

शृंगाणि चर्मास्थीनि खुरांस्तथा (ग. घ. थ. ध. व.)

११९. सर्वाण्येकैकशो-समस्तान्येकशो (ग.)

„ लीढ्वा-लिहन् (छ. थ. व.)

१२०. प्रकोपजाः-प्रकोपजाः (घ. घ. फ.)

„ देवा-सेका (ड. त.)

„ निष्कफे-निष्कफे (व.)

117-120. He will get over severe attacks of hiccup and dyspnea by licking mixed with ghee and honey, the powder consisting of the ashes of the talons and quills of the peacock or the quills of the pangolin, or the bristles of the porcupine, the armadillo, the blue jay, or of osprey, and the horns of the single hoofed or cloven hoofed animals, as also their skins, bones and hooves. These ailments of kapha, hiccup and dyspnea arise as the result of provocation of the life breaths whose course has been obstructed by the accumulation of kapha; therefore it is only with a view to clearing the respiratory passages of morbid kapha that the linctuses mentioned above should be given and not in conditions where there is no morbidity of kapha.

कासिनेच्छर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥१२१॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान् वैद्य, कासिने स्वरभङ्गे च स्वरभंगवाणा उधरसना रोगीने स्वर-भंगवाले खांसीके रोगीको, वातश्लेष्म- वात तथा उधने वात तथा कफके, हरैः हर उरनारा औषधी नाशक द्रव्योंसे, युक्तम् सहित युक्त, छर्दनम् वमन वमन, दद्यात् आपवुं देवे, तमके तु अने तमके श्वासभा और तमक श्वासमें तो, विरेचनम् उपर उहेवा औषधी-सहित विरेचन आपवुं उपर्युक्त द्रव्योंसे युक्त विरेचन देवे ॥ १२१ ॥

121. The intelligent physician should give emesis medicated with drugs alleviative of vata and kapha

१२१. स्वरभङ्गे-स्वरभेदे (व.)

to patients suffering from cough and cracked voice (hoarseness); and to asthmatics he should give purgation medicated with drugs alleviative of vata and kapha.

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्बहुजलम् ।

यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् १२२

यथा जेभ जैसे, बहुत जलम् पहुँचुं जल बहुत पानी, मार्गरोधात् मार्ग अंध थंध जवाथी मार्गकी रुकावटसे, भृशतरम् धक्षुं बहुत, उदीर्यते वधी अथ छे बढ़ता है, तथा तेभ वैसे, अनिलः वायु मार्ग अंध थंध जवाथी भक्षो वधी अथ छे वायु मार्गकी रुकावटसे बहुत बढ़ता है, तस्य तेना उसके, मार्गम् मार्गनु मार्गका, नित्यम् नित्य नित्य, विशोधयेत् शोधन करे ॥ १२२ ॥

122. Just as the flowing waters of a stream, when dammed in their course, swell up and press on all sides, so does the constantly moving vata behave. Hence its passage should ever be kept clear.

शब्दाद्यं चूर्णम्—

शटीचोरकजीवन्तीत्वङ्गुस्तं पुष्कराह्वयम् ।

सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥१२३॥

वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्करम् ।

सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायां च प्रयोजयेत् ॥१२४॥

शटी-चोरक- ड्युरो, यो२३ कचूर, चोरक, जीवन्ती- टोडी जीवती, त्वक्-मुस्तम् तज, मोथ तज, मोथा, पुष्कराह्वयम् पोअरभूण पोहकरमूल, सुरसम् सुरस सुरस, तामलकी बोयआभली भूईआंवला, एला ओलथी इलायची, पिप्पली पीपर पिप्पली, अगुरु अगुरु अगुरु, नागरम् सुंठे सोंठ, वालकम् च अने वागो ओओनु और सुगंधवाला इनका, समम् सम भागवाणुं समभाग, अष्टगुण- अने आठगुणी आठगुनी, शर्करम् साकरवाणुं चीनीवाला, चूर्णम् कृत्वा थूथुं करी चूर्ण

बनाकर, तमके श्वासे तेने। तमके श्वासमा उनका तमके श्वासमें, हिक्कायाम् च तथा हेडकीमां और हिचकीमें, सर्वथा सर्व रीते सर्वथा, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. Take equal quantities of long zedoary, angelica, cork swallow wort, cinnamon-bark, nutgrass, orris root, holy basil, feather foil, long pepper, eagle-wood, dry ginger and fragrant sticky mallow and reducing all these to powder, mix with eight times the total quantity of sugar. This powder may be used in all therapeutic modes in asthma and hiccup.

मुक्तायं चूर्णम्—

मुक्ताप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।

ससारगन्धकाचार्कामूक्षमैलालवणद्वयम् ॥१२५॥

ताम्रायोरजसी रूप्यं ससौगन्धिकसीसकम् ।

जातीफलं शणाद्वीजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥१२६॥

एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिषा ।

हिक्कां श्वासं च कासं च लीढमाशु नियच्छति १२७

मुक्ता- मोती, मोती, प्रवाल- परवाणां मूंगा, वैदूर्य- गङ्ग- वैदूर्य, शंभ वैदूर्य, शंख, स्फटिकम् स्फटिक स्फटिक, मञ्जनम् अंजन स्रोतोजन, ससार- ससार ससार, गन्धकाच- गंधक, डाय गंधक, काच, अर्क- आकडानां भूण आकके मूल, सूक्ष्मा-एला- नान्नी ओलथी छोटी इलायची, लवणद्वयम् संथण- सिंधालुसु दोनों नमक, ताम्र- ताम्रयूथुं ताम्रचूर्ण, अवः- रजसी- टोडयूथुं और लोहेका चूर्ण, रूप्यम् थादीतुं थूथुं चांदीका चूर्ण,

१२५. ससारगन्धकाचार्क-ससारगन्धकाचार्क (घ)

„ „ -ससारगन्धकाचानि (घ. फ.)

१२६. ससौगन्धिकसीसकम्-सौगन्धिकसीसकम् (ख. ब. घ.)

„ „ -ससौगन्धिकसेव च (घ.)

„ सीसकम्-कशेरुकम् (द.)

„ जातीफलं शणाद्वीजमपामार्गस्य-जातीफलं शणफलान्यपामार्गस्य (घ. ब.)

ससौगन्धिक- सौगन्धिक माणिक्य, सीसकम् सीसक
सीसा, जातीफलम् अथवा जायफल, जणात् बीजम्
शङ्खनां पीप्ल शणके बीज, अपामार्गस्य तण्डुलाः अधोऽनां
पीप्ल अपामार्गके बीज, तुल्यानाम् सरपे वजने समान
भागवाले एषाङ्ग औषधोऽनुं इनका, पाणितलम् ओषधौ
एक कर्ष, चूर्णम् यूष् चूर्ण, क्षौद्र- सर्पिषा मधु तथा
धीथी मधु और घीसे, लीडम् आटवाथी चाटनेसे
हिकाम् डेडडी हिका, श्वासम् च श्वास श्वास, कासम्
च अने उधरसने और खांसीको, आशु ज्वरी शीघ्र,
नियच्छति मटाडे छे नष्ट करता है ॥ १२५-१२७ ॥

125-127. Pearl, coral, cat's eye
beryl, conch, crystal, antimony, motely
gem, sulphur, glass, mudar, small
cardamom, rock salt and sanchal salt,
powders of iron, copper and silver,
sulphur, lead, nutmeg, seeds of flax
hemp and seeds of rough chaff; the
compound powder of these, licked in
the dosage of 1 tola mixed with an
equal quantity of honey and ghee is
curative of hiccup, dyspnea and cough.

अञ्जनात्तिमिरं काचं नीलिकां पुष्पकं तमः ।
मल्यं कण्डूमभिष्यन्दमर्म चैव प्रणाशयेत् ॥१२८॥
इति मुक्ताद्यं चूर्णम् ।

अञ्जनात् अञ्जनशी अञ्जन करनेसे, तिमिरम् तिमिर
तिमिर, काचम् काच काच, नीलिकाम् नीलिका नीलिका,
पुष्पकम् पुष्प पुष्पक, तमः तम तम, मल्यम् कण्डूम्

१२८. मल्यं-पिण्ड (क. घ. ङ.)

,, ,, -पेण्ड (झ.)

,, ,, -पैल्यं (ड.)

,, ,, -पैण्ड (त.)

,, नीलिकां-नीलिक (त.)

,, मल्यं कण्डू-पित्तकण्डू (ध.)

,, मल्यकण्डूमभिष्यन्दमर्म चैव प्रणाशयेत् - पिण्डकण्डूमभिष्य-
न्दमज्जकामर्म एव च (व.)

नेत्रनी मधुपुष्पिता, नेत्रनी भरण मलयुक्त आंखोका
होना, नेत्रनी कण्डू, अभिष्यन्दम् अभिष्यन्द अभिष्यन्द,
अर्म एव च तथा अर्मने। और अर्मको, प्रणाशयेत्
नाश करे छे नष्ट करता है ॥ १२८ ॥ इति आ। यह,
मुक्ताद्यं मुक्ताद्य मुक्ताद्य, चूर्णम् यूष् छे चूर्ण है।

128. If used as collyrium, it cures
Timira, Kacha, Neelika, Pushpaka,
Tama, Malya, Kandua, Abhishyanda
and Arma. Thus has been described
the compound Pearl Powder.

हिकायां कतिपययोगाः —

शटीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥१२९॥

शटी- डयूरे कचूर, पुष्करमूलानाम् पोषरमूल
पोषरमूल, आमलकस्य च तथा आमलकानुं और
आंवलेका, चूर्णम् यूष् चूर्ण, काल- लोहजम् वा अथवा
तीक्ष्ण दोडनुं या तीक्ष्ण लोहका, चूर्णम् यूष् चूर्ण,
मधुना मधु मधुसे, संयुतम् साथे युक्तकर, लेह्यम्
आटवुं चाटे ॥ १२९ ॥

129. The patient may lick the
compound powder of long zedoary,
orris root and emblic myrobalan or
the powder of eagle-wood with honey.

सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोश्वशकृदसम् ।
तुल्यं गुडं नागरं च प्राशयेन्नावयेत्तथा ॥१३०॥

सशर्कराम् साकरसहित चीनीमिश्रित, तामल-
कीम् लोयआमली मुईआंवला, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनके,
गो-श्वश- गाय अने घोडाणां गौ और घोड़ेके, शकृदसम्
आणु तथा लादने। रस गोबर और लीडका स्वरस,
गुडम् गोण गुड, नागरम् च अने सूँठ और सोंठ,
तुल्यम् औ अधुं सरपे वजने समान भागमें, प्राशयेत्
अवडावपुं खिलावे, तथा तथा तथा, नावयेत् औषधोऽनुं
नश्य देवुं इनका नश्य देवे ॥ १३० ॥

130. The patient may eat and use as nasal errhine the compound prepared of sugar, feather foil, grapes, juice of cow-dung and horse-dung, gur and dry ginger.

लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।

नावयेच्चन्दनं वाऽपि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥१३१॥

लशुनस्य लसतुं लहसुन, पलाण्डोः वा के दुग्ग-
णीतुं या प्याजका, गृञ्जनकस्य वा के सलगमनुं या
सलगमका, मूलम् भूण मूल, चन्दनम् वा अपि अथवा
चन्दन या चन्दन, नारीक्षीरेण श्रीना दूधथी श्रीके दूधसे,
संयुतम् युक्त करी युक्तकर, नावयेत् नस्य आपवुं नस्य
देवे ॥ १३१ ॥

131. The patient may take a nasal errhine of the juice of the roots of garlic, onion or turnip, or of sandal-wood mixed with breast milk.

सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।

नावयेन्माक्षिकीं विष्टामलक्तकरसेन वा ॥१३२॥

सैन्धवेन अथवा सिंधादूध या सैधानमक, अवचूर्णितम्
छाटीने छोड़कर, सुखोष्णम् नवशेका सुहाता हुआ गरम,
घृतमण्डम् वा घृतमंडुं घीका मण्ड, मलक्तक- अथवा
अलक्तकना या लाक्षाके, रसेन वा रससहित रससे,
माक्षिकीम् विष्टाम् माक्षिकी विष्टानुं मक्खीकी बीठसे,
नावयेत् नस्य आपवुं नस्य करावे ॥ १३२ ॥

132. The patient may take a nasal errhine of the supernatant part of ghee sprinkled with rock-salt or the fecal deposits of flies mixed with the juice of lac.

नारीक्षीरेण सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।

पीतं नस्तो निषिकं वा सद्यो हिकां नियच्छति १३३

मधुरकैः अथवा मधुरक औषधो सहित या

१३२. माक्षिकी विष्टाम्-मक्षिकाविष्टाम् (घ. व.)

१३३. नारीक्षीरेण-श्रीयाः स्तन्येन (घ.)

जीवनीयगणसे युक्त, नारीक्षीरेण वा श्रीना दूधथी श्रीके
दूधसे, सिद्धम् सिद्ध करेखुं सिद्ध, सर्पिः अपि घृत पक्षु
घी सी, पीतम् पीनाथी पिया हुआ, नस्तः निषिकम् वा
के नस्य करवाथी या नस्य रूपमें लिया हुआ, हिकाम्
हेडडीने हिकाको, सद्यः तुरंत तुरंत, नियच्छति मटाउ
छे रोकता है ॥ १३३ ॥

133. Or the medicated ghee prepared with breast-milk and the paste of the drugs of the sweet group, used either as potion or as nasal errhine cures hiccup immediately.

सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्विकिनां पयः ।

पामे नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥१३४॥

हिकिनाम् हेडडीना रेग्लीओने हिचकीके रोगियोंको,
शर्करा-मधु- साकर तथा मधथी चीनी और मधुसे,
संयुतम् युक्त युक्त, पयः दूध दूध, सकृद उष्णम् ऐक-
वार उतुं एकवार गरम, सकृत् शीतम् अने ऐकवार
ठंडुं और एकवार ठंडा, व्यत्यासात् ऐभ पर्यायथी ऐसे
बदलकर, पामे पीनाथी पानमें, नस्तःक्रियायाम् वा
अथवा नस्य करवाथी हितकारी छे या नस्य करनेमें
हितकर है ॥ १३४ ॥

134. The milk mixed with sugar and honey should be given as potion and nasal errhine to the hiccup-patient; it should be administered hot and cold alternately.

अधोभागैर्घृतं सिद्धं सद्यो हिकां नियच्छति ।

पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ घात्रीकपित्थयोः १३५

अधोभागैः विरेचन द्रव्येथी विरेचन द्रव्योंसे,
सिद्धम् सिद्ध करेखुं सिद्ध, घृतम् घृत घी, पिप्पली-मधु-
अथवा पीपर तथा मधथी या पिप्पली और शहदसे,
युक्तौ वा मिश्रित युक्त घात्री-आमणां आंवला,
कपित्थयोः अने डाठना और कैथ इनके, रसौ रस रस,
सद्यः शीघ्र तुरंत, हिकाम् हेडडीने हिचकीको, नियच्छति
मटाउ छे नष्ट करते हैं ॥ १३५ ॥

135. The medicated ghee prepared with purgative drugs soon cures hiccup; the juice of emblic myrobalan or of wood apple mixed with long pepper and honey, acts similarly.

लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।
लिह्यात् कोलमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥१३६॥

लाजा-लाक्षा- धाअ, धाअ लाजा, लाज, मधु-द्राक्षा-
मध, द्राक्ष मधु, मुनक्का, पिप्पली- पीपर पिप्पली, अश्व-
शकृत् अने घोडानी धादने और थोड़ेकी लीद इनके,
रसान् रस रस, कोल-मधु- अथवा और, मध या बेर,
शहद, द्राक्षा- द्राक्ष मुनक्के, पिप्पली- पीपर पिप्पली,
नागराणि वा अने सूं और सोंठको, लिह्यात् खाटवा
चाटे ॥ १३६ ॥

136. The patient with hiccup should take as linctus roasted paddy, lac, honey, grapes and long pepper, with the juice of the horse-dung, or he may lick jujube, honey, grapes, long pepper and dry ginger.

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्सापनं भयम् ।
क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा हिक्काप्रचयावना मत्ताः ॥१३७॥

शीताम्बुसेकः ठंडा पाणीनुं परिषेयन ठंडे जलसे
आसिंचन, सहसा ओंकाओंके सहसा, त्रासः त्रास त्रासन,
विस्सापनम् विरभय उत्पन्न करने विस्मय उत्पन्न करना,
भयन् भय भय, क्रोध-हर्ष- क्रोध- हर्ष क्रोध-हर्ष, प्रिय-
उद्वेगाः अने वहाली वस्तुओंमा उद्वेग और प्रिय-
वस्तुओंमें उद्वेग, हिक्का- ओंओ हेउडीने ये हिचकीको,
प्रचयावनाः अंध करनेवाला शांत करनेवाले मत्ताः मानेक्ष
छे माने गये हैं ॥ १३७ ॥

137. Subjecting the patient to sudden affusions of cold water, to intimidation, distraction and fright, or

१३६. पिप्पल्यश्वशकृद्रसान्-पिप्पल्यश्व शकृद्रसान् (व.)

rousing him to anger, pleasure, love or anxiety, is said to avert an attack of hiccup.

हिक्काश्वासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
वर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्विक्काश्वासविकारिभिः ॥१३८॥

हिक्का- हेउडी हिचकी, श्वास- अने श्वासना और
श्वासके, विकाराणाम् [वहाएतुं] रोगोंका, यत् ने जो,
निदानम् निदान निदान, प्रकीर्तितम् कहे छे कहा है,
तत् ते वह, आरोग्यकामैः आरोग्यनी भुञ्जवाणा
आरोग्यकी इच्छा करनेवाले, हिक्का-श्वास- हेउडी तथा
श्वासना हिक्का और श्वासके, विकारिभिः रोगीओओ
रोगियोंको, वर्ज्यम् तज्युं छोड़ देना चाहिए ॥ १३८ ॥

138. Whatever has been laid down as being causative of hiccup and dyspnea should be eschewed by subjects of hiccup and dyspnea who desire to keep themselves in health.

हिक्काश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरः कण्ठतालुकाः ।
प्रकृत्या रूक्षदेहाश्च सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ॥१३९॥

ये ने जो, हिक्का-श्वास-अनुबन्धाः हेउडी तथा
श्वासना अनुबन्धवाणा हिचकी और श्वासके अनुबन्धवाले,
शुष्क- उरः- शुष्क छाती शुष्क छाती, कण्ठ- तालुकाः
उंठ अने तालुवावाणा गले और तालुवाले, प्रकृत्या अने
भ्रूतिथी और प्रकृतिसे, रूक्षदेहाः रूक्ष देहावाणा होय
रूक्ष शरीरवाले हों, तान् तेओओ उनका, सर्पिर्भिः
धृतिथी धृतिसे, उपाचरेत् उपचार करने उपचार
करे ॥ १३९ ॥

139. Those who suffer from the complications of hiccup and dyspnea,

१३९. हिक्काश्वासानुबन्धा....कण्ठतालुकाः । —शुष्कक्षीणकफो-

रूक्षा हिक्काश्वासानुबन्धिनः । (घ. व.)

, शुष्कोरः कण्ठतालुकाः-शुष्कक्षीणकफोरूक्षाः (द.)

, हिक्काश्वासानुबन्धा....प्रकृत्या रूक्षदेहाश्च-शुष्काः क्षीणक-
फोरूक्षा हिक्काश्वासानुबन्धिनः । ये प्रकृत्या रूक्षदेहाः (घ.)

, रूक्षदेहाश्च-रूक्षदेहा ये (घ.)

whose chest, throat and palate have been rendered dry, and who are by nature dry, should be treated with ghee.

हिकायां दशमूलानां घृतम्—

दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डे च साधयेत् ।

कृष्णासौवर्चलक्षारवयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ॥१४०॥

कायस्थया च तत् पानाद्विकाश्वासौ प्रणाशयेत् ।

दशमूलरसे दशमूलानां अथवा दशमूलके काथमें, दधिमण्डे च तथा दहीनी आछमां और दहीके नितारमें, कृष्णा- पीपर पिप्पली, सौवर्चल- संथल सौचल नमक, क्षार- ज्वआर यवक्षार, वयःस्था- वयःस्था वयःस्था, हिङ्गु-चोरकैः हिङ्ग, येरक हींग, चौरक, कायस्थया च अने कायस्थया और कायस्थासे, सर्पिः साधयेत् घृत सिद्ध करुं घी सिद्ध करे, तत् पानात् ते पीवाथी वह पान करनेसे, हिकाश्वासौ हेउडी तथा श्वासने हिचकी और श्वासको, प्रणाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ १४०३ ॥

140-140½. The medicated ghee prepared with the decoction of deca-radices, ghee and the supernatant fluid of curd adding the paste of long pepper, sanchal salt, alkali, emblic myrobalans, asafetida, angelica and chebulic myrobalans, is curative of hiccup and dyspnea.

तेजोवत्यायं घृतम्—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥१४१॥

भृतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ।

सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं विष्वपेशिका ॥१४२॥

तालीसपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसंमितैः ।

हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥१४३॥

तेजोवती तेजोवत्य तेजोवती, अभया ६२३ हरद्व, कुष्ठम् कुष्ठ कूठ, पिप्पली पीपर पिप्पली, कटुरोहिणी

१४०३. तत् पानात्-संसिद्धं (घ.)

,, प्रणाशयेत्-निवच्छति (फ. व.)

कुष्ठ कटुकी, भृतीकम् अजमे। अजवायन, पौष्करम् मूलम् पुष्करभूण पोखरमूल, पलाशः चित्रकः आभरे, चित्रक डाक, चित्रक, शटी क्यूरे कचूर, सौवर्चलम् संथल सौचलनमक, तामलकी बेयआमणी मुई-आंवला, सैन्धवम् सिंधालुल सैधानमक, विष्वपेशिका भीदीने। गेर बेलगिरी, तालीसपत्रम् तालीसपत्र तालीस-पत्र, जीवन्ती ज्वन्ती जीवन्ती, वचा अने वज और वच, तैरक्षसंमितैः दरेड ओड तोदाना भापनाणा एक एक कर्षवाले, तैः तेओथी उनसे, हिङ्गुपादैः अने पा तोदा हिङ्गथी और चौथाई हींगसे, चतुर्गुणे आरगला चौगुने, तोये पाणीमां जलमें, घृतप्रस्थम् ६४ तोदा धी एक प्रस्थ घी, पचेत् पकावुं पकावे ॥१४१-१४३॥

141-143. A medicated ghee should be prepared of 64 tolas of ghee with the paste of 1 tola of each of indian toothache tree, chebulic myrobalan, costus, long pepper, kurroa, ginger grass orris root, palash, white-flowered leadwort, long zedoary, sanchal salt, feather foil, rock salt, pulp of bael, bark of the himalayan fir tree cork swallow-wort and sweet flag, and 1/4th its quantity of asafetida, in four times its quantity of water.

एतद्यथाबलं पीत्वा हिकाश्वासौ जयेन्नरः ।

शोथानिलाशोप्रहणीहृत्पार्श्वरुज एव च ॥१४४॥

इति तेजोवत्यादिघृतम् ।

नरः भनुष्य पुरुष, एतत् ओतुं इसको, यथाबलम् यथाशक्ति बलके अनुरूप, पीत्वा पान करीने पीकर, हिकाश्वासौ हेउडी, श्वास हिचकी, श्वास, शोथ-अनिल-सोथ, वातव्याधि शोक, वातव्याधि, अर्शः- ६२३ अर्श, प्रहणी- अहणी प्रहणी, हृत्-पार्श्व- अने ६६५ तथा पडानां हृदय और पार्श्वकी, रुजः एव च पीउने रुजाको, जयेत् ओते छे जीते ॥ १४४ ॥ इति आ यद्, १४४. शोथानिलाशो-शोथानिलाशो (घ. व. फ.)

तेजोवत्यादिघृतम् तेजोवत्यादि घृतम् तेजोवत्यादि
घृतम् है ।

144. This, taken in proper dosage, cures hiccup, dyspnea, edema, piles due to vata provocation, assimilation-disorders, pain in the cardiac region and pleurodynia. Thus has been described the Compound Cinnamon-leaf Ghee.

मनःशिलादिघृतम्—

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपद्मकैः ।

मक्षिष्ठलेश्व कर्षांशैः प्रस्थः सिद्धो घृताद्धितः ॥१४५॥

मनःशिला- मनःशिल मैनसिल, सर्जरस- राण सर्जरस,
लाक्षा- लाख लाख रजनि-पद्मकैः लक्ष्मी, पद्माक्ष
हल्दी, पद्माख, मञ्जिष्ठा-एलैः न म०७ अने ओदथी
मजीठ और इलायची, कर्षागैः ये प्रत्येकना ऐकेऐके
तोलाथी एक एक कर्ष भागवाले इन द्रव्योंसे, घृतात्
सिद्धः प्रस्थः सिद्ध करेव ६४ तोला थी सिद्ध एकप्रस्थ
घां, हितः छितकारी छे हितकर है ॥ १४५ ॥

145. The medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee with one tola each of red arsenic, calophany, lac, turmeric, himalayan cherry, indian madder and cardamom, is beneficial.

जीवनीयोपसिखं वा सक्षौद्रं लेहयेद्भृतम् ।

ज्यूषणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्वासाघृतं तथा ॥१४६॥

इति मनःशिलादिघृतम् ।

जीवनीय-उपसिद्धश्च ज्वनीयगणनी औपधिऔथी
सिद्ध करेख जीवनीयगणसे सिद्ध, सक्षौद्रम् अथवा मध-
युक्त या मधयुक्त, घृतम् वा घृत वी, लेहयेत् याटपुं
चाटे, तथा तथा और, ज्यूषणम् ज्यूषणघृत ज्यूषण-
घृत, दाधिकम् दाधिकघृत दाधिकघृत, वासाघृतम्
जपि वा डे वासाघृत या वासाघृत, पिमेव पीपुं

१४६. व्यूषणं दाधिकं वाऽपि पिवेद्वासाशृतं तथा-वासाशृतं दाधिकं
वा पिवेद्व्यूषणमेव वा (ग. थ. फ.)

પીવે ॥ ૧૪૬ ॥ इति आ। यह, मनःशिलादिघृतञ्च मनः-
शिलादिघृतं च मनःशिलादिघृतं है।

146. Or the medicated ghee prepared with the drugs of the life-promoter group with honey may be taken as linctus, or the Compound Three Spices ghee, or the Compound Curd ghee or the Compound Vasaka ghee may be taken as potion. Thus has been described the Compound Red-Arsenic ghee.

हिकायां चिकित्सासूत्रम्—

यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोपनम् ।

शेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥१४७॥

यत् किञ्चित् ने कर्षं जो कुछ, मेषजम् औषध
 औषध, पानम् पान पान, अन्नम् वा के अन्न या अन्न,
 कफवातघ्नम् कफ तथा वातनो नाश करनेवाले कफ और
 वातका नाशक, उष्णम् उष्ण उष्ण, वातानुलोमनम्
 अने वातनु अनुलोमन करनेवाले करनेवाले होय और वातका
 अनुलोमन करनेवाला हो, तत् ते वह, श्वासहिकिने
 श्वास तथा हड्डिना रोगीने श्वास और हिकीके
 रोगीको, हितम् हितकारी छे हितकर है ॥ १४७ ॥

147. Whatever drug, food or drink is alleviative of kapha and vata, heat giving and regulative of the movements of vata is beneficial for patients afflicted with hiccup and dyspnea.

वातकृद्रा कफहरं कफकृद्राऽनिलापहम् ।

कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् १४८

વાતકૃત્વ વા જે દ્રવ્ય વાતને કરનારું જો દ્રવ્ય
વાતકારક, કફહરમ્ તથા કફને હરનારું હોય અને
કફહારક હો. કફકૃત્વ વા તથા કફને કરનારું વા
કફકારક, અનિલાપહમ્ અને વાતને હરનારું હોય
અને વાતનાશક હો, એકાન્તિકમ્ તેને પ્રયોગ એકાન્ત-

१४७. तद्धितं श्वासहिक्किने-हिक्काश्वासेषु तद्धितम् (थ. फ. व.)

३५थी उसका प्रयोग एकांतरूपसे, न कार्यन्व न करे।
न रे, ताभ्याम् ते अन्नेमाथी उन्मेषे, अनिलापहम्
पातने हरनारुं द्रव्य वातहारक द्रव्य, प्रायः प्रायः प्रायः,
श्रेयः श्रेष्ठं श्रेयस्कर है ॥ १४८ ॥

148. One should not use exclusively drugs that belong to either of the two groups viz., those which alleviate kapha but aggravate vata; and those which alleviate vata but aggravate kapha. If one has to choose between the two, the drugs alleviative of vata are to be preferred.

सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
नात्यर्थं शमनेऽप्ययो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥ १४९ ॥

प्रायशः प्रायः प्रायः, सर्वेषाम् सधना रोगीओनी
सर्व रोगियोंके बृंहणे अल्पक्रियायां बृंहण करनेमें,
अपायः हानि अपाय, अल्पः हि औषधी छे अल्प है,
शक्यः च अने सुसाध्य पक्ष और वह सुसाध्य भी
भवेत् छे है, शमने शमनमां शमनमें, अत्यर्थं न हानि
अत्यंत नहीं हानि अत्यंत नहीं है, कर्शने परंतु कर्शनां
तो परंतु कर्शनमें तो भृशः अत्यंत हानि छे अत्यंत
हानि है, अशक्यः च अने ते असाध्य पक्ष छे और
वह असाध्य भी है ॥ १४९ ॥

149. The undesirable side effects of treatment by roborant drugs are, in all cases, slight and for the most part easily corrected. As regards treatment by sedative drugs, there is not great risk; while in that by depletive drugs, the ill-effects are many and intractable.

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्बृंहणैरपि ।
हिकाश्वासार्दिताञ्जन्तून् प्रायशः समुपाचरेत् १५०

१४९. सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः—सर्वो वा बृंहणो ह्यल्पः (श. ब.)
,, नात्यर्थं—नावश्यं (म. य.)

तस्मात् तेथी इस लिए, हिका-श्वास-अर्दितान्
हेड्डी तथा श्वासथी पीडायेला हिका तथा श्वाससे
पीडित, शुद्धान् शोधन करवायां आवेला शोधन किये,
अशुद्धान् च अने शोधन नहि करवायां आवेला और
शोधन नहीं किये, जन्तून् रोगीओनी रोगियोंका, प्रायशः
प्रायः प्रायः, शमनैः शमनैथी शमन, बृंहणैः अपि
तेभ्यः अंशुलोथी पक्ष एवं बृंहणोंसे भी, समुपाचरेत्
उपचार करे। उपचार करे ॥ १५० ॥

150. Therefore, persons suffering from hiccup and dyspnea should, as a rule, be treated with drugs that are sedative and roborant, whether these persons have undergone preliminary purificatory procedures or not

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।
लिङ्गं पथ्यं च हिकानां श्वासानां चेह दर्शितम् १५१

तत्र श्लोकः ते विषयमा उपसंहारने। श्लोक छे छे
उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, इह आ अध्यायमां
इस अध्यायमें, हिकानाम् हेड्डीनी हिचकीकी, श्वासानाम्
च तथा श्वासनी और श्वासीकी, दुर्जयत्वे कष्टसाध्यता
कृच्छ्रसाध्यता, समुत्पत्तौ उत्पत्ति उत्पत्ति, क्रिया- अने
चिकित्सानी और चिकित्साकी, एकत्वे च ऐक्यतामां
एकतामें, कारणम् कारण, लिङ्गम् च लक्षण
लक्षण, पथ्यम् च अने पथ्य पथ्य, दर्शितम् दर्शित
छे बताये हैं ॥ १५१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

151. Their formidable nature, reasons explaining the commonness in their manifestation and treatment of both hiccup and dyspnea, the signs and symptoms of these disorders and the dietetic rules to be observed, have all been set forth in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने हिक्काश्वास-
चिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेदा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेदा आ शास्त्रना
और चरकके द्वारा संस्कृत इन शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेदा
और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, हिक्का-श्वास-
चिकित्सितम् 'हिक्काश्वासचिकित्सित' 'हिक्काश्वास-
चिकित्सित', नाम नामने नामका, सप्तदशः सत्तरमे
सत्रहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय
समाप्त हुआ ॥ १७ ॥

17. Thus in the Section on Thera-
peutics in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
seventeenth chapter entitled 'The
Therapeutics of Hiccup and Dyspnea'
not being available, the same as resto-
red by Dridhabala, is completed.

अष्टादशोऽध्यायः।

अठारहो अध्याय अध्याय अठारहवाँ

Chapter XVIII

कासचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, कास-
चिकित्सितम् 'कासचिकित्सित' नामना अध्यायतु
'कासचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेथुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter
entitled 'The Therapeutics of Cough
disorder.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

तपसा यशसा धृत्या धिया च परयाऽन्वितः ।

आत्रेयः कासशान्त्यर्थं प्राह सिद्धं चिकित्सितम् ॥३॥

तपसा तपश्चर्या तपसे, यशसा यश यशसे, धृत्या
धैर्यं धैर्यसे, परया अने उत्तम और श्रेष्ठ, धिया च
अन्वितः बुद्धिशी युक्त बुद्धिसे युक्त, आत्रेयः
भगवान् आत्रेये भगवान् आत्रेयने, कास-
उधरसनी कासकी शान्त्यर्थम् शांतिने भाटे शांतिके लिए, सिद्धम्
सिद्ध सिद्धफलदायी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा,
प्राह उली कही ॥ ३ ॥

3. Atreya endowed with austerity,
renown, resolution and intelligence of
the highest order, declared thus
the line of treatment which had proved
itself the most efficacious in the alle-
viation of cough-disorder.

कासस्य भेदाः—

वातादिजास्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।

पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥४॥

वातादिजाः वात वजरेथी थयेदा वातादिसे उत्पन्न,
ये च त्रयः ते त्रयु जो तीन, क्षतजः क्षतथी थयेदी
उरःक्षतजनित, तथा तथा तथा, क्षयजः क्षयथी थयेदी
धातुक्षयजन्य, एते पञ्च आ पांच ये पांच, कासाः
उधरसे कास, वर्धमानाः वधी नर्धने बढ़ कर,
नृणाम् मनुष्योंने पुरुषोंको, क्षयप्रदाः क्षय उत्पन्न करवा-
वाणी क्षय करनेवाले, स्युः थाय छे होते हैं ॥ ४ ॥

4. The three kinds of cough each
due to each of the humors—vata,
pitta and kapha, one due to pectoral
lesions and another to loss of body-
elements: these are the five cough

३. यशसा-तेजसा (घ)

disorders. If they are allowed to progress, they give rise to consumption.

कासस्य पूर्वरूपम्—

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ५ ॥

शूक-पूर्ण- कण्डू-स-ता- भ-यां- हो-य- ये-षु- शू-को- (काटो-से- भ-रा-हु-आ- सा, ग-ला-स्य-ता- ग-ला-मां- तथा- भु-ज-मां- थ-पुं- ग-ला- और- मुख-का- प्र-ती-त- हो-ना, ते-षा-म्- ये- ते-ओ-नुं- वह- उ-न-का, पूर्-व-रू-प-म्- पू-र्व-रू-प- पूर्-व-रू-प- भ-वे-त्- था-य- छे- हो-ता- है, क-ण्ठे- ते-भ-ज- ग-ला-मां- एवं- ग-ले-में, क-ण्डूः- च- क-डू- खु-ज-ली, भो-ज्या-ना-म्- च- अ-ने- भो-ज-न-मां- और- अ-न्न-का, अ-व-रो-धः- रो-डा-णु- अ-व-रो-ध, जा-य-ते- ये- प-णु- पू-र्व-रू-प- था-य- छे- ये- भी- पूर्-व-रू-प- हो-ते- हैं ॥ ५ ॥

5. The premonitory symptoms of all these types of disorders are—the feeling as if the throat and mouth are all covered with bristles, itching in the throat and difficulty in ingestion.

कासस्य संप्राप्तिः—

अधःप्रतिहतो वायुरूर्ध्वस्रोतःसमाश्रितः ।

उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥ ६ ॥

आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।

आभञ्जनाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाऽक्षिणी ॥ ७ ॥

नेत्रे पृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयन्स्ततः ।

शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात्कास उच्यते ॥ ८ ॥

अधःप्रतिहतः नीचे-नी- तर-ही- प्र-ति-ह-त- थ-ये-वे- नी-चे-की- ओ-र-से- प्र-ति-ह-त- हु-आ, वा-युः- वा-यु- वा-यु, ऊ-र्ध्व-स्रो-तः- उ-प-र-ना- स्रो-तो-ना- ऊ-र्ध्व- स्रो-तो-को, स-मा-श्र-तः- आ-श्र-य- क-री- आ-श्र-य- कर-के, उ-दा-न-भा-व-म्- उ-ने- न-वा-ना- स्व-भा-व-ने- ऊ-र-र- जा-ने-के- स्व-भा-व-को, आ-प-न्नः- प्रा-प्त- थ-तां- प्रा-प्त- हो-कर, क-ण्ठे- क-डू-मां- ग-ले-में, तथा- तथा- तथा, उ-र-सि- छा-ती-मां- छा-ती-में, स-क्तः- रो-डा-णु-ने- रु-क-कर, शि-र-सः- भ-स्त-उ-नां- शि-र-के, स-र्वा-णि- स-र्व- सब, खानि- छि-द्रो-मां- स्रो-तो-में, आ-वि-श्य- प्र-वे-श- क-री- प्र-वे-श- कर, प्र-ति-पूर-य-न्- ते-ओ-ने- भ-री- द-र्ध- उ-न-को- भर-कर, दे-ह-म्- दे-ह- दे-ह, ह-नु-

मन्ये हनु, भन्या हनु, मन्या, तथा तथा तथा, अक्षिणी नेत्रने आंखोंको, आभञ्जन् भागते। भेदन करता हुआ, आक्षिपन् तथा आक्षिप्त करते। तथा आक्षिप्त करता हुआ, नेत्रे नेत्र आंख, पृष्ठम् उरः पीठ, छाती पीठ, छाती, पार्श्वे तथा पड्भागने और पार्श्वोंको, निर्भुज्य वांङ्गं वाणीने बककर, ततः पृथी ततः, स्तम्भयन् स्तब्ध करते। स्तम्भन करके, शुष्कः वा सूखा शुष्क, सकफः अपि वा अथवा कश्चित् या कफयुक्त, कसनात् उन्नी गतिवालो। तथा छाती वगेरेने पीडनासे होवाथी ऊर्ध्वगतिवाला तथा छाती आदिको पीड़नेवाला होनेके कारण, कासः कास कास, उच्यते उहवाय छे कहा जाता है ॥ ६-८ ॥

6-8. The vata, getting obstructed in the lower channels, becomes lodged in the upper channels and taking on the function of the Udana-vata, i. e. expiratory function, gets localised in the throat and the chest. Then entering all the cavities in the head, fills them up and causes hunching and convulsive movements of the body, jaws, sides of the neck and eyes. It distorts and stiffens the eyes, back, chest and sides of the body and then leads to cough which is either dry or accompanied with expectoration of phlegm. 'Cough' is so called because the word 'Cough' (kasa) is derived from the root 'kas' to move. It causes the movement of phlegm from the respiratory passages.

कासस्य मेहे हेतुः—

प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।

वेदनाशब्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ॥ ९ ॥

सरंहसः वेगवाणा वेगयुक्त, तस्य वायोः ते वायुना उस वायुके, प्रतिघात-विशेषेण कदाहि आवरण-

९. शब्दवैशिष्ट्यं-शब्दवैषम्य (क. घ. ङ. त. ध. फ.)

विशेषधी कफादि आवरणविशेषसे, कासानाम् कासोनां कासोकी, वेदना- पीडा वेदना, शब्द- तथा शब्दनी और शब्दकी, वैशिष्ट्यम् भिन्नता भिन्नता, उपजायते थाय छे उत्पन्न होती है ॥ ९ ॥

9. The characteristic sound and pain of cough is produced as a result particularly of the obstruction to the forceful movement of the vata.

वातकासस्य निदानलक्षणम्—

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥१०॥

रूक्ष-शीत-रूक्ष, ठंडा, कषाय- तूरा कसैला, अल्प-प्रमित- अल्प, अत्यंत अल्प भोजन थोड़ा और अति अल्प भोजन, अनशनम् उपवास अनशन, स्त्रियः स्त्रीसंग स्त्रीसंभोग, वेगधारणम् वेग रोकना वेगविधारण, मायासः अने परिश्रम और परिश्रम, वात-कास- ओओ वातनी उधरसने वातजन्य कासको, प्रवर्तकाः उत्पन्न करनेवाले छे करनेवाले हैं ॥ १० ॥

10. Dry, cold, astringent, scanty and measured diet, indulgence in women, suppression of natural urges and overstrain are the causative factors of the vata type of cough-disorder.

हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोमः प्रताम्यतः ॥११॥
निर्घोषदैन्यस्तननदौर्बल्यक्षोभमोहकृत् ।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च मुक्तपीतैः प्रशाम्यति ।
ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ॥१२॥

भृशम् अत्यंत अत्यंत, हृत्-पार्श्व- हृदय, पार्श्व, उरः- शिरः- छाती अने भस्तकभा छाती और शिर इनमें, शूल- शूल करनेवाली,

१०. प्रमितानशनं स्त्रियः--प्रमिताः शतधाः स्त्रियः (य.)

११. वक्त्रस्य-वक्त्रास्य (ख.)

१२. मुक्तपीतैः--मुक्तमाने (ग.)

स्वरभेदकरः स्वरभेद करनेवाली, शुष्क-उरः- सूड़ी छाती शुष्क छाती, कण्ठ-वक्त्रस्य कंठ अने मुखवाला कंठ और मुंहवाले, हृष्टलोमः ठोठा थाता इवाडावाला रोमहर्षयुक्त, प्रताम्यतः अने भूँजता शरीर और ग्लानि युक्त पुरुषके, निर्घोष- मोटा अवाज प्रतिध्वनियुक्त आवाज, दैन्य- दीनता दैन्य, स्तनन- उधने भूभूषा कफके क्षोभका शब्द, दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, क्षोभ- क्षोभ क्षोभ, मोहकृत् अने भूँजती ओओने करनेवाली और मोह इनको करनेवाली, शुष्ककासः सूड़ी उधरस शुष्क खांसी, शुष्कम् सूडायेला शुष्क, कफम् उधने कफको, कृच्छ्रात् महेनतथी कण्ठसे, मुक्त्वा भूडा डालीने बाहिर निकालकर, अल्पताम् ओछी कम, व्रजेत् थाय छे होती है, स्निग्ध-अम्ल- स्निग्ध, अम्ल स्निग्ध, अम्ल, लवण- भारी लवण उष्णः च अने उष्ण और उष्ण, मुक्तपीतैः अन्नपानथी भोजन एवं पानोसे, प्रशाम्यति शांत थाय छे शांत होती है, अन्ने अने अन्न और अन्न, जीर्ण पथी गया पथी जीर्ण होनेपर, ऊर्ध्ववातस्य ऊर्ध्व वायुवाला शरीरने ऊर्ध्व वातवाले रोगीकी, मारुतः वायु वायु, वेगवान् वेगवाला वेगवान्, भवेत् थाय छे हो जाती है ॥ ११ १२ ॥

11-13. Its symptoms are—pain in the cardiac region, sides, chest and head; great alteration in voice; dryness of chest, throat and mouth; horripilation; faintness rattling sound in the throat; depression of spirits; hollow sound of cough; weakness; agitation and stupor. The cough is dry and the patient expectorates with great difficulty dry sputum and after expectoration the cough is diminished. It is alleviated by unctuous, acid, salt and hot foods and drinks. This variety of cough, which is caused by the provocation of the expiratory movement of vata, is aggravated at the time of the completion of digestion.

पित्तकासस्य निदानलक्षणे—

कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।

पित्तकासकरं क्रोधः संतापश्चाग्निसूर्यजः ॥१३॥

कटुक- तीक्ष्ण कटु, उष्ण- शीत उष्ण, विदाहि-
अम्ल- विदाही, आटा विदाही, अम्ल, क्षाराणां अने
क्षारवाणा पदार्थानां और क्षारका, अतिसेवनम् अतिसेवन
अत्यन्त सेवन, क्रोधः क्रोध क्रोध, अग्निसूर्यजः अग्नि
अने सूर्यजे। अग्नि और सूर्यका, संतापः च ताप ये
ताप ये, पित्तकास- पित्तनी उधरस पित्तजन्य खांसीको,
करन् करनार छे करनेवाले होते हैं ॥ १४ ॥

14. Excessive indulgence in the use of pungent, hot, irritant, acid and alkaline articles; anger and heat of fire and sun are the causative factors of the pitta type of cough-disorder.

पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ।

उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥१५॥

प्रततं कासमानश्च ज्योतीषीव च पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥१६॥

पैत्तिके पित्तजन्य आंसीर्भा पैत्तिक कासमें, पीत-
निष्ठीवन-अक्षित्वम् थूक तथा अमृत पीतापण्डु
थूक तथा आंखोंका पीला होना, तिक्तास्यत्वं भुजने
उडने। स्वाद मुंहका कड़वापन, स्वरामयः स्वरभंग
स्वरकी विकृति, उरोधूमायनम् अतीभांशी धूमाज नेपुं
नीक्षणं छातीसे धूमां जैसा निकलना, तृष्णा दाहः तृष्णा,
दाह प्यास, दाह, मोहः अरुचिः भूयर्छा, अरुचि मोह,
अरुचि, भ्रमः तथा भ्रम थाय छे तथा चक्कर होते हैं,
प्रततम् अने सतत और लगातार, कासमानः च
उधरस आते। पुरुष खांसनेवाला पुरुष, ज्योतीषीव इव
च पश्यति तारा नेपुं न्युछे छे तारे जैसा देखता है,
पित्तसंसृष्टं तेभ्य पित्तयुक्त एवं पित्तसे मिले हुए,
श्लेष्माणम् उडने कफको, निष्ठीवति थूक छे शूकता
है ॥ १५-१६ ॥

15-16. There is yellow expectoration, icteric tinge of the eyes, bitter taste in

the mouth, disorder of voice, sensation of fanning in the chest, thirst, burning, stupor, anorexia and giddiness; and due to prolonged coughing the patient is so dazed that he feels he perceives the vision of the stars; he expectorates sputum mixed with bile. These are the symptoms of the pitta type of cough-disorder.

श्लेष्मकासस्य निदानलक्षणे—

गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।

वृद्धः श्लेष्माऽनिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥१७॥

गुरु- गुरु भारी, अभिष्यन्दि- अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी,
मधुर-स्निग्ध- मधुर अने स्निग्ध द्रव्यों सेवन मधुर
एवं स्निग्ध द्रव्योंके सेवन, स्वप्न- निद्रा निद्रा, अविचेष्टनैः
अने क्रियाना अभावधी और आराम- तलबीसे, वृद्धः
श्लेष्मा वृद्धे। उड वडा हुआ कफ, अनिलम् वायुने
वायुको, रुद्धा रुंधीने रोककर, कफ-कासम् उडनी
उधरसने कफजन्य खांसीको, करोति हि उत्पन्न करे छे
करता है ॥ १७ ॥

17. The kapha, increased by the use of heavy, liquefacient, sweet and unctuous articles, by day sleep and habitual inactivity, obstructs the course of vata and produces the cough-disorder of the kapha type.

मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्क्रेशगौरवैः ।

लोमहर्षस्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥१८॥

बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।

कासमानो ह्यरुग् वक्षः संपूर्णमिव मन्यते ॥१९॥

मन्दाग्नित्व- उडजन्य आंसीर्भा मन्दाग्नि कफजन्य
खांसीमें अग्निमांस, अरुचि- अरुचि अरुचि, छर्दि- उडटी

१७. कफकासं करोति हि—कफकासमुदीरयेत् (घ. घ. फ.)

१९. निष्ठीवति घनं कफम्—घनं श्वेत्कफं तथा (घ.)

१९. कासमानो ह्यरुग् वक्षः—कासमानोऽतिरुग् वक्षः (न.)

कै, पीनस- पीनस पीनस उत्केश-गौरवैः उत्केश-
शरीरं भारेपणुं मितली, भारीपन, लोमहर्ष- शंवाडा
उभा थावा रोमहर्ष, आस्यमाधुर्य- भुभनी मधुरता मुंका
मीठापन, क्लेद- क्लेद क्लेद, संसदनैः अने शिथिलताथी
और ढीलापनसे, युक्त युक्त युक्त, बहुलम् भण्डो
ज्यादा मात्रामें, मधुरम् भीडो मधुर, स्निग्धम् रिनग्ध
स्निग्ध, घनम् कफम् अने धाटो कफ और घने कफको,
निष्ठीवति रोगी थूँडे छे रोगी थूकता है, अरुक् हि
अने पीडासहित और रुजारहित, कासमानः उधरस
आतो ते खांसनेवाला वह, वक्षः छाती छातीको,
संपूर्णम् भरि होय मरी हुई हो, इव ऐभ ऐसा,
मन्यते माने छे मानता है ॥ १८-१९ ॥

18-19. Its symptoms are— weakness of the gastric fire, anorexia, vomiting, coryza, nausea, heaviness, horripilation, sweet taste in the mouth, increased secretions and asthenia. The patient expectorates dense, sweet, sticky and thick sputum. While coughing he does not feel much pain and he feels as though his chest is over-full.

क्षतकासस्य निदानलक्षणे—

अतिव्यायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।

रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥२०॥

अति-व्याय- अति मैथुन अत्यन्त मैथुन, भार-
अध्व- भार उपाडवो. पंथ डायवो भारवहन, मार्ग
चलना, युद्ध- अने युद्धथी और युद्धसे, अश्व-गज- तथा
घोडा अने हाथीने घोड़े और हाथीको, विग्रहैः रोकनेसे,
रुक्षस्य रुक्ष पुरुषकी रुक्ष हुए पुरुषकी, वायुः वायु वायु, क्षतम् धवाथेली क्षत हुए,
उरः छातीते उरका, गृहीत्वा गृहीत्वा करीने आश्रय
करके, कासम् उधरस खांसी, आवहेत् करे छे कर
देती है ॥ २० ॥

२०. विग्रहैः-विग्रहैः (ड.)

20. The vata getting lodged in the pectoral lesions of the person who is dehydrated as the result of excessive sex-indulgence, weight-carrying, way-faring, wrestling and restraining horses and elephants, will lead to cough-disorder.

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः घ्रीवेत सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥२१॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन मेदपीडाभितापिना ॥२२॥
पर्वमेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥२३॥

सः ते वह, पूर्वम् अथम् प्रथम, शुष्कम् सूखी
सूखा, कासते उधरस आय छे खांसता है, ततः पछी
फिर, अत्यर्थम् अतिशय अत्यंत, रुजता पीडावाणा
रुजायुक्त कण्ठेन कंठथी कंठसे, विरुग्णेन हय अण्डे
हरदवाणी होय ऐवी मानो रुजायुक्त हुई हो ऐसी,
तीक्ष्णाभिः अने अण्डीदार और तीक्ष्ण, सूचीभिः अण्डे
सोईऐथी मानो सुईयोंसे, तुद्यमानेन इव बोझाती
होय ऐवी चुभाती हो ऐसी, शूलिना शूलवाणी शूलवाली,
उरसा च छातीथी युक्त छातीसे युक्त, मेद-पीडा-
दाटवा ऐवी पीडाथी मेदन जैसी पीडासे, अभितापिना
अने संताप आपता और संताप देते हुए, दुःख-
स्पर्शेन दुःखदाटक स्पर्शवाणा कष्टदायक स्पर्शवाले,
शूलेन शूलथी युक्त ते शूलसे युक्त वह पर्वमेद- पर्व-
मेद पर्वोंका दूटना, ज्वर-श्वास- ज्वर. श्वास ज्वर, श्वास,
तृष्णा- तृष्णा प्यास, वैस्वर्य- अने स्वरसंगथी और
स्वरविकृतिसे, पीडितः पीडा पाभी पीडित होकर,
पारावतः इव कभूतरनी पेठे कबूतरकी तरह, आकूजन्
आवाज करतो आवाज करता हुआ, क्षतोद्भवात्
क्षतथी उत्पन्न थयेल क्षतसे उत्पन्न, कासवेगात् उधरसना
वेगथी खांसीके वेगसे, सशोणितम् रक्तसहित रक्तयुक्त,
घ्रीवेत् थूँडे छे थूकता है ॥ २१-२३ ॥

२१. कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं-रुजमानेन कण्ठेन (फ.)

21-23. The patient has a dry cough in the beginning; later on, he expectorates blood. He gets severe pain in the throat; he feels acute pain in the chest; he feels severe shooting and pricking pain as though pierced by sharp needles; there is tenderness to touch in the part; he is afflicted with great stabbing and lancinating pains; he is affected with arthralgia, fever, dyspnea, thirst, cacophonia and during the paroxysm of cough, he coos like a pigeon. These are the symptoms of cough due to pectoral lesions.

क्षयकासस्य निदानलक्षणे—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥२४॥
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।

विषम- विषम विषम, असात्म्य- असात्म्य असात्म्य, भोज्य- भोजन भोजन, अतिव्यवायात् अति मैथुन अति व्यवाय, वेगनिग्रहात् अने वेग रोक्वाथी और वेगविधारणसे, घृणिनां घृणा करता अर्थात् घृणा करनाथी घृणा करनेवाले अर्थात् घृणा करनेसे, शोचतां तथा शोच करता अर्थात् शोच करनाथी तथा शोक करनेवाले अर्थात् शोक करनेसे, नृणाम् भुण्थेने पुरुषोंकी, अग्नौ अग्नि अग्निके, व्यापन्ने विकृत यत्ना विकृत होने पर, कुपिताः प्रकुपित यर्धने प्रकुपित हुए त्रयः त्रयो तीनों, मलाः दोषो दोषः देह-क्षयप्रदम् देहने क्षय करनेवाली शरीरका नाश करनेवाली, क्षयजम् क्षयजन्य धातुक्षयजन्य, कासम् उधरसने खांसीको, कुर्युः उत्पन्न करे छे करते हैं ॥ २४३ ॥

24-24½. The gastric fire being vitiated in squeamish or mournful persons as the result of unbalanced or unwholesome diet, excessive sexual indulgence and suppression of natural urges, the

three humors become provoked and produce the cough, born of wasting, which in turn leads to the consumption of the body.

दुर्गन्धं हरितं रक्तं घृवेत् पूयोपमं कफम् ॥२५॥
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकस्मादुष्णशीतार्तो बद्धाशी दुर्बलः कृशः ॥२६॥
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ।
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततासूयको घृणी ॥२७॥
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥२८॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः २९

दुर्गन्धम् क्षयजं कासमां रोगी दुर्गन्धवाणे क्षयज कासमें रोगी दुर्गन्धयुक्त, हरितम् लीले हरा, रक्तम् रतो लाल, पूयोपमम् परु जेवै पूय जैसा, कफम् कफ, घृवेत् थूँडे छे थूँकता है, उत्कासमानः उधरस आती वभते खांसते समय, हृदयम् हृदय हृदयको, स्थानात् पीतानां स्थानमांथी अपने स्थानसे, च्युतम् असी गयेलुं हटा हुआ, मन्यते माने छे मानता है, अकस्मात् हेतुरहित बिना हेतुसे, उष्ण-शीत-उष्णथी डे शीतथी गरमी या ठंडसे, आर्तो पीडातो

२६. स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्-कासमानश्च हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते (क. घ. ष. फ.)
,, , -उत्कासमानो हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते (ग. घ.)
२७. स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक्-प्रसन्नस्निग्धवदनः (द. फ.)
,, स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः-प्रसन्नस्निग्धवदनः श्रीमद्दर्शनलोचनः (घ.)
,, दर्शनलोचनः-दर्शनलोचनः (क.)
,, लोचनः-लोचनैः (झ.)
,, पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः-पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ (ष.)
,, सततासूयको घृणी-घृणावानसूयकः (घ. फ.)
२८. भिन्नसंहतवर्चस्त्वं-भिन्नसंघातवर्चस्त्वं (फ.)
,, भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः-स्वरभेदोऽनिमित्ततः भिन्नवृत्तपुरीषता (घ. फ.)
२९. साध्यः-साध्यः (ख. त. झ.)

पीडित, बह्वाशी- अने धर्षुं भातां छतां बहुत खाने पर
भी, दुर्बलः दुर्बलः दुर्बलः, कृशः कृश होय छे कृश होता है,
स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, अच्छमुख- तथा निर्मल भुभ
तथा स्वच्छ मुंह, वर्णवक्त्रं वर्णं अने त्वचावाणे रंग
और त्वचावाला, श्लेष्मैः दीर्घां चिकने, पाणि-पादतलैः
हाथ-पगनां तणियां साथे हाथ और पैरोंके
तलवोंसे युक्त, श्रीमद्दर्शन- कतिपुत्र ३५ कांति-
मान रूप, लोचनः अने नेत्रोवाणे और आंखोंवाला,
सततासूयकः सदा पीभना गुणोभां दोष जेनार
निरंतर असूया करनेवाला, घृणी अने घृष्णावाणे थाय
छे और घृणा करनेवाला होता है, तस्य तेने उसको,
मिश्राकृतिः मिश्र लक्षणवाणे मिश्र लक्षणवाला, ज्वरः
ताप ज्वर होता है, पार्श्वरुक् पडभांमां पीडा पाइवोंमें
रुजा, पीनसः पीनस पीनस, अरुचिः अरुचि अरुचि,
मिन्न-संहत- पातणे छे अंधायेल मिन्न और घन,
वर्चस्वल्ग मलवाणापणुं मलका होना, स्वरभेदः अने
स्वरभंग और स्वरभेद, अनिमित्ततः कारणु विना
थाय छे बिना कारणके होते हैं, इति एषः आ
यह, क्षयजः क्षयथी थयेल क्षयज, कासः उधरस कास,
क्षीणानाम् क्षीणु मनुष्येना क्षीण पुरुषोंके, देहनाशनः
देहने नाश करनेवाले छे देहका नाशक है, बलवताम् वा
अथवा अणवान् मनुष्येने अथवा बलवान् मनुष्योंका,
साध्यः साध्य साध्य, स्यात् थाय छे होता है,
एवम् एव प्रमाणे इसी प्रकार, क्षतोत्थितः तु
क्षतथी उत्पन्न थयेल कास तो क्षतज कास तो,
याप्यः अणवान् मनुष्येने याप्य थाय छे बलवान्
मनुष्योंको याप्य होता है ॥ २५-२९ ॥

25-29. Its symptoms are—the patient expectorates offensive, greenish, sanguinous or purulent sputum. During the fit of coughing, he feels as though his heart were displaced; he becomes affected with cold or heat without any apparent cause; he eats in excess but is weak and emaciated; his complexion and skin are glossy and clear. There is a glow in his looks

and eyes; his palms and soles are smooth; he is always carping and squeamish; he suffers from a mixed type of fever, from pain in the sides of the chest, coryza and anorexia; he passes irregularly unformed or formed feces and suffers from alteration of voice without any apparent cause. Such is the cough disorder born of wasting. When occurring in an emaciated person, it causes death. It is curable in strong persons; it is only palliable if it arises from pectoral lesions.

कासानां साध्यासाध्यविचारः —

नवौ कदाचित् सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ ३० ॥

एतौ आ अने आंसी ये दोनों कास नवौ जे
नवीन होय तो यदि नये हों तो, पादगुणान्वितौ आर
पादना गुणुथी युक्त थतां चतुष्पादके गुणोंसे युक्त
होनेपर, कदाचित् कदाचित् कदाचित्, सिध्येताम् साध्य
थाय छे साध्य हो सकते हैं, स्थविराणाम् वृद्ध मनुष्येने
बूढ़ेके, सर्वः जराकासः वृद्धावस्थाभां थयेली सधणी
आंसी वृद्धावस्थामें उत्पन्न सब कास, याप्यः याप्य याप्य,
प्रकीर्तितः उड़ी छे कहे हैं ॥ ३० ॥

30. The last two kinds of cough are sometimes curable if the four basic factors of treatment are fully available. All kinds of senile cough occurring in old persons are regarded as palliable.

त्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु गृणु कासनिबर्हिणीम् ॥ ३१ ॥

पूर्वान् पहेली पहले, त्रीन् त्रणे तीन, साध्यान्
साध्य उधरसनी साध्य कासोंको, साधयेत् चिकित्सा

३०. नवौ कदाचित् सिध्येताम्—कदाचित्पि सिध्येताम् (य.)

उरवी सिद्ध करे, याप्यान् च अने जीञ क्षयञ तथा क्षतञ याप्य उधरसनुं और अन्य क्षयज तथा क्षतज याप्य कासोका, पथ्यैः पथ्यथी पथ्योसे, यापयेत् यापन उरवुं यापन करे, अतः ऊर्ध्वम् तु हवे पथी अब आगे, कास- उधरसने। कासको, निर्वर्हिणीम् नाश उरनारी नष्ट करनेवाली, चिकित्साम् चिकित्सा चिकित्सा, शृणु सार्जणे सुनो ॥ ३१ ॥

31. Thus the physician should aim at a radical cure in the case of the three curable varieties of cough described at the outset; in the case of the other varieties admitting only of a palliative treatment, he should administer wholesome palliative remedies. Now listen to a general description of therapeutic measures curative of cough.

वातकासे चिकित्साक्रमः—

रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ॥३२॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥३३॥
वस्तिभिर्वज्रविडातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ॥३४॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य, रूक्षस्य रूक्ष रोगीनी रूक्ष रोगीकी, अनिलजम् वातञ वातजन्य, कासम् उधरसनी खांसीका, आदौ प्रथम प्रथम, स्नेहैः स्नेहोथी स्नेहोसे, सर्पिर्भिः घृतोथी घृतोसे, वस्तिभिः अस्तिओथी वस्तिओसे, पेया-यूष-क्षीर-रसादिभिः पेया, यूप, क्षीर अने मांसरस वगेरेथी पेया, यूष, दूध और मांसरसादिकोसे, वातघ्नसिद्धैः वातनाशक पदार्थोथी सिद्ध करेवा वातघ्न द्रव्योसे सिद्ध, स्नेहाद्यैः स्नेहादिथी स्नेहादिकोसे, धूमैः धूमोथी धूमोसे, लेहैः च अने याटोथी और लेहोसे, युक्तितः युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, स्निग्धैः स्निग्ध स्निग्ध, अभ्यङ्गैः अभ्यङ्गोथी अभ्यङ्गोसे, परिषेकैः च परिषेकोथी परिषेकोसे,

३३. वातघ्नसिद्धैः—वातघ्नयुक्तः (ब.)

स्वेदैः च स्वेदनेथी तथा स्वेदनोसे, उपाचरेत् चिकित्सा उरवी उपचार करे, बद्धविद्धवातम् भण तथा वात नेमां रोडायेवा होय औवा वातडासने मल और वातके विवन्धसे युक्त वातकासको, वस्तिभिः अस्तिओथी वस्तिओसे, शुष्कोर्ध्वम् सुष्कोर्ध्व उर्ध्व भागवागा शुष्क ऊर्ध्व शरीरवाले, सपित्तम् च अने पित्तवागा वात-डासने और पित्तयुक्त वातकासको, ऊर्ध्वभक्तिकैः भाधा उपर सेवन करेवा मोजनोत्तर सेवन किये गये घृतैः घृतोथी घृतोसे, सकफम् अने कफयुक्त वात-डासने और कफयुक्त वातकासको, स्नेह-विरेचनैः स्नेहयुक्त विरेचनथी स्नेहविरेचनोसे, जयेत् शतवी जीते ॥ ३२-३४ ॥

32-34. The intelligent physician should treat the cough due to vata occurring in a dehydrated person by the skilful application of general oleative measures consisting of potions of ghee unctuous enemata, gruels soups, milk, meat-juices etc., medicated with drugs curative of vata, as also of unctuous foods, smokes, electuaries, inunctions, unctuous baths and sudations. If the patient suffers from obstructed feces and flatus, he should be treated by means of enemata; if the upper part of his body is dehydrated, he should be given post-prandial potions; if he suffers from cough associated with pitta, he should be treated by medicated ghees and if the cough is associated with kapha the treatment should include unctuous purgations.

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्धिदीपनः ॥३५॥
इति कण्टकारीघृतम्

कण्टकारी- लोरीगण्डी कटेरी, गुडूचीभ्याम् अने गण्डी और गिलोय, पृथक् दरेकना पृथक् पृथक्, त्रिशापलाव १२० तोला तीस पलके, रसे उवाथभा काथमें, सिद्धः सिद्ध करेव सिद्ध किये, घृतात् घृत घीका, प्रस्थः ६४ तोला एक प्रस्थ, वातकासनुत् वातजन्य उधरसने दूर करनेपर वातकासका नाशक, बहिदीपनः तथा अग्निदीपन छे और अग्निदीपन होता है ॥ ३५ ॥ इति आ. यह, कण्टकारीघृतम् कंटकारी-घृत छे कंटकारीघृत है।

35. The medicated ghee prepared in the decoction of indian nightshade 120 tolas and guduch 120 tolas, taking 64 tolas of ghee, is curative of cough due to vata and is also promotive of the gastric fire. Thus has been described the Compound Indian Nightshade Ghee.

पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

धान्यपाठावचारास्त्रायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ॥३६॥

कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढके ।

सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ॥३७॥

तन्नुवासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

पिप्पल्याद्यं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥३८॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

पिप्पली- पीपर पीपर, पिप्पलीमूल- पीपरीमूलना भंडो। पिप्पलीमूल, चव्य-चित्रक-चवड, चित्रक चव्य, चित्रक, नागरैः सूंड सोंठ, धान्य-पाठा- धाण्डा, पाठा धनिया, पाठा, वचा-रास्त्रा- वच, रास्त्रा वच, रास्त्रा, यष्ट्याह- जेठीभध मुलहठी, क्षार- जवभा २ यवक्षार, हिङ्गुभिः डिंग हींग, कोलमात्रैः दरेक अर्धा तोलाने। ६६६ दरेक एक एक कोलका कल्क, दशमूली- दशभूजना दशमूलके, रसाढके २५६ तोला उवाथभा एक आढक काथमें, सिद्धम् पडावेव सिद्ध, घृत-प्रस्थात् ६४ तोला घृतभाथी एक प्रस्थ घीमेंसे, चतुर्थिकाम् ४ तोला एक पल, पीत्वा पीने पीकर, पेयामण्डम् पेयाने। भंड पेयाकी मांड, अनुपिवेत् उपर पीवे। ऊपर पीवे, तत्

ते वह, श्वास-कास- श्वास, उधरस श्वास, कास, हृत्-पार्श्व हृदयरोग, पडभांती पीडा हृदयरोग, पार्श्वपीडा, ग्रहणी- दोष तथा ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, गुल्मनुत् अने गुल्मने। नाश करे छे और गुल्मनाशक है, घृतम् आ. यह, पिप्पल्याद्यम् पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, घृतम् च घृत घृत, आत्रेयेण आत्रेये आत्रेयने, प्रकीर्तितम् उल्ले छे बताया है ॥ ३६-३८ ॥ इति आ. यह, पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, घृतम् घृत छे घृत है।

36-38. A medicated ghee should be prepared of long pepper, roots of long pepper, chaba pepper, white-flowered leadwort, ginger, coriander, patha, sweet flag, indian groundsel, liquorice, alkali and asafetida taken in the quantity of 1/2 tola each, together with 64 tolas of ghee and the decoction of 256 tolas of decaradices. This prepared ghee should be taken in the dosage of 4 tolas and it should be followed by a potion and the supernatant part of thin gruel. This ghee cures dyspnea, cough, cardiac disorders, pleurodynia, assimilation-disorders and gulma. This compound long pepper ghee is propounded by Atreya. Thus has been described the Compound Long Pepper Ghee.

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काशमर्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे देवदारुद्विं खगुतां चित्रकं शटीम् ॥३९॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥४०॥
प्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥४१॥

४०. ब्राह्मी-व्याघ्री (व. द. ब.)

४१. पार्श्वशूलनुत्-पार्श्वरोगनुत् (व.)

कामलाशोऽनिलाष्टीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।

ज्यूषणं नाम विख्यातमेतद्धृतमनुत्तमम् ॥४२॥

इति ज्यूषणाद्यं घृतम् ।

ज्यूषणम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिकलाञ्ज त्रिकला त्रिकला,
द्राक्षाम् द्राक्ष मुनके, काशमर्याणि शीतलानां क्षण गंधारीके
फल, परुषकम् क्षालसा फालसा, द्वे पाठे भे भतनी
पाठा दोनों पादी, देवदारु देवदारु देवदारु, ऋद्धिम्
ऋद्धि ऋद्धि, स्वगुप्तम् क्षौद्रय कौच, चित्रकम् चित्रक
चित्रक, वाटीम् पट्टयूरे कचूर, ब्राह्मीम् ब्राह्मी
ब्राह्मी, तामलकीम् क्षौद्रय भुईआंवला, मेदाञ्ज
मेदा मेदा, काकनासाम् क्षौद्रय क्षौद्रय कौआठोड़ी,
शतावरीम् शतावरी शतावर, त्रिकण्टकम् गोभृगु
गोखरु, विदारीम् च अने क्षिप्रै और विदारीकन्द,
कर्ष-समम् दरेड ओड तोला हरेक एक एक कर्ष, पिष्टा
डड डरी पीसकर, चतुर्गुणे आरगण्ठा चौगुने, क्षीरे
दूधमां दूधमें, घृतात् घृत वीका, प्रस्थम् ६४ तोला एक
प्रस्थ, सिद्धम् पडावेले ते सिद्ध किये हुए वह, कासहरम्
उधरसने हरनार कासहारक, पिबेत् पीवुं पीवे, ज्वर-गुल्म-
ज्वर, गुल्म ज्वर, गुल्म, अरुचि- अरुचि अरुचि,
प्लीह-क्षिरः- प्लीहा, भरतडपीडा प्लीहा, क्षिरःशूल, हृत्-
हृत् हृत्, पार्श्वशूलनुत् पडभांन शूलने दूर हरनार
और पार्श्वशूल इनका नाशक, कामला- उभणे पीलिया,
अर्शः- हरस अर्श, अनिलाष्टीला- वाताष्टीला वाताष्टीला,
क्षत-शोष- उरःक्षत, शोष उरःक्षत, शोष, क्षयापहम्
अने क्षय ओओने दूर हरनारुं और क्षय इनका नाशक,
एतत् आ यह, अनुत्तमम् अत्यंत उत्तम अत्यंत उत्तम,
घृतम् घृत वी, ज्यूषणम् ज्यूषण ज्यूषण, नाम नामभी
नामसे, विख्यातम् विख्यात छे विख्यात है ॥३९-४२॥
इति आ यह, ज्यूषणाद्यम् ज्यूषणाद्य ज्यूषणाद्य, घृतम्
घृत छे घृत है ।

39-42. A medicated ghee may be prepared from one tola each of the paste of the three spices, the three myrobalans, grapes, white teak, sweet falsah, the two varieties of patha, deodar, riddhi, cowage, white-flowered

४२. ज्यूषणं नाम-ज्यूषणाद्यं तु (ब.)

leadwort, long zedoary, brahmi, ground phyllanthus, small stinking swallow-wort, climbing asparagus, small caltrops and white yam, 64 tolas of ghee and milk four times this quantity. This taken as a potion is curative of cough. It is curative also of fever, gulma, anorexia, disorders of spleen, of head and heart, pleurodynia, jaundice piles, stony-hard tumour due to vata provocation, pectoral lesions, wasting and consumption. This ghee called the compound three spices ghee is reputed to be unsurpassed. Thus has been described the Compound Three Spices Ghee.

राज्ञाघृतम्—

द्रोणेऽपां साधयेद्राज्ञां दशमूर्लीं शतावरीम् ।

पलिकां माणिकांशांस्तु कुलत्थान्बदरान्यवान् ॥४३॥

तुलार्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।

घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥४४॥

सिद्धं तद्दशभिः कलैर्नखपानानुवासनैः ।

समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥४५॥

अपाम् पाणी जल, द्रोणे १०२४ तोलाभां एक द्रोणमें, राज्ञाम् राज्ञा राज्ञा, दशमूर्लीम् दशमूर्ली दश-
मूल, शतावरीम् तथा शतावरी तथा शतावर,
पलिकाम् दरेड ४ तोला प्रत्येक एक पल, कुलत्थान्
कुलथी कुलथी, बदरान् गेदर बेर, यवान् च अने जव
और जौ, माणिकांशान् दरेड ३२ तोला प्रत्येक ३२
तोले, अजमांसस्य च अने अजरातुं भांस और बकरेका
मांस, तुलार्धम् २०० तोला २०० तोले, साधयेत्
पडावेले सिद्ध करे, पादशेषेण यतुर्थांश भांडी रहेता
चौथाई शेष रखे हुए तेन च तेनाथी इससे, पलोन्मितैः
दरेड ४ तोला प्रमाणानां प्रत्येक ४ तोले प्रमाणके

४३. माणिकांशांस्तु-माणिकांशांस्तीन् (ब.)

४४. पानानुवासनैः-पानानु लेपनैः (घ.)

४५. --पानानुलेपनैः (ब.)

दशभिः दश दस, जीवनीयैः ७०००० जीवनीय
द्रव्यैः, कल्कैः ३८३०० कल्कोसे, समक्षीरम् समान
भाग दूधे समभाग दूधसे, सिद्धम् पञ्चवेद्य सिद्ध,
घृताढकम् घृत २५६ तोला वी २५६ तोले, समीक्ष्य
विचार करीने अच्छी प्रकार विचारकर, वातरोगेषु वात-
रोगोभां वातरोगोंमें, नस्य-पान- नस्य पान नस्य, पान,
अनुवासनैः अने अनुवासन द्वारा और अनुवासन द्वारा,
यथावस्थम् अवस्था प्रमाणे अवस्थानुसार, प्रयोजयेत्
प्रयोग्यं प्रयोग करना चाहिए ॥ ४३-४५ ॥

43-45. Take four tolas of each of
indian groundsel, each of the deca-
radices, climbing asparagus and 32
tolas each of horse-gram, jujube,
common barley and 200 tolas of the
flesh of goat, and boil the whole to-
gether in 1024 tolas of water. When the
decoction is reduced to 1/4 its quantity,
filter it and prepare medicated ghee
taking 256 tolas of ghee, 256 tolas of
milk and 4 tolas of the paste of each
of the drugs of the life-promoter group.
The ghee thus prepared may be admi-
nistered after careful investigation
in vata-disorders as errhine, potion
or unctuous enema according to
requirement.

पञ्चकासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥४६॥
इति रास्नाघृतम् ।

पञ्च-कासान् ते घी पांच प्रकारनी उधरस वह
घी पांचों कास, शिरःकम्पम् शिरःकंप शिरःकम्प,
वङ्गणयोनिजम् वंक्षण अने योनिनु वंक्षण और योनिना,
शूलम् शूल शूल, सर्वाङ्गैकाङ्गरोगान् सर्वांग तथा
ओड अंगना रोगोंने सर्वाङ्ग तथा एकाङ्ग रोगको, सङ्गीह-
उर्ध्वानिलान् च तथा प्लीहासहित उर्ध्ववातना
रोगोंने शीहा और उर्ध्ववातको, जयेत् अने छे जीतता

है ॥ ४६ ॥ इति आ. यह, रास्नाघृतम् रास्नाघृत छे
रास्नाघृत है ।

46. This ghee cures all the five
types of cough-disorders, tremors of
the head, colicky pain in groin and
pelvis, vata-disorder affecting all the
limbs or a single limb, splenic
disorders and disorders of the expira-
tory function of vata. Thus has been
described the Compound Indian Grou-
ndsel Ghee.

विडङ्गादिचूर्णम्—

विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् ।
भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥४७॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिकाहताग्निषु ।

विडङ्गम् पावडिंग वायविङ्ग, नागरम् सूँठ सोंठ,
रास्ना रास्ना रास्ना, पिप्पली पीपर पिप्पली, हिङ्गु
डिंग हींग, सैन्धवम् सिंधावल्गु सैंधानमक, भार्गी
भारंगी भारंगी, क्षारः च अने नवभार और यक्क्षार,
तच्चूर्णम् वा ओओनु चूर्ण इनका चूर्ण, सकफे उधरस
कफयुक्त, अनिलजे वातजन्य वातिक, कासे उधरसभां
कासमें, श्वास-हिका- श्वास, डेउडी श्वास, हिचकी, हता-
ग्निषु च अने भंदाग्निभां और भंदाग्निमें, घृतमात्रया
घृतनी मात्राथी घृतकी मात्रासे, पिबेत् पीवुं पीना
चाहिए ४७-४७३ ॥

47-47½. In cough due to vata and
kapha provocation, in dyspnea, hiccup
and impaired digestion, the patient
may take the powdered mixture of
embelia, dry ginger, indian groundsel,
long pepper, asafetida, rock salt, beetle
killer and alkali mixed with ghee
in proper dose.

द्विक्षारादिचूर्णम्—

द्वौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥४८॥

शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं वातकासनिवर्हणम् ॥४९॥

द्वौ क्षारौ ७४५॥२, सा७५॥२ यवक्षार और सर्जिक्षार, पञ्चकोलानि पंचकोल पंचकोल, पञ्च एव च अने पांच और पांचों, लवणानि लवण लवण, शटी- अथवा कपूर- कायली या शटी, नागरक- सूँठ सोंठ, उदीच्य- अने वाणै। औऔने। और सुगन्धवाला इनके, कलकश्च वा कलकने कलकको, वस्त्रगालितम् वस्त्रथी गाणी वस्त्रसे छानकर, घृतोन्मिश्रम् घृतथी मिश्र करीने घी मिलाकर, पाय- येत् पावे। पिलावे, वात-कास- आ वातनी उधरसने यह वातजनित कासका, निवर्हणम् दूर करने। उ नशक है ॥ ४८-४९ ॥

48-49. The two alkalies, the five spices and the five salts, or else long zedoary, dry ginger and cuscus made into paste and filtered through cloth and mixed with ghee, may be given as a potion. It is curative of cough-disorder arising from vata provocation.

दुरालभादिलेहः—

दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥५०॥

दुरालभाम् धमासो धमासा, शटीम् कपूर कायली शटी, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनक्का, शृङ्गवेरम् आदु अदरक, सितोपलाम् साकर चीनी, कर्कटशृङ्गीम् च अने कलक- शींजी और काकडासिंगीको, वातजे वातजन्य वातिक, कासे उधरसभा कासमें, तैलेन तेलथी तैलसे, लिह्यात् खाट्वा चाटे ॥ ५० ॥

50. The patient with cough due to vata provocation may lick the powder of cretan prickly clover, long zedoary, grapes, dry ginger, sugar-candy and galls mixed with oil.

दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वाऽपि लेहयेत् ॥५१॥

दुःस्पर्शाम् धमासो धमासा, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, मुस्तम् मोथ मोथा, भार्गीम् भारंगी भारंगी, कर्कटकीम् कलकशींजी काकडासिंगी, शटीम् कपूर- कायली शटी, चूर्णितम् औऔनुं चूर्ण करीने इनका चूर्ण करके, पुराण-गुड- नूना गे।णथी पुराणे गुड, तैलाभ्याम् अने तेलथी और तैलसे, लेहयेत् खाट्वा चाटे ॥ ५१ ॥

51. Or else, he may make a linctus of the powder of cretan prickly clover, long pepper, nut-grass, beetle killer, galls, long zedoary and old gur mixed with oil.

विडङ्गादिलेहः—

विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
मधुसर्पिर्युतं कासहिक्काश्वासं जयेद्विहन् ॥५२॥

विडङ्गम् वावडिंग वायविङ्ग, सैन्धवम् सिंधावल्ल सैधानमक, कुष्ठम् कूठ कूठ, व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, हिङ्गु हिङ्ग हींग, मनःशिलाम् अने मनःशिलने और मैनसिल, मधुसर्पिर्युतम् मध तथा घी सहित मधु और घीसे मिलाकर, लिहन् खाट्नार चाटनेवाला, कास- हिक्का- उधरस, हेडडी खांसी, हिचकी, श्वासम् तथा श्वासने और श्वासको जयेत् अते उ नष्ट करता है ॥ ५२ ॥

52. A linctus of embelia, rock salt, costus, the three spices, asafetida and red arsenic, mixed with ghee and honey, cures cough, hiccup and dyspnea.

चित्रकादिलेहः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
शटीं पुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥५३॥

५२. मधुसर्पिर्युतं कासहिक्काश्वासं जयेद्विहन्-हिक्काश्वासे च कासे च लिह्यात्क्षौद्रघृततुतान् (द. व.)

—हिक्काश्वासेषु कासे च लिह्यात्क्षौद्र-

घृतपुष्करम् (च.)

भागीं छिन्नहं रास्नां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्षिकान् ।
 कल्कानर्धतुलाकाये निदिग्ध्याः पलविंशतिम् ॥५४॥
 दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
 सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥५५॥
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
 लेहयेत् कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥५६॥
 इति चित्रकादिलेहः ।

चित्रकम् चित्रकं चित्रक, पिप्पलीमूलम् पीपरी-
 भूजना गहोडा पिप्पलीमूल, व्योषम् त्रिफलं त्रिफल, त्रिफलं
 हिङ्गु- हिङ्गु हींग, दुरालभाम् धमासौ धमासा, शटीश्च
 कपूरकायेदी शटी, पुष्करमूलम् च पोषरभूज
 पोहकरमूल, श्रेयसीम् गन्धपीपर गन्धपिप्पली, सुर-
 साम् तुलसी तुलसी वचाश्च वच, भार्जिश्च भार्जि
 भार्जि, छिन्नहं गन्धो गिलोय, रास्नाम् रास्ना
 रास्ना, शृङ्गीम् कडुआशीर्जी कडुआसिङ्गी, द्राक्षाम् च
 अने द्राक्ष और मुनक्का, कार्षिकान् दरेक ओक ओक
 तोला प्रत्येक एक एक तोला, कल्कान् कल्क करीने
 इनका कल्क करके, निदिग्ध्याः ओडी ओरी गण्डीना
 कटेरीके, अर्धतुलाकाये २०० तोला अर्धतुला २००
 तोले कायमें, मत्स्यण्डिकायाः च आड खांड, पल-
 विंशतिम् ८० तोला ८० तोले, दत्त्वा नाभीने मिलाकर,
 घृताच्च च धी घी, कुडवं १६ तोला १६ तोले
 पचेत् पकावुं पकावे, सिद्धं तैयार अथेव सिद्ध,
 शीतम् अने ठंडुं थया पछी तेमां तथा ठंडा
 होमके बाद उसमें, पृथक् शुद्धं पृथक् पृथक्,
 क्षौद्र-पिप्पली- मधु, पीपर मधु और पिप्पली,
 कुडवान्वितम् दरेकना १६ तोला प्रत्येकका एक
 कुडव मिलावे, तुगाक्षीर्याः वांसकपूरुं वंशलोचनका,
 चूर्णितम् शुष्कं चूर्णं, चतुष्पलम् १६ तोला १६ तोले,
 तत्र तेमां उसमें, दापयेत् नाभ्युं मिलावे, कास-हृद्रोग-

उधरस, हृद्रोग कास, हृद्रोग, श्वास-गुल्म- श्वास अने
 गुल्मने श्वास और गुल्म, निवारणम् मटाउना २०० ते निवारक
 उसको, लेहयेत् आठवुं चाटे ॥ ५३-५६ ॥ इति आ-
 यह, चित्रकादि- चित्रकादि चित्रकादि, लेहः लेह
 छे लेह है।

53-56. Take one tola of each of
 leadwort, roots of long pepper, the
 three spices, asafetida, cretan prickly
 clover, long zedoary, orris root elephant
 pepper, holy basil, sweet flag, beetle
 killer guduch, indian grondsel, galls
 and grapes, and reduce the whole to
 paste. In 200 tolas of the decoction of
 indian nightshade, add 80 tolas of
 treacle and cook 16 tolas of ghee
 adding the paste mentioned above.
 When it is cold, add to it 16 tolas
 of each of honey, long pepper and
 bamboo manna. This linctus is curative
 of cough, cardiac disorders, dyspnea
 and gulma. Thus has been described
 the Compound White-flowered Lead-
 wort Linctus.

अगस्त्यहरीतकीलेहः—

दशमूलीं स्वयङ्गुतां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पलयपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥५७॥
 भागीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवादकम् ।
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥५८॥
 यवैः श्विन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्भुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥५९॥
 तैलाच्च सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
 लिह्याद्दे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥६०॥

५४. शृङ्गीं द्राक्षां—कर्कटाहं (ग. ध.)

५५. कल्कानर्धतुलाकाये निदिग्ध्या—कल्कान् निदिग्धयर्धतुलां
 निःकाश्य (क. घ. फ.)

५६. कल्कानर्धतुलाकाये निदिग्ध्याः पलविंशतिम्—कल्कान् निदि-
 ग्धयर्धतुलां निष्काश्य पलविंशतिम् (घ.)

५७. घृताच्च—सपिपः (फ.)

५८. यवैः श्विन्नैः (घ.)

५९. यवैः श्विन्नैः—यवे श्विन्नैः (घ. फ.)

दशमूलीम् दशमूल दशमूल, स्वयङ्कुसुमम् डोवय
कौच, शङ्खपुष्पीम् शंभावली शंखाहुली, शटीम् डूपर-
कायली शटी, बलाम् अला बला, हस्तिपिप्पली- गज-
पीपर गजपिप्पली, अपामार्ग- अवेडे। चिरचिटा,
पिप्पलीमूल- पीपरीभूना गंडोडा पिप्पलीमूल, चित्रकान्
त्रिषु चित्रक, भार्गीम् भारंगी भारंगी, पुष्करमूलम् च
अने पुष्करभूना और पोहकरमूल, द्विपलांशम् ६२३ ८
तोला प्रत्येक ८ तोले, यवाढकम् ७५ २५६ तोला जौ
२५६ तोले, एकम् हरीतकी-शतम् अने ओकसे। ६२३
और हरड एक सौ, पञ्चाढके १२८० तोला १२८० तोले,
जले पाण्डीमां जलमें, पचेत् सिद्ध ३२५ पकावे,
यवैः ७५ जौ, स्त्रिभैः अर्धम् अथ त्यारे
पक जानेपर, पूतम् गाणीने छानकर, तम्
कषायम् ते कषायने उस कषायको, तत् च अने
ते और उन, जमयाशतम् सौ ६२३ने सौ हरडको,
गुडतुलाम् गोण ४०० तोला ४०० तोला गुड,
घृतात् घी घी, सपिप्पली- पीपरनुं और पिप्पलीका,
चूर्णात् यूर्णु चूर्ण, तैलात् च तथा तेल और तैल,
पृथक् गुडं गुडं पृथक् पृथक्, कुडवम् १६ तोला
१६ तोले, दत्त्वा पचेत् नाभीने पडावधुं मिलाकर पकावे,
सिद्धशीते तैयार भर्धने ढंडुं यत्तां सिद्ध होकर शीत
होने पर, माशिकात् च तेमां भध १६ तोला नाभधुं
उसमें मधु एक कुडव मिलावे, अतः रसायनात् च अने
आ रसायन इस रसायनको, लिङ्गात् याटवुं चाटे
दे अने तेमांभी भे और उसमेंसे दो, जमये नित्यम्
६२३ ६भेशां हरड नित्य खावेत् आनी खाने ॥५७-६०॥

57-60 Decoct 8 tolas of each of
decaradices, cowage, small leaved
convolvulus, long zedoary, sida, ele-
phant pepper, rough chaff, roots of
long pepper, white-flowered leadwort,
beetle killer and orris root, 256 tolas
of common barley, and 100 chebulic
myrobalans in 1280 tolas of
water. When the barley is cooked
the decoction should be filtered.
Take the filtered decoction and add-

ing 400 tolas of gur and 16 tolas
of each of ghee and oil, cook the
one hundred chebulic myrobalans
mentioned above. When it is cooled,
add to it long pepper and honey.
The cough-patient may take this
vitalising linctus and may eat two
chebulic myrobalans daily.

तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्धनम् ।

पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्कां च विषमज्वरम् ॥६१॥

हन्यात्तथाऽर्शोऽग्रहणीहृद्दोगारुचिपीनसान् ।

अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥६२॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

तत् ते रसायन वह रसायन, वलीपलितम् वणिपां
तेमभ पणिपांने वली एवं पलितका, हन्ति नाश करे छे
नाश करता है, वर्ण-आयु-वर्ध, आयुष्य वर्ण, आयु-बल-
वर्धनम् अने अने पधारनार छे और बलके वर्धक है,
पञ्चकासान् पांय प्रकारनी उधरस पांचों काय क्षयम्
श्वासम् क्षय, श्वास क्षय, श्वास, हिक्काम् हेडकी
हिचकी, विषमज्वरम् च १५५७५२ विषमज्वर, तथा
अर्शः-ग्रहणी- ६२३, अण्णी अर्श, ग्रहणी, हृद्दोग-
अरुचि- हृद्दयरोग, अरुचि हृद्दयरोग, अरुचि, पीनसान्
अने पीनसाने और पीनस इनको, हन्यात् नाश करे
छे नष्ट करता है, इदम् आ वह, जगस्त्य- अगस्त्ये
अगस्त्यसे, विहितम् कहेधुं कथित, शुभम् रसायनम्
शुभ रसायन शुभ रसायन, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥६१-६२॥
इति आ यह, जगस्त्यहरीतकी अगस्त्यहरीतकी छे
अगस्त्यहरीतकी है ।

61-62. This elixir cures wrinkles
and grey hair and improves com-
plexion, life span and strength. It is
also curative of the five types of
cough-disorder, consumption, dyspnea,
hiccup, irregular fevers, piles.

६१. हन्ति-हन्यात् (ग.)

६२. श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्-धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् (व.)

assimilation-disorders, heart diseases, anorexia and coryza. This is an excellent elixir prescribed by the sage Agastya. Thus has been described the Agastya Chebulic Myrobalan.

कतिपययोगाः—

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाडिमाम्लेन कोष्णेन भार्गीनागरमम्बुना ॥६३॥
पिवेत् खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥६४॥

ससैन्धवम् सिंधालूख सैन्धव, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, भार्गीम् भारंगी भारंगी, शृङ्गवेरम् आहु अदरक, दुरालभाम् अने धमासा और धमासा, दाडिमाम्लेन दाडिमा भाटा रसकी अनारकी खटाईसे, भार्गी-अथवा भारंगी अथवा भारङ्गी, नागरम् अने सूँठ और सौंठ, कोष्णेन नवशेडा सुखोष्ण, अम्बुना पाण्णीथी जलसे, खदिरसारम् वा अथवा खेरसार अथवा खैरसार, मदिरा-दधि-मदिरा तथा दहीना मदिरा और दहीके, मस्तुभिः मस्तुथी मस्तुसे, पिवेत् पीवे पीवे, अथवा अथवा या, घृतभृष्टम् घीभा लूजेय घीमें भूने हुए, ससैन्धवम् सिंधालूखसहित सैन्धानमकके साथ, पिप्पली-पीपरने। पिप्पलीके, कल्कम् उल्क मदिरा तथा दहीना मस्तुथी यादवे कल्कको मदिरा और दहीके मस्तुसे चाटे ॥ ६३-६४ ॥

63-64. The patient may drink the powder of rock-salt, long pepper, beetle killer, dry ginger and cretan prickly clover with the juice of acid pomegranate; or he may drink the powder of beetle killer and dry ginger with warm water or he may drink catechu powder with madira wine and whey, or he may take the paste of long

pepper, seasoned in ghee mixed with madira wine, whey and rock-salt.

धूमपानम्—

शिरसः पीडने स्नावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥६५॥

शिरसः पीडने भस्तक-पीडना शिरदर्दमें, नासायाः नाडीना नाक, स्नावे स्नावभा बहने पर, हृदि अने हृदयने और हृदयकी, ताम्यति ताम्नि यतां ग्लानि होने पर, वैद्यः वैद्य वैद्य, कासप्रतिश्यायवताम् उधरस तथा शरीरना शरीरभा भाटे खांसी और प्रतिश्यायके रोगियोंके लिए, धूमम् धूमने। धूमका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ ६५ ॥

65. When there is a sense of pressure in the head, excessive nasal secretion, shortness of breath, cough and coryza, the physician may prescribe inhalation therapy.

दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाऽष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥६६॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिवेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥६७॥
स ह्यस्य तैक्ष्ण्याद्विच्छिद्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥६८॥

विचक्षणः विचक्षण वैद्य विचक्षण वैद्य, दशाङ्गुलः दश आंगुल दस अङ्गुल, उन्मिताम् दाणी लम्बी, अथवा अथवा या, अष्टाङ्गुलः आठ आंगुल आठ अङ्गुल, उन्मिताम् दाणी लम्बी, नाडीम् नाडी नाडी, शरावः संपुटच्छिद्रे-शरावसंपुटना छिद्रे, जिह्वां कृत्वा वांड़ी डरी लगावनी टेढ़ी करके लगादे, कासवान् उधरसना शरीरभा कासका, रोगी, मुखेन एव मुखेन वा मुँहसे ही, वैरेचनम् (वैरेचनने। वैरेचनिक, धूमम् धूम धूमको, आपिवेत् पीवे पीवे केवलम् पूर्ण रूपसे, उरः प्रासम्

६६. संपुटच्छिद्रे-संपुटच्छिद्रे (खा. व.)

जिह्वां-जिह्वा (ध.)

६७. वैरेचनं मुखेनैव-मुखेन वैरेचनिक (फ.)

६४. खदिरसारं बदरसारं य. फ. व.)

छातीमां प्राप्त थयेदा छातीमें आने पर, तम् तेने उसको, पुनः शरीने पुनः, सुखेन एव मुभयोऽथ मुखसे ही, उद्धमेव अहार काढने बाहिर निकाले, सः द्वि रो वह, तैक्षण्यात् तीक्ष्णपणाने धर्धने तीक्ष्णतावे, अथ आ. रोगीनी इस रोगीकी, उरसि छातीमां छातीमें, स्थितम् रहेदा स्थित, श्लेष्माणम् उद्धने कफको, निच्छिद्य ऊपीने काटकर, निष्कृष्य अने अहार काढीने और बाहिर निकाल करके, वात-श्लेष्म-वात तथा ऊध्नी वात तथा कफसे, समुद्धवम् थयेद उत्पन्न, कासम् उद्धरसने खांसीको, शमयेत् भटाउं छे शान्त करता है ॥ ६६-६८ ॥

66-68. The skilful physician should take two earthen concave dishes and place one over the other mouth to mouth with the edges well closed; and then should make a hole in the top vessel and attach at an angle a pipe eight or ten inches in length. The patient of cough may inhale this purificatory fumes by mouth only. When the fumes have reached the lungs fully, they should be exhaled by the mouth only. This inhalation, on account of its acute properties, breaks up the kapha lodged in the chest and expelling it, allays the cough born of vata and kapha.

मनःशिलादिधूमः—

मनःशिलामधुकमांसीमुस्तेजुदः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥६९॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातसमुद्भवान् ।
धूमो हन्यादसंसिद्धानन्ययोगशतैरपि ॥७०॥

मनःशिला- मनःशिला मैनसिल, आल-मधुक-
दस्ताद, नेडीमधु हस्ताल, मुलहठी मांसीमुस्ता- अदी-
मांसी, मोथ जटामांसी, मोबा, इजुदः अने धुमोऽग्नियाना

इनेने और हिंगोटके फलका, धूमम् धूम धूम,
पिबेत् पीवे पीवे, तस्य अनु च अने तेनी पीछी
और इसके पश्चात्, सगुडम् गोणवाणुं गुडके साथ,
सुखोष्णम् नवशेकुं सुहाता हुआ गरम, क्षीरम् दध दध,
पिबेत् पीवुं पीवे, एषः आ धूम यह धूम, पृथक्-दोष-
पृथक् पृथक् दोषशी पृथक् पृथक् दोषजनित, सन्निपात-
तथा सन्निपातशी तथा सन्निपातसे, समुद्भवान् उत्पन्न
थयेद उत्पन्न अन्यैः अने पीछी और दूसरे, योगशतैः
सैकड़ों उपपत्तियों सैकड़ों योगोंसे, अपि पछी भी
असंसिद्धान् न भटेदी नहीं हटती हुई, कालान् उद्धरसने
खांसीको, हन्यात् नाश करे छे नष्ट करता है ॥६९-७०॥

69-70. Make a blend of red and yellow arsenics, liquorice, nut grass and zachum oil tree, and inhale the smoke, the smoke being followed by a potion of warm milk mixed with gur. This smoke cures coughs which are born of any one or all of the morbid humors and which have not been amenable to hundreds of other medicaments.

प्रपौण्डरीकाद्यधूमवर्तिः—

प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गेषां समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥७१॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताक्तमनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥७२॥

प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक पुण्डरीकाक, मधुकम्
नेडीमधु मुलहठी, समनःशिलाम् मनःशिलामहित
मैनसिल, शार्ङ्गेषां पीपुडी मकोय, मरिचम् काण्ठा मरी
मिरच, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनका,
एलाम् ओधथी इलायची, सुरस- तुलसीनां तुलसीकी,
मञ्जरीम् मांजर ओओने मंजरी इनको, क्षौम-चेल-
क्षौमवस्त्र पर क्षौमवस्त्र पर, अनुवर्तिताम् धूप करी
लिप्तकर, घृताक्तम् सुझाया पीछी घी थोपडी शुष्क होने
पर घी चुपड़ करके, वर्तिम् पीपी वर्ति, कृत्वा करीने
बनाकर, धूमम् धूम धूम, पिबेत् पीवे पीवे, अनु च

७०. सन्निपातसमुद्भवान् सन्निपातोद्भवान् जयेत् (ड.)

अने पत्ती और पश्चात्, क्षीरम् दूध दूध, अथवा
अथवा या, गुडोदकम् अथ गोणवाजुं पाणी पीवुं
गुडका पानी पीवे ॥ ७१-७२ ॥

71-72. Take white lotus, liquorice
black night-shade, red arsenic, black
pepper, long pepper, grapes, small car-
damom, flowers of holy basil; smear the
paste of these on a silk cloth; when it
is dried, roll into a cigar and smea-
ring it with ghee, it should be smoked.
After smoking, the patient may drink
milk or gur-water.

मनःशिलादिधूमवर्तिः—

मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटञ्जटैः ।

वंशलेखनसेव्यालक्षौमलक्तकरोहिषैः ॥७३॥

पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।

मनःशिला- मनःशिल मैनसिल, एला- ओल्यी
इलायची, मरिच-क्षार- डाणा मरी, जवभार काली
मिरच, यवक्षार, अञ्जन- रसवांती रसोत, कुटञ्जटैः तगर
तगर, वंशलेखन- वंशलेखन वंशलेखन, सेव्य-आल-
सुगंधी वागो, हरताल सुगन्धवाला, हरिताल, क्षौम-
अणसी अलसी, लक्तक- लाभथी रंजेलुं ३ लाक्षारजित
रई, रोहिषैः अने रोहिषथी तैयार करे और रोहिष घाससे
बनाये हुए, अयम् धूमः आ धूमने इस धूमका, सानु-
पानः अनुपानसहित अनुपानसहित, पूर्वकल्पेन पूर्वनी
रीते पूर्वकी विधिसे, विधीयते प्रयोग थाय छे प्रयोग
किया जाता है ॥ ७३३ ॥

73-73½. Take red arsenic, small
cardamom, black pepper, alkali, extract
of indian berberry. indian valerian,
bamboo manna, cuscus, yellow arsenic,
linseed, lac and ginger grass. A cigar
should be made with the paste of these

७३. वंशलेखन-वंशकोचन (व.)

॥ वंशलेखनसेव्याल-वंशलोचनशैवाल (व. फ.)

drugs and smoke according to the above
mentioned procedure

अपरा मनःशिलादिधूमवर्तिः—

मनःशिलाले तद्वच्च पिप्पलीनागरैः सह ॥७४॥

तद्वच्च च तेभ्य इसी प्रकार, मनःशिला-आले मनः-
शिल अने हरताल ओओनु मैनसिल और हरिताल
इनका, पिप्पली- पीपर पिप्पली, नागरैः अने सुंठ
और सोंठके, सह साथे धूमपान करने साथ धूमपान
करे ॥ ७४ ॥

74. Similarly red arsenic, yellow
arsenic, long pepper and dry ginger
may be used for smoking.

इक्षुदीत्वगादिधूमः—

त्वगैक्षुदी बृहत्यौ द्वे तालमूली मनःशिला ।

कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ॥७५॥

ऐक्षुदी धंगोरियानी दिंगोटका, त्वक् छाल छिन्का,
बृहत्यौ डिली अने डेली डेली गेली छोटी और बड़ी
कटेरी, तालमूली डाणी भूसणी काली मूसली, मनःशिला
मनःशिल मैनसिल, कार्पास-अस्थि- डपासिया विनोले,
अश्वगन्धा च अने आसोई और असगंध, धूमः ओओने।
धूम इनका धूम, कासविनाशनः डधरसने नाशक छे
कासनाशक है ॥ ७५ ॥

75 The smoke of the rind of zechum
oil fruit, yellow-berried night-shade
and indian nightshade, palmated
musli, red arsenic, cotton seeds
and winter cherry, cures cough.

वातकासे अन्नपानम्—

ग्राम्यानुपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।

रसैर्मावात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्वितान् ॥७६॥

द्वितान् द्वितकारी हितकारक, शालि- यव- शाण,
जव शालि चावल, जौ, गोधूम- धण्ड गेहूं, षष्टिकान्

७४. मनःशिलाले तद्वच्च-आले मनःशिला तद्वच्च (व.)

७६. भोजयेद्वितान्-दापयेत् द्वितान् (ड.)

अने साठी येणानु और सांठी चावलको, ग्राम्य-
ग्राम्य ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप, औदकैः तथा
जलचर प्राणीभूना और जलीय प्राणियोंके, रसैः
भांसना रसथी मांसरसोंसे, माष-आजगुसानाम् ३
अऽऽ अने कौथाना या उडद और कौचके, यूषैः वा
यूषैःथी यूषोंसे, भोजवेद् वातम् डासवाणा रेणुने
भोजन करानु वातजकासी रोगीको भोजन करावे ॥ ७६ ॥

76. Sali rice, common barley, wheat
and shashtika rice should be eaten-with
the meat-juice of domestic, wet land
and aquatic animals or with the thin
gruel of black gram and cowage.

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।

रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशटिपौष्करैः ॥७७॥

स्निग्धाम्ललवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।

कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिक्राप्रणाशिनीम् ॥७८॥

अनिलजे वातजन्य उधरसर्मा वातज कासमें,
यवानी- अजवायन, पिप्पली- पीपर पिप्पली,
बिल्वमध्य- भीलीने। गर बेलगिरी, नागर-चित्रकैः सुं, ६,
चित्रक सोंठ, चित्रक, रास्ना- रास्ना रास्ना, जाजी-
जुं जीरा, पृथक्पर्णी- पीपलु पीठवन, पलाश-
भाभरो ढाकं, शटि- डपूर डाथली शटी, पौष्करैः अने
पोभरभूणथी और पोहकरमूल इनसे, सिद्धाम् सिद्ध
करेख सिद्ध, स्निग्ध-अम्ल-लवणाम् रनेड, अम्लद्वय
तथा सिंधालूषुवाणी स्निग्ध, अम्ल और नमकीन,
कटी-हृत्- उभर, हृदय कटी, हृदय, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व,
कोष्ठार्ति- अने डाडानी पीडा और कोष्ठकी पीडा, श्वास-
श्वास श्वास, हिक्रा- तथा हड्डीने। और हिचकीको,
प्रणाशिनीम् नाश करनेवाली नाश करनेवाली, पेयाम् पेया
पेयाको, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ७७-७८ ॥

77-78. The patient with cough
due to vata provocation may drink the
thin gruel prepared of bishop's weed,
long pepper, bael-pulp, dry ginger

७७. बिल्वमध्यनागरचित्रकैः-बिल्वशटिचित्रकपुष्करैः (घ. फ.)

७८. शटिपौष्करैः-विश्वभेषजैः (घ. फ.)

and white flowered leadwort, indian
groundsel, cumin, painted leaved tick-
trefoil, palas, long zedoary and orris
root mixed with unctuous and acid
articles. This thin gruel cures pain in
the waist, heart, sides and abdomen,
as well as dyspnea and hiccup.

दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ।

सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वाऽपि ससैन्धवाम् ७९

मात्स्यकौकुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्विताम् ।

सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः ॥८०॥

तद्वत् ते न प्रभाषे इसी प्रकार, दशमूलरसे
दशभूणना क्वाथर्मा दशमूलके काथमें, सिद्धाम् पेयाने
सिद्ध करी पेयाको सिद्धकर, पञ्चकोल- तेर्मा पंचकोलनु
युक्त उसमें पञ्चकोलका चूर्ण, गुड-अन्विताम् तथा गेण
नाभी तथा गुड डालकर, दद्यात् वातनी उधरसवाणाने
पावी वातकासीको पिलावे, समतिलाम् अथवा तद्व
तथा येणाने समान वजनर्मा भेणवी अथवा तिल
तथा चावलको सम परिमाणमें मिलाकर, क्षीरे वा अपि
दूधर्मा सिद्ध करी दूधमें सिद्धकर, ससैन्धवाम् सिंधा-
लूषुसहित पेया वातनी उधरसवाणाने पावी
सैधानमक युक्त पेया वातकासीको पिलावे, मात्स्य- अथवा
भत्स्यना अथवा मात्स्य, कौकुट- कुडुना सुगे, वाराहैः
अने सुवरता और सुअरके, आमिषैः वा भांसय
मांससे, सिद्धाम् सिद्ध करेखी सिद्ध, घृतान्विताम् घृत-
युक्त घृतयुक्त, ससैन्धवाम् अने सिंधालूषुसहित
और सैधानमक मिलायी हुई, पेयाम् पेया पेया, वात-
कासी वातनी उधरसवाणा वातकासी, नरः रेणुने
रोगी, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ७९-८० ॥

79-80. Similarly may be prepared a
thin gruel of the decoction of deca-
radices mixed with the five spices and
gur, or a thin gruel in milk with

७९. सिद्धां समतिलां दद्यात्-सिद्धां सिद्धां मलवणां (फ.)

८०. सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः-ससैन्धवां पाय-

येत बवागु वातकासिनम् (द. घ. फ. ब.)

equal quantity of til and rice; adding a little of rock-salt. The patient suffering from cough due to vata-provocation may drink a thin gruel prepared from the flesh of fish, cock or boar, mixed with ghee and rock-salt.

वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तेलादयो भक्ष्याः क्षीरेश्वरसगौडिकाः ॥८१॥

दध्यारनालाम्लफलप्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासे तु स्वादुम्ललवणानि च ॥८२॥

इति वातकासचिकित्सा ।

वातकासे तु वातनी उधरसभा वातज खांसीमें, वास्तुकः अथवा बधुआ, वायसीशाकम् वायसीशाक मकोय, मूलकम् भूगो मूली, सुनिषण्णकम् जलकुपा-सिया चौपचिया, तैलादयः तेल जगेरे तैल आदि, स्नेहाः स्नेह स्नेह, क्षीर- दूध दूध, इक्षुरस- शेलडीने। रस ईखका रस, गौडिकाः अने गोणभांभी अनावेला और गुडके, भक्ष्याः भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य, दधि-आरनाल-हली, कांजी, कांजी, अम्लफल- आटा इण खट्टे फल, प्रसन्ना अने सुराभंजु और प्रसन्ना इनका, पानम् एव च पान पान, स्वादु-अम्ल- तेमज मीठा, आटा एवं मधुर, अम्ल, लवणानि च अने आटा पदार्थो और नमकीन पदार्थो, शस्यते श्रेष्ठ छे प्रशस्त हैं ॥ ८१-८२ ॥ इति आ यह, वातकासचिकित्सा वात-कासनी चिकित्सा छे वातकासकी चिकित्सा है ।

81-82. White goose foot, hound's berry, radish, marsillia, unctuous substances like oil etc., milk, sugarcane juice and preparations of gur, curds, sour conjee, acid fruits and potions of prasanna wine, as also sweet, acid and saltish substances are beneficial in cough due to vata-provocation. Thus has been described the line of treatment in cough due to vata provocation.

पैत्तिककासे चिकित्साक्रमः—

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।

तथा मदनकाश्चर्यमधुककथितैर्जलैः ॥८३॥

यष्ट्याहफलकलैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।

हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥८४॥

सकफे उद्युक्त कफयुक्त, पैत्तिके पित्तनी पैत्तिक, कासे उधरसभा खांसीमें, सर्पिषा धृतथी चीके साथ, तथा तथा तथा, मदन- मीठा मैनफल, काश्चर्य- शीवली इण गभारीके फल, मधुक-कथितैः अने जेडीमधु उद्यानेला और मुलहठी इनसे कथित, जलैः जलथी जलसे, विदारी- अथवा विदारीकंद या विदारी, इक्षुरस- तथा शेरडीना रसथी और ईखके रससे, आयुतैः युक्त युक्त, यष्ट्याह- जेडीमधु मुलहठी, फलकलैः वा अने मीठाना उद्युक्थी और मैनफलके कलकसे, वमनम् अथवा वमन, हितम् हितकारी छे हितकर है, हृतदोषः ततः दोष नीकली गया पछी दोष निकल जानेके बाद, शीतम् शीतण शीत, मधुरम् च अने मधुर और मधुर, क्रमम् क्रमनु क्रमका, भजेत् सेवन करे ॥ ८३-८४ ॥

83-84. In the case of cough due to pitta associated with kapha, emesis with medicated ghee is beneficial; the patient may be given emesis with the decoction of common emetic nut, white teak and mahwa or with the paste of liquorice and emetic-nut mixed with the juice of white yam and sugar-cane. When the morbid matter is expelled, the patient should be put on a course of sweet and cold thin gruel.

पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्वनकफे त्रिकैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥८५॥

८३. पैत्तिके सकफे कासे-पित्तकासे तु सकफे (य. फ.)

८४. इक्षुरसायुतैः इक्षुरसायुतैः (य.)

मिषक् वैद्ये वैद्य, तनुकफे पातला उक्ष्वाणी पतले कफवाले, पैते पित्तनी पैतिक, कासे उधरसभा कासमें, मधुरैः युताम् मधुर द्रव्यैः सहित मधुर द्रव्योंसे युक्त, घनकफे अने धाटा उक्ष्वाणी उधरसभा और घट्ट कफवाले कासमें, तिकैः तिक्त द्रव्यैः सहित युताम् त्रिवृताम् सहित नसोतर युक्त निशोकको, विरे. कार्ये विरेचन भाटे विरेचनके लिए, दद्यात् आपुं देवे ॥ ८५ ॥

85. In cough due to pitta-provocation and where the phlegm is thin, the physician should prescribe turpeth with sweet drugs; and if the phlegm is viscid and thick, it should be prescribed with bitter drugs for purpose of purgation.

स्निग्धशीतस्तनुकफे रुक्षशीतः कफे घने ।

क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥ ८६ ॥

तनुकफे विरेचन पछी पातला उक्ष्वाणाने विरेचनके पश्चात् पतले कफवालेको, स्निग्धशीतः स्निग्ध तथा शीत स्निग्ध तथा शीत, घने कफे अने धाटा उक्ष्वाणाने और घट्ट कफवालेको, रुक्षशीतः रुक्ष तथा शीत रुक्ष तथा शीत, क्रमः कार्यः पेयादिना क्रम कराना चाहिए, परम् ते पछी इसके बाद, भोज्यैः आहार भोज्य, स्नेहैः स्नेह स्नेह, लेहैः च तथा लेह्यी उपचार तथा लेहसे उपचार, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ८६ ॥

86. In condition of thin phlegm, unctuous and cold treatment is indicated and in condition of viscid and thick phlegm dry and cold treatment is indicated in the form of diet, unctuous articles and linctuses.

लेहयोगः—

शृङ्गाटकं पुष्पबीजं नीलीसाराणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयया द्राक्षामूर्वामहौषधम् ॥ ८७ ॥

लाजाऽमृतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पलीपञ्चकद्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८८ ॥

खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकाघैः पित्तकासिनाम् ८९

शृङ्गाटकम् शी. गोल. सिंघाडा, पुष्पबीजम् उभय-
डाउडी कमलगट्टा, नीलीसाराणि नीलीसार नीलीसार,
पिप्पली तथा पीपर तथा पिप्पली, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, मुस्त- मोथ मोथा, यष्ट्याह- गेहीमध मुलहठी,
द्राक्षा- द्राक्ष सुनका, मूर्वा- मोरवेद मूर्वा, महौषधम्
तथा स. त. तथा सोंठ, लाजा दाम् लाजा, अमृतफला
आमला आंवला, द्राक्षा द्राक्ष सुनका, त्वक्क्षीरी
वंशलोचन वंशलोचन, पिप्पली पीपर पिप्पली, सिता
तथा साउर तथा चीनी, पिप्पली- पीपर पिप्पली,
पञ्चक- पञ्चक पञ्चाक्ष, द्राक्षाः द्राक्षा सुनका, बृहत्याः
तथा गिरी. गिरी. गिरी. तथा बनभाटाके, फलात्
इ. ले. फलका, रसः च रस रस, खर्जूरम् तथा भ. भ.
और खजूर, पिप्पली पीपर पिप्पली, वांशी वंशलोचन
वंशलोचन, श्वदंष्ट्रा च तथा गो. भ. और गोखरू, इति
श्लोकाघैः छे अर्धा अर्धा श्लोकाघैः उहेवा ये आवे
आवे श्लोकाघे कहे हुए, पञ्च लेहाः पांच अवदेहो पांच लेह,
घृत-औ. घी तथा मधुनी घी तथा मधुके, युताः
साथे साथ, पित्तकासिनाम् पित्तनी उधरसवाणा
शरीराने भाटे हितकर छे पित्तज खांसीके रोगियोंके लिए
हितकर हैं ॥ ८७-८९ ॥

87-89. (1) Water chestnut, lotus seeds, indigo pulp, and long pepper; (2) long pepper, nut-grass, liquorice, grapes, trilobed virgin's bower and ginger; (3) roasted paddy, emblic myrobalan, grapes, bamboo manna, long pepper and sugar; (4) long pepper, himalayan cherry, grapes and the juice of the fruits of yellow-berried night-shade; (5) dates, long pepper, bamboo manna and small caltrops;

८९. (वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते-द्राक्षा श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते (ब.)

these five recipes each described in a hemistich if taken as linctus with ghee and honey prove beneficial in cough due to pitta provocation

शर्करादिलेहः—

शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।

पैत्ते, समुत्तमरिचः सकफे, सघृतोऽनिले ॥९०॥

पैत्ते केवल पित्तजन्य कासमें, शर्करा- साकर चीनी, चन्दन- चंदन चन्दन, द्राक्षा- मधु- द्राक्ष, मधु मुनक्का, शहद, धात्रीफल- आम्र, आवला, उत्पलैः अने नीलकमलभी करेला अवलेहने। प्रयोग करवावे। ओष्ठ ओ और नीलकमल इनसे बनाये लेहका प्रयोग कराना चाहिए। सकफे उक्त पैत्तिक कासमें, समुत्तमरिचः आ अवलेहने। मोथ तथा मरीसहित इस लेहका मोथ और मिरचसे युक्त, अनिले तेमज वायुयुक्त पैत्तिक कासमें एवं वायुयुक्त पैत्तिक कासमें, सघृतः आ अवलेहने। धीसहित प्रयोग करवावे। ओष्ठ ओ इस लेहका बीसे युक्त प्रयोग करना चाहिए ॥ ९० ॥

90. The physician may prescribe in cough due to pitta alone, a medicament prepared of sugar, sandal wood, grapes, honey, emblic myrobalan and blue lily. If pitta is associated with kapha, the foregoing medicament should be prescribed along with nut-grass and black pepper, and if associated with vata it should be prescribed with ghee

मृद्रीकादिलेहः—

मृद्रीकार्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।

लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपं च शक्रद्रसम् ॥९१॥

९१. मृद्रीकार्धशतं मृद्रीकार्धशतं (घ.)

,, क्षीरपं च—क्षीरपय (घ.)

,, क्षीरपं च शक्रद्रसं—क्षीरे पचवा शक्रद्रसम् (घ. फ.)

क्षीरपय च दूध पर रहेला रेणुने दुग्धमोजी रोगीको मृद्रीका-कार्धशतम् द्राक्ष पचास नंग मुनक्का पचास अदद, त्रिंशत् पिप्पलीः पीपर त्रीस नंग पिप्पली तीस अदद, शर्करापलम् अने साकर चार तोला ओष्ठने ओष्ठन वाटी और चीनी ४ तोले इन्हें एकत्र पीसकर, मधुना मधुभी मधुसे, लेहयेत् यथाउवा चटावे, गोः वा अथवा गायना अथवा गौके, शक्रद्र-रसम् छाछने। रस मधुभी यथाउवे। गोबरका रस मधुसे चटावे ॥ ९१ ॥

91. The patient while living on milk diet may take the linctus made from 50 grapes, 30 long peppers and 4 tolas of sugar mixed with honey or cow-dung juice with honey.

त्वगादिलेहः—

त्वगेलाव्योषमृद्रीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लाजामुत्तशटीराक्षाधात्रीफलबिभीतकैः ॥९२॥

शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लैः कासविनाशनः ।

श्वासं हिक्कां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥९३॥

त्वक्-एला- तज, अलथी दालचीनी, इलायची, व्योष-मृद्रीका (त्रिकटु, द्राक्ष त्रिकटु, मुनक्का, पिप्पलीमूल- पीपरी-मूलाणा गठोडा पिप्पलीमूल, पौष्करैः पो. भरभूण पोदकर-मूल, लाजा-मुस्त- लाज. मोथ लाजा, मोथा, शटी-रास्ना-पट्कयूरो, रास्ना कचूर, रास्ना, धात्रीफल- आम्र, आवला, बिभीतकैः भलेडा और वहेडा, शर्करा-शौद्र-साकर, मधु चीनी, मधु, सर्पिर्भिः तथा धीथी करेला और धी इनसे बनाया, लेहः अवलेह लेह कास-विनाशनः उधरसने। नाश करनार छे कासनाशक है, श्वासम् अने श्वास और श्वास, हिक्काम् हेउडी हिचकी, क्षयम् च एव क्षय क्षय, हृद्रोगम् च तथा हृद्रोगने। तथा हृद्रोगको, प्रणाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ९२-९३ ॥

92-93. Or a linctus prepared from cinnamon bark, small cardamom, the three spices, grapes, roots of long pepper, orris root, roasted paddy, nut-grass,

long zedoary, indian groundsel, emblic and beleric myrobalans along with sugar, honey and ghee. This linctus cures cough, dyspnea, hiccup, wasting and heart-disease.

पिप्पल्यादिलेहः—

पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजां सितोपलाम् ।
क्षीरे पक्त्वा घनं शीतं लिह्यात् क्षौद्राष्टभागिकम् ९५

पिप्पली. पीपर पिप्पली, आमलकम् आभुजां
आंवला, द्राक्षाम् लाक्षाम् द्राक्ष, लाभ मुनका, लाख,
लाजाम् लाभ लाजा, सितोपलाम् अने साकरने और
चीनीको क्षीरे दूधमां दूधमें, पक्त्वा पकावी पकाकर,
घनम् न्यारे भावे ननी अथ तयारे जब मात्रा घन
जाय तब, शीतम् ठंडुं यथा पछी तेमां ठंडा होने पर
इसमें, क्षौद्राष्टभागिकम् भूध आठमे भागे भेजवीने
मधुका अष्टमांश मिलाकर, लिह्यात् खाटवुं चाटे ॥९४॥

94. The patient may take a linctus prepared from long pepper, emblic myrobalan, grapes, lac roasted paddy and sugar-candy cooked with milk and when it is thickened and cooled mixed with 1/8 quantity of honey.

विदारीशुसृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम् ।
पिबेद्रा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥९५॥

विदारी- इगिथो बिलाई कन्द, इक्षु- शेरडी ईख,
सृणालानाम् अने भृशुावना और सृणालके, रसान्
रसो रस, क्षीरम् सितोपलाम् दूध तथा साकरने दूध तथा
चीनी इनको, मधु-संयुक्तम् मधुसहित शहद मिलाकर,
पिबेत् पीवां पीवे, परम् ओ उत्तम यह श्रेष्ठ, पित्तकास-
हरम् पित्तजन्य उधरसनु नाशक छे पैत्तिक कासका
नाशक है ॥ ९५ ॥

९५ मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं
परम् (ब.)

95. The patient may drink the juices of white yam, sugar cane and lotus filaments mixed with milk, sugar-candy and honey. This is an excellent cure for cough due to pitta provocation.

पित्तकासे अन्नपानम् —

मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।

मुद्रादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥९६॥

मधुरैः मधुर रसवाणा मधुर, जाङ्गलरसैः अंगुल
प्राणीभ्योना भांसरसोथी जांगल प्राणियोंके मांसरसों,
मुद्रादियूषैः भग वगेरेना भूषो मूंग आदिके यूषों,
तिक्तकैः तथा ऊर्वा और तिक्त, शाकैः च शाकै साधे
शाकोंके साथ, मात्रया योग्य मात्राभां योग्य मात्रामें,
श्यामाक- साभो सांवा, यव-कोद्रवाः जव अने डोहरा
जौ और कोदों, हिताः हितकारी छे हितकर हैं ॥ ९६ ॥

96. The diet for the patient with cough due to pitta provocation is sanwa millet, common barley and common millet with the sweet meat-juice of jangala animals, thin gruel of green gram etc., and bitter vegetables taken in the proper quantity.

घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिक्तका मधुसंयुताः ।

शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥९७॥

घनश्लेष्मणि धाटा ऊर्ध्वा घट्ट कफमें, मधुसंयुताः
मधुयुक्ता मधुयुक्त, तिक्तकाः तिक्त रसवाणा तिक्त
रसवाले, लेहाः अवयव लेह, तनुकफे च अने पातणा
ऊर्ध्वा और पतले कफमें, रसादिभिः भांसरससहित
मांसरससहित, षष्टिकाः साडी थोभा सांठी चावल,
शालयः तथा शाण और शालि चावल, स्युः हितकारी
छे हितकर हैं ॥ ९७ ॥

97. In conditions of viscid and thick phlegm, the linctuses should be prepared from bitter drugs and taken with honey; while in conditions of thin

phlegm they should be made from sali and shashtika rice and taken with meat-juices.

शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसाः पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविदाहिं प्रशस्यते ॥९८॥

अनुपानार्थम् अनुपान भाटे अनुपानके लिए, शर्कराम्भः साकरतुं पाणी चीनीका शरबत, द्राक्षा-
इक्षूणाम् द्राक्ष तथा शेरीडीना मुनके और ईखके, रसाः
रस रस, पयः दूध दूध, सर्वम् अने सधना और सब,
मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीत, अविदाहि च
अने अविदाही द्रव्य और अविदाही द्रव्य, प्रशस्यते
हितकारी छे प्रशस्त हैं ॥९८॥

98. For a post-prandial drink, the patient may be given sugar-water or the juices of grapes and sugar-cane and milk; in fact all that is sweet, cold and non-irritant, is recommended.

काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषणागरैः ।
पित्तकासे रसान् क्षीरं यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥९९॥

पित्तकासे पित्तजन्य उधरसर्मा पित्तिक कासमें,
सवृषणागरैः अरंडसी अने सूठ सहित अड्डसे और
सोंठसे युक्त, काकोली- डाडोली काकोली, बृहती- जेभी
बोरीगण्डी वनभाटा, मेदायुग्मैः मेदा तथा महामेदा
ओआना क्वाथथी मेदा और महामेदा इनके काथसे,
रसान् क्षीरम् भांसरस, दूध मांसरस, दूध, यूषान् च
जपि अथवा यूषोन्नी अथवा यूषोन्नी, उपकल्पयेत्
कल्पना करवी कल्पना करे ॥ ९९ ॥

99. For the patient with cough due to pitta, the physician may prepare meat-juice, milk or soup of kakoli, yellow berried and indian nightshades, meda and mahameda, vasaka and dry ginger.

१००. रसाः-रसान् (घ.)

शरादिपञ्चमूलक्षीरम्—

शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥१००॥

शरादि- शरादि शरादि, पञ्चमूलस्य पञ्चमूलना
पञ्चमूलके, तथा तथा तथा, पिप्पलीद्राक्षयोः पीपर
अने द्राक्षना पिप्पली और मुनका इनके, कषायेण
कषायथी कषायसे, शृतम् सिद्ध करे सिद्ध किये हुए,
क्षीरम् दूधने दूधको, समधुशर्करम् मध तथा साकर-
सहित मधु तथा चीनी मिलाकर, पिबेत् पीवुं
पीवे ॥ १०० ॥

100. The patient may drink the medicated milk cooked with the decoction of the drugs of penta-radices of the penreed group and long pepper and grapes, and mixed with honey and sugar.

स्थिरासिद्धिर्क्षीरम्—

स्थिरासितापृश्निपर्णीश्रावणीबृहतीयुगैः ।
जीवकर्षभकाकोलीतामलकवृद्धिजीवकैः ॥१०१॥
शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।

स्थिरा-सिता- शाखवल्गु, साकर सरीवन, चीनी,
पृश्निपर्णी- पीडवल्गु पीठवन, श्रावणी- मोटी गोरम-
मुंडी बड़ीमुंडी, बृहतीयुगैः जेभी अने जेभी बोरीगण्डी
छोटी और बड़ी कटेरी, जीवक- ७५३ जीवक, ऋषभक-
ऋषभक ऋषभक, काकोली- डाडोली काकोली तामलकी
बोयआमली भंडीकाफला, ऋद्धि- ऋद्धि ऋद्धि,
जीवकैः अने ७५३थी और जीवक इनसे, शृतम् सिद्ध
करे पकाया हुआ, पयः दूध दूध, कासी ज्वरी उधरस,
ज्वर कास, ज्वर, दाही दाह दाह, क्षतक्षयी अने क्षत
क्षयना रोगी और क्षतक्षयका रोगी, पिबेत् पीवुं
पीवे ॥ १०१ ॥

101-101½. The patient with cough, fever, burning, pectoral lesions and

१०१. जीवकर्षभ-वीर्यभक्त (घ.)

जीवकैः-जीवकैः (त)

cachexia may drink the medicated milk prepared with ticktrefoil, sugar, painted-leaved uraria, white teak, yellow-berried and indian night-shades, jeevaka, rishabhaka, kakoli ground phyllanthus, riddhi and jeevaka.

तज्जं वा साधयेत् सर्पिः सक्षीरेश्वरसं भिषक् ॥१०२॥
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ।
कल्कैस्त्रिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् ॥१०३॥
शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वक्क्षीर्या मरिचस्य च ।
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान्पलोन्मितान् १०४
गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्विज्ञानः ।
शुक्रासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥१०५॥

भिषक् अथवा वैद्य अथवा वैद्य, तज्जम् तेमांथी
उपलब्ध भयेत् उससे निकाले, सर्पिः वा धृत घीको,
सक्षीरेश्वरसम् दूध तथा शेरडीना रस साथे दूध और
ईखके रसके साथ, साधयेत् सिद्ध करुं सिद्ध करे,
जीवकाद्यैः अथवा दिक्षी जीवकादि, मधुरकैः मधुरगण,
मधुरगण, अभिषुकादिभिः तथा अभिषुकादि तथा पिस्ता
आदि, फलैः इक्षना फलोंके, त्रिकार्षिकैः त्रयु तोलाना
प्रत्येकके ३ तोले, कल्कैः ३६५३३ कल्कसे, सिद्धे सिद्ध
करे सिद्ध किये गये, पूतशीते अने गाणीने ठारी
नाभेले ते घीमां और छानकर ठंडे किये गये उस घीमें,
शर्करा- साकर चीनी, पिप्पली- चूर्णम् तथा पीपरुं
यूर्ण तथा पिप्पलीका चूर्ण, त्वक्क्षीर्याः तेमण् वंश-
क्षोथन वंशलोचन, मरिचस्य च डाणां मरी मरिच,
शृङ्गाटकस्य अने शीगोडानुं यूर्ण और सिंघाडेके चूर्णका,
आवाप्य नाभीने प्रक्षेप दे कर, क्षौद्रगर्भान् मधु
मेणवी मधुको मिलाकर, गोधूम-चूर्णेन धुँना दोहरी
गेहूँके आटेसे, पलोन्मितान् चार तोलाना चार तोलेके,
गुडान् बाहु लडू, कृत्वा करी बनाकर, हिताशनः हित-
भोजन करना शर्ध हितभोजी हो कर, शुक्र- वीर्य-
दोष शुक्रदोष, असृग्दोष- रक्तदोष रजोदोष, शोषेषु
शोष शोष, कासे उधरस कास, क्षीणक्षतेषु च अने क्षय

१०३ पूतशीते-धृते शीते (२.)

१०५. कृत्वा-कासे (घ.)

तथा उरःक्षतमां और क्षय तथा उरःक्षतमें, खादेत्
भावा खावे ॥ १०२ १०५ ॥

102-105. Or the physician may obtain ghee from the aforesaid medicated milk and prepare with the juice of sugar-cane and milk adding the paste of the sweet drugs of the life-promoter group and the paste of fruits of the Abhishuka group taking each of these drugs in the quantity of three tolas; when the ghee is prepared, filter it and when it is cold, add sugar, powder of long pepper, bamboo manna, black pepper and prepare boluses of this with wheat flour of 4 tolas each putting honey in their inside. These balls should be eaten by the patient suffering from morbidity of semen and blood, consumption, cough, pectoral lesions and cachexia.

शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥१०६॥

शर्करा- साकर चीनी, नागर- सूँठ सोंठ, उदीच्यम्
सुगंधी वाणो सुगंधवाला, कण्टकारीम् भेठी भोरी गण्डी
कटेरी, शटीम् पट्टक्यूरो कचूर, समम् पिष्ट्वा ओओने
सम परिमाणमां जलनी साथे वाटी इनको सम
परिमाणमें जलके साथ पीसकर, रसम् रसने रसको,
वस्त्रेण वस्त्रेण कपड़ेसे, पूतम् गाणी छानकर, घृत-
मूर्च्छितम् अने घृत मेणवी और घीसे मिलाकर, पिबेत्
पीवे पीवे ॥ १०६ ॥

106. Or, the patient may drink the cloth-filtered juice of the paste of sugar, dry ginger, cuscus, indian nightshade and long zedoary, these being taken in equal quantities, and mixed with ghee.

१०६. समम्-समम् (घ.)

महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्तकासनिवर्हणम् ॥१०७॥
इति पित्तकासचिकित्सा ।

समैः सरसे वजने समभागमें. महिषी- बैस
मैस, अजा- अवि- अकरी, घेंटी बकरी, भेड़ी, गोक्षीर-
अने गायना दूध और गौके दूध, धात्रीफल- तथा
आमणाना तथा आवलेंके, रसैः रसथी रससे, सिद्धम्
सिद्ध करेद सिद्ध, पित्तकास- पित्तनी उधरसने। पैत्तिक
कासका, निवर्हणम् नाश करने। नाशक सर्पिः धृत घी,
युक्त्या पिबेत् युक्तिथी पीवुं युक्तिपूर्वक पीवे ॥१०७॥
इति आ यह, पित्तकास पित्तनी उधरसनी पैत्तिक
कासकी, चिकित्सा चिकित्सा छे चिकित्सा है।

107. Or, the patient may drink the
medicated ghee prepared with equal
quantities of the milks of buffalo, goat,
sheep and cow, and the juice of emblic
myrobalan. This medicated ghee taken
in the proper manner, is curative of
cough due to pitta provocation. Thus
has been described the line of treatment
for cough due to pitta provocation.

कफकासे चिकित्साक्रमः—

बलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवाक्षैः कटुरक्षोणैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥१०८॥

जादौ प्रथम प्रथम, वमनैः वमनथी वमनसे,
शोधितम् शुद्ध करेद शोधित, बलिनम् अणवान बलवान,
कफकासिनम् उधनी उधरसवाणा रेणुने कफज कास-
रोगीकी, कफघ्नैः उधनाशक कफनाशक, कटुरक्ष- उट्टु,
रक्ष कटु रक्ष, उण्णैः च अपि अने उण्ण और उण्ण,
यवाक्षैः जवना अमोथी यवाक्षोसे, उपाचरेत् उपचार
करेद। चिकित्सा करे ॥ १०८ ॥

108 If the patient suffering from
cough due to morbid kapha is strong
enough, he should first be purified by
emetics and then treated by a course of

barley diet and by pungent, dry and
hot articles curative of kapha.

पिप्पलीक्षारिकैर्यूषैः कौलथैर्मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥१०९॥
धान्ववैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपविल्वजैः ।

पिप्पली- पीपर पिप्पली, क्षारिकैः तथा जवआर
वगेरे क्षारोथी वधारेद तथा यवक्षार आदि क्षारोसे
संस्कृत, कौलथैः उण्णथीना कुलथीके, मूलकस्य
च तथा भूणाना और मूलीके, यूषैः यूषोथी यूषोसे,
कटुकान्वितैः अथवा उट्टु द्रव्यथी युक्त या कटु द्रव्योसे
युक्त, रसैः वा भासरसोनी साथे मांसरसोसे, धान्व-
अंगद जाङ्गल, वैल- तथा भिदेशय प्राण्णीओना तथा
विलेशय प्राणियोंके, रसैः भासरसोनी साथे मांसरसोसे,
तिल-सर्षप- तेमज तल, सरसव एवं तिल, सरसो,
विल्वजैः उण्णोनीना या वेलके, स्नेहैः वा तेयोथी
तैलोसे, लघूनि हलका लघु, अन्नानि अन्नोनु अन्न,
भुञ्जीत भोजन करवुं भोजन करे ॥ १०९ ॥

109-109½. The patient may eat light
food consisting of soups made from
horse-gram and radish, mixed with long
pepper and alkali; or he may take the
meat-juice of jangala or terriculous
animals mixed with pungent drugs and
oil of til, rape seed or bael.

मध्वम्लोष्णाम्बुतक्रं वा मद्यं वा निगदं पिबेत् ११०

मधु-अम्ल- अनुपान भाटे मधुनु शरबत, भाटा रस
अनुपानके लिए शहदका शरबत, अम्ल द्रव, उष्णाम्बु-
ओनु पाण्णी गरम पानी, तक्रम् तके छाल, निगदम् उ
निर्माण या निर्मल, मद्यम् वा मद्य मद्य, पिबेत् पीवुं
पीवे ॥ ११० ॥

110. He may drink the medicated
water, acid water, hot water, butter-
milk or clear wine.

१०९½. धान्ववैलरसैः -धान्यतैलेस्तथा (व.)

पौष्कराग्वधं मूलं पटोलं तैर्निशास्थितम् ।
जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥१११॥

अन्नस्य अथवा अन्नना अथवा अन्नसेवनके, त्रिषु कालेषु वा त्रिषु वभते तीनों कालोंमें, पौष्कर- पौष्कर- भूण पोहकरमूल, आरग्वधम् तथा गरभाणानु और अमलतासकी, मूलम् भूण जड़, पटोलम् परवण परवल, तैः ओओने ओणी इनधे, निशास्थितम् आभी रात्रि रात्रेण रातभर रखा, जलम् पाणी जल मधुयुतम् पेयम् मधुयुक्त करीने पीवुं मधुसे मिलाकर पीवे ॥ १११ ॥

111. Or, he may drink the medicated water prepared by immersing the roots of orris and purging cassia and snake-gourd in water overnight mixed with honey, before, during and after meals.

कट्फलादिक्वाथः—

कट्फलं कत्तुणं भार्गी सुस्तं धान्यं वचाभये ।
शुण्ठीं पर्पटकं शृङ्गीं सुराहं च शृतं जले ॥११२॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे मुखे शूने श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥११३॥

वातकफात्मके वातकफात्मके वातकफज, कासे उधरसभा खांसीमें, कण्ठरोगे कंठरोगभा कंठरोगमें, मुखे शूने भुभना सोभभा मुखशोकमें, श्वासहिक्का- श्वास, हेउडी श्वास, हिचकी, ज्वरेषु च अने ज्वरभा और ज्वरमें, कट्फलम् कायकण कायफल, कत्तुणम् रोहिष धास रुहा घास, भार्गीम् भारंगी भारङ्गी, सुस्तम् मोथ मोथा, धान्यम् धाणु धनिया, वचा-अभये वज, हरउ वच, हरड, शुण्ठीम् सूठ सोंठ, पर्पटकम् अउसदियो पित्तपापडा, शृङ्गीम् डाउडाशीगी काकडा- सिंगी, सुराहम् च अने देवदार ओओने और देवदार

१११. पटोलं तैः-पटोलान्तम् (त.)

११२. वचाभये-वचाऽभया (व.)

११३. मुखे शूने-क्षये झूले (व.)

इनका, जले शृतम् पाणीभा क्वाथ करीने जलमें काथ करके, मधु-हिङ्गु- मध तथा हिङ्ग मधु और हींग, युतम् सहित मिलाकर, पेयम् पीवे पीवे ॥ ११२-११३ ॥

112-113. Prepare a decoction of box-myrtle, ginger grass, beetle killer, nutgrass, coriander, sweet flag, chebulic myrobalan, ginger, trailing rungia, galls and deodar mixed with asafetida and honey. The patient suffering from cough due to the provocation of vata and kapha or diseases of the throat, edema of the face, dyspnea, hiccup and fever may drink this decoction

पाठादियोगः—

पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं सुस्तपिप्पलीम् ।
पिष्टा घर्मांभुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ११४

पाठां शुण्ठीम् अथवा पाठा, सूठ अथवा पाही, सोंठ, शटीम् पटुयूरे कचूर, मूर्वांम् मोरवेद मूर्वा, गवाक्षीम् धन्वागुणी इन्द्रवारुणी, सुस्त-पिप्पलीम् मोथ अने पीपरने मोथा और पिप्पली इनको, पिष्टा भांडीने पीसकर, हि-सैन्धवाभ्याम् हिङ्ग अने सिंधावृक्षभा हींग और सैन्धानमक, युताम् युक्त करी मिलाकर घर्मांभुना ठीना पाणीभा गरम जलसे, पिबेत् पीवा पीवे ॥ ११४ ॥

114. Or, he may drink the mixture made of the paste of patha, dry ginger, long zedoary, trilobed virgin's bower, colocynth, nut-grass and long pepper rubbed in warm water, adding asafetida and rock-salt.

नागरादियोगः—

नागरातिविषे सुस्तं शृङ्गीं कर्कटकस्य च ।
हरीतकीं शटीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥११५॥

नागर- अथवा सूंठ अथवा सोंठ, कतिविधे अति-
विधन्ती कण्ठी अतीस, सुस्तम् भेद्य मोथा, कर्कटकस्य
शृङ्गीम् च डाडडाशीर्णी काकडासिंगी, हरीतकीम् हरडे
हरड, शटीम् एव च अने पट्टयूरे। ओओने और
कचूर इनको, तेन एव ते न इसी, विविना विधिथी
विधिसे, पिबेत् पीवा पीवे ॥११५॥

115. Or, he may drink in the same
manner, the mixture of the paste of
ginger, atees, nut-grass, galls, chebulic
myrobalan and long zedoary.

पिप्पलीप्रयोगः—

तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम् ।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थरससंयुतम् ॥११६॥

ससितोपलम् वा अथवा साडरसहित अथवा चीनीके
साथ, पिप्पल्याः पीपरने। पिप्पलीका, कल्काक्षम् ५६५ ओं
तोला कल्क एक तोला, तैल-भृष्टम् च तेलमां भूँ
तैलमें भूनकर, कुलत्थरस- कण्ठीना रसमां कुलथीके
रससे, संयुतम् भेणवी मिलाकर, श्लेष्म-कासघ्नम् ५६-
५८५ उधरसने। नाश करनार ओ ५६५ कफकासके
नाशक इस कल्कको, पिबेत् पीवा पीवे ॥ ११६ ॥

116. Or, the patient may take as
potion, the paste of one tola of long
pepper seasoned in til oil and mixed
with sugar-candy and the decoction
of horse-gram. This is curative of
cough due to kapha provocation.

कतिपययोगः—

कासमर्दाश्वविट्भृङ्गराजवार्ताकजो रसः ।
सक्षौद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च ॥११७॥

कासमर्द- डासुंदरे। कसौरी, अश्वविट्- धोआनी दाद
घोडेकी लीद, भृङ्गराज- भांगरे भांगरा, वार्ताकजः अने

११७. वार्ताकजो रसः—वार्ताकजा रसाः (घ.)

सक्षौद्रः कफकासघ्नः—सक्षौद्राः कफकासघ्नः (घ.)

—श्रीदयुक्ताः कफहराः (घ.)

रींगशुभे और बैगनका, असितस्य अने डाणी और
काली, सुरसस्य च रसः तुलसीने। रस तुलसीका रस.
सक्षौद्रः भधसहित पीवाथी मधु मिलाकर पीनेसे,
कफकासघ्नः ५६५८५ उधरसने। नाश करनार थाय छे
कफजन्य कासका नाशक होता है ॥ ११७ ॥

117. The juice of round podded
cassia, horse dung, trailing eclipta,
brinjal and black holy basil should be
taken with honey. It is curative of
cough due to kapha provocation.

देवदारु शटी रास्ना कर्कटाख्या दुरालभा ।

पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याघात्रीसितोपलाः ॥११८॥
अधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।

देवदारु देवदार देवदार, शटी रास्ना पट्टयूरे,
रास्ना कचूर, रास्ना, कर्कटाख्या डाडडाशीर्णी काकडा-
सिंगी, दुरालभा तथा धमासे। तथा घमासा, पिप्पली
अने पीपर और पिप्पली, नागरम् सूंठ सोंठ, सुस्तम्
भेद्य मोथा, पथ्या-घात्री- हरडे, आभजा हरड, आवला,
सितोपलाः तथा साडर तथा चीनी, एतौ आये, मधु-
तैलयुतौ भध तथा तेल भेणवेला मधु और तैल
मिलये हुए, लेहौ ओ अवलेहो दो लेह, वातानुगे
वातानुगधी वातानुबन्धयुक्त, कफे ५६५समां हितकारी
छे कफज खांसीमें प्रशस्त हैं ॥ ११८ ॥

118-118½. Prepare a linctus of
deodar, long zedoary, indian groundsel,
galls, cretan prickly clover, or a linctus
of long pepper, ginger, nut-grass,
chebulic myrobalan, emblic myrobalan
and sugar-candy. Either of these two
linctuses, mixed with honey and til
oil, is curative of cough due to kapha
provocation occurring as sequela to vata
morbidness.

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥११९॥
पथ्या तामलकी घात्री भद्रमुस्ता च पिप्पली ।

११९. भद्रमुस्ता च—भद्रमुस्तामि (घ.)

देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वमेवजम् ॥१२०॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक् १२१

पिप्पली पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरी-
भूणना गठोडा पिप्पलीमूल, चित्रकः चित्रक चित्रक,
हस्तिपिप्पली तथा गजपीपर तथा गजपिप्पली, पथ्या
हरडे हरड, तामलकी बेय्यामदी मुईआंवला,
धान्री आमणी आंवला, मदमुस्ता भद्रमेथ्य मदमुस्ता,
पिप्पली च तथा पीपर तथा पिप्पली, देवदारु देवदार
देवदारु, अभया हरडे हरड, मुस्तम् मेथ्य मेथ्या,
पिप्पली पीपर पिप्पली, विश्वमेवजम् तथा सुंठ तथा
सोंठ, विशाला अने धन्वागुली और इन्द्रायण, पिप्पली
पीपर पिप्पली, मुस्तम् मेथ्य मेथ्या, त्रिवृत्त च तथा
नसेातर तथा त्रिवृत्त, इति आ. इन, कफकासहरान् उद्धरी
उधरसने नाश करनार कफकासके नाशक, चतुरः लेहान्
चार अवलेहो चारों लेहोंको, भिषक् वैद्य वैद्य, मधुना
लेहयेत् मधुसहित थडावा शहदसे चटावे ॥११९-१२१॥

119-121. (1) Long pepper, root of
long pepper, white-flowered leadwort
and elephant pepper; (2) chebulic
myrobalan, ground phyllanthus, emblic
myrobalan, indian cyprus and long
pepper; (3) deodar, chebulic myrobalan,
nutgrass, long pepper and dry ginger;
(4) colocynth, long pepper, nutgrass
and turpeth—any of these four groups
of drugs may be taken as a linctus
with honey. The physician should
prescribe them for the cure of cough
due to kapha.

सौवर्चलाभयाधान्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥१२२॥

सौवर्चल- संधण सौवर्चलमक, अभया- हरडे हरड,
धान्री- आमणी आंवला, पिप्पली- पीपर पिप्पली, क्षार-
नागरम् नवभार अने सुंठ ओओतुं यवक्षार और
सोंठ इनका, चूर्णितम् यूक्षुं चूर्ण करके, वात-कफ- वात

तथा उद्धरी थयेव वात तथा कफसे उत्पन्न, कासहरम्
उधरसने नाश करनार ते यूक्षुंने कासके नाशक उस चूर्णको,
सर्पिषा धीनी साथे बीसे, पिबेत् पीपुं पीवे ॥१२२॥

122. Powders of sanchal salt, cheb-
ulic myrobalan, emblic myrobalan, long
pepper, alkali and dry ginger should
be taken with ghee; this is curative
of cough due to provocation of kapha
and vata.

दशमूलादिघृतम्—

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

पुष्कराद्दशटीविस्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥१२३॥

पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥१२४॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलाढके दशभूणना २५६ तोला क्वाभमा
दशमूलके २५६ तोले कायमें, अक्षसमैः ओक ओक
तोले। एक एक तोले, पुष्कराद्द- पोपरभूण पोहकरमूल,
शटी-विस्व- पदकथूरी, भीली कचूर, बेल, सुरस- तुलसी
तुलसी, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, हिङ्गुभिः अने हिङ्ग
साथे और हिङ्ग इनसे, घृतस्य धी घीके, प्रस्थम् ६४
तोला ६४ तोले, पचेत् पकावतुं पकावे, वातकफात्मके
वातकफात्मक वातकफात्मक, कासे उधरसमा कासमें,
कफवातात्मकेषु अने उद्धवातात्मक और कफवातात्मक,
सर्वेषु सर्व सब, श्वासरोगेषु च श्वासरोगोंमां श्वास-
रोगोंमें, पेयानुपानम् पेयाना अनुपानथी पेयाके अनु-
पानसे, तत् ते इसको, पेयम् पीपुं पीवे ॥ १२३-१२४ ॥
इति आ. यह, दशमूलादिघृतम् दशमूलादिघृत उ
दशमूलादिघृत है ।

123-124. A medicated ghee may be
prepared of 256 tolas of the decoction
of deca-radices in 64 tolas of ghee with
the paste of one tola each of orris root,
long zedoary, bael, holy basil, the three
spices and asafetida. This ghee should
be taken by the patient suffering from
cough due to provocation of vata and

kapha, dyspnea and all respiratory disorders due to provocation of vata and kapha. The draught of this ghee should be followed by a potion of thin gruel. Thus has been described the Compound Decaradices Ghee.

कण्टकारीघृतम्—

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशट्चित्रकैः ॥१२५॥

सौवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।

वृश्चीरबृहतीपथ्यायवानीदाडिमर्चिमिः ॥१२६॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालम्भाम्लवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥१२७॥

कल्कैस्तत् सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते ।

कण्टकारीघृतं ह्येतत् कफव्याधिनिस्तदनम् ॥१२८॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूल-फल- भूण, ३० मूल, फल, पत्रायाः तथा पीडासहित तथा पत्रयुक्त, कण्टकार्याः बोरी गण्डीना कटेरीके, रसाढके २५६ तोला २२५ भां एक आढकरसमें, बला-व्योष- अला, त्रिकटु बला, त्रिकटु, विडङ्ग- वाचडिङ्ग वायविङ्ग, शटि-चित्रकैः ५८३ यूरु, चित्रक कचूर, चित्रक, सौवर्चल- संथण सौचलनमक, यवक्षार- अ-आर यवक्षार, पिप्पलीमूल- पीपरीभूणना गण्डोडा पिप्पलीमूल, पौष्करैः पोअरभूण पोहकरमूल, वृश्चीर- सईह पुनर्नवा श्वेत पुनर्नवा, बृहती- ७७० बोरी गण्डी वनभाटा, पथ्या- ६२३ हरड, यवानी- अजवायन, दाडिम- ६३५ अनार, ऋद्धिमिः ऋद्धि ऋद्धि, द्राक्षा- प्राक्ष मुनक्का, पुनर्नवा- लाव साठोडी गदहपुरना, चव्य- थवड चव्य, दुरालम्भा धमासे धमासा, अम्लवेतसैः अम्लवेतस अम्लवेतस, शृङ्गी- ३१३३ शृङ्गी काकडा- सिंगी, तामलकी- बोयआमदी मुंईआंवाला, भार्गी-

१२६. पिप्पलीमूलपौष्करैः—विस्वामलकपौष्करैः (४ ध.)

११ वृश्चीर-वृश्चीक (ध.)

१२८. ह्येतत्—सिद्ध (ग.)

१२ ह्येतत् कफव्याधिनिस्तदनम्—सिद्धं कफव्याधिनिस्तदनम् (ध.)

भारंगी भारंगी, जस्ना- २१२५ रास्ना, गोक्षुरकैः अने गोभ्रुना और गोखरु इनके, कल्कैः ३६३थी कल्कसे, घृतप्रस्थम् ६४ तोला घृत ६४ तोले घृत, पचेत् पडावपुं पकावे, तत् ते वह. सर्वकासेषु अधुना ७५. २२५ सब प्रकारकी खांसीमें, हिक्का-श्वासेषु च हेंडी तथा श्वासमां हिक्की तथा श्वासेमें, शस्यते श्रेष्ठ छे प्रशस्त है, एतत् हि आ यह, कण्टकारीघृतम् कंटकारीघृत कंटकारीघृत, कफ-व्याधि- ३३५३ रेजोने कफज व्याधिका निस्तदनम् नाश करवाउं छे नाशक है ॥ १२५-१२८ ॥ इति आ यह, कण्टकारीघृतम् कंटकारीघृत छे कण्टकारीघृत है ।

125-128. Prepare a medicated ghee in 256 tolas of the decoction of the roots, fruits and leaves of indian night-shade, of 64 tolas of ghee with the paste of heart-leaved sida, the three spices, embelia, zedoary, white flowered leadwort, sanchal salt, alkali of barley, roots of long pepper and orris, white hogweed, yellow-berried night shade, chebulic myrobalan, bishop's weed, pomegranate, riddhi, grapes red hogweed, chaba pepper, cretan prickly clover amlavetasa, galls ground phyllanthus, beetle killer, indian groundsel and small caltrops. This compound indian night shade ghee is good for all types of cough, hiccup and dyspnea and is curative of diseases due to kapha provocation Thus has been described the Indian Night-shade Ghee.

कुलत्थादिघृतम् —

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम् ।

पाययेत् कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥१२९॥

इति कुलत्थादिघृतम् ।

कुलथरस- अथवा उण्नीना क्वाथ अथवा कुलथीके काथसे, युक्तम् वा सङ्घित युक्त, पञ्चकोल-तेमल पंचकोलना क्वाथथी एवं पंचकोलके काथसे, शृतम् घृतम् सिद्ध करैल शृत सिद्ध किया हुआ घृत, कफजे कासे उण्नीय उधरसभा कफज कासमें, पाययेत् पापुं पिलावे, हिका-श्वासे च आ धी होडी अने श्वासभा पशु यह घृत हिका और श्वासमें भी, नश्यते पशुशाय छे प्रशस्त है ॥ १२९ ॥ इति आ यह, कुलथादिघृतश्च कुलथादिघृत छे कुलथादिघृत हैं।

129. The physician may give as potion, the medicated ghee prepared with the decoction of horse gram and the pentad of spices, to the patient suffering from cough due to kapha provocation. It is also recommended in hiccup and dyspnea. Thus has been described the Compound Horsegram Ghee.

धूमयोगः —

धूमांस्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।
कोशातकीफलान्मध्यं पिबेद्वा समनःशिलम् १३०

ये जे धूम जो धूम, वातकासिनाम् वातनी उधरसना शोणीओने भाटे वातज कासके रोगियोंके लिए, प्रोक्ताः उक्ता छे कहे हैं, तान् एव च ते न उन्हीं, धूमान् धूमे धूमोंको, दद्यात् आपवा देवे, समनःशिलम् वा अथवा मनःशिलसङ्घित या मैनसिल, कोशातकी- कोशातकीना और कड़वी तोरईके, फलात् इक्षने फलका, मध्यम् गन्ध मध्यभाग, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १३० ॥

130. The patient may be given the inhalation of the fumes which were earlier recommended for patients suffering from cough due to vata provocation; or else the patient may smoke red arsenic kept in the interior of a bottle-gourd.

रोषापेक्षिणी चिकित्सा—

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १३१ ॥

कफकासे तु उण्नी उधरसभा कफज कासमें, पित्तानुबन्धजः जे पित्तानुबन्धथी थयेल यदि पित्तानुबन्धजनित, तमकः तमक तमक स्यात् चेत् थाय तो होवे तो, तत्र त्यां वहां, यथावस्थम् शोणीनी स्थिति प्रमाणे रोगीकी स्थितिके अनुसार, पित्तकास- पित्तकासनी पित्तकासकी, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, प्रयोजयेत् करवी करे ॥ १३१ ॥

131. If the cough due to kapha-provocation is complicated by asthma associated with pitta, the line of treatment laid down for cough due to pitta-provocation should be followed with due regard to the condition of the patient.

वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३२ ॥

कफानुबन्धे उण्नी अनुबन्धवाणी किन्तु कफके अनुबन्धयुक्त, वाते तु वात होय तो वातमें, कफ-हरीम् उण्नी इर उरनारी कफहारक, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी करे, पित्तानुबन्धयोः पित्तानुबन्धवाणी पित्तके अनुबन्धयुक्त, वातकफयोः वात अने उण्नी वात और कफकी, पित्तनाशिनीम् पित्तनाशक चिकित्सा करवी पित्तनाशक चिकित्सा करे ॥ १३२ ॥

132. If cough due to vata provocation gets associated with kapha morbidity, the line of treatment should be one that is curative of kapha. If cough due to provocation of vata and kapha, gets associated with morbid pitta, the line of treatment should be one that is curative of pitta.

२०१८

चरकसंहिता

आर्द्रं विरूक्षणं, शुष्के स्निग्धं, वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥१३३॥
इति कफजकासचिकित्सा ।

वातकफात्मके वातकफात्मके वातकफात्मके, आर्द्रं कासे धृष्टा उद्धवाणी उधरसभां बहुत कफवाले कासमें, विरूक्षणम् रक्ष रुक्ष. शुष्के अने उध वगैरनी उधरसभां और कफरहित कासमें, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, सपित्ते कफजे तथा पित्तसहित उधरसभां और पित्तयुक्त कफज कासमें, तिक्तसंयुतम् तिक्तद्रव्यसहित तिक्तद्रव्ययुक्त, अन्नपानम् अन्नपान आपनुं अन्नपान देवे ॥ १३३ ॥ इति अ। यह, कफज-कास-उधरसभां उधरसनी कफज कासकी, चिकित्सा चिकित्सा छे चिकित्सा हे ।

133. If the cough due to provocation of vata and kapha is associated with excessive secretion of phlegm, the desiccant line of treatment should be given. If there is dry cough, the unctuous medicaments should be prescribed. If the cough due to kapha provocation is associated with morbid pitta, the patient should be given eats and drinks mixed with bitter drugs. Thus has been described the treatment indicated in cough due to kapha provocation.

क्षतकासे चिकित्साक्रमः —

कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं स्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥१३४॥

क्षतजम् क्षतजन्य क्षतज. कासम् उधरसने कासको, आत्ययिकम् विनाशकारक खतरनाक, मत्वा आणीने मानकर, बल-मांस-अथ तथा मांसने बल और मांसको, विवर्धनैः वधारनारी बढ़ानेवाले, मधुरैः मधुर मधुर, जीवनीयैः च अने श्रवणीय पदार्थोथी और जीवनीय द्रव्योंसे, स्वरया शीघ्र शीघ्र, जयेत् श्रवणी जीते ॥ १३४ ॥

134. Knowing the cough due to pectoral lesions to be an urgent condition, it should be treated with all promptness with drugs of the sweet group as well as of the life-promoter group which are promotive of strength and flesh.

पिप्पल्यादिलेहः —

पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिशुरसस्तथा ॥१३५॥
यवगोधूममृद्रीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलं च प्रस्तांशानि तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥१३६॥
पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।
श्वासहृद्दोगकाश्येषु हितो बृद्धेऽल्परेतसि ॥१३७॥

पिप्पली पीपर पिप्पली, ससितोपलम् साकर-सहित चीनी, मधुकम् जेरीमधु मुलहठी, कार्षिकम् प्रत्येकेने ओके ओके तोला प्रत्येक एक एक तोलाका, पिष्टम् उध कल्क, प्रास्थिकम् ६४ तोला ६४ तोले, गव्यम् गायनुं गौका, आजम् च अने भकरीनुं और बकरीका, क्षीरम् दूध दूध, तथा तथा तथा, इक्षुरसः ६४ तोला शेरडीने रस ६४ तोले इखका रस, यव-जनने दोट जौका आटा, गोधूम-धउने दोट गेहूँका आटा, मृद्रीका-चूर्णम् द्रक्षने ६६६ मुनकेका कल्क, आमलकात् आमलीने आवलेका, रसः रस रस, तैलम् च अने तैल और तैल, प्रस्तांशानि दरेक ८ तोला प्रत्येक ८ तोले, तत् सर्वम् ओ सधणुं इन सबको, मृदुना मंद मन्द, अग्निना अग्निनी आंचसे, लेहम् लेह जेपुं थाय त्या सुधी लेह होनेतर, पचेत् पकावपुं पकावे, घृत-क्षौद्र-धी तथा मधु वी और मधु, युक्तः भेजवेद्य युक्त, सः ते अवलेह वह लेह, क्षतकासहा क्षतजन्य उधरसने नाश करे छे क्षतज कासका नाशक हे. श्वास-हृद्दोग-श्वास, हृद्दोग श्वास, हृद्दोग, काश्येषु

१३६. आमलकाद्रसः—आमलकीरसः (घ.)

१३७. काश्येषु—कासेषु (त.)

बृद्धेऽल्परेतसि—बृद्धेऽल्परेतसे (घ.)

—बृद्धेऽल्परेतसे (घ.)

अने कृशताभा और कृशतामें, वृद्धे अने वृद्ध पुरुषने और वृद्ध पुरुषको, अल्परेतसि तथा अल्प वीर्यवाणी पुरुषने तथा अल्प वीर्यवाले पुरुषको, हितः हितकारी छे हितकर है ॥ १३५-१३७ ॥

135-137. Take one tola of the paste of each of long pepper, liquorice and sugar-candy, 64 tolas of each of cow's milk, goat's milk and juice of sugar-cane, 8 tolas of each of the flour of barley and wheat and powder of grapes, juice of emblic myrobalan and til oil. Mix the whole and boil on a slow fire and cook it into a linctus and take it with ghee and honey. This linctus is curative of cough due to pectoral lesions, dyspnea, heart-disease and emaciation; it is also beneficial in senility and oligospermia

आवस्थिकी चिकित्सा—

क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥१३८॥

क्षतकास- क्षतकासना क्षतज काससे, अभिभूतानाम् रोगीनी पीडितोंकी, वृत्तिः चिकित्सा चिकित्सा, पित्तकासिकी पित्तजन्य उधरसनेवी पित्तकास जैसी, क्षीर-तथा दूध तथा दूध, सर्पिः-मधु-प्राया घृत अने मधुनी प्रधानतावाणी ची और मधुकी प्रधानतावाली, स्यात् करवी होती है, संसर्गे तु अने दोषोने संसर्ग होय तो और दोषोंका संसर्ग होने पर, विशेषणम् विशेष चिकित्सा करवी विशेष चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १३८ ॥

138 In cases of cough due to pectoral lesions the line of treatment to be followed is the same as that laid down in cases of cough due to pitta provocation. The treatment mainly consists of milk, ghee and honey. If, however, the cough due to pectoral

lesions is complicated by other morbid humors, this line of treatment should be supplemented by remedies indicated in such conditions.

वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रमेदे घृतैर्हितः ।

तैलैर्महतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥१३९॥

वातपित्त- वातपित्तथी वातपित्तसे, अदिते पीडिता रोगीनी पीडित रोगीके, गात्रमेदे गात्रमेद तथा अंगमेद होने पर, घृतैः घृतथी घृतोंसे, वायुना च अने वायुथी और वायुसे, पीड्यमाने पीडा अती होय तो पीडा होने पर, माहुरोगघ्नैः वातघ्न वातरोगनाशक, तैलैः तैलथी तैलोंसे, अभ्यङ्गः हितः अभ्यङ्ग हितकारी छे अभ्यङ्ग हितकर है ॥१३९॥

139. If the patient is afflicted with body-ache due to vata and pitta, inunction with ghee is beneficial. In afflictions due to vata provocation, the medicated oils prepared with the drugs which are curative of vata are prescribed.

हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।

सदाहं कासिनो रक्तं घृवतः सबलेऽनले ॥१४०॥

सदाहम् दाहसहित दाहयुक्त, रक्तम् रक्त रक्त, घृवतः थूकता थूकनेवाले, कासिनः उधरसना रोगीने। खांसीवाले रोगीकी, अनले अग्नि अग्नि, सबले प्रदीप्त होय तो बलवान होने पर, हृत्-पार्श्व- हृदय तथा पडाभांकी हृदय और पार्श्वके, अर्तिषु पीडाभां शूलमें, जीवनीयस्य जीवनीय जीवनीय, सर्पिषः घृतनुं घीका, पानम् स्यात् पान करवुं पान करना चाहिए ॥ १४० ॥

140. If the patient with cough due to pectoral lesions suffers from pain in the cardiac region, pleurodynia and cough accompanied with burning and hemoptysis, and if the condition of his gastric fire is strong, he should be given a potion of the compound life-promoter drugs ghee.

मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।
तृष्णार्तानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् १४१

मांसोचितेभ्यः मांसना अभ्यासवाणा मांसके
सात्म्यवाले, क्षामेभ्यः क्षीण थयेव रोगीओने क्षीण
पुरुषोंके लिए लावादीनाम् लाव धत्यादिना लावादिकोंके,
रसाः मांसरसे। मांसरस, हिताः हितकारी छे हितकर
हैं, तृष्णार्तानाम् तृषाधी पीडाता रोगीओने प्याससे
पीडितोंको, शरमूलादिभिः शरभूण धत्यादिथी शरमूलादि
पंचतृणमूलसे, शृतम् सिद्ध करेखुं सिद्ध किया हुआ, छागम्
भकरीतुं बकरीका, पयः दूध हितकारी छे दूध हितकारी
है ॥ १४१ ॥

141. For emaciated patients who
are accustomed to a meat-diet, the
meat-juices of the quail group of cre-
atures is beneficial. If the patient is
afflicted with excessive thirst, medicated
milk prepared from goat's milk with
roots of the drugs of the pen-reed
group should be prescribed.

रक्ते स्रोतोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥१४२॥

स्रोतोभ्यः स्रोतोभाथी स्रोतोसे, अपि वा आस्याद्
के भुजभाथी या मुखमेंसे, रक्ते ढोही रक्त, आगते
आवतुं होय तो आने पर, क्षीरजम् दूधभाथी काढेखुं
दूधसे निकाला हुआ, घृतम् घीतुं घीका, नस्यम् पानम्
नस्य तथा पान हितकर छे नस्य तथा पान हितकर है,
श्रान्ते अने थोड़ेसा और थके हुए, क्षामे कृश कृश, हतावले
तथा भंडाश्रिवाणा क्षतज कासना रोगीने मन्दाश्रिवाले
क्षतज कासके रोगीको, यवागूः वा यवागू हितकर छे
यवागू हितकर है ॥ १४२ ॥

142. If there is hemorrhage through
the mouth or any other of the chann-
els, the patient should be given an
errhine or potion of the ghee prepared

१४१. क्षामेभ्यो-कासिभ्यो (ड.)

„ छागं-आमं (त.)

directly from milk; and if the patient
is exhausted, emaciated and suffers from
impaired gastric fire, he should be
treated with gruel.

स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥१४३॥

स्तम्भ- स्तम्भता स्तम्भ, आयामेषु तथा आयामभां
तथा आयाममें, सर्पिषः घृतनी वीची, महतीम् मोटी
बड़ी, मात्रां पिबेत् मात्रा पीवी मात्रा पीवे, यत् वा
अथवा ने अथवा जो, वातरोगघ्नम् वातरोगनाशक
होय वातरोगनाशक हो, पित्तरक्त- परंतु पित्त तथा
रक्तने परन्तु पित्त और रक्तको, अविरोधि अधारनारी
न होय ओवी चिकित्सा बढ़ानेवाली न हो ऐसी चिकित्सा,
कुर्यात् करवी करे ॥ १४३ ॥

143. In the case of stiffness or
contractions, the patient should be
given a large dosage of ghee or in the
alternative he should be given the
treatment curative of diseases due to
vata and which is at the same time
not contra-indicated in hemothermic
conditions.

धूमयोगाः —

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः क्षते ।

दाह्यते कासिनो यस्य स धूमाच्चा पिबेदिमान् १४४

क्षतदोषे क्षतश्च दोष क्षतदोषके, निवृत्ते तु
निवृत्त थये। होय निवृत्त होजाने पर, कफे-वृद्धे अने
कफ वृद्धि पाये। होय त्यारे और कफके बढ़ने पर,
यस्य कासिनः ने उधरसना रोगीने जिस खांसीवाले
रोगीके, क्षते क्षतभा क्षतमें, उरः दाह्यते छाती थिराती

१४४ उरः क्षते-उरः शिरः (व. थ.)

„ दाह्यते-दाह्यते (व.)

„ „ -चीव्यते (ध.)

„ „ -चाह्यते (फ.)

„ „ -पीडयते (फ.)

होय ओवी पीडा थाय छे छातीमें दलनेकी तरह पीडा होती है, सः ना ते मनुष्ये वह पुरुष, इमान् आ कहेवाभा आवनारा इन कहे जानेवाले, धूमपान धूमपान धूमको, पिवेत् पान करवुं पीवे ॥ १४४ ॥

144. If the patient suffering from cough is cured of the pectoral lesions but if owing to the provocation of kapha there is aching in the chest or head, the patient should inhale the fumes of the following drugs.

द्विमेदादिधूमवर्तिः—

द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले तैः क्षौमलक्तकैः ।
वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिवेत् ॥ १४५ ॥

द्वे मेदे मेदा, महामेदा मेदा, महामेदा, मधुकम् जेडीमध मुलहठी, द्वे च बले जला, अतिजला बला, अतिबला, तैः तेओथी इनसे, वर्तितैः दोष करवाभा आवेला अने सूझाया पछी ओडी जनाववाभा आवेला लिप्त और सूख जाने पर वर्ति किये गये, क्षौमलक्तकैः क्षौमना टुकड़ाओथी क्षौम वस्त्रके टुकड़ोंसे, धूमश्च धूमपान धूम, आपीय पान करीने पान करके, जीवनीयघृतं जीवनीयघृत जीवनीयघृत, पिवेत् पीवुं पीवे ॥ १४५ ॥

145. Take two types of medas, liquorice, sida and country mallow. The paste of these should be smeared on a cloth of linseed and when dried, a cigar should be made of it and then it should be smoked. After smoking the patient may drink the medicated ghee of the drugs of the life-promoter group.

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
भावयित्वा पिवेत् क्षौममनु चेक्षुगुडोदकम् ॥ १४६ ॥

१४५. क्षौमलक्तकैः—क्षौमनक्तकैः (प)

१४६. अनुचेक्षुगुडोदकम्—शर्करागुडोदकम् (द.)

” ” —ससितेक्षुगुडोदकम् (द.)

मनःशिला- मनःशिला मैनसिल, पलाश- आभरी डाक, अजगन्धा- आङ्गी डुकु, त्वक्क्षीरि- वंशलोचन वंशलोचन, नागरैः अने सूंथी और सोंठ इनसे, क्षौमम् क्षौम वस्त्रने क्षौम वस्त्रको, भावयित्वा भावना दर्धने भावना देकर, पिवेत् धूमपान करवुं धूमपान करे, अनु च अने ते पछी और पश्चात्, चेक्षु-गुडोदकम् शेर-डीने रस अथवा गोजन पाली ईखका रस या गुडका पानी, पिवेत् पीवुं पीवे ॥ १४६ ॥

146. Or, the patient may smoke the cigar rolled from the cloth of linseed impregnated with red arsenic, palas, wild carrot, bamboo manna and dry ginger. After smoking, the patient may drink the juice of sugar-cane or gur-water

पिष्टा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुक्रया ।

ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४७ ॥

मार्द्रया लीला गीले, वटशुक्रया वडना अंकुरेथी वटांकुरोंके तुल्याम् सरसे वस्त्रने समान भागमें, मनः-शिलाम् मनःशिलाने मैनसिलको, पिष्टा वाटीने पीसकर, ससर्पिष्कं घृतसहित घृत मिलाकर धूमश्च पिवेत् धूमपान करवुं धूमपान करे, तित्तिरि-प्रतिभोजनम् पछी तेतरना मांसरसथी भोजन करवुं पश्चात् तीतरके मांसरससे भोजन करे ॥ १४७ ॥

147. Or, the patient may smoke a cigar made of pounded red arsenic and fresh sprouts of banyan, and mixed with honey. After smoking, he may take the meat-juice of partridge.

भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।

क्षौमं धूमं पिवेत् क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥ १४८ ॥

इति क्षतजकासचिकित्सा ।

कुलिङ्ग-अण्ड- थडवाना छंडाना चिड़ियाके बंडोंके, रसायुतैः रसथी युक्त रससे युक्त, जीवनीयैः जीवनीय गन्धनां द्रव्योंना स्वाथी जीवनीयोंक औषधियोंसे,

भावितम् भावना दधि भावित. क्षौमम् क्षौम वस्त्रना
क्षौम वस्त्रके, धूमम् पिवेत् धूमनुं पान करुं धूमका
पान करे, अनु च अने पछी और पश्चात्, अयोगुडैः
बोहाना गोणाने तपावी तपावी क्षीरने लोहेके
गोलेको तपा तपाकर बुझानेसे, शृतम् क्षीरम् उकाणुं
दूध पीवुं उवाला हुआ दूध पीवे ॥ १४८ ॥ इति आ-
यह, क्षतज- क्षतज क्षतज, कासचिकित्सा उधरसनी
चिकित्सा छे कासकी चिकित्सा है ।

148. Or, the patient may smoke a
cigar made of the cloth of linseed
impregnated with the drugs of the
life-promoter group and the juice of
the eggs of sparrow. After smoking,
he may drink milk heated with hot
iron balls put into it. Thus has been
described the treatment in cough due
to pectoral lesions.

क्षयकासे चिकित्साक्रमः —

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।

नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् १४९

दुर्बलस्य दुर्बल रोगीनी दुर्बल पुरुषमें, संपूर्णरूपम्
संपूर्ण लक्षणवाणी संपूर्ण लक्षणोंसे युक्त क्षयजम्
क्षयजन्य उधरसनी क्षयज कासकी, विवर्जयेत्
चिकित्सा न करवी चिकित्सा न करे, बलवतः अण-
वाननी बलवान पुरुषके, नवोत्थितम् नवी उत्पन्न
थयेक्ष क्षयनी उधरसनी नवोत्पन्न क्षयकासकी, प्रत्याख्याय
तेने असाध्य नखावी उसे असाध्य कहकर, क्रियाय
चिकित्सा चिकित्सा, आचरेत् करवी करे ॥ १४९ ॥

149. The patient suffering from
cough born of consumption with all the
symptoms of consumption fully deve-
loped, and who is debilitated should be
considered incurable; but if the cough
is of recent origin and the patient
is strong, the treatment should be

undertaken despite declaring it to be
of the incurable type.

तस्मै बृंहणमेवादौ कुर्यादग्नेश्च दीपनम् ।

बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥१५०॥

आदौ प्रथम प्रथम. तस्मै तेनी उसकी, बृंहणम्
एव अंशु बृंहण, अग्नेः च दीपनम् तथा अग्निदीपन
चिकित्सा तथा अग्निदीपन चिकित्सा, कुर्यात् करवी करे,
बहुदोषाय धृष्टा दोषवाणी रोगीने बहुत दोषयुक्त
रोगीको, सस्नेहम् स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, मृदु मृदु मृदु,
विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् आपवुं देवे ॥१५०॥

150. Such a patient should first
of all be administered medications
which are roborant and promotive of
the gastric fire; and if he shows much
morbidty, he should be given a mild
unctuous purgative.

शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।

तिद्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥१५१॥

सर्पिः सिद्धं पिवेद्युक्तया क्षीणदेहो विशोधनम् ।

(हितं तद्देहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥१५२॥)

क्षीणदेहः क्षीण देहवाणीसे क्षीण देहवाला पुरुष,
शम्पाकेन गरभाणी अमलतासे, मृद्वीका-रस-युक्तया
शक्षना रससहित मुनकेके रससे युक्त, त्रिवृतया
नसोतरथी त्रिवृतसे, तिद्वकस्य तिद्वकना तिद्वकके,
कषायेण कषाथयी कषायसे, विदारी- अने क्षीयाना
और बिलाईकन्दके, स्वरसेन च स्वरसथी स्वरससे,
सिद्धम् सिद्ध करेक्ष सिद्ध, विशोधनम् विशोधन कर-
नारुं विशोधन करनेवाला, सर्पिः धृत घृत, युक्तया
युक्तिथी युक्तिपूर्वक, पिवेत् पीवुं पीवे, तत् ते वह,
अस्य देहबलयोः अना शरीर तथा अणुं उसके देह
और बलका, संरक्षणम् संरक्षक संरक्षक, हितम् मतम्
तथा हितकारक मानेक्ष छे तथा हितकारक माना गया
है ॥ १५१-१५२ ॥

१५०. तस्मै बृंहण- तथा बृंहण (य.)

„ दीपनम्-वर्धनम् (व.)

151-152. For the purpose of purification of the debilitated patient, the medicated ghee prepared with purging cassia turpeth, juice of grapes, decoction of tilwaka and juice of yam should be given to drink with due consideration to the condition of the patient. This ghee is good for the body as well as for the vitality and is considered to be protective of the patient.

पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥१५३॥

पित्ते कफे पित्त तथा उद्ध पित्त और कफ, संक्षीणे क्षीण अर्थात् अत्यंत क्षीण होने पर, धातुषु अर्थात् धातुओं और धातुओंके, परिक्षीणेषु अर्थात् क्षीण अर्थात् अत्यंत क्षीण होने पर, कर्कटकी-काकडाक्षीणी काकडासिंही, क्षीर-दूध, द्विबला-अर्थात् अतिअर्धस्थी बला और अतिबला इनसे, साधितम् सिद्ध करेहुं साधित, घृतम् पिबेत् घृत पीवुं ची पीवे ॥१५३॥

153. The medicated ghee prepared with cow's milk, galls, milk, sida and country mallow should be given to the patient as potion when there is a diminution of pitta, kapha and other body-elements.

विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥१५४॥

तथा तेमज तथा, मूत्रस्य मूत्रनी मूत्रकी, वैवर्ण्ये विवर्ण्यतामा विवर्ण्यतामे, कृच्छ्रनिर्गमे तथा मूत्र मुश्केलीथी नीकण्ठुं हाय त्थार और मूत्र कष्टसे बाहर आता हो तब, विदारीभिः इगियाथी बिलाईकन्द, कदम्बैः उदभथी कदम्ब, तालसस्यैः ताडनां इलथी ताडफल इनसे, शृतम् सिद्ध करेहु सिद्ध किये हुए,

१५४. घृतं-शृतं (व.)

घृतम् पयः च वा पिबेत् धी अथवा दूध पीवुं ची अथवा दूध पीवे ॥१५४॥

154. If there is discoloration of the urine and painful micturition, the patient should be given the medicated ghee or milk prepared with white teak, cadamba and fruit of palmyra palm.

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिबंधने ।
घृतमण्डेन मधुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥१५५॥
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ।
क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥१५६॥

मेद्रे भूत्रेद्रिय मूत्रेद्रिय, सश्रोणि-उटी श्रोणीप्रदेश, बंधने बंधने बंधन, पायौ तथा गुदाभां तथा गुदामें, सवेदने वेदना वेदना, शूने तथा सोमो होय त्थारे तथा शोक होने पर, घृतमण्डेन घृतमण्डली चीकी तरीसे, मधुना मधुनी मधुसे, मिश्रकेण वा इ मिश्रक-स्नेहथी या मिश्रकस्नेहने, अनुवास्यः अनुवासन करवुं अनुवासन देवे, जाङ्गलैः अनुवासन पक्षी अर्थात् प्राणीओना मांसरसेया अनुवासनके पश्चात् जांगल जीवोंके मांससे, प्रतिभुक्तस्य भोजने भोजन करुं छे ओना रोगीने भोजन किये रोगीको, वर्तकाद्याः वर्तक पत्रे बटेर आदि, बिलेशयाः बिलेशय बिलमें रहनेवाले, पिशिताशिनः तथा मांसभक्षक और मांसाहारी, प्रसहाः च एव प्रसह प्राणीओना मांसरसेना प्रसह जीवोंके मांसरसोंका, क्रमशः क्रमशः क्रमशः, प्रयोज्याः प्रयोग करे ॥१५५-१५६॥

155-156 Or, in cases of painful edema of the phallus, anus, buttocks and groin, the patient should be given an unctuous enema prepared with supernatant part of ghee or with the mixture of ghee and oil. This should be followed by a diet of meat-juices of the jangala animals. Thereafter the patient may eat in regular

१५५ मधुना-मधुना (व. व.)

succession the meat-juices of the quail group of birds, of the terriculous group of creatures and of the carnivorous creatures belonging to the tearer group.

औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च व्यावयन्ति ते ।
कफं, शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्बह्व्रसः ॥१५७॥

ते ते वे, औष्ण्यात् गरम उष्ण, प्रमाथिभावात् तथा प्रमाथी होवाथी और प्रमाथी होनेके कारण, स्रोतोभ्यः स्रोतोभाथी स्रोतोसे, कफम् उद्धने कफको, व्यावयन्ति डाढी नाणे से निकालते हैं, शुद्धैः च अने शुद्ध थयेल और शुद्ध हुए, तैः ते स्रोतोद्वारा इन स्रोतोद्वारा, सम्यक् सारी रीति अच्छी तरह बहन् वहेते। बहता हुआ, रसः रस रस, पुष्टिम् कुर्यात् पुष्टि करे से पुष्टि करता है ॥ १५७ ॥

157. As the meat-juices are hot in potency and expulsive of secretions they expel the phlegm from the channels; and after the purification of the channels by them, the nutrient fluid, flowing properly, nourishes the body.

द्विपञ्चमूलादिघृतम्—

द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविकाभार्गिचित्रकैः ।

कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥१५८॥

शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् १५९

सिद्धेऽस्मिन्मूर्ध्नि शृतौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥१६०॥

इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

जले शृतैः पाण्डुभिः कथं कथं पानीमें पकाये हुए, द्विपञ्चमूली- लघु तथा भृङ्ग पञ्चभूज : दोनो पंच

१५८. कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिम्—कफं शुद्धैः शृतैः पुष्टिम् (फ.)

१५८. द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविकाभार्गिचित्रकैः—चविकात्रिफलाभार्गि.

दशमूलैः सचित्रकैः (फ.)

१५९. पिप्पलीशटिपौष्करैः—शटिपौष्करपिप्पलीः (ब.)

मूल, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, चविका- यवक चव्य, भार्गी- भार्गी भार्गी, चित्रकैः चित्रक चित्रक, कुलत्थ- कुलथी कुलथी, पिप्पलीमूल- पीपरीमूलना गठोडा पिप्पलीमूल, पाठाकोल- पाठा, कोल पाठी, वेर, यवैः अने जवथी और जौ इनसे. नागर- सुंठ सोंठ, दुःस्पर्शा- धमासा धमासा, पिप्पली- पीपर पिप्पली, शटि- पट्टयूरो कचूर, पौष्करैः पीपरभूज पौष्करमूल, कर्कटशृङ्गा च अने डाडाडाशींगीना और काकडासिगी, समैः कल्कैः से दरेकना समान दरेकथी इनके समभाग कल्कसे, सर्पिः धृत वी, विपाचयेत् पकावपुं पकावे, अस्मिन् सिद्धे तैयार थयेल औभां सिद्ध हुए इसमें, चूर्णितौ द्वौ क्षारौ यूर्ण करेल जवभार तथा साठ-भार चूर्ण किये हुए यवक्षार और सर्जिक्षार, पञ्चलवणानि च अने पांच लवण और पांचों नमक, युक्त्या दत्त्वा युक्तिथी नाथीने युक्तिपूर्वक मिलाकर, क्षय-कास-क्षयज-य उधरसथी क्षयकाससे, निपीडितः पीडाता मनुष्ये पीडित पुरुष, मात्राम मात्रानुसार योग्यमात्रामें, पिबेत् पीवुं पीवे ॥१५८-१६०॥ इति आ यह, द्विपञ्चमूलादि-घृतम् द्विपञ्चमूलादिघृत से द्विपञ्चमूलादिघृत है।

158-160. Prepare a medicated ghee by cooking ghee in the decoction of the two varieties of penta-radices, the three myrobalans, chabba pepper, beetle killer, white-flowered leadwort, horse-gram root of long pepper, patha, jujube and barley, with the paste of equal parts of dry ginger, cretan prickly clover, long pepper, long zedoary, orris root and galls. When this ghee is prepared the two varieties of alkalis and the five varieties of salts should be added to it. The patient suffering from cough due to consumption may take this ghee in proper dosage and according to the prescribed mode. Thus has been described the Compound double Penta-radices Ghee.

गुडूच्यादिघृतम्—

गुडूचीं पिप्पलीं मूर्वां हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।
निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥१६१॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेद्गुल्मश्वासार्तिक्षयकासनुत् ॥१६२॥
इति गुडूच्यादिघृतम् ।

गुडूचीम् गजैः गिलोय, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली
मूर्वाम् मेरवेक्ष मूर्वा, हरिद्राम् ७०६२ हल्दी, श्रेयसीम्
गजपीपर गजपिप्पली, वचाम् ५०४ वच, निदिग्धिकां
भेडी भोरी गण्डी कटेरी, कासमर्दम् डासूद्रो कसौदी,
पाठाम् पाठा पादी, चित्रक- चित्रक चित्रक, नागरम् अने
सूँठ और सोंठ इनका, चतुर्गुणे जले आरगल्ला पाणीमां
चौगुने जलमें, पक्त्वा क्वाथ उरी काथ करके, पादशेषेण
अर्धार्थश भाडी रहेला क्वाथथी चौथाई शेष काथसे,
तत्समम् तेना गेठलु इसके समान भागमें, सिद्धम्
सिद्ध करेलु सिद्ध किया हुआ, गुल्म-श्वास- गुल्म, श्वास
गुल्म, श्वास, अति-क्षय- पीडा अने क्षयगन्ध पीडा और
क्षयसे उत्पन्न, कासनुत् उधरसने नाश करनेवाले कासका
नाशक, सर्पिः धी धी, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १६१-१६२ ॥
इति आ यह, गुडूच्यादिघृतम् गुडूच्यादि घृत से
गुडूच्यादि घृत है।

161-162. Decoct equal quantities
of guduch, long pepper, trilobed vir-
gin's bower, turmeric, white teak, sweet
flag, indian night-shade, round podded
cassia, patha, white-flowered leadwort
and dry ginger in four times the qua-
ntity of water and when it is reduced
to 1/4 its original quantity, prepare
a medicated ghee by adding an equal
quantity of cow's ghee to this. This
ghee is curative of gulma, respiartoy
disorders, consumption and cough.
Thus has been described the Compound
Guduch² Ghee.

१६१. पिप्पली-त्रिकणा (द.)

कासमर्दादिघृतम्—

कासमर्दाभयामुस्तपाठाकटफलनागरैः ।
पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाशमर्यसुरसैस्तथा ॥१६३॥
अक्षमात्रैर्वृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥१६४॥

कासमर्द- डासूद्रो कसौदी, अभया- ६२३ हरद,
मुस्त-पाठा- भोथ, पाठा मोथा, पादी, कटफल- डायक्ष
कटफल, नागरैः सूँठ सोंठ, तथा तथा तथा, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, कटुका-द्राक्षा- कटु, द्राक्ष कटुकी, मुनका, काशमर्य-
शीवलुनां क्षण गम्भारीके फल, सुरसैः तुलसी तुलसी,
अक्षमात्रैः ओ दरेक ओक ओक तोला प्रत्येक एक एक
तोला, क्षीर-द्राक्षा- दूध तथा द्राक्षना दूध और मुनकाके,
रसाढके २५६ तोला २५६ तोले रसमें, घृत-
प्रस्थम् घृत ६४ तोला वी ६४ तोले, पचेत् पकावुं
पकावे, (तत् घृतम्) ओ घृत यह घृत, शोष-ज्वर-
शोष, ज्वर शोष, ज्वर, प्लीह-सर्वकास- प्लीहा तथा
सधणी उधरसने प्लीहा और सब प्रकारके कासोंका,
हरम् हर करनेवाले नाशक, शिवम् अने उत्थापुकारी ओ
और कल्याणकारी है।

163-164. Prepare a medicated ghee from
256 tolas of each of milk and the juice
of grapes and 64 tolas of cow's ghee
along with the paste of one tola each of
round podded cassia, chebulic myro-
balan, nut-grass, patha, box myrtle, dry
ginger, long pepper, kurroa, grapes,
white teak and deodar. This ghee is
auspicious and curative of consumption,
fever, splenic disorders and all types
of cough-disorder.

कृतिपयघृतयोगः—

धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ।
द्विगुणे दाडिमरसे विपकं व्योषसंयुतम् ॥१६५॥
पिबेदुपरि भक्त्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥१६६॥

१६५. विपक-सिद्धं वा (क.)

क्षीरसिद्धेः दूधमां आश्लेष्वा दूधमे पकाये हुए, धात्रीफलैः आमणानुं आंवलोका, अवचूर्णितम् सर्पिः थूल् नालीने धी पीवुं चूर्ण डालकर घृत पीवे, द्विगुणे वा अथवा अमला अथवा दुगुणे, दाडिमरसे द्वाभना रसमां अनारके रसमें, व्योमसंयुतम् त्रिकटुसहित त्रिकटुसहित, विषकम् यवक्षार-घृतम् पकावेष्वा धीमां जवभार नाली पकाये हुए धीमें यवक्षार डालकर, सरः पुरुषे पुरुष भक्त्य उपरि कोलन उपर भोजनके पीछे, पिबेत् ते पीवुं उमे पीवे, पिप्पली- अथवा पीपर अथवा पिप्पली, गुडसिद्धम् वा अने गोणधी सिद्ध करेहुं और गुडसे सिद्ध, घृतम् धी धी, छागक्षीरयुतम् अक्षरीना दूधसहित पीवुं बकरीके दूधके साथ पीवे ॥ १६५-१६६ ॥

165-166. The patient may take ghee prepared with milk, sprinkled over with the powder of the emblic myrobalans or he may take the medicated ghee prepared from two parts of ghee and one part of the juice of pomegranate along with the paste of the three spices. This ghee should be taken mixed with barley-alkali immediately after food, or he may take the medicated ghee prepared with long pepper and gur mixed with goat's milk.

एतान्यग्निवृद्धयर्थं सर्पिषि क्षयकासिनाम् ।
स्युर्दोषबद्धकोष्ठोरःस्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६७ ॥

एतानि आ ये, सर्पिषि घृते धी, क्षय-कासिनाम् क्षतजन्य उधरसवाणाने क्षतन कासके रोगियोंकी, अग्नि-विषुद्धयर्थम् अग्निनी वृद्धि भाटे अग्निको बढ़ानेके लिए, दोष-बद्ध- तथा दोषधी अधायेक्ष तथा दोषोंसे बद्ध, कोष्ठ-उरः- छोटे, छाती कोष्ठ, छाती, स्रोतसां तथा स्रोतानी और स्रोतोंकी, विशुद्धये च शुद्धि भाटे शुद्धिके लिए, स्युः छे हैं ॥ १६७ ॥

167. These medicated ghees are prescribed for the purposes of promo-

ting the gastric fire and for clarifying the alimentary and respiratory passages that have been occluded by morbid matter in the patient suffering from cough due to consumption.

हरीतकीलेहः—

हरीतकीर्यवकाथञ्चादके विंशति पचेत् ।

स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणं गुडघट्पलम् १६८
दद्यान्मनःशिलाकर्षं कर्षार्धं च रसाज्जनात् ।

कुडवार्धं च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् १६९
इति हरीतकीलेहः ।

यवकाथ- चादके जवना ५१२ तोला क्वाथमां लौके ५१२ तोले काथमें, विंशतिम् वीस बीस, हरीतकीः हरडे हरड, पचेत् पकावनी पकावे, स्विन्नाः अक्षार्ध गंधेदी स्विन्न हो जाने पर, ताः तेओने उनको, मृदित्वा पीसीने पीसकर, तस्मिन् ते क्वाथमां उस काथमें, पुराणम् जूने पुराना गुड-घट्पलम् गोण २४ तोला गुड २४ तोला, मनःशिला- मनःशिला मनसिल, कर्षम् लोड तोलो एक तोला, रसाज्जनात् च रसवांती रसोत, कर्षार्धम् अधी तोलो आधा तोला, पिप्पल्याः च अने पीपर और पिप्पली, कुडवार्धम् ८ तोला ८ तोले, दद्यात् नालीना छोड़े, सः लेहः ते अवदेह वह लेह, श्वास-कासनुत् श्वास तथा उधरसने दूर करनेपर छे श्वास तथा कासका नाशक है ॥ १६८-१६९ ॥ इति आ यह, हरीतकीलेहः हरीतकीलेह छे हरीतकीलेह है ।

168-169. Boil 20 chebulic myrobalans in 512 tolas of the decoction of common barley; when the myrobalans have been boiled, take them out and crush them to pulp and mix with 24 tolas of old gur, one tola of red arsenic, 1/2 tola of extract of indian berberry and 8 tolas of long pepper. This linctus is curative of dyspnea and cough. Thus has been described the Chebulic Myrobalan Linctus.

कतिपयलेहयोगाः—

श्वाविधः सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरौ बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥१७०॥

दग्धाः आणैश्च जलाई हुई, सघृत-क्षौद्र-शर्कराः ते मधु घृत, मध तथा साकर लेणवेक्ष एवं घी, मधु और चीनीयुक्त, श्वाविधः शेराना सेहकी, सूचयः डाला सुइयां, श्वास-कासहराः श्वास अने कासने करनेवाले से श्वास और कासका नाशक हैं, बर्हिपादौ वा अथवा मोरना आणैश्च पत्रे अथवा मोरके जलाये हुए दो पैर, क्षौद्रसर्पिषा मध तथा घी साथे आटावानी मधु और घीके साथ चाटनेसे, श्वास-कास- श्वास अने उधरसने श्वास तथा कासके हरौ दूर करनेवाले से नाशक हैं ॥ १७० ॥

170. The ashes of the burnt quills of the porcupine, mixed with ghee, honey and sugar, is curative of dyspnea and cough. Similar is the effect of the burnt legs of peacock taken with honey and ghee.

एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥१७१॥

एरण्ड-पत्र- ओरंडानां पानने। एरण्डपत्रका, क्षारश्च क्षार क्षार, व्योष-तैल- त्रिकटुतैल त्रिकटुतैल, गुडान्वितम् तथा गोण-सहित और गुड़ मिलाकर, सुरसा-अथवा तुलसी या तुलसी, एरण्डपत्रजम् वा अने ओरंडानां पानने। क्षार और एरण्डपत्रका क्षार, एतेन आ ज इसी, विधिना विधिनी विधिसे, लिह्यात् आटवें चाटे ॥ १७१ ॥

171. Or the patient may lick the alkali of leaves of castor plant mixed with the three spices, oil and gur, or, he may lick the alkali of leaves of holy basil and castor plant with the same adjuvants.

१७०. श्वाविधः—श्वाविधां (घ.)

क्षौद्रसर्पिषा-मधुसर्पिषा (फ.)

द्राक्षापद्मकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।

लिह्यात् व्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥१७२॥

द्राक्षा-पद्मक- द्राक्ष, पद्मकाष्ठ मुनका, पद्माख, वार्ताक-रीगुला बैंगन, पिप्पलीः अने पीपरने और पिप्पलीको, क्षौद्रसर्पिषा मध तथा घी साथे आटावें मधु और घीसे चाटे, व्यूषणचूर्णम् वा अथवा त्रिकटुनुं यूर्ध्व अथवा व्यूषणचूर्ण, पुराणगुड- नूना गोण पुराने गुड़, सर्पिषा तथा घृतघी तथा घीसे, लिह्यात् आटवें चाटे ॥१७२॥

172. The patient may take as linctus the powder of grape, himalayan cherry, brinjal and long pepper with ghee and honey, or the powder of the three spices with old gur and ghee.

चित्रकं त्रिफलाजाजी कर्कटाख्या कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिष्यां लिह्यादद्याद्गुडेन वा ॥१७३॥

चित्रकम् चित्रक चित्रक, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, अजाजी ७२ जीरा, कर्कटाख्या डाकडाशी जी काकडा-सिंगी, कटुत्रिकम् त्रिकटु त्रिकटु, द्राक्षाम च अने द्राक्ष और मुनका, क्षौद्रसर्पिष्याम् ओओने मध तथा घृतघी इनको मधु और घीसे, लिह्यात् आटवें चाटे, गुडेन वा अथवा गोणघी या गुड़से, अद्यात् आवां खावे ॥१७३॥

173. The patient may take as linctus, white-flowered leadwort, the three myrobalans, cumin, galls, the three spices and grapes mixed with ghee and honey, or he may take these powders mixed with gur.

पद्मकादिहेहः—

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
बलां रास्नां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् १७४
सर्वैरेभिः समं चूर्णैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।
विमथ्य लेहयेत्तेहं सर्वकासहरं शिवम् ॥१७५॥

१७२. द्राक्षापद्मकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा—वार्ताकपिप्पलीद्राक्षा-

पद्मकं मधुसर्पिषा (फ.)

१७४. बलां रास्नां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्—बलारास्ना-

युतं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रसर्पिषा (फ.)

पञ्चकम् पञ्चडाह पञ्चाख, त्रिफलाम् त्रिदश त्रिफला,
व्योषम् त्रिडु त्रिकटु, विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविङ्ग,
सुरदारु च अने देवदार और देवदारु, बलाम् रास्नाम् च
भला अने रास्ना बला और रास्ना, तुल्यानि सरभे
वजने छठ समान भागमें लेकर, सूक्ष्मचूर्णानि सूक्ष्म यूर्ण
बारीक चूर्ण, कारयेत् करवुं करे, एभिः सर्वैः ये सर्वे
इन सब, चूर्णैः यूर्णैःनी साथे चूर्णोंके साथ, पृथक् समम्
पृथक् पृथक् समान पृथक् पृथक् समान भागमें, क्षौद्रम्
घृतम् मधु, घृत मधु, घी, सिताम् च अने सांडर और
चीनी, विमथ्य मथन करीने मथकर, सर्वकासहरम्
सधणी उधरसने हर करनार सब प्रकारके कासका नाशक,
क्षिवम् लेहम् आ शुभ अवदेह इस कल्याणकारक
लेहको, लेहयेत् याटवे चाटे ॥ १७४-१७५ ॥

174-175. Crush equal quantities of
himalayan cherry, the three myroba-
lans, the three spices, embelia, deodar,
sida and indian groundsel to fine
powder and prepare a linctus by mixing
with ghee, honey and sugar, each of
these three being equal in amount to
the total quantity of the powder. This
auspicious linctus is curative of all
types of cough-disorder.

पञ्चकादिलेहः—

जीवन्ती मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पञ्चकं द्राक्षां द्वे बृहत्यौ वितुन्नकम् ॥१७६॥
सारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरजत्रायमाणां यवानिकाम् ॥१७७॥
भार्गी तामलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥१७८॥
चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासानेतद् व्यपोहति ॥१७९॥
इति पञ्चकादिलेहः ।

१७६. पञ्चकं—पिप्पलीम् (क.)

१७८. क्षारचित्रक—क्षौरचित्रक (क.)

जीवन्ती देडी जीवन्ती, मधुकम् जेडीमधु मुलहठी,
पाठा पाल पाढी, त्वक्क्षीरीम् वंशशोथन वंशलोचन,
त्रिफलाम् त्रिदश त्रिफला, शटीम् पट्टयूरे कचूर
मुस्ता-एले मोथ, ओषधी मोथा, इलायची, पञ्चकम्
पञ्चक पञ्चाख, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनक्का, द्वे बृहत्यौ जेडी
अने जेडी जेरीगल्ली छोटी कटेरी, बड़ी कटेरी, वितुन्न-
कम् धाला धनिया, सारिवाम् सारिवा कपूरी, पौष्करम्
मूलम् पोअरभूण पोहकरमूल, कर्कटाख्याम् डाडा-
शी गी काकडाशिगी, रसाञ्जनम् रसवन्ती रसोत, पुनर्न-
वाम् साटोडी गदहपुरना, लोहरजः देहयूर्ण लोह-
चूर्ण, त्रायमाणाम् त्रायमाणु असवर्ग, यवानिकाम् अजमे
अजवायन, भार्गीम् भारंगी भारङ्गी, तामलकीम्
लोयआमली मुईआंवला, ऋद्धिम् ऋद्धि ऋद्धि,
विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविङ्ग, धन्वयासकम् धमासे
धमासा, क्षार- जवआर यवक्षार, चित्रक- चित्रक चित्रक,
चव्य- चवड चव्य, अम्लवेतस- अम्लवेतस अम्लवेत,
व्योष- त्रिडु त्रिकटु, दारु च अने देवदार और
देवदारु, समांशानि ओओने सरभे वजने इनको समान
भागमें ले कर, चूर्णीकृत्य यूर्ण करीने चूर्ण करके,
चूर्णात् यूर्णमांशे इस चूर्णमेंसे, पाणितलम् ओक तोले
एक तोले, क्षौद्रसर्पिषा मधु तथा घीथी मधु और घीसे,
लेहयेत् याटवुं चाटे, एतत् आ यूर्ण यह चूर्ण,
पञ्च कासान् पांच प्रकारनी उधरसने पांचो प्रकारके
कासोंका, व्यपोहति नाश करे छे नाश करता है
॥ १७६-१७९ ॥ इति आ यह, पञ्चकादिलेहः पञ्चकादि-
लेह छे पञ्चकादिलेह है ।

176-179. Take equal quantities of
cork swallow-wort, liquorice, patha,
bamboo manna, the three myrobalans
long zedoary, nut grass small cardamom,
himalayan cherry grapes, yellow berried
nightshade, coriander, sarsaparilla,
orris root, galls, extract of indian
berberry, hog's weed, iron powder,
zalil, bishop's weed, beetle killer,
ground phyllanthus, riddhi, embelia,
cretan prickly clover, alkali, white-

flowered leadwort, chaba pepper, amlavetasa, the three spices and deodar, and reduce the whole to powder. This powder should be taken as linctus mixed in the dosage of one tola with honey and ghee. It cures all the five types of cough. Thus has been described the Compound Swallow-wort Linctus.

लिङ्गान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥१८०॥
स्वरभेदे च कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ।

सघृत-क्षौद्र- घृत, भध घी, मधु, शर्करम् तथा साउरसहित तथा चीनीके साथ, मरिच-चूर्णम् डाणां भरीनुं यूर्णं काली मिर्चका चूर्णं, घृतभृष्टम् धीमां शेडल घीमें भूना, ससैन्धवम् सिंधालूय मेणवीने संधानमक मिलाकर, बदरी-पत्र- मेरडीनां पानने। बेरकी पत्तियोंका, कल्कम् डेडल कल्क, लिङ्गात् याटवे। चाटे, एतम् लेहम् आ अवलेहने। इस लेहका, स्वरभेदे च स्वरभेदमां स्वरभेदमें, कासे च अने उधरसमां और खांसीमें, प्रयोजयेत् भ्रयोग डरेवे। प्रयोग करे ॥ १८० ॥

180-180½. A linctus prepared of powdered black pepper mixed with ghee, honey and sugar may be taken or a linctus prepared of the paste of the leaves of jujube seasoned with ghee mixed with rock-salt. These linctuses may be prescribed in alteration of voice and cough.

क्षयकासे अन्नपानम्—

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥१८१॥
पेया चोत्कारिका छर्दिदृक्सासामातिसारनुत् ।

१८०. अस्य पूर्वाधाननन्तरम्—

सर्वकाशहरं श्रेष्ठं लेहं कामार्दितो नरः ॥

इत्यधिकः पाठः (घ. ड. द.) पुस्तकेषु ।

१८०½. स्वरभेदे च-स्वरोपधाने (घ.)

घृतैः भृष्टम् धीमां शेडल घीमें भूने हुए। तिल्वकस्य तिल्वकनां तिल्वककी, पत्रकल्कम् पानना डेडलमां पत्तियोंके कल्कमें, सशर्करम् साउर मेणवीने चीनी मिलाकर, उत्कारिका तैयार डरेवी। उत्कारिका बनाई हुई उत्कारिका। पेया च अने पेया और पेया, छर्दि-दृक्- डेडली, तथा वमन, प्यास, कास- उधरस खांसी, आमातिसार- अने आमातिसारने और आमातिसारकी, नुत् डूर डरे छे नाशक है ॥ १८१ ॥

181-181½. Or. he may take the thin gruel or pan-cake prepared from the paste of leaves of tilvaka seasoned in ghee and mixed with sugar. This is curative of vomiting, thirst, cough and diarrhea due to indigestion.

गौरसर्वपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
साभयान् साधयेत्तोये यवागूं तेन चाभ्रसा ॥१८२॥
ससर्पिलवणां कासे हिक्काश्वासे सपीनसे ।
पाण्डामये क्षये शोथे कर्णशूले च दापयेत् ॥१८३॥

साभयान् डरेडेसहित हरब, गौरसर्वप- सडेड सरसव सफेद सरसों, गण्डीर- गंडीर गंडीर विडङ्ग- वावडिंग वायविडंग, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, चित्रकान् अने त्रिकटुने और चित्रक इनको, तोये पाणीमां जलमें, साधयेत् पडावे। पकावे, तेन च ते उस, अभ्रसा पाणीमां पडावे। जलसे बनाई, यवागूं यवागूं यवागूं, ससर्पिलवणाम् घृत तथा सिंधालूयसहित घी और नमक मिलाकर, कासे सपीनसे उधरस, पीनस खांसी, पीनस, हिक्का-श्वासे डेडली, श्वास हिचकी, श्वास, पाण्डा- मये पांडुरोग पांडुरोग, क्षये शोथे क्षय, सोम क्षय, शोथ, कर्णशूले च अने कर्णशूलमां और कर्णशूलमें, दापयेत् आपवी देवे ॥ १८२-१८३ ॥

182-183. Decoct rape-seeds, thorny milk-hedge, embelia, the three spices, white-flowered leadwort, and chebulic

१८३. शोथे-शोथे (घ.)

॥ दापयेत्-शस्यते (ज. ड.)

myrobalan in water. With this decoction prepare a gruel. This gruel mixed with ghee and salt is curative of cough, hiccup, dyspnea, coryza, anemia, wasting, edema and ear-ache.

कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।

सगौरामलकः साम्लः सर्वकासमिषजितम् १८४

कण्टकारी-रसे भोरीगण्डीना क्वाथभां कटेरीके रसमें, सिद्धः सिद्ध करेद सिद्ध, सुसंस्कृतः अने सारी रीते पधारेदो और अच्छी प्रकार संस्कृत, सगौर-ताज, आमलकः आभणीपाणे। आंवलोंसे मिलाया हुआ, साम्लः अने भाटे और अम्ल बनाया हुआ, मुद्गयूषः भगने। यूप मूंगका यूप, सर्वकास-सधणी। उधरसे। तुं सर्व प्रकारके कासकी, मिषजितम् औषध छे औषध है ॥ १८४ ॥

184 The soup of green gram prepared with the juice of indian nightshade, well seasoned and containing golden tinged emblic myrobalan and rendered acid to taste, is a cure for all types of cough.

वातघ्नौषधनिष्काथं क्षीरं यूषान् रसानपि ।

वैष्किरप्रतुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥ १८५ ॥

क्षयकासिने। क्षयनी। उधरसवाणाने क्षयजन्य कासके रोगीको, वातघ्न-वातघ्न वातघ्न, औषध-औषधको। औषधियोंका, निष्काथम् क्वाथ काथ, क्षीरम् दूध दूध, यूषान् यूप यूप, वैष्किर-विष्किर विष्किर, प्रतुदान् प्रतुद प्रतुद, बैलान् तथा भिक्षेय प्राणीको। और बिलेशय जीवोंके, रसान् अपि भक्षेय पशु मांस-रसोंको भी, दापयेत् आपना देवे ॥ १८५ ॥

185. Medicated milks, soups, meat-juices of the gallinaceous and pecker group of birds and of the terriculous group of animals, prepared with the decoction of the drugs alle-

viative of vata, should be given to the patient with cough born of consumption.

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।

क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १८६ ॥

क्षतकासे च क्षतजन्य उधरसभां क्षतज कासमें, ये जे जो, सानुपानाः अनुपानसहित अनुपानके साथ, धूमाः धूमे। धूम, निदर्शिताः उध्ना छे बताये हैं, तान् एव तेओने। ज उन्हीका, क्षयकासे अपि क्षयजन्य उधरसभां पशु क्षयजन्य कासमें भी, यथावस्थम् अनु-स्थानुसार अवस्थाके अनुसार, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ १८६ ॥

186. Inhalations together with their adjuvant drinks, which have been prescribed in the treatment of cough due to pectoral lesions are to be administered mutatis mutandis, in the case of cough due to consumption as well.

दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् १८७

दीपनम् दीपन दीपन, बृंहणम् च एव बृंहण बृंहण, स्रोतसाम् स्रोते। तुं स्रोतोंका, विशोधनम् विशो-धन करने। विशोधक, बल्यम् च अने अत्य और बलकारक, सर्वम् सधणं सब, व्यत्यासात् पर्यायिक्रमभी हेरफेरका, क्षयकासिभ्यः क्षयजन्य उधरसवाणाने क्षय-जन्य कासके रोगियोंके लिए, हितम् भवेत् हितकारी छे हितकारक होता है ॥ १८७ ॥

187. If the measures that are promotive of the gastric fire and roborant, as well as the measures purificative of the channels are administered alternately, they will become strength-giving and beneficial.

१८६. क्षयकासेऽपि-क्षयकासोऽपि (घ.)

१८७. सर्वं हितं भवेत्-सर्वं मितं हितम् (ङ.)

सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।

सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्विजितम् ॥१८८॥

सन्निपातभवः अपि सन्निपातयी थयेत् सन्निपात-
जनित, एवः आ यह, क्षयकासः क्षयजन्य उधरस
क्षयज कास, सुदारुणः अत्यंत दारुण्य छे अत्यन्त भयंकर
है, तस्मात् भाटे इस लिए, सदा सदा सदा, सन्निपात-
सन्निपातभा सन्निपातमें, हितम् हितकारी हितकारी,
भिषग्विजितम् औषध औषध, कार्यम् करवुं करे ॥१८८॥

188. As the cough due to consump-
tion is born of tridiscordance it is a
severe condition; the line of treatment
should always be one curative of tridis-
cordance.

दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।

कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥१८९॥

दोष-अनुबल- दोषना अनुबलने अनुबल दोषोंके
अनुबलके अनुबल, योगाच्च च योगवडे योगसे,
रोग- रोगना रोगके, बल- अबलन् अनुबलना तथा
ननुबल दोषने प्रबल और निर्बल दोषको, हरेत् हर करवा
शान्त करें, एषु आ इन, कासेषु उधरसेभा कासोंमें,
उत्तरोत्तरम् उत्तरोत्तरने उत्तरोत्तरको, गरीयांसम्
अनुबलान बलवान, जानीयात् अनुबली समझें ॥ १८९ ॥

189. As the virulent or non viru-
lent type of the disease is dependent
on the association of the morbid
element, the chief morbid element
should be treated. The physician
should know that the virulence of the
types of cough up to that of consumption
is in the ascending order.

कासभैषज्यसंग्रहः—

भोज्यं पानानि सर्पिषि लेहाश्च सह पानकैः ।

क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासभैषज्यसंग्रहः ॥१९०॥

१८९. हरेद्रोगबलाबलम्—हरेद्रोगबलाबलम् (घ.)

१९०. लेहाश्च सह पानकैः—लेहाः पाचनकानि च (ख.घ.श.ड.प.)

भोज्यम् भोज्य पदार्थ आहार, पानानि पीवाना
पदार्थ पेय पदार्थ, सर्पिषि धृतो घी, पानकैः सह अने
अनुपान सहित और अनुपानके साथ, लेहाः च अव-
देहे लेह, क्षीरम् दूध दूध, सर्पिर्गुडाः सर्पिर्गुड
सर्पिर्गुड, धूमाः च अने धूमपान और धूमपान, कास-
भैषज्य- आ उधरसनी चिकित्साने। यह खांसीके
औषधोंका संग्रहः संग्रह छे संग्रह है ॥ १९० ॥

190. Eats, drinks, ghees and
linctuses, potions, milks, ghee-balls and
inhalation—these, in short, are the
remedies used in cough-disorder.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।

कासानां भैषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः ॥१९१॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने।
श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, कासानाम्
उधरसनी कासोंकी, संख्या संख्या संख्या, निमित्तम्
हेतु हेतु, रूपाणि रूप लक्षण, साध्य-साध्यता साध्यता,
असाध्यत्वम् असाध्यता असाध्यता, भैषजम् औषध
औषध, कासिनः अने उधरसना रोगीऔनी और कास-
रोगियोंके, गरीयस्त्वम् च उधरसनी अनुबलानपुष्टानी
पुष्टना कासके बलवत्त्वकी तुलना, प्रोक्तम् उद्देश्य छे
कही है ॥ १९१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

191. The number of the varieties
of cough, their causation, their signs
and symptoms, their curability and
incurability, the various remedies indi-
cated, and their comparative gravity—
all this has been set out in this
chapter.

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अपासे अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला
और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, कास-
चिकित्सितम् 'कासचिकित्सित' 'कासचिकित्सित', नाम
नामने नामका, अष्टादशः अष्टादशे अष्टादश, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

18. Thus in the Section on Thera-
peutics, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
eighteenth chapter entitled 'The The-
rapeutics of Cough-disorder not being
available, the same as restored by
Dridhabala' is completed.

एकोनविंशोऽध्यायः ।

आगणीसमे अध्याय अध्याय उन्नीसवाँ
Chapter XIX

अतिसारचिकित्सितोपक्रमः—

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, अतीसार-
चिकित्सितम् 'अतिसारचिकित्सित' नामका अध्याय
अतिसारचिकित्सित नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने,
इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे अ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेथुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter
entitled 'The Therapeutics of Diarrhea'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिः—

भगवन्तं खल्वत्रेयं कृताहिकं हुताग्निहोत्र-
मासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे
विनयादुपेत्याभिवाद्य चाग्निवेश उवाच—भगवन् !
अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि
प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

कृताहिकम् जेणे नित्यकर्म कर्तुं छे ऐना आहिक
कर्म किये हुए, हुताग्निहोत्रम् जेणे अग्निहोत्र हो-
छे ऐना अग्निहोत्रमें आहुति दिये हुए, ऋषिगण-
समूहथी ऋषिगणोंसे, परिवृतम् वीरणायेला विरे हुए,
हिमवतः तथा हिमालयना तथा हिमालयके, उत्तरे
पार्श्वे उत्तर दिशागर्भा उत्तर विभागमें, आसीनम् भेठेला
बैठे हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् खलु
आत्रेयेने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने,
विनयात् विनयपूर्वक विनयसे उपेत्य पासो जे पास
पहुंचकर, अभिवाद्य च अने प्रणाम करीने और प्रणाम
करके, उवाच उहेथुं कहा। भगवन् हे भगवान् हे भगवान्,
अतीसारस्य अतीसारकी अतीसारकी, प्राक्-उत्पत्ति-पूर्वा-
त्पत्ति प्रथम उत्पत्ति, निमित्त-कारण हेतु, लक्षण-लक्षण
लक्षण, उपशमनानि अने शमन और उपशमनोंको,
प्रजानुग्रहार्थम् प्रजाना अनुग्रह भाटे प्रजा पर
अनुग्रह करनेके लिए, आख्यातुम् उहेवाने कहनेकी,
अर्हसि इति कृपा करे। कृपा कीजिए ॥ ३ ॥

3. Having approached obediently
the worshipful Atreya as he was
seated in the northern region of the
Himalayas surrounded by an assembly
of sages after he had concluded his
daily austerities and fed the sacred fire,
Agnivesa after salutations said, 'Wor-
shipful one! it behoves you to instruct
for the well-being of the humanity,
regarding the primogenesis, etiology,
signs and symptoms and therapeutics
of Diarrhea.'

३. गणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः—गणपरिवृतं हिमवतः (क.)

अथ भगवान् पुनर्वसुरात्रेयस्तदग्निवेशवचनम्-
नुनिशम्योवाच—श्रूयतामग्निवेश ! सर्वमेतदखि-
लेन व्याख्यायमानम् । आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः
समालभनीया बभूवुर्नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । ततो
दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्यन्नाभा-
गोक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनु-
ज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवर-
कालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलाभाद्-
वामालम्भः प्रवर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः,
तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादौण्या-
दसात्म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहत-
मनसां चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥४॥

अथ त्पार पछी तदनन्तर, भगवान् भगवान्
भगवान्, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसु
पुनर्वसुने, तत् ते उस, अग्निवेश-अग्निवेशन् अग्निवेशके,
वचनम् पश्यन् वचनको, अनुनिशम्य सांभलीने सुनकर,
उवाच कलुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !,
अखिलेन संपूर्ण रीति संपूर्ण रूपमें, व्याख्यायमानम्
समभवापुं कहा जानेवाला, एतत् सर्वम् आ अधुं
यह सब, श्रूयताम् सांभली सुनो, आदिकाले सत्ययुगमां
आदिकालमें, यज्ञेषु खलु यज्ञोभां यज्ञमें, पशवः पशुओं
पशुओंका, समालभनीयाः बभूवुः अभिमन्त्रण करी
तेओने छोड़ी देवाभां आवतां हतां अभिमन्त्रण कर
उनका परिस्थाग किया जाता था, आलम्भाय वध भाटे
वधके लिए, न प्रक्रियन्ते स्म तेओने संस्कार करवाभां

४. भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः—भगवान् आत्रेयः (ड.)
- ॥ समालभनीया—समालम्भनीया (ब.)
- ॥ नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म—नारम्भाय प्रहियन्ते स्म (फ. व.)
- ॥ दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं—दक्षयज्ञं प्रवरकालम् (ख.)
- ॥ पुत्राणां नरिष्यन्नाभागोक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनाम्—पुत्राणां नरि-
ष्यन्तनाभागोक्ष्वाकुरिष्टशर्यात्यादीनाम् च (ख. व. ड.)
- ॥ नरिष्यन्नाभाग—नरिष्यन्तनाभाग (झ.)
- ॥ इक्ष्वाकुनृग—इक्ष्वाकुरिष्ट (ड.)
- ॥ प्रोक्षणमवापुः—प्रोक्षणमेवाप्नुयुः (घ. ब.)
- ॥ गवामालम्भः—गवामारम्भः (थ. ब.)
- ॥ उपयोगाच्चोपहताग्नीनाम्—उपयोगात्स्वादुपयोगाच्चोपहता-
ग्नीनाम् (ध.)

आवेतो न इते। उनका संस्कार नहीं किया जाता था,
ततः ते पछी उसके पीछे, दक्षयज्ञम् दक्षना यज्ञ-
यज्ञके, प्रत्यवरकालम् पछीना डालभां बादके कालमें,
नरिष्यत् नरिष्यत् नरिष्यत्, नाभाग- नाभाग नाभाग,
इक्ष्वाकु- इक्ष्वाकु इक्ष्वाकु, नृग- नृग नृग, शर्याति-
आदीनाम् शर्याति वगेरे शर्याति आदि, मनोः भुनुना
मनुके, पुत्राणाम् पुत्रोना पुत्रोंके, क्रतुषु यज्ञोभां यज्ञोंमें,
पशूनाम् एव पशुओंनी व पशुनी ही, अभ्यनुज्ञानात्
प्रेरणाथी प्रेरणासे, पशवः पशुओ पशुओंका, प्रोक्षणम्
विधिपूर्वक वध विधिपूर्वक वध, अवापुः पाभ्यां किया
गया, अतः च ते पछी इसके भी, प्रत्यवरकालम्
पाछणना वअतभां बादके समयमें, दीर्घसत्रेण यजता
दीर्घसत्रथी यजन करता दीर्घसत्रसे यजन करते हुए,
पृषध्रेण पृषध्रे पृषध्रेने, पशूनाम् पशुओ पशुओंके,
अलाभात् न भणवाथी प्राप्त न होनेसे, गवाम् गाओने
गौओंका, आलम्भः वध मारण, प्रवर्तितः शरुं क्यो
शुरू किया, तम् ते उसको, दृष्ट्वा ओछने देखकर,
भूतगणाः प्राणीमात्र भूतगण, प्रव्यथिताः व्यथा पाभ्यां
अत्यन्त व्यथित हो गये, उपहृतमनसाम् च हलुयेवा
मनवाणा उपहत मनवाले, उपाकृतानाम् अने अभि-
मन्त्रण करीने वध करवाभां आवेदी और मन्त्रित
करके मारी गई, गवाम् च गाओने गौओंके, उपयोगात्
उपयोगथी उपयोगसे, अशस्त-उपयोगात् ओछे गाओने
निंब उपयोग करवाथी अर्थात् गौका निम्न उपयोग
करनेसे, गौरवात् तेओनां भांसन्तु भारेपणुं होवाथी
उनका मांस भारी होनेसे, औण्यात् उणुपणुं होवाथी उष्ण
होनेसे, असात्म्यत्वात् च तथा असात्म्यपणुं होवाथी
तथा असात्म्य होनेसे, उपहतमनसाम् च हलुयेवा
अभिवाणा नष्ट हुए अभिवाले, तेषाम् तेओने उनको,
पृषध्रयज्ञे पृषध्रेना यज्ञभां पृषध्रेके यज्ञमें, पूर्वम् सर्वथी
पछेवां सबसे पूर्व, अतीसारः अतिसारनी अतिथारकी,
उत्पन्नः उत्पत्ति थई उत्पत्ति हुई ॥ ४ ॥

4. Hearing these words of Agnivesa, the worshipful Punarvasu Atreya said, 'Listen, Agnivesa ! to the full exposition of the subject During the first or the golden age, the sacrificial animals were

indeed only sanctified and turned away but never slaughtered. But after the time of Daksha's sacrifice, in the sacrifices performed by the sons of Manu—Narishyat, Nabhaga, Ikshvaku, Nriga, Saryati and others, the animals were sacrificed at their instinctive acquiescence. After that, during the long sacrifice that Prishadhra performed, as goats were not obtainable, cows were offered up for sacrifice, perceiving which, all living creatures were grief-stricken. When the flesh of these sanctified cows were eaten, by the heavy, hot and disagreeable nature of their flesh, as well as by the use of what was not prescribed by the scriptures, people got impaired in their gastric fire and diminished in their mental faculties and were afflicted with diarrhea, for the first time during the sacrifice performed by Prishadhra.

वातातिसारस्य निदानसंप्राप्तिरक्षणानि—

अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रूक्षारूपप्रमिताशिनस्तीक्ष्णमद्यव्यवाय-
नित्यस्योदावर्तयतश्च वेगान् वायुः प्रकोपमापद्यते,
पक्वा चोपहन्यते; स वायुः कुपितोऽग्रावुपहते
मूत्रस्वेदौ पुरीषाशयमुपहत्य, ताभ्यां पुरीषं
द्रवीकृत्य, अतीसाराय प्रकल्पते ।

अथ अवरकालम् पाछणना वधतर्मा पीछेके कालमें,
वातलस्य वातप्रधान प्रकृतिवाणा वातलप्रकृति, वात-
वायु वायु, वातप- तडके धूप, व्यायाम- अने
व्यायामार्तु और व्यायामका, अतिमात्र- अत्यंत अति-
मात्रामें, निषेविणः सेवन करनेवाला सेवन करनेवाले, रूक्ष-
रूक्ष, अल्प- अल्प अल्प, प्रमिताशिनः अने वधत
वीत्या पछी होअन करनेवाला और समय बीत जानेपर
भोजन करनेवाले, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मद्य- मद्य मद्य,

५-११). पुरीषाशयमुपहत्य—पुरीषाशयमभिहत्य (ख.)

व्यवाय- तथा मैथुनं गौर मैथुन, नित्यस्य नित्य
सेवन करनेवाला नित्य सेवन करनेवाले, वेगान् वेगने
वेगको, उदावर्तयतः च रोधनारा अनुप्यने! रोकनेवाले
पुरुषका, वायुः वायु वायु, प्रकोपम् प्रकुपित प्रकुपित,
आपद्यते थाय छे होता है, पक्वा च अने अग्नि और
अग्नि, उपहन्यते नष्ट थाय छे नष्ट होता है, कुपितः
कुपित थयेछे। कुपित, स वायुः ते वायु वह वायु,
अग्नौ अग्नि अग्निके, उपहते नष्ट थती नष्ट होनेपर,
मूत्र-स्वेदौ मूत्र तथा पसीनाने मूत्र और स्वेदको,
पुरीषाशयम् मलाशयमा मलाशयमें, उपहत्य लक्ष्ण अर्धने
ले जाकर, ताभ्याम् तेनाथी उन दोनोंसे, पुरीषम् भोजने
मलको, द्रवीकृत्य प्रवाही अनावीने द्रव बनाकर, अती-
साराय अतीसार अतीसारको, प्रकल्पते करे छे करता है ।

5-(1). In the present days, in a person of vata habitus, the vata gets provoked by excessive exposures to wind and sun, by over-exertion, by dry, scanty and late meals, daily indulgence in strong wine, and the sexual act and the suppression of peristaltic movement of natural urges, the gastric fire gets impaired and provoked vata consequent upon the impairment of the gastric fire, carries the urine and the sweat to the habitat of the fecal matter and liquefying the fecal matter with these fluids, produces diarrhea.

तस्य रूपाणि—विज्जलमामं विप्लुतमवसादि
रूक्षं द्रवं सशूलममगन्धमीषच्छब्दमशब्दं वा
विवद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं, वायुश्चान्तःकोष्ठे
सशब्दशूलस्तिर्यक् चरति विवद्ध इत्यामातिसारो
वातात् ।

तस्य तेना उसके, रूपाणि लक्षणो लक्षण, विज्जलम्
जमेके— पिच्छिल जैसेकि— पिच्छिल, आमम् आमम् आयुक्त

५-१२). मूत्रवातम्—मूत्रवारम् (द.)

आमयुक्त, विद्रुतम् पथराधं नद्य ओवा प्रसरणशील, अवसादि ढीला अवसादि, रुक्षम् रक्ष रुक्ष, द्रवम् द्रवश्च द्रव, सशूलम् शूलसहित शूलयुक्त, आमगन्धम् आमगन्धवाण आमगन्धयुक्त, ईवच्छब्दश्च श्रोत्रा अवाण-वाण किञ्चित् आवाजसे युक्त, अशब्दश्च वा के अवाण-विनाना या आवाजसे रहित, विबद्ध-मूत्र-वातश्च भूत तथा वायु जेमां रोडाधं गमां छे ओवा मूत्र और वायुके विबन्धयुक्त पुरीषम् भजने। मलका, अतिसार्यते अतिसार थाय छे अतिसरण होता है, वायुः च अने वायु और वायु, अन्तःकोष्ठे डोडाणी अंदर कोष्ठके अन्दर, सशब्दशूलः शब्द तथा शूल सहित शब्द और शूलके साथ, विबद्धः अंधाधं नद्य विबन्धयुक्त, तिष्ठेत् आडो तिरछा, चरति आधे छे चलता है, इति आ यद्, वातात् वायुथी वातज, आमातिसारः आमातिसार छे आमातिसार है।

5-(2). Its signs and symptoms are—the patient passes stools that are slimy, that contain undigested matter, that are flowing and sink when put into water, which are dry and liquid, attended with pain, smelling like putrid flesh and are passed with or without making sounds and accompanied with retention of urine and flatus. The vata, lodged in the alimentary tract, getting obstructed moves obliquely making gurgling sounds and causing colicky pain. Thus has been described the diarrhea of indigestion due to vata.

पक्वं वा विबद्धमल्पापं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तिकं हृष्टरोमा विनिःश्वसज् शुष्कमुखः कट्यूहत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विप्रथितमुपवेद्यते पुरीषं वातात्; तमाहुरनुप्रथितमित्येके, वातानुप्रथितवर्चस्त्वात् ॥ ५ ॥

हृष्टरोमा जेनां रंवाडो ठीला थयां छे ओवा रोमवर्धयुक्त, विनिःश्वसन् श्वास छेते। सांस छोडता हुआ, शुष्कमुखः सूडायेला मुअवाणो मुखशोषयुक्त, कटि-उभर कमर, ऊरु-साथण ऊरु, त्रिक-त्रिक त्रिक,

जानु-गोडश्च घुटनें, पृष्ठ-पीड पीठ, पार्श्व-अने पार्श्वमां और पार्श्वमे, शूली शूलवाणो शूलयुक्त, भ्रष्टगुदः गुदभ्रष्टवाणो गुदभ्रष्टयुक्त, पक्वं वा पाडेला पका हुआ, विबद्धम् अंधाधेला बंधा हुआ, अल्पापम् श्रोत्रा श्रोत्रा अल्प अल्प, सशब्दम् अवाणसहित शब्दयुक्त, सशूलः शूल शूल, केन-झीझु ज्ञाण, पिच्छा-तथा पिच्छा पिच्छा, परिकर्तिकम् तथा परिकर्तिका सहित और परिकर्तिकासे युक्त, विप्रथितम् गंडाधेला बंधा हुआ, पुरीषम् भजने। मल, मुहुःमुहुः बार-बार बारबार, वातात् वायुथी वातके कारण, उपवेद्यते त्याग करे छे त्यागता है, वातानुप्रथितवर्चस्त्वात् वायुथी गंडाधं गयेला भण डोवाथी कयुसे मल गांठादार होनेसे, एके डेटलाओड बोडो कोई लोग, तम् तेने उसको, अनुप्रथितम् इति अनुप्रथित अनुप्रथित, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Or the patient passes stools that are fully digested or hardened, in very scanty measure, attended with sound and colicky pain, that is frothy and slimy and accompanied with griping pain, horripilation, groans, parching of the mouth, pain in the waist, thigh, hips, knees, back and sides and attended with prolapse of rectum. He passes stools frequently in scybalous masses owing to morbid vata. Some call it scybalous diarrhea as the stools contain scybalous masses due to vata.

पित्तातिसारस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

पित्तलक्ष्य पुनरम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णा-तिमात्रनिषेविणः प्रतताग्निसूर्यसंतापोष्णमारुतोप-हतगात्रस्य कोष्ठेर्ष्याविह्वलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं द्रवत्वाद्दूष्माणमुपहत्य पुरीषाशय-विस्तृतमौष्ण्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्त्वा पुरीषमतिसाराय प्रकल्पते।

६-(१). पुरीषाशयविस्तृतम्-पुरीषाशयमाभितम् (ख. घ. ड.)
,, ,, -पुरीषाशयाभितम् (फ.)

पित्तलस्य पुनः पित्तप्रधानं पित्तप्रकृतिवाले, अम्ल-
आटा अम्ल, लवण- आटा लवण, कटुक- तीखा कटु-
क्षार- क्षार क्षार, उष्ण- उष्ण उष्ण, तीक्ष्णातिमात्र-
अने तीक्ष्ण पदार्थानां अतिशय और तीक्ष्ण पदार्थोंके
अतिमात्रामें, निषेविजः सेवन करनेवाले, प्रतत- सतत निरंतर, अग्नि- सूर्य- अग्नि अने सूर्यना
अग्नि और सूर्यके, संताप- ताप ताप, उष्ण- अने उष्ण
और उष्ण, मारुत- वायुशी वातसे, उपहत- डगुथेखा
उपहत, गात्रस्य गात्रोवाणा शरीरवाले, क्रोध-ईर्ष्या-
बहुलस्य धन्या क्रोध अने ईर्ष्यावाणा पुरुषनु बहुत क्रोध
और ईर्ष्यावाले पुरुषका, पित्तम् पित्त पित्त, प्रकोपश्च प्रकोप
प्रकुपित, आपद्यते पाये छे होता है, प्रकुपितम् प्रकुपित
अथैषु प्रकुपित, तत् ते वह पित्त, द्रवत्वात् प्रवाही
होवाथी द्रवत्वे कारण, ऊष्माणम् गरमीने। अग्निको,
उपहत्य नाश करीने नष्टकर, पुरीषाशय- भणशयभा
मलाशयमें, विस्तृतम् फैलाई पहुंचकर, औष्ण्यात् उष्ण
होवाथी उष्ण होनेसे, द्रवत्वात् प्रवाही होवाथी द्रव
होनेसे, सरत्वात् च अने सर होवाथी और सर होनेसे,
पुरीषम् भणने मलको, मित्रा बेटीने मित्रकरके,
अतिसाराय अतिसार अतिसार, प्रकल्पते करे छे
करता है।

6-(1). In a person of pitta habitus, pitta gets provoked by excessive use of acid, salt, pungent, alkaline, hot and acute articles of diet, by the impairment of the body by the strong effects of long exposure to fire, sun heat and hot wind. By the effects of strong emotions of anger and envy, the pitta gets provoked. The provoked pitta due to its fluid nature, impairing the vital heat, flows into the colon; by its qualities of heat, liquidity and fluidity it breaks up the stools and produces diarrhea.

तस्य रूपाणि—हारिद्रं हरितं नीलं
कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं,
तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति
पित्तातिसारः ॥ ६ ॥

तस्य तेनां उसके, रूपाणि लक्षणानि लक्षण, तृष्णा-
भेदः- तृष्णा जैसेकि:- प्यास, दाह- दाह दाह, स्वेद-
स्वेद पसीना, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, शूल- शूल शूल,
ब्रध्न-संताप- शुद्ध तपवी गुदसंताप, पाकपरीतः अने
शुद्धना पाकथी युक्त शरीरने और गुदपाकसे पीडित
रोगी, हारिद्रम् पीला पीले, हरितम् हरीला हरे,
नीलम् नीला नीले, कृष्णम् काला काले, रक्तपित्त-
रक्त तेमज्ज पित्तथी रक्त एवं पित्तसे, उपहितम् युक्त
युक्त, अतिदुर्गन्धम् अने अतिशय दुर्गन्धवाणा और
अत्यन्त दुर्गन्धयुक्त, पुरीषम् भणने मलको, अतिसार्यते
अतिसार थाय छे त्यागता है, इति आ यह, पित्ता-
तिसारः पित्तातिसार छे पित्तातिसार है ॥ ६ ॥

6 Its signs and symptoms are— the patient passes liquid stools which are yellowish, greenish, bluish, blackish, tinged with blood and pitta, and very offensive. He is afflicted with thirst, burning, perspiration, fainting, colic and heat in the anal region and inflammation.

श्लेष्मातिसारस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः
संपूरकस्याचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य
श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स स्वभावाद् गुरुमधुर-
शीतस्निग्धः स्वस्तोऽग्निमुपहत्य सौम्यस्वभावात्
पुरीषाशयमुपहत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय कल्पते।

श्लेष्मलस्य तु उद्भेदान् कफप्रकृति, गुरु- शुद्ध
भारी, मधुर- मधुर मधुर, शीत- शीत ठंडा, स्निग्ध-
अने स्निग्ध पदार्थानां और स्निग्ध आहारका, उपसेविनः
सेवन करनेवाले, संपूरकस्य मलु भोजन

६. कृष्णं रक्तपित्तोपहितम्—रक्तपित्तोपहितम् (ब. घ. फ.)

” ” ”—कृष्णपित्तोपहितम् (झ.)

७-(१). पुरीषाशयमुपहत्य—पुरीषाशयमुपगतस्य (क. छ. फ.)

उरनार अत्यंत भारपेट खानेवाले, अचिन्तयतः चिन्ता न करनार चिन्ता न करनेवाले, दिवा-दिवस दिनमें, स्वप्न-परस्य सुनार सोनेमें परायण, अलसस्य अने आणस्य भास्यस्येन और आलसी पुरुषका, श्लेष्मा उक्ष कफ, प्रकोपस्य प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पाभे छे हो जाता है, स्वभावात् स्वभावधी स्वभावसे, गुरु-गुरु गुरु, मधुर-मधुर मधुर, शीत-शीत ठंडा, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, स्रस्तः अने शिथिल और शिथिल, सः ते उक्ष वह कफ, सौम्य-पेताना जलीय अपने जलीय, स्वभावात् स्वभावधी स्वभावसे, अग्निम् अग्निने अग्निको, उपहत्य नाश करीने नष्ट कर, पुरीषाजयम् भणाययभा मलाशयमें, उपहत्य जर्धने जाकर, पुरीषम् भणने मलको, उपक्षेप क्षेप करीने क्लिन्नकर, अतिसाराय अतिसार अतिसारको, कल्पते करे छे उत्पन्न करता है।

7. (1). In a person of kapha habitus, the kapha gets provoked by constant use of heavy, sweet, cold and unctuous articles, by excessive impletion, by a thoughtless life, by habitual day-sleep and lethargy. The kapha possessing naturally the qualities of heaviness, sweetness, coldness and unctuousness, and getting loosened, impairs the vital heat; and spreading down the colon it liquefies the feces by its watery quality and thus produces diarrhea.

तस्य रूपाणि—स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तु-मदामं गुरु दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुबद्धशूलमल्पा-ल्पमभीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरुदरगुदव-स्तिवक्ष्णदेशः कृतेऽप्यकृतसंज्ञः सलोमहर्षः सोत्केशो निद्रालस्यपरीतः सदनोऽन्नद्वेषी चेति श्लेष्मातिसारः ॥ ७ ॥

तस्य तेना उसके, रूपाणि लक्षणो लक्षण, गुरु-ज्येष्ठः भारे जैसेकि- भारी, उदर-पेट पेट, गुद-

७. श्वेतम्-शीतम् (व)

गुदा गुदा, वस्ति अस्ति वस्ति, वक्ष्णदेशः अने वक्ष्ण प्रदेशवाला और वक्ष्ण प्रदेशवाला, कृते अपि वेग समाप्त तथा छटा पक्ष्ण वेगके समाप्त होने पर भी, अकृतसंज्ञः वेगने पूर्ण थयो नहि माननार वेगको पूर्ण हुआ नहीं माननेवाला, सलोमहर्षः उभा इवावाला रोमहर्ष-युक्त, सोत्केशः उच्छेदशवाला मिचलीसे युक्त, निद्रा-निद्रा नींद, आलस्य-परीतः तथा आणस्येन व्याप्त और आलस्यसे पीड़ित, सदनः शिथिल शिथिल, अन्नद्वेषी च अने अन्नको द्वेष करनार रोगीने और अन्नद्वेष-वाला रोगी, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, श्वेतम् श्वेत सफेद, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, तन्तुमत् तांतु-वाला पतला, आमम् आम आम, गुरु गुरु भारी, दुर्गन्धम् दुर्गन्धवाला दुर्गन्धयुक्त, श्लेष्म-उक्षी कफसे, उपहितम् युक्त युक्त, अनुबद्ध-शूलम् शूलसहित शूलके अनुबन्धसे युक्त अल्पाल्पम् थोड़ा थोड़ा थोड़ा थोड़ा, सप्रवाहिकम् अने प्रवाहिकासहित और प्रवाहिकासहित, अभीक्ष्णम् बारंवार पुनः पुनः, अतिसार्यते अतिसार थाय छे मल त्यागता है, इति आ यह, श्लेष्मातिसारः उक्षतिसार छे कफातिसार है ॥ ७ ॥

7. Its signs and symptoms are—the patient passes frequent, watery and flowing stools which are unctuous, whitish and slimy and contain fibrinous shreds and undigested matter, that are heavy, offensive and containing mucus and which are scanty and accompanied with griping pain. The patient feels a sense of heaviness in the abdomen, rectum, hypo-gastric and ilio-inguinal regions; even after passing stools he feels he has not evacuated stools. He suffers horripilation. He is afflicted with nausea, drowsiness and lethargy. He suffers from asthenia, and repugnance for food. Thus has been described the diarrhea due to kapha.

सन्निपातातिशयस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुस्खरकठिनविषमवि-
रुद्धासात्म्यभोजनादभोजनात् कालातीतभोजनाद्
यत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रदुष्टमद्यपानीयपानादति-
मद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनाद-
नुपचाराज्वलनादित्यपक्वसलिलातिसेवनादस्वप्ना-
दतिस्वप्नाद्वेगविधारणादतुविपर्ययादयथाबलमार-
म्भाद्भयशोकचित्तोद्वेगातियोगात् कृमिशोषज्व-
राशोविकारास्तिकर्षणाद्वा व्यापन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः
प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य पकाशयमनुप्रवि-
श्यातीसारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ ८ ॥

अतिशीत- अत्यंत शीतल अत्यंत शीत, स्निग्ध-
स्निग्ध स्निग्ध, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, उष्ण- उष्ण उष्ण,
गुरु- गुरु गुरु, खर- खर खुरदरा, कठिन- कठिन कड़ा,
विषम- विषम विषम, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, असात्म्य-
अने असात्म्य और असात्म्य, भोजनात् भोजन
करवाथी भोजनसे, अभोजनात् भोजन न करवाथी
अभोजनसे, कालातीत- वषात वीत्या पछी भोजन कालके
टल जाने पर, भोजनात् भोजन करवाथी भोजन करनेसे,
यत्किंचित् गमे ते जो कुछ भी, अभ्यवहरणात् आर्ध
देवाथी खा जानेसे, प्रदुष्ट- भराभ अत्यंत दूषित, मद्य-
पानीय- मद्य अने पाणी मद्य और जलके, पानात्
पीनाथी पीनेसे, अतिमद्यपानात् अति मद्य पीनाथी
अति मद्य पीनेसे, असंशोधनात् अंशोधन न करवाथी
संशोधन न करनेसे, प्रतिकर्मणां पंचकर्मणां पंचकर्मोंके,
विषमगमनात् विषम प्रयोगथी असम्यक् प्रयोगसे,
अनुपचारात् रोगने उपचार न करवाथी रोगका उपचार
न करनेसे, ज्वलन- अग्नि अग्नि, आदित्य- सूर्य सूर्य,
पवन- पवन वायु, सलिल- अने पाणीना और पानीके,
अतिसेवनात् अति सेवनथी अत्यंत सेवनसे, अस्वप्नात्
निद्रा न करवाथी न सोनेसे, अतिस्वप्नात् अतिशय
निद्रा करवाथी अतिमात्रासे सोनेसे, वेग- वेग वेगके,
विधारणात् शोकाथी विधारणसे, ऋतु- ऋतुमा ऋतुओंकी,
विपर्ययात् ईश्वर यथाथी विकृतिसे, अयथाबलम्
आरम्भात् शक्तिथी यथाथी अपने बलसे
अधिक कार्य करनेसे, भय- भय भय, शोक- शोक शोक,
८. अतिकर्षणाद्वा व्यापन्नाग्नेः—अतिकर्षणैः व्यापन्नाग्निः (व).

चित्त-उद्वेग- तथा चित्तना उद्वेगना तथा मनका उद्वेग
इनके, अतियोगात् अतियोगथी अतियोगसे, कृमि-
अथवा कृमि या कृमि, ज्वर- ज्वर ज्वर, अशोविकार-
अने हरसरोगथी और अशोरोग इनसे, अतिकर्षणाद्
वा अति कृश अथवा अत्यंत कृश होनेसे, व्यापन्नाग्नेः
नष्ट अग्निवाणा पुरुषना नष्ट अग्निवाले पुरुषके, प्रकुपिताः
प्रकुपित प्रकुपित, त्रयः दोषाः त्रयः दोषों तीनों दोष,
भूयः एव अधिक होते और भी, अग्निम् अग्निने
अग्निको, उपहत्य हृष्टीने नष्टकर पकाशयम् पकाशयमां
पकाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करी प्रवेशकर, सर्वदोष-
सधना दोषना सब दोषोंके, लिङ्गा लक्षणावाणा
लक्षणोंवाले, अतीसारम् अतीसारने अतीसारको,
जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ८ ॥

8. By taking very cold, unctuous, dry, hot, heavy, rough, hard, irregular, antagonistic and non-homologatory articles of diet, by abstinence from diet, or by late meals, by eating whatever comes in hand, by drinking vitiated wine or beverage, by excessive indulgence in wine, by lack of seasonal purification, by the wrongful effects of therapeutics or by lack of therapeutics or excessive exposure to fire, sun, wind and water, by lack of sleep or by excessive sleep by suppression of the natural urges, by abnormality of season, by exertions beyond one's capacity, by excess of fear, grief and mental anxiety, and by excessive emaciation due to helminthiosis, consumption, fever and piles—by these factors the gastric fire gets affected as a consequence of which all the three humors get provoked and impair the vital heat still further and entering the colon, produces diarrhea

manifesting the combined symptoms of all the above-described varieties of diarrhea.

अपि च शोणितादीन् धातून्तिप्रकृष्टं दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति ।

अपि च अने वृणी और भी, शोणितादीन् रक्त भत्यादि शोणितादि, धातून् धातुओंने धातुओंको, अति-प्रकृष्टम् अत्यंत अत्यन्त, दूषयन्तः दूषित करते वृणु दोषो दूषित करते हुए तीनों दोष, धातु-दोष-धातु तथा दोषना धातु और दोष इनके, स्वभावकृतान् स्वभावे करेला स्वभावसे बने, अतीसारवर्णान् अती-सारना वर्णोंने अतीसारके रंगोंको, उपदर्शयन्ति अतावे छे दिखाते हैं।

9-(1). Further, the morbid humors excessively vitiate the blood and other body-elements and manifest in the stools various colors characteristic of the body-elements which are vitiated.

तत्र शोणितादिषु धातुवृत्तिप्रदुष्टेषु हरिद्र-हरितनीलमाश्लिष्टमांसधावनसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं वा समा-सव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् प्रथितमामं सकृत्, सकृदपि एकमनतिक्षीणमांसशोणितबलो मन्दाग्नि-विहतमुखरसश्च; तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् ।

तत्र ते उन, शोणितादिषु रक्त वगैरे शोणितादि, धातुषु धातुओं धातु, अतिप्रदुष्टेषु अत्यंत दूषित भती अत्यन्त दूषित होने पर, अनति-क्षीण-मांस-शोणित-बलः नेना मांस, दोली तथा अण अतिक्षीण थया नथी ओवे जिसके मांस, रुधिर तथा बल क्षीण नहीं हुए हैं ऐसा, मन्दाग्निः मद्ग्निरागौ मन्दाग्निवाला, विहत-अने ढल्लायेला और नष्ट हुए, मुखरसः च मुणरसवागौ रोगी मुखरससे युक्त रोगी, हरिद्र-पीला

९-(१). धातून्तिप्रकृष्टं-धातून्तिप्रदुष्टान् (ध.)

९-(२). अतिप्रदुष्टेषु-अतिप्रदुष्टेषु (ध.)

मांसधावनसन्निकाशं-मांसधावनवेदनं (ध.)

पीले, हरित-दीया हरे, नील-नीला नीले, माश्लिष्ट-मल्लुला रंग नेना मंजीठ जैसे, मांस-धावन-सन्निकाशम् अने मांसना धोला नेना और मांसके धोवन जैसे, रक्तम् कृष्णम् लाध, डाणा छाल, काले, श्वेतम् श्वेद सफेद, वराह-मेदः-सूवरनी अरणी सूअरकी चर्बी, सदृशम् नेना जैसे, अनुबद्धवेदनम् सतत वेदनावाला सतत वेदनासहित, अवेदनम् वा अवेदनारहित या वेदनारहित, समास-तमास लक्षणोसहित सब लक्षणोंके साथ, व्यत्यासात डे डोई डोई लक्षणोसहित या कुछ लक्षणोंके साथ, सकृत् डोईवार कभी, आमम् अपकेव कच्चे, प्रथितम् अने गंठायेला और बंवे हुए, सकृत् अपि अने डोई वार और कभी, एकम् पाडेला पके हुए, सकृत् भणवे मलका, उपवेश्यते त्याग करे छे त्याग करता है, तादृशम् तेवा उस प्रकारके, आतुरम् रोगीने रोगीको, कृच्छ्रसाध्यम् कष्टसाध्य कष्टसाध्य, विद्यात् आलुवे। समझे।

9-(2). If the blood and other body-elements are excessively vitiated, the stools are yellow, green, blue, coffee-brown, of the color of flesh-washed water, red, black, white or of the color of hog's fat; the patient passes stools with much pain or slight pain. The above colors are seen individually or combined. The patient passes indeterminately hard and undigested stools or even digested stools. He may not suffer from great loss of flesh, blood or vitality, his gastric fire gets dull; he suffers loss of taste in the mouth. Such a case is to be known as of a formidable type.

एभिर्वर्णैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसा-ध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत;

एभिः आ नीये आलुवेला इन निन्नो, वर्णैः वर्णोसहित रंगसहित, अतिसार्यमाणम् अतिआरनाला

अतिसारवाले, सोपद्रवम् अने उपद्रवसहित और उप-
द्रवोंसे युक्त, आतुरम् रोगीनी चिकित्साके रोगीकी
चिकित्साका, अयम् आ यह, असाध्यः असाध्य छे
असाध्य है, इति ऐभं कही ऐसा कहकर, प्रत्याचक्षीत
निषेध करे। निषेध करे।

9-(3). If the patient who passes stools
of the colors described below develops
complications he should be pronounced
to be incurable and sent away.

तद्यथा—पक्वशोणिताभं यकृतखण्डोपमं मेदो-
मांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाक्षीरवे-
सवाराभमतिनीलमतिरक्तमतिकृष्णमुदकमिवाच्छं
पुनर्मैत्रकाभमतिस्निग्धं हरितनीलकषायवर्णं कर्बुर-
माविलं पिच्छिलं तन्तुमदामं चन्द्रकोपगतमति-
कुणपपूतिपूयगन्ध्यामाममत्स्यगन्धि मक्षिकाकान्तं
कुथितबहुधातुस्त्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वाऽतिसार्य-
माणं तृष्णादाहज्वरभ्रमतमकहिक्राश्वासानुबन्धम-
तिवेदनमवेदनं वा स्रस्तपक्वगुदं पतितगुदवलिं
मुक्तनालमतिक्षीणबलमांसशोणितं सर्वपर्वस्थि-
शूलिनमरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं सहसोप-
रतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं विद्यात्; इति
सन्निपातातिसारः ॥ ९ ॥

तद्यथा जेभंडे जैसे, पक्व- पक्व पक्व, शोणिताभम्
रक्त जेवा रक्त जैसी आभावाले, यकृतखण्ड-उपमम्
यकृतना कडडा जेवा यकृतके खण्ड जैसा, मेदः- मांस-
मेद तथा मांसना मेद और मांसके, उदक- घोल
घोवनके, सन्निकाशम् जेवा सहस, दधि-घृत- दही, घी

दही, घी, मज्जतैल- मज्जा, तैल मज्जा, तैल, वसा-क्षीर-
वसा, दूध चर्बी, दूध, वेसवाराभम् अने वेसवार जेवा
और वेसवार जैसे, अतिनीलम् अतिशय नील अत्यंत
नीले, अतिरक्तम् अतिरक्ता अतिलाल, अतिकृष्णम्
अतिकृष्णा अतिकाले, पुनः उदकम् इव वणी पालूनी
जेवा फिर जल जैसे, अच्छम् स्वच्छ, मेचकाभम्
थण्डता काला मोरकी प्रीवा जैसे नीले और चमकदार,
अतिस्निग्धम् अतिस्निग्ध अत्यंत स्निग्ध, हरित- लीला
हरे, नील- नीला नीले, कषायवर्णम् अने कषाय
वाणुवाणा और गेरुवे रंगके, कर्बुरम् कालरथीतरा
चित्तकवरे, आविलम् भलिन मलिन, पिच्छिलम् थिकथी
पिच्छिल, तन्तुमत् तांतलुवाणा तार निकलनेवाले,
आमम् आम आम, चन्द्रकोपगतम् चांदरुवाणा
मोरपंखके जैसे चक्रोंसे युक्त, अतिकृष्णम् अत्यंत शयना
जेवी अत्यंत मुरदेकीसी, पूति- सडेली सबी, पूय- अने
पूयना जेवी और पूयके समात, गन्धि- गंधवाणा
गंधवाले, आम- आमगंधवाणा आमगंधवाले, आम-
मत्स्यगन्धि अने काली भाछडी जेवी गंधवाणा
और कच्ची मछली जैसी गंधवाले, मक्षिकाकान्तम् भाभी-
ओने प्रिय मक्खियोंके प्रिय, कुथित- सडेला सबी हुई,
बहु-धातुस्त्रावम् अने धातु धातुओना स्त्राववाणा
बहुत धातुओंके सावसे युक्त, अल्पपुरीषम् थोडा मणवाणा
थोड़े मलसे युक्त, अपुरीषम् वा अथवा मणरहित या
मलरहित, अतिसार्यमाणम् अतिसारथी युक्त अतिसारसे
युक्त, तृष्णा-दाह- तृष्णा, दाह प्यास, दाह, ज्वर-भ्रम- ज्वर,
भ्रम ज्वर, भ्रम, तमक- तमक तमक श्वास, हिक्रा-
हंडकी हिचकी, श्वास-अनुबन्धम् अने श्वासना अनु-
बन्धवाणा एवं श्वासके अनुबन्धसे युक्त, अतिवेदनम्
अति वेदनावाणा अत्यन्त वेदनासे युक्त, अवेदनम् वा
के वेदनारहित या वेदनारहित, स्रस्त- शिथिल शिथिल,
पक्व- अने पांडेही और पक्व, गुदम् शुद्धवाणा गुदावाले,
पतित- नष्ट थियेला नष्ट, गुदवलिम् शुद्धवलिवाणा गुद-
वलिवाले, मुक्तनालम् शुद्ध जेवी पछार नीकणी गंध
हेय जेवा गुदमंशसे युक्त, अतिक्षीण- अति क्षीण
थियेला छे अत्यन्त क्षीण, बल-मांस- बल, मांस बल,
मांस, शोणितम् तथा रक्त जेवा जेवा और रक्तवाले,
सर्व-पर्व- सबणी पर्व सब पर्व, अस्थि- अने हाडकाभा

१. पक्वशोणिताभं—काथशोणिताभं (ख. घ. झ. ङ. त. द. ध.)
२. यकृतखण्डोपमं—यकृत्पिण्डोपमं (घ. छ. व.)
३. पिच्छिलं तन्तुमदामं—तन्तुमदामं (ख.)
४. मक्षिकाकान्तं—मक्षिकाकान्तम् (त. ध.)
५. पुरीषमपुरीषं—पुरीषमपुरीषं सुबहुपुरीषम् (व.)
६. मुक्तनालम्—मुक्तनालम् (ख.)
७. , , —मुक्तताडनम् (घ.)
८. अरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं—अरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं (ख.)

और हृदयोंमें, शूलिनम् शूलनाशा शूलवाले, अरोचक-
अरुचि अरुचि, अरति- अरति अरति, प्रलाप- प्रलाप
प्रलाप, सैमोह- तथा भूच्छी तथा मूर्च्छासे,
परीतम् युक्त पीडित, सहसा अने ओडाओडा और सहसा,
उपरत- शांत थाय छे शांत हुए, विकारम् विकार
नेना ओवा विकारवाले, अतिसारिणम् अतिसारना
रेग्रीने अतिसारके रोगीको, अचिकित्स्यम् चिकित्सा
करवाने अथैग्य अचिकित्स्य, विद्यात् आधुने जाने, इति
आ यद्, सन्निपातातिसारः सन्निपातातिसार छे
सन्निपातातिसार है ॥ ९ ॥

9. They are of the color of the digested blood (melena or tar-colored stools) or like the bits of liver tissue, of the appearance of the washings of fat and flesh; of the likeness of curds ghee, marrow, fat, milk and minced meat. Excessively blue-red, dark limpid like water, of the color of tar, excessively unctuous, green, blue or brown in color, variegated, dirty, slimy, containing fibrinous shreds, undigested, refracting various colors, attended with offensive and putrid smell as of putrified flesh or of raw fish attracting flies, containing sloughs and discharge of body-tissues and very little or no fecal matter, very frequent stools complicated by thirst, burning fever, giddiness, asthma, hiccup and dyspnea; attended with acute or mild pain and prolapse or inflammation of the rectum, drooping of rectal folds, and prolapse of the rectal tube with excessive loss of vitality, flesh and blood, pain in all the bones and joints, anorexia, apathy, delirium and delusion, and characterised by sudden cessation

of symptoms; know such a patient with these symptoms to be incurable. Thus has been described the diarrhea due to tridiscordance.

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानोप-
क्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥१०॥

असाध्यताम् असाध्यताने असाध्य, असंप्राप्तम्
न प्राप्त थयेवा न हुए, तम् ते रेग्रीनी उस रोगीकी,
यथाप्रधान- दोषनी प्रधानताने अनुसरी प्रधानदोषके
अनुसार, उपक्रमेण उपचारद्वारा चिकित्साक्रमसे, हेतु-
तथा हेतु और हेतु, उपशय- उपशय उपशय, दोष-
विशेष- अने दोषविशेषनी और विशिष्ट दोषकी,
परीक्षया च परीक्षाद्वारा परीक्षासे, चिकित्सेद् इति
चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ १० ॥

10. Before it passes into the incurable stage, the physician by investigating the etiological factors, homologatory signs and the morbidity of humors should begin the treatment of the most predominant morbid humor in the condition.

भयशोकातिसारयोः लक्षणम्—

आगन्तु द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।

तत्तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥११॥

आगन्तु आगन्तु हेतुथी अन्नेवा आगन्तु हेतुसे
पैदा हुए, मानसौ मानसिक दोषरूप, मानसिक दोषरूप,
भयशोकजौ भय अने शोकाथी थयेवा भय और
शोकसे जन्मित, द्वा ओ दो, अतीसारौ अतिसार छे
अतिसार हैं, वायोः वायुथी उत्पन्न थयेवा वायुसे उत्पन्न
हुए, यत् अतीसारलक्षणम् अतिसारना ने लक्षणो छे
अतिसारके जो लक्षण हैं, तत् ते वही, तयोः तेओना
उनके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण हैं ॥ ११ ॥

१०. तमसाध्यतामसंप्राप्तं—तमसाध्यमसाध्यतामसंप्राप्त (इ.)

११ अस्माच्छोकारपूर्वम्—

‘भवन्ति चात्र’ इति (य.) पुस्तके पक्षे ।

11. The exogenous type of diarrhea born of psychic factors is of two kinds. One is born of fright and the other of grief. The signs and symptoms of both of them are the same as those of the diarrhea due to vata.

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥१२॥

भय-शोकाभ्याम् भय तथा शोकश्च भय और शोकसे, मारुतः वायु वायु, शीघ्रम् शीघ्र शीघ्र, परिकुप्यति हि कुपित थाय छे कुपित होता है, तयोः भयश्च तथा शोकश्च अतिसारम् भयन तथा शोकज अतिसारमें, वातहरी वातहर वातहर, क्रियाः चिकित्सा इत्यादि आवे छे चिकित्सा की जाती है, हर्षण- छे उपरान्त शरीरमें आनंद इसके अतिरिक्त रोगीको आनंद, आश्वासनानि च तथा आश्वासन आपना ओछे तथा आश्वासन देना चाहिए ॥ १२ ॥

12. The vata gets quickly provoked by fear and grief. Their treatment is of the vata-curative type along with inducing cheerfulness and comfort.

इत्युक्ताः षड्तीसाराः साध्यानां साधनं त्वतः ।
प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेण यथावत्तन्निबोधत ॥१३॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, षट् छ छः, अतीसाराः अतिसार अतिसार, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं, अतः तु छे तो अब तो, साध्यानाम् साध्य अतिसारोन्नी साध्य अतिसारोन्नी, साधनम् चिकित्सा चिकित्सा, अनुपूर्वेण अनुक्रमेण यथाक्रम, प्रवक्ष्यामि उद्दिष्ट मैं कहूँगा, तत् ते उसको, यथावत् यथार्थ रीति यथार्थ रीतिसे, निबोधत समझो सुनो ॥ १३ ॥

13. Thus have been described the six varieties of diarrhea. I shall now describe the treatment of the curable conditions in due order. Listen with diligence.

आमातिसारे संग्रहणीषधनिषेधः —

दोषाः सन्निविता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥१४॥

यस्य तेना जिसके, विदग्ध- अपक्व अपक्व, आहार- आहारशी आहारसे, मूर्च्छिताः कुपित थय छे मूर्च्छित होकर, सन्निविताः सन्निविता थय छे संचित हुए, दोषाः दोष दोष, अतीसाराय अतिसार अतिसार, कल्पन्ते छे उपपन्न करते हैं, तान् तेओन्नी उनको, भूयः अधिक खूब, संप्रवर्तयेत् प्रवृत्ति करावनी प्रवृत्त करे ॥ १४ ॥

14. The patient in whom all the morbid humors are aggravated by the undigested food accumulated in the intestines and cause diarrhea, must be purged again in order to expel the fecal matter.

न तु संग्रहणं देयं पूर्वमामातिसारिणे ।
विबध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् १५
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यशौगदांस्तथा ।
शोथपाण्डुमयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥१६॥

आमातिसारिणे तु आमातिसारना शरीरमें तो आमातिसारके रोगीको तो, पूर्वम् प्रथम प्रथम, संग्रहणम् संग्रहण औषध संग्रहणीय औषध, न देयम् न आपनु नहीं देना चाहिए, प्राक् प्रथम न प्रारंभमें ही, विबध्यमानाः रोगियोंमें आवेक्षा रोगोंके जाने पर, दोषाः दोष दोष, बहून् धन्य बहुतसे, आमयान् रोगोंने रोगोंको, दण्डक- जेनाके:- दंडक जैसेकि:- दंडक, अलसक- अलसक अलसक, आध्मान- आध्मान आध्मान, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी, अशौगदान् अशौगदोंको, तथा शोथ- शोथ शोथ, पाण्डुमय- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, प्लीह- प्लीहा प्लीहा, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, गुल्म- गुल्म गुल्म,

१४. संप्रवर्तयेत्-संप्रकल्पयेत् (सं.)

—संप्रवर्तयेत् (फ. व.)

१५. विबध्यमानाः प्राग्दोषाः-दोषास्त्वादौ बध्यमानाः (ध.)

—दोषा आदौ बध्यमानाः (द.)

उदर- ઉદરરોગ ઉદરરોગ, જ્વરાન્ તથા જ્વરને તથા જ્વરનો, जनयन्ति उत्पन्न કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ १५-१६ ॥

15-16. No astringent treatment should be given in the first stages of diarrhea when undigested stools are passed. If this morbid matter is retained in the body it produces many disorders such as body-stiffness due to intestinal torpor, distention of the abdomen, assimilation-disorder, piles, edema, anemia, splenic disorders, dermatosis, gulma, abdominal diseases and fever.

तस्मादुपेक्षेतोत्क्रिष्टान् वर्तमानान् स्वयं मलाम् ।
कृच्छ्रं वा वहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥ १७ ॥

તસ્માદ તેથી उस लिए, उत्क्रिष्टान् બહાર નીકળવા તૈયાર થઈ ઉત્ક્રિષ્ટ હોकर, स्वयं પોતાની મેળે स्वयं, वर्तमानान् બહાર નીકળતા પ્રवृत्त. मलान् भोजनी मलોकी, उपेक्षेत ઉપેક્ષા કરવી उपेक्षा करनी चाहिए, कृच्छ्रम् वा અથવા કષ્ટથી या कठिनासे, वहताम् થોડી ગતિ કરતા હોય તો थोड़ा निकलते हैं तो, संप्रवर्तिनीम् સારી રીતે प्रवृत्ति करावनाही अच्छी तरह प्रवृत्त करनेवाली, अभयाम् હરડે हरड़ दद्यात् आपवी देवे ॥ १७ ॥

17. Hence the physician must allow the morbid matter to get expelled spontaneously. If it does not flow down easily, the patient may be given chebulic myrobalan which has a purgative action.

आमातिसारे अनुलोमनार्थं हरीतकीयोगः —

तया प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।
जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ १८ ॥

તયા તેથી उससे, दोषे દોષ દોષકા, प्रवाहिते બહાર નીકળતા प्रवाहण होने पर, उदरामयः ઉદરની व्याधि उदरका रोग, प्रशाम्यति शांत થાય છે शान्त होता है,

देहलघुता देह लघुता देह हलका, जायते थाय अ होता है, जठराग्निः च अग्ने अग्नि और जठराग्नि, वर्धते વર્ધે છે बढ़ती है ॥ १८ ॥

18. The morbid matter thus discharged, sedates the abdominal condition. The body becomes lighter and the gastric fire increases.

आमातिसारे प्रमथ्याः —

प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमતिसारिणाम् ॥ १९ ॥

મધ્યદોષાણામ્ મધ્યમ દોષવાળા મધ્યમ દોષવાળે, અતિસારિણામ્ અતિસારના રોગીએને અતિસારકે रोगियोंको, दीपन-पाचनीम् दीपन तथा पाचन કરનાર दीपन-पाचन, प्रमथ्याम् કષાય कषाय, दद्यात् આપવી देवे, अल्प- અને અલ્પ और अल्प, दोषाणाम् च દોષવાળાને दोषवालोंको, लङ्घनम् લઘન લઘન કરાના, प्रशस्तम् શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥ १९ ॥

19. If the morbid humors are of moderate intensity, the patient may be given the decoction of digestive stimulants and if the morbid humor is of very slight intensity, lightening therapy is recommended for the patient.

पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
हीवेरं भद्रमुस्तानि बिस्वं नागरधान्यकम् ॥ २० ॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समझा कण्टकारिका ।
तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाधैरतिसारिणाम् २१

પિપ્પલી પીપર પિપ્પલી, નાગરમ્ સૂંઠ સોંઠ, ધાન્યમ્ ધાણા ધનિયા, ભૂતીકમ્ અજમેા અજવાયન, અભયા હરડે हरड़, वचा અને વજ और वच, हीवेरम् વાળો सुगन्धवाला, भद्रमुस्तानि ભદ્રમોથ भद्रमुस्त, बिस्वम् બીલી વેલ नागर- सूंठ सोंठ, धान्यकम् અને ધાણા और धनिया, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, श्वदंष्ट्रा ગોખરુ गोखरू, समझा રીસામણી लाजवंती, कण्टकारिका १९. મધ્યદોષાણામ્-મધ્યદોષેભ્યો (ક. ઘ. છ.)

च अने मेरी बोरी गली और कटेरी, श्लोकावैः आ
त्रय अर्ध अर्ध श्लोकाथी इन तीन श्लोकावैसे, अति-
सारिणाम् अतिसारना रोगीकोने भाटे अतिसारियोंके
लिए, तिस्रः त्रय तीन, प्रमथ्याः प्रमथ्याथी प्रमथ्या,
विहिताः छली छे कही हैं ॥ २०-२१ ॥

20-21. Long pepper, dry ginger, coriander, bishop's weed, chebulic myrobalan and sweet flag; (2) black cuscus, large variety of nut-grass, bael, dry ginger and coriander; (3) painted leaved tick-trefoil, small caltrops, madder and indian night-shade; these three groups are described one in each hemistich for patients suffering from diarrhea.

वचाप्रतिविषाभ्यां वा सुस्तपपटकेन वा ।

हीवेरशृङ्गवेराभ्यां पक्कं वा पाययेज्जलम् ॥२२॥

वचा- वच वच, प्रतिविषाभ्याम् वा तथा अति-
विषथी तथा अतिससे, सुस्त- अथवा मोथ अथवा मोथ,
पपटकेन तथा अउसलियाथी तथा पित्तपापडासे, हीवेर-
अथवा वागे। अथवा सुगन्धवाला, शृङ्गवेराभ्याम् वा
तथा आदुथी तथा अदरकसे, पक्कम् उड्डाणेधुं पक्काया,
जलम् पाणी जल, पाययेत् पियवपुं पिलावे ॥ २२ ॥

22. Or, the physician may give as potion the water boiled with sweet flag and indian atees or with nut-grass and trailing rungia or with black cuscus and dry ginger.

अतिसारे अन्नपानम्—

युकेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।

तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥२३॥

क्षुत्क्षामम् क्षुधाथी क्षीण अतिसारना रोगीने
क्षुधासे क्षीण रोगीको, युके येग्य योग्य, अन्नकाले
अन्नकालमें, लघूनि लघुकां लघु, अन्नानि
अन्न अन्नसे, भोजयेत् नभाउना भोजन करावे, तथा

२२. पाययेत्-दापयेत् (ग. य. फ. व.)

तेम करनाथी वैसा करनेसे, सः ते वह, रुचिम् रुचि
रुचि, अग्निबलम् अग्निना अण अमिका बल, बलम्
अने शारीर अणने और शारीर बलको, शीघ्र नवदी
शीघ्र, आप्नोति पाने छे प्राप्त करता है ॥ २३ ॥

23. The physician should feed the patient who is emaciated by hunger with light diet at each meal-time. In this way the patient soon regains appetite, the strength of the gastric fire and vitality.

तत्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।

सुरया मधुना चादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥२४॥

आदौ सर्वथी प्रथम सबसे प्रथम, यथासात्म्यम्
सात्म्यने अनुसरी सात्म्यके अनुसार, तत्रेण आहारमा
तक आहारमें छाल, अवन्तिसोमेन छाल कांजी, यवाग्वा
यवागू यवागू, तर्पणेन वा तर्पण तर्पण, सुरया सुरा
सुरा, मधुना च अने मधुना प्रयोगथी और शब्दके
प्रयोगसे, उपाचरेत् उपचार करवै उपचार करे ॥ २४ ॥

24. At first he should be treated with butter-milk, sour conjee, gruel, demulcent drink or with sura wine or honey according to his homologation.

यवागूभिर्विलेपीभिः खडैर्युषै रसौदनैः ।

दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥२५॥

अतः परम् ते पछी इसके बाद, दीपन- दीपन दीपन,
ग्राहि- तथा ग्राही औषधी और ग्राही द्रव्योंसे, संयुक्तैः
युक्त युक्त, यवागूभिः यवागू यवागू, विलेपीभिः विलेपी
विलेपी, खडैः अउ खड, युषैः यूप यूप, रसौदनैः च
अने मांसरससहित आतथी और मांसरससहित चावल
इनमें, क्रमः क्रम क्रम, स्यात् करवै करे ॥ २५ ॥

25. Thereafter, his dietetic regimen should consist of thin gruel, thick gruel and vegetable soups, pulse, and rice mixed with meat-juices and the

२५ खडैर्युषै रसौदनैः-खडैर्वनरसौदनैः (व.)

drugs stimulative of the gastric fire and astringent in action.

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिकाम् ।
बलां श्वदंष्ट्रां बिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥२६॥
शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
यवानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥२७॥
वृक्षाम्लं दाडिमाम्लं च सहिष्णुं विडसैन्धवम् ।
प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूएकल्पितम् ॥२८॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम् २९

शालपर्णीम् शालपर्णी वरीवन, पृश्निपर्णीम् पृश्नि-
पर्णी पृश्निपर्णी, बृहतीम् बिल्वी जौरी गण्डी वनभाटा,
कण्टकारिकाम् जौरी जौरी गण्डी कटेरी, बलान् बला
बला, श्वदंष्ट्राम् गोभ्रु गोखरु, बिल्वानि भीलीनां इण
बेलगिरी, पाठाम् पाठा पादी, नागर- सूँ सोंठ, धान्यकम्
धान्य धनिया, शटीम् पट्टयूरो कचूर, पलाशम्
आभरो डाक, हपुषाम् हाडिभेर हाऊवेर, वचाम् वच
वच जीरक- ७२ जीरा, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली,
यवानीम् अजवायन, पिप्पलीमूलम् पीपरी-
मूलना गंडोडा पिप्पलीमूल, चित्रकम् चित्रक चित्रक,
हस्तिपिप्पलीम् गण्डीपीपर गजपिप्पली, वृक्षाम्लम्
वृक्षाम्ल वृक्षाम्ल, दाडिमाम्लम् च आटुं दाडिम
खट्टा अनार, सहिष्णु- हिं ग हींग, विडसैन्धवम्
विडसैन्धव, सिंधावृक्ष विडनमक, सैन्धानमक, विधिना
ये प्रयोगेनी विधिपूर्वक इन द्रव्योंकी विधिपूर्वक,
सूएकल्पितम् सारी रीते उपपन्ना उरीने अच्छी तरह
कल्पना कर, अन्नपाने अन्नपानम् अन्नपानमें, प्रयोजयेत्
प्रयोग करवे प्रयोग करे, एषः आ यह, गणः गण
गण, वातश्लेष्महरो वातकफहरे हरे करनार वातकफहारक,
दीपन- दीपन दीपन, पाचनः पाचन पाचन, ग्राही
ग्राही ग्राही, बल्यः बल्य बलकारक, रोचनः च हि तथा
रोचन छे और रुचिकारक है, तस्मात् तेथी उस लिए,
अतिसारिणाम् अतिसारना रोगीओने अतिसारके
रोगियोंके लिए, शस्तः छितकारी छे प्रशस्त है ॥२६-२९॥

26-29. Ticktrefoil. painted leaved

२७. जीरकपिप्पलीम्-जीरकपिप्पलीम् (फ.)

uraria, yellow-berried night-shade, indian night-shade, heart-leaved sida, small caltrops, bael, patha, dry ginger, coriander, long zedoary, palas, common juniper, sweet flag, cumin seeds, long pepper, bishop's weed, the roots of long pepper, white-flowered leadwort, elephant pepper, cocum butter, sour pomegranate, asafetida, bid salt and rock salt; the physician should use the above-mentioned articles methodically prepared in the patient's food and drink. This group of articles is curative of vata and kapha, digestive-stimulant, digestive-astringent, and promotive of strength and appetite. Hence it is recommended for the patient's suffering from diarrhea.

आमे परिणते यस्तु विवद्वत्तिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पात् बहुशः सप्रवाहिकम् ॥३०॥
यूपेण मूलकानां तं बदराणामथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥३१॥
सुवर्चलायाश्चोर्वा शाकेनावलुजस्य वा ।
शट्याः कर्करुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्मटस्य वा ३२
लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुमेहेन भोजयेत् ॥३३॥

आमे परिणते आमे अन्नरस पाडी जता
आमके पक जाने पर, यः तु ये रोगी जो रोगी,
सशूलपिच्छम् शूलसहित अने शीकाशयुक्त शूल
और चिकाशसे युक्त, विवद्वत् अंधायेला भक्षने
बंधे हुए मलका. सप्रवाहिकम् प्रवाहिकासहित
प्रवाहिकाके साथ, अल्प-अल्पम् थोडा थोडा प्रमाणमें
थोडे थोडे प्रमाणमें, बहुशः धूपीवार बहुत दफे,
अतिसार्यते अतिसारना उपमां त्याग करे छे अतिसारके
रूपमें त्याग करता है, तम् तेने उसे, मूलकानाम्
मूलाना मूलीके, अथ अपि वा अथवा या, बदराणाम्
३३. दधि-इति (ब.)

भोरना बेरके, यूषेण यूष साधे यूषके साथ, उपोदिकावाः
अथवा पोर्धना अथवा पोई, क्षीरिण्याः क्षीरिणी
क्षीरिणी, यवान्याः अजवायन पान अजवायनके पत्र,
वास्तुकस्य वा वास्तुक वास्तुक, सुवर्चलायाः सूरजमुभी
सूरजमुखी, चञ्चोः वा चञ्चु चञ्चु, अवलगुजस्य वा
भावयिनी पान बाकुचीकी पत्तियां, शल्याः पट्टयूरो
कचूर. कर्काशकाणाम् वा सडरेटी खरबूज, जीवन्त्याः
होडी जीवन्ती, चिर्मटल यीभडा चिर्मट,
सपाठायाः पाठानां पांठानां पाठीकी पत्तियां, लोणिकायाः
अथवा लूणीनी भाउना अथवा नोलियाके, शाकेन शाक
साधे शाकके साथ, दधि-दाडिम- अथवा हड्डी अने
हाडमना रसथी अथवा दही तथा अनाररससे, सिद्धेन
भनावेला बनाये हुए, बहुस्नेहेन अने धाला धी अथवा
तेलवाणा और प्रभूत धी या तैलवाले, शुष्कशाकेन सूडा
शाक साधे शुष्क शाकके साथ, भोजयेत् शालि वगेरे
हलडा अलनुं भोजन करानुं भेधये शालि आदि
लघु अन्नका भोजन कराना चाहिए ॥ ३०-३३ ॥

30-33. If the patient, even when his chyme is ripened, still passes his stools excessively formed and in scybalous masses accompanied with colic and mucus or scantily or passes the stools very often accompanied with griping pain, the physician should feed him with soups of radish and jujube or with curries prepared of indian spinach, asthma weed, bishop's weed, white goose-foot, sun-flower, changchu, babchi seeds, long zedoary, cork swallow wort, sweet cucumber, patha or also with dried vegetables, prepared with curds and pomegranate and mixed profusely with unctuous article.

कल्कः स्याद्वालविवानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लखेहाढ्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥

३४. सरोऽम्लखेहाढ्यः-सरोपस्नेहः (क.)

वालविवानां धायां भीलानोने। कच्चे बेलका,
कल्कः ५६५ कल्क, स्वात् करवे। करे, तत्समः च अने
तेनी समान और इसके समान, तिलकल्कः तलने।
५६५ देवे। तिलोका कल्क लेवे, दध्नः सरः तेओमां
हड्डीनी उपली तर उनमें दहीनी मलाई, अम्लखेहाढ्यः
भटाश तथा धी वगेरे स्नेह नाभी तैयार करेवे।
खटाई तथा घृत आदि स्नेह डालकर तैयार किया हुआ,
खडः भड खड, प्रवाहिकाश्च प्रवाहिकानो प्रवाहिकाको,
हन्यात् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ३४ ॥

34. The vegetable-soup prepared with equal quantity of the paste of tender bael and til paste mixed with supernatant part of curds, acid substances, and unctuous article, cures dysentery

यवानां मुद्गमाषाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां बालविवानां धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥३५॥
ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥३६॥

यवानाम् जौ, मुद्गमाषाणां मग अने अड्ड
मूग और उड्ड, शालीनां तथा शालि योभा तथा
शालि चावल, तिलस्य च अने तल और तिल, कोला-
नां तथा भोर तथा बेर, बालविवानां च तथा
धायां भीलानो गर्भ आ भधानो और कच्ची बेल-
गिरी इन सबको, ऐकध्यं ओकर करी एकत्र कर,
धान्य-यूषं धान्ययूष धान्ययूष, प्रकल्पयेत् भनावे।
बनावे, यमके धी तथा तेल ओ भनेधी धी और तैल
इन दोनोंसे, भृष्टम् वधारी छोककर, दधिदाडिमसारिकम्
तेभज हड्डी तथा हाडमना रसने। संस्कार आपी एवं
दही तथा अनाररसका संस्कार देकर, तेन ते धान्य-
यूषधी उस धान्ययूषसे, शुष्कमुखं सूडाई गये। भुभधी
युक्त अतिसारवाणाने सूखे गये मुखसे युक्त अतिसार-
वालेको, वर्चःक्षये मलने। क्षय यतां मलका क्षय होने
पर, शाल्यन्नम् शालि योभानो भात शालिचावलका
भात, भोजयेत् भवभावो खिलावे ॥ ३५-३६ ॥

३५. कोलानाम्-बालानाम् (ध.)

35-36. Prepare a cereal-soup of barley, green gram, black gram, sali rice, til, jujube and tender bael fruits; season it with oil and ghee mixed together and add to it the supernatant part of curds and the juice of pomegranate. The physician should feed the patient afflicted with scanty formation of stools and dryness of mouth, with the cooked sali rice mixed with the above-mentioned soup.

दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।

सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥३७॥

फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।

लोपाकरसमम्लं वा स्निग्धाम्लं कच्छपस्य वा ॥३८॥

सगुडनागरम् अथवा गोजा अने सूक्ष्मसहित या गुड और सोंठके साथ, यमके घी अने तेलभां घी और तैलमें, भृष्टम् वधारेदी छोंकी हुई, दध्नः सरम् दहीनी तर दहीकी मलाई, यमके अथवा घी अने तेलभां अथवा घी और तैलमें, भृष्टम् उमडारेदी छोंकी हुई, सुराम् वा भदिरा सुरा, व्यञ्जनार्थं रुचि उत्पन्न करवा भाटे रुचि उत्पन्न करनेके लिए, प्रदापयेत् आपनी देवे, यमके अथवा घी अने तेल ओं भेउभां अथवा घी और तैल इन दोनोंसे, भृष्टम् वधारेदी छोंका हुआ, फलाम्लम् भाटां इजोाने रस अम्ल फलोंका रस, गृञ्जनकस्य वा अथवा सखगमने या सलगमका, यूषम् यूष यूष, जम्बूम् वा अथवा भाटा रसथी युक्त या खट्टे रससे युक्त, लोपाकरसम् दोड़डीने मांसरस लोमडीका मांसरस, स्निग्धाम्लम् अथवा घी वगेरे स्नेहोथी स्निग्ध अने भाटां इजोाना रसथी भाटां बनावेदी अथवा घृत आदि स्नेहोंसे स्निग्ध और अम्ल फलोंके रससे अम्ल बनाया हुआ, कच्छपस्य वा डाल्याने कछुएका, रसम् मांसरस रुचि उत्पन्न करवा भाटे आपवे मांसरस रुचि उत्पन्न करनेके लिए देवे ॥ ३७-३८ ॥

३७. प्रदापयेत्-प्रयोजयेत् (ड.)

37-38. Or, he may give in the place of sauce, the supernatant part of curds seasoned with oil and ghee and mixed with gur and dry ginger, or sura wine seasoned with oil and ghee or the fruit acids seasoned with oil and ghee or the soup of carrot similarly seasoned, or the sour meat-juice of the fox or the unctuous and sour meat-juice of tortoise may be given.

बहिर्तित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां तथा रसाः ।

स्निग्धाम्लाः शालयश्चाग्न्या वर्चःक्षयरूजापहाः ॥३९॥

बहि- भोर मोर, तित्तिरि- तेतर तीतर, दक्षाणाम् अने इकुडाओने और मुगोंके, तथा तेभज एवं, वर्तकानाम् वर्तकना बटेरके, स्निग्धाम्लाः तैल तथा भटाश युक्त तैल तथा खटाईसे युक्त, रसाः मांसरसे मांसरस, अग्न्याः च तथा जूना और पुराने, शालयः शालि योभा शालिचावल, वर्चः-क्षय- भणना क्षयथी थली मलक्षयसे होनेवाली, रूजापहाः पीजाने डरनारा थाय छे पीडाको हस्ते हैं ॥ ३९ ॥

39. Or the meat juices of the peacock, partridge, cock and quail and cooked sali rice mixed with unctuous and sour articles are the best remedies in pain due to acoprosis.

अन्तराधिरसं पूत्वा रक्तं मेषस्य चोभयम् ।

पचेद्दाडिमसाराम्लं सघाम्यखेदनागरम् ॥४०॥

मेषस्य घेटीना मेडके, अन्तराधि- मध्यदेहना मध्य- देहके, रसम् मांसरसने मांसरसको, पूत्वा वस्त्रथी भाणीने वस्त्रसे छानकर, रक्तम् च तेभां घेटीनुं ज दोड़ी भेजवी उसमें मेडके ही रक्तको मिश्रित कर, उभयम् भन्नेने दोनोंको, सघाम्य- धातुसहित घनियाके साथ, खेद- नागरम् तैल अने सूक्ष्म थूथुं भेजवीने तैल तथा सोंठका चूर्ण मिलाकर, दाडिमसार- अने दाडमना दाड्याथी

३९. स्निग्धाम्लाः-स्निग्धोष्णाः (ड. ड.)

और अनारदानेसे, अम्लम् भाटा करीने खट्टे करके,
पचेत् पकाववा पकावे ॥ ४० ॥

40. Filter the meat-juice of the
flesh from goat's trunk as also its blood;
mix them both and prepare with cori-
ander, unctuous article and dry ginger
and acidify by adding the juice of
pomegranate.

ओदनं रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत् ।
तथा वर्चःक्षयकृतैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

तेन ते मांसरस साथे उत मांसरसके साथ, रक्त-
शालीनाम् राती शाणना थोआने लाल शालि चावल्लोका,
ओदनम् भात भात, अद्यात् आवे। खावे, तम् च अने
ते और उसको, प्रपिबेत् पीवे। पीवे, तथा तेम् कर-
वाथी ऐसा करनेसे, वर्चःक्षयकृतः भयना क्षयथी
थथेला मलका क्षय होनेसे उत्पन्न, व्याधिभिः व्याधि-
ओथी रोगोंसे, विप्रमुच्यते छुटकारे भजे छे मुक्ति
पाता है ॥ ४१ ॥

41. The patient should eat cooked
red sali rice with this meat-juice
and also take it as potion. By this he
will be relieved of the afflictions caused
by acoprosis (decrease of feces).

गुदभ्रंशे चिकित्सा—

गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाऽप्यनुवासनम् ॥ ४२ ॥

निरामाणाम् आभथी रहित अजवाणाओनी आमसे
रहित पुरीषवालोंकी, गुदनिःसरणे शूला ओषधर आवती
होय गुदा स्थानसे बाहर आती हो, शूले अने शूल
होय तो और शूल भी हो तो, अम्लस्य अम्लरसथी
साधेला अम्लरससे पकाये हुए, सर्पिषः धीनु चीका,
पानम् पान करवुं पान करना, अथवा अपि अथवा
या, अनुवासनम् अनुवासनपरित आपवी अनुवासन

४१. ओदनम्—ओदनम् (ख. ब. क. व.)

“ ” —ओदने (द.)

वस्ति देना, प्रशस्यते श्रेष्ठ मनाय छे श्रेष्ठ माना जाता
है ॥ ४२ ॥

42. In conditions of the prolapse
of rectum and colic, the potion of
acidified ghee is recommended or
unctuous enemata, if the patients are
free from cyhme disorders.

चाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४३ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

चाङ्गेरी- चाङ्गेरी चाङ्गेरी, कोल- ओर बेर, दध्यम्ल-
आटुं दही खट्टा दही, नागर- सुंठ सोंठ, क्षार- अने
अक्षार और यवक्षारको, संयुतम् साथे भेजवीने
मिलाकर, उत्कथितम् उकाणैलुं उवाला हुआ, गुदभ्रंश-
गुदभ्रंशनी गुदभ्रंशकी, रुजापहम् पीडाने हरनारुं
पीडाको हरनेवाला, घृतम् घृत घृत, पेयम् पीवुं पीना
चाहिए ॥ ४३ ॥ इति आ यह, चाङ्गेरीघृतम् चाङ्गेरी-
घृत छे चाङ्गेरीघृत है ।

43. The patient should drink ghee
boiled and mixed with yellow wood-
sorrel, jujube, sour curds, acid article,
dry ginger and alkali, for the cure
of the pain due to anal prolapse.
Thus has been described the Yellow
Wood-sorrel Ghee.

चव्यादिघृतम्—

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ॥ ४४ ॥
इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

सचव्य- यवक चवक, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूलना
ग'होडा पिप्पलीमूल, सव्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, विडदाडिमम्
भिडदाडिलु अने दाडिम विडलवण और अनार, सधान्य-

४३. संयुतम्—साधितम् (व.)

४४. सधान्याजाजिचित्रकम्—साजाजीधान्यनागरम् (द.)

धातु! धनिया, अजाजि- ७२० जीरा, चित्रकम् अने
चित्रक ओझाथी सिद्ध करेला और चित्रक इनसे सिद्ध
किये हुए, अम्लम् अने भाटा रसथी युक्त और खट्टे
रससे युक्त, घृतम् धी धीको, युक्त्या युक्तथी युक्तिसे,
पेयम् पीपुं पीना चाहिए ॥ ४४ ॥ इति आ यह,
गुदभ्रंशे शुद्धं श भाटे गुदभ्रंशके लिए चव्यादिघृतम्
अव्यादिघृत छे चव्यादिघृत है।

44. The patient may drink in due
dose the sour ghee prepared with the
paste of chaba pepper, roots of long
pepper, the three spices, bid salt, pome-
granate, coriander, cumin seeds and
white-flowered leadwort. Thus has been
described the Compound Chaba-pepper
Ghee for anal prolapse.

अनुवासनम्—

दशमूलोपसिद्धं वा सवित्त्वमनुवासनम् ।

शटीशताह्वाविस्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ४५ ॥

इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

दशमूलोपसिद्धम् दशमूलना क्वाथथी सिद्ध करेहुं
दशमूलके काथसे सिद्ध किया हुआ, सवित्त्वम् वा अथवा
भीषाना गर्भसहित अथवा बेलगिरीसे युक्त, शटी-
अथवा पटुअथवा या कचूर, शताह्वा सुवा सोया,
विस्वैः वा अने भीषाना गर्भथी और बेलगिरीसे,
वचया अथवा वज्र या वच, चित्रकेण वा अने चित्र-
कना क्वाथथी और चित्रकके काथसे, अनुवासनम् सिद्ध
करेहुं अनुवासन आपहुं सिद्ध किया हुआ अनुवासन
देवे ॥ ४५ ॥ इति आ यह, गुदभ्रंशे शुद्धं शने भाटे
गुदभ्रंशके लिए, अनुवासनम् अनुवासन छे अनुवासन
है।

45. Or the physician may give
unctuous enemata prepared with deca-
radices and with bael, or with dill seeds,
long zedoary and bael, or with sweet

४५. शताह्वाविस्वैर्वा-शताह्वाकुडैर्वा (अ. द. ब.)

flag and white-flowered leadwort.
Thus has been described the Uctuous
Enema for anal prolapse.

स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

सुस्विन्नं तं मृदुभूतं पिचुना संप्रवेशयेत् ॥ ४६ ॥

स्तब्ध-भ्रष्ट-गुदे गुदा मे पहेलां स्तब्ध भ्रष्ट ने
असी अथ तो गुदा अगर पहले स्तब्ध होकर खीसक
जावे तब, पूर्वम् शरीरातमां प्रारम्भमें, स्नेह-स्वेदौ
स्नेह अने स्वेदने। स्नेह और स्वेदका, प्रयोजयेव
प्रयोग करे। प्रयोग करना चाहिए, सुस्विन्न सारी
रीति स्वेदनक्रियाथी अच्छी तरहकी स्वेदन-क्रियासे,
मृदुभूतम् मृदु थथेव मृदु बने हुए, तम् ते
गुदभागने उस गुदभागको, पिचुना पखना पोता
वडे वज्रके टुकड़ेसे, संप्रवेशयेत् अन्तर मेसाडी देवे।
भीतर घुसा देवे ॥ ४६ ॥

46. When the anal prolapse is
irreducible, the oleation and sudation
procedures should be first administered;
when the anus is well sweated and
softened, reduce it with the help of
a thick cloth and push it in.

वातातिसारे आवश्यकी चिकित्सा—

विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।

सरक्पिच्छस्तृणार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥ ४७ ॥

विबद्ध-वात-वर्चाः तु मे अतिसारवागे। वायु अने
मलनी अटकायतवागे। होय जो अतिसारवाला वायु
और मलकी कबजियातवाला हो, बहुशूल- अतिथल
ज्यादा शूल, प्रवाहिकः अने प्रवाहिकाथी पीजयेवे।
होय और प्रवाहिकासे पीकित हो, सरक्पिच्छः मेने शीकाश-
सहित दुधिर पशुं होय जिसको चिकारके साथ खून
गिरता हो, तृणार्तः अने तरसथी पीजते। होय तेने
और प्याससे पीकित हो उसको, क्षीरसौहित्यम् तृप्तिपर्यन्त
दूधपान तृप्तिपर्यन्त दूधका पान, मर्हति करावहुं
मेधमे कराना चाहिए ॥ ४७ ॥

४६. तं-च (अ.)

47. The patient afflicted with retention of flatus and feces who painfully passes liquid motions mixed with blood and mucus and who is afflicted with thirst, should be given a full diet of milk.

યમકસ્યોપરિ ક્ષીરં ધારોણં વા પિવેન્નરઃ ।
શૃતમેરુન્ડમૂલેન બાલબિલ્વેન વા પયઃ ॥૪૮॥

નરઃ અતિસારવાળા પુરુષે અતિસારવાળે પુરુષકો, યમકસ્ય થી અને તેલ પીને વી ઓર તૈલ પીકર, ઉપરિ તેના ઉપર ઉસકે ઉપર, ધારોણમ્ શેડડું ધારોણ, ક્ષીરમ્ વા દૂધ દૂધ, મેરુન્ડમૂલેન અથવા એરંડાના મૂળથી ચારેંડીકે મૂલસે, બાલબિલ્વેન વા અથવા કાચા ખીલાના ગર્ભથી ચા કન્ચી બેલગિરીસે, શૃતમ્ પકાવેલું પકાયા હુઆ, પયઃ દૂધ દૂધ, પિવેત્ પીવું પીના ચાહિય ॥ ૪૮ ॥

48. Or, the patient may drink udder-warm milk after taking a mixture of oil and ghee; or he may drink milk boiled with the root of castor plant or with tender bael.

एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शाम्यति ।
शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशाम्यति ॥४९॥

એવમ્ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, ક્ષીરપ્રયોગેણ દૂધના પ્રયોગથી દૂધકે પ્રયોગસે, રક્તમ્ પિચ્છા ચ આડામાં પડતાં ઢોહી અને જળશ અતિસારમાં ગિરતે રૂન ઓર ઓંવ, શામ્યતિ શાન્ત થાય છે શાંત હોતે હૈં, શૂલમ્ તેમજ થલ ઓર શૂલ, પ્રવાહિકા ચ એવ પ્રવાહિકા પ્રવાહિકા, વિબન્ધઃ ચ તથા કબજિયાત તથા મલ ઓર વાયુની રુદાવટ સી, ઉપશામ્યતિ મટી બધ છે હટ જાતી હે ॥ ૪૯ ॥

49. By the administration of milk in this way, the blood and mucus get

cured; colic, diarrhea and constipation too get relieved.

पित्तितिसारे चिकित्साक्रमः —

पित्तातिसારं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्व-
यमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् ।

પિત્તાતિસારમ્ પિત્તાતિસારને પિત્તાતિસારકો, પુનઃ તેા તેા, નિદાન- હેતુ નિદાન, ઉપશય- ઉપશય ઉપશય, આકૃતિભિઃ અને લક્ષણોથી ઓર લક્ષણોસે, આમાન્વયમ્ આમવાળો આમવાળા, ઉપલભ્ય બળી જાનકર, લઙ્ઘન- લંઘન લંઘન, પાચનાભ્યામ્ અને પાચન વડે ઓર પાચનસે, યથાબલમ્ રોગીના બલ પ્રમાણે રોગીકે બલકે અનુસાર, ઉપાચરેત્ ઉપચાર કરવેા ઉપચાર કરે ।

50-(1). The physician diagnosing the diarrhea attended with mucus to be of the pitta type by its etiology, homologation and signs and symptoms, should treat the condition according to its intensity, administering to the patient lightening and digestive therapies.

तृष्यतस्तु मुस्तपर्पटकोक्षीरसारिवाचन्दन-
किराततिककोदीच्यवारिभिरुपचारः ।

તૃષ્યતઃ તુ રોગી તૃષાતુર થાય તેા રોગીકો પ્યાસ લગને પર, મુસ્ત- મોથ મોથા, પર્પટક- ખડસલિધેા પિત્તપાપકા, કોક્ષીર- વીરજીનેા વાળોા સ્વ, સારિવા- સારિવા કપૂરી, ચન્દન- ચંદન ચન્દન, કિરાતતિકક- કારથાતુ ચિરાયતા, કોદીચ્ય- અને સુગંધી વાળાના ઓર સુગન્ધ વાળાં હનકે, વારિભિઃ ઉકાળેલા કનાથથી ઉઘાલે હુઅ પાનીસે, ઉપચારઃ ઉપચાર કરવેા ઉપચાર કરના ચાહિય ।

50-(2). When afflicted with thirst, the patient should be given water boiled with nut-grass, trailing rungia, black cuscus, indian sarsaparilla, sandal, chiretta and fragrant sticky malloy.

૪૮. વા પયઃ-વા પુનઃ (ધ. જ.)

लङ्घितस्य चाहारकाले बलातिबलासूर्पपर्णी-
शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकाशतावरीश्व-
दंष्ट्रानिर्यूहसंयुक्तेन यथासात्म्यं यवागूमण्डादिना
तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः ।

लङ्घितस्य च लंघन करान्या पछी लंघन करानेके
पश्चात्, आहारकाले लोभन वभते भोजनके समय, बला-
भला बला, अतिबला- भपाट कंवी, सूर्पपर्णी- जगदी
भग वनमूंग, शालपर्णी- शाखवणु सरीवन, पृश्निपर्णी-
पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, बृहती- ओडी बोरीगण्डी वनभाटा,
कण्टकारिका- ओडी बोरीगण्डी कटेरी, शतावरी- शतावरी
शतावर, श्वदंष्ट्रा- अने जेभरु केओना और गोखरु
इनके, निर्यूह- संयुक्तेन कथथी मिश्रित करेवा काथसे
मिश्रित किये हुए, यवागू- यवागूना यवागूके, मण्डादिना
भंड वगेरेथी मंड आदिसे, तर्पणादिना वा अथवा
संतर्पण वगेरेथी या संतर्पण आदिसे, क्रमेण कमपूर्वक
क्रमसे, यथासात्म्यम् सात्म्य प्रमाणे सात्म्यके अनुसार,
उपचारः उपचार करेवा उपचार करना चाहिए ।

50-(3). When he has undergone
lightening therapy he should be given,
at the meal time with due considera-
tion to his homologation, the dietetic
regimen consisting of the supernatent
fluid of barley gruel, or demulcent
drink etc., mixed with the decoction
of heart-leaved sida, country mallow,
wild green gram, ticktrefoil, painted
leaved uraria, yellow-berried night-
shade, indian night-shade, climbing
asparagus and small caltrops.

मुद्गमसूरहरेणुमकुष्ठकाढकीयूषैर्वा लावकपि-
अलशशहरिणैकालपुच्छकरसैरीषदम्लैरनम्लैर्वा
क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् ।

मुद्ग मूंग मसूर मसूर, हरेणु- वटाण्डा
मटर, मकुष्ठक- मंड मोठ, काढकीयूषैः वा अने तुवरना

५०. शतावरीश्वदंष्ट्रा-श्वदंष्ट्रा (घ.)

„ हरेणुमकुष्ठकाढकीयूषैर्वा-हरेणुमकुष्ठयूषैर्वा (ख.)

यूषे। वडे और अरहरके यूषैसे, ईषत् अम्लैः अथवा
थोडा भाटा या थोड़े खट्टे, अनलैः वा डे नडि भाटा
या अम्लतारहित, लाव- लाव बटेर, कपिञ्जल- कपि-
जल कपिञ्जल, शश- ससला खरगोश, हरिण- हरण
और हरिण, एण- भोटे भृग एण, कालपुच्छक- अने
काण्ठियारना तथा कालामृग इनके, रसैः मांसरसेथी
मांसरसे, क्रमशः कमपूर्वक कमपूर्वक, अग्निम् ज्वरगिने
जठराग्नि, सन्धुक्षयेत् प्रदीप्त करेवा प्रदीप्त करे ।

50-(4). His digestive power should be
gradually increased by the use of soups
of green gram, lentils, peas, tapery
beans and pigeon pea or meat-juices
of quail, partridge, rabbit, deer and
black-tailed deer, in both cases mixed
slightly with acid or unmixed with it.

अनुबन्धे त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीय-
संग्रहणीयान् योगान् संयोजयेदिति ॥५०॥

अस्य आ इस, अनुबन्धे तु पित्तातिसारने। थोडाक
अंश रडी गये होय तो पित्तातिसारका योडासा अंश
रह गया हो तो, दीपनीय- दीपन दीपन, पाचनीय-
पाचन करनेवाला और पाचन करनेवाले, उपशमनीय- शान्ति
करनेवाला शतमक, संग्रहणीयान् तथा आडे अंध करनेवाला
तथा मलके रोकनेवाले, योगान् थोडासा योगोका, संयोज-
येत् इति प्रयोग करेवा प्रयोग करना चाहिए ॥ ५० ॥

50. When the diarrhea is accom-
panied with pitta complications, diges-
tive stimulant, digestive, sedative and
astringent preparations should be
administered.

पित्तातिसारे कतिपययोगाः—

सक्षौद्रातिषिषं पिष्टा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
पिवेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥५१॥

५०. संग्रहणीयान्-प्रयोजयेदिति (घ.)

५१. अस्माच्छ्लोकात्पूर्वम्—

‘भवन्ति चात्र’ इति (ज.) पुस्तके पठ्यते ।

„ पिवेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम्—तण्डुलोदकसंयुक्तं
पेयं पित्तातिसारघ्नम् (घ.)

सक्षौद्र- भध शहद, अतिविषम् अने अतिविषनी
 ३णीसहित और अतीसके साथ, वत्सकस्य फल- ध्रुव
 इन्द्रजौ, स्वचम् तथा ३३३३३ने और कुबेकी छाल, पिष्टा
 पीसीने पीसकर, तण्डुलोदक- योआना धोखुनी साथे
 चावलके धोवनसे, संयुतम् भेणवीने मिलाकर, पित्ता-
 तिसारघ्नम् पित्तना अतिसारने हरनार येवां तेओने
 पित्तजन्य अतिसारको हरनेवाले उनको, पिबेद पीना
 पीना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. The patient may take as potion
 the paste of indian atees and the seeds
 and bark of kurchi mixed with honey
 and rice-water for the cure of diarrhea
 due to pitta.

किराततिकको मुस्तं वत्सकः सरसाजनः ।
 बिब्वं दारुहरिद्रा त्वक् हीवेरं सदुरालभम् ॥५२॥
 चन्दनं च मृणालं च नागरं लोध्रमुत्पलम् ।
 तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥५३॥
 उत्पलं घातकीपुष्पं दाडिमत्वङ्महौषधम् ।
 कट्फलं नागरं पाठा जम्बूमास्थिदुरालभाः ॥५४॥
 योगाः षडेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
 पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्धेन निदर्शिताः ॥५५॥

किराततिककः करियातुं चिरायता, मुस्तम् भोथ
 मोथा, सरसाजनः रसवांती रसाजन, वत्सकः अने
 ध्रुव और इन्द्रजौ, बिब्वम् आयुं थोखुं कच्ची
 बेलगिरी, दारुहरिद्रा ध्रुवोदर दारुहली, स्वक् तज
 दालचीनी, सदुरालभम् धमासे। धमासा, हीवेरम् च
 अने सुगंधी वाणे। सुगन्ध वाला, चन्दनम् च अन्दन
 चन्दन, मृणालम् च भृशुल मृणाल, नागरम् सूंठ
 सोंठ, लोध्रम् धोधर लोध, उत्पलम् च अने नीलकमण
 और नीलोफर, तिलाः तल तिल, मोचरसः भोथरस
 मोचरस, लोध्रम् धोधर लोध, समङ्गा रीसामण्ठी लाज-
 वन्ती, कमल- ३भण कमल, उत्पलम् अने नीलकमण
 और नीलोफर, उत्पलम् नीलकमण नीलोफर, घातकी-

५४. उत्पलं घातकीपुष्पं दाडिमत्वङ्महौषधम्-नागरं घातकीपुष्प-

मुस्तलं दाडिमत्वचः (ग. कः)

५५. श्लोकार्धेन-श्लोकार्धेन (क.)

पुष्पम् धानडीनां दूध धाईके फूल, दाडिमत्वक्- दाडिमनी
 छाल अनारकी छाल, महौषधम् अने सूंठ और सोंठ,
 कट्फलम् आयुं कायफल नागरम् सूंठ सोंठ, पाठा
 पाठा पाठी, जम्बू- अंथु जामुन, आम्ब- आम्बानी आमकी,
 मस्थि- गोखी गुठली, दुरालभाः अने धमासे। और
 धमासा, श्लोकार्धेन अर्धा अर्धा श्लोकार्धेन आधे आधे
 श्लोकसे, निदर्शिताः दर्शविधा बताये हुए, पित्तातिसारघ्नाः
 पित्तथी थयेला अतिसारने हरनार। पित्तजन्य अति-
 सारको हरनेवाले, एते आये, षट् ७ छः, योगाः योगे।
 योग, तण्डुलोदक- योआनु धोखु चावलका धोवन,
 संयुताः भेणवीने मिलाकर, सक्षौद्राः भध नाथीने
 शहद डालकर, पेयाः पीना अर्धे अर्धे पीने चाहिए ॥५२-५५॥

52 55 Chiretta, nut-grass, kurchi
 bark, the extract of indian berberry,
 (2) bael, indian berberry, cinnamon,
 cuscus and cretan prickly clover; (3)
 sandal, lotus stem, dry ginger lodh,
 and blue lily, (4) til, gum of silk
 cotton, lodh, sensitive plant, sacred
 lotus and blue lily; (5) blue lily, fulsee
 flower, the rind of the pomegranate
 and dry ginger; (6) box myrtle, dry
 ginger, patha, jambul, mango-stone
 and cretan prickly clover—these are six
 curative preparations for diarrhea due
 to pitta. Each of these is described in
 a hemistich These should be taken as
 potion mixed with honey and rice-water.

पित्तातिसारे अन्नपानम्—

जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः ।

रसैः सांग्राहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥५६॥

जीर्णौषधानाम् जेओने औषध पथी गयुं होय
 तेओने भाटे जिनको औषध पच गया हो उनके लिए,
 यथायोगम् यथायोग्य यथायोग्य, प्रकल्पितैः अनावेश
 बनाये, सांग्राहिकैः अने सारी रीते भणने रोकनार

५६. जीर्णौषधानां-जीर्णौषधानां (क.)

और मलकी रुकावट करनेवाले, रसैः मांसरसो मांसरसोके, युक्तः सहित साथ, पुराणाः जुना पुराणे, रक्तशालयः दाढ़ थोभा लाल चावल, शस्यन्ते श्रेष्ठ बनाय छे श्रेष्ठ माने जाते हैं ॥ ५६ ॥

56. When the dose has been digested, a meal of old red sali rice and meat-juices prepared methodically with astringent drugs are beneficial.

पित्तातिसारो दीप्ताग्नेः क्षिप्रं समुपशम्यति ।
अजाक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥ ५७ ॥

दीप्ताग्नेः प्रदीप्त जठराग्निवाणो प्रदीप्त जठराग्नि-वालेका, पित्तातिसारः पित्तातिसार पित्तजन्य अतिसार, अजा-क्षीर- अजरीना दूधना बकरीके दूधके, प्रयोगेण प्रयोगथी प्रयोगसे, क्षिप्रं जल्दी शीघ्र, समुपशम्यति मटी अय छे मिट जाता है, बलम् अने शरीरनुं अल और शरीरका बल, वर्णः च तथा रंग और वर्ण, वर्धते वृद्धि पावे छे वृद्धिको प्राप्त होता है ॥ ५७ ॥

57. The diarrhea of the pitta type is soon cured, if the patient's gastric fire is in a strong condition, by the administration of the course of goat's milk; and his vitality and complexion also get enhanced.

बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ५८ ॥

बहुदोषस्य थलुा दोषवाण। बहुत दोषवाले, दीप्ताग्नेः प्रदीप्त जठराग्निवाण। प्रदीप्त जठराग्निवाले, सप्राणस्य अने अणवान रोगीने। और बलवान रोगीका, पैत्तिकः पित्तथी थयेदो पित्तजन्य, अतीसारः अतिसार अतिसार, यदि नो यदि, न तिष्ठति शान्त न थाय तो शान्त न हो तो, तम् तेने उसको, पयसा दूधथी दूधसे, विरेचयेत् विरेचन कराना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. If the diarrhea of the pitta

type in a strong person with powerful gastric fire does not abate, he should be purged with medications mixed with milk.

पलाशफलनिर्यूहं पयसा सह पाययेत् ।
ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ५९ ॥

पलाश-फल- भाभराना इणीना टाकके फलोंके, निर्यूहम् क्वाथने काथको, पयसा दूधनी दूधके, सह साथे साथ, पाययेत् पीवरवदे पिलावे, ततः त्थार पछी उसके बाद, कोष्णम् थोडाडा डीना थोडासा गरम, क्षीरम् एव दूधनुं एव दूधका ही, यथाबलम् शक्ति प्रभावे शक्तिके अनुसार, अनुपाययेत् अनुपान कराना अनुपान कराना चाहिए ॥ ५९ ॥

59. The patient should be given as potion the decoction of the seeds of palas mixed with milk, followed by an after-potion of genially warm milk according to his strength.

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोचिनी ॥ ६० ॥

तेन ते क्वाथथी उस काथसे, मले मल मलके, प्रवाहिते नीकली जता बाहिर बह जाने पर, उदरामयः पित्तने। अतिसार पित्तका अतिसार, प्रशाम्यति शांत थाय छे शांत होता है, पलाशवत् भाभराना क्वाथनी पेडे टाकके काथके सहस, विशोचिनी मलनुं शोधन कराना मलके शोधन करनेवाली, त्रायमाणा वा त्राय-भाथने। पथु असवर्गका मी, प्रयोज्या प्रयोग करवे। प्रयोग करना चाहिए ॥ ६० ॥

60. Thus by means of this medication when the morbid matter in his bowel gets flushed out, the abdominal trouble gets relieved. Zalil should be used in the same manner as a purificatory agent.

५७. अजाक्षीरप्रयोगेण-आजक्षीरप्रयोगेण (ख.)

५९. सह पाययेत्-पाययेत् तम् (घ.)

पित्तातिसारे अनुवासनम्—

सांसर्ग्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।

स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥६१॥

स्रुतदोषस्य विरेचनं यथा पृथी विरेचन होनेके बाद, सांसर्ग्याम् संसर्जनं कर्म संसर्जनं क्रम, क्रियमाणायां कर्माभा आवर्ततां पृथु क्रिये जाने पर भी, यदि जे यदि, शूलम् शूलं शूलका, अनुवर्तते अनुवर्तन होय तो अनुवर्तन हो तो, तत्र तेने उसको, यथावत् विधिपूर्वकं विधिपूर्वक, शीघ्रम् जल्दीभी तुरन्त ही, अनुवासयेत् अनुवासनवर्ति आपवी अनुवासनवर्ति देवे ॥ ६१ ॥

61. While being subject to rehabilitative procedure if the patient suffers from colic, he should be given purgation followed quickly by unctuous enema in systematic manner.

शतपुष्पावरीभ्यां च पयसा मधुकेन च ।

तैलपादं घृतं सिद्धं सवित्त्वमनुवासनम् ॥६२॥

शतपुष्पा सुवा शोया, वरीभ्याम् च शतावरी शतावर, पयसा तथा दूध दूध, मधुकेन च जेभीमधु मुलहठी, सवित्त्वम् तथा जीलाना गर्भ साधे और बेलगिरीके साथ, तैलपादम् धीयी शोया भागुं तैल भेजवीने घीसे चौथा भाग तैल मिलाकर, सिद्धम् बनावेधुं बनाये हुए, घृतम् घी घीको, अनुवासनम् अनुवासनवर्तिभा आपवुं अनुवासनवर्तिमें देना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. The unctuous enema should be of ghee mixed with 1/4 its quantity of oil and prepared with the paste of dill seed, climbing asparagus, liquorice and bael.

पित्तातिसारे पिच्छावर्तिः—

कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च ।

वर्तते यद्यतीसारः पिच्छावर्तिरतः परम् ॥६३॥

कृत-अनुवासनस्य जेने अनुवासनवर्ति आपवामां आपवी होय जिसको अनुवासन दिया गया हो, कृतसंसर्जनस्य च तथा जेने संसर्जनं कर्म कर्माभा होय और संसर्जनक्रम कराया हो, अस्य जीवा आ रोगीने ऐसे इस रोगीको, यदि जे यदि, अतीसारः अतिसार रोग अतिसार रोग, वर्तते आधु रहे जारी रहे, अतःपरम् तो ते पृथी तो तदनन्तर, पिच्छावर्तिः तेने पिच्छावर्ति आपवी भेजवी इसको पिच्छावर्ति देनी चाहिए ॥ ६३ ॥

63. If even after the administration of the unctuous enema and of the rehabilitative regimen, diarrhea still persists then the mucilaginous enema should be given.

परिवेष्ट्य कुशैराद्रैरार्द्रवृन्तानि शास्त्रमलेः ।

कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥६४॥

सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि वृन्तानि शास्त्रमलेः ।

शृते पयसि मृद्वीयादापोथ्योलूखले ततः ॥६५॥

पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिषोः ।

स्नेहितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥६६॥

वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ।

स्नात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥६७॥

शास्त्रमलेः शास्त्रमलिनी शास्त्रमलिके, आर्द्रवृन्तानि लीली जंभवीयो हरे वृन्तोंको, आर्द्रैः लीला ताजी, कुशैः हर्षोवडे कुशाजोंसे, परिवेष्ट्य आरे तरुभी वीटीने चारों ओर लपेटकर, कृष्णमृत्तिकया काली माटीकी काळी मिट्टीसे, आलिप्य लेपन करीने लेपन करके गोमयाग्निना अजयाग्निना अग्निभी कण्डोंके अग्निसे, स्वेदयेत् स्वेद आपवी स्वेद देना चाहिए, ततः त्पार पृथी उसके बाद, मृत्तिकाम् माटीने मिट्टीको, सुशुष्काम्

६५. सुशुष्कां-शुष्कां तु (ब.)

६६. पिण्डम्-पिष्टम् (ख. ड. घ.)

... स्नेहितं-योजितं (घ. त. थ. ध.)

६७. अस्माच्छ्लोकादनन्तरम्—

‘इतिपिच्छावर्तिः’ इति (क.) पुस्तके पश्यते ।

सारी रीते सुझायेदी अच्छी तरहसे सूख गई, ज्ञात्वा
अग्नीने जानकर, तानि आध आपरामा आवेदी ते
बाष्प दिये हुए उन शाल्मलेः शैभणानी शाल्मलिके,
वृन्तानि डाभणीओने वृन्तोंको, उल्लखले आडलियाभा
उखलमें, आपोध्य आडीने कूटकर, मुष्टिसमम्
४ तोलाना ४ तोलेके, पिण्डम् १५३ने पिण्डको, प्रस्थे
थोसठ तोला चौसठ तोले, शृते पयसि गरभ
उरेला इधमा गरम किये हुए दूधमें, मृद्वीयाव
थोणी नाभवी मसल देना, पूतम् तत् वसूथी
गाणेल तेने वस्त्रसे छाने हुए उसको, तैलसर्पिषोः
तेल अने धीनी तैल और चीकी, मात्रया मात्राधी
मात्रासे, स्नेहितम् रिनध करीने स्निग्ध करके, मधुकस्य
च अने जेठीमधना और मुलहठीके, कल्केन उदक
साथे कल्के साथ, युक्तम् मिश्रित करीने मिलाकर,
अभ्यक्तगात्राय तेलने अभ्यंग जेना गात्रोभा करेदी
छे ओवा ते रोजीने जिसके गात्रोमें तैलका अभ्यंग
हुआ हो ऐसे रोगीको, बस्तिम् अस्ति बस्ति, दद्यात्
आपवी देनी चाहिए, ततः त्पार पछी पश्चात्, प्रत्या-
मते आपेदी अस्ति पाछी इरे त्पारे वी हुई बस्ति
लौट आने पर, स्नात्वा स्नान करीने स्नान करके,
पयसा इधनी साथे इधके साथ, जाङ्गलानाम् अथवा
अंगल प्राणीओना या जाङ्गल प्राणियोंके, रसेन वा
मांसरसनी साथे मांसरससे, भुञ्जीत भोजन करवुं
भोजन करना चाहिए ॥ ६४-६७ ॥

64-67. Envelop the green leaf-
stalks of silk-cotton tree with green
sacrificial grass and plaster it with
black earth and steam-boil it in the
cow-dung fire, till the earth gets
dried up Take out the leaf-stalks of
silk cotton and crush them in boiled
milk and pound them in a mortar and
make into balls of 4 tolas each. The
ball should be mixed with 64 tolas of
oil and ghee and filtered and adding
the paste of liquorice, this unctuous
enema should be given to the patient

previously inuncted. After the enema
has returned, the patient should take
his bath and then eat his meal along
with milk or with meat-juice of
jangala animals.

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्म-

जीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।

जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान्

विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥६८॥

अयम् आ यह, वस्तिः पित्तातिसारं विच्छेदयति,
अतिप्रवृद्धान् अति वधी गयेला बहुतसे बढ़ गये हुए,
पित्तातिसार- पित्तातिसार पित्तातिसार, ज्वर- ज्वर
ज्वर, शोथ- शोथ शोथ, गुल्म- गुल्म गुल्म,
जीर्णातिसार- जीर्णा अतिसार पुराने अतिसार, ग्रहणीप्रदो-
षान् अने ग्रहणीना दोषा और ग्रहणीके दोषों, विरेचन-
आस्थापनयोः च तथा विरेचन तेभ्य आस्थापनना
अतियोगने तथा विरेचन एवं आस्थापनके अतियोगको,
शीघ्रम् अर्धदी तुरन्त, जयति अते छे जीतती है ॥ ६८ ॥

68. This purgative as well as co-
rective enema cures quickly severe
types of diarrhea of the pitta type,
fever, edema, gulma, chronic diarrhea,
and assimilation disorders.

रक्तातिसारलक्षणम्—

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेवते ।

पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥६९॥

कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयेत् ।

तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दारुणम् ॥७०॥

यः तु जे जो, पित्तातिसारी पित्तातिसारी पुत्रुप
पित्तजन्य अतिसारवाला पुत्रुप, एताम् आ इस, क्रियाम्

६८. शोथगुल्म-शोथगुल्म (६.)

॥ वस्तिः-वस्तिः (प. क.)

७०. कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयेत्-रक्तातिसारं कुरते

रक्तमाशु प्रदूषयत् (प. क.)

॥ कुर्याद्रक्तातिसारं तु-रक्तातिसारं कुरते (प.)

त्रिक्रिसाने चिक्रिसाको, मुक्त्वा छोड़ीने छोड़कर, पित्तलानि पित्तने वधारनार पित्तको बढ़ानेवाले, अन्नपानानि अन्नपानेनुं अन्नपानादिकका, निषेवते सेवन करे छे सेवन करता है, तस्य तेनुं उसका, महाबलम् अत्यंत बधी गयेलुं अधिक बढ़ा हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, काशु बलही तुरन्त, रक्तम् तु दोड़ीने खूनको, प्रदूषयेत् दूषित करे छे दूषित करता है, रक्तातिसारम् दोड़ीथी मिश्रित अतिसार खूनसे मिश्रित अतिसार, तृणाम् तृषा प्यास, शूलम् शूल शूल, विदाहम् च अने विदाह और विदाह, दारुणम् तथा भयंकर तथा खतरनाक, गुदपाकम् च गुदपाकने गुदपाकको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे पैदा करता है ॥६९-७०॥

69-70. If the patient suffering from pitta type of diarrhea gives up the treatment and indulges in pitta-provoking eats and drinks, his pitta gets greatly provoked and produces dysentery or hemorrhagic-diarrhea, vitiates the blood and produces thirst, colic, burning sensation and serious anal inflammation.

रक्तातिसारचिक्रिसा—

तत्र च्छागं पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥७१॥

तत्र ते अवस्थाभा उस अवस्थामें, पानार्थम् पीवाने भाटे पीनेके लिए, भोजनार्थम् भक्षणाने भाटे खानेके लिए, तथा तथा तथा, गुदप्रक्षालने च गुदने धोवा भाटे गुदाको धोनेके लिए, शीतम् ठंडा, समधुशर्करम् मधु अने साकर भेजवेलुं शहद तथा चीनी मिलाया हुआ, कागम् भंडरीनुं बकरीका, पयः दूध दूध, शस्त्रम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥७१॥

71. In this condition goat's cold milk mixed with honey and sugar is

७१. पानार्थं व्यञ्जनार्थं च—पानार्थे व्यञ्जनार्थे च (ब.)

recommended as drink and sauce and also for anal douching.

ओदनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥७२॥

तेन भंडरीना ते बकरीके उस, पयसा दूधथी दूधसे, रक्तशालीनाम् दाल धोआनुं लाल चावलका, भोजनम् भोजन भोजन, भोजयेत् भक्षणवपुं खिलावे, घृतभृष्टैः अथवा धीथी वधारेवा अथवा घीसे छोंके हुए, सशर्करैः साकरवाणा चीनीसे युक्त, पारावतादीनाम् पारावत वजेरेना पारावत आदिके, रसैः मांसरसो वडे भोजन करावपुं मांसरसोंसे भोजन करावे ॥७२॥

72. The patient should be made to eat cooked red sali rice with this milk or with meat-juices of the pigeon and other birds, seasoned with ghee and mixed with sugar.

शशपक्षिमृगाणां च शीतानां घन्वचारिणाम् ।
रसरनम्लैः सघृतैर्भोजयेत् सशर्करैः ॥७३॥

शीतानाम् शीत वीर्यवानां शीत वीर्यवाले, घन्वचारिणाम् अने सूड़ी भूमिभा खरनार और जंगल भूमिमें चरनेवाले, शश-पक्षि ससवां, पक्षीओ खरगोश, पक्षिगण, मृगाणाम् तथा पशुओना औरप शुभोंके, अनम्लैः अटाश विनाना खटाई नहीं डाले हुए, सघृतैः धीथी मिश्रित करेवा घीसे मिश्रित, सशर्करैः अने साकर भेजवेवा और चीनी मिलाये हुए रसैः मांस-रसोथी मांसरसोंसे, तस्य तेने उसको, भोजयेत् भोजन करावपुं खिलाना चाहिए ॥७३॥

73. He may be fed with the non-acidified meat-juices of rabbits, birds and animals of the jangala type which are cooling in action, seasoned with ghee and mixed with sugar.

७२. ओदनं—भोजन (ख. घ. छ. ड. त. थ. व.)

७३. शशपक्षिमृगाणां च शीतानां घन्वचारिणाम्—शशानां

घन्वजानां च शीतानां मृगपक्षिणाम् (ब.)

रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
काश्मर्यफलयूषो वा किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥७३॥

घृतभृष्टम् धीमां वधारेणुं वीसे छोका हुआ, मार्गम् हरिणुं हरिणका, आजम् वा डे अडरानुं या बकरेका, रुधिरम् रक्त रुधिर, किञ्चिदम्लः अथवा श्रेष्ठ अम्लवाना या थोड़ीसी खटाईवाला, सशर्करः साकर-सहित चीनीके साथ, काश्मर्यफलयूषः वा शीतलानुं इणने। यूष गम्भारीफलोंका यूष, प्रशस्यते श्रेष्ठ मनाय छे श्रेष्ठ माना जाता है ॥ ७३ ॥

74. The blood of the deer or of the goat seasoned with ghee, or the slightly acidified soup of the fruits of silk-cotton tree mixed with sugar, is recommended in the above condition

नीलोत्पलं मोचरसं समङ्गा पञ्चकेशरम् ।
अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥७५॥
दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
प्राग्भक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥७६॥

नील-उत्पलम् नील कमल नीलोफर, मोचरसम् मोचरस, समङ्गा रीसामण्णी लाजवन्ती, पञ्चकेशरम् तथा कमलना तंतु ओओना यूषुने तथा कमलकेशर इनके चूर्णको, अजाक्षीर- अडरीना दूधमां बकरीके दूधमें, युतम् भेणवीने मिलाकर, दद्यात् आपवा देना चाहिए, जीर्णं च अने ते पथी अथ त्थारे और वह पच जाय तब, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, ओदनम् भात आपवे। भात देना चाहिए, दुर्बलम् वा अथवा दुर्बल रक्तातिसारवाणने या बलहीन रक्तातिसारवालेको, पाययित्वा नीलोत्पलादि यूषुं अडरीना दूध साथे पाँछने नीलोत्पलादि चूर्णको बकरीके दूधके साथ पिलाकर, तस्य एव तेना उसके, उपरि उपर ही, भोजयेत् ओओन करावपुं भोजन काना चाहिए, प्राग्भक्तम् वा अथवा जमवा पहेला अथवा भोजनके पहले, समधुशर्करम् मधु अने साकरसहित शहद और चीनीसहित, नवनीतम् भाण्डु मक्खन, दद्यात् आपवुं देना चाहिए ॥ ७५-७६ ॥

75-76. Blue lily, the gum of silk-cotton, madder and lotus anthers should be given mixed with goat's milk; and when this dose is digested milk and rice should be given as diet. If the patient is weak, he should be given this potion and should immediately be made to take his food, or he should be given butter with honey and sugar before meals.

प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
त्र्यहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥७७॥

कपिञ्जल- कपिञ्जलना कपिञ्जलके, रसाशनः भांस-रसने। आहार करते। मांसरसका आहार करता हुआ, तथा अथवा अथवा, क्षीरभुक् डेवण दूधने। आहार करते। दही सिर्फ दूधका ही आहार करता हुआ रोगी, क्षीरोत्थितम् दूधमांथी डाढेयुं दूधसे निकाले हुए, सर्पिः धी वीको पयसा दूध साथे दूधके साथ, प्राश्य पाँछने खाकर, त्र्यहात् त्रयु द्विसर्मा तीन रोजमें, आरोग्यम् आरोग्यने आरोग्यको, माप्नोति प्राप्ता करे छे प्राप्त करता है ॥ ७७ ॥

77. The person, taking the meat-juice of partridge for his diet, or living on a milk diet, recovers within three days from this disease by taking milk-churned ghee with milk.

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुजयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥७८॥

क्षीरभुक् डेवण दूधने। आहार करते। केवल दूधका आहार करता हुआ, नरः पुरुष पुरुष, शतावरी- शतावरीना शतावरके, कल्कम् उड्डने कल्कको, पयसा दूधनी साथे दूधसे, पीत्वा पीने पीकर, तथा सिद्धम् अथवा तेनाथी सिद्ध करेवा और इससे सिद्ध किये हुए, घृतम् वा धीने वीको, पीत्वा पीने पीकर, रक्तातिसारम् रक्तातिसारने रक्तातिसारको, जयेत् निर्मूलं करे छे नष्ट करता है ॥ ७८ ॥

२०५८

चरकसंहिता

78. The patient observing milk diet should get his hemorrhagic diarrhea (dysentery) cured by drinking the paste of climbing asparagus mixed with milk or by drinking ghee prepared with climbing asparagus.

घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
पेयं तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥७९॥

रक्त- रक्तातिसारभा पडता दोहीनी रक्तातिसारमें गिरते हुए खूनकी, उपशान्तये शान्तिने भाटे शान्तिके लिए, कुटजस्य फलैः धन्ववेदी इन्द्रजौ, शृतम् तैयार करेहुं तैयार किया, घृतम् धी घीको, यवागूमण्डेन यवागूना मंडली यवागूके मंडसे, पेयम् पीवुं पीवे, तस्य तेना उसके, अनु पछी बाद, पेया पेया पेयाका, पातव्या पीवी पान करना चाहिए ॥ ७९ ॥

79. Ghee prepared with the paste of kurchi seeds may be taken with the supernatant part of gruel, followed by a potion of thin gruel for the cure of blood in the stools.

त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
पिप्पली शृङ्गवेरं च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥८०॥
षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥८१॥

दारुहरिद्रायाः त्वक् च दारुहरिद्राया की छाल, कुटजस्य फलानि च धन्ववेदी इन्द्रजौ, पिप्पली पीपर पिप्पली, शृङ्गवेरम् आहु अदरक, द्राक्षा द्राक्ष सुनके, कटुकरोहिणी च अने कटु और कटुकी, एतैः आ इन, षड्भिः छ षोथोथी छः द्रव्योंसे, सिद्धम् पडवेहुं तैयार किया, घृतम् धी घी, पेया-मण्ड-पेयाना मंडली साथे पेयाके मण्डके साथ, अवचारितम् भोजनभा उपयोग करवाथी भोजनमें लेनेसे, त्रिदोषम्

८०. त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च—रक्तकश्यप
च बीजानि दारुहरिद्राया त्वक् उत्तमाः (य. द. फ. ब.)
,, द्राक्षा-लाक्षा (घ.)

त्रिदोषथी थयेला त्रिदोषसे उत्पन्न, दारुणम् दारुण संयंकर, अतिसारम् अतिसारने अतिसारको, अपि पक्ष्मी, शीघ्रम् जल्दीथी शीघ्रतासे, जयेत् जिते छे जीतता है ॥ ८०-८१ ॥

80-81. The ghee prepared with the bark of indian berberry, kurchi seeds, long pepper, ginger, grapes and kurroa, when taken with the supernatant part of gruel, cures quickly even severe diarrhea caused by tridiscordance.

कृष्णमृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥८२॥

कृष्णमृत् काली माटी काली मिट्टी, मधुकम् जेहीमध मुलहठी, शङ्खम् शंभना दुधडानी भरभ शंखके दुधकेकी भस्म, रुधिरम् रक्त केसर, तण्डुलोदकम् योभानुं धोखु चावल्लोका धोवन, सक्षौद्रम् मध साथे शहदके साथ, एकत्र ऐकत्र करीने एकत्र करके, पीतम् पीवामा आवे तो ते पिया जाय तो वह, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, रक्तसंग्रहणम् दोहीने मध करना छे खूनको बंध करनेवाला है ॥ ८२ ॥

82. Black earth, liquorice, conch, saffron and rice-water mixed together and taken with honey, act as a good hemostatic.

पीतः प्रियङ्गुकाकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं घन्वमांसरसाग्निः ॥८३॥

सक्षौद्रः मधनी साथे शहदके साथ, तण्डुलाम्भसा योभानुं धोखु भेगवीने चावल्लोके धोवनको मिलाकर, पीतः पीयेला पिया हुआ, प्रियङ्गुका धडेलाने प्रियङ्गुका, कल्कः कटक कल्क, घन्व- मध साथे प्राणीकोना जांगल प्राणियोंके, मांसरसाग्निः मांसरसनुं पथ्य राभनार शोणीना मांसरसका पथ्य रखनेवाले रोगीके, रक्तस्रावम् रक्तस्रावने रक्तस्रावको, शीघ्रम् जल्दीथी शीघ्रतासे, जयेत् जिते छे जीतता है ॥ ८३ ॥

83. The paste of perfumed cherry, taken with honey and rice water, stops quickly the hemorrhage in a person

living on a diet of the meat-juice of jangala animals.

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥८४॥

शर्करा- साकरना चीनीके, पञ्चभागिकः पांचभा-
भागथी लीधेव पांचवें हिस्सेसे लिया हुआ, कृष्णा-
नाम् डाया काले, तिलानाम् तिलने तिलोका, कल्कः
कल्क, आजेन अजरीना बकरीके, पयसा दूधनी
साथे दूधके साथ, पीतः पीवाथी पीनेसे, रक्तम् खोड़ीने
रक्तको, सद्यः पुरत तुरन्त, नियच्छति डायाभा दावे छे
रोकता है ॥ ८४ ॥

84. The paste of black til mixed with five times its quantity of sugar taken with goat's milk stops the blood in stools immediately.

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥८५॥

रसाशी मांसरसतुं पथ्य राभनारे। मांसरसका
पथ्य रखनेवाला, यः जे पुरुष, जो पुरुष, वत्सकबीजस्य
वत्सकबीज इन्द्रजौके, पलम् आर तोलाने चार तोलेको,
श्रपयित्वा डिकाणीने उवालकर, रसम् तेना क्वाथने
उसके काथको, पिबेत् पीये छे पीता है, सः ते वह,
पैत्तम् पित्तथी थधेवा पित्तसे उपन हुए, जठरामयम्
अतिसारने अतिसारको, शीघ्रम् जल्दीथी जल्दीसे,
जयेत् मटाउ छे मिटाता है ॥ ८५ ॥

85. The man who observes a diet of meat-juice, gets cured of stomach-disorders due to pitta by taking the decoction of four tolas of kurchi seeds.

पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥८६॥

८६. तण्डुलाम्भसा-तण्डुलाम्बुना (ब.)

सशर्करा- साकर चीनी, क्षौद्रम् मध शहद, चन्दनम्
तथा चन्दनने तथा चन्दनको, तण्डुलाम्भसा भोभाना
धोभुथी चावल्लोके धोवनसे, पीत्वा पीने पीकर, दाह-
दाह दाह, तृष्णा- तरस प्यास, प्रमेहेभ्यः प्रमेह प्रमेह,
रक्तस्रावाच्च च अने रक्तस्रावथी और रक्तस्रावसे,
मुच्यते मनुष्य मुक्त थाय छे मनुष्य मुक्त होता है ॥ ८६ ॥

86. By taking sandal mixed with sugar, honey and rice water, the patient gets cured of burning, thirst, urinary disorders and hemorrhage.

पित्तातिशारे गुदवलीपाकचिकित्सा—

गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेचयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥८७॥

पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिक्षुरसैर्घृतैः ।
छागैर्गव्यैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥८८॥

बहुभिः अनेक वभत अनेक दफे, उत्थानैः
मधोत्सर्गं भाटे डिवाथी मलत्यागके लिए उठनेसे,
यस्य जेनी जिसकी, गुदः गुदा गुदा, पित्तेन पित्तथी
पित्तसे, पच्यते पाडी अथ छे पक जाती है, तम् तेनी
ते गुदा पर उसकी उस गुदा पर, सुशीतेन अत्यंत
ठंडा अतिशीत, पटोल- परवण परवल, मधुक-मम्बुना
अने जेडीमधना क्वाथ और मुलहठीके काथ,
पञ्चवल्क- पांच क्षीरी वृक्षनी छाल पांच क्षीरी वृक्षकी
छाल, मधूकानाम् तथा महुडाना तथा महुवेके, रसैः
क्वाथ काथ, इक्षुरसैः शेरडीना रसे। ईखके रस, शर्करा-
क्षौद्र- अथवा साकर अने मध अथवा चीनी और शहदसे,
संयुतैः साथे भेजवेव मिले हुए, छागैः अजरीना
बकरीके, गव्यैः वा के गायना या गौके, घृतैः घी घी,
पयोभिः के दूधथी या दूधसे, सेचयेत् परिषेक करवे
परिषेक करना चाहिए ॥ ८७-८८ ॥

87-88. If the anus of the patient gets inflamed by frequent passing of stools, it should be affused with well-cooked decoction of wild snake-gourd

८८. क्षौद्रसंयुतैः-मधुसंयुतैः (ब.)

and liquorice, or with the decoction of the bark of the pentad of milk-exuding trees and liquorice, or with sugar-cane juice or with goat's or cow's ghee or milk mixed with sugar and honey.

प्रक्षालनानां कर्कैर्वा ससर्पिकैः प्रलेपयेत् ।
एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥८९॥

प्रक्षालनानाम् अथवा प्रक्षालन भाटेनां द्रव्येना
अथवा प्रक्षालनके द्रव्योके, ससर्पिकैः धीसहित धी-
सहित, कर्कैः वा उल्लेखे वडे कर्कोसे, प्रलेपयेत् प्रलेप
करवे। प्रलेप करना चाहिए, एषाम् वा अथवा आ
द्रव्येनां या इन द्रव्योके सुकृतैः सारी रीते तैयार
करेवा अच्छी तरहसे बने हुए, चूर्णैः यूथी वडे चूर्णसे,
तम् ते उस, गुदम् गुदा उपर गुदाके ऊपर, प्रतिसारयेत्
प्रतिसारयेत् करवुं प्रतिसारण करना चाहिए ॥ ८९ ॥

89. The anus should be smeared with the paste of the drugs described with reference to affusion, mixed with ghee; or the prolapsed anus may be dusted with the fine powder of those drugs

धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
तथा स्रवति नो रक्तं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥९०॥
पक्ता प्रशमं याति वेदना चोपशम्यति ।

समांशैः अथवा सरभा भागमां दीधेवां अथवा
समान भागमें लिये, धातकी- धातकीनां इव धातके
फूल, लोध्रचूर्णैः वा अने दोधरनां यूथी वडे और
जोषके चूर्णसे, प्रतिसारयेत् प्रतिसारयेत् करवुं प्रतिसारण
करना चाहिए, तथा तैः आ प्रभाणे तेनाथी इस प्रकार
इनसे, प्रतिसारितम् प्रतिसारयेत् करेदी प्रतिसारण करने
पर, गुदम् गुदा गुदासे, रक्तम् रक्तादिने रक्त, नो स्रवति

९०. समांशैः-समांशैः (ब.)

" तथा स्रवति नो रक्तम्-तथा न च स्रवत्यस्यम् (त.)

" " " " " -तथा रक्तं न स्रवति (ब. व.)

स्रवती नहीं नहीं बढ़ता, पक्ता अने गुदाने परिपाक
और गुदाका परिपाक, प्रशमम् शान्तिने शान्त, याति
पामे छे होता है, वेदना च तेभ्य पीडानुं एवं
वेदनाका, उपशम्यति शमन थाय छे शमन
होता है ॥ ९० ॥

90-90½. Or, the prolapsed anus may be dusted with the powder of fulsee flower and lodh in equal quantity. The anus thus dusted does not bleed, the inflammation gets alleviated and the pain relieved.

यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणितेऽतिस्त्रवत्यपि ॥९१॥

गुदवङ्क्षणकट्यूरु सेचयेद्भूतभावितम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन शतघौतेन सर्पिषा ॥९२॥
कार्पाससंगृहीतेन सेचयेद्गुदवङ्क्षणम् ।

शोणिते दोही रक्के, अतिस्त्रवति अपि अति
प्रभाणुमां स्रवणुं होय तो बहुत प्रमाणमें गिरने पर,
भूतभावितम् धीथी भाविश करेवा बीसे भावित, गुद-
वङ्क्षण- गुदा, वंक्षण गुद, वङ्क्षण, कटि- छे कटि,
ऊरु- अने साथणने और ऊरुको, यथोक्तैः उपर उल्लेख
प्रथम कहे हुए, शीतैः ठंडा ठंडे, सेचनैः सेचनेथी
सेचनसे, सेचयेत् परिषेउ करेवा परिषेचन करे, कार्पास-
इना पूमगाथी वरेके फायेसे, संगृहीतेन दीधेवा लिये,
चन्दनाद्येन चन्दनादि चन्दनादि, तैलेन तेथी तैल,
शतघौतेन अथवा सो पणत दोथेवा या सो दफे
घोये, सर्पिषा धीथी बीसे गुदवङ्क्षणम् गुदा अने
वंक्षण पर गुदा और वंक्षण पर, सेचयेत् सेचन
करवुं सेचन करना चाहिए ॥ ९१-९२ ॥

91-92½. If the bleeding still continues even after the above described cool affusions, the anus, groins, waist and thighs should be anointed with ghee and affused. The anus and groins

९१. शोणितेऽतिस्त्रवत्यपि-शोणिते निःस्रवत्यपि (ब.)

९२. सेचयेत्-भावयेत् (त. व. फ.)

should be affused with a swab soaked in the Compound Sandal Oil or with the hundred times washed ghee.

रक्तातिसारे चिकित्साक्रमः—

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं शूलमुपवेश्यते ॥९३॥
यदा वायुर्विवद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा ।
पिच्छावस्ति तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ॥९४॥
प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ।

यदा मयारे जब, बहुशः धृष्टी नभत बहुत दफे, अल्प-अल्पम् थोडुं थोडुं थोडा थोडा, सशूलम् शूल-सहित शूलके साथ, रक्तम् रुधिर खून, उपवेश्यते आवे छे आता है, वायुः च अने वायु और वायु, विवद्धः गुंथवायेथो होधने रुककर, कृच्छ्रम् कष्टपूर्वक कष्ट-पूर्वक, चरति धृष्टी करे छे गति करता है, न वा अथवा सर्वथा करते। नथी या सर्वथा गति नहीं करता, तदा तयारे तब, तस्य तेने उसको, यथोक्तम् उपर कहेली पूर्वोक्त, पिच्छावस्तिम पिच्छावस्तिम पिच्छावस्ति, उपकल्पयेत् देवी देनी चाहिए प्रपौण्डरीक- अने प्रपौण्डरीकथी और प्रपौण्डरीकसे, सिद्धेन तैयार करेला तैयार किये, सर्पिषा च थीथी चीसे, अनुवासयेत् अनुवासनवस्ति आपवी अनुवासनवस्ति देनी चाहिए ॥ ९३-९४३ ॥

93-94. If the patient passes scanty and frequent stools mixed with blood and accompanied with colic, and if he passes the obstructed flatus with difficulty or does not pass at all, he should be given the mucilaginous enema as described before or the unctuous enema of ghee medicated with tubers of white lotus.

प्रायशो दुर्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः ॥९५॥
तस्मादभीक्षणशस्तेषां गुदे स्नेहं प्रयोजयेत् ।

९५. चिरकालाति-दीर्घकालाति (व.)

९५. गुदे स्नेहम्-गुदस्नेहम् (त)

चिरकाल- लाभा काण सुधी दीर्घकाल पर्यन्त, अतिसारिणः अतिसारथी पीडाता रोगीथो। अतिसारसे पीडित रोगियों, प्रायशः धृष्टं धरीने बहुत करके, दुर्बल-गुदाः दुर्बली गुदावाला होय छे दुर्बल गुदावाले होते हैं, तस्मात् ते हेतुथी उस कारणसे, तेषाम् गुदे तेथोनी गुदाभा उनकी गुदामें, अभीक्षणशः बार-बार बार-बार, स्नेहम् स्नेहने। स्नेहका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे। प्रयोग करना चाहिए ॥ ९५३ ॥

95-95. The anus of patients suffering from chronic diarrhea generally gets weak; hence repeated application of unctuous substance should be given to it.

पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम् ॥९६॥
बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थं बस्तिरुत्तमः ।

अतिप्रवृत्तः अतिवेगवालो। अतिवेगवाला, पवनः पवन वायु, स्वे स्थाने पोतना स्थानमा अपने स्थानमें, अधिकम् अधिक अधिक बलम् भलने बलको, लभते प्राप्त करे छे पाता है, सपित्तस्य पित्तयुक्त पित्तयुक्त, तस्य ते वायुनी उस वायुकी, जयार्थं शान्तिने भाटे शान्तिके लिए, बस्तिः भरित बस्ति, उत्तमः श्रेष्ठ उपाय छे श्रेष्ठ उपाय है ॥ ९६३ ॥

96-96. The vata that is excessively agitated gets even more augmented in its own habitat; to subdue its strength when in association with pitta, the emema is the best remedy.

रक्तं विदसहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥९७॥
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।

यः ने जो, पूर्वम् भक्षविसर्जन पहले मल-त्यागके पूर्व, पश्चात् वा अथवा भक्षविसर्जन पछी अथवा मलविसर्जनके बाद, विदसहितम् भक्षसहित मलसहित, रक्तम् रुधिरने रुधिरको, अतिसार्यते आडा वाटे भक्षर डाढे छे बहाता है, तस्य तेना उसके,

९६. पवनोऽतिप्रवृत्तो हि-अतिप्रवृत्तो हि पवनः (य. व.)

लेहार्थम् आटलु भाटे चाटनेके लिए, शतावरीघृतम् शतावरीघृत शतावरीघृत, उपकल्पयेत् तैयार करवुं तैयार करना चाहिए ॥ ९७३ ॥

97-97½. For the patient who passes blood with or before or after the stools, the medicated Climbing Asparagus ghee should be prepared and administered as a linctus.

शर्कराशर्कराशिकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥९८॥
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निः ।

शर्करा-अर्धशिकम् अर्धभागनी साकरवाणुं आवे भागकी चीनीसे युक्त, क्षौद्रपादम् अने थोथा भागना भधवाणुं और चौथे भागके शहदसे युक्त, नव-उद्धृतम् ताणुं ताजा, नवनीतम् भागणु मक्खन, हिताग्निः हित भोजन करना ३२५ रोजीना हित भोजन करनेवाले रोगीके, तम् ते उस, विकारम् विकारने विकारको, शीघ्रम् जल्दी तुरन्त, जयेत् जती दे छे मिटाता है ॥ ९८३ ॥

98-98½. This disorder in a man observing wholesome dietetic regimen, will be cured by fresh churned butter mixed with half its quantity of sugar and one fourth its quantity of honey.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लानापोथ्य वासयेत् ॥९९॥
अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ।

न्यग्रोध- ५३ बरगद, उदुम्बर- उमरडो, गूलर, अश्वत्थशुक्लान् अने पीपणाना अंकुरोने और पीपल इनके अंकुरोंको, आपोथ्य कुथरीने कुचलकर, तप्ते गरम गरम, जले जलमें, जलमें, अहोरात्रम् ओक दिवस अने ओक रात सुधी एक दिन और एक रात्रिपर्यन्त, वासयेत् रहेवा देवा रख छोड़ना चाहिए, तेन ते उस, अम्भसा जलसे, घृतम् घीने, घीको, पचेत् पाके करवा पका लेना चाहिए ॥ ९९३ ॥

99-99½. Reduce into paste the buds of banyan, gular fig and holy fig and

keep them one day and night in hot water; prepare ghee with this water.

तदर्धशर्करायुक्तं लिह्यात् सक्षौद्रपादिकम् ॥१००॥
अथो वा यदि वाऽप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

अथः वा नीचेना भागधी नीचेके भागसे, यदि अपि ऊर्ध्वम् वा अथवा उपरना भागधी या ऊपरके भागसे, यस्य नेने जिसका, रक्तम् रक्त खून, प्रवर्तते पडतुं होय तेछे गिरता हो वह, अर्धशर्करा- अर्ध भागनी साकरधी आवे हिस्सेकी चीनीसे, युक्तम् मेलवेलुं मिला हुआ, सक्षौद्रपादिकम् अने थोथा भागना भधधी मेलवेलुं और चौथे भागके शहदसे मिला हुआ, तत् ते घृत वह घृत, लिह्यात् आटवुं चाटे ॥ १००३ ॥

100-100½. This ghee should be used as linctus mixed with 1/2 its part of sugar and 1/4 its part of honey and given to one who bleeds from the orifices of the upper or lower region of the body.

यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात् पित्तलान्येष सेवते ॥१०१॥
दारुणं स वलीपाकं प्राप्य शीघ्रं विपद्यते ।

यः तु ने अतिसारवाणे रोजी जो अतिसारवाला रोगी, दुर्बलः दुर्बल जती पछु दुर्बल होने पर भी, एवम् ओ प्रमाणे इस प्रकार, मोहात् मोहने धर्धने मोहसे, पित्तलानि पित्तवर्धक द्रव्योंका, एव ज ही, सेवते सेवन करे छे सेवन करता है, सः ते वह, दारुणम् अत्यन्त भयंकर, वलीपाकम् गुहानी बलीझीना पाकने गुदवलीके पाकको, प्राप्य प्राप्त करके, शीघ्रम् जल्दी शीघ्र, विपद्यते भरपु पावे छे मर जाता है ॥ १०१३ ॥

101-101½. The person that is debilitated and still makes use of pitta-provoking articles out of ignorance, soon comes to grief, being afflicted

१००. लिह्यात् सक्षौद्रपादिकम्-लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् (ध. फ. व.)

with severe suppuration of the anal region.

श्लेष्मातिसारे चिकित्साक्रमः —

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ॥१०२॥
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ।

श्लेष्मातिसारे कृशता अतिसारभां कफजन्य
अतिसारमें, प्रथमम् प्रथम प्रथम, लङ्घनपाचनम् लंघन
तथा पाचन चिकित्सा लङ्घन तथा पाचन चिकित्सा,
हितम् हितकारकं छे हितकारक है, यथोक्तः पहेलां कहेला
पूर्वोक्त, आमामातिसारः आमामातिसार नाशक आमामातिसार-
नाशक, दीपनः अने दीपन द्रव्योंना और दीपन, गणः
च गणधुनी गणकी, योज्यः योज्यना करवी ओछीओ
योजना करनी चाहिए ॥ १०२३ ॥

102-102½. In diarrhea due to kapha, lightening and digestive therapies are beneficial to begin with. The drugs of the digestive-stimulant group, if used in the early stage of diarrhea, prove beneficial.

श्लेष्मातिसारघ्नाः कतिपययोगाः —

लङ्घितस्यानुपूर्व्यां च कृतायां न निवर्तते ॥१०३॥
कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ।

लङ्घितस्य नेने लंघन करान्युं होय ओवा कृशता
अतिसारवाणानी जिसको लंघन कराया गया हो ऐसे
कफातिसारवालेकी, अनुपूर्व्याम् कृमिक चिकित्सा क्रमिक
चिकित्सा, कृतायाम् च अर्धं गया छतां पक्षु होने पर
मी, यदि ओ यदि, कफजः कृशने। कफका, अतिसारः
अतिसार अतिसार, न निवर्तते भटतो न होय तो बंद
न होता हो तो, तम् तेने। उसका, कफघ्नैः कृशने
द्रव्योंमी कफनाशक द्रव्योंसे, उपाचरेत् उपचार करवे।
उपचार करे ॥ १०३३ ॥

103-103½. Even if after lightening therapy and observance of progressive dietetic regimen, the diarrhea born

of kapha does not abate, it should be treated with articles possessing kapha-curing properties.

बिल्वं कर्कटिका मुस्तमभया विश्वमेवजम् ॥१०४॥
वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यकं देवदारु च ।
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ॥१०५॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।
योगाञ्जल्लोकार्धविहिताश्चतुरस्तान् प्रयोजयेत् ॥१०६॥
शृताञ्जलेष्मातिसारेषु कायाम्निबलवर्धनान् ।

बिल्वम् भीलुं बेलगिरी, कर्कटिका डाकडी खीरा,
मुस्तम् मोथ मोथा, अमया हरडे हरड, विश्वमेवजम्
अने सूठ और सोंठ, वचा वच वच, विडङ्गम्
वावडिंग वायविङ्ग, भूतीकम् अजवायन,
धान्यकम् धाया धनिया, देवदारु च अने देवदार
और देवदारु, कुष्ठम् कूठ कूठ, सातिविषा अतिवषिणी
कणी अतीस, पाठा पाठा पाठी, चव्यम् चवड चव्य,
कटुकरोहिणी अने कटु और कटुकी, पिप्पली पीपर
पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूना गंडोडा पिप्पली-
मूल, चित्रकम् चित्रक चित्रक, हस्तिपिप्पली अने गज-
पीपर और गजपिप्पली, तान् ओ उन, श्लोकार्ध- अर्धा
अर्धा श्लोकार्ध आवे आवे श्लोकसे, विहितान् कहेला
कहे गये, कायाम्नि- अङ्गरामिनुं जठरामिके, बलवर्धनान्
अण वधारनारा बलको बढ़ानेवाले, शृतान् अने उडाली
तैयार करेला और उवाल कर तैयार किये हुए, चतुरः
चार चार, योगान् योगोने। योगोंका, श्लेष्मातिसारेषु
कृशता अतिसारभां कफके अतिसारमें, प्रयोजयेत् प्रयोग
करवे। प्रयोग करें ॥ १०४-१०६३ ॥

104-106½. (1) Bael, galls, nut-grass, chebulic myrobalan and dry ginger; (2) sweet flag, embelia, bishop's weed, coriander and deodar; (3) costus, indian atees, patha, chaba pepper and kurroa; (4) long pepper, roots of long pepper, white-flowered leadwort and elephant pepper—these four recipes each described in a hemistich should be decocted

and used in diarrhea due to kapha; these are promotive of the metabolic heat and body-strength.

अजाजीमसितां पाठां नागरं मरिचानि च ॥१०७॥

धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाप्लुतम् ।

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ॥१०८॥

धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सक्षौद्रनागरम् ।

अजाजीम् ७२ जीरा, असिताम् पीपर पिप्पली, पाठाम् पाठा पादी, नागरम् सूंठ सोंठ, मरिचानि च डाणां भरी काली मिर्च, धातकीद्विगुणम् अने धावडीनां दूध भे भाग और धायके फूल दो भाग, मातुलुङ्गरसाप्लुतम् च ओओने थोडातराना रसभा भेजवीने इनको चकोत्राके रसमें मिलाके, दद्यात् आपवां देवे, सातिविषम् अति-विषनी डणी अतीस, रसाञ्जनम् रसवन्ती रसोंत, कुटजस्य च फलानि ४-६०४ इन्द्रजौ, धातकीद्विगुणम् अने धाव-डीनां दूध भे भाग और धायके फूल दो भाग, सक्षौद्र-नागरम् सूंठ अने मध साथे सोंठ और शहदके साथ, पातुम् पीवाने पीनेके लिए, दद्यात् आपवां देवे ॥१०७-१०८॥

107-108½. Take cumin seeds, long pepper, patha, dry ginger and black pepper one part each and two parts of fulsee flower; give these mixed liberally with the juice of pomello. Take extract of indian berberry, indian atees and kurchi seeds in one part each and fulsee flower in two parts and give as potion mixed with honey and dry ginger.

धातकी नागरं बिल्वं लोध्रं पद्मस्य केशरम् ॥१०९॥

जम्बूतङ्गागरं धान्यं पाठा मोचरसो बला ।

समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्बूवाघ्नयोस्त्वचः ११०

कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ।

१०८. फलानि च-फलस्य चम् ।

१०८½. पातुं सक्षौद्रनागरम्-मातुलुङ्गरसान्वितम् (व.)

चाङ्गेरीकोलतक्राम्लांश्चतुरस्तान् कफोत्तरे ॥१११॥
श्लोकार्धविहितान् दद्यात् सन्नेहलवणान् खडान् ।

धातकी धावडीनां दूध धायके फूल, नागरम् सूंठ सोंठ, बिल्वम् भीलुं बेलगिरी, लोध्रम् लोधरनी छाल लोधकी छाल, पद्मस्य केशरम् अने डभणीनां डेसर और कमलके केशर, जम्बूतङ्क् जम्बूडीनी छाल जामुनके पेड़की छाल, नागरम् सूंठ सोंठ, धान्यम् धाणु धनिया, पाठा पाठा पादी, मोचरसः शेमणीने। गुंहर मोचरस, बला अने भला और खिरैटी, समङ्गा रीसाभाणी लाजवंती, धातकी धावडीनां दूध धायके फूल, बिल्व-मध्यम् भीलांने। गर बेलगिरी, जम्बू- अने जम्बूडी और जामुन, आघ्नयोः त्वचः तथा आंभानी छाल तथा आमके पेड़की छाल, कपित्थानि डोठ कैथ, विड-ङ्गानि वावडिंग वायविङ्ग, नागरम् सूंठ सोंठ, मरिचानि च अने डाणां भरी और काली मिर्च, तान् ओ उन, श्लोकार्ध- अर्धा अर्धा श्लोडथी आवे आवे श्लोकसे, विहितान् डेडेशा कहे गये, चाङ्गेरी- चाङ्गेरी स्वरस चांगेरी- स्वरस, कोल- भे।र बेर, तक्राम्लान् अने छाशनी भटाईवाणा और तक्रकी खटाईसे युक्त, सन्नेह-लवणान् तथा तैल अने भीलुं भेजवी बनावेला तथा तैल और नमक डालकर प्रस्तुत किये गये, चतुरः आर चार, खडान् भडोने खडोंको, कफोत्तरे डेडना अतिसारभा कफके अतिसारमें, दद्यात् आपवां देवे ॥ १०९-१११॥

109-111½. Take, (1) fulsee flower, dry ginger, bael, lodh and lotus anthers; (2) jambul bark, dry ginger, coriander, patha, gum of silk cotton, and heart leaved sida; (3) madder, fulsee flower, the pulp of bael, the barks of jambul and mango tree; (4) wood-apple, embelia, dry ginger and black pepper; prepare four vegetable soups of the drugs described above in each hemistich, acidified with yellow-wood sorrel, jujube and butter-milk and mixed with unctuous article and salt, and administer it in diarrhea attended with excess of kapha.

कपित्थमध्यं लीढा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ॥११२॥
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ।

सव्योष-क्षौद्र-शर्करम् तु सुंठ, भरी, पीपर, मधु
अने साकर साथे सोंठ, मिरच, पिप्पली, शहद और चीनीके
साथ, कपित्थमध्यम् डालने। गर कैथका गूदा, मधुयुक्तम्
अथवा मधु साथे अथवा शहदके साथ, कट्फलम् वा
डायङ्गली छालने कट्फलकी छालको, लीढा तु यादीने
चाटकर, जठरामयात् रोगी अतिसारथी रोगी अतिसारसे,
मुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ ११२३ ॥

112-112½. By taking as linctus the
pulp of wood-apple mixed with the
three spices, honey and sugar or the
powder of box myrtle with honey, the
patient gets cured of gastric disorder.

कणां मधुयुतां पीत्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ॥११३॥
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जठरामयात् ।

मधुयुताम् मधु साथे शहदके साथ, कणां पीत्वा
पीपरने यादीने पिप्पलीको चाटकर, सचित्रकम्
चित्रकना भूगना यूष साथे चित्रकमूलके चूणके साथ,
तक्रम् अश तक, पीत्वा पीने पीकर, बालबिल्वानि वा
अथवा कुमणा जीदां अथवा कच्ची बेलगिरीको, जग्ध्वा
आदिने खाकर, जठरामयात् रोगी अतिसारथी रोगी
अतिसारसे, मुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ ११३३ ॥

113-113½. By a potion of long pep-
per with honey or butter-milk mixed
with the powder of white flowered
leadwort or by eating tender bael,
the patient gets cured of gastric
disorders

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
लिह्याद्व्रते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥११४॥

११३. पीत्वा-लीढा (ब)

११४. सशूलः सप्रवाहिकः-सशूले सप्रवाहिके (थ.)

वाते वायुने! वायुके, प्रतिहते अवरोध यत्ता
अवरुद्ध होनेपर, सशूलः यूँकसहित शूलयुक्त, सप्रवाहिकः
भरझवाणा रोगीओ प्रवाहिकावाला रोगी, बालबिल्वम्
डामण जीलुं कच्ची बेलगिरी, गुडम् गोण गुड, तैलम्
तैलनुं तैल तिलका तैल, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली,
विश्वभेषजम् अने सुंठनुं यूष और सोंठका चूण,
लिह्यात् खाटुं चाटे ॥ ११४ ॥

114. Tender bael, gur, oil, long
pepper and dry ginger should be
taken by a patient as linctus in obstruc-
tion of vata accompanied with colic and
dysentery.

भोज्यं मूलकषायेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।

वातातिसारविहितैर्यूषैर्मांसरसैः खडैः ॥११५॥

मूलकषायेण भूणाना यूष साथे मूलीके यूषके साथ,
वातघ्नैः च वायुनाशक वायुनाशक, उपसेवनैः व्यंजनो
साथे व्यंजनोके साथ, वातातिसार- वायुना अतिसार
भाटे वायुके अतिसारके लिए, विहितैः डहेला कहे हुए,
यूषैः यूषो साथे यूषोके साथ, मांसरसैः मांसरसो साथे
मांसरसके साथ, खडैः अने भडो साथे अथवा खडोके
साथ, भोज्यम् भोजन करुं भोजन करे ॥ ११५ ॥

115. He may take his food with the
decoction of radish and sauces prepared
with the vata-curative articles and also
with soups, meat-juices and vegetable
soups recommended in diarrhea due
to vata.

पूर्वोक्तमम्लसर्पिर्वा षट्पलं वा यथाबलम् ।

पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥११६॥

यवागूमण्डमिश्रितम् राधना भंड साथे यवागूके
मंडके साथ, पूर्वोक्तम् पहेला डहेलुं पूर्वोक्त, अम्ल-
सर्पिः अम्लसर्पि अम्लसर्पि, षट्पलम् वा अथवा षट्-
पल घृत या षट्पल घृत, पुराणम् वा अथवा जूनुं
या पुराना, घृतम् घी वी, यथाबलम् अथ प्रमाणे बलके
अनुसार, दद्यात् आपुं देवे ॥ ११६ ॥

११५ मूलकषायेण-मूलकयूषेण (ग. व. छ. य. व.)

116. Or, he may take sour ghee mentioned before or the Shatpala ghee or old ghee mixed with supernatant part of gruel according to his strength.

वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वाऽतिस्त्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्ति प्रयोजयेत् ११७

वात- वायु वायु, श्लेष्म- अने कड़ना और कफके, विबन्धे वा विषमभा विबन्धमें, अतिस्त्रवति अपि अथवा अतिस्त्राव थता या अतिस्त्राववाले, कफे वा कड़ना कफमें, शूले वा शूलभा शूलमें, प्रवाहिकायाम् वा अथवा प्रवाहिकामा या प्रवाहिकामें, पिच्छावस्तिम् पिच्छावस्तिने पिच्छावस्तिका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ ११७ ॥

117. In obstruction of vata and kapha or in excessive discharge of mucus, in colic, or in dysentery, the mucilaginous enema should be given

पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥११८॥

पिप्पली- पीपर पिप्पली, बिल्व- भीलां बेलगिरी, कुष्ठानाम् कूठ कूठ, शताह्वा सुवा सोया, वचयोः अपि वच, सलवणैः अने सिन्धालूखुना और सैन्धवके, कल्कैः कड़ना की कल्कसे, युक्तम् साथे युक्त, पूर्वोक्तम् पूर्वोक्त पिच्छावस्ति पूर्वोक्त पिच्छावस्ति, सन्निधापयेत् देवी ओछिओ देवे ॥ ११८ ॥

118. The mucilaginous enema should be given mixed with the paste of long pepper, bael, costus, dill seeds and sweet flag, mixed with salt.

प्रत्यागते सुखं स्नातं कृताहारं दिनात्यये ।
बिल्वतैलेन मतिमान्मुखोष्णेनानुवासयेत् ॥११९॥

११७. कफे वाऽतिस्त्रवत्यपि-कफे वाते स्त्रवत्यपि (व.)

११९. सुखं स्नातं-मुखे स्नातं (व.)

प्रत्यागते पिच्छावस्ति पाछी आवी अथ त्पारे पिच्छावस्तिके लौटनेके बाद, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, स्नातम् नवरात्री नहलाकर, कृताहारम् भोजन करावे। रोगीने भोजन कराये हुए रोगीको, दिनात्यये आने शामको, सुखोष्णेन सहेवाय ओवा गरम सुहाते हुए गरम, बिल्वतैलेन बिल्वतैलनु बिल्वतैलसे, मतिमान् बुद्धिमान् वैद्य, अनुवासयेत् अनुवासन देवु अनुवासन देवे ॥ ११९ ॥

119. When the enema fluid has returned, the wise physician should give unctuous enema of genially warm medicated bael-oil in the evening after the patient has bathed comfortably and has taken his meal.

वचान्तरथवा कल्कैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ।
बहुशः कफवातार्तस्तथा स लभते सुखम् ॥१२०॥

अथवा अथवा अथवा, वचान्तैः वच सुधीना वचापर्यन्त द्रव्योंके, कल्कैः कड़ना की कल्कोसे, तैलम् तैल पक्त्वा पकावीने पकाकर, बहुशः बहुत दफे, अनुवासयेत् अनुवासन देवु अनुवासन देवे, तथा ओम् करावी ऐसा करनेसे, कफवातार्तः कड़वायुधी पीजते। कफवायुसे पीड़ित, सः ते रोगी वह रोगी, सुखम् आरोग्य आरोग्यको, लभते भेजवे छे प्राप्त करता है ॥ १२० ॥

120. Or, unctuous enema may be given very often with the oil prepared with the group of drugs ending with sweet flag; thus treated, the patient suffering from kapha and vata disorders, gets relieved.

अतिसारे वातादिकित्साक्रमः —

स्वे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षये ।

स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात्तत्त्वरया जयेत् ॥१२१॥

१२१. कफसंक्षये-कफसंक्षयात् (व. फ.)

कफसंक्षये ऊर्ध्वे क्षयः अर्थात् कफके क्षय होने पर, मारुतः वायु वायु, स्वे स्थाने पोताना स्थानमां अपने स्थानमें, अवश्यम् अवश्य अवश्य, वर्धते वधे छे वृद्धि पाता है, वृद्धः सः अने वधेदे। ते वायु और बढ़ा हुआ वह वायु, सहस्रं वृद्धी शीघ्र, हन्यात् भारी नाछे छे मार डालता है, तस्मात् तेथी इस लिए, तत्र ते वायुने उस वायुको, स्वरया शीघ्र शीघ्र, जयेत् अतवे। जीतना चाहिए ॥ १२१ ॥

121. The vata necessarily gets aroused in its own habitat consequent upon the decrease of kapha. Thus aroused, it may suddenly cause death; hence the physician should subdue it quickly.

वातस्यानु जयेत् पित्तं, पित्तस्यानु जयेत् कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥१२२॥

वातस्य अनु वायु पछी वायुके बाद, पित्तम् पित्तने पित्तको, जयेत् अतवे। जीते, पित्तस्य अनु पित्त पछी पित्तके बाद, कफम् ऊर्ध्वे कफको जयेत् अतवे। जीते, त्रयाणाम् वा अथवा त्रयुमां अथवा तीनोंमें, यः जे जो, बलवत्तमः पक्षारे भणवान् ज्यादा बलवान्, भवेत् होय हो, तस्मात् तेने उसको, पूर्वम् पहले, जयेत् अतवे। जीते ॥१२२॥

122. The pitta should be subdued after the vata is subdued and the kapha should be subdued after the pitta; or, that humor should be controlled first which happens to be the most predominant of all the three.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता न च ।
क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥१२३॥

१२२. बलवत्तमः—बलवत्तरः

१२३. निमित्तानि—निदानानि (य.)

॥ ह्यतिसारिणाम्—ह्यतिसारिकी (फ.)

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारः। श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि अतिसारिणाम् हि अतिसारवाणाना अतिसारनी अतिसारवालोंके अतिप्रारब्ध, प्रागुत्पत्ति-प्रथम उत्पत्ति प्रथम उत्पत्ति, निमित्तानि कारण, लक्षणम् लक्षण लक्षण, साध्यता न च साध्यता-असाध्यता साध्यता-असाध्यता, आवस्थिकी अने अवस्थानुसार और अवस्थानुसार, सिद्धा सिद्ध सिद्ध, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, निर्दिष्टा कही छे कह दी है ॥ १२३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

123. The primogenesis, etiology, signs and symptoms, curability or otherwise, and treatment according to the stage of disease of diarrhea patients have been described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थानेऽतिसारचिकित्सितं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रच्येवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पासेवा आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, अतिसारचिकित्सितम् 'अतिसारचिकित्सित' 'अतिसारचिकित्सित', नाम नामने। नामका, एकोनविंशः अष्टादशसमे उन्नीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १९ ॥

19. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the nineteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Diarrhea' is completed.

२०६८

चरकसंहिता

[अध्यायः]

विंशोऽध्यायः ।

वीसमे अध्याय अध्याय बीसवाँ

Chapter XX

छर्दिचिकित्सितोपक्रमः—

अथातश्छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अढीथी अब आगे, छर्दि-
चिकित्सितम् 'छर्दिचिकित्सित' नामना अध्यायतुं
'छर्दिचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेणुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेणुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Vomiting"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

छर्दिविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां

ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।

पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं

पप्रच्छ शिष्योऽत्रिजमग्निवेशः ॥ ३ ॥

यशस्विनम् यशस्वी यशस्वी ब्रह्म- अक्षज्ञान
ब्रह्मज्ञान, तपः- तथा तपना और तपके, द्युतिभ्याम्
तेजसी तेजसे, ज्वलन्तम् देदीप्यमान देदीप्यमान, अग्नि-
अग्नि अग्नि, अर्क- अने सूर्य और सूर्यके, सम- समान
समान, प्रभावम् प्रभावशाली प्रभावशाली, भूत- अने
प्राणीमानना और प्राणियोंके, हिते हितमा हितमें,
निविष्टम् तत्पर तत्पर, अत्रिजम् आत्रेय आत्रेय, पुन-
र्वसुम् पुनर्वसुने पुनर्वसुको, शिष्यः शिष्य शिष्य,
अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, पप्रच्छ पूछ्युं पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa, the disciple, inquired of Punarvasu, the illustrious son of

Atri, who was engrossed in thinking out the well-being of humanity and glowing with the lustre of spiritual wisdom and austerity with a brilliance rivalling that of the fire and the sun.

याश्छर्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता

रोगाधिकारे भिषजां वरिष्ठः ।

तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां

यथावदाचक्ष्व नृणां हितार्थम् ॥ ४ ॥

भिषजाम् वरिष्ठ! हे वैद्योमां श्रेष्ठ! हे वैद्योमै श्रेष्ठ!,
पुरा पहेला पहले, रोगाधिकारे सूत्रस्थानना अष्टोदरीय
अध्यायमां सूत्रस्थानके अष्टोदरीय अध्यायमें, याः ने
जों, पञ्च पांच पांच, छर्दयः छर्दिओ छर्दियां, त्वया
आपे आपने, उक्ताः कही हैं, तासाम् तेओनी
उनकी, स-निदान-लिङ्गाम् निदान तथा बिंगसहित
निदान और लिङ्गके साथ, यथावत् यथावत् यथावत्,
चिकित्साम् चिकित्सा चिकित्सा, नृणाम् मनुष्योंना
मनुष्योंके, हितार्थम् हित भाटे हितके लिए, आचक्ष्व
कहिये ॥ ४ ॥

4. 'O, best of physicians! describe fully, for the sake of the well-being of humanity what the five kinds of vomiting are that have been stated in the chapter on nosology (Classification of diseases, Sutra. 10) by you, as also their etiology, symptoms and treatment.'

छर्दः भेदाः—

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य

प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।

याश्छर्दयः पञ्च पुरा मयोक्ता-

स्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ५ ॥

अग्निवेशस्य अग्निवेशनु अग्निवेशके, तत् ते उस,
वचः वचन वचनको, निशम्य सांभलीने सुनकर, प्रीतः

४. नृणां हितार्थम्—हितार्थ नुम्हः (ब.)

प्रसन्न थयेदा प्रसन्न हुए, भिषक्- वैद्योभां वैद्योमें, श्रेष्ठः
श्रेष्ठ पुनर्वसुने श्रेष्ठ पुनर्वसुने, इदम् आ यद्, जगद्
उद्युं कदा, पुरा पहेलां पहेले, मया मे मैने, याः ने
जो, पञ्च पांच पांच, छर्दयः छर्दिओ छर्दियां, उक्ताः
उछी छे कही हैं, ताः ते उनको, विस्तरेण विस्तार-
पूर्वक विस्तारसे, ब्रुवतः उहेता ओवा भारी पासेभी
कहते हुए मुझसे, निबोध सांभलो सुनो ॥ ५ ॥

5. Hearing those words of Agni-
vesa and being pleased, the foremost
among physicians spoke thus: "Listen
as I describe elaborately the five types
of vomiting that were spoken of by
me before.

छर्दः पूर्वरूपम्—

दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो

द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।

तासां हृदुत्क्रेशकफप्रसेकौ

द्वेषोऽशने चैव हि पूर्वरूपम् ॥ ६ ॥

पृथक् जुदा जुदा पृथक् पृथक्, दोषैः दोषथी
उत्पन्न थयेदी दोषसे उत्पन्न हुई, त्रिप्रभवाः अने
सन्निपातथी उत्पन्न थयेदी और सन्निपातसे उत्पन्न हुई,
चतस्रः छे आर ये चार, द्विष्टार्थ- तथा द्विष्ट विषयना
और द्विष्ट विषयके, योगात् योगथी योगसे, पञ्चमी
पांचमी पांचवीं, अपि पक्ष मी, स्यात् छर्दि छे छर्दि
है, हृद- हृदयेने। हृदयका, उत्क्रेश- उत्क्रेश
कफ- उछेने। कफका, प्रसेकौ स्नाय स्नाय, अशने अने
भोजनभां और भोजनमें, द्वेषः च एव द्वेष ओओ।
द्वेष ये, तासाम् तेओनां उनके, पूर्वरूपम् हि पूर्वरूप छे
पूर्वरूप हैं ॥ ६ ॥

6. There are three kinds of vom-
iting each of which is caused by a
single morbid humor, a fourth kind

६. दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो—दोषास्त्रयस्तत्प्रभवाश्चतस्रः

(घ. फ. व.)

॥ पृथक् त्रिप्रभवाश्चतस्रो—पृथक् त्रिप्रभवाश्चतस्र्यो (घ. त. घ.)

caused by the three morbid humors
combined, and a fifth that results
from contact of unpleasant sense-objects.
Their premonitory symptoms are
twisting in the stomach, excessive
salivation and disgust for food.

वातच्छर्दः निदानलक्षणे—

व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोग-

भयोपवासाद्यतिकर्शितस्य ।

वायुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध

उत्क्रेश्य दोषांस्तत ऊर्ध्वमस्यन् ॥ ७ ॥

आमाशयोत्क्रेशकृतां च मर्म

प्रपीडयंश्छर्दिमुदीरयेत् ।

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्ध-

नाभ्यर्तिकासस्वरमेदतोदैः ॥ ८ ॥

उद्गारश्चन्द्रप्रबलं सफेनं

विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।

कृच्छ्रेण चारुपं महता च वेगे-

नातोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ९ ॥

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
औषध- औषध औषध, शोक- शोक शोक, रोग- रोग
रोग, भय- भय भय, उपवास- उपवास उपवास,
आदि- आदि आदिसे, अतिकर्शितस्य अतिकर्शित थयेद
शोपीने। अतिकर्शित हुए रोगीका, संप्रवृद्धः प्रकुपित प्रकुपित
हुआ, वायुः वायु वायु, महास्रोतसि महास्रोतभां
महास्रोतमें, दोषान् दोषाने दोषोंको, उत्क्रेश्य उत्क्रेशित
उरीने उत्क्रेशित करके, ततः पछी पीछे, दोषान् दोषाने

७. वायुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध उत्क्रेश्य दोषांस्तत ऊर्ध्वमस्यन्—

क्रुद्धो महास्रोतसि भातरिश्वा दोषान्

समुत्क्रेश्य तदूर्ध्वमस्यन् (ग. ड. व.)

॥ ७ ॥ —क्रुद्धो महास्रोतसि भातरिश्वा दोषा

समुत्क्रेश्य तदूर्ध्वमस्यन् (घ. घ.)

॥ तत ऊर्ध्वमस्यन्—तथा तमस्यन् (फ. व.)

८. आमाशयोत्क्रेशकृतां च—आमाशयोद्वेगकृतां च (घ. फ.)

॥ —आमाशयोद्वेगयुतश्च (फ.)

॥ —आमाशयोद्वेगवतश्च (व.)

दोषोंको, ऊर्ध्वम् उद्ये ऊपरकी ओर, अत्यन्त ईदृशते। फैकता हुआ, मर्म च अने मर्मने और मर्मको, प्रपीडयन् पीडा करेता पीड़ित करता हुआ, आमाशय- आमाशयना आमाशयके, उत्क्रेश- उत्क्रेशे उत्क्रेशसे, कृतम् उत्पन्न करेदी उत्पन्न हुई, छर्दिम् उद्यटीन् छर्दिको, तु ते। तो, उदीरयेत् उदीरये करे छे प्रेरित करता है, अनिलात् वायुथी वायुसे, आर्तः पीडित रोगी पीड़ित रोगी, इह आ वातनी उर्ध्वम् इस वातकी छर्दिमें, कृच्छ्रेण भुक्षेदीये कठिनाईसे, महता च अने भेदा और बड़े, वेगेन वेगथी वेगके साथ, दुःखम् उद्यथी दुःखसे, हृत्- हृदय हृदय, पार्श्व- तथा पार्श्वानी और पार्श्वोंमें, पीडा- पीडा पीडा, मुखशोष- मुखशोष मुखशोष, मूर्ध- माथुं शिर, नाभि- तथा नाभिमा तथा नाभिमें, अर्ति- पीडा पीडा, कास- कास कास, स्वरमेद- स्वरमेद स्वरमेद, तोदः तथा तोदसहित तथा तोदसहित, उद्गार- उद्गारना उद्गारका, शब्दप्रबलम् प्रबल शब्दवाणी प्रबल शब्दवाला, सफेनम् झीझुवाणी झागदार, विच्छिन्न- टुकड़े टुकड़े आवती टुकड़े टुकड़े आता, कृष्णम् काली काला, तनुकम् पातणी पतला, कषायम् कषायरसयुक्त कषाय- रसयुक्त, अल्पम् च अने थोड़ी और थोड़ा, छर्दयति उद्यटी करे छे वमन करता है ॥ ७-९ ॥

7-9. In a person extremely emaciated by exercise, acute medications, grief, disease, fear, or starvation, the vata gets greatly increased in the alimentary tract, agitates the humors and then pushing them upward, and putting pressure on the internal viscera, precipitates the humors in the stomach and causes vomiting. The patient suffering from vomiting of the vata type is afflicted with pain in the stomach and hypo-chondriac regions, parching of the mouth, pain in the head and umbilical region, cough, change of voice and pricking pain. Being afflicted with a violent urge

for vomiting, he ejects out painfully and with great difficulty a little quantity of frothy, broken up, dark, thin, and astringent matter, making a great noise while vomiting.

पित्तच्छर्दः निदानलक्षणे—

अजीर्णकटुम्लविदाहशीतै-

रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।

रसायनीभिर्विसृतं प्रपीड्य

मर्मोर्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥१०॥

अजीर्ण अजीर्ण अजीर्ण, कटु- कटु कटु, अम्ल- अम्ल अम्ल, विदाहि- विदाही विदाही, अशीतैः अने उष्ण द्रव्योंना सेवनथी और उष्ण द्रव्योंके सेवनसे, आमाशये आमाशयमा आमाशयमें, उदीर्णवेगम् उदीर्ण वेगवाणुं प्रबल वेगवान, रसायनीभिः तथा सोतीक्ष्ण तथा सोतीक्ष्णद्वारा, विसृतम् इक्ष्णयेषु फैला हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, मर्म मर्मने मर्मको, प्रपीडय पीडित करी पीड़ित करके, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, आगम्य आवीने आकर, वमिम् उद्यटी वमन, करोति करे छे करता है ॥ १० ॥

10. As a result of taking predigestion-meals, or taking pungent, acid, irritant and hot articles of diet, the pitta gets precipitated and flowing out with force through the biliary passages, and causing pressure to these, it spreads upwards in the stomach and gives rise to vomiting.

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध-

तालवक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं

धूम्रं च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥११॥

१०. विदाहशीतैः-विदाहिमद्यैः (व.)

११. पिपासामुखशोषमूर्ध-पिपासामथ मूर्धकण्ठ (झ.)

पित्तेन पित्तथी पित्तसे, मूर्च्छा- भूर्च्छा मूर्च्छा,
पिपासा- तरस तृषा, मुखशोष- भुभशोष मुखशोष,
मूर्ध- माथुं शिर, तालु- तालुपुं तालु, अक्षि- अने
आभना और आंखके, संताप- संतापथी सतापसे,
तमः- अधारा आपवाथी अन्वेरी आनेसे, भ्रम- तेभभ
भ्रमथी एवं भ्रमसे, आर्तः पीडयेदो यधने पुत्रुष
पीडित होकर पुरुष, पीतश्च पीली पीला, मृश- अत्यंत
अत्यन्त, उष्णम् उष्ण उष्ण, सतिक्क- तिक्ता तिक्त,
हरितम् ह्रीदी हरा, धूम्रम् धूमाडा गेवी धूँके वर्णका,
सदाहम् च अने दाहयुक्त और दाहयुक्त, वमेत्
उलटी डरे छे वमन करता है ॥ ११ ॥

11. A person affected with vomiting of the pitta type is afflicted with fainting, thirst, parching of the mouth, burning in the head, palate and eyes, faintness and giddiness accompanied with burning pain, and vomits copious, yellow, hot, greenish, bitter and smoky vomitus.

कफच्छर्देः निदानलक्षणे—

स्निग्धातिगुर्वामविदाहिभोज्यैः

स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।

उरः शिरो मर्म रसायनीश्च

सर्वाः समावृत्य वमि करोति ॥१२॥

स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, अतिगुरु- अतिगुरु अतिगुरु,
आम- आमजनक आमजनक, विदाहि- अने विदाही
और विदाही, भोज्यैः भोजनेथी भोजनसे, स्वप्न-
तथा शिथ तथा निद्रा, आदिभिः च एव वमेरेथी
आदिसे, अतिवृद्धः अतिशय बड़ेदो अत्यन्त बड़ा हुआ,
कफः ऊँ कफ, उरः छाती उर, शिरः माथुं शिर,
मर्म भर्भ मर्म, सर्वाः अने अधी और सब, रसायनीः
च श्रोताने स्रोतोंको, समावृत्य अंध डरीने आच्छा-
दित करके, वमिश्च उलटी वमन, करोति डरे छे उत्पन्न
करता है ॥ १२ ॥

12. As a result of very unctuous, very heavy, raw and irritant articles

of diet, or excess of sleep and similar other things, the kapha gets greatly increased and occluding the chest, head, viscera and all the channels concerned, the kapha causes vomiting.

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेक-

संतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं

सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥१३॥

कफात् ऊँथी कफसे, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, आस्य-
भुभन्नी सुंदका, माधुर्य- मधुरता मीठापन, कफप्रसेक-
ऊँप्रसेक कफप्रसेक, संतोष- संतोष संतोष, निद्रा-
निद्रा निद्रा, अरुचि- अरुचि अरुचि, गौरव- अने
शुभ्रताथी और गुस्तासे, आर्तः पीडित यधने पीडित
होकर, सलोमहर्षः दोमहर्षयुक्त पुत्रुष रोमांचयुक्त
पुरुष, तु तो तो, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, घनम् गाढं
गाढा, स्वादु भीडुं मधुर, विशुद्धम् शुद्ध शुद्ध, अल्प-
रुजम् अने थोड़ी पीडनाथुं और अल्प दर्दके साथ,
वमेत् वमन डरे छे वमन करता है ॥ १३ ॥

13. The patient affected with vomiting of the kapha type is afflicted with torpor, sweet taste in the mouth, ptyalism, sense of satiety, somnolence, anorexia and heaviness, and vomits sticky, dense, sweet and clear vomitus, accompanied with horripilation and slight pain.

स्निग्धातच्छर्देः निदानलक्षणे—

समश्नतः सर्वरसान् प्रसक्त-

मामप्रदोषतुर्विपर्ययैश्च ।

सर्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना-

श्छर्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥१४॥

१३. कफात्-कफम् (छ. व.)

१४. आमप्रदोषतुर्विपर्ययैश्च (व.)

प्रसक्तम् निरन्तरं लगातार, सर्वरसान् सर्वरसोन्
सब रसोंका, समश्नतः समश्न करेनारना समश्न करनेवालेके,
आमप्रदोष- आमदोषधी आमदोषसे, ऋतु- अने ऋतु-
ओना और ऋतुओंके, विपर्ययैः च विपर्ययधी विपर्ययसे,
युगपत् ओझसाथे एकसाथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोप,
प्रपन्नाः पाभेला पाये हुए, सर्वे अधा सब, दोषाः दोषो
दोष, त्रिदोषाम् त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, छर्दिम् छर्दि
छर्दिको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥१४॥

14. As a result of constant indulgence in promiscuous diet consisting of all the categories of taste combined together, or as a result of chyme-disorders, or of the abnormality in seasons, all the three humors getting simultaneously provoked, produce vomiting of the tridiscordance type.

शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-

श्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-

सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥१५॥

त्रिदोषात् त्रिदोषधी त्रिदोषसे, लवण- लवण लवण,
अम्ल- अम्ल अम्ल, नील- नील नील, सान्द्र- धाटी
गाढा, उष्ण- गरम गरम, रक्तम् तथा लाल और लाल,
वमताम् छर्दि करेता वमन करते हुए, नृणाम्
मनुष्योंने मनुष्योंको, शूल- शूल शूल, अविपाक-
अविपाक अविपाक, अरुचि- अरुचि अरुचि, दाह-
दाह दाह, तृष्णा- तृष्णा तृष्णा, श्वास- श्वास श्वास,
प्रमोह- तथा अधिक मोह तथा अधिक मोहसे, प्रबला
ज्या प्रबल ३५भा छे ओवी प्रबल रूपवाला, छर्दिः
छर्दि वमन, प्रसक्तम् थापु ने थापु लगातार, स्यात्
थी रहे छे होता रहता है ॥ १५ ॥

15. A person affected with vomiting of the tridiscordance type suffers from colic, mis-digestion, anorexia, burning, thirst, dyspnea, faintness and incessant

and violent fits of vomiting; and he vomits saltish, acid, blue, dense, hot and reddish matter.

छर्दिरुपद्रवाः —

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः

स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं

दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥१६॥

विण्मूत्रयोस्तत् समवर्णगन्धं

तृट्श्वासहिकार्तियुतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-

त्तयाऽर्दितश्चाशु विनाशमेति ॥१७॥

यदा ज्वारे जब, वायुः वायु वायु, विट्- आडे
मल, स्वेद- परसेवे स्वेद, मूत्र- मूत्र मूत्र, अम्बुवहानि
अने जलवाही और जलवाही, स्रोतांसि स्रोतोंको,
संरुध्य रंधन करी रोककर, उत्सन्न- प्रवृद्ध बढ़े हुए,
दोषस्य दोषवाला दोषवाले, नरस्य मनुष्यना पुरुषके,
कोष्ठात् डाइमांथी कोष्ठसे, समाचितम् संचित थयेल
संचित हुए, तम् ते उस, दोषम् दोषने दोषको, समुद्भूय
उद्भावीने विचलित करके, ऊर्ध्वम् ऊँथे ऊपरकी ओर,
एति अथ छे ले जाती है, तत् त्वारे तब, अतिवेगात्
धला वेगपूर्वक अत्यन्त वेगपूर्वक, विट्- आडे मल, मूत्रयोः
अने पेशाबना और मूत्रके, सम- समान समान, वर्ण-
वर्ण वर्ण, गन्धम् अने गंधयुक्त और गन्धयुक्त, तृट्-
तृषा तृषा, श्वास- श्वास श्वास, हिका- हिका हिका,
अर्तियुतम् अने पीडायुक्त और पीडायुक्त, दुष्टम् दोषवाला
दोषवाला, प्रसक्तम् अने अविच्छिन्न और अविच्छिन्न,
प्रच्छर्दयेत् वमन करे छे वमन करता है, तया
तेनाथी उससे, अर्दितः च पीडित पुरुष पीडित पुरुष,
आशु जल्दी शीघ्र, विनाशम् नाश नष्ट, एति पाभे छे
हो जाता है ॥ १६-१७ ॥

16-17. When the morbid vata, obstructing the passages of the feces,

१६. समुद्भूय-समुद्भूय (क व.)

१७. अतिवेगात्-अतियोगात् (द.)

sweat, urine and body-fluid, proceeds upwards carrying with it the morbid matter accumulated in the emunctories, it causes elimination of the morbid matter from the alimentary tract by inducing vomiting. This vomitus which is fetid and ejected with great force, has the color and smell of feces and urine, and is accompanied with thirst, dyspnea, hiccup and pain. The patient rapidly succumbs to the violence of the fit.

द्विष्टार्थजायाश्छदः निदानलक्षणे—

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूयमेध्य-

बीभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।

यच्छर्दयेत्तप्तमना मनोवै-

द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥१८॥

मनोवै: मनने आधात करनेवाले, द्विष्ट- अप्रिय द्विष्ट, प्रतीप- विपरीत विपरीत, अशुचि- अशुद्ध अशुद्ध, पूति- सडेल पूति, अमेध्य- अमेध्य अमेध्य, बीभत्स- बीभत्स बीभत्स, गन्ध- गन्ध गन्ध, अज्ञान- भोजन भोजन, दर्शनैः च अने दृश्यो और दृश्यो, तप्तमना: उद्विग्न मनवाली। पुरुष उपतप्त मनवाला पुरुष, यत् ने जो, छर्दयेत् वमन करे छे वमन करता है, सा ते वह, द्विष्ट- न गमे ओवा द्विष्ट, अर्थ- विषयना विषयोके, संयोगभवा संयोगभी उत्पन्न थयेली संयोगसे उत्पन्न हुई, मता मानेले छे मानी गई है ॥ १८ ॥

18. When a person vomits, as a result of mental disgust occasioned by sense-contact with nauseating, unseemly, unclean, foul-smelling, unholy and gruesome sights or articles of diet or odours, it is known as vomiting induced by contact with hateful things.

छर्दसाध्यलक्षणम्—

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृद्धा

सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां

साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवां च ॥१९॥

क्षीणस्य क्षीण पुरुषनी क्षीणपुरुषकी, या ने जो, छर्दि: छर्दि छर्दि, अतिप्रवृद्धा अतिशय वधेली अत्यन्त बढी हुई, सोपद्रवा उपद्रवयुक्त उपद्रवयुक्त, शोणित- अने थोड़ी और रुधिर, पूययुक्ता तथा पुरुषाणी होय छे तथा पूययुक्त होती है, ताम् ते वह, सचन्द्रिकाम् अने चन्द्रिकावाली होय तो, यदि चन्द्रिकावाली हो तो, असाध्याम् तेने असाध्य उनको असाध्य, प्रवदन्ति उहे छे कहते हैं, अनुपद्रवाम् उपद्रव विनानी उपद्रवसे रहित, साध्याम् च साध्य छर्दिनी साध्य छर्दिकी, चिकित्सेत् चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १९ ॥

19 That is regarded as an incurable case of vomiting which occurs in an emaciated person and continues incessantly, which is associated with complications, and which contains blood, pus and glistening matter. The physician should undertake treatment of cases of vomiting which are curable and not of those associated with complications.

वातच्छर्द्याश्चिकित्सा—

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-

श्छर्द्या मता लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राकारयेन्मारुतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥२०॥

सर्वा: अधी अतनी सब प्रकारकी, छर्द्यै: छर्दिओ छर्दियां, आमाशय- आमाशयना आमाशयके, उत्क्लेश- उत्क्लेशथी उत्क्लेशसे, भवा: उत्पन्न थयेले उत्पन्न होनेवाली, मता: हि मानेले छे मानी गई हैं, तस्मात् तेथी अतः, मारुतजाम् वातजन्य छर्दिने वातज छर्दिकी, विमुच्य

१९. अतिप्रवृद्धा-अतिप्रसक्ता (क. छर्दि: य. व.)

छोड़ी धर्मे छोड़कर, लङ्घनम् एव लङ्घनं लङ्घन,
कफपित्तहारि वा अथवा कङ्क-पित्तक्ष या कफपित्तनाशक,
संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्राक् प्रथम प्रथम,
कारयेत् करायुं कराना चाहिए ॥ २० ॥

20. As all the varieties of vomiting are considered to originate from the agitation of the humors in the stomach, it is either starvation-therapy that should first be prescribed except in cases of vomiting due to vata, or purificatory procedure curative of kapha and pitta.

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयानां

हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।

मद्यैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या

नयन्त्यथो दोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥ २१ ॥

मधुना मधुनी साथे शहदके साथ, अभयानाम्
हरडेनुं हरडका, चूर्णानि यूर्णं चूर्ण, लिह्यात् याटुं चाटे,
यानि अथवा ने अथवा जो हृद्यानि हृद्य हृद्य,
विरेचनानि विरेचने। विरेचनों, ऊर्ध्वम् उपरनी आभुये
ऊपरकी ओर, उदीर्णम् उदीर्णं थथेवा प्रेरित हुए,
दोषम् दोषने दोषको, अधः नीचेनी आभुये नीचेकी
ओर, नयन्ति धर्ध अथछे ले जाते हैं, तानि वा तेथेने
उनको, मद्यैः मद्य मद्य, पयोभिः च अने दूधथी और
दूधसे, युतानि युक्त करी युक्त करके, युक्त्या युक्तिपूर्वक
पीवा युक्तिपूर्वक पीवे ॥ २१ ॥

21. The patient may take the pulvis of chebulic myrobalans with honey or palatable purgatives skilfully combined with wine or milk; this draws down the morbid matter that has been impelled to flow upward.

वल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा

यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।

रसैर्मनोर्बलघुभिर्विशुक्लै-

र्मद्यैः समोज्यैर्विविधैश्च पानैः ॥ २२ ॥

वल्लीफलाद्यैः वा अथवा वल्लीफलादिवडे या
वल्लीफलादि द्वारा, वमनम् वमन वमन, पिबेत् लेवुं
लेना चाहिए. यः ने जो, दुर्बलः दुर्बल होय दुर्बल
हो, तम् तेने उसकी, शमनैः शमन औपधोथी शमन
औपधसे मनोज्यैः नेवा डे:-मनपसंद जैसेकि:-मन-
पसंद, रसैः रसेथी रसोंसे, लघुभिः लघु लघु, विशुक्लैः
अने सुकां और शुष्क, समोज्यैः ने। न्यसहित भोज्य-
सहित, मद्यैः मद्येथी मद्योंसे, विविधैः अने विविध
और विविध, पानैः च पानेथी पानोंसे, चिकित्सेत्
उपचार करे। चिकित्सा करे ॥ २२ ॥

22. He may also take the emetic dose prepared of the drugs of the valliphala group or if the patient is weak the physician may treat him with sedative measures by giving him palatable meat-juices, light and dried articles for diet along with various kinds of drinks.

सुसंस्कृतास्तित्तिरिबर्हिलाव-

रसा व्यपोहन्त्यनिलप्रवृत्ताम् ।

छर्दिं तथा कोलकुलत्थधान्य-

बिल्वादिमूलाम्लयवैश्च यूषः ॥ २३ ॥

सुसंस्कृताः सुसंस्कृत सुसंस्कृत, तित्तिरि- तेतर तीतर,
बर्हि- भोर मोर, लाव- अनेलापना और बटेरोके, रसाः
भांसरसे। भांसरस, तथा तथा तथा, कोल- भोर बेर,
कुलत्थ- कुलथी कुलथी, धान्य- धाणु धनिया, बिल्वादि-
मूल- बिल्वादि पंचभूत बिल्वादि पंचमूल, अम्ल-
अम्ल द्रव्य अम्ल द्रव्य, यवैः अने जवथी जनावेद
और जोसे बनाया, यूषः यूष यूष, अनिलप्रवृत्ताम्
पातजन्य वातजन्य, छर्दिम् छर्दिने छर्दिको, व्यपोहन्ति
दूर करे छे दूर करते हैं ॥ २३ ॥

23 The meat-juice of the partridge, the peacock and the quail, properly prepared, controls vomiting caused

२३. सुसंस्कृताः:-सुसंस्कृतैः (ब.)

, रसाः-रसैः (ब.)

by vata as also the soup prepared of jujube, horse gram, coriander, roots of the bael group of drugs, acid articles and barley.

वातात्मिकायां हृदयद्रवार्तो

नरः पिबेत् सैन्धववद्धतं तु ।

सिद्धं तथा धान्यकमागराभ्यां

दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥२४॥

वातात्मिकायाम् वातजन्य छर्दिर्भा वातजन्य छर्दिर्भा, हृदयद्रव- हृदयनी उतावणी गतिधी हृदयकी शीघ्र गतिसे, आर्तः पीडित पीडित, नरः मनुष्ये मनुष्य, सैन्धववत् सैन्धववाणुं सैन्धानमकसे युक्त, घृतम् धी घृत तथा धान्यक- अथवा धान्या या धनिषा, नागराभ्याम् स्रंठ सोंठ, दध्ना च दही दही, दाडिमस्य च अने दाडिमना और अनारके, तोयेन रसथी रससे, सिद्धम् पकावेद्य धी सिद्ध धी, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ २४ ॥

24. If the patient suffering from vomiting of the vata type is afflicted with palpitation of the heart he may take ghee with rock-salt or ghee prepared with coriander, dry ginger, curds and pomegranate juice.

व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च

घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।

स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि

रसैः सयूषैर्दधिदाडिमांशुः ॥२५॥

अथवा अथवा अथवा, व्योषेण त्रिकटु त्रिकटु, त्रिभिः अने त्रये और तीन, लवणैः च लवणैथी लवणोंसे, युक्ताम् युक्त युक्त, घृतस्य धीनी घीकी, मात्राम् मात्रा मात्रा, विदध्यात् आपनी देवे, सयूषैः अने यूषै- सहित और यूषोंके साथ, दधि- दही दही, दाडिम- तथा

२४. वातात्मिकायां हृदयद्रवार्तो - वातात्मिके हृदयकासयुक्तो

(ख. झ ड थ ष फ.)

,, नरः-कासी (दि.)

,, , -कामम् (थ व.)

दाडिमथी और अनारसे, अम्लैः आटा उरेवा खटे किये, रसैः मांसरसोसहित मांसरसोंसे, स्निग्धानि स्निग्ध स्निग्ध, हृद्यानि च तेभ्यः हृद्य एवं हृद्य, भोजनानि भोजने आपनी भोजनोंको देवे ॥ २५ ॥

25. Or, he may take a proper measure of ghee mixed with the three spices and the three varieties of salts, or he may take unctuous and palatable foods mixed with meat-juices or with soups acidified with curds and sour pomegranate.

पित्तच्छर्द्याश्चिकित्सा—

पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं

द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत् स्यात् ।

कफाशयस्थं त्वत्तिमात्रवृद्धं

पित्तं हरेत् स्वादुभिरूर्ध्वमेव ॥२६॥

पित्तात्मिकायाम् पित्तजन्य छर्दिर्भा पित्तजन्य छर्दिर्भा, अनुलोमन-अर्थम् अनुलोमन भाटे अनुलोमनके लिए, द्राक्षा- द्राक्ष सुनके, विदारी- बोयिकोणुं बिलाईकन्द, इक्षु- अने शेरुडीना और ईसके, रसैः रस साथे रसके साथ, त्रिवृत् नसोतर त्रिवृत्, स्वात् आपवुं देवे, कफाशयस्थम् अने कफाशयभां रहेद्य और कफाशयमें स्थित, अतिमात्र- अत्यंत अत्यन्त, वृद्धम् वृद्ध बढ़े हुए, पित्तम् पित्तने पित्तको, तु तो तो, स्वादुभिः मधुर औषधोंसे मधुर औषधियोंसे, ऊर्ध्वम् उपरनी आलुओथी ऊपरके भागसे, एव न ही, हरेत् हरवुं निकाले ॥ २६ ॥

26. The physician should administer the pulvis of turpeth mixed with the juices of grape, white yam or sugar-cane for laxative action in cases of vomiting of the pitta type. But if the pitta, in an excessively increased condition, is lodged in the seat of kapha (stomach), it should be eliminated

through the mouth by means of sweet emetics.

शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां

लाजैश्च मन्थं यदि वाऽपि पेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि

शाक्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥२७॥

शुद्धाय शुद्ध पुरुषने शुद्ध पुरुषको, काले भोजन वभते भोजनके समय, मधु- मधु मधु, शर्कराभ्याम् तथा साकरसहित और चीनीसहित, लाजैः दाभने लाजाका, मन्थम् मन्थ मन्थ, यदि वा अथवा अथवा, पेयाम् पेया पेया, अपि पक्षु मी, मुद्गरसेन वा अथवा भगना यूप साथे या मूंगका यूपके साथ, जाङ्गलजैः अथवा भगद प्राणीशेना या जांगल प्राणियोंके, रसैः वा भासरसे साथे मांसरसोंके, शाक्योदनम् शाखि शेमाने भात शाखि चावलोंका भात, अपि पक्षु मी, प्रदापयेत् आपदे देवे ॥ २७ ॥

27. After the patient has been cleansed by purificatory treatment, he should be given at the proper time, the demulcent drink prepared of roasted paddy, honey and sugar, or thin gruel. He may be given cooked sali rice with the soup of green gram, or meat-juice of jangala creatures.

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः

कुल्माषलाजायवसक्तुगृजान् ।

खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं

द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥२८॥

कुल्माष- अरधा भाइदा धड़, यक्षु वगेरे कुल्माष, लाजा- दाभ लाजा, यवसक्तु- जवना साथवा जोके सत्तू, गृजान् मंड्युक्त जवना अन्न मंड्युक्त यवाव, खर्जूर- भजूरने खजूरका, मांसानि गभं गूदा, जय देभज एवम्, नारिकेलम् नारियेण नारियल, द्राक्षाम् दाभ मुनके, अथो वा अथवा अथवा, बदराणि २८. लिह्यात्-खाव (व.)

भारने बेरको, सितोपला- साकर चीनी. माक्षिक- मधु शहद, पिप्पलीभिः अने पीपर साथे और पिप्पलीके साथ, लिह्यात् खाटना चाटे ॥ २८ ॥

28. Or, the patient may take a linctus of half boiled grain, roasted paddy and barley flour and cooked barley along with its scum, date-pulp, coconut, grapes or jujube and mixed with sugar-candy, honey and long pepper.

स्रोतो जलाजोत्पलकोलमज्ज-

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभ्यां च ।

कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाचिट्-

लाजासितामागधिकाकणान् वा ॥२९॥

स्रोतो ज- स्रोतो जल स्रोतांजन, लाजा- दाभ लाजा, उत्पल- नीलकण्ठ नीलोकर, कोल- अने भारती और बेरकी, मज्ज- भज्जना मज्जाके, चूर्णानि थूथुने चूर्णोंको, अभ्याम् च अथवा धरडेना थूथुने अथवा हरड़के चूर्णको, कोल- अथवा भारती अथवा बेरकी, अस्थि- हड्डियांनी गुठलीकी, मज्ज- भज्ज मज्जा, अञ्जन- स्रोतो जल स्रोतांजन, मक्षिका- माभीनी मक्षिकाकी, चिट्- चिट्टा चिट्टा, लाजा- दाभ लाजा, सिता- साकर चीनी, मागधिका- पीपरना पिप्पलीके, कणान् वा कणु ओओने ओकन करी कण इनको एकत्र कर, मधुना मधु साथे शहदके साथ, लिह्यात् खाटना चाटे ॥ २९ ॥

29. Or, the patient may take the pulvis of riverine antimony, roasted rice, blue water lily, the pulp of jujube or chebulic myrobalan mixed with honey; or, he may take the kernel of jujube-stone, antimony, the excreta of flies, roasted paddy, candied sugar, and the grains of long pepper mixed with honey.

द्राक्षारसं वाऽपि पिबेत् सुशीतं

मृद्वृष्टलोष्टप्रभवं जलं वा ।

जम्बवाप्रयोः पल्लवजं कषायं

पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥३०॥

सुशीतम् सुशीतल सुशीतल, द्राक्षारसम् वा अपि द्राक्षने। रस मुनकेका रस, मृदुष्टलोष्ट-प्रभवम् अथवा तपावेका भाटीना ठेकानुं धरेलुं या तपाये हुये मिट्टीके ठेलेका बुझाये हुए, जलम् वा पाणी पानी, जम्बू अथवा अंशुडा या जामुन. आप्रयोः अने आंभाना पानने। और आमके पल्लवका, मधु-संयुतम् मधुयुक्त ब्रह्मदके साथ, कषायम् वा कषाय कषाय, पिबेत् पीवे। पीवे ॥ ३० ॥

30. Or, the patient may drink cool grape juice or the cooled water prepared with baked clay or earth, or he may drink the cooled decoction of the sprouts of jambul or mango mixed with honey.

निशि स्थितं वारि समुद्रकृष्णं

सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेषुकामूलजलं गुडूच्या

जलं पिबेदिक्षुरसं पयो वा ॥३१॥

निशि रात्रिभर रात्रिभर, स्थितम् जलम् नीलनी रात्रेय जलमें भिगोकर रखे गये, समुद्र- भगवद्वि मूंगके साथ, कृष्णम् पीपरनुं पिप्पलीयुक्त, वारि पाणी जल, स-डशीर- वीरलुना वाणासहित खसके साथ, धान्यम् धान्यानुं पाणी धनियाका जल, चणक- अक्षुनुं चनेका, उदकम् वा पाणी जल, गवेषुका- उदकना कसईके, मूल- भूणनुं मूलका, जलम् पाणी जल, गुडूच्याः गणानुं गिलोयका, जलम् पाणी जल, इक्षुरसम् शैव- डीने। रस ईसका रस, पयः वा अथवा दूध अथवा दूध, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ३१ ॥

31. Or, he may take water prepared by steeping green gram, long pepper, cuscus grass and coriander overnight in it, or water prepared with chick pea or with the roots of 'job's tears';

३१. धान्यम्-मुस्तम् (प.)

or he may take the cold infusion of guduch, or sugarcane juice or milk.

सेव्यं पिबेत् काश्चनगैरिकं वा

सबालकं तण्डुलधावनेन ।

धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा

तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकानि ॥३२॥

सेव्यम् डाला वाणानुं यूर्ध्व खसका चूर्ण, तण्डुल- धावनेन योभाना धोखु साथे तण्डुलके धोवनके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, सबालकम् अथवा वाणासहित अथवा सुगन्धवालायुक्त, काश्चनगैरिकम् वा सोनाजेरु योभाना धोखु साथे पीवे। स्वर्णगैरिक तण्डुलके धोवनके साथ पीवे, उत्तमचन्दनम् अथवा सुभ्रम् अथवा चेत- चन्दनको, धात्रीरसेन वा आभाना रस साथे पीवुं आंवलेके रसके साथ पीवे, समाक्षिकानि मधुयुक्त ते त्रलु योभो शहदके साथ वे तीन योन, तृष्णा- तरस तृषा, वमिघ्नानि अने उबडी मडाडनार छे और छर्दिके नाशक हैं ॥ ३२ ॥

32. He may also take fragrant sticky mallow or yellow chalk and fragrant sticky mallow with rice water, or he may take white sandal wood with the juice of emblic myrobalan or he may take adipous and anti-emetic drugs mixed with honey.

कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसी-

द्राक्षोत्तमावालकगैरिकाणाम् ।

शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं

मूर्वा तथा तण्डुलधावनेन ॥३३॥

तथा चन्दन- चन्दन चन्दन, चव्य- चव्य चव्य, मांसी- मांसी मांसी, द्राक्षोत्तमा- उत्तम द्राक्ष उत्तम मुनके, बालक- वाणो सुगन्धवाला, गैरिकाणाम् अने सोनाजेरुने। और स्वर्णगैरिका, कल्कम् उदक कल्क, शीताम्बुना ठंडा पाणी साथे पीवे। शीतल जलसे पीवे, गैरिक- अथवा सोनाजेरु या स्वर्णगैरिका, शालि- अने

३३. चव्य-सेव्य (क. घ. छ त. व.)

शालि योभानु और शालिका, चूर्णम् यूष्णं चूर्णं, शीता-
म्बुना हंडा पाणी साथे पीवुं शीतल जलसे पीवे, तथा
तथा तथा, मूर्वाम् मूर्वा मूर्वा, तण्डुल- योभाना तण्डुलके,
धावनेन धोषु साथे धोवनके साथ, पिबेत् पीवी पीवे ॥३३॥

33. He may also take the paste of
sandal wood, chaba pepper, nardus,
large grapes, fragrant sticky mallow
and red ochre with cold water, or
the pulvis of red ochre, rice and
trilobed virgin's bower with rice water.

कफच्छर्वाधिक्रित्वा—

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं
सपिप्पलीसर्वपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-

र्वम्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥३४॥

कफात्मिकायाम् उद्भूत-म कफजन्य, वम्याम् उद्भिर्मा
छर्दिमें, कफ-आमाशय- उद्भूत तथा आमाशय-
कफाशय और आमाशयके, शोधनार्थम् शोधन करवा भाटे
शोधनके लिए, सैन्धव-संप्रयुक्तैः सिंधवालूथी युक्त सैन्धा-
नमकसे युक्त, पिण्डीतकैः भौण्डना यूष्णवाणे। सैनफलके
चूर्णवाले, सपिप्पली- पीपर पिप्पली, सर्वप- सरसव
सरसों, निम्ब-अने छीमजाना और नीमके, तोयैः क्वाथुं
काथसे, वमनम् वमन करवपुं वमन कराना, प्रशस्तम्
प्रशस्त ॥ प्रशस्त है ॥ ३४ ॥

34. In vomiting of the kapha type,
it is beneficial to administer emesis
with the emetic nut mixed with the
decoction of long pepper, rape-seed
and neem adding rock-salt, with a view
to cleansing the seat of kapha and
chyme.

गोधूमशालीनं सवचान् पुराणान्
यूषैः पटोलाभृतचित्रकाणाम् ।

३४. वम्यां-छर्वा (घ. व.)

३५. यूषैः-कथैः (घ. व.)

व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धे-

यूषैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाऽद्यात् ॥३५॥

सयवान् यवसहित जौसहित, पुराणान् गूना
पुराने, गोधूम- धुं गेहूं, शालीनं अने शालियोभाना
अज और शालि चावलके अज, पटोल- परवण परवल,
अमृत- गणो गिलोय, चित्रकाणाम् अने चित्रकना और
चित्रकके, यूषैः यूषैः साथे यूषोंसे, तक्र- छशर्मा तक्रमें,
सिद्धैः सिद्ध उद्भूत सिद्ध किया गया, व्योषस्य त्रिकटु
त्रिकटु, निम्बस्य च अने छीमजाना और नीमके, यूषैः
यूषैः साथे यूषोंसे, फल- हण्डाना फलोंकी, अम्लैः
भटाईशी भटा खटाईसे अम्ल, तथा तथा तथा,
कटुभिः कटु द्रव्योंसे युक्त और उद्भूत यूषैः साथे
कटु द्रव्योंसे युक्त दूसरे कफप्र यूषोंके साथ, अद्यात्
आना खावे ॥ ३५ ॥

35. The patient may take old
wheat, sali rice or barley with the
soups prepared of snake-gourd, guduch,
and white-flowered leadwort, or with
the soups of the three spices and neem
prepared with butter-milk, acidified
with fruit acids and mixed with pun-
gent articles.

रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां

मांसानि जीर्णान्मधुसीध्वरिष्टाम् ।

रागांस्तथा षाडवपानकानि

द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥३६॥

जाङ्गलानाम् अंगल प्राणीशेनां जांगल प्राणियोंके,
रसान् च भांसरसो मांसरस, शूल्यानि अने शूल्य और
शूल्य, मांसानि च भांसो मांस, जीर्णान् गूष्णं जीर्ण, मधु-
मधु मधु, सीधु- सीधु सीधु, अरिष्टान् अरिष्टो अरिष्ट,
द्राक्षा- द्राक्ष मुनके, कपित्थैः कौष्ठ कैथ, फलपूरकैः च अने
भीमशेराना और विजौरसे बनाये, रागान् राग राग,
तथा षाडव- षाडव षाडव, पानकानि अने पानकाने।
प्रयोग करवा और पानकका प्रयोग करे ॥ ३६ ॥

३६. षाडव-षाण्डव (ख. व.)

36. The meat-juices and spit-roasted flesh of jangala creatures, old honey wine, sidhu-wine and medicated wines, or condiment, confectionery and beverages prepared of grapes, wood apple and citrons, may also be used.

मुद्रान्मसूरांश्चणकान् कलायान्

भृष्टान् युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।

लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्ग-

चूर्णं विडङ्गप्लवयोरथो वा ॥३७॥

भृष्टान् शेरुला भूने हुए, मुद्रान् भग मूंग, मसूरान् मसूर मसूर, चणकान् यक्षा चना, कलायान् अने चटाया ओओने और मटर इवको, नागर- सूँड सोंठ, माक्षिकाभ्याम् अने भधनी साथे और शहदके साथ, युतान् भेजनी मिलाकर लिह्यात् खाटवा चाटे, त्रिफला-डेविडङ्ग या त्रिफला, विडङ्ग- अने वापडिंगनुं और वायविङ्गके, चूर्णम् यूर्णु चूर्णको, अथो वा अथवा अथवा विडङ्ग-वापडिंग वायविङ्ग, प्लवयोः अने डेवडीभेयनुं और केवटीमोयके, चूर्णम् यूर्णु चूर्णको, तथा एव ते प्रभाषेण खाटवुं उसीप्रकार ही चाटे ॥ ३७ ॥

37. The patient may take roasted green gram, lentils chick pea and chickling vetch mixed with dry ginger and honey; or, likewise the pulvis of the three myrobalans and embelia, or the pulvis of embelia and rush nut.

सजाम्बवं वा बदराम्लचूर्णं

मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां

लिह्यात् कफच्छर्दिनिनिग्रहार्थम् ॥३८॥

३७. विडङ्गप्लवयोरथो वा-विडङ्गप्लवयो रसं वा (व. ड. त. व.)

३८. बदराम्लचूर्णं-बदरस्य चूर्णं (द. व.)

३९. मुस्तायुतां-सपिप्पली (व.)

कफ- डेवड-य कफजन्य, छर्दि- छर्दि छर्दिको, विनिग्रहार्थम् भटाडवा भाटे कावूमें लानेके लिए, सजाम्बवं अंभूसहित जामूनसहित, बदराम्ल- भाटा भोरनुं खटे वेरका, चूर्णम् वा यूर्णु चूर्ण, मुस्ता- अथवा नागर-भेयथी अथवा मोथसे, युताम् युक्त युक्त, कर्कटकस्य शृङ्गीम् वा डेवडीभेयनीं यूर्णु काकडासिंगीका चूर्ण, दुरालभाम् वा डेवभासानुं यूर्णु या धमासाका चूर्ण, मधु- मधु शहद, संप्रयुक्ताम् भेजनी मिलाकर, लिह्यात् खाटवुं चाटे ॥ ३८ ॥

38. Or, the powder of jambul and sour jujube or the powder of galls mixed with nut-grass, or cretan prickly clover, mixed with honey may be taken for stopping vomiting of the kapha type

मनःशिलायाः फलपूरकस्य

रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।

क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं

लिह्यञ्जयेच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥३९॥

फलपूरकस्य पीभेरा बीजौरे, कपित्थस्य च अने डेवडना कैयके, रसैः रसभी रससे, क्षौद्रेण तेभम् मधु एवं शहद, मरिचैः च तथा भरीथी तथा मरिचसे, युक्तम् युक्त युक्त, मनःशिलायाः मनःशिलानुं मैनसिलका, पिप्पलीनाम् च तथा पीपरनुं और पिप्पलीका, चूर्णम् यूर्णु चूर्ण, लिह्यन् खाटवार चाटनेवाला, उदीर्णवेगाम् प्रभण वेगवाणी प्रबलवेगवती, छर्दिम् छर्दिने छर्दिको, जवेत् अते छे जीतता है ॥ ३९ ॥

39 Or, one can subdue the generated urge for vomiting by taking the pulvis of red arsenic mixed with honey and black pepper in the juice of the citron, or by taking the pulvis of long pepper mixed with honey and pepper in the juice of the wood-apple.

३९. चूर्णं मरिचैश्च युक्तं-युक्तं मरिचस्य चूर्णम् (व. ड. त. व.)

સન્નિપાતચ્છર્યાશ્ચિકિત્સા—

યૈષા પૃથક્ત્વેન મયા ક્રિયોક્તા

તાં સન્નિપાતેઽપિ સમસ્ય બુદ્ધયા ।

દોષર્તુરોગાગ્નિબલાન્યવૈક્ષ્ય

પ્રયોજયેચ્છાસ્ત્રવિદ્પ્રમત્તઃ ॥૪૦॥

મયા મેં મૈને, યા ને જો, ઇષા આ યદ, ક્રિયા ચિકિત્સા ચિકિત્સા, પૃથક્ત્વેન બુદ્ધી બુદ્ધી અલગ અલગ, ઉક્તા કહી છે કહી છે, તામ્ તેનેા ઉસકા, સમસ્ય એકઠી કરીને એકત્ર કરકે, શાસ્ત્રવિત્ શાસ્ત્ર બાણુનાર શાસ્ત્રકો જાનનેવાલા, અપ્રમત્તઃ અને અપ્રમત્ત વૈદે અને અપ્રમત્ત વૈદ્ય, બુદ્ધયા બુદ્ધિપૂર્વક બુદ્ધિપૂર્વક, દોષ- દોષ દોષ, ઋતુ- ઋતુ ઋતુ, રોગ- રોગ રોગ, અગ્નિ- અગ્નિ અગ્નિ, બલાનિ અને બળને અને બલકો, અવૈક્ષ્ય એકઠેને દેશકર, સન્નિપાતે અપિ સન્નિપાતમાં પણ સન્નિપાતમેં, મી. પ્રયોજયેત્ પ્રયોગ કરવેા પ્રયોગ કરે ॥૪૦॥

40. In conditions of vomiting due to the discordance of all the three humors, the line of treatment to be followed consists of a judicious synthesis of the separate lines of treatment indicated by me for the derangement of individual humors, after the physician has first paid careful heed to the relative strength of the morbid humors, season, disease and the digestive power of the patient.

મનોભિષાતજ્ઞચ્છર્યાશ્ચિકિત્સા—

મનોભિષાતે તુ મનોનુકૂલા

વાચઃ સમાશ્વાસનહર્ષણાનિ ।

લોકપ્રસિદ્ધાઃ શ્રુતયો વયસ્યાઃ

શૃંગારિકાઽથેવ હિતા વિહારાઃ ॥૪૧॥

૪૦. યૈષા-યૈષાં (ય)

, સમસ્ય-સમીક્ષ્ય (ક. ય. ધ. શ. ડ. ધ. ન.)

, સમસ્ય બુદ્ધયા-સમીક્ષ્ય દુષ્ટા (ય.)

, પ્રયોજયેત્-કુર્વાન્નિવક્ (વ.)

મનોભિષાતે મનના આધાતથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉદ્વેગમાં મનોભિષાતજન્ય હર્ષિમેં, તુ તેા તો, મનોનુકૂલાઃ મનપસંદ મનપસંદ, વાચઃ વાણી વાણી, સમાશ્વાસન- આશ્વાસન આશ્વાસન, હર્ષણાનિ હર્ષણ હર્ષણોત્પાદન, લોકપ્રસિદ્ધાઃ લોકપ્રસિદ્ધ લોકપ્રસિદ્ધ, શ્રુતયઃ કથા- વાર્તાઓ કથાકથાનિયાં, શૃંગારિકાઃ શૃંગારરસવાળા શૃંગારરસવાળે, વયસ્યાઃ મિત્રો મિત્ર, વિહારાઃ ચ એવ અને વિહારો ઓર વિહાર, હિતાઃ હિતકર છે હિતકર છે ॥ ૪૧ ॥

41. In case of a fit of vomiting induced by mental disgust, the following line of treatment should be resorted to; words which are agreeable, comforting and encouraging to the mind of the patient, popular legends and stories, congenial companions and pleasant and wholesome diversions;

ગન્ધા વિચિત્રા મનસોઽનુકૂલા

મૃતપુષ્પશુક્તમ્લફલાદિકાનામ્ ।

શાકાનિ મોજ્યાન્યથ પાનકાનિ

સુસંસ્કૃતાઃ ષાડવરાગલેહાઃ ॥૪૨॥

યૂષા રસાઃ કામ્બલિકાઃ સ્વડાશ્ચ

માંસાનિ ધાના વિવિધાશ્ચ મક્ષ્યાઃ ।

ફલાનિ મૂલાનિ ચ ગન્ધવર્ણ-

રસૈરુપેતાનિ વર્મિ જયન્તિ ॥૪૩॥

મનસઃ મનને મનકો, અનુકૂલાઃ અનુકૂળ અનુકૂળ, મૃત- માટી મિટ્ટી, પુષ્પ- ફૂલ ફૂલ, શુક્ત- શુકતો શુક, અમ્લફલાદિકાનામ્ અને ખાટી ફળ વગેરેની ઓર સ્વદે ફલ આદિકી, વિચિત્રાઃ વિચિત્ર વિચિત્ર, ગન્ધાઃ ગંધ ગંધેં, શાકાનિ શાક શાક, મોજ્યાનિ ખાવાના પદાર્થો મોજ્ય પદાર્થો, અથ અને ઓર, પાનકાનિ પાન પાન, સુસંસ્કૃતાઃ સારી રીતે સંસ્કાર આપેલા મલી પ્રકાર સંસ્કાર દિયે હુએ, ષાડવ- ષાડવ ષાડવ, રાગ રાગ રાગ,

૪૧. શૃંગારિકાઽથેવ-શૃંગારયુક્તાશ્ચ (વ. ક. વ.)

૪૨. ષાડવ-સાડવ (વ.)

૪૩. સ્વડાશ્ચ-સ્વડાશ્ચ (વ.)

लेहाः अने अवयेहे और अवलेह, यूषाः यूष यूष, रसाः रस रस, काम्बलिकाः काम्बलिक काम्बलिक, खडाः च अड खड, मांसानि मांस मांस, धानाः शेडेवां अनाना मूने हुए धान्य, विविधाः अनेक प्रकारना और नानाप्रकारके, भक्ष्याः च लक्ष्य पदार्थ भक्ष्य पदार्थ, गन्ध- गंध गन्ध, वर्ण- वर्ण वर्ण, रसैः अने रसभी और रससे, उपेतानि युक्त युक्त फलानि फल, मूलानि च अने कंदमूल और कंदमूल, वमिम् उलटीने वमनको, जयन्ति अते अ जीतते हैं ॥ ४२-४३ ॥

42-43. various kinds of mentally cheering odours of clay, flowers, vinegar and fruits, well prepared vegetables, articles of food, drinks and well-seasoned condiments, confectionery, linctuses, soups, meat-juices, curd soup, curry soup, meat, cereals and various kinds of eatables; fruits and roots possessed of excellent odours, color and taste—the use of these things subdues the fit of vomiting.

गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं

रूपं च यद्यत् प्रियमप्यसात्म्यम् ।

तदेव दद्यात् प्रशमाय तस्या-

स्तज्जो हि रोगः सुख एव जेतुम् ॥ ४३ ॥

यत् यत् अने अने जो जो, गन्धश्च गन्ध गन्ध, रसम् रस रस, स्पर्शम् स्पर्श स्पर्श, अथ अपि शब्दम् शब्द शब्द, रूपम् च तथा रूप एवं रूप, प्रियम् प्रिय होय प्रिय हो, असात्म्यम् अपि अने असे असात्म्य पक्ष होय और चाहे असात्म्य भी हो, तत् ते वह, एव अ ही तस्याः ते उलटीनी उस वमीकी, प्रशमाय शान्ति भाटे शान्तिके लिए, दद्यात् आपवां ओधओ देना चाहिए हि डारणु के क्योंकि, तज्जः असात्म्यथो थयेव असात्म्यसे

४४. यद्यत्प्रियमप्यसात्म्यम्—सात्म्यं प्रियमस्य योज्यम् (क)

दद्यात्—कुर्यात् (ड.)

तस्याः—चैवम् (घ.)

उत्पन्न हुआ, रोगः रोग रोग, जेतुम् अतवे जीतना, सुखः एव सहेये अ अ सुगम ही है ॥ ४४ ॥

44. In general, whatever odour, taste, contact, sound or sight is pleasing should be given to the patient although it may be normally unwholesome. For, any disorder that may result from the use of such unwholesome agent is easily curable.

छर्द्युपद्रवचिकित्सा—

छर्द्युत्थितानां च चिकित्सितात् स्वा-

चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।

अतिप्रवृत्तास्तु विरेचनस्य

कर्मातियोगे विहितं विधेयम् ॥ ४५ ॥

छर्दि-उत्थितानाम् उलटीनी उत्पन्न थयेव छर्दिसे उत्पन्न हुए, उपद्रवाणाम् च उपद्रवोनी उपद्रवोंकी, स्वात् पोतपोतानी अपनी अपनी, चिकित्सितात् चिकित्साभां डहेव चिकित्सामें कही हुई, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, कार्यम् करनी करे, अतिप्रवृत्तास्तु उलटीनी अति प्रवृत्ति यतां छर्दिकी अति प्रवृत्ति होने पर, विरेचनस्य विरेचनना विरेचनके, अतियोगे अतियोगभां अतियोगमें, विहितम् डहेव कही हुई, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, विधेयम् करनी ओधओ करनी चाहिए ॥ ४५ ॥

45. The treatment of complication arising from vomiting should be done according to the medication indicated in each case; and in case of excessive vomiting, treatment that is indicated in the condition of excessive purgation should be carried out.

चिरप्रवृत्तच्छर्दिचिकित्सा—

वमिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं

घातुश्चयाद्वृद्धिसुपैति तस्मात् ।

४५. च चिकित्सितात् स्वात्—तु चिकित्सितं स्यात् (घ.)

चिरप्रवृत्तास्वनिलापहानि

कार्याण्युपस्तम्भनबृंहणानि ॥४६॥

वमिप्रसङ्गात् उलटी आलु रहेवाथी छर्दियोंके बने रहनेसे, धातुक्षयार् धातुक्षयने लीधे धातुक्षयके कारण, पवनः वायु वायु, अपि पक्षु मी, अवश्यम् अवश्य अवश्य, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, उपैति पाभे छे पाता है, तस्मात् तेथी इसलिए, चिरप्रवृत्तासु लाआआली थयेली उलटीओमा दीर्घकालसे उत्पन्न हुई छर्दियोंमें, अनिल-अपहानि वायुनाशक वायुनाशक, उपस्तम्भन-उलटीने रोकनारी छर्दि रोकनेवाली, बृंहणानि तेमज्ज शरीरतुं पोषण करनारी चिकित्साओ शरीरको पुष्ट करनेवाली चिकित्साएं, कार्याणि करवी करनी चाहिए ॥ ४६ ॥

46. The vata inevitably gets increased by the loss of body-elements, caused by constant vomiting; hence in case of vomiting persisting for a long time, medications which are curative of vata and are anti-emetic and roborant should be administered.

सर्पिर्गुंडाः क्षीरविधिर्घृतानि

कल्याणकज्यूषणजीवनानि ।

वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहा-

श्चिरप्रसक्तां च वमिं जयन्ति ॥४७॥

सर्पिर्गुंडाः सर्पिर्गुंडा सर्पिर्गुंड, क्षीरविधिः क्षीर-विधि क्षीरविधि, कल्याणक- कल्याणक, ज्यूषण-ज्यूषण, जीवनानि तथा जीवनानि और जीवनीय, घृतानि घृते। घृत, तथा अने और, वृष्याः वृष्ययोओ वृष्ययोग, सलेहाः तेमज्ज लेहसहित एवं अवलेहसहित, मांसरसाः च मांसरसो मांसरस, चिरप्रसक्ताम् दीर्घ-कालनी आलु रहेली दीर्घकालसे प्रवृत्त हुए, वमिम् उलटीने वमनको, जयन्ति जिते छे जीतते हैं ॥ ४७ ॥

47. Ghee-boluses, milk, therapy and medicated ghee, such as Kalyanaka, the

४७. चिरप्रसक्तां च वमिं जयन्ति-छर्दि चिरस्थानं प्रशमं नयन्ति (द. फ. व.)

three spices and life-promoter ghees virilific recipes, meat-juices and linctuses, subdue vomiting even of long duration.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः—

हेतुं संख्यां लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां न योगांश्च ।
छर्दीनां प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥४८॥

तत्र श्लोकः ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, मुनिवर्यः मुनिवर आनेये मुनिवर आनेयेने, छर्दीनाम् छर्दिओनी छर्दियोंकी, प्रशमार्थम् शान्ति भाटे शान्तिके लिए, संख्याम् तेओना संख्या उनकी संख्या, हेतुम् हेतु हेतु, लक्षणम् लक्षण लक्षण, उपद्रवान् उपद्रव उपद्रव, साध्यताम् साध्यता साध्यता, न असाध्यता असाध्यता, योगान् च योगो योग, चिकित्सितम् अने चिकित्सा और चिकित्सा, प्राह कहा छे कही है ॥ ४८ ॥

Here is the recapitulatory verse—

48. The etiology, number, symptoms, complication, curability or otherwise, recipes and line of treatment for the relief of vomiting—all these, the foremost of the sages has described in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं
नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रयेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरउथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सा-स्थान विषे चिकित्सास्थानमें, छर्दिचिकित्सितम्

४८. न-च (घ. ड. त.)

” प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः-चिकित्सिते प्राह मुनिवर्यः (य. व.)

‘छिदिचिकित्सित’ ‘छिदिचिकित्सित’, नाम नामने। नामका,
विंशः वीसमे। वीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ २० ॥

20. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twentieth chapter entitled ‘The Therapeutics of Vomiting’ not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकविंशोऽध्यायः ।

अथ वीसमे। अध्याय अध्याय इकी सवां
Chapter XXI

विसर्पचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्थात् अब आगे, विसर्पचिकित्सितम् ‘विसर्पचिकित्सित’ नामना अध्यायम् ‘विसर्पचिकित्सित’ नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेयुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं छे कहा है ॥३॥

1. We shall now expound the chapter on “The Therapeutics of Acute Spreading Affections.”

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विसर्पविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः—

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रसन्नवणौषधे ।

पादपैर्विविधैः स्निग्धैर्नित्यं कुसुमसंपदा ॥ ३ ॥

३. कुसुमसंपदा—कुसुमसंपदः (ब.)

” ” कुसुमसंपदः (छ.)

” ” कुसुमसंपदः (ब.)

वमद्भिर्मधुरान् गन्धान् सर्वतः स्वभ्यलङ्कते ।

विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिवन्दितम् ॥ ४ ॥

महर्षिभिः परिवृतं सर्वभूतहिते रतम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ५ ॥

किन्नराकीर्णे किन्नरोथी व्याप्त किन्नरोसे व्याप्त, बहुप्रसन्नवणौषधे बहु उरक्षा अने औषधनाणा बहुत झरने और औषधियोंसे युक्त, नित्यम् नित्य नित्य, कुसुमसंपदा पुष्पनी संपत्तिथी पुष्पसम्पत्तिसे, मधुरान् मधुर मधुर, गन्धान् गन्धो गन्ध, वमद्भिः अक्षर डाढती उगलते हुए, विविधैः अनेक प्रकारकी नाना प्रकारके, पादपैः वृक्षोथी वृक्षोंसे, सर्वतः आरे आरु सब ओरसे, स्वभ्यलङ्कते सुशोभित सुशोभित, कैलासे कैलास पर्वतमाँ कैलास पर्वतमें, विहरन्तम् इतरा विहार करते हुए, जितात्मानम् जितेन्द्रिय जितात्मा, ऋषिः ऋषिओथी ऋषियोंसे, वन्दितम् वन्दित वन्दित, महर्षिभिः महर्षिओथी महर्षियोंसे, परिवृतम् वीर्योथी परिवेष्टित, सर्वभूत-प्राणीमात्रना सब प्राणियोंके, हिते हितमाँ हितमें, रतम् अभिरत रत, गुरुम् गुरु गुरु, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, काले योग्य काले उचित अवसर पाकर, विनयात् विनयपूर्वक विनयपूर्वक, इदम् आ यह, उक्तवान् पूछ्युं पूछा ॥ ३-५ ॥

3-5. Unto the teacher Atreya the self-controlled, the revered of the sages, and devoted to the good of all creatures, as he was roaming at his pleasure, surrounded by the great sages, in Kailasa peopled by Kinnaras, abounding in streams and sovereign herbs, adorned with various kinds of resinous trees bowed under a wealth of flowers throughout the year and redolent with sweet smells, Agnivesa, choosing the proper moment, made the following submission with due deference.

४. वमद्भिः—वमद्भिः (ड.)

५. सर्वभूतहिते रतम्—विशु भूतहिते रतं (झ.ड.)

भगवन् ! दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥ ६ ॥

भगवन् हे भगवान् हे भगवान्, देहिनाम् अनुष्येनां प्राणियोंके, शरीरेषु शरीरमां शरीरमें, आशीविष-विष-उपमम् सर्पना विष जैवो सर्पविषके समान, विसर्पन्तम् प्रसरते। फैलते हुए, दारुणम् अत्यन्त दारुण, रोगम् रोग रोगको, उपलक्षये हुं जेउं धुं मैं देखता हूं ॥ ६ ॥

6. 'O Worshipful one! I see in the bodies of human beings a fell disease which spreads with the virulence of snake-venom.

सहस्रैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥ ७ ॥

शीघ्रकारिणा तुरंत विनाश करनेवाला तुरंत प्राणघातक, तेन ते रोगशी उस रोगसे, परीताः धेरायेद्य व्याप्त, नराः मनुष्ये। मनुष्य, अनुपक्रान्ताः चिकित्सा न यत्। चिकित्सा न होने पर, सहसा एव अकस्मात् सहसा, विनश्यन्ति नाश पासे छे नष्ट होते हैं, तत्र तेमां उसमें, नः हमने हमें, महान् भयान महान, संशयः शंका छे संशय है ॥ ७ ॥

7. Those men who are attacked by this fulminating disease succumb to it speedily, unless treated promptly. Now, concerning this disease, we are in great need of enlightenment.

स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिमेदः कियद्वातुः किंनिदानः किमाश्रयः ॥ ८ ॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैलक्षणैः किं च भगवन् ! तस्य भेषजम् ॥ ९ ॥

सः तेने उसको, केन क्या किस, नाम्ना नाम्ना नामसे, विज्ञेयः जानना चाहिए, केन क्या किस, हेतुना हेतु की कारणसे, संज्ञितः तेनुं ओ नाम

८. कतिमेदः कियद्वातुः किंनिदानः किमाश्रयः—कतिवातुः कतिविषो जायते कैस हेतुभिः (ग.द.)

पाठ्युं छे ? उसको वह नाम दिया है ?, कतिमेदः तेना कटला मेद छे ? उसके कितने मेद हैं ?, कियद्वातुः कटली वातुकोने दूषित करे छे ? कितनी वातुओंको दूषित करता है ?, किंनिदानः तेनुं निदान शुं छे ? उसका निदान क्या है ?, किमाश्रयः तेना आश्रये। कालु छे उसके आश्रय कौन हैं, सुखसाध्यः सुखसाध्य, सुखसाध्य, कृच्छ्रसाध्यः कष्टसाध्य कष्टसाध्य, यः च अने ने और जो, अनुपक्रमः असाध्य छे असाध्य है, कथम् ते शरीरीते वह कैसे, कैः अने क्यां और किन, लक्षणैः लक्षणोंसे, ज्ञेयः जानना जाना है ?, भगवन् अने हे भगवान् और हे भगवान्, तस्य च तेनुं उसका, किम् शुं क्या, भेषजम् औषध छे ? औषध है ? ॥ ८-९ ॥

8-9. By what name should it be known? How does it derive its name? What are its varieties? How many and what are the body elements that it affects? What is its etiology? What is its seat? How are we to know which variety of it is easily curable; which again is formidable and which incurable? What is their differential diagnosis? And, finally, O, Worshipful one! what is the method of its treatment?

तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वाऽऽत्रेयः पुनर्वसुः ।
यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ १० ॥

अग्निवेशस्य अग्निवेशना अग्निवेशके, तत् ते उस, वचः वचनने वचनको, श्रुत्वा सा।अणीने सुनकर, मुनिसत्तमः मुनिश्रेष्ठ मुनिश्रेष्ठ, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ पुनर्वसुने, सर्वम् सधणुं सब, अखिलम् संपूर्णताधी संपूर्णतया, यथावत् यथाश्रेय्य यथावत्, प्रोवाच कथुं व्याख्यान किया ॥ १० ॥

10. Hearing these words of Agni-vesa, Atreya Punarvasu, the foremost

१०. तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वाऽऽत्रेयः पुनर्वसुः—तत्रात्रेयोऽग्नि-वेशस्य वचः श्रुत्वा पुनर्वसुः (क.)

among sages, declared every thing fully and precisely concerning the subject.

विसर्पस्य निरुक्तिः —

विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पेणात् ॥११॥

विविधम् विविध प्रकारे विविध प्रकारसे, सर्पति प्रसरे छे फैलता है, तेन सः तेथी ते इसलिए वह, विसर्पः विसर्प विसर्प, स्मृतः उद्देवाथे छे कहाता है, अथवा अथवा अथवा, सर्वतः सर्व आलु सब ओर, परिसर्पेणात् प्रसरवाथी फैलनेसे, नाम्ना परिसर्पः 'परिसर्प' छे नाम्ना उद्देवाथ छे 'विसर्प' इस नामसे कहाता है ॥ ११ ॥

11. "Because it spreads in various directions, it is said to be 'Visarpa' or acute spreading affection. It is also known by the name of 'Parisarpa' because it spreads in all directions.

विसर्पस्य भेदाः —

स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजास्त्रयः ॥१२॥

सः ते वह, दोषैः दोषेथी दोषभेदसे, सप्तविधः सात प्रकारने छे सात प्रकारका है, सप्तधातुकः च अने तेने सात धातुवाणो और उसको सात धातुओंवाला, विज्ञेयः आलुवे जानना चाहिए, पृथक् अलु अलु दोषथी पृथक् पृथक् दोषसे, त्रयः त्रय तीन, त्रिभिः च त्रिदोषथी सन्निपातसे, एकः विसर्पः छे विसर्प एक विसर्प, द्वन्द्वजाः अने द्वन्द्व और द्वन्द्वज, त्रयः त्रय छे तीन हैं ॥ १२ ॥

12. This disease should be known to be of seven kinds by reason of the differences in morbidity and it affects seven different body-elements.

११. स स्मृतः—संस्मृतः (व.)

There are three varieties of it due to the morbidity of individual humors; there is one variety which is due to the morbidity of all the three humors combined i. e. to tri-discordance; and there are three varieties due to the morbidity of any two humors (i. e. bi-discordance).

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥१३॥

वातिकः वातिक वातिक, पैत्तिकः पैत्तिक पैत्तिक, कफजः कफज कफज, सान्निपातिकः च एव अने सान्निपातिक और सान्निपातिक, एते छे ये चत्वारः आर चार, विसर्पाः विसर्पो उद्देवा छे विसर्प कहे हैं, द्वन्द्वजाः अने द्वन्द्व और द्वन्द्वज, त्रयः त्रय तीन, वक्ष्यन्ते उद्देवाथे कहे जायेंगे ॥ १३ ॥

13. Thus the vata type, the pitta type, the kapha type and the tri discordance type constitute four varieties and the remaining three varieties of bi discordance type will now be described.

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥१४॥

आग्नेयः आग्नेय नामने विसर्प आग्नेय नामका विसर्प, वातपित्ताभ्याम् वात तथा पित्तथी उत्पन्न थाय छे वायु और पित्तसे उत्पन्न होता है, ग्रन्थ्याख्यः ग्रन्थि नामने विसर्प ग्रन्थि नामका विसर्प, कफवातजः कफ तथा वातथी उत्पन्न थाय छे कफ और वातसे उत्पन्न होता है, यः तु अने ये और जो, घोरः घोर भयंकर, कर्दमकः कर्दमक नामने विसर्प छे कर्दमक नामका विसर्प है, सः ते वह, पित्तकफसंभवः पित्त तथा कफसे उत्पन्न थाय छे पित्त और कफसे उत्पन्न होता है ॥ १४ ॥

१४. स पित्तकफसंभवः—स स्यात् पित्तकफात्मकः (फ.)

„ पित्तकफसंभवः—स पित्तकफात्मकः (व.)

14. The first is the 'Fiery' variety (St. Anthony's Fire) due to vata-cum-pitta; the second is the 'Nodular' variety due to kapha-cum-vata and the third is the fearful 'Kardamaka' or slimy variety; this last is due to pitta-cum-kapha.

विसर्पस्य दोषद्वयसंग्रहः—

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥१५॥

रक्तम् रक्तं रक्त, लसीका लसीका लसीका, त्वक्
आम्ली त्वचा, मांसम् अने मांस और मांस, दूष्यम्
ये चार दूष्य, त्रयः वात, पित्त तथा
कफ ये तीन, मलाः
मलरूप, दोषाः दोषा मली दोषों मिलकर, सप्त
धातवः सात धातुओं, सात धातुएं, विसर्पाणाम् विसर्पोंनी
विसर्पोंकी, समुत्पत्तौ उत्पत्तिमें उत्पत्तिमें, विज्ञेयाः
ज्ञातुं अथवा कारण जाननी चाहिए ॥ १५ ॥

15. Blood, lymph, skin and flesh—
these four body-elements, together with
the three morbid humors (viz. vata,
pitta and kapha) are to be known as the
seven sources for the rise of acute
spreading affections of all kinds.

विसर्पस्य सामान्यनिदानम्—

लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुशुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥१६॥
व्यापन्नबहुमद्योष्णरागषाडवसेवनात् ।
शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विदाहिनाम् ॥१७॥
कूर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मन्दकस्य च ।
वध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामासुतानां च सेवनात् ॥१८॥

१५. मलाः—मताः (ड.)

१८. शाण्डाकि—सिण्डाकि (ड.)

तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैष्टिकस्य च ।
ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां लघुनस्य च ॥१९॥
प्रक्षिप्तानामसात्म्यानां विरुद्धाणां च सेवनात् ।
अत्यादानादिवात्सप्रादूर्जीर्णभक्षणानात् क्षतात् ॥२०॥
क्षतबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मातिसेवनात् ।
विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पाणां समुद्भवः ॥२१॥

लवण- लवण लवण, अम्ल- अम्ल अम्ल, कटु-
कटु कटु, उष्णानाम् तथा उष्ण और उष्ण, रसानाम्
रसोंना रसोंके, अतिसेवनात् अतिसेवनथी अतिसेवनसे,
दध्यम्ल- आदुं दही खट्टी दही, मस्तु- दहीतुं पाणी
मस्तु, शुक्तानाम् शुक्त शुक्त, सुरा- सुरा सुरा, सौवीरकस्य
सौवीरक सौवीरक, व्यापन्न-बहु-मद्य- तेभ्यः अगदी
गयेल भव, अहु भव विगडी हुई मद्य, अधिक मद्य,
उष्ण- उष्ण द्रव्य उष्ण द्रव्य, राग- राग राग, षाडव-
अने पाउवोना और षाडवोंके, सेवनात् सेवनथी
सेवनसे, हरितानाम् हरित वर्गना हरित वर्गके,
शाकानाम् पत्रशाक पत्रशाक, विदाहिनाम् च तथा
विदाही द्रव्योना और विदाही द्रव्योंके, सेवनात् च
सेवनथी सेवनसे, कूर्चिकानाम् कूर्चिका कूर्चिका,
किलाटानाम् किलाट किलाट, मन्दकस्य च अने नदि
अभेद और मन्दक, दध्नः च दहीना दहीके, सेवनात्
सेवनथी सेवनसे, शाण्डाकि- शाण्डाकि शाण्डाकि,
पूर्वाणाम् वजरे आदि आसुतानाम् च आसुत द्रव्योना
आसुत द्रव्योंके, सेवनात् च सेवनथी सेवनसे, तिल-
तिल तिल, माष- अउद उदद, कुलत्थानाम् कुलथी
कुलथी, तैलानाम् तैला तैल, पैष्टिकस्य च भेदा पीठी,
ग्राम्य- आनूप-औदकानाम् च ग्राम्य, आनूप अने
अथयः प्राणीओनां ग्राम्य, आनूप और जलचर

१९. पैष्टिकस्य—विष्टिकस्य (व.)

२०. प्रक्षिप्तानाम्—प्रस्विन्नानाम् (ख. ड.)

२०. प्रक्षिप्तानामसात्म्यानां—प्रक्षिप्तानां च मत्स्यानां (व.)

२१. क्षतबन्ध—वधबन्ध (व.ड.थ.)

२१. धर्मकर्मातिसेवनात्—दन्तक्षतात् नखात् (प.)

२१. क्षतबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मातिसेवनात्—वधबन्धप्रपतनाद्धर्म-

दन्तक्षतात् नखात् (फ. व.)

२१. वधबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मातिसेवनात्—वधबन्धप्रपतनाद्धर्म-

प्राणियोंके, मांसानां मांस, लघुनस्य च दसस्य
लहसुण, प्रक्षिप्तानाम् अडेक्षा- गणैश्च सके- गले, असा-
स्थानाम् असात्म्य असात्म्य, विरुद्धानाम् च अने
विपुष्प द्रव्येणा एवं विरुद्ध द्रव्योंके, सेवनम् सेवनथी
सेवनसे, अस्यादानात् अतिशय भोजनथी अति भोजनसे,
दिवास्वप्नात् दिवसे सुवाथी दिनमें सोनेसे, अजीर्ण-
अशुभं पर अजीर्ण पर, अश्विज्जनात् क्षरी भोजन
करवाथी पुनः भोजन करनेसे, क्षतात् क्षतथी चोट लगनेसे,
क्षत- भ्रमथी घावसे, बन्ध- क्षीने क्षरी वजरे
आधवाथी कसकर रस्सी आदिके बांधनेसे, प्रपतनात्
पडी भ्रम आधात लागवाथी गिरकर चोट लगनेसे,
घर्मकर्म- स्वेद आदि उष्ण उपचारोंना स्वेद आदि
उष्ण उपचारोंके, अतिसेवनात् अति सेवनथी अति
सेवनसे, विष-वात-अग्नि- तेमज विष, वायु अने अग्निना
एवं विष, वायु और अग्निके, दोषात् च दोषथी दोषसे,
विसर्पणाम् विसर्पेणी विसर्पोंकी, समुद्रवः उत्पत्ति
थाय छे उत्पत्ति होती है ॥ १६-२१ ॥

16-21. The following are the causa-
tive factors of the spreading affections:
excessive indulgence in saline, acid,
pungent and hot tastes; as also in
sour curds, whey, vinegars and in sura
and sauveeraka wines; the use of stale
or excessive liquor or heat-inducing
condiments and confectionery; the
use of irritating vegetables and greens,
of cheese, inspissated milk and imma-
ture curds; the use of such fermented
wines as Sandaki, as also of pastries
made of sesamum, black gram and
horse gram and of oils, the use of the
flesh of domesticated, wet-land and
aquatic animals and of garlic; the use
of food stuffs that have gone soft or that
are not homologous to one's system or
are mutually incompatible; over-eating;
sleeping during the day, predigestion-

meals, eating on a loaded stomach;
wounds, injuries inflicted by blows,
ligatures or falls; over-exposure to sun,
over-strain and poisonous gases or
burns.

एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।

दूष्यान् संदूष्य रक्तादीन् विसर्पेन्त्यहिताग्निनाम् २२

एतैः आ इन, व्यामिश्रैः सैगभेग थयेक्षा मिश्रित,
निदानैः निदाने वडे निदानोंसे, कुपिताः कुपिताः कुपित
हुए, मारुतादयः वायु वजरे दोष वायु आदि दोष,
अहिताग्निनाम् अहित भोजन करनारना अहित भोजन
करनेवालोंके, रक्तादीन् रक्त वजरे रक्त आदि, दूष्यान्
दूष्योंने दूष्योंको, संदूष्य दूषित करीने अतिदूषित करके,
विसर्पन्ति विसर्प करे छे विसर्प करते हैं ॥ २२ ॥

22. By combinations of the above-
mentioned etiological factors, the vata
and the other two humors getting
provoked affect the susceptible body-
elements such as blood etc., and spread
in the whole body of the persons who
are given to unwholesome eating.

विसर्पस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।

विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम् ॥२३॥

विसर्पः विसर्प विसर्प, बहिःश्रितः बहिःश्रित
बहिःश्रित, अन्तःश्रितः च अन्तराश्रित अन्तराश्रित,
तथा उभयसंश्रितः च अने उभयाश्रित छे एवं उभया-
श्रित है, एतेषाम् औद्योतुं इनका, बलम् अथ बल,
यथोत्तरम् पछी पछी अतावेद पदार्थोंना क्रमथी यथोत्तर,
गुरु वधारे अधिक, ज्ञेयम् अनुसृत जानना चाहिए ॥२३॥

23. These acute spreading affections
have their habitats in the periphery,
in the internal organs and in both
these habitats at the same time. Their

२३. बलमेतेषां—बलमेषां तु (ब.)

severity is to be known as progressively increasing in the order of their statement.

बहिर्मागश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।
विसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रं त्वन्तराश्रयम् ॥२४॥

बहिर्मागश्रितम् अहिर्मागं रહેला बहिर्मागमें
आश्रित, विसर्पम् विसर्पने विसर्पको, साध्यम् साध्य
साध्य, उभयाश्रितम् अहार अने अंदर अने मागं
रहेला विसर्पने बाहिर और अन्दर दोनों मार्गमें
आश्रित विसर्पको, दारुणम् दारुण दारुण, असाध्यम्
तेमअ असाध्य एवं असाध्य, अन्तराश्रयम् तु अने
अंदरना मागं रहेला विसर्पने और अन्तर्मागमें
आश्रित विसर्पको, सुकृच्छ्रम् अतिउत्साध्य अतिकष्टसाध्य,
विद्यात् अलुवे जानना चाहिए ॥ २४ ॥

24. The external affection is curable; that which spreads both externally and internally, is incurable and that which is internal is to be known as serious and can be cured only with great difficulty.

विसर्पस्य बाह्याभ्यन्तराश्रयभेदेन द्वैविध्यम्—

अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये ।
बहिर्वह्निःप्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥२५॥

अन्तराश्रये अंतराश्रित विसर्पं अन्तराश्रित
विसर्पमें, अन्तः अंदर अन्दर, प्रकुपिताः प्रकुपेला
प्रकुपित हुए, दोषाः दोषो अंदर इलाय छे दोष अन्दर
विसर्पण करते हैं, बहिः- अहिराश्रित विसर्पं अहार
बहिराश्रित विसर्पमें बाहिर, प्रकुपिताः प्रकुपेला दोषो
प्रकुपित दोष, बहिः अहार इलाय छे बाहिर विसर्पण
करते हैं, उभयसंश्रिताः अने उभयाश्रित विसर्पं
अहार अने अंदर अन्ने स्थानमा प्रकुपेला दोषो और
उभयाश्रित विसर्पमें बाहिर तथा अन्दर दोनों स्थानमें
प्रकुपित दोष, सर्वत्र सर्वत्र सर्वत्र, विसर्पन्ति इलाय छे
विसर्पण करते हैं ॥ २५ ॥

२४. स्वन्तराश्रय-स्वन्तराश्रित (ब.)

25. The humors provoked in the internal parts of the body spread causing the affection in the internal regions, if provoked in the external parts then in the peripheral regions, and if in both these regions they spread everywhere.

मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाणां प्रवर्तनात् ॥२६॥
विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यैर्विद्यात् स्वलक्षणैः ॥२७॥

मर्मोपघातात् मर्मना उपघातथी मर्मके उपघातसे,
संमोहात् भूभ्रंथी मूर्च्छासे, अयनानाम् ओतेना
स्रोतोके, विघट्टनात् रोडाई अवाथी रुक जानेसे, तृष्णाति-
योगात् अतिशय तृष्णाथी अत्यन्त तृष्णासे, विषमाणाम्
वेगानाम् वेगेना विषम वेगोंके विषम, प्रवर्तनात्
प्रवर्तनथी प्रवर्तनसे, आशु च अने सहसा और शीघ्र,
अग्निबल- अशितुं अल अग्निबलके, क्षयात् क्षीण
थवाथी क्षीण होनेसे, अन्तर्जम् अंतराश्रित अन्तराश्रित,
विसर्पम् विसर्प विसर्प, विद्यात् अलुवे जानना चाहिए,
अतः आनाथी इससे, विपर्ययात् विपरीत विपरीत,
अन्यैः अलीन अन्य, स्वलक्षणैः पोतानां लक्षणोथी
अपने लक्षणोंसे, बाह्यम् बाह्य विसर्प बाह्य विसर्पको,
विद्यात् अलुवे जानना चाहिए ॥ २६-२७ ॥

26-27. From the injury to vital parts, stupefaction, the forcible dilatation of the passages, excessive thirst and irregular discharge of the natural urges and the diminution of the gastric fire, the condition is readily recognised as affection of the internal type. From the contrary symptoms to these, the affection of the external type should be

२६. तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाणां प्रवर्तनात्-तृष्णाधिक्याच्च

वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् (ग.)

, विषमाणां प्रवर्तनात्-विषमं च प्रवर्तनात् (ब छ. य.)

२७. विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु-विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु (ख.)

recognised and likewise other conditions by their characteristic symptoms.

असाध्यविसर्पलक्षणम्—

यस्य सर्वाणि लिङ्गानि बलवत्तस्य कारणम् ।

यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥२८॥

यस्य तेनां जिसमें, सर्वाणि भर्तुं सब, लिङ्गानि लक्षण होय लक्षण हों, यस्य तेनुं जिसका, कारणम् कारण, बलवत् अगवान होय बलवान हो, यस्य च तेनां जिसमें, कष्टाः कष्टदायक कष्टप्रद, उपद्रवाः उपद्रव होय उपद्रव हों, यः च अने ते और जो, मर्मगो मर्म सुधी पहुँच्यो होय मर्म तक पहुँच गया हो सः ते वह, हन्ति भारी नाशे छे मार डालता है ॥२८॥

28. The condition, all of whose symptoms and etiological factors are severe, which is associated with formidable complications and which has affected a vital part, proves fatal.

वातविसर्पस्य निदानलक्षणे—

रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समावृतः ।

प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥२९॥

रूक्षोष्णैः रूक्ष तथा उष्ण पदार्थोना सेवनशी रूक्ष तथा उष्ण द्रव्योंके सेवनसे, पूरणैः वा अथवा अति भोजनशी अथवा अति भोजनसे, समावृतः आवृत भयेवे आवृत हुआ, प्रदुष्टः अने दुष्ट भयेवे और दूषित हुआ, केवलः केवल, वायुः वायु वायु, दूष्यान् दूष्योने दूष्योंको, दूषयन् दूषित करीने दूषित करता हुआ, यथाबलम् योताना अथ प्रभाण्डे अपने बलके अनुसार, विसर्पति विसर्प करे छे विसर्प उत्पन्न करता है ॥ २९ ॥

29. The vata that is provoked by dry and hot articles of diet or by the blockage due to impletion, impairs the

body-elements and spreads in proportion to its strength.

तस्य रूपाणि—ध्रुमद्वयपिपासानिस्तोदशूलाङ्ग-मर्दोद्वेष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसंधिमेदविश्लेषणवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रागमनं पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु, यस्मिन्श्चावकाशो विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः इयावारुणाभासः श्वयथुमान् निस्तोदमेदशूलायामसंकोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते, अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्रमेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभैः इयावैर्वा तनुविशदारुणाल्पास्त्रावैः, विबद्धवातमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति वातविसर्पः ॥ ३० ॥

तस्य तेनां इसके, रूपाणि लक्षण, अम-नेवाङ्कः-ध्रुम जैसेकि:- ध्रुम, द्रव्य-दाह दाह, पिपासा-तरस प्यास, निस्तोद-तोद तोद, शूल-शूल शूल, अङ्गमर्द-अङ्गमर्द अङ्गमर्द, उद्वेष्टन-गोद्वेष्टन यद्वेष्टन, कम्प-कम्प कम्प, ज्वर-ज्वर ज्वर, तमक-तमक श्वास तमक श्वास, कास-उधरस कास, अस्थिसंधिमेद-अस्थिमेद, संधिमेद अस्थि और संधियोंमें मेदनवत् पीड़ा, विश्लेषण-संधिविश्लेष विश्लेषण, वेपन-वेपन वेपन, आरोचक-अरुचि अरुचि, अविपाकाः अविपाक अविपाक, चक्षुषोः आंशोनी आंशोंमें, आकुलत्वम् व्याकुलता आकुलता, अस्त्रागमनम् आसु आवर्त्ता आसु आना, अङ्गेषु च अने अवयवो उपर और अङ्गोंके ऊपर, पिपीलिका-पीपीली चींटियोंके, संचारः इरती होय चलनेकीसी, इव तेम दागपुं प्रतीति होना, यस्मिन् च अने ते और जिस, अवकाशो अगाधे जगह पर, विसर्पः विसर्प विसर्प, विसर्पति विसर्पलु करे छे फैलता है, सः ते वह, अवकाशः अगा जगह, इयाव-

३०. कम्पज्वर-कम्पज्वर (क.)

विश्लेषण-विश्लेष (क.)

वेपन-वमन (व.)

विसर्पति-अनुविसर्पति (व.छ.व.)

तनुविशदारुणाल्पास्त्रावैः-तनुविषमदारुणास्त्रावैः (ड.)

अरुणाभैः-अरुणैः (व.)

२८. लिङ्गानि-रूपाणि (फ.वः)

२९. समावृतः-समाचितः (ड.)

अरुण- श्याम-अरुण इयाव-अरुण, आभासः रंगनी
 नक्षाय वर्णकी, श्वयथुमान् तेभ्यः सोमनाथी एवं
 सृजनयुक्त होती है, निस्तोद- तथा तोद तथा तोद, मेद-
 बेद मेद, शूल- शूल शूल, अस्थाम- अथ अस्थाम,
 संकोच- संकोच संकोच, हर्षस्फुरणैः हर्ष अने
 इरुकाटथी हर्ष और स्फुरणसे, अतिमृगस् अतिशय
 अत्यन्त, प्रपीड्यते पीडय छे पीडित होती है,
 अनुपक्रान्तः च शिङ्गला इरुवामा न आवती उपचार न
 कसे पर, अरुणामैः ओष्ठम लाव रंगना शीघ्र लालवर्णके,
 इयावैः वा के श्याम रंगना या इयाम वर्णके,
 तनुमिः नाना अल्प, तनु- पातणा पतले, विशद-
 विशद विशद, अरुण- अरुण अरुण, अल्प- थोडा
 अल्प, नास्त्रावैः स्त्रावणा स्त्राव बहनेवाले, शीघ्रमेदैः
 अने ओष्ठम इटी जता और शीघ्र फूटजानेवाले,
 स्फोटकैः स्फुटकाओथी फोडोसे, उपचीयते उपचित
 थाय छे मरी होती है, विबद्ध-वात-मूत्र-पुरीषः च रोगीने
 अधीवात, मूत्र अने आडानी अटकायत रोगीको वात
 मूत्र और पुरीषका अवरोध, भवति थाय छे होता है,
 अस्य च तेने उसको, निदानोक्तानि निदानमां छेले
 आहारविहार निदानोक्त आहारविहार, न उपशेरते
 भाइड आवना नभी अनुकूल नहीं होते, विपरीतालि च
 अने तेथी विपरीत आहारविहार और इसके
 विपरीत आहारविहार, उपशेरते भाइड आवे छे
 अनुकूल होते हैं, इति आ यद्, वातविसर्पः वातविसर्प
 छे वातविसर्प है ॥ ३० ॥

30. Its signs and symptoms are—
 general giddiness, burning, thirst,
 pricking pain, colic, body-ache, cramps,
 tremors, fever, asthma, cough, break-
 ing and splitting pains in the bones
 and joints, trembling, anorexia, indige-
 stion, agitation of the eyes, lacrimation
 and formication; the region where
 the inflammation is spreading
 becomes dusky-red in color and
 edematous. The patient suffers from
 severe pricking, splitting or aching

pain in the part affected as also
 extension and contraction of the parts,
 hyper-asthesia and twitching. If not
 properly treated it becomes covered
 with thin dusky-red or dark eruptions
 which quickly break open and are
 followed by thin, clear, dusky-reddish
 and scanty discharge. There is reten-
 tion of flatus, urine and feces; and the
 factors described as causative of visarpa
 of vata type are not homologatory to
 the patient while the opposite factors
 are homologatory. These are the signs
 and symptoms of acute spreading
 affections of the vata type.

पित्तविसर्पस्य निदानोक्तं—

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यम्लाशनैश्चितम् ।

दूष्यान् संदूष्य धमनीः पूरयद् वै विसर्पति ॥ ३१ ॥

उष्णोपचारेण उष्ण उपचारथी उष्ण उपचारसे,
 विदाहि- विदाही विदाही, अम्लाशनैः तथा अम्ल
 भोजनथी तथा अम्ल भोजनसे, चितम् संचित थयेल
 संचित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, दूष्यान् दूष्योने दूष्योंको
 संदूष्य दूषित करी दूषित करके, धमनीः धमनीओने
 धमनियोंको, पूरयद् वै मरी हेतुं संपूरित करता हुआ,
 विसर्पति विसर्प पेदा करे छे विसर्प उत्पन्न करता
 है ॥ ३१ ॥

31. The pitta accumulated by
 the use of hot things or by eating
 irritant and acid foods, vitiates the
 susceptible body-elements, and filling
 the vessels, begins to spread

३१. उपचारेण-उपचारादि (ह. फ.)

, विदाह्यम्लाशनैश्चितम्-विदाह्यम्लादिमिश्रित (घ.)

, धमनीः-मार्गाणि (झ.ड.प.फ.)

तस्य रूपाणि—उत्तरस्वर्णा मूर्च्छा मोहहृदि-
ररोचकोऽङ्गमेदः स्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः
शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वमस्वप्नप्रतिभ्रमः शीत-
वातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं
हरितहारिद्ररूपदर्शनं च, यस्मिन्नावकाशे विसर्पोऽ-
नुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्रहरितहारिद्रनीलकृष्णर-
क्तानां वर्णानामन्यतमं पुण्यति, सोऽस्यैवातिमात्रं
दाहसंभेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णा-
स्त्रिवैश्वर्यरूपकैश्च, निदानोक्तानि चामस्य कोपशोभो
विपरीतानि कोपशोभस्त इति पित्तविशेषः ॥३२॥

तस्य तेनां उसके, स्वर्णणि लक्ष्मि लक्ष्मि, उत्तरः
नेत्रादिः— उत्तर जैतिका— उत्तर, तृष्णा तत्रा प्यात्र,
मूर्च्छा भूच्छा मूर्च्छा, मोहः मोह मोह, हृदिः हृदि
वमन, अरोचकः अरुचि अरुचि, अङ्गमेदः अङ्गमेद
अङ्गमेद, स्वेदः परसेवे पसीना, अतिमात्रम् अतिमात्र
अत्यन्त, अन्तर्दाहः अन्तर्दाह अन्तर्दाह, प्रलापः पलापः
प्रलाप, शिरोरुक् भाषाभाषा पीडा विरमें पीडा चक्षुषोः
आभेन्दी आंखोंकी, अक्षुब्धत्वम् आकुण्ठता आकुलता
अस्वप्नम् आश्रय न आवन्ती अनिद्रा, अरतिः भेयेनी
वेचैनी, भ्रमः भ्रम भ्रम, अतिमस्वम् अतिशय अत्यन्त,
शीत- शीतल शीतल, वात- पवन वायु, वारितर्षः अने
पाणीनी भ्रष्टा यनी और जलकी आकांक्षा, हरित-
हारिद्र-नेत्र-मूत्र-वर्चस्त्वम् भूत तथा भवना वधुतुं
लीला के हलदीर नेवा भुं मूत्र तथा मक्के वर्णका
हरावा हल्दीसा होना, हरित- लीला हरित, हरिद्र- के
हलदीर नेवा या हल्दीके वर्णके, रूपदर्शनम् रूपदर्शन
दर्शन भुं रूपोंका दर्शन होना, यस्मिन् च अने ने
और जिस, अवकाशे नञ्वाओ जगह विसर्पः विसर्प
विसर्प, अनुसर्पति विसर्पणु करे छे फैलता है, सः ते
वह, अवकाशः जगह जगह ताम्र- लाल लाल,

३२. हारिद्रनेत्रमूत्र-हारिद्रमूत्र (क.घ.)

.. पुण्यति पश्यति (ङ.)

.. संभेदन-संतोदन (फ.ब.)

.. तुल्यवर्णास्त्रिवैश्वर्यरूपकैश्च-तुल्यवर्णास्त्रिवैश्वर्यरूपकैश्च
भवति (च.)

वर्णास्त्रिवै-वर्णस्त्रिविभिः (ब.)

.. चिरपाकैश्च-अचिरपाकैः (ङ.)

हरित- लीला हरित, हरिद्र- हलदीर नेवा हरिद्र,
नील- नील नील, कृष्ण- कृष्ण काळा, रक्तनाम्
तथा रक्ता तथा रक्त, वर्णानाम् ओ वधुभाषी
इन वर्णोंमेंसे, अन्यतमम् अर्ध ओक वधुनी कोई एक
वर्णकी, पुण्यति आय छे होती है, सोऽस्यैः च तथा
अतिमात्रम् अतिशय अत्यन्त,
दाह- दाह दाह, संभेदन- अने भेदनपी और भेदनसे,
परीतैः युक्त युक्त, तुल्य- समान समान, वर्ण- वधुनी
वर्णके, आस्त्रिवैः स्त्रिवैवास्त्रिवैवास्त्रिवै, चिरपाकैः च
अने आने अने पाकता और लीन कालमें पकनेवाले,
स्फोटकैः स्फोटकैः स्फोटकै, उपचीयते उपचीयत
आय छे भरी होती है, अस्त्र च लेने उसको, निदानो-
क्तानि निदानोंका उद्देश्य और निदानोक्त
आहारविहार, व उपशोभते भ्रष्ट आगता नदी
अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि च अने तेही विपरीत
आहारविहार और इसके विपरीत आहारविहार,
उपशोभते भ्रष्ट आवे छे अनुकूल होते हैं, इति आ-
वद, पित्तविशेषः पित्तविशेष छे पित्तविशेष है ॥३२॥

32. Its signs and symptoms are fever, thirst, fainting, stupefaction, vomiting, anorexia, body-ache, excessive perspiration, burning, delirium, head-ache, agitation of the eyes, insomnia, apathy, giddiness, excessive craving for cold air and water, greenish or yellowish coloration of eyes, urine and feces, greenish or yellowish appearance of the body. In the region where the inflammation spreads, the parts become swollen and acquire any of the following colors:- coppery, greenish, yellowish, bluish, blackish or reddish. Then this swelling becomes affected with burning and splitting pain and covered with eruptions which break open soon and are followed by discharge of a similar coloration. The

factors described as causative of Visarpa are not homologatory to the patient while the opposite kind of factors are homologatory. These are the signs and symptoms of acute spreading affection of the pitta type.

कफविसर्पस्य निदानलक्षणम्—

स्वादुम्ललवणस्निग्धगुर्वन्नस्वप्नसंचितः ।

कफः संदूषयन् दूष्यान् कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥३३॥

स्वादु- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण-
लवण लवण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, गुरु- तथा गुरु
तथा गुरु, अन्न- भोजन भोजन, स्वप्न- अने द्विषन्ती
विषन्ती और दिवास्वप्नसे, संचितः संचित थयेला
संचित हुआ, कफः ३३ कफ, दूष्यान् दूष्याने दूष्योको,
सन्दूषयन् दूषित करीने दूषितकरके, अङ्गे शरीरभा
अंगोंमें, कृच्छ्रम् अङ्गतिवाले। मंदगतिवाले, विसर्पति
विसर्प करे छे विसर्पको उत्पन्न करता है ॥ ३३ ॥

33. The kapha being accumulated by the ingestion of sweet, acid, salt, unctuous and heavy foods, as also by excessive sleep, vitiates the susceptible body-elements and spreads slowly in the body.

तस्य रूपाणि-शीतकः शीतज्वरो गौरवं निद्रा
तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठीविका
छर्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निनाशो दौर्बल्यं च, यस्मिन्
अवकाशो विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः श्वयथु-
मान् पाण्डुरातिरक्तः स्नेहसुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितो-
ऽल्पवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिभिर्वहुलत्वगुपलेपैः
स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते, प्रभिन्नस्तु श्वेतं
पिच्छिलं तन्तुमद्वनमनुबद्धं स्निग्धमास्त्रावं स्रवति,
ऊर्ध्वं च गुरुभिः स्थिरैर्जालावततैः स्निग्धैर्वहुल-

३४. बहुल-बहुल (त.)

॥ निष्ठीविका-प्रसेकः (द.फ.)

॥ विसर्पोऽनुविसर्पति-विसर्पति (द.)

त्वगुपलेपैर्वर्णैरनुबध्यतेऽनुबद्धी च भवति, श्वेतन-
स्त्रनयनवदन्त्वङ्मूत्रवर्चस्त्वं, निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्म-
विसर्पः ॥३४॥

तस्य तेनां इसके, रूपाणि लक्षण लक्षण,
शीतकः शीतक शीतक जैसेकि शैत्य, शीतज्वरः
शीतज्वर शीतज्वर, गौरवम् गौरव गौरव, निद्रा निद्रा
निद्रा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, अरोचकः अरुचि अरुचि,
मधुरास्यत्वम् मुभभाधुय मुखका मीठा होता, आस्य-
उपलेपः मुभने उपलेप मुहमें उपलेप, निष्ठीविका वार-
वार थूकपुं बार बार थूकना, छर्दिः उलटी छर्दि, आल-
स्यम् आलस्य आलस्य, स्तैमित्यम् स्तिमितता स्तिमितता,
अग्निनाशः अग्निनाश अग्निनाश, दौर्बल्यम् च दुर्बलता दुर्ब-
लता, यस्मिन् च अने ने और जिस, अवकाशो अवकाशो
स्थानमें, विसर्पः विसर्प विसर्प, अनुसर्पति विसर्पण
करे छे फैलता है, सः ते वह, अवकाशः अवकाश जगह,
श्वयथुमान् सोअवाणी सूजनयुक्त, पाण्डुः छिडी पाण्डुवर्ण,
न अतिरक्तः थोडी लाल थोड़ी लालीवाली, स्नेह- स्नेह
स्निग्धता, सुप्ति- स्पर्शज्ञानथी रहितपक्षुं सुप्ति, स्तम्भ-
स्तम्भ स्तम्भ, गौरवैः तथा गुरुता ओओथी तथा
गुरुता इनसे, अन्वितः युक्त युक्त, अल्पवेदनः अल्प-
वेदनावाणी अल्पवेदनावाली, कृच्छ्रपाकैः कृच्छ्रपाकी पाके
ओवा कृच्छ्रपाकी, चिरकारिभिः लामे वामते मटता
चिरकारी, बहुलत्वक् अडी थामडी मोटी त्वचा, उपलेपैः
अने उपलेपवाणी और उपलेपयुक्त, श्वेत- तथा सई
श्वेत, पाण्डुभिः तेभने छिडी एवं पाण्डुवर्णके, स्फोटैः
इसकाओना फोड़ोंसे, अनुबध्यते अनुबधवाणी थाय छे
व्याप्त होती है, प्रभिन्नः भेदन थता इन फोड़ोंके फूटने
पर, श्वेतम् सई सफेद, पिच्छिलम् थिछिल पिच्छिल,
तन्तुमद तंतुओवाणी तंतुदार, घनम् घन घट्ट, अनु-
बद्धम् अनुबद्ध अनुबद्ध, स्निग्धम् अने स्निग्ध और
स्निग्ध, आस्त्रावस्त्राव आस्त्राव, स्रवति स्रवे छे बहाती है,
ऊर्ध्वम् च अने पछी और इसके पश्चात्, गुरुभिः भारे
गुरु स्थिरैः स्थिर स्थिर, जालावततैः जालथी व्याप्त
जालसे व्याप्त, स्निग्धैः स्निग्ध स्निग्ध, बहुलत्वक् अडी
थामडी मोटी त्वचा, उपलेपैः तथा उपलेपवाणी तथा
उपलेपयुक्त, वर्णैः वर्णोंका, अनुबध्यते

अनुप्राणवाणी थाय छे अनुबन्धवाली होती है, अनुप्राणी च अने क्षीण समय और चिरकालतक, भवति ओषधी स्थितिमा रहे छे ऐसी ही स्थितिमें रहती है, श्वेत-नख-नयन-वदन-त्वक्-मूत्र-वर्चस्त्वम् अने नभ, नेत्र, भुज, आभङ्गी, मूत्र तथा मलके वर्णकी श्वेतता होती है, अस्त्र च आ रोगीने इस रोगीको, निदानोक्तानि निदानमां छेद आहारविहार निदानोक्त आहारविहार, न उपशेरते माक्ष आवाता नथी अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि च अने तेथी विपरीत आहारविहार और इसके विपरीत आहारविहार, उपशेरते माक्ष आवे छे अनुकूल होते हैं, इति श्लेष्मविसर्पः आ श्लेष्म-विसर्प छे यह श्लेष्मविसर्प है ॥ ३४ ॥

34. Its signs and symptoms are—chills, algid fever, heaviness somnolence, torpor, anorexia, sweet taste in the mouth, formation of fur and sordes in the mouth, ptyalism, vomiting, lethargy, rigidity, loss of the gastric fire and prostration. Locally, in the region where the inflammation spreads, the part becomes swollen and is characterised by pallor or slight redness, greasiness, numbness, rigidity and heaviness, and only slight pain. It suppurates with difficulty and after a long time, and is studded with eruptions which are covered with a thick skin over them and are white, or yellowish white in color. When this breaks open, there is white, slimy, fibrinous, dense, sticky and viscid discharge from it. Thereafter it is followed by a heavy and firm network of slough-covering and firmly adhering to the wound. There is pallor of nails, eyes, face, skin, urine and

feces and the factors described as causative of Visarpa of this type are not homologatory to the patient, while the antagonistic factors are homologatory. These are the signs and symptoms of the acute spreading affections of the kapha type.

अग्निविसर्पस्य निदानलक्षणे—

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः ।

परस्परं लब्धबलं दहद्वात्रं विसर्पति ॥ ३५ ॥

स्वहेतुभिः पेटितपेटितानां हेतुओषधी अपनेअपने कारणोंसे, अतिमात्रम् अतिशय अत्यन्त, प्रकुपितम् प्रकोप पाभेद प्रकुपित हुए, वातपित्तम् वातपित्त वातपित्त, परस्परम् परस्पर परस्पर, लब्धबलम् अण भेदवादीने बलवान होकर, गात्रम् अंगमां गात्रको, दहद्वात्रं दह करती जलाते हुए विसर्पति अग्निविसर्प करे छे अग्निविसर्पको उत्पन्न करते हैं ॥ ३५ ॥

35. Vata-cum-pitta getting excessively provoked by their respective etiological factors and strengthened by each other, spread inflaming the affected region.

तनुपतापादानुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्यमाणं मन्यते, छर्द्यतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमकारोच-कास्थिसंधिमेदतृष्णाविषाकाङ्गमेदादिभिश्चाभिभू-यते, यं यं चावकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ता रप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति, अग्निदग्ध-प्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते, स शीघ्रगत्वादाश्वेव मर्मानुसारी भवति, मर्मणि चोपतप्ते पवनोऽतिबलो भिनत्यङ्गान्यतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां, हिक्काश्वासौ जनयति, नाशयति निद्रां, स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न कचन सुखमुपलभते, अरतिपरीतः स्थानादासनाच्छय्यां क्रान्तुमिच्छति, क्लिष्टभूयिष्ठ-

३५. दहद्वात्रं—शीघ्रमंगे (ग.)

आशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्रबोधश्च भवति;
तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥३६॥

तदुपतापात् तेना उपताप्यते इसके उपतापसे,
आशुः रोगी, सर्वशरीरम् आशा शरीर पर
समस्त शरीर पर, अकारैः अवकीर्यमाणम् इव अग्रे
अंगारा नाभवाभा आशा होय अंग अकारे बिखरे हुए
हों ऐसा, मन्वते आने से मानता है, छर्दि- अने
छर्दि छर्दि, अतीसार- अतिसार अतिसार, मूर्च्छा-
मूर्च्छा मूर्च्छा, दाह- दाह दाह, मोह- मोह मोह, ज्वर-
ज्वर ज्वर, तमक- तमक श्वास तमक श्वास, अरोचक-
अरुचि अरुचि, अस्थिसंक्षिमेद- अस्थिभेद, संक्षिमेद-
अस्थि और संक्षिमेद में भेदनवत् पीड़ा, तृष्णा- तृष्णा तृष्णा,
अविपाक- अविपाक अविपाक, अजमेदादिभिः च तथा
अंगभेद पगेरेभी तथा अजमेद आदिसे, अभिभूयते
पीडयते पीडित होता है, यद् यद् च अने अने
और जिस जिस, अवकाश प्रदेशमा प्रदेशमें, विसर्पः
विसर्प विसर्प, अनुसर्पति विसर्पणु करे से फैलता है,
सः ते ते वह वह, अवकाशः प्रदेश स्थान, अन्त-
अकार-प्रकाशः अंगभेदा अंगारा जेवा बुझे हुए
अंगारेके समान, अतिरक्तः वा के अतिशय रते। या
अतिरक्त, भवति थाय से होता है, अग्निदग्ध-प्रकारैः
अने अग्निभी अग्रे अंग पर जेवा ईश्वर छोटी आवे
से और अग्निसे जले हुए अंग पर जैसे स्फोट उठ आते
हैं, स्फोटैः च तेवा ईश्वराभी वैसे फोड़ेसे, उपचीयते
असार्ध नय से मरा जाता है, सः ते वह,
शीघ्रगत्वात् शीघ्र गतिवाग्रे। होवाभी शीघ्र
फैलनेवाला होनेसे, आशु एव शीघ्र शीघ्र ही,
मर्मानुसारी भर्मा पड़ोयी जनारे मर्ममें पहुंच
जानेवाला, भवति थाय से होता है, मर्मेणि च अने
भर्मा और मर्मोंके, उपतप्ते पीडित यत् उपतप्त होने
पर, अतिबलः अतिबलवान् अतिबलवान्, पवनः वायु
वायु, अग्नानि अंगारे अंगोंको, अतिमात्रम् अतिशय
अत्यन्त, भिनत्ति भेदे से विदीर्ण करता है, संज्ञाम्

संज्ञाने संज्ञाको, प्रमोहयति नाश करे से नष्ट करता है,
हिकाशालौ हेउटी तथा श्वासने हिका तथा श्वासको,
जनयति उत्पन्न करे से उत्पन्न करता है, निद्राम् निद्राने
निद्राको, नाशयति नाश करे से नष्ट करता है, नष्टनिद्रः
निद्राना नाशवाग्रे। नष्ट हुई निद्रावाला, प्रमूढसंज्ञः संज्ञाना
मोहवाग्रे। संज्ञारहित, व्यथितचेताः अने चित्तनी
व्यथावाग्रे। चित्तकी व्यथावाला, सः ते रोगी वह रोगी,
कचन क्वाय पलु कहीं भी, सुखम् सुख सुख, न नथी
नहीं, उपलभते भवते। पाता, अरतिमरीतः अनेनीथी
व्याप्त बेचैनीसे परेशान होकर, स्थानात् आसनात्
उत्थवा तथा भेसवानुं छोड़ी खड़े होने तथा बैठनेको
त्यागकर, कठ्याम् पथारीमां कठ्यामें, कान्तुम् छेदवान्
लेटना, इच्छति इच्छा करे से चाहता है, छिद्मभूयिष्ठः
च अने भुङ्गु दुःखी भवथी तेने और अत्यन्त दुःखी
होनेसे उसको, आशु अक्षम शीघ्र, निद्राम् निद्रा नींद,
कभते आवे से आ जाती है, दुर्बलः दुर्बल दुर्बल,
दुःख- अने दुःखी और कठिनाईसे, प्रबोधः च अगृत
जागृत, भवति थाय से होता है, अग्निविसर्प- अग्नि-
विसर्पभी अग्निविसर्पसे, परीतम् घेरावेला पीडित, एवं-
विधम् आवा प्रकारना इस प्रकारके, तम् ते रोगीने
उद्य रोगीको, अचिकित्स्यम् अचिकित्स्य अचिकित्स्य,
विद्यात् अग्रे जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

36. The signs and symptoms of this condition are—the patient affected with this type of Visarpa feels as if his body is sprinkled over with live coals. He is overcome with fits of vomiting, diarrhea, fainting, burning, faintness, fever, asthma, anorexia, pain in the bones and joints, thirst, indigestion, body-aches and similar other symptoms. Locally, the region where it spreads acquires the color of extinguished embers (blackish). They become covered with such blebs as are produced by burns due to fire. Due to its rapid progress, it soon

३६. भजति, दुर्बलो—लभते (र.)

„ भजति—लभते (त.व.)

„ दुर्बलो—अवलो (ड.)

„ तमेवंविधं—तमेवंविधमाशु (फ.)

spreads to the vital regions. When the vital regions are affected, the vata, which has become very strong, causes excessive disintegration of the tissues and leads to dullness of mental processes, produces hiccup, dyspnea and loss of sleep. The patient who has thus lost his sleep, whose mental processes are dulled and whose mind is afflicted, does not find relief anywhere. He is overcome with apathy, and desires to go to bed leaving his seat or reclining position. Thus exceedingly exhausted he soon falls into a coma. Being very debilitated, he is roused from this state with difficulty. One afflicted with this fiery type of Visarpa is to be regarded as incurable.

कर्मविसर्पस्य निदानलक्षणे—

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशे तु प्रकृद्दयति देहिनम् ॥३७॥

स्वेन पोताना अपने अपने, हेतुना हेतुनी कारणोंसे, प्रकुपितम् प्रकुपित थयेव प्रकुपित हुए, बलवत् भगवान् बलवान्, कफपित्तम् कफपित्त कफपित्त, एकदेशे ओष्ठ स्थानमा एकदेशमे, विसर्पति कर्मविसर्प करे छे कर्म विसर्पको उत्पन्न करते हैं, देहिनम् अने मनुष्यने और मनुष्यके उस भागमें, तु ते। तो, प्रकृद्दयति प्रकृद्दित करे छे अत्यन्त क्रोध उत्पन्न करते हैं ॥ ३७ ॥

37. Kapha-cum-pitta, getting excessively provoked by their respective etiological factors, spread in the body causing softening of the tissues locally.

३७. बलवत् स्वेन—बलवत्स्वेन (ब.)

॥ देहिनम्—वाचिकम् (क. प. क.)

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुरुत्वं दाहः स्तैमित्यमङ्गावसदनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽन्नद्वेषः प्रलापोऽग्निनाशो दौर्बल्यमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेशनमङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्सुक्यं चोपजायते, प्रायश्चामाशये विसर्पत्यलसक एकदेशग्राही च, यस्मिन्श्चावकाशो विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिङ्गकावकीर्ण इव मेचकाभः कालो मलिनः स्निग्धो बह्वृषा गुरुः स्तिमितवेदनः श्वयथुमान् गम्भीरपाको निरास्त्रावः शीघ्रक्लेदः स्निग्ध-क्लिन्नपूतिमांसत्वक् क्रमेणास्परुक् परामृष्टोऽवदीर्यते कर्म इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्न-पूतिमांसत्यागी सिरास्त्रायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति संज्ञास्मृतिहन्ता च; तं कर्मविसर्पपरीत-मचिकित्स्यं विद्यात् ॥३८॥

तद्विकाराः तेनां लक्षणं उसके लक्षण, शीतज्वरः ज्वर। ३-शीतज्वर जैसेकि:- शीतज्वर, शिरोगुरुत्वम् माथुं भारे थपुं शिरोगुरुता, दाहः दाह दाह, स्तैमित्यम् स्तिमितता स्तैमित्य, अङ्गावसदनम् शरीरनी शिथिलता अङ्गोंकी शिथिलता, निद्रा निद्रा निद्रा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, मोहः मोह मोह, अन्न-द्वेषः अन्नद्वेष अन्नद्वेष, प्रलापः अलवाह प्रलाप, अग्नि-नाशः अग्निनाश अग्निनाश, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, अस्थिभेदः अस्थिभेद अस्थिभेद, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, पिपासा तृप्त्यः प्यास, स्रोतसाम् स्रोतोभा स्रोतोमें, प्रलेपः प्रलेप प्रलेप, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियैनी इन्द्रियोंकी, जाड्यम् अज्ञता जडता, प्रायोपवेशनम् अजत्याग अजत्याग, अङ्गविक्षेपः अङ्गविक्षेप अङ्गोंका विक्षेप, अङ्गमर्दः अङ्गमर्द अङ्गमर्द, अरतिः अरति बेचैनी,

३८. शिरोगुरुत्वं—शिरोरोगो गौरवं (ब.)

॥ शिरोगुरुत्वं दाहः—शिरोगौरवं त्वदाहः (फ.)

॥ दौर्बल्यं—निस्तोदो दौर्बल्यं (फ.)

॥ प्रायोपवेशनं—आमोपवेशनं (ग. क. घ. ङ.)

॥ पिङ्गकावकीर्ण इव मेचकाभः कालो मलिनः—पिङ्गकावकीर्णोऽ-

तिमेचकाभो मलिनः (ब.)

॥ स्मृतिहन्ता—स्मृतिहर्ता (ब.)

और सुक्यम् च अने उत्सुकता और उत्सुकता, उपजायते थाय छे होते हैं, अलसकः आ मंदविसर्पी विसर्प यह धीमे फैलनेवाला विसर्प प्रायः च धातुं डरीने प्रायशः, आमाशये आमाशयभा आमाशयमें, विसर्पति प्रसरे छे फैलता है, एकदेशमाही च अने ओष्ठ जग्राओ थनार छे और एकदेशमें होता है, यस्मिन् च अने ने और जिस, अवकाशे जग्राओ स्थानमें, विसर्पः आ विसर्प यह विसर्प, विसर्पति प्रसरे छे फैलता है, सः ते वह, अवकाशः जग्रा स्थान, रक्त- रक्त लाल, पीत- पीला पीत, पाण्डु- अने पांडु और पाण्डु, पिङ्गकावकीर्णः झेडलीओथी व्याप्त पिङ्गकाओंसे भरा, ह्व थया नेवी हुआ जैसा, मेचकाशः भेशना नेवी धूपछाँहके रंगका, कालः डाणी काला, मलिनः भक्षिन मलिन, त्रिगुणः रिंगुध चीकना, बहूष्मा भडु गरभ अति उष्ण, गुरुः भारे गुरु, स्तिमितवेदनः स्तिमित वेदनावाणी स्थिर वेदनायुक्त, श्वयधुमान् सोभवाणी सूजनवाला, गम्भीरपाकः भंभीर पाकवाणी गम्भीरपाकयुक्त, निरास्त्रावः स्त्रावविनानी स्त्रावरहित, शीघ्र-क्लेदः ओष्ठम क्लेदवाणी थनार शीघ्र क्लेद युक्त होनेवाला, स्निग्ध- स्वेदयुक्त पसीनावाले, क्लिप्त- क्लेदयुक्त क्लेदवाले, पूतिमांस- दुर्गन्धयुक्त मांस पूतिमांस, त्वक् तथा यामडीवाणी और त्वचासे युक्त, क्रमेण अने कमे कमे और क्रमशः, अल्परुक् थोडी पीडावाणी होय छे मन्दपीडायुक्त होता है, परामृष्टः अड्डवाथी छूने पर, अवदीर्यते डाटी भय छे फट जाता है, कर्दमः डादवनी कीचडकी, ह्व पेडे मांति, अवपीडितः द्वावता दवानेसे, अन्तरम् प्रयच्छति द्वाध भय छे दब जाता है, उपक्लिप्त- तेमाथी क्लेदयुक्त उससे क्लेदयुक्त, पूतिमांसत्यागी तथा दुर्गन्धयुक्त मांस नीकणे छे और सदा दुर्गन्धयुक्त मांस निकलता है, सिरास्त्रायु- सिरा अने स्नायुओ सिराएं और स्नायु, संदर्शी द्वाय छे सीखते हैं, कुणपगन्धी अने भड्डाना गंधवाणी होय छे और सबके समान गन्धवाला होता है, संज्ञास्मृति- संज्ञा तथा स्मृतिने संज्ञा तथा स्मृतिको, हन्ता च हरनार नष्ट करनेवाला, भवति थाय छे होता है, कर्दमविसर्प- कर्दमविसर्पथी कर्दमविसर्पसे, परीतम् घेरायेव पीडित, तम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, अपिहितस्वम् अचिडितस्व

विक्रित्साके लिये अयोग्य, विद्यात् भक्षुवे जानना चाहिए ॥ ३८ ॥

38. Its signs and symptoms are—
algid fever, heaviness of the head, burning, stiffness, flabbiness of the limbs, somnolence, torpor, stupefaction, repugnance to food, delirium, loss of digestive fire, prostration, pain in the bones, fainting, thirst, increased secretion in the channels, dullness of the senses, loss of the zest for living, subsultus tendinum, body-ache, listlessness, anorexia and anxiety. Mostly this kind of Visarpa spreads in the upper part of the alimentary tract. It spreads slowly and affects one region only. Locally where this affection spreads, the part looks red, yellow or pale in color as though studded with eruptions. It is cyanosed black, dirty-looking, greasy, very hot, heavy, afflicted with dull pain, edematous, attended with deep suppuration, devoid of any discharge, rapidly softening, containing moist and putrid flesh and skin, and attended with gradual diminution of pain. On being touched, it spills like slush and when pressed, goes down (pits on pressure), and softened and putrid flesh sloughs out, exposing vessels and muscular tissues; it smells like putrid flesh and causes loss of consciousness and memory. The patient afflicted with this condition known as Kardama Visarpa is to be regarded as incurable.

ग्रन्थिविसर्पस्य निदानलक्षणे—

स्थिरगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिष्यन्दिसेविनामव्यायामादिसेविनामप्रतिकर्मशीलानां श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृत्तावतिबलौ प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय कल्पेते; तत्र वायुः श्लेष्मणा विषद्वमार्गस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजनयति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तसिरास्नायुमांसत्वगाश्रितानां ग्रन्थीनां मालां कुरुते तीव्ररुजानां स्थूलानामणूनां वा दीर्घवृत्तरक्तानां, तदुपतापाज्ज्वरातिसारकासहिक्काश्वासशोषप्रमोहवैवर्ण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छर्दिर्मूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिलदनाद्याः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः; स एतैरुपद्रुतः सर्वकर्मणां विषयमतिपतितो विवर्जनीयो भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३९ ॥

स्थिर- स्थिर स्थिर, गुरु- गुरु गुरु, कठिन- कठिन कठिन, मधुर- मधुर मधुर, शीत- शीतल शीतल, स्निग्ध- तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, अन्नपान- अन्नपान अन्नपान, अभिष्यन्दि- तेभ्य अभिष्यन्दी द्रव्योक्तु एवं अभिष्यन्दी द्रव्योक्तु, सेविनाम् सेवन करनाशौचोना सेवन करनेवालोंमें, व्यायामादिसेविनाम् व्यायामादिसेवन नहीं करनेवालोंमें, अप्रतिकर्म- शीलानाम् चिकित्सा नहि करतावनाशौचोना चिकित्सा नहीं करानेवालोंमें, श्लेष्मा- कफ, वायुः- च वायु और वायु, प्रकोपम्- प्रकोप प्रकोपित, आपद्यते- पामे छे होते हैं, दुष्ट- दुष्ट दुष्ट, प्रवृत्तौ- और वधेय और वधेय, अति- बलौ तथा अतिबलवान तथा अति बलवान, तौ- ते वे उभौ- ये दोनों, दूष्यान्- दूष्योने दूष्योको, प्रदूष्य- दूषित करीने दूषितकरके, विसर्पाय- अश्विषिषर्प ग्रन्थिविसर्प, कल्पेते- करे छे उत्पन्न करते हैं, तत्र- तेभा उसमें, श्लेष्मणा- कफसे, विषद्वमार्गः- मार्ग रोकडा नती मार्ग रुकजाने पर, वायुः- वायु वायु, तम्- एव ते- व उसी, श्लेष्माणम्- कफको, अनेकधा- अनेक रीते अनेक प्रकारसे, भिन्दन्- भेदते विभाजित करके, क्रमेण

३९. शीलानां-शीलानां (ख.)

,, ग्रन्थीनां मालां कुरुते-ग्रन्थिविसर्प कुरुते (ख. ड.)

कफे- करी कफको, कफाशये- कफाशयमें, कृच्छ्र-पाक-साध्याम्- कृच्छ्रताछे पाकती और कृच्छ्रसाध्य कठिनाईसे पकनेवाली और कृच्छ्रसाध्य, ग्रन्थिमालाम्- ग्रन्थिमालाको, संजनयति- पैदा करे छे उत्पन्न करती है, उत्सन्नरक्तस्य- वा अथवा वधेय रक्तवाणानां या रक्तवृद्धिवाले पुत्रवमें, रक्तम्- रक्तने रक्तको, प्रदूष्य- दूषित करीने दूषित करके, तीव्ररुजानाम्- तीव्र पीडायुक्त तीव्र पीडायुक्त, स्थूलानाम्- स्थूल स्थूल, अणूनाम्- वा छे आणु या अणु, दीर्घवृत्त- लाणी अथवा गोल दीर्घ वा गोल, रक्तानाम्- अने रक्ती और रक्तवर्णवाली, सिरा-स्नायु- सिरा-स्नायु सिरा-स्नायु, मांसत्वगाश्रितानाम्- भांस अने त्वयामां रहेश मांस और त्वचामें आश्रित, ग्रन्थीनाम्- ग्रन्थीओनी ग्रन्थियोंकी, मालाम्- माला माला, कुरुते- पैदा करे छे उत्पन्न करती है, तदुपतापाज्ज्वरा- उपतापथी उसके उपतापसे, ज्वर- ज्वर ज्वर, अतिसार- अतिसार अतिसार, कास- कास कास, हिक्का- हडकी हिक्का, श्वास- श्वास श्वास, शोष- शोष शोष, प्रमोह- प्रमोह प्रमोह, वैवर्ण्य- विवर्णता विवर्णता, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक- अविपाक अविपाक, प्रसेक- प्रसेक प्रसेक, छर्दि- छलटी छर्दि, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, अङ्गभङ्ग- अङ्ग भागनां अङ्गभङ्ग, निद्रा- निद्रा निद्रा, अरति- भेयेनी बेचैनी, सदनाद्याः- शिथिलता वगैरे शिथिलतादि, उपद्रवाः- उपद्रवोने। उपद्रव, प्रादुर्भवन्ति- प्रादुर्भाव थाय छे उत्पन्न होते हैं, एतैः- आ उपद्रवोथी इन उपद्रवोंसे, उपद्रुतः- पीडाता पीडित, सर्वकर्मणाम्- सर्व चिकित्साओना सब चिकित्साके, विषयम्- विषयने विषयको, अति-पतितः- उल्लंघनी गयेय होवाथी उल्लंघन कर जानेसे, सः- ते वह, विवर्जनीयः- छोड़ी देवा शौच त्याज्य, भवति- थाय छे होता है, इति- ग्रन्थिविसर्पः- आ ग्रन्थिविसर्प छे यह ग्रन्थिविसर्प है ॥ ३९ ॥

39. Kapha-cum-vata gets provoked by the use of firm, heavy, hard, sweet, cold and unctuous articles of diet, by the use of liquefacient articles, by lack of physical exercise etc., as also of seasonal purification. These two

morbid humors getting excessively provoked vitiate the susceptible body-elements and produce acute spreading affection. Thereafter the vata, being obstructed by kapha in its progress and making its way by dispersing kapha in various directions produces in due course a series of glandular enlargements which are slow in suppurating and difficult of cure, in the habitats of kapha. And in the plethoric patient it vitiates the blood and produces a series of localized swellings situated in the vessels, muscles, flesh and skin. These swellings may be acutely painful, large or small, oval or round in shape and of red color. As a result of this affection, the following complications arise—fever, diarrhea, cough, hiccup, dyspnea, emaciation, faintness, discoloration, anorexia, indigestion, ptyalism, vomiting, fainting, body-ache, somnolence, listlessness, asthenia etc. The patient who is affected with these complications is too far gone for any therapeutic measures and is to be given up as incurable. Thus the nodular type of Visarpa has been described.

उपद्रवस्य लक्षणम्, उपद्रवस्य आशुप्रतिकारोपदेशः—

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽणुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्युपद्रवसंज्ञः। तत्र प्रधानो व्याधिः, व्याधेर्गुणभूत उपद्रवः, तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति।

४०. रोगोत्तरकालजो-रोगान्तरकालजो (व. फ.)

„ गुणभूतः-गुणीभूतः (व.)

स तु पीडाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिपरिक्लिष्टशरीरत्वात्; तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिवाधेत ॥ ४० ॥

रोग- रोगना रोगके, उत्तरकालजः पीडाका समयमा नन्मेव उत्तर कालमें उत्पन्न होनेवाला, रोगाश्रयः रोगने आश्रित रोगका आश्रित, स्थूलः स्थूल, अणुः वा के अणु या अणु, रोगः एव तु रोग न रोग ही, उपद्रवः खलु उपद्रव छे उपद्रव है, रोगात् रोगनी यह रोगके, पश्चात् पाछगयी पीछे, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, इति भाटे इस लिए, उपद्रव- उपद्रव उपद्रव, संज्ञः उहेवाय छे कहाता है, तत्र तेमां इसमें, व्याधिः व्याधि व्याधि, प्रधानः प्रधान छे प्रधान होता है, उपद्रवः अने उपद्रव और उपद्रव, व्याधेः व्याधिना करती व्याधिकी अपेक्षासे, गुणभूतः गौण छे गौण होता है, प्रायः धलुं करीने प्रायः, प्रधानप्रशमे मुष्मन्ती शान्ति अती प्रधानकी शान्तिसे, तस्य तेनी उसकी, प्रशमः शान्ति शान्ति, भवति थाय छे होती है, पश्चात् पाछगयी पीछे, उत्पद्यमानः पैदा अती उत्पन्न होता हुआ, सः तु ते वह, व्याधि-व्याधिनी रोगसे, परिक्लिष्ट-शरीरत्वात् रोगीनु शरीर परिक्लिष्ट थयेव होनाथी रोगीका शरीर परिक्लिष्ट होनेसे, पीडाकरतरो नधारे पीडा करनार अधिक पीडाकर, भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, त्वरमाणः त्वरापूर्वक जल्दीसे, उपद्रवम् उपद्रवने उपद्रवका, अभिवाधेत नाश करेव नोर्धमे नाश करना चाहिए ॥ ४० ॥

40. Complication occurs as a sequela following and resulting from the main disease. It may be in the nature of a major or minor ailment. The sequela is so called because it is consequent on the disease. The disease is the main ailment and the sequela is secondary to the main disease. It generally disappears with the disappearance of the main disease. It is more

४०. शरीरत्वात्-शरीरभावत्वात् (द.)

troublesome than the main disease itself, because it appears in the later stages of disease when the body is already weakened. Hence, the physician should be very prompt in the treatment of complications.

सन्निपातिकविसर्पलक्षणम्—

सर्वायतनसमुत्थं सर्वलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनु-
सारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति सन्निपात-
विसर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥४१॥

सन्निपातविसर्पः सन्निपातविसर्पः सन्निपातविसर्पः,
सर्वायतन- सर्वं निदानेऽर्थः। सर्व निदानोंसे, समुत्थम्
उत्पन्न थयेत् उत्पन्न हुआ, सर्वलिङ्ग- सर्वं दोषानां
लक्षणं सर्व दोषोंके लक्षणसे, व्यापिनम् युक्तं युक्त,
सर्वधात्वनुसारिणम् सर्वं धातुओंने अनुसरनेवाला, आशुकारिणम् शीघ्रकारी
शीघ्रकारी, महात्ययिकम् इति अने महात्ययकारी
होवाथी और महान विनाशकारक होनेसे, अचिकित्स्यम्
तेने अचिकित्स्य उसको अचिकित्स्य, विद्यात् अशुभे
जानना चाहिए ॥ ४१ ॥

41. The acute spreading affection due to tri-discordance, which results from the combination of all the etiological factors, which manifests a combination of all the signs and symptoms, which spreads in all the body-elements, which spreads very rapidly and which is excessively fulminating, should be regarded as irremediable.

विसर्पाणां साध्यासाध्यविचारः—

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पास्तयः साध्या
भवन्ति; अग्निकर्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टे मर्मणि

४२. पुनरनुपसृष्टे-पुनरनुपसृष्टौ (ब.)

अनुपगते वा सिरास्नायुमांसक्लेदे साधारणक्रिया-
भिरभावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापयेयाताम्,
अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो हन्यादेहमा-
श्वेषाशीविषवत्;

तत्र तेभां उनमें, वात-पित्त-श्लेष्म-निमित्ताः वात, पित्त
अने कर्दमी उत्पन्न थयेत् वातज-पित्तज-कफज, त्रयः त्रय
तीन, विसर्पाः विसर्पो विसर्प, साध्याः साध्य साध्य,
भवन्ति छे होते हैं, अग्निकर्दमाख्यौ अग्निविसर्प अने
कर्दमविसर्प अग्निविसर्प और कर्दमविसर्प, पुनः उभौ एव
अने दोनों, मर्मणि मर्मभां मर्ममें, अनुपसृष्टे पड़ोया न
होय न पहुंचे हों, सिरा- स्नायु- सिरा, स्नायु सिरा, स्नायु,
मांसक्लेदे अने मांसने क्लेद और मांस गल गये,
अनुपगते वा न थये होय तो न हो तो, साधारण-
साधारण साधारण, क्रियाभिः चिकित्सा चिकित्साके,
अभ्यस्यमानौ सतत करवाथी लगातार करने पर, प्रशान्तिम्
शान्त शान्त, आपयेयाताम् थये छे हो जाते हैं, तयोः
ते अने दोनों, पुनः अन्यतरो गये ते अने कोई
सी एक, अनादरोपक्रान्तः अनादर चिकित्सा न थता
सम्यक् चिकित्सा न करने पर, आशीविषवत् सर्पनी
पेठे सर्पकी तरह, आशु एव शीघ्र न शीघ्र ही, देहम्
शरीरने देहको, हन्यात् हण्ये छे नष्ट करता है।

42-(1). The three varieties of acute spreading affections namely the vata type, the pitta type and the kapha type, are curable. The varieties, namely the fiery and slimy types of acute spreading affection, if not attended with complications, if not spread into vital regions, and if the vessels, muscles and flesh are not softened, can be subdued by the systematic and repeated application of the general measures of treatment. If treatment is not properly carried out, either of these types of

४२. साधारणक्रियाभिरभावेवाभ्यस्यमानौ-साधारणक्रियाभिरुपायैः
तावेवाभ्यस्यमानौ (ख. ड.)

affections will destroy the body like a venomous serpent.

तथा ग्रन्थिवि सर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुम्, उपद्रवोपद्रुतं त्वेनं परिहरेत्; सन्निपातजं तु सर्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् ॥४२॥

तथा तथा तथा, अजातोपद्रवश्च उपद्रव विनाश उपद्रवरहित, ग्रन्थिवि सर्पम् ग्रन्थिवि सर्पनी ग्रन्थिवि सर्पकी, चिकित्सितुम् चिकित्सानो चिकित्सा, आरभेत् आरंभ करे, उपद्रवोपद्रुतम् उपद्रवयुक्त उपद्रवयुक्त, एतम् तेने उसको, तु तो तो, परिहरेत् तत् देवे छोड़ दे, सन्निपातजम् तु सन्निपातजन्य तो सन्निपातज तो, सर्वधात्वनुसारित्वात् सर्व धातुने अनुसरनार सब धातुओंको अनुसरनेवाला, आशुकारित्वात् आशुकारी आशुकारी, विरुद्धोपक्रमत्वात् अने विरुद्ध उपक्रमेवाला होनासे, असाध्यम् असाध्य असाध्य, विद्यात् आशुवे जानना चाहिए ॥ ४२ ॥

42. As regards the nodular type of acute spreading affection, the treatment should be begun well before complications have supervened. The patient overtaken by complications is to be given up as hopeless. As regards the acute spreading affection of the tridiscordance type, it should be considered incurable as it gets spread into all the body-elements, as it is of the fulminating character, and as there are mutually antagonistic measures involved in the line of treatment.

विसर्पेषु चिकित्सासूत्रम्—

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥४३॥

४२. सर्वधात्वनुसारित्वात् आशुकारित्वात्—सर्वधातुमुपसारित्वात् (ध.)

तत्र तेभ्योऽर्थां उनमें, साध्यानाम् साध्यानी साध्योंकी, साधनम् चिकित्सानु चिकित्साका, अनुव्याख्यास्यामः अने व्याख्यान करेयुं व्याख्यान करेंगे ॥४३॥

43. We shall hereafter describe the remedies for those varieties of acute spreading affections which are curable.

लङ्घनोल्लेखने शस्ते तिक्तकानां च सेवनम् ।

कफस्थानगते सामे रुक्षशीतैः प्रलेपयेत् ॥४४॥

सामे ले दोष आमयुक्त होय यदि दोष आमयुक्त हो, कफस्थानगते अने कफस्थानगत होय तो और कफस्थानगत हो तो, लङ्घनोल्लेखने लङ्घन-वमन लङ्घन-वमन, शस्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, तिक्तकानाम् च अने तिक्त द्रव्योंको और तिक्त द्रव्योंका, सेवनम् सेवन पक्ष प्रशस्त छे सेवन भी प्रशस्त है, रुक्षशीतैः वणी रुक्ष तथा शीतल द्रव्योंसे, प्रलेपनम् प्रलेपन करेयुं लेपने प्रलेप करना चाहिए ॥४४॥

44. In the acute spreading affection that affects the habitat of kapha and is accompanied with chyme morbidity, fasting and emesis are recommended as also the use of bitter drugs and applications of drugs that are dehydrating and refrigerant.

पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।

शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥४५॥

सामे ले दोष आमयुक्त होय यदि दोष आमयुक्त हो, पित्तस्थानगते अने पित्तस्थानगत होय तो और पित्तस्थानगत हो तो, अपि पक्ष भी, एतत् आ ४४ यही, चिकित्सितम् चिकित्सा करेयुं चिकित्सा करनी चाहिए, विशेषतः अने विशेषमें और विशेषमें, शोणितस्य अवसेकम् रक्तप्लवसेयन रक्तमोक्षण, विरेकम् च अने विरेचन और विरेचन, कुर्यात् आपत्तुं देना चाहिए ॥ ४५ ॥

४४. सेवनम्—साधनम् (ग.)

„ प्रलेपयेत्—च लेपनम् (ग.)

„ „ —प्रलेपनम् (घ.)

४५. चिकित्सितम्—भिषग्जितम् (ग. व.)

45. The same treatment holds good in acute spreading affection that affects the habitat of pitta and is associated with chyme morbidity. In addition, blood letting and purgation are specially to be carried out.

मारुताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरक्षणम् ।

रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥४६॥

मारुताशय- वाताशयभा वाताशयमें, संभूते उत्पन्न थयेल विसर्पभा उत्पन्न हुए विसर्पमें, अपि पलु मी, आदितः प्रथमथी प्रथम, विरक्षणम् विरक्षण रुक्षण, स्यात् करवुं करे, रक्तपित्तान्वये रक्तपित्तने अनुबंध अर्था रक्तपित्तका अनुबन्ध होनेपर, अपि पलु मी, आदौ प्रथम प्रथम, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, हितम् हितकर, न मतम् मान्युं नथी नहीं माना गया है ॥४६॥

46. Even in the case of disorder that affects the habitat of vata, measures that cause the de-oleated condition of the system are indicated at first. Even in spreading disorder of the hemothermic condition, the use of unctuous articles is regarded as contra-indicated.

वातोल्बणे तिक्तघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।

लघुदोषे, महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम् ॥४७॥

वातोल्बणे वातप्रधान विसर्पभा वातप्रधान विसर्पमें, लघुदोषे अने लघु दोषयुक्त और अल्प दोष- युक्त, पैत्तिके च पैत्तिक विसर्पभा पैत्तिक विसर्पमें, तिक्तघृतम् तिक्तघृत तिक्तघृत, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, महादोषे महादोषयुक्त महादोषयुक्त, पैत्तिके पैत्तिक विसर्पभा पैत्तिक विसर्पमें, विरेचनम् विरेचन विरेचन, स्यात् आपवुं ओध् ओ देना चाहिए ॥४७॥

47. In disorders characterised by excess of vata, as also by disorders caused by pitta of mild intensity, ghee medicated with bitter drugs is recom-

mended; but if the pitta is of great intensity then purgation should be resorted to.

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत् ।

तेन दोषो ह्यपष्टब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥४८॥

बहुदोषाय बहुदोषवाला ने बहुदोषवालेको, यन्न नो जो, न विरेचयेत् विरेचन न करावे औवुं होय विरेचन न हो, तत् ते वह, घृतम् घी घृत, न देयम् न देवुं नहीं देना चाहिए, हि कारण्ठे क्योकि, तेन तेथी उससे, अपष्टब्धः अटकावायेल रुके हुए, दोषः दोष दोष, त्वङ्मांसरुधिरम् त्वचा, मांस अने रक्तने त्वचा, मांस और रक्तको, पचेत् पकावे छे पकाते हैं ॥४८॥

48. That patient, in whom the pitta disorder is of great intensity, should not be given ghee that does not cause purgation, for, the morbid matter thus getting occluded, consumes the skin, flesh and blood.

तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं विद्याद्विसर्पिणः ।

रुधिरस्यावसेकं च तद्व्यस्याश्रयसंज्ञितम् ॥४९॥

तस्मात् तेथी इसलिए, विसर्पिणः विसर्पना रोधीने भाटे विसर्पके रोगीके लिए, आदौ प्रथमथी प्रथम, विरेकम् एव विरेचन विरेचन, ज्ञस्तम् प्रशस्त प्रशस्त, विद्यात् अल्लुवुं जाने, रुधिरस्य अवसेकम् च तथा रक्तावसेचनने पलु प्रशस्त अल्लुवुं तथा रक्तमोक्षणको भी प्रशस्त जाने, हि कारण्ठे क्योकि, तत् ते दुष्ट रुधिर वह दुष्ट रुधिर, जस्य आ विसर्पने इस विसर्पका, आश्रयसंज्ञितम् आश्रय कहेवाय छे आश्रय कहाता है ॥४९॥

49. In view of this, it should be known that in acute spreading

४८. यन्न-तं च (घ. फ.)

४९. विसर्पिणः-विरक्षणः (घ. व.)

रुधिरस्य-शोणितस्य (घ.)

तद्व्यस्याश्रय-तद्व्यपाश्रय (त.)

affections, purgation is the first procedure that should be carried out and then blood letting, for the blood is considered the support or the means for the spread of the disorders.

इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥५०॥

इति आभ इस प्रकार, विसर्पनुत् विसर्पण विसर्पनाशक, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, समासेन संक्षेपथी संक्षेपथे, प्रोक्तम् उली छे कही है, एतत् एव औनु ओ न वही, सर्वम् अधुं सब, पुनः दरीथी फिरसे, व्यासतः विस्तारथी विस्तारसे, संप्रवक्ष्यते उडेवाशे कहा जायगा ॥ ५० ॥

50. Thus has been described the therapeutics of Visarpa in brief. The subject is again dealt with in extenso.

विसर्पे वसनम् —

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
वसनं संप्रदातव्यं विसर्पे कफपित्तजे ॥५१॥

कफपित्तजे उद्विपितजन्य कफपित्तजन्य, विसर्पे विसर्पणां विसर्पणं, मदनम् भीठण मैनफल, मधुकम् नेठी-मध मुलहठी, निम्बम् भीमडे नीम, वत्सकस्य फलानि च अने उन्दयव और इन्द्रजौ, वसनम् ओ वसन कराव-नारं द्रव्य ये वसनार्थ द्रव्य, संप्रदातव्यम् आपना देना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. In Visarpa born of kapha-cum-pitta provocation, the physician should administer an emetic made of common emetic nut, liquorice, neem and the fruits of kurchi.

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।
विसर्पे वसनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥५२॥

५०. इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं—इति वीसर्पिणामुक्तं (क. म. छ.)
५१. पिचुमर्दाभ्याम्—पिचुमर्दाभ्याम् (घ.)

विसर्पे विसर्पणां विसर्पणं, पटोल- पटोल पटोल, पिचुमर्दाभ्याम् भीमडे नीम, पिप्पल्या पीपर पिप्पली, मदनेन च अने भीठणथी और मैनफलसे, तथा तथा तथा, इन्द्रयवैः सह उद्विपितथी इन्द्रजौसे, वसनम् वसन कराव-नारं वसन कराना, शास्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥५२॥

52. In Visarpa, the administration of emesis with the decoction of the bitter snake gourd, neem, long pepper and emetic nut, as also with the pulvis of kurchi seeds, is recommended.

यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम् ।
विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥५३॥

कल्पेषु उद्विपित्तजन्य कल्पस्थानमें, कफपित्तिनाम् उद्विपित्तना रोगीओ भाटे कफपित्तवालोंके लिए, यान् ने जिन, योगान् च योगो योगों, प्रवक्ष्यामि छुं उलीश मैं कहूंगा, ते ते वे, दोषनिर्हरणाः दोष हरनार दोषनाशक, शिवाः अने उद्विपित्तकारी योगीओ एवं कल्याणकारी योगों, विसर्पिणाम् विसर्पणा इदीओने विसर्पणवालोंको, प्रयोज्याः प्रयोग कराव-नारं ओछी प्रयोग कराने चाहिए ॥ ५३ ॥

53. Further, all those medicaments which will be described in the Section on Pharmaceutics in connection with the disorders of kapha and pitta, are recommended in cases of Visarpa, for these medicaments are eliminative of morbidity and generally beneficial.

विसर्पिणाः कषाययोगाः—

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
सारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥५४॥
कषायान् पाययेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनान् ।

५३. प्रयोज्यास्ते—तु योज्यास्ते (घ.)

, शिवाः—परम् (ङ.)

५४. पाययेद्वैद्यः—योजयेद्वैद्यः (घ. त.)

विचक्षणः विचक्षणः विचक्षणः, वैद्यः वैद्ये वैद्य, सुस्त
नागरमेथ मोय, निम्ब- लीमडे नीम, पटोलानाम्
अने परवणना और पटोलके, चन्दनोत्पलयोः अपि
अथवा अंन अने नीलकमणना अथवा चन्दन और
नीलोफरके, सारिवा- अथवा उपलसरी अथवा सारिवा,
आमलक- आमणा आंबला, उशीर- वाणो खस, मुस्ता-
नाम् वा अने नागरमेथना एवं मोयके, सिद्धान् सिद्ध
सिद्ध, वीसर्पनाशनाम् विसर्पनाशक विसर्पनाशक, कषायान्
उपाथो कषायोको, पाययेत् पावा पिलावे ॥ ५४ ॥

54-54½. The skilful physician should
administer, for the cure of acute spre-
ading affections, the decoctions of tested
efficacy of nut-grass, neem, wild snake-
gourd, or of sandal wood and blue
water lily or of indian sarsaparilla,
emblic myrobalan, cuscus grass and
nut grass.

किराततिकादिकषायः—

किराततिकाकं लोभं चन्दनं सदुरालभम् ॥ ५५ ॥
नागरं पञ्चकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम् ।
मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५६ ॥

किराततिकाकम् उरियातुं विरायता, लोभम् दोधर
लोभ, सदुरालभम् धमासे। दुरालभा, चन्दनम् अंन
चन्दन, नागरम् सूँठ सोंठ, पञ्चकिञ्जल्कम् पञ्चनां डेसर
पञ्चकेसर, सविभीतकम् अडेडा बहेडा, उत्पलम् नीलकमण
नीलोफर, मधुकम् जेहीमध मुलहठी, नागपुष्पम् च
अने नागकेसर ओओने। उनाथ और नागकेसर इनका
काय, विसर्प- विसर्पनी विसर्पकी, शान्तये शान्ति भाटे
शान्तिके लिए, दद्यात् आपवे देवे ॥ ५५-५६ ॥

55-56. Or, he may administer for
the alleviation of Visarpa, the decoction
of chiretta, lodh, sandal wood, cretan
prickly clover, dry ginger, the stamens

५६. मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये-नागपुष्पं च रोधं च
तेनैव विधिना पिबेत् (व.)

of red lotus, blue water lily, emblic
myroablan, liquorice and fragrant
poon.

प्रपौण्डरीकादिकायः—

प्रपौण्डरीकं मधुकं पञ्चकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ५७ ॥

प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक पुण्डरीक, मधुकम् जेही-
मध मुलहठी, पञ्चकिञ्जल्कम् डमणना डेसर कमलकेसर,
उत्पलम् नीलकमण नीलोफर, नागपुष्पम् च दाध
नागकेसर रक्त नागकेसर, लोभम् च अने दोधर
ओओने। उनाथ और लोभ इनका काय, तेन एव ते
उसी, विधिना विधिनी विधिसे, पिबेत् पीवे। पीवे ॥ ५७ ॥

57. Or tubers of white lotus, liquo-
rice, the stamens of the red lotus, blue
water lily, fragrant poon and lodh
may likewise be decocted and drunk.

द्राक्षादिशीतकषायः—

द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम् ।
निशापयुषितं दद्यात्तृष्णावीसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥

निशा- आभी रात रातभर, पर्युषितम् पाणीमां
राभेला जलमें रखे हुए, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनका, पर्पटकम्
अउसलियो पित्तपापडा, शुण्ठीम् सूँठ सोंठ, गुडूचीम् गणो।
निलोय, धन्वयासकम् अने धमासे। ओओनुं डिम और
धमासा इनके हिसको, तृष्णा- तृष्णा प्यास, वीसर्पशान्तये
अने विसर्पनी शान्ति भाटे और विसर्पकी शान्तिके लिए,
दद्यात् देवु देना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. For the alleviation of the thirst
accompanying acute spreading affections
as also of the disease itself, the physi-
cian should give a potion of the cold
infusion made from grapes, trailing
rungia, dry ginger, guduch and cretan

५८. द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं-दुरालभां पर्पटकम् (व.)

५९. द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम्-दुरालभां पर्पटकं
गुडूचीं विषसेवजम् (द.)

prickly clover, which have been kept overnight.

पटोलं पिचुमर्दं च दार्वीं कटुकरोहिणीम् ।
यष्ट्याह्वां त्रायमाणां च दद्याद्दीर्घशान्तये ॥५९॥

पटोलम् परवण परवल, पिचुमर्दम् टीभडे नीम, दार्वीम् धातुहण्डर दारुहल्दी, कटुकरोहिणीम् च कटु कटुकी, यष्ट्याह्वां नेलीभध मुलहठी, त्रायमाणाम् च अने त्रायमाणु और त्रायमाणा, वीसर्पशान्तये विसर्पनी शान्तिने भाटे विसर्पकी शान्तिके लिए, दद्यात् आपत्त देवे ॥ ५९ ॥

59. The physician may also give the decoction of the wild snake gourd, neem, indian berberry, kurroa, liquorice and zalil for the alleviation of Visarpa.

पटोलादिकषायः—

पटोलादिकषायं वा पिबेत् त्रिफलया सह ।
मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥६०॥

पटोलादिकषायम् वा अथवा पटोलादि क्वाथ अथवा पटोलादि काथको, त्रिफलया सह त्रिफलाणी साथे त्रिफलाके साथ, पिबेत् पीवे पीवे, मसूरविदलैः अथवा मसूरनी धातुनी अथवा मसूरकी दालके, युक्तम् साथे साथ, घृतमिश्रम् घृतमिश्र करी वी मिलाकर, प्रदापयेत् पटोलादि क्वाथ आपवे पटोलादि काथ देवे ॥ ६० ॥

60. The patient may also take the decoction of the wild snake gourd etc., (mentioned above) with the pulvis of the three myrobalans, or he may be given a potion of the aforesaid decoction mixed with the soup of lentil-pulse mixed with ghee.

पटोलपत्रमुद्रानां रसमामलकस्य च ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पपीडितम् ॥६१॥

५९. वीसर्पशान्तये-वीसर्पनाशनम् (थ.)

६०. पिबेत् त्रिफलया-पिबेत् त्रिफलया (व.)

पटोलपत्र- परवणनां पान परवलके पत्ते, मुद्रानाम् भग मूग, बामलकस्य च अने आमलाने और आंवलेके, रसम् क्वाथ कषायको, घृत-उन्मिश्रम् घीथी मिश्रित करी घृतसे मिश्रित कर, वीसर्पपीडितम् विसर्पपी पीडितसे विसर्पसे पीडित, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, पाययेत् पावे पिलावे ॥ ६१ ॥

61. The patient afflicted with acute spreading affections should be given as potion the decoction of the leaves of the wild snake-gourd, green gram and emblic myrobalans, mixed with ghee.

विसर्पे विरेचनम्—

यच्च सर्पिर्महातिकं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्दीर्घशान्तये ॥६२॥

पित्तकुष्ठ- पित्तकुष्ठने पित्तकुष्ठका, निवर्हणम् हलुनार नाशक, यत् च ने जो, महातिकम् महातिकत महातिक, सर्पिः धी घृत, निर्दिष्टम् कलुं छे कहा है, तत् ते उसको, अपि पलु मी, प्राज्ञः बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, वीसर्पशान्तये विसर्पनी शान्ति भाटे विसर्पकी शान्तिके लिए, दद्यात् आपत्त देवे ॥ ६२ ॥

62. The intelligent physician may also give for the alleviation of Visarpa, the ghee named Maha-Tikta—the Great Bitter Ghee, which is laid down as curative of dermatosis of pitta type.

त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौलिमके यदुदाहृतम् ।
विसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥६३॥

गौलिमके शुद्धमिक्षितसामां गुल्मचिकित्सायै, यत् ने जो, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, त्रायमाणा-घृतम् त्रायमाणा-घृत त्रायमाणाघृत, उदाहृतम् कलुं छे कहा है, तत् ते उसको, अपि पलु मी, बुद्धिमान् बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, विसर्पाणाम् विसर्पानी विसर्पकी, प्रशान्त्यर्थम् शान्ति भाटे शान्तिके लिए, दद्यात् आपत्त देवे ॥ ६३ ॥

63. The wise physician may also give for the alleviation of Visarpa the ghee made of zalil, which has been described as a tried remedy for gulma.

त्रिवृच्चूर्णं समालोक्ष्य सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
घर्मांभुना वा संयोज्य मृद्रीकानां रसेन वा ॥६४॥
विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ।
त्रायमाणाशृतं वाऽपि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥६५॥

त्रिवृत- नसे।तरना निशोथके, चूर्णं यूर्णने चूर्णको, सर्पिषा धी जी, पयसा अपि वा दूध दूध, घर्मांभुना वा डे गरम पाणीमा या गरम पानीमें, समालोक्ष्य आलोक्षित करीने मिलाकर, मृद्रीकानाम् वा अथवा शक्षिना या मुतकाके, रसेन रसमा रससे, संयोज्य मेलनीने मिलाकर, विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, प्रयोक्तव्यम् योज्युं प्रयुक्त करे, सिद्धं ते सिद्ध वह सिद्ध, वीसर्पनाशनम् विसर्पनाशक छे विसर्पनाशक है, त्रायमाणाशृतम् वा अपि अथवा त्रायमाणाशुथी पडावेछ और त्रायमाणासे सिद्ध किया हुआ, पयः दूध दूध, विरेचनम् विरेचन भाटे विरेचनार्थ, दद्यात् आपुं पिलावे ॥ ६४-६५ ॥

64-65. For the eradication of Visarpa, the physician may administer as a purgative the pulvis of turpeth mixing it well with ghee or milk, or the pulvis may be given in hot water or with the juice of grapes, or milk in which zalil has been decocted may be given to induce purgation.

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरनाशनम् ॥६६॥

त्रिफलारस- त्रिफलानां क्वाथथी त्रिफलाके कषायसे, संयुक्तम् युक्त युक्त, सर्पिः धी घृतका, त्रिवृतया नसे।तर

६६. ज्वरनाशनम्-ज्वरशान्तये (क ग घ छ ड त थ व)

निशोथके, सह साथे साथ, विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, प्रयोक्तव्यम् योज्युं प्रयोग करे, विसर्प-ज्वर-नाशनम् ते विसर्प तथा ज्वरने। नाश करे छे वह विसर्प तथा ज्वरको नष्ट करता है ॥ ६६ ॥

66. The ghee mixed with the decoction of the three myrobalans and the pulvis of turpeth should be used as a purgative in cases of acute spreading affections accompanied with fever

रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥६७॥
दोषे कोष्ठगते भूय एतत् कुर्याच्चिकित्सतम् ।

घृतमिश्रम् अथवा घृतमिश्रित या घृतमें मिलाकर, आमलकानाम् आमलाने। आवलेका, रसम् वा रस रस, प्रदापयेत् आपने। देवे, त्रिवृत- नसे।तरना निशोथके, चूर्ण- यूर्णथी चूर्णसे, युतः युक्त युक्त, सः एव ते ज्वरी आवलेका रस, गुरुकोष्ठाय गुरुकोष्ठ पुरुषने गुरुकोष्ठ-वालेके लिए, हितः हित करना छे अच्छा है, कोष्ठगते कोष्ठगत कोष्ठगत, दोषे दोषमा दोषमें, भूयः धृष्टं भूयः प्रायः, एतत् आ यह, चिकित्सतम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करनी करे ॥ ६७ ॥

67-67½. Or the juice of emblic myrobalans mixed with ghee may be given. The same combined with turpeth powder is recommended in a patient with hard bowels. If the morbidity has passed into the alimentary tract, this should be the line of treatment.

विसर्पे रक्तसावः—

शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥६८॥
भिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेन विनिर्हरेत् ।
पित्तान्वितं जलौकोभिः, कफान्वितमलाबुभिः ६९
यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वा सिराम् ।
त्वक्कांसकायुसंक्षेपो रक्तक्षेदादि जायते ॥७०॥

न्यग्रोधपादाद्यलेपः—

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।

विषग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥७३॥

कदलीगर्भ- डेणना स्तम्भना पयला ६३ कदलीके स्तम्भके बीचके दण्डके, संयुताः खदित साथ, तरुणाः डेमण लोमल, न्यग्रोधपादाः ५३५३ वटकी जरा, विषग्रन्थिः च अने डेमण ६६ और कमलकन्द, एतेषाम् ओओने। इमंश्च शतधौत- ओ। पयत धौतैश्च शतधौत, घृताप्लुतः धीमां भेजवेद घृतमें मिलाया हुआ लेपः दोष लेप, स्यात् करवे। करना चाहिए ॥ ७३ ॥

73. The paste made of the tender aerial roots of the banyan tree together with the pith of the plaintain and lotus nodes and mixed with the hundred times washed ghee, makes a good unguent.

कालीमादिप्रलेपः—

कालीयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।

एला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्घृताप्लुतः ॥७४॥

कालीयश्च पीणुं यन्दन पीला चन्दन, मधुकम् ओडीमध मुलहठी, हेम दाद नागडेसर रक्त नागकेसर, वन्यम् डेवडीमोथ केवटीमोथा, चन्दन- यन्दन चन्दन, पद्मकौ पद्मः पद्माक्ष, एला ओलथी इलायची, मृणालम् मृणाल मृणाल, फलिनी च अने धडंदा ओओने और प्रियं इनको, घृताप्लुतः धीमां भेजवे। घीमें सानकर, प्रलेपः दोष प्रलेप, स्यात् करवे। करे ॥७४॥

74. A good application may also be made from the paste of yellow sandal, liquorice, fragrant poon, rush nut, sandal wood, himalayan cherry, small cardamom, lotus stalks and perfumed cherry mixed with ghee.

७३ विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः—पद्मं मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्घृताप्लुतः (क.)

७४. एला-पद्मम् (घ. त. द. फ.)

शाद्वलादिप्रदेहः—

शाद्वलं च मृणालं च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।

वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतण्डुलः ॥७५॥

शाद्वलश्च च ध्रौ दूव, मृणालम् च मृणाल मृणाल, शङ्खम् शङ्ख शङ्ख, चन्दनम् चन्दन चन्दन, उत्पलम् नील डेमण नीलोफर, वेतसस्य अने वेतसनां और वेतसके, मूलानि च मूल मूल, एतेषाम् ओओने। इनका, सतण्डुलः तण्डुलनी साथे तण्डुलके साथ, प्रदेहः दोष प्रदेह, स्यात् करवे। करे ॥ ७५ ॥

75. Scutch grass, lotus stalks, the pulvis of conch shells, sandal wood, blue water-lily and the roots of the country willow, together with rice may be reduced to paste and used as an application.

सारिवादिप्रलेपः—

सारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।

मञ्जिष्ठाचन्दनं लोधमभया च प्रलेपनम् ॥७६॥

सारिवा सारिवा कपूरी, पद्मकिञ्जल्कम् डेमणनां डेसर पद्मकेसर, उशीरम् वीरक्षुने। वाणो। खत, नीलम् उत्पलम् नीलडेमण नीलोफर, मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठ मंजीठ, चन्दनम् यन्दन चन्दन, लोधम् दोधर लोध, अभया च अने डेरे ओओने। और इरड उनका, प्रलेपनम् दोष करवे। प्रलेप करे ॥ ७६ ॥

76. The paste of indian sarsaparilla, the stamens of the red lotus, cuscus grass, blue water lily, madder, sandal wood, lodh and chebulic myrobalan, makes a good application.

नलदादिप्रलेपः—

नलदं च हरेणुश्च लोधं मधुकपद्मकौ ।

दूर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥७७॥

७५. शाद्वलं-शाद्वलं (क. त. फ.)

, स्यात् सतण्डुलः—स्याद् घृतप्लुतः (घ.)

७७. मधुकपद्मकौ—मधुकमुत्पलम् (घ. त. घ. व.)

नलदम् च जटामांसी जटामांसी, हरेणुः च रेणुके
रेणुका, लोध्रम् लोध्र, मधुक- जेठीमधु मुलहठी,
पञ्चकौ पञ्चक पञ्चाख, दूर्वा ध्रो दूर्वा, सर्जरसः च एव
अने राण- ऐओने। और राल इनका, सघृतम् धीथी
युक्त घृतमें मिलाकर, प्रलेपनम् लेप लेप, स्यात्
करे ॥ ७७ ॥

77. Nardus and fragrant piper,
lodh, liquorice, himalayan cherry,
scutch grass and calophany mixed
with ghee make a good application.

प्रदेहयोगाः—

यावकाः सक्तवश्चैव सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवसक्तवः ॥७८॥

यावकाः ज्वन्ती यवागू जौकी यवागू, सक्तवः अने
साथवे ऐओमांथी डाई ऐडने और सत्तू इनमेंसे किसी
एकको, सर्पिषा धीनी घृतके, सह साथे साथ, योजितः
मेणवीने प्रदेह करे। मिलाकर प्रदेह करे, मधुकम् जेठी-
मधु मुलहठी, वीरा शतावरी शतावर, यवसक्तवः अने
ज्वन्ती साथवे ऐओने पशु और जौका सत्तू इनको
मी, सघृता धीमां मेणवी वीमें मिलाकर, प्रदेहः लेप
करे। प्रलेप करना चाहिए ॥ ७८ ॥

78. A good application may also
be made of the paste of barley flour
or roasted paddy flour mixed with
ghee; or of fried barley flour mixed
with liquorice, milky yam and ghee.

बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
कुर्यादालेपनं वैद्यो मृणालं च विसान्वितम् ॥७९॥

वैद्यः वैद्य वैद्य, बलाम् जल बला, उत्पल- नील-
धमण नीलोफर, शालूकम् धमणकंद कमलकंद, वीराम्
शतावरी शतावर, अगुरु- अगुरु अगुरु, चन्दनम् चन्दन
चंदन, विसान्वितम् धमणभूण कमलमूल, मृणालम्

७८. प्रदेहो-प्रदेहा (क. घ.)

७९. कुर्यात्-दद्यात् (घ. घ.)

अने धमलकंद ऐओने। और कमलकंद इनका, बालेपनम्
लेप लेप. कुर्यात् करे। करे ॥ ७९ ॥

79. The physician may prepare a
good application from the paste of
heart-leaved sida, blue water lily,
lotus rhizome, milky yam, eagle wood,
sandal wood or lotus stalks taken with
their tubers.

यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ।
हरेणवो मसूराश्च समुद्राः श्वेतशालयः ॥८०॥

पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ।

समधुकम् जेठीमधुसहित मुलहठीके साथ, यवचूर्णम्
ज्वन्ती दोटने जौके चूर्णको, सघृतम् धीनी साथे मेणवी
वीके साथ मिलाकर, प्रलेपनम् लेप करे। लेप करे,
हरेणवः रेणुके रेणुका, मसूराः अने मसूर और मसूर,
समुद्राः भग मूंग, श्वेतशालयः च अने सफेद शालि
योभा और सफेद शालिचावलों पृथक् पृथक् ऐओ-
मांना प्रत्येकना इनमेंसे प्रत्येकके, सर्वे वा अथवा
सधणाना या सबके, सर्पिषा सह धी साथे वीके साथ,
प्रदेहाः लेप लेप, स्युः करना करे ॥ ८० ॥

80-80k. Barley flour mixed with
liquorice and ghee makes a good
application. Peas, lentils, green gram,
and white sali rice, may be used with
ghee either singly or in combination,
as an application.

पद्मिनीकर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ॥८१॥
शङ्खः प्रवालः शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृताप्लुतम् ।
(पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम्) ।

शीतः शीतल शीतल, पद्मिनीकर्दमः धमलिनीनी
भूण पर दागेथे डाई पद्मिनीकी जड़ पर लगा कीचड़,
मौक्तिकम् मोती मुक्ता, पिष्टम् एव वा योभानो दोट
चावलका आटा, शङ्खः अथवा शंभ अथवा शंख,

८२. गैरिकं वा घृताप्लुतम्-गैरिको वा घृताप्लुतः (घ.)

प्रवालः प्रवाल, शुक्तिः छीप सीप, गैरिकम् वा
गेरु गेरु, एते पृथक् ऐशोमाथी प्रत्येकमां जुदा जुदा
इनमेंसे प्रत्येकमें अलग अलग, घृताकुतम् धी भेजवी
करवाभा आवेदा धी मिलाकर किये हुए, एते ऐ ये,
प्रदेहाः च देप लेप, विसर्पिणा विसर्पना दरदीऐने
विसर्पवालोंके लिए, हिताः हितकर्ता हितकर, ज्ञेयाः
अज्ञेया जानने चाहिए ॥ ८१३ ॥

81-81½. The cooling mud at the
root of lotus, pearls and rice-flour or
conch shells, coral, mother of pearl
and red ochre should be used indivi-
dually mixed with ghee as applications.
They are known to be beneficial
in acute spreading affections.

प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ॥ ८२ ॥
न्यग्रोधपत्रदुग्धीके सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।

प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक प्रपौण्डरीक, मधुकम् मेठी-
मधु मुलहठी, बला अला बला, शालूकम् उमलकन्द
कमलकन्द, उत्पलम् नीलकमल नीलोकर, न्यग्रोधपत्र-
वडना पान वडके पत्ते, दुग्धीके अने नागला दूधेली
ऐऐने और दुधिया इनका, सघृतम् घृतयुक्त धीके साथ,
प्रलेपनम् देप लेप, स्यात् करवे। करे ॥ ८२ ३ ॥

82-82½. The paste of the tubers of
white lotus, liquorice, heart-leaved sida,
lotus tubers, blue water lily, the leaves
of the banyan tree and asthma weed
mixed with ghee, are good as application

विसानि च मृणालं च सघृताश्च कशेरुकाः ॥ ८३ ॥
शतावरीविदार्योश्च कन्दौ धौतघृताप्लुतौ ।

विसानि च उमलकन्दनां भूण कमलदंडके मूल, मृणा-
लम् च मृणाल मृणाल, कशेरुकाः च अने कसेला
ऐऐने और कशेरु इनको, सघृताः धीमां भेजवी
देप करवे। धीमें मिलाकर लेप करे, धौतघृताप्लुतौ

८२ ३. न्यग्रोधपत्रदुग्धीके-न्यग्रोधपत्र दुग्धीका (व.)

८३ ३. शतावरीविदार्योश्च-शतावरी विदार्या (व.)

,, धौतघृताप्लुतौ-धौतघृतं यथा (द.)

धौतघृता धीमां भेजवेद धोये हुए धीके साथ, शतावरी
शतावरी शतावर, विदार्योः कन्दौ च अने बोयडाणुं
ऐऐने। देप करवे। और विलाईकन्द इनका लेप
करे ॥ ८३ ३ ॥

83-83½. So also are the following viz.,
lotus-fibres, lotus stalks and the seeds
of rushnut mixed with ghee, and the
bulbs of the climbing asparagus and
white yam mixed copiously with
the washed ghee.

शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥ ८४ ॥
इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ।

शैवालम् शेवाल शैवाल, नलमूलानि नाडीनां भूण
नल, गोजिह्वा गजजुही गोसी वृषकर्णिका वृषकर्णिका
वृषकर्णिका, इन्द्राणिशाकम् नजोडनां शाक मेडरी शाक
शिरीषत्वक् अने सरसडानी छाल ऐऐने। शिरीषकी
छाल इनका, सघृतम् धीनी साथे देप करवे। धीके
साथ लेप करे, बलाघृतम् अने अलाघृतने। देप
करवे। और बलाघृतका लेप करे ॥ ८४ ३ ॥

84-84½. Moss and roots of the great
reed, elephant's foot, kidney-leaved
ipomea and chaste tree mixed with ghee,
or the bark of the siris tree, heart-leaved
sida and ghee;

न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थपल्लवैः ॥ ८५ ॥
त्वक्ककैर्बहुसर्पिभिः शीतैरालेपनं हितम् ।

बहुसर्पिभिः अहु धीवाणा बहुत धीसे युक्त, शीतैः
शीतल शीतल, न्यग्रोध- वड वरगद, उदुम्बर- उमरडे।
गूलर, प्लक्ष- पीपण और पिलखन, वेतस- वेतस वेतस,
अश्वत्थ- अने पीपणाना और पीपलके, पल्लवैः पान
पत्तों, त्वक्- तथा छालना और छालके, ककैः कटोडाधी
ककौसे, आलेपनम् देप करवे। लेप करना, हितम्
हितकर छे हितकर है ॥ ८५ ३ ॥

८४. वृषकर्णिका-वृषपर्णिका (व.)

८४ ३. शिरीषत्वग्बलाघृतम्-देयं वा दाहशान्तये (व.)

८५. अश्वत्थपल्लवैः-अश्वत्थनाम्बवैः (व. छ. व.)

85-85½. the cold application made from the tender roots of the banyan tree, gular fig, yellow barked fig tree, country willow and the holy fig, or from the paste of the barks of the above trees copiously mixed with ghee is recommended.

प्रदेहाः सर्व एवैते वातपित्तोत्थने शुभाः ॥८६॥
सकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।

एते सर्वे एव आ. अथाथे ये समी, प्रदेहाः देपे।
लेप. वातपित्तोत्थने वातपित्तप्रधान विक्षर्पभा वात-
पित्तप्रधान विसर्पमें, शुभाः शुभकारक ले शुभाचह
हैं, सकफे उक्षप्रधान विसर्पभा कफप्रधान विसर्पमें,
तु ते। तो, अपरान् भीम अन्य, हितान् हितकर
हितकर, प्रदेहान् देपे। लेपोंको, प्रवक्ष्यामि हुं उल्लिख
मैं कहूंगा ॥ ८६३ ॥

86-86½. All the above-mentioned varieties of applications are beneficial in disorders arising from the provocation of the vata and pitta humors. I shall now describe other kinds of application which are useful when the disorder is associated with predominant kapha.

त्रिफलां पद्मकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ॥८७॥
नलमूलान्यनन्तां च प्रदेहसुपकल्पयेत् ।

त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, पद्मक- पद्मक पद्माल,
उशीरम् वीरक्षुनो पाणो। खस, समङ्गा रीसामण्णी
लाजवन्ती, करवीरकम् उरेक्षु कनेर, नलमूलानि नादीनी
भूण नलके मूल, अनन्ताम् च अने सारिवा ओओओ।

८६. वातपित्तोत्थने-रक्तपित्तोत्थने (व. त. फ. व.)

८६. वातपित्तोत्थने शुभाः-रक्तपित्तोत्थने हिताः (ध.)

८६. सकफे-कफने (ध.)

८६. प्रदेहान्-प्रलेपान् (ख.)

८६. प्रदेहानपरान् हितान्-प्रलेपानपरान् शुभान् (ड.)

और कपूरी इनका, प्रदेह लेप प्रदेह, उपकल्पयेत्
करे ॥ ८७३ ॥

87-87½. In such a condition, an application may be made from the three myrobalans, himalayan cherry, cuscus grass, sensitive plant, indian oleander, roots of the great reed and indian sarsaparilla.

खदिरं सप्तपर्णं च सुस्तमारग्वधं धवम् ॥८८॥
कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ।

भिषक् वैद्य खदिरम् और खैर सप्तपर्णम्
खातनक्षु सतिषम, सुस्तम् भुरत सुस्त, आरग्वधम्
गरभाणां अमलताम्, धवम् च धावडे धाव, कुरण्टकम्
पीणां कूक्षो। डाटाशेणिदे। पीला कटसरैया, देवदारु
च अने देवदार ओओओ। और देवदार इनका, आले-
पनम् लेप आलेपन, दद्यात् करे। करे ॥ ८८३ ॥

88-88½. The physician may also give an application made from the paste of the bark of catechu dita bark, nut grass, purging cassia, cane tree, yellow nail dye and deodar.

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मातकस्य च ॥८९॥
इन्द्राणिशाकं काकाह्वं शिरीषकुसुमानि च ।

शौचालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ॥९०॥

त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ।

प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं दार्वात्त्वङ्गधुकं बलाम् ॥९१॥

पृथगालेपनं कुर्याद् द्वन्द्वशः सर्वशोऽपि वा ।

प्रदेहाः सर्व एवैते देयाः स्वरूपवृत्तापुताः ॥९२॥

आरग्वधस्य गरभाणानां अमलतासके, पत्राणि पान
पत्ते, श्लेष्मातकस्य च अने गूँहानी और लसूँहकी,

८८. धवम्-वचाम् (फ.)

८८. भिषक्-हितम् (व.)

८९. श्लेष्मातकस्य च-श्लेष्मान्तकस्य च (ड.)

९०. वृत्तापुताः-वृत्तायुताः (ड.)

९१. स्वरूपवृत्तापुताः-सर्ववृत्तापुताः (व.)

त्वचश्च छात्र छाल, इन्द्राणिशाकम् नजीउनी शाक
मेडरके पत्ते, काकाह्वाम् तरवाररीनी छात्र सेमकी छाल,
शिरीष- अने सरसउनी और शिरीषके, कुसुमानि च
झूल फूल, शैवालम् शैवाण शैवाल, नलमूलानि नाखीनी
भूण नलके मूल, वीराम् शतावरी शतावर, गन्धप्रिय-
ङ्गकाम् अने धडिंला और प्रियंगु, त्रिफलाम् त्रिफला
त्रिफला, मधुकम् नेडीमध मुलहठी, वीराम् शतावरी
शतावर, शिरीष- अने सरसउनी और शिरीषके, कुसु-
मानि च झूल फूल, प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक प्रपौण्डरीक,
हीवेरम् पाणै। सुगन्धवाला, दावीस्वक् दारुहणदरनी
छात्र दारुहन्दीकी छाल, मधुकम् नेडीमध मुलहठी,
बलाम् अने भला और बला, पृथक् औ पांथ शैजोने।
भुदो भुदो इन पांच योगोंका पृथक् पृथक्, इन्द्रशः
अथवा औ भेने। ओकत्र भेणवी अथवा दो दोको एकत्र
मिलाकर, सर्वशः अपि वा अथवा अधायने। ओकत्र
भेणवी या सबको एकत्र मिलाकर, जालेपनम् देख लेप,
कुर्यात् करवा करे, एते आ इन, सर्वे सर्वे सब, एव
प्रदेहाः देखो। प्रदेहोंके साथ, स्वल्पवृताप्लुताः थोडुं धी
भेणवीने थोड़ा धी मिलाकर, देयाः करवा भेध औ
लगाने चाहिए ॥ ८९-९२ ॥

89-92. (1) The leaves of the purging cassia and the bark of the assyrian palm; (2) twigs of chaste tree, sword bean and the flowers of the siris; (3) moss, the roots of the great reed, milky yam and perfumed cherry; (4) the three myrobalans, liquorice, milky yam and the flowers of siris; (5) lotus rhizomes, fragrant sticky mallow, the bark of indian berberry, liquorice and heart-leaved sida; each one of these or each two of these or all of them together, may be used as an application. The application should in every case be mixed with only a small quantity of ghee and given.

वातपित्तोद्बन्धे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।

ये तु ते जो, प्रदेहाः क्षेत्रो लेप, वातपित्तोरुषणे
वात तथा पित्तनी प्रधानतावाणा विसर्प भाटे कृष्ण
छे वातपित्तकी प्रधानतावाले विसर्पके लिए कहे हैं, ते तेथो।
वे, वृताक्षिकाः अधिक धीवाणा डरवा जोधथे अधिक
धीसे युक्त होने चाहिए ॥ ९२३॥

92½. In conditions of provoked vata and pitta, these applications should be mixed with plenty of ghee.

घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात् केवलेन वा ॥९३॥

घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।

पञ्चवक्त्रकषायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥१४॥

वातासृक्पित्तबहुलं विसर्पे बहुशो भिषक् ।

भिषक् वैद्य वैद्य, वात-जम्बू-पित्त-बहुलम् वायु,
रक्त तथा पित्तनी प्रधानतावाला विसर्प पर वायु,
रक्त और पित्तकी प्रधानतावाले विसर्प पर, केवलेन
ऐक्य केवल, शतघोतेन सौ वज्रत घोड़ेवा शतघोत,
घृतेन वा घीथी घीसे, प्रदिह्यात् छेप करने लप करे,
शीतेन शीतल ठंडे, घृतमण्डेन घीना भंडथी घृत-
मण्डसे, पयसा दूधथी दूधसे, मधुकाम्बुना जेहीमधना
कवाथथी मुलहठीके कायसे, शीतलेन अथवा शीतल
अथवा शीतल, पञ्चवल्क- पांच क्षीरीवृक्षोनी छालना
पांच क्षीरीवृक्षोंकी छालके, कषायेण वा क्वाथथी कायसे,
बहुशः बारं बार बारबार, सेचयेत् परिषेयन करने
परिषेचन करे ॥ १४३ ॥

93-94½. Or, in such conditions an application consisting purely of the hundred times washed ghee may be given. In acute spreading affection characterized by an excess of vata and pitta in the blood, the physician may

९२^१. वानपिस्तोक्षणे ये तुमषेहास्ते वृताधिकाः—क्षणे क्षणे युज्य-

मानाः पूर्वसूत्रस्य लेपनम् (क.)

९४. वस्त्र-कस्त्र (ब)

९४३. बहुशो मिषक्-बहुशः पृथक् (ब. त.)

repeatedly affuse the affected parts with the cold supernatant part of ghee, or with milk or with liquorice water or with the cold decoction of the five barks.

सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ॥९५॥
ते चूर्णयोगा वीसर्पवणानामवचूर्णनाः ।

ये ते जो, प्रदेहाः लेपना योगो छे प्रदेह हैं, ते ते वे, सेचनाः सेचनना योगो छे सेचनके योगों हैं, ते एव अने ते ४ ओर वेही, घृतसाधनाः घृत अनाववाना योगो छे घी बनानेके योगों हैं, ते अने ते ४ ओर वेही, चूर्णयोगाः चूर्णयोगो चूर्णयोगों, वीसर्प-विसर्पना विसर्पके, वणानाम् प्रत्येक पर, अवचूर्णनाः अवचूर्णन करनारा योगो छे अवचूर्णन करनेवाले योगों हैं ॥ ९५ ॥

95-95½. The drugs which have been described above in the preparation of applications may also be used in the preparation of douches and ghees; they are also good as pulvis to be used for dusting the wounds of Visarpa.

दूर्वास्त्रससिद्धं च घृतं स्याद्रणरोपणम् ॥९६॥
दार्वीत्वङ्मधुकं लोध्रं केशरं चावचूर्णनम् ।
पटोलः पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले ॥९७॥
एतत् प्रक्षालनं सर्पिर्वणचूर्णं प्रलेपनम् ।

दूर्वास्त्रस- ध्रोना स्त्रसभा दूतके स्त्रससे, सिद्धम् पडावेले सिद्ध, घृतम् घी घी, वणरोपणम् च प्रत्येक अवनार वणरोपण, स्यात् छे है, दार्वीत्वङ् दारु-द्वन्द्वी छाल दारुद्वन्द्वीकी छाल, मधुकम् नेडीमध

९५. घृतसाधनाः-घृतसाधिताः (ग.)

९५½. वणानाम्-चूर्णानाम् (ड.)

९७. चावचूर्णनम्-चावचूर्णितम् (क. घ.)

९७. पटोलः पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले-पटोलं पिचुमर्दं च त्रिफला मधुकोत्पलम् (ड.)

९७½. सर्पिर्वणचूर्णं-सर्पिर्वणं चूर्णं (घ.)

मुलहठी, लोध्रम् लोध्र लोध, केशरम् च अने छाल नागकैसर औरो और रक्त नागकैसर इनका, अवचूर्णनम् अवचूर्णन करवुं अवचूर्णन करे, पटोलः परवल, पिचुमर्दः लीमडो नीम, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, मधुक- नेडीमध मुलहठी, उत्पले च अने नीलकमल और नीलोफर, एतत् आ दार्वी वगेरे प्रयोग्ये इन् दार्वी आदि द्रव्योंसे, प्रक्षालनम् प्रक्षालनने भाटे क्वाथ करवे। प्रक्षालनार्थं काथ करे, सर्पिः घी तैयार करवुं घृत सिद्ध करे, वणचूर्णम् प्रत्येक पर अवचूर्णन करवा भाटे चूर्ण करवुं वण पर अवचूर्णनके लिए चूर्ण करे, प्रलेपनम् तथा प्रत्येक पर लगाववा भाटे प्रलेप करवे और वण पर लगानेके लिए प्रलेप करे ॥ ९६-९७ ॥

96-97½. The ghee prepared in the expressed juice of scutch grass makes a good healing unguent for wounds. The pulvis of the bark of indian berberry, liquorice, lodh and fragrant poon is to be used as dusting powder; the pulvis of the bark of wild snake gourd, neem, the three myrobalans liquorice and the blue water lily may be used either in the form of lotion, ghee, dusting powder or an application.

प्रलेपविषये कर्तव्याकर्तव्योपदेशः —

प्रदेहाः सर्व एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ॥९८॥
क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ।

संप्रसादनाः रक्तपित्तने शुद्ध करनारा रक्तपित्तको शुद्ध करनेवाले, एते आ इन, सर्व एव अर्थात् सब, प्रदेहाः लेपो लेप, कर्तव्याः करवा ओछो करने चाहिए पूर्वम् पहले। पूर्वकिये, लेपनम् लेप लेवोको, उद्धृत्य उठेडीने हटाकर, क्षणे क्षणे क्षणै क्षणै बारबार, प्रयोक्तव्याः थोड़ा थोड़ा करना चाहिए ॥ ९८ ॥

९८. संप्रसादनाः-संप्रसादनाः (द.)

९८½. प्रयोक्तव्याः-युज्यमानाः (घ.)

98-98½. All the above-mentioned clarificative applications should be given and should be applied at frequent intervals having each time removed the previous application.

अधावनोद्धृते पूर्वे प्रदेहा बहुशोऽघनाः ॥९९॥
देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ।

पूर्वे प्रथमने। देय पूर्व लेप, अधावनोद्धृते घना। विना अशुष्क अवस्थाभां उतारतां विना धोये अशुष्क अवस्थामें, उतारने पर, बहुशः बार-बार बारवार, अघनाः पातणा पातणा पतले पतले, प्रदेहाः देय लेप, देयाः करवा करने चाहिए, कफजे उद्धृत्य विसर्पभां कफज विसर्पमें पर्याधानोद्धृते प्रथमने। देय शुष्क अवस्थाभां उतारतां पूर्व लेपको शुष्क अवस्थामें उतारने पर, घनाः अघा घने, प्रदेहाः देय करवा लेप लेप लगाने चाहिए ॥९९॥

99-99½. The previous application being removed without washing, a number of thin coatings should be applied at frequent intervals. In spreading affections born of kapha, thick application should be applied and removed when dry.

त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः ॥१००॥
नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ।

प्रलेपः देय लेप, त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः अंगूठानां तृतीयांशभाग जेटे। अघा अंगूठेकी चौड़ाईके तीसरे भाग जितना घना, कल्कपेषितः उद्धृता जेटे। पीसे। कल्कके सदृश पीसा हुआ न अतिस्निग्धः न तो अहु स्निग्ध न तो बहुत स्निग्ध, न रुक्षः न तो अहु रुक्ष न तो बहुत रुक्ष, न पिण्डः न तो पिण्ड जेटे। न तो पिण्डाकृति, न द्रवः च स्यात् अने न तो द्रव होवे। लेप और न तो

९९. अधावनोद्धृते पूर्वे प्रदेहा बहुशोऽघनाः—अनवीनोद्धृते पूर्वे प्रदेहा बहुशो घनाः (ख. झ.)

१. अधावनोद्धृते—अनवीनोद्धृते (ब.)

१. बहुशोऽघनाः—बहुशोधनाः (ग)

पतला होना चाहिए, समः परंतु समान होवे। लेप और परन्तु समान होना चाहिए ॥ १०० ॥

100-100½. The coating of the paste applied should be as thick as one third of the thickness of the thumb. An application should be neither too unctuous nor too dry, neither too solid nor too fluid, but of the right consistency.

न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ॥१०१॥
न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ।

पर्युषितम् वासी वासी लेपम् च देय लेपको, कदाचित् कदापि कभी, न अवचारयेत् अगाधवे। नहि न लगावे, तेन एव च अने तेना ते व और उसी ही, लेपेन देयने लेपको, पुनः इरीवार फिरसे, जातु कदी पक्ष कभी, न प्रलेपयेत् अगाधवे। नहि न लगाने ॥ १०१ ॥

101-101½. At no time should an application that has gone stale be made use of, nor should the same application be used a second time.

क्लेदवीसर्पशूलानि सोष्णाभावात् प्रवर्तयेत् ॥१०२॥
लेपो ह्युपरि पट्टस्थ कृतः स्वेदयति व्रणम् ।

पट्टस्थ पाटा वस्त्रके, उपरि उपरि ऊपर, कृतः करे। किया हुआ, लेपः देय लेप, सोष्णा-भावात् गरमी रेडार्थ जवाने दी। गरमी रुक जानेके कारण, क्लेदवीसर्प- क्लेद, विसर्प क्लेद, विसर्प, शूलानि अने शूल और शूल, प्रवर्तयेत् करे छे उत्पन्न करता है, व्रणम् तथा प्रसृतुं तथा व्रणका, स्वेदयति स्वेदन करे छे स्वेदन करता है ॥ १०२ ॥

102-102½. Such an application will cause softening, acute spreading affection and pain in the affected part on

१०२. सोष्णाभावात्—सोष्णभावात् (क. ख. घ. झ. त)

१०२. सोष्णाभावात्—सोष्णभावात् (घ. व.)

१०२. सोष्णाभावात्—सोष्णभावात् (फ.)

account of the accumulation of heat. If the application is applied over the bandage it tends to promote perspiration in the affected part.

स्वेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥१०३॥

उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।

तानेव दोषाञ्जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ॥१०४॥

तस्य तेथी तेमां उसमें, स्वेदजाः स्वेदजनित स्वेदसे, पिडकाः पिडकाओं फुन्सियां, कण्डूः च एव अने भरल और खुजली, उपजायते थाय छे उत्पन्न होती है, लेपस्य लेपनी लेपके, उपरि उपरि उपरने उपर ऊपर ही ऊपर, यदि ओ यदि, लेपः लेप लेप, अवचार्यते करवाभा आवे तो ते लगाया जाये तो वह, पट्टस्य पाटनी कपड़ेके, उपरि उपर ऊपर, कृतः करेदो। लेप किया हुआ लेप, यान् दोषान् ओ दोषोने उत्पन्न करे छे जिन दोषोंको उत्पन्न करता है, तान् एव ते ओ दोषोने उन्हीं दोषोंको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ १०३-१०४ ॥

103-104. And as a result, pimples due to the retention of perspiration and pruritus are induced. If applications are made one over the other, the same undesirable results are produced as those mentioned in the case of applications over the bandage.

अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।

त्वचि न स्थिर्यते सम्यङ्ग दोषं शमयत्यपि ॥१०५॥

अतिस्निग्धः अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, अतिद्रवः च अने अति पातलो और अति पतला, लेपः लेप लेप, यदि ओ यदि, अवचार्यते करवाभा आवे तो लगाया जावे तो, त्वचि ते त्वचाने वह त्वचासे, न स्थिर्यते थोटे। नथी नहीं लगता, दोषम् अने दोषोने और दोषको, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, न शमयति अपि शान्त नथी करे। शमन नहीं करता ॥ १०५ ॥

१०४. यान्-यः (फ.)

105. The application that is either too unctuous or too fluid does not adhere properly to the skin and cannot therefore alleviate the diseased condition.

तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ।

न औषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति १०६

तनु-आलिप्तम् पातलो। लेप पतला लेप, न कुर्वीत पलु न करे। भी न करे, हि कारण के क्योंकि, संशुष्कः ते सूकात। वह सूखने पर, आपुटायते तराई अथ छे फट जाता है, औषधिरसः च अने ते औषधिने। रस और वह औषधिका रस, व्याधिम् व्याधि सुधी व्याधि तक, न प्राप्नोति पहुँचते। नथी नहीं पहुँचता, अपि च परन्तु परन्तु, शुष्यति सूकाई अथ छे सूख जाता है ॥ १०६ ॥

106. Thin applications should not be applied, for, drying up rapidly, they become fissured and cracked. Consequently the healing property of the drugs does not even reach the seat of affection, for it dries up quickly.

तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्भ्रशम् ।

संशुष्कः पीडयेद्व्याधिं निःस्नेहो ह्यवचारितः ॥१०७॥

अवचारितः करेदो। किया हुआ, निःस्नेहः स्नेह-वगरने। लेप स्नेहरहित लेप, तन्वालिप्तेन पातलो। लेपथी पतले लेपसे, ये दोषाः ओ दोषो। उद्भा छे जो दोष कहे हैं, तान् एव ते दोषोने उन्हीं दोषोंको, भ्रशम् जनयेत् अत्यंत उत्पन्न करे छे अधिक उत्पन्न करता है, हि संशुष्कः कारण के सूकायेदो। लेप क्योंकि सूखा हुआ लेप, व्याधिम् पीडयेत् विसर्पना प्रलुभा पीडा उत्पन्न करे छे विसर्पके व्रणमें पीडा उत्पन्न करता है ॥ १०७ ॥

107. The undesirable consequences which ensue from the use of thin applications are also frequently produced by the use of applications that are not sufficiently unctuous;

being quite dry they tend to aggravate the disorder further.

विसर्पे अन्नपानम्—

अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पाणां निवृत्तये ।
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रुक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥१०८॥
मधुरः किञ्चिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः ।
सपरुषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ॥१०९॥
तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ।

विसर्पिणाम् हवे विसर्पिणी अव विसर्पोंके, निवृत्तये निवृत्तिने भाटे निवारणार्थ, अन्नपानानि अन्नपान अन्नपानोंको, वक्ष्यामि उद्दिश कहूंगा, लङ्घितेभ्यः लघन उरेखाओंने रोगियोंके लघनके पश्चात्, रुक्षः रुक्ष, सक्षौद्रः मधु मधु, शर्करः अने साकरवाणो और चीनीके साथ, मधुरः मधुर मधुर, किञ्चिदम्लः वा अथवा कुछ अम्लतावाणो अथवा कुछ अम्लतायुक्त, दाडिम- अर्थात् दाम अर्थात् अनार, आमलकान्वितः तेमन् आमलावाणो एवं आंवलासे युक्त, सपरुषक- अने द्राक्ष और फालसा, मृद्वीकः तेमन् द्राक्ष एवं मुनक्का, सखर्जूरः तथा भजूरयुक्त और खर्जूरयुक्त शृताम्बुना अने कथित जलथी और शृत जलसे, मन्थः मनावेला मन्थ बना हुआ मन्थ, हितः हितकर छे हितकर है, यव- जौ, शालीनाम् अने शालि- शोभाणा और शालि चावलोंके, तर्पणैः साधवाओंथी तर्पणसे, सस्नेहा स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, अवलेहिका यादृक् मनावी भोजन भाटे देणु चाटन बनाकर भोजनार्थ देवे ॥ १०८-१०९ ॥

108-109. I shall now describe the diet that should be observed in the treatment of Visarpa. To patients that have undergone the lightening therapy, the following articles of food are beneficial; demulcent drink that is devoid of unctuousity and is mixed with honey and sugar, or that is sweet and slightly acidified

by the addition of the juice of pomegranate and emblic myrobalans, or demulcent drink prepared with the fruits of sweet falash, grapes and dates in boiled water. Thereafter a linctus made of the flour of roasted barley and sali rice and mixed with unctuous articles should be given.

जीर्णे पुराणशालीनां यूषैर्मुञ्जीत भोजनम् ॥११०॥
मुद्गान्मसूरांश्चणकान् यूषार्थमुपकल्पयेत् ।
अनम्लान् दाडिमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ॥१११॥

जीर्णे अवलेहिका पथी जर्ता अवलेहिका जीर्ण होने पर, पुराणशालीनाम् जूना शालि शोभाणु पुराने शालिचावलका, भोजनम् भोजन भोजन, यूषैः यूषो साथे यूषोंके साथ, मुञ्जीत जमणु खावे, अनम्लान् भटाश विनाना खटाईरहित, दाडिमाम्लान् वा डे दामनी भटाशवाणो या अनारकी खटाई बालकर तैयार किये, मुद्गान् भग मूंग, मसूरान् भसर मसूर, चणकान् अने चणूने और चनेको, पटोल- परवण परवल, आमलकैः अने आमला और आंवलेके, सह साथे साथ, यूषार्थम् यूष भाटे यूषके लिए, उपकल्पयेत् सिद्ध करवा सिद्ध करे ॥ ११०-१११ ॥

110-111. When this is digested the patient should eat a meal consisting of old sali rice along with soups. These soups should be made of green gram, lentils and chick peas. They should not be made sour or if made sour, they should be rendered so with the juice of the pomegranate and prepared with wild snakegourd and emblic myrobalan.

जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।
रुक्षान् परुषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ॥११२॥

११०. यूषैर्मुञ्जीत-यूषेणावाचु (क.)

१११. अनम्लान्-अनन्दा (ब.)

१०८. सक्षौद्रशर्करः-सक्षौद्रशर्करैः (ब.)

तस्य ते रोगी भाटे उस रोगीके लिए, परुषक- द्राक्ष-
कालसा, द्राक्षा- द्राक्ष मुनक्का, दाडिम- द्राक्ष अनार,
जामलकान्वितान् तथा आमर्णयुक्त और आंवलायुक्त,
जाङ्गलानाम् अंगल प्राण्णुओनां जांगल प्राणियोंके,
मांसानाम् मांसना मांसके, रुक्षान् स्नेह वगरना स्नेहरहित,
रसान् रसे। रसोंको, उपकल्पयेत् अनापना बनावे ॥११२॥

112. The patient should be nourished with the un-unctuous meat juices of jangala animals mixed with the juice of sweet falsah, grapes, pomegranates and emblic myrobalans.

रक्ताः श्वेता महाद्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ।
भोजनार्थे प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिष्कृताः ॥११३॥

पुराणाः नूना पुराने, सुपरि ताः अशुभर
ओसावेला अच्छी तरहसे माण्ड निकाले हुए, रक्ताः
राता लाल, श्वेताः सफेद, महाद्वाः शालयः च
अने महा शालियोआ और महा शालिचावल, षष्टिकैः
सह तथा साठी ओआ तथा सांठी चावल, भोजनार्थ
भोजन भाटे भोजनके लिए, प्रशस्यन्ते प्रशस्त छे
प्रशस्त हैं ॥ ११३ ॥

113. For such a patient, old and well-cooked rice of red, white and the big variety, in combination with shashtika rice, is recommended as food.

यवगोधूमशालीनां सात्स्यान्येव प्रदापयेत् ।
येषां नात्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥११४॥

येषाम् ओओने जिन्हें, शालिः शालियोआ शालि-
चावल, न अति उचितः अत्यंत अनुकूल न होय अन्यन्त
अनुकूल नहीं हों, ये च अने ओ और जो, नराः
भुण्थे। मनुष्यों, कफाधिकाः उधधिक होय तेओने कफ-
बहुल हों उन्हें, यव-गोधूम- अण, धुं जौ, गेहूं, शाली-
नाम् अने शालियोआमांथी और शालि चावलमेंसे,

११४. यवगोधूमशालीनां-यवगोधूमपदीनां (घ.)

सात्स्यानि एव ओ सात्स्य होय ते ओ जो सात्स्य हों
वही, प्रदापयेत् आपना देना चाहिए ॥ ११४ ॥

114. Out of barley, wheat and rice, only that should be given to which the patient is accustomed and which is homologatory. Barley and wheat alone should be given to those patients to whom rice is not particularly suitable or who have an excess of kapha in their constitution.

विसर्पे वज्यानि—

विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ॥११५॥

विदाहीनि विदाही विदाही, अन्नपानानि अन्नपान
अन्नपान, विरुद्धम् विरुद्ध आहार विरुद्धभोजन, दिवा दिवसे
दिनमें, स्वपनम् सुपु सोना, क्रोध- क्रोध क्रोध, व्यायाम-
व्यायाम व्यायाम, सूर्याग्नि- तड्डो, अग्नि धूप, अग्नि,
प्रवातान् च अने प्रवात ओओने। और प्रवात इनका,
विवर्जयेत् त्याग करवा सेवन छोड़ना चाहिए ॥ ११५ ॥

115. Patients suffering from acute spreading affections should avoid food and drink that are irritant, as well as all antagonistic indulgences, day-sleep, anger, exercise, exposure to the sun, fire and strong winds.

विसर्पे दोषभेदेन चिकित्सा—

कुर्याच्चिकित्सितादसाच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ।
रुक्षप्रायाणि कफजे स्निहिकान्यनिलात्मके ॥११६॥

अस्मात् आ इस, चिकित्सितात् चिकित्सामांथी
चिकित्सामेसे, पैत्तिके पैत्तिक पैत्तिक विसर्पमें,
शीतप्रायाणि शीतप्रधान कम शीतप्रधान चिकित्सा,
कफजे उधजन्य विसर्पमां कफजन्य विसर्पमें, रुक्ष-
प्रायाणि रुक्षप्रधान कम रुक्षप्रधान चिकित्सा, अनि-
लात्मके च अने वातजन्य विसर्पमां और वातजन्य

विसर्पमें, स्नेहिकानि स्नेहप्रधान कम स्नेहप्रधान चिकित्सा, कुर्यात् करवा करनी चाहिए ॥११६॥

116. From among the remedial measures described above, those partaking mostly of a refrigerant nature should be employed in Visarpa of the pitta type, those partaking mostly of a dry nature in Visarpa of the kapha type and those of an unctuous kind in Visarpa of the vata type.

वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।

कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ॥११७॥

अग्निवीसर्पणे अग्निविसर्पणं अग्निविसर्पणं, वातपित्त-वातपित्तनी वातपित्तकी, प्रशमनम् शांति चिकित्सा शामक चिकित्सा, हितम् हितकर छे हितकर है, कर्दम-संज्ञिते अने कर्दमविसर्पणं और कर्दमविसर्पणं, प्रायः धृत्वा प्रायः, कफपित्त-कफपित्तनी कफपित्तकी, प्रशमनम् शांति चिकित्सा हितकर छे शामक चिकित्सा हितकर है ॥ ११७ ॥

117. In the Visarpa known as 'Agni Visarpa' or Erysipelas, the sedation of the provoked vata and pitta is indicated; in the disorder known as 'Kardama' or of slushy type, the sedation of kapha and pitta is generally indicated.

ग्रन्थिविसर्पस्य चिकित्सा—

रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।

रुक्षणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्कलैः ॥११८॥

सिरामोक्षैर्जलौकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।

घृतैः कषायतिकैश्च कालङ्कः समुपाचरेत् ॥११९॥

११७. अग्निवीसर्पणे—अग्निवीसर्पणे (घ. ज. ब.)

अग्निवीसर्पणे हितम्—अग्निवीसर्पणो मतम् (थ.)

११८. दृष्ट्वा—ज्ञात्वा (फ.)

पाञ्चवल्कलैः—पाञ्चवल्कलैः (ख. ड.)

११९. घृतैः—घृतैः (क. घ. द. ङ.)

कालङ्कः कालङ्क अलुनार वैद्य कालको जाननेवाला वैद्य, ग्रन्थिवीसर्पम् ग्रन्थिवीसर्पणं ग्रन्थिवीसर्पणं, रक्तपित्तोत्तरम् रक्तपित्तप्रधान रक्तपित्तप्रधान, दृष्ट्वा ज्ञाने देखकर, आदितः प्रथमम् अथ प्रथम, रुक्षणैः रुक्षणैः प्रथम रुक्षण प्रयोग, लङ्घनैः लङ्घन लङ्घन, पाञ्चवल्कलैः पाञ्च वल्कली वल्कली छालके काय और चूर्णसे, सेकैः प्रदेहैः परिषेचन तथा धेपो वडे परिषेचन तथा प्रदेहसे, सिरामोक्षैः सिरामोक्षेषु वडे सिरामोक्षणसे, जलौकोभिः जलौ वडे जौकसे, सविरेचनैः विरेचन विरेचन, वमनैः तथा वमन वडे और वमनसे, कषाय-तिकैः च तथा कषाय अने तिक्त द्रव्योत्थी साधिका एवं कषाय और तिक्त द्रव्योत्थी साधित, घृतैः घृतैः वडे घृतोसे, समुपाचरेत् चिकित्सा करवी उपचार करे ॥ ११८-११९ ॥

118-119. The physician who knows the right time for each remedial measure should on finding that a spreading inflammation of the Granthi or nodular type is likely to result in a vitiated condition of blood and pitta, treat the patient promptly with the procedures of de-oleation, lightening, affusions, applications made from the five medicinal barks, blood letting with leeches with emesis and purgation and with ghees that have been medicated with astringent and bitter drugs.

ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।

वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम् ॥१२०॥

ऊर्ध्वम् च अधश्च वमनथी वमनसे, जघः च अने विरेच-नथी और विरेचनसे, शुद्धाय शुद्ध करवाभा आवता शोधन करने पर, रक्ते च अपि अने वणी रक्तानु और फिर रक्तका, अवसेचिते मोक्षेषु करावता मोक्षण कराने पर, ग्रन्थि-वीसर्पिणे ग्रन्थिवीसर्पणा रोगीने ग्रन्थिवीसर्पण रोगीको,

१२०. वातश्लेष्महरं—वातश्लेष्मकर (ब.)

वातश्लेष्म- हरम् वातकृद् वातकफहर, कर्म चिकित्सा
चिकित्सा, हितम् हितकर्ता छे हितकारक है ॥ १२० ॥

120. After the patient has been cleansed in the upper and lower regions of the body and blood-letting has been carried out, procedures alleviative of vata and kapha should be resorted to in affections of nodular type of Visarpa.

उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।

स्निग्धाभिर्वेशवारैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशूलिनाम् ॥१२१॥

ग्रन्थिवीसर्प- ग्रन्थिवीसर्पना ग्रन्थिवीसर्पमें, शूलि-
नाम् शूलवाशाओने शूल होने पर, उष्णाभिः उष्ण
उष्ण, स्निग्धाभिः तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, उत्कारि-
काभिः उत्कारिकाओथी उत्कारिकाओंसे, वेशवारैः वा
अथवा वेशवारोथी अथवा वेशवारोंसे, उपनाहः उपनाह
उपनाह, प्रशस्यते श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥१२१॥

121. For patients affected with nodular Visarpa accompanied with severe pain, the use of hot poultices with 'utkarika' pancake or with unctuous 'vesavara' i.e. prepared meat, is recommended.

दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।

कुष्ठतैलेन चोष्णेन पाक्यक्षारयुतेन च ॥१२२॥

गोमूत्रैः पत्रनिर्यूहैरुष्णैर्वा परिषेचयेत् ।

दशमूल- दशमूलथी दशमूलसे, उपसिद्धेन पकावेद्य
सिद्ध किये, उष्णेन उष्ण गरम, तैलेन तैलथी तैलसे,
पाक्यक्षार- अने पाक्यक्षारथी और पाक्यक्षारसे, युतेन
च युक्त युक्त, उष्णेन च उष्ण गरम, कुष्ठतैलेन कुष्ठ
तैलथी कुष्ठके तैलसे, सेचयेत् परिषेचन करवुं परिषेक
करे, उष्णैः अथवा उष्ण अथवा गरम, गोमूत्रैः गोमूत्रथी

१२१. वीसर्पशूलिनाम्-वीसर्पशूलिनः (क. घ.)

१२२. पाक्य-यव (क. ख. छ. झ. ड. फ. ब.)

„ „ -पक (त. फ.)

गोमूत्रसे, पत्रनिर्यूहैः वा छे वातकृद् पादोओना उष्ण
कवाथोथी या वातकफनाशक पत्तोंके गरम कायोंसे, परिषे-
चयेत् परिषेचन करवुं परिषेचन करे ॥ १२२३ ॥

122-122½. Or, the patient may be treated with hot affusions of oil medicated with deca-radices or with hot affusions of the oil of costus mixed with prepared alkalis, or with hot affusions of cow's urine or with hot decoctions of remedial leaves.

सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा विष्टया चाश्वगन्धया ॥१२३॥

सुखोष्णया अथवा नवशेका अथवा सुहाते हुए,
विष्ट या अश्वगन्धया च आसोदना कुड्कुथी असगन्धके
कल्कसे, प्रदिह्यात् वा द्वेप करवे लेप करे ॥१२३॥

123. Or else, the patient may be treated with genially warm application of the paste of winter cherry.

शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचाऽपि वा ।

विभीतकत्वचां वाऽपि कल्केनोष्णेन लेपयेत् ॥१२४॥

शुष्कमूलक- सूका मूलाना सूखी मूलके, कल्केन
कुड्कुथी कल्कसे, नक्तमालत्वचा अपि वा अथवा नक्त-
मालनी छालना कुड्कुथी नक्तमालकी छालके कल्कसे,
विभीतकत्वचाम् अपि वा अथवा अहेडानी छालना
अथवा बहेडकी छालके, उष्णेन उष्ण गरम, कल्केन
कुड्कुथी कल्कसे, लेपयेत् द्वेप करवे लेप करे ॥ १२४ ॥

124. Or, the patient may be smeared with the paste of dry radish, or of the bark of indian beech or of the bark of the beleric myrobalan, applied warm.

१२३. चाश्व-कुष्ण (क. छ. झ. ड. ब.)

१२४ विभीतकत्वचां वाऽपि-विभीतकस्य वा ग्रन्थि (ख. घ. झ. ड. ब.)

„ „ -विभीतकस्य ग्रन्थि वा (घ.)

„ लेपयेत्-सेचयेत् (ड.)

बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थि विभीतकम् ।
वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुर्याद्ग्रन्थिप्रलेपनम् ॥१२५॥

बलाम् अथवा बला, नागबलाम् अंगेटी गंगेरन,
पथ्याम् ६२३ हस्त, भूर्जग्रन्थिम् बोवपत्रनी गाल मोज-
पत्रकी ग्रन्थि, विभीतकम् अहेडा बहेडा, वंशपत्राणि
वांसनी पान वांसके पत्ते, अग्निमन्थम् च अने अरखुनी
और अरतीका, ग्रन्थि- गाल उपर ग्रन्थि पर, प्रलेपनम्
देप लेप, कुर्यात् ३२३ करे ॥१२५॥

125. In nodular Visarpa, the affected
parts should be smeared with the paste
of heart-leaved sida, gingo fruit,
chebulic myrobalan, the knotty portions
of the bark of birch, beleric myrobalan,
bamboo-leaves and the wind killer.

दन्त्यादिलेपः —

दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥१२६॥

दन्ती दन्ती, चित्रकमूलत्वक् चित्राना
भूणी छाव चित्ताके मूलकी छाल, सुधा- थोर शुहर,
अर्क- अने आड्डाना एवं आकके, पयसी दूध दूध, गुडः
गोण गुड, भल्लातकास्थि भिलासना हणिया भिलवेंका
बीज, कासीसम् अने ढीराकसी ओओने और कासीस
इनका, लेपः देप लेप, शिलाम् अपि पथ्यरने पथ्य
शिलाको भी, भिन्द्या ३३३ नाथे छे फाड़ देता है ॥१२६॥

126. An application made of the
paste of red physic nut, the root-
bark of the white-flowered leadwort
and the milks of the thorny milk
hedge plant and mudar, gur, the
seeds of the marking nut and green
vitriol will break open even a stone.

बहिर्गस्थितं ग्रन्थि किं पुनः कफसंभवम् ।

१२७. मार्गस्थितम्—मार्गाभितम् (क. घ. ङ.)

बहिर्गस्थितम् तो पछी भाभाभाभित तो फिर
बाहिर मार्गमें हुई, कफसंभवम् ३३४-५ कफजन्य,
ग्रन्थिम् पुनः किम् ग्रन्थिने ३३३ नाथे ओभा ३३४-५
थुं ? ग्रन्थिको फाड़ बाले इसमें क्या कहना ?

126. What then need be said of
nodular affections born of kapha that
are situated in the external regions of
the body !

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थि भिन्द्याद्वा मेघजैरिमैः ॥१२७॥
मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमाक्षैर्यवान्नैर्वा ससीधुमधुशर्करैः ॥१२८॥
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ॥१२९॥
मुस्तभल्लातशक्नुनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ॥१३०॥
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्ममेदनैः ।
अयोलवणपाषाणहेमताम्रप्रपीडनैः ॥१३१॥

इमैः अथवा आ अथवा इन, मेघजैः वा औषध
वजरेथी औषध आदिसे, सक्षार- जेवां डे :- ५५५५५
जैसेकि:- यवक्षार, दाडिमैः अने ६३३३३३ और अना-
रके साथ, मूलकानाम् भूणीना मूली, कुलत्थानाम् अने
कुलीनीना और कुलथीके, यूषैः यूषीना पानथी यूषोंके
पानसे, ससीधु- सीधु सीधु, मधु- मधु शहद, शर्करैः
अने साकरसहित और चीनीके साथ, गोधूमाक्षैः
धुनां बोवनेथी गोडूके भोजनोंसे, यवान्नैः वा
डे यवनां बोवनेथी अथवा यवान्नोके भोजनोंसे,
सक्षौद्रैः मधुयुक्त शहदके साथ, मातुलुङ्ग- यडोतराना
चकोत्राके, रसान्वितैः रसवाणा रसयुक्त, वारुणी- वारु-
णीना वारुणीके, मण्डैः मंडोथी मंडसे, पिप्पली- पीपर
पीपर, क्षौद्र- अने मधु और शहदके, संयुतैः युक्त
साथ, त्रिफलायाः त्रिफलीना त्रिफलाके, प्रयोगैः च

१२७. मेघजैरिमैः—मेघजोपमैः (ड.)

—मेघजैः शरैः (घ. फ. ब.)

१३०. शक्नुनाम्—सक्नुनाम् (ग.)

गुडूच्योश्च—पडुच्योश्च (द.)

१३१. हेमताम्र—हेमताम् (ब.)

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बली स्थिरः ।
ग्रन्थिः पाषाणकटिनो यदा नैषोपश्राम्यति ॥१३२॥

१ पुनश्चापहो-पुनश्चास्य हो (क व. घ.)

स्वेदनम् स्वेदन स्वेदन, परिमर्दनम् अने मर्दन करवा
और मर्दन करना चाहिए ॥ १३३-१३४३ ॥

133-134. Or, after maturing them with suppuratives or by incising them, the tumors may be removed. Further, the patient's blood which is in a vitiated condition should be repeatedly let. After this, when the blood has been sufficiently let, the physician should administer medicine curative of vata and kapha. If even after the above methods, the morbidity is not allayed, then recourse to fumigation, errhines, sudation, pressure on the affected parts or use of suppurative drugs is recommended.

अप्रशाम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ॥१३५॥
प्रक्लिन्नं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
बाह्यैश्चाभ्यन्तरैश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ॥१३६॥

दोषे च अथवा दोषपुं अथवा दोषका, अप्रशाम्यति
शमन न थता शमन न हो तो, पाचनम् वा तेने पकाववे। ओ
उसको पकाना, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, भिषक्
वैद्य वैद्य, दाहपाकाभ्याम् दाह तथा पाकथी युक्त दाह
एवं पाकसे युक्त, प्रक्लिन्नम् अत्यंत क्लिन्न अन्धिते।
अत्यंत क्लिन्न हुई ग्रन्थिको, बाह्यैः च आन्तर्य बाह्य,
आभ्यन्तरैः च अने आभ्यन्तर और आभ्यन्तर, शोधन-
शोधन शोधन, रोपणैः तथा रोपणोपयोग और रोपणसे,
व्रणवत् प्रत्यु प्रमाणे व्रणके सदृश, समुपाचरेत् उपचार
करवे। उपचार करे ॥ १३५-१३६ ॥

135-136. When the ulcers of Visarpa have become softened as the result of the above-mentioned procedures of cauterization and maturation, the physician should treat the condition with

१३५. दोषे च पाचनं-दाहेन पाटनं (ध. फ.)

the measures employed in the case of wounds, by means of external and internal measures of purification and healing.

कम्पिलकं विडङ्गानि दार्वीं कारञ्जकं फलम् ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥१३७॥

कम्पिलकम् कपीले। रोरी, विडङ्गानि वायडिंग
वायविङ्ग, दार्वीम् दाहदण्ड, दाहहल्दी, कारञ्जकम्
अने कलजना और करंजके, फलम् च कलने।
फलका, पिष्ट्वा कलक करी तेथी कलकर उससे, तैलम्
तेल तैल, विपक्तव्यम् पकावपुं पकावे, ग्रन्थिव्रण- आ
ग्रन्थिव्रणनी यह ग्रन्थिव्रणकी, चिकित्सितम् चिकित्सा
छे चिकित्सा है ॥ १३७ ॥

137. Kamala, embelia, indian berry and the fruits of the indian beech should be reduced to paste. Oil should be cooked with this paste to make a good remedy for the ulcers of the nodular type.

द्विवर्णीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।
देशकालविभागज्ञो व्रणान् वीसर्पजान् बुधः ॥१३८॥
इतिग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

देशकालविभागज्ञः देशकालानां विभागोने अनुनार
देशकालके विभागको जाननेवाला, बुधः विद्वान् वैद्य
विद्वान् वैद्य, वीसर्पजान् विसर्पजन्य विसर्पजन्य,
व्रणान् प्रमाणे। व्रणोंका, द्विवर्णीयोपदिष्टेन द्विवर्णीय
अध्यायमा कहेल द्विवर्णीयोक्त, कर्मणा च अपि चिकि-
त्साने पद्य अनुसरी चिकित्साके अनुसार भी, उपाचरेत्
उपचार करवे। उपचार करे ॥ १३८ ॥ इति आ यह,
ग्रन्थिविसर्प- ग्रन्थिविसर्पनी ग्रन्थिविसर्पकी, चिकित्सा
चिकित्सा छे चिकित्सा है ।

१३८. विभागज्ञः-विकारज्ञः (ध. फ. व.)

प्रमाणज्ञः (क.)

व्रणान् वीसर्पजान् बुधः-व्रणग्रन्थिविसर्पवत् (ख. ड.)

138. The intelligent physician fully conversant with the aspects of place, time and classification, may also treat the ulcers of spreading affections according to the line of treatment indicated in the chapter on the 'Two kinds of Ulcers' (Chikitsa chapter 25). Thus has been described the treatment of the nodular variety of Visarpa.

ગલગણ્ડચિકિત્સા—

ય એવ વિધિરુદ્ધો ગ્રન્થીનાં વિનિવૃત્તયે ।

સ એવ ગલગણ્ડાનાં કફજાનાં નિવૃત્તયે ॥૧૩૯॥

ય: એવ ને જો, વિધિ: ચિકિત્સાક્રમ ચિકિત્સાકી વિધિ, ગ્રન્થીનામ્ ગ્રન્થિની ગ્રન્થિયોંકે, વિનિવૃત્તયે શાન્તિ માટે નિવારણકે લિએ, રુદ્ધો: ક્ષો: છે કહી ગઈ છે, સ: એવ તે બ વહ, કફજાનામ્ ક્ષય-ય કફજન્ય, ગલગણ્ડાનામ્ ગલગંડની ગલગણ્ડોંકી, નિવૃત્તયે નિવૃત્તિ માટે છે નિવૃત્તિકે લિએ છે ॥ ૧૩૯ ॥

139. Whatever line of treatment has been laid down in the cure of nodular type of Visarpa applies with equal force in the cure of goitre due to kapha.

ગલગણ્ડાસ્તુ વાતોત્થા યે કફાનુગતા નૃણામ્ ।

ઘૃતક્ષીરકષાયાણામભ્યાસાન્ન ભવન્તિ તે ॥૧૪૦॥

નૃણામ્ મનુષ્યેના મનુષ્યોંકે, યે તુ ને જો, ગલગણ્ડા: ગલગંડ ગલગણ્ડ, વાતોત્થા: વાતજન્ય વાતજન્ય, કફાનુગતા: તથા ક્ષયના અનુબંધવાળા હોય છે ઓર કફકે અનુબંધવાળે હોતે હૈં, તે તે વે, ઘૃતક્ષીર-ધી, ક્ષી ધી, કષાયાણામ્ અને કષાયોના એવં કષાયોંકે, અભ્યાસાન્ન અભ્યાસથી નિરન્તર સેવનસે, ન ભવન્તિ રહેતા નથી નહીં રહેતે ॥ ૧૪૦ ॥

140. As regards those affections of goitre, which owe their origin to vata

૧૪૦. કફાનુગતા—કફાનુગતા (ક. વ. ત. ધ. વ.)

૧. ક્ષીર—ધાર (સ. ધ.)

and kapha, they are prevented by the regular use of a diet consisting of ghee, milk and astringent articles.

વિસર્પે રક્તમોક્ષણપ્રશંસા—

યાનીહોક્તાનિ કર્માણિ વિસર્પાણાં નિવૃત્તયે ।

એકતસ્તાનિ સર્વાણિ રક્તમોક્ષણમેકતઃ ॥૧૪૧॥

વિસર્પાણામ્ વિસર્પોની વિસર્પોંકે, નિવૃત્તયે શાન્તિને માટે નિવારણકે લિએ, યાનિ ને જો, કર્માણિ કર્મોંકે, હ્રદ અહીં યહાં, હ્રદાનિ ક્ષયાં છે કહે હૈં, તાનિ તે વે, સર્વાણિ સર્વાં સર્વ, એકતઃ એક બાબુએ છે એક ઓર હૈ, રક્તમોક્ષણમ્ ચ અને કેવળ રક્તમોક્ષણુ ઓર અકેલા રક્તમોક્ષણ, એકતઃ બીજી બાબુએ છે દુસરી ઓર હૈ ॥ ૧૪૧ ॥

141. If all the therapeutic measures described here as curative of Visarpa be put on one side and blood-letting on the other, they will be found equal.

વિસર્પો ન હ્યસંસૃષ્ટો રક્તપિત્તેન જાયતે ।

તસ્માત્ સાધારણં સર્વમુક્તમેતચ્ચિકિત્સિતમ્ ॥૧૪૨॥

રક્તપિત્તેન રક્તપિત્તના રક્તપિત્તકે, અસંસૃષ્ટઃ હિ સંસર્ગ વિના સંસર્ગકે વિના, વિસર્પઃ વિસર્પ વિસર્પ, ન જાયતે થતો નથી નહીં હોતો, તસ્માત્ તેથી તે સ કારણસે, એતત્ આ યહ, સર્વમ્ સર્વાં સર્વ, સાધારણમ્ સામાન્ય સામાન્ય, ચિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, હ્રદમ્ ક્ષી છે કહી હૈ ॥ ૧૪૨ ॥

142. Visarpa never occurs without the association of the condition of hemothermia. Consequently whatever has been described here by way of

૧૪૧. નિવૃત્તયે—પ્રશન્તયે (વ.)

૧૪૨. વિસર્પો ન હ્યસંસૃષ્ટો રક્તપિત્તેન જાયતે—વિસર્પો યાસંસૃષ્ટો

રક્તપિત્તેન લક્ષ્યતે (વ.)

૧. અસંસૃષ્ટો—અસંસૃષ્ટ (જ)

૨. જાયતે—લક્ષ્યતે (વ.)

૩. —લક્ષ્યતે (ક.)

remedial measures is the general line of treatment.

विशेषो दोषवैषम्यान् च नोक्तः समासतः ।

समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥१४३॥

दोषवैषम्यात् अने दोषनी विषमताने दीधे और दोषकी विषमताके कारण, विशेषः च विशेष चिकित्सा विशेष चिकित्सा, समासतः संक्षेपभां संक्षेपमें, न उक्तः कही नथी नहीं कही है, न औम नथी ऐसा नहीं, विद्वान् वैवे वैद्य, समास- संक्षेप समास, व्यास- अने विस्तारथी और विस्तारसे, निर्दिष्टाम् कहेली बताई हुई, क्रियाम् उपाचरेत् चिकित्सा करने की चिकित्सा करे ॥ १४३ ॥

143. We have not, however, omitted to outline in brief, specific treatment relating to the special nature of morbidity requiring such treatment. The expert physician should call into service the entire therapeutic procedure whether laid down in brief or in extenso.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

निरुक्तं नाममेदाश्च दोषा दूष्याणि हेतवः ।

आश्रयो मार्गतश्चैव विसर्पगुरुलाघवम् ॥१४४॥

लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवः ।

साध्यत्वं, न च, साध्यानां साधनं च यथाक्रमम् १४५

इति पिप्रक्षवे सिद्धिमग्निवेशाय धीमते ।

पुनर्वसुवाचेदं विसर्पाणां चिकित्सितम् ॥१४६॥

१४३. समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत्—समासव्यास-

निर्देशरुक्तं चैतच्चिकित्सितम् (द. ध. क. ब)

१४४. निरुक्तं—निरुक्तिः (ब. छ)

१४५. साध्यानां—साध्यत्वं (घ.)

१४६. पिप्रक्षवे—पिप्रीषया (य)

११. सिद्धिम्—सिद्धम् (क. त. व.)

११. पुनर्वसुवाचेदं विसर्पाणां चिकित्सितम्—उक्तं भगवान्

क्षेतदीपार्पाणां चिकित्सिते (घ.)

तत्र श्लोकाः ते । नपथभां उपसंहारना श्लोको छे ३ उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, निरुक्तम् निरुक्ति निरुक्ति, नाममेदाः नामना बेदा नाममेद, दोषाः दोषो दोष, दूष्याणि दूष्यो दूष्य, हेतवः निदान हेतु, आश्रयः आश्रय, मार्गतः च एव मार्ग प्रभाषे मार्गके अनुसार, विसर्प- विसर्पनी विसर्पकी, गुरु- गुरुता गुरुता, लाघवम् अने लघुता और लघुता, लिङ्गानि लक्षणो लक्षण, ये च अने ये और जो, उपद्रवाः उपद्रवो उपद्रव, यत्- ने जो, लक्षणः लक्षणानां लक्षणयुक्त, उपद्रवः उपद्रव उपद्रव, साध्यत्वम् साध्यता साध्यता, न च असाध्यता असाध्यता, यथाक्रमम् अने क्रम प्रभाषे और यथाक्रम, साध्यानाम् साध्यनी साध्यकी, साधनम् च चिकित्सा चिकित्सा, इति औम इस प्रकार, पिप्रक्षवे पूछना पूछनेवाले, धीमते धीमान् बुद्धिमान्, अग्निवेशाय अग्नि- देशने अग्निवेशको, पुनर्वसुः भगवान् पुनर्वसुओ भग- वान् पुनर्वसुने, विसर्पाणां विसर्पनी विसर्पकी, इदम् आ यह, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, सिद्धिम् च अने सिद्धि और सिद्धि, उवाच कही छे कही है ॥१४४-१४६॥

Here are the recapitulatory verses—

144-146. The definition of Visarpa, synonyms by which it is known, the morbid humors, the morbidised body-elements, the etiological factors, the habitat of the disease, the severity of mildness of the affection as determined by the way it spreads the signs and symptoms, the complications, the nature of these complications, the curability or otherwise of a particular type, the remedial measures in due order of the curable types—all this has Punarvasu declared in this chapter concerning the proven line of treatment for spreading affections, to the inquiring and intelligent Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थाने विसर्पचिकित्सितं
नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

इति ऐभ इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेल
अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरुथल
प्रतिसंस्कार प. मेधा आ शास्त्रमा और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान
विषे चिकित्सास्थानमें, विसर्पचिकित्सितम् 'विसर्प-
चिकित्सित' 'विसर्पचिकित्सित', नाम नामने
नामका, एकविंशः अष्टवीसमे। इक्कीसवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २१ ॥

21. Thus in the Section on Thera-
peutics, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
twenty-first chapter entitled 'The The-
rapeutics of Acute Spreading Affections'
is completed.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

आवीसमे अध्याय अध्याय बाईसवाँ
Chapter XXII

तृष्णाचिकित्सितोपक्रमः—

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्होथी अब आगे, तृष्णाचिकि-
त्सितम् 'तृष्णाचिकित्सित' नामना अध्यायतुं
'तृष्णाचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
आप्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाह स्म कहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the cha-
pter entitled 'The Therapeutics of
Dipsosis (morbid thirst)'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभि-
रतः ।
तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥३॥

ज्ञान-प्रशम- ज्ञान, शम ज्ञान, शम, तपोभिः अने
तपथी और तपसे, ख्यातः प्रसिद्ध प्रसिद्ध, जगत्-हिते
तथा जगत्तना हितमा और जगतके हितमें, अभिरतः
अभिरत अभिरत, अत्रिसुतः आत्रेये आत्रेयने, पञ्चानाम्
पांच पांचों, तृष्णानाम् तृष्णानां तृष्णाओंकी, प्रशमार्थम्
शान्ति भाटे शान्तिके लिए, चिकित्सितम् चिकित्सा
चिकित्सा, प्राह कही ॥ ३ ॥

3. The son of Atri famed for his
wisdom tranquility and austerity and
devoted to the well-being of the world.
expounded the therapeutics of the five
kinds of Dipsosis.

तृष्णानां निदानं संप्राप्तिम्—

क्षोभाद्भयाच्छ्रमादपि शोकात्क्रोधाद्विलङ्घनान्प्रघात्
क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्कान्नसेवाभिः ॥ ४ ॥

धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसंतापैः ।

पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयतः ॥ ५ ॥

रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुककृोमः ।

संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ॥ ६ ॥

क्षोभात् क्षोभथी क्षोभसे, भयात् भयथी भयसे,
श्रमात् श्रमथी श्रमसे, शोकात् शोभथी शोकसे, क्रोधात्
क्रोधथी क्रोधसे, विलङ्घनात् लङ्घनो करवाथी अतिलङ्घनसे,
प्रघात् अपि भयपानथी मद्यपानसे, क्षार- क्षार क्षार,
अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, कटुक- कटुक
कटुक, उष्ण- उष्ण उष्ण, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, शुष्क-
अने शुष्क और शुष्क, अन्न- अन्न अन्नके, सेवाभिः

४. क्षोभात्-क्रोधात् (य.)

५. नालीः-जमनीः (घ. घ. फ. व.)

६. महाबलावेतौ-अतिबलवन्तौ (व.)

सेवनथी सेवन करनेसे, धातुक्षय-धातुक्षय धातुक्षय, गद-
कर्षण- रोगथी यथेष्टी कृशता रोगसे उत्पन्न
हुई कृशता, वमनादि-वमनआदिना वमनआदिके, अति-
योग- अतिशोथी अतियोगसे, सूर्यसंतापैः अने सूर्यना
तापथी और सूर्यकी धूपसे, प्रवृद्धौ वृद्धौ प्रकुपित,
पित्ताम्लौ पित्त अने वात-पित्त और वात, सौम्यान्
जलीय सौम्य, धातून् च धातुओं-धातुओंका, शोषयतः
शोषयुं करे छे शोषण करते हैं, एतौ आ ये, महाबलौ
महाबलवान् पित्त तथा वात अने महाबलवान् पित्त
तथा वात दोनों, रसवाहिनीः च रसवाहिनी रसवाहिनी,
नालीः नाडीशो नाडियां, जिह्वामूल-जिह्वामूल भूण,
जिह्वामूल, गल-गणुं गला, तालुक-तालु तालु,
क्लोमनः च अने क्लोमने और क्लोमको, संशोष्य
संशोष्यने सूखाकर, नृणाम् भुज्यन्ता मनुष्यके, देहे
देहमां देहमें, तृष्णां तृप्त्यं प्यास, कुरुतः पेदं करे छे
उत्पन्न करते हैं ॥ ४-६ ॥

4-6. As a result of shock, fear, fatigue, grief, anger, extreme inanitation, alcoholism, constant use of alkaline, acid, salt, pungent, hot, dry and dehydrated food or emaciation due to loss of body-element or to disease, or of over-agitation of purificatory procedures and excessive insolation, the pitta and vata get greatly increased and dry up the watery contents of the body-elements. These two humors becoming very strong dehydrate the fluid-carrying ducts and channels situated at the base of the tongue, throat palate and Kloman and cause dipsosis in a man.

पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ७ ॥

७. शोषयतस्तावतो न याति शमम्-शोषयतस्तावतिबलौ न याति
शमम् (४.)

,, उपसर्गभूता-उपसर्गरूपा (५.)

तो तेओ अने वे दोनों, पीतम् पीतम् बारंवार
पीधे बारवार पिये हुए, जलम् पाणीने जलको, शोष-
यतः हि शोषे छे सुखाते रहते हैं, अतः आथी इस
लिए, कमम् तरस शान्त प्यास शान्त, न याति यती
नथी नहीं होती, घोरव्याधि-घोर व्याधिने वृद्धौ घोर
व्याधियोंसे, कृशानाम् कृश यथेष्टा रोगीओमां कृश हुए
रोगियोंमें, सा ते वह, उपसर्गभूता उपसर्गभूते उपसर्ग-
रूपसे, प्रभवति थाय छे होती है ॥ ७ ॥

7. Though he repeatedly drinks water yet his thirst is not quenched. Such dipsosis arises as a complication in persons sufferinig emaciation due to severe diseases.

तृष्णानां पूर्वरूपं सामान्यलक्षणं च—

प्राग्रूपं मुखशोषः, स्वलक्षणं सर्वदाऽम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ८ ॥

मुखशोषः मुखशोष, प्राग्रूपम् ओ तृष्णानु
पूर्वरूप छे यह तृष्णाका पूर्वरूप है, सर्वदा सर्वदा
निरन्तर, अम्बुकामित्वम् जलीय भूयं यती जलको
इच्छा, स्वलक्षणम् ओ तृष्णानु पीतानुं वक्ष्ये छे यह
तृष्णाका अपना लक्षण है, लिङ्गानाम् अने वक्ष्योनी
और लक्षणोंकी, लाघवम् वधुता ओ लघुता यह, सर्वा-
साम् सर्व सब, तृष्णानाम् तृष्णाओनी तृष्णाओंकी,
अपायः शान्ति छे शान्ति है ॥ ८ ॥

8. The premonitory symptoms are dryness of the mouth and the pathognomic symptom is constant craving for water. The reduction to a state of mildness of all the characteristic symptoms of the disease is the sign of its cure.

तृष्णानामुपद्रवाः—

मुखशोषस्वरमेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।

तात्त्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशं च ॥ ९ ॥

८. स्वलक्षणम्-स्वरक्षयः (५.)

,, अम्बुकामित्वम्-अम्बुकामित्वम् (६.)

जिह्वानिर्गममरुचि बाधिर्यं मर्मदूयनं सादम् ।
तृष्णाद्भूता कुरुते, पञ्चविधां लिङ्गतः शृणुताम् ॥१०॥

बहुता वृद्धि पाभेदी बड़ी हुई, तृष्णा तृष्णा
प्यास, मुखशोष- मुखशोष मुखशोष, स्वरमेद- स्वरमेद
स्वरमेद, भ्रम- भ्रम भ्रम, संताप- संताप संताप, प्रलाप-
प्रलाप प्रलाप, संस्तम्भान् नकुडार्ध नकुं संस्तम्भ, तालु-
ताणुं तालु, ओष्ठ- डोह होठ, कण्ठ- कंठ कंठ, जिह्वा-
अने श्रुति और जीममें, कर्कशताम् कर्कशता कर्कशता,
चित्तनाशम् भेदोशी चित्तका नाश, जिह्वानिर्गमम् श्रुति
भेदार् नीकुणुं जीमका बाहिर निकल आना, अरुचिम्
अरुचि अरुचि, बाधिर्यम् भेदोपयुं बधिरता, मर्मदू-
यनम् मर्मपीडा मर्मपीडा, सादम् च अने शिथिलता
अने और शिथिलता इनको, कुरुते उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करती है, पञ्चविधाम् पांच प्रकारनी पांच
प्रकारकी, ताव ते तृष्णाने उस तृष्णाको, लिङ्गतः
लक्षणो लक्षणोंसे, शृणु सांभलो सुनो ॥१०॥

9-10. Dryness of the mouth, change of voice, giddiness, burning, delirium, rigidity, roughness of the palate, lip, throat and tongue, stupefaction, protrusion of the tongue, anorexia, deafness, sense of burning in internal organs, and asthenia are the symptoms of dipsosis. Now listen to the symptoms of each of the five varieties of dipsosis individually.

वाततृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

अन्धातुं देहस्थं कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिन्शुष्के शुष्यत्यबलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥११॥

यदा न्यारे जब, कुपितः डोपेक्ष कुपित हुआ,
पवनः वायु वायु, देहस्थम् देहस्थ देहस्थित, अन्धातुम्

१०. मर्मदूयनं सादम्—मर्मणां पीडनं सदनम् (ध.)

११. मर्मदूयनं—मर्मपीडनं (फ व.)

१२. ताव—ताः (च.)

१३. देहस्थं—देहस्थ (फ.)

अन्धातुने जलधातुका, विशोषयति शोषे छे शोषण करता है, तस्मिन् न्यारे ते तब उसके, शुष्के सूखाता सूखने पर, अबलः निर्बल पुरुष दुर्बल पुरुष, शुष्यति शोषाय छे सूखता है, अथ अने और, विशुष्यन् शोषात्ता ते सूखता हुआ वह, तृष्यति तरस्थे थाय छे तृष्णाको प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

11. When the provoked vata absorbs the watery element in the body, the weak person gets dehydrated by the absorption of this fluid and consequently suffers from dipsosis.

निदानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च
स्रोतोऽवरोध इति च स्याद्विज्ञं वाततृष्णायाः ॥१२॥

निदानाशः निदानाश निदानाश, शिरसः भ्रमः
शिरोभ्रम शिरोभ्रम, तथा शुष्कविरसमुखता च
शुष्कमुखता, विरसमुखता मुखका शुष्क होना एवं मुखकी
विरसता, स्रोतोऽवरोधः अने स्रोतोने अवरोध और
स्रोतोका अवरोध, इति च अने ये, वाततृष्णायाः वात-
अन्य तृष्णानां वातजन्य तृष्णाके, लिङ्गम् लक्षणो लक्षण,
स्याव छे हैं ॥ १२ ॥

12. Loss of sleep, whirling of the head, dryness and loss of taste in the mouth and occlusion of the channels are the symptoms of dipsosis of the vata type.

पित्ततृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

पित्तं मतमाग्नेयं कुपितं चेत्तापयत्यपां धातुम् ।
संतप्तः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोल्बणां नृणाम् ॥१३॥

पित्तम् पित्तने पित्तको, आग्नेयम् आग्नेय आग्नेय,
मतम् मान्युं छे माना है, कुपितम् कुपित यध कुपित हो
कर, अपास् धातुम् अन्धातुने जलधातुको, तापयति
चेव अने तपावे तो यदि तपाता है तो, संतप्तः सः
तपी गयेव ते अन्धातु तपी हुई वह जलधातु,

१३. स्रोतोऽवरोध—कण्ठावरोध (फ.)

નૃણામ્ મનુષ્યોભા મનુષ્યોર્મે, દાહોદ્ભવનામ્ દાહપ્રધાન
દાહપ્રધાન, તૃણામ્ તૃણાકો, જનવેત્ ઉત્પન્ન
કરે છે ઉત્પન્ન કરતી ॥ ૧૩ ॥

13. The pitta is regarded as the thermal element in the body. If it is provoked, it heats the watery element and the watery element being heated, there occurs thirst and excessive burning sensation in the man.

તિક્તાસ્યત્વં શિરસો દાહઃ શીતામિનન્દતા મૂર્ચ્છા
પીતાક્ષિમૂત્રવર્ચસ્ત્વમાકૃતિઃ પિત્તતૃણાયાઃ ॥૧૪॥

તિક્તાસ્યત્વમ્ તિક્તામુખતા મુખકી તિક્તા, શિરસઃ
દાહઃ માથામાં દાહ શિરમેં દાહ, શીતામિનન્દતા શીતળ
વસ્તુની ઇચ્છા શીતળ પદાર્થોનો પસન્દ કરના, મૂર્ચ્છા
મૂર્ચ્છા, પીતાક્ષિમૂત્રવર્ચસ્ત્વમ્ આંખ, મૂત્ર અને
અડો પીળાં થવાં આંખ મૂત્ર અને પુરીષકા પીલાં હોના,
પિત્તતૃણાયાઃ એ પિત્તજન્ય તૃણાનાં એ પિત્તજન્ય
તૃણાકે, આકૃતિઃ લક્ષણ છે લક્ષણ ॥ ૧૪ ॥

14. Bitter taste in the mouth, burning sensation in the head, desire for cold things, fainting and icteric tinge of the eyes, urine and the feces, are the signs of dipsosis of the pitta type.

આમજતૃણાયાઃ સંપ્રાપ્તિર્લક્ષણં ચ—

તૃણા યાઽઽમપ્રભવા સાઽપ્યાગ્નેયાઽઽમપિત્તજનિ-
તત્વાત્ ।

લિઙ્ગં તસ્યાઽઽરુચિરાધ્માનકફપ્રસેકૌ ચ ॥૧૫॥

યા જે જો, તૃણા તૃણા તૃણ, આમપ્રભવા
આમજન્ય છે આમજન્ય છે, સા તે વહ, અપિ પશુ મી,
આમપિત્ત- આમથી અવરોધ પામેલા પિત્તથી આમા-
વરુદ્ધ પિત્તસે, જનિતત્વાત્ ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી
ઉત્પન્ન હોનેસે, આગ્નેયા આગ્નેય છે આગ્નેય છે, અરુચિઃ ચ

૧૫. સાઽપ્યાગ્નેયાઽઽમપિત્તજનિતત્વાત્-સાઽપ્યાગ્નેયી ન પિત્તજનિ-
તત્વાત્ (૫.)

લિઙ્ગં તસ્યાઽઽરુચિઃ તસ્યાઽઽરુચિઃ (૫.)

અરુચિ અરુચિ, આધ્માન- આધ્માન આધ્માન,
કફપ્રસેકૌ ચ અને કફપ્રસેક એ ઓર કફકા પ્રસેક
હોના એ, તસ્યાઃ તેનાં उसके, લિઙ્ગમ્ લક્ષણ છે
લક્ષણ ॥ ૧૫ ॥

15. Dipsosis which originates from chyme morbidity is also of the thermal type as it originates from chyme and the pitta. Its symptoms are anorexia, flatulence and ptyalism.

ક્ષયજતૃણાયાઃ સંપ્રાપ્તિર્લક્ષણં ચ—

દેહો રસજોઽમ્બુભવો રસશ્ચ તસ્ય ક્ષયાશ્ચ તૃપ્યેદ્ધિ ।
દીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્ સંશુષ્કહૃદયગલતાલુઃ ॥૧૬॥

દેહઃ દેહ દેહ, રસજઃ રસજન્ય છે રસસે ઉત્પન્ન
હોતા છે, રસઃ અને રસ ઓર રસ, અમ્બુભવઃ ચ અલ્પથી
ઉત્પન્ન થાય છે જલસે ઉત્પન્ન હોતા છે, તસ્ય તેનાં उसके,
ક્ષયાશ્ચ ચ ક્ષયથી ક્ષયસે, તૃપ્યેદ્ધિ મનુષ્યને તૃણ
થાય છે તૃણ હોતી છે, દીનસ્વરઃ તે દીન સ્વરવાળો થાય
છે વહ દીન સ્વરવાળો હોતા છે, પ્રતામ્યન્ તેને અધારાં
આવે છે उसको अन्धेरा आता है, સંશુષ્કહૃદયગલતાલુઃ
અને તેનાં હૃદય, કંઠ તથા તાળવું સૂકાય છે ઓર उसके
હૃદય, કંઠ તથા તાલુ શુષ્ક હો જાતે ॥ ૧૬ ॥

16. The body is made of colloidal fluid and the colloidal fluid of the body is in turn made of the aqueous element. The loss of this watery element induces thirst, the voice becomes low, the man becomes faint and his stomach, throat and palate get parched.

અપસર્ગજતૃણાયાઃ સંપ્રાપ્તિર્લક્ષણં ચ—

ભવતિ खलु योपसर्गात्तृणा सा शोषिणी कष्टा ।
ज्वरमेहक्षयशोषश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥१७॥

૧૬. તૃપ્યેદ્ધિ-તૃપ્યેદ્ધિ (૫)

, સંશુષ્કહૃદયગલતાલુઃ-દીનઃ સંશુષ્કગલતાલુઃ (ક. ૫.)

૧૭. યોપસર્ગાત્-સોપસર્ગા (૫.)

, શોષ-કાસ (૫.)

उच्चर- न्वर उच्चर मेह- प्रमेह प्रमेह, क्षय- क्षय
क्षय, शोष- शोष शोष, श्वासाद्युपसृष्ट- श्वास पुरेभी
युक्त श्वास आदिसे युक्त, देहानाम् देहवाण्योने देह-
धारियोंमें, उपसर्गात् उपद्रवश्चे उपद्रवरूपसे, या ने
जो, तृष्णा तृष्णा तृष्णा, भवति थाय छे होती है,
सा ते वह, खलु अरेअर सचमुच, शोषिणी शोष
करनार शोषण करनेवाली, कष्टा अने कष्टसाध्य छे
और कष्टसाध्य है ॥ १७ ॥

17. The dipsosis which occurs as a complication in persons affected with fever, urinary disorders, wasting, consumption, dyspnea and similar other diseases, causes great dehydration of the body and is of the formidable type.

असाध्यतृष्णायाः लक्षणम्—

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥१८॥

रोगकृशानाम् रोगशी कृश रोगसे कृश, वमिप्रसक्तानाम्
अने आलुने आलु उलटीथी पीडाथेला और निरन्तर
वमनसे पीड़ित मनुष्यमें, अतिप्रसक्ताः अतिशय पधेदी
अत्यन्त बड़ी हुई, घोरोपद्रवयुक्ताः तथा घोर उपद्रवथी
युक्त और घोर उपद्रवसे युक्त, सर्वाः अथी सब, तृष्णाः
तु तृष्णाओने तृष्णाओंको, मरणाय मरण करवा भाटे
उत्पन्न थयेदी मृत्यु करनेके लिए उत्पन्न हुई, विज्ञेयाः
अलुपी जाननी चाहिएं ॥ १८ ॥

18 All varieties of dipsosis which are incessant, which occur in patients emaciated by disease and afflicted with continuous vomiting and which are attended with severe complications should be known as being indicative of approaching death.

तृष्णायां वातपित्तयोर्हेतुत्वम्—

नामि विना हि तर्षः पचनाद्वा तौ हि शोषणे हेतु ।
जघातो रतिबुद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥१९॥

अग्निम् अग्नि अग्नि, पचनाद् वा के वायु या
वायुके, विना विना विना, तर्षः तरस तृष्णा, न नथी
नहीं हो सकती, हि कारण के क्योंकि, अतिबृद्धौ अति-
शय पधेदी अत्यन्त बड़े हुए, तौ हि ते ये ये दोनोंही,
जघातोः जघातुना जलघातुके, शोषणे शोषणमां
शोषणमें, हेतु कारण छे कारण हैं, अपाक् जलने
जलके, क्षये क्षय थता क्षीण होने पर, नरः मनुष्य
मनुष्यको, तृष्यते हि अवस्थ तरस्ये थाय छे अवस्थ
प्यास लगती है ॥ १९ ॥

19. Thirst cannot occur without heat or without the vata; the excessive increase of these two elements is the cause indeed of the absorption of the watery element, on loss of which, man is afflicted with thirst.

गुर्वन्नपयःक्षेहैः समूर्च्छद्भिर्विदाहकाले च ।
यस्तृष्येद्भृतमार्गे तत्राप्यभिलानलौ हेतु ॥२०॥

गुरु-अन्न-पयः- गुरु भोजन, दूध गुरु अन्न, दूध,
क्षेहैः अने स्नेहो और क्षेहोंके, समूर्च्छद्भिः उदरमां व्याप्त
थवाने दीधे उदरमें व्याप्त होनेके कारण, विदाहकाले च
तथा अन्न पयवाने समये तथा विदाहके समयमें, वृत्तमार्गे
मार्ग अंध होवाने दीधे मार्ग आवृत होनेके कारण,
यः ने मनुष्य जो मनुष्य, तृष्येत् तरसथी पीडाथ छे
तृष्णासे पीड़ित होता है, तत्र अपि त्यां वहां, अभिलानलौ
वायु अने आग्नि न वायु और अग्नि ही, हेतु कारण
थाय छे कारण होते हैं ॥ २० ॥

20. Even in a condition, where a person having taken heavy food, milk and unctuous articles, feels thirsty owing to the channels being occluded by the food-mixture during the digestive process, the vata and the thermal element act as the causative factors.

तीक्ष्णोष्णरूक्षभावात्पचं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मघशीलानाम् ॥२१॥

मद्यम् भयं मय, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण, उष्ण-
उष्ण, रुक्षभावात् अने रक्षयिष्यामी और रुक्ष
होनेसे, पित्तानिलौ पित्त अने वायुने पित्त और वायुको,
प्रकोपयति भेदापावे छे प्रकुपित करता है, तौ एव अने
ते ये व और वे दोनों ही, मद्यशीलानाम् भयना
अभ्यासीओनी मद्यसेवन करनेवालोंकी, अपाम् वातुम्
नलधातुने जलधातुको, शोषयतः हि नर शोषे छे
सूखा देते हैं ॥ २१ ॥

21. Alcohol by its quality of being
acute, hot and dry, provokes the pitta
and vata. It is therefore that in alcohol-
addicts these two factors dry up the
watery element of the body.

तृष्णायां शीतजलं देयम्—

तप्तास्त्रिव सिकतासु हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम् ।
तेषां संतप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥ २२ ॥

तप्तासु तपेदी तपी हुई, सिकतासु हव रेतीमां
नाथेला नगनी पेठे वालमें डाले हुए जलकी तरह,
क्षिप्तम् तप्त शरीरमां नाथेयुं तप्त शरीरमें डाला हुआ
तोयम् नग जल, आशु तुरत तुरंत, शुष्यति हि सुकाई
अथ छे सूख जाता है, तेषां ते उन, संतप्तानाम्
संतप्त पुरुषोंने संतप्त पुरुषोंको, हिमजलपानात् ठंडा
नल पीनाथी शीतल जल पीनेसे, शर्म सुख सुख,
भवति थाय छे होता है ॥ २२ ॥

22. Just as hot sand absorbs and
dries up the water poured on it, so
such heated persons find relief by the
potion of ice-cold water.

उष्णक्लान्तस्य सहसा शीतजलदाननिषेधः—

शिशिरस्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।
तस्मान्नोष्णक्लान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् ॥ २३ ॥

२२. हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम्—मद्यं पीतं विशुष्यति क्षिप्तम् (फ.)

॥ क्षिप्तम्—क्षिप्तम् (ब.)

२३. तस्मान्नोष्णक्लान्तो....जलं शीतम्—तस्माद्भजेत सहसा
नोष्णक्लान्तो जलं शीतम् (ब. फ.)

शिशिर- ठंडा नलथी शीतल जलसे, स्नातस्य
नाथेय पुरुषनी स्नान किये हुए पुरुषकी रुद्धः रोड़ाथेदी
रुदी हुई, उष्मा ओष्मा गरमी, कोष्ठम् डे.ठमां कोष्ठमें,
प्रपद्य नगने जाकर, तर्षयति तरस पेदा डरे छे
प्यासको उत्पन्न करती है, तस्मात् तेथी इन लिए,
उष्णक्लान्तः गरमीथी अडणाथेला पुरुषे गरमीसे पीड़ित
पुरुष, सहसा ओडहय शीघ्र, शीतम् शीतल शीतल,
जलम् नगनुं जलका, न भजेत सेवन डरनुं नहि सेवन
न करे ॥ २३ ॥

23. The body-heat of the person
who has taken a cold bath being
obstructed in the peripheral region
passes to the internal organs and
creates thirst. Therefore the person
who is fatigued by insolation should
not use cold water immediately.

सर्वतृष्णानामनिल पित्त-क्षयजस्वम्—

लिङ्गं सर्वास्वेतास्वनिलक्षयपित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम् २४

एतासु आ इन, सर्वासु सधणी तृष्णामां सब
तृष्णामें, अनिल- वायुथी थयेला वायुसे उत्पन्न हुए, क्षय-
नल धातुना क्षयथी थयेला जलधातुके क्षयसे उत्पन्न
हुए, पित्तजम् अने पित्तथी थयेला और पित्तसे उत्पन्न
हुए, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, भवति थाय छे होते हैं,
अथ तु हवे अब, अतः अहीथी यहांसे, आगमात्
आयुर्वेदना प्रामाण्यथी आयुर्वेदके प्रामाण्यसे, तृष्णानाम्
तृष्णाओनी तृष्णाकी, पृथक् चिकित्सितम् जुदी जुदी
चिकित्सा भिन्न भिन्न चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि डहीश
कहूंगा ॥ २४ ॥

24. In all these varieties of dipsosis,
symptoms arising from the provocation
of the vata and the pitta and loss of
watery element of the body, are mani-
fest. Hereafter I shall describe the
treatment of dipsosis of the various

२४. "स्वनिलक्षयपित्तजं—स्वनिलक्षयात् पित्तजं (ब.)

types one by one, according to the authoritative tradition.

तृष्णायाः सामान्यचिकित्सा—

अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादेन्द्रं तोयं समधु पिबेच्छुणं वाऽन्यत् ॥२५॥

तृष्णा तृष्णा तृष्णा, अपाम् जलधातुना जल-
धातुके, क्षयात् क्षयधी क्षीण होनेसे, नरम् मनुष्यने
मनुष्यको, संशोष्य शोषीने सूखाकर, आशु शीघ्र क्षीघ्र,
प्रणाशयेत् हि भारी नाभे छे नष्ट करती है, तस्मात्
तेथी इस लिए, समधु मधुयुक्त मधुयुक्त, ऐन्द्रम्
वरसाधु आन्तरीक्ष, तोयम् पाणी पानी, तद्गुणम् अथवा
तेवा गुणवाणं अथवा उसके समान गुणवाला, अन्यत्
वा भीष्णुं पाणी दूसरा पानी, पिबेत् पीवुं पीवे ॥२५॥

25. Owing to the loss of the watery
element, thirst dehydrates the man
and soon kills him; the patient should
therefore drink pure rain-water with
honey, or any other water having
similar qualities.

किञ्चित्तुवरानुरसं तनु लघु शीतलं सुगन्धि
सुरसं च ।

अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिगतमप्येन्द्रवज्जेयम् २६

यत् ते जो, क्षितिगतम् पृथ्वी पर रहेलुं जल
पृथ्वीके ऊपरका जल, किञ्चित् सहेज कुछ, तुवरानुरसं
उपाय अनुरसवाणुं कषाय अनुरसयुक्त, तनु रसयुक्त
स्वच्छ, लघु हल्का, शीतलम् शीतल शीतल,
सुगन्धि सुगन्धवाणुं सुगन्धि, सुरसम् सारा रसवाणुं
उत्तम रसयुक्त, अनभिष्यन्दि च अने अनभिष्यन्दी
होय और अनभिष्यन्दि हो, तत् अपि तेने पशु उसे
भी, ऐन्द्रवत् वरसाधना पाणी जेवुं वर्षाजलके समान,
जेयम् अलुपुं जानना चाहिए ॥ २६ ॥

२५. अपां क्षयाद्धि-अपांक्षयाद्धि (फ.)

२६. तुवरानुरसं तनु-तृष्णायां नुरसं तनु (झ.)

॥ तनु लघु-तनु लघु (ब.)

26. The water that has got a slightly
astringent secondary taste, which is
light, cool, possessed of good smell
and devoid of deliquescent quality,
should be considered similar to celestial
water in effect though it be terrestrial.

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लाजासकुसिताह्वामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम् ॥२७॥
वाट्यं वाऽऽमयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषाणाम् ॥२८॥

शरपूर्व- शरादि शरादि, पञ्चमूलेन पञ्चमूलधी
पञ्चमूलसे, शृतशीतम् शृतशीत जल शृतशीत जल,
ससितोपलम् साकरनी साथे देवुं चीनीके साथ देवे,
अथवा अथवा या, लाजासकु- लाजने। साथवे।
लाजाके सक्त, सिताह्वा- साकर शर्करा, मधुयुतम् अने
मधु मेणवी जलदेवे। और शहदसे बनाया हुआ,
मन्थम् मन्थ मन्थ ऐन्द्रेण वा वरसाधना पाणी साथे
देवे आन्तरीक्ष जलसे देवे, आमयवानाम् अथवा डाया
जलने। अथवा कच्चे जौका, शीतलम् शीतल शीतल,
वाट्यम् वाट्य (म.) वाट्य, मधुशर्करायुतम् मधु अने
साकरनी युक्त मधु और शर्कराके साथ, दद्यात् आपवे।
देवे, शालीनाम् अथवा शालि रोपाणी अथवा शालि
चावल, कोरदूषाणाम् वा के कोरदानी या कोदोंसे बनाई,
पेयाम् वा पेया पेयाको, दद्यात् आपवी देवे ॥२७-२८॥

27-28. The physician may give the
water decocted with the roots of the
pentad of roots beginning with reed
grass, cooled and mixed with candied
sugar or the demulcent drink prepared
of roasted paddy powder, sugar, honey
and rain water; or he may give the
top part of half cooked barley gruel
cooled and mixed with sugar; or he

२७ लाजासकुसिताह्वामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम्-लाजाणां सक्तूनां
समधुसितं मन्थमैन्द्रेण (घ. त. प. फ.)

२८. दद्यात्-भोजनम् (ब.)

may give the thin gruel of sali rice or of common millet.

पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाऽप्यलवणाम्लैः ॥२९॥

शृतेन उड्डाणैश्च गरम, पयसा दूध साथे दूधके साथ अथवा अथवा या, अलवणाम्लैः लवणु अने अभ्ररहित नमक और अम्लरहित, घृतभृष्टैः घीमां वधारैश्च घीमें छोंके हुए, पारावतादिकरसैः वा अपि पारावत वजेरेना मांसरस साथे पारावतादिके मांसरसोंके साथ, मधुशर्करायुतम् मधु अने साकरयुक्त शहद और शर्कराके साथ, भोजनम् भोजन भोजन, योज्यम् योज्युं भेधे देवे ॥ २९ ॥

29. Or, food may be given mixed with boiled milk or with honey and sugar, or mixed with the meat-juice of the pigeon and other birds of its group seasoned with ghee without adding either acid or salt.

तृणपञ्चमूलमुज्जातकैः प्रियालैश्च जाङ्गलाः सुक्रताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥३०॥

तृणपञ्चमूल-तृणपञ्चमूल तृणपञ्चमूल, मुज्जातकैः मुंभतक मुज्जातक, प्रियालैः च अने चारोणीया और चिरोजीसे, सुक्रताः सारी रीते संस्कारआयेला सुसंस्कृत, जाङ्गलाः रसाः जंगल प्राणीओना मांसरसो जांगल प्राणियोंके मांसरस, शस्ताः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, तैः अथवा तेओथी या उनसे सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध किया हुआ, शर्करामधुमत् साकर अने मधुयुक्त शर्करा और मधुके साथ, पयः वा दूध प्रशस्त छे दूध प्रशस्त है ॥ ३० ॥

30. The meat juices of jangala animals well prepared with the roots of the pentad of grasses, salep and buchanan's mango is recommended; or

२९. योज्यम्-भोज्यम् (व.)

३०. प्रियालैश्च-प्रियालैश्च (घ.)

the milk prepared with the above drugs mixed with sugar and honey.

शतघृतघृतेनाक्तः पयः पिवेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्गमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृते देयाः ॥३१॥

शतघृत- सौ दणत घेथेला शतघृत, घृतेन घीथी पीसे, अक्तः अभ्यंग करेला रोगीओ अभ्यङ्ग किया हुआ रोगी, शीततोयम् शीतल जलमें, अवगाह्य अवगाहन करीने अवगाहन करके, पय- दूध दूध, पिवेच्छ पीवुं पीवे घृते भृष्टाः घीमां वधारैश्च घीमें छोंके हुए, मुद्ग- मूंग मूंग, मसूर- मसूर मसूर, चणकजाः अने यष्टुना और चनेके, रसाः तु यूषो यूष, देयाः आपवा देवे ॥ ३१ ॥

31. Or, the patient anointing himself with the hundred times washed ghee and taking a cold tub-bath, should drink milk or soups of green-gram, lentils and chick peas, seasoned with ghee.

मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥३२॥

मधुरैः मधुर मधुर, शीतैः च तथा शीतवीर्य तथा शीतवीर्य, सजीवनीयैः श्ववनीय गन्धुना द्रव्योथी जीवनीय गणके द्रव्योंसे, सतिक्तकैः तेभ्यः तिक्त द्रव्योथी एवं तिक्त द्रव्योंसे, शृतम् उड्डाणैश्च पकाया हुआ, क्षीरम् दूध दूध, मधुशर्करायुक्तम् मधु अने साकरनी साथे शहद और चीनीके साथ, पान- पान पान, अभ्यञ्जन- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, सेकेषु अने परिषेचन करवाभा और परिषेकके लिए, इष्टम् इष्ट छे इष्ट है ॥ ३२ ॥

32. The milk boiled with drugs of the sweet group, or life-promoter group, refrigerant and bitter group mixed with honey and sugar may be used as potion, inunction and affusion.

३१. भृष्टा घृते-घृतभर्जिता (घ. त. घ. फ.)

तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ण्या अपि नस्यमिधुरसः ॥३३॥

तज्जम् वा अथवा ते सिद्ध दूधभाथी डाढेलुं या उस सिद्ध दूधसे निकाला हुआ, घृतम् घी घी, पानाभ्यङ्गेषु पान अने अभ्यङ्गमां पान एवं अभ्यङ्गमें, इष्टम् ४४ छे इष्ट है, नस्यम् च नस्य आ घीतुं नस्य पशु इस घीका नस्य भी, स्यात् आपवाभा आवे छे दिया जाता है सशर्करम् साकरयुक्त शर्कराके साथ, नारीपयः स्त्रीतुं धावशु स्त्रीके दूध, उष्ण्याः साढेलुतुं दूध ऊंटनीके दूध, इधुरसः अने शेरडीना रसतुं और इधुरसका, अपि पशु भी, नस्यम् नस्य आपवाभा आवे छे नस्य दिया जाता है ॥ ३३ ॥

33. Or. the ghee prepared out of this medicated milk is beneficial as potion and inunction, as well as nasal medication. Breast milk or camel's milk with sugar, or sugar-cane juice is good as nasal medication.

क्षीरेधुरसगुडोदकसितोपलाक्षौद्रसीधुमाद्रीकैः ।
वृक्षाम्लमातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुशोषघ्नाः ॥३४॥

क्षीर- दूध दूध, इधुरस शेरडीना रस इधुरस, गुडोदक- गोणतु पाणी गुडका पानी, सितोपला- साकर चीनी, क्षौद्र- मध सहद, सीधु- सीधु सीधु, माद्रीकैः माद्रीके मृद्रीकाके मय, वृक्षाम्ल- डाकम वृक्षाम्ल, मातुलुङ्गैः अने श्रीजेराना और बिजौरेके, गण्डूषाः गण्डूषा गण्डूष, तालुशोषघ्नाः तालुवाना शोषने हरनार छे तालुशोषके नाशक हैं ॥ ३४ ॥

34. The gargles of milk, sugar-cane juice, gur-water, candied sugar, honey, sidhu wine, grape wine,

३३. नारीपयः....नस्यमिधुरसः-नारीपयसा घृष्टं सशर्करमुष्ण्यास्थि-
नस्यमिधुरसः (म.)

३४. क्षीरेधुरस-समधुरेधुरस (ध.)

„ माद्रीकैः-माध्वीकैः (द. घ.)

citron and pomello are curative of dryness of the palate.

जम्बुआम्रातकबदरीवेतसपञ्चवल्कपञ्चाम्लैः ।

हन्मुक्षशिरःप्रदेहाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः स्युः

जम्बू- जम्बुडी जामुन, आम्रातक- आंभाडा आम्रातक, बदरी- भारडी बदरी, वेतस- वेतस वेतस, पञ्चवल्क- पंचवल्कल पंचवल्कल, पञ्चाम्लैः अने पचाम्ल वडे और पंचाम्लके, सघृताः घृतयुक्त घीके साथ, हन्- मुख- हृदय, मुष्ण हृदय, मुख, शिरः- प्रदेहाः अने आथा छिपर करेवा देपे और शिर पर किये हुए प्रदेह, मूर्च्छा-भ्रम-भ्रम, भ्रम मूर्च्छा, भ्रम, तृष्णाघ्नाः अने तृष्णाना नाशक और तृष्णाके नाशक, स्युः छे हैं ॥३५॥

35. The applications of jambul indian hog plum, jujube, country willow the pentad of barks and the pentad of acids mixed with ghee, when applied over peri-cardial region, face and head are curative of fainting, giddiness and thirst.

दाडिमदधिस्थलोघ्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥३६॥

सविदारी- विदारीकंद विदारीकंद, बीजपूरकैः श्रीजेरा बिजौरे, दाडिम- दाडिम अनार, दधिस्थ- डाढ कैथ, लोघ्रैः दोधर लोघ्र, घृत- घी घी, आरनालायुतैः अने डाढ भेणवी और कांजीके साथ, गौरामलकैः च तालुपरि- पक्ष आभभाथी ताजे परिपक्व आंवलेसे, शिरसः शिरने, सिरमें, लेपः देप करेवा लेप लगाना, हितः हितकर छे हितकर है ॥ ३६ ॥

36. The unguent prepared of pomegranate, wood apple, lodh, white yam and citron or of whitish emblic

३५. बदरी-बदरीनक (छ.)

„ पञ्चवल्कपञ्चाम्लैः-पञ्चवल्कपञ्चाम्लाः (ख. द.)

„ पञ्चाम्लैः-पञ्चाम्लाः (म.)

„ प्रदेहाः-प्रलेपाः (घ.)

myrobalans mixed with ghee and sour wheat conjee, proves beneficial.

शैवलपङ्काम्बुरुहैः साम्लैः सघृतैश्च शक्तुभिलेपः ।
मस्त्वारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ॥३७॥
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलगात्रसंस्पर्शाः
क्षौमार्द्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणां च ॥३८॥

साम्लैः अम्लयुक्त खटाईके साथ, शैवलपङ्काम्बुरुहैः
शैवाल, कंदन तथा कमलकी शैवाल, कीचड़ तथा कमलका,
सघृतैः तेमज घृतयुक्त एवं चीके साथ, शक्तुभिः च
साथयाओथो सक्तुओंका लेपः दोप लेप, मस्तु- छड़ीना
पाण्डीया दहीके पानीसे, आरनाल- काल आरनालसे,
आर्द्रवसन- पदार्थोंसे पत्र भिगोये हुए कपड़े, कमल-
कमल कमल, मणिहार- मणि और हारना मणि और
हारके, संस्पर्शाः स्पर्शा स्पर्श, क्षौमार्द्र- तेमज
रेशमी बीना एवं रेशमी गीले, निवसनानाम्
पत्र पड़ेरेल वस्त्र पहनी हुई, प्रियाणाम् प्रिय प्रिय,
वराङ्गनानाम् च सुंदरीओना सुंदर स्त्रियोंके, शिशिराम्बु-
शीतल जल, चन्दन- अने चंदनकी
और चन्दनसे, आर्द्र बीना भिगोयेहुए, स्तनतट- स्तनतट
स्तनतट, पाणितल- छेणी पाणितल, गात्र- वगेरे
अंगोना आदि अवयवोंके, संस्पर्शाः स्पर्शा तृष्णाओ
नाश करे छे स्पर्श तृष्णाको नष्ट करते हैं ॥ ३७-३८ ॥

37-38. Or, the applications prepared of moss, mud, and lotuses or with roasted paddy powder mixed with acid articles and ghee, or the application of wet cloth soaked in whey or sour wheat conjee or application of lotuses or of garlands of precious stones should be done. The cool contact of the

breasts and hands of beautiful and beloved women clad in wet silken garments and besmeared with cool and fragrant waters or sandal paste, proves beneficial.

हिमवद्दरीवनसरित्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिरा-
णाम् ।
रम्यशिशिरोदकानां स्मरणं कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥३९॥

हिमवत्-दरी- हिमालयकी युद्धाओ हिमालयकी
कन्दरा, वन- वन वन, सरित्- नदी नदी, सर- सरोवर
सरोवर, अम्बुज- कमल कमल, पवन- पवन पवन,
इन्दुपाद- अने चंद्रना डिस्कोथी और चन्द्रकी
किरणोंसे शिशिराणाम् शीतल शीतल, रम्य- तेमज
रम्य एवं रम्य, शिशिरोदकानाम् तथा छंडा नदीनु
तथा शिशिर जलका स्मरणम् स्मरण स्मरण, कथाः च
अने तेओनी कथाओ पद्य और उनकी कथायें मी,
तृष्णाघ्नाः तृष्णाओ नाश करे छे तृष्णाका नाश
करती हैं ॥ ३९ ॥

39. The recollection of or listening to the discription of the Himalayan caves, woods, streams, lakes, lotuses, breezes, moonlight and other cool things as well as of lovely and cool waters—these have an allaying effect on dipsosis.

तृष्णाया वैशेषिकी चिकित्सा—

वातघ्नमन्त्रपानं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाम् ।
क्षयकासनुच्छृतं क्षीरघृतमूर्ध्वावाततृष्णाम् ॥४०॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजे तर्पे ।

३७. शैवलपङ्काम्बुरुहैः—शैवालपङ्कजजलैः (क.)

,, शक्तुभिलेपः—सक्तुभिलेपाः (घ.)

,, आर्द्रवसनकमल—कमलजलार्द्रवसन (च.)

३८. पाणितलगात्रसंस्पर्शाः—पाणितलसंस्पर्शाः (ख.)

,, क्षौमार्द्रनिवसनानां—मौक्तिकक्षौमार्द्रवसनानाम् (ब. त.)

३९. रम्यशिशिरोदकानां—रम्योदकयुक्तानां (ब. द.)

,, ,, —रम्योदकशिशिराणां (घ.)

,, ,, —आरामशिशिरोदकानाम् (च.)

४०. वाततृष्णायाम्—वाततृष्णायाः (क. ख. ग. ब.)

,, क्षीरघृतमूर्ध्वावात—क्षीरमूर्ध्वावात (घ.)

,, क्षीरघृतमूर्ध्वावाततृष्णाम्—क्षीरघृतं वाततृष्णाम् (ब.)

वाततृष्णायाम् वातजं तृष्णाम् वायुजन्यं तृष्णाम्, वातघ्नम् वातघ्नं वातघ्नं, मृदु मृदु मृदु, लघु लघु लघु, शीतम् च अने शीतल और शीतल, अन्नपानम् अपपान अन्नपान, क्षयकासनुत् तथा क्षय अने कासघ्न द्रव्योत्थी और क्षयकासघ्न द्रव्योत्से, शृतम् उकाणैल गरम किया हुआ, क्षीरघृतम् दूधथी तारवेल धी दूधसे निकाला हुआ घी, ऊर्ध्ववात-श्वास श्वास, तृष्णाघ्नम् अने तृष्णाम् भटाउनार छे और तृष्णाके नाशक हैं, जीवनीय- अन्ननीयगण्यथी जीवनीय- राणसे, सिद्धम् पकावेल सिद्ध, क्षीरघृतम् दूधथी तारवेल धी दूधसे निकाला हुआ घी, वातपित्तजे वात-पित्तजन्य वातपित्तजन्य, तर्षे तृष्णाम् तृष्णाम्, स्यात् हितकर छे हितकर हैं ॥४०३॥

40-40½. In dipsosis of the vata type soft, light and cooling food and drink curative of vata are recommended as also boiled ghee, which is churned directly from milk and which is indicated in the treatment of cough due to wasting and is curative of dipsosis and dyspnea. In dipsosis due to vata-cum-pitta, the ghee taken out of milk prepared with the drugs of the life-promoter group of drugs, is recommended

पित्तजतृष्णायाम् चिकित्सा—

पैत्ते द्राक्षाचन्दनखर्जूरशीरमधुयुतं तोयम् ॥४१॥

लोहितशालितण्डुलखर्जूरपरुषकोत्पलद्राक्षाः ।

मधु पकलोष्टमेव च जले स्थितं शीतलं पेयम् ॥४२॥

पैत्ते पित्तजन्य तृष्णाम् पित्तजन्य तृष्णाम्, द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्षा, चन्दन- चन्दन चन्दन, खर्जूर- अमूर खजूर, उशीर- वाणैल खस, मधुयुतम् अने मध ऐओथी युक्त और शहद इनसे युक्त, तोयम् पाणी जल, लोहित-शालितण्डुल- राता शालि थोभा काल शालि चावल, खर्जूर- अमूर खजूर, परुषक- द्राक्षसा

४१. पैत्ते-पित्ते (घ)

„ द्राक्षाः-क्षुण्ण (द.)

„ जले स्थितं-जलं शृतं (घ)

कालसा, उत्पल- नीलकमल, द्राक्षाः अने द्राक्ष ऐओथी युक्त पाणी और द्राक्षा इनसे युक्त जल, पकलोष्टम् अने तपावेली भाटीना देक्षाने और तपाये हुए मिट्टीके ढेलको, जले स्थितम् पाणीमां ढारी जलमें बुझाकर, शीतलम् ते पाणी ठंडुं थया पछी उस जलके ठंडा होने पर, मधु च एव तेमां मध नाभी उसमें शहद डालकर, पेयम् पीवुं पीवे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. In dipsosis of the pitta type, the water mixed with grapes, sandal-wood, date, cuscus and honey; as also the cold water in which red sali rice, tandula rice, dates, falsa, blue water lily, grapes, honey and a baked lump of earth have been kept may be given as potion.

लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्जनोत्पलः क्षुण्णः पकामलोष्टजलमधुसमायुतो मृन्मये पेयः ॥४३॥

सलोध्र- धोधर लोध्र, मधुक-अञ्जन- जेठीमध, रसा- जन मुलहठी, रसाञ्जन, उत्पलः अने उत्पलसहित और उत्पलसहित, लोहित-शालि-प्रस्थः ६४ तोला द्राक्ष शालि थोभाने ६४ तोले लाल शालि चावलको, क्षुण्णः अध- उथरा डरी दरकच करके, मृन्मये भाटीना वासलुमां मिट्टीके पात्रमें, पक-आमलोष्ट-जल-मधु-समायुतः पकावेला काथी भाटीना देक्षाने ढारी गरम डरेलुं जल ठंडुं थता तेमां धोण्या पछी तेने गाणी मध नाभी तपाये हुए कच्ची मिट्टीके ढेलको बुझाकर ठंडे हुए जलमें आलोबित कर छानकर शहद डाल करके, पेयः मात्राथी पीवा मात्रासे पीवे ॥ ४३ ॥

43. Or, the water kept in an earthen pot in which 64 tolas of red sali rice, pounded with lodh, liquorice, anti-mony and blue water lily are put and

४३. शालिप्रस्थः शालितण्डुलप्रस्थः (क ड.)

„ क्षुण्णः-क्षुण्णम् (घ.)

„ पकामलोष्टजलमधुसमायुतो-पक्वामलोष्टमधुजलसमायुतः (घ.)

in which a baked clod of clay, water, and honey have been added. This is a curative drink in dipsosis.

वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्ट्याहैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभां कृष्णमृदं कृष्णसिकतां वा ४४
तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्वाप्य पाययेताच्छुम् ।
आपाकशर्करं वाऽमृतवह्युदकं तृषां हन्ति ॥४५॥

वट- १३ वरगद, मातुलुङ्ग- भीमेरु विजौरा,
वेतसपल्लव- वेतसपत्र वेतसके पत्ते, कुश- कुश कुश,
काशमूल- काशना भूण काशके मूल, यष्ट्याहैः तथा
जेठीभधरी तथा मुलहठीसे, सिद्धे पकावेला सिद्ध किये
हुए, अम्भसि पाणीमां जलमें, अग्निनिभाम् अग्निमां
तपावेली होनाथी अग्नि जेवी दाख अग्निमें तप्त
होनेके कारण अग्निके समान लाल, कृष्णमृदम् डाण्डी भाटी
काली मिट्टी, कृष्णसिकताम् वा के डाण्डी रेतली या काली
वाल, अथवा अथवा या, तप्तानि तपावेला तपाये हुए,
नवकपालानि नवां डीकरा नवीन मिट्टीके कपाल, निर्वाप्य
भुआवी बुझाकर, अच्छम् नीतयुं पाणी नितारा हुआ
जल, पाययेत पापुं पिलावे, आपाक- अथवा पकाववा
भाटे या सिद्ध करनेके लिए, शर्करम् जेमां तपेला
डांडरा नाभवाभां आभ्यां छे औपुं जिसमें तप्त कंकर डाले
गये हैं ऐसा, अमृतवह्युदकम् वा गणैः नुं जल गुड़चीका
जल, तृष्णाम् तृष्णाने तृषाको, हन्ति छे नष्ट करता
है ॥ ४४-४५ ॥

44-45. In the water prepared with sprouts of banyan, pomello, country willow, roots of sacrificial and thatch grass and liquorice, put a lump of black earth or black sand or pieces of new earthen vessel which have been heated red and allow it to

४४ सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभां-सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभाः (ब.)

४५. पाययेताच्छुम्-पाययेतोयम् (ब.)

॥ आपाकशर्करं वाऽमृतवह्युदकं तृषां हन्ति-अथवाकशर्करावृत-
वह्युदकं वा तृषां हन्ति (ब. व. ह. त. द.)

cool; then decant the clear water and give it to the patient; or give the water prepared with guduch added with red-hot pebbles and cooled. It is curative of dipsosis

क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुविमिश्राः ।
शीतकषाया मृद्भृष्टसंयुताः पित्ततृष्णाघ्नाः ॥४६॥

मृद्भृष्ट- तपावेली भाटी तपाई हुई मिट्टीसे, संयुताः
युक्त युक्त क्षीरवताम् क्षीरीवृक्ष क्षीरीवृक्ष, मधुराणाम्
मधुरद्रव्ये मधुर, शीतानाम् अने शीतवीर्य द्रव्येना
और शीतवीर्य द्रव्योंके, शर्करा- साकर चीनी, मधु-
विमिश्राः अने मधु भेजवेला और शहद मिलाये हुए,
शीतकषायाः शीतल कषाया शीत कषाय, पित्ततृष्णाघ्नाः
पित्तजन्य तृष्णा हरनार छे पित्तजन्य तृषाके नाशक
हैं ॥ ४६ ॥

46. The cold infusions prepared of the drugs of the lactiferous plants and drugs of sweet group and of cold potency, mixed with sugar and honey and with baked clay put into them, are curative of dipsosis of the pitta type.

कफजतृष्णायाः चिकित्सा—

व्योषवचाभल्लातकतिककषायास्तथाऽऽमृतृष्णाघ्नाः
यद्योक्तं कफजायां वम्यां तथैव कार्यं स्यात् ॥४७॥

तथा तथा तथा, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, वचा- १०८
वचा, भल्लातक- भिक्षाभां मिलावा, तिककषायाः अने
तिकत द्रव्येना कषाया और तिक द्रव्योंके कषाय,
आमृतृष्णाघ्नाः आमृतृष्णानां नाशक छे आमृतृष्णाके
नाशक हैं, कफजायाम् कफजन्य कफजन्य, वम्याम्
उल्टीमां वमनमें, यत् च जे कर्ष जो कुछ, उक्तम्
उक्त छे कहा है, तत् च एव ते पक्षु वह भी, कार्यम्
स्यात् अहीं करवुं यहां करे ॥ ४७ ॥

४६. पित्ततृष्णाघ्नाः-पित्ततृष्णाः (क.)

४७. आमृतृष्णाघ्नाः-आमृतृष्णाघ्नाः (क.)

47. In dipsosis due to chyme morbidity the decoctions of the three spices, sweet flag, marking nut and drugs of the bitter group prove beneficial; or the line of treatment, indicated in vomiting of the kapha type, may be given.

स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ।
ज्ञात्वा दधिमुधुतर्पणलवणोजलैर्वमनमिष्टम् ४८

स्तम्भ- ७३३८ स्तम्भता, अरुचि- अरुचि अरुचि,
विपाक- अविपाक अविपाक, आलस्य- आलस्य
आलस्य, छर्दिषु अने छर्दि थीतां और छर्दि होने पर,
तृष्णाम् तृष्णाने तृष्णाको, कफानुगाम् कफानुग-धी
कफके साथ अनुबन्धवाली, ज्ञात्वा अर्थात् जानेकर,
दधि-मुधु- दही, मुधु दही, मुधु, तर्पण-लवण- तर्पण,
लवण तर्पण, नमक, जलजलैः अने जल जलानी और
गरम जलसे, वमनम् वमन कराना, इष्टम्
४८ छे इष्ट है ॥ ४८ ॥

48. Knowing that rigidity, anorexia indigestion, lethargy and vomiting are the sequela of the kapha type of dipsosis, it is desirable to induce vomiting by a dose prepared of curds, honey, demulcent drink, salt and warm water.

दाडिममल्लफलं वाऽप्यन्यत् सकषायमथ लेहम् ।
पेयमथवा प्रद्याद्रजनीशर्करायुक्तम् ॥४९॥

४९ दाडिम....शर्करायुक्तम्-दाडिममदनफलं वाऽप्यन्यतमकषाय-
मथ लेहम् । पेयमथवा हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् (ख.)

" " " -सकषायलोहलवणं दाडिममल्लं फलं
च लेहं वा । पेयमथवा हरिद्राम्बु शर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् (फ.)

" दाडिममल्लफलं-दाडिममदनफलं (ब. ड.)

" वाऽप्यन्यत् सकषायमथ-वाऽप्यन्यतमकषायमथ (घ.)

" प्रद्याद्रजनीशर्करायुक्तम्-हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम्
(क. ब. घ. ड. त. थ.)

" रजनी-रजनीमधु (द.)

दाडिमम् दाडिम अनार, अन्यत् अथवा भीष्म
या दूसरा, मल्लफलम् वा अपि भाटुं क्षी खट्टा फल,
अथ सकषायम् अथवा कषायसहित अथवा कषाय-
सहित, लेहम् लेह लेह, अथवा अथवा अथवा, रजनी
रजनी हल्दी, शर्करायुक्तम् तथा साकरयुक्त तथा चीनीके
साथ, पेयम् पेय पेय, प्रद्यात् आपत् देना
चाहिये ॥ ४९ ॥

49. The physician may give pomegranate or other sour fruit or the linctus mixed with astringent substances or he may give a potion containing turmeric and sugar.

क्षयजतृष्णायाः चिकित्सा—

क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणाम् ।
क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात्तां मेघजैः शमयेत् ॥५०॥

क्षयतृष्णा क्षयजन्य तृष्णा क्षय-
कासेन तु क्षयजन्य कासनी क्षयज कासके, तुल्या
समान छे समान है, सा ते वह, नृणाम् मनुष्याने
मनुष्योंको, गरीयसी भयजन्य छे भयजनक है, तस्मात्
तेथी इस लिए क्षीणक्षत- क्षीण- क्षत क्षीण- क्षत,
शोषहितैः अने शोषमां हितकर्ता और शोषमें हितकारी,
मेघजैः औषधोथी औषधोंसे, ताम् तेने उसकी, शम-
येत् शांत करवी शान्ति करनी चाहिए ॥ ५० ॥

50. Dipsosis in men, born of wasting is equally serious like the cough due to wasting; therefore this variety of thirst should be quieted with medications indicated in the condition of cachexia due to pectoral lesions and consumption.

मयजतृष्णायाः चिकित्सा—

पानतृषार्तः पानं त्वर्धोदकमल्ललवणगन्धाढ्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ५१

५१ त्वर्धोदकमल्ललवणगन्धाढ्यम्-त्वर्धोदकमल्ललवणसंभाव्यम्
(घ.)

" शिशिरस्नातः-शिशिरस्नानम् (य.)

अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥५५॥

इह अर्द्धी यहां, अतिरूक्ष- अतिशय रूक्ष अतिरूक्ष, दुर्बलानाम् अने दुर्बल और दुर्बल, नृणाम् मनुष्याणी मनुष्यकी, तर्षम् तृषा तृष्णाको, पयः दूध, दूध, आशु ऐकदम शीघ्र, शमयेत् शमाये छे शान्त करता है, घृतभृष्टः अथवा घीथी संस्कार आपेक्ष अथवा घीमें भूने, छागः अकराने। बकरेका, शीतः शीतल शीतल, मधुरः अने मधुर और मधुर, रसः वा भासरस मांसरस, हृद्यः हृद्य भाटे हितकर छे हृदयके लिए हितकर है ॥ ५५ ॥

55. The thirst in persons who are extremely dehydrated and weak gets immediately quenched by taking milk or the cool and sweet meat-juice of the goat seasoned with ghee is a cordial drink.

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥५६॥

स्निग्धेऽन्ने स्निग्ध भोजन स्निग्ध अन्न, भुक्ते भुज्याथी भोजन करने पर, या न जे जो, तृष्णा तृषा तृषा, स्यात् थाय छे उत्पन्न होवे, ताम् तेने उसको, गुडाम्बुना गुणना पाणीथी गुडके जलसे, शमयेत् शांत करवी शान्त करनी चाहिए, मूर्च्छाभिहतस्य मूर्च्छा- पीडितनी मूर्च्छासे पीडित मनुष्यकी; तर्षम् तृषाने तृषाको, रक्तपित्तापहैः रक्तपित्तहर औषधीथी रक्त- पित्तनाशक द्रव्योंसे, हन्यात् हन्यवी शान्त करनी चाहिए ॥ ५६ ॥

56. The thirst resulting from eating unctuous food should be quenched with gur-water; and the thirst in a person who has fainted

५६. अस्माच्छुकादनन्तरम्—

शीतमुष्णञ्च जलं कुत्र देयं वज्यं वा कुत्रेत्याह इति (ब. त.)
पुस्तकयोः पठ्यते ।

,, तां गुडाम्बुना शमयेत्—तं गुडाम्बुना शमयेत् (ध.)

should be cured by medications curative of hemothermia.

शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं कुत्र वा वज्यम्—

तृद्धाहमूर्च्छाभ्रमक्लममदात्ययास्त्रविषपित्ते ।
शस्त्रं स्वभावशीतं, शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥५७॥

तृद्- तृष्णा तृषा, दाह- दाह दाह, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, भ्रम- भ्रम भ्रम, क्लम- क्लम क्लम, मदात्यय- मदात्यय मदात्यय, अस्त्र- रक्तपित्त रक्तपित्त, विष- विष विष, पित्ते अने पित्तमा और पित्तमें, स्वभावशीतम् स्वाभाविक शीतल पाणी स्वाभाविक शीतल जल, सन्निपाते अने सन्निपातमा और सन्निपातमें, शृत- शीतम् शृतशीत शृतशीत, अम्भः पाणी जल, शस्त्रम् शस्त्र छे अच्छा है ॥ ५७ ॥

57. In dipsosis, burning, fainting, giddiness, exhaustion, alcoholism, vitiation of blood and toxicosis, and disorders of pitta and fresh cold water is beneficial, while in the condition of tridiscordance, water boiled and cooled is good.

हिकाश्वासनवज्वरपीनसघृतपार्श्वगलरोगे ।
कफवातकृते स्त्याने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥५८॥

कफवातकृते उद्धातजन्य कफवातकृत, हिका- हेडकीमा हिकामें, आस- आसमा आसमें, नवज्वर- नवज्वरमा नवज्वरमें, पीनस- पीनस पीनसमें, घृतपीत- पार्श्व-गलरोगे पार्श्वरोगमा तथा गुणना रोगमा घीनु पान उथी पछी तुरत न पार्श्वरोगमें तथा गलेके रोगमें घृतका पान करनेके तत्काल पश्चात्, स्त्याने दोषोना धृष्टपाण्यमा दोषोंके घना होनेमें, सद्यःशुद्धे च अने वभन विरेचन वजरेथी रोगीनु शोधन यथा पछी तुरत न

५७. तृद्धाह-तृद्धाह (क. घ.)

,, ,, -छर्द्यस्त्रदाह (घ. द. घ.)

,, तृद्धाहमूर्च्छाभ्रमक्लम-छर्द्यस्त्रदाहमूर्च्छाभ्रम (ख. त.)

५७. भ्रम-भ्रमः (ब.)

,, सन्निपातेऽम्भः-सन्निपाते तु (ब.)

और वमन विरेचन आदिसे रोगीके शोधन होनेके तत्काल पश्चात्, उष्णम् उष्णम् जल, गरम जल, हितम् हितम् छे हितकर है ॥ ५८ ॥

58. In conditions of hiccup, dyspnea, recent fever, coryza, excessive ingestion of ghee, pleurodynia and disorders of the throat caused by kapha and vata, or when the humors are still congested in the body and just after the purificatory treatment, a drink of warm water is beneficial.

पाण्डुरपीनसमेहगुल्ममन्दानलतिसारेषु ।

प्लीहि च तोयं न हितं कामसख्ये पिबेदल्पम् ॥ ५९ ॥

पाण्डु- पाण्डुरोग, उदर- उदररोग, उदर, पीनस- पीनस पीनस, मेह- प्रमेह प्रमेह, गुल्म- गुल्म, गुल्म, मन्दानल- अग्निमात्र मन्दानल, अतिसारेषु अतिसार अतिसार, प्लीहि च अने प्लीहारोगमा और प्लीहारोगमें तोयम् जल न हितम् हितम् नही हितकारक नहीं है, असख्ये असख्ये तृषामा असख्ये प्यसमें कामम् भले भले, अल्पम् थोड़ा पाणी थोड़ा जल, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ५९ ॥

59. In anemia, abdominal diseases, coryza, urinary diseases, gulma, weak gastric fire, diarrhea and splenic disorders the drinking of water is not beneficial; but if the thirst be unbearable, the patient may drink a small quantity of water.

पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णादितो जलं काङ्क्षन् ।

न लमेत स चेन्मरणमाश्वेवापुयाद्दीर्घरोगं वा ॥ ६० ॥

पूर्वामयातुरः सन् ओ पहले उद्देश्य रोगीवाला पुरुष यदि पूर्वोक्त रोगोंवाला पुरुष, तृष्णादितः तृषाभी पीडा तृषासे पीड़ित होकर, जलम् काङ्क्षन् जलनी भूँछा शभते होय जलकी इच्छा रखता हो, न लमेत

६०. न लमेत स चेन्मरणम्—रुमते मरणं शीघ्रम् (५.)

चेत् पशु तेने जल न भजे ते। परन्तु उसको जल न मिले तो, आशु एव ते शीघ्रम् वह शीघ्र ही, मरणम् मरणने मृत्यु, दीर्घरोगम् वा डे दीर्घरोगने या दीर्घ-रोगको, प्रामुयात् पासे छे प्राप्त करता है ॥ ६० ॥

60. For if the patient who is suffering from the above-mentioned diseases has become miserably afflicted with thirst and craving for water does not get it. he may soon die or be afflicted with chronic illness.

तस्माद्धान्याम्बु पिबेत्तृष्यन् रोगी सशर्कराक्षौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत्स्यात् सात्म्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥ ६१ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, तृष्यन् तरस्या तृषा होने पर, रोगी रोगीओ रोगी, सशर्करा- साकर शर्करा, क्षौद्रम् अने मधयुक्त और मधु मिलाकर, धान्याम्बु धान्यानु पाणी धान्याम्बु, पिबेत् पीवुं पीवे, तस्य अथवा ते अथवा उस, रोगस्य रोगने भाटे रोगके लिए, यत् अन्यत् वा ओ पीवुं कर्हि जो दूसरा कोई, सात्म्यम् सात्म्य सात्म्य, स्यात् होय हो, तत् च ते वह, इष्टम् पीवुं छे पीना इष्ट है ॥ ६१ ॥

61. Therefore the thirsty patient may drink coriander-water mixed with honey and sugar, or whatever other medicated water is wholesome in his condition.

तृष्णायाः शीघ्रप्रतिकार्यत्वम्—

तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्य उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ ६२ ॥

तस्याम् ते तृषाके, विनिवृत्तायाम् मर्ता निवृत्त होने पर, तत्- तेनाथी उससे, जन्यः भयेद उत्पन्न हुए, उपद्रवः उपद्रव उपद्रवको, जेतुम् सुखम् सुखेथी सुख छे जीतना सरल है, तस्मात् तेथी इस लिए, बहुभ्यः बहु बहुतसे, रोगेभ्यः अपि रोगोंमा पशु रोगोंमें सी, पूर्वम् प्रथम पहले, तृष्णाम् तृष्णाने तृष्णाको, जयेत् जिते ॥ ६२ ॥

62. If dipsosis is cured, it is easy to subdue the complications arising from it; therefore dipsosis, of all diseases, should be first treated.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

हेतु यथाऽग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पञ्चानाम् ।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनं चोक्तम् ६३

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे उ उपसंहारका श्लोक है कि, यथा जेवी नीते जैसे, अग्निपवनौ अग्नि अने वायु अग्नि और वायु, हेतु उतरहे। कारण बनकर, सोपद्रवाम् उपद्रव-सहित उपद्रवयुक्त, कुरुतः तृष्णा पेटा करे छे ओ तृष्णाको उत्पन्न करते हैं वह, पञ्चानाम् तथा पांच तथा पांच, तृष्णानाम् तृष्णाओंकी, पृथक् जुदा जुदा पृथक् पृथक्, आकृतिः दक्षल लक्षण, असाध्यता असाध्यता असाध्यता, साधनम् च अने चिकित्सा और चिकित्सा, उक्तम् उक्ता छे कह दिये हैं ॥ ६३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

63. How the thermal factors and the vata are the two causative factors for the five kinds of dipsosis, their separate characteristics, the incurable condition and the method of cure have all been described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने तृष्णारोग-
चिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

इति आ प्रभाषि इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुद्धी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त,
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले भूरा उरेख और दृढबलसे
पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे
चिकित्सास्थानमें, तृष्णारोगचिकित्सितम् “तृष्णारोग-

६३. पृथगाकृतिः—पुनराकृतिः (व.)

चिकित्सित’ ‘तृष्णारोगचिकित्सित’, नाम नामने।
नामका, द्वाविंशः आवीसमे। वाईसवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २२ ॥

22. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-second chapter entitled “The Therapeutics of Dipsosis” not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रेवीसमे अध्याय अध्याय तेईसवाँ

Chapter XXIII

विषचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अहीथी अब आगे, विष-
चिकित्सितम् ‘विषचिकित्सित’ नामना अध्यायम्
‘विषचिकित्सित’ नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे अ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेथुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled “The Therapeutics of Toxicosis.”

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रागुत्पत्ति गुणान् योनिं वेगाँल्लिङ्गात्पुष्पक्रमान् ।

विषस्य अवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ ३ ॥

अग्निवेश हे अग्निवेश! हे अग्निवेश! विषस्य
विषकी, प्रागुत्पत्तिम् पूर्वोत्पत्ति प्रथम उत्पत्ति,

३. सम्यगग्निवेश निबोध मे—सम्यगग्निवेशावधारय (क.)

गुणान् शुभं गुण, योनिं योनि, वेगान् वेगं वेग,
लिङ्गानि लक्षणं, उपक्रमान् अने चिकित्सा
और उपक्रमको, ब्रुवतः से कहते। अथ भारी पसंथी
कहते हुए मुझसे, सम्यक् सारी रीति अच्छी तरह,
निबोध सांभालो मुनो ॥ ३-॥

3. Listen O, Agnivesa! attentively
as I describe to you the primogenesis,
the properties, the source, the stages
of virulence, the symptoms and the
therapeutics of toxicosis.

विषस्य प्रागुत्पत्तिः, निरुक्तिश्च—

अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।

जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ ४ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ ५ ॥

अमृतार्थम् अमृतने भाटे अमृतप्राप्तिके लिए,
सुरासुरैः देवता अने राक्षसाथी देवता और राक्षससि,
समुद्रे समुद्रतु समुद्रका, मथ्यमाने तु म-थन थपुं हुं
त्यारे मथन होने पर, अमृतोत्पत्तेः अमृतनी उत्पत्ति
अमृतोत्पत्तिके, प्राक् पहिली पूर्व, घोरदर्शनः अथ ३२
दृढविषाणा देखनेमें भयानक, दीप्ततेजाः प्रदीप्त तेज-
वाणा प्रदीप्त तेजवाला, चतुर्दंष्ट्रः चार दाढ़वाला। चार
दाढ़वाला, हरिकेशः पिङ्गणा वाणवाणा पिङ्गल बाली-
वाला, अनलेक्षणः अने अग्नि जेवा नेनवाणा और
आग जैसी आँखीवाला, पुरुषः पुरुष पुरुष, जज्ञे पेदा
थे। उत्पन्न हुआ, तम् तेने उसको, दृष्ट्वा देखकर,
जगत् जगत जगत, विषण्णम् विषण्ण (भिन्न) थपुं
विषण्ण (खिन्न) हुआ, तेन तेथी इस लिए, असौ ते
वह, विषसंज्ञितः 'विष' ओ नामथी कहवाथ ओ 'विष'
इस नामसे कहा जाता है ॥ ४-५ ॥

४. अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः—मथ्यमाने जलनिधाव-

मृतार्थं सुरासुरैः (य. फ.)

५. हरिकेशो-हरिस्केशो (फ.)

॥ तेनासौ विषसंज्ञितः—विषं स तु विषादनात् (य. प.)

4-5. When the ocean was being
churned by the gods and the demons
for the sake of ambrosia there emerged
prior to the nectar, a fearful looking
person. He had a resplendent appear-
ance, four fangs, tawny hair and
fiery eyes and the world despaired at
the sight of him. Hence he was known
as 'Visha' poison, the despair of the
world.

विषस्य योनिप्रभावादि—

जङ्गमस्थावरायां तद्योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ।

तदम्बुसंभवं तस्माद् द्विविधं पावकोपमम् ॥ ६ ॥

अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।

ब्रह्मा प्रभावे ब्रह्माने, तत् तेने उसको, जङ्गम-
जङ्गम जङ्गम, स्थावरायाम् अने स्थावर और स्थावर,
योनौ योनिभा योनि, न्ययोजयत् नियुक्त कर्युं
नियुक्त कर दिया, तस्मात् तेथी इस लिए, अम्बुसंभवम्
जलमाथी पेदा थपेहुं जलसे उत्पन्न, तत् ते विष वह
विष, द्विविधम् ओ प्रकृति दो प्रकारका, पावकोपमम्
अग्नि जेवु अग्नि जैसा, अष्टवेगम् अष्ट वेगवाणुं अठ
वेगवाला, दशगुणम् दश गुणवाणुं दस गुणवाला,
चतुर्विंशति- अने चौबीस और चौबीस, उपक्रमम्
उपक्रमवाणुं ओ उपक्रमवाला है ॥ ६ ॥

6-6. Brahma deposited this poison
in two places, namely, the mobile and
immobile things of his creation. Thus
the poison born of the sea became of
two types. It resembles fire and
has eight stages of virulence, ten
qualities and twenty-four modes of
treatment.

वर्षासु विषस्य तीक्ष्णत्वं, शरदि मन्दधीर्भवं च—

तद्वर्षासंभुयोनित्वात् संक्रुद्धं शुद्धवद्वतम् ॥ ७ ॥

सर्पत्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।

प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्वनात्यये ॥८॥

अम्बु- जल, योनित्वात् योनि होवाथी योनि होनेसे, वर्षासु वर्षा ऋतुमां वर्षा ऋतुमें, गुडवत् गोधनी पेठे गुडके समान, संक्लेदम् क्लेदने क्लेदको, गतम् प्राप्त अर्था प्राप्त हुआ, तत् ते वह, सर्पति प्रसरे छे फैलता है, अम्बुधरापाये वादणां नष्ट अर्था मेघोंके हटजाने पर, अगस्त्यः अगस्त्य अगस्त्यका तारा, तत् तेने उसको, हिनस्ति च नाश करे छे नष्ट करता है, तस्मात् तेथी इस लिए, घनात्यये शरद् ऋतुमां शरद ऋतुमें, विषम् विष विष, मन्द- मंद मन्द, वीर्यत्वम् वीर्यत्वाणुं वीर्यवाला, प्रयाति थाय छे हो जाता है ॥ ७-८ ॥

7-8. Having its origin in water, in the rainy season, it melts like gur and spreads, and it is Agastya that can destroy its evil. Hence when the clouds disappear at the end of the rainy season, poison becomes mild in effect.

जङ्गमविषस्य भेदाः—

सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोषिकाः ।

जलौकामत्स्यमण्डूकाः कणभाः सकृकण्टकाः ॥९॥

श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।

दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥१०॥

सर्पाः सर्प सांप, कीट- कीट कीट, उन्दुराः उंदरू घृहा, लूताः लूता मकड़ी, वृश्चिकाः वींछी बिच्छू, गृह- गोषिकाः गरेणी छिपकली, जलौका- जलो जौक, मत्स्य- माछा मछली, मण्डूकाः डंडा मंडक, सकृकण्टकाः डंडक डंडक, कणभाः कण्ठ कण्ठ, श्व- श्वतरा कुत्ता, सिंह- सिंह सिंह, व्याघ्र- बाघ बाघ, गोमायु- गोमायु लोमरी, तरक्षु- अरभ भाछ, नकुलादयः नोणिया गेरे मेवला आदि, ये जे जो, दंष्ट्रिणः दादवाणां प्राणीयो छे दादवाके प्राणी हैं, तेषां तेओनी उबकी,

८. हिनस्ति च—निहन्ति च (ब.)

९. गृहगोषिकाः—गृहगोषिकाः (फ.)

१०. कणभाः सकृकण्टकाः—शूलभाः सर्पकण्टकाः (द.)

दंष्ट्रोत्थम् दादवाथी नीङ्गेथ दादसे उत्पन्न हुआ, विषम् विषने विष, जङ्गमम् जंगम जंगम, मतम् मानवामां आवे छे माना जाता है ॥ ९-१० ॥

9-10. Serpents, insects, rats, spiders, scorpion, house lizards, leeches, fishes, frogs, hornets krikantaka, dogs, lions, tigers, hyena, mongoose and similar other animals are the fanged animals from whose fangs comes out the poison known as animal poison (mobile poison).

स्थावरविषस्य भेदाः—

मुस्तकं पौष्करं कौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।

कर्कटं कालकूटं च करवीरकसंज्ञकम् ॥११॥

पालकेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।

रोहिषं पुण्डरीकं च लाङ्गलक्यञ्जनाभकम् ॥१२॥

सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।

एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥१३॥

मुस्तकम् मुस्तक मुस्तक, पौष्करम् पोष्करभूण पोहकरमूल, कौञ्चम् कौंच कौंच, वत्सनाभम् वचनाभ वचनाग बलाहकम् बलाहक बलाहक, कर्कटम् कर्कट कर्कट, कालकूटम् कालकूट कालकूट, करवीरक-संज्ञकम् च करवीर नाभतुं कनेर मामक, पालक- पालक पालक, इन्द्रा- युधम् इन्द्रायुध इन्द्रायुध, तैलम् तैल तैल, मेघकम् मेघक मेघक, कुशपुष्पकम् कुशपुष्पक कुशपुष्पक, रोहि- षम् रोहिष रोहिष, पुण्डरीकम् पुण्डरीक पुण्डरीक, लाङ्गलकी लाङ्गली कलिहासी, अञ्जनाभकम् च अञ्जना- भक अञ्जनाभक, सङ्कोचम् सङ्कोच संकोच, मर्कटम् मर्कट मर्कट, शृङ्गीविषम् शृङ्गीविष शृङ्गीविष, तथा तथा तथा, हालाहलम् हालाहल हालाहल, एवम् आदीनि इत्यादि इत्यादि, चान्यानि च अने भीमां और अन्य, मूलजानि मूलजानि विष, स्थिराणि च स्थावर छे स्थावर हैं ॥ ११-१३ ॥

११. करवीरकसंज्ञकम्—करवीरकसंज्ञकम् (क. य. ब.)

१२. पालकेन्द्रायुधम्—पालकेन्द्रायुधम् (ड. फ.)

१३. मेघकं—मेघकं (घ.)

11-13. Mustaka, pushkara, krauncha, aconite, balahaka, karkata, kalakuta and that which is known as oleander. Palaka, indrayudha, taila, meghaka and kusa-pushpaka, rohisha, punda-rika, and glory lily and anjanabhaka, sankocha, markata, shringi poison halahala etc., and such other are poisons derived from roots of plants (vegetable poison).

गरविषस्य लक्षणानि—

गरसंयोगजं चान्यद्गरसंज्ञं गदप्रदम् ।

कालान्तरविपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ॥१४॥

गरसंयोगजम् गरसंयोगजन्यं गरसंयोगजन्यं, गदप्रदम् च अने रोगप्रद और रोग करनेवाला, अन्यत् पीबुं दूसरा, गरसंज्ञम् गर नामतुं विष छे गर नामक विष है, तत् ते वह, कालान्तर- द्वाये डोणे कालान्तरमें, विपाकित्वात् विपाके पाभनार होवाथी विपाकशील होनेसे, असून् प्राप्तेने प्राणोंका, आशु अथवा जल्दी, न हरति हरतुं नहीं हरण नहीं करता ॥ १४ ॥

14. There is another variety of poison called artificial poison which is produced by combination of substances and which gives rise to disease-condition. Being slow in its development and action, it does not kill swiftly.

जङ्गमविषलिङ्गानि—

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।

शोकं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥१५॥

१५. गरसंयोगजम्-परसंयोगजं (क.)

„ „ -परं संयोगजं (घ.)

१५. क्लमं दाहम्-मेहं दाहं (घ.)

„ दाहं सपाकं-दाहमपाकं (घ.)

„ जनयेत्-कृते (घ. घ.)

जङ्गमम् अंगम जङ्गम, विषम् विष विष, निद्राम् निद्रा निद्रा, तन्द्राम् तन्द्रा तन्द्रा, क्लमम् थक थकावट, सपाकम् पाके पाकयुक्त, दाहम् दाह दाह, लोमहर्षणम् रोमहर्ष रोमहर्ष, शोकम् च एव से।ने शोक, अति-सारम् च अने अतिसार और अतिसार, जनयेत् पेदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ १५ ॥

15. Animal poison causes somnolence, torpor, fatigue, burning, inflammation, horripilation, edema and diarrhea.

स्थारविषलिङ्गानि—

स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलप्रदम् ।

फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥१६॥

स्थावरम् विषम् तु स्थावर विष स्थावर विष, ज्वरम् ज्वर ज्वर, हिक्काम् डेडकी हिक्की, दन्तहर्षम् दन्तहर्ष दन्तहर्ष, गलप्रदम् गलप्रद गलप्रद, फेनवमि- झीलु आववां साग आना, अरुचि- अरुचि अरुचि, श्वास- श्वास श्वास, मूर्च्छाः च अने मूर्च्छा और मूर्च्छाको, जनयेत् पेदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ १६ ॥

16. While vegetable poison causes fever, hiccup, setting the teeth on edge, spasm of the throat, frothy salivation, vomiting, anorexia, dyspnea and fainting.

जङ्गमस्थावरोपयविषप्रभावः—

जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम् ।
तस्मादंष्ट्राविषं मौलं हस्ति मौलं च दंष्ट्रजम् ॥१७॥

जङ्गमम् अंगम विष जंगम विष, अधोभागम् नीचेनी आबुये गति करनेवाला, मूलजम् तु अने मूलज विष और मूलज

१६. वमि-छर्दि (घ.)

१७ जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम्-जङ्गमं स्यादधो-
भागमधोभागं तु मूलजम् (घ. त.)

„ तस्मादंष्ट्राविषं-तस्मादंष्ट्रविषं (घ.)

„ दंष्ट्रजम्-दंष्ट्रजम् (घ.)

विष, ऊर्ध्वभागम् उपरन्ती आशुये गति करता २
ऊर्ध्वभागमें गति करनेवाला, त्यात् छे है, तस्मात् तेथी
इस लिए, दंष्ट्राविषम् दंष्ट्राविष, दंष्ट्राविष, मौलम्
मूलम् विषने मूलज विषको, मौलम् च अने मूलज
विष, और मूलज विष, दंष्ट्राजम् दंष्ट्राविषने, दंष्ट्राविषको,
हन्ति हने छे नष्ट करता है ॥ १७ ॥

17. Animal poison affects the lower part of the alimentary tract more, while the vegetable poison affects more the upper part. Therefore, animal poison neutralises the effects of vegetable poison and vegetable poison neutralises the animal poison.

मनुष्यशरीरे विषस्य सप्तवेपानां पृथक्लक्षणानि—

तृणमोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्लमा भवन्त्याद्ये ।

वेगे रसप्रदोषादसूक्ष्मप्रदोषाद् द्वितीये तु ॥१८॥

वैवर्ण्यभ्रवेषथुमूर्च्छाजृम्भाक्चिमिचिमातमकाः ।

दुष्टपिषितात्तृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोठाः ॥१९॥

वातादिजाभतुर्ये दाहच्छर्द्धशूलमूर्च्छाद्याः ।

नीलादीनां तमस्तस्य दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥२०॥

षष्ठे हिक्का भङ्गः स्कन्धस्य तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
नृणां;

भाये पड़ेला प्रथम, वेगे वेगभा वेगमें, रस-
प्रदोषात् रस दूषित थावाथी रस दूषित होनेसे, तृणमोह-
तरस, भूयर्छा प्यास, मूर्च्छा, दन्तहर्ष- दन्तहर्ष, दन्तहर्ष,
प्रसेक- प्रसेक प्रसेक, वमथु- वमन, वमन, क्लमाः अने
क्लम और थकावट, भवन्ति थाय छे होती है, द्वितीये तु
थीला वेगभा दूसरे वेगमें, असूक्ष्म- सूक्ष्म रक्के, प्रदोषात्
दूषित थावाथी दूषित होनेसे, वैवर्ण्य- विवर्ण्यता विवर्णता,
भ्रम- भ्रम भ्रम, वेपथु- कंप कम्प, मूर्च्छा- भूयर्छा
मूर्च्छा, जृम्भा- जृम्भा जृम्भाई, चिमिचिमा- देहभा

१८. तृणमोह- दन्तहर्ष (क.)

१९. चिमिचिमातमकाः- चिमिचिमातकाः (छ. द. फ.)

१०. तमकाः- जृम्भाः (ग.)

२०. स्कन्धस्य तु- स्कन्धे स्वायु (ग.)

यश्चयमाट अङ्गमें चिमिचिमाहट, तमकाः अने तमक
थाय छे और तमक होते हैं, तृतीये- तीला वेगभा
नीसरे वेगमें, दुष्टपिषितात् भास दूषित थावाथी
भासके दूषित होनेसे, मण्डल- मण्डल मण्डल,
कण्डू- भ्रम थुजली, श्वयथु- सोने शोफ,
कोठाः अने कोठ थाय छे और कोठ होते हैं, चतुर्थे
थेया वेगभा चतुर्थ वेगमें, वातादिजाः वातादिजन्य
वातादिजन्य, दाह- दाह दाह, छर्द्ध- छर्द्ध वमन, क्ल-
शूल शरीरभा थु शरीरमें शूल, मूर्च्छाद्याः अने भूयर्छा
वगेरे थाय छे और मूर्च्छा आदि होते हैं, पञ्चमे पांचवा
वेगभा पांचवें, वेगे वेगभा वेगमें, नीलादीनाम् वादणी
वगेरे ३५ नीले आदि रूप, तमसः च अने अंधार
और अंधेरा, दर्शनम् देखाय छे दिखाई देते हैं, षष्ठे
छठा वेगभा छठे वेगमें, हिक्का हेडकी थाय छे हिचकी
होती है, सप्तमे तु सातवा वेगभा सातवें वेगमें,
स्कन्धस्य ऊप कन्धेका, भ्रम : भ्रमी भ्रम छे भ्रम होता
है, अष्टमे अने आठवा वेगभा और आठवें वेगमें,
नृणाम् मनुष्यनु मनुष्यकी, मरणम् मरण थाय छे
मृत्यु हो जाती है ॥ १८-२० ॥

18-20. In the first stage of poisoning, as a result of vitiation of the body nutrient fluid, there occur, at first, thirst, stupor, setting the teeth on edge, ptyalism, vomiting and prostration. In the second stage when the blood gets vitiated, there occur discoloration, giddiness, tremors, fainting, sternutation, tingling pain in the body and asthma. In the third stage of poisoning when the flesh gets vitiated there will be eruption, pruritus, edema, and wheals. In the fourth stage when there is vitiation of vata and other humors there will be burning, vomiting, body-ache and fainting etc. In the fifth stage, there will be darkness of vision or vision of various colors. In the sixth

stage, there will be hiccup; and in the seventh stage there will be paralysis of the muscles supporting the shoulder girdle. In the eighth, there occurs death. These are the eight stages of toxicosis.

पशुपक्षिशरीरे विषवेगस्य लक्षणानि—

चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः, पक्षिणां त्रिविधः ॥२१॥

सीदत्याद्ये भ्रमति च, चतुष्पदो वेपते, ततः शून्यः।

मन्दाहारो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थवेगे तु ॥२२॥

ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे, प्रभ्राम्यति द्वितीये तु।

स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥२३॥

चतुष्पदाम् पशुओंमां पशुओंमें, चतुर्विधः विषने। वेग चार प्रकारने। थाय छे विषका वेग चार प्रकारका होता है, पक्षिणां पक्षीओंमां पक्षियोंमें, त्रिविधः विषने। वेग त्रिंशु प्रकारने। विषका वेग तीन प्रकारका, स्यात् थाय छे होता है, चतुष्पदः पशु पशु, आद्ये पहेला वेगमां प्रथम वेगमें, सीदति शिथिल थाय छे शिथिल हो जाता है, भ्रमति अने थड्डर आय छे और भ्रमसे पीड़ित होता है, वेपते च भील वेगमां डम्पे छे दूसरे वेगमें कांपता है, ततः शून्यः त्रील वेगमां शून्य थाय छे तीसरे वेगमें शून्य होता है, चतुर्थवेगे तु अने येथा वेगमां और चतुर्थ वेगमें,

२२. सीदत्याद्ये भ्रमति च चतुष्पदो वेपते—आद्ये भ्रमति चतुष्पदो-
ऽवसीदति (घ)

,, ,, —अथ भ्रमति चतुष्पात् सीदत्याद्ये भ्रमति
च वेपते (घ.)

,, ततः शून्य—ततः शूनः (क. घ. फ. ब.)

,, मन्दाहारो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थवेगे तु—मन्दाहारश्च ततो
म्रियते श्वासेन हि चतुर्थे (फ.)

,, हि चतुर्थवेगे—हि चतुर्थे वेगे (ब)

,, ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राम्यति द्वितीये तु—आद्ये वेगे
पक्षी प्रभ्राम्यति द्वितीयवेगे तु (फ.)

मन्दाहारः ये।।। आहारवाणुं थर् अल्प आहारवाला होकर, श्वासेन श्वासथी श्वासे, म्रियते हि मरलु पासे छे मृत हो जाता है, विहगः पक्षी पक्षी, प्रथमे प्रथम प्रथम, वेगे वेगमां वेगमें, ध्यायति चिन्ताग्रस्त जेवुं थाय छे एक टक देखता है, द्वितीये तु भील वेगमां दूसरे वेगमें, प्रभ्राम्यति थड्डर थर् डरे छे चक्कर खाता है, तृतीये विषवेगे अने विषना त्रील वेगमां और विषके तीसरे वेगमें, स्रस्ताङ्गः च शिथिल अंगवाणुं थर् शिथिल शरीरवाला होकर, पञ्चत्वम् याति मरलु पासे छे मृत हो जाता है ॥२१-२३॥

21-23. There are four stages in the case of quadrupeds, and three stages in that of birds. In the animal, in the first stage, there will be asthenia and whirling; in the second stage the animal quivers, and in the third, passes into stupor and takes no food. In the fourth stage respiration becomes hard and it dies. The bird in the first stage of poisoning feels depression and in the second stage whirling, in the third stage its limbs get paralysed and death ensues.

विषस्य दश गुणाः—

लघु रुक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकासि
सूक्ष्मं च ।

उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥२४॥

तज्ज्ञैः विषवैद्यैश्च विषको जाननेवालोंने, विषस्य विषने विषको, लघु लघु लघु, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, आशु आशुकारी आशुकारी, विशदम् विशद विशद, व्यवायि व्यवायी व्यवायी, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, विकासि विकासी विकासी, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, उष्णम् उष्ण उष्ण, अनिर्देश्यरसम् अने अनिर्देश्य रसवाणुं और अनिर्देश्य रसवाला, दशगुणम् च येम दश गुणवाणुं इन दस गुणोंवाला, उक्तम् उक्तुं छे कहा है ॥२४॥

24. Lightness, dryness, quickness, clearness, diffusiveness, acuteness, expansiveness, subtleness, heat and indistinct taste are the ten qualities of poison described by toxicologists.

रौक्ष्याद्वातमशैत्यात्पित्तं सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपयति ।
कफमव्यक्तरसत्वादनरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥२५॥
शीघ्रं व्यवधिभावादाशु व्याप्नोति केवलं देहम् ।
तीक्ष्णत्वान्मर्मघ्नं प्राणघ्नं तद्विकासित्वात् ॥२६॥
दुरुपक्रमं लघुत्वाद्देशात् स्यादसक्तगतिदोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्यदीरयति ॥२७॥

तत् ते विष वह विष, रौक्ष्यात् रक्षताथी रुक्षतासे,
वातम् वायुने वायुको, अशैत्यात् उष्णताथी उष्णतासे,
पित्तम् पित्तने पित्तको, सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मताथी सूक्ष्मतासे,
असृक् रक्तने रक्तको, अव्यक्त- तथा अव्यक्त तथा
अव्यक्त, रसत्वात् रसवालापण्युथी रसवाला होनेसे,
कफम् च कफने कफको, प्रकोपयति प्रकुपित करे छे
प्रकुपित करता है, शीघ्रम् शीघ्रपण्युथी शीघ्र होनेसे,
अन्नरसान् च अन्नरसानुं अन्नरसोंका, शीघ्रम् शीघ्र
शीघ्र, अनुवर्तते अनुवर्तन करे छे अनुवर्तन करता है,
व्यवधिभावात् व्यवधिपण्युथी व्यवधि होनेसे, केवलम्
आत्मा संपूर्ण, देहम् देहमां देहमें, आशु ओष्ठम शीघ्र,
व्याप्नोति व्याप्त थाय छे व्याप्त होता है, तीक्ष्णत्वात्
तीक्ष्णताथी तीक्ष्ण होनेसे, मर्मघ्नम् मर्मघाती छे मर्म-
नाशक है, विकासित्वात् विकासीपण्युथी विकासी होनेसे,
प्राणघ्नम् च प्राणघातक छे प्राणनाशक है, लघुत्वात्
लघुताथी लघु होनेसे, दुरुपक्रमम् मुश्किलीये चिष्टित्सा
कराय ऐवुं छे दुश्चिकित्स्य है, वैशद्यत् विशदताथी
विशद होनेसे, असक्तगतिदोषम् स्यात् गति अने दोषनी
अटकायत विनानुं छे गति और दोषोंकी रुकावटसे रहित है,
दोषस्थान- अने दोषनी स्थान और दोषके स्थान,
प्रकृतीः तथा रोगीनी प्रकृतिने तथा रोगीकी प्रकृतिको,
प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, अन्यतमम् तल्लु दोषो-
भाना ओष्ठ दोषनुं तीन दोषोंमेंसे किसी एक दोषको,
अदीरयति हि उदीरय करे छे प्रकुपित करता है ॥२५-२७॥

25-27. By its dryness it provokes the vata, by its heat it provokes the pitta, and by its subtleness it vitiates the blood. By its indistinctness of taste it provokes the kapha and spreads quickly in the body-nutrient fluid. By its diffusive quality it spreads quickly in the entire body. By its acuteness it is injurious to the vital organs and by its expansiveness it destroys life. Owing to its lightness, it is difficult of treatment, and on account of its limpidness its flow cannot be stopped. Having reached the seat of the humor and according to the habitus of the patient, it provokes other complications.

दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्य विषं यत् करोति—

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषत्तु ।
तृणमोहारतिमूर्च्छागलग्रहच्छर्दिफेनादि ॥२८॥

वातिकस्य विष वातप्रकृतिवाला पुरुषना विष वात-
प्रकृतिवाले पुरुषके, वातस्थाने वाताशयमां रहुं होय तो
वाताशयमें रहा हो तो, कफपित्तलिङ्गम् तु कफ अने
पित्तनां लक्षणो कफ और पित्तके लक्षण, ईषत् स्यात्
ओछा होय छे अने वातनां नीचे उठेलां लक्षणो
विशेष होय छे थोड़े होते हैं और वातके निम्नोक्त
लक्षण विशेष होते हैं, तृट् नेवां छे:- तरस जैसेकि:- प्यास,
मोह- मोह मोह, अरति- गेयेनी अरति मूर्च्छा- भूखी
मूर्च्छा, गलग्रह- गलग्रह गलग्रह, छर्दि- उलटी वमन,
फेनादि झीझ वगेरे फेन आदि ॥ २८ ॥

28. If the patient is of vata habitus and the poison affects the seat of vata, there will be marked symptoms of vata and only slight symptoms of kapha and pitta. They are—thirst, stupor, apathy, fainting, spasm of the throat, vomiting and frothy salivation.

पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्विषं तद्वत् ।
तृट्कासज्वरवमथुकुम्भदाहतमोतिसारादि ॥२९॥

विषम् विष विष, पैत्तिकस्य पित्तप्रकृतिवाणा पुरुषना
पित्तप्रकृतिवाले पुरुषके, पित्ताशय- पित्ताशयमा पित्ताशयमे,
स्थितम् चेत् रक्तुं होय तो रहा हो तो, कफवातयोः कफ
अने वातनां लक्षणो कफ और वातके लक्षण, तद्वत्
ओछां होय छे अने पित्तनां नीचे उहेवां लक्षणो विशेष
होय छे थोड़े होते हैं और पित्तके निम्नोक्त लक्षण विशेष
होते हैं, तृट् नेवाडि:- तरस जैसेकि:- प्यास, कास-
उधरस खांसी, ज्वर- ज्वर ज्वर, वमथु- वमथु वमन,
कुम्भ- कुम्भ थकावट, दाह- दाह दाह, तमः- अंधार
आवनां तम, अतिसारादि अतिसार वगेरे अतिसार
आदि ॥ २९ ॥

29. If a patient is of pitta habitus
and the poison affects the seat of
pitta, there will be marked symptoms
of pitta and only slight symptoms of
kapha and vata. They are—thirst,
cough, fever, vomiting, prostration,
burning, darkness of vision and
diarrhea etc

कफदेशगं कफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोश्चेषत् ।
लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलालावमथ्वादि ॥३०॥

कफस्य च विष उक्षप्रकृतिवाणा पुरुषना कफ
प्रकृतिवाले पुरुषके, कफदेशगश्च चेत् उक्षप्रकृतिवा
तो ते कफाशयमे रहा हो तो वह, वातपित्तयोः वात
अने पित्तनां वात और पित्तके, लिङ्गम् च लक्षणो
लक्षण, ईषत् दर्शयेत् ओछां अतावे छे अने उक्षनां
नीचे उहेवां लक्षणो विशेष अतावे छे थोड़े बताता है
और कफके निम्नोक्त लक्षण विशेष बताता है, श्वास-

२९. कफवातयोः—कफपित्तयोः (२.)

,, तृट्कासज्वरवमथुकुम्भ-तृट्पाकज्वरशोषकुम्भ (फ. व)

३०. कफदेशगं कफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोश्चेषत्—कफदेशगतं
कफाधिकस्य वातपित्तयोश्च दर्शयति (व.)

नेवाडि:- श्वास जैसेकि:- श्वास, गलग्रह- गलग्रह
गलग्रह, कण्डू- अरुण कंडू, लाला- लाला लाला,
वमथु-आदि वमन वगेरे वमन आदि ॥ ३० ॥

30. If a patient is of kapha habitus
and the poison affects the seat of
kapha, there will be marked symptoms
of kapha and only slight symptoms of
vata and pitta. They are—dyspnea,
spasm of the throat, pruritus, salivation
and vomiting etc.

दूषीविषस्य लक्षणम्—

दूषीविषं तु शोणितदुष्ट्याः किटिमकोठलिङ्गं च ।
विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरत्यसूनेवम् ॥३१॥

दूषीविषम् दूषीविष दूषीविष, तु वणी तो, शोणित-
रक्ताने रक्तको, दुष्ट्या दूषित करीने दूषित करके, अरु:-
इति-इति फोड़े-फुन्सिया, किटिम- किटिम किटिम,
कोठ- अने कोठ और कोठ, लिङ्गम् च ओ लक्षणोवाणुं
होय छे इन लक्षणवाला होता है. एवम् आ रीति
इस प्रकार, विषम् विष विष, एकैकम् ओछ ओछ एक
एक, दोषम् दोषने दोषको, संदूष्य अधिक दूषित करीने
अधिक दूषित करके, असून् प्राप्नु प्राणोंका, हरति हरे
छे हरण करता है ॥ ३१ ॥

31. The artificial poison vitiating
the blood, causes ulcers and killoids,
and the poison, vitiating gradually one
after another of the body elements,
kills the man ultimately.

विषं यथा मारयति—

क्षरति विषतेजसाऽसृक्

तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति

दृष्टविद्योर्दशदेशो स्यात् ॥३२॥

३१. किटिमकोठलिङ्गम्—किटिमकोठलिङ्गम् (क.)

३२. तत् खानि निरुध्य—खानि निरुध्याशु (य फ.)

विष- विषना विषके, तेजसा तेज्यथी तेजसे, असृक्
 दोलीतुं रक्तका, क्षरति क्षरणं थायं छे क्षरणं होता है,
 तत् ते वह, स्त्रानि श्रोतोर्भो श्रोतोको, निरुध्य रोध
 डरीने रोककर, जन्तुश्च प्राणीने प्राणीको, मारयति मारी
 नाभे छे मार डालता है, पीतश्च पीथेयुं विष पिपा
 हुआ विष, मृतस्य भरेया मनुष्यना मृत मनुष्यके, हृदि
 हृदयमा हृदयमें, तिष्ठति रहे छे ठहरता है, दृष्ट- अने
 दृष्ट और दृष्ट, विद्वयोः तथा विद्व मनुष्यमा विष
 तथा विद्व मनुष्यमें विष, दंशदेशे दंशना प्रदेशमां दंश
 किये हुए प्रदेशमें, स्यात् रहे छे रहता है ॥ ३२ ॥

32. The blood undergoes vitiation due to fiery quality of the poison, and occludes the circulatory channels and kills the man. The poison which has been taken orally lies in the stomach of the deceased, while the poison in one that is stung or bitten lies in the region stung or bitten.

विषमृतस्य लिङ्गानि—

नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।
 शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी स्यात् ॥ ३३ ॥
 क्षतजं क्षताच्च नायात्येतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ।
 एभ्योऽन्यथा चिकित्स्यास्तेषां चोपक्रमाञ्छृणु मे ३४

नीलौष्ठ- नील होठ, दन्तशैथिल्य-
 दांतनी शिथिलता दांतोंका हिलना, केशपतन-
 वाला उतरना बालोंका झड़ना, अङ्गभङ्ग- अङ्ग भागवां
 अङ्गभङ्ग, विक्षेपाः अङ्गविक्षेप विक्षेप, शिशिरैः ठंडी
 थीभेना स्पर्शं वगेरेथी शीतल द्रव्योंके स्पर्श आदिसे,
 लोमहर्षः न इवाङ्गं उभा न थवा रोमांच न होना,
 नाभिहते दाडडी भारवाथी पक्षु दंडसे आघात करने
 पर भी, दण्डराजी- दाडडीनी सेना दण्डके आघात

३३. दण्डराजी स्यात्-दण्डराजी च (ख. घ.)

३४. एतानि भवन्ति-उक्तानि एतानि (ङ.)

॥ शृणु मे-शृणुत (घ.)

चिह्नका, न स्यात् न उल्लिखी न बनना, क्षतजम् अने
 दोलीतुं और रक्तका, क्षताच्च क्षतभांथी क्षतसे,
 न आयाति न आयातुं न वहना, एतानि ये ये, मरण-
 लिङ्गानि मरणनां चिह्नो मृत्युके लक्षण, भवन्ति थायं छे
 होते हैं, एभ्यः आ लक्षणवाणांभेथी इन लक्षणवालोंसे,
 अन्यथा विपरीत लक्षणवाणां मनुष्ये विपरीत लक्षण-
 वाले मनुष्य, चिकित्स्याः चिकित्सा करना योग्य छे
 चिकित्सा करने योग्य हैं, तेवाञ्च तेभ्योना उनके, उपक्र-
 मान् च उपक्रमो उपक्रम, मे भारी पासेथी मुझसे,
 शृणु सांभलो सुनो ॥ ३३-३४ ॥

33-34. Cyanosis of the lips, loose-
 ning of teeth, falling of the hair,
 paralysis of the body, rigor mortis,
 absence of horripilation at the touch
 of cold, non-formation of contusion-
 marks on the body in reaction to
 blows, absence of the flow of blood on
 inflicting a wound—these are the signs
 and symptoms of death. Those, in
 whom the above symptoms are not
 seen, are to be treated. Now listen to
 their therapeusis, as I describe it.

विषस्य चतुर्विंशत्युपक्रमाः—

मन्त्रारिष्टोत्कर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिवेकाः ।
 अवगाहरक्तमोक्षणवमनविरेकोपधानानि ॥ ३५ ॥
 हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलेहौषधप्रशमनानि ।
 प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ॥ ३६ ॥
 मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिका ।
 स्युरूपक्रमा यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३७

मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, अरिष्टा- अरिष्टा अरिष्टा, उत्कर्-
 तन उत्कर्तन उत्कर्तन, निष्पीडन निष्पीडन निष्पीडन,
 चूषण- चूषण चूषण, अग्नि- अग्नि अग्नि, अग्निकर्म, परिवेकाः

३५. प्रशमनानि-प्रशमनानि (फ.)

३७. अधिका-अप्यधिका (ङ.)

॥ स्युरूपक्रमा यथा ये-दुरूपक्रमा यथा यत्र (घ.)

परिषेक-परिषेक, अवगाह-अवगाहन अवगाहन, रक्त-
मोक्षण-रक्तमोक्षण, रक्तमोक्षण, वमन-वमन नमन,
विरेक-विरेकन विरेचन, उपधानानि उपधान उपधान,
हृदयावरण-हृदयावरण हृदयावरण, अञ्जन-अञ्जन अञ्जन,
नस्य-नस्य नस्य, धूम-धूम धूम, लेह-लेह लेह,
औषध-औषध औषध, प्रक्षामनानि प्रक्षामन प्रक्षामन,
प्रतिसारणम् प्रतिसारणम् प्रतिसारण, प्रतिविषम् प्रतिविष
प्रतिविष, संज्ञासंस्थापनम् संज्ञासंस्थापन संज्ञा-
संस्थापन, लेपः लेप लेप, मृतसंजीवनम् च एव अने
मृतसंजीवन और मृतसंजीवन, एते ये ये, चतुर्भिः
अधिका विंशतिः शेषाश्च चैवीस, उपक्रमाः उपक्रमो
उपक्रम, स्युः छे हैं, ये नेकीना जितके, यत्र न्या
जहां, यथा ने रीतना जिस तरहके, योज्याः प्रयोग
यथा नेकीने प्रयोग होने चाहिए, तथा तान् ते उप-
क्रमेना त्या ते रीतना ते प्रयोगे उन उपक्रमोंके वहां
उस तरहके उन प्रयोगोंको, शृणु सारणी सुनो ॥३५-३७॥

35-37. Incantations, amulets, excision, compression, suction, cauterization by heat, affusion, bath, depletion, emesis, purgation, scalp-incision (upadhana), protection of the heart, eye-medication, nasal medication, inhalation, linctuses, sedative medications, alkaline applications, counter-poison, resuscitation, external application and re-animation—these four and twenty are the therapeutic measures. Now listen to the narration of how and when each of them is to be administered.

विषे वेणिकावन्ध-निष्पीडनोत्कर्तनानि, विषे चूर्णम्—

दंशात्तु विषं दष्टस्याविसृतं वेणिकां भिषग्बद्धा ।
निष्पीडयेद्दंशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥३८॥
तं दंशं वा चूर्णेमुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।

भिषक् वैद्य वैद्य, दष्टस्य दंश पाभेदा पुरुषना दष्ट
हुए पुरुषके, दंशात् दंशभांथी दंशमेंसे, भविष्यतम्

विषम् तु विष प्रसृत्य न होय ते। शरीरमें न फैले
विषको, वेणिकां वेणिका वेणिका, बद्धाभांथीने बांधकर,
मृक्षम् मृक्ष जोरसे, निष्पीडयेत् पीडन डरपुं दबावे,
मर्मवर्जम् अथवा मर्मने छोड़ी धई या मर्मको छोड़कर,
दंशम् दंशने दंशको, उद्धरेत् डाली डालेवा काटकर
निकाले, तद् अथवा ते अथवा उस, दंशम् दंशने
दंशको, यवचूर्ण-यवना डालेथी जोके आटे, पांशुपूर्णेन
के धूणथी भरदेवा या धूलसे भरे हुए, मुखेन मुख वडे
मुखसे, चूर्णे वा यूसवे चूसे ॥ ३८३ ॥

38-38½. In the case of a poisonous bite, the physician should apply a ligature above the region of the bite and squeeze the part well, before the poison has spread in the body or should try to cut out that part except in the region of the vital organs; or, the physician filling his mouth with barley flour or earth must suck up the poison from the bitten area with his mouth.

विषे रक्तस्रावणम्, प्रदेह-सेकाः—

प्रच्छन्नशृङ्गजलौकाव्यधनैः स्नाव्यं ततो रक्तम् ॥३९॥
रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत् प्रकृतिस्ततस्त्यजेत् प्राणान् ।
तस्मात् प्रघर्षणैरसृगवर्तमानं प्रवर्त्य स्यात् ॥४०॥
अक्रिदुगृहधूमरजनीपञ्चलवणरोचनाः सवार्ताकाः ।
घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥४१॥
रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसैकैस्तत् ।
शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यपयाति विषवेगः ॥

३९. प्रच्छन्नशृङ्गजलौकाव्यधनैः—प्रच्छन्नशृङ्गजलौकः शृङ्गः (व. ड. त.)

स्नाव्यं ततो रक्तम्—स्नावयेद्वा रुधिरम् (ग.)

४०. पञ्चलवणरोचनाः—पञ्चलवणरोचकाः (व. घ. फ.)

४१. शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यपयाति विषवेगः—सेकैः

स्कन्दति तस्मिन् क्षते व्यपयाति विषवेगः (ड.)

व्यपयाति—व्ययं याति (ड.)

विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ।
शीतैर्निवर्तयेत्तान् वीज्याश्चालोमहर्षात् स्यात् ॥४३॥

ततः पछी पीछे, प्रच्छन- छेका मारीने प्रच्छन,
शृङ्ग- श्लिंगीथी सींगी, जलौका- जलोथी जौक, व्यधनैः
के शिरावेधथी या शिरावेधसे, रक्तम् रक्तानुं रक्तका,
स्त्राव्यम् स्त्राव्युं डरपुं स्त्राव करना चाहिए, रक्ते रक्त
रक्त, विषप्रदुष्टे विषथी दूषित थती विषसे दूषित होने
पर, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, दुष्प्रेत दूषित थाथ छे दूषित
होती है, ततः अने पछी मनुष्य और पश्चात् मनुष्य,
प्राणान् प्राणुने प्राणोंका, त्यजेत् त्याग करे छे
त्याग करता है, तस्मात् तेथी इस लिए, अवर्तमानम् न
प्रवर्तता अप्रवृत्त, असृक् थोड़ीने रक्तको, प्रघर्षणैः प्रघर्ष-
णैःथी प्रघर्षणोंसे, प्रवर्त्यम् स्यात् प्रवर्तानुं प्रवृत्त करना
चाहिए, सवार्ताकाः लोरी गण्ठी कटेरी, त्रिकटु- त्रिकटु
त्रिकटु, गृहधूम- धरने धूमाडे घरकी धुंवाड़ी, रजनी-
हण्डर हल्दी, पञ्चलवण-पांथिय लवण पांचों नमक, रोचनाः
अने गोरोथननुं और गोरोचनको, घर्षणम् घर्षणुं डरपुं
रगड़े, अतिप्रवृत्ते थोड़ी थुं वहेता रक्तकी अति प्रवृत्ति
होने पर, वटादिभिः वड वगैरे वटादि, शीतलैः शीतल
द्रव्यैःथी शीतल द्रव्योंसे, लेपः लेप डरेवे प्रलेपन करे,
वायुः जेभ वायु जैसे वायु, अग्नेः अग्निने इलावे छे
अग्निको फैलाता है, रक्तम् तेभ रक्त वैसे रक्त, विषा-
धानम् हि विषने इलावे छे विषको फैलाता है, तत् ते
वह, शीतः शीतल शीतल, प्रदेह- लेप लेप, सेकैः अने
परिषेकाथी और परिषेकोंसे, स्कन्दति जमी जथ छे
गाढ़ा होता है, तस्मिन् अने ते और उसके, रक्ते
जमी जता गाढ़ा होने पर, विषवेगः व्यपयाति विषने।
वेग छी जथ छे विषका वेग हट जाता है, विषवेगात्
विषना वेगथी विषवेगसे, मद- मद मद, मूर्च्छा- मूर्च्छा
मूर्च्छा, विषाद- विषाद विषाद, हृदयद्रवाः अने हृदयना
वेगनुं वधपुं और हृदयकी गतिका बढ़ना, प्रवर्तन्ते थाथ
छे उत्पन्न होते हैं, तान् तेथीने उनको, शीतैः शीतल

उपक्रमेथी शीतल उपचारोंसे, निवर्तयेत् अटावना निवृत्त
करे, आलोमहर्षात् अने इन्वाडा अलां थती सुधी और
लोमहर्ष हो वहां तक, वीज्यः च स्यात् पंथीने पवन
नाथवे। पंखेकी वायु डालनी चाहिए ॥ ३९-४३ ॥

39 43. Then he should perform
depletion of blood by wet-cupping
with the horn or by leeching or by vene-
section. Else the blood being vitiated
by the poison, the entire body gets
vitiating and the man dies. Therefore the
blood which does not flow out must be
forced out by means of friction-massage.
The three spices, kitchen soot, turmeric,
the pentad of salt, ox-bile and indian
nightshade make a good rubbing powder
for inducing bleeding. If the blood is
flowing out too much, cooling applica-
tion of the banyan and similar other
trees should be given. The blood is the
vehicle of the poison just as the wind
is of fire. So it should be treated with
applications and affusions. As a result
of cooling measures, the blood congea-
les and the blood being congealed
the spreading of the poison is preven-
ted. It is owing to the spreading of
the poison that there occur intoxication,
fainting, asthenia and tachycardia. So
this should be alleviated by means of
cooling measures and the patient should
be fanned till there is horripilation
owing to the cold induced.

४३. शीतैर्निवर्तयेत्तान् वीज्याश्चालोमहर्षात् स्यात्-शीतैर्विवर्त-

येत्तान् इतश्चानु लोमहर्षः स्यात् (घ.)

„ वीज्याश्चालोमहर्षात् स्यात्-न वीज्याश्च लोमहर्षः स्यात् (द.घ.)

„ „ „ -वीक्ष्याश्चानुलोमहर्षः (व.)

विषे दंशच्छेदाचूषणारिष्टादाहविस्त्रावणवमनविरेकाः —

तरुरिव मूलच्छेदाहंशच्छेदाच्च वृद्धिमेति विषम् ।

आचूषणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथाऽरिष्टाः ॥४४॥

त्वङ्मांसगतं दाहो दहति विषं स्त्रावणं हरति रक्तात् ।
पीतं वमनैः सद्यो हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥४५॥

मूलच्छेदात् जेम भूज कापवाथी जिस प्रकार
अड़को काटनेसे, तब: इव वृक्ष नाश पाये छे वृक्ष
नष्ट हो जाता है, दंशच्छेदात् तेम दंश कापवाथी उस
प्रकार दंशस्थानको काट डालनेसे, विषम् विष विष,
वृद्धिम् वृद्धि बढ़ने, न एति पाभुं नथी नहीं पाता,
आचूषणम् यूसवाथी आचूषणसे, आनयनम् विषने
अहार लावनाभां आवे छे विष बाहिर खींच लिया
जाता है, यथा जेम जैसे, सेतुः अंध बांध, जलस्य
पाणीने शैली दीछे छे पानीको रोक देता है, तथा
तेम वैसे, अरिष्टाः अरिष्ट विषने शैली दे छे
अरिष्टा विषको रोक देती है, दाहः दाह, त्वङ्मां-
सगतम् आभडी अने मांसभां रहेला त्वचा तथा
मांसमें रहे हुए, विषम् विषने विषको, दहति आगे छे
जला देता है, स्त्रावणम् रक्तस्त्रावण रक्तस्त्राव, रक्तात् रक्त-
मांथी विषने रक्तसे विषको, हरति हरे छे बाहिर निकाल
देता है, पीतम् पीधेला विषने पिये हुए विषको, सद्यः
जल्दी तुरन्त, वमनैः हरेत् वमन करावीने अहार
काढपुं वमनसे निकाले, द्वितीये तु भीज वेगभां ते
दूसरे वेगमें तो, विरेकैः विरेचनेथी अहार काढपुं
विरेचनसे निकाले ॥ ४४-४५ ॥

44-45. Just as a tree ceases to grow when its root is cut, similarly by the excision of the bite, the effects of poison cease to develop. By suction the poison is induced to flow out; and the amulet ligatures act with regard to poison as dam acts with regard to flowing water. Cauterization burns the poison which has spread into the skin and the flesh, and depletion removes the poison from the blood. The poison which is drunk must be

४५. त्वङ्मांसगतं-त्वङ्मांसगतः (क.)

॥ स्त्रावणं हरति रक्तात्-स्त्रावणं रक्तात् (ब.)

॥ हरति-स्त्रावणं (त.)

removed immediately by emesis; and purgation should be given if symptoms of the second stage of poisoning have set in.

सप्तविषवेगानां चिकित्सा—

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिवेद्यथालाभम् ।
मधुसर्पिर्मज्जपयोऽगैरिकमथ गोमयरसं वा ॥४६॥

आदौ प्रथम प्रथम, हृदयम् हृदयनी हृदयकी,
रक्ष्यम् रक्षा करवी अर्धे रक्षा करनी चाहिए, मधु-
सर्पिः- मध, धी मधु, घृत, मज्ज-पयः- गैरिकम् मज्ज,
दध, गेरु मज्जा, दध, गेरु, अथ वा अने और, गोमय-
रसम् गोमया छाछुने। रस गोमयका रस, यथालाभम्
आवरणम् अर्भातुं जे काँछे हृदयरक्षक औषध मणे
इतमेंसे जो कुछ हृदयरक्षक औषध प्राप्त हो, पिवेत् ते
पीपुं वह पीवे ॥ ४६ ॥

46. First, the heart should be well protected and whatever of the protective remedies for the heart are available should be taken. The patient may immediately take honey, ghee, marrow, milk, red ochre or the juice of cowdu.

इक्षुं सुपकमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं वरणम् ।
छागादीनां वाऽसृग्मस मृदं वा पिवेदाशु ॥४७॥

सुपकम् सुपक सुपक, इक्षुम् शेरडीने। रस इक्षुका
रस, अथवा अथवा या, काकम् कागजना मांसने सारी
रीते पडावी कौएके मांसको सुस्विन्न कर, निष्पीड्य
नीथेवी निचोड़कर, तत्-रसम् काढेला तेने रस निकाला
हुआ उसका रस, छागादीनाम् वा अथवा अकरी वजे-
रेनुं अथवा बकरे आदिका, असृक् देाही रक्त, असृग्म
असृग्म असृग्म, मृदम् वा अथवा माटी या मिट्टी,

४६. मधुसर्पिर्मज्जपयोऽगैरिकमथ-मज्जानं मधुघृतगैरिकमथ (ख. घ. ड.)

॥ मज्जपयोऽगैरिकमथ-मज्जानं गैरिकमथ (घ.)

४७. इक्षुं सुपकमथवा-दक्षः सपक्षमथवा (घ. ब. क.)

॥ वरणम्-वस्त्रम् (घ. ड.)

चरणम् ते हृदयरक्षकं ते जो हृदयरक्षक है, आशु ते
पुरतः वह शीघ्र, पिबेत् पीनां पीवे ॥ ४७ ॥

47. Or the patient should immediately take boiled sugarcane juice or the meat-juice squeezed out of crow's flesh, or the blood of the goat and other animals of that group or ash or earth.

क्षारागदस्तृतीये शोफहरैर्लेखनं समध्वम्बु ।
गोमयरसधुसर्पिः वेगे सकपित्थमधुसर्पिः ॥ ४८ ॥

तृतीये त्रीज वेगभां तृतीय वेगमें, क्षारागदः
क्षार-अगद पावे। क्षार-अगद पिलावे, समध्वम्बु मधु
आने जल सहित मधु और जलसहित, शोफहरैः शोफहरैः
द्रव्योद्गी शोफहर द्रव्योंसे, लेखनम् लेखन करवुं लेखन
करे, चतुर्थे चोथा चौथे, वेगे वेगभां वेगमें, सकपित्थ-
केक कपित्थ, मधुसर्पिः मधु आने धीधी युक्त मधु
और मीसे युक्त, गोमयरसः गायना आलुने रस पावे।
गोमयका रस पिलावे ॥ ४८ ॥

48. In the third stage of toxicosis he should take alkaline antidotes and revulsive drugs that are curative of edema together with honey and water. In the fourth stage of poisoning, he should take the juice of cowdung mixed with wood-apple, honey and ghee.

काकाण्डशिरीषाभ्यां स्वरसेनाश्रयोतनाजने नश्यम् ।
स्यात्पञ्चमेऽथ षष्ठे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥ ४९ ॥

पञ्चमे पांचवें वेगमें, काकाण्ड-
काकाण्ड वड़ी कवच, शिरीषाभ्याम् तथा सरसजना
तथा शिरीषके, स्वरसेन स्वरसथी स्वरससे, आश्रयोतन-
आश्रयोतन आश्रयोतन, अजने अंजन अंजन, नश्यम्

४८ शोफहरैर्लेखनं-शोफहरैश्छर्दनं (घ.)

” ” -शोफहरैश्छर्दनम् (घ.)

४९. अजने-अंजनम् (ज.)

तथा नस्थ तथा नस्थ, स्यात् करवुं करे, षष्ठे अने
छष्टा वेगभां और छठे वेगमें, संज्ञायाः स्थापनम् संज्ञा-
स्थापन संज्ञास्थापन, कार्यम् करवुं करना चाहिए ॥ ४९ ॥

49. In the fifth stage, he should use eye-salve and nasal medication prepared with the juice of sword bean and black siris; and in the sixth stage measures of resuscitation should be resorted to.

गोपित्तयुता रजनी मज्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम् ।
विषपानं दद्यानां विषपीते दंशनं चान्ते ॥ ५० ॥

गोपित्तयुता रजनी गोरोथनयुक्त हण्डरतुं
आश्रयोतन पगेरे करवुं गोरोचनके साथ हल्दीका आश्रयोतन
आदि करे, मज्जिष्ठा अने मज्जिष्ठ और मजीठ, मरिच-भरी
काली मीर्च, पिप्पलीपानम् च तथा पीपरतुं पान
हितकर छे तथा पिप्पलीका पान हितकर है, अन्ते छेष्टा
वेगभां अन्तिम वेगमें, दद्यानाम् सर्पधी दंश पाभेदने
सर्पदंशको, विषपानम् विषपान विषपान, विषपीते तथा
विष पीभेदने तथा विषपीतको, दंशनम् च सर्पधी
उसावने सर्प कटवाना हितकर है ॥ ५० ॥

50. He should be given a potion of turmeric, madder, black pepper and long pepper mixed with ox-bile. Finally in the seventh stage he must take a potion of vegetable-poison in cases of poisonous bites, and bites by poisonous animals in the case of vegetable poisoning.

विषहरा अगदयोगाः—

शिशिपित्तार्धयुतं स्यात् पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः
वार्ताकुफाणितागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ५१ ॥

५०. गोपित्तयुता रजनी-गोपित्तयुक्तरजनी (घ.)

” दंशनं चान्ते-नाशने वाते (घ)

५१. मृतेषु वरः-मृतेषु मरः (ख. ड)

” वरः-हितः (घ.)

मृतेषु भरी गयेला जेवा मनुष्ये भाटे विषसे मृतवत् प्रतीत होते हुए मनुष्योंके लिए, सिखिपित्तार्ध-युतम् अधुं भोरतुं पित्त भेजवेला मयूरपित्तके आवे भागके साथ, पलाशबीजम् आभरानां औज आपनां ओ ढाकके बीज मिलाकर देना यह वरः श्रेष्ठ उत्तम, अगदः स्यात् औषध छे औषध है, वार्ताकु- बेरी गण्डी कटेरी, फाणित- गोणनी राभ राब, अगारधूम- धरनो धूमाडो प्रहधूम, गोपित्त- गायतुं पित्त गोरोचन, निम्बम् वा अने एलीमडो पानां और नीम पिलावे ॥ ५१ ॥

51. In the eighth stage, when the patient is apparently dead, the antidote of palas seeds mixed with double its quantity of peacock's bile is good, or of indian night-shade, treacle, kitchen soot, ox-bile and neem.

गोपित्तयुतैगुटिका सुरसामन्थिद्विरजनीमधुकुष्ठैः शस्ताऽमृतैः तुल्या शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ५२

गोपित्तयुतैः गोपित्तयुक्त गोपित्तयुक्त, सुरसा-मन्थि- सुरसा, पीपरीभूण सुरसा, पिप्पलीमूल, द्विरजनी- ६१६२, ६३६१६२ हल्ली, दाहहल्ली, मधुक-नेलीमधु मुलहठी, कुष्ठैः अने कठुथी और कूठसं, शिरीष-पुष्प- अथवा सरसजानां दूध अथवा शिरीषपुष्प, काकाण्डकरसैः वा अने काकाण्डा रसथी बनावेदी और काकाण्डके रससे बनाई हुई, गुटिका गोणथी गोलियां, शस्ता प्रशस्त प्रशस्त, अमृतैः तुल्या च अने अमृत समान छे और अमृततुल्य हैं ॥ ५२ ॥

52. The pills prepared of cow's bile, holy basil, root of long pepper, turmeric indian berberry, liquorice, and costus, or of the juice of siris flowers and sword bean act like ambrosia.

काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीषफलैः ।

५२ गुटिका-गुलिका (घ. ज.)

, सुरसामन्थिद्विरजनी-सुरसामाद्विरजनी (घ.)

, द्विरजनी-द्विरजानी (त.)

उद्धन्धविषजलमृते लेपोपधिनस्यपानानि ॥५३॥

उद्धन्ध- हांसाथी भरेला जेवा कांसीसे मरे हुए के तुल्य, विष जलमृते भरेला जेवा विषसे मरे हुएके तुल्य, जलमृते अथवा जलथी भरेला जेवा मनुष्य भाटे अथवा जलसे मरे हुए के तुल्य मनुष्योंके लिए, काकाण्ड- डाडाण्ड काकाण्ड, सुरस- सुरसा सुरसा गवाक्षी- ६३६२ ६३६२ इन्द्रायण, पुनर्नवा- सायेडी गदहपुराना, वायसी- पीपुडी मकोय, शिरीषफलैः अने सरसजानां दूधथी तैयार करेला और शिरीषके बीजोंसे तैयार किये हुए, लेप-लेप लेप, उपधि- उपधि उपधि, नस्य- नस्य नस्य, पानानि अने पान प्रशस्त छे और पान प्रशस्त हैं ॥ ५३ ॥

53. Applications, scalp-incisions, errhines and potions may be prepared out of the fruits of sword bean, holy basil, colocynth, hog's weed, black nightshade and siris for the cure of those that are apparently dead as a result of strangulation, by poison or drowning in water.

स्पृकाप्लवस्थौणेयकांक्षीशैलेयरोचनातगरम् ।

ध्यामककुङ्कुमसांसीसुरसाग्रैलालकुष्ठमम् ॥५४॥

बृहती शिरीषपुष्पं श्रीवेशकपञ्चचारटिविशालाः ।

सुरदारुपञ्चकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥५५॥

जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।

जलमुद्रपणिचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥५६॥

शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलानाकुलीविडङ्गाश्च ।

पुण्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुटिका विधेयाः स्युः ॥५७॥

५३. लेपोपधिनस्यपानानि-लेपाञ्जननस्यपानानि (क. व.)

,, ,, -लेपोपधिनस्यपानानि (व.)

,, ,, -लेपाञ्जननस्यपानानि (घ.)

५४. कौन्त्यः-बालम् (व.)

५५. अर्कपुष्परसरजनी-अर्कपुष्पसर्षप (व.)

५६. गन्धफला-गन्धफली (ख. घ. ड.)

, विडङ्गाश्च-विडंगं च (घ.)

, गुटिका-गुलिका (घ.)

स्पृक्षा- स्पृक्षा स्पृक्षा, पुत्र- डेवडीमोथ केवटी-
मोथा, स्थौणेय- स्थौणेयक स्थौणेयक, कांक्षी- इटकी
कांक्षी, शैलेय- शैलेय शैलेय, रोचना- गोरोचन गोरोचन,
तगरम् तगर तगर, ध्यामक- ध्यामक ध्यामक, कुङ्कुम-
केसर केसर, मांसी- जटामांसी जटामांसी, सुरसाम-
सुरसानी भंजरी सुरसाम, एला- ओलथी इलायची,
आल- दरताल हरिताल, कुष्ठम् भेर खैर, बृहती डिल्ली
भोरीगुली बनभाटा, शिरीषपुष्पम् सरसजानां इध
शिरीषपुष्प, श्रीवेष्टक- गंधभिरोज गंधविरोजा, पद्म-
कमल कमल, चारटि- स्थलपद्म स्थलकमलिनी, विहालाः
धन्वाशुली इन्द्रायन, सुरदारु- देवदारु देवदारु, पद्मकेशर-
कमलनां केसर कमलकेसर, सावरक- सावरक सावर
लोध्र, मनःशिला- मनःशिला मैनसिल, कौन्त्यः रेणु-
कीर रेणुका, जाति- चमेली चमेली, अर्कपुष्प- अने
आडजानां इधने और आकके फूलका, रस- रस रस,
रजनीद्वय- डण्डर, डण्डण्डर हल्दी, दारुहल्दी, हिङ्गु-
डिंग हींग, पिप्पली- पीपर पिप्पली, लाक्षा- लाक्ष
लाक्षा, जल- पाणो खस, मुद्गपर्णि- जगदी भग
मुद्गपर्णी, चन्दन- चन्दन चन्दन, मधुक- जेडीमध
मुलहठी, मदन- भीमल मैनफल, सिन्धुवाराः च नगोड
मेडरी, शम्पाक- गरभाणो अमलतास, लोध्र- धोध्र
लोध्र, मयूरक- अथेडा चिचिडा, गन्धफला- धुँडा
प्रियकु, नाकुली- नोणवेध ईशरमूल, विडङ्गाः च वावडिंग
वायविडंग, पुष्पे ओओने पुष्प नक्षत्रमां इनको पुष्प
नक्षत्रमे, संहत्य धावी लेकर, समञ्ज अने सरभे भागे
और सम भागमें, पिष्टा पीसी पीसकर, गुटिकाः
गोलीओ गोलियां, विषेयाः स्युः अनावधी ओध ओ
वनानी चाहिए ॥ ५४-५७ ॥

54-57. Melilot, rushnut, glory tree,
yellow ochre, lichen, gall-stone, indian
valerian, ginger grass, saffron, nardus,
the seed-blossom of holy basil, small
cardamom, yellow arsenic, catechu,
yellow-berried nightshade, iris flow-
ers, pine resin, beetle killer, colocynth,
deodar, lotus anthers, sabar lodh, red
arsenic, fragrant piper, jasmine flowers,

flowers of mudar, turmeric, indian berbe-
rry, asafetida, long pepper, lac, nut-
grass, wild green gram, red sandal, liquo-
rice, emetic nut, chaste tree, purging
cassia, lodh, rough chaff, perfumed
cherry, indian groundsel and embelia;
take the above mentioned articles in
equal quantities under the asterism of
Pushya, pulverise them and make
into pills.

सर्वविषघ्नो जयकृद्विषमृतसंजीवनो ज्वरनिहन्ता ।

ध्रैयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥५८॥

भूतविषजन्तवलक्ष्मीकर्मणमन्त्राश्चान्यरीन् हन्यात्

दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणान्बुचौरभयम् ॥५९॥

घनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्धनो घन्यः ।

मृतसंजीवन एष प्रागभूताद्ब्रह्मणा विहितः ॥६०॥

इति मृतसंजीवनोऽगदः ।

अमृतात् अमृतनी उत्पत्तिथी अमृतकी उत्पत्तिके, प्राक्
पहले, ब्रह्मणा ब्रह्माओ ब्रह्मासे, विहितः अनावेध
बनाया हुआ, एषः आ यह, मृतसंजीवनः मृतसं-
जन अगद मृतसंजीवन अगद, सर्वविषघ्नः सर्वविषघ्न
सब विषोंका विनाशक, जयकृत् जय आपनार विजयप्रद,
विषमृत- विषथी भरेधाने विषसे मृतको, संजीवनः
जानानार जीलानेवाला, ज्वरनिहन्ता अने ज्वरघ्न ओ
और ज्वरविनाशक है, ध्रैय- सूँधवाथी सूँधनेसे, विलेपन-
विलेपन करवाथी विलेपन करनेसे धारण- धारण
करवाथी धारण करनेसे, धूमग्रहणैः धूमपान करवाथी
धूमपान करनेसे, गृहस्थः च अने घरमां राखवाथी
आ अगद और घरमें रखनेसे यह अगद, भूत- भूत भूत,
विष- विष विष, जन्तु- जन्तु जन्तु, अलक्ष्मी- अलक्ष्मी
अलक्ष्मी, कर्मण- कर्मण कर्मण, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र,
अग्नि- अग्नि अग्नि, अशनि- वज्र वज्र, अरीन् शत्रुओ
शत्रुओं, दुःस्वप्न- अराण स्वप्न बूरे स्वप्न, स्त्रीदोषात्
स्त्रीदोष अकाल- अकाले अकालमें, मरण-
मरण मृत्यु, अम्बुचौरभयम् जलने भय अने योरने।

५८. धूमग्रहणैः—धूमग्रहणैः (क. घ. न.)

મધ જલકા મયઃ ઓર ચોરકા મયઃ, હન્યાદ ઓઐને
હ્યે છે उनका निवारण करता है. धन- धन धन, धान्य-
धान्य धान्य, कार्य- અને કાર્યની ઓર કાર્યકી, સિદ્ધિઃ
સિદ્ધિ આપે છે સિદ્ધિ દેતા હૈ, શ્રી- તેમજ લક્ષ્મી એવં
લક્ષ્મી, પુષ્ટિ- પુષ્ટિ પુષ્ટિ. આયુઃ- અને આયુષ્યને ઓર
આયુષ્કો, વિવર્ધનઃ વધારે છે વદાતા હૈ, ધન્યઃ તથા
અભ્યુદય કરે છે ઓર અભ્યુદય કરતા હૈ ॥ ૫૮-૬૦ ॥ इति
आ यह, मृतसंजीवनः मृतसंजीवन मृतसंजीवन, अगदः
अगद છે અગદ હૈ ।

58-60. This pill counteracts all kinds of poison, gives success in treatment, and brings back to life those apparently dead by the effects of poison, and is a febrifuge. By smelling it, by its application, by wearing it on the body, by fumigation with it and by keeping it in the house, all dangers from evil spirits, poisonous creatures, poverty, black magic, fire, lightning and foes are destroyed. It also obviates the fear of bad dreams, poisoning by women, premature death, drowning and fear of thieves. It bestows wealth, good crops and success in undertaking auspiciousness, plumpness, long life and wealth. Thus has been described the antidote that revives the dead (Mrita-Sanjeevana).

વિષે મન્વયોગઃ—

મન્વૈર્ધમનીબન્ધોઽવમાર્જનં કાર્યમાત્મરક્ષા ચ ।
દોષસ્ય વિષં યસ્ય સ્થાને સ્યાત્તં જયેત્પૂર્વમ્ ॥૬૧॥

મન્વૈઃ મન્વૈર્ધમનીબન્ધઃ ધમની-
બન્ધન ધમનીબન્ધન, અવમાર્જનમ્ અવમાર્જન અવ-
માર્જન, કાર્યમ્ આત્મરક્ષા ચ અને આત્મરક્ષા કરવા

૬૧. ધમનીબન્ધો-ધમનીબન્ધો (ક. બ.)

બેઈએ ઓર આત્મરક્ષણ કરના ચાહિયે, વિષમ્ વિષ
વિષ, યસ્ય જે જિસ, દોષસ્ય દોષના દોષકે, સ્થાને
સ્થાનમાં સ્થાનમે, સ્થાવ હો હો, તમ્ તેને उसको, पूर्वम्
પ્રથમ પ્રથમ, જયેત્ જયે. બેઈએ જીવના
ચાહિયે ॥૬૧॥

61. The tourniquet application, and stroking the poison down should be done to the accompaniment of chanting of incantations and also the protection of oneself from evil spirits. That humor should be first subdued in whose habitat the poison has got localised.

દોષસ્થાનમેદન વિષચિકિત્સા—

વાતસ્થાને સ્વેદો દધ્યા નતકુષ્ઠકલ્કપાનં ચ ।
વૃતમધુપયોઽમ્બુપાનાવગાહસેકાશ્ચ પિત્તસ્થે ॥૬૨॥

વાતસ્થાને બે વિષ વાતસ્થાનમાં રહ્યું હોય તે
વાતસ્થાનમેં યદિ વિષ રહા હો તો, સ્વેદઃ સ્વેદન કરવું
બેઈએ સ્વેદન કરના ચાહિયે, દદ્યા અને દહીં સાથે
ઓર દહીંકે સાથ નત- તગર તગર, કુષ્ઠકલ્ક- તથા
કઠના કલ્કતું તથા કૂઠકે કલ્કકા, પાનમ્ ચ પાન કરવું
પાન કરના ચાહિયે, પિત્તસ્થે બે વિષ પિત્તસ્થાનમાં
રહ્યું હોય તે। યદિ વિષ પિત્તસ્થાનમેં રહા હો તો, વૃત-
મધુ-પયઃ- ઘી, મધ, દૂધ ઘી, શહદ, દૂધ, અમ્બુપાન-
અને જળતું પાન ઓર જલકા પાન, અવગાહ-સેકાઃ ચ
તેમજ અવગાહન તથા પરિષેક કરવાં એવં અવગાહન
તથા પરિષેક કરના ચાહિયે ॥ ૬૨ ॥

62. When it is in the abode of the vata, the procedures taken should be sudation and a potion of curds mixed with the paste of indian valerian and costus. When it is in that of the pitta, potion, tub-bath and affusion with ghee, honey, milk and water should be given.

क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिराव्यघनम् ।
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते सिरा कर्म पञ्चविधम् ॥६३॥

कफस्थानगते ने विष कफस्थानमां रक्षुं होय ते।
यदि विष कफस्थानमें रहा हो तो, क्षारागदः क्षारा-
गद क्षारागद, स्वेदः स्वेदन स्वेद, तथा तथा तथा,
सिराव्यघनम् सिरावेध करवा सिरावेध करना चाहिए,
अथ दूषीविषे अने ने दूषीविष और यदि दूषीविष,
रक्तस्थिते रक्तमां रक्षुं होय ते। रक्तमें रहा हो तो,
सिरा सिरावेध सिरावेध, पञ्चविधम् कर्म तथा पंचकर्म
करवा तथा पंचकर्म करना चाहिए ॥६३॥

63. When it is in the habitat of kapha, alkaline antidotes as also sudation and venesection should be tried. When an artificial and slow poison is in the blood, blood-letting and all the pentad of purificatory procedures should be resorted to.

भेषजमेवं कल्प्यं भिषग्विदाऽऽलक्ष्य सर्वदा सर्वम् ।
स्थानं जयेद्धि पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धं च ॥६४॥

एवम् ओ भ्रमाणे इस प्रकार, भिषग्विदा विद्वान्
वैद्ये विद्वान् वैद्य, आलक्ष्य भ्रातृभ्यः विचार करी देखकर,
सर्वदा सर्वदा सर्वदा, सर्वम् भेषजम् सर्व औषधनी
सब औषधकी, कल्प्यम् कल्पना करवी कल्पना करे,
स्थानम् वातादिस्थानमां रहेवा वात वगेरेने वातादि-
स्थानमें रहे हुए वातादिको, पूर्वम् पहेला पहले, जयेत्
हि अतवा जीते, स्थानस्थस्य अने वातादिस्थानमां
रहेवा विषने और वातादिस्थानमें रहे हुए विषको,
अविरुद्धम् च ने चिकित्सा विरुद्ध न होय ते
करवी नेछेओ जो चिकित्सा विरुद्ध न हो वह
करनी चाहिए ॥ ६४ ॥

64. Treatment should be prescribed in this way by the wise physician,

६३. क्षारागदः-क्षारोऽगदः (घ)

„ सिराव्यघनम्-सिरावेधः (घ. क. व.)

„ सिरा कर्म-विनाश कर्म (घ. त.)

always after full consideration of all the factors. The habitat of the poison should first be attacked and the treatment should not be antagonistic to the particular humor abiding there.

विषसंकमणार्थमुपधानम्—

विषदूषितकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धवायुस्तु ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गं विहीनश्च ॥६५॥
चर्मकषायाः कटकं बिल्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा दद्यात्कटभीकटुकटफलप्रथमनं च ॥६६॥

विष- विषथी विषसे, दूषित- दूषित थथेवा दूषित हुए,
कफमार्गः कफमार्गवाला कफमार्गवाले, मर्त्यः तु मनुष्यना
मनुष्यका, स्रोतःसंरोध- स्रोतों में अंध थडवाथी स्रोतके
बन्ध हो जानेसे, रुद्धवायुः वायु रोकाई अथ छे वायु
रुका रहता है, मृतः तेथी ते मृतप्राय पुरुषनी इस लिए
मरणासन्न पुरुषके, इव पेठे सदस, श्वसेद् श्वास ले छे
श्वास लेता है, असाध्य ने ते असाध्य यदि वह असाध्य,
लिङ्गः लक्षणोत्थी लक्षणोंसे, विहीनः च रहित रहित,
स्यात् होय ते। होता है तो, अस्य अनेना इसके, मूर्ध्नि
भाथे शिर पर, काकपदम् काकपद काकपद, कृत्वा करी
करके, चर्मकषायाः चर्मकषाया चर्मकषाके, बिल्वसमम्
ओक पल एक पल, कटकम् कटक कटको, दद्यात्
भूकथे लगावे, कटभी- कटभी कटभी, कटुक- त्रिकटु त्रिकटु,
कटफल अने कायकानु और कायकला, प्रथमनम् च
प्रथमन करवुं प्रथमन करे ॥६५-६६॥

65-66. If a man has his channels of kapha vitiated by poison and the passage of his vata obstructed due to occlusion of channels and as a result, he breathes like a dying man but does

६६. कृत्वा दद्यात्कटभी-कृत्वा कुर्यात्कटभीं (ख.)

„ दद्यात्-कुर्यात् (छ.)

„ कटभीकटुककटफलप्रथमनं च-कटभीकालिनीकटुकैः प्रथमनं
च (फ. ड.)

„ -कटुकोठकफप्रथमनं च (फ.)

not show symptoms of incurability, he may be treated in the following manner. A crow-foot-like incision should be made over the top of his scalp and 4 tolas of the paste of soap pod should be applied over it and insufflation of the pulvis of white siris, kurroa and box-myrtle should be given.

छागं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकुटमेव वा ।

दद्यात् काकपदे तस्मिन्ततः संक्रमते विषम् ॥६७॥

छागम् अक्षरं बकरे गव्यम् गाय गाय, माहिषम् वा भेस भैस, कौकुटम् एव वा अथवा कुडुआनुं अथवा मुर्गेके, मांसम् भांस मांसको, तस्मिन् ते उपर, काकपदे डाकपद उपर काकपदके ऊपर, दद्यात् भूकुतुं रक्खे, ततः तेथी इससे, विषम् विष विषका, संक्रमते संक्रमण डरे छे संक्रमण होता है ॥ ६७ ॥

67. The flesh of the goat, cow, buffalo or cock should be placed over the scarified area. Thus treated, the poison comes out.

विषे नस्यम्—

नासाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
वार्ताकुबीजपूरज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥६८॥

नासा- नाड नाक, अक्षि- आंभ आंख, कर्ण- डान कान, जिह्वा- जीभ जीम, कण्ठ- अने डंडना और कंठके, निरोधेषु निरोधभां निरोधमें, पिष्टैः कुडु डरेवा कल्क किये गये, वार्ताकु- उभरी भोरी गल्ली बनभाटा, बीजपूर- भीजेरुं विजौरा, ज्योतिष्मत्यादिभिः भासकागली नगेरेथी मालकांगनी आदिसे, नस्तः कर्म नस्यकर्म नस्यकर्म, स्यात् डरेवुं करना चाहिए ॥ ६८ ॥

६७. छागं गव्यं माहिषं वा
मांसं कौकुटमेव वा
दद्यात् काकपदे तस्मि
स्ततः संक्रमते विषम्

—छागं गव्यमाहिषा ।
विककौकुटाजमांसं च ।
दद्यात् काकपदोपरि ।
मत्तेविषेणैव सहसा ।
(ख. घ. ड. प. फ.)

६८. नासाक्षि -घ्राणाक्षि (प.)

68. In a condition of obstruction in the nose, eyes, ears, oral cavity and the throat, nasal medication with the pulvis of seeds of the indian nightshade, citron, staff tree and similar other drugs may be administered.

विषे अञ्जनम्—

अञ्जनमक्षुपरोधे कर्तव्यं वस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।

दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरजनिम्बसुरसैस्तु ॥६९॥

अक्षुपरोधे तु आंभना उपरोधभां आंखोंके उपरोधमें, वस्तमूत्र- अक्षुपरोध भां बकरेके मूत्रसे, पिष्टैः वाटेव पीसे हुए, दारु- देवदार देवदार, व्योष- त्रिडु त्रिडु, हरिद्रा- डण्डर हल्दी, करवीर- डरेवा कनेर, करज- डरेवा ठीगेहरी, निम्ब- लीमडो नीम, सुरसैः तु अने तुलसी ओओथी और तुलसी इनसे, अञ्जनम् अञ्जन अञ्जन, कर्तव्यम् कर्तव्य करे ॥ ६९ ॥

69. In impairment of the vision. collyrium made of the paste of deodar, dry ginger, black pepper, long pepper, turmeric, indian oleander, indian beech, neem and holy basil prepared with goat's urine, should be used.

विषे गन्धहस्तिनामागदः—

श्वेता वचाऽश्वगन्धा

हिङ्गवमृता कुष्ठसैन्धवे लघुनम् ।

सर्वपकपित्थमभ्यं

दुण्डुककरजबीजानि ॥७०॥

व्योषं शिरीषपुष्पं द्विरजन्धौ वंशलोचनं च समम् ।

पिष्ट्वाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन सप्ताहम् ॥७१॥

६९. करजनिम्बरसस्तु-करजसुरसैस्तु (ख)

७०. अश्वगन्धा-विडङ्ग (प. फ.)

“ “ -सुगन्धाम् (ब.)

“ “ दुण्डुक-बंधूक (प. फ. ब.)

७१. व्योषं-बुहती (प. फ.)

“ द्विरजन्धौ-दे च निशे (प. त.)

“ वंशलोचनं-वंशलेखनं (प. फ.)

“ पिष्ट्वाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन-पिष्ट्वाऽज वस्तमूत्रेण गोश्व-

पित्तेन (प. ड.)

व्यत्यासभावितोऽयं

निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।

सर्वज्वरभूतग्रह-

विसूचिकाजीर्णमूर्च्छार्तिः ॥७२॥

उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।

शुष्काक्षिपाकपित्तावृद्धार्मकण्डूतमोदोषान् ॥७३॥

क्षयदौर्बल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात्तथा मोहान् ।

लेपाद्विषदिग्धक्षतलीढदष्टपीतविषघाती ॥७४॥

अर्शःस्वानक्षेषु च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।

मूढे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥७५॥

वृद्धौ किटिमे कुष्ठे श्वित्रविचर्चिकादिषु लेपः ।

गज इव तरुन् विषगदान्निहन्त्यगदगन्धहस्त्येषः ७६

इति गन्धहस्तिनामाऽगदः ।

श्वेता स्रष्टे श्वेता, वचा पञ्च वच, अश्वगन्धा आसेऽः
असगन्ध, हिङ्गु हिङ्ग हींग, अमृता गणैः गिलोय, कुष्ठ-
कठ कूठ, सैन्धवे सिन्धालु सैधव, लङ्गनम् लसलु
लहसुन, सर्षप- सरसप सरसों, कपिस्थ- केऽने कैयका,
मध्यम् गर्भ गूदा, दुण्डुक- अरु टेटू, कर्ज- करुना
ठीठोहरीके, बीजालि भीज बीज, ज्योषम् त्रिकटु त्रिकटु,
शिरीषपुष्पम् सरसजानां इक्षु शिरीषपुष्प, द्विरजन्वौ
हृण्ण, दारुहृण्ण हल्दी, दारुहृषी, वंशलोचनम् च वास-
कपूर वंशलोचन, समम् दरेक सरणे भागे लघुने सम
भागमें लेकर, अजस्य अकराना वकरेके, मूत्रेण पिष्ट्वा
भूतथी पीसीने मूत्रसे पीसकर, गो- गाय गाय, अश्व-
तथा घोडाना तथा घोडेके, पित्तेन पित्तथी पित्तसे,
सप्ताहम् सात दिवस सात दिन, व्यत्यास- चारा इरती
पर्यायक्रमसे, भावितः भावना आपेक्ष भावना दिया

७२. मूर्च्छार्तिः-मूर्च्छार्तिः (क छ. य. व.)

७३. शिरोदोषान्-सिरादोषान् (छ.)

७४. मोहान्-मोहान् (ग. व.)

, लेपाद्विषदिग्धक्षत-लेपाद्विषक्षत (झ.)

, दष्टपीतविषघाती-विषपीतविषघाती (फ.)

७५. वृद्धौ किटिमे कुष्ठे-दृक्कुष्ठकिटिमे (ख.)

, वृद्धौ-वृद्धौ (य. प. क.)

, -कण्डा (फ.)

हुआ, अयम् आ अगद यह अगद, शिरसि भाथामां
मस्तकमें, स्थितम् रहेल रहे हुए, विषम् विषने विषको,
क्षिप्रम् अक्षिप्रम् क्षीघ्र, निहन्ति हने छे नष्ट करता है,
अञ्जनात् आ अगद अञ्जन करवाथी यह अगद अञ्जन
करनेसे, सर्वज्वर- अधा ज्वर सब ज्वर, भूतग्रह- भूतना
वज्जगाड भूतावेश, विसूचिका- विसूचिका विसूचिका,
अजीर्ण अजीर्ण अजीर्ण, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, अर्तिः
च पीडा पीडा, उन्माद- उन्माद उन्माद, अपस्मारौ
अपस्मार अपस्मार, काच- काच काच, पटल- पटल
पटल, नीलिका- नीलिका नीलिका, शिरोदोषान् शिरोदोष
शिरोदोष, शुष्काक्षिपाक- शुष्काक्षिपाक शुष्काक्षिपाक, पित्त-
पित्त पित्त, अर्श- अर्श अर्श, अर्म- अर्म अर्म, कण्डू-
कण्डू कण्डू, तमोदोषान् तमोदोष तमोदोष, क्षय- क्षय क्षय,
दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, मदात्यय- मदात्यय मदात्यय,
पाण्डुगदान् च तथा पाण्डुरोग पाण्डुरोग, तथा मोहान् अने
मोहने मटाडे छे और मोहको नष्ट करता है, लेपात् लेप
करवाथी लेप करनेसे, विषदिग्ध- विष येऽपेक्ष शस्त्रथी
थयेल विषदिग्ध शस्त्रसे हुए, अत- क्षतना क्षतके, लीढ-
अेरी प्राणीना आटवाना विषवाले प्राणीके चाटनेके,
दष्ट- अेरी प्राणीना दंशना विषवाले प्राणीके दंशके,
पीतविषघाती- अने विषतुं पान करनेवाला विषने नाश
करे छे और विषके पान करनेवालेके विषको नष्ट करता है,
अर्शःसु अर्श अर्श, आनक्षेषु च अनातां रक्तसे पूर्ण हों तो,
गुदलेपः गुदापर लेप करवा गुदापर लेप करना चाहिए,
स्त्रीणाम् स्त्रीणां स्त्रियोंके, मूढे मूढ मूढ, गर्भे
गर्भां गर्भमें, योनिलेपनम् योनि पर लेप
करवा योनि पर लेप करना चाहिए, दुष्टे दुष्ट दष्ट,
प्रतिश्याये प्रतिश्यायमां प्रतिश्यायमें, ललाटलेपः कपाण
पर लेप करवा ललाट पर लेप करना चाहिए, वृद्धौ- तेभ्य
अंउष्टि एवं अंउष्टि, किटिमे किटिमे किटिम, कुष्ठे
कुष्ठ कुष्ठ, श्वित्र- श्वित्र श्वित्र, विचर्चिकादिषु च अने
विचर्चिका वज्जरेमां और विचर्चिका आदिमें, लेपः लेप
करवा लेप करना चाहिए, गजः तरुन् इव जेभ हाथी
आऽने नाश करे छे जैसे हाथी वृक्षको नष्ट कर देता है,
एष तेभ आ वैसे यह, अगदगन्धहस्ती- गन्धहस्ती अगद
गन्धहस्ती अगद, विषगदान् विषना रोगोना विषके
रोगोंको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट कर देता है

॥ ७०-७६ ॥ इति आ। यह, गन्धहस्तिनामा अगदः
'गन्धहस्ती' नामने। अगद छे 'गन्धहस्ती'
नामका अगद है।

70-76. Take equal parts of white mussel shell creeper, sweet flag, winter cherry, asafetida, guduch, costus, rock salt garlic rape seed, pulp of the wood apple, indian calosanthus, seeds of indian beech, dry ginger, black pepper, long pepper, siris flower, turmeric indian berberry and bamboo manna; pulverise them and impregnate alternately with goat's urine and cow's and horse's bile for seven days; this cures quickly the poison lodged in the head. Used as a collyrium, it cures all pains due to fever, spirit possession, acute intestinal irritation, dyspepsia, fainting, insanity, epilepsy, cataract, Patala, Nee- lika, diseases of the head (pterygium), dry-eye, Paka, Pilla, Arbuda, Arma, itching and night-blindness, wasting, weakness, alcoholism, anemia and fainting. Used as an application, it cures poisoning, and poisonous wounds, licks, bites and potion. It should be painted on the anus in swollen piles, and on vaginal region of women in case of obstructed labor, and on the forehead in severe coryza. It is good as an application in conditions of enlargement of the scrotum, keloids, dermatosis, leucoderma, bullous eruption etc. This perfumed elephant antidote eradicates disorders due to toxicosis. even as an elephant uproots trees. Thus has been described

the perfumed elephant antidote known as 'Gandha-hasti'.

विषे महागन्धहस्तिनामागदः —

पत्रागुरुमुस्तैला निर्यासाः पञ्च चन्दनं स्पृक्षा ।
त्वङ्नलदोत्पलबालकहरेणुकोशीरवन्यनखाः ॥७७॥

सुरदारुकनककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ।
पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्योषालमनःशिलाजाज्यः ॥७८॥

श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोष्णी सिन्धुवारिका रजनी ।
सुरसाञ्जनगैरिकमञ्जिष्ठानिम्बनिर्यासाः ॥७९॥

वंशत्वगश्वगन्धाहिङ्गुदधित्थाम्लवेतसं लाक्षा ।
मधुमधुकसोषराजीवचारुहारोचनातगरम् ॥८०॥

अगदोऽयं वैश्रवणायाख्यातस्यम्बकेण पृष्ट्यङ्गः ।
अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तीति ॥८१॥

पित्तेन गवां पेथ्यो गुटिकाः कार्यास्तु पुष्ययोगेन ।
पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्वकर्माणि ॥८२॥

पत्र- तमाक्षपत्र तेजपात, अगुरु- अञ्जर अगुरु,
मुक्त- नाञ्जर भोथ मोथा, एलाः औक्ष्णी इलावची,
पञ्च निर्यासाः पांथ जतना गुंठ पांच प्रकारके गोंद,
चन्दनम् यन्दन चन्दन, स्पृक्षा २५३३ स्पृक्षा, स्वक्-
तञ्ज दालचीनी, नलद- जटामांसी जयमांसी, उत्पल-
नीक्ष्मणी नीलकमल, बालक- वाणो। सुगन्धवाला,
हरेणुक- रेणुक्ष्मी रेणुका, उशीर- वीरखुनो वाणो।
खस, वन्य- डेवडीभोथ केवटीमोथ, नखाः नखवा
नखी, सुरदारु- देवदार देवदार, कनक- धातु नाग-
डैसर रक्त नागकेसर, कुङ्कुम- डैसर केसर, ध्यामक-

७७. वन्यनखाः—व्याघ्रनखाः (ख. व. ड.)

७८. शिलाजाज्यः—शिलायष्टीः (ध.)

७९. श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोष्णी—श्वेता कटभी करञ्जो रक्षोष्णीः (घ.)

—श्वेता कटभी करञ्जो रक्षोष्णी (घ.)

८०. सुरसाञ्जन—सुरसरसाञ्जन (छ.)

८१. निम्बनिर्यासाः—निम्बपत्रनिर्यासाः (घ.)

८२. चारुहारोचनातगरम्—चारुभया रोचना च गवां (फ.)

८३. ख्यातो स्मृतो (व.)

८४. पेथ्यो गुटिकाः—पेथ्या गुलिकाः (घ.)

८५. गुटिकाः—गुलिकाः (ज.)

ध्यामक, कुष्ठ, ऊँ कूठ, प्रियङ्गुवः धुँडा प्रियु, तगरम् तगर तगर, शिरीषात् सरसजना शिरीषके, पञ्चाङ्गानि पञ्चांग पञ्चांग, ज्योष- निडु, विकटु, आल- हरताल हरताल, मनःशिला- मनःशिल, मेनसिल, अजाय्यः शुरु जीरा, श्वेतकटभी- श्वेत वापुंभा श्वेत कटभी, करजौ- करंज ठीठोहरी, रशोघ्नी वज्र वज्र, सिन्धुवारिका नगोऽ संभाल, रजनी हण्डर हल्दी, सुरसा- तुलसी तुलसी, अज्जन- रसज्जन अज्जन, गैरिक- सोनागेरु गैरिक, मज्जिष्ठा- मज्जि मंजीठ, निम्ब- लीमज्जना पान नीमके पत्ते, निर्यासाः लीमज्जने गुं नीमका गोंद, वंशत्वक् वांसनी छाद्य वांसकी छाल, जम्बगंधा- आसेद असयन्ध, हिङ्गु- हिङ्ग हींग, दधित्य ऊँ कैय, अम्लवेतसम् अम्लवेतस अम्लवेतस, काष्ठा लाभ लाक्षा, मधु- मधु मधु, मधुक- नेडीमधु मुलहठी, सोमराजी- आवथी बाकुची, वचा- वज्र वज्र, रुहा- वादि बंदक, रोचना- गोरेश्वर रोचना, तगरम् तगर तगर, षट्यङ्गः आ साह अंगनागो इन साठ द्रव्योवाला, अयम् आ यह, अगदः अगद अगद, ज्यम्बकेण अम्बके ज्यम्बकेन वैश्रवणाय कुम्भेरे कुम्भेरेको, आख्यातः कलौ हतो कहा था, अप्रतिहत- अप्रतिहत अप्रतिहत, प्रभावः प्रभाववालो ते प्रभाववाला वह, महागन्धहस्ती 'महागन्धहस्ती' 'महागन्धहस्ती', इति ओ नामे इस नामसे, ख्यातः प्रसिद्ध छे प्रसिद्ध है, पुण्ययोगेन पुण्य नक्षत्रना धोगमा पुण्य नक्षत्रमें, गवाम् गायना गायके, पित्तेन पित्तमा पित्तसे, पेयः वाटीने पीसकर, गुटिकाः गुटेनी गोलियाँ गोलियाँ, कार्याः अनावली बनावे, पान- आ अगद पान यह अगद पान, अज्जन- अज्जन अज्जन, प्रलेपैः अने लेप करवाथो और लेपसे, सर्व- कर्माणि सर्वकर्मों सब कर्मोंको, प्रसाधयेत् साधे छे सिद्ध करता है ॥ ७७-८२ ॥

77-82. Cinnamon leaves, eaglewood, nut-grass, small cardamom, the pentad of gummy exudations, red sandal, melilot, cinnamon bark, nardus, blue water lily, fragrant sticky mallow, fragrant piper, cuscus grass, rushnut, shell, deodar, fragrant poon, saffron,

ginger grass, costus, perfumed cherry, indian valerian, the five parts of siris tree (flowers, fruits, leaves, root and bark), dry ginger, black pepper, long pepper, red arsenic, cumin seeds, white siris, indian beech, jungle cork tree, sweet flag, chaste tree, turmeric, holy basil, the dry extract of indian berberry, red ochre, indian madder, the gum of neem tree, the bark of the bamboo, winter cherry, asafetida, wood apple, amlavetasa, lac, honey, liquorice babchi seeds, sweet flag, orchid, gall stone, indian valerian—mix all these above-mentioned articles and make a paste with ox-bile and make it into pills under the asterism of Pushya. This remedy consisting of sixty drugs was taught to Kubera (the celestial treasurer) by Tryambaka, the three-eyed Shiva. It is infallible in its effect. This is renowned as major perfumed elephant antidote. By using this antidote as potion, collyrium or application, success may be achieved in all therapeutic measures.

पिष्टं कण्डूं तिमिरं रात्र्यान्ध्यं काचमर्बुदं पटलम् ।
हन्ति सततप्रयोगाद्वितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ८३

सतत- सतत सतत, प्रयोगात् प्रयोग करवाथो आ अगद प्रयोग करनेसे यह अगद, हितमित- हित, मित हित, मित, पथ्याशिनाम् अने पथ्य भोजन करनार और पथ्य भोजन करनेवाले, पुंसाम् मनुष्योंना मनुष्योंके, पिष्टम् पिष्ट पिष्ट, कण्डूम् अरुण कण्डू, तिमिरम् तिमिर तिमिर, रात्र्यान्ध्यम् रात्र्यान्ध्या पथ्य रात्रिमें अन्धता, काचम् काच काच, अर्बुदम् अर्बुद अर्बुद, पटलम् अने पटल ओ रोगोने और पटल इन रोगोंको, हन्ति हन्ति छे नष्ट करता है ॥ ८३ ॥

83. When used regularly by a person observing wholesome, measured and prescribed dietetic regimen, it cures Pilla, pruritus darkness of vision, night-blindness, Kacha, tumor and cataract.

विषमज्वरानजीर्णान्द्रुं कण्डूं विसृचिकां पामाम् ।
विषमूषिकलूतानां सर्वेषां पञ्चगानां च ।

आशु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥८४॥

विषमज्वरान् आ अगद विषम् अनर यह अगद विषम ज्वर, अजीर्णान् अशुर् अजीर्ण, दद्रुम् दद्रु, कण्डूम् प२७ कण्डू, विसृचिकाम् विसृचिका विसृचिका, पामाम् तेभ्य पामाने। एवं पामाका, विषमूषिक- अरी उं६२ विषयुक्त चूहा, लूतानाम् तथा लूताना विषने। तथा लूताके विषका, सर्वेषाम् अधाये सब, पञ्चगानान् च सपेना सपेके, विषम् विष विषका, अथ अने और, समूलजम् मूलज-य मूलजन्य, कन्दजम् तथा क-६४-५ तथा कन्दजन्य, सर्वम् सर्व विषने। सब विषोका, आशु शीघ्र शीघ्र, नाशयति नाश करे छे नाश करता है ॥८४॥

84. This is curative also of irregular fevers, dyspepsia, ring-worm, pruritus, acute intestinal irritation, scabies, and the poison of mice, spiders, all kinds of serpents, as well as vegetable poisoning from roots and bulbs.

एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।
कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥८५॥

८४. दद्रुं कण्डूं विसृचिकां पामाम्-दद्रुं कण्डूं विसृचिकां चोपहन्ति नृणाम् (ख.)

,, दद्रुं कण्डूं-दद्रुं सविसृचिकां (य.)

,, समूलजमथ-मूलजन्य (घ.)

,, अस्माच्छोकादनन्तरम्-

कुण्ठं त्रिदिग् विषं विचित्रिकां चोपहन्ति नृणाम्
इत्यधिकः (का. घ. छ. थ.) पुस्तकेषु ।

८५. गृह्णाति भक्षयेच्च विषम्-गृह्णाति भक्षयेत् विषम् (फ.)

,, कालपरीतोऽपि-कालातीतोऽपि हि (घ.)

,, ,,-कालातीतोऽपि (फ. ब.)

,, नित्यं-किञ्चित् (क. फ. ब.)

एतेन येनाथी इसका, लिप्तगात्रः लिप्त गात्रवाणे। मनुष्य शरीर पर लेप करके मनुष्य, सर्पान् आप सर्पोंको, गृह्णाति पकडी शके छे पकड़ सकता है, विषम् च अने विष और विष, भक्षयेत् भाई शके छे खा सकता है, कालपरीतः न७५ मृत्युवाणे कालप्रस्त, अपि पशु मी, नरः मनुष्य मनुष्य, नित्यम् नित्य नित्य, निरातङ्कः नीरोग अर्ध नीरोगी होकर, जीवति छे जीता है ॥ ८५ ॥

85. By smearing this antidote over his body or his hand and other limbs a man can handle serpents and also drink poison, with immunity. A person though on the verge of death, enjoys his full span of life in good health by a regular use of this.

आनन्दे गुदलेपो योनौ लेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
मूर्च्छातिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८६

आनन्दे आनादभा आनाहमें, गुदलेपः गुदा पर लेप गुदा पर लेप, मूढगर्भाणाम् मूढगर्भावाणी स्त्रीओनी मूढगर्भाओंकी, योनौ योनि पर योनि पर, लेपः चलेप लेप, मूर्च्छा- अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, अतिषु तथा पीडाभा तथा पीडामें, ललाटे च उपाणि पर ललाट पर, लेपनम् लेप करवा लेप करमा, प्रधानतमम् ओ सर्व उपायोभा मुख्य छे यह सब उपायोंमें मुख्य है, आहुः ओम उहे छे ऐसा कहते हैं ॥ ८६ ॥

86. In constipation, it should be smeared over the anal region; and on the vagina in obstructed labor; in fainting, smearing it on the forehead is considered as the foremost remedy.

मेरीमृदकपटहांश्चप्राण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।
लिप्त्वाऽहिविषनिरस्त्यै प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान् ८७

८६. प्रलेपनमाहुः-लेपनमाहुः (ब.)

८७. लिप्त्वाऽहिविषनिरस्त्यै प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान्-कृत्वा

विषनिरस्त्यै प्रध्वनयेन् मानवो मतिमान् (घ.)

मतिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य, अहिविष-
सर्पविषना सर्पविषका, निरस्त्यै निवारण्यु भाटे निवारण
करनेके लिए, अमुना आथी इससे, मेरी- बेरी मेरी,
मृदङ्ग- मृदङ्ग मृदङ्ग, पटहान् डोल डोल, छत्राणि छत्र
छत्र, तथा तथा तथा, ध्वजपताकाः ध्वज अने
पताकाओ। ७५२ ध्वज और पताकाओं पर, लिप्त्वा लेप
करी लेप करके प्रध्वनयेत् सर्पदष्ट मनुष्य पास मेरी आदि बजावे,
दर्शयेत् अने तेने छत्र वगेरे देखाउवां और उसको
छत्रादि दिखावे ॥ ८७ ॥

87. This antidote may also be
applied over war-drums, umbrellas,
banners and pennants and these should
be sounded and shown before the
poison-afflicted man by the wise
physician for the cure of toxicosis.

यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।
न च कर्मणवेताला वहन्ति नाथर्वणा मन्त्राः ॥८८॥

यत्र च जहाँ, अथर्व आ लेप यह लेप,
सन्निहितः भूयो होय रहता है, तत्र त्यों वहाँ, न न
तो न, बालग्रहाः आदिक्रहो बालग्रह, न न तो न,
रक्षांसि राक्षसो राक्षस, न कर्मणवेतालाः च न तो।
अभयि आने न तो वेताला रहे छे न कर्मण और
न वेताल रहते हैं, आथर्वणाः अने अथर्ववेदना और
आथर्वण, मन्त्राः च भन्त्रो मंत्र, न वहन्ति प्रभाव-
शाली नहीं थता प्रभावशाली नहीं होते ॥ ८८ ॥

88. The house containing this anti-
dote cannot be entered into by evil
spirits afflicting children or by rakshasas
or hobgoblins, nor can evil charms or
black magic gain entry into the house.

सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृपचौराः ।
लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥८९॥

८९. कर्मणवेताला वहन्ति-कर्मणमन्त्रा भजन्ति (ब.)

„ वहन्ति-भजन्ति (क. फ.)

यत्र जहाँ, महागन्धहस्ती महागन्धहस्ती
अगद महागन्धहस्ती अगद, अस्ति होय छे रहता है,
तत्र त्यों वहाँ, सर्वग्रहाः न सर्वग्रहोने। प्रभाव पडते।
नथी सब ग्रहोंका प्रभाव नहीं होता, अग्नि- अग्नि अग्नि,
शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, नृप- राजा राजा, चौराः च अने
चोरोंने। और चोर, न प्रभवन्ति प्रभाव पडते। नथी
अपना प्रभाव नहीं दिखला सकते, तत्र त्यों वहाँ, लक्ष्मीः
च लक्ष्मी लक्ष्मी, भजते रहे छे निवास करती है ॥८९॥

89. Where there is this perfumed
elephant-antidote there none of the
evil spirits can enter, nor can evil
occur there from fire, weapons,
kings and thieves, but the spirit of
auspiciousness makes its dwelling
there.

पिष्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।

‘मम माता जया नाम जयो नामेति मे पिता ॥९०॥

सोऽहं जयजयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।

नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्मणे ॥९१॥

सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।

तेजो वृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥९२॥

यथाऽहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।

मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥९३॥

अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।

हिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वमेषजोत्तमे स्वाहा ॥९४॥

इति महागन्धहस्तिनामाऽगदः ।

अत्र च तेने उसको, पिष्यमाणे वाटती वधते
पीसते समय, इसम् आ इस, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, मन्त्रम्
मन्त्र मन्त्रका, उदीरयेत् ओखवे। उच्चारण करें, जया

९०. पिष्यमाण इमं चात्र-पिष्यमाणे चात्रेमां (क.)

„ जयो नामेति-विजयो नाम (क. व. ड. त. ब. फ.)

९१. हिलिमिलिसंस्पृष्टे-हिलिहिलिमिलिमिलिसंस्पृष्टे (क. व. त.)

„ .. निहिनिहिमिनिमिनिसंस्पृष्टे (द.)

„ हिलिमिलि....स्वाहा-हिलिहिलिमिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष रक्ष सर्वमेव-

जोत्तमे स्वाहा (ब. फ. ग.)

नाम जया नामनी जया नामकी, मय माता भारी
माता छे मेरी माता है, जयः इति नाम जय नामने।
जय नामका, मे पिता भारे। पिता छे मेरा पिता है,
सः ते वह, अहम् हुं मैं, जयजयापुत्रः जय अने
जयाने। पुत्र जय और जयाका पुत्र, विजयः विजय
नामने। छुं विजय नामका हूं, अथ च जयामि अने जय
पाभुं छुं और जय पाता हूं, पुरुषसिंहाय नृसिंह नृसिंह,
विष्णवे विष्णु विष्णु, विश्वकर्माणे विश्वकर्मा,
सनातनाय सनातन सनातन, कृष्णाय कृष्ण कृष्ण, अवाय
भव भव, विमवाय च अने विभवने और विभवको,
नमः नमस्कार हो। नमस्कार हो, वृषाकपेः तेजः महादेवना
तेजः महादेवका तेजरूप, ब्रह्मेन्द्रयोः ब्रह्मा, इन्द्र ब्रह्मा,
इन्द्र, यमे तथा यमना तथा यमका, साक्षात् साक्षात्
साक्षात्, तेजः तेजः हुं छुं तेजरूप में हूं, अहम्
हुं मैं, वासुदेव- वासुदेवना वासुदेवके, पराजयम् परा-
जयने पराजयको, मातुः माताना माताके, पाणिग्रहणम्
च पाणिग्रहणने पाणिग्रहणको, समुद्रस्य अने समुद्रना
समुद्रके, शोषणश्च शोषणने शोषणको, न अभिजा-
नामि अक्षुते। नहीं नहीं जानता, यथा ये वात सत्य
छे यह बात सत्य है, अनेन आ इस, सत्यवाक्येन
सत्य वाक्यथी सत्य वाक्यसे, अयम् आ यह, अगदः
अगदः अगद सिध्यताम् हि सिद्ध थाओ। सिद्ध हो,
हिलिमिलि- हिलिमिलिथी हिलिमिलिसे, संस्पृष्टे संस्पृष्ट
संस्पृष्ट, सर्वमेषजोत्तमे हे सर्वमेषजोत्तम ! हे सर्वमेष-
जोत्तम !, रक्ष तुं रक्षणु करतू रक्षा कर, स्वाहा स्वाहा
स्वाहा ॥ ९०-९४ ॥ इति आ यह, महागन्धहस्तिनामा
अगदः 'महागन्धहस्ती' नामने। अगद छे 'महागन्ध-
हस्ती' नामका अगद है।

90-94. While rubbing this paste during preparation the following efficacious holy incantation should be uttered: 'My mother's name is Jayā (victory) and my father also is Jaya (victory) and I am Vijaya (victory), the son of Victory Jaya and Jaya and hence I conquer. Salutation to the lion among beings, to God Vishnu, the maker of the world,

to the eternal Krishna, the source and the glory of life. I am the very light of Vrishakapi the veay light of Vishnu and that of Brahma. Indra and Yama As surely as I have never heard of the defeat of god Vasudeva, and of the wooing of a mother's hand and of the drying up of the ocean, so surely may this antidote achieve success by the truth of these words. O, thou, best among remedies, allied with Hili-Mili! give protection. Praise be unto thee. Thus has been described the antidote named the Major perfumed elephant-antidote, known as 'Mahagandha-hasti'

विषेऽगदाः —

ऋषभकजीवकभार्गीमधुकोत्पलधान्यकेशराजाज्यः।
ससितगिरिकोलमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ९५

श्वास- श्वास श्वास, ज्वरादिहराः अने ज्वर ज्वरेने
हरनारी और ज्वरादिको हरनेवाली, ससितगिरि- श्वेत-
गरली श्वेत कोयल, कोलमध्याः अने भोरना कुण्डलानां
भीजसहित और बेरकी गुठलीकी मींगीके साथ, ऋषभक-
ऋषभक ऋषभक, जीवक- जीवक जीवक, भार्गी- भार्गी
भार्गी, मधुक- मधु मधु मुलहठी, उत्पल- नीलकमल
नीलकमल, धान्य- धान्य धनिया, केशर- केशर
नागकेसर रक्त नागकेसर, अजाज्यः अने अजुं अ
औषधिओ और जीरा इन औषधियोंको, पेयाः पीनी
पीवे ॥ ९५ ॥

95. Take Rishabhaka Jivaka, beetle killer, liquorice, blue water-lily, coriander, fragrant poon, cumin seeds, white mussel shell creeper and the contents of jujube seeds. These taken with water cure asthma, fever and other complications due to poisoning.

हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमश्वयलवणं च ।
समधुसितौ पातय्यौ ज्वरहिकाश्वासकासघ्नौ ॥९६॥

कृष्णायुक्तम् पीपरयुक्तं पिप्पलीयुक्तं, हिङ्गु च
हिङ्ग ईरिङ्ग, कपित्थरस- अने डोडनी रसथी और कैथके
रससे, युक्तम् युक्त युक्त, अश्वयलवणम् च सिंधावृक्ष ओ
मैधव ये, ज्वर- ज्वर- ज्वर, हिका- डोडनी हिचकी, आस-
श्वास श्वास, कासघ्नौ अने उधरस हरनार और खासीको
नष्ट करनेवाले, समधुसितौ ओ धोआ भध अने साडर
साथे दोनों योगोंको मधु और शर्कराके साथ,
पातय्यौ पीवा पीवे ॥ ९६ ॥

96. The physician may give a
potion of asafetida and long pepper
or of the juice of wood-apple and rock
salt, each mixed with honey and sugar.
These two recipes are curative of
fever, hiccup, asthma and cough.

विषे धूमागदाः —

लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वम्याम् ।
बृहतीद्वयाढकीपत्रधूमवर्तिस्तु हिकाघ्नी ॥९७॥

वम्याम् उलटीभा वमनमें, कोलास्थि- भोरना
हजिया बेरकी गुठली, अञ्जन- रसवांती अंजन, लाज-
लाज लाजा, उत्पल- नीलकमल नीलकमल, मधुघृतैः
मधु अने घीने। मधु और घृतका, लेहः अवलेह
आटेवा अवलेह चाटे, बृहतीद्वय- भेडी अने जेडी
भोरीगण्डी दोनों कटेरी, आढकी- अने तुवेरना और
अरहरके, पत्र- पाननी पत्तोंकी, धूमवर्तिः तु धूमवर्ति
धूमवर्ति, हिकाघ्नी डोडनी नाशक छे हिकाको नष्ट करती
है ॥ ९७ ॥

97. A linctus prepared of the
contents of jujube seeds, dry extract
of berberry, roasted paddy, blue
water lily, honey and ghee is recom-
mended in vomiting due to poisoning.
The cigar rolled out of yellow-berried

९७. मधुघृतैर्वम्याम्-मधुघृतैर्विता वम्याम् (क.)

nightshade, indian nightshade and
leaves of pigeon-pea is curative of
hiccup.

शिखिबर्हवलाकास्थीनि सर्वपाश्चन्दनं च घृतयुक्तम्
धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥९८॥

शिखि-बर्ह भोरना पीछा मयूरके पंख बलाकास्थीनि
अने जगलाना डोडनी एवं जगुलाकी हड्डियां, सर्वपाः
सरसन सरसों, चन्दनम् च अने चंदन ओओना यूलुने
और चन्दन इनके चूर्णको, घृतयुक्तम् घी साथे भेजवी
डरनाभा आवेदो घीकी साथ मिलाकर किया हुआ, विषनुत्
विषघ्न विषघ्न, धूमः धूमाडो धूम, गृह- घर घर, शयन-
पथारी बिस्तर, आसन- आसन आसन वस्त्रादिषु अने
वस्त्र जमेरे भाटे और वस्त्रादिके लिए, शस्यते प्रशस्त
छे प्रशस्त है ॥ ९८ ॥

98. The fumigation with peacock's
feather, bones of the crane, rape seeds
and sandal mixed with ghee is recom-
mended for disinfecting houses, beds
seats, clothes etc. It is destructive of
poisonous vermin.

घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वयथुहृत् ॥९९॥

घृतयुक्ते घीयुक्त घृतयुक्त, नतकुष्ठे तगर अने
डोड तगर और कूठ, भुजगपतिशिरः सापनुं माथुं
सांपका शिर, शिरीषपुष्पम् च अने सरसडाना फूल
और शिरीषका पुष्प, श्वयम् आशय, धूमागदः धूमागदने
धूमागद, सर्वविषघ्नः सर्व विषने डरनार सब विषका
नाशक, श्वयथुहृत् च अने सोआ डरनार और सूनको
नष्ट करनेवाला, स्मृतः डोडो छे कहा गया है ॥ ९९ ॥

99. Fumigate with indian valerian
costus, head of the king cobra and
flowers of siris. This antidote is

९८ विषनुत्-विषहा (क.)

९९. भुजगपतिशिरः-भुजगस्य शिरः (क.)

१०. धूमागदः-धूमोऽगदः (ब.)

considered to be a destroyer of all kinds of poisons and to be curative of edema.

जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातकककुभपुष्पसर्जरसाः ।
श्वेता च धूम उरगाखुकीटवस्त्रक्रिमिनुदग्रयः ॥१००॥

जतु- क्षाभ बाख, सेव्य- वाणी खस, पत्र- तमाक्षपत्र तेजपात, गुग्गुलु- गूगुल गूगल, भल्लातक- भिदाभा भिलावां, ककुभ- अणुनना कौहाके, पुष्प- ३६ फूल, सर्जरसाः राण राळ, श्वेता च अने सई ६ गरणी और श्वेता अपराजिता, धूमः ओओने। धूमाडा इनका धुंवा, अग्रयः उरग-आखु-कीट-वस्त्रक्रिमि-नुद साप, उं ६२, डीडा अने वस्त्रना कृमिओने। उत्तम नाशक छे सांप घूहा, कीट और वस्त्रके कीड़ोंका उत्तम नाशक है ॥१००॥

100 Fumigation with lac, fragrant sticky mallow, cinnamon leaves, gum guggul, marking nut arjuna-flowers, calophany and white mussel shell creeper, is the best destroyer of reptiles, mice, worms and of cloth-insects.

विषे क्षारागदः—

तरुणपलाशक्षारं क्षुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
लोहितमृदजनीद्वयशुक्लसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥१०१॥
लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विसारिवाकुष्ठैः ।
सव्योषैर्बाह्लीकैर्दर्वीविलेपनं घट्टयेद्यावत् ॥१०२॥
सर्वविषशोथगुल्मत्वग्दोषार्शोभगन्दरप्लीहः ।
शोथापसारक्रिमिभूतस्वरमेदपाण्डुगदान् ॥१०३॥

१००. श्वेता च धूम-श्वेता धूमा (व.)

॥ क्रिमिनुदग्रयः-कृमिहराः स्युः (ख. घ. ड.)

॥ -कृमिहरः स्यात् (व.)

१०३. प्लीहः-प्लीहः (त)

॥ शोथापसार-शोषापसार (थ.)

॥ स्वरमेदपाण्डुगदान्-स्वरमेदपाण्डुगदान् (घ.)

मन्दाग्निं कासं सोन्मादं नाशयेयुरथ पुंसाम् ।
गुटिकादद्याशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥

इति क्षारागदः ।

क्षुतम् तरुणपलाशक्षारम् नाना भाभराने। परिक्षुत क्षार छोटे ढाकके वृक्षके क्षारकी विधिसे परिक्षुत करके, समांशैः तेना समान भागे समभाग, चूर्णितैः यूर्णरूप बनावे। चूर्णरूप किये गये, लोहितमृद- क्षाव भाटी लाल मिट्टी, रजनीद्वय- ६५६२, ६१२६७६२ हल्दी, दारुहल्दी, शुक्लसुरसमञ्जरी- सई ६ तुलसीनां भा २ सकेद तुलसीकी मंजरी, मधुकैः जेडीमध मुलहठी, लाक्षा- क्षाभ लाख, सैन्धव- सिंधव सैन्धव, मांसी- ७३मांसी जटामांसी, हरेणु- रेणुधुभी रेणुका, हिङ्गु- हिङ्ग हींग, द्विसारिवा- ये सारिवा दो कपूरी, कुष्ठैः ३६ कूठ, सव्योषैः त्रिकटु त्रिकटु, बाह्लीकैः अने डेसरनी और केसरके, सह साथे साथ पचेत् पकावे। पकावे दर्वी- ३३६३ने कड़कीसे, विलेपनम् थोटे ओषुं थाप लगे ऐसा गाढा होवे, यावत् त्यां सुधी तब तक, घट्टयेत् घाटुं ३२३ गाढा करे, अथ पक्षी इसके पीछे, कोलसमाः और जेवडी बरेके समान, छायाशुष्काः छायाभां शुष्क करेदी छायामें सुखाई हुई, ताः तेनी उसकी, गुटिकाः गोलीओ। गोलियां, समुपयुक्ताः थो ७३थी प्रयुक्त करने पर पुंसाम् मनुष्योंना मनुष्योंके, सर्वविष- सर्वविष सब विष, शोथ- शोथ सूजन, गुल्म- गुल्म गुल्म, त्वग्दोष- तथा यामडीना रोग तथा त्वचाका रोग, अर्शः- अर्श अर्श, भगन्दर- भगन्दर भगन्दर, प्लीहः प्लीहा प्लीहा, शोथ- शोथ शोथ, अपसार- अपसार अपसार, क्रिमि- कृमि कृमि, भूत- भूत भूत, स्वरमेद- स्वरमेद स्वरमेद, पाण्डुगदान् पाण्डुरोग पाण्डुरोग, मन्दाग्निं मन्दाग्नि मन्दाग्नि, सोन्मादम् उन्माद उन्माद, कासम् अने कासने। और कासको, नाशयेयुः नाश करे छे नष्ट करता है ॥ १०१-१०४ ॥ इति आ यह, क्षारागदः क्षारागद कछो छे क्षारागद कहा है ।

101-104. Prepare alkali by decanting ashes of young palas and mix it

१०४. नाशयेयुरथ पुंसाम्-नाशयेयुरथमाशु (ड.)

॥ गुटिका-गुलिका (घ.)

with equal quantity of red ochre, turmeric, indian berberry, and the seed blossom of white holy basil, liquorice lac, rock salt, nardus, fragrant piper, asafetida, dark blue sarsaparilla, indian sarsaparilla, costus, dry ginger, black pepper, long pepper, and saffron, till it becomes a semi solid paste. Then prepare pills of half a tola each and dry them in the shade. Proper use off these pills cures all varieties of edema due to poisoning, gulma, dermic disorders, piles, anal fistula, splenic diseases, edema, epilepsy, worms, spirit possession, vocal disorders, throat-affection, anemia, dullness of gastric fire, cough and insanity. Thus has been described the Alkali antidote.

विषप्रदातुर्लक्षणानि—

विषपीतदष्टविधेष्वेतद्दिग्धे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।

सामान्यतः, पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृणु यथावत् १०५

विषपीत- विषपीत विषपीत, दष्ट- विद्वेषु दष्ट, विद्व दष्ट, विद्व, दिग्धे च अने दिग्ध पुरुषो भाटे और दिग्ध पुरुषोंके लिए, सामान्यतः सामान्य रीते सामान्य- तथा, वाच्यम् ने उहेवानुं उहुं जो कहना या एतत् ओ यह. उद्दिष्टम् उहुं कह दिया, मतः हवे अब, पृथक्त्वात् उहुं उहुं पृथक् पृथक्, निर्देशम् उहुं उहुं ते कहता हू उसे, यथावत् अरुअर ध्यानसे, शृणु सांभलो सुनो ॥ १०५ ॥

105. The treatments for poisoning due to poisonous potion bite, sting, and application have been described in general. Henceforth, listen to them described individually and in full detail.

रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्वेभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।
आहारविहारगतं तस्मात् प्रेष्यान् परीक्षेत ॥१०६॥

नृपतेः राजने राजाको, रिपुयुक्तेभ्यः शत्रुओंकी धोनेका शत्रुसे प्रयुक्त किये गये, स्वेभ्यः पेटाना अपने, नृभ्यः मनुष्योंकी मनुष्योंसे, अथवा अथवा या, स्त्रीभ्यः स्त्रीओंकी स्त्रियोंसे, आहार-आहार आहार, विहारगतम् तथा विहारमां तथा विहारमें, भयम् भय रहे छे भय रहता है. तस्मात् तैसी इस लिए, प्रेष्यान् ने।उर- या।उरेनी नोकरचाकरोंकी, परीक्षेत परीक्षा करनी परीक्षा करनी चाहिए ॥ १०६ ॥

106. There is danger to a king of being poisoned by persons employed by his enemies as his own attendants and wives through the agency of food and other articles of daily use; therefore the attendants should be carefully watched.

अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागथवाऽल्पवाग्विगतलक्ष्मीः
प्राप्तः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥१०७॥

अत्यर्थशङ्कितः ने अहुअ शंकावाला होय जो अत्यंत शंकाशील हो, बहुवाक् अहु ओ।वनार होय बहुत बोलता हो, अथवा उ या, अल्पवाक् ओ।उं ओ।वनार होय बहुत कम बोलता हो, विगतलक्ष्मीः उतिर।हत होय जिसकी कान्ति नष्ट हो जाये, प्रकृतिविकारम् तथा ने प्रकृतिना विकारने तथा जो स्वभावसे परिवर्तनको, प्राप्तः प्राप्त थयेय होय प्राप्त हुआ हो, नरः ते मनुष्यने उस मनुष्यको, विष-प्रदाता विष आपनार विष देनेवाला, ज्ञेयः ओ।ओ। जानना चाहिए ॥ १०७ ॥

107. The man that is extremely suspicious, either very garrulous or very reticent, devoid of lustre in the countenance and has undergone change in his entire nature should be recognised as a potential poisoner.

१०६. स्वेभ्यः—स्वाभ्यः (क.)

१०७. प्राप्तः प्रकृतिविकारं—प्राप्तप्रकृतिविकारः (क.)

सविषाजलक्षणम्—

दृष्ट्वं न तु सहसा भोज्यं कुर्यात्तदन्नमग्नौ तु ।
सविषं हि प्राप्यान्नं बहुन्विकारान् भजत्यग्निः ॥१०८॥

एवम् ओ भुञ्ज ऐसा, दृष्टा तु ओर्ध देखकर, सहसा ओउधम सहसा, न भोज्यम् ओभजन न करवुं भोजन न करे, तत् ते उस, अन्नम् तु अन्नने अन्नको, अग्नौ अग्निभां अग्निमें, कुर्यात् नाभपुं डाले, हि डारलु डे क्योंकि, अग्निः अग्नि अग्नि, सविषम् विषयुक्त विषयुक्त, अन्नम् अन्न अन्नको, प्राप्य प्राप्त करी प्राप्त करके, बहुन् भल्लु। अनेक, विकारान् विकारवाणे विकारोंको, भजति थाय छे प्राप्त होती है ॥ १०८ ॥

108. Seeing such a person, the food given by him should not be taken straight-away but it should be tested by throwing a part of it in the fire. The fire burns abnormally undergoing various changes when food containing poison is cast into it.

शिखिबर्हविचित्राचिस्तीक्ष्णाक्षमरुक्षकुणपधूमश्च ।
स्फुटति च सशब्दमेकावर्तो विहताचिरपि च
स्यात् ॥१०९॥

शिखि-बर्ह- अग्नि मोरना पीछा नेवी अग्नि मोर-
पंखके सहश, विचित्र- रंगभेरंगी विचित्र, अग्निः ज्वाला-
वाणे। ज्वालावाली, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, अक्षम- न
सहेथाय ओवे। न सहन हो सके ऐसी, रुक्ष- अने रुक्ष
और रुक्ष, कुणप- मुडानी गंधथी युक्त मुडकी गन्धसे
युक्त, धूमः च धूमावाणे थाय छे धुंवावाली होती है,
सशब्दम् शब्दनी साथे शब्दके साथ, स्फुटति च
थटथट करे छे बटबट करती है, एकावर्तः ओउ अक्षरथी
युक्त ज्वालावाणे। एक ही चक्र खाती हुई ज्वालावाली,

१०८. कुर्यात्तदन्नमग्नौ तु—न्यस्येत्तदन्नमग्नौ तु (ख. ड.)

“ “ —पश्येत्तदन्नमग्नौ तु (घ.)

“ “ —कुर्यात्तदन्नमग्नौ तु (च. फ.)

“ “ —तदन्न-मदाय (व.)

१०९. तीक्ष्णाक्षमरुक्षकुणपधूमश्च—तीक्ष्णाक्षमरुक्षकुणपधूमश्च

(ख. फ.)

विहता-अग्निः तथा ज्वाला विनाशे तथा ज्वालासे
रहित, अपि च पलु मी, स्यात् थर्ध अय छे हो जाती
है ॥ १०९ ॥

109. The flames become variegated in color like the feathers of the peacock and the smoke is acrid, intolerable, dry and smells like a corpse. It burns with a crackling noise and the tongue of the flame curls in a spiral or the flames get extinguished.

पात्रस्थं च विवर्णे भोज्यं स्यान्मक्षिकाश्च मारयति ।
क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि ॥११०॥

पात्रस्थम् पात्रभां राखेधुं पात्रमें रखवा हुआ,
भोज्यम् ओभजन भोजन, विवर्णम् विकृत रंगनुं विवर्ण,
स्यात् थर्ध अय छे हो जाता है, मक्षिकाः च माभी-
ओने मक्खियोंको, मारयति भारी नाणे छे मार
डालता है, काकान् च अने डागडोहना और कौओंको,
क्षामस्वरान् कुर्यात् साधे भेसाडी दे छे क्षीण स्वरवाले
करता है, चकोराक्षि अने ते अचथी चकोरनी आणे।
और उस अन्नसे चकोर पक्षीकी आँखें, विरजेत् च रंग
वगैरनी थाय छे बिना रंगकी होजाती हैं ॥ ११० ॥

110. The food in the dish becomes discolored and the flies settling on it are killed. When eaten by the crows, it makes their voices weak. When given to Chakora birds, their eyes suffer discoloration.

पाने नीला राजी वैवर्ण्यं स्वां च नेक्षते छायाम् ।
पश्यति विकृतामथवा लवणाकै फेनमाला स्यात् १११

पाने अेरयुक्त पाणी विषयुक्त पानीमें, नीला नीली
नीली, राजी लीलीओ रेखायें, वैवर्ण्यम् तथा विकृत
रंग होय छे तथा विकृत वर्ण होते हैं, स्वां च
मनुष्य पोतानी मनुष्य अपनी, छायां छाया छाया,
न ईक्षते देखते। नथी नहीं देखता, अथवा अभवा या,
१११. पश्यति विकृतामथवा—विकृतामथवा पश्येत् (घ. फ.)

विकृतम् विकृतं विकृतं, पश्यति दृष्टे छे देखता है, क्वणक्ते अने सिंधावृक्ष नाभता और सैधानमक डाकने पर, केनमाला स्यात् अहु इति आवे छे बहुत ज्ञाग उठती है ॥ १११ ॥

111. The drink containing poison becomes streaked with blue lines or becomes discolored. It fails to reflect one's image, or reflects it in a distorted form; and when salt is thrown into it there is effervescence.

पानाजयोः सविषयोगन्धेन शिरोरुग्घृदि च मूर्च्छा च स्पर्शेन पाणिशोथः सुप्त्यङ्गुलिदाहतोदनखमेदाः ११२ मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूना जडा विवर्णा च । द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः ॥ ११३ ॥

सविषयोः विषवाणा विषवाले, पानाजयोः अन्न-पानन्ती अन्नपानकी, गन्धेन गंधथी गन्धसे, शिरोरुक् माथान्ती पीडा शिरदर्द, हृदि रुक् अने हृदयन्ती पीडा और हृदयमें पीडा, मूर्च्छा च अने भूच्छा और मूर्च्छा, स्पर्शेन स्पर्शथी स्पर्शसे पाणिशोथः हाथने। सोओ हाथमें शोफ, सुप्ति-स्पर्शज्ञानने। नाश स्पर्शज्ञानका नाश, अङ्गुलि-आंगुलीओमां अङ्गुलियोंमें, दाह-तोद-दाह, तोद दाह, तोद, नखमेदाः अने नखोंनुं झटवुं और नाखूनका फटना, मुखगे विष भुषमां जता विष मुंहमें जलनेसे, तु तो तो, ओष्ठचिमिचिमाः ओष्ठमां यमयमाट होठोंमें चिमचिमाहट, जिह्वा जीभ, शूना सोओ-वाणी शोथयुक्त, जडा जड, विवर्णा च अने विकृत रंगन्ती और विकृतवर्णवाली, द्विजहर्ष-दंतहर्ष-दन्तहर्ष, हनुस्तम्भ-हनुस्तम्भ हनुस्तम्भ, आस्यदाह-मुखदाह मुहमें दाह, लाला-लाण अरवी लालासाव,

११२. गन्धेन शिरोरुग्घृदि च मूर्च्छा च । स्पर्शेन पाणिशोथः—विरलो

गन्धेन रुग् हृदि च । मूर्च्छास्यपाणिशोथः (ख)

॥ पाणिशोथः—पाणिशोफः (ब.)

११३. मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूना जडा विवर्णा च—मुख-

तात्वोष्ठचिमिचिमा जडा विवर्णाकुला च जिह्वा स्यात् (घ.)

॥ मुखगे त्वोष्ठ—मुखतात्वोष्ठ (द. घ.)

गलविकाराः अने गलाना रोग थाय छे और गलेमें विकार होते हैं ॥ ११२-११३ ॥

112-113. The smell of poisoned eats and drinks causes headache, and if the heart gets affected it causes faintness. Their touch causes swelling of the hands, loss of sensation, burning and pricking in the fingers and onychoclasia. When put into mouth, they cause tingling of the lips and the tongue becomes swollen and numb and discolored. The teeth are set on edge and there occur rigidity of the jaw, burning in the mouth, ptyalism and throat disorders.

आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्केदः ।

दृष्टिहृदयोपरोधो बिन्दुशतैश्चीयते चाङ्गम् ॥ ११४ ॥

आमाशयम् विषने। आमाशयमां विषके आमाशयमें, प्रविष्टे प्रवेश थता पहुंचनेपर, वैवर्ण्यम् विवर्णता विवर्णता, स्वेद-परसेवे। पसीना, सदनम् शिथिलता शिथिलता, उत्केदः उत्केदः उत्केद, दृष्टि-हृदय-दृष्टि अने हृदयने। दृष्टि और हृदयका, उपरोधः उपरोध उपरोध, अङ्गम् च अने शरीर और शरीर, बिन्दुशतैः बिन्दु-नेवी सैकड़ों इन्ड्रीओथी बिन्दुके सहस्र सैकड़ों फुन्सियोंसे, चीयते व्याप्त थाय छे व्याप्त हो जाता है ॥ ११४ ॥

114. When the poison enters the gastric region, it produces discoloration, sweating, ashthenea, nausea impairment of the vision and heart and a condition where the body is covered with hundreds of bead-like eruptions.

पकाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहदाहबलनाशः ।

तन्द्रा कार्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात् ११५

११४. उत्केदः—उत्केदः (घ.)

विषे विष विषके, पकाशयम् तु पक्वाशयम् पका-
शयमे, याते ज्वरं पहुँचने पर, मूर्च्छा- भूच्छा मूर्च्छा,
मद- मः मद, मोह- मोह मोह, दाह- दाह दाह, बल-
नाशः अने अधनो नाश थाय छे और बलका नाश
होता है। उदरस्थे च अने विष उदरमां ज्वरं और
विषके उदरमें पहुँचने पर, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, काश्यम्
च कृशता कृशता, पाण्डुत्वम् च तथा पाण्डुता तथा
पाण्डुता, स्वाव थाय छे होती हैं ॥ ११५ ॥

115 When the poison reaches the
lower part of the digestive tract. it
produces fainting, intoxication, delu-
sion, burning, asthenia, torpor and
emaciation, and getting localized in the
stomach, causes anemia.

सविष-दन्तपवन-शिरोभ्यङ्गाजन-स्नानोत्सादन-वस्त्रालङ्कार-
वर्णक-भू-पादुकाश्वगजवर्म-केतुशयनासनमात्यलक्षणम्—

दन्तपवनस्य कूर्चो विशीर्यते दन्तौष्ठमांसशोफश्च ।
केशच्युतिः शिरोरुग्रग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे ॥

दन्तपवनस्य दातलु विषवाणुं होय तो दातलुने
दातौनके विषयुक्त होने पर दातौनकी, कूर्चः कूर्चः कूर्चः,
विशीर्यते तूटी अथ छे विशीर्ण हो जाती है, दन्तौष्ठमांस-
तथा दंतमांस (पेढा) अने होना मांसमां तथा
दंतमांस (मसूड़ी) और होठके मांसमें, शोफः च सोओ
थाय छे शोफ हो जाता है, अथ शिरोभ्यङ्गे शिरोभ्यङ्ग
शिरोभ्यङ्गके सविषे विषयुक्त होय तो विषयुक्त होने
पर, केशच्युतिः वाण अरे छे बाल गिर जाते हैं,
शिरोरुक् अने शिरोरोग और शिरोरोग, ग्रन्थयः च
तथा मांशमां गांडी थाय छे तथा शिरमें ग्रन्थियां
हो जाती हैं ॥ ११६ ॥

116. If the poison is mixed in
the tooth twig, the brush-like top
part falls off and swelling of teeth,

११६ कूर्चो विशीर्यते—कूर्चः पतति हि (फ.)

„ केशच्युतिः शिरोरुग्रग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे—

केशच्युति शिरोग्रन्थयस्य सविषे शिरोभ्यङ्गे (ख.)

„ सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे—विशीर्णश्च कूर्चः स्यात् (द.)

lips and the flesh is induced. If the
poison is mixed in oil for toileting
the head, it causes the falling-off of
the hair, and pain and tumors in
the head.

दुष्टेऽजनेऽक्षिदाहस्त्रावात्युपदेहशोथरागाश्च ।

खाद्यैरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते दुष्टैः ॥ ११७ ॥

अजने अजने अजनके, दुष्टे विषवाणुं होय तो
विषयुक्त होने पर, अक्षिदाह- अक्षिदाह अक्षिदाह,
स्त्राव- अक्षिदाह अक्षिदाह, अत्युपदेह- अतिशय उपदेह
अति उपदेह, शोथ- सोओ सुजन, रागाः च अने रताश
थाय छे और आंखमें लाली होती है, दुष्टैः दूषित दूषित,
खाद्यैः आद्योथी खानपानसे, कोष्ठः कोष्ठ कोष्ठ, स्पृश्यैः
च अने स्पृश्योथी और स्पृश्योसे, त्वक् यामडी त्वचा,
आदौ प्रथम प्रथम, दूष्यते दूषित थाय छे दूषित होती
है ॥ ११७ ॥

117. The poisoned collyrium causes
burning in the eyes, tears, excessive
excretion of the eye, edema and
redness. The eating of poisoned food
and tactual contact with poisoned things
cause the vitiation, at the outset, of
the stomach and the skin respectively

स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः ।

कण्डूर्तिकोष्ठपिडकारोमोद्गमचिमिचिमाः शोथाः ॥ ११८ ॥

११७. खाद्यैः—आद्यैः (घ. घ.)

„ स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते—स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते (घ.)

११८. स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः—स्नानोत्सादनव-
र्णकवस्त्रालङ्कारमर्दनैर्दुष्टैः (घ.)

„ वस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः—वस्त्रालङ्कारकैर्दुष्टैः (फ.)

„ —वस्त्रालङ्कारभूषणैर्दुष्टैः (फ.)

„ कण्डूर्तिकोष्ठपिडकारोमोद्गमचिमिचिमाः शोथाः—कण्डूर्तिलोम-
हर्षाः कोष्ठपिडकाचिमिचिमाः शोथाः (क. घ. ड.)

„ रोमोद्गम—लोमहर्षाः (त. व.)

દુષ્ટૈઃ દૂષિત દૂષિત, સ્નાન- સ્નાન સ્નાન, અભ્યંગ- અભ્યંગ અભ્યંગ ઉત્સાદન- ઉત્સાદન ઉત્સાદન, વસ્ત્ર- વસ્ત્ર વસ્ત્ર, અલંકાર- અલંકાર અલંકાર, વર્ણકૈઃ અને અંગરાગથી અને અંગરાગસે, કણ્ઠ- ખરજ કણ્ઠ, સર્તિ- પીડા ફજા કોઠ- કોઠ કોઠ, પિડકા- પિડકા, પિડકાં, રોમોદ્રમ- રંગાડા ઊભાં થવા રોમહર્ષ, ત્રિમચિમાઃ ચમચમાટ ત્રિમચિમાહટ, ક્રોધાઃ અને સૌભાયાય છે અને સૂજન હોતે હૈં ॥ ૧૧૮ ॥

118. The bath, inunction, rubbing, clothes, ornaments, toilet-creams and similar other articles contaminated with poison, cause pruritus, pain, pimples, horripilation, tingling sensation and edema.

एते करचरणदाहतोदकुमाविपाकाश्च ।

भूपादुकाश्वगजवर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥ ११९ ॥

माल्यमगन्धं म्लायति शिरोरुजालोमहर्षकरम् ।

દુષ્ટૈઃ વિપથી દૂષિત વિષે દૂષિત, મૂ- જમીન પૃથ્વી, પાદુકા- પાવડીઓ પાદુકા, અશ્વ-ધોડા અશ્વ, ગજ- હાથી, હાથી, વર્મ- ખપ્તર કવચ, કેતુ- ધ્વજ ધ્વજ, શયન- શયન શયના, આસનૈઃ અને આસનથી અને આસનસે, એતે આ એ, કર-ચરણ- હાથ તથા પગના હાથ તથા પૈરમેં દાહ- દાહ દાહ, તોદ- તેમજ તોદ એવં તોદ, ક્રમ-અવિપાકાઃ ચ કલમ અને અપચો થાય છે ક્રમ અને અપચન હોતે હૈં, માલ્યમ વિપથી દૂષિત પુષ્પમાળા વિષે દૂષિત પુષ્પમાળા, અગન્ધમ ગંધ વિનાની થાય છે ગન્ધરહિત હો જાતી હૈ, મ્લાયતિ કરમાર્ષિ બાય છે મુર્ચા જાતી હૈ, શિરોરુજા- અને માથામાં પીડા અને શિરમેં પીડા, લોમહર્ષકરમ તથા લોમ હર્ષ કરે છે તથા રોમાંચ ઉત્પન્ન કરતી હૈ ॥ ૧૧૯ ॥

119-119½. The burning and pricking of hands and feet, exhaustion and indi-

૧૧૯. તોદક્રમાવિપાકાશ્ચ-તોદક્રમાશ્ચિરાગાશ્ચ (ફ.)

વર્મ-વર્મ (વ.)

૧૧૯½. શિરોરુજાલોમહર્ષકરમ-શિરસો રુજાલોમહર્ષકરમ (ફ.)

gestion are caused by contact with contaminated earth, sandals, horse, elephant, armour, flags, beds and seats. The contaminated garland is odorless; it withers and causes headache and horripilation.

सविषधूमलक्षणम्—

स्तम्भयति खानि नासामुપहन्ति दर्शनं च धूमः १२०

ધૂમઃ વિપથી દૂષિત ધૂમાડો વિષે દૂષિત ધુંવા, ખાનિ સ્તોતેને સ્તોતોંકો, સ્તમ્ભયતિ સ્તબ્ધ કરે છે જડ કરતા હૈ, નાસામ અને નાક અને નાસિકા, દર્શનમ્ ચ તથા ચક્ષુને તથા આંખોંકો, ઉપહન્તિ ઉપધાત કરે છે ઉપધાત કરતા હૈ ॥ ૧૨૦ ॥

120. The contaminated smoke blocks the natural orifices and injures the nose and the eyes.

सविषजललक्षणम्—

कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णं च ।

पीतं श्वयथुं कोठान् पिडकाश्च करोति मरणं च १२१

કૂપતડાગાદિ વિપથી દૂષિત કૂવા, તળાવ વગેરેનું વિષે દૂષિત કુંવા, તાલાવ, આદિકા, જલમ્ જળ જલ, દુર્ગન્ધમ્ દુર્ગન્ધયુક્ત દુર્ગન્ધયુક્ત, સકલુષમ્ ડહોળાયેલ કલુષિત, વિવર્ણમ્ ચ અને વિકૃત રંગવાળું થાય છે અને વિવર્ણ હો જાતા હૈ, પીતમ્ પીવામાં આવેલું તે પિયા હુઆ વહ, શ્વયથુમ્ સોળે સૂજન, કોઠાન્ કોઠ, પિડકાઃ ચ પિડકા પિડકા, મરણમ્ અને મરણ અને મૃત્યુ, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ ॥ ૧૨૧ ॥

121. The contaminated water of wells, lakes etc., stinks, gets dirty, discolored and when drunk, causes

૧૨૦. નાસામુપહન્તિ દર્શનં ચ ધૂમઃ-દર્શનમુપહન્તિ ચ નાસિકાં ધૂમઃ (હ.)

દર્શનં ચ ધૂમઃ-ચ દર્શને ધૂમઃ (વ.)

૧૨૧. મરણં-મરણ (વ.)

edema, wheals and pimples, and even death.

स्थानविशेषगे विषे चिकित्सा—

आदावामाशयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।
कुर्याद्भिषक् चिकित्सां दोषबलं चैव हि समीक्ष्य १२२
इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः

दोषबलम् च एव दोषाः अने अक्षनी दोष और बलकी, समीक्ष्य हि समीक्षा करीने समीक्षा करके, भिषक् वैद्य वैद्य, आमाशयगे विष आमाशयमां जता विषके आमाशयमें पहुंचने पर, आदौ प्रथम प्रथम, वमनम् वमन वमन, त्वक्स्थे तथा यामडीमां रहेता तथा त्वक्चामें रहने पर, प्रदेहसेकादि प्रदेहसेकादि प्रदेह परिषेकादि, चिकित्सां चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करे, इति आम् इस प्रकार, मूलविष-मूल-विषमा मूलविषके, विशेषाः भेदो भेद, प्रोक्ताः कहे छे कह दिये हैं ॥ १२२ ॥

122-122½. The physician should first of all administer emesis in cases of poison which has reached the stomach, and applications and affusions in cases of external contamination through the skin. He should treat the patient, having ascertained the strength of the humoral morbidity and the vitality of the patient. Thus have been described the particulars relating to Root-poisons.

शृणु जङ्गमस्यातः ।

सविशेषचिकित्सतमेवादौ तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥

अतः हवे अब, जङ्गमस्य जङ्गम विषनी चिकित्सा जङ्गम विषकी चिकित्सा, शृणु सभगैः सुनो, तत्र आदौ तेमां प्रथम उनमें प्रथम, सर्पाणाम् तु सर्पोंनी सर्पोंकी, सविशेष-भेदसहित भेदसहित, चिकित्सतम् एवचिकित्सा चिकित्सा, उच्यते उहेवाय छे वही जाती है ॥ १२३ ॥

123. Now listen to the exposition of animal-poison. In the beginning the detailed treatment of snake-poison will be described.

सर्पमेदाः तेषां लक्षणानि च—

इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमानिति ।

त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥१२४॥

इह अहो यहाँ, दर्वीकरः सर्पः दर्वीकर सर्प, मण्डली मण्डली मण्डली मण्डली सर्प, राजिमान् अने राजिमान सर्प और राजिमान सर्प, इति ओ ये, त्रयः त्रय तीन, सर्पाः सर्पा सांप, वात-अनु-क्रमे वात क्रमः वात, पित्त-पित्त पित्त, श्लेष्म-तथा श्लेष्म तथा कफको, प्रकोपणाः प्रकुपित करे छे प्रकुपित करते हैं ॥ १२४ ॥

124. The indian cobra, the Russel's viper and the Rajiman are regarded as the snakes provoking vata, pitta and kapha respectively.

दर्वीकरः फणी ज्ञेयो मण्डली मण्डलाफणः ।

विन्दुलेखविचित्राङ्गः पन्नगः स्यात्तु राजिमान् ॥१२५॥

फणी इल्लुवाणा सर्पने फनवाले सर्पको, दर्वीकरः दर्वीकर, ज्ञेयः अल्लुवा जाने, मण्डलाफणः मण्डलाकार इल्लुवाणा सर्पने मण्डलाकार फनवाले सर्पको, मण्डली मण्डली अल्लुवा मण्डली जाने, विन्दुलेख-अने टपकां तेमज्ज लीटीओथी युक्ता विन्दु एवं रेखायुक्त, विचित्राङ्गः तथा चित्रविचित्र अंगवाणा तथा विशेषतः चित्रित अङ्गवाले, पन्नगः तु सर्पने सर्पको, राजिमान् राजिमान राजिमान, स्यात् अल्लुवा जाने ॥ १२५ ॥

125. The indian cobra should be known to have a spoon-like hood. the viper a round hood and the

१२४. इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमानिति—दर्वीकरा मण्डली राजिमानस्तथैव च (घ. ड. घ. फ. व.)
त्रयो-सर्पा (घ.)

Rajiman as a snake with variegated spots and lines on its body.

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ।

विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥१२६॥

विशेषात् विशेषे करी विशेष करके, तेषाम् तेषीनुं उनका विषम् विष विष, यथाक्रमम् अनुक्रमे क्रमशः, रूक्ष-कटुकम् रूक्ष-कटु रूक्ष-कटु, अम्ल-उष्णम् अम्ल-उष्ण अम्ल-उष्ण, स्वादुशीतलम् अने मधुर-शीतल होता है और मधुर-शीतल होता है, तस्मात् तेषी इस लिए, वातादि- तेषीनुं विष अनुक्रमे वातादिने उनका विष क्रमशः वातादिको, कोपनम् प्रकुपित करे छे प्रकुपित करता है ॥ १२६ ॥

126. Their poisons are predominantly dry and pungent, acid and hot, and sweet and cool respectively. Hence they are provocative of the vata and other humors corresponding to those three groups of qualities.

दर्वीकरकृतदंशलक्षणम्—

दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोऽसितः ।

निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥१२७॥

दर्वीकरकृतः दर्वीकरे करेला दर्वीकरसे किया हुआ, दंशः दंशने दंश, सूक्ष्मदंष्ट्रापदः दाढ़ना सूक्ष्म चिह्नवाला दाढ़के सूक्ष्म चिह्नसे युक्त, असितः अंगो काला, निरुद्ध-रक्तः रक्तानी अटकायतवालो जिसमें रक्त रुक गया हो ऐसा, कूर्माभः अथवा जेबे कछुएके सदृश, वात-व्याधिकरः अने वातव्याधि करनेवाले और वात-रोग करनेवाला, मतः मान्यो छे माना गया है ॥१२७॥

127. The bite of the cobra shows minute marks of fangs and is black in color and the blood being prevented from flowing out, it causes a tortoise-shaped swelling. It is regarded as causative of vata disorders.

मण्डलिकृतदंशलक्षणम्—

पृथ्वर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिना कृतः ।

पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृत् ॥१२८॥

मण्डलिना मण्डलीमे मंडलीसे, कृतः करेला किया हुआ, दंशः दंश दंश, पृथ्वर्पितः उठे गहरा, सशोथः च सौम्यवाणो शोथयुक्त, पीताभः पीला देभाववाणो पीली आभाववाला, पीतरक्तः पीलो-लाल पीला-लाल, सर्वपित्त- अने सर्व प्रकारना पित्तना और सब प्रकारके पित्तके, विकारकृत् च रोग करनेवाले होता है ॥ १२८ ॥

128. The bite of the viper shows deep marks of the fangs and the wound is spread over a large surface accompanied with edema. It is yellowish or yellowish-red in color and is causative of all varieties of pitta disorders.

राजिलकृतदंशलक्षणम्—

कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृत् ।

स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥

राजिमता राजिमानथी राजिमानसे, कृतः थपेला किया हुआ, दंशः दंश दंश, पिच्छिलः पिच्छिल पिच्छिल, स्थिर- स्थिर स्थिर, शोफकृत् सौम्य करनेवाला, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, पाण्डुः पांडु पाण्डु, सान्द्रासृक् अभेदा छोड़ीवाणो गाढ़े रक्तसे युक्त, श्लेष्म-व्याधि- अने श्लेष्मना व्याधिओने और कफज रोगोंको, समीरणः च उत्पन्न करनेवाले छे उत्पन्न करनेवाला है ॥ १२९ ॥

129. The bite of the Rajiman causes soft and fixed swelling. It is unctuous and pale and contains

१२८. पृथ्वर्पितः-पृथुपित्तः (घ.)

.. मण्डलिना-मण्डलिमिः (घ)

१२९. एतच्छोकानन्तरम्—

नपुंसवत्त्वं जानीषाच्छिन्नं संकरदर्शनात् ।
इत्यधिकः पाठः (घ.) पुस्तके ।

thick blood. It is causative of various disorders of kapha.

सर्पाणां पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन लक्षणानि—

वृत्तभोगो महाकायः श्वसन्नूर्ध्वेक्षणः पुमान् ।

स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च स्त्री त्वतः स्याद्विपर्ययात् १३०

वृत्तभोगः गोल गूँथणावाणो गोल भोगवाला, महाकायः भडाकाय बडे शरीरवाला, श्वसन् हूँशडा भारते। फुंक कारनेवाला, ऊर्ध्वेक्षणः ऊँचे भेते। ऊँचे देखनेवाला, स्थूलमूर्धा मोटा माथावाणो। बडे शिरवाला, समाङ्गः अने सरभा अंगवाणो और समान शरीरवाला सांप, पुमान् पुरुष होय छे पुरुष होता है, अतः अनाथी इससे, विपर्ययात् तु विपरीत लक्षणयुक्त सर्पं विपरीत लक्षणयुक्त सांप, स्त्री स्त्री स्त्री, स्यात् होय छे होती है ॥ १३० ॥

130. The snake that makes a round coil, has a huge body, that hisses and looks upwards and has a large head and an even body is a male; and the one possessing just the contrary characteristics is a female.

ह्रीवस्त्रसत्यधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।

स्त्रिया दष्टो विपर्यस्तैरेतैः पुंसा नरो मतः ॥१३१॥

व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु ह्रीवदष्टं नरं वदेत् ।

इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंस्त्रीवनिर्दर्शनम् ॥१३२॥

त्रसति ने उरते। होय छे जो डरता है, ह्रीवः ते कदीय होय छे वह नपुंसक होता है, स्त्रिया स्त्रीथी स्त्रीसर्पसे, दष्टः उसाथेय काटा हुआ मनुष्य, अधोदृष्टिः नीथी दृष्टिवाणो। नीचेकी और दृष्टिवाला, स्वरहीनः अने

१३०. श्वसन्-फणन् (ब.)

॥ स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च-समाङ्गः शिरसा स्थूलः (ध. फ.)

१३१. ह्रीवस्त्रसत्यधोदृष्टिः-ह्रीवः स्वस्तस्त्वधोदृष्टिः (ध. ध.)

॥ —ह्रीवस्त्रसत्यधोदृष्टिः (ध.)

१३२. व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु ह्रीवदष्टं नरं वदेत्-लिङ्गैरेतैस्तु व्यामिश्रैः षण्डदष्टं विनिर्दिशेत् (ब.)

॥ ह्रीवदष्टं नरं वदेत्-षण्डदष्टं विनिर्दिशेत् (ब.)

भेसेय। स्वरवाणो होय छे और स्वरहीन होता है, प्रकम्पते डभ्ये छे कांपता है। विपर्यस्तैः एतैः आनाथी विपरीत लक्षणोथी युक्त इससे विपरीत लक्षणोंसे युक्त, नरः मनुष्य मनुष्य, पुंसा पुरुष सर्पथी उसाथेय पुरुष सर्पसे काटा हुआ, मतः मनाय छे माना जाता है, एतैः आ ये, व्यामिश्रलिङ्गैः तु लक्षणो। परस्पर मिश्रित थता होय तो। लक्षण परस्पर मिश्रित हों तो, नरम् मनुष्य मनुष्य, ह्रीव- नपुंसक सर्पथी नपुंसक सर्पसे, दष्टम् उसाथेय छे काटा गया है, वदेत् अभेय कहेपुं ऐसा कहना चाहिए, इति अभेय इस प्रकार, एतत् आ ये, सर्पाणाम् सर्पोंमा सर्पोंमें, स्त्री-पुं- स्त्री, पुरुष स्त्री, पुरुष, ह्रीवनिर्दर्शनम् अने नपुंसकने अलुवा माटे लक्षणो। और नपुंसकके ज्ञानके लिए लक्षण, षण्ड कहे छे कह दिये हैं ॥ १३१-१३२ ॥

131 132. The serpent that is timid is sexless. The person bitten by the female serpent has drooping looks, shivers and suffers loss of voice; and symptoms contrary to these show a person to have been bitten by the male serpent. By a combination of these symptoms the person is to be known to have been bitten by a sexless serpent. Thus have been described the distinctive signs of the female, the male and the sexless among serpents.

गर्भिण्या सूतया च दष्टस्य लक्षणम्—

पाण्डुवक्त्रस्तु गर्भिण्या शूनौष्ठोऽप्यसितेक्षणः ।

जृम्भाक्रोधोपजिह्वार्तः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥१३३॥

गर्भिण्या तु गर्भिणी सर्पिणीथी उसाथेय मनुष्य गामिन सापिनसे काटा हुआ मनुष्य, पाण्डुवक्त्रः पांडु मुखवाणो पाण्डु मुंहवाला, शूनौष्ठः सूजेय। होइवाणो और सूजे होठवाला, असितेक्षणः अने काला नेत्रवाणो होय छे और काली आंखोंवाला हो जाता है, सूतया प्रसन्न

१३२. सूतया-लूतया (ड.)

पाशेव सर्पिणीया उसाथैव मनुष्य प्रसूतासे काटा हुआ मनुष्य, जम्भा- भगासा जम्भाई, क्रोध- डोष क्रोध, उपजिह्वातः अने उपजिह्वनिकाथी पीडय छे और उप- जिह्विकासे पीडित होता है, रक्तमूत्रवान् अने रक्तमिश्रित मूत्रवाणी होय छे और रक्तमिश्रित मूत्र त्याग करता है ॥ १३३ ॥

133. The person bitten by a pregnant female snake is afflicted with pallor of the face, swelling of the lips and black coloration of the eyes; the person bitten by a female snake in her puerperal period is afflicted with yawning, anger, elongation of the little tongue and hematuria.

गौघेरकलक्षणम्—

सर्पो गौघेर(य)को नाम गोघायां स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्युर्मिश्रजातयः ॥१३४॥

गौघेरकः गौघेरक गौघेरक, नाम नाभने। नामका, चतुष्पदः चार पैरवाला, सर्पः सर्प, गोघायाम् गोघाभां गोघामे, स्यात् थाय छे होता है, कृष्णसर्पेण अने कृष्ण सर्पना और काले सांपके, तुल्यः समान समान, स्यात् होय छे होता है, मिश्र- जातयः आ सर्पनी मिश्र भतिथी। इस सर्पकी मिश्र जातियां, नाना अनेक प्रकारनी नाना प्रकारकी, स्युः होय छे होती हैं ॥ १३४ ॥

134. The snake known as lizard-snake, a hybrid offspring of the snake in the lizard, has four legs. He resembles the black snake in other respects. There are many varieties of cross-breeds.

सर्पदंशानामाकृतिमेदेन मृदुदारुणत्वम्—

गूढसंपादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।
सर्पितं च भृशाबाधं, दंशा येऽन्ये न ते भृशाः १३५

१३४. गौघेरकः—गोघायकः (फ)

गोघायां—गोघया (घ.)

१३५. गूढसंपादितं वृत्तं—गूढसंपादितोद्धृतं (घ. फ.)

गूढसंपादितम् उडो। डरायेव गहरा किया हुआ, वृत्तम् गोण गोल, पीडितम् पीडित पीडित, लम्बितार्पितम् लम्बा लम्बा लागेदो लम्बा लगा हुआ, सर्पितम् च अने प्रसरेव और फैला हुआ, भृशाबाधम् छे दंशा अत्यंत पीडा डरनार छे ये दंश अति पीडाकारक होते हैं, ये अने ने और जो इससे अन्ये भीन अन्य, दंशाः दंशा छे दंश होते हैं, ते ते वे, न भृशाः अत्यंत पीडा डरनार नथी अधिक पीडाकारक नहीं होते ॥ १३५ ॥

135. Bites that are deep, round, very painful, inflicted by prolonged stay of the fangs and that have spread, are very serious. The bites with other characteristics are not so serious.

सर्पाणामवस्थाभेदेन तीक्ष्णविषत्वम्—

तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोमसाः स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥१३६॥

कृष्णसर्पाः तु कृष्ण सर्पो काले सर्प, तरुणाः तरुण अवस्थाभां तरुण अवस्थामे, गोमसाः गोमस सर्पो गोमस सांप, स्थविराः वृद्धावस्थाभां वृद्धावस्थामे, तथा राजिमन्तः अने राजिमान सर्पो और राजिमान सर्प, वयोमध्ये मध्य अवस्थाभां मध्य अवस्थामे, आशीविष- उपमाः महाविष सर्पो जेना महाविष सर्पके सदृश, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ १३६ ॥

136. Black snakes when they are young, the Gonasa when they are old, and the Rajiman in their middle age become as virulently poisonous as the serpents that kill by their mere look and breath.

सर्पविषं कस्यां दंष्ट्रायां तिष्ठति—

सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधरा सिता ।
पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्यावाऽधरोत्तरा ॥१३७॥

१३७. रक्तश्यावाऽधरोत्तरा—रक्तश्यावा तथापरे (घ. घ. फ.)

सर्पदंष्ट्राः तु सर्पिणी दाढा सर्पकी दाढे, चतस्रः
चार होय छे चार होती हैं, तासाम् तेओमां उनमेंसे,
अधरा नीयेनी नीचेकी, वामा डाणी दाढ बायी दाढ़,
सिता घाणी श्वेत, उत्तरा तथा उपरनी तथा ऊपरकी,
वामा दंष्ट्रा डाणी दाढ बायी दाढ़, पीता पीणी होय छे
पीली होती है, अधरा उत्तरा रक्त-श्यावा अने जम्बूनी
नीयेनी दाढ दाढ़ तथा उपरनी दाढ श्याम होय छे
दाहिनी नीचेकी दाढ़ लाल तथा ऊपरकी दाढ़ श्याम
होती है ॥ १३७ ॥

137. The snake has four fangs,
the lower left one of them is white
in color, the upper left one is
yellowish and the lower right one is
reddish and the upper right one is dark.

यन्मात्रः पतते बिन्दुर्गोबालात् सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥१३८॥

सलिलोद्धृतात् गोबालात् पाणीमांथी डाढे
गायना पूंछाना वाण उपरथी जलसे निकाले गायकी
पूँछके बालसे, यन्मात्रः गेटला जितनी, बिन्दुः भूँद बूँद,
पतते पड़े छे गिरती है, तन्मात्रम् तेदला प्रमाणम्
उतने प्रमाणका, विषम् विष विष, अहेः सर्पिणी सर्पकी,
वामाधरायान् नीयेनी डाणी नीचेकी बायी, दंष्ट्रायान्
दाढमां दाढमें, स्वात् होय छे होता है ॥ १३८ ॥

138. The lower left fang of a
serpent contains as many drops of
poison as the drops of water that fall
off a hair of a cow's tail if dipped in
water and lifted out of it.

एकत्रिचतुर्वृद्धविषभागोत्तरोत्तराः ।
सवर्णास्तत्कृता दंशा बहुत्तरविषा भृशाः ॥१३९॥

एक-त्रि-चतुः-वृद्ध-विषभाग-उत्तरोत्तराः पीछे
दाढेमां उत्तरोत्तर विषतुं ओके ओके बिन्दु अधिक

१३८. गोबालात्-गोपुच्छात् (फ.)

सलिलोद्धृतात्-सलिले धृतात् (घ.)

१३९. चतुर्वृद्धविष-चतुर्विधविष (ङ. फ.)

भतुं भय छे अर्थात् डाणी तरङ्गनी नीयेनी दाढमां
विषतुं ओके बिन्दु तथा उपरनी दाढमां तेनां छे
बिन्दु अने जम्बूनी तरङ्गनी नीयेनी दाढमां त्रय बिन्दु
तथा उपरनी दाढमां चार बिन्दु होय छे दूसरी दाढोंमें
उत्तरोत्तर विषका भाग एक-दो-तीन और चारके
हिसाबसे बढ़ता जाता है अर्थात् इस दाढ़में विषका एक
बिन्दु तथा ऊपरकी दाढ़में उसके दो बिन्दु
और दाहिनी ओरकी नीचेकी दाढ़में तीन बिन्दु तथा
ऊपरकी दाढ़में चार बिन्दु होते हैं, तत्-कृताः दाढथी
थयेला उन दाढ़से उत्पन्न हुए, दंशाः दंशे दंश, सवर्णाः
दाढना वल्लुने अनुसरनार वल्लुवाणा होय छे दाढ़के
वर्णके अनुसार वर्णवाले होते हैं, बहु-उत्तर-विषाः अने
उत्तरोत्तर दाढना कम प्रमाणे अधिक विषवाणा और
उत्तरोत्तर दाढ़के कमके अनुसार अधिक विषवाले, भृशाः
तेमज अधिक कष्टसाध्य होय छे एवं अधिक कष्ट-
साध्य होते हैं ॥ १३९ ॥

139. The quantity of poison in the
other fangs is greater in arithmetical
progression in the order of their
statement. The bites caused by them
are similar in color to their own
and are increasingly poisonous in
the order of their statement.

सर्पविषमूत्रजाः कीटाः —

सर्पाणामेव विषमूत्रात् कीटाः स्युः कीटसंमताः ।
दूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥१४०॥

सर्पाणाम् एव सर्पोंनां ज सर्पोंकी ही, विषमूत्रात् मूत्र-
मूत्रथी विषा और मूत्रसे, कीटाः जे कीटा भाय छे
जो कीट उत्पन्न होते हैं, कीटसंमताः स्युः तेओ कीट
कहेवाय छे वे कीट कहे गये हैं, संक्षेपतः संक्षेपमां
संक्षेपमें, दूषीविषाः तेओने दूषीविष वे दूषीविष, प्राण-
हराः अने प्राणहर और प्राणहर, इति ओ छे प्रकारना
इन दो प्रकारके, मताः मान्या छे माने गये हैं ॥ १४० ॥

140. Insects, included in category
of worms (already described), are born
of the fecal and urinary excrement of

snakes themselves. They are divided broadly into two groups, one causing chronic poisoning and the other being destructive of life.

सविषकीटदष्टलक्षणम्—

गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ॥१४१॥
कीटैर्दूषीविषैर्दष्टं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदष्टे यथा शोथो वर्धते सोऽप्रगन्ध्यसृक् ॥१४२॥
दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा स रुगार्तः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषादितः ॥१४३॥

दूषीविषः कीटैः दूषीविष कीटोसे, दष्टम् कण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ॥१४१॥
कीटैर्दूषीविषैर्दष्टं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदष्टे यथा शोथो वर्धते सोऽप्रगन्ध्यसृक् ॥१४२॥
दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा स रुगार्तः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषादितः ॥१४३॥
दूषीविषः कीटैः दूषीविष कीटोसे, दष्टम् कण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ॥१४१॥
कीटैर्दूषीविषैर्दष्टं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदष्टे यथा शोथो वर्धते सोऽप्रगन्ध्यसृक् ॥१४२॥
दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा स रुगार्तः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषादितः ॥१४३॥

१४१. पिडकान्वितम्—पिडकाचितम् (छ.)

„ दाह—राम (व.)

१४२. दष्टं—दष्टे (छ.)

„ प्राणहरं—प्राणहरैः (फ.)

„ यथा—तथा (व.)

„ शोथो—शोथे (फ.)

„ वर्धते सोऽप्रगन्ध्यसृक्—वर्धते चक्षुर्गौरवम् (ध.)

१४३. दंशे—शिशो (त.)

वह पुरुष, जिसमें अविष कीटों से काटा हुआ, दूषीविष कीटों से काटा हुआ मनुष्य, तृष्णारुचि-तृष्णा और अरुचिसे, परीतः च भवेत् व्याप्त थाय छे व्याप्त होता है ॥ १४१-१४३ ॥

141-143. The area bitten by the worms causing chronic poisoning, gets red, pale, black or dark in color, and covered with pimples and is afflicted with pruritus, burning, acute spreading affection, suppuration and putrefaction. Now hear the signs of the bite which leads to death. On the site of the bite, the same type of swelling develops as in the case of snake-bite, accompanied with bleeding and strong smell. The patient suffers from heaviness in the eyes, fainting, pain, dyspnea, thirst and anorexia, when bitten by creatures causing slow-poisoning.

दंशदष्टलक्षणम्—

दंशस्य मध्ये यत् कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेशोऽथज्वरान्वितम् ॥१४४॥
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ।

दंशस्य दंशना दंशके, मध्ये मध्यमा मध्यमे, यत् ओ यदि, कृष्णम् कृष्ण काला, श्यावम् वा अथवा श्याव अथवा श्याम, जालकावृतम् जालकी आवृत जालयुक्त, दग्धाकृति अथवा अथवा दग्धके सदृश, भृशम् अथवा बहुत, पाकि पाकी बनार पकनेवाला, क्लेश-कोष-क्लेश, सोऽथ क्लेश, शोफ, ज्वरान्वितम् तथा अथवा

१४४. दग्धाकृति—दीर्घाकृति (फ.)

„ दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेशोऽथज्वरान्वितम्—दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेशोऽथज्वरान्वितम् (ध.)

„ पाकि क्लेशोऽथ—पाकि क्लेशोऽथ (ध.)

„ शोष—कोष (व.)

युक्त भाग होय तो और ज्वरसे युक्त भाग हो तो, तब तो रोगी वह रोगी, दूषीविषाभिः दूषीविषयुक्त दूषीविषवाली, लूताभिः लूताभीथी लूताभीसे, दष्टम् उसायेद्ये छे काटा हुआ है, इति अभि ऐसा, निर्दिशेत् निर्देश करे ॥ १४४३ ॥

144-144½. When there is in the centre of the bite, a net work-like black or dark patch resembling a burn, and accompanied with excessive suppuration, sloughing, swelling and fever, it should be diagnosed to be a bite by a spider causing slow-poisoning.

सर्वासामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥ १४५ ॥
शोफः श्वेतासिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छासो दाहद्विक्काशिरोग्रहाः ॥ १४६ ॥

तासाम् ते उन, सर्वासाम् एव सधणी लूताभीना सब लूताभीके, दंशे च दंशमां यत्तं दंशमें होनेवाले, लक्षणम् लक्षण लक्षण, उच्यते उच्यते छे कहे जाते हैं, शोफः सौम्ये सृजन, श्वेतासिताः सफेद, काण्ठी सफेद, काली, रक्ताः राती लाल, पीताः वा के पीली और पीली, पिडकाः पिडकाओ फुन्सियाँ, ज्वरः ज्वर ज्वर, प्राणान्तिकः तथा प्राणान्तिक तथा प्राणघातक, शासः शास शास, भवेत् थाय छे होते हैं, दाहः तेभ्य दाह एवं दाह, द्विक्का- द्विक्का द्विक्का, शिरोग्रहाः अने शिरोग्रह पक्षु थाय छे और शिरोग्रह भी होते हैं ॥ १४५-१४६ ॥

145-146. Here are described the symptoms of the bite by all kinds of poisonous spiders. There occur swelling, pimples of pale, black red or yellow color, fever, terminal dyspnea, burning, hiccup and stiffness of the head.

१४६. भवेच्छासो दाहद्विक्काशिरोग्रहाः-भवेच्छासो श्वासद्विक्काशिरोग्रहाः (क छ)
प्राणान्तिकाभिः सर्वासाम् दाहद्विक्काशिरोग्रहाः (क.)

मूषिकविषलक्षणम्—

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादिते ॥ १४७ ॥

आखु- उदरना चूहेके, दूषीविषादिते दूषीविषयी पीडितमां दूषीविषसे पीडितमें, आदंशात् दंशमां दंशमेंसे, पाण्डु पाण्डु पक्षुनु पाण्डु वर्णका, शोणितम् धोली पक्षे छे रक्तका साव होता है, मण्डलानि अने भंडल और चकते, ज्वरः ज्वर ज्वर, अरुचिः अरुचि अरुचि, लोमहर्षः च रोमहर्ष रोमहर्ष, दाहः च तथा दाह और दाह, अपि पक्षु थाय छे भी होते हैं ॥ १४७ ॥

147. Immediately after a bite by a rat causing slow-poisoning, pale blood flows out; circular patches on the body appear as well as fever, anorexia, horripilation and burning.

मूर्च्छाशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ १४८ ॥

असाध्य- असाध्य असाध्य, मूषिकैः उदरेशी दंश यत्तं चूहेके काटने पर, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, शोथ- अंगशोथ अंगशोथ, वैवर्ण्य- विवर्णता विवर्णता, क्लेद- क्लेद क्लेद, शब्दाश्रुति- आधेलातु अश्रवण शब्द सुनाई न देना, ज्वराः ज्वर ज्वर, शिरोगुरुत्वम् भारीपन, लाला- लाण लाला, सृक्छर्दिः च अने धोलीनी उधली थाय छे और रक्तका बमन होते हैं ॥ १४८ ॥

148. Fainting, edema of the limb, discoloration, sloughing, deafness, fever, heaviness in the head, ptialism and hematemesis are the symptoms of the incurable type of rat-bite.

१४७, दाहश्च-मोहश्च (य.)

कुकलासकदष्टलक्षणम्—

इयावत्वमथ काण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।

मोहः पुरीषमेदश्च दष्टे स्यात् कुकलासकैः ॥१४९॥

कुकलासकैः डाडीडाथी गिरगटकै, दष्टे उखाती काटने पर, इयावत्वम् श्यावता इयावता, काण्यम् कृष्णता कृष्णता, अथवा अथवा अथवा, नानावर्णत्वम् एव वा लुब्ध लुब्ध वलुथी युक्तपक्षु भिन्न भिन्न वर्णसे युक्त होना, मोहः मोह मोह, पुरीषमेदः च अने पुरीष-मेद और मलमेद, स्यात् अथ छे होते हैं ॥ १४९ ॥

149. Dark or black coloration or variegated coloration stupefaction and passing of loose motions are the symptoms of the bite of a chameleon.

वृश्चिकदष्टलक्षणम्—

दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥१५०॥

वृश्चिकस्य वीछीनुं बिच्छुका, विषम् अर विष, आदौ तु प्रथम प्रथम, अग्निः अग्निनी अग्निकी, इव पेठे भांति, दहत्य दाह करे छे जलन करता है, भिनत्ति इव अण्डे बेदुं होय अथ लागे छे मेदन करता हो ऐसा प्रतीत होता है, आशु च अथ शीघ्र, ऊर्ध्वम् ऊँचे ऊपरकी ओर, याति अथ छे जाता है, पश्चात्तु तु अने पछी और आखिरमें, दंशे दंशम् दंशस्थानमें, तिष्ठति आवे छे आ जाता है ॥ १५० ॥

150. The poison of the scorpion causes burning like fire and then a cutting pain rapidly spreads upwards; but afterwards it gets localized in the area of the bite.

१४९ पुरीषमेदश्च-पुरीषमेदो वा (घ.)

,, पुरीषमेदश्च दष्टे स्यात् कुकलासकैः--वर्चसो मेदो दष्टस्य

स्यात् कुकलकैः (घ.)

,, कुकलासकैः--कुकलकैः (अ. ग.)

दष्टोऽनाध्यस्तु दग्घ्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥१५१॥

असाध्यः असाध्य असाध्य बिच्छुकै, दष्टः दष्ट काटने पर, नरः तु पुरुष मनुष्य, दग्घ्राण- दष्टि, नाड दष्टि, नासिका, रसनोपहतः अने उभना उपधातवाणे और रसनाके उपधातवाला, पतद्भिः अने भरवा भांडेवा और पड़ने लागे, मांसैः मांसयी मांससे, अत्यर्थम् अतिशय अत्यन्त, वेदनार्तः वेदनाशी पीडयेला थर वेदनासे पीड़ित होकर, असून् प्राण प्राणोंको, जहाति तने छे त्याग करता है ॥ १५१ ॥

151. A person stung by the incurable type of scorpion looses the function of sight, smell and taste accompanied with the sloughing of tissues and great pain and gives up his life

कणभदष्टलक्षणम्—

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च ।

लक्षणं कणभेदष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥१५२॥

कणभैः उल्लुभयी कणभसे, दष्टे उखाती काटने पर, विसर्पः विसर्प विसर्प, श्वयथुः सोने शोथ, शूलम् शूल शूल, ज्वरः ज्वर ज्वर, अथ अपि अने और, छर्दिः च उलटी वमन, लक्षणम् अथ लक्षणम् अथ छे ये लक्षण होते हैं, दंशः च एव अने दंशस्थान और दंश-स्थान, विशीर्यते भरतुं अथ छे गिरने लगता है ॥ १५२ ॥

152. Acute spreading affection, edema, colic, fever and vomiting are the symptoms of the sting of a poisonous hornet. The site of the sting sloughs away.

उच्चिटिज्जदष्टलक्षणम्—

दृष्टरोमोच्चिटिक्केन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शीतोदकेनेव सिकान्यङ्गानि मन्यते ॥१५३॥

१५१. दग्घ्राण-दग्घ्राण (घ.)

उच्छिष्टिन्नेन उच्छिष्टिगथी उच्छिष्टिग के, दष्टः उच्छिष्टि
काटनेपर, हृष्टरोमा उच्छिष्टिगथी उच्छिष्टिगथी रोमाञ्चित,
स्तब्धलिङ्गः स्तब्ध लिङ्गवाणो। स्तब्ध लिङ्गवाला, भृशा-
तिमान् अने भृश पीडायुक्त मनुष्य और अत्यन्त पीडा-
वाला मनुष्य, अङ्गानि अङ्गोने अङ्गोको, शीतोदकेन
हृश पाणीयं शीतल जलसे, सिक्तानि हृश सिञ्चित
अथेवा परिषेचन किये हुएकी भांति, मन्वते माने छे
मानता है ॥ १५३ ॥

153. The person stung by the
crab is afflicted with horripilation,
rigidity of the phallus, excessive pain,
and feels as if his body were affused
with cold water

सविषमण्डूकदण्डलक्षणम्—

एकदंष्ट्रादितः शूनः सरुक् स्यात् पीतकः सत्तट् ।
छर्दिनिद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दण्डलक्षणम् ॥ १५४ ॥

एकदंष्ट्रादितः ओक दाहना दंशथी पीडाथेवा
मनुष्य एक दाहके दंशसे पीडित मनुष्य, सरुक् शूनः
पीडाथी युक्त सोभवाणो। पीडासे युक्त शोथवाला पीतकः
पीणो पीला, सत्तट् अने तृषायुक्त और तृषायुक्त
स्यात् थाय छे होता है, छर्दिः तेने उलटी थाय छे
कै आती है, निद्रा च तथा निद्रा आवे छे तथा निद्रा
आती है, सविषैः मण्डूकैः दण्डलक्षणम् आ लक्षणो
विषयुक्त देउडाओना दंशथी थाय छे ये लक्षण विष-
युक्त मेंडकके काटने पर होते हैं ॥ १५४ ॥

154. If, in the bite by a poisonous
toad, only a single fang has pierced,
there is edema accompanied with pain,
icteric tinge of the body and thirst; vom-
iting and drowsiness are the symptoms
of the bite by all types of poisonous frogs
सविषमत्स्यजलौकोदण्डलक्षणम्—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहशोफरुजस्तथा ।

कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ १५५ ॥

१५४. एकदंष्ट्रादितः—एकदंष्ट्रादितः (फ.)

“ “ —एकदंष्ट्रादितः (फ.)

“ पीतकः सत्तट्—पीतकस्त्रिधा (फ.)

सविषाः विषयुक्त विषयुक्त, मत्स्याः तु माछवा
मछलियां, दाह- दाह दाह, शोफ- सोभो शोफ, रुजः
अने पीडा करे छे और दर्द करती हैं, तथा तथा तथा,
सविषाः विषयुक्त विषयुक्त, जलौकसः तु जलो। जौक,
कण्डू कण्डू खुजली, शोफम् सोभो शोफ, ज्वरम्
ज्वर ज्वर, मूर्च्छाम् अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, कुर्युः
करे छे करती हैं ॥ १५५ ॥

155. Poisonous fishes cause burning,
edema, and pain; while the poisonous
leeches cause itching, edema, fever
and fainting.

गृहगोषिका-शतपदीदण्डलक्षणम्—

दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गृहगोषिका ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ १५६ ॥

गृहगोषिका तु गरोणी छिपकली, दाह- दाह दाह,
तोद- तोद तोद, स्वेद- स्वेद स्वेद, शोथकरी अने सोभो
करे छे और शोथ करती है, शतपदी- तथा डानभनूरातुं
गोजरका, विषम् विष विष, दंशे दंशमां दंशस्थानमें,
स्वेदम् स्वेद स्वेद, रुजम् पीडा रुजा, दाहम् अने दाह
और दाह, कुर्यात् करे छे करता है ॥ १५६ ॥

156. The poisonous house-lizard
causes burning, pricking pain, sweating
and edema; the poison of the centiped
causes local sweating, pain and burning
in the site of the sting.

मशकदण्डलक्षणम्—

कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५७ ॥

१५६. दाहतोदस्वेदशोथकरी तु—विदाहं दधुं तोदं मूर्च्छां च (व.)

“ दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गृहगोषिका विदाहं श्वयं

तोदं स्वेदं च गृहगोषिका (ग.)

“ “ —विदाहं श्वयं तोदं स्वेदं तु गृहगोषिका (घ. फ.)

“ गृहगोषिका—गृहगोषिका (ख. घ. ड. त.)

“ कुर्याच्छतपदीविषम्—करोति च शतापदी (ड.)

मशकैः भूच्छरोना दंशथी मच्छरोके दंशसे, कण्डू-
मान् भूच्छरोना खुजलीवाला, मन्दवेदनः तथा भूदं
पीडावाणी तथा मन्द वेदनावाला, ईषत् थोडा थोडासा,
कोथः सौजे शोथ, स्यात् थाय छे होता है, असाध्य-
असाध्य असाध्य, मशकक्षतम् भूच्छरोना दंश मच्छरका
दंश, असाध्य- असाध्य असाध्य, कीट- कीटना दंश कीट-
दंशके, सदृशम् जेवो होय छे सदृश होता है ॥ १५७ ॥

157. The sting of the mosquito causes slight edema with itching and mild pain; but the incurable sting of a mosquito has all the characteristics of an incurable sting of any insect.

मक्षिकादण्डलक्षणम्—

सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् १५८

मक्षिकादंशे भाभीना दंश उपर मक्षिकाके दंश
पर, सद्यः ऐकदंश शीघ्र, प्रस्राविणी आवाणी लाव-
वाली, श्यावा श्याव काली, दाह- दाह दाह, मूर्च्छा-
भूच्छा मूर्च्छा, ज्वरान्विता अने ज्वरवाणी और ज्वर-
वाली, पीडका पीडा थाय छे पीडका होती है, तासाम्
तेओमां उनमें, स्थगिका तु स्थगिका भाभी तो
स्थगिका नामकी मक्षिका तो, असुहृत् प्राणु ६२ छे
प्राणोंको हरती है ॥ १५८ ॥

158. Immediate bleeding, dark coloration, burning sensation, fainting, fever and pimples are caused by the fly-sting; the sting of the 'Sthagika' fly (tse-tse) is fatal.

स्थान-काल-स्वभाव-प्रदेशैः सर्पदष्टानामसाध्यस्वम्—

श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५९ ॥

१५८. ज्वरान्विता-रुजान्विता (ब.)

„ स्थगिका-स्थगिका (फ.)

„ „ -छपिका (फ.)

१५९. मध्याह्ने सार्धरात्रे-मध्याह्नेवर्षरात्रे (ब. फ.)

न सिध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ।
दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥ १६० ॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मसु ।

श्मशान- श्मशानमां श्मशानमें, चैत्य- चैत्यमां
चैत्यमें, वल्मीक- राक्षामां वल्मीकमें, यज्ञ- यज्ञमां
यज्ञमें, आश्रम- आश्रममां आश्रममें, सुरालये देव-
मंदिरमां देवालयमें, पक्षसन्धिषु- पक्षणी संधिओमां
पक्षकी सन्धिमें, सार्धरात्रे अर्धरात्रे अर्धरात्रिमें,
मध्याह्ने- मध्याह्ने मध्याह्नमें, अष्टमीषु च अष्टमने
दिवसे अष्टमीके दिन, पाषण्डायतनेषु च अने पाण्ड-
डीओना स्थानमां और पाषण्डियोंके स्थानमें, दष्टाः
उसायेद काटे हुए, नराः मनुष्यो मनुष्य, न सिध्यन्ति
साध्य थता नहीं बचते, तथा तथा तथा, दृष्टि-
दृष्टि दृष्टि श्वास- श्वास श्वास, मलस्पर्श- मल तथा
स्पर्शमां मल और स्पर्शमें, विषैः विषथी युक्त विषसे
युक्त, आशीविषैः आशीविषना आशीविषके, संप्राप्ताः
संसर्गवाणी सम्पर्कवाले, सर्वेषु तथा अर्धां तथा सब,
मर्मसु मर्ममां मर्मस्थानमें, दष्टाः उसायेद मनुष्यो
काटे हुए मनुष्यों, आशु ऐकदंश शीघ्र, नश्यन्ति नाश
पाओ छे नष्ट होते हैं ॥ १५९-१६० ॥

159 160. The persons bitten in the cremation ground or under the tutelary tree, or on an ant-hill or in the place of sacrifice or a hermitage, or temple or at the conjunction of the two fortnights i. e. new moon and full moon days, or at mid-noon and mid-night or on the eighth day of the fortnight or in the houses of people who have no faith in the vedas, prove incurable. Those who come in contact with the sight, breath, excretions and the touch of those violently poisonous celestial snakes, as also those that are bitten in their vital parts by serpents, perish quickly.

१६०. सर्वेषु-सर्वे (क.)

सर्पाणां कालादिभेदेन तीक्ष्णमन्दविषत्वम्—

(येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च)

भीतमत्ताबलोष्णक्षुत्तृषार्ते वर्धते विषम् ।

विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राप्याल्पमन्यथा ॥१६२॥

येन केन गमे ते किसी, अपि पशु मी, सर्पेण सपथी
सांपसे, सर्वः सर्वरीतने। सब प्रकारके, एव आवे।
ऐसे ही, संभवः च संभव छे होनेका संभव है, भीत- मत्ता-
भीषेय, भूत भीत, मत्त, जबल- अथवा जबल, उष्ण-
उष्णार्त उष्ण-प्रकृति, क्षुत्- भूय क्षुधा, तृषार्ते तथा
तरसथी पीडानारमा तथा प्याससे पीडितमें, विषम् विष
विष, वर्धते वधे छे बढ़ता है, तुल्यौ च तेभ्य समान
एवं समान, प्रकृतिकालौ प्राप्य प्रकृति तथा कालने पाभी
प्रकृति तथा कालको पाकर, विषम् विष वधे छे विष बढ़ता
है, अन्यथा भिन्न प्रकृति तथा कालने पाभी भिन्न
प्रकृति तथा कालको पाकर, अल्पम् औष्ठु वधे छे थोडा
बढ़ता है ॥ १६१-१६२ ॥

161-162. All these symptoms may appear as the result of any type of serpent-bite too. The toxic condition is aggravated if the person is alarmed, intoxicated, weak or afflicted with hunger and thirst, and also if aided by the favourable conditions of the habitus of the person and the season. The symptoms are mild if the conditions are otherwise.

वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।

वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥

वारि- विप्रहताः पाण्डीथी विधात पासेय पानीसे
जाहत हुए, क्षीणाः क्षीण क्षीण, भीताः भीषेय। डरे हुए,
नकुल- निर्जिताः नोणियाथी नितायेय नेबलोसे परास्त
हुए, वृद्धाः १६ वृद्ध, बालाः आण्ड बालक, त्वचः
मुक्ताः अने उच्यणी डाढेय। और त्वचामुक्त, सर्पाः
सर्पे सांपोंके, मन्दविषाः मंद विषवाणा मन्दविष,
स्मृताः उच्य। छे कहे हैं ॥ १६३ ॥

१६२. प्राप्याल्पमन्यथा-प्राणास्पमन्यथा (ब.)

163. The snakes that are buffeted about by waters, that are emaciated, frightened, that have escaped from a mongoose, that are very aged or very young, or that have shed their skin, are considered to be mildly poisonous.

सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पो विमुञ्चति ।

तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥१६३॥

सर्पः सर्पं सर्प, क्रोधात् क्रोधथी क्रोधसे, सर्वदेहा-
श्रितम् आभा देहमा स्थित संपूर्ण देहमें स्थित, विषम्
विषने विषको, विमुञ्चति अहार डाढे छे त्याग देता है,
आहारहेतोः वा आहार माटे आहारके हेतु से, भयात्
वा अथवा भयथी वा भयसे, तत् एव ते विष वह विष
न प्रमुञ्चति अहार डाढेतो नभी नहीं त्यागता ॥ १६४ ॥

164. When enraged, the snake emits all the poison available in its entire body while it does not emit anything like the same quantity, when it bites for securing its food or when in fright.

कीटानां वातोत्बणादित्वम्—

वातोत्बणविषाः प्राय उच्छिदिङ्गाः सवृश्चिकाः ।

वातपित्तोत्बणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥

सवृश्चिकाः वींछीसहित बिच्छुओंके साथ, उच्छि-
दिङ्गाः उच्छिदिङ्ग उच्छिदिङ्ग, प्रायः धक्षुं डरी प्रायः,
वातोत्बण- वातप्रधान वातप्रधान, विषाः विषवाणा
हेय छे विषवाले होते हैं, कीटाः कीटा कीट, वातपित्तो-
त्बणाः वातपित्तप्रधान विषवाणा वातपित्तप्रधान
विषवाले, कणभादयः अने कलुष वगेरे और कणभादि,
श्लैष्मिकाः कश्मप्रधान विषवाणा हेय छे कफप्रधान
होते हैं ॥ १६५ ॥

165. The poison of the crabs and scorpions is mostly vata-provoking.

१६५. उच्छिदिङ्गाः सवृश्चिकाः-उच्छिदिङ्गाश्च वृश्चिकाः (फ.)

,, कणभादयः-कणभासवः (छ.)

The poison of insects provokes the vata and pitta, and the poison of hornets and other insects provokes kapha.

यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥१६६॥

यस्य ने जिस, यस्य हि ने जिस, दोषस्य दोषनां दोषके, लिङ्गाधिक्यानि लक्षणे। अधिक लक्षण अधिक, लक्षयेत् दोषाथ देखे, तस्य ते उस, तस्य ते दोषधी उस दोषके, विपरीतगुणैः विपरीत गुणवाला विपरीत गुणवाले, औषधैः औषधाधी औषधोंसे, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी करे ॥ १६६ ॥

166. The physician should carry out treatment with the medication that is antagonistic in qualities to the type of the predominance of humor observed by its symptoms.

वातिकविषलक्षणम्—

हृत्पीडोर्ध्वानिलः स्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥१६७॥

वातिके वातप्रधान वातप्रधान, विषे विषमां विषमें, हृत्पीडा हृदयनी पीडा हृदयमें पीडा, ऊर्ध्वानिलः ऊर्ध्ववात ऊर्ध्ववात, स्तम्भः स्तंभ स्तम्भ, सिरायामः सिरायाम सिराओंका संकोच, अस्थिपर्वरुक् हाडों अने पर्वनी पीडा अस्थि और संघियोंमें पीडा, घूर्णन- चक्र आववी चक्र आना, उद्वेष्टनम् गोटला उडवा ऐठन, गात्रश्यावता च तथा गात्रनुं श्यामपणुं ओ लक्षणे। थाय छे और गात्रोंमें श्यामवर्णता ये लक्षण होते हैं ॥ १६७ ॥

167. Cardiac pain, impeded breathing, rigidity, dilatation of vessels, pain in the bones and joints, tremors and cramps and dusky coloration of

१६६. लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत्—लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् (व. छ. म.)

the body are the symptoms of the poison of the vata-provoking type.

पैतिकविषलक्षणम्—

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
दंशावदरणं शोथो रक्तपीतश्च पैतिके ॥१६८॥

पैतिके पित्तप्रधान विषमां पित्तप्रधान विषमें, संज्ञानाश- संज्ञानाश संज्ञानाश, उष्णनिश्वासौ उष्ण निश्वास उष्ण निश्वास, हृद्दाहः हृदयमां दाह हृदयमें दाह, कटुकास्यता मोटाभां कटुता मुखकी कटुता, दंशावदरणम् दंश झटवे। दंशका फटना, रक्तपीतः च अने रातो तथा पीलो। और लाल और पीला, शोथः सीजे ओ लक्षणे। थाय छे शोथ ये लक्षण होते हैं ॥ १६८ ॥

168. Loss of consciousness, hot breath, heart-burn, pungent taste in the mouth, sloughing of tissue in the region of the bite, edema and red and yellow coloration are caused by the poison of the pitta-provoking type.

श्लेष्मिकविषलक्षणम्—

वम्यरोचकहृत्लासप्रसेकोत्क्लेशगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥१६९॥

सशैत्य- शीतगता शैत्य, मुखमाधुर्यैः तथा भुभनी भधुरता तथा मुखकी मधुरतासे, वमि- तेभज उलटी एव वमन, अरोचक- अरुचि अरुचि, हृत्लास- हृत्लास हृत्लास, प्रसेक- प्रसेक प्रसेक, उत्क्लेश- उत्क्लेश उत्क्लेश, गौरवैः अने गुरुता ओ लक्षणे। थी और गुरुता इन लक्षणोंसे, विषम् विषने विषको, श्लेष्माधिकम् उद्भ्रमप्रधान कफप्रधान, विद्यात् अणुपुं जाने ॥ १६९ ॥

169. The physician should recognise the poison to be principally provocative of kapha, by the symptoms

१६८. दंशावदरणं—मांसावदरणं (ध. ष. म.)

१६९. गौरवैः—पीनसैः (क.)

of nausea, ptyalism, retching, heaviness and cold and sweet taste in the mouth.

कौटविषचिकित्सा—

खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विचिर्हितः ॥१७०॥

वातिके वातप्रधान विषमा वातप्रधान विषमें, खण्डेन च भांड्या खांडका, व्रणालेपः पक्षु ७५२ क्षेप व्रण पर लेप, तैलाभ्यङ्गः च तेलने। अभ्यङ्ग तैलकी मालिश, नाडी- नाडी नाडी, पुलाकाद्यैः अने पुलाक वगेरेथी और पुलाक आदिसे, स्वेदः स्वेदन स्वेदन, बृंहणः च अने भृङ्ग और बृंहण, विधिः विधि विधि, हितः हितकारी छे हितकारक हैं ॥ १७० ॥

170. In poison of vata-provoking type the treatment should be application of the syrup of sugar-candy to the wound, inunction with oil, sudation with kettle-sudation procedure or poultices with pulaka grain etc., and the administration of the roborant therapy.

सुशीतैः स्तम्भयेत् सैकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः स्तैष्मिकं जयेत् ॥१७१॥

सुशीतैः भृङ्ग ६३ अधिकशीतल, सैकैः परिषेक परिषेक, प्रदेहैः च अने क्षेपेथी और प्रदेहसे, अपि पक्षु सी, पैत्तिकम् पित्तप्रधान विष पित्तप्रधान विषको, स्तम्भयेत् रोकना चाहिए, लेखन- अने क्षेपन और लेखन, छेदन- छेदन छेदन, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, वमनैः तथा वमने। वडे तथा वमनसे, स्तैष्मिकम् क्ष- प्रधान विषने कफप्रधान विषको, अबेत् शतपुं जीते ॥ १७१ ॥

171. The poison of the pitta-provoking type should be arrested with

१७०. खण्डेन च—पिण्डीकेन (व.)

—गुणेन च (व.)

cold affusions and applications; and that of the kapha-provoking type should be subdued with scarification, excision, sudation or with vomition.

विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।

अवृश्चिकोच्चिटिङ्गेषु प्रायः शीतो विचिर्हितः ॥१७२॥

अवृश्चिक-उच्चिटिङ्गेषु वीछी अने उच्चिटिङ्गना विष सिवाय विच्छ और उच्चिटिङ्गके विषके बिना, सर्वस्थान- सर्व स्थान सर्वस्थानोंमें, गतेषु च गत पहुंचे, सर्वेषु सर्व सब, विषेषु च विषेमा विषोंमें, अपि पक्षु सी, प्रायः पक्षुभृङ्ग प्रायः, शीतः शीतल शीतल, विधिः विधि विधि, हितः हितकारी छे हितकर होती है ॥ १७२ ॥

172. In all cases of poison except those of the scorpion and the crab, affecting any part of the body, cooling remedies are generally beneficial.

वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।

सेकांश्चोष्णान् प्रयुजीत भोज्यं पानं च सर्पिषः १७३

वृश्चिके वीछीना विषमा विच्छके विषमें, स्वेदम् स्वेदन स्वेदन, घृतेन भी वी, लवणेन च अने सिंध- वथी और नमकसे, अभ्यङ्गम् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उष्णान् गरम गरम, सेकान् च परिषेथने। परिषेक, सर्पिषः अने वीना और वीके, भोज्यम् भोजन भोजन, पानम् च तथा पानने और पानका, प्रयुजीत योजना प्रयोग करना चाहिए ॥ १७३ ॥

173. In cases of scorpion poison, sudation, inunction with ghee and rock salt, hot affusions and eating articles prepared in ghee and potion of ghee are beneficial.

एतदेवोच्चिटिङ्गेषु प्रतिलोमं च पांशुभिः ।

उद्धर्तनं सुखाम्बुष्णैस्तथाऽवच्छादनं घनैः ॥१७४॥

१७३. एतदेवोच्चिटिङ्गेषु (व.)

उच्चिटिके उच्चिटिगना विषमा उच्चिटिके विषमे,
अपि पक्षु मी. एतत् एव औनी औन विधि करवी
यही चिकित्सा करे, सुखाम्बूष्णैः नवशेका पाणीथी
भरम करेख सुहाते हुए गरम जलसे गरम की हुई, वनैः
धन बहुतसी, पांशुभिः धूणथी धूलसे, प्रतिलोमम्
दंश पर प्रतिधोम दंश पर प्रतिलोम, उद्धर्तनम् च
उद्धर्तन करतुं उबटन करना चाहिए, तथा तथा तथा,
अवच्छादनम् दंशने हाडी देवे। ओछिओ दंशको ढांप
देना चाहिए ॥ १७४ ॥

174. The same treatment should be done in the case of the crab in addition the use of friction-massage in the reverse direction to the course of the poison, with sand and genially warm water and covering of the area with a thick coating of the same is recommended.

सविषकुंजरादिदण्डलक्षणम्—

श्वा त्रिदोषप्रकोपात् तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभितापी लालास्राव्यधोवक्त्रस्तथा भवेत् १७५

त्रिदोषप्रकोपात् त्रिदोषना प्रकोपथी त्रिदोषके
कोपसे, तथा तथा तथा, धातुविपर्ययात् धातुनी विष-
भताथी धातुके विपर्ययसे, आ तु इतरे कृता, शिरोभि-
तापी भाथाना अभितापवाणो शिरके अभितापवाला,
लालास्रावी धाणना स्राववाणो लालाके स्राववाला,
तथा अने और, अधोवक्त्रः नीथा मुणवाणो नीचे रखे
हुए मुखवाला, भवेत् थाय छे होता है ॥ १७५ ॥

175. In the case of a dog-bite, consequent upon humoral tridiscordance and vitiation of the body elements, there occur burning in the head, ptyalism and drooping of the head.

१७५. शिरोऽभितापी लालास्राव्यधोवक्त्रस्तथा भवेत्—शिरो-
वितापवाणो लालास्राव्यधोवक्त्रस्तथा भवेत् (ब. त.)

अन्येऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।

हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृषामूर्च्छाकरा मताः ॥ १७६ ॥

अन्ये भीम अन्य, अपि पक्षु मी, एवम्-विधाः
औना प्रकारना इसी प्रकारके, व्यालाः हिंसक प्राणी-
औना दंशे हिंसक पशुके दंश, कफ-वात-प्रकोपणाः
उक्ष तथा वातने। प्रकोप करनारा कफ तथा वातके
प्रकोपको करनेवाले, हृच्छिरोरुक् हृच्छिरोरुग, शिशोरोरुग
हृदय और शिरमें पीड़ा, ज्वर-स्तम्भ ज्वर, अक्षुब्ध ज्वर,
स्तम्भता, तृषा-तरस प्यास, मूर्च्छाकराः मताः अने
भूर्च्छा करनारा मनाय छे और मूर्च्छा करनेवाले माने
जाते हैं ॥ १७६ ॥

176. Many other fierce animals whose bites are provocative of kapha and vata are known to cause cardiac pain, headache, fever, stiffness, thirst and fainting.

सविषदंशस्य निर्विषदंशस्य च लक्षणम्—

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदोपशोषणम् ।

विदाहरागरुक्पाकाः शोफो ग्रन्थिनिकुञ्चनम् ॥ १७७ ॥

दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।

ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १७८ ॥

सविषे विषवाणा दंशभा विषैले दंशमे, कण्डू-भरभ
खुजली, निस्तोद-तोद तोद, वैवर्ण्य-विवर्णता
विवर्णता, सुप्ति-सुप्तता सुप्तता, क्लेद-क्लेद क्लेद, उप-
शोषणम् उपशोषण उपशोषण, विदाह-विदाह विदाह,
राग-राग लालिमा, रुक्-पीडा रुजा, पाकाः पाके पाक,
शोफः सोओ सूजन, ग्रन्थि-ग्रन्थिनी उत्पत्ति ग्रन्थिकी
उत्पत्ति, निकुञ्चनम् अंगने। संकोच अङ्गका संकोच,
दंशावदरणम् दंशतुं हाटी ज्वर दंशका फटना, स्फोटाः
स्फोट फोड़े, कर्णिका उर्ध्विडा कर्णिका, मण्डलानि च
मण्डल मण्डल, ज्वरः च अने ज्वर और ज्वर, लिङ्गम्
ओ लक्षणो थाय छे ये लक्षण होते हैं, निर्विषे तु अने
विपरहित दंशभा विपरहित दंशमें, विपरीतम् उलटा
लक्षणो थाय छे विपरीत लक्षण होते हैं ॥ १७७-१७८ ॥

१७७. क्लेदोपशोषणम्—क्लेदोपशोषणम् (ब.)

॥ ग्रन्थिनिकुञ्चनम्—ग्रन्थिमिकुञ्चनम् (ब.)

177-178. Itching, pricking pain, discoloration, numbness, discharge, dehydration, burning, red coloration, pain, suppuration, swelling, formation of knots on the body, contraction, local cracks in the bite, boils, nodes, rounded patches and fever are the symptoms of a poisonous bite; the opposite symptoms are those of a non-poisonous bite.

विषे हृदिदाहप्रसेकयोश्चिकित्सा—

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ।
पूर्वोक्ता विधिग्रन्थं च यथावद्ब्रुवतः शृणु ॥१७९॥

तत्र तेओभां उनमें, यथावस्थम् अवस्था भुज्ज अवस्थाके अनुसार, पूर्वोक्ताः पहेला उहेला पूर्वोक्त, सर्वे उपक्रमाः अधा उपक्रमे सब उपक्रम, प्रयोज्याः स्युः योभवो ओष्ठो प्रयुक्त करने चाहिएं, अन्यम् अने भीओ और अन्य, विधिम् च विधि विधिको, यथावत् भराभर यथावत्, ब्रुवतः उहेला ओवा भारी पासेथी कहते हुए मुझसे, शृणु सांभलो सुनो ॥ १७९ ॥

179. In these conditions all the procedures already described are to be applied to suit each condition. Listen as I describe other measures.

हृदिदाहे प्रसेके वा विरेकवमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥१८०॥

हृदिदाहे हृदयभां दाह हृदयमें दाह, प्रसेके वा अधवा प्रसेक थतां और प्रसेक होने पर, यथावस्थम् अवस्था भुज्ज अवस्था अनुसार, भृशम् इरी इरी पुनः पुनः, विरेक-वमनम् निरेयन अने वमन विरेचन और वमन, प्रयोक्तव्यम् योभवो करने चाहिएं, शुद्ध शुद्ध थतां शुद्ध हो जाने पर, संसर्जन-क्रमः संसर्जनक्रम करवे ॥ १८० ॥

१७९. पूर्वोक्ता-पूर्वोक्त (व.)

180. In heart-burn or ptyalism, strong purgation or emesis should be given as indicated in the particular condition, and when the patient has been cleansed he should be given the rehabilitating diet.

विषे शिरोगते चिकित्सा—

शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥१८१॥

शिरोगते भस्तउगत शिरोगत, विषे विषभां विषमें, बुद्धिमान् बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, बन्धुजीवस्य पुत्र-ओ जीयापोता, भार्ग्या चः भारंगी भारंगी, असितस्य सुरसस्यस्य च अने डाणी तुलसीना और काली तुलसीकी, मूलानि, भूगोथी जड़से, नस्तः नस्तकर्म नस्य, कुर्यात् करवुं देवे ॥ १८१ ॥

181. In a condition where the poison has reached the head, the wise physician should administer errhine prepared with the roots of putranjiva beetle killer and black holy basil.

दक्षकाकमयूराणां मांसासृज्यस्तके क्षते ।
उपधेयमधोदष्टस्योर्ध्वदष्टस्य पादयोः ॥१८२॥

अधः- नीचेना भागभां नीचेके भागमें, दष्टस्य उसाथेल पुरुषना काटे हुए पुरुषके, मस्तके माथाभां मस्तकमें, क्षते क्षत करी ते उपर क्षत करके उसके ऊपर, ऊर्ध्व- अने उपरना भागभां और ऊपरके भागमें, दष्टस्य उसाथेल पुरुषना काटे हुए पुरुषके, पादयोः पगभां क्षत करी ते उपर पैरमें क्षत करके उसके ऊपर, दक्ष- इडडा मुर्गा, काक- डागडा कौआ, मयूराणाम् डे मोरनुं या मोरका, मांसासृक् रक्तयुक्त-भांस रक्त-युक्त मांस, उपधेयम् भूकुं रखना चाहिए ॥ १८२ ॥

१८२. उपधेयम्-मूर्ध्नि देयम् (व. ड. त. व.)

उपधेयमधोदष्टस्योर्ध्वदष्टस्य पादयोः-मूर्ध्नि देयमधोदष्टे मूर्ध्नि दष्टस्य पादयोः (द.)

182. If a person is bitten on the lower part of the body, i. e. the legs, then the flesh and the blood of the cock, crow and peacock should be placed over the scarified scalp; and if he is bitten on the upper part of the body, then on the soles of the feet.

विषे अक्षिगते चिकित्सा—

पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिग्रुकाः ।

पिष्टा रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥१८३॥

पिप्पली. पीपर पिप्पली, मरिच- डाणां भरी काली मिर्च, क्षार- ७५५२ क्षार, वचा- ६०३५७५ वच, सैन्धव- सिंधव सैन्धानमक, शिग्रुकाः अने सरगवे ओओने और सद्जन इनको, रोहितपित्तेन रोहित मत्स्यना [पतथी रोहित मत्स्यके पित्तसे, पिष्टाः पीसीने पीसकर, अञ्जनात् आ७५५५५ तेओ। अञ्जन करनेसे वे, अक्षिगतम् अक्षिगत विषने अक्षिगत विषको, घ्नन्ति हण्डे छे नष्ट करते हैं ॥ १८३ ॥

183. The collyrium of the paste of long pepper, black pepper, alkali, sweet flag, rock salt and drum-stick mixed with the bile of the rohita fish cures poison that has reached the eyes.

विषे कण्ठगते चिकित्सा, विषे आमाशयगते चिकित्सा—

कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।

लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥१८४॥

कण्ठगते कंठगत कंठगत, विषे विषमां विषमें, ससिता- सा३२ चीनी, क्षौद्रम् अने मधु साथे और मधुके साथ, आमम् डा३५ कच्चे, कपित्थम् डा३५ कैथको, लिह्यात् आ३५ चाटे, आमाशयगते अने आमाशय- गत विषमां और आमाशयगत विषमें, ताभ्याम् तेओ। ये साथे शर्करा और मधुके साथ, नतात् तगरतुं

१८४. कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे-विषे कण्ठगते

मांसं कपित्थात् ससितामधु (फ.)

तगरका, चूर्णपलम् ओ३ पल यूर्णु आ३५ एक पल चूर्ण चाटे ॥१८४॥

184. When poison has reached the throat, the patient should be given green wood-apple with sugar-candy and honey and when it has reached the epigastric region, he should take the above-said remedy mixed with four tolas of indian valerian.

विषे पकाशयगते चिकित्सा—

विषे पकाशयगते पिप्पलीं रजनीद्वयम् ।

मञ्जिष्ठां च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥१८५॥

पकाशयगते पकाशयगत पकाशयगत, विषे विषमां विषमें, नरः मनुष्ये मनुष्य, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, रजनीद्वयम् ६०६२. डा३५६०६२ हल्दी, दारु- हल्दी, मञ्जिष्ठाम् च अने म७७८ने और मजीठको, समम् सरणे भागे समभागमें, पिष्ट्वा वा३५ पीसकर, गोपित्तेन गायना पित्त साथे गायके पित्तके साथ, पिबेत् पीवा पान करे ॥ १८५ ॥

185. If the poison has reached the hypogastric region, he should take the paste of equal quantities of long pepper, turmeric, indian berberry, and indian madder rubbed with cow's bile, as potion.

विषे रसगते चिकित्सा—

रक्तं मांसं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।

विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥१८६॥

रसगते रसगत रसगत, विषे विषमां विषमें, गोधायाः घोना गोहके, शुष्कम् सू३५५ सूखे, चूर्णी- कृतम् अने यूर्णु उरेल और चूर्ण किये गये, रक्तम् दो३५ रक्त, मांसम् च तथा मांसतुं तथा मांसका, कपित्थरस- डा३५ रसथी कैथके रसके, संयुतम् यु३५ साथ, पानम् पान उ३५ पान करना, हितम् हितकर है ॥ १८६ ॥

186. If the poison has reached the nutrient fluid, the potion of the pulvis of the dried flesh and blood of the iguana mixed with the juice of the wood-apple is beneficial.

विषे रक्तगते मांसगते च चिकित्सा—

शेलोर्मूलत्वग्ग्राणि बादरौदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते, मांसगते पिबेत् ॥१८७॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधुकं मधुकं नतम् ॥१८८॥

रक्तगते रक्तगत विषमां रक्तगत विषमें, शेलोः शेलु लसूङ्के, कटभ्याः च अने वापुंसानां और कटसीके, मूलत्वक् मूण, छाद्य मूल, छाल, अग्राणि अने पत्राकुश और कौपल्लोको, बादरौदुम्बराणि च अने भैरडी तथा उमरगनां मूण, छाद्य अने पत्राकुश और बेर और गूलरके मूल, छाल और कौपल्लोको, पिबेत् पीवां प्रीवे, मांसगते मांसगत विषमां मांसगत विषमें, सक्षौद्रम् मधुयुक्त मधुके साथ, खदिर- भेर खैरकथा, अरिष्टम् लीमडो नीम, कौटजम् अने उडानां और कुटजके, मूलम् मूण मूलके, अम्भसा पाण्डी साथे पीवां जलके साथ पान करे, सर्वेषु तु अने अधां विषमां और सब विषोंमें, द्वे बले भे अधा बला, अतिबला, मधुकम् मधुके महुवा, मधुकम् जेठीमधु मुलहठी, नतम् च अने तगर पीवां और तगर इनको पीवे ॥१८७-१८८॥

187-188. If the poison has penetrated the blood, the root bark and the sprouts of assyrian plum, jujube and gular fig and of the white siris should be used as potion. If the poison has penetrated the flesh, medicated catechu wine with honey, or kurchi root with water should be taken. When the poison has penetrated all the body elements, heart-leaved

sida, evening mallow, mahwa flowers, liquorice and indian valerian should be used.

विषे कतिपयसिद्धयोगः—

पिप्पलीं नागरं क्षारं मवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥१८९॥

उदीर्णे उदीर्ण बडे हुए, कफे तु कफमां कफमें, भिषक् वैद्य वैद्य, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, नागरम् सूंठ सोंठ, क्षारम् अने व्यवहार और यवक्षार, मवनीतेन मूर्च्छितम् माधुमां भेजवीने मक्खनमें मिलाकर, प्रतिसारणम् प्रतिसारण प्रतिसारण, विदध्यात् करण देवे ॥१८९॥

189. If the poison has provoked kapha morbidity, the physician should administer the pulvis of long pepper, dry ginger and alkali mixed with fresh butter as application.

मांस्यादियोगः—

मांसीकुङ्कुमपत्रत्वग्रजनीनतचन्दनैः ।
मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बुपेषितैः ॥१९०॥
पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविषापहाः ।

अम्बुपेषितैः पाण्डीपी पीसेव जलमें पीसकर, मांसी- व्यवहारी जटामांसी, कुङ्कुम- कसर केसर, पत्र- तमाक्षपत्र तेजपत्र, त्वक्- त्व दालचीनी, रजनी- उण्डर हल्दी, नत- तगर तगर, चन्दनैः अंघन चन्दन, मनः- शिला- मनःशिव मैनसिल, व्याघ्रनख- नखी नखी, सुरसैः अने तुलसी वडे करेव और तुलसीसे किये हुए, पान- पान पान, नस्य- नस्य नस्य, अञ्जन- अञ्जन अञ्जन, आलेपाः अने लेपो और लेप, सर्वशोथ- अधा सेव सब प्रकारके शोथ, विषापहाः अने विषने। नाश करनेवाले और विषको नष्ट करते हैं ॥१९०॥

१८९. नागरं-परिचं (प.)

कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम्-प्रवृद्धे कटपणि भिषक् प्रदद्यात् प्रतिसारणम् (द. क.)

१९०. अम्बुपेषितैः-अम्बुपेषितैः (क.)

१८७. पिबेत्-विषे (क.)

190-190½. The pulvis of nardus, fragrant poon, cinnamon leaves, cinnamon bark, turmeric, indian valerian, red sandal, red arsenic, shell and holy basil, levigated in water, should be used as potion, errhine, eye-salves and application. These are curative of all kinds of edema and poison.

चन्दनादियोगः—

चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ॥१९१॥
मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
शार्दूलस्य नखश्चैव सुषिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥१९२॥
हन्ति सर्वविषाण्येव वज्रिवज्रमिवासुरान् ।

चन्दनम् अ-दन चन्दन, तगरम् तगर तगर, कुष्ठम् कूठ, द्वे हरिद्रे ६/१६२, ६/२६/१६२ हल्दी, दारुहल्दी, त्वक् एव च तग दालचीनी, मनःशिला मनःशिला, तमालः च तमाल तमाल, कैशरः नागकेसरने। नागकेसरका रसः च एव रस रस शार्दूलस्य नखः च एव अने नखश्च औशोने और नखी इनको, तण्डुलाम्बुना योआना धोखुथी तण्डुलोदकके साथ, सुषिष्टम् अराभर वाटीने धरेथो। योग बारीक पीस कर किया हुआ योग, वज्रि-जम् ध-स्तुं जैसे इन्द्रका, वज्रम् वज्र, असुरान् इव असुरोने ६/१६ ६/१६ तेम असुरोंको नष्ट करता है वैसे, सर्व-सर्व सब, विषाणि विषोने विषको, हन्ति एव ६/१६ ६/१६ नष्ट करता है ॥१९१-१९२॥

191-192½. Sandal, indian valerian, costus, turmeric, indian berberry, cinnamon bark, red arsenic, tamala, juice of fragrant poon, and shell well pasted with rice-water and taken, destroy all varieties of poison as effectively as Indra destroys the Asuras with the thunder-bolt.

१९२. कैशर-केशर (त.)

रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥१९३॥
भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाजने हितम् ।

शिरीषपुष्पस्य सरसजनां इधना शिरीषपुष्पके, रसे रसमा रससे, सप्ताहम् सात दिवस सात दिन, भावि-तम् भावना आपेक्ष भावित की हुई, सितम् मरिचम् सफेद मरी सफेद मिर्च सर्पदष्टानां सर्पे उल्लेख भनुष्येना सर्पदष्टोंके लिए, नस्य- नस्य नस्य, पान- पान पान, अजने अने अजनामा और अजनमें, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ १९३॥

193-193½. White pepper impregnated for seven days in the juice of siris-flowers is beneficial as errhine, collyrium and potion, in cases of snake-bite.

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥१९४॥
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ।

नत- तगर तगर, कुष्ठाभ्याम् अने कूठ और कूठ, द्विपलम् ये पल ८ तोले, घृतक्षौद्र- घी अने मध घृत और मधु, चतुष्पलम् आर पल १६ तोले, एतत् ये इनका, पानम् पान पान, तक्षक- तक्षकथी तक्षकसे, दष्टा- नाम उल्लेखने दष्टोंको, अपि पलु मी, सुखप्रदम् सुख आपनार छे सुखप्रद है ॥ १९४॥

194-194½. A potion prepared with 8 tolas of indian valerian and costus, and 16 tolas of ghee and honey, gives relief even to those bitten by even Takshaka, the prince among snakes.

सिन्धुवारादियोगः—

सिन्धुवारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥१९५॥
पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं समधु पाकलम् ।

दर्वीकरैः दर्वीकर सपेथी दर्वीकरसे, दष्टे दंश यत् दंश होने पर, सिन्धुवारस्य नगोडना सम्भालकी, मूलम् च मूल जड़, श्वेता अने सफेद और सफेद, गिरिकर्णिका च

१९३. रसे शिरीषपुष्पस्य-शिरीषपुष्पस्वरसे (फ.)

१९५. सिन्धुवारस्य-सेन्दुवारस्य (व.)

गरुडिनुं कोयलका, पानम् पान पान, समुद्र अने
मधुयुक्त और मधुयुक्त, पाकलम् उडुं कूठका, नस्य
नस्य उरुवुं नस्य करावे ॥ १९५३ ॥

195-195½. The potion of the root of
black chaste tree and white mussel
shell creeper, and the errhine made of
the paste of costus and honey are
beneficial in cobra-bite.

मज्जिष्ठादियोगः—

मज्जिष्ठा मधुयष्टी च जीवकर्षभकौ सिता ॥१९६॥
काश्मर्यं वटशुक्लानि पानं मण्डलिनां विषे ।

मण्डलिनाम् मंडली अपीना मंडली सफाके, विषे
विषभा विषमें, मज्जिष्ठा मण्डली मजीठ, मधुयष्टी लेडीमध
मुलहठी, जीवक- ७५५ जीवक, ऋषभकौ ऋषभक
ऋषभक, सिता साकर चीनी, काश्मर्यम् शीपलु गम्भारी,
वटशुक्लानि च अने वडनी कुंपणैनुं और वटकी कौप-
लौका, पानम् पान उरुवुं पान करना चाहिए
॥१९६३॥

196-196½. The potion prepared with
indian madder, liquorice, jivaka and
rishabhaka, candied sugar, the fruits of
white teak and banyan stipules is bene-
ficial in the poison of Russel's viper.

व्योषादियोगः—

व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ॥१९७॥
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ।

सातिविषम् अतिविषनी कुणी अतीस, व्योषम्
त्रिकटु त्रिकटु, कुष्ठम् उडुं कूठ, गृहधूमः धरने। धूमाडे
घरका धुवा, हरेणुका रेखुडणीव रेणुकाबीज, तगरम्
तगर तगर, कटुका उडुं कटुकी, क्षौद्रम् अने मध और
मधु, राजीमतान् राजिमानेना राजिमानोंके, विषम्
विषने विषको, हन्ति हसे छे नष्ट करता है ॥ १९७३ ॥

१९८. मधुयष्टी च—मधुयष्ट्याहा (ब.)

197-197½. The three spices, indian
atees, costus, kitchen soot, fragrant
piper, indian valerian, kurroa and
honey combined, cure the poison of
the Rajiman or the striped snake

गृहधूमादियोगः—

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ॥१९८॥
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतम् ।

वासुकिना वासुकिनागथी वासुकिसे, दष्टः डसा-
थेसाथे काटा हुआ, अपि पलु सी, मधु- मध मधु,
घृताप्लुतम् अने धी भेणवी और धी मिलाकर, गृह-
धूमम् धरने। धूमाडे घरका धुवां, द्वे हरिद्रे हण्डर,
तण्डुलीयकम् हल्दी दाहहल्दी, समूलम् अने भृगुसहित
और मूलसहित, तण्डुलीयकम् तण्डुलीयकनुं चौलाईका,
पिबेत् पान उरुवुं पान करे ॥ १९८३ ॥

198-198½. Kitchen soot, turmeric,
indian berberry and the entire plant
of the prickly amaranth along with
its roots, soaked in honey and ghee,
if given as potion cure poison even
if the person be bitten by Vasuki
himself, the deadliest of serpents.

कीटविषे लेपौ—

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥१९९॥
मुक्तालपो वरः शोथदाहतोदज्वरापहः ।

शुद्धे मनुष्य वमनादिषु शुद्ध मता मनुष्यके
वमनादिसे शुद्ध होने पर, क्षीरिवृक्ष- उरुवाभा आवेसे।
क्षीरीवृक्षनी किया हुआ क्षीरी वृक्षकी, त्वगालेपः छालने।
लेप त्वचाओंका लेप, कीटविषापहः कीटविषने हरे छे
कीटविषको हरता है, शोथ- सोआ शोथ, दाह- दाह दाह,
तोद- तोह तोद, ज्वरापहः अने ज्वरने। नाशक और
ज्वरनाशक, मुक्तालपः मोतीने। लेप पलु मोतियोंका लेप
सी, वरः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १९९३ ॥

१९८½. मधुघृताप्लुतम्—मधुघृताप्लुतम् (ब. ब.)

१९९½. मुक्तालपो—मुक्तालपो (ब.)

199-199½. The application made of the barks of lactiferous plants after giving the purificatory procedure cures toxicosis due to insect-bites. The application of pearl is curative of edema, burning, pricking pain and fever.

लूताविषे सिद्धयोगः—

चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषः सिन्धुवारिका ॥२००॥
क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं पाटलोदीच्यसारिवाः ।
शेलुखरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकामिकः ॥२०१॥
(यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिषु) ।

चन्दनम् सुगन्ध चन्दन, पद्मक- पद्मक पद्माक्ष, पद्मीरम् वीरशुने वाणो खत, शिरीषः सरसो शिरीष, सिन्धुवारिका नगोऽ संभालू, क्षीरशुक्ला क्षीरविहारी क्षीरविहारी, नतम् तगर तगर, कुष्ठम् उठ कूठ, पाटला- पाटला पाडल, उदीच्य- वाणो सुगन्धवाला, सारिवाः अने सारिवा ओओने और कपूरी इनको, शेलु- गूँदांना लसूडेके, खरस- रसभा रसमें, पिष्टः पीसी तैयार करेके। पीसकर तैयार किये हुए, अथवा आ थोड़ा इस योगको, लूताना लूताओना दंशना संभंधभा लूता- ओके दंशके बारेमें, सार्वकामिकः देप नस्य आदि भधा उभभा उपयोगी छे लेप नस्य आदि सब कर्मोंमें प्रयोग करे, आलेपनादिषु आलेपन आदिभा आ थोड़ने लेपन आदिमें इस योगका, समीक्ष्य विचार करीने विचार करके, यथायोगम् यथायोग्य यथायोग्य, प्रयोक्तव्यः थोड़ने उपयोग करना चाहिए ॥२००-२०१॥

200-201. The paste of sandal, himalayan cherry, cuscus grass, siris, chaste tree, milky yam, indian valerian, costus, trumpet flower, fragrant sticky mallow and indian sarsaparilla rubbed in the juice of the assyrian plum should

२००. शिरीषः—पाटलिः (ब.)

२०१. पाटलोदीच्यसारिवाः—सारिवोदीच्यपाटलाः (क.)

” ” —शिरीषोदीच्यसारिवाः (ब.)

be used as application etc., as found suitable to the condition on hand after full investigation in poison due to spider-bite

मधूकादियोगः—

मधूकं मधुकं कुष्ठं शिरीषोदीच्यपाटलाः ।
सनिम्बसारिवाक्षौद्राः पानं लूताविषापहम् ॥२०२॥

मधूकम् महुडो महुडा, मधुकम् ओडीमधु मुलहरी, कुष्ठम् उठ कूठ, सनिम्ब- लीमडो नीम, सारिवा- सारिवा कपूरी, क्षौद्राः अने मधु और शहद, शिरीष- सरसो शिरीष, उदीच्य- वाणो सुगन्धवाला, पाटलाः अने पाटला और पाडल, आसाक्ष ओओनुं इनका, पानम् पान पान, लूताविषापहम् लूतानुं विष डरना छे लूताविषका नाशक है ॥ २०२ ॥

202. The potion prepared of mahwa flowers, liquorice, costus, siris, fragrant sticky mallow, trumpet flower, neem indian sarsaparilla and honey is curative of spider-poison.

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
दन्ती त्रिवृत्सैन्धवं च कर्णिकापातनं तयोः ॥२०३॥

कुसुम्भपुष्पम् उसुभानुं इल कुसुम्भपुष्प, गोदन्तः गायना दांत गायके दांत, स्वर्णक्षीरी दाडुडी स्वर्णक्षीरी, कपोतविट् उभूतरनी यरक कपोतकी बिष्टा, दन्ती नेपाणी दन्ती, त्रिवृत् नसोतर निशोथ, सैन्धवम् च अने सिंधव ओओने। देप और सैधानमक इनका लेप, तयोः लूता तथा डीटथी यथेवा प्रयुनी लूता तथा कीटसे उत्पन्न व्रणकी, कर्णिकापातनम् उर्जुडाओनुं पातन डरना छे कर्णिकाओको नष्ट करता है ॥ २०३ ॥

203. Safflower, cow's tooth, yellow milk plant, the excreta of pigeons, red

२०२. शिरीषोदीच्य—सारिवोदीच्य (झ.)

” सनिम्बसारिवाक्षौद्राः—सनिम्बसारिवाक्षौद्राः (ब.)

” क्षौद्राः—क्षौद्रं (ब.)

२०३. सैन्धवं च—सैन्धविका (ब. त.)

physic nut, turpeth and rock salt, when applied, will remove the granulomatous growth in the wound inflicted by the spider or the insect.

कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूतावणापहाः ॥२०४॥

कटमी- वापुंभा कटमी, अर्जुन- सा०३ अर्जुन, शैरीष- सरस० शिरीष, शेलु- गूँदा लसूना, क्षीरिद्रुम- अने क्षीरी वृक्षेन्दी और पांचों क्षीरी वृक्षोंकी, त्वचः छालका, कषाय- डिकाला कषाय, कल्क- डेड कल्क, चूर्णाः अने यूथी और चूर्ण, कीट- डीट कीट, लूता- अने लूताना और लूताके, वणापहाः स्युः मथुने छे छे वणको नष्ट करते हैं ॥ २०४ ॥

204. White siris, arjun, siris, assyrian plum and the bark of milky trees should be used to make decoctions, pastes and powders which are curative of ulcers resulting from insect and spider bites.

मूषकविषे अगदः —

त्वचं च नागरं चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।

पेयमुष्णाम्बुना सर्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥२०५॥

समांशम् सरस० भागे सम भागमें, श्लक्ष्ण- अने सारी पेठे और अच्छी तरह, पेषितम् पीसेल पीसे हुए, त्वचम् च त्व दालचीनी, नागरम् च एव अने सुंठ और सोंठ, सर्वम् ओ सर्व इन सबको, उष्णाम्बुना डीना पाणी साथे गरम जलसे, पेयम् पीवा पीवे, मूषिका- णाम् ओ डंदरेना यह चूहोंके, विषापहम् विषने छे छे विषको नष्ट करता है ॥ २०५ ॥

205. Cinnamon bark and dry ginger, taken in equal proportion and reduced to fine powder, should be taken with warm water. This is curative of poison due to all varieties of rats.

२०४. कटभ्यर्जुनशैरीष-कटभ्यर्जुनकुष्ठानि (स.)

वृश्चिकारिविषे अगदः —

कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।

तिक्त्वाकुश्च योगोऽयं पानप्रथमनादिभिः ॥२०६॥

वृश्चिकोन्दुरुलूतानां सर्पाणां च विषं हरेत् ।

समानो ह्यमृतेनायं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥२०७॥

पिष्टम् वाटेल पीसे हुए, कुटजस्य फलम् ४' ५' इन्द्रजौ, तगरम् तगर तगर, जालमालिनी अल- माक्षिनी देवदाली, तिक्त्वाकुः च अने डडवी तुंभडी और तीतीलौकी, अयम् आ यह, योगः योग योग, पान- पान पान, प्रथमनादिभिः प्रथमन नस्थ वगेरे वगे प्रथमन आदिसे, वृश्चिक- वीश्चि विच्छू, उन्दुरु- डंदर चूहा, लूतानाम् लूता लूता, सर्पाणाम् च तथा सर्पना तथा सर्पके, विषम् विषने विषको, हरेत् हरे छे नष्ट करता है, अमृतेन हि समानः अमृत समान अमृत समान, अयम् आ योग यह योग, गराजीर्णम् च गर अने अ०३० गराविष और अजीर्णका, नाशयेत् नाश डरे छे नाशक है ॥२०६-२०७॥

206-207. The combined pulvis of kurchi seeds, indian valerian, bristly luffa, bitter gourd and used as potion, insufflation etc., is curative of the poison of scorpions, rats, spiders and snakes. This acts like ambrosia and cures dyspepsia due to chronic poisoning.

दर्दुर-मत्स्य-जलौक-उचिटीक-कणभविषे चिकित्सा —

सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्टके ।

कपोतविष्मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥२०८॥

२०६. पिष्टं-कुष्ठं (व.)

„ योगोऽयं-पिष्टानि (क.)

२०७. विषं हरेत्-विषापहः (घ.)

„ -विषापहम् (ङ.)

२०८ स्युः कृकण्टके-स्युः कृकण्टके (घ.)

„ कपोतविष्मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः-कुसुमपुष्पं गोदन्ताः

स्वर्णक्षीरी कपोतविड- (क.)

शङ्खिन्याकं पयः शुण्ठी करञ्जो मधु वार्षिके ।
 शिरीषस्य फलं पिष्टं स्नुहीक्षीरेण दार्दुरे ॥२०९॥
 मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे ।
 कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् २१०
 वातपित्तहरी चापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
 वार्षिको ह्युच्चिटिङ्गस्य कणभस्यौन्दुरोऽगदः ॥२११॥

कुकण्टके कृकण्टकीना विषमां कुकण्टके विषमें,
 यथादोषम् दोष भुञ्ज्यते दोषानुसार, सर्वे सर्वे सब, अगदाः
 अगदो अगदोका, प्रयोज्याः स्युः येनवा ओष्ठे
 प्रयोग करना चाहिए, वार्षिके वीछीना विषमां बिच्छूके
 विषमें, कपोतविट् कपूतरनी चरक कपोतोंकी बीठ,
 मातुलङ्गम् यकोतरु चकोत्रा, शिरीष- सरसजना शिरीषके,
 कुसुमात् हृदने। फूलोका, रसः रस रस, शङ्खिनी-
 आभकूटाभणी शंखिनी, आर्कम् आकडातुं आकका,
 पयः दूध दूध, शुण्ठी सूठ सोंठ, करञ्जः करंज ठीठो-
 हरी, मधु अने मध ओओने। दोष करवे। और शहद इनका
 लेप करे, दार्दुरे देडकाना विषमां मेढकके विषमें, स्नुहीक्षीरेण
 शेरना दूधभी गृहके दूधसे, पिष्टम् पाटेव पीसे हुए,
 शिरीषस्य सरसजना शिरीषके, फलम् हृदने। दोष
 करवे। फलका लेप लगाना चाहिए, मत्स्यजे भाछडाना
 विषमां मछलीके विषमें, श्वेतभण्डीनाम् सईदे गरणीना
 सफेद कोयलका, मूलानि भूण मूल, व्योषम् त्रिकटु
 त्रिकटु, सर्पिः च अने धीने। दोष करवे। और घृतका
 लेप करना चाहिए, सर्वाः अधी सब, कीटदष्ट- कीटदष्टनी

२०९. शिरीषस्य फलं पिष्टं स्नुहीक्षीरेण दार्दुरं—सक्षीरपिष्टं शिरीषं फलं
 ददुरजोहितम् (य.)
 —स्नुवक्षीरपिष्टं शिरीषं फलं ददुरजे
 विषे (फ.)

२१०. मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं—त्रिकटुश्च भण्टाकीमूलं (क.)
 —त्रिकटु श्वेतभेटक्या मूलं (व.)
 ,, श्वेतभण्डीनां व्योषं—श्वेतभण्टाकीमूलं (क. फ.)
 ,, —श्वेतमिण्डाया मूलं (फ.)
 ,, —श्वेतपिण्डाया मूलं (फ.)
 ,, मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे—त्रिकटुश्च
 पिण्ड्या मूलं सर्पिश्च मत्स्यजे (य.)

२११. कणभस्य—शुभस्य (घ.)

कीटदष्टकी, क्रियाः त्रिकित्सा चिकित्सायें, जलौकसाम्
 जलोना विषनी त्रिकित्सा जलौकाके विषकी चिकित्साके,
 समानाः स्युः समान छे समान है, वातपित्तहरी वातपित्त
 वातपित्तनाशक, क्रिया च त्रिकित्सा क्रिया, अपि पशु
 भी, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, वार्षिकः वीछीना
 विषने। अगद बिच्छूके विषका अगद, उच्चिटिङ्गस्य
 उच्चिटिङ्गना विषना अगद तरीके वापरी शकाय छे
 उच्चिटिङ्गके विषके अगदके तौर पर प्रयुक्त किया जा सकता
 है, औन्दुरः अने उँदरना विषने। अगद और चूहेके
 विषका अगद, कणभस्य अगदः कणभना विषना अगद
 तरीके वापरी शकाय छे कणभके विषके अगदके तौर
 पर प्रयुक्त किया जा सकता है ॥ २०८-२११ ॥

208-211. All these recipes may be
 used as indicated according to the
 morbid humor provoked by the bite of
 the chameleon. Pigeon excreta, pomello,
 the juice of siris flowers, the milk of
 clenolepis and mudar dry ginger,
 indian beech and honey should be used
 in poison due to scorpion bite. The
 paste of siris fruits along with the
 milk of thorny milk hedge plant is a
 remedy for frog-bite and the roots of
 white turpeth the three spices and
 ghee make a remedy in fish-bite. The
 various remedies for insect-bites are
 equally applicable in cases of leech-
 bites; and treatment curative of vata-
 cum-pitta generally proves beneficial.
 The remedy for scorpion-bite is appli-
 cable in the case of the crab-bite
 and the remedy for the rat-bite applies
 in the case of the hornet.

विष्वम्भरादिष्वगदः—

धत्वा वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
 द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥२१२॥

गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तुणं कटभीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥२१३॥
रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
नस्याज्जनादिलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥२१४॥

वचाम् धेनुवचं वच, वंशत्वचम् वासन्ती छाल
बांसकी छाल, पाठाम् पाठा पाढी, नतम् तगर तगर,
सुरसमञ्जरीम् तुलसीनां मञ्जर तुलसीकी मंजरी, द्वे
बले- ये भला बला महाबला, नाकुलीम् नोणवेक्ष ईशरमूल,
कुष्ठम् कूठ कूठ, शिरीषम् सरसो शिरीष, रजनीद्वयम्
हण्डर, दारुहण्डर हल्दी, दारुहल्दी, गुहाम् पीठवल्लु
पृश्निपर्णी, अतिगुहाम् शालवल्लु सरीवन श्वेताम् गरुडि
श्वेत कोयल, अजगन्धाम् आङ्गुली डुकु, शिलाजतु
शिलाजित शिलाजतु, कत्तुणम् रोहिष धास रुषा घास,
कटभीम् वापुंभा कटभी, क्षारम् जवभारं यवक्षार,
गृहधूमम् धरने धूमाडे घरका धुंवा, मनःशिलाम् अने
मनःशिल और मैनसिल, रोहीतकस्य रोहितक भरथना
रोहित मछलीके, पित्तेन पित्तथी पित्तसे, पिष्ट्वा पीसीने
भनावेक्ष पीसकर बनाया हुआ, परमः परम परम,
अगदः तु अगद अगद, विश्वम्भरादिषु विश्वभरा वगेरेना
दंश पर विश्वम्भरा आदिके दंश पर, नस्याज्जनादि- नस्य-
अंजन वगेरेमां नस्यअज्जन आदिमें, लेपेषु तथा
लेपोमां और लेपोंके लिए, हितः हितकारी छे
हितकर है ॥२१२-२१४॥

212-214. Prepare an excellent
remedy for poisonous bites by Viswam-
bhara and other insects by making
a paste of sweet flag, bark of babmoo,
patha, indian valerian, the seed-blossom
of holy basil, heart-leaved sida, evening
mallow, indian birch wort, costus,
sirris, turmeric and indian berberry,
painted leaved uraria, tick-trefoil,
white mussel shell creeper, wild carrot
mineral pitch, lemon grass, white sirris

२१३. अजगन्धां-अजगन्धां (व.)

२१४. रोहीतकस्य-रोहीतकस्य (व.)

,, नस्याज्जनादिलेपेषु-नस्याज्जनादिलेपेषु (फ.)

barley-alkali, kitchen soot and red
arsenic rubbed with the bile of the
rohita fish. This can be used as errhine,
collyrium or by other modes of appli-
cations.

शतपदीविषे चिकित्सा—

स्वर्जिकाऽजशकृत्क्षारः सुरसाऽथाक्षिपीडकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥२१५॥

स्वर्जिका साण्भार सर्जिक्षार, अजशकृत् अक्षरीन्दी
लीं डीने। बकरीकी मँगनियोंसे बनाया, क्षारः क्षार क्षार,
सुरसा तुलसी तुलसी, अथ अने और, अक्षिपीडकः
आभङ्गुटामण्डी औऔने अक्षिपीडक इनको, मदिरामण्ड-
संयुक्तः मदिराना मंडमां भेणवी मदिराके मंडमें मिलाकर,
शतपदीविषे शतपदीना विषमां लेप, पान वगेरे द्वारा
प्रयोग करवे। शतपदीके विषमें लेप, पान आदि द्वारा
प्रयोग करना, हितः हितकर छे हितकर है ॥ २१५ ॥

215. The salsoda alkali, the alkali
got out of goat's droppings, holy basil
and ctenolepis mixed with the superna-
tent part of Madira wine is beneficial
in poisoning due to centipede-bite

गृहगोधाविषे चिकित्सा—

कपित्थमक्षिपीडोऽर्कवीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोधाविषं जयेत् ॥२१६॥

कपित्थम् कूठ कैथ, अक्षिपीडः आभङ्गुटामण्डी
अक्षिपीडक, अर्कवीजम् आङ्गुलीनीं पीज आकके बीज,
तथा तथा तथा, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, करञ्जः करञ्ज
ठीठोहरी, द्वे हरिद्रे च हण्डर अने दारुहण्डर आ योग
हल्दी और दारुहल्दी यह योग, गृहगोधा- गरोणीना
छिपकलीके, विषम् विषने विषको, जयेत् अने छे
जीतता है ॥ २१६ ॥

216. Wood apple, ctenolepis, mudar
seeds, the three spices, indian beech,

२१६. गृहगोधा-लगोड्या (ब. ड. फ.)

,, -गृहगोली (थ.)

jungle cork tree, turmeric and indian
berberry cure poison of the house-
lizards.

विषे पञ्चशिरीषोऽगदः—

काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
प्रधानो बहिपित्तन तद्वद्वायसपीलुकः ॥२१७॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्धृतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥२१८॥
इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

काकाण्डरससंयुक्तः डाडाडना रसशी युक्त काकाण्डके
रसके साथ, तण्डुलीयकः ताँडुली, चौलाई, विषाणाम्
विषाणी चिकित्साभा विषेकी चिकित्सामें, प्रधानः श्रेष्ठ छे
श्रेष्ठ है, बहिपित्तन अने भोरना पित्तयुक्त और
मयूरपित्तसे युक्त, वायसपीलुकः वायसपीलुक काकजंघा,
तद्वत् पक्षु ते प्रमाणे छे भी वसी प्रकार हैं, समैः धृतैः
सरभे भागे वीधेला समान भागमें लिये हुए, शिरीष-
फल- सरसडाना इल शिरीषके फल, मूल- भूण मूल, त्वक्-
छाल छाल, पुष्प- इल पुष्प, पत्रैः अने पानथी
पनावेल और पत्तोंसे किया हुआ, अयम् आ यह,
श्रेष्ठः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, पञ्चशिरीषः पंचशिरीष अगद पंच-
शिरीष अगद, विषाणाम् विषाणे। विषको, वधे
वध करवाभा नष्ट करनेमें, प्रवरः प्रवर छे श्रेष्ठ है
॥ २१७-२१८ ॥ इति आ यह, पञ्चशिरीषः पंच-
शिरीष पंचशिरीष, अगदः अगद छे अगद है ।

217-218. The prickly amaranth
mixed with the juice of the sword bean
is the foremost of antidotes. Similar
in effect are black nightshade and tooth
brush tree mixed with peacock's bile.
The siris-pentad antidote prepared
with pulvis of the fruits, roots, bark,

२१७. काकाण्डरससंयुक्तो-काकाण्डरससंयुक्तः सर्वेषां (घ.)

प्रधानो-सर्वेषां (ङ.)

२१८. श्रेष्ठः-विष्टैः (घ.)

प्रवरो वधे-प्रवरो विधिः (घ.)

flowers and leaves of siris mixed with
an equal quantity of ghee is foremost
among antidotes. Thus has been desc-
ribed the siris pentad antidote.

नखदन्तविषलक्षणं तच्चिकित्सा च—

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ।
शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥२१९॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्मपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥२२०॥

चतुष्पद्भिः चोपग्रा चौपये, द्विपद्भिः वा अथवा
छे पगवाणां प्राणीओना अथवा दो पैरवाले प्राणियोंके,
यत् तु नखदन्तक्षतम् छे नखक्षत तथा दन्तक्षत थाय
छे जो नखक्षत और दन्तक्षत होते हैं, शूयते लेओ सूख
अथ छे वे सूजनवृत्त होते हैं, पच्यते च अपि पाके छे
पक जाते हैं, स्रवति च अपि स्रवे छे बहते हैं, ज्वर-
यति अपि अने ज्वर पक्षु लावे छे और ज्वर भी
लाते हैं, सोमवल्कः सईद गेर खैर, अश्वकर्णः च शाख
साखु, गोजिह्वा गण्ठली गोमी, हंसपदी अपि हंसराज
हंसपदी, रजन्यौ हण्डर, दाडुहण्डर हल्दी, दाहहल्दी,
गैरिकम् अने गेरुने। और गेरुका, लेपः लेप लेप,
नखदन्त- नख अने दाँतना नख और दन्तके, विषापहः
विषने हरनार छे विषका नाशक है ॥ २१९-२२० ॥

219-220. In case of wounds caused
by the claws and teeth of the quad-
rupeds and bipeds, there occur edema,
suppuration, discharge and fever.
The application of gum arabic tree,
sal, elephant's foot, maiden hair,
turmeric, indian berberry and red
chalk is curative of the poison due
to injury by teeth and claws.

शङ्काविषलक्षणम्—

दुस्त्वकारे विषस्य केनचिद्विषशङ्कया ।
विषोद्वेगाज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥

२२१. विषस्य-दृष्टस्य (त. घ.)

ग्लानिमोहोऽतिसारश्चाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।
चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासयन् बुधः २२२

दुरन्धकारे गाढा अंधकारभा गढ अन्धकारमें, केनचित्
डाँध वस्तुथी किसी वस्तुसे, विद्वस्य वीधायेव पुरुषने
सुमे हुए पुरुषको, विषशङ्कया विषनी शंकाथी विषकी
आशंकासे, विषाद्वेगात् विषने उद्वेग अर्थात् विषका उद्वेग होने
पर, ज्वरः ज्वर ज्वर, छर्दिः उल्टी वमन, मूर्च्छा मूर्च्छा
मूर्च्छा, अपि वा अथवा अथवा, दाहः दाह दाह, मवेत्
थाय छे होता है, ग्लानिः ग्लानि ग्लानि, मोहः मोह
मोह, अतिसारः च अथवा अतिसार अथवा अतिसार,
अपि पशु मी, मवेत् थाय छे होता है, एतत् अने यह,
शङ्काविषम् शङ्कानिष शङ्काविष, मतम् मान्युं छे माना
गया है, बुधः गाढा वैवे बुद्धिमान वैव, आश्वासयन्
आश्वासन आपर्ता आश्वासन देता हुआ, तस्य तेनी
उसकी, इदम् आ यह, चिकित्सतम् चिकित्सा चिकित्सा,
कुर्यात् करवी करे ॥ २२१-२२२ ॥

221-222. When a person bitten by anything in pitchy darkness gets alarmed and suspects a poisonous bite he develops symptoms of pseudo-poison in the form of fever, vomiting, fainting and burning, as well as prostration, stupefaction and diarrhea; this is regarded as fear-poison. The following treatment in such a case should be given by a wise physician speaking comforting and reassuring words.

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥२२३॥

२२२. कुर्यादाश्वासयन्-कुर्यादाश्वासनं (फ.)

२२३. सिता वैगन्धिको-सिता वैगन्धिकां (क.)

„ „ -सिताजगन्धिकां (फ.)

„ वैगन्धिको-वैगन्धिकं (ब.)

„ सान्त्वहर्षणम्-सान्त्वनं तथा (घ.)

सिता साकर शर्करा, वैगन्धिकः गंधक गन्धक,
द्राक्षा द्राक्ष द्राक्षा, पयस्या द्रिगियो बिलाईकन्द, मधुकम्
मेरीमधु मुलहठी, मधु अने मध और मधु, पानम्
ओओतुं पान आपवुं इतका पान देवे, समन्त्र-भन्त्रथी
मंत्रोंसे, पूताम्बु पवित्र करेव पाणी पवित्र किये हुए
जलसे, प्रोक्षणम् छोटुं छोटें देवे, सान्त्वहर्षणम् सान्त्वन
करवुं तथा हर्ष आपवे सान्त्वन दे तथा प्रसन्न
करे ॥ २२३ ॥

223. The ~~poison~~ of sugar, purified sulphur, grapes, milky yam, liquorice and honey should be given mixed with water sanctified by holy incantations, and the sprinkling of such sanctified water and inducing of comfort and cheer constitute the treatment in such fear-poison.

विषार्तानां हितान्यन्नपानानि—

शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥२२४॥

भोजनार्थं भोजनने भाटे भोजनके लिए, शालयः
शालि येभा शालि चावल, षष्टिकाः साठी येभा सांठी
चावल, कोरदूषाः डोहरा कोदों, प्रियङ्गवः च एव अने
डांग और कंगुनी, प्रशस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, लव-
णार्थं च अने लवण भाटे और नमकके लिए, सैन्धवम्
सिंधव प्रशस्त छे सैन्धानमक प्रशस्त है ॥ २२४ ॥

224. Sali rice, shashtika rice, common millet and indian millet are recommended as diet, and rock-salt for salting purposes.

तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकसुनिषण्णकाः ।

बुधूर्मण्डकपर्णी च शाकं च कुलकं हितम् ॥२२५॥

तण्डुलीयक- ताड़णले चौलाई, जीवन्ती- डोडी
जीवन्ती, वार्ताक- रींगलुां बैगन, सुनिषण्णकाः बंध-
पासिया चौपत्तिया, बुधूः मोटी धूँछ बकी बेंच,
मण्डकपर्णी च भड्गाधीतुं खड्गभाडी, कुलकम् अने
डोरेलीतुं और कारैलाका, शाकम् च शाक शाक, हितम्
हितकर्ता छे हितकर है ॥ २२५ ॥

225. Prickly amaranth, cork swallow wort, brinjal, marsilia, malta jute and indian penny-wort and carilla fruit are wholesome as vegetables.

घात्री दाहिममम्लार्थे यूषा मुद्गहरेणुभिः ।

रसाश्चैणशिश्विविल्लवतैत्तिरपार्षताः ॥२२६॥

विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।

अविदाहीनि चान्नानि विषार्तानां भिषग्जितम् २२७

अम्लार्थे भटाश भाटे खटाईके लिए, घात्री आमर्षा आवला, दाहिमम् दडम अनार, मुद्ग- भग मूंग, हरेणुभिः अने रेणुकीलीयथी और हरेणुसे, यूषाः यूष यूष, एण- ओषु एण, शिखि- भोर मयूर, शिवि- शाहुडी सेह, लाव- लाव बटेर, तैत्तिर- तेतर तीतर, पार्षताः तथा पृषतना तथा पृषत इनके, रसाः भासरसे। हितकर छे मांसरस हितकर हैं, विषघ्न- विष- हर विषघ्न, औषध- औषधिओथी औषधोंसे, संयुक्ताः युक्त युक्त, रसाः भासरसे। मांसरस, संस्कृताः संस्कृत, यूषाः च यूषा यूष, अविदाहीनि अने विदाह न करे ओषा और अविदाही, चान्नानि च बोलेने। ओ अन्न ये, विषार्तानाम् विषपीडितानां विषपीडितोंके लिए, भिषग्जितम् औषध छे औषध हैं ॥ २२६-२२७ ॥

226-227. For acids. emblic myrobalan and sour pomegranate are good, and soups of green gram and common pea the meat juices of antelope, peacock, porcupine, common quail, partridge and spotted deer, soups and meat juices prepared with drugs curative of poison and the food that is non-irritant are remedies in cases of poison.

विषार्तानामहितानि अन्नपानानि—

विरुद्धाध्यशनक्रोधधुम्रयायासमैथुनम् ।

वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥२२८॥

२२६. रसाश्चैणशिश्विविल्लवतैत्तिरपार्षताः—रसाश्चैणश्च शिखिनां लावतैत्तिरपार्षताः (५.)

विषमुक्तः विषधी मुक्त थयेला पुरुषे पुरुष विषमुक्त होनेपर, अवि पशु सी, विरुद्ध- विरुद्ध बोलेन विरुद्ध भोजन, अध्यशन- अध्यशन अध्यशन, क्रोध- क्रोध क्रोध, धुम्र- धुम्र मूख, अय- अय भय, आयास- भडेनत परिश्रम, मैथुनम् मैथुन मैथुन, दिवास्वप्नम् अने दिवास्वप्नने। और दिवास्वप्नको, विशेषतः भास करीने विशेषकर, वर्जयेत् त्याग करवे। त्याग दे ॥२२८॥

228. The person though cured of poison should avoid antagonistic diet, over-feeding, anger, fear, exertion and sexual intercourse and day-sleep particularly.

दष्टानां चतुष्पदानां विषलक्षणानि चिकित्सा च—

मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ।

ज्वरः स्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पः उड्गमर्दनम् २२९

रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वेपथुर्भ्रमः ।

चतुष्पदां भवत्येतद्दृष्टानामिह लक्षणम् ॥२३०॥

मुहुः मुहुः बार-बार बारबार, शिरोन्यासः माथुं हलावतुं सिरका हिलाना, शोथः सौले शोथ, स्रस्तौष्ठ- कर्णता डेह अने डाननुं शिथिल थनुं होठ और कानका शिथिल होना, ज्वरः ज्वर ज्वर, स्तब्धाक्षिगात्रत्वम् आंभो अने शरीरनुं स्तब्ध थनुं आंख और शरीरका स्तब्ध होना, हनुकम्पः हनुकम्प हनुकम्प, उड्गमर्दनम् अंगमर्द अंगमर्द, रोमापगमनम् उंवाडा भरी ज्वा रोमोंका गिर जाना, ग्लानिः ग्लानि ग्लानि, अरतिः असुख वैचैनी, वेपथुः कम्प कम्प, भ्रमः अने भ्रम और भ्रम, एतत् ओ ये, इह आ शास्त्रमां इस शास्त्रमें, दृष्टानाम् दृष्टायेक काटे गये, चतुष्पदाम् चतुष्पदामां चौपायोंमें, लक्षणम् लक्षणम्। लक्षण, भवति थाय छे होते हैं ॥ २२९ २३० ॥

229-230. Repeated jerks of the head, edema, drooping of the lips and

२२९. स्रस्तौष्ठकर्णता—प्रस्तौष्ठकर्णता (घ)

—स्रस्तौष्ठकर्णता (घ.)

२३०. वेपथुर्भ्रमः—वेपथुर्भ्रमः (द.)

—वेपथुः भ्रमः (घ.)

the ears, fever, rigidity of eyes and limbs, tremors of the jaw, contortions of the body, falling of hair, exhaustion, depression, trembling and circum-ambulation are the symptoms in quadrupeds bitten by poisonous creatures.

देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ।

राक्षा गोरुचनऽजाजी गुग्गुल्विश्वरसो नतम् २३१

चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।

चतुष्पदानां दद्यानामगदः सार्वकामिकः ॥२३२॥

देवदारु देवदारु देवदारु, द्वे हरिद्रे हृण्दर, हृण्दर-हृण्दर हल्दी, दाहहल्दी, सरलम् श्रीधूप सरल, चन्दन-यदन चन्दन, अगुरु अगुरु अगर, राक्षा राक्षना राक्षा, गोरुचन गोरुचन गोरुचन, अजाजी अजु अजाजी, गुग्गुलु-गुग्गुलु गुग्गुलु, इक्षुरसः शेरडीने २३ इक्षुरस, नतम् तगर तगर, गोपित्त-मधु-गायत्रि पित्त अने मधु गायत्रि पित्त और शहदके, संयुतम् युक्त साथ, ससैन्धव-सिन्धव सैन्धानमक, अनन्तम् अने उपल-सरीनु और अनन्ताका, चूर्णम् यूर्ण चूर्ण, दद्यानाम् दद्यायेक काटे गये, चतुष्पदानाम् चोपगाल भाटे चोपा-योके लिए, सार्वकामिकः क्षेत्र आदि सर्व कार्योभा उपयोगी क्षेत्र आदि सब कार्योमें प्रयुक्त होनेवाला, अगदः अगद छे अगद है ॥ २३१-२३२ ॥

231-232. Deodar, turmeric, indian berberry, long leaved pine, sandal eaglewood, indian groundsel, gall stone of the cow, cumin, gum guggul, indian valerian, rock salt and indian sarsaparrilla, powdered and mixed with sugarcane juice, cow's bile and honey makes a universal remedy for poisonous bites in the case of quadrupeds.

२३१. सरलं-सुरसं (ब. फ.)

„ गुग्गुल्विश्वरसो-गुग्गुल्विश्वरका (ब.)

„ इक्षुरसो-इक्षुरकौ (छ. ब.)

गरलक्षणं तच्चिकित्सा च—

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥२३३॥

स्त्रियः श्रीश्री स्त्रियां, सौभाग्यार्थम् सौभाग्यने भाटे सौभाग्यके लिए, स्वेद-पसीना पसीना, रजः-रज, नानाङ्गजान् अङ्ग अङ्ग अङ्गेना विभिन्न अङ्गोंके, मलान् मल मलोंको, शत्रुप्रयुक्तान् अने शत्रुश्रीश्री शत्रुश्री और शत्रुप्रयुक्त गरान् च गर गरको, अन्न-अन्न अन्नमें, मिश्रितान् भेजनी मिलाकर, प्रयच्छन्ति आपे छे देती हैं ॥ २३३ ॥

233. With a view to gain the favour of their husbands, women administer to them their sweat, menstrual discharge, saliva and excreta from other parts of the body as also artificial poisons prepared by enemies, mixing these with the food.

तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पपात्रिर्गरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रथमनाध्मानं श्वयथुं हस्तपादयोः ॥२३४॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेरलिङ्गानि दर्शयेत् ॥२३५॥

तैः तेनाथी इनसे वह मनुष्य, पाण्डुः पालु पाण्डु, कृशः कृश कृश, अल्पपात्रिः च अने अल्प अमिवाली और अल्प अमिवाला, स्यात् थाय छे होजाता है, अथ तेने

२३३. नानाङ्गजान्-कालाङ्गजान् (ब.)

२३४. गरश्चास्योपजायते-ज्वरश्चास्योपजायते (फ.)

„ -मर्मप्रथमोपजायते (फ.)

„ मर्मप्रथमनाध्मानं-मर्मप्रथमनाध्मानं (फ.)

„ -मर्मप्रथमतःनाध्मानं (फ.)

„ मर्मप्रथमनाध्मानं श्वयथुं हस्तपादयोः-मर्मप्रथमनाध्मान-

हस्तपाच्छोथलक्षणः (ब.)

„ -हस्तपाच्छोथलक्षणाः (ड.)

२३५. जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः-जठरं ग्रहणी-

रोगं यक्ष्माणं विषमज्वरम् (ब.)

इसको, मरः च भररोज गरोग, उपजायते थाय छे होता है, मर्मप्रवमन-भर्म प्रवमन मर्मप्रवमन, अग्निमान् आग्निमान, हस्तपादयोः तथा हाथ-पानेन तथा हाथ और पैरोंमें, श्वथुः सौम्ये शोथ, जठरम् उदररोग उदररोग, ग्रहणीदोषः अक्षुणीरोग ग्रहणीरोग, यक्ष्मा रान्यक्ष्मा यक्ष्मा, गुल्मः गुल्म गुल्म, क्षयः क्षय क्षय, ज्वरः अने ज्वर और ज्वर, एवम्-विधस्य तथा औवा प्रकृतिरन्त तथा इस प्रकारके, अन्यस्य भी अन्य, व्याधेः च व्याधिना रोगके, लिङ्गानि लक्षण लक्षण मी, दर्शयेत् देखाय छे दिखाई देते हैं ॥२३४-२३५॥

234-235. As a result of such administration of poison, the person will show symptoms of anemia, emaciation, weakness of the digestive fire, palpitation of the heart, distension of the abdomen and edema of hands and feet, abdominal diseases, assimilation disorders, consumption, gulma, wasting, fever and similar other diseases.

स्वप्ने मार्जारगोमायुग्यालान् सनकुलान् कपीन् ।
प्रायः पश्यति नद्यादीन्प्लुङ्कांश्च सववस्पतीन् ॥२३६॥

સ્વપ્ને સ્વપ્નમાં ગરરોગી સ્વપ્નમાં ગરરોગી પ્રાયઃ
ધણુખરુ પ્રાયઃ, માર્જાર- બિલાડા માર્જાર, ગોમાયુ-
ગ્યાલો શિયાળ, સાંપ ગોમાયુ, સાંપ, સનકુલો નેળિયા
નેવલે, કપીન્ વાંદરા વંદર, પ્લુકાન્ શુક્ર સૂચી હુરે,
સવવસ્પતીન્ વનસ્પતિઓ વનસ્પતિઓ, નદીઓ ચ
અને નદીઓ વગેરેને બોર નદી આદિકો, પશ્યતિ જુઓ છે
દેખતા હૈ ॥ ૨૩૬ ॥

236. He perceives in his dreams generally cats, jackals, cruel animals, mongooses and monkeys as well as dried up rivers and other sources of water and withered trees.

कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।
विकर्णनासिकं वाऽपि प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः ॥२३७॥

સ્વપ્ને સ્વપ્નમાં ગરરોગી સ્વપ્નમાં ગરરોગી, કાલઃ
ચ પોતાનો વર્ણ કાળો હોવા છતાં પણ અપના વર્ણ
કાળા હોને પર મી, આત્માન્ પોતાને અપનેકો, ગૌરમ્
ગોરા ગોરા, ગૌરઃ ચ અપને પોતાનો વર્ણ ગોરા હોવા
છતાં પણ પોતાને ઓર અપના વર્ણ ગોરા હોને પર મી
અપનેકો, કાલકમ્ કાળો કાલા, વિહત-ઇન્દ્રિયઃ અથવા
ક્ષીણ ઇન્દ્રિયવાળો તે પોતાને અથવા ક્ષીણ ઇન્દ્રિયવાળા
વહ અપનેકો, વિકર્ણનાસિકમ્ વા અપિ કાન તથા નાક
વગરનો કાન તથા નાકસે રહિત, પ્રપશ્યેત્ જુઓ છે
દેખતા હૈ ॥ ૨૩૭ ॥

237. If he be dark complexioned, he sees himself as bright in dreams or if bright, he sees himself dark or finds himself without his ears and nose or injured in his sense-organs in dreams.

तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह ।
जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्वमनं भिषक् ॥२३८॥

તમ્ તેને સસકો, અવેક્ષ્ય બોધને દેખકર, પ્રાજઃ
બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, ભિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય કદા ક્યારે કવ
કૈઃ કોની કિનકે, સહ સાથે સાથ, કિમ્ અને શું ઓર
કયા, જગ્ધમ્ ખાધું હતું ખાયા થા, હિતિ પૃચ્છેત્ ઓમ
પૂછવું દેશા પૂછે, અવગમ્ય તે બધીને હસે જાનકર,
ભિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, આશુ ઓકદમ સીધ, વમનમ્ વમન
વમન, પ્રદદ્યાત્ આપવું દેવે ॥ ૨૩૮ ॥

238. Seeing such a person, the intelligent physician should ask what kind of food, when and in whose company, he had eaten, and ascertaining the cause, should administer him emesis.

૨૩૭. પ્રપશ્યેદ્વિહતેન્દ્રિયઃ—પ્રપશ્યેદ્વિહતેન્દ્રિયઃ (પ. ક.)

૨૩૮. તમવેક્ષ્ય-તદવેક્ષ્ય (ક.)

,, અવગમ્ય-અભિગમ્ય (વ.)

सूक्ष्मं ताम्ररजस्तस्मै सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥२३९॥

तस्मै तेने उसके, हृदिशोधनम् हृदयनुं शोधन
३२५२ हृदयकी शुद्धि करनेवाला, सक्षौद्रम् मधुयुक्त शब्दके
साथ, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, ताम्ररजः ताम्रानुं यूर्ण
आपुं ताम्रचूर्ण देवे, ततः हृदि पथी हृदय फिर
हृदय, शुद्धे शुद्ध यत्ना शुद्ध होने पर, हेमचूर्णस्य
सोऽनानुं यूर्ण सुवर्णचूर्ण, शाणम् त्रणु माप तीन
मासा, दापयेत् आपुं देवे ॥ २३९ ॥

239. Copper-dust mixed with honey
is a good stomach cleanser for a person.
After the stomach has been cleansed
he should be given $\frac{1}{2}$ tola of the
colloidal powder of gold.

हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।
न सज्जते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत् ॥२४०॥

हेम सोऽनुं सुवर्ण, सर्वविषाणि सर्वा विषोने सब
विषोंको, गरान् च अने गरेने और गरोंको, आशु
ऐकदम शीघ्र, विनियच्छति शीत करे छे शान्त कर
देता है, पद्मदले पद्मना पत्र पर कमलपत्र पर,
अम्बुवत् जेम जल टकतुं नथी जैसे जल नहीं टिकता,
हेमपाङ्गे तेम सोऽनुं पीनारना शरीरमां वैसे सुवर्ण
सेवन करनेवालेके अङ्गमें, विषम् विष विष, न सज्जते
टकतुं नथी नहीं टिकता ॥ २४० ॥

240. Gold quickly destroys all
kinds of poison either natural or
artificial. No poison affects one that
takes gold i.e. it confers immunity,
just as no water wets the lotus leaf.

२३९. ताम्ररजस्तस्मै-ताम्ररजश्चापि (य.)

„ ततः शाणं-तथा शाणम् (य.)

„ दापयेत्-वा पिबेत् (य.)

२४०. न सज्जते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत्-हेमपाङ्गं सज्जयंगे
नहि पद्मेऽम्बुवद्विषम् (य.)

नागदन्तीत्रिवृद्दन्तीद्रवन्तीस्रकृपयःफलैः ।
साधितं साहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ॥२४१॥
सर्पकीटविषातानां गरार्तानां च शान्तये ।

नागदन्ती-नागदन्ती हकूम, त्रिवृद्-नसोतर त्रिवृत्,
दन्ती-नेपाणो दन्ती, द्रवन्ती-रतननेत जंगली एरण्डी,
स्रकृ-शेऽनुं शुहरका, पयः-दूध दूध, फलैः अने
भींदण औऔथी और मैनफल इनसे, साधितम् पडावेद
पकाया, सगोमूत्राढकम् २५६ तोला गोमूत्र युक्त २५६
तेले गोमूत्रसे युक्त, साहिषम् भेऽनुं मैषका, सर्पिः बी
की, सर्पकीट-साप अने कीटना संप और कीटके,
विषातानाम् विषथी पीडाता विषसे पीडित, गरार्ता-
नाम् च तेमज्जरथी पीडाता भुज्जथीने एवं गरसे
पीडित मनुष्योंको, शान्तये शान्ति आपवा माटे शान्ति
देनेके लिए, हितम् हितकरा छे हितकर है ॥ २४१ ॥

241-241 $\frac{1}{2}$. Take long leaved croton,
turpeth, red physic nut, physic nut,
milk of thorny milk-hedge and emetic
nut and with these prepare buffalo's
ghee, adding 256 tolas of cow's urine.
This is an effective remedy in case of
poison due to snake and insect bites
and in artificial poison.

सर्वविषेष्वसृतं घृतम्—

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफलां चन्दनोत्पले ॥२४२॥

द्वे बले सारिवास्फोतासुरभीनिम्बपाटलाः ।

बन्धुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकान् ॥२४३॥

पाठाङ्गोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याहपक्वान् ।

विशालां बृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् ॥२४४॥

कटभीदन्त्यपामार्गान् पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ।

श्वेतभण्डाश्वसुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ॥२४५॥

२४२. कीट-दह (य.)

२४४. पाठाङ्गोलाश्वगन्धार्क-पाठां कोलाश्वगन्धार्क (ख.)

२४५. श्वेतभण्डाश्वसुरकौ-श्वेतौ बाणाश्वसुरकौ (य. ब. द. व.)

विदारीं मधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ ।
 रजन्यौ लोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ॥२४६॥
 तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रयाढके तद्विषापहम् ।
 अपसारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरम् ॥२४७॥
 पाण्डुरोगकिमीगुल्मस्त्रीहोरुस्तम्भकामलाः ।
 हनुस्कन्धप्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ॥२४८॥
 हन्यात् संजीवयेच्चापि विषोद्वन्धमृताभ्रान् ।
 नाग्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद्भूतोत्तमम् ॥२४९॥
 इत्यमृतघृतम् ।

खिरीषत्वक् सरसशनी छाल, खिरीषकी छाल, त्रिकटुम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, चन्दन-
 चन्दन चन्दन, उत्पले नीलकमल नीलकमल, द्वे बले
 ये भूला बला, अतिबला, सारिवा- सारिवा कपूरी,
 आस्फोता- डाणी सारिवा काली कपूरी, सुरमी- सुरमी
 सुरमी, निम्ब- लीमडो नीम, पाटकाः पाटका पाटल,
 बन्धुजीव- पुत्रंशु जीयापोता, जाढकी- तुवेर अरहर,
 मूर्वा- भोरवेध मूर्वा, वासा- अरुक्षी अबूसा, सुरस-
 तुक्षसी तुलसी, वस्सकान् डोडा कुडा, पाठा- पाठा पादो
 बङ्गोल- अंकोल अंकोल, अश्वगन्धा- आसेद अश्वगन्ध,
 अर्कमूल आकडना मूल आकका मूल, यष्ट्याह- जेठीमध
 मुलहठी, पञ्चकान् पञ्चकान् पञ्चक, विजालाम्
 धन्वाशुषी इन्द्रायन, बृहतीम् छिन्नी भोरीगुल्ली वन-
 भाटा, लाक्षाम् लाभ लाख, कोविदारम् कुथनार
 कांचनार, कतावरीम् शतावरी शतावर, कटमी- वापुंभा

२४६. मधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ-मधुकं सारं करञ्जस्य
 फलं वचनाम् (घ.)

,, फलत्वचौ-फलं वचनाम् (छ. फ.)

,, , -फलत्वचाम् (छ. फ.)

२४९. हन्यात् संजीवयेच्चापि विषोद्वन्धमृताभ्रान् ।
 नाग्नेदममृतं सर्व विषाणां स्याद्भूतोत्तमम् ॥

हन्यात् संजीवयेच्चापि
 विषोद्वन्धमृताभ्रान् ।
 नाग्नेदममृतं सर्व
 विषाणां स्याद्भूतोत्तमम् (घ.)

,, विषोद्वन्धमृतान्-विषोद्विषमृतान् (घ.)

,, , -विषोद्विषमृतान् (त. द. फ. व.)

कटमी, दन्ती- नेपाणो दन्ती, अपामार्गान् अवेडो
 निचिडा, पृश्निपर्णीम् पीठवल्ल पृश्निपर्णी, रसाञ्जनम्
 रसवन्ती रसोत, श्वेतभण्डा- सईद भंडा श्वेतभण्डा,
 अश्वखुरकौ गरुली अपराजिता, कुष्ठ- कूठ कूठ, दारु-
 देवदारु देवदारु, प्रियङ्गुकान् धडैला प्रियंगु, विदारीम्
 इगिथो बिलाईकन्द, मधुकात् जेठीमधनो मुलहठीका,
 सारम् सार सार, करञ्जस्य डरंजना ठीठोहरीकी, फलत्वचो
 इण अने छाल फल और छाल, रजन्यौ हलदर, धनु-
 हलदर हल्ली, दारुहल्ली, लोध्रम् अने दोधर और लोध,
 अक्षांशम् दरेड और डर प्रत्येक एक तोला, पिष्ट्वा वाटी
 पीसकर, तुल्याम्बु- सरसा पाण्डी सम भागमें जल,
 छाग-गोमूत्र-याढके अने अकरी तथा गायना भूतना
 त्रल्ल आढकभां और बकरी तथा गायके ७६८ तोले
 मूत्रमें, घृताढकम् और आढक धी २५६ तोले धी,
 साध्यम् पडावपुं सिद्ध करे, तत् ते वह, विषापहम्
 विषहर्त्रे विषनाशक है, अपसार- अपसार अपसार,
 क्षय- क्षय क्षय, उन्माद- उन्माद उन्माद, भूतग्रह-
 भूतदोष, अह भूतदोष, ग्रह, गर- गरविष गरदोष, उदरम्
 उदररोग उदररोग, पाण्डुरोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग,
 किमी- कृमि कृमि, गुल्म- गुल्म गुल्म, स्त्रीह- स्त्रीह
 स्त्रीह, ऊरुस्तम्भ- उरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, कामलाः कुमणो
 कामला, हनुस्कन्धप्रहादीन् च हनुअड, रक्षधअड
 वगेरेने हनुग्रह, असग्रह आदि रोगोंको, पान- पान पान,
 अभ्यञ्जन- अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, नावनैः अने नस्य डरवाथी
 और नस्यसे, हन्यात् हनु अने नष्ट करता है, विष-
 उद्वन्ध- विष तथा इस्तीथी विष और फांसीसे, मृतान्
 मृतपुंस्य मृततुल्य, नरान् मनुष्येने पुरुषको, अपि
 पण् मी, संजीवयेत् च अवाडे अने जीवित कर देता है,
 नाम्ना अमृतम् अमृत नामनु अमृत नामका, इदम् आ
 यह, घृतोत्तमम् उत्तम धी श्रेष्ठ घृत, सर्वविषाणाम्
 सर्व विषाणुं सब विषोंका, स्यात् नाशक अने नाशक है
 ॥ २४२-२४९ ॥ इति आ यह, अमृतघृतम् अमृत घृत
 अने अमृत घृत है ।

242-249 Take one tola each of
 siris bark, dry ginger, black pepper,
 chebulic myrobalan, beleric myrobalan,

emblic myrobalan, red sandal blue water lily. heart-leaved sida, evening mallow, indian sarsaparilla, asafetida, indian groundsel, neem, trumpet flower, putranjiva, pigeon pea, trilobed virgin bower, vasaka, holy basil, kurchi seeds, patha alangy, winter cherry, colocynth yellow-berried nightshade lac, variegated mountain ebony, climbing asparagus, white siris, red physic nut, rough chaff, painted leaved uraria, dry extract of indian berberry white turpeth root, white mussel shell creeper, costus, deodar, perfumed cherry white yam, pith of mahwa, fruits and bark of indian beech, turmeric, indian berberry and lodh; prepare 256 tolas of ghee with this in equal quantity of water and 768 tolas of cow's and goat's urine. This is curative of poison. When used as potion, inunction and nasal medication, it cures epilepsy, consumption, insanity, spirit-possession, chronic poisoning, abdominal diseases, anemia, helminthiasis, gulma, splenic disorders, spastic paraplegia, jaundice, stiffness of jaw and shoulder, and similar other disorders. It can revive those that are apparently dead due to poisoning and strangulation. This ghee is known by the name of 'Nectar' and is the best antidote for all poisons. Thus has been described the Nectar-ghee.

सर्वविषे सामान्यचिकित्सा—

भवन्ति चात्र—

छत्री शर्करपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ।

तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पञ्चगाः २५०

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे छे श्लोक हैं कि, दिवा दिनसे दिनमें, छत्री छत्री छाता, रात्रौ शर्करपाणिः च अने रात्रे शिराशेव चांस छायमां दध् और रात्रिमें फूटे हुए बांसकी लकड़ी हाथमें लेकर, चरेत् क्षुब्ध विचरण करे, तत् तेओनी उसकी, छायाशब्द-छाया अने अवाजशी छाया और आवाजसे, वित्रस्ताः चांस पायेया डरकर, पञ्चगाः सपे सांप, जाशु शीघ्र शीघ्र, प्रणश्यन्ति नास्ती अथ छे भाग जाते हैं ॥ २५० ॥

Here are verses again—

250. One should move about with an umbrella in the day and a rattle in hand at night, so that snakes might get frightened by the shade and the noise respectively, and disappear.

दष्टमात्रो दशेदाशु तं सर्पं लोष्टमेव वा ।
उपर्यरिष्टां बध्नीयाद्दंशं छिन्वाद्देहत्तथा ॥ २५१ ॥

दष्टमात्रः दशेदाशु ७८ पुरुषे काटने पर तुरंत पुरुष, तम् ते उसी, सर्पम् सर्पने सांपको, लोष्टम् एवं वा छे भाटीना देहने या मिट्टीके डेलेंको, जाशु शीघ्र जल्दी, दशेदाशु काटे, उपरि उपर दंश स्थानके ऊपर, अरिष्टाम् अरिष्टा अरिष्टाको, बध्नीयात् बांधनी बांध देवे, दंशम् अने दंशने और दंशस्थानको, छिन्वात् छेदेवा काट डाले, तथा दहेत् अथवा आगवे या जला देवे ॥ २५१ ॥

251. Immediately after the snake-bite one should bite the snake itself or even a clod of earth and tie a ligature above the bite and either tear open or cauterise the wound.

वज्रं मरकतः सारः पिचुको विषमूषिका ।
कर्केतनः सर्पमणिर्वैदूर्यं गजमौक्तिकम् ॥ २५२ ॥

२५१. दंशं छिन्वाद्देहत्तथा—दंशं छित्वा दहेत् वा (ह)

२५२. कर्केतनः सर्पमणिर्वैदूर्यं—कर्केतनं मणिः सर्पिवैदूर्यं (घ)

घार्यं गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।

खगाश्च शारिकाकौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥२५३॥

वज्रम् ङीरे वज्र, मरकतः मरकत, सारः सार, पिचुकः पियुङ्ग पिचुक, विषमूषिका विष-
भूषिका विषमूषिका, कर्केतनः पद्मराग पद्मराग, सर्पमणिः
सर्पमणि सर्पमणि, वैदूर्यम् वसुधिये वैदूर्य, गज-
मौक्तिकम् गजमुक्ता और गजमुक्ता, घार्यम् घारण
करवां नेछिओ धारण करे, गरमणिः गरमणि गरमणि,
याः च अने ने और जो, विषापहाः विषघ्न विषघ्न,
वरौषध्यः श्रेष्ठ औषधियो होय तेने पणु धारणु करवा
नेछिओ उत्तम औषधियाँ हों उनको भी धारण करना चाहिए,
शारिका तथा मेना तथा मेना, कौञ्च- कौञ्च कौञ्च,
शिखि- मोर मोर, हंस- हंस हंस, शुकादयः अने
पोपट वजेरे और तोता आदि, खगाः च पक्षीओ पणु
पाणवां नेछिओ पक्षियोंको अपने निवासस्थानमें रखवे
॥२५२-२५३॥

252-253. The wearing on one's person of diamond, emerald, Sara, the pichuka grain, the bead that is antidote for mouse-poison, the ruby, the gem in the serpent's hood, the vaidurya, the elephant pearl and the anti-poison stone as well as of the anti-poison herbs gives immunity from poison. The rearing of birds such as Sarika, demoiselle crane, peacock, swan and parrot is beneficial.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरै-
बहुप्रकारं विषरोगशेषजम् ।

२५३. गर-वर (द.)

„ शारिकाकौञ्च-सारसाः कौञ्चाः (व.)

२५४. द्विविधस्य-द्विविधस्य (ध.)

अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयन्

व्रजेद्विषाणामविषह्यतां बुधः ॥२५४॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने।
श्लो३ छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, इति आ
प्रमाणे इस तरह, इदम् द्विविधस्य बहुप्रकारम्
विषरोगशेषजम् आ ओ नकारना विषयी तथा विष-
रोगनं धाया प्रसारनं औषध यह दो प्रकारके विषसे
होते हुए विषरोगकी बहुत प्रकारकी औषध, विस्तरैः
विस्तारशी विस्तारसे, उक्तम् उक्तं छे कही है, अधीत्य
ओने अण्णी इसे पढ़कर, विज्ञाय तथा अण्णीने और
यथावत् समझकर, तथा ते प्रमाणे उसी तरह, प्रयोजयन्
प्रयोग करनार प्रयोग करता हुआ, बुधः समणु मनुष्य
ज्ञानी पुरुष, विषाणाम् विषोधी विषोसे, अविषह्यताम्
व्रजेत् असह्यतामें पाये छे अर्थात् विषोधी पराभूत
अतो नधी असह्यताको प्राप्त करता है अर्थात् विषोसे
पराभूत नहीं होता ॥ २५४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

254. Thus, here has been given an elaborate exposition of the various methods of treatment of toxicosis of both the varieties. The wise physician after study and full understanding of the subject should apply the remedies and neutralise the effects of poison.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थाने विषचिकित्सितं
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
ग्रन्थी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमा और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान
विषे चिकित्सास्थानमें, विषचिकित्सितम् 'विष-
चिकित्सित' 'विषचिकित्सित', नाम नामने।

२५४. अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयन्-अधीत्य तत् प्रत्यग्निह
प्रयोजयेत् (ध.)

„ बुधः-मिषक् (ध.)

नामका, त्रयोविंशः त्रेवीसमे। तेईसवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २३ ॥

23. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-third chapter entitled 'The Therapeutics of Toxicosis' is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

त्रयोवीसमे अध्याय अध्याय त्रयोवीसवाँ
Chapter XXIV

मदात्ययचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हुये अर्द्धांथी अब आगे, मदात्ययचिकित्सितम् 'मदात्ययचिकित्सित' नामना अध्यायानु 'मदात्ययचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति हं आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेहुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Alcoholism'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मयप्रशंसा—

सुरैः सुरेशसहितैर्या पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥

३. पुरा—पुरा (ब.)

यज्ञौही या यया शक्रः सोमातिपतितो भृशम् ।
निरोजास्तमसाऽऽविष्टस्तसादुर्गात् समुद्धृतः ॥४॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।
दश्या स्पृश्या प्रकल्प्या च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥५॥
योनिस्संस्कारनामाद्यविशेषैर्वहुधा च या ।
भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥६॥
या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितृश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन् या युद्धे श्रेयोभिरुत्तमैः ॥७॥
आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
वीर्यमैन्द्रं च या सिद्धा सोमः सौत्रामणौ च या ॥८॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्वा पुष्टिर्या च निवृत्तिः ॥९॥
या सुरासुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥१०॥

या ने जो, पुरा पूर्वकालमा पूर्वकालमें, सुरेश-
चन्द्र इन्द्र, सहितैः सहित सहित, सुरैः देवताओंथी
देवोंसे, परिपूजिता पूजार्थ छे अत्यन्त पूजी गई है, या
ने जिसका, सौत्रामण्याम् सौत्रामण्ययज्ञमां सौत्रामणि-
यज्ञमें, हूयते होमाय छे होम किया जाता है, या ने
जो, कर्मभिः कर्मकारीओंथी यज्ञकरनेवालोंसे, प्रतिष्ठिता
प्रतिष्ठा पान्नी छे प्रतिष्ठाको प्राप्त हुई है, या ने जो,
यज्ञौही यज्ञानु पढ़न करे छे यज्ञवाहक है, यया नेनाथी
जिससे, सोम सोमना अतिशय पानथी सोमपानसे,
अतिपतितः पड़ी अथेय गिरा हुआ, भृशम् अत्यन्त
अत्यन्त, निरोजाः ओज्वरहित ओजरहित, तमसा अने

४. यज्ञौही या यया शक्रः सोमातिपतितो भृशम्—यज्ञेऽभिषवसक्तस्य
सोमस्यभिषवो यया (ब.)

सोमातिपतितो—सोमातिपरितः (फ.)

निरोजाः—नीरजः (ख.)

एकविधा—एवंविधा (ब.)

द्विजातीन् या—द्विजातीनाम् (ध.)

बलं—वीर्यं (ग. ड.)

वीर्यम्—वक्रम् (क. ग. घ. ङ. ड. ब.)

वीर्यमैन्द्रं च या सिद्धा सोमः सौत्रामणौ च या—सौत्रामण्याम्
या सोमः सिद्धं वक्रबलं च या (य. फ.)

रतिः—मतिः (घ.)

अंधाराभां और तमसे आविष्टः प्रविष्ट यथैव आविष्ट
हुवा, शक्रः धन्व इन्द्र, तस्मात् ते उस, दुर्गात् आडा-
भांथी गच्छेत्, समुद्धृतः उद्धृत यथैव छे निकाला गया
है, यज्ञीया यज्ञसंभंधी यज्ञीय, या ने जो, वेद-
वेदमां वेदमें, विहितैः उद्धृत कही, विधिभिः विधि वडे
विधिसे, यजन्निः यज्ञ उरता यज्ञ करनेवाले, महात्मभिः
महात्माओंथी महात्माओंसे, यज्ञ- यज्ञनी यज्ञकी, सिद्धये
सिद्धि भाटे सिद्धिके लिए, दृश्या दर्शनने योग्य दर्शनके
योग्य, स्पृश्या स्पर्शनने योग्य स्पर्शके योग्य, प्रकल्प्या
अने अभिषवने योग्य छे और अभिषवके योग्य है,
या च वणी ने और जो, योनि-संस्कार- योनि, संस्कार
योनि, संस्कार, नाम- नाम नाम, आद्यैः आदि आदि,
विशेषः विशेषेथी विशिष्टताओंसे, बहुधा बहु प्रकारनी
बहुत प्रकारकी, भूत्वा होना छता पलु होते हुए भी,
मदलक्षणात् मद्यने उत्पन्न करनेवाला ३५ मदजनक
स्वरूप, सामान्यात् सामान्यथी सामान्यसे, एकविधा
छे ७ प्रकारनी एकही प्रकारकी, भवति छे होती है,
या ने जो, अमृतम् अमृत अमृत, भूत्वा अपनीने
बनकर, देवान् देवाने देवोंको, या ने जो, स्वधा स्वधा
स्वधा, भूत्वा अपनीने बनकर, पितृन् पितृओंने पितरोंको,
या अने ने और जो, सोमः सोम सोम, भूत्वा अपनीने
बनकर, द्विजातीन् च आक्षेप्योने ब्राह्मणोंको, उत्तमैः
उत्तम उत्तम, श्रेयोभिः श्रेयोथी कल्याणसे, युक्तेने छे
छे युक्त करती है, या ने जो, अश्विनश्च अश्विनीकुमारोतुं
अश्विनीकुमारका, महत् महान महान, तेजः तेज छे तेज है,
या च ने जो, सारस्वतम् सरस्वतीतुं सरस्वतीका,
बलम् अण छे बल है, या च ने जो, ऐन्द्रम् इन्द्रतुं
इन्द्रका, वीर्यम् वीर्य छे वीर्य है, सिद्धा अने सिद्ध
यथैव और सिद्ध हुई, या च ने जो, सौत्रामणौ
सौत्रामण्यु यज्ञमां सौत्रामणि यज्ञमें, सोमः सोम ३५ छे
सोम है, या ने जो, शोक- शोक शोक, अरति- अरतिनी
वेचैनी, मय- मय मय, उद्देग- तथा उद्देगने एवं
उद्देगका, नाशिनी नाश करनेवाली छे नाश करनेवाली है,
महाबला ने महाबलवाणी छे जो महान बलवाली है,
या ने जो, प्रीतिः प्रीति छे प्रीति है, या ने जो,
रतिः रति छे रति है, या ने जो, वाक् वाणी छे वाणी
है, या ने जो, पुष्टिः पुष्टि छे पुष्टि है, या च अने ने

और जो, निर्वृतिः सुभ ३५ छे सुखरूप है, या नेने जो,
सुर- देव देव, असुर- असुर असुर, गन्धर्व- गन्धर्व
गन्धर्व, यक्ष- यक्ष यक्ष, राक्षस- राक्षस राक्षस, मासुषैः
अने मनुष्येथी और मनुष्योंसे, रतिः रति रति, सुरा
तथा सुरा और सुरा, इति छे नामथी इस नामसे,
अभिहिता उद्धृतामां आवे छे कही जाती है, ताम् तेने
इस, सुरा सुरा सुराको विधिना विधि प्रभाषे
विधिपूर्वक, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ३-१० ॥

3 10. Wine, that was greatly wors-
hipped of old by the gods and their
king. that which was invited by the
ritualist and established in the sacrifice
called Sautramani, she that upholds
the sacrifices, that by which devitalised
Indra was uplifted from the impenet-
rable gloom of faintness into which
he had fallen owing to excessive addi-
tion to soma, that which is worthy
of being seen touched and mixed by
holy men who offer sacrifices in the
manner prescribed by the vedas, that
which is derived from a variety of
sources and yet has the one common
quality of intoxication, that which
endows the gods with choicest pros-
perity in the form of ambrosia, the
manes in the shape of 'Swadha' and
the twice-born in the shape of 'Soma',
that which is the splendour, might and
the wisdom of the Aswin twins, that
which is the power of Indra, that
which is the 'Soma' prepared in the
'Sautramani' sacrifice, that which is
the destroyer of sorrow, unhappiness,
fear and distress, which is powerful,
and which itself turns into and causes
love joy, speech and nourishment, and

beatitude, that which has been praised as the joyful wine by the gods, Gandharvas, Yakshas, Rakshasas and mortals, should be taken in the enjoined manner.

सुरापानविधिः—

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथार्द्राभगन्धिभिः ॥११॥
विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन् संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥१२॥
देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।
सरसासंमते मुख्ये धूपसंमोदबोधिते ॥१३॥
सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरमुखे स्थितः ॥१४॥
सौवर्णे राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥१५॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्विशेषतः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथर्तुकैः ॥१६॥
शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संवाह्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥१७॥
मद्यानुकूलैर्विविधैः फलैर्हरितकैः शुभैः ।
लवणैर्गन्धपिशुनैरवदंशैर्यथर्तुकैः ॥१८॥

११. प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथार्द्राभगन्धिभिः—उद्दामगन्धिभिर्वस्त्रैर्वि-
मलैर्वीतकण्टुकैः (य. व.)

१३. शस्ते कुसुमप्रकरीकृते—मुष्टे कुसुमप्रसरीकृते (फ.)

१४. प्रकरीकृते—प्रसरीकृते (व.)

१५. सरसासंमते—संवासंमते (व. ड. व.)

१६. विमलैश्चान्यैः—विविधैश्चान्यैः (व.)

१७. रूपयौवन—स्त्रीभिर्यौवन (स. ड.)

१८. विशेषतः—यथर्तुकैः (ख. ड.)

१९. यथर्तुकैः—विभूषितः (ड.)

२०. संवाह्यमान इष्टाभिः—संवाह्यमाणमिष्टाभिः (घ. व.)

२१. मद्यानुकूलैर्विविधैः—पिबेन्मद्यानुकूलैर्वा (घ. त.)

भृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भुजलाम्बरचारिणाम् ।

पौरोगवर्गविहितैर्मर्त्यैश्च विविधात्मकैः ॥१९॥

पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।

प्रदाय सजलं मद्यमर्थिभ्यो वसुधातले ॥२०॥

शरीर-कृत-संस्कारः स्नान वगेरे द्वारा शस्तीरने।
संस्कार करके, शुचिः पवित्र यथ पवित्र होकर, उत्तम-भूषण
उत्तम मनुष्य उत्तम, मन्धवात् अर्द्धन वगेरेनु
अनुलेपन करी चन्दन आदिका अनुलेपन कर, यथर्तु-
ऋतु भुजल कृतके अकूल, उद्दाम- तीव्र तीव्र,
गन्धिभिः गन्धवाणां गन्धोंसे युक्त, निर्मलैः निर्मल
निर्मल, वस्त्रैः वस्त्रोंको, प्रावृतः पहेरी धारण किये
हुए, विचित्र- विचित्र विचित्र विविध- अने भुष्टी
भुष्टी और विविध, स्रग्वी भागाओं पहेरेख मालायें
पहने हुए, रत्न- रत्न रत्न, आमरण- अने आभूषणोंथी
और आमरणसे, भूषितः भूषित यथ भूषित होकर, देव-
देव देव, द्विजातीन् अने ब्राह्मणोंने और ब्राह्मण इनकी,
संपूज्य पूज पूजा करके, उत्तमम् उत्तम उत्तम मङ्गलम्
मङ्गल वस्तुओंको मङ्गल वस्तुओंको, स्पृष्ट्वा स्पर्श करी
स्पर्श करके, यथर्तुकै ऋतुने अनुसार कृतके अकूल
कुसुम- फूल फूल, प्रकरीकृते पाथरेख बिखरे हुए,
सरसासंमते प्रियाओंने छुट प्रियाओंको इष्ट, धूप-
धूपनी धूपकी, संमोद- मन्धथी गन्धसे, बोधिते
सुगन्धित भावित, शस्ते प्रशस्त प्रशस्त, मुख्ये अने
श्रेष्ठ और उत्तम, देशे प्रदेशमां देशमें, विहिते भूके
रक्खे हुए, सोपधाने उपधानयुक्त उपधानयुक्त, सुसंस्तीर्णे
सारी-रीते निजदेख अच्छी तरह बिछाये हुए,

१९. भृष्टैः—सृष्टैः (व.)

२०. पौरोगवर्गविहितैः—पौरोगवैश्च विहितैः (घ. फ.)

२१. विविधात्मकैः—विविधैरपि (घ.)

२०. पूजयित्वा सुरान् पूर्व-
माशिषः प्राक् प्रयुज्य च } पिबेत् संपूज्य विभुषा-
प्रदाय सजलं मद्य- } नाशिषः संपयुज्य च ।
मर्थिभ्यो वसुधातले ॥ } प्रदाय सजनं चाग्ने
त्वर्थिभ्यः पृथिवीतले (घ. फ.)

२१. पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च—पिबेत् सुरां
पूजयित्वा सुरानाशीः प्रयुज्य च (घ.)

२२. अर्थिभ्यः—आदितः (ख. ड.)

२३. —आदित्ये (झ.)

स्व-पेताना अपने, क्षीर-शरीरने शरीरको, सुखे
 सुख पडे तेम सुखपूर्वक, अवन-शयन गहे, आसनने
 अने आसन पर और बैठक पर, उपविष्टः भेसी बैठकर,
 अथवा अथवा अथवा, तिर्यक् आडा तिरछा, स्थितः
 पडीने रखकर, सौवर्णैः सुवर्णनां सुवर्णके, राजतैः च
 अपि श्पाना चांदीके, तथा तथा तथा, मणिकयैः अपि
 मणिनां स्तनके, सुकृतैः सारी रीते अनावेद अच्छी प्रकार
 बनाये, अन्वैः पीअं अन्व, विमलैः स्वच्छ स्वच्छ,
 माननैः च पात्रे। वडे वरतनोंसे, सदा हरेश्च सदा,
 पिबेत् भव पीवुं पीवे, रूप-श्च रूप, यौवत-अने
 यौवनशी और यौवनसे, अत्तामिः मत्त मत्त, विशेषतः
 विशेषे डरी विशेष करके, शिक्षितामिः शिक्षणु पाभेकी
 शिक्षित, यथर्तुकेः ऋतु अनुसार ऋतुके अनुसार, वस्त्र-
 वस्त्र वस्त्र, आभरण-आभूषण आभूषण, माल्यैः च अने
 भाजाओथी और मालाओंसे, भूषितामिः भूषित भूषित,
 शौच-पवित्रता पवित्रता, अनुष्ण-अने त्रैभ्यो और
 अनुरागसे, युक्तमिः युक्त युक्त, इष्टमिः छष्ट इष्ट,
 प्रमदामिः स्त्रीओथी स्त्रियोंसे, इतः अष्टी इधर, ततः
 तही उधर, संवाद्यमानः शरीर यं पावतां अङ्गोंको दबाते
 हुए, पूर्वम् प्रथम पहले, सुरात् देवताओने देवोंकी,
 पूजयिषा पूजने पूजा करके, प्राक् अने प्रथम और प्रथम,
 आश्लिषः प्रयुज्य च स्वरितवाचन करावी स्वस्ति-
 वाचन कराके, वसुधातले पृथ्वी उपर जमीन पर,
 अर्थिभ्यः अर्थीओने अर्थियोंके लिए, सजलम् जलयुक्त
 जलमिश्र, मद्यम् भव मद्य, प्रदाय आपीने दे कर,
 मद्य-भक्षणे मद्यके, अनुकूलैः अनुकूल अनुकूल, विविधैः
 भुङ्क्षु विविध, शुभैः शुभकारी शुभ, हरितकैः
 हरित वर्गनां हरित वर्गके, फलैः शोभसहित फलोंके साथ,
 यथर्तुकेः ऋतुने योग्य ऋतुके योग्य, लवणैः क्षुण्ण
 नमकीन, गन्धपिशुनैः गन्धपिष्टयथी युक्त गन्धबहुल,
 अवदंशैः अवदंशसहित चटनी आदिके साथ, भू-
 भूमि भूमि, जल-जल जल, अम्बर-अने आकाशमां
 और आकाशमें, चारिणाम् इरनारां प्राणीओनां फिरनेवाके
 जीवोंके, बहुविधैः विविध विविध, मृष्टैः शेडकां भूने, मांसैः
 मांसोसहित मांसोंके साथ, पौरोगवर्मा-अने रसेष्टिआ-
 ओओ और सूषशास्त्र पुरुषोंने, विहितः अनावेदा बनाये,
 विविधात्मकैः भुङ्क्षु विविध, मद्यैः भक्ष्योसहित

भक्ष्योंके साथ, अनुष्णम् उत्तम उत्तम, मद्यम् भव
 मद्य, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ११-२० ॥

11-20. Having attended to the internal and external needs of the body and having bathed and painted himself with fragrant sandal, a person must wear clean clothing along with ornaments and fragrances suitable to the season. Then decking himself with garlands of variegated flowers and with jewels and ornaments, he should worship the gods and the brahmanas and touch the most auspicious articles. Seating himself comfortably in a sitting or lounging position on a well-made bed with pillows, in a spot scattered with flowers that are best suited to each season and fumigated with fragrant smoke, he should drink wine always in vessels of gold or silver or vessels set with precious stones or other vessels clean and well shaped. He should drink while being shampooed by clean, loving, beautiful, young and well trained women decked in fine clothes, jewels and flowers suitable to the season. He should eat while drinking, green fruits and salted fragrant flesh and other sauces agreeable to the wine and proper to the season, and the fried flesh of many kinds of creatures of the land, water and the air and many kinds of puddings made by expert cooks. He should drink, having before prayed to the gods and having first received their grace and

having poured the libations of wine on the earth mixed with water for the desiring spirits.

वातिकादीनां पानविधिः—

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।

स्निग्धोष्णैर्भाविताश्चैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥२१॥

वातिकः वातिक पुरुषे वातिक पुरुषः, अभ्यङ्ग-
अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन- उत्सादन उत्सादन, स्नान-
स्नान स्नान, वासः- वस्त्र वस्त्र, धूप- धूपन धूप,
अनुलेपनैः अने अनुलेपनथी सुशोभित यथ और
अनुलेपनसे सुशोभित हो कर, स्निग्ध- तथा स्निग्ध तथा
स्निग्ध, उष्णैः अने उष्ण और उष्ण, अन्नैः च
अन्नो अन्नका, भावितः भावने भोजन करके, मद्यम्
मद्य मद्य, आचरेत् पीवुं पीवे ॥२१॥

21. The person of the vata habi-
tus should take inunction, oil-massage
and bath, and put on good raiment,
treat himself to fragrant smoke and
paint himself with sandal paste
and should take the food prepared
with unctuous and hot articles; after
that he should drink wine.

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।

पैत्तिको भाविताश्चैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥२२॥

पैत्तिकः पैत्तिक पुरुषने पैत्तिक पुरुषको, विविधैः
विविध विविध, शीतोपचारैः शीतल उपचारोथी शीतल
उपचारोंसे, मधुर- मधुर मधुर, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध,
शीतलैः अने शीतल और शीतल, अन्नैः च अन्ननुं
अन्नोसे, भावितः भावने भोजन करके, मद्यम्
मद्य मद्य, पिबन् पीता पीते हुए, न सीदति हानि
थती नहीं हानि नहीं होती ॥ २२ ॥

22. If the person with the pitta
habitus after treating himself to

२१. वातिको मद्यमाचरेत्-पिबन्मद्यं न सीदति (य.)

various cooling things such as bath
etc., and eating food consisting of sweet,
unctuous and cooling articles, takes
wine, it will not impair his health.

उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।

श्लैष्मिको घन्वजैर्मसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥२३॥

अशिशिरैः उष्ण उष्ण, उपचारैः उपचारोथी युक्त
युक्त उपचारोंसे भावित, यव- जौ, गोधूम- अने
गोधूम और गेहूँ, भुक् भोजन करनेवाला,
श्लैष्मिकः श्लैष्मिक पुरुषे कफप्रकृति पुरुष, मारिचकैः
मरीची संस्कृत मरिचसे संस्कृत, घन्वजैः अंगद
आण्ठीआना जांगल जीवोंके, मांसैः मांस मांसोंके, सह
साथ साथ, मद्यम् मद्य मद्य, पिबेत् पीवुं पीवे ॥२३॥

23. The person of the kapha
habitus living on food prepared of
barley and wheat should treat himself
to hot things and take the flesh of
jungle animals prepared with black
pepper and then take wine.

विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्विभवाश्च ये ।

यथोपपत्तिं तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥२४॥

वसुमताम् वसुमतामेव वसुमताओंके लिए, एषः आ
यह, विधिः विधि छे विधि है, ये च अने जेओ और
जो, भविष्यद्-विभवाः भविष्यद्भा वसुमता वसुमता होय
भविष्यमें वैभवयुक्त होनेवाले हों, तैः तैओ उन्को,
हितम् हितकर हितकर, मद्यम् मद्य मद्य, यथोपपत्ति
यथोपपत्ति स्थिति मुजब अपनी स्थितिके अनुसार,
मात्रया मात्राभा मात्रापूर्वक, पातव्यम् पीवुं पीना
चाहिए ॥ २४ ॥

24. This is the procedure of drink-
ing in the case of rich people and those

२३. मारिचकैः-मारिचकैः (त.)

२४. भविष्यद्विभवाश्च-भविष्यद्भवव्यवस्था (फ.)

यथोपपत्तिं तैर्मद्यं-यथोपपत्तिं मद्यम् (य.)

who are on the path to riches should treat themselves to things that are available according to their circumstances and should drink wine in wholesome doses.

वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो नौदिकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु मार्दीकं माधवं च यत् ॥२५॥

वातिकेभ्यः वातप्रधान पुरुषोने वातप्रबल पुरुषोंके लिए, प्रायः धक्षुं करी प्रायः, नौदिक- गोधुनं मद्यं गुडका मद्यं, पैष्टिकम् तथा द्योतुं मद्यं तथा आटेका मद्यं, कफपित्ताधिकेभ्यः अने कफपित्ताधिकने भाटे और कफपित्तप्रबल पुरुषोंके लिए, तु तो तो, यत् ने जो, मार्दीकम् च द्राक्षिनु अजूरोंका, माधवम् अने मधुनं और शहदका, मद्यम् मद्यं छे ते मद्य है वह, हितम् हित करनार छे हितकर है ॥ २५ ॥

25. For persons of vata habitus, generally the wine prepared of gur and flour is wholesome; while the persons with kapha-cum-pitta habitus should take grape-wine or honey-wine.

विधिसेवितमद्यगुणाः—

बहुद्रव्यं बहुगुणं बहुकर्म मदात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपलक्ष्यते ॥२६॥

बहुद्रव्यम् अहु द्रव्यमर्थी थनार बहुत द्रव्योंसे बननेवाला, बहुगुणम् अहु गुणवान बहुत गुणयुक्त, बहुकर्म अहु काम करनार बहुत कार्य करनेवाला, मदात्मकम् च अने मद करनार और मद करनेवाला, तत् ते वह, मद्यम् मद्यं मद्यं, गुणैः गुण गुण, दोषैः च अने दोषो वडे और दोषोंसे, उभयम् छे प्रकारनुं अर्थात् गुणकर अने दोषकर दो प्रकारका अर्थात् गुणकर और दोषकर, उपलक्ष्यते देखाय छे देखा जाता है ॥२६॥

२५. मार्दीकं माधवं च यत्—फालमाधवशार्करम् (क.ख. ड. त.)

२६. बहुकर्म मदात्मकम्—बहुकर्मप्रदात्मकम् (क.)

॥ उभयं चोपलक्ष्यते—उभयैरेव लिख्यते (क.)

26. Wine is prepared from various substances and possesses various qualities. It has various actions on the body. It is intoxicating in nature. Hence it should be viewed from the point of view of both its good as well as its evil effects.

विधिना मात्रया काले हितैरन्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥२७॥

यः ने जो, प्रहृष्टः प्रहृष्ट पुरुष प्रहृष्ट पुरुष, काले योग्य काले योग्य कालमें, विधिना विधि प्रमाणे विधिसे, मात्रया मात्रामा मात्रामें, यथाबलम् अणु मुञ्जल बलके अनुसार, हितैः हितकर हितकर, अन्नेः अ-ने साधे अन्नोके साथ, मद्यम् मद्यं मद्यं, पिबेत् पीछे छे पीता है, तस्य तेने भाटे उसके लिए, अमृतम् यथा ते अभूत समान वह अमृतके सदृश, स्यात् थाय छे होता है ॥ २७ ॥

27. If a person takes it in right manner, in right dose, in right time and along with wholesome food, in keeping with his vitality and with a cheerful mind, to him, wine is like ambrosia.

अविधिपीतमद्यदोषाः—

यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रुक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥२८॥

रुक्ष- रुक्ष द्रव्य, व्यायाम- अने व्यायामनुं और व्यायामका, नित्येन नित्य सेवन करनार पुरुष, येन ने जो, पुनः वणी फिर, यथोपेतम् नेवुं भगै तेवुं जैसा मिले वैसा, मद्यम् मद्यं मद्यं, प्रसङ्गात् अतिशय अतिशय, पीयते पीछे छे पीता है तस्य तेने भाटे उसके लिए, तत् ते वह, विषवत् विषसमान विषके सदृश, याति थाय छे होता है ॥ २८ ॥

18. While to a person who drinks whatever kind comes in hand, to him

and whenever he gets an opportunity and whose body is dry on account of constant exertion, this very wine acts as a poison.

मद्यस्य दशगुणाः तेषां कर्माणि च—

मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।

दशभिर्दश संशोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥२९॥

मद्यं मद्यं मद्यं, हृदयम् हृदयम्। हृदयमें अविश्य पेसीने प्रविष्ट हो कर, दशभिः स्वगुणैः पीतान्। दश गुणों ने उसे अपने दस गुणोंसे, ओजसः ओजसों को ओजके, दश दश दश, गुणान् गुणों ने गुणोंको, संशोभ्य संशुभ्य करीने शुद्ध करके चेतः चित्तने चित्तको, विक्रियाम् विकृत विकृत, नयति अनावे छे बनाता है ॥ २९ ॥

29 Alcohol reaching the brain disturbs all the ten qualities of the vital essence by its ten-fold nature of action and thus leads to the derangement of the mind (protoplasmic poison).

लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माग्न्याशुगमेव च ।

रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥३०॥

मद्यम् मद्यने मद्यको, लघु- लघु लघु, उष्ण- उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण सूक्ष्म- सूक्ष्म सूक्ष्म, अग्न्या- अग्न्या अग्न्या, व्यापि- व्यापि व्यापि, आशुगम- आशुगम आशुगम शीघ्र क्रिया करनेवाला, रूक्षं रूक्ष रूक्ष, विकाशि विकाशी विकाशी, विशदं च एव अने विशद और विशद, दशगुणम् ओ दश गुणों ने इन दस गुणोंसे युक्त, स्मृतम् मान्युं छे माना है ॥ ३० ॥

30. They are—lightness, heat, acuteness, subtleness, acidity, diffusiveness, quickness, dryness expansive-

ness and limpidness. These are described to be the ten qualities of alcohol.

गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।

प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥३१॥

ओजः ओज ओजको, गुरु गुरु गुरु, शीतम् शीत शीत, मृदु मृदु मृदु, श्लक्ष्णम् श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, बहलम् बहल बहल, मधुरम् मधुर मधुर स्थिरम् स्थिर स्थिर, प्रसन्नं प्रसन्न प्रसन्न पिच्छिलं पिच्छिल पिच्छिल, स्निग्धम् अने स्निग्ध और स्निग्ध, दशगुणम् ओ दश गुणों ने इन दस गुणोंसे युक्त, स्मृतम् मान्युं छे माना है ॥ ३१ ॥

31. While heaviness, coldness, softness, smoothness, denseness, sweetness, fixity, clearness, viscosity and unctuousness are laid down as the ten qualities of vital essence.

गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः ।

माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥३२॥

रौक्ष्यात् स्नेहं व्यापित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।

विकासिभावात्पिच्छिलं वैश्यात्सान्द्रतां तथा ॥३३॥

सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।

सत्त्वं तदाभयं चाशु संशोभ्य जनयेन्मदम् ॥३४॥

लाघवात् लघुताथी लघुतासे, गुरुत्वं गुरुताथी गुरुताको, औष्ण्यात् उष्णताथी उष्णतासे, शैत्यम् शीतताथी शीतताको, अम्ल- अम्ल अम्ल, स्वभावतः स्वभावथी स्वभावसे, माधुर्यम् मधुरताथी मधुरताको, तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णताथी तीक्ष्णतासे, मार्दवं मृदुताथी मृदुताको, आशुभावनात् च आशुकारी होवाथी आशुकारी होनेसे, प्रसादम् प्रसादने प्रसादको, रौक्ष्यात् रूक्षताथी रूक्षतासे, स्नेहम् स्नेहने स्नेहको, व्यापित्वात् व्यापिथी होवाथी व्यापि होनेसे, स्थिरत्वं स्थिरताथी स्थिरताको, विकासिभावात् विकाशी होवाथी विकाशी

३०. लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माग्न्याशुगमेव च—लघुनस्तरस्य

तीक्ष्णाग्न्याशुगमेव च (प.)

३२. गुरुत्वं—गौरवं (फ.)

३४. जनयेत्—कुरुते (फ. ब.)

होनेसे, श्लक्ष्णताम् अपि श्लक्ष्णताने श्लक्ष्णताको, वैज्यात् विशदताथी विशदतासे, पैच्छिलम् पिच्छिलताने पिच्छिलताको, तथा तथा तथा. लौघ्यात् सूक्ष्मताथी सूक्ष्मतासे, सान्द्रताम् सान्द्रताने सान्द्रताको, एवम् ऐम इस प्रकार, मधम् मध मय, स्वगुणैः पोतानां गुणैः वडे अपने गुणोंसे, ओजसः ओज्जनां ओजके, गुणान् गुणैः गुणोंको, निहन्ति हृत्ते छे नष्ट करता है, सस्वम् च भनने सस्वको, तदाश्रयम् अने ओज्जना आश्रय हृत्ते और ओजके आश्रय हृदयको, आशु शीघ्र शीघ्र, संशोभ्य संशोभ पमाश्रीने छुब्ब करके, मदम् मः मद, जनयेत् पेदा छरे छे उत्पन्न करता है ॥ ३२-३४ ॥

32-34. Heaviness is destroyed by lightness, coldness by heat, sweetness by acidity, softness by acuteness, clearness by quickness, unctuousness by dryness, fixity by diffusiveness, smoothness by expansiveness, viscidness by limpidness and density by subtleness. Thus alcohol by its characteristic actions destroys the ten qualities of the vital essence. It acts as a protoplasmic poison. As a result, alcohol agitates the mind, and its foundation, namely, the heart (brain), and quickly produces intoxication.

रसवातादिमार्गानां सस्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥३५॥

हृदयम् हृत्ते हृदय, रस- रस रस, वात- अने वातादिना और वातादिके, मार्गानां मार्गानु मार्गोंका, सस्व- भन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, इन्द्रिय- इन्द्रियो इन्द्रिय, आत्मनाम् तथा आत्मानु और आत्माका, प्रधानस्य अने श्रेष्ठ और श्रेष्ठ, ओजसः च एव ओज्जनु ओजका, स्थानम् स्थान स्थान, उच्यते उक्तेवाय छे कहा जाता है ।

३५. वातादि-वात्वादि (ह. ब. फ.)

॥ ॥ -रसादि (त.)

35. The heart is considered to be the seat of the circulatory channels of the body-nutrient fluid, the vata and other humors and of the mind, intellect and the senses, as also of the vital essence.

अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् ।

हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥३६॥

अतिपीतेन अतिशय पीधेय अधिक मात्रामें विये हुए, मद्येन मद्ययी मद्यसे, विहतेन अभिहत अभिहत, ओजसा च ओज्जनी ओजसे, तत् ते वह, हृदयम् हृत्ते हृदय, विकृतिम् विकृति विकृति, याति पाभे छे पाता है, तत्रस्थाः अने त्यां रहेय और उसमें स्थित, जे च ते जो, धातवः धातुओ होय छे तेओ पणु विकृत थाय छे धातुएं हैं वे भी विकृत हो जाती हैं ॥ ३६ ॥

36. By excessive use of alcohol and the resulting impairment of the vital essence, the brain becomes disordered along with the body-elements situated there.

ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।

मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तूत्तमो मदः ॥३७॥

ओजसि ओज्ज ओजके, अविहते विकृत न थता विकृत न होने पर, हृदि च अने हृत्ते और हृदयके, प्रतिबोधिते प्रतिबोधित थता जागृत होने पर, पूर्वः प्रथम मः प्रथम मद, अल्पे च अल्प अल्प, विहते विधात थवाथी विकृत होने पर, मध्यमः मध्यम मः (पीले मः) मध्यम मद (दूसरा मद), विहते अने संपूर्ण विधात थता और पूर्णरूपमें विकृत होने पर तु तो तो, उत्तमः छेत्ते (नीले) अन्तिम (तीसरा), मदः मः थाय छे मद होता है ॥ ३७ ॥

37. In the first stage of intoxication the vital essence is not affected but the mind becomes stimulated. In the

३६. अतिपीतेन-अतिशितेन (ब)

, याति विकृतिं-विकृतं याति (ध.)

second stage the vital essence is slightly affected and in the third stage it is completely affected.

नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।

विकाशिरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोत्पन्नाः ॥३८॥

पैष्टिकम् दोहानुं आटेका, मद्यम् मद्य मद्य, एवम्
कहेवा प्रसारणी उक्त प्रकारसे, ओजसः ओजने ओजका,
विघातम् नाश नाश, न नथी नहीं, जनयेत् करतुं
उत्पन्न करता, हि कारखाने क्योंकि, तत्र तेभां उसमें,
विकाशि- विकारी विकाशि, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, विशदाः
अने विशद और विशद, गुणाः गुणो गुण, उत्पन्नाः
तीव्र तीव्र, न होता नथी नहीं होते ॥ ३८ ॥

38. The wine prepared from flour does not produce much impairment of the vital essence, because the qualities of expansiveness, dryness and clearness are not in it in a pronounced degree.

मदलक्षणम्—

हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्त्वर्षो रतिः सुखम् ।

विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥३९॥

जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।

स मद्यविभ्रमो नाम्ना 'मद' इत्यभिधीयते ॥४०॥

मद्यस्य मद्यना मद्यके, अतिनिषेवणात् अति सेवनथी
अधिक सेवनसे, हृदि हृदयभां हृदयमें, मद्य- मद्यना मद्यके,
गुण- गुणो गुण, आविष्टे दाबल थतां प्रविष्ट होने पर,
हर्षः हर्ष हर्ष, तर्षः अभिलाषा अभिलाषा, रतिः रति
रति, सुखम् सुभ सुख, यथासत्त्वं तथा मन अनुसार
तथा मनके अनुसार, मोहनिद्रान्ताः अने मोहनिद्राभां
अन्त पाभनारा और मोहनिद्रामें अन्त पानेवाले, चित्राः
गुणो गुण भिन्न भिन्न, राजस- राजस राजस, तामसाः
च अथवा तामस और तामस, विकाराः विकारी विकार,
जायन्ते थाय्य होते हैं, सः ते वह, मद्य- मद्यजनित

३८. जनयेत्-कुरुते (फ)

४०. मोहनिद्रान्ता-मोहनिद्रार्ता (ड. त.)

मद्यजनित, विभ्रमः भ्रम भ्रम, मदः मद मद, इति
ये इस, नाम्ना नामथी नामसे, अभिधीयते कहेवाये ये
कहा जाता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. When the brain is affected by the action of alcohol, there will result exhilaration, ardent desire, exultation, sense of happiness and various kinds of changes according to the psychic make-up of the person and according to its rajasic or tamasic qualities. Owing to excessive use of alcohol, stupor terminating in narcosis is produced. This is the delusion caused by wine and is known as alcoholic intoxication.

मदस्य त्रयो भेदाः तेषां लक्षणानि च—

पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्यास्त्रयो मदाः ।

प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥४१॥

पीयमानस्य पीयता पीये हुए, मद्यस्य मद्यना
मद्यके, प्रथमः प्रथम प्रथम, मध्यमः मध्यम मध्यम,
अन्त्यः च अने अन्त्य ये और अन्त्य वे, त्रयः त्रय
तीन, मदाः मद मद, विज्ञातव्याः आधुना जानने
चाहिए, तान् तेओने इनको, लक्षणैः लक्षणो लक्षण
लक्षणोंसे, प्रचक्ष्महे कहीओ छीओ कहते हैं ॥ ४१ ॥

41. Three stages of intoxication are observed in a person who drinks wine: the first, the middle or the second and the last or the third. We shall describe the characteristics of each of them.

प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानाच्चगुणदर्शकः ।

वाद्यगीतप्रहासानां कथानां च प्रवर्तकः ॥४२॥

न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।

सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥४३॥

४१. प्रचक्ष्महे-प्रचक्ष्यते (ड. व.)

४२. वाद्य-पाठ (ड.)

प्रथमः प्रथम प्रथम, मदः मद मद, प्रहर्षणः हर्ष
 ४२-४३ हर्षको बढ़ानेवाला, प्रीतिकरः प्रीति ४२-४३
 प्रीति करनेवाला, पान- पान पान, अन्न- अन्न अन्नना
 और भोजनके, गुण- गुणोन्ने गुणोंको, दर्शकः दर्शक
 दिखानेवाला, वाद्य- वाद्य वाद्य, गीत- गीत गीत,
 प्रहासानाम् हास्य हास्य, कथानाम् च अने कथाओंकी
 और कथाओंकी, प्रवर्तकः प्रवर्तक हेतु छे प्रवृत्ति
 करानेवाला होता है, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, स्मृति- तथा
 स्मृतिने और स्मृति, हरः च ४२-४३ नाशक, न
 नहीं नहीं है, विषयेषु विषयेषु विषयोंके भोगमें,
 अक्षमः च असमर्थ ४२-४३ असमर्थ करनेवाला, न
 नहीं नहीं है, सुख- तथा सुमेधो एवं सुखसे, निद्रा-
 निद्रा निद्रा, प्रबोधः तथा अगृति ४२-४३ तथा जागृति
 करनेवाला, सुखदः च अने सुखदाता छे और सुखदाता
 है ॥ ४२-४३ ॥

42-43. It produces exhilaration, delight, a finer discrimination of the qualities of food and drink, desire for music, song, jokes and stories. It does not impair the intellect or memory, and causes no incapacity for sense pleasures. It promotes sound sleep as well as happy awakening. This is the first and the happy stage of alcoholic effects.

मुहुः स्मृतिमुहुर्मोहोऽव्यक्ता सज्जति वाङ्मुहुः ।
 युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ॥४४॥

स्थानपानान्नसांकथ्ययोजना सविपर्यया ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥४५॥

मध्यमे मध्यम मध्यम, मदे मदमा मदमें, आविष्टे
 प्रवेश भर्ता प्रविष्ट होने पर, मुहुः धीकृमा क्षणमें,
 स्मृतिः स्मृति स्मृति, मुहुः धीकृमा क्षणमें, मोहः
 मोह मोह, मुहुः धीकृमा क्षणमें, अव्यक्ता वाक् अस्पष्ट
 वाणी अस्पष्ट वाणी, सज्जति तेमत्र वाणीतुं अटकी

४४. मोहोऽव्यक्ता—व्यक्ताऽव्यक्ता च (घ.)

४५. प्रचलायनमेव च—प्रपलायनमेव च (ख. फ.)

४४ एवं वाणीकी रुकावट, युक्त- योग्य योग्य, अयुक्त- अने
 अयोग्य और अयोग्य, प्रलापः च अकथित प्रलाप, प्रचला-
 यनम् च एव अक्षर आवर्त चकर आना, सविपर्यया तथा
 विपरीततासहित तथा विपर्ययके साथ, स्थान- स्थान
 स्थान, पान- पान पान, अन्न- भोजन भोजन, सांकथ्य-
 अने बातचीतनी और वार्तालापकी, योजना योजना
 योजना, इतानि ये इन, लिङ्गानि लक्षणोंको, जानीया
 जाननी जानने ॥ ४४-४५ ॥

44-45. Fitful recollection, fitful forgetfulness, frequent indistinct, thick and laryngeal speech, indiscriminate talk, unsteady gait, impropriety in sitting, drinking, eating, and conversation—these are to be known as the symptoms of the second stage of alcoholic effects.

मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमाप्राप्य चोत्तमम् ।
 न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥४६॥

राजस- राजस राजस, तामसाः अने तामस और
 तामस, नराः पुरुषो पुरुष, मध्यमम् मध्यम मध्यम,
 मदम् मदम् मदको, उत्क्रम्य उल्लिखन करी लांघकर,
 उत्तमम् उत्तम अन्त्य, मदम् च मदने मदको, आप्राप्य
 प्राप्त भर्ता प्राप्त होकर, किञ्चित् अशुभं कुछ ऐसा
 कोई भी, अशुभम् अशुभ अशुभ, न नहीं नहीं है, कुर्युः
 न्ने तेभ्यो करे जो वे करते, न नहीं नहीं ॥ ४६ ॥

46. After transcending the second stage and before reaching the last stage, there is no impropriety which persons of the rajasic and tamasic nature will not commit.

को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
 गच्छेदध्वानमखन्तं बहुदोषमिवाध्वगः ॥४७॥

अखन्तम् दुःप्रकर अन्तवाणा दुःखकारक अन्त-
 वाणे, बहुदोषम् अहु दोषवाणा बहुत दोषयुक्त,

४६. मदमाप्राप्य—मदमाप्राप्य (घ.)

अध्वानम् भागे मार्ग पर, अध्वगः मुसाफिर मुसाफिर, इव जेम जेमो नथी तेम ते दृष्टांत लक्ष जैसे नहीं जाता वैसे उस दृष्टांतको लेकर, उन्मादम् उन्माद उन्माद, इव जेवा जैसे, दारुणम् दारुण दारुण, मदम् मदने मदको, कः कथो कौन, विद्वान् समञ्जु मनुष्य विद्वान् मनुष्य, गच्छेत् प्राप्त करे? अर्थात् प्राप्त न करे प्राप्त करे? अर्थात् प्राप्त न करे ॥ ४७ ॥

47. Which wise man would ever wish to be intoxicated to an extent which is as frightful as insanity even as no traveller will select a road which leads to an unhappy end and which is beset with many troubles?

तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदर्विव निष्क्रियः ।
मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥ ४८ ॥

तृतीयम् तृतीय तृतीय, मदम् मदने मदको, तु ते। तो, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, भग्न-भाग्यवा कटे हुए, दारुण-लक्षणी लक्षणी, इव पेठे भांति, निष्क्रियः निष्क्रिय निष्क्रिय, मद-मद मद, मोह-तथा मोहणी और मोहसे, आवृत-आवृत आवृत, मनाः मनवाला मनुष्य मनवाला मनुष्य, जीवन् जिवते जीवित, अपि छत्ता पक्षु होने पर भी मृतैः मरेवा मनुष्य मृत मनुष्योंके, समः जेवा छे सहज है ॥ ४८ ॥

48. Having reached the third stage of intoxication, he becomes paralysed like a felled tree with his mind submerged in intoxication and stupor, and though alive, resembles a dead man.

रमणीयान् स विषयान्न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४९ ॥

सः ते वह, रमणीयान् आनन्ददायक आनन्द-दायक, विषयान् विषयाने विषयोंको, न नथी नहीं,

४८. मदमोह-बहुमोह (घ.)

वेत्ति ज्ञाते। पहिचानता, सुहृज्जनम् मित्राने पक्षु मित्रोंको भी, न नथी ज्ञाते। नहीं जानता, यदर्थम् जेनी धन्यार्थी जिसकी मतलबसे, मद्यम् मद्यने मद्यको, पीयते पीये छे पीता है, तां ते उस, रतिम् च सुभने पक्षु सुखको भी, न नथी नहीं, विन्दति भेजवते। प्राप्त करता ॥ ४९ ॥

49. He does not discriminate or recognise either the qualities of things or his friends. He does not possess even a sense of his own happiness for the very sake of which alcohol is drunk.

कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥ ५० ॥

यदवस्थः जे अवस्थामां रही मनुष्य जिस अवस्थामें रह कर मनुष्य, लोके संसारमा संसारमें, कार्य-कार्य कार्य, अकार्यम् अकार्य अकार्य, सुखम् सुख सुख, दुःखम् दुःख दुःख, यच्च च अने जे और जो, हित-हित हित, अहितम् तथा अहित तथा अहित, न नथी नहीं, जानाति ज्ञाते। जानता, तां ते उस, अवस्थाम् अवस्थाने अवस्थामें, कः कथो कौन, बुधः बुद्धी पुरुष बुद्धिमान, व्रजेत् प्राप्त करे? जायेगा? ॥ ५० ॥

50. Which wise man would like to attain that state in which he cannot discriminate between what ought to be done and what ought not to be done, between pleasure and pain and between what is good and what is evil in the world?

स दूष्यः सर्वभूतानां निन्द्याग्रगण्य एव च ।
व्यसनित्यादुर्दकं च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥ ५१ ॥

सः ते वह, सर्वभूतानाम् सर्व प्राणीओंको सब प्राणियोंका, दूष्यः दोषकर्ता दोषकर्ता, निन्द्याः च निन्द्या निन्द्या, अग्रगण्यः च एव अने अग्रगण्य थाय छे और

५१. दूष्यः-दूष्यः (घ.)

,, ,, -दूष्यः (फ.)

अमाद्य होता है, सः ते वह, व्यसन्नित्वात् व्यसनी-
पक्षाने क्षीये व्यसनी होनेसे, उदके परिष्कृतमां परि-
णाममें, दुःखम् दुःखकारक दुःखकर, व्याधिश्च च व्याधि
व्याधि, अश्रुते भेजवे छे प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

51. On account of his addiction,
he is condemned and censured by all
people and is regarded an unworthy
man by them, and he later on deve-
lops painful diseases as a result of
his addiction.

मद्यदोषाः—

प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षे च यत् परम् ।
मनःसमाधौ तत् सर्वत्रायत्तं सर्वदेहिनाम् ॥५२॥

सर्वदेहिनाम् प्राणीमात्रं सब प्राणियोंके लिए,
प्रेत्य च जन्मान्तरमां जन्मान्तरमें, इह च अने आ-
लोकां और इस लोकमें, यत् ने जो, श्रेयः श्रेय छे
श्रेय है, मोक्षे च तथा मोक्षमां एवं मोक्षमें, यत् ने
जो, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, श्रेयः उत्तमां छे कल्याण है,
तत् ते वह, सर्वम् सर्व सब, मनःसमाधौ मननी
समाधिने मनकी समाधिकी, आयत्तम् आधीन छे
अधीन है ॥ ५२ ॥

52. For all men all that which is
contributive of well-being in this life
and the other, and happiness in that
higher life of liberation, is established
in the perfect tranquility of mind.

मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते महान् ।
महामारुतवेगेन तटस्थस्यैव शाखिनः ॥५३॥

महामारुतवेगेन नेम वायुना महान वेगशी जैसे
वायुके बड़े वेगसे, तटस्थस्य किनारा उपर रहै किनारे
पर स्थित, शाखिनः आसने वृक्षको, इव महान क्षोभ
करवाभां आवे छे तेम महान क्षोभ किया जाता है
वैसे, मद्येन मद्यशी मद्यसे, अस्य आना इसके, मनसः
मनने मनमें, महान महान महान, संक्षोभः च संक्षोभ
संक्षोभ, क्रियते करवाभां आवे छे किया जाता है ॥५३॥

53. Wine causes great agitation to
such a tranquil mind, like the strong
wind that shakes the trees on a bank.

मद्यप्रसङ्गं तं चाज्ञा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥५४॥

रजः- रजोगुण रज, मोह- तथा मोहशी तथा मोहसे,
पराजिताः पराजय पाभेला पराजित, अज्ञाः अज्ञानीओ
मूर्खलोग, महादोषम् महादोषवाणा महादोषयुक्त, महा-
गदम् महादोषरूप महादोषरूप, तम् च ते वह, मद्य-
प्रसङ्गम् मद्यप्रसंगने मद्यसेवनको, सुखम् सुख छे
सुख देनेवाला है, इति ऐम ऐसा, अधिगच्छन्ति भाने छे
समझते हैं ॥ ५४ ॥

54. Ignorant men who are addicted
to and are blinded by intoxication and
overcome by passion and ignorance, con-
sider the intoxicated state which is a
greatly morbid and diseased condition,
to be a state of happiness.

मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥५५॥

मद्य- मद्यशी मद्यसे, उपहत- नष्ट नष्ट, विज्ञानाः
ज्ञानवाणा ज्ञानवाले, सात्त्विकैः सात्त्विक सात्त्विक, गुणैः
गुणशी गुणसे, वियुक्ताः रहित रहित, मदान्धाः मद्य-
मदन्ध, मदलालसाः अने मदना वालयु बोका और
मदके लोभी लोग, श्रेयोभिः उत्तमांशी कल्याणसे,
विप्रयुज्यन्ते विप्रयुक्त पडे छे अलग हो जाते हैं ॥ ५५ ॥

55. These men enslaved and blinded
by alcoholism, are deprived of wisdom
and sattwic qualities and are lost to all
goodness.

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्वादिमदमूर्च्छायाः सापसारपतानकाः ॥५६॥

५४. चाज्ञा-ज्ञात्वा (ड. त. फ. व.)

५५. पराजिताः-परायणाः (य. फ.)

मद्ये भयमा भयमे, सोन्माद- उन्माद उन्माद, मद- भद मद, मूर्च्छायाः भूर्छा मूर्च्छा, सापसार- अपसार अपसार, अपतानकाः अने अपतानक और अपतानक, मोहः भोह मोह, भयम् भय भय, शोकः शेह शोक, क्रोधः कोध क्रोध, मृत्युः च अने मृत्यु और मृत्यु, संश्रितः रहेल छे आश्रित हैं ॥ ५६ ॥

56. Wine is also the cause of great delusion, fear, grief, anger and death as well as insanity, toxicosis, fainting, epilepsy and convulsions.

यत्रकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।

इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः ॥ ५७ ॥

यत्र जहाँ जहाँ, एकः ओह एक, स्मृतिविभ्रंशः स्मृतिभ्रंश छे स्मृतिभ्रंश है, तत्र तहाँ वहाँ, सर्वम् अर्धुय सब कुछ, असाधुवत् अशुभ जेवुं छे बुरासा ही है, इति एवम् ओम इस प्रकार, मद्य- भयना मद्यके, दोषज्ञाः दोष जानुनाला दोषोंको जाननेवाले पुरुष, यत्नतः यत्नपूर्वक यत्नपूर्वक, मद्यम् भयने मद्यको, गर्हन्ति निंहे छे निंदा मानते हैं ॥ ५७ ॥

57. When a man is deprived of his very memory, then everything that follows upon it, is necessarily evil. Thus those who know the evils of drink, condemn the habit of drink strongly.

सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।

अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जितम् ॥ ५८ ॥

अहितस्य अहितकर अहितकर, अतिमात्रस्य अति- मात्राभा अतिमात्रामें, विधिवर्जितम् तथा विधिवर्जित तथा विधिके छोड़कर, पीतस्य पीधेला पिये हुए, मद्यस्य भयना मद्यके, सत्यम् सायेसाथ वास्तवमें, एते ओ ये,

५७. असाधुवत्-असाधुवत् (घ.)

,, गर्हन्ति-निन्दन्ति (ङ. थ. व.)

,, यत्नतः-तत्नतः (ङ.)

५८. विधिवर्जितम्-विधिवर्जनम् (ङ.)

महादोषाः महादोषो महादोष, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं, संशयः ओमा संशय इसमें संशय, न नथी नहीं है ॥ ५८ ॥

58. True and undoubted indeed are these great evil effects described about wine, if it is unwholesome or taken in excess or taken disregarding the prescribed regulations.

मद्यस्य स्वभावेचाज्ञतुल्यत्वम्—

किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।

अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम् ॥ ५९ ॥

किंतु परंतु परन्तु मद्यम् मद्य मद्य, स्वभावेन एव स्वभावशी स्वभावसे ही, यथा जेवुं जैसा, अन्नम् अन्न छे अन्न है, तथा तेवुं वैसा ही, स्मृतम् उक्तुं छे कहा गया है, अयुक्ति- अयोग्य रीते अयोग्य रूपमें, युक्तम् अपराता प्रयुक्त होने पर, रोगाय रोगने भाटे छे रोगके लिए है, युक्ति- अने योग्य रीते और युक्तिपूर्वक, युक्तम् अपराता प्रयुक्त होने पर, अस्मृतम् अमृत अमृतके, यथा जेवुं छे समान है ॥ ५९ ॥

59. But wine, by nature, is regarded similar to food in its effects. It is productive of disease if taken in improper manner, and is like ambrosia if taken in proper manner.

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसूत्र ।

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ६० ॥

अन्नम् अन्न अन्न, प्राणभृताम् प्राणीओना प्राणियोंके, प्राणाः प्राण छे प्राण हैं, अयुक्त्या परंतु अयोग्य रीते सेवन करवाशी परंतु युक्तिविरुद्ध सेवनसे, तत् ते वह, असूत्र प्राणुने प्राणोंको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, विषम् जेभके विष जैसेकि विष, प्राण- हरम् प्राणनाशक छे प्राणहर है, युक्ति- परंतु युक्ति- पूर्वक परंतु युक्तिपूर्वक, युक्तम् योग्य प्रयुक्त, तत् तत् ते वह रसायनम् रसायन ३५ छे रसायनरूप है ॥ ६० ॥

60. Food, which is the life of living creatures, if taken in improper manner

destroys life, and even poison, which by nature is destructive of life, if taken in proper manner, acts as an elixir.

युक्तिपीतमद्यगुणाः —

हर्षमूर्जे मुदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।

युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं सुखमदप्रदम् ॥६१॥

युक्त्या युक्तिपूर्वकं युक्तिपूर्वक, पीतम् पीयेद्य पिया हुआ, सुख-सुख सुखकर, मद-मद मद प्रदम् आपनार देनेवाला, मद्यम् मद्य मद्य, हर्षम् हर्ष हर्ष, ऊर्जम् उत्साह उत्साह, मुदम् संतोष संतोष, पुष्टिम् पुष्टि पुष्टि, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, परम् अने परम् और श्रेष्ठ, पौरुषम् पौरुष पौरुषको, मद्यम् शीघ्र शीघ्र, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ६१ ॥

61. Wine taken in proper manner soon gives exhilaration, courage, delight, strength, health, great manliness and joyous intoxication.

रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।

प्रीणनं बृंहणं वक्ष्यं भयशोकश्रमापहम् ॥६२॥

स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विवोधनम् ।

बोधनं चातिनिद्राणां विबुधानां विबन्धनुत् ॥६३॥

वधवन्धपरिक्लेशदुःखानां चाप्यबोधनम् ।

मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रवाधकम् ॥६४॥

रोचनम् भक्ष रुचि करनेवाले मद्य रुचिकारक, दीपनम् दीपन दीपन, हृद्यम् हृद्य हृद्य, स्वर-स्वर स्वर, वर्ण-अने वर्ण और वर्ण, प्रसादनम् प्रसाद करनेवाले

६१. हर्षमूर्जे मुदं-हर्षमूर्ज्यामदम् (ग.)

परम्-बलम् (घ.)

सुखमदप्रदम्-मद्यसुखावहम् (ङ.)

मदसुखावहम् (च.)

६३. वाग्विवोधनम्-वाक्यविवोधनम् (फ.)

६४. चाप्यबोधनम्-चावमोहनम् (ड.)

प्रवाधकम्-प्रसाधकम् (झ.)

प्रवाधकम् (झ.)

बढ़ानेवाला, प्रीणनम् प्रीणन प्रीणन, बृंहणम् बृंहण बृंहण, वक्ष्यम् वक्ष्य वक्ष्य, भय-भय भय, शोक-शोक शोक, श्रम-अने श्रम और श्रमका, अपहम् नाशक छे नाशक है, नष्टनिद्राणाम् नष्टनिद्रा नष्टनिद्रा होनेवाली होय ओया अनुप्राप्ते नींद न आनेवालोंके लिए, स्वापनम् विष आवनार-नींद लानेवाला, मूकानाम् मूकाना मूकोंके लिए, वाक्-वाणीके वाणीको, विबोधनम् विबोधन करनेवाला, अतिनिद्राणाम् अतिनिद्रा होनेवालोंके लिए, विबुधानाम् विबुधाना और विबन्धनाओंके, विबन्धनुत् विबन्धने दूर करनेवाले छे विबन्धको दूर करनेवाला है, वध-तेमल वध एवं वध, बन्ध-बन्धन बन्धन, परिक्लेश-अत्यन्त क्लेश अत्यन्त क्लेश, दुःखानाम् च तथा दुःखोंके और दुःखोंका, अपि पक्ष मी, अबोधनम् अनुभव था न देनेवाले छे अनुभव न होने देनेवाला है, मद्यम् च एव वर्ण मद्य और मद्य ही, मद्योत्थानाम् मद्यजनित मद्यजनित, रोगाणाम् रोगोंके, प्रवाधकम् नाशक छे नाशक है ॥ ६२-६४ ॥

62 64. It is an appetiser, digestive-stimulant, cordial, promoter of voice and complexion and is nourishing, roborant and strengthening. It relieves fear, grief and fatigue. It acts as a soporific to those suffering from insomnia and as a stimulant of speech in reticent people. It keeps awake people given to excess of sleep and relieves obstruction in the body-passages, renders the mind unconscious of the pain of trauma, ligature and other kinds of pain and suffering. It acts as a cure for the disorders resulting from alcoholism.

रतिर्विषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनम् ।

अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥६५॥

६५. संयोगे-संयोग (त.)

संयोगवर्धनम्-सौभाग्यवर्धनम् (फ. व.)

मद्यं मद्यं मद्यं रतिः आनन्दं छे आनन्दं है, विषय-संयोगे अने विषय-संयोगमा और विषयोपभोगमें, प्रीति-प्रीति प्रीति, संयोग-तथा संयोगने तथा संयोगको, वर्धनम् वर्धनम् छे बढ़ानेवाला है, प्रवयसात् तेभ्यः वृद्धोने वृद्धोको, अपि पक्षे भी, उत्सव-उत्सव, उत्सव, आमोद-अने आनन्द और आनन्द, कारकम् कारकम् छे करानेवाला है ॥ ६५ ॥

65. It increases the enjoyment of sense-pleasures and the desire for the continuance of such pleasures Even to the very aged alcohol gives elation and delight.

पञ्चस्वर्थेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे ।

यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ६६

यूनाम् वा युवानां युवकोंको, स्थविराणाम् वा छे वृद्धोने अथवा वृद्धोंको, प्रथमे प्रथम प्रथम, मदे मदेमा मदेमें, कान्तेषु काम्ये काम्य, पञ्चसु पांथे पांथों, अर्थेषु अर्थोंमा विषयोंमें, या ने जो, रतिः आनन्द आनन्द छे आनन्द आता है, तस्य तेनै उसके लिए, उपमा उपमा, भुवि पृथ्वीमा पृथ्वीमें, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ६६ ॥

66. There is nothing comparable on earth to the delight derived, during the first stage of alcoholic effects, from the perceptions of the five senses in the case of either the young or the aged.

बहुदुःखहतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।

विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥६७॥

युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, निषेवितम् सेवेतुं सेवित, मद्यम् मद्यं मद्य, बहु-अहु बहुत, दुःख-दुःखी दुःखसे हतस्य दुःखी दुःखी, शोकेन च अने शोकभी और शोकसे, उपहतस्य दुःखी पीडित अस्य आ इस,

६६. कान्तेषु-काम्येषु (फ)

६७. हतस्यास्य-हतस्यास्य (घ.)

जीवलोकस्य उपदेशानुं जीवलोकके लिए विश्रामः विश्रामस्थान छे विश्रामस्थान है ॥ ६७ ॥

67. Alcohol, taken in the proper way, is a relaxation for all people afflicted with a multitude of sufferings and sorrow.

अन्नपानवयोव्याधिवलकालत्रिकाणि वद् ।

श्रीन्द्रोषांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिबेत्सदा ॥६८॥

षट् छे छे, अन्नपान-अन्नपान अन्नपान, वयः-उमर वय, व्याधि-व्याधि व्याधि, बल-अण बल, काल-अने कालना और कालके, त्रिकाणि त्रिक त्रिक, त्रीन् त्रिन् तीन, दोषान् दोष दोष, त्रिविधम् तथा त्रिन् प्रकारना एवं तीन प्रकारके, सत्त्वं सत्त्वेने सत्त्वंको, ज्ञात्वा ज्ञानीने जानकर, सदा सर्वदा हमेशा, मद्यम् मद्यं मद्य, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ६८ ॥

68. One should take wine keeping always in view the three-fold classification in each of the six things—food, drink, age, disease, vitality and season as well as the triad of morbid humors and the triad of the psychic types.

तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।

यया युक्त्या पिबन्मद्यं मद्यदौषैर्न युज्यते ॥६९॥

तेषाम् ते उन, अष्टानाम् आठ आठ, त्रिकाणाम् त्रिकोनी त्रिकोंकी, योजना योजना योजना, युक्तिः युक्ति युक्ति, उच्यते उच्यते छे कही जाती है, यया ने जिस, युक्त्या युक्तिथी युक्तिसे, मद्यम् मद्यं मद्य, पिबन् पीते। मनुष्य पीता हुआ मनुष्य, मद्य-मद्यना मद्यके, दोषैः दोषोथी दोषोंसे, न युज्यते नोजाते। नथी युक्त नहीं होता ॥ ६९ ॥

69. The correlating of the triads of these eight factors is known as the proper mode, and the use of alcohol taken in such proper mode is never attended with the evil effects of drinking.

मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।
धर्मार्थयोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥७०॥

सत्त्वगुण- सत्त्वगुणुनी सत्त्वगुणकी, उच्छ्रितः प्रधान-
तावाला। प्रधानतावाला, सः ते वह नरः मनुष्य मनुष्य,
धर्मार्थयोः धर्म और अर्थनी धर्म और अर्थका
अपीडावै हानि बिना पीड़न न करते हुए, मद्यस्य च
मद्यना मद्यके, सर्वान् सर्व सब, यथोक्तान् यथोक्त
यथोक्त, गुणान् गुणो गुणोंको, समश्नुते भोगवे छे प्राप्त
करता है ॥ ७० ॥

70. On the contrary, the person
enjoys all the good effects ascribed to
drinking, and without endangering
his virtue or wealth, he obtains the
exalted state of the mind.

सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
द्वितीयेऽव्यक्ततां यान्ति मध्ये चोत्तममध्ययोः ७१

प्रथमे प्रथम प्रथम, मदे मद्यमा मद्यमें, सत्त्वानि
मन मन, तु तो तो, प्रायशः धृष्टुं करी प्रायः,
प्रबुध्यन्ते उद्वेगस पात्रे छे उल्लसित होते हैं, द्वितीये
शील मद्यमा दूसरे मद्यमें, अव्यक्तताम् अज्ञा अव्यक्त-
पक्षाने थोड़ी व्यक्तताको, यान्ति पात्रे छे पाते हैं,
उत्तममध्ययोः मध्ये च शील तथा शीलमद्यनी संधिमा
संपूर्ण व्यक्तपक्षाने पात्रे छे अने शील मद्यमा तो
सर्वथा अव्यक्तपक्षाने पात्रे छे तीसरे तथा दूसरे
मद्यकी सन्धिमें संपूर्ण अव्यक्तताको पाते हैं और तीसरे
मद्यमें तो सर्वथा अव्यक्तताको पाते हैं ॥ ७१ ॥

71. Generally, in the first stage of
intoxication, mental faculties get stimu-
lated. In the second stage, the real
nature of the man is slightly revealed
and in between the second and the
third, it is fully revealed.

७१. मध्ये-मदे (त. फ.)

मद्यस्य प्रकृतिदर्शकत्वम्—

सस्यसंबोधकं वर्षं, हेमप्रकृतिदर्शकः ।

हुताशः, सर्वसत्त्वानां मद्यं तूभयकारकम् ॥७२॥

वर्षं वर्षसाद वर्षा, सस्य- अनाजने अन्नको,
संबोधकम् उगाडनार छे उगानेवाली है, हुताशः अग्नि
अग्नि, हेम- सोनानी सुवर्णकी, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति,
दर्शकः देखाडनार छे दिखानेवाली है, मद्यम् अने मद्य
और मद्य, तु तो तो, सर्वसत्त्वानाम् अध्याय मनोना
सब प्रकारके मनोमें, उभय- ओओने अगुत करवा तथा
ओओना गुणोने दर्शाववा ओ ओ कार्यने उनको जागृत
करना और उनके गुणोंको दर्शाना इन दोनों कार्यको,
कारकम् करनार छे करनेवाला है ॥ ७२ ॥

72. As rain stimulates the growth
of crops and fire reveals the quality
of gold, similarly drink produces both
these effects on the minds of men.

प्रधानावरमध्यानां रूपाणां व्यक्तिदर्शकः ।

यथाऽग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥७३॥

यथा ज्येष्ठ जैसे, अग्निः अग्नि अग्नि, प्रधान- श्रेष्ठ
श्रेष्ठ, अवर- कनिष्ठ कनिष्ठ, मध्यानाम् अने मध्यम
और मध्यम, रूपाणाम् रूपोने रूपोंको, व्यक्ति-दर्शकः
स्पष्ट दर्शावनार छे स्पष्ट बतानेवाला है, एवम् तेम
वैसे, मद्यम् मद्य मद्य, सत्त्वानाम् सत्त्वानी सत्त्वकी,
प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, दर्शकम् अतावनार छे दिखानेवाला
है ॥ ७३ ॥

73. Just as fire reveals the high,
medium and low quality of gold

७२. सस्य-सत्त्व (ख. झ.)

.. सस्यसंबोधकं-सत्त्वप्रबोधकम् (व.)

.. सस्यसंबोधकं वर्षं हेमप्रकृतिदर्शकः-सत्त्वसंबोधकं हर्षमोह-
प्रकृतिदर्शकम् (ड)

.. हेमप्रकृति-लोहप्रकृति (घ)

.. दर्शकः-दर्शनः (च.)

.. तूभयकारकम्-भूतापकारकम् (ध.)

७३. रूपाणाम्-रूपमानां (प. ब.)

similarly drink reveals the true quality of the mind concerned.

सात्त्विक-राजस-तामसानामापानानां लक्षणानि—

सुगन्धिमाख्यगन्धर्वं सुप्रणीतमनाकुलम् ।

मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥७४॥

सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।

स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥७५॥

सुगन्धि- सुगन्धित सुगन्धयुक्त, साख्य- भाण्डा माला, गन्धर्व- अने गायनयुक्त एवं संगीतके साथ, सुप्रणीत- सारी रीते अनावेद्य अच्छी तरह बनाया, अनाकुलम् गीरही विनातुं सीढ़से रहित, मिष्ट- भीड़ा मीठे, अन्नपान- अन्नपाननी अन्नपानकी, विशदम् विशिष्टावाणुं विशद- तासे युक्त, सदा सर्वदा निरन्तर, मधुर- मधुर मधुर, संकथम् वार्तावाणुं कथार्योके साथ, सुखप्रपानम् सुखकर पानवाणुं पीनेमें सुखकर, सुमदम् सारा मद् उत्पन्न करनेपर अच्छे मदको करनेवाला, हर्ष- हर्ष हर्ष, प्रीति- तथा प्रीति और प्रीति, विवर्धनम् बढ़ानेवाला, स्वन्तम् सारा अन्तवाणुं अच्छा अन्तवाला, न च उत्तममदप्रदम् अने छेष्टा मद्ने नहि करनेपर मद्यपान और अन्तिम मदको नहीं करनेवाला मद्यपान, सात्त्विकम् सात्त्विक, आपानम् मद्यपान उहेनाय छे मद्यपान कहाता है ॥ ७४-७५ ॥

74-75. That is the Sattvic manner of drinking where it is drunk after adorning oneself with fragrant flower-garlands and to the accompaniment of song, where the wine has been properly prepared and pure, and taken along with delicious and clean foods and drinks, which is drunk always to the

accompaniment of delightful conversation, which is taken in happy mood, which is attended with a healthy sense of exaltation and which increases cheerfulness and love, which has a happy termination and which does not lead to the extreme stage of intoxication.

वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।
मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥७६॥

सात्त्विकाः सात्त्विक द्रोक्षे सात्त्विक लोग, मद्य- मद्यना मद्यके, दोषैः दोषो वडे दोषोंद्वारा, वैगुण्यम् विगुण्यता विगुण्यताको, सहसा ऐकदम एकदमसे, न यान्ति पाभता नहीं प्राप्त नहीं होते, हि डारखुके क्योंकि, मद्यम् मद्य मद्य, बलवत् अणवान बलवान, सत्त्वं भनने मनको, तु तो तो, सहसा ऐकदम एकदमसे, न गृह्णाति अडखु करतुं नहीं ग्रहण नहीं करता ॥७६॥

76. The people of Sattvic temperament are not immediately subject to the morbid effects of intoxication Wine cannot quickly impair the quality of a strong mind.

सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
चित्रं राजसमापानं प्रायेणास्वन्तकाकुलम् ॥७७॥

सौम्य- सौम्य सौम्य, असौम्य- अने असौम्य और असौम्य, कथाप्रायम् कथायुक्त कथायुक्त, क्षणात् क्षणभर क्षणमें, विशद- प्रसन्नता प्रसन्नता, अविशदम् अने अप्रसन्नतायुक्त और अप्रसन्नतायुक्त, चित्रम् विचित्र विचित्र, प्रायेण धखुं डरी प्रायः, अस्वन्तक- परिक्षाभम दुःख आपनार अन्तमें दुःख देनेवाला, आकुलम् अने भीडवाणुं मद्यपान और सीढ़वाला मद्यपान, राजसम्

७६. मद्यदोषैर्न—मद्ययोगात् (फ.)

, मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु—सहसा न च

गृह्णाति मदः सत्त्वबलादिकम् (र.)

,, ,, —सहसा नावगृह्णाति मद्यं सत्त्वबलादिकम् (च.फ.)

७७. क्षणात्—क्षणे (फ.)

७४ सदा मधुरसंकथम्—सदा मधुरसंकाथम् (फ.)

७५. सुखप्रपानं सुमदं—सुखप्रपानं सुमदं च (च.)

,, ,, —सुखप्रपानं सुमदं (च.)

,, स्वन्तं—स्वर्तु (त. द. फ.)

राजस राजस, आपानम् भक्षपानं कहेवाय छे मद्यपान कहाता है ॥ ७७ ॥

77. That is the Rajasic manner of drinking which causes speech that is partly gentle and partly rude, partly distinct and partly indistinct and varying every moment in its nature and is incoherent and generally ending in an unhappy condition.

हर्षप्रीतिकथापेतमतुष्टं पानभोजने ।

संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७८ ॥

हर्ष- हर्ष हर्ष, प्रीति- तथा प्रीतिनी और प्रीतिकी, कथा- कथाथी कथासे, अपेतम् रक्षित रहित, पान- पान पान, भोजने तथा भोजनमा एवं भोजनमें, अतुष्टम् असंतुष्ट असंतुष्ट, संमोह- मोह मोह क्रोध- क्रोध क्रोध, निद्रान्तम् अने निद्रामा अंत पाननारुं भक्षपान और निद्रामें अन्त पानेवाला मद्यपान, तामसम् तामस तामस, आपानम् भक्षपान मद्यपान, स्मृतम् कहेवाय छे कहाता है ॥ ७८ ॥

78. That is regarded as the Tamasic manner of drinking wherein speech that is not characterised by cheerfulness and affection is indulged, where there is no satisfaction in the food and drink taken, and which terminates in delusion, passion and sleep.

मद्यपाने सुखाः सहायाः —

आपाने सात्त्विकान् बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान् यैः पीत्वा मद्यदोषानुपाश्रुते ॥ ७९ ॥

आपाने भक्षपानमा मद्यपानमें, सात्त्विकान् सात्त्विक सात्त्विक, तथा राजस- राजस राजस, तामसान् अने तामस और तामसको, बुद्ध्या अशीने जानकर, यैः नेनी जिनके, सह साथे साथ, पीत्वा पीवाथी पान करनेसे,

७९. मद्य-सह (य. ड. त. थ.)

मद्य- भक्षना मद्यके, दोषान् दोषो दोषको, उपाश्रुते प्राप्त करे छे प्राप्त होता है, सहायान् ते साथीओने उन साथियोंको, जह्यात् छोड़ी देवा छोड़ देवे ॥ ७९ ॥

79. It is therefore that a man should recognise, among those given to drink, the men of the Sattvic type by means of the aforesaid characteristics and avoid the company of the Rajasic and Tamasic types so as to avert the risk of the morbid effects of drinking after their manner.

सुखशीलाः सुसंभाषाः सुमुखाः संमताः सताम् ।

कलास्ववाद्या विशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ८० ॥

परस्परविधेया ये येषामेक्यं सुहृत्तया ।

प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ८१ ॥

उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।

ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिबन्सह मोदते ॥ ८२ ॥

ये ने जो, सुखशीलाः सुखकर आचरणवाला सुखकर आचरणवाले, सुसंभाषाः सारुं भोलनार मधुरभाषी, सुमुखाः प्रसन्न मुखवाला प्रसन्न मुखवाले, सताम् सज्जनोथी सज्जनोंसे, संमताः प्रशंसित प्रशंसित, कलासु कलाओ कलाओंको, अवाद्याः अलुनार जाननेवाले, विशदाः निर्मल निर्मल, विषय- तेभज विषयमा एवं विषयमें, प्रवणाः च तत्पर होय तत्पर हैं, ये ने जो, परस्पर- परस्परनु एक दूसरेका, विधेयाः कहुं डरेनार कहा माननेवाले, सुहृत्तया मित्रताथी मित्रताके कारण, येषाम् नेओनु जिनमें, ऐक्यम् ऐक्य होय छे ऐक्य है, ये नेओ जो, प्रहर्ष- हर्ष हर्ष, प्रीति- प्रीति प्रीति, माधुर्यैः अने मधुरताथी और मधुरतासे, आपानम् भक्षपानने मद्यपानको, वर्धयन्ति वधारे छे बढ़ाते हैं, येषाम् नेओमा जिनमें, अन्योन्य- परस्परनु एक दूसरेको, दर्शनम् दर्शन देखना, उत्सवात् उत्सवथी पक्ष उत्सवसे भी, उत्सवतरम् वधारे उत्सवने प्रसन्न अने छे अधिक उत्सव बनता है, ते ते वे, सहायाः

८०. कलास्ववाद्या विशदा-कलासु वाक्यविशदा (ख. ड.)

साथीओ साथी, पाने मद्यपानभा मद्यपानमें, सुखाः सुभकारक थाय छे सुखकर होते हैं, तैः सह तेओ साथे उनके साथ, पिबन् मद्य पीते। अनुप्य मद्य पीता हुआ मनुष्य, मोदते आनन्द पाये छे आनन्दित होते हैं॥८०-८१॥

80-82. The men of excellent character, those that are pleasant of speech, that are amiable in expression, that are applauded by the good, that are not unversed in the arts, that are clean of heart and quick in the grasp of things, those that are mutually helpful and whose coming together is out of sincere friendship, who enhance the pleasure of drinking by their joy, affection and sweetness of manner and the seeing whom causes mutual increase of joyous spirits—such men indeed make happy companions at drink, for, drinking in their company one enjoys delight.

रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।

पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥८३॥

पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।

देशे काले पिबेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥८४॥

वे जेओ जो, सुसहायाः सारा साथीओनी साथे जेसीने अच्छे साथियोंके साथ बैठकर, रूप- ३५ रूप, गन्ध- ३५ गन्ध, रस- २५ रस, स्पर्शः २५ स्पर्श, मनोरमैः आने मनोरम और मनोरम, शब्दैः च अपि शब्दसहित वचनोंके साथ, पिबन्ति मद्य पीते छे मद्य पीते हैं, ते वै तेओ वे, सुकृतिभिः पुण्यवानोंके, समाः सरभा छे समान हैं, उपेतैः प्राप्त थयेला प्राप्त हुए, मनसः मनने मनके, प्रियैः प्रिय प्रिय, इष्टैः तथा छष्ट एवं इष्ट, पञ्चभिः पांचे पांचों, विषयैः विषयोथी युक्त मध्य विषयोंसे युक्त होकर, प्रहृष्टेन प्रसन्न प्रसन्न, अन्तरात्मना चित्तीय नित्तसे, देशे प्रशस्त देशभा प्रशस्त देशमें, काले तथा तथा ८४. रिष्टैरुपेतैर्मनसः-रिष्टैरुपेतो मनसः (ज. व. फ.)

प्रशस्त देशभा तथा प्रशस्त कालमें, मद्यम् मद्य मद्य, पिबेन् पीवुं पीवे ॥ ८३-८४ ॥

83-84. They indeed are equal to the most blessed of men who drink in the company of such good friends while enjoying the pleasures of lovely objects of the five senses of sight, smell, taste, touch and hearing and paying due heed to the circumstances of place and time and with a joyous heart.

के चिरेण के च शीघ्रं माद्यन्ति—

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पूर्वाज्ञा मद्यपान्वयाः ।

बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥८५॥

वे जेओ जो, स्थिर- स्थिर स्थिर, सत्त्व- मन मन, शरीराः आने शरीरवाणा होय छे और शरीरवाले होते हैं, मद्यप- मद्य पीनारना मद्य पीनेवालोंके, अन्वयाः वंशज होय छे वंशज होते हैं, पूर्वाज्ञाः मद्यपान पहेला जेओ बोझना करत होय छे मद्यपानके पहले जो मोजम करते हैं, वे च आने जेओ और जो, बहु- बहुत, मद्य- मद्यना मद्य पीनेके, उचिताः अभ्यासी होय छे अभ्यासी होते हैं, ते तेओने वे सहसा अकदम एकदमसे, न माद्यन्ति मद्य चउते। नथी मदाक्रान्त नहीं होते ॥८५॥

85. Those who are strong of mind and body, those who are habituated to drink after their meals, those who have inherited the habit of drinking and those that have by practice got habituated to large doses of drink, do not get quickly intoxicated.

श्रुतिपासापरीताश्च दुर्बला वातपैत्तिकाः ।

रूक्षास्वप्रमिताहारा विप्रब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥८६॥

८५. पूर्वाज्ञा-पुराणा (ख. ड. त. व.)

८६. श्रुतिपासापरीताश्च-प्राञ्चयाः श्रुतिपासाताः (ज. ड. व. फ.)

१. विप्रब्धाः-विप्रभ्याः (घ. ज.)

क्रोधिनाऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
स्वल्पेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥८७॥

धुत- भूय धुवा, पिपासा- तथा तरसथी और
प्याससे, परीताः घेरायेला पीड़ित दुर्बलाः दुर्बल दुर्बल,
वातपैतिकाः वातपित्तप्रधान प्रकृतिवाला वातपित्त-
प्रधान प्रकृतिवाले, रूक्ष- ३क्ष रूक्ष, जल्प- अल्प अल्प,
प्रमित- तथा प्रमित तथा प्रमित, आहाराः भोजन
करनेवाले, विष्टब्धाः निष्ठब्धनाला निष्ठम्भ-
वाले, सर्वदुर्बलाः नभणा मनशणा दुर्बल दिलवाले,
क्रोधिनाः क्रोधी क्रोधी, अनुचिताः मद्यना अभ्यास विनाना
मद्यके अभ्याससे रहित, क्षीणाः क्षीण क्षीण, परिश्रान्ताः
अत्यन्त थोड़ेला अत्यन्त थके हुए, मदक्षताः अने
मद्यथी मद्येला क्षतवाला और मद्यसे क्षतयुक्त, मानवाः
मनुष्ये पुरुष, स्वल्पेन थोड़ा थोड़ेसे, अपि पक्ष भी,
मद्येन मद्यथी मद्यसे, शीघ्रम् ओकडेम शीघ्र, मदक्ष भे
मदको, यान्ति पाये छे प्राप्त हो जाते हैं ॥ ८६-८७ ॥

86-87. Those men who are afflicted with hunger and thirst, who are debilitated, who are of vata or pitta habitus, who are given to dry and insufficient and very limited diet, who are sluggish in digestion and who are mentally weak, those that are of wrathful nature, those that are not habituated to drink, those that are emaciated, those that are greatly exhausted and those that are suffering from lesions due to alcoholism—all such get intoxicated quickly even by a small dose of wine.

वातिकमदात्ययस्य निदानलक्षणे—

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संभवं स्वस्वलक्षणम् ।
अग्निवेश! चिकित्सां च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ८८

अग्निवेश! हे अग्निवेश! हे अग्निवेश!, अतः
अधीथी यहांसे, ऊर्ध्वम् आगण आगे, मदात्ययस्य
८८. स्वस्वलक्षणम्—त्रिषु लक्षणम् (य.)

आर मदात्ययने। चार मदात्ययके, संभवम् हेतु हेतु,
स्वस्व- अने औओना पोतपोताना और इनके अपने
अपने, लक्षणम् लक्षणम् लक्षण, चिकित्सां च तथा
चिकित्सा एवं चिकित्सा, यथाक्रमम् अनुक्रमे क्रमशः,
प्रवक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ ८८ ॥

88. Agnivesa! Hereafter I shall describe the etiology, the signs and symptoms and the therapeutics of each type of alcoholism in due order.

स्त्रीलोकमयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।

रूक्षात्प्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥८९॥

रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां बिहत्य च ।

करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥९०॥

स्त्री- स्त्री स्त्री, लोक- शोक शोक, मय- मय मय,
भार- भार भार, अध्व- मुसादरी मुसाकरी, कर्मभिः
अने कामथी और कामसे, अतिकर्षितः बहुत क्षीण
मद्येला होय बहुत क्षीण हुआ हो, रूक्ष- अने ३क्ष और
रूक्ष, जल्प- अल्प अल्प, प्रमित- तथा प्रमित तथा
प्रमित, आशी च आहार करनेवाला, यः जो जो, निशि रात्रिमें रात्रिमें, निद्राम निद्राने
निद्राका, बिहत्य नाश करीने नाश करके, अतिमात्रया
अतिमात्राम् अतिमात्रामें, रूक्षम् ३क्ष रूक्ष, परिणतम्
जुनुं पुराना, मद्यम् मद्य मद्य, पिबति पीछे छे पीता
है, तस्य तेने उसको, तद् ते वह, शीघ्रम् ओकडेम
शीघ्र, वातप्रायम् वातप्रधान वातप्रधान, मदात्ययम्
मदात्यय मदात्यय, करोति करे छे करता है ॥ ८९-९० ॥

89-90. If a person that is greatly emaciated by indulgence in women, by grief, fear, load carrying, wayfar- ing and such other strenuous activity, or if a person habituated to dry, scanty and limited diet takes dry and highly fermented wine in excess at night and losing his sleep, he will soon be subject to alcoholism of the vata type.

हिकाश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।

विद्याद्वुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥९१॥

बहुप्रलापस्य भुङ्क्ते अङ्गुलीः कर्नादने बहुत प्रला-
पीको, हिका- हेड्डी हिचकी, श्वास- श्वास श्वास, शिरः-
कम्प शिरःकम्प शिरःकम्प, पार्श्वशूल- पार्श्वशूल
पार्श्वशूल, प्रजागरैः तथा उन्मत्तशरीर और जागरणसे,
वातप्रायम् वातप्रधान वातप्रधान, मदात्ययम् मदा-
त्यय मदात्यय, विद्यात् यथे छे ऐम अलुपुं हुआ है
ऐसा जाने ॥९१॥

91. Hiccup, dyspnea, tremors of
the head, pleurodynia, insomnia and
excessive garrulity are to be known
as the signs and symptoms of alcoh-
olism of the vata type.

पैतिकमदात्ययस्य निदानलक्षणे—

तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽद्यातपप्रियः ९२
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
स तु वातोन्मत्तस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ॥९३॥

यः जे जो, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णम् उष्ण
उष्ण, अम्लम् च अने अम्ल और अम्ल, मद्यम् मद्य
मद्यका, अतिमात्रम् अतिशय अतिशय, निषेवते सेवन
करे छे सेवन करता है, अम्ल- अम्ल अम्ल, उष्ण-
उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण- अने तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, भोजी
भोजन करनेवाला, क्रोधनः क्रोधी क्रोधी,
अग्नि- तथा अग्नि एवं अग्नि, आतप- अने तपने
और धूपको, प्रियः च आह्वान छे चाहनेवाला है,
तस्य तेने उसको, विशेषेण विशेषे करी विशेष करके,
पित्तात् पित्तम् पित्तसे, मदात्ययः मदात्यय मदात्यय,
उपजायते थाय छे होता है वातोन्मत्तस्य वातप्रधान
प्रकृतिवाणाने वातप्रधान प्रकृतिवालेको, तु ते। तो, सः
ते वह, आशु शीघ्र शीघ्र, प्रशमम् शांत शान्त, याति

९२. स तु वातोन्मत्तस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा- लक्षणानि
मदात्ययस्य याति तानि निषेवते (व. त. द. च. क.)

थाय छे हो जाता है, हन्ति वा अथवा भारी नाथे छे
अथवा मार डालता है ॥९२-९३॥

92-93. He who takes strong, acute
and acid wine and who habitually
takes acid, hot and acute articles of
diet, who is of a irritable temperament
and who loves exposing himself to
the fire and the sun, will be subject
to alcoholism mostly of the pitta type.
But in a person with excess of vata,
this alcoholism due to pitta either
subsides immediately or causes death.

तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः ।

विद्याद्वरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥९४॥

हरित- हरि हरि, वर्णस्य वर्णवाणाने रंगवालेको,
तृष्णा- तृष्ण प्यास, दाह- दाह दाह, ज्वर- ज्वर
ज्वर, स्वेद- स्वेद स्वेद, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, अतीसार-
अतिसार अतिसार, विभ्रमैः तथा विभ्रम वडे और
विभ्रमसे, पित्तप्रायम् पित्तप्रधान पित्तप्रधान, मदात्ययम्
मदात्यय मदात्यय, विद्यात् यथे छे ऐम अलुपुं हुआ
है ऐसा जाने ॥९४॥

94. Thirst, burning, fever, perspi-
ration, fainting, diarrhea, giddiness,
and icteric tinge of the body are to be
known as the symptoms of alcoholism
of the pitta type.

स्लेष्मिकमदात्ययस्य निदानलक्षणे—

तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥९५॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥९६॥

मधुर- मधुर मधुर, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, गुरु- अने
गुरु और गुरु, आशी भोजन करनेवाला,

९५. शीघ्र-कफ (ग.)

यः नो जो, तरुणम् नवे ताजा, मधुर-प्रायम् अहु
मधुर अति मधुर, गौडम् गौड गौड, पैष्टिकम् वा इव
अथवा पैष्टिक मधु या पैष्टिक मधु, अतिमात्रया
अतिमात्राया अतिमात्रामें, पिबति पीछे छे पीता है,
अन्यायाम् आराम आराम, दिवास्वप्न- दिवास्वप्न
दिनमें सोना, क्षया- शय्या शय्या, आसन- अने आसनना
और आसनके, सुखे सुभमा सुखमें, रतः रत छे
आसक्त रहता है, सः ते वह, कफप्रायम् ऊर्ध्वप्रधान कफ-
प्रधान, मदात्ययम् मदात्ययने मदात्ययको, शीघ्रम् और्ध्व
शीघ्र, अभिगच्छति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥९५-९६॥

95 96. In a person who excessively
drinks fresh wine, mainly sweet
or prepared of gur or flour, who is
habituated to sweet, unctuous and
heavy diet and who is given to non
exercise, day-sleep and the pleasures of
sedentary and indolent life, soon
develops alcoholism characterised
by predominance of kapha.

छर्द्यरोचकहृत्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥९७॥

शीत- देहनी शीतताथी देहकी शीततासे, परीतस्य
पीड़ितने पीड़ितको, छर्दि- उलटी वमन, अरोचक-
अरुचि अरुचि, हृत्लास- हृत्लास मितली, तन्द्रा- तन्द्रा
तन्द्रा, तैमित्य- स्तिमितता स्तिमितता, गौरवैः अने
गौरवथी और गुरुतासे, कफप्रायम् ऊर्ध्वप्रधान कफप्रधान,
मदात्ययम् मदात्यय मदात्यय, विद्यात् यथे छे यथे
अधुपुं हुआ है ऐसा जाने ॥ ९७ ॥

97. Vomiting, anorexia, nausea,
torpor, rigidity, heaviness and chilli-
ness are to be known as symptoms of
alcoholism of the kapha type.

सर्वत्रापि मदात्ययस्य त्रिदोषजत्वम् —

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपजाः ।

त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥९८॥

९८. दृष्टाः-प्रोक्ताः (ब. व.)

सन्निपात- सन्निपातने सन्निपातको, प्रकोपजाः प्रको-
पावनारा प्रकृषित करनेवाले, ये नो जो, गुणाः गुणो
गुण, विषस्य विषमा विषमें, दृष्टाः देखाया छे देखे
गये हैं, ते ते वे, एव न ही, मद्ये मद्यमा मद्यमें,
दृश्यन्ते देखाया छे देखे जाते हैं, विषे तु परंतु विषमा
तेओ परंतु विषमें वे, बलवत्तराः बलु अणवान
होय छे अधिक बलवान होते हैं ॥ ९८ ॥

98. Whatever qualities in poison
are observed to provoke the tridis-
cordant condition, the same are also
observed in alcohol. In poison they are
of a stronger nature.

हन्त्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्रोगाय कल्पते ।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥९९॥

किञ्चित् छोई कोई, विषम् विष विष, नाशु शीघ्र
शीघ्र, हन्ति हि मारे छे घातक होता है, किञ्चित् छोई
कोई, रोगाय रोग रोगको, कल्पते उत्पन्न करे छे उत्पन्न
करता है, मद्यकृतः मद्यजन्य मद्यजन्य, अन्त्यः छेत्ता
अन्तिम, मदः मद्यने मदको, यथा नेपुं जैसा,
विषम् विष छे विष है, तथा एव तेव न वैसा ही,
ज्ञेयः अधुपुं जानना चाहिए ॥ ९९ ॥

99. Some poisons kill immediately
while others lead to diseases. The last
stage produced in alcoholic intoxication
should be regarded as similar to
poison in effect.

तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।

दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक्त्वं चास्य लक्ष्यते ॥१००॥

तस्मात् तेथी इसलिए, सर्वत्र अधा सब, मदा-
त्यये मदात्ययेमा मदात्ययोंमें, अपि पक्षु भी,
त्रिदोषजम् त्रिदोषजन्य त्रिदोषके, लिङ्गम् रूपो लक्षण,
दृश्यते देखाया छे दिखाई देते हैं, रूप- परंतु रूपो
परंतु लक्षणोंकी, वैशेष्यात् च विशेषता वडे विशेषतासे,

१००. चास्य-चापि (ब.)

मदस्य येनी इसकी, पृथक्स्वम् शुद्धि भिजता, लक्ष्यते
नृणां ये देखी जाती है ॥ १०० ॥

100. Therefore the symptoms born of tridiscordance are observed in all types of alcoholism; but owing to the predominance of special symptoms in each type, they are classified into separate categories.

मदात्ययस्य लक्षणान्यलक्षणम्

शरीरदुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा ।

अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥१०१॥

शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना ।

जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥१०२॥

उरोविबन्धः कासश्च हिक्रा श्वासः प्रजागरः ।

शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगलिकग्रहः ॥१०३॥

ऊर्ध्वतीसारहृत्तासा वातपित्तकफात्मकाः ।

श्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥१०४॥

तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।

प्रघर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥१०५॥

व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।

मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लभ्येत् ॥१०६॥

बलवत् अत्यन्त अत्यन्त, शरीरदुःखम् शरीरमा
दुःखं देहका दुःख, संमोहः मोह मोह, हृदयव्यथा
हृदयमा पीडा हृदयमें पीडा, अरुचिः अरुचि अरुचि,
प्रतता अत्यन्त अत्यन्त, तृष्णा तृष्णा प्यास, शीत-
शीत शीत, तृष्णा-तथा तृष्णा तथा तृष्णा, लक्षणः लक्षण-

१०१. संमोहो-संततं (घ.)

, -संमोहो (फ.)

, प्रतता-प्रमोहः (ग.)

१०२. विद्युत्तुल्या च वेदना-वेदना विद्युत्तुल्या यथा (द. घ.)

, अतिबला-विपुला (फ.)

१०३. कम्पः-कण्ठ (घ.)

१०४. ऊर्ध्वतीसारहृत्तासा-ऊर्ध्वविड्मेद उरुकेतो (घ. फ.)

, हृत्तासा-उरुकेतो ख ड)

१०५. चावपूरणम्-चातिपूरणम् (फ.)

पार्श्व लक्षणोंवाला, ज्वरः ज्वर ज्वर, शिरः-माथुं
सिर, पार्श्व-पार्श्व पार्श्व, अस्थि-हड्डियां हड्डियां, सन्धीनाम्
तथा संधीनां तथा सन्धियां इनमें, विद्युत्तुल्या वीजणी
जैसी विद्युत जैसी, वेदना च पीडा पीडा, अतिबला
अति बलवान् अत्यन्त बलवान्, जृम्भा जृम्भा
जृम्भाई, स्फुरणम् स्फुरण स्फुरण, वेपनम् डम्प कम्पन,
श्रमः च अने श्रम और श्रम, जायते थाय छे होते
हैं, उरोविबन्धः उरोविबन्ध छातीका रुकना, कासः
उधरस खासी, हिक्रा हिक्रा हिक्री, श्वासः श्वास
श्वास, प्रजागरः उभगरो नींद न आना, शरीरकम्पः
शरीरमें डम्प देहका कंपना, कर्ण-कान कान, अक्षि-
आंख आंख, मुख-अने मुख और मुख, रोगः
रोग रोग, त्रिकग्रहः त्रिक ग्रह त्रिकग्रह,
वातपित्तकफात्मकाः वातपित्त पित्तपित्त तृष्णा तृष्णा
वातज, पित्तज एवं कफज, छर्दि-उलटी वमन, अतीसार-
अतिसार अतिसार हृत्तासाः अने भोग आनंद और
जी मचलाना, श्रमः श्रम श्रम, प्रलापः अकल प्रलाप,
असताम् च एव अने न होय ऐवा और न हों ऐसे, रूपा-
णाम् रूपे रूपांका, दर्शनम् देखावां आ लक्षणों पक्ष
थाय छे दिखाई देना ये लक्षणों भी होते हैं, भ्रान्तचेताः
भ्रमता भ्रमता चित्तभ्रमवाला, सः ते पीताने वह
अपनेको, तृण-तृण तृण, भस्म-राख भस्म, लता-
वेदा लता, पर्ण-पांशु पत्ते, पांशुभिः अने धूंधूरी और
धूलसे, अवपूरणम् दटाते भरा हुआ, विहङ्गैः च अने
पक्षीऔंशी और पक्षियोंसे, प्रघर्षणम् आघात पामते।
पराजित हुआ, मन्यते माने छे मानता है, व्याकुलानाम्
वणी तेने व्याकुल और उसको घबरानेवाले, अशस्तानाम्
अप्रशस्त अप्रशस्त, स्वप्नानाम् स्वप्नानां स्वप्नोंके,
दर्शनानि च दर्शन थाय छे दर्शन होते हैं, एतानि ये
इन, सर्वाणि अधाने सबको, मदात्यय-मदात्ययनां
मदात्ययके, रूपाणि रूपे लक्षण, लभ्येत् लभ्युवां
जाने ॥ १०१-१०६ ॥

101-106. Severe aches in the entire body, stupefaction, cardiac pain, anorexia, incessant thirst, fever with the characteristics of either cold or heat, lightning-like pains in the head, sides

of the chest, bones and joints; severe pendiculation, throbbing, twitches, fatigue, obstruction in the chest, cough, hiccup, dyspnea, insomnia, tremors all over the body, disease of the ear, eye and mouth, stiffening of the waist, vomiting, diarrhea and nausea of vata, pitta or of the kapha type, giddiness, delirium, hallucinations of sight and bewilderment of the mind and a feeling of being covered with hay, ash, creepers, leaves or earth and that, animals and birds are crawling over his body, as well as dreaming of unhappy and inauspicious dreams—all these are to be regarded as the symptoms of alcoholism.

मदात्ययचिकित्सासूत्रम्—

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यम् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥१०७॥

सर्वम् अध्याय सब, मदात्ययम् मदात्ययने मदात्ययको, त्रिदोषम् त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, विद्यात् अलुवा जाने, मदात्यये मदात्ययम् मदात्ययमें, यम् तु ने जिस, दोषम् दोष दोषको, अधिकम् अधिक अधिक, पश्येत् देखे, आदौ प्रथम पहले, तस्या तेना उसका, प्रतिकारयेत् प्रतिकार करे ॥ १०७ ॥

107. All kinds of alcoholism are to be known as resulting from tridiscordance; the physician should treat first that particular humor which is observed to be most predominant in alcoholism.

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥१०८॥

१०७. तस्यादौ—तमादौ (व. त.)

मदात्यये मदात्ययम् मदात्ययमें, कफस्थान- ३६- स्थानकी कफस्थानकी, अनुपूर्व्या च पहले, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करनी और करनी चाहिए, हि ३१२ ३ क्योंकि, मदात्ययः मदात्यय मदात्यय प्रायेण अलुवा प्रायः, पित्तमारुतपर्यन्तः अंतर्मा पित्त अने वायुकी प्रबलतावाला होय छे अन्तमें पित्त और वायुकी प्रबलतावाला होता है ॥ १०८ ॥

108. In alcoholism the line of treatment should generally begin with the seat of kapha and then of pitta and lastly of vata.

समपीतमद्यस्य मदात्ययप्रशमकत्वम्—

मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥१०९॥

मिथ्या- मिथ्या मिथ्या, अति- अति अति, हीन- अने हीन और हीन, पीतेन पानशी पीनेसे, यः ने जो, व्याधिः व्याधि व्याधि, उपजायते थाय छे होता है, सः ते वह, समपीतेन सममात्रामा पीधेव सम मात्रामें पिये हुए, तेन ते उसी, एव न ही, मद्येन मद्यशी मद्यसे, उपशाम्यति शान्त थाय छे शान्त हो जाता है ॥ १०९ ॥

109. Diseases arising from wrongful, excessive and too meagre use of alcohol are alleviated by taking it in due measure.

मदात्यये मद्यप्रयोगः—

जीर्णममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्गालाघवे जाते यद्यदस्मै हितं भवेत् ॥११०॥
सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥१११॥

जीर्ण- अलुवा थो गयो छे जीर्ण हो गया है, आम- ३१३ कच्चा, मद्य- मद्यने मद्यका, दोषाय दोष नेने और पुत्रुपने दोष जिसका ऐसे पुरुषको, प्रकाङ्गा-

११०. यद्यदस्मै—यच्च यस्मै (ग.)

१११. प्रमाणवित्—प्रमाणवत् (व. भ. क.)

मद्यपान अथवा आहारनी भ्रष्ट मद्यपान या आहारकी इच्छा, काचवे अने लाधन और लघुता, जाते पैदा थता उत्पन्न होने पर, यत् ने जो, अस्मै अने इसके लिए, हितम् हितकर हितकर, भवेत् होय हो, शीतम् मद्यम् ते ते ङुं मद्य उस उस ठंडा मद्य, एव न ही, प्रमाणवित् मात्रा अलुनारे मात्रा जानने-वाला वैद्य, सौवर्चल- संश्रयथी सौचर नमस्से, अनुसंविद्धम् युक्त युक्त, सविहसैन्धवम् अिउलतथा सैन्धवयुक्त विदनमक और सैन्धानमकयुक्त, मानुल्ल-थडोतुं त्रिकोत्रा, आर्द्रक- तथा आहुना रसथी और अदरकके रससे, उपेतम् युक्त युक्त, जलयुक्तम् अने न्ग-युक्त और जल मिलाकर, प्रदापयेत् देव देवे ॥११०-१११॥

110-111. When the morbid effects of all the alcohol ingested are completely gone down and the body becomes lighter and the patient develops a craving for drink, the physician, who is expert in posology should give him wine which is agreeable to him mixed with sanchal and rock salts combined with the juice of the citron and ginger, cooled and diluted with water.

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसोत्कृष्टो विदग्धः क्षारतां मतः ॥११२॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥११३॥

अतिमात्रेण अतिमात्राभा अतिमात्राभा, पीतेन पीधेय पिये हुए, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णेन उष्ण उष्ण, अम्ल- अम्ल अम्ल, विदाहिना अने विदाही और विदाही, मद्येन मद्यथी मद्यसे, विदग्धः विदग्ध विदग्ध, क्षारताम् अने क्षार और क्षार, मतः अनेध बने हुए, अन्नरस- अन्नरसने अन्नरसका उत्कृष्टः उत्कृष्ट उत्कृष्ट, अन्तर्दाहम् अन्तर्दाह अन्तर्दाह, ज्वरम्

ज्वर ज्वर, तृष्णाम् तृष्ण व्यास, प्रमोहम् भ्रष्ट मूर्च्छा, विभ्रमम् भ्रम भ्रम, मदम् अने मद और मद, आशु शीघ्र शीघ्र, जनयेद् पैदा करे छे उत्पन्न करता है तत्- तेनी उसकी, शान्त्यै शान्ति भाटे शान्तिके लिए, मद्यम् मद्य मद्य, एव न ही, प्रदापयेत् आपवुं देना चाहिए ॥ ११२-११३ ॥

112-113. The excessive drinking of acute, acid and irritant wine causes dilution of food-juice by excessive secretion specially of mucus leading to misdigestion and alkaline formation producing quickly internal heat, fever, thirst, stupor, giddiness and intoxication; wine itself should be given to alleviate the condition.

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैर्गुणैस्तान् परं शृणु ॥११४॥

अम्ल- अम्ल अम्ल, उपसंहितः युक्त युक्त, क्षारः क्षार क्षार, शीघ्रम् शीघ्रम् शीघ्र, माधुर्यम् मधुरता मधुरताको, याति हि पाये छे प्राप्त हो जाता है, अम्लेषु अम्ल द्रव्योंभा अम्ल द्रव्योंसे, मद्यम् मद्य मद्य, ये न जिन, गुणैः च युक्थी गुणोंके कारण, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, तान् ते उसे, परम् हवे अव, शृणु श्रुणु सुनो ॥११४॥

114. The alkali quickly changes to sweet taste when mixed with the acidity of wine (neutralization of alkali by acid); listen now to those qualities of wine by which it is considered to be the best of acids.

मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरक्षाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥११५॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥११६॥

११४ उपसंहितः-उपसंस्कृतः (ड.)

११६ तिष्ठति-वर्तते (व.)

११२. मद्येनान्नरसोत्कृष्टो-मद्येनान्नरसोत्कृष्टो (व.)

अम्ल- अम्ल अम्ल, स्वभावस्य स्वभावनात्। स्वभाववाले, मद्यस्य मधना मद्यमें, मधुरः च मधुर मधुर, कषायः च कषाय कषाय, तिक्तः तिक्त तिक्त, कटुकः एव च अने कटु और कटु, चत्वारः ओ आर ये चार, अनुरसाः अनुरस अनुरस, स्मृताः मान्या ओ माने गये हैं, दश च अने दश और दस, गुणाः गुण गुण, पूर्व- पहले पहले, उक्ताः उक्तेवाँ गया ओ कहे जा चुके हैं, तेः ते वे, चतुर्दशभिः चौदह, गुणैः गुणैः गुणोंके कारण, मद्यम् मद्य मद्य, सर्वेषाम् अर्थां सब, अम्लानाम् अम्ल द्रव्योंमाँ अम्ल द्रव्योंमें, उपरि उपरि सर्वथा श्रेष्ठ सबमें श्रेष्ठ, तिष्ठति रहे ओ रहता है ॥ ११५-११६ ॥

115-116. The wine of sour taste is regarded to have four after-tastes. They are sweet, astringent, bitter and pungent tastes. On account of these four tastes and the ten-fold actions described previously, wine is the superior-most among acid substances.

मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥११७॥

मद्य-मद्यथी मद्यसे, उत्क्रिष्टेन उत्क्रिष्टेन उत्क्रिष्टित, दोषेण दोषथी दोषसे, स्रोतःसु स्रोतोंमाँ स्रोतोंमें, रुद्धः रूढ़ाथी रुद्ध हुआ, मारुतः वायु वायु, शिरसि माथामाँ शिरसे, अस्थिषु हाडकाँमाँ अस्थियोंमें, सन्धिषु अने सांधाँमाँ और सन्धियोंमें, तीव्राम् तीव्र तीव्र, वेदनाम् वेदनां वेदना, करोति करे ओ करता है ॥११७॥

117. The vata, blocked up in the channels as a result of the precipitation of the morbid humors by alcohol, causes acute pain in the head, bones and joints.

दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायितीक्ष्णोष्णतया देयमम्ले ज्येष्ठेषु मत्स्वप्ति ११८

११७. रुद्धः-कृद्धः (घ.)

११८. दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै-विष्यन्दनार्थं रोगस्य तस्य (घ.)

" " - विष्यन्दनार्थं दोषस्य तस्य (घ. फ.)

तस्मै ते रोगीने उस रोगीको, दोष- दोषना दोषको, विष्यन्दनार्थं हि विष्यन्दनने भाटे बढ़ा देनेके लिए, अम्लेषु अम्ल अम्लद्रव्योंके, सत्सु होना छता होने पर, अपि पण भी, व्यवायि- व्यवायि व्यवायी, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णतया अने उष्ण होनाथी और उष्ण होनेके कारण, मद्यम् मद्य मद्य, विशेषतः विशेषे विशेष करके, देयम् आपन देना चाहिए ॥११८॥

118. In this condition the patient should be given wine in spite of its acid quality for liquefaction of the morbid humors by its diffusive, acute and hot qualities.

स्रोतोविबन्धनुन्मद्यं मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात् सात्त्विकमेव च ॥११९॥

मद्यम् मद्य मद्य, स्रोतोविबन्धनुन् स्रोतोंना विबन्धने नाश करनार ओ स्रोतोंकी रुकावटको खोलता है, मारुतस्य वायुना वायुका, अनुलोमनम् अनुलोमन करनार ओ अनुलोमन करनेवाला है, रोचनम् तथा रुचिकर, अग्नेः अग्निनु अग्निका, दीपनम् च दीपन करनार दीपन, अभ्यासात् च अने अभ्यासथी और अभ्याससे, सात्त्विकम् एव च सात्त्विक पण ओ सात्त्विक भी है ॥ ११९ ॥

119. When taken regularly, wine is wholesome, relieves the obstructions in the channels, regulates the peristaltic movement of vata, acts as an appetiser stimulates the gastric fire and becomes homologatory by habituation.

रुजः स्रोतःस्वरुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मदोदयाः ॥१२०॥

स्रोतःसु स्रोतोंने। स्रोतोंकी, अरुद्धेषु विबन्ध कर भता रुकावटके हट जाने पर, मारुते च अने वायुनु

११९. विबन्धनुन्मद्यं-विबन्धनुन्मद्य (ख)

१२०. रुजः स्रोतःस्वरुद्धेषु-रुजः स्रोतःसु रुद्धेषु (घ.)

और वायुका, अनुलोमिते अनुलोमन यत् अन्तुलोमन हो जाने पर, अस्य तेनी उसकी, रुजः पीडाये। वेदनायं, निवर्तन्ते नाश पाये छे नष्ट हो जाती हैं, मदोदयाः च अने मदनित और मदजन्य, विकाराः विकारे विकार, शाम्यन्ति शांत थाय छे शान्त हो जाते हैं ॥ १२० ॥

120. The channels carrying the body-fluid being cleared and the peristaltic movement of vata being regulated, the pains and disorders due to alcoholism subside and the vata due to intoxication abates.

वातिकमदात्ययस्य चिकित्सा—

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।

यवानीहपुषाजजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥१२१॥

संज्ञेहैः शक्तुर्मिर्युक्तमवदंशैर्विरोचितम् ।

दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥१२२॥

बीजपूरक- पीले, बिजौरा निम्बु, वृक्षाम्ल- वृक्षाम्ल, वृक्षाम्ल, कोक- और बेर, दाडिम- अने दाडिम और अनारसे, संयुतम् युक्त युक्त, यवानी- अन्धे अजवायन, हपुषा- हाउवेर हाऊवेर, अजजी- जीरा, शृङ्गवेर- तथा आहुनु तथा अदरकका अवचूर्णितम् चूर्ण नायेलुं चूर्ण डाला हुआ, संज्ञेहैः रनेयुक्त जेहयुक्त, शक्तिः साथवाथी सपुसे, युक्तम् युक्त युक्त, अवदंशैः अने अव- दंशैथी और अवदंशोंसे, विरोचितम् रुचिकर बनाया हुआ, पैष्टिकम् पैष्टिक पैष्टिक, मद्यम् मद्य मद्य, वात- वातनी वातकी, शान्तये शान्तिने भाटे शान्तिके लिए, सलवणम् अवलुयुक्त लवणयुक्त, दद्यात् आपवुं देवे ॥ १२१-१२२ ॥

121-122. For the alleviation of vata, the patient should be given wine prepared out of pastry, acidified with

१२२. अवदंशैर्विरोचितम्—अवदंशैर्विरोचितम् (व. व.)

—अवदंशैर्विरोचितम् (व.)

citron, kokam butter, jujube, pomegranate and sprinkled with the powder of bishop weed, common juniper, cumin and dry ginger, and flavoured with sauces and mixed with a little of salt and fried barley powder and with unctuous articles.

इष्टा वातोल्बणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।

लावतित्तिरदक्षाणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि १२३

पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां च संस्कृतैः ।

भूशयप्रसहानां च रसैः शाक्योदनेन च ॥१२४॥

वातोल्बणम् वातप्रधान वातप्रधान, लिङ्गम् इष्टा लक्षण, इष्टा भेदने देखकर, लाव- लाव लाव, तित्तिर- तेतर तीतर दक्षाणाम् दूध मूँ. शिखिनाम् अने मोरना और मोरके, अपि पक्षु मी, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, अम्लैः अने अम्ल और अम्ल, रसैः मांसरसोथी मांसरसोंसे, पक्षिणाम् अने पक्षीओ और पक्षी, मृग- भृग मृग, मत्स्यानाम् माछां मछली, आनूपानाम् च आनूप और आनूप, भूशय- हरमा वसनारां बिलेशय, प्रसहानाम् च अने प्रसह प्राणीओना और प्रसह प्राणियोंके, संस्कृतैः संस्कृत संस्कृत, रसैः मांसरसो साथे मांसरसोंके साथ, शाक्योदनेन च तथा शालि योआना भातथी तथा शालिके भातसे, एनम् एने। इसका, उपाचरेत् उपचार करवे। उपचार करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. Recognising the symptoms of provoked vata, the patient should be treated with unctuous, sour and well prepared meat-juices of common quail, partridge, cock and also of peacock and of birds, beasts and fishes of the wet-land group and with the meat-juices of terriculous creatures and the tearer group of beasts and birds, mixed with cooked sali rice.

स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेश्वारैर्मुस्तप्रियैः ।
चित्रैर्गौधूमिकैश्चात्रैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥१२५॥
पिशिताद्रकगर्भाभिः स्निग्धामिः पूषवर्तिभिः ।
माषपूपलिकामिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥१२६॥

स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, द्रवण. उष्ण उष्ण, लवण-
क्षयलु लवण, अम्लैः आटा खट्टे, मुखप्रियैः च अने
स्वादवाणा और स्वादु. वेश्वारैः वेश्वार वेश्वार,
वारुणीमण्ड- वारुणीमण्ड वारुणीमण्डसे, संयुतैः युक्त
युक्त, चित्रैः जुदा जुदा विविध प्रकारके, गौधूमिकैः धुन्नी
अनावटना मेहुंद्वारा बनाये गये, अम्लैः लोअने भोजन,
पिशित- भांस मांस, आर्द्रक- अने आदुथी और
अदरकसे, गर्भाभिः भरेल मरी हुई, स्निग्धामिः स्निग्ध
स्निग्ध, पूषवर्तिभिः पूषवर्तिभ्यो पूषवर्तियों, माष- अने
अडनी और उदकी, पूषलिकामिः च पूषलिकाभ्योथी
पूषलिकाओंसे, वातिकं वातप्रधान पुरुषने वातप्रधान
पुरुषका, समुपाचरेत् उपचार करवे। उपचार
करे ॥ १२५-१२६ ॥

125-126. The patient of vata habi-
tus should be treated with unctuous,
hot, salt, sour and delicious Vesawara,
a variety of preparations of wheat
flour mixed with supernatant part
of Varuni wine, and with unctuous
pan-cakes and coils stuffed with meat
and ginger and with pan-cakes
prepared out of black gram.

मातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मेघं प्रागुदितं मांसं दाडिमखरसेन वा ॥१२७॥
पृथक्त्रिजातकोषेत्तं सधान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेपि संपूपैः सुखोष्णैः संप्रदापयेत् ॥१२८॥

१२५ चित्रैः-स्निग्धैः (घ.)

१२६ पूषवर्तिभिः-परिवर्तिभिः (ब.)

१२७ मेघं-मध्ये (ख. ड.)

१२८ रसप्रलेपि संपूपैः-रसप्रलेहयुक्तैः (घ. फ.)

प्राक् अथवा पहले। अथवा पहले, उदितम् उदितुं
कहा हुआ, मेघम् मेघवाणुं मेदुर, मांसम् मांस मांस,
न अतिस्निग्धम् अहु स्नेह विना न बहुत स्नेहके बिना,
न च अम्लेन युक्तम् अम्ल विना न अम्लके बिना,
समरिच-आर्द्रकम् तथा मरी अने आदुवाणुं आपवुं
तथा मरिच और अदरकयुक्त देवे, दाडिम- अथवा
दाडिमना अथवा बनारके, खरसेन वा रस साधे देवुं
रससे देवे, त्रिजातक- अथवा त्रिजातकथी अथवा त्रिजातकसे,
उपेतम् युक्त युक्त, सधान्य- अने धान और घनिष्ठा,
मरिच- मरी मरीच, आर्द्रकम् अने आदुसहित और
अदरक सहित, रसप्रलेपि भांसने प्रलेपाकृति रस
(प्रलेह) मांसका प्रलेपाकृति रस (प्रलेह), सुखोष्णैः
नवशेका सुहाते हुए गरम, संपूपैः पूषो साधे पूषोके
साथ, पृथक् जुदा अलग संप्रदापयेत् देवे देना
चाहिए ॥ १२७-१२८ ॥

127-128. Or, he may be given the
flesh of the fatty creatures previously
described, prepared with black pepper
and ginger and with a small quantity
of unctuous substance and without
any acid, or mixed with pomegranate
juice; or, he may be given the pudding
prepared with the three spices, coria-
nder, black pepper and ginger, taken
with genially warm pan-cakes.

भुक्ते तु वारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाऽपि जलं वा पाञ्चमूलिकम् १२९
धान्यनागरतोयं च दक्षिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाजिकमण्डं वा शुकोदकमथापि वा ॥१३०॥

भुक्ते आधा आह जानेके बाद, तु तो तो, पिपासवे
तत्स्थाने प्यासीको, वारुणीमण्डम् वारुणीमण्ड, वारुणीमण्ड,
दाडिमस्य दाडिमने बनारका, रसम् वा अपि रस रस,
पाञ्चमूलिकम् जलम् वा अथवा पंचमूलने अथवा

१२९ भुक्ते तु-भुक्तेन (घ. घ. घ.)

अथवा पंचमूलका काय, वा अथवा अथवा, धान्य-
धान्या धनिया, नागर- अने सुंठनु और सोंठका,
तोयम् च पाण्डू पानी, अथ अपि वा अथवा
अथवा, दधिमण्ड ६६० तु पाण्डू दहीका पानी, अम्ल-
अथवा आटी अथवा खट्टी, काजिक- ३७० नी कांजीका,
मण्डम् वा आ७ मण्ड, अथ अपि वा अथवा अथवा,
शुक्रोदकम् वा शुक्रानुं पाण्डू शुक्रका पानी, पातुम्
पीवाने पीनेको, दद्यात् आपयुं देवे ॥ १२९-१३० ॥

129-130. When the patient gets thirsty after meals, he should be given the supernatant part of Varuni wine as potion or the juice of pomegranate or the decoction of pentaradices or the water boiled with coriander and dry ginger or whey or the supernatant part of sour gruel or vinegar.

कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकार उपशम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥१३१॥

मात्रा- मात्रा मात्रा काल- अने डाव अनुसार
और कालके अनुसार, प्रयुक्तेन येनेले प्रयुक्त की हुई,
अनेन आ इस, सिद्धेन सिद्ध सिद्ध, कर्मणा चिकित्साथी
चिकित्सासे, विकारः रोग विकार, उपशम्यति शान्त
थाय छे शान्त हो जाता है, बलम् तथा वर्ण तथा बल,
वर्णः च अने वर्ण और वर्ण, वर्धते वर्ध छे बढ़ते
हैं ॥ १३१ ॥

131. By the administration of this tested remedy in proper dose and time, the disorder gets alleviated and the patient's vitality and complexion promoted.

रागपाडवसंयोगैर्विविधैर्मत्तरोचनैः ।
पिशितैः शाकपिष्टाक्षैर्यवगोधूमशालिमिः ॥१३२॥

१३२. शाकपिष्टाक्षैः-शुभमिष्टाक्षैः (क. घ.)

अथवा दोस्तादनैः क्षान्तिरुणैः प्रावरणैर्धनैः ।
घनैरगुरुपक्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्धनैः ॥१३३॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगूहनैः ।
श्रोण्यूरुकुक्षभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥१३४॥
शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशम्यति मदात्ययः ॥१३५॥

मक्त- भोजनभा भोजनमें, रोचनैः रुचि उत्पन्न
करना रुचि उत्पन्न करनेवाले, विविधैः भुक्ष भुक्ष
विविध प्रकारके, राग- राग राग, पाडव- तथा पाडवना
तथा पाडवके, संयोगैः येगथी योगसे, पिशितैः भोज्यथी
मांसोंसे, शाक- शाक शाक, पिष्टाक्षैः पिष्टाक्ष पिष्टाक्ष,
यव- यव यौ, गोधूम- धूम गेहूं, शालिमिः शालि
येभा शालिचावल, उष्णैः उष्ण उष्ण, अभ्यङ्ग-
अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उस्तादनैः उत्सादन उबटन, स्नानैः
तथा स्नानथी और स्नानसे, घनैः भुक्ष यने, प्रावरणैः
प्रावरण प्रावरण, धूपैः भुक्ष घट्ट, अगुरु- अगुरुना
अगुरुका, पक्कैः च धूप दगाववाथी लेप लगानेसे, घनैः
धाटा घट्ट, अगुरुजैः अगुरुना अगुरुके, धूपैः च
धूपथी धूपसे, यौवन- यौवननी यौवनके कारण,
उष्णानाम् उष्मावाणी ऊष्मावाली, नारीणाम् स्त्रीणां
नारियोंके, निर्दयैः गाढ गाढ, उपगूहनैः आधिगनेथी
आलिगनोंसे, संरोध- संरोधन्य संरोधजनित, उष्ण-
उष्णताथी उष्णतासे, सुखावहैः सुख देना सुखको
देनेवाले, श्रोणि- श्रोणि श्रोणि, ऊरु- आथय ऊरु, कुक्ष-
अने स्तवना और स्तनोंके, भारैः च भारथी भारसे,
उष्णैः उष्ण उष्ण, शयन- शयन शयन, नाच्छादनैः
अने आच्छादन और ओढनेके वस्त्रोंसे, सुखैः तेभ्य
सुखकारक एवं सुखदायक, उष्णैः अने उष्ण और उष्ण,
अन्तर्गृहैः च अन्तर्गृहोथी अन्तर्गृहोंसे, मारुत- वातनी
वायुकी, प्रबलः प्रबलतावाली, प्रबलतावाला, मदात्ययः
मदात्यय मदात्यय, शीघ्रं शीघ्र शीघ्र, प्रशम्यति
शान्त थाय छे शान्त हो जाता है ॥ १३२-१३५ ॥

१३४. उपगूहनैः-अवगूहनैः (ब.)

॥ निर्दयैरुपगूहनैः-निर्मावैरुपगूहनैः (ब.)

॥ सुखावहैः-सुखप्रदेः (ग. घ.)

132-135. By various kinds of Raga and Shadava confections and various appetisers which make the patient relish the food, meat preparations, vegetables, pastry and barley, wheat and sali rice and by the aid of inunction, dry massage, hot baths, covering with thick blankets and smearing the body with the thick paste of eagle-wood, and fumigation with the aid of dense smoke of eagle-wood, and by the aid of affectionate embraces of women's bodies full of the warmth of youth, by the warm clasp of their waists, thighs and full grown breasts, by the warmth of the bed and the cover and the warmth of happiness and cheer of the interior apartments, alcoholism of the vata type gets subdued effectively.

पित्तमदात्यये चिकित्सा—

भव्यस्वर्जूरमृद्रीकापरुषकरसैर्युतम् ।
सदाहिमरसं शीतं सक्तुमिश्रावचूर्णितम् ॥१३६॥
सशर्करं शार्करं वा मार्द्वीकमथवाऽपरम् ।
दद्याद्बहुदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥१३७॥

मध्य. ३२७७ कमरस, स्वर्जूर- भजूर खजूर, मृद्रीका- द्राक्ष मुनके, परुषक- तथा इक्षसाना तथा फालसेके, रसेः रसश्च। रससे युतम् युक्त युक्त, सदाहिमरसम् द्राक्षमना रससहित अनाररससहित, शीतम् शीतल शीतल, सक्तुभिः साथवानु सक्तुओंसे, अवचूर्णितम् च यूष्णं नाभेक्ष अवचूर्णित, सशर्करम् भाऽ युक्त खांडसे मिला हुआ, बहुदकम् बहु पाणी-

१३६. भव्य-मध्य (न. द. व.)

॥ चावचूर्णितम्-स्ववचूर्णितम् (ख. घ.)

१३७. मार्द्वीकम्-माषीकम् (घ.)

पाणी बहुत जलवाला. शार्करम् शार्कर शार्कर, मार्द्वीकम् मार्द्वीक मार्द्वीक, अथवा अथवा अथवा, अपरम् पीतुं मध्य अन्य मध्य, काले यथाकाल युक्त समयमें, पित्तमदात्यये पित्तमदात्ययम्। पित्तमदात्ययमें, पातुम् पीना पीनेके लिए, दद्यात् आपवुं देना चाहिए ॥ १३६-१३७ ॥

136-137. In alcoholism of the pitta type, wine added with sugar, wine made of sugar, grape-wine or any other variety of wine diluted with plenty of water mixed with the juices of showy dillenia, dates, grapes, sweet falsa and pomegranate, and sprinkled with roasted paddy flour and cooled, should be given as potion at the proper time.

शशान् कपिञ्जलानेर्णोद्धावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयुजीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥१३८॥

भोजने भोजनम्। भोजनमें, शशान् ससला खरगोश, कपिञ्जलान् कपिञ्जल कपिञ्जल, एणान् ऐश एण, लावान् लाव लाव, असितपुच्छकान् असित-पुच्छक असितपुच्छक, मधुर- अने मधुर और मधुर, अम्लान् तेभ्य अम्ल एवं अम्ल, शालि- शालि शालि, षष्टिकान् अने साडी योभाणे। और सांठीके भातका, प्रयुजीत प्रयोग करवे। प्रयोग करे ॥ १३८ ॥

138. The flesh of rabbits, grey pratriddle, antelope, common quail, and black tailed deer, sweet and sour articles and sali and shashtika rice should be used in the dietary.

पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीतमुद्रमिश्रं वा दाहिमामलकान्वितम् ॥१३९॥

दाहिम- अथवा द्राक्षम अथवा अनार, आमलक- तथा आभणीशी और आवलेसे, अन्वितम् युक्त युक्त,

treated systematically with the reha-
bilitation procedure. As a result, his
gastric fire gets enkindled and digests
the residual fraction of morbidity as
also the food.

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ।

तृष्यते सविदाहे च सोत्केशे हृदयोरसि ॥१४४॥

गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।

रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥१४५॥

कासे ७धरस खासी, सरक्तनिष्ठीवे रक्तयुक्त थूक
रक्तयुक्त थूक, पार्श्व-पशुभां पार्श्व, स्तन-अने स्तनभां
और स्तनमें, रुजासु च पीडा वेदना, तृष्यते तरस
प्यास, सविदाहे विदाह विदाह, हृदय- तथा हृदय एवं
हृदय, उरसि अने छातीना और छातीके, सोत्केशे
उत्केशभां उत्केशमें, भिषक् वैद्य वैद्य, सनागरम् सूठ-
युक्त सौंठयुक्त, गुडूची- गुणौ गिलोय, भद्रमुस्तानाम्
अने नागरमोथने। और नागरमोथका, अथवा अथवा
अथवा, पटोलस्य परवर्णना पत्रने। परवलके पत्रोंका, रसम्
रस रस, दद्यात् देवे देवे, तित्तिरिप्रतिभोजनम् औषध
पथी गया पथी रोगीके तेतरना भांसरस साथे
शाखि पगेरेतुं अन्न भातुं ओधे औषधके जीर्ण होने
पर रोगीको तीतरके मांसरसके साथ शाखि आदिका भोजन
करना चाहिए ॥ १४४-१४५ ॥

144-145. In conditions of cough,
spitting of sputum mixed with blood,
pleurodynia, mammary pain, thirst, mis-
digestion, agitation in the stomach and
chest, the physician should give soup
of guduch, large variety of nut grass,
or snake-gourd mixed with dry ginger
followed by a diet of partridge-flesh.

तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।

दद्याद् द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥१४६॥

१४६ तित्तिरिप्रतिभोजनम्-नेचिरेः प्रतिभोजनम् (घ.)

अतिबलवद्- अतिअण्वान् अतिबलवान्, वातपित्ते
वातपित्त वातपित्त, समुद्धते तीव्र थर्ता तीव्र होने पर,
तृष्यते च तरस्याने प्यासीको, दोष- दोषतुं दोषका,
अनुलोमनम् अनुलोमन करनार अनुलोमन करनेवाला,
शीतम् शीतल शीतल, द्राक्षारसम् द्राक्षने। रस अंगूरका
रस, पातुम् पीवाने पीनेको, दद्यात् आपने
देवे ॥ १४६ ॥

146. If the patient is afflicted with
great thirst owing to excessive provo-
cation of vata and pitta, he may be
given grape-juice to drink, as it is
cooling and a regulator of the humors

जीर्णं समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।

भोजनं भोजयेन्मद्यमनुतर्षं च पाययेत् ॥१४७॥

अनुतर्षस्य मात्रा सा यथा नो दूष्यते मनः ।

जीर्णं पय्या पथी जीर्ण हो जाने पर, समधुर- मधुर
मधुर, अम्लेन अने अम्लयुक्त और अम्लयुक्त,
छाग- अकराना वकरेके, मांसरसेन भांसरसथी मांस-
रससे तम् तेने उसको, भोजनम् भोजन भोजन,
भोजयेत् भोजयुं खिलावे, अनुतर्षं च अने भोजन
वधते तरस लागतां और भोजनके समय प्यास काने
पर, मद्यम् मद्य मद्य, पाययेत् पातुं पिलावे यथा
येनाथी जिससे, मनः मन मन, नो दूष्यते दूषित न
थाय दूषित न हो, सा ते वह, अनुतर्षस्य अनुतर्षनी
अनुतर्षकी, मात्रा मात्रा छे मात्रा है ॥ १४७३ ॥

147-147½. When this potion has been
digested he should be fed with a
diet of the meat-juice of the goat mixed
with sweet and sour things and when
thirsty, wine should be given as post-
prandial potion. That is the proper
dose for the post-prandial potion which
does not adversely affect the mind.

१४७. पाययेत्-दापयेत् (घ.)

१. तृष्यते-हृष्यते (ड. त. घ. ङ. क.)

१. -नोदूष्यते (घ.)

तृण्यते मद्यमल्पात्प्रं प्रदेयं स्याद्बहुदकम् ॥१४८॥
तृष्णा येनोपशम्येत मदं येन च नाप्नुयात् ।

तृण्यते तस्मिन् क्षणम् अल्पात् प्यास लगने पर, बहुदकम्
अहु पाणी भेजवेध अधिक पानी मिलाकर, अल्पात्प्रं
शेडुं शेडुं थोड़ा थोड़ा, मद्यम् मद्य मद्य, प्रदेयम् स्यात्
आपुं देना चाहिए, येन येन वडे जिससे, तृष्णा
तृष्णा प्यास उपशम्येत शान्त थाय शान्त हो, येन च
अने येन वडे और जिससे, मदम् मद्य मद्य, न नाप्नुयात्
नष्टे नष्टि न चढे ॥ १४८३ ॥

148-148½. When thirsty, he should
be given wine frequently and in small
quantities diluted liberally with water
so as to quench his thirst and also
avoid intoxication.

परुषकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥१४९॥
पर्णिनीनां चतसृणां पिबेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिबेद्रसम् ॥१५०॥

परुषकाणाम् क्षुद्रासां फालसाका, अथ अपि वा
अथवा अथवा, पीलूनाम् पीलूना पीलूना, शीतम् शीतम्
शीतल, रसम् रस रस, चतसृणाम् अथवा थारे या चारों,
पर्णिनीनाम् पणिनीनी पणिनियोका, शिशिरम् शीतम्
शीतल, जलम् वा जल जल, पिबेद्वा पीलूनां पिये, मुस्त-
अथवा मुस्त अथवा मुस्त, दाडिम- दाडिम अनार,
लाजानाम् अने लाजाने और लाजाओंका, तृष्णाघ्नम्
तृष्णा मत्तान्ना तृष्णानाशक, रसम् वा रस रस, पिबेद्वा
पीलूनां पिये ॥ १४९-१५० ॥

149-150. The patient may drink
the cold infusion of sweet falsah
or tooth-brush tree water, or the cool
decoction of the tetrad of leafy drugs,
(ticktrefoil, painted leaved uraria, wild

green gram, wild black gram) or the
adipsous juice of nut-grass, pomegra-
nate and roasted paddy.

पञ्चाम्लकयोगः—

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुकीकाचुक्रिकारसः ।

पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति १५१

कोल- भैर बेर, दाडिम- दाडिम अनार, वृक्षाम्ल-
डाडिम वृक्षाम्ल, चुकीका- थारेरी चांगेरी, चुक्रिका-
तथा थूडाने और चुकाकी भाजीका, रसः रस रस,
पञ्चाम्लकः ये पञ्चाभ्यन्ते इन पांचों अम्लोंका, मुख-
मुष् पर डरेदे। मुख पर किया हुआ, आलेपः लेप
लेप, सद्यः शीघ्र शीघ्र, तृष्णाम् तृष्णाने तृष्णाको,
नियच्छति शीत डरे छे शान्त करता है ॥ १५१ ॥

151. The juice of the sour pentad
viz., jujube, pomegranate, kokam butter,
yellow wood sorrel and country sorrel,
used as a mouth-paint, immediately
quenches the thirst.

शीतला बाह्योपचाराः—

शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।

शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥१५२॥

क्षौमपद्मोत्पलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।

चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥१५३॥

हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।

पूर्णानां हिमपूर्णानां हत्तीनां पवनाहताः ॥१५४॥

संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां नारीणां च समारुताः ।

चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥१५५॥

शीतवीर्यं यदन्यच्च तत् सर्वं विनियोजयेत् ।

१५२. शीतशय्यासनानि च-शीतानि सदनानि च (घ. फ.)

१५३. शीतानां-सिकानां (घ.)

१५५. संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां

नारीणां च समारुताः ।

चन्दनानां च मुख्यानां

शस्ताः पित्तमदात्यये ॥

संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां

स्त्रीणां पित्तमदात्यये (घ.)

१४९. शीतमथापि वा-शीतमथाम्बु वा (घ. घ. फ.)

१५०. शिशिरं-शीतलं (फ.)

,, जलम्-रसम् (घ.)

,, मुस्तदाडिमलाजानां-मुस्तदाडिमलाजानां (घ.)

शीतलानि शीतल शीतल, अन्नपानानि अन्नपान
अन्नपान, शीत- शीतल शीतल, शयन- शयन विछौना,
आसनानि च तथा आसन और आसन, शीत- शीतल
शीतल, वात- वायु वायु, जल- अने जलने। और
जलका, स्पर्शाः स्पर्श स्पर्श, शीतानि शीतल शीतल,
उपवनानि च उपवने। उपवन, चन्दन- चन्दनना
चन्दनके, उदक- जलथी जलसे, शीतानाम् शीतल
शीतल, क्षौम- क्षौम पत्र क्षौम वन, पद्म- कुम्भ
कमल, उत्पलानाम् च नीलकुम्भ नीलोफर, मणीनाम्
मणि मणि, मौक्तिकस्य च अने मोतीना और मोतियोंके,
चन्द्र- चन्द्रना चन्द्रकी, अंशु- किरण जेवा किरणों जैसे,
शीतलाः शीतल शीतल स्पर्शाः स्पर्श स्पर्श, शीत-
लं शीतल, वारिमिः जलथी जलसे, पूर्णानाम् भरेल भरे
हुए, हेम- सोना सोने, राजत- चांदी चांदी, कांस्थानाम्
अने डालाना और कांसेके, पात्राणाम् वासुले। पात्रोंका,
हिम- तेमज भर एवं बरफसे, पूर्णानाम् भरेली भरी,
हतीनाम् भशकेना स्पर्श मशकोंके स्पर्श, पवन- पवनना
वायुका आहताः आघातवाणा आघातवाले, समा-
हताः तेमज वायुवाणा एवं वायुयुक्त, चन्दन- चन्दनथी
चन्दनके आलेपनेसे, आर्द्राणाम् भीनी आर्द्र, नारीणाम्
च स्त्रीओंना स्त्रियोंके, मुख्यानाम् तथा मुख्य अतना
और मुख्य जातिके, चन्दनानाम् च चन्दनना चन्दनोंके,
संस्पर्शाः स्पर्श स्पर्श, पित्त- पित्तजन्म पित्तजन्य,
मदात्यये मदात्ययमा मदात्ययमें, शस्ताः प्रशस्त छे
प्रशस्त हैं, यत् अने जे और जो, अन्यत् च भीजुं
कुछ अन्य, शीतवीर्यम् शीतवीर्य होय शीतवीर्य
हो, तत् ते उस, सर्वम् अधुं सबका, विनियोजयेत्
येनपुं प्रयोग करे ॥ १५२-१५५ ॥

152-155½. Cooling eats and drinks,
cool beds and seats, the touch of cool
breezes and waters, cool gardens, the
contact of silken garments, sacred
lotuses, water lilies and precious stones
and pearls sprinkled over with sandal-
scented water cool as the light of
the moon, the touch of vessels of gold,
silver and bronze filled with cool

water and of skin bags filled with ice
and exposed to draughts of breeze; the
contact of women smeared with sandal
paste and of the breeze heavy with
the scent of the best varieties of
sandal; these are recommended in
alcoholism of the pitta type. The
physician may make use of whatever
other things there are which have a
cooling potency.

कुमुदोत्पलपत्राणां सिक्तानां चन्दनाम्बुना ॥१५६॥
हिताः स्पर्शा मनोवृत्तानां दाहे मद्यसमुत्थिते ।

मद्यसमुत्थिते मद्यजन्य मद्यजन्य, दाहे दाहमा
दाहमें, चन्दन- चन्दनना चन्दनके, अम्बुना जलथी जलसे,
सिक्तानाम् छंटकारे सोंचे गवे, कुमुद- कुमुद कुमुद,
उत्पल- तथा नीलकुम्भना और नीलोफरके, पत्राणाम्
पानना पत्तोंके, स्पर्शाः स्पर्श स्पर्श, हिताः हितकर छे
हितकर हैं ॥ १५६ ॥

156-156½. In burning due to ex-
cessive drinking, the touch of the petals
of white lily and night flowering
lotus wetted with sandal water, as also
the touch of pleasing objects is
beneficial.

कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः॥
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।

विविधाः जुदी जुदी विविध, शस्ताः प्रशस्त
प्रशस्त, कथाः च कथाओ कथाएँ, शिखिनाम् मोरना
मोरके, शिवाः कल्याणकारी कल्याणकारक, शब्दाः च
शब्द शब्द, तोयदानाम् अने वादणाना और बादलोंकी,
शब्दाः च आवाज आवाज, मदात्ययम् मदात्ययने
मदात्ययको, शमयन्ति शीत करे छे शान्त करती
हैं ॥ १५७ ॥

१५७ शस्ताः-शीताः (ध)

.. -चित्राः (ध)

१५७½. शब्दा हि-संशब्दा (ध)

157-157½. The narration of wonderful stories, the pleasant cries of the peacock and the rumbling of thunder alleviate the effects of intoxication.

जलयन्त्राभिवर्षीणि वातयन्त्रवहानि च ॥१५८॥
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ।

भिषजा वैद्ये वैद्यको, दाहे दाहभा दाहमें, जलयन्त्र-
जलयन्त्रथी जलयन्त्रसे, अभिवर्षीणि वर्षा करनेवाले, वातयन्त्रवहानि च अने वातवाहक यन्त्रोधी
युक्त और वायुको वहानेवाले यन्त्रोंसे युक्त, धारागृहाणि
च धारागृहोधी धारागृहोंका, कल्पनीयानि योजना
करनी ओरिसे प्रबन्ध करना चाहिए ॥ १५८ ॥

158-158½. Various devices of showering water and blowing breezes and rooms equipped with cascades, should be devised by the physician for the cure of burning due to alcoholism.

फलिनीसेव्यलोध्राम्बुहेमपत्रं कुटञ्जटम् ॥१५९॥
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ।

फलिनी- धुँवा प्रियकु, सेव्य- सुगंधी बागो। सुगन्ध-
वाला, लोध्र- धोधर लोध, अम्बु- सुगंधी बागो। सुगन्ध-
वाला, हेम- धाध नागकेसर रक्त नागकेसर, पत्रम्
तेजपत्र तेजपात, कुटञ्जटम् अने केवडी मोथ ओओनो।
और केवटी मोथ इनका, कालीयक- पीला थंदनना पीले
चन्दनके, रस- रसथी रससे, उपेतम् युक्त युक्त, प्रलेपनम्
धेप लेप, दाहे दाहभा दाहमें, शस्तम् प्रशस्त छे
प्रशस्त है ॥ १५९ ॥

159-159½. Painting the body with perfumed cherry, cuscus grass, lodh, fragrant sticky mallow, fragrant poon, cinnamon leaves and nut-grass mixed with decoction of sandal is recommended in burning.

वदरीपल्लवोत्थश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ॥१६०॥
फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहि लेपनं शुभम् ।

१६० ॥ शुभम्-हितम् (व.)

दाहे दाहभा दाहमें, वदरी- औरडीना वेरीके,
पल्लवोत्थः च पानतुं पत्तेका, तथा एव अरिष्टकोद्भवः
लीमजना पानतुं नीमके पत्तेका, फेनिलायाः च तेमज
अरीकतुं एवं रीठेका, यः ओ जो, फेनः दूध छे फैन है,
तैः तेनाथी उनसे, लेपनम् धेप करने लेप करना,
शुभम् शुभकर छे शुभकारक है ॥ १६० ॥

160-160½. An application with the lather of jujube sprouts, neem and soap-nut is beneficial in burning.

सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ॥१६१॥
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ।

दाहघ्नाः दाहनाशक दाहनाशक, साम्लकाञ्जिकाः
भाटी डाँसलित खट्टी कांजीयुक्त, समण्डा भंड-
युक्त मण्डयुक्त, सुरा सुरा सुरा, दध्यम्लम् भाटुं दही
खट्टी दही, मातुलुङ्ग- यकौतरानो चिकोत्राका, रसः रस
रस, मधु अने मध और मधु सेके सेक परिषेक, प्रदेहे
अने प्रदेहभा और प्रदेहमें, शस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त
हैं ॥ १६१ ॥

161-161½. Sura wine, supernatant part of sura wine, sour curds, pomello-juice and honey along with sour conjee are curative of burning and are recommended as affusion and application.

परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेवने ॥१६२॥
शस्यते शिशिरं तोयं दाहवृष्णाप्रशान्तये ।

परिषेक- परिषेयन परिषेवन अवगाहेषु अवगाहने
अवगाहन, व्यञ्जनानाम् च अने व्यञ्जनानां और
व्यंजनोंके सेवने सेवनभा सेवनमें, दाह- तथा दाह
तथा दाह, वृष्णा- अने तरसनी और प्यासको, प्रशान्तये
शान्ति भाटे शान्त करनेमें, शिशिरम् शीतल शीतल,
तोयम् जल, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १६२ ॥

162-162½. Cold water is recommended for use as affusion, immersion and

१६२. शस्यते-सहितं (व.)

for wetting the fans to allay burning and thirst.

मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽनेन शाम्यति ॥१६३॥
धीमतो वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययः ।

मात्रा- योग्य मात्रा योग्य मात्रा, काल-तथा योग्य
कालमा और योग्यकालमें, प्रयुक्तेन प्रयोजनेन प्रयुक्त,
अनेन आ इस, कर्मणा उभय कर्मसे, धीमतः
बुद्धिमान बुद्धिमान, वैद्यवश्यस्य तथा वैद्यवश्य मनुष्यसे।
तथा वैद्यवश्य मनुष्यका, पित्तमदात्ययः पित्तमदात्यय
पित्तमदात्यय, शीघ्रं शीघ्र शीघ्र, शाम्यति शांत
थाय छे शान्त होता है ॥ १६३॥

163. 163½. If these procedures are administered in proper dose and in proper time, alcoholism of the pitta type gets allayed quickly if the patient strictly carries out the instructions of the physician.

कफमदात्ययस्य चिकित्सा—

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ॥१६४॥
तृष्यते सलिलं चास्मै दद्याद्भीवेरसाधितम् ।
बलया पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याऽथवा शृतम् ॥१६५॥
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ।
दुःस्पर्शेन समुस्तेन मुस्तर्पणकेन वा ॥१६६॥
जलं मुस्तैः शृतं वाऽपि दद्यादोषविपाचनम् ।

उल्लेखन- वमन वमन, उपवासाभ्याम् अने उप-
वासथी और उपवाससे, कफमदात्ययम् कफमदात्ययने
कफमदात्ययको, जयेत् अतवे जीते, तृष्यते तृष्याने
प्यास लगने पर, अस्मै तेने उसको, भीवेर- सुगन्धी
वागन्धी सुगन्धवालासे, साधितम् सिद्ध करेद सिद्ध किया,
बलया अथवा बलसे, पृश्निपर्ण्या वा अथवा पृश्नि-
पर्णीथी अथवा पृश्निपर्णीसे, अथवा अथवा अथवा,
कण्टकार्या भेरी बेरी गण्डीथी कटेरीसे, शृतम् पकावेद

१६३. मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽनेन शाम्यति-कर्मणानेन सिद्धेन
विकार उपशाम्यति (ब. फ.)
१६६. दुःस्पर्शेन समुस्तेन-दुःस्पर्शितेन मुस्तेन (द.)

पकाया, सलिलम् पानी जल, दद्यात् देवुं देवे, सना-
गराभिः अथवा सुगन्धित अथवा सौंठसहित, सर्वाभिः
आ अथवा इन् सबसे, शृत- पकावेद पकाया, शीत-
लम् अने ठंडुं करेदुं और शीतल किया, जलम् वा
जल जल, समुस्तेन अथवा मोथसहित अथवा मोथा-
सहित, दुःस्पर्शेन अथवा यवासा, मुस्त- मोथ और
मोथा, पृश्निपर्णेन वा तथा पित्तपापका और पित्तपापका,
मुस्तैः वा अपि अथवा केवल मोथथी या केवल
मोथसे, शृतम् उकागैलुं साधित, दोष- दोषदुं दोषको,
विपाचनम् पाचन करनेवाला, जलम् जल जल,
दद्यात् देवुं देवे ॥ १६४-१६६॥

164. 166½. Alcoholism of the kapha type should be cured by means of emesis and fasting. When thirsty, the patient should be given water boiled with fragrant sticky mallow or with heart-leaved sida or painted leaved uraria or yellow-berried nightshade or water boiled with all these together and dry ginger, and cooled; or the physician may give water boiled with cretan prickly clover and nut-grass, or with nut-grass and trailing rungia or water boiled with nut-grass only, as each of these causes the digestion of the morbid humor.

एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ॥१६७॥
निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ।
निरामं काङ्क्षितं काले सखौद्रं पाययेत्तु तम् ॥१६८॥
शार्करं मधु वा जीर्णपरिष्टं सीधुमेव वा ।
रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥१६९॥

१६८. सखौद्रं पाययेत्तु तम्-पाययेद्दुग्धमाक्षिकम् (क. घ. ङ.)

१६९. मधु वा-माषाणम् (घ.)

रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम्-रुक्षं तर्पणसंयुक्तं
यवान् वा प्रदापयेत् (घ.)

यवानी-यमानी (द.)

नागरान्वितम्-वा प्रदापयेत् (द.)

सर्वत्र अपि अधाये समी प्रकारके, मदास्थये
मदास्थयमा मदास्थयमें, निरस्थयम् हानि पगरनु हानि-
रहित, पीयमानम् पीयातुं पान कराया हुआ, एतत्
आ यह, एव च न ही. पानीयम् पाणी जल, पिपासा-
तरस प्यास, ज्वर- अने ज्वरने और ज्वरका, नाशनम्
नाश करे छे नाशक है, निरामम् आभेदपरहित
आमदोषरहित, तन् तेने उसको, काङ्क्षितम् भूष
छाग्ये अन्नकी इच्छा होने पर, काले यथाश्रम्य योग्य
समयमें, सक्षौद्रम् मधुयुक्त मधुयुक्त, रुक्ष- रक्ष रुक्ष,
तर्पण- तर्पण्थी तर्पणसे, संयुक्तम् युक्त मिला, चवानी-
यवानी यवानी, नागर- अने सूठ्ठी और सोंठसे,
अन्वितम् युक्त युक्त, शार्करम् शार्कर शार्कर, मधु मधु
मधु, जीर्णम् जूने पुराना, अरिष्टम् वा अरिष्ट अरिष्ट,
सीधुम् एव वा अथवा सीधु या सीधु, पाययेत्
पावे पिलावे ॥ १६७-१६९ ॥

167-169. The same is recommended
as potion in every kind of alcoholism.
This is harmless as a drink and is
curative of thirst and fever. Sugar wine,
honey wine, old medicated wine or
sidhu wine, mixed with honey and un-
unctuous and demulcent articles added
with the pulvis of bishop's weed and
dry ginger, may be given to the
patient to drink when the chyme is
digested and he feels thirsty.

यावगौधूमिकं चान्नं रुक्षयूषेण भोजयेत् ।
कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ॥१७०॥
तनुनाऽल्पेन लघुना कटुम्लेनाल्पसर्पिषा ।

याव- जब जौ, गौधूमिकम् अने धुनैना और नेहंका,
अन्नम् च भोजन भोजन, कुलत्थानाम् कुलथीना
कुलथीके, सुशुष्काणाम् अथवा सारी पेठे सूखायेव या
अच्छी तरह सूखी, मूलकानाम् वा भूजाना मूलीके,
तनुना पातणा पतले, अल्पेन थोडा थोडे, लघुना
छोडा छोडके, कटु- कटु कटु, अम्लेन अम्ल अम्ल,
अल्प- थोडा थोडे, सर्पिषा धीवाणा ची मिलावे हुए,

रुक्ष- रक्ष रुक्ष, यूषेण यूप साथे यूपके साथ, रसेन वा
अथवा रस साथे या रसके साथ, भोजयेत् भोजन
खिलावे ॥ १७० ॥

170-170½. He should be given a
diet of barley and wheat with un-unctu-
ous soups of horsegram or of dried
raddish. This soup should be cooked
thin and given in small quantity. It
should be made light and mixed with
articles which are pungent and acid
in taste and also with slight quantity
of ghee.

पटोलयूषमम्लं वा यूषमामलकस्य वा ॥१७१॥
प्रभूतकटुसंयुक्तं सयवान्नं प्रदापयेत् ।
व्योषयूषमथाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम् ॥१७२॥
लागमांसरसं रुक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।

प्रभूत- पुष्कल बहुत, कटु- कटु अथवा कटु द्रव्यसे,
संयुक्तम् युक्त युक्त अम्लम् आटे खट्टा, पटोल- पर-
वणने परवल्लोका, यूषम् वा यूप यूप, आमलकस्य के
आमलाने या आंवलेका, यूषम् वा यूप यूप, सयवा-
न्नम् जवना अन्नो साथे जौके अन्नके साथ, प्रदापयेत्
आपवे देवे, अथवा अथवा अथवा, अम्लम् अम्ल
अम्ल, व्योष- त्रिकटुने त्रिकटुका, यूषम् यूप यूप, साम्ल-
वेतसम् के अम्लवेतसयुक्त या अम्लवेतसयुक्त, यूषम्
वा यूप यूप, रुक्षम् अथवा रक्ष अथवा रुक्ष, अम्लम्
अने अम्ल और अम्ल, लाग- अन्नाने वकरेका, मांसा-
रसम् वा मांसरस मांसरस, जाङ्गलम् वा के अम्ल
प्राणीने या जांगल जीवोका, रसम् मांसरस देवे
मांसरस देवे ॥ १७१-१७२ ॥

171-172½. He should be fed on a
diet of barley along with sour soup
of snake-gourd or the soup of emblic
myrobalan mixed profusely with pun-
gent articles. He may also be given
the sour soup of the three spices or

१७२. यूपं वा-सिंहं वा (क. व. व.)

of Amlavetasa or meat juice of the goat prepared with sour articles and without unctuous substance or the meat-juice of jangala creatures in the same way.

स्थाव्यां चाऽथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रववर्तितम् १७३
कटुमल्लवणं मांसं भक्षयन् वृणुयान्मधु ।

स्थाव्याम् वा उडाधर्मा कड़ाही, कपाले वा अथवा भाटीना कपालमा या मिट्टीके कपालमें, निर्द्रववर्तितम् द्रव विनातुं भर्ता सुधी द्रवरहित होने तक, भृष्टम् शेकेलुं भूना हुआ, कटु- उट्टु कटु, अम्ल- अम्ल अम्ल, कवणम् अने लवणवाणुं और नमकीन, मांसम् मांस मांस, भक्षयन् भाषिने सेवन करके, मधु मधु मधु, वृणुयात् पीवे। पीवे ॥ १७३ ॥

173-173½. Meat should be roasted in a dish or an earthen pan till it is completely dry and then pungent, sour and salt articles should be added; the patient should take honey-wine while eating them.

व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥१७४॥

प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।

भृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णपूपोपवेष्टितम् ॥१७५॥

यथाग्निं भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।

पिवेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥१७६॥

व्यक्त- व्यक्त लवक, मारीचकम् मरीना स्वाद- वाणुं मरिचके स्वादवाला, मातुलुङ्ग- थोडातराना चिको- त्राका, रस- रसथी रस, अन्वितम् युक्त मिलाया हुआ, प्रभूत- बहु अति, कटु- तीखा द्रव्येथी तीते द्रव्यसे, संयुक्तम् युक्त युक्त, यवानी- यवानी यवानी, नागर- तेमल सुंभी एवं सोंठसे, अन्वितम् युक्त युक्त, भृष्टम् शेकेलुं भूना हुआ, दाडिमसाराम्लम् दाडिमना रसथी भाटुं अनाके रससे सड़ा, उष्ण- गरम उष्ण, पूष-

१७३. निर्द्रववर्तितम्-नीरसवर्तितम् (व. व. ध. क.)

१७५. प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानी-प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानी (व.)

पूपमा पूषमें, उपवेष्टितम् ठंडाथैल लपेटा हुआ, प्रभूत- बहुतसे, भार्द्रक- आदुना आर्द्रकके, पेशिकम् टुकड़ावाणुं मांस टुकड़ोंसे मिला हुआ मांस, काले यथाकाल योग्य समयमें, यथाग्नि अग्नि प्रमाणे अग्निके अनुसार, भक्षयेत् भाषुं खावे, कफप्राये अने उद्ग्रधान और कफप्रधान, मदात्यये च मदात्ययमा मदात्ययमें, निगदम् निदीध निदीध, मद्यम् मद्य मद्य, पिवेत् पीवुं पीवे ॥ १७४-१७६ ॥

174-176. In alcoholism of the kapha type, the patient should eat, according to the strength of his gastric fire, at proper meal-time, meat copiously flavoured with black pepper and mixed with juice of pomello and large measure of pungent articles as well as with bishop's weed and dry ginger, and acidified with the juice of pomegranate and mixed copiously with pieces of green ginger and rolled up in a hot pancake; he should then take a draught of wholesome wine.

सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम्

त्वगेला मरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥१७७॥

एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसंदीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥१७८॥

सौवर्चलम् संयुक्त सौचलनमक, अजाजी उडुं जीरा, साम्लवेतसम् अम्लवेतसमहित अम्लवेतससहित, वृक्षाम्लम् डोडम वृक्षाम्ल, त्वक्- त्व दालचीनी, एला- ओलथी इलायची, मरिच- मरी मरिच, अर्धांशम् दरेड अर्धांश प्रत्येक आधाभाग, शर्करा साकर चीनी, भाग- ओडभाग एकभाग, योजितम् मिलाया हुआ, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, अग्निसंदीपनम् अग्निदीपक अग्निवीक, स्रोतोविशोधनम् अने स्रोतोविशोधन करना और स्रोतोका विशोधक, एतत् आ यह, अष्टाङ्गम् अष्टांग अष्टांग, लवणम् लवण लवण, कफप्राये उद्ग्रधान

कफप्रधान, मदात्यये भदात्ययम्। मदात्ययम्, दद्यात्
देवुं देवे ॥ १७७ १७८ ॥

177-178. Take sanchal salt, cumin seeds, kokam butter and Amlavetasa one part each, cinnamon, cardamom and black pepper 1/2 part each and mix with one part of sugar. This salt preparation containing eight ingredients (Ashtanga salt) is an excellent promoter of the gastric fire and should be given in alcoholism of the kapha type, for cleansing the body-channels.

एतदेव पुनरुत्तया मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।

गोधूमान्नयवान्नानां मांसानां चातिरोचनम् ॥१७९॥

पुनः वणी फिर, युक्त्या युक्तिपूर्वकं युक्तिपूर्वक,
मधुर- मधुर मधुर, अम्लैः अने अम्ल द्रव्येथी और
अम्ल द्रव्योसे, द्रवीकृतम् द्रव करेखु द्रवरूप बनाया
गया, एतत् एव आञ्ज अष्टांग द्रव्यसु यही अष्टांग
लवण, गोधूमान्न- धानां भोजन गोहूँके भोजन, यवा-
न्नानाम् यवानां भोजन जौके भोजन, मांसानाम् च अने
मांसनां भोजनने और मांसके भोजनको, अतिरोचनम्
अति रुचिकर बनावे छे अति रुचिकर बनाता है ॥ १७९ ॥

179. The same Ashtanga salt duly diluted with sweet and acid juices, adds relish to articles of wheat and barley and also to meat preparations.

पेषयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।

मृद्रीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥१८०॥

[सौवर्चलैलामरिचैरजाजीभृङ्गदीप्यकैः ।

स रागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥१८१॥

बीज- भीजथी बीजसे विवर्जिताम् रहित रहित,
कटुकैः कटु द्रव्यथी कटु द्रव्योसे, युक्त्या युक्त युक्त, श्वेताम्
१८१. स रागः क्षौद्रसंयुक्तः सनागक्षौद्रस्यैः (च.)

संक्षेपः सफेद, मृद्रीकाश्च दाडिने मुनक्केको. मातुलुङ्गस्य
थोत्रतराना चिकोत्राके, दाडिमस्य वा अथवा दाडिमा
या अनारके, रसेन रसथी रससे, सौवर्चल- संयुक्त
सौवर्चलमक एला- ऐलथी इलायची, मरिचैः मरी
मरिच, अजाजी- अजु जीरा, मृङ्ग- तज दालचीनी, दीप्यकैः
अने अञ्जमासहित और अजवायनसहित, पेषयेत्
पाटवी पीसे, क्षौद्र- मधुथी मधुसे, संयुक्तः युक्त युक्त,
सः ते वह, रागः राग राग, श्रेष्ठः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, रोचन-
रोचन रोचन, दीपनः अने दीपन छे और अग्निदीपक
है ॥ १८०-१८१ ॥

180-181. Reduce into paste, along with spices, white grapes after taking out the seeds, with the juice of pomello or of pomegranate and add sanchal salt, cardamom, black pepper, cumin seeds cinnamon bark and bishop's weed; this chutney mixed with honey, serves as an excellent appetiser and promoter of the gastric fire.

मृद्रीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।

शुक्तमत्स्यण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥१८२॥

मृद्रीकायाः दाडिनी मुनक्काकी, विधानेन विधानथी
अ विधिसे ही, कारवीम् नाथी दाडिने। छोटी मुनक्केका,
अपि यक्षु सी, शुक्त- शुक्त शुक्त, मत्स्यण्डिका- अने
मत्स्यण्डिका (राग)थी और मत्स्यण्डिका (राग)से, उपेतम्
युक्त युक्त, दीपन- दीपन दीपन, पाचनम् तथा पाचन
और पाचन, रागम् राग राग, कारयेत् बनावे
बनावे ॥ १८२ ॥

182. A chutney may be prepared out of small grapes too in the same manner; this chutney, mixed with vinegar and liquid gur, acts as a digestive-stimulant and digestive.

१८२. कारयेत्-कल्पयेत् (च.)

॥ शुक्त-युक्त (च. क.)

॥ दीपनपाचनम्-रोचनदीपनम् (द. फ. क.)

आम्रामलकपेशीनां रागान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥१८३॥
गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् ।
तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्भुक्तं च जीर्यति ॥१८४॥

धान्य- धान्ना धनिया, सौवर्चल- संयुक्त सौचल नमक,
आजाजी- ७३ जीरा, कारवी- छोड़ी अजमोदा
मरिच- अने भरी और मरिचसे, अन्वितान् युक्त
युक्त, मधु- मधु मधु, युक्तेन- युक्त युक्त, गुडेन गोण्ठी
युक्त गुडसे मिला, व्यक्त- अने तेथी स्पष्ट अनुभववाती
और इससे स्पष्ट अनुभवमें आती, अम्ल- अम्लवाण
खट्वाहवाले, लवणीकृतान् अने लवण बनावे और
नमकीन बनाये, आम्र- केरी आम, आमलक- अने आम-
गाना और आंवलोंके, पेशीनाम् गर्भभागना गर्भभागके,
रागान् रागोने रागोंको, पृथक् पृथक् जुड़ा जुड़ा पृथक्
पृथक्, कुर्यात् बनावे बनावे, तैः तेथी उनसे,
दिग्धं देपेले लिप्त, अन्नम् अन्न अन्न, रोचते रोचक
अने छे रुचिकर बनता है, भुक्तम् च अने भाषेले
और खाया हुआ, सम्यक् भराभर अच्छी तरह, जीर्यति
पथे छे पचता है ॥ १८३-१८४ ॥

183-184. Prepare separate chutneys
of mango-pulp and pulp of emblic
myrobalan, adding coriander, sanchal
salt, cumin seeds, celery and black
pepper, gur and honey, and prepare
it so as to have a predominantly
sour and salt taste; food articles,
taken along with this chutney, are
relished much and are also properly
digested.

१८४. गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान्-गुडेन मधुयुक्तेन
व्यक्ताम्लमधुरीकृतान् (घ.)

॥ व्यक्ताम्ललवणीकरणं-व्यक्ताम्लमधुरीकृतान् (घ.)

॥ व्यक्ताम्लान् मधुरीकृतान् (क. व.)

॥ सम्यग्भुक्तं च जीर्यति-भुक्ते सम्यक् प्रजीर्यति (व.)

रूक्षोष्णेनाजपानेन स्नानेनादिशिरेण च ।
व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्त्या जागरणेन च ॥१८५॥
कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।
प्राणवर्णकराणां च प्रघर्षाणां च सेवया ॥१८६॥
सेवया वसनानां च गुरुणामगुरोरपि ।
संकोचोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानां च सेवया ॥१८७॥
सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशम्यति ॥१८८॥

रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, उष्णेन अने उष्ण और उष्ण,
अजपानेन अजपानेन अजपानसे, अदिशिरेण गरभ-
उष्ण, स्नानेन च स्नानेन स्नानसे, व्यायाम- व्यायाम-
मथी व्यायामसे, लङ्घनाभ्याम् च लङ्घनथी उपवाससे,
युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, जागरणेन च अजरण
उत्थायी जागरण करनेसे, काल- योग्य काले योग्य
कालमें, युक्तेन योग्य प्रयुक्त, रूक्षेण रूक्ष,
स्नानेन स्नानेन स्नानसे, उद्वर्तनेन च तथा उद्वर्तनथी
तथा उद्वर्तनसे, प्राण- प्राणप्रकारक, वर्णकराणाम् च
तेभ्यः वर्णकर एवं वर्णकरक, प्रघर्षाणाम् यत्न आदिना
अधर्षणानां चूर्ण आदिके प्रघर्षणोंके, सेवया च सेवनथी
सेवनसे, गुरुणाम् भारे भारी, वसनानाम् वस्त्रोंके,
अगुरोः च अने अजरना और अजरके, अपि
पथे सी, सेवया सेवनथी सेवनसे, संकोच- संकोचथी
संकोचसे, उष्ण- उष्ण उष्ण, सुख- अने सुखप्रकारक तथा
सुखवाले, अङ्गीनाम् अङ्गीवाणी शरीरवाली, अङ्गनानाम्
स्त्रीनां स्त्रियोंके, सेवया च सेवनथी सेवनसे, सुख-
अने सुखप्रकार और सुखकर, शिक्षित- अने शिक्षित
और शिक्षित, हस्तानाम् हाथवाणी हाथवाली, स्त्रीणाम्
स्त्रीनां स्त्रियोंके, संवाहनेन च संवाहनथी
संवाहनसे, कफप्रायः कफप्रधान कफप्रधान, मदात्ययः

१८५ रूक्षोष्णेनाजपानेन-रूक्षाम्लेनाजपानेन (घ. क.)

॥ स्नानेना-सोष्णेना (क.)

॥ युक्त्या-युक्ताभ्याम् (क.)

१८६ प्राणवर्णकराणां च-स्नानवर्णकराणां (घ. क. ड.)

॥ प्रघर्षाणां-प्रघर्षाणां (ख. ड.)

१८७. सेवया वसनानां च-प्राणवर्णकराणां च (ख. ड.)

॥ संकोचोष्ण-संकोचोष्ण (क. ख. घ. ड. त.)

मदात्यय मदात्यय, शीघ्रम् हि तस्मै न शीघ्र ही,
उपस्थान्यति शान्तं यच्च अयं शान्त हो जाता
है ॥ १८५ १८८ ॥

185-188. By non-unctuous and hot
eats and drinks, warm baths, proper
exercise, fasting, systematic waking
in the nights, systematic dry baths
and massages at the proper time, by
friction massage which is promotive of
life and color, by wearing heavy
clothings, by the use of eagle-wood
paste by the warm and joyous embr-
aces of young women and soothing
warm massage of the body by the
well trained hands of women—by such
means, the alcoholism of the kapha
type abates quickly.

सन्निपातमदात्ययस्य चिकित्सा—

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।

सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पं भिषग्विदा ॥१८९॥

पृथक् शुद्ध शुद्ध अलग अलग, दोषबलम् दोषबल
दोषबलके प्रति प्रति लिए, यत् नो जो, इदम् आ
यह, कर्म कर्मने। कर्म, निर्दिष्टम् निर्देश कथी छे
बतलाया है, तत् तेने। उसका, भिषग्विदा वैद्य वैद्य,
दशविधे दश प्रकारना दस प्रकारके, सन्निपाते सन्नि-
पातमा सन्निपातमें, विकल्पम् विकल्प करवे। विकल्प
करे ॥ १८९ ॥

189. The measures which are
described regarding each morbid
humor separately, should be given in
skilful combination, for the cure of
the remaining ten types of tridiscor-
dance, by the wise physician.

यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधिविकल्पवित् ।

स साध्यान्साधयेद्व्याधीन् साध्यासाध्यविभाग-
वित् ॥१९०॥

यः तु नो जो, दोष- दोषना दोषके, विकल्पज्ञः
विकल्पना जाननेवाला होय छे विकल्पको जाननेवाला है,
यः च अने नो और जो, औषधि- औषधना औषधके,
विकल्पवित् विकल्पने अज्ञानार होय छे विकल्पको
जाननेवाला है, साध्य- अने नो साध्य और जो साध्य,
असाध्य- तथा असाध्यना और असाध्यके, विभागवित्
विभागने अज्ञानार होय छे विभागको जाननेवाला है,
सः ते वह, साध्यान् साध्य साध्य, व्याधीन् व्याधि-
अने व्याधियोंको, साधयेत् भटाउ छे शान्त करता
है ॥ १९० ॥

190. The physician, who is an
expert in pathology as well as in
pharmaceutics and knows the science
of prognosis as regards curable and
uncurable diseases, cures all curable
diseases

मदात्यये हितो विहारः—

वनानि रमणीयानि सपञ्चाः सलिलाशयाः ।

विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥१९१॥

मातृयानि गन्धयोगाश्च वासांसि विप्रलानि च ।

गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्याश्च हृदयप्रियाः १९२

संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।

प्रियाश्चानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्ययम् ॥१९३॥

रमणीयानि रमणीय रमणीय, वनानि वनो वन,
सपञ्चाः पञ्चयुक्त पञ्चसे भरे, सलिलाशयाः नद्याशयो
जलाशय, विशदानि शुद्ध शुद्ध, न्नपानानि अन्नपान
अन्नपान, प्रहर्षणाः हर्ष करानार हर्ष देनेवाले, सहायाः
च साथीदारे साथी, मातृयानि माताओ मालाएँ,
गन्धयोगाः च सुगन्धना योगो (चन्दन वगैरे सुगन्धी
द्रव्यो) सुगन्धके योगों (चन्दन आदि सुगन्धी द्रव्यों),
विप्रलानि विभण विमल, वासांसि च वस्त्रो वस्त्र,
कान्ताः मनोरम मनोरम, गान्धर्वशब्दाः च गायनना
शब्दो गायनके शब्द, हृदयप्रियाः हृदयप्रिय हृदयको प्रिय,
गोष्ठ्याः ओशी गोष्ठियाँ, संकथा- कथा कथा, हास्य- हास्य

१९१. सपञ्चाः—पञ्चान्यः (व.)

kapha. For such a patient whose systems have been burnt up by alcohol and whose morbid vata and pitta are increased, milk is as wholesome as rains are for the summer-scorched tree.

पयसाऽभिहृते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणात्पात्पमाचरेत् ॥१९८॥

पयसा दूधથી દૂધસે, રોગે રોગ રોગકાં અભિહૃતે દરાતાં હરણ હોને પર, બલે અને બળાં ઔર વળ, જાતે ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોને પર, ક્ષીરપ્રયોગમ્ દૂધનો પ્રયોગ દૂધકા પ્રયોગ. નિવર્તયેત્ કમથી અધ કરવેા કમશઃ બન્દ કરે, ક્રમેણ અને કમથી ઔર કમશઃ, અત્પાત્પમ્ થોડું થોડું થોડા થોડા, અમ્યમ મધ મધ, આચરેત્ પાવું પિલાવે ॥ ૧૯૮ ॥

198. When the disease has been cured by the administration of milk and the patient has acquired strength, the milk regimen should be gradually reduced and alcohol substituted little by little.

મદોત્તયયોર્ધ્વસકવિક્ષયકરોગયોર્લક્ષણમ્—

વિચ્છિન્નમધઃ સહસા યોઽતિમદ્યં નિષેવતે ।
ધ્વંસકો વિક્ષયશ્ચૈવ રોગસ્તસ્યોપજાયતે ॥૧૯૯॥

વિચ્છિન્નમધઃ મધ જેણે છોડ્યું હોય એવા મધથી આદત જિવને છોડી હો એવા, યઃ જે પુરુષ જો પુરુષ, સહસા સહસા, અતિમધ્ય અતિમધ્યનું અતિમધ્યકા, નિષેવતે સેવન કરે છે સેવન કરતા હૈ, તસ્ય તેને उसको, ધ્વંસકઃ ધ્વંસક ધ્વંસક, વિક્ષયઃ ચ એવ અને વિક્ષય ઔર વિક્ષય, રોગઃ રોગ રોગ, ઉપજાયતે થાય છે હો જાતે હૈ ॥ ૧૯૯ ॥

199. The person who, after withdrawal from drink-habit, takes again suddenly to drinking excessively

૧૯૯. ધ્વંસકો વિક્ષયશ્ચૈવ-ધ્વંસો વિક્ષેપકશ્ચૈવ (પ.)

succumbs to the disorders named 'Dhwansaka and Vikshaya'.

व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ हि तौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेक्ष्यते ॥२००॥

વ્યાધિ- વ્યાધિથી વ્યાધિસે, ઉપક્ષીણ. ક્ષીણ થયેલ ક્ષીણ હુણ, દેહસ્ય શરીરવાળાના શરીરવાળે પુરુષમેં, તૌ તે બે વે દોનોં, દુશ્ચિકિત્સ્યતમૌ હિ થણાવ દુશ્ચિકિત્સ્ય છે અત્યન્ત દુશ્ચિકિત્સ્ય હૈ, તયોઃ તેઓનાં અને, લિંગમ્ લક્ષણ લક્ષણ, ચિકિત્સા ચ અને ચિકિત્સા ઔર ચિકિત્સા, યથાવત્ યથાવત્ યથાવત્, ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહે જાયેંગે ॥ ૨૦૦ ॥

200. These two diseases occurring in a person already wasted by disease are the most formidable of all diseases. Their signs and symptoms and treatment will now be described systematically.

श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥२०१॥

શ્લેષ્મપ્રસેકઃ કફપ્રસેક કફકા પ્રસેક, કણ્ઠ- કંઠ કંઠ, આસ્ય- અને મોઢાનેા ઔર મુંઢકા, શોષઃ શોષ શોષ, શબ્દ- શબ્દ શબ્દકા, અસહિષ્ણુતા સહન ન થવા સહન ન હોના, તન્દ્રા- તન્દ્રા તન્દ્રા, નિદ્રા- અને નિદ્રાનેા ઔર નિદ્રાકો, અતિયોગઃ ચ અતિયોગ અતિયોગ, ધ્વંસકઃ ધ્વંસકનાં ધ્વંસકકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, જ્ઞેયમ્ જાણવાં જાને ॥ ૨૦૧ ॥

201. Excessive discharge of mucus, dryness of throat and mouth, intolerance to sound, excessive torpor, and somnolence should be known to be the symptoms of 'Dhwansaka'.

૨૦૦. હિતૌ-મતૌ (ક. છ)

૨૦૧. શ્લેષ્મપ્રસેકઃ-શ્લેષ્મપ્રસેક (લ.)

,, કણ્ઠાસ્યશોષઃ-કણ્ઠસ્ય શોષઃ (વ.)

हृत्कण्ठरोगः संमोहश्छर्दिङ्गरुजा ज्वरः ।

तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षयलक्षणम् ॥२०२॥

हृत्- हृदय, कण्ठ- अने कंठना और गलेके, रोगः रोग, संमोहः भ्रम मूर्च्छा, छर्दिः उल्टी, वमन, अङ्गरुजा अंगपीडा शरीरमें पीडा, ज्वरः ज्वर, तृष्णा तृप्त्यप्यास, कासः उधरस खांसी, शिरः- शूलम् अने शिरःशूल और शिरमें शूल, एतत् अने ये, विक्षय- विक्षयना विक्षयके, लक्षणम् लक्षण है ॥ २०२ ॥

202. Cardiac and throat disorders, stupefaction, vomiting, body-ache, fever, thirst, cough and headache are the signs and symptoms of 'Vikshaya'.

तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।

तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते दुर्बलस्य वै ॥२०३॥

यत् अने जो, वातिके वातिके वातिक, मदात्यये मदात्ययनी मदात्ययकी, कर्म चिकित्सा अने चिकित्सा है, तत् एव ते अ वही, तयोः ते अने उन दोनोंमें, इष्टम् अष्ट अने इष्ट है, तौ हि ते अने वे दोनों, प्रक्षीण- देहस्य क्षीण देहवाला अने क्षीण देहवाले, दुर्बलस्य- अने दुर्बलवाले अ और दुर्बलको ही, जायेते वै थाय अने होते हैं ॥ २०३ ॥

203. The same medicament is recommended in these conditions as is prescribed in alcoholism of the vata type, for they occur in emaciated and debilitated persons.

तयोश्चिकित्सा—

वस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातनुत् ॥ २०४ ॥

वस्तयः वातहर अस्ति अने वातहर वस्तियां, सर्पिषः वातहर धीतुं वातहर घृतका, पानम् पान पान, क्षीर-

२०४. उद्वर्तन-वत्सादन (ग.)

अन्नपानं-अनुपानं (घ.)

दूध दूध, सर्पिषोः अने धीने और घीका, प्रयोगः प्रयोग, अभ्यङ्ग- तथा अभ्यङ्ग तथा अभ्यङ्ग, उद्वर्तन- उद्वर्तन उद्वर्तन, स्नानानि स्नान स्नान, वातनुत् अने वातनुत् और वातनुत्, अन्नपानम् च अन्नपानने प्रयोग करे ॥ २०४ ॥

204. Enemata, potion of ghee, courses of milk and ghee, inunction massage, baths, and food and drink that are curative of vata should be resorted to.

ध्वंसको विक्षयश्चैव कर्मणाऽनेन शाम्यति ।

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०५ ॥

अनेन अने इस, कर्मणा चिकित्सा अने चिकित्सा, ध्वंसकः ध्वंसक ध्वंसक, विक्षयः एव च अने विक्षय और विक्षय, शाम्यति शांत थाय अने शान्त होते हैं, युक्त- योग्य रीति योग्य रीतिसे, मद्यस्य मद्य पीना अने मद्य पीनेवालोंमें, मद्योत्थः मद्योत्थ मद्यजन्य, व्याधिः व्याधि व्याधि, न उपजायते उत्पन्न थते नही उत्पन्न नहीं होती ॥ २०५ ॥

205. With these procedures 'Dhwa-nsaka' and 'Vikshaya' get alleviated. No disorder due to alcohol can occur in a person who takes wine in proper manner.

मद्यनिवृत्तेर्गुणः—

निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यश्च जितेन्द्रियः ।

शारीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ॥२०६॥

यः अने जो, जितेन्द्रियः जितेन्द्रिय जितेन्द्रिय, नरः मनुष्य मनुष्य, सर्व- सर्व प्रकारका सब प्रकारके, मद्येभ्यः मद्येभ्यः मद्योंसे, निवृत्तः च निवृत्त रहे अने निवृत्त होता है, सः ते वह, धीमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, शारीर- शारीर शारीर, मानसैः अने मानसिक और मानसिक, विकारैः

२०५. शाम्यति-सिध्यति (घ)

२०६. निवृत्तः-निरतिः (घ)

यश्च-न स्यात् (घ)

न स युज्यते-न प्रमुष्यते (घ)

विकारोऽथो विकारोऽसे, न युज्यते युक्तं यतो नभो युक्तं
नहीं होता ॥ २०६ ॥

206. The wise man who abstains from all kinds of intoxicating drink and who has his senses under control, is not afflicted with any disorder due to alcohol either somatic or psychic.

अध्यायोक्तार्थप्रहः—

तत्र श्लोकाः—

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्द्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥२०७॥
यथा मदयते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
यो मदो मदमेवाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥२०८॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च त्रिविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥२०९॥
ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥२१०॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥२११॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमा उपसंहारना श्लोक छे छे
उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, भगवती भगवती
भगवती, सुरा सुरा, सुराका, यत्-ने जो, प्रभाव
प्रभाव छे प्रभाव है, यथा च नेवी रीते जिस विधिसे,
सा ते वह, पेया पीवी ओई ओ पीनी चाहिए, यद्द्रव्या
ने द्रव्योनी ते अने छे जिस द्रव्यसे बनी है, यत् नेने
भाटे जिसके लिए, या च ने जो, इष्टा छे इष्ट है,
यथा च नेवी रीते जिन प्रकारके, योगम् योगनी
योगकी, अपेक्षते अपेक्षा रागे छे अपेक्षा रखती है,
यथा नेवी रीते जिस तरह, मदयते मदेने उत्पन्न करे
छे मदको उत्पन्न करती है, महागुणा महागुणवाणी
महागुणवाली, यैः ने जिन, गुणैः गुणोऽथी गुणोंसे, युक्ता

२१०. पाने-ये च (ड. ब. ब.)

१. चिरक्षि-चिरस्थित (ड.)

२. सुखाः-सुरा (ड.)

युक्त छे युक्त है, यः ने जो, मदः मद छे मद है,
ये च ने जो, स्वस्व-पेतापेताना अपने अपने, लक्षणाः
लक्षणवाणी लक्षणोंवाले, त्रयः त्रय तीन, मद-मदना
मदके, मेदाः मेदा छे मेद हैं, ये च ने जो, मद्यकृताः
मद्यजन्य मद्यजन्य, दोषाः दोषा छे दोष हैं,
ये च ने जो, मदात्मकाः मदात्मक मदात्मक,
गुणाः गुणा छे गुण हैं, यत् च ने जो,
त्रिविधम् त्रय अतनुं तीन प्रकारका, आपानम् अध-
पान छे मद्यपान है, यथासत्त्वं च सत्त्वं भुज्यते सत्त्वं
अनुसार, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है, ये ने जो,
पाने मद्यपानमा मद्यपानमें, सुखाः सुखकर सुखप्रद,
सहायाः साथीओ छे साथी हैं, चिर-क्षिप्र-मदाः ने क्षिप्र
वधते अने जल्दी मद यठे ओवा जो देरसे और जल्दी
मद्युक्त होनेवाले, नराः मनुष्यो छे मनुष्य हैं, मदा-
त्ययस्य मदात्ययनुं मदात्ययका, यः ने जो, हेतुः कारण
छे कारण है, यत् ने जो, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण
है, यथा च नेवी रीते जिस प्रकार, यत् ने जो,
मद्यम् मद्य मद्य, मद्योत्थितान् मद्यजनित मद्यजनित,
रोगान् रोगोने रोगोंको, हन्ति हन्ति छे नष्ट करता है,
यः च अने ने और जो, क्रियाक्रमः चिकित्साक्रम छे
चिकित्साक्रम है, तत् ते वह, सर्वम् अधुं सब, अखिलम्
संपूर्ण रीते संपूर्णरूपसे, मदात्ययचिकित्सिते मदात्यय
चिकित्सित नामना अध्यायमा मदात्ययचिकित्सित
नामके अध्यायमें, उक्तम् कथुं छे कहा है ॥२०७-२११॥

Here are the recapitulatory verses—

207-211. The powers of the goddess of wine, the manner of drinking wine, the articles of which it is prepared, the action of each of them, and the nature of the combination it demands, how it intoxicates, combined with what qualities it yields excellent result, the nature of intoxication and the three different stages of intoxication, and their respective characteristic symptoms, the ill-effects of alcohol, as well as its good effects, the three modes of

drinking and the signs and symptoms according to the particular type of the mind, the nature of the boon-companions at drinking that makes for happiness, the persons that are intoxicated quickly and those that are intoxicated slowly, the cause of alcoholism and its signs and symptoms, how and which wine cures the diseases produced by alcohol and what is the line of treatment—all this, is elaborately described in this chapter on the therapeutics of alcoholism.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकित्सितं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेक्ष अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
अरुंधती प्रतिसंस्कार प्रभाषे आ शास्त्रार्थ और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान
विषे चिकित्सास्थानमें, मदात्ययचिकित्सितम् 'मदात्यय-
चिकित्सित' 'मदात्ययचिकित्सित', नाम नामने।
नामका, चतुर्विंशः शैवीसमे। चौबीसवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थै। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २४ ॥

24. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the twenty-fourth chapter entitled 'The Therapeutics of Alcoholism' is completed.

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पचीसमे। अध्याय अध्याय पचीसवाँ
Chapter XXV

द्वित्रणीयचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो द्वित्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्द्धोत्थी अब आगे, द्वित्रणीयचिकित्सितम् 'द्वित्रणीयचिकित्सित' नामने। अध्यायानु 'द्वित्रणीयचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेणु छे
कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of the two kinds of Wounds'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

व्रणविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः—

परावरजमात्रेयं गतमानमदव्यथम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमब्रवीत् ॥३॥

परावरजम् पर अने अवरने अलुनार पर और
अवरको जाननेवाला, गत-मान-मद-व्यथम् मान, मद
अने व्यथाही रहित मान, मद और व्यथासे रहित, गुरुम्
गुरु गुरु, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्नि-
वेशे अग्निवेशने, काले शीघ्र समये योग्य समयमें
विनयात् विनयपूर्वक विनयपूर्वक, इदम् आ यह,
अब्रवीत् पूछेणु पूछा ॥ ३ ॥

3. Approaching the Master Atreya endowed with the knowledge of this

१. द्वित्रणीय-त्रणीय (व)

३. अब्रवीत्-ब्रवीत् (व. व.)

world and the other, and freed from the faults of pride, passion and fear, Agnivesa at the proper time, put the following question with due modesty.

भगवन् ! पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च वक्तुमर्हसि शर्मन् ! ॥४॥

भगवन् हे भगवान् ! हे भगवान् !, रोगसंग्रहे रोगसंग्रह अध्यायमां रोगसंग्रह अध्यायमें, पूर्वमुद्दिष्टौ प्रथम, द्वौ व्रणौ ये प्रत्यक्ष दो व्रण, उद्दिष्टौ उद्दिष्टमां आत्मा छे कहे गये हैं, शर्मन् ! हे सुभद्रा ! हे सुखदाता !, तयोः ते अन्नेमां उन दोनोंके, लिङ्गं लक्षण, चिकित्सां च अने चिकित्सा और चिकित्सा, वक्तुं उद्दिष्टी कहनी, अर्हसि अर्हसि चाहिए ॥ ४ ॥

4. "O, worshipful one ! in the Section on Nosology, you made mention of two kinds of wounds. O, giver of healing ! it behoves you to tell us concerning their symptoms and treatment"

आश्रयस्योत्तरम्—

इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥५॥
भूयतां विधिवत् सौम्य ! तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।

इति आ. इस, अग्निवेशस्य अग्निवेशना अग्निवेशके, वचः वचनने वचनको, निशम्य श्रुत्वा सुनकर, गुरुः गुरुसे गुरुने, अब्रवीत् उद्दिष्ट कहे, सौम्य ! हे सौम्य ! हे सौम्य !, निजः च निज निज, आगन्तुः एव च अने आगन्तु और आगन्तु, यौ व्रणौ ये ऐसे जो, व्रणौ ये प्रकारके व्रण, पूर्वमुद्दिष्टौ पहले, उद्दिष्टी उद्दिष्टी छे कहे हैं, तयोः ते अन्नेमां उन

दोनोंके, लिङ्गं लक्षण, भेषजम् च तथा चिकित्सा तथा चिकित्साको, विधिवत् विधिसहित विधिसहित, श्रयताम् श्रुत्वा सुनो ॥ ५ ॥

5-5½. Having heard these words of Agnivesa, the teacher replied, "O, gentle one ! regarding the two kinds of wounds, viz., the endogenous and exogenous, which have been described previously, now listen to a systematic description of their symptoms and treatment.

व्रणभेदाः—

निजः शरीरदोषोत्थ आगन्तुर्वाह्यहेतुजः ॥६॥

निजः निज प्रत्यक्ष निज व्रण, शरीर-शरीरना शरीरके, दोषोत्थः दोषोत्थी उत्पन्न थाय छे दोषोंसे उत्पन्न होता है, आगन्तुः अने आगन्तु और आगन्तुक, वाह्यहेतुजः वाह्यहेतुज से उत्पन्न थाय छे बाहरके हेतुओंसे होता है ॥ ६ ॥

6. The endogenous type is due to internal morbidity of the body and the exogenous type is due to external causes

आगन्तुव्रणानां हेतुः चिकित्सा च—

वधवन्धप्रपतनादंघ्रादन्तनखक्षतात् ।
आगन्तवो व्रणास्तद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥७॥
मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुमिश्र ते ।
लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणैः ॥८॥

आगन्तवः आगन्तु और आगन्तुक, व्रणाः प्रत्यक्ष व्रण, वध-आघात आघात, बन्ध-अन्ध बन्ध, प्रपतनात् तथा पतन तथा पतनसे, दंष्ट्रा-दाढ दाढ, दन्त-दाढ दाढ, नख-तथा नख तथा नखके, क्षतात् घातघात घावसे, तद्वत् विषस्पर्श-तेमन्त्र विषना स्पर्शो एवं विषके स्पर्शसे, अग्नि-अग्नि और अग्नि, शस्त्रजाः तथा शस्त्रो

४ द्वौ व्रणौ-यौ व्रणौ (ध.)

५ इत्यग्निवेशस्य-इत्यादिवेशस्य (ग.)

६ च भेषजम्-समेषजम् (ध, फ.)

८ प्रलेपाद्यैः-प्रलेपैश्च (ध.)

९ निजैर्व्रणैः-निजैर्व्रणैः (घ, ज, त, प.)

थाय छे तथा शस्त्रसे होते हैं, ते ते प्रश्लेने उन व्रणोंको, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, अगद- अगद अगद, प्रलेपाद्यैः तथा प्रक्षेप नजरे तथा प्रलेप आदि, मेवजैः औषधैश्च औषधैः, हेतुभिः हेतुभ्योऽथी हेतुभ्योऽथी, लिङ्ग- अने वक्ष्येना और लक्षणोंके, एकदेशैः च ओड भागथी एकदेशसे, निजैः व्रणैः निज प्रश्लेथी निज व्रणोंसे, विपरीताः विपरीत विपरीत, निर्दिष्टाः उद्देश्य छे कहे गये हैं ॥ ७-८ ॥

7-8. The exogenous wounds are caused by trauma, ligature, falls and by injuries resulting from fangs, teeth and nails and also by contact with toxic or poisonous substances or fire or cutting weapons. These exogenous wounds are distinguished from the endogenous variety by the difference in their treatment consisting of charms, talisman, external application etc., by their different causative factors and by their being local affections (affecting the injured region alone).

व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाम्यताम् ।
कुर्यादोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥९॥

निजहेतूनाम् निजहेतुके अनेका निज हेतुसे बने हुए, आगन्तूनाम् आगन्तुके आगन्तुक, व्रणानाम् व्रणोंके, अशाम्यताम् शांत न यत्तां शान्त न होनेपर, दोषबलापेक्षी दोषना अनेका विचार करी दोषके बलका विचार करके, निजानाम् यथा निज प्रश्लेना जेवी निज व्रणोंके समान, औषधम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी जेध ओ करनी चाहिए ॥ ९ ॥

9. If the wounds of the exogenous variety do not yield to the aforesaid treatment on account of their association with endogenous morbid factors,

९. यथा-नञा (व.)

the physician should treat them with the medications indicated in the endogenous type of wounds, according to the predominant morbid humor

निजव्रणानां संप्राप्तिः—

यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
बहिर्गम्य समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥१०॥

यथास्वैः पोतपोताना अपने अपने, हेतुभिः हेतुभ्योऽथी कारणोंसे. दुष्टाः दुष्ट थयेका दुष्ट हुए, वात- पित्तकफाः वात, पित्त तथा उड वात, पित्त तथा कफ, बहिर्गम्य आबा मार्गने बाह्य मार्गका, समाश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, नृणाम् मनुष्योंके, निजान् व्रणान् निज प्रश्ले निज व्रण, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ १० ॥

10. The three humors—vata, pitta and kapha, being provoked by their respective etiological factors and getting lodged in the external regions, produce ulcers or wounds of the endogenous type.

वातिकव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च—

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावोऽतितीव्ररुक् ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥११॥

मारुतसंभवः मारुतजन्य वातजन्य, व्रणः प्रश्ले व्रण, स्तब्धः स्तब्ध स्तब्ध, कठिनसंस्पर्शः उडल स्पर्श- वाणो कठिन स्पर्शवाला, मन्दस्रावः मन्द स्रावयुक्त मन्द स्रावयुक्त, अतितीव्ररुक् अतितीव्र पीड़ावाणो अत्यन्त तीव्र पीड़ायुक्त, श्यावः श्याववर्णुने श्याववर्णका, तुद्यते तोद्युक्त तोद्युक्त, स्फुरति तथा स्फुरत्युक्त होय छे तथा स्पन्दयुक्त होता है ॥ ११ ॥

11. The wounds which are indurated, hard to the touch, attended with the scanty discharge, acute pain

११. अतितीव्ररुक्-महारुजः (घ. व. फ.)

pricking pain and throbbing, and which are of dusky coloration, are caused by the morbidity of vata.

संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥१२॥

संपूरणैः अणुलु वृंहण, स्नेहपानैः स्नेहपान, स्निग्धैः तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, स्वेद- स्वेदः स्वेद, उपनाहनैः उपनाह उपनाह, प्रदेहैः प्रदेह प्रदेह परिषेकैः च अने परिषेकाथी और परिषेकोसे, वातव्रणम् वातव्र प्रलुने वातव्र व्रणका, उपाचरेत् उपचार करवे ओई ओ उपचार करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. The physician should treat these wounds due to vata, with impletion therapy, potion of unctuous substances, with sudation and poultices prepared with unctuous substances and with applications and affusions.

पैत्तिकव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च—

तृष्णामोहज्वरस्वे(क्ले)ददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्रन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥१३॥

तृष्णा- तृप्त प्यास, मोह- मोह, ज्वर- ज्वर, ज्वर, स्वेद- पसीने पसीना (क्लेद- क्लेदः क्लेद), दाह- दाह, दाह, दुष्टि- दुष्टि दुष्टि, अवदारणैः प्रलुभा थीरा पञ्चा व्रणका फटना, पूतिकैः तथा दुर्गन्धी तथा बदबूदार, गन्धैः गन्ध गन्ध, स्रावैः च अने स्रावथी और स्रावसे, व्रणम् प्रलुने व्रणको, पित्तकृतम् पित्तजन्य पित्तजन्य, विद्यात् अलुने जानना चाहिए ॥ १३ ॥

13. The physician should know the wound to be due to pitta if it be attended with thirst, stupefaction, fever, sweat or softening, burning, putrefaction, tissue destruction, foul smell and discharge.

१३. गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः—गन्धस्रावैः सपूयकैः (ध.)

शीतलैर्मधुरैस्तिकैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
सर्पिष्पानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्व्रणम् ॥१४॥

शीतलैः शीतल शीतल, मधुरैः मधुर मधुर, तिकैः अने तिक्त द्रव्योथी तैयार करेवा और तिक्त द्रव्योसे तैयार किये हुए, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह, परिषेचनैः अने परिषेका ६१२१ और परिषेकोसे, सर्पिष्पानैः घृतपान घृतपान, विरेकैः च अने विरेचने ६१२१ और विरेचनोंसे, पैत्तिकम् व्रणम् पैत्तिक प्रलुने पैत्तिक व्रणको, शमयेत् शान्त करवे ओई ओ शान्त करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The physician should alleviate these wounds of the pitta type with applications and affusions prepared with cooling, sweet and bitter drugs, by the potion of medicated ghee as also by purgation.

कफव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च—

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥१५॥

कफव्रणः कफ प्रलु कफ व्रण, बहुपिच्छः अलु पिच्छयुक्त बहुत पिच्छयुक्त, गुरुः गुरु गुरु, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध स्तिमितः स्तिमित स्तिमित, मन्दवेदनः मन्द वेदनायुक्त मन्द वेदनायुक्त, पाण्डुवर्णः पाण्डु प्रलुने पाण्डुवर्णका, अल्पसंक्लेदः अल्प क्लेदयुक्त अल्प क्लेदयुक्त, चिरकारी अने चिरकारी होय ओ और चिरकारी होता है ॥ १५ ॥

15. The wound, born of kapha morbidity, is characterised by very sticky discharge, thickness, greasiness, fixity, slight pain, pale coloration, slight softening and chronicity.

कषायकटुरक्षोणैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥१६॥

१४. तिकैः—स्निग्धैः (ध.)

१६. पाचनैः—शोषनैः (ग. द. ब. व.)

कषाय- उपाय कषाय, कटु- उटु कटु, रुक्ष- रक्ष रुक्ष, उष्णः तथा उष्ण तथा उष्ण, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह, परिषेचनैः अने परिषेकेः द्वारा और परिषेचनों द्वारा, तथा तथा तथा, लङ्घन- लंघन लंघन, पाचनैः अने पाचनेली और पाचनोंसे, कफव्रणम् उक्ष्ण प्रालुने कफज व्रणको, प्रशमयेत् शांत करेवे ओछी शान्त करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. The physician should cure the wounds of the kapha type by means of applications and affusions prepared with astringent, pungent, dry and hot articles as also by lightening therapy and the administration of digestive drugs.

अस्मिन् अध्याये वक्ष्यमाणा विषयाः—

तौ द्वौ नानात्वमेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ।
येषां परीक्षा त्रिविधा, प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥१७॥
स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः, परिस्त्रावाश्चतुर्दश ।
षोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥१८॥
तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत् समुदाहृताः ।
विभज्यमानाञ्चतुणु मे सर्वानेतान् यथेरितान् ॥१९॥

तौ द्वौ ते ये प्रालुने ये दो व्रणों, नानात्वमेदेन भिन्न भिन्न लोकोली भिन्न भिन्न मेदोंसे, विंशतिः वीस प्रकारनी बीस प्रकारके, व्रणाः प्रालु व्रण, निरुक्ताः उहेला छे कहे गये हैं, तेषां तेओली उनकी, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, त्रिविधा त्रालु प्रकारनी छे तीन प्रकारकी है, प्रदुष्टाः दुष्ट प्रालु दुष्ट व्रण, द्वादश बारह, स्मृताः मानेला छे माने गये हैं, स्थानानि स्थान स्थान, तथा तथा तथा, गन्धाः गन्ध गन्ध, अष्टौ आठ छे आठ हैं, परिस्त्रावाः परिस्त्रावे परिस्त्राव, चतुर्दश चौद छे

१७. तौ द्वौ-द्वौद्वौ (घ. फ.)

„ निरुक्ताः-भिन्नाः स्युः (घ. फ.)

१९. विभज्यमानान्-विभाज्यमानान् (घ. फ.)

„ मे-तान् (ड.)

चौदह हैं उपद्रवाः उपद्रवे उपद्रव, षोडश सोण छे सोलह हैं दोषाः दोषो दोष, विंशतिः तथा चत्वारः शोदीस छे चौबीस हैं, तथा तथा तथा, सिद्धाः सिद्ध सिद्ध, उपक्रमाः च उपक्रमो उपक्रम, षट्त्रिंशत् छत्रीस छत्तीस, समुदाहृताः उहेला छे कहे गये हैं, यथेरितान् उहा मुअथ कथन अनुसार, एतान् सर्वान् ओ सध-लाने इन सबको, विभज्यमानान् जुदा जुदा जुदा जुदा, मे भारी पालेली मुझसे, शृणु सांझगी सुनो ॥१७-१९॥

17-19. These two varieties of wounds (exogenous and endogenous) are further divided into twenty kinds according to their varying characteristics. As regards these, the clinical examination is conducted in three ways. Excessively morbid conditions are said to be twelve. Their seats of affection are eight. Similarly eight are the pathological odors associated with them. Fourteen kinds of discharge are observed in these wounds. The complications are sixteen and the morbid factors for the non-healing of these ulcers are twenty-four. Thirty-six are the effective measures laid down for the treatment of these wounds. Listen, as I describe all these separately.

व्रणानां विंशतिर्भेदाः—

कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टोऽदुष्टो मर्मस्थितो न च ।
संवृतो दारुणः स्रावी सविषो विषमस्थितः ॥२०॥

२०. कृत्योत्कृत्य-कृत्याकृत्य (घ.)

„ दुष्ट-तथा (ख. झ. ड. त. द.)

„ न च-नवः (ख. झ. ड. त. द.)

„ दारुणः स्रावी-शङ्खोत्सन्नः (घ.)

„ स्रावी-उन्नः (घ.)

उत्सङ्गयुत्सन्न एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
इति नानात्वमेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ॥२१॥

कुर्योक्तयः कृत्य, उत्कृत्य कृत्य, उत्कृत्य, तथा दुष्टः
दुष्ट दुष्ट, अदुष्टः अदुष्ट अदुष्ट, मर्मस्थितः मर्मस्थित
मर्मस्थित, न च अमर्मस्थित ओ ७ प्रत्यु अमर्मस्थित
ये ७: व्रण, संवृतः संवृत संवृत, दाहणः दाहण दाहण,
स्नावी स्नावी स्नावी, सविषः सविष सविष,
विषमस्थितः विषमस्थित विषमस्थित, उत्संगी- उत्संगी
उत्संगी, उत्सन्नः अने उत्सन्न और उत्सन्न एषाम् च
ओ सातथी इन सातसे, विपर्ययात् विपरीत विपरीत,
व्रणान् विवृत, मृदु आदि भीम सात प्रत्यु विवृत, मृदु
आदि दूसरे सात व्रण, विद्यात् अत्रुप जानने चाहिए,
इति आ प्रमाणे इन प्रकार, नानात्वमेदेन नानात्वना
मेथी नानात्वके मेदसे, विंशतिः बीस बीस व्रणाः
प्रत्यु व्रण, निरुक्ताः उहेला ओ कहे हैं ॥ २०-२१ ॥

20-21. The operable and the inoperable, putrid and non-putrid, affecting the vital organs and not affecting them, open and closed, hard and soft, with scanty and profuse discharge, toxic and non-toxic, regular and irregular, with and without deep burrows and pouches (undermined edges), with depressed and elevated surface—thus are described the twenty varieties of wounds, classified according to their various characteristics.

व्रणानां त्रिविधा परीक्षा—

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।

दर्शन- दर्शन दर्शन, प्रश्न- प्रश्न प्रश्न, संस्पर्शैः
अने संस्पर्शथी और संस्पर्शसे, परीक्षा परीक्षा परीक्षा,
त्रिविधा प्रत्यु प्रकारनी तीन प्रकारकी स्मृता उहेली
ओ कही है ॥ २१ ॥

२१. उत्सङ्गी-त्वक्सङ्गी (ख. ड. त.)

२२. निरुक्ताः-मिमाः स्युः (ध.)

21. The method of clinical examination is laid down as of three kinds viz., inspection, interrogation and palpation.

वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥२२॥

हेत्वर्तिसात्म्यान्निबलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।

स्पर्शान्मादवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥२३॥

बुधैः बुद्धिमान् वैद्योऽपि बुद्धिमान् वैद्य, वयः- वय
वय, वर्ण- वर्ण वर्ण, शरीराणाम् शरीर शरीर, इन्द्रि-
याणाम् च तथा इन्द्रियोनी परीक्षा तथा इन्द्रियोनी
परीक्षा, दर्शनात् अत्रुप देखनेसे करे, हेतु- हेतु
हेतु, अर्ति- पीडा पीडा, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, अग्नि-
बलम् अग्नि तथा अग्नी अग्नि तथा बलकी, वचनाद्
परीक्ष्यम् परीक्षा प्रश्नथी करवी परीक्षा प्रश्नसे करे,
सविपर्यये अने विपर्ययसहित और विपर्ययसहित,
मादवशैत्ये च मृदुता तथा शीतलतानी मृदुता तथा
शीतलताकी, स्पर्शान् परीक्ष्ये परीक्षा स्पर्शथी करवी
अपि ओ परीक्षा स्पर्शसे करनी चाहिए ॥ २२-२३ ॥

22 23. The examination of age, color, body and sense organs is done by inspection; the examination of etiological factors, the kind of pain, homologation and strength of gastric fire is done by taking the history of the case, by the skilful diagnostician; he should investigate whether there is softness or hardness, coldness or heat in the part by the method of palpation.

द्वादश दुष्टव्रणाः—

श्वेतोऽवसन्नवर्त्माऽतिस्थूलवर्त्माऽतिपिञ्जरः ।

नीलः श्यावोऽतिपिडको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः २४

२४. अवसन्नवर्त्मा-अवसन्नवर्मा (द. ध.)

२५. अतिस्थूलवर्त्मा-अतिस्थूलवर्मा (द. ध.)

रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।

चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा दोषाः कल्पान्तरेण वै ॥२५॥

श्वेतः श्वेत, अवसन्नवर्त्मा अवसन्नवर्त्मा, अतिस्थूलवर्त्मा अतिस्थूलवर्त्मा, अतिस्थूलवर्त्मा, अतिपिञ्जरः अतिपिञ्जर, अतिपिञ्जर, नीलः नील, श्यावः श्याव, अतिपिङ्कः अतिपिङ्क, अतिपिङ्क, रक्तः रक्त, कृष्णः कृष्ण, अतिपूतिकः अतिपूतिक, अतिपूतिक, रोप्यः रोप्य, रोप्य, कुम्भीमुखः च अने कुम्भीमुख और कुम्भीमुख, इति ये ये, द्वादश बार बार, प्रदुष्टाः दुष्ट दुष्ट, व्रणाः व्रणा छे व्रण हैं, कल्पान्तरेण वै अन्य कल्पनाथी हमरे कल्पसे, दोषाः दोषा दोष, चतुर्विंशतिः चौबीस चौबीस, उद्दिष्टाः उद्दिष्टा छे कहे हैं ॥ २४-२५ ॥

24-25. The pale one, the one with depressed edges, the one with greatly thickened edges, the one that is yellowish red, blue or dusky-red in color, the one covered with pustules, the red one, the black one, the very putrid one, the recurrent one and the pin-pointed one, are described as the twelve excessively morbid types of wounds. These morbid conditions are divided by a different mode of classification into twenty-four.

अष्टौ व्रणस्थानानि—

त्वक्सिरामांसमेदोऽस्थिस्नायुमर्मन्तराश्रयाः ।

व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥२६॥

त्वक्- त्वचा त्वचा, सिरा- सिरा सिरा, मांस- मांस मांस, मेदः- मेद मेद, अस्थि- हड्डी हड्डी, स्नायु- स्नायु स्नायु, मर्म- मर्म मर्म, अन्तराश्रयाः अने

२५. चतुर्विंशति....वै ॥—कल्पेनान्येन दोषाणां चतुर्विंशति-

रुच्यते (छ. फ.)

" " —कल्पेनानेन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते

(म. ड. त.)

" " —षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः (ध.)

३१४ और कोष्ठ, एतानि ये ये, अष्टौ आठ आठ, व्रण- स्थानानि व्रणनां स्थान व्रणके स्थान, संग्रहे संक्षेपभा संक्षेपमें, निर्दिष्टानि अतांथा छे बतलाये हैं ॥ २६ ॥

26. Skin, vessels, flesh, fat, bone, sinews, vital parts and the organs in the internal cavities of the body—these eight have been succinctly described as the seats of affection for ulcers and wounds.

अष्टौ व्रणगन्धाः—

सर्पिलैलवसापूरकश्यावाम्लपूतिकाः ।

व्रणानां व्रणगन्धैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥२७॥

व्रणगन्धजैः व्रणनी गंध व्रणनाराओओ व्रणोंकी गन्ध जाननेवालोंने, व्रणानाम् व्रणोंकी, सर्पिः- धी घृत, तैल- तैल तैल, वसा- वसा वसा, पूय- पूय पूय, रक्त- अने रुधिर जेवी और रुधिरके सदृश, श्याव- श्याव श्याव, अम्ल- आटी खट्टी, पूतिकाः अने पूतिक और पूतिक, अष्टौ ये आठ ये आठ, गन्धाः गंध गन्ध, प्रकीर्तिताः उद्दिष्टा छे कही हैं ॥ २७ ॥

27. The odors of ghee, oil, fat, pus, blood, rust, acid and putridity—these eight kinds of odors are described to emanate from wounds by physicians specially versed in the osmology of wounds.

चतुर्दश व्रणस्त्रावाः—

लसीकाजलपूयासृग्घारिद्रारुणपिञ्जराः ।

कषायनीलहरितस्निग्धरुक्षसितासिताः ॥२८॥

इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणस्त्रावाश्चतुर्दश ।

लसीका- लसीका लसीका, जल- जल जल, पूय- पूय, अम्ल- तथा रुधिर जेवुं तथा रुधिरके सदृश, हारिद्र- हारिद्रियुं हल्दी जैसा, अरुण- अरुण अरुण, पिञ्जराः पिञ्जर पिञ्जर, कषाय- कषाय कषाय, नील- नील नील, हरित- हरी हरि, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध,

२७. श्यावाम्ल-मांसांश (ध.)

रुक्- २५ रुक्, सित- २६ श्वेत, असिताः अने ३७
और काला, इति ये इन, रुरैः ३७थी रूपोंसे,
व्रणस्त्रावाः प्रलुना आवे व्रणके साव, चतुर्दश योः
प्रकारना चौदह प्रकारके, समुद्दिष्टाः ३८। छे कहे गये
हैं ॥ २८३ ॥

28-28½. The colors of the lymph, serum, pus and blood as also yellow, dusky-red, yellowish red, blue, green, greasy, dry, white and black are regarded to be the fourteen varieties of the color of the discharge from wounds.

षोडश व्रणोपद्रवाः—

विसर्पः पक्षाघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ॥२९॥

मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।

कासश्छर्दिर्नितीसारो हिका श्वासः सवेपथुः ॥३०॥

षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

व्रणचिन्तकैः प्रलुना आवे व्रणचिन्तकोंने,
व्रणानाम् प्रलुना व्रणोंके, विसर्पः विसर्प विसर्प,
पक्षाघातः च पक्षाघात पक्षाघात, सिरास्तम्भः सिरास्तम्भ
सिरास्तम्भ, अपतानकः अपतानक अपतानक, मोह-
मोह मोह, उन्माद- उन्माद उन्माद, व्रणरुजः प्रलुनी
वेदना व्रणकी वेदना, ज्वरः ज्वर ज्वर, तृष्णा तरस
प्यास, हनुग्रहः हनुग्रह हनुग्रह कास- आसी खासी,
छर्दिः छर्दि छर्दि, नितीसारः अतीसार अतीसार, हिका
हिका हिका, सवेपथुः वेपथु वेपथु, श्वासः अने श्वास
और श्वास, इति ये ये, षोडश सोलह, उपद्रवाः
उपद्रव उपद्रव, प्रोक्ताः ३८। छे कहे हैं ॥ २९-३०३ ॥

29-30½. Acute spreading affection, hemiplegia, vascular thrombosis, convulsions, stupefaction, insanity, acute pain in the wound, fever, thirst, lock-jaw, cough, vomiting, diarrhea, hiccup, dyspnea and tremors are the sixteen complications of wounds described by the specialists in the subject of wounds.

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिव्रणदोषाः—

ज्वायुक्लेदात्सिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥३१॥

अस्थिमेदात् सशल्यत्वात् सविषत्वाच्च सर्पणात् ।

नखकाष्ठप्रमेदाच्च चर्मलोमातिघटनात् ॥३२॥

मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभैषज्यकर्षणात् ।

अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥३३॥

शोकात् क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ।

व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥३४॥

स्नायुक्लेदात् स्नायुओना ३५थी ज्वायुओंके क्लेदसे,
सिराक्लेदात् सिराओना ३६थी सिराओंके क्लेदसे, गाम्भी-
र्यात् गंभीरताथी गम्भीरतासे, कृमिभक्षणात् कृमिओसे
भक्षण करवाथी कृमिओंद्वारा खाये जानेसे, अस्थिमेदात्
३७थी अस्थिमेदाथी हड्डीके टूटनेसे, सशल्यत्वात् शल्ययुक्त
होवाथी शल्ययुक्त होनेसे, सविषत्वात् विषयुक्त होवाथी
विषयुक्त होनेसे, सर्पणात् च ३८थी फैलनेसे,
नख- नख नख, काष्ठ- तथा ३९थी तथा लकड़ीके, प्रमे-
दात् नागवाथी लगनेसे, चर्म- चामडी त्वचा, लोम-
अथवा ३९थी अथवा लोमोंके, अतिघटनात् च ४०थी
धर्षणथी अधिक घर्षणसे, मिथ्याबन्धात् सरणी रीति
न आंधवाथी ठीक प्रकार न बांधनेसे, अतिस्नेहात्
अधिक स्नेह लगावाथी अधिक स्नेह लगानेसे, अति-
भैषज्यकर्षणात् औषधीथी अतिकर्षित धवाथी औषधोंसे
अतिकर्षित होनेसे, अजीर्णात् अजीर्णथी अजीर्णसे,
अतिभुक्तात् च अने बहुत खावाथी और अधिक खानेसे,
विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, असात्म्य- अने असात्म्य और
असात्म्य, भोजनात् भोजनथी भोजनसे, शोकात् शोकथी
शोकसे, क्रोधात् क्रोधथी क्रोधसे, दिवास्वप्नात् दिवसभा-
गंधवाथी दिनमें सोनेसे, व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे,
तथा तथा तथा, मैथुनात् मैथुनथी मैथुनसे, निष्क्रि-
यत्वात् च अने चिकित्सा न करवाथी और चिकित्सा न

३. सिराक्लेदात् सिराक्लेदात् (प. ५.)

कृमिभक्षणात्—कृमिद्वारा (स. ४)

३०. सविषत्वाच्च सर्पणात्—सविषत्वादतिर्कणात् (प.)

सर्पणात् सर्पणात् (प.)

प्रमेदात्—प्रमेदात् (प. ५.)

चर्मलोमातिघटनात्—चर्मलोमातिघटनात् (प. ५.)

करवानेसे, देहिनाह भनुष्येना मनुष्योंके, व्रणाः प्रलु
व्रण, प्रशमम् न यान्ति शांत यता नथी शांत नहीं
होते ॥ ३१-३४ ॥

31-34. The softening of the sinews, softening of the vessels, deep-seatedness, destruction of tissues by parasites, the presence of sequestrum or foreign bodies, toxic conditions, tendency to spread, constant injury by nails and wood, excessive pressure of the skin and the hair, faulty bandaging, excessive oleation, emaciation due to excessive medication, indigestion, over-eating, antagonistic and unwholesome diet, grief, anger, day-sleep, physical exercise, sex-act and neglect of treatment—these are the factors which cause non-healing of wounds in the human body.

परिस्त्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।

व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ॥३५॥

उपद्रवैः सह उपद्रवोपद्रवित उपद्रवोंके साथ, परिस्त्रावाच्च च परिस्त्रावथी परिस्त्रावसे, गन्धाच्च च गन्धथी गन्धसे, दोषाच्च च तथा दोषथी तथा दोषसे, बहुदोषाणाम् बहु दोषवाणा बहुत दोषवाले, व्रणानाम् प्रलुनी व्रणोंकी, कृच्छ्रत्वं कृच्छ्रत्वाथी कृच्छ्रत्वाथ्यता, उपजायते थाय छे होती है ॥ ३५ ॥

35. The excessively morbid wounds become formidable by reason of their excessive discharge, smell, morbidity and complications.

व्रणानां साध्यासाध्यलक्षणानि—

त्वक्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।

धीमतोऽमिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ॥३६॥

तरुणस्य तरुण तरुण, धीमतः तथा बुद्धिमानने तथा बुद्धिमानका, सुखे देशे भर्मा वगरना स्थानमा मर्मरहित स्थानमें, त्वक्मांसजः त्वक्मांसज और मांसमा अश्लेष्ठा त्वक्मा और मांसमें उत्पन्न हुआ, अमिनवः नवीन नवीन, अनुपद्रवः अने उपद्रवरहित और उपद्रवरहित, व्रणः प्रलु व्रण, काले योग्य कालमा योग्य कालमें, सुखसाध्यः सुखसाध्य सुखसाध्य, स्मृतः कहेदेला छे कहा है ॥ ३६ ॥

36. The wound that occur in the skin and the flesh, in regions which are easy of approach, which are not associated with complications, which are of recent origin and which occur in favourable seasons and in young and intelligent persons are considered easily curable.

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।

सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥३७॥

अन्यतमैः उपरना गुणोभाथी ऊपरनीक उपर्युक्त गुणोंमेंसे किसी एक, गुणैः प्रलु वडे गुणसे, हीनः हीन हीन व्रणः प्रलु व्रण, ततः तेना ऊरता उसकी अपेक्षासे, कृच्छ्रः कृच्छ्रत्वाथी कृच्छ्रत्वाथ्य, स्मृतः कहेदेला छे कहा गया है, सर्वैः अने सधणा गुणोभाथी और सब गुणोंसे, विहीनः तु रहित प्रलुने तो हीन व्रणको तो, असाध्यः असाध्य असाध्य, निरुपक्रमः तेभ्यः अचिकित्स्य एवं अचिकित्स्य, विज्ञेयः अलुने जानना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. When the wound is not characterised by all of the above conditions but is lacking in some, then it is considered formidable; and if all the above conditions are lacking, then the condition should be considered incurable.

३७. कृच्छ्रो व्रणः—कृच्छ्रत्वाथी (क. ड)

निरुपक्रमः—अनुपद्रवः (प. क.)

व्रणानां षट्त्रिंशदुपक्रमाः—

व्रणानामादितः कार्यं यथासम्बन्धं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्वस्तिभिरेव च ॥३८॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।
यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥३९॥

व्रणानाम् प्रत्येकानां व्रणोंमें, आदितः प्रथम प्रथम,
ऊर्ध्वभागैः वमनद्वारा वमनसे, अधोभागैः विरेचन-
द्वारा विरेचनसे, शस्त्रैः शस्त्रेद्वारा शस्त्रोंसे, वस्तिभिः
एव च तथा अस्तिद्वारा तथा वस्तिसे, यथासम्बन्धं ने-
पासे होय ते जो पासमें हो वह, विशोधनम् विशोधन
विशोधन, कार्यम् करने के लिये करना चाहिए, हि
उपरि के क्योंकि, शुद्धशरीराणाम् शुद्ध शरीरवालाणां
शुद्ध शरीरवालोंके, व्रणाः प्रत्येक व्रण, सद्यः शीघ्र शीघ्र,
प्रशमम् यान्ति शान्त आये छे शान्त होते हैं, अतः
ऊर्ध्वम् एवं पछी इसके आगे, यथाक्रमम् क्रम मुख्य
क्रम अनुसार, सर्वान् संधानां सब, उपक्रमान् उपक्रमोंके
उपक्रमोंको, शृणु संभलो सुनो ॥ ३८-३९ ॥

38-39. In cases of wounds, the first thing to be done is the administration of cleansing agents which operate on the region nearest to the site of the wounds. Thus, emetics, purgatives, enemata and operative procedure may be used as the situation demands. Once the body has been cleansed of its morbid matter, wounds and ulcers immediately subside. Listen hereafter to the exposition, in their due order, of all the therapeutic measures.

शोफघ्नं षड्विधं चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
निर्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेषणम् ॥४०॥

३८. यथासम्बन्धम्-यथासम्बन्धम् (ब. ब.)

शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।
द्वे तैले तद्गुणे पत्रं छादने द्वे च बन्धने ॥४१॥
भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
काठिन्यमार्दवकरे धूपनालेपने शुभे ॥४२॥
व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं रोपणं लोमरोहणम् ।
इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥४३॥

शोफघ्नम् च शोफघ्नकर्म, शोफघ्नकर्म, षड्विधम्
एव च प्रकारानु- छः प्रकारका, शस्त्रकर्म च एव शस्त्र-
कर्म, शस्त्रकर्म, शस्त्रकर्म, शस्त्रकर्म, शस्त्रकर्म, शस्त्रकर्म,
ससन्धानम् सन्धानकर्म, सन्धानकर्म, निर्वापणम्
निर्वापणकर्म, निर्वापणकर्म, स्वेदः स्वेद स्वेद, शमनम्
शमन, शमन, एषणम् एषण, एषण, शोधनौ शोधन
शोधन, रोपणीयौ च तथा रोपणं रोपणं तथा रोपण
गुणवाले, सप्रलेपनौ प्रलेप प्रलेप, कषायौ अने कषाय और
कषाय, तद्गुणे शोधन तथा रोपणं रोपणं शोधन तथा
रोपण गुणवाले, द्वे तैले अने धी तथा तैले दोनों धी तथा
तैले, पत्रम् पत्र पत्र, द्वे छादने छे प्रकारका आच्छादन
दो प्रकारके आच्छादन, बन्धने च तेमज्ज अन्धन एवं
बन्धन, भोज्यम् पथ्य भोजन पथ्य भोजन, उत्सादनम्
उत्सादन उत्सादन, सावसादनः अवसादन अवसादन,
द्विविधः दाहः छे प्रकारका दाह दो प्रकारका दाह, काठिन्य-
मार्दवकरे कठिनता तथा मृदुता करनेवाले कठिनता तथा मृदुता
करनेवाले, शुभे शुभ शुभ, धूपन- धूपन धूपन, आलेपने
तेमज्ज आलेपन एवं आलेपन, वर्ण्यम् वर्ण्यम् वर्ण्यम्, वर्ण्यम्
लोमरोहणम् तथा लोमरोहणं तथा लोमरोहण, व्रणाव-
चूर्णनम् व्रणावचूर्णनं व्रणावचूर्णन, रोपणम् अने रोपण-
रोपण और व्रणरोपण, इति छे ये, षट्त्रिंशत् छत्तीस
छत्तीस, व्रणानाम् प्रत्येकानां व्रणोंके, समुपक्रमाः उपक्रमाः
उपक्रम, उद्दिष्टाः उद्दिष्टा छे कहे गये हैं ॥ ४०-४३ ॥

४१. द्वे तैले-दो रनेहों (ख.)
,, तद्गुणे-तद्गुणों (ख.)
,, -च घृते (न. घ. फ.)
,, तद्गुणे पत्रं-तद्गुणापत्रे (ब.)
४२. आलेपने-उन्मर्दने (ब.)
४३. रोपणं-लेपनं (क. घ. ङ.)
,, लोमरोहणम्-लोमरोपणम् (ङ.)

40-43. There are six kinds of operative measures in swelling, compression, refrigeration, henosis, sweating, sedation, probing, the use of cleansing and healing decoctions, applications, use of cleansing and healing oils, leaves, two methods of covering, two methods of bandaging, diet, elevation, two kinds of cauterization (heat and caustic alkali), depression, two kinds of fumigation and application of hardening and softening procedures, dusting of wounds, restoring the skin pigment, healing and hair-restoring. Thus these thirty-six are regarded as the therapeutic measures in wounds.

व्रणशोधप्रशमनी चिकित्सा—

पूर्वरूपं भिषग्बुद्ध्वा व्रणानां शोकमादितः ।

रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥४४॥

अजातव्रणशान्तये उत्पन्न न थयेत्ता प्रसूनी शान्ति भाटे उत्पन्न न हुए व्रणकी शान्तिके लिए, भिषक् वैद्य वैद्य, व्रणानाम् प्रसूनीना व्रणोंके, पूर्वरूपम् पूर्वस्वरूप, शोकम् सोझने शोकको, बुद्ध्वा अणुने जानकर, आदितः प्रथमथी प्रथमसे, रक्तावसेचनम् रक्त-भेक्षु रक्तमोक्षण, कुर्यात् करे ॥ ४४ ॥

44. Knowing that swelling is the premonitory symptom of a wound, the physician should treat it, at the very beginning, by depletion of blood so as to prevent it from terminating in a wound.

शोधयेद्बहुदोषास्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।

पूर्वं कषायसर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरान् ॥४५॥

४५. मारुतोत्तरान्—मारुतोत्तरम् (ख.)

” ” —मारुतोत्तरे (व.)

बहुदोषान् तु बहु दोषवाणाने बहुत दोषवालोंको, पूर्वम् प्रथम पहले, शोधयेद् शोधन करावतुं शोधन करावे, स्वल्पदोषान् अल्प दोषवाणाने अल्प दोषवालोंको, विलङ्घयेत् लङ्घन करावतुं लङ्घन करावे, मारुतोत्तरान् अने नातप्रधानना वातने और वातोल्वणोंके वातको, कषायसर्पिर्भिः कषाय अने घी द्वारा कषाय और घी द्वारा, जयेद् जितवे जीते ॥ ४५ ॥

45. If there is excessive morbidity, purificatory procedures should be done, and if the morbidity is slight, the patient should be given lightening therapy, and if vata provocation is predominant, it should first be cured by decoctions and medicated ghees.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।

ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥४६॥

ससर्पिष्कैः घी साथे घीके साथ, न्यग्रोध- वड वरगद, उदुम्बर- डिमरो गूलर, अश्वत्थ- पीपलो पीपल, प्लक्ष- पीपल पाकर, वेतस- अने वेतसनी और वेतसकी, वल्कलैः छालथी जनावेदी छालोंसे बनाया हुआ, प्रलेपः लेप लेप, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, शोफ- सोझतुं शोफका, निर्वापणः स्यात् निर्वापण करावतुं छे निर्वापण करनेवाला है ॥ ४६ ॥

46. The application, prepared of the barks of banyan, gular fig, holy fig, wave-leaved fig and country willow, is an excellent refrigerant.

विजया मधुकं वीरा विसग्रन्थिः शतावरी ।

नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥४७॥

विजया विजया विजया, मधुकम् मेठीमध मुलहठी, वीरा वीरा वीरा, विसग्रन्थिः विसनी गाँड विसग्रन्थि, शतावरी शतावर शतावरी, नीलोत्पलम् नीलोत्पल नीलोकर, नागपुष्पम् अने नागकेसर ओओना और नागकेसर इनका, सचन्दनः चंदननी साथे चन्दनके साथ, प्रदेहः भेदी लेप प्रदेह, स्यात् करावे करे ॥ ४७ ॥

४६. ससर्पिष्कैः—ससर्पिष्कः (ब.)

” प्रलेपः—प्रदेहः (द.)

47. The applications of sida, liquorice, milky yam, lotus, tubers, climbing asparagus, blue lily, fragrant poon and sandal act similarly.

सक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः ।
अविदाहीनि चान्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥४८॥

शोफे सोमभा शोफमें, सक्तवः साथवा सत्तू, मधुकम् गेहीमध मुलहठी, सर्पिः तथा धी ऐथीना तथा घृत इनका, सशर्करः साकर साथे शर्कराके साथ, प्रदेहः स्वात भडे देप करवा प्रदेह करना चाहिए, अविदाहीनि च अने अविदाही और अविदाही, चान्नानि अन्न अन्न, उत्तमम् उत्तम उत्तम, भेषजम् औषध छे औषध है ॥ ४८ ॥

48. Powder of roasted paddy, liquorice, ghee and sugar should be made into an application which is good for swelling. The non-irritant foods are a beneficial measure in swelling.

व्रणशोथपाचना उपनाहाः—

स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥४९॥

एवम् ऐ प्रभाषे इस प्रकार, उपक्रान्तः उपचार करना छता पक्षु उपचार करने पर भी, सः शोफः ते सोमो वह शोफ, प्रशमम् शांत शान्त, न व्रजेत् चेत् न थाय तो न होवे तो, उपनाहैः पोटीसोदर उपनाहोंसे, पक्वस्य पकावनीने पकाकर, तस्य तेलु उसका, पाटनम् पाटन चीरना, हितम् हितकर हितकर, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ४९ ॥

49. If, along these lines of treatment, the swelling does not subside, it should be made to mature by means of poultices. When it is ripe, opening of it, is said to be beneficial.

तैलेन सर्पिषा वाऽपि ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥५०॥

तैलेन तेलथी तैलसे, सर्पिषा वा अपि अथवा धीथी अथवा वीसे, ताभ्याम् वा अथवा अने भेजनीने अनावेदी या दोनों मिलाकर बनाई हुई, सुखोष्णा नवशेडी सुहाती हुई गरम, सक्तुपिण्डिका साथवा नी पिंडीने सक्तुकी पिण्डिका, उपनाहः उपनाह उपनाह, शोफपाकार्यम् सोमने पकावना भाटे शोफको पकानेके लिए, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५० ॥

50. The poultice prepared of the powder of roasted grain mixed with ghee or oil, or with both and applied warm is recommended for the suppuration of swelling.

सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
सक्किण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥५१॥

सतिला तल साथे तिलके साथ, सातसीबीजा अणसीना भीनी साथे अलसीके बीजके साथ, दध्यम्ला भाटा दहीवाणी खट्टी दहीके साथ, सक्किण्वकुष्ठलवणा क्षिपव, कुष्ठ अने लवणुथी अनावेदी क्षिपव, कूठ और नमकसे बनाई हुई, सक्तुपिण्डिका साथवा नी पिंडी सक्तुकी पिंडी, उपनाहने उपनाहभा उपनाहमें, शस्ता स्वात प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५१ ॥

51. The poultice prepared of the powder of roasted grain mixed with til, linseed, sour curds, yeast, costus and salt is also recommended.

विदग्धस्य संपक्वस्य च शोथस्य लक्षणम्—

रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् ।
जलवस्तिरसमस्पर्शं संपक्वं पीडितोन्नतम् ॥५२॥

रुक् पीडा पीडा, दाह- दाह दाह, राग- दादी लाली, तोदैः च अने तोदथी और तोदसे, शोफम् सोमने सूजनको, विदग्धम् पाडवा आवेदी पाकाभिसुख,

५२. पीडितोन्नतम्—पिण्डितोन्नतम् (ख. ज. फ)

आदिशेत् अणुवे जानना चाहिए, जलवस्त्रिसम्-
स्पर्शम् स्पर्शं कर्त्ता पाणी भरेदी पभाषा नवे
स्पर्श करने पर जलसे भरी हुई वस्त्रिके समान पीडितो-
न्नतम् अने दबाववाली उपर उठी आवता सोअने
और दबाने पर ऊपर आनेवाली सूजनको, संपक्कम्
सुपक्कम् अणुवे नोईये सुपक्क जानना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. The swelling which is charac-
terised by pain, burning, redness
and pricking pain, which feels to touch
like a water bag i. e. when pressed, it
is depressed and on the removal of
the pressure it swells again (fluctua-
tion test), should be diagnosed to be
a suppurated swelling.

पक्कव्रणशोधमेदनो भेषजगणः—

उमाऽथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी सुकूलकः ॥ ५३ ॥

इत्युक्तो भेषजगणः पक्कशोधप्रमेदनः ।

सुकुमारस्य, कृच्छ्रस्य शस्त्रं तु परमुच्यते ॥ ५४ ॥

उमा अणसी अलसी, जयो अने और, गुग्गुलुः
गूगल गूगल, सौधम् पयः थेरनु दूध थूहरका दूध,
दक्ष- कृच्छ्र सुग्गे, कपोतयोः अने कभूतरनी और कवूतरकी,
विट् चरक वीठ, पलाशभवः क्षारः भाभरादे। भार
ढाकका क्षार, हेमक्षीरी कं कुष्ठ कंकुष्ठ, सुकूलकः जयपाल
जयपाल, इति ये यह, सुकुमारस्य सुकैभणना सुकुमारके,
पक्कशोध- पाकेला सोअने पके हुए शोफको, प्रमेदनः
क्षेउनाशे फोड़नेवाला, भेषजगणः औषधवर्ग औषधवर्ग,
उक्तः उक्तो छे कहा गया है, कृच्छ्रस्य सदनशीलने भाटे
सहनशीलके लिए, तु ते। तो, शस्त्रम् शस्त्रने शस्त्रको,
परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, उच्यते उद्धेवामा आवे छे कहा जाता
है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. In case of delicate patients,
linseed, gum guggul, milk of thorny

५३. उमाऽथो-तमारस्य (व.)

॥ सुकूलकः-मकूलकः (ख. घ.)

milk hedge, the dung of cock and
pigeon, palas-alkali, yellow thistle and
red-physic nut are the group of drugs
to be used for breaking open the
suppurated swelling. In other cases,
the operative measure is, of course,
regarded the best treatment.

व्रणे षड्विधं शस्त्रकर्म—

पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेखनं तथा ।

प्रच्छन्नं सीवनं चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥ ५५ ॥

पाटनम् पाटन पाटन, व्यधनम् च एव व्यधन
व्यधन छेदनम् छेदन छेदन, लेखनम् लेखन लेखन,
तथा प्रच्छन्नम् प्रच्छन्न प्रच्छन्न, सीवनम् च एव अने
सीवन और सीवन, तत् ये प्रभाणो ते इस प्रकार
वह, शस्त्रकर्म शस्त्रकर्म शस्त्रकर्म, षड्विधम् छे प्रकारनु
छे छे प्रकारका है ॥ ५५ ॥

55. Incision, puncturing, excision,
scraping, scarification and suturing—
these six are the operative measures.

नाडीव्रणाः पक्कशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।

अन्तःशल्याश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ।

नाडीव्रणाः नाडीव्रणो नाडीव्रण, पक्कशोथाः
पक्कशोथ पक्कशोथ, तथा तथा तथा, क्षतगुदोदरम् क्षत
गुदोदर क्षतगुदोदर, ये शोफाः तेभ्यो नो सोअनो एवं
जो शोफ, अन्तः-शल्याः अन्तर शल्यावाणा होय भीतर
शल्ययुक्त हैं, ये च अने नो और जो, तद्विधाः तेना
नोवा होय उनके समान हैं, ते तेनो वे, पाट्याः
पाटनयो छे पाटनयोग्य हैं ॥ ५६ ॥

56. Sinuses and fistulas, suppurated
swellings, intestinal perforation and
obstruction, foreign bodies inside and

५६. च ये-चर्म (घ.)

॥ शोफाः-देशाः (क. घ. त. थ. ध. न.)

similar other conditions indicate the operative measure of incision.

दकोदराणि संपका गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।

व्यध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पपिडकादयः ॥५७॥

दकोदराणि जलोदरे, जलोदर, ये गुल्माः ये गुल्म जो गुल्म, संपकाः भरोभर पाडेला होय सुपक हो, ये च तथा जे तथा जो, रक्तजाः रक्तजन्य गुल्म छे रक्तजन्य गुल्म हैं, विसर्प- तथा विसर्प तथा विसर्प, पिडकादयः पिडका वगेरे पिडका आदि, शोणितरोगाः च रक्तरोगे छे रक्तरोग हैं, व्यध्याः ते व्यधन-शैल्य छे वे व्यधनयोग्य हैं ॥ ५७ ॥

57. Ascites, fully suppurated gulma, and uterine gulma and diseases due to vitiation of blood, such as acute spreading affections, pimples etc., indicate the operative measure of puncturing.

उद्धृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिनान् व्रणान् ।
अर्शःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥५८॥

उद्धृत्तान् सौम्यवाणा ऊपर उठे हुए, स्थूलपर्यन्तान् स्थूल डिनारीवाणा स्थूल किनारेवाले, उत्सन्नान् उंचा उभरे हुए, कठिनान् तथा डडालु तथा कठिन, व्रणान् प्रशो। व्रण, अर्शःप्रभृति- अर्शे हरस वगेरे और अर्श आदि, अधीमांसम् अधिमांसनु अधिमांसका, छेदनेन छेदन छेदन, उपपादयेत् उरवुं जेधे छे करना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. Swollen wounds, wounds with thick edges, elevated wounds, hard wounds, excrescent growth of flesh such as piles and others indicate the operative measure of excision.

किलासानि सकुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्प्रन्थिपिडकाः सकोठा रक्तमण्डलम् ॥५९॥

कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छेदयेद्विषक् ।
सीव्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥६०॥
इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।

बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य, लेख्यानि लेखनयोग्य, सकुष्ठानि कुष्ठसहित, किलासानि किलासकुष्ठानुं किलासकुष्ठोंका, लिखेद लेखन करे, सकोठाः कोठ कोठ वातासृक्- वातरक्त वातरक्त, प्रन्थि- अन्थि प्रन्थि, पिडकाः पिडका पिडकाएँ, रक्तमण्डलम् रक्तमण्डल रक्तमण्डल, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, अभिहतम् था वागेधुं चोट लगा हुआ, अङ्गम् अङ्ग अङ्ग, शोथान् च अने सौम्यवाणुं और सूजनोका, विषक् वैद्ये वैद्य, प्रच्छेदयेत् प्रच्छेदन करवुं प्रच्छेदन करे, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, उदराद्यम् उदर आदि उदर आदि, यत् तु जे जो, गम्भीरम् गंभीर गम्भीर, विपाटितम् यीरेधुं होय चीरा गया हो, सीव्यम् तेने सीव्युं जेधे छे उसे सीना चाहिए, इति अथ यह, षड्विधम् छे अङ्गारवुं छे प्रकारका, शस्त्रकर्म शस्त्रकर्म शस्त्रकर्म, मनीषिभिः बुद्धिमानोऽथे बुद्धिमानोंने, उद्दिष्टम् उद्दिष्टम् छे कहा है ॥ ५९-६० ॥

59-60. Leprous lesions and other skin diseases indicating scraping, should be scraped by the intelligent physician. Rheumatic conditions, tumors, pimples, circular red eruptions, various lesions of dermatosis and parts that have suffered injury and swelling indicate the procedure of scarification. Deep opening of the lumbar or the abdominal region indicate suturing. Thus the wise physicians have described the six varieties of operative procedures.

व्रणे पीडनविधिः—

सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ६१

ये व्रणाः जे प्रशो। जो व्रण, सूक्ष्माननाः जीला भुभवाणा सूक्ष्म मुखवाले, कोषवन्तः अने कोषयुक्ता

होय और कोषयुक्त हों, तान् तेओने उन्हें, प्रपीडयेत्
द्वान्ना ओछे दवाना चाहिए ॥ ६१ ॥

61. The suppurated wounds with narrow opening and capacious interior indicate compression.

कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।

कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःक्षेहा व्रणपीडने ॥ ६२ ॥

निःक्षेहाः स्नेहुरहित केहरहित, कल्कीकृताः ३८४
अनावेदा कल्क किये हुए, कलायाः १८१। मटर,
मसूराः मसूर मसूर, सहरेणवः नाना १८१। छोटी
मटर, गोधूमाः च अने धुँ और गेहूँ, व्रणपीडने प्रश-
सीडने व्रणपीडनेमें, प्रशस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त
हैं ॥ ६२ ॥

62. Common pea, lentils, wheat and pigeon pea made into paste and unmixed with unctuous substances are recommended for compressing the above-said wounds.

व्रणे निर्वापणविधिः—

शास्त्रमलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥ ६३ ॥
आलेपनं निर्वापणं तद्विद्यात्तैश्च सेचनम् ।

शास्त्रमलीत्वक् शीमणानी अल सेमली छाल,
बलामूलम् अथामूल बलामूल, तथा न्यग्रोध- १३१।
वरगदके, पल्लवाः ३८५। पल्लव, उद्दिष्टम् पहेला ३८५
पहले कहा हुआ, न्यग्रोधादिकम् न्यग्रोधादि न्यग्रोधादि,
अथापि वा अने और, बलादिकम् अथवा आदिकम्
बलादिकका, आलेपनम् अथवा आलेपन जो आलेपन,
तद् तेने उसे, निर्वापणम् निर्वापण निर्वापण, विद्यात्
जानना चाहिए, तैः च तेओधी उनसे, सेचनम्
परिषेक करवे ओ पण निर्वापण छे परिषेक करना
सी निर्वापण है ॥ ६३ ॥

६३३. तद्विद्यात्तैश्च-तद्विद्यात्तैश्च (ड. त. ब.)

63-63½. The bark of the silk-cotton tree, the roots of sida and the sprouts of banyan, or the banyan group of drugs or the sida group of drugs—these used as applications, are refrigerants; and affusions of these drugs have similar action.

सर्पिषा शतघौतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥ ६४ ॥

निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।

रक्तपित्तोत्तरान् रक्तपित्तप्रधान रक्तपित्तप्रधान,
व्रणान् प्रशुने व्रणोंको, शतघौतेन सो बार घायेत सो
बार धोये हुए, सर्पिषा धीधी धीसे, सुशीतेन अलु
शीतल अतिशीतल, पयसा दूधवे दूधसे, मधुकाम्बुना
अथवा ओमीमधुना अथवा सुलहठीके क्वाथसे,
निर्वापयेत् निर्वापण करवु निर्वापण करना चाहिए ॥ ६४ ॥

64 64½. The wounds, associated with hemothermia, should be soothed by affusion with the hundred times washed ghee or with very cold milk or with very cold liquorice-water.

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६५ ॥
संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।

वैद्यः वैद्य वैद्य, लम्बानि लटकेला लटकते हुए,
व्रणमांसानि प्रशुमासेने व्रणमांसोंको, मधुसर्पिषा मधु
तथा धीधी मधु तथा घृतसे, प्रलिप्य लेपन करीने
लेपन करके, समम् समान समान, संदधीत जोड़वला
सुव्यवस्थित करे, बन्धनैः च अने ओंधनेधी और
बन्धनोंसे, उपपादयेत् आधी देवा बांध दे ॥ ६५ ॥

65-65½. If there are loosely hanging bits of flesh in the wounds, they should be painted with ghee and honey and replaced properly; and then the physician should bandage the wound

त्रणे सन्धानविधिः—

तान्समानसुस्थिताञ्जात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः६६
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।

तान् तेओने उनको, समान् सरभा समान रूपसे, सुस्थितान् गोहायेला व्यवस्थित, जात्वा भाषुने जानकर, चूर्णितैः यूर्णुं करेला चूर्ण किये हुए, समंगा-मष्ट मंजीठ, धातकीयुक्तैः अने धावडीनां दूधसहित और धातकीपुष्पसहित, फलिनी- धुंदा प्रियंगु, लोध्र-लोध्र लोध्र, कट्फलैः अने डायङ्गल नडे और कट्फलसे, अवचूर्णयेत् तेओ पर अवयूर्णुन करवुं ओधओ उनपर अवचूर्णन करना चाहिए ॥ ६६३ ॥

66-66½. When they are replaced properly, the wound should be dusted with the powders of perfumed cherry, lodh, box-myrtle and madder and fulsee flowers.

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥६७॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।

शुक्तिचूर्ण- छीपना यूर्णुं सीपीके चूर्ण, समायुतैः सहित सहित, पञ्चवल्कलचूर्णैः वा पञ्चवल्कलनां यूर्णुथी पञ्चवल्कलके चूर्णसे, धातकी- अथवा धावडी अथवा धाय, लोध्र- अने लोध्रनां और लोध्रके, चूर्णैः वा यूर्णुथी अवयूर्णुन करवुं ओधओ चूर्णसे अवचूर्णन करना चाहिए, तथा ओम करवाथी ऐसा करनेसे, ते व्रणाः ते प्रशु रोहन्ति ३आध अथ छे भरजाते हैं ॥ ६७३ ॥

67-67½. The wounds heal similarly with the use of the powders of the pentad of milky trees mixed with the powder of pearl-oyster shell; or, with the use of the of powder of fulsee flowers and lodh also the wounds get healed.

६६. समानसुस्थितान्—मांससंस्थितान् (द.)

॥ तान् समानसुस्थिताञ्जात्वा—तानि जात्वा सुसंस्थानि (क.)

६६½. युक्तैः—पुष्पैः (ग.)

अस्थिभग्नं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥६८॥
समेन सममङ्गेन कृत्वाऽन्येन विचक्षणः ।

अस्थिभग्नम् भागेल हाड्डावाणाने अस्थिभग्न च्युतम् सन्धिम् तथा संधि भाडी गयो होय तेने तथा च्युतसंधिको, विचक्षणः विचक्षण वैद्ये विचक्षण वैद्य, अन्येन भीम दूसरे, समेन समान समान, मङ्गेन अंगना अङ्गेके साथ, समम् कृत्वा समान करीने समान करके, पुनः ३री फिर, समम् सरभुं वरावर, संदधीत ओडी देवुं जोड़ देवे ॥ ६८३ ॥

68-68½. The fractured bone or dislocated joint should be set right by the skilled physician on a par with its parallel limb of the body.

स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्वधीयादचलं सुखम् ।

संस्थितम् सारी रीते भेसाडेला ते अंगने ठीक विठाये हुए उस अङ्गको, स्थिरैः स्थिर स्थिर, कवलिका-बन्धैः कवलिकाबन्धोधी भांधी कवलिकाबन्धसे बांधकर, कुशिकाभिः च अने कुशिकाभारा और कुशिकाओं द्वारा, संस्थितम् स्थिर करी स्थिर करके, प्रभूतसर्पिष्कैः बहु धीवाणा बहुत घृतयुक्त, पट्टैः पाटाओधी पट्टियोंसे, अचलम् हादे नहि ओम हिले नहीं ऐसा, सुखम् अने सुभ रहे ओम और सुख रहे उसी प्रकार, वधीयात् भांधवुं ओधओ बांधना चाहिए ॥ ६९३ ॥

69-69½. When it is fixed in proper position it should be bandaged with cotton splints and cloth and then bandaged with cloth well-soaked in ghee in such a way that the part is immovable and comfortable.

अविदाहिरन्नेश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥७०॥
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिश्चिच्छेदकारिका ।

६८½. विचक्षणः—परीक्षकः (क.)

७०. पैष्टिकैस्तमुपाचरेत्—पौष्टिकैः समुपाचरेत् (क.)

अविदाहिभिः विदाह नहि करनारी विदाह न करनेवाले, पैष्टिकैः पैष्टिक पैष्टिक, अन्धैः अन्धोभी अन्धोसे, तम् तेना उसका, उपाचरेत् उपचार करवे। जोधये उपचार करना चाहिए, हि डेमडे क्योंकि, तस्य तेना उसकी, सन्धि-अंगना सांवाने अङ्गसन्धिको, विश्लेष-कारिका लुद्धे करनारी अलग करनेवाली, ग्लानिः ग्लानि ग्लानि, हिता न हितकारक नही हितकारक नहीं है ॥ ७०-७१ ॥

70-70½. The patient should then be given non-irritant pastry articles of diet; and any kind of exertion which disturbs the joined part is not good.

विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ॥७१॥
उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वाच्चिकित्सितात् ।

विच्युत-च्युत च्युत, अभिहत-धा लागेल चोट लगे हुए, अङ्गानाम् अंगवाणाना अङ्गवालोंके, विसर्पादीन् विसर्प आदि विसर्प आदि, उपद्रवान् उपद्रवोंके। कालज्ञः कालज्ञ वेद्ये कालज्ञ वैद्य, स्वाद्येत्पोतानी अपनी अपनी, चिकित्सितान् चिकित्सितोंके। चिकित्सासे, यथाकालम् समय अनुसार, उपाचरेत् उपचार करवे। उपचार करे ॥ ७१½ ॥

71-71½. If the dislocated or injured part is complicated with acute spreading affections, the physician, expert in the knowledge of the various stages of treatment, should do the treatment of that particular condition as required in that stage.

व्रणे स्वेदनविधिः—

शुष्का महासजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
स्वेद्याः सङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥७२॥

ग्राम्यवैलाम्बुजानूपैर्वेशवारैश्च संस्कृतैः ।

उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद्गणितस्तथा ७३

७२. उपाचरेत्-उपक्रमेत् (व. च. फ.)

ये मारुतोत्तराः ये वातप्रधान जो वातप्रधान, शुष्काः शुष्क शुष्क, महासजः बहुत पीड़ावाला बहुत इजावाले, स्तब्धाः अने स्तब्ध और स्तब्ध, व्रणाः व्रणो होय व्रण हों, ते तेओने उन्हें, कृशरपायसैः कृशरा अने पायसद्वारा कृशरा और खीरसे, ग्राम्य-ग्राम्य ग्राम्य, वैल-भिलेशय विलेशय, अम्बुज-जम्बुज और जलचर, आनूपैः अने आनूप जम्बुजों भांसना और आनूप जीवोंके मांसके, संस्कृतैः वधार दीधेला लोंके हुए, वेशवारैः च वेशवारैः वेशवारोंसे, उष्णाभिः च अने गरम और गरम, उत्कारिकाभिः उत्कारिकाओधी उत्कारिकाओंसे, सङ्करकल्पेन संकरस्वेदनी विधिधी संकर-स्वेदकी विधिसे, स्वेद्याः स्वेद आपवे। जोधये स्वेद देना चाहिए, तथा येम करनाधी ऐसा करनेसे, गणितः गणित-गणित व्रणका रोगी, सुखी स्यात् सुखी थाय छे सुखी होता है ॥ ७२-७३ ॥

72-73. If the wounds with the predominance of vata-provocation are dry, excessively painful and indurated, they should be given mixed sudation treatment by means of hot poultices, prepared from the flesh of domestic, terricolous, aquatic and wet-land animals till the patient gets relief.

सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषामुमां तिलांश्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥७४॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।

ये मारुतोत्तराः ये वातप्रधान जो वातप्रधान, व्रणाः व्रणो व्रण, सदाहाः दाहयुक्त दाहयुक्त, वेदनावन्तः अने वेदनावाला होय और वेदनावाले हों, तेषाम् तेषां पर उन पर, भिषक् वैद्य वैद्य, उमां अणसी अलसी, तिलान् च एव तथा तदनै तथा तिलोंको, भृष्टान् शेडीने भूतकर, पयसि दूधमां दूधसे, निर्वृतान् हारवा बुझावे, तेन एव पछी ते न पश्चात् उसी पयसा दूधधी दूधमें, पिष्ट्वा पीसीने पीसकर, आलेपनम् आलेपन आलेपन, कुर्यात् करे करे ॥ ७४½ ॥

74-74½. If in wounds with predominance of vata-provocation, there is burning and pain, they should be treated, by the physician, with applications prepared by soaking fried linseed and til in milk and rubbing them with the same milk.

बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥७५॥
जीवन्ती शर्करा क्षीरं तैलं मत्स्यवसा घृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी ज्वरशर्करा ॥७६॥
द्विपञ्चमूलकथितेनाम्भसा पयसाऽथवा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥७७॥

बला भक्षा बला, गुडूची गणैः मिलीय मधुकम्
नेलीमधु मुलहठी, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी,
शतावरी शतावरी शतावरी, जीवन्ती डोडी जीवन्ती,
शर्करा साकर शर्करा, क्षीरम् दूध दूध, तैलम् तेल
तैल, मत्स्यवसा भाज्यान्नी वसा मछलीकी वसा,
घृतम् अने धीथी और घीसे, संसिद्धा सारी रीते
सिद्ध डरेली अच्छी तरह सिद्ध की हुई, समधूच्छिष्टा
अने भीष्टु भेगवेदी और मोम मिलाई हुई, ज्वर-
शर्करा स्नेहशर्करा स्नेहशर्करा शूलघ्नी शूलनाशक छे
शूलनाशक है, द्विपञ्चमूल- अथवा ये पञ्चमूलकी अथवा
दो पञ्चमूलसे, कथितेन पकावेक्षा पकाये हुए, कोष्णेन
नवशेका सुहाते हुए गरम, अम्भसा पाणी वडे जलसे,
अथवा अथवा अथवा, पयसा दूध वडे दूधसे, सतैलेन
अथवा तैल भेगवेक्षा या तैल मिलाये हुए, सर्पिषा वा धीथी
घीसे, परिषेचयेत् परिषेचन करवुं परिषेचन करे ॥७५-७७॥

75-77. The unctuous sugar-preparation made of sida, guduch, liquorice, painted leaved uraria, climbing asparagus, cork swallow wort, sugar, milk, oil, fat of fish, ghee and bee's wax is curative of piercing pain in the wound. The wound should be

affused with genially warm water milk, or ghee with oil prepared with decaradices.

यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥७८॥

दाह- दाह दाह, शूल- अने शूलनी और शूलकी,
उपशान्तये शान्ति भाटे शान्तिके लिए, समधुकम् नेली-
मधु मुलहठी, सतिलम् तिल तिल, सर्पिषा सह अने
धीनी साधे और घीके साथ, यवचूर्णम् जवना चूर्ण
जौके चूर्णका, कोष्णम् सुषोष्ण सुखोष्ण, आलेपनम्
आलेपन आलेपन, दद्यात् करवुं भेधे करना
चाहिए ॥ ७८ ॥

78. To alleviate burning and pricking pain the wound should be anointed with the warm application prepared of powdered barley, liquorice and til mixed with ghee.

उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्रपायसः ।
रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेष विधिर्हितः ॥७९॥

रुग्दाहयोः पीडा अने दाहने शांत करवा भाटे
पीडा और जलनको शान्त करनेके लिए, प्रशमनः तेओने
शांत करनेको उनको शांत करनेवाला, सतिलः तिलवाणी
तिलसहित, मुद्रपायसः भगनी पीरने। मूंगकी खीरका,
उपनाहः उपनाह उपनाह, कर्तव्यः करवे भेधे करना
चाहिए, व्रणेषु व्रणेषु व्रणेषु, एषः विधिः आ विधि
यह विधि, हितः हितकर छे हितकर है ॥ ७९ ॥

79. To soothe the pain and burning, the poultice of til mixed with the milk-pudding prepared of green gram should be applied. This is the line of treatment laid down as beneficial in wounds.

७८. सतिलं-सतैलं (क. व.)

७९. विधिर्हितः-विधिः स्मृतः (क. व. छ.)

७७. पयसा-मस्तुना (घ.)

व्रणे एषणविधिः—

सूक्ष्मानना बहुस्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
न च मर्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥८०॥

ये व्रणाः जे प्रक्षुब्ध जो व्रण, सूक्ष्माननाः सूक्ष्म
मुखावाणा सूक्ष्म मुखवाले, बहुस्रावाः धृष्टा आववाणा
बहुत स्रावयुक्त, कोषवन्तः च अने कोषवाणा होय और
कोषवाले हों, न च मर्माश्रिताः अने मर्माश्रित न होय
और मर्माश्रित न हों, तेषाम् तेषामुं उनका, एषणम्
ऐषण एषण, हितम् हितकारक हितकारक, उच्यते
कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ८० ॥

80 Probing is beneficial in wounds
having narrow mouths, excessive dis-
charge, capacious interior and not
located in the vital regions.

द्विविधामेषणीं विद्यान्मृद्वीं च कठिनामपि ।
औद्भिदैर्मृदुभिर्नोलौहानां वा शलाकया ॥८१॥

औद्भिदैः वनस्पतिनी वनस्पतिके, मृदुभिः कोमल
कोमल, नालैः नलीशोथी नालोंसे, मृद्वीम् कोमल
कोमल, लोहानाम् वा अने धातुशोथी और धातुओंकी,
शलाकया सणीशोथी शलाकाओंसे, कठिनाम् च अपि
कठिना कठिन, द्विविधाम् ऐ ऐ प्रकारकी इन दो
प्रकारकी, एषणीम् ऐषणी एषणी, विद्यान् अक्षुणी
जाननी चाहिए ॥ ८१ ॥

81. There are two types of probes
(1) soft and (2) hard. The soft probe
is made of stalks of herbs and the
hard one is made of metal rod.

गम्भीरे मांसले देशे पाठ्यं लौहशलाकया ।
एष्यं विद्याव्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥८२॥

८०. मर्माश्रिताः—मर्मस्थिताः (घ.)

८१. औद्भिदैः—वृद्धिदैः (घ.)

८२. गम्भीरे—गम्भीरं (घ. त.)

८३. पाठ्यं—पाठ्यं (ख. ड. फ.)

भिषक् वैद्य, गम्भीरे गंभीर गम्भीर, मांसले
अने मांसल और मांसल, देशे प्रदेशमा प्रदेशमें,
पाठ्यम् थीरवा थोथ्य चीरने योग्य, व्रणम् प्रक्षुब्ध व्रणको,
लौह-धातुनी धातुकी, शलाकया शलाकाओंसे, शलाकासे,
अतः अने तेनाशोथी और इससे, विपरीतम् विपरीत
प्रक्षुब्ध विपरीत व्रणको, नालैः नालोंसे, एष्यम्
ऐष्य एष्य, विद्यान् अक्षुणी जाने ॥ ८२ ॥

82. If the wound is on a fleshy
part and deep seated, it should be
probed with a metallic director, and
in the opposite condition the physician
may use the stalk of herbs, as a
probe.

व्रणे शोधनविधिः—

पूतिगन्धान् विवर्णान् बहुस्रावान्महारुजः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥८३॥

पूतिगन्धान् सडेल गंधवाणा सही दुई गन्धसे युक्त,
विवर्णान् विवर्ण विवर्ण, बहुस्रावान् अक्षु आववाणा
बहुत स्राववाले, महारुजः च अने अक्षु पीडावाणा
और बहुत पीडावाले, व्रणान् प्रक्षुब्ध व्रणोंको, अशुद्धान्
अशुद्ध अशुद्ध, विज्ञाय अक्षुणीने जानकर, शोधनैः
शोधनोद्धार शोधनोंसे, समुपाचरेत् उपचार करवे।
अक्षु ऐ उपचार करना चाहिए ॥ ८३ ॥

83. The wounds having foul smell,
discoloration, excessive discharge and
pain should be known to be unhealthy
and they should be treated with puri-
ficatory measures.

त्रिफला खदिरा दार्वी न्यग्रोधादिर्वला कुशः ।
निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥८४॥

८३. समुपाचरेत्—तातुपाचरेत् (फ. व.)

८४. न्यग्रोधादिर्वला—न्यग्रोधादिवला (घ.)

“ “ “—न्यग्रोधादिवला (फ.)

“ “ “—निम्बकोलकपत्राणि—निम्बः कटुकपत्राणि (घ.)

“ “ “—निम्बः कुलकपत्राणि (फ.)

“ “ “—कषायाः शोधना मताः—कषायः शोधने हितः (घ. व.)

त्रिफला त्रिफला, खदिरः जेर खैर, दाकी
 दारुहल्दी, न्यग्रोधादिः न्यग्रोधादिगुलु
 न्यग्रोधादिगण, बला भला बला, कुशः कुश कुश,
 निम्ब- एमिडो नीम, कोलक- अने भोरडीना और
 बेरीके, पत्राणि पान पत्ते. कषायाः ओओना कषायेने
 इनके कषाय, शोधनाः शोधन शोधन, मताः मानेला
 छे माने गये हैं ॥ ८४ ॥

84. The decoctions of the three
 myrobalans, catechu, indian berberry,
 drugs of the banyau group, heart-
 leaved sida, sacrificial grass, neem
 and the leaves of jujube are said to
 be purifying agents.

तिलककः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धतम् ।
 मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८५ ॥

सलवणः लवणयुक्त लवणसहित, तिलककः
 तिलके ८८८ तिलका कक, द्वे हरिद्रे ८८८ अने
 दारुहल्दी और दारुहल्दी, त्रिवृत् नसीतर निशोध,
 घृतम् घी घी, मधुकम् जेमीमध मुलहठी, निम्बपत्राणि
 अने एमिडोना पान और नीमके पत्ते, प्रलेपः ओओने।
 लेप इनका लेप, व्रणशोधनः प्रलेशोधन छे व्रण-
 शोधन है ॥ ८५ ॥

85. The unguent made with the
 paste of til mixed with salt, turmeric
 and indian berberry, turpeth, ghee,
 liquorice and leaves of neem is a
 purifier of wounds.

शुद्धव्रणलक्षणम्—

नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरक्तः ।
 न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ८६
 न अतिरक्तः जे अहु रते। न होय जो बहुत रक्त
 न हो, न अतिपाण्डुः जे अहु पांडु न होय जो बहुत
 पाण्डु न हो, न अतिश्यावः जे अहु श्याव पक्षुमे। न
 होय जो बहुत श्याव न हो, न च अतिरक्त जे अहु

८६. रोप्यः—रोप्यः (ग.)

पीडायुक्त न होय जो बहुत पीडायुक्त न हो, न च
 उत्सन्नः जे अहु उत्सन्न न होय जो बहुत उभरा हुआ
 न हो, न च उत्सङ्गी अने जे अहु उत्सङ्गी न होय
 और जो बहुत उत्सङ्गी न हो, व्रणः ते प्रलु वह व्रण,
 शुद्धः परम् शुद्ध यथा पक्षी शुद्ध होने पर ही, रोप्यः
 रोपयुक्त छे रोपणयोग्य है ॥ ८६ ॥

86. The wound which is not very
 red not very pale, not very dark-red,
 not very painful nor much elevated,
 nor having thick edges etc., is consi-
 dered a healthy wound and should be
 treated with healing agents

व्रणे रोपणविधिः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ।
 करवीरार्ककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥ ८७ ॥

न्यग्रोध- न३ वरगद, उदुम्बर उमरडो गूलर,
 अश्वत्थ- पीपल पीपल, कदम्ब- ८६८ कदम्ब, प्लक्ष-
 पीपल पाकर, वेतसाः वेतस वेतस, करवीर- ८६८
 कनेर, अर्क- आडो आक, कुटजाः अने कडाछाव और
 कुटजत्वक्, कषायाः ओ कषाये। ये कषाय, व्रणरोपणाः
 प्रलुरोपलु छे व्रणरोपण हैं ॥ ८७ ॥

87. Decoctions of banyan, gular fig,
 holy fig, cadamba, yellow berried fig,
 country willow, oleander, mudar and
 kurchi are healing agents.

चन्दनाधियोगः—

चन्दनं पञ्चकिञ्चकं दाकीत्वङ्नीलमुत्फलम् ।
 मेदे मूर्वा समङ्गा च यष्ट्याहं व्रणरोपणम् ॥ ८८ ॥

चन्दनम् चन्दन चन्दन, पञ्चकिञ्चकम् पञ्चकेसर
 कमलके केसर, दाकीत्वक् दारुहल्दीनी छव दारुहल्दीकी
 छाल, नीलम् उत्पलम् नीलकमल नीलोफर, मेदे मेदा,
 महामेदा मेदा, महामेदा, समङ्गा रीसाभणी लाजवन्ती,

८७. व्रणरोपणाः—रोपणाः स्मृताः (ग.)

८८. मेदे—मेदा (ग. छ.)

मूर्वा भोरवेक्ष मूर्वा, यष्ट्याह्वय च अने नेडीमध और मुलहठी, व्रणरोपणम् अे प्रक्षुरोपणु छे वे व्रणरोपण है ॥ ८८ ॥

88. Sandal wood, lotus filaments, bark of indian berberry, cinnamon, blue water-lily, the two Medas, trilobed virgin's bower, indian madder and liquorice are also healing agents in ulcers.

प्रपौण्डरीकायं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा घातकी बला ।
रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८९ ॥

प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक, जीवन्ती डेडी जीवन्ती, गोजिह्वा गजजम्भी गोजिह्वा, घातकी धावडी घातकी, बला भला बला, सतिलम् अेओने। तथ इनका तिल, सघृतम् अने धीनी साथे और चीके साथ, रोपणम् रोपणु रोपण, प्रलेपम् प्रलेप प्रलेप, व्रण प्रक्षुभा व्रणम्, दद्यात् करवे। लगावे ॥ ८९ ॥

89. The unguent prepared of rhizomes of lotus, cork swallow wort, elephant foot, fulsee flowers, heart leaved sida, til and ghee should be applied for promoting the healing of wounds.

कम्पिल्लायं तैलम्—

कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
पटोलं पिचुमर्दं च लोध्रं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ९० ॥
खदिरं घातकीं सर्जमेला मगुरुचन्दने ।
पिष्टा साध्यं भवेत्तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥

कम्पिल्लकम् क'पीदे। कमीला, विडङ्गानि वावडिङ्ग वावविङ्ग, वत्सकम् कडाभाष टजत्वक्, त्रिफलाम् त्रिफला, बलाम् भला बला, पटोलम् परवल, पिचुमर्दम् लीमडे नीम, लोध्रम् लोध्र लोध्र

९१. व्रणरोपणम्—व्रणशोषनम् (ड.)

मुस्तम् नागरमेःध मोथा, प्रियङ्गुकम् च भडिंला प्रियङ्गु, खदिरम् भेर खैर, घातकीम् धावडी घातकी, सर्जम् राज ताल, एलाम् अेलथी इलायची, मगुरु-मगर अगुरु, चन्दने तथा चन्दन और चन्दन, पिष्टा अेओने पीसी इनको पीसकर, तैलम् तेलने तैल, साध्यम् सिद्ध करणुं सिद्ध करे, तत् ते वह, परम् अेष्ठ अेष्ठ, व्रणरोपणम् भवेत् प्रक्षुरोपणु छे व्रणरोपण है ॥ ९०-९१ ॥

90-91. The medicated oil, prepared of the paste of kamala, embelia, kurchi, the three myrobalans, heart-leaved sida, wild snake-gourd, neem, lodh, nut-grass perfumed cherry, catechu, fulsee flowers, sal, cardamom, eaglewood and sandalwood, is an excellent promoter of the healing of wounds.

प्रपौण्डरीकायं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं परं स्याद् व्रणरोपणम् ॥ ९२ ॥

प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक, मधुकम् नेडीमध मुलहठी, काकोल्यौ काकोली, क्षीरकाकोली काकोली, क्षीरकाकोली, द्वे च चन्दने अने अे प्रकारनां चन्दन और दोनों चन्दन, समैः एतैः सम भागे धर्ध अेओथी सम प्रमाणमें ले कर इनसे, सिद्धम् पकावेणुं पकाया हुआ, तैलम् तेल तैल, परम् परम् परम्, व्रणरोपणम् स्यात् प्रक्षुरोपणु छे व्रणरोपण है ॥ ९२ ॥

92. The medicated oil, prepared of equal quantities of rhizomes of lotus, liquorice, Kakoli, Kshira-kakoli and the two varieties of sandal wood, is an excellent promoter of the healing of wounds.

९२. परं स्यात्-तर्पणं (ख. श. ड.)

अन्ये योगाः—

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।

दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥९३॥

दूर्वास्वरस- दूर्वाणां स्वरसश्च दूर्वाके स्वरससे, सिद्धम् वा सिद्धं करेण सिद्धं किया हुआ कम्पिल्लकेन वा अथवा कम्पिल्लकी अथवा कमीलेसे, दार्वीत्वचः अथवा दारुहल्लीकी छालके, कल्केन करेण सिद्धं करेण कल्कसे सिद्ध किया हुआ, तैलम् तैल तैल, व्रणरोपणम् प्रत्युरोपणम् ये व्रणरोपणं हे ॥९३॥

93. The medicated oils prepared of the juice of scutch grass, of kamala or the paste of the bark of indian berberry, are excellent promoters of healing in ulcers.

येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।

रक्तपित्तोत्तरं दद्यात् रोपणीयं व्रणं भिषक् ॥९४॥

भिषक् वैद्य वैद्य, रोपणीयम् रोपणीयम् रोपण-योग्य व्रणम् प्रत्युरोपणम् व्रणको, रक्तपित्तोत्तरम् रक्तपित्त-प्रधान रक्तपित्तप्रधान, दद्यात् दे देने देकर, येन एव विधिना ये विधिना जिस विधिसे, तैलम् तैल सिद्ध करवाभा आवे छे तैल पकाया जाता है, तेन एव तेन विधिना उसी विधिसे, घृतम् घीने घीका, साधयेत् सिद्ध करवुं दे देने सिद्ध करना चाहिए ॥९४॥

94. Recognising the wound to be associated with the hemothermic condition, the medicated ghee prepared in the same way as the medicated oil described above, should be used for healing purposes.

व्रणे पत्रदानम्—

कदम्बार्युननिम्बानां पाटव्याः पिप्पलस्य च ।

व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥९५॥

९४. दृष्ट्वा-जात्वा (ध.)

॥ व्रणं भिषक्-घृतं तथा (ख. ह. ड.)

॥ ॥ --घृतोत्तमम् (फ.)

विद्वान् विद्वान् वैद्ये विद्वान् वैद्य, व्रणप्रच्छादने प्रत्युरोपणम् व्रणप्रच्छादने, कदम्ब- कदम्ब, अर्जुन- सागु अर्जुन, निम्बानां नीम नीम, पाटव्याः पाटव पाटव, पिप्पलस्य च पीपल पीपल, अर्कस्य च तथा आकानां तथा आकके, पत्राणि पाटव्याः उपयोग करवा भाटे पत्राका उपयोग करनेके लिए, आदिशेत् कहे ॥९५॥

95. The leaves of cadamba, arjun, neem, trumpet flower, holy fig or mudar are recommended for use as covering in wounds.

व्रणे हितः पट्टः—

वाक्षोऽथवाऽजिनः क्षौमः पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।

बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥९६॥

वाक्षः वृक्षना वृक्षने वृक्षके वल्कलका, अजिनः भृगुयर्भने भृगुचर्मका, अथवा अथवा अथवा, क्षौमः अणसीना वस्त्रने अलसीके वस्त्रका, पट्टः पाटे पट्ट, व्रण प्रत्युरोपणम् व्रणके लिए, हितः हितकर हितकर, स्मृतः उक्तो छे कहा है, सव्य- उभे बायाँ, दक्षिणः अने उभे और दाहिना, द्विविधः ये छे प्रकारे इन् द प्रकारका, बन्धः बंध बन्ध, व्रणानां प्रत्युरोपणम् व्रणके लिए, शस्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥९६॥

96. The bandages made of plant-fibre, skin of animals and silk cloth are considered good for wounds. Two methods of bandaging are recommended; one from left to right and the other from right to left

व्रणे अहितं हितं चान्वानम्—

लवणाम्लकद्रव्यानि विदाहीनि गुरुणि च ।

वर्जयेदन्नपानानि व्रण्यै मैथुनमेव च ॥९७॥

९६. वाक्षोऽथवाऽजिनः क्षौमः-वाक्षोऽथ वादरस्यैव (ख. ड. त.)

व्रणी प्रलुवाणाश्च व्रणरोगी, लवण- धवण लवण, अम्ल- अम्ल अम्ल, कटु- कटु कटु, उष्णानि उष्ण, विदाहीनि विदाही विदाही, गुरुणि च अने शुभु और गुरु, अन्नपानानि अन्नपान अन्नपान, मैथुनम् च एव अने मैथुन और मैथुनका, वर्जयेत् तन्वां नेधेये त्याग करे ॥ ९७ ॥

97. The persons suffering from wounds should avoid salty acid, pungent, hot, irritant and heavy eats and drinks and the sex-act.

नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाव्रणम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९८ ॥

यथाव्रणम् प्रलुनी स्थितिने अनुसार व्रणकी स्थितिके अनुसार, न-अति-शीत-गुरु-स्निग्धम् अतिशीत, अतिशुभु अने अतिस्निग्ध न होय ओषुं अतिशीत, अतिगुरु और अतिस्निग्ध न हो ऐसा, अविदाहि अने अविदाही और अविदाही, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, व्रणहितम् प्रलु भाटे हितकर थे व्रणके लिए हितकर है, दिवा दिवसमां दिनमें, अस्वपनम् न सुषुं न सोता, हितम् हितकरक थे हितकारक है ॥ ९८ ॥

98. According to the condition of the wound, eats and drinks which are not very cold, heavy, unctuous and irritant as well as avoidance of day-sleep are beneficial.

व्रणे उत्सादनविधिः—

स्तन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९९

यानि ने जो, स्तन्यानि स्तन्यवर्गनी स्तन्यवर्गकी, जीवनीयानि जीवनीयवर्गनी जीवनीयवर्गकी, बृंहणी-यानि च अने बृंहणीयवर्गनी औषधियां थे और बृंहणीयवर्गकी औषधियां हैं, तानि तेओने। उनका, निम्नानाम् नीचा मीचे, व्रणानाम् प्रलुना व्रणोंके,

९८. यथाव्रणम्-यथाक्रमम् (ख. ड.)

उत्सादनार्थम् उत्सादन भाटे उत्सादनके लिए, कल्पयेत् प्रयोग करवे। नेधेये प्रयोग करना चाहिए ॥ ९९ ॥

99. In depressed ulcers, drugs of the 'galactagogue', 'life-promoter' and 'roborant' groups should be used for stimulating the elevation of the depressed wound.

व्रणे अवसादनविधिः—

भूर्जग्रन्थिश्मकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविङ्ककपोतविट् ॥ १०० ॥

भूर्जग्रन्थि- भूर्जग्रन्थि भूर्जग्रन्थि; श्मकासीसम् धातु-कासीस धातुकासीस अधोभागानि निरेयन द्रव्य विरेचन द्रव्य, गुग्गुलुः तथा गुग्गुलु औषधौ तथा गुग्गुलु ये, व्रण-अवसादनम् प्रलुना अवसादन करना व्रणोंके अवसादन करनेवाले हैं, तद्वत् ते प्रमाणे इसी तरह, कलविङ्क-यकला चटक, कपोतविट् अने कपोतरनी अरक प्रलुना अवसादन करना थे और कपोतरकी बीठ व्रणोंका अवसादन करनेवाली है ॥ १०० ॥

100. In the case of excessive granulation nodes of birch tree, crystals of vitriol, purgative drugs, gum guggul and droppings of house-sparrows and pigeons should be used for the depression of the wound.

व्रणे अमिर्कर्मविधिः—

रुधिरैऽतिप्रवृत्ते तुच्छिन्ने छेद्येऽधिमांसके ।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्तिषु ॥ १०१ ॥
गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
कृतेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्नेः संप्रशस्यते ॥ १०२ ॥

रुधिरैऽतिप्रवृत्ते तु छेदीनी अति प्रवृत्तिमां रक्तकी अति प्रवृत्तिमें, छिन्ने छिन्न अंगमां छिन्न अङ्गमें, छेद्ये

१०१ छिन्ने-भिन्ने (क.)

१०२. कृतेषु-छिन्नेषु (ख. घ. ङ. झ. ट. थ.)

,, ,, -सुतेषु (द. ध.)

छेदनां योग्य छेदके योग्य, अधिमांसके अधिमांसमा
अधिमांसमें, कफग्रन्थिषु कफग्रन्थिमां कफज ग्रन्थियोंमें,
गण्डेषु गण्डोमां गण्डोमें, वातस्तम्भ- वायुस्तम्भ-
स्तम्भमां वातज स्तम्भमें, अलिलार्तिषु तथा वायुनी
पीडाओमां और वायुकी पीडाओंमें, गूढ-पूय-लसीकेषु
गूढ पूय तथा लसीकावाणां गूढ पूय तथा लसीकासे युक्त,
गम्भीरेषु गंभीर गम्भीर, स्थिरेषु च स्थिर स्थिर,
कृतेषु च अने कपाई गयेला और कटे हुए, अन्नदेशेषु
अन्नभागमां अन्नभागमें, अग्नेः कर्म अग्नि-कर्म अग्निकर्म,
संप्रकाश्यते श्रेष्ठ गन्धाय श्रेष्ठ माना जाता है ॥ १०१-१०२ ॥

101-102. Cauterization procedure is recommended in conditions of excessive hemorrhage after excision of the excrescent growth of flesh, as also in tumors of the kapha type, adenocarcinoma, rigidity and pain due to vata, deep seated discharge of pus and serum, fixed and deep seated regions of the body and in cases where any part is cut.

मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः ।
तत्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहेद्वाहविशेषवित् ॥ १०३ ॥

दाहविशेषवित् दाहविशेषने अलुनारा वैद्य दाह-
विशेषको जाननेवाला वैद्य, तत्तैः गरम करेला गरम की
हुई, मधूच्छिष्टेन मीलुथी मोमसे, तैलेन तेलथी तैलसे
मज्ज मज्जथी मज्जासे, क्षौद्र- मधुथी शहदसे, वसा-
वसाथी वसासे, घृतैः घीथी या घीसे, विविधैः वा
अथवा तपावेली विविध प्रकारनी अथवा तपाई हुई
विविध प्रकारकी, लोहैः धातुओथी धातुओंसे, दहेत्
जम देवे दाग दे ॥ १०३ ॥

103. The physician, expert in cauterization, may cauterize it with heated bee's wax, oil, bone marrow, honey, fat or ghee or with various heated metallic instruments.

रूक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मार्हतोत्तरान् ।
दहेत् स्नेहमधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥

रूक्षाणाम् रूक्ष, सुकुमाराणाम् अने सुकोमल
मनुष्यना और सुकुमार मनुष्यके, गम्भीरान् गंभीर
गम्भीर, मार्हतोत्तरान् तथा वातप्रधान प्रत्योने तथा
वातप्रधान वर्णोंको, स्नेह- स्नेह स्नेह, मधूच्छिष्टैः तथा
मीलुथी तथा मोमसे, ततः अन्यथा अने तेथी जुदा
प्रत्योने और उनसे भिन्न वर्णोंको, लोहैः धातुओथी धातु-
ओंसे, क्षौद्रैः तथा मधुथी तथा शहदसे, दहेत् आगवा
दाग दे ॥ १०४ ॥

104. Persons whose constitutions are dehydrated and who suffer from deep-seated lesions with predominance of vata-provocation, should be cauterized with unctuous substances and bee's wax, and in other conditions with metallic instruments.

बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
तृष्णाज्वरपरीतानामबलानां विषादिनाम् ॥ १०५ ॥
नासिकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुर्मर्मव्रणेषु च ।
सविषेषु सशक्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०६ ॥

बाल- आलस बालक, दुर्बल- दुर्बल कमजोर,
वृद्धानाम् तथा वृद्धोना तथा वृद्धोंके, गर्भिण्याः गर्भि-
णीनां गर्भिणीके, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तवाणा रक्तपित्त-
वाले, तृष्णा- तृष्णा तृष्णा, ज्वर- तथा ज्वरथी तथा
ज्वरसे, परीतानाम् पीडित पीडित, अबलानाम् अलसीन
बलहीन, विषादिनाम् अने भेदवाणा मनुष्योना
प्रत्योमां और विषादयुक्त मनुष्योंके वर्णोंमें, स्नायु- स्नायु
स्नायु, मर्मव्रणेषु च अने मर्मस्थाननां प्रत्योमां और
मर्मस्थानोंके वर्णोंमें, सविषेषु च विषवाणा विषवाले,
सशक्येषु तथा शक्यवाणा प्रत्योमां तथा शक्ययुक्त
वर्णोंमें, नेत्र- अने नेत्रनां और नेत्रके, कुष्ठ- तथा कुष्ठनां
तथा कुष्ठके, व्रणेषु प्रत्योमां वर्णोंमें, अग्निकर्म अग्नि-
कर्मने अग्निकर्मका, न उपदेष्टव्यम् उपदेश नहीं करेवा
भेद- भेद उपदेश नहीं करना चाहिए ॥ १०५-१०६ ॥

१०४. ततोऽन्यथा-ततोऽन्यथाः (ख. ड.)

सरजः कठिनाः स्तब्धा निरास्त्रावाश्च ये व्रणाः ।
यवचूर्णैः ससर्पिकैर्वहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥१११॥

ये व्रणः जे प्रणो। जो व्रण, सरजः पीडायुक्त
पीडायुक्त, कठिनाः कठिन, स्तब्धाः स्तब्ध, निरास्त्रावाः च
अने स्तब्धरहित होय और स्तब्धरहित
हो, तान् तेओ। पर उन पर, ससर्पिकैः धीसहित
धीसहित, यवचूर्णैः जवना यूर्णैः जाँके चूर्णका,
बहुशः अहुवार बहुत दफे, प्रलेपयेत् देप करे
ओधओ लेप करना चाहिए ॥ १११ ॥

111. The wounds which are painful, hard, indurated and non-discharging should be anointed often and often with the powder of barley mixed with ghee.

मुद्रषष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्षणशः ॥११२॥

यथाक्रमम् क्रमानुसार क्रमानुसार, मुद्र- मृग मृग,
षष्टिक- साठी योभा सांठी चावल, शालीनाम् तथा
शाणना योभान्नी तथा शाकिके चावलौकी, पायसैः वा
भीरथी खीरसे, सघृतैः अथवा धीसहित अथवा धी-
सहित, जीवनीयैः वा जीवनीयगणकी औषधियोंथी
जीवनीयगणकी औषधोंसे, तान् तेओनुं उनका, अभी-
क्षणशः बारबार बारवार, तर्पयेत् तर्पण करे ओधओ
तर्पण करना चाहिए ॥ ११२ ॥

112. Or they should be given applications of gruels of green gram, shashtika rice and sali rice successively or they should be tended repeatedly with nourishing preparations of the life-promoter group of drugs mixed with ghee.

व्रणे अवचूर्णनम्—

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोध्रजाम्बवकट्फलैः ।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥११३॥

ककुभ- सागु अर्जुन उदुम्बर- उमरु। गुल्म,
श्वत्थ- पीपल, पीपल, लोध्र- लोध्र, जाम्बव-
अशुठः जामुन, कट्फलैः अने डायङ्गनी और कट्-
फलकी, त्वक्चूर्णैः छालनी यूरोपी छालोंके चूर्णसे,
चूर्णिताः अवयुर्णित करेला अवचूर्णित किये हुए, व्रणाः
प्रणो व्रण, आशु एव अवदीथी ज जीघ ही त्वचम्
आमडीने त्वचाको, गृह्णन्ति अहण करे छे ग्रहण करते
हैं ॥ ११३ ॥

113. Wounds dusted with the powders of barks of arjun, gular fig, holy fig, lodh, jambul and box myrtle, soon promote epithelial tissue.

व्रणे त्वग्विशुद्धिकरो लेपः—

मनःशिलैला मज्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥११४॥

मनःशिला मनःशिल मैनसिल, एला ओदथी इला-
यची, मज्जिष्ठा मज्ज मंजीठ, लाक्षा लाक्ष, लाक्षा,
रजनीद्वयम् च हणदर अने हणदर हल्दी और
दारुहल्दी, सघृतक्षौद्रः ओमने धी तथा मधसहित
इनका धी तथा हणदके साथ, प्रलेपः देप लेप, परः
श्रेष्ठ श्रेष्ठ, त्वग्विशुद्धिकरः त्वचाकी शुद्धि करनेवाले छे
त्वचाकी शुद्धि करनेवाला है ॥ ११४ ॥

114. The unguent prepared of arsenic, cardamom, indian madder; lac, turmeric and indian berberry mixed with honey and ghee is an excellent cleanser of the skin.

व्रणे सवर्णीकरणविधिः—

अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥११५॥

११३ त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति-त्वचमाशु निगृह्णन्ति (ड. फ.)

११४. मनःशिलैला मनःशिलाले (ड. फ.)

—मनःशिलालं (फ.)

११५. करोति लेपः कृष्णत्वं-प्रलेपः कृष्ण कापायै । (ड. फ.)

सकासीसम् छीराडसी कासीस, जयोरजः दोहयुर्षु
लोहचूर्ण, त्रिफलाकुसुमालि च अने त्रिणानां वृक्षानां
पुष्प और त्रिफलाके वृक्षके फूल, लेपः ओओनो देप
इनका लेप, नवत्वचि नवी आमडीयां नयी त्वचामे,
सद्यः एव जलदी शीघ्र ही, कृष्णत्वम् कालाश कालापन,
करोति दावे छे करता है ॥ ११५ ॥

115. The unguent prepared of
the powders of iron, and iron-sulphide
and flowers of the three myrobalan
trees, gives quickly the black pigment
to the new skin.

कालीयकनताम्रास्थिहेमकान्तारसोत्तमैः ।

लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः ॥११६॥

कालीयक- पीणुं अंघ्रि पीला चन्दन, नत- तगर
तगर, आम्रास्थि- आभान्नी गोहली आमकी गुठली,
हेम- नागडेसर नागकेसर, कान्ता- भण्ड मंजीठ,
रसोत्तमैः अने पारानो और पाराका, सगोमयरसः
आभरना रस साथे गोबरके रसके साथ, लेपः देप
लेप, परः परम परम, सवर्णीकरणः देह जेवा वलुने
करनारे छे देहके सदृश वर्णको करनेवाला है ॥ ११६ ॥

116. The unguent, prepared of
sandal wood, indian valerian, mango-
stone, fragrant poon, indian madder
and mercury mixed with the juice of
cow dung, is an excellent restorer of
the normal coloration of the skin.

ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।

सहेमश्चामृतासङ्गः कासीसं चेति वर्णकृत् ॥११७॥

११६. कालीयकनताम्रास्थि-कालीयकनताम्रास्थि (घ.)

.. हेमकान्ता-हेमकाला (घ. ड.)

.. कान्तारसोत्तमैः-कालीयकोत्तमाः (घ.)

.. सवर्णीकरणः-सवर्णकरणः (घ. व.)

११७. ध्यामकाश्वत्थ-लसकाश्वत्थ (घ.)

.. निचुलमूलं-निचुलं त्वचः (फ.)

.. लाक्षा सगैरिका-लाक्षासगैरिकम् (घ.)

ध्यामक- ध्यामक ध्यामक, अश्वत्थ- पीपला पीपल,
निचुलमूलम् जलवेतसनुं भूण जलवेतसका मूल, सगै-
रिका सीनागेरु स्वर्णगैरिक, लाक्षा लाक्षा, सहेमः
नागडेसर नागकेसर, अमृतासङ्गः मोरथूथ तृतीया,
कासीसम् च अने छीराडसी और कासीस, इति ओ
ये, वर्णकृत् आमडीना वलुने वधारे छे त्वचाके वर्णको
बढ़ाते हैं ॥ ११७ ॥

117. The unguent prepared of
roots of ginger grass, holy fig and
hijjal tree along with lac and red
chalk, mixed with fragrant poon and
blue vitriol, is a promoter of skin color.

व्रणे लोमसंजननम्—

चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरभृक्कास्थिभस्मना ।

तैलाका चूर्णिता भूमिर्भवेलोमवती पुनः ॥११८॥

चतुष्पदानाम् आर पगवाणां पशुओनां चौपायोंके,
त्वक्- आमडां चमड़े, लोम- इवाडां रोम, खुर- अरीओ
खुर, शृङ्ग- शींगडां सींग, अस्थिभस्मना अने हड्डिनी
भस्म और हड्डियोंकी भस्मसे, चूर्णिता लोमवेदी
छिबकी हुई, तैलाका तैल थोपडेदी तैल लगाई हुई,
भूमिः प्रलुभूमि व्रणभूमि, पुनः करीने फिरसे, लोमवती
रोमवाणी रोमयुक्त, भवेत् साथ छे होती है ॥ ११८ ॥

118 The dusting with the ashes
of hide, hair, hoof, horn, and bone of
quadrupeds, on the part previously
anointed, promotes the growth of hair
on the region.

व्रणोपद्रवचिकित्सा—

षोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।

तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वं स्वे चिकित्सिते ॥

व्रणानाम् प्रलुभूमि व्रणोंके, ये जे जो, षोडश
सोण सोलह, उपद्रवाः उपद्रवा उपद्रव, परिकीर्तिताः
गलुभ्या छे गिनाये हैं, तेषाम् तेओनी उनकी, यथास्वम्

११८. लोमवती-लोमवती (घ.)

पेतापेतानी अपनी अपनी, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा.
स्वे चिकित्सिते पेतापेतानी चिकित्साना अध्यायमा
अपने अपने चिकित्सा-अध्यायमें, निर्दिष्टा भतावी छे
बतलाई है ॥ ११९ ॥

119. The treatment of the sixteen complications narrated above will be discussed while describing their respective treatments.

अध्यायोत्तमविषयाः—

तत्र श्लोकौ —

द्वौ व्रणौ व्रणमेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्थानानि गन्धाः स्त्रावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥
व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ १२१ ॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकौ उप-
संहारना छे श्लोक छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि,
द्वौ व्रणौ छे प्रकारना प्रश्न दो प्रकारके व्रण, व्रणमेदाः
च प्रश्नना छे व्रणके मेद, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, दुष्टिः
एव च दुष्टि दुष्टि, स्थानानि स्थाने स्थान, गन्धाः गंध
गन्ध, स्त्रावाः च स्त्रावे स्त्राव, सोपसर्गाः च अने उपद्रवे।
और उपद्रवों, याः तथा न तथा जो, क्रियाः च चिकित्सा
चिकित्सा, एतत् छे इन, नवकम् नव विषयाने
नव विषयोंको सप्रश्न प्रश्नोना प्रत्युत्तरसहित प्रश्नोंके
प्रत्युत्तरके साथ, मुनिः मुनि आत्रये मुनि आत्रयेने,
धीमते बुद्धिमान बुद्धिमान, अग्निवेशाय अग्निवेशने
अग्निवेशको, व्यास- विस्तार विस्तार, समासाभ्याम् अने
समासस्थी और समाससे, व्रणाधिकारे व्रणाधिकारमा
व्रणाधिकारमें, उक्तवान् उक्ता छे कहा है ॥ १२०-१२१ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

120-121. The two classifications of wounds, their varieties, examination, morbidity, seats of affection, odors, discharges, complications and line of treatment—these nine subjects which

were asked to be taught are expounded in brief and in extenso to the intelligent Agnivesa by the sage, in this chapter on Wounds.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने द्विवर्णीय-
चिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेक्ष। अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके
आ संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबल-
संपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित
किये गये। चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान निषे चिकित्सा-
स्थानमें, द्विवर्णीयचिकित्सितम् 'द्विवर्णीयचिकित्सित'
'द्विवर्णीयचिकित्सित', नाम नामने। नामका, पञ्चविंशः
पच्चीसमे। पच्चीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे।
अध्याय संपूर्ण हुआ ॥ २५ ॥

25. Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fifth chapter entitled 'The Therapeutics of the two kinds of Wounds' not being available the same as restored by Dridhabala, is completed.

षड्विंशोऽध्यायः ।

छोवीसमे। अध्याय अध्याय छब्बीसवा
Chapter XXVI

त्रिमर्मीयचिकित्सितोपक्रमः—

अथात्रिमर्मीयचिकित्सितमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्होथी अब आगे, त्रिमर्मीयचिकि-
त्सितम् 'त्रिमर्मीयचिकित्सित' नामना 'त्रिमर्मीय-

चिकित्सित' नामके, अध्यायम् अध्यायानुं अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करुं व्याख्यानं करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेषुं उ
कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chap-
ter entitled 'The Treatment of the
Affections of the Three Vital Regions'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

मर्मणां संख्या, तत्र त्रयाणां प्रधान्यम्

सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं

शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।

मर्माणि वस्ति हृदयं शिरश्च

प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥३॥

प्राणाश्रयात्, तानि हि पीडयन्तो

वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।

तत्संश्रितानामनुपालनार्थं

महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥४॥

शरीरसंख्याम् शरीरसंख्यानां शरीरसंख्याके,
अधिकृत्य अधिकारमा अधिकारमें, यत् जे जो, सप्तो-
त्तरम् मर्मशतम् ओठ से सात मर्म एक सौ सात
मर्म, उक्तम् उक्ता उ कहे हैं, तेभ्यः तेभांही उनमेंसे,
प्राणाश्रयात् प्राणना आश्रय होवाही प्राणके आश्रय
होनेसे, वस्तिम् अस्ति वस्ति, हृदयम् हृदय हृदय, शिरः
च अने भस्त्रके और शिर इनको, तज्ज्ञाः भर्मा
अणुनारा वैद्यो मर्म जाननेवाले वैद्य, प्रधानभूतानि
प्रधान प्रधान, मर्माणि भर्मा मर्म, वदन्ति उहे उ
कहते हैं, तानि हि तेभांही इनको, पीडयन्तः पीडित

३. तेभ्यः—नस्मात् (फ)

, प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः—प्रधानभूतान्युपशब्दो वदन्ति (फ.)

४. तानि हि पीडयन्तो—तान्परिपीडयन्तो (फ.)

, तत्संश्रितानाम्—तत्संसृतानाम् (फ.)

, महागदानाम्—महागदेभ्यः (फ. व.)

पीडित करते हुए, वातादयः वातादि दोष, असून
अपि प्राणाने पशु प्राणोंको भी, पीडयन्ति पीडे उ
पीडित करते हैं, सौम्य हे सौम्य! हे सौम्य!, तत्-
संश्रितानाम् आ प्राणना आश्रयभूत अस्ति वगेरेनु
प्राणके आश्रयभूत वस्ति आदिका, अनुपालनार्थम्
रक्षाम् करवा भाटे रक्षण करनेके लिए, महागदानाम्
उदावर्त वगेरे महारोगोनी उदावर्त आदि
महारोगोंकी, रक्षाम् चिकित्सा चिकित्सा, शृणु
संलग्ना सुनो ॥ ३-४ ॥

3-4. Out of the 107 vital organs
described in the chapter on the enu-
meration of body-parts, the specialists
regard three of them as the principal
ones. They are genito-urinary organs,
the heart and the head. The vata and
other humors afflicting these regions
which are the seats of life, endanger
life itself. With a view to protect
these vital regions which are the seats
of life, listen, O, good one! to the
description of the therapeutics of the
major diseases affecting them.

उदावर्तस्य निदानसंप्राप्तिरुक्षणानि—

कषायतिकोषणरूक्षभोज्यैः

संधारणाभोजनमैथुनैश्च ।

पकाशये कुप्यति चेदपानः

स्रोतांस्यधोगानि वली स रुद्धा ॥५॥

करोति विण्मारुतमूत्रसङ्गं

कमादुदावर्तमतः सुघोरम् ।

रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं

सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥६॥

कषाय- उपाय कषाय, तिक्त- उडवां तिक्त, ऊषण-
तीप्तां कटु, रूक्ष- अने रूक्ष और रूक्ष, भोज्यैः भोजन-
नेवां भोजनोंसे, संधारण- वेग रोकवाही वेग विधारणसे,

५. संधारणाभोजन—संधारणोदीरण (व. व. फ)

अमोजन- भोजन न करवाथी उपवाससे, मैथुनैः च
अने मैथुनथी और मैथुनसे, अपानः पकाशये जे अपान
वायु पकाशयमां यदि अपान वायु पकाशयमें, कुम्बति
चेत् प्रकोप पाये तो प्रकुपित हो तो, बली सः अक्षवान
ते बलवान वह अपानवायु, अधोगामि अधोगामी
अधोगामी, स्रोतांसि स्रोतेने स्रोतोंको, रुद्धा रेडीने
रोककर, विट्- भण मल प्रारुत- वायु वायु, मूत्रसङ्ग
अने मूत्रनी रुकावटवाला और मूत्रकी रुकावटवाले,
सुघोरम् अत्यंत अथंकर अत्यन्त भयंकर, उदावर्तम्
उदावर्तने उदावर्तको, क्रमात् कभे कभे क्रमशः, करोति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अतः आथी इससे,
सृष्टपाशेषु पीडा, पश्या पीडा, पाश्व, बस्ति- अस्ति
बस्ति, हृत्- हृदय हृदय, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, उदरेषु
अने उदरमां और उदरमें, असीक्ष्णम् बारंवार बारवार,
अतिदारुणा रुक् अतिशय अथंकर वेदना अति दारुण
पीडा, स्यात् भाय छे होती है ॥ ५-६ ॥

5-6. By the ingestion of astringent, bitter, pungent and dry articles of diet, by the suppression of the natural urges; by excessive indulgence in eating and sex, the Apana vata is provoked in the colon: growing strong, it causes obstruction in the lower part of the alimentary tract and produces retention of feces, flatus and urine and thenceforward, gradually, produces very serious disorders of misperistalsis.

आध्मानहृत्साविकर्तिकाश्च

तोदोऽविपाकश्च सबस्तिशोथः ।

वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-

न्यूर्ध्वश्च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥७॥

आध्मान- आध्मान आध्मान, हृत्सा- भोजन
मितली, विकर्तिकाः च वाढ विकर्तिका, सबस्तिशोथः
अस्तिने सोले बस्तिप्रदेशका शोथ, तोदः अविपाकः
च सोई भोजनवा जेवी पीडा, अपथो सुई चुभने जैसी

७. तोदः-ततः (फ. व.)

पीडा, अपचन, वर्चोऽप्रवृत्तिः भोजनी अप्रवृत्ति मलकी
अप्रवृत्ति, जठरे च अने जठरमां और पेटमें, गण्डानि गंड
भाय छे गण्ड होते हैं, गुदे विहतः अने गुदामां रेडीने
और गुदामें रुका हुआ, वायुः ऊर्ध्वः च वायु ऊर्ध्वी
गतिवाली वायु ऊर्ध्व गतिवाला, स्यात् भाय छे होता
है ॥ ७ ॥

7. Its signs and symptoms are— constant and severe pain in the hypo-gastric, epigastric, lumbar and the umbilical regions as well as in the back and the hypochondriac regions, distension of the abdomen, nausea, griping pain, pricking pain, indigestion, swellings in the abdomen, and vata, being obstructed in the rectum, flows upward in the reverse way (reverse peristalsis).

कुच्छेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्तिः -

स्याद्वा तनुः स्यात् खररुक्षशीता ।

ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकुच्छ-

प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ॥८॥

शुष्कस्य शुष्क भोजनी शुष्क मलकी, कुच्छेण
मुश्केदीथी कठिनाईसे, चिरात् प्रवृत्तिः अने लामे
वअते प्रवृत्ति और देरसे प्रवृत्ति, स्यात् भाय छे होती है,
तनुः अथवा तो भोज पातलो अथवा तो मल पतला,
खररुक्षशीता वा अर, रुक्ष अने शीत खरदरा, रुक्ष
और शीत, स्यात् भाय छे होता है, ततः च ते पछी
उसके पश्चात्, ज्वर- ज्वर ज्वर, मूत्रकुच्छ- मूत्रकुच्छ
मूत्रकुच्छ, प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका, हृत्- हृदय-
रोग हृदयरोग, ग्रहणीप्रदोषाः अने ग्रहणीरोग भाय छे
और ग्रहणीरोग होते हैं ॥ ८ ॥

8. The patient passes, with difficulty and after a long delay dry stools or stools that are thin, dry, rough and cold. There occur the disorders of

८. शुष्कस्य-शुष्कस्य (व.)

fever, dysuria, dysentery, gastric disorders and assimilation-disorders.

वम्यान्ध्यश्चाधिर्यशिरोऽभिताप-

वातोदराष्टीलमनोविकाराः ।

तृष्णास्त्रपित्तारुचिगुल्मकास-

श्वासप्रतिश्यादितपार्श्वरोगाः ॥९॥

अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था

भवन्त्युदावर्तकृताः सुघोराः ।

चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं

प्रवक्ष्यते तच्च कृणु चाग्निवेश ! ॥१०॥

वमि- उल्टी वमन, आन्ध्य- आधुनापण्डुं अंधता, बाधिर्य- अहोरापण्डुं बहरापन, शिरोऽभिताप- शिरर्भा सताप शिरोभिताप, वातोदर- वातोदर वातोदर, अष्टील- अष्टीला, अष्टीला, मनोविकाराः भ्रमविभ्रम मानसिक रोग, तृष्णा- तृषा तृषा, अस्त्रपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त, अरुचि- अरुचि अरुचि, गुल्म- गुल्म गुल्म, कास- कास कास, श्वास- श्वास श्वास, प्रतिश्या- सणैभम जुलाम, अर्दित- अर्दित अर्दित, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, रोगाः रोग रोग, उदावर्तकृताः अने उदावर्तकृता भवेत्ता और उदावर्तके कारण उत्पन्न, अनिलोत्थाः वायुजन्य वायु-जनित, अन्ये च भीम अन्य, सुघोराः अति भयंकर अति भयंकर, बहवः भ्रष्टा बहुते, रोगाः रोगो रोग, भवन्ति थाय छे होते हैं, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, अस्य च तेनै उसकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, यथावत् ऊर्ध्वम् सत्य स्वर्ग्यम् एवं पथी यथावत् अब आगे, प्रवक्ष्यते कहेंगे आदेशे बताई जायेगी, तद् च ते उसे, कृणु सांभालो मुनो ॥ ९-१० ॥

9-10. Also vomiting, blindness, deafness, pain in the head, abdominal affections of vata type, hard tumor, psychic disorders, thirst, hemothermia, anorexia, gulma, cough, dyspnea, coryza, partial paralysis and diseases in

९. वम्या-छर्मा (ड.)

the hypochondriac region as also many other serious disorders of vata resulting from misperistalsis occur. O! Agnivesa! listen hereafter, as I describe the treatment of these disorders.

उदावर्तस्य चिकित्सा—

तं तैलशीतज्वरनाशनाकं

स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।

उपाचरेद्वर्तिनिरुहवस्ति-

स्नेहैर्विरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥११॥

तैल-शीतज्वरनाशन शीतज्वरनाशक तैल शीत-ज्वरनाशक तैल, अकम् योपडी चुपड़कर, यथोक्तैः पूर्वोक्त स्वेदथी पूर्वोक्त स्वेदोसे, प्रविलीन-दोषम् द्रवीभूत दोषवाण द्रवीभूत दोषवाले, तम् ते रोगीने उस रोगीको, वर्ति- वर्ति वर्ति, निरुह- निरुह निरुह, वस्ति- वस्ति वस्ति, स्नेहैः स्नेह स्नेह, विरेकैः विरेचन विरेचन, अनुलोमनाम्नैः अने अनुलोमक अन्नोथी और अनुलोमक अन्नोसे, उपाचरेत् उपचार करवा उपचार करे ॥ ११ ॥

11. The patient should be anointed with oil used in the treatment of algid fever and then made to undergo sudation in the proper manner. When all the morbid matter has been dissolved he should be treated with suppositories, evacuative or unctuous enemata, unctuous purgatives and with diet that promotes the peristaltic movement.

श्यामादिवर्तिः—

श्यामादिवर्तिः—

गोमूत्रपिष्टां दशभागमाषाम् ।

सनीलिकां द्विलवणां गुडेन

वर्ति कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥१२॥

सदन्तीम् दन्तीभूत ओष्ठभाग दन्ती एक भाग, सनीलिकाम् गली ओष्ठ भाग नीली एक भाग,

१२. मागविकां सदन्तीं—मागविकाविनचूर्ण (स. ड.)

द्विर्लवणम् सिंधावृक्षं च भाग सैधानमक दो भाग, दश-
भागमात्राम् अउद दश भाग उदद दस भाग, इयामा
अने डाणुं नसोतर और इयामा, त्रिवृत् नसोतर
त्रिवृत् मागधिकाम् तथा पीपर प्रत्येक ओके ओके
भाग तथा पिप्पली प्रत्येक एक एक भाग, गोमूत्रपिष्टाम्
ओकेने गोमूत्रमा पीसी इनको गोमूत्रमें पीसकर,
गुडेन गोणथी गुडसे, कराकुष्ठनिभाम् साथना अंगुठा
जैसी हाथके अंगुठे जैसी, वर्तिम् वर्ति वर्ति, विदध्यात्
भनाववी बनावे ॥ १२ ॥

12. Take one part each of black
turpeth, turpeth, long pepper and red
physic nut; ten parts of black gram,
one part of indigo plant, and
two parts of rock salt. Mix these with
gur, rub well in cow's urine and
prepare a suppository of the size of
the thumb.

अन्या वर्तयः, प्रथमचूर्णे च—

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा

ससर्षपत्र्यूषणयावशकैः ।

क्रिमिघ्नकम्पिलकशङ्खिनीभिः

सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥१३॥

स्यात् पिप्पलीसर्वपरादवेदम-

धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तिः ।

इयामाफलालाबुकपिप्पलीनां

नाड्याऽथवा तत् प्रथमेचु चूर्णम् ॥१४॥

रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-

चूर्णे सजीमूतकसैन्धवं वा ।

स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति

नरस्य वर्चोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥१५॥

ससर्षप-सरसव सरसों, त्र्यूषण-यावशकैः त्रिउद

अने जवभाश्नी युक्त त्रिकटु और यवक्षारसे युक्त,

१४. इयामाफलालाबुकपिप्पलीनां-इयामाफलेष्वङ्गुसपिप्पलीकं

(ख. ड.)

नाड्याऽथवा तत् प्रथमेचु चूर्णम्-नाड्याऽथवाऽस्य प्रथमेत

चूर्णम् (क.)

पिण्याक- तद्वत् तिलकल्क, सौवर्चल- सन्ध्या सौचल,
हिङ्गुभिः वा तथा हिङ्ग वडे और हींगसे, सुधा- अथवा
थोरातुं दूध या सेहुंका दूध, अर्कज-क्षीर-आड्डातुं दूध
आकका दूध, गुडेः अने गोणथी और गुडसे, युताभिः
युक्त युक्त, क्रिमिघ्न- वावडिंग वायविद्वज्ज, कम्पिलक-
डंपीसे। कमीला, शङ्खिनीभिः तथा शङ्खिनी वडे तथा
शङ्खिनीसे, सगोमूत्र- अथवा गोमूत्र वा गोमूत्र,
गुडेः च अने गोणथी युक्त और गुडसे युक्त, पिप्पली-
पीपर पिप्पली, सर्वप- सरसव सरसों, राद- भीठण
मैनफल, वेदमधूमैः वा अने धरना धूम वडे और
घरके धुंवेसे, वर्तिः स्यात् वर्ति भनाववी वर्ति बनाये,
अथवा अथवा अथवा, इयामा- डाणुं नसोतर त्रिवृत्,
फल- भीठण मैनफल, जलाबुक- अक्षायु कबवी तुम्बी,
पिप्पलीनाम् तु अने पीपरतुं यूखुं डरी और पिप्पलीका
चूर्ण कर, तत् चूर्णम् ते यूखुंने उस चूर्णको, नाड्या
प्रथमेत् नाडीद्वारा इङ्गुं नाडीसे प्रथमन करे, सजीमूतक-
अमृतक जीमूतक, सैन्धवम् सिंधावृक्ष सैधानमक, रक्षोघ्न-
सरसव सरसों, तुम्बी तुंभडी तुम्बी, करहाट- भीठण
मैनफल, कृष्णा- अने पीपरनां और पिप्पलीके, चूर्णम्
यूखुंने नाडीद्वारा इङ्गुं चूर्णको नाडीसे प्रथमन करे,
स्निग्धे गुदे स्निग्ध गुदामां स्निग्ध गुदामें, तानि
प्रयोक्तव्यां ते वर्ति अने प्रथमन प्रयुक्त की हुई वर्ति
और प्रथमन, नरस्य पुरुषनां रोगी पुरुषके, वर्चः-
भण मल, अनिल- वायु वायु, मूत्रसङ्गम् अने मूत्रना
निरोधतुं और मूत्रकी रुकावटका, अनुलोमयन्ति
अनुलोमन करे छे अनुलोमन करते हैं ॥ १३-१५ ॥

13-15. Or, prepare a suppository of
oil-cake, sanchal salt, asafetida, rape
seeds, the three spices and barley-
alkali or of embelia, kamala, cteno-
lepis and milk of thorny milk-hedge
plant and mudar, mixed with gur.
The suppository may also be prepared
of long pepper, rape seed, emetic nut,
and kitchen soot mixed with gur
and rubbed in cow's urine. Or, the
physician may insufflate into the

rectum through a tube, the powder of black turpeth, emetic nut, bottle gourd and long pepper. Or, the physician, after lubricating the rectum, may insufflate the pulvis of rape seed, bottle gourd, emetic nut, long pepper, bristly luffa and rock salt. This will regulate the normal peristaltic movement and relieve the retention of feces, flatus and urine.

निरुहविधानम्—

तेषां विधाते तु भिषग्विदध्यात्
स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरुहम् ।

ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-

क्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥

वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं,

क्षीरेण पित्ते तु, कफे समूत्रम् ।

स मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाशु

गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

तेषाम् तेषां इन्धे, विधाते तु काम न करे तो
लाम न होने पर, भिषक् वैद्य वैद्य, स्वभ्यक्त- सारी
पेटे अभ्यंग मली प्रकार अभ्यङ्ग, सुस्विन्नतनोः अने
स्वेदन करे शरीरवाणाने और स्वेदन किये हुए मनुष्यको,
ऊर्ध्वानुलोम- वमन अने निरेथन वमन और निरेचन,
औषध- औषध औषध, मूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, तैल- तैल
तैल, क्षार- क्षार क्षार, अम्ल- अम्ल अम्ल, वातघ्न- अने
वातनाशक द्रव्योत्थी और वातघ्न औषधोंसे, युतम् युक्त
युक्त, सुतीक्ष्णम् सारी पेटे तीक्ष्ण अत्यन्त तीक्ष्ण,
निरुहम् निरुह अस्ति निरुहको, विदध्यात् देवी देवे,
वाते अधिके वायु अधिक होता वायुकी अधिकतामें,
सतैलम् अम्लम् तैल, अम्ल द्रव्य तैल, अम्ल द्रव्य,
लवणम् तथा लवणयुक्ता युक्त निरुह अस्ति तथा लवणसे
युक्त निरुह वस्ति, पित्ते तु पित्त अधिक होता पित्तकी
अधिकतामें, क्षीरेण दूधयुक्ता युक्त निरुह अस्ति दूधसे
युक्त निरुह वस्ति, कफे अने कफ अधिक होता और
कफकी अधिकतामें, समूत्रम् गोमूत्रयुक्ता युक्त निरुह अस्ति

आपवी ओष्ठे गोमूत्रसे युक्त निरुह वस्ति देनी चाहिए,
सः ते वह, मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गम् मूत्र, मण अने वायुना
निरोधने मूत्र, मल और वायुकी रुकावटको, आशु
जल्दी दूर करे छे शीघ्र ही दूर करती है, गुदम् तथा
गुदा तथा गुदा, सिराः च अने सिराओंने और
सिराओंको, प्रगुणीकरोति उत्तम गुणयुक्त करे छे उत्तम
गुणयुक्त करती है ॥ १६-१७ ॥

16-17 If these measures fail the physician after subjecting the patient well to oleation and sudation procedures, should give a strong evacuative enema prepared with emetic and purgative drugs, cow's urine, oil, alkali acid and other vata-curative drugs. In a condition of the predominance of vata, the enema should be prepared with acid, and oil; in predominance of pitta, it should be prepared with milk and in kapha with cow's urine. Such enema quickly relieves the retention of urine, feces and flatus and re-establishes the function of the rectum and the vessels.

उदावर्ते भक्षणम्—

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाक-

ग्राम्यौदकानूपरसैयवान्नम् ।

अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भि-

रद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ १८ ॥

त्रिवृत्- वसोतर त्रिवृत्, सुधापत्र- शेरना पान
सेहुंडके पत्ते, तिलादि- तैल वजरेना तिलादिके, शाक-
शाक शाक, ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, औदक- औदक
जलीय, आनूप- अने आनूप और आनूप जीवोंके, रसैः
भासरस साथे भासरसोंसे, सृष्ट-जनित-मूत्र-विड्भिः अने
वायु, मूत्र तथा मणने प्रवृत्त करे ओवा वह वायु, मूत्र
तथा मलको प्रवृत्त करनेवाले, अन्यैः च जीवा द्रव्योत्थी साथे
अन्य द्रव्योंसे, यवान्नम् जवान् अन्न जीका अन्न, अद्यात्
आहुं खावे, प्रसन्ना- अने प्रसन्नात् और प्रसन्नाका,

गुडसीधुपायी तथा जोगशी तैयार करेवा सीधुना अनुपान करे तथा गुडसे तैयार किये हुए सीधुका अनुपान करे ॥ १८ ॥

18. Leaves of turpeth and thorny milk-hedge plant and til plant etc., should be given as cooked dishes at meals and barley as staple diet should be given along with the meat-juice of domestic, aquatic and wet-land animals, or with articles which are inducive of the flow of flatus, urine and feces; while the clear top-portion of gur and sidhu wine should be given as post-prandial potions.

उदावर्ते विरेचनमनुवासनं च—

भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो

मूत्रप्रसन्नादधिमण्डशुक्तेः ।

स्वस्थं तु पश्चादनुवासयेत्

रौक्ष्याद्धि सक्कोऽनिलवर्चसोश्चत् ॥ १९ ॥

भूयः इरीने फिर, अनुबन्धे तु उदावर्तने। अनुबन्ध रहेता उदावर्तका अनुबन्ध होनेपर, मूत्र-जोभूत गोमूत्र, प्रसन्ना-प्रसन्ना प्रसन्ना, दधिमण्ड-इरीने। मंड दहीका पानी, शुक्तेः विरेच्यः अने शुक्तया विरेचन और शुक्तेसे विरेचन, भवेत् आपवुं भेधये देवे, स्वस्थम् स्वस्थ भया पछी स्वस्थ होने पर, तत्र तु तेने उछे, रौक्ष्यात् हि जे रूक्षताने धर्ष रूक्षतासे, अनिल-वायु वायु, वर्चसोः अने भजने। और मलकी, सक्कः रौक्ष रुकावट, चेत् थाय ते। हो तो, पश्चात् पछी पीछे, अनुवासयेत् अनुवासनभस्ति आपवी भेधये अनुवासनवस्ति देवे ॥ १९ ॥

19 If, again, the patient gets constipated he should be purged with

१९. मण्डशुक्तेः-मण्डशुक्तः (छ. ड. ग. य. व.)

१९ भूयोऽनुबन्धे तु-भूयोऽनुबन्धेषु (फ.)

वर्चसोश्चत् वर्चसोः स्वात् (फ.)

purgative drugs mixed with cow's urine the clear top-portion of wine, whey or vinegar. If, after returning to normal health, he suffers from retention of flatus and feces owing to the dehydrated condition of the body, he should be given unctuous enema.

हिङ्गवादिचूर्णम्—

द्विरुत्तरं हिङ्गु वचाश्लिक्कुष्ठं

सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखाम्बुनाऽऽनाहविसूचिकार्ति-

हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ २० ॥

द्विरुत्तरम् ऐड ऐडथी जमलु। उत्तरोत्तर दुगुने, हिङ्गु हिङ्ग हींग, वचा- वच, अश्लि- अश्लि चित्रक, कुष्ठम् कूठ कूठ, सुवर्चिका सांज्पा रसज्झार, विडङ्गचूर्णम् च एव अने वावडिंगनु थूल और वायविडङ्गका चूर्ण, सुखाम्बुना नरशेडा पाणी साथे सेवन करवाथी सुहाते हुए गरम जलके साथ सेवन करनेसे, आनाह- आनाह आनाह. विसूचिका-अर्ति- (विसूचिका- रोग विसूचिकारोग, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, गुल्म- गुल्म गुल्म, ऊर्ध्वसमीरणघ्नम् अने ऊर्ध्ववातने। नाश करनार थाय छे और ऊर्ध्ववातका नाश करनेवाला होता है ॥ २० ॥

20. The pulvis of asafetida, sweet flag, white flowered leadword, costus, salsoda and embelia, taken in geometrically progressive doses along with genially warm water, is curative of constipation, pain of acute gastro-intestinal irritation gastric disorders, gulma and misperistalsis.

वचादिचूर्णम्—

वचाभयाचित्रकयावशूकान्

सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।

२०. वचाश्लिक्कुष्ठम्-वचा सकुष्ठम् (ध.)

विसूचिकार्ति-विरुचिकोर्शो (ध फ.)

उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्

पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥२१॥

सपिप्पलीक- पीपर पिप्पली, अतिविषान् अति-
विषनी कुण्ठी अतिविषा, सकुष्ठान् अनेकुष्ठे और कूठ,
वचा- ५०४ वच, जम्बया- ६२३ हरद, चित्रक- चित्रक
चित्रक, यावश्चकान् अने ५४५२ ओओने और यवक्षार
इनको, उष्णाम्बुना ३१५ पाणीथी गरम जलसे, पीत्वा
पी पीकर, रसौदनाशी मांसरसनी साथे भात भानार
मांसरसके साथ भातका भोजन करनेवाला पुरुष, आनाह-
आनाह आनाह, विमूढवातान् अने मूढवातने और
मूढवातको, आशु ५६६६६ जल्दीसे, जयेत् अते छे
जीतता है ॥२१॥

21. Keeping himself on a diet of
cooked rice and meat juice, a person
can quickly subdue constipation, and
claudication of vata by taking the
pulvis prepared of sweet flag, chebulic
myrobalan white-flowered leadwort,
barley-alkali long pepper indian atees
and costus, along with warm water.

अपरं हिङ्गवादिचूर्णम्—

हिङ्गप्रगन्धाविडशुण्यजाजी-

हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत्

श्रीहोदराजीर्णविसृचिकासु ॥२२॥

हिङ्ग- हिङ्ग दीर्ग, उप्रगन्धा- ५०४ वचा, विड-
विडशुण्य विडलवण, शुण्ठी- सुंठ सोंठ, जजाजी- ७३
जीरा, हरीतकी- ६२३ हरद, पुष्करमूल- पोपरभूण
पोहर मूल, कुष्ठम् अने कुंठ और कूठ, एतत् ओओने
इनका, यथोत्तरम् उत्तरोत्तर क्रमशः, भागविवृद्धम् ओंठ
ओंठ भाग वधारी करवाभा आवेहुं यूथुं एक एक
भाग बढ़ाकर किया हुआ चूर्ण, श्रीहोदर- श्रीहोदर श्रीहोदर,
जीर्ण- अशु अजीर्ण, विसृचिकासु अने विसृचिकाभा
द्वितकर छे और विसृचिकामें द्वितकर है ॥ २२ ॥

22. Take asafetida, root of sweet-
flag, bid salt, dry ginger, cumin seeds,
chebulic myrobalan, orris root and
costus in arithmetical progression. The
powder prepared of these should be
used in splenic disorders, abdominal
affections, indigestion and acute gastro-
intestinal irritation.

स्थिरायं घृतम्—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः

शम्पाकपूतीककरजयोश्च ।

सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां

प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिहृदवाते ॥ २३ ॥

स्थिरादिवर्गस्य स्थिरादि पंचभूण लघु पंचमूल,
पुनर्नवायाः साठेडी पुनर्नवा, शम्पाक- शम्पाक असल-
तास, पूतीककरजयोः च अने पूतिकरंज और पूति-
करज, द्विपलांशिकानां ओओभांथी प्रत्येकना ८-८
तोला ६४ इनमेंसे प्रत्येकके आठ आठ तोले ले कर,
कषाये करेला कषाथभा किये हुए काथमें, सिद्धः सिद्ध
थयेल सिद्ध हुआ, घृतात् प्रस्थः ६४ तोला घी ६४
तोले घी, प्रतिहृदवाते रुंधायेल वायुभा रुकी हुई
वायुमें, स्यात् द्वितकर थाथ छे द्वितकर होता है ॥ २३ ॥

23. Prepare a medicated ghee from
64 tolas of cow's ghee with the
decoction of 8 tolas each of the drugs
of the tick-trefoil group and 8 tolas
of hog's weed, purging cassia, bonduc,
indian beech and jungle cork tree; this
should be given when the movement
of vata is obstructed.

लवणयोगः—

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं

हिङ्गवर्कमूलं दशमूलमश्रयम् ।

२३. शम्पाक-शम्पाक (इ.)

२४. हिङ्गवर्कमूल-हिङ्गवर्कमूल (फ.)

क्षुक् चित्रकश्चैव पुनर्नवा च

तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥ २४ ॥

स्नेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि

शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।

पक्वं सुषिष्टं लवणं तदन्नैः

पानैस्तथाऽऽनाहरुजाग्रमद्यात् ॥ २५ ॥

विरेचनोक्तम् विरेचनयोगोभा ३६६ विरेचन-
योगोमें कहे गये, फलम् च ३६ फल, मूलम् च अने
मूण और मूल, द्विजु द्विज हीन, अर्कमूलम् आ३३३
मूण और आकका मूल, अम्यम् अ३३, शाश्वपुष्पी वगेरे
श्रेष्ठ शालपर्णी आदि, दक्षमूलम् दशमूण दशमूल, स्नुक्
शे३२ सेहुं, चित्रकः च एव चित्रक चित्रक, पुनर्नवा च
साठोडी पुनर्नवा, सर्वैः तुल्यानि ओ भावा जेटला व
प्रभाक्षुभा इन सबके समान प्रमाणमें, पञ्च पांच पांचों,
लवणानि लवण लवण, जर्जराणि ओओने आ३३ने
इनको कूटकर, समूत्रैः स्नेहैः सह रनेहो तथा गोमूत्र
साथे भेणवीने स्नेह तथा गोमूत्रके साथ मिलाकर, सुलिप्ते
शरावसन्धौ उटोराना संपुटभा ३५३मट्टी डरी शराव-
संपुटमें कपडमिट्टी करके, विपचेत् पडाववा पकावे,
पक्कम् पाडी गया पछी पकने पर, सुषिष्टम् सारी
पेठे पीसेलुं वारीक पीसकर, आनाहरुजाग्रम् आनाह
अने थणने नाश डरनाह और रुजाके नाशक,
तत् लवणम् ते लवण इस नमकको, अन्नैः अन्न अन्न,
तथा तथा तथा, पानैः पान साथे पानके साथ अद्यात्
भावुं खावे ॥ २४-२५ ॥

24-25. Take equal parts of fruits
and roots described as the purgative
group of drugs, asafetida, roots of
mudar, the best of the roots of deca-
radices, thorny milk-hedge plant, white-
flowered leadwort and bogweed and add

२४. स्नुक्-स्नुक् (ड.)

चित्रकश्चैव-चित्रक चित्रक (च.)

२५. समूत्रैः सह जर्जराणि-समूत्राणि सजर्जराणि (ब.)

रुजाग्रमद्यात्-रुजाग्रमध्यम् (क.)

to it an equal quantity of the pentad
of salts and triturate and mix them
with unctuous substance and cow's
urine and pack in earthen saucers
sealed with earth; then subject them
to heating When that medicated salt
is ripe, it should be made into fine
powder and taken along with food or
drink. It is curative of constipation
and colic.

आनाहलक्षणं तच्चिकित्सा च—

हृत्स्तम्भमूर्धामयगौरवाभ्या-

मुद्गारसङ्गेन सपीनसेन ।

आनाहमामप्रभवं जयेत्

प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ २६ ॥

हृत्स्तम्भ-हृत्स्तम्भ हृदयका जड़ जाना मूर्धामय-
शिरोरोग शिरोरोग, गौरवाभ्याम् भारेपक्षु भारीपन,
सपीनसेन सपीन पीनस, मुद्गारसङ्गेन ओ३३३ने
निरोध उद्गारका रुकना, आमप्रभवम् अने आमजन्य
और आमजन्य, आनाहम् आनाह ओओने आनाह
इनको प्रच्छर्दनैः वमन वमन, लङ्घन-लङ्घन लघन,
पाचनैः च अने पाचनपी और पाचनोसे, जयेत्
जितवा जीते ॥ २६ ॥

26. Heart-block, headache heavi-
ness, retention of eructation and
coryza, which are born of constipation
and undigested chyme, should be
subdued by emesis, starvation and
the administration of digestive drugs.

(गुल्मोदरब्रध्नाशःप्लीहोदावर्तयोनिशुक्लगदे ।

मेदःकफसंसृष्टे मारुतरकेऽवगाढे च ॥ २७ ॥

गृध्रसिपक्षवधादिषु विरेचनार्हेषु वातरोगेषु ।

वाते विषद्विमागे मेदःकफपित्तरकेन ॥ २८ ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिरासिः ।

दोषानुबन्धयोगात् प्रशस्तमेरण्डजं तैलम् ॥ २९ ॥

गुल्मोदर- गुल्म- उदर गुल्म-उदर, ब्रध्न- श्रध्न ब्रध्न, अर्शः- अर्श अर्श, स्त्रीह- स्त्रीह स्त्रीहा, उदावर्त- उदावर्त, उदावर्त, योनि- योनिरोग योनिरोग, शुक्रगदे अने वीर्य- रोग और वीर्यरोग, मेदः- मेद मेद, कफ- अने कफ- और कफसे, संसृष्टे संसृष्टवाणे। युक्त, अवगाढे गंभीर गंभीर, मातृरक्ते च वातरक्त वातरक्त, गृध्रसि- गृध्रसी गृध्रसी, पक्षवधादिषु पक्षवध वगेरे पक्षवधादि, विरे- चनाहेषु विरेचनने योग्य विरेचनयोग्य, वातरोगेषु वातरोग वातरोग, मेदः- मेद मेद, कफ- कफ कफ, पित्तरक्तेन पित्त अने रक्तथी पित्त एवं रक्तसे, विषद- मार्गे रेशार्ध गथेला मार्गवाणे रोके गये मार्गवाला, वाते वायु ऐओमा वायु इतमें, दोषानुबन्ध- दोषना अनुबंध दोषके अनुबंधके, योगात् अनुसार अनुसार पयसा दूध दूध, मांसरसैः मांसरस मांसरसों, त्रिफला- रस- त्रिफलाना क्वाथ त्रिफलाकाथ, यूष- यूष यूष, मूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, मदिराभिः वा के मदिरा साथे या मदिराके साथ, एरण्डजम् औरंउतुं एरण्डका, तैलम् तैल तैल, प्रशस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ २७-२९ ॥

27-29. In gulma, abdominal disease, inguinal swelling, piles, splenic disorder, disorders of misperistalsis, gynecic and seminal disorders, in deep rheumatic conditions associated with vitiation of fat and kapha, and in sciatica and hemiplegia and other disorders of vata wherein purgation is indicated, in such conditions if the course of vata is obstructed by fat, kapha, pitta or blood, it is best to give castor oil mixed with milk, meat-juice or the decoction of the three myrobalans, pulse-soups, cow's urine or madira wine, according to the association of the morbid humor.

तदातनुस्वभावात् संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।
मेदोसृक्पित्तकफोन्मिश्रानिलरोगजितस्मात् ३०

३०. च जयेत्-च तथा (व.)

बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।
मृदुकोष्ठारूपबलानां सहभोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ३१)
इत्युदावर्तचिकित्सा ।

तत् ते औरं तैल यह एरण्ड तैल, स्वभावात् स्वभावथी स्वभावसे ही वातनुत् वातनुत् छे वातनाशक है, संयोगवशात् परंतु भीष्म प्रयोगनी साथे संयोगने लधने परन्तु अन्य द्रव्योंके साथ संयोगके कारण, विरेचनात् च अने विरेचन गुल्मी और विरेचन गुणसे, मेदः- मेद मेद, असृक्-पित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त, कफोन्मिश्र- अने कृथी मिश्रित और कफसे मिश्रित, अनिलरोगजित् वातरोगने पलु उत्तमर थाय छे वातरोगको मी जीतने- वाला होता है, तस्मात् तेथी इसलए, जयेत् ते उक्त रोगोने छते छे वह उक्त रोगोंको जीतता है, बल- बल बल, कोष्ठ- कोष्ठ कोष्ठ, व्याधिवशात् अने व्याधि अनुसार और व्याधिके अनुसार, आपञ्चपला वीस तैला सुधीनी वीस तोले तक, मात्रा मात्रा मात्रा, भवेत् थाय छे होती है, मृदु- मृदु मृदु, कोष्ठ- कोष्ठवाणे कोष्ठवाले, अल्प-बलानाम् तथा अल्प भणवाणा भाटे और कमजोर मनुष्योंके लिए, तत् तेना उमका, सह- भोज्यम् भोजन साथे व भोजनके साथ ही, प्रयोज्यम् स्यात् प्रयोग करवे। ओछे प्रयोग करना चाहिए ॥ ३०-३१ ॥ इति आ यह, उदावर्तचिकित्सा उदावर्त- चिकित्सा छे उदावर्तचिकित्सा है ।

30-31 On account of its natural vata curative action, and on account of its allowing of various combinations and owing to its purgative action, castor oil cures disorders of vata associated with the vitiation of fat, blood, pitta and kapha. Its dose should be upto 20 tolas in the case of patients who are strong and are hard-bowelled and whose morbidity is great, while it should be given mixed with their food in the case of those who are soft-bowelled and of low vitality.

Thus has been described the treatment of misperistalsis.

मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-

प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्

स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाद्यै ॥ ३२ ॥

व्यायाम- व्यायामथी व्यायाम, तीक्ष्णौषध- तीक्ष्ण औषधथी तीक्ष्ण औषध, रूक्ष- रूक्ष, मद्यसंग- मद्यना असंगथी मद्यके प्रसंग, नित्यद्रुतपृष्ठयानात् वेगवान् प्राणुनी पीठ पर ऐसी नित्य जवाथी तेज घोड़े आदिके ऊपर सवारी करना, आनूपमत्स्यात् आनूप भांस तथा मत्स्याना सेवनथी आनूप मांस तथा मत्स्या हेवन, अध्यशनात् अने आध्या उपर आवाथी अध्यशन, अजीर्णात् अने अजिर्णथी और अजीर्णसे, नृणाम् मनुष्येने पुरुषोंको, इह अह्नी यहां, अद्यै आठ प्रकाशना आठ प्रकारके, मूत्रकृच्छ्राणि मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, स्युः थाप छे होते हैं ॥ ३२ ॥

32. There are eight varieties of dysuria afflicting men as a result of excessive physical exertion, strong medications, continual indulgence in dry wine, mounting fast horses, ingestion of the flesh of wet-land creatures and fishes, taking pre-digestion meals and owing to indigestion.

पृथक्कालाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयति

यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३३ ॥

स्वैः पोतपोतानां अपने अपने, निदानैः निदानथी हेतुसे, कुपिताः कुपित थयेवा कुपित, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, अथवा सर्वे मलाः अथवा सर्वे दोषा या सब दोष, वस्तौ कोपम् अस्तिर्भा प्रकाश वस्तिमें कुपित, उपेत्य पाभीने होकर, मूत्रस्य मूत्रना मूत्रके,

मार्गस्य मार्गने मार्गको, यदा तदा जव, परिपीडयन्ति अतिशय पीडित करे छे अतिशय पीडित करते हैं, तदा इह तदारे तव मनुष्य, कृच्छ्रात् कष्टपूर्वक कष्टसे, मूत्रयति पेशाव करे छे मूत्र त्याग करता है ॥ ३३ ॥

33. The humors, being provoked by their respective etiological factors individually or all together and reaching the urinary passages, begin to compress them on all sides. When this occurs, the patient urinates with pain, that is, there results dysuria.

तीव्रा रुजो वक्लणवस्तिमेद्वे
स्वरूपं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

पीतं सरकं सरुजं सदाहं

कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३४ ॥

वातात् इह वायुने धर्म वायुके कारण, वक्लण- मनुष्यने वक्षस्य मनुष्यको वक्लण, वस्ति अस्ति वस्ति, मेद्वे तथा शिश्नर्भा तथा मेद्वेमें, तीव्राः तीव्र तीव्र, रुजः वेदना थाप छे रुजा होती है, स्वरूपम् अने ते थोडा थोडा और वह थोडा थोडा, मुहुः तेमज्ज बारवार और बारबार, मूत्रयति पेशाव करे छे मूत्र त्याग करता है, पित्तात् इह पित्तने धर्मने पित्तसे, पीतम् मनुष्य पीणो मनुष्य पीला, सरकम् रक्तसहित रक्तके साथ, सरुजम् वेदनासहित दर्दके साथ, सदाहम् दाहयुक्त दाहके साथ, कृच्छ्रात् मुश्केलीथी कष्टसे, मुहुः अने बारवार और बारबार, मूत्रयति पेशाव करे छे मूत्रत्याग करता है ॥ ३४ ॥

34. In a condition of provoked vata, there will be acute pain in the groin, hypogastric region and genitals; and the patient passes frequently scanty quantities of urine. In a

३४. रुजो-दि रुज (व.)

condition of provoked pitta, the patient passes frequently yellow or reddish urine accompanied with pain and burning, and with difficulty.

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

द्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

कफमूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्रम्। कफजन्य मूत्र-
कृच्छ्रम्, सलिङ्गस्य शिश मेदु, वस्तेः अने अस्तिर्भा
और वस्तिमें, गुरुत्वशोथौ आरेपणुं अने सोओ थाय
छे मारीपन और शोथ, मूत्रम् सपिच्छम् तेमन् मूत्र
पिच्छायुक्त थाय छे एवं मूत्र पिच्छायुक्त होता है,
सन्निपातात् तु सन्निपातने लक्षणे सन्निपातके कारण,
सर्वाणि रूपाणि अधाय लक्षणो सब लक्षण, भवन्ति
थाय छे होते हैं, तत् ते वह, कृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्र-
कृच्छ्र, कृच्छ्रतमम् सोथी अधिक कृच्छ्राध्य छे सबसे
अधिक कृच्छ्राध्य है ॥ ३५ ॥

35. In a condition of dysuria due to kapha, there will be heaviness and swelling of the bladder and the phallus, and the patient passes slimy urine. In a condition of dysuria due to tridiscordance there appear all these symptoms together. This is the most formidable type of dysuria.

विशेषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ ३६ ॥

यदा अथारे जब, पवनः वायु वायु, वस्तिगतम्
अस्तिर्भा रहेवा वस्तिमें पहुंचे, सशुक्रम् वीर्यसहित
शुक्रके साथ, सपित्तम् मूत्रम् तथा पित्तसहित मूत्रने
और पित्तके साथ मूत्रको, कफम् वा डे कृच्छ्रे या कफको,
विशेषयेत् शोथी छे छे शुष्क करता है, तदा तु तयारे

तब, गोः पित्तेषु गायना पित्तधी गायके पित्तसे, रोचना
इव नेम गोरोचना थाय छे तेम जैसे गोरोचना बनती है
वैसे, क्रमेण कृच्छ्रे कृच्छ्रे क्रमशः, अश्मरी अश्मरी अश्मरी,
उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाती
है ॥ ३६ ॥

36. If the vata dries up the urine in the bladder along with the semen, pitta and kapha then gradually a calculus is formed, just as a gall-stone is formed from the bile of the cow.

कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या

श्लक्ष्णा त्रिपुट्यप्यथवाऽपि मृद्वी ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा

मूत्रं रुजं तस्य करोति वस्तौ ॥ ३७ ॥

कदम्बपुष्पाकृतिः कदम्बना फूल नेवी आकृतिवाणी
कदम्बके फूलकीसी आकृतिवाली, अश्मतुल्या श्लक्ष्णा पाण्डु
नेवी लीसी पत्थर जैसी चिकनी, त्रिपुटी अपि त्रिपु
पुटवाणी तीन पुटवाली, अथवा अपि मृद्वी अथवा
भृङ्ग अश्मरी या मुलायम अश्मरी, मूत्रस्य ने मूत्रना
यदि मूत्रके, मार्गम् उपैति चेत् मार्गम् आवी पडे छे
ते। मार्गमें पहुंचे तो, मूत्रम् ते मूत्रने वह मूत्रको, रुद्धा
रोधीने रोककर, तस्य तेनी उसकी, वस्तौ अस्तिर्भा
वस्तिमें, रुजम् वेदना रुजा, करोति डरे छे उत्पन्न,
करती है ॥ ३७ ॥

37. This calculus is just like a stone and may be of the appearance of either kadamba flower (mulberry or oxalate stone) or it may be a smooth and three layered stone (uric acid stone) or a soft stone (phosphatic stone). If it passes into the urinary passage, it causes obstruction, in the passage of urine and produces pain in the course of the urinary tract.

ससेवनीमेहनवस्तिशूलं
विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।

मृदाति मेदं स तु वेदनाती
मुहुः शकुन्मुञ्चति मेहते च ॥३८॥

सः ते रोगी वह रोगी, ससेवनी- सेवनी सेवनी, मेहन- शिश मेहन, वस्ति- तथा वस्तिभा और वस्तिमें, शूलम् शूलसहित शूलसहित, विशीर्णधारम् च तुटके धारे रुक रुक कर, मूत्रम् पेशाव मूत्रका, करोति डरे छे त्याग करता है, वेदनातेः तु अने वेदनाथी पीडाधने और वेदनासे पीडित होनेके कारण, मेदम् शिशने मेदको, मृदाति थोने छे मलता है, मुहुः तथा बार-बार तथा बार बार, शकुन् मुञ्चति भयोत्सर्ग डरे छे मल त्याग करता है, मेहते च तेभ्यः पेशाव डरे छे एवं मूत्रोत्सर्ग करता है ॥ ३८ ॥

38. It causes pain in the perinium, phallus and hypogastric region and the stream of the urine gets split. Being afflicted with pain, he squeezes the phallus and frequently passes feces and urine.

क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सासृक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

पषाडश्मरी मारुतमिजमूर्तिः
स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ॥३९॥

क्षोभात् क्षते अश्मरीना क्षोभथी क्षत यता अश्मरीके क्षोभसे क्षत होने पर, इह सासृक् ते थोड़ीसहित रक्त-युक्त, मूत्रयति पेशाव डरे छे मूत्र त्यागता है, तस्याः व्यपायात् अने मूत्रमार्गथी ते भरती जाती और अश्मरीके मूत्रमार्गसे हट जाने पर, सुखम् सुखेथी सुखपूर्वक, मेहति च पेशाव डरे छे मूत्रत्याग करता है, पषा आ यह, अश्मरी अश्मरी अश्मरी मारुतमिज-मूर्तिः वायुथी आगिने जुडके यता वायुसे छिन्न मिज हो कर चूर्णरूपमें, मूत्रपथात् मूत्रमार्गथी मूत्रमार्गसे,

१८. मेहते-वेपते (व. द. व. न.)

क्षरन्ती उरती निकलती हुई, शर्करा स्यात् शर्करा डहेवाय छे शर्करा कहाती है ॥ ३९ ॥

39. He passes urine mixed with blood if there is ulceration due to the movement of stone, and when the stone passes down, he passes urine happily. This stone, when broken up by vata, forms sand which passes out through the urinary passage.

(रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः

प्रवर्तते यस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।

स्याद्वेदना वङ्क्षणवस्तिमेहे

तस्यातिशूलं वृषणातिवृत्ते ॥४०॥

शुक्रेण संरुद्धगतिप्रवाहो

मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।

तमण्डयोः स्तब्धमिति ब्रुवन्ति

रेतोऽभिघातात् प्रवदन्ति कृच्छ्रम् ॥४१॥)

रेतोऽभिघात- वीर्यना विघातथी शुक्रके वेगके रुकनेसे, अभिहतस्य पीडाथैव पीडित, यस्य ने जिस, पुंसः तु पुरुषने पुरुषको, मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, प्रवर्तते थाय छे होता है, तस्य तेने उसे, वङ्क्षण- वंक्षण वंक्षण, वस्ति- वस्ति वस्ति, मेहे अने शिशभा और मेदमें वेदना वेदना थाय छे वेदना होती है, वृषणा-तिवृत्ते अने वृषणो भोटा थायथी और वृषणोंके बढ़नेसे, अतिशूलम् अतिशय थण अत्यन्त शूल, स्यात् थाय छे होता है, शुक्रेण वीर्यथी शुक्रसे, संरुद्ध-गतिप्रवाहः मार्ग तथा प्रवाह रुक जानेके कारण, सः ते मनुष्य वह पुरुष, कृच्छ्रेण भुङ्केलीथी कष्टसे, मूत्रम् पेशाव मूत्र, विमुञ्चति डरे छे त्याग करता है, तम् तेने उसको, अण्डयोः अण्डभा अण्डोंमें, स्तब्धम् इति स्तब्ध स्तब्ध, ब्रुवन्ति डहे छे कहते हैं, रेतोऽभि-घातात् अने तेने वीर्यना विघातथी भयेव और

४०. वस्त्र-तस्य (व.)

४१. प्रवर्तते वस्त्र-प्रवर्ततेत तस्य (व.)

उसे शुक्रके विघातसे उत्पन्न, कृच्छ्रम् भूतकृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, प्रवदन्ति उक्ते छे कहते हैं ॥ ४०-४१ ॥

40-41. In dysuria which occurs in a man consequent upon his being afflicted with the obstruction of semen, there will be pain in the groin bladder, phallus, and great and painful enlargement of the testes. He passes urine with difficulty as its flow is obstructed by semen. It is called the cirrhotic condition of the testes. This kind of dysuria is said to occur owing to obstruction of semen

शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथक्वा

मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।

तद्व्याहतं मेहनवस्तिशूलं

मूत्रं सशुक्रं कुरुते विबद्धम् ॥४२॥

स्तब्धश्च शूलो भृशवेदनश्च

तुघेत वस्तिवृषणौ च तस्य ।

पृथक् पृथक् वा जुष्टा जुष्टा अथवा पृथक् पृथक् वा, मूत्राशयस्थाः मूत्राशयभां रहेषा मूत्राशयमें स्थित, मलाः च एव अधाय द्रोणे सब दोष, शुक्रश्च वीर्यने शुक्रको, प्रतिवारयन्ति अटकावे छे रोकते हैं, व्याहतम् अटकेलुं रुका हुआ, तत् ते वह, मेहनवस्तिशूलम् शिश्नं अने भरितभां शूल मूत्रेन्द्रिय और वस्तिमें शूल, सशुक्रम् तथा वीर्यशुद्धित तथा शुक्रसहित, मूत्रम् मूत्रने। मूत्रको, विबद्धम् कुरुते विबद्धं उरे छे रोकता है, तस्य तेनी उसकी, वस्तिः अस्ति वस्ति, स्तब्धः च स्तब्ध स्तब्ध, शूलः सोभवाणी शोफयुक्त, भृशवेदनः भूय वेदनायुक्त अत्यन्त वेदनायुक्त, तुघेत च तथा सोष्ठं मोकाया नेवी व्यथानाणी थाय छे तथा सुई चुभने

४०. मूत्राशयस्थाः-मूत्राशयस्थाः (ध. फ.)

४१. कुरुते विबद्धम्-कुरुते विबद्धम् (ध.)

४२. तद्व्याहतं-तद्व्याहते (व.)

४३. विबद्धम्-विबद्धम् (ध.)

जैसी पीड़ावाली होती है, वृषणौ च अने अंडोभां पल्लु अस्ति जेवां न स्तब्धता वगेरे थाय छे और अंडोंमें भी वस्तिके सदृश ही स्तब्धता आदि होते हैं ॥ ४२ ॥

42-42½. If morbid humors, lodged in the urinary tract, separately or together obstruct the passage of semen, there will be pain in the phallus and bladder, and retention of urine and semen. The bladder and testes become indurated, swollen and very painful.

क्षताभिघातात् क्षतजं क्षयाद्वा

प्रकोपितं वस्तिगतं विबद्धम् ॥४३॥

तीव्रार्ति मूत्रेण सहाश्रमरीत्व-

मायाति तस्मिन्नतिसंचिते च ।

आध्माततां विन्दति गौरवं च

वस्तेर्लघुत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥४४॥

इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

क्षताभिघातात् क्षतानी, अभिघातात् क्षतसे, चोट लगनेसे, क्षयाद्वा वा छे धातुक्षयथी या धातुक्षयसे, प्रकोपितम् प्रकुपित थयेलुं प्रकुपित, विबद्धम् अने विबद्ध पायेलुं और विबद्ध हुआ, वस्तिगतम् अस्तिगत वस्तिमें स्थित, तीव्रार्ति तीव्र वेदना उरतुं तीव्र रुजायुक्त, क्षतजम् रक्त रक्त मूत्रेण सह मूत्रनी साथे मूत्रके साथ, अश्रमरीत्वम् व्यायाति अश्रमरी अनी अय छे अश्रमरीत्व बनजाता है, तस्मिन् च ते रक्तने। उस रक्तके, अतिसंचिते अतिशय संचय थतां अति संचित हो जाने पर, आध्मातताम् गौरवम् च विन्दति अस्ति हृष्टी अय छे तथा भारे थाय छे वस्ति फूल जाती है और भारी होती है, अस्मिन् विनिःसृते अने अनीकणी जाती और इसके निकल जाने पर, वस्तेः लघुत्वम् च अस्ति हलकी अनी अय छे वस्तिमें हलकापन होता है ॥ ४३-४४ ॥ इति आ यह, मूत्रकृच्छ्रनिदानम् मूत्रकृच्छ्रनिदान छे मूत्रकृच्छ्रनिदान है ।

४३. क्षताभिघातात्-क्षताभिघातात् (फ.)

४४. सहाश्रमरीत्वमायाति-सहाश्रमरीत्वमायाति (क. घ. ठ.)

salts, when taken in proper dose quickly subdues painful dysuria due to vata.

एतानि चान्यानि वरौषधानि
पिष्टानि शस्तान्यपि चोपनाहे ।

स्युर्लाभस्तैलफलानि चैव
स्नेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥४८॥

पिष्टानि आउला पीसे हुए, एतानि आ ये, चान्यानि च अने भीम और अन्य, वरौषधानि श्रेष्ठ औषधो श्रेष्ठ औषध, स्नेहाम्लयुक्तानि तेभ्यः स्नेह तथा अम्ल द्रव्यानी साथे एवं स्नेह और अम्ल द्रव्यके साथ, लाभतः, जे भण्णी शके ते जो मिल सके वे, तैलफलानि च एव तेही भिन्न तैलफल, सुखोष्णवन्ति नरशेका होयत्यारे सुहाते हुए गरम होने पर, उपनाहे च अपि उपनाहमा उपनाहके लिए, शस्तानि प्रशस्त प्रशस्त, स्युः छे हैं ॥ ४८ ॥

48. These and other effective drugs, ground into powder, are recommended as poultices; as also whatever oil seeds are available be used, mixed with unctuous and acid articles and in genially warm condition.

पित्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
प्रेम्नो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ।

द्राक्षाविदारीश्वरसेर्षुतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥४९॥

पित्तप्रभवेषु पित्तजन्य पित्तजन्य, कृच्छ्रेषु मूत्र-
कृच्छ्रेषु मूत्रकृच्छ्रेषु, शिशिराः शीतल, सेकाव-
गाहाः परेषु, अवगाहा सेक, अवगाहन, प्रदेहाः अने
प्रदेह और प्रदेह, प्रेम्नः आभ्यः स्युः आरे कृच्छ्रे
प्रोध्यः स्युः, विधिः विधि विधि, द्राक्षा- द्राक्ष मुनके

४८. पिष्टानि-वर्णानि (क. ड. घ. ङ.)

४९. कार्याः-वेदाः (घ.)

विदारी- विदारीक द विदारी, इक्षुरसः शेरडीना रस
ईखका रस, घृतैः च अने घी साथे और पीसे, चलि-
भस्ति वस्ति, पयः- दूधने प्रयोग दूधका प्रयोग, विरेकाः
अने विरेचन और विरेचन, कार्याः करवा ओछो
करे ॥ ४९ ॥

49. Cold affusion, immersion bath and applications, the cooling summer-regimen, enemata, milk, purgation, the juice of grapes, white yam, and sugarcane, and ghee are to be given in condition of dysuria born of pitta.

शतावरीचिकार्यः—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-

विदारिशालीशुकशेरुकाणाम् ।

काथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां

युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥५०॥

पैत्तिक- पित्तजन्य पित्तजन्य, मूत्रकृच्छ्री मूत्रकृच्छ्रे-
वाणाओ मूत्रकृच्छ्रका रोगी, शतावरी- शतावरी शतावर,
काश- काश काश, कुश- कुश कुश, श्वदंष्ट्रा- गोमरु
गोमरु, विदारी- विदारीक द विदारी, शालि- शालि
शालि, इक्षु- शेरडी ईख, कशेरुकाणाम् अने कशेरुकता
और कशेरु इनके, सुशीत सारी पेठे शीतल अत्यन्त
शीतल, काथम् कथने काथको, मधुशर्कराभ्याम् मध
अने साकरथी मधु और चीनीसे, युक्तम् मिश्रित करी
मिश्रितकर पिबेत् पीवे ओछो पीवे ॥ ५० ॥

50. Climbing asparagus, thatch grass, sacrificial grass, small catrops, white yam, sali rice, sugarcane and rushnut—these, made into a cold decoction and mixed with honey and sugar, should be taken as potion by one suffering from dysuria of pitta type.

कतिपययोगाः—

पिबेत् कषायं कमलोत्पलानां

मूत्रकृच्छ्रानामथवा विदारी ।

दण्डैरकाणामथवाऽपि मूलं

पूर्वेण कल्पेन तथाऽम्बु शीतम् ॥५१॥

कमलोत्पलानाम् कमल तथा उत्पलने। कमल तथा उत्पलका, अथवा अथवा या, शृङ्गाटकानाम् शीतोष्णाने सिंघादेना, विदार्याः अथवा विदारीकन्देना अथवा विदारीकन्दका, कषायम् कषाय काथ, अथवा अथवा ते। या, दण्डैरकाणाम् दण्डैरकाणां दण्डैरकाके, मूलम् मूलाने। कषाय मूलका काथ, शीतम् अथवा शीतम् या शीतल, अम्बु जल, पूर्वेण अग्रे। उद्धृत पूर्वोक्त, कल्पेन विधिना विधिसे, पिबे पीना पीवे ॥ ५१ ॥

51. The decoction of lotus and blue water-lily, or of water chest-nut or white yam or roots of elephant grass. prepared in the aforesaid manners, should be taken; or simple cold water may be taken.

एर्वाह्वीजादियोगः—

एर्वाह्वीजं अपुषात् कुसुम्भात्

सकुङ्कुमः स्याद्वषकश्च पेयः ।

द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु

सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एवः ॥५२॥

एर्वाह्वीजम् डाडडीनां पीन ककरीके बीज, अपुषात् त्रपुषतुं पीन खीरेके बीज, कुसुम्भात् कुसुम्भानां पीन कुसुम्भके बीज, सकुङ्कुमः कुसुम केशर, वृषकः च अने अरदूसे। और अरुसा, द्राक्षारसेन द्राक्षना कषाय साथे सुतकेके कषायके साथ, पेयः स्वात् पीना पीने चाहिए, अश्मरिशर्करासु अश्मरी, शर्करा अश्मरी, शर्करा, सर्वेषु अने सर्व और सब प्रकारके, कृच्छ्रेषु च भूतकृच्छ्रम्। मूत्रकृच्छ्रम्, एवः आ योग यह योग, प्रशस्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५२ ॥

५१. दण्डैरकाणाम्—दण्डोत्पलानाम् (कं. ड. त. द. घ. फ.)

तथाऽम्बु शीतम्—तथा सुशीतम् (घ. ब.)

५२. सकुङ्कुमः—सकुङ्कुमात् (फ.)

52. The seeds of phut cucumber, common cucumber and safflower mixed with saffron and vasaka, taken with grape juice, prove beneficial in condition of stone, gravel and all kinds of dysuria.

एर्वाह्वीजं मधुकं सदाह

पेत्ते पिवेत्तण्डुलघावनेन ।

दावीं तथैवाप्रलकीरसेन

समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥५३॥

पेत्ते पित्तजन्य भूतकृच्छ्रम्। पित्तजन्य मूत्रकृच्छ्रम्, एर्वाह्वीजम् डाडडीनां पीन ककरीके बीज, सदाह देवदार, मधुकम् अने गेहीमध और मुरुहठी, तण्डुलघावनेन योषाना घाव साथे इनको चावलके धोवनसे, पिवेत् पीवी पीवे तथा एव तेन प्रभाषे वैसे ही, पित्तकृते पित्तजन्य पित्तजन्य, कृच्छ्रे तु भूत-कृच्छ्रम्। मूत्रकृच्छ्रम्, समाक्षिकां भूतसहित मधुयुक्त दावींम् दाडुडण्डर दाडुडलीको, आप्रलकीरसेन आप्र-लकीरसेन कषाय साथे पीवी आवलोंके काथसे पीवे ॥ ५३ ॥

53. The seeds of phut cucumber, liquorice and deodar should be taken with rice-water, in condition of dysuria of pitta type. Similarly indian berberry should be taken with the juice of emblic myrobalan and honey in dysuria of the pitta type.

कफजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

क्षारोणतीक्ष्णौषधमन्नपानं

स्वेदो यवाञ्च वमनं निरुहाः ।

तक्रं सततकौषधसिद्धतैल-

मन्थनपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥५४॥

कफमूत्रकृच्छ्रे कफजन्य भूतकृच्छ्रम्। कफजन्य मूत्र-कृच्छ्रम्, क्षार-क्षार क्षार, उष्ण-उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण, तीक्ष्ण, औषध औषध औषध, अन्नपानम्

५३. सदाह—सदावि (घ.)

तथा अन्नपान तथा अन्नपान, स्वेदः स्वेदः स्वेदन, यवाक्षम्
 नवनुं अन्न-यवाक्ष, वमनम् वमन वमन, निरुद्धाः
 निरुद्धास्त निरुद्धास्त, तक्रम् छाश तक्र, सतिक्तौषध-
 अने तिक्त औषधिभी और तिक्त औषधियोंसे. सिद्ध-
 तैलम् सिद्ध करेह लेखनां सिद्ध तैलके, अभ्यङ्गपानम्
 अभ्यङ्ग अने पान हितकर से अभ्यङ्ग और पान
 हितकर हैं ॥ ५४ ॥

54. Alkali, hot and acute drugs, eats and drinks, sudation, barley-diet, emesis and evacuative enemata, potion of butter milk, inunction and potion of oil medicated with bitter drugs—these are beneficial in dysuria of the kapha type.

व्योषादिचूर्णम्—

व्योषं श्वदंष्ट्रावृटिसारसास्थि

कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।

पिबेत् वृटि क्षौद्रयुतां कदल्या

रसेन कैडर्यरसेन वाऽपि ॥ ५५ ॥

कोलप्रमाणम् अर्धं तोला जेटका आवे तले
 प्रमाणमें, व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, श्वदंष्ट्रा गोभ्रु गखरू,
 वृटि- नानी ओषधी छोटी इलायची, सारसास्थि अने
 सारस पक्षीतुं हाडुं ओषधीनां यूर्ध्वने और सारस
 पक्षीकी हड्डी इनके चूर्णको, मधुमूत्रयुक्तम् मधु अने मूत्र
 साथे मधु और मूत्रके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, क्षौद्र-
 युताम् अथवा मधुयुक्त अथवा मधुयुक्त, वृटि नानी
 ओषधीनुं यूर्ध्व छोटी इलायचीका चूर्ण, कदल्याः इलाय-
 चीके, रसेन रस साथे रससे, कैडर्यरसेन वा अपि
 अथवा भीष्म टीलमगना रस साथे पीवुं या मीठे
 निम्बके रसके साथ पीवे ॥ ५५ ॥

55. In the condition of dysuria of kapha type, the three spices, small caltrops, cardamom and the bones of

५५. वृटिसारसास्थि—क्रिमिसारसास्थि (२.)

" " —क्रिमिसारसास्थि (५.)

sarasa bird each taken 1/2 tola and mixed with honey and cow's urine may be taken or cardamom mixed with honey and the juice of plaintain or curry neem may be taken.

तत्रेण युक्तं शित्तिवारकस्य

बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः ।

पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन

प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५६ ॥

कृच्छ्र- विनाश- हेतोः मूत्रकृच्छ्र- विनाश माटे
 मूत्रकृच्छ्रके नाशके लिए, तत्रेण युक्तम् छाश साथे तक्रसे
 युक्त, शित्तिवारकस्य बीजोंनां सिरियालीके, बीजम् पीव
 बीज, पिबेत् पीवों पीवे, तथा तथा तथा, कफमूत्र-
 कृच्छ्रे कृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्रम् कफमूत्र मूत्रकृच्छ्रमें, प्रवाल-
 चूर्णम् प्रवालचूर्ण प्रवालका चूर्ण, तण्डुल-धावनेन
 योषाना धोए साथे चावलके धोवनके साथ, पिबेत्
 पीवुं पीवे ॥ ५६ ॥

56. Or, the seeds of coxcomb mixed with butter-milk should be taken as potion for the cure of dysuria. Similarly, one should drink the powder of coral mixed with rice-water, in dysuria of the kapha type.

सप्तच्छदद्विषवागूः काथः वा—

सप्तच्छदारगन्धकेबुकैला-

धवं करजं कुटजं गुडूचीम् ।

पक्त्वा जले तेन पिबेद्यवागूं

सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ५७ ॥

सप्तच्छद- सातपल सतिवन, सारस- गारमगना
 अमलतास, केबुक- डेयुक केबुक, एला- नानी ओषधी छोटी
 इलायची, धवं धावने धव, करजम् करंज ठीठे हरी,
 कुटजम् डो कोरैयाकी छाल, गुडूची अने गौने
 और पिलोय इनको, जले नक्षत्रा जलमें पक्त्वा पका-
 दीने पकाकर तेन तेनी सिद्ध करेली इनसे सिद्ध,

५६. कृच्छ्रविनाशहेतोः—कृच्छ्रविनाशहेतोः (ब. ब.)

यवागू, यवागू, यवागू, पिबेत् पीवी पीवे, मधुसंयुक्तम्
अथवा भवे साधे अथवा मधुयुक्त, सिद्धम् सिद्धं करेत्
सिद्ध, कषायम् वा कषायको, पिबेत् पीवे
पीवे ॥ ५७ ॥

57. Dita bark, purging cassia, Kebuka, cardamom, crane-tree, indian beech, kurchi seeds and guduch are to be decocted in water and a gruel prepared in it and taken or the decoction may be taken mixed with honey.

सांनिपातिकमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

सर्वे त्रिदोषप्रभवे तु वायोः

स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।

त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्

पित्ते विरेकः पवने तु बस्तिः ॥ ५८ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

त्रिदोषप्रभवे तु त्रिदोषधी उत्पन्न भवेत् मूत्रकृच्छ्रम् ।
त्रिदोषोत्पन्न मूत्रकृच्छ्रम् वायोः वायुना वायुके, स्थानानु-
पूर्व्यां स्थानक्रमेण अनुसारं स्थानके अनुक्रमसे, प्रसमीक्ष्य
परापरं भेदने अच्छी प्रकार देखकर, सर्वम् कार्यम्
संभोगी चिकित्सा करवी भेदने सब चिकित्सा करे,
त्रिभ्यः त्रयेषां तीनोंमें, कफे अधिके कृच्छ्र अधिक होता
कफ अधिक होने पर, प्राक् पहले प्रथम, वमनम् स्यात्
वमन करवावुं वमन करावे, पित्ते पित्त अधिक होता
पित्त अधिक होने पर, विरेकः प्रथम विरेचन देवुं प्रथम
विरेचन देवे, पवने तु अने वायु अधिक होता और
वायु अधिक होने पर, बस्तिः प्रथम पारत देवी प्रथम
बस्ति देवे ॥ ५८ ॥ इति आ. यह, मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा
मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा छे मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा है ।

58. In conditions of tridiscordance where all three humors are equally provoked, the treatment of vata should be undertaken first. If the kapha is the predominant humor, emesis should be undertaken first, and if pitta,

purgation; and if the vata is predominant, enema should be administered. Thus has been described the therapeutics of dysuria.

अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

क्रिया हिता साऽश्मरीशर्कराभ्यां

कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।

कार्याऽश्मरीमेदनपातनाय

विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ५९ ॥

यथा एव ने प्रभाषे जिस प्रकार, कफानिलाभ्याम्
कृच्छ्र अने वायुधी भवेत् कफजन्य और वातजन्य,
इह कृच्छ्रे आ मूत्रकृच्छ्रम् चिकित्सा छे ते प्रभाषे इस
मूत्रकृच्छ्रम् चिकित्सा है उस प्रकार, अश्मरीशर्कराभ्याम्
अश्मरी अने शर्कराधी भवेत् मूत्रकृच्छ्रम् अश्मरी
और शर्करासे उत्पन्न मूत्रकृच्छ्रम्, सा ते वह, हिता हितकर
हितकर, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी
भेदने करनी चाहिए अश्मरीमेदन-अश्मरीने तोड़ना
अश्मरीको तोड़ने, पातनाय डे काटी नाचना या निकाल-
नेके लिए, विशेषयुक्तम् विशेष चिकित्साधी युक्त विशेष
चिकित्सासे युक्त सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, कर्म चिकित्सा
चिकित्साको, शृणु सांनिपातिक सुनो ॥ ५९ ॥

59. In the condition of stone or gravel in the urinary tract, the treatment indicated in the condition of dysuria due to kapha and vata is beneficial. Hear now the successful method of treatment for the dissolution and expulsion of the stone in the urinary tract.

पाषाणमेदादि चूर्णं घृतं वा—

पाषाणमेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-

पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।

हिंसाखराश्वाशितिवारकाणा-

मेवांरुकाणां त्रयुषस्य बीजम् ॥ ६० ॥

उत्कुञ्जिका हिङ्गु सवेतसाम्लं

स्याद् द्वे बृहत्यौ हृषुषा वत्ता च ।

६०. खराखा-खराखा (द. व.)

चूर्णं पित्तेदशपरिभेदपक्कं

सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥६१॥

पाषाणभेदम् पाषाणभेद पाषाणभेद, वृषकम् वृषक वासा, श्वदंष्ट्रा- गोमूत्र गोखर, पाठा- काष्ठीपाठ पाठी, अमया- ६०३ हरद, ज्योष- त्रिकटु त्रिकटु, जटी- कपून्डायली कतूर, निकुम्भाः निकुंभ निकुंभ, हिंसा-भेरी भेरी गल्लीनां भली कटेरीके बीज, खराश्वा- भराश्वा अजवायन, शिपि- वारकाणाम् दोपलीनां भली सिरियालीके बीज, पर्वा- रुकाणाम् काक्षीनां भली ककरीके बीज, त्रपुष्य तथा त्रपुषनां खीरेके, बीजम् भली बीज, इरकुञ्जिका काष्ठी ७१ काला जीरा, सवेतसामलम् अश्वेतस अम्लवेतस, हिङ्गु हिङ्ग हींग, द्वे बृहत्यां भने भेरी गल्लीओ कटेरी, वनभाटा, हपुषा ६७ भेर हाऊबेर, वचा च भने वज और वच, स्यात् देवां लेवे, चूर्णम् भेना यूर्णने इनके चूर्णमे, पित्ते पीपुं पीवे, तैः तैभेनी साथे इनके साथ, गोमूत्र- चतुर्गुणम् आरगण्ठा गोमूत्रमां चौगुने गोमूत्रमे अश्वरि- भेदपक्कम् अश्वरि तेडवा भाटे पकावेधुं अश्वरीको तोड़नेके लिए पकाया हुआ, सर्पिः च धी पीपुं धी पीवे ॥६०-६१॥

60-61. Indian rock-foil, vasaka, small caltrops, patha, chebulic myrobalan, the three spices, long zedoary, red physic nut, yellow-berried nightshade, celery, coxcomb, seeds of phut cucumber and common cucumber, black cumin seed, asafetida, common sorrel, yellow-berried nightshade, indian nightshade, common juniper and sweet flag—the powder of these or the ghee prepared of the above drugs and four times the quantity of cow's urine, should be taken for dissolving the calculus.

अन्ये योगाः—

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवूकात्

क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयाच्च ।

६१. अश्वरिभेदपक्कं—अश्वरिभेद पक्कं (क.)

—अश्वरिभिद्विपक्कं (क.)

६२. बृहतीद्वयाच्च—बृहतीद्वयं च (ब.)

आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं

दिनानि सप्तादपरिभेदनाय ॥६२॥

श्वदंष्ट्रा- गोमूत्र गोखर, इक्षुरक- भेभरे ताडमखाना, उरुवूकात् भेरडो एरंड, बृहतीद्वयात् च भने भने भेरी गल्लीनां और दोनों (छेटी और बड़ी) कटेरीको, मूलम् भूज जड़, क्षीरेण दध्नी साथे दूधके साथ, पिष्टम् पीसी पीसकर, मधुरेण दध्ना मधुर दहीनी साथे मीठी दहीमें, आलोड्य धोणीने चोलका, अश्वरि- भेदनाय अश्वरी तेडवा भाटे अश्वरी तोड़नेके लिए, सप्त सात सात, दिनानि दिनस सुधी दिनतक, पेयम् पीना पीवे ॥ ६२ ॥

62. The roots of small caltrops, long leaved barleria and red flowered castor, yellow berried nightshade and indian nightshade pasted with milk and mixed with sweet curds and taken for seven days dissolve calculus.

पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-

फल्गुप्रवालाश्च सदभर्षुषाः ।

क्षीराम्बुप्रघेक्षुरसैः सुपिष्टं

पेयं भवेदश्वरिशर्करासु ॥६३॥

सदभर्षुषाः दध्नीनां दूध दासके पुष्प, पुनर्नवा- साटेडी पुनर्नवा, अयः- दो. ६ यूर्ण लोहचूर्ण, रजनी- ६०६२ हल्दी, श्वदंष्ट्रा- गोमूत्र गोखर, फल्गु- ६२५ गूलर, प्रवालाः भने प्रवालयूर्णने और प्रवालचूर्णको, क्षीर- दूध दूध, अम्बु- जल जल, सद्य- भद्य मद्य, इक्षु- रसैः भने शेरडीना रस साथे और इक्षुके रसके साथ, सुपिष्टं पीसीने पीसकर, अश्वरि- अश्वरी अश्वरी, शर्करासु तथा शर्कराभां तथा शर्करामें, पेयम् भवेत् पीना पीवे ॥ ६३ ॥

६३. पुनर्नवायो-रजनी—पुनर्नवायो रजनी (क.)

सुपिष्टं पेयं भवेदश्वरिशर्करासु प्रपेयाः कच्छेषु मूत्राश्वरि- शर्करासु (क.)

63. Hog's weed, iron, turmeric, small caltrops, common fig, coral and blossoms of sacrificial grass are to be well pasted with milk, water, wine and sugar-cane juice and taken as potion in condition of stone or gravel in the urinary tract.

अथ्यादिचूर्णम्—

शुद्धिं सुराहं लवणानि पञ्च

यथाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।

कम्पिल्लुकं गोक्षुरकस्य बीज-

मेव हि वीजं त्रयस्य वीजम् ॥६४॥

चूर्णीकृतं चित्रकहिक्रयांसी-

यथानितुल्यं त्रिफलाद्विभागम् ।

अम्लैरशुक्तै रत्नमध्ययुवैः

पेयं हि गुहमाश्मरिमेदनार्थम् ॥६५॥

नुटिम् नाप्ती ओलथी छोटी इलायची, सुराहम्
 देवदार देवदार, पञ्च पाथेय पांचों, लवणानि लवण
 नमक, यवाम्रजम् यवक्षार यवक्षार, कुन्दुरुक- कुन्दुरु
 कुन्दुरु, अश्ममेदो पाषाणमेद पाषाणमेद, कम्पिष्ठकम्
 कम्पिष्ठो कम्पीठा, गोक्षुरकस्य गोक्षुरनां गोखरुके, बीजम्
 बीज बीज, एर्वास्वीजम् उडडीनां पील्व कच्छीके बीज,
 त्रपुपस्य अने त्रपुपनां और खीरेके, बीजम् पील्व बीज,
 चित्रक- चित्रक चित्रक, हिङ्गु- हिङ्गु हींग, सांसी- जटा-
 सांसी जटासांसी, यवानि- अजमेला अजमोदा, शुष्यम्
 ओओना समान भागतुं इनके समान भागका, त्रिकला-
 द्विभागम् अने त्रिद्वाना ये भागतुं और त्रिकलाके
 दो भागका, चूर्णीकृतम् चूर्ण करीने चूर्ण लेकर, अश्लैः
 शुकेत सिंघासना शुक्को छोड़कर, अम्कैः अम्कै अम्क,
 रससंघर्षः सांसारस, अथ अथवा वृष साधे मांसारस,

६४. इति सुखं एता शताहा (२)

॥ एवांशवीं न प्रपुष्य बीजम्—एवांशकात् प्रपुषां च बीजम् (१)

॥ सुगहं-शलाहां (ध. क.)

३५. यवानितुष्यं-यमानितुष्यं (ह.)

१) अक्षयैः-सद्वृत्तैः (४.)

मद्य अथवा गूँके साथ, गुल्म- गुल्म गुल्म, ज्वरमरिचदन-
ज्वरमरिच अथ अश्मरी तोड़ना भाटे और अश्मरीको
तोड़नेके लिए, देवद्वि पीवुं ओष्ठ ओ पीवें ॥६४-६५॥

64-65. Cardamom, deodar, the five salts, barley alkali, oilbanum, indian rockfoil, kamala, seeds of small caltrops, phut cucumber and of common cucumber—these in equal quantities, are to be powdered along with white flowered leadwort, asafetida, nargus and bishop's weed taken in similar quantity, and twice the quantity of the three myrobalans. This powder should be taken mixed with any sour article excepting vinegar, or with meat-juice or wine or gruel, for the cure of gulma and for dissolving calculus.

अन्ये योगाः—

विद्वत्प्रसादो घृततैलभृशो

यूषः कृतः शिमुकमूलकवृक्षात् ।

शीतोऽहममिह स्यादधिपण्डुयुक्तः

पेयः प्रकाशं लग्नेन युक्तः ॥६६॥

विष्णुमूलककृष्णात् सरगपाना भूजना ३६५ना
सहजनकी जबके कल्कके, विष्णुप्रमाणः ४ तोला ६६
४ तोले लेकर, घृततैलभृष्टः घी आने तेलमा भूज
की और तैलसे छोंक करके, कृतः यूषः ऊँवाभा आवेला
यूप किया हुआ यूष, शीतः शीतल भता ठंडा होने पर,
विष्णुमूलकयुक्तः छुड़ो तो भंड भेजवी इसीके पानीसे युक्त
करके, प्रकाशय ज्येष्ठमी तेटला इच्छानुसार, लवणैः युक्त
लवणसहित, नमकके साथ, पेयः पीये पीना चाहिए,
अहमभित् स्वात् ओ अहमरीने तैलान्तर ६ वह अहमरीके
तैल देता है ॥ ६१ ॥

६६. सूत्रः कृतः सिद्धकमलकरकाव-प्रियोस्तु यूषोः सुवृक्षः

कलकत्ता (३)

66. Four tolas of the roots of drumstick tree crushed and made into a soup and seasoned with ghee and oil taken after it is cooled and mixed with curds and salt, dissolves calculus.

जलेन शोभाजनमूलककः

शीतो हितश्चाहमरिशर्करासु ।

सितोपला वा समयावशुका

कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि मेवजं स्यात् ॥६७॥

शीतः शीतल, शोभाजनमूल- सरगवान् भूषणे सहजतके मूलका, ककः च ५६६ कक, जलेन पाण्डू साधे पानीके साथ, अहमरि- शर्करासु अश्मरी अने शर्करामा अश्मरी और शर्करामें, हितः हितकर छे हितकर है, समयावशुका अथवा समप्रमाणमा अवधारणी युक्त अथवा समप्रमाणमें व्यवहारसे युक्त, सितोपला वा साकर पीनी, सर्वेषु सर्वे समी, कृच्छ्रेषु अपि भ्रूतकृच्छ्रमा मूत्र- कृच्छ्रमें, मेवजम् औषधम् औषधरूप, स्यात् छे है ॥६७॥

67. The roots of drumstick tree, made into paste with cold water and taken, acts beneficially in condition of stone and gravel in the urinary tract. White sugar candy and barley alkali mixed in equal parts, is a remedy for all varieties of dysuria.

पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन

हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।

तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु

शाम्भेज चेच्छस्यधिकुखरेताम् ॥६८॥

निगदं निमग्न किमल, मद्यं मद्य मद्य, पीत्वा पीने पीकर, शीघ्रजवेन शीघ्रवेगवाणा तेज चालके,

६७. अहमरिशर्करासु-अहमरिशर्कराशुका (घ.)

६८. पीत्वाऽथ पीत्वा च (घ.)

६९. मद्य-मद्य (घ.)

रथेन रथमा रथसे, हयेन वा छे घोडा पर भेसीने या घोड़े पर बैठकर, यायात् गयुं गये छे चले, तैः शर्करा तेनापी शर्करा उससे शर्करा, प्रच्यवते पीडणी अथ छे निकलती है, अश्मरी तु पथु अश्मरी और अश्मरी, न शाम्भेज चेत् शांत न थाय ते। शांत न हो तो, शाम्भेज शस्य अशुनार वैद्ये शस्यतन्त्र जाननेवाला वैद्य, साम तेने उसको, उखरेत् अक्षर उखरी नाथपी निकाल लेवे ॥ ६८ ॥

68. Having quaffed wholesome wine, the patient should ride a chariot or a horse at great speed. Then the calculus or gravel slips down and is expelled. Otherwise the surgeon should remove it by operative measure.

रेतोभिघातजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

रेतोभिघातप्रभवे तु कृच्छ्रे

समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।

कार्पासमूलं वृषकाश्वमेदौ

बला स्थिरादीनि गवेषुकां च ॥६९॥

वृश्चीर ऐश्वरी च पुनर्नवा च

शतावरी मध्वसनाखपण्यौ ।

तत्काथसिद्धः पवने रसः स्यात्

पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥७०॥

कफे च यूषादिकमन्नपानं

संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।

रेतोभिघात- वीर्यना निघातपी शुक्रको रोकनेसे प्रभवे उत्पन्न मध्वस उत्पन्न, कृच्छ्रे तु भ्रूतकृच्छ्रमा मूत्र- कृच्छ्रमें, दोषम् दोष दोषका, समीक्ष्य अर्थ निवार करके,

६९. रेतोभिघात-रेतोभिघात (घ.)

७०. वृषकाश्वमेदौ-वृषकाश्वमेदौ (घ.)

७१. शतावरी.....रसः स्यात्-शतावरी मध्वसनाखपण्यौ ।

तत्काथसिद्धः पवने नरस्य (घ.)

७२. मध्वसनाखपण्यौ-मध्वसनाखपण्यौ (घ.)

७३.मध्वसनाखपण्यौ (घ. त.)

७४. क्रमः स्यात्-क्रमः (घ.)

प्रतिकर्म कुर्यात् चिकित्साः कुर्यात् चिकित्सा करे, कार्वा-
समूलम् कपासम् मूत्र कपासकी जड़, वृषक- अरुण्डो
अहसा, अहमभेदौ पाषाणमेः पाषाणमेद, बला
भला बला, स्थिरादीनि स्थिरादि पंचमूल लघु पंचमूल,
गवेषुका च गवेषुका गवेषुका. वृश्चरः घोणी साटीरी
श्वेत पुनर्नवा, ऐन्द्री च ऐन्द्री ऐन्द्री. पुनर्नवा च
साटीरी पुनर्नवा. शतावरी शतावरी शतावर मधु-
गणौ मिलोय, असनाखपण्यौ अने असनपण्यौ और
असनपणी, तत्काथसिद्धः तेजोना कनाथशी सिद्ध इरेक्ष
उनके काथसे सिद्ध, रसः भासि-रस मांसरस, पवने स्वात
वातघान शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमां देवे वातघान शुक्ल
मूत्रकृच्छ्रमे देवे, पित्ते अधिके शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमां पित्तनी
अधिकता होय तो शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमे पित्तकी अधिकता
हो तो, क्षीरक अथ अपि सर्पिः उक्त कथाथशी सिद्ध इष
अथवा वी देवु उक्त काथसे सिद्ध दूध अथवा वी देवे, कफे
च अने शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमां कफनी अधिकता होय तो
और शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमे कफकी अधिकता हो तो, यूषादिकम्
उक्त कथाथशी सिद्ध यूष नगेरे उक्त काथसे सिद्ध यूषादि,
अजपायम् अजपाय देवा अजपाय देवे, संसर्गजे त्रिणे
दोषयी थयेका शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमां तीनों दोषोंसे उत्पन्न
शुक्ल मूत्रकृच्छ्रमे सर्वहितः सर्व दोषमां हितकर सब
दोषोंमें हितकर, कसः स्वात उपचार करवे. ओष्ठो
चिकित्साक्रम करे ॥ ६९-७० ॥

69-70. In dysuria born of the seminal obstruction the treatment should be carried out after proper investigation of the condition. Take the roots of cotton plant vasaka, indian rock foil, heart leaved sida, ticktrefoil group of drugs and job's tears, white hogweed, Aindri hog's weed, climbing asparagus, guduch, mussel-shell creeper and prepare a decoction. The meat-juice prepared with this decoction is beneficial in calculus of the vata type. In condition of the predominance of pitta, milk or

ghee medicated with the aforesaid decoction is beneficial; and in the predominance of kapha, gruels and foods medicated with this decoction are beneficial; in condition of tridiscordance, there should be a combination of all the remedies.

एवं न चेच्छाम्यति तस्य युज्यात्
सुरां पुराणां मधुकासवं वा ॥७१॥
विहङ्गमांसानि च बृंहणाय
वस्तीश्च शुकाशयशोधनार्थम् ।
शुद्धस्य तस्य च वृष्ययोगैः
प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥७२॥

एतत् ओ प्रभाणे इस प्रकार, न जाम्यति चेत् ओ
शान्त न थाय तो यह शान्त न हो तो, तस्य तेने उसको,
पुराणम् नूनी पुरानी, सुरां सुरा सुरा, मधुकासवम्
वा अथवा मधुकासव वा मुलहठीके आसवका, युज्यात्
देवे प्रयोग करे, बृंहणाय च अने भृंहण भाटे और
बृंहणके लिए, विहङ्गमांसानि पक्षीओनां भांस पक्षियोंके
मांस, शुकाशय- तेभ्य वीपीशयना एवं शुकाशयके,
शोधनार्थम् च शोधन भाटे शोधनके लिए, वस्तीन्
वस्तीओ देवी वस्तीयोंका प्रयोग करे, शुद्धस्य शुद्ध थयेका
और शुद्ध होनेपर, वृष्ययोगैः वृष्य योगेथी वृष्य योगोंसे,
तस्य च तस थयेका पुरुषे सन्तर्पित वह पुरुष,
प्रियानुकूलाः प्रिय अने अनुकूल प्रिय और अनुकूल,
प्रमदाः प्रमदाओनुं तरुण क्रियाका, विधेयाः सेवन
करुं ओष्ठो सेवन करे ॥ ७१-७२ ॥

71-72. If the patient is not relieved by these methods, he must be given a potion of old sura wine or madhu wine. He must be given the flesh of birds for roboration and urethral douche for purifying the seminal tract. When the seminal tract is cleansed and the patient has been implected

७१. मधुकासवं-मधुमासवं (म फ)

by virilific medications, he should be prescribed the society of loveable and affable young women.

रक्तमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा —

रक्तोद्भवे तूत्पलनालताल-

कासेशुबालेशुकशेरुकाणि ।

पिबेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादे-

दिक्षु विदारीं त्रपुषाणि चैव ॥७३॥

रक्तोद्भवे तु रक्तजन्य मूत्रकृच्छ्रमां रक्तजन्य मूत्र-
कृच्छ्रमे, उत्पलनाल- उत्पलनी नाल कमलनाल, ताल-
ताल ताल, कास- कास कास, इक्षुबाला- इक्षुभावा
इक्षुबाला, इक्षु- शेरडी ईख, कशेरुकाणि अने कशेरुके
और कशेरु इनको, सिता- साकर चीनी, क्षौद्र- तथा मधु
तथा मधुके, युतानि साथे साथ, पिबेत् पीना पीवे,
इक्षुम शेरडी मूत्रकी ईख चूसे, विदारीम् अने विदारी-
डांड और विदारी, त्रपुषाणि च तथा त्रपुष और खीरेको,
खादेत् आना खावे ॥ ७३ ॥

73. In dysuria born of vitiation of blood, the stalks of blue water-lily, the tender blossom of palmyra, thatch grass, sugarcane, tender sugarcane and rushnut should be taken as potion with sugar and honey. Or, sugarcane, white yam and common cucumber may also be taken.

श्वदंष्ट्रावृत्तम्—

घृतं श्वदंष्ट्रास्वरसेन सिद्धं

क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।

स्थिरादिकानां कतकादिकानां-

मेकैकशो वा विधिनैव तेन ॥७४॥

७३. उत्पलनालताल-उत्पलनालताल (ध.)

७४. कशेरुकाणि-कशेरुकाणि (फ.)

७४. स्थिरादिकानां कतकादिकानाम्-स्थिरादिकालकृतकादि-
कानाम् (क. क.)

श्वदंष्ट्रास्वरसेन गोमयस्येन स्वरस साथे गोमयके
स्वरससे, अष्टगुणेन अष्टगुणा आठगुने, क्षीरेण च एव
दूधथी दूधसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया हुआ,
घृतम् पेयम् घी पीवुं घी पीवे, स्थिरादिकानाम् अथवा
स्थिरादिभूमानी अथवा लघुपंचमूल, कतकादिकानाम्
अथवा कतकादिभूमानी और कतकादिमैसे, एकैकशः ओं
ओं औपधियी एक एक औषधिसे, तेन एव विधिना
पहेलां कहेली विधिथीन सिद्ध करेहुं घी पीवुं पूर्वोक्त
विधिसे ही सिद्ध किया हुआ घी पीवे ॥ ७४ ॥

74. The potion of medicated ghee prepared with the expressed juice of small caltrops and eight times its quantity of milk should be taken or the ghee prepared with the juice of the radices of the tictrefoil group and the drugs of the fragrant poon group, either together or separately, should be taken in similar manner.

क्षीरेण वस्तिर्मधुरौषधेः स्या-

चैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।

यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पेये

कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥७५॥

मधुरौषधेः मधुर औषधथी सिद्ध मधुर औषधसे
सिद्ध, क्षीरेण दूधथी दूधसे, स्वादुफलोत्थितेन अथवा
मधुर फलोथी कहेला या मधुर फलोंसे निकाले, तैलेन
वा तैलथी तैलसे, वस्तिः अस्ति वस्ति, स्वात् देवी
नेधकी देवे, पेये पित्तजन्य पित्तजन्य, मूत्रकृच्छ्रे
मूत्रकृच्छ्रमां मूत्रकृच्छ्रमे, यत् तु ये जो, विहितम् करेहुं
के कहा गया है, तत् तु ते वह, शोणितमूत्रकृच्छ्रे
रक्तजन्य मूत्रकृच्छ्रमां रक्तजन्य मूत्रकृच्छ्रमे, कार्यम्
करेहुं नेधकी करना चाहिए ॥ ७५ ॥

75. The patient should be given urethral douche of milk medicated with the drugs of the sweet group, or with oil medicated with mahwa, walnut and other fruits of the sweet

group. Whatever treatment is recommended in dysuria of the pitta type is to be administered also in conditions of dysuria caused by vitiated blood.

मूत्रकृच्छ्रेऽप्ययानि—

व्यायामसंधारणशुष्करूक्ष-

पिष्टाज्जवातार्ककरव्यवायान् ।

खर्जूरशालूककपित्थजम्बू-

बिसं कषायं न रसं भजेत ॥७६॥

इत्यश्वरीचिकित्सा ।

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, संधारण- वेगेऽशुक्र-
वेगविधारण, शुष्क- सूक्ष्म पदार्थे शुष्क द्रव्य, रूक्ष- रूक्ष
पदार्थे रूक्ष द्रव्य, पिष्टाज्ज- पिष्टाज्जन् भोजन पीठिके
पदार्थका भोजन, वात- पचनना अपाटा वायुके झोंके,
अर्ककर- सूर्यना किशु सूर्यकी धूप व्यवयान् मैथुन
मैथुन, खर्जूर- भजूर खजूर, शालूक- उमण्डक-६ कमल-
कन्द, कपित्थ- डाल कैय, जम्बू- अंशु जामून,
बिसम् उमण्डक-६ बिस, कषायम् रसम् अने कषाय
रस ओंओनु और कसेला रस इनका, न भजेत सेवन
करवुं न ओंओ सेवन नहीं करना चाहिए ॥ ७६ ॥
इति आ सह, अश्वरीचिकित्सा अश्वरीचिकित्सा छे
अश्वरीचिकित्सा है ।

76. Exercise, suppression of natural urges dried and un-unctuous articles, pastry, exposure to wind and sun sex-act, dates, lotus-rhizomes, wood apple, jambul, lotus stalk and articles of astringent taste are to be avoided by the patient. Thus has been described the treatment of calculus.

७६. रूक्ष-भक्ष (प. द.)

१) शुष्करूक्ष-शुष्कभक्ष्य (ड.)

२) न रसं भजेत-च रसं भजेत (ड.)

हृद्रोगस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्ति-

चिन्ताभयत्रासगदातिचाराः ।

छर्द्यामसंधारणकर्शनानि

हृद्रोगकर्तृणि तथाऽभिघातः ॥७७॥

वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिका-

श्वासास्यवैरस्यतृषापमोहाः ।

छर्दिः कफोत्केशरुजोऽरुचिश्च

हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथाऽन्ये ॥७८॥

हृच्छून्यभावद्रवशोषमेव-

स्तम्भाः समोहाः पचनाद्विशेषः ।

पित्तात्तमोदूयनदाहमोहाः

संत्रासतापज्वरपीतभावाः ॥७९॥

स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्म

कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।

विद्यात् त्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं

तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥८०॥

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, तीक्ष्ण तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, अतिविरेक- डे अतिप्रभासुभा विरेचन या
अति विरेचन, वस्ति- भरित वस्ति, चिन्ता- चिन्ता
चिन्ता, भय- भय भय, त्रास- त्रास त्रास, गदातिचाराः
रोओना अथैऽय उपचार रोगोंके अयोग्य उपचार,
छर्दि- उलटी वमन, आम- आभक्ष्य आमदोष, संधारण-
वेगधारण वेगविधारण, कर्शनानि कर्शन कर्शन, तथा
तथा तथा, अभिघातः अभिघात चोट, हृद्रोगकर्तृणि
छे हृद्रोग करनेवाले छे ये हृद्रोग करनेवाले हैं, वैवर्ण्य-
विवर्णता विवर्णता, मूर्च्छा- भूच्छा मूर्च्छा, ज्वर- ज्वर
ज्वर, कास- कास कास, हिका- हेडकी हिचकी, श्वास-
श्वास श्वास, आस्यवैरस्य- मुभरी (वरसता मुखकी
विरसता, तृषा- तृषा प्यास, प्रमोहाः प्रमोह चकर,
छर्दिः उलटी वमन, कफोत्केशरुजः उत्केशथी उत्पन्न
वेदना कफके उत्केशसे उत्पन्न वेदना, अरुचिः च अरुचि

७७. त्रासगदातिचाराः-त्रासगदातिचाराः (ख. ड. त.)

७८. ज्वर-अम (फ. व.)

८०. तन्द्राः-तन्द्राः (र.)

अरुचि, तथा ज्वरे तथा पीडा तथा अन्य, विविधाः विविध विविध, विकाराः विकारे विकार, हृदोगजाः र्युः हृदोग्गी उत्पन्न आयुः हृदोग्गे उत्पन्न होते हैं, पवनात् वायुधी यथेष्टा हृदोग्गी वातज हृदयरोगके, हृत्-हृदयभां हृदयमें, शून्यभाव-शून्यपक्षुं शून्यता, द्रव-हृदयभां थडका हृदयका घडकना, शोष-हृदयने शोष हृदयका शोष, मेद-हृदयभां लेदन नेवी पीडा हृदयमें मेदन जैसी पीडा, स्तम्भाः हृदयस्तम्भ हृदयका जकड़ाया, समोहाः विशेषः अने विशेषे डरी मोह ये लक्षणो याय ये और विशेषतः मोह ये लक्षण होते हैं, पित्तात् पित्तीय यथेष्टा हृदयरोगनां पित्तज हृदयरोगसे, तमः-अंधारां आवर्णां अंधेरा छा जाना, दूयन-उपताप दूयन, दाह-दाह दाह, मोहाः मोह मोह, संत्रास-संत्रास संत्रास, ताप-ताप ताप, ज्वर-ज्वर ज्वर, पीतभावाः अने पीणा थपुं ये लक्षणो याय ये और अंगका पीलापन ये लक्षण होते हैं, कफात् कफधी यथेष्टा हृदयरोगनां कफज हृदयरोगसे, मर्म हृदयत् हृदयकी, स्तब्धम् स्तब्ध-पक्षुं स्तब्धता, गुरु भारेपक्षुं गुरुता, स्तिमितम् च अने अड्डायेष्टपक्षुं और स्तिमितता, स्वात् ये लक्षणो याय ये ये लक्षण होते हैं, प्रसेक-ये उपरान्त लाणुत् अरुत् इनके अतिरिक्त लालाप्रसेक, ज्वर-ज्वर ज्वर, कास-कास खांसी, तन्द्राः अने तन्द्रा ये लक्षणो पक्षु याय ये और तन्द्रा ये लक्षणों भी होते हैं, त्रिदोषश्च तु अपि त्रयुं दोषधी यथेष्टा हृदयरोगने त्रिदोषज हृदयरोगको, सर्वलिङ्गश्च त्रयुं दोषनां सर्व लक्षणवाणो तीन दोषके सब लक्षणोंसे युक्त, कृमिजम् अने कृमिधी यथेष्टा हृदयरोगने और कृमिज हृदयरोगको, तीव्रार्तितोदश्च तीव्र वेदना तथा सौम्य भेकाया नेवी व्यथावाणो तीव्र वेदना तथा तोदवाला, सकण्डम् अने अश्ववाणवाणो और कण्डूसे युक्त, विद्यात् अक्षुब्धो जाने ॥ ७७-८० ॥

77-80. Excessive exertion, excessive use of irritant articles, purgation and enema, excessive worry, fear, agitation and improper treatment of diseases, emesis, indigestion, suppression of urges and emaciation—all these are

causative factors of cardiac disorders. Even so is trauma. Discoloration, fainting fever, cough, hiccup, dyspnea, bad taste in the mouth, thirst stupefaction, vomiting, nausea, pain and anorexia—these and various other conditions are born of cardiac disorder. In cardiac disorder of the vata type there will be a sense of emptiness in the heart, tachycardia, emaciation, breaking pain, heart-block and stupefaction. In condition of the pitta type there will be darkness of vision, sense of heat, burning, stupefaction, fear, distress, fever and icteric tinge of the body. In condition of the kapha type there occur brady-cardia, heaviness, fixity, ptialism, fever, cough and torpor. When all these symptoms are seen, it must be recognised as a case of tridiscordance. There will manifest acute pain, pricking and itching in a condition of parasitic infection of the heart.

वातजहृदोगस्य चिकित्सा—

तैलं ससौवीरकमस्तुतक्रं

वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।

मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-

मानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥८१॥

वाते वातजन्य हृदोग्गी वातजन्य हृदोग्गी, स-सौवीरकसौवीरक सौवीरक, मस्तु-हृदीनुं पाणी मस्तु, तक्रम् अश तक्र, तैलम् तेल तैल, लवणम् अने सिंधावृक्ष और सैधानप्रक, सुखोष्णम् नरशेकां सुहाते हुए गरम, प्रपेयम् पीनां भेष्टो पीने चाहिए, मूत्राम्बुसिद्धम्

८१. लवणं-सविडं (च.)

प्रपेयं-प्रदेयं (ब.)

मूत्राम्बुसिद्धं-मूत्राम्बुसिद्धं (ब.)

गोमूत्र અને પાણી સાથે સિદ્ધ કરેલું ગોમૂત્ર और जलसे सिद्ध, तैलम् तैल तैल, लवणैः पांथ लवणैः साथे पांचों लवणके साथ, आनाह- आनाह आनाह, गुल्मार्ति- शुद्धभोग गुल्मरोग, हृदामयम् तथा हृदो- गने नाश करनेर छे तथा हृदयरोगका नाशक होता है ॥ ८१ ॥

81. Oil, sauveeraka wine, whey and butter milk, mixed with salt should be taken as potion in congenially warm condition; or oil prepared with cow's urine, water and salt when taken cures constipation gulma, pain and cardiac disorders.

पुनर्नवायं तैलम्—

पुनर्नवां दारु सपञ्चमूलं

रास्नां यवान् विल्वकुलत्थकोलम् ।

पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-

मभ्यङ्गपानेऽनिलहृददमम् ॥ ८२ ॥

पुनर्नवाय् साठोडी गदहपुरना, सपञ्चमूलम् पंचमूल पंचमूल, दारु देवदार देवदार, रास्ना २२ना वायसुरई, यवान् ७५ जी, विल्व- भीलुं बेल, कुलत्थ- कुलथी कुलथी, कोलम् અને ખોરને और बेर इनको, जले ७५भा जलमें, पक्त्वा पकावीने पकाकर, तेन तेनाथी उससे, तैलम् तैलने तैलको, विपाच्य पकावी तैयार करने, तैलम् तैलने तैलको, विपाच्य पकावी तैयार करने, मभ्यङ्गपाने अभ्यंग तथा पान करनेथी ते तैल अभ्यङ्ग और पान करनेसे वह तैल, अनिल- वायुजन्य वायुजन्य, हृददमम् हृदोगने नाश करनेर थाय छे हृदोगका नाशक होता है ॥ ८२ ॥

82. Hog's weed, deodar, penta-radices, indian groundsel, barley, bael, horsegram and jujube should be cooked in water; and the oil prepared with that decoction is beneficial in heart-disease of vata type, taken as inunction and potion.

८२. गदधनम्-गदोदयम् (ड.)

हरीतक्यादिघृतम्—

हरीतकीनागरपुष्कराह्नै-

वेयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।

सहिङ्गमिः साधितमध्यसर्पि-

गुल्मे सहृत्पाश्वर्गदेऽनिलोत्थे ॥ ८३ ॥

हरीतकी- हरडे हरड, नागर- सूंठ सोंठ, पुष्कराह्नै- पोअरभूण पोहकरमूल, वेयः-कयस्था- गणो, आभणो गिलेय, आवला, लवणैः लवण लवण, सहिङ्गमिः અને હિંગના और हीङ्ग, कल्कैः च उदके इन्के कल्के साथ, साधितम् साधित सिद्ध किया हुआ, मध्यसर्पिः श्रेष्ठ वी श्रेष्ठ वी, अनिलोत्थे वातजन्य वातजन्य, सहृत्पाश्वर्गदे हृदोग, पशुभातुं शुद्ध हृदोग, पार्श्वशूल, गुल्मे અને शुद्धभा हितकर छे और गुल्ममें हितकर है ॥ ८३ ॥

83. A medicated ghee, prepared with the paste of chebulic myrobalan, dry ginger, orris root, guduch, emblic myrobalan and the five salts and asafetida, is a foremost remedy in gulma, cardiac disease and pain in the sides, due to vata.

पुष्करमूलादिकल्कः—

सपुष्कराह्नं फलपूरमूलं

महौषधं शल्यभया च कल्काः ।

क्षाराम्बुसर्पिलवणैर्विमिश्राः

स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाघ्राः ॥ ८४ ॥

सपुष्कराह्नं पोअरभूण पोहकरमूल, फलपूरमूलम् भीमेरुना भूण विजौरेकी जड़, महौषधम् सूंठ सोंठ, शटी उपरकायली कचूर, अभया च અને હરડે એઓના और हरड इनके, क्षार-अम्बु- क्षारजल क्षारजल, सर्पिः- वी वी, लवणैः અને સિંધાલુથી और सैदानमकसे, विमिश्राः मिश्रित करेला मिलाये हुए, कल्काः उदके कल्क, वात- वातजन्य वातजन्य, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग,

८४. पूर-पुष्प (ग.)

„ क्षाराम्बुसर्पिलवणैः-क्षाराम्लसर्पिलवणैः (फ.)

विकर्तिकाग्नाः स्युः अने वाटने नाश करनार थाय छे और परिकर्तिकाग्नक होते हैं ॥ ८४ ॥

84. Orris root, root of citron, dry ginger, long zedoary and chebulic myrobalan, rubbed into paste and mixed with alkali water, ghee and the five salts make a beneficial remedy for cardiac disorders and cutting pain in the heart, due to vata.

काथः कृतः पौष्करमातुलङ्ग-

पलाशभूतीकशटीसुराहः ।

सनागराजाजिवचावयानी-

क्षारः सुखोष्णो लवणश्च पेयः ॥ ८५ ॥

पथ्याशटीपौष्करपञ्चकोलात्

समातुलङ्गाद्यमकेन कल्कः ।

गुडप्रसवालवणश्च भृष्टो

हृत्पाश्वर्यपृष्ठोदरयोनिशूले ॥ ८६ ॥

पौष्कर- पोम्बरभृण पोदकरमूल, मातुलङ्ग- यशोतु- चकोत्रा, पलाश- भाभरो ठाक, भूतीक भूतीक भूतीक शटी- उपरकायली कचूर, सुराहः अने देवदारु और देवदारु इन्हे, कृतः करेखा बनाया, काथः कनाभ काथ, सनागर- भूठ सोंठ, बजाजी- ७३ जीरा, वचा- वच वच, वयानी- अजमे अजवायन, क्षारः लवणः च ७५ भा २ तथा सिंधावृक्ष भेजनी बबहार तथा सैन्धालमकके साथ, सुखोष्णः नवशेख सुहाता हुआ गरम, पेयः पीवे पीवे, समातुलङ्गाद्य यशोतराना भृण चकोत्राके मूल, पथ्या- हरडे हरड, शटी- उपरकायली कचूर, पौष्कर- पोम्बरभृण पोदकरमूल, पञ्चकोलात् अने पंथप्रालना एव पंचकोल उनके, कल्कः ५५५ कल्कको, यमकेन भी

८५. सनागराजाजि.....पेयः ॥-सुखोष्णजाजिवचावयानी-

सक्षार लवणो लवणश्च पेयः (ख.)

॥ वयानी-वयानी (ग.)

॥ सनागर-सुखोष्णी (ड.)

॥ लवणश्च-लवणेन (क.)

८६. पृष्ठोदर-गुडमोदर (ड.)

तथा देवर्मा की और तैलमें, भृष्टः भू७ भूतकर, हृत्- ६६५ हृदय, पार्श्व- प३भा पार्श्व, पृष्ठ- पीठ पीठ, उदर- ६६२ उदर, योनिशूले अने योनिना शलमा और योनिशूले शूलमें, गुड- गेण गुड, प्रसवा- प्रसवा प्रसवा, लवणः च अने लवण साथे पीवे और लवणके साथ पीवे ॥ ८५-८६ ॥

85-86. The decoction of orris root, pomello, palas, bishop's weed, long zedoary and deodar, mixed with the paste of dry ginger, cumin seeds, sweet flag, bishop's weed, barley-alkali and the five salts should be taken in congenially warm condition. Chebulic myrobalan, long zedoary, orris root, the five kinds of jujube and pomello should be made into paste and fried in a mixture of equal parts of oil and ghee, and mixed with the supernatant fluid of wine, gur and salt; this, when taken as potion, is beneficial in pain in the heart, sides, back, abdomen and pelvis.

त्र्युषणाय वृतम्—

स्यात् त्र्युषणं द्वे त्रिफले सपाठे

निदिग्धिकागोक्षुरकौ बले द्वे ।

ऋद्धिखटिस्तामलकी खगुप्ता

मेदे मधुकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८७ ॥

शतावरी जीवकपृश्निपण्यौ

द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।

प्रस्थं घृतस्येह पलेद्विधितः

प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिषेण ॥ ८८ ॥

त्र्युषणम् त्र्युषण त्रिकटु, सपाठे पाठा पाठी, द्वे त्रिफले द्वे त्रिफला (हरडे, भहेडा, आभर्णा तथा प्राक्ष, शीवण, शलमाना इह) दोनों त्रिफला (हरड, बहेडा

८७ त्रिफले-पलिके (का. व.)

भात्रला तथा द्राक्षा, कारमरी, कालसा), निदिग्विका- नान्दी
 बोरी गल्ली छोटी कटेरी, गोक्षुरकौ गोअरु गोखरु, द्वे
 बले मे भला बला, अतिवला, कद्धिः कद्धिः कद्धिः,
 त्रुटिः नान्दी ओदयी छोटी इलायची, ताम्रलकी-
 बोयभाभली मुईभांवला, खगुता डोथा कौच, मेदे
 अन्ने मेदा मेदा, महामेदा, मधुकम् महुज महुना,
 मधुकम् जेठीमध मुलहठी, स्थिरा च शालपर्णी
 शालपर्णी, शतावरी शतावरी शतावर, जीवक- ७५
 जीवक पृश्निपर्ण्यौ पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, इमैः आ हरेकमे।
 इन प्रत्येकका, अक्षसमैः ओड ओड तोला दध एक एक
 तोला ले कर, सुषिष्टैः सारी पेडे पीसेवां वारीक पीसे
 हुए, द्रव्यैः आ द्रव्यैः इत द्रव्यैः, वृत्तस्य तु प्रत्यम्
 ६४ तोला धी ६४ तोले धी, प्रत्येन ६४ तोला
 ६४ तोले, माहिषेण भेसना भेसके, दध्ना ह्दी साथे
 दहीके साथ, विधिज्ञः विधि अष्टुनार वैद्ये विधिको
 जाननेवाला वैद्य, इह आ रोग भाटे इस रोगके लिए,
 पचेत् भक्षानु पकावे ॥ ८७-८८ ॥

87-88. The three spices, the three
 myrobalans, the three fruits i. e.
 (grape date and white teak), Patha,
 indian nightshade, small caltrops,
 heart-leaved sida, evening mallow,
 riddhi, cardamom, featherfoil, cowage,
 the two Medas, mahwa, liquorice,
 ticktrefoil, climbing asparagus Jivaka,
 painted-leaved uraria and tick-trefoil
 —with the paste of one tola of each
 of these drugs, the pharmacologist
 should prepare a medicated ghee by
 taking 64 tolas of ghee and 64 tolas
 of buffalo's curds.

मात्रां पलं चार्धपलं पिचुं वा
 प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
 आसे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
 हलीमके हृद्द्विणीप्रदोषे ॥ ८९ ॥

माक्षिकसंप्रयुक्तम् मध साथे भेजनी मधु मिलायी
 हरे, पलम् ४ तोला ४ तोले, अर्धपलम् च २ तोला
 २ तोले, पिचुम् वा ३ ओड तोला जेठी या एक
 तोलेकी, मात्रा मात्रा मात्राका, सकासे डास कास,
 आसे आस आस, पाण्डुरोगे पाण्डुरोग पाण्डुरोग, हली-
 मके हलीमके हलीमके, हृद्द्विणी हृद्द्विणी, प्रदोषी-
 तथा अदोषी तथा प्रदोषी, प्रदोषे दोषभां रोगमें, प्रयो-
 जयेत् प्रयोगे प्रयोग करे ॥ ८९ ॥

89 This should be administered in
 a dose of four tolas or two tolas or
 one tola, mixed with honey, in dyspnea,
 cough, anemia, Halimaka jaundice,
 and cardiac and assimilation disorders.

पित्तजहृद्द्विणी चिकित्सा—

शीताः प्रदेहाः परिवेचनानि

तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।

द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्या-

च्छुद्धे तु पित्तापहमनपानम् ॥ ९० ॥

हृदि हृदय हृदय, पित्तदुष्टे पित्तदुष्टे दुष्ट अर्थात् पित्तसे
 दूषित होने पर, शीताः शीतल शीतल, प्रदेहाः प्रदेहे प्रदेह,
 परिवेचनानि अने परिवेचनेन करवा और परिवेचन करे,
 तथा तथा तथा, द्राक्षा द्राक्षा मुनके, सिता- साऊर चीनी,
 क्षौद्र- मधु मधु, परुषकैः अने द्राक्षाधी युक्त और
 फालसासे युक्त, विरेकः विरेचन विरेचन, स्यात् करवुं
 ओड ओ देवे, शुद्धे तु शुद्ध अथ तारे शुद्ध होने पर
 पित्तापहम् पित्तनाशक पित्तनाशक, मनपानम् मनपान
 आपवां अक्षपान देवे ॥ ९० ॥

90. In cardiac disorders due to
 pitta, the patient should be given cold
 applications, affusions and purgation
 mixed with grape, sugar, honey and
 sweet falsah. After the body has been
 cleansed, he should be given food and
 drink curative of pitta.

९०. शुद्धे-च्छुद्धे (क.)

यष्ट्याद्विकृतिकरोहिणीभ्यां

कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।

क्षते च सर्पिणि हितानि सर्पि-

गुडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥९१॥

यष्ट्याद्विका- नेहीमधु मुलहठी, तिककरोहिणीभ्याम् तथा कटुने और कटुकी, कल्क ३६३ इनका कल्क, सिताजलेन अपि सांकरना शरभत साथे चीनीके शर्बतसे, पिबेय च पीवे पीवे, क्षते च अने क्षत-क्षीयुर्मा और क्षतक्षीणमें, सर्पिणि ने भी जो घी, हितानि हितकर थे हितकर हैं, ये च अने ने और जो, सर्पिर्गुडाः सर्पिर्गुड हितकर थे सर्पिर्गुड हितकर हैं, तान् तेओनुं पछु उनका भी, सम्यक् भराभर अच्छी तरहसे, प्रसमीक्ष्य लेईने लेना करवुं समझकर सेवन करे ॥९१॥

91. The paste of liquorice and kurroa should be taken with sugar water. Medicated ghees and ghee boluses which are beneficial in pectoral lesions, should be prescribed here after proper investigation

दद्याद्विषमन्वरसांश्च गव्य-

क्षीराग्निनां पित्तहृदामयेषु ।

तैरेष सर्वे प्रशमं प्रयान्ति

पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥९२॥

मिक् वेवे वैय, पित्तहृदामयेषु पित्तजन्य हृदो-भमा पित्तजन्य हृदोगमें, गव्यक्षीराग्निनाम् गामना दूध पर रडेदार शोणीओने गौके दूधका जाहार लेनेवालोंको, मन्वरसान् अंभय पशुपक्षीओना मुखरक्ष जांगल पशुपक्षियोंके मांसस, दद्यात् देना देवे, तैः दूध तेओथी च उन्हीसे, सर्वे सर्पिं सब, पित्तामयाः पित्तविकारे पित्तरोग, ये अने ने और जो, शोणितसंश्रयाः रक्ताश्रित

९१. यष्ट्याद्विका.....सिताजलेन-पिष्टा पिबेच्चापि सिताजलेन ।

यष्ट्याद्वयं तिक-रोहिणी (द. व. ५)

९२. क्षते.....सम्यक् क्षतेषु सर्पिणि च तदगुणाश्च ये ते च शस्ता इति पित्तहृदे (क.)

९३. मन्वरसांश्च गव्य-मन्वरसांश्च गव्याधी (क.)

रोग होय ते रक्ताश्रित रोग होते हैं वे, प्रशमम् प्रयान्ति शान्त थाय थे शान्त होते हैं ॥९२॥

92. And the physician should give in cardiac disorders born of pitta, meat-juice of jangala animals and a diet of cow's milk. By means of these, all the disorders born of pitta and of vitiated blood get alleviated.

द्राक्षाद्यं वृत्तम्—

द्राक्षाबलाश्रेयसिधार्कराभिः

खजूरवीरर्वभकोत्पलैश्च ।

काकोलिमेदायुगजीवकैश्च

क्षीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥९३॥

द्राक्षा- दक्ष मुनक्का, बला- भला बला, श्रेयसि- भयभीपर गजपिप्पली, शार्कराभिः सांकर चीनी, खजूर- भजूर खजूर, वीरा- शतावरी शतावर, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक, उत्पलैः च नीलकमल नीलकमल, काकोलि- डाडादी काकोली, मेदायुग- अने मेदा मेदा, महामेदा, जीवकैः अने जनकथी और जीवकसे, क्षीरेण च दूधमा दूधमें, सिद्धम् सिद्ध करेय सिद्ध किया, महिषीघृतम् भे सनुं भी भैंसका घी, स्यात् आपनुं देवे ॥९३॥

93. The medicated ghee made of buffalo's ghee prepared with milk and the pastes of grapes heart-leaved sida, elephant pepper and sugar, or with dates, Vira Rishabhaka and blue water-lily, or with Kakoli, Meda, Mahameda and Jivaka, is beneficial in cardiac disorders.

कशेरुकाद्यं वृत्तम्—

कशेरुकाशौबलशुक्लवेर-

प्रयौण्डरीकं मधुकं विलस्य ।

प्रस्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः

क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयप्रम् ॥९४॥

९३. क्षीरेण सिद्धं-क्षीरे च सिद्ध (ग.)

९४. शौबल-सैम्बल (क.)

कशेरुका- कसेरा, कसेरु, शैवल- शैवाल, सिवाल
शृङ्गवेर- आहु अदरक, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्ड-
रीक, मधुकम् जेहीमध मुलहठी, बिलस्य अने कभल-
दन्दी और कसलदण्डकी, ग्रन्थिः च गांठ गांठ, तैः
तेओन्ती साथे इनके साथ, पयसा दूधभा दूधमें, सर्पि-
धी धी, पचेद पकानु पकावे, क्षौद्रान्वितम् भक्ष्यसहित
ते धी मधुयुक्त बट धी. पित्तहृदयगन्धर पित्तगन्ध
हृदयगन्ध नाश करनेपर छे पित्तगन्ध हृदयगन्ध नाशक
है ॥ ९४ ॥

94. Rushnut, moss, dry ginger, tubers
of white lotus, liquorice, lotus-rhizomes
and ghee—these, cooked with milk and
mixed with honey make a remedy for
cardiac disorders born of pitta.

स्थिरादिककैः पयसा च सिद्धं

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वाऽपि ।

सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च

रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥९५॥

पित्तदुष्टे पित्तथी दूषित थयेक्ष पित्तसे दूषित, हृदि
हृदयभा हृदयमें, स्थिरादिककैः स्थिरादि पंचमूलना
कडक साथे लघु पञ्चमूलके ककसे, पयसा च दूधभा
दूधसे, द्राक्षारसेन द्राक्षना रसथी द्राक्षके रससे इक्षु-
रसेन वा अपि अथवा शेरडीना रसथी या ईखके
रससे, सिद्धम् सिद्ध करनेसे सिद्ध, सर्पि धी धी, हितम्
हितकर छे हितकर है. स्वादुफल- मधुर शैलीना मधुर
फल, इक्षुजाः अने शेरडीना और ईखके. सुशीताः
सारी ये शीतल अत्यन्त शीतल, रसाः रसा हितकर
छे रस हितकर हैं ॥ ९५ ॥

95. The ghee, prepared with the
paste of the drugs of ticktrefoil group
and equal quantity of milk or grape
juice or sugar cane juice, is very bene-
ficial in cardiac disorders born of pitta.

Cold juice of sweet group of fruits and
of sugar-cane are good as beverage.

कफजहृदयस्य चिकित्सा—

स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घिनस्य

क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।

कफमर्मरोगे कफजहृदय हृदयभा कफजन्य हृदयमें,
स्विन्नस्य स्वेदन स्वेदन, वान्तस्य वमन वमन, विलङ्घि-
तस्य अने लंघन करनेवाली पथी और लंघन किये हुएकी,
कफघ्नी कफनाशक कफनाशक, क्रिया चिकित्सा करनेकी
चिकित्सा करे ॥ ९५३ ॥

95३. In cardiac disorders of the
kapha type, all the remedies curative
of kapha should be administered after
subjecting the patient to sudation,
emesis and lightening procedures.

कौलत्थवान्यैश्च रसैर्यवाञ्च

पानानि तीक्ष्णानि च शङ्कराणि ॥९६॥

सूत्रे श्रुताः कटूलशृङ्गवेर-

पीतद्रुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।

कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्ना-

वचाभयानागरचूर्णकं च ॥९७॥

कौलत्थ- कुण्ठी कुलथी, वान्यैः अने धातुना
कथाय साथे और धनिया इनके साथ, रसैः च अने भांसरस
साथे और भांसरसोंके साथ, यवाश्चम् जवना अने जौका
अन्न, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, पानानि च
पीछा पान, शङ्कराणि कटुधातुकारक छे हितकर हैं,

९५३ कफमर्मरोगे-कफमर्मरोगे (ब.)

९६. यवाञ्च-जवाञ्चः (ब.)

शङ्कराणि-शङ्कराणि (ड. द.)

च शङ्कराणि-सशङ्कराणि (ध.)

९७. कृष्णाशटी.....चूर्णकं च-तथा शटीशृङ्गवेरमधोपकुल्या-

रास्नावर्णापुष्करमूलचूर्णम् (ग. ध.)

मूत्रे गोमूत्रम् गोमूत्रम्, शृताः शिखरीं पकाये, कटु-
फलः कायफलं कायफलं, शृङ्गवेर-भाटु अदरक, पीतदु-
ष्टुण्डोदर दाहद्वी, पथ्या- हरदे हरद. अतिविषाः अने
अतिविषयी दुग्णी और अतीस, प्रदेयाः देवा शोण्य छे
देने योग्य हैं, कृष्णा- पीपर पिप्पली, झटी- पट्टयूरे
कचूर, पुष्करमूल- पोभरभूण पोहकरमूल, राज्ञा रारना
वायसुरई, वचा- वच, अजया- हरदे हरद. नागर-
चूर्णकञ्चु च अने सुंहुं यूर्षु कङ्कन्य हृदोगर्भा देवुं
और सौंठका चूर्ण कफजन्य हृदोगर्भ देवे ॥ ९६ ९७ ॥

96-97 Cooked barley should be
eaten along with the soup of horse-
gram and coriander; and a potion
medicated with acute drugs should be
taken. Box myrtle, dry ginger, indian
berberry, chebulic myrobalan and
indian atees, decocted in cow's urine
should be given. Or long pepper
long zedoary, orris root, indian groun-
dsel, sweet flag, chebulic myrobalan
and ginger should be powdered and
given in kapha type of cardiac
disorders.

उदुम्बरसिंहः—

उदुम्बराभ्यवटार्जुनाख्ये
पालाशरौहीतकखादिरे च ।

काये त्रिवृत्त्र्यूषणचूर्णसिद्धो

लेहः कफघ्नोऽशिशिराम्बुयुक्तः ॥९८॥

उदुम्बर- शिखरी गूलर, अश्वत्थ- पीपली पीपल,
वट- वड वट, अर्जुनाख्ये अर्जुन वृक्ष अर्जुन, पालाश-
भाभरी ठाक, रौहीतक- रोहीतक रोहीतक, खादिरे च
अने भेर ओशोना और खैरकथा इनके, काये
उपायभा कायमें, त्रिवृत्- नसोतर निशोय, त्र्यूषण- अने
त्रिकटु और त्रिकटु, चूर्णसिद्धः यूर्षु नाभी सिद्ध

९८. अशिशिराम्बुयुक्तः—सलिखोण्युक्तः (व.)

उरेखा इनके चूर्णसे सिद्ध किया, लेहः लेह लेह, अशि-
शिराम्बुयुक्तः गरम पाणी साथे देनाथी गरम जलके
साथ लेने पर, कफघ्नः कङ्कनाशक थाय छे कफघ्न होता
है ॥ ९८ ॥

98. The bark of the gular fig, the
holy fig, the banyan arjun, palas,
white cedar and catechu, decocted and
made into linctus mixed with powder
of turpeth and the three spices and
taken along with warm water, is cura-
tive of kapha.

शिलाह्वयं वा मिषगप्रमत्तः

प्रयोजयेत् कल्पविधानदिष्टम् ।

प्राशं तथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं

रसायनं ब्राह्ममथामलक्याः ॥९९॥

अप्रमत्तः प्रमादरहित अप्रमत्त, मिषक् पक्षे वैद्य.
कल्पविधावदिष्टम् कल्पविधानम् अतावेव कल्पविधानमें
कहे, शिलाह्वयम् वा शिलावतुने। शिलावतुका, प्रयो-
जयेत् प्रयोग करवे। प्रयोग करे, तथा ते व प्रमाणे
तथा, प्राशम् अथवा प्राशने। चयवनप्राशका, अथापि
अथवा या, आगस्त्यम् अगस्त्ये कहेव अगस्त्योक्त,
लेहम् लेहने। लेहका, ब्राह्मम् रसायनम् ब्राह्म रसायनने।
ब्राह्म रसायनका, अथ आमलक्याः अने आमलकी
रसायनने। प्रयोग करवे। और आमलकी रसायनका
प्रयोग करे ॥ ९९ ॥

99. Mineral pitch should be admi-
nistered by the wise physician, in
accordance with the pharmacological
procedure described; or the linctus
called the Chyavanaprasa, or the one
described by Agastya called the

९९. दिष्टम्—दिष्टम् (त.)

प्राशं तथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं—प्राशका तथाऽऽगस्त्यमथापि

तकी च (व. वा.)

प्राशं तथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं—प्राशका तथाऽऽगस्त्यमथापि

chebulic myrobalan linctus or Brahma elixir or the elixir of emblic myrobalans should be given.

त्रिदोषजहृद्दोग्ध चिकित्सा—

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-

दन्नं च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीमातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव

कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥१००॥

त्रिदोषजे त्रिदोषजन्य हृद्दोग्ध त्रिदोषजन्य हृद्दोग्धमादितः प्रथमं प्रथम, लङ्घनम् लघन लघन, त्याग्यं करावपुं भेदये देवे, सर्वेषु च पथी सध्या देवोभा पश्चात् सब दोषमें, हितम् हितकर हितकर, अन्नम् अन्न अन्न, विधेयम् आपवुं भेदये देवे, त्रयाणाम् अपि त्रयेय देवोभा अन्नं तीनों दोषोंके बलका, हीन-हीन-पथुं हीनत्व, अति-अधिकपथुं अधिकत्व, मध्यत्वम् च अने मध्यमपथुं और मध्यमत्व, अवेक्ष्य भेदने देखकर, अन्नम् एव त्रयेयने हितकर तीनोंके लिए हितकर, कर्म कार्यम् चिकित्सा करनी भेदये चिकित्सा करे ॥ १०० ॥

100. In cardiac disorder due to tridiscordance, lightening therapy should be first prescribed and then the dietetic regimen that is conducive to the condition. It is, after investigating the relative strength of the morbid humors, that their treatment successively should be undertaken.

शूलस्य चिकित्सा—

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमह्यं

जीर्णे स्थितं चेत् सुरदारुकुष्ठम् ।

सतिस्त्वकं द्वे लवणे विडङ्ग-

मुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत् सः ॥१०१॥

भुक्ते दोषजन्यं कुर्या पथी भोजन करने पर, अति-

कम शूलम् हृद्दोग्धमा अधिक शूल थाय हृद्दोग्धमें अधिक

१००. सर्वेषु-सर्वत्र (घ. ड)

शूल हो, जीर्णे च अने पथ्या पथी और पक जाने पर, स्थितम् चेत् शूल रोकार्थं गन्थ तो ठहर जाय तो, सतिस्त्वकम् तिल्वक तिल्वक, सुरदारु-देवदारु देवदारु, कुष्ठम् कठ कूठ, द्वे लवणे भे लवण दोनों नमक, सातिविषम् अतिविषनी कणी अतीस, विडङ्गम् अने वावडिंगने और वायविडङ्ग इनको, सः तेषु वह, उष्णाम्बुना गरम पाणी साथे गरम जलसे, पिबेत् पीवा पीवे ॥ १०१ ॥

101. If there is great pain occurring just after meals and lessening during digestion and ceasing at the end of digestion, the patient should take the pulvis of deodar, costus, Tilvaka, the two salts, embelia and indian atees with warm water.

जीर्णेऽधिके स्नेहविरेचनं स्यात्

फलेर्विरेच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।

त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूले

तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥१०२॥

यदि जीर्णे भे पथी गया पथी यदि अन्न पच जाने पर, अधिके अधिक शूल थाय तो अधिक शूल हो तो, स्नेहविरेचनम् स्निग्ध विरेचन स्निग्ध विरेचन, त्याग्यं देवुं देवे, जीर्यति भे पथ्या अधिक शूल थाय तो यदि पकते समय अधिक शूल हो तो, फलेः फलोत्थी फलोत्से, विरेच्यः स्यात् विरेचन देवुं विरेचन देवे, त्रिषु एव अने भे त्रयेय और यदि तीनों ही, कालेषु काले कालमें, अधिके अधिक अधिक, शूले तु शूल थाय तो शूल हो तो, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मूलविरेचनम् भूयोतुं विरेचन मूलोका विरेचन, हितम् हितकर, स्यात् थाय छे होता है ॥ १०२ ॥

102. If the pain be greater at the end of digestion. unctuous purgatives should be given. If pain be greater during digestion, mild purgatives of sweet fruits should be given. If just after food, during and at the end of

२३०८

चरकसंहिता

[अध्यायः]

digestion, the pain remains uniformly severe, a severe purgative prepared with the root-group of drugs should be given.

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-

त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।

कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च

सर्वं कृमिघ्नं कृमिहृदये च ॥१०३॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

आमाशये सधना प्रकारना हृदयरोगभा आमाशयभा सब प्रकारके हृदयरोगमें आमाशयमें, रुद्धगतिः गति रुंधाई जवाथी रुद्ध गतिवाला, अनिलः वायु वायु प्रायः बहुभूत प्रायः, प्रकुप्यति प्रकोप पाये छे प्रकुपित होता है तस्मात् तेथी इस लिए, शोधनम् एव शोधन शोधन, तथा लङ्घनपाचनम् च लंघन अने पाचन लङ्घन और पाचन, कार्यम् करना अर्थको करना चाहिए, कृमिहृदये च अने कृमिजन्य हृद्रोगभा और कृमिजन्य हृद्रोगमें, सर्वम् सर्व सब, कृमिघ्नम् कृमिनाशक चिकित्सा करवी अर्थको कृमिघ्न औषध करे ॥ १०३ ॥ इति आ यह, हृद्रोगचिकित्सा हृद्रोगचिकित्सा छे हृद्रोगचिकित्सा है ।

103. Generally in all cardiac disorders, the vata getting obstructed is provoked and lodged in the stomach. Hence, only purification and the lightening and digestive therapies should be done. And in parasitic condition of the heart, treatment curative of parasites should be undertaken. Thus has been described the treatment of cardiac disorders.

प्रतिश्यायस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्य-

क्रोधर्तुवैषम्यशिरोमितापैः ।

प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतै-

रवश्चयया मैथुनवाष्पधूमैः ॥१०४॥

संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो

वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।

प्राणार्तिदौ क्षवथुर्जलाभः

स्त्रावोऽनिलात् सखरमूर्धरोगः ॥१०५॥

नासाप्रपाकज्वरवक्त्रशोष-

तृष्णोष्णपीतस्त्रवणानि पित्तात् ।

कासारुतिस्त्रावघनपल्लेकाः

कफाद्रुहः स्त्रोतसि चापि कण्डूः ॥१०६॥

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

स्युः पीनसे तीव्ररजोऽतिदुःखे ।

संधारण- वेग रोकनाथी वेगविधारण, अजीर्ण- अशुशुथी अजीर्ण, रजः- धूत जवाथी धूल, अतिश्याय- अति ओलनाथी अधिक बोझना, क्रोध- डोषथी क्रोध, क्रतुवैषम्य- क्रतुनी विषमताथी क्रतुकी विषमता, शिरोऽमितापै- माथाना संतापथी शिरके संताप, प्रजागर- उभगराथी रात्रिमें जागना, अतिस्वपन- गहु निद्रा करवाथी अत्यन्त सोना, अम्बुशीतैः शीतल जल, रवश्चयया अकुण्ठनी ओसका पड़ना, मैथुन- मैथुनथी मैथुन, वाष्पधूमैः आसुथी, धूनाथी रोना और धुना इनसे, संस्त्यानदोषे दोष धृष्ट यनामी दोष घट हो जाने पर, शिरसि भरतकभा शिरसे, प्रवृद्धः वायुः तु वधेथी वायु बड़ा हुआ वायु, प्रतिश्यायम् सगैभम् जुखाप्रको, उदीरयेत् पेडा करे छे उत्पन्न करता है, अनिलात् वायुथी यता प्रतिश्यायभा वायुजन्य प्रतिश्यायमें, प्राणार्ति- नासिकभा वेदना नाकमें वेदना, तोदौ सोय कोड़ाया नेवी पीडा तोद, क्षवथुः छीक छीक, सखरमूर्धरोगः खरभेद अने भरतकना रोग खरभेद और शिरका रोग, जलाभः स्त्रावः अने पाणी नेवी स्त्राव थाय छे और पानी जैसा स्त्राव होते हैं, पित्तात्

१०४. धूमैः-सेनैः (ब.)

... -शोकैः (फ.)

... -वर्षैः (फ.)

१०५. मूर्धरोगः-शीर्षरोगः (ब.)

१०६. तीव्ररजोऽतिदुःखे-स्तीव्ररजोऽतिदुःखे (घ.)

પિત્તથી થતા પ્રતિશ્વાયમાં પિત્તજન્ય પ્રતિશ્વાયમાં,
નાસાગ્રપાક- નાકના ટેરનાં પાક નાકકે અગ્રમાગકા
પકના, જ્વર- તીવ્ર જ્વર, વક્ત્રશોષ- મુખશોષ મુખકા
મુશ્વના, તૃષ્ણા- તરસ પ્યાસ, ડાહ્યપીતસ્રવણાનિ તથા
નાકમાંથી ગરમ અને પીળા લીટનું નીકળવું થાય
છે. કૌર નાકમાંથી ગરમ અને પીળા સાવકા વહના દોતે હૈં,
કફાત્ કફથી થતા પ્રતિશ્વાયમાં કફજન્ય પ્રતિશ્વાયમાં,
કાલ- ઉધરસ ધાંસી, અરુચિ- અરુચિ અરુચિ, સાવ-
વનપ્રસેકા- નાસિકામાંથી ઘણું લીટ તથા મુખમાંથી
ધાંટી લાળ નીકળે છે. વહૂત સાવ અને વન લાલાપ્રસેક,
સ્રોતસિ ચ તેમજ નાસાગ્રમાં અને નાસાગ્રોતમાં,
ગુરુ- કણ્ઠઃ ચ અતિ અત્યંત ખુબ્લી થાય છે અત્યંત
ખુજલી થોતી હૈ, સન્નિપાતાત્ તુ અને સન્નિપાતથી થતા
ઔર સન્નિપાતજન્ય, તીવ્રરુજે તીવ્ર દરશના તીવ્ર
રુજાવાલે, અતિદુઃખે અતિ દુઃખથી અત્યંત દુઃખ-
દાયક, પીનસે પ્રતિશ્વાયમાં પ્રતિશ્વાયમાં, સર્વાણિ બધાં
સર્વ, રૂપાણિ લક્ષણો લક્ષણ, સ્વઃ થાય છે થોતે
હૈં ॥ ૧૦૪-૧૦૬૩ ॥

104-106½. The suppression of natural urges, indigestion, inhalation of dust, excessive speech, anger, abnormality of season, affliction of the head, excessive waking, excessive sleep, very cold water, frost, excessive sexual indulgence, weeping and smoking are the factors by which in a condition where the morbid humor is in a congealed state in the head, the vata gets increased and gives rise to coryza. There will be pain and pricking sensation in the nose, sternutation, watery discharge and affection of the voice and the head due to vata; inflammation of the tip of the nose, fever, dryness of mouth, thirst, and hot and yellow discharge from the nose, in a condition due to pitta; and cough,

anorexia, thick and profuse discharge, heaviness and itching in the nasal passage occur in a condition due to kapha. All the symptoms occur with acute pain and great discomfort in rhinitis due to tridiscordance type.

दुष्टप्रतिश्यायजा रोगाः—

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्तु

दुष्टप्रतिद्वयाय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०७ ॥

ततस्तु रोगाः श्वथुश्च नास्वा-

शोषः प्रतीनाहपरिखवौ च ।

घ्राणस्य पूतिवमपीनसश्च

सपाकशोथार्बुदपूयरक्ताः ॥ १०८ ॥

अरुंषि शीर्षश्रवणाक्षिरोग-

खालित्यह्यर्जुनलोमभावाः ।

तृट्श्वासकासज्वररक्तपित्त-

वैखर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०९ ॥

सर्वः ज्ञाना प्रतिश्याय सब प्रतिश्याय, अहितभोज-
नात् तु अहित भोजनथी अहित भोजनसे, उपेक्षितः
तथा चिह्नित्सा न करवाथी तथा उपेक्षा करनेसे,
अतिवृद्धः अत्यंत वृद्धीने अत्यन्त बढ़कर, दुष्टप्रतिश्यायः
स्यात् दुष्ट प्रतिश्याय थर्ध अथ छे दुष्ट प्रतिश्याय हो
जाता है, ततः तु तेथी उससे, क्षवथुः क्षवथु क्षवथु,
नासाशोषः च नासाशोष नासाशोष, प्रतीनाह- प्रतीनाह
प्रतीनाह, परिस्त्रवौ च परिस्त्रव परिस्त्रव, घ्राणस्य घ्राण्युनी
घ्राणका, पूतिस्त्रव दुर्गंधिता पूतिभाव, अपीनसः च
अपीनस अपीनस, सपाक- नासापाक नासापाक,
शोथ- नासाशोथ नासाशोथ, अर्बुद- नासायुर्द नासायुर्द,
पूयस्कः अने पूयस्क और पूयस्क, रोगाः ये रोगो
पाय छे ये रोग होते हैं, ततः च वृणी तेथी पुनः
उससे, अरुषि नाडभां ईडडीओ नाकमें फुन्सियां, शीर्ष-
शेर सिर, श्रवण- डान कान, अक्षिरोग- अने आभना
रोग और आंखके रोग, खालित्य- आक्षित्य खालित्य,

१०९ शीर्षश्रवणाक्षिरोग-मूत्रश्रवणाक्षिरोग (स. ड.)

वैस्वर्ग-वैवर्ण्य (द.)

हरि-कर्जुन-लोमभावाः श्वेतपल्लवः कृपितः तेभ्यः श्वेतपल्लवः और लोमोकी कपिलता एवं श्वेतता, वृद्ध-तरुण-प्यास, श्वास-श्वास-श्वास, कास-उदरस्य कास, उदर-ताप उदर, रक्तपित्त-रक्तपित्त रक्तपित्त, वैश्वर्य-विश्वरतः। स्वरभेद, शोषः अने शोष और शोष, भवन्ति ये शोषः पक्ष आद्य छे ये रोग भी उत्पन्न होते हैं ॥ १०७-१०९ ॥

107-109. All kinds of rhinitis described above, if aggravated by unwholesome diet or neglect, will develop into a pernicious type of rhinitis. Then, it will give rise to various disorders of sternutation, atrophic rhinitis, nasal obstruction, nasal catarrh, ozena, chronic rhinitis, suppurative rhinitis, edematous rhinitis, nasal growth, sanguineous purulent rhinitis, furunculosis, the disorders of the head, ear and eye alopecia, tawnyness or greyness of the hair, thirst, dyspnea, cough, fever, hemothermia and alteration of the voice and consumption.

दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणम्—

रोधाभिघातस्रवशोषपाकै-

व्राणं युतं यच्च न वेत्ति गन्धम् ।

दुर्गन्धि चास्य बहुशः प्रकोपि

दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत् ॥ ११० ॥

व्राणम् नेमां नासिका जिममें नासिका, रोध-रोध रुकावट, अभिघात-प्रहार चोट, स्रव-स्राव स्राव, शोष-शोष शोष, पाकैः युतम् अने पाकथी युक्त आद्य छे और पाकसे युक्त होती है, यः च नेमां मनुष्य जिसमें मनुष्य, गन्धम् गन्धमे गन्धको, न वेत्ति पारभाते। नहीं नहीं जानता, चास्य च नेमां भुज मुख, दुर्गन्धि वास भारे छे दुर्गन्धयुक्त होता है, बहुशः अने बार-बार और बार-बार, प्रकोपि प्रकोप पासे छे

प्रकृपित होता है, तम् तेने उसे, दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत् प्रतिश्याय दुष्ट प्रतिश्याय, उदाहरेत् उहे छे कहते हैं ॥ ११० ॥

110. Nasal obstruction, ulceration, discharge, atrophy or suppuration, loss of the sense of smell, fetor oris and frequent attacks of the disease—know all these to be the symptoms of the pernicious type of rhinitis.

श्वयोः, नासाशोषस्य च लक्षणम्—

संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु मूर्ध्नि

विष्वक्पथस्थः श्वयुं करोति ।

क्रुद्धः स संशोष्य कफं तु नासा-

शृङ्गाटकघ्राणविशोषणं च ॥ १११ ॥

मूर्ध्नि अस्तकमां तिरमें, विष्वक्पथस्थः, सर्व भागभां रहेदी चारों ओर रहा हुआ, अनिलः तु वायु वायु, मर्माणि मर्मेने मर्मका, संस्पृश्य स्पर्श करी स्पर्श करके, श्वयुम् छीं छे छीं, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, सः ते वायु वह वायु, क्रुद्धः क्रुपित अर्ध क्रुपित हो कर, कफम् तु उहेने कफको, संशोष्य सूखावी सुखाकर, नासाशृङ्गाटक- नासाशृङ्गाटक नासा-शृङ्गाटक, घ्राणविशोषणं च तथा घ्राणेन्द्रियने शोष करे छे और घ्राणका शोष करता है ॥ १११ ॥

111. The vata, affecting the vital organs in the head and getting lodged in its passages, causes sternutation. The vata, getting provoked, dries up the kapha and causes atrophy of the turbinated bones and loss of smell (atrophic rhinitis).

प्रतीनाहस्य लक्षणं नासावावस्य लक्षणं च—

उच्छ्वासमार्गं तु कफः स्रवातो

रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत् ॥

यो मस्तुलुङ्गाद्वनपीतपकः

कफः स्रवेदेष परिस्रवस्तु ॥११२॥

सवातः ने रोगमा वायुसहित वातके साथ, कफः तु उरु कफ, उच्छ्वासमार्गम् उच्छ्वासमार्गने प्रश्वासके मार्गको, रुन्ध्यात् रोकें छे रोकता है, तम् तेने उसे, प्रतीनाहम् प्रतीनाह प्रतीनाह, उदाहरेत् उदेवे। कहना चाहिए, यः ने जो, मस्तुलुङ्गात् मस्तिष्कमस्थि मस्तिष्कसे, घन-धाटो घना, पीत-पीलो पीला, पकः अने पाडेवे। और पका हुआ, कफः उरु कफ, स्रवेत् स्रवे छे बहता है, एवः तु ते वह, परिस्रवः परिस्रव उदेवाय छे परिस्रव कहा जाता है ॥ ११२ ॥

112. It should be known as nasal obstruction, when the kapha with vata obstructs the channels of breathing. That is the condition of nasal catarrh where there is thick yellow and ripe discharge from the head or brain.

पूतिनस्य, अपीनस्य च लक्षणम्—

वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु

स्यात् पूतिनस्य श्वयथुर्भ्रमश्च ।

आनद्यते यस्य विशुष्यते च

प्रक्षिद्यते धूप्यति चापि नासा ॥११३॥

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-

जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं

ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥११४॥

उपेक्षया तु उपेक्षा करवाभी उपेक्षासे, वैवर्ण्य- ने रोगमा नाकने रंग बदलाई अय छे नासिका विवर्ण होती है, दौर्गन्ध्यम् अने तेमा दुर्गन्ध थाय छे और उसमें दुर्गन्ध होती है, श्वयथुः सोने आय छे शोक होता है, भ्रमः च तेमज थकर और चकर, स्यात् आवे छे आता है, पूतिनस्यम् ते पूतिनस्य उदेवाय छे वह पूतिनस्य कहा जाता है, यस्य नेनु जिसकी, नासा नाक नासा, आनद्यते आनादयुक्त थाय छे आनादयुक्त होती है, विशुष्यते च शुष्क अय छे शुष्क

होती है, प्रक्षिद्यते धूप्युक्त थाय छे क्लेदयुक्त होती है, धूप्यति च अपि अने धूमाडा नेपुं नीक्षणतुं होय नेपुं थाय छे और बुंवा निकलने जैसे भावसे युक्त होती है, यः जन्तुः तथा ने मनुष्य और जो मनुष्य, गन्धरसाम् च गंध तथा रसने गंध और रसोंको, न वेत्ति आक्षेपे। न होय नहीं पहिचानता, तम् ते आक्षेप- सने वह, अपीनसेन जुष्टम् अपीनस रोग थये। छे अपीनससे आक्रान्त है, व्यवस्येत् अय आक्षेपुं ऐसा जाने अनिक- नात बात, श्लेष्म- तथा उरुभी तथा कफसे स्रव उत्पन्न थयेवा उत्पन्न, तन् च ते रोगने उस रोगको, प्रतिश्याय- प्रतिश्यायना प्रतिश्याय, समान- लिङ्गम् समान लक्षणवाला जैसे लक्षणवाला, ब्रूयात् उदेवे। कहे ॥ ११३-११४ ॥

113-114. Due to neglect, there develop discoloration, stinking, swelling, and giddiness; this condition is called 'ozena'. Where there is obstruction, drying, softening or fuming in the nose, the person is not able to recognise smell or taste, know him to be affected with rhinitis. It should be regarded as disorder due to vata-cum-kapha if its symptoms are like those of acute rhinitis.

घ्राणपाकस्य लक्षणं, नासाश्वयथोः लक्षणं, नासार्बुदस्य लक्षणं च—

सदाहरागः श्वयथुः सपाकः

स्याद् घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।

घ्राणाश्रितासुक्ष्मप्रभृतीन् प्रवृष्य

कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥११५॥

घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य

मांसास्रदोषादपि चार्बुदानि ।

रक्तपित्तात् च अपि दोषी तथा पित्तथी रक्त और पित्तसे, सदाहरागः दाह तथा वाताशयथी युक्त दाह और जालीसे युक्त, सपाकः श्वयथुः अने पाडवागो सोने

११५. मलाश्च-च शीताः (प.)

આથ છે તો પાકયુક્ત શોફ થોતા હૈ, પ્રાણપાકઃ તે પ્રાણપાક વહ પ્રાણપાક, સ્વાત્ કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, પ્રલાઃ ચ વાત, પિત્ત અને કહ વાતાદિ દોષ, પ્રાણાશ્રિત- નાકમાં રહેલા નાસાશ્રિત, અસ્તુ- પ્રભૃતીન્ દોહી વગેરે પાતુઓને રક્તાદિકો, પ્રદૂષ્ય દૂષિત કરી અત્યન્ત દૂષિત કરકે, નાસાશ્રયથુમ્ નાકના સોળને નાસાકા શોફ કુર્વન્તિ કરે છે કરતે હૈ, તથા તથા તથા, પ્રાણે નાકમાં નાસિકાદે, ડચ્છાસગતિમ્ ઉચ્છ્વાસની ગતિને પશ્ચાત્કી ગતિકો, નિરુદ્ધ્ય રોહી રોકકર, માંસ-મજ્જા-દોષાત્ અપિ માંસ તથા દોહીના દોષથી પણ માંસ તથા રક્તની દુષ્ટિસે સી અર્બુદાનિ ચ અર્બુદોને ઉત્પન્ન કરે છે અર્બુદોકો ઉત્પન્ન કરતે હૈ ॥ ૧૧૫૩ ॥

115-1154. The inflammation of the nose due to vitiation of blood and pitta, will cause burning, redness, swelling and suppuration. The morbid humor vitiating the blood and some other tissues of the nasal region cause swelling in the nose; and as a result of the vitiation of flesh and blood, there will form nasal growths which cause obstruction to breathing.

પૂયરક્તસ્ય લક્ષણમ્—

પ્રાણાત્ સ્વેદા શ્રવણાન્મુક્તાદ્વા

પિત્તાકમસં ત્વપિ પૂયરક્તમ્ ॥૧૧૬॥

પ્રાણાત્ નાકમાંથી નાકસે શ્રવણાત્ કાનમાંથી કાનસે, મુક્તાત્ વા કે મુખમાંથી મુખસે, પિત્તાકમ્ પિત્તસંહિત પિત્તયુક્ત, અસ્તુ તુ અપિ જે દોહી જો રક્ત, સ્વેદ વહ છે વદતા હૈ વહ, પૂયરક્તમ્ પૂયરક્ત કહેવાય છે પૂયરક્ત કહા જાતા હૈ ॥ ૧૧૬ ॥

116. There will be discharge from the nose, ear, or the mouth, of the blood, tinged yellow with the color of

pitta. This is called sanguino purulent rhinitis.

અહંવિકાયાઃ લક્ષણં દીપ્તસ્ય લક્ષણં ચ—

કુર્વાત્ સપિત્તઃ પવનસ્ત્વગાદીન્
સંદૂષ્ય ચારૂંષિ સપાકવન્તિ ।

નાસા પ્રદીપ્તેવ નરસ્ય યસ્ય

દીપ્તં તુ તે રોગમુદાહરન્તિ ॥૧૧૭॥

इति नासारोगनिदानम् ।

સપિત્તઃ પિત્તસંહિત પિત્તયુક્ત, પવનઃ પવન વાયુ, ત્વગાદીન્ તથા વગેરેને ત્વચા આદિકો, સંદૂષ્ય સારી રીતે દૂષિત કરી અત્યન્ત દૂષિત કરકે, સપાકવન્તિ પાકનાળી પાકયુક્ત, અહંવિ ચ ફેડલીઓને ઉત્પન્ન કરે છે અહંવિકાકો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, યસ્ય જે જિમ, નરસ્ય પુરુષત્ પુરુષકી નાસા નાક નાસા, પ્રદીપ્તા ઇવ અથે સળગતું હોય જલતી હુઈ સી પ્રતીત હો, તમ્ તુ તે એસ, રોગક રોગને રોગકો, દીપ્તમ્ દીપ્ત દીપ્ત, ઉદાહરન્તિ કહે છે કહેતે હૈ ॥ ૧૧૭ ॥ इति आ. यह, नासारोग-निदानम् नासारोगनिदान છે નાસારોગનિદાન હૈ ।

117. The vata, combined with pitta vitiating the skin and the superficial tissues, causes 'furunculosis' which suppurates. They call that condition red-nose, the condition where a man's nose is shining bright and red like fire. Thus has been described the pathology of diseases of the nose.

શિરોરોગસ્ય વાતજાદિમેદેન લક્ષણાનિ—

શૃશાર્તિશૂલં સ્ફુરતીહ વાતાત્

પિત્તાત્ સદાહાર્તિ કફાદુરુ સ્યાત્ ।

સર્વેશ્ચિદોષં ક્રિમિભિસ્તુ કણ્ઠ-

દોર્ગન્ધ્યતોદાર્તિયુતે શિરઃ સ્યાત્ ॥૧૧૮॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

૧૧૭. પિત્તાકમસં-પૂયરક્તમ્ (૧.)

૧૧૭. પવનસ્ત્વગાદીન્-પવનઃ કફાદીન્ (૨.)

इति नासारोगनिदानम्-इति शिरोरोगनिदानम् (३.)

वातात् वातथी वातसे, भृशार्तिशूलश्च भायुं
अत्यन्त पीडा तथा शूलवाणुं यच्च सिर बहुत पीडा
और शूलसे युक्त होकर, इह स्फुरति इरडे छे फड़कता है,
पित्तात् पित्तथी पित्तसे, सदाहार्ति दाहयुक्ता पीडावाणुं
थाय छे दाहयुक्त पीडावाला होता है, कफात् कश्ची
कफसे, गुरु भारे भारी, स्यात् थाय छे होता है, सर्वैः
अने सर्व दोषेथी और सब दोषोंमें, त्रिदोषम् त्रणु
दोषेथी थाय छे तीन दोषवाला होता है, क्रिमिभिः
तु कृमिथी क्रिमिओंसे, गिरः भरतक सिर, कण्डू-भरज
खुजली, दौर्गन्ध्य-दुर्गन्ध दुर्गन्ध, तोद-वर्ति-युतम् तोद
तथा पीडावाणुं तोद तथा पीडासे युक्त, स्यात् थाय छे
होता है ॥ ११८ ॥ इति आ यह, शिरोरोगनिदानम्
शिरोरोगनिदान छे शिरोरोगनिदान है।

118. In headache due to vata, there
will be severe pain, ache, or throbbing;
in pitta type, pain and burning; and
in kapha type, heaviness; and all
symptoms in tridiscordance type; while
in case of parasitic infection, there
occur itching, stink, pricking sensation
and pain. Thus has been described
the pathology of the diseases of the
head.

मुखरोगस्य वातजादिमेवेन लक्षणानि—

मुखामये मारुतजे तु शोष-

कार्कश्यरौक्ष्याणि चला रुजश्च

कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं

प्रसंसनस्पन्वनतोदमेदाः ॥११९॥

तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा

धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।

पित्तात् समूर्च्छा विविधा रुजश्च

वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥१२०॥

१२०. तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा तृष्णाज्वरस्फोटक-

दाहपाकाः (ब.)

वर्ण-पाण्डु (ब.)

कण्डूगुरुत्वं सितविज्जलत्वं

ओहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।

उत्क्रेशमन्दानलता च तन्द्रा

रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥१२१॥

मारुतजे तु वातथी थयेदा वातजन्य, मुखामये मुख-
रोगमा मुखरोगमें, शोष- शोष, कार्कश्य- कठोरता
कठोरता, रौक्ष्याणि रूक्षता, चलाः अने अलीं
तलीं इरती और अस्थिर रुजः च पीडाओ वेदनायें,
स्युः थाय छे होती हैं, सशीतम् ठंडी दाहवाथी सरदी
लगनेसे, कृष्ण- काली, काली, अरुणम् तथा दाह वधुने
और लाल वर्णकी, निष्पतनम् मुखामये लालका बढ़ना,
प्रसंसन- दांतनुं पडवुं दांतका गिरना, तोद- व्यथा तोद,
मेदाः तथा दाह और मेदनके समान पीडा, पित्तात्
पित्तथी थयेदा मुखरोगमा पित्तजन्य मुखरोगमें, तृष्णा-
तरस प्यास, ज्वर- ताप ज्वर, स्फोटक- छाया
विस्फोटक, तालु- तालुवाला तालुका, दाहाः दाह दाह,
धूमायनम् च अपि मुखामये धूमायनम् नीडणवुं मुखसे
धुवां निकलने जैसा भाव, अवदीर्णता दाह वगेरेनुं दाहवुं
होठ आदिका फटना, समूर्च्छाः भूर्च्छा सूच्छा, विविधाः
अतततनी विविध प्रकारकी, रुजः च पीडा पीडा,
शुक्ल- अने मुख पर श्वेत और मुख पर श्वेत, अरुण-
अने दाह और लालको, वर्ज्याः च सिवायना छोड़कर,
वर्णाः रोग उत्पन्न थाय छे शेष रंग होते हैं, कफ-
वक्त्ररोगे अने कश्ची उत्पन्न थयेदा मुखरोगमा और
कफजन्य मुखरोगमें, कण्डूः भरज खुजली, गुरुत्वम्
भारेपणुं भारीपन, सितविज्जलत्वम् श्वेतरंग, त्रिधाश,
सफेदी पिच्छिलता, स्नेहः स्निग्धता त्रिग्वता, अरुचिः
अरुचि अरुचि, जाड्य- जडता जडता, कफप्रसेकौ
कश्चुं नीडणवुं कफका प्रसेक, उत्क्रेश- मोण उत्क्रेश,
मन्दानलता च भृशज्जिपणुं अग्निमांश, तन्द्रा तन्द्रा
तंद्रा, मन्दाः अने मंद और मंद, रुजः पीडाओ
थाय छे रुजा होती हैं ॥ ११९-१२१ ॥

119-121. In diseases of the mouth
due to vata, there will be dehydration,
roughness, dryness, fleeting pain,

121. स्नेहो-स्नेही (द.)

dusky red coloration, salivation, coldness, loosening of teeth, throbbing, pricking pain and fissures. In a condition due to pitta, there will be thirst, fever, sores, burning of the palate, fuming and ulcerations, fainting, various kinds of pain and discoloration excepting that of white and dusky-red one. And in the diseases of mouth due to kapha, there will be itching, heaviness, pallor, sliminess, unctuousness, anorexia, dullness, increase of mucus, ptyalism, nausea, weakness of the gastric fire, torpor and dull pain.

सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे

भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।

संस्थानदूषाकृतिनामभेदा-

द्यौरे चतुःषष्टिभिर्वा भवन्ति ॥१२२॥

यस्मिन् जे जिय, वक्त्ररोगे मुखरोगमें, सर्वाणि रूपाणि सब, रूपाणि ३५ लक्षण, भवन्ति होय छे होते हैं, सः तु ते वह, सर्वजः त्रिदोषकी उत्पन्न सन्निपातजन्य. स्यात् ययो होय छे होता है, एते च आ आर मुखरोगे ये रोग, संस्थान-स्थान संस्थान, दूष्य-दूष्य दूष्य, आकृति-आकृति आकृति, नामभेदात् तथा नामना भेदकी और नामके भेदसे, चतुःषष्टि-येथ छौसठ, विधाः प्रकारना प्रकारके, भवन्ति थाय छे होने हैं ॥ १२२ ॥

122. If all these symptoms appear together, then it is to be regarded as mouth-disease due to tridiscordance. These diseases of the mouth are sixty-four in number when designated according to seat of affection, susceptible body-tissue and shape.

१२२. सर्वजः स्यात्-सन्निपात (क)

शालाक्यतन्त्रेऽभिहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेदजानि ।

यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य

क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥१२३॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

नेवाम तेथेना उनके, निमित्त-हेतु हेतु, रूप-पुं३५, ईरूप, आकृति-३५ रूप, भेदजानि तथा औपध तथा चिकित्सा, शालाक्यतन्त्रे शालाक्यतन्त्रे, अभिहितानि उक्ता छे कहे गये हैं, चतुर्विधस्य आर प्रकारना चार प्रकारके, मुखामयस्य तु मुखरोगकी, यथाप्रदेशं प्रसंग अनुसार प्रसंगके अनुसार. क्रियां चिकित्सा चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ १२३ ॥ इति आ यह, मुखरोग-निदानम् मुखरोगनिदान छे मुखरोगनिदान है ।

123. In the treatise dealing with the special branch of Salakya-tantra are described the etiology, signs and symptoms, shape and treatment of these disorders in full. I shall describe the treatment of only four main types of mouth diseases in their relevant situations in this treatise. Thus has been described the pathology of the diseases of the mouth.

अरोचकस्य वातजाभेदेन लक्षणानि-

वातादिभिः शोकभयातिलोभ-

कोधैर्मनोघ्नाशनगन्धरूपैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टस्तः

कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥१२४॥

१२३ क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य-चिकित्सितं

वक्त्ररोगस्य वक्ष्ये (क व)

यथाप्रदेशं तु-अनु-यत्नार्थं तु (क.)

१२४. कोधैर्मनोघ्नाशन-क्रोधवक्त्राशन (क.)

अशन-अशुचि (व.)

स्युः परिहृष्टस्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन-कर्कशशीत-

वक्त्रकषायवक्त्रस्य मतोऽनिलेन (क.)

वातादिभिः वात वगेरेयी वातादिसे, शोक- शोऽ शोक, भय- भय भय, अतिलोभ- अतिदोष अतिलोभ, क्रौञ्चैः क्रोच क्रोच, मनोन्न- अने मनने आधात करनाई और मनके लिए अप्रिय, अशन- लोभन भोजनों, गन्ध- गंध गन्ध, रूपैः तथा रूपी तथा रूपसे, अरोचकाः अरोच्य अरोचक, स्युः थाय छे उत्पन्न होते हैं, अनिलेन वातयी थयेला अरोच्यकमा वातज अरोचकमें, परिहृष्टदन्तः अनुप्यना दंतो अभाध् अय छे मनुष्यको दन्तहर्ष होता है, कषायवक्त्रः च अने मुणने। स्वाद उसायेयो आय छे और मुखका स्वाद कसैला होता है, मतः अभिमानवामा आवे छे ऐसा माना जाता है ॥ १२४ ॥

124. Anorexia is caused by the provocation of vata and other humors as also by grief, fear, excessive greed, anger, unpleasant foods, smells and sights; setting the teeth on edge and astringent taste in the mouth are known to result from morbid vata.

कटुम्लमुष्णं विरसं च पूतं

पित्तेन विद्यालवणं च वक्त्रम् ।

माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-

विवद्वसंबद्धयुतं कफेन ॥ १२५ ॥

पित्तेन पित्तयी थयेला अरोच्यकमा पित्तज अरोचकमें, वक्त्रम् मुण मुख, कटु उदु कटु, अम्लम् अम्ल अम्ल, उष्णम् उनु उष्ण, विरसम् विरस विरस, पूति ष दुर्गन्धयुक्त दुर्गन्धी, लवणम् च तथा आरुं थाय छे तथा नमकीन होता है, कफेन अने उद्धयी थयेला अरोच्यकमा मुण और कफजन्य अरोचकमें मुख माधुर्य-मधुरता मिठास, पैच्छिल्य- चिकित्सा पिच्छिलता, गुरुत्व- भारेपणु भारीपन, शैत्य- ठंडापणु शीतलता, विवद्व- आहारमा असमर्थपणु आहारमें असमर्थता, संबद्ध- युतम् तथा उद्धनी संधि औषधी युक्त थाय छे तथा कफका संबन्ध इनसे युक्त होता है ॥ १२५ ॥

१२५. विषद्वसंबद्धयुतम्-विवद्वसंस्तम्भयुतम् (ध.)

125. Pungent taste, acid taste, hot and bad taste, stinking and salt taste in the mouth should be regarded as a result of morbid pitta. There will be sweet taste in the mouth and sliminess, heaviness and coldness and discharge of lumpy mucus in conditions due to kapha.

अरोचके शोकभयातिलोभ-

क्रोधाद्यहृद्याशनगन्धजे स्यात् ।

स्वाभाविकं वक्त्रमथारुचिश्च

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ १२६ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

शोक- शोऽ शोक, भय- भय भय, अतिलोभ- अतिदोष अतिलोभ, क्रोधादि- क्रोच वगेरे क्रोधादि, महद्य- अणुभमता हृदयके लिए अप्रिय, अशन- लोभन भोजन, गन्धजे अने गन्धयी थयेला और गन्धसे उत्पन्न, अरोचके अरोच्यकमा अरोचकमें, वक्त्रम् मुण मुख, स्वाभाविकम् स्वाभाविक रसवाणुं होय छे स्वाभाविक रसयुक्त होता है, अथ परंतु परन्तु अरुचिः अरुचि अरुचि, स्यात् होय छे होती है, त्रिदोषजे तु अने त्रयु होययी उत्पन्न थयेला अरोच्यकमा और त्रिदोष-जन्य अरोचकमें, नैकरसम् मुण अनेक रसवाणुं मुख अनेक रसयुक्त, भवेत् होय छे होता है ॥ १२६ ॥ इति आ। यह, अरोचकनिदानम् अरोचकनिदान छे अरोचकनिदान है।

126. In anorexia due to grief, fear, excessive greed, anger, and unpleasant food and smell, though the mouth is in a normal condition, yet there will be anorexia. In condition of tridiscordance, there will be

१२६. हृद्याशन-हृद्याशुति (ध. व.)

स्वाभाविकं वक्त्रमथारुचिश्च-स्वाभाविकमथारुचिश्च

(त)

varying tastes in the mouth. Thus has been described the pathology of anorexia.

कर्णरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

नादोऽतिरुक्कर्मलस्य शोषः

स्त्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।

शोफः सरागो दरणं विदाहः

सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात् ॥१२७॥

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्ल-

स्निग्धस्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

स्त्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥१२८॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

वातात् वातथी भयेदा कर्णरोगमा वातज कर्ण-
रोगमें, नादः नाद आवाज, अतिरुक् अतिपीडा अत्यन्त
वेदना, कर्णमलस्य डानना भेदनु कानके मेलका,
शोषः सूक्ष्म ज्वलु शुष्क होना, तनुः स्त्रावः पातणौ।
स्त्राव पतला स्त्राव, अश्रवणम् च तथा भेदेरापणु
थाय छे तथा बहेरापन होता है पित्तात् पित्तथी
भयेदा कर्णरोगमा पित्तज कर्णरोगमें, सरागः दादाश-
सहित लालीके साथ, शोफः सोभे शोथ, दरणम् द्रष्ट
फटना, विदाहः विदाह विदाह, सपीत- अने पीणौ।
और पीले रंगसे युक्त, पूतिस्रवणम् च तथा दुर्गंधिवाणौ।
पुरुने स्त्राव थाय छे तथा सड़ा हुआ स्त्राव होता है, श्लेष्मभवे
कथी भयेदा कर्णरोगमा कफज कर्णरोगमें, वैश्रुत्य-
संभगवानी भारी विकृत सुनना, कण्डू- अरण खुजली,
स्थिरशोफ- स्थिर सोभे स्थिर शोथ, शुक्लस्निग्ध- धौलो।
तथा स्निग्ध सफेद और स्निग्ध, स्रुतिः पुरुने स्त्राव स्त्राव,
अल्परुक् च तथा थोड़ी पीडा थाय छे तथा अल्प पीडा होती
है, सन्निपातात् तु अने सन्निपातथी भयेदा कर्णरोगमा
और सन्निपातजन्य कर्णरोगमें, सर्वाणि रूपाणि त्रणे दोषनां
लक्षणो थाय छे सब लक्षण होते हैं। तत्र अने तेमा और
वहां, अधिकदोषवर्णः स्त्रावः च ने दोषनी अधिकता
होय छे ते दोषना रंग नेवे पुरुना स्त्रावने रंग
होय छे प्रबल दोषके अनुसार रंगवाला स्त्राव होता है

॥ १२७-१२८ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् आ कर्णरोग-
निदान छे यह कर्णरोगनिदान है ।

127-128. Tinnitus (noises in the ear),
excessive pain, drying of the ear-wax,
thin discharge and deafness occur in
condition due to vata. Swelling, red-
ness, bursting, burning, yellow and
putrid discharge occur in condition
due to pitta. Dys-acousma, itching, rigid
swelling, white and sticky discharge
and slight pain occur in condition
caused by kapha. In condition of
tridiscordance, there will be all the
signs and symptoms and the discharge
excessively morbid and containing
many colors. Thus has been described
the pathology of ear-diseases.

नेत्ररोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहवांश्च

सतोदभेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।

पित्तात् सदाहोऽतिरुजः सरागः

पीतोपदेहः सुभृशोष्णवाही ॥१२९॥

अनिलज- वातथी भयेदा वातजन्य, अक्षिरोगे नेत्र-
रोगमा नेत्ररोगमें, अल्पः तु आभमां थोड़ी थोड़ी।
रागः रताश होय छे लाली होती है, अनुपदेहवान् च
थीपीडा नगता नथी और मेल नहीं आता, सतोदभेदः
अने पीडा तथा भेद थाय छे और तोद तथा भेद
होते हैं, पित्तात् पित्तथी भयेदा नेत्ररोगमा पित्तजन्य
नेत्ररोगमें, सदाहः दाह दाह, अतिरुजः अति पीडा

१२९. अल्पस्तु.....रोगे—अल्पाश्रु रागानुपदेहताश्च प्रस्पन्दतो-

दातिरुजश्च वातात् (क. व. ड. घ.)

.. सुभृशोष्णवाही—सुभृशोष्णमश्रु (क. फ.)

.. —सुभृशोष्णमस्रु (ख.)

.. पित्तात्.....सुभृशोष्णवाही—पित्तात् दाहातिरुजोऽति-

रागाः पीतोपदेहः सुभृशोष्णमश्रु (ग. ड.)

अत्यन्त रुजा, सरागः तथा रताश आय छे तथा लाली होती है, पीतोपदेहः तेभ्यः पीणा यीपज वणे छे पीला मैल, सुमृश- अने अत्यन्त और अत्यन्त, उष्ण-वाही छेना आसु नहे छे गरम साव होता है ॥१२९॥

129. Slight redness, absence of mucus, secretion and lachrymation, and pricking and cutting pains occur in eye disease due to vata. In condition due to pitta, there will be burning, acute pain, great redness, yellow discharge and profuse and warm lachrymation.

शुक्रोपदेहं बहुपिच्छिलाश्रु

नेत्रं कफात् स्यादुरुता सकण्डूः ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

नेत्रामयाः क्षणवतिस्तु मेदात् ॥१३०॥

कफात् उद्गथी भवेदा नेत्ररोगमा कफजन्य नेत्ररोगमें, नेत्रम् शुक्रोपदेहम् आभमा धोणा यीपज वणे छे नेत्र सफेद मैलसे युक्त रहते हैं बहु- धोणा अत्यन्त, पिच्छिल- यीधोणा पिच्छिल, अश्रु आसु नहे छे आसु बहते हैं, सकण्डूः तेभ्यः भरभ एवं खुजली, गुरुता अने भारेपणुं थाय छे और भारीपन होता है, सन्निपातात् तु त्रिदोषधी भवेदा नेत्ररोगमा त्रिदोष-जन्य नेत्ररोगमें, सर्वाणि रूपाणि त्रये दोषना सधोणा लक्षणो थाय छे तीन दोषके सब लक्षण होते हैं, मेदात् स्थान आदिना भेदधी स्थान आदिके मेदसे, नेत्रामयाः आ नेत्ररोगना इस नेत्ररोगके, क्षणवतिः ८६ प्रकार थाय छे ९६ प्रकार होते हैं ॥ १३० ॥

130. White discharge, profuse and viscid lachrymation, heaviness of the eye and itching occur in the kapha type. All these symptoms together occur in condition of tridiscordance. All

१३०. शुक्रोपदेहं-शुक्रोपदेहो (प.)

.. नेत्रामयाः क्षणवतिस्तु मेदात्-षट्सप्ततिर्नेत्रगदास्तु

मेदात् (ब. फ.)

eye diseases are classified into ninety-six varieties.

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा

शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।

पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः

शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥१३१॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

तेषाम् तेषानां उनके, अभिव्यक्तिः लक्षणो लक्षण, चिकित्सितम् च तथा चिकित्सा तथा चिकित्सा, शालाक्यतन्त्रेषु शालाक्यतन्त्रमां शालाक्यतन्त्रमें, अभि-प्रदिष्टा उक्ता छे कहे हैं, पराधिकारे तु भीभना अधिकारमा दूसरेका अधिकार होनेसे, विस्तरोक्तिः विस्तारधी उहेतुं विस्तारसे कहना, न शस्ता इति योय नधी प्रयस्त नहीं है, तेन नः तेथी आभारे उससे हमारा, अत्र ओ निषे इस विषयमें, प्रयासः प्रयास प्रयास, न नधी नहीं है ॥ १३१ ॥ इति आ यह, नेत्ररोग-निदानम् नेत्ररोगनिदान छे नेत्ररोगनिदान है ।

131. Their symptoms and treatment are described in the treatise on the special branch of Salakya-tantra. It is not attempted by us to expatiate on them here, as that belongs to the province of specialists. Thus has been described the pathology of the disease of the eye.

खालित्यस्य लक्षणं पलितस्य लक्षणं च—

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं

दग्ध्वाऽऽश्रु कुर्यात् खलति नरस्य ।

किञ्चित् दग्ध्वा पलितानि कुर्या-

द्धरिप्रभत्वं च क्षिरोरुहाणाम् ॥१३२॥

तेजः शरीरनी गरमी क्षारीक ऊष्मा, अनिलाद्यैः सह वायु वजरेनी साथे भगी वातादिके साथ, केश-भूमिम् उशनी भूमिने केशभूमिको, दग्ध्वा आणी जलाकर, नरस्य अनुप्यने पुरुषमें, खलतिम् दाक्ष खालित्य, आश्रु तरत शीघ्र, कुर्यात् करे छे

१३२. अनिलाद्यैः सह-सवातं खलु (छ. फ.)

उत्पन्न करता है, किंचित् तु कुशनी भूमिने थोड़ी केश भूमिको थोड़ा, दग्धवा आणीने जलाकर, पलितानि वाणोतुं धोणापणुं पालित्य, शिरोरुहाणाम् तथा वाणोतुं और बालोंमें, हरिप्रभवत्वं च भूरापणुं भूरापन, कुर्यात् कुरे छे करता है ॥ १३२ ॥

132. The thermal element, combined with the vata and other humors, scorches up the scalp and produces alopecia. By partial scorching, it causes greyiness or tawny color of the hair.

ऊर्ध्वजत्रुरोगनिदानोपसंहारः—

इत्यूर्ध्वजत्रुत्थगदैकदेश-

स्तन्ने निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् ।

अतः परं शेषजसंग्रहं तु

निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ १३३ ॥

इति खालित्यरोगनिदानम् ।

इति आ आभाषे इस प्रकार, अयम् आ यह, ऊर्ध्वजत्रुत्थ- और्ध्वजत्रुज, गदैकदेशः रोगने ओह भाग रोगोंका एक भाग, तन्ने आ शास्त्रमा इस शास्त्रमें, अशून्यतार्थम् शून्यताना परितार भाटे शून्यताके परिहारके लिए, निबद्धः धबो छे कहा है, अतः परम् एवं पछी अब आगे, संक्षेपतः संक्षेपथी संक्षेपसे, उच्यमानम् उहवाभा आवता कहे जानेवाले, शेषजसंग्रहम् तु औषधाना संग्रहने औषधसंग्रहको, निबोध आभयौ सुनो ॥ १३३ ॥ इति आ यह, खालित्यरोगनिदानम् आक्षित्यरोगनिदान छे खालित्य-रोग निदान है ।

133. The local affections, occurring in the upper supra-clavicular part of

133. तन्ने सूत्रे (ग)

तन्ने.....उच्यमानम्-प्रोक्तशक्तिमां तु परं निबोध ।

विस्तारतः संग्रहणस्य सम्यग् यथाक्रमं सौम्य मयोच्य-

मानाम् (म. ड. घ.)

अतः परं.....उच्यमानम्-प्रोक्तशक्तिमां तु परं

निबोध तन्ने निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् (क.)

the body is described here, in order to obviate the censure of an absolute omission of them in this treatise. Henceforth, listen to the excellent epitome of their therapeutics succinctly described. Thus has been described the pathology of alopecia.

पीनसनासारोगचिकित्सा—

वातात् सकासवैस्वर्यं सक्षारं पीनसे घृतम् ।

पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नेहिकं धूममेव वा ॥ १३४ ॥

वातात् वातथी थथेक्ष वातजन्य, सकासवैस्वर्यं आंसी, स्वरसेह खांसी, स्वरमेद, पीनसे अने पीनसमा और पीनसमें, सक्षारम् पयश्चोष्णसहित यवक्षारयुक्त, घृतम् घी घी रसम् आंसरस मांसरस, उष्णम् च पयः अथवा गीतुं दूध अथवा गरम दूध, स्नेहिकम् छे स्नेहिक या स्नेहिक, धूमम् एव वा पिबेत् धूमपान करवुं धूम पीवे ॥ १३४ ॥

134. In coryza due to vata, accompanied with cough and laryngeal disorders, the patient may drink ghee mixed with alkali or meat-juice or warm milk or may inhale unctuous smoke.

शताह्वा त्वग्बला मूलं स्योनाकैरण्डविल्वजम् ।

सारग्वधं पिबेद्वर्ति मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥ १३५ ॥

शताह्वा सुवा सौफ त्वक् तज्ज दालचीनी, बला अश्वानुं मूला बलाकी जड़, स्योनाक- टेंडु टेंडु, एरण्ड- ओरंडा एरण्ड, विल्वजम् मूलम् अने भीलीनां मूलांनी छाद और बेलकी जड़की छाल, सारग्वधम् अने गरभाणानी छाद औषोनी और अमलतासकी छाल इनकी, मधूच्छिष्ट- भीक्षु मोम, वसा- वसा वसा, घृतैः तथा घीनी साथे तथा घीसे, वर्तिम् पिबेत् भीडी कड़ी पीवी वर्ति बनाकर पीवे ॥ १३५ ॥

१३४. वैस्वर्यं-वैस्वर्यम् (ड.)

१३५. स्योनाकै-दयोनाकै (ड.)

135. He should smoke cigar prepared of dill seeds, cinnamon bark, roots of heart-leaved sida, indian calosanthos, castor plant, bael, purging cassia, bee's wax, fat and ghee.

सक्तुधूमः—

अथवा सवृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे ।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥१३६॥

अथवा अथवा या, मल्लकसंपुटे नलीवाणी शिंको-
राना संपुटमां सरावोंके संपुटमें, सवृतान् धीवाणी
पीके साथ, सक्तून् कृत्वा साथवे। अंध करी वतूको
बन्दकर वैद्यः वैद्य वैद्य, नव नवी नवोत्पन्न, प्रतिश्याय-
वताम् शरीरवाणी शरीरे प्रतिश्यायके रोगीको, धूमम्
तेने। धूमाडे उतका धूमका, प्रयोजयेत् पावे। प्रयोग
करावे ॥१३६॥

136. Or the physician may administer inhalation by mixing powder of roasted paddy and ghee, and filling them in a pipe to the patients suffering from recent coryza.

आवस्थिकी चिकित्सा—

शङ्खमूर्धललाटातौ पाणिस्वेदोपनाहनम् ।

स्वभ्यके क्षवथुस्त्रावरोधादौ संकरादयः ॥१३७॥

शङ्ख- शङ्ख- शङ्खप्रदेश, मूर्ध- मस्तक सिर, लला-
टातौ तथा ललाटनी पीडा होय तो तथा ललाट इनमें
पीडा होने पर, पाणि-स्वेद- हस्तस्वेद हाथसे स्वेद, उप-
नाहनम् तथा उपनाह करना ओर्धे और उपनाह
करना चाहिए, क्षवथु- छीक छीक, स्त्राव- परिभाषा
नाकका बहना, रोधादौ तथा प्रतीनाह वजरेभा तथा
प्रतीनाह आदिमें, स्वभ्यके सारी रीते तैव थोपडी
अच्छी तरह अभ्यक्त करने पर, संकरादयः संकर वजरे
स्वेद आपवा ओर्धे संकरादि स्वेद देवे ॥ १३७ ॥

137. In pain in the temples, head and forehead, palm sudation or poul-

tices should be done; and in sneezing, nasal catarrh and nasal obstruction, mixed-sudation and other varieties of sudation should be administered, after duly inuncting the patient.

प्रेयाश्च रोहिषाजजीवचातर्करिचोदकाः ।

स्वकृपत्रपरिचलातां चूर्णां वा सोपकुञ्चिकाः ॥१३८॥

रोहिष- रोहिष धास रोहिष घास, मजजी- ७२
जीरा, वचा- ७७ वच, तर्करि- अरुणी मरणी, चोदकाः
थोदक तथा चोदक, सोपकुञ्चिका- ७३ ७४ काका जीरा,
स्वक्- तव दालचीनी, पत्र- तमाधपत्र तेजपत्र, मरिच-
७५ ७६ मरी मरिच- एलानाम् अने ओधरी और
इलायची, चूर्णाः वा ओओना थूओने इनके चूर्णको
प्रेयाः च संधना सूवे ॥ १३८ ॥

138. The powders of ginger grass, cumin seeds, sweet flag, wind killer, angelia as also the powders of cinna-
mon, cinnamon leaves, black pepper, cardamom and black cumin should be used as snuff.

श्रोतःशृङ्गाटनासाश्लिशोवे तैलं च नावनम् ।

प्रभाष्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टांस्तदूष्मणा १३९
मन्दस्विन्नान् सयष्ट्याहचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ।

श्रोतः- श्रोत नासाश्लोत, शृङ्गाट- शृङ्गाटक शृङ्गाटक,
नासाश्लिशोवे नासिका तथा नेत्र सुकाष्ठ अथ त्पारे
नासा तथा आंख सुख जायें तब, तैलम् च तैलनु
तैलका, नावनम् नावन आपवुं ओर्धे नय करे,
आजे क्षीरे अकरीना इधनी बकरीके दूधमें, तिलान्
तदने तिलोंको, प्रभाष्य भाषना आपी भाषित करके,
तेन ते इधनी साथे उस दूधके साथ, पिष्टान् पीसेवा पीसे
हुए, तदूष्मणा अने तेनी गरमीथी और उसकी गरमीसे,
मन्दस्विन्नान् धीभी आथथी अक्षी गयेवा ते तदने
मंद आंचसे स्वेदित हुए उन तिलोंको, सयष्ट्याहचूर्णान्

१३६. प्रयोजयेत्-प्रयोजयेत् (स. व. ड. त.)

१३९. च नावनम्-सनावनम् (व.)

नेहीमधना यूर्णनी साथे जेणवी मुलहठीके चूर्णके साथ मिलाकर, तेन एव पीडयेत् तेषां अक्षरीतुं इव नाभी तेषां नीयेवी देवा उनमें बकरीका दूध डालकर उनको निचोड़ लेवे ॥ १३९३ ॥

139-139½. In dryness of the inter-communicating channels of the nose, ear and eyes, oil should be used as nasal medication. Soak til seeds in goat's milk and paste them with the same milk. Then, add to the paste the pulvis of liquorice and cook it with goat's milk-steam on a low fire, and express oil from it with the help of the same milk.

दशमूलस्य निष्काये रास्नामधुकककवत् ॥१४०॥
सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृतोऽणु तत् स्मृतम् ।
स्निग्धस्यास्थापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥१४१॥

दशमूलस्य दशमूलना दशमूलके निष्काये कनाथभां काथमें, ससैन्धवस्य सिंधुपायसु सैन्धानमक, रास्ना- रास्ना रास्ना, मधुक- अने नेहीमधना और मुलहठीके, कक- वत् ककनी साथे ककके साथ, दशकृतः दशवार दसवार, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया हुआ, तत् तैलम् ते तैल वह तैल, अणु आधुतैल अणुतैल, स्मृतम् उड़ेनाय छे कहा जाता है, वातपीनसे वायुना पीनसभां वायुके पीनसमें, स्निग्धस्य ते तैलथी स्नेहन क्या पछी उस तैलसे स्नेहन करनेके बाद, आस्थापनैः आस्थापना- क्षरा आस्थापनोंसे, दोषं दोषनुं दोषका, निर्हरेत् हरहुं करेहुं निर्हरण करे ॥ १४०-१४१ ॥

140-141. This medicated oil prepared in ten times the decoction of the deca-radices with the paste of indian groundsel, liquorice and rock salt, is known as 'Anu oil'. In coryza due to vata, the morbid humors should be cured by corrective enema given after duly oleating the patient.

स्निग्धाम्बुणैश्च लघ्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम्
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥१४२॥

स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, अम्बु- अम्बु अम्बु, उष्णैः च अने उष्ण द्रव्यो साथे और उष्ण द्रव्योंके साथ, ग्राम्यादीनाम् ग्राम्य आदि प्राणीयोना ग्राम्य आदि जीवोंके, रसैः भूसरसे। वडे मांसरसोंसे, लघ्वन्नम् लघु अन्ननुं लोणन लघु अन्नका भोजन, हितम् हित- कर छे हितकर है, स्नान- स्नान स्नान, पाने तथा पान तथा पान, उष्णाम्बुना गरम अणुथी करवा गरम जलसे करना चाहिए, निवात- तैमज पवनरहित एवं पवन- रहित, उष्ण- अने गरम और गरम, प्रतिश्रयः स्थानभां रहेहुं स्थानमें रहना चाहिए ॥ १४२ ॥

142. Light diet with unctuous, sour and hot meat-juices of domestic and other animals, the use of warm water for bath and potion, and warm lodging free from draught are beneficial.

चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मानो हितम् ॥१४३॥

आयमनः येतातुं अपने, हितम् हित हितको, इच्छन् एव पश्यता चाहनेवाले, धीमान् बुद्धिमाने बुद्धिमानको, वातजे पीनसे वातज पीनसभां वातजन्य पीनसमें, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, वाक्- वाणी वाणी, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा, व्यवाय- अने व्यवायथी और व्यवायसे, विरतः निवृत्त निवृत्त, भवेत् थपुं भेष्टी होना चाहिए ॥ १४३ ॥

143. The intelligent patient, desiring his well-being, should avoid worry, exercise, speech and exertion and sexual intercourse, when affected with coryza due to vata.

पैतिकप्रतिश्रयचिकित्सा—

पैत्त सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गेरकृतं पयः ।
पाचनार्थं पिबेत् पके कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥१४४॥

१४४. सिद्ध-सिद्ध (प.)

पित्तं पित्तधी भवेत् प्रतिश्यायमां पित्तजन्य
प्रतिश्यायमें, सिद्धम् सिद्ध करेणुं सिद्ध किया हुआ,
सर्पिः धी वी, पिबेत् पीपुं ओष्ठौ पीना चाहिए,
पाचनार्थं दोषोले पडाववा भाटे दोषोंको पकानेके लिए,
शृंगवेरशृतम् सुंथी सिद्ध करेणुं सोंठसे सिद्ध किया
हुआ, पयः दूध, पिबेत् पीपुं पीना चाहिए, पक्वे
प्रतिश्याय पक्व अर्ता प्रतिश्यायके पक्वने पर, मूर्ध-
विरेचनश्च शिरोविरेचन शिरोविरेचन, कार्यं करेणुं
ओष्ठौ करवाना चाहिए ॥ १४४ ॥

144. In coryza due to pitta, medi-
cated ghee and medicated milk with
dry ginger should be taken in order
to ripen it; and when ripe errhines
should be administered.

पाठाद्यं तैलम्—

पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ।

दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्वपीनसे १४५

पक्वपीनसे पाडेवा पीनसमां पके हुए पीनसमें,
पाठा- पाठा पादी, द्विरजनी- दुग्धर और दारुद्विजनी
हल्दी और दारुहल्दी, मूर्वा- मूर्वा मूर्वा, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, जातिपल्लवैः ओष्ठौ पान चमेलीके पत्ते,
दन्त्या च और दन्तीमूलथी और दन्तीमूलसे,
साधितम् सिद्ध करेवा सिद्ध किये हुए, तैलम् तैलपुं
तैलका, नस्यम् स्यात् नस्य आपुं नस्य देना
चाहिए ॥ १४५ ॥

145. Oil prepared with patha, tur-
meric, indian berberry, trilobed virgin
bower, long pepper, jasmine sprouts
and red physic nut may be used as
nasal medication in ripe coryza.

आवस्थिका चिकित्सा-

पूयाक्षे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।

पाकदाहाद्यरुक्केषु शीता लेपाः ससेचनाः ॥१४६॥

१४५. स्यात् पक्वपीनसे-संपक्वपीनसे (ड.)

१४६. लेपाः ससेचनाः-सेकाः प्रलेपनाः (घ)

घ्रेयनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः ।

पूयाक्षे पूयस्कतामां पूयस्कमें, रक्तपित्तघ्नाः रक्त-
पित्तनाशक रक्तपित्तनाशक, कषायाः कषायाः कषाय,
नावनानि च अने नस्य देना और नस्य देने चाहिए,
पाकदाहादि- पाक दाह वगेरे पाक, दाह आदि, अरुक्केषु
तथा डेहलीमें तथा फुन्सियोंमें, ससेचनाः सेयन-
सहित परिषेचनोंके साथ, शीताः शीतल शीतल, लेपाः
लेपोले प्रयोग करेवा ओष्ठौ लेपोंका प्रयोग करना
चाहिए, घ्रेय- तथा सूंधवानां द्रव्ये तथा सूंधनेके द्रव्य,
नस्य- नस्य नस्य, उपचाराः च अने आहारविहार
आदि सधना उपचारे और आहारविहार आदि सब
उपचार, कषायाः कषाय रसवाणा कषाय रसवाले,
स्वादुशीतलाः स्वादु अने शीतल होवा ओष्ठौ स्वादु
और शीतल होने चाहिए ॥ १४६ ॥

146-146½. In conditions of discharge
of pus and blood from the nose, decoc-
tions and nasal medications indicated
in the vitiated condition of blood and
pitta and in suppuration, burning
and similar other complications and
furunculosis, cooling applications and
affusions, as well as astringent, sweet
and cooling snuffs and nasal medica-
tions should be administered.

मन्दपित्ते प्रतिश्याये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् १४७॥

मन्दपित्ते मन्दपित्तवाणा मन्दपित्तयुक्त, प्रतिश्याये
प्रतिश्यायमां प्रतिश्यायमें, स्निग्धैः स्निग्ध द्रव्योंथी
स्निग्ध द्रव्योंसे, विरेचनश्च विरेचन विरेचन, कुर्यात्
करावपुं ओष्ठौ करवाना चाहिए ॥ १४७ ॥

147. In coryza due to slight pitta,
errhination should be carried out with
unctuous medications

१४६. घ्रेयनस्य-स्नेहनस्य ड म न घ.

१४७. मन्दपित्ते-पक्वे पित्त फ. व.)

घृतं क्षीरं यवाः शालिर्गोधूमा जाङ्गला रसाः ।
शीताम्लास्तिकशकानि यूषा मुद्रादिभिर्हिताः ॥१४८॥

घृतम् धी घी, क्षीरम् दूध दूध, यवाः जौ, जौ, शालिः शालिना येना शालिचावल, गोधूमाः धउं गेहूं, जाङ्गलाः रसाः जंगल, जंगलीयेना भांसरस जांगल जीवके भांसरस, शीताम्लाः शीतल तेभज अम्ल द्रव्ये। शीतल एवं अम्ल द्रव्य, तिकशकानि कडवा शाक तिक शाक, मुद्रादिभिः अने भज वजरेना और मूंगआदिके, यूषाः यूप यूप, हिताः हितकरक छे हितकरक है ॥१४८॥

148. Ghee, milk, barley, sali rice, wheat, meat-juices of jangala animals, cold and acid articles, bitter vegetables and the soup of green-gram and other pulses are beneficial.

गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥१४९॥

कफपीनसे कडवी थथेदा पीनसभा। कफज पीनसमें, गौरव- औरव गौरव, आरोचकेषु अने अरुचि थत। और अरुचि होने पर, आदौ प्रथम प्रथम, लङ्घनम् लंघन कराना चाहिए, पाकार्थम् पीन- अने थडाववा पीनसको पकानेके लिए, सर्पिषा धी घी, लिप्ते योपडेदा चुपडे हुए, शिरसि शिर पर शिर पर, स्वेदाः स्वेद स्वेद, सेकाः च अने परिषेक करवा जेधिये और परिषेक करने चाहिए ॥ १४९ ॥

149. In heaviness, anorexia and other conditions in coryza due to kapha, lightening therapy should be given in the beginning and in order to ripen it, sudation and hot affusions should be given, after anointing the head with ghee.

लघुनं मुद्रचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं कफप्रवसनमुत्क्रिष्टश्लेष्मणे हितम् ॥१५०॥

१४८. शीताम्लास्तिकशकानि-शितगाम्कस्तिकशकानि (फ.)

१४९. सर्पिषा-सर्पैः (घ. क.)

व्योष-त्रिडु त्रिकटु, क्षार- जवभांर यवक्षार, घृतैः अने धीघी और घृतसे, युतम् युक्त युक्त, लघुनम् लसलु लहसुन, मुद्रचूर्णेन ममना यूषुं साथे मूंगके चूर्णके साथ, देयम् आपवुं जेधिये देना चाहिए, उत्क्रिष्ट- उत्क्रिष्टयुक्त उत्क्रिष्टयुक्त, श्लेष्मणे कडपीनसवाणा पुरुषने कफपीनसवाले पुरुषको, कफप्रवसनम् कडपीन अमल कफ- नाशक वसन, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ १५० ॥

150. Garlic mixed with the flour of green gram and the three spices, alkali and ghee should be given; and when the kapha is precipitated, emesis with kapha-curing drugs is beneficial.

अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्त्रावे सकण्डुके ।
धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥१५१॥

सकण्डुके अरजनादा खुजलीयुक्त, अपीनसे अपी- नसभा अपीनसमें, पूतिनस्ये पूतिनस्यभा पूतिनस्यमें, घ्राणस्त्रावे नासास्त्रावभा नासास्त्रावमें, कफपीनसे अने कडपीनसभा और कफज पीनसमें, कटुभिः कटु द्रव्योंका, धूमः धूम धूम, अवपीडश्च अने अवपीड और अवपीड, शस्तः शस्त छे प्रशस्त है ॥ १५१ ॥

151. In condition of chronic rhinitis in nasal catarrh accompanied with itching, and in coryza due to kapha, inhalation and nasal drops, prepared with pungent articles, should be given.

मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णो घ्रेयः प्रथमनं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥१५२॥

मनःशिला मनःशिल मैनसिल, वचा वज्र वच, व्योषम् त्रिडु त्रिकटु, विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविडङ्ग, हिङ्गु हिङ्ग हीङ्ग, गुग्गुलुः अने गुग्गुलु और गुग्गुलु, चूर्णः यूषुं चूर्ण, घ्रेयः सूधवुं जेधिये सूधवना चाहिए, तथा तथा तथा, कटुभिः कटुद्रव्योंका कटु रसवाले,

१५१. अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्त्रावे-सकण्डुके पीनसे पूतिघ्राणस्त्रावे (फ.)

१५२. फलैस्तथा-फलैः सह (घ.)

चूर्णो घ्रेयः-चूर्णैः पायः (उ. त.)

फलैः इण्डुं फलोंका, प्रथमनम् प्रथमन देवुं ओष्ठौ
प्रथमन देना चाहिए ॥ १५२ ॥

152. The powder of red arsenic, sweet flag, the three spices, embelia, asafetida, and gum-guggul may be inhaled, or insufflation should be done with pungent fruits.

भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचिते ।

मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्ग कुष्ठपिप्पली ॥ १५३ ॥

कृत्वा कलकं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।

पाकान्मुक्ते घने मस्यमेतन्मेदोनिसे कफे ॥ १५४ ॥

भार्गी- भार्गी भार्गी, मदन- भीष्म मदनफल,
तर्कारी- अरणी अरनी, सुरसादि- अने सुरसादि गन्धु
और सुरसादिसे, विपाचिते पडावेला पकाये हुए, मूत्रे
गोभूतर्मा गोमूत्रमें, लाक्षा लाक्षा, वचा वच
वच, लम्बा उडुतुम्भी कटुतुम्भी, विडङ्ग वाविडङ्ग
वायविडङ्ग, कुष्ठ- उठ कूठ, पिप्पली पीपर पिप्पली,
करञ्जम् अने करंजने और करंजका, कलकश्च उल्ल
कलक, कृत्वा उरीने करके, तैः ओष्ठौथी इनसे, सार्ष-
पम् तैलश्च सरसियुं तैल सरसोंका तैल, पचेत् पडावतुं
पकाना चाहिए, पाकात् पाठीने पककर, मेदोनिसे
मेदना नवे। मेदके समान, घने गाढे गाढा, कफे उड
कफ, मुक्ते छूटे पडे तयारे निकलने पर, एतत् नस्यम्
आ तैलतुं नस्य देवुं इस तैलका नस्य देवे ॥ १५३-१५४ ॥

153-154. Decoct in cow's urine beetle killer, emetic nut, wind killer, holy basil and similar other articles. Prepare a medicated oil from rape seed oil and the above decoction with the paste of lac, sweet-flag, gourd, embelia costus, long pepper and indian beech. This should be used as nasal medication, when the coryza has ripened and thick mucus of the color of yellow fat, is being discharged.

१५३. लम्बा-निम्ब (क.)

१५४. मेदोनिसे-मेदोनिसे (ड.)

स्निग्धस्य व्याहृते वेगे छर्दनं कफपीनसे ।

वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुना ॥ १५५ ॥

वार्ताकिकुलकव्योषकुलत्थाढकिमुद्रजाः ।

यूषाः कफघ्नमञ्चं च शस्तमुष्णाम्बुसेच(व)नम् १५६

कफपीनसे उडपीनसर्मा कफपीनसर्मे, वेगे व्याहृते
पीनसने। वेग रेडःता पीनसके वेगके रुक जानेपर,
स्निग्धस्य रनेहन उरवी रनेहन कराके, वमनीय-
वमनीय द्रव्योथी वमनीय द्रव्योसे, शृतक्षीर- पडावेला
क्षीरनी पकाये हुए दूधकी, तिल- तैल तिल, माष- अने
अउथी और उडदसे, यवागुना तैयार करेथी यवागु-
दारा तैयार की हुई यवागुद्वारा, छर्दनम् वमन उरवीतुं
वमन कराना चाहिए, वार्ताक- रींगुला बैंगन, कुलक-
उरवीला करैले, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, कुलत्थ- उणथी
कुलथी, आढकि- तुवेर अरहर, मुद्रजाः अने भगना
और मूंगके, यूषाः यूषा यूष, कफघ्नम् अजम् च उडथी
अन कफघ्न अज, उष्णाम्बु- तयारा गरम जलतुं तथा
गरम जलका, सेचनम् सेचन सेचन, शस्तम् सारुं
छे अच्छा है ॥ १५५-१५६ ॥

155-156. When the coryza due to kapha is reduced to a mild state, emesis should be administered, after previous oleation of the patient, with milk or gruel of til and black gram medicated with the emetic group of drugs. Soups of brinjals, carilla fruit, the three spices, horse-gram, pigeon pea and green gram and a diet of articles curative of kapha and affusion (and potion) of warm water, are beneficial.

सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्ये शोफे च शोफजित् ।

धारोऽर्बुदाधिमांसेषु क्रिया शोषेववेक्ष्य च ॥ १५७ ॥

इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

१५५. वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुना-यवागुना मदनक्षीरति-
लमाषोपसिद्धया (द.)

यवागुना-यवागुभिः (व.)

१५६. वार्ताकिकुलकव्योष-कफघ्नमञ्चं वार्ताक (द. फ.)

दुष्टे पीनसे दुष्ट पीनसभां दुष्ट पीनसमें, सर्वजिह्व
त्रिदोषनाशक त्रिदोषनाशक, जोके च अने नाडना
सोअभां और नासाकी सूजनमें, जोफजिव सोअने
अतनारी सूजनको जीतनेवाली, कार्यय चिकित्साः करवी
चिकित्सा करनी चाहिए, अर्बुद अर्बुद अर्बुद, अधि-
मांसेषु अने अधिमांसभां और अधिमांसमें, क्षारः
क्षार योजने क्षार प्रयुक्त करना चाहिए, शेषेषु च अने
शेष नासाशेषाभां और शेष नासारोगोंमें, अवक्षय
परीक्षा करीने परीक्षा करके, क्रिया चिकित्साः करवी
अर्बुद चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १५७ ॥ इति आ-
यह, पीनसनासारोगचिकित्सा पीनसनासारोग-
चिकित्सा छे पीनसनासारोगचिकित्सा है।

157. In pernicious type of coryza, treatment curative of tridiscordance should be done: in edema of the nose, the treatment curative of edema. In tumor and fleshy growths, caustic alkali should be used; and for the rest, treatment should be done after proper investigation. Thus has been described the treatment of coryza.

वातिकशिरोरोगचिकित्सा—

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान् सनावनान् ।
पानान्मुपनाहान्श्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १५८ ॥

वातिके वातधी थयेवा वातजन्य, शिरसः रोगे
शिरशेरागभां शिरशेरागमें, वातामयापहान् वातरोग-
नाशक वातरोगनाशक, सनावनान् नस्यो नस्य, स्नेहान्
स्नेह स्नेह, स्वेदान् स्वेदो स्वेद, पान- पान पान,
अन्नम् अन्न अन्न, उपनाहान् च अने उपनाहो और
उपनाह, कुर्यात् करवी अर्बुद चिकित्सा करने चाहिए ॥ १५८ ॥

158. In diseases of head due to vata, oleation, sudation and nasal medication and food and drink and poultices that are curative of vata-disorders, should be prescribed.

तैलभृष्टैरगुर्वाद्यैः सुखोष्णैरुपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्वास्त्रैश्च दास्यते ॥ १५९ ॥

तैलभृष्टैः तैलधी भून्धेवा तैलसे भूने हुए, सुखोष्णैः
सुखोष्ण सुखोष्ण, अगुर्वाद्यैः अगुर आदिने। अगुर
आदिका, जीवनीयैः जीवनीय औषधोने। जीवनीय
औषधोंका, सुमनसा अमेली वजेरेनां दूधोने। चमेली
आदिके फूलोंका, मत्स्यैः माछोने। मछलियोंका, मांसैः
च अने मांसोने। और मांसोंका, उपनाहनम् उपनाह
उपनाह, दास्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १५९ ॥

159. Genially warm poultices, prepared with drugs of the eagle wood group fried in oil, or poultices prepared with life-promoter group of drugs or with jasmine or with fish or flesh, are recommended.

राक्षादितैलम्—

राक्षास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत् ।
तैलं राक्षाद्रिकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥ १६० ॥

राक्षा- राक्षना राक्षा, स्थिरादिभिः अने शालपर्णी
आदिनी और शालपर्णी आदिके, अथ अग्नि वा अथवा
तो। अथवा तो, राक्षा- राक्षना राक्षा, द्रिकाकोली- डाकोली,
क्षीरडाकोली काकोली, क्षीरकाकोली, शर्कराभिः अने
साकरधी और शर्करासे, सक्षीरम् दूध साथे दूधके साथ,
निद्धम् सिद्ध करेवा सिद्ध किये हुए, तैलम् तैल
तैलका, नस्यम् नस्य नस्य, अर्तिनुत् शिरसी पीओने।
नाश करे छे शिरःपीडाका नाशक है ॥ १६० ॥

160. Nasal medication with the oil prepared with milk and drugs of the indian groundsel group and ticktrefoil group, or the medicated oil prepared with indian groundsel, the two Kakolis and sugar, is also curative of pain.

१६१. जीवनीयैः सुमनसा-जीवनीयैश्च पुष्पैश्च (फ.)

बलामधुकण्ठ्याहविदारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥१६१॥
प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातपित्तामयापहम् ॥१६२॥

बला- अक्ष। बला मधुक महुडा महुआ बह्याह-
नेडीमध मुलहठी, विदारी- विदारी- विदारी-
चन्दन- चन्दन चन्दन उत्पलैः नीलकण्ठ नीलोफर,
जीवक- जीवक जीवक कर्षभक- कर्षभक कर्षभक,
द्राक्षा- द्राक्षा द्राक्षा, शर्कराभिः च अने साक्षरना
उत्पली और शर्कराके कल्के, जाङ्गल अंगल पशु-
ओना जाङ्गल पशुओंके, अर्धतुलारसे ५० पक्ष मांस-
रसमा ५० पल मांसरसमें, सक्षीरः दूध साथे दूधके
साथ, साधितः सिद्ध करे सिद्ध किया हुआ, तैलस्य
प्रस्थः ओक प्रस्थ तैल एक प्रस्थ तैलका, नस्यं नस्य
नस्य, सर्व- सधना सब, ऊर्ध्वजत्रूथ- ऊर्ध्वजत्रु
ऊर्ध्वजत्रुज, वातपित्त- वायु अने पित्तना वायु और
पित्तके, आमयापहम् रोगोना नाश करे छे रोगोंको नष्ट
करता है ॥ १६१-१६२ ॥

161-162. Take 64 tolas of oil and
of milk and prepare it in 200 tolas
of meat-juice of Jangala animals,
with the paste of heart-leaved sida
mahwa flowers, liquorice, white yam,
sandal, blue water lily, Jivaka, Risha-
bhaka, grapes and sugar; nasal
medication with this oil is curative
of all diseases born of vata and pitta,
occurring in the upper supra-clavicular
parts of the body.

शिरोरोगे मायूरघृतम्—

दशमूलबलाराक्षत्रिफलामधुकैः सह ।
मायूरं पक्षपित्तान्त्रशकृत्तुण्डाङ्घ्रिवर्जितम् ॥१६३॥

१६३. त्रिफलामधुकैः—मधुकैः (ब.)

१, शकृत्तुण्डाङ्घ्रिवर्जितम्—शकृत्तुण्डविवर्जितम् (फ.)

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगादिनापहम् १६४
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वातावास्यागलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥१६५॥

इति मायूरघृतम् ।

दशमूल- दशमूल दशमूल, बला- अक्ष। बला, राक्ष-
रसना राक्ष, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, मधुकैः सह अने
नेडीमधसहित और मुलहठीसहित, पक्ष- पक्ष पक्ष,
वित्त- पित्त पित्त, अन्त्र- आन्त्र आन्त्र, शकृत्- शकृत्
वीठ तुण्ड- थाय चोंच, अङ्घ्रि- तथा पशुने तथा पैरोंको,
वर्जितम् ओडी आधीना छोड़कर शेष, मायूरम् भोरना
मांसने मोरके मांसको, जले जलमें जलमें, पक्त्वा
पकावीने पकाकर, तस्मिन् ओ क्वाथमा उस काथमें,
कार्ष्णिकैः कर्षप्रभाण कर्षप्रमाण, मधुरैः मधुर
औषधिओना मधुर औषधोंके, कल्कैः उत्पली कल्कोंके,
क्षीरसमम् समान भाग दूध साथे समभाग दूधके साथ,
घृतप्रस्थम् ओक प्रस्थ धी एक प्रस्थ धी, पचेत् पकावु
पकावे, मायूरम् इति 'मायूर' ओ नामथी 'मायूर' इस
नामसे, विख्यातम् विख्यात आ धी विख्यात यह घृत,
शिरोरोग- शिरना रोगो शिरके रोग, अर्दितापहम् तथा
अर्दितना नाश करे छे तथा अर्दितको नष्ट करता है,
कर्ण- अने कर्ण और कान, अक्षि- आंख आंख, नासिका-
नाक नाक, जिह्वा- जीह जिह्वा, तालु- तालु तालु,
आल- भुभ मुँह, गलरोगनुत् तथा गलना रोगोने
दूर करे छे तथा गलेके रोगोंको दूर करता है, ऊर्ध्वजत्रु-
गदापहम् तैमज जत्रुनी उपरना अधा रोगोने दूर
करे छे एवं ऊर्ध्वजत्रुगत सब रोगोंको दूर करता
है ॥ १६३-१६५ ॥ इति आ यह, मायूरघृतम् मायूर-
घृत छे मायूरघृत है ।

163-165. Decoct the deca-radices,
heart leaved sida, indian groundsel,
the three myrobalans, liquorice, and the
peacock, with its feather, bile, intestines,
fecal matter, beak and feet removed;

१६५. कर्णाक्षिनासिकाजिह्वातावास्यागलरोगनुत्—कर्णनासिका-

जिह्वास्यागलरोगविनाशनम् (फ.)

prepare 64 tolas of ghee with equal quantity of milk in that decoction adding the paste of one tola each of the drugs of the sweet group. This ghee, known popularly as the Peacock-ghee, is curative of diseases of the head, facial paralysis, diseases of the ear, eyes, nose, tongue, palate, mouth and throat; and it is curative of upper supra-clavicular diseases. Thus has been described the Peacock-ghee.

शिरोरोगे महामायूरघृतम्—

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥१६६॥
जीवन्तीत्रिकलामेदामृद्धीकर्षिपरूषकैः ।
सप्रक्वाचविकाभार्गीकाश्वरीसुरदारुभिः ॥१६७॥
आत्मगुप्तमहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ।
मृणालविशालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः ॥१६८॥
शतावरीबिदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ।
मूर्वाश्वदंष्ट्रमृगशृङ्गाटककसेरुकैः ॥१६९॥
रास्नास्थिरातामलीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ।
पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥१७०॥
खर्जूराक्षोटवाताममुज्जाताभिषुकैरपि ।

१६६. पयसा-दुग्धेन (फ)

१६७. मृद्धीकर्षिपरूषकैः-मधूकक्षिपरूषकैः (ड.)

सुरदारुभिः-कर्कटाह्वयैः (म. क.)

१६८. मृणालविशालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः-मृणालविशखर्जूरशृङ्गीजीवकपद्मकैः (फ.)

शालूक-खर्जूर (क. फ)

शालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः-खर्जूरमधुकैश्च सजीवकैः (ब. छ.)

खर्जूरमधुकैश्च सजीवकैः (ब.)

१७०. खर्जूराक्षोट-मधुकाक्षोट (क. ब.)

मधुकाक्षोट (ख. ड. घ.)

मधुकाक्षोट (ग. द.)

द्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्पेन साधितम् ॥१७१॥
नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे वस्तौ चैव प्रयोजयेत् ।

एतेन एव आ इसी, कषायेण उपायथी काथसे, चतुर्गुणेन यरगण्ठा चौगुने, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, घृतप्रस्थम् ६४ तोला घी ६४ तोले घी, जीवन्ती-होडी जीवन्ती, त्रिकला-त्रिधला त्रिकला, मेदा-मृद्धीका-मेदा, द्राक्ष मेदा, मुनक्का, कर्कश-ऋक्षि ऋक्षि, परूषकैः शूलसा फालसा, समझा-रीसाभण्णी लजावन्ती, चविका-भार्गी-यवक, भारंगी चव्य, भार्गी, काश्वरी-शीमण्णु गम्भारी, सुरदारुभिः देवदारु देवदारु, आत्मगुप्ता-डोवथ केवौच, महामेदा-महामेदा महामेदा, ताल-ताड-भरतड तालमस्तक, खर्जूरमस्तकैः भर्जूरमस्तक खर्जूरमस्तक, मृणाल-विश-डमलनाल, डमलनाल कमलनाल, कमलदण्ड, शालूक-शृङ्गी-डमणनी डं, डडडशींगी कमलकन्द, काकडासींगी, जीवक-शुवक जीवक, पद्मकैः पद्मक पद्माख, शतावरी-शतावरी शतावर, बिदारी-इक्षु-लोयडोणु, शेरी बिलाईकन्द, ईख, बृहती-मेडी होरीभण्णी बन-भाटा, सारिवायुगैः भन्ने भतनी सारिवा दो प्रकारकी कपूरी, मूर्वा-श्वदंष्ट्रा-भोरवेड, गोभु मूर्वा, गोखरु, कषभक-ऋषभक ऋषभक, शृङ्गाटक-शींगीडां सिंघाडा, कसेरुकैः डसेडा कसेरु, रास्ना-स्थिरा-रास्ना-शालवण्णु रास्ना, खरीवन, तामली-लोम आभली मुई आंवला, सूक्ष्मैला-नानी ओवथी छोटी इलायची, बाटि-पट्ट-डयूरे कचूर, पौष्करैः पुष्करभूण पोहकरमूल, पुनर्नवा-साटोडी गदहपुजा, तुगाक्षीरी-वासडपूर वंशलोचन, काकोली-डोडोली काकोली, धन्वयासकैः धमासो धमासा, खर्जूर-भर्जूर खर्जूर, अक्षोट-अभरोट अखरोट, वाताम-अधम वाताम, मुज्जात-लाहोरी सालम लाहोरी सालम, अभिषुकैः अने पिस्ता और पिस्ता, यथालाभम् गेटला भूने तेटला जितने मिल सके इतने, एभिः द्रव्यैः अपि ओ द्रव्योभांथी इन द्रव्योंमेंसे, कार्षिकैः प्रत्येक ओक ओक तोला धर्ष प्रत्येकका एक

१७२. नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे वस्तौ चैव प्रयोजयेत्-पाने वस्तौ तथाऽभ्यङ्गे नस्ये चैतत्प्रदापयेत् (ग.)

नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे-नस्ये पानं नावनेऽभ्यङ्गे (ड.)

प्रयोजयेत्-प्रदापयेत् (ब.)

एक तोला ले कर, एभिः कल्कैः च औ ७८ ६० धीना
३६५ धी इन्हींके कल्कोसे, विपाचयेत् पडावतुं पकावे,
पूर्वकल्पेन पूर्वनी विधि प्रमाणे प्रथम विधिसे, साधितम्
सिद्ध करेला आ धीने। सिद्ध किए हुए इस घृतका, नस्ते
नरय नस्य, बाने पान पान, तथा अभ्यङ्गे अभ्यङ्ग
अभ्यङ्ग, वस्तौ च अने अस्तिभां और वस्तिमें, प्रयोज-
येत् प्रयोग करे। प्रयोग करना चाहिए ॥ १६६-१७१ ॥

166-171½. Prepare 64 tolas of medi-
cated ghee in the decoction described
above, with four times its quantity of
water, adding the paste of one tola
each of the following drugs:- cork
swallow wort, the three myrobalans,
Meda, grapes, Riddhi, sweet falsah,
madder, chaba pepper, beetle killer,
white teak, deodar, cowage, Mahameda,
the top of palmyra palm and date, lotus
stalk and fibres, lotus rhizomes, clim-
bing asparagus, white yam, sugar-cane,
yellow berried nightshade, indian
sarsaparilla, black sarsaparilla, trilobed
virgin's bower, small caltrops. Risha-
bhaka, indian water chest-nut, rushnut,
indian groundsel, ticktrefoil, feather-
foil, small cardamom, long zedoary,
orris root, hog's weed, bamboo manna,
Kakoli, cretan prickly clover, dates,
walnut, almond, salep and Abhishuka
nut or as many of these drugs as
are available, according to the above-
mentioned procedure. This ghee should
be used as nasal medication, potion,
inunction and enema.

शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥ १७२ ॥
मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरमेदे तथाऽर्दिते ।
योग्यस्य शुक्रदोषेषु शस्तं वन्यासुतप्रदम् ॥ १७३ ॥

सर्वेषु आ धी सर्व यह घृत सब प्रकारके, शिरो-
रोगेषु शिरोरोगे। शिरोगत रोगोंमें, कासे औधरस
खांसिमें, दारुणे दारुण, श्वासे च श्वास श्वासेमें,
मन्यापृष्ठग्रहे मन्याग्रह, पृष्ठग्रह मन्याग्रहमें, पृष्ठग्रहमें,
शोषे शोषमें, स्वरमेदे स्वरमेद स्वरमेदमें, तथा
अर्दिते अर्दित अर्दितमें, योनि-असृक्- योनिदोष,
रक्तदोष योनिरोगमें, रक्तदोषमें, शुक्रदोषेषु अने वीर्य-
दोषभां और शुक्ररोगोंमें, शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है,
वन्यासुतप्रदम् च अने वन्याने पुत्र आपनाउं छे
तथा वन्याको पुत्र देनेवाला है ॥ १७२-१७३ ॥

172-173. It is recommended in all
kinds of affections of the head, cough,
severe dyspnea, stiffness of neck and
back, emaciation, change of voice,
and in facial paralysis. This is
beneficial in disorders affecting the
vagina and vitiation of the menses and
semen. It bestows offspring even on
barren women.

ऋतुस्त्राता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।

महामायूरमित्येतद्धृतमात्रेयपूजितम् ॥ १७४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

तथा तथा तथा, ऋतुस्त्राता ऋतुस्त्राता ऋतुस्त्राता,
नारी श्री श्री, पीत्वा आ धीनुं पान करी इस घीका
पानकर, पुत्रम् पुत्रने पुत्रको, प्रसूयते जन्म आये छे
जन्म देती है, मात्रेय- मात्रेयना मात्रेयके द्वारा, पूजि-
तम् अहु माननुं पात्र प्रशंसित, एतद् घृतम् आ धी
यह घी, महामायूरम् 'महामायूर' 'महामायूर', इति औ
नामथी उहेनाथ छे इस नामसे कहा जाता है ॥ १७४ ॥
इति आ यह, महामायूरघृतम् महामायूर धी छे
महामायूर घृत है ।

174. Taking a potion of it at the
end of her menstrual period, a woman
will bring forth a male child; this
great medicated 'Peacock ghee' thus
described, is valued highly by Atreya.

Thus has been described the great
'Peacock Ghee.'

पैतिकशिरोगस्य चिकित्सा—

आखुभिः कुकुरैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।
कल्मेयानेन विपचेत् सर्पिर्हर्षगदापहम् ॥१७५॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैदो बुद्धिमान् वैद्य, जनेन आ-
इस, कल्मेय हि प्रत्य प्रमाणे च कल्मेयानेन अनुसार ही,
सर्पिः धीरे घृतको, आखुभिः कुकुरैः चूहे, कुकुरैः हंसैः
कुकुराभ्यो, हंसैः सुगैः, शशैः च अपि तथा सस्रदाभ्योना
भांसनी साथे शुद्धं शुद्धं तथा खरगेशके यांससे पृथक्
पृथक् विपचेत् पञ्चानुं पकावे, ऊर्ध्वगदापहम् आ प्रत्येक
धी और्ध्वगदापहम् रोगोना नाश करनारुं छे यह प्रत्येक
धी जत्रुसे ऊपरके रोगोका नाश करनेवाला है ॥ १७५ ॥

175. The wise physician should,
by the method described above, prepare
the medicated ghee of mice, cocks,
swans and of rabbits, which is curative
of supra-clavicular affection.

पैते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयाणि सर्पिषि पानाश्च चापि पित्तनुत् १७६

पैते पित्तभी थयेका शिरोगमा पित्तजन्य शिरो-
रोगमें, घृतम् धी वी, पयः दूध दूध, सनावनाः नरथ
नस्य, शीताः सेकाः ठंडा परिषेक शीतल परिषेक, लेपाः
लेप लेप, जीवनीयाणि औवनीय जीवनीय, सर्पिषि घृत
घृत, पित्तनुत् तथा पित्तनाशक तथा पित्तनाशक, पाना-
श्च च अपि पान करने अननुं पक्षु सेवन करवुं
और्ध्व पान और और्ध्वका भी सेवन करे ॥ १७६ ॥

176. In diseases of the head due to
pitta, ghee, milk, cold affusions, appli-
cations, nasal medications, ghee medi-
cated with life-promoter drugs, and
food and drink curative of pitta are
beneficial.

चन्दनाशीरयष्टपाह्वलाभ्याघ्ननक्षोत्पलैः ।

शीरपिष्टैः प्रवेहः स्याच्छूतैर्वा परिषेचनम् ॥१७७॥

त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टतण्डुलास्तुता ।
कार्योऽवपीडः सर्पिषु नस्यं तस्यानु पित्तिके ॥१७८॥

शीरपिष्टैः दूधनी साथे पीसेक दूधमें पिसे हुए,
चन्दन- रताञ्जली लाल चन्दन, उशीर- पीरशुते
वाणो खव, यष्ट्याह- जेठीमध मुलहठी, बला- भला
बला, व्याघ्ननक्ष- व्याघ्ननक्ष, व्याघ्ननक्ष, उत्पलैः तथा
नीलकम्भजनी तथा नीलोकरका, प्रदेहः लेप करवे प्रदेह
करे, शूतैः वा अथवा औओना कथाथयी या इनके
काथसे, परिषेचनम् स्यात् परिषेक करवे परिषेक करे,
पैतिके पित्तभी थयेका शिरोगमा पित्तजन्य शिरो-
रोगमें, तण्डुलास्तुता औओना धाशुनी साथे चावलके
धोवनही, सुपिष्टः सारी रीते पीसेक बारीक पीसे हुए,
त्वक्-पत्र- त्वक्, तमाक्षपत्र दालचीनी, तेजपात, शर्करा-
कल्कः तथा साउरना उदुनी और चीनीके कल्कसे,
अवपीडः अवपीड अवपीड, कार्यः देवे देना चाहिए,
तस्य अनु जने ते पछी और उसके बाद सर्पिः च
धीनुं घृतका, नस्यम् नस्य देवुं नस्य देवे ॥१७७-१७८॥

177 178. Sandal, cuscus grass,
liquorice, heart-leaved sida, shell
and blue water lily, reduced to
paste with milk, may be used as appli-
cation; and these, made into decoction,
may be used as affusion. Nasal drops
prepared by pasting well cinnamon
bark, cinnamon leaves and sugar, and
mixed with rice-water, should be
administered followed by nasal medi-
cation with ghee in disorders of the
head due to pitta.

यष्ट्याहचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।

नावनं शर्कराद्राश्रामधूकैर्वाऽपि पित्तजे ॥१७९॥

पित्तजे पित्तभी थयेका शिरोगमा पित्तजन्य
शिरोगमें, यष्ट्याह- जेठीमध मुलहठी, चन्दन- रताञ्जली

१७८. नस्यान-तस्यानु (.)

१७९. हितम्-हितम् (.)

लाल चन्दन, अनन्ता-शीरसिद्धम् आरिवा अने धूनी
साथे पडावेला धीनुं कपूरी और दूधसे सिद्ध किये,
शर्करा द्राक्षा अथवा सांडर, दाक्ष या चीनी, मुगके,
मधूके वा तथा महुआनी साथे पडावेला और महुवेके
कण्ठसे सिद्ध किये, घृतम् धीनुं घीका, नावनम् नश्य
नस्य, हितम् हितकारी छे हितकर है ॥ १७९ ॥

179. In diseases of the head due to
pitta, ghee prepared with liquorice,
sandal and indian sarsaparilla in milk,
or with sugar, grapes and liquorice,
is beneficial as nasal medication.

कफत्रिशिरोगस्य चिकित्सा—

कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रथमनादिभिः ।

शुद्धं प्रलेपपातान्नैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥१८०॥

पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्बस्तिभिरेव च ।

कफजे कङ्करी यथेष्टा शिरोरोगमा कफजन्य शिरो-
रोगमें, स्वेदितम् स्वेदन आपेक्ष स्वेदन दिये हुए.
धूम-नस्य- अने धूम, नस्य धूम, नस्य, प्रथमनादिभिः
अने प्रथमन नजरेथी और प्रथमन नस्य आदिसे, शुद्धम्
शुद्ध करेला रोगीने शुद्ध किये हुए रोगीका, कफघ्नैः कङ्कने
हलुनारां कफघ्न, प्रलेप-पान- प्रलेप, पान प्रलेप, पान,
अन्नैः तथा अन्नवडे और अन्नसे, समुपाचरेत् उपचार
करेला उपचार करे, पुराणसर्पिषः कङ्क शिरोरोगवाला
रोगीने जूना धीना कफज शिरोरोगवाले रोगीका पुराने
चीके, पानैः पानथी पानसे, तीक्ष्णैः तथा तीक्ष्ण तथा
तीक्ष्ण, बस्तिभिः एव च अस्तिथी पक्षु चिकित्सा
करवी ओर्ध्वे बस्तिगोसि सी चिकित्सा करनी
चाहिए ॥ १८० ॥

180-180½. In affections of the head
due to kapha, the patient, after being
subjected to sudation and being purified
by the administration of smoke, nasal
medications and insufflation, should
then be treated well, with application
and food and drink, curative of kapha.

कफानिलोत्थिते दाहः शेषयो रक्तमोक्षणम् ॥१८१॥
एरण्डनलदक्षौमगुग्गुलुचन्दनैः ।

धूमवर्ति पिवेद्रन्ध्रकुष्ठतगरैस्तथा ॥१८२॥

कफ-अनिल- कङ्क तथा वायुथी कफ तथा वातसे,
उत्थिते उत्पन्न यथेष्टा शिरोरोगमा उत्पन्न शिरोरोगमें,
दाहः दाह दाह, शेषयोः अने पित्तज तथा सन्निपा-
तज शिरोरोगमा और पित्तज तथा सन्निपातज शिरो
रोगमें, रक्तमोक्षणम् रक्तावसेचन करवा रक्तावसेचन
करे, एरण्ड- और डो एरण्ड, नलद-क्षौम- जटाभांसी,
क्षौम जटाभांसी, क्षौम, गुग्गुलु- गुग्गुलु गुग्गुलु, जगुरु-
अगर अगर, चन्दनैः रत्नाज्जली लाल चन्दन, अकुष्ठ-
तगरैः अने कङ्क तथा तगर सिवायनी और कूट तथा
तगरको छोड़कर अन्य, गन्धैः गंध द्रव्येथी अनावेदी
गन्धद्रव्योसे सिद्ध, धूमवर्ति धूनी धूमवर्ति, पिवे
पीवी पीवे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. He should also be treated
with potions of old ghee and with
enemata prepared with acute drugs
In affections due to kapha and vata,
cauterization, and blood-letting in the
remaining conditions, should be done.
Cigar prepared of castor plant, nardus,
angelica gum guggul, eagle wood,
sandal and the fragrant group of
drugs, excepting costus and indian
valerian, should be smoked.

सन्निपातजस्य शिरोरोगस्य चिकित्सा—

सन्निपातमवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।

सन्निपातमवे सन्निपातथी यथेष्टा शिरोरोगमा
सन्निपातजन्य शिरोरोगमें, सन्निपातहिता सन्निपातने
हितकारी सन्निपातमें हितकर, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा,
कार्या करवी ओर्ध्वे करनी चाहिए ॥ १८२ ॥

१८१. कफानिलोत्थिते-कफानिलोत्थिते (५.)

दाहः शेषयो-दाहशेषयो (६.)

१८२. अकुष्ठ-मकुष्ठ (६.)

१८२. सन्निपातहिता-सन्निपातहिता (१.)

182½. In condition due to tridiscordance, the general treatment beneficial in tridiscordance should be done.

कुमिजशिरोरोगस्य चिकित्सा—

क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥१८३॥
त्वग्दन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिकाः ।
अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ।
क्षवकोऽश्मन्तको विष्वं हरिद्रा हिङ्ग यूयिका ॥१८४॥
फणिज्झकश्च तैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं चैषां प्रथमनं हितम् ॥१८५॥
फलं शिशुकरजाभ्यां सव्योषं चावपीडकः ।
कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीडकः ॥१८६॥
शुकतिककटुशौद्रकषायैः कवलग्रहः ।

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

क्रिमिजे च एव अने क्रिमिभी थयेला शिरो-
रोगभा और क्रिमिजन्य शिरोरोगमें, तीक्ष्ण तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, मूर्धविरेचनम् शिरोविरेचन शिरोविरेचन, कर्त-
व्यम् आपवुं ओई देवे, त्वग्दन्ती- तज, दन्ती
दालचीनी, दन्ती, व्याघ्र-करज- व्याघ्रनभ नखी, विडङ्ग-
वानडिंग वायविङ्ग, नवमालिकाः शोभरे। मुग्रा,
अपामार्ग- अथेडाना चिचिटेके, फलम् पी बीज, नक्तमाल-
गरभाणे। अमलतास, शिरीषयोः अने अरुणाना और
शिरीषके, बीजम् पी बीज, क्षवका नाडकी डडु।
नाडकी दन्ती, अश्मन्तकः अश्मन्तक अश्मन्तक, विष्वम्
पीलुं बेल, हरिद्रा हण्डर हल्ली, हिङ्गु हिङ्ग हींग,
यूयिका गूहना डूळ जूही, फणिज्झकः च तथा अरुवाना
पी तथा प्रवेंके बीज, तैः तैशोधी उनसे, चतुर्गुणे
आरगला चौगुने, अविमूत्रे गाडरना भूतभा मेहके मूत्रमें,
सिद्धम् तैलम् पडावेले तेलथी सिद्ध क्रिये तैलका, नावनम्
नस्थ नस्थ, स्यात् आपवुं देवे, इवाम् च अने तज
पगेरेना और दालचीनी आदिके, चूर्णम् थूल्थुं चूर्णका,

१८३. त्वग्दन्तीव्याघ्रकरज-त्वचं व्याघ्रसं दन्ती (क)

१८४. चतुर्गुणे-द्विरंशकम् (ब)

१८६. शुकतिककटुशौद्रकषायैः कवलग्रहः-शुकतिककटुशौद्र-
वैषमं कवलग्रहः। (क)

प्रथमनम् प्रथमन प्रथमन, हितम् हितकारी छे हितकर
है, सव्योषम् विडङ्ग विडङ्ग, शिशुकरजाभ्याम् अरुवाना
अने अरुणाना सहजन और करंजके, फलम् च पीपीने।
बीजका, अवपीडकः अवपीडक देवे। अवपीडक देवे,
कषायः उपाय कषाय, स्वरसः क्षारः स्वरस, क्षार स्वरस,
क्षार, चूर्णम् कल्कः थूल्थुं तथा डडुने। चूर्ण तथा कल्क
इका, अवपीडकः अवपीडक अवपीडक, शुक. अने
शुक। शुक, तिफ- तिफ तिफ, कटु- डडु कटु, शौद्र-
भव मधु, कषायैः तथा उपाय रसवाना १०००। तथा
कषाय रसवाले द्रव्यसे, कवलग्रहः डडुअड आपवे।
छे पलु हितकर छे कवलग्रह देना यह भी हितकर है
॥ १८३-१८६ ॥ इति आ यह, शिरोरोगचिकित्सा
शिरोरोगचिकित्सा छे शिरोरोगचिकित्सा है।

183-186½. In condition due to worms, drastic errhines should be administered. Prepare a medicated oil with the paste of cinnamon bark, red physic nut, shell, embelia, double jasmine, rough chaff, indian beech, indian siris, sneeze wort, common mountain ebony, bael, turmeric, asafetida, jasmine and sweet marjoran, and four times the quantity of sheep's urine. This medicated oil is a good nasal medication. The fruits of drumstick and indian beech mixed with the three spices make good nasal drops. Decoction or expressed juice, alkali, pulvis, paste, nasal drops, mouth-wash with vinegar or with bitter, pungent and astringent articles and with honey are beneficial. Thus has been described the treatment of the diseases of the head.

मुखरोगस्य चिकित्सा—

धूमः प्रथमनं शुद्धिरधश्चर्दनलङ्घनम् ॥१८७॥
भोज्यं च मुखरोगेषु यथाहवे वीजमुचितम् ।

पिप्पल्यगुरुदार्दीत्ययवक्षाररसाञ्जनम् ॥१८८॥
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं विचूर्णयेत् ।
मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥१८९॥
सीधुमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।

धूमः धूम धूमपान, प्रधसनम् प्रधमन् प्रधमन्,
अधः शुद्धिः निरेयन् विरेचन, उर्ध्व-लङ्घनम् वमन,
संधन वमन, लंघन, यथास्वम् अने ते ते दोषने
अनुसार और उन उन दोषोंके अनुसार, दोषनुद
दोषने हर हरान दोषनाशक, भोज्यम् च भोजन
आहार, मुखरोगेषु मुखरोगमा मुखरोगमें, हितम्
हितकर छे हितकर है, पिप्पली- पीपर पिप्पली, मरु-
दार्दीत्यक्- अग्नर, दारुदण्डरनी छात्र अगर, दारुहल्ली
छाल, यवक्षार- ज्वभार यवक्षार, रसाञ्जनम्
रसवन्ती रसोत्त, पाठाम् पाठा पाठी, तेजोवती
तेजोवती तेजोवती, पथ्याम् अने हरउं और हरउका,
समभागम् सम भागे समभाग, विचूर्णयेत् यूष्णं उरुं
चूर्ण करे, सक्षौद्रम् तत् मधुसहित ते मधुयुक्त उस
चूर्णको, सर्वेषु मुखरोगेषु सर्व मुखरोगमां सब
मुखरोगोंमें, विधारयेत् मुखमां धारयुं उरुं मुखमें
धारण करना चाहिए, सीधु-माधव- सीधु, माधव सीधु,
माधव, माध्वीकैः अने माध्वीक साथे और माध्वीक
इनके साथ, अयम् आ यूष्णेन। इस चूर्णका, कवलग्रहः
उपग्रह कवलग्रह, श्रेष्ठः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥१८८-१८९॥

187-189. Smoke, insufflation, pur-
gation, emesis, starvation and dietetic
regimen—these administered according
to the morbid humor, are beneficial in
affections of the mouth. Take the
powders of long pepper, eagle wood,
bark of indian berberry, barley-alkali,
dry extract of indian berberry, patha,
indian toothache tree and chebulic

१८८ पिप्पल्यगुरुदार्दीत्ययवक्षाररसाञ्जनम्—पिप्पली नगरं क्षारं
दार्दीलोहं रसाञ्जनम् (क)

१८९. मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत्—सक्षौद्रं पाययेदेत-
न्मुखरोगेषु बुद्धिमान् (फ.)

myrobalan in equal quantity; this mixed
with honey, should be kept in the
mouth in all varieties of oral disorders.
This, again, prepared with sidhu
wine, madhu wine or with madhuka
wine makes an excellent mouth-wash.

तेजोह्वामधयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ॥१९०॥
पाठां ज्योतिष्मतीं लोघ्रं दार्दीं कुष्ठं च चूर्णयेत् ।
दन्तानां वर्षणं रक्तस्त्रावकण्डूरुजापहम् ॥१९१॥
पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ।
पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥१९२॥
गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥१९३॥
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ।

तेजोह्वाम तेजोवती तेजवत्, समयाम् हरउं हरउ,
एलाम् समङ्गाय ऐलथी, रीसामणी इलायची, लजा-
वन्ती, कटुकाश्च उरुं कटुकी, घनम् मेथ मोथा, पाठाम्
पाठा पाठी, ज्योतिष्मतीम् मालङ्गाणी मालकंगुनी,
लोघ्रम् दोधर लोव, दार्दीम् दारुदण्डर दारुहल्ली,
कुष्ठम् च अने उरुं और कूठ इनका, चूर्णयेत् यूष्णं
उरुं चूर्ण करे, दन्तानाम् दांत पर दांतों पर, वर्षणम्
आ यूष्णेन धसवाथी ते इस चूर्णको मलनेसे बह,
रक्तस्त्राव-कण्डू- रक्तस्त्राव, भज्जवाण रक्तस्त्राव, खुजली,
रुजापहम् अने वेदनेने मटाउं छे और वेदनाको नष्ट
करता है, पञ्चकोलक- पंचकोलक पंचकोलक, तालीसपत्र-
तालीसपत्र तालीसपत्र, एला- ऐलथी इलायची, मरिच-
डाणां भरी मरिच त्वचः त्व दालचीनी, पलाश-
भाभरा डाक, मुष्ककक्षार- मोभानो क्षार मोखाका
क्षार, यवक्षाराः च अने ज्वभार और यवक्षार, चूर्णिताः
ऐलानुं यूष्णं उरी इनका चूर्ण करके, कथिते अभिधी
पीगाणी अभिमें पीघाछे हुए द्विगुणे मभयु दुगुने
पुराणे भूना पुराने, गुडे गोणमां गुडमें, कर्कन्धुमात्राः
यशीभार ज्वरी सक्करके बराबर, गुटिकाः कृताः
गोणीओ वाणी गोलियां बनाकर, मुष्कक-भस्मनि

१९०. ज्योतिष्मतीं-रसाञ्जनं (द)

१९३. गुटिकाः-गुडिकाः (घ. ज.)

मेघाना क्षारभा मोक्षाक्षारमें, सप्ताहम् सात दिवस
भुधी एक सप्ताह तक, स्थिताः राभता रखी हुई गोलियां,
अमृतोपमाः अमृत जैसी थाय छे अमृत जैसी होती हैं,
सर्वेषु सर्व सब, कण्ठरोगेषु कंठरोगभा कण्ठरोगमें,
धार्याः स्युः औ धारण करवा योग्य छे इनको धारण
करनी चाहिए ॥ १९०-१९३३ ॥

190-193. Reduce to powder indian
toothache tree, chebulic myrobalan,
cardamom, madder, kurroa, nut grass,
patha, staff tree, lodh, indian berberry
and costus; cleansing the teeth with this
powder is curative of bleeding from the
gums, itching and aches. Reduce to
powder the five spices, leaves of hima-
layan silver fir, cardamom, black pepper,
cinnamon bark, alkalis obtained from
palas, weaver's bean tree and barley;
boil them with the double quantity
of old gur and make pills of
1/2 tola each in weight; place these
for seven days under the heap of
weaver's bean-ash. These, if kept in
mouth, in all kinds of throat affections,
act beneficially.

कालकचूर्णम्—

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ॥१९४॥
तेजोहा त्रिफला लोघं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ।
सक्षौद्रं धारयेदेतद्रोगविनाशनम् ॥१९५॥
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्ताख्यगलरोगनुत् ।

इति कालकचूर्णम् ।

१९४. गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम्—आयारधूम-
त्रिफला व्योषपाठासचित्रका (व.)

१९५. तेजोहा त्रिफला लोघं चित्रकश्चेति चूर्णितम्—तेजोहा त्रिफ-
ला लोघं चित्रकं चेति चूर्णितम् (इ.)

१९५३- कालकं नाम तच्चूर्णं दन्ताख्यगलरोगनुत्—कालकं नाम
चूर्णं तु माक्षिकेण समायुतम् (ध.)

॥ कालकम्—काणकम् (र.)

गृहधूमः गृहधूम घरका धुवां, यवक्षारः जवभा
यवक्षार, पाठा पाठा पादी, व्योषम् त्रिफला त्रिफला, रसा-
ञ्जनम् रसाञ्जनी रसोत, तेजोहा तेजोवती तेजबल,
त्रिफला त्रिफला त्रिफला, लोघं लोघं लोघ, चित्रकः
च अने चित्रक और चित्रक, चूर्णितम् औऔना यूथु
करी इनका चूर्णकर, गलरोगविनाशनम् गलाना रोगोना
नाश करनारी कंठरोगके नाशक, एतत् औ यूथुने
इस चूर्णक, सक्षौद्रम् मधु साथे मेघनी मधुसे मिलाकर,
धारयेत् मुभभा धारण करवुं मुखमें धारण करे,
कालकम् नाम कालक नामका, तत्
चूर्णम् ते यूथु वह चूर्ण, दन्ताख्यगल- दंत, मुभ तथा
गलाना दांत, मुंह तथा गलेके, रोगनुत् रोगने
कर कर छे रोगोका नाशक है ॥ १९४-१९५३ ॥ इति आ-
यह, कालकचूर्णम् कालकचूर्ण छे कालकचूर्ण है।

194-195. Reduce to powder kit-
chen soot, barley-alkali, patha, the three
spices, dry extract of indian berberry,
indian toothache tree, the three myroba-
lans, lodh and white flowered leadwort.
This should be kept in the mouth
mixed with honey to cure throat
affections; this pulvis known as Kalaka.
is curative of affections of the tooth,
mouth and throat. Thus has been
described the pulvis Kalaka.

पीतकचूर्णम्—

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ॥१९६॥
दार्पित्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ।
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥१९७॥
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ।

इति पीतकचूर्णम् ।

मनःशिला मनःशिला मैनसिल, यवक्षारः जवभा
यवक्षार, ससैन्धवम् सिंधावुथु सैन्धानमक, हरितालम्
हरिताल हरिताल, दार्पित्वक् च इति अने दारुद्वलीकी
छाल और दारुद्वलीकी छाल, तत् औऔना उनके,
चूर्णम् यूथुने चूर्णको, माक्षिकेण मधुभा मधुमें,

समायुक्तं भेषजीने मिलाकर, घृतमण्डेन धीना मंथी
वीके मण्डसे, मूर्च्छितम् मिश्रित करी मिश्रित करके, कण्ठ-
रोगेषु कंठरोगोभा कंठरोगोंमें, धारयेत् धारयु करवुं
धारण करे, पीतकम् नाम पीतक नामथी पीतक नामसे,
कीर्तितम् असिद्ध आ यूर्ण प्रसिद्ध यह चूर्ण, मुखरोगेषु
मुखरोग भाटे मुखरोगोंके लिए, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे
श्रेष्ठ है ॥ १९६ १९७३ ॥ इति आ यह, पीतकचूर्णम्
पीतकयूर्ण छे पीतकचूर्ण है।

196-197½. Powder of red arsenic,
barley alkali, yellow arsenic, rock salt
and bark of indian berberry, mixed with
honey and the top part of ghee, should
be kept in the mouth in throat affec-
tions This is an excellent remedy for
oral affections and is popularly known
as Pitaka or yellow powder. Thus has
been described the yellow powder.

सूत्रीकादिचूर्णम्—

सूत्रीका कटुका व्योषं दार्दीरवक् त्रिफला घनम् १९८
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

सूत्रीका शक्ष मुनका कटुका व्योषम् कटु, त्रिकटु
कटुजी, त्रिकटु, दार्दीरवक् दारुणदरनी आद दारुहल्लीकी
छाल, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, घनम् अने मोथना
यूर्णने और मोथाके चूर्णको, घृतमण्डेन धीना मंथ
साथे वीके मण्डसे, मूर्च्छितम् भेषजी मिलाकर, कण्ठ-
रोगेषु कंठरोगोभा कंठरोगोंमें, धारयेत् मुभभा धारयु
करवुं मुखमें धारण करे ॥ १९८३ ॥

198-198½. The pulvis of grape,
kurroa, dry ginger, bark of indian
berberry, the three myrobalans and
nut grass, mixed with the supernatant
part of ghee, should be kept in the
mouth in throat affections.

पाठा रसाजनं मूर्वा तेजोहति च चूर्णितम् ॥ १९९ ॥

१९८३. अस्मादनन्तरम्—

इति सूत्रीकादि चूर्णम् इति (ज.) पुस्तके पठ्यते ।

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषग्विजितम् ।

पाठा पाठा पाठी, रसाजनम् रसाजनी रसोत,
मूर्वा मूर्वा मूर्वा, तेजोहति इति च अने तेजोवतीना और
तेजवल इनका, चूर्णितम् यूर्णने चूर्ण करके, क्षौद्रयुक्तम्
मधनी साथे भेषजी मधुके साथ मिलाकर, विधातव्यम्
मुभभा धारयु करवुं मुखमें धारण करे, गलरोगे आ
गणाना रोगभा यह कंठरोगमें, भिषग्विजितम् औषध छे
औषध है ॥ १९९३ ॥

199-199½. Patha, dry extract of
indian berberry, trilobed virgin's
bower and indian toothache tree, mixed
with honey, should be kept in the
mouth as a remedy for throat affec-
tions.

योगास्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ २०० ॥

वातपित्तकफापहाः वात, पित्त तथा कफके नाशक, पुन आ ये,
त्रयः त्रय तीन, योगाः योगो योग, प्रोक्ताः कहेवाभा
आव्या छे कहे गये हैं ॥ २०० ॥

200. Thus, the three recipes cura-
tive of morbid vata, pitta and kapha
have been described.

कटुकादिकाथः—

कटुकातिविषापाठादार्दीरमुस्तकलिङ्गकाः ।

गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ २०१ ॥

गोमूत्रकथिताः गोमूत्रभा क्वाथ करी गोमूत्रमें
क्वाथ करके, कटुका कटु कटुकी, अतिविषा- अतिविषयी
कणी अतीस, पाठादार्दीर- पाठा, दारुणदर पाठी, दारु-
हल्ली, मुस्त- मोथ मोथा, कलिङ्गकाः अने छन्दमव
और इन्द्रजौ, गोमूत्रकथिताः ओओने गोमूत्रभा क्वाथ
करी इनका गोमूत्रमें क्वाथकर, पेयाः पीवा पीवे, कण्ठ-
रोग- ते कंठरोग वे कंठरोगके, विनाशनाः भटाउनार
छे नाशक हैं ॥ २०१ ॥

201. Kurroa, indian atees, patha,
indian berberry, nut grass and kurchi
seeds decocted in cow's urine should

१९९३. गलरोगे भिषग्विजितम्—गलरोग भिषग्विजितम् (ब.)

द्रोणशेषं कषायं तं पूत्वा भूयः पचेच्छनैः ।
 ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्याश्वभागिकम् ॥२०७॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं मल्लिष्ठा घातकी घनम् ।
 प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वत्वगोलापद्मकेशरम् ॥२०८॥
 लाक्षां रसाञ्जनं मांसीत्रिफलालोघ्रवालकम् ।
 रजन्यौ फलिनीमैलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ॥२०९॥
 यवासागुरुपक्ष्मगैरिकान्नमावपेत् ।
 लवङ्गनखककोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥२१०॥
 कर्पूरकुड्मं चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुटिकाः कार्याः शुष्काश्चास्थेन धारयेत् ॥२११॥

खदिरसारस्य भेरसार खैरकासार, तुलाम् ४००
 तोला ४०० तोले, गरिमेदसः ६२५ भावण
 रेवां, द्विगुणम् अभ्यु ८०० तोले केकर, प्रक्षाल्य
 धातकी, जर्जरीकृत्य आडीने कुचलकर, अम्भसः
 ७७ जलके, चतुर्दोणे ४०८६ तोलाभां ४०९६ तोलेमें,
 पचेत् पडाववां पकावे, द्रोणशेषम् १०२४ तोला आडी
 रहे त्पारे १०२४ तोले शेष रहेने पर, पूत्वा गाणी धर्ध
 छानकर, भूयः शनैः इरीशी धीमे धीमे फिर धीरे धीरे,
 पचेत् पडाववां पकावे, ततः पछी पश्चात्, घनीभूते
 न्यारे ते धाटो थाय त्पारे जब वह घना बन जाये तब,
 तस्मिन् तेभां इसमें, अश्वभागिकम् ओ३ ओ३ तोला एक
 एक तोला, चन्दनम् अन्धन चन्दन, पद्मक- पद्मक पद्माख,
 उशीरम् वीरक्षुने नागौ। खस, मल्लिष्ठा भ३७ संजीठ,
 घातकी- धावडी धायके फूल, वचम् भेय मोथा,
 प्रपौण्डरीकम् भपौंडरीक प्रपौण्डरीक, यष्ट्याह्व- जेडीभध
 मुलहठी, त्वक्-पला- तम्, ओ३यी दालचीनी, इलायची,
 पद्म- ३भण कमल, केसरम् धा३ नागकेसर रक्त
 नागकेसर, लाक्षा ३भण लाख, रसाञ्जनम् रसवन्ती
 रसौत, मांसी-त्रिफला- जटाभांसी, त्रिङ्गा जटामांसी,
 त्रिफला, कोध्र- दोधर लोघ, वालकम् सुगंधी वागी।
 शुग्ध वाला, रजन्यौ कण६२, धनुकण६२ हल्दी,

दारुहल्दी, फलिनीम् थडं३ फलिनी, एलाय
 ओ३यी इलायची, समङ्गा रीसामथी लजावन्ती,
 कट्फलम् ३५३७ कायफल, वचाम् ५७ वच,
 यवासा- न्यासे। जवासा, अगुरु- अगुरु अगुरु, पक्ष्म-
 रता७णी लाल चन्दन, गैरिक- जेरु नेरु, अन्ननम् अने
 रसवन्ती ओ३ओतुं और रसौत इनका, चूर्णीकृत्य शुष्क
 डरी चूर्ण करके, आवपेत् नाभपुं छोडे, अवतारिते तेने
 जितारीने उसे उतारकर, शीते शीतण थपा पछी तेभां
 ठंडा होने पर उसमें, पलोन्मितान् ४-४ तोला ४-४
 तोले, लवङ्ग-नख- लविंग, नभ३ लौंग, नख, ककोल-
 थलु३भा३ कबाबचीनी, जातिकोशान् नवन्ती जावित्री,
 कर्पूरकुड्मम् च अपि तथा कपूर १६ तोला और
 कर्पूर १६ तोले, क्षिपेत् नाभवां मिलावे, ततः तु तेथी
 इससे, गुटिकाः कार्याः जेणीओ डरवी गोलियां
 बनावे, शुष्काः च अने सूडाई गया पछी और सूख
 जाने पर आखेन भुभभां मुहमें, धारयेत् धारय
 डरवी धारण करे ॥ २०६-२११ ॥

206-211. Triturate 400 tolas of the pith of catechu wood, 800 tolas of white babool and decoct in 4096 tolas of water till it be reduced to 1024 tolas. Then, filter and heat it again slowly; when it gets thickened, add to it the paste of one tola each of sandal, himalayan cherry, cuscus grass, indian madder, fulsee flower, nut grass, tubers of white lotus, liquo- rice, cinnamon bark, cardamom, fragrant poon, lac, dry extrat of indian berberry, nardus, the three myrobalans, lodh. fragrant sticky mallow, turmeric, indian berberry. perfumed cherry, cardamom, indian madder, box myrtle, sweet flag, camel's thorn, eagle wood, red sandal, red ochre and antimony; stir it and take it down. When cooled, add to it 4 tolas each of cloven, shall,

२०७. पूत्वा-पूत्वा (प. त.)

॥ अश्वभागिकम्-अश्वमणिशान् (ब.)

२११. क्षिपेत्-पुनः (न.)

॥ गुटिकाः-गुलिकाः (घ. ज.)

॥ शुष्काश्चास्थेन धारयेत्-शुष्काश्चास्थे निधारयेत् (घ.)

cubeb pepper, spanish jasmine and 16 tolas of camphor; make pills out of it which, when dried, should be used for keeping in the mouth.

तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
दन्तानां चलनभ्रंशसौषिर्यकिमिरोगनुत् ॥२१२॥
मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम् ।
स्त्रावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलशोषनुत् ॥२१३॥
दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेष्वेतत् परायणम् ।
खदिरादिगुटीकेयं तैलं च खदिरादिकम् ॥२१४॥

इति खदिरादिगुटिका तैलं च ।

अनेन आ इसी, कल्केन च कल्क कल्क, कषायेण च अनेन उपपत्थी और कषायसे, तैलम् तैल तैल, साधयेत् सिद्ध ३२ पुं सिद्ध करे, दन्तानाम् ते तैलं दंतुं वह तैल दातोंका, चलन-भ्रंश-कादपुं, पीडी ७ पुं दिलना, गिरना, सौषिर्य- सुषिरता खोखला हो जाना, किमिरोगनुत् अनेन कुमिरोग ऐओमो नाश करे छे और कीड़े लगजाना इनका नाश करता है, मुखपाक- मुखपाक मुखपाक, आस्यदौर्गन्ध्य- मुखपाक दुर्गन्धता मुंहमें दुर्गन्ध, जाड्य- मुखपाक ७ उता मुखपाक जडता, अरोचक- अने अरोचकने और अरुचिका, नाशनम् नाश करे छे नाश करता है, स्त्राव- स्त्राव स्त्राव, उपलेप- मलद्विभ्रता मलवृत्त होना, पैच्छिल्य- पिच्छिल्यता पिच्छिलता, वैस्वर्य- स्वरनी विकृतता स्वरभेद, गलशोष- अने ३३- शोधने और कण्ठ शोषकी, जुत् मटाउना छे नष्ट करता है इयम् आ यह, खदिरादिगुटीका अदिरादिगुटिका खदिरादिगुटिका, एतत् अने आ और यह, खदिरादि- कम् अदिरादि खदिरादि तैलम् च तैल तैल, सर्वेषु सर्व सब, दन्त-आस्य- दंत मुख, दांत, मुंह, गलरोगेषु अने गणानां रोगेषु और कठके रोगोंमें, परायणम् श्रेष्ठ औषध छे श्रेष्ठ औषध है, इति खदिरादि- आ अदिरादि ये खदिरादि, गुटिका तैलम् च गुटिका अने तैल छे गुटिका और तैल हैं ॥ २१२-२१४ ॥

२१३. पैच्छिल्य-नैर्मल्य (च)

गलशोष-गलरोगनुत् (च)

212-214. Oil may also be prepared with the aforesaid paste and decoction. This compound Catechu pill and the compound Catechu Oil are curative of (1) odontoseisis, (2) odontoptosis, (3) caries dentis (odonto porosis), (4) parasitic infection. They cure inflammatory condition of the mouth, fetor oris, heaviness and anorexia as well as ptyalism, furred condition, stickiness of mouth, alteration of the voice and dryness of the throat. These are excellent remedies in all kinds of diseases of the teeth, mouth and throat. Thus have been described the compound Catechu Pill and the compound Catechu Oil.

अरोचकानां चिकित्सा—

अरुचौ कवलप्राहा धूमाः समुखधावनाः ।
मनोज्ञमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥२१५॥

अरुचौ अरुचिमा अरुचिमें, कवलप्राहाः ३५६३६ कवलप्रह, समुखधावनाः मुखपुं शोधन करनेवाले कषायादि, धूमाः धूमपान धूमपान, मनोज्ञम् मनोगमतां मनके अनुकूल, अन्नपानम् च अन्नपान अन्नपान, हर्षण- प्रसन्नता उत्पन्न करनी प्रसन्नता उत्पन्न करना, आश्वासनानि च अने आश्वासन हितकर छे एवं आश्वासन हितकर हैं ॥ २१५ ॥

215. In anorexia, mouth-washes, inhalations, cleansing of mouth, pleasant eats and drinks, cheering and comforting measures should be given.

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं विडम् ।
घाड्येलापक्वकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनम् ॥२१६॥
लोधं तेजोवती पथ्या ज्युषणं सयवाग्रजम् ।
मार्द्रादिमणिर्पातजाजीशर्करायुतः ॥२१७॥

सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।

चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वातायेकजसर्वजान् ॥२१८॥

कुष्ठ-कूठ, सौवर्चल-संयुक्त सौचर नमक, अजाजी-
शुं जीरा, शंकरा-मरिचम् साकर, क्षणी मरी चीनी.
मरिच, बिडम् अने भिड लवण और बिड नमक, धात्री-
दला-आमली, ओल्यी आवला, इलायची, पत्रक-डशीर-
पत्रक, वीरलुनी वाणी, पद्माख, खस, पिप्पली-पीपल
पिप्पली, उत्पल-नीलकण्ठ नीलौफर, चन्दनम् अने
यद्वन और चन्दन लोघम् देधर लोघ, तेजोवती तेजोवती
तेजवल, पथ्या हरडे हरड, सत्रवाग्रजम् अत्रवार यवक्षार,
म्युषणम् त्रिफल त्रिफल, अजाजी-शुं जीरा, शंकरा-
युतः अने साकरयुक्त और चीनीयुक्त, भार्द्र-ताम्र-
ताले, दाडिमलियासः दाडिमने रस अनारका रस, एने
आ ये, सतैलमाक्षिकाः तैल अने मधुसहित तैल
और मधुयुक्त, चत्वारः यार चार, कवलग्रहाः कवलग्रहो
कवलग्रह, वातादि-एकज-वातज्य पित्तज्य, कृष्ण वातजन्य,
पित्तजन्य, कफजन्य, सर्वजान् अने सन्निपातज्य और
सन्निपातजन्य, चतुरः यार चारों, अरोचकान् अरोचकने
अरोचकोको, हन्युः हल्ले छे नष्ट करते हैं
॥२१८-२१८॥

216-218. (1) Costus, sanchal salt, cumin-seeds, sugar, black pepper and bid salt; (2) emblic myrobalan, cardamom, himalayan cherry, cuscus grass, long pepper, blue water lily and sandal; (3) lodh, indian tooth-ache tree, chebulic myrobalan, the three spices, and barley-alkali, (4) the juice of green pomegranate, cumin seeds and sugar—these are four kinds of mouth-washes to be taken mixed with oil and honey. These four recipes cure respectively, anorexia due to single discordances of vata etc., as well as that due to tridiscordance.

कारवीमरिचाजाजीद्राक्षानृक्षाम्लदाडिमम् ।

सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥२१९॥

कारवी-भोडी अजमोद, मरिच-क्षणी
मरी मरिच, अजाजी-शुं जीरा, दाक्षा-द्रक्ष मुनका,
वृक्षाम्ल-वृक्षाम्ल वृक्षाम्ल, दाडिमम् दाडिम अनार,
सौवर्चलम् संयुक्त सौचरनमक, गुडः गोण गुड, क्षौद्रम्
अने मध और मधु, सर्वारोचक-सर्व अरोचकने सब
अरोचकका, नाशनम् नाश करे छे नाश करते हैं ॥२१९॥

219. Celery, black pepper, cumin, grapes, kokam butter fruit, pomegranate, sanchal salt, gur and honey, are curative of anorexia of every kind.

वस्ति समीरणे, पित्ते विरेकं, वमनं कफे ।

कुर्याद्वायुकूलानि हर्षणं च मनोग्रजे ॥२२०॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

समीरणे वायुभी भयेला अरोचकमा वातजन्य
अरोचकमें, वस्तिम् अस्ति वस्ति पित्ते पित्तभी भयेला
अरोचकमा पित्तजन्य अरोचकमें, विरेकम् विरेचन
विरेचन, कफे कृष्णी भयेला अरोचकमा कफजन्य अरो-
चकमें, वमनम् वमन वमन, मनोग्रजे च अने मनना
विधातभी भयेला अरोचकमा और मनोविधातजन्य
अरोचकमें, हृद्य-अनुकूलानि हृद्यने हितकर अने मनने
अनुकूल हृद्यके लिए हितकर और मनके लिए अनुकूल, हर्ष-
णम् च अने हर्षदायक चिकित्सा और हर्षदायक
चिकित्सा, कुर्यात् करवी भोड्ये करे ॥२२०॥ इति
आ यह, अरोचकचिकित्सा अरोचकचिकित्सा छे
अरोचकचिकित्सा हे ।

220. When anorexia is due to vata, enema is indicated; when due to pitta purgation; and when due to kapha emesis; when due to mental shock whatever measures are cordial and cheering are indicated. Thus has been described the treatment for anorexia.

कर्णरोगचिकित्सा—

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकसाधे व्रणक्रियाः ॥२२१॥
भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् कोहांश्च पूरणान् ।

कर्णशूले तु कर्णशूलभां कर्णशूलमें, पीनसवत् पीनसनी पेठे पीनस जैसी, वातघ्नी वातनाशक वातनाशक, क्रिया हिता चिकित्सा हितकर छे चिकित्सा हितकर है, प्रदेहाः प्रदेह प्रदेह, पूरणम् तैल वगेरे नाभवां छे तैल आदि कानमें डालना, नस्यम् अने नस्य हितकर छे और नस्य हितकर हैं, पाकसाधे कानभां पाक अने साव यतां कानमें पाक तथा साव होने पर, व्रणक्रियाः प्रलु भ्रमाणे चिकित्सा व्रणचिकित्सा, यथादोषम् च अने दोषानुसार एवं दोषोंके अनुसार, भोज्यानि भोजन करना ओष्ठो आहार करना चाहिए, कोहान् अने स्नेहो और स्नेहका, पूरणान् च कुर्यात् कानभां नाभवा ओष्ठो पूरण करना चाहिए ॥ २२१॥

221-221½. In ear-ache, the vata-curative treatment, as in the case of coryza, is beneficial as also applications, ear-drops and nasal medication. When there are suppuration and discharge, procedures as in the case of a wound, and diet suitable to the particular morbid humor, and ear-drops of oil should be applied.

हिंवादितैलम्—

हिङ्गुतुम्बरशुण्ठीभिस्तैलं तु सार्षपं पचेत् ॥२२२॥
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।

हिङ्गु-तुम्बर हिङ्ग, तेजवल हींग, तेजवल, शुण्ठीभिः तु अने सुठ ओंठीओ और सोंठ इनसे, सार्षपम् सरसवतु सरसोका, तैलम् तैल तैल, पचेत् पकावतुं पकावे, पूरणम् कानभां नाभवातुं पूरणार्थ, एतद्धि आ तैल यह तैल, श्रेष्ठम् कर्णशूल-निवारणम् कर्णशूल-निवारण निवारण करनेका श्रेष्ठ है ॥ २२२॥

222-222½. Make a medicated oil, by preparing rape-seed oil with the paste of asafetida, indian tooth-ache tree and dry ginger. This, administered as ear-drops, is an excellent remedy for ear ache.

देवदारुवितैलम्—

देवदारुवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥२२३॥
तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ।

देवदारु- देवदार देवदार, वचा- वच, शुण्ठी- सुठ सोंठ, शताह्वा- सुवा सोया, कुष्ठ- कूठ कूठ, सैन्धवैः अने सिन्धवल् साथे और सैधानमकसे, वस्तमूत्रे अशराना मूत्रभां बकरेके मूत्रमें, सिद्धम् तैलम् सिद्ध करेहुं तैल सिद्ध तैल, कर्णशूल- कर्णशूलने कर्णशूलका, निवारणम् भटाडना छे निवारक है ॥ २२३॥

223-223½. Medicated oil, made by preparing til oil with the paste of deodar, sweet flag, dry ginger, dill seeds, costus and rock salt, in goat's urine, is curative of ear-ache.

वराटकान् समाहृत्य दहेन्मृद्भाजने नवे ॥२२४॥

तद्भस्म श्रयोतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ।

रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् २२५

वराटकान् डाडीओ कौडियोको, समाहृत्य लावीने लाकर, नवे नवा नये, मृद्भाजने भाटीनां वासलुभां मिट्टीके बरतनमें, दहेत् भाजनी जलावे, तद्भस्म ते भस्मने उस भस्मको, श्रयोतयेत् वज्रभां घोणी गाणी घेवी जलमें घोलकर छान के, तेन ते क्षारवज्र उस क्षारजल, रसाञ्जनस्य रसावती रसोंत, शुण्ठ्याः च अने सुठना और सोंठके, कल्काभ्याम् कल्की कहकसे, गन्धतैलम् गन्धतैल गन्धतैल, विपाचयेत् पकावतुं सिद्ध करे, कर्णशूलनुत् ते तैल कर्णशूलने नाश करनेपर छे वह तैल कर्णशूलनाशक है ॥ २२४-२२५॥

२२५. श्रयोतयेत्-जावयेत् (क. व. त. व. क.)

224-225. Take cowries and burn them in a new earthen pot and decant the ash produced; prepare a fragrant oil in this fluid and with the paste of the dry extract of indian berberry and dry ginger; this oil is curative of ear-ache.

क्षारतैलम्—

शुष्कमूलकशुण्ठानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
अतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिम्बु रसाञ्जनम् ॥२२६॥
सौवर्चलयवक्षारस्त्रिजिह्वोद्विदसैन्धवम् ।
भूर्जग्रन्थिर्विडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥२२७॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदम्बा रस एव च ।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥२२८॥

शुष्कमूलकशुण्ठानाम् सूडा भूणानां सूखी मूलीका, क्षारः क्षार क्षार, हिङ्गु हिङ्ग हींग, महौषधम् सूड मोठ, अतपुष्पा सुवा सोया, वचा वचा वच, कुष्ठम् दारु डड, देवदार कूठ, देवदारु, शिम्बु सरगवानां पीप सहजनके बीज, रसाञ्जनम् रसवन्ती रसौत, सौवर्चल-संयुक्त सौचल, यवक्षार- जवभा र ववक्षार, स्त्रिजिह्वा-साञ्जान रजिक्षार, उद्विद सैन्धवम् उद्विद लवण, सिन्धालुङ्ग उद्विद, सैन्धवनमक, भूर्जग्रन्थिः भोज-पत्रनी गोल भूर्जग्रन्थि, विडम् भिड लवण विडनमक, मुस्तम् मोथ मोथा, चतुर्गुणम् चारगुण सौगुना, मधुशुक्तम् मधुशुक्ता मधुशुक्त, मातुलुङ्गरसः च एव पीपेराने रस विजौरेका रस, कदम्बाः रसः च एव डेवदार रस केलेका स्वरस, यथोद्दिष्टैः उपर डेवदार आवेदा उपर्युक्त, एतैः सर्वैः आ सर्व द्रव्याणी इन सब द्रव्योसे, क्षारतैलम् क्षारतैल क्षारतैल, विपाचयेत् पकावपुं पकावे ॥२२६-२२८॥

226-228. Take alkali of dry radish asafetida, and ginger, dill seeds, sweet

flag, costus, deodar, drumstick, dry extract of indian berberry, sanchal salt, barley alkali, salsoda alkali, efflorescent salt, rock salt, the tubers of birch, bid-salt, nut-grass and four times the quantity of honey-vinegar, the juices of pomelo and of plaintain—with all these above-mentioned articles prepare the alkali-oil.

वाधिर्यं कर्णनादश्च पूषस्त्रावश्च दारुणः ।
क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥२२९॥

अस्य आ तैल इस तैलके पूरणात् डानम् नाभवाथी कानमें पूरणसे, वाधिर्यम् अडेरपक्षुं बहिरा-पन, कर्णनादः च डधुनाद कर्णनाद, दारुणः अथ डर भयंकर, पूषस्त्रावः च पडुने आ व पूषका स्त्राव, क्रिमयः किमिओ क्रिमि, कर्णशूलम् च अने डधुथल और कर्ण-शूल, नश्यति नाश पाये छे नष्ट होते हैं ॥ २२९ ॥

229. Deafness, buzzing in the ears, excessive discharge of pus, parasites and ear-ache are cured by ear-drops with this oil.

मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलाबलम् २३०
इति कर्णरोगचिकित्सा ।

मुख-कर्ण- मुख, डान मुख, कान, अक्षिरोगेषु अने आभना रोगोभा और आंखके रोगोंमें, भिषक् आदौ वैद्य पड़ेला वैद्य पहिले, दोष-काल दोष तथा डालना दोष तथा कालके, बलाबलम् अथ अने अथ बल और अबलको, समीक्ष्य भेडने देखकर, पीनसे पीनसभा पीनसमें, यथोक्तम् विधिम् डेवेली चिकित्सा कही चिकित्सा, कुर्यात् डरवी करे ॥ २३० ॥ इति आ यह, कर्णरोग-चिकित्सा डधु रोगचिकित्सा छे कर्णरोगचिकित्सा है ।

२२६. शुष्कमूलकशुण्ठानां- शुष्कमूलकशुण्ठीनां (घ.)

” ” - बालमूलकशुण्ठानां (घ.)

२२८. सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत्- तैलमेभिर्विपक्वं

कर्णशूलहरं परम् (घ फ.)

२२९. वाधिर्यं.....नश्यति ॥-पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः

कर्णमाजिनाः। क्षिप्रं प्रणाशं गच्छन्ति कुष्णात्रेयस्य

शोभनात् । क्षारतैलमिदं भेष्टं मुखदन्तामयापहम् ॥ (घ फ.)

२३०. कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ-आदौ समीक्ष्य वैद्यस्तु (घ.)

230. The physician, after due consideration of the relative strength of morbid humors and season, should administer the same treatment in diseases of the mouth, ear and eye as indicated in coryza. Thus has been described the treatment of the diseases of the ear.

नेत्ररोगे विडालकाः —

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाश्रुशोफरागनिवारणः ॥२३१॥

उत्पन्नमात्रे उत्पन्न उत्पन्न नयेत् । उत्पन्न होने के साथ ही, तरुणे नवीन नये, नेत्ररोगे नेत्ररोगभाँखके रोगोंमें, दाह- दाह दाह, उपदेह- भक्षितता उपदेह, अश्रु- आंसु आंसु बढ़ना, शोफ- सीजे शोथ, राग- अने रताश और लाली, निवारणः मटाउनाइर कर देनेवाला, विडालकः प्रिजालक लेप विडालक लेप, कार्यः करवे। ओधये करना चाहिए ॥ २३१ ॥

231. Treatment in eye-diseases, in their initial stages when they are still mild, consists of external eye applications curative of burning, mucus discharge, lachrymation, swelling and redness.

नागरं सैन्धवं सर्पिमण्डेन च रसक्रिया ।

निघृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥२३२॥

वातिके वातिके नेत्ररोगभाँ वातजन्य आँखके रोगमें, नागरम् सूँठ सोंठ, सैन्धवम् च अने सिंधावृक्षने भेगवी और सैधानमकको मिलाकर, सर्पिमण्डेन धीना भंड साथ पीसीने धीके मण्डके साथ पीसकरके, रसक्रिया रसक्रिया करवी रसक्रिया करे, तद्वत् ते न प्रभाषे इसी प्रकार, निघृष्टम् पीसेल पीसे हुए, मधु- मधु मधु, सैन्धव-

२३१. उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे-नेत्ररोगे समुत्पन्ने तरुणे तु (त.)

२३२. मधु-मुस्त (व.)

सिंधावृक्ष सैन्धानमक, गैरिकम् अने सोनागेरुनी पक्षु रसक्रिया थाय छे और स्वर्णगैरिककी भी रसक्रिया होती है ॥ २३२ ॥

232. In eye-affections due to vata, an external application of a soft extract may be prepared by making the paste of dry ginger and rock salt, with the supernatant part of ghee. It may also be prepared of honey, rock salt and red ochre.

तथा शावरकं लोभ्रं घृतभृष्टं विडालकः ।

तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो रुजापहः ॥२३३॥

तथा ते प्रभाषे इसी प्रकार, घृतभृष्टम् धीमा भूँल वीमें भूने हुए, शावरकम् लोभ्रम् शावरक लोभ्रने। शावरक लोभ्रका विडालकः प्रिजालक लेप विडालक लेप, कार्यः करवे। ओधये करना चाहिए। तद्वत् ते न प्रभाषे इसी तरह, घृत-भृष्टः धीमा भूँल वीमें भूनी, हरीतक्याः हरडेने पक्षु प्रिजालक लेप हरकका मी विडालक लेप, रुजापहः वेदनानाशक छे दर्दको हटानेवाला है ॥ २३३ ॥

233. An external eye-application may be prepared of the Savaraka variety of lodh, fried in ghee, or with chebulic myrobalan fried in ghee; they are both curative of pain

पैत्तिके चन्दनानन्तामज्जिष्ठाभिर्विडालकः ।

कार्यः पद्मकयष्ट्याह्वमांसीकालीयकैस्तथा ॥२३४॥

पैत्तिके पित्तजन्य नेत्ररोगभाँ पैत्तिक अक्षिरोगमें, चन्दन- चंदन चंदन, अनन्ता- ओ दूब, मज्जिष्ठाभिः अने भूँलधूनी और मजीठ इनसे, तथा तथा तथा, पद्मक- पद्मक पद्मक, यष्ट्याह्व- जेठीमधु मुलहठी, मांसी- जटामांसी जटामांसी, कालीयकैः अने पीणा

२३३. तद्वत्.....रुजापहः- कार्यो हरीतकी तद्वत् घृतभृष्टा

रुजापह (व.)

अंनय। और पीले चन्दनसे, बिडालकः पित्रादकः
बिडालक, कार्यः करने के ॥ २३४ ॥

234. In eye-diseases due to pitta, external eye-application may be prepared with sandal, indian sarsaparilla, and indian madder, or with himalayan cherry, liquorice, nardus and yellow sandal.

गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्या तथा क्षौद्रं प्रियङ्गुः समनःशिला ॥ २३५ ॥

कफे कृत्वा थयेला नेत्ररोगमां कफज नेत्ररोगमें, गैरिकं सोनागेरु स्वर्णगैरिक, सैन्धवम् सिंधालूख, सैधानमक, मुस्तम् नागरमेथ मोथा, रोचना च अने गोरोचननी और गोरोचनकी, रसक्रिया रसक्रिया रसक्रिया, कार्या करनी करनी चाहिए, तथा तेमज एवं, क्षौद्रम् मधु मधु, समन शिला मनःशिला सैनसिल, प्रियङ्गुः अने धुँवाले पित्रादक लेप करने और प्रियङ्गु इनसे बिडालक लेप करे ॥ २३५ ॥

235. Red ochre, rock salt, cut-grass and cow's bile may be made into soft extract and used in eye-diseases due to kapha, or an external application may also be prepared of honey, perfumed cherry and red arsenic.

सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्वहिरक्ष्णोः प्रलेपनम् ।
पक्ष्माण्यस्पृशता कार्यं संपक्वे त्वञ्जनं ज्यहात् २३६

सन्निपाते तु सन्निपातथी थयेला नेत्ररोगमां सन्निपातजन्य नेत्ररोगमें, सर्वैः सर्व औषधोथी सब औषधोंसे, अक्ष्णोः बहिः आंखनी जहात् आंखोंके बाहर,

२३५. गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च—रोचनामुस्तकवण.

गैरिकं (च.)

२३६. सन्निपाते.....प्रलेपनम्—सन्निपाते तु तत्सर्वं बहिरक्ष्णोः प्रलेपयेत् (फ.)

॥ पक्ष्माण्यस्पृशता.....ज्यहात्—पक्ष्माण्य स्पृशता कार्यं सम्यङ् नेत्राञ्जनं ज्यहात् (त. द. च. फ.)

पक्ष्माणि पापयुने पलकोको, अस्पृशता स्पर्श कर्त्ता अगर स्पर्श न करता हुआ, प्रलेपनम् लेप लेप, कार्यम् करने के ॥ २३६ ॥

236. When the disease is due to tridiscordance, an external application for the eye may be made of all these articles combined and applied, without touching the eye-lashes; when after three days the condition is mature collyrium may be applied.

नेत्ररोगे आभ्योतनानि

आश्रयोतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सैरण्डतर्कारीवृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ २३७ ॥

मारुतजे वातथी थयेला नेत्ररोगमां वातजन्य नेत्ररोगमें, स-एरण्ड-और-एरण्ड, तर्कारी-तर्कारी ज्यन्ती, वृहती-भोटी बोरीगण्डी बड़ी कटेरी, मधु-शिग्रुभिः अने मीठा सरगवा साथे मीठा सहिजन, बिल्वा-दिभिः पीली वगेरीथी सिद्ध करने और बिल्वादि पञ्चमूलसे सिद्ध किया, कोष्णः काथः नवशेडा क्वाथ सुहावाहुआ गरम काथ, आश्रयोतनम् नेत्रसिन्धन भाटे आभ्योतनके लिए, हितः हितकर छे हितकर है ॥ २३७ ॥

237. In diseases due to vata, eye-douche with luke-warm decoction of the drugs of the bael group is beneficial, or decoction of castor plant, wind killer, yellow berried nightshade and sweet drumstick, is beneficial.

पृथ्वीकादाविमञ्जिष्ठाक्षाम्बुकोत्पलैः ।

काथः सर्शकरः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥ २३८ ॥

२३७. हितः—शुभः (ड.)

२३८. पृथ्वीका—सुदीका (च ड. त. द.)

पृथ्वीका- भोटी ओलथी बड़ी इलायची, दारि-
दाउडगदर दारुहल्ली, मल्लिङ्गा- भण्ड मजीठ, लाक्षा-
लाभ लाख, द्विमधुक- जे जेभीमध मुलहठी, जलमुलहठी,
उरपलै: अने नीलकण्ठने और नीलीफर इनका,
सककर: साउरसहित चीनी मिला, काथ: उवाथ काथ,
इतित: शीतल अता शीतल होने पर, पूरण आभमा
नाभवे आंखमें डालना, रक्तपित्तबुद्धि जे नेत्रगत रक्त
अने पित्तना प्रकोपने दूर करे छे यह नेत्रगत रक्त
और पित्तके प्रकोपको हटाता है ॥ २३८ ॥

238. Eye-drops with the cooled decoction of great cardamom, indian berberry, indian madder, lac, liquorice and aquatic liquorice and blue water-lily, mixed with sugar, is curative of the condition due to morbid blood and pitta.

नागरत्रिफलामुस्तनिम्बवासारसः कफैः
कोष्णमाश्रयोतनं मिश्रैरौषधैः सान्निपातके ॥२३९॥

कफे इहथी भवेदा नेत्ररोगमा कफजन्य नेत्र-
रोगमें, नागर- सुंठ सोंठ, त्रिफला त्रिफला त्रिफला मुस्त-
भोथ मोथ, निम्ब- बीजो नीम, वासा- अने अरुसीना:
और वासाका, रसः उवाथनु काथका, कोष्णम् नवशेकुं
सुहाता हुआ, आश्रयोतनम् नेत्रसिन्धुन आश्रयोतन करे,
सान्निपातके अने सान्निपातथी भवेदा नेत्ररोगमा
और सान्निपातजन्य नेत्ररोगमें, मिश्रैः मिश्र मिश्र द्रव्ये
अनुसरी भेजवैला पृथक् पृथक् दोषके अनुसार मिलावे,
हुए, औषधैः औषधैथी नेत्रसिन्धुन करवुं द्रव्योति
आश्रयोतन करना चाहिए ॥ २३९ ॥

239. In diseases due to kapha eye-douche may be given with the decoction of dry ginger, the three myrobalans, nut-grass, neem and vasaka. In a condition of tridiscordance, an eye-douche with the luke-warm deco-

tion of all these drugs should be given.

नेत्ररोगे अञ्जनाभि-

बृहत्पेरण्डमूलत्वक् शिग्रोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्वाद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥२४०॥

बृहती भोटी बेरिंगण्ठी बड़ी कटेरी, बृहत्पेरण्डमूलत्वक्
अेरडाना भूण्णी छाध एरण्डमूलकी छाल, ससैन्धवम्
सिंधावृक्ष सैन्धानमक, शिग्रो: अने सरगवाना और
सहजनके, पुष्पम् दूधने फूल इनको, अजाक्षीरेण अक्षरीना
दूध साथे बकरीके दूधके साथ, पिष्टम् वाटी पीसकर,
वाताक्षिरोगनुत् वातजन्य नेत्ररोगने भटाडना वातजन्य
अक्षिरोगको नाश करनेवाली, वर्ति: वाट वर्ति, स्वात्
अनावली बनावे ॥ २४० ॥

240. Reduce to paste, yellow-berried nightshade, castor root-bark, flower of drumstick and rock-salt with goat's milk, and roll it into a bougie; this is curative of disorders of the eye due to vata.

सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥२४१॥

सुमनःकोरकाः अर्धनी उणीओ चमेलीकी कली,
शङ्खः शंखधूर्त शंखचूर्ण, त्रिफला त्रिफला त्रिफला,
मधुकम् जेभीमध मुलहठी, बला अने अधाने और
बला इनको, दिव्येन वर्षीना वर्षाके, वारिणा जलभा
जलसे, पिष्टा वाटीने पीसकर बनायी हुई, वर्ति: वर्ति
वर्ति, पित्तरक्तापहा पित्त अने रक्तदोषने दूरे छे
पित्त और रक्तदोषको हरती है ॥ २४१ ॥

241. A bougie, prepared with the paste of jasmine buds, conch, the three myrobalans, liquorice and heart-leaved sida with rain water, is curative

२४०. शिग्रोः पुष्पं-शिग्रोमूलं (ब. फ.)

२४१. कोरकाः-क्षारकः (ब.)

" " -क्षारकः (द. व.)

२३९. मुस्तनिम्बवासारसः-निम्बवासालोप्रसः (ब. व.)

of eye-disease due to morbid pitta and blood.

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥२४२॥

सैन्धवम् सिंधालूयु सैधानमक, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, व्योषम् त्रिफला त्रिफला, शङ्खनाभिः शङ्खनाभिः शङ्खनाभिः, समुद्रजः फेनः समुद्रजः फेनः, शैलेयकम् शैलेयकम् शैलेयकम्, सर्जः सर्जः सर्जः, वर्तिः वर्तिः वर्तिः, श्लेष्माक्षिरोगनुत् श्लेष्माक्षिरोगनुत् श्लेष्माक्षिरोगनुत्, ४३-४४-४५ नेत्ररोगने भटाडे के कफजन्य अक्षिरोगको नष्ट करती है ॥ २४२ ॥

241. A bougie prepared of rock salt, the three myrobalans, the three spices, conch, cuttle fish bone, lichen and common sal, is curative of eye-diseases due to morbid kapha.

अमृताह्वादि वर्तिः —

अमृताह्वा विसं बिल्वं पटोलं छागलं शकुत् ।

प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहं दार्वी कालानुसारिवा ॥२४३॥

एषामष्टपलान् भागान् सुधौताञ्जरीकृतान् ।

तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पके रसे घने ॥२४४॥

कर्षं च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पाज्जवात् पलम् ।

चूर्णं क्षिप्त्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी २४५

अमृताह्वा गणो, मिलोय, विसम् विसं विसं, बिल्वम् भीली बेल, पटोलम् पटोल परवल, छागलम् जकृत अक्षरीनी बीडी बकरीकी मँगनियां, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक पुण्डरीककाष्ठ, यष्ट्याहम् नेडीमध मुलहठी, दार्वी दारुहल्ली, कालानुसारिवा अने

२४३ अमृताह्वा विसं बिल्वं—अमृता मधुकं निम्बं (ड. क.)

प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहं—वासप्रपौण्डरीकं च (फ.)

कालानुसारिवा—चाष्टपलांशिकाम् (झ. ड.)

२४४. तोये—जले (ग. ड.)

भूयः पक्वे—पुनः पक्त्वा (ग. ड.)

२४५. सर्वघ्नी—दोषघ्नी (ड. व.)

कालानुसारिवा और कालानुसारिवा, एषाम् अमृताना प्रत्येकना इनमेंसे प्रत्येकके, सुधौतान् सारी पेडे धोयेवा अच्छी तरह धोये हुए, अञ्जरीकृतान् अने अधकचर करेवा और अधकुटे किये हुए, अष्टपलान् भागान् ३२ तोलाना भागोने ३२ तोलेके भागोंको, तोये पाणीमां जलमें, पक्त्वा पकायी पकाकर, पूते रसे रस गाणी लध रसको छानकर, भूयः इरीथी फिर, रसे पके ओ रसने पकायी इस रसको पकाकर, घने धट धटा घन होने पर, श्वेतमरिचाज् कर्षम् तेमां ओड तोये। धोयां भरी एक तोला सफेद मरिच, नवम् जातीपुष्पात् पलम् च अने या २ तोला ताभं जलनां फूलना और चार तोले नये चमेलीके फूलोंके, चूर्णम् चूर्णने चूर्णको, क्षिप्त्वा नाथी मिलाकर, कृता अनादेही बनायी, वर्तिः वर्ति वर्ति, सर्वघ्नी सर्व दोषोना नाश करनेवाली, दृक्प्रसादनी तथा नेत्रने निर्माण करनेवाली थाय छे तथा दृष्टिको साफ करनेवाली होती है ॥ २४३-२४५ ॥

243-245. Take 32 tolas of each of guduch lotus rhizome, bael, snake gourd, goat's dung, tubers of white lotus, liquorice, indian berberry, and dark blue creeper; wash them and triturate and boil in water, and after filtering, boil it again into a soft consistency. Add to this soft extract one tola of the pulvis of white pepper and 4 tolas of fresh jasmine flower, and roll into a bougie; this is curative of every kind of eye-affection and brightens the vision.

शङ्खादि वर्तिः —

शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रपुष्पास्त्रिभिः ।

स्रोतोऽश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥२४६॥

शङ्ख- शंख शंस, प्रवाल- प्रवाल मृगा, वैदूर्य- वैदूर्य वैदूर्य, लौह- लोह लोह, ताम्र- ताम्र ताम्र,

२४६. जीहताम्र-जीहिताम्र (व.)

पुवास्थिभिः अने प्लवनां हाउडां पुवकी हड्डी, स्रोतो-
ज-स्रोते(अन स्रोतोजन, श्वेतसरिचैः तथा घाणां भरी
ओओने लेणां वाटी अनावेदी तथा सफेद मिरच इनको
एकत्र पीसकर बनायी, वर्तिः वर्ति वर्ति, सर्वाक्षिरोगनुव
अ(अना सर्व रोगने भट्टानार थाय छे आंखके सब
रोगोंको हरनेवाली होती है ॥ २४६ ॥

246. A bougie, prepared with conch,
coral, cat's eye beryl, iron, copper,
bones of pelican, black antimony and
drumstick-seeds, is curative of every
kind of eye-disease.

चूर्णाजनम्—

शाणार्धं मरेवाद् द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाज्जनात् २४७

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाजनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥२४८॥

मरिचात् भरी काली मिरच, शाणार्धम् अर्धे
शाखु दो आनीभर, पिप्पली- पीपर पिप्पली, अर्णव-
फेनयोः अने समुद्रीखु और समुदफेन, द्वौ ये शाखु
आवा तोला, सैन्धवात् (सिंधवालू) सैन्धानमक शाणा-
र्धम् अर्धे शाखु दो आनीभर, सौवीरकाज्जनात् अणो
सुरभे। सौवीरजन, नव शाणाः नव शाखु ओ सवने
१ तोला दो आनीभर इन सबको, चित्रायाम् चित्रा
नक्षत्रमां चित्रा नक्षत्रमें, सुसूक्ष्मम् सारी पेठे आरीक
अत्यन्त बारीक, पिष्टम् पीसीने तैयार करेखु पीसकर
तैयार किया हुआ, हृदम् आ यह, चूर्णाजनम् यूखु-
अन चूर्णाजन, कण्डू- अणवाण कंडू, काच- शोथि
काच, कफार्तानाम् अने कक्षी पीसयेव रोगीओ
आटे और कफज अक्षिरोगवालोंके लिए, शुभम् शुभ
छे कल्याणकारक है, मलानाम् अने भणोनु और
मलका, विशोधनम् च शोधन करनेवाले छे विशोधक
है ॥ २४७-२४८ ॥

247-248. Take 1/8 tola of black
pepper, 1/2 tola of long pepper,
1/2 tola of cuttle fish bone, 1/8 tola

of rock salt and 1 1/8 tolas of antimony
sulphide, and make a fine powder of
these, when the moon is in the const-
ellation of Chitra. This collyrium is
wholesome for those affected with
itching, cataract and kapha eye-diseases
and is also a cleanser of the dischar-
ging condition of the eye.

बस्तमूत्रे ज्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।

चूर्णाजनं हि तैर्मिर्यक्रमिपिष्टमलापहम् ॥२४९॥

एलाचूर्णम् नान्नी ओदथीनां यूखुने छोटी इलाय-
चीके चूर्णको, बस्तमूत्रे अकराना भूतमां बकरेके मूत्रमें,
ज्यहम् त्रयु दिवस सुधी तीन दिन, स्थाप्यम् राभी
मूकपुं रक्खे, सुभावितम् आभ सारी पेठे भावना
दीधेलु इस प्रकार अच्छी तरहसे भावित, चूर्णाज-
नम् ते यूखुअन वह चूर्णाजन, तैर्मिर्य- तिमिररोग
तिमिर, क्रिमि- क्रिमि क्रिमि, पिष्ट- पिष्टरोग पिष्ट, मला-
पहम् हि अने नेत्रमलने नाश करनेवाले थाय छे और
नेत्रमलको नाश करनेवाला होता है ॥ २४९ ॥

249 Saturate the pulvis of small
cardomom in goat's urine for three
days; the collyrium made of this
well-impregnated pulvis is curative of
diseases of dark vision, parasites, Pilla
and discharge.

सौवीरकाज्जनादिवर्तिः—

सौवीरमजनं तुत्थं ताप्यो घातुर्मनःशिला ।

अशुष्या मधुकं लोहा मणयः पौष्पमजनम् ॥२५०॥

सैन्धवं शौकरी वंष्टा कतकं चाज्जनं शुभम् ।

तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वेयमनुत्तमा ॥२५१॥

सौवीरम् अजनम् अणो सुरभे। सौवीरजन,
तुत्थम् तुत्थ तुत्थ. ताप्यः घातुः सुवर्णं भाक्षिक

२४९. एला-विड (र. व. फ.)

हि तैर्मिर्य-इदं सम्यक् (फ.)

२५१. कतक-कतक (व.)

स्वर्णमाक्षिक, मनःशिला मनःशिला मैनसिल, चक्षुष्या
यक्षुष्या वनकूलथी, मधुकम् गेठीमधु मुलहठी, लोहाः
लोहचूर्ण, मणयः मणि, पौष्पम्
अज्जनम् पुष्पाञ्जन पुष्पाञ्जन, सैन्धवम् सिन्धालू
सैधानमक, शौकरी सुवर्णी सूअरकी, दंष्ट्रा दाद, दाद,
कतकम् च अने कतक ओओतु और निर्मली इनका,
अज्जनम् अञ्जन अज्जन, शुभम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ है, चूर्णम्
वा आ ओषध यक्षुष्या ३५भा यह औषध चूर्णके
रूपमें, इयम् वर्तिः वा अथवा आ वर्तिना ३५भा
अथवा इस वर्तिके रूपमें, तिमिरादिषु तिमिरादि
रोगभा तिमिरादि रोगमें, अनुत्तमा अति कृतम छे अति
उत्तम है ॥ २५०-२५१ ॥

250-251. Antimony sulphide copper
sulphate, iron pyrites, red arsenic, wild
horse gram, liquorice, iron powder, pre-
cious stones, white zinc, rock-salt, hog's
tusk and clearing nut, make a good co-
llyrium. In dimness of vision and other
eye-diseases, used as pulvis or bougie,
this acts as an unsurpassed remedy.

नेत्ररोगे सुखावती वर्तिः —

कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं ज्यूषणं सिता ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥२५२॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥२५३॥
इति सुखावती वर्तिः ।

कतकस्य कतकतु निर्मलीका, फलम् ३५ फल, शङ्खः
शङ्खचूर्ण, सैन्धवम् सिन्धालू सैधव, ज्यूष-
णम् त्रिकटु त्रिकटु, सिता साकर नीनी, फेनः समुद्र-
शीथ समुद्रफेन, रसाञ्जनम् रसाञ्जन रसोत, क्षौद्रम्
मधु, विडङ्गानि वायविङ्ग वायविङ्ग, मनःशिला
मनःशिला मैनसिल, कुक्कुटाण्ड- कुक्कुटाणां ४३३नां मुर्गेके
अण्डेके, कपालानि कायलां छिलके, एषा आ इनकी
यह, सुखावती सुखावती नामनी सुखावतीनामक,

२५३. कपालानि-कपालं च (४.)

वर्तिः वर्ति वर्ति, तिमिरम् तिमिर तिमिर, पटलम्
पटल पटल, काचम् काच काच, मलम् च अने
मलने और मलको, आशु ततत शीघ्र, व्यपोहति नाश
करे छे दूर करती है ॥ २५२-२५३ ॥ इति आ यह,
सुखावती वर्तिः सुखावती वर्ति छे सुखावती वर्ति है ।

252-253. Take clearing nut, conch,
rocksalt, the three spices, sugar, cuttle
fish bone, dry extract of indian berberry,
honey, embelia and red arsenic and
the shell of hen's egg, and prepare a
bougie out of this, known as the Plea-
sant bougie which quickly cures
diseases of vision, palate and Kacha
and discharge. Thus has been desc-
ribed the Pleasant bougie.

नेत्ररोगे दृष्टिप्रदा वर्तिः —

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसो रजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥२५४॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥२५५॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ।

इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, कुक्कुटाण्डत्वक्- कुक्कुटाणां
४३३नां कायलां मुर्गेके अण्डेका छिलका, कासीसम्
कासीस कासीस, अयसः रजः लोहचूर्ण, लोहचूर्ण,
नीलोत्पलम् नीलोत्पल नीलोफर, विडङ्गानि वायविङ्ग
वायविङ्ग, सरितां पतेः फेनम् च अने समुद्रशीथने
और समुद्रफेनको, आजेन अजरीना बकरीके, पयसा
दूधभा दूधमें, पिष्ट्वा पीसीने पीसकरके, ताम्रभाजने
ताम्रभाजना ताम्रके पात्रमें, भावयेत् लीपी देवुं लेप
करे, सप्तरात्रम् स्थितम् सात रात सुधी तेने रात्रीने
सात राततक रखकर, भूयः दूरीथी फिर, क्षीरेण
दूधनी साथे दूधसे, पिष्ट्वा पीसीने पीसकर, वर्तयेत्
वर्ति अनानवी वर्ति बनाये, एषा आ यह, वर्तिः
वर्ति वर्ति, अभिन्न- चक्षुषः केनी आंख दूरी नथी

गर्भ जीवा आंख न फूटे हुए, अन्धस्य अधिमाने
अंधेको, दृष्टिप्रदा दृष्टि देनेवाली छे दृष्टि देनेवाली है
॥ २५४-२५५ ॥ इति आ यद्, दृष्टिप्रदा वर्तिः दृष्टि-
प्रदा वर्ति छे दृष्टिप्रदा वर्ति है।

254-255. Make a paste of the three
myrobalans, the shell of hen's egg,
iron sulphide, iron dust, blue water
lily, embelia and cuttle fish bone with
goat's milk and saturate it in the same
milk, placing in a copper vessel for 7
nights; then, again rub it and roll into
bougie with milk; this bougie bestows
sight on those who have gone blind but
whose eyes have not undergone organic
change or damage. Thus has been
described the Sight-bestowing bougie.

नेत्ररोगे अन्यान्यजनानि—

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमज्जनम् ॥२५६॥

ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सुशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ।

सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्घाशैः सैन्धवेन च ॥२५७॥

एतन्नैवाज्जनं कार्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ।

कृष्णसर्पस्य भरेवा डाणा सर्पनी मृत कृष्ण सर्पके,
वदने भुभभा मुहमे, अज्जनम् अज्जन (डाणा सुरभो)
अज्जन, मासम् ओड भास एक माह तक, निहितम्
राभवे। रख देने, ततः पछी पीछे, बुधः विद्वान् वैद्य
विद्वान् वैद्य, तस्मात् तेमथी उसमेंसे, समुद्धृत्य डाढी
दुधने निकालकर, सुशुष्कम् सारी पेठे सुखायेल अच्छी
तरह शुष्क होने पर, अर्घाशैः तेमे अरघा प्रमाणुमा
उसको आवी मात्रामें, शुष्कैः सुकेली सूखी हुइ, सुमनः-
कोरकैः यमेदीनी कण्ठीओ चमेलीकी कलियां, सैन्धवेन
च अने सिंधालू साथे और सैन्धानमकसे मिठाकर,
चूर्णयेत् यूयं करुं चूर्ण करे, एतत् आ यूयं इह
चूर्णका, तिमिरघ्न तिमिरनाशक तिमिरनाशक, अनु-

२५६. सुशुष्कं-बुधः (ब.)

२५७. कोरकैः-शारकैः (क. ह.)

त्तमम् सर्वं श्रेष्ठ उत्तम, नेत्राज्जनम् नेत्राज्जन नेत्राज्जन,
कार्यम् अनावृत्तं बनावे ॥ २५६-२५७ ॥

256-257. The wise physician should
place antimony sulphide in the mouth
of a dead black cobra for a month
and taking it out, triturate it adding
half that quantity of dried jasmine-buds
and rock-salt. This made into colly-
rium is the best remedy for dimness
of vision.

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् २५८
जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ।

पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, किंशुकरसः डसुडानो
२५८ टेंसुके फुल्लोंका रस, सर्पस्य सर्पनी सांपकी, वसा वसा
चर्बी, सैन्धवम् सिंधालू सैन्धानमक, जीर्णम् अने
जुनी और पुराने, घृतम् च घीनी घृतकी, रसक्रिया
रसक्रिया रसक्रिया, सर्व- सर्व सब, अक्षिरोगघ्नी नेत्र-
रोगने नाश करनेवाला छे अक्षिरोगकी नाशक, स्यात्
था छे होती है ॥२५८॥

258-259. Take long pepper, palas-
flower juice, snake's fat, rock salt and
old ghee and prepare a soft extract
out of this. It is curative of all kinds
of eye-disorders.

कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ॥२५९॥
शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्बुदमलेषु च ।

कृष्णसर्पवसा डाणा सर्पनी वसा काले सर्पकी
वसा, क्षौद्रम् मध मधु, धात्र्या अने आमोनीना
और आंवलेके, रसः रसनी रसकी, रसक्रिया रसक्रिया
रसक्रिया, सर्व- सर्व सब, अक्षिरोगेषु नेत्ररोगोंमां अक्षि-
रोगोंमें, काच- काच काच, अर्बुद- अर्बुद अर्बुद, मलेषु
च अने नेत्रमलमां और नेत्रमलमें, शस्ता प्रशस्त छे
प्रशस्त है ॥२५९॥

२५८ पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम्-स्वरसः

किंशुकस्वार्धवसा कृष्णस्य सैन्धवम् (क.)

259-259½. The soft extract, prepared of the fat of black cobra, honey and juice of emblic myrobalan is recommended in all kinds of eye-diseases, Kacha, tumor and discharge of excreta.

धात्रीरसाञ्जनकौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥२६०॥
पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ।

धात्री- आम्रणी आवला, रसाञ्जन- रसाञ्जन- रसोत, कौद्र- मधु मधु, सर्पिर्भिः तु अने घीभी अना- वेदी और घृतसे बनी, रसक्रिया रसक्रिया रसक्रिया, पित्तरक्त- पित्त रक्त अने रक्त रक्त पित्तजन्य एवं रक्तजन्य अक्षिरोगघ्नी नेत्ररोगघ्नी नाश करनेपर अक्षिरोगनाशक, तैमिर्य- तथा तिमिर और तिमिर, पटलापहा अने पञ्चने भटाङ्गनार छे और पटलको दूर करनेवाली है ॥ २६०½ ॥

260-260½. The soft extract, prepared of emblic myrobalan, dry extract of indian berberry, honey and ghee, is curative of eye diseases due to morbid pitta and blood, and also of dimness of vision and Patala.

धात्रीसैन्धवविष्पल्यः स्फुरत्पमरिचाः समाः ॥२६१॥
कौद्रयुक्ता निहन्त्यान्धं पटलं च रसक्रिया ।

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

धात्री- आम्रणी आवला, सैन्धव- सिन्धुलू सैन्धानमक, विष्पल्यः पीपर विष्पली, समाः सम- प्रभाङ्गुर्मा सम भागमें, स्फुरत्पमरिचाः स्युः अने भरी बीडाङ्ग लेवा और काली मिर्च थोड़ी लेवे, कौद्र- युक्ता तेन्नी मधुयुक्त उनको मधु मिलाकर बनाई, रस- क्रिया रसक्रिया रसक्रिया, अन्ध- अन्ध- अन्ध- अन्ध- अन्ध- पन, पटलम् च अने पञ्चने और पटलको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करती है ॥ २६१½ ॥ इति आ. यह, नेत्ररोगचिकित्सा नेत्ररोगचिकित्सा छे नेत्ररोगचिकित्सा है ।

२६०½ पित्तरक्त-पित्तमिल (ह.)

261-261½. The soft extract of emblic myrobalan, rock salt and long pepper in equal proportions mixed with a little black pepper and honey cures blindness and Patala. Thus has been described the treatment of eye-diseases.

खालित्यादिचिकित्सा—

खालित्ये पलिते वक्ष्यां हरिलोम्नि च शोषितम् २६२
नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ।

खालित्ये टाल खालित्य, पलिते पणियां पालित्य, वक्ष्याम् करयदी वली, हरिलोम्नि च पीणयटा वाण भर्ता और भूरे बाल होने पर, शोषितम् मनुष्यनु संशो- धन करी शोधन किये हुए रोगीक, नस्यैः नस्य नस्यसे, तैलैः तैलोशी तैलोसे, शिरोवक्त्र- अने भस्त्र- तथा मुख पर और शिर तथा मुख पर, प्रलेपैः च प्रलेप करीने प्रलेपोंसे, अपि पणु भी, उपाचरेत् उपचार उपचार उपचार करे ॥ २६२½ ॥

262-262½. In conditions of falling of hair, grey hair, wrinkles in the face, and tawny hair, the patient, after being duly cleansed, should be treated with oily medications and with applications over the head and face.

सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ॥२६३॥
नस्यं स्वादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ।

विदारीगन्धाद्यैः विदारीगन्धा वगेरे विदारी- गन्धा आदिसे, अथ अपि अने और, जीवनीयैः च जीवनीयगन्धु जीवनीयगन्धसे, सिद्धम् सिद्ध करे तैलनु सिद्ध तैलका, अणुतैलम् वा के अणु तैलनु या अणु तैलका, नस्यम् नस्य नस्य, खालित्य- टालित्यपणु खालित्य, पलितापहम् अने पणियां भटाङ्गनार छे और पलितको दूर करनेवाला, स्वात् छे है ॥ २६३½ ॥

263-263½. Nasal medication with oil prepared with the tick-trefoil group

of drugs, or life promoter group of drugs, or with Anu oil, is curative of alopecia and greyness of hair.

क्षीरात् सहचराङ्गुराजाच्च सौरसाद्रसात् ॥२६४॥
प्रस्थैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्ट्याह्वलकलितः ।
सिद्धः शिलासमे भाण्डे मेघशृङ्गादिषु स्थितः ॥२६५॥
नस्यं स्याद्विषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।

क्षीरात् गायतुं दूध गायका दूध, सहचरात् आस-
भानी दूधना कुंटाशैलियानो रस नीलपुष्पवाले
कटसरैयाका रस, भृंगराजात् भांगरानो रस भृंगराजका
स्वरस, सौरसात् च अने तुणसीनो और तुलसीका,
रसात् रस रस, प्रस्थैः तु भृत्यैकना ६४-६४ तोलाथी
प्रत्येकके ६४-६४ तोलेसे, अष्ट्याह्व- अने जेडीभधना
और मुलहठीके, पल- ४ तोला ४ तोले, कलकतः
कुडुथी कलकसे, तैलात् कुडवः १६ तोला तेलने १६
तोले तैलको, सिद्धः सिद्ध करुं सिद्ध करे, शिलासमे
पथरना पथरके, भाण्डे वासलुभा वरतनमें, मेघशृ-
ङ्गादिषु अथवा घेंटांनो शींगलं वजेरभा या मेघके
सींग आदिमें, स्थितः राभपुं रक्खे, मिषजा वैद्य वैद्य,
सम्यक् सरभी रीते अच्छी प्रकार, नस्यम् तेने। नस्य
तरीके उसका नस्यरूपमें, योजितम् प्रयोगे तो प्रयोग
करे तो, पलितापहम् तो पणियानो नाश करना
पलितरोगनाशक, स्यात् याय छे होता है ॥२६४-२६५॥

२६४. क्षीरात्-क्षारान् (व.)

॥ क्षीरात्-क्षारान् (फ.)

॥ शृङ्गराजाच्च-भृङ्गरजसः (व.)

॥ सौरसात्-सुरमात् (ड.)

॥ क्षीरात् सहचराङ्गुराजाच्च सौरसाद्रसात्-लक्षाकालरसा-
लोहवांगरजसो रसात् (क.)

२६५. शिलासमे-शैलसमे (व.)

॥ मेघशृङ्गादिषु-मेघशृङ्गेऽथवा (व.)

॥ मेघशृङ्गादिषु स्थितः-मेघशृङ्गे च संस्थितः (फ.)

२६६. मिषजा-नस्यं स्यात् (फ.)

264-265½. Take 64 tolas of milk, juice of crested purple nail-dye, trailing eclipta and holy basil, 16 tolas of oil and 4 tolas of the paste of liquorice and prepare a medicated oil out of it. When it is prepared, keep it in a receptacle made of stone or sheep's horn. Nasal medication with this, well administered by the physician, is curative of grey hair.

मिषजा क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥२६६॥
उत्पाद्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ ।

मिषजा अथवा वैद्ये अथवा वैद्य, क्षीरपिष्टौ
दूधभा पीसीने दूधमें पिसी हुई, दुग्धिका- नागला-
द्वी दुग्धिका, करवीरकौ वा अने करवीरको लेप और
कनेरका लेप, पलिते पणियांनो पालित्यमें, उत्पाद्य
पाण जेडी वालोंको उखाड़ कर उस स्थानमें, देयौ
लगावै लगावे, तौ ते ये, उक्तौ अने दोनों, पलि-
तापहौ पणियानो नाश करना छे पालित्यको दूर
करनेवाले हैं ॥ २६६॥

266-266½. The physician may apply asthma weed or indian oleander, pasted with milk, over the scalp after pulling out the grey hair. Both these drugs are curative of grey hair.

आर्कवस्वरसात् क्षीरात् द्विप्रस्थं मधुकात् पलम् २६७
तैः पचेत् कुडवं तैलात्तत्रस्थं पलितापहम् ।

मार्कव- भांगरानो भांगरेका, स्वरसात् स्वरस
स्वरस, क्षीरात् अने दूध और दूध, द्विप्रस्थम् १२८
तोला १२८ तोले, मधुकात् जेडीभध मुलहठी, पलम्
४ तोला ४ तोले, तैः ओओथी इनसे, तैलात् तेल
तैल, कुडवम् १६ तोला १६ तोले, पचेत् पकावुं

२६७. मार्कवस्वरसात्-मार्कवरमात् (व.)

॥ मार्कवस्वरसात् क्षीरात् द्विप्रस्थं मधुकात् पलम्-क्षारान्
मार्कवरसात् द्विप्रस्थे मधुकात्पले (फ.)

पकावे, तत् तेतुं इसका, नस्य नस्य नस्य, पलिता-
पहम् पलिता मटाउनीर छे पलितको दूर जानेवाला
है ॥ २६७३ ॥

267-267½. Take 128 tolas of milk
and the juice of trailing eclipta, four
tolas of the paste of liquorice and
prepare 16 tolas of oil with them.
Nasal medication with this oil, is
curative of grey hair.

खालित्यपलितयोः महानीलतैलम्—

आदित्यवल्लया मूलानि कृष्णक्षौरेयकस्य च ॥२६८॥
सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ।
मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ॥२६९॥
पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाऽञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोघ्रं कृष्णागुरुतपलम् ॥२७०॥
आम्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ।
नीली भल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका ॥२७१॥
सोमराज्यसनः शखं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ।
पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याम्रजम्बूफलानि च ॥२७२॥
पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ।
वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥२७३॥
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ।
लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ॥२७४॥
पाने नस्यक्रियायां च शिरोभ्यङ्गे तथैव च ।
एतच्चक्षुष्यवायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ॥२७५॥

२६८. आदित्यवल्लया—आदित्यवल्गा (त. द.)

“ “ “—आदित्यपर्ण्या (व. फ.)

२६९. पत्रं—फलं (क. घ. ङ.)

२७०. मृणालं—मृणाली (घ.)

२७१. शखं कृष्णौ—शस्तकृष्णं (ङ.)

“ पुष्करार्जुन—पुष्पाण्यर्जुन (व.)

२७३. पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत्—पृथक् पञ्चपलं-
भागेः सुपिष्टैराढकं पचेत् (ङ. फ.)

महानीलमिति कथातं पलितघ्नमनुचमम् ।

इति महानीलतैलम् ।

आदित्यवल्लयाः सुरक्षुभीनां सूर्यमुखी, कृष्णक्षौरे-
यकस्य च अने आसमानी इधना डांटाशेजियानां
और आसमानी कटसरैयाची, मूलानि भूण जब, सुरसस्य
च तुलसीनां तुलसीकी, पत्राणि पान पत्तियां, कृष्ण-
शणस्य च शलुधूराणां झंझनिआ वनसनके, पत्रम्
पत्र पत्ते, मार्कवः भांगरे भांगरा, काकमाची च
पीलुदी काकमाची, मधुकं नेहीमध मुलहठी, देवदारु
च अने देवदार और देवदार, पृथक् छे दरेक पृथक्
पृथक्, दशपलांशानि ४० तोला ४० तोले, पिप्पल्यः
पीपर पिप्पली, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, अञ्जनम्
रसाञ्जन रसोत, प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक पुण्डरीकजण्ट,
मञ्जिष्ठा मञ्जिठ, लोघ्रम् लोघ्र लोघ्र, कृष्णागुरु
डाणो अगुर काला अगुर, उरपलम् नीलकमल नीलीफर,
आम्रास्थि आभानी गोहदी आमकी गुठली, कृष्णः कर्दमः
डाणो कर्दम काला कर्दम, मृणालम् मृणाल मृणाल,
रक्तचन्दनम् रक्तचंदन रक्तचंदन, नीली भणी नीली,
भल्लातकास्थीनि शिलाभा शिलावेकी गुठली, कासी-
सम् डीराउसी कासीस, मदयन्तिका भेंदी मेंहदी, सोम-
राजी भाभयी बाकुची, असनः असन असन, शखम्
कृष्ण दोह काला कोहा, कृष्णौ डाणो काबा, पिण्डीत-
मीठण मैनफल, चित्रकौ डाणो चित्रक काला चित्रक,
पुष्कर- पुष्करभूण पुष्करमूल, अर्जुन- अर्जुन कौहा,
काश्मर्याणि काश्मर्या गमारीका फल, आम्र- आभा आम,
जम्बूफलानि च अने अंभुनां इण और जामुनके फल,
पृथक् छे दरेक पृथक् पृथक्, पञ्चपलांशानि २० तोला २०
तोले, तैः तैः अने इनको पिष्टैः पीसीने ते उदकथी पीसकर
इस कल्कसे, लोहपात्रे दोहाना पात्रभां लोहके बरतनमें,
धात्रीरस- आसमानी २५थी आवलेके रससे, चतुर्गुणम्
आरगल्ला चौगुने, वैभीतकस्य अहेडांतुं महेडेका, तैलस्य
तैल तैल, आढकम् २५६ तोला २५६ तोले, पचेत्
पकावतुं पकावे, यावत् अथवा न्यां सुधी अथवा
जब तक रसः रस रस, शुष्कः भवेत् सूकाई अथ त्थां
सुधी सूख जाये तब तक, आदित्यपाकम् वा आदित्य-
पाक आदित्यपाक, कुर्यात् उरवे। करे, ततः ते पछी
उसके बाद, पूतम् गाणीने छाबकर, संशुद्धम् शुद्ध

अथैव तैलने। कुड किये तैलका, पाने पान पान, नस्तःक्रियायाम् च अने नरयक्रिया और नस्यकर्ममें, तथा एव तेभ्य और निरोम्भके च माथामां भावीस करवाभां सिरके अभ्यङ्गमें, उपयोजयेत् उपयोग करवे। उपयोग करे, महानीलम् मङ्गनील महानील, इति नाम्नी नामसे, ख्यातम् प्रसिद्ध विख्यात, एतत् आ तैल यह तैल, चक्षुष्यम् शक्षुष्य चक्षुष्य, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयु बढ़ानेवाला, गिरसः अने भरतकना और सिरके, सर्वरोगवत् सर्व रोग भराउना है सब रोगोंका नाशक है, अनुत्तमम् अने सर्व श्रेष्ठ और अत्यन्त उत्तम, पलितम् पणिमानी नाश करनेवाला है पलितनाशक है ॥ २६८-२७५ ॥ इति आ मह, महानील-तैलम् मङ्गनील तैल है महानील तैल है।

268-275½. Take 40 tolas of roots of heliotrope and purple nail-dye, the leaves of holy basil, blue flowered flax hemp, trailing eclipta, black nightshade, liquorice, deodar. 20 tolas each of long pepper, the three myrobalans, dry extract of indian berberry, lotus rhizomes, madder, lodh, black eagle wood, blue water lily, mango stone, slush of black earth, lotus stalk, red sandal, indigo, marking nut, iron sulphide, henna, babchi, spinous kino, steel, black emetic nut, blue flowered lead wort, flowers of Pushkara Arjun, white teak, fruits of mango and jambool. With the paste of these articles and 4 times the quantity of the juice of emblic myrobalan, prepare 256 tolas of beleric myrobalan-oil with either fire heat or with solar heat till all the watery portion is evaporated from the iron vessel; then filter and purify it; this may be used as potion, and nasal medication or as inunction of

the head. This is beneficial to the eyes, life-giving and curative of all head-affections; this oil known as the Great Black oil is unsurpassed as a cure for grey hair. Thus has been described The Great Black oil.

खालिपलितयोः अन्ये कतिपययोगाः —

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ २७६ ॥

कार्षिकैस्तैलकुडवो द्विगुणामलकीरसः ।

सिद्धः स प्रतिमर्शः ख्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥ २७७ ॥

(पलितघ्नो विशेषेण कृष्णप्रेषेण भाषितः।)

प्रपौण्डरीक- प्रपौण्डरीक पुण्डरीकमधु, मधुक- जेडीमधु मुलदही, पिप्पली- पीपर पिप्पली, चन्दन- चंदन चंदन, उत्पलैः अने नीलकुडव और नीलौकर, कार्षिकैः औमाना प्रत्येकना एक एक तोला कुडकी इनमेंसे प्रत्येकके एक एक तोले कलकसे, द्विगुण- अमला दुगुने, आमलकीरसः आमलाना रसभी युक्त जांव- लेके रससे युक्त, तैलकुडवः १६ तोला तैल १६ तोला तैल, सिद्धः सिद्ध करी सिद्ध करे, प्रतिमर्शः आधी प्रतिमर्श नरय इससे प्रतिमर्श नरय, ख्यात् देवुं लेवे, सः ते यह, सर्वमूर्ध- आमान्य रीति सर्व भरतकना सामान्यतः सब सिरके, गदापहः रोगने नाश करनेवाला है रोगोंको दूर करनेवाला है, कृष्णाप्रेषेण कृष्णाप्रेषे, विशेषेण विशेषे करी विशेषतः, पलितघ्नः लेने पणिमानी नाश करनेवाला पलितनाशक, भाषितः कहेल है कहा है ॥ २७६-२७७ ॥

276-277½. Prepare 16 tolas of oil with one tola each of the paste of tubers of white lotus, liquorice, long pepper, sandal and blue water lily in double its quantity of the juice of emblic myrobalan. This when used with a wick as nasal medication, cures

२७९. मधुक-सकट्या (न)

all kinds of head affections. (Krishna Atreya is of opinion that it is specially curative of greyness).

क्षीरं प्रियालयः प्रियाल-जीवकाद्यो गणस्तिलाः ॥२७८॥
कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्वरिलोमनिवारणः ।

क्षीरम् दूध, प्रियाल- प्रियाल चिरौजी, यष्ट्याह्ने
नेडीमधु मुलहठी, जीवकाद्यः श्वकादि जीवकादि, गणः
गणु गण, तिलाः तिल, कृष्णा अने पीपरने।
और पिप्पलीका, वक्त्रे मुणपर करवाभा आवेदे। मुख
पर किया हुआ, प्रलेपः देप प्रलेप, हरिलोम- पीण-
अटा बाणने भूरे बालोंको, निवारणः दूर करनेपर हटाने-
वाला, स्यात् थाय छे होता है ॥ २७८३ ॥

278-278½. The application, made of
milk, buchanan's mano, liquorice,
the jivaka group drugs, til and long
pepper, applied over the scalp is
curative of tawny hair.

तिलाः सामलकाश्चैव किञ्चुको मधुकं मधु ॥२७९॥
बृंहयेद्रज्येचैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।

सामलकाः आमला आवले, तिलाः तिल, किञ्चुकः
किञ्चुकः डिण्डक पत्रकेसर, मधुकम् नेडीमधु मुलहठी,
मधु च एव अने मधु और मधु, एतत् एते। इनका,
मूर्धप्रलेपनात् भरतक पर देप करवाथी ते सिरपर लेप
करनेसे वह, केशान् बाणने बालोंको, बृंहयेत् वधारे छे
बढ़ाता है, रज्येच अने काला करे छे और काले
करता है ॥ २७९३ ॥

279-279½. Til, emblic myrobalan,
lotus-anthers, liquorice and honey, if
applied over the scalp, promote the
growth and color of the hair.

२७८. प्रियालयः प्रियाल-प्रियालयः (व.)

२७८½. वक्त्रे प्रलेपः-शीर्षप्रलेपः (व.)

२७८. वक्त्रे प्रलेपः स्याद्वरिलोमनिवारणः-शीर्षप्रलेपः स्याद्वरि-
लोमनिवारणः (क.)

२७९½. प्रलेपनात्-प्रलेपनात् (क.)

पक्वे सैन्धवशुक्लाम्लैर्यश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥२८०॥

तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्त्रिगधमुषितं निशि ।

तत् त्रिफलाफलौतं स्यात् कृष्णसृदुर्मूर्धजम् २८१

सैन्धव. सिंधावृक्ष सैन्धानमक, शुक्ल- शुक्ल शुक्ल,
अम्ले अने अम्ल द्रव्य साधे और अम्ल द्रव्योंके
साथ, सतण्डुलम् योआयुद्धित चावलसहित, अयश्चूर्णम्
लोहचूर्णं यूर्ण लोहचूर्णको, पक्वे पक्वपुं पक्वे,
तेन तेथी उससे, अलिप्तम् देप करेछुं लेप किया हुआ,
शुद्धं शुद्ध शुद्ध, अस्त्रिगधम् अने स्नेह विनायुं
स्निग्धतारहित, शिरः भरतक सिर, निशि उषितम्
रातभर तेम रहेछा हेतु रात्रिभर वैसा ही रखे। प्रातः
सवारभा प्रातःकालमें, त्रिफला- त्रिफलाथी त्रिफलासे,
औतम् धौ नायेछुं धोया हुआ, तत् ते वह, कृष्ण-
सृदु- काला अने काला काले और मुलायम, मूर्धजम्
बाणबाण बालोंवाला, स्यात् थाय छे होता
है ॥ २८०॥

280-281. Boil iron powder with
rock salt honey, vinegar and rice;
apply it over the scalp, after cleansing
the head and making it free from
greasiness, and go to sleep with it. In
the morning, the head should be washed
with the decoction of the three myro-
balans. This promotes the growth of
black and soft hair.

अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ।

सत्रिफलः त्रिफला त्रिफलाके साथ, अम्लपिष्टः च
अने अम्लद्रव्य साधे पीसैछ और अम्लद्रव्योंसे पीसा
हुआ, अयश्चूर्णः लोहचूर्णं लोहचूर्ण, वरः उत्तम श्रेष्ठ,
रागः केशराग (काल) अने छे केशराग होता है ।

281½. Iron powder rubbed with acid
articles and the three myrobalans,
makes an excellent hair-dye.

२८१. अयश्चूर्णो-अयश्चूर्णो (व.)

કુર્યાન્છેષુ રોગેષુ ક્રિયાં સ્વાં સ્વાચ્ચિકિત્સિતાત્ ।
શેષેષ્વાદૌ ચ નિર્દિષ્ટા સિદ્ધૌ ચાન્યા પ્રવક્ષ્યતે ॥૨૮૨॥
इति खालित्यादिचिकित्सा ।

શેષેષુ બાકીના બચે હુણ, રોગેષુ રોગોમાં રોગોમાં, સ્વાત્ પોતપોતાના અપને અપને, ચિકિત્સિતાત્ ચિકિત્સાધ્યાયમાંથી ચિકિત્સાધ્યાયસે, સ્વાત્ પોતપોતાની અપનો અપની, ક્રિયામ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, કુર્યાત્ કરવી બેઠકથી કરની चाहिए, શેષેષુ બાકીનાઓની ચિકિત્સા અવશિષ્ટ રોગોંકી ચિકિત્સા, આદૌ ચ શરુ-આતમાં પ્રથમ, નિર્દિષ્ટા દર્શાવી છે કહી છે, સિદ્ધૌ ચ અને સિદ્ધિસ્થાનમાં ઓર સિદ્ધિસ્થાનમાં, અન્યા બીજી દસરી, પ્રવક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહી જાયગી ॥૨૮૨॥
इति आ यह, खालित्यादिचिकित्सा आदित्यादि-चिकित्सा છે खालित्यादिचिकित्सा है।

282. In the remaining diseases, treatment suited to the condition, should be given. These measures have already been briefly indicated at the very beginning of this chapter. The tested remedies will be described in the Section on "Success in Treatment." Thus has been described the treatment of alopecia etc.

स्वरभेदचिकित्सा—

सर्पिण्युपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
तैलेश्चतुष्प्रयोगैश्च बलारास्नामृताह्वयैः ॥२८३॥

અનિલાત્મકે વાતજન્ય વાતજન્ય, સ્વરભેદે સ્વર-ભેદમાં સ્વરભેદમાં, ઉપરિભક્તાનિ ભોજનઉપર ખોજનકે પશ્ચાત્, સર્પિણિ ઘી ઘી, ચતુષ્પ્રયોગેઃ અને ચાર પ્રકારે પ્રયોજતા ઓર ચાર પ્રકાર (પાન, અભ્યંગ, ગણ્ડુષ ઓર અનુવાસન) વસ્તિષે પ્રયુક્ત ક્રિયે જાતે, બલા-અહા બલા, રાસ્ના-રાસ્ના રાસ્ના, અમૃતાહ્વયેઃ અને ગૃત્તીના ઓર અમૃતાકે, તૈલેઃ ચ તેલોથી ચિકિત્સા કરવી બેઠકથી તૈલોસે ચિકિત્સા કરની चाहिए ॥ ૨૮૩ ॥

૨૮૩, તૈલેષુ પ્રયોગેશ્ચ-ચતુષ્પ્રયોગતૈલેષુ (ખ.)

283. In laryngeal diseases due to vata, post-prandial potion of ghee and administration of oil prepared with heart leaved sida, indian groundsel and guduch, given in the four modes of potion, inunction, gargle and unctuous enema, are beneficial.

बर्हितित्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ।
मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेत् ज्यूषणमेव वा ॥२८४॥

પંચમૂલશૃતાન્ પાંચ મૂળમાં ઉકાળેલ પંચમૂલસે પકાયે હુણ, બર્હિ-ભોર મોર, તિત્તિરિ-તેતર તીતર, દક્ષાણામ્ અને કુકડાનાં એવં મુળેકે, રસાન્ માંસરસ માંસરસ, માયૂરમ્ ક્ષીરસર્પિઃ વા અથવા માયૂર ક્ષીર, અથવા માયૂરઘૃત અથવા માયૂરક્ષીર અથવા માયૂરઘૃત, જ્યૂષણમ્ એવ વા કે જ્યૂષણઘૃત યા જ્યૂષણઘૃત, પિબેત્ પીવું પીવે ॥૨૮૪॥

284. The patient should take the meat-juices of peacock, partridge and cock, prepared with penta-radices, or the peacock milk, the peacock ghee or 'the three spices ghee'.

पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।
सर्पिर्गुडा घृतं तिक्तं जीवनीयं वृषस्य वा ॥२८५॥

પૈત્તિકે તુ વિરેકઃ સ્યાત્ પયશ્ચ મધુરૈઃ શૃતમ્ ।
વિરેકઃ વિરેચન વિરેચન, સ્યાત્ કરાવધું કરાવે, મધુરૈઃ અને મધુર દ્રવ્યોથી ઓર મધુર દ્રવ્યોસે, શૃતમ્ સાધિત શૃત, પયઃ ચ દૂધ દૂધ, સર્પિર્ગુડાઃ સર્પિર્ગુડા સર્પિર્ગુડ, તિક્તમ્ ઘૃતમ્ તિક્ત ઘૃત તિક્તઘૃત, જીવનીયમ્ જીવનીય-ઘૃત જીવનીયઘૃત, વૃષસ્ય વા કે વાસાઘૃત ગોળધું બેઠકથી યા વાસાઘૃત દેવે ॥ ૨૮૫ ॥

285. In the disease due to pitta, purgation should be given, and milk

૨૮૪ પંચમૂલશૃતાન્ પંચમૂળશૃતાન્ (૧)

૨૮૫. ઘૃતં તિક્તં જીવનીયં વૃષસ્ય વા-જીવનીયં વાસા યેઠં ઘૃતં તથા (ક. ઘ. છ. ડ.)

prepared with the drugs of the sweet group medicated ghee foluses, life promoter ghee, as also vasaka ghee, should be given.

कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।

विरेको वमनं धूमो यवाक्षकटुसेवनम् ॥२८६॥

कफजे स्वरभेदे तु उक्तान्य स्वरभेदभां कफजन्य स्वरभेदमें, तीक्ष्णं तीक्ष्ण, मूर्धविरेचनं शिर- विरेचन शिरोविरेचन, विरेकः निरेचन विरेचन, वमनं वमन, धूमः धूमपान धूपपान, यवाक्ष यवाक्ष जोका भोजन, कटु तथा कटु द्रव्योंका, सेवनं सेवन करुं सेवन करे ॥ २८६ ॥

286. In laryngeal disorders due to kapha, acute errhine, enema, purgation, emesis, inhalation, barley-diet and pungent articles should be given.

चव्यभार्यभयाव्योषक्षारमाक्षिकचित्रकान् ।

लिह्याद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिबेच्च सः ॥२८७॥

सः ते रेणुभिरेव रोगी, चव्य-चव्य चव्य, भार्य-भार्य भार्य, भया-भरडे हरड, व्योष-त्रिकटु त्रिकटु, क्षार-ज्वार यवक्षार, माक्षिक-मध मधु, चित्रकान् अने चित्रक और चित्रक, लिह्यात् यादवा चाटे, पिप्पली-अथवा पीपर अथवा पिप्पली, पथ्ये वा अने हरडेनु यूर्ध्व मधमा यादवु और हरड मधसे चाटे, तीक्ष्णं अने तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, मद्यं च मद्य मद्य पिबेच्च पीवुं पीवे ॥ २८७ ॥

287. The patient should take a linctus of chaba pepper, beetle, killer, chebulic myrobalan, the three spices, barley alkali, honey and white flowered leadwort, or milk, long pepper and chebulic myrobalan and strong wines.

२८७. चव्यभार्यभया-वचा भार्यभया (क.)

रक्तजे स्वरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।

द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सघृतशौद्रशर्कराः ॥२८८॥

यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।

पित्तजस्वरभेदघ्नं सिरावेधश्च रक्तजे ॥२८९॥

रक्तजे रक्तजन्य रक्तजन्य, स्वरभेदे तु स्वरभेदभां स्वरभेदमें, सघृताः घृतयुक्ता घृतयुक्त, जाङ्गलाः जंगल प्राणीभिना जंगल जीवोंके, रसाः भांसरस मांसरस, सघृत-तथा घी तथा घृत, शौद्र-मध मधु शर्कराः अने साकरसहित और चीनीसे युक्त, द्राक्षा-द्राक्ष मुनके, विदारी-विदारीकंद विदारीकंद, इक्षु-अने शेर-डीना और इँखके, रसाः रसै। पीवा रसको पीवे, क्षयकासघ्नं क्षय अने कास हलुनार क्षय और कासका नाशक, पित्तजस्वरभेदघ्नं च तथा पित्तजन्य स्वरभेद भटाडनार तथा पित्तजस्वरभेदका नाशक, यच्च च जे चिकित्सामें जो, उक्तं उक्तुं छे कहा है, तच्च ते वह, सर्वं सर्व सब, सिरावेधः च अने शिरावेध पथु और शिरावेध भी, रक्तजे रक्तजन्य स्वरभेदभां रक्तजन्य स्वरभेदमें, चिकित्सितम् चिकित्सा छे चिकित्सा है ॥ २८८-२८९ ॥

288-289 In laryngeal disorders due to morbid blood, meat-juices of jangala animals, mixed with ghee, or the juices of grapes, white yam and sugar-cane mixed with honey, ghee and sugar, should be taken. The line of treatment described as curative of consumption and cough is also curative of laryngeal disorders due to morbid pitta; and blood-letting should be resorted to in laryngeal disorders due to morbid blood.

सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु सिराव्यधः ।

इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥२९०॥

इति स्वरभेदचिकित्सा ।

२८८. सघृता-संस्कृता (घ.)

सन्निपाते सान्निपातिष्ठ स्वरमेदमां सन्निपातजन्य स्वरमेदमें सर्वाः उपर्युक्त सर्वा यथोक्त सब, क्रियाः क्रियाओ चिकित्सा, हिताः हितकर से हितकर है, सिरा-व्यवः तु पक्षु शिरावेध किन्तु शिरावेध, न हितकर नहीं हितकर नहीं है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, स्वरमेदस्य स्वरमेदनी स्वरमेदकी चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, ससासेन सञ्ज्ञेयमां संज्ञेयमें, उक्तम् उक्ती से कही है ॥२९०॥ इति आ यह, स्वरमेदचिकित्सा स्वरमेदचिकित्सा से स्वरमेदचिकित्सा है।

290. In laryngeal disorders due to tridiscordance, all the remedies described are beneficial except blood letting. This is, in brief, the treatment of laryngeal disorders. Thus has been described the treatment of laryngeal disorders.

दोषाणां स्थानसामीप्याद्धरणमुच्यते—

भवन्ति चात्र—

वातपित्तकफा नृणां बस्तिहृन्मूर्धसंश्रयाः ।

तस्मात्तस्थानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः २९१

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लेष्मा से के लोक हैं कि, नृणां भुज्येना भुज्योके, वात-वात वात, पित्त-पित्त पित्त, कफाः आने उध और कफ, बस्ति-भस्ति वस्ति, हृत्-हृत् हृत्, मूर्ध-मूर्ध आने भस्तिभस्ति और शिरमें, संश्रयाः आश्रित से आश्रित हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, तस् स्थान-ते ते स्थाननी उस उस स्थानकी, सामीप्यात् समीपता अनुसार समीपताके अनुसार, वमनादिभिः तेकीनु वमन वमनेथी उनका वमन आदिसे, हर्तव्याः निर्हरण करवुं ओधकी निर्हरण करना चाहिए ॥ २९१ ॥

Here are the verses again—

291. The vata, pitta and kapha in men are located in the pelvic region, stomach region and head region respectively. Hence, emesis, etc., must be

prescribed as is suitable to the regions near to the affected part

विरुद्धगुणा अपि दोषाः परस्परं नोपघ्नन्ति—

अध्यात्मलोको वातायैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।

पीड्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥२९२॥

विकृत-जेवी रीते विकृत जिस प्रकार विकृत, अविकृतः आने अविकृत और अविकृत, वात-वायु वायु रवि-सूर्य सूर्य, इन्दुभिः आने चंद्रमाथी और चन्द्रमाथे, लोकः जगत जगत, पीड्यते धार्यते च एव पीड्य से आने धारण कराय से पीडित होता है और धारण किया जाता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, वातायैः विकृत आने अविकृत वातायैः विकृत और अविकृत वातायैः, अध्यात्मलोकः येतन क्षेत्र पीड्य से आने धारण कराय से चेतनलोक पीडित होता है और धारण किया जाता है ॥ २९२ ॥

292. The sentient world i. e., life is either maintained or afflicted by the vata and other humors even as the world is by the wind, sun and moon respectively, both in their normal, as well as their morbid states.

विरुद्धैरपि न त्वेते गुणोर्ध्वन्ति परस्परम् ।

दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥२९३॥

घोरम् विषम् जेवी रीते अयंकर विष स्वाभाविक सात्म्य सात्म्यने लध जिस तरह भयंकर विष स्वाभाविक सात्म्य होनेसे, अहीन इव सपोने लधुतुं नथी सपोको नष्ट नहीं करता, एते तेवी रीते आ उस तरह से, दोषाः दोषो दोष, सहज स्वाभाविक स्वाभाविक, सात्म्यत्वात् सात्म्यने लध सात्म्य होनेसे, विरुद्धैः विरुद्ध विरुद्ध, गुणैः अपि गुणैः पक्षु गुणोंसे सी, परस्परम् परस्परने एक दूसरेको, न घ्नन्ति लधुता नथी नष्ट नहीं करते ॥२९३॥

293. These humors never destroy one another though possessed of antagonistic qualities, because of their mutual natural homologation even as

virulent poison does not destroy the snakes.

अध्यायोक्त्यासंमहः—

तत्र श्लोकः—

त्रिमूर्तिजानां रोगाणां निदानाकस्मिन्नेव जम् ।
विस्तरेण पृथग्दृष्टं त्रिमूर्तिं चिकित्सितम् ॥२९॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारमें।
श्लोक में उपसंहारका श्लोक है कि, त्रिमूर्तिज आ
त्रिमूर्तिज इस त्रिमूर्तीय, चिकित्सिते चिकित्साध्यायमां
चिकित्साध्यायमें, त्रिमूर्तिजानां रोग रोगों में उपसं
मह तीन मूर्तियों उत्पन्न, रोगाणाम् रोगों के
निदान- निदान निदान, आकृति- २९३५ स्वरूप, मेखजम्
अने औषध और औषध, विस्तरेण विस्तारपूर्वक
विस्तारसे पृथक् अने लुप्त लुप्त और अलग अलग,
विष्ट दर्शनामां अध्यायों में बताये हैं ॥ २९४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

294. The etiology, signs and symptoms and the therapeutics of the diseases of the three vital regions have been described individually and elaborately in this chapter on 'The Therapeutics of the affections of three vital regions.'

इत्यभिप्रेक्ष्यते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने त्रिमूर्ति-
चिकित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अभिप्रेक्ष्यते आशिवेशे
रथेक्ष अभिवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
यशस्वी प्रतिसंस्कार पायेका आ शास्त्रमां और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त दृढबल-
संपूरिते अने दृढबले पूरा करेका और दृढबलसे पूरित
किये गये। चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सा-
स्थानमें, त्रिमूर्तीयचिकित्सितम् 'त्रिमूर्तीयचिकित्सित'
'त्रिमूर्तीयचिकित्सित', नाम नामने नामका, षड्विंशः
छत्वीसवां छत्वीसवां, अध्यायः अध्याय संपूर्ण अध्याय
अध्याय संपूर्ण हुआ ॥ २६ ॥

26. Thus, in the section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-sixth chapter entitled 'The Therapeutics of the affections of the three vital regions, as reconstructed by Dridhabala, is completed.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सत्तावीसवां अध्याय अध्याय सत्ताईसवां

Chapter XXVII

ऊरुस्तम्भचिकित्सितोपक्रमः—

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः अब अर्थात् अब आगे, ऊरुस्तम्भचिकि-
त्सितम् 'ऊरुस्तम्भचिकित्सित' नामना अध्यायतुं
ऊरुस्तम्भचिकित्सित नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेयुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे ॥ इस विषयमें
अमन प्रकारसे ही, आह स्व कहेंतुं कहें है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Spastic paraplegia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ऊरुस्तम्भस्य निदानं संगतिश्च—

त्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपश्रिया ।

अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥३॥

३. त्रिया परमया ब्राह्मया-ब्रह्मत्रिया चोत्तमया (व.)

.. अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम्-अहीनपूर्व चन्द्रार्का-
दिभ्यो मेरुमिवाचलम् (घ.)

.. सुमेरुमिव पर्वतम्-सुमेरुमिव चाचलम् (फ.)

.. पर्वतम्-चाचलम् (व.)

धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥४॥

चन्द्रसूर्याभ्याम् अग्निः अग्ने सूर्यश्च चन्द्र और सूर्यसे सुमेरुम् सुमेरु सुमेरु, पर्वतम् इव पर्वतनी पेठे पर्वतकी भांति परमया परम परम, ब्राह्म्या श्रिया आशी डालित ब्राह्मी कान्ति, परया अग्ने श्रेष्ठ और श्रेष्ठ; तपःश्रिया च तपनी कान्तिश्च तपके तेजसे, अहीनम् युक्त युक्त, धी- अग्ने बुद्धि एवं बुद्धि, धृति- धैर्य धृति, स्मृति- स्मृति स्मृति, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, कीर्ति- कीर्ति कीर्ति, क्षमा- अग्ने क्षमाना और क्षमाके, मालयम् निवासस्थान निवासस्थान, गुरुम् गुरु आग्नेयने गुरु आग्नेयसे अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, संशयम् संशय संशयको, काले समयसर उचित कालमें, परिपृष्टवान् पूछेया पूछा ॥३-४॥

3-4. Standing before the teacher Atreya who, like Mount Meru with its twin luminaries of the Sun and the Moon, was unbereft of the highest Brahmic excellence and the supreme excellence born of austerity, and was the very abode of intelligence resolution memory, science, knowledge, renown and patience, Agnivesa, choosing the right moment, inquired as follows.

भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्दिष्टान्यामयानां हि सर्वेषामेव भेषजम् ॥५॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्य तानि भिषग्वर ! ।
न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥६॥

भगवन् हे भगवान् ! हे भगवान् ! समस्तानि समस्त समस्त, तथा अग्ने और, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, पञ्च कर्माणि पञ्चकर्माणि पञ्चकर्माणि, सर्वेषाम् एव सर्वेषां सब, आमयानाम् रोगानु व्याधियोंका, भेषजम् हि औषध औषध, निर्दिष्टानि उद्देश्ये छे कही

४. अग्निवेशो गुरुं-अग्निवेशोऽग्निं (ध.)

है, भिषग्वर हे वैद्यश्रेष्ठ ! हे भिषक्श्रेष्ठ ! कश्चित् अग्ने कोई क्या कोई ऐसा, दोषजः दोषजन्य दोषज, आमयः रोग रोग, अस्ति छे ? है ? क्रियया न्ने शक्तिशाली जो चिकित्सासे, साध्यस्य सतः साध्य होय साध्य हो, यस्य शमने परंतु न्ने शमनमा परन्तु जिसकी शान्तिमें, तानि ते पञ्चकर्मा उन पंचकर्म, शक्तानि शक्तिमान शक्तिमान, न स्युः न थाय ? न हों ? ॥ ५-६ ॥

5-6. O, Worshipful one ! the quinary purificatory procedures, individually or altogether are laid down as the medicament in the treatment of all diseases. O, best of physicians ! is there any morbid condition in which these purificatory measures are not capable of bringing about cure when applied, although the condition is curable by by proper treatment.

अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिलज्जमेवजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥७॥

ऊरुस्तम्भः अस्ति उरुस्तम्भ छे ऊरुस्तम्भ है, इति अग्ने ऐसा, गुरुणा गुरुने गुरुके, उक्ते उक्तुं त्पारे कहने पर, तेन तेने उसने, सलिलज्जमेवजम् तेनां लक्षण औषध उसके लक्षण और औषध, कारणम् अग्ने कारण और कारण, भूयः इरीने फिर, पृष्टः पूछता पूछने पर, गुरुः गुरुने, अबवीत् उक्तुं कहा ॥७॥

7. On the teacher replying that there is one such morbid condition viz. spastic paraplegia, the pupil again inquired concerning its etiology signs and symptoms and treatment. The teacher described the disease as follows.

क्षिग्बोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णं समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिकीरमाभ्यानूपौदकामिषैः ॥८॥

८. क्षिग्बोष्णलघुशीतानि-क्षिग्बोष्णलघुशीतानि (ध.)

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

लङ्घनाध्यक्षानायासमयवेगविधारणैः ॥९॥

स्नेहाद्यामं चितं कोष्ठे वातादीन्मैदसा सह ।

रुद्धाऽऽशु गौरवाद्गुरु यात्यधोगैः सिरादिभिः ॥१०॥

पूरयन् सक्थिजङ्घोर दोषो मेदोबलोत्कटः ।

अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥११॥

जीर्णाजीर्ण आहारने। डार्ध भाग पचता। अने डार्ध भाग नहि पचता। आहारका कोई भाग पचने पर और कोई भाग न पचने पर स्निग्ध-उष्ण- र्निग्ध उष्ण, स्निग्ध उष्ण, लघु-शीतलि लघु अने शीत लघु और शीत सबभतः। हताहित द्रव्योंका मिश्रित आहार करनेसे, द्रव-शुष्क- द्रव अने सूक्ष्म आहारथी द्रव और सूखे आहारसे, दधि-हीर- दही दूध, माम्ब-आनूप- आम्र-आनूप, ग्राम्ब-आनूप, औदक- अने नलयर प्राणीओना और जलचर प्राणियोंके, जामिबेः भासथी मांसोंसे, पिष्ट- पिष्ट भोजनथी पिष्ट भोजनसे, व्यापन्नमद्य- विकृत भवथी विकृत मयसे, अतिशय अतिशय, दिवास्वप्न- दिनसे निद्रा डरवाथी दिनमें सोनेसे, प्रजागरैः अतिशय उभगराथी अति रात्रि- जागरणसे, लङ्घन- लङ्घनथी लङ्घन, अध्यशन- आधा उपर आवाथी अध्यशन, आयास- भलेनतथी आयास, भय- भयथी भय, वेगविधारणैः अने वेग धारण डरवाथी और वेग विधारण करनेसे, स्नेहात् च तेभ्य स्नेहोने। अधिक प्रयोग डरवाथी एवं स्नेहोंका अधिक प्रयोग करनेसे, कोष्ठे डाहाभां कोष्ठमें, चितम् श्रान्त थथेल संचित हुआ, आमम् आम आम, मेदसा-सह मेदनी साथे भणी मेदके साथ मिलकर जाताकीन् वातादिने वातादिको, रुद्धा- रोकथी अवरुद्ध करके, गौरवात् गुरुताने लघु गुरु होनेसे, अधोगैः अधोगामी, सिरादिभिः शिराओ। दास। सिराओं द्वारा, आशु नलदीथी शीघ्र, ऊरु उरुओभां ऊरुओंमें, याति पडोये छे पहुँचता है, मेदोबलोत्कटः मेदनी।

९. पिष्टव्यापन्न- पिष्टान्यपक (क.)

११. जनयत्यल्पविक्रमम्-कुरुते हीनविक्रमम् (फ. न.)

अलथी उत्कट थथेल। मेदके बलमें उत्कट, दोषः दोष दोष, सक्थि-जङ्घा-ऊरु- सक्थि नधा अने उरुओभां पैर-जङ्घा और ऊरुको, पूरयन् पूर्यो भरकर, अविधेय- परिस्पन्दम् हलन अलनभां अस्पन्दम् हलन चक्रमें अखतन्त्र, अल्पविक्रमम् च तथा अल्पचेष्टावाणां और अल्पचेष्टायुक्त, जनयति करे अ कर देता है ॥ ८-११ ॥

8-11. By taking unctuous, hot light and cold articles; by eating pre-digestion meals or promiscuous diet; by taking continually liquid and dried articles, curds milk and flesh of domestic wet-land and aquatic creatures; by taking articles of pastry and stale wine, by over-much day sleep and night-vigils by starvation, by eating on a loaded stomach; by over exertion fear and suppression of the natural urges, and by excessive use of unctuous articles, the chyme becomes accumulated in the alimentary system and combining with the fat, obstructs the functions of the vata and other humors and by reason of its heaviness, quickly goes down and settles in the thighs; through the downward-carrying vessels and the morbid humor, excessively provoked by the fat, fills up the hip, thigh and calf regions and causes uncontrollable tremors and weakness of muscular movement.

महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।

तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वद्गुणतः कफः ॥१२॥

पूर्ण पूरा भरैल पूर्ण भरे हुए, गम्भीरे उंठा गहरे, महासरसि महासरोवरमें बड़े तालावमें, यथा जेवी सीते जिस तरह, अम्बु पाणी जल, स्तिमितम् निश्चल स्तिमित, स्थिर स्थिर स्थिर, अक्षोभम् अने

क्षोभरहित और क्षोभरहित, तिष्ठति रहे छे रहता है, तद्वत् तेवी रीति उसी प्रकार, ऊरुगतः ऊरुभां गयेक्षो ऊरुमें पहुंचा हुआ, कफः ऊं पणु निश्चय, स्थिर अने क्षोभरहित रहे छे कफ भी स्थिति, स्थिर और क्षोभरहित रहता है ॥ १२ ॥

12. As water lies motionless in a large, deep and still lake, so does the kapha, which has settled in the thighs, lie firm, unagitated and motionless.

गौरवायासलङ्कोचदाहकम्पनसुप्तिकम्पनैः ।

भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहत्यसूत्र ॥ १३ ॥

गौरव- भारेपणु भारीपन, आयास- परिश्रम थकान, लङ्कोच- लंओथ संकोच, दाह- दाह दाह, कम्पन- पीडा, सुप्ति- स्पर्शाज्ञान स्पर्शका अज्ञान, कम्पनैः- कम्पन कम्पन, भेद- भेद भेद, स्फुरण- स्फुरण स्फुरण, तोदैः- च अने सोय कोड़ाया नेवी वेदनाची और सुई चुभने जैसी पीडाछे, युक्तः युक्त ते ऊं युक्त वह कफ, देहस्य देहने शरीरको, असूत्र अने आणोने और प्राणोंको, निहत्य छे नष्ट करता है ॥ १३ ॥

13. Then the symptoms of heaviness, fatigue, contraction burning, pain, anesthesia, tremor, breaking pain, throbbing and pricking pain develop and take away the patient's life.

ऊरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।

स्तम्भयेत्स्यैर्यैश्चैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १४ ॥

समेदस्कः भेदयुक्त मेदके माय, श्लेष्मा तु ऊं कफ, वातपित्ते वायु अने पित्तने वायु और पित्तको, अभिभूय पराभव पराधी अभिभूत करके, स्यैर्य- स्थिरता स्थिरता, चैत्याभ्याम् अने शीतलता वडे और शीतलतासे, ऊरु

१३. यास-याम (ब.)

युक्तो-युक्ता (घ)

१४. वातपित्तेऽभिभूय तु-दोषो द्रावभिभूय तु (अ. ड.)

ततस्तु सः-ततः स्मृतः (क.)

ततो मः (ब. त.)

ऊरुश्लेष्मा ऊरुओंको, स्तम्भयेत् स्तंभन करे छे स्तब्ध करता है, ततः तु तेथी इस कारणसे, सः ते वह, ऊरुस्तम्भः ऊरुस्तम्भ छेवाय छे ऊरुस्तम्भ कमाना है ॥ १४ ॥

14. The kapha, combined with the fat, over-powers vata and pitta and produces spasticity of the thighs by its qualities of firmness and coldness; hence the disease is called Urusthambha or spastic condition of the thigh i. e. spastic paraplegia.

ऊरुस्तम्भस्य पूर्वरूपाणि—

प्राण्युषं ध्याननिद्रातिस्तेमित्यारोचकज्वराः ।

लोमहर्षश्छर्दिश्च जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ १५ ॥

ध्यान- ध्यान एक टक देखना, निद्रा- निद्रा निद्रा, अति- अति अति, स्तेमित्य- स्तिमितता स्तिमितता, आरोचक- अरुचि अरुचि, ज्वराः- ज्वर ज्वर, लोमहर्षः- च ३वांछा ऊर्मां थवा रोमहर्ष, छर्दिः- च उल्टी वमन, तथा तथा तथा, जङ्घा-ऊर्वोः- ऊंछा अने ऊरुश्लेष्मा नी जंघा और ऊरुओंकी, सदनम् शिथिलता की शिथिलता ये, प्राण्युषं ऊरुस्तम्भनां पूर्वांश छे ऊरुस्तम्भके पूर्वरूप हैं ॥ १५ ॥

15. Its premonitory symptoms are—self-absorption, somnolence, excessive immobility, anorexia, fever, horripilation, vomiting and asthenia of the muscles of the thigh and the calf.

प्राण्युषं ध्याननिद्राति-प्राण्युषं तस्य निद्राति (थ)

स्तेमित्यारोचकज्वराः-ध्यानं स्तिमितता ज्वरः (घ)

ध्याननिद्रातिस्तेमित्यारोचकज्वराः-तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः (फ.)

लोमहर्षश्छर्दिश्च-लोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिः (घ.)

जङ्घोर्वोः सदनं तथा-जङ्घासदनं तथा (घ.)

ऊरुस्तम्भे स्नेहप्रयोजना दोषः—

वातशङ्किभिरङ्गानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥१६॥

अज्ञानात् अज्ञानने लक्षणे अज्ञानके कारण, वात-
शङ्किभिः वातनी शङ्कावाला वैद्य वायुकी शंकावाले
वैद्य, तस्य ओ तेनुं यदि उसका, स्नेहनात् स्नेहन करे
स्नेहन करे, पुनः तो तो, पादयोः सदनम् पगोनी
शिथिलता पैरोंमें शिथिलता, सुप्तिः स्पर्शज्ञान
स्पर्शका ज्ञान न होना, तथा तथा तथा, कृच्छ्रात् मुश्के-
लीथी कठिनाईसे, उद्धरणम् पग उपाडवा ओ शेषो पैरको
उठाना ये दोष, स्यात् उत्पन्न थाय ओ उत्पन्न होते हैं ॥१६॥

16. The physician mistaking this to be a condition of the morbidity of vata, may treat it with the unctuous therapy. As a result, the symptoms of the disease will be aggravated and the patient develops asthenia and anes-thesia of the lower extremities; he lifts the feet with difficulty.

ऊरुस्तम्भस्य लक्षणानि—

जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना ।
पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥१७॥

अत्यर्थम् अतिशय अत्यंत, जङ्घा-ऊरु- अर्था अने
ओरुओनी जंघा और ऊरुमें ग्लानिः निर्मणता ग्लानि,
शश्वत् च तथा हरहभेश तथा निरंतर, आदाह-
वेदना थोडा थोडा दाह अने वेदना भाय ओ कुछ
कुछ दाह और वेदना होती है, पदम् च पग पैरके,
न्यस्तम् भुङ्गती रखने पर, व्यथते पीडा भाय ओ पीडा
होती है, शीतस्पर्शम् च अने शीत शीत वस्तुना
स्पर्शने और रोगी शीतल वस्तुके स्पर्शको, न वेत्ति
भायुते। नहीं नहीं जानता ॥ १७ ॥

१६. स्नेहनात्-स्नेहनात् (फ.)

१७. दाहवेदना-दाहवेदने (घ.)

१७. व्यथते-वेपने (क.)

17. There is marked exhaustion of the muscles of the calf and the thigh, continuous burning and pain; the patient feels pain on putting his feet on the ground and he does not feel the sensation of cold contacts.

संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्येनैव हि संभ्रमावूरु पादौ च मन्यते ॥१८॥

संस्थाने ठीका रहेवाभा खड़े होनेमें, पीडने दवा-
वनाभा दवानेमें, गत्याम् याववाभा चलनेमें, चालने च
अने हवाववाभा और हिलनेमें, अपि पलु मी, अनी-
श्वरः ते शक्तिमान होता नहीं वह असमर्थ होता है,
उरु पादौ च अने ओरु तथा पगने ऊरु और पैरको,
संभ्रमौ भांगेला दूटे हुए, अन्येनैव च हि अने भी
डाईथी यथावाता और दूसरे कोईसे चलाये जाते,
मन्यते माने ओ मानता है ॥१८॥

18. He has no control over the functions of standing, pressing, moving or walking; he feels as if his feet and thighs are broken and are being propelled by someone else.

ऊरुस्तम्भस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

यदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥१९॥

यदा न्यारे जब, पुरुषः पुरुष पुरुष, दाह- दाह
दाह, अर्ति- पीडा रुजा, तोद-आर्तः सौयथी वीधावा
नेवी पीडाथी युक्त तोदसे पीडित, वेपनः तथा उ-प-
युक्त तथा कांपनेवाला, भवेत् थाय ओ होता है, तदा
न्यारे तब, ऊरुस्तम्भः ओरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, हन्यात् तेने
ओ ओ उसको मारता है, अन्यथा ओथी विपरीत स्थितिभा
अन्यथा, नवम् नवा ओरुस्तम्भनी नये उत्पन्न ऊरुस्तम्भकी,
साधयेत् चिकित्सा करेवी चिकित्सा करे ॥ १९ ॥

19. If the patient is further afflic-
ted with burning, pricking pain, and

१९. साधयेदन्यथा नवम्-साधनः स्वादन्यथा नवः (क.)

tremors, the condition of spastic paraplegia will lead to the patient's death. The condition where the above symptoms are not developed and is of recent origin, is curable.

ऊरुस्तम्भस्य चिकित्सासूत्रम्—

तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।

न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥२०॥

यस्मात् ते ऊरुस्थे जिस कारणसे, तस्य तेने इसको, स्नेहनम् न स्नेहन नहि स्नेहन नहीं, वस्तिः न अस्ति नहि वस्ति नहीं, विरेचनम् न विरेचन नहि विरेचन नहीं, वमनम् च अने वमन पण और वमन भी, न एव कार्यम् नहि आपणुं ओर्थी नहीं देना चाहिए, तत् कारणम् ते ऊरुस्थे उस कारणको, निबोधत ध्यानपूर्वक सांभलो ध्यानपूर्वक सुनो ॥ २० ॥

20. The oleation treatment should not be given to such a patient. nor enema, nor purgation, nor even emesis. Hear the reasons why I forbid these measures.

वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिर्न च ।

तत्स्थस्योदरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥२१॥

स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन वस्तिकर्म च अने अस्ति-कर्म और वस्तिकर्म, नित्यम् श्लेष्मणः नित्य, श्लेष्मणः ऊरुस्थी कफकी वृद्धये वृद्धि माटे थाय छे वृद्धिके लिए होते हैं, विरेचनम् च अने विरेचन और विरेचन तत्स्थस्य त्यां रहेला ऊरुस्थे उसमें रहे हुए कफको, वृद्धरणे च अहार डाढवाभां निकालनेमें, न एव समर्थम् समर्थ नहीं समर्थ नहीं होता ॥ २१ ॥

21. Oleation and unctuous enemata always lead to increase of kapha, while purgation is not able to eliminate the kapha which is localised in the affected region.

२०. विरेचनम्-विशोधनम् (ब.)

२१. विरेचनम्-विशोधनम् (ब.)

कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात् सुखम् ।
हर्तुमाशयस्थौ च संलनात्तावुभावपि ॥२२॥

कफस्थानगतम् ऊरुस्थी स्थानभां रहेला कफके स्थानमें स्थित, कफम् ऊरु कफ, पित्तम् च अने पित्तने और पित्त, वमनात् वमनद्वारा, वमनद्वारा, आमाशय-स्थौ अने आमाशयभां रहेला और आमाशयमें स्थित, तौ च ते वे, उरौ अपि अनेयने पण दोनों भी, संलनात् विरेचनयो विरेचनसे, हर्तुम् सुखम् अहार डाढवा सहेला छे सुखपूर्वक बाहर निकाले जा सकते हैं ॥ २२ ॥

22. Emesis can remove with ease, only kapha or pitta that has become lodged in the habitat of the kapha. Purgation can remove both the above humors, only if they are lodged in the stomach;

पकाशयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।

शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः २३

पकाशयस्थाः पकाशयभां रहेला पकाशयमें स्थित, सर्वे अपि सर्वेय दोषो सभी दोषोंको, वस्तिभिः अस्तिथो पडे वस्तिथों द्वारा, मूलनिर्जयात् मूलनुं छेदन ऊरुस्थी जङ्घाको नष्ट करनेसे, उद्धर्तुम् अहार डाढवा बाहर निकालना, शक्याः शक्य थाय छे शक्य होता है, आम-मेदोभ्याम् पण आम अने मेदोयी किन्तु आम और मेदोसे, स्तब्धाः स्तब्ध अथेला स्थिर हुए, जङ्घा-ऊरु-संस्थिताः तु अने ऊरु तथा जङ्घाभां रहेला तो एवं जङ्घा और ऊरुमें स्थित तो, न अहार डाढवाभां शक्य होता नहीं बाहर निकालना शक्य नहीं होता ॥ २३ ॥

23 While enemata may radically eliminate even all the three humors if they are lying in the colon. But the morbidity which has settled and become fixed in the thighs, by a

२२. कफं कफस्थानगतं-ऊरुस्थानगतः कफमा (फ.)

२३. सर्वेऽपि-सर्वे च (ब.)

combination of the chyme and fat. cannot be eliminated by any of these methods.

वातस्थाने हि तच्छैत्याद् द्वयोः स्तम्भाच्च तद्रताः ।
न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् २४

वातस्थाने हि वायुना स्थानम् । वायुके स्थानमें, तत्- शैत्यात् तेनी शीतलतायी उसकी शीतलता होनेसे, द्वयोः तथा आम अने भेदे करेला तथा आम और मेदद्वारा, स्तम्भाच्च च रोझाखुथी रुके हुए होनेसे, तद्रताः जंघा अने ठीरुमा गथेला दोष जंघा और ऊरुमें गये हुए दोष, निम्नात् नीचाखुवाणा नीची, स्थलात् स्थलधी जगहसे, जलम् इव जेम पाणी सहेलाधधी ठीयाखुमा लायी शक्यता नथी तेम जैसे जल सुगमतासे ऊपरकी ओर नहीं लाया जा सकना वैसे, सुखम् सहेलाधधी सरलतासे, उद्धर्तुम् भडार डाढवा बाहर निकालनेमें, न शक्याः शक्य थता नथी सरल नहीं होते ॥ २४ ॥

24. Owing to the quality of coldness of the seat of vata, the chyme and the fat, which have gone there and become fixed, cannot be easily eliminated, just as it is difficult to lift up water from a deep pit.

तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।

युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥२५॥

कफामयोः ऊरु अने आमनी कफ और आमकी, अधिकत्वात् अधिकताने लध अधिकता होनेसे, युक्त्यपेक्षी युक्ति अखुनार युक्तिको जाननेवाला, भिषक् वैद्य तस्य तेनीनु उनका, नित्यम् नित्य नित्य, संशमनम् संशमन संशमन, क्षपणम् क्षपण क्षपण, तथा अने और, शोषणम् शोषण शोषण, कुर्यात् करेनु भेधे करे ॥ २५ ॥

२४. द्वयोः-तयोः (घ)

२५. युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः-आधिक्या-

कामकफयोर्दुष्प्रपेक्षः संशमनं भिषक् (घ.)

25. The physician guided by reason should continually carry out the sedation, elimination and dehydration of the excessive accumulations of kapha and chyme.

सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।

शाकैरलवणैर्दद्याज्जलतैलौपसाधितैः ॥२६॥

सुनिषण्णकनिम्बार्कवेप्रारग्वधपल्लवैः ।

वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिकैश्च कुलकादिभिः ॥२७॥

सदा सदा सदा, रूक्षोपचाराय रूक्ष उपचारवाला रोगीको, अलवणैः लवण- रहित नमकरहित, जल-तैल-उपसाधितैः जल अने तेलधी साधेला जल और तेलसे पकये हुए, सुनिषण्णक- जलकपासिया चौपतिया, निम्ब- लीमडो नीम, अर्क- आकडो आक, वेप्र- वेप्र वेत, आरग्वध- अने अर- भाणाना और अमलतासकी, पल्लवैः पल्लव पतिया, वायसी- पीलुडी मकोय, वास्तुकैः खील बथुआ, अन्यैः च अने अनीन और अन्य, कुलकादिभिः कारेला वगेरे करेले आदि, तिकैः कडवा तिक, शाकैः शाको साथे शाकोसे, यव- जव जौ, श्यामाक- साभो सांवा, कोद्रवान् अने कोदरी और कोदी, दद्यात् देवा भेधे देवे ॥ २६-२७ ॥

26-27. For carrying out the dehydration procedure, the patient should be continually given the diet of barley, sanwa millet and common millet along with vegetables prepared with water and oil but without adding salt, or with sprouts of marsilia plant, neem, mudar, country willow, purging cassia, black nightshade and white goose foot, or bitter group of drugs such as carella fruit etc.

२६. दद्याज्जलतैलो-दद्यादल्पतैलो (घ.)

॥ दद्यात्-नद्यात् (घ.)

ऊरुस्तम्भहराः कतिपययोगाः —

क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।

मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥२८॥

क्षार- क्षार क्षार, अरिष्ट- अने अरिष्टना और अरिष्टके, प्रयोगाः च प्रयोग प्रयोग, तथा एव ते अ प्रयोगे वेषे ही, हरीतक्याः हरडे हरड, मधूदकस्य मधुना शरभत शहदके शरबत, पिप्पल्याः च अने पीपरना प्रयोग और पिप्पलीके प्रयोग, ऊरुस्तम्भ- शिरुस्तम्भने ऊरुस्तम्भके, विनाशनाः नाश करनेवाले थे नाशक हैं ॥२८॥

28. Or he may be given courses of alkali or medicated wines or chebulic myrobalans or a course of honey and water or of long pepper. All these preparations are curative of spastic paraplegia.

समक्षां शास्मलीं बिल्वं मधुना सह ना पिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥२९॥

चन्दनं घातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

समझाय रीसामणी लाजवन्ती, शास्मलीम् शास्मलीने। शुद्ध सेमलकी गोंद, बिल्वम् अने भीलीने और बेल, तथा श्रीवेष्टक- मधुभिरोज गंधविरोजा, उदीच्य- सुगंधी बाणो सुगन्धी बाला, देवदारु- देवदार देवदारु, नतानि अथि तगर तगर, चन्दनम् चन्दन चन्दन, घातकीम् घातकीनां कूट घातके फूल, कुष्ठम् कूठ, तालीसम् तालीसपत्र तालीसपत्र, तथा नलदम् अने अटामांसी और जटामांसी, मधुना सह मधु साथे मधुके साथ, ना पिबेत् भाष्यसे पीना पुरुष पीवे ॥२९॥

29-29½. The patient may also take sensitive plant, gum of silk cotton and bael with honey, or pine resin, fragrant sticky mallow, deodar, indian valerian,

२९. शास्मली-शास्मलं (घ.)

„ बिल्व-बिल्व (क. छ. ब.)

sandal, fulsee flower, costus, himalayan silver fir and nardus with honey.

सुस्तं हरीतकीं लोभ्रं पञ्चकं तिक्रोहिणीम् ॥३०॥

देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकरोहिणीम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥३१॥

चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ।

भल्लातकं समूलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ३२
संक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान् ।

सुस्तम् मोथ मोथा, हरीतकीम् हरडे हरड, लोभ्रम् लोभ्र लोभ्र, पञ्चकम् पञ्चक पञ्चाख, तिक्रोहिणीम् अने कटु और कटुकी, देवदारु देवदार देवदार, द्वे हरिद्रे थे हरिद्रे दोनों हल्दी, वचाम् वच वच, कटुक- रोहिणीम् अने कटु और कटुकी, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरमीमूल पिप्पलीमूल, सरलम् सरल सरल, देवदारु च अने देवदार और देवदार, चव्यम् चव्य चव्य, चित्रकमूलानि चित्रकमूल चित्रकमूल, देवदारु देवदार देवदार, हरीतकीम् अने हरडे और हरड, भल्लातकम् भिदाभां भिलांवा, समूलां पिप्प- लीम् च पीपरमीमूल अने पीपर पिप्पलीमूल और पिप्पली, तान् थे इन, अर्धश्लोकोक्तान् अर्धधा अर्धधा श्लोकांथी कहेवा आधे आधे श्लोकमें कहे हुए, ऊरुग्रहा- पहान् शिरुस्तम्भ हर करनेवाले ऊरुस्तम्भनाशक, पञ्च- कल्कान् पांच कल्केने पांच कल्कोको, संक्षौद्रान् मधु- संहत मधुके साथ, पिबेत् पीना पीवे ॥ ३०-३२½ ॥

30-32½. (1) Nut-grass, chebulic myrobalan, lodh, himalayan cherry, kurroa; (2) Deodar, turmeric, indian berberry, sweet flag and kurroa; (3) Roots of long pepper, long pepper, pine and deodar; (4) Chaba pepper, roots of white flowered leadwort, deodar and chebulic myrobalan; (5) Marking nut, long pepper and roots of long pepper—the paste of the drugs described in each of these hemistichs

३२. संक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान्-संक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् (क. क. ब.)

may be given mixed with honey for the cure of spastic paraplegia.

शाङ्गेष्टादियोगः—

शाङ्गेष्टां मदनं दग्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ॥३३॥
मूर्वाभारग्वधं पाठां करञ्जं कुलकं तथा ।
विषेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाऽऽपुतम् ॥३४॥
सक्षौद्रं दधिमण्डैर्वाऽप्युस्तम्भविनाशनम् ।

शाङ्गेष्टाम् अणुादी रत्ती, मदनम् भीठण मैनफल,
दन्तीम् इन्दीयुण दन्ती, वत्सकस्य फलम् ४८२५ इन्द्रजौ,
वचाम् ५५ वच, मूर्वाम् मूर्वा मूर्वा, भारग्वधम्
भरभाणो अमरतास, पाठाम् पाठा पादी, करञ्जम्
४२५ करञ्ज, तथा कुलकम् तथा क्षौद्रं तथा
करैला, तुल्यम् मधुम् अथैनां समभागम् यक्षुने
इनका समभाग चूर्णं करके, मधुयुतम् मधु साथे मधुके
साथ, वारिणा जालुतम् वा अथवा पाणीमां बोणीने
अथवा जलसे घोलकर, सक्षौद्रम् अथवा मधुसहित
अथवा मधुयुक्त, दधिमण्डैः अपि दहीना अथ साधे दधि-
मण्डके साथ, विषेय पीवुं पीवे, ऊरुस्तम्भविनाशनम्
आ योगे अरुस्तम्भने। नाश करे छे यह योग ऊरुस्तम्भको
नष्ट कर देता है ॥ ३३-३४॥

33-34 Equal parts of the powders of jequirity, emetic nut, red physic nut, seeds of kurchi, sweet flag, trilobed virgin's bower, purging cassia, Patha, indian beech and carella fruit should be given to drink mixed with honey or dissolved in water or with whey and honey, as a cure for spastic paraplegia.

मूर्वादियोगः—

मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ॥३५॥

३३. वत्सकस्य फलं वचाम्—वत्सकं स्वादुकण्डकं (क.)

३४. वचाम्—वचाम् (घ.)

३४. दधिमण्डैः—दधिमण्डं (क.)

पूर्ववद्गुलुं मूत्रे रात्रिस्थितमथापि वा ।

मूर्वाम् मूर्वा मूर्वा, अतिविषाम् अतिविष अतीव,
कुष्ठम् ४४ कूठ, चित्रकम् चित्रक चित्रक, कटुरोहिणीम्
अने ४४ने और कटुकी इनको, पूर्ववत् अणुादनी
पीवे पीवा पूर्वकी भांति पीवे, अथ अथि वा अथना या,
मूत्रे रात्रिस्थितम् गोमूत्रमां रातभर रात्रेय गोमूत्रमें
रातभर रक्ता हुआ, गुग्गुलुम् वा गूग्गुण पीवे गुग्गुल
पीवे ॥३५॥

35-35 Trilobed virgin's bower, atees, costus, white flowered leadwort and kurroa should be given as potieon as before. Similarly, the patient may drink the gum guggul immersed in cow's urine during night.

स्वर्णक्षीरदियोगः—

स्वर्णक्षीरीमतिविषां सुस्तं तेजोवतीं वचाम् ॥३६॥
सुराहं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलापुतम् ॥३७॥

स्वर्णक्षीरीम् स्वर्णक्षीरी स्वर्णक्षीरी, अतिविषाम्
अतिविष अतीव, सुस्तम् नागरमोथ मोथा, तेजो-
वतीम् तेजोवती तेजवल, वचाम् ५५ वच, सुराहम्
देवदार देवदार, चित्रकम् चित्रक चित्रक, कुष्ठम् ४४ कूठ,
पाठाम् पाठा पादी, कटुरोहिणीम् अने ४४ने और
कटुको, चूर्णम् यक्षु इनका चूर्ण, मधुनां मधु साथे
मधुके साथ, लेहयेत् याटवुं चाटे, जलापुतम् अथवा
पाणीमां बोणीने या पानीमें घोलकर, सक्षौद्रम् वा
मधुसहित पीवुं मधुसहित पीवे ॥ ३६-३७॥

36-37. The powders of yellow milk plant, atees, nut grass indian toothache tree, sweet flag, deodar, white flowered leadwort, cuscus, Patha and kurroa mixed with honey should be given as

३५. पूर्ववद्गुलुं मूत्रे—पूर्ववत् विषेसोये (क. ख. ड. घ.)

३७. चित्रकं—कटुकं (घ.)

३७. जलापुतम्—जलान्वितम् (घ. छ. ड. फ.)

a linctus or it should be given dissolved in water along with honey.

अन्यौ योगौ—

कलीं व्याघ्रनखं हेम पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ३८
लिङ्गाद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ।

ऊरुस्तम्भ-भर्दितः शिरुरतंभथी पीडायेद्य ऊरुस्तम्भे पीडित, नरः मनुष्ये मनुष्य कलीम् पञ्जी छाल बरगदकी छाल, व्याघ्रनखम्, वाघनख, वाघनख, हेम तथा नागकेसर तथा नागकेसर, मधुसंयुतम् मधुसहित मधु मिलाकर, पिबेत् वा पीवां पीवे, त्रिफलाम् अथवा त्रिधा या त्रिफला, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, मुस्तम् मोथा मोथा, चव्यम् चव्य चव्य, कटुकरोहिणीम् अने डडुनु और कटुकीके, चूर्णम् वा चूर्ण चूर्णको, मधुना मधु साथे मधुके साथ, लिङ्गात् वा आटपुं चाटे ॥३८३॥

38-38½. Or the patient may drink the paste of banyan bark, shell and fragrant poon mixed with honey. The patient, suffering from spastic paraplegia may take a linctus of the powders of the three myrobalsans, long pepper, nut grass, chaba-pepper and kurroa, mixed with honey

ऊरुस्तम्भे आवस्थिकी चिकित्सा—

अपतर्पणजश्चेत् स्याद्दोषः संतर्पयेद्वि तम् ॥३९॥
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ।

दोषः ओ दोष यदि विकार, अपतर्पणजः अप-
तर्पणधी उत्पन्न भवेद्य अपतर्पणसे उत्पन्न हुआ, स्यात्
चेत् होय तो हो तो, तम् हि तेन उसका, जाङ्गलजैः
अंगल प्राणीओनां जाङ्गल जीवोंके, मांसैः मांसथी
मांसोंसे, पुराणैः अने भूनी और पुराने, शालिभिः
च एव शालथी शालिचावलसे, युक्त्या युक्तिपूर्वक

३८½. लिङ्गाद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः—माक्षिकेण

लिङ्गेचूर्णमूरुस्तम्भविनाशनम् (क.)

युक्तिपूर्वक, संतर्पयेत् संतर्पण ३२पुं संतर्पण
करे ॥ ३९½ ॥

39-39½. If there are morbid symptoms of excessive depletion, he should be skilfully given impletive treatment consisting of the meats of jangala animals and old sali rice.

रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिपूर्वकः ॥४०॥
स्नेहस्वेदकमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ।

रूक्षणात् ओ रूक्षण विधिधी यदि रूक्षणविधिसे,
निद्रानाश- निद्रानाश निद्रानाश, अर्ति-पूर्वकः तेभ्य
पीडासहित एवं पीडासहित, वातकोपः चेत् वात-
प्रकोप थाय तो वातप्रकोप होवे तो, तत्र त्या वहां,
वातामयापहः वातरोगनो नाश करनेवा वातरोगहर,
स्नेह-स्वेद- स्नेहन अने स्वेदनसे स्नेहन और स्वेदनका,
कमः उपचार उवचार, कार्यः करनेवा करे ॥ ४०½ ॥

40-40½. If due to excess of dry treatment, there is provocation of vata preceded by insomnia and pain, the patient should be treated with those procedures of oleation and sudation which are curative of vata.

ऊरुस्तम्भे तैलबोगाः—

पीलुपर्णी पयस्या च रास्ना गोक्षुरको वचा ॥४१॥
सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सक्षौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वाऽपि नापिबेत् ॥४२॥

पीलुपर्णी पीलुपर्णी. पीलुपर्णी, पयस्या च पयस्या
पयस्या, रास्ना रास्ना रास्ना, गोक्षुरकः गोभु गोखरु,
वचा वच, सरला- सरल सरल, अगुरु- अगुरु
अगुरु, पाठाः च अने पाठा और पाठी, एभिः
ओओथी इनसे, तैलम् तैल तैल, विपाचयेत् पकावपुं
पकावे, तस्मात् तैमाथी उसमेंसे, ना मनुष्ये पुरुष,
सक्षौद्रम् मधुसहित मधुयुक्त, प्रसृतम् ८ तोला

४२. सरलागुरुपाठाश्च-सरलो दाब कुष्ठं च (क.)

८ तोले, अजलिख वा अपि ३ १६ तोला या १६ तोले,
पिबेत् पीवी पीवे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. The medicated oil prepared with trilobed virgin's bower, milky yam, indian groundsel, small caltrops, sweet flag, long leaved pine, eaglewood and Patha and mixed with 8 tolas of honey, should be given to the patient as potion in the dosage of 16 tolas.

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारु केशरम् ।
अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्वपं पचेत् ॥४३॥
सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्युरुस्तम्भादितः पिबेत् ।
(रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्तश्च स विमुच्यते ॥४४॥)

कुष्ठ- ४४ कुष्ठ, श्रीवेष्टक- गंधभिरोध गंधविरोजा,
उदीच्य- सुगन्धी वाणोः सुगन्धवाला, सरलम् सरल सरल,
दारु देवदार देवदारु, केशरम् नागकेसर नागकेसर,
अजगन्धा अजगन्धा अजगन्धा, अश्वगन्धा च अने
अश्वगन्धा और अश्वगन्धा, तैः ओओधी इनसे, सार्वपम्
सरसपुं सरसोका, तैलम् तेल तैल, पचेत् पकावुं
पकावे तत् च अपि ते लसको, ऊरुस्तम्भ-अदितः ७३-
स्तम्भधी पीडाथैव मनुष्यै ऊरुस्तम्भसे पीडित मनुष्य,
सक्षौद्रम् मधुसहित मधुके साथ, मात्रया भापसर योग्य
मात्रासे, पिबेत् पीवुं पीवे सः तेथी ते इससे वह,
रौक्ष्यात् रक्षताथी रुक्षतासे, मुक्तः मुक्त आय छे मुक्त
होता है, ततः च अने त्थार पथी और तदनन्तर,
ऊरुस्तम्भात् च ७३स्तम्भधी पथु ऊरुस्तम्भसे भी,
विमुच्यते मुक्त आय छे मुक्त होता है ॥४३-४४॥

43-44. The medicated oil made from rape seed oil prepared with the paste of costus, pine resin, fragrant sticky mallow, long leaved pine, deodar, fragrant poon, wild carrot and winter cherry, should be given mixed with

४४. रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्तश्च स विमुच्यते-अपतर्पणतो
रौक्ष्यादूरुस्तम्भी विमुच्यते (द.)

honey in proper dosage, to the patient suffering from spastic paraplegia. Thus when the dryness is removed, the patient gets cured of spastic paraplegia.

सैन्धवाद्यं तैलम्—

द्वे पले सैन्धवात् पञ्च गुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥४५॥
आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
गृध्रस्यूरुग्रहाशोर्तिसर्ववातविकारजुत् ॥४६॥

सैन्धवात् सिंधालूण सैन्धवनमक, द्वे पले ये पथ
८ तोले, गुण्ठ्याः पञ्च स्रं पांथ पथ स्रं २० तोले,
ग्रन्थिक-चित्रकात् पीपरीमूग अने चित्रक पिप्पलीमूल
और चित्रक, द्वे द्वे भल्लमे पथ ८-८ तोले, विंशतिः
वीस बीस, भल्लातकास्थीनि बिलाभा मिलवेके बीस,
तथा अने और, आरनालात् आरनाल कांजी, द्वे
आढके ये आढके ५१२ तोले, एतैः ओओधी इनसे,
तैलस्य तेल तैल, प्रस्थम् ओक प्रस्थ ६४ तोले, पचेत्
पकावुं पकावे, अपत्यदम् तै तेल संतानदायक वह
तैल संतानदायक, गृध्रसी-गृध्रसी गृध्रसी, ऊरुग्रह- ७३-
स्तम्भ ऊरुस्तम्भ, अशोः- अशो अशो, अति- पीडा पीडा,
सर्ववातविकारजुत् अने सर्व वातविकार ६२
४२ना२ छे और सब वातविकारका नाश करता है
॥ ४५-४६ ॥

45-46. The medicated oil prepared with 8 tolas of rock salt, 20 tolas of dry ginger, 8 tolas of roots of long pepper, 8 tolas of white flowered leadwort, 20 marking-nut stones, added to 64 tolas of til oil and 512 tolas of sour gruel, is procreant and is curative of sciatica, spastic paraplegia, painful piles and all the diseases due to vata-provocation.

४६. अपत्यदम्-सुशोतपदम् (व.)

अष्टकटुरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकटुरः ।

तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूतग्रहापहः ॥४७॥

इत्यष्टकटुरतैलम् ।

पिप्पलीमूल- पीपरीमूल पिप्पलीमूल, नागराज
अने सूठ और सोंठ, पलाभ्याम् मे पल ८-८ तोले,
अष्टकटुरः ७११ आठ प्रस्थ छाल ५१२ तोले, दध्ना
समः अने दही ७८७ अर्थात् दही ७८७ प्रस्थ
दही ६४ तोले, तैलप्रस्थः तैल ७८७ प्रस्थ तैल ६४
तोले, गृध्रसी ऐओथी सिद्ध करेहुं तैल गृध्रसी इनसे
सिद्ध किया हुआ तैल गृध्रसी, ऊरुग्रह- अने ७३-
स्तम्भनो और ऊरुस्तम्भका, अपहः नाश करनेवा-
ला ये नाशक होता है ॥ ४७ ॥ इति आ यह, अष्ट-
कटुरतैलम् अष्टकटुरतैल मे अष्टकटुर तैल है ।

47. The medicated oil, prepared with 8 tolas of each of roots of long pepper and dry ginger added to 64 tolas of til oil and 512 tolas of butter milk, is curative of sciatica and spastic paraplegia. Thus has been described the oil called the medicated 'Eightfold Butter-milk Oil'.

ऊरुस्तम्भे बाह्यचिकित्सा—

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य शेषजम् ।

श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥४८॥

इति आ यह, ऊरुस्तम्भस्य ७३स्तम्भनं
ऊरुस्तम्भका, आभ्यन्तरम् अन्तरं आभ्यन्तर, शेषजम्
औषध औषध, उद्दिष्टम् उद्दिष्ट मे कहा है, श्लेष्मणः
ऊरुने। कफको, क्षपणम् क्षय करनेवाली क्षीण करनेवाली,
अन्यत् बाह्यम् भीष्म ७८७ अर्थात् अन्य बाह्य, चिकित्सि-
तम् तु चिकित्सा चिकित्सा, शृणु संभोगो सुनो ॥४८॥

48. Thus, the medicaments for internal administration for the patient afflicted with spastic paraplegia, have been described; now listen to a desc-

ription of the external treatment which helps to diminish kapha.

वन्मीकमृत्तिकावुत्सादनम्—

वन्मीकमृत्तिका मूलं करजस्य फलं त्वचम् ।

इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्वादुत्सादनं भृशम् ॥४९॥

वन्मीक- मृत्तिका राइडानी भाटीतुं यूर्णु वमीकी
मिट्टीका चूर्ण, करजस्य तथा करनेवाली और करजके, मूलम्
मूल मूल, फलम् फल फल, त्वचम् अने छालतुं यूर्णु
और छालका चूर्ण, इष्टकानाम् तैमज्य छटतुं यूर्णु
ऐओथी ऐओथी करनेवाली एवं ईटका चूर्ण इनको एकत्र करे,
ततः तदपश्चात् तदनन्तर, चूर्णैः ते यूर्णुथी उन चूर्णोंसे,
भृशम् सारी घेरे खूब, उत्सादनम् उत्सादन उत्सादन,
कुर्वात् करने करे ॥४९॥

49. The physician should prescribe frequent massage with the earth of the ant-hills, the powdered root, fruit and bark of indian beech and powdered brick.

अन्ये योगः—

मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैर्कस्य वा भिषक् ।

पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥५०॥

औद्रसर्वपवन्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।

गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥५१॥

दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्वपैश्चापि बुद्धिमान् ।

औद्र- मध मधु, सर्वप- सरसप सरसों, वन्मीक-
मृत्तिका अने राइडानी भाटीथी और वमीकी मिट्टीसे,
संयुतैः युक्त युक्त, अश्वगन्धायाः अश्वगन्धाना अश्वगन्धकी,
मूलैः वा अपि मूलथी जड़से, कर्कस्य अथवा आइडानी
अथवा आककी, मूलैः वा मूलथी जड़से, पिचुमर्दस्य वा
अथवा दीमडानी मूलथी अथवा नीमकी जड़से, अथवा

४९. वन्मीकमृत्तिका मूलं-पिष्टा सर्वपमूलं च (छ.)

अथ श्लोकस्य द्वितीयपादस्याग्रे—

पिष्टासर्वपं मूत्रेऽध्युषितं स्थात प्रलेपनम् ।

इत्यधिकः पाठः (ब) पुस्तके ।

करजस्य फलं त्वचम्-करजाव सकलत्वचम् (फ.)

अथवा अथवा, देवदारुणः देवदारुणां देवदारुकी, मूलैः भूणथी जड़से, बुद्धिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषक् वैद्य वैद्य, ऊरुस्तम्भे ऊरुस्तम्भे ऊरुस्तम्भे, गाढम् गाढ गाढ, उत्सादनम् उत्सादन उत्सादन, कुर्यात् ऊरुपुं करे, दन्ती दन्ती दन्ती, द्रवन्ती द्रवन्ती द्रवन्ती, सुरसा-तुलसी तुलसी, सर्वैः च अपि अने सरसवती और सरसोसे, प्रलेपनम् लेपन करुं प्रलेपन करे ॥५०-५१॥

50-51. Or with the roots of winter cherry, mudar, neem or of deodar; any one of these should be mixed with honey, rape-seed and the earth of ant-hills, and prescribed for strong massage in the treatment of spastic paraplegia. The paste prepared by pounding together red physic nut, physic nut, holy basil and rape-seed, should be given as application to the patient afflicted with spastic paraplegia by the wise physician

तर्कारीशिशुसुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥५२॥

पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।

तर्कारी-तर्कारी जयंती, शिशु-सरसवे सहजन, सुरसा-तुलसी तुलसी, विश्व-सुंठ सोंठ, वत्सक-कुटज कुटज, निम्बजैः अने टीमडाना और नीमके, पत्र-पान पत्र, मूल-भूण जड़, फलैः अने इंगोथी और फलोंसे, शृतम् उकाणेलुं पकाया हुआ, उष्णम् तोयम् च ओतुं पाणी गरम जलसे, सेचनम् सींचयुं सेचन करे ॥५२॥

52-52. The warm decoction made of the leaves, roots and fruits of common sesbane, drumstick, holy basil, dry ginger, kurchi and neem should be given for affusion of the affected part

५२. तर्कारीशिशुसुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः-विश्ववत्सकतर्कारी-

शिशुमूलकनीपजैः (फ.)

पिष्टं तु सर्वपं मूत्रेऽध्युषितं स्यात् प्रलेपनम् ॥५३॥

मूत्रे गोमूत्रमां गोमूत्रमें, अध्युषितम् रातभर राभी रातभर रख कर, पिष्टम् पीसेवा पीसे हुए, सर्वपम् तु सरसवतुं सरसोका, प्रलेपनम् लेपन प्रलेप, स्यात् ऊरुपुं करे ॥५३॥

53. The paste, made of rape-seeds pounded with cow's urine and kept overnight, should be used as application.

वत्सकादिप्रलेपः —

वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिमुकौ ।

हिंसार्कमूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुटेरकाः ॥५४॥

दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।

(ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम् ॥५५॥)

क्रमम् उपचारक्रमने उपचारक्रमको, जानता आधुना जाननेवाला, भिषजा वैद्य वैद्य, ऊरुस्तम्भ-ऊरुस्तम्भना ऊरुस्तम्भको विनाशाय नाश भाटे नष्ट करनेके लिए, वत्सकः कुटज कुटजकी छाल, सुरस तुलसी तुलसी, कुष्ठम् कूठ कूठ, गन्धाः गन्धद्रव्य, तुम्बुरु तेजद्वी तेजबल, शिमुकैः सरसवे सहजन, सकुटेरकाः कुटेरक कुटेरक हिंसा हिंसा हिंसा, अर्कमूल-आकड़ाना भूण आकड़की जड़, वल्मीकमृत्तिका अने राइडान्नी भाटी और बमीकी मिट्टी, एतैः ओओने इनको, दधि-दही दही, सैन्धव-तथा सिंघावेषु साथे तथा सैन्धानमकके साथ, संयुक्तम् भेगवीने मिलाकर, प्रलेपनम् लेपन प्रलेपन, कार्यम् ऊरुपुं करे ॥५४-५५॥

५३. पिष्टं-पिष्टा (य.)

.. पिष्टं तु सर्वपम्-पिष्टासर्वपम् (ड.)

५४. वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिमुकौ-गन्धाः स्वरस-शिमुणि कुष्ठं तुम्बुरु वत्सकम् (ग.)

.. गन्धाः सुरसशिमुणि कुष्ठं तुम्बुरु-वत्सकौ (फ.)

.. हिंसार्कमूल-हिंसार्कमूल (ग.)

54-55. The physician, conversant with the line of treatment, may give an application to the affected part, with the paste of kurchi, holy basil, costus, fragrant group drugs, indian toothache, drumstick, indian nightshade, mudar-roots, the earth of ant-hills and shrubby basil pounded along with curds and rock salt for the cure of spastic paraplegia.

श्योनाकादिपरिषेकः प्रलेपः वा—

श्योनाकं खदिरं बिल्वं बृहत्यौ सरलासनौ ।

शोभाजनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥५६॥

अग्निमन्थकरजौ च जलेनोत्काश्य सेचयेत् ।

प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाऽप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥५७॥

श्योनाकम् श्योनाक श्योनाक, खदिरम् खैर, बिल्वम् पीली बेल, बृहत्यौ अने बोरी गल्ली बड़ी और छोटी कटेरी, सरल- सरल सरल, असनौ असन, शोभाजनक- सरगवे। सद्जन, तर्कारी- तर्कारी जीवन्ती, श्वदंष्ट्रा- गोअरु गोलरु, सुरसा- तुलसी तुलसी, अर्जकान् रान तुलसी दवना, अग्निमन्थ- अरुणी अरणी, करजौ च अने करजने और करज इनका, जलेन पाणी साथे जलमें, उत्काश्य ठीकाणी काथ काके, सेचयेत् तेनुं सिंथन करपुं उससे परिषेक करे, मूत्र- पिष्टैः वा अपि अथवा गोमूत्रमा पीसेवा अथवा गोमूत्रमें पीसा हुआ, प्रलेपः ओओनो लेप इनका प्रलेप, ऊरुस्तम्भ- ठीरुस्तम्भने ऊरुस्तम्भको, निवारणः मटाउ- नार छे दूर करनेवाला है ॥ ५६-५७ ॥

56-57. The decoction made in water of indian calosanthus, catechu, bael, indian nightshade and yellow-berried nightshade, long leaved pine, spinous kino, drumstick, common sesbane,

small caltrops, holy basil, shrubby basil, wind killer and indian beech, should be prescribed for the purpose of affusing the affected part; or the above-mentioned drugs should be used as application, pounded with cow's urine, as a cure for spastic paraplegia.

कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।

स्थलान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥५८॥

कफक्षयार्थम् कफना क्षय भाटे रेगुने कफको क्षीण करनेके लिए रोगीको, शक्येषु यथं शके ओना शक्य, व्यायामेषु व्यायाममा व्यायाममें, अनुयोजयेत् यौनवे प्रवृत्त करावे, कल्यम् प्रातःकालमा प्रातःकालमें, शर्कराः डाँडरा काँकड़, तथा तथा तथा, सिकताः रेतीवाणा रेतीके, स्थलानि स्थानेमा स्थानोंमें, आक्रामयेत् थधाववे चलावे ॥५८॥

58. To reduce kapha, exercise, when possible, should be prescribed; or the patient may be made to walk on uneven ground covered with gravel and sand.

प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥५९॥

तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।

शीतजलात् अथवा शीतल जलवाणी वा शीतल जलवाली, शिवाम् नदीम् हिंसक जलजंतु नगरनी नदीमा भयरहित नदीमें, प्रतिस्रोतः सामे प्रवाहे प्रवाहकी विरुद्ध दिशामें, प्रतारयेत् रेगुने तराववे रोगीको तैरावे, विमलम् निर्मल साफ, शीतम् शीतल, स्थिरतोयम् स्थिर जलवाणी और स्थिर जल-वाले, सरः च सरोवरमा तालावमें, पुनःपुनः दूरी दूरीने तराववे बार बार तैरावे, तथा अस्य आ प्रभाषे ओना

५९. शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् व्यायामेष्वेन शक्येषु चोत्स-

जेत् (प. क.)

॥ शक्येषु-तथेष्टु (क.)

५६. सरलासनौ-सरलासने (क.)

॥ " -सद्जनवे (क. प.)

इस प्रकार इनसे कफे विशुद्धे उद्गृहीत कफके मुख जाने पर, ऊरुग्रहः शिरुस्तंभ ऊरुस्तंभ, ज्ञान्तिम् शान्ति ज्ञान्त, व्रजेत् पाभे छे हो जाता है ॥ ५९ ॥

59-59½. The patient may swim frequently against the current of a river flowing with cold and wholesome water, or in a pond having clear, cold and still waters. Thus when the kapha is dried up, spastic paraplegia is cured.

ऊरुस्तम्भचिकित्सासूत्रम्—

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यान्न च मारुतमावहेत् ॥ ६० ॥
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य मेषजम् ।
शरीरं बलमग्निं च कार्यैषा रक्षता क्रिया ॥ ६१ ॥

यत् जे जो, श्लेष्मणः उद्गृहीत कफको, क्षपणम् क्षीयु करनार कम करनेवाला, स्यात् होय होवे, मारुतम् च अने वायुने और वायुको, न आवहेत् कोपावे नहि न बढ़ावे, तत् तेषु वह, सर्वम् सर्व सब, ऊरुस्तम्भस्य शिरुस्तंभतु ऊरुस्तम्भका, मेषजम् औषध औषध, सर्वदा हमेश निरन्तर, कार्यम् करवुं भेद्ये करना चाहिए, शरीरम् शरीर शरीर, बलम् अथ बल, अग्निम् च तथा अग्निनी तथा अग्निकी, रक्षता रक्षा करती रह्या करते हुए, एषा क्रिया आ चिकित्सा यह चिकित्सा, कार्य करनी भेद्ये करनी चाहिए ॥ ६०-६१ ॥

60-61. All the remedies which are reductive of kapha and non-provocative of vata should be prescribed at all times as a remedy for spastic paraplegia; and the line of treatment should be such as to protect the body-vitality and the gastric fire.

६०. श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यात् न च मारुतमावहेत्—यत् स्यात् कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् (द.)

॥ —यत् कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् (१.)

॥ मारुतमावहेत्—मारुतकोपनम् (अ. त. घ.)

अध्यायोकार्यसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

हेतुः प्राग्रूपलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वकारणम् ।
द्विविधं मेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ६२ ॥

तत्र श्लोकः ते विषयमा उपसंहारने। श्लोक छे उ उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, ऊरुस्तम्भ-चिकित्सिते शिरुस्तंभचिकित्सा अध्यायमा ऊरुस्तम्भचिकित्सित अध्यायमें, हेतुः हेतु हेतु, प्राग्रूप-पूर्वार्थ पूर्वार्थ, लिङ्गानि लक्षण लक्षण, कर्म-पंचकर्मनी पंचकर्मकी, अयोग्यत्व-चिकित्सानी अयोग्यतानु चिकित्साके योग्य न होनेका, कारणम् कारण, द्विविधम् मेषजम् च अने छे (आभ्यन्तर तथा आह) प्रकारनु औषध और दो प्रकारका औषध, उक्तम् कथुं छे कहा है ॥ ६२ ॥

Here is a recapitulatory verse—

62. In this chapter on the therapeutics of spastic paraplegia, the etiology, premonitory symptoms, the signs and symptoms, the cause for the contra-indication of the quinary purificatory processes and the two effective lines of treatment are described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे श्रेया अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सा-स्थान विषे चिकित्सास्थानमें, ऊरुस्तम्भ-चिकित्सितम् 'शिरुस्तंभचिकित्सित' 'ऊरुस्तम्भचिकित्सित', नाम नामने। नामका, सप्तविंशः सप्तावीसमे। सप्ता-

६२. प्राग्रूपलिङ्गानि—सलिङ्गप्राग्रूप (फ.)

॥ कर्मायोग्यत्वकारणम्—कर्मायोग्यत्वमेव च (घ. ड. त.)

ईसवाँ, अध्यायः अध्याय स पूर्ण थये अध्याय समाप्त
हुआ ॥ २७ ॥

27. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-seventh chapter entitled 'The Therapeutics of Spastic Paraplegia' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

अष्टाविंशोऽध्यायः।

अष्टावीसमे अध्याय अध्याय अट्ठाईसवाँ
Chapter XXVIII

वातव्याधिचिकित्सितोपक्रमः —

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

जयः अतः हवे अलीथी अब आगे, वातव्याधि-
चिकित्सितम् 'वातव्याधिविहित' नामना अध्या-
यानु 'वातव्याधिचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्या-
स्यामः व्याख्यान करेथु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Vata Diseases".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वायोः स्वभावः —

वायुरायुर्वलं वायुर्वायुर्वाता शरीरिणाम् ।
वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ ३ ॥

३. वाता शरीरिणाम्—वातशरीरिणाम् (६.)

वायुः वायुः वायु आयुर्वलं छे वायु आयुर्वल है,
वायुः बलम् वायु अल छे वायु बल है, वायुः वायु वायु,
शरीरिणाम् शरीरीओने प्राणियोंका, वाता वाता छे
वाता है, वायुः वायु वायु, इदम् आ यह, सर्वम्
विश्वम् सर्व विश्व छे सर्व विश्व है, वायुः च अने
वायुने और वायु, प्रभुः प्रभु प्रभु, कीर्तितः उहेवाभा
आओ छे कहा गया है ॥ ३ ॥

3. Vayu is life and vitality; Vayu is the supporter of all embodied beings; Vayu is verily the whole universe; and Vayu is the Lord of all. Thus is Vayu extolled.

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।
वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ४

यस्य वायुः ओने वायु जिसका वायु, अव्याहत-
गतिः अव्याहत गतिवाला होय अव्याहतगतिवाला हो,
स्थानस्थः पोटाना स्थानमा स्थित होय अपने स्थानमें
स्थित हो, प्रकृतौ अने प्रकृतिमा और साम्यावस्थामें,
स्थितः रहो स्थित, साथ होय हो, सः ते वह,
अधिकम् आओ वृषत लम्बे समय तक, वीतरोगः
नीरोगी रही नीरोगी होकर, शतम् समाः से। वर्ष
सौ वर्षतक जीवेत् छे छे जीता है ॥ ४ ॥

4. The man, in whose body the vata is unimpeded in its course and lies in its normal habitat and is in its normal condition, lives longer than even a hundred years fully free from disease.

वायोः पञ्च मेदाः तेषां स्थानानि कर्म च —

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।
देहं तन्वयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥ ५ ॥

सः ते वायु वायु, प्राण-उदान-प्राण, उदान प्राण,
उदान, समानाख्य-समान समान, व्यान-व्यान व्यान,
अपानैः अने अपान और अपान, पञ्चधा छे पांच
मेदाबी इन पांच मेदछे, स्थानेषु पोटाना स्थानमा

अपने स्थानमें, अव्याहतः अटकाव विना त्रिता वाग्रासे,
चरन् इरते। संचार करता हुआ, देहक देहने देहको
सम्यक् साक्षी रीति सम्यक् प्रकारसे, वन्द्य धारण
करे छे धारण करता है ॥ ५ ॥

5. The vata, which is of fivefold nature, viz., Prana, Udana, Samana, Vyana and Apana, by the unimpeded movement of each of these, in their normal regions, regulate the functions of the entire body.

स्थानं प्राणस्य मूर्धोरेः कण्ठविद्वांस्यवाधिकाः ।

प्रीत्यनक्षत्रभूतारश्वासाहारहि कर्म च ॥ ६ ॥

मूर्ध-उरः- माथुं, अपी शिर, कर्णी, कण्ठ- ३६
कण्ठ, जिह्वा- आस- ७७, मेढुं नीम, मुँह, नासिका
आने नाक और नासिका, प्राणस्त्र स्थानक ये प्राणना
स्थान छे ये प्राणके स्थान हैं, वृक्क- अने शूक्रे और
भूजना. कक्कु- उद्गार- छीक आनी, ओडर लीकना,
डकार, श्वास-आहार आदि तथा श्वासेच्छ्वास आने
आहारदि तथा श्वास और आहार आदि, कर्म च ओना
उमेी छे इसके कर्म हैं ॥६१॥

6. The seats of Pran-avata are the head, chest, throat, tongue, mouth and nose; salivation, sternutation, eructation, respiration, deglutition and similar other processes are its functions.

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।

वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जोबलवर्णादि कर्म च ॥७॥

नाभि-उरः नाभि, छाती नाभि, छाती, कण्ठः एष
च अमे कंठ ओ और कण्ठ ये, पुबः उदानस्य वक्षो
उदानके, स्थानम् स्थान ओ स्थान है, बाहुवृत्तिः अने

६. मूर्धोरः कण्ठ-श्लिषोरः कर्ण (प्र. त.)

, मूर्धोरः कण्ठस्थिद्वयस्य नासिकाः—मूर्धोरः कर्णविक्षिप्तस्थितासिन्हाः

(य. ष.)

॥ श्रीवन्द्यवत्सुहृद्भासाहारादिर्म य-श्रीवन्द्यवत्सुहृद्भासाहारादिर्म-

शिवार्चनं च (ध.)

वाणीकी प्रवृत्ति और वाणीकी प्रवृत्ति, प्रयत्न-ऊर्जः-
प्रयत्न, उत्साह प्रयत्न, उत्साह, बल-वर्ण-अथ, वर्ण बल,
वर्ण, आदि वर्णों के आदिका करना ये, कर्म च
औरों के छे इसके कर्म हैं ॥ ७ ॥

7. The seats of Udana-vata are the umbilicus, the chest and the throat. Speech, endeavour, enthusiasm, vitality, complexion and such other things are its functions.

स्वेददोषाम्बुवाहीनि स्रोतांसि समधिष्ठितः ।

अन्तरधेऽप्यपार्श्वस्थः सन्मानोऽद्विवलप्रदः ॥ ८ ॥

स्वेद-दोष- स्थितिः, हेतुवाही, स्वेदवह, दोषवह,
अम्बुवाहीनि तथा अन्नवाही तथा बलवह, स्रोतसि
समधिष्ठितः स्रोतोर्म्यं भवेत् स्रोतोंमें आश्रित, अन्तराक्षि
अने अंतराक्षि और अन्तराक्षि, वाक्स्थः च
पञ्चभागां रहेत् पृथ्वीमें स्थित, सम्राट् क्षमान वायु
समान वायु, अग्निः सम्राट् अग्नि अने अल हेनार के
अग्नि और बलको देता है ॥ ८ ॥

8. The Samana-vata which regulates the channels carrying sweat, waste matter and water lies in the neighbourhood of the seat of the gastric fire and is the promoter of the gastric fire and vitality.

देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्याप्तः शीघ्रमतिर्नृणाम् ।

शक्तिप्रसारणाक्षेपनिर्मेषादिक्रियः सदा ॥९॥

शीघ्रगतिः अथ गतिनामो शीघ्र गतिवाला, ज्ञानः
तु ज्ञान तो ज्ञान तो, मृणाम् अनुष्येना मनुष्योके,
सर्वदेहम् आप्ता शरीरभा सम्पूर्ण देहमें, व्याप्नोति
व्याप्ती अर्थ है व्याप्त रहता है, सदा अने सर्वदा
और सदा, गति-व्याप्ति-गति, प्रसारण गति, प्रसारण,
अक्षेप-आक्षेप अक्षेप, निमेषादि अने निमेषादि
और निमेषादि, क्रियः क्रिया करना है क्रियाओंको
करता रहता है ॥ ९ ॥

८. वाहीनि-वाहानि (ड.)

9. The Vyana-vata, which is swift-moving, pervades the entire body of man; its functions are motion, extension, contraction, winking of the eyes and similar other movements.

वृषणौ वस्तिमेढं च नाभ्यूरु वंक्षणौ गुदम् ।
अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशक्नन्ति च ॥१०॥
सृजत्यार्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।
स्वकर्म कुर्वन्ते देहो धार्यन्ते तैरनामयः ॥११॥

वृषणौ वृषण, वस्ति- मेढ्र अस्ति, उपस्थ वस्ति, मेढ्र, नाभि-ऊरु नाभि, साथण नाभि, सक्थि, वंक्षणौ वंक्षण, गुदम् च अने गुद और गुदा, अपान-स्थानम् अपानना स्थान छे अपानवायुके स्थान हैं, अन्त्रस्थः तेमन्त्र अन्तराल पक्ष अपानना स्थान छे एवं आँतें भी अपानके स्थान हैं, शुक्र- मूत्र- ते शुक्र, मूत्र वह शुक्र, मूत्र, शक्नन्ति च भण मल, आर्तवगर्भौ च आर्तव अने गर्भने आर्तव और गर्भको, सृजति अक्षर छोड़े छे बाहर निकालता है, युक्ताः प्रकृतिस्थ प्रकृतिस्थ, स्थानस्थिताः च अने पोताना स्थानमा रहेला और अपने स्थानमें स्थित, ते तेओ वे, स्वकर्म पोतपोताना काम अपने अपने कर्म, कुर्वन्ते करे छे करते हैं, तैः अने तेओथी और उनसे, देहः देह देह, अनामयः नीरोग नीरोग रहता हुआ, धार्यन्ते धारण करवाया आवे छे धारण किया जाता है ॥१०-११॥

10-11. The seats of the Apana-vata are the two testes, the bladder, the phallus, the umbilicus, thighs, groins, rectum and the lower part of the intestines. Its function is the elimination of the semen, urine, menstrual blood and fetus. If these five kinds of vata are normal and situated in their normal habitats, they perform their

१०. नाभ्यूरु-वोण्यूरु (छ.)

११. शुक्रमूत्रशक्नन्ति च-शुक्रमूत्रशक्नन्तिः (च.)

functions properly and sustain the body in good health.

विगुणवातानां कार्यम्—

विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।
शरीरं पीडयन्त्येतैः प्राणानाशु हरन्ति च ॥१२॥

विमार्गस्थाः विमार्गस्थ विमार्गमें स्थित, अयुक्ताः वा अने विकृत और विकृत, एते ओओ ये, स्वस्थान-पोताना स्थान अपने अपने स्थान, कर्मजैः रोगैः अने कर्मजै रोग रोगों वडे और अपने कर्मजन्य रोगोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, पीडयन्ति हि पीडे छे पीड़ा पहुंचाते हैं, आशु अने शीघ्र और शीघ्र, प्राणान् प्राण प्राणोंको, हरन्ति च हरी छे छे हर लेते हैं ॥१२॥

12. When these five kinds of vata move in the wrong directions and become deranged, they afflict the body with disease characteristic of the habitat and the functions of each of them and may also quickly take away the man's life.

सङ्ख्यामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ।
अशीतिर्नखमेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥१३॥

तज्जानाम् तेओथी थता तज्जन्य, संख्याम् अपि अतिवृत्तानाम् असंख्य रोगैः भली संख्यासे अगिनित रोगोंमेंसे, प्रधानतः मुख्यतया प्रधानतया, नखमेदाद्याः नखमेदादि नखमेदादि, अशीतिः ओंश अस्सी, रोगाः हि रोगों रोग, सूत्रे सूत्रस्थानमा सूत्रस्थानमें, निदर्शिताः बताव्या छे निर्दिष्ट किये गये हैं ॥ १३ ॥

13. Though the diseases caused by these deranged vatas are innumerable, yet the eighty principal disorders headed by the splitting of nails etc., have been enumerated in the Section on General Principles.

तानुच्यमानान् पर्यायैः सहेतूपक्रमाज्जृणु ।
केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथाऽऽवृत्तम् ॥१७॥

स्थानभेदात् स्थानभेदश्च स्थानभेदसे, केवलम् केवल
केवल, तथा तथा तथा, आवृत्तम् आवृत्त (भिन्नित्रित)
आवृत्त, वायुम् वायुने वायुको, उद्दिश्य उद्देश्यने उद्देशकर,
सहेतूपक्रमान् निदान अने चिकित्सासहित निदान और
चिकित्साके साथ, पर्यायैः पर्याये। वडे पर्यायोंसे,
उच्यमानान् उद्देश्यमाना आवृत्त कहे जाते हुए, तान
ते शोभने उन रोगोंको, शृणु सांभलो सुनो ॥ १४ ॥

14. Now listen to the description of these disorders along with their synonyms, etiology and treatment, described with reference to vata alone, classified according to the seat of affection as well as the description of the conditions when vata is occluded.

वातरोगाणां सामान्यनिदानं संप्राप्तिश्च—

रूक्षशीतारूपलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषास्तृक्ष्णवणादति ॥१५॥
लङ्घनप्लवनात्यव्यव्यायामातिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥१६॥
दुःखशय्यासनात् क्रोधादिवासमाद्भवादिपि ।
वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात् ॥१७॥
मर्माघाताद्गोष्ठश्वशीघ्रयामापतंसनात् ।
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ॥१८॥
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रितान् ।

रूक्ष-शीत- रूक्ष, शीतल रूक्ष, शीत, अल्प-लघु-
थोडु' तथा लघु अल्प और लघु, अन्न- भोजन भोजन,
व्यवाय- मैथुन मैथुन, अतिप्रजागरैः बहुत उन्नमन अति
जागरण, विषमात् विषम विषम, उपचारात् उपचारात्
उपचार, अति दोष-अस्तृक्ष्णवणात् च अने दोष तथा

१८. शीघ्रयामापतंसनात्-शीघ्रयामापतिसेवनात् (ध. फ.)

१९ संश्रितान्-संश्रयात् (ध.)

” ” -संश्रयान् (फ.)

२३७३ अति आवृत्त और दोष तथा रूक्ष अति सावसे,
लङ्घन- लङ्घन, प्लवन- तरुं तैरना, अति-अध-
थोडु मुसाइरी अति मुसाफरी, व्यवाय- व्यायाम व्यायाम,
अतिविचेष्टितैः अतिशय चेष्टाश्रेणी और अतिवेष्टासे,
धातूनां संक्षयात् धातुओंका क्षयसे वातुओंके
क्षयसे चिन्ता-शोक- चिन्ता, शोक चिन्ता, शोक, रोग-
अने रोग वडे और रोगोंसे, अतिकर्षणात् अति
सूखावाधी अति कर्षण होनेसे, दुःखशय्या- दुःखकर शयन
दुःखकारक शय्या, आसनात् तथा आसनशी और
आसनसे, क्रोधात् क्रोधशी क्रोधसे, दिवास्वप्नात् दिवसे
सूयाशी दिनमें सोनेसे, अघात अघात अघात, भयसे,
वेगसंधारणात् वेग अटकावी राजवाधी वेगसन्धारणसे,
आमात् आमदोषशी आमदोषसे, अमिवातात्
वागवाधी अमिवातसे, अभोजनात् उपवास करवाधी
भोजन न करनेसे, मर्माघातात् मर्म उपर वागवाधी
मर्मोंमें आघात लगनेसे, मज्ज-उद्ध- क्षी, गिट हाथी, ऊंट,
अन्न- द्रव्य घोड़ा, वीघ्रयाम- वगेरे उतावणां वाहनो-
मांशी आदि वीघ्रगामी महनसे, अपतंसनात् पड़ी
जवाधी गिर जानेसे, बली अलिखः अलवान थयेले वायु
बलवान वायु, देहे देहमें देहमें, रिक्तानि आली रिक्त,
स्रोतांसि स्रोतोंने स्रोतोंको, पूरयित्वा भरि देहमें पूर्ण
करके, सर्वाङ्ग- सर्वाङ्ग सर्वाङ्ग, एकाङ्ग- के अङ्गोंमें
या एकाङ्गमें, संश्रितान् आश्रित आश्रित, विविधान्
विभिन्न जना प्रकारके, व्याधीन् व्याधिओं रोगोंको,
करोति करे छे उत्पन्न करता है ॥ १५-१८३ ॥

15-18. By a diet that is dry, cold, scanty and light, by sexual excess excessive waking and wrongful treatment, by the excessive loss of waste-matter or blood, by excessive starvation, swimming, wayfaring, exercise and other excessive activity; by the loss of body-elements, by excessive emaciation due to worry, grief and disease, by habitual use of uncomfortable beds and seats, by anger, day-sleep, fear, suppression of the natural urges, chyme-disorder,

trauma and abstention from food, by injury to vital parts, by riding on or falling off an elephant, camel, horse or other swift-running animal or conveyance by—these factors the vata getting aggravated fills up the vacuities in the body-passages and produces various kinds of disorders which affect the whole body or which get localized in a single region.

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्णरूपमिति स्मृतम् ॥१९॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

19-19 $\frac{1}{2}$. The first indistinct manifestations of a disease are said to be the premonitory symptoms; the symptoms are the actual or distinct manifestations of a disease, while its cure is characterized by the diminution of the symptoms.

सङ्कोचः पर्वणां सम्मो मेदोऽश्नां पर्वणामपि ॥२०॥
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठक्षिरोग्रहः ।

३, शिरोग्रहः-कल्मिषग्रहः (व.)

20-23½. Contraction, stiffness of joints, aching pain in bones and joints, horripilation, garrulousness, spasticity

२२. हुण्डनम्-कम्पनम् (ठ.)

२३. अयास-अयास (छ.)

of the hands, back and head, lameness of hands and feet, hunch-back, atrophy of the limbs, insomnia, destruction of fertility, fetus and menses, tremors, anesthesia and paralysis of limbs, ticks of the muscles of the head, nose, eyes, shoulder, girdle and neck, splitting pain, pricking pain, agony, convulsions, delusion and fatigue—such are the general symptoms which the provoked vata manifests. On account of the difference in the etiological factors and in the seats of affection, it produces the specific characteristics of each disease.

कोष्ठे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ॥२४॥
ब्रध्नहृद्गोगुल्माशः पार्श्वशूलं च मारुते ।

तत्र कोष्ठाश्रिते कोष्ठभा २हेल कोष्ठाश्रित, मारुते दुष्टे वायु इषित यत् वायुके दुष्ट होने पर, मूत्रवर्चसोः निग्रहः मूत्र अने भणनी अटकायत मूत्र और पुरीषकी रुकावट, ब्रध्न-ध्रुध्न ब्रध्न, हृद्गोग-हृद्गोग, गुल्म-गुल्म गुल्म, अशः-अशः अशः, पार्श्वशूलम् च अने पार्श्वशूल थाय छे और पार्श्वशूल होते हैं ॥२४॥

24-24½. If the vata, located in the abdomen, becomes vitiated, there occur retention of urine and feces, disorders of the inguinal and epigastric regions, Gulma, piles and pleurodynia.

सर्वाङ्गकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जने ॥२५॥
वेदनाभिः परितश्च स्फुटन्तीवस्य सन्धयः ।

२५. गात्रस्फुरणभञ्जने—गात्रस्फुरणभञ्जने (क.)

२५½. परितश्च—परीताम् (ब. ज.)

वाते वायु वायुके, सर्वाङ्गकुपिते आभा शरीरभा इषित यत् सर्वाङ्गमें कुपित होने पर, गात्र-स्फुरण-भञ्जने इरकट थाय छे अंगोंमें स्फुरण होता है, भञ्जने तथा अंगों भङ्गे छे तथा अंग टूटते हैं, वेदनाभिः अने २५½ वेदनाभ्यां और रोगी वेदनासे, परितः च घेराई भय छे व्याप्त होता है, सस्य सन्धयः तथा तेन साध्या तथा इसकी छन्धियां, स्फुटन्ति इव फूटती जस्य छे फूटती हों ऐसा अनुभव होता है ॥२५॥

25-25½. If the vata pervading the entire body is provoked, there occur body tremors and breaking pain and the patient will be afflicted with all sorts of pains and with a feeling as if his joints are falling asunder.

गुदं प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

ग्रहो विण्मूत्रवतानां शूलाध्मानाश्च शर्कराः ॥२६॥
जङ्घात्रिकपादपृष्ठरोगशोषौ गुदस्थिते ।

गुदस्थिते अस्थित वायु इषित यत् गुदाश्रित वायुके इषित होनेपर, विण्मूत्र-अडा, पेशाब विष्टा, मूत्र, वाताना अने अधिवायुनी और मलवायुकी, ग्रहः अटकायत रुकावट, शूल-आध्मान-शूल, आध्मान शूल, आध्मान, अश्मशर्कराः अश्मरी, शर्करा अश्मरी, शर्करा, जङ्घा-ऊरु-पिंडी, साथण जङ्घा, ऊरु, त्रिक-पाद-त्रिक, पद त्रिक, पाद, पृष्ठ-अने पीठभा और पीठमें, रोग-शोषो रोग अने शोष थाय छे रोग तथा शोष होते हैं ॥ २६॥

26-26½. If the vata located in the rectal region is provoked, there occur the retention of feces, urine and flatus, colic, flatulence, formation of sand and stone, pain and atrophy in the region of the calves, thighs, pelvis and the back.

२६½. रोगशोषो—रोगशोषाः (ब.)

.. —रोगशोषो (ब.)

.. रोगशोषो गुदस्थिते—रोगशोषा गुदस्थिते (ब.)

આમાશયે પ્રકુપિતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમ્—

હૃન્નાભિપાશ્વોદરરુક્તુષ્ણોદ્ગારવિસ્ફુચિકાઃ ॥૨૭॥
કાસઃ કઠ્ઠાસ્યશોષશ્ચ શ્વાસશ્ચઆમાશયસ્થિતે ।

આમાશયસ્થિતે આમાશયસ્થિત વાયુ દૂષિત થતાં આમાશયસ્થિત વાયુકે દૂષિત होने પર, હૃત- નાભિ- ઉદય, નાભિ હૃદય, નાભિ, પાશ્વ- હૃદય- પડમાં અને પેટમાં પાશ્વ- બૌર- હૃદય, સ્ફ- પીડા પીડા, તુષા- હૃદય- તરસ, ઓડકાર તુષા, હૃદય, વિસ્ફુચિકાઃ વિસ્ફુચિકા વિસ્ફુ- ચિકા, કાસઃ કાસ કાસ, કઠ્ઠાસ્યશોષઃ ચ ગળું તથા મોં સુકાવાં કઠ્ઠાશોષ તથા મુખશોષ, શ્વાસઃ ચ અને શ્વાસ થાય છે- બૌર- શ્વાસ હોતે હૈં ॥૨૭૬॥

27-27½. If the vata located in the stomach is provoked, there occur pain in the regions of the pericardia, umbilicus, sides and the stomach, thirst, eructations and acute gastro-intestinal irritation, cough, parching of the throat and mouth, and dyspnea.

પકાશયે પ્રકુપિતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમ્—

પકાશયસ્થોઽન્નકૂજં શૂલાટોપૌ કરોતિ ચ ॥૨૮॥
કુચ્છમૂત્રપુરીષત્વમાનાહં ત્રિકવેદનામ્ ।
શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવધં કુર્યાદુષ્ટસમીરણઃ ॥૨૯॥

પકાશયસ્થઃ પકાશયમાં રહેલ પકાશયમાં સ્થિત, કુચ્છસમીરણઃ કુચ્છ વાયુ કુચ્છ વાયુ, અન્નકૂજમ્ અન્નકૂજન, શૂલાટોપૌ ચ શૂલ, આટોપ શૂલ, આટોપ, કુચ્છમૂત્રપુરીષત્વમ્ મૂત્ર તથા મળતું કષ્ટથી આવતું મૂત્ર તથા પુરીષકા કષ્ટે આના, આનાહમ્ આનાહ આનાહ, ત્રિકવેદનામ્ તથા ત્રિકની વેદના તથા ત્રિકની વેદના, કરોતિ ચ એ રોગો કરે છે- આ રોગો કરતા હૈ, શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવધં અને કાન વગેરેમાં કુચ્છ વાયુ બૌર- શ્રોત્રા- દિમાં કુચ્છ વાયુ, કુચ્છવધમ્ કુચ્છવધનો વધ કુચ્છવધનો વધ, કુચ્છ કરે છે કરતા હૈ ॥ ૨૮-૨૯ ॥

૨૭. હૃન્નાભિપાશ્વોદરરુક્તુષ્ણોદ્ગારવિસ્ફુચિકા (ધ.)

28-29. If the vata located in the colon is provoked, there occur gurgling, colic, meteorism, difficulty in micturition and defecation, constipation and pain in the pelvic region. The vata provoked in the sense-organs, such as the ears etc., impairs or destroys the sensory functions.

ત્વચિ પ્રકુપિતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમ્—

ત્વચ્ચૂષ્ણા સ્ફુટિતા સુષ્ણા કૃશા કૃષ્ણા ચ તુચ્ચતે ।
આતન્યતે સરાગા ચ પર્વરુક્ત્ ત્વક્સ્થિતેઽનિલે ॥૩૦॥

ત્વક્સ્થિતે આમડીમાં રહેલ ત્વગાશ્રિત, અનિલે વાયુ દૂષિત થતાં વાયુકે દૂષિત होने પર, ત્વક્ ચૂષ્ણા આમડી રૂક્ત ત્વચા રૂક્ત, સ્ફુટિતા ફાટેલી પડી ફૂટી, સુષ્ણા સ્પર્શજ્ઞાન વિનાની સુષ્ણ, કૃશા પાતળી કૃશ, કૃષ્ણા કાળી કાળી, તુચ્ચતે તથા સોય ભોંકાયા જેવી પીડાવાળી થાય છે- તથા તોડયુક્ત હોતી હૈ, આતન્યતે વળી તે જે-વાય છે- ફિર વધ તન જાતી હૈ, સરાગા ચ રતાશવાળી થાય છે- લાલીયુક્ત હોતી હૈ, પર્વરુક્ત્ ચ તથા પર્વોમાં પીડા થાય છે- તથા પર્વોમાં દર્દ હોતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. If the vata pervading the skin gets provoked, the skin gets dry, fissured, numb shrivelled and black, and feels pricking sensation. It becomes stretched and reddened and there occurs pain in the joints.

અસૃજિ પ્રકુપિતસ્ય વાતસ્ય લક્ષણમ્—

રુજસ્તીવ્રાઃ સસંતાપા વૈવર્ણ્યં કૃશતાઽરુચિઃ ।
ગાત્રે ચારૂપિ મુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસૃગતેઽનિલે ॥૩૧॥

અસૃગતે રુજસ્તીવ્રા રુજસ્તી, અનિલે વાયુ દૂષિત થતાં વાયુકે દૂષિત होने પર, તીવ્રાઃ તીવ્ર તીવ્ર, સસંતાપાઃ સંતાપયુક્ત સન્તાપયુક્ત, રુજઃ પીડા પીડા, વૈવર્ણ્યમ્ વિવર્ણ્યતા વિવર્ણતા, કૃશતા કુશળતા કૃશતા, અરુચિઃ

૩૦. ત્વક્સ્થિતે-ત્વગાતે (ક. ઇ. વ.)

अरुचि अरुचि गात्रे अरुचि च गात्रे उपर इडडीओ।
शरीर पर फुन्सियां, मुक्तस्य अने आधेला अचन्दी
और खाये हुए अन्नकी, स्तम्भः च अडडाट थाय छे
रुकावट होती है ॥ ३१ ॥

31. If the vata located in the blood gets provoked, there occur acute pain, burning, discoloration, emaciation, anorexia, rashes on the body, and spasticity of limbs after meals.

मांसमेदसोः प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।

सरुक् अमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥३२॥

मांसमेदोगते मांस अने मेदोगत मांस और
मेदोगत, अनिले वायु दूषित यतां वायुके दूषित होने पर,
अङ्गम् गुरु अंगोमां गुडुता थाय छे अंग भारी होते
हैं, अत्यर्थम् अतिशय अत्यन्त, तुद्यते व्यथा थाय छे
तोद होता है, दण्डमुष्टिहतम् अने नेम डाकडी के
मुक्की भारवाशी अधिक पीडा तथा अम थाय छे
तेम जैसे दण्ड वा मुक्कियां सारनेसे अधिक पीडा तथा
अम होते हैं वैसे, अत्यर्थम् अतिशय अत्यन्त, सरुक्
पीडा वेदना, अमितम् तथा थाके अणुय छे तथा
थकावट मालुम पवती है ॥ ३२ ॥

32. If the vata located in the flesh and fat gets provoked, there occur heaviness of the body, severe aches as if the body had been beaten with a cudgel or fist cuffs, pain and extreme exhaustion.

मज्जास्थनोः प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।

अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥३३॥

मज्जास्थिकुपिते अनिले मज्जा अने अस्थिगत
वायु दूषित यतां मज्जा और अस्थिमें स्थित वायुके

३२. तथा—नवा (ज.)

॥ अमितमत्यर्थं—स्तिमितमत्यर्थं (प. क.)

दूषित होने पर, अस्थिपर्वणां डाकडी अने पर्वोने।
अस्थि और पर्वोंमें, भेदः भेद भेद, सन्धिशूलम् संधि-
ओमां शूल संधियोंमें शूल, मांसबल- मांस अने
बलने। मांस और बलका, क्षयः क्षय क्षय, अस्वप्नः
विधने। नाश निद्रानाश, संतता अने संतत और
संतत, रुक् च पीडा थाय छे वेदना होती है ॥ ३३ ॥

33. If the vata located in the bone and bone-marrow gets provoked, there occur breaking pain in the fat, bones and joints, arthralgia, loss of flesh and strength, loss of sleep, and constant pain.

शुकस्थस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

क्षिप्रं मुञ्चति वध्नाति शुकं गर्भमथापि वा ।

विकृतिं जनयेच्चापि शुकस्थः कुपितोऽनिलः ॥३४॥

शुकस्थः शुकस्थ शुकगत, कुपितः दूषित दूषित,
अनिलः वायु वायु, शुकम् शुकं शुक, अथ अपि
गर्भम् तथा गर्भं तथा गर्भका, क्षिप्रम् मुञ्चति
शीघ्र पतन करे छे शीघ्र साव करता है, वध्नाति वा
के तेओनी अटकायत करे छे या उनको रोक देता है,
विकृतिम् अपि च अने विकृति पल्ल और विकृति मी,
जनयेत् पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३४ ॥

34. If the vata located in the secretory system is provoked, there occur either the premature expulsion or undue retention of the semen or of the fetus or causes deformity to the fetal body.

स्नायुगतस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लि कुब्जत्वमेव च ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिलः ॥३५॥

स्नायुगतः स्नायुगत स्नायुगत, अनिलः दूषित वायु
दूषित वायु, बाह्याभ्यन्तरम् बाह्य अने आभ्यन्तर
बाह्य अने आभ्यन्तर, बाह्यामम् आयाम आयाम,
खल्लिम् अस्थि खल्लि, कुब्जत्वम् दूष च कुब्जत्वम्

कुषडापन, सर्वाङ्ग-एकाङ्ग- अने सर्वाङ्ग तथा ओङ्ग
और सर्वाङ्ग तथा एकाङ्ग, रोगान् च रोगो रोगोको, कुर्यात्
उरे छे करता है ॥ ३५ ॥

35. If the vata located in the sinews is provoked, there occur the opisthotonous and emprosthotonous conditions, pain in the extremities, hunch-back and general or local disorders.

सिरागतस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

शरीरं मन्दरुक्षोऽपि शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा सिरा वाते सिरागते ॥३६॥

सिरागते सिरागत सिरागत, वाते वायु दूषित भूतां
वायुके दूषित होने पर, शरीरम् शरीर देह, मन्दरु-
क्षोऽपि थोड़ी पीड़ा तथा थोड़ा सौम्यतायुं थाय छे
मंद वेदन और थोड़ी सूजनवाला होता है, शुष्यति
शुष्क छे सूख जात है, तथा स्पन्दते तथा उभये छे
और कांपता है, सिराः सुप्ताः अने सिराओं स्थान-
रहित और सिराये स्पन्दनरहित, तन्व्यः पातली पतली,
महत्यः वा उ भोटी थाय छे या बड़ी हो जाती हैं ॥३६॥

36. If the vata located in the vessels is provoked, there occur mild pain and edema all over the body, atrophy, throbbing, loss of pulsation and contraction or dilatation of the vessels.

सन्धिगतस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥३७॥
(इत्युक्तं स्थानभेदेन वायोरलक्षणमेव च ।)

३६. शरीरं मन्दरुक्षोऽपि—मन्दरुक्षोऽपि भाग (क.)

, तथा-अपि वा (घ.)

३७. प्रवृत्तिश्च—प्रवृत्तिः (घ.)

निवृत्तिश्च (घ.)

सन्धिगतस्य सन्धिगत सन्धिगत, अनिले वायु दूषित
भूतां वायुके दूषित होने पर, वातपूर्ण- वायुपूर्ण
वायुपूर्ण, दृतिस्पर्शः भूताना स्पर्श भूताना स्पर्शवाणे।
प्रसारके समान स्पर्शयुक्त, शोथः सौम्य शोथ, सवेदना
तथा वेदनायुक्त एवं वेदनायुक्त, प्रसारण- प्रसारण
प्रसारण, आकुञ्चनयोः अने आकुञ्चनयोर और आकुञ्चनयोर,
प्रवृत्तिः च प्रवृत्ति थाय छे प्रवृत्ति होती है ॥ ३७ ॥
इति आभ इति प्रकार, स्थानभेदेन स्थानाना भेदे
प्रमाणे स्थानभेदे, वायोः वायुना वायुके, लक्षणम्
लक्षण लक्षण, उक्तम् एव च उक्तां छे कहे गये हैं ।

37. If the vata located in the joints is provoked, there occur the swelling of the joints which feed on palpation as if they were bags inflated with air and the movements of extension and flexion are accompanied with pain. (Thus have been described the signs and symptoms of morbid vata, classified according to the various parts of the body.)

अतिस्य लक्षणम्—

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोषासृग्नाहं पार्श्वं च जानु च ॥३८॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
वक्त्रो करोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनुस्तथा ॥३९॥

अतिवृद्धः वायुः अतिशय वृद्धो वायु अत्यन्त
बड़ा हुआ वायु, यदा अन्तरे जब, एकम् शरीरार्धम्
शरीराना ओङ्ग अर्ध भागमा देहके एक अर्ध भागको,
प्रपद्यते प्राप्त थाय छे आकांत करता है, यदा तदा तदा,
तस्मिन् अर्धे ते अर्धभागमा उस अर्धभागमें, सङ्को-
चाहम् थोड़ी, अथ रज, वात, पदम् च पद पैर, जानु
च अने हीं यानुने और घुटनेको, उपशोष शोषी अर्ध
सुखाकर, सङ्कोचयति सङ्कोच्ये छे संकुचित करता है,
मुखम् च अने मोहने और मुखको, जिह्वम् जी-
ह्वी, करोति उरे छे कर देता है, तथा तथा तथा,

नासाभ्र- नाड, अक्षर नासिका, मोह, ललाट-वक्षि-
कपाल, आभ ललाट, नेत्र, हनुः अने हने तथा हनुको,
वक्रिकरोति नाडी करे छे टेढ़े कर देता है ॥३८-३९॥

38-39. If the excessively increased
vata affects one half of the body, it dimi-
nishes the blood in the arms, feet and
knees and causes contraction of these
parts. It causes distortion of one side
of the face and produces asymmetry
of the nose, eye-brow, forehead, eye
and jaw.

तस्यै वक्रं वक्रतायाश्च मोक्षं वक्रतायाम् ।
स्तव्यं मेहं कथयतां सवक्रं विमुह्यते ॥३८॥
वीणा विद्या ककुत्स्थस्य कक्षा ककुत्ति चरस्य वाक् ।
दन्ताश्चक्षुःश्च कान्तोश्च श्रवणौ चिह्नं च ॥३९॥
पादश्च स्तनश्च कर्णश्च कक्षश्च कण्ठश्च च ॥
अथै तस्मिन्नुक्तं च मेहं च कक्षायाम् ॥३९॥

वक्रः मेहो वक्रते, काले रोडभां मुखमें, मोक्षम्
लोचन मोक्ष, वक्रम् वक्रति वक्र यन्ने भव छे
टेढ़ा होकर जाता है, कथयताः मोक्षो वक्रते
वक्र करके समझ, वक्रतायाश्च नाड नाडि नासिका
टेढ़ी, नेत्रम् तथा नेत्रो तथा नेत्र, स्तव्यम् स्तव्य थाय
छे स्तव्य हो जाते हैं, ककुत्थुः च अने लीडे और
लीक, विमुह्यते रोडभां भव छे रुक जाती है, कक्षा
वाक् तोली आली उसकी वाणी, कक्षा विद्या लीन, लीडी
वीणा वक्र, ककुत्स्थस्य कति उपरानी वति वीणावाली,
कक्षा रोडभां अन्वयत थाय छे एव अन्वयत होती है, ककुत्ति
च अने मोक्षतां रोडभां भव छे और मोक्षते समझ
जाती है, दन्ताः दंत वक्र, चक्षुःश्च दन्ते छे दितते

४०. वक्रतायाश्च-वक्रतायाश्च (क.)

४१. वक्रतायाश्च-वक्रतायाश्च (क. व. प.)

४२. कक्षा-कक्षा (क.)

४३. कक्षा-कक्षा (क.)

४४. -अक्ष (क. प.)

४५. -अक्ष (क. प.)

४६. पादहस्ताक्षि-पादहस्ताक्षि (क. प.)

हैं, श्रवणौ डान कान, बाधते पीतातु डाम करता
नहीं अपना काम नहीं करते, स्वरः भिद्यते स्वरमेद थाय
छे स्वरमेद हो जाता है, पाद-हस्त-अने पग, हाथ और
पैर, हस्त, वक्षि-जङ्घा-आभ, पिंडी आँख, जङ्घा, ऊरु-जङ्घ-
साभ, शंभ ऊरु, शंस, श्रवण-गण्ड- डान तथा गंडभां
कान तथा गण्डमें, रुक् पीडा थाय छे पीडा होती है,
तस्मिन् आ लक्षणे ते ये लक्षण उप, अथै अर्धा
शरीरभां आधे शरीरमें, केवळे के संपूर्ण या संपूर्ण,
मुखार्थे वा अधवा अर्धा मोक्षतां होय ते। अथवा
आधे मुखमें हों तो, तब ते वक्र, वक्रितम् अर्धित अर्धित,
वक्र कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ४०-४२ ॥

40-42. The food, instead of going
straight, goes into one side of the
mouth. While speaking, the nose gets
curved, the eyes remain rigid and wink-
less and the sneeze gets suppressed.
His speech is faint distorted, stuttery,
indistinct and thick. His teeth get
shaky; there is pain in his ears and
his voice is broken; there is pain in
his feet hands eyes, calves, thighs,
temples ears and cheeks This condi-
tion, whether it occurs in association
with paralysis of half the body or
occurs by itself, that is, affecting the
face only, is called facial paralysis.

अन्तरायामस्य लक्षणम्—

मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यामा नाडीः प्रपद्यते ।

मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंश्रितम् ॥४३॥

यदा वातः अपारे वायु जब वायु, मन्ये अने
मन्याओभां दोनों मन्याओका, संश्रित्य आश्रय करीने
आश्रय करके, अन्तः नाडीः अंतर्नाडीभां अन्तर्नाडियोंमें,
प्रपद्यते प्राप्त थाय छे पहुंच जाता है, तदा तयारे तब,
अन्तरायामसंश्रितम् अंतरायाम नामना अन्तरायाम
नामके, मन्यास्तम्भम् मन्यास्तम्भने मन्यास्तम्भको,
कुर्यात् करे छे करता है ॥ ४३ ॥

43. If that vata, getting localised in the side of the neck, spreads into the internal channels, it will cause spasticity of the neck. It is called Antarayama (emprosthotonous condition).

अन्तरायम्यते ग्रीवा मन्या च स्तम्भ्यते भृशम् ।
दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठायामः शिरोग्रहः ॥४३॥
जृम्भा वदनसङ्ग्राह्यन्तरायामलक्षणम् ।
(इत्युक्तस्त्वन्तरायामो)

ग्रीवा अन्तः गरदन अंदरनी आलु गरदन मीत-
रकी ओर, आयम्यते येथाय छे खींच जाती है,
मन्या च अने म-या और मन्या, भृशम् अहु
अत्यन्त, स्तम्भ्यते स्तम्भ्य आथ छे स्तम्भ हो जाती है,
दन्तानाम् दंत दाँत, दंशनम् डटडटावे छे किटकिटाता है,
लाला लाण अरे छे लालानाव होता है, पृष्ठायामः पीठ
पृष्ठ उपरी आवे छे पीठ पीछे उभर आती है,
शिरोग्रहः माथुं गरडाथ छे सिर जकड़ा जाता है जृम्भा
जुम्भा आवे छे जम्भाई आती है, वदनसङ्गः अने भुभ
अंध थड अथ छे और मुख नहीं खुलता, एतद् अथ ये,
अन्तरायाम- लक्षणम् अन्तरायामनां लक्षण छे अन्तरा-
यामके लक्षण हैं, इति आ यह, अन्तरायामः अन्तरा-
याम अन्तरायाम, उक्तः उक्तो छे कहा गया हैं ॥४३॥

44-44½. The upper and lower part of the neck becomes flexed and very stiff, the teeth become clenched; there is salivation, contraction of the back-muscles and spasm of the muscles of the head; pendiculation and lock-jaw;

४३. अन्तरायम्यते-अन्तरायस्वते (ड.)

४४. दन्तानां दंशनं.....शिरोग्रहः-दन्तानां सहनं लाला
पृष्ठाक्षेपशिरोग्रहः (थ.)

४४ दंशनम्-दंशनम् (फ.)

४४ पृष्ठायामः-पृष्ठाक्षेपः (क. घ. ङ. त. थ. व.)

४४ शिरोग्रहः-शिरोरुद्धा (फ.)

४४½. वदन-वचन (ड.)

these are the symptoms of 'Antarayama' (emprosthotonous condition).

बहिरायामस्य लक्षणम्—

बहिरायाम उच्यते ॥४५॥

पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा सिरा बली ।
वायुः कुर्याद्विनुस्तम्भं बहिरायामसंश्लक्षकम् ॥४६॥

बहिरायामः हवे अहिरायाम अब बहिरायाम,
उच्यते उहेवाभा आवे छे कहा जाता है, बली वायुः
अश्वान वायु बलवान वायु, पृष्ठमन्याश्रिताः पीठ अने
मन्याभा रहेली पीठ और मन्यामें आश्रित, बाह्याः
सिराः आह शिराओंके बाहरकी ओरकी सिराओंको,
शोषयित्वा शोषीने सुखाकर, बहिरायाम- संश्लक्षकम्
अहिरायाम नामने बहिरायाम नामके, विनुस्तम्भम्
विनुस्तम्भ विनुस्तम्भको, कुर्यात् करे छे करता है
॥ ४५-४६ ॥

45-46. 'Bahirayama' i.e. opisthotonous condition, will now be described. The strongly provoked vata, getting localised in the back and the sides of the neck and constricting the external vessels, causes bow-like rigidity of the body which condition is called Bahirayama or opisthotonous condition.

चापवन्नाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।

उर उत्क्षिप्यते मन्वा स्तब्धा ग्रीवाऽवमृद्यते ॥४७॥

दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्रावश्च वाग्रहः ।

जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥४८॥

चापवत् धनुषी पेठे चापकी भांति, नाम्यमानस्य
नमावाता हरदीनुं देहको नमाकर शिरः माथुं सिर,
पृष्ठतः अरुध तरङ पीठकी ओर, नीयते झुकी अथ छे

४६. वायुः कुर्याद्विनुस्तम्भं-श्रितः कुर्याद्विनुस्तम्भं (ख. ड.)

४६ वायुः-ततः (घ)

४७. नीयते-हियते (फ.)

४७ अवमृद्यते-च मृद्यते (ड.)

मुक जाता है, उरः छाती छाती, ऊर्ध्वगते अये आवे
छे ऊंची उठती है, मन्था मन्था मन्था, स्तब्धा स्तब्धा
थाय छे स्तब्ध हो जाती है, जीवा भरनभा गर्दनमें,
अवमृष्टते अवमर्दन थाय छे मर्दनवत् पीड़ा होती है,
दन्तानाम् दन्ति दांतोंको, दशमश्च उड्डाये छे किट-
किटाता है, जृम्भा भ्रूणम् आवे छे जम्भाई होती है,
लालास्रावः दाण अरे छे लालास्राव होता है, वाग्ग्रहः
च अने वाष्पि रोडार्ध भय छे और बाणीकी रुकावट
होती है, जातवेगः वेग आवता न वेगके उत्पन्न होने
पर, एषः निहन्ति आ रोग भाड़ी नाये छे यह रोग
मार डालता है, वैकल्प्य वा अथवा तो विक्षणा या
तो विकलता, प्रथच्छति पैदा करे छे पैदा करता
है ॥ ४७-४८ ॥

47-48. The body being bent like a
bow, his head gets retracted almost
touching his back and his chest is
thrown forward, the sides of the neck
become rigid and there is squeezing
pain in the neck and clenching of
teeth, salivation and aphasia. This
attack either kills the patient or causes
deformity.

हनुग्रहस्य लक्षणम्—

हनुमूले स्थितो बन्धात् संसृत्यनिहो हनू ।
विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात् स्तब्धमवेदनम् ॥४९॥
हनुग्रहं च संस्तभ्य हनुं(नू)संवृतवक्त्रताम् ।

हनुमूले हनुना भ्रूणभां हनुमूलमें, स्थितः रहेवे
स्थित, अनिलः वायु वायु, हनू हनुने हनुको, बन्धात्
अंधम(धी) बन्धसे, संसृत्यति भरडावे छे स्थानभष्ट कर
देता है, विवृतास्यत्वम् अने भौं पहेणुं करे छे ओभ
पहेली जलना हनुग्रहने करे छे और मुख खुला कर देता
है इस तरह पहले प्रकारके हनुग्रहको करता है, अथवा
हनुम् अथवा हनुने अथवा हनुको, संस्तभ्य स्तब्ध
करी स्तम्भित करके, संवृतवक्त्रताम् भौं अंध करे छे

४९. स्तब्धमवेदनम्—संवृतमाननम् (इ. त. ४)

५०. हनुं-हनू (क.)

अथ मुंह बन्द कर देता है इस तरह, स्तब्धम् स्तब्ध
स्तब्ध, अवेदनम् अने वेदना विनाना और वेदना
विवर्तके, हनुग्रहम् च अथवा प्रकारना हनुग्रहने दूसरे
प्रकारके हनुग्रहको, कुर्यात् करे छे करता है ॥ ४९३ ॥

49-49½. The vata, when it gets
localised at the root of the jaws, causes
dislocation of the jaws and produces
the condition of a gaping mouth or a
painless, stiff condition where the
mouth cannot be closed. By causing
spasticity of the jaw, it produces a
condition of lock-jaw, when the mouth
becomes fixed and cannot be opened.

आक्षेपकस्य लक्षणम्—

मुहुराक्षिपति कुक्षो मागण्णस्योवकोऽक्षिपः ॥५०॥
पाणिपादं च संकोष्य सिराः सञ्जायुः कण्डराः ।

कुक्षः कृषित कुषित, अक्षिपः बाधु बाधु, पाणि-
पादश्च क्षय पथ हाथ पैर, सञ्जायुः कण्डराः अने
स्नायु तथा कंडराकोषडित और स्नायु तथा कण्ड-
राकोक्षे बाध, सिराः च सिराकोने सिराओको, संकोष्य
शोषीने सुखाकर, मुहुः मागण्णि मागेने बारबार
अक्षोको बारबार, आक्षिपति भेजे छे आक्षिप्त करता है,
आक्षेपकः ते आक्षेपक कहेनाय छे उसे आक्षेपक कहते
हैं ॥ ५०३ ॥

50-50½. That condition is called
Akshepaka or spasmodic contraction,
where the provoked vata, constricting
the muscles of the hands and feet
together with vessels, sinews and
tendons, causes frequent spasmodic
contractions.

दण्डकस्य लक्षणम्—

पाणिपादक्षिरः पृष्ठभोष्ठीः स्तब्धाति माततः ॥५१॥
दण्डवत्स्तब्धगणत्रस्य दण्डकः सोऽनुपकमः ।

५१. स्तब्धाति माततः—स्तम्भितेनिलः (क.)

मास्तः न्यारे वायु जव वायु, पणि-पाद- हाथ
पथ हाथपैर, शिरः-पृष्ठ- भायुं, पीड शिर, पृष्ठ, श्रोणीः
अने श्रोणीने और श्रोणीको, स्तम्भस्थिति अङ्गुली डरी है
छे स्तम्भित करता है, दण्डकत् त्मारे दंड जेवा तब
दण्डकी तरह, स्तम्भगतत्रय अङ्गुली मात्रपणान् ते रोजी
स्तम्भ मात्रकले उस रोगको, दण्डकः दंड अङ्गुली
दण्डक जाने, सः ते वह, अनुपक्रमः असाध्य छे
असाध्य है ॥ ५१३ ॥

51-51½. That is called staff-like rigidity or tonic contraction of the muscles, where the vata causes tonic rigidity of muscles of the hands, feet, head, back and hips, so that the body becomes as rigid as a staff. This condition is irremediable.

अर्धिवादीनां समानं लक्षणम्—

स्वस्थः स्वाद्विवादीनां सुदुर्वेगे गतेऽगते ॥ ५१४ ॥
पीड्यते पीडनैस्तेस्तेभिर्घनेतान् विवर्जयेत् ।

अर्धिवादीनाम् अर्धित आदिना अर्धित आधिके,
सुदुर्वेगे गतेऽगते आगता वेगे वास्तव आते केवले,
गते अता रहेता चले जाने पर, स्वस्थः स्वात् अङ्गुली
स्वस्थ भाव छे दरी स्वस्थ हो जाता है, अगते अने
शात न अता वेगके कमे रहने पर, तेः सैः ते ते सब
उन, पीडनैः पीडाओधी पीडाओसे, पीड्यते पीडाय छे
पीडित रहता है, भिषक् वेगे वैद्य, सुदान् तेमोने
उन्हें, विवर्जयेत् त्याग करेवा छोड़ दे ॥ ५१४ ॥

52-52½. When the force of the paroxysm is gone in the above condition, the patient returns to normal. If the paroxysm does not leave, the patient gets afflicted with pain and other characteristics peculiar to the

lesions. Physicians should regard this condition as incurable.

एकाङ्गरोमस्य सर्वाङ्गरोमस्य च लक्षणम्—

हस्तैकं मास्तः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ॥ ५१५ ॥
कुर्वाचेष्टानिवृत्ति हि हजं वाक्स्पर्शमेव च ।
गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य शिराः स्नायुविशोष्य च ॥ ५१६ ॥
पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदयुलकत् ।
एकाङ्गरोमं तं विद्यात् सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ॥ ५१७ ॥

मास्तः वायु वायु, दक्षिण शरीरना अङ्गुली
वरीके दक्षिण, वामम् एव वा है अङ्गुली आ वाम,
पक्षम् ओऽ पक्षम्, एक पक्षको, हाथ पक्ष अङ्गुली
अङ्गुली अङ्गुली, चेष्टानिवृत्ति छेनी चेष्टाने अङ्गुली
छे उलकी चेष्टाने बन्दकर देला है, कज्ज तब पीडा
तथा, शिर, वाक्स्पर्शमेव एव च शरीर वाक्स्पर्श स्पर्श
और शरीरस्पर्श, कुर्वा हि करे छे कर देवा है,
शरीरस्य अङ्गुली ते शरीरना फिर वह शरीरके, अर्धम्
अर्ध आङ्गुली आवे भावको, गृहीत्वा अङ्गुली डरी
पकड़ कर, शिराः स्नायुः शिरा अथा स्नायुकोने शिरा
और स्नायुको, विशोष्य च शोषीने सुखाकर, एकम्
हस्तम् ओऽ हाथ एक हाथ, पादम् वा है ओऽ पक्षम्
वा एक पैरको, संकोचयति संकोच करे छे संकुचित
कर देता है, तोदयुलकत् तेमज तोद अने शब्द करे
छे एवं तोद और शूलको करता है, तम् तेम उलको,
एकाङ्गरोमम् अङ्गुली रोम एकाङ्ग रोम, सर्वदेहजम् अने
आङ्गुली देहने अङ्गुली वायुने और सर्वदेहको अङ्गुली
करनेवाले वायुको, सर्वाङ्गम् सर्वाङ्ग रोम सर्वाङ्ग रोम,
विद्यात् आङ्गुली जाने ॥ ५१५-५१७ ॥

53-55. That condition is called hemiplegia or paralysis of one side of

५४. कुर्वाचेष्टानिवृत्ति हि—चेष्टानिवृत्ति कुर्वते (क.)

५५. वाक्स्पर्शमेव च—वाक्स्पर्शमेव च (घ.)

५६. गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य—गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य (क.)

५७. शूलकम्—शूलकम् (द.)

एकाङ्गरोमं....सर्वदेहजम्—एकाङ्गरोमं तं विद्यात्पचनात् कुर्वते
भिषक् । सर्वाङ्गरोमं तद्वत् सर्वदेहजम् अङ्गुली ॥ (घ.)

५२. सुदुर्वेगे गतेऽगते—पूर्ववेगे गतेऽगते (घ.)

५३. —पूर्ववेगगतेऽगते (क. घ.)

५४. —सुदुर्वेगागमे गते (क. द. त. घ. क.)

the body, where the morbid vata seizing the vessels, controlling the function of the side of the body and constricting the sinews, afflicts the right or the left half of the body producing loss of movement, pain and loss of speech. That condition is to be known as the lesion of one limb 'Monoplegia' where a single foot or a single hand gets contracted and afflicted with aching and pricking pain. And that condition is called the lesion of the whole body where the entire body is affected.

गृध्रस्याः लक्षणम्—

स्फिकपूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरुकोद्वैगृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥५६॥

वाताद्रातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ।

गृध्रसी गृध्रसी गृध्रसी, वातात् वायुधी वायुसे, स्तम्भरुक् स्तम्भन, वेदना स्तम्भन, वेदना, तोड़ने और तोड़ने, स्फिकपूर्वा अश्रम शिष्ट पहले स्फिक, कटि-पृष्ठ-कटि, पीठ कटि, पृष्ठ, ऊरु-जानु-साथण, डी-थलु ऊरु, जानु जङ्घा-पदम् पिंडी और पगने जङ्घा और पैरको, क्रमात् क्रमशः क्रमशः, गृह्णाति पकड़ती है और पकड़ती है, वातकफात् और वातकफात् और वात-कफसे, तन्द्रा-गौरव-तन्द्रा, गुरुता तन्द्रा, गुरुता, अरोचक-अने अरुचिही और अरुचिसे, अन्विता युक्त साथ छे युक्त होती है ॥ ५६३ ॥

56-56½. That condition is said to be Sciatica, where first the hip and then waist, back, thigh, knee and calf are gradually affected with stiffness, pain and pricking sensations and associated with frequent twitching due to

vata. If this condition is due to vata and kapha combined, there will be additional symptoms of torpor, heaviness and anorexia.

खल्ल्याः लक्षणम्—

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोदनी ॥५७॥

पाद-जङ्घा-पग, पिंडी पैर, जङ्घा, ऊरु तथा साथ-जने तथा ऊरुको, करमूल-अने हाथना मूलने और हाथके मूलको, अवमोदनी तु भरडी नाभनादने से मरोड़ देनेवालीको तो, खल्ली अस्सी डहे छे खल्ली कहते हैं ॥५७॥

57. That condition is known as Khalli where there is kneading (neuralgic) pain referable to feet, calf, thigh and shoulder.

पित्तादिसंघर्गज्ञानम्—

स्थानानामनु रूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥५८॥

शेषान् आधीना वातरोगोने शेष वातरोगोका, स्थानानाम् स्थानने स्थानके, अनुरूपैः अनुश्रुप अनुरूप, लिङ्गैः च लक्षणैः वडे लक्षणोंसे, विनिर्दिशेत् निर्देश करे निर्देश करना चाहिए, एतेषु आ इन, सर्वेषु अधामां सबमें, पित्ताद्यैः पित्तादिने पित्तादिसे, संसर्गम् संसर्ग पक्ष संसर्ग भी, उपलक्षयेत् लेवे लेखे जानना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. The rest of the disorders should be diagnosed according to the symptoms characteristic of the seat of affection. In all these disorders, one should diagnose the condition of the association of pitta and other morbid elements

वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च (ना) ।
वातपित्तकफा देहे सर्वस्रोतोऽनुसारिणः ॥५९॥

५६. स्पन्दते-स्फुरते (क.)

વાયુરેવ હિ સૂક્ષ્મત્વાદ્ દ્વયોસ્તન્નાપ્યુદીરણઃ ।
કુપિતસ્તૌ સમુદ્ભૂય તન્ન તન્ન ક્ષિપન્ ગદાન્ ॥૬૦॥
કરોત્યાવૃત્તમાર્ગત્વાદ્ રસાદીંશ્ચોપશોષયેત્ ।

વાતુક્ષયાત્ વાતુની ક્ષયથી વાતુક્ષયસે, માર્ગલ્પ અને માર્ગોના ઓર માર્ગોંકે, આવરણેન ચ આવરણથી આવરણસે, વાયોઃ કોષઃ વાયુને પ્રકોપ થાય છે વાયુકા પ્રકોપ હોતા હે, દેહે દેહમાં દેહમેં, વાત-પિત્ત-વાત-પિત્ત વાત-પિત્ત, કફાઃ અને કફે ઓર કફ, સર્વસ્થોતઃ-બધા ઓતોને સવ સ્થોતોકા, અનુસારિણઃ અનુસરનારા છે અનુગમન કરતે હેં, તન્ન અપિ તેઓમાં પણે ઉત્તમેં સી, વાયુઃ એવ હિ વાયુ જ વાયુ હી, સૂક્ષ્મત્વાત્ સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મ હોનેકે કારણ, દ્વયોઃ બેઉનું દોનોંકો, ઉદીરણઃ ઉદીરણ કરે છે પ્રેરિત કરતા હે, કુપિતઃ પ્રકુપિત થયેલો તે પ્રકુપિત હુઆ વહ, તો તે બન્નેને ઉન દોનોંકો, સમુદ્ભૂય પ્રકુપિત કરીને પ્રકુપિત કરકે, તન્ન તન્ન અહીં તહીં ઇધર ઉધર, ક્ષિપન્ ફેંકતો ફેંક કર, આવૃત્તમાર્ગત્વાત્ માર્ગ બંધ હોવાથી માર્ગ બંદ હોનેસે, ગદાન્ રોગો રોગોંકો, કરોતિ કરે છે કરતા હે, રસાદીન્ ચ અને રસાદિ વાતુઓને પણે ઓર રસાદિ વાતુ-ઓંકો સી, ઉપશોષયેત્ સકાને છે સૂચા ડાલતા હે ॥૫૯-૬૦૩॥

59-60½. The provocation of vata is due to diminution of body-elements or due to obstruction to its normal circulation caused by occlusion in the body-channels. The vata pitta and kapha circulate through all the body-channels and spaces. The vata, on account of its quality of subtleness, is really the impeller of the other two humors. When the vata is provoked, it agitates the other two humors and throwing them about here and there, causes occlusion of the body-channels, thereby producing disorders. It also

leads to the diminution of the body nutrient fluid and other body-elements.

કકપિતૈરાવૃતસ્ય વાયોર્લક્ષણાનિ—

લિક્ષ્ણં પિત્તાવૃત્તે દાહસ્તૃષ્ણા શૂલં ધ્રમસ્તમઃ ॥૬૧॥
કટુમ્લલવણોષ્ણૈશ્ચ વિદાહઃ શીતકામિતા ।

પિત્તાવૃત્તે પિત્તથી આવૃત વાયુમાં પિત્તસે આવૃત વાયુમેં, દાહઃ દાહ દાહ, તૃષ્ણા તરસ તૃષા, શૂલન્ શૂળ શૂલ, ધ્રમઃ તમઃ ધ્રમ, અંધારા આવર્તા ધ્રમ, અંધેરા આના, કટુ-અમ્લ-કટુ, અમ્લ કટુ, અમ્લ, લવણ-ઉષ્ણેઃ લવણ તથા ગરમ દ્રવ્યોથી લવણ તથા ઉષ્ણ દ્રવ્યોસે, વિદાહઃ ચ વિદાહ થલે વિદાહ હોના, શીત-કામિતા અને શીતલ દ્રવ્યોની ઇચ્છા થવી ઓર શીતલ દ્રવ્યોંકો ઇચ્છા, લિક્ષ્ણં એ લક્ષણો થાય છે એ લક્ષણ હોતે હેં ॥ ૬૧૩ ॥

61-61½. When the vata is occluded by pitta, the following symptoms are observed—burning thirst, colic, giddiness, darkness of vision, heart-burn on eating pungent, acid, salt and hot things and craving for cold things.

શૈથ્યગૌરવશૂલાનિ કટુાધુપશયોઽધિકમ્ ॥૬૨॥
લઘ્વનાયાસરુક્ષોષ્ણકામિતા ચ કફાવૃત્તે ।

કફાવૃત્તે વાયુ કફથી આવૃત થતા વાયુકે કફસે આવૃત હોને પર, શૈથ્ય-ગૌરવ-શીતલતા, યુરુતા શૈથ્ય, ગૌરવ, શૂલાનિ શૂલ શૂલ, કટુ-આદિ કટુ આદિકા, અધિકમ્ બહુ અતિ, ઉપશયઃ માફકે આવર્તા અનુકૂલ આના, લઘ્વન-લઘ્વન લઘ્વન, આયાસ-આયાસ આયાસ, રુક્ષ-ઉષ્ણ-રુક્ષ અને ઉષ્ણ દ્રવ્યોની રુક્ષ ઓર ઉષ્ણ દ્રવ્યોંકો કામિતા ચ ઇચ્છા થાય છે કામના હોતી હે ॥ ૬૨૩ ॥

62-62½. If the vata is occluded by kapha, there will be cold, heaviness,

૬૧. તમઃ-ધ્રમઃ (વ.)

૬૨૩. શીતકામિતા-શીતકામતા (વ.)

૬૨૩. કામિતા-કામતા (વ.)

૬૦. ઉપશોષયેત્-વાયોસ્તન્નાપ્યુદીરણઃ (દ. જ. ક.)

colic, pronounced homologation to pungent and similar other articles, craving for fasting, exertion and dry and hot things.

रक्तादिधातुभिरावृतस्य वायोर्लक्षणानि—

रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वक्मांसान्तरजो भृशम् ॥६३॥
भवेत् सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।

रक्तावृते वायु रक्तथी आवृत यत् वायुके रक्तसे आवृत होने पर, सदाहार्तिः दाह अने पीडयुक्त दाह और पीडाके साथ, त्वक्-मांस-आम्ली तथा मांसना त्वचा तथा मांसके, अन्तरजः वयला भागमा मध्य प्रदेशमें, सरागः रोगयुक्त लालिमायुक्त, श्वयथुः सोओ सृजन, भृशम् भवेत् अत्यन्त थाय छे अत्यन्त होती है, मण्डलानि च अने मंडो और मण्डल, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ६३३ ॥

63-63½. If it is occluded in the blood, there will be severe burning pain in the area between the skin and the flesh, and there will be edema with reddish tinge and rashes.

कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः श्वयथुस्तथा ॥६४॥
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ।

मांसगे वायु मांसथी आवृत यत् वायुके मांससे आवृत होने पर, कठिनाः च कठिना, विवर्णाः च तथा विवर्ण और विवर्ण, पिडकाः पिडकाएँ, तथा श्वयथुः सोओ सृजन, हर्षः तथा रोमहर्ष थाय छे तथा रोमहर्ष होते हैं, पिपीलिकानाम् च अने डीडीओ और चिजंटियोंके, संचारः इव आबली होय ओवुं जलुय छे चमनेका सा अनुभव होता है ॥ ६४३ ॥

64-64½. When the vata is occluded in the flesh there will appear hard pigmented pimples and swellings, horripilation and formication.

६३. त्वक्मांसान्तरजो-त्वक्मांसान्तरजा (व.)

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ६५
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृतः ।

मेदसा आवृतः वायु मेदथी आवृत यत् वायुके मेदसे आवृत होने पर, अङ्गेषु अङ्गोभा अंगोंमें, चलः चल अस्थिर, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, मृदुः शीतः कोमल अने शीतल मृदु और शीतल, शोफः सोओ शोथ, अरुचिः तथा अरुचि थाय छे तथा अरुचि होती है, आढ्यवातः इति आ रोगने आढ्यवात इस रोगको आढ्यवात, ज्ञेयः ज्ञेय ओओ ज्ञानना चाहिए, सः ते वह, कृच्छ्रः कृच्छ्राध्य छे कष्टसाध्य है ॥ ६५३ ॥

65-65½. When the vata is occluded in the adipose tissue, there will be produced local swellings that are movable, smooth, soft and cold, as well as anorexia. This condition is known as a rheumatic condition and is difficult of cure.

स्पर्शमस्थनाऽऽवृते तूष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥६६॥
संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव तुद्यते ।

अस्थना वायु अस्थिथी वायुके अस्थिसे, आवृते तु आवृत यत् रोगी आवृत होने पर रोगी, तूष्णम् उष्ण, स्पर्शम् स्पर्शनी स्पर्शको, पीडनम् च तथा दबावानी और दबानेको, अभिनन्दति छुओ ऊरे छे चाहता है, संभज्यते तेना अंग तूटे छे उसके अङ्ग टूटते हैं, सीदति ते सीदय छे वह कष्ट अनुभव करता है, सूचीभिः इव अने सोओ बोझाया जेवी और सुईयोंके चुभनेकी सी, तुद्यते च पीडा भोगवे छे व्यथा भोगता है ॥ ६६३ ॥

66-66½. When the pitta is occluded in the osseous tissue, the patient likes warmth and pressure; and he becomes exhausted, experiences splitting pain and feels as though his body is being pricked with needles.

६६. स्पर्शमस्थनाऽऽवृते-स्पर्शमस्थनावृते (व. फ.)

मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥६७॥
शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

मज्जावृते वायु भ्रूयथी आवृतं यत् वायुके मज्जासे आवृत होने पर, विनामः विनाम (देहपुं नभी नृपुं) विनाम (देहका नम जाता), जृम्भणम् भ्रूयसां आवर्णं जम्भाई, परिवेष्टनम् परिवेष्टन परिवेष्टन, शूलम् तु अने शूल और शूल, स्यात् थाय छे होते हैं, पाणिभ्याम् तथा हाथथी तथा हाथोंसे, पीड्यमाने च (आवातां रोगी दबाने पर रोगी, सुखम् सुख, लभते पाये छे सुख पाता है ॥ ६७॥

67-67½. When the vata is occluded in the marrow, there will be flexure of the body, pendiculation, girdle pain and colicky pain; on being pressed with the hand the patient gets relief.

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ॥६८॥

शुक्रगे वायु शुक्रथी आवृतं यत् वायुके शुक्रसे आवृत होने पर, शुक्रावेगः शुक्रने वेग यत् नथी शुक्रका वेग नहीं होता, अतिवेगः वा अथवा अधिष्ठ वेग थाय छे अथवा अतिवेग होता है, निष्फलत्वं च अने शुक्र प्रत्येति भाटे निष्फल थाय छे और शुक्र प्रजोत्पत्तिके लिए निष्फल होता है ॥ ६८॥

68. If the vata is occluded in the seminal passages there results either no discharge of semen or hurried discharge of it or a sterile condition of the semen.

अज्जावृतस्य वायोर्लक्षणानि—

भुके कुक्षौ च रुज्जीर्णे शाम्यत्यज्जावृतेऽनिले ।

६९. विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम्—विनामति जृम्भते

परिवेष्टते (प.)

—विनामति जृम्भते परिवेष्टते (फ.)

६८. शुक्रावेगो.....शुक्रगे—शुक्रातिवेगोऽप्यथवा निष्फलत्वं च

शुक्रगे (प.)

अनिले अज्जावृते वायु भ्रूयथी आवृतं यत् वायुके अज्जासे आवृत होने पर, भुके पायां पाद भोजन करनेके पीछे, कुक्षौ रुक् कुक्षिमां पीडा थाय छे कुक्षिमें पीडा होती है, जीर्णे च अने पयसा आद और भोजनका पाचन होनेके बाद, शाम्यति शान्ति थाय छे शान्ति होती है ॥ ६८॥

68½. If the vata is occluded by food there will be pain in the stomach on ingestion of food and disappearance of pain at the end of digestion.

मूत्रावृतस्य वातस्य लक्षणम्—

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ॥६९॥

अनिले वायु वायुके, मूत्रावृते मूत्रथी आवृतं यत् मूत्रसे आवृत होने पर, मूत्राप्रवृत्तिः मूत्रनी अटकायत मूत्रकी अवृत्ति, वस्तौ अने अस्तिमां और वस्तिमें, आध्मानम् आध्मान थाय छे आध्मान होता है ॥ ६९॥

69. If the vata is occluded by urine, there occurs retention of urine and distension of bladder.

पुरीषावृतस्य वातस्य लक्षणम्—

वर्चसोऽतिविबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकुन्तति ।

वज्रत्याशु जरां स्नेहो भुके चान्दयते नरः ॥७०॥

चिरात् पीडितयत्नेन दुःखं शुष्कं शक्यं सृजेत् ।

श्रोणीविक्षणपृष्ठेषु रुचिलोमश्च मारुतः ॥७१॥

अस्वस्थं हृदयं चैव वर्चसा त्वावृतेऽनिले ।

अनिले तु वायु वायुके, वर्चसा आवृते मद्यथी आवृतं यत् मलसे आवृत होने पर, वर्चसः अधः भ्रूयथी नीथेनी भाग्य मल नीचेकी ओर, अतिविबन्धः अतिथय विबन्ध थाय छे बिल्कुल प्रवृत्त नहीं होता, स्वे स्थाने तेना स्थानमां उसके स्थानमें, परिकुन्तति परिकुन्तिका थाय छे परिकुन्तिका होती है, स्नेहः स्नेह, श्लाघा

७०. वर्चसोऽतिविबन्धोऽधः—वर्चोऽवृते विबन्धोऽधः (स. ड. फ.)

स्वे स्थाने—स्थाने च (फ.)

७१. वर्चसा त्वावृतेऽनिले—स च वर्चोऽवृतेऽनिलः (ड.)

शीघ्रं शीघ्रं, जराद् वृद्धति पृथी भयं च पच जाता
है, मुक्ते च जन्मा भिन्नं भोजन करने पर, नरः पुरुषः
पुरुषको, भानस्यते आश्रये अठे छे आनाह होता है,
अन्नेन अन्न वडे अन्नले, पीडितम् दग्धात् यवः पीडित
होने पर, कृत्वा भण मल, सिरात् दांभे समर्थे देसे,
दुःखम् मुश्केदीये कष्टपूर्वक, शुष्कम् सूक्ष्म शुष्क,
सृजेत् आवे छे आता है, श्रोणी- श्रोणी श्रोणी, वक्ष्ण
पक्ष्ण वक्ष्ण, पृष्ठेषु अने पीठमां और पीठमें, क्व
पीडा आय छे पीडा होती है, मारुतः वायु वायु,
विलोमः च विद्वेद्यं थाय छे विलोम होता है, हृदयम्
च एव अने हृदय और हृदय, अस्वस्थम् अस्वस्थ थाय
छे अस्वस्थ होता है ॥ ७०-७१ ॥

70-71. If the vata is occluded by the fecal matter, there occurs absolute retention of feces in its own habitat i. e. in the lower part of the colon, and there will be griping pain in that region; and whatever unctuous matter is ingested, is immediately digested; and on ingestion of food, the person suffers from increased distension of the abdomen, and owing to the pressure of the food ingested, the patient passes dry feces with difficulty and after long delay. He is afflicted with pain in the hips, groins and back, and the vata moves in a reverse direction (i. e. there is mis-peristalsis); there is also disturbance of the cardiac action.

वातरोगाणां साध्यासाधविचारः—

सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुञ्जनं कुञ्जताऽर्दितः ॥७२॥

७२. सन्धिच्युति—गात्रशोभः (घ.)

सन्धिच्युति अर्दितः—गात्रशोभे हनुस्तम्भः कुञ्जनं
सर्वमर्दितम् (घ. क.)

सन्धिच्युतिः पक्षवधः पाङ्गुस्यं खुडवा-
तता (द.)

पक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्गुत्वं खुडवातता ।
स्तम्भनं चाद्व्यवातश्च रोगा मज्जास्थिगाश्च ये ॥७३॥

एते स्थानस्य गाम्भीर्याद्यज्ञात् सिध्यन्ति वा न वा ।
नवान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥७४॥

सन्धिच्युतिः सन्धिच्युति सन्धिच्युति, हनुस्तम्भः
हनुस्तम्भ हनुस्तम्भ, कुञ्जनम् कुञ्जन आकुञ्चन, कुञ्जता
कुञ्जता कुञ्जता, अर्दितः अर्दित अर्दित, पक्षाघातः
पक्षाघात पक्षाघात, अङ्गसंशोषः अङ्गशोष अङ्गशोष,
पङ्गुत्वं पङ्गुत्वं पङ्गुता, खुडवातता खुडवात खुडवात,
स्तम्भनम् च स्तम्भन स्तम्भन, आद्व्यवातः च आद्व्य-
वात आद्व्यवात, ये च अने जे और जो, मज्जास्थिगाः
मज्जा तथा अस्थिमां रहेला मज्जा तथा अस्थिमें स्थित,
रोगाः रोगो छे रोग हैं, एते छे ये, स्थानस्य स्थाननी
स्थानकी, गाम्भीर्यात् गम्भीरताने दीधे गम्भीरताके कारण,
यस्मात् प्रयत्नं करवाथी प्रयत्नये, सिध्यन्ति वा भटे छे
सिद्ध होते हैं, न वा छे नहीं पक्ष भटता वा नहीं
भी सिद्ध होते, बलवतः न् बलवान् पुरुषने थयेला
बलवान् मनुष्यमें, निरुपद्रवान् उपद्रव विनाता उपद्रव-
रहित, नवान् अने नवा और नये, एतान् छे रोगोने
इन रोगोंको, साधयेत् भट्टाया चिकित्सा करे ॥७२॥

72-74. Dislocation, lock-jaw, contrac-
ture, hunch-back, facial paralysis, hemiplegia, atrophy of a part, parap-
legia, arthritis, stiffness, rheumatic conditions and disorders due to
occlusion of vata in the marrow; these on account of their deep seated
nature, may or may not be cured even after careful treatment.
The physician should endeavour to cure such of these conditions as
occur in strong persons and as are of recent origin and un-associated
with any complications.

७३. पक्षाघातो.....खुडवातता—सन्धिच्युतिः पक्षवधः पाङ्गुस्यं
खुडवातता (घ. ञ. क.)

वातरोगेषु स्नेहविधिः —

क्रियामतः परं सिद्धां वातरोगापहं शृणु ।
केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ॥७५॥
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ।
स्नेहकान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ॥७६॥
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ।
पायसैः कृशरैः साम्ललवणैरनुवासनैः ॥७७॥
नावनैस्तर्पणैश्चाग्नेः

अतः परम् आ पछी इसके बाद, वातरोगापहम् वातरोग हरनार वातरोगनाशक, सिद्धाम् सिद्ध सिद्ध, क्रियाम् क्रिया क्रियाको, शृणु सींभणे सुनो, आदौ प्रथम पहले, केवलम् केवल, निरुपस्तम्भम् उपस्तम्भ विनाना आवरणरहित, वायुम् वायुनी वायुकी, स्नेहैः स्नेहथी चिकित्सा करनी चाहिए, सर्पिः- वसा-धी, वसा-वी, वसा, तैल-मज्ज- तैल अने मज्जना तैल और मज्जाके, पानैः पानथी पानसे, उपाचरेत् उपाचरे वायुने उपचार करवे वायुकी चिकित्सा करे, ततः पछी बादमें, स्नेहकान्तम् स्नेह-पानथी थाकेल स्नेहपानसे उकताये हुए, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, समाश्वास्य आश्वासन आपीने सम्यक् आश्वासन दे कर, पयोभिः दूधथी दूधसे, स्नेहसंयुतैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, यूषैः यूषे यूष, ग्राम्य-अम्बुज-आम्ब, अम्बुज ग्राम्य, जलचर, जानूपरसैः तथा आनूप प्राणीओना भांशरसोथी और आनूप प्राणियोंके मांसरससे, पायसैः दूधपाक पायस, कृशरैः कृशरा कृशरा, साम्ललवणैः वा अथवा अम्ल तथा लवणयुक्त या अम्ल तथा लवणयुक्त, अनुवासनैः स्नेहवसितथी स्नेहवसितयां, नावनैः नस्थ नस्थ, तर्पणैः च तर्पण तर्पण, अग्नेः अने भोजनथी और भोजनसे, पुनः ३री फिर, स्नेहवेत् स्नेहन आपपुं स्नेहन देवे ॥७५-७७॥

75-77½. Now listen to the exposition of the line of treatment of the diseases

*५. परं सिद्धां-सिद्धतमां (क. ड. य.)

.. निरुपस्तम्भमादौ-निरुपस्तम्भमादौ (घ.)

*८. आग्नेः-आग्नेः (घ.)

due to the provocation of vata. If there is a simple provocation of vata without any kind of occlusion it should be treated at first with oral administration of unctuous preparations such as ghee, fat oil and marrow. The person, when overstrained by the oleation therapy, should be comforted by rest for a while and should again be oleated with milk or thin gruels and meat-juices of domestic, wet-land and aquatic animals mixed with unctuous articles or with milk-pudding or kedgeree mixed with acid and salt articles and then given unctuous enemata, nasal medications and demulcent food.

वातरोगेषु स्वेदविधिः —

सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः ।

स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥७८॥

तथाऽन्यैर्विविधैः स्वेदैर्ग्राम्यायोगमुपाचरेत् ।

सुस्निग्धम् सारी पीठे स्नेहन आपेल रोलीने अच्छी प्रकार स्नेहन करके, स्वेदवेत् स्वेदन आपपुं स्वेदन देवे, ततः पछी पीछे, स्वभ्यक्तम् सारी पीठे अभ्यंग करावेदन अच्छी तरह अभ्यंग कराके, स्नेहसंयुक्तैः स्नेहयुक्त स्नेह-युक्त, नाडी-प्रस्तर- नाडी, प्रस्तर नाडी, प्रस्तर, सङ्करैः सङ्कर संकर, तथा अन्यैः तथा भीम तथा अन्य, विविधैः विविध विविध, स्वेदैः स्वेदथी स्वेदोसे, ग्राम्यायोगम् ग्राम्या-योग उसकी ग्राम्यायोग, उपाचरेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ७८॥

78-78½. When he is well oleated, he should be subjected to sudation therapy and should be given sudation treatment as required, after he has been well inuncted with the kettle-sudation and mixed steam kettle

sudation and such other varieties of sudation processes in which unctuous articles have been mixed.

स्नेहाक्तं स्नेहं योऽप्युक्तं स्नेहनं, स्निग्धं च स्नेहं स्वेदितं
शर्मेर्नामयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ।

स्नेहाक्तं स्नेहं योऽप्युक्तं स्नेहनं, स्निग्धं च स्नेहं स्वेदितं
और स्वेदन किये, अङ्गं तु अङ्ग अङ्गको, वक्त्रं वाङ्
देहा, अथ अपि के या, स्निग्धं वा अङ्गं देहा अथ
पक्षु स्निग्ध होने पर भी, शुष्कदारुवत् स्नेह स्नेह
योऽपि स्वेदन करवाया आवेष्टुं सुकुं वाङ्कुं वजे छे
तेम स्नेह चुपकर स्वेदन किये सूखे काठकी भांति,
यथेष्टं मन मुञ्चय वषट्, शर्मेः धीमे धीमे धीरे
धीरे, नामयितुं वाणी नमामा, शक्यं शक्य छे
शक्य है ॥ ७९३ ॥

79-79½. With the aid of oleation and sudation procedures, even a distorted and the stiffened limb can be slowly brought back to normality, just as it is possible to bend, according to one's desire, even a dried piece of wood by such measures.

हर्षतोद-रुगायामशोषस्तम्भप्रहादयः ॥८०॥
स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।

स्निग्धं स्वेदन आपेक्ष पुत्रुपना स्वेदन स्थि पुरुषके,
हर्ष-तोद-रुग्, तोद हर्ष, तोद, रुग्-पीडा रुजा, आयाम-
अङ्गानुं जे'आपुं (ताक्षु) स्निग्धवत्, शोष-स्तम्भ-शोष,
स्तम्भ शोष, स्तम्भ, प्रहा आदयः अने वायुथी अक्षार्ध
जपुं वजेरे और वायुसे पकड़ा जाना आदि, आशु अङ्गम्
शीघ्र, प्रशाम्यन्ति शान्त भर्ध अथ छे शान्त होते हैं
मार्दवं च अने मृदुता और मृदुता, उपजायते आवे
छे उत्पन्न होती है ॥ ८०½ ॥

80-80½. Horripilation, pricking pain, aches, extensive swelling, stiffness and

७९. स्नेहाक्तं-स्नेहार्द्र (प. फ.)

७९½. शर्मेर्नामयितुं-यथेष्टमानामयितुं (क.)

spasticity and similar other conditions can be quickly cured and the softness of the part restored by means of sudation.

स्नेहश्च धातून्संशुष्कान् पुष्पात्पुष्पं प्रयोजितः ॥८१॥
बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्धयेत् ।

आशु अङ्गम् शीघ्र, प्रयोजितः प्रयोजित प्रयोग
किया हुआ, स्नेहः च स्नेहन स्नेहन संशुष्कान् शुष्क
शुष्क, धातून् धातुओंने धातुओंको, पुष्पात् योषे छे
पुष्ट करता है, बलम् अने अथ और बल, अग्निबलम्
अग्निबलम् अग्निबल, पुष्टिम् पुष्टि पुष्टि, प्राणांश्च अथ
तथा प्राणांश्च तथा प्राणोंको, अभिवर्धयेत् आभिवर्द्धि
करे छे अभिवर्द्धि करता है ॥ ८१½ ॥

81-81½. And the oleation therapy, when applied quickly, replenishes the diminished body elements and increases the vitality, strength of the gastric fire, robustness and the life-span

असक्तं पुनः स्नेहः स्वेदश्चाप्युपपादयेत् ॥८२॥
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

तस् पुनः ते रोगीने उस रोगीकी, असक्तं बार-बार
बार-बार, स्नेहः स्नेहन स्नेहसे, स्वेदः च अथ अने
स्वेदन और स्वेदनसे, उपपादयेत् उपपादवा चिकित्सा करे,
तथा तेम उपपादवा ऐसा करनेसे, स्नेहमृदौ स्नेहस्थी
मृदु यथेष्टा स्नेहसे मृदु हुए, कोष्ठे कोष्ठमा कोष्ठमें,
अनिलामयाः वातना रोगो वायुके रोग, न तिष्ठन्ति
रहता वथी ठहर नहीं सकते ॥ ८२½ ॥

82-82½. The oleation and sudation procedures should be repeatedly administered in order that the disorders of vata may not stay in the viscera softened by oleation procedure.

८२. असक्तं-असंस्कृत (द.)

वातरोगेषु संशोधनम्—

यद्यनेन सदोषत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥८३॥
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ।

यदि ओ यदि, सदोषत्वात् दोषयुक्त होनाथी दोष-
युक्त होनेके कारण, अनेन अ। इस, कर्मणा क्रिया करे
कर्मसे, न प्रशाम्यति वायु शांत न थाय तो वायु शान्त
न हो तो, मृदुभिः कोमल मृदु, स्नेहसंयुक्तः तथा
स्नेहयुक्त तथा स्नेहयुक्त, औषधैः औषधोंसे औषधोंसे,
तम् ते तेनीनु उव रोगीका, विशोधयेत् शोधन
करवुं विशोधन करे ॥ ८३३ ॥

83-83½. If, due to excessive morbi-
dity, the humors do not subside with
the above procedure, the patient
should then be cleansed by means
of mild drugs mixed with unctuous
articles.

घृतं तिलवकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥८४॥
पयसैरण्डतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ।

दोषहरम् दोषने हरनार दोषको हनेवाला, शिवम्
तथा शुभकारक तथा शुभकारक, तिलवकसिद्धम् एव वा
तिलवकसे पकावेद तिलवकसे सिद्ध, सातलासिद्धम्
एव वा अथवा तो सातलाथी पकावेद या सातलासे
सिद्ध, घृतम् घी वी, पयसा अथवा दूध साथे या दूधके
साथ, एरण्डतैलम् वा और उथुं तैल एरण्ड तैलको, पिबेत्
पीवुं पीवे ॥ ८४३ ॥

84-84½. For this purpose the pati-
ent may take the medicated ghee
prepared with Tilwaka or round milk-
hedge or he may take castor oil with
milk; these are beneficial and expel
the morbid humors.

स्निग्धामललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्रितः ॥८५॥
स्रोतो बद्धाऽनिलं रुन्ध्यात्तत्सात्तमनुलोमयेत् ।

८५३. बद्धाऽनिलं रुन्ध्यात्—बन्नाति तं रुद्धा (ब.)

स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, अम्ल-लवण- अम्ल, लवण
अम्ल, लवण, उष्णाद्यैः उष्ण आदि उष्णादि, आहारैः हि
आहारोंसे, चितः मलः उपचित यथेदे।
मल संचित मल, स्रोतः स्रोते। स्रोतोंको, बद्धा अथ
करीने रोककर, अनिलम् वायुने वायुको, रुन्ध्यात्
अटकावे छे रोकता है, तस्मात् तम् तेनी तेनुं अतः
उपका, अनुलोमयेत् अनुलोमन करवुं ओं ओ
अनुलोमन करे ॥ ८५३ ॥

85-85½. By excessive use of un-
ctuous acid, saltish and hot articles
of diet, the excretory matter gets
accumulated and occluding the ali-
mentary passage, obstructs the vata;
hence the normal peristaltic move-
ment of vata should be stimulated
to expel it.

वातरोगेषु सामान्यचिकित्सा—

दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥८६॥
पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोजनैस्तद्युतैर्नरम् ।

यः दुर्बलः ओ दुर्बल होनाथी जो दुर्बल होनेसे,
अविरेच्यः अविरेच्य विरेचनके लिए अयोग्य, स्यात्
होप हो तम् नरम् ते अनुभूनी उस मनुष्यकी, पाचनैः
पाचन पाचन, दीपनीयैः वा अने दीपन और दीपन,
निरुहैः निरुह अस्तिथी निरुह बस्तियोंसे, तद्युतैः
अथवा पाचन तथा दीपन द्रव्योंसे युक्त या पाचन तथा
दीपन द्रव्योंसे युक्त, भोजनैः वा भोजनोंसे भोजनोंसे,
उपाचरेत् (चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ८६३ ॥

86-86½. The patient, who is debili-
tated and as a consequence, in whom
purgation is contra-indicated, should
be given evacuative enema followed
by a diet consisting of, or mixed with,
the drugs of the digestive and diges-
tive-stimulant groups.

८६३. भोजनैस्तद्युतैः—भोज्यैर्वर्तयुतं (ब.)

संशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ ज्वेदस्वेदौ पुनर्हितौ ॥८७॥

संशुद्धस्य अग्नौ शुद्ध अथेदने शुद्ध हुए पुरुषकी, अग्नौ च अग्नि अग्निके, उत्थिते पुनः प्रदीप्त यत्। इरीवार पवीत होने पर पुनः, स्नेहस्वेदौ स्नेहन अने स्वेदन स्नेहन और स्वेदन हितौ हितकारक छे हितकर हैं ॥ ८७ ॥

87. Sudation and oleation procedures, repeated again, are beneficial for those whose gastric fire has been stimulated as a result of the purificatory procedure.

खाद्वम्ललवणस्निग्धैराहारैः सततं पुनः ।
नावनैर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ॥८८॥
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।

सर्वान् एव सधना ये वातरोगीभ्योऽनी समी ही वातरोगियोंकी, पुनः इरीथी फिरसे, सततम् निरन्तर निरन्तर, स्वादु-अम्ल-स्वादु, अम्ल स्वादु, अम्ल, लवण-लवण, स्निग्धैः अने स्निग्ध और स्निग्ध, आहारैः आहारैः आहारोंसे, नावनैः नस्य नावनोंसे, धूमपानैः च तथा धूमपानथी तथा धूमपानसे, उप-पादयेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे, इति आ यह, वातरोग-चिकित्सितम् वातरोगनी चिकित्सा वातरोगोंकी चिकित्सा, सामान्यतः सर्वसमानपक्षुथी सर्वसमानतया, प्रोक्तम् कही छे कही गई है ॥ ८८ ॥

88 88½. All diseases due to vata-provocation are always to be continually treated with sweet, acid, saltish and unctuous articles of diet, nasal errhines and inhalations. Thus has, the treatment of diseases due to vata provocation, been expounded in general.

८८. धूमपानैः-कर्म पानैः (व.)

कोष्ठस्ये वाते चिकित्सा—

विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते क्षारं पिवेन्नरः ॥८९॥
पाचनैर्दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ।

विशेषतः तु छवे ते। वातरोगनी विशेषे करीने चिकित्सा कही जायगी, कोष्ठस्ये कोष्ठस्थ कोष्ठस्थित, वाते वायुर्वा वायुर्मे, नरः मनुष्ये मनुष्य, क्षारम् पिवेत् क्षार पीवे क्षार पीवे, पाचनैः अथवा पाचन अथवा पाचन, दीपनैः युक्तैः अने दीपन द्रव्योंथी युक्त और दीपन द्रव्योंसे युक्त, अम्लैः वा अम्ल पदार्थोंथी अम्ल पदार्थोंसे, मलान् मलाने मलोंका, पाचयेत् पचाववा पाचन करे ॥ ८९ ॥

89-89½. Now will be described the treatment of particular disorders. In the condition of morbid vata lodged in the alimentary tract, the patient should drink alkali mixed with drugs of the digestive and digestive stimulant groups and of the acid group, for helping the digestion of the undigested matter.

गुदपकाशयस्ये वाते चिकित्सा—

गुदपकाशयस्ये तु कर्मोदावर्तनुद्धितम् ॥९०॥

गुद-शुद्ध गुदा पकाशयस्ये तु अने पकाशयस्थ वायुर्वा और पकाशयस्थित वायुर्मे, उदावर्तनुत् उदावर्त उदरनारी उदावर्तनाशक, कर्म चिकित्सा कर्म, हितम् हितकारी छे हितकर है ॥ ९० ॥

90. In condition of morbid vata lodged in the rectum or the colon, the treatment curative of misperistalsis should be given.

८९. क्षारं-क्षीरं (द. प.)

८९½. पाचनैर्दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा-पाचनीयै रसैर्युक्तैरम्लैर्वा (व. प.)

” अम्लैर्वा-अम्लैर्वा (क. ७.)

आमाशयस्थे वाते चिकित्सा—

आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरीः क्रियाः ।

आमाशयस्थे आमाशयस्थ वातमा आमाशयस्थित वायुमें, शुद्धस्य पुत्रुषने संशोधन आपी पुरुषको संशोधन देकर, यथादोषहरीः दोषने अनुसार ते ते दोषने हरनारी दोषके अनुसार उस उस दोषको हरनेवाली, क्रियाः चिकित्सा करनी चाहिए ॥९०३॥

90½. If it is lodged in the stomach, the treatment curative of the particular aspect of morbidity should be given after the purificatory process.

सर्वाङ्गकुपिते वाते चिकित्सा—

सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो वस्तयः सानुवासनाः ॥९१॥

सर्वाङ्गकुपिते वायु सर्वाङ्गमा कुपित था वायुके सर्वाङ्गमें कुपित होने पर, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, सानुवासनाः वस्तयः अने अनुवासनपरिचर्या देनी और अनुवासनवस्तियाँ देवे ॥ ९१ ॥

91. When the vatai s provoked in the entire body, inunction, evacuative enemata and unctuous enemata should be given.

त्वगाश्रिते वाते चिकित्सा—

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यं चाजं त्वगाश्रिते ।

त्वगाश्रिते त्वगाश्रित वायुमा त्वगाश्रित वायुमें, स्वेद-अभ्यङ्ग-स्वेद, अभ्यङ्ग स्वेद, अभ्यङ्ग, अवगाहाः च अने अवगाहन और अवगाहन, हृद्यम् तेभ्यः हृद्य एवं हृदयके लिए हितकर, अजम् च अजो आपवा अज देवे ॥ ९१३ ॥

91½. And when the skin is affected, sudation, inunction and bath as also cordial food should be given.

९०½. यथादोषहरीः—सर्वदोषहरीः (घ.)

९१. स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च—स्वेदाभ्यङ्गनिवाहानि (ख, घ.)

रक्तस्थे वाते चिकित्सा—

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥९२॥

रक्तस्थे रक्तस्थ वायुमा रक्तगत वायुमें, शीताः शीतल शीत, प्रदेहाः क्षेपो प्रदेह, विरेकः विरेचन विरेचन, रक्तमोक्षणम् अने रक्तमोक्षण करनी और रक्तमोक्षण करे ॥ ९२ ॥

92. When the blood is affected, cold applications, purgation and venesection are good.

मांसमेदःस्थे वाते चिकित्सा—

विरेको मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च ।

मांसमेदःस्थे मांस अने मेदस्थ वायुमा मांस और मेदमें स्थित वायुमें, विरेकः विरेचन विरेचन, निरुहाः निरुह परिचर्या निरुह वस्तियाँ, शमनानि अने शमन औषधी देनी और शमन औषधियाँ देवे ॥ ९२½ ॥

92½. And if the flesh is affected, purgation, evacuative enemata and sedation therapy should be administered.

अस्थिमज्जगते वाते चिकित्सा—

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥९३॥

अस्थिमज्जगतम् अस्थि अने मज्जगत वायुने अस्थि और मज्जगत वायुको, बाह्याभ्यन्तरतः बाह्य अने आभ्यन्तर बाह्य और आभ्यन्तर, स्नेहैः स्नेहना प्रयोगे गोभी स्नेहोके प्रयोगोंसे, जयेत् अतएव ज्ञान्त करे ॥ ९३ ॥

93. If the osseous tissue or bone-marrow is affected, it should be treated with internal and external oleation therapy.

शुक्रस्थे वाते चिकित्सा—

हृषोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

विषयमार्गे दद्या वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥९४॥

९३½. निरुहाः—निरुहः (घ.)

९४. हृषोऽन्नपानं—प्रहृषोऽन्नं च (घ.)

शुक्रस्थे शुक्रस्थ वायुर्भा शुक्रस्थित वायुर्मे, हर्षः ६५^१ हर्ष, बलशुक्रकरम् तथा भल अने शुक्रर तथा बल और शुक्रवर्धक, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, हितम् हितकर छे हितकारक है, शुक्रम् अने शुक्रने और शुक्रके, विबद्धमार्गम् रोडाथेला मार्गवाणुं मार्गको रुका हुआ, दृष्टा वा ओष्ठने जान कर, विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् देवुं देवे ॥९४॥

94. If the semen is affected, virilific eats and drinks or drugs promotive of strength and semen are beneficial. If the passage of semen is found to be occluded, purgation should be administered.

विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तं कारयेत् क्रियाम् ।

विरिक्त- [विरेचन तथा भाः विरेचनके बाद, प्रति- भुक्तस्य बोधन करावेलेने भोजन कराकर, पूर्वोक्तम् पहेलां छेलेली पूर्वोक्त, क्रियाम् चिकित्सा क्रियाको, कारयेत् करवी करे ॥ ९४^३ ॥

94^३. Only after purgation and ingestion of diet, the aforesaid line of treatment should be carried out.

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ॥९५॥
सिताकाशमर्थमधुकैर्हितमुत्थापने पयः ।

वातेन वायुथी वायुसे, गर्भे तु गर्भां गर्भके, शुष्के सुकाष्ठं जतां सूखने पर, बालानाम् च अपि अने भाण्डा पय और बालकोंके भी, शुष्यताम् सुकाष्ठं जतां सूखने पर, उत्थापने पुष्टिने भाटे पुष्टिके लिए, सिताकाशमर्थ- साकर, शीतपय चीनी, गर्मारीफल, मधुकैः अने जेरी- मधथी और मुलहठीसे, पयः पकावेलां दूध सिद्ध किया दूध, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ ९५^३ ॥

95-95^३. If the fetus or a child is emaciated by vata-provocation. milk

९५. चापि शुष्यताम्-च विशुष्यताम् (फ.)

prepared with sugar, white teak and liquorice is beneficial in rehabilitation.

हृदि प्रकुपिते वाते चिकित्सा—

हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥९६॥

हृदि वायु हृद्यर्भा वायुके हृद्यर्मे, प्रकुपिते प्रकुपित थतां प्रकुपित होने पर, अंशुमत्या शादयथुथी शालपर्णीसे, सिद्धम् पकावेला सिद्ध किया हुआ, पयः दूध दूध हितम् हितकर छे हितकर है ॥ ९६ ॥

96. If the provoked vata is located in the cardiac region, the milk prepared of ticktrefoil is beneficial.

मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् विल्वशलादुभिः ।

नाभिप्रदेशस्थे वायु नाभिप्रदेशर्भा कुपित थतां वायुके नाभिप्रदेशर्मे कुपित होने पर, विल्वशलादुभिः कायां जीवांथी कच्चे विल्वसे, सिद्धान् पकावेला सिद्ध, मत्स्यान् भाण्डां मछलियां, दद्यात् देवां खिलावे ॥९६^३॥

96^३. And if it is located in the umbilicus. fish prepared with unripe bael fruits should be given.

वायुना गात्रे वेष्ट्यमाने चिकित्सा, वायुना गात्रे संकुचिते चिकित्सा च—

वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥९७॥
तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।

वायुना वायुथी वायुसे, गात्रे गात्रेर्भा शरीरके, वेष्ट्यमाने तु गोटां थतां ँठ जाने पर, उपनाह- नम् उपनाह उपनाह, स्यात् करवा करे, संकुचिते अने गात्र संकुचित थतां और शरीरके संकुचित होने पर, माषसैन्धव- अण्ड अने सिंधावथुथी उड़द और सैन्धवसे, साधितम् पकावेला सिद्ध, तैलम् तेलने तैलका, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग करवा अभ्यङ्ग करे ॥ ९७^३ ॥

97-97^३. If there are cramps in any part of the body, poultice should be

९७^३. संकुचितेऽभ्यङ्गो-संकुचनोऽभ्यङ्गो (फ.)

applied, and if any part of the body is contracted, inunction with the medicated oil prepared with black-gram and rock salt should be prescribed.

बाहुशीर्षगते वाते चिकित्सा, मामेधो वाते प्रकुपिते च चिकित्सा—

बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चौत्तरभक्तिकम् ॥९८॥
वस्तिर्कर्म त्वघो नामेः शस्यते चावपीडकः ।

बाहुशीर्षगते आहुगत अने शिरोगत वायु कुपित यत्। बाहु और शिरमें स्थित वायुके कुपित होने पर, चौत्तरभक्तिकम् ग्रन्था आह खासके बाद, नस्यम् नस्य नस्य, पानम् च अने स्नेहपान उरालपुं और स्नेहपान करावे, नामेः अघः तु तथा नाभिनी नीचे रहेष वायु कुपित यत्। तथा नाभिके नीचे वायुके कुपित होने पर, वस्तिर्कर्म अस्तिर्कर्म वस्तिर्कर्म, अवपीडकः च अने अवपीडक और अवपीडक, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ९८॥

98-98½. If there is vata provocation in the arm or head nasal errhine should be given and a post-prandial potion of oily preparations; and if the morbid vata is localised below the umbilical region, enemata and pre-prandial potion of ghee are recommended.

अर्दितस्य चिकित्सा—

अर्दिते नावनं मूत्रि तैलं तर्पणमेव च ॥९९॥
नाडीस्वेदोपनाहाध्यानूपपिष्टितैर्हिताः ।

अर्दिते अर्दितभा अर्दितमें, नावनम् नवन नावन, मूत्रि मायाभा शिरों, तैलम् तैल तैल, तर्पणम् एव च अने तर्पण और तर्पण, आनूप- तेमन आनूप पशुओना एवं आनूप पशुओके, पिष्टितैः मांसोथी मांसोथी, नाडीस्वेद- नाडीस्वेद नाडीस्वेद, उपनाहाः च

९९. आनूपपिष्टितैर्हिताः—ग्राम्यानुपपिष्टिताः (फ)

अपि तथा उपनाहा तथा उपनाह, हिताः हितकारक छे हितकर हैं ॥ ९९॥

99-99½. In facial paralysis, inunction and anointing the head with medicated oil, impletive diet, kettle sudation and poultices prepared of the flesh of aquatic animals are beneficial.

पक्षाघातस्य चिकित्सा—

स्वेदं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥१००॥

पक्षाघाते पक्षाघातभा पक्षाघातमें स्नेहसंयुक्तम् स्नेहसहित स्नेहयुक्त, स्वेदं स्वेदन स्वेदन, विरेचनम् अने विरेचन देवुं ओधओ और विरेचन देना चाहिए ॥ १०० ॥

100. In hemiplegia, sudation with unctuous preparations and purgation are beneficial.

गृध्रस्राः चिकित्सा—

अन्तरा कण्डरागुल्फं सिरा वस्त्यग्निकर्म च ।
गृध्रसीषु प्रयुजीत

गृध्रसीषु गृध्रसीभा गृध्रसीमें, कण्डरा- कण्डरा, गुल्फम् तथा गुल्फना तथा गुल्फके, अन्तरा अन्तरा भागभा मध्य प्रदेशमें, सिरा सिराने वेध सिराका वेध, वस्ति- अस्ति वस्ति, अग्निकर्म च अने अग्निकर्म (दाह) और अग्निकर्म (दाह) की, प्रयुजीत प्रयोजन ओधओ योजना करनी चाहिए ॥ १००½ ॥

100-100½. In sciatica venesection of the vein situated between kankara (tendo-calcaneus) and gūlpha (Malleolus) enemata and cauterization should be resorted to.

१००. कण्डरागुल्फं-कण्डरागुल्फोः (द. प. फ.)

१. सिरा वस्त्यग्निकर्म च-सिरावेधोऽग्निकर्म च (व.)

खलयाः चिकित्सा—

खलयां तुण्डोवसादयत् ॥१०१॥
पायसैः कृशैर्यौघैः सख्यं तैलपुताभिरैः ।

खलुग्रह तु अने भस्मीकृत और खलीमें, तैल-
तैल तैल, पुत- अने बीसी और पुतके, मक्खिरैः पुता
पुत, पायसः पायस पायस, कृशैः कृशैः कृशैः,
मांसैः अने मांसैः वडे और मांसोडे, उष्णोष्णपुतवत्
गरम तैलपुता, गरम पुताद, खलुग्रह प्रशस्त छे
प्रशस्त है ॥ १०१॥

101-101½. In khalli, hot poultices
prepared with milk pudding or ked-
gerree or flesh mixed with oil and
ghee are beneficial.

हनुग्रहस्य चिकित्सा—

व्याप्तानने हनुं खिन्नामृद्धाभ्यां प्रसीध्य च ॥१०२॥
प्रदेक्षिनीभ्यां चोष्णम्य चिकुकोष्णमनं हितम् ।
सख्यं स्वं गमयेत्स्थानं स्तब्धं खिन्नं विनामयेत् ॥१०३॥

व्याप्तानने पुष्पा मुष्णभावा हनुग्रहमां खुले
मुँदनाछे हनुग्रहमें, खिन्नाम् स्वेद आपेक्ष स्वेद की हुई,
हनुग्रह हनुग्रह हनुग्रह, खलुग्रहाम् अने अगुंशो वडे
दो खंगुठोसे, प्रसीध्य अभावी दवाकर, प्रदेक्षिनीभ्याम् च
अने अने तनूनी आभणो वडे दो तनूनी अङ्गुलिबोसे,
उष्णम् उपर उष्णानी ऊपर उठाकर, चिकु- हनुग्रहानी
चिकुको, उष्णामय छिन्नी करनी ऊंचा करना, हितम्
हितकर छे हितकर है, सख्यं स्थानस्थित हनुने
खिन्नकी हुई हनुको, स्वं स्थानम् धोताना स्थानमां
अपने स्थानमें, गमयेत् असावी बिठावे, स्तब्धम् अने

१०१½. कृशैर्यौघैः—कृशैर्यौघ (घ. ड. त. व.)

१०२. व्याप्तानने—व्याप्तिनास्ये (द. व.)

१. व्याप्तानने हनुं खिन्नाम्—खिन्नास्ये हनुं खिन्नं (घ.)

१०३. प्रदेक्षिनीभ्यां.....विनामयेत् ॥—प्रदेक्षिनीभ्यां संनश्य
चिकुकोष्णमनं हितम् । अस्तं स्वं गमयेत् स्थानं खिन्नं
स्विक्रं च नामयेत् ॥ (घ.)

१. चोष्णम्य—चोष्णम् (घ.)

१. स्तब्धं स्विक्रं विनामयेत्—स्विक्रं स्विक्रं च नामयेत् (घ.)

स्तब्धम् हनुने और स्तब्ध हनुको, खिन्नम् स्वेद
आपीने स्वेद देकर, विनामयेत् असावी बिठावा
चाहिए ॥१०३-१०३॥

102-103. In a case of fixed gnawing
mouth the right way of correcting
the condition is as follows:—The
jaw should be subjected to sudation
procedure first, and then it should be
pressed downwards by the thumbs
(inserting in the mouth and pressing
on the molar teeth) and pushed up-
wards by the fingers (which are placed
externally below the chin). In a con-
dition of sub-luxation, it should be
made to go to its proper position; and
in a condition of fixity it should be
subjected to sudation procedure and
flexed.

प्रत्येकं स्थानदृष्ट्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ।

प्रत्येकम् हरेकनी प्रत्येककी, स्थानदृष्ट्यादि स्थान
दृष्ट्यादिना बेदधी स्थान दृष्ट्यादिके भेदसे, क्रियावैशेष्यम्
लुटी लुटी क्रिया लुटी लुटी क्रिया, माचरेत् करनी
बेदधी करनी चाहिए ॥१०३॥

103½. Each case should be given
special treatment according to the
particular seat of affection, the parti-
cular body-element affected, and such
other factors.

वातरोगिणां यत्प्रशस्तम्—

सर्पिस्तैलकसामज्जसेकाभ्यजनवस्तयः ॥१०४॥
खिग्धाः स्वेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ।
रसाः पयोसि भोज्याभि स्वाद्वम्ललवणानि च १०५
बृंहणं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ।

१०३½. क्रियावैशेष्यमाचरेत्—क्रियां सर्वत्र कारयेत् (घ.)

१०४. सेकाभ्यजन—पानाभ्यजन (घ. व. फ.)

सर्पिः- धी घी, तैल- तेल, वसा- वसा, मज्ज- मज्जा, सेक- परिषेक परिषेक, अम्यज्जन- अम्यज्जन, वस्तयः अस्तिओ वस्तिओ, स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, स्वेदाः स्वेदा स्वेद, निवातश्च पवन- रहित पवनरहित, स्थानम् स्थान स्थान, प्रावरणानि च प्रावरणो प्रावरण, रसाः भसिरसो मांसरस, पयंसि दध दध, स्वादु- मधुर मधुर, अम्ल- आटा खट्टे, लवणानि च तथा आटा तथा नमकीन, ओज्यानि भोजन भोजन, यत् च अने ने और जो, वृंहणम् भृंहण छे वृंहण है, तत् ते वह, सर्वम् अधुं सब, वातरोगिणाम् वातरोगीओ भाटे वातरोगियोंके लिए, प्रशस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १०४-१०५ ॥

104-105. Ghee, oil, fat, marrow, affusion, inunction, enemata, oleation, sudation, windless places, covering with blankets, meat-juices, medicated milks, articles of diet of sweet, acid and salt tastes and whatever is roborant are beneficial for the patient afflicted with the disorders due to morbid vata.

वातरोगे मांसरसाः —

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ॥१०६॥
अजशीर्षाम्बुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ।
साधयित्वा रसान् स्निग्धान्दध्यम्लव्योषसंस्कृतान् ॥
भोजयेद्वातरोगार्तं तैव्यक्तलवणैर्नरम् ।

बलायाः अथाना बलाके, पञ्चमूलस्य पञ्चमूलना, पञ्चमूलके, दशमूलस्य वा अथवा दशमूलना अथवा दश- मूलके, रसे क्वाथभां काथमें, अजशीर्ष- अजशीर्ष भाथुं बकरेके शिर, अम्बुज- जलचर, आनूप- आनूप, आनूप, मांसाद- अने मांसाद प्राणीओना और मांसाद प्राणियोंके, पिशितैः भसिरसो मांससे, पृथक् अलग अलग, रसान् रसोने रसोंको, साधयित्वा सिद्ध करके, स्निग्धान् ते भसिरसो धी वजरेधी स्निग्ध करी उन मांसोंको घृत आदिसे स्निग्ध कर, दधि- दही, अम्ल- आटा खट्टाई, व्योष- अने त्रिकटु

वडे और त्रिकटुसे, संस्कृतान् संस्कृत करी संस्कृत करके, व्यक्तलवणैः सारा प्रमाणभां मीठुं नाभी नमक ज्यादा डाल कर, तैः तैओ वडे इनसे, वातरोग- वायुना रोगी वायुके रोगसे, आर्तम् पीडित पीडित, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, भोजयेत् भोजन करावतुं भोजन करवाना चाहिए ॥ १०६-१०७ ॥

106-107. The patient afflicted with vata disorders should be given the diet of the meat-juices of the flesh of the head of the goat, or of the aquatic, wetland or carnivorous creatures prepared separately in the decoction of sida or penta-radices or deca-radices and seasoned with unctuous articles, sour curds and the three spices, and salted liberally.

वातरोगे स्वेदाः —

एतैरेवोपनाहान्श्च पिशितैः संप्रकरयेत् ॥१०८॥
घृततैलयुतैः साम्लैः क्षुण्णस्विन्नैरनस्थिभिः ।

घृततैलयुतैः धी तथा तैलधी युक्त घी तथा तैलसे युक्त, साम्लैः अम्लद्रव्यवाला अम्लद्रव्यवाले, अनस्थिभिः अस्थिरहित अस्थिरहित, क्षुण्णस्विन्नैः अने छूंदीने आड़ेला और कूटकर डबाले हुए, एतैः एव ओ न इन्हीं, पिशितैः भसिरसो मांससे, उपनाहान् उपनाहोने उपनाहोंको, संप्रकरयेत् तैयार करवा भेड़ओ तैयार करना चाहिए ॥ १०८ ॥

108-108. Poultices should be prepared from the same flesh mixed with ghee, oil and acid articles, with the flesh well crushed, steamed and the bones removed.

पत्रोत्काथपयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ॥१०९॥

पत्रोत्काथ- वातघ्नपत्रोना क्वाथ वातघ्नपत्रोंके काथ, पयः दध दध, तैल- अने तैलधी भरेधी और तैलसे भरी हुई, द्रोण्यः डोहीओ कोठियाँ, अवगाहने

अवगाहन भाटे अवगाहनके लिए, स्युः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १०९ ॥

109. For immersion-bath, the vessel should be filled with the decoction of the leaves curative of vata or with medicated milk or oil.

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ।

स्वभ्यक्तानाम् सारी पेठे अभ्यंग करावेद अच्छी तरह अभ्यंग किये हुए, अनिलरोगिणाम् वातरोगीओ भाटे वातरोगियोंके लिए, सेकाः परिषेकाः परिषेकः प्रशस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १०९ ॥

109½. Affusions are recommended after a good inunction to the patient suffering from vata-disorder.

आनूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ॥११०॥

कुलत्थान् बदरान्प्राषांस्तिलाव्राक्षां यवान् बलाम् ।
वसादभ्यारनालाम्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् १११

वसा- वसा, वसा, दधि-आरनाल-अम्लैः आटा
हडी तथा डाल खट्टी दही तथा कांजीके, सह साथे
साथ, आनूप- आनूप आनूप, औदक- तथा जल
प्राणीओना तथा जलचर जीवोंके, मांसानि मांसोने
मांसोंको, दशमूलम् दशमूल दशमूल, शतावरीम्
शतावरी सतावर, कुलत्थान् डालथी कुलथी, बदरान्
भोर बेर, प्राषान् आउद उदद, तिलान् तल तिल,
राक्षाम् राक्षना राक्षना, यवान् जव जौ, बलाम् अने
बलाने और बलाको, कुम्भ्याम् हडीमा हंडीमें,
विपाचयेत् पकाववा पकावे ॥ ११०-१११ ॥

110-111. Cook in a pot the fleshies of wetland and aquatic creatures, deca-radices, climbing asparagus, horsegram, jujube, black gram, til, indian groundsel, barley and sida along with fat, curds, sour conjee and acid articles.

नाडीस्वेदं प्रयुजीत पिष्टैश्चाप्युपनाहनम् ।

तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गं पानमेव च ॥११२॥

नाडीस्वेदम् तेओओ नाडीस्वेदमां उनका नाडीस्वेदमें,
प्रयुजीत प्रयोग करवो प्रयोग करे, पिष्टैः च अपि वगी
पीसीने ओओथी और पीसकर उनसे, उपनाहम्
उपनाह करवो उपनाह करे, तैः च अने तेओथी और
उनसे, सिद्धम् सिद्ध करेवा सिद्ध किये, घृतम् घी घी,
तैलम् तथा तेलना तथा तैलका, अभ्यङ्गम् अभ्यंग
अभ्यङ्ग पानम् च एव तेओओ पान करवा एवं पान
करे ॥ ११२ ॥

112. Administer this in the form of kettle sudation. The paste made of these may also be used as poultice. And medicated ghee and oil prepared with this may be used as inunction and potion.

मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराहं लवणं नतम् ।
दधिक्षीरचतुःस्नेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥११३॥

दधि- हडी दही, क्षीर- दूध दूध, चतुःस्नेहैः अने
चार स्नेहोथी और चार स्नेहोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेव
सिद्ध किये हुए, मुस्तम् मोथ मोथ, किण्वम् डिण्व
किण्व, तिलाः तल तिल, कुष्ठम् डू डू, सुराहम्
देवदार देवदार, लवणम् सिंघालुस सैवव, नतम् तथा
तगरना और तगरका, उपनाहनम् स्वात् उपनाह करवो
उपनाह करे ॥ ११३ ॥

113. The preparations made of nutgrass, yeast, til, costus, deodar, rock-salt and indian valerian, along with curds, milk and the tetrad of unctuous articles should be used as poultice.

उत्कारिकावेतयारक्षीरमाषतिलौदनैः ।

परण्डबीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥११४॥

११२. पिष्टैश्चाप्युपनाहनम्-पिष्टैश्चोपनाहनम् (व.)

११३. किण्वं-कुष्ठं (ग.)

११४. उत्कारिका-उत्कण्डिका (घ.)

समेतैः सख्यं गात्रमालिप्य बहलं भिद्यत् ।
एरण्डपक्षीर्वाजीनाङ्गुली कस्य विमोक्षयेत् ॥११५॥

भिद्यत् वैदे वैद्य, सख्यम् पीयूषं वेदसायक,
गात्रम् अङ्गुली लङ्गुली, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, सख्ये
रन्ध्रयुक्त स्नेहयुक्त, उल्कारिका- उल्कारिका उत्कारिका,
वेसवार- वेसवार वेसवार, क्षीर- दूध दूध, माष- अक्ष
उद्द, तिल- तिल तिल, ओदनैः भात भात, एरण्डबीज-
ऐरंडानां बीज एरण्डबीज, गोधूम- धुतं गेहूं, यव-
जौ, कोल- जौर वैर, स्थिरादिभिः तथा स्थिरा-
दिभिः तथा स्थिरादिभिः, बहलम् अक्ष गाढा, आलिप्य
द्वेप क्षीरे लेप करके, एरण्डपत्रैः ऐरंडानां पत्रैः
नडे एरण्डके पत्रोंसे, बन्धीबाह्य ढाडीने आधुनं ठंकर
बांध देवे, कस्यम् अने क्षपारभां और सुबहमें, विमो-
क्षयेत् छोड़ी नाधुनं खोल देवे ॥ ११४-११५ ॥

114-115. The physician should give
on the painful part, a thick application
prepared of pancakes, vesavara prepar-
ation, milk, black gram, til, cooked
rice, castor seeds, wheat, barley, jujube
and ticktrefoil group of drugs, mixed
with unctuous articles. This application
should be made at night and bandaged
with castor leaves, and the bandage
should be removed the next morning.

क्षीराम्बुना ततः प्लिकं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
मुञ्चेदात्रो दिवायसं चर्मभिश्च सलोमभिः ॥११६॥

ततः पक्षी पीछे, क्षीराम्बुना दूध तथा पाण्डु नडे
दूध और मलसे, सिकम् परितेष्ठ क्षीरेने परितेष्ठ करके,
पुनः च पुन क्षीरेने फिरसे, उपनाहितम् उपनाह लगाड़ी

११५. बहलं-बहुलं (क.)

११. बन्धीबाह्यौ कस्यं विमोक्षयेत्-प्रच्छाद्य रात्रौ कस्ये
विमोक्षयेत् (ख.)

११. पक्षीया-प्रच्छाद्य (ड.)

११. कस्यं-कस्ये (ड.)

११६. क्षीराम्बुना-क्षाराम्बुना (क.)

उपनाह लगाकर, सलोमभिः रंवादीनां कोमकुक्,
चर्मभिः आभ्यङ्गी चर्मोंसे, दिवा दिवसभां दिवस,
बहम् आधी रात्री वेदे बांधकर उसे, रात्रौ रात्रे
रात्रिमें, सुखेत् छोड़ुं खोल दे ॥ ११६ ॥

116. Then the part should be
affused with milk and water and again
poulticed. The bandage which is
applied during the day must be of
hide containing hair, and it should
be removed at night.

फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।

प्रदेहानुपनाहान् मन्धैर्वैतहरेरपि ॥११७॥

पाचयैः कुशरैश्चैव कारयेत् स्नेहसंयुतैः ।

तैलयोनीनाम् तैलवाणा तैलवाले, फलानाम् फलोंने
फलोंको, मम्लपिष्टान् अम्ल द्रव्योंकी भीसीने अम्ल
द्रव्योंसे पीसकर, सुशीतलान् शीतल सुशीतल, प्रदेहान्
देहे। कुशरा लेप बनावे, स्नेहसंयुतैः अने स्नेहयुक्त
और स्नेहयुक्त, वातहरेः वातहर वातहर, मन्धैः अंध
द्रव्यों मन्ध द्रव्यों पाचयैः दूधपाक पाचय, कुशरैः च
एव अने क्षीराम्बुनी और कुशराओंसे, उपनाहान् उपनाह
उपनाह, कारयेत् आधवा बांधे ॥ ११७ ॥

117-117½. Applications can be made
of oleiferous seeds well pasted with
acid articles and made very cold. And
poultices can be made of the fragrant
group of drugs curative of vata, milk
padding or kedgerie mixed with
unctuous articles.

वातरोमहराः स्नेहयोगाः —

रुक्षशुष्कानिलार्तानामतः स्नेहाम् प्रचक्ष्महे ॥११८॥
विविधान् विविधव्याधिप्रक्षमायामुतोपमान् ।

अतः हवे अथ, रुक्ष- रुक्ष क्षीरवाणा रुक्ष-
क्षीरवाले, शुष्क- तथा केवण तथा केवल, अनिलार्तानाम्
वायुधी पीडित रोगीओंकी वायुके पीडित रोगियोंके,

११८. प्रचक्ष्महे-प्रचक्ष्यते (ख. ड.)

विधि- नाना प्रकारका नाना प्रकारके, स्वादि. व्याधि-
औरनी व्याधियोंकी, प्रशमाय शान्ति भाते आदिके
लिष्ट, विविधान् जुष्ट जुष्ट नाना प्रकारके, अमृतोपनाम्
अमृतसमान अमृतसमान, सेहान् स्नेहान् स्नेहोंको,
प्रचक्षते उद्धीर्षी कहेते हैं ॥ ११८३ ॥

118-118½. We shall describe the
various unctuous preparations which are
comparable to ambrosia and are curative
of various disorders in those who are
afflicted with dryness and pure vata-
provocation.

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाश्चतुष्पलान् ११९
यक्षकोलकुलस्थानां भागैः प्रस्थोन्मिषैः सह ।
पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सङ्कर्षैः ॥ १२० ॥
तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षावदरफल्गुभिः ।
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ १२१ ॥
निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ।

यव- ७५ गौ, कोल- ७१२ बेर, कुलस्थानाश्च अने
उधली, इरेकना और कुलस्थी प्रस्थके, प्रस्थोन्मिषैः
प्रस्थप्रभाण्ड ६४ तोले, भागैः सह भागसहित भाग-
सहित, दशमूलाश्च दशमूलकी दशमूलके, चतुष्पलान्
सर्वना साथे भणी ५२ पक्ष सबके मिलित १६ तोले,
भागान् भागोने भागोंको, अम्भसः द्रोणे अडे द्रोण
७७भा १०२४ तोले जलमें, पचेत् पकाववा पकावे,
पादशेषे यतुर्थांश शेष रहेवा चतुर्थांश शेष रहे हुए,
रसे उपायभां कायमें, सङ्कर्षैः साङ्करसहित सर्करा-
सहित, जीवनीयैः ७७नीय द्रव्ये जीवनीय द्रव्य, तथा
खर्जूर- अमूर खजूर, काश्मर्य- गंभासीनां दण्ड मन्मसीके
फल, द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्ष, बदर- ७१२ बेर, फल्गुभिः
अथ ७७२ना तथा अंजीरके, पिष्टैः उद्धीर्षी कहेते,
सक्षीरैः दूध साथे दूधके साथ, सिद्धः सिद्ध करेव सिद्ध
किये हुए, सर्पिषः धीनेः चीका, प्रस्थः प्रस्थ प्रस्थ,
केवलवातनुत् केवली वातनाशक केवल वातनाशक,
निरत्ययः अने हानिरहित छे और हानिरहित है,
सः तेने उसका, पान- पान पान, अभ्यञ्जन- अभ्यञ्ज
अभ्यञ्ज, वस्तिषु अने अस्तिभां और वस्तिमें,

प्रयोक्तव्यः प्रयोग करेवा अर्द्ध अर्ध प्रयोग करवा
चाहिए ॥ ११९-१२० ॥

119-121½. Sixteen tolas of decocted-radices
should be decocted in 1024 tolas
of water adding 64 tolas of barley,
jujube and horse gram. When it is
reduced to one fourth quantity, pre-
pare a medicated ghee in this decoction
by taking 64 tolas of ghee
and adding milk, the paste of the
life-promoter group of drugs, sugar,
date, white teak, grape, jujube and fig.
This ghee is curative of disorders due
purely to vata. This preparation is
harmless and should be used as potion,
inunction and enemata.

चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शमीम् १२२
विष्टा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ।

चित्रकम् चित्रकमूल, चित्रकमूल, नागरम् नाग
बीठ, रास्नाम् रास्ना रास्ना, पौष्करम् पुष्करमूल
पुष्करमूल, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, शमीम् तथा
उपुष्कायली तथा कचूरको, पिष्टा पीष्टीने पीसकर,
सर्पिः धी वी, विपाचयेत् पकाववा पकावे, परम् ते श्रेष्ठ
वह श्रेष्ठ, वातरोगहरम् वातरोगहर छे वातरोग-
हर है ॥ १२२ ॥

122-122½. Medicated ghee, prepared
with the paste of white flowered lead-
wort, dry ginger, indian bearberry,
orris root, long pepper and zedoary,
is an excellent cure for vata-disorders.

बलाविश्वश्रुते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ॥ १२३ ॥
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं मूर्धगतेऽनिले ।

बला-अथवा बला, विश्व- अने पीलीपीली आदिकी और
बलिकी छालसे, शूते पकावेवा पकाये हुए, क्षीरे दूधभां
दूधमें, घृतमण्डम् धीना भंडने घृतमंडका, विपाचयेत्

पडाववे पकाना चाहिए, तस्य तेना इसके, शुक्तिः २ तोला २ तोले, प्रकुञ्जः वाः अथवा ४ तोलानुं अथवा ४ तोलेका, मूर्धगते शिरोगत शिरोगत, अनिले वायुभा वायुमें, नस्य नस्य आपुं नस्य देना चाहिए ॥१२३३॥

123-123½. The supernatant part of ghee should be prepared with the milk boiled with sida and bael. Two or four tolas of this should be used as nasal medication (sternutatory) in condition of morbid vata affecting the head.

ग्राम्यान्पौदकानां तु भित्त्वाऽस्थीनि पचेज्जले १२४
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ।
जीवकर्षभकास्फोताविदारीकपिकच्छुभिः ॥१२५॥
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विशीरभागिकम् ।

ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप
औदकानाम् अने जलचरोना और जलचरोको, अस्थीनि
हड्डियाँ, भित्त्वा फेडीने फोड़कर, जले पाणीभा
जलमें, पचेत् पडाववा पकावे, पुनः तम् स्नेहम् पछी ते
स्नेहने फिर उस स्नेहको, दशमूलस्य दशमूलना दश-
मूलके, कषायेण कषायथी काथसे, जीवक- ७५३ जीवक,
कषभक- ४५५३ कषभक, आस्फोता सारिवा सारिवा,
विदारी- विदारीकंद विदारीकंद, कपिकच्छुभिः डीयां
कौचवीज, वातघ्नैः वायुनाशक वातघ्न, जीवनीयैः च अने
जीवनीयगुणना और जीवनीयगणके, कल्कैः उटकाथी
कल्कोसे, द्विशीरभागिकम् ये भाग दूध नाभीने दो
भाग दूध डालकर, पचेत् पडाववु पकावे ॥१२४-१२५॥

124-125½. The bones of domestic wet-land and aquatic creatures should be broken to bits and cooked in water. The unctuous fluid obtained should again be cooked in the decoction of the deca-radices, adding the

१२४. ग्राम्यान्पौदकानां तु चन्वान्पौदकानां तु (क. क. क.)
१२५. वातघ्नैर्जीवनीयैश्च वातघ्नैर्जीवनीयैश्च (च.)

paste of Jivaka, Rishabhaka, indian sarsaparilla, white yam and cowage and of vata-curative drugs or the life-promoter group of drugs and double the quantity of milk.

तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गात्तथा पानानुवासनात् ॥१२६॥
सिरापर्वस्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ।

सिद्धम् सिद्ध यथेष्टुं सिद्ध हुआ, तत् ते वह,
नावन- नस्य नावन, अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, तथा
पान- पान पान, अनुवासनात् अने अनुवासनथी और
अनुवासनसे, सिरा- सिरा सिरा, पर्व- पर्व पर्व, अस्थि-
अस्थि अस्थि, कोष्ठस्थम् अने क्षोष्ठस्थित और कोष्ठ-
स्थित, मारुतम् वायुने वायुको, आशु शीघ्र शीघ्र,
प्रणुदति दूर करे छे दटाता है ॥ १२६३ ॥

126-126½. By the use of this preparation as nasal medication, inunction, potion and unctuous enema, the morbid vata affecting the vessels, joints, bones and other cavities, gets quickly cured.

ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ॥१२७॥
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ।

ये जे जो, प्रक्षीण-मज्जानः क्षीण मज्जावाला होय
क्षीण मज्जावाले हों, ये च अने जेओना और जिनके,
क्षीणशुक्रौजसः स्युः शुक्र अने ओज क्षीण यथेष्ट होय
शुक्र और ओज क्षीण हुए हों, तेषाम् तेओने माटे उनके
लिए, एतत् आ यह, बलपुष्टिकरम् बलपुष्टिकारक
बलपुष्टिकारक, अमृतोपमम् अने अमृतसमान और
अमृत समान, स्यात् छे है ॥ १२७३ ॥

127-127½. For those suffering from loss of marrow as well as those who suffer from loss of semen and vital essence, this imparts strength and robustness and acts like ambrosia.

तद्वत्सिद्धा वसा नक्तमत्स्यकूर्मचुलूकजा ॥१२८॥
प्रत्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु शस्यते ।

तद्वत् तेनी पेडे इसी प्रकार, सिद्धा सिद्ध करेदी
सिद्ध की हुई, नक्त- नक्त नक्त, मत्स्य- भाउली मल्लकी,
कूर्म- कायभा कलुआ, चुलूकजा अने युलूकनी और
चुलूककी, प्रत्यग्रा ताओ ताजी, वसा वसा वसा, अनेन
आ इसी, विधिना विधिनी विधिसे, नस्य- नस्य नस्य
पानेषु अने पानभा और पानमें, शस्यते प्रशस्त छे
प्रशस्त है ॥ १२८३ ॥

128-128½. The fresh fat of the alli-
gator, fish, tortoise or the porpoise
prepared similarly (as described above)
is recommended as nasal medication
and potion.

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ॥१२९॥
कृष्णगन्धात्वगाढकयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ।
रास्त्राचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ॥१३०॥
जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक्
सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ॥१३१॥
कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम् ।
मज्जानं च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ॥१३२॥
कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेन विपाचयेत् ।

त्रिफलायाः तु त्रिफला त्रिफला, प्रस्थः ऐक प्रस्थ
एक प्रस्थ, कुलत्थ- कुलथी कुलथी, कुडवद्वयम् ऐ कुडव
दो कुडव, स्यात् डेल्य होवे, कृष्णगन्धात्वक्- सलगवानी
छाद्य शोभाजनकी छाल, आढकयोः अने तुवेर और
अरहर, पृथक् दरेक प्रत्येक, पञ्चपलम् पांच पल पांच
पल, भवेत् देवा लेवे, रास्त्रा- रास्त्रा रास्त्रा, चित्रकयोः
अने चित्रकनी और चित्रकके, द्वे द्वे ऐ ऐ पल दो
दो पल, पलोन्मितम् अने पलप्रमाण और पल-

१२८३. नस्यपानेषु-नस्ये पाने च (फ.)

१३२ रसं तैलं-रसांस्तैलं (फ.)

१३३. कल्कं दत्त्वा-कल्कीकृत्य (फ.)

॥ सम्यगेन विपाचयेत्-सम्यगेभिर्विपाचयेत् (क. फ.)

प्रमाण, दशमूलम् दशमूलने दशमूलको, जलद्रोणे
ऐक द्रोण पाणीभा एक द्रोण पानीमें, पचेत् पकावना
पकावे, पादशेषे अर्थाश आडी रखे चौथाई शेष रहने
पर, सुरा- सुरा सुरा, आरनाल- डांओ आरनाल,
दध्यम्ल- आटुं छटी खटी दही, सौवीरक- सौवीरक
सौवीरक, तुषोदकम् तुषोदक तुषोदक, कोल- कोल बेर,
दाडिम- दाडिम दाडिम, वृक्षाम्ल- अने डेकभने और
वृक्षाम्लका, रसम् रस रस, तैलम् तैल तैल, वसाम्
वसा वसा, घृतम् घी घृत, मज्जानम् मज्जा मज्जा,
पयः च एव अने दूध और दूध, पृथक् दरेक प्रत्येक,
प्रस्थोन्मितम् ऐक प्रस्थ ६४ तोला षट् जीवनीयपलानि
अने छ पल अर्थाश द्रव्येने और २४ तोले जीवनीय
औषधियोंका, कल्कम् दत्त्वा डेक नाभी कल्क डालकर.
एनम् आ इस, महास्नेहम् महास्नेहने महास्नेहका,
सम्यक् अरहर सम्यक्, विपाचयेत् पकावना
पाक करे ॥ १२९-१३२३ ॥

129-132½. Take 64 tolas of the
three myrobalans, 32 tolas of horse-
gram, 20 tolas each of the bark of
drumstick and pigeon pea, 8 tolas each
of indian groundsel and white flowered
leadwort and four tolas of each of
the deca-radices and decoct them in
1024 tolas of water, till reduced
to one fourth its quantity. Then add
64 tolas each of sura wine, sour
conjee, sour curds, sauveera wine,
tushodaka wine, the decoction of small
jujube, pomegranate, kokam butter,
oil, fat, ghee, marrow, milk and 24
tolas of the paste of the life-promoter
group of drugs, and prepare the
great unctuous preparation in due
manner.

सिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ॥१३३॥
वेपनाक्षेपश्लेषु तमभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।

સિરા-મજ્જા સિરા, મજ્જા સિરા, મજ્જા, અસ્થિને અને અસ્થિગત ઔર અસ્થિગત, વાતે વાયુમાં વાયુમાં, સર્વાંગ-પ્રકાશ- સર્વાંગ અને એકાંગ સર્વાંગ ઔર એકાંગ, રોગિણુ રોગોમાં રોગોમાં, વેપન-આક્ષેપ- કષ્પ, આક્ષેપ કમ્પ, આક્ષેપ, શૂલેષુ અને શૂલમાં ઔર શૂલમાં, અમ્બજ્જે અમ્બગ કરવા માટે અમ્બગાર્થ, તમ્પ તે રસેહને ઉપ બ્રેહ્મા. પ્રયોજયેત્ થેભવે. ઉપયોગ કરે ॥ ૧૩૩૩ ॥

133-133½. This should be used as inunction in morbid vata affecting the vessels, marrow and bones, as well as in conditions of tremors, contractions and colic, and vata disorder affecting the entire body or only a part of the body.

નિર્ગુણ્ડ્યા મૂળપત્રાભ્યાં ગૃહીત્વા સ્વરસં તતઃ ॥૧૩૩૩॥
તેન સિદ્ધં સમં તૈલં નાડીકુષ્ઠાનિલાર્તિષુ ।
હિતં પામાપચીનાં ચ પાનાભ્યજ્ઞપૂરણમ્ ॥૧૩૩૫॥

નિર્ગુણ્ડ્યા: નગોડના નિર્ગુણ્ડીકે, મૂળપત્રાભ્યાં મૂળ અને પાનમાંથી મૂળ ઔર પત્રોકે, સ્વરસમ્ સ્વરસ સ્વરસકો, ગૃહીત્વા કાઢીને લેકર, તતઃ પછી તેનાથી ફિર ઇસે, સિદ્ધમ્ પકાવેલ સિદ્ધ કિયા હુઆ, સમમ્ તેના બેટલું સમાગ, તૈલમ્ તેલ તૈલ, નાડીકુષ્ઠ- નાડીપ્રભુ, કુષ્ઠ નાડીવ્રણ, કુષ્ઠ, અનિલાતિષુ અને વાતની પીડા-ઓમાં ઔર વાતપીડામાં, પામા-અપચીનામ્ ચ તથા પામા અને અપચીમાં એવં પામા તથા અપચીમાં, પાન-અમ્બજ્ઞ-પાન, અમ્બગ પાન, અમ્બગ, પૂરણમ્ અને પૂરણને માટે ઔર પૂરણમાં, હિતમ્ હિતકર્તા છે હિતકારી છે ॥૧૩૪-૧૩૫॥

134-135. The expressed juice of the root and leaves of the chaste tree should be cooked with an equal quantity of oil. This oil used as potion, inunction and earfill, is beneficial in sinuses or fistula-in-ano, dermatosis and

other vata disorders as well as in scabies and scrofula.

કાર્પાસાસ્થિકુલ્લથાનાં રસે સિદ્ધં ચ વાતનુલ્ ॥

કાર્પાસાસ્થિ- કપાસિયા વિનોલે, કુલ્લથાનામ્ તથા કળથીના ઔર કલથીકે, રસે કપાસમાં રસે, સિદ્ધમ્ ચ પકાવેલ તેલ સિદ્ધ કિયા હુઆ તૈલ, વાતનુલ્ વાતમ્ છે વાતનાશક છે ॥ ૧૩૫૩ ॥

135½. The oil prepared with the decoction of cotton seeds and horsegram is also curative of vata.

મૂલકસ્વરસે ક્ષીરસમે સ્થાપ્યં ઘ્યં દધિ ॥૧૩૬॥
તત્પ્રામ્લસ્ય ત્રિભિઃ પ્રથ્યૈસ્તૈલપ્રથ્યં વિપાચયેત્ ।
ચઘ્યાહ્નર્કરારાસ્નાલ્લવણાર્દ્રકનાગરૈઃ ॥૧૩૭॥
સુષિષ્ટૈઃ પલિકૈઃ પાનાત્તદમ્બજ્ઞાચ વાતનુલ્ ॥

ક્ષીરસમે દૂધના સમાન ભાગવાળા દૂધકે સમાનભાગ, મૂલકસ્વરસે મૂળના સ્વરસમાં મૂલકે સ્વરસમાં, દધિ દહીં દહીંકો, ઘ્યંદદ્ધ ત્રણ દિવસ ત્રીન દિનતક, સ્થાપ્યમ્ રાખવું રાખે, તત્પ્ર તે ઉત્ત, પ્રામ્લસ્ય અમ્બજ્ઞના અમ્લકે, ત્રિભિઃ પ્રથ્યૈઃ ત્રણ પ્રથ્યથી ૧૧૨ તોલેસે, સુષિષ્ટૈઃ તથા ક્ષારી રીતે કલક કરેલા ઔર અચ્છી તરફસે કલક બનાવે હુઆ, પલિકૈઃ ઓક ઓક પલ પ્રમાણનાં એક એક પલ પ્રમાણકે, ચઘ્યાહ્ન- બેડીમધ મુલહટી, નર્કરારાસ્ના-સાકર, રાસ્ના નર્કરારા, રાસ્ના, લવણ- સિધાલુલુ સેવાનમક, આર્દ્રક- આદુ આર્દ્રક, નાગરૈઃ અને સૂંઠથી ઔર સોંઠમે, તૈલપ્રથ્યમ્ ઓક પ્રથ્ય તેલને એક પ્રથ્ય તેલકો, વિપાચયેત્ પકાવવું પકાવે, તત્પ તે વહ, પાનાત્ પાન કરવાથી પાન, અમ્બજ્ઞાચ ચ અને અમ્બગ કરવાથી ઔર અમ્બગસે, વાતનુલ્ વાતમ્ છે વાતનાશક છે ॥૧૩૬-૧૩૭૩॥

136-137½. Curds should be kept for three days in a mixture of equal measures of the expressed juice of radish and milk. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of oil and treble the quantity of this sour preparation

૧૩૪ નિર્ગુણ્ડ્યા.....તતઃ-મૂળપત્રાં નિર્ગુણ્ડી પીઢયિત્વા
રસેન તુ (ફ. વ.)

૧૩૫. નાડીકુષ્ઠાનિલાર્તિષુ-નાડીકુષ્ઠાનિલાર્તિનુત (ફ.)

adding the paste of 4 tolas each of liquorice, sugar, indian groundsel, rock salt and green ginger. This oil, taken as potion and inunction is curative of vata.

पञ्चमूलकषायेण विषयाकं बहुवार्षिकम् ॥१३८॥

पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

पयसाऽष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारघ्नम् ॥१३९॥

संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ।

बहुवार्षिकम् अष्ट १२५ना बहुत वर्षकी, विषयाकम् भोगने खलीको, पञ्चमूल- पञ्चभूना पञ्चमूलके कषायेण अत्राथथी कायसे, पक्त्वा पडावी पकाकर तस्य रसम् तेना २५ उसके रसको, पूत्वा गाणी धधने छानकर, अष्टगुणेन तेना आठगुणा उसमें आठगुने, पयसा दूधसे, तैलप्रस्थम् अष्ट प्रस्थ तैल ६४ तोले तैल, विपाचयेत् पडावुं पकावे, इतत् आ यह, सर्व- सर्व सब, वात-विकारघ्नम् वातविकारने नाश करे छे वातविकारका नाशक है, इतत् आ तैल यह तैल, श्लेष्मणा संसृष्टे कइनी साथे भोगेला कफसंसृष्ट, वाते च वायुमा वायुने, विशेषतः आस कइने विशेषतः शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १३८-१३९॥

138-139. Cook very old oil-cake in the decoction of penta-radices; strain the solution and prepare a medicated oil in this solution, by taking 64 tolas of oil and eight times the quantity of milk. This oil is curative of all disorders of vata. This is specially recommended in conditions of vata associated with kapha.

यवकोलकुलस्थानां श्रेयसाः शुष्कमूलकात् ॥१४०॥

१३८. पञ्चमूलकषायेण-पञ्चमूलकषायेण (व.)

१३९. पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा-पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन् (व.)

॥ पक्त्वा तस्य रसं-पक्त्वाऽम्भसि रसे (क.)

विवाचाश्चलिमेकैकं द्रवैरग्लेर्विपाचयेत् ।

तेन तैलं कषायेण फलाम्लैः कटुभिस्तथा ॥१४१॥

पिष्टैः सिद्धं महावातेरार्तः शीते प्रयोजयेत् ।

यव-कोल- यव, कोल जौ, वेर, कुलस्थानम् कुलथी कुलथी, श्रेयसाः अन्धी ५२ गजपिप्पली, शुष्कमूलकात् अष्ट भूना सूखी मूलो, विवाच् च अने भीदीनी छाननी और वेल्दी छाल, एकेकम् अष्ट अष्ट हर एके, अजलिम् अजलिने १६ तोलेको, अग्लैः द्रवैः अन्ध द्रवो साथे अग्ल द्रव्योंसे, विपाचयेत् पडावी पकावे, तेन ते इस, कषायेण अत्राथथी कायसे, फलाम्लैः आटा इन्दीनी कट्टे फलोंसे, तथा कटुभिः अने कटु द्रव्योंना तथा कटु द्रव्योंके, सिद्धैः कटुथी कलसे, सिद्धम् तैलम् सिद्ध करेला तेधने सिद्ध किये हुए तैलको, शीते ठंडुं अथवा पछी शीतल होने पर, महावातेः महावातथी महावायुसे, आर्तः पीडाथेला भुण्ठे पीडित मनुष्य, प्रयोजयेत् उपयोगमा लेवुं प्रयुक्त करे ॥१४०-१४१॥

140-141. Take 16 tolas each of barley, jujube, horsegram, elephant pepper, dry radish and bael, and cook them in a sour solution (such as sour gruel or curds). The medicated oil prepared with this decoction along with fruit acids and the paste of pungent spices, should be used by the patient suffering from pernicious disorders of vata, in the cold season.

वातरोगे बलातैलम्—

सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ॥१४२॥

चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यवलवर्णकराणि च ।

रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ॥१४३॥

निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ।

अतः हवे अब, सर्व- सधना सब, वातविकाराणाम् वातविकारोमां उपधेऽग्नी अनार वातविकारोंमें प्रयुक्त होनेवाले, अन्यानि भीमा दूसरे, तैलानि तेधो तैलोंको, शृणु सांभलो सुनो, चतुष्प्रयोगाणि ते तेधने चार

प्रकारे प्रयोक्तुं शक्यं ये तैल चार प्रकारसे प्रयुक्त हो सकते हैं, आयुष्य-बल- आयुष्य, भल, आयुष्य, बल, वर्ण-कराणि च अने वर्ण करनार छे और वर्ण-कर हैं, रजः-शुक्र-प्रदोषघ्नाणि रमेदोष अने शुक्रदोषघ्ना-नाश करनार छे आर्तव और शुक्रके दोषोंको हरनेवाले हैं, अपत्यजननानि च संतान उत्पन्न करनार छे अपत्यजनक हैं, निरत्ययानि तुलसान करनार नभी हानि करनेवाले नहीं हैं, सिद्धानि अकसीर छे अकसीर हैं, सर्वदोषहराणि च अने सर्व दोष हरनार छे और सब दोष हरनेवाले हैं ॥ १४२-१४३ ॥

142-143½. Listen now to the description of other preparations of oils that are beneficial in all disorders of vata, that can be used in all the four therapeutic modes, that are promotive of longevity, strength and complexion, that are curative of menstrual and seminal disorders, which are inductive of procreation, and which are free from harmful effects and are generally curative of all kinds of morbidity.

सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ॥१४४॥
मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
सिद्धेऽस्मिन्लङ्काराचूर्णादष्टादशपलं भिषक् ॥१४५॥
विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ।

सहाचरतुलायाः च सहाचरना छेक तुला सहाचरके ४०० तोले, रसे क्वाथभा कायमें, तैलाढकं छेक आढक तेव २५६ तोले तैल, पचेत् पडावपुं पकावे, मूलकल्कात् सहाचरना भूषणे ३६३ सहाचरके मूलका कल्क, दवा-पलम् ६१ पल ४० तोले, चतुर्गुणम् अने आरगणुं और चौगुना, पयः दूध दूध, दत्त्वा नाभीने डालकर, सिद्धे अस्मिन् सिद्ध करेवा छेभा सिद्ध होने पर इसमें, लङ्काराचूर्णात् साकरनुं यूर्ण चीनीका चूर्ण, अष्टादश-

१४५. पयो दत्त्वा-पत्तवा क्षीरे (ड.)

॥ चतुर्गुणम्-चतुर्गुणे (ब.)

पलम् अढार पल ७२ तोले, विनीय मेणवीने मिलाकर, भिषक् वैद्य वैद्य, दारुणेषु भवन्तु दारुण, वातव्याधिषु वात व्याधिभिर्भा वातव्याधियोंमें, एतत् अने इसका, प्रयोजयेत् येवपुं प्रयोग करे ॥१४४-१४५ ॥

144-145½. Prepare a medicated oil in 400 tolas of the decoction of crested purple nail dye, by using 256 tolas of oil and adding 40 tolas of the paste of radish and four times the quantity of milk. The physician should use this oil mixed with 72 tolas of powdered sugar, in severe types of vata-disorder.

श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ॥१४६॥
षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ।
तैलप्रस्थं विपकं तैर्दद्यात् सर्वानिलातिषु ॥१४७॥
जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ।

पयसा सह दूधनी साथे दूधके साथ, समौ द्वौ सम प्रमात्रभा सम भागमें, श्वदंष्ट्रा-गोभुने गोखरुका, स्वरसप्रस्थौ स्वरस छे प्रस्थ स्वरस १२८ तोले, शृङ्ग-वेरस्य सूंठ शृङ्गवेर, षट्पलम् ७ पल २४ तोले, गुडस्य तथा गोण तथा गुड, अष्टपलम् आठ पल ३२ तोले, तैः तैलोधी इनसे, विपकम् पडावेखुं पकाया हुआ, तैलप्रस्थं छेक प्रस्थ तैलने ६४ तोले तैल, सर्व-निलान्तिषु सर्व वातव्याधिभिर्भा सब वातरोगमें, दद्यात् देवुं देवे, तैले जीर्णे च अने तैल पयी बर्त और तैल जीर्णे होने पर, दुग्धेन दूधनी साथे दूधके साथ, पेयाकल्पः पेयाने। उपयोग पेयाप्रयोग, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १४६-१४७ ॥

146-147½. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of oil along with 128 tolas of the expressed juice of small caltrops, equal quantity of milk,

१४६. श्वदंष्ट्रा.....पयसा सह-श्वदंष्ट्रायाः कषायस्य द्वौ प्रस्थौ

पयसा समौ (क.)

१४७. षट्पलं-कट्फलं (ब.)

24 tolas of dry ginger and 32 tolas of gur. This should be administered in all kinds of disorders of vata. After the dose of oil has been digested the regimen of thin gruel along with milk is recommended.

बलाशतं गुडूच्याश्च पादं रास्नाष्टमागिकम् ॥१४८॥
जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
दधिमस्तिवधुनिर्यासशुकैस्तैलाढकं समैः ॥१४९॥
पचेत् साजपयोऽर्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
शटीसरलदावैलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥१५०॥
पद्मकातिविषामुस्तसूर्पपर्णीहरेणुभिः ।
यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥१५१॥
पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ।
स्पृकाकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ॥१५२॥
त्वचाकुन्दुरुकर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।
लवङ्गनखककोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥१५३॥
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनपल्लवैः ।
सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चात्रावतारिते ॥१५४॥
पत्रकल्कं ततः पूतं विचित्रा तत् प्रयोजयेत् ।

बलाशतम् अथ सो ५४ बला ४०० तोले, गुडूच्याः पादम् गणै। अतुर्थांश गुडूची १०० तोले, रास्ना- २२२ रास्ना, अष्टमागिकम् च अष्टमे भागे ५० तोले, जलाढकशते ओओने सो आढक ७४ भां इनको २५६०० तोले जलमें, पक्का पक्षापीने पकाकर, रसे न्यारे क्वाथ जब काथ, दशभागस्थिते दशभा भागेने रहे त्यारे तेभां २५६० तोले रह जाय तब उसमें, समैः

१५१. अतिविषा-अतिवला (घ.)

१५२. स्पृका-पृका (द.)

१५३. त्वचाकुन्दुरु-त्वककुन्दुरु (घ. झ.)

" " -त्वक्चन्दनैला (त. द. घ.)

" " -त्वक्कर्पूरक (घ.)

१५४. सनागकेशरैः-सनागकेशरैः (घ.)

सम प्रमाणां सम प्रमाणमें, दधिमस्तु दहीनुं मस्तु दहीका मस्तु, इधुनिर्यास- शेरडीने २५ इधरस, शुकैः अने शुक्रापी साथे और शुक्र सिलाकर, तैलाढकम् ओक आढक तैलने २५६ तोले तैल, साजपयो-अर्धांशैः अर्धा भागवा पक्षपीने ५४ साथे जावे भापका बकरीका दूध, पलोन्मितैः अने ५४ ५४ नेटवा और प्रत्येक ४ तोले सवागकेशरैः नागकेशर साथे नामकेशरके साथ, खटी- ३५२३५५५ कचूर, सरलदारु- सरल, देवदार सरल, देवदार, पला- ५५५ ओओनी ओओनी इलायची, मञ्जिष्ठा- ५५५ मनीठ, अगुरु-चन्दनैः अगुरु, चन्दन अमर, चन्दन, पद्मक- ५५५ पद्माख, अतिविषा- अतिविषापी ५५५ अतीस, मुस्त-सूर्पपर्णी- नागशेख, मुद्रपण्डि मुस्ता, सूर्पपर्णी, हरेणुभिः हरेणु हरेणुका, यष्ट्याह- नेटवा ५५५ मुलहठी, सुरस- ५५५ सुरसा, व्याघ्रनख- व्याघ्रनख व्याघ्रनख, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक, जीवकैः ५५५ जीवक, पलाश-रस- पलाशरस पलाशरस, कस्तूरी- ३२५ कस्तूरी, नलिका- नलिका नलिका, जातिकोषकैः अत्रात्री जावित्री, स्पृका- २५५ स्पृका, कुङ्कुम- ५५५ कुङ्कुम, शैलेय- शैलेय शैलेय, जाती-कटुफल- अथर्षण, अता ३२५ जाती जावफल, लताकस्तूरी, अम्बुभिः वाणै। नेत्रपाला, त्वचा- ५५५ दालचीनी, कुन्दुरु- ३५५ कुन्दुरु, कर्पूर-तुरुष्क- ३५५, तुरुष्क कपूर, तुरुष्क, श्रीनिवासकैः श्रीनिवास श्रीनिवास, लवङ्गनख- लवङ्ग, नख लौंग, नखी, ककोल-कुष्ठ- ५५५, ५५५ शीतलचीनी, कूठ, मांसी- ५५५ मांसी जटामांसी, त्रियङ्गुभिः त्रियङ्गु त्रियङ्गु, स्थौणेय- स्थौणिय स्थौणियक, तगर-ध्याम- ५५५ तगर, ध्यामक, वचा- ५५५ वचा, मदनपल्लवैः मीठानां पक्षव मैतफलके पक्षव, एभिः कल्कैः आ ५०५ भां ५५५ साथे इनका कल्क ढालकर, पचेत् पक्षापुं पक्षावे, सिद्धे च सिद्ध उरेल सिद्ध होने पर, अत्र अवतारिते तेने उतारीने इनको उतारकरके, पत्रकल्कम् पत्रकल्क पत्रकल्क, क्षिपेत् नाभवे डाले, ततः ते पछी फिर पूतम् तत् गांधीने तेने छानलेकर उसको, विचित्रा विधिपूर्वक विधिसे, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ १४८-१५४ ॥

148-154. Take 400 tolas of sida, one fourth part of guduch and one

eighth quantity of indian groundsel. and cook in 25600 tolas of water till it is reduced to one tenth of the quantity. Prepare 256 tolas of oil with this decoction adding equal quantities of whey, sugar-cane juice and vinegar along with half the quantity of goat's milk and the paste of four tolas of the leaves of each of the following drugs:— zedoary, long leaved pine, deodar, small cardamom, indian madder, eagle wood, sandal; himalayan cherry, atees, nut-grass, wild bean, pea, liquorice, holy basil, shell, Rishabhaka, Jivaka, palas juice, musk, hairy onosma, buds of spanish jasmine melilot, saffron, lichen, nutmeg, musk mallow, fragrant sticky mallow, cinnamon, resin of indian olebanum, camphor, liquid storax, yellow resin, cloves shell, cubeb pepper, costus, nardus, perfumed cherry, glory tree, indian valerian, ginger grass, sweet flag, sprouts of emetic nut and fragrant poon. This should then be strained and the paste of fragrant drugs be added to it and administered duly.

श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं गुल्मान् क्षतं क्षयम् ।
प्लीहशोषावपसारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।

बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥१५६॥
(अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ।)

इति बलातैलम् ।

श्वासम् कासम् ते तैलं श्वास, कासं वह तैलं श्वास, ज्वरम् ०५२ ज्वर, हिक्काम् ६३३ हिक्का, छर्दिम् ७३३ छर्दि, गुल्मान् १५५ गुल्म, क्षतम् क्षयम् क्षत, क्षय क्षत, क्षय, प्लीह-शोषो १५६। शोष प्लीहा, शोष,

१५५. हिक्का-मूर्च्छा (क. त. द. घ. ङ)

अपस्मारम् अपरमार अपस्मार, अलक्ष्मीम् च अने अलक्ष्मीने। और अलक्ष्मी इनका, प्रणाशयेत् नाश करे छे नाश करता है, वातव्याधि- वातव्याधिने। वातरोगका, विनाशवद् नाश करनेवाला नाशक, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, इदम् आ यह, बलातैलम् अलातैल बलातैल, गुरुणा गुरु गुरु, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयेने, अग्निवेशाय अग्नि-वेशने अग्निवेशको, भाषितम् उक्ती अतांयुं छे कहा है ॥ १५५-१५६॥ इति आ यह, बलातैलम् अलातैल छे बलातैल है ।

155-156½. This excellent Sida oil is curative of vata disorders in general and particularly of dyspnea, cough, fever, hiccups, vomiting, gulma, pectoral lesions, cachexia, splenic disorders, consumption, epilepsy and lack-lustre appearance. (This has been taught to Agnivesa by his guru Krishna Atreya). Thus has been described the Sida oil.

वातरोगे अमृताद्यं तैलम्—

अमृतायास्तुलाः पञ्च द्रोणेष्वष्टस्रपां पचेत् ॥१५७॥

पादशेषे समक्षीरं तैलञ्च द्रव्याढकं पचेत् ।

पलामांसीनतोशीरसारिवाकुष्ठचम्पनैः ॥१५८॥

बलातामलकीमेदाशतपुष्पधिजीवकैः ।

काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ॥१५९॥

महाश्रावणिजीवन्तीत्रिदारीकपिकच्छुभिः ।

शतावरीमहामेदाकर्कशारुयाहरेणुभिः ॥१६०॥

१५७. अमृतायास्तुलाः पञ्च-तुलाः पञ्च गुडूच्यास्तु

(क. घ. छ. त. फ.)

१५८. पला-चला (छ. फ.)

१५९. बलातामलकी.....जीवकैः—शतपुष्पावलामेदामहामेदधि-जीवकैः (घ. ङ.)

—शतपुष्पावलामेदामहामेददिजीरकैः (थ.)

१६०. महाश्रावणि-सहाश्रावणी (व.)

„ महामेदा-तामलकी (घ. त.)

वचागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ।
 वीराशलकिमुस्तत्वक्पत्रर्षभकबालकैः ॥१६१॥
 सहैलाकुङ्कुमस्पृक्कात्रिदशाद्वैश्च कार्षिकैः ।
 मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥१६२॥
 कल्कैस्तत् क्षीणवीर्याभिवलसंमूढचेतसः ।
 उन्मादारत्यपस्मारेतरात्तश्च प्रकृतिं नयेत् ॥१६३॥
 वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।
 (कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषितं वैद्यपूजितम् ॥१६४॥)
 इत्यमृताद्यं तैलम् ।

अमृतायाः गणैः गिलोय, पञ्च तुलाः पांथ पुधाने
 २००० तोलेको, अपाङ्ग पाण्डु वल, अष्टसु द्रोणेषु आठ
 द्रोणेषु ८१९२ तोलेमें, पचेत् पञ्चान्वी पकावे, पाद-
 शेषे यत्पुर्थांश आडी रहे त्पारे चतुर्थांश शेष रहने पर,
 समक्षीरम् समान प्रमाणेषु द्वय साथे समभागमें दूध
 डालकर, तैलस्य तैल तैल, द्रव्याढकम् ये आठ ५१२ तोले,
 कार्षिकैः अने तैमां ऐक्यैक कर्षं द्रव्यमें एकएक तोला,
 एला- नान्दी ऐक्यैकी छोटी इलायची, मांसी-नन्त- जटाल-
 मांसी, तगर जटामांसी, तगर, उशीर- काणो वाणो खस,
 सारिवा- सारिवा सारिवा, कुष्ठ-चन्दनैः ३६, यन्दन कूठ,
 चन्दन, बला- भला बला, तामलकी- तामलकी मुंहे
 आवला, मेदा- मेदा मेदा, शतपुष्पा- शतपुष्पा सोया,
 ऋधि- ऋधि ऋधि, जीवकैः ७५३ जीवक काकोली-
 काकोली, क्षीरकाकोली- क्षीरकाकोली क्षीर-
 काकोली, श्रावणी- श्रावणी श्रावणी, अतिबला-अति-
 भला अतिबला, नखैः नभला नख, महाश्रावणि- भला-
 श्रावणी महाश्रावणी, जीवन्ती- ७५३ जीवन्ती, विदारी-
 विदारी ३६ विदारी, कपिकच्छुभिः जोया कौबजीज,
 शतावरी- शतावरी शतावर, महामेदा- भलामेदा महा-
 मेदा, कर्कटाख्या- काकडासींगी, हरेणुभिः
 हरेणु हरेणुका, वचा-गोक्षुरक- ५५, गोअरु, वचा,
 गोखरु, एरण्ड-रास्ना और ३, रास्ना एरण्ड, रास्ना,
 काला- काला काला, सहाचरैः सहैला सहचर,
 वीरा- वीरा वीरा, शलकि- सहैला शलकी, मुस्त-त्वक्-

भोय, तज मोषा, दालचीनी, पत्र- तेजपत्र तेजपत्र,
 ऋषभक- ऋषभक ऋषभक, बालकैः सुगंधी वाणो
 गन्धवाला, सहा- एला- सहैला, नान्दी ऐक्यैकी सहा,
 छोटी इलायची, कुङ्कुम-स्पृक्का- ३६२, स्पृक्का- केसर, स्पृक्का,
 त्रिदशाद्वैः च अने देवदारुने और देवदारुका, कल्कैः
 ३६३ नाभवे कल्क डालकर, मञ्जिष्ठायाः ५७३ मजीठ,
 त्रिकर्षेण त्रय कर्षं तीन तोले, मधुकाष्टपलेन च अने
 गेठीभध आठ पक्ष नाभी और मुलहठी ३२ तोले
 डालकर, पचेत् पञ्चान्वुं सिद्ध करे, तत् ते तैल यह
 तैल, क्षीण-वीर्य- क्षीणवीर्य वीर्यक्षीण, अमिबल- क्षीण
 अमि अने क्षीण अणवाणाने क्षीणमि, क्षीणबल,
 संमूढचेतसः तथा मूढ चित्तवाणाने तथा मूढ चित्तवालेको,
 उन्माद- अने उन्माद और उन्माद, जरति- भेयेनी
 वैचैनी, अपस्मारेः तथा अपस्मारभी तथा अपस्मारके,
 वार्तान् च पीडायेदाओने रोगियोंको, प्रकृतिम् नयेत्
 स्वस्थ करे छे प्रकृतिमें ले आता है, गुरुणा गुरु गुरु,
 कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयसे, भाषितम् कहेलुं कहा
 हुआ, वैद्यपूजितम् वैद्योने पूजेलुं वैद्योने पूजित,
 अमृताह्वयम् आ अमृताद्य नामनु तैल यह अमृताद्य
 नामक तैल, तैलाग्र्यम् तैलाग्र्यमां उत्तम तैलोंमें उत्तम, श्रेष्ठम्
 वातव्याधिहरम् अने श्रेष्ठ वातव्याधि हरनार छे
 और श्रेष्ठ वातव्याधिहर है ॥ १५७-१६४ ॥ इति आ
 यह, अमृताद्यम् तैलम् अमृताद्य तैल छे अमृताद्य तैल है ।

157-164. Decoct 2000 tolas of
 guduch in 8192 tolas of water till
 reduced to one fourth its quantity.
 Prepare a medicated oil in this
 solution by adding 512 tolas of til oil
 and equal quantity of milk along with
 the the paste of one tola each of carda-
 mom, nardus, indian valerian, cuscus,
 indian sarsaparilla, costus, sandal, sida,
 ground phyllanthus, Meda, dill seed,
 Ridhi, Jivaka, Kakoli, Kshira-kakoli
 small east indian globe thistle, evening
 mallow, shell, east indian globe
 thistle, cork swallow wort, white yam,

१६१. वीराशलकि.....बालकैः-वीरासहैकर्षभकत्रिदशा
 कार्षिकैः (द. व.)

१६२. सहैला-महैला (ख. ख. ड.)

१६४. अमृताह्वयम्-अमृतोपमम् (य.)

cowage, climbing asparagus, Mahameda, galls, pea, sweet flag, indian caltrops, castor, indian groundsel, dark blue creeper, crested purple nail dye, climbing asparagus, indian olebanum, nut-gras, cinnamon, cassia cinnamon, Rishabhaka, fragrant sticky mallow, wild black gram, large cardamom, saffron, melilol, deodar. three tolas of indian madder and 32 tolas of liquorice. This medicated oil restores the health of those affected with loss of semen, gastric power and vitality and of those who are deluded of mind, and also of those who suffer from insanity and epilepsy. This foremost of medicated oils, which is curative of vata-disorders, is known by the name of Amrita or Guduch oil. (This oil described by the preceptor Krishna Atreya is held in high regard by the physicians). Thus has been described the compound Guduch oil.

वातरोगे रास्नातैलम्—

रास्नासहस्रनिर्युहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।

गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥१६५॥

कल्पोऽथ गन्धगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।

काथकरकपयोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ॥१६६॥

इति रास्नातैलम् ।

रास्नासहस्र- ओङ्क ६५२ पक्ष रास्नाना रास्नाके चार हजार तोले, निर्युहे उपाथमा काथमें, तैलद्रोणम्

१६५. विपाचयेत्—विपाचितम् (व.)

१६६. कल्पः—करकः (त.)

१. कल्पोऽथ.. बलाद्वये—एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारण्यां गन्धगन्धयोः (व. ड.)

२. —एष कल्पोऽथ गन्धगन्धायां बलातिबलबोस्तथा (व.)

३. —एष कल्पोऽथ गन्धायाः प्रसारण्यां बलाद्वयोः (फ.)

४. पचेत् पृथक्—पृथक् पचेत् (व.)

ओङ्क द्रोण तैल तैल १०२४ तोले, हैमवतैः डिमादयमा उत्पन्न थयेव हिमालयमें होनेवाले, गन्धैः सुगंधी द्रव्यैश्च गन्ध द्रव्योंसे, एलाद्यैः तथा नान्दी ओलरी वगेरेना तथा एलादिके, पिष्टैः च उल्क साथे कल्कसे, विपाचयेत् पडावधुं पकावे, अनिलार्तिनुत् ओ वात-व्याधि मटाउनार से यह वातपीडनाशक है, अथ कल्पः आ उल्क प्रमाणे इस कल्पके अनुसार, अथ गन्धायां अथ गन्धा तैल अथ गन्धा तैल, प्रसारण्यां प्रसारणी तैल प्रसारणी तैल, बलाद्वये अने अने भलानां तैल तैयार करवाभा आवे से और दोनों बलाओंके तैल तैयार किये जाते हैं, बलादीनाम् अथवा अथ वगेरेना वा बलादिके, काथ-करक-पयोभिः वा उपाथ, उल्क अने दूध साथे काथ, करक और दूधसे, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, पचेत् तैल पडावधुं तैल पकावे, इति रास्ना-तैलम् आ रास्ना तैल से यह रास्नातैल है ॥ १६५-१६६ ॥

165-166. Prepare a medicated oil taking 1024 tolas of oil and cooking it in 4000 tolas of the decoction of indian groundsel along with the paste of the fragrant group of drugs grown in the Himalayas, as well as the cardamom group of drugs. This oil is curative of vata. Similarly may be prepared the medicated oil of winter cherry, chinese moon creeper and the two varieties of sida or the medicated oil of sida and other drugs may be prepared using these drugs individually in the form of decoction, paste or milk. Thus has been described the Indian Groundsel oil.

वातरोगे मूलकाशं तैलम्—

मूलकखरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्चिकम् ।

तुल्यं विपाचयेत् करकैर्वलाच्चित्रकसैन्धवैः ॥१६७॥

१६७. तुल्यं.... सैन्धवैः—तैलं विपाचयेत् करकैः बलाक्षिमुकसैन्धवैः (व.)

२. बलाच्चित्रकसैन्धवैः—बलाक्षिमुकसैन्धवैः (फ.)

३. बला—वचा (व.)

पिप्पल्यतिविषारास्त्राचविकागुरुशिपुकैः ।

भल्लातकवचाकुष्ठश्वदंष्ट्राविश्वमेवजैः ॥१६८॥

पुष्कराक्षशटीविल्वशताह्वानतदारुभिः ।

तत्सिद्धं पीतवत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥

इति मूलकाद्यं तैलम् ।

तुल्यम् सम प्रमाणम् समभाग, मूलकस्वरसम्
भूणानो स्वरस मूलीका स्वरस, क्षीरम् दूध दूध, तैलम्
तेल तैल, दध्यम्ल- आटुं छली खट्टा दही, काजिकम्
अने ३७ ओओने और काजी इनका, बला-चित्रक-
अश्व, चित्रक बला, चित्रक सैन्धवैः सैन्धव सैन्धव.
पिप्पली- पीपर पिप्पली, अतिविषा- अतिविषा अतिविषा,
रास्ना- रास्ना रास्ना, चविका- चविका चविका, अगुरु-
अगर अगुरु शिपुकैः सरगवानां भूणानी अश्व सहजनकी
जड़की छाल, भल्लातक- भिलाभो भिलावा, वचा-कुष्ठ- १००
३४ वचा, कूठ, श्वदंष्ट्रा- गोअरु गोखरु, विश्वमेवजैः सुंठ
सोंठ, पुष्कराक्ष- पुष्करभूण पोहकरमूल, शटी- ३५२
कायली कचूर, विल्व- भीली विल्वकी जड़, शताह्व-
शताह्व सोया, नतदारुभिः तगर अने देवदारना तगर
और देवदारुके, कल्कैः ३६६ साथे कल्कके साथ, विपा-
चयेत पकावनां पकावे, सिद्धम् तत् सिद्ध करेव ते तैल
सिद्ध किया हुआ वह तैल, पीतम् पीवामां आवतां
पीनेपर, अत्युग्रान् अति अत्युग्र अति उग्र, वातात्मकान्
गदान् वातरोगीने वातरोगीको, हन्ति हण्टे छे नष्ट करता
है ॥ १६७-१६९ ॥ इति आ यह, मूलकाद्यम् मूलकाद्य
मूलकाद्य, तैलम् तैल छे तैल है ।

167-169. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of oil and cooking it in equal quantities of radish-juice, milk, sour curds and sour conjee, adding the paste of sida, white flowered leadwort, rock salt, long pepper, atees, indian groundsel, chaba pepper, eaglewood, drumstick, marking nut, sweet flag, costus, indian caltrops,

१६८. शिपुकैः-शिपुकैः (क.)

dry ginger, orris root, zedoary, bael, dill seed, indian valerian and deodar. This medicated oil, when taken as potion, cures even very severe types of vata-disorders. Thus has been described the Compound Radish oil.

वातरोगे वृषमूलादितैलम्—

वृषमूलगुडूचयोश्च द्विशतस्य शतस्य च ।

चित्रकात् साश्वगन्धाच्च काथे तैलाढकं पचेत् १७०

सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।

प्राक्कैलावापसिद्धं च भवेदेतदुणोत्तरम् ॥१७१॥

इति वृषमूलादितैलम् ।

द्विशतस्य असे। असे। १००-१०० तोले,
वृषमूल- अरूखानां भूण वासामूल, गुडूचयोः च अने
गणो और गिलोय, साश्वगन्धात् अश्वगन्धा अश्वगन्धा,
चित्रकात् च अने चित्रक और चित्रक. शतस्य च से। से।
१००-१०० तोले, काथे सक्षीरम् ओओना कवाथमां
दूधसहित इनके काथमें दूधके साथ, तैलाढकम् ओ३
आ६६ तैल तैल २५६ तोले, पचेत् पकावपुं सिद्ध करे,
वायुना भग्ने वायुभी भग्न वायुसे भग्न, तथा जर्जरिते
अने जर्जरित थथेक्षाने तथा जर्जरित अंगवालोंको,
दद्यात् ते देवुं इसे देना चाड़िए, प्राक्-तैल- पूर्वोक्त
तैलनां पूर्वोक्त तैलके, आवापसिद्धम् द्रव्य साथे
सिद्ध करवामां आवे तो द्रव्योंके प्रसेपसे सिद्ध किया
जाय तो, एतत् च आ यह, गुणोत्तरम् गुणुमां पृष्टि-
वाणुं अधिक गुणवान, भवेत् थाय छे होता
है ॥ १७०-१७१ ॥ इति आ यह, वृषमूलादितैलम्
वृषमूलादि तैल छे वृषमूलादि तैल है ।

170-171. Prepare a medicated oil by taking 256 tolas of til oil and cooking it in 800 tolas of the decoction of vasaka-roots and guduch, and 400 tolas of the decoction of white flowered

१७०. वृषमूल-गुडूचमूल (य.)

११ चित्रकात् साश्वगन्धाच्च-अश्वगन्धाचित्रकयोः (१५ फे.)

paste of each of the fragrant group of drugs. This oil known as the Medicated Radish oil is curative of splenic disorders, retention of urine, dyspnea, cough and other vata disorders. It is also promotive of complexion, life and vitality. Thus has been described the Medicated Radish oil.

वातरोगे अन्ये तैलयोगाः—

यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां क्षिप्रुचिस्त्वयोः ।

रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्वितम् ॥१७६॥

साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्ववातामयापहम् ।

यव-कोल- जव, और जौ, बेर, कुलत्थानाम् उलभी कुलथी, मत्स्यानाम् मत्स्य मत्स्य, क्षिप्रुचिस्त्वयोः सरगवे, श्रीक्षी क्षिप्रु, बिल्व. मूलकानाम् च अने मूलांना और मूलकके, रसेन क्वाथ आथे काथके साथ, दधि-पयः दही आने दूध दही और दूधके, अन्वितम् सहित साथ, तैलम् तैल तैल, साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, भिषक् वैद्य वैद्य, सर्ववातामय- सर्व वातरोगने सब वातरोगके अपहर्त्तु दूर करनेपर ते तैल नाशक उस तैलको, दद्यात् आपनुं देवे ॥ १७६॥

176-176½. Preparing a medicated oil by taking til oil and cooking it in the decoction of barley, jujube, horseggram, fish, drumstick, bael, radish, curds and milk, the physician should administer it to the patient. This is curative of all vata-disorders.

लघुनखरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥१७७॥

लघुन- लसणुना लहसुनके, खरसे स्वरसभा खरसमें, एभिः उपयुक्त द्रव्यो साथे उपयुक्त द्रव्योंके साथ, सिद्धम् सिद्ध करनेसु सिद्ध किया, तैलम् च तैल पल्लु तैल भी, वातनुत् वातदूर छे वातनाशक है ॥१७७॥

177. The medicated oil prepared in the expressed juice of garlic and

the articles mentioned above, is curative of vata-disorders.

तैलान्येतान्युत्तुखातामङ्गनां पाययेत् च ।

पीत्वाऽन्यतममेषां हि वन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् ॥१७८॥

एतानि आ ये, तैलानि तैला तैल, ऋतुखाताम् ऋतुस्नाता ऋतुस्नात की हुई, अङ्गनाम् श्रीने श्रीको, पाययेत् च पावनां ओष्ठो पिलावे, हि वन्ध्याम् उरस्य के ओम्भानु क्योंकि इनमेंसे, अन्यतमम् कोई पल्लु ओष्ठ किसी एक तैलको, पीत्वा पीने पीकर, वन्ध्या अपि वन्ध्या पल्लु वन्ध्या भी, सुतम् दीकरने पुत्रको, जनयेत् जनम आये छे जन्म देती है ॥ १७८ ॥

178. This oil may be given as potion to a woman who has just taken the purificatory bath on the cessation of menses. By taking any of these medicated oils as potion, even a sterile woman will become fertile and give birth to a son.

यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतम् ।

अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगमुत् ॥१७९॥

शीतज्वरे शीतज्वरमें, तैलम् तैल तैल, उदाहृतम् उदाहुं छे कहा है, तच्च च ते वर, अनेकशतशः अनेक सौ बार अनेक सौ बार, सिद्धम् सिद्ध करनेसे, वातरोगमुत् वातरोग भटाउनीर वातरोगनाशक, स्यात् अने छे होता है ॥१७९॥

179. The compound eaglewood oil which has been described in the treatment of algid fever, if cooked over and over again many hundred times, acquires dynamisation and becomes curative of vata-disorders.

७८. तैलान्येता.....पाययेत् च-ऋतुस्नातां तथा गारी तैलान्येतानि पाययेत् (क.)

वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ॥१८०॥

वातशोणितके च अपि वशी वातरक्तनी चिकित्साभा
पुनः वातरक्तकी चिकित्सा में, यानि जे जो, तैलानि तेदे
तैल, वक्ष्यन्ते उहेवाभा आवाशे कहे जायेंगे, तानि च
तेओने पल्लु उनका भी, सिद्धिकामः सिद्धि भूयन्तार
वैले सिद्धिकी कामना करनेवाला वैद्य, अनिलशान्त्यर्थम्
वायुनी शान्ति भाटे वायुकी शान्तिके लिए, प्रयोजयेत्
प्रयोगवा ओधकी प्रयोग करे ॥१८०॥

180. And the medicated oils which
will be described (in the next chapter)
in the therapeutics of rheumatic con-
ditions, may be prescribed for the
alleviation of vata-disorders, by the
physician desirous of success in treat-
ment.

नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मारुतापहम् ।
व्यवायुष्णगुरुस्नेहात् संस्काराद्बलवत्तरम् ॥१८१॥

तैलात् तैलथी तैलसे, परम् अधिक अधिक, मारुता-
पहम् वातनाशक वातनाशक, किञ्चिद् औषधुं कुछ पल्लु
अन्य कोई भी, औषधम् औषध औषध, न अस्ति नथी
नहीं है, व्यवायि- कारलु के ते व्यायथी (संपूर्ण देहमें
व्यापी जेध पथनायुं) क्योंकि यह व्यवायी (संपूर्ण देहमें
व्याप्त होकर पचनेवाला), उष्ण-गुरु- उष्ण, गुरु, स्नेहात्
अने स्नेह से और स्नेह है, संस्कारात् तथा
संस्कारथी तथा संस्कारसे, बलवत्तरम् वातनाश
करवाभा अधिक अगवान अने से वातको नष्ट करनेमें
अधिक बलवान हो जाता है ॥ १८१ ॥

181. There exists no medication
superior to oil as a remedy for vata.
Owing to its qualities of diffusiveness,
heat, heaviness and unctuousness and
by virtue of becoming more powerful
on being medicated with the vata-
curative group of drugs,

वातरोगे तैलप्रशंसा —

गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रजः ।

सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ॥१८२॥

वातहरैः वातहर वातहर, गणैः गणैथी गणोंसे,
तस्मात् तैला करता इसकी अपेक्षासे शतशः सौवार
सौवार, सहस्रजः के हस्रवार पधार या सहस्रवार
अधिक, सिद्धम् सिद्ध करे तैल सिद्ध किया हुआ तैल,
सूक्ष्ममार्ग- सूक्ष्ममार्गमें सूक्ष्ममार्गमें, स्थितान् रहेवा
स्थित, गदान् रोगोंने पल्लु रोगोंको भी, क्षिप्रतरम् थली
जल्दीथी अधिक शीघ्रतासे, हन्ति हल्ले से नष्ट करता
है ॥ १८२ ॥

182. and being also capable of
still further intensification of potency
i. e. dynamisation, by being cooked
over and over again for hundreds or
thousands of times, it very quickly
cures the diseases which have pervaded
into even the minutest part of the
body.

क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वाते पित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेषु विशेषतः ॥१८३॥

संसृष्टे वाते च अपि संसर्गयुक्त वायुभा पल्लु
संसृष्ट वातमें भी, विशेषतः अने भास करीने और
विशेष करके, पित्तादिभिः पित्तादिथी पित्तादिसे, आवृ-
तेषु स्रोतःसु च ओते रुंधाई जता स्रोतोंके आवृत
होने पर, सर्वा अधणी सारी, साधारणी साधारण
साधारण, क्रिया चिकित्सा कियारे, शस्यते प्रशस्त से
प्रशस्त है ॥ १८३ ॥

183. This general line of treatment
is also recommended in conditions of
association with morbidity of other
humors, but specially when the body-
channels have been occluded by pitta
and kapha, in vata-disorders.

१८३. वाते पित्तादिभिः—वातपित्तादिभिः (य.)

दोषान्तरादिसंस्पृष्टे वाते चिकित्सा—

पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते १८४
घन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीबलाशृतम् ॥१८५॥

पित्तावृते वायु पित्तभी आवृत भृता वायुके पित्तसे आवृत होने पर, शीताम् शीतल शीत, तथा उष्णाम् तथा उष्ण तथा उष्ण, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्साको, विशेषेण भास करीने विशेष करके, व्यत्यासात् वाश-
करती पर्यायक्रमसे, कारयेत् करवी करे, जीवनीयम् च अने श्वनीय और जीवनीय, सर्पिः घृत घृत, घन्व-
मांसम् अंगलमांस जांगलमांस, यवाः जालिः जौ, शालि जौ, शालि, यापनाः यापन-भस्तिथो यापन वस्तिथां, क्षीरवस्तयः क्षीर-भस्तिथो क्षीरवस्तिथो, विरेकः विरेथन विरेचन, पञ्चमूलीबला- अने पंच-
मूली तथा भवाथी और पञ्चमूली तथा बलासे, शृतम् साधित सिद्ध किया, क्षीरपानम् च दूधनु पान क्षीरपान, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥१८४-१८५॥

184-185. In condition of occlusion of pitta, the physician should administer cold and hot lines of treatment in alternation; the medicated life-promoter ghee is recommended; he should be given the flesh diet of jangala creatures, barley and sali rice; he should be given yapana-enemata, milk enemata, purgation, potion of milk and decoction of penta-radices and sida.

मधुयष्टिबलातैलघृतक्षीरैश्च सेवनम् ।
पञ्चमूलकवायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥१८६॥

१८४. च शस्यते—तु पाययेत् (क.)

१८५. पञ्चमूली—पञ्चमूल (क.)

“ पञ्चमूलीबलाशृतम्—पञ्चमूलीबलाभितम् (ख.)

१८६. घृतक्षीरैश्च—घृतक्षारैश्च (ड.)

“ पञ्चमूल—पञ्चमूली (ग. प. ड.)

मधुयष्टि- नेहीमधु मूलहरी, बलातैल- अने भवाना तेल और बलातैल, घृत-क्षीरैः च घी तथा दूधभी घी तथा दूधसे, पञ्चमूलकवायेण पंचमूलना अवाथी पंचमूलके कायसे, शीतवारिणा वा डे शीतल अवाथी या शीतल जलसे, सेवनम् परिपेथन परिपेचन, कुर्यात् करुं करे ॥ १८६ ॥

186. He should be given affusion with the medicated oil or ghee or milk prepared with liquorice and sida, or with the decoction of penta-radices, or with cold water.

कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥१८७॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्वपजं हितम् ।

कफावृते वायु उद्धभी आवृत भृता वायुके कफसे आवृत होने पर, यवान्नानि अवाथी अवाथी जौके अवा, जाङ्गलाः अंगल जांगल, मृगपक्षिणः पशुपक्षीओंनां भांसे। पशुपक्षियोंके मांस, तीक्ष्णाः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, स्वेदाः स्वेद स्वेद, निरुहाः च निरुहभस्तिथो निरुह वस्तिथां, सविरेचनम् विरेथन विरेचन, वमनम् वमन वमन, जीर्णम् सर्पिः जूनु घी पुराना घृत, तथा तिल-सर्वपजम् तथा तिलनु अने सरसनु एवं तिलका और सरसोंका, तैलम् तेल तैल, हितम् हितकर छे हितकर हैं ॥ १८७ ॥

187-187½. In condition of occlusion by kapha, he should be given as diet, articles made of barley and the flesh of jangala beasts and birds. He should be given a strong dose of sudation, evacuative enema and emesis along with purgation. Cold ghee, til oil and rape seed oil are beneficial.

१८७½. जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं—पुराणसर्पिस्तैलं (घ.)

“ “ “—पुराणसर्पिस्तैलं च (क.)

“ हितम्—शुभम् (क. छ. ड.)

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥१८८॥

कफपित्ताभ्याम् वायुने कफ आने पित्तने। वायुके कफ और पित्तसे, संसृष्टे संसर्ग थये होय तो संसृष्ट होने पर, पित्तम् पित्तने पित्तको, आदौ प्रथम पहले, विनिर्जयेत् अर्थात् देवुं ओंछी जिते ॥ १८८ ॥

188. In the condition of occlusion by both kapha and pitta, pitta must first be subdued.

आमाशयगतं मत्वा कफं वमनयाचरेत् ॥१८९॥
पकाशये विरेकं तु पित्ते सर्वत्रगे तथा ।

कफम् ऊँने कफको, आमाशयगतम् आमाशयभां गयेवे। आमाशयगत, मत्वा अर्थात् मानकर, वमनम् वमन करवुं ओंछी वमन करना चाहिए, पकाशये कफ पकाशयभां अर्थात् कफके पकाशयमें जाने पर, तथा पित्ते तथा पित्त तथा पित्तके, सर्वत्रगे सर्वस्थानभां अर्थात् सब स्थानमें जाने पर, विरेकम् तु विरेचन विरेचन, आचरेत् आपवुं देवे ॥ १८९ ॥

189-189½. On finding that kapha is located in the stomach, emesis should be given and if it be located in the colon, purgation should be given, and if pitta has pervaded the entire system, purgation should be given.

स्वेदैर्विष्यन्दितः श्लेष्मा यदा पकाशये स्थितः १९०
पित्तं वा दर्शयेद्विद्धं वस्तिभिस्तौ विनिर्हरेत् ।

स्वेदैः स्वेदनथी स्वेदनसे, विष्यन्दितः द्रव अनावेश पिवला हुआ, श्लेष्मा कफ कफ, यदा अर्थात् जब, पकाशये पकाशयभां पकाशयमें, स्थितः रहेवे। होय रहा हो, पित्तम् वा अथवा पित्त या पित्त, विद्धं यो। तानुं दक्षिण अपने लक्षणको, दर्शयेत् अर्थात् देवुं होय

१८९. मत्वा-दृष्ट्वा (ग.)

१८९½. सर्वत्रगे-सर्वानुगे (घ.)

१९०. पकाशये स्थितः-पकाशयाऽभ्युद्युतः (ङ.)

तो दिखावे तो, तौ ते अर्थात् उन दोनोंको, वस्तिभिः अस्तिओ। वस्तिसे, विनिर्हरेत् अर्थात् कांटी नाभवां बाहर निकाल दे ॥ १९० ॥

190-190½. If morbid kapha is liquified by sudation and flows down and accumulates in the colon or the symptoms of pitta become manifest, both of these morbid elements should be eliminated by means of enemata.

श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ॥१९१॥

निरुहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ।

मधुरौषधसिद्धैश्च तैलेस्तमनुवासयेत् ॥१९२॥

श्लेष्मणा ऊँना कफके, अनुगतम् अनुभववाला अनुवन्धवाले वातम् वायुने वायुको, उष्णैः उष्ण, गोमूत्रसंयुतैः गोमूत्रयुक्त गोमूत्रयुक्त, पित्तसंसृष्टम् अने पित्तना संसर्गवाला वायुने और पित्तसंसृष्ट वायुको, क्षीरसंयुतैः दूधयुक्त क्षीरयुक्त, निरुहैः निरुहो। थि निरुहोंसे, निर्हरेत् अर्थात् कांटी ओंछी निकालना चाहिए, तम् तथा तेने और इस रोबीको, मधुरौषध-मधुर औषधथी मधुर औषधोंसे, सिद्धैः च सिद्ध करेवां सिद्ध, तैले तैलथी तैलोंसे, अनुवासयेत् अनुवासन करावुं ओंछी अनुवासन देवे ॥ १९१-१९२ ॥

191-192. If vata is associated with kapha, it should be eliminated by warm evacuative enema mixed with cow's urine. If vata is associated with pitta, it should be eliminated by evacuative enema mixed with milk. Then the patient should be given unctuous enema, prepared with the sweet group of drugs.

क्षीरोगते तु सकृदे धूमजस्यादि कारयेत् ।

१९२½. अस्मादनन्तरम्-

रसावते लङ्घनं स्यात्पाचनादि च शरयते

इत्यधिकः पाठः (क. छ.) पुस्तकयोः ।

सकफे कर्णो संसर्गधी युक्त वायु कफके संसर्गधे युक्त वायुके, क्षिरोगते तु मस्तकभां जला मस्तकमें जाने पर, धूम-नस्य- धूम, नस्य धूम, नस्य, आदि वजरे आदि, कारयेत् कर्णावर्त ओष्ठौ करवाये ॥१९२३॥

192½. In condition of vata located in the head and associated with kapha, inhalation and nasal medication should be given.

हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः १९३ सशेषः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ।

पित्ते कफे पित्त अने कफ पित्त और कफके, हृते हृत् अर्थात् दूर हो जाने पर, उरःस्रोतोऽनुगः उरः-स्रोतभां अनुगत उरःस्रोतमें अनुगत, यः अनिलः ये वायु जो वायु, सशेषः स्यात् आधी रह्यो अथो होय शेष रहा हो, तत्र तेभां उसमें, केवलवातिकी केवल वायुनी केवल वायुकी, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या स्यात् कर्णी ओष्ठौ करे ॥ १९३३ ॥

193-193½. If after the elimination of pitta and kapha, there remains a residual morbidity of vata in the channels of the chest-region (respiratory channels), the treatment indicated in pure vata conditions should be given.

शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ॥१९४॥

शोणितेन वायु रक्तभां वायुके रक्तसे, आवृते आवृत अर्थात् आवृत होने पर, वातशोणितकीं वात-रक्तनी वातरक्तकी, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् कर्णी ओष्ठौ करे ॥ १९४ ॥

194. If vata is occluded in the blood, the line of treatment should be the same as indicated in rheumatic conditions.

१९३३. सशेषः स्यात्-सर्वपस्य (ध.)

॥ सशेषः-सर्वेषां (ध.)

१९४. शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् (ध.)

प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवाते प्रयोजयेत् ।

आमवाते आमवातभां आमवातमें, प्रमेह-वात-प्रमेह, वात प्रमेह, वायु, मेदोघ्नीम् अने मेदो नश करनार चिकित्सा और मेदनाशक चिकित्सा, प्रयोजयेत् कर्णी ओष्ठौ करे ॥१९४३॥

194½. In condition of occlusion in the chyme, treatment curative of urinary disorders, morbid vata and fat, should be given.

स्वेदाभ्यङ्गरसक्षीरस्नेहा मांसावृते हिताः ॥१९५॥

मांसावृते वायु भांसभां आवृत अर्थात् वायुके भांससे आवृत होने पर, स्वेद-अभ्यङ्ग-स्वेदन, अभ्यङ्ग स्वेदन, अभ्यङ्ग, रस-क्षीर-भांसरस, दूध भांसरस, दूध, स्नेहाः अने स्नेह और स्नेह, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥ १९५ ॥

195. If vata is occluded in the flesh, sudation, inunction, meat-juices, milk and unctuous medications are recommended.

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्ववद्रेतसाऽऽवृते ।

अस्थिमज्जस्थे वायु हाडकां तथा मज्जस्थी आवृत अर्थात् वायुके अस्थि और मज्जासे आवृत होने पर, महा-स्नेहः महास्नेह (घी, तैल, वसा अने मज्जा)ने प्रयोग करे रेतसा अने वायु वीर्यभां और वायुके शुक्ते, आवृते आवृत अर्थात् आवृत होने पर, पूर्ववत् अगाडनी छे चिकित्सा कर्णी पूर्वोक्त चिकित्सा करे ॥१९५३॥

195½. If vata is occluded in the osseous tissue or the marrow, the preparation of the tetrad of unctuous articles should be given. If occluded

१९४३. आमवाते-आमवाते (ध. व. ध.)

१९५. हिताः-हिताः (ध.)

in the semen, the treatment is as has already been described.

अन्नावृते तदुल्लेखः पाचनं दीपनं लघु ॥१९६॥

अन्नावृते वायु अन्नभी आवृत भता वायुके अन्नसे आवृत होने पर, तदुल्लेखः तेभां वमन उसमें वमन, पाचनम् पाचन पाचन, दीपनम् तथा दीपन और दीपन, लघु तेभां द्रव्यो ५०५ येभां ओषधी और लघु द्रव्यो प्रयोग करे ॥ १९६ ॥

196. If vata is occluded by food, emesis, digestives, digestive-stimulants and light diet are recommended.

मूत्रलानि तु मूत्रेण स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ।

शकृता तैलमैरण्डं क्षिण्वोदावर्तवत्क्रिया ॥१९७॥

मूत्रेण तु वायु मूत्रभी आवृत भता वायुके मूत्रसे आवृत होने पर, मूत्रलानि मूत्रविरेचके ५०५ मूत्रल औषधियां, सोत्तरवस्तयः उत्तरवस्ति, स्वेदाः तथा स्वेदन येभां ओषधी तथा स्वेदनका प्रयोग करे, शकृता अने मणभी आवृत भता और मलसे आवृत होने पर, एरण्डम् तैलम् और उदावर्त-वत् अने उदावर्त नेवी और उदावर्तकी भांति, क्षिण्वो-दावर्तवत् क्रिया चिकित्सा येभां चिकित्सा करे ॥ १९७ ॥

197. If occluded by urine, diuretics, sudation and urethral douches are recommended. If vata is occluded

१९६. तदुल्लेखः-तु वमनं (ड. त. ध.)

१९७. मूत्रलानि तु मूत्रेण-मूत्रावृते मूत्रलानि (फ.)

„ मूत्रेण-मूत्रस्ये (घ. ड.)

„ शकृता-सखीरम् (घ.)

„ शकृता तैलमैरण्डं-एरण्डतैलं वर्चःस्ये (ख. ड. फ.)

„ शकृता....क्रिया-एरण्डतैलं वर्चःस्ये वस्तिः स्वेदाश्च

मेदिनः (घ. त.)

„ क्षिण्वोदावर्तवत्क्रिया-वक्तिः रमेदाश्च मेदिनः (घ. घ.)

by fecal matter, castor oil and unctuous therapy as indicated in misperistalsis are the remedies.

स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वैरौषधैर्जयेत् ।

वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥१९८॥

स्वस्थानस्थः ज्ञे पोताना स्थानभां रहेद्ये। यदि अपने स्थानमें स्थित, दोषः बली दोष अणवान होय तो दोष बलवान हो तो, तस्म प्राक् तेने प्रथम उसको प्रथम, स्वैः ओषधैः पोताना औषधोधी अपनी औषधियोंसे, वमनैः वा अने वमन और वमन, विरेकैः वा विरेचन विरेचन, वस्तिभिः अस्ति वस्ति, शमनेन वा के शमनभी या शमनके द्वारा, जयेत् अतवे ओषधी शान्त करना चाहिए ॥ १९८ ॥

198. A morbid humor, while in its natural habitat, develops great strength; hence it should be first subdued by suitable medications such as emesis, purgation, enemata or sudation.

(इत्युक्तमावृते वाते पित्तादिभिर्यथायथम् ।)

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, वाते वायु वायुके, पित्तादिभिः पित्त वगेरेधी पित्तादिसे, आवृते आवृत भता तेनी आवृत होने पर उसकी, यथायथम् यथा-योग्य चिकित्सा यथायोग्य चिकित्सा, उक्तम् उक्ती के कही गई है ॥ १९८ ॥

198½. Thus has been described systematically the treatment of conditions of occlusion of vata by pitta etc.

पञ्चानां मारुतानामन्योन्यावरणे लिङ्गानि तेषां चिकित्सा च—
मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे शृणु ॥१९९॥
लिङ्गं व्यासप्तमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ! ।

अनघ ! हे निष्पाप ! हे निष्पाप !, पञ्चानाम हि पांच पांच, मारुतानाम वायुओं वायुओंके, अन्योन्यावरणे ओके भीअनु आवरण करता परस्परका

१९८. प्राक् तं-प्रोक्ते (घ. घ.)

१९९. पञ्चानाम-पञ्चानाम (घ.)

आवरण करने पर स्या आशयि मै, व्यास-समासाभ्याम्
विस्तारपूर्वकं अने संक्षेपम्। विस्तार और संक्षेपे,
उच्यमानम् लिङ्गम् उद्देश्यं लक्षणं लक्षणं कदता हूँ,
शृणु सांभवे। वह सुनो ॥ १९९३ ॥

199-199½ O. sinless one! listen now
to the symptoms described by me, in
extenso as well as in brief, of the
conditions of occlusion brought about
by mutual obstruction between the
five types of vata.

प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च २००

प्राणः प्राण, उदानादीन् उदान वजोरेने
उदानादिको, वृणोति आवृत करे छे आवृत करता है,
ते च अपि अने तेऽपि वृणी और वे सी, प्राणम् प्राणने
प्राणको, वृण्वन्ति आवृत करे छे आवृत करते हैं ॥ २०० ॥

200. The Prana vata occludes the
Udana and other types of vata. while
they too may occlude the Prana.

उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यं सर्वे एव यथाक्रमम् ।
विंशतिर्वरणान्येतान्युख्यणानां परस्परम् ॥ २०१ ॥
मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ।

तथा ते ७ प्रमाणे वैसे ही, सर्वे एव सर्वेथ सब,
उदानाद्याः उदानादिक उदानादि, यथाक्रमम् क्रमानुसार
क्रमानुसार, अन्योन्यम् एक ओरने आवरे छे एक
दूसरेको आवृत करते हैं, उख्यणानाम् वृद्धि पाभेक्षा बढे
हुए, परस्परम् अने परस्पर भणेश और परस्पर मिले
हुए, पञ्चानाम् पाँच, मारुतानाम् वायुना वायुओंके,
एतानि विंशतिः आ वीस ये बीस, वरणानि हि
आवरण थांथ छे आवरण होते हैं, तानि तेऽपि इनको,
सम्यक् सारी रीति अच्छी प्रकार, प्रतर्कयेत् समझना
भेध छे जाने ॥ २०१ ॥

201-201½. Udana and all other
types of vata may occlude one another

१००. वृणोत्युदानादीन्-वृणोत्युदानादीन् (क. ३)

२०१. विंशतिर्वरणानि-विंशत्यावरणानि (घ. ५.)

in the same manner. There would
occur twenty conditions of occlusion
caused by mutual obstruction of these
five types of provoked vata. The phy-
sician should be able to diagnose
these conditions properly.

सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् २०२
व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजत्रुकम् ।

व्याने व्यान व्यानके, प्राणावृते प्राणथी आवृत
थता प्राणसे आवृत होने पर, सर्वेन्द्रियाणाम् सर्व
इन्द्रियोनी सब इन्द्रियोमें, शून्यत्वम् शून्यता शून्यता,
स्मृतिबल- तथा स्मृति अने अद्वेने तथा स्मृति और
बलका, क्षयम् क्षय क्षय, लिङ्गम् छे लक्षण इन
लक्षणोंको, ज्ञात्वा ज्ञानीने जानकर, तत्र तेमां वहाँ,
ऊर्ध्वजत्रुकम् उर्ध्वजत्रुक (धूमपान, नस्वआदि) ऊर्ध्व-
जत्रुक (धूमपान, नस्वआदि), कर्म यिकित्सा करनी
भेध छे कर्म करना चाहिए ॥ २०२ ॥

202-202½. On observing the loss of
function of all the sense-organs, and loss
of memory and strength, it should be
diagnosed as the condition of the
occlusion of Vyana by Prana. The
treatment is as indicated in diseases
occurring in the parts above the supra-
clavicular region of the body.

स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ॥ २०३ ॥
प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।

प्राणे प्राण प्राणके, व्यानावृते व्यानथी आवृत
थता व्यानसे आवृत होने पर, अत्यर्थम् अतिशय
अत्यन्त, स्वेदः पसीना, लोमहर्षः उंवाडा उभा
थता लोमहर्ष, त्वग्दोषः आभरीना दोष त्वग्दोष, सुप्त-
गात्रता अने अंगोमां आली यदवी छे लक्षण
थांथ छे और गात्रोंकी सुप्तता ये लक्षण होते हैं, तत्र
तेमां उसमें, स्नेहयुक्तम् स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, विरेचनम्
विरेचन हेतु भेध छे विरेचन देना चाहिए ॥ २०३ ॥

203-203½. On observing excessive perspiration, horripilation, dermic morbidity and numbness of limbs, it should be diagnosed as the condition of Prana occluded by Vyana. The treatment in this is purgation combined with unctuous articles.

प्राणावृत्ते समाने स्युर्जङ्गदमूकताः ॥२०४॥

चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र सयापनाः ।

समाने समान वायु समान वायुके, प्राणावृत्ते प्राणुधी आवृत भूता प्राणसे आवृत होने पर, जङ्गदमूकता, गद्गदता, मूकताः अने भूंगापणु और मूकता, स्युः ओ वक्ष्ये थाय छे ये लक्षण होते हैं, तत्र तेभा वहां, सयापनाः यापन अस्तिओ यापन-वस्तियां, चतुष्प्रयोगाः स्नेहाः अने चार प्रकारे प्रस्था-भूता स्नेहो और चार प्रकारके स्नेहोंका प्रयोग, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥२०४॥

204-204½. In condition of occlusion of Samana by Prana, there will be scanty or slurring speech, or muteness. All the four modes of unctuous therapy along with Yapana enema are recommended as treatment.

समानेनावृत्तेऽपाने ग्रहणीपार्श्वहृद्गदाः ॥२०५॥

शूलं चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ।

अपाने अपान वायु अपान वायुके, समाने समान वायुधी समान वायुसे, आवृत्ते आवृत भूता आवृत होने पर, ग्रहणी-पार्श्व-शूलपीडा, पार्श्वहृद्ग्रहणी, पार्श्वपीडा, हृद्गदाः हृद्गोग हृद्गोग, आमाशये तथा आमाशयभा तथा आमाशयमें, शूलम् च शूल ओ वक्ष्ये थाय छे शूल ये लक्षण होते हैं, तत्र तेभा वहां, दीपनम् दीपन दीपन, सर्पिः धी जी, इष्यते छे छे इष्ट है ॥ २०५॥

२०५ समानेनावृत्ते.....हृद्गदाः-समानेनावृत्ते प्राणे ग्रहणी-

पार्श्ववेदना (ध.)

॥ ग्रहणीपार्श्वहृद्गदाः-ग्रहणीपार्श्ववेदना (ख. छ. त.)

205-205½. In condition of the occlusion of Apana by Samana, there will occur assimilation disorders and diseases of the organs situated in hypochondriac region, gastric disorders and colicky pain of the stomach. Here the treatment indicated is the ghee medicated with digestive-stimulants.

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः २०६

हृद्गोगो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृत्ते ।

तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ॥२०७॥

उदाने उदानवायु उदानवायुके, प्राणसंवृत्ते प्राणुधी आवृत भूता प्राणसे आवृत होने पर, शिरोग्रहः शिरोग्रह शिरोग्रह, प्रतिश्यायः सौणभम प्रतिश्याय, निःश्वास-निःश्वास निःश्वास, उच्छ्वास- तथा उच्छ्वासने तथा उच्छ्वासका, संग्रहः निरोध अवरोध, हृद्गोगः हृद्गोग हृद्गोग, मुखशोषः च अपि अने मुखशोष ओ वक्ष्ये थाय छे और मुखशोष ये लक्षण होते हैं, तत्र तेभा वहां, और्ध्वभागिकम् और्ध्वभागिकी ऊर्ध्वभागिकी, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, तथा आश्वासनम् अने आश्वासन आपवानु तथा आश्वासन, कार्यम् करतुं ओछेओ करना चाहिए ॥ २०६-२०७ ॥

206-207. In conditions of occlusion of Udana by Prana, there will occur spasticity of the head, coryza, impediment to inspiration and expiration, cardiac disorders and dryness of the mouth. Here, the treatment is as indicated in diseases of the parts above the supra-clavicular region and also comforting measures.

कर्मौजोवर्णानां नाशो सुस्युरथापि वा ।

उदानेनावृत्ते प्राणे तं ग्रहणैः शीतवारिषा ॥२०८॥

सिञ्चेदाश्वासयेच्चैनं सुखं चैवोपपादयेत् ।

२०८ कर्मौजोवर्णानां-कर्मणः वर्णानां (ध.)

प्राणे प्राणवायु प्राणके, उदानेव उदानेऽपि उदानसे, आवृते आवृत भर्ता आवृत होने पर, कर्म-ओजः-धर्म, ओज कर्म, ओज, बल-वर्णनाम् अल्ल अने वल्लभो बल और वर्णका, नाशः नाश नाश, अथवा अथवा अथवा, मृत्युः अथि मृत्यु पक्ष भाय छे मृत्यु सी होता है, वय ते रोगीने इस रोगीको, शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, शीतवारिणा शीतल अल्लतुं शीतल जलसे, सिद्धे शिथिल करवुं शिथिल करे, एतन् अने उसको, आश्वासयेद् च आश्वासन आपवुं आश्वासन देवे, सुखम् अने सुख थाय तेम और सुख मिले ऐसा, उपपादयेत् च एव करवुं कार्य करना चाहिए ॥२०८३॥

208-208½. In condition of occlusion of Prana by Udana, there will occur loss of function, vital essence, strength and of complexion or even death. This condition should be treated by gradual affusion with cold water and comforting measures in such a way that the patient may be restored to health.

ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने छर्दिश्वासादयो गदाः ॥२०९॥
स्युर्वति तत्र वस्त्यादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।

अपाने वाते अपान वायु अपान वायुके, ऊर्ध्वगेन उदानेऽपि उदानसे, आवृते आवृत भर्ता आवृत होने पर, छर्दिश्वास-छिटी अने श्वास छर्दि और श्वास, आदयः वगेरे आदि, गदाः स्युः रोगी भाय छे रोग होते हैं, तत्र तेमां वहां, वस्त्यादि अस्ति वगेरे धर्म वस्ति आदि कर्म, अनुलोमनम् अने अनुलोमन करनार और अनुलोमक, भोज्यम् च एव भोजन भोजन के भोजन देना चाहिए ॥२०९३॥

209-209½. In condition of the occlusion of Apana by Udana, there will occur vomiting, dyspnea and

२०९. ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने-उदानेनावृतेऽपाने (फ.)

“ “ “ “ -लङ्घनेनावृतेऽपाने (फ.)

२०९½. भोज्यं चैवानुलोमनं-सर्वं चैवानुलोमनम् (फ.)

similar other disorders. The treatment therein is euema and similar measures, and diet inducing regular peristalsis.

मोहोऽहोऽस्मिन्तीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ॥२१०॥
वाते स्याद्धमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाद्यनम् ।

ऊर्ध्वगे वाते उदान वायु उदान वायु, अपानसंवृते अपानेऽपि आवृत भर्ता अपानसे आवृत होने पर, मोहः मोह मोह, अलसः अग्निः मन्दाग्नि मन्दाग्नि, अतीसारः अने अतिसार भाय छे और अतिसार होते हैं, तत्र तेमां इसमें, वमनम् वमन वमन, दीपनम् दीपन दीपन, ग्राहि अने ग्राही और ग्राही, ज्ञानम् च भोजन भोजन, खात् ५४ छे देना चाहिए ॥२१०३॥

2020½. In condition of the occlusion of Udana by Apana, there occur stupefaction, dullness of the gastric fire and diarrhea. The treatment, there is emesis and diet that is digestive stimulant and astringent.

वम्याध्मानमुदावर्तगुल्मार्तिपरिकर्तिकाः ॥२११॥
लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ।

अपाने अपानवायु अपानवायुके, व्यानावृते व्यानधी आवृत भर्ता व्यानसे आवृत होने पर, वमि-आध्मानम् छिटी, आध्मान वमन, आध्मान, उदावर्त-उदावर्त उदावर्त, गुल्मार्ति-गुल्मरोग गुल्मरोग, परिकर्तिकाः अने वाढ और परिकर्तिका. लिङ्गम् अने लक्षण भाय छे ये लक्षण होते हैं, वम् तेनुं इसका, स्निग्धैः स्निग्ध द्रव्येऽपि स्निग्ध औषधोंसे, अनुलोमयेत् अनुलोमन करवुं अनुलोमन करे ॥२११३॥

211-211½. In condition of occlusion of Apana by Vyana, there occur

२१०. मोहोऽहोऽस्मिन्तीसार-मोहोऽहोऽस्मिन्तीसारः (फ.)

“ “ “ “ -मोहोऽहोऽस्मिन्तीसारः (फ.)

२११. वम्याध्मान-उदावर्तगुल्मार्ति (फ. छ. य.)

“ “ “ “ -गुल्मार्ति-गुल्मार्तिः (य.)

the symptoms of vomiting, distension of abdomen, misperistalsis, Gulma, colic and griping pain. This condition should be treated by regulating peristalsis by means of unctuous medications.

અપાનેનાવૃત્તે વ્યાને સર્વેદિષમૂત્રરેતસામ્ ॥૨૧૨॥
અતિપ્રવૃત્તિસ્ત્રવાપિ સર્વે સંગ્રહણં મતમ્ ।

વ્યાને વ્યાન વ્યાનકે, અપાનેન અપાન વાયુથી અપાન વાયુસે, જાવૃત્તે આવૃત્ત થતાં આવૃત્ત હોને પર, વિષમૂત્ર- મળ, મૂત્ર પુરિષ, મૂત્ર, રેતસામ્ અને વીર્યની ઓર શુક્રી, અતિપ્રવૃત્તિઃ અતિપ્રવૃત્તિ અતિપ્રવૃત્તિ, સર્વે થાય છે હોતી હૈ, તત્ર અપિ તેમાં પશુ, ઉસમ્ સી, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, સંગ્રહણમ્ સંગ્રહણી ઉપચાર સંપ્રાપ્તી ઉપચાર, મતમ્ માન્ય છે હિતકારી હૈ ॥૨૧૨૩॥

212-212½. In condition of occlusion of Vyana by Apana, there occur excessive discharge of feces, urine and semen. There the treatment indicated is astringent therapy.

મૂર્છા તન્દ્રા પ્રલાપોઽજ્ઞસાદોઽયોજોવલક્ષયઃ ૨૧૩
સમાનેનાવૃત્તે વ્યાને વ્યાયામો લઘુભોજનમ્ ।

વ્યાને વ્યાન વ્યાનકે, સમાનેન સમાન વાયુથી સમાનસે, જાવૃત્તે આવૃત્ત થતાં આવૃત્ત હોને પર, મૂર્છા તન્દ્રા મૂર્છા, તન્દ્રા મૂર્છા, તન્દ્રા, પ્રલાપઃ અભઝાટ પ્રલાપ, અજ્ઞસાદઃ શરીરની શિથિલતા અજ્ઞસાદ, અમિ- અમિક્ષય અમિક્ષય, ઓજઃ- વલક્ષયઃ ઓજઃક્ષય અને બલક્ષય થાય છે ઓજક્ષય ઓર વલક્ષય હોતે હૈ, વ્યાયામઃ તેમાં વ્યાયામ્ હિસમે વ્યાયામ, લઘુભોજનમ્ અને હલકું ભોજન ધૃષ્ટ છે ઓર લઘુ ભોજન હિતકર હૈ ॥૨૧૩૩॥

213-213½. In condition of occlusion of Vyana by Samana, there occur fainting, torpor, garrulity, asthenia of

૨૧૩૩. લઘુભોજનમ્-લઘુદીપનમ્ (ધ)

the limbs, loss of gastric fire, vital essence and of strength. There, the treatment is exercise and light diet.

સ્તબ્ધતાઽલ્પાગ્નિતાઽસ્વેદઃપ્રેષાહાનિર્નિમીલનમ્ ૨૧૪
ઉદાનેનાવૃત્તે વ્યાને તત્ર પથ્યં મિતં લઘુ ।

વ્યાને વ્યાન વ્યાનકે, ઉદાનેન ઉદાન વાયુથી ઉદાનસે, જાવૃત્તે આવૃત્ત થતાં આવૃત્ત હોને પર, સ્તબ્ધતા સ્તબ્ધતા, અલ્પાગ્નિતા અગ્નિમાંદ્ર અલ્પાગ્નિતા, અસ્વેદઃ પરસ્પરને અભાવ સ્વેદકા ન આતા, પ્રેષાહાનિઃ પ્રેષાનાશ પ્રેષાહાનિ, નિમીલનમ્ અને આભોતું બંધ થવું થાય છે ઓર આંખોંકા બન્દ હોના હોતે હૈ, તત્ર મિતં હિસમે, મિતમ્ લઘુ માપસર હલકું પરિમિત ઓર લઘુ ભોજન, પથ્યમ્ પથ્ય છે પથ્ય હૈ ॥૨૧૪૩॥

214-214½. In condition of occlusion of Vyana by Udana, there occur rigidity, dullness of gastric fire, anhidrosis, loss of movement and absence of winking. There, the treatment is wholesome, measured and light diet.

પશ્ચાન્વોન્યાવૃતાનેવં વાતાન્ બુધ્યેત લક્ષણૈઃ ॥૨૧૫॥
एषां स्वकर्मणां हानिर्वृद्धिर्वाऽऽवरणे मता ।

દુબલ્ આ પ્રમાણે હિસ પ્રકાર, અન્વોન્યાવૃતાન્ પરસ્પર આવૃત્ત અથેલા પરસ્પર આવૃત્ત, પશ્ચવાતાન્ પાંચે વાયુઓને પાંચોં વાયુઓ, લક્ષણૈઃ લક્ષણ વડે લક્ષણોસે, બુધ્યેત ઓળખવા જાને, આવરણે આવૃત્ત થતાં આવરણ હોને પર, ઇષાઃ ઓળખનાં હિનકે, સ્વકર્મણામ્ પોતાનાં કર્મની અપને કર્મોંકી, હાનિઃ વૃદ્ધિઃ વા હાનિ ડે વૃદ્ધિ હાનિ યા વૃદ્ધિ, મતા માનેલ છે માની હૈ ॥૨૧૫૩॥

215-215½. By their symptoms one should diagnose the condition of mutual occlusion of these five types of vata and it has been laid down that

૨૧૪. સ્તબ્ધતાઽલ્પાગ્નિતાઽસ્વેદઃ-સ્વેદોઽગ્નિનાશઃ સ્તબ્ધતા (ક.)

૨૧૫. આવરણે મતા-આવરણં મતં (ધ. ક.)

there will occur either the increase or decrease of its actions as the particular type of vata is affected.

यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणेऽष्टकम् ॥२१६॥
सलिङ्गमेषजं सम्यग्बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

बुधानाम् ॥३॥ मनुष्यानी बुद्धिमानोंकी, बुद्धि-
वृद्धये बुद्धिनी वृद्धि माटे बुद्धिको बढ़ानेके लिए,
यथास्थूलम् स्थूल रीते स्थूल रीतिसे, एतत् आ ये,
आवरणे अष्टकम् आठ आवरण् माठ आवरण, सलिङ्ग-
मेषजम् तेओनां लक्षण् अने औषधसहित उनके
लक्षण और औषधसहित, सम्यक् सारी रीते सम्यक्
प्रकारसे, समुद्दिष्टम् दर्शायां छे कहे हैं ॥ २१६ ॥

216-216k. Thus have been described
in general this octad of the conditions
of mutual occlusion along with their
symptoms and treatment, in order to
aid the understanding of intelligent
physicians.

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् २१७
द्वादशावरणान्यन्यान्यभिलक्ष्य भिषग्जितम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि सर्वशः ॥२१८॥
क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादवचारयेत् ।

वातानाम् वायुओनां वायुओंके, स्थानानि स्थान
स्थानोंको, कर्मणाम् तथा कर्मोंकी तथा कर्मोंकी, वृद्धिम्
हानिम् च वृद्धि अने हानि वृद्धि और हानिको, अवेक्ष्य
भेधने देखकर, अन्यानि अने ७॥३॥ और अन्य, द्वादश
आठ बारह, आवरणानि आवरणोंके,

२१६. आवरणेऽष्टकम्—आवरणाष्टकम् (छ. ड. व.)

॥ अष्टकम्—पृथक् (ख. ड. व.)

॥ बुधानां बुद्धिवृद्धये—शृणु स्वं बुद्धिवृद्धये (ख. ड. व.)

॥ सम्यग्बुधानां—भूयो बुधानां (फ.)

२१८. पानवस्त्यादि—नस्यपानादि (य. ड. व. फ.)

॥ सर्वशः—सर्वतः (य.)

॥ अवचारयेत्—उपचोचयेत् (य.)

अभिलक्ष्य लक्षणों सारीने ध्यानमें रखकरके, सम्यक्त्व-
अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, स्नेहपान स्नेहपान वस्त्यादि
तथा अस्ति वजरे तथा वस्तिमादि, भिषग्जितम् उपचार
मेषज, सर्वशः संपूर्णपणे सम्पूर्ण रूपमें कुर्यात्
करवा करे, व्यत्यासात् अथवा वातादरती या पर्याप्त
क्रमसे, उष्णम् अनुष्णम् उष्ण अने शीत, उष्ण और
शीत, क्रमशः वा उपचार उपचारको, अवचारयेत्
प्रयोगवा करना चाहिए ॥ २१७-२१८ ॥

217-218k. On investigating the
habitat of each type of vata, as well
as the signs of increase or decrease
of its functions, the physician should
diagnose the remaining twelve condi-
tions of mutual occlusions and should
treat them by means of inunction,
unctuous potion, enemata and all other
procedures, or he may be given cold
and hot measures in alternation.

उदानं योजयेदूर्ध्वपानं चानुलोमयेत् ॥२१९॥
समानं शमयेच्च त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ।
प्राणोरक्ष्य चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्धृत्वा २२०
स्वं स्थानं गन्धदेवं वृत्तानेतान् विमार्गमान् ।

उदानम् उदानने उदानको, ऊर्ध्वम् उपर तरङ्ग
ऊपरकी ओर, योजयेत् योजवेले ले जाय, अपानम् च
अपानवुं अपानका, अनुलोमयेत् अनुलोमन करवुं अनु-
लोमन करे, समानम् समानवुं समानका, शमयेत् च
संशमन करवुं शमन करे, व्यानम् तु अने व्यानने
और व्यानको, त्रिधा त्रिधे प्रकारे तीन प्रकारसे, योज-
येत् च एव योजवेले प्रवृत्त करे, चतुर्भ्यः अपि पण्यु
आ चारैयथी परन्तु इन चारोंसेभी, प्राणः प्राणवुं
प्राणकी, रक्ष्यः विशेष करीने रक्षण करवुं भेधके रक्षा
विशेष रूपमें करनी चाहिए, हि करवुं के क्योंकि, स्थाने
ते योतानां स्थानमां रहेतां न इसके स्थानमें रहने
पर ही, अस्य स्थितिः अवनन्दी स्थिति जीवनकी स्थिति,
धृत्वा निश्चित छे निश्चित है, एवम् आ प्रमाणे इस

२२०. ह्यस्य—त्वस्य (य.)

प्रकार, वृत्तान् आप्तव आवृत, विमार्गनाम् अने विमार्ग-
भायी और विमार्गगामी, वृत्तान् ओझीने इन वायुओंको,
स्वम् स्थानम् पीताने स्थाने अपने स्थानमें, समये
वर्षे वर्षे ओझीने के जाना चाहिए ॥२१९-२२०॥

219-220. The Udana should be re-
gulated upwards and the Apana down-
wards. The Samana should be sedated
and the Vyana should be treated by
all the three methods. Even more
carefully than the other four types of
vata, the Prana should be maintained,
because life depends on the proper
maintenance of it in its habitat. Thus
the physician should regulate and
establish in their normal habitats, the
various types of vata that have been
occluded and misdirected.

मूर्च्छा दाहो अमः शूलं विदाहः शीतकामिता २२१
उर्ध्वं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ।

प्राणे प्राण प्राणके, पित्तसमावृते पित्तभी आप्तव
यत्नां पित्तसे आवृत होने पर, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा,
दाहः अमः दाह, अम दाह, अम शूल शूल शूल, विदाहः
विदाह विदाह, शीतकामिता शीत वस्तुनी धृष्टा
शीतकामिता, विदग्धस्य अने विदग्ध गेराइनी और
विरग्ध मोजनका, उर्ध्वं च उर्ध्वी थाय छे वमन होता
है ॥ २२१॥

221-222. In condition of occlusion
of Prana by pitta, there occur fainting,
burning, giddiness, colic misdigestion,
craving for cold things and vomiting
of misdigested food.

धीवन् क्षवयूद्वारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥२२२॥
प्राणे कफावृते रुपाण्यरुचिर्हृदिरेव च ।

प्राणे प्राण प्राणके, कफावृते कफभी आप्तव यत्नां
कफसे आवृत होने पर, धीवन् थूँड आप्तव धीवन्,

क्षवयू- धीं ड क्षवयू उद्वार ओझी उद्वार, निःश्वास-
निःश्वास निःश्वास, उच्छ्वास- अने उच्छ्वासने और
उच्छ्वासकी, संग्रहः रो'व रुकावट, अरुचिः अरुचि
अरुचि, हृदिः हृद च अने उर्ध्वी ओ और वमन से,
रूपाणि वक्षणे थाय छे वक्षय होते हैं ॥२२२॥

223-224. In condition of occlusion
of Prana by kapha there occur
symptoms such as salivation, sterna-
tion eructation, impediment to the
inspiration and expiration, anorexia
and vomiting.

मूर्च्छादाहि च क्षपणी दाहो नाभ्युरसः कृमः २२३
ओजोभ्रंशश्च सादश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ।

उदाने उदान उदानके, पित्तसंवृते पित्तभी आप्तव
यत्नां पित्तसे आवृत होने पर, मूर्च्छादाहि च मूर्च्छा
मूर्च्छा मूर्च्छा, नाभि-उरसः नाभि अने उरस नाभि
और छातीमें, दाहः दाह दाह, कृमः आँक मकान,
ओजोभ्रंशः च ओझीने दाह ओजका भ्रंश, सादः च
अपि अने शिथिलता ओ और शिथिलता से, रुपाणि
वक्षणे थाय छे वक्षय होते हैं ॥२२३॥

223 224. In condition of occlusion
of Udana by pitta, there occur
symptoms such as fainting and similar
conditions, burning in the umbilical
region and chest exhaustion, loss of
vital essence and asthenia.

आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ॥२२४॥
दौर्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ।

उदाने उदान उदानके, श्लेष्मणा कफभी श्लेष्मासे,
आवृते आप्तव यत्नां आवृत होने पर, वैवर्ण्यम्
विवर्णता विवर्णता, वाक्-स्वर वाणी स्वर वाणी और

२२३. कृमः-अमः (घ)

२२४. ओजोभ्रंशश्च-कफभ्रंशश्च (घ. व.)

सादश्चाप्युदाने-श्वासश्चाप्युदाने (घ. फ)

स्वरकी, ग्रहः अशुभं भवति रुकावट, दौर्बल्यम् दुर्गन्ता दुर्बलता, सुखाश्रयत्वं अंशेषु भारेषु गत्रोंकी गुरुता, अरुचिः च अने अरुचि और अरुचि, उपजायते उत्पन्न थाय छे होती हैं ॥ २२४३ ॥

224-224½. In condition of occlusion of Udana by kapha, there occur discoloration, the spasm of speech and voice, debility, heaviness of the body and anorexia.

अतिस्वेदस्तथा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ॥२२५॥
पित्तावृते समाने स्यादुपधातस्तथोष्मणः ।

समाने समान समानके, पित्तावृते पित्तभी आवृत्त यत् पित्तसे आवृत्त होने पर, अतिस्वेदः अतिशय परसेवे। अतिस्वेद, तथा दाहः तथा, दाह प्यास, दाह, मूर्च्छा च मूर्च्छा मूर्च्छा, अरुचिः च एव अरुचि अरुचि, तथा तथा तथा, ऊष्मणः अभिमां ऊष्मामे, उपधातः धटाडा ओ वक्ष्य कमी ये लक्षण, स्यात् उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥२२५३॥

225-225½. In condition of occlusion of the Samana by pitta, there occur hyperidrosis, thirst, burning, fainting, anorexia and loss of body-heat.

अस्वेदो वह्निमान्द्यं च लोमहर्षस्तथैव च ॥२२६॥
कफावृते समाने स्याद्वात्राणां चातिशीतता ।

समाने समान समानके, कफावृते कक्षी आवृत्त यत् कफसे आवृत्त होने पर, अस्वेदः परसेवाने। अभिमान स्वेद न आना, वह्निमान्द्यम् च अभिमांद्य अभिमान्द्य, तथा एव लोमहर्षः च इवांश अभिमान्द्य, गत्रोंकी, अतिशीतता च अति शीतलता ओ वक्ष्य अतिशीतता ये लक्षण, स्यात् उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ २२६३ ॥

२२५. चारुचिरेव च चारुचिरेव च (च. क. व.)

" " चारुचिरेव च (च. क.)

226-226½. In condition of occlusion of the Samana by kapha, there occur anidrosis, dullness of the gastric fire, horripilation and excessive coldness of the limbs.

व्याने पित्तावृते तु स्यादाहः सर्वाङ्गः कुमः ॥२२७॥
मात्रविक्षेपसङ्गश्च ससंतापः सवेदनः ।

व्याने व्यान व्यानके, पित्तावृते तु पित्तभी आवृत्त यत् पित्तसे आवृत्त होने पर, सर्वाङ्गः सर्वा अंगे। सर्वाङ्गमें, दाहः दाह दाह, कुमः आङ्ग रुकावट, ससंतापः संताप संताप, सवेदनः अने वेदनासहित और वेदनके साथ, मात्रविक्षेप- गात्रेणी येषां गत्रोंकी चेष्टामें, सङ्गः च अङ्ग यत् ओ वक्ष्य रुकावट ये लक्षण, स्यात् उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥२२७३॥

227-227½. In condition of occlusion of Vyana by pitta, there occur burning all over the body, exhaustion, loss of the movement of limbs accompanied with temperature and pain.

गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसम्बन्धस्थिजा रुजः ॥२२८॥
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथाऽधिकः ।

व्याने व्यान व्यानके, कफावृते कक्षी आवृत्त यत् कफसे आवृत्त होने पर, सर्वगात्राणाम् सर्वा अंगे। सर्व गत्रोंकी, गुरुता भारेषु गुरुता, सर्वसन्धि- सर्वा सांधा सब सन्धि, अस्थिजाः अने हाडोंमां और अस्थिमें, रुजः पीडा पीडा, तथा तथा तथा, अधिकः अधिक प्रमाणां विशेषतः, गतिसङ्गः गतिनी रुकावट गतिकी रुकावट, लिङ्गम् ओ वक्ष्य उत्पन्न थाय छे ये लक्षण उत्पन्न होते हैं ॥ २२८३ ॥

228-228½. In condition of occlusion of Vyana by kapha, there occur symptoms such as heaviness of the limbs, pain in all the bones and joints, and excessive loss of movement.

२२८. सर्वसम्बन्धस्थिजा रुजः-पर्वसम्बन्धस्थिजा रुजः (च. क. व.)

हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वं तापश्च गुदमेद्वयोः ॥२२२॥
लिङ्गं पित्तवृत्तेऽपाने रजसश्चातिवर्तनम् ।

अपाने आपान अपानके, पित्तवृत्ते पित्तथी
आवृतं यत् पित्तसे आवृत होने पर, हारिद्र- ७७६२
नेवा पीला हृत्दीके वर्णके, मूत्रवर्चस्त्वम् मूत्र अने
भण मूत्र और पुरीष, गुदमेद्वयोः गुदा अने शिश्नमा गुदा
और मेद्वमें, तापः च ताप ताप, रजसः च तथा
आर्तवनी और आर्तवकी, अतिवर्तनम् अति प्रवृत्त
अतिप्रवृत्ति, लिङ्गम् ओ लक्षण उत्पन्न आयु छे ये लक्षण
उत्पन्न होते हैं ॥ २२२३ ॥

229-229½. In condition of occlusion
of Apana by pitta, there occur symp-
toms such as, yellow coloration of
urine and feces, sensation of heat in
the rectum and phallus and excessive
flow of the menses.

मित्रामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥२३०॥
श्लेष्मणा संवृत्तेऽपाने कफमेहस्य चामगमः ।

अपाने आपान अपानके, श्लेष्मणा उद्धृती कफसे,
संवृत्ते आवृतं यत् आवृत होने पर, मित्राम- पातणा-
आम पतला आम, श्लेष्मसंसृष्ट- उद्धृती संसर्गवाणा
कफसे मिला, गुरु- तथा भारे और भारी, वर्चःप्रवर्तनम्
भणनी प्रवृत्ति मलकी प्रवृत्ति, कफमेहस्य अने उद्ध-
मेहनी और कफमेहकी, आगमः च प्राप्ति ओ लक्षण
उत्पन्न आयु छे प्राप्ति ये लक्षण उत्पन्न होते हैं ॥ २३०३ ॥

230-230½. In condition of occlusion
of Apana by kapha, there occur stools
that are loose, heavy and mixed with
undigested matter and mucus and
discharge of urine mixed with mucus.

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ॥ २३१॥
उपलक्ष्य मिश्रविद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ।

२२९३. रजसश्चातिवर्तनम्-रजसः संप्रवर्तनम् (म. ड.)

पित्तस्य च पित्तनां पित्त, कफस्य च अने उद्धृती
और कफकी, लक्षणानां तु लक्षणानां लक्षणोंको,
मिश्रत्वम् मिश्रपाताने मिले, उपलक्ष्य ओछने देखकर,
विद्वान् विद्वान् विद्वान्, मिश्रक् वैद्य वैद्य, आवरणम्
आवरणने आवरणको, मिश्रम् मिश्र मिश्र, वदेत् उद्धृत्तुं
कहे ॥ २३१३ ॥

231-231½. On observing the com-
bined symptoms of pitta and kapha,
the learned physician should diagnose
it as a condition of combined occlu-
sion.

यद्यस्य वायोर्निर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरो स्थितौ ॥२३२॥
दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजान् ।

यस्य ओ जिस, वायोः वायुनुं वायुका, यत् ओ जो,
स्थानम् स्थान स्थान, निर्दिष्टम् अतावेत्तुं छे निर्दिष्ट है,
तत्र स्थितौ इतरौ दोषौ तेमां ओ पीला दोषो आवी
रहे तो तेओ उसमें यदि मित्र दो दोष स्थित हों तो वे,
यथानिजान् पोतपोतानी अपनी अपनी, बहुविधान्
अहु प्रकारनी बहुत प्रकारकी, व्याधीन् व्याधियों
व्याधियाँ, दर्शयेताम् उत्पन्न उरे छे उत्पन्न करते
हैं ॥ २३२३ ॥

232-232½. If the two other humors
get located in the places described as
the habitats of vata, they manifest
various symptoms of disorders cha-
racteristic of each of them.

आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ॥२३३॥

गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ।

विशेषाजीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ॥२३४॥

स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

शास्त्रचक्षुषः शास्त्रज्ञ पी नेत्रवाणा शास्त्ररूप नेत्रवाले,
भिषजः वैद्य वैद्य, श्लेष्मपित्ताभ्याम् उद्धृत्त अने पित्तथी

२३२३. बहुविधान् बहुविधौ (ब.)

२३४. संश्रितम् संश्रितम् (क.)

कफ और पित्तसे, आवृतम् आवृत आवृत, प्राणम् च प्राण प्राण, उदानम् च एव अने उदानने और उदान वायुको, गरीयस्वेन अधिक हानि करनार अधिक हानिकारक, पश्यन्ति भुञ्जे छे समझते हैं, विशेषात् करणु के भास करीने क्योंकि विशेषकर, जीवितम् भुवन प्राणीका जीवन, प्राणे प्राणने प्राणपर, बलम् अने भल और बल, उदाने उदानने उदान पर, संश्रितम् आश्रित छे अवलंबित है, तयोः पीडनात् तेओनी विकृतिने लक्ष उन दोनोंकी विकृतिसे, आयुषः च आयुष आयु, बलस्य च अने भलनी और बलकी, हानिः स्यात् हानि थाय छे हानि होती है ॥२३३-२३४॥

233-234. Medical authorities regard, as most serious, the condition of occlusion of Prana or Udana by kapha and pitta combined; because life is particularly dependent on Prana, and vitality on Udana; and occlusion of them, will result in loss of life and vitality.

सर्वेऽप्येतेऽपरिज्ञाताः परिसंवत्सरास्तथा ॥२३५॥
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमाः ।

एते सर्वे आ अध्यायनी ये सभी, अपि पशु मी, अपरिज्ञाताः भभर न रहेवाथी न जाननेसे, परिसंवत्सराः ओक वर्ष करत वधारे भूना यवाथी एक वर्षसे अधिक पुराने हो जानेसे, तथा अने और, उपेक्षणात् उपेक्षा करवाथी उपेक्षासे, असाध्याः असाध्य असाध्य, अथवा अथवा या, दुरुपक्रमाः दुष्टसाध्य कष्टसाध्य, स्युः भते छे हो जाते हैं ॥ २३५॥

235-235. If all these conditions are either undiagnosed or neglected for longer than a year, they become either incurable or formidable.

हृद्रोगो विद्रधिः प्लीहा गुल्मोऽतिसार एव च ॥२३६॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।

२३५३. दुरुपक्रमाः-दुरुपक्रमाव (५.)

आवृतानाम् आवृत थयेवा आवृत हुए, तेषाम् तेओनी उनकी, उपेक्षणात् उपेक्षा करवाथी उपेक्षासे, हृद्रोगः हृद्रोग हृद्रोग, विद्रधिः विद्रधि विद्रधि, प्लीहा गुल्मः प्लीहा, गुल्म प्लीहा, गुल्म, अतिसारः एव च अने अतिसार और अतिसार, उपद्रवाः ये उपद्रव, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥२३६॥

236-236. As a result of the neglect of these conditions of occlusions, there occur complications such as cardiac disorders, abscesses, splenic disorders, gulma and diarrhea.

तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ॥२३७॥
पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणाऽपि वा ।

तस्मात् तेथी इस लिए, वैद्यः वैद्य वैद्यको, पञ्चात्म-क पंच २३५५वाणी पांच प्रकारके, पवनस्य वायुनु वायुका, वातेन वातथी वातसे, पित्तेन पित्तथी पित्तसे, श्लेष्मणा अपि वा के ऊँथी या कफसे, आवरणम् आवरण, उपलक्षयेत् आलुनु ओईओ जानना चाहिए ॥ २३७॥

237-237. Therefore, the physician should diagnose the condition of occlusion of the five types of vata, by vata, pitta or kapha.

मिषग्जितमतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ॥२३८॥
अनमिष्यन्दिभिः श्लिग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारकैः ।

मतः ओथी इसलिए, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, उपलक्ष्य परीक्षा करीने जानकर, अनमिष्य-न्दिभिः अनमिष्यन्दी न होय ओना अनमिष्यन्दी, श्लिग्धैः श्लिग्ध, स्रोतसाम् अने स्रोतानी और स्रोतोंके, शुद्धिकारकैः शुद्धि करनार द्रव्योंथी शुद्धिकारक द्रव्योंसे,

२३७३. वातेन-वातस्य (क. छ. य. फ)

२३८. मिषग्जितमतः-मिषग्जितमतः (द.)

१. " -मिषग्जितस्ततः (य. द.)

२. शुद्धिकारकैः-शुद्धिकारिभिः (घ. ङ.)

२४२६

चरकसंहिता

[अध्यायः]

मिषन्जितम् चिकित्सा चिकित्सा, समाचरेत् ऊरवी
करे ॥ २३८३ ॥

238-238½. After having well thought out the proper medications, he should treat the patient by measures which are non-liquefacient, unctuous and depurative of body-channels.

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥२३९॥
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत् कार्यं मारुते हितम् ।

मारुते वायु वायु, सर्वस्थानावृते सर्व स्थानभां
आवृत होता। सब स्थानमें आवृत होने पर, अपि
पक्षु मी, यत् ने जो, कफ-पित्त- ऊर् तथा पित्तथी
कफ तथा पित्तसे, अविरुद्धम् विरुद्ध न होय अविरुद्धी
हो, यत् ने जो, वातानुलोमनम् वायुनुं अनुलोमन
ऊरवार होय वायुका अनुलोमन करनेवाला हो, हितम् च
अने ने हितकर होय और जो हितकर हो, तत् ते
चिकित्सा वह चिकित्सा, आशु नष्टही जल्दी, कार्यम्
ऊरवी नेछी करनी चाहिए ॥ २३९३ ॥

239-239½. In condition of occlusion of vata in all its habitats, taking prompt measures which are regulative of vata and at the same time not antagonistic to kapha and pitta, is beneficial.

यापना वस्तयः प्रायो मधुराः खानुवासनाः ॥२४०॥
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा संसनं हितम् ।

प्रायः धलुंअरुं प्रायः, मधुराः मधुर मधुर, खानु-
वासनाः अनुवासन अरितथीसहित अनुवासन बस्ति-
सहित, यापनाः वस्तयः यापन अरितथी यापन बस्तिथी,
बलाधिक्यम् वा अथवा अलनी अधिकता या बला-
धिक्यको, प्रसमीक्ष्य नेछीने देख कर, मृदु संसनम् मृदु
विरेचन हल्का विरेचन, हितम् हितकर छे हितकर है
॥२४०३॥

240-240½. The Yapana enemata as well as the unctuous enemata are

२४१. हितम्-मृदुम (ह.)

generally beneficial, and if the vitality of the patient be found to be great, mild laxatives are beneficial.

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥२४१॥
शैलस्य जतुनोऽत्यर्थं पयस्य गुग्गुलोस्तथा ।

सर्वेषाम् सर्व सब, रसायनानाम् रसायनोभां
रसायनोमें, शैलस्य जतुनः शिलाजितने शिलाजीतका,
तथा तथा तथा, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ,
गुग्गुलोः गुग्गुने। गुग्गुलका, उपयोगम् उपयोग उपयोग,
अत्यर्थम् अत्यंत अत्यन्त, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त
है ॥ २४१३ ॥

241-241½ The use of all kinds of vitalisers is highly recommended. A course of mineral pitch and so too a course of gum guggul with milk are specially beneficial.

लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरभुङ्करः ॥२४२॥
अभयामलकीयोक्तमेकादशसिताशतम् ।

क्षीरभुक् दूध उपर रखीने दूधका आहार करनेवाला,
नरः भुङ्ग्ये मनुष्य, भार्गवप्रोक्तम् लेहम् अथवा भुंजि
ऊहेला अनलेहनुं च्यवनप्राश अवलेहका, अभयामलकीय-
उक्तम् अथवा आ रसानना पहिला रसायनाध्यायना
'अभयामलकीय' नामना पहिला पादमां ऊहेला अथवा
इस स्थानके प्रथम रसायनाध्यायके 'अभयामलकीय' नामके
पहले पादमें कहे हुए, एकादशसिताशतम् वा अग्नि-
थारसो पक्ष साऊरवाणा प्रयोगनुं ग्याहसो पक्ष चीनीवाले
प्रयोगका, 'अभ्यसेत् सेवन ऊरु' सेवन करे ॥ २४२३ ॥

242-242½. Or the patient living on milk diet, may take a course of the 'Chyavanaprasa' linctus or the vitalizer known as the course of chebulic and

२४२. नरः-भुवम् (म.)

२४२½. अभयामलकीयोक्तम्-अभयामलकीयोगम् (य.)

,, सिताशतम्-सिताशतः (व.)

,, ,, -सिताशनः (ब.)

emblic myrobalans prepared with 4400 tolas of sugar.

अपानेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि मेवजम् ॥२४३॥
वातानुलोमनं यच्च पकाशयविशोधनम् ।

अपानेन प्राणु वगेर अपानथी प्राणादि अपानसे आवृते आवृत यत्ना आवृत होने पर, दीपनम् ग्राहि दीपन, ग्राही दीपन, ग्राही, वातानुलोमनम् वातानु अनुलोमन करनेवाले वातका अनुलोमन करनेवाला, पकाशयविशोधनम् च अने पकाशयानु शोधन करनेवाले और पकाशय-शोधन, यच्च मेवजम् ने औषध होय जो औषध हो, सर्वम् ते सर्व उस सबका, प्रयोजयेत् देवुं ने छे छे प्रयोग करे ॥२४३॥

243-243½. In condition of occlusion by Apana, all measures that are gastric-stimulant, astringent, regulative of peristalsis and depurative of the colon, constitute the treatment.

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥२४४॥
प्राणादीनां भिषक् कुर्याद्वितर्कं स्वयमेव तत् ।

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, आवृतानाम् आवृत, प्राणादीनाम् प्राणादिङ्गी प्राणादिकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, संक्षेपतः संक्षेपभा संक्षेपमें, प्रोक्तम् उद्धी छे कही है, भिषक् नैवे वैद्य, स्वयम् एव पोते न स्वयं, वितर्कं सभल सभलने सोच समझकर, तत् ते चिकित्सा उस चिकित्सा, कुर्यात् करवी ने छे छे करे ॥ २४४ ॥

244-244½. Thus has been described in brief the line of treatment in conditions of occlusion of Prana and other types of vata; the physician should use his own discretion and give the proper treatment

२४३. अपानेनावृते-अपाने स्वावृते (क.)

पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्महतस्याविरोधिभिः ।

कफावृते कफघ्नैस्तु मासतस्यानुलोमनैः ॥२४५॥

पित्तावृते तु वात पित्तथी आवृत यत्ना वातके पित्तसे आवृत होने पर, पित्तघ्नैः पित्तनाशक पित्तनाशक, मासतस्य अने वातथी और वायुके, अविरोधिभिः विरोधी न होय छेवां द्रव्यथी अविरोधी द्रव्योंसे, कफावृते तु तथा वात कफथी आवृत यत्ना तथा वातके कफसे आवृत होने पर, कफघ्नैः कफघ्न, मासतस्य अने वायुनुं और वायुके, अनुलोमनैः अनुलोमन करनेवाले द्रव्योंसे चिकित्सा करे ॥ २४५ ॥

245. He should use in a condition of occlusion of vata by pitta, medications curative of pitta and not antagonistic to vata, and in condition of its occlusion by kapha, medications curative of kapha and regulative of vata.

लोके वायवर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥२४६॥
क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं भिषक् ।
विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥२४७॥

यथा ने प्रमाणे जिस प्रकार, लोके दोऊभां लोकमें, वायु-वायु वायु, अर्क-सूर्य सूर्य, सोमानाम् अने यन्दनी और चन्द्रकी, गतिः गति गति, दुर्विज्ञेया अज्ञानी मुश्केल छे दुर्विज्ञेय है, तथा ते प्रमाणे उसी प्रकार, शरीरे शरीरभां शरीरमें, वातस्य वात वात, पित्तस्य च पित्त पित्त, कफस्य च गतिः अने कफकी गति अज्ञानी मुश्केल छे और कफकी गति, दुर्विज्ञेय है, पवनादीनाम् वायु वगेरेनां वातादिकके, क्षयम् क्षय क्षय, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, समत्वं समता समता, तथा एव आवरणम् च अने आवरणने और आवरणके, विज्ञाय

२४५. मासतस्यानुलोमनैः-मासतस्याविरोधिभिः (क. व. छ. फ.)

२४७. प्रमुह्यति-विमुह्यति (छ.)

प्रमुह्यति कर्मसु-प्रमुह्यति कर्मविद (फ.)

अष्टौ एव जनक, सिष्क वैद्य वैद्य, कर्मसु चिकित्सायां
चिकित्सायां, न प्रमुह्यति भूयते न च भूल नही
करता ॥ २४६-२४७ ॥

246-247. Just as in the universe the
courses of the wind, the sun and the
moon are difficult to comprehend, even
so are the forces of the vata, pitta
and kapha in the body. The physician
who knows the condition of decrease,
increase, normality and occlusion of
vata and other humors, is not deluded
with regard to treatment.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे

स्थानानि कर्माणि च देहघातोः ।

प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान्

स्थानेषु चान्येषु वृत्तोऽवृत्तश्च ॥२४८॥

प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति

क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।

तां देशसात्म्यवृत्तान्यवेक्ष्य

प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥२४९॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमा उपसंहारना ये श्लोकौ छे
डे उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, स्थानवशात्
स्थान अनुसार स्थानके अनुसार, पञ्चात्मनः पाँच
स्वभाववाला पाँच स्वरूपवाले, देहघातोः देहघातके
वायुना देहघातक वायुके, शरीरे शरीरमा शरीरमें,
स्थानानि स्थान स्थान, कर्माणि च उर्भ कर्म, प्रकोप-
हेतुः अने प्रकोपना कारण छे और प्रकोपके
कारण कहे हैं, कुपितः च कुपित थयेदे। वायु कुपित
हुआ वायु, वृत्तः आवृत्तः च आवृत्त डे अनावृत्त अनीने
आवृत्त और अनावृत्त बनकर, स्थानेषु पेटाना स्थानमा
अपने स्थानोंमें, अन्येषु च अने अन्य स्थानोंमा और

२४८. वृत्तोऽवृत्तश्च-वृत्ताऽवृत्तश्च (ज.)

२४९. सात्म्यवृत्तान्यवेक्ष्य-सात्म्यवृत्तान्यवेक्षमाणः (ज.)

अन्य स्थानोंमें, प्राणभृताश्च अष्टौभेदा मनुष्योंके,
रोगान् रोगो रोग, करोति करे छे उत्पन्न करता है,
तेषाम् अखिला तेषां संपूर्ण उनकी संपूर्ण, क्रिया
च चिकित्सा चिकित्सा, निरुक्ता छे कही है,
शास्त्रमतानुसारी शास्त्रना मतने अनुसरनार शास्त्र-
मतको अनुसरनेवाला, प्राणेश्वरः वैद्य वैद्य, देश-सात्म्य-
देश, सात्म्य देश, सात्म्य, ऋतुबलानि ऋतु अने अथ
ऋतु और बलको, अवेष्य अवेष्यने देखकर, ताम् ते
चिकित्सा उस चिकित्साको, प्रयोजयेत् प्रयोजनी प्रयुक्त
करे ॥ २४८-२४९ ॥

Here are the two recapitulatory
verses—

248-249. The Vata being the subject of
this chapter, the habitats and functions
of the five-fold body-sustaining element
Vata, have been dealt with here. The
causes of provocation, the diseases
which this life-controlling principle of
vata gives rise to in persons, when
provoked, both in its own habitat and
in other places, both in conditions
of occlusion and in non-occlusion,
and the treatment of all those diseases
have been fully expounded here. The
physician, guided by the directions of
the science, should administer the
treatment, giving full consideration to
factors of place, homologation, season
and strength.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने वातव्याधि-
चिकित्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रयेला अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्ते

अप्राप्त, दृढबलसंप्रति अने दृढमे पुरा करेवा और दृढबलसे प्रसिद्ध किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सा-स्थान विषे चिकित्सास्थानमें, वातव्याधिचिकित्सितम् 'वातव्याधिचिकित्सित' 'वातव्याधिचिकित्सित', नाम नामने। नामका, अष्टाविंशः अष्टावीसमे अष्टाईसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २८ ॥

28. Thus, in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-eighth chapter entitled 'The Therapeutics of Vata Diseases' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकोनविंशोऽध्यायः।

आगन्तुनीसमे अध्याय अध्याय उन्तीसवाँ

Chapter XXIX

वातरक्तचिकित्सितोपक्रमः —

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथः अतः हुने अष्टावीस अत्र आगे, वातशोणित-चिकित्सितम् 'वातशोणितचिकित्सित' नामने। अध्या-यन्तु 'वातशोणितचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्या-स्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे अ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Rheumatic conditions".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वातरक्तस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ।

पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।

हेतुलक्षणभैषज्यान्वयास्मै गुरुरब्रवीत् ॥ ४ ॥

हुताग्निहोत्रम् अग्निहोत्रमा होम करी अग्निहोत्रमें होम करके, ऋषिमध्ये ऋषियोना मध्यमा ऋषियोंके मध्यमें, आसीनम् बैठे हुए, अग्निवर्चसम् अग्नि जेवा तेजस्वी अग्निके समान तेजस्वी, एकाग्रम् ओकाग्र और एकाग्र, गुरुम् गुरु गुरु, पुनर्वसुम् पुनर्वसुने पुनर्वसुको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, अनिलासृजोः वायु अने रक्तना वायु और रक्तके, अग्निमारुत-अग्नि तथा वायुना अग्नि और वायुके, तुल्यस्य जेवा तुल्य, संसर्गस्य संसर्गना अर्थात् वातरक्तना संसर्गके अर्थात् वातरक्तके, हेतु- निदान हेतु, लक्षण- लक्षण लक्षण, भैषज्यानि अने चिकित्सा और चिकित्साको, पृष्टवान् पूछा, अथ पछी तदनन्तर, गुरुः गुरु अ गुरुने, अस्मै तेने उसे, अब्रवीत् कहें कहा ॥ ३-४ ॥

3-4. Agnivesa addressed the master Punarvasu, who was seated in an attentive mood amidst the sages, glowing like fire, after completing his daily sacrificial rites, and requested him to explain the etiology, signs and symptoms and the therapeutics of the condition of pathological association of vata with the blood, a combination like that of the fire and the wind. The master answering him spoke thus:—

लवणाम्लकटुक्षारक्षिग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्काम्बुजानूतमांसविण्णयकमूलकैः ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पाचशाकादिपल्लेषुभिः ।

दध्यारजालसौवीरशुकतक्रसुरासवैः ॥ ६ ॥

३. अग्निवर्चसम्-अग्निवर्चसम् (५.)

विरुद्धाध्ययनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिष्टान्नसुखभोजनाम् ॥ ७ ॥

अचङ्क्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।

लवण-जम्बूल- दध्नुः, अम्ल लवण, जम्बूल, कटु-क्षार-
उदु, क्षार कटु, क्षार, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्ण-
उष्ण उष्ण, अजीर्ण-भोजनैः तथा अशुभ पर लोभन
तथा अजीर्ण पर भोजन, क्लिप्त-शुष्क- द्विज- शुष्क क्लिप्त,
शुष्क, अरबुज- जलज- जलज, आनूप- आनूप- अने आनूप
प्राणी-आनी भांस और आनूप जीवोंके मांस, विष्याक-
भोग विष्याक, मूलकैः भूषा मूली, कुलस्थ- कुलस्थ
कुलस्थ, माष- अउद उदद, निष्पाव- पाव निष्पाव,
शाकादि- शाक उजरे शाकादि, पल्ल- भांस मांस,
इक्षुभिः शेरडी ईस, दधि-आरनाल- दही, आरनाल
दही, आरनाल, सौवीर-शुष्क- सौवीर, शुष्क सौवीर, शुष्क,
तक्र-सुरा- शास, सुरा छाल, सुरा, आसवेः आसव आसव,
विरुद्ध- विरुद्ध भोजन विरुद्ध भोजन, अध्ययन- अध्य-
यन अध्ययन, क्रोध- क्रोध क्रोध, दिवास्वप्न- दिवसे
सुप्तं दिवास्वप्न, प्रजागरैः अने उभयरे ओओधी
और रात्रिजागरणसे, प्रायशः धनुं उरीने प्रायः,
सुकुमाराणाम् सुकुमार सुकुमार, मिष्टान्न- मिष्टान्न
आनारा मिष्टान्न भोजन करनेवाले, सुखभोजनाम् सुख
भोगवनां सुखका उपभोग करनेवाले, अचङ्क्रमणशीला-
नाम् अने चरवान्नी २५ विनाना दोकाभा और घूमनेकी
आदत न होनेवाले पुरुषोंमें, वातशोणितम् वातरक्तने
वातरक्त, कुप्यते कोप थाय छे कुपित होता है ॥५-७॥

5-7½. By habitual use of salt, acid, pungent, alkaline, unctuous and hot articles of diet, by predigestion meals, by excessive indulgence in stale or dry flesh of aquatic and wet-land animals, or in the use of til paste or radish, or by taking horsegram, black gram,

७. मिष्टान्नभोजनाम्-मिष्टान्नभोजनाम् (क. घ.)

„ „ -मिष्टान्नहारविहारिणाम् (ड. त. द. फ.)

„ „ -मिष्टान्नभोजनाम् (ध. फ.)

„ कुप्यते-जायते (फ.)

nishpava and other greens, oil-cakes and sugar-cane, and by the use of curds, sour conjee, sauvira wine, vinegar, butter-milk, sura wine and medicated wines, by antagonistic diet, by eating on a loaded stomach, by anger, by day-sleep and waking at night—by all these factors, the vata and the blood become provoked, specially in the body of delicate persons and of those who are accustomed to sumptuous and luxurious diet and who are given to sedentary habits.

अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ८ ॥

कषायकटुतिक्तवृक्षक्षारादभोजनात् ।

हयोष्ट्रयानयानाम्बुकीडाप्लवनलङ्घनैः ॥ ९ ॥

उष्णे चात्यध्ववैषम्याद्यवायाद्देगनिग्रहात् ।

वायुविवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ॥ १० ॥

कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्जेयं वातशोणितम् ।

खुडं वातवलात्साख्यमाख्यवातं च नामभिः ॥ ११ ॥

अभिघातात् अलिघातथी अभिघातसे, अशुद्ध्या च अने अशुद्धिथी और अशुद्धिसे, नृणाम् मनुष्योंमें मनुष्योंका, शोणिते रक्त रक्त, प्रदुष्टे अगुर्ता दूषित होने पर, कषाय- उपाय कैसेले, कटु-तिक्त- उदु, तिक्त चरपर, तिक्त, अल्प-रुक्ष- अल्प अने रक्ष अल्प और हृक्ष, आहारात् आहारथी आहारसे, अभोजनात् उपवासथी भोजन न करनेसे, हयोष्ट्रयान- घोडा, गीट वगैरेथी

९. तिक्तारण-तिक्ताम्ल (घ.)

„ रुक्षहारात्-भक्ष्याहारात् (ब.)

„ हयोष्ट्रयानयानाम्बु-हयोष्ट्रयानयानाम्बु (घ.)

„ लङ्घनैः-लङ्घनान् (क. ख. घ.)

१०. चात्यध्ववैषम्यात्-चारयध्वगमनात् (ड. द. घ.)

११. कृत्स्नं-वृद्धः (घ.)

„ अख्यवातं-अख्यरोगं (ध. ब.)

ज्वरवाती घोडा ऊंट आदिसे गमनसे, यान-
वाहने। उपर २५५१ ३२५१ वाहनसे मुसाफरी
करनेसे, अम्बुक्रोडा- ७६३१ ३२५१ जल-
क्रीडासे, प्लवन- ३६५१ कूदनेसे, लङ्घन- ६५१ ३२५१
लघन करनेसे, उष्णो च उष्ण कालमा उष्ण कालमें,
अति- ७६५१ बहुत, अश्ववैद्यम्बुत् मुसाफरी ३२५१
उत्पन्न थयेदी वायुनी विषमताथी मुसाफरी करनेसे
उत्पन्न हुई वातकी विषमतासे, वेगनिग्रहात् तथा वेग
रोडी राभवाथी और वेगोंको रोकनेसे, विष्टुः वधेष्टा
बड़ा हुआ, वायुः वायु वायु, वृद्धेन वधेष्टा बड़े
हुए, रक्तेन रक्तथी रक्ते, पथि भागभा मार्गमें, आवा-
रितः रोकता रोक जाकर, कृच्छम् अधा संपूर्ण, रक्तम्
रक्तने रक्तको, संदूषयेत् दूषित करे छे दूषित करता
है, तत् तेने उसे, वातशोणितम् वातशोणित
वातशोणित, खुडम् पुः खुड, वातबलासाख्यम्
वातबलास वातबलास, आढ्यवातम् च अने
आढ्यवात छे और आढ्यवात इन, नामभिः
नामोथी नामोंसे, ज्ञेयम् अजुपुं जानना चाहिए
॥ ८-११ ॥

8-11. When the blood gets vitiated consequent upon trauma or the omission of seasonal purification, and the vata gets provoked by astringent, pungent, bitter, scanty and dry articles of diet or by abstinence from food, or by constant riding on horses or camels or in vehicles drawn by them or by aquatic games, swimming and jumping, by excessive wayfaring in summer, by sexual indulgence and in suppression of the natural urges, the vata gets increased. Getting obstructed in its course by the increased state of the blood it vitiates the whole of the blood. This condition is known by various names namely, Vata-sonita, Khuda, Vata-balana and Adhya-vata.

वातरक्तस्थ स्थानम्—

तस्य स्थानं कौ पद्मावकुल्यः सर्वसन्धयः ।
कृत्वाऽऽदौ हस्तपादे तु मूलं देहे विधावति ॥१२॥

कौ पद्मौ छे हाथ, छे पग दोनों हाथ, दोनों पैर,
अकुल्यः आंगुलीयैः अंगुलियां, सर्वसन्धयः तथा अधा
सांधा और सारी सन्धियां, तस्य तेना उस वातरक्तके,
स्थानम् स्थान छे स्थान है, आदौ ते पहले वह
पहले, हस्तपादे तु हाथ अने पगमा हाथ और पैरमें,
मूलम् पीतानुं मूल अपनी जड़, कृत्वा स्थिर करीने
स्थिर करके, देहे शरीरमा देहमें, विधावति फैलाय छे
फैलता है ॥ १२ ॥

12. The sites of its manifestation are hands, feet, fingers, toes and all the joints. It establishes its base first in the hands and feet, and then spreads in the entire body.

सौक्ष्म्यात् सर्वसरत्वाच्च पवनस्यासृजस्तथा ।
तद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छत् शिरायनैः ॥१३॥
पर्वस्वभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ।
स्थितं पित्तादिसंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ॥१४॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥१५॥

पवनस्य वायुना वायु, सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मपक्षुथी
सूक्ष्म, सर्वसरत्वात् च अने सर्व तरङ्ग सरना-
पक्षुथी एवं सर्वत्र गतिशील होनेसे, तथा तथा तथा,
असृजः रक्तना रक्त, द्रवत्वात् द्रवपक्षुथी द्रव,
सरत्वात् च तथा सरपक्षुथी और सर होनेसे, तत्
देहम् ते आभा देहमा वह सारे शरीरमें, शिरायनैः

१२. सर्व-पर्व (ग.)

॥ हस्तपादे तु-हस्तपादेषु (ग.)

॥ देहे-देहं (छ.)

१३. पवनस्यासृजस्तथा-देहं गच्छत् शिरायनैः (ड. फ.)

॥ गच्छत्-गच्छेत् (छ.)

॥ शिरायनैः-शिरापदैः (फ.)

१४. क्षुब्धम्-कुडम् (फ.)

शिरामार्गेथी सिरामार्गरे, गच्छद् भ्रमरतां फैला हुआ, पर्वसु पर्वेमा पर्वेमे, वक्रत्वात् वांछापणुं होनाथी वक्र होनेके कारण, अग्निहतम् त्यां रेखाधं रुक्कर, क्षुब्धम् क्षुब्ध यधने क्षुब्ध होकर, अवतिष्ठते रहे छे ठहरता है, स्थितम् अने त्यां रलीने स्थिर हुआ वह, पित्तादि-पित्तादिथी पित्तादिसे, संसृष्टम् संयुक्त यधं मिलकर, ताः ताः ते ते उव उव, वेदनाः वेदनाथी वेदनाओंको, सृजति पैदा करे छे उत्पन्न करता है, तस्मात् तेथी अत एव, प्रायेण धलुं करीने प्रायः, तेषु एव ते न उन्हीं, सन्धिषु सांधाओमां सन्धियोंमें, दुःखम् दुःख दुःख, करोति करे छे करता है, नृणां अने मनुष्योंने तेथी और मनुष्योंको उससे, अत्यन्त अत्यन्त, दुःसहाः न सहैथाय ओवी दुःसह, ताः ताः ते ते भिन्न भिन्न, वेदनाः वेदनाथी वेदनाएं, भवन्ति थाय छे होती हैं ॥ १३-१५ ॥

13-15. By reason of the subtle and all-pervasive character of vata, and of the liquid and flowing nature of the blood, the toxic element, spreading by means of the circulatory channels into the whole body, gets obstructed in the joints; and being agitated, it gets localized in the joints due to the tortuous nature of its course in the joints. Once localised, it becomes associated with pitta or vata and causes pains characteristic of each humor. Hence it generally causes pain in those joints only. The various kinds of pains thus caused are indeed exquisitely agonizing to their victims.

वातरक्तस्य पूर्वलक्षणम्—

स्वेदोऽत्यर्थं न वा काष्ण्यं स्पर्शान्निवृत्तं क्षतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥१६॥

१६. काष्ण्यं-काश्यं (व.)

जानुजङ्घोरुक्तव्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥१७॥

कण्डूः सन्धिषु रम्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥१८॥

अत्यर्थम् अहु अत्यन्त, स्वेदः परसेवे। थवे। पसीना आवा, न वा छे न थवे। या सर्वथा न आना, काष्ण्यम् काष्ण्यं काष्ण्यं, स्पर्शान्निवृत्तम् स्पर्शान्निवृत्तं नाश स्पर्शज्ञान न होना, क्षते अतिरुक् धाव थतां अहु पीडा घाव होने पर अत्यन्त पीडा, सन्धिशैथिल्यम् सन्धिशैथिल्यं शिथिलता सन्धियोंकी शिथिलता, आलस्यम् आलस्यं आलस्य, सदनम् अंगसाद देहमें शिथिलता, पिडकोद्गमः पैदाओ। उपी आववी फुत्तियोंका निकलना, जानुजङ्घा- डींथयु। पिंडी जानु जङ्घा, ऊरु-कटि-साधय, डेड ऊरु, कटि। अङ्ग-हस्त-भ्रमा, हाथ अंस, हाथ, पाद-पग पाद, अङ्गसन्धिषु तथा शरीरना सांधाओमां और शरीरकी सन्धियोंमें, निस्तोदः तोड निस्तोद, स्फुरणम् स्फुरणम् स्फुरण, मेदः मेदन मेद, गुरुत्वं भारेपणुं गुरुता, सुप्तिः एव च अने सुप्ति और सुप्ति, कण्डूः भरण खुजली, असकृत् च बारबार, सन्धिषु सांधाओमां सन्धियोंमें, रुक् पीडा पीडा, भूत्वा भूत्वा यधं यधने हो हो कर, नश्यति शांत थाय छे शान्त हो जाती है, वैवर्ण्यम् विवर्ण्यता विवर्णता, मण्डलोत्पत्तिः भंडो। (यडरुड) थवां ओ और मण्डलोंका प्रकट होना यह, वातासृक्-वातरक्तना वातरक्तके, पूर्व-लक्षणम् पूर्व-लक्षण छे पूर्वरूप हैं ॥ १६-१८ ॥

16-18. Excess or absence of perspiration, swartheness, anesthesia, undue severity of pain on injury, looseness of the joints, lethargy, asthenia, appearance of pimples, pricking pain, splitting pain, enlargement and numbness of the knee, calf, thighs, waist, shoulder, hands, feet and other body parts; pruritus, frequent appearance and disappearance of pain in the joints, discoloration and appearance of round eruptions on the body.

these are the premonitory symptoms of (Vata-sanita) rheumatic condition.

वातरक्तस्य मेदाः, तेषां लक्षणानि च—

उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥१९॥

तत् ते वातरक्तने उस वातरक्तको, उत्तानम् उत्तान उत्तान, अथ अने और, गम्भीरम् गंभीर गम्भीर, द्विविधम् ये ये प्रकारतुं इन दो प्रकारोंका, प्रचक्षते कहे छे कहते हैं, त्वङ्मांस- आभडी तथा मांसमा त्वचा और मांसमें, आश्रयम् रहेछ आश्रितको, उत्तानम् उत्तान (आह) उत्तान (वाह्य), अन्तराश्रयम् तु अने अंदरनी धातुओंमा रहेछने और अंदरके धातुओंमें आश्रितको, गम्भीरम् गंभीर कहे छे गम्भीर कहने हैं ॥ १९ ॥

19. This condition is said to be of two kinds—superficial and deep. The superficial is the one affecting the skin and muscles; and the deep condition is the one affecting the deeper tissues of the body.

कण्डूदाहरुगयामतोदस्फुरणकुञ्चनैः ।

अन्विता इयावरक्ता त्वग्बाह्ये ताम्रा तथेष्ट्यते ॥२०॥

बाह्ये आह्य वातरक्तमा बाह्य-वातरक्तमें, त्वक् आभडी त्वचा, कण्डू-दाह- अरु, अणतश खुजली, दाह, रुक्- पीडा पीडा, आयाम-तोद- भेयाणु, तोद आयाम, तोद, स्फुरण- इरकट स्पन्दन, कुञ्चनैः तथा संकोचनी और संकोचसे, अन्विता युक्त युक्त, इयावरक्ता श्याम राती इयाम रक्त, तथा ताम्रा अने तांभाना रंभवाणी तथा ताम्रवर्ण, इष्ट्यते क्षय छे होती है ॥ २० ॥

20. Pruritus, burning, pain, extension, aching or throbbing pain and contraction, accompanied with the dusky red or coppery coloration of the

skin are considered the symptoms in the superficial type of rheumatic condition.

गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भृशार्तिमान् ।

इयावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥२१॥

गम्भीरे गंभीर वातरक्तमा गम्भीर वातरक्तमें, श्वयथुः सौम्य शोथ, स्तब्धः स्तब्ध स्तब्ध, कठिनः कठिण कठिन, अन्तः अंदरनी आणुओं में भीतरसे, भृशार्तिमान् अत्यंत पीडावाणो अत्यन्त पीडायुक्त, इयावः क्षणो इयाम, अथवा अथवा या, ताम्रः क्षण ताम्रवर्ण, दाह-तोद- दाह, तोद दाह, तोद, स्फुरण- स्फुरण स्फुरण, पाकवान् तथा पाकवाणो होय छे और पाकवाला होता है ॥ २१ ॥

21. In the deeper type, there occur swelling, rigidity, hardness, agonizing pain inside the joints, dusky-red or coppery coloration, burning, pricking and throbbing pain, and tendency to suppuration.

रुग्निदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।

छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रिकुर्वेच्च वेगवान् ॥२२॥

करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।

सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रयम् ॥२३॥

अभीक्ष्णम् सतत सतत, रुक्- विदाह- पीडा अने विदाहपी, पीडा और विदाहसे, अन्वितः युक्त युक्त, वेगवान् वायुः वेगवान् वायु वेगवान् वायु, सन्धि-अस्थि- सांधा, दाहका सन्धि, अस्थि, मज्जसु अने मज्जमा और मज्जामें, छिन्दन् इव कापवा जेवी पीडा करते छेदनवत् वेदना, वक्त्रिकुर्वेच्च अने तेओने वांका भनावते तथा वक्त्रता उत्पन्न करता हुआ, अन्तः चरति अंदर इरे छे भीतर विचरता है, शरीरे शरीरमा शरीरमें, सर्वतः सर्वत्र सब जगह चरन् गति करते ते फिरता हुआ वह, खञ्जं रेगिने भंज रोगीको खंज, पङ्गुं वा अथवा पंगु या पंगु, करोति भनावे छे करता है, सर्वैः लिङ्गैः अर्था लक्षणैः अथवा सब लक्षणोंसे युक्त, वातासृक् वातरक्तने वातरक्तको,

२०. तथेष्ट्यते—संकोचते (त. क.)

उभयाश्रयम् उभयाश्रित उभयाश्रित, विशेषम् अणुं जानना चाहिए ॥ २२-२३ ॥

22-23. The morbid vata, while causing pain and morbid changes in the joints, constantly rushes about in the joints, bone and marrow as if cutting away the tissues, and tends to deformity of the joints. While pervading the whole body, it produces lameness or paraplegia. If all these symptoms are observed together, then the condition should be known as a combined one, both of the superficial as well as of the deep types.

वाताधिक्य वातरक्तस्य लिङ्गानि—

तत्र वातेऽधिके वा स्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।

संसृष्टेषु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ २४ ॥

तत्र त्वां वहां, वाते वा वात वात, रक्ते रक्त रक्त, पित्ते पित पित, कफे अपि वा अथवा कफ अथवा कफके, अधिके अधिक होता अधिक होने पर, संसृष्टेषु अने तेओ-माना जे के त्रणुने स'सर्ग' यत्ता और उनमेंसे दो या तीनका संसर्ग होने पर, समस्तेषु च तथा आरे कीकत्र भणता एवं चारोंके एकत्र मिलने पर, यत् लक्षणम् वातरक्ततां जे लक्षणे वातरक्तके जो लक्षण, स्यात् भाय छे होते हैं, तद् ते उनको, शृणु संभोगे सुनो ॥ २४ ॥

24. Listen now to the symptoms of the conditions of predominant provocation of each of vata, blood, pitta and kapha as well as of discordances and combined discordance of all four.

विशेषतः सिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।

शोथस्य कार्ण्यं रौक्ष्यं च श्यावतावृद्धिहानयः ॥ २५ ॥

२४. यच्च तच्छृणु—यच्च तच्छृणु (फ.)

२५. लक्षणम्—लक्षणैः (ग.)

२६. शूलस्फुरणतोदनम्—शूलस्फुरणमेदनम् (घ.)

२७. श्यावतावृद्धिहानयः—श्यावतावृद्धिहानयः (घ.)

धमः यङ्गुलिस्सन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गप्रहोऽतिरुक् ।
कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलेऽधिके ॥ २६ ॥

अनिले अधिके वातरक्ततां वात अधिक होता वात-रक्तमें वायुके अधिक होने पर, विशेषतः विशेषे करीने विशेष करके, सिरा-आयाम- शिराओनु जे थाणु शिराओंमें आयाम, शूल-स्फुरण-शूल, इरडाट शूल स्फुरण, तोदनम् तोद, शोथस्य शोथका, कार्ण्यम् डालाश काला-पन, रौक्ष्यं रक्षता रक्षता, श्यावता- तथा श्यावतानां तथा श्यावताकी, वृद्धि- वृद्धि वृद्धि, हानयः च तथा श्या और हास, धमनी- धमनी धमनी, अङ्गुलि- अने अङ्गुलीओना और अङ्गुलियोंकी, सन्धीनाम् संधीओने संधियोंका, सङ्कोचः सङ्कोच संकोच, अङ्गप्रहः अङ्ग जडाई जवा अङ्गप्रह, अतिरुक् अहु पीडा अति पीडा, कुञ्चनस्तम्भने देहना सङ्कोच अने जडाई जवुं देहके आकुंचन तथा स्तम्भन, शीतप्रद्वेषः च तथा शीतता यीओने द्वेष भाय छे और शीतसे द्वेष होते हैं ॥ २५-२६ ॥

25-26. Excessive distension of the veins, colic, throbbing, pricking pain, swartheness and dryness, dark-red coloration, increase and decrease of the swelling, contraction of the vessels, fingers and the joints, spasticity of the limbs, acute pain, contraction and stiffness and dislike for cold things—these are the symptoms in condition of increased vata.

पित्ताधिक्य वातरक्तस्य लिङ्गानि—

श्वयथुर्भृशरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

खिग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूकेदाम्बितोऽसृजि ॥ २७ ॥

असृजि वातरक्ततां रक्त अधिक होता वातरक्तमें रक्तके अधिक होनेपर, श्वयथुः सोओ शोक, भृशरुक् तोदः अहु पीडा अने तोदशी युक्त अत्यन्त पीडा तथा तोदसे युक्त, ताम्रः तथा त्राणा जेवा रंगने भाय छे

२६. अनिलेऽधिके—अनिलोचरे (घ. अ. फ.)

२७. श्वयथुर्भृशरुक्—रक्ते शोथोऽतिरुक् (घ.)

२८. कण्डूकेदाम्बितोऽसृजि—रक्तस्य संकोचकण्डूमात्रं (घ. घ.)

और ताम्र वर्णका होता है, कण्डूक्लेद- भरण तथा उद्वेगी खूजली और क्लेदसे, अन्वितः युक्त युक्त, चिमिचिमायते तेभा यमयमाऽ थाय छे उसमें चिमचिमायत होती है, स्निग्धरुक्षः तेभ्य ते स्निग्ध अने रक्ष द्रव्योथी एवं वह स्निग्ध और रुक्ष द्रव्योंसे, काम्य न एति शांत भवेत् नथी शान्त नहीं होता ॥२७॥

27. Swelling, excessive pain, pricking pain, coppery coloration, tingling sensation, non-yielding to either unctuous or dry treatment and accompaniment of pruritus and softening, are the symptoms in a condition of vitiation of blood.

विदाहो वेदना मूर्च्छा स्वेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।

रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥२८॥

पैत्तिके पैत्तिक वातरक्तभा पैत्तिक वातरक्तमें, विदाहः विदाह विदाह, वेदना मूर्च्छा वेदना, मूर्च्छा वेदना, मूर्च्छा, स्वेदः तृष्णा परसेवे, तृष्णा स्वेद, तृष्णा, मदः भ्रमः भ्रम, भ्रम मद, भ्रम, रागः राग लालिमा, पाकः च पाक पाक, भेदः च भेद भेद, शोषः च अने शोष और शोष, उक्तानि छे लक्षणो उक्ता छे ये लक्षण कहे हैं ॥ २८ ॥

28. Morbid change in the joints, pain, fainting, perspiration, thirst, intoxication, giddiness, redness, suppuration, breaking open and atrophy are the symptoms of the condition of increased pitta.

कफाधिकस्य वातरक्तस्य लक्षणानि —

स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुप्तिर्मेघा च रुक् कफे ।

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वत्रिदोषजम् ॥२९॥

कफे वातरक्तभा उक्ता अधिक होता वातरक्तमें कफके अधिक होने पर, स्तैमित्यम् स्तिमितता स्तिमितता, गौरवम् भारेपलु भारीपन, स्नेहः सुप्तिः स्निग्धता, स्पृशः

२८. शोषश्चोक्तानि-शोषश्चोक्तानि (ड. फ.)

२९. मन्दा च रुक् कफे-मन्दा रुचिः कफे (ख.)

गानने नाश विगता, सुप्ति, मन्दा रुक् च अने भेद पीडा छे लक्षण थाय छे और मन्द वेदना ये लक्षण होते हैं, हेतुलक्षणसंसर्गात् ये दोषोना हेतु तथा लक्षणना संसर्गाथी अने त्रय दोषोना हेतु तथा लक्षणना संसर्गाथी दो दोषोंके हेतु तथा लक्षणके संसर्गसे और तीन दोषोंके हेतु तथा लक्षणके संसर्गसे, द्वन्द्वत्रिदोषजम् वातरक्ताने अनुक्रमे ६-६७ अने त्रिदोषज वातरक्तको क्रमशः द्वन्द्व और त्रिदोषज, विद्यात् अथुपुं नेछि छे जानना चाहिए ॥२९॥

29. Fixity, heaviness, unctuousness, numbness and mild pain are the symptoms in condition of increased kapha. Bidiscordance and tridiscordance of humors are to be recognised by the combinations of the etiological factors or of the symptoms in each case.

वातरक्तस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥३०॥

एकदोषानुगम् छेक दोषथी उत्पन्न थयेलुं एकदोषज, नवम् तथा नवुं वातरक्त और नया वातरक्त, साध्यम् साध्य छे साध्य है, द्विदोषजम् छे दोषथी उत्पन्न थयेलुं वातरक्त द्विदोषज वातरक्त, याप्यम् थाप्य छे याप्य है, त्रिदोषजम् अने त्रय दोषथी उत्पन्न थयेलुं वातरक्त और त्रिदोषजन्य वातरक्त, यस्य च तथा नेभा तथा जिवमें, उपद्रवाः उपद्रवो उपद्रव, स्युः होय हों, असाध्यम् ते वातरक्त असाध्य छे वह वातरक्त असाध्य है ॥ ३० ॥

30. That condition is curable which is of recent origin resulting from the provocation of a single humor. The condition resulting from bi-discordance is only palliable, and the condition born of tridiscordance as well as the one attended with complications, are incurable.

३०. स्याद्यस्य-तु यस्य (फ.)

अस्मिन्नोचकश्चासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
 मूर्च्छायामदरुक्त्वणाज्वरमोहप्रवेपकाः ॥३१॥
 हिकापाङ्गुल्यवीर्यपाकतोदभ्रमकुमाः ।
 अङ्गुलीवक्रता स्फोटा दाहमर्मग्रहावुदाः ॥३२॥
 एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ।
 संप्रस्रावि विवर्णं च स्तब्धमर्बुदकृच्च यत् ॥३३॥
 वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।

अस्म- ७१० न आवली अनिद्रा, अरोचक- अरुचि
 अरुचि, चास- चास चास, मांसकोथ- मांसं सज्जुं
 मांसका सवना, शिरोग्रहाः माथानुं ७५३५ पुं शिरोग्रह,
 मूर्च्छायामद- मूर्च्छा, मद मूर्च्छा, मद, रुक्-तृष्णा- पीडा,
 तरस रुजा, प्यास, ज्वर-मोह- ७५२, मोह ज्वर, मोह,
 प्रवेपकाः ५५ कम्पन, हिका- ७५३५ हिका, पाङ्गुल्य-
 पाङ्गुलापलुं पङ्गुता, वीर्यपाक- विसर्प, पाक विसर्प,
 पाक, तोद-भ्रम- तोद, भ्रम तोद, भ्रम, कुमाः थाड कुम,
 अङ्गुलीवक्रता आगणीओनुं नाडापलुं अङ्गुलियोकी
 वक्रता, स्फोटाः ३५३५ फोडे, दाह-मर्मग्रह- दाह, मर्मोनुं
 ७५३५ दाह, मर्मग्रह, अर्बुदाः अर्बुद अर्बुद, एतैः उपद्रवैः
 ओ उपद्रवैथी इन उपद्रवैसे, युक्तम् युक्त युक्त, एकेन
 ३ ओकेन या अकेले, मोहेन अपि वा मोहथी पलु
 युक्त मोहसे भी युक्त, यत् ७ वातरक्त होय जो वातरक्त
 हो, वर्ज्यम् तेने असाध्य अलुपुं उसे असाध्य जानना
 चाहिए, यत् च वणी ७ वातरक्त और जो वातरक्त,
 संप्रस्रावि आववाणुं साववाला, विवर्णम् विवर्णुं विवर्ण,
 स्तब्धम् स्तब्ध स्तब्ध, अर्बुदकृच्च च अने अर्बुद ३२५३
 होय और अर्बुदको पैदा करनेवाला हो, संकोचकरम्
 संकोच ३२५ होय संकोचकारक हो, इन्द्रियतापनम्
 तथा इन्द्रियोने तपापना ३२५ होय तेने पलु और
 इन्द्रियोको संतप्त करनेवाला हो उसे भी, वर्जयेच्च च
 एव असाध्य ७ अलुपुं असाध्य ही जाने ॥३१-३३॥

31-33. The condition, associated with insomnia, anorexia, dyspnea, putrefaction of the flesh, spasticity of the head, fainting, intoxication, pain,

३१. मूर्च्छायाम-मूर्च्छा च (घ.)

३३. वर्जयेच्चैव-वर्जयेच्च (घ. व.)

thirst, fever, stupefaction, tremors, hiccup, lameness, acute spreading affection, suppuration, pricking pain, giddiness, exhaustion, deformity of fingers, moles burning affection of the vital parts and tumefaction (Arbuda) should not to be taken up for treatment as also the condition attended with 'stupefaction' alone. Also the condition associated with discharge, discoloration, stiffness, tumefaction, contraction and heating of the senses, should not be taken up for treatment.

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥३४॥

अकृत्स्नोपद्रवम् ७५३५ अथा उपद्रवो न अथा होय
 ते जो संपूर्ण उपद्रवोंसे युक्त न हो वह, याप्यम् याप्य
 ७ याप्य है, निरुपद्रवम् अने उपद्रव विना ७ और
 उपद्रवहित, साध्यम् साध्य साध्य, स्यात् ७ है ॥३४॥

34. That condition which is attended with only some of the aforesaid complications, is palliable; and the one which is free from any complication is curable.

वातरक्ते रक्तमोक्षणविधिः —

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
 निविश्यान्योन्यमाचार्य वेदनामिहरेदसूत्र ॥३५॥

मारुतः वायु वायु, शाखासन्धिषु हाथपगना सांधा-
 ओमां शाखासन्धियोंमें, निविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट
 होकर, रक्तमार्गम् रक्तमार्गने रक्तके मार्गको, आशु
 ओकेदम शीघ्र, निहन्ति अंध करी दे ७ रोक देता है,
 अन्योन्यम् तेथी पात तथा रक्त ओके भीअने अतः वात
 तथा रक्त एक दूसरेको, आचार्य रेडीने रोककर, वेदनाभिः

३५. निहन्त्याशु-विहत्याशु (घ.)

॥ आचार्य-आचार्य (घ.)

वेदनाथी वेदनाओंसे, असूत्र प्राणोने प्राणोंको, हरेत्
हरे छे हरता है ॥ ३५ ॥

35. The provoked vata, located in the joints of the extremities, block the channels of the blood. Then the blood and the vata obstruct each other's course and may even cause death, by the severity of the pain occasioned.

तत्र मुञ्चेदसूक् शृङ्गजलौकःसूच्यलावुभिः ।
प्रच्छन्नेर्वा सिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥ ३६ ॥

तत्र तैमा इसमें, यथादोषम् दोषानुसार दोषके अनुसार, यथाबलम् अने बलानुसार और बलके अनुसार, शृङ्ग-शींगडी सींग, जलौकः-जलौका, सूची-अलावुभिः सोय तथा तुंभडीथी सूई और अलावुसे, प्रच्छनेः वा अथवा छेका भारीने अथवा पछना, सिराभिः वा छे शिरावेधद्वारा या सिरावेधद्वारा, असूक् मुञ्चेत् रक्त काढी नाभपुं रक्त मोक्षण करे ॥ ३६ ॥

36. In such a condition, depletion of blood must be resorted to by means of the horn or the leech or needle or by cupping with a gourd or by venesection in keeping the degree of the morbidity and the strength of the patient.

रुग्दाहशूलतोदार्तादसूक् स्राव्यं जलौकसा ।
शृङ्गैस्तुम्बैर्हरेत् सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥ ३७ ॥

रूक्-दाह- पीडा, दाह पीडा, दाह, शूल- शूल, शूल, तोद-आर्तात् अने तोदथी पीडाथेला रोगीना शरीरथी और तोदसे पीडित रोगीके शरीरसे, असूक् दोहरी खून, जलौकसा जलौका वडे जलौकासे, स्राव्यम् स्रावपुं निकलवाना चाहिएं, सुप्ति-कण्डू-स्पर्शज्ञानथी रहितपणुं, अरन् सुप्ति, कण्डू, चिमिचिमायनात् अने यमयमात्-

३७. रुग्दाहशूलतोदार्तादसूक्-रुग्दाहतोदरागार्तादसूक् (घ. ष.)

.. शृङ्गैस्तुम्बैर्हरेत् सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनात्-शृङ्गैस्तुम्बैश्च मतिमान् कण्डूचिमिचिमायनात् (फ.)

युक्त रोगीनुं और चिमचिमाहटयुक्त रोगीके शरीरसे, शृङ्गैः तुम्बैः शींगडीथी अने तुंभडीथी शृंग और अलावुसे, हरेत् दोहरी काढवुं रक्त निकाके ॥ ३७ ॥

37. Blood-letting by means of leech must be done where there is pain, burning, piercing and pricking pain. The horn and the gourd should be applied where there is numbness, pruritus and tingling sensation.

देशादेशं वज्रं स्राव्यं सिराभिः प्रच्छन्नेन वा ।
अङ्गलानौ न तु स्राव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत् ॥ ३८ ॥

देशात् ओङ्क प्रदेशमाथी एक प्रदेशमेंसे, देशम् भीष्म प्रदेशमा दूसरे प्रदेशमें वज्र जता दोहरीने जाते हुए रक्का, सिराभिः शिरा वधीने सिरावेध द्वारा, प्रच्छनेन वा छे छेका भारीने या पाछकर, स्राव्यम् स्रावपुं स्रावण करे अङ्गलानौ अंगशोषवाणा और अंग-शोषवाले, रुक्षे वातोत्तरे च रुक्ष तथा वातप्रधान रोगीमा रुक्ष और वातप्रधान रोगीमें, यत् न दोहरी होय जो रक्त हो, न स्राव्यम् तेनुं स्रावण न करवुं इसका स्रावण न करे ॥ ३८ ॥

38. Where the pain is moving from place to place, venesection or cupping should be done. In a condition of asthenia of limb, depletion of blood should not be done. Also in a condition where dryness is the dominant factor in vata-provocation, depletion should not be done.

गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्रायुसिरामयान् ।
ग्लानिं चापि ससङ्कोचां कुर्याद्वायुरसूक्ष्मयात् ३९

३८. अङ्गलानौ न तु स्राव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत्-अङ्गे ग्लाने न तु स्राव्यं रुक्षं वातोत्तरे च यत् (फ.)
.. रुक्षे वातोत्तरे च यत्-रुक्षं वातोत्तरे च यत् (घ.)

असृक्क्षयात् कारुण्ये रक्ततो क्षयः अतः क्योकि रक्तक्षयसे, वायुः वायु वायु, गम्भीरम् अंभीर गम्भीर, अयथुः सोले सूजन, स्तम्भम् कम्पम् स्तम्भ, कंथ स्तम्भ, कम्प, स्नायु-सिरा-स्नायु तथा शिराओना स्नायु और सिराओंके, आस्रयान् रोग रोग, संसंकोचाम् अने संकोचसहित और संकोचसहित, ग्लानिश्च च अपि ग्लानिने ग्लानिको, कुर्वात् करे छे करता है ॥ ३९ ॥

39. For, as a result of the loss of blood, the vata causes deep-seated edema, rigidity, tremors, disorders of the sinews and the vessels, asthenia and contractures.

खाड्यादीन् वातरोगांश्च मृत्युं चात्यवसेचनात् ।
कुर्यात्तस्मात् प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥४०॥

अत्यवसेवनात् अतिशय थोड़ीनु निर्हरेत् करवाशी अति रक्तमोक्षणसे, खाड्यादीन् वायु अंभता अत्यादि वायु खंजतादि वातरोगान् च वातरेगो वातरोगोंको, मृत्युम् च अने मृत्यु और मृत्युकोभी कुर्यात् करे छे करता है, तस्मात् देखी इस लिए, स्निग्धात् स्निग्ध रोगीनु स्निग्ध रोगीका, रक्तम् रक्त रक्त, प्रमाणेन प्रमाणभा उचित प्रमाणमें, विनिर्हरेत् खनावपुं निकाले ॥ ४० ॥

40. Lameness and such other disorders of vata or even death may result. Therefore, depletion in proper measure should be done, only in persons who are rich in the unctuous element.

वातरके सामान्यचिकित्सा—

विरेच्यः स्नेहयित्वाऽऽदौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
रुक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्वस्तिकर्म च ॥४१॥

४०. खाड्यादीन्-खंजादीन् (ब.)

„ चात्यवसेचनात्-चाठीवसेचितम् (फ.)

„ अवसेवनात्-अपसेवनात् (ड.)

आदौ प्रथम प्रथम, स्नेहयित्वा स्नेहन आपीने स्नेहन कराके, स्नेहयुक्तैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, रुक्षः वा ३३ अथवा रुक्ष, मृदुभिः मृदु मृदु, विरेचनैः विरेचनो वरे विरेचनोसे, विरेच्यः विरेच्यन करवापुं विरेचन देवे, अलकृत् तथा वारे वारे और बारबार, वस्तिकर्म च अस्तिकर्म पणु वस्तिकर्म भी, शस्तम् अशस्त छे प्रशस्त है ॥ ४१ ॥

41. The patient should first be oleated and then purged by means of unctuous purgative medications or by dry but mild purgative medications, and then, frequent enemata should be administered.

सेकाभ्यङ्गप्रदेहाज्ज्ञेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरके प्रशस्यन्ते

वातरके वातरक्तभा वातरक्तमें, प्रायः धणुं करीने प्रायः, अविदाहिनः अविदाही अविदाही, सेक-अभ्यङ्ग-परिषेक, अभ्यङ्ग सेवन, अभ्यङ्ग, प्रदेह-अज-प्रदेह, अज प्रलेप, अज, ज्ञेहाः तथा स्नेह और ज्ञेह, प्रशस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ४१ ३ ॥

41 3/4. Affusion, inunction, applications, diet and unctuous substances that are non-irritant are recommended in rheumatic conditions.

वातरके विशेषचिकित्सा—

विशेषं तु निबोध मे ॥४२॥

विशेषम् तु विशेष चिकित्साने विशेष चिकित्साको, मे निबोध भारी पासेथी तमे साभणै मुझसे उप सुनो ॥ ४२ ॥

42. Listen hereafter to an elaborate description of the treatment therein.

वाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥४३॥

४३. परिषेकोपनाहनैः-परिषेकावगाहनैः (ड.)

आलेपन- लेप आलेपन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, परिषेक- परिषेक परिषेक, उपनाहनैः अने उपनाहोथी और उपनाहोसे, बाह्य- उत्ताननी बाह्य वातरक्ती, विरेक- तथा विरेचन एवं विरेचन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, स्नेहपानैः तथा स्नेहपानथी और स्नेहपानोसे, गम्भीर- गंभीरनी गम्भीर वातरक्ती, आचरेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ४३ ॥

43. The superficial type should be treated with unguents, inunction, affusions and poultices; while the deep type should be treated with purgation, corrective enema and unctuous potions.

सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।

सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

सर्पिः-तैल- घी, तैल घी, तैल, वसा-मज्जा- वसा तथा मज्जा वसा और मज्जाके, पान- पान पान, अभ्यञ्जन- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, वस्तिभिः अने अस्तिधर्मथी और वस्तिकर्मसे, सुखोष्णैः अने नवशेडा और सुखोष्ण, उपनाहैः च उपनाहो वडे उपनाहोसे वातोत्तरम् वात- प्रधान वातरक्तनी वातप्रधान वातरक्ती, उपाचरेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ४४ ॥

44. The condition resulting from predominant provocation of vata should be treated with potions, inunctions and enemata of ghee, oil, fat, and marrow and with genially warm poultices.

विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सबस्तिभिः ।

शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४५ ॥

विरेचनैः विरेचन विरेचन, घृतक्षीरपानैः घी तथा घृत पान घृत और क्षीरके पान, सबस्तिभिः अस्ति- धर्मसहित वस्तिकर्मके साथ, सेकैः परिषेक परिषेक,

शीतैः तेमज् शीतल एवं शीतल, निर्वापणैः दाहने शीत करनारा उपायो वडे दाहनाशक उपायोसे, रक्तपित्तोत्तरम् रक्त तथा पित्तप्रधान वातरक्तने रक्त एवं पित्तकी प्रधानतावाले वातरक्तको, जयेत् अतुं शान्त करे ॥ ४५ ॥

45. The condition resulting from predominant provocation of blood and pitta should be subdued by purgation, potions of ghee and milk, affusions, enemata and cool and refrigerant applications.

वमनं मृदु नात्यर्थं ज्ञेहसेकौ विलङ्घनम् ।

कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४६ ॥

कफोत्तरे उद्धमधान कफप्रधान, वातरक्ते वात- रक्तमा वातरक्तमें, मृदु मृदु मृदु, वमनम् वमन वमन, नात्यर्थं थोडा अल्प, ज्ञेहसेकौ स्नेह, परिषेक स्नेह, विलङ्घनम् लंघन लङ्घन कोष्णाः तथा नवशेडा तथा सुखोष्ण, लेपाः च लेप लेप, शस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ४६ ॥

46. In rheumatic condition resulting from predominant provocation of kapha, mild emesis, a not excessive measure of oleation, affusion and fasting, and genially warm applications are recommended.

कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।

दाहशोथरुजाकण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ४७ ॥

कफवात-उत्तरे उद्धमधान प्रधान कफवातप्रधान, वात- शोणिते वातरक्तमा वातरक्तमें, शीतैः प्रलिप्ते शीतल प्रथोने लेप करता शीतल लेप करनेपर, स्तम्भनात् रतं बननी स्तम्भनसे, दाह-शोथ- दाह, सोओ दाह, शोथ, रुजा- कण्डू- पीडा अने अरुणनी रुजा और खुजलीकी, विवृद्धिः वधारे वृद्धि, भवेत् थाय छे होती है ॥ ४७ ॥

४४. मज्जा-मज्जा (म.)

४५. शीतैर्निर्वापणैः-शाम्पित्तिर्वापणैः (म.)

४६. स्नेहसेकौ विलङ्घनम्-स्नेहसेकाविलङ्घनम् (म.)

४७. दाहशोथरुजा-विदाहशोथरुजा (म. क.)

47. In a bidiscordant condition resulting from the predominant provocation of kapha-cum vata cold applications, by their astringent action, cause increase of burning, edema, pain and pruritus.

रक्तपित्तोत्तरे चोष्णैर्दाहः क्लेशोऽवधारणम् ।
भवेत्तस्माद्विषग्दोषबलं बुद्ध्याऽऽचरेत्क्रियाम् ॥४८॥

रक्तपित्तोत्तरे रक्तपित्तप्रधान वातरक्तमा रक्तपित्त-
प्रधान वातरक्तमें, उष्णैः दाहः उष्ण द्रव्योने। दोष
करवाथी दाह उष्ण लेपोंसे दाह, क्लेशः उद्भेद क्लेश,
अवधारणम् च अने अवधारण और फटना, भवेत्
थाय छे होते हैं, तस्मात् भाटे इस लिए, विषग् वैद्ये
वैद्य, दोषबलम् दोषतुं अथ दोषबलको, बुद्ध्या अर्थात्
जानकर, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा आचरेत्
आचरेगी करे ॥ ४८ ॥

48. In a bidiscordant condition resulting from the predominant provocation of blood-cum-pitta, hot applications cause burning, softening and bursting. Hence, the physician should first determine the relative strength of the morbid humors, and then begin the treatment.

वातरक्तं अहितानि—

दिवास्वप्नं संस्तपं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लं च वर्जयेत् ॥४९॥

संस्तपम् संताप संताप, दिवास्वप्नम् दिवसे सुषु
दिनमें सोना, व्यायामम् व्यायाम व्यायाम तथा मैथुनम्
मैथुन मैथुन, कटू-उष्णम् कटु, उष्ण कटु, उष्ण, गुरु

४८. रक्तपित्तोत्तरे-पित्तरक्तोत्तरे (ग.)

॥ चोष्णैर्दाहः क्लेशोऽवधारणम्-दाहः क्लेशोऽवधारणं भवेत् (घ.)

॥ रक्तपित्तोत्तरे चोष्णैः-वातरक्तोत्तरे दाहः (ङ.)

॥ भवेत्तस्मात्-उष्णैर्दाहः (च. ङ.)

गुरु गुरु, अभिष्यन्दि अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी, लवण-
अम्लम् च लवण तथा अम्ल द्रव्योने। लवण और
अम्ल द्रव्योंका, वर्जयेत् त्याग करवे। त्याग करे ॥ ४९ ॥

49. Day sleep, excessive heat, exercise, sex-act as well as articles of diet that are pungent, hot, heavy, viscid, salt and acid should be avoided.

वातरक्तं हितमन्नपानम्—

पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिषष्टिकाः ।
भोजनार्थं रसार्थं वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥५०॥

भोजनार्थम् भोजन भाटे भोजनके लिए, पुराणाः भूना
पुराने, यवगोधूम-ज्व, धुँ, जौ, गेहूँ, नीवाराः अंटी
नीवार, शालिषष्टिकाः शालियोभा तथा सांठीयोभा
शालि और सांठीचावल, रसार्थम् तेमज्ज भांसरस भाटे
एवं मांसरसके लिए, विष्किर-विष्किर विष्किर, प्रतुदाः
तथा प्रतुद पक्षीयोनां भांस और प्रतुद वर्गके मांस,
हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥ ५० ॥

50. Barley, wheat and wild rice that are old or salt and shashtika rice are wholesome diet; and as meat-juices the flesh of gallinaceous and pecker birds is wholesome.

आढक्यश्चणका मुद्गा मसूराः समकुष्ठकाः ।
यूषार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥५१॥

वातशोणिते वातरक्तमा वातरक्तमें, यूषार्थम् यूप
भाटे यूपके लिए, बहुसर्पिष्काः बहु घी नाभेद बहुत
घीसे युक्त, आढक्यः तुवेर अरहर, चणकाः यक्षु चना,
मुद्गाः भग मूंग, समकुष्ठकाः भठ मोठ, मसूराः अने
भसूर और मसूर, प्रशस्ताः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ५१ ॥

51. Red gram, bengal gram, green gram, lentils and kidney beans are recommended for use, mixed with plenty of ghee in the preparation of soups in rheumatic conditions.

५१. यूषार्थं-यूषार्थे (घ.)

सुनिषण्णकवेत्राग्रकाकमाचीशतावरी ।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥५२॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत् ।
व्यञ्जनार्थं,

घृतमांसरसैः घी अने मांसरसमां घृत और
मांसरसमें, भृष्टम् भूज्येष्टा भूने हुए, सुनिषण्णक- सुनि-
षण्णक, वेत्राग्र- नेतरने। अग्रभाग वेंतका
अग्रभाग, काकमाची- पीलुडी काकमाची, शतावरी
शतावरी शतावर, वास्तुक- अथवा बथुआ, उपोदिका-
तथा पौधे ओओतुं और उपोदिका इनके, शाकम् शाक
शाक, तथा तथा तथा, सौवर्चलम् सूरजमुभीतुं
सुवर्चलाका, शाकम् शाक साग, शाकसात्म्याय शाकना
सात्म्यावाणाने जिसको साग सात्म्य हो उठे, व्यञ्जनार्थम्
भोजनना साधन तरीके भोजनके साधनरूपमें, दापयेत्
आपना देवे ॥५२३॥

52-52½. Marsilia plant, sprouts of
country willow, black nightshade, clim-
bing asparagus, white goose foot,
indian spinach and heliotrope should
be fried in ghee and meat juice, and
given as sauces to patients who are
habituated to vegetable diet.

तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥५३॥

तथा तथा तथा, गव्यम् आयतुं गायका, माहिष-
जाजम् भेसतुं अने अडरीनुं भेसका और बकरीका, पयः
दूध दूध, हितम् हितकर छे हितकारक है ॥ ५३ ॥

53. Similarly the milks of the cow,
the buffalo and the goat are wholesome.

इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।

पतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥५४॥

इति ओम् इस प्रकार, वातरक्त- वातरक्तनी वात-
रक्ती, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, संक्षेपतः
संक्षेपमां संक्षेपसे, प्रोक्तम् उछी छे कही है, एतत्

५३. माहिषाजं-गव्यमाजं (ब.)

५४. सर्वं-स्पष्टं. (फ.)

सर्वम् एव ये सर्वम् वह सब ही, पुनः इसी
फिरसे, व्यासतः विस्तारपूर्वक विस्तारसे, संप्रवक्ष्यते
उछेतामां आवेशे कहा जायगा ॥ ५४ ॥

54. Thus has been described in a
nut-shell the therapeutics of rheumatic
conditions. All this will now be desc-
ribed in greater detail.

वातरक्ते घृतयोगः —

श्रावणीक्षीरकाकोलीजीवकबभ्रुकैः समैः ।

सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥५५॥

समैः सरथे भागे दीधेष्टा सम भागमें लिया हुआ,
समधुकैः नेडीमधु मुलहरी, श्रावणी- गोरभुन्डी श्रावणी,
क्षीरकाकोली- क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, जीवक- ७१३
जीवक, बभ्रुकैः तथा ऋषभक ओओथी तथा ऋषभक
इनसे, सिद्धम् पकावेष्ट सिद्ध किया, सक्षीरम् दूधसहित
दूधके साथ सर्पिः घी घी. वातरक्तनुत् वातरक्तकर छे
वातरक्तगायक है ॥ ५५ ॥

55. The medicated ghee prepared
from equal quantities of east indian
globe thistle, Kshirakakoli, Jeevaka,
Rishabhaka and liquorice with milk and
ghee, is curative of rheumatic condition.

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तं शतावरीम् ।

काकोलीक्षीरकाकोलीरास्नामृद्धिं च पेयेत् ॥५६॥

घृतं चतुर्गुणक्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीर्यकामलाज्वरनाशनम् ॥५७॥

बलाम् अथवा बला, अतिबलाम् अतिशय अतिबला,
मेदाम् मेदा मेदा, आत्मगुप्तम् ओंथां कौवकीज,
शतावरीम् शतावरी शतावर, काकोलीम् काकोली
काकोली, क्षीरकाकोलीम् क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली,

५५. जीवकबभ्रुकैः समैः । सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्त

नुत्-रास्नामृद्धिं च पेयेत् । घृतं चतुर्गुणे क्षीरे

तैः सिद्धं वातरक्तनुत् (घ.)

५६. काकोली-श्रावणी (घ.)

५७. कामलाज्वर-कारलादाय (घ. ब.)

રાસના રસના રાસના, કદિમ્ ચ અને કદિ સરખે
ભાગે લઈ કૌર કદિ સમાન ભાગમે લે કર, પેષયેત
એએના કદક કરવે. इनका कल्क करे, चतुर्गुणक्षीरम्
यास्त्राण्य दूधमां चारुणे क्षीरसं, तैः सिद्धम् ते ५०थीना
કદકથી પકાવેલે જન દ્રવ્યોંકે કલ્કસે પકાયા હુઆ,
घृतम् धी घी, वातरक्तनुत् वातरक्तं भटाडे छे वातरक्त-
नाशक है, हृत्-पांडुरोग- तथा हृदयरोग, पांडुरोग तथा
हृदयरोग, पाण्डुरोग, वीसर्प- विसर्प विसर्प, कामला-
કમળો કામલા, ज्वर- અને જ્વરનો. और ज्वरका,
नाशनम् नाश करे छे नाशक है ॥ ५६-५७ ॥

56 57. Make a paste of heart leaved
sida, evening mallow, Meda, cowage,
climbing asparagus, Kakoli, Kshiraka-
koli, indian groundsel and Riddhi;
prepare a medicated ghee by taking
ghee and four times its quantity of
milk. This is curative of rheumatic
condition, cardiac disorders, anemia,
acute spreading affections, jaundice and
fever.

વાતરક્તે પારુષકં ઘૃતમ્—

त्रायन्तिकातामलकीद्विकाकोलीशतावरी ।

कशेरुकाकषायेण कल्कैरेभिः पचेद्भृतम् ॥ ५८ ॥

दत्त्वा परूषकाद्राक्षाकाश्मर्येशुरसान् समान् ।

पृथग्विदार्याः स्वरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५९ ॥

त्रાયન્તિકા- ત્રાયમાણુ ત્રાયમાણ, તામલકી- એવિ
અબલી મુંદેઆવલા, દ્વિકાકોલી- કાકોલી, ક્ષીર-
કાકોલી કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી- શતાવરી

૫૮. ત્રાયન્તિકાતામલકીદ્વિકાકોલી શતાવરી-તામલકયા દ્વિકા-
કોલીઃ વિષ્ણુત્રાયમાણયો. (જ. ડ.)

૫૯. ત્રાયન્તિકા.....પચેદ્ભૃતમ્ ॥--ત્રાયન્તિકા તામલકી
દ્વિકાકોલી ચ વિષ્ણુત્રાયમાણયો. (જ. ડ.)

૫૯. સ્વરસં-ચ રસમ્ (જ.)

૫૯. પૃથગ્વિદાર્યાઃ સ્વરસં-પૃથગ્વિદાર્યાઃ (જ.)

શતાવરી, કશેરુકા- અને કશેરુના. और कशेरुके, कषा-
येण उनामथी काषये, एभिः कल्कैः અને એએના
કદકથી. और इनके कल्कसे, परूषक- કાલસા. फालसा,
द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्षा, काश्मर्य- शीर- गम्भारी इक्षुरसान्
અને શેરડીના રસ. और इक्षुके रस, विदार्याः तथा
વિદારીના. एवं विदारिका, स्वरसम् च स्वरस स्वरस,
पृथक् એમના દરેકને इनमेंसे प्रत्येकको, समान् धी
સમાન ભાગ ધીકે સમાન ભાગમે, तथा चतुर्गुणम् तथा
ધીધી યોગણું. तथा धीरे चारुणा, क्षीर- दत्त्वा दूध
મેળવી દૂધ મિલાકર, घृतम् धी घी, पचेत् पकावुं
પકાવે ॥ ५८-५९ ॥

58-59. Prepare a medicated ghee
by taking ghee along with equal
quantities of the juice of sweet falsah,
grape, white teak, sugarcane and white
yam and four times the quantity of
milk, adding the decoction and paste of
zalil, featherfoil, two varieties of kakoli,
climbing asparagus and rushnut.

एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥ ६० ॥

इति पारुषकं घृतम् ।

एतत् आ यह, प्रायोगिकम् प्रायोगिक प्रायोगिक,
सर्पिः धी घी, पारुषकम् 'पारुषक' 'पारुषक', इति
स्मृतम् એ નામથી કહેવાય છે इस नामसे कहा जाता
है, वातरक्ते आ धी वातरक्त यह घी वातरक्त, क्षते
क्षीणे क्षतक्षीण क्षतक्षीण, वीसर्पे विसर्प विसर्प, पैत्तिक-
ज्वरे અને पैत्तिक ज्वरमां हितकर છે और पैत्तिक ज्वरमें
हितकर है ॥ ६० ॥ इति आ यह, पारुषकम् घृतम्
पारुषक घृत છે પારુષકઘૃત છે ।

60. This is called the Compound
Sweet-falash Ghee, a full course of
which is recommended in rheumatic
condition, pectoral lesions, cachexia,
acute spreading affection and fever of

the pitta type. Thus has been described the Compound Sweet-falsah Ghee.

जीवनीयं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरुण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्गपर्णी महामेदां माषपर्णी शतावरीम् ॥६१॥
शङ्खपुष्पीप्रवाङ्गुष्पीं राक्षामतिबलां बलाम् ।
पृथग्विद्वलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥६२॥
पादशेषे सप्तान् क्षीरधात्रीशुष्कागलान् रसान् ।
घृताढकेन संयोज्य शनैर्मृद्वसिता पचेत् ॥६३॥
कक्कानावाप्य भेदे द्वे काश्चर्यफलमुत्पलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पञ्चवीजं पुनर्नवाम् ॥६४॥
नागरं क्षीरकाकोलीं पञ्चकं बृहतीद्वयम् ।
वीरं शृङ्गाटकं भव्यमुहमाणं निकोचकम् ॥६५॥
खर्जूरक्षोटवाताममुजाताभिषुकांस्तथा ।
एतैर्घृताढके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥६६॥
सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय सुगुप्तं संनिधापयेत् ।
कृतरक्षाविधिं चौक्षे प्राशयेदक्षसंमितम् ॥६७॥

द्वे पञ्चमूले ये पञ्चमूल दोनो पंचमूल, वर्षाभूम
सईः साटोडी खेन पुनर्नवा, सपुनर्नवम् दाक्ष साटोडी
सहित लाल पुनर्नवा, एरण्डम् और २०। एरण्ड, मुद्गपर्णीम्
मुद्गपर्णी मूंगपर्णी, महामेदाम् महाभेदा महामेदा,
माषपर्णी माषपर्णी, शतावरीम् शतावरी
शतावरी, शङ्खपुष्पी शंभावली शंखपुष्पी, अवाक्-
पुष्पीम् उपाध्वी विधारी, रास्नाम् रास्ना रास्ना, अति-
बलाम् अतिबला अतिबला, बलाम् बला बला, पृथक्
दरेक प्रत्येक, द्विपलिकम् ये ये पक्ष ८-८ तोला
कृत्वा लक्ष लेकर, जलद्रोणे ओक द्रोण पाण्डुभा १०२४

६२. शङ्खपुष्पीप्रवाङ्गुष्पी-शङ्खपुष्पी शतावरी च (य. फ.)
, पृथग्विद्वलिकं कृत्वा-पृथग्विद्वलिकान् भागान् (फ.)
६३. पृथग्विद्वलिकं-पृथग्विद्वलिकान् (य.)
६४. कक्कानावाप्य-कक्कं दत्ता च (य.)
६५. पञ्चकं-समन्तां (ड.)
६६. पञ्चकं बृहतीद्वयम्-समन्तां श्रवणीद्वयम् (य.)
६७. खर्जूरक्षोट-वदराक्षोट (ड.)
६८. चौक्षे-चौक्षं (य.)

तोले जलमें, विपाचयेत् पञ्चमूल पकावे, पादशेषे
यतुर्धांश २५ चौथाई शेष रहने पर, घृताढकेन ओक
आढक धीनी साथे घी के २५६ तोलेके साथ, समान्
समान भागे समभाग, क्षीरधात्री- ६५, आमणाने २५
द्वय, आंवला, इक्षु- शेरडीने २५ इक्षु, जागलान् अने
अक्षराने और बकरेके, रसान् भासरस मांसका
रस, संयोज्य भेगली मिलाकर, द्वे मेदे मेदा, महाभेदा
मेदा, महामेदा, काश्चर्यफलम् शीपखुना ६५ गम्भारीके
फल, उत्पलम् नीलकमल नीलकमल, त्वक्क्षीरीम् वास-
कपूर वंशलोचन, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, द्राक्षाम् द्राक्ष
द्राक्षा, पञ्चवीजम् कम्पुलकपु पञ्चवीज, पुनर्नवाम्
साटोडी पुनर्नवा, नागरम् सूठ सोंठ, क्षीरकाकोलीम्
क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, पञ्चकम् पञ्चकप पञ्चाख,
बृहतीद्वयम् उबली अने भेडी बोरी भेली दोनों कटेरी,
वीराम् वृद्धिद्व वीर, शृङ्गाटकम् शींगोडा शृंगोटक,
भव्यम् अव्य भव्य, उरुमाणम् उरुभाण उरुमाण,
निकोचकम् निकोचक निकोचक, खर्जूर- अणूर खजूर,
अक्षोट- अणुरोट अक्षोट, वाताम- अक्षाम वाताम,
मुजात- मुजतक मुजातक, अभिषुकान् तथा अने पिस्तां
और अभिषुक, कल्कान् ओओने ४६६ इनका कल्क,
आवाप्य नाभी डालकर, मृद्वग्निना कानैः मृदु अग्नि
वडे धीमेधी मृदु आंचसे धीरे धीरे, पचेत् पकावुं
पकावे, एतैः आ द्रव्योना ४६६थी इन द्रव्योंके कल्कसे,
सिद्धे घृताढके सिद्ध यथेयुं ओक आढक धी सिद्ध हुए
२५६ तोले घीके, शीते शीतल अता तेभा शीतल
होने पर उसमें, क्षौद्रम् मधु शहद, प्रदापयेत् नाभयुं
डाले, सम्यक् अणूर सम्यक्, सिद्धम् च सिद्ध यथेयुं
सिद्ध हुआ, विज्ञाय भेलीने जानकर, चौक्षे शोष्णा
धामा स्वच्छ घटमें, कृतरक्षाविधिम् रक्षाविधान
करीने रक्षाविधि करके, सुगुप्तम् सुरक्षित रीते सुरक्षित,
संनिधापयेत् मूत्रयुं रख देवे, अक्षसंमितम् तेमाथी
अक्ष जेठयुं उसमेंसे एक तोला मात्रामें, प्राशयेत् भावुं
सेवन करे ॥ ६१-६७ ॥

61-67. Decoct 8 tolas of each
of the drugs of deca-radices, white
hog's weed, castor oil plant, red
hog's weed, wild green gram,

Mahameda, wild black gram, climbing asparagus, small leaved convolvulus, indian borage, indian groundsel, evening mallow and heartleaved sida in 1024 tolas of water, till it is reduced to 1/4th of its quantity; prepare a medicated ghee with this decoction mixed with 256 tolas of each of milk and the juices of emblic myrobalan and sugar cane, meat-juice of goat's flesh and ghee adding 256 tolas of the paste of the two Medas, fruit of white teak, blue water lily, bamboo manna, long pepper, grapes, lotus seed, hogwood, dry ginger, Kshirakakoli, himalayan cherry, yellow berried and indian night shades, climbing asparagus, water chest nut, showy dillenia, Urumana, Lakoocha, edible date, walnut, almond salep and Abhishuka. When this ghee is cooled down, mix it with honey. Knowing it to be well prepared, preserve it in a clean vessel in a protected place after performing the protective ceremonial. This ghee should be administered in the dosage of one tola.

पाण्डुरोगं ज्वरं हिकाम् स्वरमेदं भगन्दरम् ।
पार्श्वशूलं क्षयं कासं स्त्रीदानं वातशोणितम् ॥६८॥
क्षतशोषमपसारमश्मरीं शर्करां तथा ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च मूत्रसङ्गं च नाशयेत् ॥६९॥
बलवर्णकरं धन्यं वलीपलितनाशनम् ।
जीवनीयमिदं सर्पिवृष्यं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥७०॥

इदम् आ यह, जीवनीयम् औषधीय जीवनीय, सर्पिः धृत घृत, पाण्डुरोगम् पाण्डुरोग पाण्डुरोग, ज्वरम्

६९. क्षतशोष-क्षतशोषम् (व.)

ज्वर, हिकाम् हेडडी हिका, स्वरमेदम् स्वरमेद, भगन्दरम् भगन्दर, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल, क्षयम् कासम् क्षय, कास, स्त्रीदानम् स्त्रीदान, वातशोणितम् वातरक्त वातरक्त, क्षतशोषम् क्षतशोष, क्षतशोष, अपसारम् अपसार, अश्मरीम् अश्मरी अश्मरी, तथा शर्कराम् शर्करा शर्करा, सर्वाङ्ग-सर्वाङ्ग सर्वाङ्ग, एकाङ्ग-तेमल औषधि एवं एकाङ्ग, रोगान् च रोगे रोग, मूत्रसङ्गम् च अने मूत्र-सङ्गने। और मूत्रसङ्गको, नाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है, बलवर्णकरम् वली ते अल तथा वली करनार पुनः वह बल तथा वर्ण करनेवाला, धन्यम् अभ्युदय आपनार धन्य, वलीपलित-वलीपलित-पलितनाश वली तथा पलितका, नाशनम् नाश करनार नाशक, वृष्यम् वृष्य वृष्य, वन्ध्यासुतप्रदम् अने वाञ्छुने दीकरे। देनेार छे और वन्ध्याको पुत्र देनेवाला है ॥ ६८-७० ॥

68-70. This is curative of anemia, fever, hiccup impairment of voice, fistula in ano, pleurodynia, wasting, cough, splenic disorders, rheumatic condition, pectoral lesions consumption, epilepsy, stone and gravel, affection of one limb or of all the limbs and retention of urine. This vitalising compound ghee is an excellent promoter of strength and complexion, destroyer of wrinkles and grey hair, and acts as a virilific and endows fertility on a sterile woman.

वातरक्ते घृतयोगः क्षीरयोगः च —

द्राक्षामधु(धू)कतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
पिबेद्धतं तथा क्षीरं गुडूचीखरसे शृतम् ॥७१॥

द्राक्षा-द्राक्षा द्राक्षा, मधुक-तथा मधुमधना और मुडुडीके, तोयाभ्याम् उपाधुधनी कायसे, सिद्धम् घृतम् वा पडावेध धी सिद्ध किया हुआ घी, ससितोपलम् साकर साधे चीनीके साथ, तथा अथवा अथवा, गुडूचीखरसे गुणोना स्वरसभी गिलोके स्वरसे, शृतम्

क्षीरम् उडालेखं दध् पकाया हुआ दध्, सिद्ध पीवु
पीवे ॥ ७१ ॥

71. Or the patient may take with
sugar-candy the medicated ghee pre-
pared of cow's ghee with the decoction
of grapes and liquorice, or the medi-
cated milk prepared with the expressed
juice of guduch.

चतुःस्नेहः —

जीवकर्षभकौ मेदामृष्यप्रोक्तां शतावरीम् ।
मधुकं मधुपर्णी च काकोलीद्वयमेव च ॥७२॥
मुद्गमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम् ।
बलामृताविदारीश्च साश्वगन्धाश्चमेदकाः ॥७३॥
एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिस्तैलं च साधयेत् ।
लाभतश्च वसामज्ज धान्वप्रातुदवैष्किरम् ॥७४॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशोणितम् ।
सर्वदेहाश्रितं हति व्याधीन् घोरांश्च शतजान् ७५

जीवक- ७१३ जीवक, ऋषभकौ ४५५३ ऋषभक,
मेदाम् मेदा मेदा, ऋष्यप्रोक्तम् अतिभक्षा अतिबला,
शतावरीम् शतावरी शतावर, मधुकम् गेहीमधुमुलहठी,
मधुपर्णीम् च मधुपर्णी मधुपर्णी, काकोलीद्वयम् एव
च डाडेली, क्षीरडाडेली काकोली, क्षीरकाकोली, मुद्ग-
माषाख्य-पर्णिन्यौ मुद्गपर्णी, माषपर्णी, माषपर्णी,
दशमूलम् दशमूल दशमूल, पुनर्नवाम् साटेडी पुनर्नवा,
स-मश्वगन्धा- आसेद अश्वगन्धा, अश्वमेदकाः पाषाण्य-
मेद पाषाण्यमेद, बला- अथवा बला, बलामृता- गणो अमृता,
विदारीः च अने विदारीकंद और विदारी, एषाम्
औषधानां इनके, कषायकल्काभ्याम् कर्षात् तथा उड्ड
७३ काथ और कल्कसे, सर्पिः धी धी, तैलम् च तैल
तैल, लाभतः च तथा भण्डी शडे ते और जो मिल
सके उन, धान्व-प्रातुद- अंगद देशना, प्रतुद जांगल
देशके, प्रतुद, वैष्किरम् अने विष्किर प्राण्णीऔनी और

७४ एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिस्तैलं च साधयेत्—कुर्मात कषाय-
कल्कं च ताभ्यां तैलं घृतं पचेत् (य. फ.)
,, सर्पिस्तैलं च साधयेत्—ताभ्यां तैलं घृतं पचेत् (व.)

विष्किर प्राणियोंकी, वसामज्ज वसा तथा भण्भने वसा
तथा मज्जाको, चतुर्गुणेन योगेष्टा चरगुने, पयसा दध्नी
दध्से, साधयेत् सिद्ध करवा सिद्ध करे, सिद्धम् तत्
सिद्ध करेय आ स्नेह सिद्ध किया हुआ यह स्नेह,
सर्व-देह-आश्रितम् आभा देहमा रहेला संपूर्ण देहमें
आश्रित, वातशोणितम् वातरक्तने वातरक्तको, वातजान्
तथा वातधी उत्पन्न थयेला एवं वातसे उत्पन्न, घोरां
घोरा घेर, व्याधीन् च व्याधिऔने व्याधियोंको, हति
हत्ते छे नष्ट करता है ॥ ७२-७५ ॥

72-75. Prepare a medicated ghee-
cum-oil, by taking cow's ghee and til
oil along with four times the quantity
of milk, adding the fat and marrow
of whatever may be available of jan-
gala, gallinaceous and pecker group of
creatures along with the decoction and
paste of Jeevaka, Rishabhaka, Meda,
evening mallow, climbing asparagus,
liquorice, thorny staff tree, two Kakolis,
wild green gram, wild black gram,
deca-radices, hog's weed, heart leaved
sida, guduch, white yam, winter cherry
and indian rock foil. This is curative of
rheumatic condition and severe diseases
due to vata provocation, affecting the
whole body.

वातरक्ते स्थिराद्यं घृतं तैलं वा—

स्थिरा श्वदंष्ट्रा बृहती सारिवा सशतावरी ।
कादपर्याण्यात्मगुप्ता च वृक्षीरो द्वे बले तथा ॥७६॥
एषां काथे चतुःक्षीरं पृथक् तैलं पृथक् घृतम् ।
मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥७७॥
पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणाऽध्वर्धशर्करा ।
खजेन मथिता पेया वातरक्ते विक्षोभजे ॥७८॥

७६ वृक्षीरो-वृक्षीरं (य)

७७ चतुःक्षीरं-चतुःक्षीरे (य.)

७८ क्षीरत्रिगुणा-क्षीरद्विगुणा (व.)

,, जीवन्तीजीवकर्षभैः-जीवकर्षभकौ बला (द.)

स्थिरा शालवल्गु शालपर्णी, श्वदंष्ट्रा गोभृशु गोखरु, बृहती उल्ली भोरीगण्डी बड़ी कटेरी, सज्ञावरी शतावरी शतावर, सारिवा उपक्षसरी सारिवा, काश्म-याणि शीवल्गु गम्भारी, आत्मगुप्ता च कौश्या कौचवीज, वृश्चोरः सईः साठोडी श्वेत पुनर्नवा, तथा तथा तथा, द्वे बले भक्ष तथा अतिभक्ष बला और अतिबला, एषाम् काये ओओना क्वाथम् इनके काथमें, चतुः-क्षीरम् आरगण्डुं द्वे चारुणा दूध, मेदा- मेदा मेदा, शतावरी- शतावरी शतावर, यष्टिजीवन्ती- जेठीभध, होडी सुहृदी, जीवन्ती, जीवक- उपक्ष जीवक, ऋषभैः अने ऋषभकेने उदक नाभीने और ऋषभक इनका कलक डालकर, तैलम् घृतम् तेल अने घी तैल और घृत, पृथक् पृथक् जुदा जुदा पृथक् पृथक्, पक्ववा पकावी पकाकर, ततः मात्रा पछी तेनी मात्रा उसकी मात्रा, क्षीरत्रिगुणा त्र्यगुणं द्वे तिगुना दूध, अर्धशर्करा अने देही साकर नाभी और डेहगुनी चीनी डालकर, खजेन रवैयाही खजसे, मथिता भथीने मथ-करके, त्रिदोषजे त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, वातरक्ते वात-रक्तभा वातरक्तमें, पेया पीवी पीवे ॥ ७६-७८ ॥

76-78. Prepare separately a medi- cated ghee or oil by taking cow's ghee or til oil and four times the quantity of milk along with the decoction of ticktrefoil, small caltrops, yellow berried nightshade, indian sarsaparilla, climb- ing asparagus, white teak, cowage, white flowered hog's weed, heart leaved sida and evening mallow along with the paste of Meda, climbing asparagus, liquorice cork swallow wart, Jeevaka and Rishabhaka. When it is well prepared, it should be taken in a proper dose mixed with three times its quantity of milk and one and half times of sugar and well churned with the churning stick. This

is curative of rheumatic conditions of the tridiscordance type.

वातरक्ते कतिपययोगाः ---

तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ।
सर्पिस्तैलसिताक्षौद्रैर्मिश्रं वाऽपि विभेत् पयः ॥ ७९ ॥

तैलम् पयः तेल, दूध तैल, दूध, शर्कराम् च अने साकरने और चीनीको, सुमूर्च्छितम् भेगां डरीने मिला कर, पाययेत् पावा पिलावे, सर्पिः- तैल- घी, तेल घी, तैल, सिताक्षौद्रैः साकर अने भध शर्करा और शहद, मिश्रम् भेजवेत् मिलाकर, पयः अपि दूध पक्षु दूध भी, विभेत् वा पीवुं पीवे ॥ ७९ ॥

79. The patient may also drink til oil well mixed with milk and sugar, or milk mixed with ghee, til oil, sugar and honey.

अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसो द्विसितोपलः ।
पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलीनागरैः शृतः ॥ ८० ॥

अंशुमत्या शालवल्गुना क्वाथयी शालपर्णीके काथसे, शृतः पकावेत् पकाया हुआ, द्विसितोपलः तथा ये पक्ष साकर नाभेक्ष ८ तोले चीनीके साथ, पयसः दूध दूध, प्रस्थः ओष्ठ प्रस्थ ६४ तोले, तद्वत् ते भुज्ज उसी प्रकार, पिप्पलीनागरैः पीपर अने सुहृदी पिप्पली और सोंठसे, शृतः पकावेत् दूध पकाया हुआ दूध, पाने पीवामां पीना, प्रशस्यते श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥ ८० ॥

80. The medicated milk prepared of the decoction of ticktrefoil with 64 tolas of milk and 8 tolas of sugar- candy or similarly the medicated milk prepared with long pepper and dry ginger is recommended as potion for the rheumatic patient.

७९. तैलं पयः शर्करां च-पयस्तैलसिताभ्यां वा (ब.)

८०. द्विसितोपलः-ससितोपलः (क.)

.. पयसः-पयसा (क.)

बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः ।

इयामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥८१॥

सपीलुभिः पीलु पीलु, बला- भला बला, शतावरी- शतावरी शतावर, रास्ना- रास्ना रास्ना, दशमूलैः दशमूल दशमूल, इयामा-एरण्ड- इयामा, ऐरंडा- इयामा, एरण्ड, स्थिराभिः च अने शादवलुधी और शालपर्णीसे, शृतम् पयः उकाणैल दूध पकाया हुआ दूध, वातार्तिघ्नम् वातनी पीडा भटाडनार से वातपीडाका नाशक है ॥ ८१ ॥

81. The medicated milk, prepared with heart-leaved sida, climbing asparagus, indian groundsel, deca-radices, indian tooth brush tree, black turpeth, castor plant and ticktrefoil, is curative of pain due to vata provocation.

वातरक्ते संशोधनम्—

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ।

पिबेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तावृतानिलः ॥८२॥

पित्तरक्त- अथवा पित्त तथा रक्तकी अथवा पित्त और रक्तसे, आवृतानिलः आवृत वायुवाला रोगी, दोषानुलोमनम् दोषानु अनुलोमन करनेवाला, मूत्रयुक्तम् गोमूत्र- युक्त गोमूत्रयुक्त, धारोष्णम् धारोष्ण धारोष्ण, क्षीरम् वा दूध दूध, सत्रिवृत्-चूर्णम् वा अथवा नसेतरना यूर्णसहित अथवा त्रिवृत्चूर्णयुक्त, पिबेत् दूध पीवुं दूध पीवे ॥ ८२ ॥

82. The udder-warm milk mixed with cow's urine being regulator of morbid humors, may be given as potion or the udder-warm milk prepared with the pulvis of turpeth may be given in rheumatic condition characterised by occlusion of vata by the pitta and blood.

क्षीरेणैरण्डतैः वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।

बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥८३॥

बहुदोषः अथवा बहु दोषवाला अथवा बहुत दोषवाला, नरः विरेकार्थम् पुरुषे विरेचनने भाटे पुरुष विरेचनके लिए, प्रयोगेण एरण्ड-प्रतिदिन, एरण्डतैलम् वा ऐरंडियुं तैल एरण्डतैल, क्षीरेण वा दूध साथे दूधके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, जीर्णे पयसा आदि जीर्ण होने पर, क्षीरौदनाशनः दूधभातनुं बोझन करने दूध भात खावे ॥ ८३ ॥

83. The patient with severe morbidity may take a course of milk mixed with castor oil for purgation and on digestion of the dose of milk, he may take the diet of rice and milk.

कषायमभयानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।

क्षीरानुपानं त्रिवृत्तार्चूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥८४॥

नरः अथवा पुरुषे अथवा मनुष्य, घृतभृष्टम् घृत- भृष्ट घृतसे छोकर, अभयानाम् हरदने हरदका, कषायम् वा कषाथ पीवे काथ पीवे, क्षीरानुपानम् अथवा दूधना अनुपानकी अथवा दूधके अनुपानसे, त्रिवृत्तार्चूर्णम् नसेतरनुं यूर्ण त्रिवृत्चूर्ण, द्राक्षारसेन वा द्राक्षना रस साथे द्राक्षारसके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ८४ ॥

84. Or the patient may drink the decoction of chebulic myrobalan seasoned with ghee; or the juice of grapes mixed with pulvis of turpeth. It may be followed by a potion of milk.

काश्मर्यं त्रिवृत्तं द्राक्षां त्रिफलां सपरुषकाम् ।

शृतं पिबेद्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥८५॥

काश्मर्यम् शीतलु गम्भारी, त्रिवृत्ताम् नसेतर त्रिवृत्, द्राक्षाम् द्राक्ष द्राक्षा, सपरुषकाम् श्लेष्मा फालसा, त्रिफलाम् अने त्रिफला और त्रिफला, शृतम् ऐसीना क्वाथने इनके काथको, लवण-क्षौद्र- सैधव तथा मध

८४. कषायमभयानां वा—कषायमभयानां वा (ब. फ.)

८५. त्रिफलां सपरुषकाम्—चूर्ण द्राक्षारसेन वा (ब.)

„ शृतं—घृतां (ब.)

„ संयुतम्—संयुताम् (ब.)

नमक और शहद, संयुक्तम् भेजनी मिलाकर, विरेचक
विरेचन भाटे विरेचनके लिए, पिबेत् पीवे पीवे ॥८५॥

85. For the purpose of purgation, the patient may drink the decoction of white teak, turpeth, grapes, the three myrobalans and sweet falsah mixed with honey and salt.

त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत् क्षौद्रेण संयुक्तम् ।
घात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिकः ॥ ८६ ॥

कफाधिकः अथवा उदनी अधिक्तावाणा वातरक्तना
शेणीये अथवा कफकी अधिकतावाला वातरक्तका रोगी,
त्रिफलायाः त्रिफलायाः त्रिफलाका, कषायम् वा उवाथ
काथ, घात्री- अथवा आमृणा अथवा आंवला, हरिद्रा-
हरीद्रे हल्दी, मुस्तानाम् तथा भोथने और मोथका,
कषायम् वा उवाथ काथ, क्षौद्रेण भधनी साथे शहदके
साथ, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ८६ ॥

86. In a condition of the predominance of kapha-provocation, the patient may drink the decoction of the three myrobalans mixed with honey, or the decoction of emblic myrobalan, turmeric and nut grass, mixed with honey.

योगैश्च कल्पविहितैरसकृत् विरेचयेत् ।

मृदुभिः स्नेहसंयुक्तावा वातं मलावृतम् ॥ ८७ ॥

वातम् वायुने वायुको, मलावृतम् मलावृत मलावृत,
ज्ञात्वा अग्नीने जानकर, कल्पविहितैः कल्पस्थानमा
उद्देश कल्पस्थानोक्त, स्नेहसंयुक्तैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त,
मृदुभिः योगैः च मृदु योगैथी मृदु योगैसे, तम तेने
उपको, असकृत् बार-बार बारबार, विरेचयेत् विरेचन
उपवपुं विरेचन देवे ॥ ८७ ॥

87. The physician, finding the vata to be occluded by the fecal matter,

८७. कफाधिकः—कफाधिके (क.)

८८. ज्ञात्वा वातं मलावृतम्—मला वातं मलावृतम् (घ.)

should frequently give mild purgative preparations described in the Section on Pharmaceutics, mixed with unctuous substances.

वातरक्ते वस्तिः —

निर्हरेद्वा मलं तस्य सवृत्तैः क्षीरवस्तिभिः ।
न हि वस्तिषामं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ ८८ ॥

तस्य अथवा ते शेणीया अथवा उस रोगीके,
मलम् भगने मलको सवृत्तैः धीयुक्त धीयुक्त, क्षीरवस्तिभिः
वा क्षीरी अस्तिभोथी क्षीरवस्तिभोथे, निर्हरेत् हरने
निकाले, हि क्षीरले के क्योंकि, वस्तिषामम् अस्ति शेवी
वस्तिके समान, वातरक्त- वातरक्तनी वातरक्तकी,
चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, किञ्चित् भीष्म क्षीर
अन्य कोई, न नहीं नहीं है ॥ ८८ ॥

88. Or the fecal matter should be eliminated by means of milk-enema mixed with ghee; there is no remedy comparable to the enema, for the cure of rheumatic conditions.

वस्तिविक्षणपार्श्वोरुपर्यस्थितजठरातिषु ।

उदावर्ते च वास्यन्ते निरुहाः सानुवासनाः ॥ ८९ ॥

वस्ति- अस्ति वस्ति, वक्षण- वक्षण वक्षण, पार्श्व-
पार्श्व पार्श्व, ऊरुपर्य- साथानी पार्श्व ऊरुपर्य, अस्थि-
हस्त अस्थि, जठर-जठरिषु तथा उदरनी देहनामा एवं
उदरकी पीठामें, उदावर्ते च अने उदावर्तमा और
उदावर्तमें, सानुवासनाः अनुवासनसहित अनुवासनके
साथ, निरुहाः निरुह अस्तिभो निरुह वस्तिभो, वास्यन्ते
प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ८९ ॥

89. Evacuative and unctuous enemata are recommended in condition of pain in the hypogastric region, groin, sides, thighs, joints, bones and stomach and also in misperistalsis.

दद्यात्तैलानि चेमानि वस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ।
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु दाहशूलोपशान्तये ॥९०॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य दाह-शूल-
दाह तथा शूलानी दाह और शूलकी, उपशान्तये शान्ति
करना भाटे शान्तिके लिए, वस्तिकर्मणि वस्तिकर्म वस्तिकर्म,
नस्य- नस्य नस्य, अभ्यञ्जन- अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, सेकेषु च
अने परिषेचनभा और परिषेकमें, इमानि आ इन,
तैलानि तैले तैलोंको, दद्यात् आपना देवे ॥ ९० ॥

90. The wise physician may pres-
cribe the following oils in the admini-
stration of enema, inunction and affu-
sion, for the alleviation of burning
and colic.

वातरके मधुयष्ट्यादितैलम्—

मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कलकैः पलोन्मितैः ॥९१॥

शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुहचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥९२॥

काकोलीक्षीरकाकोलीतामलकयृद्धिपत्रकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥९३॥

प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
चतुष्प्रयोगात्तद्वन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥९४॥

सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।
वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥९५॥

इति मधुपर्ण्यादितैलम् ।

९०. सेकेषु-सेके च (ध.)

उपशान्तये-वर्तिनाशने (व.)

९१. मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु-मधुपर्ण्याः पलशतं (द. फ.)

—मधुयष्ट्याः पलशतं (फ.)

मधुयष्ट्याः-मधुपर्ण्याः (व.)

९४. प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठा-प्रपौण्डरीकमधुक (फ.)

तद्वन्ति-वस्तिकर्म (व.)

९५. इति मधुपर्ण्यादितैलम्-इति मधुयष्ट्यादितैलम् (व. व.)

मधुयष्ट्याः गेहीमधना मुलहठीके, तुलायाः तु
४०० तोला ४०० तोले, कषाये कषायने। कषाये,
पादशेषिते अतुर्थांश भाडी रहेता चतुर्थांश शेष रहेने
५१, समक्षीरम् तैलुं ७ दूध समान दूध, तैलाढकम्
अने ओड आढक तेल और तैल २५६ तोले, शतपुष्पा-
वरी- सुवा, शतावरी सोया, शतावर, मूर्वा- मोरवेद
मूर्वा, पयस्या- पयस्या पयस्या, जगुरु- अगर अगुरु,
चन्दनैः रताञ्जलि लाल चन्दन, स्थिरा- शावरस्थ स्थिरा,
हंसपदी- हंसराज हंसपदी, मांसी- गटामांसी मांसी,
द्विमेदा- मेदा भदाभेदा मेदा, महामेदा, मधुपर्णिभिः
गणो मधुपर्णी, काकोली- डाकोली काकोली, क्षीरकाकोली-
क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, तामलकी- बोयामांसी
मुईआंवाला, ऋद्धि- ऋद्धि ऋद्धि, पत्रकैः पत्रका
पत्राख, जीवक- ७१३ जीवक, ऋषभ- ऋषभ ऋषभक,
जीवन्ती- दोडी जीवन्ती, त्वक्- त्वक् दालचीनी, पत्र-
तमाधपत्र तेजपात, नख- नख नखी, वालकैः वाला
गन्धवाला, प्रपौण्डरीक- पुण्डरीककाष्ठ पुण्डरीककाष्ठ,
मज्जिष्ठा- मज्जिष्ठा मज्जिष्ठा, सारिवा- उपद्रवसरी सारिवा,
ऐन्द्री ऐन्द्री ऐन्द्री, वितुन्नकैः वाष्ठा धनिया,
पलोन्मितैः औंऔना आर आर तोला इनके चार चार
तोले, कलकैः कलकै कलकै, पचेत् पकावुं पकावे,
तत् ते वह, तैलम् तैल तैल, चतुष्प्रयोगात् (नस्य,
अभ्यञ्जन, परिषेचन तथा वस्तिकर्म) ओ आर रीते
प्रयोग करना (नस्य, अभ्यञ्जन, परिषेचन और वस्तिकर्म
इन चार प्रकारके प्रयोगसे), सोपद्रवम् उपद्रवम्
उपद्रवयुक्त, साङ्गशूलम् अङ्गशूलयुक्त अङ्गशूलयुक्त,
सर्वगात्रानुगम् अने आभा शरीरभा रहेव और
संपूर्ण शरीरमें व्याप्त, मारुतशोणितम् वातरक्तने वात-
रक्तको, हन्ति हन्ति हन्ति करता है, तथा तथा और,
वात-ज्वर-पित्त- वातरोग, रक्तरोग, पित्तरोग, वात-
रोग, रक्तरोग, पित्तरोग, दाह-वर्ति- दाहनी पीडा दाहनी
पीडा, ज्वरघ्नम् तथा ज्वर भटानार तथा ज्वरनाशक,
बल- वर्णकृत् अने भल तेमज्ज वाष्ण करना है और
बल एवं वर्ण करनेवाला है ॥ ९१-९५ ॥ इति आ यह,
मधुपर्ण्यादितैलम् मधुपर्ण्यादि तेल है मधुपर्ण्यादितैल है ।

91-95. Decoct 400 tolas of
liquorice in water till it is reduced to

one fourth of its quantity; prepare a medicated oil in it with 256 tolas of oil and an equal quantity of milk adding the paste of four tolas of each of dill seeds, climbing asparagus, trilobed virgin's bower, milky yam, eagle wood, sandal wood, ticktrefoil, maiden hair, nardus, the two Medas, guduch, Kakoli, Kshira-kakoli, featherfoil, Riddhi, himalayan cherry, Jeevaka, Rishabhaka, cork swallow wort, cinnamon bark, cinnamon leaves, shell, fragrant sticky mallow, lotus rhizome, madder, indian sarsaparilla, Aindri and coriander. This oil administered in the four modes cures rheumatic condition which is associated with complications or with pain in the body or which has pervaded the whole body. This is also curative of pain due to rheumatic condition, pitta-provocation, burning and fever, and acts as a promoter of strength and complexion. Thus has been described the Compound Liquorice Oil.

वातरक्ते सुकुमारकं तैलम्—

मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जूरानि परूषकम् ।
मधुकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥९६॥
काश्मर्याढकमित्येतच्चतुर्दोणे पचेदपाम् ।
शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिन्तैलाढकं पचेत् ॥९७॥
तथाऽऽमलककाश्मर्यविदारीक्षुरसैः समैः ।
चतुर्दोणेन पयसा कृत्वा पलोन्मितम् ॥९८॥
कदम्बामलकाक्षोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
शृङ्गाढकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥९९॥

९९. लवणं-लवली (ब. क.)

जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।
नस्याभ्यजनपानेषु वस्तौ चापि नियोजयेत् ॥१००॥
वातव्याधिषु सर्वेषु सन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥१०१॥
सुकुमारकमित्येतद्वातास्त्रामयनाशनम् ।
स्वरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥१०२॥
इति सुकुमारकतैलम् ।

मधुकस्य ७८१ मधु मुलहठी, शतम् से। ५३ ४००
तोले, द्राक्षा द्राक्ष द्राक्ष, खर्जूरानि ५०० खजूर,
परूषकम् ३६६ फालसा, मधुक- मधु ३६६ मधुवेके फूल,
ओदनपाक्यौ ओदनपाकी ओदनपाकी, मुञ्जातकस्य च
अने मुञ्जातक और मुञ्जातक, प्रस्थम् ओ३ प्रस्थ ६४
तोले, काश्मर्य-आढकम् शीवलु ओ३ आढक गम्भारीफल
२५६ तोले, इति एतत् ओ३ने इनको, अपाम् चतु-
र्दोणे आ२ द्रोण पाणीमा ४०९६ तोले जलमें, पचेत्
पडावर्ण पकावे, तथा तथा तथा, अष्टभागे
आ३भा भाग अष्टमांश, शेषे पूते च आ३री रवे गाणी
६४ शेष होने पर छानकर, तस्मिन् तेमा उसमें,
तैलाढकम् ओ३ आढक तैल २५६ तोले तैल, समैः
समानभागे समानभाग, आमलक- आमला आवला,
काश्मर्य- शीवलु गम्भारी-फल, विदारी- विदारीक
विदारीकंद, इक्षुरसैः अने शेरडी ओ३ने २५ और इक्षु
इनका रस, चतुर्दोणेन आ२द्रोण ४०९६ तोले, पयसा
६४ दूध, कदम्ब- ३६६ कदम्ब, आमलक आमला
आवला, अक्षोट- अ३रोट अक्षरोट, पद्मबीज- ३६६
३६६ कमलगट्टा, कशेरुकम् ३६६ कशेरु, शृङ्गाढकम्
शी३भा सिंघाड़ा, शृङ्गवेरम् ३६६ सोंठ, लवणम्
सैधव सैधानमक, पिप्पलीम् ५१५२ पिप्पली, सिताम्
सा३र शर्करा, जीवनीयैः च अने ७८१ मधु गलुनी
६४ औषधिओ और जीवनीय गणकी दस औषधियां,
पलोन्मितम् ६८६ने ओ३ ५६ प्रत्येकके ४ तोले,
कल्कम् ३६६ कल्क, द्रवा ना३ली डालकर, पचेत् पडा-
वर्ण पकावे, संसिद्धम् सिद्ध करेला ते तैलमा सिद्ध
१००. संसिद्धं-तय सिद्ध (छ.)
१०१. सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे-सर्वाङ्गैकाङ्गजे वाते
तैलमेतत् प्रशस्तते (क.)
१०२. स्वरवर्णकरं-स्वधरणीकर (ड. त. व.)

किये उस तैलमें, औदप्रस्थेन ओड प्रस्थ भध शहद ६४ तोले, संसृजेत मेणवपुं मिलावे, नख- तेने नस्थ उसका नख, अस्थजन-पानेषु अभ्यंग, पान अभ्यंग, पान, बस्तौ च अपि अने अस्तिभा और वस्तिमें, सर्वेषु भव सब, वातव्याधिषु वातव्याधिभा वातव्याधियोंमें, मन्यास्तम्भे भन्यास्तम्भभा मन्यास्तम्भमें, हनुग्रहे हनुग्रहभा हनुग्रहमें, सर्वाङ्ग- सर्वाङ्गवात सर्वाङ्गवातमें, एकाङ्गवाते ओङ्गवातभा एकाङ्गवातमें, क्षतक्षीणे क्षतक्षीणभा क्षतक्षीणमें, क्षतज्वरे च अने क्षतज्वरभा और क्षतज्वरमें, लियोजयेत् शैबपुं प्रयोग करे, सुकुमारकम् 'सुकुमारक' 'सुकुमारक', इति ओ नाभनु इस नामवाला, एतत् आ यह, तैलम् तैल तैल, वातास्त्रामय- वातरक्त रोगने वातरक्त रोगका, नाशनम् नाश करनेवाला है नाशक है, स्वरवर्णकरम् स्वर तथा वर्ण करनेवाला है, स्वर तथा वर्णका करनेवाला है, आरोग्य- तथा आरोग्य तथा आरोग्य, बलपुष्टिदम् अथ अने पुष्टि आपनार छे बल और पुष्टि देनेवाला है ॥ ९६-१०२ ॥ इति आ यह, सुकुमारकतैलम् सुकुमारक तैल छे सुकुमारक तैल है।

96-102. Decoct 400 tolas of liquorice and 64 tolas each of grapes, dates, sweet falsah, mahwa, crested purple nail-dye, salep and 256 tolas of white teak in 4096 tolas of water till it is reduced to 1/8th quantity. Filter it and then prepare a medicated oil taking 256 tolas of oil with an equal quantity of the juices of emblic myrobalan, white teak, white yam and sugar cane and 4096 tolas of milk adding the paste of 4 tolas of each of cadamba, emblic myrobalan, walnut, lotus seeds, rush nut, water chest-nut, ginger, rock-salt, long pepper, sugar and drugs of the life-promoter group. When it gets cold, mix it with 64 tolas of honey. This oil should be used as nasal medication, inunction, potion and enema

in all diseases due to vata provocation, as well as in rigidity of the neck, lock jaw and affection of a single limb or the whole body, cachexia due to pectoral lesion and in fever due to trauma. This 'Sukumar oil' is curative of rheumatic condition and is a promoter of the voice, complexion, health, vitality and robustness. Thus has been described the 'Sukumaraka Oil'.

वातरक्ते अमृताद्यं तैलम्—

गुडूचीं मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
रास्त्राधेरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥१०३॥
पलानां शकैर्भागीर्वलापञ्चशतं तथा ।
कोलविस्वयवान्माषाङ्कुलान्यांश्चाढकोन्मितान् १०४
काशप्रयाणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशनेऽम्भसि ।
सायथेज्जर्जरं घृतं चतुर्द्रोणं च शोषयेत् ॥१०५॥
तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
पिष्टा त्रिपलिकं चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥१०६॥
पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव तत् सिद्धं सार्वयौगिकम् ॥१०७॥
वातरक्ते क्षतक्षीणे भारते क्षीणरेतसि ।
वेपनाक्षेपभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥१०८॥
योनिदोषमपसारमुन्मादं खञ्जपङ्कताम् ।
हन्यात् प्रसवनं चैतत्तैलाभ्यममृताह्वयम् ॥१०९॥
इत्यमृताद्यं तैलम् ।

गुडूचीम् गणो गिलोय, मधुकम् जेडीभध मुलहठी,
ह्रस्वम् पञ्चमूलम् अथ पञ्चमूल ह्रस्व पञ्चमूल, पुनर्नवाम्
सादेडी पुनर्नवा, रास्त्राम् रास्त्रा रास्त्रा, एरण्डमूलम्

१०६. त्रिपलिकं चैव-त्रिपलिकांश्चैव (घ.)

, केशरम्-केशरान् (घ.)

१०७. तत् सिद्धं-सर्वयौ (घ.)

१०९. खञ्जपङ्कताम्-विषमज्वरम् (घ. क. द. फ. व.)

, प्रसवनम्-पुण्ड्रवन् (घ. द. व.)

એરડાનું મૂલ્ય દરબદ્ધ, જીવનીયાનિ ચ શુભનીય ગણનાં દ્રવ્યો જીવનીય ગણકે ઔષધ, લાભતઃ જેટલાં મળે તેટલાં જિતને મિલ સકે ઉત્તમે, પલાનામ્ ક્ષતકેઃ માત્રેઃ પ્રત્યેક સેા પદ્ય પ્રત્યેક ૪૦૦ તોલે, બલાપચ્ચ-ક્ષતમ્ બલા પાંચસેા પદ્ય બલા ૨૦૦૦ તોલે, તથા તથા ઔર, કોલવિલ્વ-ઔર, ખીલાં વેર, વેલગિરી, ચવાન જી, માલાન અડદ, કુલ્થાન ચ કળથી કુલથી, આઢકોન્નિત્તાન પ્રત્યેક એક આઢક પ્રત્યેક ૨૫૬ તોલે, સુશુષ્કાણામ્ સારી પેઠે સૂકાયેલાં અચ્છી પ્રકાર સૂએ, કાશ્મર્યાનામ્ શીતણનાં દ્વગ ગમ્ભારીકે ફલ, દ્રોણમ્ ચ એક દ્રોણ ૧૦૨૪ તોલે, ધૌતમ્ ધોઈ ધોઈ, જર્જરમ્ અધકચર્ગ કરી અધ કુટાકર, દ્રોણશતે એકસેા દ્રોણ ૧૦૨૪૦૦ તોલે, અમ્ભસિ પાણીમાં જલમેં, સાધવેત્ પકાવવાં પકાવે, ચતુર્દોણમ્ ચ ચાર દ્રોણ ૪૦૯૬ તોલે, શેષવેત્ બાકી રાખવું શેષ રક્ષે, તેન તેમાં ઉસમેં, પચ્ચગુણ પાંચગણ પાંચગુણ, પયઃ દૂધ દૂધ, દરવા નાખી લાલકર, ચન્દન-ઉશીર-ચન્દન, વાગેા ચન્દન, ઉશીર, કેશરમ્ નાગકેસર નાગકેસર, પત્ર-પલા-તમાલપત્ર, એલચી તેજપત્ર, હલાયચી, અગુરુ-અગર અગુરુ, કુષ્માણિ કંક કૂઠ, તગરમ્ તગર તગર, મધુષટિકામ્ અને જેઠીમધુ ઔર મુલહટી, ત્રિપલિક્ક ચ એવ પ્રત્યેક ત્રણ પદ્ય પ્રત્યેક ૧૨ તોલે, મલ્લિષ્ઠા-મજ્જા મજ્જા, અષ્ટપલમ્ આઠ પદ્ય ૩૨ તોલે, પિષ્ઠા એએના કલકસે, તૈલદ્રોણમ્ એક દ્રોણ તૈલ ૧૦૨૪ તોલે તૈલ, પચેત્ પકાવવું પકાવે, સિદ્ધમ્ તત્ સિદ્ધ થયેલ તે તૈલ સિદ્ધ હુઆ વહ તૈલ, સાર્વયૌનિકમ્ નરય અભ્યંગ આદિ સર્વ યોગેમાં વાપરવામાં આવે છે નચ અભ્યંગ આદિ સર્વયોગોમેં વરતા જાતા હૈ, અમૃતાદ્યમ્ 'અમૃતાદ્ય' નામનું 'અમૃતાદ્ય' નામકા, પૂતલ આ વહ, તૈલાદ્યમ્ શ્રેષ્ઠ તૈલ શ્રેષ્ઠ તૈલ, વાતરકે વાતરકતવાળા વાતરકવાલે, ક્ષતક્ષીણે ક્ષતક્ષીણ ક્ષતક્ષીણ, મારાતે ભારથી પીડિત મારાતે થકે, ક્ષીણરેતસિ ક્ષીણરેતસિ ક્ષીણશુક, વેપન-કંપતા કાંપતે હુર, આક્ષેપ-સંધિભ્રંશવાળા સંધિભ્રંશવાલે, અમાનામ્ ભાગેલાં અંગવાળા અમંગલોવાલે, સર્વાંગ-સર્વ અંગમાં સર્વ અંગોમેં, પુકાન્ન-અને એક અંગમાં ઔર એક અંગમેં, રોગિણામ્ રોગવાળા મનુષ્યો માટે

હિતકર છે રોગી મનુષ્યોકે લિપ્ત હિતકર હૈ, યોનિદોષમ્ વળી આ તૈલ યોનિદોષ ઔર વહ તૈલ યોનિદોષ, અપસારમ્ અપસાર અપસાર, ઉન્માદમ્ ઉન્માદ ઉન્માદ, સ્વજ્વ તામ્ અને લંગડાપણું, પાંગળાપણું ઔર સ્વજ્વ તથા પશુતાકો, હન્યાત્ નષ્ટ કરે છે નષ્ટ કરતા હૈ, પ્રસવનમ્ ચ તેમજ પ્રસૂતિ કરાવે છે એવં પ્રસૂતિકારક હૈ ॥ ૧૦૩-૧૦૯ ॥ હિત આ વહ, અમૃતાદ્યમ્ અમૃતાદ્ય અમૃતાદ્ય, તૈલમ્ તૈલ છે તૈલ હૈ ।

103-109. Decoct 400 tolas of each of guduch, liquorice, minor pentaradices, hog's weed, indian groundsel, root of castor plant and the available drugs of the life-promoter group, 2000 tolas of heart leaved sida and 256 tolas of jujube, bael, barley, black gram, horse gram, and 1024 tolas of well dried fruits of white teak, with 102400 tolas of water till it is reduced to 4096 tolas. The drugs used to prepare the decoction should be crushed and washed. Prepare a medicated oil with the aforesaid decoction with 1024 tolas of oil and five times its quantity of milk, with the paste of 12 tolas of each of the paste of sandal wood, cuscus grass, fragrant poon, cinnamon bark, cardamom, eagle wood, costus, indian valerian, liquorice and 32 tolas of madder. Thus prepared, this medicated oil can be used in all modes as a remedy for rheumatic condition, due to pectoral lesion, exhaustion due to excessive load-carrying, deficiency of semen, tremors, convulsions, fractures affection of a single limb or all the limbs, gynecic disorders, epilepsy, insanity and

lameness of hands or legs. This excellent oil known as the Compound Guduch Oil is also ecbohic in action. Thus has been described the Compound Guduch Oil.

वातरक्ते महापद्मकं तैलम्—

पद्मवेतसयष्ट्याह्वफेनिलापद्मकोटपलैः ।

पृथक्पञ्चपलैर्दर्मबलाचन्दनकिंशुकैः ॥११०॥

जले शृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।

लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥१११॥

मदयन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।

प्रपौण्डरीककाश्मर्यमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥११२॥

कुङ्कुमस्य पलाधेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।

महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥११३॥

इति महापद्मं तैलम् ।

पद्म- पद्म पद्म, वेतस- वेतस वेतस, यष्ट्याह्व-
नेठीमध मुलहठी, फेनिला- पोर्ण उपोदिका, पद्मक- पद्म-
डाध पद्माख, उरपलैः नीलकण्ठ नीलकमल, दर्भ- दर्भ
दर्भ, बला-चन्दन- अर्ध, य-दन बला, श्वेत चन्दन,
किंशुकैः डेसूडा टैसूके फूल, पृथक् दरेड प्रत्येक, पञ्चपलैः
पांथ पल २० तोले, जले शृतैः पाण्डुरीमा उकाणी
इनको जलमें पकाकर, लोध्र- दोध्र लोध्र, कालीयक-
डादीयक कालीयक, उशीर- वाणो खस, जीवक- ७५५
जीवक, ऋषभ- ४५५५ ऋषभक, केशरैः नागकेशर
नागकेशर, मदयन्ती- भेदी मेंहदी, लता-पत्र- धडिला,
तमाधपत्र लता, पत्र, पद्मकेशर- पद्मकेशर कमलकेशर,
पद्मकैः पद्मडाध पद्माख, प्रपौण्डरीक- पुंडरीकडाध पुण्डरीक-
काध, काश्मर्य- शीरगु गम्भारीके फल, मांसी-मेदा-
जटाभांसी, मेदा जटाभांसी, मेदा, प्रियङ्गुभिः धडिला
प्रियङ्गु, कुङ्कुमस्य डेसर केशर, पलाधेन अर्धो पल
प्रत्येक दो तोले, मञ्जिष्ठायाः अने भण्ड और मजीठ,
पलेन च ओड पल नाभी ४ तोले डालकर, सौवीर-
संमितम् तैल नेटवी (६४ तोला) इतरा वगैरना
वगैरी डां, तैलके समान (६४ तोले) निस्तुष जौकी

कांजी, तैलप्रस्थम् अने ओड प्रस्थ तैल और तैल ६४ तोले,
पचेत् पडावपुं पकावे, इदम् आ यह, महापद्म
महापद्म महापद्म, तैलम् तैल तैल, वातासृक्- वातरक्त
वातरक्त, ज्वरनाशनम् अने ज्वरने नाश करने के
और ज्वरका नाशक है ॥ ११०-११३ ॥ इति आ यह,
महापद्मतैलम् महापद्म तैल अने महापद्म तैल है ।

110-113. Decoct 20 tolas each of
lotus, country-willow, liquorice, soap
nut, himalayan cherry, blue water
lily, sacrificial grass, heart leaved
sida, sandal wood and palas, with
water; prepare a medicated oil with this
decoction and 64 tolas of sauveeraka
wine with the paste of two tolas of
each of lodh, yellow sandal, cuscus
grass, Jivaka, Rishabhaka, fragrant
poon, henna, madder, cinnamon leaf,
lotus filaments, himalayan cherry, lotus
rhizomes, white teak, nardus, Meda,
perfumed cherry and saffron
and four tolas of madder. This
major lotus oil is curative of rheu-
matic conditions and fever. Thus has
been described the Major Lotus Oil.

वातरक्ते खुड्वाकपद्मकं तैलम्—

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीकाथसाधितम् ।

स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥११४॥

खुड्वाकपद्मकमिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशुत् ।

इति खुड्वाकपद्मकं तैलम् ।

सर्ज- राज राल, मञ्जिष्ठा-वीरा- भण्ड, क्षीरडाडादी
मजीठ, क्षीरकाकोली, काकोलि- डाडादी काकोली, चन्दनैः
तथा यदनना और चन्दनके, पिष्टैः डेसूडी कल्कसे,
पद्मक- पद्मडाध पद्माख, उशीर- वाणो खस, यष्ट्याह्व-
नेठीमध मुलहठी, रजनीकाथ- अने हण्डरना डवाथयी
और हल्दीके काथसे, साधितम् पडावेध पकाया हुआ,

१११. जीवकर्षभकेशरैः-जीवकर्षभकैः समैः (स. ड.)

११४. वीराकाकोलि-क्षीरकाकोली (व.)

इदम् आ यह, खुड्कापत्रकम् पुशुङ्कपत्रकं खुड्कापत्रक,
तैलम् तैल तैल, वातासदादनुत् वातरक्तं अने दाह
मृदासनां वातरक्त और दाहका नाशक, स्यात् छे है,
॥११४३॥ इति आ यह खुड्कापत्रकम् पुशुङ्कपत्रकं
खुड्कापत्रक, तैलम् तैल छे तैल है ।

114-114½. Prepare a medicated oil with the decoction of himalayan cherry, cuscus grass, liquorice and turmeric adding the paste of sal, madder, climbing asparagus, Kakoli and sandal wood. This minor lotus oil is curative of rheumatic conditions and burning. Thus has been described the Minor Himalayan Cherry Oil.

वातरक्ते मधुकतैलम्—

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दशगुणं पयः ॥११५॥
तस्मिंस्तैले चतुर्दशे मधुकस्य पलेन तु ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥११६॥

यष्टिमधुकात् जेभीमधना मुलहठीके, शतेन से।
पय १३ ४०० तोलेसे, दशगुणम् पयः दशगुणं दूध
दशगुना दूध, साध्यम् पञ्चावपुं पकावे, तस्मिन् तैल
उसमें, मधुकस्य जेभीमधना मुलहठीके, पलेन तु छे
पय ६४ ४ तोले कल्कसे, चतुर्दशे आर द्रोण
४०९६ तोले, तैले तैल पञ्चावपुं तैल पकावे, वात-
रक्तनुत् आ तैल वातरक्तने। नाश करे छे यह तैल
वातरक्तका नाश करता है, मधुक- अथवा जेभीमध
अथवा मुलहठी, काश्मर्य-रसैः वा अने शीतलाना
अथवा और गम्भारीके कायसे, सिद्धम् सिद्ध करे
तैल वातरक्तने। नाश करे छे सिद्ध किया तैल वात-
रक्तका नाश करता है ॥ ११५-११६ ॥

115-116. Prepare a medicated milk taking 4000 tolas of milk and 400 tolas of liquorice. Prepare a medicated oil with this milk taking 4096 tolas of oil and adding four tolas of

११६. तस्मिंस्तैले चतुर्दशे—तस्मिंस्तैलं चतुर्दशं (घ.)

the paste of liquorice; or the oil prepared with the juice of liquorice and white teak, may be taken; these are curative of rheumatic conditions.

मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे साध्यं शतं कृत्वा तदेवं मधुकाच्छते ॥११७॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्वातास्ते श्वासकासनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥११८॥

इति शतपाकं मधुकतैलम् ।

मधुपर्ण्याः गणै। गिलेय, पलम् छे ४ पय
४ तोले, पिष्ट्वा ६४ ४री तैली कल्ककर उससे, तैल-
प्रस्थम् छे ४ प्रस्थ तैल तैल ६४ तोले, चतुर्गुणे क्षीरे
आरगुणा दूधमा चारगुने दूधमें, साध्यम् पञ्चावपुं
पकावे, एवम् आ प्रभाषे इस तरह, शतम् से। बार
सौ बार, कृत्वा ४री कर, मधुकात् शते से। पय
जेभीमधना सौ पल मुलहठीसे, सिद्धम् सिद्ध करे
सिद्ध किये, तत् तै तैल उस तैलको, त्रिदोषे त्रिदोष-
ज-य त्रिदोषजन्य, वातास्ते वातरक्तमा वातरक्तमें,
देयम् देवुं देना चाहिए, श्वासकासनुत् ते श्वास तथा
कासने हर करनार वह श्वास और कासको दूर करनेवाला
है, हृत्पाण्डु- अने हृदयरोग, पाण्डुरोग और हृदयरोग,
पाण्डुरोग, वीसर्प- विसर्प विसर्प, कामला- कुभणै।
कामला, दाहनाशनम् तथा दाहने। नाश करनार और
दाहका नाशक, स्यात् छे है ॥११७-११८॥ इति आ यह,
शतपाकम् शतपाके शतपाक, मधुकतैलम् मधुकतैल
छे मधुकतैल है ।

117-118. Prepare a medicated oil taking 64 tolas of til oil in four times its quantity of milk with the paste of 4 tolas of guduch; repeat this procedure hundred times. Thus this oil, prepared with 400 tolas of liquorice is curative

११७. मधुपर्ण्याः—मधुपर्ण्याः (क.)

॥ शतं कृत्वा तदेवं—शतकृत्वस्तदेवं (घ.)

११८. त्रिदोषे स्याद्वातास्ते श्वासकासनुत्—विषोन्मादवाता-
श्वासकासनुत् (घ, क, ग.)

of tridiscordant type of rheumatic conditions, dyspnea, cough, cardiac disorders, anemia, acute spreading affections, jaundice and burning. Thus has been described the Hundred times prepared Liquorice Oil.

वातरक्ते बलातैलम्—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रं शतवारं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥११९॥
रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं बृंहणं स्वयं शुकासृग्दोषनाशनम् ॥१२०॥
इति सहस्रपाकं शतपाकं वा बलातैलम् ।

बला- अक्षाना बलाके, कषायकल्काभ्याम् कृत्वा
अने ३६३थी काय और कल्कसे, क्षीरसमम् समान भाग-
वाणा दूधथी युक्त समभाग दूधसे युक्त, तैलम् तैल तैलको,
सहस्रम् ६४२५१२ हजारदफे, शतवारम् वा ३ सो ५१२
वा सौवार, पचेत् पकावे, वातासृक् ते तैल
वातरक्त वह तैल वातरक्त, वातरोगनुत् अने वातरोगनुत्
नाशक छे और वातरोगनाशक है, इदम् आ यह, श्रेष्ठम्
श्रेष्ठ, रसायनम् रसायन छे रसायन है, इन्द्रिया-
णाम् इन्द्रियोने इन्द्रियोको, प्रसादनम् दोषरहित करने
छे दोषरहित करनेवाला है, जीवनम् जीवन आपनार छे
जीवनदाता है, बृंहणम् पुष्टि करने छे पुष्टिकारक है,
स्वयम् स्वर माटे हितकर छे स्वरके लिए हितकर है, शुक्र-
जसृक् तथा शुक्र अने रक्तना तथा शुक्र और रक्ते,
दोषनाशनम् दोषने नाश करने छे दोषोंका नाशक
है ॥ ११९-१२० ॥ इति आ यह, सहस्रपाकम् सहस्र-
पाक सहस्रपाक, शतपाकम् वा अथवा शतपाक अथवा
शतपाक, बलातैलम् अक्षाना छे बलातैल है।

119-120. The medicated oil prepared of the decoction and paste of heart-leaved sida and oil, with an equal quantity of milk, by repeating

११९. पचेत्-तथा (घ.)

॥ सहस्रं शतवारं वा-सहस्रशतपाकं वा (घ.)

the procedure from a 100 to a 1000 times, is curative of rheumatic conditions and vata disorders; it is an excellent vitaliser, promoter of the clarity of the sense-perceptions, life-promoter, roborant, promotive of voice and curative of the morbidity of semen and blood. Thus has been described the Hundred or Thousand times prepared Sida Oil.

वातरक्ते पिण्डतैलम्—

गुडूचीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥१२१॥

गुडूचीरस- गण्डोना स्वरस गिलोयके रस, दुग्धा-
भ्याम् अने दूधथी और दूधसे, द्राक्षारसेन वा ३
द्राक्षाना स्वरसथी अथवा द्राक्षाका स्वरससे, मधुक- अथवा
गन्धीमध या मुलहठी, काश्मर्य- अने शीतलुना और
गम्भारीके, रसैः वा कृत्वाथी कायसे, सिद्धम् पकावे
सिद्ध किया हुआ, तैलम् तैल तैल, वातरक्तनुत्
वातरक्तनाशक छे वातरक्तनाशक है ॥ १२१ ॥

121. The medicated oil prepared from til oil, with the juice of guduch and milk or with the juice of grapes, or with the juice of liquorice and of white teak, is curative of rheumatic conditions.

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।
प्रभूते क्षजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥१२२॥

आरनालाढके औषध आदि ३६३ भा आरनाल २५६
तोलेमें, पादसर्जरसम् अर्थात् २५६ नाथी चौथाई
सर्जरस मिलाकर, शृतम् पकावी पकाकर, प्रभूते भूत
बहुत, तोये पाणीभा जलमें, क्षजितम् भक्षितुं मयित,

१२१. वातरक्तनुत्-वातरोगनुत् (घ.)

१२२. शृतम्-भृतम् (घ.)

॥ क्षजितं-भक्षितं (घ. घ.)

તૈલમ્ આ તેલ યદ્ તેલ, પરમ્ અત્યંત અત્યન્ત,
જ્વર-દાહ- જ્વર, દાહ જ્વર, દાહ, અતિજ્વર તથા પીડાને
નાશ કરનાર થાય છે ઓર પીડાકા નાશક હોતા હૈ ॥૧૨૨॥

122. The medicated oil prepared of til oil with 256 tolas of sour conjee, and one fourth the quantity of sal resin and well churned with water, is an excellent cure for pain due to fever and burning.

સમધૂચ્છિદ્રમાજિષ્ઠં સસર્જરસસારિવમ્ ।

પિણ્ડતૈલં તદભ્યજ્ઞાદ્વાતરક્તરુજાપહમ્ ॥૧૨૩॥

इति पिण्डतैलम् ।

સ-મધૂચ્છિદ્ર-માજિષ્ઠમ્ મીથુ અને મજ્જના કલ્કથી મોમ ઓર-મજ્જિષ્ઠાકે કલ્કસે, સ-સર્જરસ-સારિવમ્ તથા રાજ અને ઉપલસરીના કલ્કથી પકાવી વસ્રથી ગરમને ગરમ ગાળી લીધેલું તેલ એવં રાલ ઓર સારિવાકે કલ્કસે પકાકર વસ્રસે ગરમ ગરમ હી છાના હુઆ તેલ, પિણ્ડતૈલમ્ પિંડતૈલ કહેનાય છે પિણ્ડતૈલ કહા જાતા હૈ, તત્ તે વદ, અભ્યજ્ઞા અભ્યંગ કરવાથી અભ્યજ્ઞ કરનેસે, વાતરક્ત- વાતરક્તની વાતરક્તકી, રુજા- પીડાને પીડાકો, અપહમ્ નષ્ટ કરે છે નષ્ટ કરતા હૈ ॥૧૨૩॥
इति आ यह, पिण्डतैलम् पिंडतैल છે પિણ્ડતૈલ હૈ ।

123. The medicated oil named 'pinda oil' prepared from til oil with bee's wax, madder, sal-resin and indian sarsaparilla used as inunction, is curative of the pain due to rheumatic conditions. Thus has been described Pinda oil or the 'Lumped Oil'.

वातरक्त शूलदिचिक्रिसा—

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥१२४॥

૧૨૪. માજિષ્ઠ-મજ્જિષ્ઠ ()

દશમૂલ-શૃતમ્ દશમૂળથી ઉકાળેલ-દશમૂલસે પકાયા હુઆ, ક્ષીરમ્ દૂધ દૂધ, સદ્યઃ શીઘ્ર શીઘ્ર, શૂલ- નિવારણમ્ શૂળને નાશ કરે છે શૂલનાશક હૈ, તદ્વાત તે પ્રમાણે હસી પ્રકાર, અનિલપ્રાયે વાતપ્રધાન વાત- રક્તમાં વાતપ્રધાન વાતરક્તમાં, કોષ્ણેન નવશેકા સુલોષ્ણ, સર્પિષા ઘીથી છૃતસે, પરિષેકઃ પરિષેક કરવો પરિષેક કરે ॥ ૧૨૪ ॥

124. The medicated milk prepared of deca-radices is a quick cure for pain; similarly an affusion with warm ghee is curative of rheumatic condition due to vata-provocation.

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।

સ્તમ્ભાક્ષેપકશૂલાર્તે કોષ્ણૈર્દાદે તુ શીતલૈઃ ॥૧૨૫॥

સ્તમ્ભ-સ્તમ્ભ સ્તમ્ભ, આક્ષેપક-આક્ષેપક-આક્ષેપક, શૂલાર્તમ્ અને શૂલના દરદી ઉપર ઓર શૂલપીડિતકો, મધુરસિદ્ધૈઃ મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલ મધુર ઔષ્ધોસે સિદ્ધ કિયે હુએ, કોષ્ણૈઃ નવશેકા સુલોષ્ણ, ચતુર્ભિઃ ચારે ચાર, સ્નેહૈઃ વા સ્નેહોથી સ્નેહોસે, પરિષેચયેત્ પરિષેક કરવો પરિષેક કરે, દાદે તુ અને દાહમાં ઓર દાહમાં, શીતલૈઃ શીતલ ચાર સ્નેહોથી પરિષેક કરવો ઠંડે ચાર સ્નેહોસે પરિષેક કરે ॥ ૧૨૫ ॥

125. Warm affusion with the tetrad of unctuous substances prepared with the drugs of the sweet group should be done to the patient afflicted with stiffness, convulsion and pain; while in the case of the patient suffering from burning, cold affusion should be done.

तद्वद्रव्याधिकच्छाद्यैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

काथैर्वा जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा शिषक् ॥१२६॥

૧૨૬. કાથૈર્વા જીવનીયાનાં-પાંચમૂલસ્ય વા શિષક (૫. ૬.)

तद्वत् तेषां प्रभाणु इसी प्रकार, मिषक् वैवे वैद्य, तैल-विमिश्रितः तैलयुक्त तैलमिश्रित, गठय-आविक-गाय, घेटी गाय, मेड़, छागैः अने भकरीनां और बकरीके, क्षीरैः दूधथी दूधसे, जीवनीयानाम् तथा शुद्धनीय दूधाना तथा जीवनीय औषधियोंके, पञ्चमूलस्य वा ३ पंचमूलना या पंचमूलके, काथैः क्वाथथी परिषेक करे ॥ १२६ ॥

126. Oil mixed with the milk of the cow, sheep and goat or with the decoction of the drugs of the life promoter group or of penta-radices may be similarly used by the physician.

द्राक्षेशुरसमद्यानि दधिमस्तुमलकाजिकम् ।
सेकार्थे तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२७ ॥

द्राक्षा-इक्षु- द्राक्ष अने शेरडीने। द्राक्ष और इक्षुका, रस- रस रस, मद्यानि भयो मद्य, दधिमस्तु- दहीनुं पाणी दहीका पानी, मलकाजिकम् भाटी कांजी खट्टी कांजी, तण्डुल- येआनुं पाणी तण्डुलोदक, क्षौद्र- भधनुं शरभत शहदका शरबत, शर्करा-अम्बु च अने साकरनुं शरभत ये और चीनीका शरबत ये, सेकार्थे परिषेकने भाटे परिषेकके लिए, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १२७ ॥

127. For the purpose of affusion, the juices of grapes and sugar cane, wines, supernatant part of curds, sour conjee, rice water, honey-water and sugar-water are recommended.

वातरक्त दाहचिकित्सा—

कुमुदोत्पलपद्माद्यैर्पणिहारैः सचन्दनैः ।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥ १२८ ॥

शीततोयानुगैः शीतल जलसिंचित, कुमुद- कुमुद, उत्पल- नीलकमल नील-कमल, पद्म-आयैः अने पद्म वजरे वडे और पद्म आदिसे, सचन्दनैः तथा चन्दनसहित तथा चन्दनसहित, मणि-
१२७. सेकार्थे-सेकार्थ (घ.)

हारैः भक्षिना हारथी मणियोंके हारोंसे, प्रोक्षणम् प्रोक्षण, स्पर्शनम् अने स्पर्श और स्पर्श, दाहे दाहमां दाहमें, हितम् हितकारक छे हितकारी हैं ॥ १२८ ॥

128. Sprinkling and application with night lotus, blue water lily, sacred lotus etc., diamond neckless and sandal immersed in cold water, are beneficial in condition of burning.

चन्द्रपादाम्बुसंसिके क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शशीतमास्तवीजिते ॥ १२९ ॥

चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् १३०

चन्दनार्द्र- चन्दनचर्चित चन्दनचर्चित, स्तन-कराः स्तन तथा दाधवाणी स्तन और हार्योवाली, स्पर्शशीताः स्पर्शमां शीतल स्पर्शमें शीतल, सुखस्पर्शाः अने सुखकारी स्पर्शवाणी और सुखकारी स्पर्शवाली, नार्यः स्त्रीयो स्त्रियां, चन्द्रपादाम्बु- चन्द्रनां किरणानां पाणीथी चंद्रके किरणके पानीसे, संसिके सीथेय संसिक, क्षौम- अणसीनां वस्त्र अतसीवस्त्र, पद्मदल- अने कमलनां पानथी और कमलके पत्तोंसे, छदे आच्छादित आच्छादित, पुलिन- अने जेना उपर नदीतटना और जिसके ऊपर नदीके किनारेके, स्पर्श-शीत- स्पर्शथी शीतल थथेयो स्पर्शसे शीतल बना हुआ, मास्त- पवन पवन, वीजिते वाते। हेय येवा वह रहा हो ऐसे, शयने शयनमां सुता मनुष्यना शयनमें सोते हुए मनुष्यके, दाहम् दाहने दाह, रुजम् रोग रोग, क्लमम् तथा थडने और क्लमको, घ्नन्ति हण्टे छे नष्ट करती हैं ॥ १२९-१३० ॥

129-130. The company of agreeable and beloved women, pleasant-spoken, with their breasts and arms anointed with sandal paste, cool and delightful to the touch, remove the burning, pain and exhaustion in the patient who is

१२९. शीतमास्तवीजिते-शीतमास्तवीजिते (घ.)

made to lie on a couch, sprinkled with dew water and spread over with fine linen and the petals of lotuses, and fanned by cool breezes blowing from river-banks.

सरगो सरुजे दाहे रक्तं विस्त्राव्य लेपयेत् ।

मधुकाश्वत्थत्वच्छांसीवीरोदुम्बरशाद्वलैः ॥१३१॥

जलजैर्यवचूर्णैर्वा सक्त्वाह्वयोधृतैः ।

सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्तिदाहनुत् ॥१३२॥

सरगो रताश लाली, सरुजे दाहे अने पीडा-वाणा दाहमाँ और पीडायुक्त दाहमें, रक्तम् रक्तानु रक्त, विस्त्राव्य आवायु धरीने विस्त्रावण करके, मधुक-नेलीमध मुलहठी, श्वत्थवक्- पीपणानी छाल पीपलकी छाल, मांसी-वीरा- नटाभांसी, वीरा मांसी, वीरा, उदुम्बर- उमरुओ गूलर, शाद्वलैः अने ध्रुवओ ओओने। और दुर्वा इनका, लेपयेत् लेप करे। लेप करे, जलजैः ध्रुवओ की कमलोंसे, सक्त्वाह्व- अथवा नेलीमध या मुलहठी, पयोधृतैः दूध अने धीयुक्त दूध और घृतयुक्त, यवचूर्णैः वा ज्वनना दोहली जोके चूर्णसे, सर्पिषा धीशी चीसे, पिष्टैः जीवनीयैः वा अथवा ज्वनीय द्रव्यना कटोली या पीसी हुई जीवनीय औष-धोंसे, लेपः लेप लेप, अर्तिदाहनुत् पीडा अने दाहने दूर करे छे पीडा और दाहका नाशक है ॥ १३१-१३२ ॥

131-132- In rheumatic conditions with redness, pain and burning, the blood should be depleted and the part should be treated with an application of liquorice, bark of holy fig, nardus, climbing asparagus, gular fig, scutch grass, aquatic drugs or barley powder mixed with liquorice, milk and ghee, or the ghee prepared with life promoter group of drugs can be used. This cures the pain and burning.

१३१. सरगो सरुजे दाहे-सदाहे सरुजे वाते (व.)

॥ वीरोदुम्बरशाद्वलैः-वीरातुम्बरशाद्वलैः (घ.)

तिलाः प्रियालो मधुकं विसं मूलं च वेतसात् ।

आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरामनुत् ॥१३३॥

तिलाः तिल, प्रियालः आरोणी चिरौजी, मधुकम् नेलीमध मुलहठी, विसम् उमरुओ विस, वेतसात् अने वेतसनी और वेतसकी, मूलम् मूलने जड़को, आजेन अकरीना बकरीके, पयसा पिष्टः दूधमाँ वाटी करे। दूधमें पीसकर किया हुआ, प्रलेपः लेप लेप, दाहरामनुत् दाह अने रताशने। नाश करे छे दाह और लालीका नाशक है ॥१३३॥

133. The application, made of til, b Buchanan's mango, liquorice, lotus rhizomes and root of country willow pounded with goat's milk, is curative of redness and burning.

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वीमधुकचन्दनैः ।

सितोपलैरकासक्तुमसूरोशीरपद्मकैः ॥१३४॥

लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवारणः ।

पित्तरक्तोत्तरे त्वेते

प्रपौण्डरीक- पुण्डरीकडाण्ड प्रपौण्डरीक, मञ्जिष्ठा- मञ्जिष्ठ मजीठ, दार्वी मधुक- दाहण्डर, नेलीमध दाहहल्ली, मुल-हठी, चन्दनैः रताशली चन्दन, सितोपला साकर शकरा, एरका-सक्तु- औरडा, साधवे। एरका, लतू, मसूर-उशीर-मसूर, वाणो। मसूर, खस, पद्मकैः अने पद्मकने। और पद्माखका, लेपः लेप लेप, रुग्-दाह- पीडा, दाह पीडा, दाह, वीसर्प- विसर्प विसर्प, राग-शोफ- रताश अने सोओ लाली और शोधका, निवारणः दूर करने। छे नाशक है, एते तु आ लेपो ये लेपो, पित्तरक्तोत्तरे पित्त तथा रक्तानी प्रधानतावाणा वातरक्त भाटे छे पित्त और रक्तकी प्रधानतावाले वातरक्तके लिए हैं ॥१३४॥

१३३. तिलाः प्रियालो मधुकं विसं-पलाप्रियालमधुकविसं (घ.)

॥ विसं मूलं च-वित्रीमूलं च (घ.)

॥ आजेन-सघृणः (व.)

१३४. मसूरोशीरपद्मकैः-मुस्तकोशीरपद्मकैः (फ.)

१३४. रुग्दाह-रुग्दाहनिवारणः (व.)

134-134³/₄. The application made of lotus rhizomes, madder, indian berberry, liquorice, sandal wood, sugar candy, elephant grass, powder of roasted paddy, lentils, cuscus grass and himalayan cherry, is curative of pain, burning, acute spreading affection, redness and swelling. These applications are used in rheumatic conditions associated with predominant morbidity of pitta and blood.

वात/धिकवातरक्तचिकित्सा—

लेपान् वातोत्तरे गृणु ॥१३५॥

वातघ्नैः साधितः स्निग्धः सक्षीरमुद्रपायसः ।

तिलसर्वपिण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ॥१३६॥

वातोत्तरे अने वातनी प्रधानतावाला वातरक्तने भाटे और वातप्रधान वातरक्तके लिए, लेपान् दोषो लेपोको, गृणु सभिणो सुनो, वातघ्नैः वातघ्न दोषोथी वातघ्न औषधोंसे, साधितः अनावेश साधित, स्निग्धः स्नेहयुक्त स्निग्ध, सक्षीर- दूधसहित दूधसहित, मुद्र- पायसः भगने। दूधपाक मूंगकी खीर, तिलसर्वप- के तिल अने सरसप अथवा तिल और सरसोंके, पिण्डैः वा पिंडथी करवाभां आवेश। पिंडों किया हुआ,, उपनाहः अपि उपनाह उपनाह, रुजापहः पीडनाशक छे पीडा- नाशक है ॥ १३५-१३६ ॥

135-136. Now listen to the description of the applications for rheumatic condition associated with predominant vata-provocation. The poultice prepared with the drugs curative of vata-provocation, unctuous substances or the milk pudding prepared of green gram and milk, or with lumped til or rape-seed, is curative of pain.

१३५. सक्षीरमुद्र-कुरो मुद्र (स. ५)

“ “ “—सक्षीरमुद्र (स.)

औदकपल्लवानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधैः स्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥१३७॥

स्तम्भतोदरुगायामशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा १३८

जीवनीय- ७११११ जीवनीय, औषधैः औषधोथी औषधोंसे, सुसंस्कृताः सारी पेठे संस्कृत करेला अच्छी प्रकार संस्कृत, स्नेहयुक्ताः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, औदक- ७११११ जलचर, प्रसह-आनूप- प्रसह अने आनूप प्राणु। ७११११ प्रसह और आनूप प्राणियोंके, देशवाराः देशवारे देशवारका, उपनाहने उपनाह उपनाह उपनाह कर्ममें, स्युः वापरवा प्रयोग करे, स्तम्भ-तोद- तेओ। स्तम्भ, तोद वे स्तम्भ, तोद, रुक्-आयाम पीडा, भेयालु पीडा। आयाम, शोथ- सोओ शोथ, अङ्गग्रह- अने अङ्ग- ग्रहने। और अङ्गग्रहका, नाशनाः नाश करे छे नाशक है, जीवनीयौषधैः ७११११जीवनीय औषधोथी जीवनीय औषधोंसे, सिद्धा सिद्ध करेला सिद्ध की हुई, सपयस्का दूधयुक्त दूधके साथ, वसा अपि वसा पल्लु ओ ७ गुल्लुवाणी छे वसा भी पूर्वोक्त गुणवाली है ॥१३७-१३८॥

137-138. Poultices should be made of the Vesavara preparation with the flesh of aquatic, tearer and wet-land groups of animals prepared with the drugs of life-promoter group and unctuous articles. This is curative of stiffness, pricking pain, aches extensions, edema and spasticity of limbs. Even fat prepared with the drugs of the life-promoter group and milk, has similar action.

घृतं सहचरामूलं जीवन्ती छागलं पयः ।

लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्घृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥१३९॥

सहचरात् कटाशे(गियातु) सहचरका, मूलन् भूण मूल, जीवन्ती तथा टोडी ओओने। और जीवन्ती इनका, घृतम् धी घी, छागलम् तथा अकरीना एवं

१३८. सिद्धा-स्नेहः (स.)

“ सपयस्का वसाऽपि वा-सपयस्को रसोऽपि वा ख.)

वक्रीके, पयः दूधमा वाटीने देप डरेवा दूधमें पीसकर लेप करे, तद्वत् ते व प्रभाषे इसी प्रकार, भृष्टाः शेडी भूनकर, पयसि दूधमा दूधमें, सिद्धताः पक्षाणीला निर्वपित, पिष्टाः तिलाः तदनने वाटी तिलोंको पीसकर, लेपः देप डरेवा लेप करे ॥ १३९ ॥

139. The unguent prepared of the root of crested-purple nail dye and cork swallow wort, pounded with goat's milk and fried til, and cooled in milk, has similar effect.

क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।

कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वामनिलेऽधिके ॥ १४० ॥

अधिके अनिले वाताधिक वातरक्तमा वाताधिक वातरक्तमें, शूलनिवृत्त्यर्थं शूल भटाडवा भाटे शूलको निवृत्तिके लिए, क्षीरपिष्टम् दूधमा वाटीने क्षीरसे पीसकर, उमालेपम् अणसीने देप अलसीका लेप, एरण्डस्य अथवा औरंडानां या एरण्डके, फलानि भीअ फलों, शताह्वाम् च डे सुवाने देप अथवा सोयाका लेप, कुर्यात् डरेवा करे ॥ १४० ॥

140. In predominance of vata-provocation, to alleviate the colicky pain, the physician should prescribe the unguent prepared of linseed or castor seeds, or of dill seeds pounded with milk.

समूलाग्रच्छदैरण्डकाये द्विप्रास्थिकं पृथक् ।

घृतं तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥ १४१ ॥

कल्कार्थं जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।

हरिद्रोत्पलकुष्ठेलाशताह्वाम्बहनच्छदान् ॥ १४२ ॥

बिल्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुभं चापि साधयेत् ।

मधुच्छिष्टपलान्यष्टौ दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥ १४३ ॥

१४१. द्विप्रास्थिकं-द्विप्रास्थिकं (ड.)

१४२. कल्कार्थं-कल्कार्थं (ब.)

॥ अश्वहनच्छदान्-वर्णच्छदान् (ब. क.)

१४३. दद्याच्छीते-दत्त्वाऽशीते (घ.)

॥ शीतेऽवतारिते-चात्रावतारिते (घ. क.)

शूलेनैषोऽर्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।

वातरक्ते च्युते भग्ने खञ्जे कुब्जे च शस्यते ॥ १४४ ॥

समूला- मूलसहित मूलसहित, अमच्छद-एरण्ड-काये औरंडानां नवा पानना क्वाथमा एरण्डके नूतन पत्तोंके काथमें, घृतम् तैलम् धी, तैल घृत, तैल, आनूपमृग- तथा आनूप पशु तथा आनूप पशु, पक्षिणाम् अने पक्षीओनी और पक्षियोंकी, वसा वसा वसा, मज्जा च तथा मज्जा और मज्जा, पृथक् दरेड पृथक् पृथक्, द्विप्रास्थिकम् अे अर्थ १२८ तोले, कल्कार्थं डरेडने भाटे कल्कके लिए, जीवनीयानि श्वनीय द्रव्यो जीवनीय औषधियां, गव्यम् गाय गाय, अथ अने और, आजकम् अडरीनु बक्रीका, क्षीरम् दूध दूध, हरिद्रा- हरिद्र हल्ली, उत्पल-कुष्ठ- नीलकमल, कूठ, एला- शताह्वा- ओदथी, सुवा इलायची, सोया, अश्वहन- डरेडनां कनेके, छदान् पान पत्ते, काकुभम् अने अणुननां और अर्जुनके, पुष्पम् च अपि दूध पुष्प, पृथक् दरेड प्रत्येक, बिल्वमात्रान् चार चार तोला नाभी चार चार तोले देकर, साधयेत् पडावपुं सिद्ध करे, अवतारिते डितारी उतारकर शीते डंडुं थये ठंडा होने पर, अष्टौ आठ आठ, मधुच्छिष्टपलानि पल भीअ पल मोम, दद्यात् नाभपुं डाले, सन्धिगते अनिले संधिगत वातमा सन्धि- गत वातमें, शूलेन शूलथी शूलसे, अर्दिताङ्गानाम् पीडित अंगो पर पीडित अंगोंके ऊपर, वातरक्ते वातरक्त भाटे वातरक्तके लिए, च्युते भग्ने डाड्डुं अडी जतां तेमज्जा भागी जतां अस्थिके खिसरने पर और तूटने पर, खञ्जे तथा अंज तथा खज, कुब्जे च अने पुष्प भाटे और कुब्जके लिए, एषः आ यह, लेपः देप लेप, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १४१-१४४ ॥

141-144. An unguent should be prepared from 128 tolas from each of ghee, oil, fat and marrow of aquatic animals and birds, in the decoction of castor roots, sprouts and leaves, with the paste of the drugs of the life-promoter group and the milks of the cow and

१४४. च्युते-सुते (ख. ब.)

the goat, adding 4 tolas of each of turmeric, blue water lily, costus, cardamom, dill seeds, leaves of indian oleander and flowers of arjun. When this is prepared and is in a warm condition, mix it with 32 tolas of bee's wax. This unguent when cold should be applied in a condition of the affections of joints, pain in organs due to vata-provocation, in rheumatic condition, in dislocation and fracture of the joints, in lameness and deformity.

कफाधिकवातरक्तचिकित्सा—

शोफगौरवकण्डूद्यैर्युक्ते त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥१४५॥

शोफ गौरव सेण, गुरुता शोथ, गुरुता, कण्डूद्यैः
अने भरन आदिथी और खुजली आदिसे, युक्ते युक्त
युक्त, कफोत्तरे तु अने कफप्रधान और कफोत्तर, अस्मिन्
आ वातरक्तमा इस वातरक्तमें, मूत्र-क्षार- मूत्र, क्षार मूत्र,
क्षार, सुरापकम् अने सुराथी पकावेव और सुरापक,
घृतम् धी धी, अभ्यञ्जने अभ्यञ्ज करवा भाटे अभ्यञ्जने,
हितम् हितकती छे हितकर है ॥१४५॥

145. In rheumatic condition associated with predominant kapha-provocation, when there is swelling, heaviness and itching etc., the medicated ghee prepared from cow's ghee, cow's urine, alkali and sura wine, used as inunction, is beneficial.

पद्मकं त्वक् समधुकं सारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधुकं स्यात् सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥१४६॥

कफोत्तरे कफप्रधान वातरक्तमा कफप्रधान वात-
रक्तमें, समधुकम् गेठीमधनी साथे मुलहठीके साथ,
पद्मकम् पद्मकाल पद्माख, त्वक् सारिवा च इति त्व

अने उपलसरी दालचीनी और सारिवा, तैः सिद्धम्
तेओथी पकावेव इनसे सिद्ध किये, समधुशुक्तम् मधु
तथा शुक्तयुक्त मधु और शुक्तयुक्त, घृतम् धीने।
वीका, सेकाभ्यङ्गे सेक अने अभ्यञ्ज सेक और अभ्य-
जने, स्यात् करवे प्रयोग करे ॥१४६॥

146. The medicated ghee, prepared from ghee, with the paste of himalayan cherry, cinnamon bark, liquorice, indian sarsaparilla and mixed with honey-vinegar, is beneficial as inunction and affusion in rheumatic conditions associated with predominant kapha-provocation.

क्षारस्तैलं गवां मूत्रं जलं च कटुकैः शृतम् ।
परिषेके प्रशंसन्ति वातरक्ते कफोत्तरे ॥१४७॥

कफोत्तरे कफप्रधान कफप्रधान, वातरक्ते वात-
रक्तमा वातरक्तमें, कटुकैः शृतम् कटु द्रव्योंसे पकाया, क्षारः क्षार क्षार, तैलम् तैल तैल,
गवाम् मूत्रम् गायतुं मूत्र गोमूत्र, जलम् च अने
जल और जल, परिषेके परिषेक करवा भाटे परिषेक
करनेके लिए, प्रशंसन्ति प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥१४७॥

147. In rheumatic conditions associated with predominant kapha-provocation, alkalis, oils, cow's urine, and water prepared with pungent drugs are recommended as affusion.

लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंसाक्षीरतिलैर्हितः ।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससकुभिः ॥१४८॥

१४७. क्षारस्तैलं-क्षीरं तैलं (घ. व. द. प.)

„ जलं-घृतं (प.)

„ प्रशंसन्ति-प्रशस्यन्ते (द.)

„ कफोत्तरे-कफाधिके (द.)

१४८. क्षीरतिलैर्हितः-क्षारतिलैर्हितः (प.)

„ श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससकुभिः-श्रेष्ठः सकु-
घृतक्षौद्रकपित्थत्वग्गिरेव व (प.)

„ -श्रेष्ठः सकुघृतक्षीरकपित्थत्वग्गिरेव च (प.)

सर्षप-लेम्ब- सरसप, लीमडो, सरसो, नीम, अर्क-
आडो आक, हिंजाक्षीर हिंजातुं क्षीर हिंजाक्षीर, तिलैः
अने तलने और तिल, लेपः हितः दोष हितकर है
इनका लेप हितकर है, ससक्तुभिः साधवासडित सक्तु-
सहित, कपित्थत्वक् डोहणी छाद्य कैथकी छाक, घृतक्षीरैः
धी अने दूधभी घी और दूधसे सिद्धः सिद्ध करेद्य
दोष सिद्ध किया हुआ लेप, श्रेष्ठः श्रेष्ठ है श्रेष्ठ है
॥१४८॥

148. The unguent prepared from rape-
seed, neem, mudar, indian nightshade,
alkali and til is beneficial; and the
unguent prepared of the bark of
wood apple, ghee and milk, along
with the powder of roasted paddy, is
most beneficial.

वातकफाधिकवातरक्तचिकित्सा—

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः शूलनुद्रातरक्ते वातकफोत्तरे ॥१४९॥

वातकफोत्तरे वातकफप्रधान वातकफप्रधान,
वातरक्ते वातरक्तभा वातरक्तमें, गृहधूमः धरने धूमाडो
गृहधूम, वचा कुष्ठम् ५५, ५६ वच, कूठ, शताह्वा सुना
सोया, रजनीद्वयम् ६५६२, ६१६५६२ हल्दी, दाहहल्दी,
प्रलेपः ओषधीने दोष इनका प्रलेप, शूलनुद्र शूलने
नाश करे है शूलका नाशक है ॥१४९॥

149. The unguent, prepared from
kitchen soot, sweet flag, costus, dill
seeds, turmeric and indian berberry,
is curative of rheumatic conditions
associated with predominant provoca-
tion of vata-cum-kapha.

१४९. गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम्—दे हरिदे वचा
गौरधूमकुष्ठशताह्विका (च. फ. ब)
,, प्रलेपः शूलनुद्रातरक्ते वातकफोत्तरे—लेपः शूलरुगावामे
वातरक्ते कफोत्तरे (य)

तगरं त्वक् शताह्वैला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दाहव्याघ्रनखं चांम्लपिष्टं वातकफास्त्रनुत् ॥१५०॥

आंम्लपिष्टम् आंम्ल द्रव्यभी पीसेला अंम्ल द्रव्योसे
पीसे हुए, तगरम् तगर तगर, त्वक् त्व दालचीनी,
शताह्वा एला सुना, ओषधी सोया, इलायची, कुष्ठम् ५६
कूठ, मुस्तम् नागरमोथ मोथा, हरेणुका रेणुडभीअ
हरेणुका, दाहव्याघ्रनखम् देवदार अने नखाने दोष
देवदार और व्याघ्रनखका लेप, वातकफास्त्रनुत् वातकफ-
प्रधान वातरक्तने नाश करे है वातकफप्रधान वात-
रक्तका नाशक है ॥१५०॥

150. The unguent, prepared from
indian valerian, cinnamon bark, dill
seeds, small cardamom, costus, nut
grass, fragrant piper, deodar and shell
rubbed with acid articles, is curative
of rheumatic conditions associated
with predominant provocation of vata-
cum-kapha.

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्तं लिप्तमलैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरम् ॥१५१॥

धान्याम्ल- डालभी धान्याम्लसे, संयुतम् पीसेला
पीसे हुए, मधुशिग्रोः भीडा सरगवाना मधुशिग्रुके,
बीजम् भीजने बीजका, तद्वत् ते अ प्रभाणु दोष
करे है इसी प्रकार लेप करना, हितम् हितकर है
मुहूर्तम् थोड़ीवार सुधी थोड़ी देर तक, लिप्तम् दोष
राज्या आद लेपके लगा रहनेके पश्चात्, वातकफोत्तरम्
वातकफप्रधान वातरक्तभा वातकफप्रधान वातरक्तमें,
अम्लैः च अम्ल द्रव्येभी अम्ल द्रव्योसे, सिञ्चेत्
परिषेयन करे ५२५० ओषधी परिषेवन करना चाहिए ॥१५१॥

151. The unguent, prepared from
the seeds of sweet drumstick pounded
with sour conjee, acts similarly. After

१५०. वातकफास्त्रनुत्—वातकफार्तिनुत् (ड.)
१५१. लिप्तमलैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरम्—लिप्तमलं च सिद्धं वात-
कफोत्तरे (फ.)
,, कफोत्तरम्—कफोत्तरे (य.)

applying this unguent and keeping it there for a period of a muhurta (48 minutes), the part should be affused with acid lotions in rheumatic condition associated with predominant provocation of vata-cum-kapha.

त्रिफलाव्योषपत्रैकात्वाक्षीरीचित्रकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं रोमशं वृषकस्वचम् ॥१५२॥
ऋद्धिं तामलकीं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
कल्यं लिप्तमयस्पात्रे मध्याह्ने भक्षयेत्ततः ॥१५३॥
वर्जयेद्दधिशुक्तानि क्षारं वैरोधिकानि च ।
वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्दिते परम् ॥१५४॥

समभागानि सरभे भागे समभागमें, त्रिफला-
त्रिफला, त्रिफला, व्योष-पत्र- विडङ्ग, तमावपत्र त्रिडङ्ग,
तेजपत्र, एला- खेद्ययी छोटी इलायची, रक्क्षीरी- वास
उपूर वंशलोचन, चित्रकम् चित्रक चित्रक, वचाश्च पञ्च
वच, विडङ्गश्च वापडिङ्ग वायविडङ्ग, पिप्पलीमूलश्च
पीपरीमूल पिप्पलीमूल, रोमशश्च लीराउसी कासीच,
वृषकस्वचश्च अरुसानी छाल अडुसेकी छाल, ऋद्धिम्
ऋद्धि ऋद्धि, तामलकीश्च जे.आ.म.टी मुईआवला,
चव्यम् अने खपक और चव्यको, पेषयेत् जलभा पीसवा
जलमें पीसे, ततः कल्यम् पञ्ची सवारभा पश्चात् प्रातः
कालमें, अयस्पात्रे छोटाणा पात्रभां लोहपात्रमें, लिप्तम्
ते उड्डने दीपी दधि उस कल्कको लीपकर, मध्याह्ने
मध्याह्ने मध्याह्ने, भक्षयेत् भावे खावे, दधिशुक्तानि
दही, सुरडा दही, सिरका, क्षारम् क्षार क्षार, वैरोधिकानि
च अने विरोधी आहारोने और विरोधी भोजन,
वर्जयेत् त्याग करवे छोड़ देवे, सर्वदोषे अपि सर्व
दोषोधी पक्ष युक्त सब दोषोंसे भी युक्त, वातास्त्रे

१५२ रोमश-लोमशं (ख. त)

१५३. तामलकी-लांगलिकां (घ. फ.)

,, कल्यं-कल्कं (ख. झं ह. त)

,, कल्यं लिप्तमयस्पात्रे-कल्यं लिप्तमयसी पात्री (घ.)

,, ,, -कल्यं लिप्तमयसी पात्री (घ. फ.)

१५४. वैरोधिकानि-वैरोधिकानि च (ख.)

वातरक्तभां वातरक्तमें, शूलार्दिते अने खपपीडितने
भाटे और खलपीडितके लिए, परम् हितम् आ उड्ड
परम् हितकर्ता छे यह कल्क परम् हितकारी है ॥१५२-१५४॥

152-154. The paste should be prepared of equal parts of the three myrobalans, the three spices, cinnamon leaf, cardamom, bamboo manna, white flowered leadwort, sweet flag, embelia, root of long pepper, iron sulphide, bark of Vasaka, Riddhi, featherfoil and chaba pepper. A vessel should be lined with this paste in the morning, and in the noon the patient should eat his meals in that vessel. The patient should avoid curds, vinegars, alkali and other antagonistic articles. This soon cures severe rheumatic condition born of tridiscordance as well as colic.

बुद्धा स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलाबलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्याद्दुहापोहविकल्पवित् ॥१५५॥

जुहापोह- तर्कवितर्कशी तर्कवितर्कसे, विकल्पवित्
विडङ्गने आधुनार वैद्य विकल्पको जाननेवाला वैद्य,
स्थानविशेषान् आश्रयस्थानना विशेषे स्थानविशेष,
दोषाणां च अने दोषोनां और दोषोंके, बलाबलम् च
जलजलने बल तथा अवलको, बुद्धा अधुने जानकर,
इदम् आ इम, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्साको,
कुर्यात् करवी करे ॥ १५५ ॥

155. The expert physician, versed in the science of pharmaceutics, should carry out this treatment with due regard to the particular seat of affection and the relative strength of the morbid conditions.

वातरक्ते आवस्थिकी चिकित्सा—

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।

अतिवृद्ध्याऽनिले नादौ शस्तं स्नेहनबुंहणम् ॥१५६॥

१५६. अतिवृद्ध्याऽनिले-अतिवृद्ध्याऽनिले (घ.)

मेदसः वा मेदनी मेदकी, कफज वा अथवा
उक्षणी या कफकी, अतिवृद्ध्या अत्यंत वृद्धिः अत्यन्त
वृद्धिसे, मार्गसंशोधात् मार्गं रोकाधं वर्ता मार्गं रुद्ध
होनेसे, कुपिते अनिले कोपेष्टा वायुर्भा कुपित वायुर्मे, आदौ
पहेला प्रारम्भमें, स्नेहन-बृंहणम् स्नेहन अने अंशु
क्रिया स्नेहन और बृंहण क्रिया, न क्षस्तम् प्रशस्त नहीं
प्रशस्त नहीं है ॥ १५६ ॥

156. When the vata is provoked
as a result of the blockage in the
body-channels caused by the excessive
increase of fat and kapha, the oleation
and roborant therapy in the early
stage itself, is contra-indicated.

व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः ।

तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥१५७॥

कफमेदसी उक्ष अने मेदने कफ और मेदको,
व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, शोधन- शोधन शोधन,
अरिष्ट- अरिष्टपान अरिष्टपान, मूत्रपानैः गोमूत्रपान
गोमूत्रपान, विरेचनैः विरेचन विरेचन, तक्र-अभया- तथा
छाश अने हरडेना तथा तक्र और हरडके, प्रयोगैः च
प्रयोगथी प्रयोगोंसे, क्षपयेत् क्षीण उरवा क्षीण
करे ॥ १५७ ॥

157. The kapha and the fat should
be reduced by means of exercise,
purificatory procedures, potions of
medicated wines and cow's urine,
purgation and the courses of butter-
milk and chebulic myrobalan.

बोधिबृक्षकषायं तु प्रपिबेन्मधुना सह ।

वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषप्रपि दारुणम् ॥१५८॥

पुराणयवगोधूमसीध्वरिष्टसुरासवैः ।

शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥१५९॥

१५८. प्रपिबेत्-पिबेत् सं (ड.)

१५९. सीध्वरिष्टसुरासवैः-मध्वरिष्टासवैस्तथा (ड.)

” ” ”-मध्वरिष्टसुरासवैः (फ.)

बोधिबृक्ष- पीपलाने पीपलेके, कषायम् तु कषाय
काथको, मधुना सह मधुनी साथे सहदके साथ, प्रपिबेत्
पीपी पीबे, त्रिदोषम् आ कषायथी रेणु त्रिदोषजन्य
इस काथसे रोगी त्रिदोषजन्य, दारुणम् दारुण
वातरक्तम् वातरक्तने वातरक्तको, अपि पशु सी, आशु
जयति शीघ्र होते छे शीघ्र जीतता है, पुराण- जूना
पुराने, यव-गोधूम- जव, धुं जौ, गेहूं सीधु-अरिष्ट- सीधु,
अरिष्ट सीधु, अरिष्ट, सुरा-आसवैः सुरा तथा आसवथी
सुरा और आसवसे, शिलाजतु- तेमज शिलाजितना
एवं शिलाजीतके, प्रयोगैः प्रयोगथी प्रयोगसे, गुग्गुलोः
तथा गुग्गुल तथा गुगलके, माक्षिकस्य अने मधुना
प्रयोगथी, उक्ष अने मेदने लीधे वायुर्भा मार्गं
रोकावाथी उत्पन्न थयेव वातरक्तने अतवे अर्धमे
और सहदके, प्रयोगसे, कफ और मेद द्वारा वायुका
मार्ग रुक जाने पर उत्पन्न हुए वातरक्तको जीतना
चाहिए ॥ १५८-१५९ ॥

158-159. The decoction of the holy
fig tree taken as a potion mixed
with honey, subdues rheumatic condi-
tion quickly even if caused by severe
tridiscordance. The condition may
also be cured by a course of old bar-
ley, wheat, sidhu wine, medicated
wine or sura wine, or by a course of
mineral pitch and gum gugul or honey.

गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेत्तदातवजयेत् ।

पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ॥१६०॥

गम्भीरे जे गंभीर वातरक्तमा यदि गम्भीर
वातरक्तमें, रक्तम् रक्त रक्त, आक्रान्तम् वायुथी आक्रांत
वायुसे आक्रान्त, स्यात् चेत् थयुं होय तो होवे तो,
तत् तेने उसको, वातवत् वायुनी पेडे वायुवत्, जयेत्
अतपुं जीते, पश्चात् पछी पीछे, वाते वातमा वायुमें,
वातरक्त- वातरक्तनुं वातरक्तका, प्रसादनीम् शोधन

१६०. वातवजयेत्-तद्विवर्जयेत् (ड. फ.)

” पश्चाद्वातक्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम्-पश्चाद्वातक्रियां
कुर्वाद् या च रक्तप्रसादनी (फ.)

३२१। शोधन करनेवाली, क्रिया कुर्यात् चिकित्सा
३२२। चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १६० ॥

160. When the rheumatic condition has affected the deep tissues, the physician should treat the condition as if it were a vata disorder. After the vata is subdued, the line of treatment curative of rheumatic conditions should be given.

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
मित्रं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥१६१॥
तयोः क्रिया विधातव्या मेदशोधनरोपणैः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वां चिकित्सितात् ॥१६२॥

रक्तपित्त- रक्त और पित्त रक्त और पित्तकी, अति-
वृद्ध्या तु अत्यंत वृद्ध्या अतिवृद्धिसे, पाकश्च आशु
नियच्छति वातरक्त शीघ्र पाकी अथ छे वातरक्त
जल्दी पक जाता है, मित्रम् अने दूरी अथ छे और
फूटने पर, विदग्धम् वा विदग्ध विदग्ध, रक्तम् रक्त
रक्त, पूयम् एव वा अथवा पुरु अथवा पूय, स्रवति
स्रवे छे बहता है, तयोः तेओनी उनकी, क्रिया
चिकित्सा चिकित्सा, मेद-शोधन- मेदन, शोधन मेदन,
शोधन, रोपणैः अने रोपण्यो और रोपणसे, विधातव्या
३२१। ओईओ करनी चाहिए, उपद्रवाणाम् अने
उपद्रवोनी और उपद्रवोंकी, स्वां क्रियाम् च योत-
योतानी अपनी अपनी चिकित्सा, स्वां ओओनी
योतानी उनकी अपनी, चिकित्सितात् चिकित्सानी
अनुसार चिकित्साके अनुसार, कुर्यात् ३२२। ओईओ
करनी चाहिए ॥ १६१-१६२ ॥

161-162. Owing to the excessive increase of the blood and the pitta, the condition soon terminates in

१६१. रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु-रक्तपित्ताधिकत्वाच्च (थ.)

१६२. क्रिया विधातव्या-चिकित्सां जगत्त (ड व)

,, मेदशोधनरोपणैः-अथशोधनरोपणैः (भ)

,, -मेदशोधनरोपणैः (घ.)

suppuration; the part breaks open and discharges putrid blood or pus. Here, the treatment should be given of incision, purification and healing and the physician should treat the complications in the manner indicated in each of them.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

हेतुः स्थानानि मूलं च यस्मात् प्रायेण सन्निधु ।
कुप्यति प्राक् च यद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥१६३॥
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यप्रसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥

वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाऽश्विवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥१६५॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसंहारना श्लोका छे छे
उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, वातरक्तस्य वात-
रक्तनां वातरक्तके, हेतुः निदान हेतु, स्थानानि स्थान
स्थान, मूलम् च मूल मूल, यस्मात् ने ३२१ओथी ते जिस
कारणसे वह प्रायेण सन्निधु धातुं ३२२ने सांधाओमां प्रायः
सन्निधोमें, कुप्यति कुपित थाय छे कुपित होता है, यत्
वातरक्तनां ने वातरक्तके जो, प्राक्- रूपम् पूर्वम् छे
पूर्वरूप है, द्विविधस्य छे प्रकारना वातरक्तनां दोनों
प्रकारके वातरक्तके, लक्षणम् च लक्षण लक्षण, भिन्नस्य
नातादि भेदथी भिन्न वातरक्तोना वातादि भेदसे
भिन्न वातरक्तोंके, पृथक् दोषाधिक्यम् शुद्ध शुद्ध दोषोनी
अधिकता भिन्न भिन्न दोषोंकी अधिकता, लिङ्गम् दोषोनी
अधिकतायुं लक्षण दोषोंकी अधिकताका लक्षण, उपद्रवाः
च उपद्रवो उपद्रव, साध्यम् वातरक्तनी साध्यता
वातरक्तकी साध्यता, याप्यम् याप्यता याप्यता, असाध्यम्
च असाध्यता असाध्यता, तथा साध्यस्य साध्य वातरक्तनी
साध्य वातरक्तकी, समास- संक्षेपमां संक्षेपमें, व्यासतः
तथा विस्तारथी तथा विस्तारसे, अखिला संपूर्ण संपूर्ण,
क्रिया च चिकित्सा चिकित्सा, तथा एव अने और,
आवस्थिकी आवस्थिकी आवस्थिकी, क्रिया चिकित्सा
१६३. प्रायेण-प्रायश्च (फ.)

એ સથળોના ચિકિત્સા હન સવકા, મહર્ષિના મહર્ષિ
આત્રેયે મહર્ષિ આત્રેયને, અગ્નિવેશાય અગ્નિવેશને
અગ્નિવેશકો, નિર્દિષ્ટા ઉપદેશ કર્યો છે ઉપદેશ ક્રિયા
હે ॥ ૧૬૩-૧૬૫ ॥

Here are the recapitulatory verses—
163-165. The causes of affection,
sites and why it gets provoked mostly
in the joints, the premonitory symptoms,
characteristics of the two types signs
and symptoms of each type, excessive
morbidity, complications, curability,
palliability and incurability, and the
entire treatment of curative types of
the rheumatic condition are described
in general and in detail as also
the treatment of different stages of the
disease by the great sage to Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने वातशोणित-
चिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अशि-
वेशे રચેલા અગ્નિવેશકે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં
ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા
ઔર दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सा-
स्थान વિષે ચિકિત્સાસ્થાનમે, वातशोणितचिकित्सितम्
'वातशोणितचिकित्सित' 'वातशोणितचिकित्सित',
नाम नामने नामका, एकोनविंशः औगुप्त्रीसमे
उन्तीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण થયો અધ્યાય
સમાપ્ત हुआ ॥ २९ ॥

29. Thus, in the Section on Thera-
peutics, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
twenty-ninth chapter entitled 'The
Therapeutics of Rheumatic conditions'

not being available, the same as
restored by Dridhabala, is completed.

ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

ત્રીસમે અધ્યાય અધ્યાય ત્રીસવાં Chapter XXX

યોનિવ્યાપચ્ચિકિત્સિતોપક્રમઃ—

अथातो योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથઃ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, યોનિવ્યાપ-
ચ્ચિકિત્સિતમ્ 'યોનિવ્યાપચ્ચિકિત્સિત' નામના
અધ્યાયનું 'યોનિવ્યાપચ્ચિકિત્સિત' નામકે અધ્યાયકા,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ॥ ૨ ॥
વિષયમે નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્સ કહેલું છે કહા હે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The Therapeutics of
Gynecic disorders".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

યોનિવ્યાપદ્વિષયેઽગ્નિવેશસ્ય પ્રશ્નાઃ—

दिव्यतीर्थौषधिमतश्चित्रधातुशिलावतः ।

पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्विसेविते ॥ ૩ ॥

विहरन्तं तपोयोगात्तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।

पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽनुपृष्टवान् ॥ ૪ ॥

દિવ્યઃ દિવ્ય દિવ્ય, તીર્થ- તીર્થ તીર્થ, ઔષધિમતઃ
અને ઔષધિઔવાળા ઔર ઔષધિયોવાળે, ચિત્રધાતુ
ગુદી ગુદી ધાતુઓ નાના પ્રકારકી ધાતુઓ, શિલાવતઃ

૪. पुनर्वसु-कृष्णात्रेयम् ह. त. अ. प.)

,, अनुपृष्टवान्-अथ पृष्टवान् (ब.)

अने शिलाओवाला और शिलाओवाले, हिमवानः
हिमालयना हिमालयके, सुर- देवे देवों, सिद्धि- सिद्धों
अने ऋषिओथी सिद्धों और ऋषियोंसे, सेविते सेवाता
सेवित, पुण्ये पवित्र पवित्र, पार्श्वे पार्श्वप्रदेशमा
पार्श्वमें, विहरन्तम् विहार करता विहार करते हुए,
तपोयोगात् तपोयोगथी तपोयोगसे, तत्त्वज्ञान- तत्त्व-
ज्ञानना तत्त्वज्ञानके, अर्थदर्शिनम् अर्थोंने समझना
अर्थोंको समझनेवाले, जिह्वास्थानम् अने जितेन्द्रिय और
जितेन्द्रिय, पुनर्वसुम् पुनर्वसुने पुनर्वसुसे, अग्निवेशः
अग्निवेशे अग्निवेशने, अनुपृष्टवान् पूछ्युं पूछा ॥ ३-४ ॥

3-4. Agnivesa inquired of Punar-
vasu, the self-controlled and the per-
ceiver of the supreme truth through
austerity and meditation, while he was
once sojourning on the slopes of the
sacred Himalayas which abound in
sacred waters, medicinal herbs and
various kinds of mineral substances
and which are the resort of the
gods, siddhas and sages, and said as
follows:—

भगवन् ! यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।
तद्विधातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ५ ॥
तस्मात्तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।
सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ६ ॥

भगवन् हे भगवान् ! हे भगवान् ! नृणां
मनुष्योंकी, यद् अपत्यानाम् जे संतानोंनुं
जो संतानोंका, परम् श्रेष्ठ उत्तम, मूलम् मूल मूल, नार्यः
स्त्रीओ छे स्त्रियां हैं, तद्-विधातः ते संतानोंने
विनाश उन संतानोंका विनाश, आसां ओ न स्त्रीओनी
इन्हीं स्त्रियोंकी, योनिम् योनिने योनिका, आश्रितैः
आश्रय करी रहेवा आश्रय करके होनेवाले, गदैः
रोगोथी रोगोंसे, क्रियते कराया छे किया जाता है,
तस्मात् तेथी इसलिए, प्रजा- प्रजा उपर प्रजा पर,
अनुग्रह- अनुग्रह करवानेकी, काम्यया

५. यदपत्यानाम्-रत्यपत्यानाम् (झ.)

पृच्छाथी इच्छासे, तेषाम् तेओनी उनकी, समुत्पत्तिम्
उत्पत्ति उत्पत्ति, उत्पन्नानाम् च अने उत्पन्न थयेवा
रोगोंना और उत्पन्न हुए रोगोंके, लक्षणम् लक्षण
लक्षण, सौषधम् अने औषध और औषध, श्रोतुम्
संलग्ना सुनना, इच्छामि आहुं छुं चाहता हूं ॥ ५-६ ॥

5 6. "O, worshipful one! women
are the only source of human progeny.
The disorders occurring in their genital
organs cause impediment or injury
to progeny. Therefore, the etio-
logical factors of the gynecic diseases
and the symptoms of the diseases
occurring as also their treatment,
do I wish to hear expounded in the
interest of the welfare of the world."

योनिव्यापद्देशः—

इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचर्विवरोऽत्रिजः ।
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, शिष्येण शिष्यथी
शिष्यसे, पृष्टः पूछाथीवा पूछे जाने पर, ऋषिवरः ऋषि-
श्रेष्ठ ऋषिश्रेष्ठ, अत्रिजः आनेथे आत्रेयने, प्रोवाच कह्युं
कहा, रोगसंग्रहे रोगसंग्रह अध्यायमा रोगसंग्रह
अध्यायमें, योनेः योनिना योनिने, विंशतिः बीस बीस,
व्यापदः रोग रोग, निर्दिष्टाः उद्देश्य छे कहे गये हैं ॥ ७ ॥

7. Being thus questioned by the
disciple, the foremost of sages, the son
of Atri spoke and said, "Twenty are
the gynecic disorders enumerated in
the chapter on Nomenclature of diseases
(Chapter XIX Sutra).

योनिव्यापदां नामान्यहेतुः—

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८ ॥

७. प्रोवाचर्विवरोऽत्रिजः-प्रोवाच हितकाम्यया (झ.)

ताः ते व्यापदे वे व्यापदे, स्त्रीणाम् स्त्रीशोना
स्त्रियोके, मिथ्याचारेण मिथ्या आचारशी मिथ्या
आचारसे, प्रदुष्टेन च ज्ञातवेन दुष्ट आर्तवशी दुष्ट
आर्तवसे, बीजदोषात् भीजदोषशी बीजदोषसे, दैवात्
च तथा दैवशात् तथा माग्यदोषसे, जायन्ते उत्पन्न
थाय छे उत्पन्न होती हैं, ताः ते शोने उनको, पृथक्
शुद्धी शुद्धी अलग अलग, शृणु साधनो सुनो ॥८॥

8. These diseases in women are
born of wrongful behaviour, menstrual
vitiation, germinal morbidity and
destiny. Now listen as I describe them
individually.

वातजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥९॥
स्तम्भं पिपीलिकासृष्टिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥१०॥
सा स्यात् सशब्दरुक्फेनतनुर्लक्षार्तवाऽनिलात् ।

वातल- वायुवर्धक वायुकारक, आहार- भोजन
भोजन, चेष्टायाः अने चेष्टा करनेवाली और चेष्टा कर-
नेवाली, वातलायाः वातप्रकृतिवाणी स्त्रीने वातप्रकृति-
वाली स्त्रीका, विवृद्धः वृद्धि पायेला बड़ा हुआ, समीरणः
वायु वायु, योनिम् योनिने योनि, आश्रित्य
आश्रय करीने आश्रय करके, योनेः योनिमा योनिमें,
सवेदनम् वेदनासहित वेदनासहित, तोदम् तोड़ शूल,
स्तम्भम् स्तम्भ स्तम्भता, पिपीलिकासृष्टिम् इव कीड़ीशे
आवृत्ती होय तेने सगणवाट चींटियोंके रंगनेकी सी
प्रतीति होना, तथा कर्कशताम् कर्कशता कर्कशता, सुप्तिम्
स्पर्शज्ञानने नाश स्पर्शज्ञानका न होना, जायासम्
थाक थकावट, अपरान् च अने भीम पालू और अन्य भी,
वातजान् वातज वातज, गदान् रोगो रोग, करोति करे छे
करता है, अनिलात् वायुशी वायुके कारण, सा ते शोनि वह
योनि, सशब्दरुक् शब्द अने दृढ साथे शब्द और
पीकाके साथ, फेन- झिल्लुवाणी क्षामदार, तनु- पातला

१०. सुप्तिमायासम्-सुप्तिमायामम् (व. क)

पतला, रुक्षार्तवा अने रूक्ष आर्तववाणी और रुक्ष
आर्तववाली, स्यात् होय छे होती है ॥९-१०॥

9. 10. In the woman of vata habi-
tus, the vata gets greatly increased by
vata-inducing diet and behaviour, then
gets localised in the gynecic organs and
produces local pain and pricking sensa-
tion, rigidity, formication, roughness
numbness, exhaustion and various
other disorders resulting from vata.
The menstrual discharge will be atten-
ded with sound and pain. It will be
frothy, thin and un-unctuous due to
vata.

पित्तजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

व्यापत्कटुम्ललवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥११॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्तवा ।
भृशोष्णकुणपस्त्रावा योनिः स्यात्पित्तदूषिता ॥१२॥

कटु- कटु कटु, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण
लवण, क्षाराद्यैः अने क्षार वगैरेभी और क्षार आदिसे,
पित्तजा पित्तज पित्तज, व्यापत् व्यापत् व्यापत्, भवेत्
थाय छे होती है, पित्तदूषिता पित्त वडे दूषित थयेली पित्तसे
दूषित हुई, योनिः योनि योनि, दाह- दाह दाह, पाक- पाक
पाक, ज्वर- ज्वर ज्वर, उष्णार्ता अने उष्माशी पीडित
और उष्मासे पीडित, नील- नीला नीले, पीत- पीला
पीले, असित- के काणा या काले, आर्तवा आर्तवयुक्त
आर्तवसे युक्त, भृश- अने अत्यन्त और अत्यन्त, उष्ण-
गरम गरम, कुणपस्त्रावा- अने शयना गेवी गंधवी
युक्त स्त्राववाणी और शयनगंधी स्त्रावसे युक्त, स्यात्
होय छे होती है ॥ ११-१२ ॥

11-12. Owing to the use of pun-
gent, acid, salt, alkaline and similar
articles, gynecic disorders of the pitta
type will occur. The patient will be

११. कटुम्ल-उष्णम् (ह.)

afflicted with burning, suppuration, fever and heat and the menstrual blood will be of bluish, yellowish or black color, and there appears profuse, warm and offensive discharge from the vagina, in condition of vitiation due to pitta.

कफजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

कफोऽभिष्यन्दिमिर्वृद्धो योनिं चेदूषयेत् स्त्रियाः ।
स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् १३
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।

अभिष्यन्दिमिः अभिष्यन्दी ५० योथी अभिष्यन्दी
द्रव्योसे, वृद्धः वधेक्ष। बड़ा हुआ, कफः ३३ कफ, स्त्रियाः
स्त्रीनी स्त्रीकी, योनिम् योनिने योनिको, दूषयेत् चेत्
दूषित करे तो। दूषित करे तो, सः ते वह, शीताम्
योनिने शीतल योनिको शीतल, पिच्छिलाम् पिच्छिल
पिच्छिल, कण्डुग्रस्त- भरज्युक्त खजलीसे युक्त, अल्प-
वेदनाम् थोड़ी वेदनावाणी थोड़ी वेदनावाली, पाण्डुवर्णां
पाण्डुवर्णी पाण्डुवर्णकी, तथा तथा और, पाण्डु-
पाण्डु पाण्डु, पिच्छिल- अने पिच्छिल और पिच्छिल
आर्तव- आर्तव आर्तव, वाहिनीम् वहेवावाणी बहानेवाली,
कुर्यात् करे छे करता है ॥ १३३ ॥

13-13½. If the kapha increased by liquefacient factors vitiates the gynecic organs of the woman, it will cause the vagina to be slimy, cold, itching, mildly painful and pallid, and cause menstrual flow of a whitish and slimy character.

विदोषजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

समश्नन्त्या रसान् सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥१४॥
योनिगर्भाशयस्थाः स्त्रियोनिं युजन्ति लक्षणैः ।
सा भवेदाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥१५॥

१३. कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम्-कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् (५.)

सर्वान् सधणा सब, रसान् रसोनु रसोंका, समश्न-
न्त्याः समशन करनारी स्त्रीनां समशन करनेवाली स्त्रीकी,
योनि- योनि योनि, गर्भाशयस्थाः अने गर्भाशयमा
रहेवा और गर्भाशयमें अवस्थित, त्रयः मलाः त्रये
दोषो तीनों दोष, योनिम् योनिने योनिको, दूषयित्वा
दूषित करीने दूषित करके, स्त्रैः लक्षणैः योनिनां लक्ष-
णोथी अपने लक्षणोंसे, युजन्ति युक्त करे छे युक्त
करते हैं, सा ते वह, दाह- दाह दाह, शूलार्ता अने
शूलपीडित और शूलसे पीडित, श्वेत- तथा श्वेत तथा
श्वेत, पिच्छिल- अने पिच्छिल और पिच्छिल, वाहिनी
भवेत् साववाणी होय छे साववाली होती है ॥ १४-१५ ॥

14-15. In a woman taking promiscuous diet of all tastes and kinds, all the three humors seated in the uterus and vagina become provoked and produce locally their characteristic symptoms. The person becomes afflicted locally with burning and aching pains and there will be white and slimy vaginal discharge.

रक्तयोनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

रक्तपित्तकरैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृजा ॥१६॥

रक्तपित्तकरैः रक्तपित्तकर ५० योथी रक्तपित्तकर
द्रव्योसे, पित्तेन वधेक्ष। पित्तथी बड़े हुए पित्तसे, दूषितम्
दूष अथेक्ष दूष हुआ, नार्याः स्त्रीनु स्त्रीका, रक्तम् रक्त
रक्त, योन्याम् योनिमां योनिमें, गर्भे लब्धे अपि गर्भ
प्राप्त थया छता गर्भ प्राप्त होने पर भी, अतिप्रवर्तते
अति प्रवृत्त थाय छे अति प्रवृत्त होता है, सा ते
योनिव्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, सासृजा रक्तजन्य
(रक्तयोनि) उहेवाय छे रक्तजन्य (रक्तयोनि) कहाती
है ॥ १६ ॥

16. If the blood is vitiated by pitta in a woman by factors causative of hemothermia, there will be excessive

१६. गर्भेऽपि सासृजा-बीजेऽपि सासृजा (५. झ. व. त. य. ज. क.)

flow of blood from the uterus (Menorrhagia). Even after conception the discharge of blood from the uterus continues.

अरजस्काया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेदसृक् ।

साऽरजस्का मता कार्श्यवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥१७॥

योनि- योनि योनि, गर्भाशयस्थम् अने गर्भाशयभा-
रहेतुं और गर्भाशयमें अवस्थित, पित्तम् पित्त पित्त,
असृक् रक्तने रक्तको, संदूषयेत् चेत् दूषित करे तो।
दूषित करे तो, भृशम् अत्यंत अत्यन्त, कार्श्य- कृशता।
कृशता, वैवर्ण्य- अने विवर्ण्यताने और विवर्ण्यताको,
जननी उत्पन्न करनेवाली उत्पन्न करनेवाली, सा ते योनि-
व्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, अरजस्का अरजस्का अर-
जस्का, मता उहेवाय छे कहाती है ॥ १७ ॥

17. If the pitta seated in the vagina and uterus vitiates the blood, there will be absence of menstruation. This condition is known as Arajaska (Amenorrhoea). This condition causes extreme emaciation and discoloration of the body.

अचरणाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

योन्यामधावनात् कण्डूं जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।

सा स्यादचरणा कण्डू तयाऽतिनरकाङ्क्षिणी ॥१८॥

अधावनात् न धेवाधी न धोनेके कारण, योन्याम्
योनिभा योनिमें, जाताः उत्पन्न भयेका उत्पन्न हुए,
जन्तवः जन्तुओ जन्तु, कण्डूम् पुच्छी खुजली,
कुर्वन्ति करे छे करते हैं, सा ते योनिव्यापत्ति वह
योनिव्यापत्ति, अचरणा अत्यन्त अचरणा, स्यात्
उहेवाय छे कही जाती है, तया कण्डू ते अरजस्का उस
खुजलीसे, अतिनरकाङ्क्षिणी स्त्री पुरुषना संधेगने
अधिक आह्वानारी थाय छे स्त्री पुरुषके संयोगको अधिक
चाहनेवाली होती है ॥ १८ ॥

18 Owing to lack of cleansing of the vagina, mycotic growth occurs there and causes itching. The condition is called Acharana (Colpitis mycotic). This causes itching, and the person is affected with excessive desire for the male.

अतिचरणाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

पवनोऽतिव्याधयेन शोफसुतिरुजः स्त्रियाः ।

करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥१९॥

अतिव्याधयेन अत्यन्त मैथुनभी अतिमैथुनसे, कुपितः
डापेक्षे। कुपित हुआ, पवनः वायु वायु, स्त्रियाः स्त्रीनी
स्त्रीकी, योनौ योनिभा योनिमें, शोफ- सौंभे सूजन,
सुति- संज्ञानाश संज्ञानाश, रुजः अने पीडा और
पीडा, करोति करे छे करता है, सा च ते योनिव्यापत्ति
वह योनिव्यापत्ति, अतिचरणा अतिचरणा अतिचरणा
मता उहेवाय छे कहाती है ॥ १९ ॥

19. The vata in women being provoked by excessive sexual congress produces in the vagina, edema, numbness and pain. This condition is called Aticharana (chronic Vaginitis).

प्राक्चरणाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठकट्यूरुवंक्षणम् ।

रुजन् दूषयते योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥२०॥

अतिबालायाः अत्यंत आलाना अति बालाके, मैथु-
नात् मैथुनभी मैथुनसे, वायुः डापेक्षे वायु कुपित
वायु, पृष्ठ- पीडा पीठा, कटि- कमर कमर, ऊरु- सांभण
ऊरु, वङ्गणम् अने वङ्गणम् और वङ्गणको, रुजन्
पीडा करीने पीड़ित करता हुआ, योनिम् योनिने
योनिमें, दूषयते दूषित करे छे दूषित करता है, सा ते
योनिव्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, प्राक्चरणा प्राक्चरणा
उहेवाय छे प्राक्चरणा कहाती है ॥ २० ॥

२०. कट्यूरु-जङ्घा (ग. द. फ.)

20. Owing to sexual congress in a girl of tender age, the vata getting provoked, vitiates the vagina and produces pain in the back, waist, thigh and groin. This condition is called Prakcharana (Deflorative Vaginitis).

उपप्लुताया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिनिःश्वासनिग्रहात् वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥२१॥
पाण्डुं सतोदमास्त्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
कफवातामयव्यासा सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥२२॥

गर्भिण्याः गर्भिणी स्त्रीना गर्भवतीके, श्लेष्मल-
कृच्छरकं श्लेष्मला कफकारक द्रव्योंके, अभ्यासात्
अभ्यासयो अभ्याससे, छर्दि- उच्छर्दि कै, निःश्वास-
अने निःश्वासना और निःश्वासके, निग्रहात् रोकवाथी
रोकनेसे, क्रुद्धः क्रोधसे क्रुपित हुआ, वायुः वायु वायु,
कफम् कफने कफको, योनिम् योनिम् योनिमें, उपनीय
उपनीय ले जाकर, प्रदूषयेत् दूषित करे छे दूषित
करता है, कफ- कफ, वात- अने वायुना और
वायुके, आमय- रोगवाथी रोगोंसे, व्यासा व्यास व्यास,
योनिः योनि योनि, सतोदम् तोदसहित तोदके साथ,
पाण्डुम् पाण्डु पाण्डु, श्वेतम् सफेद श्वेत, आस्त्रावम्
आस्त्राव आस्त्राव, कफम् वा अथवा कफने अथवा
कफको, स्रवति स्रवे छे स्रवती है, सा ते योनि-
व्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, उपप्लुता उपप्लुता कहेवाथ
छे उपप्लुता कहाती है ॥ २१-२२ ॥

21-22. In a gravida, by the habitual use of kapha-promoting articles or by suppression of the urge for vomiting and breathing, the vata gets provoked and carrying the kapha to the vagina, vitiates it giving rise to painful yellowish discharge or whitish

२१. वायुः क्रुद्धः—वायुर्दुःखः (व)

flow of mucus. The vaginal condition, thus being pervaded by kapha and vata, is known as Upapluta (Leucorrhoea).

परिप्लुताया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्वारधारणात् ।

पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥२३॥

नृसंवासे पुरुषसमागमने समये पुरुषसमागमके
समय, पित्तलायाः पित्तप्रकृतिवाणी पित्तप्रकृतिवाली,
स्त्रियाः स्त्रीने स्त्रीका, क्षवथु- छींछे छींक, उद्गार-
अने ओडकार और उद्गारके, विधारणात् रोकवाथी
रोकनेसे, पित्तसंमूर्च्छितः पित्तमिश्रित पित्तमिश्रित, वायुः
वायु वायु, योनिम् योनिने योनिको, दूषयति दूषित
करे छे दूषित करता है ॥ २३ ॥

23. If a woman of pitta habitus suppresses the urge for sternutation or eructation during sexual congress, the vata combined with the pitta, vitiates her vagina.

शूना स्पर्शक्षमा सार्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत् ।

श्रोणिबंधनपृष्ठार्तिज्वरार्तायाः परिप्लुता ॥२४॥

श्रोणि- श्रोणि श्रोणि, बंधन- बंधन बंधन,
पृष्ठार्ति- अने पृष्ठर्मा पीडा और पृष्ठर्मे पीडा, ज्वरार्तायाः
तथा ज्वरवाथी पीडित ते स्त्रीनी तथा ज्वरसे पीडित उस
स्त्रीकी, शूना सूजनयुक्त सूजनयुक्त, स्पर्शक्षमा स्पर्श न
सहनारी स्पर्शको न सहनेवाली, सार्तिः अने पीडयुक्त
योनि और पीडयुक्त योनि, नीलपीतम् नीला पीला
नीले पीले, असृक् रक्तने रक्तको, स्रवेत् स्रवे छे स्रवती
है, परिप्लुता ते योनिव्यापत्ति परिप्लुता कहेवाथ छे
वह योनिव्यापत्ति परिप्लुता कहाती है ॥ २४ ॥

24. The vagina gets edematous, tender to the touch and painful, and there is a bluish or yellowish or sanguinous discharge. The woman becomes afflicted with pain in the

२४. शूना स्पर्शक्षमा सार्तिः—शूनाऽस्पर्शं सदासार्तिः (व, क.)

waist, groin and back and with fever. This condition is called Paripluta (Acute Vaginitis).

उदावर्तिन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

वेगोदावर्तनाद्योनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।
सा रुगार्ता रजः कृच्छ्रेणोदावृत्तं विमुञ्चति ॥२५॥

वेगोदावर्तनात् वेगोने उपर येथवाथी वेगोको ऊपर लेजानेसे, अनिलः धापेदे। वायु कुपित हुआ वायु, योनिश्च योनिभा योनिमें, उदावर्तयते ऊर्ध्वगति उत्पन्न करे छे ऊर्ध्वगति उत्पन्न करता है, रुगार्ता दरदभी पीडती दर्दसे पीडित, सा ते वह, उदावृत्तम् उपर गतां ऊर्ध्वगामी, रजः रजने रजको, कृच्छ्रेण उध्वभी कष्टसे, विमुञ्चति छोडे छे छोडती है ॥२५॥

25. Owing to reversal of normal course of vata-movement, there occurs the reversal of the course of uterine contraction. The woman becomes afflicted with pain, and discharges with great difficulty the menses that is tending in a reverse direction.

आर्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।
रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥२६॥

आर्तवे विमुक्ते तु अने आर्तवमुक्त अतां और आर्तवमुक्त होने पर, सा ते श्री वह स्त्री, तत्क्षणम् तत्तत् तुरन्त ही, सुखम् सुख सुखको, लभते पाभे छे पाती है, रजसः आर्तव आर्तवके, ऊर्ध्वम् उपरनी आशुथी ऊपरकी ओर, गमनात् गवाने लीधे जानेसे, सा उत्पन्न यथेदी ते योनिव्यापत्तिने उत्पन्न हुई उस योनिव्यापत्तिको, बुधैः पंडितोथी पंडित लोग, उदावर्तिनी उदावर्तिनी उदावर्तिनी, ज्ञेया अशुधी जाने ॥ २६ ॥

26. But, immediately after the whole menstrual blood is discharged, she feels great relief. Owing to the

reverse movement of the menstrual flow, the condition is known by learned physicians as Udavartini (Dysmenorrhea).

कर्णिन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

अकाले बाह्यमात्राया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरकेन मूर्च्छितः ॥२७॥
रक्तमार्गावरोधिन्या सा तथा कर्णिनी मता ।

अकाले प्रसव समय पहले प्रसव समयके पहले, बाह्यमात्रायाः प्रवाह्य करनारी श्रीश्रीने। प्रवाहण करनेवाली स्त्रीका, गर्भेण गर्भावडे गर्भसे, पिहितः रोडा थेदे। रुका हुआ, अनिलः वायु वायु, श्लेष्मरकेन उध्व अने रक्त साथे कफ और रक्तके साथ, मूर्च्छितः मलीने मिलकर, योनौ तेनी योनिभा उसकी योनिमें, कर्णिका उर्ध्विका कर्णिकाको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, रक्तमार्ग-आर्तवना मार्गने। आर्तवके मार्गका, अवरोधिन्या अवरोध करनारी अवरोध करनेवाली, तथा ते उर्ध्विकाथी उस कर्णिकासे, सा ते योनिव्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, कर्णिनी उर्ध्वनी कर्णिनी, मता उदेवाय छे कहाती है ॥ २७ ॥

27-27½. If the gravida strains prematurely to expel the fetus, the vata gets obstructed by the fetus and thus gets provoked; being combined with the kapha and blood, it causes a tumefaction of the shape of the ear in the gynecic region. This causes obstruction to the passage of blood. It is called Karnini (Endocervicitis).

पुत्रघ्न्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥२८॥
दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।

२५. उदावृत्त-उदावृत्त (व.)

२६. आर्तवे सा-आर्तवे या (व.)

२७. श्लेष्म...मता-तथा कर्णिकाऽन्वितता। सा योनिः सर्व-
मिषजं नामतः कर्णिनी मता ॥ (व.)

यदा जेभा जिसमें, रौक्ष्यात् रक्षताथी द्वापेदे।
रुक्षतासे कुपित हुआ, वायुः वायु वायु, नार्याः स्त्रीना
स्त्रीके, दुष्टशोणितजन्म दुष्ट शोणितजन्म, दुष्टशोणितजन्म,
गर्भम् गर्भको, जातम् जातम् बार बार जन्म
पछी बार बार जन्मके बाद, विनाशयेत् नष्ट करे छे
नष्ट करता है, सा ते योनिव्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति,
पुत्रघ्नी नाम पुत्रघ्नी पुत्रघ्नी, मता उहेवाय छे कहाती
है ॥ २८३ ॥

28-28½. The condition where the vata, by its quality of dryness, destroys each and every conception produced from the vitiated germ, is known by the name of Putraghni (abortive tendency).

अन्तर्मुखा योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

व्यवायमतिवृत्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीडितः ॥२९॥

वायुमिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्त्रोतसि संस्थितः ।

वक्रयत्याननं योन्याः साऽस्थिमांसानिलार्तिभिः ३०
भृशार्तिमैथुनाशका योनिरन्तर्मुखी मता ।

अतिवृत्तायाः पेट लरीने भोजन करी भर पेट
भोजन करके, मिथ्यास्थिताङ्गायाः शरीरने विषम राभी
देहको अनुचित स्थितिमें रखके, व्यवायम् मैथुन मैथुन,
भजन्त्याः सेवन करनेवाली स्त्रीने सेवन करनेवाली
स्त्रीका, अन्नपीडितः भोजनथी द्वापेदे। भोजनसे दबा
हुआ, वायुः वायु वायु, योनिस्त्रोतसि योनिमार्गमें
योनिमार्गमें, संस्थितः स्थित थर्धने स्थित होकर, योन्याः
योनिना योनिके, आननम् मुथने मुखको, वक्रयति वाङ्
करी दे छे टेढ़ा कर देता है, सा योनिः छे योनि यह
योनि, अस्थिः हड्डी हड्डी, मांस- अने मांसमा और
मांसमें, अलिकार्तिभिः वायुनी पीडाथी वायुकी पीडासे,
भृशार्तिः अत्यन्त पीडावाणी थर्ध अत्यन्त पीडावुक्त
होकर, मैथुनाशका मैथुनमा अशक्त थाय छे मैथुनमें
अशक्त होती है, अन्तर्मुखी ते योनिव्यापत्ति अन्त-
र्मुखी वह योनिव्यापत्ति अन्तर्मुखी, मता उहेवाय छे
कहाती है ॥ २९-३० ॥

३०. वक्रयत्याननं योन्याः—योनिमुखं वक्रयति (य. ध.)

29-30½. The vata, located in the uterine passage of a woman who has sexual congress just after a surfeit meal and who has assumed injurious postures during sexual congress, gets provoked and distorts the mouth of the uterus. The woman gets greatly afflicted with pain in the bone and flesh, and due to excessive pain, becomes incapable of sexual congress. This condition is called 'Antarmukhi' (inversion of uterus).

सूचीमुख्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ॥३१॥

मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात् सूचीमुखी तु सा ।

मातृदोषात् माताना द्वापथी मातृदोषसे, वायुः
द्वापेदे। वायु कुपित हुआ वायु, रौक्ष्यात् योनिनी
रक्षताथी अपनी रुक्षतासे, गर्भस्थायाः गर्भस्थित
गर्भस्थित, स्त्रियाः स्त्रीनी स्त्रीकी, योनिम् योनिने योनिको,
प्रदूषयन् दूषित करीने दूषितकरके, अणुद्वारां सूक्ष्म
छिद्रवाणी सूक्ष्म छिद्रयुक्त, कुर्यात् करी दे छे कर देता
है, सा तु ते योनिव्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, सूची-
मुखी सूचीमुखी उहेवाय छे सूचीमुखी कहाती है ॥ ३१ ॥

31. During the fetal life of a woman, if owing to the faulty behaviour of the mother, the morbid vata by its dryness vitiates the gynecic organs of the embryo, there may occur stenosis of the gynecic passages. This condition is called 'Suchimukhi' (Colpostenosis).

शुष्काया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

व्यवायकाले रुन्धन्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ३२

कुर्याद्विण्मूत्रसङ्गतिं शोषं योनिमुखस्य च ।

व्यवायकाले मैथुन समये मैथुनके समय, वेगान् वेगोने वेगोको, रुन्धन्त्याः रोकनेवाली स्त्रीने रोकनेवाली स्त्रीका, प्रकुपितः डोपेडो कुपित हुआ, अनिलः वायु वायु, विष्मूत्रसङ्ग- जाडा पेशाबनी अटकायत दस्त और पेशाबकी रुकावट, आर्तिम् पीडा पीडा, योनिमुखस्य च तथा योनिमुभयो तथा योनिमुखके, शोषम् शोष शोषको, कुर्यात् करे छे, ते योनिव्यापत्ति शुष्का छडेवाय छे उत्पन्न करता है, वह योनिव्यापत्ति शुष्का कहाती है ॥३२३॥

32-32½. The vata, provoked by suppression of the natural urges during the time of sexual congress, causes pain, retention of feces and urine, and dryness of the uterus. This condition is called Colpoxerosis.

वामिन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ॥३३॥
सरुजं नीरुजं वाऽपि या स्रवेत् सा तु वामिनी ।

या जेभा जिसमें, गर्भाशयगतम् गर्भाशयभा स्थित थयेवा गर्भाशयमें स्थित हुआ, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, षडहात् छ दिवस पछी छः दिनके बाद, सप्तरात्रात् वा अथवा तो सात रात्रि पछी अथवा सात रात्रिके बाद, सरुजम् पीडासहित पीडासहित, नीरुजम् वा अपि अथवा तो पीडासहित अथवा तो बिना पीडाके, स्रवेत् स्रवे छे स्रता है, सा तु ते योनिव्यापत्ति वह योनिव्यापत्ति, वामिनी वामिनी छडेवाय छे वामिनी कहाती है ॥ ३३३ ॥

33-33½. The condition, where the semen which has been deposited six or seven days previously in the genital passages is thrown out accompanied with or without pain, is called Vamini (Profluvium Seminis).

पण्ड्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

बीजदोषाच्च गर्भस्थमारुतोपहताशया ॥३४॥
नृद्वेषिणी सती चैव षण्डी स्यादनुपक्रमा ।

बीजदोषाच्च जेभा बीजदोषथी जिसमें बीज-दोषसे, गर्भस्थमारुत- गर्भभा रहेवा वायुथी गर्भस्थित वायुसे, उपहताशया नष्ट गर्भाशयवाणी विहृत गर्भाशय-वाली, नृद्वेषिणी पुरुषने द्वेष करनारी पुरुषका द्वेष करनेवाली, अस्तनी चैव अने स्तन वगैरनी स्त्री और स्तनरहित स्त्री, स्यात् उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, षण्डी ते योनिव्यापत्ति पण्डी वह योनिव्यापत्ति षण्डी, स्यात् छडेवाय छे कहाती है ॥ ३४३ ॥

34-34½. In a condition where the development of gynecic organs is disordered by the vata located in the uterus, the germinal morbidity produces a woman who has an aversion for man and who has no breasts. This is called gynandroid condition and is incurable.

महायोन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

विषमं दुःखशय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥३५॥
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।

दुःखशय्यायाम् दुःखशय्यायां शय्याभा दुःखकारक शय्यामें, विषमम् विषम विषम, मैथुनात् मैथुनथी मैथुनसे, कुपितः डोपेडो कुपित हुआ, अनिलः वायु वायु, स्त्रियाः स्त्रीना स्त्रीके, गर्भाशयस्य गर्भाशय गर्भाशय, योन्याः च अने योनिना और योनिके, मुखम् मुभने मुखको, विष्टम्भयेत् विस्तृत करी दे छे विस्तृत कर देता है ॥३५३॥

35-35½. The vata, being provoked by injurious postures in sexual congress or by uncomfortable beds, will dilate the orifice of the vagina and of the uterus of the woman.

असंवृतमुखी सार्ती रुक्फेनास्रवाहिनी ॥३६॥
मांसोत्सृज्या महायोनिः पर्ववक्षणाश्लिनी ।

३५. विषम-विषमात् (ड)

३६. सार्ती रुक्फेनास्रवाहिनी-सार्तिः समेनार्तववाहिनी

(त. व. व. क.)

असंवृतमुखी ने पुष्ट्या भुजवाणी जो खुले मुँहवाली, सार्तिः पीडायुक्ता पीडायुक्त रुक्षः रक्ष रुक्ष, केन-
शीलवाणा हागदार, अन्न आर्तवने आर्तवको, बाहिनी
पहेनारी बहनेवाली, पर्व-पर्व पर्व, वङ्गण-अने
वक्षसुर्मा और वंक्षणमें, शूलिनी शूल उपभवनारी
शूल करनेवाली, मांसोत्सजा तथा अथवा उभरेखा
मांसवाणी होय छे तथा उभरे हुए मांसवाली होती है,
महायोनिः ते योनिव्यापत्ति महु योनि उड़ेवाय छे वह
योनिव्यापत्ति महायोनि कहाती है ॥ ३६३ ॥

36-36½. It will cause the condition of dilatation of the external orifice, pain, and dry, frothy and sanguinous discharge. There appears a protuberance of flesh and causes pain in the joints and the groin. This is the condition of 'Mahayoni' (Prolapse of the Uterus).

व्यापन्नयोनेरुपद्रवाः—

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता त्रिंशतिर्योनिजा गदाः ॥३७॥
न शुक्रं धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ।

तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ३८
गुल्मार्शःप्रदरादीश्च वाताद्यैश्चातिपीडनम् ।

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एतैः आ इन, लक्षणैः
लक्षणैः ॥३७॥ लक्षणोंसे. योनिजाः योनिमां यथा योनिमें
होनेवाले, त्रिंशतिः तीस बीस, गदाः रोगो रोग, प्रोक्ताः
कहा छे कहे हैं, एभिः दोषैः छे दोषोष्ठी इन दोषोंसे,
उपद्रुता पीडाती आक्रान्त, योनिः योनि योनि, शुक्रम्
शुक्रने शुक्रको, न धारयति धारण करती नहीं धारण
नहीं कर सकती, तस्मात् तेथी इस लिए, स्त्री स्त्री स्त्री,
गर्भम् गर्भने गर्भको, न गृह्णाति ग्रहण करती नहीं
नहीं ग्रहण कर सकती, गुल्म-अने शुक्र और गुल्म,
अर्शः- ६२२ अर्श प्रदरादीन् प्रदर वगेरे प्रदर आदि,
बहून् थला बहुतसे, आमयान् रोगोने रोगोंको, गच्छति
प्राप्त थाय छे प्राप्त होती है, वाताद्यैः च अने वातादि
दोषोष्ठी और वातादि दोषोंसे, अतिपीडनम् अत्यन्त
पीडित थाय छे अत्यन्त पीडित होती है ॥ ३७-३८ ॥

37-38½. Thus have been described the signs and symptoms of the twenty disorders affecting the gynecic organs. The gynecic organs, which are affected by these morbid conditions, do not retain the semen. The woman therefore does not attain conception and becomes liable to many diseases like Gulma, piles, leucorrhea and similar other conditions and gets greatly afflicted with the discordance of vata and other humors.

योनिव्यापत्तु दोषाधिक्यनिरूपणम्—

आसां षोडश यास्त्वन्त्या आद्ये द्वे पित्तदोषजे ३९
परिप्लुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ।
कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ॥४०॥
देहं वातादयस्तासां खल्लिङ्गः पीडयन्ति हि ।

याः ने जो, अन्त्याः छे १८नी आखिरकी, षोडश
सोण छे सोलह हैं, आसाम् ओम् १८नी इनमेंसे, आद्ये
द्वे पड़ेथी छे प्रथम दो, पित्तदोषजे पित्तदोषज छे
पित्तदोषज हैं, परिप्लुता परिप्लुता परिप्लुता, वामिनी च
अने वामिनीने और वामिनी, वातपित्तात्मिके वात-
पित्तात्मक वातपित्तात्मक, मते मानेथी छे मानी गई हैं,
कर्णिनी कर्णिनी कर्णिनी, उपप्लुते अने उपप्लुता
और उपप्लुता, वातकफाश्च वातकफाश्च छे वातकफ-
जन्य हैं, शेषाः तु अने आधीनी और शेष, वातजाः
वातजन्य छे वातजन्य हैं, वातादयः वातादि दोषो वातादि
दोष, तासाम् ओम् १८ना उनके, देहम् देहने देहको, खैः
लिङ्गैः पित्तपित्तानां लक्षणैश्च अपने अपने लक्षणोंसे,
पीडयन्ति हि पीडित करे छे पीडित करते हैं ॥ ३९-४० ॥

39-40½. Out of the last sixteen disorders, the first two are due to vitiation of pitta; acute vaginitis and profluvium semenis are considered to be due to vata-cum-pitta. Leucorrhea and endocervicitis are due to vata-cum-kapha. The remaining are due

to vata. The vata and the other morbid humors afflict the body with their characteristic symptoms.

योनिरोगाणां चिकित्सासूत्रम्—

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातजास्त्रिपलपदम् ॥४१॥
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ।
श्लेष्मजासु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥४२॥
सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ।

विचक्षणः विद्वान् वैद्ये विद्वान् वैद्य वातजासु वातजं योनिरोगोर्मा वातजन्य योनिरोगोर्मा, अनिला- पदम् वातनाशकं वातनाशक, स्नेहन-स्वेदन स्नेहन, स्वेद-स्वेदन स्वेदन, वस्ति-आदि अस्ति वजरे चिकित्सा वस्ति आदि चिकित्सा, पित्तकृतासु च तथा पित्तज योनिरोगोर्मा तथा पित्तज योनिरोगोर्मा, रक्तपित्तघ्नम् रक्त-पित्तनाशकं रक्तपित्तनाशक, शीतम् शीत चिकित्सा शीत चिकित्सा, कारयेत् करवी करे, श्लेष्मजासु अने कर्म योनिरोगोर्मा और कफजन्य योनिरोगोर्मा, रुक्षो-ष्णम् रुक्षोष्ण रुक्षोष्ण, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी करे, सन्निपाते तैमजं सन्निपातजन्य एवं सन्निपातजन्य, संसृष्टासु च तथा ये दोषोऽथी उपपन्न थयेवा योनिरोगोर्मा तथा दो दोषसे उत्पन्न हुए योनिरोगोर्मा, विमिश्रम् मिश्र चिकित्सा मिश्र चिकित्सा, कारयेत् करवी करे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. In gynecic disorders born of vata, oleation, sudation, enemata etc., curative of vata should be administered; and the condition born of pitta should be treated with medications that are cooling and curative of hemothermia. In condition born of morbid kapha, dry and hot measures should be administered by the learned physician. In conditions of bi and tri-discordances of humors, medications

४२. श्लेष्मजासु-श्लेष्मलासु (ब.)

suitably combined should be administered.

स्निग्धस्त्रिधा तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्पुनः ४३
पाणिना नामयेज्जिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः ।
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥४४॥
योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता मता स्त्रियाः ।

दुःस्थिताश्च दुःस्थिता दुःस्थिता, योनिश्च योनिने योनिको, स्निग्धस्त्रिधाम् स्नेहन तथा स्वेदन करी स्निग्ध तथा स्निग्ध करके, पुनः करीथी फिरसे, तथा स्थापयेत् अकृत अनस्थाम् स्थापित करवी प्रकृत अवस्थाम् स्थापित करे, जिह्वा च वाङ्गी योनिने टेढ़ी योनिको, पाणिना हाथथी हाथसे, नामयेत् नमाववी नमाये, संवृताय पुनः अने अंध मुभवाणीने और संकुचित मुखवालीको, वर्धयेत् पढाणा मुभवाणी करवी चौड़े मुखवाली करे, निःसृताम् च अने अक्षर नीकलेदीने और बाहर निकली हुई को, प्रवेशयेत् अक्षर दाखल करवी भीतर दाखल करे, विवृताश्च मोटा मुभवाणीने बड़े मुखवालीको, परिवर्तयेत् अकुचित मुभवाणी करवी संकुचित मुखवाली करे, हि केभडे क्योंकि, स्थानापवृत्ता स्थानथी हठी गथेदी स्थानसे हटी हुई, योनिः योनि योनि, स्त्रियाः स्त्रीने भाटे स्त्रीके लिए, शल्यभूता शल्यरूप, मता मानेदी छे मानी गई है ॥ ४३-४४ ॥

43-44. In conditions of displacement of uterus, the part should be given oleation and sudation procedures and then should be replaced in its proper position. If it be curled or distorted, it should be changed in its position by manipulation of the hand. If it is stenosed, it should be dilated. If it has slipped out of its normal position, it should be re-established in its position. If the orifice is unduly dilated, it should be constricted. If the uterus is prolapsed and completely

exposed, it should be considered and treated as a foreign body in the woman.

सर्वा व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिर्वमनादिभिः ॥४५॥

मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्निग्धामुपाचरेत् ।

व्यापन्नयोनिम् येनिरोगोवाणी योनिरोगयुक्तं, सर्वां सधणी सव, नारीम् श्रीश्रीने स्त्रियोंको, स्निग्ध-स्निग्धाम् स्नेहन स्वेदन करावी स्नेहन स्वेदन कराके, मृदुभिः मृदु, मृदु, वमनादिभिः वमनादि वमनादि, पञ्चभिः कर्मभिः पञ्चकर्मद्वारा पञ्चकर्मद्वारा, उपाचरेत् व्याधित्वा करवी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४५३ ॥

45-45½. In all varieties of gynecic disorders, the patient should be treated with the pentad of purificatory procedures, emesis etc., in a mild degree after she has been first subjected to oleation and sudation therapies.

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥४६॥

सर्वतः संपूर्णपक्षे संपूर्णतया, सुविशुद्धायाः विशुद्ध यथेष्टी श्रीने विशुद्ध हुई स्त्रीको, शेषम् शेष शेष, कर्म कर्म कर्म, विधीयते करावनाम् आवे छे करावाया जाता है ॥ ४६ ॥

46. When thoroughly cleansed by purification, the rest of the treatment is to be given to her.

वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा—

वातव्याधिहरं कर्म वातार्तानां सदा हितम् ।

औदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ॥४७॥

सवातघ्नौषधैर्नाडीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ।

अक्तां लवणतैलेन साश्मप्रस्तरसङ्करैः ॥४८॥

स्निग्धां कोष्णाम्बुसिकाङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्रसैः ।

वातार्तानाम् वायुधी पीजती श्रीश्रीने वायुसे पीकित स्त्रियोंको, वातव्याधिहरम् वातव्याधिहर वात-व्याधिनाशक, कर्म कर्म कर्म, सदा सदा सदा, हितम्

४८. अक्ताम्-युक्ताम् (ब.)

हितकर छे हितकर है, लवणतैलेन सैधवयुक्ता तैल सैन्धानमकसे मिश्रित तैल, अक्ताम् अक्तामीने शशी श्रीने लगाकर रोगी स्त्रीका, सतिलतण्डुलैः तैल तण्डुल तिल, तण्डुल, सवातघ्नौषधैः अने वातघ्न औषधी और वातघ्न औषधोंसे, औदक-जलचर, आनूपजैः अने आनूप पशुओंना और आनूप पशुओंके, मांसैः मांस मांस, क्षीरैः अने दूधधी और दूधसे, साश्म-प्रस्तरसङ्करैः अने अश्मस्वेद, प्रस्तरस्वेद, सङ्करस्वेद और अश्मस्वेद प्रस्तरस्वेद, संकरस्वेद, नाडी-नाडीस्वेद, नाडीस्वेद, कुम्भीस्वेदैः कुम्भीस्वेदधी या कुम्भीस्वेदसे, उपाचरेत् उपचार करवे उपचार करे, स्निग्धाम् स्वेद आम्बु आम्बु स्वेदन करानेके बाद, कोष्णाम्बु-सुष्णाम्बु अथवा सुखोष्ण जलसे, सिकाङ्गीम् अङ्गीने सीथी अङ्गीको सींचकर, वातघ्नैः वातघ्न वातघ्न, रसैः मांसरसोधी मांसरसोंसे, भोजयेत् भोजन करावतुं भोजन कराना चाहिए ॥ ४७-४८ ॥

47-48½. To those that are afflicted with morbid vata, the vata-curative medications are always beneficial. They should be given the diet of the flesh of aquatic and wet-land creatures along with milk, til and rice. They should be subjected to kettle and pitcher bed sudation-procedures medicated with vata-curative drugs. And after anointing them with oil mixed with rock salt, they should be given stone-bed sudation and hot-bed sudation, mixed fomentation, then bathed in genially warm water and then given the diet of meat-juices medicated with vata-curative drugs.

वातिके योनिरोगे बलाघृतम्—

बलाघ्राणद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ॥४९॥

स्थिरापयस्याजीवन्तीवीर्यमकजीवकैः ।

श्रावणीपिप्पलीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥५०॥

४९. घृततैलाढकं पचेत्-घृततैलाढकद्वयम् (क. घ. क.)

शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ।
पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं पेयं यथाबलम् ॥५१॥
वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ।

स्थिरा- शालपल्ली शालपर्णी, पयसा- क्षीरविदारी
क्षीरविदारी, जीवन्ती- देडी जीवन्ती, वीरा- शतावरी
शतावरी, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक, जीवकैः ७५३
जीवक, भ्रावणी- गोरभमुंडी मुंडी, पिप्पली- पीपरी
पिप्पली, मुद्गर- मुद्गरपल्ली मुद्गरपर्णी, पीलु- पीलुपल्ली
पीलुपर्णी, माषाख्यपर्णिभिः माषपल्ली माषपर्णी, शर्करा-
शर्करा शर्करा, क्षीरकाकोली- क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली,
काकनासाभिः च एव अने डाडनासा और काकनासा,
पिष्टैः मेथीना उदुथी इनके कल्कोसे, बलाद्रोणद्वय-
काये भक्षाना ये दोष उन्नाथभा बलाके दो दोण काथमें,
घृततैलाढकम् १ आढक घी तैल १ आढक घी तैल,
चतुर्गुणक्षीरे आरगल्ला दूधभा चौगुने दूधमें, पचेत्
पकावतुं पकावे, सिद्धम् सिद्ध थयेला तेने सिद्ध हुए
उनको, यथाबलम् अथ अनुसार बलानुसार, पेयम् पीवुं
मेथीने पीना चाहिए तत् ते वह वातपित्तकृतान्
वातपित्तजन्य वातपित्तजन्य, रोगान् रोगोने रोगोंको,
हत्वा हट्टीने नष्ट करके, गर्भम् गर्भांने गर्भको, दधाति
धारण करावे छे धारण करवाता है ॥ ४९-५१३ ॥

49-51½. Take 256 tolas made up of equal parts of ghee and oil, and cook in 2048 tolas of the decoction of heart-leaved sida and four times the quantity of milk, with the paste of ticktrefoil, milky yam, cork swallow wort, climbing asparagus, Rishabhaka, Jivaka, east indian globe thistle, long pepper, green gram, tooth-brush tree, wild black gram, sugar, Kshirakakoli and small stinking swallow wort. This should be given as potion in accordance with the patient's strength. This cures the disorders caused by vata and pitta and induces conception.

वातिके योनिरोगे काश्मर्यादिघृतम्—

काश्मर्यात्रिफलाद्राक्षाकासमर्दपरुषकैः ॥५२॥
पुनर्नवाद्विरजनीकाकनासासहाचरैः ।
शतावर्या गुडूच्याश्च प्रस्थमक्षसमैर्वृतात् ॥५३॥
साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिवेत् ।

काश्मर्य- शीतलुना ६७ गम्भारीके फल, त्रिफला-
त्रिफला त्रिफला, द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्ष, कासमर्द- डासुंदरो
कसौंदी, परुषकैः ६६६ फालसा, पुनर्नवा- साठेडी
गदहपुरना, द्विरजनी- ६७६२, ६२६७६२ हल्दी, दाफ-
हल्दी, काकनासा- डाडनासा काकनासा, सहाचरैः डाटा-
शेणियो सहचर, शतावर्याः शतावरी शतावरी, गुडूच्याः
च अने गजोना और गिलोयके, अक्षसमैः कर्षप्रभाषु
उदुथी कर्षप्रमाण कल्कसे, साधितम् सिद्ध करेले सिद्ध
किया हुआ, घृतात् प्रस्थम् छेड प्रस्थ घी एक प्रस्थ
घृत, योनिवातघ्नम् येनिवातनाशक योनिवातनाशक, परमम्
गर्भदम् अने श्रेष्ठ गर्भाप्रद होवाथी और श्रेष्ठ गर्भप्रद
होनेसे, पिवेत् पीवुं पीना चाहिए ॥५२-५३३॥

52-53½. Prepare a medicated ghee taking 64 tolas of ghee and adding the paste of one tola each of white teak, the three myrobalans, grapes, negro coffee, sweet falsah, hog's weed, turmeric and indian berberry, small stinking swallow wort, crested purple nail dye, climbing asparagus, and guduch. If taken as potion, this is a remedy for all gynecic disorders born of vata, and induces conception.

वातिके योनिरोगे पिप्पल्यादिप्रयोगः—

पिप्पलीकुञ्जिकाजाजीवृषकं सैन्धवं वचाम् ॥५४॥
यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ।

५४. घृतात्-पचेत् (क.)

५३. साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिवेत्-सिद्धं पिवेदातयोनि
दोषघ्नं गर्भदं परम् (घ.)

५४. कुञ्जिका-किंशुका (च.)

पिष्टा सर्पिषि भृष्टानि पाययेत् प्रसन्नया ॥५५॥
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ।

पिप्पली- पीपर पिप्पली, कुञ्जिका- उक्षौं ७ ७३
काला जीरा, अजाजी- ७३ जीरा, वृषकम् अरुंसी
अहसा, सैन्धवम् सैन्धव सैन्धानमक, वचाम् वच, वच,
यवक्षार- ७५५२ यवक्षार, अजमोदे अजमो अजवायन,
शर्कराम् साकर शर्करा, तथा तथा तथा, चित्रकम्
चित्रकने चित्रकको, पिष्टा पीसीने पीसकर, सर्पिषि
धीमा घृतमें, भृष्टानि शेकीने भूनकर, योनि- योनिश्च
योनिशूल, पार्श्वार्ति- पार्श्वश्च पार्श्वशूल, हृद्रोग- हृद्रोग
हृद्रोग, गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः- अने हसनी और
बवासीरकी, विनिवृत्तये निवृत्ति भाटे निवृत्तिके लिए,
प्रसन्नया प्रसन्नानी साथे प्रसन्नाके साथ पाययेत् पावा
पिलावे ॥ ५४-५५ ॥

54-55. Rubbing into paste long pepper, black cumin, vasaka, rock salt, sweet flag, barley-alkali, celery seeds, sugar and white flowered leadwort, and mixing it with Prasanna wine, season with ghee, and administer it as potion to the patient. This is curative of pain in the gynecic organs and side of the chest, in cardiac disorders, gulma and piles.

वातिके योनिशोमे प्रयोगाः—

वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदन्यन्तिकाम् ॥५६॥
पिबेत् सलवणैर्मद्यैः पिप्पलीकुञ्जिके तथा ।

वृषकम् अरुंसी अहसा, मातुलुङ्गस्य भीमेराना
विजोरेकी, मूलानि भूण जवें, मदन्यन्तिकाम् भेदी
महेंदी, तथा पिप्पली- पीपर पिप्पली, कुञ्जिके उक्षौं ७

५५. सर्पिषि भृष्टानि पाययेत् प्रसन्नया—प्रसन्नयाऽऽकोष्य घृत-
भृष्टानि दापयेत् (त. थ. द. घ.)

” ” —प्रसन्नयाऽऽकोष्य घृतभृष्टानि पाययेत्
(फ.)

५६. पिप्पलीकुञ्जिके—पिप्पली कुञ्जिके (फ.)

७३ काला जीरा, सलवणैः ओओने सैन्धव इनको
सैन्धानमक, मद्यैः अने मद्यनी साथे और मद्यके साथ,
पिबेत् पीवा पीवे ॥ ५६ ॥

56-56. Or, give a potion prepared of vasaka, pomelo roots, henna, long pepper and black cumin seeds mixed with wine and a little of salt.

राम्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले शृतं पयः ॥५७॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिषेचयेत् ।

शूले शूलभा शूलमें, राम्ना- रास्ना रास्ना, श्वदंष्ट्रा-
गोभु गोबरू, वृषकैः अने अरुंसीधी और अहसासे,
शृतम् पकावेहुं पकाया हुआ, पयः दूध दूध, पिबेत्
पीवुं पिये, गुडूची- गुणो गिलोय, त्रिफला- त्रिफला
त्रिफला, दन्तीकायैः च अने दन्तीना डाढाथी और
दन्तीके काथोसे, परिषेचयेत् परिषेक करवे। परिषेक
करना चाहिए ॥ ५७ ॥

57-57. In pain in the gynecic organs, the patient, should drink milk boiled with indian groundsel, small caltrops and vasaka and the part should be affused with the decoction of guduch, the three myrobalans and red physic nut.

सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहती देवदारु च ॥५८॥
समांशैः साधितं कर्कैस्तैलं धार्यं रुजापहम् ।

सैन्धवम् सैन्धव सैन्धानमक, तगरम् तगर, कुष्ठम् उं कूठ, बृहती ओभी बोरी गंधी बड़ी कटेरी,
देवदारु च अने देवदार और देवदार, समांशैः ओओना
समभाग इनके समभाग, कर्कैः उं उं कल्कासे,
साधितम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया हुआ, रुजापहम्
पीजनाशक पीजनाशक, तैलम् तेल तेल, धार्यम्
धार्य करेहुं धारण करना चाहिए ॥ ५८ ॥

58-58. The oil prepared with the paste of equal parts of rock salt, indian valerian, costus, yellow-berried night-

shade and deodar should be kept in the vagina. It is curative of the pain.

गुडूचीमालतीरास्त्रावलामधुकचित्रकैः ॥५९॥

निदिग्धिकादेवदारुयूथिकाभिश्च कार्षिकैः ।

तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥६०॥

कार्षिकैः कर्षप्रभाक्षु कर्षप्रमाण, गुडूची- गजैः गिलोय, मालती- माक्षली मालती, रास्त्रा रास्त्रा रास्त्रा, बला- भला बला, मधुक- जेठीमध मुहठी, चित्रकैः चित्रक चित्रक, निदिग्धिका- भेरी भोरी गल्ली छेटी कटेरी, देवदारु- देवदारु देवदारु, यूथिकाभिः अने जुधियी और जूहीसे, तैलप्रस्थम् ओक प्रस्थ तैल एक प्रस्थ तैल, गवां मूत्रे गौमूत्रे गौमूत्र, द्विगुणे च क्षीरे अने भमशु। दूधभा और दुगुनेदूधमें, पचेत् पक्षवधुं पकावे ॥५९-६०॥

59-60. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of til oil and double the quantity of each of cow's urine and milk, with the paste of one tola each of guduch, arabian jasmine, indian groundsel, heart-leaved sida, liquorice, white flowered leadwort, indian night-shade, deodar and yellow jasmine.

वातिके योनिरोगे कतिपययोगाः —

वातार्तायाः पितुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ।

वातार्तानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपितुक्रियाः ॥६१॥

(उष्णाः स्निग्धाः प्रकर्तव्यास्तैलानि स्नेहनानि च ।)

वातार्तायाः वायुपीडित स्त्रीनी वायुपीडित स्त्रीकी, योनौ योनिभां योनिमें, पितुम् पितु पितु, दद्यात् दारलु डरावधुं धारण करावे, ततः च अने पछी और पीछे प्रणयेत् उत्तरवस्ति देवी उत्तरवस्ति देवे, वातार्तानाम् वायुपीडित वायुपीडित, योनीनाम् योनिओनां योनियोंको, उष्णाः स्निग्धाः उष्ण अने स्निग्ध उष्ण

६१. ततः-तदा (ड. ड.)

वातार्तायाः-वातार्तायाः (अ.)

और स्निग्ध, सेक- परिषेक परिषेक, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, पितुक्रियाः अने पितुक्रिया और पितुक्रिया, प्रकर्तव्याः डरवां लेधिये करनी चाहिए, स्नेहनानि तैलानि च अने स्नेहन माटे तैलाने। पछु उपयोग डरवा और स्नेहनके लिए तैलका प्रयोग करना चाहिए ॥ ६१३ ॥

61-61½. The physician should insert a tampon soaked in this oil into the vagina afflicted with morbid vata. It should be followed by a vaginal douche. The affusions, inunctions and tampons for the vata-afflicted gynecic organs ought to be done (with warm and unctuous articles. For oleation, oils should be made use of).

हिंसाकलकं तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।

पञ्चवल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफातुरा ॥६२॥

वातार्ता वायुपी पीडित स्त्रीओ वायुकी पीडावाली स्त्री, अभ्यज्य तैल योपडीने तैल लगाकर, कोष्णम् सुभोष्ण सुखोष्ण, हिंसाकलकम् भोरीगल्लीना डडने कटेरीके कलकको, धारयेत् धारलु डरवा धारण करे, पित्तार्ता पित्तज रोगवाली स्त्रीओ पित्तजन्य रोगवाली स्त्री, पञ्चवल्कस्य पंचवल्कसना डडने पञ्चवल्कसके कलकको, कफातुरा अने डडन्य योनिरोगवाली स्त्रीओ और कफज रोगयुक्त स्त्री, श्यामादीनाम् श्यामादिना डडने धारलु डरवा श्यामादिके कलकको धारण करे ॥६२॥

62. The patient with the vata-afflicted vagina should keep in her vagina the paste of yellow-berried night-shade after anointing the part with luke-warm oil; the patient afflicted with pitta should apply the paste of the pentad of barks, and the one afflicted with kapha should use the paste of the black turpeth group of drugs.

६२. कोष्णम्-कोष्ठम् (अ.)

पेत्तिकयोनिरोगाणां चिकित्सा—

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥६३॥
(पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्याणि भिषजा तथा ।)

पित्तलानाम् पैतिष्ठ पित्तप्रधान, योनीनाम् येनि-
ओनी योनियोंकी, सेक- परिषेक परिषेक, अभ्यङ्ग-
अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, पित्तुक्रियाः अने पित्तुक्रियाओ और
पित्तुक्रियाएँ. शीताः शीतल शीतल, पित्तहराः अने
पित्तहर और पित्तहर. कार्याः करने के लिये, स्नेहनार्थम्
स्नेहन भाटे स्नेहनके लिए. घृतानि घी घृतोंका, पित्तघ्न-
पित्तघ्न पित्तघ्न, औषध- औषधीय औषधीय, सिद्धानि
सिद्ध सिद्ध, कार्याणि करने के लिये ॥ ६३॥

63-63½. Affusions, intunctions and
tampons, for the pitta-afflicted gynecic
organs, should be done with cool and
pitta-curative articles; and ghee should
be used for oleation. (All the remedies,
prepared with drugs curative of pitta,
should be used by the physician).

पेत्तिके योनिरोगे शतावरीघृतम्—

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संपीडयेत् ॥६४॥
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढकम् ।
जीवनीयैः शतावरी मृद्वीकाभिः परुषकैः ॥६५॥
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षंशद्विषष्टिमधुकैर्भिषक् ।
सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलायकम् ॥६६॥
सितादशपलोन्मिश्रालिह्यात् पाणितलं ततः ।

शतावरीमूल- शतावरीनां मूल शतावरीके मूल,
चतस्रः तुलाः आठ तुलाने चार तुलाको, संपीडयेत्
सारी पेठे दबावीके रस डाढ़े। अच्छी प्रकार दबाकर
रस निकाले, क्षीरतुल्येन अने दूधना समान भागवाला
और दूधके समान भागवाले. तेन रसेन ते रसपत्रे
उस रससे, भिषक् वैद्य वैद्य. अक्षंशैः उर्षप्रमाण कर्ष-

६४. पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षंशैः—प्रियालैः अक्षंशैः पिष्टैः

(क. द. त. क.)

प्रमाण, पिष्टैः पीसेला पीसी हुई, जीवनीयैः श्वनीय
औषधौ जीवनीय औषध, शतावरी शतावरी शतावर,
मृद्वीकाभिः मृद्वीकाभिः मृद्वीकाभिः मृद्वीकाभिः मृद्वीकाभिः
आरोणी चिरीजी, द्विषष्टिमधुकैः तथा ये प्रकारना
जेडीमधुयी तथा दोनों मुन्हरीसे, घृताढकम् १ आठ
धी १ आठक घी, पचेत् पकावे पकावे, सिद्धे सिद्ध
सिद्ध, शीते च अने ठंडुं तथा पछी और शीतल होनेके
बाद, मधुनः मधु शहद, पिप्पल्याः च अने पीपल
और पिप्पली, पलायकम् आठ पल आठ पल, सिता-
तेमन् साकर एवं शर्करा, दशपल- दश पल दस पल,
उन्मिश्रात् ततः भेगनी तेमांथी मिलाकर उसमेंसे,
पाणितलम् उर्षप्रमाण कर्षप्रमाण, लिह्यात् यादुं चाटे
॥६४-६६॥

64-66½. Take the expressed juice
of 1600 tolas of roots of climbing
asparagus. In this juice adding the
same quantity of milk, the physician
should prepare 256 tolas of ghee with
the paste of one tola each of drugs
of the life-promoter group, climbing
asparagus, grapes, sweet falsah, bucha-
nan's mango, and the two varieties of
liquorice. When prepared and cooled
down, 32 tolas of honey and long
pepper and 40 tolas of sugar should
be added. A dose of one tola of this
preparation should be taken as a linctus.

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं च तत् ॥६७॥
अतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तं च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ॥६८॥
उन्मादादरस्यपसारान् वातपित्तात्मकाञ्जयेत् ।
इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

तत् ते घी यह घी, योनि- योनि गोनि, असृक्-
आर्तव आर्तव, शुक्र- अने शुक्रना और शुक्रके, दोषघ्नम्
दोषघने नाश करनेवाला, वृष्यम्

६५. उन्मादादरस्यपसारान्—उन्मादादरस्यपसारान् (क.)

पुंय वृष्य, पुंयवनम् च अने पुत्रोत्पादकं छे और पुत्रोत्पादकं है, क्षतम् उरःक्षत उरःक्षत, क्षयश्च क्षय क्षय, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, कासश्च उधरस खांसी, श्वासश्च श्वास श्वास, हलीमकम् हलीमक हलीमक, कामलाम् कभणौ कामला, वातरक्तम् च वातरक्त वातरक्त, वीसर्पम् विसर्पं विषर्प, हृत्- हृदयरोग, शिरोमहश्च शिरोरोग शिरोरोग उन्माद- उन्माद उन्माद, अरति- अयेत्नी बेचैनी, अपस्मरान् अपस्मार अपस्मार, वातपित्तात्मकान् अने वातपित्त- अन्य रोगोने और वातपित्तात्मक रोगोंको, जवेत् अने छे जीतता है ॥६७-६८॥ इति आ यद्, बृहच्छतावरीधृतम् भृङ्गमूलवरीधृत छे बृहच्छतावरीधृत है ।

67-68½. This is curative of affections of the gynecic organs, menstrual and seminal morbidity, and is virilific and inducive of male progeny. This cures also pectoral lesions cachexia, hemothermia, cough, dyspnea, halimaka-jaundice, rheumatic condition, acute spreading affection, spasticity in the pectoral region and head, insanity, malaise and epilepsy caused by vatacum-pitta. Thus has been described the Major Climbing Asparagus Ghee.

पैक्तिके योनिरोगे जीवनीयघृतम्—

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥६९॥

गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्विषग्जितम् ।

एवम् एव औषधप्रमाणे इसी प्रकार, जीवनीय- औषधीय औषधीय जीवनीय औषधोंसे, उपसाधितम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया हुआ, क्षीरसर्पिः दूधमांथी काढेहुं धी क्षीरघृत, गर्भदम् गर्भप्रद गर्भप्रद, पित्तलानाम् च अने पित्तजन्य और पित्तजन्य, योनीनाम् योनिरोगोंको, विषग्जितम् औषध औषध, स्यात् छे है ॥ ६९॥

69-69½. The ghee churned out of the milk medicated in the above

mentioned manner, with the life-promoter group of drugs, is inducive of conception and serves as medicament for the gynecic organs afflicted with pitta.

श्लेष्मिकयोनिरोगाणां चिकित्सा—

योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्तिः संशोधनी हिता ॥७०॥
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्लक्तकैः कृता ।

श्लेष्मप्रदुष्टायाम् कश्चिद् कफदुष्ट, योन्याम् योनिर्मा योनिमें, वाराहे वराहना वराहके, पित्ते पित्तमां पित्तमें, बहुशः अहुवार बहुत दफे, भावितैः भावित करेक्षा भावित किये हुए, लक्तकैः कपडानां दुकडायी कपड़ेके टुकड़ेसे, कृता बनादेवी बनाई हुई, संशोधनी संशोधन संशोधन, वर्तिः वर्ति वर्ति, हिता हितकर छे हितकर है ॥ ७०॥

70 70½. For the gynecic organs afflicted with kapha, the purificatory wick-bougie rolled out of a piece of cloth and heavily impregnated with hog's bile is recommended.

भावितं पयसाऽर्कस्य यवचूर्णं ससैन्धवम् ॥७१॥
वर्तिः कृता मुहुर्धार्या ततः सेच्या सुखाम्बुना ।

अर्कस्य आकडानां आकके, पयसा दूधयी दूधसे, भावितम् भावित करेक्षा भावित किये हुए, यवचूर्णम् यवचूर्णनी जोके चूर्णकी, ससैन्धवम् सैन्धव साथे सैन्धवसहित, कृता बनादेवी बनाई हुई, वर्तिः वर्तिको, मुहुः बारंबार बारबार, धार्या धारण करे, ततः अने वर्ति काढया पछी और वर्ति निकालनेके बाद, सुखाम्बुना सुखेपुष्प जलसे, सेच्या योनिर्मा परिषेचन करवुं योनिका परिषेचन करना चाहिए ॥ ७१॥

71 71½. A bougie prepared with barley flour and rock-salt and

७०½ लक्तकैः-लक्तकैः (ख.)

७१. यवचूर्ण-गावचूर्ण (ख. क.)

impregnated with milk of mudar, should be inserted for a short while and afterwards the part should be douched with genially warm water.

योनिरोगे पप्पल्यादिवर्तिः—

पिप्पल्या मरिचैर्मषैः शताह्वाकुपुसैन्धवैः ॥७२॥
वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ।

पिप्पल्या पीपर पिप्पली, मरिचैः मरी काली मिर्च, माषैः अउः उबद, शताह्वा- सुवा सोया कुष्ठ- कठ कूठ, सैन्धवैः अने सैन्धवथी भनावेदी और सैन्धवसे की हुई, प्रदेशिन्या तुल्या तर्जनी आंगणी नेवडी तर्जनी अङ्गुलिके समान, योनिविशोधनी योनिविशोधन योनि-विशोधन, वर्तिः वाट वर्तिको, धार्या धारणुं करवी धारण करे ॥ ७२ ॥

72-72½. A bougie of the size of the index finger, prepared out of long pepper, black pepper, black gram, dill seeds, costus and rocksalt, should be used for the radical purification of the gynecic organs.

योनिरोगे उदुम्बरदितैलम्—

उदुम्बरशलाहूनां द्रोणमद्द्रोणसंयुतम् ॥७३॥

सपञ्चवल्ककुलकमालतीनिम्बपल्लवम् ।

निशां स्थाप्य जले तस्मिन्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥७४॥

लाक्षाधवपलाशत्वक्षिर्यासैः शात्मलेन च ।

पिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिचुं योनौ निधापयेत् ॥७५॥

सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ।

सपञ्चवल्क- पञ्चवल्कल पंचवल्कल, कुलक- परवण परवल, मालती- भालती मालती, निम्ब- तथा लीमडनी तथा नीमके, पल्लवम् पाल पत्त, उदुम्बर- गीअरानी गूजरके, शलाहूनाम् काया इण कच्चे फल, द्रोणम् ओड द्रोणु एक द्रोणको, अद्द्रोणसंयुतम् ओड द्रोणु पाण्डुमा एक द्रोण जलमें, निशाम् रात्रे रात्रिभर, स्थाप्य स्थापन

करीने स्थापनकरके, तस्मिन् जले ते ७७भां उब जलमें, पिष्टैः पीसेदा पीसे हुए, लाक्षा- लाभा लाक्षा, धव- धावडा धव, पलाश- अने भाभरानी और ठाकके, स्वक्- नियासैः छाल तथा गुंरथी छाल और गोदसे, शात्मलेन च तेमज शीमजानी छाल अने गुंरथी एवं शेमलकी छाल और गोदसे, तैलप्रस्थम् ओड प्रस्थ तैल एक प्रस्थ तैल, विपाचयेत् पडावतुं पकाने, सिद्धस्य सिद्ध भयेदा सिद्ध हुए, तैलस्य तैलम् तैलके, पिचुम् पिचुने पिचुको, योनौ योनिमां योनिमें, निधापयेत् राभतुं रखे, सशर्करैः अने साकरयुक्त और शर्करा- युक्त, शीतैः ठंडा ठंडे, कषायैः कषायोथी कषायोंसे, सेचनम् सेचन सेचन, कुर्वीत करवुं करना चाहिए ॥ ७३-७५ ॥

73-75½. Put 1024 tolas of tender fruits of gular fig, the pentad of barks and leaves of careilla fruit, spanish jasmine and neem in 1024 tolas of water. Keep it overnight and in that water prepare 64 tolas of oil with the paste of lac, the bark and gum of crane tree and palas, and the bark and gum of silk cotton, a tampon soaked in this oil should be inserted in the vagina; and then the vagina should be douched with decoctions of cooling drugs mixed with sugar.

पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ॥७६॥
सप्ताहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं चापि विन्दति ।

पिच्छिला तेथी पिच्छिल इससे पिच्छिल, विवृता विवृत विवृता, कालदुष्टा काया काणथी दुष्ट भयेदी चिरदुष्ट, दारुणाम् च अने दारुणु और दारुण, योनिः योनि योनि, सप्ताहात् सात दिवसमां सात दिनमें, शुध्यति शुद्ध थई भय छे शुद्ध हो जाती है, क्षिप्रम् च अने जल्दी और क्षिप्र, अपत्यम् अपि संतान पक्ष सन्तानको भी, विन्दति प्राप्त करे छे प्राप्त करती है ॥ ७६ ॥

76-76½. By means of this, slimy, dilated, chronically diseased and severe conditions of the gynecic organs get purified within a week. This quickly induces conception in the woman.

योनिरोगे उदुम्बरदुग्धप्रयोगः—

उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृतवो भावितात्तिलात् ॥७७॥
तैलं कायेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ।

उदुम्बरस्य गूलरके, दुग्धेन दूधशी दूधसे, षट्कृतवः छवार छः दफे, भावितात् लभित उरेखा भावित किये हुए, तिलात् तलमाथी तिलसे, तैलम् छडेसु तैल निमाला हुआ तैल, तस्य एव तेनाज उसीके, कायेन छःदशी कायसे, सिद्धम् सिद्ध करीने सिद्ध करके, पूर्ववत् पड़ेखानी भाईष्ट पूर्ववत्, धार्यम् धारण करवुं ओछी धारण करना चाहिए ॥ ७७३ ॥

77-77½. The oil pressed out of til, impregnated six times with the milk of gular fig tree and also medicated with the same decoction, should be applied in the aforesaid manner.

योनिरोगे घातक्यादितैलम्—

घातक्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ॥७८॥
जम्बुवाघ्रमध्यकासीसलोध्रकट्फलतिन्दुकैः ।
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वग्दुग्धशलाढुभिः ॥७९॥
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
तैलप्रस्थं पिचुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ॥८०॥
कटीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहवस्ति च दापयेत् ।

अक्षमात्रैः क्षीरमात्रे कर्षप्रमाण, घातकी-धावडी धावडी, आमलकीरत्र-आमलीना पान आंव-लाके पत्ते, स्रोतो-ज-स्रोतान्न स्रोतान्न, सधुक-नेलीमध मुलहठी, उत्पलैः नीलधुमल नीलकमल, जम्बु-अंशु जामुन, वाघ्रमध्य-अने आभानी गोदली और आमकी गुठली, कासीस-हीराउसी कासीस, लोध्र-लोध्र लोध्र, कट्फल-छापडण कट्फल, तिन्दुकैः गीभरनी तेंदु, सौराष्ट्रिका-हटडी फिटकरी, दाडिम-

त्वक्-हाडमनी छाल दाडिमकी छाल, उम्बर-अने गीभरनी और गूलरके, शलाढुभिः छायां हनी छाल कच्चे फलोंसे, द्विगुणे अमल्ला देने, अजामूत्रे पंढरीना भूतमा बकरीके सूत्रमें, क्षीरे च अने दूधमा और दूधमें, तैलप्रस्थम् ओछ प्रस्थ तैल एक प्रस्थ तैल, पचेत् पकावपुं पकावे, पिचुं तेना पोताने उसके पिचुं, योनौ योनिमा योनिमें दद्यात् धारण करवुं धारण करवावे, ततः तत्पश्चात् उसके बाद, प्रणयेत् उत्तर-अस्ति आपली उत्तरवस्ति देवे, कटी-उभर कसर, पृष्ठ-पीठ पीठ, त्रिक-अने त्रिकमा और त्रिकमें, अभ्यङ्गम् अभ्यंग अभ्यंग, स्नेहवस्तिम् च अने स्नेहवस्ति और स्नेहवस्ति, दापयेत् आपनी देवे ॥ ७८-८०३ ॥

78-80½. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of til oil, double the quantity of goat's urine and milk, with the paste of one tola each of fulsee flower, leaves of emblic myrobalan, lotus growing in flowing water, liquorice, blue water lily, jambool, mango stone, green vitriol, lodh, box myrtle, false mangosteen, yellow ochre, rind of pomegranate and tender gular figs; the physician should soak the tampon in this oil and insert it in the vagina and afterwards give a douche and inunction to the waist, back and sacral region and also unctuous enema. पिच्छला स्त्राविणी योनिर्विपुनोपप्लुता तथा ॥८१॥ उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत् सस्फोटशूलिनी ।

पिच्छला आना प्रयोगशी पिच्छला इसके प्रयोगसे पिच्छल, स्त्राविणी स्त्राविणी स्त्राविणी, विपुता विप्लुत विप्लुत, तथा उपप्लुता उपप्लुत उपप्लुत, उत्ताना उत्तान उत्तान, उन्नता उन्नत उन्नत, सस्फोटशूलिनी शूलिका तेमज शूलवाणी फोडों एवं शूलयुक्त शूना अने सुनेली योनि और सूजी हुई योनि, सिध्येत् नीरोग थाय छे नीरोग होती है ॥ ८१३ ॥

८१. पिच्छला स्त्राविणी-पिच्छलस्त्राविणी (घ.)

81-81½. By this means, the condition of slimy and profuse discharge, acute vaginitis, leucorrhea and prolapsed, elevated and edematous conditions of the vagina, and also the condition accompanied with erosions and piercing pain, get cured.

योनिरोगे करीरादिप्रयोगः —

करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाग्रजाम्बवैः ॥८२॥

जिङ्गिनीवृषमूलानां काथैर्माद्वीकसीधुभिः ।

सशुकैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्त्रावविनाशनम् ॥८३॥

कुर्यात् सतकगोमूत्रशुकैर्वा त्रिफलारसैः ।

मिश्रैः भेणवेणु मिलाये हुए, सशुकैः शुक्रोसहित शुक्रोसहित, माद्वीक- मृद्वीकाना मृद्वीकके, सीधुभिः सीधुभिः सीधुसे, करीर- करीर करीर, धव- धव धव, निम्ब- लीमडो नीम, अर्क- आडो आरु, वेणु- वांस वांस, कोशाग्र- अंभाडा कोशाग्र, जाम्बवैः अंभुडो जाम्बुन, जिङ्गिनी- जिङ्गिनी जिङ्गिनी, वृष- अने अरू- सीनां और अड्डेके, मूलानाम् मूलाना मूलोंके, काथैः काथानु काथके, तक्र- आशसहित छालके साथ, गोमूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, शुकैः अने शुक्रतथी और शुक्रसे, त्रिफलारसैः वा अथवा त्रिफलाना काथतथी अथवा त्रिफलके काथसे, धावनम् योनिनु प्रक्षालन योनि का प्रक्षालन, कुर्यात् करे करे, योनि-आस्त्राव-विनाशनम् ते योनिना आस्त्रावनु विनाशक छे वह योनि के आस्त्रावका विनाशक है ॥ ८२-८३ ॥

82-83½. Vaginal douche with the decoctions of common caper, crane tree, neem, mudar, bamboo, ceylon oak, jambool tree, indian ash tree, root of vasaka, honey wine, sidhu wine and vinegar, all mixed together, or with decoction of the three myrobalans mixed with butter-milk, cow's urine and vinegar, is curative of morbid vaginal discharge.

योनिरोगे लोहचूर्णप्रयोगः —

पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥८४॥

श्लेष्मलायां कटुपायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।

पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥८५॥

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

श्लेष्मलायाम् ४५५ योनिरोगमा कफज योनिरोगमें, मधुना मधु साथे शहदे साथ, पिप्पली- पीपर पिप्पली, अयोरजः- दोहयूर्ण लोहचूर्ण, पथ्या- तथा इरडेना तथा शहदे, प्रयोगाः प्रयोगे प्रयोग, हिताः हितकारक छे हितकारक हैं, समूत्राः अने गोमूत्रसहित और गोमूत्र- सहित कटुपायाः कटुप्रधान कटुप्रधान, वस्तयः अस्तित्वो वस्तियाँ, हिताः हितकारक छे हितकारक हैं, पित्ते पित्तज योनिरोगमा पित्तज योनिरोगमें, समधुरक्षीराः मधुर द्रव्य अने क्षीरतथी युक्त मधुर द्रव्य और दूधसे युक्त, वाते तेभ्य वातज योनिरोगमा एवं वातज योनिरोगमें, तैल- तेल तैल, अम्लसंयुताः तथा अम्लद्रव्यतथी संयुक्त अस्तित्वो हितान्तर छे तथा अम्लद्रव्यसे संयुक्त वस्तियाँ हितान्तर हैं, सन्निपात- समुत्थायाः अने सन्निपातज योनिरोगमा और सन्निपातज योनिरोगमें, साधारणम् कर्म साधारण कर्म साधारण कर्म, हितम् हितकर छे हितकर है ॥८४-८५ ॥

84-85½. The courses of long pepper, iron dust and chebulic myrobalan are recommended in the vaginal afflictions due to kapha; enemata with cow's urine mixed mainly with the pungent group of articles are beneficial. In condition of pitta, enemata mixed with milk and the sweet group of drugs, and in conditions of vata, enemata mixed with oil and acid articles, are beneficial; in the conditions born of tridiscordance, the treatment pertaining to all the three factors is recommended.

असृग्दरचिकित्सा—

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥८६॥

ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ।

८५½. हितम्-हितम् (व.)

रक्तयोऽन्याम् रक्तयोनिर्भा रक्तयोनिर्मे, असृगवर्णैः
रक्तना वलुं उपरथी रक्तके वर्णसे, अनुबन्धम् दोषना
अनुबन्धने दोषानुबन्धको, समीक्ष्य अणुने जानकर,
ततः पक्षी पश्चात्, यथादोषम् दोषानुसारं दोषानुसार,
रक्तस्थापनम् रक्तस्थापन रक्तस्थापन, औषधम् औषध
औषध, कुर्यात् उरवुं करे ॥ ८६३ ॥

86-86½. In condition of sanguinous discharge from the vagina, the physician, after finding out the predominant morbid humor and the probable after-effect from the coloration of blood, should administer hemostatic medications indicated in the particular morbid humor.

तिलचूर्णं दधि घृतं फाणितं शौकरी वसा ॥ ८७ ॥
क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ।

क्षौद्रेण संयुतम् भक्ष साथे शहदके साथ, तिलचूर्णम्
तलनु यूषुं तिलचूर्ण, दधि दही, घृतम् घी घी,
फाणितम् गोणनी राभ फाणित, शौकरी वसा अने
सुवरनी यरणी और सुअरकी वसा, पेयम् पीना पीनी
चाहिए, वातासृग्दर- औ वातज रक्तप्रदरेने यह वातज
रक्तप्रदका, नाशनम् नाश करे छे नाशक है ॥ ८७ ॥

87-87½. Til powder, curds, liquid gur and hog's fat should be taken as potion mixed with honey, for the cure of sanguinous discharge due to vata.

वराहस्य रसो मेघः सकौलथोऽनिलाधिके ॥ ८८ ॥
शर्कराक्षौद्रयष्ट्याहनागरैर्वा युतं दधि ।

अनिलाधिके वाताधिक रक्तप्रदरेभा वाताधिक
रक्तप्रदरेमे, सकौलथः कुण्ठीना उराथ साथे कुलथीके
काथके साथ, मेघः मेदवर्धक मेदवर्धक, वराहस्य रसः
वराहने भासरस वराहका मांसरस, शर्करा- अथवा
साकर अथवा शर्करा, क्षौद्र- भक्ष शहद, यष्ट्याह-

८८½. क्षौद्र-वेक (व. फ.)

नेहीभक्ष मुलहठी, नागरैः वा युतम् अने सूठ साथे
और सोंठके साथ, दधि दही पीवुं दही पीना
चाहिए ॥ ८८ ॥

88-88½. In excessive vata, the meat-juice of the hog which is full of fat, mixed with horse-gram; or curds taken mixed with sugar, honey, liquorice and dry ginger, acts beneficially.

पयस्योत्पलशालूकविसकालीयकाम्बुदम् ॥ ८९ ॥
सपयःशर्कराक्षौद्रं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ।

पैत्तिके पित्तज पित्तज, असृग्दरे रक्तप्रदरेभा रक्त-
प्रदरेमे, पयस्या- क्षीरनिक्षारी क्षीरविदारी, उत्पल- नीक्ष
कुम्भ नील कमल, शालूक- कुम्भकुन्द कमलकुन्द, विस-
कुम्भनाल मृणाल, कालीयक- पीणुं अन्धन पीत चन्दन,
अम्बुदम् तथा भोधने और मोथको, सपयः- दूध दूध,
शर्करा- साकर शर्करा क्षौद्रम् अने भक्ष साथे और
शहदके साथ, पिबेत् पीवुं पीना चाहिए ॥ ८९ ॥

89-89½. Milky yam, blue lily, lotus bulbs, rhizomes, yellow-sandal and nut grass should be taken as potion mixed with milk, sugar and honey, in sanguinous discharge due to pitta.

असृग्दरे पुष्यानुगं चूर्णम्—

पाठा जम्बवाग्नयोर्मध्यं शिलोज्जेदं रसाञ्जनम् ॥ ९० ॥
अम्बुष्टा शास्मलीश्लेवं सप्रक्कां वत्सकत्वचम् ।
वाह्नीकातिविषे विह्वं मुस्तं लोघं सगैरिकम् ॥ ९१ ॥
कटुङ्गं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ।

८९. अम्बुदम्-अम्बुजम् (फ.)

८९½. पैत्तिके-पकशः (द. घ. व. फ.)

९१. अम्बुष्टा शास्मलीश्लेवं-अम्बुष्टी मोचरसं (क. छ. न.)

” ” -अम्बुष्टा शास्मलीश्लेवं (घ. ड.)

” वत्सकत्वचम्-पक्वकेसरम् (झ.)

९२. मरिचं-मधुकं (द.)

” मृद्वीकां-आर्द्रकं (व.)

” ” -माचिकां (फ.)

कटफलं वत्सकानस्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥९२॥
 पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥९३॥
 अशंसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ।
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥९४॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ।
 स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ॥९५॥
 चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
 इति पुष्यानुगचूर्णम् ।

पाठा- काणी पाठ पाद्री, जम्बु. अंशु जामुन, आम्रयोः
 मध्यम् अने आंभानी गोटली और आमकी गुठली,
 बिलोद्रेदम् पाषाणुभेदः पाषाणभेद, रसाजनम् रसवन्ती
 रसौत, अम्बष्ठा अंभष्ठा अम्बष्ठा, बाल्मलीश्लेषम्
 श्लिभणानो गुंहर सेमलका गोंद, समझाम् भण्ड मजीठ,
 वत्सकरवचम् उडाछाल कुबेकी छाल, बाझीक- डेसर
 केसर, अतिविषे अतिनिषनी उणी अतिविषा, बिल्वम्
 भीलुं बेलगिरी, सुस्तम् मोथ मोथा, लोध्रम् लोध्र
 लोध्र, सगैरिकम् सेनागेरु खर्गैरिक, कटुङ्गम्
 अरुंडी अरु, मरिचम् भरी काली मिर्च, शुण्ठीम्
 सुंठ सोंठ, मृद्वीकाश्च दक्ष दक्षा, रक्तचन्दनम् रत्नाञ्जली
 लालचन्दन, कटुफलम् उपाङ्ग कायफल वत्सक- उडा-
 छाल कुटज, अनन्ता- अनन्तभूण सारिवा, धातकी-
 धावडीनां दूध धायके फूल, प्रधुक- जेठीमध मुलहठी,
 अर्जुनम् अने अर्जुनने और अर्जुनको, पुष्येण पुष्य-
 नक्षत्रम् पुष्य नक्षत्रमें, उद्धृत्य धावीने लाकर,
 तुल्यानि समभागे समभागमें, सूक्ष्मचूर्णानि सूक्ष्मचूर्ण
 सूक्ष्मचूर्ण, कारयेत् उरुं करे, तानि तेने उसको,
 क्षौद्रेण क्षौद्रसभा बवासीरमें, अतिसारेषु च अति-
 सारम् अतिसारमें, यत् च अने जेम् और जितमें,
 रक्तम् रक्ता रक्त, उपवेश्यते आडा साथे भय छे
 दस्तोंमें जाता है, तेषु तेषां उनमें, क्षौद्रेण
 मध साथे सहृदके साथ, संयोज्य भेगवी
 मिलाकर, तण्डुलवारिणा थोभाना पाणी साथे
 चाबलोके पानीके साथ, पिबेत् पीलुं पीना चाहिए,
 मात्रेयपूजितम् आ आत्रेये वभाश्लेषु यह आत्रेय-

प्रशंसित, हितम् हितकारक हितकारक, पुष्यानुगम् नाम
 'पुष्यानुग' नामनु 'पुष्यानुग' नामका, चूर्णम् चूर्ण
 चूर्ण, बालानाम् बालकेना बालकोके, दोषागन्तुकृताः
 दोषजन्य अने आग-तुभ-न्य दोषजन्य और आगन्तु-
 जन्य, ये च जे रोगो छे जो रोग हैं, तान् च तेओने
 उनको, नाशयेत् नष्ट करे छे नष्ट करता है, स्त्रीणां
 स्त्रीओना स्त्रियोंके, योनिदोषम् योनिदोषने योनिदोषको,
 यत् च अने जे और जो, श्यावारुणम् श्याव अरुण
 श्याव अरण, सपीतकम् पीला पीला, नीलम् नीला
 नीला, श्वेतम् अने सफेद और सफेद, रजोदोषम् रजो-
 दोष छे तेने रजोदोष है उसे, प्रसह्य भणपूर्वक
 बलपूर्वक, विनिवर्तयेत् निवृत्त करे छे निवृत्त करता
 है ॥ ९०-९५ ॥ इति आ यह, पुष्यानुगचूर्णम् पुष्या-
 नुग चूर्ण छे पुष्यानुग चूर्ण है ।

90-95. Patha, the seed-pulp of
 jambool and mango, rock-foil, extract
 of indian berberry, false pareira brava,
 gum of the silk cotton tree, sensitive
 plant, the bark of kurchi, saffron,
 atees, bael nut grass, lodh. red ochre,
 the tree of heaven, black pepper, dry
 ginger, grapes, red sandal, box myrtle,
 kurchi, indian sarsaparilla, liquorice,
 fulsee flower and arjuna—these
 should be culled when the moon is in
 the Pushya constellation. All these
 taken in equal parts, should be finely
 triturated That should then be taken
 mixed with honey as potion along
 with rice-water. This cures the condi-
 tion of passing blood during defeca-
 tion in piles and diarrhea. This also
 cures similar morbid conditions due to
 exogenous causes, occurring in children.
 This powder effectively cures gynecic
 and menstrual morbidities attended
 with whitish, bluish, yellowish and dark-

redish discharges. This powder known as the 'Pushyanuga pulvis' is very efficacious and valued highly by Atreya. Thus has been described the Pulvis Pushyanuga.

असृग्दरे कतिपययोगाः —

रसाञ्जनं च लाक्षां च छागेन पयसा पिबेत् ।

रसाञ्जनम् च रसवन्ती रसौत, लाक्षाम् च अने वाअने और लाक्षाको, छागेन अङ्गरीना बकरीके, पयसा दूध साथे दूधके साथ, पिबेत् पीपुं पीवे ॥९६३॥

96½. The roots of prickly amarant may be taken as potion mixed with honey and rice water, or indian berberry and lac mixed with goat's milk.

पत्रकल्को घृते भृष्टौ राजादनकपित्थयोः ॥९७॥
पित्तानिलहरौ, पैत्ते सर्वथैवास्त्रपित्तजित् ।
मधुकं त्रिफलां लोघ्रं सुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥९८॥
मद्यनिम्बगुड्यौ वा कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ।

घृते घीमा घृतमें, भृष्टौ शेरुका भूने हुए, राजादन-
रायलु खीरनी, कपित्थयोः अने डोहना और कैथके,
पत्रकल्को पाँहना डेढ पत्तोंके कल्क, पित्तानिलहरौ
पित्तातनाशक छे पित्तातनाशक हैं, पैत्ते पित्त
रक्तप्रदरमा पित्त रक्तप्रदरमें, सर्वथा पूव प्रयोग
करनाभी ओओ सर्व प्रकारे प्रयोग करनेसे ये सब
प्रकारसे, अस्त्रपित्तजित् रक्तपित्तने छते छे रक्तपित्तको
जीतते हैं, कफजे डेढ कफज, असृग्दरे रक्तप्रदरमा
रक्तप्रदरमें, मधुकम् नेडीमधु मुलहठी, त्रिफलाम् त्रिफला
त्रिफला, लोघ्रम् दोधर लोघ्र, सुस्तम् मोथ मोथा,
सौराष्ट्रिका इटङ्गी फिटकरी, मधु अने मधुने और
शहदको निम्बगुड्यौ वा अथवा लीमडा तथा गौने
अथवा नीम तथा गिलोयको, मद्यैः मद्यो साथे मद्योंके
साथ, पिबेत् पीवा पीवे ॥ ९७-९८३ ॥

97-98½. The pastes of the leaves of the indian ape-flower and bael fried

in ghee are curative of gynecic disorders due to pitta-cum-vata. If the condition be caused only by morbid pitta, all the measures indicated in hemothermia may be taken instead. Liquorice, the three myrobalans, lodh, nutgrass yellow ochre and honey mixed with wine, or neem and guduch with wine should be taken as potion in colporrhagia due to kapha

विरेचनं महातिकं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥९९॥
हितं गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ।

पैत्तिके पित्त रक्तप्रदरमा रक्त-
प्रदरमें, महातिकम् महातिक, विरेचनम्
विरेचन घी विरेचन घीको, पिबेत् पीपुं पीवे, यत् च
अने ने और जो, गर्भपरिस्त्रावे गर्भपरिस्त्रावमा
गर्भपरिस्त्रावमें, हितम् हित हित, उक्तम् उक्तुं छे कहा
है, तत् च ते पणु उसे भी, कारयेत् करवुं करे ॥९९३॥

99-99½. In colporrhagia of the pitta type, purgation and the Great Bitter Ghee are to be taken and whatever measures are indicated in threatened abortion should be done.

विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा—

काश्मर्यकुटजकाथसिद्धमुत्तरबस्तिना ॥१००॥
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रहयाश्च हितं घृतम् ।

काश्मर्य- सीवणुना इण गम्भारीके फल, कुटज-
अने कुआलना और कुड्डी छालके, काथ- काथभी
काथसे, सिद्धम् सिद्ध डरेल सिद्ध किया हुआ, घृतम्
घी घी, रक्तयोनि- रक्तयोनि रक्तयोनि, अरजस्कानाम्
अरजस्काना अरजस्का, पुत्रहयाः च अने पुत्री ओ
योनिव्यापतिओमा और पुत्रही इन योनिव्यापतियोंमें,
उत्तरबस्तिना उत्तरपरित क्षा देवु उत्तरब स्तद्वारा देना,
हितम् हितकर छे हितकर है ॥१००३॥

९९. पैत्तिके-पित्त (प.)

९९. रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रहयाश्च हितं घृतम् (प.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

मूत्रसे बनाई हुई, वर्तिका वर्ति वर्ति, धार्या धारण
करनी चाहिए, सर्वम् च अने सधुणं
और सभी, स्नेहमनु कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं चिकित्सा,
हितम् हितकर है ॥ १०९३ ॥

109-109½. In endocervicitis, a medi-
cated bougie prepared of costus, long
pepper, sprouts of mudar and rock
salt rubbed in goat's urine and inser-
ted in the vagina, is beneficial. All
measures curative of kapba are indi-
cated in this condition.

त्रैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानुपौदका रसाः ॥११०॥
दशमूलपयोवस्तिश्चोदावर्तानिलार्तिषु ।
त्रैवृतेनानुवास्या च वस्तिश्चोत्तरसंज्ञितः ॥१११॥
एतदेव महायोग्यां सस्तायां च विधीयते ।

उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, अलिलार्तिषु अने
वातज योनिव्यापत्ति-
योमें, त्रैवृतम् धी, तेल तथा वसानु धी, तेल तथा
वसाका, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, स्वेदः स्वेदन स्वेदन,
ग्राम्य- तथा ग्राम्य तथा ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप,
औदकाः अने जलचरोके, रसाः भां-
रसे। मांसरस, दशमूल- तेभ्यः दशमूलसाधित एवं
दशमूलपक्, पयोवस्तिः दुधनी अस्ति दुधकी वस्ति, देयः
देवा देनी चाहिए, त्रैवृतेन धी तेल तथा वसाधी धी,
तेल तथा वसासे, अनुवास्या अनुवासन अनुवासन, उत्तर-
संज्ञितः वस्तिश्च अने उत्तरवस्ति पणु आपवी और
उत्तरवस्ति भी देवे, महायोग्याम् भक्षयोगिनीं महा-
योगिनीं, सस्तायाम् च अने सस्तायां पणु और
सस्तामें भी, एतद् एव आनूप यही, विधीयते करना
आवे छे किया जाता है ॥ ११०-१११ ॥

110-111½. In dysmenorrhea and
pain due to vata, oleation with unctu-
ous articles prepared with turpeth,
sudation procedure, diet of meat-juices
of domestic, wet-land and aquatic
creatures, and milk enema prepared

with deca-radices, are indicated. In
conditions of prolapse and sublaxation
of uterus, enema and vaginal douche
with the turpeth-oil is recommended.

वसा ऋक्षवराहाणां वृतं च मधुरैः शुभम् ॥११२॥
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमलकैः ।

महायोनिम् भक्षयोगिनीं महायोनिको, ऋक्ष- रीं
भालू, वराहाणाम् अने वराहनी और मधुरकी, वसा
वसा, मधुरैः च अने मधुर औषधोधी और
मधुर औषधोसे, वृतम् सिद्ध करेद सिद्ध किया हुआ,
वृतम् धी धी, पूरयित्वा भरने भरकर, क्षौमलकैः
अणसीना वस्तिना पाटाधी अलसीवस्तिसे दुधोसे,
बध्नीयात् आधी देनी देनी छे बांध देना चाहिए ॥ ११२ ॥

112-112½. The prolapsed uterus
must be filled with the fat of the
bear and the hog, and the ghee pre-
pared with the sweet group of drugs,
and should be bandaged with a piece
of silk cloth.

प्रसस्तां सर्पिषाऽभ्यज्य क्षीरस्निग्धां प्रवेश्य च ११३
बध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ।

प्रसस्तान् प्रसस्त योनिने प्रसस्त योनिको, सर्पिषा
अभ्यज्य धी लगावी धी लगाकर, क्षीरस्निग्धाम् दुधधी
स्वेदन करी दुधसे स्वेदनकरके, प्रवेश्य च अंदर प्रवेश
करावी भीतर प्रवेशकरके, वेशवारस्य वेशवारने। वेश-
वारका, पिण्डेन पिण्डेन पिण्ड रखकर, आमूत्रकालतः
मूत्रकाल सुधी मूत्रकाल तक, बध्नीयात् वस्तिधो आधी
वस्तिसे बांध देवे ॥ ११३ ॥

113-113½. The sub-luxated uterus
should be inuncted with ghee and
given sudation with milk. Then it

११२. वसा ऋक्षवराहाणां-कुलीरशूकरवसा (ब.)

.. .. -वसा ऋक्षवराहाणां (ध.)

.. .. -वराहकुलवसा (द. ध. क.)

११३. पूरयित्वा-संप्रवेश्य (ध. ध. क. व.)

, लकै-नकैः (ब.)

should be replaced in its position and bandaged with the padding of a lump of Vesavara preparation and retained till the urge for micturition is felt.

योनिरोगेषु आदौ वातशमनं कार्यम्—

यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥११४॥
सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ।
नहि वातादृते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ॥११५॥
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्यादोषस्य शेषजम् ।

वातविकाराणाम् वातरोगेषु वातरोगोंमें, यद्यपि च कर्म न के कर्म जो चिकित्सा, उक्तम् कहेल छे कही है. तत् च तेने पक्षु उसे भी, मतिमान् बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान् वैद्यको, सर्वव्यापत्सु सधना योनिरोगेषु सब योनिरोगोंमें विशेषतः अने भास करीने और विशेष करके, महायोन्याम् महायोनिम् महायोनिमें, कारयेत् करवुं लेईये करनी चाहिए. हि केमडे क्योंकि, वातात् कते पायु बिना वायुके बिना, नारीणाम् स्त्रीयोंकी, योनिः योनि योनि, न संप्रदुष्यति दुष्ट यती नहीं दुष्ट नहीं होनी, तम् भाटे तेने इस लिए उसे, शमयित्वा शांत करीने शान्त करके, अन्यस्य भीम् अन्य, दोषस्य दोषनुं दोषकी, शेषजम् औषध औषध, कुर्यात् करवुं करनी चाहिए ॥ ११४-११५॥

114-115. In all gynecic disorders and particularly in prolapsed uterus, all the measures indicated in disorders of vata, should be administered. Women are never affected with gynecic disorders except as a result of morbid vata. The vata should therefore be first sedated and the treatment of other humors be undertaken thereafter

पाण्डुरप्रदरचिकित्सा—

रोहीतकान्मूलकलकं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥११६॥

११६. रोहीतकान्मूलकलकं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत्—मूलकलकं तु रोहीतक पाण्डुरे प्रदरे पिबेत् (ब. ड.)

जलेनामलकीबीजं कलकं वा ससितामधुम् ।

पाण्डुरे असृग्दरे श्वेत प्रदरेमां श्वेत प्रदरमें, रोही-
तकात् रोहीतका रोहीतकके, मूलकलकम् मूलना डलकम्
मूलके कलकमें, आमलकीबीजम् अथवा आमलकीना
भीजना अथवा आमलकीके बीजके, कलकम् वा डलकम्
कलकमें, ससितामधुम् साकर अने मधु मेणवी शर्करा
और शहर मिलाकर, जलेन पाणी साथे जलके साथ,
पिबेत् पीना पिये ॥ ११६॥

116-116. In condition of whitish discharge due to gynecic morbidity, the paste of white cedar should be taken as potion with water, or the paste of the seeds of emblic myrobalans, mixed with sugar and honey, may be taken as potion with water.

मधुनाऽऽमलकाच्चूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ॥११७॥
न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोध्रकलकं तथा पिबेत् ।

ताम् ते रोहिणीने उस रोगिणीको, मधुना मधु
साथे शहरदके साथ, आमलकात् आमलकानुं आंवलेका,
चूर्णम् चूर्णं चूर्ण, रसम् वा अथवा रस अथवा रस,
लेहयेत् च चटाउवे चटावे, तथा अथवा अथवा,
न्यग्रोधत्वक् वडनी छालना बरगदकी छालके, कषायेण
कषाथी काथसे, लोध्रकलकम् लोध्रने डलक लोध्रका
कलक, पिबेत् पियेउवे पिलावे ॥ ११७॥

117-117. Or, the patient may be given, as linctus, the powder or the juice of emblic myrobalans mixed with honey; or, the patient may take as potion, the decoction of the bark of the banyan tree mixed with the paste of lodh.

११६. आमलकीबीजं कलकं—आमलकाद् बीजकलकं (ब.)

११७. लेहयेच्च ताम्—लेहयेत् सिने (य. ड.)

११७. न्यग्रोध....पिबेत्—न्यग्रोधस्य कषायेण लोध्रकलकेन वा पिबेत् (ड.)

आस्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ॥११८॥
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ।

आस्रावे अथवा आस्रावमा बहुत सावमें, तेन तैथी उससे, भावितम् भावित करेखा भावित किये हुए, क्षौमपट्टम् वा क्षौमवस्त्रने क्षौमवस्त्रको, धारयेत् धारण करे, मधुना अथवा मधुनी अथवा शहदसे, कृतम् करेखा किये हुए, प्लक्षत्वक्- पीपरी छालना पाकरकी छालके, चूर्णपिण्डम् चूर्णना पिंडाने चूर्णके पिंडको, धारयेत् धारण करे धारण करे ॥ ११८३ ॥

118-118½. In case of excessive discharge, the silk cloth soaked in the aforesaid decoction may be kept in the vagina. Or the powder of yellow barked fig. made into a lump with honey, may be kept in the vagina.

योऽन्या स्नेहाक्तया लोधप्रियङ्गुमधुकस्य वा ॥११९॥
धार्या मधुयुता वर्तिः कषायाणां च सर्वशः ।

स्नेहाक्तया अथवा स्नेह लगावीने अथवा स्नेह लगाकर, योऽन्या योनिमा योनिमें, मधुयुता मधुनी भनावेदी शहदसे बनाई हुई, लोध-लोधर लोध, प्रियङ्गु-धडिला प्रियङ्गु, मधुकस्य अने नेडीमधुनी और मुक-हठीकी, कषायाणाम् च अथवा कषायवृक्षोनी एवं कषाय वृक्षोकी, वर्तिः वा वर्ति वर्ति, सर्वशः सर्व प्रकारसे, धार्या धारण करे धारण करनी चाहिए ॥ ११९३ ॥

119-119½. After lubricating it with unctuous substance, the lump of lodh, perfumed cherry and liquorice may be inserted; or, the medicated bougie made of all the drugs of the astringent group mixed with honey may also be inserted in the vagina.

योनिरोग्वावस्थिकी चिकित्सा—

स्नावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृतापुनैः ॥१२०॥
सरलागुगुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ।

स्नावच्छेदार्थम् स्नाने स्नाना भाटे स्नानको रोजनेके लिए, अभ्यक्तां योनिने स्नेह लगावीने योनिमें स्नेह लगाकर, सतैल- तैलसहित तैलसहित, कटुमत्स्यकैः शङ्खरी भाछटीओ शङ्खरी मछलियां, घृतापुनैः अथवा घी भेजवेदां या घृतमिश्रित, सरला- सरल सरल, गुग्गुलु- गुग्गुलु गुग्गुलु, यवैः अने जवना यूरुंधी और जवके चूर्णसे, धूपयेत् धूपन करे धूपन करना चाहिए ॥ १२०३ ॥

120-120½. Or. for checking the discharge, the vagina should be lubricated with oil and fumigated with deodar, gum guggul and barley soaked in ghee or with dry fish soaked in oil.

कासीसं त्रिफला कांक्षी समङ्गाऽऽम्रास्थि घातकी ॥
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तधूर्णो वैशद्यकारकः ।

पैच्छिल्ये पैच्छिल्यमा पिच्छिलतामें, कासीसम् छीराकसी कासीस, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, कांक्षी इटकी फिटकरी, समङ्गा मञ्जु मञ्जु, आम्रास्थि आम्रास्थि गोठली आमकी गुठली, घातकी अने घातकीनी इट और घायके फूल, चूर्णः योऽन्या चूर्ण इनका चूर्ण, क्षौद्रसंयुक्तः मधु साथे शहदके साथ, वैशद्यकारकः विशदता करनेवाले छे विशदताकारक है ॥ १२१३ ॥

121-121½. The powder of green virol, the three myrobalans, alum, sensitive plant, mango stone and fulsee flower mixed with honey and applied, is curative of the slimy condition of the vagina

योनिरोग्गेषु पलाशादिकल्कः—

पलाशसर्जजम्बूत्वक्समङ्गामोचघातकीः ॥१२२॥
सपिच्छिलापरिक्लिन्नास्तम्भतः कल्क इष्यते ।

पलाश- आभरो डाक, सर्ज- राण राण, जम्बूत्वक् अने अंशुपानी छाल और जामुनकी छाल समङ्गा रीसामणी बाजवंती, मोच- मोचरस मोचरस, घातकीः

१२२. समङ्गाऽऽम्रास्थि-साम्रजम्बूत्वक् (इ.)

तथा धान्नीनां दूध तथा घायके फूल, कल्कः श्रीशोभा
उदकं इनका कल्क, सपिच्छिला पिच्छिल, परि-
क्लिष्टा तेभ्यः परिक्षित्त योनिर्मा एवं परिक्षित्त योनिर्मा,
स्तम्भनः स्तम्भनं भाटे स्तम्भनके लिए, हृष्यते ४४ छे
इष्ट है ॥ १२२३ ॥

122-122½. In the slimy and softened condition of the vagina, the paste made of the bark of palas, sal and jambool, indian madder, plantain and fulsee flowers, which is astringent in action, is indicated.

स्तब्धयोग्याश्चिकित्सा—

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ॥१२२॥
धारयेद्वेशवारं वा पायसं कृशरां तथा ।

स्तब्धानाम् स्तब्ध, कर्कशानाम् च अने
उदकं योनिशोभा और कर्कश योनियोर्मा, मार्दवकारकम्
भृङ्गुर्मा मृदुर्मा, कार्यम् उदकं लेष्टो करना चाहिए,
वेशवारम् अथवा वेशवार अथवा वेशवार, पायसम्
पायस पायस, तथा कृशरां ४ कृशरां या कृशराको,
धारयेत् धारण करनी चाहिए ॥ १२३३ ॥

123-123½. In conditions where the vagina has stiffened and has become rough, the keeping in the vagina of Vesavara pudding or milk-pudding or kedgere, is inducive of softness in the vagina.

योनिदौर्गन्ध्यचिकित्सा—

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तौवरः कल्क एव वा ॥ १२४॥
चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ।

तौवरः तुवरकका, कषायः उपाय कषाय,
कल्कः एव वा अथवा उदकं अथवा कल्क, सर्वगन्धानाम्
वा अथवा सर्व गन्धऔषधिशोभा अथवा सब
गन्धऔषधियोंका, चूर्णम् यूर्णं चूर्णं, दुर्गन्धानाम् दुर्गन्धि
योनिशोभा दुर्गन्धी योनियोर्मा, पूतिगन्ध- भराभ गन्धने।

१२४. तौवरः—तैलं वा (घ. ब. फ.)

पूतिगन्धको, अपकर्षणम् नाश करे छे नष्ट करता
है ॥ १२४३ ॥

124-124½. In a condition of foul smell in the vagina or vaginal stink, the decoction or the paste of white mangrove-seeds, or the powder of all the aromatic drugs, acts as a deodorant.

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥१२५॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवम् श्री प्रभाणे इस प्रकार, योनिषु योनिशो
योनियोर्मा, शुद्धासु शुद्ध अर्था शुद्ध होने पर, प्राकृते
स्वाभाविक शुद्धासु युक्त प्राकृत, अदुष्टे बीजे अने
अदुष्ट बीजों और अदुष्ट बीजों, जीवोपक्रमणे सति
शुद्ध संक्रमण अर्था जीवका संक्रमण होने पर, योषितः
श्रीशो स्त्रियां, गर्भम् गर्भं गर्भं, विन्दन्ति धारण करे
छे धारण करती हैं ॥ १२५३ ॥

125-125½. A woman, whose gynecic organs have been purified by these measures will be able to conceive if the seed be unimpaired and possessed of its natural qualities and if all the conditions for fertilization, such as entry of the soul, be present.

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥१२६॥
परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्भ्रूपाचरेत् ।

पञ्चकर्म- पञ्चकर्मशी पञ्चकर्मसे, विशुद्धस्य शुद्ध
करेला शुद्ध किये हुए, पुरुषस्य च अपि पुरुषना पुरुषके,
इन्द्रियम् शुद्धी शुद्धी, दोषाणाम् दोषानां दोषोंके,
वर्णैः वर्णैर्दोषाणां वर्णोंद्वारा, परीक्ष्य परीक्षा करीने
परीक्षा करके, दुष्टम् दोषानां दुष्ट तो तेने दुष्ट होने
पर उसका, तद्भ्रूः ते दोषने नाश करनेवाला औषधशोभा
उन दोषके नाशक औषधोंसे, उपाचरेत् उपचार करे।
लेष्टो उपचार करना चाहिए ॥ १२६३ ॥

126-126½. The semen of a man that has been purified by the pentad

१२६. जीवोपक्रमणे—गर्भावक्रमणे (द.)

of purificatory measures should be tested by its color; and whatever humoral impairment is seen therein should be rectified by suitable curative measures.

भवन्ति चात्र—

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः १२७
उक्ता विस्तरतः सम्यङ्मुनिना तत्त्वदर्शिना ।

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके
छे छे श्लोक हैं कि, तत्त्वदर्शिना तत्त्वदर्शी, तत्त्वदर्शी,
मुनिना मुनिने, सलिङ्गाः लक्षण, सनिदान-
निदान निदान, चिकित्सिताः अने चिकित्सासहित
और चिकित्सासहित, योनेः योनिना योनिके, व्यापदः
रोगो रोगों, विस्तरतः विस्तारशी विस्तारपूर्वक, सम्यक्
सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, उक्ताः उक्ता छे कह दिये
हैं ॥१२७३॥

Here are verses again—

127-127½. The gynecic disorders, have been described along with their signs and symptoms, etiology and treatment in extenso, by the great sage endowed with spiritual insight."

शुकदोषादिविषये आत्रेयं प्रत्यमिवेशस्य प्रश्नाः—

पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ॥१२८॥

आत्रेयमुपसङ्गम्य शुकदोषास्त्वयाऽनघ ।

रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसांशेषतः ॥१२८॥

तेषां हेतुं भिषक्श्रेष्ठ ! दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ।

चिकित्सितं च कात्स्न्येन क्लेशं यच्च चतुर्विधम् १३०

उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यश्च कीर्तितः ।

तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ॥१३१॥

समासव्यासमेदेन प्रब्रूहि भिषजांवर ! ।

१२७३. मुनिना तत्त्वदर्शिना—मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः (य.)

१२७३. मेदेन—योगेन (ब.)

॥ प्रब्रूहि—ब्रूहि नो (म. घ.)

॥ —तद् ब्रूहि (क.)

अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, भिषजाम् वरम्
वैद्यश्रेष्ठ वैद्यश्रेष्ठ, आत्रेयम् आत्रेयनी आत्रेयके,
उपसङ्गम्य पासो अत्रेयने पास जा कर, पुनः एव
इरीथी फिर, पप्रच्छ पूछयुं पूछा, अनघ हे निष्पाप
हे निष्पाप, भिषक्श्रेष्ठ हे वैद्यश्रेष्ठ हे वैद्यश्रेष्ठ, भिष-
जाम् वर हे वैद्यवर हे वैद्यवर, स्वया आपे आपने,
रोगाध्याये अष्टोदरीय अध्यायमां अष्टोदरीय अध्यायमें,
पुंसां पुंशोना पुरुषोंके, अष्टौ आठ आठ, शुकदोषाः
शुकदोष शुकदोष, समुद्दिष्टाः अताल्या छे बतलाये हैं,
अशेषतः संपूर्णतया संपूर्णतया, तेषाम् तेषोना उनके,
हेतुं हेतु कारण, दुष्टादुष्टस्य दुष्ट अने अदुष्ट वीर्यनां
दुष्ट और अदुष्ट वीर्यके, आकृतिम् लक्षण, लक्षण,
कात्स्न्येन च अने संपूर्ण और संपूर्ण, चिकित्सितम्
चिकित्सा चिकित्सा, यत् च ने जो, चतुर्विधम् चार
प्रकारनी चार प्रकारकी, क्लेशम् नपुंसकता नपुंसकता,
योनीनाम् तथा योनिरोगोना तथा योनिरोगोंके, उपद्र-
वेषु उपद्रवोमां उपद्रवोंमें, यः च ने जो, प्रदरः प्रदर
प्रदर, प्रकीर्तितः उल्लेख छे कहा गया है, तेषाम् तेषोनां
उनके, निदानम् निदान निदान, लिङ्गम् लक्षण, लक्षण,
चिकित्साम् च अने चिकित्साने और चिकित्साको,
समास-संक्षेप संक्षेप, व्यासमेदेन अने विस्तारना
श्लेष्मी और विस्तारमेदसे, तत्त्वतः यथार्थ रीते यथार्थ
रीतिसे, प्रब्रूहि उल्लेख कहिये ॥ १२८-१३१३ ॥

128-131½. Agnivesa, again approach-
ing Atreya the foremost of physi-
cians, said, "Describe, O, sinless one,
and the best of physicians! the seminal
disorders affecting men which have
been enumerated as eight in the
chapter on Nomenclature of diseases
(chapter XIX Sutra); now, describe O,
best of physicians! these disorders with
their causes, the characteristics of heal-
thy and morbid conditions, and their
treatment in full detail. Describe also
impotency which is of four types as
well as the etiology, symptoms and

the lines of treatment of the complications of gynecic disorders in which colporrhea has been mentioned as one. Describe them in brief and in extenso too, O, best among physicians !”

तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥१३२॥

मुनिपुङ्गवः मुनिवरैः मुनिवरैः, शुश्रूषमाणाय सांभ-
गवर्णी भृशवायाः सुननेकी इच्छावाले, तस्मै तेने
उमको, प्रोवाच आ उपदेश उर्थो यह उपदेश
किया ॥१३२॥

132. To the disciple who inquired thus, the best among sages replied and said:

दुष्टस्य शुक्रस्याबीजत्वम्—

बीजं यस्माद्यवाये तु हर्षयोनिस्तमुत्थितम् ।

शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥१३३॥

यवाये मैथुनभां मैथुनमें, हर्षयोनि- हर्षने डारणे
हर्षके कारण, समुत्थितम् उत्पन्न थयेत् उत्पन्न हुआ,
पौरुषम् शुक्रम् पुरुषनु वीर्यं पुरुषका शुक्र, यस्मात्
ने डारण्युत्थी जिस कारणसे, बीजम् इति भीज बीज,
उक्तम् उक्तेय्य छे कहाता है, तस्मात् ते वह, वक्ष्यामि
उद्धं छुं कहता हूं, तव ते उसे, शृणु सांभगौ।
सुनो ॥ १३३ ॥

133. Seminal secretion in man is born of the excitement due to the contact with female genital organ during sexual congress and acts as the fertilising agent. Listen as I now describe its morbid conditions.

यथा बीजमकालाम्बुदुमिकीटाग्निदूषितम् ।

न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥१३४॥

यथा ने प्रकारे जिस प्रकार, अकालाम्बु- अकाल
वर्षा अकाल वर्षा, दुमि- दुमि दुमि, कीट- कीट कीट,

१३३. व्यवाये-वृ-व्यवायेषु (घ.)

अग्नि- अने अग्निथी और अग्निसे, दूषितम् दूषित थयेलुं
दूषित हुआ, बीजम् भीज बीज, न विरोहति अ-दुरने
उत्पन्न डरतुं नथी अंडरको उत्पन्न नहीं करता, तथा
तेवी रीते उसी प्रकार, शरीरिणाम् पुरुषानुं पुरुषका,
संदुष्टम् दूष्ट दूषित, शुक्रम् वीर्यं गर्भने उत्पन्न डरतुं
नथी वीर्य गर्भको उत्पन्न नहीं करता ॥ १३४ ॥

134. As the seed, which is impaired by untimely watering or unseasonal rains or by parasites, insects and fire, does not grow, similar is the case with the vitiated semen in man.

शुक्रदुष्टेर्निदानं संप्राप्तिश्च—

अतिव्यवायाद्व्यायामादसात्म्यानां च सेवनात् ।

अकाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः १३५

रूक्षतिककषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात् ।

नारीणां शरत्संज्ञानां गमनाच्चरया तथा ॥१३६॥

चिन्ताशोकाद्विस्मम्भाच्छस्त्रक्षारान्निविधमात् ।

भयात्क्रोधादभीचाराद्याधिभिः कश्चित्तस्य च ॥१३७॥

वेगाघातात् क्षताच्चापि घातूनां संप्रदूषणात् ।

दोषाः पृथक् स्वमस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः १३८

शुक्रं संदूषयन्त्याशु

अतिव्यवायात् अतिमैथुनथी अतिमैथुनसे, व्या-
यामात् व्यायामथी व्यायामसे, असात्म्यानाम् च अने
असात्म्यना और असात्म्यके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे,
अकाले वा अपि अकाले अकालमें, अयोनौ वा अथवा
अयोनिभां अथवा अयोनिमें, मैथुनम् मैथुन डरनाथी
मैथुन करनेसे, न च गच्छतः अलकुल मैथुन न डरनाथी
बिलकुल मैथुन न करनेसे, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, तिक- तिक
तिक, कषाय- कषाय कषाय, अति- अत्यंत अत्यन्त,

१३४. अरमज्ञानां-अरमज्ञानात् (क. घ. ङ. फ.)

१३५. गमनात्-संज्ञानात् (घ. ङ. फ.)

१३७. शस्त्रक्षारान्निविधमात्-शस्त्रक्षारान्निविधमात् (फ.)

१३८. असीचारात्-असीचारात् (घ. ङ.)

१३९. असीघातात् (घ.)

लवण- क्षवणु लवण, अम्ल- अम्ल अम्ल, उष्ण- तथा गरम तथा गरम, सेवनात् पक्षार्थेना सेवनाथी द्रव्योंके सेवनसे, असज्जानात् अरसिक असिक, नारीणाम् स्त्रीणां साधे त्रियोंके साथ, गमनात् गमन करवाथी गमन करनेसे, तथा जरया पक्ष अवस्थाथी वृद्धावस्थासे, चिन्ता- चिन्ताथी चिन्तासे, शोकात् शोकाथी शोकसे, अविश्रम्भात् अविश्रामसथी अविश्रामसे, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, क्षार- क्षार क्षार, अग्नि- अग्नि अग्निर्भना और अधिकर्मके, विज्रमात् अनुचित प्रयोगसे, भवात् भयथी भयसे, क्रोधात् क्रोधथी क्रोधसे, असीचारात् असीचाराथी अमिचारसे, न्याधिभिः रोगोने लीधे रोगोंके कारण, कश्चित्त्वं च उत्पन्न थयेली कृशताथी उत्पन्न हुई कृशतासे, वेगाद्यात् वेगोने रोडवाथी वेगोंको रोकनेसे, क्षतात् क्षतथी क्षतसे, धातूनाम् अने धातुओंना और धातुओंके, संप्रदूषणात् च अपि दूषित धवाथी दूषित होनेसे, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, समस्ताः वा अथवा अथवा अथवा समी, दोषाः दोष दोष, रेतोवहाः शुक्रवाही शुक्रवाही, धमनीः नाडीओभां नाडियोंमें, प्राप्य नर्धने जाकर, शुक्रं शुक्रने शुक्रको, बाधु नवदी शीघ्र, संदूषयन्ति दूषित करे छे दूषित करते हैं ॥ १३५-१३८ ॥

135-138 $\frac{1}{2}$. By excessive sexual indulgence, bodily exertion and habitual use of unwholesome diet, and by untimely sexual congress, or by sexual abuse or absolute sexual abstinence or by the habitual use of dry, bitter, astringent, very saltish, acid, or hot articles, or sexual congress with an unresponsive woman or owing to old age, worry, grief, or lack of mutual confidence or to injury by weapon, caustics, or fire or owing to fear, anger, black magic, emaciation due to diseases, suppression of the natural urges or owing to injury or vitiation of body elements, the humors get provoked

either singly or collectively; and reaching the seminal vessels soon, they vitiate the semen excessively.

शुक्रदोषभेदाः —

तद्वक्ष्यामि विभागशः ।

फेनिलं तनु रुक्षं च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ॥१३९॥
अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ।

तत् तेने उसे, विभागशः विभाग अनुसार विभागके अनुसार, वक्ष्यामि कडीश कहूंगा, फेनिलम् झीलुवाणु झागदार, तनु पातणु पतला, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, विवर्णम् विवर्णु विवर्ण, पूति पूति पूति, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, अन्यधातूपसंसृष्टम् अन्य धातुथी दूषित अन्यधातुसे दूषित, तथा तथा तथा, अष्टमम् आठमं आठवाँ, अवसादि अवसादी, आभ दूषित वीथं आठ प्रकरतुं छे अवसादी, इस तरह दूषित वीथ आठ प्रकारका है ॥ १३९ ॥

139-139 $\frac{1}{2}$. Now I shall describe each of the conditions according to its classification. Frothiness, thinness, dryness, discoloration, putrid smell, sliminess, admixture with other body elements and sinking when put in water, are the eight conditions of seminal morbidity.

वातदूषितशुक्रस्य लक्षणम् —

फेनिलं तनु रुक्षं च कृच्छ्रेणात्पं च मारुतात् ॥१४०॥
भवत्युपहतं शुक्रं न तद् गर्भाय कल्पते ।

मारुतात् वायुथी वायुसे, उपहतम् दूषित थयेथुं दूषित हुआ, शुक्रम् शुक्र शुक्र, फेनिलम् झीलुवाणु झागदार, तनु पातणु पतला, रुक्षम् च रुक्ष रुक्ष, कृच्छ्रेण मुश्केलीयी कठिनाईसे, अल्पम् च अने थोडा प्रमाणाभा और थोड़ी मात्रामें, भवति प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होता है, तत् ते वह गर्भाय गर्भ भाटे गर्भके

१३९. विभागशः—विशेषतः (घ.)

लिए, न कल्पते समर्थं यत् नथी असमर्थ होता है ॥१४०३॥

140-140½. Owing to morbid vata, the semen becomes frothy, thin, ununctuous and scanty, and discharges with difficulty, suffers vitiation and precludes conception.

पित्तदूषितशुक्रस्य लक्षणम्—

सनीलमथवा पीतमप्युष्णं पूतिगन्धि च ॥१४१॥
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ।

पित्तेन पित्तं पित्ते, दूषितम् दूषित, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, सनीलम् कंठिकं नीलं कुछ नीला, अथवा अथवा अथवा, पीतम् पीतं पीला, अप्युष्णम् अत्यन्त गरम अत्यन्त गरम, पूतिगन्धि च अने भराभ गन्धवाणं और पूतिगन्धवाला, लिङ्गम् अने शिशुभा और शिशुमें, दहत् च दह करतुं जलन करता हुआ, विनिर्याति अंदर नीकले छे बाहर निकलता है ॥१४१३॥

141-141½. The semen, vitiated by pitta, is of bluish or yellowish tinge is very hot, putrid in smell, and causes burning in the phallus while it is being discharged.

श्लेष्मदूषितशुक्रस्य लक्षणम्—

श्लेष्मणा बद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ॥१४२॥

श्लेष्मणा तु अने कथी और कफसे, बद्धमार्गम् रोड़ायेला मार्गवाणं वीर्यं रुके हुए मार्गवाला वीर्य, अत्यर्थ-अत्यन्त अत्यन्त, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, भवति थाय छे होता है ॥१४२॥

142. When the seminal passage is obstructed by kapha, the semen becomes excessively viscid.

१४१. अत्युष्णं-पलितं (क.)

१४२. बद्ध-रुके (व.)

रुधिरान्वितशुक्रस्य लक्षणम्—

स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।

शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥१४३॥

स्त्रीणाम् स्त्रीणां साथे स्त्रियोंके साथ, अत्यर्थ-अत्यन्त अत्यन्त, गमनात् समागम करवाधी समागम करनेसे, अभिघातात् अभिघातशी अभिघातसे, क्षतात् अपि अने क्षतशी पलु और क्षतसे भी, जन्तोः मनुष्यनुं मनुष्यका, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, प्रायेण धलुं डरीने बहुधा, रुधिरान्वयम् रक्तमिश्रित रक्तमिश्रित, प्रवर्तते प्रवर्तते छे वृत्त होता है ॥१४३॥

143. Owing to excessive sexual indulgence or to injury or ulcerations, the semen is discharged mixed generally with blood.

अवसादितः शुक्रस्य लक्षणम्—

वेगसंधारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ।

कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाऽऽष्टमम् १४४

इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।

तथा तथा तथा, वेगसंधारणात् वेगने रोड़ायेली वेगको रोकनेसे, वायुना वायुशी वायुसे, पथि मार्गमां मार्गमें, विहतम् रोड़ायेलुं अवरुद्ध हुआ, शुक्रम् शुक्रं वीर्य, ग्रथितम् गंठाई रुध्र ग्रथित होकर, कृच्छ्रेण मुश्केलीशी मुश्केलीसे, याति अंदर आवे छे बाहर निकलता है, अष्टमम् अवसादि आ वीर्य अवसादी नामना आठमा प्रकारनुं छे यह वीर्य अवसादी नामके आठवें प्रकारका है, इति आ ये, शुक्रस्य शुक्रना शुक्रके, अष्टौ आठ, दोषाः दोषा दोष, सलक्षणाः लक्षणोसहित लक्षणसमेत, समाख्याताः कला छे कहे गये हैं ॥१४४३॥

144-144½. Owing to the suppression of natural urges, the semen being obstructed by vata in its course becomes clotted and is discharged with difficulty; it sinks when put in water. This is the eighth kind of

१४१. क्षतादपि-क्षयादपि (क.)

morbidity. Thus have been described the eight kinds of seminal disorders with their characteristic signs.

शुद्धस्य शुक्रस्य लक्षणम्—

स्निग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च ॥१४५॥
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छेत् स्फटिकसन्निभम् ।

स्निग्धम् र्निग्ध स्निग्ध, घनम् घन घन, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल मधुरम् मधुर मधुर, अविदाहि च अने अविदाही और अविदाही, श्वेतम् सफेद, स्फटिक-सन्निभम् च अने स्फटिक समान और स्फटिकके समान, रेतः शुद्धं शुद्ध, शुद्धम् शुद्ध शुद्ध, विजानीयात् अर्थात् ज्ञेय जानना चाहिए ॥१४५॥

145-145½. That should be known as pure or normal semen, which is viscid, dense, slimy, sweet, non-irritant and whitish, and transparent like a crystal in appearance.

शुक्रदोषाणां चिकित्सा—

वाजीकरणयोगैस्त्वैरुपयोगसुखैर्हितैः ॥१४६॥

रक्तपित्तहरैर्योगैर्निय्यापदिकैस्तथा ।

दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत् समुपाचरेत् ॥१४७॥

यदा व्यारे जब, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, दुष्टम् दुष्ट दुष्ट, भवेत् थाय होवे, तदा त्वारे तव, तत् तेनी उसकी, तैः ते ते उन उन, उपयोग-सुखैः उपयोगद्वारा आरोग्य आपनार उपयोगद्वारा आरोग्य देनेवाले, हितैः अने हितकर और हितकर, वाजीकरणयोगैः वाजीकरण योगोंसे, रक्तपित्तहरैः रक्तपित्तहर योगोंसे, तथा तथा तथा, योनिव्यापदिकैः योनिव्यापदिकोंसे, नाश करना योनिव्यापदिकोंसे, समुपाचरेत् चिकित्सा करनी चाहिए ॥१४६-१४७॥

१४५. चाविदाहि च—वारिदाहि च (फ.)

१४५½. श्वेतं—शुद्धं (ब.)

१४७. शुक्रं—रेतः (ग. द.)

146-147. When the semen gets vitiated, it should be treated with the virilific recipes which are pleasant to take and beneficial, combined with the remedies indicated in hemothermia and gynecic complications.

घृतं च जीवनीयं यच्चवनप्राश एव च ।

गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ॥१४८॥

घृत जीवनीयम् घृत च ये जीवनीय घृत ये ते जो जीवनीय घृत है वह, चवनप्राशः च एव चवनप्राश चवनप्राश, गिरिजस्य अने शिलाजीतका और शिलाजीतका, प्रयोगः च प्रयोग प्रयोग, रेतोदोषान् शुद्धीकरण शुद्धीकरण, अपोहति हट करे छे हट करते हैं ॥१४८॥

148. The life-promoter ghee and the linctus named Chyavana-prasa and the course of mineral pitch, remove the seminal morbidity.

वातान्विते हिताः शुके निरूहाः सानुवासनाः ।

वातान्विते वायुयुक्त वातयुक्त, शुके शुक्रम् शुक्रमें, सानुवासनाः अनुवासनसहित अनुवासनके साथ, निरूहाः निरुद्ध अस्तित्व निरुद्ध वस्तुयाँ, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥१४८॥

148½. When the semen is vitiated by vata, evacuative and unctuous enemata are beneficial.

अभयामलकीयं च पैत्ते शस्तं रसायनम् ॥१४९॥

पैत्ते पित्तम् दूषित शुक्रम् पित्तसे दूषित शुक्रमें, अभयामलकीयम् अभयामलकीय अभयामलकीय, रसायनम् रसायन रसायन, शस्तं प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥१४९॥

१४९. अभयामलकीयं—आभयामलकीयं (द. ब. फ.)

,, रसायनम्—विरेचनम् (ब.)

149. And if it is vitiated by pitta, the compound vitalizing elixir of chebulic and emblic myrobalans is recommended.

मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भल्लातकस्य च ॥१५०॥

मागधी- पीपरतुं रसायन पिप्पलीका रसायन, अमृत-
आमलकीतुं रसायन आमलकीका रसायन, लोहानाम्
लोहतुं रसायन लोहका रसायन, त्रिफलायाः त्रिफलातुं
रसायन त्रिफलाका रसायन, भल्लातकस्य च अने बिद्धा-
मानु और मिलवेका, रसायनम् रसायन रसायन, कफो-
त्थितम् उद्भवन् कफजन्य, शुक्रदोषम् शुक्रदोषने शुक्र-
दोषको, हन्यात् हने छे नष्ट करते हैं ॥ १५० ॥

150. If the vitiation of semen is by kapha, then the course of vitalizing elixir of long pepper, guduch, iron or the three myrobalans, or that of the marking nut (Chapter I Chikitsa), removes the morbidity.

यदन्यधातुसंसृष्टं शुक्रं तद्दीक्ष्य युक्तिः ।
यथादोषं प्रयुजीत दोषधातुभिर्षण्डितम् ॥१५१॥

यत् शुक्रम् ने शुक्रं जो शुक्र, अन्यधातु- भीष्म
धातुथी अन्य धातुमे, संसृष्टम् संसृष्ट होय तो संसृष्ट
होने पर, तत् दीक्ष्य तेने ओषधने उसको देखकर, युक्तिः
युक्तिथी युक्तिसे, यथादोषम् दोष अतुसार दोषानुसार,
दोषधातु- दोष अने धातु अनेना दोष और धातु दोनोंकी,
मिषण्डितम् औषधने औषधका, प्रयुजीत प्रयोग
करवे प्रयोग करना चाहिए ॥ १५१ ॥

151. If the semen be combined with any other body-element, the proper corrective for the morbid element should be combined and given after examining systematically the nature of the morbidity.

१५१. तद्दीक्ष्य युक्तिः—वीक्ष्य मिषक् क्रियां (ह.)

सर्विः एषो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ॥१५२॥
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ।

शुक्रदोषेषु शुक्रदोषाभां शुक्रदोषोमें, सर्विः धी वृत्,
एषः दूध दूध, रसाः आसुरस नांसरस, शालिः
शाली शालि, यव- जौ, गोधूम- धुं गेहूं, षष्टिकाः
षाष्टी शोभा सांठी चावल, विशेषतः अने आस करीने
और खास करके, वस्तिकर्म अस्तिकर्म वस्तिकर्म,
प्रशस्ताः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, इति आ अभाषे
इस प्रकार, मुनिना मुनिने मुनिने, अष्ट आठ आठ,
शुक्र- दोषाणाम् शुक्रदोषांनी शुक्रदोषोंकी, चिकित्सितम्
चिकित्सा चिकित्सा, उक्तम् उक्ती छे कही है ॥ १५२ ॥

152-152½. Ghee, milk, meat-juices, sali rice, barley, wheat and shashtika rice are beneficial in vitiated condition of the semen, and enemata are specially indicated. Thus have been described, by the sage, the treatment of the eight kinds of seminal morbidity.

क्लेशस्य निदानं सामान्यलक्षणं च—

रेतोदोषोद्भवं क्लेशं यस्माच्छुद्ध्यैव सिध्यति ॥१५३॥
ततो वक्ष्यामि ते सम्यग्निवेश ! यथातथम् ।

अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, यस्मात् नेथी
जिस कारणसे, रेतोदोषोद्भवम् शुक्रदोषजन्य शुक्रदोष-
जन्य, क्लेशम् नपुंसकता तनुदकता, शुद्ध्यैव शुद्धि
अ शुद्धिसे ही, सिध्यति दूर थाय छे दूर होती है, ततः
तेथी इस लिए, ते तने तुमको, यथातथम् यथायोग्य
यथायोग्य, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे, वक्ष्यामि
उक्तीश कहंगा ॥ १५३ ॥

153-153½. If impotency is caused by seminal morbidity, it gets cured by the purification of the semen. Henceforth, O, Agnivesa ! I shall fully describe systematically the subject of impotency.

बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ॥१५४॥
क्लैव्यं संपद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ।

बीज- शुक्र शुक्र, ध्वज- अने शिशना और शिशके,
उपघाताभ्याम् दोषोत्थी दोषोंसे, जरया वृद्धापस्थाथी वृद्धा-
वस्थासे, शुक्र- अने वीर्यनी और वीर्यको, संक्षयात्
क्षीयताथी क्षीणतासे, क्लैव्यम् नपुंसकता नपुंसकता, संप-
द्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त होती है, तस्य तेन उसका,
सामान्य- सामान्य सामान्य, लक्षणम् लक्षणम् लक्षण,
शृणु सांभलो सुनो ॥१५४॥

154-154½. Impotency results from seminal morbidity, the disorders of the phallus, old age and loss of semen. Now listen to an account of its general symptoms.

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वदयामपि स्त्रियम् ॥१५५॥
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद्याति वा यदि ।
श्वासातः स्त्रिन्नात्राश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ॥१५६॥
म्लानशिशश्च निर्वीजः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥१५७॥

नित्यम् शेष सदा, सङ्कल्प- संकल्पमा संकल्पसे,
प्रवणः तत्पर तत्पर, लिङ्गशैथिल्यात् शिथिलतासे
लीधे लिंगकी शिथिलताके कारण, प्रियाम् प्रिय प्रिय,
वदयाम् अने वश्य और वश्य, स्त्रियम् अपि स्त्री विषे
पक्ष स्त्रीमें भी, न याति गमन करते नथी गमन
नहीं करता, यदि वा अथवा तो अथवा तो, कदाचित्
कदाचित् कदाचित्, याति गमन करे छे गमन करता है,
श्वासातः तो श्वास अठे छे तो श्वासपीडित होता है, स्त्रि-
न्नात्रा च शरीरमा पसीना छूटे छे शरीरमें पसीना
छूटता है, मोघसङ्कल्पचेष्टितः तेना येष्टा अने संकल्प
व्यर्थ अथ छे उसके संकल्प और चेष्टा विकल होते हैं,
म्लानशिशः शिश शिथिल थर्थ अथ छे शिश शिथिल
हो जाता है, निर्वीजः च अने निर्वीर्य और निर्वीर्य,
स्यात् होय छे होता है, एतत् आ यह, क्लैव्यलक्षणम्
नपुंसकतातुं लक्षण छे नपुंसकताका लक्षण है, एतत्

१५७. निर्वीजः-निर्वीर्यः (घ.)

आ यह, सामान्य- सामान्य सामान्य, लक्षणम् लक्षण,
लक्षण, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, प्रवक्ष्यते कहेनामा
आवे छे कहा जाता है ॥ १५५-१५७ ॥

155-157. The following are the characteristics of impotency:—though continually pre-occupied mentally with the sexual thoughts yet the person does not approach the willing partner, or approaches her very rarely if ever, owing to impaired erectile power, he is afflicted with hard breathing, perspiration of the entire body, lack of erection and lack of sperm, and his desire and efforts at mating get frustrated. These are the general symptoms of impotency. They will now be described in detail.

बीजोपघातजक्लैव्यलक्षणम् —

शीतरूक्षारूपसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
अभिचाराद्विस्मम्भाद्रसादीनां च संक्षयात् ।
वातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात् ॥१५९॥
नारीणामरसज्ञत्वात् पञ्चकर्मापचारतः ।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुरवर्णः सुदुर्बलः ॥१६०॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः ॥१६१॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
बीजोपघातजं क्लैव्यं

शीत- शीतल शीतल, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, अल्प- थोडुं
थोडा, संक्लिष्ट- भविन मलिन, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध,

१५८. शीतरूक्षारूपसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात्-विरुद्धा-

रूपसंक्लिष्टविषासात्भोजनात् (घ.)

विरुद्धाजीर्णभोजनात्-विरुद्धासात्भोजनात् (घ.)

शीतरूक्ष-पूतिरूक्ष (घ.)

अजीर्ण-भोजनात् अने अशुभं भोजनं और अजी-
र्णमें भोजन करनेसे, शोक- शोक, चिन्ता- चिन्ता
चिन्ता, भय- भय, त्रासात् अने त्रासं और
त्रासे, स्त्रीणाम् च स्त्रीणां और स्त्रियोंके, अत्यर्थ-
अत्यन्त अत्यन्त, सेवनात् सेवन करवाथी सेवन करनेसे,
अभिचारात् अभिचारंथी अभिचारसे, अविस्मृतात्
अविस्मृतंथी अविस्मृतसे, रसादीनाम् च रस
वजरेने। रस आदिके, संक्षयात् अहु क्षय
थवाथी बहुत क्षय होनेसे, वातादीनाम् च वायुआदिनी
वातादिकी, वैषम्यात् विषमताथी विषमतासे, तथा एव
जननात् अनशनंथी अनशनसे, श्रमात् परिश्रमंथी
परिश्रमसे, नारीणाम् स्त्रीणां स्त्रियोंमें, असंज्ञत्वात्
रसज्ञता नही। होवाथी रसज्ञता न होनेसे, पञ्चकर्म-
पञ्चकर्मना पंचकर्मके, अपचारतः अपचारंथी अपचारसे,
बीजोपघातात् अने शुक्रक्षयंथी और शुक्रक्षयसे, नरः
मनुष्य मनुष्य, पाण्डुरवर्णः पाण्डुरवर्णंथी पाण्डुरवर्णका
सुदुर्बलः अने अतिदुर्बल और अतिदुर्बल, अवति भाव
छे होता है, प्रमदासु अने स्त्रीणां स्त्रियोंमें,
अल्पप्राणः अल्पप्राणंथी अल्पवलयुक्त, अल्पहर्षः च
तथा अल्प हर्षंथी तथा अल्प हर्षवाला, अवेत् होय छे
होता है, हृत्- तथा हृदयरोग तथा हृद्रोग, पाण्डुरोग-
पाण्डुरोग पाण्डुरोग, तमक- तमक श्वास तमक श्वास,
कामला- कामला कामला, श्रमपीडितः अने श्रमंथी
पीडित और श्रमसे पीडित, छर्दि- तेभ्य उद्वेग एव
कै, अतीसार- अतीसार अतीसार, शूलार्तः अने शूल-
पीडित और शूलपीडित, कास- तथा उधरस तथा खांसी,
ज्वर- अने तापंथी और ज्वरसे, निपीडितः पीडित रहे
छे पीडित रहता है, बीजोपघातजम् आ शुक्रना उप-
घातंथी अथेक्षी यह शुक्रक्षयजन्य, क्लेशं नपुंसकता
छे नपुंसकता है ॥ १५८-१६१ ॥

158-161. As a result of cold, dry, scanty, vitiated and antagonistic diet or pre-digestion meals, owing to grief, anxiety, fear and terror, or due to excessive indulgence in women, loss of nutrient fluid and other body elements, owing to discordance of vata

and other humors, or owing to fasting, fatigue, lack of response in the sexual partner or wrongful effects of the quinary procedures of purification, there occurs vitiation of semen and the person becomes pale of color, very weak, low spirited and of feeble erective power. He gets afflicted with cardiac disorders, anemia, asthma, jaundice, prostration, vomiting, diarrhea and colicky pain, cough and fever. This is the impotency caused by seminal morbidity.

ध्वजभङ्गकृतक्लेशलक्षणम्—

ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥१६२॥

अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धात्माभ्यभोजनात् ।
अत्यम्लपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥१६३॥
दक्षिणीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।
कन्यानां चैव गमनादयोनिगमनादपि ॥१६४॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिष्कृतम् ॥१६५॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः ।
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसञ्जाभिघाततः ॥१६६॥
अधावनाद्या मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ।
काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चातिसेवनात् ॥१६७॥
रेतसश्च प्रतीघाताद्भुजभङ्गः प्रवर्तते ।

ध्वजभङ्गकृतं ध्वजभङ्गजन्य नपुंसकताने
ध्वजभङ्गजन्य नपुंसकताको, शृणु सांभवे। सुनो, अति-
अत्यन्त अत्यन्त, अम्ल-अम्ल अम्ल, क्वण- क्वण लवण,
क्षार- क्षार क्षार, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, असात्म्य-
भोजनात् अने असात्म्य भोजनंथी और असात्म्य भोजनसे,

१६३. अमात्म्य-अजीर्ण (ड.)

१६५. दीर्घरोगां-दीर्घरोगी (च फ.)

१६५. परिष्कृतम्-परिष्कृतम् (च.)

१६६. ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः-नरस्य प्रमदां
मोहादतिहर्षितं प्रगच्छतः (फ.)

अत्यम्बुपानात् धान्यं पाण्डु पीवाथी बहुत जल पीनेसे, विषमात् विषम विषम, पिष्टान्न-पिष्टान्न पिष्टान्न, गुरु-भोजनात् अने भारे बोझनथी और गुरु भोजनसे, दधि-दही दही, क्षीर-दूध दूध, आनूपमांस-तथा आनूप मांसना तथा आनूपमांसके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, व्याधिकर्षणात् व्याधिथी कृश थवाथी व्याधिसे कृश होनेसे, कन्यानाम् च कन्यामां कन्याओंसे, गमनात् गमन करवाथी गमन करनेसे, अयोनिगमनात् अपि अने अयोनिगमन करवाथी पशु भवजमंग थाय छे और अयोनिगमनसे भी ध्वजमंग होता है, दीर्घरोगाच्च वणी दीर्घरोगिणी पुनः दीर्घरोगिणी, चिरोत्सृष्टाच्च अंशु कावथी तज्येदी चिरत्यक्ता, तथा एव च रजस्वला रजस्वला रजस्वला, दुर्गन्धाम् दुर्गन्धवाणी दुर्गन्धवाली, दुष्टयोनिसु च दुष्ट योनिवाणी दुष्ट योनिवाली, तथा एव परिस्तुताम् च अने परिस्तुत योनिवाणी और परिस्तुत योनिवाली, ईदृशीम् ऐवी ऐसी, प्रमदाम् प्रमदाने विषे प्रमदासे, कामहर्षितः कामहर्षित कामहर्षित, यः नो जो, मोहात् मोहथी मोहसे, गच्छेत् गमन करे छे तेना भवजमंग थाय छे गमन करता है उसका ध्वजमंग होता है, चतुष्पदाभिगमनात् तेभ्यः पशुगमनथी एवं पशुगमनसे, शोफसः च अने शिंभं और शिंभं, अभिघाततः योऽत लागवाथी चोट लगनेसे, मेढूय वा अथवा शिंभने अथवा शिंभको, अधावनात् न धावाथी न धोनेसे, नाख-शस्त्र शस्त्र, दन्त-दांत दांत, नख-अथवा नभथी अथवा नखसे, क्षतात् क्षत थवाथी घाव होनेसे, काष्ठ-प्रहार-लाठ्याना प्रहारथी लकड़ीके प्रहारसे, निष्पेवात् पीसावाथी पीसे जानेसे, शूकानाम् च शूकाना शूकोंके, अतिसेवनात् अत्यन्त सेवनथी अत्यन्त सेवनसे, रेतसः च अने वीर्यना और वीर्यके, प्रतीघातात् प्रतीघातथी प्रतिघातसे, ध्वजमंगः भवजमंग ध्वजमंग, प्रवर्तते थाय छे होता है ॥ १६२-१६७ ॥

162-167. Now listen to the description of the diseases of the phallus, leading to impotency. As a result of excessive intake of acid, salt, alkaline, antagonistic and unwholesome diet, or drinking excessive quantities of water

or eating irregular meals, or by taking heavy pastry, excessive use of curds, milk and the flesh of wetland animals, or owing to ematiation due to diseases, cohabitation with virgins, sexual enjoyment in parts other than the vagina, cohabitation by one in a moment of excitement and passion with a woman who suffers from chronic disease or who has practised abstinence for long or who is in her menses, or whose vagina is diseased or is offensive in smell or is discharging profusely, owing to mating with a quadruped or trauma to the phallus, or want of proper cleansing of the penis, or owing to lesions caused by instruments, teeth, nail or stick or compression, or by excessive use of suka worms for elongation of the phallus, and by suppression of seminal discharge, the phallus is afflicted with disorders.

(भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।)
अथयथुर्वेदना मेढू रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥१६८॥

तस्य तेना उसके, यानि नो जो, रूपाणि रूपे। रूप, भवन्ति थाय छे तेओने होते हैं उनको, अतः परम् हवे अब, वक्ष्यामि कहीश कहूंगा मेढू शिंभं शिंभं, अथयुः सेओ सूजन, वेदना वेदना वेदना, रागः च एव अने दाढी और लाली, उपलक्ष्यते लक्ष्माय छे दिखाई देती है ॥ १६८ ॥

168. (I shall hereafter describe the signs and symptoms that occur in such condition). There are observed swelling pain and redness in the phallus.

स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवन्त्यपि ।

तीव्राः च तीव्र तीव्र, स्फोटाः श्लेष्मा फोड़े, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, लिङ्गपाकः अपि अने बिंगमा पाके पल्लु और लिङ्गमें पाक सी, भवति थाय छे होता है ॥ १६८३ ॥

168½. There occur acute sores and also the suppuration of the phallus.

मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ॥१६९॥
पुलाकोदकसङ्काशः स्रावः श्यावारुणप्रभः ।
वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥१७०॥

अस्य अने इसके, मांसवृद्धिः मांसनी वृद्धि मांस की वृद्धि, भवेत् थाय छे होती है, व्रणाः अपि अने प्रश्लो पल्लु और व्रण सी, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र, भवन्ति थाय छे होते हैं, पुलाकोदक- पुलाकना जण पुलाकके जलके, सङ्काशः जेवै सदश, श्याव- श्याव श्याव, अरुण- प्रभः अने अरुण रंगने। और अरुण रंगका, स्रावः स्राव थाय छे स्राव होता है, परिग्रहः अने वृद्धि पासेवै प्रदेश और बढ़ा हुआ प्रदेश, वलयीकुरुते शिश्रमा वलय उत्पन्न करे छे शिश्रमें वलय कर देता है, कठिनः च अपि तथा कठलु थाय छे तथा कठिन होता है ॥ १६९-१७० ॥

169-170. There may occur fleshy growth or quick ulceration of the part. There will be discharge of dusky red coloration or of the color of rice water; there will be circular hard constriction formed just above the glans penis

ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा छर्दिश्चास्योपजायते ।
रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम् ॥१७१॥

अस्य अने इसे, ज्वरः ज्वर ज्वर, तृष्णा तरस प्यास, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, छर्दिः च अने उलटी कै, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, अपि च अने और, कृष्णम् काला, नीलम् नीलुं नीला, आविल- उल्लोणुं और गंदला, लोहितम् च अपि

१७०. वलयीकुरुते....परिग्रहः-वलयं कुरुते चापि कठिनं च

परिग्रहम् (च. व. फ.)

अने लाव और लाल, रक्त देही खून, स्रवेत् नीकणे छे बहता है ॥ १७१ ॥

171. The patient will suffer from fever, thirst, giddiness, fainting and vomiting. There may be red, dark, blue, turbid or sanguinous discharge.

अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ।
वस्तौ वृषणयोर्वाऽपि सीवन्त्यां वङ्गणेषु च ॥१७२॥
कदाचित्पिच्छिलो वाऽपि पाण्डुः स्रावश्च जायते ।
श्वयथुर्जायते मन्दः स्तिमितोऽल्पपरिस्त्रवः ॥१७३॥
चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथ प्रमुच्यते ।
जायन्ते क्रिमयश्चापि क्रियते पूतिगन्धि च ॥१७४॥
विशीर्यते मणिश्चास्य मेढ्रं मुष्कावथापि च ।

वस्तौ अस्तिमां वस्तिमें, वृषणयोः वृषणोमां वृषणोंमें, सीवन्त्याम् सीवन्तीमां सीवनीमें, वङ्गणेषु च अपि वा अने वङ्गणोमां और वङ्गणोंमें, अग्निना अग्निशो अग्निसे, दग्धस्य हव दाउधना जलनेके सदश, सवेदनः वेदनासहित वेदनाके साथ, तीव्रः तीव्र तीव्र, दाहः दाह थाय छे दाह होता है, कदाचित् पिच्छिल पिच्छिल, पाण्डुः स्रावः च तथा पाण्डु स्राव तथा पाण्डु स्राव, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, मन्दः जणी मन्द फिर मन्द, स्तिमितः स्तिमित स्तिमित, अल्पपरिस्त्रवः अने अल्प स्रावयुक्त और अल्प स्रावयुक्त, श्वयथुः सोओ सूजन, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, चिराच्च च अने लांछे काणे और देरसे, पाकम् व्रजति पाके छे पकता है, अथवा अथवा अथवा, शीघ्रम् ओकदम शीघ्र, प्रमुच्यते छूटी भय छे छूट जाता है, क्रिमयः च अपि तेभ्य कृमिओ कृमि, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, क्रियते बिंग उदेद्युक्त लिङ्ग केंद्रयुक्त, पूतिगन्धि च अने सडेदी गंधनाणुं थाय छे और दुर्गन्धयुक्त होता है, अस्य बिंगने। लिङ्गकी, मणिः मणि मणि, मेढ्रं बिंग लिंग, अथ अपि तथा तथा, मुष्कौ च वृषणो पल्लु

१७३. श्वयथुर्जायते मन्दः श्वयथुश्च मनेमन्दः (व. ड.)

नृपण मी, विरीर्यते अरी ५३ ॐ गिर जाते
हैं ॥ १७२-१७४ ॥

172-174. There will be acute burning pain as if burnt by fire, and pain in bladder, testes, perineum and groin. Sometimes there is slimy, yellowish white discharge; the part may be swollen; there may be dull pain, induration and scanty discharge. It may take time to suppurate or may abate quickly or it may be infected with parasites; and it becomes softened and putrid in smell. The glans penis drops off, or even the whole phallus and scrotum may slough out.

ध्वजभङ्गकृतं क्लेशमित्येतत् समुदाहृतम् ॥१७५॥
एवं पञ्चविधं केचिद्ध्वजभङ्गं प्रवक्षते ।

इति एतत् आ सह, ध्वजभङ्गकृतम् ५५५५५५५५
५५५५ ध्वजभङ्गजन्य, क्लेशम् नपुंसकता नपुंसकता,
समुदाहृतम् ५५५५५५ ॐ कहाती है, एतत् आने इसे,
केचिद् ५५५५ कई एक, पञ्चविधम् पांच प्रकारने। पांच
प्रकारका, ध्वजभङ्गम् ५५५५५५५५ ध्वजभङ्ग, प्रवक्षते ५५५५
ॐ कहते हैं ॥ १७५ ॥

175-175. Thus has been described the impotency resulting from the disorders of the phallus. Some describe these disorders of the phallus as being of five kinds.

जरासंभवकृष्यलक्षणम्—

क्लेशं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ॥१७६॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अतिप्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥१७७॥

१७६-६. एवं एवं (५ ५)

॥ प्रवक्षते—प्रवक्ष्यामि (ग.ड.)

अथ एवे अथ, जरासंभवम् ५५५५५५५५ जराजन्य,
क्लेशम् नपुंसकता नपुंसकताको, प्रवक्ष्यामि ५५५५ ॐ
कहाती हूँ, तत् ते उते, शृणु सांभलो सुनो, वयः ५५
वा, जघन्य- ५५५५ जघन्य, मध्य- ५५५५ मध्य,
प्रवरम् अने प्रवर और प्रवर, त्रिविधम् ॐ त्रय
प्रकारने इन तीन प्रकारके, वयस्ये ५५५५ ॐ कहाती
है, अतिप्रवयसां अतिप्रव अतिप्रव, नृणाम् मनुष्यों
मनुष्योंका, शुक्रं शुक्र शुक्र, प्रायशः प्रायः प्रायः,
क्षीयते क्षीय ॐ क्षीय होता है ॥ १७६-१७७ ॥

176-177. Listen now as I describe the geratic impotency Age is classified into three divisions: childhood, adulthood and senescence. The semen in senile persons gets generally low or diminished.

रसादीनां संक्षयाच्च तथेवावृष्यसेवताम् ।
बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥१७८॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् कृमात् ।
जरासंभवज क्लेशमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥१७९॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणपातुः सुकुलः ।
विवर्णो दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिभयास्तुते ॥१८०॥
एतज्जरासंभवं हि

रसादीनाम् रसादि पातुयोगेना (यादि पातुयोगेना,
संक्षयाच्च क्षय क्षय, तथा एव अवृष्यसेवताम् अवृष्य
पक्षयोगेन सेवन अवृष्य परार्थोक्त भोजन, बल- ५५५५
बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, इन्द्रियाणां अने इन्द्रियोंके
और इन्द्रियोंका, क्रमेण एव क्रमशः क्रमशः, परिक्षयात्
क्षय क्षय, आयुषः च अपि आयुष्येना आयुषका, परि-
क्षयात् क्षय क्षय, अनाहारात् आहारशब्द भोजन न लेने
आवश्यक आहार न लेना अस्मात् अस्मात् अस्मात्
अने अस्मात् और क्रम, इति इति हेतुभिः आ हेतुयोगेना

१७८. रसादीनां संक्षयाच्च—पातुनां संक्षयाच्चापि (ग.)

१८०. तेन सोऽत्यर्थं—तेन पुरुषः (य.)

॥ दुर्बलः—विह्वल (घ.)

॥ क्षिप्रं व्याधिभयास्तुते—आसादिव्याधिभयान् (घ.)

इन हेतुओं से नृणां भुण्णान्ते मनुष्यों का, जापंनवा
वृद्धावस्थाभ्यं वृद्धावस्थान्नं, कृष्यम् नपुंसकता
नपुंसकता, जायते उत्पन्नं थायं छे उत्पन्न होती है,
तेन तेथी उससे, सः ते वह, अन्यर्थं अत्यन्त अत्यन्त
क्षीणधातुः क्षीणधातुनामो, क्षीणधातुवाला, सुदुर्बलः
अति दुर्बल अत्यन्त दुर्बल विवर्णः विवर्णं विवर्ण,
दुर्बलः दुर्बल दुर्बल, दीनः तथा दीन यद्यने तथा दीन
होकर, क्षिप्रं शीघ्रं शीघ्र, व्याधिश्च रोगने रोगको,
अभ्युते पात्रे छे पाता है, एतत् आ यह, जरासंभवम्
हि जरासंभव नपुंसकता छे जराजन्य नपुंसकता है
॥ १७८-१८० ॥

178-180. Owing to diminution of the nutrient fluid and other body elements and the constant use of things which are detrimental to male-hood by gradual diminution of strength, vitality, the power of the sense-organs and of the life-span, and owing to inanition, fatigue and exhaustion there occurs geratic impotency in man. Affected by this, he becomes extremely wasted in all the body elements, very weak, poor in complexion, physically and mentally depressed, and soon falls a victim to diseases. These are the characteristics of gerative impotency.

धातुक्षयजङ्घनलक्षणम् —

चतुर्थं क्षयजं शृणु ।

अतीव चिन्तनाच्च शोकात्क्रोधाद्भयान्नया ॥१८१॥
ईर्ष्यान्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विनति यो नरः ।
कृशो वा सेवते रुक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥१८२॥

१८१. अतीव चिन्तनाच्च-अतिप्रचिन्तनाच्च (क.)

.. तथा-अपि (घ.)

१८२. ईर्ष्यान्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विनति-ईर्ष्यान्कण्ठामनःशोभान्
समाविनति (घ. क.)

दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥१८३॥
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेनाशु ततो नृणाम् ।
रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥१८४॥
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ।

चतुर्थं श्रेयं चौथी, क्षयजम् क्षयजन्य नपुंसक-
पण्यं क्षयजन्य नपुंसकताको, शृणु साधनो सुनो, अतीव
अति अति, चिन्तनाच्च चिन्ताथी चिन्तासे, शोकात्
शे क्षी शोक्षे, क्रोधात् क्रोधथी क्रोधसे, तथा मयात्
अथथी भयसे, यः नरः अने ने भाणुस और यदि
मनुष्य, सदा हमेसां सदा, ईर्ष्या-धर्ष्या ईर्ष्या, उत्कण्ठा-
उत्कण्ठा, उद्वेगान् सदा-भदमद, उद्वेगान् तथा उद्वेगान्
और उद्वेगका, विनति सेवन करे छे सेवन करता है,
कृशः वा अथवा कृश यद्य अथवा कृश होकर, रुक्षम्
ने ते रुक्ष यदि वह रुक्ष, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान,
तथा तथा तथा, औषधम् औषधान् औषधोंका, सेवते
सेवन करे छे सेवन करता है दुर्बलप्रकृतिः च एव
अथवा दुर्बल प्रकृतिवाला यद्य अथवा दुर्बल प्रकृतिवाला
होकर, यदि ने यदि, निराहारः भवेत् ते भोर्ता
आहारने त्याग करे छे वह आवश्यक आहारका त्याग
करता है, असात्म्यभोजनाच्च अपि अथवा असात्म्य
भोजनाच्च करे छे अथवा असात्म्य भोजन करता है,
नृणाम् तो तेथी मनुष्यना तो उससे मनुष्यके, हृदये
हृदयमां हृदयमें, यः ने जो, प्रधानधातुः प्रधानधातु
प्रधान धातु रसः रस रस, व्यवस्थितः रहेशे छे
अवस्थित है, नाशु क्षीयते हि ते ततो क्षीयु थाय छे
वह क्षीय क्षीय होता है, ततो तेथी इससे, तस्य देहिनः
ते मनुष्यनी उस मनुष्यकी, रक्तादयः रक्तथी मांसी
रक्तसे लेकर, शुक्रावसानाः शुक्र पर्यन्त शुक्र पर्यन्तके,
धातवः धातुमां धातु, आशु शीघ्रं शीघ्र, क्षीयन्ते
क्षीयु थाय छे क्षीय होते हैं, तेभ्यः अपि तेभ्योमां
पण्य उनमें भी शुक्रम् शुक्रने शुक्र परमम् धाम परम
ते परम तेज, मतम् माने छे माना है ॥१८१-१८४॥

181-184. Hear now about the fourth kind of impotency born of

१८३. असात्म्यभोजनाच्च-असात्म्यभोजनाच्च (क.)

१८४. तेभ्योऽपि-तेभ्यो हि. (घ.)

wasting. By constant indulgence in worry, grief, anger, fear, envy, eagerness, intoxication and anxiety; by ununctuous eats and drinks or ununctuous remedies resorted to by a man who is emaciated; by resort to fasting by one who is weak by nature, and by unwholesome diet. the nutrient fluid which is the primary body-element and whose habitat is the stomach, gets soon diminished. Consequently, the blood and the other body elements leading upto the seminal secretion get diminished. The semen is considered the highest or the final product and state of the body-elements.

चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यवायं सेवतेऽति यः ॥१८५॥
तस्यागु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम् ।
घोरं व्याधिमाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥१८६॥
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एवं निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैव्यं चतुर्विधम् ॥१८७॥

चेतसः वा अथवा तो चित्तना अथवा तो चित्तके, अतिहर्षेण अति कामाभिभूतपलायी अति कामाभिभूत होनेसे, यः जो, व्यवायम् मैथुनम् मैथुनका, अतिसेवते अति सेवन करे छे अति सेवन करता है, तस्य तेन उषका, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, आगु अक्षी क्षीय, क्षीयते क्षीयु थाय छे क्षीय होता है, ततः तेन इषसे, सः ते वह, संक्षयम् सर्वनाशने सर्वनाशको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त होता है, घोरम् अथवा घोर, व्याधिम् रोगने रोगको, अपाप्नोति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, मरणम् वा अथवा तो मरने अथवा तो मृत्युको, गच्छति पाछे छे प्राप्त होता है तस्मान् तेन इसी लिए, आरोग्यम् आरोग्यने आरोग्यको, इच्छता इच्छनार पुरुषे चाहनेवाले पुरुषको, शुक्रम् शुक्रं शुक्रकी,

१८६. संक्षयम् - सं क्षयम् (क.)

विशेषेण विशेष रूपसे रक्षयम् रक्षा करनी चाहिए, एवम् आ प्रभावे इस प्रकार, निदान-निदान निदान, लिङ्गाभ्याम् अने वक्ष्यो-सहित और लक्षणोपमेन, चतुर्विधम् चार प्रकारकी, क्लैव्यम् नपुंसकपक्षुं नपुंसकता, उक्तं उक्तं छे कही है ॥ १८५-१८७ ॥

185-187. If such a man, getting mentally excited and passionate, indulges excessively in sex, his semen gets soon exhausted and he becomes emaciated and will be subject to serious ailment or death itself. Therefore, one desirous of protecting his health, should specially preserve one's semen. Thus have been described the four kinds of impotency with their etiology and signs and symptoms.

एकीयमतेन क्लैव्यनिदानम्—

केचित् क्लैव्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्धवे ।
वदन्ति शोफसंछेदाद्वृणोत्पादनेन च ॥१८८॥

केचित् इत्यादि कई एक, ध्वजभङ्ग-ध्वजभङ्ग-न्य ध्वजभङ्गजन्य, क्षयोद्धवे अने क्षयज और क्षयज, द्वे छे दो, क्लैव्ये नपुंसकताओने नपुंसकताओंको, असाध्य असाध्य, वदन्ति उछे छे कहते हैं, तथा तथा तथा, शोफसः विंगना विंगके, छेदात् छेदनथी छेदनसे, वृण- अने वृणोने और वृणोंको, उत्पादनेन च काढी नाभवाथी उत्पन्न थयेसी नपुंसकताओने पक्षु असाध्य उछे छे निकाल देनेसे उर्राज हुई नपुंसकताओ भी असाध्य कहते हैं ॥ १८८ ॥

188. Some say that the two kinds of impotency i.e. the one due to diseases of the phallus and the other to wasting, are incurable; similarly the impotency due to amputation of the penis or excision of the testes is regarded incurable.

मातापित्रोर्वीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।

गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥१८९॥

शोषयन्त्याशु तन्नाशद्वेन आप्पुपहन्यते ।

तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ॥१९०॥

एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्वात् ।

मातापित्रोः मातापिताना मातापिताके, वीजदोषाद शुक्रशेषितना दोषशी वीजके दोषदे, गर्भस्थस्य च अने गर्भस्थित और गर्भस्थित, अकृतात्मनः मातापिताना पपाताकाके, जलुनैः पूर्णकृत पापकर्मोशी पूर्वकृत पापोंसे, यदा अथारे जब, दोषाः दोषो दोष, रेतोवहाः शुक्र-वाहिनी शुक्रवाहिनी, सिराः धमनीओभां धमनियोंमें, प्राप्य पहुँचीने पहुँचकर, शोषयन्ति तेओने सूखी नाओ छे उनकी सुखा देते हैं, तन्नाशद्वेन त्थारे तेओना नाशशी तब उनके नाशसे, रेतः कपि शुक्र पशु शुक्र भी, आशु क्षीय क्षीय, उपहन्यते नष्ट थाय छे नष्ट होता है, तत्र त्थारे तब, संपूर्णसर्वाङ्गः सर्वांग संपूर्ण छत्त। सर्वांग संपूर्ण होने पर भी, सः पुमान् ते पुरुष वह पुरुष, अपुमान् नपुंसक नपुंसक, भवति थाय छे होता है, सन्निपात-सन्निपातना सन्निपातके, समुच्छ्वात् डोपने क्षीये कोपके कारण, एते तु उपनयन यथैवा आ नपुंसकोने उत्पन्न हुए ये नपुंसकों, असाध्याः असाध्य असाध्य, व्याख्याताः उद्या छे कहे हैं ॥१८९-१९०॥

189-190. As a result of germspermic morbidity inherited from the parents, or of the sins of past life, the morbid humors entering the seminal vessels during the embryonic life, cause the atrophy of the genital organs. Owing to this atrophy, the function of semen-formation is lost. In such condition the person, though having full physical development, becomes an emasculated man (androgynoid condition). Of the varieties of impotency described above, those caused by tridiscordance of humors are regarded incurable.

कैव्यचिरसा—

त्रिक्रितिततस्तत्पूर्वं समासव्यामनः शृणु ॥१९१॥

शुक्रदोषेषु निर्दिष्ट मेवजं यन्मयाऽनघ !

कैव्योपसाम्तये कुर्यात् क्षीयक्षतहितं च यत् ॥१९२॥

अतः ऊर्ध्वम् एवं पछी इसके बाद, समासव्यामनः सश्लेषभां अने विस्तारशी संक्षेपमें और विस्तारसे, त्रिक्रितिततस्तत्पूर्वं त्रिक्रितिततस्तत्पूर्वं, शृणु सांभलो सुनो, अनघ हे निष्पाप ! हे अनघ ! शुक्रदोषेषु शुक्रदोषोंमें, यत् मेवजम् जे औषध जो औषध, यथा मे मैंने, निर्दिष्टम् अतः अतः छे बतलायी है, क्षीयक्षत-हितम् च तथा क्षीय अने क्षतने भाटे दितकर तथा क्षीयक्षतके लिए दितकर, यत् जे औषध छे ते जो औषध है वह, कैव्य नपुंसकताकी नपुंसकताकी, उप-साम्तये शान्ति भाटे शान्तिके लिए, कुर्यात् करुं ओछे करनी चाहिए ॥१९१-१९२॥

191-192. Henceforth will be described the treatment of impotency in brief and in extenso. Now listen. O sinless one! the medications indicated by me in the morbid condition of semen, cachexia and pectoral lesions are regarded beneficial in impotency.

वस्तयः क्षारसर्पिषि वृष्ययोगाश्च ये मताः ।

रसायनप्रयोगाश्च सर्वांगेतान् प्रयोजयेत् ॥१९३॥

समीक्ष्य देहदोषाग्निबलं मेवजं जालयित् ।

व्यवायहेतुजे कैव्ये तथा घातुविपर्ययात् ॥१९४॥

मेवजकालविर औषध अने काणने अशुभार वैवे औषध और कालको जाननेवाला वैद्य, देह-देह देह, दोष-दोष दोष, अग्निबलम् तथा अग्निबलने तथा अग्निबलको, समीक्ष्य अरागुर आशीने भोजी भोजि जानकर, वस्तयः अस्तिओ वस्तिओ, क्षारसर्पिषि क्षार, क्षी वृष्य,

१९३. ये मताः—शास्त्रविद (य.)

१९४. व्यवायहेतुजे—वैचित्र्यहेतुजे (व.)

तथा घातुविपर्ययात्—कुर्यात् हेतुनिर्धयात् (य.)

मेवजं घातुवर्धनम् (य.)

वी, ये वृष्ययोगाः च अने जे वृष्ययोगे और जो वृष्य-
योग, रसायनप्रयोगाः च तथा रसायनप्रयोगे तथा
रसायनयोग, मत्ताः आनेवा छे माने हुए हैं, तथा
तथा तथा, व्यववाहेतुजे मैथुनशी भयेवी मैथुनसे उत्तरज,
धातुविपर्ययात् तथा धातुशैला नैपम्यथी भयेवी तथा
धातुभोके वैषम्यसे उत्पन्न हुई, क्लेशे नपुंसकताभा
नपुंसकतामें, एतान् सर्वान् आ सधर्मात् इन् सबका,
प्रयोजयेत् भयोगे करवे प्रयोग करे ॥ १९३-१९४ ॥

193-194. The physician, versed in
the knowledge of the proper time of
each therapeutic measure, should make
use of enemata, milk and ghee and what
ever are considered virilific medica-
tions and vitalizers, having diagnosed
the strength of the body, the morbid
humors and the gastric fire in the
impotency caused by sexual indulgence
as well as in that caused by the vitiation
of body-elements.

दैवव्यपाश्रयं चैव भेषजं चाभिचारजे ।

समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लेशशान्तये ॥ १९५ ॥

अभिचारजे अभिचारजन्य नपुंसकताभा अभिचार-
जन्य क्लिबतामें, दैवव्यपाश्रयं दैवव्यपाश्रय दैव-
व्यपाश्रय, च एव तथा दैवव्यपाश्रय तथा दोषव्यपाश्रय,
भेषजम् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे, एतन् ओ यह,
क्लेशशान्तये नपुंसकतानी शान्ति भाटे नपुंसकताकी
शान्तिके लिए, समासेन संक्षेपभा संक्षेपमें, भेषजम्
चिकित्सा चिकित्सा, उद्दिष्टा अतावी छे बतलाई
हे ॥ १९५ ॥

195. Where the impotency is caused
by black magic, resort must be had
to divine medication (through prayer
and worship). Thus has been described
in brief the treatment of impotency.

१९५. चैव भेषजं चाभिचारजे-तत्र भेषज संयोजयेत् (च.)

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लेशानां भेषजं पुनः ।
सुखिन्नस्निग्धमात्रं स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥ १९६ ॥
अज्ञानं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तनुवाचयेत् ॥ १९७ ॥
पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादास्थापयेत्ततः ।

पुनः इसीने फिर, क्लेशानां नपुंसकताओंकी
नपुंसकताओंकी, भेषजम् चिकित्सा चिकित्सा, विस्तरेण
विस्तारपूर्वक विस्तारसे, प्रवक्ष्यामि उद्दिष्टा कहूँ,
सुखिन्न स्निग्ध- गात्रस्व शरीरतुं खारी रीति स्नेहन
तथा स्नेहन करी खारीका भोजनति स्नेहन तथा स्नेहन
करके, स्नेहयुक्तम् स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, विरेचनम् विरेचन
आपुं विरेचन देवे, ततः ते पछी उसके बाद, अज्ञानम्
अज्ञानमें अज्ञानमें, कुर्यात् करे करे, अथवा
पुनः अथवा तो, अथवा तो, आस्थापनम् आस्थापन
आस्थापन, प्रदद्यात् आपुं देवे, ततः त्वां पछी उसके
बाद, मतिमान् बुद्धिमान बुद्धिमान, वैद्यः वैद्य वैद्य,
तन् तेने उसे, अनुवाचयेत् अनुवाचन आपुं अनुवाचन
देवे, ततः पश्चात् ते पछी उसके बाद, पलाश- पलाश
ढाक, एरण्ड और एरण्ड, मुस्ताद्यैः अने मुस्तादिकी
और मुस्तादिसे, आस्थापयेत् आस्थापन हेतु आस्थापन
देवे ॥ १९६-१९७ ॥

196-197. I shall describe again, at
length, the treatment of various kinds
of impotency. The patient should
be given unctuous purgative after
oleation and sudation procedures.
He must then be given food or
corrective enema, after which the
wise physician should give him an
unctuous enema. He should again be
given a corrective enema of palas,
castor and nut grass.

वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ॥ १९८ ॥

मिश्रजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लेशे बीजोपघातजे ।

पूर्वम् पहेला पहेले, ये जे जो, वाजीकरणयोगाः
वाजीकरणयोगे वाजीकरणयोग, समुदाहृताः उद्दिष्टा छे

कहे गये हैं, ते देखीने उन्हें, भिषजा वैद्य वैद्यको,
बीजोपघातजे भीष्मोपघातञ् बीजोपघातजन्य, क्लेशे नपुं-
सकताभा नपुंसकतामे, प्रयोज्याः स्युः प्रथोऽथवा ओष्ठे
प्रयुक्त करे ॥ १९८३ ॥

198-198½. Virilific medications, that
have been already described should
be given to him by the physician in
the condition of impotency due to
seminal morbidity.

ध्वजमङ्गकृतं क्लेशं ज्ञात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् १९९
प्रदेहान् परिवेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्वीत सस्नेहं च विरेचनम् ॥२००॥
अनुवासं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥२०१॥

ध्वजमङ्गकृतम् ध्वजमङ्गलञ्च ध्वजमङ्गलञ्च, क्लेशम्
नपुंसकतामे नपुंसकताको, ज्ञात्वा ओष्ठिने जानकर, तस्य
तेनी उसकी, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, आचरेत् करवी
ओष्ठि करनी चाहिए, प्रदेहान् प्रदेहो प्रदेह, परिवेकान्
परिवेक परिवेक, रक्तमोक्षणम् वा अथवा रक्तमोक्ष
अथवा रक्तमोक्षण, कुर्यात् करवुं ओष्ठि करनी चाहिए,
स्नेहपानम् च तथा स्नेहपान तथा स्नेहपान, सस्नेहम्
विरेचनम् च अने स्नेहसहित विरेचन और स्नेहयुक्त
विरेचन, कुर्वीत करवुं ओष्ठि करनी चाहिए, ततः त्पार
भाह उसके बाद, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन,
अथवा पुनः अथवा अथवा, आस्थापनम् आस्थापन
आस्थापन, कुर्यात् करवुं करे, विचक्षणः विचक्षण वैद्य
विचक्षण वैद्यको, तत्र तेभा उसमें, सर्वाः अधी सब,
व्रणवच्च व्रण नेवी व्रणकीसी, क्रियाः चिकित्सा
चिकित्सा, कुर्यात् करवी ओष्ठि करनी चाहिए
॥ १९९-२०१ ॥

199-201. If impotency is due to
the loss of erectile power or phallic
disorders, it should be treated in the
following manner. The prescribed

२०१. अनुवासन-अन्वापन (ध. क.)

applications, affusions or depletion
of blood should be done; unctuous
potion and unctuous purgation
should be given followed by an unct-
uous or corrective enema. Thereafter,
the intelligent physician should carry
out the line of treatment indicated in
wounds.

जरासंभवजे क्लेशे क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥२०२॥

जरासंभवजे जराजन्य जराजन्य, क्षयजे चैव तथा
क्षयजन्य तथा क्षयजन्य, क्लेशे नपुंसकताभा नपुंसकतामे,
स्नेह-स्वद-स्नेहन, स्वेदन स्नेहन, स्वेदन, उपपन्नस्य
करावीने कराके, सस्नेहम् स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, हितम्
शोधनम् हितकारक शोधन हितकारक शोधन, कारयेत्
करावपुं करावे ॥ २०२ ॥

202 In geratic impotency and im-
potency due to wasting, the patient
should be purified by means of unct-
uous measures after he has undergone
oleation and sudation procedures.

क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥२०३॥
विस्तरेणतदुद्दिष्टं क्लेशानां मेवजं मया ।

क्षीरसर्पिः क्षीरवृत् क्षीरवृत्, वृष्ययोगाः वृष्ययोगे
वृष्ययोग, यापनाः चैव अने यापन और यापन,
वस्तयः अस्तिओ बस्तिओ, रसायनप्रयोगाः च तथा
रसायनप्रयोगेने तथा रसायनप्रयोगोको, तयोः ते ओ
नपुंसकतानु उन दोनों नपुंसकताकोकी, भेषजम् औषध
औषध, उच्यते कहैरामा आवे ओ कही है,
एतत् आ यह, मया मे मैंने, विस्तरेण विस्तारथी
विस्तारसे, क्लेशानाम् नपुंसकताओनी नपुंसकताकोकी,
भेषजम् चिकित्सा चिकित्सा, उद्दिष्टम् अतावी ओ
बतलाई है ॥ २०३ ॥

203-2034. His further treatment consists of the administration of milk, ghee, virilific medications, Yapana enemata and the use of vitalizing elixirs. Thus has been elaborately described by me the treatment of impotency.

प्रदरस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

यः पूर्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तत् ॥२०४॥

पूर्वम् पहेला पहके, यः ने जो, प्रदरः प्रदररोग प्रदररोग, उक्तः उक्तो छे कहा है, तत् तेने उसे, हेत्वादिभिः हेतुभाविथी हेतुभाविथे, शृणु सांभणे सुनो ॥ २०४ ॥

204. Now listen to the description of the etiology etc., of colporrhea which has been previously mentioned.

यास्त्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरुणि च ।

कटून्यथ विदाहीनि क्षिग्धानि पिशितानि च ॥२०५॥

प्राम्यौदकानि मेद्यानि कुशरां पायसं दधि ।

शुकमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः २०६

रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः सिराः ।

रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥२०७॥

यस्माद्विवर्धयस्याशु रक्तभावाद्भिमानता ।

तस्मात्सुग्वरं प्रादुरेतत्तन्त्रविशारदाः ॥२०८॥

रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।

सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ॥२०९॥

या नारी ने श्री जो श्री, लवण- अम्ल लवण, अम्ल- अम्ल अम्ल, गुरुणि च अने शुद्ध और गुरु, कटूनि उट्टु कटू, अथ विदाहीनि निदाही विदाही, क्षिग्धानि तथा (स्नग्ध तथा क्षिग्ध, पिशितानि

२०६. यधि-सुहम (य. क.)

२०७. रक्त....तद्रजः ॥ रक्तं प्रमाणादधिकं पूर्वं च कुपितोऽनिलः ।

२०८. यस्मात्....विशा- { रजोवहाः समाश्रित्य वर्धयस्याशु तद्रजः ॥
रदाः ॥ { तस्मात्सुग्वरं प्रादुरेतत्तन्त्रविशारदाः ।

(य. क.)

२०९. रक्तभावाद्भिमानता-रजोवहिः समाश्रित्य (य. क. य.)

भसिनुं मांसोको, अर्थम् अति सेवन करे छे अति सेवन करती है, प्राम्य- वृणी ने श्री आम्य पुनः जो श्री प्राम्य, औदकानि तेभ्यः वृण्यतेना एवं जलचरोके, मेद्यानि मेद्य भसि मेद्य मांस, कुशराम् कृशरा कुशरा, पायसम् पायस पायस, दधि दही, शुक- शुद्ध शुक, मस्तु- मस्तु मस्तु, सुरादीनि अने सुरा वगैरेतुं और सुरा आदियोंका, भजन्त्याः सेवन करे छे तेने सेवन करती है उसका, कुपितः कोपितो कुपित हुआ, अनिलः वायु वायु, रक्तम् रक्तने रक्तको, प्रमाणम् प्रमाणभी प्रमाणसे, उत्क्रम्य बधारी बकाहर, गर्भाशयगताः गर्भाशयभां रहती गर्भाशयस्थित, रजोवहाः रजोवहा रजोवह, सिराः सिराश्रीने सिराओंको, समाश्रित्य आश्रय करी आश्रय करके, रक्तम् रक्तने रक्तको, आदाय अर्धने लेकर, तद्रजः ते आर्तवने उस आर्तवको, आशु बहती शीघ्र, विवर्धयति बधारी दे छे बढ़ा देता है, यस्मात् नेथी जिससे, रक्तभावात् रक्त- भाव (रक्तपला)ने लीधे रक्तभावाके कारण, विमानता रक्तना प्रमाणभी बधारी रक्तके प्रमाणमें वृद्धि, भवति थाय छे होती है, तस्मात् तेथी इससे, एतम् अने इसे, तन्त्रविशारदाः शास्त्रविशारदा शास्त्रविशारद, असुग्वरम् असुग्वर असुग्वर, प्रादुः उट्टे छे कहते हैं, यस्मात् नेथी जिस कारणसे, रजः आर्तव आर्तव, प्रदीर्यते विस्तारवाणुं थाय छे विस्तारवाला होता है, तेन तेथी इस लिए, सः तेने उसे, प्रदरः प्रदर प्रदर, स्मृतः उट्टे छे कहा है, सामान्यतः प्रदरना आ सामान्य प्रदरके ये सामान्य, कारणम् कारण तथा लक्षण, समुद्दिष्टं उक्त छे कह दिये हैं ॥ २०५-२०९ ॥

205-209. In a woman who is habituated to excess of salt, acid, heavy, pungent irritant and unctuous articles and to the flesh of domestic, aquatic and fatty creatures, or to kedgeree, milk pudding, curds, vinegar, whey, sura wine, and such other articles, the vata, getting provoked, increases the quantity of blood in the body and gets

lodged in the vessels that go to the uterus conveying the menstrual fluid; it leads the blood to that region. As it increases the menstrual fluid in quantity by its fluidity, it is called the blood-flow by the gynecologist. As the menstrual blood breaks its way from this sur-charge, it is called Pracara or colporrhea (rhea—to flow). Thus has been described, in general, the etiology and the signs and symptoms.

चतुर्विधं व्यासतस्तु वातार्थः सन्निपाततः ।

व्यासतः तु अने विस्तारशी तो और विस्तारसे तो वातार्थः अभीत वात विक्षेपी अर्थात् वातादिसे, सन्निपाततः तथा सन्निपातशी तथा सन्निपातसे, चतुर्विधम् प्रदर चार प्रकारतुं छे प्रदर चार प्रकारका है ॥२०९॥

209. There are four kinds of colporrhea caused by each of the three humors individually as well as the one caused by the tridiscordance of humors.

वातप्रदरस्य निदानलक्षणे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्गजितम् ॥२१०॥

रक्षादिभिर्पाकृतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।

कुपितः प्रदरं कुर्यात्क्षणं तस्य मे गृणु ॥२११॥

अतः परम् छे पछी इसके बाद, हेतु- आ प्रदरनां कारण इ प्रदरके कारण, वाकृति- वक्ष्य लक्षण, भिन्नजितम् अने विभिन्न और चिकित्सा प्रवक्ष्यामि क्षीय कहुंवा, रक्षादिभिः रक्षादिभि रक्षादिमे कुपितः क्षेपेक्षे कुपित हुआ, मादयः पायु वायु पूर्ववत् आभण छे। मुग्ध पूर्व कवनके अनुसार, रक्तम् रक्तने रक्तको, आदाय प्रक्ष्य छरीने प्रक्ष्य करके, प्रदरम् प्रदर प्रदरको, कुर्यात् छरे छे करता है, तस्य मे गृणु इसका लक्षणम् वक्ष्य लक्षण, मे भारी पासेयी मुखमे, गृणु

२१० लक्षणं तस्य मे गृणु-लिङ्गं तस्योपचारय (प.)

रक्षणे सुनो ॥२१०-२११॥

210-211. Hereafter, I shall describe their causes and symptoms and treatment. The vata, provoked by dry articles etc., bringing blood as described already, causes colporrhea. Now listen to its signs and symptoms, as I describe them.

फेनिले तनु रुखं च दृढां चारुणमेव च ।

किञ्चुकोदकलङ्काशं सहजं वाऽथ नीरुजम् ॥२१२॥

कटिप्रक्षणहृत्पार्श्वपृष्ठश्रोणिषु माततः ।

कुर्वते वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥२१३॥

फेनिले इत्युक्तं ज्ञानवार, तनु पातुं पतया, रुखं च दृढं रुखं इथावत् श्याव इथाव, चारुणम् आरुण्य अरुण, किञ्चुकोदक- डेसुसना पाणी ढाकके फूलोंके जलके, लङ्काशम् श्रेणुं सहज, सहजम् तथा दरद साथे तथा दरदके साथ, अथवा अथवा अथवा, नीरुजम् दरद- रहित रक्त नीरुज छे दरदरहित रक्त निकलता है, माततः अने पायु और वायु, कटि- कटि कमर, वक्षः वक्षः वक्षः, हृत्- हृत् हृत्, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, पृष्ठ- पृष्ठ पृष्ठ, श्रोणिषु अने श्रोणिषु और श्रोणिमे, तीव्रम् तीव्र तीव्र, वेदनाम् वेदना वेदनाको, कुर्वते छरे छे करता है, एतत् अने इसको, वातात्मकम् वातात्मक वातात्मक, विदुः छरे छे कहते हैं ॥२१२-२१३॥

212-213 The discharge is frothy, thin, unctuous, dusky-red and of the color of the juice of palas flower; and it may be painless or painful. The vata causes acute pain in the waist, groin, cardiac region, sides, back and hips. This is known as colporrhea due to vata

पित्तप्रदरस्य निदानलक्षणे—

अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।

पूर्ववत् प्रदरं कुर्यात् पित्तिकं लिङ्गतः गृणु ॥२१४॥

अम्ल- अम्ल अम्ल, उष्ण- उष्ण उष्ण, लवण-
लवण लवण, क्षारैः अने क्षारश्च। और क्षारसे, पित्तम्
पित्त पित्त, यदा अम्लारे जब, प्रकुपितम् प्रकुपित यामे
छे त्वारे प्रकुपित होता है तब, पूर्ववत् पहेला कला
मुष्ण पूर्वकथनके अनुसार, प्रदरम् प्रदरे प्रदरको,
कुर्वति करे छे करता है, पैत्तिकम् अ पैत्तिक प्रदरे
इस पैत्तिक प्रदरको, लिङ्गतः दक्षिणश्च लक्षणसे, शृणु
संभगे। सुनो ॥ २१४ ॥

214. The pitta, provoked by acid, hot, salt and alkaline articles, causes colporrhea, as already described, of the pitta type. Now listen to its signs and symptoms.

सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुरथार्तिमत् ॥२१५॥
दाहरागृषामोहज्वरभ्रमसन्नायुतम् ।
असृग्दरं पैत्तिकं स्यात्

सनीलम् कंठिक नीलुं कुछ नीला, अथवा अथवा
अथवा, पीतम् पीलुं पीला, अत्युष्णम् अत्यन्त गरम
अति उष्ण, असितम् कालुं काला, नितान्त- तथा अत्यन्त
तथा अत्यन्त, रक्तम् दाल २५ लाल रज, आर्तिमत्
पीडा साथे पीडाके साथ, अथ अने और, मुहुः मुहुः
बार-बार बारबार, स्रवति अने छे स्रवता है, दाह-
दाह दाह, राग- दाही लाली, तृषा- तरस तृषा, मोह-
मोह मोह, ज्वर- ज्वर ज्वर, भ्रम- अने भ्रमभी और
भ्रमसे, सन्नायुतम् युक्त युक्त, असृग्दरम् आ प्रदर यह
प्रदर, पैत्तिकम् स्यात् पैत्तिक कहेवाय छे पैत्तिक कहाता
है ॥ २१५ ॥

215-215³. There will be frequent and painful discharge which is bluish or yellowish, very warm, dark or deep red and is accompanied with local burning and redness, thirst, stupefaction,

fever and giddiness. This is colporrhea of the pitta type.

कफप्रदरस्य निदानलक्षणे—

श्लैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ॥२१६॥

गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।

प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥२१७॥

श्लैष्मिकम् तु हवे कंठिक प्रदर अब कफज प्रदर,
प्रवक्ष्यते कहेवाया आवे छे कहा जाता है, गुर्वादिभिः
गुरु आदि गुरु आदि, हेतुभिः हेतुओं वरे हेतुओंसे,
कुपितः कुपितो कुपित, कफः कंठिक कफ, पूर्ववत् पहेला
कला मुष्ण पूर्वकथनके अनुसार, प्रदरम् प्रदर प्रदरको,
कुरुते करे छे करता है, तस्य तेनु उसका, लक्षणम्
दक्षिण लक्षण, तत्त्वतः तत्त्वत्त तत्त्वसे, शृणु संभगे।
सुनो ॥ २१६-२१७ ॥

216-217. Now will be described colporrhea of the kapha type. The kapha, provoked by etiological factors such as heavy articles of diet etc., causes colporrhea of the kapha type. Now listen to its main characteristics.

पिच्छिलं पाण्डुरवर्णं च गुरु स्निग्धं च शीतलम् ।
स्रवत्यसृक् श्लेष्मलं च घनं मन्दरुजाकरम् ॥२१८॥
छर्द्यरोचकहृत्सासश्वासकाससमन्वितम् ।

पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, पाण्डुरवर्णम् च
पाण्डुरगन्तु पाण्डुरगन्ता, गुरु गुरु, स्निग्धम् स्निग्ध
स्निग्ध, शीतलम् च शीतल शीतल, श्लेष्मलम् कंठिक
कफयुक्त, घनम् गाढुं गाढा, मन्दरुजाकरम् च अने
मंद पीडा करनारु और मन्द पीडाकारक, असृक्
रक्त रक्त, स्रवति वहे छे स्रवता है, छर्दि- अने ते
छर्दि और छर्दि, अरोचक- अरुचि अरुचि, हृत्सा-
हृत्सा हृत्सा, सास- श्वास श्वास, कास अने उधरसथी
और खांसीसे, समन्वितम् युक्त होय छे युक्त होता
है ॥ २१८ ॥

२१६. दाहरागृषामोह-विदाहरागृषामोह (घ.)

, स्यात्-तत्त्व (घ.)

२१८. शीतलम्-मद् घनम् (घ.)

, घनं-तथा (ख. झ. ड. त. व.)

218-218½. The discharge is slimy, yellowish, white in color, heavy, untu-
tuous, cold, muco-sanguinous, dense
and accompanied with mild pain. It is
attended with vomiting, anorexia,
nausea, dyspnea and cough.

साक्षिपातिकप्रदरस्य निदानलक्षणम्—

(वक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् २१९
यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ।)
त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यात्रैकावस्थमसृग्दरम् ॥२२०॥

इह आ अध्यायम्। इस अध्यायमें, क्षीरदोषाणाम्
क्षीरदोषानुं क्षीरदोषोंका, यत् ने जो, सामान्यम्
सामान्य सामान्य, कारणम् ३१९ कारण, वक्ष्यते
उद्देश्ये कहा जायगा, तत् एव ते न वही, त्रिदोषस्य
त्रिदोषना त्रिदोषके, प्रदरस्य प्रदरस्य प्रदरका, कारणम्
३१९ छे कारण है, न एकावस्थम् जुदी जुदी
अवस्थाओंवाले मित्र मित्र अवस्थाओंवाले, असृग्दरम्
आ प्रदरने इस प्रदरको, त्रिलिङ्गसंयुतम् त्रिदोषाना
लक्षणयुक्त तीनों दोषोंके लक्षणोंसे युक्त, विद्यात् अथुं
जानना चाहिए ॥ २१९-२२० ॥

219-220. What will be described as
the general causes of the morbidity of
the mother's milk are also to be consi-
dered the causative factors of colpo-
rrhea of the tridiscordance type. In
colporrhea of the tridiscordance type,
where all the above symptoms are
combined, the disease will be charac-
terised by various conditions.

नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता ।
सर्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽनिलः ॥२२१॥
रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीकबलं कफम् ।
दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥२२२॥

२२१. प्रत्यनीकबलं-प्रत्यनीककरं (घ)

" " -प्रत्यनीकगुणं (घ फ.)

वसां मेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान् ।
सृजत्यपत्यमार्गेण सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥२२३॥
शश्वत् स्रवत्यथान्नावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
क्षीणरक्तां दुर्बलां स तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥२२४॥

अति- अत्यंत अत्यन्त, परिक्लिष्टा ३१९युक्त कष्टयुक्त,
प्रक्षीणशोणिता अने क्षीण रक्तवाणी और क्षीण रक्त-
युक्त, नारी तु स्त्री स्त्री, यदा न्यारे जब, सर्वहेतु-सधना
हेतुओंनुं सब हेतुओंका, समाचारात् सेवन करे छे
न्यारे सेवन करती है तब, अतिवृद्धः अत्यन्त बढ़ा हुआ,
अनिलः वायु वायु, प्रत्यनीकबलम्
हीन अणवाणा हीन बलयुक्त, पित्ततेजसा पित्तना तेजसी
पित्तके तेजसे, विदग्धम् विदग्ध विदग्ध, पीतम् पीला
पीले, दुर्गन्धम् दुर्गन्धी दुर्गन्धी, पिच्छिलम् अने
पिच्छिल और पिच्छिल, कफम् कफने कफको, रक्त-
मार्गेण रक्तमार्गे रक्तमार्गसे, सृजति अक्षर काटे छे
बाहर निकालता है, यावद्धि अने न्यारे और जब,
वेगवान् वेगवान् वायु वेगवान् वायु, वसाम्
वसा वसा, मेदः च अने मेदने और मेदको,
समुपादाय लक्ष्मिने लेकर, अपत्यमार्गेण योनिमार्गसे
योनिमार्गसे, सृजति अक्षर काटे छे बाहर निकालता है,
शश्वत् तब, शश्वत् निरन्तर निरन्तर, सर्पिः- शी
घी, मज्ज- मज्ज मज्जा, वसोपमम् अने वसा नैवा
और वसाके समान, आन्नावम् आन्नावने आन्नावको,
स्रवति योनिद्वारा अक्षर काटे छे योनिद्वारा बाहर
निकालता है, तृष्णा- तृष्णा प्यास, दाह- दाह दाह,
ज्वरान्विताम् तथा न्यारी युक्त तथा ज्वरसे युक्त,
क्षीणरक्ताम् क्षीणरक्तवाणी क्षीणरक्त, दुर्बलाम् अने
दुर्बल और दुर्बल, ताम् ते स्त्रीने उस स्त्रीको, असाध्याम्
असाध्य भानी असाध्य मानकर, सः ते वैवे वह वैवे,
विवर्जयेत् छोड़ी देवी छोड़ दे ॥ २२१-२२४ ॥

221-224. If a woman, very much
exhausted or greatly wasted in blood,
indulges in things which are causative
factors of this disease, the vata, getting
excessively increased and passing

२२४. स्रवत्यथान्नावं-स्रवन्तीमात्रावं (घ.)

, तामसाध्यां विवर्जयेत्-तामसेध्यां विनिर्दिशेत् (घ.)

through the blood-channels, causes the opposing kapha to be burnt by the heat of pitta and converts it into a slimy offensive and yellowish fluid; and mixing with fat and the adipose tissue, it flows out forcibly through the vagina and this discharge is of the color of ghee or marrow or fat. This is a continual discharge accompanied with thirst, burning and fever. The woman, wasted of blood and rendered weak as a result should be considered incurable.

शुद्धार्तवलक्षणम्—

मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥२२५॥

मासात् भासे भासे प्रतिमास, निष्पिच्छदाहार्ति पिच्छा, दाह और पीड़ा-रहित, पञ्चरात्र-पाथ रात्रि पर्यन्त पञ्चात्रि तक, अनुबन्धि आलु रहेता जारी रहनेवाले, न एव न तो न तो, अति बहु अहु वधारे अति अधिक, नात्यल्पम् च अने न तो अहु थोडा और न तो बहुत थोके, आर्तवम् आर्तवने आर्तवको, शुद्धम् शुद्ध शुद्ध, आदिशेत् अलुपुं जानना चाहिए ॥ २२५ ॥

225. That should be regarded healthy or normal menses which occurs every month, which is not slimy, which is not attended with burning or pain, which lasts for five days and which is neither excessive nor very scanty.

गुग्गाफलसवर्णं च पद्मालककसन्निभम् ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥२२६॥

गुग्गाफल- थलुडीनी गुग्गाफलेके, सवर्णम् नेवा रंगना सहस वर्णवाले, पद्म- डमली कमल, अलकक- तथा

२२२. पद्मालकक-यद्मालकक (ग. व. फ.)

अणताना और अलतेके, सन्निभम् नेवा सहस, इन्द्र-गोपक अने इन्द्रगोपना और वीरबहुटीके, सङ्काशम् च नेवा सहस, आर्तवम् आर्तवने आर्तवको, शुद्धम् शुद्ध शुद्ध, आदिशेत् डहेपुं कहना चाहिए ॥ २२६ ॥

226. That should be regarded as the healthy or normal menstrual blood which is of the color of the jequirity-seed or of the lotus or of lac or which resembles the trombidium, the scarlet insect.

प्रदरचिकित्सा—

योनीनां वातलाघानां यदुक्तमिह मेवजम् ।
चतुर्णां प्रदराणां च तत् सर्वं कारयेद्विषक् ॥२२७॥

इह आ अध्यायम्। इस अध्यायमें, वातलाघानाम् वातल आदि वातल आदि, योनीनाम् योनीनाम् योनीयोका, यत् मेवजम् ने औषध जो औषध, उक्तम् डहेपुं डे कहा गया है, तत् सर्वम् ते अलुं उन सबका, विषक् वैद्यको, चतुर्णाम् प्रदराणाम् च चारे प्रदरेभा पलु चारों प्रदरोंमें भी, कारयेत् डरपुं ओधये प्रयोग करना चाहिए ॥ २२७ ॥

227. The physician should use all medications indicated in gynecic disorders caused by vata and other humors, in these four kinds of colporrhoea.

रक्तसिधारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
रक्तार्शसां च यत् प्रोक्तं मेवजं तच्च कारयेत् ॥२२८॥

यत् ने जो, रक्तसिधारिणाम् रक्तसिधारीओनुं रक्तसिधारियोकी, तथा तथा तथा, शोणितपित्तिनाम् रक्तपित्तिवाणानुं रक्तपित्तिवालोकी, यत् च अने ने और जो रक्तार्शसाम् रक्तार्शवाणानुं रक्तार्शवालोकी, मेवजम् औषध औषध, प्रोक्तम् डहेपुं डे कही है, तत् च तेने पलु उसे भी, कारयेत् डरपुं ओधये करनी चाहिए ॥ २२८ ॥

२२७. योनीनां वातलाघानां-वातलाघानां च योनीनाम् (ग.)

228. He should also use the remedies indicated in diarrhea with bloody stools, in hemothermia and bleeding piles.

क्षीरदोषाणां निदानं संप्राप्तिश्च—

धात्रीस्तनस्तन्यसंपदुक्ता विस्तरतः पुरा ।

स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥२२९॥

धात्री- धाव धात्री, स्तन- स्तन स्तनों, स्तन्य- अने धावधुनी और स्तन्यकी, संपत् सम्पत्ति सम्पत्ति, पुरा पहेला पहले, विस्तरतः विस्तारथी विस्तारसे, उक्ता उक्ती छे कह दी है, स्तन्यसंजननम् च एव स्तन्यजनन स्तन्यजनन, स्तन्यस्य स्तन्यतुं और स्तन्यका, विशोधनम् च विशोधन पक्षु तेज प्रमाणे उल्लुं छे विशोधन भी वसी प्रकार कह दिये हैं ॥ २२९ ॥

229. The qualities of the wellformed breasts and the breast-milk of the wet nurse have been already described by me in detail. So too have been described the galactogogues and the galacto-depurants;

वातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥२३०॥
वातादिष्वेव तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्तमः ।
त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

वातादिदुष्टे वातादिथी दूषित दूधनी वातादिसे दूषित दूधके, लिङ्गम् दक्षलु लक्षण, क्षीणस्य च अने क्षीलु दूधनी और क्षीण दूधकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, तत् सर्वम् ते अल्लुं यह सब, उक्तम् उल्लुं छे कह दिया है, ये तु अने ते और जो, अष्टौ आठ आठ, क्षीरदोषाः क्षीरदोषा क्षीरदोष, प्रकीर्तिताः उहेला छे कहे हैं, तान् तेओने उनको, शास्त्रचक्षुः शास्त्रज्ञ शास्त्रज्ञ, भिषक्तमः श्रेष्ठ वैद्य श्रेष्ठ वैद्य, वातादिषु एव वातादिओमां न वातादिदोषों ही, विद्यात् अल्लुवा जाने, यतः ओथी यतः, शिष्याः तु शिष्य शिष्य, त्रिविधाः

२३१. भिषक्तमः—भिषग्वरः (ब.)

त्रय प्रकारना छे तीन प्रकारके हैं, ततः तेथी ततः, विस्तरम् विस्तारथी विस्तारसे, वक्ष्यामि उल्लेख कहूंगा ॥ २३०-२३१ ॥

230-231. So also the signs of vitiation of the breast-milk by vata and other humors along with its treatment. All this, along with the eight kinds of morbidity of milk, have been described. The able physician endowed with scientific vision should classify these into the categories of vata and other humors. As there are three classes of pupils in view of their grades of intelligence, I describe the subject in detail to be used even to the lowest of them.

अजीर्णासात्म्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनान् ।
लवणाम्लकटुक्षारप्रक्लिन्नानां च सेवनात् ॥२३२॥
मनःशरीरसंतापादस्वप्नाग्निशि चिन्तनात् ।
प्राप्तवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥२३३॥
परमाणं गुडकृतं कृशरां दधि मन्दकम् ।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यान्पौदकानि च २३४
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नामद्यस्यातिनिषेवणात् ।
अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः ॥२३५॥
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
कुर्युरष्टविधं भूयो दोषतस्तन्निबोध मे ॥२३६॥

अजीर्ण- अल्लुं अजीर्ण, असात्म्य- असात्म्य असात्म्य, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, अत्यर्थ- अने अत्यन्त और अत्यन्त, भोजनान् बोधनथी भोजनसे, लवण- लवण लवण, अम्ल- अम्ल अम्ल, कटु- कटु कटु, क्षार- क्षार क्षार, प्रक्लिन्नानाम् च अने उल्लेखवाला द्रव्योंना और क्लेदयुक्त द्रव्योंके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, मनः-

२३२. मन्दकम्—मत्स्यकम् (य. ब.)

२३५. अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः—अभिवारादना-
यासाद् व्याधिभिः कर्शनेन च (य. ब. क.)

२३६. क्षीरवहाः—क्षीराशयाः (फ.)

भन मन, करीर-अने शरीरना और शरीरके, संतापाव
संतापथी सन्तापसे, निशि रात्रिभां रात्रिमें, अस्वप्नात्
न ओंधवाथी न सोनेसे, चिन्तनात् चिंताथी चिन्तासे,
प्रासवेग-प्राप्त थयेवा वेगोने प्राप्त वेगोको, प्रतीवातात्
शेडवाथी रोक्नेसे, अप्राप्त-अने अप्राप्त वेगोने और
अप्राप्त वेगोको, उदीरणेन च प्रेरित करवाथी प्रेरित
करनेसे, परमाकृष्ट दूधपाक दूधपाक, गुडकृतम् गोणनी
गनावटो गुडकी बनी हुई चीजें, कृशराम् कृशरा कृशरा,
मन्दकृष्ट दधि मन्दकृत दही मन्दजात दधि,
अभिव्यन्दीनि अक्षिप्यन्दी अभिव्यन्दी, ग्राम्य तथा
ग्राम्य तथा ग्राम्य, आनूप-आनूप आनूप, औदकानि
च अने जलपानेनां और जलचरोके, मांसानि मांस
मांस, भुक्त्वा भुक्त्वा भाष्ट भाष्टने खा खाकर, दिवा-
स्वप्नात् दिवसभां ओंधवाथी दिनमें सोनेसे, मद्यस्य
तेभ्यो मद्यना एवं मद्यके, अतिनिषेवणात् अतिसेवनथी
अतिसेवनसे, अनायासात् परिश्रम न करवाथी परिश्रम
न करनेसे, अमीघातात् अभिधातथी चोट लगनेसे,
क्रोधात् क्रोधथी क्रोधसे, आतङ्क-अने रोगथी और रोगसे,
कर्शनैः च कृश थवाथी कृश होनेसे, दोषाः दोषो
दोषो कुपित दोष, क्षीरवहाः क्षीरवाहिनी क्षीरवहा,
सिराः सिराओभां सिराओमें, प्राप्य पहेय्यीने पहुंचकर,
स्तन्यस्य धावन्ने स्तन्यको, प्रदूष्य च दूषित करी
दूषित करके, अष्टविधम् आठ प्रकारनुं अष्ट प्रकारका,
कुर्वुः करे छे करते हैं, भूयः क्षीरने फिरसे, तत् तेने
उसे, दोषतः दोष प्रमाणे दोषानुसार, मे भारी पासेथी
मुक्तसे, निबोध सांभो। सुनो ॥ २३२-२३६ ॥

232-236. By taking predigestion meals, unwholesome, irregular, antago-
nistic and excessive diet, by constant use of salt, acid, pungent, alkaline and softened articles, by mental and bodily affliction, sleeplessness at night, brooding, suppression of the manifested urges and artificially exciting such urges, and by indulgence in daysleep after frequent eating of milk-pudding, products of gur,

kedgeree, immature urds, liquefacient, flesh of domestic, wet-land and aquatic creatures; by excessive use of wine, lack of exertion, trauma, anger and emaciation due to diseases, the humors, getting provoked reach the galactic channels, vitiate the milk and cause eight kinds of galactic morbidity. Now listen, as I describe them again, according to each category of morbidity.

वातजादिभेदेन क्षीरदोषस्य लिङ्गानि—

वैरस्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।

पित्ताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यं स्नेहपैच्छित्त्यगौरवम् ॥२३७॥
कफाद्भवति

अनिलात्मके वातदूषित क्षीरभां वातदूषित क्षीरमें,
वैरस्यम् विरसता विरसता, फेनसङ्घातः झांझने। जमाव
फेनका संघात, रौक्ष्यं च हृति अने रूक्षता याय छे
और रूक्षता होती है, पित्तात् पित्तथी दूषित क्षीरभां
पित्तदूषित क्षीरमें, वैवर्ण्यं-विवर्णता विवर्णता, दौर्गन्ध्यं
अने दुर्गन्ध थाय छे और दुर्गन्ध होती है, कफात्
तथा उद्धूषित क्षीरभां तथा कफदूषित क्षीरमें, स्नेह-
स्निग्धता स्निग्धता, पैच्छित्त्य-थीकाश पिच्छिलता,
गौरवम् तथा भारेपण्यं थाय छे और गुरुता, भवति
थाय छे होती है ॥ २३७ ॥

237. In condition of vitiation of vata the milk will be distasteful, frothy and unctuous. In vitiation by pitta, there will be discoloration and bad smell. In vitiation by kapha, unctuousness, sliminess and heaviness will be observed.

रूक्षाद्यैरनिलः सैः प्रकोपणैः ।

कुक्षः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥२३८॥

रूक्षाद्यैः रूक्षादि रूक्षादि, सैः पोतानां अपने,
प्रकोपणैः प्रकोपणथी प्रकोपणोसे, कुक्षः दुपित कुपित,

२३८. स्तन्यस्य दूषयेत्-स्तन्यं प्रदूषयेत् (व.)

अनिलः वायु वायु, क्षीराशयम् क्षीराशयम् क्षीराशयम्, प्राप्य ७४८ ने पहुँचकर, स्तन्यस्व धावत्युना स्तन्यके, रसम् रसने रसको, दूषयेत् दूषित करे छे दूषित करती है ॥ २३८ ॥

238. The vata gets provoked by dry articles of diet and other similar vata-provoking factors. Thus, getting provoked and reaching the mammary glands, it vitiates their secretions.

वातादिदुष्टं क्षीरं पिबतो बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति—

विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत् पिबन् ।
न चास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण च विवर्धते ॥२३९॥

विरसम् विरस विरस, वातसंसृष्टम् अने वातसंसृष्ट और वातसंसृष्ट, तत् ते दूध उस दूषको, पिबन् पीना २ आणक पीनेवाला बालक, कृशीभवति पातगौ ॥ यथे अथ छे कुश हो जाता है, अस्य च तेने उसको, क्षीरम् दूध दूध, न स्वदते भावतुं नथी अच्छा नहीं लगता, कृच्छ्रेण तथा भुशेदीथी तथा कठिनाईसे, विवर्धते च ते आणकनी वृद्धि आय छे उस बालककी वृद्धि होती है ॥ २३९ ॥

239. The child, who sucks this distasteful milk vitiated by vata, becomes emaciated. It does not relish the milk and its growth becomes difficult

तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
करोति फेनसङ्घातं तच्च कृच्छ्रात् प्रवर्तते ॥२४०॥

तथा एव तेन प्रभाण्डे इसी प्रकार, कुपितः कुपित कुपित, वायुः वायु वायु, अन्तः स्तन्यम् क्षीराशयम् स्तन्यने क्षीराशयम् स्तन्यको, विलोडयन् पक्षीनीने विलोडित करके, फेनसङ्घातम् शीलुना सभूदने फेन-संघातको, करोति अनावे छे उत्पन्न करता है, तच्च तु तेथी ते स्तन्यनी ततः उस स्तन्यकी, कृच्छ्रात् कष्ट-

२३९. न चास्य—न चास्मै (ब. फ.)

२४०. तच्च—ततः (ब. फ.)

पूर्वक कठिनाईसे, प्रवर्तते प्रवृत्ति आय छे प्रवृत्ति होती है ॥ २४० ॥

240. Similarly, the provoked vata churns up the milk internally in the glands and makes it forthy. Consequently, it flows out with great difficulty.

तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
वातिकं शीर्षरोगं वा पीनसं वाऽधिगच्छति ॥२४१॥

तेन ते पीवाथी उसके पीनेसे, बालः आणक बालक, क्षामस्वरः क्षीलु स्वरवागौ ॥ क्षीण स्वरवाला, बद्ध-विट्-मूत्र-मारुतः अने आडा-मूत्र तथा वायुनी अटकायत-वागौ ॥ आय छे मल-मूत्र और वायुकी रुकावटवाला होता है, वातिकम् वथी तेने वातजन्य वातजन्य, शीर्षरोगम् वा शीर्षरोग शीर्षरोग, पीनसं वा के पीनस या पीनसरोग, अधिगच्छति आय छे होता है ॥ २४१ ॥

241. The child which drinks this milk becomes weak of voice and suffers from stasis of feces, of urine and flatus. It develops headache or coryza of the vata type.

पूर्ववत् कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
रूक्षं तत् पिबतो रौक्ष्याद्वलहासः प्रजायते ॥२४२॥

पूर्ववत् पहलेवाली प्रभाण्डे ७ पूर्ववत्, कुपितः कुपित कुपित, अनिलः वायु वायु, स्तन्ये स्तन्यम् स्तन्यने, स्नेहम् स्नेहने स्नेहका, शोषयते शोषी छे छे शोषण करता है, तत् ते उस, रूक्षम् रूक्ष धावत्यु रूक्ष दूषको, पिबतः पीता आणकने पीनेवाले बालकको, रौक्ष्यात् धावत्युनी रूक्षताने दीधे स्तन्यकी रूक्षतासे, बलहासः अणने हास बलहास, प्रजायते आय छे होता है ॥ २४२ ॥

242. The vata which is provoked as before, dehydrates the unctuous element in the milk. The child, taking this unctuous milk, is reduced in

२४१. अधिगच्छति—निगच्छति (ब.)

strength, by the lack of unctuous quality in the milk.

पित्तमुष्णादिभिः कुद्धं स्तन्याशयमभिप्लुतम् ।
करोति स्तन्यवैवर्ण्यनील पीतासितादिकम् ॥२४३॥

उष्णादिभिः उष्णुद्दिष्टी उष्णादिष्वे कुद्धं कुपित
थयेषुं कुपित हुआ, पित्तं पित पित, स्तन्याशयम्
स्तन्याशयम् स्तन्याशयम्, अभिप्लुतम् अर्धने पहुंचकर,
नील- नील नीले, पीत- पीत पीत, असितादिकम् के
कृष्ण वजरे या कृष्ण आदि, स्तन्यवैवर्ण्यम् धावणुनी
विवर्णता स्तन्यकी विवर्णता, करोति करे के करता
है ॥ २४३ ॥

243. The pitta, getting provoked by hot articles and other similar factors, reaching the mammary glands, causes discoloration of the milk into bluish, yellowish, dark and other shades

विवर्णगात्रः स्विन्नः स्यात्तृष्णालुर्भिन्नविद् शिशुः ।
नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तं स्तनम् ॥२४४॥

शिशुः आण्ड बच्चा, विवर्णगात्रः विवर्ण अंगो-
वाणे विवर्ण शरीरवाला, स्विन्नः पसीनावाणे पसीनायुक्त,
तृष्णालुः तरसवाणे। तृष्णावाला, भिन्नविद् भिन्नविद्
अतिसारका रोगी, नित्यम् तथा सतत और सदा, उष्ण-
शरीरः च उष्ण शरीरवाणे। उष्ण शरीरवाला, स्वात्
थाय के होता है, तम् स्तनम् अने ते स्तनने और
उस स्तनको, न अभिनन्दति प्रच्छते। नहीं नहीं
चाहता ॥ २४४ ॥

244. The child who takes this milk gets changed in body color and is afflicted with perspiration, thirst and loose stools; its body is always felt to be warm, and it shows dislike for the breast-feed.

पूर्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमृच्छति ।
पाण्डुराग्र्यस्तपितवतः कामला च भवेच्छिशोः २४५

पूर्ववत् पहलेकी जेम् पूर्ववत्, पित्ते कुपिते पित्त
कुपित थायाथी पित्तके कुपित होनेसे, क्षीरम् दूध दूध,
दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्धयुक्त दुर्गन्धयुक्त, मृच्छति थाय के
होता है, तद् ते इसको, पित्तवतः पीता पीनेवाले, शिशोः
आण्डने बच्चेको पाण्डुराग्र्यः पाण्डुरोग पांडुरोग,
कामला च के कमला या कमला, भवेत् थाय के होता
है ॥ २४५ ॥

245. The pitta, provoked as before, gives a bad smell to the milk, and the child drinking that milk is afflicted with anemia and jaundice.

कुद्धो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ।
स्नेहान्वितत्वात्क्षीरमतिस्निग्धं करोति तु ॥२४६॥

स्त्रियाः स्त्रीना स्त्रीके, क्षीराशयगतः क्षीराशयम्
रहेक्ष क्षीराशयमें पहुंचकर, गुर्वादिभिः शुभ्र वजरे डारणुथी
गुरु आदिसे, मृद्धः डारणुथी कुपित, श्लेष्मा के कफ,
स्नेहान्वितत्वात् पोतानी स्निग्धतासे स्त्री स्नेहयुक्त
होनेसे, तत्क्षीरम् तु ते दूधने उस क्षीरको, अतिस्निग्धम्
अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, करोति करे के करता है ॥२४६॥

246. The kapha, provoked by heavy articles and other similar factors, reaches the woman's mammary glands and by its unctuous quality, it renders the milk hyper-unctuous.

उर्ध्वनः कुन्थनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ।
नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ॥२४७॥
श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ।

तेन तेनाथी उससे, शिशुः आण्ड बच्चा, उर्ध्वनः
उर्ध्वनी कर्था करे के वमनशील, कुन्थनः डरंजती कुन्थन
करनेवाला, लालालुः लालने। स्त्रिय करतो लाला युक्त,
नित्योपदिग्धैः दररोज उपदिष्ट रहेक्ष नित्य कफसे
उपलिप्त, स्रोतोभिः स्रोतोथी युक्त स्रोतोवाला, निद्रा- निद्रा
निद्रा, क्लमसमन्वितः तेभ्य थाकवाणे एवं क्लमसे युक्त,

२४७. निद्राक्लमसमन्वितः-निद्राकरयसमन्वितः (ब. य. फ. व.)

શ્વાસ-શ્વાસ શ્વાસ, કાસ અને કાસથી ઔર કાસસે, પરીતઃ પીડિત પીડિત, પ્રસેક-કફના સ્વાદ કફકા સાવ, તમક-અન્વિતઃ તુ અને તમકવાળો ઔર તમકવાળા, જાયતે થાય છે હોતા હૈ ॥ ૨૪૭૩ ॥

247. The child sucking this milk, suffers from vomiting, tussive sounds, dribbling of saliva, increase of mucus in body-channels, sleepiness, exhaustion, dyspnea, cough, ptyalism and asthma.

અભિભૂય કફઃ સ્તન્યં પિચ્છિલં કુરુતે યદા ॥૨૪૮॥
લાલાલુઃ શૂનવકત્રાક્ષિર્જડઃ સ્યાત્તત્ પિવચ્છિશુઃ ।

યદા કફઃ ન્યારે કફ જવ કફ, સ્તન્યમ્ સ્તન્યને સ્તન્યકો, અભિભૂય દૂધિત કરીને દૂધિત કરકે, પિચ્છિલમ્ પીચ્છિલ, કુરુતે બનાવે છે ત્યારે બનાતા હૈ તવ, તત્ તેને उसको, પિબન્ પીનાર પીનેવાળા, શિશુઃ બાળક બાલક, લાલાલુઃ લાળવાળો લાલાયુક્ત, શૂન-વકત્રાક્ષિઃ મુખ તથા આંખના સોજવાળો સૂજે હુવ મુખ ઔર આંખવાળા, જડઃ અને જડ ઔર જડ, સ્વાત્ અને છે હોતા હૈ ॥૨૪૮૩॥

248. When the Kapha vitiates the milk and makes it slimy, the child sucking this milk, suffers from slobber; its face and eyes become swollen and the child becomes dull.

કફઃ ક્ષીરાશયગતો ગુરુત્વાત્ ક્ષીરગૌરવમ્ ॥૨૪૯॥
કરોતિ ગુરુ તત્ પીત્વા બાલો હૃદ્રોગમૃચ્છતિ ।
અન્યાંશ્ચ વિવિધાત્રોગાન્કુર્યાત્ક્ષીરસમાશ્રિતાન્ ૨૫૦

ક્ષીરાશયગતઃ ક્ષીરાશયગત ક્ષીરાશયમે પહુંચા હુશ્વા, કફઃ કફ, ગુરુત્વાત્ યુરુતાને લીધે મારી હોનેસે, ક્ષીરગૌરવમ્ દૂધને યુરુતાવાળું દૂધકો મારી, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, તત્ ગુરુ તે બારે દૂધ उस

૨૫૦. કરોતિ ગુરુ તત્ પીત્વા બાલો હૃદ્રોગમૃચ્છતિ-કુર્યાત્સ્નેહાન્વિતં પીતં તત્ ભાવાત્કફરોગવાન (ત. દ)

૧૧ કરોતિગુરુ તત્-અતિસ્નેહાન્વિતં (વ. કં. વ.)

ગુરુ દૂધકો, પીત્વા પીવાથી પીકર, બાલઃ બાળકને વચ્ચા, હૃદ્રોગમ્ હૃદ્રોગ હૃદ્રોગકો, મૃચ્છતિ થાય છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, ક્ષીરસમાશ્રિતાન્ વળી તે કફ દૂધઅન્ય ઔર વહ કફ ક્ષીરજન્ય, અન્વાન્ ખીબ અન્ય, વિવિધાન્ વિવિધ નાના પ્રકારકે, રોગાન્ ચ રોગો રોગોકો, કુર્યાત્ કરે છે કરતા હૈ ॥૨૪૯-૨૫૦॥

249-250. The kapha getting located in the mammary glands, causes heaviness of milk; owing to its quality of heaviness the child drinking that milk is afflicted with the diseases of the stomach and various other disorders born of morbid milk.

ક્ષીરે વાતાદિમિદુષ્ટે સંભવન્તિ તદાત્મકાઃ ।

ક્ષીરે દૂધ દૂધ, વાતાદિમિઃ વાતાદિથી વાતાદિસે, દુષ્ટે દૂધિત થતા દુષ્ટ હોને પર તદાત્મકાઃ તેનાથી થતા રોગો તજન્ય રોગ, સંભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ ॥૨૫૦૩॥

250. If the breast-milk is vitiated by vata or other humors, diseases corresponding in characteristics to the humor will afflict the child.

ક્ષીરદોષે ધાત્ર્યાઃ સંશોધનમ્—

તત્રાદૌ સ્તન્યશુદ્ધયર્થં ધાત્રીં સ્નેહોપપાદિતામ્ ૨૫૧
સંસ્થેય વિધિવદ્વૈયો વમનેનોપપાદયેત્ ।

તત્ર તેમાં ઉપમેં, આદૌ પ્રથમ પ્રથમ, વૈયઃ વૈયે વૈય, સ્તન્ય-ધાવણુની સ્તન્યકો, શુદ્ધયર્થમ્ શુદ્ધિને માટે શુદ્ધિકે લિપ, સ્નેહ-ઉપપાદિતામ્ સ્નેહન કરાવેલી સ્નેહન કરાઈ હુઈ. ધાત્રીન્ ધાત્રીને ધાત્રીકો, વિધિવત્ વિધિ મુખ્ય વિધિપૂર્વક, સંસ્થેય સ્વેદન કરાવીને સ્વેદન કરાકે, વમનેન વમન વમન, ઉપપાદયેત્ કરાવણું કરાવે ॥૨૫૧૩॥

251-251. For the purification of the breast milk, the physician should, at first, systematically treat the mother

with oleation and sudation procedures and then give her emesis.

वमनार्थं वचादियोगः —

वचाप्रियङ्गुयष्ट्याह्वफलवत्सकसर्षपैः ॥२५२॥
कलकैर्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्वमेत् ।

वचा- ५७ वच, प्रियङ्गु- धुँला प्रियङ्गु, यष्ट्याह्व-
नेलीमध मुलहठी, फल- भीँलण मैनफल, वत्सक- डडे
कुवा, सर्षपैः सरसपना सरसोंके, कलकैः ३६३ कल्क,
सलवणैः अने धवलयुक्त और लवण सिलाकर, निम्ब-
लीमध तीम, पटोलानाम् अने परवणनां और परवलके,
काथैः ३५५५५ काथसे, वमेत् वमन करावे ॥ २५२३ ॥

252-252½. Sweet flag, perfumed cherry, liquorice, emetic nut, kurchi and rape seed may be given in the form of paste; or the bark of neem and wild snake gourd, mixed with salt, may be given as decoction.

विरेचनार्थं योगाः —

सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ॥२५३॥
दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ।

सम्यक्-वान्ताम् अराभर वमन थया अच्छी प्रकार
वमन होनेके, ततः आ६ पीछे, यथान्यायम् यथाविधि
शास्त्रानुसार, कृतसंसर्जनाम् संसर्जनक्रम ३२०५।
५५५ संसर्जनक्रम करानेके पीछे दोष- दोष दोष, काल-
३।६ काल, बल- अने अलनी और बलका, अपेक्षी
अपेक्षा ३२०५। विचार करके, स्नेहयित्वा स्नेहन
३२०५। स्नेहन कराके, विरेचयेत् विरेचन आ५५
विरेचन करावे ॥ २५३३ ॥

253-253½. The patient that has been systematically subjected to emesis and rehabilitation procedure, should be given purgation preceded by oleation, in keeping with the patient's

२५३. ततः-पुनः (फ)

degree of morbidity and strength, and the season.

त्रिवृतामभयां वाऽपि त्रिफलारससंयुताम् ॥२५४॥
पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां वाऽपि केवलाम् ।
(पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकार्थं च शास्त्रवित् २५५)

त्रिफलारससंयुताम् त्रिफलानां क्वाथ त्रिफला-
काथसे युक्त, मधुसंयुक्ताम् तथा मधुसहित तथा मधुसंयुक्त,
त्रिवृताम् त्रिवृत त्रिवृत, अभयाम् वा अपि ३ ६२३
अथवा अभयाको, पाययेत् पाणी पिलावे, शास्त्रवित्
अथवा शास्त्रने अलुनार वैद्य अथवा शास्त्र वैद्य,
विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, मूत्रसंयुक्ताम्
गोभूत साथे गोमूत्रयुक्त, केवलाम् अकेली केवल,
अभयाम् वा अपि ६२३ अभयाको, पाययेत् पाणी
पिलावे ॥ २५४-२५५ ॥

254-255. He should be given the pulvis of turpeth, and chebulic myrobalan mixed with the decoction of the three myrobalans and honey, or he should be given the pulvis of chebulic myrobalan only mixed with cow's urine, by the physician with a view to purge the patient.

सम्यग्विरिक्तां मतिमान् कृतसंसर्जनां पुनः ।
ततो दोषावशेषघ्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥२५६॥

सम्यक्- अराभर ठीक प्रकारसे, विरिक्ताम् चिकित्त
थयेथी विरेचन हो जानेपर, पुनः कृतसंसर्जनाम् संसर्जन-
क्रम ३२०५। संसर्जनक्रम करानेके, ततः आ६ बाद,
मतिमान् बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान् वैद्य, दोषावशेषघ्नैः
आ३। २६५। दोषने ६२५। दोषदोषनाशक, अन्नपानैः
अन्नपानेथी अन्नपानसे, उपाचरेत् चिकित्सा ३२०५।
उपचार करे ॥ २५६ ॥

२५५. पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां वाऽपि केवलाम्-पाययेत् सगो-

मूत्राभयां त्वपि शास्त्रवित् (घ.)

२५६. सम्यग्विरिक्तां मतिमान्-अथ सम्यग्विरिक्ता च (त)

, दोषावशेषघ्नैः-दोषविशेषघ्नैः (घ. फ.)

256. After she has been purged well and given the rehabilitation procedure, the wise physician should treat the residual morbidity in her, by a regular course of suitable food and drink.

क्षीरदोषे हितमन्नपानम्—

शालयः षष्टिका वा स्युः इयामाका भोजने हिताः ।
प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥२५७॥
वंशवेत्रकलायाश्च शाकार्यै स्नेहसंस्कृताः ।

शालयः शालि शालि, षष्टिकाः वा षष्टि सांठी चावल, इयामाकाः साभो सांवा, प्रियङ्गवः प्रियंशु प्रियंगु, कोरदूषाः कोरदा कोरों, यवाः तथा ज्व तथा जौ, तथा वेणुयवाः अने वेणुयव और वेणुयव, भोजने बोअने भाटे भोजनमें, हिताः हितकर, स्युः छे हैं, स्नेहसंस्कृताः स्नेहथी संस्कार आपेला स्नेह-संस्कृत, वंश- वांस वंश, वेत्र वेत्र वेत्र, कलायाः च अने पटाया और मटर, शाकार्यै शाक तरीके हितकर छे शाकके लिए हितकर हैं ॥ २५७॥

257-257½. Bali or shastika rice, sanwa, millet or italian millet, common millet, barley or bamboo barley are beneficial as diet. The tender shoots of bamboo, cane sprouts and chickling vetch should be used as vegetable-curry prepared in unctuous substances.

मुद्गान् मसूरान् यूषार्थे कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् २५८

मुद्गान् मग मूंग, मसूरान् मसूर मसूर, कुलत्थान् च तथा कुलथी और कुलथीको, यूषार्थे यूषने भाटे यूषके लिए, प्रकल्पयेत् आपरवा प्रयोग करे ॥ २५८ ॥

258. Green gram, lentils and horsegram may be used for preparing soup.

२५७½. शाकार्यै स्नेहसंस्कृताः—स्नेहो यूषसंस्कृताः

(ड. त. व. व.)

निम्बवेत्राप्रकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।

सव्योषसैन्धवान् यूषान्दापयेत्स्तन्यशोधनान् २५९

स्तन्यशोधनान् स्तन्यपुं शोधन करेनार स्तन्यशोधक, निम्ब- लीमडो नीम, वेत्राप्र- वेत्राप्र वेत्राप्र, कुलक- करेली करेला, वार्ताक- रीमला वैंगन, कामलकैः अने आभगाथी और आंवलेसे, शृतान् उकाणेल पकाये हुए, सव्योष- त्रिडु त्रिडु, सैन्धवान् तथा सिंधावूथी युक्त तथा सैन्धवसे युक्त, यूषान् यूष यूषको दापयेत् आपवा देवे ॥ २५९ ॥

259. The patient should be given a potion of the soups of the sprouts of neem and cane, karella fruit, brinjal and emblic myrobalans mixed with the pulvis of the three spices and rock salt; they are galacto-depurants.

शहतान् कपिजलानेणान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।

संस्कृतान् त्रिडु पगेरथी संस्कृत करेल त्रिडु आदिसे संस्कृत किये हुए, शहतान् ससडा शह, कपिजलान् कपिजल कपिजल, एणान् च तथा औषुना भांस और एणके मांसोंको, प्रदापयेत् आपवा देवे २५९½

259½. The flesh of hare, grey partridge and Indian antelope, should be given well cooked as food;

स्तन्यशुद्धिकराः कतिपययोगाः—

शार्ङ्गैष्टासप्तपर्णत्वग्धगन्धाशृतं जलम् ॥२६०॥
पाययेताथवा स्तन्यशुद्धये रोहिणीशृतम् ।

स्तन्यशुद्धये स्तन्यनी शुद्धिने भाटे स्तन्यकी शुद्धिके लिए, शार्ङ्गैष्टा- पीलुडी मकोय, सप्तपर्णत्वक्- सातवधुनी छाल सतिवनकी छाल, धगन्धा- अने आसेरथी और असगन्धसे, शृतम् उकाणेल पकाया हुआ, जलम् पाणी पीवा आपवुं जल पिलावे, अथवा अथवा या,

२५९½. प्रदापयेत्—प्रकल्पयेत् (स. ड. त.)

२६० धगन्धा—वस्तगन्धा (छ.)

२७०½ रोहिणीशृतम्—कडुरोहिणीम् (व.)

रोहिणीशृङ्ग रोहिणी उद्गोलेषु पाणी रोदनसे पकाया
हुआ जल, पाययेत् देवुं देवे ॥ २६०३ ॥

260-260½. The water prepared with black-night shade, dita bark, cinnamom bark and winter cherry may be used for drinking; or the decoction of kurroa may be given as potion for the purification of breast-milk.

अमृतासप्तपर्णत्वक्काथं चैव सनागरम् ॥२६१॥
किरातत्तिककाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
त्रीनेतान्स्तन्यशुद्ध्यर्थम्

अमृता- गणै। गिलोय, सप्तपर्णत्वक्- अने सात-
पल्लुनी छाद्यने। सतिवनकी छालका, कायम् क्वाथ काय,
सनागरम् सूठने। क्वाथ सोंठका काय, किरातत्तिक-
अने करिवाताले। और चिरायताका, कायम् क्वाथ
काय, एतान् आ इन, श्लोकपाद- श्लोकना ओक ओक
पादमां श्लोकके एक एक पादमें, ईरितान् कड़ेवा कहे
हुए, त्रीन् त्रयु योगो तीन योगोंको, स्तन्य-शुद्ध्यर्थम्
स्तन्यशुद्धिने भाटे स्तन्यकी शुद्धि के लिए, पिबेत् धावे
पीवा घात्री पीवे ॥ २६१३ ॥

261-261½ The decoction of the bark of guduch and dita bark, the decoc-
tion of ginger or the decoction of chiretta should be taken as potion and
all three, each described in a quarter
of the verse, may be taken for the
purification of breast milk.

इति सामान्यमेवजम् ॥२६२॥
कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ।

इति आम् इस प्रकार, स्तन्यदोषाणां स्तन्य-
रोगोनी स्तन्यरोगोंकी सामान्य- सामान्य सामान्य,
मेवजम् चिकित्सा औषध, कीर्तितम् उड़ी छे वही है,
पृथक् अन्यम् हवे विशेष चिकित्सा उड़ुं छुं अब
विशेष चिकित्सा कहता हूं, निबोधत सांभलो सुनो २६२३

२६३. निबोधत-निबोध मे (घ.)

262-262½. Thus has been described
the treatment of the morbidity of the
breast milk in general. Now listen to
the treatment of various conditions
described separately.

पाययेद्विरसक्षीरां द्राक्षापधुकसारिवाः ॥२६३॥
श्लक्ष्णपिष्टां पयस्यां च समालोच्य सुखाम्बुना ।

विरसक्षीराम् चिरस भयेवा दूधवाणी श्रीने विरस
क्षीरवाली स्त्रीको, द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्ष, मधुक- नेडीमध
मुलहठी, सारिवाः सारिवा कपूरी, श्लक्ष्ण- पिष्टाम् अने
आरीक वाटेसुं और बारीक पीसे हुए, पयस्याम् बोय-
डाणुं बिलाईकन्दको, सुखाम्बुना नवशेका पाणीमां योवे
गरम पानीमें, समालोच्य च धोणीने आलोकित करके,
पाययेत् पापुं पिलावे ॥ २६३३ ॥

263-263½. In condition of vitiated
taste of the breast milk, grapes,
liquorice, sarsaparilla and the fine
powder of milky yam, mixed with
genially warm water, should be given.

पञ्चकोलादिलेपः —

पञ्चकोलकुलन्धैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ॥२६४॥
शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुह्यात्तथा स्तन्य विशुद्ध्यति ।

पिष्टैः पञ्चकोल-कुलन्धैः च पयःकेल अने कुलन्धीने
आरीक वाटी ओओने। पञ्चकोल और कुलन्धीको बारीक
पीसकर इनका, स्तनौ स्तन उपर स्तनोंपर, आलेपयेत् लेप
करवा लेप करे, शुष्कौ लेप सुखाये स्तनने लेप शुष्क
होनेपर स्तनको, प्रक्षाल्य पाणीयी धोईने पानीसे
धोकर, निर्दुह्यात् दूध अकार डाढी देवुं दूध बाहर
निकाल दे, तथा आवी रीते इस प्रकार, स्तन्यम्
स्तन्य दूध, विशुद्ध्यति शुद्ध थाय छे शुद्ध हो जाता
है ॥२६४३ ॥

264-264½. The paste of the pentad
of spices and horseggram should be
applied to the breast and when it is

dried, the breast should be washed and the accumulated milk drawn out. Thus, the breast milk gets purified.

फेनसङ्घाते पाठादियोगः —

फेनसङ्घातवत्क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् स्त्रियम् २६५
पाठानागरशार्ङ्गेषामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।

अञ्जनं नागरं दारु बिस्वमूलं प्रियङ्गवः ॥२६६॥
स्तनयोः पूर्ववत् कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।

यस्याः गेजुं जिसका, क्षीरम् दूध दूध, फेनसङ्घात-
वत् शीथुना समूहवाणुं होय फेनसङ्घातवाला हो,
ताम् ते उस, स्त्रियम् स्त्रीने स्त्रीको, पाठा- पाठा पाठी
नागर- सुं सोंठ, शार्ङ्गेषा- पीलुडी काकमाची, मूर्वाः
अने मूर्वाने और मूर्वाको, पिष्ट्वा उड्ड उरी पीसकर,
सुखाम्बुना नवशेडा पाणी साथे सुखोष्ण जलसे,
पाययेत् पावे पिलावे, अञ्जनम् रसाञ्जन रसाञ्जन,
नागरम् सुं सोंठ, दारु देवदार देवदार, बिस्वमूलम्
पीलीनुं भूष वेलका मूल, प्रियङ्गवः तथा धुँधुली
तथा प्रियंगुका, पूर्ववत् पहेलानी नेम पूर्ववत्, स्तनयोः
स्तन उपर स्तनोंके ऊपर, लेपनम् लेप लेप, क्षीर-
शोधनम् स्तन्यशोधन भाटे क्षीरशोधनके लिए, कार्यम्
करवे करे ॥ २६५-२६६॥

265-266½. The woman whose milk is frothy should be given a potion of Patha, ginger, black nightshade and trilobed virgin's bower, pounded in genially warm water and, as in the previous case, the breast should be painted with the paste of the extract of indian berberry, ginger, deodar, roots of bael, and perfumed cherry; this purifies the milk.

२६५. पाययेत् स्त्रियम्-पाययेत् च (ड.)

२६६. पाठानागर-बान्धनागर (घ. क. ग.)

नागरं-तगरं (ड. घ.)

किराततिकादिकाथः —

किराततिककं शुण्ठीं सामृतां काथयेद्भिषक् ॥२६७॥
तं काथं पाययेद्भार्जी स्तन्यदोषनिर्बहणम् ।
स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ॥२६८॥

भिषक् वैद्य वैद्य, किराततिककम् उरियातुं चिरायता,
शुण्ठीम् सुं सोंठ, सामृताम् अने गगेने और
गिलेयका, काथयेत् उथाथ करवे काथ करे, स्तन्यदोष-
स्तन्यदोष स्तन्यदोष, निर्बहणम् उरवाने भाटे हटानेके
लिए, तम् काथम् ते उथाथ यह काथ, भार्जीम् पावने
घात्रीको, पाययेत् पावे पिलावे, पिष्टैः यव-गोधूम-
सर्षपैः अने यव धुँ तथा सरसपना उड्डुथी और पीसे
हुए जौ गेहूं तथा सरसोंसे, स्तनौ च स्तन उपर स्तनों
पर, आलेपयेत् आलेपन करवे लेप करे ॥२६७-२६८॥

267-268 Chiretta, dry ginger and guduch should be decocted and be given by the physician as potion to the mother or wet nurse for curing the galactic morbidity; and the breasts should be painted with the paste of barley, wheat and rapeseed.

रुक्षक्षीरचिकित्सा —

षड्विरेकाश्रितियोक्तैरौषधैः स्तनशोधनैः ।

रुक्षक्षीरा पिबेत् क्षीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिबेत् २६९

रुक्षक्षीरा रुक्ष क्षीरवाली स्त्रीके रुक्ष क्षीरवाली स्त्री,
षड्विरेकाश्रितिय- षड्विरेचनशताश्रितिय अध्यायभा
षड्विरेचनशताश्रितिय अध्यायमें, उक्तैः उहेला कही हुई
स्तन्यशोधनैः स्तन्यनी शुद्धि करनारी स्तन्यशोधक,
औषधैः औषधियाँ औषधियोंसे, क्षीरम् पकावे दूध
पकाया हुआ दूध, पिबेत् पीवुं पीवे, तैः सिद्धम् घृतम्
वा उ ते औषधियोंकी पकावे घी अथवा इन
औषधियोंसे पकाया हुआ घी, पिबेत् पीवुं पीवे ॥२६९॥

269. The woman whose breast milk is un-unctuous should drink the

२६९. रुक्षक्षीरा-गुरुक्षीरा (घ. क.)

गुरुक्षीरे (ब.)

milk or ghee, medicated with drugs mentioned as galacto-depurants in the chapter on purgative drugs of six kinds.

पूर्ववज्जीवकाद्यं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।

स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् २७०

पूर्ववत् पहेधानी जेम पूर्ववत्, जीवकाद्यम् ७५. डादिमलु जीवकादिगण, पञ्चमूलम् च अने भृङ्गपत्र-भूषणे तथा वृहत्पंचमूलका, सुखोष्णं सहेनाथ जेवे। सुखोष्ण, प्रलेपनम् देप लेप, स्तन्यशोधनम् धावणुना शेधन भाटे स्तन्यशोधनके लिए, स्तनयोः स्तने। पर स्तनों पर, संविधातव्यम् डरेवे करना चाहिए ॥ २७० ॥

270. As already described the drugs of the pentaradices of the Jivaka group should be made into paste and painted on the breast in a genially warm temperature, for the purification of the breast milk.

वैवर्ण्ये षष्ठीमधुकादियोगः—

यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।

शीताम्बुना पिवेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥ २७१ ॥

यष्टीमधुक- जेठीमधु मुलहठी, मृद्वीका- द्राक्ष द्राक्षा, पयस्या- क्षीरविहारी पयस्या, सिन्धुवारिकाः अने नगो-डना और निर्गुण्डी इनके, क्षीरवैवर्ण्य- दूधनी विवर्णताने। दूधकी विवर्णताको, नाशनम् नाश डरेनाइ नष्ट करनेवाले, कल्कम् कृद्ध कल्कको, शीताम्बुना ठंडा पाणी साथे शीतल जलसे, पिवेत् पीवे। पीवे ॥ २७१ ॥

271. Liquorice, grapes, milky yam and chaste tree, pounded and taken as potion with cold water, destroys the discoloration of breast milk.

२७०. स्तनयोः संविधातव्यं } — { रुद्धं पिष्टा जलेनैव लेपनं
सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् } { मिषजा स्त्रियाः (द.)

द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।

प्रक्षाल्य वारिणा च निर्दुह्यात्तौ पुनः पुनः ॥ २७२ ॥

अस्याः जेना। इसके, स्तनौ च स्तन डपर स्तनों पर, द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्ष, मधुक- अने जेठीमधुना और मुलहठीके, कल्केन कृद्धथी कल्कसे, प्रलेपयेत् देप डरेवे। लेप करे, तौ च देप सुधाया पछी तेजेने उनको, वारिणा पाणीथी जलसे, प्रक्षाल्य एव धोईने धोकर, पुनः पुनः बारबार बारवार, निर्दुह्यात् धावणु डडी नाभपुं दूध निकाले ॥ २७२ ॥

272. The woman's breast should be painted with the paste of grapes and liquorice and when dried, the breasts should be washed with water and the milk drawn away repeatedly.

दौर्गन्धे विषाणिनादियोगः—

विषाणिकाजशृङ्गयौ च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
पिवेच्छीताम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशिनीम् ॥

क्षीरदौर्गन्ध्य- दूधनी दुर्गन्धने। क्षीरको दुर्गन्धको, नाशिनीम् नाश डरेनारी नष्ट करनेवाली, विषाणिका- भरुश्रीं गी विषाणिका, अजशृङ्गयौ अजशृङ्गी अजशृङ्गी, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, रजनीम् रजनी हन्दी, वचाम् च अने वज और वचा, पिष्ट्वा जेजेने पीटीने इनको पीसकर, शीताम्बुना ठंडा पाणी साथे शीतल जलसे, पिवेत् पीवी पीवे ॥ २७३ ॥

273. Stinking swallow wort and Ajasringi, the three myrobalans, turmeric and sweet flag, reduced to paste and taken as potion with cold water, destroys the foul odor of the breast-milk.

दौर्गन्धे चिकित्सा—

लिह्याद्वाऽप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकपुनम् ।

क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा २७४

२७२. चास्याः—चास्याः (घ.)

२७३. वचाम्—वचाम् (घ.)

तथा पथ्यादिनी अथवा पथ्य भोजन करनेवाली धात्री धाने धात्री, क्षीर-
दोर्गन्ध्य- दूधनी दुर्गन्धने। क्षीरक्षी दुर्गन्धके, नास्मार्थम्
नाश करनेवाले भाटे नाशके लिए, सव्योषम् त्रिकटुसहित
त्रिकटुके साथ, माक्षिकपुतम् अध भेजनीने मधुमें
मिलाकर, अभयाचूर्णम् अपि भरतेतुं थूथ हरेडका चूर्ण,
लिङ्गात् वा याटपुं चाटे ॥ २७४ ॥

274. If the mother takes the linctus
made of the powder of chebulic myro-
balans and the three spices, mixed
with honey and observes the regimen
of diet, the bad odor of the milk gets
rectified.

सारिवोक्षीरमज्जिष्ठाश्लेष्मातककुचन्दनैः ।

पत्राम्बुचन्दनोक्षीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७५

अस्याः तेना इसके, स्तनौ च स्तन डिपर स्तनौ पर,
सारिवा- उपक्षसरी सारिवा, उक्षीर- वाणौ। खस,
मज्जिष्ठा- भण्ड मंजीठ, श्लेष्मातक- गुंदा श्लेष्मातक,
कुचन्दनैः तथा रतावणी ओओने। तथा लालचन्दन
इनका, पत्र- अथवा तमाक्षपत्र अथवा तेजपत्र,
अम्बु- वाणौ। गन्धवाला, चन्दन- यंदन चन्दन, उक्षीरैः
अने उणो वाणो ओओने। और खस इनका, प्रलेपयेत्
लेप करनेवाले लेप करे ॥ २७५ ॥

275. Sarsaparilla, cuscus grass,
madder, Assyrian plum and red sandal;
or cinnamom bark, fragrant sticy
mallow, sandal and cuscus grass,
should be rubbed into paste and painted
on the breasts.

खिगधक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् २७६

२७५. श्लेष्मातककुचन्दनैः-श्लेष्मातकैर्वा चचन्दनैः (घ. द.)

„ कुचन्दनैः-चचन्दनैः (उ.)

„ पत्राम्बु-यवाम्बु (घ. फ.)

२७६. स्निग्धक्षीरा-गुरुक्षीरा (घ. फ.)

खिगधक्षीरा अतिशय स्निग्ध धावधुनाणी ओओ
अति स्निग्ध क्षीरवाली स्त्री, दारु- देवदार देवदार, मुस्त-
नागरमोथ मोथा, पाठाः अने पाठा ओओने और
पादी इनको, ससैन्धवाः थोडुं सिंधावधु नाभी थोडा
सैन्धानमक डालकर, सुखाम्बुना पिष्ट्वा नवशेका पाणीथी
वाटीने कोसे जलसे पीसकर, पीत्वा पीनाथी पीनेसे,
क्षिप्रम् शीघ्र शीघ्र, क्षीरशुद्धिम् स्तन्यशुद्धिने स्तन्य-
शुद्धिको, अवाप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त करती
है ॥ २७६ ॥

276. In condition of viscid or heavy
breast-milk deodar, nut grass and
Patha should be pounded and taken
as potion in genially warm water
mixed with rock salt. This will quickly
purify the breast-milk.

पाययेत् पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गं घामभयां वचाम् ।

सुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥ २७७ ॥

पिच्छिलक्षीराम् पीच्छिल धावधुनाणी ओओने पिच्छिल
क्षीरवाली स्त्रीको, शार्ङ्गं घाम् पीलुडी मकोय, अभयाम्
हरडे हरड, वचाम् अने वच धावधुनी शुद्धि भाटे
और वचा स्तन्यकी शुद्धिके लिए, पाययेत् पाणी पिलावे,
मुस्त- मुस्त मुस्त, नागर- सूंठ सोंठ, पाठाः च अने
पाठा ओओ। पथु और पादी ये सी, पीताः पीनाथी पीने
पर, स्तन्य- स्तन्यनी स्तन्यकी, विशोधनाः शुद्धि करे
छे शुद्धि करते हैं ॥ २७७ ॥

277. The woman with slimy milk
should be given as potion, black night-
shade, chebulic myrobalans, sweet flag,
nut grass, ginger and Patha reduced
to paste with water, for clarification
of the milk.

तक्रारिष्टं पिवेच्चापि यदुक्तं गुदजापहम् ।

विदारीबिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७८

२७८. तक्रारिष्टं पिवेच्चापि यदुक्तं गुदजापहम्-तक्रारिष्टमपि
पिवेदवासां यज्जिज्ञितम् (ख. घ. उ. त.)

„ यदुक्तं गुदजापहम्-तथान्यान् गुदजापहान् (फ.)

गुदजापहम् ६२सने भटाडनार ववासीरका नाशक,
यत् ७ जो, तक्रारिहृत् तक्रारिष्ट तक्रारिष्ट, चक्रम्
उडेवाध गये। छे कहा जा चुका है, पिबेत् च अपि ते
पक्षु पीवे। उसको मी पीवे, अग्नः अने ऐना और
इसके, स्तनौ च स्तन उपर स्तनों पर, विदारी- भेयडाणुं
विलाईकन्द जिल्व- पीली बेल, मधुकैः अने जेडी-
मधने। और मुलहठीका, प्रलेपयेत् देप डरेवा लेप
करे ॥ २७८ ॥

278. Or, she may drink curds-wine
which has been described as curative
of piles. White yam, bael and liquorice
should be made into paste and applied
on the breasts.

गौरवे चिकित्सा—

त्रायमाणाऽमृतानिम्बपटोलत्रिफलाशृतम् ।

गुरुक्षीरा पिबेदाशु स्तन्यदोषविशुद्धये ॥२७९॥

गुरुक्षीरा भारे दूधवाणी अने गुरु क्षीरवाली
झी, आशु तरत शीघ्र, स्तन्यदोष- दूधना दोषनी स्तन्य-
दोषकी, विशुद्धये शुद्धि डरेवा भाटे विशुद्धिके लिए,
त्रायमाणा- त्रायभाष्य असवर्ग, अमृता- गजै। गिलोब,
निम्ब- वीमडे नीम, पटोल- परवण परवल, त्रिफला-
अने त्रिफलाणा और त्रिफलाका, शृतम् डराय काय,
पिबेत् पीवे। पिये ॥ २७९ ॥

279. The decoction of zalil, guduch,
neem, wild snake gourd and the three
myrobalans, taken as potion by the
woman whose breast-milk is heavy,
quickly purifies the galactic morbidity.

पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।

बलानागरशार्ङ्गधामूर्वाभिलैपयेत् स्तनौ ॥२८०॥

पिप्पलीमूल- अथवा तेष्पे पीपरीभूणना गठोडा
अथवा वह पिप्पलीमूल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक-
चित्रक चित्रक, नागरम् अने सूठने। उड्ड और सोंठका
कल्क, पिबेत् वा लवणी साथे पीवे। जलसे पीवे, बला-

अने अथ और बला, नागर- सूठ सोंठ, शार्ङ्ग-
पीपुडी मकोय, मूर्वाभिः तथा भूर्वाभिः तथा मूर्वाका,
लेपयेत् देप डरेवा लेप करे ॥ २८० ॥

280. Similarly, the decoction of
the roots of long pepper, chaba pepper,
white-flowered leadwort and ginger
may be taken as potion. Heart leaved
sida, ginger black nightshade and
trilobed virgin's bower should be
reduced to paste and applied to the
breasts.

पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।

अस्याः तथा ऐना तथा इसके, स्तनौ च स्तन
उपर स्तनों पर, पृश्निपर्णी- पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, पयस्या-
भ्याम् अने भेयडाणाने। और विलाईकन्दका मी,
प्रलेपयेत् देप डरेवा लेप करे ॥ २८० ॥

280½. Similarly, the paste of painted
leaved uraria and milky yam may be
applied.

अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणमेवजैः ॥२८१॥

निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः ।

एते अष्टौ आ आठ ये आठ, क्षीरदोषाः स्तन्य-
दोषे। क्षीरदोष, हेतु- निदान हेतु, लक्षण- लक्षण लक्षण,
मेवजैः तथा चिकित्सासहित तथा औषधिसहित, निर्दिष्टाः
उक्ता छे बता दिये हैं, तथा अने और, क्षीरदोषोत्थाः
क्षीरदोषकी थनारा क्षीरदोषसे उत्पन्न होनेवाले, केचित्
डेटवाड- कई, आमयाः रोगे। रोगों मी, उक्ताः उक्ता छे
कह दिये हैं ॥ २८१ ॥

281-281½. These are the eight
kinds of galactic disorders described
with their etiology, signs and symp-
toms and treatment. Some disorders

२८१. चास्याः-चारवाः (च.)

२८१½. केचिदामयाः-वे तथाऽऽमयाः (क.)

२८०. बला-पाडा (क.)

resulting from these galactic morbidity, have also been described.

बालरोगाणां चिकित्सा—

दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ॥२८२॥
त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ।

ये जे जो, महताम् मोटाभा बड़ोंमें, दोष- दोष दोष, दूष्य- दूष्य दूष्य, मलाः च एव व्याधयः च मक्ष अने व्याधिओ आय छे मल और रोग होते हैं, ते एव ते जे वे ही, सर्वे अधीन आण्डोने पक्ष आय छे सारे बालकोंको भी होते हैं, बालानाम् परंतु आण्डोभा किन्तु बालकोंमें, मात्रा तु तेओनी मात्रा इनकी मात्रा, अल्पतरा अपेक्षाओ अल्प अपेक्षासे अल्प, मता होय छे होती है ॥ २८२॥

282-282½ The humoral morbidity, the susceptible body-elements, the waste matter and the diseases that effect the adults affect also the children, but only in a smaller degree.

निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुत्वं परतन्त्रताम् ॥२८३॥
वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
शेषजं स्वल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥२८४॥

बालेषु आण्डोभा बालकोंमें, मृदुत्वम् मृदुताः मृदुता, परतन्त्रताम् परतन्त्रता परतन्त्रता, वाक्चेष्टयोः वाणी तथा चेष्टानु वाणी और चेष्टाकी, असामर्थ्यम् असामर्थ्य असमर्थताका, वीक्ष्य ओष्ठने ख्याल करके, वमनादीनाम् निवृत्तिः तेओने वमनादि न उखावना

२८२. दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये—दोषा दूष्या मला-
श्चैव महान्तो व्याधयश्च ये (फ.)

२८३. त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता—त एव
हेया बालानां विना बालग्रहैर्बुधैः (घ)

—त एव हेया बालानां विना बालग्रहान्

बुधैः (घ. क.)

२८३. निवृत्तिर्वमनादीनां—निवृत्तिं च वलादीनाम् (घ.)

२८४. स्वल्पमात्रं—चाल्पमात्रं (घ.)

उन्हें वमनादि न करावे, शास्त्रवित् शास्त्रज्ञ वैद्य शास्त्रज्ञ वैद्य, यथाव्याधि व्याधि मुअथ रोगानुसार, स्वल्पमात्रम् तु थोड़ी मात्राभा अल्प मात्रासे, शेषजम् प्रयोजयेत् औषधने प्रयोग करे ॥ २८३-२८४ ॥

283-284½. The specialist in pediatrics should not administer emesis and other purificatory procedures in view of the tenderness, dependency and inability to fully express themselves in speech and gestures of children. He should give only small doses of medicine appropriate to the disease.

मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
प्रयोजयेद्विषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥२८५॥

मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान, विषक् वैद्य वैद्य, बाले आण्डोने बालकोंमें, मधुराणि मधुर मधुर, कषायाणि कषाय कसैली, क्षीरवन्ति दूधयुक्त दूधयुक्त, मृदूनि च अने मृदु औषधा और मृदु औषधका, प्रमादतः प्रमाद विना सावधानीसे, प्रयोजयेत् आपना ओष्ठने प्रयोग करे ॥ २८५ ॥

285. The wise physician should administer with great care mixed with milk and sweet decoctions which are mild in action.

अत्यर्थस्निग्धरुक्षोष्णमम्लं कटुविपाकि च ।
गुरु चोषधपानाजमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥२८६॥

अत्यर्थ- धृष्टं अत्यंत, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, उष्ण- उष्ण उष्ण, अम्लम् अम्ल अम्ल, कटुविपाकि च कटु विपाकवाणं कटु विपाकवाणी, गुरु च गुरु भारी, औषधपान-अन्नम् एतन् औषध तथा अन्नपान ओ औषधियां तथा अन्नपान ये, बालेषु आण्डोने भाटे बालकोंके लिए, गर्हितम् योग्य नहीं निन्दित हैं ॥ २८६ ॥

286. Medication and food and drink, that are excessively unctuous,

un-unctuous, acid and pungent in post-digestive effect, and heavy in quality are contra-indicated in children.

समासात् सर्वरोगाणामेतद्बालेषु मेषजम् ।
निर्विष्टं शास्त्रविद्वैद्यः प्रविविच्य प्रयोजयेत् ॥२८७॥

बालेषु आण्डेना बालकौके, सर्वरोगाणां अधा रोगानुं सब रोगोंकी, समासात् संक्षेपभा संक्षेपमें, एतत् आ यह, मेषजम् औषध औषध, निर्विष्टम् अधुं छे तेना कही है उसका, शास्त्रविद्वैद्य शास्त्रज्ञ, वैद्यः वैद्य वैद्य, प्रविविच्य विवेचना करीने विवेचना करके, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करे ॥ २८७ ॥

287. This, in brief, is the direction regarding the treatment of all the diseases occurring in children, and the physician should treat the diseases having first classified them according to their humoral category.

चरकप्रतिस्संस्कृतस्याग्निवेशतन्त्रस्य दृढबलकृता संपूर्तिः —

भवन्ति चात्र—

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
स्थानमेतच्चि तन्त्रस्य रहस्यं परमुत्तमम् ॥२८८॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवन्ति श्लोक छे के श्लोक हैं कि, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, सर्वविकाराणाम् सधना रोगोनी सब विकारोंकी, एतत् आ यह, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, उक्तम् उही छे कही है, तन्त्रस्य आ शास्त्रम् इस तन्त्रका, एतत् आ

२८७. एतच्छ्लोकादनन्तरम्—

इति स्तन्यदोषबालरोगयोश्चिकित्सा ।

सल्लिङ्गा व्यापदो बोनेः सनिदानचिकित्स्ताः ।

उक्ता विस्तरशः सम्यग्मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥

इत्यधिकः पाठ (क. ह.) पुस्तकयोः ।

॥ प्रविविच्य—प्रविमर्श (व. क.)

२८८. परमुत्तमम्—परमुत्तमते (व. क.)

॥ —सारमुत्तमम् (ह.)

यह, स्थानम् स्थान स्थान, परम् उत्तमम् परम् उत्तम परम् उत्तम, रहस्यम् रहस्य छे रहस्य है ॥ २८८ ॥

Here are verses again—

288. Thus has been expounded the therapeutics of all diseases; and this section on treatment contains the most essential part of this treatise.

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥२८९॥
तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥२९०॥

चरकसंस्कृते अरके प्रतिसंस्कृत करेवा चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत, अग्निवेशस्य अग्निवेशना अग्निवेशके, अस्मिन् तन्त्रे आ तन्त्रभा इस तन्त्रमें, सप्तदश सप्तर सत्रह, अध्यायाः अध्याय अध्याय, कल्पाः कल्पपरमान कल्पस्थान, सिद्धयः च एव अने सिद्धिस्थान और सिद्धिस्थान, न नासाद्यन्ते प्राप्त भता नथी प्राप्त नहीं होते, महार्थस्य तेथी महान अर्थवाणा महान अर्थसे युक्त, अस्य आ इस, तन्त्रस्य तन्त्रने तन्त्रकी, यथातथम् अनातर रीते यथायोग्य, पूरणार्थम् संपूर्ण करवाने भाटे पूर्तिके लिए, शेषान् तान् एतान् आधीना ते भागे शेष उन भागोंको, कापिलबलिः कपिलबलना पुत्र कपिलबलके पुत्र, दृढबलः दृढबलने दृढबलने, अकरोत् रच्यो छे बनाया है ॥ २८९-२९० ॥

289-290. The seventeen chapters and the sections on pharmaceutics and successive treatment in the treatise composed by Agnivesa and revised by Caraka have not been found. These, Dhradhbala, the son of Kapilabali reconstructed, thus bringing faithfully to completion, the great aim of this treatise.

२९०. कापिलबलिः—कापिलबलः (व. क.)

उक्तानुक्तानां रोगाणां चिकित्सातिदेशः—

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।

तेषामप्येतदेव स्याद्वोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् २९१

नामरूपतः नाम अने वक्ष्यो नाम और रूपसे, बहु-
त्वात् बहु होवाने कारणे बहुत होनेके कारण, ये अपि
ने जो, रोगाः रोगो रोग, अत्र न उद्दिष्टाः उद्दिष्टा नहीं
नहीं बतलाये हैं, तेषाम् अपि रोगोनी पक्षु उनकी सी,
दोषादीन् दोषादि दोषादिको, वीक्ष्य नेधने देखकर,
एतत् एव आन यही, भेषजम् चिकित्सा औषध,
स्यात् थाय छे होती है ॥ २९१ ॥

291. Those diseases that have not been described here as they have various names and forms, should be treated as indicated herein, from the point of view of humoral classification.

दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।

उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥

दोष-दोष दोष, दूष्य-दूष्य दूष्य, निदानानाम् अने
निदाननी और निदानसे, विपरीतम् विपरीत औषध
विपरीत औषध, हितम् हितकारी छे हितकारी है, सम्यक्
युक्तम् अशुभर येअथेय औषध सम्यक् प्रयुक्त औषध,
उक्त-उद्देवायेवा उक्त, अनुक्तान् अने नहि उद्देवायेवा
और अनुक्त, सर्वान् अधा सब, गदान् रोगोने रोगोंको,
ध्रुवम् नियच्छति अवश्य भटादी दे छे अवश्य जीतती
है ॥ २९२ ॥

292. Whatever is the opposite of the morbid humor, affected body-element and etiological factor, is definitely beneficial. Treatment, if done properly according to this principle, all the diseases described herein and also those not described too, can be cured.

भेषजसम्यग्योगलक्षणम्—

देशकालप्रमाणानां सात्म्यासात्म्यस्य चैव हि ।

सम्यग्योगोऽन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् २९३

२९१. अन्यथा ह्येषां-अन्यथाऽन्यथा (ड.)

देश-चिकित्साभा देश चिकित्सामें देश, काल-काल
काल, प्रमाणानाम् प्रमाण प्रमाण, सात्म्य-सात्म्य
सात्म्य, असात्म्यस्य च एव अने असात्म्यने और
असात्म्यका, सम्यग्योगः सम्यग्योग थने नेधने
सम्यग्योग होना चाहिए, हि कारणे के क्योंकि, एवाम्
अन्यथा अनेअने विपरीत योग थता इनका विपरीत
योगके होने पर, पथ्यम् अपि पथ्य पक्षु पथ्य सी,
अन्यथा अपथ्य अपथ्य, भवेत् थाय छे हो जाता
है ॥ २९३ ॥

293. The remedy should be prescribed with full consideration to climate and season and dosage and the homologation or non-homologation. Else the most wholesome medication may turn out to be harmful.

शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणम्—

आस्यादामाशयस्थानं हि रोगान् नस्तः शिरोगतान् ।
गुदात् पकाशयस्थांश्च हन्त्याशु दत्तमौषधम् ॥ २९४ ॥

आस्यात् शुभदादा आपेलुं औषध मुँहसे दी हुई
औषध, आमाशयस्थानं आमाशयना रोगोने आमाशयके
रोगोंको, नस्तः नासिकादादा आपेलुं औषध नासिका
दी हुई औषध, शिरोगतान् माथाना रोगोने शिरके
रोगोंको, गुदात् अने शुभदादा और गुदासे, दत्तम्
औषधम् आपेलुं औषध दी हुई औषध, पकाशयस्थानं
पकाशयना पकाशयके, रोगान् च रोगोने रोगोंको,
आशु पुरत शीघ्र, हन्ति हि नाश करे छे हारती
है ॥ २९४ ॥

294. In disease of the stomach, the medicine administered by the mouth, in diseases of the head, nasal medications, and in diseases affecting the colon the medication given by the rectum act most readily.

२९४. गुदात् पकाशयस्थांश्च हन्त्याशु दत्तमौषधम्—

अधस्ताद्गुदतो दत्तं हन्त्याशुदत्तमौषधम् (प. ५.)

दत्तमौषधम्-द्वमौषधम् (ड.)

शरीरावयवोत्थेषु विसर्पपिडकादिषु ।

यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥२९५॥

शरीर- शरीरना। शरीरके, अवयव- अवयवोंमें, उत्थेषु अर्थात् होनेवाले, विसर्प- विसर्प विसर्प, पिडका- पिडका पिडका, आदिषु वजरे शोजोर्मा आदि रोगोंमें, यथादेशम् ते ते प्रदेश उपर करेगा उन उन प्रदेश पर किये हुए, प्रदेहादि क्षेत्रादि प्रदेहादि, विशेषतः विशेषे करीने विशेषतः, शमनम् शमन करना शमन करनेवाले, स्यात् थाय्य छे होते हैं ॥ २९५ ॥

295. In local diseases arising in the various regions of the body and in acute spreading affection and pimples and similar lesions, local applications suitable to the part affected, will prove specially efficacious.

चिकित्सायां कालविचारः—

दिनातुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गविवेक्षणम् ।

कालं विद्याहिनावेक्षः पूर्वा वसनं यथा ॥२९६॥

दिन- दिवस दिन, आतुर- रोगी, औषध- औषध औषध, व्याधि- रोग व्याधि, जीर्णलिङ्ग- लक्षण- लक्षण जीर्णलक्षण, ऋतु- अने ऋतु ऐश्वर्या और ऋतु इनके, अविवेक्षणम् अविवेक्षणने देखनेको, कालश्च काल, विद्यात् अर्थात् जाने, यथा पूर्वा वसनम् जेम्हे प्रातःकालमें वसन करना चाहिये यह, दिनावेक्षः दिनावेक्षण छे दिनको देखना है ॥ २९६ ॥

296. The term 'Time' is used in medicine with reference to the day,

२९५. यथादेशं-यथादेशं (द. ञ)

, , -यथावस्थं (ब. ञ)

, , -यथादेशं (ब. व.)

, , शमनं-शमनं (ब.)

२९६. अविवेक्षणम्-अविवेक्षणम् (ब.)

, , दिनावेक्षः-दिनावेक्षः (ब.)

, , -विनावेक्षः (ब.)

the patient, medication, signs of completion of digestion and season. As regards time with reference to day, morning is the suitable time for giving emesis.

रोग्यवेक्षो यथा प्रातर्निरन्नो बलवान् पिबेत् ।
मेघजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥२९७॥

यथा वणी जेम्हे और जैसेकि, बलवान् बलवान् पुरुषे बलवान् पुरुष, प्रातः निरन्नः प्रातःकालमें भूया पेटे प्रातः खाली पेट, मेघजम् औषध औषध, पिबेत् भातुं खावे, दुर्बलः दुर्बल तथा दुर्बल पुरुषे तो तथा दुर्बल पुरुष तो, लघु-पथ्य-अन्नैः लघु अने पथ्य अन्नैः लघु और पथ्य अन्नसे, युक्तम् साथे मिली हुई, अद्यात् औषध भातुं औषध खावे, रोग्यवेक्षः आ रोग्यवेक्षण छे यह रोगीको देखना है ॥ २९७ ॥

297. With reference to the patient, the strong patient may take the medicine in the morning on an empty stomach and the weak one should take the medicine mixed with light and wholesome food.

मेघजग्रहणकालः—

भैषज्यकालो भुक्तादौ मध्ये पश्चान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसंयुक्तं प्रासग्रासान्तरे दश ॥२९८॥

भुक्तादौ भूया पहले (प्राग्भक्त तथा अभक्त) भोजनके पूर्व (प्राग्भक्त तथा अभक्त), मध्ये भोजनना मध्यमें (मध्यभक्त) पश्चात् भोजन कर्त्ता बाद (अधोभक्त-प्रातःकालना भोजन पछी तथा सायंकालना भोजन पछी) भोजनके पश्चात् (अधोभक्त-प्रातःभोजनके पश्चात् तथा सायंभोजनके पश्चात्), मुहुः मुहुः बार-बार, सामुद्रम् भोजनना पहले तथा पछी भोजनके आदि तथा अन्तमें, भक्तसंयुक्तम्

२९७ रोग्यवेक्षो-रोग्यवेक्षो (ब. ञ. ब.)

२९८. प्रासग्रासान्तरे-प्रासे ग्रासान्तरे (ब.)

, , दश-निशि (ब.)

भोजननी साथे (समकृत-अन्नमिश्रित) भोजनमें मिलाकर (समक-अन्नमिश्रित), प्रास- डाण्डीआ डाण्डी-आमा (सआस) प्रत्येक प्रासमें (सआस), प्रासान्तरे डाण्डीआ डाण्डीआनी वचमा एक प्रास तथा दूसरे प्रासके मध्यमें, दश आ दश ये दस, सैषज्यकालः औषधना डाण्डी आ औषधके काल हैं ॥ २९८ ॥

298. As regards the time of medication, it is before the first meal or in the midst of meals or after meals, or at repeated times, or in the beginning of each meal or mixed with light food or mixed with regular meals, or in between two morsels of food.

अपाने विगुणे पूर्वे, समाने मध्यभोजनम् ।
व्याने तु प्रातरशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २९९ ॥
वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु प्रासप्रासान्तरिष्यते ।
श्वासकासपिपासासु त्ववचार्यं मुहुर्मुहुः ॥ ३०० ॥
सामुद्रं हिक्किने देयं लघुनाऽन्नेन संयुतम् ।
संभोज्यं त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥ ३०१ ॥

अपाने अपानवायु अपानवायुके, विगुणे पूर्वम् विगुण्णु थयो होय तो भोजननी पहेंवा औषध देवुं विगुण होनेपर भोजनसे प्रथम औषध देना, समाने समान विगुण्णु होय तो समानके विगुण होनेपर, मध्य-भोजनम् भोजननी वचमा औषध देवुं भोजनके मध्यमें औषध देना, व्याने तु व्यान विगुण्णु होय तो व्यान वायुके विगुण होनेपर, प्रातः अक्षितम् सवारमा आधा आद औषध देवुं सबेरे भोजनके अन्तमें औषध देना, उदाने उदान विगुण्णु होय तो उदानके विगुण होनेपर, भोजनोत्तरम् भोजन आद औषध देवुं भोजनके

२९९. मध्यभोजनम्-मध्यमेवजम् (व.)

॥ व्याने तु प्रातरशितमुदाने-व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य तूदाने (क. घ. ङ.)

॥ प्रातरशितमुदाने-प्रातराशं तदुदाने (फ.)

३००. प्रासप्रासान्तरिष्यते-प्रासे प्रासान्तरिष्यते (ब.)

बादमें औषध देना, प्राणे वायौ तथा प्राण्णुवायु तथा प्राणवायुके, प्रदुष्टे तु दूषित थयो होय तो प्रदुष्ट होनेपर, प्रास- आसमा प्रासमें, प्रासान्तः के आस आसनी वचमा औषध देवुं एक प्रास तथा दूसरे प्रासके मध्यमें औषध देना, इष्यते ष्ट छे इष्ट है, श्वास- कास- श्वास कास, पिपासासु तु अने पिपासामा तो और पिपासामें तो, मुहुः मुहुः बारेबारे बारबार, त्ववचार्यम् औषध देवुं औषध देनी चाहिए, हिक्किने होडीना शोडीने हिक्कावालेको, लघुना लघु, अन्नेन भोजननी अन्नके, संयुतम् युक्त साथ, सामुद्रम् भोजननी आगण अने पाछण भोजनके पहले और बाद, देयम् औषध देवुं औषध देनी चाहिए, अरुचौ तेमन् अरुचिमा एवं अरुचिमें, विचित्रैः विचित्र विचित्र, भोज्यैः भोजनमा भोज्योंके साथ, औषधम् तु संभोज्यम् औषध भोजननी आपुं औषध मिलाकर खाना, हितम् हितकारी छे हितकारी है ॥ २९९-३०१ ॥

299-301. These are the ten different times when medicine may be taken. In discordance of the Upana vata, medicine should be taken before meal; and in the discordance of the Samana vata it should be taken in the middle of the meal and in the discordance of the Vyana-vata, medicine should be taken after the morning meal and in the discordance of the Udana-vata after the meals, while in the discordance of the Prana-vata, it should be taken in between the morsels. In dyspnea, cough and thirst, medicine should be given frequently at short intervals, and in hiccup, it should be given both before and at the end of the meal mixed with light articles of diet; and in anorexia, it should be given mixed with food abounding in variety.

उवरे पेया-कषाय-क्षीर-सर्पिर्विरेचनानां कालाः—

उवरे पेयाः कषायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् ।

षडहे षडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥३०२॥

आमवस्त्र च रोगना रोगके, कालम् डाणने कालको, वीक्ष्य भेधने देखकर, उवरे ७४२भा उवरे, पेयाः पेया पेया, कषायाः कषाय कषाय, क्षीरम् दूध दूध, सर्पिः धी धी, विरेचनम् च आने विरेचन और विरेचन, षडहे षडहे छ छ दिवसे छः छः दिनों बाद, देयम् देना देने चाहिए ॥ ३०२ ॥

302. In the case of fever. gruels, decoctions, milk, ghee and purgatives should be given after the lapse of six days, after observing the time of the disease.

मेघज्वरप्रहणयोग्यः कालः—

क्षुब्धेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।

तदा मेघज्वमादेयं स्याद्धि दोषवदन्यथा ॥३०३॥

क्षुब्ध- भूय भोजनी भूय लगना, वेगमोक्षौ वेगोनी भुक्ति वेगोका त्याग, लघुता शरीरनुं हलकापक्षु लघुता, विशुद्धिः हृद्य आने औडकारनी शुद्धि औ हृदय और हकारकी शुद्धि ये, जीर्णलक्षणम् आहारनी शुद्धितानां लक्षण छे आहारके जीर्ण होनेके लक्षण हैं, तदा त्पारे तब, मेघज्वम् औषध औषध, आदेयम् स्यात् भावुं भेधने खानी चाहिए, अन्यथा नहि ते ते अन्यथा वह, दोषवद् हि स्यात् दोषकारक भाव छे दोषकारक होती है ॥ ३०३ ॥

303. The signs of completion of digestion are the appearance of hunger, normal discharge of excretions, lightness of the body and clarity of the eructations Medicine should be given at this stage. Otherwise it will be harmful.

३०३. क्षुब्धेगमोक्षौ-उद्भेगमोक्षौ (ब.)

.. स्वाद्धि दोषवदन्यथा-स्वादोषवदतोऽन्यथा (क.)

ऋत्वाद्यपेक्षः कालविचारः—

चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यं च यत्र यत् ।

ऋताववेक्ष्यं यत् कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥३०४॥

दोषाणाम् दोषानां दोषोंके, चयादयः यथ वजरे (यथ, डाप आने शमन) चय आदि, यत्र ने ऋतुभा जिस ऋतुमें, यत् ने जो, वर्ज्यम् च त्याग करना योग्य छे त्याग करने योग्य है, यत् आने ने और जो, सेव्यम् च सेवन करना योग्य छे सेवन करने योग्य है, सर्वम् ते सधनां वे सब, ऋतौ अववेक्ष्यम् ऋत्वपेक्ष ऋत्वपेक्ष, कर्म कर्म कर्म, पूर्वम् पहले पूर्व, उदाहृतम् उदाहरण मया छे कह दिये हैं ॥ ३०४ ॥

304. The accumulation of humoral morbidity, what are contra-indicated and what are indicated in a given season, what measures are recommended in each season, have all been already described.

(उपक्रमाणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।

व्याख्यातमवलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥३०५॥

उपक्रमाणां बाधन वजरे उपक्रमोनी क्रिया लघन आदि उपक्रमोंकी क्रिया, प्रतिषेधे आने ते उपक्रमो नहि करवाभां डारखु उन उपक्रमोंके नहीं करनेमें कारण, सविकल्पानाम् तेभज दोषना आनेक भेदवाणा एवं दोषके अनेक भेदवाले, अवलानाम् दुर्भेदोनी दुर्बलौकी, अववेक्षणे परीक्षाभां परीक्षामें, कारणम् डारखु कारण, व्याख्यातम् उदाहरण आया छे कहे गये हैं ॥ ३०५ ॥

305. The application of treatment, the reasons for the avoidance of treatment and manner of investigation of minutia of morbid changes in weak persons, has already been described.

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।

अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ॥३०६॥

रोगाणाम् रोगोनी रोगोंकी, मातुरस्य च आने रोगीनी और रोगीकी, अवस्थाम् अवस्थाने अवस्थाको,

मुहुः मुहुः च बारं बारं बारवार, अवैक्षमाणः तु भेते।
देखनेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, चिकित्सायाम् चिकित्सायां।
चिकित्सायाम्, न मुह्यति भुंजते। नथी भूल नहीं करता
॥ ३०६ ॥

306. The physician who keeps on observing repeatedly, the development of diseases and the condition of the patient, will not err in treatment.

इत्येवं षड्विधं कालमनवैक्ष्य भिषग्जितम् ।
[प्रयुक्तमहिताय स्यात् सस्यस्याकालवर्षवत् ॥ ३०७ ॥

सस्यस्य अकालवर्षवत् जेम अकालमां अथेदी वृष्टि
अनाजना भेतर भाटे हानिकारक थाय छे जैसे अकालमें
हुई वृष्टि अनाजके खेतके लिए हानिकारक होती है, इति
एवम् तेम आ वैसे इस, षड्विधम् छ प्रकारना छः
प्रकारके, कालम् कालने कालको, अनवैक्ष्य जेथा विना
बिना देखे, प्रयुक्तम् प्रयोगेयुं दी हुई, भिषग्जितम्
अहिताय औषध रोगीने हानिकारक थाय छे औषध
रोगीको हानिकारक, स्यात् थाय छे होती है ॥ ३०७ ॥

307. The medication administered without carefully investigating the six points regarding the time of medication, just described, will be harmful to the patient, like unseasonal rains to crops.

व्याधीनामृत्वहोरात्रयसां भोजनस्य च ।
विशेषो भिद्यते यस्तु कालावेक्षः स उच्यते ॥ ३०८ ॥

व्याधीनाम् रोगी व्याधि, ऋतु- ऋतु ऋतु, अहोरात्र-
दिवसरात्रि अहोरात्र, वयसाश्च उभर वय, भोजनस्य
च अने भोजननी और भोजनकी, यः तु जे जो,
विशेषः विशेषताओंमां विशेष अवस्थाओंमें, भिद्यते
विभाग करवाभां आवे छे भेद किया जाता है, सः ते

१०८३. ऋत्वहोरात्रयसां-ऋत्वहोरात्रनियमान् (फ.)

॥ वयसाश्च-नियमाश्च (ब.)

॥ कालावेक्षः-कालावेक्षः (ब. ब.)

वह, कालावेक्षः कालावेक्ष (कालानु अवैक्ष्य) कालावेक्ष,
उच्यते उच्यते छे कहा जाता है ॥ ३०८ ॥

308. A few more considerations with reference to time, as with reference to diseases, season, period of day and night, age of the patient and before or after or during meals time will now be described.

कस्मिन् काले कस्य दोषस्य प्रकोपः—

वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
वर्षासु वातिकाः व प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३०९ ॥

वसन्ते वसन्त ऋतुमां वसन्त ऋतुमें, श्लेष्मजाः
कफजन्य, शरत्काले तु शरद्ऋतुमां शरद्ऋतुमें,
पित्तजाः पित्तजन्य पित्तजन्य, वर्षासु अने वर्षाऋतुमां
और वर्षाऋतुमें, वातिकाः च एव वातजन्य वातजन्य,
रोगाः रोगी रोगों, प्रायः धलुं करीने प्रायः, प्रादु-
र्भवन्ति हि उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ३०९ ॥

309. In the spring, there generally occur diseases of kapha and in the autumn those of pitta, in the rainy season, those of vata.

निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः ।
प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ३१०

निशान्ते रात्रिना अन्तर्मा निशाके अन्तमें, दिवसान्ते
दिवसना अन्तर्मा दिवसके अन्तमें, वर्षान्ते च अने
वर्षाना अन्तर्मा और वर्षाके अन्तमें, वातजाः वातजन्य
रोगी वातजन्य रोग, प्रातः सवारमां सुबहमें, क्षपादौ
अने रात्रिना प्रारंभमां और रात्रिके प्रारम्भमें, कफजाः
कफजन्य रोगी कफजन्य रोग, तयोः मध्ये तु तथा
मध्याह्नमां अने मध्यरात्रिमां तथा मध्याह्नमें और मध्य-
रात्रिमें, पित्तजाः पित्तजन्य पित्तजन्य, गदाः रोगी
थाय छे रोग होते हैं ॥ ३१० ॥

३१०. वर्षान्ते-वर्षान्ते (ब.)

॥ निशान्ते-निशादौ (ब.)

310. At the end of the night, day and the rainy season, there generally occur diseases of vata. In the mornings, and the beginning of night diseases of kapha such as sneezing etc, and in the middle of the day and the night diseases born of pitta occur.

कस्मिन् वयसि कस्य दोषस्य प्रकोपः—

वयोन्तमध्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः ।

बलवन्तो भवन्त्येव स्वभावाद्द्वयसो नृणाम् ॥३११॥

नृणाम् भुज्ज्योन्ती मनुष्योकी, वयसः वयना वयके, स्वभावात् स्वभावधीन स्वभावसे, वयः- वयना वयके, अन्त- अंत अन्त, मध्य- मध्य मध्य, प्रथमे अने प्रथम भागमा कभशः और प्रथम भागमें क्रमशः, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफ-कामयाः तथा उद्धनी रोगो तथा कफके रोग, बलवन्तः भुज्ज्याणा बलवान्, भवन्ति एव तथा न् उरे छे हुआ ही करते हैं ॥ ३११ ॥

311. With regard to age, in old, middle and early age, there generally occur disorders of vata, pitta and kapha respectively, or they become severe aided by the natural effects of the age of the person.

आहारपाकापेक्षो दोषप्रकोपः—

जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।

श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥३१२॥

जीर्णान्ते भोजन पथी अर्ता भोजनके पच जाने पर, वातजाः वातजन्य वातजन्य, जीर्यमाणे तु भोजन पथी भोजन पच रहे होने पर, पित्तजाः पित्तजन्य पित्तजन्य, भुक्तमात्रे तु अने नभ्या भाग तरतभ भोजन कर चुकने पर, श्लेष्मजाः उद्धनी कफजन्य, रोगाः रोगो रोग, प्रायशः भुज्ज्यो कभीने प्रायः, बलम् लभन्ते भुज्ज्यो भोजने छे बलको प्राप्त करते हैं ॥ ३१२ ॥

312. At the end of digestion the diseases of vata; during the stage of digestion the diseases of pitta; and

just after meals diseases born of kapha, generally become aggravated.

चिकित्सायां मात्राविचारः—

नारुपं हृन्त्यौषधं व्याधिं यथाऽऽपोऽव्या महा नलम् ।
दोषवृद्धातिमात्रं स्यात्सस्यस्यात्युदकं यथा ॥३१३॥

संप्रधार्य बलं तस्मादाभयस्यौषधस्य च ।

नैवातिबहु नात्यल्पं भैषज्यमवचारयेत् ॥३१४॥

यथा जेम जैसे, अल्पाः थोडुं थोडा, आपः पाणी जल, महानलम् महान अग्निने ओखली शकुतुं नथी महान अग्निको नष्ट नहीं करता, अल्पम् तेम थोडुं वैसे अल्प, औषधम् औषध औषध, व्याधिम् रोगने व्याधिको, न हन्ति भटाडी शकुतुं नथी नष्ट नहीं करती, यथा अने जेम और जैसे, अत्युदकम् अतिशय न्द बहुत अधिक जल, सस्यस्य अनाजने दानिकारक छे अनाजको हानिकारक है, अतिमात्रम् च तेम अति- मात्रामा औषध वैसे अतिमात्रामें औषध, दोषवृद्धा रोगीने दानिकारक रोगीको हानिकारक, स्यात् अने छे होती है, तस्मात् तेथी अतः, आभयस्य रोगनु रोगके, औषधस्य च तेमन औषधनु एवं औषधके, बलम् भुज्ज्यो बलका, संप्रधार्य निश्चय करीने निश्चय करके, न एव अतिबहु नहि भुज्ज्यो न धारे न बहुत अधिक, न अति अल्पम् तथा नहि भुज्ज्यो थोडुं तथा न बहुत कम, भैषज्यम् औषध औषधका, अवचारयेत् आपनु भेधो प्रयोग करे ॥ ३१३-३१४ ॥

313-314. An under-dose of medication cannot cure the disease just as a small quantity of water cannot quench a great fire; and medicine given in over-dose will prove harmful just as excessive watering harms the crops. So, after carefully considering the severity of the disease and the strength of the medication, the physician should administer it, neither in too large a dose nor in too small a dose.

चिकित्सायां देशसात्म्यविचारः —

औचित्याद्यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तात्तत्त्यजंलभते सुखम् ॥३१५॥

औचित्यात् अभ्यासने लीधे अभ्यासके कारण, यस्य
ने जिस, देशस्य देश देश, पुरुषस्य च के ने पुरुषु या
जिस पुरुषका, यत् सात्म्यम् ने सात्म्य छे जो सात्म्य है,
तत् ते वह, अपथ्यम् अपि अपथ्य होवा छत्ता पथु
अपथ्य होने पर भी, एकान्तात् तेने। सर्वथा उसका
सर्वथा, त्यजन् त्याग करवाथी त्याग करनेसे, सुखम्
मनुष्य आरोग्यने मनुष्य आरोग्यको, न कमते प्राप्त
करते। नथी प्राप्त नहीं करता ॥ ३१५ ॥

315. A patient feels uncomfortable
by the sudden withdrawal from even an
unwholesome habit which has become
homologatory to him by habitual use
or as the result of climatic conditions.

बाह्लीकाः पल्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममाध्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥३१६॥
मरस्यसात्म्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्म्याश्च

सैन्धवाः ।

अश्मकावन्तिकानां तु तैलाम्लं सात्म्यमुच्यते ३१७
कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।
सात्म्यं दक्षिणतः पेया मन्यश्चोत्तरपश्चिमे ॥३१८॥
मध्यदेशे भवेत् सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः ।
तेषां तत्सात्म्ययुक्तानि भैषजान्यवचारयेत् ॥३१९॥
सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।

३१५. औचित्यात्—अपि स्वात् (ब.)

३१६. पल्लवाः—शालमलाः (ब.)

३१७. मरस्यसात्म्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्म्याश्च सैन्धवाः—
क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मरस्यसात्म्याश्च सैन्धवाः

(ह. य. फ.)

३१७. अश्मकावन्तिकानां तु—अश्मकान्तकानां तु (य. फ.)

३१८. तैलाम्लं—तेलाम्लं (ब. ड. व.)

३१८. कन्दमूलफलं—शालमूलफलं (य. फ.)

३१९. मध्य—मध्यः (ब.)

३२०. च बह्वपि—च विनवति (ब.)

बाह्लीकाः आह्लीक बाह्लीक, पल्लवाः पल्लव
पल्लव, चीनाः चीन चीन, शूलीकाः शूलीक शूलीक, यवनाः
यवन यवन, शकाः अने शक देश और शक लोग,
मांस-मांस मांस, गोधूम-धुं गेहूं, माध्वीक-माध्वीक
माध्वीक, शस्त्र-शस्त्र शस्त्र, वैश्वानर-अने अग्निना
और अग्नि, उचिताः अभ्यासी छे अभ्यासी हैं,
प्राच्याः पूर्वा देशोके पूर्वके लोगोंको, मरस्य-माध्वी
मध्वी, सात्म्याः सात्म्य छे सात्म्य है, तथा अने
और, सैन्धवाः सिन्धुना देशोके सिन्धुके लोगोंको,
क्षीरसात्म्याः च दूध सात्म्य छे दूध सात्म्य है,
अश्मक-अश्मक अश्मक, अवन्तिकानाम् तु
तथा अवन्तिकाना देशोके तथा अवन्तिकके लोगोंको,
तैलाम्लम् तैल अने अम्ल तैल और खटाई, सात्म्यम्
सात्म्य सात्म्य, उच्यते उच्यते छे कही जाती हैं,
मलयवासिनाम् मलयवासीओने मलयाचलवासियोंको,
कन्द-मूल-फलम् कन्द मूल अने फल कन्द मूल और
फल, सात्म्यम् सात्म्य छे सात्म्य है, दक्षिणतः
दक्षिणना देशोके दक्षिणके लोगोंको, पेया पेया सात्म्य
छे पेया सात्म्य है, उत्तरपश्चिमे उत्तर तथा पश्चिमभा
उत्तर तथा पश्चिममें, मन्यः म-अने मन्यको, सात्म्यम्
सात्म्य सात्म्य, विद्यात् आधुपुं जाने, मध्यदेशे अने
मध्यदेशभा और मध्यदेशमें, यव-यव जौ, गोधूम-धुं
गेहूं, गोरसाः तथा गोरस तथा दूध, सात्म्यम् सात्म्य
सात्म्य, भवेत् छे हैं, तेषाम् ते ते देशोके उन उन
लोगोंको, तत् ते ते उन उन, सात्म्ययुक्तानि सात्म्य-
युक्त सात्म्ययुक्त, भैषजानि औषध औषध, अवचारयेत्
आपवां ओषधे देनी चाहिए हि कारखु के क्योंकि,
सात्म्यम् सात्म्य सात्म्य, आशु बलदी शीघ्र, बलम् बल
बल, धत्ते आपे छे देता है, बहु अपि च अने सात्म्य
पदार्थ पथु मात्राभा देनाय तोय और सात्म्य पदार्थ
अधिक होने पर भी, नातिदोषम् न अथु दोषकर नथी
थते। बहु दोषकर नहीं होता ॥ ३१६-३१९ ॥

316-319. The Bahlikas, the Palla-
yas, the Chinese, the Sulikas, the
Greeks and the Sakas are habituated
to flesh, wheat, Madhweeka wine,
bearing arms and to fire. The easterners

३२०३. ते-तम् (फ.)

322-322½. The pitta which is penetrated inside and is lying deep is eliminated by sudation, hot affusion and hot poultices. Thus heat is subdued by heat.

बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्माऽन्तर्याति पीडितः ३२२
सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।

बाह्यैः अक्षरना बाह्य, शीतैः शीतल शीत, सेकाद्यैः परिषेक आदि परिषेकादिसे, पीडितः पीडायेदी पीडितकी हुई, उष्मा गरमी उष्मा, अन्तः याति अंदर अथ छे भीतर जाती है, सः अन्तर्गूढम् ते अंदर रहेला गूढ-आरी भीतर छिपे, कफम् कफने कफको, हन्ति हण्ते छे नष्ट करती है, तथा तेदी रीते उस तरह, शीतैः शीत उपचारथी शीत उपचारसे, शीतम् शीतने शीतको, जयेत् जितवुं जीते ॥ ३२३ ॥

323-323½. By the external application of cold things such as affusion etc, the external heat, being pressed, passes internally; and this heat going internally destroys internal kapha. Thus cold too is subdued by cold.

श्लक्ष्णपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकः ॥ ३२४ ॥
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृच्चान्यथाऽगुरोः ।

चन्दनस्य अपि चंदनने। पशु चंदनका भी, श्लक्ष्ण-पिष्टः सारी पेडे पाटेले। वारीक पीसा हुआ, घनः लेपः अडे दोष घना लेप, त्वग्गतस्य त्वचागत स्वचागत, उष्मणः उष्णताने उष्माको, रोधात् रोकते। होनाथी रोकनेसे, दाहकः दाह करे छे दाहकारक होता है, अगुरोः अने अगुरने और अगुरका, अन्यथा औछे। पाटेले पातगै। दोष मोटा मोटा पीसा हुआ पतला लेप, शीतकृत् च हंडक करे छे शीतजनक होता है ॥ ३२४ ॥

324-324½. (External application of cold articles causes contraction of peripheral vessels and so more blood is collected

३२४½. शीतकृत्-दाहकः (द.)

in the central organs.) Thus, the thick application of very finely ground sandal acts as calorific though sandal is of the cold potency, by obstructing the evaporation of heat from the skin; while the thin application of coarsely ground eagle-wood acts as refrigerant though it is of the hot potency.

छर्दिघ्नी मक्षिकाविष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ ३२५ ॥
द्रव्येषु स्निग्धजग्धेषु चैव तेष्वेव विक्रिया ।

मक्षिका भाभी मक्खी वामयेत् एव उदरमां नष्ट उलटी करावे न छे उदरमें जाकर वमन कराती ही है, मक्षिकाविष्टा तु परंतु भाभीनी विष्टा परन्तु मक्खीकी विष्टा, छर्दिघ्नी उदरमां नष्ट उलटी मटाडे छे उदरमें जाकर वमन दूर करती है, तेषु एव तेनां ते न उन्हीं, द्रव्येषु द्रव्येमां द्रव्योमें, स्निग्धजग्धेषु च एव आशीने भावाथी उबाल करके खानेपर, विक्रिया आवी विक्रिया अथ छे ऐसी विक्रिया होती है ॥ ३२५ ॥

325-325½. Excretion of the fly is antiemetic, while the whole fly is emetic. In all articles subjected to either physical heat or to the digestive heat there may occur similar contrary actions.

दोषौषधादीनि परीक्ष्यैव चिकित्सा विधेया—

तस्मादोषौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ॥ ३२६ ॥
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ।

तस्मात् तेथी इस लिए, प्राज्ञः वैद्य वैद्य, दोष-दोष दोष, औषध-औषध औषध, आदीनि आदि आदि, दश दश आवेनी दस भावोंकी, तत्त्वतः तत्त्वपूर्वक तत्त्वसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी करे, केवलम् केवल

३२६½. स्निग्धजग्धेषु-स्निग्धजग्धेषु (ड.)

३२६½. केवलम्-केवले: (घ.)

केवल, योगैः एव योगैश्च न योगैः ही, न न करवी
न करे ॥ ३२६३ ॥

326-326½. Therefore the wise physician should do the treatment after carefully examining the morbidity and the remedies from the ten-points of view described previously. He should not depend entirely on the literal formula of drugs.

निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषशेषापनुत्तर्यमनपायिप्रयोगस्य सेवनं
विधेयम्—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ३२७
क्षीणे मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ।

निवृत्तः अपि मटी गयेद्य पक्ष निवृत्त हुआ भी,
व्याधिः व्याधि रोग, शेषः जो शेष पक्ष शेष
रहो होय तो यदि थोड़ा भी शेष रहा हो तो, क्षीणे
क्षीण क्षीण, मार्गीकृते अने मार्गीकृत करेगा और
मागरूप किये हुए, देहे देहमा देहमें, सूक्ष्मः अथवा
सूक्ष्म बची हुई सूक्ष्म, अनलः इव अग्निनी पेठे
अग्निकी भांति, स्वल्पेन थोड़ा पक्ष थोड़े भी, हेतुना
कारणही हेतुसे पुनः दरीही फिर, आयाति आवे छे
आ जाता है ॥ ३२७३ ॥

327-327½. After the subsidence of the disease, recurrence may be brought about by even a slight cause. As the condition of the body is weak and the path for the spread of the disease is already made, the slightest residue of morbidity may flare up like fire.

तस्मात्तमनुबध्नीयात् प्रयोगेणानपायिना ॥३२८॥
सिद्ध्यर्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ।

३२७½. देहे-दोषे (द. फ.)

३२८½. सिद्ध्यर्थ-दाढ्यार्थ (क. घ. त.)

तस्मात् तेथी अतः एव, प्राक्प्रयुक्तस्य पक्षे
प्रयोगेण प्रथम प्रयुक्त की हुई, सिद्धस्य अपि सिद्ध पक्ष
सिद्ध, औषधस्य तु औषधनी औषधकी, सिद्ध्यर्थम्
सिद्धिने भाटे दृढताके लिए, अनपायिना अहानिकर
हानि न करनेवाले, प्रयोगेण प्रयोगही प्रयोगसे, तत्र ते
रोगनी रोगकी, अनुबध्नीयात् चिकित्सा थोड़ा काण
सुधी कर्मा करवी कुछ काल तक चिकित्सा करते
रहना चाहिए ॥ ३२८½ ॥

328-328½. Thereafter, the body should be rendered immune by a mild or safe course of the effective remedies which have been used and found efficacious in the disease.

काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ३२९
पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ।

काठिन्यात् दोषना यथार्थ संहतपक्षही दोषके
चयरूप संहत होनेसे, ऊनभावात् वा के दोषनी अथवा-
थ न्यूनताही अथवा दोषकी अचयरूप न्यूनता होनेसे,
अन्तः अन्दर अन्दर, कुपितः कुपित अथवा कुपित,
महान् महान् महान्, दोषः दोष दोष, पथ्यैः यथारे
पथ्य वडे जब पथ्यसे, मृद्वल्पताम् मृदु अने अल्प
मृदु और अल्प, नीतः करी देनामा आवे छे कर
दिया जाता है, मृदुदोषकरः यथारे ते मृदु दोषने
उत्पन्न करना तब वह मृदु दोषको उत्पन्न करनेवाला,
भवेत् थाय छे होता है ॥ ३२९½ ॥

329-329½. The humors, greatly provoked internally by excessive accumulation or deficiency, can be rendered mild by recourse to wholesome regimen; and consequently, they manifest only mild morbid effects.

पथ्यमप्यश्रतस्तस्माद्यो व्याधिरुपजायते ॥३३०॥
ज्ञातैव वृद्धिमभ्यासमथवा तस्य कारयेत् ।

३३०½. तस्य-अन्वस्य (ब.)

तस्मात् तेषां इति लिए, पथ्यम् पथ्यं पथ्यको, अन्नतः अपि बोधनं कर्तुं छत्तां पथ्यं सेवनं करते हुए मी, यः ने जो, व्याधिः व्याधिं व्याधि, उपजायते भृदु के अल्पपथ्ये अनुवर्तनं करे छे मृदु या अल्परूपसे अनुवर्तन करती है, एवम् तेने छे प्रमाणे उसे इस प्रकार, ज्ञात्वा अल्पीने जानकर, तस्य पथ्यं भात्राभां पथ्यकी मात्रामें, वृद्धिम् अधारे वृद्धि, अथवा अथवा तो अथवा, अभ्यासम् तेने अभ्यास उसका अभ्यास, कारयेत् करानेवा कराना चाहिए ॥ ३३०३ ॥

330-330½. Finding that in spite of taking the wholesome regimen, the disease occurs, the physician should increase either the quantity of or the length of the course of the wholesome regimen.

द्वेष्यमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः प्रियत्वं गमयेत्—

सातत्यात्स्वाद्भावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ३३१ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।

सातत्यात् सतत सेवन करवाथी निरन्तर अभ्यासके कारण, स्वाद्भावात् वा अथवा स्वादु न होवाथी अथवा स्वादु न होनेके कारण, द्वेष्यत्वम् आगतम् नहि अभूत् द्वेषके विषयभूत, पथ्यम् पथ्य आहारने पथ्य आहारको, तैः तैः कल्पनाविधिभिः अनावधानी ते ते विधिभ्योऽथी भिन्न भिन्न कल्पनाविधियोंद्वारा, पुनः करीथी फिरसे, प्रियत्वम् प्रिय रुचिकर, गमयेत् अनावधानी बनाना चाहिए ॥ ३३१½ ॥

331-331½. Owing to constant use or to unpalatableness, the wholesome regimen becomes repulsive; it should be rendered palatable by various modes of preparation.

जनोऽर्थानामानुकूलस्य कलम्—

मनसोऽर्थानुकूल्यादि तुष्टिरुर्जा रुचिर्बलम् ३३२ सुखोपभोगता च स्याद्वाधेऽन्नातो बलक्षयः ।

दि ३२३ के कर्णिक, मनसः मनना मनके, मनोऽर्थानुकूल्यात् विषयानु अनुकूलपथ्यं होवाथी विषयके

अनुकूल होनेसे, तुष्टिः संतोष तुष्टि, ऊर्जा उत्साह ऊर्जा, रुचिः रुचि रुचि, बलम् अथ बल, सुखोपभोगता च स्यात् अने विषयानु सुखेथी उपभोगयोग्यपथ्यं आय छे और विषयकी सुखसे उपभोगयोग्यता होती है, अतः च आथी इससे, व्याधेः रोगना व्याधिके, बलक्षयः अथने क्षय आय छे बलका नाश होता है ॥ ३३२½ ॥

332-332½. By its being agreeable to the mind and the senses, it produces a sense of satisfaction, it increases good spirits, relish vitality, sense of happiness and enjoyment. Hence the strength of the disease gets diminished.

लौक्यादोषक्षयाद्वाधेर्वैषम्याच्चापि वा रुचिः ३३३ तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्यं विकल्पयेत् ।

लौक्यात् लौक्येथी लोभपतासे, दोषक्षयात् दोषनी क्षीणताथी दोषके क्षयसे, व्याधेः व्याधिथी व्याधिसे, वैषम्यात् च अपि तथा विधर्मताथी तथा विधर्मतासे, या ने जो, रुचिः रुचि येदा आय छे रुचि उत्पन्न होती है, तासु तेमां उनमें, पथ्योपचारः स्यात् पथ्येथी उपचार करवा पथ्य ही देना चाहिए, योगेन अने औषधयोग वडे और औषधयोगसे, आद्यम् विकल्पयेत् बोधनने संस्कृत करीने देवुं भोजनको संस्कृत करके देना चाहिए ॥ ३३३½ ॥

333-333½. The medications which are wholesome should be of the taste which the patient has acquired by constant indulgence, which are developed owing to deficiency of the corresponding body element, or which are developed as a reaction to disease. And the diet also should be cooked by suitable methods of preparation.

३३३. लौक्यादोषक्षयाद्वाधेर्वैषम्याच्चापि वा रुचिः—

लौक्यादोषक्षयाद् व्याधेर्वैषम्याच्चापि वा रुचिः (ग.)

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ॥३३४॥
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ।

तत्र ते त्रिषयम्। उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना
श्लोकाः ३३४ उपसंहारके श्लोक है कि, शिष्याणाम्
शिष्याणां शिष्योंकी, हितकाम्यया हितनी धृष्ट्याथी
हितकामनासे. योनेः योनिनी योनिके, विंशतिः बीस
बीस, व्यापदः व्यापत्ति रोग, निदानम् तेओना निदान
उनके निदान, लिङ्गम् च एव वक्ष्य लक्षण, चिकित्सा
च अपि अने चिकित्सा और चिकित्सा, निर्दिष्टा कर्त्ता
३३४ ॥ ३३४३ ॥

Here are the recapitulatory verses

334-334½. The twenty gynecic disorders, the etiology, signs and symptoms and their therapeutics have been explained, for the benefit of the disciples.

शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिमेषजैः ॥३३५॥
क्लेश्याभ्युक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ॥३३६॥

तथा तथा तथा, निदान- निदान निदान, आकृति-
वक्ष्य लक्षण, मेषजैः अने चिकित्सासहित और
चिकित्सासहित, अष्टौ आठ आठ, शुक्रदोषाः शुक्रनी
दोषा कर्त्ता ३३५ शुक्रके दोष कहे हैं, चत्वारि चार चार,
क्लेश्यानि क्लेश्या क्लेश्य, उक्तानि कर्त्ता ३३६ कहे हैं, तथा
तेभ्य एव, चत्वारः चार चार, प्रदराः प्रदर कर्त्ता ३३६
प्रदर कहे हैं, तेषाम् तेओना उनके, निदानम् निदान
निदान, लिङ्गम् च वक्ष्य लक्षण, भैषज्यम् च एव अने
चिकित्सा और औषध, कीर्तितम् कर्त्ता ३३६ ॥ ३३५-३३६ ॥

335-336. So too the causes symptoms and treatment of the eight kinds of seminal morbidity, the four kinds

of impotency and the four kinds of colporrhea, their etiology, characteristics and treatment have all been described.

क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिवर्जितैः ।
रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥३३७॥

तथा तथा तथा. हेतु- निदान निदान, लिङ्ग- वक्ष्य
लक्षण, भिवर्जितैः अने चिकित्सासहित और औषधके
साथ, अष्टौ आठ आठ, क्षीरदोषाः च क्षीरदोषा क्षीर-
दोष, रेतसः वीर्य वीर्य, रजसः च एव अने आर्तवनी
तथा आर्तवकी शुद्धिलक्षणम् शुद्धिनी वक्ष्य शुद्धि
लक्षण, कीर्तितम् कर्त्ता ३३७ ॥ ३३७ ॥

337. Also the eight kinds of galactic morbidity with their causes, characteristics and remedies, and the signs of the purity of semen and the menses, have also been described.

उक्तानुक्तचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
देशादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ॥३३८॥
देशे देशे च यत् सात्त्वं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥

उक्त- उक्ते कहे हुए, अनुक्त- अने न उक्ते
रोगोनी और न कहे हुए रोगोंकी, चिकित्सा च
चिकित्सा चिकित्सा, तथा एव सम्यग्योगः च सम्य-
ग्योग सम्यग्योग, देशादिगुणशंसा च देशादि शुभोनी
प्रशंसा देशादि गुणोंकी प्रशंसा, षड्विधः कालः च एव

३३७. अस्य श्लोकस्य पूर्वार्धानन्तरम्—

तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समामव्यासतो मया ।

इत्यधिक. पाठः (द.) पुस्तके ।

३३८. देशादिगुणशंसा च—देशादिगुणशंसा (च.)

—देशादिगुणशंसा (फ.)

३३९. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

योनिव्यापदिकेऽध्याये पुनर्वसुनिर्दिशितम् । (द.)

इत्यधिक. पाठः (द.) पुस्तके ।

३३५. मेषजैः—साधनैः (छ. ब.)

अने छ प्रकारने डाँढ और छः प्रकारका काल, देशे देशे च जुड़ा जुड़ा देशानुं देश देशका, यह ने जो, साम्यम् सात्म्यं च सात्म्य है, यथा वैद्यः ने रीति वैद्य जिस प्रकार वैद्य, अपराध्यति निष्ण आय छे इष्ट सिद्धि नहीं करता, गूढचारिणा तथा गूढचारी तथा गूढचारी, दोषाणां दोषोनी दोषोकी, चिकित्सा च अपि चिकित्सा आ अधुना चिकित्सा यह सब, निर्दिष्टाः उद्देशानां आयुं छे कहा गया है ॥ ३३८-३३९ ॥

338-339. The diseases which have been mentioned here as well as those not mentioned and the proper line of treatment for them; the time of medication with reference to six factors, what is homologatory to which clime; and how the physician commits mistakes owing to ignorance of these, and also the description and the treatment of deepseated morbidity, have all been expounded here.

यो हि सम्यङ् जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
न कुर्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥३४०॥

अचक्षुः नेम अधिगे। जैसे चक्षुरहित, चित्रकृत् चित्रकार चित्रकार, चित्रम् इव चित्र बनावी शकते। चित्र नहीं बना सकता, यः हि तेम ने अनुप्य वैसे जो मनुष्य, शास्त्र शास्त्रने शास्त्र, शास्त्रार्थम् च एव अवे शास्त्रना अर्थने और शास्त्रके अर्थको, सम्यक् भराभर भली प्रकार, न जानाति समर्थते। न होय नहीं जानता, सः ते वह, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, न कुर्यात् करी शकते नथो नहीं कर सकता ॥ ३४० ॥

340. He who knows not thoroughly the science and its full interpretation should not venture on treatment, even

३४०. यो हि सम्यङ् जानाति-यस्तु सम्यग्विजानीते (यः)

as a blind man should not try to paint a picture.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने योनिव्यापचि-

कित्सितं नाम त्रिशोऽध्यायः ॥३०॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरकथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबल-संपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सा-स्थानमें, योनिव्यापचिकित्सितम् 'योनिव्यापचिकित्सितम्' 'योनिव्यापचिकित्सित', नाम नामने। नामका, त्रिशः तीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३० ॥

30. Thus, in the Section on 'Therapeutics' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the thirteenth chapter entitled 'The Therapeutics of the Gynecic disorders' not being available and the same as reconstructed by Dridhabala, is completed.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

चिकित्सितमिदं स्थानं षष्ठं परिसमापितम् ॥३४१॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते अने यरकथी प्रतिसंस्कार पायेवा और चरकके द्वारा संस्कृत, तन्त्रे आ शास्त्रमां इस तन्त्रमें, इदम् आ यह, षष्ठम् छठुं छठा, चिकित्सितम् स्थानम् चिकित्सास्थान विदित्सास्थान, परिसमापितम् संपूर्ण यथुं समाप्त हुआ ॥३४१॥

341. Thus ends the Section on Therapeutics which forms the sixth section in the Treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka.

चिकित्सास्थानं समाप्तम् ।

श्रीः चरकसंहिता कल्पस्थानम्

श्री
चरकसंहिता
कल्पस्थानम्

श्री
चरकसंहिता
कल्पस्थानम्

The
Carakasamhita
KALPASTHANA
(The Section on
pharmaceutics)

पथमोऽध्यायः ।

पहेलो अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter I

मदनकल्पोपक्रमः—

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः इवे अर्होथी अब आगे, मदनकल्पम् 'मदनकल्प' नामना अध्यायनु 'मदनकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयभा नीये प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेतुं उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of the Emetic nut."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कल्पस्थानस्य विषयः—

अथ खलु वमनविरेचनार्थं वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोगतमैः सहान्यैर्द्रव्यैर्विविधैः कल्पनार्थ-मेदार्थं विभागार्थं चेत्यर्थः, तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽस्मिन्नेव ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेव ! हे अस्मिन्नेव ! हे अस्मिन्नेव ! अथखलु इवे अब वमन- वमन वमन, विरेचनार्थम् तथा विरेचन भाटे तथा विरेचनके लिए, वमन- वमन वमन, विरेचन- तथा विरेचनना तथा विरेचनके, द्रव्याणां द्रव्याणां द्रव्योकी, सुखोपभोगतमैः अत्यंत आरोग्य भाटे उप- बोग करवाना अतिशय आरोग्यके लिए उपभोगयोग्य, अन्यैः ७०० अन्य, विविधैः विविध नाना प्रकारके, द्रव्यैः सह द्रव्याणां साथे द्रव्योके साथ, कल्पनार्थम् कल्पना करवा भाटे कल्पनाके लिए, मेदार्थम् विभा- गार्थम् च इति अर्थः अर्थात् वमन तथा विरेचनना द्रव्याणां भिन्न भिन्न प्रयोग भाटे तथा ते द्रव्याणां विभाग भाटे अर्थात् वमन तथा विरेचनके द्रव्योके भिन्न भिन्न प्रयोगके लिए तथा उन द्रव्योके विभागके लिए,

३. वमनविरेचनार्थं-वमनविरेचनार्थं मदनकल्पादिप्रितुतादीनां

(त. द.)

॥ सुखोपभोगतमैः-सुखोपभोगतमैः (३.)

तद्योगानाम् च अने वमन तथा विरेचननां द्रव्येना प्रयोगेनां और वमन तथा विरेचनके प्रयोगोंकी, सुखोपायस्य आरोग्यना उपायभूत आरोग्यके उपायभूत, क्रियाविधेः स्वरसादिरेषा क्रियानी विधिने स्वरसादिरूप क्रियाकी विधिकी, सम्यक् भराभर भली प्रकार, उप-कल्पनार्थम् कहेवा भाटे कदमेके लिए, कल्पस्थानम् कल्पस्थानने कल्पस्थानका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करेथुं उपदेश करेंगे ॥ ३ ॥

3. It is indeed O, Agnivesa! for the following reasons that we expound the Section on Pharmaceutics namely, to describe the combinations with various drugs that render the preparation most pleasant to take for the purpose of emesis and purgation; to describe the classifications and dosage of these emetic and purgative drugs, as also to describe the easy and proper pharmaceutical procedures of these preparations.

शरीरमलविरेचनभेदाः —

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकम्, अधो-भागं विरेचनसंज्ञकम्; उभयं वा शरीरमलविरे-चनाद्विरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

तत्र तेभां इनमें, ऊर्ध्वभागम् उपरना भागथी (मुँह भाग) ऊपरके भागसे (मुखद्वारा), दोषहरणम् दोषनुं निहरण करेना दोषोंका निर्हरण करनेवाला, वमनसंज्ञकम् वमन कहेवाय छे वमन कहाता है, अधो-भागम् नीचेना भागथी (गुदा भाग) नीचेके भागसे (गुदाद्वारा), विरेचनसंज्ञकम् विरेचन कहेवाय छे विरेचन कहाता है, शरीरमल-अथवा शरीरना मलनुं अथवा शरीरके मलका, विरेचनात् वा विरेचन करवाथी विरेचन करनेसे, उभयम् अने दोनोंकी, विरेचनसंज्ञाम् विरेचनसंज्ञा विरेचनसंज्ञा, लभते भेजवे छे होती है ॥ ४ ॥

4. Of these the act or action of expelling the impurities through the upper channel is known as Emesis, while that of expelling the impurities through the lower channel is known as Purgation. Both being processes of cleansing the bodily impurities, they are known by the common term purgation.

वमनं विरेचनं च द्रव्यं कथं वामयति विरेचयति च —

तत्रोष्ण-तीक्ष्ण-सूक्ष्म-व्यवायि-विकाशीन्यौषधा-नि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य घमनीरनुसृत्य स्थूलाणु-स्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाग्नेयत्वाद् विज्यन्दयन्ति, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्दन्ति,

तत्र तेभां इनमें, उष्ण-तीक्ष्ण- सूक्ष्म- व्यवायि- व्यवायी, विकाशीनि विकशी गुणवाली, औषधानि औषधा औषधियां, स्ववीर्येण पोताना वीर्यनी अपनी शक्तिसे, हृदयम् हृदयभां हृदयमें, उपेत्य पहुँचकर, घमनीः घमनीभां घमनियोंमें, अनुसृत्य प्रसरी व्याप्त होकर, स्थूल-अणु- सूक्ष्म तथा सूक्ष्म स्थूल तथा अणु, स्रोतोभ्यः स्रोतोभां स्रोतोंसे, केवलम् आभा संपूर्ण, शरीरगतम् शरीरभां रहेल शरीरमें व्याप्त, दोषसंघातम् दोषना समूहने दोष-समूहको, आग्नेयत्वाद् आग्नेय होवाथी आग्नेय होनेसे, विज्यन्दयन्ति पीजणावे छे द्रव बना देती हैं, तैक्ष्ण्याद् अने तीक्ष्ण होवाथी और तीक्ष्णतासे, विच्छिन्दन्ति छे छे टुकड़े टुकड़े कर देती हैं ॥ ५ ॥

5.(1). The drugs that are hot, acute, subtle, diffusive and anti-spasmodic, reaching the heart by virtue of their potency, and circulating through the large and small blood vessels, pervade the entire body. They liquefy the

५. तीक्ष्णसूक्ष्म-तीक्ष्णसूक्ष्म (२.)

घमनीरनुसृत्य स्थूलाणु-घमनीरनुसृत्य सम्पगुप्त्या स्थूलाणु (३. त.)

accumulated morbid matter therein by virtue of their fiery quality and break it up by their acuteness.

स विच्छिन्नः परिप्लवन् स्नेहभाविते काये स्नेहा-
कभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जनप्रवणभावादा-
माशयमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्व-
भागप्रभावादौषधस्योर्ध्वमुत्क्षिप्यते, सलिलपृथि-
व्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाद्यौषधस्याधः प्रवर्तते,
उभयतश्चोभयगुणत्वात् । इति लक्षणोद्देशः ॥ ५ ॥

विच्छिन्नः छेदायेक दुकड़े बना, सः ते दोषसमूह यह
दोषसमूह, स्नेहभाविते स्नेहभावित स्नेहसे स्निग्धः काये
शरीरभां शरीरमें, परिप्लवन् आभतेम परता इधर उधर
जाता हुआ, स्नेहाक- स्नेहभावित स्नेह चुपड़े
भाजनस्थम् पात्रभां पात्रमें, क्षौद्रम् मधुनी मधुके,
इव जेम समान, असज्जन न येरता न विपकता
हुआ, अणुप्रवणभावात् अणुभागभां संचार करवाने
लीये अणुभागोंमें संचरण करनेसे, आमाशयम् आमा-
शयभां आमाशयमें, आगम्य आवी पहुंचकर, उदान-
प्रणुन्नः उदान वायुथी प्रेरणा पाभी उदान वायुसे
प्रेरित होकर, औषधस्य औषधनां औषधियोंके, अग्नि-
वायु- आत्मकत्वात् प्रधानतः अग्नि, वायुस्वरूप
होवाथी प्रधानतः अग्निवायुस्वरूप होनेसे, ऊर्ध्वभाग- तथा
उपरना भागथी दोषतुं निर्हरण करवाना तथा ऊपरकी
ओरसे दोषका निर्हरण करनेके, प्रभावात् प्रभावथी
प्रभावसे, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरकी ओर, उत्क्षिप्यते ईंकाथ
छे फेंका जाता है, औषधस्य औषधनां औषधियोंके,
सलिल-पृथिवी-आत्मकत्वात् प्रधानतः जलपृथ्वीस्व-
रूपहोवाथी प्रधानतः जलपृथ्वीस्वरूप होनेसे, अधोभाग-
तथा नीचेना भागथी दोषतुं निर्हरण करवाना नीचेकी
ओरसे दोषका निर्हरण करनेके, प्रभावात् च प्रभावथी
प्रभावसे, अधः नीचे नीचेकी ओर, प्रवर्तते भय छे
प्रवृत्त होता है, उभयगुणत्वात् अने औषधनां छे
गुण होवाथी और औषधियोंके दोनों गुण होनेसे,
उभयतः च भन्ने मार्गोथी भय छे दोनों मार्गोंसे

प्रवृत्त होता है, इति आ यह, लक्षणोद्देशः वमन तथा
विरेचन द्रव्योंना स्वरूपतुं वक्ष्मिं छे वमन तथा विरेचन
द्रव्योंके स्वरूपका वर्णन है ॥ ५ ॥

5. This morbid matter being thus broken up and floating in the body, that has undergone oleation procedure, remains detached in the body like honey kept in a pot smeared with ghee; and being drawn by its atomic affinity, it flows towards the gastro-intestinal tract and getting propelled upwards by the Udana vata, the morbid matter gets thrown upwards as a result of the fiery and the airy quality as well as by the upward flowing tendency of the drugs. Owing to the watery and earthy qualities and the downward flowing tendency of drugs, it purges downwards. Where both the qualities are combined, it purges both-ways. Thus have been described the characteristics of the purgative drugs. अपरिसंख्येययोगानामपि विरेचनद्रव्याणां षट्सु सत्तेष्वन्तर्भावं कृत्वोपदेशः—

तत्र फल-जीमूतकेश्वाह-धामार्गव-कुटज-कृतवे-
घनानां, श्यामा-त्रिवृ-चतुरङ्गल-तिल्वक-महावृक्ष-
ससला-शङ्खिनी-दन्ती-द्रवन्तीनां च, नानाविधदेश-
कालसंभवास्वाद-रस-वीर्य-विपाक-प्रभावग्रहणाद्-
देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि भक्ति-सात्म्य-रोगा-
वस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्च, विचित्रगन्धवर्ण-
रस-स्पर्शानामुपयोगसुखार्थमसंख्येयसंयोगानां -

६. धामार्गवकुटजकृतवेघनानां—धामार्गवकृतवेघनानां (ख.)

,, प्रभावग्रहणाद्—प्रभावग्रहणानां (घ. फ.)

,, रोगावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्च रोगावस्थादीनान्नात्मक-
त्वाच्च (घ. फ.)

,, उपयोगसुखार्थम्—उपयोगसुखार्थम् (घ. घ.)

५. परिप्लवन्—परिप्लवः (घ. फ.)

,, क्षौद्रमसज्जनप्रवण—उदकमसज्जनप्रवण (घः)

मपि च सतां द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं
षट् विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

तत्र तेषां इनमें फल- मीठण मैनफल, जीमूतक
कुंडवेक्ष जीमूतक, इक्ष्वाकु- कडवी तूअडी तितीलौकी,
चामार्गव- धामार्गव (पीली धीसोडी) चामार्गव, कुटज-
कडो कुड़ा, कृतवेधनानाम् अने कडवां पुरिया और
कडवी तोरई, इयामा- तथा डाणुं नसोतर तथा इयामा,
त्रिवृत्- बाह नसोतर त्रिवृत्, चतुरङ्गुल- गरभाणो चतुरं-
गुल, तिल्वक- दोध तिल्वक, महावृक्ष- शेर थूर,
सप्तला- सातदो शेर सप्तला, कङ्किनी- आभूटाभूटी
कङ्किनी, दन्ती- नेपाणो दन्ती, द्रवन्तीनाम् अने रतन-
जेत ओओना और जंगली एण्डी इनके, नानाविध-
जुहा जुहा प्रकारना नाना प्रकारके, देश-काल- देश
तथा डाणभा देश तथा कालमें, संभव- उत्पत्ति उत्पत्ति,
मास्वाद- जुहा जुहा स्वाद नाना प्रकारके आस्वाद,
रस-वीर्य- रस, वीर्य रस, वीर्य, विपाक- विपाक विपाक,
प्रभाव- अने प्रभाव और प्रभाव, ग्रहणात् भवाथी
होनेके कारण, देह-दोष- देह, दोष देह, दोष, प्रकृति-
प्रकृति प्रकृति, वयः-बल- वयः-बल वयः-बल, अग्नि- अग्नि
अग्नि, मक्ति- रुचि रुचि, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, रोग-
रोग रोग, अवस्था- अवस्था अवस्था, आदीनाम्
आदिना आदिके, नानाप्रभाववरवात् च जुहा जुहा
प्रभाव होवाथी नाना प्रभाव होनेके कारण, विचित्रगन्ध-
तथा विचित्र गन्ध तथा विविध प्रकारके गन्ध, वर्ण-रस-
वर्ण-रस वर्ण-रस, स्पर्शानाम् अने स्पर्शना और
स्पर्शके, उपयोग- उपयोगनु उपयोगका, सुखार्थम् सुख
देवाना हेतुथी सुख लेनेके कारण, द्रव्याणाम् द्रव्येना
द्रव्योंके, असंख्येय- अगणित असंख्येय, संयोगनाम् च
अपि संयोगो संयोग, सताम् होवा अता पल्य होने
पर मी, विकल्पमार्ग- कल्पनाने भाग कल्पनाका मार्ग,
उपदर्शनार्थम् अताववा भाटे बतानेके लिए, षट् विरेचन-
योगशतानि छसो विरेचन योगेनु छसो विरेचन
योगोका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान
करेंगे ॥ ६ ॥

6 Taking into consideration that
drugs differ with respect to land, season,
source, flavor, taste, potency, post-
digestive effect and specification, and
also that men differ with respect to
their body, morbid tendency, consti-
tution, age, vitality, gastric fire, pro-
clivities, homologation and stage of
disease, we shall here describe six
hundred purgative preparations that
are pleasant in their variety of smell,
color, taste and touch; of drugs such
as emetic nut, bristly luffa, bottle
gourd, sponge gourd, kurchi, bitter
luffa, black turpeth, turpeth, purging
cassia, tilwaka, thorny milk-hedge plant,
soappod, clenolipis, red physic nut,
and physic nut, although the extent of
the possible preparations from these
drugs is innumerable.

विरेचनद्रव्याणि कथं क्रियासमर्थतमानि भवन्ति—

तानि तु द्रव्याणि देश-काल-गुण-भाजन-संपद्धी-
र्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

तानि ते वे, द्रव्याणि तु द्रव्येना द्रव्य, देश-काल- देश,
काल देश, काल, गुण- गुण गुण, भाजन- अने पात्रनी
और पात्रकी, संपत् संपत्ति वडे संपत्तिके कारण, वीर्य-
बल- आधानात् अधिक वीर्यवान् भवाथी शक्तिकी
अधिकतासे, क्रिया- कार्य करवाभा कार्य करनेमें, समर्थ-
तमानि अति अधिक सामर्थ्यवान् अत्यधिक शक्तिशाली,
भवन्ति अने छे होते हैं ॥ ७ ॥

7. These drugs become most effec-
tive in action by the richness of the
factors of favourable place, season,
quality of storage-vessels and the
process of dynamization.

६. द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं—द्रव्याणि विकल्पमार्गदर्शनार्थं

(ब.)

७. भाजनसंपद्धीर्यबलाधानात्—भाजनसम्बन्धीर्यबलाधानात् (ब.)

देशभेदः—

त्रिविधः खलु देशः—जाङ्गलः, आनूपः, साधारण-
श्चेति । तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः, तरुभिरपि
च कदर-खदिरासनाश्वकर्ण-ध्वज-तिनिश-शालकी-
साल-सोमवल्क-वदरी-तिन्दुकाश्वत्थ-वटामलकी-
नगहनः, अनेकशमी-ककुभ-शिशपाप्रायः, स्थिरशु-
ष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रत-
मृगतृष्णिकोपगूढतनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः,
लावतिस्त्रिरिचकोरानुचरितभूमिभागः, वातपित्त-
बहुलः, स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः;

देशः देश देश, त्रिविधः खलु तेषु प्रकारेण ये
तीन प्रकारका है, जाङ्गलः अंगल जांगल, आनूपः
आनूप आनूप, साधारणः अने साधारण और साधारण,
तत्र तेषां इनमें, पर्याकाशभूयिष्ठः यारे आनूप पुष्कल
पुष्कल आकाशवाण चारों ओर विस्तृत आकाशवाले,
तरुभिः अपि च अनेक वृक्षवाण अनेक वृक्षवाले,
कदर- सईधे भेर सफेद खैर, खदिर- भेर खैरकथा,
असन- असन खाज, अश्वकर्ण- शाल साखु, धव-
धावडे घौ, तिनिश- तलुछ तिनिश, शालकी- शालेकुं
कुंदर, साल- राणनां आउ साल, सोमवल्क- गेरउ सफेद
खैर, वदरी- गेरडी बेरी, तिन्दुक- टीअरवे तेंदु,
अश्वत्थ- पीपण पीपल, वट- वउ वड, आमलकी-
आमणनां आउ ओओनां आंवलेके वृक्ष इनके, वनगहनः
घाटी वनवाण भरे जंगलोंवाले, अनेक- अनेक अनेक,
शमी- भीअडी शमी, ककुभ- अर्जुन कौहा, शिशपाप्रायः
अने सीसभना आउथी भरपूर और सीसम वृक्षोंसे भरे
स्थिर- स्थिर स्थिर, शुष्क- तेमअ सूखा एवं शुष्क,
पवनबल- पवनना अपाटाओथी वायुके झोंकोंसे, विधूय-
मान- हावता कपाये हुए, प्रनृत्यत् अने नाचता होय
ओम देभाता और नाचते से दिखाई देते, तरुणविटपः
नाना आउवाण छोटे वृक्षवाले, प्रतत- अविच्छिन्न
निरंतर, मृगतृष्णिका- अजवाना वणना मृगतृष्णाको,
उपगूढ- देभाववाण उत्पन्न करनेवाले, तनु-खर- जीझी

ऊँडेर पतली कठोर, परुष- तथा भरसट तथा कर्कश,
सिकता- रेती वाल, अर्करा- अने डांडरी और कंकरी,
बहुलः जेभां पधारे होय ओवा जिसमें बहुत हों ऐसे,
लाव-तिस्त्रिर- लावरा, तेतर बटेर, तीतर, चकोर- अने
अंडेर पक्षी और चकोर, अनुचरित- जेभां इतरां होय
ओवा जिसमें विचरते हों ऐसे, भूमिभागः भूमिप्रदेश-
वाण ऐसे भूमिप्रदेशवाले, वातपित्तबहुलः वातपित्तनी
अधिकतावाण वातपित्तकी अधिकतावाले, स्थिर- तथा
स्थिर तथा स्थिर कठिन- अने ऊँछु शरीरथी युक्त
और कठोर शरीरसे युक्त, मनुष्यप्रायः मनुष्यनी अधि-
ऊँछावाण देशने मनुष्यकी अधिकतावाले देशको, जाङ्गलः
अंगल जांगल, ज्ञेयः अणुवे जानना चाहिए;

8-(1). 'Place' or 'clime' is of three
kinds—Jangala(arid) land wetland
and ordinary land. Of them the jangala
land is that which is abounding in
open space. It contains dense forests
of gum arabic tree, catechu tree, Spi-
onous kino tree, sal, crane tree, oojain
tree, Indian olinabeum, Indian sal, small
jujube, false mangosteen, holy fig,
banyan and emblic myrobalan. There
grow the Sami, Arjun and rose wood
trees in large numbers. There, the
young branches dance swayed by the
force of continuous dry winds; it
abounds in thin, rough and hard sand
and gravel hidden often by the sight
of mirages. It is inhabited by quails,
partridges and Chakora birds. There,
the vata and pitta humors are in
predominance, and people are well-
knit and hardy.

अथानूपो हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवन-
गहनः, सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलः,
बहुलवानीरोपशोभिततीरमिः सरिद्धिरुपगत-

८. त्रिविधः—तत्र त्रिविधः (घ.)

११. मनुष्यप्रायो ज्ञेयः—मनुष्यप्रायो जाङ्गलो ज्ञेयः (ङ.)

भूमिभागः, क्षितिधरनिकुञ्जोपशोभितः, मन्दपवनानुवीजितक्षितिरुहगहनः, अनेकवनराजीपुष्पितवनगहनभूमिभागः, क्षिप्रतरुप्रतानोपगूढः, हंसचक्रवाक-बलाका-नन्दीमुख-पुण्डरीक-कादम्ब-मद्गु-भृङ्गराज-शतपत्र-सत्तकोकिलानुनादिततरुविटपः, सुकुमारपुरुषः, पवनकफप्रायो ज्ञेयः;

अथ हिन्ताल- ताड हिन्ताल, तमाल- तमाक्ष तमाल, नारिकेल- नागियेरी नारियल, कदली- अने डेणनी और केलेके, वनगहनः घाटा वनवाणी घने जंगलसे भरपूर सरिसमुद्र- नदी के समुद्र नदी वा समुद्र, पर्यन्तप्रायः जेना प्रांत भागमां होय जेवा जिसके प्रान्त भागमें हो ऐसे, क्षिरपवन- ठंडा पवननी ठंडी हवाकी, बहुलः पुष्कलतावाला पुष्कलतावाले, वज्रुल- वाणुं वज्रुल, वानीर- अने जलनेतरभी और वानीरसे, उपशोभित- शोभता शोभित, तीराभिः किनारावाणी किनारोंवाले, सरिद्धिः नदीजोभी नदियोंसे, उपगत- व्याप्त व्याप्त, भूमिभागः भूमिप्रदेशवाला भूमिप्रदेशवाले, क्षितिधर- पर्वतनी पर्वतकी, निकुञ्ज- कुंजोभी कुंजोंसे, उपशोभितः शोभता शोभित, मन्दपवन- मंद मंद वायुभी धीमी धीमी वायुसे, अनुवीजित- छावता कम्पित, क्षितिरुहगहनः आडनी वनवाणी वृक्षोंके वनवाले, अनेक- अनेक अनेक, वनराजी- वननी पंक्ति वनकी पंक्ति, पुष्पित- तेमज पुष्पित एवं पुष्पित, वनगहन- वनोभी दुर्गम वनोंसे दुर्गम, भूमिभागः भूमिप्रदेशवाला भूमिप्रदेशवाले, स्निग्धतरु- स्निग्ध आडनी लताजोना स्निग्ध वृक्षोंकी लताओंके, प्रतान- बांझा तंतुजोभी कुटिल तंतुओंसे, उपगूढः छिपेछिपे भरे, हंस- हंस हंस, चक्रवाक- थकवाक चक्रवाक, बलाका- जगला बलाका, नन्दीमुख- नन्दीमुख नन्दीमुख, पुण्डरीक- पुंडरीक पुंडरीक, कादम्ब- कलहंस कलहंस, मद्गु- जलकाक जलकाक, भृङ्गराज- भृंगराज भृंगराज, शतपत्र- शतपत्र शतपत्र, सत्तकोकिल-

अने मत डे. यलभी और सत्तकोयलसे, अनुनादित- गाजती प्रतिध्वनित, तरुविटपः वृक्षोनी शाखाजोवाला वृक्षोंकी शाखाओंवाले सुकुमार- डे. मज नाजु, पुरुषः मनुष्यो. वाणी मनुष्योंवाले. पवनकफप्रायः अने वात तथा उपशोभित देशमें और वात तथा कफप्रधान देशको, अनूपः आनूप आनूप, ज्ञेयः ज्ञेयों जानना चाहिए;

8. 2). The wetland is that which contains dense forests and marshes, date plants Tamala, coconuts and plantain trees, which is generally bounded by rivers or the sea; where cold winds blow greatly, which is in the neighbourhood of rivers whose banks are rendered beautiful by reeds and rush, which is abounding in hills covered with creeping shrubs; where clusters of trees wave to gentle breezes, which contains many forests of blooming rows of trees; which is covered with densely grown trees and creepers; Where the branches of trees are echoing to the cries of birds like the swan, the Chakravaka, the crane, the Nandimukha, the Pundareeka, the Kadamba, the Madgu, the Bhringaraja, the Satapatra and the inebriate cuckoo; and where the people are delicate in looks and of vata and kapha constitutions generally.

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्रनस्पतिवानस्पत्य-
शकुनिमृगगणयुतः स्थिरसुकुमारबलवर्णसंहननो-
पपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः साधारणो ज्ञेयः ॥८॥

अनयोः आ इन, द्वयोः एव अन्ने दोनों, देशयोः देशनी देशोंकी, वीरुद्र- लता लता, वनस्पति- पुष्प विना थयेवां जेवाणी पुष्पके बिना हुए फलवाले वृक्ष,

८. स्थिरसुकुमारबलवर्ण-स्थिरसुकुमारवर्ण (ख.)

८. क्षितिधर-क्षितिधर (ख. द.)

९. मद्गुभृङ्गराजशतपत्रसत्तकोकिल-मद्गुकोकिलभृङ्गराजशतपत्र
पुंस्कोकिल (घ. त. थ.)

१०. मद्गुभृङ्गराजशतपत्रसत्तकोकिलानुनादित-मद्गुकोकिलभृङ्गराज
पुंस्कोकिलानुनादित (घ.)

वानस्पत्य- पुष्पेष्ठी थयेष्ठी इमोवाणा पुष्पसे हुए फलवाले वृक्ष, बाकुनि-मृग- पक्षी अने भृगोना पक्षी और प्रशुओंके, गण-युतः गणोवाणा समूहोंसे भरे, स्थिर- स्थिरता स्थिरता, सुकुमार- कोमलता, बल-वर्ण-मध, पल्लु बल, वर्ण, संहनन-उपपन्न- अने शरीर- रत्ना आधाभा आवेष्टा और शरीरके गठनमें आये हुए, साधारणगुण- अने देशना साधारण (समान) गुणुष्ठी दोनों देशके साधारण (समान) गुणोंसे, युक्त- युक्त युक्त, पुरुषः मनुष्योवाणा देशने मनुष्योंवाले देशको, साधारणः साधारण साधारण, श्रेयः अलुप्ते जानना चाहिए ॥८॥

8. That place should be known as ordinary country which contains the trees, herbs and shrubs, birds and beasts of both the aforesaid types of land, which is inhabited by people endowed with firmness, delicacy, strength, color, well-knit frames and average qualities.

कथंभूते देशे जातानि द्रव्याण्युपादेयानि—

तत्र देशे साधारणे जाङ्गले वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके इमशान-चैत्य-देवयजनागार-सभा-श्वभाराम-वल्मीकोपरविरहिते कुशरोहिवास्तीर्णे स्निग्ध-कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके वा मृदा-वफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्दुर्मेरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते ॥९॥

तत्र तेष्ठीभां इनमें, साधारणे साधारण साधारण, जाङ्गले वा डे अंगुष्ठ या जाङ्गल, देशे देशभां देशमें, यथाकालम् यथासमय यथासमय, शिशिर- ठाढ शीत, ताप- ताडा धूप, पवन- पवन वायु, सलिल- अने परसाधनी और वर्षासे, सेविते सेवायेष्टा सेवित, समे शुचौ सपाट पवित्र समतल पवित्र, प्रदक्षिणोदके-अभुष्ठी भाणु अक्षाशयवाणा दाहिनी और जलाशयवाले, इमशान- इमशान इमशान, चैत्य- चैत्य चैत्य, देव-यजन-अगार-

१. प्रदक्षिणोदके-प्रदक्षिणे (ख)

१. सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके-सुवर्णवर्णमृत्तिके (अ.)

देवालय यज्ञशाला देवालय, यज्ञशाला, सभा- सभा- स्थान सभा, श्वभाराम-भाडा गर्त, भाराम-अभीष्टा वगीचा, वल्मीक- राक्षस वल्मीक, ऊपर- तथा भारी अभीष्टा और ऊपर भूमिसे, विरहिते रहित रहित, कुश-रोहिष- कुश अने रोहिष धासुष्ठी कुश और रोहिष घामसे, आस्तीर्णे आस्तीर्ण भरे, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, कृष्ण- कृष्णी काली, मधुर- तथा मधुर तथा मधुर, मृत्तिके भाटी- वाणा मिट्टीवाले, सुवर्णवर्ण- अथवा सोना जेहा पल्लुवाणा सुवर्ण जैसे वर्णवाले, मधुर तथा मधुर मधुर, मृत्तिके वा भाटीवाणा मिट्टीवाले, मृदौ मृदु कोमल, अफालकृष्टे ढगुष्ठी नहि जेहायेष्टा विना हल चले, अन्यैः अने भीष्म और अन्य, बलवत्तरैः अधिक भयण अधिक बलवान, दुर्मेः वृक्ष वृक्षोते, अनुपहते उपधात नहि पायेष्टा स्थानभां उपधानको नहीं प्राप्त हुए स्थानमें, जातानि उत्पन्न थयेष्ट उत्पन्न, औषधानि औषधौ औषधियां, प्रशस्यन्ते श्रेष्ठ छे प्रशस्त हैं ॥ ९ ॥

9. Of them the herbs that grow in the ordinary or jangala land, which are subject to normal seasonal cold, sun, wind and rain; which have grown on level and clean ground with water on its right side; where the burial ground, sacred tombs, places of sacrifice to gods, place of assembly, pits, pleasure gardens, and ant-hills and saline soils are not in the neighbourhood; where the sacred and the ginger grasses grow, whose earth is black and sweet or golden and sweet; which has not been ploughed up or in any way damaged or devastated by strong trees growing over it the drugs growing in such land are commended as good.

औषधद्रव्याहरणविधिः—

तत्र यानि कालजातान्युपागतसंपूर्णप्रमाण-रसवीर्य-गन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तु-

१०. कालजातान्युपागत-कालजातान्यागत (१.)

मिरनुपहतगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्श-प्रभावानि प्रत्य-
ग्राण्युदीच्यां दिशि स्थितानि; तेषां शाखापला-
शमचिरप्ररुढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानि
शिशिरे वा शीर्णप्ररुढपर्णानां, शरदि स्वकन्द-
क्षीराणि, हेमन्ते साराणि, यथर्तु पुष्पफलमिति;
मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः
संपूज्य देवता अश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः
प्राङ्मुख उद खो वा गृहीयात् ॥१०॥

मङ्गलाचारः भगण आचारवाणा मंगल आचार-
वाला, कल्याणवृत्तः तथा सदाचरणवाणा मनुष्ये तथा
सदाचरणवाला मनुष्य, शुचिः पवित्र धर्ष पवित्र होकर,
शुक्लवासाः सफेद वस्त्र पहरेरी श्वेत वस्त्र धारण करके,
कृतोपवासः उपवास करी उपवास कर, देवताः देवता
देवता, अश्विनौ अश्विनीकुमार अश्विनीकुमार, गो-ब्राह्म-
णान् च गाय अने आत्मलुनी गाय और ब्राह्मणोंका,
संपूज्य पूजा करी पूजन करके, प्राङ्मुखः पूर्व तरफ
मुख राखी पूर्वाभिमुख, उदङ्मुखः डे उत्तर तरफ
मुख राखी अथवा उत्तराभिमुख रहकर, गृहीयात्
औषधि ग्रहण करवा औषध ग्रहण करे, तत्र तेजोभा
उनमें, उदीच्याम् उत्तर उत्तर, दिशि दिशाभा दिशामें,
स्थितानि रहेदी रही हुई, यानि ने औषधियों जो
औषधियां, कालजातानि यथाकाले उगेले होय
समय पर उत्पन्न हुई हों, उपागत-संपूर्ण-प्रमाण-संपूर्ण
प्रमाणोंमें आवेक्षा संपूर्ण प्रमाणमें आये हुए, रस-वीर्य
रस, वीर्य रस, वीर्य, गन्धानि अने गंधधर्म परिपूर्ण
और गन्धसे परिपूर्ण, काल-जातप-समय ताप समय
धूप, अग्नि-अग्नि भाग, सलिल-पाणी जल, पवन-
पवन वायु, जन्तुभिः डे जंतुओंकी और
जन्तुओंसे, अनुपहत-नष्ट नष्ट थयेला नष्ट नहीं हुई,
गन्ध-वर्ण-गंध, वर्ण गन्ध, वर्ण, रस-स्पर्श-रस,
स्पर्श रस, स्पर्श, प्रभावानि अने प्रभाववाणी और
प्रभाववाली, प्रत्यग्राणि तथा तात्त होय तथा नवीन हों,
तेषाम् तेषां उनके, अचिरप्ररुढम् नवीन दृढता
नवीन उत्पन्न, शाखापलाशम् शाखा तथा पान शाखा

तथा पत्तोंको, वर्षा-वर्षा वर्षा, वसन्तयोः अने वसन्तभा
एवं वसन्तमें, प्राङ्मुख देवा ग्रहण करना चाहिए, शीर्ण-
भरी पड़ेला पुराने पत्तोंके गिर जानेपर, प्ररुढ-नवी
आवेला नये आये हुए, पर्णानाम् पाईवाणी ते
औषधियोंकी पत्तोंवाली उन औषधियोंके, मूलानि मूल
मूलको, ग्रीष्मे ग्रीष्मभा ग्रीष्ममें, शिशिरे तथा शिशिरभा
देवा तथा शिशिरमें लेना चाहिए, स्वकन्दक्षीराणि
छाल, डे अने दूध छाल, कन्द और दूधको, शरदि
शरद्ऋतुभा देवा शरदमें लेना चाहिए, साराणि सारे
सारोंको हेमन्ते हेमन्तभा देवा हेमन्तमें लेना चाहिए,
पुष्पफलम् अने दूध तथा दूधने पुष्प और फलोंको,
यथर्तु ऋतु प्रमाणे ऋतुके अनुसार, गृहीयात् देवा
ग्रहण करना चाहिए ॥ १० ॥

10. Of them, such drugs should be
culled as were put forth in their proper
season and have attained their fullness
of growth, taste, potency and smell,
whose smell color, taste, touch and
specific action have not been impaired
by season, sunheat, fire, water, wind
or insects, and which are fully mature
and growing on the northern side. Of
them again the branches and leaves
which have recently grown should be
gathered between the rainy season and
the spring. The roots should be ga-
thered in the summer or in the winter,
from trees whose ripened leaves have
been shed; the bark, bulb and milk
of plants in the autumn and the pith
at the end of autumn, (Hemantha) and
the flowers and fruit in their proper
season. After performing auspicious
rites, living a pure life, having perfor-
med the purificatory bath, wearing
white raiment, having worshipped the
gods, the Aswin twins, the cows and

१०. प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशिस्थितानि तेषाम्-प्रत्यग्राणि तेषाम् (य.)

१. देवता अश्विनौ-देवतामश्विनौ (क. घ.)

brahmanas, having observed a fast and facing the east or the north, one should cull these drugs.

औषधद्रव्याणि कथं स्थाप्यानि—

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु प्रागुद्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवत्सु, अग्नि-सलिलोपसेद-धूम-रजो-मूषक-चतुष्पदामनभिगमनीयानि स्वच्छलानि शिष्येष्वाम्नासज्य स्थापयेत् ॥११॥

गृहीत्वा च औषधियोने षष्ठे तेओने औषधियोंको लाकर उनको, प्राक्-उदक्- पूर्व के उत्तर भाग पूर्व या उत्तरकी ओर, द्वारेषु आरक्षवाणां द्वारवाले, निवात-प्रवात-एकदेशेषु वायुभी रहित परंतु ओंछ भागभा सारी रीते वाता वायुवाणां वायुसे रहित परन्तु एक भागमें अच्छी तरह बहते हुए वायुवाले, नित्य-पुष्प-उपहार- न्यां रोज पुष्प उपहार प्रतिदिन पुष्पोपहार, बलिकर्मवत्सु तथा बलिकर्म यथा होय ओंवा तथा बलिकर्मसे सम्पन्न, आगारेषु धरमा घरमें, अनुरूप-गुणवत्- योय गुणवाणां योग्य गुणवाले, भाजनस्थानि पात्रमां राप्पी पात्रमें रखकर, स्वच्छलानि अशुभरक्षीने भली प्रकार ढांककर, अग्नि-सलिल- अग्नि, जल, उपसेद- पृथ्वी-नी गरमी भूवाष्प, धूम-रजः- धूमांडो, धूण धूम, धूल, मूषक- छिंदर चूहे, चतुष्पदाम् अने योपमां प्राप्ती और पशुओं, अनभिगमनीयानि न पहेंथी शके ओवी रीते न पहुंच सके इस तरह, शिष्येषु शिष्यां छिकोंमें, आसज्य षष्ठ्यावीने लटकाकर, स्थापयेत् राप्पी रखे ॥ ११ ॥

11. Having thus been culled and placed in suitable vessels, they should be stored in houses with doors opening to the east or the north, in a room which is windless except for one window, in

११. चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु—चानुरूपगुणवद्भाजने-
संस्थाप्यागारेषु (घ. घ.)

॥ मूषक-मूषिक (घ.)

॥ शिष्येष्वाम्नासज्य—शिष्ये च स्वासज्य (घ.)

a house where every day flower-offering and sacrifice are observed and which is proof against fire, water, moisture, smoke, dust mice and quadrupeds. The vessel should be well-covered and kept securely tied in swings.

वमन- विरेचन- द्रव्याणां भावनार्थमालोडनार्थं च द्रव्याणि—

तानि च यथादोषं प्रयुज्जीत सुरा-सौवीरक-तुषोदक-मैरेय-मेदक-धान्याम्ल-फलाम्ल दध्यम्लादि-मिवति, मृद्वीकामलक-मधु-मधुक-परूषक-फाणित-क्षीरादिभिः पित्ते, श्लेष्मणि तु मधु-मूत्र-कषाय-दिभिर्भावितान्यालोडितानि च; इत्युद्देशः ।

तानि च तेओने। इनका, वाते वायुभां वातमें, सुरा-सौवीरक- सुरा, सौवीरक सुरा, सौवीरक, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक- मेदक मेदक, धान्याम्ल- डाल धान्याम्ल, फलाम्ल- सुरके। फलाम्ल, दध्यम्ल- दध्यम्ल दध्यम्ल, आदिभिः वजेरे वडे आदिके साथ, पित्ते पित्तभां पित्तमें, मृद्वीका- दाक्ष दाक्षा, आमलक- आमलां आवला, मधु-मधुक- मध, जेडीमध मधु, मुलहठी, परूषक- दाक्षसा फालसा, फाणित- ओणनी राभ राब, क्षीरादिभिः अने दूधवडे दूध आदिके साथ, श्लेष्मणि अने डक्षभां और कफमें, मधु-मूत्र- मध, मूत्र मधु मूत्र, कषाय- अने कषाय और कषाय, आदिभिः आदि वडे आदिसे, भावितानि भावना आपी भावना देकर, आलोडितानि अने ओंओभां ओंणी और इनमें घोलकर, यथादोषम् यथादोष दोषानुसार, प्रयुज्जीत उपयोज करे। प्रयोग करे, इति उद्देशः आ संक्षेपभां कथुं छे यह संक्षेपमें कहा है;

12-(1). These should be administered according to the morbid humor. They should be given with Sura, Sauveeraka, Tushodaka, Maireya and Medaka wines.

१२. धान्याम्लफलाम्लदध्यम्लादिमिवति—धान्याम्लदध्यम्लादि-
मिवति (घ.)

॥ मृद्वीकामलकमधुमधुकपरूषकफाणितक्षीरादिभिः—मृद्वीका-
मधुमधुकफाणितक्षीरादिभिः (घ.)

sour-gruel, sour fruit-juice, sour curds etc in condition of vata; in condition of pitta with grape, emblic myrobalans, honey, liquorice, sweet falsah, liquid gur milk etc.; and in condition of kapha, they should be impregnated and mixed with honey, cow's urine and decoctions curative of kapha etc. Thus, has the subject been described, in brief.

तं विस्तरेण द्रव्य-देह-दोष-सात्म्यादीनि प्रवि-
भज्य व्याख्यास्यामः ॥१२॥

द्रव्य-देह-द्रव्य, देह द्रव्य, देह, दोष-दोष दोष, सात्म्यादीनि अने सात्म्यादीना और सात्म्यआदिके, प्रविभज्य विभाग करीने ते ६१२ विभाग कर उसके द्वारा, तम् ते विषयनु उस विषयका, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, व्याख्यास्यामः व्याख्याने करथु व्याख्यान करेंगे ॥ १२ ॥

12. The same shall we now describe, in extenso under the divisions of drugs, constitution, morbidity, homology etc.

वमनद्रव्याणां मदनफलस्य श्रेष्ठत्वम्—

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते,
अनपायित्वात् । तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्या-
श्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा गृहीयान्मैत्रे मुहूर्ते ।

वमनद्रव्याणाम् वमन द्रव्योंमें, मदनफलानि भीक्षणने मैनफलको, अनपायित्वात् क्षान्तिकरक न होवाथी अपकार नहीं करनेसे, श्रेष्ठतमानि सौथी श्रेष्ठ सबसे श्रेष्ठ, आचक्षते उहे छे कहते हैं,

१२. देह दोष-सात्म्यादीनि प्रविभज्य-देह-दोष-सात्म्यादीन्
वसन्तादींश्च प्रविभज्य (घ. ञ. फ.)

१३ वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा-वसन्त-
ग्रीष्मयोरन्तरा पुष्येऽश्वयुजि मृगशिरसि वा (घ. फ.)

११. मुहूर्ते-मुहूर्ते करणे च (घ.)

तानि तेषामे इन्को, वसन्तग्रीष्मयोः वसन्त अने ग्रीष्मना वसंत और ग्रीष्मके, अन्तरे मध्यमा सन्धि-
कालमें, पुष्याश्वयुग्भ्याम् पुष्य, अश्विनी पुष्य, अश्विनी, मृगशिरसा वा अथवा मृगशीर्ष नक्षत्र अथवा मृगशीर्ष नक्षत्रमें, मैत्रेमुहूर्ते मैत्रमुहूर्तमा मैत्रमुहूर्तमें, गृहीयात् देवां ग्रहण करना चाहिए ।

13-(1). The emetic nut is regarded as the best of emetic drugs as its administration is attended with no risks. It should be culled between the spring and the summer under the constellation of Pushya, Asvini twins, or the Mrigasiras during the auspicious hour of the Maitreya Muhurta.

मदनफलानां ग्रहणस्थापनविधिः—

यानि पक्कान्यकाणान्यहरितानि पाण्डून्मृ-
मीण्यपूतीन्यजन्तुजग्धान्यहस्वानि; तानि प्रमृज्य,
कुशपुटे बद्धा, गोमयेनालिप्य, यवतु(बु)षमाषश-
लिकुलत्थमुद्रपलानामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम् ।

यानि ते जो, पक्कानि पाकां पके हुए, अकाणानि छिद्र विनानां छिद्ररहित, अहरितानि लीला वलथी रहित हरे वर्णसे रहित, पाण्डूनि पीला पाण्डूवर्ण, अकिमीणि अन्तुविनानां कृमिरहित, अपूतीनि दुर्गंध विनानां दुर्गन्धरहित, अजन्तुजग्धानि जन्तुओंसे न खाये हुए, अहस्वानि अने भेदी आधेला जन्तुओंसे न खाये हुए, अहस्वानि अने भेदी

११. यानि पक्कान्यकाणान्यहरितानि यानि पक्कानि हरितानि
(घ. ञ.)

अपूतीनि-अकृशानि अपूतीनि (घ.)
अहस्वानि-अकृशानि अहस्वानि (घ.)
प्रमृज्य कुशपुटे बद्धा-प्रमृज्य कुशमूलबद्धा (घ. फ.)
गोमयेनालिप्य-गोमयेनानुलिप्य (घ.)
यवतुषमाषशलिकुलत्थमुद्रपलानाम-यवतुषमाषशलिकुल-
कुलत्थमुद्रपलानाम (घ.)

शलिकुलत्थ शलिकुलत्थ (घ.)
मुद्रपलानाम्-मुद्रपलानाम् (घ.)
-मुद्रपलानाम् (घ. फ.)

होय और बड़े हों, तानि ते भी ढंगने उन मैनफलोंको, प्रसृज्य साइ करी साफ करके, कुशपुटे कुशना पुटमां कुशके पुटमें, बद्धवा आंधी बांधकर, गोमयेन आयना आधुंधी गोबरका, आलिप्य धीरी लेप करके, यव-तु(बु)व- जवना इतरा जौतुष, माष- अउद उदद, जालि- शालियोभा शालिवात्रल, कुलस्थ-मुद्ग- कण्ठी के भग ओओभांना कुलस्थ वा मूंग इनमेंसे, पलाना अ अन्यतमे डाई ओकना ढगलाभां किसी एकके ढेरमें, अष्टरात्रम् आठ दिवस आठ रात तक, निदध्या रात्रिमां रख देवे।

13(2). Such of the fruits as are ripe, as are not perforated, as are not green but are yellowish, as are neither touched by worms, nor rotten nor bitten by insects nor small in size should be gathered, cleansed and bundled up in sacred grass, smeared with cow-dung and kept for eight nights in a heap of barley husk, black-gram, rice, horse-gram or green-gram.

अत ऊर्ध्वं मृदूभूतानि मध्विष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत् । सुशुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धरेत् । तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां नवं कलशं सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा स्वच्छन्नं सनुगुप्तं शिक्येष्वामज्य सम्यक् स्थापयेत् ॥१३॥

१३. मृदूभूतानि-मृदूभूतानि तानि (ब.)

.. फलपिप्पलीरुद्धरेत्-फलानां पिप्पलीरुद्धरेत् (ब. क.)

.. शिक्येष्वामज्य-शिक्ये आसज्य (प.)

.. -शिक्ये स्वासज्य (द.)

.. -शिक्येष्वामज्य (ब. क.)

.. सम्यक् स्थापयेत्-स्थापयेत् (प.)

अतः ऊर्ध्वम् त्पारभाइ इसके पीछे मृदूभूतानि नरम मृदु, मध्विष्टगन्धानि अने मधना नेवी प्रिय वास-वाणां थये मधुर इष्ट गन्धयुक्त होने पर, उद्धृत्य डाढीने निकालकर, शोषयेत् सूखेनां सूखा ले, सुशुष्काणाम् भराभर सूकायेवां भी ढंगमांभी भली प्रकार सूखे मैन-फलोंमेंसे, फलपिप्पलीः भीज बीजोंको, उद्धरेत् डाढी लेवां निकाल ले, तासाम् तेओने इनको, घृत-दधि-धी, धुही घी, दही, मधु- मध मधु, पलल- तथा तलना कण्ठमां तथा तिलकल्लके साथ, विमृदितानाम् वाटी पीसकर, पुनः इरीथी पुनः, शुष्काणाम् सूखी सूखाकर, सुप्रमृष्ट-वालुकम् रेतीने वस्त्रथी सारी रीते लुथी नाथी वालुकाको अच्छी प्रकार पोंछ डालकर, अरजस्कम् धूण वगैरना धूलरहित, नवम् नना नये, कलशम् भजाने षडेको, आकण्ठम् गण्ठा सुधी गलेतक, पूरयित्वा भरी ढर्भ भरकर, स्वच्छन्नम् तेने भराभर ढांकी अच्छी प्रकार ढांककर, सनुगुप्तम् सुरक्षित रीते सुरक्षित रूपमें, शिक्येषु शीकांभी लीकों पर, आसज्य लटकावी लटकाकर, सम्यक् संभाणपूर्वक भली प्रकार, स्थापयेत् भूकवे रख देवे ॥ १३ ॥

13. Afterwards, when they have become soft, sweet and pleasant-smelling, they should be taken out and dried. When they are well dried, their seeds should be taken out. They should be crushed with ghee, curds, honey and til-paste and dried again. Then they should be filled to the neck in a new pot which is clean and free from sand or dust, well closed with a lid, well protected and placed securely in a swing.

वमनौषधपानविधिः —

अथच्छर्दनीयमातुरं द्रव्यं ज्यहं वा ज्यहं-सेदोपपन्नं श्वच्छर्दयितव्यमिति प्राभ्यान्पौदक-मांसरस-क्षीर-दधि-माष-तिल-शाकादिभिः समु-

१४. श्वच्छर्दयितव्यमिति-च च्छर्दयेदिति (ख.)

त्क्लेशितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णं
कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्धं
यवाग्वा घृतमात्रां पीतवन्तं, तासां फलपिप्पली-
नामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्थेत जर्जरीकृत्य
यष्टिमधुकषायेण कोविदार-कर्बुदार-नीप-विदुल-
बिम्बी-शणपुष्पी-सदापुष्पी-प्रत्यक्पुष्पी-कषाया-
णामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृद्य पूतं मधु-
सैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणा-
नेनाभिमन्त्रयेत्—

‘ॐ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्गाश्च पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षाणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥’

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखं प्राङ्मुखं वाऽऽतुरं
पाययेच्छ्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायार्तं विशेषेण पुनः
पुनरापिचागमनात्, तेन साधु वमति;

अथ छेवे अव, द्वयद्वयं ये द्विवस दो दिन, त्रयद्वयं वा
३ त्रय द्विवस या तीन दिन, स्नेहस्नेह स्नेहन अने स्वेदन
स्नेहन और स्वेदन, उपपन्नम् कुर्यात् देकर, छर्दनीयम्
वमनने योग्य वमन कराने योग्य, आतुरम् दरदने
रोगीको, यः काले कल, छर्दयितव्यम् इति वमन
कुर्यात्वं छे अथ निश्चय करी वमन देना चाहिए ऐसा
निश्चय करके, ग्राम्य-ग्राम्य ग्राम्य, आनूप-औदक-
आनूप तथा औदक प्राणी-आना आनूप तथा औदक
प्राणियोंके, मांसरस-मांसरसो मांसरस, क्षीर-दधि-दूध,
दही दूध, दही, माष-तिल-अजड, तक्ष माष, तिल, आका-
दिभिः तेभ्यः शाकं वजरेथी एवं शाक आदिसे, समुत्कृ-
षित-सारी रीति अहार नीकणवा तैयार अथेला मली
प्रकार बाहर निकलनेकी ओर प्रवृत्त, श्लेष्माणम् उद्धवाणा
कफवाले, जीर्णाहारम् अने जेने। पूर्वं द्विवसनो आहार
पथी गये छे अथ रोगीने और जिसका प्रथम दिनका
आहार जीर्ण हो गया है ऐसे रोगीको, व्युषितम् रात्रि
वीत्या पछी रात्रि व्यतीत होनेके बाद, पूर्वाह्णे द्विवसना
पूर्व भागमा पूर्वाह्णमें, कृतबलि-होम-अधि-होम बलि-
होम मङ्गल-मङ्गल मङ्गल, प्रायश्चित्तम् तेभ्यः प्राय-

श्चित एवं प्रायश्चित्त कराके, निरन्नम् भूष्या विना
भोजन किये, अनतिस्निग्धम् तथा अति स्निग्ध नहि
अथ तेने अतिस्निग्ध नहीं ऐसे उसको, यवाग्वा यवागू
साथे यवागूके साथ, घृतमात्राम् घीनी मात्रा बीझ
मात्रा, पीतवन्तम् पिप्पली पिलाकर, तासाम् ते
उन, फलपिप्पलीनाम् भीटणना भीन मैनफलके
बीजोंके, अन्तर्नखमुष्टिम् नख अंदर रहे अथी मुठीमा
नेटला सभाय तेटला नख न दिखाई दे ऐसी एक मुठीभर
मात्राको, यावत् वा साधु मन्थेत ३ योग्य धामे तेटली
मात्राम् अथवा जितनी ठीक समझे उतनी मात्राको, जर्जरी-
कृतम् आडी कुचलकर, यष्टिमधु-जेलीमधना मुलहठीके,
कषायेण कषाथी कषायसे, कोविदार-अथवा कालानार
अथवा कांचनार, कर्बुदार-कालानार कांचनार, नीप-कदम्ब
कदम्ब, विदुल-समुद्रफल समुद्रफल, बिम्बी-वीदीडी
कुन्दुरु, शणपुष्पी-धूधरे वनसन, सदापुष्पी-आडो
आक, प्रत्यक्पुष्पी-अने अघोडे। अथीमांथी और
चिरचिटा इनमेंसे, कषायाणाम् अन्यतमेन वा काले अथी
कषाथमा किसी एकके काथमें, रात्रिम् रात्रि रातभर,
उषितम् रात्री भिगोंकर, विमृद्य योणी मलकर,
पूतम् गाणी छानकर, मधुसैन्धव-मध अने सिंधावसु
मधु और सैन्धानमक, युक्तम् मेलणी मिलाकर, सुखोष्णम्
नवशेका थोड़ा गरम, कृत्वा करी करके, पूर्णम् शरावम्
६४ तोला मापने प्याला भरी तेलुं ६४ तोले मापका
प्याला भरकर उसका, अनेन आ इस, मन्त्रेण मंत्रथी
मंत्रसे, अभिमन्त्रयेत् अभिमन्त्रण करवुं अभिमन्त्रण
करे, ॐ ॐ ॐ, ब्रह्म-ब्रह्मा ब्रह्मा, दक्ष-अश्वि-दक्ष,
अश्विनीकुमार दक्ष, अश्विनीकुमार, रुद्र-इन्द्र-रुद्र, धन्वं-
रुद्र, इन्द्र, भू-चन्द्र-पृथ्वी, यन्त्र पृथ्वी, चन्द्र, अर्क-
सूर्य सूर्य, अनिल-वायु वायु, अनलाः अग्नि अग्नि,
औषधिग्रामाः औषधसमूह साथे संपूर्ण औषधिसमूह,
ऋषयः ऋषिथी ऋषि, भूतसङ्गाः च अने भूतना
समूह और भूतसंघ, ते तारी तेरी, पान्तु रक्षा करे रक्षा
करे, ऋषीणाम् ऋषिथीने भाटे ऋषियोंके लिए, रसा-
यनम् इव जेम रसायन हितकर छे जिस प्रकार रसायन
हितकर है, देवानाम् देवाने भाटे देवोंके लिए, अमृतम्
यथा जेम अमृत हितकर छे जिस प्रकार अमृत हितकर
है, उत्तमनागानाम् अने उत्तम नागोंने भाटे और

उत्तम नागोंके लिए, सुधा हव जेम सुधा हितकर छे जिस प्रकार सुधा हितकर है, इदम् तेम आ उस प्रकार यह, भेषज्यम् औषध औषध, ते तारे भाटे तेरे लिए, अस्तु हितकर थाओ हितकर हो, इति एवम् ओम इस प्रकार, अभिमन्त्र्य अभिमन्त्र्य करी अभिमन्त्रण करके, आतुरम् वमनने योग्य रेओने वमनके योग्य रोगीको, विशेषण तथा विशेष करी तथा खासकर, स्लेष्मज्वर- कफज्वर, गुल्म- गुल्म, प्रतिश्याय- अने प्रतिश्यायना और प्रतिश्यायके आतेम् दरदीने रोगीको, उदङ्मुखम् उत्तराभिमुख उत्तराभिमुख, प्राङ्मुखम् वा के पूर्वाभिमुख भेसाडी या पूर्वाभिमुख बिठाकर, आपित्तागमनात् पित्त आवे त्यां सुधी जब तक पित्त बहार आये तब तक, पुनः पुनः चारे चारे बार बार, पायवेत् पापुं पिलावे, तेज येनाओ इससे, साधु सारी रीते भली प्रकार, वमति वमन आय छे वमन होता है;

14 (1). The patient to whom emesis is to be administered should be subjected to the oleation and sudation procedures for two or three days. His kapha should then be roused up the day previous to the administration of emesis, by a diet of the meat-juice of domestic wet-land and aquatic creatures, milk, curds, black gram, til, vegetables etc. In the morning, when the food taken in the previous night has been fully digested and the kapha has been well precipitated after he has performed sacrifice, poured libation of ghee into the fire, done auspicious and purificatory rites and has taken a potion of barley soup mixed slightly with unctuous articles along with a dose of ghee and without taking any solid diet, he should be given the emetic potion in the following manner. Take a fistful of

the emetic nut seeds and crushing them as much as is necessary for the purpose, soak them in the decoction of liquorice, variegated mountain ebony, white mountain ebony, Cadamba, hijjal tree, scarlet fruit gourd, flax hemp, mudar, or rough chaff tree. It should be kept overnight; it should then be rubbed and strained, mixed with honey and rock salt, warmed to a genial degree and filled in a measure pot with the following holy verse chanted over it. Om, may Brahma, Daksha, Aswins, Rudra, Indra, the earth, the moon, the sun, the gods of the wind, the fire the sages, the host of drugs and all living creatures protect thee. Even as the vitalizers are to the sages, and ambrosia to the gods, as nectar is to the best of the Nagas, so may this medicine be unto thee. Having thus sanctified the potion, the patient with his face turned to the east or the north must be made to drink again and again and vomit until the bile is seen to come out especially in persons afflicted with fever of the kapha type, gulma or coryza. This is the proper method of the procedure of Emesis

वमनायोगे कर्तव्यम्—

हीनवेगं तु पिप्पल्यामलक-सर्षप-वचाकल्कल-
वणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेदापित्तदर्शनात् ।
इत्येष सर्वशुद्धनयोगविधिः ॥१४॥

हीनवेगम् तु जे वमनने वेग हीन लागे तो वमन के हीनवेग होनेपर, आपित्तदर्शनात् पित्त आवे त्यां

सुधी जबतक पिचका दर्शन हो तब तक, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, आमलक- आमला आवला, सर्षप- सरसप
सरसो, वचाकक- अने वजना कटु और वचाका
कल्क, लवण- सैधव सैधानमक, शृण- अने गरम
और गरम, उदकैः पाणीथी पानीसे, पुनः पुनः बार-बार
बारवार, प्रवर्तयेत् वमनने प्रवृत्त करुं वमनको प्रवृत्त
करे, एषः आ यह, सर्वः सधणी सब, छर्दनयोग- वमन-
योगनी वमनयोगनी, विधिः विधि छे विधि है ॥ १४ ॥

14 If the urge be weak in the patient, it should be augmented by repeated administration of the paste of long pepper, emblic myrobalan, rape-seed and sweet flag as also rock salt and hot water, until the appearance of bile in the vomit. This is the method of administration of all kinds of emetic preparations.

सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्तमपि मधुसैन्धवं देयम्—

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वम-
नेषु विदध्यात् । न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयो-
गयुक्तस्य, अविपकप्रत्यागमनाद्दोषनिर्हरणाच्च ॥ १५ ॥

सर्वेषु यथा सब, वमनेषु तु वमनेमा वमनोमें,
कफ- कफने कफको, विलयन- पिगलाववा प्रव बनाने,
छेद-अर्थम् तथा छेदना भाटे तथा छेदन करनेके लिए,
मधु- सैन्धवम् मधु अने सिंधावुष्य मधु और सैन्धव,
विदध्यात् वापरना देना चाहिए, छर्दनयोग- भाटे वमन-
योगमा वमनयोगमें, युक्तस्य आवता मिलाये जाते, मधुनः
मधुना मधुके, अविपक- अल्पयेत् ७ बिना परिपाक
हुए, प्रत्यागमनात् पाधुं आववाथी वापिस आजासे,
दोषनिर्हरणात् च अने दोषनुं हरुं करवाथी
और दोषोंको निकालनेके कारण, उष्णविरोधः च न
उष्णताथी विरोध नहीं होता ॥ १५ ॥

15 In all emetic preparations, honey and rock-salt must be added

in order to liquefy and segregate the kapha in the body. The honey used in emetic preparations does not become incompatible with heat, as it is thrown out undigested and as it helps the elimination of the morbid matter.

सदनफलानामष्टौ मात्रायोगाः—

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषा-
येण त्रिःसप्तकृत्वः स्रावयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं
पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्विभीतकैरामलकैर्वा तुल्यां
वर्तयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्वोक्तानां कषायाणाम-
न्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृष्ट बलवच्छ्लेष्मप्रसेकप्र-
न्थिज्वरोदराहचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनाम् भीटणनां भीजना मैनफलके बीजके,
द्वौ द्वौ छे छे दो दो, भागौ भागने भागोंको, कोविदारादि-
कषायेण कांथनार वजरेमाथी कांथ ओंठना कषायथी
कोविदार आदिमेंसे किसी एकके कषायसे, त्रिःसप्तकृत्वः
ओंठनीसवार इक्कीसवार, स्रावयेत् गाणी देवा छान लेवे,
तेन ते गाणीका उन छाने हुए, रसेन रसथी रससे,
तृतीयम् त्रीन बचे हुए तीसरे, भागम् भागने भागको,
पिष्ट्वा पीसीने पीसकर, हरीतकीभिः हरडे हरड,
विभीतकैः अडेडा बहेडा, आमलकैः वा के आमला या
आंवलेके, तुल्याम् तुल्यामी समान, मात्राम् वर्तयेत्
गाणी अनावनी गोलियां बनाये, तासाम् तेमाथी
इनमेंसे, एकाम् ओंठ एक, द्वे वा के छे गाणीने या
दो गोलियोंको, पूर्वोक्तानाम् अगाडि कहेव पूर्वोक्त
कोविदारादि, कषायाणाम् कषायोमांना कषायोंमेंसे,
अन्यतमस्य कांथ ओंठ कषायना किसी एक कषायके,
अञ्जलिमात्रेण थार पक्षमा चार पलमें, विमृष्ट गाणी
मर्दनकर, बलवत् अक्षवान बलवान, श्लेष्मप्रसेक- उंठ-
प्रसेक कफसाव प्रन्थि गांठ प्रन्थि, ज्वर- ज्वर- ज्वर,
उदर- उदर-उदर उदर, अहचिषु अने अरुचिमा और
अरुचिमें, पाययेत् इति पिचकावनी पिलाये, पूर्वेण

१६. द्वौ द्वौ भागौ-द्वौ भागौ (घ).

,, स्रावयेत्-स्रावयेत् (ङ. घ.)

स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्व योगना स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् समान करवुं भेदों समान करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. Take two out of three parts of emetic nut seeds and six times the quantity of the decoction of the variegated mountain ebony and other drugs, and soak it and strain twenty-one times. Then take the remaining one part of the emetic nut seeds and reducing it to paste with the above decoction, make boluses of it of the size of the chebulic, beleric or emblic myrobalan. One or two of these pills rubbed well with 16 tolas of the decoction of any of the drugs of the variegated mountain ebony group, should be administered as potion in severe conditions of excessive discharge of mucus from the mouth, tumors, fever, abdominal disease and anorexia. The rest of the procedure is as described before.

मेदनफलानां पञ्च पयोमुखा योगाः—

फलपिप्पलीक्षीरं, तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृदाहे च; तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफ-च्छर्दितमकप्रसेकेषु; तस्य वा पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्धे, इति समानं पूर्वेण ॥ १७ ॥

अधोभागे नीथेना भागना अधोगामी, रक्तपित्ते रक्तपित्तभा रक्तपित्तमें, हृदाहे च अने हृदयना दाहभा और हृदयदाहमें, फलपिप्पली भीठणना भीठणी क्षीरपाकविधि वडे साधित मैनफलसे क्षीरपाक-विधिद्वारा साधित, क्षीरम् दूध दूध, तेन वा क्षीर-यवागूम अथवा ओ दूधथी साधित यवागू देवी अथवा

इस दूधसे साधित यवागू देवे, कफ-छर्दि- कफजन्य उद-टीभा कफजन्य वमनमें, तमक- तमक श्वासभा तमक श्वासमें, प्रसेकेषु तथा कफप्रसेकभा तथा कफप्रसेकमें, तज्जस्य ते दूधना अभावेदा इस दूधकी जमाई, दध्नः दहीनी दहीकी, उत्तरकम् मधुपर्त देवी मलाई देवे, पित्ते पित्त पित्तके, प्रकुपिते प्रदोष पाभता प्रकुपित होने पर, उरःकण्ठहृदये अने छाती, कंठ तथा हृदय और उर, कण्ठ और हृदयके, तनुकफ- पातण। कफथी पतले कफसे, उपदिग्धे देपाई अता लिप्त होने पर, तस्य ते दूध इस दूधके, शीतस्य शीतण थता शीतल होजाने पर, पयसः ते दूधनी उष दूधकी, सन्तानिका मधुपर्तनी मलाईकी, अञ्जलिम् इति १६ तोला मात्रा आपवी १६ तोले मात्राको देवे, पूर्वेण स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्व योगना स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्व योगके, समानम् समान करवुं भेदों समान करना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The milk prepared with the emetic nut seeds or the milk gruel prepared with that milk is beneficial in hemothermia affecting the lower region of the body, and heart-burn. The supernatant part of the curds made from that milk is beneficial in vomiting due to kapha, asthma and ptialism. The top part of the milk prepared with emetic nut and cooled, is beneficial in the provocation of pitta wherein the chest, throat and the stomach are coated with a thin layer of mucus. The rest of the procedure is as described before.

फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादि-कटककायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्यदेहं च मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १८ ॥

१७. तज्जस्य-वृषितस्य (४.)

१. तमकप्रसेकेषु-तमकप्रसेकेषु पूर्ण कराव (५.)

१८. फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतम्-फलपिप्पलीक्षीरान्नवनीतम् (५.)

विशुष्यदेहं च-विशुष्यदेहं विशुष्यमाणं च (५.)

कफाभिभूत-उक्षथी पराभव पाभेदा कफसे आकांक्ष, अग्निम् अग्निवाणाने अग्निवालेको, विशुष्यन्- तथा सूक्ष्मा और शुष्क, देहम् शरीरवाणाने शरीरवालेको, फल-पिप्पली- भींढणनां भीज्जथी मैनफलके बीजसे, शृत-क्षीरात् साधेय दूधभांथी साधित दूधसे, उत्पन्नम् उत्पन्न उरेख उत्पन्न किया हुआ, नवनीतम् भाभाणने मक्खन, फलादि- भींढण वगेरेना मैनफल आदिके, कल्क-कषाय- उदक अने उपायथी कल्क तथा कषायसे, सिद्धम् सिद्ध उरी सिद्ध करके, मात्रया पाथयेत् इति मात्रा-सर पापुं मात्रासे पिठाये, पूर्वेण स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगना स्नेहन स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् समान करवुं ओछी समान करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. The fresh butter formed from milk prepared with emetic nut seeds, should be prepared with the decoction and paste of the drugs of the emetic nut group, and be given as potion in conditions of the gastric fire being over-powered by kapha, and in dehydrated condition of the body. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानामेको प्रेययोगः —

फलपिप्पलीनां फलादिकषाये त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि संजातं बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत्, तद्रात्रि-व्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसर-क्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमा-कण्ठं पीतवन्तमात्रापयेत् सुकुमारमुत्क्रिष्टपित्तक-फमौषधद्वेषिणमिति समानं पूर्वेण ॥ १९ ॥

फलादि- भींढण वगेरेना मैनफलादिके, कषायेण उपायथी कषायसे, त्रिःसप्तकृत्वः ओछीसवार इक्कीसवार, सुपरिभावितेन सायाह्ने पावना आपेदा अच्छी प्रकार भावना दिये हुए, फलपिप्पलीनाम् भींढणनां भीज्जना मैनफलके बीजके, पुष्परजःप्रकाशेन परागनेवा भारीउ पुष्पधूलिके समान, चूर्णेन यूक्षुने चूर्णको, सायाह्ने साय-उगे सायकाल, सरसि सरोवरमां तालावमें, संजातम्

१९. हरिद्राकृसर-हरिद्राकृशरा (घ.)

उत्पन्न यथेदा उत्पन्न हुए, बृहत्सरोरुहम् मेला उमण पर बड़े कमल पर, अवचूर्णयेत् छोटी देवुं छिड़क देवे, प्रभाते सवारे प्रातःकाल, पुनः वणी फिर, रात्रिव्यु-षितम् आभी रात उमण पर पडी रहेवा रातभर कमल पर पड़े रहे, अवचूर्णितम् छोटे छिड़के हुए, तत् ते यूक्षुने उस चूर्णको, उद्धृत्य उतारी धुं उतारकर, हरिद्रा- उणदर हल्दी, कृसर- कृशरा कृशरा, क्षीरयवागूनाम् दूध अने यवागू ओओभांथी दूध और यवागू इनमेंसे, अन्यतमम् छोछी ओछीने किसी एकको, सैन्धव- गुड- सिंधादूध, गेण सैन्धव, गुड, फाणित-युक्तम् अने क्षाणित साथे मेणवी और फाणितसे मिलाकर, आकण्ठम् नेष्टु गेण सुधी जिसने गले तक, पीतवन्तम् पीधुं होय ओवा पिया हो ऐसे, सुकुमारम् सुकोमल नाजुक प्रकृतिवाले, उत्क्रिष्ट- तेमण वृद्धि पाभेदा एवं बढ़े हुए, पित्तकफम् पित्त तथा उक्षवाणा पित्त तथा कफवाले, औषधद्वेषिणम् अने औषधने दोष करनेवाले रोगीको, मात्रापयेत् इति संधाउपुं सुंधावे, पूर्वेण स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्व योगना स्नेहन स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् समान करवुं ओछी समान करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. The emetic nut should be im- pregnated twenty-one times in the decoction of the drugs of the emetic nut group and then reduced to a fine powder resembling the pollen of flowers. This powder should be sprinkled on a large lotus growing in a lake in the evening; next morning, this powder should be gathered and given as snuff to a delicate person who is afflicted with the provocation of pitta and kapha and who is averse to taking medicines orally, after he has been glutted to the neck on a diet of either turmeric- kedgeree or milk-gruel mixed with rock-salt, gur and treacle. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानामेकः फाणितयोगः —

फलपिप्पलीनां भस्मातकविधिपरिष्कृतं स्वरसं
पक्त्वा फाणितीभूतमातन्तुलीभावालेहयेत्;

फलपिप्पलीनाम् भीठणनां भीठनां मैनफलके
बीजसे, भस्मातकविधि- (बिडामानी विधिथी भिलावैकी
भांति, परिष्कृतम् परिष्कृत करेक्ष परिष्कृत किये हुए,
स्वरसम् स्वरसने स्वरसको, पक्त्वा पकावीने पकाकर,
मातन्तुलीभावात् तार नीकणे त्यां सुधी तार बन जाने
पर, फाणितीभूतम् क्षाणित जेधे। अनावीने रावकी
भांति बनाकर, लेहयेत् अटाउवे। चटावे।

20-(1). Prepare the expressed juice
of the emetic nut seeds in the manner
described with regard to the marking
nut; cook it till it is reduced to the
consistency of treacle when it can form
threads, and prepare a linctus out of it.

आतपशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतकादिकषायेण
पित्ते कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥२०॥

पित्ते अथवा पित्त अथवा पित्तके, कफस्थानगते
कफस्थानभां जता कफस्थान पर पहुंच जाने पर,
आतपशुष्कम् वा भीठणनां भीठने तडाकाभां सुकेवी
मैनफलके बीजको घूपमें सुखाकर, चूर्णीकृतम् थूथुं
अनावी चूर्ण करके, जीमूतकादि भूतक वगेरेना
जीमूतादिके, कषायेण क्वाथनी साथे कषायके साथ,
पाययेत् इति पापुं पिलावे, पूर्वेण स्नेहन, स्वेदन आदि
पूर्व योगना स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समा-
नम् समान करवुं जेधे। समान करना चाहिए।

20. The emetic nut seeds dried in
the sun and triturated, should be
given as potion mixed with the deco-
ction of bristly luffa and other drugs

२०. भस्मातकविधिपरिष्कृतं-भस्मातकविधिष्कृतं (घ. अ. घ.)

१. स्वरसं-रसम् (घ.)

२. भावालेहयेत्-भावालेह दापयेत् (घ.)

३. आतपशुष्कं वा चूर्णीकृतं-शुष्कं वा चूर्णीकृतम् (घ.)

४. जीमूतकादिकषायेण-जीमूतकादिकषायेण (घ.)

of that group, in condition of morbid
pitta lodged in the habitat of kapha.
The rest of the procedure is as des-
cribed before.

मदनफलानां षड्वर्तियोगः —

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् फलादीनां षण्णा-
भन्यतमकषायस्रुतानि वर्तिकायाः फलादिकषा-
योपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥२१॥

फलपिप्पली- भीठणनां भीठनां मदनफलके बीजके,
चूर्णानि थूथुंने चूर्णको, पूर्ववत् अगाडनी माइक
पूर्वको भांति, फलादीनान् भीठण वगेरे छ द्रव्योंनां
मैनफल आदि छः द्रव्योंके, षण्णाम् छ क्वाथभांथी छः
काथोंमेंसे, भन्यतम- डाई ओक किसी एक, कषायस्रुतानि
क्वाथथी परिष्कृत करी कषायसे परिष्कृत कर, वर्तिकायाः
वर्तियों अनावी वर्तियां बना ले, फलादि- भीठण
वगेरेना मैनफलादिके, कषाय- डाई ओक क्वाथनी किसी
एक कषायके, उपसर्जनाः साथे साथ मिलाकर, पेयाः
इति ते वर्तियों पीवी उन वर्तियोंको पीवे, पूर्वेण
स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगना स्नेहन, स्वेदन आदि
पूर्वयोगके, समानम् समान करवुं जेधे। समान
करना चाहिए ॥ २१ ॥

21. The powder of the emetic nut
seeds prepared as already described
with the decoction of any one of the
six drugs of the emetic nut group,
should be rolled into pills. They should
be taken as potion mixed with the
decoction of the drugs of the emetic
nut group. The rest of the procedure
is as described before.

मदनफलानां विंशतिर्लेहयोगः —

फलपिप्पलीनामारग्वध-वृक्षक-खादुकण्डक-
पाठा-पाटला-शार्ङ्ग-मूर्त्वा-सप्तपर्ण-नकुमाल-

२१. फलादीनां-कोविदारादीनां (त. घ.)

२. फलादिकषाय-कोविदारादिकषाय (क. त. घ.)

३. फलपिप्पलीनाम्-फलपिप्पलीषु (घ.)

४. पाटला-पाटलि (घ.)

पिचुमर्द-पटोल-सुषवी-गुडूची-सोमवल्क-द्वीपिकानां
पिप्पली-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-चित्रक-शृङ्गवे-
राणां चाभ्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं
पूर्वेण ॥२२॥

फलपिप्पलीनाम् भीठणनां भीष्मने मैनफलके
बीजोंका, आरग्वक्ष-गरभाणो अमलतास, वृक्षक-कुडो
कुडा, स्वादुकण्टक-विडणो कटाई, पाठा-पाठा पादी,
पाटला-पाडल पाटला, शार्ङ्गंष्टा-पीलुडी मकोय, मूर्वा-
मूर्वा मूर्वा, ससपर्ण-सातपल्य सतिवन, नक्तमाल-
नक्तमाल नक्तमाल, पिचुमर्द-लीमडो नीम, पटोल-
पटोल परवल, सुषवी-सुषवी सुषवी, गुडूची-गणो
गिलोय, सोमवल्क-सईः जेर सफेद खैर, द्वीपिकानाम्
द्वीपिका द्वीपिका, पिप्पली-पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल-
पीपरीमूणना गठोडा पिप्पलीमूल, हस्तिपिप्पली-
गजपीपर गजपिप्पली, चित्रक-चित्रक चित्रक,
शृङ्गवेराणाम् च अने सूँठ और सोंठ, अन्यतम-
अन्योभांभी डोई ओडना इन द्रव्योंमेंसे किसी एकके,
कषायेण कषायथी कषायसे, सिद्धः लेहः इति सिद्ध
करेवो अवलेह रोगीने अटावो सिद्ध किया अवलेह
रोगीको चटाना चाहिए, पूर्वेण स्नेहन, स्वेदन आदि
पूर्वयोगना स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम्
समान करवुं ओईओ समान करना चाहिए ॥ २२ ॥

22. The seeds of emetic nut may
be made into a linctus with the decoction of any of these drugs viz., purging cassia, kurchi, thorny staff tree, false pareira brava, trumpet flower, black nightshade, trilobed virgin's bower, dita bark tree, indian beech, neem, bitter gourd, black cumin, guduch, gum arabic tree, yellow-berried night-shade, long pepper, roots of long pepper, elephant pepper, white flowered lead wort and dry ginger. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानां विंशतिरुत्कारिकायोगाः, मोदकयोगाश्च—

फलपिप्पलीवेला-हरेणुका-शतपुष्पा-कुस्तुम्बुर-

तगर कुष्ठ-त्वक्-चोरक-मरुबकागुरु-गुग्गुल्वेल-
वालुक-श्रीवेष्टक-परिपेलव-मांसी शैलेयक-स्थौणेयक-
सरल-पारावतपद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यत-
मस्य कषायेण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन,
मोदका वा मोदककल्पेन, यथादोषरोगमक्ति
प्रयोज्या इति समानं पूर्वेण ॥२३॥

फलपिप्पलीषु भीठणनां भीष्मनां मैनफलके
बीजमें, एला-ओलथी इलायची, हरेणुका-हरेणुका
हरेणुका, शतपुष्पा-शतपुष्पा शतपुष्पा, कुस्तुम्बुर-
कुस्तुम्बुर गुमा, तगर-तगर तगर, कुष्ठ-कुष्ठ कूठ,
त्वक्-तज्ज दालचीनी, चोरक-थोरक चोरक, मरुबक-
मरुबका मर्वा, अगुरु-अगर अगर, गुग्गुलु-गूगल गुगल,
एलवालुक-ओलुवा आलवालु, श्रीवेष्टक-गंधत्रिरोम
गंधविरोजा, परिपेलव-डेवडीमोथ केवटीमोथा, मांसी-
मटाभांसी मांसी, शैलेयक-इलायक छरिला, स्थौणेयक-
थुणेर थुनेर, सरल-थीस धूपसरल, पारावतपदी-भाध-
डागल्लु मालकांगनी, अशोक-अशोक अशोक, रोहि-
णीनाम् कडु कटुकी, विंशतेः ओ वीस द्रव्योंभांभी इन
बीस द्रव्योंमेंसे, अन्यतमस्य डोई ओडना किसी एकके,
कषायेण कषायथी कषायसे, उत्कारिका उत्कारिकाकी
उत्कारिकाकी, कल्पेन विधिथी विधिसे, साधिता तैयार
करेव सिद्ध की हुई, उत्कारिका उत्कारिकाकी उत्कारिकाका,
मोदककल्पेन अभ्युषा लाडुनी विधिथी या लडुकी विधिसे,
मोदका वा तैयार करेवो लाडुओने सिद्ध किये हुए
लडुओंका, यथादोष-रोग-मक्ति दोष, रोग अने रुचिने
अनुसार दोष रोग और रुचिके अनुसार, प्रयोज्याः
इति प्रयोग करवो प्रयोग करना चाहिए, पूर्वेण स्नेहन,
स्वेदन आदि पूर्वयोगना स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्व-
योगके, समानम् समान करवुं ओईओ समान करना
चाहिए ॥ २३ ॥

23. The Utkarika pan-cake can be made in the pharmaceutical method of making the pan-cake, with the emetic nut seeds and the decoction of any one of the following drugs namely—cardamom, fragrant piper, dill seed, coriander, indian valerian, costus,

cinnamon bark, angelica, sweet marjoran, eagle-wood, guggul, cherry tree, pine resin, rush-nut, nardus, lichen, glory tree, long leaved pine, staff plant and kurroa. Similarly, sweetmeat may be prepared according to the pharmaceutical method of making it. These should be administered to suit the degree of morbidity, disease and proclivities of the patient. The rest of the procedure is as described before.

षोडश शङ्कुलीपूपयोगः —

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिभावितानि तिल-
शालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शङ्कु-
लीकल्पेन वा शङ्कुव्यः, पूषकल्पेन वा पूषाः, इति
समानं पूर्वेण ॥२४॥

फलपिप्पली- भीठणनां भीठणा मैनफलके बीज,
स्वरस- २५२५ स्वरस, कषाय- अने कनाथथी और
कषायसे, परिभावितानि भावना ६४ भावित, तिल-
शालितण्डुल- तल अने शालियोभाना तिल और
शालिचावलके, पिष्टानि दोटने आटेको, तत्कषाय-
उपसर्जनानि ते ५५ कषायथी युक्त करी उसी कषायसे
मिलाकर, शङ्कुलीकल्पेन शङ्कुलीनी विधिथी शङ्कुलीकी
विधिसे, शङ्कुव्यः तैयार करेदी शङ्कुलीओ सिद्ध की हुई
शङ्कुलियोंका, पूषकल्पेन अथवा पूषानी विधिथी अथवा
पूषकी विधिसे, पूषाः वा इति तैयार करेदी पूषओने।
प्रयोग करवे। सिद्ध किये हुए पूर्वाज्ञा प्रयोग करना
चाहिए, पूर्वेण स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगना
स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् समान
करवुं ओछीओ समान करने चाहिए ॥ २४ ॥

24. The paste of til and sali rice
impregnated with the expressed juice
and decoction of the seeds of emetic
nut and mixed with the same decoction

२४. वा शङ्कुव्यः, पूषकल्पेन वा पूषाः, इति समानं पूर्वेण-
वा पूषा इति समानं पूर्वेण (ख)

may be made into coils or pan-
cakes according to the pharmaceutical
method of preparing them. The rest of
the procedure is as described before.

एतेनैव च कल्पेन सुसुख-सुरस-कुठेरक-काण्डीर-
कालमालक- पर्णासक-क्षवक-फणिज्जक- गृजन-
कासमर्द-भृङ्गराजानां पोटेक्षुवालिका-कालङ्कतक-
दण्डैरकाणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् ॥२५॥

एतेन एव आ ५५ इसी, कल्पेन (विधिथी विधिसे,
सुसुख- सुसुख सुसुख, सुरस- सुरस सुरस, कुठेरक-
कुठेरक कुठेरक, काण्डीर- डांडीर काण्डीर, कालमालक-
कालमालक कालमालक, पर्णासक- पर्णासक पर्णासक,
क्षवक- नाकली ५५५ नाकलिकनी, फणिज्जक- भरवे।
मर्वा, गृजन- गांजर गृजन, कासमर्द- कासमर्द
कसौदी, भृङ्गराजानाम् भांगरे। मांगरा, पोटा- नाडी
नल, इक्षुवालिका- ओभरे। तालमखाना, कालङ्कतक-
कालङ्कतक कालङ्कतक, दण्डैरकाम् च अने दंडैरक।
ओओभाथी और दण्डैरका इनमेंसे, अन्यतमस्य डाँड
ओकना किसी एकके, कषायेण कनाथथी शङ्कुलीओने
अथवा पूषोने कषायसे शङ्कुलियोंको अथवा पूषोंको,
कारयेत् तैयार करवा सिद्ध करे ॥ २५ ॥

25. In the same manner, they may
be prepared using the decoction of
any of the following drugs:- shrubby
basil, holy basil, black basil, Kandira,
Kalamalaka, Parnasaka, sneeze-wort,
sweet marjoran, turnip, negro coffee,
trailing eclipta, great reed, Ikshuvalika,

२५. काण्डीर-गण्डीर (क. ख. ग.)

कालमालक....कारयेत्-कालमालकशालपर्णाक्षवकफणिज्जक-
गृजनकासमर्दभृङ्गराजानां पोटेक्षुवालिकाकालङ्कतकाण्डैर-
काणां चान्यतमस्य कषायेण कार्याः (ड.)

फणिज्जक-फणिज्जकशृङ्गेर (ड.)

गृजन....कारयेत्-शृङ्गेरगृजनभृङ्गककासमर्दभृङ्गराजा-
नासिद्धुवालिकेशुकाण्डेषुणां चान्यतमस्य कषायेण

कारयेत् (ख)

round podded cassia and elephant grass.

मदनफलानां दश षाड्वादियोगाः —

तथा बदरषाडव-राग-लेह-मोदकोत्कारिका-
तर्पण-पानक-मांसरस-यूष-मद्यानां मदनफलान्य-
न्यतमेनोपसृज्य यथादोषरोगभक्ति दद्यात्; तैः
साधु वमतीति ॥२६॥

तथा ते ७ भूभाण्डे उसी प्रकार, मदनफलानि
भी ६७ मैनफलका, बदरषाडव- औरने। पाउव वेरसे
वना षाडव, राग-लेह- राग. लेह राग, लेह, मोदक- मोदक
मोदक, उत्कारिका- उत्कारिका उत्कारिका, तर्पण- तर्पण
तर्पण, पानक- पानक पानक, मांसरस- मांसरस मांस-
रस, यूष- यूष यूष, मद्यानाम् अने मद्य ऐओमाथी
और मद्य इनमेंसे, अन्यतमेन डोई ऐकेनी साथे किसी
एकके साथ, उपसृज्य भेजनीने मिलाकर, यथा-दोष-रोग-
भक्ति दोष, रोग, अने रुचिने अनुसार दोष, रोग,
और रुचिके अनुसार, दद्यात् आपवुं प्रयोग करना
चाहिए, तैः तेनाथी इनसे, साधु रोगी सारी रीते
मली प्रकार, वमति वमन करे छे वमन करता
है ॥ २६ ॥

26. In the same manner, preparation
of jujube, Shadava, Raga, linctus, sweet-
meat, Utkarika pancake, demulcent
drink, syrup, meat-juice, gruel and
wine should be made by mixing the
emetic nut with any of the above
preparations and administered to suit
the morbidity, disease and proclivities
of the patient. By the help of these
preparations, the patient is made to
vomit well.

२६ मद्यानां-मद्यानि (ड. व. फ.)

,, मदनफलान्यन्यतमेनोपसृज्य-मदनफलफाणितेनोपसृज्य
(व. फ.)

,, अन्यतमेन-वाचितानि (ड.)

मदनफलपर्यायाः—

मदनः करहाट राठः पिण्डीतकः फलम् ।
श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥२७॥

मदनः भदन मदन, करहाटः च करहाट करहाट,
राठः राठ राठ, पिण्डीतकः पिण्डीतक पिण्डीतक, फलम्
फल, श्वसनः च अने श्वसन और श्वसन, इति
पर्यायैः ऐ पर्यायेथी इन पर्यायोंसे, उच्यते अने उ-
च्यते ऐ जिसे कहा जाता है, तस्य तेनी उसकी,
कल्पना आ. कल्पना छे यह कल्पना है ॥ २७ ॥

27. In the various preparations of
the emetic nut, it is referred to by
its synonyms such as Madana, Kara-
hata, Ratha, Pindeetaka, Phala and
Swasana.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

नव योगाः कषायेषु, मात्रास्वष्टौ, पयोवृते ।
पञ्च, फाणितचूर्णे द्वौ त्रेये, वर्तिक्रियासु षट् ॥२८॥
विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च ।
शङ्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥२९॥
दशान्ये षाड्वाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिवं शतम् ।
योगानां विधिवदिष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥३०॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहा-
रना श्लोका छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, कषायेषु
कषायेषु कषायेषु, नव नव योग नौ योग, मात्रासु
मात्रासु मात्रासु, अष्टौ आठ आठ, पयोवृते पय
अने वीमा भेजनी दूध और वीमें मिलाकर, पञ्च पांच
पांच, फाणितचूर्णे फाणित अने चूर्णमा फाणित और
चूर्णमें, द्वौ ऐ दो, त्रेये सूधवामा ऐक सूधनेमें एक,
वर्तिक्रियासु वर्तिक्रियामा वर्तिक्रियामें, षट् छ छः,
लेह-मोदक- लेह, मोदक लेह, मोदक, उत्कारिकासु च तथा

२८. मात्रास्वष्टौ-वर्तिष्वष्टौ (झ. ड. त. द. व. फ.)

, पयोवृते-पयोमुखः (त.)

पञ्च फाणितचूर्णे द्वौ त्रेये-पञ्चैकः फाणिते चूर्णे त्रेये (व.)

३०. विष्टं दृष्टं (त.)

उत्कारिकाभि तथा उत्कारिकामे, विनक्तिः वीस बीस, विनक्तिः वीस बीस, शङ्कुली- शङ्कुली शङ्कुली, पूषयोः च तथा पूषाभि तथा पूषमे, षोडश सौण सोलह, षोडश सौण सोलह, षाडवाद्येषु अने पात्रे अगेरेमा और षाडव आदिमें, अन्वे भीअ इसरे, दश दश दश, योगाः योगे योग, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, फलकल्पे भीअना कल्पमा मदन-फलके कल्पमें, हृदम् आ ये, योगानाम् त्रयस्त्रिंशत् ज्ञतम् अक्षेमे तेनीस योगे एकसो तैतीस योग, विधि-वत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, दिष्टम् अतोऽप्य छे कहे हैं ॥ २८-३० ॥

Here are the recapitulatory verses—

28-30. Nine preparations in the form of decoction, eight of bolus, five of milk and ghee, one of treacle and one of powder, one of snuff, and six of pills, twenty each of linctus, sweetmeat and Utkarika pancake, sixteen each of coils and Pupa pancake, ten others of Shadava preparation etc., in all, one hundred and thirty-three preparations of the emetic nut have been systematically expounded in this chapter.

अश्विनेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अश्विनेशकृते अश्विनेशे रथेला अश्विनेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरुद्धी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबल-संपूरिते अने दृढअथे पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने कल्पस्थान विधि कल्पस्थानमें, मदनकल्पः 'मदनकल्प' 'मदनकल्प', नाम नामने नामका, प्रथमः पड़ेला प्रथम, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus, in the Section on the Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Emetic nut' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

भीने अध्याय अध्याय दूसरा

Chapter II

जीमूतकल्पोपक्रमः—

अथातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्होथी अब आगे, जीमूतककल्पम् 'जीमूतककल्प' नामना अध्यायानु 'जीमूतककल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of (Jeemootaka) Bristly luffa".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

जीमूतकपर्यायाः—

कल्पं जीमूतकस्येमं फलपुष्पाश्रयं तृणम् ।

गरागरी च वेणी च तथा स्यादेवताडकः ॥३॥

जीमूतकस्य जीमूतकना जीमूतकके, फलपुष्प- इत्यने पुष्पने। फल और पुष्पका, आश्रयम् वमन भाटे उपयोग अतावनारा वमनके लिए उपयोग बतानेवाले,

३. गरागरी-खरागरी (इ.)

इमम् आ इस, कल्पम् कल्पने कल्पको, शृणु साधनो।
मुनो, गरागरी च गरगरी गरागरी, वेणी च वेणी।
वेणी, तथा अने और, देवताडकः देवताडक देवताडक,
स्वात् ओ श्रुतकना पयसि। छे ये जीमूतकके पर्याय
हैं ॥ ३ ॥

3. Listen to the exposition of the
pharmaceutics of bristly luffa making
use of its fruit and blossom. Garagari,
Veni and Devatadaka are its synonyms.

जीमूतकगुणाः—

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिकाद्येष्वामयेषु च ॥ ४ ॥

यथास्व-वातहर आदि द्रव्योत्थी युक्त वातहर आदि
द्रव्योंसे युक्त, औषधकल्पितम् तथा वातादिहर द्रव्योंकी
साथे कल्पना करवाया आयेतु तथा वातादिहर द्रव्योंके
साथ कल्पित किया गया, जीमूतकम् श्रुतक जीमूतक,
त्रिदोषघ्नम् त्रिदोषघ्ना नाश करे छे तीन दोषोंको नष्ट
करता हैं, ज्वर- तेनी ज्वर उसका ज्वर, श्वास- श्वास
श्वास, हिका- छेडकी हिककी, आद्येषु वगेरे आदि,
आमयेषु च रोगोभा रोगोंमें, प्रयोक्तव्यम् प्रयोग
करवे ओथओ प्रयोग करना चाहिए ॥ ४ ॥

4. Bristly luffa is curative of each
of the three morbid humors when
combined with appropriate adjuvants.
It should be administered in fever,
dyspnea, hiccup and similar other
disorders.

जीमूतकानां षट् क्षीरयोगाः—

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पयः पुष्पेऽस्य, निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥ ५ ॥

४. हिकाद्येष्वामयेषु च-हिकाकोठामयेषु च (ड. त. द.)

५. देशजानां-जीमूतानां (य.)

॥ पुष्पेऽस्य, निर्वृत्ते-पुष्पेषु निर्वृत्तं (ड. व. फ.)

॥ पयस्कृता-शृता पयः (ख.)

लोमशे क्षीरसंतानं, दध्युत्तरमलोमशे ।
शृते पयसि दध्यम्बं जातं हरितपाण्डुके ॥ ६ ॥
जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ॥ ७ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानाम् मदनकल्पम् कहे हुए गुणसे युक्त, देशजानाम्
मदनकल्पम् कहे हुए प्रशस्त देशमें उत्पन्न, यथाविधि
अने मदनकल्पम् कहे हुए विधिमें प्रहण किये हुए, जस्य
आ श्रुतकना इस जीमूतकके, पुष्पे फलथी साधित
पुष्पसे साधित, पयः दूध दूध, निर्वृत्ते उत्पन्न भता
उत्पन्न होते, फले फलथी फलसे, पयस्कृता साधित
दूधनी दूधकी, पेया पेया पेया, लोमशे शृणो पर
इवाटी आवाता फल पर रोंए आने पर, क्षीरसंतानम्
तेओथी साधित दूधनी मलाई उनसे सिद्ध दूधकी
मलाई, जलोमशे इवाटी भरी गया पछी शृणोथी
रोंए रहित फलसे, दध्युत्तरम् साधित दहीनी तर
दहीकी मलाई, हरितपाण्डुके अने फल लीलाश पडा
पांडु थाय तयारे और फलके हरे पीले होने पर, शृते
ओथोथी साधित इनसे साधित, पयसि दूध दूधकी,
जातम् दध्यम्बम् आटुं दही ओथोने प्रयोग करवे
ओथओ खट्टी दही इनका प्रयोग करना चाहिए, वातपित्त-वणी
वातपित्तथी पुनः वातपित्तके, अर्दितः पीडायेला रोगीओ
पीडित रोगीको, शुचौ स्वच्छ, भाजने पात्रमा
पात्रमें, न्यस्तानाम् रखे, जीर्णानाम् पाडेला
परिपक्व, सुशुष्काणाम् तथा सारी पेठे सुखायेला शृणो
तथा अच्छी प्रकार शुष्क हुए फलोंके, चूर्णस्य चूर्णनी
चूर्णकी, शुक्तिम् ओ तोला मात्रा दो तोलेकी मात्रा,
पयसा दूध साथे दूधके साथ, पिबेत् पीवी ओथओ
पीनी चाहिए ॥ ५-७ ॥

5-7. Select the bristly luffa growing in
the most favourable land and endowed

६. जातं-जाते (य.)

॥ जातं हरितपाण्डुके-जाते हरितपाण्डुरो (य.)

७. शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत्-युक्तं वातपित्तादितः पिबेत् (य.)

with the best quality as already described. Milk should be prepared from its flowers. Milk-gruel from its fresh fruits, the cream of milk from its hairy fruits, the cream of curds from its fruits whose hair have fallen, sour curds from the milk prepared with greenish yellow fruits; the powder of old and well dried fruits kept in a clear vessel should be taken with milk, in the dose of two tolas by a person afflicted with vata and pitta.

एकः सुरामण्डयोगः —

आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रसृतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्षमणि ॥ ८ ॥

कफजे उक्षन्त्य कफजन्य, अरोचके अरोचकम्, अरोचकम्, कासे कासम्, कासम्, सयक्षमणि यक्षमा यक्ष्मा रोगम्, पाण्डुरोगे अने पाण्डुरोगम् और पाण्डुरोगम्, सुरामण्डे सुरामण्डम् अभूतकना पाकेषा इति। सुरामण्डम् जीमूतकके पके हुए फलको, आसुत्य रात-वासी रात्री रातभर मिंगोकर, मृदित्वा च शेणी मलकर, प्रसृतम् अने गाणीने और छानकरके, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ८ ॥

8. The fruits should be crushed and macerated with the supernatant part of sura wine (and the juice strained). It should be taken as potion in kapha-disorders, anorexia, cough, anemia and consumption.

जीमूतकानां एकोनविंशतिः कषाययोगाः—

द्वे चापोथ्याथवा त्रीणि गुडूच्या मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ।

९. चापोथ्य-वापोथ्य (ड.)

११. गुडूच्या मधुकस्य वा-गुडूच्यामलकस्य वा (ब. फ.)

११. मधुकस्य-आमलकस्य (ड.)

द्वे अभूतकनां ये जीमूतकके दो, अथवा त्रीणि द्वे त्रयु इति या तीन फलको कूटकर, गुडूच्याः गवैना मिलोयके, मधुकस्य वा शेणीमधना मुलइठीके, कोविदार-आदिकानाम् वा उच्यन्तार वगेरेमाथी डोई ओडना काचनार आदिमेंसे किसी एकके, निम्बस्य टीमडाना नीमके, कुटजस्य वा डे डडाना या कुटजके, कषायेषु उवाधमा कषायमें, आसुतम् रातवासी रात्री मिंगोकर, पूत्वा गाणी छानकर, तेन एव तेन उसी, विधिना विधिथी विधिसे, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ९ ॥

9-9½. Two or three fruits of bristly luffa should be crushed and put into the decoction of either guduch, liquorice, variegated mountain ebony and other drugs of its group, neem or kurchi and well macerated. It should then be strained and taken as potion in the manner already described in the case of the emetic nut.

अथवाऽऽरग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकस्य कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरादितः ।

अथवा अथवा अथवा, पित्तश्लेष्म पित्त अने उक्षन्त्या पित्त और कफके, ज्वर ज्वरथी ज्वरसे, अर्दितः पीडायेषा शेणीये पीडित रोगी, आरग्वध- अभूतकनु इति अनेभाणा जीमूतकका फल अमलतास, आदीनाम् वगेरे आदि, सप्तानाम् सात द्रव्येमाथी सात द्रव्योंमेंसे, एकैकस्य डोई ओडना किसी एकके, कषायेण उवाधमा काथमें, पूर्ववत् पूर्वोक्त विधिथी पूर्वोक्त विधिसे, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १० ॥

10. Or, it may be taken with any one of the decoctions of the heptad of purging cassia and other drugs of its group, in the manner described in the previous chapter by a person afflicted with fever of the pitta and kapha type.

११. एकैकस्य-एकैकशः (ड. ब. फ.)

जीमूतकानां अष्टौ मात्रायोगाः —

मात्राः स्युः फलवच्चाष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ११

फलवत् च अने मदनङ्गुली पेठे मदनफलके समान, अष्टौ अमृतकुन्दा ङ्गुली आठ जीमूतकके फलके आठ, मात्राः मात्रायोग मात्रायोग, स्युः ३२वा ओष्ठये बनाने चाहिए, ताः तु तेओली मात्रा इनकी मात्रा, कोलमात्राः कोलना जेवनी कोलके समान, मताः अष्टुनी होनी चाहिए ॥ ११ ॥

11. The preparation of pills are the same as in the case of the emetic nut i. e. eight in number; only the size of the pill is to be that of the jujube.

जीमूतकानां चत्वारः स्वरस्योगाः —

जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा ।

पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥१२॥

पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तकुक्ष्णरमभा पित्तश्लेष्मज्वरमें, अथवा अथवा या, वातपित्तज्वरे वातपित्तकुक्ष्णरमभा अमृतकुन्दुं ङ्गुली वातपित्तज्वरमें जीमूतकका फल, जीवक-अवक जीवक, ऋषभक-ऋषभक ऋषभक, इक्षूणाम् शेरी इक्षु, शतावर्याः वा अथवा शतावरीना अथवा शतावरके, रसेन रस साथे रसके साथ, दद्यात् देवुं देना चाहिए ॥ १२ ॥

12. In fever due to pitta cum kapha or vata cum pitta, it should be administered in the juices of Jivaka, Rishabhaka, sugar cane or climbing asparagus.

११ मात्राः स्युः-वर्तयः (क त. द. घ. फ.)

.. मात्राः स्युः फलवच्चाष्टौ-वर्तयः फलवत्स्योऽष्टौ (ङ)

.. एनच्छोकानन्तरम् —

ज्वरे पित्तभवे वातदुष्टे श्लेष्मणि चानुगे ।

जीमूतकस्य वा कर्कशं चूर्णं वा क्षिशिराम्बुना ॥

इत्यधिकः पाठः (घ. ङ. त. फ.) पुस्तकेषु ।

जीमूतकानां एको घृतयोगः —

तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्भूतम् ।

फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥१३॥

तथा तथा इसी प्रकार, जीमूतकक्षीरात् अमृतकुन्दी साधित दूधभांजी जीमूतकसे सिद्ध दूधसे, समुत्पन्नम् उत्पन्न थयेवा उत्पन्न हुए, घृतम् घीने घृतको, फलादीनाम् मदनङ्गुली वगेरेभांजी मदनफलादिमेंसे, कषायेण कुष्ठ ओङ्गुली कुन्दाथजी किसी एकके काथसे, पचेद् पका-वपुं सिद्ध करे, तत् तेने यह, श्रेष्ठम् उत्तम उत्तम, वमनम् वमन वमन, मतम् मानेवा छे माना गया है ॥१३॥

13. Similarly, the ghee obtained from the milk prepared with bristly luffa and cooked with the decoction of the emetic nut and other drugs of its group is regarded as an excellent emetic.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ —

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।

सप्त चारुगन्धादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥१४॥

जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम् ।

कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिशन्नवाधिकाः ॥१५॥

तत्र ते निषयभा उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना ओ श्लोका छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, क्षीरे दूधभा दूधमें, षट् छ छः, मदिरामण्डे सुराभांजी मदिरामण्डमें, एकः ओङ्गुली एक, अपरे च अन्य अन्य, द्वादश आठ बारह, चारुगन्ध-गुग्गुली अमलताष, आदीनाम् वगेरेना आदिके, कषाये च कुन्दाथभा काथमें, सप्त सात सात, वर्तिषु च वर्तिओभा वर्तियोंमें, अष्टौ आठ, जीवकादिषु अवक वगेरेभा जीवकादिमें, चत्वारः आठ चार, घृतम् च अने घीभां और घृतमें, एकम् ओङ्गुली योग एक योग, प्रकीर्तितम् उली बताव्या छे कहे हैं, जीमूतकानाम् कल्पे च आ प्रमाणे अमृतकु-

१४. मदिरामण्डे-मदिराबोगे (घ. थ. फ.)

१५. च-ये (घ.)

.. -ते (घ.)

३६५भा। इस तरह जीमूतक कल्पमें, नवाधिका : त्रिंशत्
योगाण्युत्पादीस उन्चालीस, योगाः योगो थाय छे
योग होते हैं ॥ १४-१५ ॥

Here are the two recapitulatory
verses—

14-15. Six preparations in milk,
one in the supernatant part of wine,
twelve other preparations, seven in the
decoction of the purging cassia and
other drugs of its group, eight of
pills, four preparations in the juice of
Jeevaka and other drugs of its group
and one preparation of ghee—these
are the thirty-nine preparations des-
cribed in the pharmaceutics of bristly
luffa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति आ भूभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभा
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और
दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने ३६५स्थान विधि
कल्पस्थानमें, जीमूतककल्पः 'जीमूतककल्प',
नाम नामना नामका, द्वितीयः भीजे दूसरा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus, in the Section on Pharma-
ceutics in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
second chapter entitled 'The Pharma-
ceutics of Bristly luffa' not being
available, the same as restored by
Dridhabala, is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रीजे अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

इक्ष्वाकुकलोपक्रमः—

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, इक्ष्वाकुकल्पम्
'इक्ष्वाकु' नामना अध्याय 'इक्ष्वाकुकल्प' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान
करेंगे ॥१॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंथुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The Pharmaceutics of
the Bottle gourd."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।

अथ हवे अब, येषाम् नेओने भाटे जिनके लिए,
प्रशस्यते इक्ष्वाकुने प्रयोग प्रशस्त छे इक्ष्वाकुका प्रयोग
प्रशस्त है, तेषाम् तेओने भाटे उनके लिए, सिद्धम्
आ सिद्ध इस सिद्ध, इक्ष्वाकुकल्पम् इक्ष्वाकुकल्प
इक्ष्वाकुकल्प, वक्ष्यामि उलीश कहूंगा ।

2. I shall now describe the tes-
ted preparations of the bottle-gourd
and the type of the patient for
whom it is recommended.

इक्ष्वाकोः पर्यायाः—

लम्बाऽथ कटुकालावूस्तुम्बी पिण्डफला तथा ॥३॥

इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ।

३. प्रशस्यते-च शस्यते (ह. थ.)

लम्बाऽथ कटुकालावूस्तुम्बी पिण्डफला तथा-लम्बा पिण्ड-

फला तुम्बी कटुकाकोवुकी च-सा (प. फ.)

पिण्डफला-पिण्डफला (प.)

इक्ष्वाकुः कऽपी तूअपी कटुतुम्बी, लम्बा क्षम्भा लम्बा, अथ कटुकालावूः कटुकाक्षायू कटुकालावू, तुम्बी तूअपी तुम्बी, तथा पिण्डफला पिण्डफला, फलिनी च एव अने इक्षिणी ये पर्यायैथी और फलिनी इन पर्यायोंसे, प्रोच्यते उहेवाथ छे कही जाती है, तस्मै तेनी इसकी, कल्पना उदपना कल्पना, प्रोच्यते उहेवाभा आवे छे करते हैं ॥ ३३ ॥

3-3½. Here we describe the pharmaceuticals of the bottle gourd which is known also by the names of Lamba, Katukalabu, Tumbi, Pindaphala Ikshvaku and Phalini.

इक्ष्वाकोः गुणः—

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्षिते ॥ ४ ॥
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ।

कास- कास कास, श्वास- श्वास श्वास, विष- विष विष, छर्दि- उलटी वमन, ज्वर-ज्वर तथा ज्वरथी पीडयेला तथा ज्वरसे पीडित, कफकर्षिते उक्ष्मी क्षीयुथयेला कफसे क्षीण हुए, प्रताम्यति च अने भेद्युक्ता और खिन्नतायुक्त, नरे च एव पुरुषने मनुष्यके, वमनार्थम् वमन भाटे वमनके लिए, तस्मै ते वह, इष्यते छे इष्ट है ॥ ४ ॥

4-4½. It is recommended for purpose of emesis in patients afflicted with cough, dyspnea, toxicosis, vomiting and fever as well as in patients distressed with phlegm or tachycardia.

पयोमुखा अष्टौ एकश्च सुरामण्डयोगः—

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमितम् ॥ ५ ॥
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोदिके कफज्वरे ।

पित्तोदिके उन्मादगामी पित्तवाणा उन्मादगामी पित्तवाके, कफज्वरे उक्ष्मपत्रमा कफज्वरमें, क्षीर-प्रस्थे ५४ तोला इक्ष्मा नीचठ तोले दूधमें, शृतम् छेकणीने पकाकर, अपुष्पस्य पुष्पसहित उक्ष्माकुली

बिना फूल आवे इक्ष्वाकुके, प्रवालानाम् टीश्रीओनी पत्तोंकी, प्रादेशसंमितम् तर्जनी आंगणी मुष्टी प्रादेश-गुली तक, मुष्टिम् ऐक मुष्टी जरी मात्रा एक मुष्टी-परिमाण मात्रामें, दद्यात् आपवी देवे ॥ ५ ॥

5-5½. A large fistful of the sprouts of the plant that has not yet put forth blossoms should be boiled in 64 tolas of milk and given in the fever of the kapha type, where the pitta is also provoked.

पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥ ६ ॥
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ।

यथा ने प्रमाणे जिस प्रकार, जीमूतके श्रुतकनल दूध वगेरेथी दूधमां थार योग थाय छे जीमूतके फूल आदिसे दूधमें चार योग होते हैं, पुष्पादिषु च तेभ उक्ष्वाकुनां दूध वगेरेथी उसी तरह इक्ष्वाकुके फूल आदिसे, क्षीरे दूधमां दूधमें, चत्वारः थार चार, योगाः योग थाय छे योग होते हैं, हरितपाण्डूनाम् अने उक्ष्वाकुनां क्षीराक्ष पडती पीणां इणोनी और इक्ष्वाकुके हरित पीतवर्ण फलोंका, सुरामण्डेन सुरामण्डनी साथे सुरामण्डके साथ, पञ्चमः पांचमो योग थाय छे पाँचवा योग बनता है ॥ ६ ॥

6-6½. Four milk preparations can be made of its blossoms etc., as in the case of the bristly luffa and a fifth preparation in the supernatant part of wine made with its greenish yellow fruits.

फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ॥ ७ ॥
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे च पीनसे ।

उरस्थिते छातीमां रहला छातीमें स्थित, कफे उक्ष्मा कफमें, स्वरभेदे स्वरभेदमां स्वरभेदमें, पीनसे च तथा सरीअममां तथा पीनसमें, त्रिगुणक्षीर- त्रिगुण गधु ७ १. च पीनसे-सपीनसे (४.)

दूधमां तीन गुने दूधमें, साधितम् साधेला सिद्ध किये हुए, फल-पक्ष्वाकुना क्षणना इक्ष्वाकुके फलके, स्वरस-स्वरसना स्वरसके, भागम् च छेड़ भागने एक भागको, दद्यात् देना देना चाहिए ॥ ७३ ॥

7-7½. The expressed juice of its fruits, prepared in thrice its quantity of milk, is to be administered in accumulation of phlegm in the chest, in alteration of voice and in coryza.

जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि ॥ ८ ॥
जातं स्यात् सकफे कासे श्वासे वम्यां च तत् पिवेत् ।

मध्योद्धृते मध्य भागने छाटी लध बीचसे खोखला करके, जीर्णे पाडी गयेला पक्ष्वाकुमां पके इक्ष्वाकुमें, क्षीरम् दूध दूध, प्रक्षिपेत् नाभपुं भर देवे, तत् ते दूध वह दूध, यदा न्यारे जब, दधि अभीने छेड़ जमकर दहीरूप, जातम् स्यात् अर्ध अथ तयारे बन जाय तब, तत् ते उसे, सकफे कासे क्षयसहित कासमां कफयुक्त कास, श्वासे श्वासमां श्वास, वम्याम् च अने उलटीमां और वमनमें, पिवेत् पीपुं पीना चाहिए ॥ ८ ॥

8-8½. The curds prepared from the milk in which the pulp of its old fruits have been cast, should be given as potion in cough, dyspnea and vomiting associated with kapha provocation.

अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ॥ ९ ॥
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लेष्मदेषु च ।

बीजानि पक्ष्वाकुना भीजने इक्ष्वाकुके बीजोंको, अजाक्षीरेण अक्षरीना दूधनी बकरीके दूधसे, भावयेत्

८. जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं-जीर्ण मध्योद्धृत क्षीर (प. फ.)

११. जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि-दूधमध्ये ले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि (ड. त.)

८३. सकफे-कफजे (ड.)

९. भावयेत् पाययेत् च-साधितानि प्रयोजयेत् (प. फ.)

भावना देनी भावना देनी चाहिए, विषः अने विष और विष, गुल्म-शुद्ध गुल्म उदर-उदररोग उदररोग, ग्रन्थि गांठ ग्रन्थि, गण्डेषु च गण्डगांठ पजेरे गलगण्ड आदि, श्लेष्मदेषु च तथा श्लेष्मपदमां और श्लेष्मदमें, पाययेत् च पियारना पिलाना चाहिए ॥ ९ ॥

9-9½. The seeds of bottle-gourd impregnated with goat's milk should be taken as potion in toxicosis, gulma, abdominal diseases, tumors of glandular enlargement and in elephantiasis.

इक्ष्वाकोः मस्तौ एको योगः, तर्के एको योगश्च —

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ॥ १० ॥
तेन तर्कं विषकं वा सक्षौद्रलवणं पिवेत् ।

पाण्डु-पांडु पाण्डु, कुष्ठ-कुष्ठ कुष्ठ, विषादितः अने विषशी पीयायेला रोगी और विषसे पीदित रोगी, फलात् पक्ष्वाकुना क्षणने इक्ष्वाकुके फलके, मध्यम् मध्य भाग गुदेको, मस्तुना वा मस्तु साधे पीवे। मस्तुके साथ पीवे, तेन वा अथवा तेनाथी अथवा गुदेके साथ, विषकम् पक्षवेत् पकाई तर्कम् तर्क तर्कको, सक्षौद्र-लवणम् मध अने लवण नाभीने मधु और जमकके साथ, पिवेत् पीवी पीवे ॥ १० ॥

10-10½. The pulp of the bottle gourd fruit mixed with whey should be taken as potion in anemia, dermatosis and toxicosis, or a potion of butter-milk prepared with its pulp may be taken mixed with honey and rock-salt.

इक्ष्वाकोः एको प्रेययोगः —

तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ॥ ११ ॥
उर्ध्वेन्माल्यमाघ्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ।

गन्ध-संपत्-गंधनी संपत्तिना सुगन्ध सूघनेके, सुख-उचितः सुखने अन्ध्यासी रोगी सुखका अन्ध्यासी रोगी, तुम्ब्याः क्षुब्धी तूअडीनां कड़वी तुम्बीके, शुष्कैः सुखाध गयेला शुष्क, सपुष्पैः पुष्पा पुष्पों, फलरसैः तेभ्य

तेनां इक्ष्मणा रसधी और इसके फलोंके रससे, अवचूर्णितम् छिड़की हुई, मालम् पुष्पभागा पुष्पमाला, आत्राय सूधीने सूधनेसे, छर्दयेत् छिड़की करे छे वमन करता है ॥ ११३ ॥

11-11½. The person habituated to pleasant smells should be made to vomit by smelling a flower which has been sprinkled over with the fruit-juice and the powder of the dried flowers of the bottle gourd.

इक्ष्वाकोः एकः पलयोगः, एकस्तैलयोगः, एको घृतयोगश्च—

भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ॥१२॥
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्धृतम् ।

फलमध्यम् वा इक्ष्मी तूअडीने। मध्यभाग कड़वी तुम्बीके गुदेको, गुडेन गेला गुद, पललेन च अने तलपटनी साथे और तिलककके साथ, भक्षयेत् भावे खावे, इक्ष्वाकु- इक्ष्मी तूअडीना कड़वी तुम्बीके, फल- तैलम् वा इक्ष्मि तैल फलका तैल, पूर्ववत् छे अग्रा- डनी पेठे या पूर्वकी भांति, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध, घृतम् वा धी पीवुं घृत पीवे ॥ १२३ ॥

12-12½. The pulp of the bottle gourd should be eaten with gur and til paste; or, the bottle gourd oil and ghee prepared as in the case of bristly luffa, may also be taken as an emetic.

इक्ष्वाकुबीजानां षड् वर्धमानयोगाः—

पञ्चाशद्वृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ॥१३॥
पिबेद्विमृष्ट बीजानि कषायेष्वाशतं पृथक् ।

पञ्चाशत् पचासथी १३ करी पचाससे लेकर, दशवृद्धानि दश दश वर्धमाना दश दश बढ़ाते हुए, आशतम् सो सुधी सौ तक, बीजानि इक्ष्वाकुनां पीवने इक्ष्वाकुके बीजको, यथोत्तरम् उत्तरोत्तर क्रमशः फला-

१३. फलादीनाम्-फलिनीनाम् (फ.)

१३½. पिबेद्विमृष्ट बीजानि-पिबेद्विमृष्ट बीजानि (घ.)

१४. कषायेष्वाशतं-कषायेष्वाशतं (घ.)

दीनान् मदनक्ष्मण् वगेरेभांथी मदनफलादिसे, पृथक् छेक छेकना मणी एक एकके मिलकर, कषायेषु छे कषायमा छे कषायमें, विमृष्ट योणीने मलकर, पिबेत् पीवा पीने चाहिए ॥ १३½ ॥

13-13½. The seeds of the bottle gourd beginning with fifty in number and increased each time by ten till one hundred is reached should be crushed and put into the decoctions of the emetic nut or any other drug of its group, taking each in its successive order.

इक्ष्वाकोः कषायेषु नव योगाः—

यष्ट्याहकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥१४॥

अन्तर्नखम् नख अंदर राणी नाखूनको अंदर रखकर, मुष्टिम् छेक मुष्टीथी अरेवा इक्ष्वाकुनां पीव एक मुष्टीभर इक्ष्वाकुके बीजको, यष्ट्याह- लोठीमध मुलहरी, कोविदार- इक्ष्मिनार काचनार, आद्यैः वगेरेना कषायमा आदिके कायमें, पिबेत् पीवा पीने चाहिए ॥ १४ ॥

14. A fistful of its seeds mixed with the decoction of liquorice and the variegated mountain ebony or other drugs of its group may be taken as emetic dose.

इक्ष्वाकोः अष्टौ वर्तियोगाः—

कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।

कोविदार- कोविदार (इक्ष्मिनार) काचनार, आद्यैः वगेरे आदि, कषायैः आद्यैः द्रव्योंके कायसे, मात्राः च इक्ष्वाकुनां मात्रायोगे (वर्तियोगे) इक्ष्वाकुके मात्रायोग (वर्तियोग), फलवत् मदनक्ष्मणा मात्रायोग लोवा मदनफलके मात्रायोगके समान, स्मृताः इत्यादि छे कहे हैं ॥ १४½ ॥

14½. The size of the pills in the case of the decoctions of the variegated

१४½. मात्राश्च-वर्तियोगः (घ.)

mountain ebony and other drugs of its group is the same as that of the emetic nut.

इक्ष्वाकोः पक्ष लेहयोगाः—

विल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ॥१५॥
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु ।
सघृतो बीजभागश्च पिष्टानर्धाशिकांस्तथा ॥१६॥
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ।
तं लेहं साधयेद्व्या घट्टयन्मृदुनाऽग्निना ॥१७॥
यावत् स्यात्तन्मुप्रचोद्ये पतितं तु न शीर्यते ।
तं लिहन्मात्रया लेहं प्रमथ्यां च पिवेदनु ॥१८॥
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ।

विल्वमूल- भीलीनां मूलाणां विल्वमूलके, कषायेण
कषायथी कषायसे, तुम्बीबीज- ३३वीं तूंगरीनां भीज
कव्वी तुम्बीके बीज, अञ्जलिम् १६ तोला १६ तोले,
पचेत् पडावर्षा पकाने चाहिए, पूतस्य भागीने
छानकर, अस्य तेना इसके, त्रयः भागाः त्रय भाग
तीन भाग, फाणितस्य तु क्षणितने रावका. चतुर्थः
थोथो भाग चौथा भाग, सघृतः ओझ भाग धी घृतका
एक भाग, बीज-भागः च ओझ भाग कुटुम्भीनां भीज
इक्ष्वाकुबीज एक भाग, महाजालिनि- ३३३ खीरा.
जीमूत- ७भूत जीमूत, कृतवेधन- ३३३ तूरियां
कव्वी तरोई, वत्सकान् अने वत्सक और वत्सक,
अर्धाशिकान् पिष्टान् ओभांना अत्येकना अरधा अरधा
भागना ३६३ और वत्सक इनमेंसे प्रत्येकके आवे
आवे भागके कल्क, तम् लेहम् ओओने प्रसिद्ध
अनयेह इनका प्रसिद्ध अवलेह, यावत् न्या सुधी
जवत्क, तन्मुप्रच स्यात् तीतलुनागै आथ तारवाला बने,

१५. पचेत्-पिवेत् (ख.)

१६ पूतस्यास्य-घृतस्यापि (ख.)

१७ भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु-भागास्त्रयश्चिकटुकम्भश्च
(ब. फ.)

१८ पिष्टानर्धाशिकांस्तथा-पिष्टाद्वर्धाशिकांस्तथा (घ.)

१७. लेहं-कले (घ. फ.)

१८. लिहन् मात्रया-लिहन् मात्रया (क. छ. ज. ड.)

तोये अने पाणीमां और पानीमें, पतितम् तु नाभतां
डाकने पर, न शीर्यते वीजराधं न अथ त्यां सुधी
शीर्णं न हो तब तक, द्रव्यां ३३३भी कव्वीसे, घट्टयन्
हवावतां हिलाते हुए, मृदुना मृदुमृदु, अग्निना अग्निभी
अग्निसे, साधयेत् तैयार करवे सिद्ध करे, तम् लेहम् ते
यादलुने इस अवलेहको, मात्रया भापक्षर मात्रामें,
लिहन् यादी चाटकर, अनु अने उपर पीछे, प्रमथ्याम्
च प्रमथ्या (दीपन अने पाचन कषाय) प्रमथ्याको, पिवेत्
पीवी पीवे, अग्निमन्थ- अग्निमन्थ अग्निमन्थ, आदौ
पेरे आदि, चतुष्के थार द्रव्येभी सिद्ध यता चार
द्रव्योंसे सिद्ध किया जाता, एषः आ यह, कल्पः
उदपने कल्प, पृथक् लुटो लुटो पृथक् पृथक्, उच्यते
उच्येतां आवे छे कहा जाता है ॥ १५-१८॥

15-18. 16 tolas of the bottle gourd seeds should be cooked in the decoction of the roots of bael and strained. Take three parts of this decoction, one part of treacle, one part of ghee, half part of each of the pastes of the seeds of sponge gourd bristly luffa, bitter luffa and kurchi. This should be prepared into a linctus on a gentle fire stirring the stuff with a ladle till it has obtained the consistency of forming into threads which do not snap when put into water. This linctus should be taken in proper dose followed by a potion of the digestive-stimulant decoction. This same preparation in the case of the tetrad of windkiller etc., is described separately.

इक्ष्वाकोः एको मन्थयोगः—

शकुभिर्वा पिवेन्मन्थं तुम्बीखरसभाषितैः ॥१९॥
कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ।

१९. कासे-भासे (द.)

कफजे ऋश्मन् कफजन्य, ज्वरे ऋश्मन् ज्वरमें, अथ कासे ऋश्मन् कासमें, कण्ठरोगेषु ऋश्मन् कण्ठरोग, अरोचकेषु अने अरुचिर्भा और अरोचकमें, तुम्बी- ऋश्मन् तुम्बीना कटुतुम्बीके, स्वरस- स्वरसन्वी स्वरससे, भावितैः भावना दीधेय भावित, क्लृप्तिः वा सक्तुर्ग्रीष्मी सक्तुर्ग्रीष्म, मन्थश्च मन्थ भवन्ती मन्थ वनाकर, पिवेत् पीवे ॥ १९३ ॥

19-19½. The demulcent drink with the expressed juice of the bottle gourd and roasted paddy powder should be taken as potion in fever cough, throat diseases and anorexia due to kapha.

इक्ष्वाकोः एको मांसरसयोगः—

गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिवेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ २० ॥

गुल्मे गुल्म गुल्म, मेहे प्रसेक प्रसेक, प्रसेके च अने ऋश्मन् अने कफप्रसेकमें, कल्कश्च ऋश्मन् अने पीजना ऋश्मन् इक्ष्वाकुके बीजके कल्कको, मांसरसैः मांसरस साथे मांसरसोंके साथ, पिवेत् पीवे पीवे, एवम् अथ प्रभाषे उरवाथी इस प्रकार, नरः पुरुषने मनुष्यको, साधु वमति सारी रीते वमन थाय छे भली प्रकार वमन होता है, दौर्बल्यम् च अने दुर्बलता और दुर्बलताका, न अश्नुते आशुते नहीं अनुभव नहीं होता ॥ २० ॥

20. A potion of the paste of the bottle-gourd seeds mixed with meat-juices should be taken in gulma, urinary anomalies and ptyalism. As a result of this, the person vomits well without getting exhausted.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

पयस्यष्टौ सुरामण्ड-मस्तु-तक्रेषु च त्रयः ।

१०. मेहे-शोके (घ. फ.)

,, कल्कं-कल्पं (घ.)

त्रेयं सपललं तैलं वर्धमानाः फलेषु षट् ॥ २१ ॥

घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।

अष्टौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥ २२ ॥

योगा इक्ष्वाकुक्लृपे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयम् उक्त विषयमें, श्लोकाः उपसंहार- रना श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, पयसि दूधमें, अष्टौ आठ आठ, सुरामण्ड- सुरामंड, मस्तु- मस्तु मस्तु, तक्रेषु च अने तक्रे और तक्रेमें, त्रयः त्रय तीन, सपललम् तिलकल्कम् और पललमें एक, त्रेयम् सूधवाभा और सूधवेमें एक, तैलम् तैलम् और तैलमें एक, फलेषु इक्ष्वाका फलोंमें वर्ध- माना वर्धता वर्धता बढ़ते हुए, षट् छ छः, घृतम् घीम् घीमें, एकम् एक एक, मधुकादिषु जेहीमधु वगे- रेना मधुकादिके, कषायेषु कषायेभा कषायोंमें, अन्ये भीअ अन्य, नव नव नौ, वर्तिक्रियाः वर्तिक्रियाभा वर्तिक्रियामें, अष्टौ आठ आठ लेहाः लेहोभा अवलेहोंमें, पंच पांच पांच, मन्थः मन्थम् और मन्थमें एक, तथा तथा और, रसः मांसरसम् और मांसरसमें एक, ते आ ये, चत्वारिंशच्च च पञ्च च पिरतादीस पैंतालीस, योगाः योगो योग, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, प्रजानां प्रजाना जनताकी, हितकाम्यया हितनी कामनाथी हितकामनासे, इक्ष्वाकुक्लृपे इक्ष्वाकुक्लृपे इक्ष्वाकुक्लृपमें, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, उक्ता उक्ता छे कहे हैं ॥ २१-२३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

21-23. Eight milk preparations, three preparations consisting of one in supernatant part of wine, one in whey and one in buttermilk, one of snuff, one preparation with til paste, one of oil and six preparations of successively

२१. वर्धमानाः फलेषु षट्—वर्धमानासवेषु षट् (ख. द.)

२२. मन्थो रसस्तथा—मन्थे रसे तथा (घ. फ.)

२३. इक्ष्वाकुक्लृपे ते—इक्ष्वाकुक्लृपेस्मिन् (घ. घ.)

,, योगा.....पञ्च च—पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगास्मिन् महर्षिणा (ड. त. द.)

increasing dose of seeds with emetic
nut etc., one of ghee, nine with deco-
ctions of liquorice etc., eight of pills
five of linctuses, one of demulcent
drink and one of meat-juice—thus
these forty-five preparations of the
bottle gourd have been fully described
by the great sage, desirous of the
welfare of humanity.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ. प्रभाषे इव प्रकार. अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेवा. अग्निवेशकृते बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कृत पात्रेवा. आ. शास्त्रभा.
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा
और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने उपस्थान
विषे कल्पस्थानमें, इक्ष्वाकुकल्पः 'इक्ष्वाकुकल्प' 'इक्ष्वाकु-
कल्प', नाम नामने। नामका, तृतीयः तीजे तीसरा,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण अथे। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus, in the Section on Pharma-
ceutics, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka the
third chapter entitled 'The Pharma-
ceutics of the Bottle-gourd' not being
available, the same as restored by
Dridhabala, is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

येथे अध्याय अध्याय चौथा

Chapter IV

धामार्गवकलोपक्रमः—

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हने अर्द्धीथी अब आगे, धामार्गव-
कल्पम् 'धामार्गवकल्प' नामना अध्यायानु 'धामार्गव-
कल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ. विषयभा. नीचे प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह अ. उपेधुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
the Sponge gourd'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

धामार्गवपर्यायाः—

कर्कोटकी कोठफला महाजालिनिरेव च ।

धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥

कर्कोटकी कर्कोटकी, कोठफला कोठफला
कोठफला, महाजालिनिः च एव महाजालिनी महाजालिनी,
तथा अने और, राजकोशातकी राजकोशातकी अने
राजकोशातकी ये, धामार्गवस्य धामार्गवना धामार्गवके,
पर्यायाः पर्याया छे पर्याय हैं ॥ ३ ॥

3. Karkothaki, Kothaphala, Mahajalini
and Rajakosataki are the synonyms
of (Dhamargava) the sponge gourd.

धामार्गवगुणाः—

गरे गुल्मोदरे कासे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥

रोगेष्वेषु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये ।

१. कोठफला—कठफला (घ. न. फ.)

४. रोगेष्वेषु—रोगेष्वेतत् (घ. फ.)

गरे गरदोष गरदोष, गुल्म-उदरे शुद्ध, उदररोग गुल्म, उदररोग, कासे कःस काच, श्लेष्माशयस्थिते कःश-शयमां रहेदो। कफस्थानमें स्थित, वाते वात वात, कण्ठवक्त्रस्थे कःश अने भुजमां रहेदो। गले और मुखमें स्थित, कफे कःश कफ, कफसंचयजेषु च अने कःशना संचयशी यता रोग औशोमां और कफसंचयजन्य रोग इनमें, ये स्थिराः च तेभ्य नो रोग स्थिर एवं जो रोग स्थिर, गुरवः च तथा गुरु अथ गुरु हैं, एषु ते उन, रोगेषु रोगोमां रोगोमें, प्रयोज्यं स्यात् धामार्गव योभ्यः धायक अथ धामार्गवका प्रयोग करना चाहिए ॥ ४३ ॥

4-4½. This should be administered in toxicosis, gulma, abdominal disease, and cough; in conditions of vata lodged in the habitat of kapha; in condition of provoked kapha in the throat and the mouth and in diseases resulting from accumulation of kapha, and in conditions which cause rigidity and heaviness in the body.

फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ॥ ५ ॥

तस्य तेनां इसके, फलम् इति फल, पुष्पम् इति पुष्प, प्रवालम् च अने पत्राकुरोना और पत्राकुरोको, विधिना विधिपूर्वक विधिपूर्वक, संहरेत् संग्रह करे। ओषधौ संग्रह करना चाहिए ॥ ५ ॥

5. By the systematic administration of its fruit, flowers and tender leaves, these disorders should be treated and cured.

धामार्गवस्य पलवानां नव योगाः—

प्रवालस्वरसं शुष्कं कृत्वा च गुलिकाः पृथक् ।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ६ ॥

प्रवाल- धामार्गवना पत्राकुरोना धामार्गवके पत्रा-कुरोके, स्वरसम् स्वरसने स्वरसको, शुष्कम् कृत्वा सूखावी सुखाकर, गुलिकाः च गोलीओ अनावी गोलियां बनाकर, पृथक् छूटा छूटा पृथक् पृथक्, कोवि-

६. कृत्वा च-कृत्वा (क. घ. फ.)

दारादिभिः कांयनार वगेरेना कांचनारजादि, कषायैः कषायनी साथे कषायके साथ, मधुकस्य च अने नो-भयना कषाय साथे और मुलहठीके कषायके साथ, पेयाः पीवी ओषधौ पीनी चाहिए ॥ ६ ॥

6. The expressed juice of the leaves should be dried and made into pills. These pills should be taken with the decoction of each of the drugs of variegated mountain ebony group, as well as with that of liquorice.

धामार्गवस्य चत्वारः क्षीरयोगाः, एकः सुरायोगश्च—

पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
पूर्ववत्

पूर्ववत् अगाडिनी पेठे पूर्वकी भांति, पुष्पादिषु इति वगेरेमां पुष्पादिमें, चत्वारः चार चार, पयोयोगाः दूधना योग थाय अथ दूधके योग होते हैं, पञ्चमी अने पांचमी और पाँचवां, सुरा सुराने योग थाय अथ सुराका योग होता है ॥ ६३ ॥

6½. Four milk preparations of the flowers etc., and a fifth a wine-preparation can be prepared as described with reference to previous drugs.

धामार्गवस्य नव कषाययोगाः—

जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥
मधुकस्य कषायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम् ।
सगुडं व्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा ॥ ८ ॥
दद्याद्दुग्धोदरातैभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।

अतः अलींशी इसके आगे, जीर्णशुष्काणाम् अर्धं अने सूझाई गयेला इति पके और सूखे फलोंका, कल्पः उद्भूत कल्प, प्रवक्ष्यते उद्देवामां आवशे कहा जायगा, बीजकण्ठ. पीजवाणो भाग बीजवाले भागको,

६३ पयोयोगाश्चत्वारः—पयोयोगाश्चत्वारः (ब.)

७ पयोयोगा—यथायोगा (ब.)

८ रात्रि—रात्रौ (घ.)

उद्धृतम् जेमथी डाटी नाभवाभा आये। छे जेवा
बीचमेंसे निकाले हुए, फलम् इधने फलको, सगुडम्
गोणसहित गुड मिलाकर, रात्रिम् व्युषितम् रात
वासी रात्री रातभर रखकर, मधुकल्य जेठीमधना
मुलहठीके, कषायेण क्वाथनी साथे कषायके साथ, तथा
अने और, कोविदार- डाथनार वगेरेनः क्वाथ साथे
कोविदार आदिके कषायके साथ, गुल्म- शुद्ध गुल्म,
उदर- अने उदरना और उदरके, जार्तेभ्यः रेणुकीने
रोगियोंको, ये च अने जे और जो, अन्ये अपि भी
पक्षु अन्य भी, कफामयाः क्कना रेणु छे तेओमां
कफरोग हैं उनमें, दद्यात् देवुं देवे ॥ ७-८१ ॥

7-8. The preparations of crushed and dried sponge gourd will henceforth be described. The fruit from which the seeds have been removed, kept overnight in the decoction of liquorice mixed with gur or with the decoction of the variegated mountain ebony or other drugs of its group, should be administered to patients afflicted with gulma, abdominal disease and other disorders due to kapha.

धामार्गवस्य एकोऽज्ययोगः —

दद्यादन्नेन संयुक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ९ ॥

छर्दि- उलटी वमन, हृद्रोग- अने हृद्रोगनी और
हृदयरोगकी, शान्तये शान्ति भाटे शान्तिके लिए, अन्नेन
धामार्गवतुं इण अन्नथी अन्नके, संयुक्तम् युक्त साथ,
दद्यात् देवुं जेओ देवे ॥ ९ ॥

9. It should be given mixed with food for the alleviation of vomiting and cardiac disorders.

१. दद्यादन्नेन संयुक्तम्—दद्यादन्नेन वा युक्तं (श.)

२. संयुक्तम्—वा युक्तम् (ख घ ङ क.)

धामार्गवस्य एको प्रेययोगः —

चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।

रसक्षीर्यवाग्वादितप्तो घ्रात्वा वमेत् सुखम् ॥ १० ॥

रस- भासरस मांसरस, क्षीर- दूध दूध, यवागू- अने
यवागू और यवागू, आदि-तृप्तः वगेरेथी तृप्त अथेवे
रेणु आदिसे तृप्त होकर रोगी, चूर्णैः धामार्गवनां
यूथीथी धामार्गवके चूर्णसे, प्रभूतशः भूष बहुतवार,
भावितानि भावना दीधेध भावित किये, उत्पलादीनि वा
अपि नीलकमण वगेरेने नीलोफर आदिको, घ्रात्वा
सूधीने संघकर, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, वमेत्
वमन करे छे वमन करता है ॥ १० ॥

10. A person fed sumptuously on meat-juice, milk, gruel etc., and made to smell the blue lily or other flower heavily sprinkled over with the powder of the dried juice of the sponge gourd, vomits with ease.

धामार्गवस्य द्वादश शकृदसयोगाः —

चूर्णीकृतस्य वर्ति वा कृत्वा बदरसंमिताम् ।

विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोऽश्वशकृदसे ॥ ११ ॥

चूर्णीकृतस्य वा धामार्गवतुं यूथुं करी चूर्ण किये
हुए धामार्गवकी, बदरसंमिताम् जेओ जेवडी बेर बराबर,
वर्तिम् गोणी गोली, कृत्वा जनावी बनाकर, अञ्जलि-
मात्रे सेण तोवा सोलह तोके, गो गायना जालुना
गायके गोबर, अश्व-शकृद- के घोडानी लाडना या घोडेकी
लीदके, रसे तु रसभा रसमें, विनीय घोणीने घोलकर,
पिबेत् पीवी पीवे ॥ ११ ॥

11. Preparing a pill of the size of the jujube with the powder, one should take it in 16 tolas of the juice of cow-dung or horse-dung.

१०. प्रभूतशः—सहस्रशः (घ.)

११. गोऽश्वशकृदसे गोशकृदो रसे (घ. क.)

पृषतर्ष्यकुरङ्गाहगजोष्णश्चतराविके ।
श्वदंष्ट्रखरखजानां चैवं पेया शकृद्रसे ॥१२॥

पृषत- पृषत पृषत, कृष्य- ऋष्य कृष्य, कुरङ्गाह-
कुरंग कुरंग, गज- हाथी हाथी, डंष्ट्र- डंष्ट्र डंष्ट्र अश्व-
तर- भृश्वर खचर, आविके घेटी मेड, श्वदंष्ट्र-
श्वदंष्ट्र श्वदंष्ट्र, खर- गर्दभ गवा, खजानाम् च खजे
गेडाना और गेंडेकी, शकृद्रसे भजाना रसभा विष्टाके
रसमें, एवम् ओ ४ भभासे इसी प्रकार, पेया ओ गेली
पीवी इस गोली पीवे ॥ १२ ॥

12. Or the pill should be taken in
the juice of the dung of the spotted
deer, musk-deer, black deer, elephant,
camel, mule, sheep, mouse deer, ass
and rhinoceros.

धामार्गवस्व दश लेहयोगाः—

जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥१३॥
एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण ते ।
शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृदाहकासिनाम् ॥१४॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्णसहिते कफे ।

जीवक- ७१५ जीवक, ऋषभकौ ऋषभक ऋषभक,
वीराम् शतावरी शतावर, आत्मगुप्ताम् डौयां केवाँच,
शतावरीम् शतावरी शतावर, काकोलीम् डाकोली
काकोली, श्रावणीम् मोटी गोरभुंडी बडी मुंडी, मेदाम्
मेदा मेदा, महामेदाम् महामेदा महामेदा, मधूलिकाम्
अने मधूलिका और मधूलिका, एकैकशः ओभाथी
दरेडनु इनमेंसे एक एकको, धामार्गवेण धामार्गव
धामार्गवके, सह सहित साथ, अभिसंचूर्ण्य थूल् डरीने
चूर्ण करके, शर्करा-मधु- साडर अने मधु शर्करा और
मधु, संयुक्ताः साथे मिलाकर, ते लेहाः तैयार करेला
ते अवलेहे तैयार किये हुए वे अवलेह, हृदाह-

१२. पृषतर्ष्य—शकृद्रसे ॥—पृषतर्ष्यकुरङ्गाहगजोष्णश्चतराविके ।

हरिणजश्वदंष्ट्राविमंभवे च शकृद्रसे ॥
(क. घ. ङ. फ.)

१३. पृषतर्ष्य....तराविके ।—पृषतर्ष्यकुरङ्गाहगजोष्णश्चतराविके च
(क. घ. ङ. फ.)

हृदाहना हाडवाणा हृदाहवाले, कासिनाम् तथा कास-
वाणा रोगीओने थडाडवा तथा कासरोगियोंको चयावे,
पित्तोष्ण- पित्तनी गरमीथी पित्तकी गरमीसे, सहिते युक्त
युक्त, कफे डंष्ट्र कफमें, सुखोदक- सडन थाय तेवा
गरम जलना बोडे गरम जलके, अनुपानाः अनुपानथी
अनुपानसे, स्युः देवा देना चाहिए ॥ १३-१४ ॥

13 14. Jivaka, Rishabhaka, Veera,
cowage, climbing asparagus, Kakoli,
east indian globe thistle, Meda, Maha-
meda and Madhulika—each of these
reduced to powder along with sponge-
gourd and taken as a linctus mixed
with sugar and honey is beneficial for
those afflicted with heart-burn and
cough. It should be followed by a
potion of genially warm water in
conditions of kapha associated with
pyrexia due to pitta.

धामार्गवस्य एकः कल्कयोगः—

धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कः सर्वविषापहः ॥१५॥

धान्य- धान्ना धनिया, तुम्बुरु- अने तेज्जुना
और तेज्जुलके, यूषेण थूप् साथे यूषके साथ, कल्कः
धामार्गवसे डड्ड धामार्गवका कल्क, सर्वविष- सर्व
विषने सब विषको, अपहः नाश करनार छे नष्ट
करता है ॥ १५ ॥

15. The paste of the sponge-gourd
taken with the gruel of coriander and
indian tooth-ache is curative of all
kinds of toxicosis.

धामार्गवस्य अन्ये एकादश कषाययोगाः—

जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य च ।
वृश्चीरस्य महाशुद्रसहहैमवतस्य च ॥१६॥

१. सर्वविषापहः—तस्य विषापहः (क. ख. छ. ड.)

१६. वृश्चीरस्य—वृश्चीरस्य (ग.)

—महामहाशुद्रसहहैमवतीराणां पृषक् पृषक् (घ. फ.)

विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ॥ १७ ॥
पूतं मनोविकारेषु पिवेद्वमनमुत्तमम् ।

जात्याः अर्धं जाई सौमनसायिन्याः अमेली चमेली,
रज्याः ६०६२ हल्दी, चोरकस्य च ये १२५ चोरक, वृश्ची-
रस्य धोणी साटोडी सफेद गदहपुरना, महाशुद्धसहा
भडासडा, क्षुद्रसडा महासहा, क्षुद्रसहा, हैमवतस्य च
हैमवती हैमवती, विम्ब्याः धीधोडी कन्दूरी, पुनर्नवायाः
वा साटोडी गदहपुरना, कासमर्दस्य वा अने डासुंदराना
और कसौदीके, पृथक् ७७६ ७७६ पृथक् पृथक्, कषाये
उपायभा कषायमें, धामार्गवञ्च धामार्गवना धामार्गवके,
एकम् ओड एक, द्वे वा डे ओ ६० या दो फलोंको, परिमृद्य
थोणीने मलकर, पूतञ्च गाणी अर्ध छान करके, उत्तमञ्च
ओ उत्तम इस श्रेष्ठ, वमनम् तु वमन वमनको, मनो-
विकारेषु भनना विकारोभा मानसिक रोगोंमें, पिवेत्
पीवुं पीना चाहिए ॥ १६-१७३ ॥

16-17½. Put one or two of the
sponge-gourd fruits into the decoction
of either nut-meg, spanish jasmine,
turmeric, angelica, white hog-weed,
wild black gram, white sweet flag,
scarlet fruited gourd, hog-weed or
negro coffee. Then rub well and strain.
This is an excellent emetic preparation
in psychic disorders.

धामार्गवस्य एको घृतयोगः —

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ १८ ॥

तच्छृत- धामार्गवना इणनी साथे उकाणेला
धामार्गवके फलके साथ पकाये, क्षीरजम् दूधभाथी
उत्पन्न अथैलुं दूधसे उत्पन्न, फलादिभिः अने भी ६०
पूरेना उपायोथी और मैनकलादिके काथोंसे, साधितम्
साधित सिद्ध, सर्पिः वा धी पीवुं घृतको पीवे ॥ १८ ॥

१७ विम्ब्याः.....पृथक्-पुनर्नवाकासमर्दविन्नी हैमवतस्य च
(ध फ.)

18. A medicated ghee can be made
from the ghee obtained from the milk
in which the sponge gourd has been
boiled, by preparing it with the
emetic nut and other drugs of its
group.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
कषाये विंशतिः कल्के दश द्वौ च शकृद्रसे ॥ १९ ॥
अन्न एकस्तथा घ्रेये दश लेहास्तथा घृतम् ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥ २० ॥

तत्र ते विषयभा उपसंहारना ओ श्लोक ओ डे
उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, पल्लवे
पल्लवोभा पत्रांकुरोंमें, नव नव नौ, क्षीरे दूधभा दूधमें,
चत्वारः आर चार, सुरासवे सुरासवभा सुरासवमें,
एकः ओड एक, कषाये उपायभा कषायमें, विंशतिः
वीस बीस, कल्के उडकेभा ओड कल्कमें एक, शकृद्रसे
पुरीषरसभा पुरीषरसमें, दश द्वौ च आर बारह, अन्न
अन्नभा अन्नमें, एकः ओड एक, घ्रेये सूधनाभा ओड
सूधनेमें एक, दश लेहाः आटोणीभा दश अवलेहमें दश,
घृतञ्च तथा धीभा ओड तथा घृतमें एक, षष्टिः योगाः
आ प्रमाणे साठ थोओ इस प्रकार साठ योग, महर्षिणा
महर्षिओ महर्षिने, धामार्गवस्य कल्पे धामार्गवद्वयभा
धामार्गवकल्पमें, उक्ताः उक्ता ओ कहे हैं ॥ १९-२० ॥

Here are the two recapitulatory
verses —

19-20. Nine preparations from the
sprouts, four milk-preparations, one
of wine, twenty decoctions and one
preparation of paste, twelve preparations
in dung-juice, one in food and one as
snuff, ten preparations of linctus and

१९. कषाये विंशतिः कल्के-काये नवैकोऽन्ये घ्रेये (द.)

२०. अन्न.....घृतम्-दश लेहास्तथा कल्का दश चैव घृते
तथा (द.)

one of ghee—thus, these sixty preparations have been described by the sage, in the pharmaceutics of the sponge-gourd.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति आ. प्रभाषे. इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
चरककी प्रति संस्कार पायेला आ. शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त,
दृढबलसंपूरिते अने दृढबलसे पूरा कुरेला और दृढबलसे
पूरित किये गये, कल्पस्थाने उत्पत्तिस्थानमां कल्पस्थानमें,
धामार्गवकल्पः 'धामार्गवकल्प' 'धामार्गवकल्प', नाम
नामने। नामका, चतुर्थः योथे। चौथा, अध्यायः अध्याय
संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the fourth
chapter entitled 'The Pharmaceutics
of the Sponge gourd' not being
available, the same as restored by
Dridhabala, is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो अध्याय अध्याय पांचवां

Chapter V

वत्सककल्पोपक्रमः—

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुये अलीथी अव आगे, वत्सककल्पम्
'वत्सककल्प' नामना अध्यायनु 'वत्सककल्प' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करूँगा ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ. विषयमां नीचे प्रभाषे. ७ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
Kurchi'.

2. Thus declared the Worshipful
Atreya.

वत्सकस्य पर्यायाः—

अथ वत्सकनामानि मेवं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।

कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ ३ ॥

अथ हुवे अव, वत्सक- वत्सकनां वत्सकके, नामानि
नाम नाम, तथा स्त्रीपुंसयोः मादा अने नरमां मादा
और नरमें, मेदम् मेद मेद, अस्य तथा ऐना तथा
इसका, कल्पम् च उत्पत्ति ऐनाने कल्प इनको, यथा-
तथम् भरा स्वयंमां ठीक प्रकारसे, विस्तरेण विस्तार-
पूर्वक विस्तारसे, प्रवक्ष्यामि उद्दीश कहूँगा ॥ ३ ॥

3. I shall declare the various names
of kurchi, the difference between the
female and the male of the species, and
expound the pharmaceutics of kurchi
in a systematic and elaborate manner.

वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।

बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥

कुटजः कुटज कुटज, शक्रः शक्र शक्र,
वृक्षकः वृक्षक वृक्षक, गिरिमल्लिका तथा
गिरिमल्लिका ऐ तथा गिरिमल्लिका ये, वत्सकः वत्सकनां
पर्याय छे वत्सकके पर्याय हैं, तस्य अने तेना और
उसके, बीजानि बीजने बीजको, इन्द्रयवाः इन्द्रयव
इन्द्रयव, तथा तथा तथा, कलिङ्गकाः कलिङ्गक
उच्यन्ते उहेलामां आवे छे कहा जाता है ॥ ४ ॥

4. It is known by the names of
Vatsaka, Kutaja, Sakra, Vrikshaka
and Girimallika. Its seeds are known
as Indrayava and Kalingaka.

३. प्रवक्ष्यामि-निबोधेम (व. फ.)

वत्सकस्य मेदौ —

बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।
श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलवृन्तैस्तथाऽणुभिः ॥५॥

बृहत्फलः जे वत्सकने मोटा इण जिस वत्सकके बड़े फल, श्वेत-पुष्पः श्वेत इत्यं श्वेत फूल, स्निग्धपत्रः अने स्निग्ध पान होय और चिकने पत्तों हों, पुमान् ते नर वह नर, भवेत् उहेवाय छे कहाता है, श्यामा अने जे वत्सक श्याम वर्णुंथी और जो वत्सक श्याम वर्णसे, अरुण-पुष्पा च द्वाद धूयेथी लाल फूलोंसे, तथा तथा तथा, अणुभिः नाना छोटे, फलवृन्तैः इण तेमज्जी टियाथी युक्त होय ते फूलों एवं वृन्तोंसे युक्त हो वह, स्त्री मादा उहेवाय छे मादा कहाती है ॥ ५ ॥

5. The male variety of the species is known by its big fruit, white flowers and thick leaves. The female variety is known by its dark and red flowers and by the small size of its fruit and stalk.

वत्सकस्य गुणाः —

रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः ।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ६ ॥

रक्तपित्त- वत्सक रक्तपित्त वत्सक रक्तपित्त, कफघ्नः तथा उइने नाश करे छे तथा कफको नष्ट करता है, सुकुमारेषु तु कामण भनुंथेने कोमल प्रकृतिवालोक, अनत्ययः तुकसान करनार नथी हानि नहीं करता, हृद्रोग- अने हृद्रोग और हृद्रोग, ज्वर- ज्वर ज्वर, वातासृक्- वातरक्त वातरक्त, वीसर्पादिषु अने विसर्प वजेरेभा और विसर्प आदिमें, शस्यते वधुंथाय छे प्रशस्त है ॥ ६ ॥

6. This (either variety) is curative of hemothemia and is free from any risk if administered even to delicate people. It is recommended in cardiac

५. श्वेतपुष्पः-सितैः पुष्पैः (ब. फ.)

॥ फलवृन्तैः-फलपुष्पैः (द. ब. फ.)

troubles, fever, rheumatic conditions and acute spreading affections.

वत्सकस्य नव कषाययोगाः —

काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि निक्षिपेत् ।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥
मधुकस्य कषायेण कोविदारदिभिस्तथा ।
निशि स्थितं विमृद्यैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८ ॥
पिबेत्तद्वदनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम् ।

तयोः ते जनेना इन दोनोंके, शुष्काणि सूका शुष्क, फलानि इणने फलोंका, काले तेओनी मोस-मभा अपनी मोसममें, संगृह्य संग्रह करी संग्रह करके, निक्षिपेत् राभी भूकवा रख देवे, तेषाम् तेओमाथी इनमेंसे अन्तर्नखम् नख अंदर रहे तेवी नखोंको अन्दर करके, मुष्टिम् मुठी जेटकां एक मुट्ठीभर लेकर, जर्जरीकृत्य अधक्यरां भाडी अवकुटेकर, मधुकस्य जेमीमधना मुलहठीके, कषायेण कषायथी कषायसे, तथा तथा तथा, कोविदार- कविनार काचनार, आदिभिः वजेरेना कषायथी आदिके कषायसे, भावयेत् भावना देवी भावना देवे, निशि रात आभी रात भर स्थितम् रहेवा दृष्टिने भिगोकर, विमृद्य योणी मलकर, लवण- लवण नमक, क्षौद्र- अने मध और मधु, संयुतम् भेजवी मिलाकर, एतत् अने इसको, पिबेत् पीवुं पीवे, तत् ते वह, वदनम् वमन वमन, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, पित्त-श्लेष्म- अने पित्त तथा उइने और पित्त तथा कफका, निबर्हणम् नाश करनार छे नाश करनेवाला है ॥ ७-८ ॥

7-8. The fruits of kurchi should be culled in their proper season and should be dried and stored. A fistful of them should be crushed and soaked

७. निक्षिपेत्-संक्षिपेत् (ब. ज. ड. ब. फ.)

भावयेत्-तापयेत् (ड.)

॥ -तं पचेत् (घ.)

॥ -तेपयेत् (ब. फ.)

॥ -तेमयेत् (ब. फ.)

८. पिबेत्तद्वदनम्-पित्ते तद् वमनम् (श. ड.)

in the decoction of liquorice and the mountain ebony group of drugs, for a night. This should then be rubbed with rock-salt and honey and taken as a potion. This is a good emetic dose curative of pitta and kapha.

वत्सकस्य पञ्च चूर्णयोगाः, त्रयः सलिलयोगाः, एकः
कृशरायोगश्च—

अष्टाहं पयसाऽऽर्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥९॥
जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत् ।
फलजीमूतकेश्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ॥१०॥
सर्षपाणां मधूकानां लवणस्याथवाऽम्बुना ।
कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद्वसनं भिषक् ॥११॥

तेषाम् ८-११ वनां इन्द्रजौके, चूर्णानि यूथुने चूर्णको
जडाहन् आठ दिनस सुधी आठ दिन तक, आर्केण
आठवना आकके, पयसा दूधथी दुधसे, भावयेत् भावना
देवी भावना देवे, ततः ते पछी उसके बाद, पाणितलम्
ओक कर्ष ७२५ एक कर्ष मात्राको, जीवकस्य ७५३ना
जीवकके, कषायेण कषाय साथे कषायके साथ, पिबेत्
पीवुं पीवे, फल- मीठे मैनफल, जीमूतक- ७५३ना
जीमूतक, इक्ष्वाकु- ५३५ तीक्ष्णलीकी, जीवन्तीनाम्
अने दोडीना और जीवन्तीके, पृथक् लुहा लुहा पृथक्
पृथक्, तथा ते ७ प्रमाणे इसी प्रकार, सर्षपाणाम् सरसव
सरसों, मधूकानाम् महुडां महुवे, अथवा अने और,
लवणस्य लवणना नमकके अम्बुना पाणीथी पानीसे,
अथवा अथवा अथवा, कृशरेण कृशरानी कृशरके, युक्तम्
साथे साथ मिलाकर, भिषक् वैद्य वैद्य, वसनम् वसन
वसन, विदध्या कुरावपुं कराये ॥ ९-११ ॥

9-11. The powder of the fruits should be impregnated for eight days in the milky exudation of mudar, and a dose of one tola of this powder should be taken as potion with the

decoction of Jivaka. In a similar manner, the decoction of the emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, cork swallow wort, rape seed or mahwa may be used, or even water mixed with rocksalt. The powder of its seeds may be given mixed with kedgerree, for the purpose of emesis.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैश्च यः ।
एकश्च कृशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥१२॥

तत्र ते विषयमा उक्त विषयमें, श्लोकः उपसंहा-
रतो श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, कषायेः
कषायोमा कषायमें, नव नव नौ, चूर्णैः च यूथुमा
चूर्णोंमें, पञ्च पंच पांच, सलिलैः अने ७५३मा और जलमें,
त्रयः त्रय योग तीन योग, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं,
कृशरायाम् तथा कृशरामा तथा कृशरामें, एकः च ओक
योग एक योग स्यात् साथ छे होता है, ते योगाः ते
योगो ये योग, अष्टादश अठारह, स्मृताः उक्ता
छे कहे हैं ॥ १२ ॥

Here is the recapitulatory verse—

12. Nine preparations of decoctions, five of powders, three in water and one in kedgerree—thus in all, eighteen preparations have been described of kurchi.

इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽष्टाते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१०. जीवकस्य—जीमूतक (घ. फ.)

११. विदध्या—पदधातु (द. क.)

१२. एकश्च...स्मृताः—कृशरेऽष्टादश प्रोक्ता योगाः कल्पो उ
वत्सकम् (घ. द.)

कृशराऽष्टादशयोगा वत्सकम्
निर्दिष्टाः (घ. फ.)

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
अरुडथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और
दृढबलले पूरित किये गये. कल्पस्थाने कल्पस्थान विषे
कल्पस्थानमें, वरसककल्पः 'वत्सककल्प' 'वत्सककल्प',
नाम नामने नामका, पञ्चमः पाँचमे पाँचवा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण यथे अध्याय संपूर्ण हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the Section on Pharma-
ceutics in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the fifth
chapter entitled 'The Pharmaceutics
of Kurchi' not being available, the
same as restored by Dridhabala, is
completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

छठो अध्याय अध्याय छठा Chapter VI

कृतवेधनकल्पोपक्रमः —

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, कृतवेधन-
कल्पम् कृतवेधनकल्पं नामना अध्यायतुं 'कृतवेधन-
कल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने
इति ह आ निषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
Bitter luffa.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

कृतवेधनस्य पर्यायाः गुणाः च—

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।

क्ष्वेदः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥ ३ ॥

अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च ।

कुष्ठपाण्ड्यामयस्त्रीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४ ॥

कृतवेधन- कृतवेधनना कृतवेधनके, नामानि पर्याय
पर्याय, अथ अने अने और इसके, कल्पम् च कल्प
कल्पको, निबोधत साधने। सुनो, क्ष्वेदः क्ष्वेद क्ष्वेद,
कोशातकी च कोशातकी कोशातकी, मृदङ्गफलम् च एव
अने मृदङ्गफल और मृदङ्गफल, उक्तम् अ कृतवेधनना
पर्याय उक्ता छे ये कृतवेधनके पर्याय कहे हैं, अत्यर्थ-
ते अतिशय यह अति, कटु- कटु कटु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, उष्णम् अने उष्ण छे और उष्ण है, गाढेषु
तथा गंभीर तथा गंभीर, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, पाण्ड्यामय-
पाण्डुशोफ पाण्डु, स्त्रीह- स्त्रीह स्त्रीह, शोफ- शोफ शोफ,
गुल्म- गुल्म गुल्म, गरादिषु अने गरदोष वगेरे और
गरदोष आदि, गदेषु च रोगोमा रोगोंमें, इष्टम् छे
हितकारी है ॥ ३-४ ॥

3-4. Learn the names and the
pharmaceutics of bitter luffa. It is also
called Kshweda, Kosataki and Mridan-
gaphala. It is extremely pungent,
acute and hot and is recommended in
deep rooted conditions of dermatosis,
anemia, splenic disorders, edema,
gulma and toxicosis.

चत्वारः क्षीरयोगाः, एकः सुरायोगश्च—

क्षीरादि कुसुमादीनां सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।

कुसुमादीनाम् दूध वगेरेना फूल आदिके, क्षीरादि
दूध वगेरे साथे चार योग थाय छे क्षीरादिके साथ

३. कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत—अथ नामानि
वक्ष्यामि कल्पं च कृतवेधने (य.)

, क्ष्वेदः—क्ष्वेदः (द.)

, चोक्तम्—जाली (द. घ. फ.)

४. अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं—अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णं (अ. ग. ड.)

४.१. क्षीरादि कुसुमादीनां—क्षीरादि कुसुमादीनि (घ.)

चार योग होते हैं, सुरा च तथा कृतवेधनना इत्येता। सुरादी साथे ओषध योग थाय छे और कृतवेधनके फलका सुराके साथ एक योग होता है, एतेषु औषधानां इनमें, पूर्ववत् अभाति अभूतकडकपमां उद्धा प्रभाणु सभञ्जु जीमूतक कल्पमै पहिले जो कहा है उसके अनुसार समझना चाहिए ॥ ४३ ॥

4½. Preparations of milk etc., as also of wine may be made of the flowers etc. of bitter luffa, as in the case of the drugs previously described.

कृतवेधनस्य द्वाविंशतिः कषाययोगाः—

सुशुष्काणां तु जीर्णानामेकं द्वे वा यथाबलम् ॥ ५ ॥
कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिबेत् ।
काथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ॥ ६ ॥
कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्चाशसंयुतम् ।
पृथक् चारुवधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ७ ॥

सुशुष्काणाम् सारी पेठे सूकथेलां मली प्रकार सूखे हुए, जीर्णानाम् तु अने परिपक्व थयेलां और पके हुए. एकम् ओषध एक, द्वे वा ३ थे इत्येता दो फलोंको, यथाबलम् अथ अनुसार बलके अनुसार, मधुकादीनाम् जेरीमधु वजेरेना मुलहठी आदि, नवभिः नव नौ, कषायैः क्वाथेनां साथे कषायोंके साथ, फलवत् भीठनी जेम मैनफलकी तरह, पिबेत् पीवा पीवे, तस्य तेना इसके, फलम् इत्येने फलका, काथयित्वा उडानी काथ करके, पूत्वा गाणी धर्छ छानकर, लेहम् अने आटलु जेवा पाक लेह, निधापयेत् अनावी राखवे अने उपर्युक्त डोर्छ ओषध क्वाथनी साथे पीवे, बनाये और उपर्युक्त किसी एक काथके साथ पीवे, कृतवेधन- कृतवेधनना इत्येना कृतवेधनके फलके, कल्कां

काश्च उद्धना औषध भागने कल्कके एक भागको, फलादि-भीठनी वजेरेना मैनफल आदिके, अर्धाश- अर्धी भागे। आधे भागोंके, संयुतम् साथे भेजनी तेना साथ मिलाकर उसका, चारुवध- गरभाणा असलतास, आदीनाम् च वजेरे आदि, त्रयोदशभिः तेर द्रव्योंना क्वाथेथी तेरह द्रव्योंके काथोंसे, पृथक् जुडे जुडे पृथक् पृथक्, आसुतम् आसव डरवे। आसव करे ॥ ५-७ ॥

5-7. One or two of the dried and crushed fruits of bitter luffa according to the strength of the patient, should be taken in any of the nine kinds of decoctions of liquorice and other drugs of its group as in the case of the emetic nut. Decocting the fruits of bitter luffa and straining the decoction, a linctus may be made by mixing in it one part of the paste of bitter luffa seeds and half part of the emetic nut and other drugs. Thirteen decoctions can be made by macerating the bitter luffa in each of the decoctions of the purging cassia and other drugs of its group.

कृतवेधनस्य दश पिच्छायोगाः—

शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।

तथा ते प्रभाणु उसी प्रकार, शाल्मलीमूल- शेमलानां भूणनां शाल्मलीके मूलके, चूर्णानाम् थूथोनी चूर्णोंके, दशभिः दश दस, पिच्छाभिः पिच्छाओथी दश योग थाय छे छुवावसे दस योग होते हैं ॥ ७३ ॥

7½. Ten emulsions can be made by mixing bitter luffa with the powders of the roots of each of the

५. जीर्णानाम्-जीजानाम् (ड. य. द. घ. फ.)

६. फलं-रसं (घ.)

॥ फलं तस्य पूत्वा लेहं-रसं तं च कृत्वा लेहं (घ)

॥ " " -रसं तस्य पत्त्वा लेहं (घ. फ.)

७. कल्कांशम्-कल्पांशम् (त.)

॥ फलाद्यर्चाशसंयुतम्-फलाद्यर्चाशसंयुतम् (घ. फ.)

७३. शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिः-शाल्मलीचूर्णपूर्वाणां पक्षाभिः (ग.)

॥ चूर्णानां-वृन्तानां (ड. य. घ. फ.)

ten milk-exuding trees of the silk cotton tree group

कृतवेधनस्य षड्वर्तियोगाः एको घृतयोगश्च—

वर्तिक्रियाः षट् फलवत्, फलादीनां घृतं तथा ॥८॥

फलवत् भीठणी भाइड मैनफलके समान, षट् छ
छः, वर्तिक्रियाः वर्तिक्रियाओ। आय छ वर्तिक्रियाएं होनी
हैं, तथा तथा तथा, घृतम् कृतवेधनना इण साथे
साधेला इधयी थयेला धीने कृतवेधनके फलसे साधित
दूधसे उत्पन्न हुए चीने, फलादीनाम् भीठण वगेरेना
कपायथी भीठणी पेठे साधयु मैनफल आदिके
कायसे मैनफलवत् सिद्ध करे ॥ ८ ॥

8. Six preparations of pills can be made as in the case of the emetic nut. A ghee-preparation can be made of its fruits etc., in the same manner.

कृतवेधनस्य अष्टौ लेहयोगाः—

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसे पचेत् ।

तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥९॥

इवेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि तु ।

कषायैः कोविदाराद्यैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक् ॥१०॥

पञ्चाशत् पचास पचास, कोशातकानि कोशातकीने
कोशातकीको, कोविदाररसे कांयनारना कपायभा काचनारके
कायमें, पचेत् पडावली पकाना चाहिए, फलादीनाम्
भीठण वगेरेना मदनफलदिके, कल्कैः उड्ड नाभी
कल्क द्वारा, तम् ते इस, कषायम् कपायने कषायका,
पुनः इरीथी फिर, लेहम् देह लेह, पचेत् अनाववे।
बनाये, तत्र तेभा इसमें, इवेडस्य उडवा तूरिया।
कडवी तोरईका, भागः औड भाग एक भाग, स्यात्
नाभवे। देवे, शेषाणि तु आडीनां द्रव्ये। शेष द्रव्योंका,
अर्धांशिकानि अरधा अरधा भागमां होवां ओछे

८. वर्तिक्रियाः षट् फलवत्—वर्तयः फलवत् षट् स्युः (ड. ब. फ.)

१०. कोविदाराद्यैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक्—कोविदाराद्यैरेवामिस्तं
पृथक् पिबेत् (ब. फ.)

११. एवं तत् कल्पयेत् पृथक्—इवं पञ्चा पचेत्पृथक् (ड. ड. उ.)

आधा आधा भाग होना चाहिए, एवम् तत् औ प्रभावे
तेनी इस प्रकार उसकी, कोविदाराद्यैः कांयनार वगेरेना
कांचनारआदिके, कषायैः कपायथी कषायके साथ, पृथक्
लुदी लुदी पृथक् पृथक्, कल्पयेत् उडपना उरवी
ओछे औ कल्पना करनी चाहिए ॥ ९-१० ॥

9-10. Fifty fruits of bitter luffa should be cooked in the expressed juice of the variegated mountain ebony. That decoction should be cooked into a linctus with the paste of the emetic nut group of drugs in the ratio of one part of the paste of bitter luffa and half part of the other drugs. It may also be prepared separately with the decoctions of each of the drugs of the variegated mountain ebony group.

सप्त मांसरसयोगाः—

कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।

कोशातक्या समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत् ॥११॥

फलादीनाम् भीठण वगेरेना मैनफलदिके, पृथक्
लुदा लुदा पृथक् पृथक्, कषायेषु कपायभा कषायोंमें,
कोशातक्या कोशातकी कोशातकीके, समम् ओडलुं
समान प्रमाणमें, आनूपम् आनूप प्राणीओनु आनूप
प्राणियोंका, पिशितम् भांस मांस, पक्त्वा पडावलीने
पकाकर, रसम् भांसरस मांसरसमें, सलवणम् अवधु
साथे नमक मिलाकर, पिबेत् पीवे। पीना चाहिए ॥११॥

11. The flesh of wetland creatures along with equal part of bitter luffa, should be cooked in the decoction of each of the drugs of the emetic nut group and the juice of this flesh-preparation should be taken mixed with rocksalt.

११. कोशातक्या समं—कोशातकीककं (ब.)

फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत् क्ष्वेडरसं पिबेत् ।

तद्वत् ते च प्रमाणे उसी प्रकार, क्ष्वेडरसम् उडवां तूरियांना रसमां कड़वी तोरईके रसमें, फलादिपिप्पली-भीठणनां पीज् वगेरे छ द्रव्य जैनफल आदि छः द्रव्य, तुल्यम् अने औऔना समान प्रमाणमां मांसने छर्भ मांसरस सिद्ध करी और इनके समान प्रमाणमें मांस लेकर मांसरसको सिद्ध करके, पिबेत् शशीओ पीवे रोगी पीवे ॥ ११३ ॥

113. The juice of bitter luffa cooked with the flesh of wet-land creatures equal in quantity to that of the emetic nut and other drugs and of long pepper, may be taken as potion.

कृतवेधनस्य एक इक्षुरसयोगः—

क्ष्वेडं कासी पिबेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥१२॥

कासी कासशशीओ कासरोगी, इक्षुरसेन शेरडीना रसमां इखके रसमें, मिश्रम् मिश्रित करीने मिलाकर, सिद्धम् च ते रसथी सिद्ध करेला उस रससे सिद्ध की हुई, क्ष्वेडम् उडवां तूरियां कड़वी तोरई, पिबेत् पीवां पिये ॥ १२ ॥

12. A man afflicted with cough should take as potion, bitter luffa mixed and prepared with the juice of sugarcane.

अध्यायोक्तार्थविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काथा द्वाविंशतिस्तथा ।
दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः १३
लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।
कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः ॥१४॥

११३. क्ष्वेडरसम्-मांसरसम् (छ. न. फ.)

१२. क्ष्वेडं कासी-क्ष्वेडं काथी (ख.)

१३. कासी-काथे (ख. द.)

१४. काथा द्वाविंशतिस्तथा-काथाद्वाविंशतिस्तथा (ब.)

तत्र ते विषयमां उक्त विषयमें, श्लोकौ उपसंस्कारना ये श्लोके छे छे उपसंस्कारके दो श्लोक हैं कि, क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काथा द्वाविंशतिस्तथा, एका ओके एक, तथा काथाः उपाथमां काथमें, द्वाविंशतिः द्वावीस बाईस, पिच्छाः पिच्छां पित्छामें, दश दश रस, घृतम् च घीमां घृतमें, एकम् ओके एक, शुभाः शुभ मंगलकारी, वर्तिक्रियाः वर्तिक्रियामां वर्तिक्रियामें, षट् च छ छः, लेहे देहेमां लेहमें, अष्टौ आठ आठ, मांसे मांसमां मांसमें, सप्त सात सात, इक्षुरसे च अने शेरडीना रसमां और इक्षुरसमें, अपरः पीजे दूसरा, योगः ओके योग एक योग, अस्मिन् ऐम आ इस तरह इस, कृतवेधनकल्पे कृतवेधनकल्पमां कृतवेधन कल्पमें, षष्टिः साठ साठ योगाः योगो योग, प्रकीर्तिताः कहेवांमां आठ्या छे कहे हैं ॥ १३-१४ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

13-14. Four preparations in milk, one in wine, twenty-two preparations of decoctions, ten emulsion-preparations, one of ghee and six excellent preparations of pills, eight of linctus, seven of meat-juice and one preparation in sugar-cane juice—thus in all, sixty preparations of bitter luffa are described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्त
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने कृतवेधनकल्पो

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे श्लोका अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरकथी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रमें, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने उल्लेखस्थानमां कल्पस्थानमें, कृतवेधनकल्पः 'कृतवेधनकल्प' 'कृतवेधनकल्प', नाम नामने। नामका, षष्ठः छठे छठा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थथा अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Bitter luffa' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातमो अध्याय अध्याय सातवाँ

Chapter VII

श्यामात्रिवृत्कल्पोपक्रमः —

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्होथी अव आगे, श्यामा-
त्रिवृत्कल्पम् 'श्यामात्रिवृत्कल्प' नामना अध्यायं 'श्यामा
त्रिवृत्कल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रे-
यने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
Black Turpeth and Turpeth.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

विरेचने त्रिवृन्मूलस्य श्रेष्ठत्वम् —

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म मेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ ३ ॥

मनीषिणः बुद्धिमान् वैद्यो बुद्धिमान् वैद्य, विरेचने
विरेचनमा विरेचनमें, त्रिवृन्मूलम् नसीतरना मूलने
त्रिवृत्की जड़की, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, आहुः उहे छे कहते

३. मनीषिणः—महर्षयः (व. क.)

हैं, तस्याः तेना इसके, संज्ञा नाम नाम, गुणाः गुण
गुण, कर्म कर्म कर्म, मेदः लेद मेद, कल्पः च अने
कल्प और कल्प, वक्ष्यते उहेवाभा आवशे कहे जायेंगे
॥ ३ ॥

3. Wise men are of opinion that the
root of the turpeth is the best drug for
the purpose of purgation. Its synonyms,
qualities, actions, varieties and pharma-
ceutical preparations are here described.

त्रिवृतायाः पर्यायाः —

त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामा कूटरणा तथा ।

सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

त्रिभण्डी त्रिभंडी त्रिभण्डी, श्यामा श्यामा श्यामा,
कूटरणा कूटरणा कूटरणा, तथा सर्वानुभूतिः तथा सर्वा-
नुभूति तथा सर्वानुभूति, सुवहा अने सुवहा और सुवहा,
इति ये इन, पर्याय- वाचकैः पर्यायवाचक पर्यायवाचक,
शब्दैः शब्दोद्गी शब्दोंसे, त्रिवृता च एव त्रिवृताने न
उहेवाभा आवे छे त्रिवृता ही कही जाती है ॥ ४ ॥

4. Tribhandi, Trivrita, Syama, Kuta-
rana, Sarvanubhuti and Suvaha are its
synonyms.

त्रिवृतायाः गुणाः —

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका च सा ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलक्रोपनी ॥ ५ ॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६ ॥

सा ते त्रिवृता, कषाया उपाय कषाय, मधुरा मधुर
मधुर, रुक्षा रुक्ष रुक्ष, विपाके तथा विपाकमा और
विपाकमें, कटुका च उटु कटु, कफपित्त- अने उहे तथा

४. चैव श्यामा कूटरणा तथा । सर्वानुभूतिः सुवहा-श्यामा सुवहा
कोटरा तथा । त्रिवृत् सर्वानुभूतिश्च (व.)

५. श्यामा कूटरणा-संज्ञी कोटरा (त.)

६. सुवहा-सरला (व. व.)

७. कल्पवैशेष्यमासाद्य-कल्पे वैशेष्यमासाद्य (स. व. व. क.)

पित्तं च कफ तथा पित्तकी, प्रज्वमनी शमन करनार
छे शामक है, रौक्ष्यात् तेभ्य रक्षताने दधि एवं रुक्ष
होनेसे, खलिल- कोपनी च वायुना प्रक्षेप करनार छे
वातकी प्रकोपक है, सा ते वह, इदानीम् उभे अव,
वात-पित्त-कफ- वात. पित्त अने उभे वात, पित्त और
कफकी, अपहै: नाश करनारां नाशक, औषधैः औष-
धैथी औषधियोंसे, युक्ता युक्त धर्ध मिलकर, कल्पवैशेष्य
लुदी लुदी अनावटोने भिन्न भिन्न कल्पोंको, आसाद्य
प्राप्त करीने प्राप्त करके, सर्वरोगहरा सर्व रोग करनार
सर्वरोगनाशक, भवेत् आय छे होती है ॥ ५-६ ॥

5-6. In taste, it is astringent, sweet and dry. It is pungent in its post digestive effect and is curative of kapha and pitta; and owing to its quality of dryness, it is provocative of vata. This drug, when combined with drugs curative of vata, pitta and kapha, acquires a special property by virtue of such pharmaceutical preparation, and is able to cure all kinds of diseases.

त्रिवृतायाः भेदाः—

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ।
तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥ ७ ॥

तस्याः पत्नी तेलु और इसकी, मूलम् तु भूण
जड़, द्विविधम् छे प्रकारनु छे दो प्रकारकी है, श्या-
मम् च श्याम श्याम, अरुणम् च एव अने अरुण
रंगनु और अरुण, तयोः तेभां इनमें, यत् मूलम् ने भूण
जो जड़, अरुणप्रभम् अरुण देभावनु छे लाल कान्ति-
वाली है, मुख्यतरम् तेने अधिक मुખ्य उसको अधिक
मुख्य, विद्धि अथो समझो ॥ ७ ॥

7. Its roots are of two kinds—black and red, and the more valuable of them two is the root with the red color.

येषामरुणा येषां च श्यामा हिता—

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।

तत् ते अरुण भूणवाणुं नसोतर वह अरुण
मूलवाली नसोत, सुकुमारे डामण नाजुक, शिशौ भाण-
डुं शिशुका, वृद्धे वृद्धनु वृद्धका, मृदुकोष्ठे च अने मृदु
डोडावाणानुं और, कोमलकोष्ठवालेका, शुभम् शुभ
करनार छे शुभ करनेवाली है ॥ ८ ॥

7½. It is very good for children and for delicate, aged and soft-bowelled persons.

मोहयेद्वाशुहारित्वाच्छ्यामा क्षिणीत मूर्च्छयेत् ॥ ८ ॥

तैक्षण्यात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।

शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ९ ॥

श्यामा डामण भूणवाणुं नसोतर श्याम मूलकी
नसोत, वाशुहारित्वात् आशुकारी होनाथी शीघ्रकारी
होनेसे, मोहयेत् मोह करे छे मोह उत्पन्न कर देती है,
क्षिणीत धातुओंने क्षीण करे छे धातुक्षय कर देती है,
मूर्च्छयेत् च अने मूर्च्छा उत्पन्न करे छे और मूर्च्छित
कर देती है, तैक्षण्यात् तेभ्य तीक्ष्णताने तीक्ष्ण एवं
तीक्ष्णताके कारण, हृत्कण्ठम् ते हृत्ताने तथा डामे
वह हृदय तथा कंठको, कर्षति जे ये छे खींचती है,
दोषम् अपि अने दोषने पक्ष और दोषको भी, वाशु
जलदी शीघ्र, हरति करी छे छे निकालती है, बहु-
दोषाणाम् ऐथी बहुदोषवाणा पुरुषो भाटे अतः
बहुदोषवाले पुरुषोंके लिए, ये नराः अने जे पुरुषो और
जो पुरुष, क्रूरकोष्ठाः च क्रूर डोडावाणा छे तेओने भाटे
क्रूर कोष्ठवाले हैं उनके लिए, शस्यते ते प्रशस्त छे
वह प्रशस्त है ॥ ८-९ ॥

8-9. The black variety by its quick action causes stupor and loss of body-elements and fainting. By its acute quality it causes distress in the throat and the stomach and

७½. तच्छुभम्—तद्विषय (घ. प.)

८ क्षिणीत मूर्च्छयेत्—कण्ठं क्षिणीत्यपि (क. श. ड. त. द. घ.)

७. तयोर्मुख्यतरम्—तयोः प्रेष्ठतरम् (घ. क.)

eliminates the morbid matter quickly. It is therefore recommended for persons with excessive morbidity and for those with hard-bowelled condition.

श्यामान्वृतयोः उद्धरणविधिः—

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।

उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥१०॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विस्तृतं च यत् ।

तद्विपाट्योद्धरेद्भूमौ त्वचं शुष्कं निधापयेत् ॥११॥

उपोष्य उपवास करीने उपवास रखकर प्रयतः स्नानशी पवित्र थर् स्नानसे पवित्र होकर, शुक्लवासाः धोना पक्ष पहेरी धेत वस्त्र धारण करके, शुक्ले शुक्ल पक्षमा शुक्ल पक्षमें, गुणवत्याम् शुभ्यान् गुणवाली, भूमौ भूमिमा भूमिमें, जातम् उत्पन्न थयेतु उत्पन्न तयोः ते भूनेतुं इन दोनोंकी, मूलम् मूल जड़को, समुद्धरेत् उभेऽपुं उखाड़े, यत् जे भूण जो जड़, गम्भीरानुगतम् गडुं गयेतुं होय दूर तक भूमिमें घुसी हो, श्लक्ष्णम् लीसुं होय चिकनी, अतिर्यक् विस्तृतम् च अने आडुं अवणुं न गयुं होय और सीधी गई हुई हो, त्वचं तेने उसे, विपाट्य काटीने चीरकर, गर्भम् अंदरने भाग बीचके भागको, उद्धरेत् काटी नाभवे निकाल डाले, शुष्कम् त्वचम् अने छालने सूखवी और छालको सुखाकर, निधापयेत् राभी भूकवी रख ले ॥ १०-११ ॥

10-11. The roots of the herb growing in a good soil or country should be culled by one with collected mind during the bright fortnight, after one has fasted and purified oneself and put on white garments. The root that has penetrated deep, which is smooth and has not spread sideways should be gathered. It should be split and the pith inside should be removed and the dried bark preserved.

११. अतिर्यक् न तिर्यक् (ड.)

१०. तद्विपाट्योद्धरेद्भूमौ—तद्विपोथ्योद्धरेद्भूमौ (घ.)

स्निग्धस्निग्धो विरेच्यस्तु पेयामात्रोषितः सुखम् ।

स्निग्ध- स्निग्धः स्नेहन अने स्वेदन पाश्या पछी स्नेहन और स्वेदन करानेके बाद, पेयामात्र- उषितः तु आगधे दिवसे डेवण पेया पीने रहेका मनुष्यने पूर्व दिन केवल पेयाके ही आहार पर रहे हुए मनुष्यको, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, विरेच्यः विरेचन थाय छे विरेचन होता है ॥ ११३ ॥

113. The person that is to be administered the purgation should be given general oleation and sudation procedures and kept on a liquid diet the previous day, so that he purges with ease.

अम्लादिभिर्वच कल्कयोगाः—

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन नापिवेत् १२

तयोः आ भूने अतना नसोतरना इन दोनोंकी, अक्षमात्रम् अक्ष तोला जेटली एक तोलेकी, पिण्डम् मात्राने मात्राको, अम्लेन अम्ल कांजी साधे अम्ल कांजीमें, विनीय भेणवीने घोलकर, ना मनुष्ये मनुष्य, पिवेत् पीवी पीवे ॥ १२ ॥

12. A person may take one tola of the lump of either of the two varieties of turpeth mixed with sour conjee.

गोऽव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।

प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिवेत् ॥१३॥

गो- गाय अथवा गाय अथवा, अवी- धेटी मेड़, अजा- अकरी बकरी, महिषी- डे भेसना गा भैंसके, मूत्र- मूत्र साधे मूत्रसे, सौवीरक- अथवा सौवीरक अथवा सौवीरक, तुषोदकैः तुषोदक तुषोदक, प्रसन्नया प्रसन्ना प्रसन्ना, शृतया त्रिफलया च डे त्रिफलाना क्वाथ साधे या त्रिफलाके काथसे, पृथक् लुदी लुदी पृथक् पृथक्, पिवेत् पीवी पीवे ॥ १३ ॥

१३. पेयामात्रोषितः—पेयामात्रोषितः (घ.)

११. —पेयामात्रोषितः (घ.)

13. Or it may be taken mixed with the urine of the cow, or sheep, or goat, or buffalo, or with Sauweeraka or Tushodaka or Prasanna wine or with the decoction of the three myrobalans.

श्यामात्रिवृतयोः सैन्धवादिभिर्द्वादश चूर्णयोगाः —

एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिवृद्द्विगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥१४॥

सैन्धवादीनाम् सैन्धव वगेरे सैन्धवादि, द्वादशानाम् भार दध्नेभाथी वारह लवणोमेंसे, एकैकम् सनागरम् ओं ओं तुं सैन्धवित् यूष्ण एक एकका सौठ सहित चूर्ण, त्रिवृद्-द्विगुण- अभ्या नसे।तरन। यूष्ण दुगुने निसोतके चूर्णके, संयुक्तम् साथे साथ, उष्णाम्बुना जना पाणीथी गरम पानीसे, पिबेत् पीपुं पीवे ॥ १४ ॥

14. Two parts turpeth mixed with one part of sanchal salt or any of the twelve salts of its group and dry ginger, may be taken in hot water.

श्यामात्रिवृतयोः गोमूत्रेण सहाष्टादश योगाः —

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।

सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥१५॥

मुस्तं हेमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।

स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरं च तैः पृथक् ॥१६॥

एकैकार्धांशसंयुक्तं पिबेद्गोमूत्रसंयुतम् ।

पिप्पली पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरी. भूय पिप्पलीमूल, मरिचम् भरी मरिच, गजपिप्पली गजपीपर गजपिप्पली, सरलः सरल सरल, किलिमम् देवदार देवदार, हिङ्गु- हिङ्गु हींग, भार्गी भारंगी भारंगी तथा तेजोवती तेजोवती तेजोवती, मुस्तम् मेथ मुस्ता, हेमवती हेमवती हेमवती, पथ्या ६२३ हरद्व, १४. त्रिवृद्द्विगुणसंयुक्तम्-त्रिवृत्त्रिगुणसंयुक्तम् (झ.ड.थ.च.फ.)

१५. चूर्णमुष्णाम्बुना-शर्कराम्बुयुतम् (द. क.)

१५. गजपिप्पली-हस्तिपिप्पली (ग.)

चित्रकः चित्रक चित्रक, रजनी ६०६२ हल्दी, वचा १५५ वच, स्वर्णक्षीरी ३०३५५५ स्वर्णक्षीरी, अजमोदा च अभ्यभेदा अजमोदा, शृङ्गवेरम् च अभ्ये आदु और अदरक, तैः तेओभाथी उनमेंसे, पृथक् ६०६ ६०६ पृथक् पृथक्, एकैकार्धांश- ३०३ ओं ओं न। अरधा भाग साथे किसी एकके आवे भागके साथ, संयुक्तम् नसे।तरनुं यूष्ण भेजवी निसोतका चूर्ण मिलाकर, गोमूत्र- संयुतम् गोमूत्रभा घोणी गोमूत्रमें घोलकरके, पिबेत् पीपुं पीवे ॥ १५-१६३ ॥

15-16. One part of turpeth mixed with half part of either long pepper, roots of long pepper black pepper, elephant pepper, long leaved pine, deodar, asafetida, beetle killer, indian tooth ache nut grass, sweet flag, chebulic myrobalan, white flowered leadwort, turmeric, sweet flag, yellow milk plant, celery or green ginger, may be taken as potion along with cow's urine.

मधुकैनको योगः —

मधुकार्धांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिबेत् ॥१७॥

मधुक- जेठीमधना यूष्णना मुलहठीके चूर्णके, अर्धांश- अरधा भागनी साथे आवे भागके साथ, संयुक्तम् नसे।तरनुं यूष्ण भेजवी निसोतका चूर्ण मिलाकर, शर्करा-अम्बुयुतम् साकरना पाणीथी युक्त शर्कराके शरबतके साथ, पिबेत् पीपुं पीवे ॥ १७ ॥

17. A potion of it may be taken by mixing one part of it with half a part of liquorice and sugar-water.

जीवकादिभिश्चतुर्दश योगाः —

जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयाम् ।

मुद्रमाषाख्यपण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥१८॥

१८. कर्कटाह्वयाम्-कर्कटाह्वयम् (व.)

काकोली क्षीरकाकोलीमिन्द्रां छिन्नरुहां तथा ।
क्षीरशुक्लां पयस्यां च यस्याहं विधिना पिवेत् ॥१९॥
वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ।

जीवक- ७५३ जीवक, ऋषभकौ ४५७३ ऋषभक,
मेदाम् मेदा मेदा, श्रावणीम् श्रावणी श्रावणी कर्कटा-
ह्वयम् डाडाश्रीं गी काकवासिगी, मुद्र-प्राप-आख्य-
पण्यौ च मुद्गपण्यौ अने भापपण्यौ मुद्रपणी, माषपणी,
तथा महतीम् श्रावणीम् महाश्रावणी महाश्रावणी,
काकोलीम् डाडादी काकोली, क्षीरकाकोलीम् क्षीर-
डाडादी क्षीरकाकोली, इन्द्राम् औभरे तालमखाना,
छिन्नरुहाम् तथा तथा गौ तथा गिलोय, क्षीरशुक्लाम्
क्षीरविदारी क्षीरविदारी, पयस्याम् अर्धपुष्पी पयस्या,
यष्टयाह्वय च अने जेभीम औभाना प्रत्येकनी साथे
तेना जेटला नसोतरना यूथुने और मुलहठी इनमेंसे
प्रत्येकके साथ उसके बराबर त्रिवृतके चूर्णको, विधिना
विधिपूर्वक विधिपूर्वक, पिवेत् पीपुं पीवे, एतानि आ-
मया योजो ये सत्र योग, वातपित्त-वात तथा पित्तमा-
वात तथा पित्तमें, हितानि हितकर छे हितकारी हैं,
अन्यानि तु अने भीम और अन्य योग कफानिले
कर तथा वातमा कफ तथा वायुमें, हितानि हितकर छे
हितकारी हैं ॥ १८-१९॥

18-19. In the same manner, a
potion may be prepared with Jivaka,
Rishabhaka, Meda, east indian globe-
thistle, Kakoli, Kshira-kakoli, long
leaved barleria, guduch, milky yam,
white yam or liquorice. These potions
are beneficial in conditions of vata
and pitta. Others that are described
below are good in kapha and vata.

क्षीरादिभिः सप्त योगाः —

क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ॥२०॥
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयार्घाशिकं पिवेत् ।

१९. इन्द्रां-क्षुद्रां (ब. द. प. फ.)

" " -विषां (प. फ.)

अभया- ६२३ने। हरदका, अर्घाशिकम् अरघो भाग
नाभीने आधा भाग मिलाकर, तयोः अने प्रकारना
नसोतरनुं दोनों प्रकारकी त्रिवृतके, चूर्णम् यूथुं चूर्णको,
क्षीर- दूध दूध, मांस- मांसरस मांसरस, इक्षु- शेरडीने।
रस ईखका रस, काश्मर्य- शीपलुने। रस गंमारीका रस,
द्राक्षा- द्राक्षने। रस द्राक्षाका रस, पीलु- तथा पीलुने।
तथा पीलुका, रसैः रस रस, सर्पिषा वा अने धी और
वी, पृथक् औभाना प्रत्येकनी साथे लुटुं लुटुं इनमेंसे
प्रत्येकके साथ अलग अलग, पिवेत् पीपुं पीवे ॥ २०॥

20-20. One part of turpeth and
half part of chebulic myrobalans may
be taken in milk, meat-juice or the
juice of sugar-cane, or white teak, or
grapes. or tooth-brush tree. or with
ghee.

अष्टौ लेहयोगाः —

लिह्याद्रा मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥२१॥

ससितोपलम् साकरसहित नसोतरना यूथुने चीनीके
साथ निसोतके चूर्णको, मधुसर्पिभ्याम् मधु अने धीमा
मधु और घृतमें, संयुक्तम् वा मेषवी मिलाकर, लिह्यात्
आटपुं चाटना चाहिए ॥ २१॥

21. It may be taken as linctus
mixed with honey, ghee and sugar
candy.

अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥२२॥
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहवृणार्दितो नरः ।

सन्निपातज्वर- सन्निपातज्वर सन्निपातज्वर,
स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, दाह- दाह दाह, वृणा अने
तृषाथी और तृषासे, अर्दितः पीडाता पीडित, नरः पुरुषने
मनुष्यको, अजगन्धा अजगन्धा अजगन्धा, तुगाक्षीरी
वासकपूर वंशलोचन, विदारी विदारीकंद विदारी,
शर्करा साकर शर्करा, त्रिवृत अने नसोतर औभाना
यूथुने और त्रिवृत इनके चूर्णको, क्षौद्र- मधु मधु,

सर्विभ्याम् तथा धीमा तथा घृतके साथ, लीढा याट
नाथी चाटनेसे, साधु साधु मली प्रकार, विरिचये
विरिचन थाय छे विरेचन होता है ॥ २२३ ॥

22-22½. A patient afflicted with
fever of the tridiscordance-type, rigi-
dity, burning and thirst gets well-
purged by taking the linctus prepared
from the powder of wild carrot,
bamboo manna, white yam, sugar and
turpeth mixed with honey and ghee.

इयामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम् ॥ २२३ ॥
साधयेद्विधिवलेहं लिह्यात् पाणितलं ततः ।

इयामात्रिवृत् कषाया नसोतरना इयामात्रिवृत्के,
कषायेण कषायधी कषायसे, कल्केन च अने उल्लुभी
और कल्के, सशर्करम् साधु नाथीने शर्करा डालकर,
लेहम् याटलु लेह, विधिवत् विधिपुरःसर विधिपूर्वक,
साधयेत् तैयार करुं तैयार करे, ततः तेमाथी इसमेंसे
पाणितलम् ओड तेमाथी एक तोला, लिह्यात् याटलु
चाटे ॥ २२३ ॥

23-23½. A linctus should be pre-
pared in the prescribed manner with
the decoction and paste of the black
turpeth mixed with sugar, and taken
in a dose of one tola.

सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ॥ २२४ ॥
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णे त्वक्पत्रमरिचैः सह ।
मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २२५ ॥

सक्षौद्रां भक्षसहित मधुके साथ, शर्कराम्
साधुने शर्कराको, पक्त्वा पाउ करीने पकाकर, नवे
नवा नये, मृद्भाजने भाटीना वासलुभा मिट्टीके बर्तनमें,
कुर्यात् राभवे रख देवे, क्षीते ठंडा थाय तयारे ठण्डा
होने पर, त्वक्पत्र-तेजपत्र तेजपत्र, मरिचैः अने भरी

२२३. साधयेत्-साधितम् (ग. ड.)

२५. क्षिपेच्छीते-क्षिपेच्छीते (घ. फ.)

मात्रया लेहयेदेत-लिह्यात् मात्रया लेहम् (घ. फ.)

और मरिचके सह सहित साथ, त्रिवृच्चूर्णम् नसोतरनुं
यूष्णं त्रिवृत्का चूर्ण, क्षिपेत् नाथुं डाल देवे, ईश्वराणाम्
ऐश्वर्यशाणी भाषुसीने ऐश्वर्यशालियोंको, एतत्
आ इस, विरेचनम् विरेचन विरेचन, मात्रया मात्रा-
सर मात्रापूर्वक, लेहयेत् याटलुं चाटे ॥ २४-२५ ॥

24-25. Sugar should be boiled with
honey in a new earthen pot; when
cooked, powdered turpeth should be
cast into it along with cinnamon bark
and leaf, and pepper. This, taken in
due dose, acts as a wholesome purga-
tive in persons of the aristocratic class.

कुडवांशान् रसानिधुद्राक्षापीलुपरुषकात् ।
सितोपलापलं क्षौद्रात् कुडवार्धं च साधयेत् ॥ २२६ ॥
तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २२७ ॥

इक्षु-शेरडी गजा, दाक्षा-द्राक्ष द्राक्षा, पीलु-पीलु
पीलु, परुषकात् शालसा फालसा, कुडवांशान् प्रत्ये
१६ तोला प्रत्येक १६ तोले, सितोपलापलम् साधु ४
तोला चीनी ४ तोले, क्षौद्रात् अने मधु और मधु,
कुडवार्धम् च ८ तोला ८ तोले, साधयेत् ऐसीतुं
याटलु तैयार करुं इनका अवलेह पकावे, शास्त्रवित्
शास्त्र अलुनार वैद्य शास्त्र जाननेवाला वैद्य, शीतम्
ठंडा भयेला ठंडे होनेपर तम् ते इस, लेहम् याटलुने
लेहको, त्रिवृच्चूर्णेन नसोतरना यूष्णं साथे त्रिवृत्के चूर्णके
साथ, योजयेत् भेजवुं मिलावे, एतत् आ यह, उत्सन्न-
पित्तानाम् वधी गयेला पित्तवाणा पित्तोत्सन्न, ईश्वराणाम्
ऐश्वर्यशाणी भाषुसीने भाटे ऐश्वर्यशालियोंके लिए,
विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥ २६-२७ ॥

26-27. Prepare a linctus with 16
tolas of each of the juices of sugar

२६. कुडवांशान् रसानिधु-रसान् कौडविकानिधु (घ. फ.)

सितोपलापलम्-सितोपलात् पलम् (ख.)

२७. योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन-योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन (घ.)

एतदुत्सन्नपित्तानाम्-एतदुत्सन्नपित्तानाम् (घ.)

cane, grape, tooth brush tree, and sweet falsah, four tolas of sugar candy and 8 tolas of honey. This linctus when cooled should be mixed with powdered turpeth by the physician versed in pharmaceutics. This is a good purgative for constitutions with pronounced pitta and for aristocratic persons.

शर्करामोदकान् वर्तीगुलिकामांसपूपकान् ।
अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥२८॥

अनेन ये ७ इस, विधिना विभिन्नी विविसे, शर्करा-
मोदकान् साकरना मोदक शर्करामोदक, वर्ती: वर्ति वर्ति,
गुलिका- गोलीओ गुटिका, मांसपूपकान् अने मांसना
पुडा और मांसपूप, कुर्यात् करवा बनावे, पैत्तिकानां
पित्तप्रधान मनुष्यो भाटे पित्तप्रकृतिवाले मनुष्योंके
लिए, विरेचनम् आ विरेचन छे यह विरेचन है ॥२८॥

28. In the same manner sugary sweet-meats, rolls, pills, meats and pancakes should be prepared to be used as purgatives for persons of pitta-habitus.

पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥२९॥

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, नागरम् सुंठ सोंठ,
क्षारम् ७७भार यवक्षार, श्यामाम् अने डाणा
नसोतरने और काली निसोतको, त्रिवृतया सह अरुण
नसोतरनी साथे ओकत्र करी अरुण निसोतके साथ
एकत्रकर, मधुना सार्धम् मधुनी साथे मधुके साथ
लेहयेत् यटाडवा चटावे, एतत् आ यह, श्लेष्मलानां
उद्भेधान् मनुष्यो कफ प्रकृतिवालोंके लिए, विरेचनम्
विरेचन छे विरेचन है ॥ २९ ॥

29. For purging persons of kapha-habitus the linctus should be prepared

२९. केकिलानां-केकिलानां (५.)

of long pepper, dry ginger, alkali, black turpeth and turpeth mixed with honey.

मातुलुङ्गाभयाघात्रीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।
सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥३०॥
सहकारात् कपित्थाच्च मध्यमम्लं च यत् फलम् ।
पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत् ॥३१॥
त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं मधु च मात्रया ।
लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥३२॥

मातुलुङ्ग- पीलेडुं बिजौरा, अभया- ७२३ हरड,
घात्री- आभणा आंबला, श्रीपर्णी- श्रीपर्णी गम्भारी,
कोल- भीर बेर, दाडिमात् तथा दाडम ओओना तथा
अनार इनके, स्वरसान् स्वरसोने स्वरसोको, तैले तेदभा
तैलमें, सुभृष्टान् सारी पेडे भूँछ मली प्रकार मूनकर,
साधयेत् तैयार करवा पकावे, तत्र च अने तेओभा
और उनमें, सहकारात् आभा आम, कपित्थात् च
तथा डोडना और खट्टे कैयका, मध्यम् मध्यभाग गुदा
मिलाकर, यत् च तथा ये डोड और जो कोई, मल्लम्
भाडुं खट्टा, फलम् इन होय फल हो, आवपेत् ते
पक्षु नाभपुं उसको सी डाले, पूर्ववत् अगाडिनी पेडे
पूर्वकी भांति, बहलीभूते ते घट साथ तयारे जब गाढ़ा हो
तब, त्रिवृत्-चूर्णम् तेभा नसोतरनुं यूलुं नाभपुं इसमें
त्रिवृतका चूर्ण डाले, त्वक्- तब दालचीनी, पत्र- तभाव
पत्र तेजपत्र केसर- नागकेशर नागकेशर, एलानां अने
ओदधीनुं और इलायची इनका, चूर्णम् यूलुं चूर्ण,
मधु च तथा मधु और मधु, समावपेत् नाभवा
मिलाये, मात्रया मात्रासर वीधेलुं मात्रामें, अयम् आ
यह, लेहः याटलु लेह, कफपूर्णानां उद्भे भया कफसे
भरे, ईश्वराणाम् ईश्वरशाणी भाखुसेनुं ऐश्वर्यशालियोंके
लिए, विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥३०-३२॥

30-32. The expressed juice of the fruits of pomello, chebulic myrobalan,

३०. सुभृष्टान्-सुभृष्टान् (ख ड)

३१. सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत्-स्वरसान् सार्धतां-
स्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् (५.)

३२. समावपेत्-च साधयेत् (ड.)

emblic myrobalan, white teak, jujube and pomegranate should be seasoned and cooked with oil. In it the pulp of the sour mango and bael. or any other fruit should be cast. When it has become thickened as described before, the powder of the turpeth along with the powder of the cinnamon bark and leaf, fragrant poon, and cardamom and honey in due proportion should be put into this. This linctus is indicated as purgative for aristocratic persons who are full of morbid kapha.

पानकादिषु पञ्च योगाः—

पानकानि रसान् यूषान्मोदकान् रागषाडवान् ।
अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥३३॥

कफाधिके कश्चीं अधिकतावाणा पुरुषना कफ-
प्रबल पुरुषके विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए,
अनेन आ इस, विधिना विधिनी विधिसे, पानकानि
पानक पानक, रसान् रस रस, यूषान् यूष यूष, मोद-
कान् मोदक मोदक, रागषाडवान् राग अने पाडव राग
और पाडव, कुर्यात् करवा ओष्ठये बनाने चाहिए ॥३३॥

33. In the same manner, syrups, meat-juices, gruels, sweet-meats and Ragas and Shadavas should be prepared for administering purgation in conditions of predominance of kapha.

श्यामात्रितयोः प्रथमस्तर्पणयोगः—

भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसश्चैव शक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥३४॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥३५॥

भृङ्ग- ओष्ठ भाग तज एक भाग दालचीनी, एका-
भ्याम् ओष्ठ भाग नान्दी ओष्ठनी एक भाग इलायची,

११. विरेकावेम्-विरेकावे (ख)

समा नीली ओष्ठ-नीली भराभर नीली अर्थात् वे
भाग नीली इनके बराबर नीली अर्थात् दो भाग नीली,
तैः ओष्ठ-नीली भराभर इन तीनोंके बराबर, त्रिवृत्
नसोतर अर्थात् चार भाग नसोतर नसोत अर्थात्
चार भाग नसोत, तैः च अने ओष्ठ-नीली भराभर
इन चारोंके बराबर, शर्करा साकर अर्थात् आठ भाग
साकर शर्करा अर्थात् आठ भाग चीनी, चूर्णम् ओष्ठनी
यूषानुं इनके चूर्णका, फल-रस- दालभा पजेरेना रस
अनारआदिके रस, शौद्र- भृङ्ग मधु, शक्तुभिः अने सकु
साथे और सकुके साथ, तर्पणम् तर्पण अनावी
तर्पण बनाकर, पिबेत् पीवुं पीना चाहिए, वात-पित्त-कफ-
वात, पित्त तथा कश्चीं वात, पित्त तथा कफसे, उत्थेषु
उत्पन्न थयेका उत्पन्न हुए, रोगेषु रोगोभा रोगोंमें,
अल्पानलेषु अने भृङ्ग अग्निवाणा और मन्दमिवाले,
सुकुमारेषु तेभ्यः कामना एवं कोमल, नरेषु च पुरुषे
भाटे पुरुषोंके लिए, निरपायम् आ नुकसान वगैरुं
यह हानिरहित, विरेचनम् विरेचन ओष्ठ विरेचन
है ॥ ३४-३५ ॥

34-35. A demulcent drink prepared from the powder of equal parts of cinnamon and cardamom, and indigo equal in measure to both of them combined, and turpeth equal in measure to all the three combined, and sugar equal in measure to all four combined and mixed with fruit juice honey and roasted paddy powder, may be taken. This acts as a safe purgative in disorders born of vata, pitta or kapha, in dullness of the gastric fire, and in persons of delicate constitution.

पञ्च मोदकयोगाः—

शर्करात्रिफलाश्यामात्रिवृत्तिप्पलिमाक्षिकैः ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥३६॥

३६. त्रिप्पलिमाक्षिकैः श्यामात्रिकामधु (ख घ ङ त द)

सन्निपातोर्ध्व-सन्निपातो द्वि (घ)

शर्करा- साकर शर्करा, त्रिफला- त्रिङ्गु त्रिफला, इयामा- डाणुं नसोतर इयामा, त्रिवृत्- अरुण नसोतर अरुण नसोत, पिप्पलि- पीपर पिप्पली, माक्षिकैः अने भक्ष्यी भनावेला और मधुसे साधित, मोदकः मोदक लड्डुओं सन्निपात- सन्निपात सन्निपात, ऊर्ध्व- रक्तपित्त- ज्वर- उर्ध्वग रक्तपित्त अने ज्वरने ऊर्ध्वग रक्तपित्त और ज्वरके, अपहः दूर करने के नाशक हैं ॥ ३६ ॥

36. The sweetmeat prepared of sugar, the three myrobalans, black turpeth, long pepper and honey is curative of tridiscordance, hemothermia affecting the upper region of the body and fever.

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥३७॥
लिङ्गात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन तु ।
भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥३८॥
गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥३९॥

त्रिवृत्-शाणाः तिस्रः मताः अरुण भूणन्दी नसोतर त्रुण शाणु अरुण मूलकी नसोत तीन शाण, त्रिफला-त्वचः च तिस्रः दूरदा, भुडेडां तथा आमर्णानी छाल त्रुण शाणु त्रिफलाकी छाल तीन शाण, विडङ्ग-पिप्पली-क्षार- अने वावडिंग, पीपर तथा जवभार विडङ्ग, पिप्पली तथा यवक्षार, चूर्णिताः ऐमैतुं यूर्णुं डरी इनका चूर्ण कर, सर्पिर्मधुभ्याम् च धी अने मधु साथे घृत और मधुके साथ, लिङ्गात् याटपुं चाटे, गुडेन वा अथवा गोणथी अथवा गुडके साथ, मोदकम् तु मोदक भना-वीने लड्डु बनाकर, भक्षयेत् भाना खावे, निष्परी-हारम् परहेण जगरेतु किसी वस्तुके पहिहारहित, एतत् आ यह, उत्तमम् उत्तम उत्तम, शोधनम् शोधन

३७. त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्रः-त्रिवृच्चूर्णमतास्तिस्रः (ड)

.. शाणाः-समाः थ.)

३८. मेतच्छोधनमुत्तमम्-मेतच्छेष्ट विरेचनम् (ध. फ.)

३९. श्वासं-कासं (द. ध.)

छे विरेचन है, गुल्मम् शुद्ध गुल्म, प्लीहोदरम् प्लीहोदर, श्वासम् श्वास श्वास, हलीमकम् हलीमक, अरोचकम् अरुचि अरोचक, कफ-वात- अने कफ तथा वातथी और कफ तथा वातसे, कृतान् उत्पन्न उत्पन्न, अन्यान् भीन अन्य, व्याधीन् च रोगोने रोगोंको, एतत् आ यह, व्यपोहति दूर करे छे नष्ट कर देता है ॥ ३७-३९ ॥

37-39. Three quarters of a tola of turpeth and 3/4 tola of embelia, long pepper and alkali combined, and reduced to powder should be taken as linctus along with gur. This is regarded as the best mode of purgation and needs no after-treatment of regimen. It is curative of gulma, splenic disorders, abdominal diseases, dyspnea, Halimaka-jaundice, anorexia and other disorders born of kapha and vata.

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥४०॥
लवणान्यजमोदां च चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलान्मिश्रितौ ॥४१॥
घात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलां तथा ।
पक्त्वा मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोपमान् ॥४२॥
गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।

विडङ्ग-वावडिंग वायविङ्ग, पिप्पलीमूल पीपरीमूल पिप्पलीमूल, त्रिफला- त्रिङ्गु त्रिफला, धान्य- धान्या धनिया, चित्रकान् चित्रक चित्रक, मरिच- भरी मरिच, इन्द्रयव धंजव इन्द्रजव, अजाजी अरुं जीरा, पिप्पली- पीपर पिप्पली, हस्तिपिप्पलीः गजपीपर गजपिप्पली, लवणानि लवण पांचों नमक, अजमोदाम् च अने अजमोदा ऐमैना और अजमोदा इनमेंसे, पृथक् प्रत्येकका, कार्ष्णिकम् ऐड तोला एक एक तोला, चूर्णितम् यूर्णुं चूर्ण, अष्टपल-उन्मिश्रितौ ३२ तोला ३२ तोले,

४२. न चात्र-न चास्य (ध. ड.)

तिलतैल- तदन। तदन। भाग तिलतैलका भाग,
त्रिवृच्चूर्ण-भागौ तथा नसीतरना यूर्णने। भाग तथा
त्रिवृत्के चूर्णका भाग, अष्टपल-उन्मिती ३२ तोला
३२ तोले, त्रीन् धात्रीफलरस-प्रस्थान् आमणानि २५
त्रय प्रस्थ आवलेके रसके तीन प्रस्थ, तथा अने और,
गुड-अर्ध-तुलान् गोण ५० पल ये सौने गुड ५०
पल इन सबको, मृदु- मं६ मृदु, अग्निना अग्निने अग्निसे,
पक्त्वा पकावीने पकाकर, बदर- ओर वेर, उदुम्बर- के
जिभराना इण या गूलरके फलके, उपमान् जेना बराबर,
गुडान् धाडु लड्डु, कृत्वा डरीने बनाकर, खादेत् भावा
खाये, अत्र च आभा इसमें, विहार- विहार विहार,
आहार- तथा आहारभा तथा आहारमें, यन्त्रणा न
स्नात् परहेण राधवानी ७३२ नथी परहेजकी
आवश्यकता नहीं है ॥ ४०-४२३ ॥

40-42½. One tola each of the pow-
ders of embelia, roots of long pepper,
the three myrobalans, coriander, white
flowered leadwort, black pepper,
kurchi seeds, cumin, long pepper, ele-
phant pepper, the salts and celery
mixed with thirty-two tolas of til oil
and the powder of turpeth, 192 tolas
of the juice of the fruits of emblic
myrobalans and 200 tolas of gur—these
should be cooked on a gentle fire and
taken, made into boluses of the size
of a jujube or fig. There is no restric-
tion of regimen with regard to these
in the matter of diet or exertion.

मन्दाग्निं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥४३॥
अस्मिन् गात्रशूलं च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम् ।
कुष्ठाशः कामलामेहगुल्मोदरभगन्दरान् ॥४४॥
प्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वनुषु यौगिकाः ॥४५॥
इति कल्याणकगुडः ।

४४. भगन्दरान्-भगन्दरम् (व.)

ते ते धाडु वे लड्डु, मन्दाग्निवत् मं६ अग्नि
मन्दाग्नि, ज्वरम् ज्वर ज्वर, मूर्च्छाम् मूर्च्छा मूर्च्छा,
मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, अरोचकम् अरुचि
अरोचक, अस्मिन् अग्निना नीडका न आना, गात्रशूलम्
गात्रशूल शरीरमें शूल, कासम् कास कास, श्वासम्
श्वास श्वास, भ्रमम् भ्रम भ्रम, क्षयम् क्षय क्षय, कुष्ठ-
कुष्ठ कुष्ठ, अशः- अशः अशः, कामला- कामला कामला,
मेह- मेह प्रमेह, गुल्म- गुल्म गुल्म, उदर- उदरोग
उदरोग, भगन्दरान् भगन्दर भगन्दर, प्रहणी- प्रहणी-
रोग प्रहणी, पाण्डुरोगान् च अने पाण्डुरोगने और
पाण्डुरोगका, हन्युः नाश डरे ये नाश करते हैं, पुंस-
वनाः च अने पुंसवन छे और पुंसवन करनेवाले हैं,
कल्याणकाः तेओ 'कल्याणक' वे 'कल्याणक', इति
ख्याताः ये नामथी प्रसिद्ध छे इस नामसे प्रसिद्ध हैं,
सर्वेषु अने सर्व और सब, ऋतुषु ऋतुओभा ऋतुओंमें,
यौगिकाः तेओने प्रयोग डरी शक्य छे वे यौगिक हैं
॥ ४३-४५ ॥ इति आ ये, कल्याणकगुडः कल्याणकगुड
कल्याणकगुड हैं ।

43-45. These boluses are curative
of the dullness of the gastric fire,
fever, fainting, dysuria, anorexia, inso-
mnia, body aches, cough, dyspnea,
giddiness, emaciation, dermatosis, piles,
jaundice, urinary disorders, gulma,
abdominal diseases, fistula-in-ano, assi-
milatation disorders and anemia. They
help in establishing the male sex in
the embryo. They are known as
Auspicious boluses and can be admini-
stered in all seasons. Thus has been
described the 'Auspicious bolus'.

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडक्कामलकाभयाः ।
समभागा भिषग्दद्याद् द्विगुणं च सुकूलकम् ॥४६॥

४६ मलकाभयाः-मलकान् समान् (व. क.)

, सुकूलकम्-सुकूलकम् (व. क.)

त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ।
 चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमिताः ॥४७॥
 भक्षयेत् कस्यमुत्थाय शीतं चानु पिबेज्जलम् ।
 मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥४८॥
 तापे पाण्डूषयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रणाग्निः ।
 योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥४९॥
 मूत्रजानां च रोगाणां विधिज्ञेनावचारितः ।

मिश्रक वैद्य वैद्य, ज्योष- सुं, भरी, पीपर त्रिकटु,
 त्वक्- तल दालचीनी, पत्र- तेजपात्र तेजपात, सुस्त- मेथ
 मुस्ता, एला- नान्दी औक्षथी इलायची, विडङ्ग- वावडिग
 वायविडङ्ग, आमलक- आमर्णा आंबला, अम्याः अने
 ६२३ और हरड़, समभागः ओओने समान भागभा
 इनको समान भागमें, सुकूलकम् इन्दीने दन्तीको,
 द्विगुणम् अमर्णा भागभा दुगुने भागमें, त्रिवृतः नसे-
 तरेने निसेतको, अष्टगुणम् आठगुणा भागभा आठगुने
 भागमें, शर्करायाः अने साकरने और शर्कराको, षड्गुणम्
 भागम् च छगुणा भागभा छगुने भागमें, दद्यात्
 देवा लेवे, चूर्णितम् ओ सर्वानुं यूल् ऊरी इन सबके
 चूर्णमें, क्षौद्रेण भध नाभी शहद मिलाकर, पलसंमिताः
 ओक ओक पलनी एक एक पलकी, गुडिकाः गोणीओ
 गोलियां, कृत्वा ऊरी बनाकर, कस्यश्च सवारे प्रातःकालमें,
 उत्थाय उठी उठकर, भक्षयेत् ओक गोणी भावी
 एक गोली खावे, अनु च अने उपर और पीछे,
 शीतम् ठंडुं शीतल, जलम् पाणी जल, पिबेत् पीवुं
 पीवे, मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे, ज्वरे ज्वर ज्वर,
 वम्याम् उधरी वमन, कासे कास कास, श्वासे श्वास
 श्वास, भ्रमे भ्रम भ्रम, क्षये क्षय क्षय, तापे ताप ताप,
 अल्पे अमौ तथा भंदाग्निर्मा तथा मन्दाग्निर्मा, निर्यन्त्रण-
 परहेष्ठ वगर परहेजके बिना, आग्निः भावाभा खानेमें,
 शस्ताः आ गोणी प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, विधिज्ञेन
 विधि अलुनार वैद्य विधि जाननेवाले वैद्य द्वारा,
 अवचारितः आपेक्षी प्रयुक्त, योगः आ योग बह योग,
 सर्वविषाणाम् सर्व विषाभा सब प्रकारके विषोंमें,
 मूत्रजानाम् अने मूत्रजन्य और मूत्रजन्य, रोगाणाम् च

४९. भेष्ठो विरेचने-भेष्ठं विरेचनम् (ध. फ.)

शेओभा रोगोंमें, विरेचने विरेचन भाटे विरेचनके लिए,
 श्रेष्ठः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, मतः भा-ये छे माना है-॥४९-४९१॥

46-49½. The physician should take equal parts of the three spices, cinna- mon bark and leaf, nut grass, carda- mom, emblic myrobalans, chebulic myrobalans, two parts of physic nut, eight parts of turpeth and six parts of sugar. These, reduced to powder and mixed with honey, should be made into boluses of four tolas each and taken early in the morning after rising from the bed, followed by potion of cold water. It is recommended in dy- suria, fever, vomiting cough, dyspnea, giddiness emaciation, excessive heat, anemia and weakness of gastric fire, without any regimen of diet. This preparation in the hands of an expert is regarded a most effective one in the elimination of all kinds of poisons and in the curing of all urinary diseases.

पथ्याधान्युरुबूकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृतपलम् ॥५०॥
 दश तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ।

पथ्या- ६२३ हरड़, धात्री- आमर्णा आंबला, उरु-
 बूकाणाम् अने औरउपीअना और एरण्डके बीज, द्वौ
 प्रसृतौ १६ तोला १६ तोले, त्रिवृत नसेतर त्रिवृत, पलम्
 ४तोला ओओना, भधथी ४ तोला इनके, मधुसे, तान् दश
 उत्तम शुलवाणा दश उत्तम गुणवाले दस, मोदकान्
 मोदक लड्डू, कुर्यात् अनाववा बनाये, ईश्वराणाम् आ

५०. पथ्या-द्राक्षा (क. क.)

.. पथ्याधान्युरुबूकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृतपलम्-त्रिवृतपलं

,, द्विप्रसृतं पथ्याधान्युरुबूकयोः (क. ग. ड. त. फ.)

.. -त्रिवृतपलं द्विप्रसृतं पथ्या त्वगुरुबूकयोः (द.)

औश्वर्यशाली पुरुषो भाटे यह ऐश्वर्यशाली पुरुषोंके लिए,
विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥ ५०३ ॥

50-50½. 16 tolas of chebulic myrobalans, emblic myrobalans and castor plant and four tolas of turpeth should be prepared into ten sweet boluses to be used for the purgation of aristocratic persons.

त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥५१॥
समूला पिप्पली सुस्तमजमोदा दुरालभा ।
कार्षिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥५२॥
चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ।

त्रिवृत् नसेातर त्रिवृत् हैमवती हैमवती, श्यामा डाणुं नसेातर श्यामा, नीलिनी नीलिनी, हस्तिपिप्पली गजपीपर गजपिप्पली, समूला पीपरीभूण पिप्पलीमूल, पिप्पली पीपर पिप्पली, सुस्तम् मोथ सुस्ता, अजमोदा अजमोदा अजमोदा, दुरालभा अने धमासा और धमासा, कार्षिकम् ओ दरेड ओड तोला ये प्रत्येक एक एक तोला, नागरपलम् सूठ ४ तोला सोंठ ४ तोले, गुडस्य अने गोण और गुड, पल-विंशतिम् १८० तोला १८० तोले, चूर्णितम् ओ सार्नुं यूर्ध्व डरी इन सबके चूर्णहे, उदुम्बर- फल- उभरानां इन गूलरके फलके, उपमान् जेवना समान, मोदकान् मोदक लड्डु, कुर्यात् डरवा बनाये ॥ ५१-५२ ॥

51-52½. Take one tola each of turpeth, white sweet flag, black turpeth, indigo, elephant pepper, long pepper, roots of long pepper, nut grass, celery, cretan prickly-clover, four tolas of dry ginger and eighty tolas of gur and reducing them to powder, make sweet boluses of the size of a fig.

हिङ्गुसौवर्चलव्योषयवानीबिडजीरकैः ॥५३॥
वचाजगम्घात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ।

५३. यवानी बिडजीरकैः-विडाजाजीरमानिकैः (द.)

मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तान् सतुम्बुरुदाडिमैः ॥५४॥
त्रिकवङ्गणहृद्वस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
हिक्काकासारुचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥५५॥

हिङ्गु- हिङ्ग हींग, सौवर्चल- संचल संचल, व्योष- सूठ, भरी, पीपर त्रिकटु, यवानी- अजमोदा अजमोदा, बिड- बिड लवण बिड तमक, जीरकैः ७३ जीरा, वचा- वचा वच, अजगम्घा- अजगम्घा अजगम्घा, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक- चित्रक चित्रक, धान्यकैः धाला धनिया, सतुम्बुरु- नेपासी धाला तुम्बुरु दाडिमैः अने दाडिमना पीपरी और अनार- दाना, चूर्णैः यूर्ध्व इनके चूर्णसे, तान् ते इन, मोदकान् मोदक लड्डुको, वेष्टयेत् लपेटवा लपेट देवे, त्रिक- ते मोदक त्रिक ये लड्डुओं त्रिक, वङ्गण- वंक्षु वंक्षु, हृद- हृदय हृदय, वस्ति- वस्ति वस्ति, कोष्ठ- डोड कोष्ठ, अर्शः अर्श अर्श, प्लीह- अने प्लीहाना और प्लीहामें, शूलिनाम् शूलनाणाओंने भाटे शूलनालोंके लिए, हिक्का- डोडकी हिक्का, कास- कास कास, अरुचि- अरुचि अरुचि, श्वास- श्वास श्वास, कफ- अने कफजन्य और कफजन्य, उदावर्तिनाम् उदावर्तिना रोगनाणाओंने भाटे उदावर्त- रोगियोंके लिए, शुभाः शुभ छे मंगलकारी हैं ॥ ५३-५५ ॥

53-55. Sweet boluses may also be made of the powder of asafetida, sanchal salt, the three spices, bishop's weed, bid salt, cumin seeds, sweet flag wild carrot, the three myrobalans, chaba pepper, white flowered leadwort and coriander, and dressed with powdered indian tooth-ache and pomegrate. These are beneficial to patients afflicted with pain in the sacral, inguinal, epigastric, hypogastric and abdominal regions, painful piles and splenic disorders, and also to patients suffering from hiccup, cough anorexia, dyspnea, morbid kapha and misperistalsis.

५५. शुभाः-दिताः (घ.)

षट्सु ऋतुषु षड् योगाः—

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वमेवजम् ।

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम् ॥५६॥

त्रिवृताम् नसोतर निसोत, कौटजम् बीजम् ४-६-
७५ इन्द्रजौ, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, क्षौद्र- भूध
मधु, द्राक्षारस- अने द्राक्षना रसथी और द्राक्षारससे,
उपेतम् युक्त युक्त, विश्वमेवजम् संतुं यूथुं सोंठका
चूर्ण, एतत् ये ये, वर्षासु वर्षाऋतुम् वर्षाऋतुमें
विरेचनम् विरेचन छे विरेचन हैं ॥ ५६ ॥

56. Turpeth, seeds of kurchi, long pepper and dry ginger mixed with honey and grape-juice is a purgative preparation suitable for use in the rainy season.

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहसातलं जलदात्यये ॥५७॥

सयष्ट्याह- ऋषीभूध मुलहठी सातलम् थिडाभा-
धुं यूथुं चिकेकाई, त्रिवृत्- नसोतर निसोत, दुरालभा-
धमासो धमासा, मुस्त- भोथ मुस्ता, शर्करा- साकर
शर्करा, उदीच्य- सुगंधी वाणो गन्धवाला, चन्दनम् अने
दाध थंन ऐथेतुं यूथुं और लाल चन्दन इनका चूर्ण,
द्राक्षाम्बुना द्राक्षना पाण्णी साथे द्राक्षाके रसके साथ,
जलदात्यये शरद ऋतुम् विरेचन छे शरदमें विरेचन
हैं ॥ ५७ ॥

57. Turpeth, cretan-prickly clover, nut grass, sugar, fragrant sticky mallow, sandal, liquorice and soap-pod mixed with grape-water, make a purgative preparation suitable for use at the end of the rainy season.

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजी सरलं वचाम् ।

स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत् ॥५८॥

५६. क्षौद्रद्राक्षारसोपेतम्-समुद्रोदारसक्षौद्रम् (घ. फ.)

५८. स्वर्णक्षीरीं-स्वर्णदुग्धी (क. त.)

हेमन्ते हेमन्तम् हेमन्तमें, त्रिवृताम् नसोतर
त्रिवृत्, चित्रकम् थिक्क चित्रक, पाठाम् पाठा पादो,
अजाजीम् ७२ अजाजी, सरलम् सरल सरल, वचाम्
वच वच, स्वर्णक्षीरीम् च अने स्वर्णक्षीरीने और
स्वर्णक्षीरी इनको, पिष्ट्वा पीसीने पीसकर, तूष्णाम्बुना तु
गरम पाण्णी साथे गरम पानीसे, पिबेत् पीनां पीना
चाहिए ॥ ५८ ॥

58. Turpeth, white flowered lead-wort, Patha, cumin, long leaved pine, sweet flag and yellow milk plant reduced to paste should be taken as potion in warm water in the winter.

शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

तुल्या समान परिभाषुम् समान परिमाणमें,
शर्करा साकर शर्करा, त्रिवृता अने नसोतर और त्रिवृत्,
ग्रीष्मकाले ग्रीष्मकालम् ग्रीष्मकालमें, विरेचनम् विरेचन
छे विरेचन हैं ॥ ५८ ॥

58½. Equal parts of sugar and turpeth make a suitable purgative preparation for use in the summer.

त्रिवृत्त्राया तहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम् ॥५९॥

स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् ज्यहम् ।

एष सर्वर्तुको योगः क्षिग्धानां मलदोषहृत् ॥६०॥

त्रिवृत्- नसोतर त्रिवृत्, त्रायन्ति- त्रायभाषु
असवर्ग, हपुषाः हाउथेर हाऊवेर, सातलाम् यमंड्या
सातला, कटुरोहिणीम् कटुरोहिणी कटुकी, स्वर्णक्षीरीम्
च अने स्वर्णक्षीरीनुं और स्वर्णक्षीरी, संचूर्ण्य यूथुं
क्षीरीने इनका चूर्ण करके, ज्यहम् त्रिहृद्वस सुधी
तीन दिन तक, गोमूत्रे गोमूत्रनी गोमूत्रमें, भावयेत्
भावना देवी भिंगोकर रखे, एषः आ यह, सर्वर्तुकः

५९. त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम्-हपुषां सप्तलां

श्यामां द्रवन्तीं कटुरोहिणीम् (घ. फ.)

६०. मलदोषहृत्-मलदोषनुत् (घ.)

सर्व ऋतुभा उपयोगी सब ऋतुओंमें उपयोगी, योगः
योग योग, स्निग्धानाम् स्निग्ध मनुष्योना स्निग्ध
पुरुषोंके, मलदोषहृत् भोजना दोषने हरे छे मलदोषका
नाश करनेवाला है ॥ ५९-६० ॥

59-60. Turpeth, zalil, juniper, soap-
pod, kurroa, and yellow milk plant
should be reduced to powder and
impregnated for three days in cow's
urine. This is a preparation suitable
for purgative use in all seasons for
eliminating the morbid matter in
persons with unctuous condition of
the body.

श्यामात्रिवृतयोः द्वौ चूर्णयोगौ—

त्रिवृच्छ्यामा दुरालम्भा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णितम् ॥६१॥
सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत् सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते ॥६२॥

त्रिवृत नसेतर नसेत, श्यामा डाणुं नसेतर
श्यामा, दुरालम्भा धमासे। धमासा, वत्सकम् ध-द्वय
इन्द्रजौ, हस्तिपिप्पली गजपीपर गजपिप्पली, नीलिनी
नीलिनी नीलिनी, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, मुस्तम्
भोय मुस्त, कटुका च अने कटु और कटुनी, सुचूर्णितम्
ऐऐआनुं सारी रीते यूर्णुं करीने इनका अच्छी प्रकार
चूर्ण करके, ततः तेभांथी उसमेंसे, पाणितलम् ऐक तोला
एक तोला, सर्पिः धी धी, मांसरस-भांसरस के मांसरस
या, उष्णाम्बु- गरम पाणी गरम पानीके, युक्तम् साथे
साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, एतत् आ विरेचन यह
विरेचन, सुखतमम् सौखी सुखकारक छे अत्यन्त सुख-
दायक है, रूक्षाणाम् अने रूक्ष मनुष्योने भाटे और
रूक्ष पुरुषोंके लिए, अपि पशु भी, शस्यते हि नकडी
प्रशस्त छे निश्चयसे प्रशस्त है ॥ ६१-६२ ॥

61-62. Turpeth, black turpeth,
cretan-prickly clover, kurchi, elephant

६२ पिबेत् सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते (च. व. फ.)

pepper, indigo, the three myrobalans,
nut grass and kurroa reduced to fine
powder and mixed with ghee, meat-
juice and hot water, should be taken
in the dose of one tola. This is regar-
ded as most beneficial and is recom-
mended even in a dehydrated condition
of the body.

श्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्धकर्व च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥६३॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥६४॥

श्यूषणम् सूँठ, भरी, पीपर त्रिकटु त्रिफला त्रिफला
त्रिफला, हिङ्गु अने हिङ्गु हींग, कार्षिकम् दरेक ऐक
तोला प्रत्येक एक एक तोला, त्रिवृतापलम् नसेतर
थार तोला नसेत चार तोले, सौवर्चल-संथण संतण,
अर्धकर्वम् च अर्धे तोला आधा तोला, अम्लवेतसात्
अने अम्लवेतस और अम्लवेतस, पलार्धम् च २
तोला २ तोले, शर्करातुल्यम् ऐ अधां नोटली साकर
नाभीने इन सबके बराबर शर्करा मिलाकर, तत् ते
इस, चूर्णम् यूर्णुं चूर्णको, मद्येन मद्य मद्य, अम्लेन वा
अथवा अम्ल द्रव्य साथे या अम्ल द्रव्यके साथ,
पिबेत् पीवुं पीवे, गुल्म ते गुल्म वह गुल्म, पार्श्व-
आर्ति अने पशुआने दुआवे और पार्श्वशूलके, नुत्
भटाउनार तरीके नाश करनेके लिए, सिद्धम् सिद्ध
अथेलु छे सिद्ध है, जीर्णं च ऐ पथी अथ तयारे इसके
पचने पर, रसौदनम् भांसरसनी साथे भात मांसरसके
साथ भात, अद्यात् आवे खाये ॥ ६३-६४ ॥

63-64. One tola each of the three
spices, the three myrobalans and asafe-
tida, four tolas of turpeth, half a tola of
sanchal salt and two tolas of Amlavetasa
reduced to powder and mixed with
equal part of sugar should be taken
as a potion along with wine or sour
gruel. This is a tested remedy for

gulma and pain in the sides; and when the dose has been digested, cooked rice mixed with meat-juice should be taken.

श्यामात्रिवृतयोर्द्वितीयस्तर्पणयोगः—

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं सप्तलां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाज्यमामलकीरसे ॥६५॥
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।

त्रिवृताम् नसेातर त्रिवृत, त्रिफलां त्रिफला त्रिफला, दन्तीम् दन्ती दन्ती, सप्तलां सातला सातला, व्योष- सुं, भरी, पीपर त्रिकटु सैन्धवम् अने सिंधावुत्तु और सैन्धव, चूर्णम् युष् इन्का चूर्ण, कृत्वा डरीने करके, आमलकीरसे तु आमलाना रसमा आंवलेके रसमें, सप्ताहम् तेने सात दिवस सुधी उसको सात दिन तक, भाज्यम् भाजना देवी भावना देवे, तद्य तेने। इसका, तर्पणे तर्पण तर्पणमें, यूषे यूष यूषमें, पिशिते भांसरस मांसरसमें, रागयुक्तिषु अने रागनी योचनाओमा और रागकी बनावटमें, योज्यम् प्रयोग डरेवे। प्रयोग करना चाहिए ॥ ६५ ॥

65 65½. Reducing to powder turpeth, the three myrobalans, red physic nut, soap-pod, the three spices and rock salt and impregnating it in the juice of the emblic myrobalans for seven days, it should be administered mixed with a demulcent drink, soup-meat and Raga preparations.

श्यामात्रिवृतयोः घृतयोगौ—

तुल्याम्लं त्रिवृताकलकसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥६६॥

त्रिवृताकलक- नसेातरना डरेडुभी त्रिवृतकलकसे, सिद्धम् सिद्ध डरेडु सिद्ध किया, तुल्याम्लम् अने समान प्रमाणमा अत्र द्रव्यवाणु और समान मात्रामें

६५. त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं सप्तलां व्योषसैन्धवम्-त्रिवृतात्रिफलादन्तीसातलाव्योषसैन्धवैः (ब.)

अम्लद्रव्य मिला, घृतम् घी घृत, गुल्महरम् गुल्मनाशक छे गुल्मनाशक है ॥ ६६ ॥

66. The ghee prepared with equal parts of emblic myrobalans and turpeth is curative of gulma.

श्यामात्रिवृतयोर्मूलं पचेदामलकैः सह ।

जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥६७॥

श्यामा- डाला नसेातरना श्यामा, त्रिवृतयोः अने अरुणु नसेातरना और त्रिवृत इनकी, मूलम् मूलने जड़को, आमलकैः सह आमलाना साथे आंवलोंके साथ, जले जलमें, पचेत् पकाववा पकावे, तेन ते इस, कषायेण कषायनी साथे कषायके साथ, सर्पिः घी घृत, पक्त्वा पकावीने पका करके, नरः मनुष्ये मनुष्य, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ६७ ॥

67. The roots of black turpeth and turpeth should be decocted in water with emblic myrobalans. The patient may take the ghee prepared with this decoction.

श्यामात्रिवृतयोः क्षीरयोगौ—

श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।

साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥६८॥

तथा ते प्रमाणे इस प्रकार, श्यामा-त्रिवृत- डाला नसेातर अने अरुणु नसेातरना श्यामा और त्रिवृतके, कषायेण कषायथी कषायसे, सिद्धम् सिद्ध डरेडु सिद्ध, सर्पिः घी पीवुं घृतको पीवे, ताभ्याम् अथवा ते अनेथी अथवा श्यामा त्रिवृतके साथ, साधितम् साधितुं सिद्ध करके, पयः वा दूध दूध, पिबेत् पीवुं पीवे, तेन तेथी उससे, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है ॥ ६८ ॥

६७ जले तेन कषायेण-निर्बुहेण तयोर्बुद्ध्या (ब.)

पिबेन्नरः-पिबेत्तथा (घ.)

६८ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः-नीर्बुहेण तयोर्बुद्ध्या सिद्ध- सर्पिः (ख. ड.)

सर्पिः-क्षीर (क.)

68. The ghee prepared with the decoction of black turpeth and turpeth should be taken similarly, as potion. Also the milk prepared with these two (black turpeth and turpeth) acts as a pleasant purgative.

શ્યામાત્રિવૃતયોઃ મધયોગૌ—

ત્રિવૃન્મુષ્ટીસ્તુ સનસ્થાનઘૌ દ્રોણેઽમ્મસઃ પચેત્ ।

પાદ્શેષં કષાયં તં પૂતં ગુડતુલાયુતમ્ ॥૬૯॥

ચ્ચિન્ધે સ્થાપ્યં ઘટે ક્ષૌદ્રપિપ્પલીફલચિત્રકૈઃ ।

પ્રલિપ્તે મધુના માસં જાતં તન્માત્રયા પિબેત્ ॥૭૦॥

પ્રહ્ણીપાણ્ડુરોગઘ્નં ગુલ્મશ્ચયથુનાશનમ્ ।

સનસ્થાન નખ અંદર રહે તેવી નચૂન વ દિશ્વતે રહે એસી, અઘો આઠ આઠ, ત્રિવૃન્મુષ્ટી તુ નસોતરની મુઠ્ઠી નિસોતકી મુઠ્ઠી, અમ્મસઃ દ્રોણે એક દ્રોણ પાણીમાં એક દ્રોણ પાણીમાં, પચેત્ પકાવવી પકાવે, પાદ્શેષમ્ ચતુર્થાંશ આઠી રહે ત્યારે ચતુર્થાંશ શેષ રહે તબ, તમ્ તે ઉસ, કષાયમ્ ક્વાથને કાથકો, પૂતમ્ ગાળી ધર્ષ છાનકર, ગુડતુલાયુતમ્ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ મેળવી ઉસમેં ૪૦૦ તોલે ગુડ મિલાકર ક્ષૌદ્ર-તથા મધ તથા મધુ, પિપ્પલી- પીપર પિપ્પલી, ફલ-મૌલિ મદનફલ, ચિત્રકૈઃ તથા ચિત્રક નાખી ઓર ચિત્રક ઢાલ કરકે, મધુના મધ મધુસે, પ્રલિપ્તે ચોપડેલા લિપ્ત કિયે, ચ્ચિન્ધે અને ઘી ચોપડેલા ઓર ઘી ચુપડે હુણ, ઘટે ઘડામાં ઘડેમેં, માસમ્ એક મહિના સુધી એક માસ તક, સ્થાપ્યમ્ રાખવે રક્ષ દેવે, જાતમ્ આસવરૂપ થયેલા આસવરૂપ બને, તત્ તેને ઉસકો, માત્રયા પિબેત્ માત્રાસર પીવે। માત્રાસે પીવે, પ્રહ્ણી- તે ગ્રહણીરોગ વહ પ્રહ્ણીરોગ, પાણ્ડુરોગઘ્નમ્ તથા પાણ્ડુરોગને નાશ કરનાર છે તથા પાણ્ડુરોગના નાશક છે, ગુલ્મ- અને ગુદમ ઓર

ગુલ્મ, શ્ચયથુ- તેમજ સોજાને એવં શોથકો, નાશનમ્ નષ્ટ કરે છે નષ્ટ કરતા છે ॥ ૬૯-૭૦ ॥

69-70. Eight fistfuls of turpeth should be decocted in 1024 tolas of water till it is reduced to one fourth of its quantity. That decoction should be strained and mixed with 400 tolas of gur. This should be mixed with honey, long pepper, emetic nut and white flowered leadwort and kept in a pot soaked in ghee and well-lined with honey. At the end of a month, this should be taken out and used as potion in due dose. This is curative of assimilation-disorders, anemia, gulma and edema.

સુરાં વા ત્રિવૃતાયોગકિણ્વાં તત્કાથસંયુતામ્ ॥૭૧॥

ત્રિવૃતા-યોગ- નસોતરના યોગરૂપ ત્રિવૃતકે યોગરૂપ, કિણ્વામ્ વા સુરાખીજવાળી સુરાબીજવાળા, તત્કાથ- અને નસોતરના ક્વાથથો ઓર ત્રિવૃતકે કાથસે, સંયુતામ્ યુક્ત યુક્ત, સુરામ્ વા સુરા પીવી સુરા પીવે ॥ ૭૧ ॥

71. Or, the wine prepared by mixing yeast with turpeth and its decoction may also be taken.

શ્યામાત્રિવૃતયોઃ કાઙ્ગિકમોગૌ—

યવૈઃ શ્યામાત્રિવૃત્કાથસ્થિન્નૈઃ કુલ્માષમ્મસા ।
આસુતં પઢહં પલ્લે જાતં સૌવીરકં પિબેત્ ॥૭૨॥

શ્યામા- કાળા નસોતર શ્યામા ત્રિવૃત અને અરુણ નસોતરના ઓર ત્રિવૃતકે, કાથસ્થિન્નૈઃ ક્વાથથી બાફેલા કાથસે ઉઘાળે હુણ, યવૈઃ જવના જોકે, કુલ્મા- વમ્ કુલ્માષને કુલ્માષકો, અમ્મસા પાણી સાથે એક

૬૯. ત્રિવૃન્મુષ્ટીસ્તુ....પચેત્-જલે દ્રોણે પચેદઘૌ ત્રિવૃન્મુષ્ટીસ્તુ

સનસ્થાન (ત.)

— જલે દ્રોણે ત્રિવૃન્મુષ્ટીસ્તુ તુ સનસ્થાન

પચેત્ (વ. ક.)

૭૦. મધુના-વિધિના (ક. ઘ. ઙ. ઞ. ક.)

૭૧. ત્રિવૃતા....સંયુતામ્-ત્રિવૃતાકિણ્વાં પિબેત્તત્કાથસંયુતામ્ (વ. ક.)

૭૨. સ્થિન્નૈઃ-સ્થિન્નૈઃ (ત.)

પલ્લે-વર્ણે (સ. ઙ. ઞ.)

अथ धान्नां राशी पानीके साथ एक घड़ेमें रखकर मुख बन्द करके, पहले धान्यना दण्डाभां धान्यराशिमें, षडहम् ७ दिवस राशी छः दिनतक रखकर, आसुतम् आसवनी क्रियाथी आसवकी क्रियासे, जातम् अनेल बने हुए, सौवीरकम् सौवीरक सौवीरकको, पिवेत् पीतुं पीवे ॥ ७२ ॥

72 The cooked parts obtained by boiling barley in the decoction of black turpeth should be soaked in water and made to ferment for six days in a vessel buried in a heap of grain. The resulting Sauveeraka wine should be taken as potion.

शुद्धान् वा सतुषाञ्जुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानम्भसा तद्वत् पिवेज्जातं तुषोदकम् ॥७३॥

शुद्धान् अथवा साक्ष उरेला अथवा शुद्ध, यवान् वा बनने जौको, सतुषान् इतरासहित तुषसहित, शृद्धान् शेडी भूनकर, तत्-चूर्ण- नसेतरना यूथुथी त्रिवृतके चूर्णसे, संयुतान् युक्त करी मिलाकर, तद्वत् तेन प्रभाषे इसी प्रकार, अम्भसा नगनी साथे जलमें घोलकर, आसुतान् आसवनी क्रियाथी आसवकी क्रियासे, जातम् अनेल बने हुए, तुषोदकम् तुषोदकने तुषोदकको, पिवेत् पीतुं पीवे ॥ ७३ ॥

73. Clean unhusked and roasted barley boiled in the decoction of turpeth and mixed with half-boiled barley-powder should be soaked and made to ferment for six days in water, in a vessel buried under a heap of grain; and the resulting Tushodaka wine should be used in the same manner as Sauveeraka wine.

७३. शुद्धान्-शुद्धान् (क. प.)

—शुद्धान् (प.)

षाडवादिभिर्दश योगाः—

तथा मदनकल्पोक्तान् षाडवादीन् पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥७४॥

तथा तेन प्रभाषे उसी प्रकार, मदनकल्प- मदन- ४६५भां मदनकल्पमें, उक्तान् उहेल कहे हुए, पृथक् गुदा गुदा पृथक् पृथक्, दश दश दस, षाडवादीन् षाडव नगेरेने षाडवादिको, त्रिवृत्- चूर्णेन नसेतरना यूथुथी साथे त्रिवृतचूर्णके साथ, संयोज्य भेजनीने मिलाकर, विरेकार्थम् विरेचनने भाटे विरेचनके लिए, प्रयोजयेत् योजना प्रयोग करे ॥ ७४ ॥

74. Ten different preparations of Shadava etc., described in the pharmaceuticals of the emetic nut. should be mixed with the powder of turpeth and administered for purgation.

विरेचनयोगानां वान्तिनिरासार्थमुपायाः—

भवतश्चात्र—

त्वक्केशरात्रातकम्भाडिमैला-

सितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।

मधैस्तथाऽम्लैश्च मनोनुकूल-

युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥७५॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवतः ये श्लोके छे छे दो श्लोक हैं कि, त्वक्- त्वक् दालचीनी, केशर- नागकेशर नागकेशर, आत्रातक- अत्रातक अंबाडे, दाडिम- दाडिम अनार, एला- नानी ऐलथी इलायची, सितोपला- साकर चीनी, माक्षिक- मध मधु, मातुलुङ्गैः अने नीलेरी और बिजौरे, तथा मधैः मधो मध, मनो- नुकूलैः तेमन मनने गमतां एवं मनके प्रिय, अम्लैः च अम्ल ६०थे अम्लोंसे, युक्तानि साथे मिलाकर, विरेचनानि विरेचने विरेचन, देयानि देवां भेदके देवे ॥ ७५ ॥

Here are two verses again—

75. Purgative preparations should be given combined with cinnamon

७५. मधैस्तथाऽम्लैश्च-मधैस्तथाऽम्लैश्च (प. ड. प.)

bark, fragrant poon, indian hog-plum, pomegranate, cardamom, sugar-candy, honey, pomello and pleasant wines and drinks.

शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य
सिञ्चेन्मुखं छर्दिन्विघातहेतोः ।

हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवाला-

नमलं च दद्यादुपजिघ्रणार्थम् ॥७६॥

पीतवतः च निरेथन पीथेथ विरेचन पीने पर, तस्य ते शोभीना उस रोगीके, मुखम् मुण पर मुखको, छर्दि-विघात- छल्टी न थाय वमन न हो, हेतोः ये भाटे इस लिए, शीताम्बुना शीतल जलसे, सिञ्चेत् छल्टुं वासिञ्चन करे, हृद्यान् च अने हृद्यने छितकर और हृदयके लिए हितकर, मृत्- माटी मिट्टी, पुष्प- फूल, फल- फल, प्रवालान् पत्राङ्कुरे पत्राङ्कुरों, अमलम् च अने अमल द्रव्य और खट्टी वस्तु पोंको, उदजिघ्रणार्थम् सुंघवा भाटे सुंघनेके लिए, दद्यात् आपना देवे ॥७६॥

76. After the person has taken the purgative dose, his face should be sprinkled over with cold water, and he should be given to smell cordial earth, flowers, fruits, leaf-buds and acid articles in order to prevent the tendency for vomiting.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
मूत्रेऽष्टादश कण्ठ्यां द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥७७॥
क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च ।
पानकादिषु पञ्चैव षडृतौ पञ्च मोदकाः ॥७८॥
चत्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
द्वौ मये काजिके द्वौ च दशान्ये षाडवादिषु ॥७९॥

७७. मृत्पुष्पफलप्रवालानमलं च-सत्पुष्पफलप्रवालानन्यांश्च (य.)

७८. प्रवालानमलं च-प्रवालानन्यांश्च (क घ. फ.)

७९. षडृतौ-यष्टया (घ.)

७९. षाडवादिषु-षाडवादिषु (ख.)

इयामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन् समुदाहृतम् ।
शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥८०॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, अम्लादिभिः अम्ल वगैरेमां अम्लादिमें, एकः अष्टौ च नव नव, सैन्धवादिभिः सैन्धव वगैरेमां सैन्धवादिमें, दश द्वौ च पार बारह, मूत्रे मूत्रमां मूत्रमें, षडृतादौ षडृत अठारह, षडृतया द्वौ जीवकादौ छे सुलहठीमें दो, जीवकादौ ७४ वगैरेमां जीवकादिमें, चतुर्दश चौदह, क्षीरादौ दूध वगैरेमां क्षीरादिमें, सप्त सात सात, लेहे अष्टौ आठ अष्टौ आठ लेहमें आठ, सितया च अपि साकरमां चीनीमें, चत्वारः चार चार, पानकादिषु पानक वगैरेमां पानकादिमें, पञ्च एव पांच पांच, ऋतौ ऋतुओंमां ऋतुओंमें, षट् छ, मोदकाः मोदकमां मोदकमें, पञ्च पांच पांच, घृते क्षीरे च वी अने दूधमां वी और दूधमें, चत्वारः चार चार, चूर्णे तथा तर्पणे चूर्ण तथा तर्पणमें, द्वौ छे दो, मये द्वौ मधमां छे मधमें दो, काजिके काजिकमां काजिकमें, द्वौ छे दो, षाडवादिषु षाडव वगैरेमां षाडव आदिमें, अन्ये अन्य अन्य, दश च दश दश, इयामायाः आ प्रभाषे श्यामा इस प्रकार इयामा, त्रिवृतायाः च अने त्रिवृतना और त्रिवृतके, अस्मिन् आ इस, कल्पे कल्पमां कल्पमें, परमर्षिणा महर्षिं छे महर्षिसे, सिद्धम् योगानाम् दशो-त्तरम् शतम् सिद्ध अष्टोत्तरश योगो सिद्ध एकसौदश योग, समुदाहृतम् उही अताव्या छे कहे हैं ॥ ७७-८० ॥

Here are the recapitulatory verses—

77-80. Nine preparations with acid articles etc., twelve with rock-salt etc., eighteen with urine, two mixed with liquorice, fourteen with Jivaka and other drugs, seven with milk etc., twelve preparations of linctus mixed with sugar candy, five preparations of syrups for the six seasons; five preparations of sweet boluses, four preparations with ghee, two in milk and similar number in the form of powdered and

demulcent preparations, two preparations in wine, two in sour conjee and ten other preparations in Shadava etc., thus, in all, one hundred and ten tested preparations of turpeth and black turpeth have been expounded by the great sage, in this chapter on the pharmaceutics of black turpeth

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ. प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचेली अग्निवेशकृते बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेला आ. शास्त्रभां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अ. प्राप्ते
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला
और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने उदपरस्थान
विषे कल्पस्थानमें, श्यामात्रिवृत्कल्पः 'श्यामात्रिवृत्कल्पः'
'श्यामात्रिवृत्कल्प', नाम नामने। नामका, सप्तमः सातमो
सातवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus, in the Section on Pharma-
ceutics, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
seventh chapter entitled 'The Pharma-
ceutics of the Black Turpeth and
Turpeth' not being available, the same
as restored by Dridhabala, is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

चतुरङ्गकल्पोपक्रमः—

अथातश्चतुरङ्गकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अध्याये अब आगे, चतुरङ्ग-
कल्पम् 'चतुरङ्गकल्प' नामका अध्यायम् 'चतुरङ्ग-
कल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ. विषयभां नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्व उद्देश्यं हे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
the Purging Cassia'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

आरग्वधस्य पर्यायाः—

आरग्वधो राजवृक्षः शम्पाकश्चतुरङ्गलः ।

प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ ३ ॥

राजवृक्षः राजवृक्ष राजवृक्ष, शम्पाकः शम्पाक
शम्पाक, चतुरङ्गलः चतुरङ्गल चतुरङ्गल, प्रग्रहः प्रग्रह
प्रग्रह, कृतमालः कृतमाल कृतमाल, कर्णिकारः कर्णिकार
कर्णिकार, अवघातकः च अने अवघातक और अवघातक,
आरग्वधः ये आरग्वधना पर्यायां हे ये आरग्वधके पर्याय
हैं ॥ ३ ॥

3. Aragwadha, Rajavriksha,
Sampaka, Chaturangula, Pragraha,
Kritamala, Karnikara and Avaghataka
are its synonyms.

आरग्वधस्य गुणाः—

ज्वरहृद्गोगवातासृग्दावर्तादिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥

राजवृक्षः गरभागे। अमलतास, मृदुः मृदु मृदु,
मधुरशीतलः मधुर तथा शीतल हे मधुर तथा शीतल
है, ज्वर. अने ज्वर और ज्वर, हृद्गोम- हृद्गोम हृद्गोम-
रोग, वातासृक्- वातरक्त वातरक्त, उदावर्तादि- अने
उदावर्त वजरेना और उदावर्त आदिके, रोगिषु रोगीओ
भाटे रोगियोंके लिए, अधिकम् विशेष अधिक, पथ्यः
पथ्य हे पथ्य है ॥ ४ ॥

4. It is mild, sweet and cooling and is exceedingly wholesome to persons suffering from fever, cardiac disorders and misperistalsis etc.

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्यो मृदुनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ५ ॥

चतुरङ्गुलः गरभाणां अमलतास, मृदु-अनपायित्वाद्
मृदु तथा तुकसान न करे केवे। होवाधी मृदु एवं
अहानिकर होनेसे, विशेषात् भास करीने विशेषकर,
बाले आण्ड बालक, वृद्धे वृद्ध, क्षते क्षतयुक्त
क्षतरोगी, क्षीणे क्षीण, सुकुमारे च अने कामज
और कोमल, मानवे मनुष्यमां मनुष्यमें, योज्यः विरेचन
भाटे तेना प्रयोग करवे। जेधो विरेचनके लिए
उसका प्रयोग करना चाहिए ॥ ५ ॥

5. The purging cassia is specially suitable for administration to children, the aged, those suffering from pectoral lesions and cachexia and persons who are of delicate constitution, as it is mild and harmless in action.

आरग्वधस्य उपयोगविधिः—

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥ ६ ॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ७ ॥

फलकाले इणसंग्रह करवाने समये फलसंग्रहकालमें,
तस्य तेना इसके, यत् फलम् च जे इण जो फल,
परिणतम् पाकेवा होय पके हुए हों, ग्राह्यम् ते देवां

५. योज्यो-देयः (ब.)

६. फलकाले-रेचनार्थे (ब.)

७. फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत्-परिणतं फलं तस्याहरे-
द्वयः (क. घ. ङ. फ.)

८. भारं-जातं (घ.)

९. सारं (ब.)

१०. भाण्डे-पात्रे (ग.)

उनको ग्रहण करे, भिषक् वैद्य वैद्य; गुणवताम् गुणवान्।
गुणवाले, तेषाम् ते इणाना उन फलोंके, आरग्वधस्य
भारको, सिकतासु रेतीमां रेतमें, निधापयेत् राखी भुके।
दवा देना चाहिए। सप्तरात्रात् सात दिवस पछी सात
दिनके पीछे, समुद्धृत्य तेने अहार डाढी उसको निकाल-
कर, आतपे तडाभां धूपमें, शोषयेत् सुखवे। सुखा
देवे, ततः ते पछी उसके पीछे, मज्जानम् तेनी मज्जा
उसकी मज्जाको उद्धृत्य डाढी लईने निकालकर, शुचौ
स्वच्छ, भाण्डे वासणुमां पात्रमें, निधापयेत्
राखी भुकी रख देवे ॥ ६-७ ॥

6-7. During the proper season of fruition, its ripe fruits should be gathered and those that are heavy and rich in pulp should be preserved in sand. Taking them out after seven nights, the physician should dry them in the sun. Then, the pulp should be taken out and preserved in a clean pot

आरग्वधस्य द्राक्षारसेन एको योगः—

द्राक्षारसयुतं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ ८ ॥

दाह- दाह दाह, उदावर्त- अने उदावर्तशी और
उदावर्तसे, पीडिते पीडिते पीडित, चतुर्वर्षमुखे चार
वर्षी भाडी चार वर्षसे लेकर, यावत् द्वादशवार्षिके
आर वर्ष सुधीना बारह वर्ष तकके, बाले आण्डने
गरभाणाने आण बालकको अमलतासकी मज्जा, द्राक्षा-
रसयुतम् द्राक्षना रस साथे द्राक्षाके रसके साथ, दद्यात्
आपदे देवे ॥ ८ ॥

8. In persons affected with burning and misperistalsis, in children from four years upto twelve years of age, the pulp of the purging cassia should

८. द्राक्षारसयुतं दद्यात्-द्राक्षारसयुतो देयो (ब.)
, चतुर्वर्षमुखे बाले-चतुर्वर्षे सुखं बाले (त.)

be given mixed with grape juice.

सुरामण्डेन, सीधुना, दधिमण्डेन, आमलकरसेन, सौवीरकेण च
एकैको योगः—

चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम् ।

सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥९॥

दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।

कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥१०॥

चतुरङ्गुल-मज्जाः तु गरभाणानां गोणना अमल-
तासकी मज्जाके, प्रसृतम् वा अथ तोला आठ तोले, अथवा
अञ्जलिम् अथवा सेण तोलाने। अथवा सोलह तोलेका,
शीत- कषायम् शीत कषाय शीत कषाय, कृत्वा डरी
बनाकर, तद्दे उसे, सुरामण्डेन सुरामण्डनी सुरामण्डके,
संयुक्तम् साथे साथ, अथवा अथवा या, कोलसीधुना
गोरना सीधु साथे बेरकी सीधुके साथ, दधिमण्डेन वा
अथवा दहीना मंड साथे या दधिमण्डके साथ, आमल-
कस्य वा अथवा आमलाना या आंवलेके, रसेन रस
साथे रसके साथ, सौवीरकेण वा अथवा सौवीरकेनी
या सौवीरकेके, युक्तम् साथे साथ, पिबेत् पीवे।
पीवे ॥ ९-१० ॥

9-10. Making a cold infusion of the purging cassia weighing 8 tolas or 16 tolas, it may be given mixed with the supernatant part of Sura wine, or Sidhu wine prepared from the jujube, with whey or with the juice of the emblic myrobalans, or it may be given mixed with Sauveeraka wine.

त्रिवृत्कषायेण बिल्वकषायेण च एकैको योगः—

त्रिवृतो वा कषायेण मज्जाः कलकं तथा पिबेत् ।
तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥११॥

१०. युक्तं-सम्यक् (क. घ.)

॥ तं-वा (घ.)

११. त्रिवृतो वा कषायेण मज्जाः कलकं तथा पिबेत्-त्रिवृन्मज्जो-
स्तथा कलकं तत्कषायेण वा पिबेत् (घ. फ.)

॥ मज्जाः कलकम्-मज्जाकरकम् (घ. घ.)

तथा तथा तथा, मज्जाः गरभाणानां गोणना
अमलतासकी मज्जाके, कलकम् डलेके कलकको, त्रिवृतः
त्रिवृतना त्रिवृतके, कषायेण कषाय साथे कषायके साथ,
तथा लवण- अथवा लवण अथवा नमक, क्षौद्र- अथ
मध और मधु, संयुक्तम् सहित मिलाकर, बिल्वकषायेण
वा भीक्षाना कषाय साथे बिल्वकषायके साथ, पिबेत्
पीवे ॥ ११ ॥

11. The paste of the pulp should be similarly taken as potion mixed with the decoction of turpeth or with the decoction of bael, adding rock-salt and honey.

एको लेहयोगः—

कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥१२॥

अथवा अथवा अथवा, गुडान्वितम् गोणसहित
गुडमिश्रित, त्रिवृच्चूर्णम् त्रिवृतं चूर्णं चूर्णको,
तस्य गरभाणानां गोणना अमलतासकी मज्जाके, कषा-
येण कषायमा कषायमें, साधयित्वा सिद्ध डरी सिद्ध
करके, लेहम् ते लेह वह लेह, नरम् विरेच्य मनुष्यने
विरेच्य मनुष्यको, मात्रया मात्रा अनुसार मात्रामें,
शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, लेहयेत् चटावे।
चटावे ॥ १२ ॥

12. Preparing a linctus by cooking on a low fire the powder of turpeth and gur in the decoction of the purging cassia till it is reduced to the proper consistency, that linctus should be administered to a person in a proper dose.

द्वौ घृतयोगौ—

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियादृतम् ।

मज्जाः कलकेन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् १३

चतुरङ्गुल- अथवा गरभाणाथी अथवा अमलताससे,
सिद्धात् सिद्ध डरेका सिद्ध किये, क्षीरात् वा दुधमाथी

दूधसे, यत् ने जो, घृतध धी धी, उदियत्त धीधनी निकले, तत् तेने उषको, धात्रीणां आभगानां धात्र-लेके, रसे रसभा रसमें, मज्जः गरभाणानां गोणना अमलतासकी मज्जाके, कल्केन उदुधनी कल्कसे, साधितम् साधीने सिद्ध करके पिबेत् पीवुं पान करे ॥१३॥

13. A medicated ghee may be made by taking the ghee obtained from the milk prepared with the purging cassia and the paste of the purging cassia-pulp and the expressed juice of emblic myrobalans; it may be taken as a purgative potion.

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् १४

दशमूलस्य दशमूलके, कुलत्थानां उदुधनी कुलथीके, यवस्य च अने यवना और जौके, कषाये उषाथभा कषायमें, श्यामादिभिः श्यामा वजोरेना श्यामा आदिके, कल्कैः उदुधनी साथे कल्कसे, साधितम् सिद्ध करके, तत् एव ते ने उसी, सर्पिः धी घृतको, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १४ ॥

14. Medicated ghee made by taking the purging cassia ghee and preparing it with the decoction of the deca radices horse-gram or barley and the paste of black turpeth etc., may be taken as a purgative potion.

आरग्वधस्य एकोऽरिष्टयोगः—

दन्तीकाथेऽञ्जलिं मज्जः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥१५॥

दन्तीकाथे दन्तीना उषाथभा दन्तीके काथमें, शम्पाकस्य गरभाणानां अमलतासकी, मज्जः गोणना मज्जाके, गुडस्य च अने गोणना और गुडके, अञ्जलिम् १६-१६

१५. दत्त्वा—कृत्वा त.)

.. अरिष्टं पाययेत् च—आसुतं तत् प्रयोजयेत् (द.)

.. पाययेत् च—पाययेद्विषक (घ. घ.)

ती।दा १६-१६ तोले, कल्क साधी निकलकर, मास-अर्धमासस्थम् दोढ मास सुधी देवे रहेवा तेषां हेतु मास तक रख देवे, अरिष्टम् अरिष्ट थाय तयारे ते अरिष्ट बनने पर इष्टे, पाययेत् च पाये पिलावे ॥ १५ ॥

15. Adding 16 tolas of the pulp of the purging cassia and of gur into the decoction of the red physic nut, it should be allowed to ferment for a month and a half. The medicated wine thus prepared, may be used as potion.

आरग्वधस्य अनुक्तविरेचनयोगोपदेशः—

यस्य यत् पानमन्नं च हृद्यं स्वाद्वथ वा कटु ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥१६॥

यस्य नेने जिसको, यत् ने जो, पानम् पान पान, अन्नम् च अने अन्न और अन्न, हृद्यम् हृद्य होय पसंद हो, स्वादु पक्षी ते अधुर चाहे वह मधुर, अथवा अथवा अथवा, कटु वा उदु कु, लवणम् वा उ क्षयक्षु या नमकीन, भवेत् होय हो, तेन तेनी उसके, युक्तम् साथे साथ मिलाकर, विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् देवुं देवे ॥ १६ ॥

16. The purgative dose should be given to a man mixed with whatever food and drink is agreeable in taste to him, i. e. either sweet, pungent or salt.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

द्राक्षारसे सुरासीश्वोर्दधि चामलकीरसे ।

सौवीरके कषाये च त्रिवृतो विष्वकस्य च ॥१७॥

१७. पानमन्नं—पानमन्नं (घ.)

१७. दधित—धधि (ड.)

.. सौवीरके कषाये च त्रिवृतो विष्वकस्य च—सौवीरके कषा-

धाम्नां विष्वक्शंपाकयोस्तथा (ड. घ. फ.)

.. -सौवीरकेऽथ त्रिवृतः कषाये विष्वकस्य च (घ. फ.)

लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गुलकल्पोऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥१८॥

तत्र ते विषयमां उच्यते विषयम्, श्लोकौ उपसंहारनाम् ।
ये श्लोकौ छे डे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अस्मिन् आ
इस, चतुरङ्गुलकल्पो अतुरंगुलकल्पमां इस चतुरंगुल-
कल्पमें, द्वाक्षारसे द्वाक्षारसमां द्वाक्षारसमें, सुरासीध्वोः
सुरामां, सीधुमां सुरामें, सीधुमें, दन्नि दहीमां दहीमें,
आमलकीरसे च आमलकीरसमां आमलकीरसमें,
सौवीरके सौवीरसमां सौवीरसमें, त्रिवृतः त्रिवृतना
अथमां त्रिवृतके काथमें, तिल्वकल्पो च तेभ्यः तिल्वकल्पो
एवं तिल्वके, कषाये कषायमां कषायमें, लेहे लेहमां
लेहमें, अरिष्टे अने अरिष्टमां जोड़ जोड़ और अरिष्टमें
एक एक, घृते तथा धीमां और घीमें, द्वे च ये दो,
द्वादश येम आर इस तरह बारह, सुकुमाराः भृदु कोमल,
सुखोदयाः अने आरोग्यदायक और अरोग्यदायक, योगाः
योगो योग, कीर्तिताः कहेवामां आल्या छे कहे हैं
॥ १७-१८ ॥

Here are the recapitulatory verses—

17-18. One preparation each in
grape juice, Sura wine, Sidhu wine,
in curds, the juice of emblic myroba-
lans, Sauveeraka wine, the decoction
of turpeth or that of bael; one in
the form of linctus, one in that of
medicated wine and two in the form
of ghee—thus, in all, twelve prepara-
tions suitable for delicate persons and
attended with happy results are desc-
ribed in this chapter on the Pharma-
ceutics of the Purging Cassia.

इत्यग्निवैशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गुलकल्पो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवैशकृते अग्निवैश
रथेवा अग्निवैशसे बनीये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
१८. सुखोदयाः प्रकीर्तिताः (६)

अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त,
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे
पूरित किये गये, कल्पस्थाने कल्पस्थानमां कल्पस्थानमें,
चतुरङ्गुलकल्पः 'चतुरंगुलकल्प' 'चतुरंगुलकल्प', नाम
नामना नामका, अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण अथ अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus, in the Section on Pharma-
ceutics, in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the eighth
chapter entitled 'The Pharmaceutics
of the Purging Cassia' not being
available, the same as restored by
Dridhabala is completed.

नवमोऽध्यायः ।

नवमो अध्याय अध्याय नौवाँ

Chapter IX

तिल्वककल्पोपक्रमः—

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अह्नींथी अब आगे, तिल्वककल्पम्
'तिल्वककल्प' नामना अध्यायानु 'तिल्वककल्प' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे च इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्व कहेवामां छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
Tilwaka'.

2. Thus declared the Worshipful
Atreya.

तिल्वकस्य पर्यायाः —

तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।

तिल्वकः तु तिल्वकना तिल्वकके, लोध्रः लोध्र, बृहत्पत्रः भृङ्गपत्र बृहत्पत्र, तिरीटकः अने तिरीटक और तिरीटक, मतः ये पर्याया उद्धृताम् आभ्या छे ये पर्याय कहे गये हैं ॥ २३ ॥

2½. Tilwaka is known by its synonyms such as Lodh, Brihatpatra and Tiritaka.

तिल्वकस्य उपयोगविधिः —

तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥ ३ ॥

चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ।

लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥

अन्तर्वल्कल- अंदरुं वल्कल अन्दरकी छालको, वर्जिताम् डाढो नाभी छोड़कर, शुष्काम् सूखावेसी सूखी हुई, तस्य तेना इसके, मूलत्वचम् तु मूलकी छालको, चूर्णयेत्तु चूर्ण करे, ततः पछी पीछे, त्रिधा त्रिधु भाग तीन भाग, कृत्वा करीने बनाकर, द्वौ ये दो, भागौ भागने भागको, लोध्रस्य एव लोध्रना लोध्रके, कषायेण कषायथी कषायसे, श्रोतयेत् गाणी देना छान लेवे, तेन ते गाणेशा कषायथी उस छाने हुए कषायसे, तृतीयम् त्रीण भागने तीसरे भागको, भावयेत् भावना देवी भावना केवे ॥ ३-४ ॥

3-4. Its dried root-bark with its inner layer removed should be triturated. Dividing that into three parts, two parts should be washed and strained twenty-one times. Then the third part should be taken and impregnated with the strained solution.

४. श्रोतयेत्ततः-काषयेत्ततः (४.)

भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ।

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

तम् ते इस, भागम् भागने भागको, पुनः करीने फिर, दशमूलस्य दशमूलना दशमूलके, काथेन कषायथी काथसे, भावयेत् भावना देवी भावना देवे, पुनः करीने फिरसे, शुष्कम् सूखावी सूखाकर, चूर्णम् चूर्ण चूर्ण, कृत्वा करी करके, ततः ऊर्ध्वम् ते पछी तदनन्तर, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करना चाहिए ॥ ५ ॥

5. That should again be impregnated with the decoction of decaradices. It should then be dried and powdered and made use of.

तिल्वकस्य दध्यादिभिः पञ्च वोगाः —

दधितक्रसुरामण्डसूत्रैर्वदरसीधुना ।

रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ६ ॥

ततः ते पछी पीछे, पाणितलम् ते यूथुनी ओठ तोलानी भावा उस चूर्णको एक तोला मात्राको, दधि-दही दधि, तक्र-तक तक्र, सुरामण्ड-सुरामंड सुरामण्ड, सूत्रैः गोमूत्र गोमूत्र, बदरसीधुना ओरना सीधु वेरकी सीधु, आमलकानाम् के आमलकाना या आवलेके, रसेन वा रस साथे रससे, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ६ ॥

6. It should be taken as potion in the dose of one tola mixed with curds, butter milk, supernatant part of sura wine, cow's urine, Sidhu wine prepared from jujube or with the expressed juice of the emblic myrobalans.

५. पुनः काथेन भावयेत्-कषाये भावितं पुनः (५. फ)
तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत्-स्निग्धस्विके प्रयोजयेत् (५. फ)
६. दधितक्रसुरामण्ड-दधिमण्डसुरामण्ड (५. फ.)

एकः सौवीरकयोगः—

मेघशृङ्गयभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते ।
मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥७॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोधककं पिबेत् सदा ।

मेघशृङ्गी- भरुआशी-गुल मेदासिगी, अभया- ६२३
हरद, कृष्णा- पीपर पिप्पली, चित्रकैः अने चित्रकना और
चित्रकके, शृते सलिले क्वाथना पाण्डुभा काथके पानीमें,
मरुजान् शेकेवा नवने। भूने हुए जौको, सुनुयात्
आसव करवे। आसुत करे, तब च ते वह, यदा
न्यारे जब, सौवीरकम् सौवीरक सौवीरक, जातम्
भवेत् थर्ध अथ न्यारे हो जाय तब, तस्य तेना
उसके, अञ्जलिना १६ तोलानी साथे १६ तोलेके साथ,
लोधककम् दोधरने। ३६३ लोधककको, सदा ६भेश
सदा, पिबेत् पीवे। पीवे ॥ ७३ ॥

7-7½. The paste of lodh should be taken as potion in a dose of 16 tolas of the Sauveeraka wine prepared by fermenting fried barley in the decoction of the tree of the woods chebule myrobalans, long pepper and blue-flowered leadwort.

तिल्वकस्य सुरायोगः—

सुरां लोधकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥८॥

लोधकषायेण दोधरना क्वाथयी लोधके कषायसे,
जाताम् थथेव वनी, पक्षस्थिताम् अने ओक पभवाडीउं
राणी भूकेली और एक पक्ष रखी हुई, सुराम् सुरा सुरा,
पिबेत् पीवी पीवे ॥ ८ ॥

8. The Sura wine, prepared from the decoction of lodh by keeping it for a fortnight, should be taken as potion.

७. मरुजान्-तण्डुलान् (अ.)

७. मरुजान्-तण्डुलान् (अ. व.)

७. सदा-तदा (अ. व. ७. ७.)

तिल्वकस्य अरिष्टयोगः—

दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलध्याढकं पृथक् ।
समुत्काथ्य गुडस्यैकां तुलां लोधस्य चाञ्जलिम् ॥९॥
आवपेत्तत् परं पक्षान्मद्यपानां विरेचनम् ।

दन्ती- दन्ती दन्ती, चित्रकयोः अने चित्रक और
चित्रकके, पृथक् गुड गुड पृथक् पृथक्, आढकम् २५६
तोला २५६ तोले लेकर, सलिलस्य पाण्डु जलके, द्रोणे
१०२४ तोलाभा १०२४ तोलेमें, समुत्काथ्य उडानीने
पकाकर, गुडस्य गोण गुड, एकाम् तुलाम् ४०० तोला
४०० तोला, लोधस्य अने दोधर और लोध, अञ्जलिम्
च १६ तोला १६ तोले, आवपेत् नाणी राणी भूकेवा
मिलाकर रख देवे, पक्षान् ओक पभवाडिया पन्ध्र दिनके,
परम् पछी पीछे, तब ते वह, मद्यपानाम् मद्य पीनारु
मद्य पीनेवालेके लिए, विरेचनम् विरेचन अने छे विरेचन
बन जाता है ॥ ९३ ॥

9-9½. 256 tolas of each of red physic nut and white-flowered leadwort should be decocted separately in 1024 tolas of water, and 400 tolas of gur and 16 tolas of lodh should be added to it. That wine, prepared by keeping for a fortnight is an excellent purgative potion for persons addicted to wine.

कम्पिल्लकेन एको योगः—

कम्पिल्लककषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥१०॥
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

कम्पिल्लक- कपीधाना रोरीके, कषायेण क्वाथयी
कषायसे, दशकृत्वः दशवार दसवार, सुभाविताम् भावना
दीधेव भावना देकर, मात्राम् मात्रा मात्राको, कम्पिल्ल-
कस्य कपीधानान् रोरीके ही, कषायेण क्वाथयी साथे
कषायसे, पुनः ३रीने फिर, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १०३ ॥

10-10½. A dose of powdered Tilwaka after being impregnated ten times in

११. मद्यपानां-मद्यपानात् (अ. व.)

१०. कम्पिल्लककषायेण-तिल्वकस्य कषायेण (अ. व. १०. १०.)

the decoction of Kamala, should be taken mixed again with the decoction of Kamala.

त्रयो लेहयोगः—

चतुरङ्गलकलेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥११॥

चतुरङ्गल- गरभाणानां अमलतासके, कल्पेन ३६५ भां
३६६५ विधि प्रमाणे कल्पमें कही हुई विधिके अनुसार,
अन्यः भीमे दूसरा, लेहः देह लेह, कार्यः च एव
३२५ भां ३६६५ बनाना चाहिए ॥ ११ ॥

11. A linctus should be made of it in the same pharmaceutical method as in the case of the purging cassia.

त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ।

लोध्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥१२॥

त्रिफलायाः त्रिफलानां त्रिफलाके, कषायेण कषायधी
कषायमें, ससर्पिर्मधु धी, मधु घृत, मधु, फाणितः क्षणित
राव, लोध्रचूर्णयुतः अने दोधरनुं यूष्णं भेगवी और
लोबका चूर्ण मिलाकर, सिद्धः सिद्ध करेदे। सिद्ध किया,
लेहः देह लेह, विरेचने विरेचनभां विरेचनमें, श्रेष्ठः
श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १२ ॥

12. The linctus prepared by mixing powdered Tilwaka with the decoction of the three myrobalans, ghee, honey and treacle, is regarded the best for purgation.

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥१३॥

तिल्वकस्य तिल्वकनां तिल्वकके, कषायेण कषाय
कषायसे, कल्केन च अने ३६६ साधे और कल्कसे,
सशर्करः साकर शर्करा, सघृतः अने धी नाभी और
वीके साथ, साधितः तैयार करेदे। सिद्ध किया, सः च
ते वह, लेहः देह लेह, विरेचने विरेचनभां विरेचनमें,
श्रेष्ठः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १३ ॥

१३. लेहो विरेचने-लेहो विरेचनम् (प. प.)

13. The linctus, prepared by mixing the paste of Tilwaka with its own decoction and adding sugar and ghee, is the foremost medicine for purgation.

तिल्वकस्य चत्वारो घृतयोगाः—

अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टीस्तु सनखान् पृथक् ।
द्रोणेऽयां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् १४
पिष्टैस्तैरेव विस्वांशैः समूत्रलवणैरथ ।

ततो मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥१५॥

त्रिवृतादीनाम् त्रिवृत वजेरे नव विरेचन-द्रव्योनां
त्रिवृतादिनां विरेचन-द्रव्योंमेंसे, अष्ट अष्टौ आठ आठ आठ
आठ, पृथक् भुदी भुदी पृथक् पृथक्, सनखान् मुष्टीन्
तु अंतर्नाभमुष्टिं क्षुब्ध अन्तर्नाभमुष्टि लेकर, अवाह
भाणानां जलके, द्रोणे अने दोधरनुं एक द्रोणमें, साधयेत्
पादशेषी पकाये, पादशेषे यतुर्धाश आधी रहे तयारे
चतुर्थांश रह जाये तब, समूत्रलवणैः गोमूत्र अने लवण-
सहित गोमूत्र और लवणके साथ, विस्वांशैः ४ तोला
४ तोले, पिष्टैः तैः एव ते विरेचन-द्रव्योनां ३६६५
उन विरेचन द्रव्योंके ही कल्कसे, घृतात् घी घृत, प्रस्थम्
६४ तोला ६४ तोले, पचेत् पकावतुं पकाये, अथ ततः
पथी पीछे, काले योग्य समये उचित समय पर, मात्राम्
तेनी मात्रा इसकी मात्राको, पिबेत् पीवी पीवे, एतत्
आ यह, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, विरेचनम् विरेचन छे
विरेचन है ॥ १४-१५ ॥

14-15. Sixteen fistfuls of Tilwaka should be cooked along with eight fistfuls of each of turpeth etc., separately in 1024 tolas of water, till reduced to one fourth of the quantity. That should be cooked in 64 tolas of ghee with the paste of 4 tolas of each of those very drugs; it should be taken

१४. अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टीस्तु सनखान् पृथक्-अष्टौ त्रिवृ-
तादीनां मुष्टीरन्तर्नाभाः पृथक् (प.)

१५. समूत्रलवणैरथ-गोमूत्रलवणैरथ (क. प.)

at the right time and in due dose mixed with cow's urine and rock-salt.

लोध्रकल्केन सूत्रामललवणैश्च पचेद्वृतम् ।

चतुरङ्गलकल्पेन सर्पिणी द्वे च साधयेत् ॥१६॥

लोध्रकल्केन लोध्रना ३६३थी लोध्रके कल्के, सूत्र-
मूत्र मूत्र, अम्ल- ३६७ अम्ल, लवणैः च अने लवणुथी
और लवणोंद्वारा, वृतम् थी वृत, पचेत् पक्षपुं पकाये,
चतुरङ्गल- अरभाणा अमलतासके, कल्पेन ३६५थी भाद्रक
कल्पके अनुसार, द्वे सर्पिणी च थीअं थे थी अन्य दो
वृत, साधयेत् सिद्ध करवा सिद्ध करे ॥ १६ ॥

16. This is an excellent purgative preparation. Prepare a medicated ghee of cow's ghee in cow's urine, sour conji and rock salt, adding the paste of Tilwaka. Two other preparations of ghee may be made in the same method as described in the pharmaceutics of the purging cassia.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च ।

एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिलकेन च ॥१७॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
थे श्लोक ३६७ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, दध्यादिभिः
एकी पगेरेथी दधि आदिसे, पञ्च पांच पांच, सुरा
भराथी सुरासे, एका तु ओक एक, सौवीरकेण च
सौवीरकथी सौवीरकसे, एकः ओक एक, तथा तथा तथा,
अरिष्टः अरिष्टथी ओक अरिष्टसे एक, कम्पिलकेन च अने
उपीदाथी और रोरीसे, एकः ओक एक, योगः योग
थाय थे योग होता है ॥ १७ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

17. Five preparations with curds etc., one of Sura wine one of Sauveeraka wine one of medicated wine and similarly one preparation with Kamala.

लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।

योगास्ते लोध्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥१८॥

लेहाः लेहा, लेहसे, त्रयः त्रय, तीन, घृतेन अपि अने
थीथी और घृतसे, चत्वारः चार योग चार योग, संप्रकी-
र्तिताः ३६८ थे कहे हैं, लोध्रमूलानाम् आ लोध्रना-
मूलना इस तिलकमूलके, कल्पे ३६५थी कल्पमें, ते
षोडश ते सोण ने सोलह, योगाः योग योग, दर्शिताः
अताव्धा थे दिखलाये हैं ॥ १८ ॥

18. Three preparations of linctuses and four of ghee have been described. Thus, in all, sixteen preparations have been expounded in this chapter on the pharmaceutics of Tilwaka.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने तिलककल्पो नाम
नवमोऽध्यायः ॥१९॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेला अग्निवेशने बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबल-
संपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित
हिये गये, कल्पस्थाने ३६५स्थान निधे कल्पस्थानमें,
तिलककल्पः 'तिलककल्प' 'तिलककल्प', नाम
नामने नामका, नवमः नवमो नौवाँ, अध्यायः अध्याय
संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १९ ॥

9. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Tilwaka' not being available, the same as restored by Dridhabala is completed.

१८. संप्रकीर्तिताः—संप्रदर्शिताः (ख. ड.)

दशमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः अध्यायः दसवाँ

Chapter X

सुधाकल्पोपक्रमः —

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्ह्यो अव आगे, सुधाकल्पम् 'सुधाकल्प' नामना अध्यायानु 'सुधाकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय-जने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of the Thorny Milk-hedge plant."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सुधागुणः, सुधाप्रयोगानर्हा नराश्च —

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।

सङ्घातं हि भिनस्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा ॥ ३ ॥

तस्माच्चैवा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।

न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे ॥ ४ ॥

सर्वेषाम् सर्व सब, विरेचनानाम् विरेचनेमा विरेचनेमें, सुधा शेरने सुधा, तीक्ष्णतमा अत्यंत तीक्ष्ण अत्यन्त तीक्ष्ण, मता मानेछ छे मानी है, हि कारणु के क्योंकि, दोषाणाम् ते दोषाना वह दोषोंके, संघातम् संघातको, आशु जल्दी शीघ्र, भिनत्ति तोड़ी नाछे छे तोड़ती है, कष्टविभ्रमा च अने सम्पक् प्रयोग न थाय तो अत्यन्त कष्ट उत्पन्न करे छे और सम्पक् प्रयोग न होनेपर अत्यन्त कष्ट उत्पन्न करती है, तस्मात्

१. सुधाकल्पं—महावृक्षकल्पं (त.)

२. मार्गपरिक्रमे—चान्वपरिक्रमे (च. व. क.)

तेशी इसलिये, एवा अने। इसका, मृदौ कोष्ठे मृदु कोष्ठमा मृदु कोष्ठमें, कदाचन कदी पक्ष कभी भी, न प्रयोक्तव्या प्रयोग करवे। नहि प्रयोग नहीं करना चाहिए, दोषनिचये दोषाने। संघय दोषका संघय, अल्पे अने अल्प होय तो। यदि अल्प हो तो, मार्गपरिक्रमे सति च अने अने थीछ के। चिकित्साथी काम आलतुं होय तो। पक्ष प्रयोग करवे। नहि और यदि अन्य किसी चिकित्सासे कार्य चलता हो तो भी प्रयोग नहीं करना चाहिए ॥ ३-४ ॥

3-4. The thorny milk-hedge plant is regarded the most acute of all the purgative drugs. It quickly breaks up the accumulation of impurities and if wrongly used might lead to conditions difficult to cure. Therefore this should in no case be administered to a soft bowelled person nor in a condition of scanty accumulation of impurities nor in a condition where other measure can as well serve the purpose.

सुधाप्रयोगार्हा नराः —

पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषादिते ।

श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ५ ॥

रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा संप्राणमातुरम् ।

प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥ ६ ॥

सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संघयम् ।

पाण्डुरोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, उदरे उदररोग उदररोग, गुल्मे गुल्म गुल्म, कुष्ठे कुष्ठ कुष्ठ, दूषीविषा- दिते दूषीविषयी थयेदी पीडा दूषीविषसे उत्पन्न पीडा, श्वयथौ सोओ शोथ, मधुमेहे मधुमेह मधुमेह, दोष अने दोषाने कारणु और दोषोंके कारण, विभ्रान्तचेतसि च थयेदी चित्तविभ्रम उत्पन्न चित्तविभ्रम, एवंविधैः आदी अतना इस प्रकारके, रोगैः रोगाथी रोगोंसे, प्रसम् धेरायेला पीडित, आतुरम् रोगीने रोगीको, संप्राणम् सम्पन्न बलवान्, ज्ञात्वा अथी जानकर, महावृक्षम्

७. हरति—नुदति (च.)

शे।रने। सुधावृक्षका, प्रयोजयेत् प्रयोगे। करवे। प्रयोग करे,
हि कारण के क्योंकि, सम्यक् सारी रीते मली प्रकार,
अवचारितः प्रयोगे। करवाभा। आवेदे। प्रयोग किया
हुआ, सः ते वह, दोषाणाम् दोषे।ना दोषोंके, महान्तम्
महान बड़े भारी, संचयम् संचयने संचयका, सद्यः
अद्यही तुरन्त, हरति हरी दे छे नाश कर देता
है ॥ ५-६१ ॥

5-6. In patients affected with anemia, abdominal diseases, gulma, dermatosis, chronic poisoning, edema, diabetes, morbid psychic conditions and such other diseases, the thorny milk hedge plant should be administered if the patient is strong enough to withstand the drug. When properly administered, it quickly eliminates the impurities even if excessively accumulated.

सुधामेदो—

द्विविधः स मतोऽल्पैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥ ७ ॥
सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।

सः शे।रनुं वृक्ष सुधावृक्ष, द्विविधः ये प्रकारनुं दो,
प्रकारका, मतः भान्युं छे माना गया है, अल्पैः च ऐक
नाना एक छोटे, बहुभिः च एव तथा धलु तथा
बहुत, कण्टकैः कटावाणुं कांटोंवाला, सुतीक्ष्णैः अने
भीणुं अत्यंत तीक्ष्ण और दूसरा अत्यंत तीक्ष्ण, अल्पैः
तथा शे।र। कटावाणुं तथा थोड़े कांटोंवाला, बहुकण्टकः
ऐऐ।भा धलु। कटावाणुं इनमें बहुत कांटोंवाला,
प्रवरः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ ७३ ॥

7. It is known to be of two kinds. One with small and numerous thorns, the other with very sharp and a small number of thorns. The one with numerous thorns is the superior variety.

७. अल्पैश्च-यैश्च (ख. ड.)

सुधायाः पर्यायाः—

स नाम्ना सुग्गुडा नन्दा सुधा निस्त्रिंशपत्रकः ॥ ८ ॥

सुधा सः सुधा नामनुं ते वृक्ष सुधा नामका वह
वृक्ष, स्नुक् स्नुक् स्नुक्, गुडा गुडा गुडा, नन्दा नन्दा
नन्दा, निस्त्रिंशपत्रकः अने निस्त्रिंशपत्रक और निस्त्रिंश-
पत्रक, नाम्ना ये पर्यायो।थी कहेलाय छे इन पर्यायोंसे
कहा जाता है ॥ ८ ॥

8. It is known by the synonyms of Snuk. Guda, Nanda, Sudha, Nistri-
msapatraka.

सुधायाः उपयोगविधिः—

तौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक् ।
द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ९ ॥

मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषक् वेद वैद्य,
विशेषतः आस करीने खासकर, शिशिरान्ते शिशिर-
ऋतुने अंते शिशिर ऋतुके अन्तमें, द्विवर्षम् वा ये
वर्षना दो बरसके, त्रिवर्षम् वा के त्रय वर्षना या
तीन बरसके, तौ शस्त्रेण ते वृक्षोने शस्त्रे। उन वृक्षोंको
शस्त्रसे, विपाट्य थीरीने चीरकर, क्षीरम् दूध दूध,
आहरेत् देखुं लेवे ॥ ९ ॥

9. The intelligent physician should incise the plants of two or three years of age with a sharp instrument and obtain the milk, specially at the end of winter.

सौवीरकादिभिः सप्त योगाः—

बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यास्तथैकशः ।
कषायेण समांशं तं कृत्वाऽङ्गारेषु शोषयेत् ॥ १० ॥

बिल्वादीनाम् भीली वगेरे भृक्षपत्रमूल बिल्व
आदि बृहत्पत्रमूल, बृहत्याः भीली भो।रोगली बड़ी कटेरी,

८. स्नुग्गुडा नन्दा-तु गडा नन्दी (ड.)

९. तौ-तं (क. व. ड.)

तौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक्-तं पाटयित्वा
शस्त्रेण क्षीरमुदाहरेत् भिषक् (ख.)

१०. कषायेण समांशं तं-कषाणं तं समांशेन (ख. ड.)

तथा कण्टकार्याः वा तथा भेडी भोरोगुली तथा कटेरी,
एकत्रः ओओभांभी डाई ओडना इनमेंसे किसी एकके,
कषायेण उत्राधनी साथे कषायके साथ, तम् थोरना
दूधने स्तुहीके दूधसे, समानां समान भागे समान
भागमें, कृत्वा भेजवी मिलाकर, जङ्गरेव अंभारा पर
अंगारोंपर, शोषयेत् सूक्ष्मी नाभयुं सुखा लेवे ॥ १० ॥

10. The milk of the thorny-hedge
plant mixed with equal quantity of any
of the decoctions of the bael group of
drugs or of indian nightshade or yellow-
berried nightshade should be reduced
to a thick consistency on coal fire

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा ।
तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥११॥
सुरया दधिग्रण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ।

ततः तेभांभी उसमेंसे, कोलसमाम् ओर समान
बेरके समान, मात्रां मात्रा मात्रा, सौवीरकेण वा
सौवीरक सौवीरक, तुषोदकेन तुषोदक तुषोदक, कोलानाम्
ओरना रस बेरके रस, आमलकस्य आमलकना आवलेके,
रसेन वा रस रसके साथ, सुरया सुरा सुरा, दधिग्रण्डेन
दधिग्रंउ दधिग्रण्ड, मातुलुङ्गरसेन वा ३ थोओरना रस
साथे या बिजौरेके रसके साथ, पिबेत् पीवी पीवे ॥११॥

11. 11. Then it should be made into
pills of the size of a jujube; it should
be taken as potion mixed with Sauvee-
raka wine, Tushodaka wine, the juice
of the emblic myrobalans, Sura wine,
whey, or the juice of the pomello.

सुधायाः सर्पिषा मांसरसेन चैकैको योगः —

सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम् ॥१२॥

११. ततः कोलसमां मात्रां—कोलप्रमाणां गुटिकां (ग)

.. ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा—कोलप्रमाणां
गुटिकां पिबेत् सौवीरकेण ताम् (घ.)

१२. कटुत्रिकम्—फलत्रिकम् (घ. ब. फ.)

यथोपपत्तिं सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ।
कोलमात्रां घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ॥१३॥

सातलाय सातला छातला, काञ्चनक्षीरीम् स्वर्ण-
क्षीरी स्वर्णक्षीरी, श्यामादीन् डाणुं नसोतर वजेरे
श्यामा आदि, कटुत्रिकम् अने त्रिकटु ओओभांभी और
त्रिकटु इनमेंसे, यथोपपत्तिं ने डाई भगे तेने जो प्राप्त
हो उसे, सप्ताहम् सात दिवस सुधी सात दिन तक,
सुधाक्षीरेण थोरना दूधनी सुधाक्षीरसे, भावयेत् भावना
देवी भावना देवे, अतः ओओभांभी इसमेंसे, कोलमात्राम्
ओर नेटली मात्रा बेरके समान मात्रा, घृतेन धी साथे
वीके साथ, मांसरसेन वा अथवा मांसरस साथे या
मांसरसके साथ, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १२-१३ ॥

12-13. As many as are available of
these, viz., soap-pod, yellow milk plant,
black turpeth and the other drugs of its
group and the three spices should be
impregnated for a week with the milk
of the thorny milk-hedge plant. A
pill made of the size of a jujube
should be taken as potion with ghee
or meat-juice.

सुधाया एकः पानकयोगः —

त्र्युषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ।
सुक्षीरभाषितं सम्यग्विदध्याहुडपानकम् ॥१४॥

त्र्युषणम् त्र्युषण त्रिकटु, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला,
दन्तीम् दन्तीभूण दन्तीमूल, चित्रकम् चित्रक चित्रक,
तथा अने एवं, त्रिवृताम् नसोतरने त्रिवृतको, सुक्षीर-
ओरना दूधनी स्तुहीके दूधसे, भावितम् भावना धी
भावना देकर, गुडपानकम् गोणना शरभत साथे गुडके
शरबतके साथ, सम्यक् विदध्यात् तेने सारी रीते
प्रयोग करे। उसका अच्छी तरह प्रयोग करे ॥१४॥

14. The three spices, the three myro-
balans, red physic nut, white flowered
leadwort and turpeth impregnated

१४. गुडपानकम्—गुडपानके (ब.)

in the milk of the thorny milk-hedge plant should be administered with the syrup of gur.

एकः प्रेययोगः—

त्रिवृताख्यं दन्तीं शङ्खिनीं ससलां सधम् ।

गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषयेदातपे ततः ॥१५॥

ससाहं भावयित्वा च स्नुक्षीरेणापरं पुनः ।

ससाहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ॥१६॥

गन्धमाख्यं तदाप्राय प्राकृत्य पटमेव च ।

सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥१७॥

त्रिवृता नसीतर निसोत, आरग्वधम् गरभाणे
अमलवास, दन्तीम् इन्दीमूण दन्तीमूळ, शङ्खिनीम्
आमृष्टाभणी शंखिनी, ससलाम् अने ससला
ओओना यूलुने और ससला इनके चूर्णको, सधम् सध
प्रभाषुमा धर्ष सधान भागमें लेकर, गोमूत्रे गोमूत्रमा
गोमूत्रमें, रजनीम् आभी रात एक रात, कृत्वा राभी
भिगोकर, ततः पछी पीछे, आतपे तड्डाभा धूपमें,
शोषयेत् सुकावुं सुखा ले, एवम् आ प्रभाषे इस
प्रकार, ससाहम् सात दिवस सुधी सात दिन तक,
भावयित्वा भावनाओ आभी भावना देकर, पुनः पछी
फिर, अपरम् भीम दूसरे, ससाहम् सात दिवस सुधी
सात दिन तक, स्नुक्षीरेण शेरना दूधनी स्नुहीसीरसे,
भावयेत् भावना आपनी भावना देवे, शुष्कम् सुकावीने
सुखाकर, ततः ते पछी तदनन्तर, तेन अपि ते यूलुंधी
इस चूर्णसे, भावितम् अवयूलुंन दारा भावना आपेक्ष
अवचूर्णनद्वारा भावित, तत् गन्धमाख्यम् उत्तम सुगंधी
पुष्पमाख्ये उत्तम सुगन्धी पुष्पमालाको, आप्राय
संधवाथी संधनेसे, पटम् अने अवयूलुंनदारा भावना
आपेक्ष वस्त्रने और अवचूर्णनद्वारा भावित वस्त्रको,
प्राकृत्य च एव ओढवाथी पल्लु ओढनेसे भी, मृदुकोष्ठाः
भृदु कोष्ठावाणा मृदु कोष्ठवाले, नराधिपाः राजा वजरे

१५. समस-समास (घ.)

गोमूत्रे रजनीं कृत्वा-निक्षिप्तिष्यंतं गवां मूत्रे (ड. त. व. फ.)

गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषयेदातपे ततः-निक्षिप्तिष्यंतं गवां

मूत्रे शोषयेदातपे मिषक् (घ.)

१७. तदाप्राय-तदाप्राय (घ. क.)

दे। डोने राजा आदि लोगोंको. सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक,
आशु जल्दी जल्दी, विरिच्यन्ते विरेचन थाय छे
विरेचन हो जाता है ॥ १५-१७ ॥

15 17. Turpeth, purging cassia, red
physic nut, clenolipis and soap-pod taken
in equal parts and soaked in cow's
urine for a night should then be
dried in the sun. This process should
be repeated for seven days. Again
impregnated for a week in the milk
of the thorny milk hedge plant
they should be dried and powdered.
This powder, when sprinkled profusely
on a sweet smelling flower garland or on
the upper cloth and given for smelling
or for wearing to a soft-bowelled person
of royal descent, he will be moved
to happy and quick purgative effect.

सुधायाः एकः लेहयोगः—

श्यामात्रिवृत्कषायेण स्नुक्षीरघृतफाणितैः ।

लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥१८॥

श्यामा- काणुं नसीतर श्यामा, त्रिवृत्- तथा अशु
नसीतरना तथा अरुण त्रिवृत्के, कषायेण कषाथी
कषायेसे, स्नुक्षीर- अने शेरनुं दूध स्नुहीका दूध, घृत-
धी वी, फाणितैः तथा राभ ओओधी तथा राब इनसे,
लेहम् लेह लेह, पक्त्वा पकावीने पकाकर, विरेकार्थम्
विरेचन भाटे विरेचनके लिए, नरम् मनुष्यने मनुष्यको,
मात्रया मात्रासर मात्रासे, लेहयेत् यटाडवे चटावे ॥१८॥

18. A linctus should be prepared
with the decoction of black turpeth
and turpeth, milk of the thorny hedge
plant, ghee and treacle and adminis-
tered in due dose, for the purpose of
purgation.

१८. पक्त्वा-कृत्वा (घ.)

यूषादिभिन्नयो योगः—

पाययेत्तु सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः ।

सुधाक्षीरम् थेरनुं दूध स्तुहीके दूधको, यूषैः यूप, मांसरसैः मांसरस मांसरस, घृतैः अने धीनी साधे और घीके साथ, पाययेत् पिवरावपुं पिलावे ॥१८३॥

18½. The milk of the thorny milk hedge plant may be administered as potion along with soups, meat juices and medicated ghees.

शुष्कमत्स्येन मांसेन च एको योगः—

भाविताञ्जुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः १९

भावितान् थेरना दूधनी लावना आपेदा सेहुंडके दूधसे भावित की हुई, शुष्कमत्स्यान् वा सूक्ष्मेकां भाउका सुखी हुई मछलियोंको, मांसम् वा अथवा थेरना दूधनी लावना आपेदा मांसने अथवा सेहुंडके दूधसे भावित मांसको, नरः मनुष्ये मनुष्य, भक्षयेत् खावे ॥ १९ ॥

19. Dried fish and meat impregnated with that milk may also be eaten for purposes of purgation.

एकः सुरायोगः, द्वौ घृतयोगौ च—

क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत् पचेत् ।

सुरां वा कारयेत् क्षीरे घृतं वा पूर्ववत् पचेत् ॥२०॥

चतुरङ्गुलवत् गरभाणानीं पेठे अमलतासे समान, क्षीरेण थेरना दूधनी स्तुहीके दूधसे, आमलकैः आमलकानां क्वाथथी भावलेके क्वाथसे, सर्पिः धी घृत, पचेत् पडावपुं पकावे, पूर्ववत् अगाडिनी पेठे पूर्वकी मांति, क्षीरे थेरना दूधनी स्तुहीके दूधसे, सुराम् सुरा सुरा, कारयेत् अनावली बनाये, घृतम् वा अथवा घृत अथवा घीको, पचेत् पडावपुं सिद्ध करे ॥ २० ॥

20. A ghee can be obtained from the prepared milk of thorny milk

१९. भाविताञ्जुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः—भावितं शुष्कमत्स्यं वा मांसं वा भक्षयेन्नरः (ह.)

२०. घृतं—घृतं (ह.)

hedge mixed with emblic myrobalans as in the case of the purging cassia. Sura wine can be prepared from the milk of the thorny hedge plant; or even a ghee, as described before, can be prepared from it.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।

पानकं त्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥२१॥

द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिणी ।

महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥२२॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमां उपसंहारना ये श्लोक छे छे उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, सौवीरक-आदिभिः सौवीरक वज्रेथी सौवीरक आदिसे, सप्त सात सर्पिषा धीधी ओक वीसे एक, रसेन मांसरसथी ओक मांसरससे एक, पानकम् पानकथी पानकसे एक, त्रेयलेहौ च त्रेयथी ओक लेहथी ओक त्रेयसे एक लेहसे एक, यूषादिभिः अने यूप वज्रेथी और यूषादिसे, त्रयः योगाः त्रयु योगो तीन योग, शुष्कमत्स्य-शुष्कमत्स्य सुखी मछली, मांसाभ्याम् अने मांसथी और मांससे, द्वौ ये दो सुरा एका सुराथी ओक सुरासे एक, सर्पिणी च तथा धीधी तथा वीसे, द्वे ये दो, महावृक्षस्य आ प्रमाणे थेरना इस तरह महावृक्षके, ते विंशतिः ते बीस वे बीस, योगाः योगो योग, समुदाहृताः उहा छे कहे हैं ॥ २१-२२ ॥

Here are the recapitulatory verses—

21-22. Seven preparations with sauveeraka wine etc., one with ghee, one with meat-juice, one preparation of syrup, one of snuff and one of linctus, three preparations administered with soups etc., two preparations consisting of dry fish and meat, one of Sura wine and two of ghee—thus, in

२१. महावृक्षस्य—यूषादिभिस्त्रयः (ह.)

all twenty preparations of the thorny milk hedge plant have been described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रच्येदा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और
दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने कल्पस्थान विषे
कल्पस्थानमें, सुधाकल्पः 'सुधाकल्प' सुधाकल्प,
नाम नामने नामका, दशमः दशमो दसवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थियो अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus, in the Section on Pharma-
ceutics in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
tenth chapter entitled 'The Pharma-
ceutics of the Thorny Milk-hedge
plant' not being available, the same as
restored by Dridhabala, is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

अग्नियारभो अध्याय अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

सप्तलाशङ्खिनीकल्पोपक्रमः —

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवान्नेत्र्यः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, सप्तलाशङ्खिनी-
कल्पम् 'सप्तलाशङ्खिनीकल्प' नामना अध्यायानुं
'सप्तलाशङ्खिनीकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेथु व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाण्डे अ इव
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह सा कहेथुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The Pharmaceutics of
the Soap pod and Clenolipis."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

सप्तलाशङ्खिन्योः पर्यायाः —

सप्तला चर्मसाहा च बहुफेनरसा च सा ।
शङ्खिनी तिकला चैव यवतिकाऽक्षि(क्ष)पीडकः ॥३॥

चर्मसाहा च चर्मसाहा, बहुफेनरसा च
अने बहुफेनरसा और बहुफेनरसा, सा सप्तला ते
सप्तलाना पर्याये छे वे सप्तलाके पर्याय हैं, तिकला
अने तिकला और तिकला, यवतिका यवतिका
यवतिका, अक्षिपीडकः च एव अने अक्षिपीडक अ
और अक्षिपीडक ये, शङ्खिनी शङ्खिनीना पर्याये छे
शङ्खिनीके पर्याय हैं ॥ ३ ॥

3. Soap pod is also known by its
synonyms of Saptala, Charmasahva
and Bahuphenarasa while Clenolipis is
known by the names of Sankhini,
Tiktala, Yavatiktā and Akshipeedaka.

सप्तलाशङ्खिन्योः गुणाः —

ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥४॥

ते ते अने उन दोनोंका, विकासि- विकासि
विकासी, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, रूक्षत्वात् अने रूक्ष
होवाथी और रूक्ष होनेके कारण, गुल्म- गुल्म गुल्म,
गर- गरहृद्रोग, हृद्रोग- हृद्रोग हृदयरोग, कुष्ठ-
कुष्ठ कुष्ठ, शोफ- शोफ शोफ, उदरादिषु अने उदरादि
वर्गमें और उदरादि रोगोंमें, श्लेष्माधिकेषु तु ते श्लेष्मानी
आधिकतावाला होय तेओमा जो कफकी अधिकतावाके

१. शङ्खिनी तिकला चैव-शङ्खिनी तिकला हेमा (च. क.)

२. " -शङ्खिनी तिकलाका च (च. क.)

हों उनमें, जोड़े यौवन वायक से प्रयोग करना चाहिए ॥ ४ ॥

4. These should be administered in gulma, chronic poisoning, cardiac-disorder, dermatosis, edema, abdominal disease etc., and in conditions of pre-dominance of kapha, as they are anti-spasmodic, acute and dry in quality.

सप्तलाशङ्खिन्योः प्राद्यमज्जम्—

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ।
ससलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥

नातिशुष्कम् अणु सूक्ष्मं नहि भवेत् न बहुत सूखा हुआ, निस्तुषीकृतम् अने झेतरीं उतारेहुं और तुषरहित, शङ्खिन्याः शंभिनीतुं शंखिनीका, फलम् इण फल, ग्राह्यम् अणु उरवा वायक से ग्रहण करना चाहिए, ससलायाः यीकाभाधनां चीकेकाईके, मूलानि च भूण मूलको, गृहीत्वा धर्धने लेकर, भाजने वास-लुभा पात्रमें, क्षिपेत् राधना रख देवे ॥ ५ ॥

5. The fruits of the clenolipis should be gathered before they are very dry, and excorticated. The roots of soap-pod should be gathered and both these should be preserved in a pot.

सप्तलाशङ्खिन्योः षोडश कल्कयोगाः—

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।
हृद्रोगे कफवातोत्थे गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
प्रियालपीलुकर्कन्धुकोलाघ्रातकदाडिमैः ।
द्राक्षापनसखर्जूरबदराम्लपरूषकैः ॥ ७ ॥
मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके ।
सीधौ चाप्येष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरेचनः ॥ ८ ॥

६. प्रसन्ना-मदिरा (ड.)

७. कफवातोत्थे-वातकफजे (व)

८. हृद्रोगे कफवातोत्थे-हृद्रोगकफवातात् (व. ड.)

९. प्रियाल-प्रियाल (व.)

१०. कोलाघ्रातक-कोलाघ्रातक (व.)

प्रसन्ना-प्रसन्ना प्रसन्ना, लवण-अने लवण और लवणसे, आयुतम् सहित मिलाकर, तयोः ते अन्नेने इन दोनोंकी, अक्षमात्रम् अक्ष तोला नोटो एक तोला मात्राके, पिण्डम् पिंड पिण्डको, कफवातोत्थे उद्भवात्-अन्ध कफवातजन्य, हृद्रोगे हृद्रोगम् हृद्रोग, गुल्मे एव च अने गुल्मम् और गुल्ममें, प्रियाल-प्रियाल विरौजी, पीलु-पीलु पीलु, कर्कन्धु-अणुभार झड़वेर, कोल-भोर बेर, आघ्रातक-अंभाउ अंवाड़ा, दाडिमैः दाडिम अनार, द्राक्षा-द्राक्ष मुनका, पनस-इलुस कटहल, खर्जूर-अणूर खजूर, बदराम्ल-भाटा भोर बदराम्ल, परूषकैः अने शल्लभा साथे और फालसाके साथ, प्रयोजयेत् प्रयोगवे अने प्रयोग करना चाहिए, मैरेये मैरेयम् मैरेयमें, अम्ले भाटा खट्टे, दधिमण्डे दधिमंडम् दधिमंडमें, सौवीरक-सौवीरकम् सौवीरकमें, तुषोदके तुषोदकम् तुषोदकमें, सीधौ च अने सीधुम् और सीधुमें, अपि पणु सी, एवः आ यही, कल्पः उद्ये से कल्प है, सुखम् तेजी सुखपूर्वक इससे सुख-पूर्वक, शीघ्र-अने जल्दी और शीघ्र, विरेचनः विरेचन विरेचन, स्यात् थाय से होता है ॥ ६-८ ॥

6-8. A measure of one tola of the paste of these drugs mixed with Pra-sanna wine and rock-salt should be administered in cardiac disorder caused by kapha and vata, and also in gulma. This paste administered with the decoctions of Buchanan's mango, tooth-brush tree, wild jujube, small jujube, indian hog-plum, pomegranate, grape, jack fruit, date, sour jujube, sweet falsah or with Maireya wine, sour whey, Sauveeraka wine, Tushodaka wine, or Sidhu wine, acts as a quick and easeful purgative.

सप्तलाशङ्खिन्योः षट् तैलयोगाः—

तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि कथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्खिनीकके त्रिवृक्षयामार्धभागिके ॥ ९ ॥

दक्षिणण्डेन सत्रीय सिद्धं तत् पाययेत् च ।

विदारिगन्धाद्यैः विदारिगन्धा नगेरे साधे विदारी-
गन्धादिके साथ, कथिते उद्भागैवा उवाले हुए, पयसि
दूधमा दूधमें, त्रिवृच्छयामा त्रिवृत तथा श्यामाना ओक
भागने। उद्क त्रिवृत और श्यामाके एक भागका कल्क,
मार्चमणिके अने तेथी अरधा भागने। और इतसे आवे
भागका, ससला- थीकाभाध चीकेकाई, शङ्खिनी- अने
आभूटाभणीने। और शंखिनीके, कल्के उद्क नाभी
तेमा कल्क डालकर उसमें, तैल तैल तैल, एचेत्
पकावुं सिद्ध करे, सिद्धम् सिद्ध थयेवा सिद्ध हुए, तत्
ते तैलने उस तैलको, दक्षिणण्डेन दहीना भंड साथे
दहीके मंडमें, सत्रीय मेणवी मिलाकर, पाययेत् च पावुं
ओधे ओ पिलाये ॥ ९३ ॥

9-9½. The oil cooked in the milk prepared with the drugs of the tick-trefoil group, with the paste of soap-pod and clenolipis and half its quantity of the paste of turpeth and black turpeth, should be administered as potion along with whey.

शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥२०॥
हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।
अतसीसर्वपैरण्डकरज्जेष संविधिः ॥२१॥

द्वौ शङ्खिनी-चूर्ण- भागौ आभूटाभणीना ओ भाग
शंखिनीके चूर्णके दो भाग, तिलचूर्णस्य च अने तैलना
चूर्णने। और तिलचूर्णका, अपरः भीओ ओक भाग
दूसरा एक भाग, तत्पीडितम् तेओने पीसी काढेयुं
इनको पीसकर निकाले हुए, तैल तैल तैलको, हरीतकी-
करडेना हरडके, कषायेण कषाथ साथे कषायके साथ,
पिबेत् पीवुं पीवे, अतसी- अणसी अलसी, सर्वप-
सरसव सरसों, एरण्ड- ओरंड एरण्ड, करजेषु अने
करजमा पलु और करजमें सी, एषः आ न प्रकारनी
यही, संविधिः विधि ओ विधि बरतनी चाहिए ॥ १०-११ ॥

९३. सत्रीय-सन्धाय (ख, ड त. थ.)

१०. तिलचूर्णस्य-नीलीचूर्णस्य (ड, थ.)

10-11. Taking the powder of clenolipis two parts and one part of the powder of til, oil should be expressed out of that. This should be taken with the decoction of chebulic myrobalans. The same is the process in the case of linseed, rapeseed, castor and indian beech.

सप्तलाशङ्खिन्योः अष्टौ पृतयोमाः —

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराद्यदुदियादृतम् ।
कल्कभागे तयोरेव त्रिवृच्छयामार्चसंयुते ॥२२॥
क्षीरेणालोड्य संपकं पिबेत्तच्च विरेचनम् ।

शङ्खिनी- आभूटाभणी शंखिनी, ससला- अने
थीकाभाध थी और चीकेकाईसे, सिद्धात् सिद्ध करेवा
सिद्ध किये, क्षीराद्य दूधमाथी दूधसे, यत् नो जो, घृतम्
घी घी, उदियात् नीकगे बने, तत् च तेने उसे,
त्रिवृच्छयामा- त्रिवृत तथा श्यामाना त्रिवृत एवं श्यामाके,
मार्चसंयुते अर्धा भागना उद्कथी आवे भागके कल्कसे,
तयोः एव अने शंखिनी तथा सप्तलाना और शंखिनी
तथा सप्तलाके, कल्कभागे ओक भागना उद्कथी एक
भागके कल्कसे, संपकम् पकावी पकाकर, क्षीरेण दूधमा
दूधमें, आलोड्य घाणी मिलाकर, पिबेत् पीवुं पीवे,
तत् च ते वह, विरेचनम् विरेचन आवे ओ विरेचन
लाता है ॥ १२ ॥

12-12½. A medicated ghee should be prepared by taking the ghee obtained from the milk prepared with clenolipis and soap-pod in four parts the quantity of milk and the paste of the same two drugs as well as the same quantity of the paste of turpeth and black turpeth. This should be taken as a purgative potion.

१२. कल्कभागे-कल्कभागं (घ.)

, संयुते-संयुतम् (घ.)

१३. संपकं-विपचेत् (घ.)

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पोऽजगन्धयोः ॥१३॥
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्षपण्यास्तथैव च ॥१४॥
द्विवर्गाधाशकलकेन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।

अयम् कल्पः आ ७ ५८५ यही कल्प, दन्तीद्रवन्त्योः
दन्ती तथा द्रवन्तीनां दन्ती तथा द्रवन्तीका, अजगन्धो-
अजशृङ्गी अजशृङ्गी, अजगन्धयोः तथा अजगन्धो-
तथा अजगन्धका, क्षीरिण्याः क्षीरिणीनां क्षीरिणीका, नीलि-
कायाः च तथा नीलिकायां तथा नीलिकाका, तथा एव
करञ्जयोः च अने करंजोनां दोनों करंजोका, मसूर-
विदलायाः च अने श्यामलता और श्यामलता, तथा
एव तथा तथा, प्रत्यक्षपण्याः च उदरकन्तीनां छे मूषा-
कर्णोका है, द्विवर्गाधाश- आ ७ ५८५ अने अजगन्धो-
भागना इन दोदोके वर्गोके अर्धाश, कलकेन उदरक-
कलके, तद्वत् पूर्ववत् पूर्ववत्, घृतम् घी घृत, साध्यम्
पुनः सिद्ध करुं सिद्ध करे ॥ १३-१४॥

13-14. The same is the process
in the preparation of medicated ghee
in the case of red physic nut and
physic nut, shell and wild carrot,
yellow milk plant and indigo plant,
indian beech, and jungle cork tree
as also in the case of lentil and
kidney-leaved ipomea. Again, taking
half part of the paste of each of
this dyad of drugs, a medicated ghee
may be prepared.

शङ्खिनीसप्तलाघात्रीकषाये साधयेद्घृतम् ॥ १५ ॥

शङ्खिनी- आ ७ ५८५ शङ्खिनी, सप्तला- यीकाभाई
पीकेकाई, घात्री- अने आभाणा और आवलेके,

१४. क्षीरिण्या नीलिकायाश्च-स्यात् क्षीरिणीनीलिकयोः (ब.)

.. प्रत्यक्षपण्याः-प्रत्यक्षपण्याः (क. छ. ड. त. फ.)

१४. द्विवर्गाधाशकलकेन-विदलाधाशकलकेन (ख. ड.)

१५. साधयेत्-चापरम् (क. फ.)

.. साधयेद्घृतम्-चापरं स्यूतम् (घ.)

कषाये कषाधर्मा कषायमे, घृतम् घी घृत, साधयेत्
सिद्ध करुं सिद्ध करे ॥ १५ ॥

15. Prepare a medicated ghee with
the decoction of clenolipis, soap-pod
and emblic myrobalaus.

सप्तलाशङ्खिन्योः त्रयो लैहयोगाः, कम्पिलकेनको योगश्च-
त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च लोधवत् ।
सुराकम्पिलयोर्योगः कार्यो लोधवदेव च ॥ १६ ॥

त्रिवृत्कल्पेन अथवा त्रिवृत्तना उदरकन्ती भाईक अथवा
त्रिवृत्कल्पके समान, सर्पिः च घृतपाक घृतपाक,
लोधवत् लोधरन्ती पेठे लोधके समान, त्रयः त्रय तीन,
लेहाः च यादृश लेह, सुराकम्पिलयोः अने सुरा तथा
उपीधानां और सुरा तथा रोरीका, योगः योग योग,
लोधवत् एव लोधरन्ती भाईक ७ लोधके समान ही,
कार्यः करवे बनाना चाहिए ॥ १६ ॥

16. One preparation of ghee can
be made as in the case of turpeth; and
three linctuses as in the case of lodh.
One preparation in Sura wine and one
with Kamala may be made in the same
manner as lodh.

सप्तलाशङ्खिन्योः पञ्च सन्धानयोगाः —

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।

अजगन्धाजशृङ्गयोश्च तद्वत् स्यातां विरेचने ॥ १७ ॥

तद्वत् ते ७ प्रमाणे उसकी भांति, दन्ती- दन्ती
दन्ती, द्रवन्त्योः अने द्रवन्तीना और द्रवन्तीके, कल्पेन
उदरकन्ती कल्पमें, सौवीरकतुषोदके सौवीरक तथा तुषोदक
उदरकन्ती आवले सौवीरक तथा तुषोदक कहे जायेंगे,
तद्वत् ते ७ प्रमाणे उसी प्रकार, अजगन्धा- आशनी
हुकु, अजशृङ्गयोः च अने अजशृङ्गीनां सौवीरक तथा
तुषोदक और अजशृङ्गीके सौवीरक तथा तुषोदक, विरेचने
विरेचन भाटे विरेचनके लिए, स्याताम् उदरका बनाना
चाहिए ॥ १७ ॥

१६ त्रिवृत्कल्पेन-त्रिवृत्कल्पेन (ज.)

.. लोधवत्-पूर्ववत् (ड. ड. प. फ.)

१७ तद्वत् स्याताम्-कार्यं स्याताम् (घ.)

17. In the same pharmaceutical process as red physic nut and physic nut, these can be prepared in Sauveeraka and Tushodaka wines. Similarly they can be prepared in the decoction of wild carrot and shell for the purpose of purgation.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिणि ।
पञ्च मद्ये त्रयो लेहा योगः कम्पिल्लके तथा ॥१८॥
सप्तलाशङ्खिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिका ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥

तत्र ते विषयमा उव विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना भे श्लो३ छे ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, कषायाः ३षायां कषायमें, दशषट् च एव सोल सोलह, तैले तैलमा तैलमें, षट् छ छः, सर्पिणि धीमा धीमें, अष्टौ आठ आठ, मद्ये मद्यमा मद्यमें, पञ्च पांच पांच, लेहाः लेहमा लेहमें, त्रयः त्रयु तीन, तथा कम्पिल्लके ३पीलाभां ओ३ योग रोरीमें एक, ते ते वे, नवाधिका त्रिंशत् ओगलुयालीस उनचालीस, योगाः योग योग, उक्ताः उक्तेवाभां आ०या छे कहे गये हैं, सप्तला-थी३भा३र्च चीकेकाई, शङ्खिनीभ्याम् अने आ३भू३मल्लु और शङ्खिनी, समस्ताभ्याश्च अ०नेथी दोनोंसे, एकशः ओ३ ओ३थी अथवा एक एकसे, अपि च पलु मी, सिद्धाः तैयार थयेवा तैयार हुए, ते हिताः ते योगे हितकर छे वे योग हितकारी हैं ॥ १८-१९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

18-19. Sixteen preparations of decoctions, six preparations in oil, eight in ghee, five in wine, three preparations of linctuses and one preparation with kamala—thus, in all, thirty-nine tested preparations are there of soap-pod

१८ मद्ये त्रयो-गषायाः (घ.)

and clenolipis used in combination. They (soap-pod and clenolipis) are beneficial, used either together or even singly.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने सप्तलाशङ्खिनी-
कल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेश-कृते अग्निवेशे रयेवा अग्निवेशसे बनाये, चरक-प्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने कल्पस्थानमा कल्पस्थानमें, सप्तलाशङ्खिनीकल्पः 'सप्तला-शङ्खिनीकल्प' 'सप्तलाशङ्खिनीकल्प' नाम नामने नामका, एकादशः अगियारमे ग्यारहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus, in the Section on Pharmaceuticals in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled 'The Pharmaceuticals of the Soap-pod and Clenolipis' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

आरभो अध्याय अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

दन्तीद्रवन्तीकल्पोपक्रमः—

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अहीथी अब आगे, दन्तीद्रवन्ती-कल्पम् 'दन्तीद्रवन्तीकल्प' नामना अध्यायम् 'दन्ती-

द्रवन्तीकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यासामः व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेये, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न
इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्व उद्धृतं छे
कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Pharmaceutics of
the Red Physic nut and the Physic nut'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

दन्तीद्रवन्त्योः पर्यायाः —

दन्त्युदुम्बरपर्णी व्यात्रिकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ ३ ॥
(तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।
प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी दन्ती रण्डा च कीर्तिता ॥)

उदुम्बरपर्णी उदुम्बरपर्णी, तिक्कुम्भः
निकुम्भ, अथ अने और, मुकूलकः मुकूलक ओ
मुकूलक ये, दन्ती दन्तीना पर्याये दन्तीके पर्याय,
स्यात् छे हैं, चित्रा चित्रा चित्रा, न्यग्रोधी न्यग्रोधी
न्यग्रोधी, मूषिकाह्वया मूषिकाह्वया मूषिकाह्वया, तथा
मूषिकपर्णी च अपि मूषिकपर्णी मूषिकपर्णी, उपचित्रा
उपचित्रा उपचित्रा, शम्बरी च शम्बरी शम्बरी, प्रत्यक्ष-
श्रेणी प्रत्यक्षश्रेणी प्रत्यक्षश्रेणी, सुतश्रेणी सुतश्रेणी
सुतश्रेणी, दन्ती दन्ती दन्ती, रण्डा च अने रण्डा और
रण्डा, नामतः ओ पर्यायेधी इन पर्यायोंसे, द्रवन्ती
द्रवन्तीने द्रवन्ती, कीर्तिता उद्धृतमा आवे छे कही
जाती है ॥ ३ ॥

3. Danti (red physic nut) is also
known by its synonyms Udumbara-
parni, Nikumbha and Mukoolaka.
Dravanti (physic nut) is known also as
Chitra, Nyagrodhi and Mushikahvaya.
It is also known as Mushikaparni.
Upachitra and Sambari, Pratyaksreni,
Sutasreni, Danti and Randa (or Chanda).

दन्तीद्रवन्त्योः प्राहमङ्गल, प्रयोगविधिश्च —

तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ ४ ॥
पिप्पलीमधुलितानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽग्नौ हतो ह्येषां विकारिताम् ॥ ५ ॥

तयोः ते अनेनां उन दोनोंकी, स्थिराणि उश्च
सारवाली, बहलानि लड़ी लड़ना मोटी लालवाली,
हस्तिदन्त- हाथीना दांत हाथी दांतके, प्रकाराणि नेवां
समान, श्यावताम्राणि च धींती तथा तांभा नेवा
वर्णवाणी श्याव तथा ताम्रवर्ण, मूलानि भूषण जड़ोंको,
संगृह्य उद्धृत करी ग्रहणकर, बुद्धिमान् बुद्धिमान वेद्य
बुद्धिमान वेद्य, पिप्पली- ऐओपर पीपर उनपर पीपर,
मधु- अने मधुना और मधुका लितावि लेप करी लेप
कर, मृत्कुशान्तरे तेओने दहनी लींटी भाटीली
दीपी दह उनको कुशाओंसे लपेटकर मिट्टीका लेप करके,
स्वेदयेत् स्वयं उरवां स्विन्न करे, आतपे अने तप्यमां
और धूपमें, शोषयेत् सुखवां सुखावे, हि उरुद्धे
क्योंकि, अग्नौ अग्नि अने सूर्य अग्नि और सूर्य,
एवाञ्च तेओनी इनके, विकारिताम् विकारिताने
विकाशी गुणको, हतः नाश करे छे नष्ट करते हैं ॥ ४-५ ॥

4-5. The wise physician should
gather the roots of the red physic
nut and the physic nut that are
strong and thick and resemble in
shape the elephant's tusk and are dark
and coppery in color respectively.
They should be smeared with long
pepper and honey, covered with earth
and sacrificial grass and subjected
to sudation procedure. They should
then be dried in the sun. Their toxic
effects of causing paralysis is destroyed
by the fire and the sun.

दन्तीद्रवन्त्योर्गुणाः —

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकारीणि गुरुणि च ।
विलाययन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ६ ॥

४. हस्ति-दन्ति (द.)

५. शोषयेदातपेऽग्नौ - शोषयेदातपेऽग्नौ (ध. क.)

तीक्ष्ण- दंती तथा द्रवन्तीनां भूण तीक्ष्ण दन्ती तथा द्रवन्तीकी जड़ें तीक्ष्ण, उष्णानि उष्ण, आशुकारीणि आशुकारी शीघ्रकारी, विकाशीनि विकाशी विकाशी, गुरुणि च अने शुभ्र छे और गुरु हैं, द्रौ तेओ पित्त तथा उर्र छे ओ पित्त तथा कफ इन दो, दोषो दोषोने दोषोको, विलासयन्ति ओगाणी नष्ट करे छे द्रवीभूतकर नष्ट करती हैं, सारुतम् च अने वायुने और वायुको, कोषयन्ति कुपित करे छे कुपित करती हैं ॥ ६ ॥

6. They are acute, hot quick in action, antispasmodic and heavy. They cause the liquefaction of the two humors kapha and pitta, and provoke vata.

दन्तीद्रवन्त्योः सप्त कल्कयोगाः, मांसरसैश्च यो गाश्च—

दधितकसुरामण्डैः पिण्डमक्षतमं तयोः ।

प्रियालकोलवदरपीलुशीधुभिरेव च ॥ ७ ॥

पिबेदुल्मोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः ।

गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ८ ॥

गुल्मोदरी गुल्मरोगी, उदररोगी गुल्मरोगी, उदर- रोगी, यः च तथा ओ रोगी पर तथा जो रोगी, दोषैः दोषोओ दोषोसे, अभिखिन्नः आक्षिप्तु कथुं होय आक्रान्त हो, नरः ते भनुष्ये वह मनुष्य, तयोः दन्ती तथा द्रवन्तीनां दन्ती तथा द्रवन्तीके, अक्षतमम् ओक तोला ओटोला एक तोला प्रमाण मात्राके, पिण्डम् उदक- पिंड कल्कपिण्डको, दधि- दही दही, तक्र- तक्र तक्र, सुरामण्डैः सुरामंड सुरामण्ड, प्रियाल- अने आरेणी और चिरौजी, कोल- मोटा और बड़े बेर, वदर- और बेर, पीलु- तथा पीलुना तथा पीलु शीधुभिः च एव सीधु ओओमाओ कोष्ठ ओक सीधु साथे इनमेंसे किसी एकके सीधुके साथ, पिबेत् पीवे पीवे, कृमिकोष्ठी अने कोष्ठांमां इमिवाणा और कोष्ठमें किमिवाला, पाण्डुः पांडुरोगीओ पाण्डुरोगी, भगन्दरी तथा भगन्दरना रोगीओ तथा भगन्दरका रोगी, गो- गाय गो, मृग- भृग मृग, जज- अने

भक्षरना और बकरेके, रसैः मांसरस साथे ते उदकपिंड पीवे। मांसरसके साथ उस कल्कपिण्डको पीवे ॥ ७-८ ॥

7-8. The patient with gulma and abdominal disease who is overpowered by morbid humors should take one tola in measure of these drugs with curds, butter milk, the supernatant part of Sura wine, b Buchanan's mango, jujube, small jujube, tooth brush tree or Sidhu wine. The persons afflicted with anemia, intestinal worms and fistula-in-ano should take it with the meat-juice of the cow, or of the deer or of the goat.

दन्तीद्रवन्त्योः त्रयः स्नेहयोगाः—

तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।

कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्भूतम् ॥ ९ ॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्ते कफानिले ।

चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु ॥ १० ॥

दशमूल- दशमूलना दशमूलके, रसायुते उनायथी युक्त कायके साथ, तयोः ते अनेना इन दोनोंके, कल्के उदक कल्क, कषाये च अने कषायमां और कषायसे, घृतम् घी घृतको, विपचेत् पकावतुं पकावे, कक्ष्या- उदका कक्ष्या, अलजी- अलजी अलजी, विसर्पेषु विसर्प विसर्प, दाहे च तथा दाहमां ते बीने प्रयोग प्रशस्त छे और दाहमें उस चीका प्रयोग प्रशस्त है, मेहे च प्रमेह प्रमेह, गुल्मे गुल्म गुल्म, सोदावर्ते उदावर्त उदावर्त, कफानिले च अने उदकन्य तथा वातन्य ओओ रोगीमां और कफजन्य तथा वातजन्य दूसरे रोगोंमें, तैलम् ते ओ प्रमाणे सिद्ध करेला तैलना प्रयोग प्रशस्त छे उसी प्रकार सिद्ध किये तैलका प्रयोग प्रशस्त है, शकृत्- तेभज मधुमध मलवन्ध, शुक्र- शुक्रोद शुक्रोद, वातसङ्ग- अपानरोध अपानरोध, अजिकार्तिषु तथा वात- व्याधियोमां तथा वातव्याधियोंमें, चतुःस्नेहम् ते ओ

८. दोषैरभिखिन्न-दोषैरभिखिन्नश्च (न. त. व. क.)

९. कृमिकोष्ठी-कृमिकोष्ठी (क.)

९. रसायुते-रसैर्युते (क.)

१०. कक्ष्यालजीविसर्पेषु-कक्ष्यालजीविसर्पेषु (न. क.)

प्रभाषे सिद्ध करेवा आर्य स्नेहने। प्रयोग प्रशस्त छे
उसी प्रकार सिद्ध किये चतुःस्नेहका प्रयोग प्रशस्त
है ॥ ९-१० ॥

9-10. The ghee prepared with the paste and the decoction of the red physic nut and the physic nut along with the juice of the decaradices should be taken in condition of herpes boils and spreading affections and burning. Oil similarly prepared should be taken in urinary anomalies, gulma, misperistalsis and provocation of kapha and vata. The tetrad of unctuous substances combined together and prepared similarly should be taken in conditions of stasis of feces, semen and flatus and in disorders of vata.

[दन्तीद्रवन्त्योः षड् लेहयोगाः —

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडक्षौद्रवृत्तान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥ ११ ॥

विरेकार्थे विरेचन भाटे विरेचनके लिए, दन्ती-
दन्ती, अजशृङ्गयोः च अने अजशृङ्गीना और
अजशृङ्गीके, रसे क्वाथभा काथमें, सिद्धः सिद्ध करेवा
सिद्ध किया, गुड- गोण गुड, क्षौद्र- भक्ष मधु, घृत-
नन्वितः अने भीसहित और घृतसे मिश्रित, लेहः
देह लेह, दाह- दाह दाह, संताप- संताप संताप, मेहनुत्
अने प्रमेहने नाश करे छे और प्रमेहका नाशक
है ॥ ११ ॥

11. The linctus prepared for the purpose of purgation, by mixing gur, honey and ghee in the juice of the red physic nut and Ajasringi is curative of burning, excessive heat and urinary anomalies.

११. दाह-दाह (द. व. क.)

वाततर्षे ज्वरे पैसे स्यात् स एवाजगन्धया ।

अजगन्धया आक्षणीयी डुकुषे, सिद्धः सिद्ध करेवा
सिद्ध किये, सः एव तेव देहने। उसी लेहका, वाततर्षे
वातजन्य तृषामा वातिक तृषामे, पैसे पित्तजन्य पित्त-
जन्य, ज्वरे ज्वरभा ज्वरमें, स्यात् प्रयोग प्रशस्त छे
प्रयोग प्रशस्त है ॥ १११ ॥

11½. In dipsosis of the vata type, and in fever of the pitta type, the linctus prepared with wild carrot will serve as a good purgative.

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेदाप्रलकीरसे ॥ १२ ॥
भीस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
तसे सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत् ॥ १३ ॥
कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।
तत्सिद्धं प्राशयेद्धेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥ १४ ॥

दन्तीद्रवन्त्योः दन्ती तथा द्रवन्तीनां दन्ती तथा
द्रवन्तीकी, मूलानि भूमीने जड़ोंको, आमलकीरसे आम-
लीना क्वाथभा आंवलोंके काथमें, पचेत् पकावना पकाये,
तस्य ते उस, कषायस्य क्वाथना कषायके, त्रीन् तु त्रय
भाग तीन भाग, फाणितस्य अने श्लक्षितना और रावके,
द्वौ च छे दो, भागौ भाग भाग, तसे तपावेव गरम,
सर्पिषि भी भी, तैले वा छे तैलभा या तैलमें, भर्जयेव
भुंजवा भून लेवे, तत्र च तेषां इसमें, दन्ती- दन्ती
दन्ती, द्रवन्त्योः च तथा द्रवन्तीनां ओक ओक भागने
तथा द्रवन्तीके एक एक भागका, श्यामादीनाम् च तेभ्य
श्यामा वजरे नव द्रव्योभाभी एवं श्यामादि नौ द्रव्योंमेंसे,
भागशः प्रत्येकना ओक ओक भागने। प्रत्येकके एक
एक भागका, कल्कम् कल्क कल्क, जावपेव नापवे
डाले, तत्सिद्धम् तेषां सिद्ध भयेवा उससे सिद्ध हुआ,
लेहम् देह लेह, प्राशयेत् आटवे खाये, तेन तेनाभी
इससे, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, विरिच्यते विरेचन
भाय छे विरेचन होता है ॥ १२-१४ ॥

12-14. The roots of the red physic nut and the physic nut should be

१२. मूलानि-मूल (क. व. छे।)

decocted in the juice of the emblic myrobalan. Three parts of that decoction and two parts of treacle should be cooked in hot ghee or oil and the paste of equal parts of red physic nut, physic nut and the drugs of the black turpeth group should be added to it. The linctus, thus prepared and taken, causes easeful purgation.

રસે ચ દશમૂલસ્ય તથા વૈષ્ણીતકે રસે ।
હરીતકીરસે ચૈવ લેહાનેવં પચેત્ પૃથક્ ॥૧૫॥

एवम् ओ ४ प्रभाषे इसी प्रकार, दशमूलस्य दश-
मूलना दशमूलके, रसे च क्वाथभां रसमें, वैष्णवीतके
भडेडाना बहेडेके, रसे क्वाथभां रसमें, तथा हरीतकी-
रसे च एव तथा हरडेना क्वाथभां तथा हरडके रसमें,
पृथक् भुङ्क्षु ४ भुङ्क्षु पृथक् पृथक्, लेहान् देहे। अवलेह,
पचेत् पञ्चावना बनावे ॥ १५ ॥

15. Linctuses may be prepared in this manner in the juice of each of the decaradices or of belleric myrobalans or of emblic myrobalans.

दन्तीद्रवन्त्योः एकशूर्णयोगः —

तयोर्विल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।
असृष्टे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं शुभम् ॥ ૧૬ ॥

તયોઃ દંતી અને દ્રવન્તીના દન્તી ઓર દ્રવન્તીકે,
અમ્લયુતમ્ અમ્લ દ્રવ્યથી યુક્ત અમ્લ દ્રવ્યસે યુક્ત,
વિલ્વસમમ્ ૪ તોલા ૪ તોલે, ચૂર્ણમ્ ચૂર્ણને ચૂર્ણકો,
તદ્રસેન એવ તેઓનાજ રસની રસની રસકી, ભાવિતમ્
ભાવના આપી તેને। ભાવના દેકર ડસકા, અસૃષ્ટે
વિશિ મલમ્ ૪ મલકી રસકાવટમાં, વાતોત્થે અને
ગુલ્મે ચ ચુદ્ધમ્ પ્રયોજ

૧૫. લેહાનેવં પચેત્ પૃથક્-લેહાનેવં પચેદ્વિષક્ (૫ ૫.)

૧૬. શુભમ્-હિતમ્ (જ.)

કરવામાં આવે એ ગુલ્મને પ્રયોગ ક્રિયા જાય વહ,
શુભમ્ શુભ છે કલ્યાણકારી છે ॥ ૧૬ ॥

16. The powder of the roots of red physic nut impregnated in that juice and taken in a dose of four tolas and mixed with acid article, is beneficial in retention of feces and in gulma due to vata.

दन्तीद्रवन्त्योः इक्षुणैको योगः —

પાટયિત્વેશ્ચુકાણ્ડં વા કલ્કેનાલિપ્ય ચાન્તરા ।
સ્વેદયિત્વા તતઃ શ્વાદેત્ સુખં તેન વિરિચ્યતે ॥૧૭॥

इक्षुकाण्डम् वा अथवा शेरडीना सांडाने या
गन्धके काण्डको, पाटयित्वा यीरी चीरकर, अन्तरा च
वथभां बीचमें, कल्केन दंती तथा द्रवन्तीना डकड्डी
दन्ती तथा द्रवन्तीके कल्कसे, आलिप्य लीपी लेप
करके, स्वेदयित्वा अने स्विन्न करी स्विन्न कर. ततः
पछी पीछे, श्वादेत् भावे। खाये, तेन तेथी इससे,
सुखम् सुખपूर्वकं सुखपूर्वक, विरिच्यते विरेचन थाय છે
વિરેચન હોતા છે ॥ ૧૭ ॥

17. A sugar-cane stalk should be split and the inside smeared with the paste of the red physic nut and the physic nut. It should be subjected to sudation procedure and then chewed. It causes easy purgation

दन्तीद्रवन्त्योः मुद्गादिभिन्नयो रसयोगः —

મૂલં દન્તીદ્રવન્ત્યોશ્ચ સહ મુદ્ગૈર્વિપાચયેત્ ।
લાવવર્તીરકાઘૈશ્ચ તે રસાઃ સ્યુર્વિરેચને ॥૧૮॥

દન્તી-દંતી દન્તી દ્રવન્ત્યોઃ અને દ્રવન્તીના ઓર
દ્રવન્તીકે, મૂલમ્ ચ મૂળ મૂલકો, મુદ્ગૈઃ મગની સાથે મૂળકે
સાથ, લાવ-લાવ લાવ, વર્તીરક-વર્તીરક, આઘૈઃ ચ

૧૭. તતઃ-નરઃ (૫.)

૧૮. લાવવર્તીરકાઘૈશ્ચ-લાવતિચિરિકાઘાં ચ (૫. ૩.)

" -લાવતિચિરિકાઘૈશ્ચ (૬)

" -લાવતિચિરિકાઘૈશ્ચ (૫)

" સ્યુર્વિરેચને-સ્યુર્વિરેચનાઃ (૫. ૪)

वजेरेना मांसरस आदिके मांसरसके, सह साथे साथ, विपाचयेत् पञ्चावर्षा पकाये, ते रसाः ते रसेना वे मांसरस, विरेचने विरेचन भाटे विरेचनके लिए, स्युः उपयोग उरवाभा आवे छे प्रयुक्त किये जाते हैं ॥१८॥

18 The roots of the red physic nut and the physic nut should be cooked along with green gram or with the meat-juices of the quail, partridge or other birds of their group. These preparations can be used for purgation.

दन्तीद्रवन्त्योः त्रयो यवाग्वादियोगाः —

तयोर्वाऽपि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
माषयूषं च संस्कृत्य दद्यात्सौ विरिच्यते ॥१९॥

तयोः वा अपि अथवा दन्ती अने द्रवन्तीना या दन्ती और द्रवन्तीके, कषायेण उपायथी कषायसे, यवागूं यवागूं जाङ्गलम् अंगल जांगल, रसम् मांसरस मांसरस, माषयूषम् च अने अऽहना यूपने और माष-यूषको, संस्कृत्य संस्कृत करी संस्कृत बनाकर, दद्यात् देवा देवे, तैः च तेथी इनसे, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है ॥ १९ ॥

19 Gruel or jangala meat-juice, or the soup of black gram prepared with the decoction of these two drugs and seasoned, should be given to a patient. This will cause him to purge.

दन्तीद्रवन्त्योः एक उत्कारिकायोगः एको मोदकयोगश्च—

तत्कषायात् त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा २०
मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम् ।

तत्कषायात् ते अने औषधियोंके कषायके, त्रयः त्रय तीन, भागाः भाग भाग, तथा एव तथा तथा, सितायाः साउरना

चीनीके, द्वौ च ये भाग दो भाग, गोधूम-अने धुआँना और गेहूँके, चूर्णानाम् दोहना आटेका, एकः एक भाग एक भाग, शुभा औषधी शुभ इनसे मंगलकारी, उत्कारिका उत्कारिका उत्कारिका, कार्या अनावली बनाये, कल्पेन अथवा आ ७ उदपथी अथवा इसी विधिसे, अस्य आ विरेच्य रोगी भाटे इस विरेच्य रोगीके लिए, मोदकः वा मोदक लड्डू, कार्यः अनावली बनाये, तत् च ते वह विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥२०॥

20-20½. A good Utkarika pancake may be prepared with three parts of the decoction of these two drugs, two parts of sugar-candy and one part of wheat flour. In the same manner sweet boluses may also be made which act as a purgative.

दन्तीद्रवन्त्योः एको मद्ययोगः एको भक्ष्ययोगश्च—

तयोश्चापि कषायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत् ॥२१॥
दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्ष्येभ्यः ॥२२॥

तयोः ते अनेना इन दोनोंके, कषायेण च अपि उपायथी कषायसे, अस्य आ विरेच्य रोगीके लिए, मद्यानि भक्ष्य मद्य, उपकल्पयेत् अनावली बनावे, दन्तीकाथेन च दन्तीना कषायाभा दन्तीके काथमें, आलोड्य घोणी घोलकर, दन्ती-तैलेन दन्तीना तेलभां दन्तीके तेलमें, साधितान् सिद्ध करवा सिद्ध किये, गुडलावणिकान् गुण अने धवलुवाणा गुड और नमकसे बनाये, विविधान् विविध प्रकारना विविध प्रकारके, भक्ष्यान् भक्ष्योंने भक्ष्योंको, नरः मनुष्ये मनुष्य, भक्ष्येभ्य आवा खावे ॥ २१-२२ ॥

21-22. With their decoction wines may also be prepared. Various kinds of sweet and savoury articles of diet made by mixing them with the decoction

१९. माषयूषं च—माषयूषांश्च (घ. घ. क.)

२०. कार्या चोत्कारिका—कार्योत्कारिका (घ.)

२१. मद्यान्यस्य—मद्यमत्स्य (को. घ. क.)

२२. दन्तीकाथेन चालोड्य—दन्तीकाथेन चालोड्य (ग. घ. क.)

of red physic nut and preparing in its oil, may be eaten.

दन्तीद्रवन्त्योः एकोऽपरशूर्णयोगः —

दन्तीं द्रवन्तीं मरिचं यवानीमुपकुञ्जिकाम् ।
नागरं हेमदुग्धां च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥२३॥

सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिवेद्धतेन जीर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥२४॥

सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृत्तुषु यौगिकम् ।
चूर्णं तदनपायित्वाद्वालवृद्धेषु पूजितम् ॥२५॥

दुर्भकाजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥२६॥

दन्तीम् दन्ती दन्ती, द्रवन्तीम् द्रवन्ती द्रवन्ती, मरिचम् मरी मरिच, यवानीम् यवानी यवानी, उपकुञ्जिकाम् उपकुञ्जिका काला जीरा, नागरम् सूँठ सोंठ, हेमदुग्धाम् च हीरवी (काश्मीर) हीरवी (काश्मीर), चित्रकम् च चित्रक और चित्रक, इति ऐओतुं इनका, चूर्णितम् चूर्ण करके, गवाङ् गायना गायके, मूत्रे भूतनी मूत्रकी, सप्ताहम् सात दिवस सुधी सात दिन तक, भावयेत् भावना देवी भावना देवे, ततः पछी पीछे, पाणितलम् ओक तोला नेटलुं एक तोला मात्रामें, घृतेन धी साथे धीके साथ, पिवेत् पीवुं पीवे, जीर्णं तु औषध पथी अथ औषध जीर्ण होने पर, विरिक्तः च अने रेश धागी अथ ऐटवे और विरेचन होने पर, तर्पणम् च अपि तर्पण पथु पीवुं तर्पण भी पीवे, तत् चूर्णम् ते चूर्ण वह चूर्ण, सर्वरोगहरम् सर्व रोग हरनारुं सर्व रोगोंको नष्ट करनेवाला, मुख्यम् मुख्य छे मुख्य है, सर्वेषु सर्व सब, ऋतुषु ऋतुओमां ऋतुओमें, यौगिकम् प्रयोग शक्य छे प्रयुक्त किया जा सकता है, अनपायित्वाद् नुकेसानकारक न होवाथी हानिकारक न होनेसे, बालवृद्धेषु बालक अने वृद्ध दोहोमां पथु बाल और वृद्ध लोगोंमें भी, पूजितम् मान्य छे प्रशस्त है, दुर्भक- अने दुष्ट बीजानधी

२४. जीर्ण-चूर्ण (ब. फ.)

२५. यौगिकम्-शोभनम् (त.)

२६. गण्डमालासु वाते च गण्डमालासुवाते च (ब. ग. ब. फ.)

अथैवा और दूषित भोजनसे उत्पन्न, अजीर्ण- अजुर्न अजीर्ण, पार्श्वार्ति- पार्श्वशूल पार्श्वशूल, गुल्म- गुल्म गुल्म, प्लीहा- प्लीहा प्लीहा, उदरेषु च उदररोग उदररोग, गण्डमालासु गण्डमाला गण्डमाला, वाते च वात- विकार वातरोग, पाण्डुरोगे च अने पाण्डुरोगमां और पाण्डुरोगमें, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ २३-२६ ॥

23-26. Take red physic nut, physic nut, black pepper, bishop's weed, black cumin, dry ginger, yellow milk plant and white flowered leadwort and triturate them well. This powder should be impregnated with cow's urine for a week. A person must take one tola of this powder as potion with ghee. When the dose has been digested and the person well purged, demulcent drink should be given. This powder is the foremost panacea for all kinds of disorders and is a good preparation to suit all seasons; and as it is attended with no harmful effects it is recommended for the young as well as the aged. It is recommended in inappetence, indigestion, pain in the sides, gulma, splenic disorders, abdominal diseases, scrofula, morbid vata and anemia.

दन्तीद्रवन्त्योः एको मोदकयोगः —

पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ गुडस्याष्टपलेन तत् ॥२७॥
विनीय मोदकान् कुर्यादशौकं भक्षयेत्ततः ।
उष्णाम्बु च पिवेच्चानु दशमे दशमेऽहि च ॥२८॥
एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिवर्हणाः ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शः कण्डूकोठानिलापहाः ॥२९॥

२७. त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ-पिप्पलीत्रिवृताक्षौद्र (ब.)

२८. पिवेच्चानु-पिवेच्छेयान् (ब. फ.)

२९. कोठानिलापहाः-कुष्ठानिलापहाः (क. छ. फ.)

चित्रकदन्त्योः च चित्रकः अने दन्ती चित्रक और दन्ती, पलम् चार चार तोला चार चार तोला, हरीतक्याः च ६२३ हरद, विंशतिः वीस (संख्यामां) बीस (संख्यामें), त्रिवृत्पिप्पली- अने त्रिवृत् तथा पीपर और त्रिवृत् तथा पिप्पली, द्रौ कर्षौ अण्णे तोला दो दो तोले, तव तेओने उनको, गुडस्थ गेणना गुडके, अष्टपलेन ३२ तोलानी साथे ३२ तोलेके साथ, त्रितीय भेणवीने मिलाकर, दश दश दश, मोदकान् मोदक लडू, कुर्यात् करवा बनाये, ततः पछी पीछे, दशमे दशमे दसवें, दशमे दशमे दसवें, अह्नि च द्विसे दिन एकम् ओड ओड मोदक एक एक लडू, अक्षयेत् भावे खाये अनु च अने उपर और उपरसे, उष्णाम्बु गरम पाणी गरम पानी, पिबेत् च पीवुं पीवे, इते आ ये मोदक निष्परिहाराः परहेणनी अपेक्षा गभता नथी परहेणकी अपेक्षा नहीं रखते, सर्वरोग- सर्व रोगने सब रोगोंको, निर्बर्हणाः नाश करे छे नष्ट करते हैं, प्रहणी- अने अक्षणी प्रहणी पाण्डुरोग- पांडुरोग पांडुरोग, अर्शः- अर्श अर्श, कण्डू- अण्णवाण कण्डू, कोठ- डाठ कोठ, बनिल- अने वायुने और वायुको, अपहाः स्युः छे रहते हैं ॥ २७-२९ ॥

27-29. Take four tolas each of white flowered leadwort and red physic nut, twenty chebulic myrobalans, two tolas of turpeth and long pepper and thirty-two tolas of gur and prepare ten sweet boluses with these. Take one of these sweetboluses followed by a potion of hot water once every ten days. They do not demand any special after regimen and are universal remedies though particularly for assimilation disorders, anemia, piles, pruritus, wheals and morbid vata.

दन्तीद्रवन्त्योः एकः कषाययोगः —

दन्तीद्विपलनिर्युहो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।

३०. एषमाधितः-प्रस्थसंयुतः (क. ग. ब. फ.) ।

विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥३०॥

द्राक्ष- द्राक्षना मुनकेके, अर्धप्रस्थ- ३२ तोलापी ३२ तोलेसे, साधितः तैथार करेला सिद्ध किया, दन्तीद्विपल- ८ तोला दन्तीने ८ तोले दन्तीका, निर्युहः कषाय काय, पित्तकासे पित्तकासमां पित्तजन्य कासमें, पाण्डुरोगे च अने पांडुरोगमां और पांडुरोगमें, विरेचनम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ३० ॥

30. The extract of eight tolas of the red physic nut prepared with 32 tolas of grapes is a purgative preparation recommended in cough due to pitta and in anemia.

दन्तीद्रवन्त्योः एकः कल्कयोगः —

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।

विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥३१॥

समगुडम् सम प्रमाणमां गेण साथे सम प्रमाणमें गुडके साथ, दन्तीकल्कम् दन्तीने ६६६ भेणवी दन्तीका कल्क मिलाकर, शीतवारियुतम् ठंडा पाणी साथे ठंडे पानीके साथ, पिबेत् पीवे पीवे, मुख्यतमम् आ सौथी मुख्य यह सबसे मुख्य, उत्तमम् अने उत्तम और उत्तम, कामलाहरम् छमणे। मटाउनाउं कामलानाशक, विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥ ३१ ॥

31. The paste of red physic nut and equal parts of the gur should be

३०. विरेचनं-शोधनं (ब. ड. त.)

३१. विरेचनं मुख्यतमं-एतद्विरेचनं मुख्यं (ब.)

एतच्छ्लोकानन्तरम् —

शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः कार्षिका स्युः पृष्क् पृष्क् ।

दिगुणे शर्करैके च शङ्खिनी स्याच्चतुर्गुणा ॥

नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ।

दन्तीं द्रवन्तीं त्वक्शानमेकं चात्र प्रदापयेत् ॥

तस्माद्वर्धपलं चूर्णाद्विद्यान्माध्वीकसंयुतम् ।

शीतोष्णानुपानं तु निरपायं विरेचनम् ॥

इत्यधिकः पाठः (ड. त.) पुस्तकयोः ।

taken as potion mixed with cold water. This is a foremost purgative potion and a most effective cure for jaundice.

दन्तीद्रवन्त्योः पञ्चासत्रयोः —

इयामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्लेष्मप्लीहाण्डूदरापहः ॥३२॥

पिप्पली- पीपर पिप्पली, फल- मीठण मैनफल, चित्रकैः अने चित्रकुथी और चित्रकसे, लिप्ते लीपेला धुआनी अंदर लिप्त घड़ेके अन्दर. इयामा- श्यामा श्यामा, दन्ती- अने दन्तीना और दन्तीके, रसे क्वाथभा काथमें, गौडः गोणधी डरेदे। गुडसे बनाया, अरिष्टः अरिष्ट अरिष्ट, अनिल- वात वायु, श्लेष्म- कफ, प्लीहा- प्लीहा प्लीहा, पाण्डु- पांडुरोग पाण्डुरोग, उदर- अने उदररोगने। और उदररोगको, अपहः नाश डरे छे नष्ट करता है ॥ ३२ ॥

32. A medicated wine prepared of gur and the juice of black turpeth and red physic nut and physic nut, in a pot lined with long pepper, emetic nut and white flowered leadwort, is curative of morbid vata and kapha, splenic disorders, anemia and abdominal diseases.

तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः ।
गौडः कार्योऽजशृङ्गया वा स वै सुखविरेचनः ३३

तथा ते न प्रभाषे तथा, साजगन्धयोः आक्षणीसहित डुकुके साथ, दन्तीद्रवन्त्योः च दन्ती अने द्रवन्तीना दन्ती और द्रवन्तीके, अजशृङ्गयाः वा अथवा अजशृङ्गीनी साथे दन्ती तथा द्रवन्तीना अथवा अजशृङ्गीके साथ दन्ती तथा द्रवन्तीके, कषाये क्वाथभा काथमें, गौडः

३२ प्लीहा-क्रिमि (ब.)

३३ तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः-दन्तीद्रवन्त्योश्चारिष्टः कषायेणाजगन्धयोः (ड.)

॥ तथा-तासां (ब.)

॥ स वै-रसे: (ब. ड. प.)

गोणधी गुडसे, कार्यः अरिष्ट डरेदे। ओधंओ अरिष्ट करना चाहिए, सः वै ते वह, सुखविरेचनः सुखपूर्वक विरेचन करनेवाला है ॥ ३३ ॥

33. A medicated wine of gur may likewise be prepared with the decoction of red physic nut and physic nut and wild carrot or with the two former drugs and Ajasringi. It acts as an easy purgative

तच्चूर्णकाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा ।
मदिरा कफगुल्मात्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥३४॥

तत्-चूर्ण- तेओ।तुं थूलुं उनका चूर्ण, काथ क्वाथ काथ, माषाम्बु- अउदने। क्वाथ उदका काथ, किण्व- सुराणीज किण्व, तोय- अने पाणीधी और जलसे, समुद्भवा उत्पन्न थयेली बनी हुई, मदिरा मदिरा मदिराका, कफगुल्म- कफगुल्म गुल्म कफगुल्म, अत्पवह्नि- मंदाग्नि मंदाग्नि, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, कटिग्रहे अने कटिग्रहभां प्रयोज्यवी और कटिग्रहमें उपयोग करना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. The medicated wine prepared from the powder of the decoction of the red physic nut and physic nut mixed with black-gram water and the solution of yeast, is curative of morbid kapha, gulma, weakness of the gastric fire and rigidity of the sides and waist.

एकैकः सौवीरकतुषोदकसुराकम्पिलकयोगः —

अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।

सुराकम्पिलके योगौ लोभ्रवच्च तयोः स्मृतौ ॥३५॥

अजगन्धा- आक्षणीना डुकुके, कषायेण क्वाथभा काथके साथ, सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, तुषोदके अने तुषोदके तैयार डरेवा ओधंओ और तुषोदक तैयार करने चाहिए, सुराकम्पिलके सुरा अने कपिलाभा सुरा और रोरीमें, तयोः दन्ती तथा द्रवन्तीना दन्ती और द्रवन्तीके, योगौ च ओ शोण दो योग, लोभ्रवत्

दोषरन्ति ये लोषके समान, स्मृतौ कहेला छे कहे
हैं ॥ ३५ ॥

35. Preparations of medicated Sau-
veeraka and Tushodaka wines may be
made of these two drugs with the
decoction of wild carrot. Preparations
of medicated Sura wine and Kamala
may be made of these drugs in the
same manner as lodh.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

(दध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाद्यैस्त्रयो रसे ।
स्नेहेषु वै त्रयो लेह्याः षट् चूर्णे त्वेक एव च ॥३६॥
इक्ष्वावेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः ।
यवाग्वादौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ ॥३७॥
एकश्च मोदके मधे चैकस्तत्काथतैलके ।
चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥३८॥
एकः सौवीरकेऽथैको योगः स्यात्तु तुषोदके ।
एका सुरैकः कम्पिले तथा पञ्च घृते स्मृताः ॥३९॥
दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोडशकास्त्रयः ।
नानाविधानां योगानां भक्तिदोषामयान्प्रति ॥४०॥

तत्र श्लोकाः ते विषयभा उपसंहारना श्लोका छे
के उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, दध्यादिषु दही
वजरेभा दधि आदिमें, त्रयः त्रय तीन, प्रियालाद्यैः
प्रियाल वजरेथी प्रियाल आदिमें, पञ्च पांथ पांच, रसे
त्रयः भांसरसभा त्रय मांसरसमें तीन, स्नेहेषु वै
स्नेहोभा स्नेहमें, त्रयः त्रय तीन, लेह्याः दोह लेहमें,
षट् छ छः, चूर्णे तु चूर्णभा चूर्णमें, एकः एव च ओं
एक, इक्षौ शेरडीभा इक्षुमें, एकः ओं एक, तथा तथा
तथा, मुद्गमांसानां च भज आने भांसोना मूंग और
मांसोसे, रसाः त्रयः त्रय रस तीन रस, यवाग्वादौ
यवागू वजरेभा यवागू आदिसे, त्रयः च एव त्रय न

३६. लेह्याः—लेह्याः (व. छ.)

३७. त्रयश्चैव—त्रयश्चैक (व. छ.)

तीन ही, उत्कारिकाविधौ तेभ्य उत्कारिकाविधौ
ओं योग एवं उत्कारिकाविधिमें एक योग, उक्तः कहेला
छे कहा है, मोदके मोदकभा मोदकमें, एकः च ओं
एक, मधे मधभा मधमें, एकः च ओं एक, तत्काथ-
तैलके दंतीना कदाथ तथा तैलभा ओं दन्तीके काथ
और तैलमें एक, चूर्णं तु चूर्णं चूर्णमें, एकश्च ओं एक,
पुनः च इरीने फिर, मोदकः मोदकभा लडूमें, एकः ओं
एक, भासवे च भासवभा भासवमें, पञ्च पांथ पांच,
सौवीरके सौवीरभा सौवीरकमें एकः ओं एक, जय
तुषोदके तु आने तुषोदकभा और तुषोदकमें, एकः योगः
ओं योग एक योग, स्यात् तथा छे होता है, सुरा
एका सुराभा ओं सुरामें एक, कम्पिले कपीलाभा
रोरीमें, एकः ओं एक, तथा तथा तथा, घृते घीभा
घीमें, पञ्च पांथ योग पांच योग, स्मृताः कहेला छे
कहे हैं, अस्मिन् आ इस, दन्ती-द्रवन्ती- दन्ती आने
द्रवन्तीना दन्ती और द्रवन्तीके, कल्पे कल्पभा कल्पमें,
भक्तिदोषामयान् रुचि, दोष आने रोग रुचि, दोष एवं
रोगोंके, प्रति अनुसार अनुसार, नानाविधानां विविध
प्रकारना नाना प्रकारके, योगानां योगोना योगोंके,
त्रयः षोडशकाः सौण सौणना त्रय समूह (४८ योग)
सोलह सोलहके तीन समूह (४८ योग), प्रोक्ताः कही
अतावना आया छे कहे हैं ॥ ३६-४० ॥

Here are the recapitulatory verses—

36-40. Three preparations in curds
etc. five in b Buchanan's mango etc.,
three in meat juices, three in unctuous
substances, six preparations of linctus,
one preparation of powder, one like-
wise in sugarcane, three preparations
in the juice of green gram and meat,
three preparations in gruel etc. one
preparation of Utkarika cake one of
sweet bolus, one in wine, one prepara-
tion in decoction and oil one prepara-
tion of powder and one again of
sweet bolus and five of medicated
wines; one preparation of Sauveeraka

wine and one of Tushodaka wine, one preparation of Sura wine, one preparation of Kamala and five preparations of ghee. Thus, in all, forty-eight preparations of various kinds to suit the various tastes of persons and the conditions of morbidity and stages of diseases, have been described in this chapter on the pharmaceutics of the red physic nut and physic nut.

पञ्चदशद्रव्याण्याश्रित्य वमने विरेचने च यावन्तो योगा उक्तास्तन्निर्देशः—

त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।
द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥४१॥
ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।
प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥४२॥

वमने वमननी अंदर वमनमें, योगानाम् त्रि-
शतम् पञ्चपञ्चाशत् त्रिंशत्से। पंचावन येगे। तीनसौ
पचपन योग, स्मृतम् छे। छे कहे हैं, विरेचने तु अने
विरेचनभां और विरेचनमें, योगानाम् द्वे शते पञ्चनवकाः
असे। पिस्तादीस येगे। छे। छे दो सौ पैतालीस योग
कहे हैं, इति आवी रीते इसी तरह, प्राधान्यतः
मुष्मत्वे डरीने मुख्यतः, दश पञ्च पंदर पन्द्रह, च
द्रव्याणि द्रव्योने। द्रव्योका, समाश्रित्य आश्रय डरीने
आश्रय लेकर, ऊर्ध्व-अनुलोम-भागानाम् वमन तथा
विरेचनना वमन तथा विरेचनके, षट्शतानि छे। येगे।
छः सौ योग, उक्तानि छे। छे कहे हैं ॥ ४१-४२ ॥

41-42. Three hundred and fifty-five preparations for the purpose of emesis have been described and two hundred forty-five preparations for the purpose of purgation—thus making, in all, six hundred preparations for purifying the upper and the lower regions of the body. These preparations are derived from fifteen basic drugs.

योगसंज्ञा कथं भवति—

भवन्ति चात्र—

यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
तत्संज्ञकः स योगो वै भवतीति विनिश्चयः ॥४३॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके।
छे छे श्लोक हैं कि, यद् हि ने जो, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य,
येन ने जिस, प्रधानेन प्रधान द्रव्यनी साथे प्रधान
द्रव्यके साथ, समुपसृज्यते भगे छे मिलता है,
तत्संज्ञकः तेना नामने। उसके नामसे, सः योगः ते
येगे वह योग, भवति थाय छे होता है, इति ये यह,
विनिश्चयः सिद्धांत छे सिद्धान्त है ॥ ४३ ॥

Here are verses again—

43. It has been laid down that a compound preparation is named after the basic drug which forms its principal active ingredient.

गुणभूतानां सुरादीनां फलादिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वम्—

फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
ते हि ताम्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥४४॥

सुरादयः सुरा वगेरे द्रव्य सुराआदि द्रव्य, फला-
दीनाम् भीठण वगेरे मैनफल आदि, प्रधानानाम् प्रधान
द्रव्योनां प्रधान द्रव्योके, गुणभूताः गौण द्रव्यो छे गुण-
भूत द्रव्य हैं, हि डारण छे क्योंकि, इतरे भीष्म श्लोके
दूसरे लोग, मनुजेन्द्रम् इव नेम राजने अनुसरे छे
जैसे राजाकी अनुसरते हैं, ते तेम तेओ वैसे ये, तानि
ते प्रधानद्रव्योने उन प्रधानद्रव्योको, अनुवर्तन्ते अनुसरे
छे अनुसरते हैं ॥ ४४ ॥

44. In the prescription of a compound where the emetic nut etc., form the basic or principal drug, wines etc. occupy the secondary role as constituents, vehicles or excipients. They

४३. योगो वै—संयोगो (व. फ.)

स योगो वै भवतीति विनिश्चयः—सं. संयोगो भवतीति
विनिश्चितम् (म. व.)

विनिश्चयः—विनिश्चितम् (व. फ.)

follow the main drug in the prescription, even as the attendants follow the king.

तेषां विरुद्धवीर्यत्वेऽप्यबाधकत्वम्—

विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।

अधिकं तुल्यवीर्यं हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते ॥४५॥

एवम् ओ गुणभूत द्रव्योक्तं इन गुणभूत द्रव्योक्ता, विरुद्धवीर्यम् वीरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यं, अपि पक्षु मी, प्रधानानाम् प्रधान द्रव्योक्तं प्रधान द्रव्योक्ता, अबाधकम् आधकं अनृतं नथी बाधक नहीं होता, तुल्यवीर्यं हि अने ओ प्रधान तथा गुणभूत द्रव्योक्तं वीर्यं समान होय तो, क्रियासामर्थ्यम् तेओने। स'योग क्रियाभा अधिक समर्थ थाय छे उनका संयोग क्रियामें अधिक समर्थ होता है, इष्यते अने ते छे छे और वह इष्ट है ॥ ४५ ॥

45. Even the antagonism of their potency does not vitally impair the main effects of the principal drugs, while admixture of drugs of similar potency intensifies its action.

विरुद्धवीर्याणां प्रयोगे हेतुः—

इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।

अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥४६॥

मतः आथी इसलिए, इष्ट- छे इष्ट, वर्ण- वक्षु वर्ण, रस- रस रस, स्पर्श- स्पर्श स्पर्श, गन्धार्थम् अने गन्ध भाटे और गन्धके लिए, चामयम् प्रति च अने रोगन्दी चिकित्सा भाटे और रोगकी चिकित्साके लिए, विरुद्ध- वीर्याणाम् विरुद्ध वीर्याणां द्रव्योक्तो विरुद्ध वीर्यावाले द्रव्योक्ता, प्रयोगः प्रयोग आवश्यक छे प्रयोग आवश्यक है, इति निश्चितम् ओ निश्चय छे यह निश्चय है ॥ ४६ ॥

४५. अधिकं तुल्यवीर्यं हि—समानवीर्यन्त्वधिकम् (इ.)

॥ अधिकं तुल्यवीर्यं हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते—समानवीर्यं स्वधिकं क्रिया सामान्यमिष्यते । (म.)

46. As laid down, the use of articles that are of antagonistic potency to the disease is allowed for the purpose of imparting to the medication, pleasant color, taste, touch and odor suitable to the conditions of a disease.

द्रव्याणां बलाधानार्थं स्वरसभावना कार्या—

भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनाः ।

सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकम् ॥४७॥

स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद् द्रव्याणि भावयेत् ।

स्वरसभावनाः स्वरसन्धी भावनाथी स्वरसकी भावनासे, एवम् आ द्रव्योक्ता इन द्रव्योक्तें, भूय बलाधानम् च अधिक अक्षन्ती उत्पत्ति अधिक बलकी उत्पत्ति, कार्यम् करवी ओछे करनी चाहिए, हि ऊरक्षु के क्योंकि, सुभावितम् सारी रीते भावना आपेक्षुं अच्छी प्रकार भावना दिना हुआ, अल्पम् थोडुं थोडा, अपि पक्षु मी, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य बहुकर्मकम् अहु कर्म करनीर बहुत कार्य करनेवाला, स्यात् थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, द्रव्याणि द्रव्योक्तो द्रव्योक्तो तुल्यवीर्यैः अथवा तुल्यवीर्यं अथवा तुल्यवीर्य, स्वरसैः वा स्वरसोथी के क्वाथोथी स्वरसोसे या कार्योंसे, भावयेत् भावना आपवी ओछे भावना देनी चाहिए ॥ ४७ ॥

47-47½. The dynamization of drugs may be done by impregnation with their expressed juice. A drug even though small in measure becomes great in its action, if well impregnated. Therefore, drugs should be impregnated either with their own expressed juice or the expressed juice of the drugs of similar potency.

तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यम्—

अल्पस्यापि सहायत्वं प्रभूतस्याल्पकमेताम् ॥४८॥

कुर्यात् संयोगविशेषकालसंस्कारयुक्तिभिः

संयोग- संयोग संयोग, त्रिच्छेद- वियोग वियोग,
काल- काष्ठ काल, संस्कार- अने संस्कारनी और
संस्कारकी, युक्तिभिः युक्तिथी युक्तिसे, अल्पस्य अपि
अल्प द्रव्योनु पक्ष अल्प द्रव्यका मी, महार्थत्वम् महान
कार्य करनारपक्षुं महान कार्यको सिद्ध करना, प्रभूतस्य
अपि अने पुष्कल द्रव्योनु पक्ष और प्रभूत द्रव्यका मी,
अल्पकर्मताम् अल्प कार्य करनारपक्षुं अल्प कार्य करना,
कुर्यात् करी शक्य छे किया जा सकता है ॥ ४८३ ॥

48-48½. By skilfully carrying out
synthetic and analytic procedures on
drugs, by time factors and by pharma-
ceutical processes even a small dose of
a drug may be made to produce
powerful action and a big dose of
medication may be made to produce a
very mild result.

अत्रोक्तीजेनान्ययोगानामपि कल्पना कार्या—

प्रदेशमात्रमेतावद् द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ॥४९॥
स्वबुद्धयैव सहस्राणि कोटीर्वाऽपि प्रकल्पयेत् ।
बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगसंख्या न विद्यते ॥५०॥

इह अर्द्धी यहाँ, एतावत् आठसौ इतने, षट्
शतम् ६०० योगो ने अताव्या छे तेओने ६०० योग
बताये हैं उन्हें, प्रदेशमात्रम् योगोने ओठ भाग
योगोंका एक भाग, द्रष्टव्यम् समझना चाहिए,
एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, सहस्राणि हजारों,
कोटीः वा अपि अथवा करोड़ो योगोनी पक्ष या करोड़ों
योगोंकी मी, स्वबुद्ध्या योतानी बुद्धिथी अपनी बुद्धिसे,
प्रकल्पयेत् कल्पना करी देवी कल्पना कर लेनी चाहिए,
बहुद्रव्यविकल्पत्वात् द्रव्यो अने तेओना विषयों
(बोझों) अहु होवाथी द्रव्यों और उनके विकल्प अनेक
होनेसे, योग- संख्या योगोनी संख्या योगोंकी गिनती,
न विद्यते यर्ध शक्य नहीं हो सकती ॥ ४९ ५० ॥

49-50. Here six hundred prepara-
tions have been described, which are

५०. योगसंख्या-प्रमाणसंख्या (५.)

only a fraction of the possible number
of such preparations. According to
one's own intelligence, thousands and
millions of them may be made. As
the combinations of drugs are very
numerous, there can be no limitation
to the extent of their combinations.

तीक्ष्णस्य विरेचनस्य लक्षणम्—

तीक्ष्णमध्यमदूनां तु तेषां शृणुत लक्षणम् ।
सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ॥५१॥
नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्कम् ।
अन्तराशयमक्षिपन् कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥५२॥
विरेचनं निरुद्धो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ।

तेषां ते उन, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मध्य- मध्य
मध्य, मृदूनाम् अने मृदु विरेचनोना और मृदु
विरेचनोंके, लक्षणम् तु लक्षण लक्षणोंको, शृणुत स(म)ने।
सुनो, यत् ने जो, विरेचनम् विरेचन विरेचन, निरुद्धः
वा अथवा निरुद्ध या निरुद्ध, सुखम् सुखपूर्वक सुख-
पूर्वक, क्षिप्रम् जल्दीथी जल्दी, महावेगम् महावेगकी
अतिवेगपूर्वक, असक्तम् अने रोकाया पगर और बिना रुका-
वटके, प्रवर्तते प्रवर्तते प्रवृत्त होता है, पायौ गुदाभा
गुदामें, अतिग्लानिकरम् न अहु ग्लानि न करे अति-
पीडा उत्पन्न न करे, हृदये हृदयमें हृदयमें, रुक्कम् रुक्क
न पीडा न करे दर्द न करे, अन्तराशयम् अन्तराशयमें
अन्तराशयको, अक्षिपन् धम धर्या विना क्षति पहुंचासे
विना, कृत्स्नम् सधरा सम्पूर्ण, दोषम् दोषने दाषको,
निरस्यति अहार डाढी नाणे छे बाहर निकाल देता है,
तत् तेने उसको, तीक्ष्णम् इति तीक्ष्ण तीक्ष्ण, निर्दिशेत्
अक्षुब्धो जानना चाहिए ॥ ५१-५२ ॥

51-52½. Now learn the characteris-
tics of the strong, moderate and mild
types of action of these drugs. That
which acts easily, quickly, with great
force and unhindered, which does not

५२. अन्तराशयमक्षिपन्-अन्तराशयमक्षिपन् (क. छ.)

—अक्षिपन्मनुक्षिपन् (इ. त. द.)

induce exhaustion and which causes no pain in the rectum or the stomach, which without causing griping in the intestines eliminates the entire morbid matter, be it a purgative or an evacua- tive enema, is to be regarded as of the strong type.

कथं मेषजं तीक्ष्णत्वं मध्यत्वं मन्दत्वं च याति—

जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥५३॥
ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ।
जहस्तेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति मेषजम् ॥५४॥

जलाग्निकीटैः जल, अग्नि अने जंतुओंसे जल, अग्नि और कीटोंसे, अस्पृष्टम् स्पर्श न करेया होय तेषु अवस्थित देश- देश देश, काल- अने कालना और कालके, गुण गुणशी गुणोंसे, अन्वितम् युक्त युक्त, ईषत् शोडीक शोबीसी, मात्राधिकैः युक्त अधिक मात्रावाणुं मात्रामें अधिक होनेवाली, तुल्यवीर्यैः तुल्य वीर्यवाणां द्रव्योंनी समान वीर्यवाली औषधियोंसे, सुभावितम् सारी पेठे आवना दीधेल मली प्रकार भावित, मेषजम् औषध औषध, स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेद- अने स्वेदन और स्वेदन, उपपन्नस्य पामेल पुरुषने माटे दिये हुए मनुष्यमें, तीक्ष्णत्वम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, याति अने छे बन जाती है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. The drug that has not been impaired by water, fire or insects, which is imbued with the beneficial qualities of soil and season, that has to be used in a slightly bigger dose, and which is well impregnated with the juice of a drug of similar potency, acquires strong power of action on a person who has undergone the preliminary oleation and sudation procedures.

५३. ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं-ईषन्मात्राधिकं युक्तं (घ.)

किंचिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।

स्निग्धस्विन्नस्य वा सम्यक्काव्यं भवति मेषजम् ५५

पूर्वोक्तैः अगाडे कहेवा उपर्युक्त, एभिः गुणैः ओ गुणोंशी इन गुणोंसे, तथा तथा एवं, मात्रया मात्राशी मात्रासे, किंचिद् कंठिक कुछ, हीनम् हीन कम, मेषजम् औषध औषध, सम्यक् सारी रीते मली प्रकार, स्निग्धस्विन्नस्य वा स्नेहन तथा स्वेदन पामेला पुरुषने माटे स्नेहन-स्वेदन दिये पुरुषमें प्रयुक्त करने पर, मध्यम् मध्य मध्य, भवति अने छे हो जाती है ॥ ५५ ॥

55. The drug that is slightly inferior as regards the qualities described above and administered in a smaller dose to a person who has undergone the oleation and sudation procedures, has a moderate action.

मन्दवीर्यं विरुक्षस्य हीनमात्रं तु मेषजम् ।

अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥५६॥

मन्दवीर्यम् मन्द वीर्यवाणुं मन्दवीर्य हीनमात्रम् हीन मात्रावाणुं मात्रामें हीन, अतुल्यवीर्यैः असमान वीर्यवाणां द्रव्योंशी असमान वीर्यवाली औषधियोंसे, संयुक्तम् युक्त युक्त, मन्दवेगवत् अने मन्द वेगवाणुं और मन्द वेगवाली, मेषजम् तु औषध औषध, विरुक्षस्य विरुक्ष पुरुषने माटे रुक्ष पुरुषमें, मृदु मृदु मृदु, स्यात् अने छे होती है ॥ ५६ ॥

56. The drug that is of low potency and is combined with the drugs of antagonistic potency and administered in a very small dose to a person who is dehydrated, has a mild and slow action.

तीक्ष्णादीनि मेषजानि केषु योज्यानि—

अकृत्स्नदोषहरणावशुद्धी ते बलीयताम् ।

मध्यावरबलानां तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥५७॥

५७. अशुद्धी ते बलीयताम्-अशुद्धं तद्वलीयताम् (घ. ग.)

सिद्धिमिच्छता-सिद्धिमिच्छता (ज.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अन्यद्दोषं कदा प्रयोज्यम्—

निर्हृते वाऽपि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।
मेवजेऽन्यत्प्रयुजीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥६१॥

दोषनिर्हरणे दोष अहार डाढनार दोष निकालनेवाले, मेवजे औषध औषधके, निर्हृते वा नीकुणी अथ निकल जाने पर, जीर्णे वा अपि अथवा पथी अथ त्पारे या जीर्ण हो जाने पर, उत्तमाम् उत्तम उत्तम, सिद्धिम् सिद्धि सफलता, प्रार्थयन् प्रार्थना चाहनेवाला, बुधः बुध मनुष्ये बुद्धिमान, अन्यत् इरीशर औषध पुनः औषधका, प्रयुजीत प्रयोग प्रयोग करे ॥ ६१ ॥

61. If the emetic medication gets itself eliminated or gets digested, then the wise physician desiring to eliminate the morbidity successfully should administer another dose.

वमने पाकप्रतीक्षा किमर्थं न कार्या—

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम् ।
निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥६२॥

वमनम् वमन औषध वमन औषध, अपक्वम् पक्वा पचने विना पाचन हुए, विरेचनम् विरेचन औषध, पच्यमानम् पच्युं होय त्पारे पचकर, दोषम् दोषने दोषको, निर्हरेत् अहार डाढे छे बहार निकालती है, अतः आटे इसलिए, वमनम् वमन प्रयुज्य औषध औषधके, पाकम् पचवान् जीर्ण होनेके समवधी, न प्रतिपालयेत् राह न ओपी ओधये प्रतीक्षा न करे ॥ ६२ ॥

62. The emetic dose acts before getting digested, and the purgative dose acts while getting digested. Therefore, in the case of an emetic dose, one should not wait in expectation of delayed action after its digestion.

६२. दोषम्—दोषात् (ब. व.)

कदा पुनः संशोधनौषधं देयम्—

पीते प्रसंसने दोषान्न निर्हृत्य जरां गते ।
वमिते चौषधे धीरः पाययेदौषधं पुनः ॥६३॥

प्रसंसने विरेचन विरेचन, औषधे औषध औषध, पीते पीधा पथी पीने पर, दोषान् न निर्हृत्य दोषाने अहार डाढया वगर दोषोको न निकालकर, जराम् गते पथी अथ पच जाय, वमिते च अथवा उल्टीमा नीकुणी अथ तो या वमनद्वारा बाहर आजाय तो, धीरः धीर वैद्य धीर वैद्य, पुनः इरीथी पुनः, औषधम् औषध औषध, पाययेत् पापुं पिलाये ॥ ६३ ॥

63. In the case of a purgative potion, if the medication gets itself digested without eliminating the morbidity or the medication is vomited out, the intelligent physician should administer the medication again.

दीप्ताग्निं बहुदोषं तु दृढस्नेहगुणं नरम् ।
दुःशुद्धं तदहर्भुक्तं श्वोभूते पाययेत् पुनः ॥६४॥

दीप्ताग्निम् प्रदीप्त अग्निवाणा प्रदीप्त अग्निवाले, बहुदोषम् बहु दोषवाणा बहुत दोषोवाले, दृढ-स्नेहगुणम् शरीरमा स्नेहगुण्णी दृढतावाणा शरीरमे स्नेहगुणकी दृढतावाले, दुःशुद्धम् अने अराभर संशोधन नहि पायेका और समयक शोधनको प्राप्त नहीं हुए, नरम् पु पुरुषने पुरुषको, तदहर्भुक्तम् ते दिवसे भोजन करवा दधिने उस दिन भोजन कराकर, पुनः इरीथी पुनः, श्वोभूते भीने दिवसे अगले दिन, पाययेत् विरेचन पापुं विरेचन औषध देवे ॥ ६४ ॥

64. If the person with strong gastric fire, excessive morbidity and strong unctuous element has not been fully cleansed, he must be given his food that day and administered the

६३. प्रसंसने—प्रस्कन्दने (ब.)

॥ औषधम्—आतुरम् (ब.)

६४. दुःशुद्धम्—दुःशोधम् (ब.)

purificatory potion again on the next day.

यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन स्वयमेव विरिच्यते तत्र-
कर्तव्यम्—

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः ।

विरिच्यते शनैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥६५॥

दुर्बलः दुर्बलः दुर्बल, बहुदोषः च अने भुङ्क्षु दोष-
वाणा और बहुत दोषवाले, यः नरः ने पुरुषने जिस
पुरुषको, दोषपाकेन दोष पाडी जवाथा दोषके परिपाकसे,
विरिच्यते विरेचन थाय छे स्वयं विरेचन हो जाता
है, तम् तेने उसे, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, भूयः
इरीधी फिर भोज्यैः भोजने। वडे भोजनों द्वारा,
अनुसारयेत् सारखु उगावपुं अनुलोमन करावे ॥ ६५ ॥

65. The weak person with excessive morbidity, who purges naturally owing to maturity of the morbidity, must be gradually helped in the movement of his bowels by means of appropriate articles of diet.

दोषशेषशमनोपायः—

वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।

भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥६६॥

वमनैः च वमन वमन, विरेकैः च अने विरेचनथी
और विरेचनसे, अप्रमाणतः विशुद्धस्य निःशेष शुद्ध
नहि थयेवा पुरुषना पूर्णरूपमें शोधन न होनेपर,
दोषशेषम् आडीना दोषने शेष दोषको, भोजन-अन्तर-
पानाभ्याम् यवागू वगैरे भोजनथी अने उपायपानथी
भोजन और अन्तर पानसे, शमम् शान्त शान्त, नयेत्
उरवे। करना चाहिए ॥ ६६ ॥

66. If a person that has undergone the purificatory procedures of emesis

६५. शनैः-रतैः (ख. ड. त. घ.)

,, ,, -नरैः (क.)

६६. विशुद्धस्याप्रमाणतः-विशुद्धस्य प्रमाणतः (घ. क.)

and purgation is not fully cleansed, then the residual morbidity in him may be sedated by means of digestive stimulant foods and drinks.

केषां मृदौषधं प्रयोज्यम्—

दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम् ।

अपरिज्ञातकोष्ठं च पाययेत्तौषधं मृदु ॥६७॥

दुर्बलम् दुर्बलं दुर्बल, पूर्वम् अगाउ पूर्व, शोधितम्
संशोधन पाभेवा शुद्ध हो चुके, अल्पदोषम् च अने
अल्प दोषवाणा और अल्प दोषवाले, अपरिज्ञातकोष्ठम्
च अने नेना डेहानी अथर न होय औवा और
जिसका कोष्ठ ज्ञात नहीं हो ऐसे, मानवम् मनुष्यने
मनुष्यको, मृदु मृदु मृदु, औषधम् औषध औषध,
पाययेत् पावुं पिबानी चाहिए ॥ ६७ ॥

67. A mild medicine should be prescribed as potion in the case of a weak man or one whose morbidity is slight and of one whose bowel-condition is not known.

श्रेयो मृदुसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।

न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥६८॥

मृदु श्रेयः ओ अवरथाभा मृदु औषध श्रेष्ठ छे
इस अवस्थामें मृदु औषध हितकारी है, असकृत्पीतम्
उरखु डे बार-बार पीधुं होय तो। पखु ते बार-बार
पीने पर भी वह, अल्पबाधम् श्रेष्ठुं नुकसान करे छे
थोड़ी बाधा करती है, निरत्ययम् अने भरखुने। अल्प
उरखुं नथी विनाशका भय नहीं करती, यत् ने जो,
क्षिप्रम् तुरतज क्षीप्र ही, प्राणसंशयम् प्राणना ओभमने
प्राणोंके भयको, जनयेत् पेदा करे उत्पन्न करे, अति-
तीक्ष्णम् च न ते अतितीक्ष्ण औषध साहुं नथी वह
अति तीक्ष्ण औषध अच्छी नहीं है ॥ ६८ ॥

68. It is better to take a potion of a mild medication repeatedly as it is attended with only slight discomfort

६८. अल्पदोषम् अपरिज्ञातकोष्ठम् (घ.)

and no risk, than to take a very strong medication which is attended with immediate danger to life.

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽरुणः ।
मृदुमिर्भोजैर्दोषा हन्युर्ह्यनमनिर्हताः ॥६९॥

दुर्बलः अपि दुर्बल होवा छत्ता पक्ष दुर्बल होनेपर भी, महादोषः महादोषवाला रोगीने महान दोषवाले रोगीको, मृदुमिः मृदु मृदु, भोजैः औषधोष्ठी औषधियोंसे, अरुणः श्लेष्म श्लेष्म योडा योडा, बहुशः अल्पवार बहुत-वार, विरेच्यः विरेचन करावपुं लेधे विरेचन देना चाहिए, हि कारुण्ये क्योंकि, अनिर्हताः दोषाः अक्षर अक्षरवाला नहि आवेला दोषा न निकाले हुए दोष, एवम् एते इसको, हन्युः भारी नाणे छे मार डालते हैं ॥ ६९ ॥

69. Even a weak person if afflicted with excessive morbidity should be purged by gradual steps by means of repeated administration of small doses of mild medications, for the morbidity if not eliminated, may kill the patient.

यस्य विरेचनमूर्ध्वं याति तस्य चिकित्सा—

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥७०॥

यस्य नेतुं जिस पुरुषमें, पीतम् पीधेपुं पी हुई, आनुलोमिकम् अनुलोमिक औषध अनुलोमिक औषध, कफसंसृष्टम् कफ साथे भण्णने कफसे मिलकर, ऊर्ध्वम् उपर तरफ ऊपरकी ओर, याति अभन करे छे जाती हो, तम् तु वमितम् तेने वमन करेवा छे उसे वमन कराके, कवलैः कभण्ण करानी कवलद्वारा, शुद्धम् शुद्ध करी शुद्ध कर, लङ्घितम् लघन करानी लघन कराके, पाययेत् करी औषध पावुं फिर औषध पिनाये ॥ ७० ॥

70. The person in whom the purgative potion gets mixed with the

kapha in the stomach and shows a tendency to go upward, should first be given emesis, mouth-purifying gargles and lightening therapy, and then, the purgative potion.

दोषप्रवृत्तौ कर्तव्यम्—

विबद्धेऽल्पे चिरादोषे स्रवन्मुष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाध्मानं तृषा च्छर्दिर्विवन्धश्चैव शाम्यति ॥७१॥

दोषे ले दोष यदि दोष, विबद्धे विबद्ध होय विबद्ध हो, अल्पे श्लेष्म होय अल्प हो, चिरात् अने क्षणिके वधते और देरसे, स्रवति स्रवते होय तो बहता हो तो, उष्णम् उतुं गरम, जलम् पानी जल, पिबेत् पीवुं पीवे, तेन तेथी इससे, आध्मानम् आध्मान आध्मान, तृषा तृषा प्यास, छर्दिः उलटी वमन, विवन्धः च एव अने उभयन्यात और विवन्ध, शाम्यति शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ७१ ॥

71. In condition of constipation and tardy and scanty elimination of morbid matter hot water should be drunk. It relieves distention of abdomen, thirst, vomiting and constipation.

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाद्यः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं च स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥७२॥

दोषरुद्धम् भेषजम् दोषशी दुर्धायेलुं औषध दोषके कारण रुकी हुई औषध, सोद्गारम् ओडकार उद्गार, साङ्गशूलम् तथा अंगमां शूलने उत्पन्न करी और अङ्गोंमें शूलको पैदा कर, ऊर्ध्वम् न ले छे यदि ऊपर, नाद्यः के नीचे या नीचे, न प्रवर्तते चेत् न अथ तो न जाये तो, तत्र तेमां वहां, स्वेदम् स्वेदन स्वेदन, अवचारयेत् आपवुं देना चाहिए ॥ ७२ ॥

72. If the medication is obstructed by the morbid matter, it causes neither

७१. विबद्धेऽल्पे—विबद्धेऽल्पम् (च. क.)

, तृषा—सतृट् (क. घ. त.)

७२. साङ्गशूलं—सशूलं (क. घ. क.)

emesis nor purgation but gives rise to eructation and body-ache. In such cases, sudation procedure should be done.

दोषातिप्रवृत्तौ कर्तव्यम्—

सुविरिके तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत् ।
अतिप्रवर्तनं जीर्णे सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥७३॥

सुविरिके तु सारी रीते विरेचन तथा पछी पक्षु भली प्रकार विरेचन होनेपर भी, सोद्गारम् औषधना ओड्डार आवता होय तो यदि औषधके उद्गार आते हों तो, भिषक् वैद्य वैद्य, आशु एव शीघ्र शीघ्र, औषधम् उल्लिखेत् औषधनी उलटी करावी नाभनी औषधका वमन करा देवे, अतिप्रवर्तनम् ओ वेगनी अति प्रवृत्ति होय तो यदि वेगकी अति प्रवृत्ति हो तो, जीर्णे औषध पछी गया पछी औषध जीर्ण होनेपर, सुशीतैः अति शीतल चिकित्साथी अति शीतल उपचारोंसे, स्तम्भयेत् तेनु स्तम्भन करवुं उसको रोक देवे ॥ ७३ ॥

73. If a person has been well-purged and still continues to eructate, the residue of the medicine in him should be immediately eliminated by emesis. If the medicine has been digested and causes excessive purgation, it should be stopped by refrigerant remedies.

विरेचनस्याविक्रमत्वे हेतुः, तच्चिकित्सा च—

कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि मेवजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥७४॥

कदाचित् क्षयारेष्ठ कमी, श्लेष्मणा रुद्धी कफसे, रुद्ध रोकथेक्षुं रुद्ध होकर, मेवजम् औषध औषध, करसि अतीमां न छातीमें ही, तिष्ठति रुद्धी अथ छे रुक जाती है, तत् ते वह, श्लेष्मणि रुद्ध कफके, क्षीणे क्षीण अती क्षीण होने पर, सायाह्ने सायंकाल,

७३. सुविरिके तु—सुविरिकम् (व. न. क.)

७४. अतिप्रवर्तनं जीर्णे—अतिप्रवृत्तं जीर्णे तु (व. न.)

रात्रौ वा ३ रात्रिओ या रात्रिमें, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होती है ॥ ७४ ॥

74. Sometimes, the medicine administered remains in the stomach, obstructed by the kapha. It acts towards the evening or the night, when the kapha has decreased.

रुक्षानाहारयोर्जीर्णे विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना मेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥७५॥

रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, अनाहारयोः अने आहार वगरना भुक्त्येत् और विना भोजन किये पुरुषमें, मेषजे औषध औषध, जीर्णे विरेचन न लावे अने पछी अथ विरेचन न लावे और पच जाय, वायुना अथवा वायुथी वा वायुके कारण, विष्टभ्य विष्टभ्य पाभी रुक कर, ऊर्ध्वम् गते अपि वा ऊर्ध्वं भागमां रुद्धी अथ तो ऊपरकी ओर आजाय तो, सस्नेहलवणम् स्नेह अने क्षयक्षुद्धित स्नेह और नमकके साथ, अन्यत् तु पीबुं विरेचन अन्य विरेचन, पिबेत् पीबुं पीना चाहिए ॥ ७५ ॥

75. In case where the medicine has been digested and delayed in the intestines or has been carried upward by the vata owing to lack of unctuous quality in the body or owing to fasting, another dose should be taken mixed with unctuous article and rock salt.

जीर्यत्यौषधे यदि तृणमोहमूर्च्छाः स्युस्तदा कर्तव्यम्—

तृणमोहमूर्च्छायाः स्युश्चेज्जीर्यति मेवजे ।
विषमं स्वादु शीतं च मेवजं तत्र शस्यते ॥७६॥

मेवजे विरेचन औषध विरेचन औषधके, जीर्यति पचतुं होय तयारे पचते हुए, रुद्ध ओ तया प्याय, मोह- मोह मोह, जम- जम जम, मूर्च्छायाः अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, स्युः स्युः स्युः स्युः हो तो, तत्र तत्र

७५. रुक्षानाहारयोर्जीर्णे—विष्टभ्यामाहारयोर्जीर्णे (व. न.)

७६. पिबेत्—पिबेत् (त.)

७६. स्युश्चेज्जीर्यति मेवजे—स्युश्चेज्जीर्यति मेवजे (व.)

इसमें, पित्तघ्नम् पित्तनाशकं पित्तनाशक, स्वादु शीतम् च भक्षुर अने शीत मधुर और शीतल, भेषजम् औषध औषध, जस्यते प्रशस्तं छे प्रशस्त हैं ॥ ७६ ॥

76. In a condition where during the digestion of the medicine there occur thirst, stupor, giddiness and fainting, a remedy that is curative of pitta, sweet and refrigerant is recommended.

कफावृते भेषजे यदा लाघादयः स्युस्तदा चिकित्सा—

लालाहृल्लासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।

भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कटुादि कफनुद्धितम् ॥ ७७ ॥

कफावृते निरेयन औषध उद्धृती ठंडाई जल विरेचन औषध कफसे आवृत होनेपर, लाला- जो लाण लालासाव, हृल्लास उल्लास जी मिचलाना, विष्टम्भ- क्षणन्यात कवजियात, लोमहर्षाः अने रोमहर्षं थाय तो और लोमहर्ष हों तो, तत्र तेभा इसमें, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णम् उष्ण उष्ण, कटुादि अने कटु बजोरे और कटु आदि, कफनुत् उद्धृते कफनाशक, भेषजम् औषध औषध, हितम् हितकर छे हितकारी है ॥ ७७ ॥

77. In a condition where ptyalism, nausea, intestinal stasis and horripilation manifest as consequence of the medication becoming covered up by kapha, acute, hot, pungent and other such remedies curative of kapha, are beneficial.

सुस्निग्धे क्रूरकोष्ठे च कर्तव्यम्—

सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठं च लक्ष्येदविरेचितम् ।

तेनास्य स्नेहजः स्नेहमा सङ्गम्यैवोपशाम्यति ॥ ७८ ॥

सुस्निग्धम् सारी येठे स्निग्ध सम्यक् प्रकारसे स्निग्ध, क्रूरकोष्ठम् च अने क्रूर कोष्ठावाणा पुरुषने और क्रूर कोष्ठावाले पुरुषको, विरेचितम् अस्य विरेचन यथु दोष तो जोका विरेचन होने पर, लक्ष्येत् ध्यान कराना

७७. लोमहर्षा—शीतहर्षाः (म. व.)

७७. कफावृते—कफावृते (म.)

मेधं छे लंघन कराना चाहिए, तेन तेथी इससे, जस्य अने। उसका, स्नेहजः स्नेहज-य स्नेहजन्य, स्नेहमा उद्धृते कफ, सङ्गः च एव अने दोषनी रुकावट और दोषोंकी रुकावट, उपशाम्यति शांत थाय छे शान्त होते हैं ॥ ७८ ॥

78. If the hard-bowelled person who has been given the full oleation procedure does not purge, he should be given the lightening therapy; as a result of this, his kapha, roused by the oleation procedure and accumulated in the body, will get sedated.

येषामविरिच्यैव भेषजं जीर्यति तेषां चिकित्सा—

रूक्ष-बद्धनिल-क्रूरकोष्ठ-व्यायामशालिनाम् ।

दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥ ७९ ॥

रूक्ष- उक्ष रूक्ष, बद्धनिल- भट्ट वायुवाणा बहुत वातवाले, क्रूरकोष्ठ- क्रूर कोष्ठावाणा क्रूरकोष्ठावाले, व्यायाम- व्यायाम करना व्यायाम करनेवाले, दीप्ता- दीप्ताग्नीनाम् च अने प्रदीप्त अग्निवाणा पुरुषने और प्रवृद्ध जठराग्निवाले पुरुषोंमें, भेषज्यम् निरेयन औषध विरेचन औषध, अविरिच्य एव रेय लगाना विना विरेचन न करके ही, जीर्यति पथी भय छे पच जाती है ॥ ७९ ॥

79. In those that are lacking in unctuous quality, that are afflicted with excessive vata, that are hard-bowelled, that are given to exercise or possess strong gastric fire, the purgative medicine administered gets digested without causing purgation.

तेभ्यो वस्तिन पुरा दत्त्वा पश्चादद्याद्विरेचनम् ।

वस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥ ८० ॥

७९. शालिनाम् शालिनाम् (क. व. व.)

७९. शालिनाम् (व. त.)

८०. वस्तिप्रवर्तितम्—वस्तिप्रवालिनाम् (ध.)

८०. वस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम्—वस्तिप्रवर्तिता-

दोषाहरेच्छीघ्रं विरेचनम् (ध.)

तेभ्यः तेभ्योऽने इनके लिए, पुरा प्रथम प्रथम, बस्तिष्क अस्ति बस्ति, दत्त्वा आपीने देकर, पश्चात् पछी पीछेसे, विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् आपुं ओर्ध्वे देवे, बस्तिप्रवर्तितम् अस्तिओ प्रवृत्त करेक्ष बस्तिद्वारा प्रवर्तित, दोषम् दोषने दोषको, विरेचनम् विरेचन विरेचन, शीघ्रम् ततश्च शीघ्र, हरेत् हरी दे छे नष्ट कर देता है ॥ ८० ॥

80. Such persons should first be given enema and then the purgative medicine. Then, the morbidity that has been set in motion by the enema will get easily eliminated by the purgative dose.

येषां संशोधनं विनैव कर्मवातातपाग्निभिर्दोषाः क्षयं यान्ति तेषां कर्तव्यम्—

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।

तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥ ८१ ॥

ये ओ जो, नराः पुरुषो पुरुष, रूक्षाशनाः रूक्ष भोजन करने हैं, कर्मनित्याः नित्य भ्रमन्तु काम करने हैं नित्य भ्रमका कार्य करते हैं, दीप्तपावकाः अने प्रदीप्त अग्निवाला होय छे और जिनकी अग्नि प्रदीप्त है, तेषां तेभ्योऽने इनके, दोषाः दोषो दोष, कर्म-कर्म कर्म, वात-वायु वायु, आतप-तड्डो धूप, अग्निभिः अने अग्निथी और अग्निसे, क्षयम् क्षय नष्ट, यान्ति पावे छे हो जाते हैं ॥ ८१ ॥

81. In persons given to un-unctuous food and drink and constant work, and who are possessed of strong gastric fire, the morbidity gets reduced by the influence of work, air, sun and the gastric fire.

८१. तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः—वायु-
कर्मवातातपाग्निभिः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः (प.)
कर्मवातातपाग्निभिः—कर्मणो वातपाग्निभिः (द.)

विरुद्धाध्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते ।

स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान् विशोधयेत् ॥

ते तेभ्यो वे, विरुद्ध-विरुद्ध भोजन विरुद्ध भोजन, अध्यशन-भोजन उपर भोजन अध्यशन, अजीर्ण-अने अजीर्णथी यत् और अजीर्णसे उत्पन्न होते हुए, दोषान् दोषने दोषको, अपि पक्षु सी, सहन्ति सहन करी दे छे सहन कर लेते हैं, ते स्नेह्याः तेभ्योऽने स्नेहन करने चाहिए, मारुतात् तथा वायुथी तथा वायुसे, रक्ष्याः रक्ष्य करने ओर्ध्वे बचाना चाहिए, अव्याधौ अने व्याधि अग्र और बिना रोगके, तान् तेभ्योऽने उनका, न विशोधयेत् शोधन न करने ओर्ध्वे शोधन नहीं करना चाहिए ॥ ८२ ॥

82. They are able to tolerate the effects of even antagonistic diet or pre digestion meals or indigestion. They should be given oleation procedure and protected from the provocation of vata. They should never be subjected to the purificatory procedures except in unavoidable circumstances of disease.

केषां स्निग्धं केषां न रूक्षं विरेचनं त्रयोज्यम्—

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८३ ॥

अतिस्निग्ध-अतिशय स्निग्ध अतिस्निग्ध, शरीराय शरीरवाला शरीरवाले रोगीको, स्नेहविरेचनम् स्नेह-विरेचन स्नेहका विरेचन, न दद्यात् आपुं न ओर्ध्वे नहीं देना चाहिए, स्नेहोत्क्लिष्ट स्नेहथी उत्क्लिष्ट स्नेहसे उत्क्लिष्ट, शरीराय शरीरवाला शरीरवालेको, रूक्षम् रूक्ष रूक्ष, विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् आपुं ओर्ध्वे देना चाहिए ॥ ८३ ॥

८२ जीर्णदोषानपि सहन्ति ते—जीर्णदोषानपि सहन्ति ते

(ख ड.)

१. स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्याः—स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या (प.)

२. विशोधयेत्—विरेचयेत् (प.)

83. An unctuous purgative medicine should not be administered to one who has excessive unctuous quality in the body. To one possessed of excessive unctuous quality, a non-unctuous purgative dose should be given.

વિધિપૂર્વકં સંશોધનં પ્રયોજ્યમ્ —

एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणविद् ।
विरेचनं विरेचयेभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥८४॥

देश- देश, કાલ- કાલ, પ્રમાણ-વિદ્ અને પ્રમાણને બાજુનાર ઔર પ્રમાણનો જાનનેવાળા, ધીરઃ ધીર વૈદ્ય ધીર વૈદ્ય. એવમ્ આ પ્રમાણે, વિધિમ્ વિધિ, જ્ઞાત્વા બાજુને જાનકર, વિરેચયેભ્યઃ વિરેચન, લાયક મનુષ્યોને વિરેચનકે યોગ્ય પુરુષોનો, વિરેચનમ્ વિરેચન વિરેચન, પ્રયચ્છન્ આપતાં દેતા હુઆ, ન અપરાધ્યતિ બૂલ કરતો નથી કિસી પ્રકારકી મૂલ નહીં કરતા ॥ ૮૪ ॥

84. The wise physician who, being expert in proper procedure thus described, and versed in the knowledge of climate, season and dosage, administers purgation to patients in whom it is indicated, will not be liable to error.

विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथाऽमृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माद्यत्नात् प्रयोजयेत् ॥८५॥

यस्य नेने। जिस संशोधनका, विभ्रंशः भूधवाणे। प्रयोग विभ्रंश, विषवत् विष अशुभर छे विषके समान है, सम्यक् અને યોગ્ય ઔર जिसका सम्यक्, योगः प्रयोग योग, अमृतम् अभृत अमृतके, यथा तुल्य छे समान है, कालेषु सभधे कालमें, अवश्यम् ने अवश्य जो अवश्य, पेयम् च पीवानुं छे पीना पड़ता है, तस्मात् तेने। वैद्य ते भाटे उसका वैद्य इस लिए, यत्नात् यत्नपूर्वकं यत्नपूर्वक, प्रयोजयेत् प्रयोग करे। भेदके प्रयोग करे ॥ ८५ ॥

85. The purificatory dose, if improperly administered, is like poison and if properly administered, is like nectar. It should necessarily be taken at the prescribed times. Hence it should be administered with skill and care.

अत्रोक्तमात्राविचारः —

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मि-
नमध्येषु तत् कोष्ठवयोवलेषु ।

तन्मूलमालम्ब्य भवेद्वિકल्प-
तेषां विकल्पोऽभ्यधिकोनभावः ॥८६॥

અસ્મિન્ આમાં, ઇસમેં, યત્ ને જો, દ્રવ્યપ્રમાણમ્ દ્રવ્યપ્રમાણ દ્રવ્યપ્રમાણ, તુ ડકન્ ડહું છે કહા છે, તત્ તે વહ, નમ્યેષુ મધ્ય મધ્ય, કોષ્ટવયોવલેષુ કોષ્ટ, વય અને બલવાળો ભાટે છે કોષ્ટ, વય ઔર બલવાળોંકેં લિં છે, તત્ મૂલમ્ તેનો મૂળ તરીકે, ઇસકા મૂલરૂપસે, આલમ્બ્ય આશ્રય કરીને સ્વીકાર કરકે, વિકલ્પમ્ ભવેત્ કલ્પનાનો ભેદ કરવો કલ્પનાકા ભેદ કરના ચાહિયે, તેષામ્ અને અનુસરી તેઓની ઇસકે અનુસાર ડન્હી ઔષધિયોંમેં, અભ્યધિક-કનભાવઃ અધિકતા કે ન્યૂનતાને। અધિક યા કમ પ્રમાણકી, વિકલ્પઃ વિકલ્પ કરવો કલ્પનાકા ભેદ કરના ચાહિયે ॥ ૮૬ ॥

86. The dosage of drugs given in this section is with reference to moderate-bowelled persons and of average age and strength. This should be regarded as the standard for pharmaceutical purposes and larger or smaller doses have to be prepared keeping that standard in view.

मानपरिभाषा—

यद्द्वंद्वयस्तु मरिचिः स्यात् षण्मरीक्यस्तु सर्वपः ।
मद्यौ ते सर्वपा रकास्तण्डुलश्चापि सवृक्षम् ॥८७॥

૮૬. તન્મૂલમાલમ્બ્ય ભવેદ્વિકલ્પ-—તન્મૂલમાલમ્બ્ય ભવેદ્વિકલ્પઃ (૧.)
,, મનેદ્વિકલ્પ-—મનેદ્વિકલ્પઃ (૨.)

धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।
 अण्डिका ते तु चत्वारस्ताश्चतसस्तु माषकः ॥८८॥
 हेमश्च धान्यकश्चोको भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ।
 शाणौ द्वौ द्रव्णं विद्यात् कोलं बदरमेव च ॥८९॥
 विद्याद् द्वौ द्रव्णौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
 विडालपदकं चैव पिचुं पाणितलं तथा ॥९०॥
 तिन्दुकं च विजानीयात् कवलप्रहमेव च ।
 द्वे सुवर्णे पलार्धे स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥९१॥
 द्वे पलार्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्जोऽथ चतुर्थिका ।
 विल्वं षोडशिका चात्र द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥९२॥
 अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।
 पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुडवं तथा ॥९३॥
 चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।
 पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥९४॥
 कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मणं नखणं च तत् ।
 स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च ॥९५॥
 द्रोणस्तु द्विगुणः शूर्पे विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
 गोर्णी शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारं तथैव च ॥९६॥
 द्वात्रिंशतं विजानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
 तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥९७॥
 शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।

षट् ध्वंशयः तु ७ ध्वंशनी लः ध्वंशीसे,
 मरीचिः ओं भरीचि एक मरीचि, स्नात् थाय छे
 होती है, षण्मरीच्यः तु ७ भरीचिने लः मरीचिसे,
 सर्षपः ओं रक्त सर्षप थाय छे एक लाल सरसों
 होता है, ते अष्टौ ते आठ वे आठ, रक्ताः सर्षपाः क्षात्र
 सर्षपने लाल सरसोंसे, तण्डुलः ओं तंडुल थाय छे
 एक तंडुल होता है, तद्द्वयश्च अपि ओं तंडुलने
 दो तण्डुलोंसे, एकः ओं एक, धान्यमाषः धान्यमाष

धान्यमाष, भवेत् थाय छे होता है, धान्यमाष-
 द्वयम् ओं धान्यमाषने दो धान्यमाषोंसे, यवः ओं
 जव थाय छे एक यव होता है, चत्वारः ते तु
 चार जवनी चार यवसे, अण्डिका ओं अण्डिका
 थाय छे एक अण्डिका होती है, चतस्रः ताः तु चार
 अण्डिकाने चार अण्डिकासे, माषकः ओं माषक थाय
 छे एक माषक होता है, हेमः च ओं हेम इसे हेम,
 धान्यकः च ओं धान्यक और धान्यक, उक्तः उक्तो
 छे कहते हैं, ते त्रयः तु त्रय माषने तीन माषसे,
 शाणः भवेत् ओं शाण थाय छे एक शाण होता है,
 द्वौ शाणौ ओं शाणुं दो शाणसे, द्रव्णम् ओं द्रक्षु
 थाय छे एक द्रक्षण होता है, कोलम् ओं कोल इसे
 कोल, बदरम् च एव ओं बदर और बदर, विद्यात्
 भक्षुवां कहते हैं, द्वौ द्रव्णौ ओं द्रक्षुने दो द्रक्षणसे,
 कर्षम् ओं कर्ष थाय छे एक कर्ष होता है, सुवर्णम् च
 ओं सुवर्ण इसे सुवर्ण, अक्षम् च एव अक्ष अक्ष,
 विडालपदकम् च एव विडालपदक विडालपदक, पिचु
 पियु पिचु, तथा पाणितलम् पाणितल पाणितल, विद्यात्
 भक्षुवां कहते हैं, तिन्दुकम् च तेम ओं तिन्दुक
 एवं इसे तिन्दुक, कवलप्रहम् च तथा कवलप्रह तथा
 कवलप्रह मी, विजानीयात् भक्षुवां कहते हैं, द्वे सुवर्णे
 ओं सुवर्णने दो सुवर्णसे, पलार्धम् अर्धुं पल आधा
 पल, शुक्तिः शुक्ति शुक्ति, तथा अष्टमिका तथा अष्ट-
 मिका तथा अष्टमिका, स्नात् थाय छे होते हैं, द्वे पलार्धे
 ओं पलार्धने दो पलार्धसे, पलम् मुष्टिः ओं पल, मुष्टि
 एक पल, मुष्टि, प्रकुञ्जः प्रकुञ्ज प्रकुञ्ज, अथ चतुर्थिका
 चतुर्थिका चतुर्थिका, विल्वम् विद्वं विल्व, षोडशिका
 षोडशिका षोडशिका, चात्र च ओं आत्र थाय छे
 और आत्र होते हैं, द्वे पले ओं पलने दो पलसे, प्रसृतम्
 ओं प्रसृत एक प्रसृत, विदुः भक्षुवुं जानना चाहिए,
 अष्टमानम् तु ओं ओं अष्टमान पल और इसे
 अष्टमान मी, विज्ञेयम् भक्षुवुं जानना चाहिए, चतु-
 र्गुणम् चार चार, पलम् पलने पलसे, अञ्जलिम् ओं
 अञ्जलि एक अञ्जलि, तथा ओं एवं, कुडवम् कुडव
 कुडव, विद्यात् थाय छे जानना चाहिए, द्वौ कुडवौ तु
 ओं कुडवने दो कुडवसे, मानिका ओं मानिका थाय छे एक
 मानिका होती है, चत्वारः चार चार, कुडवाः कुडवने

८८. माषक-माषकाः (ज.)

९०. चैव-तच्च (छ.)

९१. तिन्दुकं च विजानीयात् कवलप्रहमेव च-स एव तिन्दुको
 हेमः स एव कवलप्रहः (ग. घ.)

९२. षोडशिका-षोडशिकं (क. घ.)

९५. नखणं-कखनम् (ग.)

९६. द्रोणस्तु-भटस्तु (क. घ. छ.)

कुडवसे, प्रस्थः औं प्रस्थ थाय छे एक प्रस्थ होता है, अथ चतुःप्रस्थम् यार प्रस्थने। चार प्रस्थसे, आठकम् औं आठ थाय छे एक आठक होता है, तत् एव तेने न इसीको, पात्रम् पात्र पात्र, विज्ञेयम् अणुपुं ओं छे कहते हैं, तथा प्रस्थाष्टकम् आठ प्रस्थने। आठ प्रस्थसे, कंसः औं कंस थाय छे एक कंस होता है, चतुर्गुणः यार चार, कंसः कंसने। कंससे, द्रोणः च औं द्रोण थाय छे एक द्रोण होता है, तत् तेने इसे अर्मणम् अर्मां अर्मण, नल्वणम् च तथा नल्वणुं छे छे तथा नल्वण कहते हैं, सः एव तेने वही, कलशः 'कुवश' औं नामथी 'कलश' यह नामसे, ख्यातः प्रसिद्ध छे प्रसिद्ध है, घटम् अने तेने न थट और उसीको घट, उन्मानम् च एव तथा उन्मान छे छे तथा उन्मान कहते हैं, द्विगुणः ओं दो, द्रोणः तु द्रोणने। द्रोणसे, शूर्पः औं शूर्प एक शूर्प, कुम्भः च एव अने औं कुंभ और एक कुम्भ, विज्ञेयः अणुपुं कहते हैं, शूर्पद्वयम् ओं शूर्पनी दो शूर्पसे, गोणीम् औं गोणी एक गोणी, खारीम् औं खारी खारी, तथा एव अने और, भारम् च औं भार एक भार, विद्यात् अणुपुं कहते हैं, बुद्धिमान् बुद्धिमान् भाषुसे बुद्धिमानको, द्वात्रिंशत् अनीस बत्तीस, शूर्पाणि शूर्पने। शूर्पसे, वाह्य वाह एक वाह, विजानीयात् अणुपुं जानना चाहिए, परिमाण- परिमाणम् परिमाणको, विचारदः निपुण मनुष्ये जाननेवाला मनुष्य, शतपलम् ओं पलनी एकसो पलसे, तुलाम् तुला एक तुला, विद्यात् अणुपुं जाने, शुष्कद्रव्येषु शुष्क द्रव्योंमें, एवम् आदि आ प्रमाणे इस तरह, हृदय आ यह मानम् भाष परिमाण, प्रकीर्तितम् छेवाम् आण्युं छे कहा गया है ॥ ८७-९७ ॥

87-97. Six particles (Dhvamasis) make a Marichi and six Marichis make a Rape-seed (Sarshapa). Eight such red Rape-seeds make a Rice-grain (Tandula), two rice grains make a Black gram grain (Dhanya Masha), two Black grams make a Barley (Yava). Four of them make

an Andika, four of these again make a Mashaka. It is also known as Hema and Dhanyaka. Three of such Mashakas make a Sana. Two Sanas make a Drankshana which is known also as a Kola or Badara (jajube) or half a tola. Two Drankshanas make one Karsha or Suvarna or Aksha or Bidalapadaka, Pichu or Panitala or Tinduka or Kavalagraha. Two Suvarnas make half a Pala or Sukti or Ashtamika. Two half Palas make one Pala or Mushti (fistful) or Prakuncha or Chaturthika or Bilwa or Shodasika or Amra; two Palas make a Prasrita which is also known as Ashtamana. Four Palas are known as an Anjali or Kudava. Four Kudavas make a Prastha and four Prasthas make an Adhaka which is also known as Patra. Eight Prasthas make a Kansa. Four Kansas make a Drona or Charmana or Nalvana. It is also known as Kalasa, Ghata or Unmana. Two Dronas make a Surpa or Kumbha. Two Surpas make a Goni known as Khari or Bhara. Thirty-two Surpas should be known as making a Vaha and a hundred Palas make one Tula. This is the table of measures that an expert pharmacist should be versed in. These and such other measures described are with reference to dried articles of medicine.

द्रव्याणां सद्य उद्धृतानां द्रवाणां च दिगुणं मानं प्राकृतम्—
द्विगुणं तद् द्रव्येष्विष्टं तथा सद्योद्धृतेषु च ॥९८॥

यद्विमानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
अनुके परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥९९॥

द्रवेषु ६५ पदार्थोभां द्रव, तथा अने एवं सद्योद्धृतेषु च तत्तत्तन्नां उभेउला ६०योभां तुरन्त उखाड़े हुए द्रव्योंमें, तत् द्विगुणम् ते भाप अमल्युं इससे दुगुना प्रमाण, इष्टम् देवुं ओधये लेना चाहिए, यत् हि ने जो, मानम् परिभाष्य परिमाण, पलम् पक्ष पल, तुला वा अथवा तुला अथवा तुला, प्रोक्ता तत् कलुं होय ते न कही हो वही, प्रयोजयेत् प्रयोऽवुं लेना चाहिए, परिमाणे अने न्यां परिभाष्य और जहापर परिमाण, अनुके तु कलुं न होय त्यां न कहा हो वहांपर, तुल्यम् तुल्य समान, मानम् मान परिमाण, प्रकीर्तितम् अल्युं ओधये जानना चाहिए ॥ ९८-९९ ॥

98-99. Double the measure is meant when mentioned with reference to fluids and freshly culled herbs. But where the measure is described in terms of a Tula or a Pala, the measure should be literally understood. Where the relative measures of things are not specified, an equal measure is implied.

स्नेहपाकपरिभाषा—

द्रवकार्येऽपि चानुके सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥१००॥

द्रवकार्ये अपि न्यां द्रवना कथंभां द्रवके कार्यमें, अनुके ६५६०५ कलुं न होय त्यां जहां द्रवद्रव्य कहा न हो वहां, सर्वत्र सर्व स्थाने सर्वत्र, सलिलम् पाणी जल, स्मृतम् समल्युं समझना चाहिए, यतः च अने न्यां और जहापर, पादनिर्देशः पादने निर्देश कथो होय पादका निर्देश किया हो, ततः च त्यां वहांपर, सः तेने

९९. यद्विमानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत्-यत्र मानं तुला कार्यं तत्रैवं संप्रकल्पयेत् (ड. प.)

१००. यत्र मानं तुला कार्यं तत्रैवं संप्रयोजयेत् (प.)

१००. द्रवकार्येऽपि-द्रवकार्ये तु (ज.)

१००. द्रवकार्येऽपि चानुके-द्रवकार्ये तु चानुके (ड.)

उसका, चतुर्भागः अतुर्भागः समभवे चतुर्थ भाग जानना चाहिए ॥ १०० ॥

100. In making fluid preparations, where the liquid is not specified, water is implied in all such preparations. Where a quarter is mentioned, it should be known as one fourth part with reference to the main drug.

जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥१०१॥

यत्र तु न्यां जहां, जल-स्नेह-नल, स्नेह जल, स्नेह, औषधानात् अने औषधनु और औषधियोंका, प्रमाणम् प्रभाष्य परिमाण, न ईरितम् कलुं न होय नहीं कहा हो, तत्र त्यां वहां, औषधात् औषधधी औषधसे, स्नेहः आरगण्य स्नेह चौगुना स्नेह, स्नेहात् अने स्नेहधी और स्नेहसे, चतुर्गुणम् आरगण्य चौगुना, तोयम् पाणी जल, स्नात् देवुं ओधये लेना चाहिए ॥ १०१ ॥

101. In the making of unctuous preparations, where the measures of water, unctuous article and drug are not specified, the unctuous article is implied to be four times the drug and water four times the unctuous article.

स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
तुल्ये कक्केन निर्यासे मेघजानां मृदुः स्मृतः ॥१०२॥
संघाव इव निर्यासे मध्यो दर्वी विमुञ्चति ।
शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा ॥१०३॥

स्नेहपाकः स्नेहपाक स्नेहपाक, त्रिधा त्रय प्रकारने तीन प्रकारका, ज्ञेयः अल्युं जानना चाहिए, मृदुः मृदु मृदु, मध्यः मध्य मध्य, तथा खरः अने भर और खर, मेघजानात् औषधाने औषधियोंका, निर्यासे नेभा

१०१. नेरितम्-नोदितम् (प.)

१०२. संघाव-सम्पाक (ज. ड. ड.)

१०३. वर्तमाने-वर्त्यमाने (ज. प.)

निर्यास जिसमें निर्यास, कल्केन क्लृप्तना कल्कके, तुल्ये
 जेवा थाय समान हो जाये, मृदुः तेने मृदुपाक उसको
 मृदुपाक, स्मृतः अलुवे जानना चाहिए, निर्यासे जेभां
 निर्यास जिसमें निर्यास, संयावे इव संयाव जेवा
 संयावके समान हो जाये, दर्बीम् तथा क्लृप्तीने और कबलीके
 साथ, विमुञ्चति छोड़ी दे जेवा थाय न चिपटे ऐसा हो
 जाये, मध्यः तेने मध्यपाक अलुवे उसे मध्यपाक जानना
 चाहिए, तथा अने और, निर्यासे जेभां निर्यास जिसमें
 निर्यास, वर्तमाने आंगणीभी वाट करतां अंगुलियोंसे बर्ति
 बनाने पर, शीर्षमाणे छोटी पड़ी अथ जेवा थाय टुकड़े
 टुकड़े हो जाये, खरः जेने भरपाक अलुवे उसको
 खरपाक जानना चाहिए ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. Unctuous preparations are,
 it should be known, of three kinds:
 soft, medium and hard. When the
 solution of the drugs acquires the
 consistency of the paste added to it, it
 is known as a 'soft preparation'. When
 the solution acquires the consistency
 of a jelly and can be poured out
 easily with the ladle, it is considered
 'medium preparation'. When the
 solution becomes so thickened that it
 snaps, and can be rolled between the
 fingers, it is called 'hard preparation'.

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको, मृदुर्नस्तः क्रियासु च ।
 मध्यपाकं तु पानार्थं वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ १०४ ॥

अभ्यङ्गे अभ्यङ्गभां अभ्यङ्गमें, खरः पाकः भरपाक
 खरपाक, नस्तः क्रियासु तथा नस्त्यकर्मभां तथा नस्त्य-
 कर्ममें, मृदुः च मृदुपाक मृदुपाक, स्मृतः क्लृप्ती जे कहा
 है, पानार्थं तेभ्य पीवा भाटे एवं पिलानेके लिए,
 वस्तौ च तथा वस्तिभां और वस्तिमें, मध्यपाकम् तु
 मध्यपाकने मध्यपाकका, विनियोजयेत् जेवा प्रयोग
 करे ॥ १०४ ॥

१०४. खरोऽभ्यङ्गे-मृदुर्नस्त्ये (छ.)

104. It should be known that the
 hard preparation should be used for
 inunction, the soft one for nasal medi-
 cation and the medium preparation
 should be used as potion and in the
 preparation of enemata.

मानस द्वैविध्यम्—

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
 कालिङ्गमागधं श्रेष्ठमेव मानविदो विदुः ॥ १०५ ॥

मानम् च परिभाष्य मान, कालिङ्गम् कालिङ्ग
 कालिङ्ग, तथा अने और, मागधम् मागध मागध,
 द्विविधम् जे जे प्रकारतुं इन दो प्रकारका, प्राहुः क्लृप्ती
 जे कहा है, कालिङ्ग पक्ष कालिङ्ग करतां किन्तु कालिङ्ग
 मानसे, मागधम् मागध मागध, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ जे श्रेष्ठ
 है, एवम् जेम् इस प्रकार, मानविदः परिभाष्य
 अलुनारा मानको जाननेवाके, विदुः माने जे मानते
 हैं ॥ १०५ ॥

105. The standard of measurement
 is said to be of two kinds viz., Kalinga
 and Magadha Mensural experts regard
 the Magadha standard to be superior
 to the Kalinga.

कल्पस्थानोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

कल्पार्थः शोधने संज्ञा पृथग्वेतुः प्रवर्तने ।
 देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि षट् ॥ १०६ ॥
 विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
 विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः ॥ १०७ ॥

तत्र श्लोकौ ते विषयभां उपसंहारना जे श्लोक
 जे जे उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि,

१०६. मानम्-पानम् (ख.)

१०६. हेतुः प्रवर्तने-प्रातुप्रवर्तनम् (ग.)

पृथग्वेतुः प्रवर्तने-पृथग्वेतु प्रवर्तनम् (ग.क.)

योगशतानि-योगाः शतानि (घ.)

दर्शितः-दर्शितम् (ङ.)

कल्पार्थः उपपन्नः। विषय कल्पका विषय, शोधने शोधने। शोधनोक्ती, संज्ञा संज्ञा संज्ञा, प्रवर्तने तेजोऽन्ती प्रवृत्तिर्भा। इनके प्रवर्तनमें, पृथक् हेतुः शुद्ध शुद्ध हेतु पृथक् कारण, देवादीनाम् देश वजरेना शुद्ध देश आदिके गुण, फलादीनाम् भीष्म वजरेना मैनफलादिके, गुणाः शुद्ध गुण, षट् योगशतानि छसे योगो छः सौ योग, विकल्प-हेतुः विकल्पने। हेतु विकल्पका कारण, नामानि नाम नाम, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मध्य-मध्य मध्य, अल्प-अल्प शोधननां और अल्प शोधनके, लक्षणम् लक्षण लक्षण, आवश्यकः आवश्यक अवस्थाके अनुसार, विधिः विधि विधि, मानम् परिमाणम् मान, स्नेहपाकः च अल्प स्नेहपाक और स्नेहपाक, दर्शितः यथाव्याप्ते वतला दिसा है ॥ १०६-१०७ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

106-107. The purpose of Pharmaceutics; the definition of the purificatory procedures; different aims in the use of each procedure; the qualities of clime etc., the qualities of emetic nut etc., and six hundred preparations; the purpose and the names of preparations and the characteristics of the strong, moderate and the mild types of preparations; the procedure with reference to the stage of disease, the

table of measures and the method of preparation of unctuous articles—all this has been described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पे नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे २२०६ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुक्थी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने उपस्थान विधि कल्पस्थानमें, दन्तीद्रवन्तीकल्पः 'दन्तीद्रवन्तीकल्प' 'दन्तीद्रवन्तीकल्प', नाम नामने नामका, द्वादशः बारहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus, in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Red Physic Nut and the Physic Nut' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

कल्पस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः चरकसंहिता सिद्धिस्थानम्

श्री
चरकसंहिता
सिद्धिस्थान

श्री
चरकसंहिता
सिद्धिस्थान

The
Carakasamhita
SIDDHISTHANA
(The Section on
Success in Treatment)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहेलो अध्याय अध्याय पहला
Chapter I

कल्पनासिद्धयुपक्रमः—

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अध्यायी अब आगे, कल्पना-
सिद्धिम् 'कल्पनासिद्धि' नामना अध्यायम् 'कल्पना-
सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं ३२थुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयम् नीचे प्रमाणे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह का उद्धृतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled 'The Successful
Application of various therapeutic
measures'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

पञ्चकर्मकल्पनाविषयेऽभिप्रेतस्य कतिपये प्रश्नाः—

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता,
क्रमश्च कः, किं च कृताकृतेषु ।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु, संख्या
का, किंगुणः, केषु च कश्च बस्तिः ॥ ३ ॥
किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले,
कृते कियान् वा परिहारकालः ।
प्रणीयमानश्च न याति केन,
केनैति शीघ्रं, सुचिराच्च बस्तिः ॥ ४ ॥
साध्या गदाः स्रैः शमनेश्च केचित्
कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्य-
गित्यभिप्रेतेश्च भिषग्वरिष्ठः ॥ ५ ॥

३. संख्या—संख्या (५.)

४. परिहारकालः—परिहारकालः (६.)

याति केन—याति बस्तिः (क. घ. ङ.)

बस्तिः—केन (घ.)

५. साध्या गदाः.....भिषग्वरिष्ठः—

साध्या गदाश्च शमनेश्च केचित्
कस्माद्गदा न प्रशमं व्रजन्ति ।
इत्यभिप्रेतेश्च भिषजां वरिष्ठं
प्रचोदयितुं तस्मै च सर्वमाह ॥ (घ. ङ.)

पुनर्वसुस्तम्बविदाह तस्मै

सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ॥

पञ्चसु कर्मसु पञ्चकर्मभिः पञ्चकर्मोन्मै, का कल्पना शी
कल्पना कल्पना क्या, उक्ता कही है ? कही है ? क्रमः
च ओने। क्रम क्रम, कः शे। है क्या है ? कृताकृतपु
ओनां कृत-अकृत कृत-अकृत, तथा एव अने और,
अतिकृतपु अतिकृतनां अतिकृतके, लिङ्गम् च वक्ष्ये।
लक्षण, किम् शां। है ? क्या है ? संख्या का स. प्या शी
है ? संख्या क्या है ? केषु च क्या रोगोओमां किन्में,
किंगुणः क्या शुभवाणी किन गुणोंवाली, कः च
वस्तिः अने कर्षं अस्ति प्रयोग्य है ? और कौनसी
वस्ति देनी चाहिए ? प्रतिकर्मकाले इरेड कर्मने समये
प्रत्येक कर्मके कालमें, किम् वर्जनीयम् शुं तज्वा योय्य
है क्या त्याज्य है ? कृते पञ्चकर्म कर्मा पञ्च-
कर्म करनेके बाद, परिहारकालः परहेओने। का. परहेजका
समय, कियान् वा डेटे। है ? कितना है ? प्रणीयमानः
प्रयोग्यती दी जाती, वस्तिः च अस्ति वस्ति, केन न
याति क्या डारखुथी अंदर जाती नहीं ? किस कारणसे
अन्दर नहीं जाती ? केन शीघ्रम् क्ये डारखे जवही किस
कारणसे शीघ्र, एति पाछी आवे है ? वापस आ जाती
है ? सुचिरात् च अने क्ये डारखे बांने डारने पाछी
आवे है ? और किस कारणसे देरमें वापस आती है ?
केचित् डेटेडाड कई, साध्याः साध्य साध्य, गदाः च
रोगो रोग, प्रयुक्तैः प्रयोग्येणां प्रयुक्त किये गये, स्त्रैः
कामनैः पोतपोतानां शमनोद्वारा अपने अपने
शमनोसे, कस्मात् शा डारखे किस कारणसे, शमम् न
वजन्ति शान्त भता नहीं ? शान्त नहीं होते ? इति
आ प्रभाणु इस प्रकार, शिष्यवरेण श्रेष्ठ शिष्य श्रेष्ठ
शिष्य, अभिवेशेन अभिवेशशी अभिवेशद्वारा, सम्यक्
सारी रीते मली प्रकार, प्रचोदितः प्रेरायेवा पूछे जाने
पर, निषवरीष्टः वैद्योमां श्रेष्ठ वैद्योमें श्रेष्ठ, तन्त्रवित्
शास्त्र तत्त्ववित्, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ पुनर्वसुने, सर्व
प्रजानाम् सर्व प्रजाना सब प्रजामोन्मै, हितकाम्यया
हितनी कामनाथी हितकामनासे, तस्मै तेने उसको,
इदम् आ यह, जाह कहुं कहा ॥ १-५३ ॥

3-51. What is the method laid down in the five purificatory proce-

dures? What is the order in which they are to be performed? What are the signs of successful and unsuccessful administration of the purificatory procedures, as also of over-administration? What is the number of enemata to be given? What is the therapeutic value of enema? What kind of enema should be given in which condition? What is to be avoided during the period of treatment; what is the period of interval to be observed between the administration of various purificatory procedures? What are the causes preventing the successful operation of an enema? What makes for the immediate return of the enema fluid? What again causes its delayed return? Why is it that some diseases, although curable, are not allayed in spite of being treated by appropriate measures? Thus questioned fully by the foremost of his pupils—Agnivesa, Punarvasu, the foremost of physicians and highly learned in the Science, moved by the desire of promoting the welfare of the whole of humanity, answered and said to him thus.

स्नेहकर्मणः कालावधिः—

ज्यहावरं सप्तदिनं परं तु

स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य उक्तः ॥ ६ ॥

नातः परं ज्यहनमादिशन्ति

सात्स्यीभवेत् सप्तदिनात् परं तु ।

ज्यहावरम् ओछाभां ओछा त्रयु द्विपस कमसे
कम तीन दिन, सप्तदिनम् परम् अने वधुभां वधु सात

१. उक्तः—इहः (५)

दिवस सुधी अधिकसे अधिक सात दिन, स्निग्धः स्नेहन करवेत् स्नेहन करके, नरः तु पुरुषने पुरुषको, स्वेद-यितव्यः उक्तः स्वेदनयोग्य कछो छे स्वेदनयोग्य कहा है, अतः परम् ओथी वधारे वधत इससे अधिक समय, स्नेहम् स्नेहन करवानुं स्नेहन, न आदिशन्ति शास्त्रकारे। कहेता नथी देनेके लिए नहीं कहते, सप्तदिनात् परम् तु कारण्डे सात दिवस पछी तो। क्योंकि सात दिनके पीछे तो, साम्यीभवेत् ते स्नेहन सात्त्य अर्ध अथ छे वह स्नेहन सात्त्य हो जाता है ॥ ६९ ॥

6-6½. It is prescribed that the person should be subjected to sudation therapy after he has undergone oleation therapy for a minimum period of three days or a maximum period of seven days. Oleation therapy for longer than this period is not recommended, as the patient then gets habituated to it.

स्नेहस्वेदयोगुणाः —

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति

देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥ ७ ॥

स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं

स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ।

स्नेहः स्नेहन स्नेहन, अनिलम् वायुने। वायुका, हन्ति नाश करे छे नाश करता है, देहम् देहने शरीरको, मृदूकरोति मृदु बनावे छे कोमल करता है, मलानाम् अने भणना और मलोंकी, सङ्गम् विभ-धने रुकावटको, विनिहन्ति छे छे तोड़ता है, स्निग्धस्य स्निग्ध अनुप्यना स्निग्ध पुरुषके, सूक्ष्मेषु सूक्ष्म सूक्ष्म, अयनेषु ओतीभा मागोंमें, लीनम् दोषम् अराध रहेथ दोषने लीन दोषको, स्वेदः तु स्वेदन स्वेदन, द्रवत्वम् पीगणावी द्रव, नयति नाथे छे बना देता है ॥ ७ ॥

7-7½. Oleation cures the morbidity of vata, makes the body soft and disintegrates the accumulation of morbid matter, while sudation liquefies

the morbid matter which is stuck up in the minute channels of the body of the person who has undergone oleation therapy.

वमनविरेचने च दोषोत्क्लेशनविधिः —

ग्राम्यौदकानूपरसैः समांसै-

रुक्लेशनीयः पयसा च वम्यः ॥ ८ ॥

रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः

स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।

वम्यः वमनयोग्य पुरुषने वमनयोग्य पुरुषको, समांसैः भांससहित मांसोंसे युक्त, ग्राम्य-औदक- ग्राम्य-औदक ग्राम्य-औदक, आनूप- अने आनूप और आनूप, रसैः भांसरसोथी मांसरसोंसे, पयसा च तथा दूधथी और दूधसे, रुक्लेशनीयः रुक्लेशनीय करवे। ओर्थ ओ वमनोन्मुख करना चाहिए, तथा ते न प्रभाण्ण इसी प्रकार, विरेच्यः विरेचनयोग्य पुरुषने जिसे विरेचन देना हो उसे, सयूषैः यूपसहित यूषोंसे, स्निग्धैः स्निग्ध स्निग्ध, कफा-वृद्धिकरैः अने कङ्गली वृद्धि न करनार कफको न बढ़ानेवाले, जाङ्गलजैः अंगल जांगल, रसैः भांसरसोथी भोजन करानावां ओर्थ ओ मांसरसोंसे भोजन कराना चाहिए ॥ ८ ॥

8-8½. The person who is to be subjected to emesis should have his kapha in the stomach roused up by a diet of milk mixed with meat-juice and the flesh of domestic, aquatic and wet-land animals. The person who is to be administered purgation should be given the meat-juice of jangala animals, soups mixed with unctuous articles and articles non-promotive of kapha.

वमनविरेचनयोः प्रतिलोमगमने हेतुः —

श्लेष्मोत्तरशक्नोत्यति सादुःखं

विरिच्यते ममृकफस्तु ममृक ॥ ९ ॥

८. समांसैः—पमापैः (प.)

९. स्निग्धैः स्निग्धः (प.)

९. सादुःखं—प्रसङ्गं (प. क.)

अधः कफेऽल्पे वमनं विरेचये-

द्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम् ।

श्लेष्मोत्तरः हि कफेऽल्पे अधिकतावाला। पुरुष
क्योंकि कफकी प्रबलतावाला, अदुःखम् मुश्किली वगैरे
मुखसे, छर्दयति वमन करे छे वमन करता है, मन्दकफ
तु अने मंद कफवाला और थोड़े कफवालेको, सम्यक्
सारी रीते मजी प्रकार, विरिचयते विरेचन थाय छे
विरेचन होता है, कफे अल्पे कफ अल्प होय ते।
कफके थोड़ा होनेपर, वमनम् वमन औषध वमन
औषध, अधः नीचे ऊर्ध्व विरेचन करावे छे नीचे
जाकर विरेचन कराती है, वृद्धकफे अने कफ अधिक होय
ते। कफके अधिक होनेपर, विरेचनम् विरेचन औषध
विरेचन औषध, ऊर्ध्वम् उपर ऊर्ध्व ऊपरको जाकर,
विरेचयेत् वमन करावे छे वमन कराती है ॥ ९३ ॥

9-9½ The person in whom the
kapha is in excess vomits easily and
the person in whom it is low purges
well. If the kapha is meagre the
emetic drug acts as a purgative while
in a condition of excess of kapha, the
purgative drug acts as an emetic.

वमनविरेचनयोः कर्तव्यः क्रमः—

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं

वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥१०॥

स्निग्धस्य सुखिन्नतनोर्यथाव-

द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।

९३. विरेचयेत्-गच्छेत् (क. फ.)

“ , -हि याति (ज.)

“ , -विगच्छेत् (झ. ञ.)

१०. स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ।

स्निग्ध-स्निग्धस्य च स्निग्धवत् कार्यं विरेचनं योग्यतमं
ततश्च पेया ॥ (घ.)

१०½. स्निग्धस्य सुखिन्नतनोर्यथावद्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम्-

स्निग्धस्य च स्निग्धवत् कार्यं विरेचनं योग्यतमं ततश्च (फ.)

“ प्रयोज्यम्-विदध्यात् (घ. फ.)

स्निग्धाय स्नेहन करावेत् मनुष्यने स्निग्ध किये
हुए पुरुषको, यथोक्तम् कृत्वा प्रमाणेन यथोक्त विधिसे,
वमनम् वमन वमन, देयम् देयुं देना चाहिए, वान्तस्य
अने वमन करावेत् मनुष्यने और वमन कराये हुए
मनुष्यको, पेयादिः पेया वगैरेने। पेया विलेपी आदि,
अनुक्रमः च अनुक्रम करावेत् और्ध्वे क्रमपालन कराना
चाहिए, स्निग्धस्य स्नेहन करेत् स्निग्ध, सुखिन्नतनोः
अने सारी चेठे स्नेहन करेत् शरीरवाला मनुष्यने
और मली प्रकार स्नेहन किये शरीरवाले मनुष्यको,
योग्यतमम् अत्यंत योग्य अत्यन्त योग्य, विरेचनम्
विरेचन विरेचन, यथावत् विधिपूर्वक यथाविधि,
प्रयोज्यम् देयुं देना चाहिए ॥ १०½ ॥

10-10½. Emesis should be admini-
stered, in the manner laid down to one
that has taken the oleation therapy; and
when the emesis has been complete, the
patient should be given the systematic
dietetic regimen by means of gruels
etc. The person who has undergone
the oleation and sudation procedures
should be administered the best suited
purgative, as laid down.

संशोधनानन्तरं कर्तव्योऽस्यसंस्पर्जनक्रमः—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूषं रसं त्रिद्विरथैकशश्च ॥११॥

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः

प्रधान- प्रधान प्रधान, मध्य-अवर- मध्य अने
अवर मध्य और अवर, शुद्धि- शुद्धि शुद्धिसे, शुद्धः
शुद्ध करावेत् शुद्ध किया हुआ, विशुद्धकायः विशुद्ध
शरीरवाला रोगीसे शुद्ध शरीरवाला रोगी, क्रमेण
अनुक्रमे क्रमशः, त्रिः द्विः त्रिषुवार, सेवार तीन, दो,
अथ एकशः अने औषुवार और एकवार, पेयाम्
पेया पेया, विलेपीम् विलेपी विलेपी, अकृतम् कृतम्

११. सेवेत-सेवेत (ज.)

“ शुद्धिशुद्धः-शुद्धिशुद्धिः (घ.)

असंस्कृत के संस्कृत असंस्कृत या संस्कृत, यूषम् यूप
बूष, रसम् च तथा मांसरसतुं तथा मांसरसका, सेवेत
सेवन करतुं अर्धं अर्धं सेवन करे ॥ ११३ ॥

11-11½. The person who has been thus purged should take thin and thick gruel, unseasoned and seasoned soup and meat-juice, in the order mentioned. He should take each of these at the three meal times or at two meals, or at one meal time according as the purificatory dose was maximum, moderate or minimum.

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥१२॥

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ।

यथा जेभ जिस प्रकार, अणुः अणु थोडा सूक्ष्म,
अग्निः अग्नि अग्नि, तृणगोमयाद्यैः धासु अने धासु वगे-
रथी तृण और गोमय आदिसे, संधुक्ष्यमाणः प्रदीप्त करताते।
प्रज्वलित होती हुई, क्रमेण कभे कभे क्रमशः, महान् स्थिरः
महान्, स्थिर महान्, स्थिर, सर्वपचः अने सर्व पचावना
और सबको पचानेवाली, भवति थाय छे हो जाती है, यथा
एव तेनी ज रीते उसी प्रकार, शुद्धस्य संशोधनथी शुद्ध
थयेव रोमीनी संशोधनसे शुद्ध हुए रोगीकी, अन्तरग्नि
अन्तरग्नि अन्तरग्नि भी, पेयादिभिः पेया वगेरथी महान्,
स्थिर अने सर्वपाचक थाय छे पेया आदिसे महान्,
स्थिर और सर्वपाचक होती है ॥ १२ ॥

12-12½. Just as a spark of fire fed gradually by straw and cow-dung cakes etc., grows into a big and constant flame, similarly, the internal gastric fire in the person who has undergone the purificatory procedure, grows strong

१२½. सर्वपचः—सर्वसहः (क. झ. ङ. च. फ.)

and constant and capable of digesting all foods, fed gradually by gruels etc. ह्रीनमध्यप्रवरयोर्वमनविरेचनयोर्लक्षणानि—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

अन्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥१३॥

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।

जघन्य-मध्य- ह्रीन, मध्य जघन्य, मध्य, प्रवरे अने
उत्तम और प्रवर, वमने तु वमनमां वमनमें, चत्वारः
अनुक्रमे चार क्रमशः चार, षट् अष्टौ छ अने आठ छः
और आठ, वेगाः इष्टाः वेगा अलीष्ट छे वेग इष्ट हैं, विरेके
ते अने ह्रीन, मध्य तथा उत्तम विरेचनमां ते वेगा
ह्रीन, मध्य तथा उत्तम विरेचनमें वे वेग, दश एव दश दस,
द्वित्रिगुणाः वीस अने तीस वीस और तीस इष्ट हैं,
तथा तथा ह्रीन, मध्य अने उत्तम मानपरिमाणमां
तथा ह्रीन, मध्य और उत्तम मानपरिमाणमें, द्वित्रिचतुर्गुणः
च निःसृत दोषतुं प्रमाण्ये, त्रय अने चार दो
तीन और चार, प्रस्थः प्रस्थ होय छे प्रस्थ होता
है ॥ १३ ॥

13-13½. Four six and eight times of vomiting are considered good as minimum, moderate and maximum action respectively, and similarly are regarded in purgation, ten, twenty and thirty times. The quantity of fecal matter should be 128, 192 or 256 tolas.

वमनविरेचनयोः समहीनातियोगलक्षणानि—

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेका-

दर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ॥१४॥

द्वित्रान् सविद्वानपनीय वेगा-

न्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ।

पित्तान्तम् पित्त आवे त्या सुधीतु पित्तके आने
तक, विरेकात् अने विरेचनथी और विरेचनसे, दर्धम्
अर्धम् आधा, वमनम् वमन वमन, कफान्तम् च तथा

१४. विरेकादर्धं—तथोर्ध्वमपः (क.)

३३ आये त्यां सुधीनुं तथा कफ आने तक, विरेकम् विरेयन विरेचन, इष्टम् आहुः ४५२ उल्लुं छे इष्ट कहा है, सविट्कान् मलयुक्त मलमिश्रित, द्वित्रान् ये त्रेषु दो तीन, वेगान् वेगेने वेगोंको, अपनीय तलने छोड़कर, विरेके विरेयनने तोलपुं ओछिओ विरेचनको तोलना चाहिए, पीतम् तु अने पीधेक्ष औषधने तलने और पी हुई औषधको छोड़कर, वमने वमनने वमनको मेवम् तोलपुं ओछिओ तोलना चाहिए ॥ १४३ ॥

14-14½. The quantity of vomited matter should be half of this, and that vomit should be considered successful which is accompanied with bile in the last phase and likewise the purgation which is accompanied with mucus or kapha in the last phase. In case of fecal matter, the quantity passed should be measured without taking into account the quantity passed in the first two or three motions; and in the measurement of the quantity of vomitus the quantity of the drug in the vomitus should not be counted.

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च

यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ॥१५॥

हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ

तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ।

यस्य नेने जिससे, क्रमात् कफः ओछे पछी ओछे ३३ क्रमसे कफ, पित्तम् पित पित, अथ अनिलः च अने वायु और वायु, एति आये छे आती है, तथा हृत्-पार्श्व- तथा हृत्, पार्श्व, मूर्ध-इन्द्रिय-मस्तक अने इन्द्रियना छिर और इन्द्रियके, मार्ग-शुद्धौ भागोंकी शुद्धि यत्ता मार्गोंके शुद्ध होजानेपर, लघुत्वे तेमज शरीरनी लघुता एवं शरीरमें हलकापन, लक्ष्यमाणे लक्ष्णता प्रतीत होनेपर, सः सम्यक् तेने सम्यक् उसे जली प्रकारसे, वमितः वमन-यथुं छे वमन हुआ है, इष्टः ओम लघुपुं ऐसा जानना चाहिए ॥ १५३ ॥

15-15½. He is considered to have undergone emesis successfully who expels the mucus, bile and air in succession and who feels that his stomach, sides of the body, sense-organs, and body-channels have been cleansed and that his body has become light.

तुश्छर्दिते स्फोटककोटकण्डू-

हृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ॥१६॥

तृणमोहमूर्च्छानिलकोपनिद्रा-

बलादिहानिर्वमनेऽति च स्यात् ।

तुश्छर्दिते वमन योग्य रीति न यथुं होय तो वमनके ठीक प्रकारसे न होने पर, स्फोटक- स्फोट, कोठ-कण्डू- केठ, भजवाणी कोठ, कण्डू, हृत्-ख-हृत् तथा इन्द्रियानी हृदय तथा इन्द्रियकी, अविशुद्धिः विशुद्धिने अभाव मलिनता, गुरुगात्रता च अने अंगोतुं भारेपलुं थाय छे और शरीरमें भारीपन होता है, अतिवमने तेमज वमनना अतियोग्य एवं वमनके अधिक हो जानेसे, तृण-मोह- तृषा, मोह प्यास, मोह, मूर्च्छा, मूर्च्छा मूर्च्छा, अनिलकोप- वायुने। डोप वायुका कोप, निद्रा-बलादि-हानिः च अने निद्रा तथा भक्ष वगेरेनी हानि और नींद एवं बल आदिकी हानि, स्यात् थाय छे होती हैं ॥ १६३ ॥

16-16½. If the emesis goes wrong, then there occur eruptions, wheals and itching on the body, imperfect cleansing of the stomach and body-channels and heaviness of the limbs. Thirst stupor, fainting provocation of vata, loss of sleep and loss of strength etc., occur in case of over-action of emesis.

१६. हृत्खाविशुद्धिः-वतोऽविशुद्धिः (य.)

१६३. बलादिहानिः-बलातिहानिः (क. म. ध.)

वमनेऽति च स्यात्-वमिनेऽति विषात् (य.)

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ

लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयस्त्वम् ॥१७॥

प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां

सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।

सम्यक् योग्य रीति सम्यक्, विरिक्तस्य विरेचन
अथैव अनुप्यने विरिक्त पुरुषके, स्रोतोविशुद्धि- स्रोतोनी
शुद्धि स्रोतोकी शुद्धि, इन्द्रियसंप्रसादौ इन्द्रियोनी
प्रसन्नता इन्द्रियोकी प्रसन्नता, लघुत्वम् शरीरमां हृदका-
पक्षुं शरीरमें हलकापन, ऊर्जः अग्निः उत्साह, अग्निनी
दीप्ति उत्साह, अग्निनी दीप्ति, अनामयस्त्वम् नीरोजता
नीरोजता, क्रमेण अने क्रमेक्रमे क्रौर क्रमशः, विट्- भण
मल, पित्त-कफ- पित्त, कफ, अनिलानाम् तथा
वायुनी तथा वायुकी, प्राप्तिः भवेत् प्राप्ति थाय छे
प्राप्ति होती है ॥ १७३ ॥

17-17½. Purification of the alimen-
tary tract, clarity of the senses, light-
ness of the body, stimulation of the
gastric fire, a sense of well-being and
passing of feces, bile, mucus and wind
in succession in his motions are the
signs of successful purgation.

स्याच्छ्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः

सादस्तथाऽग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ॥१८॥

तन्द्रा तथा चर्द्धिरोचकश्च

वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ।

दुर्विरिक्ते विरेचनना अयोगमां विरेचन मली
प्रकार न होने पर, श्लेष्म-पित्त- कफ, पित्त, कफ, पित्त,
अनिल- अने वायुने। और वायुका, संप्रकोपः प्रकोप प्रकोप,
तथा अग्नेः सादः अभिनी भंडता अग्निमांय, गुरुता भारी-
पक्षुं भारीपन, प्रतिश्या सणेअभ प्रतिश्याय, तन्द्रा
तन्द्रा तन्द्रा, तथा चर्द्धिः उल्टी वमन, अरोचकः च
अरुचि अरुचि, न वातानुलोम्यम् अने वायुना अनु-

१८ सादस्तथाऽग्नेर्गुरुता प्रतिश्या-स्वेदोऽल्पवह्निर्गुरुपात्रना

स्यात् (च फ.)

॥ गुरुता प्रतिश्या-गुरुपात्रता च (क.)

श्लेष्मपित्ताने। अभाव और वायुका अनुलोमन न होना,
सात् थाय छे होता है ॥ १८३ ॥

18-18½. In a condition where pur-
gation has acted amiss, there will be
great provocation of kapha, pitta and
vata, exhaustion, dullness of the gastric
fire, heaviness of body, coryza, torpor,
vomiting, anorexia and the absence of
regular peristaltic movement of the
vata.

कफास्यपित्तक्षयजानिलोत्थाः

सुप्त्यङ्गमर्दकृमवेपनाद्याः ॥१९॥

निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः

सोन्मादहिकाश्च विरेचितेऽस्ति ।

अतिविरेचिते विरेचनना अतियोगमां विरेचनके
अधिक होने पर, कफ-अन्न- कफ, रक्त, कफ, रक्त, पित्त-
क्षयज- अने पित्तना क्षयशी अथैव और पित्तके क्षयसे
उत्पन्न, अनिल- वायुनी वायुसे, उत्थाः अ-भेदा पैदा
हुए, सुप्ति-अङ्गमर्द- स्पर्शीज्ञान, अङ्गमर्द सुप्ति, अङ्गोका
दृक्ता, कृम-वेपन- ग्लानि अने कृम क्रम और वेपन,
आद्याः पक्षुं थाय छे पहले होते हैं, स-उन्माद-
तेभ्य उन्माद एवं उन्माद, हिकाः च उल्टी हिका,
निद्रा- निद्रा निद्रा, बलाभाव- तथा अने अभाव
तथा बलका अभाव, तमःप्रवेशाः अने अंधारों आवर्ण
पक्षी थाय छे और आंखोंके आगे अंधेरा आना पीछे
होते हैं ॥ १९३ ॥

19-19½. In a condition of excessive
action of purgation, there will occur
numbness, body-ache, exhaustion,
tremors and other symptoms born of
vata which becomes provoked owing
to loss of mucus, blood and bile in
the motions as also torpor, loss of
vitality, faintness, mental disturbance
and hiccup.

निरुहानुवासनविधानम्—

संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पि-

स्तं पाययेत्पाप्यनुवासयेद्वा ॥२०॥

संसृष्टभक्तं संसर्जनं कर्म कर्त्ता पञ्च आहमे
दिवसे भोजनं धीमा आह संसर्जनकर्म कर चुकनेपर
आठवें दिन स्वाभाविक भोजन करनेपर, तम् तेने उसको,
नवमे अह्नि नवमे दिवसे नौवें दिन, सर्पिः धी धी,
पाययेत् अपि पापुं पिलाये, अनुवासयेद् वा अथवा
अनुवासनं करवुं अथवा अनुवासनवस्ति देवे ॥ २० ॥

20. Then after the rehabilitation of the patient by means of diet, he should be given on the ninth day, a potion of ghee or unctuous enema.

तैलाक्तगात्राय ततो निरुहं

दद्यात् ज्वहात्नातिबुभुक्षिताय ।

प्रत्यागते घन्धरसेन भोज्यः

समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ॥२१॥

ततः ते पञ्च पीठे, ज्वहात् त्रय दिवस पञ्च
तीन दिनके पश्चात्, तैलाक्तगात्राय शरीरे तैल योपदेश
शरीरपर तैल मालिश करवाके, नातिबुभुक्षिताय अने
अहु भूभ्या नहि औवा पुरुषने जब बहुत भूखा न हो
तब, निरुहं निरुहपरित निरुहवस्ति, दद्याद्
आपवी देवे, प्रत्यागते अस्ति पाञ्चि वग्मा पञ्चि
वस्ति वापस आजानेपर, घन्धरसेन आंगल मांसरसयी
जांगल मांसरससे, भोज्यः ते पुरुषने जमाओ अन्न देवे,
दोषबलम् वा अथवा दोष अने अग्निभक्ष या दोष और
अग्निबलको, समीक्ष्य ओष्ठने देखकर, यथार्हम् जे योग्य
लागे ते भोजन देवुं यथायोग्य अन्न देवे ॥ २१ ॥

21. Three days after that the patient who had his body well anointed with oil and is not very hungry should be given evacuative enema; when the enema fluid has returned he should

be given the meat-juice of jangala animals or any other suitable diet according to his humoral constitution and the strength of the gastric fire.

नरस्ततो निदयनुवासानाहो

नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ।

ततः ते पञ्च पीठे, अनुवासानाहो नरः अनुवासनने
योग्य पुरुषने अनुवासनके योग्य पुरुषको, नात्याशितः
अहु जमाओ अन्न अधिक भोजन न किया हो तब,
निशि रात्रे रात्रिमें, अनुवासनीयः स्यात् अनुवासन
देवुं अनुवासन देना चाहिए ॥ २१ ॥

22. Then, the person who is to be administered the unctuous enema should be given the enema at night, care being taken to see that he has not eaten a heavy meal.

शीते वसन्ते च दिवाऽनुवाच्यो

रात्रौ शरद्रीष्मघनागमेषु ॥२२॥

तानेव दोषान् परिरक्षता ये

स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ।

प्राक् अगाधि पहले, स्नेहस्य स्नेहना स्नेहके, पाने
पानमां पानमें, ये परिकीर्तिताः जे दोष कक्षा छे जो
दोष कहे हैं, तान् एव ते ज उन, दोषान् दोषोधी
दोषोंसे, परिरक्षता रक्षयुं करती रक्षण करते हुए, शीते
वसन्ते च शीतकालमां अने वसन्तमां शीतऋतु और
वसन्तमें, दिवा दिवसे दिनमें, शरद्-प्रीष्म- अने शरद,
प्रीष्म और शरद, प्रीष्म, घनागमेषु तथा वर्षा
तथा वर्षामें, रात्रौ रात्रे रात्रिको, अनुवाच्यः अनुवासन
आपवुं अनुवासन देना चाहिए ॥ २२ ॥

22-22½. In the winter and the spring, the unctuous enema should be

२१. नरस्ततो निदयनुवासानाहो नात्याशितः स्यादनुवासनीयः—

प्रत्यागते मांसरसेन भोज्यः सायं च भुकोऽल्पमलोऽनु-

वासः (व. फ.)

२१. पाने परिकीर्तिताः—पाने परिकीर्तिताः (ड.)

२१. घन्धरसेन—मांसरसेन (ख. ग. घ.)

given by day and in the autumn, summer and the rains, it should be given at night, with due care to prevent the wrongful effects of the olea- tion therapy, which have been already described. (Sutra. Chap. XIII.).

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये

दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ॥२३॥

सायं च भोज्यं परतो ह्यहे वा

ज्यहेऽनुवास्थोऽहनि पञ्चमे वा ।

ज्यहे ज्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा

दद्यान्निरुहदानुवासनं च ॥२४॥

अनुवासनीये अनुवासन अनुवासनके, प्रत्यागते च अपि पाशुं गच्छी आवे त्यारे वापस आ जानेपर भी, व्युषिताय रात आभी जवा ६४ रातभर ठहरकर, दिवा द्विसे दिनमें, भोज्यम् प्रदेयम् भोजन करावतुं भोजन देना चाहिए, सायम् च अने सांने और सायंकाल, भोज्यम् भोजन करावतुं भोजन देना चाहिए, परतः अने पछी इसके पीछे, ह्यहे ज्यहे वा भीने द्विसे, त्रीने द्विसे दूसरे दिन, तीसरे दिन, पञ्चमे वा अथवा पांचमे अथवा पांचवे, अहनि द्विसे दिन, अनुवास्थः अनुवासन देवुं अनुवासन देना योग्य है, निरुहदान निरुहवस्ति पछी निरुहवस्तिके पश्चात्, ज्यहे ज्यहे वा अपि त्रीने त्रीने द्विसे तीसरे तीसरे दिन, पञ्चमे वा अपि अथवा पांचमे द्विसे अथवा पांचवे दिन, अनुवासनम् अनु- वासन अनुवासन, दद्यात् देवुं ना चाहिए ॥ २३-२४ ॥

23-24. After the unctuous fluid has returned, the person who has taken the unctuous enema and has spent

२३. व्युषिताय सुपनाय (य.)

२३. सायं च भोज्यं....निरुहदानुवासनं च ॥—

प्रत्यागते चाप्युषितस्य काले भोज्यं दिवा सायंकालः परं तु ।

ज्यहे ज्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरुहदानुवासनं तु ॥ (फ.)

२४. ह्यहे वा-ज्यहे वा (स. ड. व.)

२४. ज्यहे ज्यहे वाऽप्यथ-पञ्चमे ज्यहे वाऽप्यथ (प.)

the night quietly should be given food during the day and also in the evening. Thereafter, he is to be given unctuous enema on the second, third or fifth day. After giving the evacua- tive enema on every third or fifth day, he should be given the unctuous enema.

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे

पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥२५॥

कुशलः कुशल वैद्ये कुशल वैद्य, कफजे कफजन्य, विकारे रोगमा रोगमें, एकः एक एक, तथा त्रीन् के त्रीन् या तीन, पित्तात्मके तु पित्तजन्य रोगमा पित्तजन्य रोगमें, पञ्च तु सप्त वा अपि पांच के सात पांच वा सात, वाते पुनः अने वातजन्य रोगमा गणी वातजन्यरोगमें, नव वा नव नौ, एकादश वा के अगियार या ग्यारह, अयुग्मान् ऐकी अयुग्म, वस्तीन अस्ति वस्तिगां, विदध्यात् आपणी लेई देवे ॥२५॥

25. In disorders of kapha, one enema or three enemata should be given; in disorders of pitta, five or seven; while in disorders of vata, nine or even eleven should be given. In this way the expert physician should give enemata in odd numbers.

नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं

विवर्जयेत् सप्तदिनाभ्यवश्यम् ।

शुद्धो निरुहेण विरेचनं च

तज्ज्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम् ॥२६॥

विरिक्तः विरेचन लीधा पछी विरेचनके पश्चात्,

नरः तु भुङ्क्ष्य मनुष्य, सप्त दिनानि सात दिवस शुद्धी

२६. शुद्धो निरुहेण विरेचनं च-शुद्धो विरेकेण निरुहदानं (स. ड.)

२६. विकसेत्-विच्छेत् (ड.)

सात दिन तक, निरुद्धदानम् निरुद्धभस्ति देवानो निरुद्धवस्ति लेना, अवश्यम् अवश्य अवश्य, विवर्जयेत् त्याग करवे। ओर्ध्वे छोड़ दे, निरुद्धेण अने निरुद्धी और निरुद्धणसे, शुद्धः शुद्ध थयेवाओ सात दिवस सुधी शुद्ध हुए पुरुषको सात दिन तक, विरेचनम् विरेचनने त्याग करवे। ओर्ध्वे विरेचन छोड़दे, हि डारखु डे क्योंकि, तब समय पहेला देवाभा आवेला निरुद्ध तथा विरेचन समयके पहले लिये गये निरुद्ध तथा विरेचन, अस्य ओ रोगीना उध रोगीके, शून्यम् शरीरम् भावी शरीरने खाली हुए शरीरको, विकसेव भारी नाओ छे मार डालते हैं ॥ २६ ॥

26. The person who has undergone purgation should definitely avoid taking evacuative enema for a period of seven days. Similarly, the person who has been cleansed by evacuative enema should avoid purgation, as it will have injurious effects on the system which has already been evacuated.

वस्तेर्गुणाः —

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्छ ।

सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां
निरत्ययः सर्वगदापहृष्ट ॥२७॥

वस्तिः भस्ति वस्ति, वयःस्थापयिता वयःस्थापक वयःस्थापक, सुख-आयुः आरोग्य, आयुष्य सुख, आयु. बल-अग्नि-भक्ष, अग्नि बल, अग्नि, मेधा-स्वर-मेधा, स्वर बुद्धि, स्वर, वर्ण-कृच्छ च अने वल्लु करनार और वर्णको बढ़ानेवाली, सर्वार्थकारी सर्व अर्थ सारनार सब प्रयोजनोंको सिद्ध करनेवाली. शिशु-वृद्ध-आणक, वृद्ध बालक, वृद्ध, यूनाम् अने युवानने और युवा सबके लिए, निरत्ययः नुकसान नहि करनार अहानिकर, सर्व-गदापहः च तथा सर्व रोगनो नाश करनार छे तथा सब रोगोंका नाशक होती है ॥ २७ ॥

27. The enema is an agent of rejuvenation, and promoter of happi-

bess, life, strength, gastric fire, intelligence, voice and color. It is beneficial in every way for all, whether young, adult or aged. It is free from risks, and cures all diseases.

विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी

दाढ्यावहः शुक्बलप्रदश्च ।

विष्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य

सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुद्धः ॥२८॥

निरुद्धः निरुद्धभस्ति निरुद्धवस्ति, विट् श्लेष्म-भण, डे मल, कफ, पित्त-अनिल-पित्त, वायु पित्त, वायु. मूत्र-कर्षी अने मूत्रने ओथी डाढे छे और मूत्रका कर्षण करती है, दाढ्यावहः दढता करे छे दढता देती है, शुक्बलप्रदः च वीर्य तथा भण आपनार छे शुक् और बलको बढ़ाती है, विष्वक् अने चारे आभु और इधर उधर, स्थितम् रहेला स्थित, दोषचयम् दोषना संचयने दोषसमूहको, निरस्य दूर करी हटाकर, सर्वान् सर्व सब, विकारान् विकारोने रोगोंको, शमयेत् शान्त करे छे शान्त करती है ॥ २८ ॥

28. It draws out the feces, mucus, bile, flatus and urine, and imparts firmness and enriches the semen and body strength. The evacuative enema expelling the morbid accumulations lodged in the entire body alleviates all kinds of diseases.

देहे निरुद्धेण विशुद्धमागं

संज्ञेहनं वर्णबलप्रदं च ।

न तैलदानात् परमस्ति किञ्चिद्

द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते ॥२९॥

२८. विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी दाढ्यावहः शुक्बलप्रदश्च -
विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी स्थितकृत् शुक्बलप्रदश्च (ध.)
दाढ्यावहः-स्थितकृत् (ध. क.)
विष्वक्स्थितं-विद्धा स्थितं (ध.)
२९. न तैलदानात् परमस्ति किञ्चिद् द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते -
नाम्बासनात् किञ्चिदिहास्ति कर्म परं विशेषेण समीरणार्ते
(ध. क.)

निरुहेण निरुद्धी निरुद्धवस्तिसे, देहे देह देहमें, विशुद्धमार्गे शुद्ध मार्गोवागे। अर्था मार्गोंके शुद्ध होने पर, संस्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, वर्णबलप्रदम् च वर्ण अर्था वर्ण देनेपर से वर्ण और बलकारक होता है, विशेषेण भास उरीने विशेषतः, समीरणार्ते वायुथी पीडित मनुष्यने भाटे वातसे पीडित मनुष्यमें, तैल-दानात् तैलदानथी तैलदानसे बढ़कर, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, किञ्चित् पीण्डुं कोष्ठं अन्य कोई, द्रव्यम् द्रव्य, न अस्ति नथी नहीं है ॥ २९ ॥

29. When the body-channels have been cleansed by the evacuative enema, oleation imparts color and strength to the body. There is no remedy more beneficial than the administration of oil, particularly in afflictions of vata.

स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वा-

दौण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ।

तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं

वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥३०॥

तैलम् तैल तैल, स्नेहेन स्नेहथी स्निग्धताके कारण, पवनस्य वायुनी वायुकी, रौक्ष्यम् रूक्षताने रूक्षताको, गुरुत्वात् गुरु होनाथी भारी होनेसे, लघुताम् लघुताने लघुताको, दौण्याच्च अर्था उष्ण होनाथी और उष्ण होनेसे, शैत्यं च शीतलताने शीतताको, हत्वा आशु भटाडी नष्टथी नष्ट करके शीघ्र, मनःप्रसादम् मनःप्रसादता मनकी प्रसन्नता, वीर्यम् बलम् वीर्य, अर्था वीर्य, बल, वर्णम् वर्ण वर्ण, अथ अग्निपुष्टिम् अर्था अग्निपुष्टि और अग्निकी पुष्टिको, ददाति आपे से देता है ॥ ३० ॥

30. Oil by its unctuous quality counteracts the dryness, by its heaviness counteracts the lightness and by its heat the quality of

१०. स्नेहेन-स्नेहादि (क. छ.)

११. वीर्य-स्नेह (ब.)

१२. मथाग्निपुष्टिम्-मथापि पुष्टिम् (ब.)

coldness due to vata and thus quickly imparts clarity of mind, virility, strength, color and the increase of the gastric fire.

मूले निषिको हि यथा द्रुमः स्या-

नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः ।

काले महान् पुष्पफलप्रदश्च

तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥३१॥

मूले निषिकः हि मूलभा मूल सींचनाथी मूलको सींचनेसे, द्रुमः वृक्ष वृक्ष, यथा जेम जिस प्रकार, नील-च्छदः नीलाछम पीछावाणुं हराभरा, कोमलपल्लव-तथा कोमल पत्रथी तथा कोमल पत्तोंसे, अग्र्यः स्यात् सुशोभित थाय से सुशोभित होता है, काले अर्था वयस अर्था और समय पर, महान् महान तथा महान वृक्ष बनकर, पुष्पफलप्रदः च फूल अर्था फूल आपनारुं अर्था से पुष्प-फल देने लगता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, नरः माणुस पक्षु मनुष्य भी, अनुवासनेन अनुवासनथी अनुवासनसे, स्यात् अर्था वगेरेथी संपन्न थाय से बलादिसे संपन्न होता है ॥ ३१ ॥

31. Just as a tree fed with water at its roots, puts forth green leaves and delicate sprouts, and in due time, grows into a big tree full of blossom and fruit, similarly does a man grow strong by means of the unctuous enema.

स्तब्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि

ये पङ्गवो येऽपि च भग्नरुग्णाः ।

येषां च शाखासु चरन्ति वाताः

शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ॥३२॥

३१. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

अपत्यसन्तानविविद्धिकारी काले यशस्वी बहुकीर्तिप्राप्तः ॥
इत्यधिकः पाठः (ख. ब. द.) पुस्तकेषु ।

११. मूले निषिको-मूले निषिके (ब.)

१२. कोमलपल्लवाग्र्यः-कोमलपल्लवाग्र्यः (ब.)

३२. चरन्ति वाताः-भवन्ति वाताः (ख.)

ये च नेत्रो जो, सङ्घाः स्तब्ध होय छे स्तब्ध होते हैं, ये च नेत्रो जो, संकुचिताः च अपि संकुचित होय छे संकुचित होते हैं, ये पङ्गवः नेत्रो पांगणा होय छे जो पङ्गु होते हैं ये च नेत्रो जिनके, मज्ज-रूपाः अपि भोजन खायावाला तथा संधिभुक्त होय छे अंग दृढ गये हैं और सन्धियाँ अलग हो गई है, वेचाम् च अने नेत्रोनी और जिनकी, शास्त्रासु शास्त्राओमां शास्त्राओमें, वाताः प्रदुषित वायु प्रदुषित वायु, चरन्ति संचार करे छे गति करती है, तेषु वस्तिः तेओमां अस्ति उनमें वस्ति, विशेषेण भास करीने विशेषकर, वस्तिः हि प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ३२ ॥

32. Enema is specially indicated in persons whose limbs have become stiff or contracted, who are suffering from lameness in both legs, who have suffered from fractures and dislocation and who suffer from rheumatic lesions affecting the extremities.

आध्मापने विप्रथिते पुरीषे

शूले च भक्तानभिनन्दने च ।

एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ

ये चामयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ३३ ॥

आध्मापने आध्मानमां आध्मानमें, पुरीषे भण मलके, विप्रथिते गंधार्ध भवाभां गांठदार होनेमें, शूले च शूलमां शूलमें, भक्तानभिनन्दने भोजन पर अरुचिमां भोजन पर अरुचिमें, कुक्षौ च अने पेटमां और उदरमें, एवंप्रकाराः च ओवा प्रकारना इसी प्रकारके, ये च नेत्रो जो अन्य, चामयाः रोगो रोग, भवन्ति थाय छे होते हैं, तेषु च तेओमां उनमें, वस्तिः अस्ति वस्ति, इष्टः अभीष्ट छे अभीष्ट है ॥ ३३ ॥

33. Enema is also indicated in distension of abdomen, scybalous stool, colic, inappetence and similar

३३. आध्मापने-आध्मापिते (घ.)

disorders affecting the gastro-intestinal tract.

याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा

गर्भे न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।

क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च

वस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु ॥ ३४ ॥

वात-कृत-उपसर्गाः वायुशी उपपन्न थयेला उप-पन्नवाणी वातजन्य उपद्रवोंसे युक्त, याः च ने जिन, स्त्रियः स्त्रीओ स्त्रियोंको, नृभिः समेताः पुरुषशी संयोग पाप्मा छतां पुरुषसे संयोग होने पर भी, गर्भम् गर्भं गर्भ, न गृह्णन्ति धारण करती नहीं रहता, ये च ने जिन, नराः पुरुषो मनुष्योंकी, क्षीणेन्द्रियाः क्षीण धीन्द्रियवाणा होय छे इन्द्रियां क्षीण हो गई हैं, कृशाः च अने नेत्रो कृश होय छे और जो कृश होते हैं, तेषु च तेओने भाटे इनके लिए, वस्तिः अस्ति वस्ति, परमम् परम अतिशय, प्रशस्तः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ३४ ॥

34. The enema is considered the sovereign remedy in cases of women who have been afflicted with complications due to vata, who are not able to conceive despite mating with men, and in the case of persons whose semen is weak and who are emaciated.

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीता-

ष्णीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।

तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्

सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य युज्यात् ॥ ३५ ॥

उष्ण-अभिभूतेषु उष्णताशी पराभव पायेला मनु-ष्योमां उष्णतासे पीडित मनुष्योंमें, शीतान् शीत शीत,

३४. वातकृतोपसर्गा गर्भे-वातकृतोपसर्गाद्वर्भे (घ.)

३५. वस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु-तेषां च वस्तिः परमः प्रदिष्टः

(क. च. ड. घ.)

३६. युज्यात्-दद्यात् (घ.)

३७. प्रविभज्य युज्यात्-प्रविसृष्टकायाः (घ.)

व्या अने और, शीताभिभूतेषु शीतली पराभव
पामेला भनुष्येभा शीतसे पीडित मनुष्योंके लिए,
सुस्त्रोष्णान् नवशेखी अस्तिथो आपवानु सुखोष्ण
वस्तियां, वदन्ति उहे छे कही हैं, तत् प्रविभज्य तेथी
विभाग करीने इसलिए विभाग करके, सर्वत्र सर्व
रोगोभा सब रोगोंमें प्रत्यनीक-विपरीत विरुद्ध, औषध-
औषध औषधियोंसे, संप्रयुक्तान् युक्त युक्त, बस्तीन्
अस्ति वस्तियां, युक्त्याव शोण्वी ओष्ठो देनी
चाहिए ॥ ३५ ॥

35. The wise are of opinion that a cold enema should be given to patients afflicted with excessive heat and in a genially warm enema where the patient is afflicted with cold. In this manner, the nature of the enema should generally be determined in all conditions and mixed with drugs possessing the qualities contrary to the characteristics of the disease-condition.

न बृंहणीयान् विदधीत बस्तीन्

विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु

नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥३६॥

कुष्ठप्रमेहादिषु कुष्ठ, प्रमेह वगेरे कुष्ठ, प्रमेह आदि,
विशोधनीयेषु शोधनयोग्य संशोधनयोग्य, गदेषु
शोभा रोगोंमें, मेदुरेषु मेदवाणा मेदबहुल, नरेषु
पुरुषोभा पुरुषोंमें, ये च अपि अने जेथो तथा जो,
विशोधनीयाः शोधनयोग्य छे तेथोभा शोधनयोग्य
हैं उनमें, वैद्यः वैद्य वैद्य, बृंहणीयान् बृंहण,
बस्तीन् अस्ति वस्ति, न विदधीत आपवी न ओष्ठो
न देवे ॥ ३६ ॥

36. The roborant enema should not be administered in disease-condit
indicating depletion therap
dermatosis, urinary disorders etc.,
also to men with excessive adiposity.

who need to be given the purificatory and the depletory treatment.

क्षीणक्षतानां न विशोधनीया-

न शोषिणां न भृशदुर्बलानाम् ।

न मूर्च्छितानां न विशोधितानां

येषां च दोषेषु निबद्धमायुः ॥३७॥

क्षीणक्षतानाम् क्षीण तथा क्षतयुक्त रोगीओने
क्षीण तथा क्षत रोगियोंको, विशोधनीयान् विशोधनीय-
अस्तिथो नहि आपवी विशोधनवस्तियां न देवे,
शोषिणाम् शोषरोगीओने नहि शोषरोगियोंको न,
भृशदुर्बलानाम् भृश दुर्बल पुरुषोने नहि अत्यन्त
दुर्बल पुरुषोंको न, मूर्च्छितानाम् भूर्च्छरोगीओने
नहि मूर्च्छारोगियोंको न, विशोधितानाम् सशोधन
थयेलांने नहि जिनका शोधन हो चुका हो उनको न,
न येषाम् अने जेथोनु और जिनको, आयुः च आयुष्य
आयु, दोषेषु दोषोभा दोषोंके साथ, निबद्धम् अंधायेधुं
होय तेओने पक्ष नहि आपवी जुबी हो उनको भी
न देवे ॥ ३७ ॥

37. And the evacuative enema should not be given to persons who are cachectic due to pectoral lesions, who are dehydrated, who are extremely debilitated, who are unconscious, and who are already purged as also in conditions where the excretory matter is the only hold for life.

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥३८॥

विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां

विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च-मर्मोर्ध्वसर्वावयवं गताश्च (क.)

ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो

कोमक

विक्षेपसंहारकरः (घ.)

३९ चरित संहारकरः (ख.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

40-40½. Enema is that which reaching upto the umbilical iliac, lumbar and hypochondriac regions and churning up the fecal and morbid matter and spreading the unctuous effect in the whole body, draws out the fecal and morbid matter with ease.

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं

रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि ॥४१॥

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च

बलं च तत् स्यात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ।

प्रसृष्ट-विट् मूत्र-समीरणत्वम् भण, मूत्र तथा वायुनं सारी रीते नीकणपुं मल, मूत्र और वायुका भली प्रकार आना, रुचि-रुचि भोजनमें रुचि, अग्निवृद्धि-अग्निनी वृद्धि अग्निकी वृद्धि, आशयलाघवानि डेहानी लघुता आशयमें हल्कापन, रोगोपशान्तिः रोगनी शान्ति रोगकी शान्ति, प्रकृतिस्थता च दोषोंने सम-भाव दोषोंका समभाव, बलम् च अने अक्षनी उत्पत्ति और बलकी उत्पत्ति, तत् अने ये, सुनिरुद्ध-सारी रीते आपेदी निरुद्ध अस्तिना अच्छी प्रकार दी हुई निरुद्ध बस्तिके, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, स्यात् अने हैं ॥४१॥

41-41½. Elimination of feces, urine and air, increase of the appetite and the gastric fire, lightness of the emunctories and alleviation of ailments and return to health and vitality, are the signs of the successful administration of the evacuative enema.

४१. एतच्छोकानन्तरम्—

स्वसक्तवेगः सगुरीषदोष disorders etc.,

cessive adiposity

स्याद्रुक्छिरोहृद्गुदवस्तिलिङ्गे

शोकः प्रतिश्यायविकर्तिके च ॥४२॥

हृल्लासिका मारुतमूत्रसङ्गः

श्वासो न सम्यक् च निरुद्धिते स्युः ।

शिरः- हृत्- अस्तक, हृत् शिर, हृदय, गुद-वस्ति-गुद, अस्तिप्रदेश, गुदा, वस्तिप्रदेश, लिङ्गे अने शिश्रुभा और लिङ्गमें, रुक् स्यात् पीडा थाय दर्द हो, शोकः तथा सोओ तथा शोक, प्रतिश्याय- सणेभम प्रतिश्याय, विकर्तिके च अने वाढ थाय और कर्तनके समान पीडा हो, हृल्लासिका वणी भेण पुनः जी मचलाना, मारुतमूत्रसङ्गः वातरोध, मूत्ररोध वातरोध, मूत्ररोध, श्वासः च अने श्वास और श्वास, स्युः थाय हों, सम्यक् निरुद्धिते च ओ सारी रीते नहि आपेदी निरुद्ध अस्तिना लक्षण अने ये अच्छी प्रकार न दी हुई निरुद्धवस्तिके लक्षण हैं ॥४२॥

42-42½. If the evacuative enema has not acted satisfactorily, there will be pain in the head, stomach, rectum, bladder and phallus, edema, coryza, griping pain, nausea, retention of flatus and urine, and dyspnea.

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य

भवेत्तदेवातिनिरुद्धितस्य ॥४३॥

यत् एव ओ जो, अति- अतिशय अति, विरेचितस्य विरेचन पाभेधना विरेक्तके, लिङ्गम् लक्षण अने लक्षण हैं, तत् एव ते ओ वे ही, अति- अतिशय अति, निरुद्धितस्य निरुद्ध पाभेधना निरुद्धितके, भवेत् थाय अने होते हैं ॥४३॥

४२. स्याद्रुक्छिरोहृद्गुदवस्तिलिङ्गे शोकः प्रतिश्यायविकर्तिके च- स्यात् हृच्छिरोहृद्गुदकुक्षिलिङ्गे पूर्वः प्रतिश्यायविकर्तिके च (घ. क.)

४३. हृद्गुदवस्तिलिङ्गे-हृद्गुदकुक्षिलिङ्गे (झ. ङ. द. घ.)

४२. विकर्तिके च-विकर्तिकाश्च (क.)

४३. हृल्लासिकामारुतमूत्रसङ्गः-हृल्लासिकासारुन्मूत्रसङ्गः (घ.)

४३. कोमल-हिते स्युः-निरुद्धितस्य (घ.)

४३. चरमि-स्यात् (घ. घ.)

43. The signs of the over-action of the evacuative enema are the same as those produced by the overaction of purgation.

प्रत्येत्यसक्तं सशकृष तैलं

रक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ।

स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च

सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ॥४४॥

तैलम् तैल तैल, असक्तम् रेखाया वगर पृथक् रूपमें, सशकृष च भणसहित मलके साथ, प्रत्येति पाधुं आवे छे वापस आता है, रक्तादि-बुद्धि-रक्त नगरे धातुओं, बुद्धि रक्त आदि धातुओंकी एवं बुद्धि, इन्द्रिय-अने छिन्द्रियो और इन्द्रियोंकी, संप्रसादः निर्भण थाय छे प्रसन्नता होती है, स्वप्नानुवृत्तिः निद्रा सारी रीते आवे छे नींद मली प्रकार आती है, लघुता शरीरनी लघुता थाय छे शरीरमें हल्कापन होता है, बलम् च भण आवे छे बलकी उत्पत्ति होती है, वेगाः च अने वेगा और मलमूत्रादि मली प्रकार, सृष्टाः प्रवृत्त प्रवृत्त, स्युः थाय छे होते हैं, स्वनुवासिते छे सारी रीते आपेक्षी अनुवासनभस्तिनां दक्षिण छे वे अच्छी प्रकार दी हुई अनुवासनवस्तिके लक्षण हैं ॥ ४४ ॥

44. The signs of the successful unctuous enema are the return of oil with the fecal matter without being stuck up anywhere, the clarity of blood and other body-elements and intellect and the sense organs, inclination to sleep, lightness of body, increase of vitality and regulation of the excretory urges.

अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठ-

पार्श्वेषु रुग्णस्वरं च गात्रम् ।

प्रहस्य विमूत्रसमीरणाना-

मसम्भोगेताम्यनुवासितस्य ॥४५॥

४४. रक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः-वक्त्रादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः

४५. गात्रम्-वर्चः (गो. व.)

ताम्यनुवासितस्य-ताम्यनुवासिते स्युः (व.)

अधःशरीर- शरीरने नीचथे भाग शरीरके नीचेके भागमें, उदर-बाहु- उदर, बाहु, उदर, बाहु, पृष्ठ-पार्श्वेषु पीठ तथा पार्श्वोंमें पीठ तथा पार्श्वमें, रुग्ण पीडा दर्द, गात्रम् च शरीरमें शरीरमें, रुग्णस्वरम् रुग्ण अने छोरपक्ष रुग्णता और कठोरता, विट्-मूत्र- तथा भण भूत मल-मूत्र, समीरणाना तैम्य वायुने एवं वायुका, प्रहः च रोध अवरोध, पृतानि छे ये, असम्भक् अनुवासितस्य सारी रीते नहि आपेक्षी अनुवासन भस्तिनां दक्षिण छे अच्छी प्रकार न दी हुई अनुवासन वस्तिके लक्षण हैं ॥ ४५ ॥

45. The signs of the imperfect action of the unctuous enema are pain in the lower part of the body, abdomen, arms, back and sides of the body, dryness and roughness of the limbs and the retention of feces, urine and flatus.

हृत्तासमोहकमसादमूर्च्छा

विकर्तिका चात्यनुवासितस्य ।

हृत्तास- भोण जी मचलाना, मोह- भोह मोह, कम-साद- थाड, शिथिलता कम, साद, मूर्च्छा- भूच्छा मूर्च्छा, विकर्तिका च अने वाह और विकर्तिका, अत्यनुवासितस्य छे अतियोग्यी आपेक्षी अनुवासन भस्तिनां दक्षिण छे वे अतियोगसे दी हुई अनुवासनवस्तिके लक्षण हैं ॥ ४५ ॥

45. And the signs of the excessive action of the unctuous enema are nausea, stupor, fatigue, exhaustion, fainting and griping pain.

उचितकालेहप्रत्यागमनकालः—

यस्येह यामाननुवर्तते त्रीन्

नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ॥४६॥

४६. त्रिपलं नरः स्यात् स विशुद्धदेहः (क.)

विशुद्धदेहः-विशुद्धदेहः

आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः

स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ।

इह यस्य अङ्गी ने पुरुषमां यहां जिस पुरुषमें, तीन यामान् त्रय प्रहर सुधी तीन प्रहर तक, स्नेहः अनुवासनस्नेह अनुवासनस्नेह, अनुवर्तते अनुवर्तन करे छे रुक जाता है, सः नरः ते पुरुष वह पुरुष विशुद्ध-देहः शुद्ध देहवाला शुद्धदेह, स्थाव्र भवे छे होता है, आशु आगते ने स्नेह तरत पाछे आवे तो स्नेहके शीघ्र वापस आनेपर, अन्यः तु भीजे स्नेह इसरा स्नेह, पुनः विधेयः इसीभी आपवे भेद्ये फिर देना चाहिए, हि कारण्य के क्योंकि, अतिष्ठन् शरीरमां नहि रडेवे। शरीरमें न रहा, स्नेहः स्नेह स्नेह, न संस्नेहयति स्नेहन करतो नथी क्षिप्त नहीं करता ॥ ४६३ ॥

46-46½. That person's body is well purified in whom the unctuous fluid returns after three yamas; if it returns much earlier, then another enema should be given. If the unctuous enema is not retained, it cannot produce the desired unctuous effect in the body.

कर्मवस्ति-कालवस्ति-योगवस्तीनां विवरणम्—

त्रिशन्मताः कर्म तु वस्तयो हि

कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ॥४७॥

सान्वासना द्वादश वै निरुहाः

प्राक् स्नेह एकः परतश्च पञ्च ।

काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः

स्नेहा निरुहान्तरिताश्च षट् स्युः ॥४८॥

४७. त्रिशन्मताः कर्म तु-त्रिशन्मताः कर्मसु (व.)

४८. कर्म तु-कर्मसु (व.)

४८. काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः स्नेहा निरुहाः

स्नेह-काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः

orders, etc.,

४८. काले त्रयोऽन्ते-आकस्मिक excessive adiposity

योगे निरुहास्तय एव देयाः

स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ।

कर्मवस्तयः तु कर्मवस्तिभ्यो। कर्मवस्तिनां, त्रिशन्मताः हि त्रीन् मानेन छे तीस कही हैं, ततः तेनी उरकी, अर्धेन कालः अर्धी डालवस्तिभ्यो छे आधी कालवस्तिनां है, ततः अने तेनाथी और उनसे, अर्धेन च अर्धी आधी योगः योगवस्तिभ्यो छे योगवस्तिनां हैं, सान्वासनाः आर अनुवासन वस्तिसहित बारह अनुवासन वस्तिसहित, द्वादश आर बारह, निरुहाः निरुहवस्तिभ्यो। निरुहवस्तिनां, प्राक् तथा शश्चातमां तथा प्रारम्भमें, एकः स्नेह ओक स्नेहवस्ति एक स्नेहवस्ति, परतः पञ्च च अने अन्तमां पांच स्नेहवस्तिभ्यो देवी आ प्रमाणे कर्मवस्तिभ्यो ३० पांच छे और अन्तमें पांच स्नेहवस्तिनां देवे, इस तरह कर्मवस्तिनां ३० होती हैं, अन्ते त्रयः स्नेहाः अन्तमां त्रय स्नेहवस्तिभ्यो अन्तमें तीन स्नेहवस्तिनां, तथा पुरतः तथा शश्चातमां तथा प्रारम्भमें, एकः ओक स्नेहवस्ति एक स्नेहवस्ति निरुह-अन्तरिताः अने पथमां ७ निरुहवस्तिवाणी और बीचमें छः निरुहवस्तिर्योवाली, षट् ७ अनुवासन वस्तिभ्यो छः अनुवासन वस्तिनां, स्युः छे ओओ भगी हैं ये मिलकर, काले डालवस्तिभ्यो १६ भाग छे कालवस्तिनां १६ होती हैं, निरुहाः निरुहवस्तिभ्यो निरुहवस्तिनां, त्रयः एव त्रयु ७ तीन ही, देयाः देवी देनी चाहिए, परादि-मध्याः अने अन्तमां, शश्चातमां तथा पथमां और अन्तमें, प्रारम्भमें तथा मध्यमें, पञ्च एव पांच पांच ही, स्नेहाः च स्नेहवस्तिभ्यो देवी स्नेहवस्तिनां देनी चाहिए, योगे आ प्रमाणे योगवस्तिभ्यो ८ भाग छे इस तरह योगवस्तिनां ८ होती हैं ॥४७-४८॥

47-48½. In the Karma type of procedure, it is laid down that thirty enemata should be given; in the Kala type of procedure, half this number should be given; and in the Yoga type procedure the half of the last. In the

कोमल निरुहास्तय एव-योगो निरुहास्तय एव (व.)

४७. चरित-तथा षट् च (व.)

विज्ञायैस्तम् - हि दर्शयैस्तम्

शिरोक्षिशङ्खश्रवणार्तितोदा-

वर्त्यर्थशुद्धे तिमिरं च पश्येत् ॥५२॥

विशुद्धे शिरोविरेचनं सम्यक् शुद्ध भवेत्। अतुष्यमां सम्यक् शिरोविरेचनं होने पर, उरःशिरो-लाघवम् छाती और माथातुं हलकापणं छाती और शिरमें हलकापन, इन्द्रियारुच्यम् इन्द्रियोंकी निर्मलता, स्तोतोविशुद्धिः च तथा स्तोतोंकी शुद्धि और स्तोतोंकी शुद्धि, भवेत् थाय छे होती है। दुर्विरिक्ते शिरोविरेचनं अरण्यं न ययुं होय तो शिरो-विरेचनके अयोगसे, गलोपलेपः गलांमां उक्ष्मेपाध्मय छे गलेमें कफका लेपसा होना, शिरसः माथुं शिरमें, गुरुत्वम् भारे थाय छे भारीपन, अथ निष्ठीवनम् च अपि अने थूक भूय आवे छे और थूकका बहुत आना होता है, अत्यर्थशुद्धे माथातुं अतिशोथं शोथनं अर्थात् शिरोविरेचनके अतिशोथसे, शिरः-अक्षि-माथुं, आंख, शिर, आंख, शङ्ख-श्रवण-शोथदेश अने कानमां शोथप्रदेश और कानमें, आर्तितोदौ पीडा तथा तोदं भाय छे पीडा तथा तोद होते हैं, तिमिरम् च अने अधारं और अन्धेरा, पश्येत् आवे छे दीखता है ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In case of successful errhine therapy, there will be lightness of the chest and head, clarity of the senses and purification of the body channels. If the errhine therapy has acted amiss, there will be mucus-secretions in the throat, heaviness of the head and ptialism. In over-action of the errhine therapy, there will be aching pain in the head, eyes, temple and ear, and faintness. In case of over-action, the remedy consists in the administration of demulcent drinks and soft and fluid medications.

तेषु चिकित्सा—

स्यात्तर्पणं तत्र मृदु चर्मादौ
क्षिप्रस्य तीक्ष्णस्य च
cessive adiposity

इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगो

बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः ॥५३॥

तत्र मृदु तेमां मृदु इस अतिशोथमें मृदु, द्रवम् अने द्रव और द्रव, तर्पणम् स्नायु तर्पण देवुं तर्पण देना चाहिए, न योगे पुनः अने अयोगमां इरीने और अयोगमें फिर, स्निग्धस्य तु स्नेहन करीने स्नेहन देकर, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण शिरोविरेचन तीक्ष्ण शिरोविरेचन, स्नायु देवुं देना चाहिए, इति आ यद्, आतुर-रोगी रोगी, स्वस्थसुखः अने स्वरश्च सुभकर और स्वस्थ दोनोंके लिए सुखदायक, बलायुषोः अक्ष अने आयुष्यन्ती बल और आयुको, वृद्धिकृत् वृद्धि करनेवाला, बदानेवाला, आमयघ्नः तथा रोगोने हलुनाए तथा रोगोंका नाश करनेवाला, प्रयोगः पंचकर्मना प्रयोग कछो छे पंचकर्मका प्रयोग कह दिया है ॥ ५३ ॥

53. In case of under-action, the subject should be given a stronger dose of errhines after preparation with fresh oleation. Thus we have described the courses of the purificatory therapy, which are conducive to the establishment of the health and happiness of the patient, and also which promote the vitality and length of life, and are curative of all disease-conditions.

वस्त्यादिषु परिहारकालः—

कालस्तु वस्त्यादिषु याति यावां-

स्तावान् भवेद् द्विः परिहारकालः ।

वस्त्यादिषु तु अस्ति पजरेमां वस्ति आदिमें, यावान् कालः गेट्थे डाण जितना काल, याति अथ छे लगता है, तावान् द्विः तेनाथी अमथे। उससे दुगुना, परिहारकालः परहेजने डाण परहेजका काल, भवेत् होय छे होता है ॥ ५३३ ॥

कोमलप प्रयोगो-विधिः प्रयोगे (४)
चरित प्रयोगे (४ प.)

53½. The period of post-purificatory regimen is double that of the time occupied by the purificatory therapy.

वस्त्रादिषु परिहरणीयानि—

अत्यासनस्थानवचांसि यानि

स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान् ॥५३॥

शीतोपचारातपशोकरोषां-

इत्यजेदकालाहितभोजनं च ।

अतिआसन- अति भेसी रहेपुं अधिक बैठना, स्थान-
वचांसि अति ठिछुं रहेपुं, अति भोक्षपुं अधिक खड़ा
रहना, बहुत बोलना, यानम् सवारी सवारी करना
दिवा दिवसे दिनमें, स्वप्नं निद्रा सोना, मैथुनवेग-
रोधान् मैथुन अने वेगोने निरोध मैथुन तथा वेगोंको
रोकना, शीतोपचार- शीत उपचार शीतल क्रिया,
आतप-शोक- तड्डा, शेड धूप, शोक, रोषान् रोष
क्रोधका सेवन, अकालाहितभोजनम् च अकाले भोजन
तथा अहित भोजन ओओने अकालमें भोजन तथा
अहित भोजन इनको, त्यजेत् तज्यां ओओ छेड
देवे ॥ ५४½ ॥

54-54½. The post purificatory regimen is thus— One should avoid excessive sitting, standing or talking, riding or driving sleeping by day, sexual intercourse, the suppression of natural urges, indulgence in cold things sun-heat, worry, anger and untimely and unwholesome food.

प्रणीयमानो बस्तिर्यैन याति सुखं च बहिर्नयाति ते हेतवः—

बद्धे प्रणीते विषमं च नेत्रे

मार्गे तथाऽर्शःकफविद्विबद्धे ॥५५॥

न याति बस्तिर्न सुखं निरेति

दोषावृत्तोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ।

नेत्रे बद्धे अस्तिर्न नेत्र पुरार्धं जवाथी बस्तिनेत्रके
बद्ध हो जानेसे, विषमम् च विषमपक्षे विषमरूपमें,
प्रणीते प्रवेश करानवाधी प्रविष्ट करनेसे, तथा मार्गे
तथा मार्गे तथा मार्ग, बर्जः-कफ- अर्शः-कफ, कफ,
विट्-विबद्धे डे अथवा रोडायेला होनाथी या मलसे
अवरुद्ध होनेपर, बस्तिः अस्ति बस्ति, न याति अर्ध-
जती नथी अन्दर नहीं जाती, सुखम् तेजः सुभेदी
एवं सुखसे, न निरेति अर्ध-जती नथी बाहर नहीं
आती, दोषावृत्तः अस्ति दोषथी वेगार्ध-अथ बस्ति दोषोंसे
विर जानेपर, अल्पः अल्प होय मात्रामें थोड़ी होनेपर,
यदि वा अल्पवीर्यः अथवा अल्प वीर्य-वाणी होय तो
पक्षु सुभेदी अर्ध-जती नथी अथवा मन्दवीर्य
होनेपर सी सुखसे बहार नहीं आती ॥ ५५½ ॥

55-55½. In cases where the enema tube is clogged or held obliquely, or where the rectal passage is blocked by piles, mucus or hard stools or where the enema solution, owing to insufficiency of its quantity or strength, is powerless to break through the obstruction of morbid matter, the enema does not succeed in reaching its destination or even if it does, it does not return in time or with ease.

बस्तेः शीघ्रनिर्गमने हेतवः—

प्राप्ते तु वर्चोऽनिलमूत्रवेगे

वातेऽतिवृद्धेऽल्पबले गुदे वा ॥५६॥

अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ च कोष्ठे

प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः ।

वर्चः-अनिल- मूत्र, वायु मल, वायु, मूत्र वेगे अने
मूत्रने वेग और मूत्रके वेगके, प्राप्ते तु प्राप्त यतां उपस्थित
हो जानेसे, वाते वायु वायुके, अतिवृद्धे अति वधेला
हो जानेसे, गुदे अल्पबले वा अथवा गुदाके निर्बल होनेसे,

५५. विषमं-विषमे (क. घ.)

विद्विबद्धे-विद्विबद्धे (च. ब.)

कोष्ठे च अने डोढे और कोष्ठके, मृदौ मृदु होता कोमल होनेके, अत्युष्णतीक्ष्णः तेजस्य अस्ति अति उष्ण तीक्ष्ण होता एवं वस्तिके अत्यन्त गरम या तीक्ष्ण होनेसे, वस्तिः अस्ति वस्ति, प्रणीतमात्रः आपत्ता वेतन्य देते ही, पुनः एति पाछी आवे छे वापस आ जाती है ॥ ५६३ ॥

56-56½. In conditions where there is sudden urge for voiding feces, flatus, or urine, or where there is excessive increase of vata, or where the enema fluid is excessively hot and pungent, or the person is of the soft-bowelled type, the enema returns immediately after being injected.

येषु साध्येष्वपि कर्म न सिद्धिमेति ते रोगाः—

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः

शूलारुसुप्तिश्चयथून करोति ॥५७॥

अहं तु युञ्जन्बुधस्तु तस्मै

संवर्धयत्येव हि तान् विकारान् ।

मेदःकफाभ्याम् मेदः अने रुद्धी मेद और कफसे, निरुद्धः रुंधायेला रुकी हुई, अनिलः वायु वायु, शूल-अरुसुप्ति-थव, स्पर्शाज्ञान शूल, स्पर्शाज्ञान, चयथून अने सोओ और शोध, करोति छेरे छे उत्पन्न करती है, अहं तु ते रोगवाणा मनुष्यने उन रोगवाले मनुष्यमें, स्नेहम् युञ्जन् स्नेह आपनार स्नेहका प्रयोग करके, बुधः तु भूर्ध वैध मूर्ध वैध, तान् विकारान् हि ते विधारने अ उन विकारोंको ही, संवर्धयति एव अवश्य बधारे छे अवश्य बढ़ा देता है ॥ ५७३ ॥

57-57½. The vata being obstructed by accumulations of fat or of mucus, gives rise to colic, numbness of the limbs and edema. The igenous

orders, etc.,

५७. शूलारुसुप्तिश्चयथून-cessive adiposity

सुप्ति-मर्द (द.)

such conditions, will only further aggravate those very conditions.

रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः

परस्परैणावगृहीतमार्गाः ॥५८॥

संदूषिता धातुभिरेव चान्यैः

स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ।

तथा तथा इस प्रकारके, परस्परैर्ण औड भीमथी एक दूसरेसे, अवगृहीतमार्गाः रेखायेला मार्गवाणा रुके हुए मार्गवाले, अन्यैः धातुभिः च एव तथा अन्य धातुओंथी और अन्य धातुओंसे, संदूषिता दूषित धवाथी दूषित होनेसे, अवितर्क्यमाणाः अथी न शकता न पहचाननेके कारण, अन्ये रोगाः भीम रोगो अन्य रोग, अपि पक्षु मी, स्वैः भेषजैः पोताना औषधीथी अपनी औषधियोंसे, उपशमम् शान्त शान्त, न व्रजन्ति यता नथी नहीं होते ॥ ५८३ ॥

58-58½. Similarly, other disorders which overlap each other in their courses and get mixed up with the morbidity of other body-elements and consequently prove difficult for diagnosis, fail to yield to the specific remedies.

सर्वं च रोगप्रशमाय कर्म

हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ॥५९॥

मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं

शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ।

रोगप्रशमाय रोगना शमन भाटेनुं रोगकी शांतिके लिए, सर्वम् च सर्व सब, पथ्यम् अपि कर्म पथ्य कर्म पक्षु पथ्य कर्म भी, हीनातिमात्रम् हीन मात्राथी, अति मात्राथी हीन मात्रासे, अति मात्रासे, विपरीतकालम् विपरीत कालथी विपरीत समयसे, मिथ्योपचाराच्च च अने अथी उपचाराथी और मिथ्या उपचारासे, प्रयुक्तम् प्रयोग कोमल आवता प्रयुक्त किये जाने पर, तन् विकारम्

मं-अतिरिक्तं (ग.)

ते विकारने उस रोगको, शान्तिम् शान्त शान्त, न नवेत् ३२७ नभी नहीं करता ॥ ५९३ ॥

59-59½. All therapeutic measures designed to alleviate disease, however wholesome and however skilfully given, fail to bring about the alleviation of disease, if they are used either in insufficient or excessive measure or at the wrong time or in the wrong manner.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्मा-

ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ॥ ६० ॥

प्रजाहितार्थं भगवान् महार्थान्

सम्यग्जगाद्विचरोऽत्रिपुत्रः ।

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक ७३ उपसंहारका श्लोक है किं, ऋषिवरः ऋषिगोमां श्रेष्ठ ऋषिवर, भगवान् भगवान् भगवान्, अत्रिपुत्रः आत्रेये अत्रिपुत्रने, पञ्चकर्माणि पञ्चकर्माणि पञ्चकर्माणि, उद्दिश्य उद्देशी लक्ष्य करके, महार्थान् महा अर्थवाला महान् अर्थवाले, इमान् आ इन, द्वादश बारह, प्रश्नान् प्रश्नोंना प्रश्नोंके, प्रजाहितार्थम् प्रजाना हित भाटे प्रजाके हितके लिए, इह कल्पनायाम् सिद्धौ आ कल्पनासिद्धि अध्यायमां इस कल्पनासिद्धि अध्यायमें, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, जगाद उत्तर आया ७ उत्तर दिये हैं ॥ ६० ॥

Here is the recapitulatory verse—

60-60½. The worshipful son of Atri, the foremost of sages, in this chapter on the successful application of various therapeutic measures, declared fully for the good of the people, the answers to twelve questions of

६०. सिद्धाविहकल्पनायाम्—शिष्याय समाहितार्थं (५०)

६०½. महार्थान्—महार्थमा (५)

significance concerning the five purificatory procedures.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रयेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिशंस्कार पायेवा आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थान १५५ सिद्धिस्थानमें, कल्पनासिद्धिः 'कल्पनासिद्धि' 'कल्पनासिद्धि' नाम नामना नामका, प्रथमः पहलेवा प्रथम, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus, in the Section on Success in Treatment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled 'The Successful application of the Various Therapeutic Measures' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

जीने अध्याय अध्याय दूसरा

Chapter II

पञ्चकर्मसिद्धयपक्रमः—

अथातः पञ्चकर्मियां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

ह साह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

इति आ अलीथी अब आगे, पञ्चकर्मियाम् पञ्चकर्मियां सिद्धि नामना अध्यायानु पञ्चकर्मिय-

२. शोभं वृत्तु पञ्चकर्मियां सिद्धि नामना अध्यायानु पञ्चकर्मिय-
विश्वशक्तम्-विश्वशक्तसिद्धि (५)

सिद्धि नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने,
इति ह आ विषयमा नीये भभाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही आह स्व उहेणुं उे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Success in Treatment through the Fivefold Purificatory Therapy."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

येषां यस्मात् पञ्चकर्माण्यग्निवेश न कारयेत् ।
येषां च कारयेत्तानि तत् सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! येषां नेओने
जिन्हें, यस्मात् ने उरहे जिस कारणसे, पञ्चकर्माणि
पञ्चकर्मा पंचकर्म, न कारयेत् न करानेवां नेओने
नहीं कराना चाहिए, येषां च अने नेओने और जिनको,
तानि ते वे, कारयेत् करानेवां नेओने कराने चाहिए,
तत् ते वह, सर्वं सर्व सब, संप्रवक्ष्यते उहेवाभां
आवशे कहा जायगा ॥ ३ ॥

3. In whom, O, Agnivesa! and for what reason the quinary purificatory therapy is contra-indicated and in whom it is indicated—all this, will now be described.

सामान्यतः पञ्चकर्मानर्हाः—

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
सद्राजभिषजां द्वेषा तद्विष्टः शोकपीडितः ॥ ४ ॥
यादृच्छिको मुमुर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनः सुशङ्कितः ॥ ५ ॥

३. येषां... न कारयेत्-पञ्चकर्माणि येषां तु न कारयेत् (य)

येषां... संप्रवक्ष्यते ॥-पञ्चकर्माणि येषां तु न कारयेत्

येषां तानि च कार्यानि तत्सर्वं

४. सद्राजभिषजां द्वेषा-सदैव नृपतिविरुद्धे orders etc.,

५. वैद्यविदग्धश्च-वैद्याभिमानी च excessive adiposity

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विदा ।

एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ६ ॥

पथ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।

अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते ॥ ७ ॥

चण्डः उग्र चण्ड, साहसिकः साहसिक, साहसिक,
भीरुः भीरु उग्रोक्त, कृतघ्नः कृतघ्न कृतघ्न, व्यग्रः च
एव व्यग्र व्यग्र, सत्-राज-भिषजाम् सत्पुरुष, राज अने
वैद्यने सज्जन, राजा और वैद्योंसे, द्वेषा द्वेष करनेवाला द्वेष
रखनेवाला, तद्विष्टः तैओने द्वेषणु पात्र उसका
द्वेषका पात्र, शोकपीडितः शोकपीडित शोकसे दुःखी,
यादृच्छिकः नास्तिक नास्तिक, मुमुर्षुः च मुमुर्षु मरणो-
न्मुख, यः करणैः विहीनः च ने साधनहीन होय ते
जो साधनोंसे हीन हो वह, वैरी वैद्यने वैरी वैद्यका
अपकार करनेवाला, वैद्यविदग्धः च वैद्यभानी अपनेको
वैद्य माननेवाला, श्रद्धाहीनः श्रद्धाहीन श्रद्धाहीन,
सुशङ्कितः अहु शंकाशील बहुत संशयवाला, भिषजाम्
अने वैद्यने और वैद्यका, अविधेयः च वश न रहनेवाले
वशमें न रहनेवालेकी, भिषग्विदा विद्वान् वैद्य विद्वान्
वैद्यने, न उपक्रम्याः उपचार करनेवा नहिं नेओने
चिकित्सा नहीं करनी चाहिए, एतान् नेओने इनकी,
उपचरन् उपचार करनेवा चिकित्सा करता हुआ, वैद्यः
वैद्यने वैद्य, बहून् अहु बहुत, दोषान् दोषों दोषोंका,
अवाप्नुयात् आप्त थाय उे भागी होता है, एभ्यः
ओ इनसे, अन्ये सिवायना भील अतिरिक्त, नराः
पुरुषोनी मनुष्योंकी, सर्वैः उपक्रमैः सर्व उपचारोंकी
संपूर्ण उपचारोंसे, समुपक्रम्याः चिकित्सा करनेवा चिकि-
त्सा करनी चाहिए, एषाम् नेओने इनकी, अवस्थाम्
अवस्थाना अवस्थाके अनुसार, प्रविभज्य विभाग करीने
विभाग करके, वर्ज्यम् शुं तज्जवा योग्य उे कौनसा उपक्रम
रहाज्य है, कार्यम् च अने शुं करनेवा योग्य उे और
कौनसा करना योग्य है, वक्ष्यते ते उहेवाभां आवशे
वह कहा जायगा ॥ ४-७ ॥

4-7. The man that is fierce, rash, cowardly, ungrateful or fickle, who is

कोमल-नोपक्रम्यो (क. व.)

कोमल-एतानुपचरन् (ज.)

३३ चरित्त (त. क.)

a hater of good persons, kings and physicians or he who is hated by them or he who is afflicted with grief, or is a fatalist or one doomed to death, one who is devoid of the means for treatment or an enemy, impostor or one devoid of faith, a confirmed sceptic, or who does not carry out the directions of the physician—such a man should not be taken up, by a wise physician, for treatment. The physician who treats such cases invites many difficulties upon himself. Persons other than such should be treated well with all modes of treatment. Classifying the various morbid conditions, we shall now describe the indications and the contra-indications of the five purificatory procedures with reference to them.

अच्छर्दनीयाः —

अवम्यास्तावत्-क्षतक्षीणातिस्थूलातिकृशबाल
वृद्धदुर्बलश्रान्तपिपासितक्षुधितकर्मभाराध्वहतोप
वासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भि
णीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्छर्दनोर्ध्वरक्तपित्तप्रसक्त-
चछर्दिरूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगोदावर्तमू
त्राघातप्लीहागुल्मोदराष्टीलाखरोपघाततिमिरशिरः-
शङ्खकर्णाक्षिशूलार्ताः ॥ ८ ॥

क्षत-क्षीण- क्षतयुक्त, क्षीण उरःक्षत रोगी, क्षीण,
अतिस्थूल- अतिस्थूल अतिस्थूल, अतिकृश- अतिकृश
अतिकृश, बाल- बाल बालक, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, दुर्बल-

८. अवम्याः—अच्छर्दनीयाः (क.)

१. अवम्यास्तावत्—अच्छर्दनीयास्तावत् (ख. ह. त. क.)

२. —अवम्यास्तावत् (घ.)

३. —तत्र वृद्धास्तावत् अवम्या (ङ.)

४. कर्णाक्षिशूलार्ताः—कर्णाक्षिशूलार्ताः (क. ख.)

दुर्बल दुर्बल, श्रान्त- थाकेल थके हुए, पिपासित-
तरस्या प्यासे पीडित क्षुधित- भूख्या भूखे, कर्म-भार-
कामथी, भारथी काम करनेसे, भार उठानेसे, अध्वहत-
तथा दाया मार्गथी थाडी गथेला और दीर्घ मार्गसे
क्रान्त, उपवास- उपवास उपवास, मैथुन- मैथुन
मैथुन, अध्ययन- अध्ययन पढ़ना, व्यायाम- व्यायाम
व्यायाम, चिन्ता- तथा चिन्ता और चिन्तामें, प्रसक्त-
भग्न लगे, क्षाम- शुष्क देहवाला क्षीण, गर्भिणी-
गर्भिणी गर्भिणी, सुकुमार सुकुमार कोमल, संवृतकोष्ठ-
संकुचित कोष्ठवाला संवृतकोष्ठ, दुश्छर्दन- मुश्किली
उदरी डरनार कठिनाईसे वमन करनेवाले, ऊर्ध्वरक्तपित्त-
उर्ध्व रक्तपित्तवाला ऊर्ध्व रक्तपित्तवाले, प्रसक्तच्छर्दिः
सतत उदरी डरनार निरन्तर वमन करनेवाले, ऊर्ध्ववात-
उर्ध्ववातथी पीडित ऊर्ध्ववातरोगी, आस्थापित-
आस्थापन पायेला आस्थापनवस्ति जिन्हें दी हो वे,
अनुवासित- अनुवासन पायेला अनुवासनवस्ति जिन्हें
दी हो वे, हृद्रोग- हृद्रोग हृदयरोग, उदावर्त- उदावर्त
उदावर्त, मूत्राघात- मूत्राघात मूत्राघात, प्लीहा- प्लीहा
प्लीहा, गुल्म- गुल्म गुल्म उदर- उदररोग उदररोग,
अष्टीला- अष्टीला अष्टीला, खरोपघात- खरोपघात
स्वरमंग, तिमिर- तिमिर तिमिर, शिरः-शङ्ख-कर्ण-अक्षि-
शूल-भार्ताः शिरःशूल, शिरःशूल कर्णशूल अने नेत्र-
शूलथी पीडित मनुष्य शिरोरोग, शंखरोग, कर्णरोग
और अक्षिरोगसे पीडित मनुष्य, तावत् तो तो, अवम्याः
वमनने योग्य नहीं वमनके योग्य नहीं हैं ॥ ८ ॥

8. The following are the conditions where emesis is contra-indicated— persons afflicted with pectoral lesions, those who are cachectic, very obese or extremely emaciated, who are infants, senile, debilitated, fatigued, thirsty or hungry, those who are exhausted by labour, load-carrying and way-faring, or those who are over-eating, sexual excess, study, drinking, or those that are women and delicate whose alimentary

tract is contracted, who do not react to emetics easily or who suffer from hemothermia of the upper region, or from incessant vomiting or from disorders of the upward flow of morbid vata, or who take often evacuating or unctuous enemata, who are suffering from cardiac disorders, misperistalsis, lesions of the urinary tract, splenic disorder, Gulma, abdominal diseases, prostratic enlargement, impairment of voice, and faintness, or are afflicted with pain in the head, temples, ears and eyes.

अच्छर्दनीयानां वमनाद्या व्यापदो भवन्ति—

तत्र क्षतस्थ भूयः क्षणानाद्रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात्, क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधबलासहत्वात् प्राणोपरोधः, श्रान्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत्, कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात्, गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणा रोगप्राप्तिः, सुकुमारस्य हृदयापकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः, संवृतकोष्ठदुश्छर्दनयोरतिमात्रप्रवाहणाद्दोषाः समुत्क्रिष्टा अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं मरणं वा, ऊर्ध्वगरक्तपित्तन उदानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत्,

१. अध्ययन-अध्ययन (इ. द.)

२. गर्भव्यापदा-गर्भव्यापदामादाम (इ.)

३. आमगर्भभ्रंशाच्च-आमगर्भप्रपतनाच्च (थ.)

४. हृदयापकर्षणात्-हृदयविकर्षणात् (थ.)

५. हृदयापकर्षणादूर्ध्वमधो-हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो (थ.)

६. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

७. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

८. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

९. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

१०. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

११. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

१२. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

१३. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

१४. अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं-अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं (थ.)

प्रसक्तच्छर्देस्तद्वत्, ऊर्ध्ववाताध्यापितानुवासितानामूर्ध्व वातातिप्रवृत्तिः, हृद्गिणो हृदयोपरोधः, उदावर्तिनो घोरतर उदावर्तः स्याच्छीघ्रतरहस्ता, सूत्राघातादिभिरार्तानां तीव्रतरशूलप्रादुर्भावः, तिमिरार्तानां तिमिरातिवृद्धिः, शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः, तस्मादेते न वम्याः ।

तत्र तेभां इनमें, क्षतस्थ क्षतयुक्त मनुष्यने उरः-क्षत रोगीको भूयः इरीथी अधिक, क्षणनात् नभभ भवाथी क्षत हो जानेसे, रक्तातिप्रवृत्तिः वधारे पडतुं देली नीडणे छे रक्त अधिक आने लगता है, क्षीण-क्षीण क्षीण, अतिस्थूल-अतिस्थूल अतिस्थूल, कृश-अतिक्षी अतिकृश, बाल-आल बालक, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध, दुर्बलानात् अने दुर्बल मनुष्यो और दुर्बल मनुष्यों, औषधबल-औषधनुं भण औषधबलका, असहत्वात् सहन न करी शकवाथी सहन न करनेसे, प्राणोपरोधः भरलु पासे छे मरणको प्राप्त होते हैं, श्रान्त-थाकेल थके, पिपासितः तारस्था प्यासी, क्षुधितानाम् च अने भूष्यानु और भूखमें मी, तद्वत् ते न प्रमाणे थाय छे इसी प्रकार होता है, कर्मभार-कर्म करवाथी, भार उठाववाथी कार्य करनेसे, भार उठानेसे, अध्वहत-धांभो भार्ग थाववाथी नभणा धयेल दीर्घ मार्ग पर चलनेसे क्लान्त, उपवास-उपवास उपवास, मैथुन-मैथुन मैथुन, अध्ययन-अध्ययन पढाई, व्यायाम व्यायाम व्यायाम लगे रहनेवाले, चिन्ता-तथा चिन्तामां तथा चिन्तामें, प्रसक्त-भूग्न क्षामाणाम् अने शुष्क देहवाणा मनुष्योने एवं क्षीण मनुष्योको, रौक्ष्यात् रक्षिताने दीधे रक्षतासे, वातरक्तच्छेद-वातकोप, रक्तनी भवति वातकोप, रक्तसाव, क्षत-अने क्षतने और उरःक्षतका, भयम् भय भय, स्यात् रहे छे रहता है, गर्भिण्याः गर्भिणीने गर्भिणीको, गर्भ-व्यापत् गर्भनी व्यापत् गर्भका विकार, आमगर्भभ्रंजात् च तथा कथो गर्भ पडी नवाथी तथा आमगर्भके गिरनेसे, दारुणा लयंकर भयानक, रोगप्राप्तिः रोगोनी प्राप्ति थाय छे रोगोंकी प्राप्ति होती है, सुकुमारस्य सुकुमार मनुष्यको, हृदय-हृदयमां हृदयापकर्षणात् आघात-थवाथी आघात लगनेसे, कोपक-कोपक वा उपरना अथवा नीयेना भार्गथी चरति-चरति (मा-तिमिरांगी द्रव्य)

ऊपर या नीचेके मार्गसे, रुधिरातिप्रवृत्तिः दोहलीनी
अति प्रवृत्ति थाय छे रक्तकी अत्यन्त प्रवृत्ति होती है,
संवृतकोष्ठ- संवृतकोष्ठ अने संवृतकोष्ठ और, दुश्छर्दनयोः
मुश्केलीथी वमन करनेवाले कठिनाईसे जिसे वमन आता हो
उनको, अतिमात्र- अतिशय अति, प्रवाहणात् उर्राज्याथी
प्रवाहणसे, अन्तः- कोष्ठ अन्तरना कोष्ठों अन्तरके कोष्ठमें,
समुत्क्रिष्टाः उत्क्रिष्ट अर्थात् उत्क्रिष्ट हुए, दोषाः दोष
दोष, अन्तर्विसर्पम् अन्तर विसर्प अन्तर्विसर्प, स्तम्भम्
स्तम्भ स्तम्भ, जाड्यम् अजडा जडता, वैचिर्यम् अन-
रहितता ज्ञानरहितता, मरणम् वा के मरण अथवा
मृत्युको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं,
ऊर्ध्वग- ऊर्ध्वभागी ऊर्ध्वगामी, रक्तपित्तनः रक्तपित्त-
वाणाना रक्तपित्तके, उदानम् उदानने उदान वायुको,
उरिक्षण उपर तरफ धकेलीने ऊपरकी ओर
फेंककर प्राणान् प्राणोंने प्राणोंको, हरेत् हरे छे
नाश करता है, रक्तम् च अने दोहलीनी और रक्तकी,
अतिप्रवर्तयेत् अतिप्रवृत्ति करे छे बहुत प्रवृत्ति करता है,
प्रसक्तश्चर्दः निरन्तर वमन करनेवाले पक्ष निरन्तर वमन-
वालोंमें मी, तद्वत् ते व प्रमाणे थाय छे इसी प्रकार
होता है, उर्ध्ववात- ऊर्ध्ववातवाणा ऊर्ध्ववातरोगी,
आस्थापित- आस्थापन पाभेदा जिनको आस्थापनवस्ति
ही हो, अनुवासितानाम् अने अनुवासन पाभेद
मनुष्योंने और जिनको अनुवासनवस्ति ही हो उनको,
ऊर्ध्वम् ऊर्ध्व ऊपरकी ओर, वातातिप्रवृत्तिः वायुनी
प्रवृत्ति अतिशय थाय छे वायुकी अति प्रवृत्ति हो जाती
है, हृदोग्निः हृदोग्नीनी हृदयरोगीकी, हृदयोपरोधः
हृदयनी गति रोकध अथ छे हृदयकी गति रुक जाती
है, उदावर्तिनः उदावर्तना रोगीने उदावर्तरोगीको,
उदावर्तः उदावर्त उदावर्त, घोरतरः अति अथ करे अर्ध
अति भयंकर होकर, शीघ्रतर- इन्ता ओकदम शीघ्रताथी
मारना अतिशीघ्रमारक, स्वात् थाय छे होता है
मूत्राघात- मूत्राघात मूत्राघात, आदिभिः वजरेथी
आदिसे, ज्वरानाम् पीडाता मनुष्योंने पीडित मनुष्योंमें,
तीव्रतर- ओकदम तीव्र अत्यन्त तीव्र, शूल- शूलनी
शूलकी, प्रादुर्भावः उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है, तिमिर-
अंधारा आववाना रोगथी तिमिरसे, ज्वरानाम् पीडाता
मनुष्योंने पीडित मनुष्योंका, तिमिर- तिमिर

अतिवृद्धिः विशेष प्रमाणोंमें आवे छे अति बढ़ जाता
है, शिरःशूल- शिरःशूल शिरःशूल, आदिषु वजरे
वाणोंमें आदिवालोंमें, शूल- ते ते शूलनी उब
उम शूल, अतिवृद्धिः अतिवृद्धि थाय छे बहुत बढ़
जाता है, तस्मात् भाटे इसलिए, एते ओओ इनको,
न वम्याः वमनयोग्य नहीं वमन नहीं देना चाहिए।

9-(1). In condition of pulmonary
lesions, owing to further strain due to
vomiting, there will be profuse hemo-
rrhage. In persons who are cachectic,
very obese, emaciated, young, old, or
weak there will be danger to life
owing to their inability to tolerate the
action of medication, and similarly will
be affected those who are fatigued,
thirsty and hungry. In persons broken
down by constant labour, load-lifting
and way faring, and those weakened
by constant fasting, sexual indulgence,
study, exercise and thinking, owing to
their un-unctuous condition there will
be vata-provocation, hemorrhage, or
ulceration; in cases of gravida, there
may be complications of pregnancy,
abortion of the immature fetus and
the incidence of severe diseases. In
the case of delicate persons, consequent
upon the strain on the stomach, there
may be excessive hemorrhage through
the upper or lower channels. In the
case of persons whose alimentary tract
is contracted or who do not easily
react to emetics, the flux of morbid
matter roused but not eliminated,

in the alimentary tract
internally acute spreading
dullness, fainting or

even death. In patients with hemothermia affecting the upper region, it may provoke the Udana vata and take away the life or cause profuse bleeding. In the case of persons afflicted with incessant vomiting, similar are the effects. In condition of upward movement of vata and in persons who have taken corrective or unctuous enema, there will be augmentation of the upward movement of vata. In persons suffering from cardiac disorders there will be impairment of the cardiac function. In cases of misperistalsis, there will be aggravation of the condition which may quickly cause death. Persons afflicted with the lesions in the urinary tract and similar other conditions, there will be manifestation of more acute pain. In persons suffering from fainting, there will be great aggravation. In cases of aches in the head etc., there will be great intensification of pain. Therefore, emesis is contra-indicated in such persons.

सत्र।पवादः —

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु त्रिषगरविहङ्गाजीर्णा-
भ्यवहारामकृतेश्वप्रतिषिद्धं शीघ्रतरकःस्तिष्ठादेवा-
मिति ॥ ९ ॥

इससे आ. इन, सर्वेषु अपि तु लल्लु अपां रोगोभा
पक्ष सब रोगोंमें भी, विष- के रोगो विष जो रोग
विष, गर- संध्यागन्ध अर गर, विरुद्ध- विरुद्ध बोधन
विरुद्ध भोजन, अजीर्ण- अजीर्ण पर अजीर्ण-
वहार बोधन भोजन. आसकृते
उपलब्ध भया होय और आसकृते orders, etc.,
मेथीना इनके, शीघ्रतरका excessive adiposity

पञ्चानं दीर्घे अति शीघ्रकारी होनेके कारण, अप्रतिषिद्धम्
इति कोट्योभा वमन निषिद्ध नहीं इनमें वमन निषिद्ध
नहीं है ॥ ९ ॥

9. Even in all these conditions, emesis is not prohibited if the person is afflicted with acute or chronic poisoning, antagonistic diet, indigestion, predigestion meal and chyme morbidity, as these conditions are very quick in their toxic effect on the body.

वसुधाह्विः —

शेषास्तु वम्याः; विशेषतस्तु पीतलकुष्ठनव-
ज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगलगण्डश्लीपद-
मेहमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णाग्निविस्त्रिकालसकविषगर-
पीतदृष्टिद्विधाधःशोणितपित्तप्रसेक (दुर्गम)-
हृल्लासरोचकाविपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसार-
शोफपाण्डुरोगमुक्षुपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्या-
धयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि
वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुमेहे शाल्याध-
शोषदोषयिनाशवत् ॥१०॥

शेषाः तु भाडीना भाडुसी। शेष मनुष्य, वन्याः
 जभनयोऽयं छे वमनके योग्य हैं, विशेषः तु भास
 करीने खास कर, पीनस- पीनस पीनस, कुष्ठ- कुष्ठ
 कुष्ठ, नवज्वर- नवी ज्वर नव ज्वर, राजयक्ष्म-
 राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, कास- कास कास, श्वास- श्वास
 श्वास, गलप्रद- गलप्रद गलप्रद, गलगण्ड- गलगण्ड
 गलगण्ड, स्त्रीपद- स्त्रीपद स्त्रीपद, मेह- प्रमेह प्रमेह,
 मन्दामि- मन्दामि मन्दामि, विरह- विरह विरह
 विरह भोजन, अजीर्ण- अने अजीर्ण पर और अजीर्ण पर,

१०. दूध-पर्यवस्य (अ)

विद्वान् :- विद्वधिः (य.)

पिच्छप्रसेक-पित्तकफप्रसेक (ड.)

चित्तप्रसेक (दुर्नाम) - चित्तकप्रसेक (ध.)

कोपक... ५५. ४५.

३९... चरित्त (प.)

अन्न- भोजन भोजन, विसृष्टिका- विसृष्टिका विसृष्टिका, अलसक- अलसक अलसक, विष- विषपान विषपान, गरपीत- गरपान गरपान, दह- सर्प वज्रेथी दंश सर्पादिसे काटा जाना, दिग्भ्रष्ट- अर भोपडे अस्थी वीधातुं विषसे लिप्त शत्रुसे आहत होना, अधःशोणित- पित्त- नीयेना भागमां रक्तपित्त अधोगामी रक्तपित्त, प्रसेक- उद्भ्रमेक कफप्रसेक, (दुर्नास अर्श अर्श), हृच्छाल- भोग जी मिचलाना, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक- अपथे। अविपाक, अपची- अपथी अपची, अपस्मार- अपरमार अपस्मार, उन्माद- उन्माद उन्माद, अतिसार- अतिसार अतिसार, शोफ- शोफ शोफ, पाण्डुरोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, मुखपाक- मुखपाक मुखपाक, दुष्टस्तन्य- दुष्ट धान्य दूषित स्तन्य, आदयः वज्रे आदि, विशेषेण अने भाग करीने और विशेषतः, महारोगाध्यायोक्तः च महारोगाध्यायमां उद्धेला महारोगाध्यायमें कहे हुए, श्लेष्मव्याधयः उद्भ्रमेक कफरोगों, एतेषु ऐशेमां इनमें, वमनम् वमन वमन, प्रधानतमम् हि सौधी मुष्प्य छे सबसे मुख्य है, इति ऐम ऐसा, उक्तम् उक्तुं छे कहा है, कदारसेतुमेदे उक्तम् ऐम जेतरेना पाणे। तैऽवाथी क्योंकि जैसे खेतकी गैठके तोड़नेसे, शल्यादि- शाण वज्रे शालि आदिके, अशोच- दोष- सूक्ष्म न भवाने दोष न सूखनेका दोष, विनाश- वत् नाश पाभे छे तेवी रीते वमनकी उपर उद्धेला रोगे। नाश पाभे छे नष्ट हो जाते हैं वैसे वमनसे उक्त रोगों नष्ट हो जाते हैं ॥१०॥

10. Emesis is indicated in all other conditions and specially in persons suffering from coryza, dermatosis, recent fever, consumption, cough, dyspnea, spasm of the throat, deradenoncus, elephantiasis, urinary disorders, weakness of gastric fire, antagonistic diet, indigestion, acute intestinal irritation, intestinal torpor, acute poisoning, chronic poisoning, poisonous bites or stings, hemothermia affections of the lower region, ptialism, (pil-

anorexia, indigestion, scrofula, epilepsy, insanity, diarrhea, edema, anemia, stomatitis, galactic disorders and disorders of kapha specially mentioned in the chapter on nomenclature of disorders (Sutra Chap. XX); in all these conditions, emesis is considered the foremost of treatment and it acts like the breaking of the bund of the paddy field so that the paddy and other crops are saved from the harm of getting over-watered.

अविरेच्याः —

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्कनालाघोभाग- रक्तपित्तविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियावपानिनिरुद्धकामा- दिव्यप्राजीर्णिनवज्वरिमदात्ययिताध्मातशयार्वि- ताभिहतातिस्त्रिगधरुक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः ॥११॥

सुभग- सुभमां उधरेल सुखसे पके हुए, क्षतगुद- क्षतयुक्त गुदावाण। गुदामें क्षतवाले, मुक्कनाल- भणनी नाण पर कायु वगरेना खुली गुदवलयों वाले, अघो- भागरक्तपित्त- नीयेना भागना रक्तपित्तवाण। अधोगामी रक्तपित्तसे पीड़ित, विलङ्घित- धंधन पाभे लङ्घन किये हुए, दुर्बलेन्द्रिय- दुर्बल इन्द्रियावाण। निर्बल इन्द्रियोंवाले, अवपानि- भंड अभिवाण। मंदामिवाले, निरुद्ध- निरुद्धपाभे। निरुद्ध कामादिस्त्रिग- काम वजरेथी ०५३ कामादिमें फंसे हुए, अजीर्ण- अजीर्णवाण। अजीर्ण- रोगी, नवज्वरि- नवा ताववाण। नवज्वररोगी, आध्मात- आध्मानवाण। आध्मानरोगी, शल्यादित- शल्य- पीडित शल्यसे पीड़ित, अभिहता- प्रहार पाभे। अभि- घातको प्राप्त हुए, अतिस्त्रिगध- अतिस्त्रिगध अतिस्त्रिगध, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, दारुणकोष्ठाः दूर उद्धेलावाण। दूर रुद्धयः तथा अन्त्य पुरुषेमां ०५५ देला ०५५ रुद्धयः तत्तसे लेकर, गर्भिण्यन्ताः तु पुनः २. शोमं वनु वृद्धयः ०५५ गर्भिणी पर्यन्तके मनुष्योको, विरगदस्तम्- विरगदस्तम् प्राजीर्णवज्वर (ध.)

अविरेच्याः विरेचनेन योग्य नथी विरेचन नहीं देना चाहिए ॥ ११ ॥

11. The conditions in which purgation is contra-indicated are delicate constitutions or ulceration of rectum, or prolapse of rectum or hemothermia affecting the lower region or excessive fasting or weakness of the sense, dullness of gastric fire, or persons who have taken evacuating enema or are agitated by passions or those afflicted with indigestion, recent fever, alcoholism, distension of abdomen, foreign body, injury, over-unctuousness, over-dehydrated-ness, hard bowelled condition and group of conditions beginning with pectoral lesions and ending with gravaida described in the previous paragraph.

तेषां विरेचनाया व्यापरो भवन्ति—

तत्र सुभगस्य सुकुमारोको दोषः स्यात्, क्षत-
गुदस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्,
मुक्तनालप्रतिप्रवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरक्तपि-
त्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्बलेन्द्रियात्प्राप्तिरूढा
औषधवेगं न सहेरन्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रव-
र्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्,
अजीर्णिन आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽविपक्वान्
दोषान् न निर्हरेद् वातमेव च कोपयेत्, मदात्य-
यितस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्,

१२. क्षते गुदे-क्षते गुदे वायुः (घ.)

„ गुदे प्राणोपरोधकरीं-गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं क. ख.

„ प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्-प्राणोपरोधकरीं रुजां

„ तद्वत्-तद्वदेव (घ.)

„ अयोगदोषान्-अयोगदोषान्

„ देहे वायुः-देहे वायुः

आध्मातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठे निचितो वायु-
र्विस्पर्पन् सहसाऽऽनाहं तीव्रतरं मरणं वा जन-
येत्, शल्यादितामिहतयोः क्षते वायुराश्रितो
जीवितं हिंस्यात्, अतिस्निग्धस्यातियोगभयं भवेत्,
रूक्षस्य वायुरङ्गप्रग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरे-
चनोद्धता दोषा हृच्छूलपर्वमेवानाहाङ्गमर्दच्छर्दि-
मूर्च्छाक्लमाजनयित्वा प्राणान् हन्त्युः, क्षतादीनां
प्रतिप्रवृत्तानां छर्दनोको दोषः स्यात्; तस्मादेते
न विरेच्याः ॥ १२ ॥

तत्र तेभां इनमें, सुभगस्य सुभगां उधरेखने
सुभग मनुष्यको विरेचन देनेसे, सुकुमारोक्तः सुकुमारोक्तः
भाटे उधरेखने सुकुमार मनुष्यमें कथित, दोषः दोष, दोष
काय थाय छे होता है, क्षतगुदस्य क्षतयुक्त गुद-
वाणाने क्षतगुदरोगीकी, क्षते नभमी क्षत, गुदे गुदभां
गुदामें, प्राणोपरोधकरीं विरेचन प्राणोपरोधक विरेचन
मरणजनक, रुजां व्याधि पीडाको, जनयेत् उत्पन्न करे
छे उत्पन्न करता है, मुक्तनालम् मुक्तनाल रोगीने मुक्तनाल
रोगीके, अतिप्रवृत्त्या मलनी अतिशय प्रवृत्तिथी मलकी
अतिप्रवृत्ति होनेसे, हन्यात् भारी नाथे छे मृत्युको
उत्पन्न करता है, तद्वत् ते नभमी इसी प्रकार, अधो-
भागरक्तपित्तिनम् नीथेना भागना रक्तपित्तवाणाने
भारी नाथे छे अधोगामी रक्तपित्तरोगीको मार डालता
है, विलङ्घित- लुब्ध लंघन पामेक्ष बहु लङ्घन किने,
दुर्बलेन्द्रिय- दुर्बल चन्द्रियोवाणा दुर्बल इन्द्रियोवाले,
अल्पाग्नि- अल्प अग्निवाणा अल्पाग्नि, निरूढाः अने
निश्च पामेक्ष मनुष्यो निरूढ दिये मनुष्यो, औषधवेगम्
औषधना वेगने औषधके वेगको, न सहेरन् सहन
करे शकता नथी सहन नहीं कर सकते, कामादिव्यग्र-
मनसः काम वगेरथी व्यग्रमनवाणाने कामादिसे
व्याकुल मनुष्योमें, न प्रवर्तते विरेचननी प्रवृत्ति
थती नथी विरेचन प्रवृत्ति नहीं होता, कृच्छ्रेण
वा अथवा भुशेदीथी या कठिनाईसे, प्रवर्तमानम्
प्रवृत्ति थती प्रवृत्ति होनेपर, अयोगदोषान् अयोगदोषान्
अयोगके दोषोको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे
कोमल है, अजीर्णिनः अजीर्णवाणाने अजीर्ण-
१२. चरमिता वा पुरीषकोष्ठे-आध्मातस्य पुरीषप्रथिते कोष्ठे (घ.)

-आध्मायमानस (घ.)

रोगीको, आमदोषः आमदोषः स्वात् आयुः उ होता है, नवज्वरिणः नवा ताववाणाः नव ज्वररोगीमें, अक्षिपकान् अपक्व अपक्व, दोषान् दोषाने दोषोंको, न निर्हरेत् निरेचन अहार कालं नही विरेचन बाहर नहीं निकालता, वातश्च एव अने वायुने व और वायुको ही कोपयेत् कोपावे से कुपित करता है, मदात्ययवाणा रोगीना मदात्ययवाले रोगीके, मद्यक्षीणे मद्यक्षी क्षीयु मद्यक्षी मद्यसे क्षीण, देहे देहमा शरीरमें, वायुः कोपयेत् वायु कुपित वायु प्राणोपरोधश्च मृत्यु मृत्युको, कुर्यात् करे से करता है, आध्मानात् आध्मान-वाणा आध्मानवाले रोगीके, आध्मानः वा अध्वा आध्मान अतुं आनतुं होय अध्वा अनुध्मना या होते हुए आध्मानवाले मनुष्यके, पुरीषकोष्ठे मलाशयमा मलाशयमें, निचितः भेजे अथेक्षे संचित, वायुः वायु वायु, विसर्पन् प्रसरते प्रसरते फैलता हुआ, सहसा आति ते सहसा, तीव्रतरश्च अति तीव्र तीव्रतर, आनाहम् आनाह आनाहको, मरणम् वा अध्वा मरणम् या मरणको, जनयेत् उत्पन्न करे से उत्पन्न करता है, शल्यादित-शल्यापीडित शल्यसे पीडित, अभिहतयोः अने प्रहार पाभेक्षना और चोट लगे हुए पुरुषोंके, क्षते क्षतमा क्षतमें, आश्रितः आश्रित स्थित, वायुः वायु वायु, जीवितम् जीवनने प्राणोंका, हित्वा नाश करे से नाश कर देता है, अतिस्निग्धस्य अति स्निग्ध अनुध्मने अतिस्निग्ध मनुष्यमें, अतियोगमयश्च अतियोगने अत्य अतियोगके भयको, भवेत् उत्पन्न करे से उत्पन्न करता है, वायुः वायु वायु, रुक्षस्य रुक्ष अनुध्मना रुक्ष मनुष्यके, अङ्गप्रमहम् कुर्यात् अङ्ग नकडे से अंगोंको जकड़ता है, दारुणकोष्ठस्य अने दारुण कोष्ठवाले मनुष्यमें, विरेचनोद्धताः विरेचनशी वधेक्षे विरेचनसे कुपित हुए, दोषाः दोषो दोष, हृच्छूल-हृच्छूल हृदयशूल, पर्वमेद-पर्वमेद पर्वमेद, आनाह-आनाह आनाह, अङ्गमर्द-अङ्गमर्द अंगोंका दूटना, छर्दि-छर्दि वमन, मूर्च्छा-मूर्च्छा मूर्च्छा, क्लमान् अने थकने और क्लमको, जनयित्वा उत्पन्न करीने उत्पन्न करता है, प्राणान् प्राणाने प्राणोंका, हन्युः हन्युः हन्युः से हन्युः से क्षतादीनाम् क्षतयुक्तयो शरीर मर्द (मर्द) गर्भिण्यन्तानाम् गर्भिणी सुधीनां मनुष्यो

पर्यन्त रोनियोंमें, छर्दिकोः वमनप्रकर्षणमा उद्देष्टा वमनमें कहे हुए, दोषः दोषो दोषों, स्वात् आयुः उ होते हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, एते आ मनुष्याने इन मनुष्योंको, न विरेच्याः विरेचन आपुं न भेक्षे विरेचन देना नहीं चाहिए ॥ १२ ॥

12. A person living in luxury will suffer from the same disorders as delicate people. In persons of ulcerated rectum there will be very distressing pain in the lesions of the rectum which may cause danger to life, and in case of prolapse of rectum, it may cause death owing to over-action of the bowels. In case of hemothermia affecting the lower region, similar results will be produced. The persons who have undergone lightening therapy, those whose senses have become debilitated or whose digestive fire is dull or those who have taken evacua-tive enema, will not be able to tolerate the action of medication. In case of persons whose minds are agitated by sexual passion and similar other senti-ments, either there will be no effect of purgation or there will be some effect of purgation with great difficulty. In these cases there will be harmful effects of the imperfect action of purgation. In cases of indigestion, there will be disorders of chyme. In cases of persons with recent fever, purgation will not be able to eliminate the toxic substances. This is yet immature but will be able to eliminate the vata. In case of persons with alcoholism in one of the regions, the provoked vata

may endanger life. In a condition of meteorism, the vata, getting accumulated in the colon and increasing the distension, begins to spread and causes tympanitis of a severe and sudden type or may cause even death. The vata lodged in the wounds or ulcers caused by a foreign body or by trauma, may destroy the life. In persons who have taken excess of oleation therapy, there is the likelihood of over-action of the purgative medication. In case of a dehydrated or un-unctuous person, it will cause spasticity of the limbs. In the case of a hard-bowelled condition, the morbid matter, being roused up but not fully eliminated, causes cardiac pain, joint-pain, constipation, body-ache, vomiting, fainting and prostration and may even cause death. In persons suffering from the group of disorders beginning with pectoral lesions and ending with the conditions of grāvīda, there will be the same evil effects as described in emesis. Therefore purgation is contra-indicated in these cases.

विरेचनार्हाः—

शेषास्तु विरेच्याः; विशेषतस्तु कुष्ठज्वरमे-
होर्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोदराशोब्रमप्लीहगुरुमाबुद-
लगण्डप्रस्थिविसृचिकालसकमूत्राघातक्रिमिकोष्ठ-
विसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेत्रास्यदाह-
हृद्रोगव्यङ्गनीलिकानेत्रनासिकास्यस्रवणहलीमक-

श्वासकालकामलापचपसारोन्मादवातरक्तयोनि-
रेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकछर्दिश्वयथूदरवि-
स्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगा-
ध्यायोक्ताः; एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममि-
त्युक्तमशुषणशमेऽग्निगृहवत् ॥१३॥

शेषाः तु पाठीना पुरुषाने शेषोको विरेच्याः
विरेचन आपबुं नेष्टी विरेचन देना चाहिए, विशेष-
तः तु पास करीने विशेषकर, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, ज्वर-
ज्वर ज्वर, मेह- प्रमेह प्रमेह, ऊर्ध्वरक्तपित्त- उपरना
आगुं रक्तपित्त ऊर्ध्वरक्तपित्त, भगन्दर- भग-हर भगन्दर,
उदर- उदररोग उदररोग, अर्शः- अर्श अर्श, ब्रध्न-
अध्न ब्रध्न प्लीह- प्लीहा प्लीहा, गुल्म- गुल्म गुल्म,
अबुद- अभुद अबुद, गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड, प्रस्थि-
गण्ड प्रस्थि, विसृचिका- विसृचिका विसृचिका, अलसक-
अलसक अलसक, मूत्राघात- मूत्राघात मूत्राघात,
क्रिमिकोष्ठ क्रिमिकोष्ठ क्रिमिकोष्ठ, विसर्प- विसर्प विसर्प,
पाण्डुरोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, शिरःपार्श्वशूल- शिरःशूल,
पार्श्वशूल, शिरःशूल पार्श्वशूल, उदावर्त- उदावर्त
उदावर्त, नेत्रास्यदाह- नेत्रदाह, मुण्डाह- नेत्रदाह,
मुखदाह, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, व्यङ्ग- व्यंग व्यंग,
नीलिका- नीलिका नीलिका, नेत्र- नेत्रसाव आंखोंका
साव, नासिका- नासिकासाव नासिकासाव, आस्यस्रवण-
मुण्डाह मुखसाव, हलीमक- हलीमक हलीमक, श्वास-
श्वास श्वास, काल- काल कास, कामला- कामला कामला,
अपची- अपची अपची अपसार- अपसार अपसार,
उन्माद- उन्माद उन्माद, वातरक्त- वातरक्त वातरक्त,
योनिरेतोदोष- योनिदोष, वीर्यदोष योनिदोष, शुक्रोष,
तैमिर्य- तिमिररोग तिमिर, अरोचक- अरुचि अरोचक,
अविपाक- अपथे अविपाक, छर्दि- छर्दि छर्दि, श्वयथु-
उदर- शोथ, उदर शोफ, उदर, विस्फोटक- विस्फोटक
विस्फोटक, आदयः अग्रे रोगो आदि रोगों, विशेषेण
तथा पास करीने और विशेषकर, महारोगाध्यायोक्ताः
महारोगाध्यायमां कहेला महारोगाध्यायमें कहे, पित्त-
व्याधयः पित्तव्याधयो विरेचनथी नाश पासे
पित्तरोगों विरेचनसे नष्ट होते हैं, एतेषु
कोमक- रोगाध्याय-रोगाध्याय (ज.)
चरमि- पक्षमे-अभ्यपगमे (य)

१३. उदर-अपची (त)

, नेत्रनासिकास्यस्रवण-नेत्रनासिका

, नेत्रनासिकास्यस्रवण-नेत्रनासिका

, नेत्रनासिकास्यस्रवण-नेत्रनासिका

, नेत्रनासिकास्यस्रवण-नेत्रनासिका

हि औओभा इनमें, विरेचनम् विरेचन विरेचन, प्रधानतमम् सौथी मुष्म छे सबसे मुख्य है, इति औभ ऐसा, उक्तम् छलुं छे कहा है, अग्नि-उपजमे अग्निगृहवद् जेम अग्नि शीत यतां अग्निधर पक्षु शीत यध अय छे, तेम आ रोगोभा निरेचन देवाथी पित्तुं भूण पीडणी नवाले वीधे पित्तरोजा पक्षु शीत यध अय छे अग्निके शान्त होनेसे अग्निगृह भी ठण्डा हो जाता है वैसे, इन रोगोंमें विरेचन देनेसे पित्तके मूलके निकल जानेसे पित्तरोगों शान्त हो जाते हैं।

13. In all others purgation is indicated; and especially in those suffering from dermatosis fever, urinary disorders, hemothermia affecting the upper part, fistula in-ano abdominal diseases, piles, inguinal swelling, splenic disorders, gulma, malignant tumours, dera-demoncus, tumors acute intestinal irritation, intestinal torpor, lesions in the urinary tract, intestinal worms, acute spreading affections, anemia, headache and pleurodynia, misperistalsis, burning in the eyes and mouth, cardiac disorders, fleshy mole and bluish black moles, excessive discharge from the eyes, nose and mouth, Halimaka jaundice, dyspnea, cough, scrofula, epilepsy, insanity, rheumatic conditions, gynecic and seminal disorders, faintness, anorexia, indigestion, vomiting, edema, leucorrhea, eruptions and similar conditions and specially in disorders of pitta enumerated in the chapter on the nomenclature of diseases (Sutra-Chap. XX). In these cases purgation is the foremost treatment, just as the quenching of the fire is the first thing to do when a house is on fire.

अनास्थाप्याः —

अनास्थाप्यास्तु-अजीर्णपित्तस्त्रिग्वपीतस्त्रेहोत्कि-
पदोषात्प्राप्तिरान्तरात्तद्विदुर्बलशुच्यणाश्रमात्ता-
तिकृशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिककृतनस्तःक-
र्मकुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्टोविकाश्वा-
सकादहिकावद्धच्छिद्रोदकोदराध्मानालसकविसू-
चिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥१४॥

अजीर्ण- अजीर्णवाणा अजीर्णरोगी, अतिस्त्रिग्व-
अति स्त्रिग्व अति त्रिग्व, पीतस्त्रेह- स्त्रेह पीधेद
जिसने स्त्रेहपान किया हो, उत्किपदोष- उत्किपदोष
वाणा जिसके दोष बाहर निकलनेके लिए प्रवृत्त हो रहे
हों, अल्पाग्नि- भेदाग्निवाणा मन्दाग्नि, यान्तरा-
सवारीथी पाकेद सवारीसे थके हुए, अतिदुर्बल- अति
दुर्बल अति निर्वल, शुच्यणाश्रम- भूष, तरस अने
श्रमथी भूख, प्यास तथा थकावटसे, आर्त- पीडित पीडित,
अतिकृश- अतिकृश अतिकृश, भुक्तभक्त- पुरतभाज
भोराक भाधेद जिसने अभी भोजन किया हो, पीतोदक-
पुरतभाज जल पीधेद जिसने अभी पानी पिया हो,
वमित- वमन पाधेद जिसने वमन किया हो, विरिक्-
विरेचन पाधेद जिसने विरेचन किया हो, कृतनस्तःकर्म-
नस्त कर्म करेद जिसने नस्त कर्म किया हो, कुद्ध-
भुत्से थयेद कोधी, भीत पीधेद डरपोक, मत्त- भक्त
मत्त, मूर्च्छित- मूर्च्छित मूर्च्छित, प्रसक्तच्छर्दि- सतत
उदरी निरन्तर वमन, निष्टोविका- सतत थूँड निरन्तर
थूँड, आस- आस आस, कास- कास कास, हिका- छेडकी
हिका, बद्धछिद्रोदकोदर- भेडोदर, छिद्रोदर, ज्वलोदर बद्धो-
दर, छिद्रोदर, उदकोदर, आध्मान- आध्मान आध्मान,
अलसक- अलसक अलसक, विसूचिका- विसूचिका
विसूचिका, आमप्रजात- आमप्रजात आमप्रजात,
आमातिसार-आमातिसार आमातिसार, मधुमेह- मधुमेह
मधुमेह, कुष्ठ- अने कुष्ठ औओभा और कुष्ठ इनमें,
आर्ताः दु पीडित मनुष्यो ते। पीडित मनुष्योंको तो,
अनास्थाप्याः आस्थापनने योग्य नहीं आस्थापन नहीं
करना चाहिये ॥ १४ ॥

पुरुषे श्च conditions where correc-
extra-indicated are—the
शाम वन पवन
विशेषस्थान-विशेषस्थान overunctuous

conditions of the body or over-dose of oleation, a highly roused condition of the humors, weakness of the gastric fire, exhaustion due to riding, excessive weakness, affliction due to hunger, thirst and fatigue, excessive emaciation, also just after a meal or a drink of water, immediately after emesis, purgation, errhination, in condition of anger, fright, intoxication fainting, incessant vomiting, ptyalism, dyspnea, cough, hiccup, the condition of intestinal obstruction or perforation, ascites, meteorism, intestinal torpor, acute intestinal irritation, miscarriage, enteric, diarrhea, diabetes and dermatosis.

तेषामास्थापनाया व्यापरो भवन्ति ताः—

तत्राजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं मूर्च्छां श्वयथुर्वा स्यात्, उत्क्रिष्टदोषमन्दाग्र्योररोचकस्तीव्रः, यान्छान्तस्य क्षोभव्यापन्नो बस्तिराशु देहं शोषयेत्, अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णाभ्रमार्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यात्, अतिकृशस्य कार्यं पुनर्जनयेत्, भुक्तभ्रमपीतोदकयोर्दृक्कृशयोर्वमधो वा वायुर्वस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराजनयेत्, वमितविरिकयोस्तु रुक्षं शरीरं निरुहः क्षतं क्षार इव दहेत्, कृतनस्तःकर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसः कुर्यात्, कुक्षमीतयोर्वस्तिरुर्ध्वमुपप्लवेत्, मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघाताद् व्यापत्

१५. मन्दा-अग्र्य (क.)

१. शोषयेत्-शोषयेत् (घ.)

२. अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णा-अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णा (घ.)

३. कर्ध्वमधो वा वायुर्वस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान्-कर्ध्वमधो वा वायुर्वस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान् (घ.)

४. रुक्षं-रिक्तं (घ.)

५. कृतनस्तः-निर्द्वेष (घ.)

६. कुक्षमीतयोर्वस्तिरुर्ध्वमुपप्लवेत्-कुक्षमीतयोर्वस्तिरुर्ध्वमुपप्लवेत् (घ.)

७. मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघाताद् व्यापत्-मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघाताद् व्यापत् (घ.)

स्यात्, एतच्छब्दविनिष्टीविकाश्वासकासहिकार्तानामूर्ध्वभूतो वायुर्ध्वं बस्ति नयेत्, वदच्छिद्रोदकोदराभ्रमार्तानां भृशतरमाध्माप्य बस्तिः प्राणान् हिंस्यात्, अलसकविसूचिकामप्रजातामातिसारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेदकृष्टि-लोर्ध्वधोः पुनर्वृद्धिः, तस्मादेते नास्थाप्याः ॥१५॥

तत्र तेषां इनमें, अजीर्ण-अजीर्ण, अतिस्निग्ध-अतिस्निग्ध, अतिस्निग्ध, पीतस्नेहानाम् अने स्नेह पीषेदाने और स्नेह पीनेवालोंको आस्थापन देनेसे, दूष्योदरम् दूष्योदर दूष्योदर, मूर्च्छा-मूर्च्छा मूर्च्छा, श्वयथुः वा के सौजे थाय छे अथवा श्वयथु होता है, उत्क्रिष्टदोष-उत्क्रिष्टदोष दोषवाणा उत्क्रिष्टदोष-वाले, मन्दाग्र्योः तथा मन्दाग्र्योःवाणाने और मन्दाग्र्य-वालेको तीव्रः तीव्र तीव्र, अरोचकः अरुचि अरोचक, स्यात् थाय छे होता है, यान्छान्तस्य सवारीथी थाडेवाणी सवारी करनेसे थके मनुष्यको, क्षोभव्यापन्नः क्षोभभी निरुद्ध थयेदी क्षोभसे दूषित हुई, बस्तिः अस्ति वास्ति, देहश्च देहं शरीरको, आशु जलदी शीघ्र, शोष-मेत् शोषण करे छे शुष्क कर देती है, अतिदुर्बल-अतिदुर्बल अतिदुर्बल क्षुत्-तृष्णा-अने भूख, तरस और भूख, व्यास, श्रम-तेमज श्रमधो एवं यज्ञानसे, आर्तानाम् पीडित मनुष्योने पीडित मनुष्योंको, पूर्वोक्त-पहले उक्ते, दोषः दोष दोष, स्यात् थाय छे होता है, अतिकृशस्य अतिकृशने आस्थापन अतिकृशको आस्थापन, पुनः कार्यम् इरीने कृशता और भी कृशता, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, भुक्तभ्रम-तरतमां भोराड भाषेद अभी भोजन खाने-वाले, पीतोदकयोः अने तरतमां ज जल पीषेद मनुष्यने। एवं अभी पानी पीनेवालेका, वायुः वायु वायु, उत्क्रिष्टदोष उत्क्रिष्टदोष थधने उत्क्रिष्ट होकर, बस्तिम् अस्तिने बस्तिको, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, अधः वा के नीचे या नीचे, उत्क्रिष्टदोष उत्क्रिष्टदोष ले जाकर, क्षिप्रम् जलदी शीघ्र, घोरान् भयंकर भयानक, विकारां विकारोने रोगोंको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न कर देता है, निरुहः निरुद्धअस्ति निरुद्धवस्ति, वमित-विरिकयोः

८. व्यापत्-आघातानाम्-आघातानाम् (घ.)

९. कोमल-कोमल न स्थाप्या (घ.)

१०. चरितम्

वमन अने निरेखन पामेक्ष मनुष्यना वमन या
 विरेचन दिये हुए मनुष्यके रुक्षम् रक्ष रुक्ष, शरीरम्
 शरीरने शरीरको, वृ तो तो, क्षारः क्षार क्षार क्षतम्
 क्षतम्ने क्षतको, इव नेम आगे छे जैसे जलाता है,
 दहेत् तेम आगे छे वैसे जलाता है, कृतनस्तःकर्मणः
 नेनुं नस्त कर्म करवाभा आन्धुं होय ओवा नस्त
 कर्म किये हुए, मृदसंरुद्धस्रोतसः पूष पुं धायेव सोतो-
 वाणा मनुष्यना अत्यंत रुद्ध स्रोतोवाले मनुष्यके,
 विभ्रंशम् धन्त्रियोना भ्रंशने इन्द्रियोके विभ्रंशको, कुर्यात्
 करे छे उत्पन्न करता है, क्रुद्धभीतयोः गुरसे थयेव अने
 भीषेवने क्रुद्ध और डरे हुएको वी हुई, वस्तिः अस्ति
 वस्ति, ऊर्ध्वम् उपरना भागभा ऊर्ध्व भागमें, उपप्लव
 पलोथी अथ छे पहुंच जाती है, मूर्च्छितयोः मत्त
 अने मूर्च्छित मनुष्यनी मत्त और मूर्च्छित मनुष्यके,
 संज्ञायाम् संज्ञा संज्ञाके, मृशम् पूष अत्यधिक, विच-
 लितायाम् विचलित यथा विचलित होनेके कारण,
 चित्तोपघातात् चित्तनी हानिने लक्ष चित्तोपघातसे,
 व्यापस् व्यापत् रोग, क्षात थाय छे हो जाता है
 प्रसक्तच्छर्दिः- सतत उलटी निरन्तर वमन, निष्ठीविका-
 अने सतत थूंकवाणा और निरन्तर थूंकवाले, श्वास-कास-
 तथा श्वास, कास और श्वास, कास, हिक्कातानाम् तेम
 होउकीथी पीडायेव मनुष्योने एवं हिचकीसे पीडित मनुष्योका,
 ऊर्ध्वभूतः ऊर्ध्व अनेव ऊर्ध्वगामी हुआ, वायुः वायु
 वायु, वस्तिम् ऊर्ध्वम् अस्तिने उपर तरफ वस्तिको
 ऊपरकी ओर, ज्वेत् लक्ष अथ छे ले जाता है, बद्ध-
 चिद्धदकोदराध्मानानाम् अक्षीदर, क्षिद्रोदर, अक्षीदर
 अने आध्मानथी पीडायेवओने बद्धोदर, क्षिद्रोदर,
 उदकोदर, और आध्मानके रोगियोंमें, वस्तिः अस्ति
 वस्ति, मृगततरम् अत्यंत अधिक अत्यन्त अधिक
 आध्माप्य आध्मान करी आध्मान उत्पन्न करके
 हिंस्यात् प्राप्नोति नाश करे छे मृत्यु उत्पन्न कर देती
 है, अलसक- अलसक अलसक, विसृजिका- विसृजिका
 विसृजिका, आमप्रजास- आमगर्भनी उत्पत्ति आमगर्भकी
 उत्पत्ति, आमातिसारिणाम् तथा आमातिसारवाणाने
 और आमातिसाररोगियोंको, आमकृतः आमजन्यः
 जन्य, दोषः दोष थाय छे दोष हो जाता है,
 कुष्ठिनोः मनुष्ये अने कुष्ठवाणाने मनुष्ये (त. य.)

रोगियोंके, व्याधेः रोगनी रोग, पुनः पुनः और मी,
 वृद्धिः वृद्धि वृद्ध, स्थाय थाय छे जाते हैं, तस्मात् भाटे
 इसलिए, एते ओओः इनको, न आस्थाप्याः आस्थापन
 योग्य नथी आस्थापन नहीं देना चाहिए ॥ १५ ॥

15 Now, in condition of indigestion
 or over-unctuous condition or of over-
 dose of oleation, there may occur
 abdominal diseases of the tridiscordance
 type. fainting or edema. In provoked
 condition of the humors in the stomach
 and in weakness of the gastric fire,
 there will be severe anorexia. In a
 condition of exhaustion due to riding,
 the enema, causing agitation of the
 system, brings about emaciation of the
 body. In conditions of great debility,
 hunger, thirst and fatigue, the same
 disorders occur as described before.
 In a condition of extreme emaciation
 the condition will be further aggra-
 vated. In the case of enema taken
 immediately after food or a potion of
 water, the vata, getting provoked
 throws out the enema-fluid upwards
 or downwards and produces serious
 disorders. In the case of the enema given
 following upon emesis or purgation,
 the evacuative enema would burn the
 dehydrated body as if cauterized with
 caustic. In the case of persons who
 have taken errhine therapy, it will
 cause impairment of the senses and
 obstruction of the channels. In a
 condition of anger or fright, the enema
 goes very high. In a condition of
 fainting due to deran-
 gement of the nervous system, there will be

complications of injury to the mind. In persons who are suffering from incessant vomiting, ptyalism, dyspnea, cough and hiccup, the vata, turned into an upward course, will carry the enema fluid upwards. In persons afflicted with obstruction or perforation of intestines, ascites, or meteorism, the enemata, still increasing the distension, may kill the patient. In conditions of intestinal torpor, acute intestinal irritation, abortion and diarrhea, there will occur disorders of chyme. And in cases of diabetes and dermatosis, there will be further aggravation of the disease. Hence, in these conditions, corrective enema should not be given.

आस्थापनाद्वाः—

शेषास्वास्थाप्याः; विशेषतस्तु सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुकसङ्गबलवर्णमांसरेतःक्षय-
दाषाधमानाङ्गसुतिक्रिमिकोष्ठोदावर्तशुद्धातिसारपर्व-
मेदाभितापप्लीहगुल्मशूलहृद्दोगभगन्दरोन्मादज्व-
रब्रध्नाशिरःकर्णशूलहृदयपार्श्वपृष्ठकटीग्रहवेपनाक्षे-
पकगौरवातिलाघवरजःक्षयार्तविषमाग्निस्फिग्जा-
नुजङ्घोरुगुल्फपार्णिप्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनान्तद-
न्तनखपर्वास्थिशूलशोषस्तम्भान्त्रकूजपरिकर्ति-
कार्पाल्पसशब्दोग्रगन्धोत्थानादयो वातव्याधयो
विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेष्वस्थापनं
प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवद् ॥१६॥

१६ शुद्धातिसारपर्वमेदाभिताप -- एतच्चाङ्गुलिसारसर्वाङ्गभिताप (घ)

अभिगपप्लीहगुल्मशूलहृद्दोग प्लीहगुल्महृद्दोग (घ)

॥ क्षयार्तविषमाग्नि-क्षयार्तविषमाग्नि (घ)

॥ बाह्वङ्गुलिस्तनान्तदन्तनखपर्वास्थिशूलशोष (घ)

दन्तपार्श्व (घ)

॥ शोष शोष (घ)

॥ वनस्पतिमूलच्छेदवद् -- वनस्पतिमूलच्छेदवद् (घ)

शेषाः तु आधीना पुत्रुषो शेष पुरुषो, आस्थाप्याः
आस्थापनयोग्ये छे आस्थापनके योग्य हैं, विशेषतः
तु आस ऊर्ध्वे खासकर, सर्वाङ्ग-सर्वाङ्ग रोग सर्वाङ्ग
रोग, एकाङ्ग-ओङ्गरोग एकाङ्गरोग, कुक्षिरोग-कुक्षिरोग
कुक्षिरोग, वात-वातरोग वायुरोग, वर्चः-भणरोग
मलरोग, मूत्र-मूत्ररोग मूत्ररोग, शुकसङ्ग-अने वीर्य-
रोग और शुकरोग, बल-अलक्षय, अलक्षय बलक्षय,
बलदोष, वर्ण-वर्णक्षय, वर्णदोष वर्णक्षय, वर्णदोष,
मांस-मांसक्षय, मांसदोष मांसक्षय, मांसदोष, रेतः-क्षय-
दोष वीर्यक्षय, वीर्यदोष वीर्यक्षय, वीर्यदोष, आध्मान-
आध्मान आध्मान, अङ्गसुति-रूपशरीरान्तरा स्पर्शज्ञान,
क्रिमिकोष्ठ-कृमिकोष्ठ क्रमिकोष्ठ, उदावर्त-उदावर्त उदावर्त,
शुद्धातिसार-शुद्धातिसार शुद्धातिसार, पर्वमेद-पर्वमेद
पर्वमेद, अभिताप-अभिताप सन्ताप, प्लीह-प्लीहा
प्लीहा, गुल्म-गुल्म गुल्म, शूल-शूल शूल, हृद्दोग-
हृद्दोग हृद्दयोरोग, भगन्दर-भगन्दर भगन्दर, उन्माद-
उन्माद उन्माद, ज्वर-ज्वर ज्वर, ब्रध्ना-ब्रध्ना ब्रध्ना,
शिरःकर्णशूल-शिरःशूल, कर्णशूल शिरःशूल, कर्णशूल,
हृदय-हृदयग्रह हृदयग्रह, पार्श्व-पार्श्वग्रह पार्श्वग्रह,
पृष्ठ-पृष्ठग्रह पृष्ठग्रह, कटीग्रह-कटीग्रह कटीग्रह, वेपन-
उभय कम्प, आक्षेपक-आक्षेपक आक्षेपक, गौरव-
गौरव गौरव, अतिलाघव-अतिलाघव अतिलाघव,
रजःक्षय-अने रजःक्षयधी और रजःक्षयसे,
आर्त-पीडा पापेल पीडित, विषमाग्नि-विषमाग्नि
विषमाग्नि, स्फिक्-स्फिक् स्फिक्, जानु-जोड्गु जङ्घा,
जङ्घा-पिंडी जङ्घा, ऊरु-साथणी ऊरु, गुल्फ-धुंटी
गुल्फ, पार्णि-पानी पार्णि, प्रपद-क्षेत्र प्रपद, योनि-
योनि योनि, बाहु-आडु बाहु, अङ्गुलि-अङ्गुली
अङ्गुलि, स्तनान्त-डीटडी चूचुक, दन्त-दांत दांत, नख-
नख नख, पर्व-पर्व पर्व, अस्थिशूल-अने हाड्डाभां
शूल और अस्थिमें शूल, शोष-शोष शोष, स्तम्भ-जडता
स्तम्भ, अन्त्रकूज-अन्त्रकूजन आंतोंमें गुद्गुद्गाहट,
परिकर्तिका-वाट परिकर्तिका, कार्पाल्प-थोडा थोडा थोडा
थोडा, सशब्द शब्द साथे शब्दके साथ, उग्रगन्धोत्थान-
धवाणा भणने त्याग उपमंथयुक्त मलका त्याग,
कोमल-ओरे रोजे आदि रोग, विशेषेण अने आस
३२ चरित, विशेषकर, महारोगाध्यायोक्ताः महारोगा-

ध्यायमां कहेला महारोगध्यायमें कथित, वातस्याधः
च वातरोगो बालरोग, एतेषु औष्णीमां इनमें, आस्था-
पनम् आस्थापन आस्थापन, प्रधानम् इति औष्णी
मुच्यते सवसे मुख्य है, इति औष्णी ऐसा, उक्तम् कहे
उं कहा है, वलस्पति-मूलच्छेदवत् औष्णी वृक्षं मूल कापी
नाभवाथी आयुं वृक्ष सूक्ष्म अथ है, तेन वातुं
मूल छेदात् नवाथी शरीरना सधना रोगो नाश
पाये है जैसे वृक्षके मूलको काट डालनेसे सारा ही वृक्ष
सुख जाता है, उसी प्रकार वातके मूलच्छेदसे शरीरके
सब रोग नष्ट होते हैं ॥ १६ ॥

16. Corrective enema is indicated in all other conditions and especially in general and local diseases in gastric disorders, retention of flatus, feces, urine and semen, and in loss or morbidity of vitality, color, flesh and semen; in meteorism, numbness of the limbs, helminthiasis disorders of misperistalsis, simple diarrhea, joint-pain, sense of extreme heat, splenic disorders Gulma, colic, cardiac disorders, fistula-in-ano, insanity, fever, inguinal swelling, headache, earache, cardiac spasm, rigidity of side of the chest, back and waist, tremor, convulsions, heaviness, extreme lightness, amenorrhea, irregular condition of gastric fire, aches atrophy or rigidity of buttocks, knees, calf, thigh, ankles, heels, feet, gynecic organs, arms, fingers, nipples of the breast, teeth, nails, bones and joints, intestinal gurgling, griping pain and frequent passage of foul smelling and scanty stools along with flatus, and especially in the disorders of enumerated in the chapter on nomenclature of diseases. In these conditions

corrective enema is considered the foremost of medications and it acts like the cutting at the root of a tree.

अनुवासनानर्हाः —

य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः स्युः, विशेषतस्त्वभुक्तभक्तनवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहा-
र्शःप्रतिश्यायारोचकमन्दाग्निदुर्बलप्लीहकफोदरोर-
स्तम्भवर्चोभेदविषगरपीतपित्तकफामिष्यन्दगुरु-
कोष्ठस्त्रीपदगलगण्डापचिक्रिमिकोष्ठिनः ॥१७॥

ये एव औष्णी जो, अनास्थाप्याः आस्थापनने
योग्य नहीं आस्थापनके अयोग्य हैं, ते एव ते औष्णी
वे, अननुवास्याः स्युः अनुवासनने पक्ष योग्य
नहीं अनुवासनके भी अयोग्य हैं, विशेषतः तु
भास करीने विशेषकर, अभुक्तभक्त- औष्णी ओराध
भाषा न होय ते जिसने भोजन न किया हो वह,
नवज्वर- औष्णी नवा ताप और नवज्वर, पाण्डुरोग-
पाण्डुरोग पाण्डुरोग, कामला- कृमिगो कामला, प्रमेह-
प्रमेह प्रमेह, अर्शः- अर्श अर्श, प्रतिश्याय सणेभम
प्रतिश्याय, अरोचक- अरुचि अरोचक, मन्दाग्नि- मन्दाग्नि
मन्दाग्नि, दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, प्लीह- प्लीहा प्लीहा,
कफोदर- कफोदर कफोदर, उरुस्तम्भ- उरुस्तम्भ
स्तम्भ, वर्चोभेद- भणभेद अतिसार, विषगरपीत- विष
पीथिल, गर पीथिल विषपीत, गरपीत, पित्त- पित्ता-
भिष्यन्द पित्तामिष्यन्द, कफामिष्यन्द- कफामिष्यन्द
मिष्यन्द, गुरुकोष्ठ- गुरुकोष्ठ गुरुकोष्ठ, स्त्रीपद- स्त्रीपद
स्त्रीपद, गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड, अपचि- अपचि
अपचि, क्रिमिकोष्ठिनः तथा पेटमां क्रिमिवाणा अनुवासनने
योग्य नहीं और क्रिमिकोष्ठवाले अनुवासनके योग्य नहीं
हैं ॥ १७ ॥

17. Unctuous enema is contra-
indicated in all those conditions in
which corrective enema is contra-
indicated, especially in persons who
take any food, in recent

युक्तपक्षे औष्णी (न) any food, in recent
रोगो भोजन पृष्ठवत् (न) विषगरपीत- विषगरपीत मिष्यन्द (न)

fevers, anemia, jaundice, urinary disorders, piles coryza, anorexia, weakness of gastric fire, debility splenic disorders, abdominal diseases of the kapha type, spastic paraplegia, looseness of stools, ingestion of natural or chemical poisons discharge of mucus or bile. hard-bowelled condition, elephantiasis, deradenoncus, scrofula and intestinal worms.

तेषामनुवासानां व्यापदो भवन्ति ताः —

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते
 कोटः, नवचरपाण्डुरागकामलाप्रमेहिणां दोषानु-
 त्किंशोदरं जनयेत्, अर्शसस्यार्शस्यभिष्यन्त्या-
 धमानं कुर्यात्, अरोचकार्तस्यान्नगृद्धिं पुनर्हन्त्यात्,
 मग्नाग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात्, प्रतिश्याय-
 प्लीहादिमतां भृशमुत्किंशदोषाणां भूय एव दोषं
 वर्धयेत्; तस्मादेते नानुवास्याः ॥१८॥

तत्र तेभां इनमें, अमुक्तमस्तस्य ज्ञेयं भेदात्
आधि न होय भोजन नष्टिये हुएके, अनावृतमार्गत्वाम्
भार्ज पुच्छा होवासी मार्गके खुजा होनेसे, स्नेहः स्नेह
स्नेह, ऊर्ध्वम् उपर तरफ ऊपरकी ओर, अतिवर्तते आस्थो
अथ छे अनुसरण करता है, नवज्वर- नवे। ताव नव
ज्वर, पाण्डुरोग- पांडुरोग पाण्डुरोग, कामला- कर्मणी
कामका, प्रमेहिणाश्च अने प्रमेहिना रोगीओना और प्रमेहके
रोगियोंमें, दोषान् दोषोंने दोषोंको, उत्क्रिश्य उत्क्रिश्य
करी कुपित करके, उदरम् उदररोगने उदररोगको,
जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अर्शस्य अर्श-
रोगीना अर्शरोगीके, अर्शांसि अर्शोंने अर्शोंको,
अभिष्यन्द्य अभिष्यन्दित करी अभिष्यन्दित करके,
आध्मानश्च आध्मान आध्मान, कुर्याद् करे छे उत्पन्न
करता है, अरोचकार्तस्य अरुचिकी मनुष्यकी
अरोचकसे पीडित मनुष्यकी, पुनः पुनः वृद्धि
अनाब्जनी धृञ्छानोञ् अव्रजी अव्रजी
करे छे नष्ट करता है, मन्दाग्नि
अने दुर्बल मन्दाग्नि

अम्रिको, मन्दतरङ्ग वधारे अंठ और सी मन्द, कुर्षात्
 करे छे करता है. मृथङ्ग अत्यन्त अति, उत्कृष्ट-
 दोषाणाञ्च उत्कृष्ट दोषाणाञ्च उत्कृष्ट दोषवाले, प्रतिश्याज्
 सौम्य प्रतिश्याय, प्लीहादिबताञ्च प्लीहा वजरे-
 वाणा अनुष्योमा और प्लीहा आदिके रोगियोंमें, दोषञ्च दोष
 दोषको, भूयः एव वज्जि अधिक और सी अधिक,
 वर्धयेत् वधारे छे बढ़ा देता है. तस्मात् एते भाटे
 ओओ इसलिए इनको, न अनुवास्याः अनुवासनने
 योग्य नहीं अनुवासन नहीं देना चाहिए
 ॥ १८ ॥

18. Now, in persons who have not taken any food, unctuous solution spreads far upwards owing to there being no obstruction in the alimentary tract. In conditions of recent fever, anemia, jaundice and urinary anomalies, it will provoke the humors and cause abdominal diseases. In piles it will make the piles slimy and cause distension of abdomen; in anorexia, it will further impair the desire for food; in weakness of gastric fire, it will make it still weaker; in coryza, splenic disorders and similar other conditions and in a condition of provoked humors it will further aggravate the condition. Therefore, in these conditions one, should not give unctuous enemata.

अनुवासनार्हः —

य एवास्थाप्यास्त एवानुधास्याः; विशेषतस्तु
रुक्षतीक्ष्णाग्रयः केवलवातरोगार्ताश्च; एतेषु हानु-
रासनं प्रधानतश्चित्युक्तं मूले द्रुमप्रसेकवत् ॥१९॥

कोमलं युक्तं मूले दुग्धप्रसेकवत् - न स्पष्टं मूलच्छेदनकरं (व. ड. द.)
चरितं - मूले दुग्धाणां प्रसेकवच्चेति (व.)

ये एव जेथो जो, आस्थाप्याः आस्थापनने
 योग्य छे आस्थापनके योग्य हैं, ते एव तेथो जे वे ही,
 अनुवासाः अनुवासनने योग्य छे अनुवादनके योग्य
 हैं, विशेषतः तु भास करीने विशेषकर, रुक्षतीक्ष्णामयः
 रुक्ष अने तीक्ष्ण अग्निवाणा रुक्ष और तीक्ष्ण अग्निवाले,
 केवल- तथा केवल तथा शुद्ध, वातरोगार्ताः च वातरोगभी
 पीडित वायुरोगसे पीडित, एतेषु हि जेथो भां इनमें,
 अनुवासनम् अनुवासन अनुवादन, प्रधानतमम् सौथी
 मुख्य छे सबसे मुख्य है, इति जेम ऐसा, उक्तम् कहुं
 छे कहा है, मूले दुग्धप्रसेकवत् जेम वृक्षना भूगर्भा पाणी
 रेखाधी तेना पान स्निग्ध थाय छे, तेम रुक्ष
 शरीरवाणा पुरुषना पक्वाशयश्च भूगर्भा अनुवासन
 देवाथी तेनु सधणु शरीर स्निग्ध थाय छे जैसे वृक्षके
 मूलमें जल सींचनेसे उस वृक्षके पत्ते स्निग्ध हो जाते
 हैं उसी प्रकार रुक्ष शरीरवाले पुरुषके पक्वाशयरूप मूलमें
 अनुवासनके पहुंचानेसे सारा शरीर स्निग्ध होता है।

19. The unctuous enema is indicated in those very conditions where corrective enema is indicated and specially in persons who are low in unctuous quality and are afflicted with an acute gastric fire and disorders purely of morbid vata. In these conditions, the unctuous enema is considered the foremost of medications and is like water to a tree poured at its very roots.

अशिरोविरेचनाहः—

अशिरोविरेचनाहस्तु अजीर्णिभुक्तभक्तपीतके-
 हमद्यतोयपातुकासाः स्नातशिराः स्नातुकामः क्षु-
 ण्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डहतव्यायव्याया-
 मयानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिकानुवासित-
 गर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ताः, अनृतो दुर्दिने चेति॥

अजीर्णि. अजीर्णवाणा अजीर्णवाले, भुक्त-
 तर्मा जेराक आधेव अमी भोजन खाये हुं (त. ५.)

तुरतर्मा स्नेह पीधेव अमी स्नेह पीये हुए, मद्य-तोय-
 भक्ष अने भक्ष मद्य तथा जल, पातुकासाः पीवान्नी भ्र-
 वाणा पीनेकी इच्छावाले, स्नातशिराः स्नातुं कामः नहायान्नी भ्र-
 स्नानकी इच्छावाला, क्षु- भूभ मूख, तृष्णा- तरस
 प्यास, श्रमार्त- अने श्रमभी पीडित और श्रमसे पीडित,
 मत्त- भक्त मत्त, मूर्च्छित- भ्र- मूर्च्छित, शस्त्रदण्ड-
 हत- शस्त्र तथा दंड आगेव शस्त्र और दंडसे आहत,
 व्याय- मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, पान-
 अने भक्षपानभी और मद्यपानसे, क्लान्त- थकेव थके,
 नवज्वर- नवे ताव नवज्वर, शोक- अने शोकभी एवं
 शोकसे, अभितप्त- सतप्त पीडित, विरिक्त- विरेचन
 पाभेव विरेचन लिए, अनुवासित- अनुवासन पाभेव
 अनुवादन लिये, गर्भिणी- गर्भिणी गर्भिणी, नवप्रति-
 श्याय- तथा नवा सजीभमथी तथा नूतन प्रतिश्यायसे,
 आर्ताः पीडित मनुष्यो पीडित मनुष्यको, तु ते तो,
 अशिरोविरेचनाहः शिरोविरेचनने योग्य नहीं शिरो-
 विरेचन नहीं देना चाहिये, अनृतो ऋतु वशर
 ऋतुके बिना, दुर्दिने च इति अने वादणिथे दिवसे
 पक्षु शिरोविरेचन आपवुं नहि जेथो और
 दुर्दिनमें भी शिरोविरेचन नहीं देना चाहिए ॥ २० ॥

20. The conditions where the errhine therapy is contra-indicated are indigestion, persons who have just taken their meals or an unctuous potion, those that are thirsty, those that have bathed their head, those just going to take their bath, those that are afflicted with hunger, thirst or fatigue or are intoxicated, fainted, or injured with a weapon or a stick, or are exhausted by sex-act, exertion or drink, those who have recently suffered fever or are afflicted with those who have just been given an unctuous enema, and those that are afflicted with coryza; nor should

the errhine therapy be given in the wrong season or on a cloudy day.

तेषां शिरोविरेचनाया व्यापदो भवन्ति ताः—

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्रोतां-
स्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायाजनयेत्, पीत-
स्नेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिवतां मुखना-
सास्त्रावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगाजनयेत्, स्नात-
शिरसः कृते च स्नानाच्छिरसः प्रतिश्यायं, क्षुधार्त-
स्य वातप्रकोपं, तृष्णार्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुख-
शोषं च, अशार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तं दोषं
जनयेत्, शस्त्रादण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत्,
व्यवायव्यायामपातुकामानां शिरःस्कन्धनेत्रोर-
पीडनं, नवज्वरशोकाभितप्तयोरूष्मा नेत्रनाडीरनु-
सृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात्, विरिक्तस्य
वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात्, अनुवासितस्य कफः
शिरोगुरुत्वकण्डूकिमिदोषाजनयेत्, गर्भिण्या गर्भं
स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा
जायते, नवप्रतिश्यायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत्,
अनृतौ दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्य शिरोरोगं
च जनयेत्; तदभादेते न शिरोविरेचनाहर्हाः ॥२१॥

तत्र तेभ्यो इनमें, अजीर्णिभुक्तभक्तयोः अशुद्धिर्वाणा
अने भोराठ भाषेव भनुष्यने। अजीर्णरोगी और भोजन
किये हुए मनुष्यका, दोषः दोष दोष, ऊर्ध्ववहानि ऊर्ध्व-
गाभी ऊर्ध्ववह, स्रोतांसि स्रोतांने स्रोतांको, आवृत्य
पूरी धर् रोककर, कास- डास कास, श्वास- श्वास

२१. कासश्वासच्छर्दि-ईषच्छर्दि (ग.)

२२. स्नानाच्छिरसः-स्नातस्य (घ.)

२३. आस्थापनोक्तं दोषं-आस्थापनोक्तो दोषः (घ.)

२४. गर्भिण्या-अन्तर्वस्व्या (स. त.)

२५. काणः कुणिः-कायः शूली (ग.)

२६. जायते-स्यात् (घ.)

२७. अनृतौ दुर्दिने च शीतदोषान्-अनृतुद्वि-
पक्ष-
२८. शीतदोषान् पूतिनस्य-शीतं पूतिन-
२९. शिरोरोगं च जनयेत्-शिरो-

श्वास, छर्दि- उल्टी वमन, प्रतिश्यायाश्च तथा स्रोतभूमि
और प्रतिश्यायको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न कर
देता है, पीतस्नेह- नेत्रोको रनेडपान डपुं होय जिन्होंने
स्नेहपान किया हो, मद्यतोयपातुकामानाश्च भय अने जल
पीवानी नेने डपुं होय मद्य और जल पीनेकी जिन्हें
इच्छा हो, कृते च पिवताश्च अने शिरोविरेचन कराव्या
पछी नेत्रोको जल वगेरे पी लीधा होय तेओभा
और शिरोविरेचन कराने पर जिन्होंने जल पी लिया हो
उनमें, मुखनासास्त्राव- भुभस्ताव, नासास्त्राव मुखसाव,
नासास्त्राव, अक्ष्युपदेह- आभ शीपडाथी लीपावी नेत्रोंका
मलमिश्र होना, तिमिर- तिमिरसेग तिमिर, शिरोरोगान्
अने शिरोरोगने और शिरोरोगको, जनयेत् उत्पन्न करे
छे उत्पन्न करता है। स्नातशिरसः भाषे नहानारने
शिरोविरेचनशी शिरसे स्नान किये हुए मनुष्यमें शिरो-
विरेचनसे, कृते च स्नातस्य अने शिरोविरेचन कराव्या
पछी भाषे नहानारभा और शिरोविरेचनके पीछे शिरः-
स्नान करनेवालेमें, प्रतिश्यायश्च स्रोतभूमि प्रतिश्याय,
क्षुधार्तस्य भूभशी पीडायेलाभां भूखसे पीडितमें, वात-
प्रकोपस्य वातप्रकोप वातप्रकोप, तृष्णार्तस्य पुनः तरस्य
पीडायेलाभां प्याससे पीडितमें, तृष्णाभिवृद्धिम् तरस्य
वृद्धि प्यासकी वृद्धि, मुखशोषम् च अने भुभने शोष
और मुखका शोष, अशार्त- तेभ्यो भाडेव एवं भ्रमसे
पीडित, मत्त- भत्त मत्त, मूर्च्छितानाम् तथा भूच्छित
भनुष्येभां और मूर्च्छित मनुष्योंमें, आस्थापनोक्तम्
आस्थापनभां डहेव आस्थापनमें कहे हुए, दोषम्
दोषने दोषको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
शस्त्र- शस्त्रशी शस्त्रसे, दण्ड- अने दंडशी और दंडसे,
हतयोः आधात पाभेलाओभां आहत हुवेमें, तीव्रतराम्
अतिशय तीव्र अति तीव्र, रुजश्च पीडा पीडा, जनयेत्
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, व्यवाय- मैथुन
मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, पात- अने
भयपानशी और मद्यपानसे, क्लान्तानाम् थोडेलाभां थके
हुए मनुष्योंमें, शिरःस्कन्ध- भस्तक, स्कन्ध शिर, स्कन्ध,
नेत्रोरः नेत्र अने छातीभां नेत्र और छातीमें, पीडनम् पीडा
नवज्वरशोक- नवा ताव अने शोकशी नवज्वर और
कोमलभित्तयोः संतप्त थयेलाभां पीडित मनुष्योंमें,
२२. चरमिणी ऊष्मा, नेत्रनाडीः नेत्रनाडीओतुं नेत्रनाडीका,

अनुसृत्य अनुसरण करके, तिमिरम्
अंधारां तिमिर, उवरवृद्धिम् च अने तावन्ती वृद्धि और
उवरवृद्धि: कुर्यात् करे छे करता है. वायुः वायु वायु,
विरिक्तस्य विरेचन पाभेदा मनुष्योन्नी विरेचन लिये हुए
मनुष्योंकी, इन्द्रियोपघातम् छिन्दियोने। नाश इन्द्रियोंका
नाश, कुर्यात् करे छे कर देती है, अनुवासितस्य अनुवासन
पाभेदाने अनुवासित मनुष्यमें, कफः कश्च कफ,
शिरोगुरुत्व- भाथातुं भारेपणुं शिरमें भारीपन,
कण्डू- भणवाण कण्डू, क्रिमिदोषान् च अने
क्रिमिदोषों और क्रिमिरोगको, जनयेत् उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करता है, गर्भिण्याः गर्भिणीना गर्भिणीके,
गर्भम् गर्भने गर्भको, स्तम्भयेत् नष्ट करी नाशे छे
जबबप कर देता है, सः अने ते गर्भ और वह गर्भ,
काणः काणो। काणा, कुणिः नाक। हाथने। कुवडा, पक्ष-
हतः पक्षाघातवाणो। पक्षाघातवाला, पीठसर्पी वा अथवा
लंगडा। अथवा लंगडा, जायते थाय छे होता है, नव-
प्रतिश्यायार्तस्य नवा सौमभयी पीडायेवाना नवप्रति-
श्यायवाले मनुष्योंमें, स्त्रोतांसि स्त्रोतेने स्त्रोतोंको, व्यापा-
दयेत् विडारयुक्त करे छे दूषित करता है. अनृतौ ऋतु
वगैर अकालमें, दुर्दिने च अने वादणिये द्विप्से और
दुर्दिनमें, शीतदोषान् शिरोविरेचन शीतदोष शिरोविरेचन
शीतजन्य रोग, पूतिनस्य पूतिनस्य पूतिनस्य, शिरो-
रोगम् च अने शिरोरोगने और शिरोरोगको, जनयेत्
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, तस्मात् तेथी इस
लिए, एते औओ ये, शिरोविरेचनाद्वाः न शिरोविरे-
चनने थोअथ नथी शिरोविरेचनके अयोग्य हैं ॥२१॥

21. Of these conditions, in a person
with indigestion or in one who has
taken his meals, the errhine treatment
will occlude the channels going to the
upper part of the body and will
cause cough, dyspnea, vomiting and
coryza. If it is administered to persons
who have taken the unctuous potio-
n or persons who are thirsty for
or water, and if these persons dr-
immediately after the errhine-tre-

it will cause excessive discharge
from the mouth and the nose increase
of secretion from the eye (cataract)
and diseases of the head. In persons
who have taken a head bath or in those
who take a head bath after the errhi-
nation, it will cause coryza. In persons
afflicted with hunger it will provoke
the vata; and in those afflicted with
thirst it will intensify the thirst and
cause parching of the mouth. In
persons who are afflicted with fatigue,
intoxication and fainting, it will cause
the same ill-effects as mentioned with
reference to corrective enema; in
persons injured with a weapon or a
stick, it will make the pain more acute;
in persons exhausted by overwork, sex-
act or drink, there will be affliction of
the head, shoulder-region, eye and
chest. In persons who have rece-
ntly suffered from fever or who are
afflicted with grief, the heat, spreading
in the vessels in the eyes, will cause
cataract and rise of body-temperature;
in persons just purged, the vata, getting
provoked, will injure the sense organs.
In persons who have just taken the
unctuous enema, it will cause heaviness
of the head, pruritus and helmen-
thiasis. In pregnant women, it will stiffen
the fetus and the fetus may become
one-eyed, or afflicted with deforma-
tion of the hand, hemiplegia, or parap-
pupine persons afflicted recently
will cause complications
If administered
or on a cloudy

day, it will produce disorders of cold, stink-nose or diseases of the head; therefore the errhine treatment is not indicated in these conditions.

शिरोविरेचनार्हाः—

शेषास्त्वर्हाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्या-
स्तम्भगलहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशालूकशुक-
तिमिरवर्त्मरोगव्यङ्गोपजिह्विकाअर्धावमेदकप्रीवास्क-
न्धांसास्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगादि-
तापतन्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचाला -
क्षिराज्यवृद्धस्वरमेदवाग्ग्रहगद्गदकथनादय ऊर्ध्व-
जत्रुगताश्च वातादिविकाराः परिपकाश्च; एतेषु
शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तं, तद्व्युत्तमाङ्गम-
नुप्रविश्य मुखादीषिकामिवास्त्रकां केवलं विकारकरं
दोषमपकर्षति ॥२२॥

शेषाः तु आधीना भुण्थे शिरोविरेचनने शेष
मनुष्य शिरोविरेचनके, अर्हाः योऽयं छे योग्य हैं, विशेष-
तः तु भास करीने विशेषकर, शिरः- शिरःस्तंभ
शिरःस्तंभ, दन्त- दन्तस्तंभ दन्तस्तंभ, मन्यास्तंभ-
मन्यास्तंभ मन्यास्तंभ, गलहनुग्रह- गलग्रह, हनुग्रह
गलग्रह, हनुग्रह, पीनस- अणुभम पीनस, गलशुण्डिका-
गलशुण्डिका गलशुण्डिका, शालूक- शालूक गलशालूक,
शुक- शुक (अथ प्रकारेण नेत्ररोग) शुक (नेत्ररोग-
विशेष) तिमिर- तिमिर तिमिर, वर्त्मरोग- वर्त्मरोग
वर्त्मरोग, व्यङ्ग- व्यङ्ग व्यङ्ग, उपजिह्विका- उपजिह्विका
उपजिह्विका, अर्धावमेदक- आधावमेदक अर्धावमेदक,
प्रीवा- डोड प्रीवा, स्कन्ध- स्कंध स्कंध, अंस- अंश
अंस, आस्य- भुज मुख, नासिका- नासिका नासिका,
कर्ण- कान कान, अक्षि- आंश आंश, मूर्ध- भस्त्रक
मस्तकके, कपाल- कपाल (अस्थि) कपाल (अस्थि),

२२. शालाक्षिराजि-बालाक्षिरोग (ग.)

.. अक्षिराज्यवृद्ध-अक्षिरोगनाक्ष्यवृद्ध (ग.)

.. रात्रि-रात्रि (ग.)

.. गद्गदकथनादयः-गद्गदकथनादयः

२२. मुखादीषिकामिवास्त्रकां केवलं विकारकरं

adiposity

शिरोरोग- तथा भस्त्रकना रोग तथा शिरके रोग, अर्धित-
अर्धित अर्धित, अपतन्त्रक- अपतन्त्रक अपतानक,
गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड, दन्तशूल- दन्तशूल दन्तशूल,
हर्ष- दन्तहर्ष दन्तहर्ष, चाल- दन्तचाल दन्तचाल,
हिलना, अक्षिराजि- अक्षिराजि अक्षिराजि, अर्धुद- अर्धुद
अर्धुद, स्वरमेद- स्वरमेद स्वरमेद, वाग्ग्रह- वाग्ग्रह
वाग्ग्रह गद्गद- कथनादयः गद्गद, कथन- पगेरे गद्गद,
ऊर्ध्वभागका वय आदि, परिपकाः चयने परिपका और पके
हुए, ऊर्ध्वजत्रुगताः ऊर्ध्वजत्रुगता ऊर्ध्वजत्रुगता, वातादि-
विकाराः च वात पगेरेना विकारे वातादिके विकार, एतेषु
अथोभा इनमें, शिरोविरेचनम् शिरोविरेचन शिरो-
विरेचन, प्रधानतमम् सौथी भुण्थ छे सबसे श्रेष्ठ है,
इति अथ ऐसा, उक्तम् कथं छे कहा है हि डारलु के
क्योंकि, मुखात् नेम भुण्थ मुखात् जैसे मनुष्य
मुत्रमेसे, आसक्तम् योऽक्षी लगे हुए, ईषिकाम् इव
सणी जे ये छे छे सरकण्डेको अलग कर लेता है, तत्
तेम ते वैसे वह, उत्तमाङ्गम् भस्त्रकना शिरमें, अनु-
प्रविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट होकर, केवलम् संपूर्ण
संपूर्ण, विकारकरम् दोषम् विकार करनार दोषने विकार-
कारक दोषको, अपकर्षति जे यी छे छे खींच लेता है ॥२२॥

22. The errhine is indicated in all other conditions and specially in stiffness of the head, teeth or sides of the neck, spasm of the throat and jaw, or coryza, Galasundika, Saluka, Sukra, Timira, diseases of the eyelid, moles, glossitis, hemicrania, diseases of neck, shoulder region, shoulders, mouth, nose, ear, eye, cranium, forehead, facial paralysis, convulsions, contractions, deradenoncus, tooth ache, setting of teeth on edge, looseness of teeth, injection of eyes, malignant tumor, alteration of voice loss of speech, spasmodic speech etc., and conditions affecting the upper part of the body, supra-clavicular region of the body,

as a result of the morbid vata and other humors which get fully developed. In these conditions, errhine treatment is considered the foremost of medications. Entering every interspace of the head, this withdraws the whole of the morbid matter, just as a wick acts in an oil lamp.

कस्मिन्नृतौ कदा नावनं विधेयम् ?—

प्रावृट्शरद्वसन्तरेष्वत्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्यात् कृत्रिमगुणोपधानात्; ग्रीष्मे पूर्वाह्ने, शीते मध्याह्ने, वर्षास्वदुर्दिने चेति ॥२३॥

आत्ययिकेषु भारक, रोगेषु रोगोभा रोगोंमें, प्रावृट्- प्रावृट् प्रावृट्, शरद्व- शरद्व शरद्व, वसन्त-इतरेषु अने वसन्त सिवायनी भीष्म ऋतुभा पक्ष और वसन्तसे भिन्न दूसरी ऋतुओंमें भी, कृत्रिमगुण- कृत्रिम गुणों, उपधानात् उत्पन्न करी रचना करके, नावनम् कुर्यात् शिरोविरेयन देवुं नस्यकर्म करे, ग्रीष्मे पूर्वाह्ने ग्रीष्मभा अर्धरात्रि पहेला ग्रीष्मऋतुमें पूर्वाह्णमें, शीते मध्याह्ने शीतभा मध्याह्ने शीतऋतुमें मध्याह्णमें, वर्षासु अने वर्षाभा और वर्षामें, अदुर्दिने च वाहणा वगैरना दिनसे नश्य देवुं दुर्दिन न होनेपर नस्य देवे ॥ २३ ॥

23. If errhine treatment is to be given in urgent conditions, in seasons other than the first rains, autumn or spring then it should be given by making artificial conditions of these seasons. It should be given in the morning in summer in the noon in the winter and in the rainy season when there are no clouds in the sky.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् (त. य.)

येभ्यो यन्न हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्धितम् ॥२४॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारके श्लोक हैं कि, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, पञ्चविधम् पांच प्रकारका, कर्म कर्म कर्म, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, निदर्शितम् दर्शुं छे कह दिया है, यत् कर्म अने ने कर्म और जो कर्म, येभ्यः नेभीने भाटे जिनको, यस्मात् ने कारणसे, न हितम् हितकर नहीं अहित है, यत् च तथा ने और जो, येभ्यः हितम् नेभीने भाटे हितकर छे जिनके लिए हितकर है, विस्तरेण ते विस्तारपूर्वक अत्यन्त छे वह विस्तारपूर्वक कह दिया है ॥ २४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

24. Thus has the fivefold mode of purificatory therapy been propounded regarding what is contra-indicated, in whom and wherefore and similarly what is indicated and in whom.

उक्तेषु विधिविधेषु वैद्येन स्वयमप्युहो विधेयः—

न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिनिविशेद्विषयः ।

स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥२५॥

निर्दिष्ट अतावेला तंत्रमें कहे गये, अपि जयें अर्थभा पक्ष अर्थमें भी, बुधः च ज्ञाना वैद्ये बुद्धिमान वैद्य, एकान्तेन ऐकान्तपक्षे एकान्तरूपसे, न अभिनिविशेत् वगैरी रहवुं न ओर्ध्वे निश्चय कर न बैठे, बुद्धिमता बुद्धिमान बुद्धिमान, वैद्येन वैद्ये वैद्य, ज्ञाना अर्थात् यहां, स्वयम् अपि पोते पक्ष स्वयं भी, तर्क्यम् भवेत् तर्क करवो ओर्ध्वे विचार करके निश्चय करे ॥२५॥

२४. यन्न हितम्—यत्नहितम् (ख.)

.. परच्छोकानन्तरम्—

भवन्ति चात्र

इत्यधिकः पाठः (घ.) पुस्तके ।

२५. न चैकान्तेन—न चैकान्तेन (घ.)

युक्तपक्षे (घ.) निविशेद्विषयः—निर्दिष्टमेकान्तेन समानवेत्

२५. ज्ञानं ज्ञानं बुद्धिमता (क. त. घ. फ.)

विशयस्य—विशयस्य

25. But the intelligent physician should not determine this according to the letter of these directions exclusively, but must use his own discretion and reasoning in arriving at decisions.

उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् २६

देश- देश के देश देश, काल- काल काल, बलम् तथा अथ तथा बलके, प्रति अनुसार अनुसार, सा हि ऐसी, अवस्था अवस्था अवस्था, उत्पद्येत उत्पन्न थाय छे के उत्पन्न होती है कि, यस्याम् जेभा जिनमें, कार्यम् करना लायक कार्य कर्तव्य कर्म भी, अकार्यम् स्यात् अकार्यं अने छे न करने योग्य होता है, वर्जितम् अने तज्जवा लायक और न करने योग्य, कर्म च कर्म पक्ष कार्य भी, कार्यम् करना पडे छे करने योग्य बन जाता है ॥ २६ ॥

26. There may arise situations in view of the nature of the place time and the vitality of a particular patient, when, what is contra indicated in a patient, may be necessary for him and what is indicated may have to be avoided.

उर्दिर्हृद्रोगगुल्मानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥२७॥

स्वे पोतपोताना अपने अपने, चिकित्सिते चिकित्साध्यायभा चिकित्साध्यायमें, उर्दि- उल्टी वमन, हृद्रोग- हृद्रोग हृदयरोग, गुल्मानाम् अने गुल्मरोगनी और गुल्म इनकी, अवस्थाम् अभुक्त अवस्था अवस्थाके

२६ उत्पद्येत-उत्पद्यते (क.)

देश-देश (क.)

स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम्-स्यात् कर्म

वर्जितम् वर्जितम् (न प.)

२७. कुष्ठिनाम् कुष्ठाले (प) *adiposity*

प्राप्य अनुसरीने अनुसार, वमनम् ते रोगवाणाओने भाटे वमन आपवानुं उन रोगवालोंके लिए वमन करानेको, निर्दिष्टम् छलुं छे कहा है, कुष्ठिनाम् अने कुष्ठरोगीओने भाटे और कुष्ठरोगियोंके लिए, वस्तिकर्म च वस्तिकर्म छलुं छे वस्तिकर्म कहा है ॥२७॥

27. Emesis in vomiting, cardiac disease and gulma, and enemata in dermatosis, though contra-indicated, are generally recommended at particular stages of the disease, in the chapters dealing with therapeutics.

तस्मात् स्वत्यपि निर्देशे कुर्याद्बुद्ध्या स्वयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥२८॥

तस्मात् तेथी इस लिए, निर्देशे शास्त्रभा निर्देश शास्त्रमें निर्देश, सति अपि होय तो पक्ष होनेपर भी, स्वयम् पोते अपनी, धिया ऊह बुद्धिथी तर्क करीने बुद्धिसे तर्क कर, कुर्यात् कार्य करना पडे कर्म करना चाहिए, तर्केण तर्क तर्कके, विना वगैरनी विना, या सिद्धिः जे सिद्धि भणे छे जो सफलता मिलती है, सा ते वह, यदृच्छासिद्धिः एव यदृच्छासिद्धि न छे यदृच्छासिद्धि ही है ॥ २८ ॥

28. Hence, despite the directions laid down, therapeutic measures should be decided upon by the physician, with the use of his own discretion. The success achieved without the exercise of reason is indeed success resulting from chance.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मिय-
सिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेश-
अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरक-
कोमल ते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पासेवा
चरक भा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके,

अप्राप्ते अप्राप्ते अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढभवे
पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने
सिद्धिस्थान विषे सिद्धिस्थानमें, पञ्चकर्मसिद्धिः 'पञ्च-
कर्मसिद्धि' 'पञ्चकर्मसिद्धि', नाम नामने। नामका,
द्वितीयः श्रीभे दूसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus, in the Section on Success in
Treatment, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
second chapter entitled 'The Success in
Treatment through the Fivefold Puri-
fication Therapy' not being available
the same as restored by Dridhabala,
is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीभे अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

वस्तिसूत्रीयसिद्धयुपक्रमः—

अथातो वस्तिसूत्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, वस्तिसूत्रीयाम्
सिद्धिम् 'वस्तिसूत्रीयसिद्धि' नामना अध्यापयुं 'वस्ति-
सूत्रीयसिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "Success in Treatment
through the Principles of the Enema
Procedure."

१. वस्तिसूत्रीयां-वस्तिसूत्रीय (ड. व.)

२. वस्तिसूत्रीयां-वस्तिसूत्रीय (क.)

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

वस्तिविषयेऽग्निवेशस्य कतिपयप्रश्नाः—

कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये

स्थितं घनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसङ्घैर्वृतमग्निवेशः

पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥ ३ ॥

शैलवरस्य पर्वतश्रेष्ठ पर्वतश्रेष्ठ, घनेशायतनस्य
हिमालयना हिमालयके, रम्ये पार्श्वे रमणीय पक्ष ना
भागमा रमणीय पार्श्वे प्रवेशमें, कृतक्षणम् आराम-धेती
शान्तिपूर्वक आरामसे, स्थितम् ठेठे ठेठे बैठे हुए, महर्षि-
सङ्घैः महर्षिभोजना समूहशी महर्षिसमूहसे, वृतम्
नीटणाले घिरे हुए, पुनर्वसुम् भगवान् पुनर्वसुने
भगवान् आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने,
प्राञ्जलिः हाथ भेडी हाथ जोड़कर, अन्वपृच्छत्
पूछथुं पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa with folded hands
made the following inquiry of Punar-
vasu, as he was sitting at leisure
surrounded by a host of great sages
amidst the pleasant Himalaya as in
the neighbourhood of the abode of
Kubera, the god of wealth.

वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः

स्यात् सिद्धिमान् किम्पयमस्य नेत्रम् ।

कीदृक्प्रमाणाकृति किङ्कुणं च

केभ्यश्च कियोनिगुणश्च वस्तिः ॥४॥

निरूहकल्पः प्रणिधानमात्रा

ज्ञहस्य का वा शयने विधिः कः ।

३. शैलवरस्य शैलवरस्य (द.)

४. घनेशायतनस्य घनेशायतनस्य (द.)

५. किङ्कुणं च किङ्कुणश्च (क. घ.)

६. वस्तिः कियोनिगुणश्च (ख. घ. झ. फ.)

७. प्रणिधानमात्रा प्रणिधानमात्रा (ग. घ. ङ. च.)

८. ज्ञहस्य ज्ञहस्य (ग. घ. ङ. च.)

९. का वा का वा (ग. घ. ङ. च.)

१०. शयने शयने (ग. घ. ङ. च.)

११. विधिः कः विधिः कः (ग. घ. ङ. च.)

के वस्तयः केषु हिता इतीदं

ध्रुवोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥५॥

किम् अपेक्ष्य शी शी आभतने विचार करीने
किन नियमोंका विचार करके, नरेभ्यः पुत्रुषेने मनुष्योंमें,
वस्तुः वस्तिः आपेक्षी अस्ति दी हुई वस्ति, सिद्धिमान्
सङ्ग कृतकार्य, स्यात् थाय्य छे? होती है?, अथ नेत्रम्
अनी नणी इसका नेत्र, किम्भयम् शानी अनावेक्षी
होय छे? किन द्रव्योंसे बनता है?, कीदृक् केवी आतना
क्या हैं इसके, प्रमाणाकृति प्रमाण्य अने आकृतिवाणी
प्रमाण और आकृति, किङ्गणम् च अने डया गुणवाणी होय
छे? और गुण?, वस्तिः अस्तिपुट्ट वस्तिपुट्ट, केभ्यः
हने भाटे किनके लिए, किं योनिगुणः च शालु अनावेक्षुं
अने डया गुणवाणी होयुं भेष्ट छे? किसका और
किसे गुणवाला होना चाहिए?, निरुहकल्पः निरुहनी
कल्पना शी छे? निरुहकी कल्पना क्या है? प्रणिधानमात्रा
तेना प्रयोगनी मात्रा शी छे?, इस वस्तिके देनेकी मात्रा
क्या है?, का वा स्नेहस्य अनुवासनमा स्नेहनी मात्रा
शी छे? अनुवासनमें स्नेहकी क्या मात्रा हैं?, जयने
अस्ति वभते सुवानी लेटनेकी, कः विधिः शी विधि छे?
क्या विधि है?, के वस्तयः कर्ष कर्ष अस्तिओ छे कौनसी
वस्तियां हैं?, केषु हिताः हने भाटे हितकर छे? किनके
लिए हितकारी है?, इति इदम् आ इनको, श्रुत्वा
महर्षिः साधनी महर्षिओ सुनकर महर्षिने, उत्तरम् वचः
उत्तर उत्तर, प्राह आप्यो दिया ॥ ४-५ ॥

4-5. What are the factors, observing which, an enema administered to a patient is attended with success? Of what material is the tube made? What is its length and shape, what is its quality and what are the sources of the enema-receptacle and what should be the qualities of those receptacles? What is the pharmaceutical formula of the evacuative enema? What is the mode of administration? What is the measure of the dose, etc., etc.

What is the proportion of the unctuous substance? What is the method to be observed in the bed? What are the varieties of enema and in whom are they indicated? Hearing these questions, the great sage spoke in answer thus.

दोषादीन्यपेक्ष्य दत्तो वस्तिः सम्यक् सिद्धिमेति—

समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-

सात्त्व्याग्निस्त्ववादिवयोषलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय

स्यात् सर्वकर्मणि च सिद्धिमन्ति ॥६॥

दोष-औषध- देश, औषध दोष औषध, देश-काल-
देश, काल देश, काल, सात्त्व्य- सात्त्व्य सात्त्व्य, अग्नि-
अग्नि अग्नि, सत्त्वादि, सत्त्व वगेरे सत्त्व आदि, वयः-
बलानि वय अने अलने! वय और बलको, समीक्ष्य
विचार करीने देखकर, प्रयुक्तः प्रयोगेक्षी दी हुई,
वस्तिः अस्ति वस्ति, नियतम् नडडी निश्चित,
गुणाय स्यात् गुणकारी अने छे गुणकारक होती है,
सर्वकर्मणि च अने सर्व कर्म और सब कार्यमें, सिद्धि-
मन्ति सिद्धिवाणी थाय्य छे सफलता मिलती है ॥६॥

6. If the enema is administered after a full investigation of the morbid humors, the medications, climate and season, homologation of the patient, his digestive power, psychic condition, age and vitality etc., it will give definite results in bringing about the success of the enema and achieving all its objects.

वस्तिनेवविधानोपयोगीनि द्रव्याणि—

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्रीति-

कांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः ।

१ समीक्ष्य-अपेक्ष्य (ब.)

अग्निस्त्ववादि-अग्निसत्त्वौ (ज.)

कांस्यास्थिशस्त्र-कांस्यायनास्थि (घ. फ.)

कोमल-कांस्यास्थिलोह (फ.)

३३ चरमि-लोहद्रुम (क घ. छ त.)

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तै-

नेत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि ॥७॥

सुवर्ण-रूप्य- सोपुं, ३पुं सुवर्ण, चांदी, त्रपु-ताम्र-
कलध, तांशुं बंग, ताम्र, रीति-कांस्य- पित्तल, ३सुं पित्तल,
कांसा, अस्थि-जस्त्र- हाडका, दोह अस्थि, शस्त्र, द्रुम-वेणु-
वृक्ष, वांस वृक्ष, वांस, दन्तैः हाथीदांत हाथीदांत,
नलैः नक्ष नल विषाणैः शींगडा सींग, तै तैः च अने
ते ते और उन उन, मणिभिः भक्षिओधी मणि
आदिसे, सु(त्रि)कर्णिकानि सारी (तय) कक्षिडाओवाणी
उत्तम (तीन) कर्णिकावाले, नेत्राणि नणीओ नेत्र, कार्याणि
अनापवी बनाने चाहिए ॥ ७ ॥

7. The enema tube should be made of gold, silver, tin copper, brass, bronze, bone, wood, bamboo, ivory, reed, horn or crystal and fitted with well-made ears.

वस्तिनेत्रप्रमाणं वास्तनेत्राकृतिश्च—

षट्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि

षट्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

स्युमुद्रकर्कन्धुसतीनवाहि-

च्छिद्राणि बर्त्याऽपिहितानि चैव ॥८॥

यथावयोऽङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यां

मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि

ऋक्षणानि च स्युर्गुडिकामुखानि ॥९॥

स्यात् कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे

मूलाश्रितै बस्तिनिबन्धने द्वे ।

७. नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः नेत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि—
नेत्राणि शृंगैर्मणिभिर्नलैश्च त्रिकर्णिकानि प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

८. चैव—चाणि (घ.)

९. स्युर्गुडिकामुखानि—स्युर्गुडिकामुखानि (घ.)

षट्-विंशति- ७०वीस छवीस, द्वादश- अने बार
और बारह वर्षजानाम् वर्षनां मतुथे। माटे वर्षकी
वयवालोंके लिए, षट्-द्वादश- अतुकेमे छ, बार कमशः
छः, बारह. अष्ट- अने आठ और आठ, अङ्गुल-
आंगुलना अङ्गुल, संमितानि भापनी नणीओ नेछिओ
परिमित नेत्र कमशः होने चाहिए, सुद्र-कर्कन्धु-सतीन-
वाहिच्छिद्राणि अने ओथोनां छिद्र पक्ष अतुकेमे भग,
यक्षीओर अने मटर पेसी अथ ओवां होवां नेछिओ
और इनके छिद्र सी कमशः मूंग, जड़वेर और मटरके
प्रवेश योग्यहोना चाहिए. बर्त्या तथा वाटथी तथा
बत्तीसे, अपिहितानि च एव अंध डरेदां बन्द, स्युः
होवां नेछिओ रहने चाहिए. मूलाग्रयोः अस्तिनेत्र मूला
अने अग्र भागमां वस्तिनेव मूलमें और अग्र भागमें,
यथावयः वय प्रमाणे उम्रके अनुसार, अङ्गुल-
अतुकेमे अंगूठा कमशः अंगूठे, कनिष्ठिकाभ्याम् अने
टयथी आंगणी नेटथी और कनिष्ठिकाके बराबर,
परिणाहवन्ति परिधिवाणां बोलाईवाले, स्युः होवां नेछिओ
होने चाहिए, ऋजूनि पणी सीधां और ये सीधे, गोपुच्छ-
सम- गाथना पूंछां नेवी गायके पूंछके समान,
आकृतीनि आकृतिनां आकृतिवाले, ऋक्षणानि श्लक्ष्ण्य
चिकने, गुडिकामुखावि अने गेणी नेवां गेणी मुप-
वाणां और गुलिकाके सदृश गोल मुखवाले, स्युः होवां
नेछिओ होने चाहिए, एका ओक इन कर्णिकाओंमें एक,
कर्णिका- कक्षिडा कर्णिका, अग्रचतुर्थभागे आंगुलना
थोथा भागमां आगेके चतुर्थ भागमें, स्यात् होवी
नेछिओ होनी चाहिए, बस्तिनिबन्धने अने अस्ति आंधतानी
और बस्ति बांधनेके लिए, द्वे मूलाश्रिते ये कक्षिडा मूलाभां
होवी नेछिओ शेष दो मूलमें होनी चाहिए ॥८-९॥

8-9. The length of the enema tube should be six, twelve or eight finger-breadths, according as the age of the patient is six, twenty or twelve years respectively. The hole or the tube should be such as the passage of a green gram (or the passage of a green gram) respectively, and the

circumference of the tube at the base and apex should be respectively of the thumb and the little finger of the patient. It should be straight and tapering like the cow's tail, smooth and globular at the mouth. There should be one ear attached to it at the first quarter from the mouth and there should be two ears more at the base for linking it with the receptacle.

वस्तिपुत्रनिर्माणविधिः—

जारद्वयो माहिषहारिणौ वा
स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥१०॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥११॥

जारद्वयः अस्तिपुटक १६ अण्ड वस्तिपुटक
बुढे बैल, माहिष- पाडे मैसे, हारिणौ वा हरिण, हरिण,
शौकरः सुपर सूअर, अजस्य वा अपि अथवा अक्षरानी
अस्ति (भूनाशय)थी अनावेधुं अथवा बकरेकी वस्ति
(मूत्राशय)से बनाया हुआ, स्यात् होवुं भेधो होना
चाहिए, दृढः ते दृढ वह मजबूत, तनुः पातली पतली,
नष्टसिरः सिरा वगैरनी सिरारहित, विगन्धः अन्धरहित
गन्धरहित, कषायरक्तः कषायद्रव्यकी भावनाथी दाह
कषायद्रव्यकी भावनासे लाल बनी, सुमृदुः सारी पेठे
डोमण कोमल, सुशुद्धः अने सारी पेठे शुद्ध होवी भेधो
और मली प्रकार शुद्ध होनी चाहिए, सुबद्धसूत्रः सारी
रीते सूत्रथी आधी मली प्रकार धागेसे बांधकर, नृणाम्
वयः पुरुषानुं पय मनुष्योंकी वयको, वीक्ष्य भेधने
देखकर, यथानुरूपम् तेने अनुसरी इसके अनुसार,
वस्तिः अस्तिपुटकने वस्तिपुटकको, नेत्रनी
साथे नेत्रके साथ, योज्यः दोराथी
सूत्रसे बांधना चाहिए ॥ १०-११॥

10-11. The enema receptacle should be made of the bladder of an old ox, buffalo, deer, hog or goat. It should be firm, thin, with all its veins removed, free from smell, tanned and colored red with astringents and very soft and very clean. On ascertaining the age of the patient, the bladder should be connected with the appropriate kind of enema-tube, and well secured by means of strings.

वस्तिरलामेऽनुकल्पविधिः—

वस्तेरलामे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।

वस्तेः अस्ति वस्ति, अलामे न भूते ते न मिलने
पर, प्लवजः पक्षीना प्लव पक्षीके, गलः अण्ठाथी
गलेसे, अङ्गपादः वा अथवा आमाश्याश्याना आमाश्या
अथवा चिमगादके चर्मसे, सुघनः अथवा सारी पेठे
धट अथवा खूब घट्ट, पटः वा पञ्चथी वस्तेसे स्यात्
अस्तिपुटक अनावी देवुं भेधो वस्तिपुटक बना लेना
चाहिए ॥ ११३ ॥

11 1/2. If the bladder is not available, the throat of a pelican or the skin of a bat or a very thick cloth may be used instead.

वस्तिप्रयोगविधिः—

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ॥१२॥

११ 1/2. अलामे-अमात्रे (ख. द. फ.)

, वस्तेरलामे प्लवजो गलो वा-वस्तेरभावे प्लवजगलो वा (घ.)

१२. वस्तेरलामे प्लवजो गलो वा स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा-
नेत्रस्य चाक्षामत एव नाडी क्षिणास्थिजा वंशभवा नको वा
(ब. त.)

११. सुशुद्धः-सुबद्धः (घ. फ.) adiposity १२. चरमित्तो गलो वा-प्लवजगलो वा (घ.)

प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे

जीर्णाग्नेमेकाग्रमुपक्रमेत ।

विधिज्ञः विधिं अष्टुनार वैद्ये विधिको जाननेवाला चिकित्सक, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, आस्थापनार्हम् आस्थापनने योग्य आस्थापनके योग्य, समीक्ष्य अष्टुने देखकर, जीर्णाग्नेम् अग्ने अन्न पथी मधुं छे अथवा अन्न जीर्ण होनेपर, एकाग्रम् अग्ने ओझाग्र मनवाणा पुरुषने एकाग्र मनसे स्थित मनुष्यको, शुक्लपक्षे शुक्लपक्षमां शुक्लपक्षमें, पुण्ये अहनि पवित्र दिनसे पुण्य दिनमें, प्रशस्त-प्रशस्त प्रशस्त, नक्षत्र-नक्षत्र नक्षत्र, मुहूर्त-मुहूर्त मुहूर्त, योगे अग्ने योगमां और योग मिलनेपर, उपक्रमेत उपचार करेवा बस्ति देवे ॥ १२३ ॥

12-123. The expert physician, knowing a patient to be fit for the administration of corrective enema should start treatment after the patient has fully digested his food and is composed in mind, on an auspicious day in the bright fortnight, under a propitious constellation and in a good Muhurta and Yoga.

बलां गुडूचीं त्रिफलां सराक्षां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ॥१३॥
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ।
पूतं यवानीफलबिम्बकुष्ठ-
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ॥१४॥
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ।
गुडात् पलं द्विप्रसृतां तु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्या मधु सैन्धवं च ॥१५॥

१२३. जीर्णाग्नेमेकाग्रमुपक्रमेत-जीर्णाग्नेमेकाग्रमुपाचरेत् (ब. क.)

१५. स्नेहस्य-स्नेहाच्च (क. घ.)

१५. सैन्धवं च-सैन्धवे च (ब. ड. घ.)

१५. स्नेहस्य युक्त्या मधुसैन्धवं च-स्नेहं सुनिर्मल्य ततोऽपि

(त. ड.)

प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन

सुबद्धमुच्छ्रास्य च निर्वलीकम् ।

अङ्गुष्ठमन्येन मुखं पिघाय

नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् ॥१६॥

तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं

नातिश्रुधार्तं शयने मनुष्यम् ।

समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा

नात्युच्छिन्ने स्वास्तरणोपपन्ने ॥१७॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं

कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।

सङ्कोच्य सव्येतरदस्य सक्थि

वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥१८॥

क्षिप्ये गुदे नेत्रचतुर्थभागं

क्षिप्यं शनैर्कज्वनु पृष्ठवंशम् ।

अकम्पनावेपनलाघवादीन्

पाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयंस्तम् ॥१९॥

प्रपीड्य चैकप्रहणेन दत्तं

नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

पलोन्मितानि ओझ ओझ पक्ष अष्टौ प्रत्येक चार चार तोले प्रमाणमें, बलाम् अथवा बला, गुडूचीम् अथवा गुडूची, सराक्षाम् सराक्षा राक्षा, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, द्वे अथवा दोनों, पञ्चमूले च पञ्चमूल पञ्चमूल, अष्टौ अष्टौ आठ, फलानि भीक्षण मैनफल, छागात् मांसात् च अग्ने अजरातुं भास और बकरेका मांस, अर्धतुलाम् अर्धतुला तुला २०० तोले लेकर, अप्सु तेने पाणीमां जलमें, चतुर्थशेषम् अर्धतुला आधी रहे त्यां सुधी चतुर्थांश शेष रहे तब तक, पचेत् पकावी पकावे, पूतम् पथी गाणीने इसको छानकर, यवानी-यवानी

१६. सुबद्धमुच्छ्रास्य च निर्वलीकम्-वस्ति ततः सम्बद्धे निषाय (त. ड. घ.)

१७. समेऽथवेषन्न-समेऽथ किञ्चित् (घ.)

१७. समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा-समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा (ब. क.)

१८. प्रपीड्य च-पिचुप्रमाणैः (ब. ड. त. घ. क.)

१८. पृष्ठवंशम् (ब. क.)

१९. वामं प्रसार्य पृष्ठवंशम् शनैर्मृदुजुपृष्ठवंशम् (ब.)

१९. विदर्शयंस्तम्-विदर्शयंस्तम् (ब. घ.)

यवानी, फल- भीठण मैफल, विन्व- भिन्नी बेल, कुष्ठ-
 ३४ कूट, वसा- १०४ वन, सताह्वा- सुवा सोवा, घन-
 विष्पलीनाम् भोज्य अने पीयरना दरेडना नावसोथा
 और विष्पली प्रत्येकके, विचुप्रमाणैः ओड ओड तोला ना एक
 एक तोले, कल्कैः ३६५ के कल्कके, सुखोष्णैः तु नवशेकां
 मुहाते गरम, सत्वैः तैल तैल, गुड- गोण गुड, क्षौद्र-
 भक्ष मधु, घृतैः अने धी साथे और घृतके साथ,
 सुतम् भोजनवा मिला देवे, गुडाए पलम् गोणनी ओड
 पलनी भाना गुडकी चार तोलेकी, स्नेहद्वय तथा धी
 अने तैल भणी तथा धी और तैल मिलाकर, द्विप्रस-
 ताम् ये प्रसृतनी १६ तोलेकी, आत्राय लु भाना देवी
 मात्रा लेवे, युक्त्या च तैमां युक्त्यनुसार उनमें युक्ति
 पूर्वक, मधु भक्ष मधु, सैन्धवम् तथा सिन्धालु भोजनी
 तथा सैन्धव मिलाकर, खजेन अरणीयी तथानीसे, अथितम्
 भथीने मथकर, सुबद्धम् सारी रीते आधेदी अने
 सुबद्ध और, विवलीकम् सप्त न रहे औवी रीते झुरियां
 न रहे ऐसी तरह, उच्छ्वस्व हवावीने वायु काटी
 नाभी दबाकर वायु निकाल कर, बसौ ते अस्तिमां
 वस्तिमें, प्रक्षिप्य नाभीने ढाककरके नेत्राग्रसंस्थाम्
 नेत्रना आगला भागमां रहेवी नेत्रके अग्रभागमें लगती,
 वर्तिम् वाटये बतीको, अपनीय हर करी निकालकर,
 अङ्गुष्ठमण्ड्येन अंगूठाना पथला भागथी अंगूठेके
 मध्यसे, सुखम् नेत्रनु मोटु नेत्रके मुखको, विधाय
 अध करी बन्द करते हुए, तैलाक्तगात्रम्
 शरीरे तैल थोथैल रोगीके शरीरमें तैल मालिश करके,
 कृत्तमूत्रविदकम् मूत्र अने मज्जयाग करावेला मल-
 मूत्र त्याग करवाकर, नातिक्षुभार्तम् अडु भूष्यो न
 होय औवा भूष्यने भूषसे बहुत पीडित न होने पर,
 समे समभय समान, अथवा अथवा या त्ते, ईष्य
 नराड योडा, नवशीर्षके भाथां तरङ्ग थोडा नीया
 शिरकी ओर कुछ नीचे, नारुच्छित्ते वा अडु ठीया न
 होय तेवा न बहुत ऊंचे, स्वास्तरण- तथा सारां भिछानां
 तथा अच्छे बिछौने, उपपक्वे भिछावेला बिछाये हुए
 जयने शयनमां बिस्तर पर, ऋजुदेहम् सीमा शरीर
 शरीरको सीधा, कृत्वा रभावी रखते हुए,
 नम् पोताना हाथनुं न औशीकुं करावी र, को
 शिरहाना बनाकर, सज्जेन आये रोगीको वाम, दाया ३३

पञ्चमे पार्श्वमें, सुखम् सुजे सुखसे, शयानम्
 सुवाडीने लिटवाकर, अस्त्र औना इसके, सज्जेतरङ्ग
 नभाला दाहिनी, सक्थि पगने टांगको, सङ्कोच्य
 सङ्कोचावीने सिकोचकर, वायम् अने आधाने और
 वांप्पी टांगको प्रसार्य आधो करी फैलाकर, ततः
 ते पछी बादमें, तम् प्रणयेत् अस्ति देवी वस्ति देनी
 चाहिए, स्निग्धे गुदे त्पारे स्नेह थोपडेय गुदामां धी
 या तैलसे गुदाको, स्निग्धम् स्निग्ध करी स्निग्ध करके,
 नेत्रचतुर्थभागम् नेत्रने थोथो भाग नेत्रके चतुर्थ भागको,
 अकंपन- नहि कंपनुं नहीं कांपना, अवपन- नहि वपनुं
 नहीं झिलना, लाघवादीन् हृदयापलुं पगेरे हृदयपन
 आदि, पाण्योः हृदयना हाथके, गुणान् च अपि गुणोने
 गुणोंको, विदर्शयन् देहास्तां वैद्ये दिखाते हुए वैद्य,
 तम् एक- ग्रहणेन अस्तिने ओड न पड्यथी वस्तिको एक
 ही पकडसे, अनुपृष्ठवंसम् मेरुदंड अनुसार पृष्ठवंशके
 साथ साथ, ज्ञानैः ऋजु धीमे धामो सीधो पेसाडो
 धीरे धीरे सीधा प्रविष्ट करे, प्रपीड्य हवावीने अस्ति-
 द्रव दबाकर वस्तिद्रव, दत्तम् च आपी देवा दे देना
 चाहिए, ततः नेत्रम् अने पछी नेत्रने और पीछे नेत्रको,
 स्रवैः एव धीरेधीरे धीरेधीरे, अपकर्षेत् पाधुं ये अणुं
 बाहर निकाले ॥ १३-१९३ ॥

13-193. Take four tolas each of heart-leaved sida, guduch, the three myrobalsams, indian groundsel and decaradices, eight fruits of emetic nut and twenty tolas of goat's flesh. Decoct them in water till reduced to 1/4 the quantity; then filter and add to it the paste prepared of one tola each of celery seeds, emetic nut, bael, costus, sweet flag, dill seeds, nut grass and long pepper, and mix 4 tolas of gur and 16 tolas of ghee and oil, slightly warmed and a proportionate quantity of honey and rocksalt. Emulsify this with a pestle and put it in the enema-receptacle. The enema apparatus should

be well fixed, all the air should be expelled and the curves and wrinkles should be smoothed out. Having removed the stylet from the mouth of the tube, one should cover it with the middle of the thumb. The patient should first be well prepared with inunction of the body. He should have passed feces and urine, and should not be very hungry; he should be placed on a flat bed or bed with a slightly lowered head. The bed should not be very high, it should be well spread and prepared. The patient should lie comfortably on his left side. He should keep his body straight and pillowing himself on his interlocked hands, he should flex his right leg over his body and fully extend his left leg. Lubricating his anus, the physician should introduce one fourth of the enema tube which has been smeared with oil, slowly and rightly following the curve of the spinal column. He should not shake, nor tremble and should bring to bear all the dexterity of his hand in performing his act. He should, with a single act of compression on the receptacle, inject the contents; and then he should gradually withdraw the nozzle of the tube from the anus.

असम्यक् प्रणीते वरुणो व्यापदः —

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे ॥२०॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितम् ।

शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥२१॥
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रुक्ष-
स्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ।
करोतिमात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥२२॥
दाहातिस्वारौ लवणोऽति कुर्या-
त्तप्सात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ।

तिर्यक् प्रणीते तु भे अस्तिनी नणीने टेडी राणी
होय तो नेत्रको तिर्यक् प्रविष्ट करनेसे, धारा धारा
काथकी धारा, न याति अंदर जाती नहीं बन्दर
नहीं जाती, नेत्रे तु चलिते भे नेत्र स्थित भाव तो
नेत्रके हिलनेसे, गुदे गुदाभा गुदामें, व्रणः स्यात् प्रक्ष
भाय छे व्रण हो जाता है, शनैः धीमेधी हवावीने
धीरे, दत्त-वस्तिः दीधेदी अस्ति देनेसे वस्ति, मात्रायम्
पक्काशयभा पक्काशयमें, न एति पहुँचती नहीं
पहुँचती, अतिपीडितः अने अहु हवावेदी अस्ति और
बहुत जोरसे दवाने पर, कण्ठम् कंठ सुधी कण्ठ तक,
प्रधावति टोडी अय छे आ जाती है, अतिशीतः अति-
शीतल अस्ति अति शीत वस्ति, स्तम्भकरः रतां करनार
छे अत्यंत जड़ता उत्पन्न करती है, अतिमात्रम् अने अति
और अत्यंत, उष्णः उष्ण अस्ति उष्ण वस्ति, विदाहम्
विदाह विदाह, मूर्च्छाम् च अने मूर्च्छाने और मूर्च्छा,
कुर्यात् करे छे करती है, अतिस्निग्धः अतिस्निग्ध अस्ति
अति स्निग्ध वस्ति, जाड्यम् अजडा करे छे जड़ता
करती है, रुक्षः तु अने रुक्ष अस्ति रुक्ष वस्ति, पवनम्
वायु करे छे वायु करती है, तनु- अने पातणी और पतली,
अल्प-मात्रा थोड़ी मात्रावाणी मात्रामें अल्प, अलवणः
अने अवलुण्डित अस्ति और नमकरहित वस्ति, अयोगम्
अयोग करे छे अयोग उत्पन्न करती है, मात्राभ्यधिकः
वधारे मात्राभा होय तो मात्रामें अधिक हो तो,
अतियोगम् अतिधोग करे छे अतियोग करती है,
सान्द्रः तु अने घाटी होय तो घट हो तो, क्षामम्
पुसुपमे क्षीण क्षीण, करोति करे छे करती है,

२०. क्षामं तु-क्षोभन्तु (घ.)

२१. सुयुक्तं-प्रयुक्तं (ब.)

સુષિરેણ ચ અને લાંબે વખતે જોરે બહુત દેરમેં,
જેવિં આ દર બધ છે પ્રવિષ્ટ થોતી હૈ અતિલવણઃ બે
લવણ અધિક હોય તો. યદિ લવણ અધિક થોતો, દાહ-
દાહ, અતિસારી અને અતિસાર ઓર અતિસાર, કુર્યાવ
કરે છે કરતી હૈ, તસ્માત્ માટે ઇસ લિએ, સુયુક્તક સારી
રીતે યુક્તિપૂર્વક મલી પ્રકાર યુક્તિપૂર્વક, સમસ્ત એવ
અને સરખી રીતે ઓર સમાન રૂપમેં, દવાત્ અસ્તિ
આપવી બેઈ ઓ બસ્તિ દેની ચાહિએ ॥ ૨૦-૨૨૩ ॥

20-22½. If the enema tube is inserted obliquely, the fluid will not flow, and if the nozzle is jerked about, wounds are likely to be caused in the rectum. If it is given slowly, it may not reach to its destination; and if given with great force, it may run up very high in the alimentary canal even upto the throat. If the enema solution is too cold, it will cause stiffness; if it is very hot, it will cause local irritation and fainting. If it is unctuous it will lead to dullness; and if it is very dry, it will provoke vata; and if it is very thin or in small dose or not mixed with salt, it will be abortive in action. If it is excessive in dose, it will produce the effects of over-action and weakness; if it is very viscid, it will take a long time to return. If salt is added in excess, it will cause burning and diarrhea. Therefore, the enema should be properly prepared and given in the right manner.

વસ્તી દ્રવ્યલેખક્રમઃ —

પૂર્વે હિ દધ્યાન્મધુ સૈન્ધવં તુ

સ્નેહં વિનિર્મથ્ય તતોઽનુ કલ્પકમ્ ॥૨૩॥

૨૩. દધ્યાન્મધુસૈન્ધવં તુ—યોગ્યં મધુતેજશ્વાધ્વામ્ (ધ. ૫.)

,, વિનિર્મથ્ય—કુનિર્મથ્ય (ધ.)

વિમથ્ય સંયોજ્ય પુનર્દ્રવૈસ્તં

વસ્તૌ નિદધ્યાન્મથિતં સ્વજેન ।

પૂર્વમ્ હિ પ્રથમ પ્રથમ અધુ મધ મધુ, સૈન્ધવમ્
તુ અને સિંધાલૂણુ ઓર સૈન્ધવ, સ્નેહમ્ સ્નેહમાં સ્નેહમેં,
દવાત્ નાખવાં ઢાલે, વિનિર્મથ્ય મથીને મથકર તતઃ
અનુ પછી. ઉસકે બાદ કલ્પકમ્ કલ્પક નાખવાં કલ્પ
કાલે, વિમથ્ય તેને મથી મથકર, પુનઃ દ્રવૈઃ ફરીને
દ્રવેન્દ્રી સાથે ફિર દ્રવોસે, સંયોજ્ય મેળવી સંયોજિત
કરકે, સ્વજેન મથિતમ્ ઝેરણીથી મથી મંથનદંડસે
મથકર, તમ્ તેને અસ્તિપુટકમાં ઉસકો વસ્તિપુટકમેં,
નિદધ્યાત્ નાખવું ઢાલે ॥ ૨૩½ ॥

23-23½. The pharmacist should first take unctuous substance, honey and rocksalt and emulsify it and then add the paste and continue to rub. Then he should add the fluid decoction and fully mixing them up with a pestle, place it in the enema-receptacle.

સવ્યં શયાનસ્ય વસ્તિદાને હેતુઃ —

વામાશ્રયે હિ પ્રહણીગુદે ચ

તત્પાર્શ્વસંસ્થસ્ય સુસ્થોપલઙ્ઘિઃ ॥૨૪॥

લીયન્ત એવં વલયશ્ચ તસ્માત્

સવ્યં શયાનોઽર્હતિ વસ્તિદાનમ્ ।

પ્રહણીગુદે ચ પ્રહણી અને ગુદા પ્રહણી ઓર ગુદા,
વામાશ્રયે હિ ડાબા બાગમાં આશ્રય કરી રહેલા છે
તેથી વામપાર્શ્વમેં હૈં ઇસલિએ, તત્-પાર્શ્વસંસ્થસ્ય તે પડખે
સુતેલામાં વામપાર્શ્વમેં લેટનેવાલેમેં, સુસ્થોપલઙ્ઘિઃ અસ્તિ
સુખપૂર્વક વ્યાપ્ત થાય છે વસ્તિ સુખપૂર્વક વ્યાપ્ત થોતી
હૈ, એવમ્ ચ અને ઓ પ્રમાણે ઇસ તરહ, વલયઃ
કરચલ્લીઓ વલિયાં, લીયન્તે બેસી બધ છે હટ જાતી
હૈ, તસ્માત્ તેથી ઇસ લિએ, સવ્યમ્ ડાબે પડખે વામપાર્શ્વમેં,
શયાનઃ સુતેલ મનુષ્ય લેટા હુઆ મનુષ્ય, વસ્તિદાનમ્

૨૩½. મથિતં સ્વજેન—મિથગપ્રમત્તઃ (ધ. ૫.)

૨૪. વામાશ્રયે હિ પ્રહણીગુદે ચ—વામાશ્રયોઽમિમં પ્રહણી ગુદં ચ (ધ. ૫.)

,, સુસ્થોપલઙ્ઘિઃ—સુસ્થોપલઙ્ઘિઃ (ધ. ૫.)

अस्ति देवाने वस्ति देनेके, अहंति येऽयं छे योग्य होता है ॥ २४३ ॥

24-24½. As the organ of assimilation and the rectum are situated on the left side of the body, the enema will be taken well by the person who is lying on his left side; and as the folds and valves of the rectum get straightened out it is said, that the enema should be administered to the patient while he is lying on his left side.

वस्तिदानसमये आवश्यकं कर्म—

विद्ध्वातवेगो यदि चार्धदत्ते

निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम् ॥२५॥

उत्तानदेहश्च कृतोपधानः

स्याद्विषमामोति तथाऽस्य देहम् ।

यदि च अने छे यदि, अर्धदत्ते अस्ति अर्धही आपी होय त्या वस्ति आधी देनेपर, विद्ध्वातवेगः भण अथवा मद्ध्वातवेग वेग थाय तो मल अथवा मद्ध्वातकी प्रवृत्ति हो जाय तो, निष्कृष्य अस्तिनेत्र पाछुं भेऽथी धर्धने वस्तिनेत्रको निकाल ले, मुक्ते वेग छेऽथी पछी वेग मुक्त होनेपर, अशेषम् संपूर्ण अस्ति संपूर्ण वस्ति, प्रणयेत् देवी देवे, उत्तानदेहः अने शरीर अत्तुं करी भाभा नीचे फिर शरीरको चित करके, कृतोपधानः च स्नात् ओशुकुं राभपुं सिरके नीचे सिरहाना रखकर लेट जाय, तथा अस्य ओ प्रभाछे करवाथी ऐसा करनेसे, देहम् अना देहने शरीरमें, वीर्यम् अस्तिने सार वस्तिका सार, आप्नोति प्राप्त थाय छे पहुंच जाता है ॥ २५३ ॥

25-25½. If in the middle of the enema administration the patient gets

२५. प्रणयेदशेषम्—प्रणयेत् शेषम् (घ.)

२५. प्रणयेत् शेषम् (घ.)

२५३. देहम्—देहः (ज घ.)

an urge to pass feces or flatus, the enema tube should be drawn out and when the urge has passed away, the remaining solution, should be injected; he should lie supine on the bed with his body in a raised position by means of a pillow in such a way that the effect of the enema pervades the whole body.

प्रथमद्वितीयतृतीयवस्तीनां फलम्—

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्

पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥२६॥

एकः पहेली अस्ति पहली वस्ति, अनिलम् वायुने वायुको, द्वितीयः पीछे अस्ति दूसरी वस्ति, पित्तम् पित्तने पित्तको, तृतीयः तु अने तीसरी अस्ति और तीसरी वस्ति, कफम् कफने कफको, स्वमार्गात् पोताना मार्गमार्गी अपने मार्गसे, अपकर्षति भेऽथी धावे छे खींच लाती है ॥२६॥

26. The first enema expels the vata from its natural course, the second will expel the pitta, and the third will expel the kapha.

प्रत्यागते वस्तौ पश्चात्कर्म—

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः

शास्त्र्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।

जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं

मुक्तोऽनुवास्यः परिवृंहणार्थम् ॥२७॥

प्रत्यागते अस्ति पाछी वही आवे ओट्टे वस्ति के वापस आनेपर, कोष्णजल- नवशेका पाछीथी सुखोष्ण जलसे, अवसिक्तः नाडी ज्ञानकर, तनुना पातणा पतले, रसेन मांसरस साथे मांसरसके साथ, आल्पमात्रं शाणना भात शालिचावलका भात, अद्यात् आवा खावे, जीर्णे तु ते पथी जता उसके जीर्ण होनेपर, सायम् सांने शामको, लघु ६५कुं लघु, अल्पमात्रम् अने थोड़ी मात्रामा और अल्प मात्रामें, मुक्तः च बोबन करावी भोजन करके, परिवृंहणार्थम् भृंहणने भाटे वृंहणके लिए,

२७. मुक्तोऽनुवास्यः—मुक्तोऽनुवास्यः (घ.)

अनुवासः तेन अनुवासनं कर्तुं अनुवासनवस्ति देनी चाहि ॥ २७ ॥

27. When the solution has returned, the person should be affused with genially warm water, and should be given a diet of sali rice along with thin meat-juice; when this is digested, the physician should give him light diet in a small quantity in the evening and then should give him an unctuous enema for the sake of strengthening him.

निरुहानन्तरमनुवासनं देयम्—

निरुहपादांशसमेन तैले-

नाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन ।

वत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्

स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥ २८ ॥

ईषण पादाङ्गुलियुग्ममाञ्छे-

उत्तानदेहस्य तलौ प्रमृज्यात् ।

स्नेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डकाश्च

ये चास्य गात्रावयवा रुगार्ताः ॥ २९ ॥

तांश्चावमृदीत सुखं ततश्च

निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।

अङ्क- अश्व ६०थो अम्ल, अनिलघ्न- अने पात-
नाशक और वातहर, औषधसाधितेन औषधथी साधेवा
औषधसाधित, निरुहपादांश- निरुहना यतुर्थांश निरु-
हके चतुर्थांश, समेन षेठवा जितने, तैलेन तैलथी
तेलसे, दद्या अनुवासन ६४ अनुवासन देकर, स्नेहस्य
अने स्नेहने स्नेह, शीघ्रागमरक्षणार्थम् तुरत अहार
आववा न देवा भाटे जल्दी वापस न आ जाय इस

२९. ईषण पादाङ्गुलियुग्ममाञ्छे-ईषणपादाङ्गुलियुगं च कर्षेत्

(इ. त. घ)

, तलौ-तनौ (ख.)

३०. अवमृदीत सुखं-अवमृज्यात् समुखं (इ.)

, अवमृदीत-अवमृज्यात् (घ.)

लिए, स्फिचौ अ-ने स्निग्धेने दोनों नितंबोंसे, पाणितलेन
हथेलीथी हथेलियोंसे, हन्यात् ४५६१२५१ ४५६१२५१ ४५६१२५१
उत्तानदेहस्य अने यत्ता शरीरवाण और चित
लिटाकर, पादाङ्गुलियुग्मम् अने पशनी आंगुलीओने
उसकी दोनों पैरोंकी अंगुलियोंको, ईषण अरु थोड़ा थोड़ा,
आञ्छे अने यत्ती खींचे, स्नेहेन स्नेहथी और स्नेहसे,
तलौ तैल पशनी तलाने उसके पैरके तलोंमें, प्रमृज्यात्
धसनां मर्दन करे, पाणि- औडी एडी, अङ्गुलि- आंग-
लीओ अङ्गुलि, पिण्डकाः च अने पिडीओ और
पिण्डलियाँ, ये च अने ये भीम और जो जो, अस्य
ओना इसके, रुगार्ताः पीडायुक्त पीडित, गात्रावयवाः
शरीरना अवयवो होय शरीरके अवयव हों, तान् च
तेओने उबको, अवमृदीत स्नेहथी अमृज्यात् स्नेहसे
मर्दन करे, ततः त्थार पछी और पीछे, कृतोपधानः
पुरुषे औक्षीक शभी पुरुष तकिया लगाकर, सुखम् च
सुखेथी आरामसे, निद्राम् निद्रानु निद्राका, उपासीत
सेवन कर्तुं सेवन करे ॥ २८-२९३ ॥

28-29. After giving him the unctuous enema, which is 1/4 the quantity of the evacuative enema and which is prepared with oil, acid articles and drugs curative of vata, the physician should press the buttocks together with the palms of the hands in order to prevent the early return of the oil. While the patient is lying supine in the bed, his joints of the feet and the toes should be pulled and cracked gently and the soles of his feet should be slightly rubbed with unctuous substances, and the heels, toes and the calves and all other parts which are afflicted with pain should also be massaged. The patient may then lie at ease and sleep with his head resting on a pillow.

निरुह कषायस्नेहयोर्मात्रा—

भागः कषायस्य तु पञ्च, पित्ते
स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥३०॥
वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो,
मात्रा निरुहेषु कफेऽष्टभागः ।

कषायस्य तु निरुहभां कषायना निरुहमें कषायके,
पञ्च भागः पांथ भागे होय छे पांच भाग होते हैं,
पित्ते पित्तनी वृद्धिभां पित्तकी वृद्धिमें, प्रकृतौ स्थिते च
अने स्वस्थ पुरुषभां और स्वस्थ पुरुषमें, स्नेहस्य
स्नेहने। स्नेहका, षष्ठः छठे भाग होय छे छठ्ठा भाग होता
है, वाते वायु वायु, विवृद्धे तु वधे। होय ते। बड़ा
हुआ हो तो, चतुर्थभागः स्नेहने। येशे। भाग होय छे
स्नेहका चौथा भाग होता है, कफे अने कफ वधे। होय ते।
और कफ बड़ा हो तो, अष्टभागः स्नेहने। आठवें
भाग होय छे स्नेहका आठवाँ भाग होता
है ॥ ३०३ ॥

30-30½. In an evacuative enema
consisting of 96 tolas of solution,
there should be 40 tolas of decoction.
The unctuous portion should consist
of one sixth of the whole solution if
the enema is given in a condition of
morbid pitta or of normal health. It
should be 1/4 in conditions of morbid
vata and 1/8 in conditions of morbid
kapha.

वयोमेदेन निरुहमात्राः—

निरुहमात्रा प्रसृतार्धमात्रा
वर्षे ततोऽर्धप्रसृताभिवृद्धिः ॥३१॥
आद्यादशात् स्यात् प्रसृताभिवृद्धि-
रष्टादशाद् द्वादशतः परं स्युः ।
आप्तसतेस्तद्विहितं प्रमाण-
मतः परं षोडशवद्विधेयम् ॥३२॥

३२. आप्तसतेस्तद्विहितम्—आप्तसतेस्तद्विहितम् (व. ड. य.)

निरुहमात्रा प्रसृतप्रमाणा

बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ।

निरुहमात्रा निरुहनी मात्रा निरुहकी मात्रा, बाले
वर्षे पहेले वर्षे प्रथम वर्षमें, प्रसृतार्धम् अर्धा प्रसृत
छे ४ तोले है, ततः ते पछी उसके बाद, आद्यादशात्
आरम्भा वर्ष सुधी बारहवें वर्ष पर्यन्त, अर्धप्रसृत अर्धा
अर्धा प्रसृतनी ४-४ तोलेकी, अभिवृद्धिः वृद्धि वृद्धि,
स्यात् ४२वीं जेठे करमी चाहिए, द्वादशतः परम्
आरम्भा वर्ष पछी बारहवें वर्षके बाद, अष्टादशात्
अठारम्भा वर्ष सुधी अठारह वर्ष पर्यन्त, प्रसृताभिवृद्धिः
छेक छेक प्रसृतनी वृद्धि ४२वीं ८-८ तोले बढ़ाया जाये,
तत् प्रमाणम् ते प्रमाणे वह प्रमाण, आप्तसतेः सितेर
वर्ष सुधीनु सत्तर वर्ष पर्यन्तका, विहितम् कहुं छे कहा है,
अतः परम् छे पछी इसके बाद, षोडशवत् सोण
वर्षना मासुसनी पेठे सोलह वर्षकी वयसले मनुष्यके
समान, विधेयम् प्रमाण ४२वें प्रमाण करे, प्रसृतप्रमाणाः
आ प्रमाणे प्रसृतना प्रमाणवाणी इस तरह प्रसृतके
प्रमाणवाली, निरुहमात्राः निरुहमात्रा थाय छे निरुह-
मात्रा होती है, बाले वृद्धे च आणक अने वृद्धभां बालक
और वृद्धमें, मृदुः विशेषः मृदु निरुहवस्ति विशेषे
करी आपनी जेठे मृदु निरुहवस्ति विशेषतः देनी
चाहिए ॥ ३१-३२३ ॥

31-32½. The dose of the evacuative
enema should be of 4 tolas for a
patient aged one year and the dose
should be increased by four tolas for
every year till the twelfth year. After
the twelfth year, the increase for
each succeeding year should be 8
tolas till the eighteenth year, until the
maximum dose of 96 tolas is reached.
This is the dose prescribed upto the
age of 70. After that, the dose should
be that prescribed for a patient of 16
years (80 tolas). Thus has been desc-
ribed the dosage in term of Prasrita
which is equal to eight tolas. In children

and in the aged, the enema should be prepared with mild medicines.

वस्तिदानसमये प्रशस्तं शयनम्—

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं

सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥३३॥

प्रधानमृद्धास्तरणोपपन्नं

प्राक्शीर्षिकं शुक्लपटोत्तरीयम् ।

न अत्युच्छ्रितं न अत्यु नीचा न बहुत ऊँची, न अपि अतिनीचपादम् न अति नीचा पायावाणी न बहुत नीचे पैरोंवाली, सपादपीठम् पग राखवाना पीछासहित पादसिंहासित, प्रधान भोटा बड़े, मृदु-आस्तरण-अने कामग बिछाना और कोमल बिछौनेसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, प्राक्शीर्षिकम् पूर्व तरफ ओशीका-वाणी पूर्वकी ओर सिरहानेवाली, शुक्लपट-उत्तरीयम् अने ओढवाना सड़े वस्त्रवाणी और ओढ़नेके सफेद वस्त्रोंवाली, शयनम् शय्या शय्या, प्रशस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ३३३ ॥

33-33½. The bed which is neither too high nor too low, which has a foot-rest and which is spread with a soft quilt, is good. The patient should lie with his head towards the east and cover himself with a white sheet.

वस्तिदानानन्तरं देयं भोजनम्—

भोज्यं पुनर्व्याधिप्रवेक्ष्य तद्वत्

प्रकरपयेद्युषपयोरसाद्यैः ॥३४॥

सर्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं

वक्ष्यामि वस्तीनत उत्तरीयान् ।

तद्वत् पुनः ते प्रभाषे इसके अनुसार, व्याधिम् व्याधि व्याधिको, अवक्ष्य ओढ़ने देखकर, यूष-यूष यूष, पयः-दूध दूध, रसाद्यैः अने भांसरस वज्रेश्ठी और रसादिसे, भोज्यम् भोजननी भोजनकी, प्रकरपयेत् ओढवषी करवी ओढ़ने कल्पना करे, सर्वेषु एतम् सर्व निश्छेभा आ सब निरुद्धमें इस, विधिम् आद्यम् विधिने

भुज्य विधिको प्रधान, विद्यात् अक्षुणी जाने, अतः अक्षुणी इसके आगे, उत्तरीयान् ओढ़े भीत अब दूसरी, वस्तीन् अस्तिथी वस्तिथीको, वक्ष्यामि वक्ष्यामि वक्ष्यामि कहुंगा ॥ ३४३ ॥

34-34½. His diet should be determined with due regard to his disease and should consist of soups, milk and meat-juices, to suit conditions of kapha, pitta and vata respectively. This is the principle to be observed in the administration of evacuative enema. Hereafter, I shall describe the enema preparations.

कतिपये निरुद्धयोगाः—

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः

सञ्ज्ञागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ॥३५॥

त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरुद्धः

सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ।

अम्लयुक्तः अम्लयुक्तसहित अम्लयुक्त, सपूर्वपेष्यः अगाडि वक्ष्य वक्ष्य साधे पूर्वोक्त बलादिकल्कसहित, त्रिस्नेहयुक्तः तथा त्रयु स्नेहयुक् युक्त तीन स्नेहोंसे युक्त, सञ्ज्ञागमांसस्य अकराना भांससहित ज्ञागमांससहित, द्विपञ्चमूलस्य दशभूजना दशमूलका, रसः क्वाथने काथ, सर्व-सर्व सब, अम्लव्याधि-वात-व्याधि वात-व्याधि-बोको, हरः हरनेवाला, प्रवरः श्रेष्ठ उत्तम, निरुद्धः निरुद्ध निरुद्ध, प्रदिष्टः अताओछे बताया है ॥ ३५३ ॥

35-35½. The decoction of the two varieties of penta-radices mixed with sour congee and juice of the goat's flesh along with the paste of drugs of the heart-leaved sida group and the triad of unctuous substances, is an excellent preparation for the evacuative

३५ एतच्छ्लोकानन्तरम्—

सम्भक्तं प्रणीताः खलु वस्तयो ये वातामयशनाम् बह्वप्रदाय

इत्यधिकः पाठः (घ. ड. त. द.) पुस्तके ।

enema. It is regarded as curative of all diseases due to vata.

स्थिरादिवर्गस्य बलापटोल-

त्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ॥३६॥

प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः

साध्यः पुनः प्रस्थसमस्तु यावत् ।

प्रियङ्गुकृष्णाघनकक्युक्तः

सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ॥३७॥

स्यादीपनो मांसबलप्रदश्च

चक्षुर्बलं चापि ददाति बस्तिः ।

बला- अथवा बला, पटोल- ५२५७ परवल, त्रायन्तिका- त्रायभाष् अलवर्ग, एरण्ड-यवैः और उभूण तथा ७५३ एरंडमूल तथा यव, युतस्य युक्त सहित, स्थिरादि- शाख- ५५३ ७७२ शालपर्णादि, वर्गस्य पंचमूलवर्गना पंचमूलवर्गके, प्रस्थः ओ३ प्रस्थ ३५३३ ६४ तोले कायमें, पुनः छागरसार्धयुक्तः अ३२३३ मांसरस अर्धे प्रस्थ भेजनी छागरमांसरस ३२ तोले मिलाकर, यावत् तु अगरे ते जबतक, प्रस्थसमः प्रस्थ ७८६ २६ ६४ तोले रहे, साध्यः त्या सुधी सिद्ध करवा तब तक पकावे, प्रियङ्गु- ५७३ तेमा धुँवा फिर उसमें प्रियङ्गु, कृष्णा- ५१२ पिप्पली, घन- अने नाभरभोयना और नागरमोथाके, कक्युक्तः ३६३ युक्त ककसहित, सतैल- तेल तैल, सर्पिः- ५१ वी, मधु- मधु शहद, सैन्धवः च अने सिंधावूषु नाभी और सैन्धव डालकर बनायी हुई, बस्तिः अस्ति बस्ति, दीपनः दीपन छे दीपन है, मांसबलप्रदः च मांस अने अणने आपनारी छे मांस और बलको देनेवाली है, चक्षुर्बलं च अपि तथा आंभने अण और दृष्टिको बल, अपि ५५३ मी, ददाति आपे छे देती है ॥३६-३७॥

36-37½. Take 64 tolas of the decoction of the drugs of the ticktrefoil group along with heart-leaved sida, wild snake gourd, zalil, castor and

३७. पुनः-परः (३.)

प्रस्थसमस्तु-प्रस्थसमः स (३.)

प्रस्थसमः (३.)

३७. बस्तिः-सधः (क. घ. ङ. छ. ज. ष. ष. क.)

barley and mix with half the quantity of the meat-juice of the goat and reduce it by cooking it to 64 tolas. Add to it the paste of perfumed cherry, long pepper, nut grass, oil, ghee, honey and rocksalt and prepare the enema. This enema is stimulative of the gastric fire, promotive of flesh and strength, and of the strength of the eye-sight.

एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशा

ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ॥३८॥

रास्त्राश्वगन्धातिबलागुडूची-

पुनर्नवारगन्धदेवदारु ।

भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता

जलद्विकंसे कथितेऽष्टशेषे ॥३९॥

पेष्याः शताह्वा हपुषा प्रियङ्गुः

सपिप्पलीकं मधुकं बला च ।

रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं

भागाक्षमात्रं लवणांशयुक्तम् ॥४०॥

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो

बस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ।

जङ्गोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं

कफावृत्तिं मारुतनिग्रहं च ॥४१॥

विष्मूत्रवातग्रहणं सशूल-

माध्यानतामश्मरिशर्करे च ।

आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषा-

नेरण्डबस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥४२॥

एरण्डमूलम् और उभूण एरण्डमूल, त्रिपलम् ५५ ५२ तोले, पलांशाः आभरे दाक यानि च अने

३८. पलांशा पलानि (घ. फ.)

३९. मदनाष्टयुक्ता-मदनाष्टकं च (क. घ.)

४०. पेष्याः-पेष्या (फ.)

४१. बला च-वचा च (घ. ङ. छ. त. घ. फ.)

४२. भागाक्षमात्रं-अक्षप्रमाणं (क. घ. घ.)

४३. त्रिकपृष्ठशूलम्-त्रिकवस्तिशूलम् (फ.)

४४. एतच्छुक्रान्तरम्-

वैद्येन सम्बद्धं कुशलेन चैव पुनर्नृणां दीपनं नरणां ।
हर्यधिकः पाठः (घ. त. द.) पुस्तकेषु ।

ને ઓર જો, પચ્ચ હસ્તાનિ મૂલાનિ લઘુ પંચમૂળ છે તે લઘુ પંચમૂળ હૈંવે, રાસ્ના રાસ્ના રાસ્ના, અશ્વગન્ધા- આસૈદઃ અસગન્ધ, અતિવલ્કા- કાંસડી કંઘી, ગુદૂચી- મળો ગિલોય, પુનર્નવા- લાલ સાટોડી ગદહપુરના, આરગવલ- ગરમાળો. અમલતાસ, દેવદાર દેવદાર દેવદાર, પલાંચા: માગા: એએના ૪-૪ તોલાના ભાગો. इनके ४-४ तोलेके भाग, मदनाष्टयुका: आठ भीड़ण आठ मैनाफल, जलद्विकसे ऐऐऐना ये आठके ७६भा इनका ५१२ तोले जलमें, कथिते उपाय करी काथ करके, अष्टशेषे आठभो भाग आडी रहे तयारे आठवाँ भाग शेष रहने पर, कताह्वा सुवा सोया, हपुषा ६७भेर हाऊबेर, प्रियङ्गु: ७६भा प्रियंगु, सविप्पलीकम् पीपर पिप्पली, मधुकम् नेठीमध मुलहठी, बला च भला बला, रसाजनम् रसवन्ती रसौत, वरसकबीज- ४-४भे इन्द्रजौ, सुस्तम् अने भुस्त ऐऐऐना और मुस्त इनके, मागाक्षमात्रम् ऐक ऐक तौलांना भागो. एक एक तोलेके भाग, लवणांशयुकम् सिंधावृक्षो ऐक भाग सैधानमकका एक भाग, समाक्षिक: मध सहद, तैलयुत: तैल तैल, समूत्र: तथा गोमूत्र ऐऐऐभी तैयार करवाभा आवेदी और गोमूत्र इनसे तय्यार की हुई, वस्ति: भरित वस्ति, नृणाम् मनुष्योने मनुष्योंको, दीपनलेखनीय: दीपन अने लेखनीय છે दीપન और लेखन होती है, प्रयुक्त: प्रयोग करेदी प्रयुक्त की हुई, एरण्डवस्ति: ऐरेउभरित एरण्ड-वस्ति, जङ्घा- पिंडी जंघा, ऊरु- साथण ऊरु, पाद- पण पाद, त्रिक- त्रिक त्रिक, पृष्ठशूलम् तथा पीडना शूलनु तथा पृष्ठके शूल, कफावृत्तिम् उक्ष्णा आवरलुनु कफके आवरण, मारुतनिग्रहम् च वायुना निरोधनु वायुके निरोध, सञ्जलम् अने शूल और शूल, विद्र- मण- ३६ मलप्रह, मूत्र- मूत्रप्रह मूत्रप्रह, वातग्रहणम् अने पातग्रहणु और वायुकी रक्कावट, आध्मानताम् आध्मा- नता अफारा, अश्वरि- अश्वरी अश्वरी, चर्करे च शर्करा, आनाहम् आनाह आनाह, अर्श:- अर्श अर्श, ग्रहणी- तथा ग्रहणी तथा ग्रहणी, प्रदोषान् दोषानुं दोषोंको, समवेत्त शमन करे છે શમન કરતી છે ॥ ૩૮-૪૨ ॥

38-42. Take 12 tolas of the roots of castor and four tolas of each of palas,

the small variety of penta-radices, indian groundsel, winter cherry, common mallow, guduch, hog's weed, purging cassia and deodar along with eight fruits of emetic nut; this should be boiled in 512 tolas of water and reduced to 1/8 the quantity adding the paste of one tola each of dill seeds juniper, perfumed cherry, long pepper, liquorice, heart-leaved sida, extract of indian berberry, kurchi seeds and nut grass along with rock salt, honey, oil and cow's urine, and should be administered as enema. It is stimulative of gastric fire and revulsive. It is curative of aches in the leg, thighs, feet, sacrum and back and of the obstruction of vata by kapha and stasis of vata. This enema of castor root etc. when duly administered, alleviates the stasis of feces, urine and flatus attended with colic, tympanitis, calculus, sand in the urine, constipation, piles and assimilation disorders.

ચતુષ્પલે તૈલવૃત્તસ્ય મૃષ્ટા-

ચ્છાગાચ્છતાર્થો દધિદાહિમામ્લઃ ।

રક્ષઃ સપેચ્યો વલમાંસવર્ણ-

રેતોશ્નિદશ્ચાન્વયશિરોર્તિશસ્તઃ ॥૪૩॥

તૈલવૃત્તસ્ય તેલ અને ઘીના તૈલ और वी मिलाकर, चतुष्पले चार पलमां १६ तोलेमें, मृष्टाव भूनेवा संस्कृत, दधि- दाहिम- अने दही तथा दाडमभी और दही तथा अनारसे, अम्लः आटा करेवा खड़े किये हुए, छागाव अकरांना वकरेके, क्षतार्थः रसः पचास पल मांसरसमां २०० तोले मांसरसमें, सपेचः भला नजेरेना उक्ष नाभी तैयार करवाभा आवेदी निरु-

४३. शिरोर्तिशस्तः- शिरोरुजातः (क. घ. ङ. द. प्र.)

अस्ति बला आदिका कल्क डालकर तय्यार की हुई निरुह-
वस्ति, बल-अथ बल, मांस- मांस मांस, वर्ण- वर्ण वर्ण,
रेतः- वीर्य वीर्य, अग्निदः अग्नि अग्निने पधारनादी छे
और अमिको बढ़ानेवाली है, आन्ध्र- तथा अधापाभा
तथा अन्धापन, शिरः- अतिः च तेभ्यः शिरोरोगां एवं
शिरोवेदनाम्. शास्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ४३ ॥

43. 200 tolas of the meat-juice of
the goat seasoned with 16 tolas of the
mixture of oil and ghee soured with
curds and pomegranate and mixed
with the paste of heart-leaved sida
and other drugs of its group and
given as enema, is promotive of vitality,
flesh, color, semen and gastric fire,
and is recommended in blindness and
pain in the head

जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात्

पक्त्वा रसोऽर्धादिकमात्रशेषः ।

कल्कैर्वचामागधिकापलाभ्यां

युक्तः शताह्वाद्रिपलेन चापि ॥४४॥

ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो

देयो निरुहो बलवर्णकारी ।

आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्

गुल्मानुदावर्तजं च हन्यात् ॥४५॥

जलद्विकंसे छे आ१६३ अथमा ५१२ तोले जलमें,
पलाशात् आ१२० टाक, अष्टपलम् आ१६३ पक्ष ३३ तोले,
पक्त्वा पक्षावी पकाकर अर्धादिकमात्र- मात्र अधी आ१६३
रस १२८ तोले, शेषः आ१६३ राभी तेने शेष रखकर
उसमें, वचा- १७ वच, मागधिका- अने पीपर और
पिप्पली, पलाभ्याम् अथेकना अथेक अथेक पक्ष प्रत्येकके
४-४ तोले, शताह्वाद्रिपलेन च अपि तथा सुवाना छे पक्ष
सोयेके ८-८ तोले, कल्कैः युक्तः अथेकना ३६३थी युक्त
करी इनको कल्क मिक्कर, ससैन्धवः तेमा सिंधावृक्ष
सैन्धव, क्षौद्रयुतः मध राहद, सतैलः अने तेल नाभी

४४. वचामागधिका-वचामागधिका (क. व. म. प.)

४५. सतैलः-सतैले (प.)

और तैल डालकर, निरुहः देयः निरुहअस्ति देवी
निरुहवस्ति देवे, बलवर्णकारी ते अथ अने वर्णने
वधारे छे वह बल तथा वर्णको बढ़ाती है. आनाह- तेभ्य
आनाह एवं आनाह, पार्श्वामय- पार्श्वामय पार्श्वामय,
योनिदोषान् योनिदोष योनिदोष, गुल्मान् च गुल्म गुल्म,
उदावर्तजम् अने उदावर्तज पीपली और उदावर्तकी
पीपलीको, हन्यात् नाश करे छे नष्ट करती है ॥ ४४-४५ ॥

44-45. Take 32 tolas of Palas and
decoct in 512 tolas of water till
reduced to 28 tolas and mix with
the paste of four tolas each of sweet
flag and long pepper and eight
tolas of dill seeds, adding rock salt,
honey and oil. This should be given
as an evacuative enema. It is promotive
of vitality and color, and cures consti-
pation, pain in the sides, gynecic
diseases, gulma and misperistalsis.

यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं

पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्त-

वैस्वर्यवीसर्पहितो निरुहः ॥४६॥

यष्ट्याह्वयस्य षेरीमधना मुलहठीके, अष्टपलेन आ१६
पक्षथी ३२ तोलेसे, सिद्धम् सिद्ध करेछु सिद्ध किये हुए,
पयः दूधमा दूधमें, शताह्वा- सुवा सोया, फल- भी१६३
मैफल, पिप्पलीभिः तथा पीपरना ३६३ तथा पिप्प-
लीका कल्क, ससर्पिर्मधु अने धी तेभ्य मध और
शुत एवं राहद, युक्तम् नाभी डालकर वी हुई, निरुहः
निरुहअस्ति निरुहवस्ति, वातरक्त- वातरक्त वातरक्त,
वैस्वर्य- स्वरमेद स्वरमेद, वीसर्प- अने वीसर्पमा और
वीसर्पमें, हितः हितकर छे हितकर है ॥ ४६ ॥

46. The evacuative enema of milk
prepared with 32 tolas of liquorice,
dill seeds emetic nut and long pepper

४६. यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन-यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन (प.)

and mixed with ghee and honey is beneficial in rheumatic condition, change of voice and acute spreading affections.

यष्ट्याहलोध्राभयचन्दनैश्च ।

शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।

सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं

पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥४७॥

यष्ट्याह- नेठीभध मुलहठी, लोध्र- दोधर लोध्र, जसय- वीरजुने वाणो खस, चन्दनैः चन्दन चन्दन, कमलोत्पलैः च उभय अने नीलकमल ओओधी कमल और नीलोफर उनसे, शृतम् सिद्ध करेवा पकाये हुए, अयम् पयः गायना दूधभा गौके दूधमें, सशर्करम् साकर शर्करा, क्षौद्रयुतम् भध शहद, सजीवनीयम् तथा शुवनीयगलुने उल्लेख नाभी तथा जीवनीयगणका कलक डालकर, सुशीतम् सारी रीते ठंडा तथा पछी आपवाभा आवेदी भरित अच्छी तरह ठण्डा होनेके बाद ही हुई वस्ति, पित्तामयान् पित्तना रोगोने पित्तके रोगोंको, हन्ति हथे छे नष्ट करती है ॥ ४७ ॥

47. The milk boiled with liquorice, lodh, chebulic myrobalan, sandal, lotus and blue lotus and mixed with sugar and honey, and then cooled and mixed with the paste of the life-promoter group of drugs makes an excellent enema for the cure of all disorders due to pitta.

द्विकार्षिकाश्चन्दनपञ्चकधि-

यष्ट्याहलोल्लावृषसारिवाश्च ।

सलोध्रमज्जिष्ठमथाप्यनन्ता-

बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम् ॥४८॥

४७. सशर्करं क्षौद्रयुतं-सशर्कराक्षौद्रयुतं (घ.)

४८. सलोध्रमज्जिष्ठमथाप्यनन्ताबलास्थिरादितृणपञ्चमूलम्-

सलोध्रमज्जिष्ठमकाववासस्थिरादिरादिपञ्चमूलम् (घ.)

बलास्थिरादि-बलास्थिरादि (घ.)

तोये समुत्काथ्य रसेन तेन

शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदधिशतावरीभि-

वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः ॥४९॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणु-

प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।

लोध्रात्मगुप्तामधुकैर्विदारी-

मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥५०॥

विष्टैर्वृतक्षौद्रयुतैर्निरुहं

ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन

क्षीरेण वाऽद्यात् परिषिक्तगात्रः ॥५१॥

दाहालिसारप्रदराक्षपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्

सर्वामयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥५२॥

द्विकार्षिकाः ये ये उर्ध्वं दो दो तोले, चन्दन-चन्दन चन्दन, पञ्चक-पञ्चक पञ्चाख, ऋधि-ऋधि ऋधि, यष्ट्याह- नेठीभध मुलहठी, रास्त्रा- रास्त्रा रास्त्रा, वृष-अरुद्धी वासा, सारिवाः च सारिवा सारिवा, सलोध्र-मज्जिष्ठम् दोधर, भञ्ज लोध्र, मंजीठ, अथ अपि अने वण्णी और, अनन्ता- अनन्ता अनन्तमूल, बला- भला बला, स्थिरादि- शाधिपण्णी वगेरे शालिपर्ण्यादि पञ्चमूल, तृणपञ्चमूलम् अने तृणपञ्चमूल ओओने और तृणपञ्चमूल इनको लेकर, तोये पाणीभा जलमें, समुत्काथ्य उठावे करी कायकर तेन रसेन ते उवाथयी उस कायसे, शर्धाढकम् अर्धा आढक १२८ तोले, पयः दूध दूधको, शृतम् पाणीने पककर, मम्बुहीनम् मम्बुहीन भाय त्पारे तेभा जलरहित हो तब, वृतक्षौद्रयुतेः वी तथा भध भेजनीने वी और शहद मिलाकर, जीवन्ति-उडी डोबी, मेदा- मेदा मेदा, ऋधि- ऋधि ऋधि, शतावरीभिः शतावरी शतावर, वीराः शतावरी शतावर, द्विकाकोलि- उडोली, क्षीरकाकोली काकोली, क्षीरकाकोली, कशेरुकाभिः उडेरुका कशेरु, सितोपला- साकर चीनी, जीवक- उवक जीवक, पद्मरेणु- उभयपराभ कमलपराग, ४९. तोये समुत्काथ्य-मिःकाथ्य तोयेत (घ.)

प्रपौण्डरीकैः प्रपौण्डरीक पुण्डरीक काष्ठ, कमलोत्पलैः च
 उभय, उत्पल कमल, उत्पल, लोध्र-लोध्र, आत्म-
 गुप्ता-औंया केवांच, मधुकैः जेठीमध मुलहठी, विदारी-
 ज्ञेयिकाणं विलम्बिकन्द, मुष्मातकैः बाहोरी साधम लाहोरी
 सालम, केजरचन्दनैः पिष्टैः नागकेशर तथा चन्दनो
 उदक नागकेशर तथा चन्दनका कल्क, ससैन्धवम् अने
 [संधालु नाभी और सैन्धव डालकर, शीतल एव
 शीतल न शीतल ही, निरुद्धम् निरुद्धमस्ति निरुद्धवस्ति,
 दद्यात् देवी देवी चाहिए, प्रत्यागते अस्त पाछी वणी
 आवे तयारे वस्तिके वापस आ जानेपर, परिषिक्तगात्रः
 नवशेका पाणीभी नाभी स्नान करके जालीन् शाणना
 ये। आ शालिन्नावलका भात, धन्वरसेन अंगल भूस-
 रस साथे जांगल मांसरसके साथ, क्षीरेण वा अथवा
 दूध साथे अथवा दूधके साथ, अद्यात् आवा खाये,
 दाह- आ अस्ति दाह यह वस्ति दाह, अतिसार-
 अतिसार अतिसार, प्रदर-प्रदर प्रदर, अक्षपित्त-उत्पित्त
 रक्तपित्त, हृत्-पाण्डुरोगान् हृद्रोग, पाण्डुरोग हृद्रोग,
 पाण्डुरोग, विषमज्वरं च विषमज्वरं विषमज्वर,
 सगुल्म-गुल्म गुल्म, मूत्रग्रह-मूत्रग्रह मूत्रग्रह, कामला-
 दीन् अने उभया वजेरे और कामला आदि, पित्तकृतान्
 पित्तजन्य पित्तजन्य, सर्व-सर्व सर, आश्रयान् रोगोने
 रोगोको, निहन्ति हृष्टे नष्ट करती है ॥४८-५२॥

48-52. Take two tolas each of sandal, sacred lotus, Ridhi, liquorice, indian groundsel, Vasaka, black indian sarsaparilla, lodh, indian madder, white sarsaparilla, heart-leaved sida, and the penta-radices of the ticktrefoil group as well as the penta-radices of the grass group and decoct in water; 128 tolas of milk should be mixed with this decoction and boiled till all the water is evaporated; then add the paste of Jivanti, Meda, Ridhi, climbing asparagus, Veera, the two varieties of Kakoli, luffa, sugar-candy Jivaka, lotus-filament, white lotus, lotus, blue water-lily, lodh, cowage, liquorice, white yam,

salep, fragrant poon and sandal, along with ghee, honey and rock salt. This enema should be given cold. After the enema fluid has returned, the patient should take an affusion-bath and then eat a meal of cooked rice mixed with the meat-juice of jangala creatures or with milk. This is curative of burning, diarrhea, leucorrhoea, hemothermia, cardiac disorder, anemia, irregular fever, Galma suppression of urine, jaundice and all diseases due to pitta.

द्राक्षादिकाश्चर्ममधूकसेव्यैः

ससारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।

पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णी-

तुगात्मगुप्तामधुयष्टिककैः ॥५३॥

गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः

सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैः ।

पथ्याविदारीशुरसैर्गुडैर्न

वस्ति युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥५४॥

हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे

दाहेऽन्तरस्थे च सकृच्छूमूत्रे ।

क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे

पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥५५॥

ससारिवा-सारिवा कपूरी, चन्दन-चन्दन चन्दन, शीतपाक्यैः शीतपाकी शीतपाकी, द्राक्षादि-द्राक्ष वजेरे द्राक्षादि, काश्मर्य-शीतल गंभारीका फल, मधूक-मधुका महुवा, सेव्यैः सुगन्धी वाणो सुगन्धवाला, शृतम् औंयाभी पडावेवा इनसे पकाये हुए, पयः दूधमा दूधमा, अक्षमात्रैः अक्ष अक्ष तोला एक एक तोले, श्रावणि-भोटी गोरभ-मुंडी बड़ीमुंडी, मुद्गपर्णी-जंगली मग मुंगनी, तुगा-वासकपूर वंशलोचन, आत्मगुप्ता-औंया केवांच, मधुयष्टि-अने जेठीमधना और मुलहठीके, ककैः उदकने कल्को,

५४. पथ्या-तथा (घ. घ. ब. फ.)

५५. हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे-हृन्नाभिपार्श्वोत्तरदेहदाहे (घ.)

सकृच्छूमूत्रे-समूत्रकृच्छ्रे (घ.)

चापि नष्टे-संप्रणष्टे (फ.)

तथा तथा तथा, गोधूमचूर्णैः च ऐकं तोले। ५७६।
 दो। ८ नाभी एक तोले गेहूँके आटेको डालकर, ससौद्र-
 मध मधु, सर्पिः धी वृत्, मधुगण्डि- जेडीमध मुलहरी,
 बेके: तेव तैल, पथ्या- ६२३ हरद, विदारी- भे। यडो। गुं
 बिलाईकन्द, इक्षुरसैः शेरडीना रस गजेका रस, गुडेन
 युतम् तथा गोण्ठी युक्त और गुड मिलाकर, पित्तहरम्
 पित्तहर पित्तनाशक, बस्तिम् अस्ति वस्ति, विदध्याव
 जनापवी बनावे, हस्- ६६५ हृदय, नाभि- नाभि नाभि,
 पार्श्व- ५३भा पार्श्व, उत्तमदेह- अने भस्तकेना और शिरके,
 दाहे दाहभा दाहमें, सकृच्छ्रमूत्रे भूतकृच्छ्रभा मूत्रकृच्छ्रमें,
 जन्तरस्थे अंदरना शरीरके अन्दरके, दाहे च दाहभा
 दाहमें, क्षीणे क्षते क्षीणभा, क्षतभा क्षीणमें, क्षतमें,
 गडे रेतसि च अपि वीर्य नाश पाभ्युं होय तेभा
 शुक्रक्षय हो जानेमें, पित्त अने पित्तना और पित्तजन्य,
 जतिसारे च अतिसारभा अतिसारमें, नृणाम् मनुष्याने
 मनुष्योंको, प्रशस्तः आ अस्ति प्रशस्त छे यह वस्ति
 प्रशस्त है ॥ ५३-५५ ॥

53-55. Take the milk prepared with the decoction of one tola each of the grape group of drugs, white teak, mahwa, fragrant sticky mallow, indian sarsaparilla, sandal and jequirity and mixed with the paste of east indian globe thistle, wild bean, liquorice and wheat flour, and with honey ghee, liquorice and oil, and the juice of chebulic myrobalan, white yam, sugarcane and gur; this administered as enema, is regarded as curative of pitta. This is recommended to patients suffering from burning in the epigastric, umbilical and hypochondriac regions and head, or in burning in the internal organs, in dysuria and in conditions of cachexia, pectoral lesions, loss of semen and diarrhea of the pitta type.

कोषातकारग्वधदेवदारु-

शार्ङ्गेष्टमूर्वाकुटजाकेपाठाः ।

पक्त्वा कुलस्थान् बृहतीं च तोये

रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ ५६॥

तान् सर्पपैलामदनैः सकुष्ठै-

रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।

फलाहृतैलस्य समाधिकस्य

क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ ५७॥

दद्यान्निरुहं कफरोगिणे शो

मन्दाग्रये चाप्यश्वत्थिष्वे च ।

कोषातक- कोषातकी कोषातकी, आरग्वध- गरभाणी।
 अमलतास, देवदारु- देवदार देवदार, शार्ङ्गेष्ट- यक्षोडी
 रत्ती, मूर्वा- मूर्वा मूर्वा, कुटज- कुटो कुडा, अर्क- अर्क
 आक, पाठाः पाठा पादी, कुलस्थान् कुण्ठी कुली,
 बृहतीम् च अने जिली भोरीगुली और बड़ी कटेरी इनका,
 तोये पाणीभा पानीमें, पक्त्वा पकावीने काथ करके,
 तस्य रसस्य ते उपाधने उस काथको, दश प्रसृताः दश
 प्रसृत ८० तोला, स्युः राखे, तान् तेने इसको,
 अक्षप्रमाणैः अक्ष अक्ष जेटला एक एक तोले, सकुष्ठैः
 ३३ कूठ, सर्पप- सरसव सरसों, एला- ऐलथी इलायची,
 मदनैः अने मीठणना कुटुथी और मैनफलके कल्कसे,
 समाधिकस्य मध मधु, फलाहृतैलस्य मीठणतु तैल
 मैनफलका तैल, क्षारस्य अवभार यवक्षार, सार्षपस्य
 अने सरसवतु और सरसोंका, तैलस्य च तैल ऐशेना
 तैल इनके, प्रसृतैः च ८-८ तोलाधी ८-८ तोलेसे,
 युक्तान् कृत्वा युक्त करी मिलाकर, जः अलुकार वैवे
 जाननेवाला वैद्य, कफरोगिणे उदरेगिने कफरोगी,
 मन्दाग्रये च अपि मन्दाग्रिवागिने मन्दाग्रिवाले, अश्व-
 द्विषे च अने भोजनदोषीने और भोजनमें दोष
 रखनेवालेको, निरुहम् निरुहअस्ति निरुहवस्ति, दद्यात्
 देवी देवे ॥ ५६-५७ ॥

५६. देवदारुशार्ङ्गेष्टमूर्वा-देवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्रा (क. व. ड.)

शार्ङ्गेष्ट-श्वदंष्ट्रा त.)

शार्ङ्गेष्टमूर्वा-दूर्वाश्वदंष्ट्रा (द.)

शार्ङ्गेष्टमूर्वा-मूर्वाश्वदंष्ट्रा (घ.)

५७. फलाहृतैलस्य समाधिकस्य-क्षौद्रस्य तैलस्य फलाहृतस्य (ग. क.)

56-57½. Take 80 tolas of decoction prepared by boiling in water mountain ebony, purging cassia, deodar, black nightshade, trifolbed virgin's bower, kurchi, mudar, Patha, horse-gram and indian nightshade. Add to these the paste of one tola each of rape-seed, cardamom, emetic nut and costus, and 8 tolas of each of the oil known as the emetic nut oil, honey, barley-alkali and rape-seed oil. This should be administered by the wise physician as evacuative enema to patients afflicted with disorders of kapha, weakness of the gastric fire and disghust for food.

पटोलपथ्यामरदारुमिव

सपिप्पलीकैः कथितैर्जलेऽग्नौ ॥५८॥

द्विपञ्चमूले त्रिफलां सविल्वां

फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।

कलिङ्गपाठाफलमुस्तककः

ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥५९॥

निरुहमुख्यः कफजान् विकारान्

सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।

हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं

वस्तेस्तथाऽऽटोपमथापि घोरम् ॥६०॥

अग्नौ अथवा अग्नि उपर अथवा अग्निपर, जले
जलमें, सपिप्पलीकैः पीपरी, पटोल-
परवण परवल, पथ्या- हरड, अमरदारुभिः वा
अने देवदार और देवदारु, कथितैः औषधोः कषाय
उरी तेनाथी अस्ति देवी इनका काथ करके इनसे वस्ति
देवे, द्विपञ्चमूले दशभूज दोनों पञ्चमूल, सविल्वाम्
भीली बिल्व, त्रिफलाश्च त्रिफला त्रिफला, फलानि तथा
भीलाने। तथा मैनफलका, गोमूत्रयुतः गोमूत्रम्।

५८. कथितैर्जलेऽग्नौ-कथितैर्जलाख्यैः (क. क. फ.)

६०. मथापि घोरम्-मतीव घोरम् (घ)

गोमूत्रमें, कषायः अटो उरवो कषाय, ससैन्धवः सिंधावुषु
सैन्धव, क्षारयुतः क्षारयुतः यवक्षार, सतैलः तैल
तथा तैल, कलिङ्ग-अने छिन्न और इन्द्रजौ, पाठा- पाठा
पादी, फल- भीलाने मैनफल, मुख- तेमन् औषध एवं
मोथा, कल्कः औषधोः कल्क नाभी निरुहवस्ति तैयार
उरवी इनका कल्क डालकर निरुहवस्ति तैयार करे,
निरुहमुख्यः आ मुख्य निरुहवस्ति यह श्रेष्ठ निरुह-
वस्ति, सपाण्डुरोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, अलसक- अलसक
अलसक, आमदोषान् आमदोष आमरोग, कफजान्
कफजन्य कफजन्य, विकारान् रोगो रोग, मारुतमूत्रसङ्गम्
वातरोध, भूतरोध वातरोध, मूत्ररोध, तथा वस्तेः तथा
वस्तिना तथा मूत्राशयके, घोरम् आटोपम् अथ उर
आटोपने भयंकर आघातको, अथ अथि पशु मी,
हन्वात् हन्वे छे नष्ट करता है ॥५८-६०॥

58-60. Or administer as enema the decoction prepared in water of wild snake gourd, chebulic myrobalan, deodar and long pepper, or the decoction of the two varieties of pentaradices, the three myrobalans, bael and emetic nuts and cow's urine. Add to this the paste of kurchi, Patha, emetic nut and nut grass, rock-salt and oil along with barley alkali. The evacuative enema with this solution is foremost in curing diseases of the kapha type of anemia, intestinal stasis and chyme disorders. It also cures stasis of flatus and urine and severe distension of the bladder.

राक्षामृतैरण्डविडहदार्वी-

सप्तच्छदोशीरपुराद्वनिम्बैः ।

शम्पाकभूनिम्बपटोलपाठा-

त्रिकाखुपर्वीदशमूलमुस्तैः ॥६१॥

६१. दार्वी-दारु छ।

.. शम्पाक-शम्पाक (ख)

.. -श्यामाक (त. द.)

त्रायन्तिकाशियुफलत्रिकैश्च

कायः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।

यष्ट्याह्वकृष्णाफलिनीशताह्वा-

रसाञ्जवश्वेतवचाविडङ्गैः ॥६२॥

कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च

कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।

अयं निरुहः किमिकुष्ठमेह-

ब्रध्नादराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥६३॥

रूक्षौषधैरप्यपतर्पितेभ्य

एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।

निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य

विहित्य रोगांश्च बलं करोति ॥६४॥

रास्ना- रास्ना राज्ञा, अमृता- गणैः गिलोय, एरण्ड-
औरंडो एरण्ड, शिङ्ग- वावडिंभ वायविडंग, दार्दी-
दावी, सप्तच्छद- सातपथ, सतिवन, उशीर-
वीरलूनो वाणो खस, सुराह- देवदार देवदार, निम्बै-
लीमडो नीमकी छाल, सम्पाक- गरभाशैः अमलतास,
भूमिम्ब- हरियातुं चिरायता, पटोल- परवण परवल,
पाठा- पाठा पादी, तिक्ता- कुडु कटुकी, आपुपर्णी-
विंदरुनी मूषाकणी, दक्षमूल- दक्षमूल दक्षमूल, मुस्तै-
मुस्त मुस्त, त्रायन्तिका- त्रायन्तिका त्रायमाण, शिशु-
सरगवेा सहजन, फलत्रिकैः च अने त्रिफला और
त्रिफला, कायः ओओना क्वाथमा इनके काथमें,
सपिण्डीतक-तोय-मूत्रः भीठगने क्वाथ तथा भोमूत्र
नाभवा मैनफलका काथ तथा गोमूत्र डाले, यष्ट्याह्व-
तेमज नेडीमध एवं मुलहठी, कृष्णा- पीपर पिप्पली,
फलिनी- धडंदा प्रियङ्गु, शताह्वा- सुवा सोया, रसा-
ञ्जन- रसवांटी रसौत, श्वेतवचा- सईद वज्र श्वेत वच,
विडङ्गैः वावडिंभ वायविडंग, कलिङ्ग- कलिङ्ग इन्द्रको,
पाठा- पाठा पादी, अम्बुद- भोथ मोथा, सैन्धवैः च अने
सिंधालू ओओना और सैन्धव इतका, कल्कैः कुडु पथु
नाभवा कल्क भी डाले, ससर्पिः तथा धी घृत, मधु-
तैलमिश्रः मध अने तैल भेजवी निरुहयस्ति तय्यार करे,
उरवी मधु और तैलसे मिश्रित निरुहयस्ति तय्यार करे,
अयम् आ यह, निरुहः निरुहयस्ति निरुहयस्ति, किमि-

किमि किमि, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, मेह- प्रमेह प्रमेह, ब्रध्न-
ब्रध्न ब्रध्न, उदर- उदर उदर, अजीर्ण- अजीर्ण,
कफ-आतुरेभ्यः अने उदर रोगीओने आपसी मेधको
और कफरोगियोंको देनी चाहिए, रूक्षौषजैः अने रूक्ष
औषधाथी और रूक्ष औषधोंके सेवनसे, अपतर्पितेभ्यः अपि
अपतर्पण पाभेदाओने अपतर्पित हुएको, एतेषु आ
अथा ये, रोगेषु रोगी रोग, सत्सु अपि अथा होय
तो पथु हुए हों तो भी, दत्तः आपवामां आवेदी
निरुहयस्ति दी हुई निरुहयस्ति, वातम् वायुने वायुका,
निहत्य हृष्टी नाश करके, ज्वलनम् प्रदीप्य अग्निने
प्रदीप्त करी अग्निको दीप्त करके, रोगान् च अने रोगोने
और रोगोंको, विहित्य अती धी जीतकर, बलम् अण
बल, करोति आपे छे देती है ॥ ६१-६४ ॥

61-64. The evacuative enema should be prepared from the decoction of indian groundsel, guduch, castor, embelia, indian berberry, dita bark, cuseus grass, deodar, neem, purging cassia, chiretta, wild snakegourd, Patha, kurroa, kidney-leaved ipomea, deca-radices, nut grass, zalil, drumstick, the three myrobalans and mixed with the decoction of emetic nut and cow's urine along with the paste of liquorice, long pepper, bottle gourd, dill seeds, extract of indian berberry, white sweet flag, embelia, kurchi seeds, Patha and nut grass, adding rock salt, ghee, honey, and oil. This enema is administered in helminthiasis, dermatosis, urinary disorders, inguinal swelling, abdominal disease, indigestion and in diseases due to kapha. In patients suffering from the above diseases, even if they are in a condition of depletion as a result of un-unctuous medications, this enema removes the morbidity of vata,

promotes the gastric fire, subdues the diseases and increases the patient's vitality.

पुनर्नवैरण्डवृषाश्ममेद-

वृश्चिरभूतीकबलापलाशाः ।

द्विपञ्चमूलं च पलांसिकानि

क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥६५॥

विल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्य-

फलानि चैव प्रसृतोन्मितानि ।

पयोजलद्याढकवच्छृतं तत्

क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम् ॥६६॥

वचाशताह्वामरदारुकुष्ठ-

यष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।

कक्षैर्यधान्या मदनैश्च युक्तं

नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥६७॥

क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च

तथैव युक्तं प्रसृतैस्त्रिभिश्च ।

दद्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञः

स सर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥६८॥

पलांसिकानि ओ३ ओ३ ५५ एक एक पल, पुनर्नवा-
साठोडी गदहपुरना, एरण्ड- ओ२'३। एरण्डमूल, वृष-
अरुंडी अडुसा, अश्ममेद- पापायुमे६ पाषाणमेद,
वृश्चिर- धौली साठोडी श्वेत पुनर्नवा, भूतीक- अ०भो
अजवायन, बला- अ०वा बला, पलाशाः आ०भो डाक.
द्विपञ्चमूलम् च अने दशभूण और दोनों पञ्चमूल,
धौतानि धौधने धोकर, क्षुण्णानि आ०डीने और कूटकर,

६५. वृश्चिरभूतीकबलापलाशाः—वृश्चिरभूतीकबलापलाशाः (५)

द्विपञ्चमूलं च—द्विपञ्चमूलानि (५)

॥ फलानि—पलांसिकानि (५. ६.)

६६. पयोजलद्याढकवच्छृतम्—पयोजलद्याढकयोः शृतम्
(ख ग. घ. ङ.)

॥ —पयोजलद्याढकपान्तिम् (५.)

६७. कुष्ठ-विल्व (५. ६.)

६८. प्रसृतैस्त्रिभिश्च—प्रसृतमनेन (क. ख. ग. ङ.)

॥ —प्रसृतमनेन (५.)

मट्टो फलानि आ० मी० ५५ आठ मैनफल, प्रसृतोन्मितानि
ओ३ ओ३ प्रसृत ८-८ तोले, विल्वम् भी० भी० विल्वफल,
यवान् ०५ जौ, कोल- ओ२ बेर, कुलत्थ- ३०० बी० कुलथी,
धान्य- धौली धनिया, फलानि च एव अने मी० ५५
ओ०ओने और मैनफल इनका, पयः- ६५ दूध, जल- ०५
जलके, आढकवस्त्र ओ० आ० ५१२ तोलेमें, शृतम्
पक्षावी काच करे, क्षीरावशेषम् ६५ आ० २६ त्यारे
दूधमात्र शेष रह जाय सब, सितवस्त्रपूतम् श्वेत पञ्चथी
गाणी श्वेतवस्त्रसे छानकर, वचा ०० वच, वाताह्व- सुवा
सोया, अजवायन- देवदारु देवदारु, कुष्ठ- ३० कूठ, यष्ट्याह्व-
ने०भी० मूलद्वी, सिद्धार्थक- अ०सर्व सरसों, पिप्पलीनाम्
पी०पर पिप्पली, यवान्या अ०भो अजवायन, मदनैः च
अने भी० ५५ना और मैनफलके, कक्षैः ३६३थी कक्षसे,
युक्तम् युक्त करवे। मिलावे, गुडसैन्धवाक्तम् पक्षी ओ०
तथा सि०धा०पु० पक्षु ना०भवां पीछे गुडसैन्धव मिलावे,
वचा एव अने और, क्षौद्रस्य मधु मधु, तैलस्य तैल
तैल, च सर्पिषः तथा धी तथा बी, त्रिभिः प्रसृतः च
पक्षु प्रसृतथी २४ तोलेसे, युक्तम् युक्त करी मिलावे,
तत् ते वह, नात्युष्णशीतम् अ० १२५ पक्षु नहि अने
अ० ६०३ पक्षु नहि ओ०वी न बहुत गरम न बहुत
शीतल, निरुहम् नि०३०भस्ति निरुहवस्ति, विधिज्ञः
विधिने अ०धुना० वेवे विधिको जाननेकला वेच, विधिना
विधिपूर्वकं विधिपूर्वक, दद्यात् आप०वी देवे, सः सर्व-
ते अ०धा यह निरुहवस्ति सब, संसर्गकृत- अ०सर्गथी
अथैवा संसर्गजन्य, आमयघ्नः रोगोने। नाश करे छे
रोगोंको नष्ट करती है ॥ ६५-६८ ॥

65-68. Take four tolas each of hog's
weed, castor, vasaka, indian rock
foil, white hog weed, bishop's weed,
heart-leaved sida, Palas, the two
varieties of penta-radices, eight fruits
of the emetic nut well crushed and
washed, and eight tolas each of
the bael, barley and the fruits of
jujube, horse-gram and coriander, and
512 tolas of milk and water; then add
ghee. It should be boiled till only the

milk remains, and strained through a white cloth. It should be mixed with the paste of sweet flag, dill seeds, deodar, costus, liquorice, rape, long pepper, bishop's weed and emetic nut and with gur, rock salt and 24 tolas of honey, oil and ghee mixed together. This, in a lukewarm condition, should be administered as evacuative enema in due manner by the expert. It is curative of all diseases born of continued discordances of the humors.

दोषापेक्षिणी निरुहकल्पना—

स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो

द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।

त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः

कफे निरुहा न परं विधेयाः ॥६९॥

पवने वायुभा वायुमें, समांसः मांसरससहित मांसरससहित, स्निग्धोष्णः स्निग्ध तथा उष्ण, स्निग्ध तथा उष्ण, एकः ओष्ठ निरुहवस्ति एक निरुहवस्ति, पित्ते पित्तभा पित्तमें, पयसा दूधनी साथे दूधमिश्रित, स्वादुशीतौ मधुर तथा शीतल मधुर तथा शीतल, द्वौ ये निरुहवस्तिओ दो निरुहवस्तियां, कफे अने उद्भवां और कफमें, समूत्राः गोमूत्रसहित गोमूत्रमिली, कटुक-कटुक, उष्ण-उष्ण, तीक्ष्णाः तथा तीक्ष्ण तथा तीक्ष्ण, त्रयः निरुहाः त्रय निरुहवस्तिओ आपवी ओष्ठओ तीन निरुहवस्तियां देनी चाहिए, परम् ओष्ठी अधिक निरुहवस्तिओ इनसे अधिक निरुह वस्तियां, न विधेयाः आपवी नहि ओष्ठओ नहीं देनी चाहिए ॥ ६९ ॥

69. One evacuative enema which is unctuous and warm and mixed with meat-juice is to be given in conditions of vata. Two evacuative enemata which are sweet and cold and mixed

with milk are to be given in conditions of pitta and three evacuative enemata that are pungent, hot, and acute and mixed with cow's urine are to be given in conditions of kapha. Not more than these specified evacuative enemata are to be given.

निरुहे प्रतिभोजनम्—

रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात्

क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।

तथाऽनुवासेषु च बिल्वतैलं

स्याजीवनीयं फलसाधितं च ॥७०॥

वाते वातभा वायुमें, रसेन मांसरसनी साथे मांसरसके साथ, पित्ते तु पित्तभा पित्तमें, क्षीरेण दूधनी साथे दूधके साथ, कफे च अने उद्भवां और कफमें, यूषैः यूषानी साथे यूषके साथ, प्रतिभोजनम् निरुहवस्तिदानके पश्चात् भोजन, स्यात् करने, तथा तेज प्रमाणे इसी प्रकार, अनुवासेषु च अनुवासनयोग्य पुरुषभा अनुवासनके योग्य पुरुषोंमें, बिल्वतैलम् वात वजरेभा अनुष्ठे जीर्णीतुं तैल बिल्वतैल, जीवनीयम् अजीवनीय मधुन तैल जीवनीयगणसे साधित तैल, फलसाधितम् च अने मीढणतुं तैल और मैनफलसे सिद्ध तैल, स्यात् प्रयोग्यं प्रयुक्त करना चाहिए ॥ ७० ॥

70. In conditions of vata, the next meal should be taken mixed with meat-juice; in pitta, it should be taken mixed with milk, and in kapha, it should be taken mixed with soups. Similarly, in conditions demanding unctuous enemata the bael oil the oil, prepared with life-promoter group of drugs and

७०. यूषैः-यूषः (क.)

तत्र क्लृप्तकान्तरम्—

तत्र ओष्ठः ।

इत्यधिक पाठः (क. द.) पुस्तकयोः ।

oil prepared with the emetic nut are to be given respectively, in conditions of vata, pitta and kapha.

अध्यायोक्तविषयाः—

इतीदमुक्तं निखिलं यथाव-

वृत्तिप्रदानाय विधानमग्र्यम् ।

योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म

करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥७१॥

इति आ प्रभाषे आ इस प्रकार यह, वृत्तिप्रदानस्य अस्ति देवानी वृत्ति देनेकी, अग्र्यम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, निखिलम् संपूर्ण, विधानम् विधि विधि, यथा-वत् सत्य २७१३ भाग सम्पू रूपाय, उक्तम् उक्ती के कहीं है, यः विद्वान् ७१ विद्वान् जो विद्वान्, अधीत्य ते भण्डीने इसको पढ़कर, इह लोके आ लोकम्। इस लोकमें, वस्तिकर्म अस्ति लभते वस्तिकर्म, करोति करे के करता है, सः ते वह, सिद्धिम् सिद्धिने सफलताको, लभते भण्डे के प्राप्त करता है ॥ ७१ ॥

71. Thus, the best method of administering the enema-treatment has been fully and properly expounded here. The wise man who learning this, administers the enema-treatment, achieves complete success in his treatment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिसूत्रीय-
सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रम् और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थान विषे सिद्धिस्थानमें, वस्तिसूत्रीयसिद्धिः 'अस्ति सूत्रीयसिद्धि' 'वस्तिसूत्रीयसिद्धि', नाम नामने नामका,

तृतीयः त्रीजे तीसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'Success in Treatment through the Principles of the Enema Procedure' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

योथे अध्याय अध्याय चौथा

Chapter IV

स्नेहवृत्तिव्यापत्तिद्वयपक्रमः—

अथातः स्नेहव्यापत्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, स्नेहव्यापत्तिसिद्धिम् 'स्नेहव्यापत्तिसिद्धि' नामना अध्यापनं स्नेह-व्यापत्तिसिद्धि नामके अध्यापका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयम् नीचे प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उक्तेयुं के कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Success in Treatment of the Complications arising from the Unctuous Enema".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. स्नेहव्यापत्तिसिद्धि-स्नेहव्यापत्तिकी सिद्धि (व. ष. फ.)

स्नेहवस्तीन्निबोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।

मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥३॥

इमान् आ इन, वात-पित्त-वात, पित्त वात, पित्त, कफ-अपहान् तथा इहने नाश करनेपर तथा कफकी नाशक, स्नेहवस्तीन् स्नेहवस्तिओने स्नेहवस्तिओको, मिथ्या-अने मिथ्या और मिथ्या, प्रणिहितानां प्रयोगेही स्नेहवस्तिओथी यथा प्रयुक्त की गई स्नेह-वस्तिओसे होनेवाले, व्यापदः रोगोंने रोगोंको, स-चिकित्सिताः चिकित्सासहित चिकित्साके साथ, निबोध साधने। सुनो ॥ ३ ॥

3. Listen now to the exposition of the unctuous enemata which are curative of vata, pitta and kapha, and of the complications arising from wrongful administration of these and the treatment of such complications.

कतिपयेऽनुवासनस्नेहयोगाः —

दशमूलं बलां रास्त्रामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।

गुडुच्येरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ॥ ४ ॥

शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकम् ।

यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रस्तुतोन्मितान् ॥ ५ ॥

चतुर्दोणेऽम्भसः पक्ष्वा द्रोणशेषेण तेन च ।

तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ६ ॥

अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।

आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ७ ॥

पलांशिकम् औं औं पक्ष ४-४ तोले, दशमूलम् दशमूल, दशमूल, बलाम् अक्षः बला, रास्त्राम् रास्त्रा रास्त्रा, अश्वगन्धाम् आसोः अश्वगन्ध, पुनर्नवाम् साठोड़ी गदहपुरना, गुडुची- गणो गिलोय, एरण्ड-औं औं एरण्डमूल, भूतीक- अजमे अजवायन, भार्गी- भार्गी भार्गी, वृषक- अरुंदसी अड़सा, रोहिषम् रोहिष रोहिषघाघ, शतावरीं शतावरी शतावर,

सहचरम् आसमान्नी इहने। डांशेजियो नील पुष्पवाली कटसरैया, काकनासां तथा डौवादेडी तथा शींगरोटी, प्रस्तुत-उन्मितान् अने औं औं प्रस्तुत ८-८ तोले, यव- ४४ जौ, माष- ४३६ उड़द, अतसी- अणसी अलसी, कोल- ४२ अने वेर, कुलत्थान् तथा कुलथी औं औं तथा कुलथी इनको, अम्भसः चतुर्दोणे चार दोणु पाणीमां ४०९६ तोले पानीमें, पक्ष्वा पक्ष्वा पक्षकर, द्रोणशेषेण औं दोणु आडी रहे तयारे १०२४ तोले रहने पर, तेन च तेनी साथे इनके साथ, पलोन्मितैः औं औं पक्ष ४-४ तोले, जीवनीयैः ज्वनीयगलुनां ६०३६ने। इहने मेणवी जीवनीय गणके इव्योका कलक मिलाकर, समक्षीरम् औं आढक २५६ तोले दध, तैलाढकम् तथा औं आढक तैल सिद्ध करवुं तथा २५६ तोले तैल सिद्ध करे, एतत् आ यह, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, सर्ववात- सर्व प्रकारना वातना सब प्रकारके वातके, विकारनुत् विकारने दूर करनेपर ये रोगोंको शान्त करनेवाला है, जीवनीय- ज्वनीय गलुथी जीवनीय गणसे उपसाधिता साधित सिद्ध की हुई, आनूपानाम् आनूप ज्वनी आनूप प्राणियोंकी, वसा वसा वसा भी, तद्वत् ते ४ प्रकारसे सर्व वातविकारने दूर करनेपर ये इसी प्रकार सब वातविकारोंको दूर करनेवाली है ॥ ४-७ ॥

4-7. Take four tolas each of decaradices, heart-leaved sida, indian groundsel, winter cherry, hog's weed, guduch, castor, bishop's weed, beetle killer, vasaka, ginger grass, climbing asparagus, crested purple nail dye, small stinking swallow wort and eight tolas each of barley, black gram, linseed jujube, and horsegram, and decoct in 4096 tolas of water till reduced to 1024 tolas; this should be mixed and cooked with 256 tolas of oil and an equal quantity of milk along with the paste of 4 tolas of each

३. निबोधेमान्—पक्षय मि (च. ग. व. फ.)

५. पलांशिकम्—पलोन्मितैः (च.)

६. तैलाढकं समक्षीरं—पक्षेचलाढकं पक्षैः (च.)

७. पक्षेचलाढकं क्षीरं (च.)

of life-promoter group of drugs. This preparation of oil, used as unctuous enema, cures all disorders of vata. Similarly the fat of wet-land creatures prepared with the paste of life-promoter group of drugs may be used.

शताह्वयववित्वाह्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाश्रितसेन तप्तं चानिलनुद्धतम् ॥ ८ ॥

शताह्वा- सुवा सोया, यव- जौ, जिल्ल-
भीलुं बेल, अम्लैः अने अम्ल द्रव्योत्थी और अम्ल
द्रव्योत्थे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध किये हुए, तैलम्
तेलने। तैलका, समीरणे वायुदोषभा प्रयोग करवे।
अम्लो वायुदोषमें प्रयोग करना चाहिए, अश्रितसेन
अग्निभा गरम करेला अग्निसे तप्त, सैन्धवेन सिद्धा-
लुत्थी सेन्धानमलसे, तप्तम् तपावेलुं गरम किया हुआ,
चृतम् च घी पल्लु वी मी, चानिलनुद्ध अनुवासनद्वारा
वायुरोगने दूर करनेपर छे अनुवासनद्वारा वायुरोगका
नाशक है ॥ ८ ॥

8. The oil, prepared with dill seeds, barley, bael and sour articles, is beneficial in vata, and the ghee heated by the warmth of roasted rocksalt is also curative of vata.

जीवन्ती मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वयवभक्तौ कृष्णं काकनासां शतावरीम् ॥ ९ ॥
खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
पिष्टां तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ १० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राश्रिवर्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनम् ॥ ११ ॥

८. तप्तेन-वर्णेन (ख. घ.)

११. शुक्राग्नि वर्णाग्नि (ग.)

, मूत्ररेतोरजोदोषान्-पूज्यं रेतोरजोदोषान् (घ. ष. क.)

, अनुवासनम्-अनुवासनाय (क.)

जीवन्तीम् देही जीवन्ती, मदनम् भीमं मैनफल,
मेदाम् मेदा मेदा, श्रावणीम् श्रावणी श्रावणी, मधुकम्
मेदीमधु मुलहठी, बलाम् अला बला, शताह्वा- सुवा
सोया, कृष्णकौ कृष्णक कृष्णक, कृष्णां पीपल
पिप्पली, काकनासाम् डोवादेही शींगरोटी, शतावरीम्
शतावरी शतावरी, खगुप्ताम् डोवाय केवांच, क्षीर-
काकोलीम् क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, कर्कटाख्याम्
काकडाशींगी काकडासिंगी, शटीम् शटी शटी, वचाम्
अने वच अओने। और वचा इनका, पिष्टा ३६३
नाभी कलक डालकर, तैलम् घृतम् तैल तथा घी
तैल तथा घी, तच्चतुर्गुणे तेनाथी यार गल्ला इनसे
चार गुने, क्षीरे दूधभा दूधमें, साधयेत् सिद्ध करवा
सिद्ध करे, तत् ते यह, अनुवासनम् अनुवासन
अनुवासन, बृंहणम् बृंहण बृंहण, वातपित्तघ्नम् वात तथा
पित्तने। नाश करनेपर वात तथा पित्तका नाशक, बल- अल
बल, शुक्र- शुक्र शुक्र, अश्रिवर्धनम् अने अश्रुश्रि
वर्धनरना छे और अश्रिको बढ़ानेवाला है, मूत्र- तथा
मूत्र मूत्र, रेतः- वीर्य शुक्र, रजोदोषान् तेमज
रजना दोषने एवं रजोदोषको, हरेत् नष्ट करे छे
नष्ट करता है ॥ ९-११ ॥

9-11. The dyad of oil-cum-ghee may be prepared by cooking it with four times the quantity of milk along with the paste of cork swallow wort, emetic nut, Meda, east indian globe thistle, liquorice, heart-leaved sida, dill seeds, Rishabhaka, long pepper, stinking swallow wort, climbing asparagus, Sugupta. Kshirakakoli, cucumber, zedoary and sweet flag. This is roborant, curative of vata-cum-pitta, and is curative of urinary, seminal and menstrual disorders.

लाभतश्चन्द्रनायैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।

तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १२ ॥

१२. तैलपादं-तैलपात्रं (घ.)

तैलपादम् योथा भागना तैल साधे चतुर्थांश
तैलवहित, क्षीरचतुर्गुणम् आरगण्डा द्वधर्मा चारगुणे
दूधमे, कामतः जेटका भण्डी शङ्ख तैलका जितने
प्राप्त हो उतने, पिष्टैः चन्दनाद्यैः च यन्मनादिभिरु
कृच्छ्रथी चन्दनादिके कल्कसे, सिद्धम् सिद्ध करे
सिद्ध किये हुए, घृतम् धीनुं घृतका, अनुवासनम्
अनुवासन अनुवासन, पित्तघ्नम् पित्तनाशक छे पित्त-
नाशक है ॥ १२ ॥

12. The dyad of ghee and oil,
containing til oil of one fourth quan-
tity should be prepared in four times
the quantity of milk with the paste of
the drugs of the sandal group in
whatever quantity available. This pre-
paration, given as an unctuous enema,
is curative of pitta.

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
हीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सकटफलम् ॥१३॥
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् १४
विडवाजमोदे कृष्णां च दन्तीं रास्नां च पेषयेत् ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥१५॥
प्रोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥१६॥

सैन्धवम् सिन्धवाद्यु सैन्धव, मदनम् भीमं मैन-
फल, कुष्ठम् कूठ, शताह्वम् सुवा सोया, निचुलम्
अधुक्ष्ण सुदफल, वचाम् वच, हीवेरम्
सुधंधी बाणो सुगन्धवाला, मधुकम् जेरीमध मुल-
हठी, भार्गीम् भारंगी भारंगी, सकटफलम् कायकल,
देवदारु देवदार देवदार, नागरम् सूँठ, सोंठ,
पुष्करम् पोभरभूण पोहकरमूल, मेदाम् मेदा मेदा,
चविकाम् अचक चवय, चित्रकम् चित्रक चित्रक, शटीम्

शटी शटी, विडङ्ग- वाडिंग वायविंग, अतिविषे
अतिविषनी कभी अतीस, श्यामाय कालु नसेतर
श्यामा, हरेणुम् रेणुकी रेणुका, नीलिनीम् नीलिनी
नीलिनी, स्थिराम् शाखरु सरीवन, बिल्व- भीली
बेल, अजमोदे भीली अजमोद अजमोद, कृष्णा च
पीपर विष्पली, दन्तीम् दन्तीम् दन्ती, रास्नाम् च
अने रास्ना औशोनी और वायसुरई इनका, पेषयेत्
कृच्छ्र करे, एरण्डजम् तैलम् ते कृच्छ्रथी
औरङ्गियुं तैल उस कल्कसे एरण्ड तैल, तैलम् वा
कृच्छ्रतैल तैल अथवा तिलतैल, साध्यम् सिद्ध करे
करे, तत् तै वह, कफरोगनुत् कृच्छ्ररोग दूर करने
छे कफरोगनाशक है, अनुवासनात् अने अनुवासनद्वारा और
अनुवासद्वारा, ब्रध्न- अक्ष ब्रध्न, उदावर्त- उदावर्त
उदावर्त, गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः- अर्श अर्श, प्लीह-
प्लीहा प्लीहा, मेह- प्रमेह प्रमेह, आढ्यमारुतान्
आढ्यमारुत आढ्यमारुत, आनाहम् आनाह आनाह,
अश्मरीम् च एव तथा अश्मरीनी तथा अश्मरीनी,
हन्यात् नाश करे छे नष्ट करता है ॥१३-१६॥

13-16. Make into paste rock salt,
emetic nut, costus, dill seeds hijjal
tree, sweet flag, fragrant sticky mallow
liquorice, beetle killer, deodar box
myrtle, ginger, orris root, Meda long
pepper, white flowered leadwort,
zedoary, embelia, indian atees, black
turpeth, pea, indigo, ticktrefoil, bael,
celery, long pepper, red physic nut and
indian groundsel. Either castor oil or til
oil prepared with this paste, is curative
of disorders of kapha. Given as unct-
uous enema, it cures inguinal swelling,
misperistalsis, gulma, piles, splenic
disorders, rheumatic conditions, consti-
pation and calculus.

१३. वचाम्-वचाम् (क. ड. त. व.)

१५. पेषयेत्-पेषयैः (व.)

मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैर्विडवाद्येन गणेन वा ।
तैलं कफहरैर्वाऽपि कफघ्नं करणयेद्भिषक् ॥१७॥

मिषक् वैद्ये वैद्य, अम्लसंयुक्तैः अम्ल द्रव्यैश्च
युक्तं अम्ल द्रव्यैश्च युक्त, मकरैः वा भीष्मिणा उद्धृष्टी
मैनफलके कल्कसे, विषयाद्येन के मिष्टान्नि या विस्वादि,
गणेन वा गण्डुना उद्धृष्टी कल्कसे, कफहरैः वा
अपि अथवा उद्धृष्ट औषधैश्च उद्धृष्टी अथवा कफनाशक
औषधियोंके कल्कसे, कफघ्नम् उद्धृष्ट कफहर, तैलम् तैल
तैल, कल्पयेत् तैयार करुं औषधि सिद्ध करे ॥ १७ ॥

17. The physician should prepare
an oil curative of kapha by cooking it
with the paste of emetic nut and sour
article or with the paste of the bael
group of drugs or with the paste
of the drugs curative of kapha

विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलासृताः ।

जातीप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥२८॥

निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकाः ।

एषां काथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कल्कितैः ॥२९॥

फलवित्वत्रिवृत्कुण्णारास्त्राभूनिम्बदारुभिः ।

सप्तपर्णवचोशीरदार्वाकुष्ठकलिङ्गकैः ॥३०॥

लतागौरीशताह्वानिशटीचोरकपौष्करैः ।

तत् कुष्ठानि क्रिमीन् मेहालर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥३१॥

क्षीबतां विषमाग्निस्त्वं मलं दोषत्रयं तथा ।

प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥३२॥

विडङ्ग- पानडिङ्ग वायविडङ्ग, एरण्ड- औरडभूण
एरण्ड, रजनी- हृण्डर हल्दी, पटोल परबल परबल,
त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, अमृताः गण्डु गिलोय,
जातीप्रवाल- थमेदीना पत्राङ्कुर चमेलीके पत्राङ्कुर,
निर्गुण्डी- नगोड संभाल, दशमूल- दशमूल दशमूल,
आखुपर्णिकाः उद्धृष्टनी मूषाकर्णी, निम्ब- दीमडो
नीमकी छाल, पाठा- पाठा पाठा, सहचर- आसमानि

१८ रजनी-भूतीक (ग)

१९ करवीरकाः-करवीरकम् (ग)

२० लतागौरी-लतायष्टि (क. झ. ड. त. द. प. क.)

., चोरक-सौराष्ट्री (प. क.)

२२ क्षीबतां-क्षीबत्वं (घ.)

हृलने। दृष्टाशेणियो नीक पुष्पवादी कटसरैया, शम्पाक-
गरभाणो। अमलताव, करवीरकाः अने उरेणु और
कनेर, एषाम् औषधैना इनके, काथेन कथाथी काथमें,
एभिः अने आ औषधियोंना अर्थात् और इन
औषधियोंके अर्थात्, फल- भीष्म मैनफल, विष-
धीदी वेळ, त्रिवृत्- नसीतर निसोत, कुण्णा- पीपर
पिप्पली, रास्ना- रास्ना वायसुरई, भूनिम्ब- उरियातुं
चिरायता, दारुभिः देवदार देवदार, सप्तवर्ण- सातवर्ण
सतिवन, वचा- पञ्च वच, उशीर- वीरलुने। गणो
खड, दार्वा- दारुहल्दी, कुष्ठ- कंठ कठ,
कलिङ्गकैः उद्धृष्ट इन्द्रजौ, लता- मञ्जीठ, गौरी-
हृण्डर हल्दी, जताह्वा- मुना सोया, अग्नि- थित्री चित्रक,
शटी- उप्पूर कायथी शटी, चोरक- येरक चोरक,
पौष्करैः च पौष्करभूण औषधैना पौष्करमूल इनके,
कल्कितैः उद्धृष्टी कल्कसे, तैलम् तैल तैल, पचेत्
पकावुं सिद्ध करे, पान- पान पान, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग
अभ्यङ्ग, अनुवासनैः अने अनुवासनर्मा और अनुवासनमें,
प्रयुक्तम् प्रथोषवाथी प्रयोष करनेसे, तद् ते वह,
कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, क्रिमीन् क्रिमी कृमिरोग, मेहाल
प्रमेह प्रमेह, अर्शांसि अर्श अर्श, ग्रहणीगदम्
ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग क्षीबताम् नपुंसकता क्षीबता,
विषमाग्निस्त्वं विषमाग्नि विषमाग्नि, मलम् मल मल,
तथा दोषत्रयम् तथा त्रये दोषाने तथा तीनों दोषोंको,
आशु लक्ष्मी शीघ्र, प्रणुदति इर उरे छे नष्ट करता
है ॥ १८-२२ ॥

18 22. An oil may be prepared in
the decoction of embelia, castor, tur-
meric, wild snake gourd, the three
myrobalans guduch, sprouts of spanish
jasmine, chaste tree, deca-radices,
ipomea, neem, Patha crested
purple nail dye, purging cassia and
indian oleander along with the paste
of emetic nut, bael, turpeth, long
pepper, indian groundsel, chiretta,
deodar, dita bark, sweet flag, cuscus]
grass, indian berberry, costus, kurchi

seeds, indian madder, turmeric, dill seeds, white flowered leadwort, zedoary, angelica and orris root. This, administered as potion, inunction and unctuous enema, is a speedy cure for dermatosis, helminthiasis, urinary disorders, piles, assimilation disorders, impotency irregular condition of the gastric fire, excess of morbid matter, as well as the morbidity of the three humors.

વ્યાધિવ્યાયામકર્માધ્વક્ષીણાવલનિરોજસામ્ ।
ક્ષીણશુક્રસ્ય જાતીવ જ્ઞેહસ્તિર્બલપ્રદઃ ॥૨૩॥
પાદજહ્વોરુપૃષ્ઠાંસકટીનાં સ્થિરતાં પરામ્ ।
જનયેદ્પ્રજાનાં ચ પ્રજાં સ્ત્રીણાં તથા નૃણામ્ ॥૨૪॥

વ્યાધિ- રોગ રોગ, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, કર્માધ્વક્ષીણ- કામ અને મુસાફરીથી ક્ષીણ કર્મ તથા મુસાફરીકે કારણ ક્ષીણ, અવલ- નિર્બળ નિર્બળ, નિરોજ- સામ્ ઓજસરહિત ઓજસરહિત, ક્ષીણશુક્રસ્ય ચ તથા ક્ષીણવીર્ય પુરુષોને તથા ક્ષીણવીર્ય પુરુષોનો સ્નેહસ્તિઃ સ્નેહસ્તિ સ્નેહસ્તિ, અતીવ બલપ્રદઃ અતિશય બલ દેનારી છે અતિબલપ્રદ છે, પાદ- પગ પેર, જહ્વા- જઘા, પૃષ્ઠ- પીઠ, સકટીનાં તથા કટીમાં તથા કટીમાં, પરામ્ પરમ અતિશય, સ્થિરતામ્ સ્થિરતા આપે છે સ્થિરતા દેતી છે, અપ્રજાનામ્ અને પ્રજાનરહિત ઔર નિઃસન્તાન, સ્ત્રીણામ્ સ્ત્રીઓને સ્ત્રી, તથા તથા તથા, નૃણામ્ પુરુષોને પુરુષોની, પ્રજામ્ ચ પ્રજા સન્તાનનો, જનયેદ્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી છે ॥ ૨૩-૨૪ ॥

23-24. This unctuous enema is an excellent promoter of strength in those whose strength and vitality have sunk low, as a result of disease over exertion, over-work, exercise and load carrying, and in those of diminished

semen. It imparts great firmness to the feet, legs, thighs, back, shoulders and waist, and imparts fertility to sterile women and men.

સ્નેહસ્તેઃ ષડાપદઃ—

વાતપિત્તકફાત્યગ્રપુસીવૈરાવૃતસ્ય ચ ।
અમુકે ચ પ્રણીતસ્ય જ્ઞેહસ્તેઃ ષડાપદઃ ॥૨૫॥
વાત- વાત વાયુ, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ, અત્યગ્ર- અતિ અગ્ર અતિશય અગ્ર, પુસીવૈઃ અને મળથી જૌર મલસે, આવૃતસ્ય ચ સ્નેહસ્તિ ઠંડાઈ જતાં સ્નેહ- સ્તિ અવરુદ્ધ હોને પર, અમુકે તેમજ અમ્બા વગરનાં એવં વિના ભોજન ક્રિયે, પ્રણીતસ્ય ચ દેવાથી દેનેસે, જ્ઞેહસ્તેઃ સ્નેહસ્તિની જ્ઞેહસ્તિકી, ષડ ઇ છઃ, અપદઃ વ્યાપ્તિકી થાય છે વ્યાપ્તિયાં હોતી છે ॥ ૨૫ ॥

25. There are six conditions of complication likely to arise in the administration of the unctuous enemata; the unctuous fluid may be obstructed by vata, pitta or kapha or by excess of food or fecal matter, and sixthly when given to a person on an empty stomach:

ષડ્વ્યાપદાં હેતુઃ—

શીતોઽલ્પો વાઽધિકે વાતે પિત્તેઽત્યુષ્ણઃ કફે મૃદુઃ ।
અતિમુકે ગુરુર્વર્ચઃસંચયેઽલ્પબલસ્તથા ॥૨૬॥
દસસ્તૈરાવૃતઃ જ્ઞેહો ન યાત્યભિમવાદપિ ।
અમુકેઽનાવૃતત્વાચ્ચ યાત્યૂર્ધ્વં

વાતે અધિકે વાયુની અધિકતામાં વાયુની અધિક- તામાં, શીતઃ અલ્પઃ વા શીત અથવા અલ્પ શીત અથવા અલ્પ, પિત્તે પિત્તની અધિકતામાં પિત્તની અધિકતામાં, અતિઉષ્ણઃ અતિ ઉષ્ણ અતિ ઉષ્ણ, કફે કફની અધિ- કતામાં કફની અધિકતામાં, મૃદુઃ મૃદુ મૃદુ, અતિમુકે અતિ ભોજનમાં અતિ ભોજનમાં, ગુરુઃ ભારે ભારી, તથા તથા તથા, વર્ચઃસંચયે મલના સંચયમાં મલકે

૨૬૩. ન યાત્યભિ-ન્યાત્યભિ (ધ.)

” ન યાત્યભિમવાદપિ-ન યાત્યભિમવાદપિ (ધ. ક. ત.)

૨૩. કર્માધ્વ-કર્માધ્વ (દ.)

संचयमे, अल्पबलः शैः।। अजवाणी अल्प बलवाली, दत्तः स्नेहयस्ति आपवाथी स्नेहवस्ति देनेसे, तैः आवृतः ते वायु वजरेथी आपरस्थ पामवाने वीधे उन वायु आदिसे आवृत होनेके कारण, अन्नमवात् अपि तन्ना उत्कट दोषोथी पराअन पामवाने वीधे पक्षु तथा उत्पन्न दोषोथे पराभूत होनेके कारण मी, स्नेहः स्नेहयस्तिनो स्नेह स्नेहवस्तिका स्नेह, न याति पाछे आवते। नथी वापस नहीं आता, अमुके तेमज आवा पेटमा स्नेहयस्ति आपवाथी एवं खाली पेटमें स्नेहवस्ति देनेसे, अनावृतत्वात् च भार्ग अन्नभी आवृत नहि होवाने वीधे मार्ग अन्नसे आवृत नहीं होनेके कारण, ऊर्ध्वम् याति स्नेह उपर आस्थो अथ छे स्नेह ऊपरकी ओर चला जाता है ॥२६-२६३॥

26-26³. If the enema fluid is given in a cold condition or in meagre quantity, in a condition of excess of vata, if it is given in a hot condition in pitta, or a mild enema is given in kapha, or if the enema prepared with heavy articles is given after a heavy meal, or a weak i. e. forceless enema is given in accumulation of feces, the enema fluid thus given will not be able to reach its destination as its course is obstructed by these conditions; while in a patient with an empty stomach, it reaches upwards owing to the absence of any such obstruction.

वातावृतस्नेहस्य लक्षणम्—

तस्य लक्षणम् ॥२७॥

अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।

पार्श्वरुग्धनैर्विद्यात् स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥२८॥

तस्य वातावृत स्नेहना वातावृत स्नेहके, लक्षणम् आ वक्ष्यु छे ये लक्षण हैं, भिषक् वैद्य वैद्य, अङ्गमर्द-

२८. अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः—स्तम्भोरुपीडनैः

वामज्वरः। अङ्गमर्दः (क. म. त. व. प. क.)

अङ्गमर्द अङ्गोका दूटना, ज्वर- ज्वर ज्वर, आध्मान- आध्मान आध्मान, शीत- शीत शीत, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, ऊर्ध्वपीडनैः उर्ध्वपीडा ऊर्ध्वका दर्द, पार्श्वरुग्- पड- भांभा पीडा पार्श्वोंमें दर्द, वेद्यनेः अने उद्देशनथी और पार्श्वमें ऐंठन होनेसे, स्नेहस्नेहने स्नेहको, वातावृतम् वायुथी आवृत वायुसे आवृत, विद्यात् अजुवे जाने ॥ २७-२८ ॥

27-28. These are then the symptoms produced—body-aches, fever, distension of abdomen, chill stiffness, pain in the thighs and pain and cramps in the sides. The physician should know from these symptoms that the unctuous fluid is occluded by vata.

वातावृतस्नेहस्य चिकित्सा—

स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ।

सौवीरकसुराकोलकुलस्थयवसाधितैः ॥२९॥

निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।

ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥३०॥

स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, उष्णैः अने उष्ण गुणवाला और उष्ण गुणवाले, सौवीरक- तेमज सौवीरक एवं सौवीरक, सुरा- सुरा सुरा, कोल- कोल वेर, कुलस्थ- कुलथी कुलथी, यव- अने जवथी और जौ इनसे, साधितैः साधित सिद्ध किये हुए, रास्त्रा- रास्त्रा वायसुराई, पीतद्रु- तथा दारुहणदरना तथा दारुहलीके, तैलिकैः तैलथी मिश्रित तैलसे मिश्रित, समूत्रैः अने गोमूत्रमिश्रित और गोमूत्रमिश्रित, पाञ्चमूलिकैः पंचमूलथी अनावेल पञ्चमूलसे सिद्ध किये, निरुहैः निरुहोथी निरुहोंसे, तम् तेनु उसे, सम्यक् पराअन भली प्रकार, निर्हरेत् निर्हरे- रक्षु करवुं ओछे निकाल देवे, सायम् अने सांने सायंकाल, भुक्ते अभ्या पछी भोजन करचूकने पर, ताभ्याम् एव ते अ अने इन दोनों, तैलाभ्याम् च तैलथी तैलोंसे, अनुवासयेत् अनुवासन करवुं ओछे अनुवासन देवे ॥ २९-३० ॥

२९. तैलिकैः—तैलिकैः (क. ज. त. व. प. क.)

29-30. The physician should eliminate it well by evacuative enema of unctuous, acid, salt and hot substances, mixed with the oil of indian groundsel and indian barberry, prepared with sauveeraka and sura wines, jujube, horsegram and barley, cow's urine and the decoction of penta-radices. After the evening meals, the physician should administer unctuous enema of the above-said oils.

पित्तावृतस्नेहस्य लक्षणं चिकित्सा च—

दाहरागतृषामोहतमकज्वरदूषणैः ।

विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥३१॥

दाह- दाह दाह, राग- दाहाश रक्तिमा, तृषा- तृषा प्यास, मोह- मोह मोह, तमक- तमकश्वास, तमकश्वास, ज्वर- ज्वर ज्वर और ज्वर इन, दूषणैः विकारोष्ठी विकारोष्ठी, पित्तावृतम् स्नेहने पित्तभी आवृत स्नेहको पित्तसे आवृत, विद्यात् अक्षुवे जाने, स्वादुतिकैः अधुन तथा उड्डी स्वादु तथा तिक्त, वस्तिभिः अस्तिओष्ठी वस्तियोसे, तम् तेने इसे, हरेत् हरी देवे ओष्ठी बाहर निकाले ॥ ३१ ॥

31. The physician should know the enema to be occluded by pitta, if there occur burning, redness, thirst, stupor, faintness and fever. These conditions should be cured with the enema prepared with sweet and bitter groups of drugs.

कफावृतस्नेहस्य लक्षणम्—

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।

संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छेषणा स्नेहमावृतम् ॥३२॥

तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, शीतज्वर- शीतज्वर शीत- ज्वर, आलस्य- आलस्य आलस्य, प्रसेक- उड्डुं थुंडुं कफका धूकना, अरुचि- अरुचि अरुचि, गौरवैः भारे- पक्ष्मापीपन, संमूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, ग्लानिभिः

अने प्लानि ओष्ठी और ग्लानि इनसे, स्नेहम् स्नेहने स्नेहको, श्लेषणा उड्डी कफसे, आवृतम् आवृत आवृत, विद्यात् अक्षुवे जाने ॥३२॥

32. The physician should know it to be occluded by kapha if there occur torpor, algid fever, lethargy, ptyalism, anorexia, heaviness, fainting and depression.

उफावृतस्नेहस्य चिकित्सा—

कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।

फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥३३॥

कषाय- कषाय कषाय, कटु- कटु कटु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णैः तथा उष्ण गुणवाली, सुरा- सुरा सुरा, मूत्र- तथा गोमूत्रभी तथा गोमूत्रसे, उपसाधितैः सिद्ध उरेली सिद्ध की हुई, फलतैल मीठगना तैलभी सैनफलके तैलसे, युतैः युक्त युक्त साम्लैः तथा अम्ल द्रव्यवाणी तथा अम्ल द्रव्यवाली, वस्तिभिः अस्तिओष्ठी वस्तियोसे, तम् तेने इसे, विनिर्हरेत् अहार उड्डेवा बाहर निकाले ॥ ३३ ॥

33. This should be treated with enema prepared with astringent, pungent, acute and hot substances, and with sura wine and cow's urine, and mixed with the emetic nut oil and sour articles.

अत्यशनावृतस्नेहस्य लक्षणम्—

छर्दिमूर्च्छा रुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।

आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥३४॥

छर्दि- उड्डी वमन, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, अरुचि- अरुचि अरुचि, ग्लानि- ग्लानि ग्लानि, शूल- शूल शूल, निद्रा- निद्रा निद्रा, अङ्गमर्दनैः आमलिङ्गैः अम्लोका

३३. कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः कषायकटु (क. ३)

३४. छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानि- ज्वरशूलान्गमर्दनैः (क. ३)

मूर्च्छा- मूर्च्छा (क. ३)

शूलनिद्राङ्गमर्दनैः ज्वरशूलान्गमर्दनैः (क. ३)

दूटना, सदाहैः दाह, आमलिङ्गैः तथा आमनां
लक्षणं येनैव तथा आमके लक्षणं इनसे, तद् स्नेहने
स्नेहको, अत्यशनावृतम् अति भोजनशी आहत अति
भोजनसे आवृत, विद्यात् अल्पे जानना चाहिए ॥३४॥

34 The physician should know it
to be occluded by excess of intake of
food, if there occur vomiting, fainting,
anorexia, depression, colic, somnolence,
body-aches, symptoms of chyme
disorders and burning.

अत्यशनावृतस्नेहस्य चिकित्सा—

कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
विरेको मृदुरन्नामविहिता च क्रिया हिता ॥३५॥

कटूनाम् कटु कटु, लवणानाम् च अने लवण
द्रव्येना और लवण द्रव्योंके, काथैः काथैश्च काथैसे,
चूर्णैः च तथा चूर्णैश्च तथा चूर्णोंसे, पाचनम् पाचन
पाचन, मृदुः मृदु मृदु, विरेकः विरेचन विरेचन, आम-
विहिता अने आमचिकित्सायां कहेल और आम-
चिकित्सायें कही हुई, क्रिया च क्रिया क्रिया अत्र अहो
यहांपर, हिता हितकर से हितकारी है ॥३५॥

35. The treatment in such condi-
tions is to stimulate digestion by means
of decoctions and powders of pungent
and salt drugs, and mild purgation,
and the line of treatment indicated in
chyme-disorders is also beneficial.

विडानृतस्नेहस्य लक्षणं चिकित्सा च—

विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुहृत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विडानृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदः सर्वातिभिः ॥३६॥
श्यामावित्वादिसिद्धैश्च निरुहैः खानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यग्गुदावर्तहरेण च ॥३७॥

विट्- भणरोध मलरोध, मूत्र- मत्ररोध मूत्ररोध,
जलिकसङ्ग- वायुरोध वायुरोध, अति- शूल शूल, गुहृत्वा-
ध्मानहृद्ग्रहैः

३७. सम्यग्गुदावर्तहरेण च सर्वेणोद्विहरेण च (क.)

आरेपणु भारीपन, आध्मान- आध्मान आध्मान, हृद्-
ग्रहैः तथा हृद्ग्रहैश्च तथा हृद्ग्रहसे, स्नेहम् स्नेहने
स्नेहको, विडानृतम् भणशी आहत मलसे आवृत,
ज्ञात्वा अल्पीने जानकर, सर्वातिभिः- सर्वातिप्रयोगे
सर्वातिप्रयोगों, स्नेहस्वेदः स्नेहन, स्वेदन स्नेहन, स्वेदन,
श्यामा- डाणु नसीतर श्यामा, वित्वादि- अने वित्वा-
दिशी और वित्वादिसे, सिद्धैः सिद्ध करेल सिद्ध, निरुहैः
च निरुहैश्च निरुहोंसे, उदावर्तहरेण अने उदावर्तने
नाश करनार और उदावर्तनाशक, विधिना च
विधिशी विधिसे, सम्यक् सारी रीते मली प्रकार,
निर्हरेत् तेने अहार कहेल उसे बाहर निकाले ॥३६-३७॥

36-37. Knowing that the unctuous
fluid is occluded by fecal matter by
observing retention of feces, urine
and flatus, pain, heaviness and disten-
sion of abdomen and cardiac spasm,
the physician should treat the patient
with oleation and sudation procedures,
suppositories and evacuative enema
prepared with black turpeth, bael
and other drugs of that group, with
unctuous enema and with the line
of treatment indicated in misperistalsis.

ऊर्ध्व गच्छतः स्नेहस्य लक्षणम्—

अमुके शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽतिपीडितः ।
धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः स्नेह्य एत्यपि ॥३८॥

अमुके भोजन नहि करनारभा भोजन नहीं करने-
वालोंमें, शून्यपायौ वा अथवा शून्य शुदावाणाम्
अथवा खाली गुदावालोंमें, अतिपीडितः अत्य एताव-
न्नाथी बलपूर्वक दबानेसे, स्नेहः वेगात् स्नेह वेगशी
स्नेह वेगसे, ऊर्ध्वम् उपर तरफ ऊपरकी ओर, धावति
भाय से जाता है, ततः पछी तदनन्तर, कण्ठात् ऊर्ध्वं
पछेथी कण्ठमें पहुंचकर, ऊर्ध्वंभ्यः उपरना ऊपरके,
स्नेह्यः अपि छिद्रोभाथी छिद्रोंसे, एति अहार आवे से
बाहर जाता है ॥३८॥

38. In an enema given to a person on an empty stomach or emptied bowels, if the unctuous fluid is given with great force, it goes up very high and from there may reach the throat and may come out from the upper orifices of the body.

कण्ठादूर्ध्वच्छिद्रेभ्य आगच्छतस्तस्य चिकित्सा—

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिस्त्रयो यवकोलकुलस्थवान् ।

तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरुहः सानुवासनः ॥३९॥

मूत्र-गोमूत्र गोमूत्र, श्यामा-काण्डुं नसोतर श्यामा, त्रिवृत्त-सिद्धः अने अरुण नसोतरथी सिद्ध करेव और अरुण त्रिवृत्तसे सिद्ध, यव-जौ, कोल-भार बेर, कुलस्थवान् अने कुलथीवाणी और कुलथीसे युक्त, तत्सिद्धतैलः तेमज गोमूत्र, श्यामा अने त्रिवृत्तथी सिद्ध करेव तैलवाणी एवं गोमूत्र, श्यामा और त्रिवृत्तसे सिद्ध किये तैलकी, निरुहः निरुहभस्ति निरुहवस्ति, सानुवासनः अने अनुवासनभस्ति और अनुवासनवस्ति, अत्र अर्द्धी यहां, इष्टः छे इष्ट हैं ॥ ३९ ॥

39. In these conditions, the evacuative and unctuous enemata of oil prepared with cow's urine, black turpeth, barley, jujube and horse-gram should be given.

कण्ठादागच्छतस्तस्य चिकित्सा—

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

छर्दिघ्नोभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥४०॥

कण्ठात् गणामाथी कण्ठसे, आगच्छतः नीकण्ठा निकलते हुए, तस्य ते स्नेहने उस स्नेहको, स्तम्भ-स्तम्भ स्तम्भ, कण्ठग्रह-कण्ठग्रह कण्ठग्रह, विरेचनैः विरेचन विरेचन, छर्दिघ्नोभिः तथा उदटी भटाडनार तथा वमननाशक, क्रियाभिः च चिकित्साओथी चिकित्साओं द्वारा, निवर्तनम् कार्यम् पाछे वाणवे ओधओ पीछे लौटाना चाहिए ॥ ४० ॥

40. And in conditions where it is coming out of the throat, it should be

remedied by astringent medications, pressure on the throat and by purgatives and anti-emetic remedies.

रौक्ष्यादनागतः स्नेह उपेक्ष्यः—

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।

सर्वोऽल्पो वाऽऽवृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

सर्वः अल्पः वा अपूर्णः के अल्प सम्पूर्ण रूपमें या थोड़े परिमाणमें, आवृत्तः आवृत्त आवृत्त, स्नेहवस्तिः स्नेहवस्ति स्नेहवस्ति, अनिःसृतः भटार न आवृत्त बाहर न आये, यस्य जेभा जिसमें, रौक्ष्यात् रक्षताने धर्ष रक्षताके कारण, उपद्रवश्च उपद्रव उपद्रव, न कुर्यात् न करे न करे, सः तेनी उसकी, विजानता विद्वान वैद्वे विद्वान वैद्वको, उपेक्ष्यः उपेक्षा करनी चाहिए ॥ ४१ ॥

41. In conditions where though the unctuous fluid has not returned or returned only partially owing to obstruction but has not caused any complication owing to the unctuous condition of the body, the patient should be let alone by the experienced physician.

अनुवासनात्पूर्वं युक्तस्नेहत्वादिविधिषट् भोजनं देयम्—

युक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।

भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यरुह्यात् ज्यहात् ॥ ४२ ॥

युक्तस्नेहम् जेने अनुवासन स्नेहने। सम्प्रयोग यथे छे तेने अनुवासनका सम्यग्योग होनेपर, द्रवोष्णम् द्रव, उष्ण, लघु-लघु लघु, पथ्य-अने पथ्य और पथ्य, उपसेवनम् च भोजन आपणुं ओधओ भोजन देना चाहिए, भोज्यम् भोजन भोजन, मात्रया प्रमाणात् मात्रानुसार, भुक्तवान् जेभेखाने खाये हुएको, ज्यहात् त्रयु तीन, ज्यहात् त्रयु त्रयु से तीन दिनके अन्तरसे, अनुवासाः अनुवासन देणु अनुवासन देना चाहिए ॥ ४२ ॥

४२. युक्तस्नेहं—युक्तस्नेहम् (द. क.)

,, भोज्यम्—भोज्यम् (द.)

42. The person, who has taken the unctuous enema, should be given warm water to drink, and light or wholesome diet; the patient after taking the diet in right proportion should take unctuous enema every third day.

अनुवासितायोऽणं जलं देयम्—

धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः ।

व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥४३॥

विचक्षणः विचक्षणो वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य, निशां आधी रात रात्रि, व्युषिताय पसार् करे मनुष्यने बिताये हुए को, कल्यम् प्रभातमा प्रातःकाल, धान्य-नागर- धाया अने सूंठी धनिया और सोंठसे, सिद्धम् सिद्ध करे सिद्ध, तोयम् जल, केवलम् अथवा केवल या केवल, उष्णम् उष्ण गरम, जलम् वा जलको, दद्यात् हि देव देवे ॥ ४३ ॥

43. In the next morning, the wise physician should administer the patient who has well-spent the night, the potion of water prepared with coriander and ginger or simple warm water.

उष्णजलस्य गुणाः—

स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च ।

मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥४४॥

वमने च विरेके च निरुहे सानुवासने ।

तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मोपशान्तये ॥४५॥

तत् उष्णोदकम् ते उष्ण जल वह गरम जल, नृणाम् मनुष्यैना मनुष्योंके, स्नेहाजीर्णम् स्नेहना अशुद्धिने स्नेहके अजीर्णको, जरयति पकावी नाणे छे पचाता है, श्लेष्माणम् छेने कफको, भिनत्ति तोड़ी नाणे छे तोड़ता है, मारुतस्य अने वायुनुं और वायुका, अनुलोम्यम् च अनुलोमन अनुलोमन, कुर्यात् करे छे करता है, तस्मात् तेथी इस लिए, वमने च वमन

४५. देयं-सेव्यं (फ.)

वमन, विरेके च विरेचन विरेचन, सानुवासने अनुवासन अनुवासन, निरुहे च अने निरुहमा और निरुहमें, वात-श्लेष्म- वात तथा छेनी वात तथा कफकी, उप-शान्तये शांति माटे शान्तिके लिए, उष्णोदकम् उष्ण जल गरम पानी, देयम् देवुं भेद छे देना चाहिए ॥ ४४-४५ ॥

44-45. This warm water digests the unctuous substance which has remained undigested, breaks down the mucus and regulates the peristaltic movement of vata in the patient. Therefore, after emesis or purgation or administration of evacuative or unctuous enema, warm water should be given for the alleviation of vata and kapha.

प्रतिदिनमनुवासाः—

रुक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्यायामी मारुतामयी ।

वङ्गणश्रोण्युदावृत्तवाताश्चार्हा दिने दिने ॥४६॥

रुक्षनित्यः ३१ पदार्थानुं नित्य सेवन करना नित्य रुक्षसेवन करनेवाला, दीप्ताग्निः प्रदीप्त अग्निवाला दीप्ताग्नि, व्यायामी व्यायाम करना व्यायाम करनेवाला, मारु-तामयी वातरोगी वातरोगी, वङ्गण-श्रोणि-उदावृत्त-वाताः च तथा वङ्गणमां वायुवाला, श्रोणिमां वायु वाला अने उदावृत्तरोगी वङ्गणमें वायुवाला, श्रोणि-प्रदेशमें वायुवाला और उदावृत्तरोगी, दिने दिने अथवा ६२२०७ ये प्रतिदिन, अर्हाः अनुवासनप्रस्थितने योग्य छे अनुवासनवस्तिके योग्य हैं ॥ ४६ ॥

46. The persons who are habituated to dry things, whose digestive fire is very active, who are habituated to physical exertion, who are suffering from vata disorders, who are afflicted with disorders of vata in the groin or pelvic region or disorders of

४६. व्यायामी मारुतामयी-मृगं व्यायामपीडितः (म द. च.)

॥ मारुतामयी-मारुतामयी (ड.)

misperistalsis, should be given unctuous enema everyday.

प्रतिदिनानुवासने हेतुः —

एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु, सिकतास्त्रिव ।
अतोऽन्येषां ज्यहात् प्रायः स्नेहं पचति पात्रकः ॥४७॥

अम्बु जेभ पाणी, जिस प्रकार पानी, सिकतासु
हव रेतीमा लीन थाय छे रेतमें लीन होता है,
एषाम् तेभ ओओने आपेक्षे। उस प्रकार उनको दिया
हुआ, स्नेहः च स्नेह स्नेह, आशु जलदी शीघ्र,
जराम् याति पथी जल लीन थाय छे पचकर लीन
होता है, अतः अन्येषाम् ते सिवायना जीमओने।
उनसे अतिरिक्त दूसरोंकी, पात्रकः अग्नि अग्नि, प्रायः
स्नेहम् धुंभुं स्नेहने प्रायः स्नेहको, ज्यहात् त्रयु
दिवसे तीन दिनमें, पचति पचावे छे पचाता है ॥४७॥

47. In such persons, the unctuous substance is immediately digested, just as water falling over sand is quickly absorbed; and in persons other than these, the gastric fire generally takes three days to digest the unctuous substance.

अनुवासने आमस्नेहनिषेधः —

न त्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्दुदम् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥४८॥

आमम् छाये क्वा, स्नेहम् तु स्नेह स्नेह, न
प्रणयेत् देवे। न ओछी नहीं देना चाहिए, हि सः
छाये छे ते क्योंकि यह, गुदम् गुदने गुदाको, अभि-
ष्यन्दयेत् अभिष्यन्दित करे छे अभिष्यन्दित करता है,
सावशेषम् च कुर्वीत स्नेह आपनामा अस्तिने। ओछे।
अंश आधी राखवे। ओछी स्नेह देनेमें वस्तिका कुछ
अंश शेष रखना चाहिए, हि छाये छे क्योंकि, वायुः जे वायु
को वायु, शेषे तिष्ठति अस्तिना अवकाशमा रहे छे ते,
अस्ति संपूर्ण आपवाधी पञ्चाशयमा जेते। रहे छे
वस्तिके अवकाशमें रहता है वह, वस्तिको संपूर्ण देनेसे
पञ्चाशयमें चला जाता है ॥४८॥

48. The unctuous substance should never be given unboiled as it would cause increase of mucus secretion in the rectum, and some portion should be allowed to remain in the enema vessel because, along with the last parts, air would enter into the rectum.

गुदकण्ठाभ्यां युगपरस्नेहदाननिषेधः —

न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम् ।
उभयस्मात् समं गच्छन् वातमग्निं च दूषयेत् ॥४९॥

गुदकण्ठाभ्याम् गुदा अने कण्ठाभ्याम् गुदा और
मुखसे, अनन्तरम् ओछे छाये एक ही समय पर, स्नेहम्
स्नेह स्नेह, न एव दद्यात् न आपवे। ओछी नहीं
देना चाहिए, उभयस्मात् छाये छे अने मागेथी क्योंकि
दोनों मागेथे, समम् ओछे साथे एक साथ, गच्छन्
जते। स्नेह जाता हुआ स्नेह, वातम् वायुने वायुको,
अग्निं च अने जलराशिने और अग्निको, दूषयेत् दूषित
करे छे दूषित करता है ॥४९॥

49. Oleation should never be done simultaneously by the mouth as well as by the rectum. The oleation taken by both the channels meeting together will vitiate vata and the gastric fire.

अनुवासननिरुहयोरैकान्ततः सेवननिषेधः —

स्नेहवस्ति निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्रेशाग्निवधौ स्नेहाग्निरुहात् पवनान्द्रयम् ॥५०॥
तस्मान्निरुहः संस्नेहो निरुहश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैव वस्तिकर्म त्रिदोषनुत् ॥५१॥

स्नेहवस्ति स्नेहवस्ति स्नेहवस्ति निरुहम् वा
अथवा निरुहने। या निरुहवस्तिका, एकम् एव ओछे-
धाने। न अकेलेका ही, अतिशीलयेत् बहुत प्रयोग न

५०. उभयस्मात् समं गच्छन्-सङ्गनः सङ्गमगतौ (क. व. फ.)

वातमग्निं च दूषयेत्-गताग्नी दूषयेत् समम् (व. फ.)

५१. संस्नेहो-स्नेहः स्यात् (क. व. व. फ.)

४२वां ओष्ठो निरन्तर अभ्यास नहीं करना चाहिए, खेदात्
 ४२वां ओष्ठो स्नेहनी क्योकि अकेले स्नेहने, उत्तेज-
 णोत्तेज, अग्निवधो अने अग्निनाश और अग्नि-
 नाश होते हैं, निरुद्धात् तथा ओष्ठो निरुद्धो अकेले
 निरुद्धसे, पवनात् वायुने। वायुसे, अयम् अथ याम् ये
 भय होता है, तस्मात् तेषां इस लिए, निरुद्धः निरुद्ध
 आप्या पथी निरुद्धके पीछे, संस्नेहः अनुवासन आप्युं
 स्नेहन देना चाहिए, अनुवासितः च अने अनुवासन
 आप्या पथी और अनुवासनके पीछे, निरुद्धः निरुद्ध
 आप्यो ओष्ठो निरुद्ध देना चाहिए, एवम् आ प्रभाणे
 इस प्रकार, स्नेहशोधन स्नेहन अने शोधननी स्नेहन
 और शोधनकी, युक्त्या औषधनाथी योजनासे, बस्तिकर्म-
 अस्तिकर्म वस्तिकर्म, त्रिदोषनुत् त्रिदोष भटाडे छे
 त्रिदोषका नाशक होता है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. One should not develop
 excessively the habit of either the
 unctuous or the evacuative enema. By
 habituation to the unctuous enema
 there will be rousing of the kapha
 and pitta and impairment of the
 gastric fire, and by habituation to the
 evacuative enema there is the risk of
 the provocation of vata. Therefore the
 person who has taken evacuative enema
 should be given unctuous enema and
 the person who has been given unctu-
 ous enema should be given evacuative
 enema. By this procedure of alterna-
 ting the unctuous with the evacuative
 enema, the enema therapy becomes
 curative of the morbidity of all three
 humors.

केषां मात्रावस्तिर्हितः ?—

कर्मव्यायामभारश्चर्यादानलोकीकर्षितेषु च ।

दुर्बले वातभेदे च मात्रावस्तिः सदा यतः ॥ ५२ ॥

५२. या पातस्त्री-पतुः स्त्री (प.)

५२. वातभेदे-वातरुणे (प.)

कर्म- काम कर्म, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम,
 भार- भार भार, चर्या- मुखादरी मुसाफरी, दान-
 सवारी सवारी, स्त्री- अने स्त्रीगमनयो और स्त्री-
 सेवनसे, कर्षितेषु च क्षीण थयेवा कृश हुए, दुर्बले
 दुर्भाण दुर्बल, वातभेदे च तेभ्य वायुथी पीडित
 एवं वायुसे पीडित मनुष्योंमें, सदा दृश्य सदा, मात्रा-
 वस्तिः मात्रावस्तिने। प्रयोग मात्रावस्तिका प्रयोग,
 यतः ५२ छे इष्ट है ॥ ५२ ॥

52. The 'matra' enema is recom-
 mended for daily use in persons emacia-
 ted by over-work, over-exertion, load
 lifting, way-faring, riding or indul-
 gence in women, in debilitated persons
 as well as in those afflicted with vita
 disorders.

मात्रावस्तेर्गुणाः—

यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ।

ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ॥ ५३ ॥

यस्य सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुतीषकृत् ।

स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥ ५४ ॥

यथा हृष्ट-माहार-चेष्टस्य मात्रावस्तिर्मा मनुष्य
 यथेष्ट आहार तथा विहार करी शके छे मात्रावस्तिमें
 मनुष्य यथेष्ट आहार तथा विहार कर सकता है, सर्व-
 कालम् मात्रावस्ति सधर्मा समयोमां लक्ष शक्य छे
 मात्रावस्ति सब काळमें ली जा सकती है, निरत्ययः
 अने छानि वजरनी छे और हानिरहित है, मात्रावस्तिः
 मात्रावस्ति मात्रावस्ति, ह्रस्वायाः नानामां नानी
 उबसे छोटी, स्नेहमात्रायाः अनुवासननी मात्रा
 अनुवासनकी मात्राके, समः समान समान, भवेत् छे
 है, स्नेहमात्राविधानम् स्नेहनी मात्रातुं विधान
 अर्थात् मात्रावस्ति स्नेहकी मात्राका विधान अर्थात् मात्रा-
 वस्ति, बहयम् पृथुकारक बलकारक, सुखोपचर्यम्
 सुखेथी उपचार करी शक्य ओवी सुखसे चिकित्साके लिए
 योग्य, सुखम् सुखेथी सुखपूर्वक, सृष्टपुतीषकृत् भण
 धावनार मल लानेवाली, बृंहणम् भृंहण बृंहण, वातरोग-
 ५४. वातरोगनुत्-सर्वदोषनिवृत्ति (फ.)

नृच च अने वातरोम मडाउनार छे और वातरोम-
नाशक है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. The Matra-enema does not demand any regimen of diet or behaviour. It can be administered at all times and in all seasons and is harmless. Its dose is equivalent to the minimum dose of oleation. This procedure of the unctuous Matra-enema is promotive of strength, demands no strict regimen of diet, causes easy elimination of feces and urine, and is roborant and curative of vata disorders.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहवस्तयः ।
तेषां चाक्षप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥५५॥
प्राग्भोज्यं स्नेहवस्तेर्यद् ध्रुवं येऽर्हाख्यहाच ये ।
स्नेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥५६॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
ये श्लोक छे ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वातादीनाम्
वातादि छे दोषनी वातादिकी, समाय शान्ति भाटे शान्तिके
लिए, प्रवराः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, स्नेहवस्तयः स्नेहवस्तिओ स्नेह-
वस्तिओ, अक्ष- अने अज्ञान भुज्योथी और मूढद्वारा,
प्रयुक्तानाम् तेषाम् तेओने प्रयोग करवाभां आवनाथी
प्रयुक्त करने पर, व्यापदः यती व्यापत्तिओ होनेवाली
व्यापत्तियां, सचिकित्सिताः चिकित्सासहित चिकित्सा-
सहित, उक्ताः उक्ती अताववाभां आवी छे कह दी हैं,
स्नेहवस्तेः स्नेहवस्तिनी स्नेहवस्तिके, प्राक् पड़ेवा
पूर्व, यद् ये जो, भोज्यम् भावुं ओर्थओ आहार
करना चाहिए, ये ध्रुवम् ओओ हमेशां स्नेहने योग्य
छे जो स्नेहवस्तिके निरन्तर योग्य हैं, ये च अने ओओ
और जिनको, अख्यहाच त्रय त्रय दिवसे तीन दिनके
अन्तरसे, अर्हाः स्नेहवस्तिने योग्य छे स्नेहवस्ति

५५. अक्षप्रयुक्तानां-वातप्रयुक्तानां (य.)

५६ येऽर्हाख्यहाच ये-स्नेहाख्यहाच ये (क)

देवी चाहिए, स्नेहवस्तिविधिः च स्नेहवस्तिने
विधि स्नेहवस्तिविधि, तथा तथा और, मात्रावस्ति-
विधिः मात्रावस्तिने विधि ओ स्नेह मात्रावस्तिके
विधि वे सब, उक्ताः उक्ती अताववाभां आवी छे कह
दिये हैं ॥ ५५-५६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

55. The foremost of unctuous enema beneficial in the alleviation of vata and other humors are described herein, as well as the complications arising from their use by ignorant persons, along with the treatment of those complications. What should be taken before taking the unctuous enema, who are those in whom administration of the enema is indicated everyday, or every third day, the method of administering the unctuous enema and also that of Matra enema, are all described in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने स्नेहव्याप-
त्तिसिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति आ. प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त,
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे
पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थानमां सिद्धिस्थानमें,
स्नेहव्यापत्तिसिद्धिः 'स्नेहव्यापत्तिसिद्धि' 'स्नेहव्यापत्तिसिद्धि',
नाम नामने नामका, चतुर्थः येथे चौथा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the

fourth chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the Unctuous Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो अध्याय अष्टाव पांचवाँ

Chapter V

नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वयप्रक्रमः—

अथतो नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वि व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अष्टीथी अव आगे, नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वि 'नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वि' नामना अध्यायनु 'नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा न्दिये प्रमाणे न इष विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the Defects in the Enema apparatus or in the Technique of administration of the Enema'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वर्ज्यानि वस्तिनेत्राणि, तेषां दोषाश्च—

अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
नेत्रस्याज्ञप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥

अथ हुवे अव, कर्मसु चिकित्साभा वस्तिकार्यमें, वर्ज्यानि तज्जवा द्वायक स्याज्य, नेत्राणि नेत्रे नेत्र,

वस्तीन् तेभ्य अस्तिभ्यो एवं वस्तिनां अज्ञप्रणीतस्य तथा अज्ञान वैद्ये वापरेष्व एवं मूर्खसे प्रयुक्त, नेत्रस्य नेत्रधी यथा नेत्रसे होनेवाले, सचिकित्सिताः व्यापदः रोगो अने तेनी चिकित्सा रोगों और उनकी चिकित्सा, शृणु सांभलो सुनो ॥ ३ ॥

3 Now listen to the description of the enema tube and the enema receptacle that are to be avoided in this procedure and to the exposition of the complications which arise from such apparatus as well as from the administration of enema by an inexperienced person, as also the treatment of these complications.

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनक्षवाः ।

गुदपीडा गतिर्विज्ञा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

ह्रस्वम् टूंकुं छोटा दीर्घम् द्वायुं दीर्घ, तनु पातणुं पतला, स्थूलम् अडुं स्थूल, जीर्णम् अणुं जीर्ण, शिथिल-बन्धनम् शिथिल अंधवाणुं ढीले बन्धवाला, पार्श्वच्छिद्र-द्रव्य पड्याभा छिद्रवाणुं पार्श्वमें छिद्रवाला, तथा अने और, वक्रम् वांकुं छे टेढ़ा ये, अष्टौ आठ आठ प्रकारके, नेत्राणि नेत्रोने नेत्र, वर्जयेत् तज्जवा नोडिओ स्याज्य हैं, अप्राप्ति-न पहुँचयुं स्नेहका न पहुँचना, अतिगति- अडु दूर जवुं बहुत दूर जाना, क्षोभ-क्षोभ क्षोभ कर्षण-कर्षण कर्षण, क्षणन-क्षणन क्षणन, नक्षवाः स्नाव चूना, गुदपीडा-गुदपीडा गुदामें दर्द, विज्ञा गतिः अने कुटिल गति छे और स्नेहकी टेढ़ी गति ये, तेषाम् तेओना इनके, यथाक्रमम् क्रमानुसार क्रमसे, दोषाः दोषो छे दोष होते हैं ॥ ४-५ ॥

4-5. The physician should avoid eight kinds of enema-tubes viz.,

१. जीर्ण-शीर्ण (ब.)

२. पार्श्वच्छिद्र-पार्श्वच्छिद्र (त. क.)

३. वक्र-वक्र (ब.)

१. नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वि-नेत्रव्यापत्तिकी सिद्धि (ब. क.)

२. व्यापदः-दोषा (द.)

३. व्यापदः सचिकित्सिताः-दोषाश्च सचिकित्सिताः (ब. क.)

those that are too short, too long, too thin, too thick, worn out or loosely fixed, which have holes on the sides or are tortuous. Not reaching the destination, penetrating too far up, shaking in the rectum, injury to the rectum, fluid leaking out, pain in the rectum, oblique flow of the fluid—these are respectively the harmful effects of the above described defective conditions of the enema tube.

वर्णा वस्तयः, तेषां दोषाश्च—

विषममांसलच्छिन्नस्थूलजालिकवातलाः ।

स्निग्धः क्लिन्नश्च तान्मृदो वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥

गतिवैषम्यविघ्नान्वन्नावदौर्ग्रानिस्त्रवाः ।

फेनिलच्छुत्तयार्धत्वं वस्तेः स्युर्बस्तिदोषतः ॥ ७ ॥

विषम- विषम विषम, मांसल- मांसल मांसल, छिन्न- कपाथेल छिन्न, स्थूल- स्थूल स्थूल, जालिक- अनेक सूक्ष्म छिद्रवाणुं अनेक सूक्ष्म छिद्रवाली, वातलाः पातदुष्ट वातसे दुष्ट, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, क्लिन्नः च अने अक्षेद्युक्त और क्लिन्न, तान् मृदो ओ आठ ये आठ प्रकारकी, वस्तीन् अस्तिओ वस्तिवां, कर्मसु चिकित्साभां चिकित्सामें, वर्जयेत् तज्ज्मी जेठ ओ त्याज्य हैं, बस्तिदोषतः अस्तिपुटकेना दोषधी वस्तिपुटकेके दोषसे, वस्तेः अस्तिनां वस्तिकी, गतिवैषम्य- गतिनी विषमता विषम गति, विघ्नान्व- विघ्नता विघ्नता, वान्- आव वान्, दौर्ग्रान्- मुश्केलीथी पकड़ापुं कठनाईसे पकड़ा जाना, निस्त्रवाः निस्त्रव द्रवका बाहर निकल जाना, फेनिल- शीथु युक्त थपुं झागदार होना, च्युति- हाथमाथी पड़ी जपुं हाथसे गिरजाना, अवार्धत्वं अने

धारण न करी शक्यां और धारण न कर सकता, स्युः ओ आठ ओ ये होते हैं ॥ ६-७ ॥

6-7. The physician should avoid eight kinds of enema receptacles in this procedure viz, those that are irregular, fleshy, torn, thick, which have many perforations, which are bubbled inside, sticky and worn out. Irregular flow, fleshy odor, leakage of fluid, difficulty to grasp, absence of flow, frothiness of fluid slipping away from the hand and difficulty of holding are respectively the results of the above mentioned defective conditions of the receptacle.

वस्तिप्रणेतृषाः—

सत्वात्ता द्रुतोत्क्षिप्तसिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः ।

अतिवाह्यममन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ८ ॥

प्रणेतृतः अस्ति हेनारना दोषधी वस्ति देनेवालेके दोषसे, सत्वात्ता- वातसहित औषध देवुं वायुके साथ वस्तिका जाना, अतिद्रुत- अस्तिनेत्रने अहु उतापणधी अहंर नाअपुं वस्तिनेत्रका अति शीघ्रतासे अन्दर डालना, उत्क्षिप्त- नेत्रने उपर थपवी देवुं नेत्रको उपरकी ओर अधिक डालना, सिर्यक्- त्रांसुं नाअपुं तिरछा डालना, गुल्लुप्त- बारंबार दयापुं रुक रुक कर दबाना, कम्पिताः अस्तिपुं कपपुं नेत्रका कांपना, अति- अक्षीवार नाअपुं बारंबार डालना, बाह्यग- नेत्रपुं अक्षर रहेवुं नेत्रका बाहर रहना, मन्द-अतिवेग- मन्दवेगधी अने अतिवेगधी अस्ति देवी मन्दवेगसे और अतिवेगसे वस्ति देना, दोषाः आ दोष आय ओ ये दोष होते हैं ॥ ८ ॥

8. The following are the defects resulting from the defective technique of the enema administrator. The air may be pushed into the rectum, enema may be given too hurriedly, the tube

६. विषममांसलच्छिन्न-मांसलच्छिन्नद्रव्यम (क. त.)

मांसलस्निग्धविषम (ग.)

स्निग्धः क्लिन्नश्च-छिद्रक्लिन्नौ च (ग. ख.)

७. सावदौर्ग्रानिस्त्रवाः-निस्त्रवद्रुमहस्रवा (ग.)

दौर्ग्रानिस्त्रवाः-दौर्ग्रान्यनिस्त्रवाः (ग. ख.)

दौर्ग्रानिस्त्रवाः-दौर्ग्रान्यनिस्त्रवाः (ग. ख.)

८. सिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः-सिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः (क. त. ग.)

may be pushed too high, or it may be introduced obliquely; he may do repeated compression or he may shake the tube while introducing or he may do frequent insertion of the tube or he may not be able to insert it in the rectum, or he may compress the receptacle either too slowly or too forcibly.

अनुच्छास्य दत्ते निःशेषं वा दत्ते वस्तौ दोषाः, चिकित्सा च—

अनुच्छास्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥९॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।

अनुच्छास्य च वायु काढी नाभ्या वगर वायुके बाहर निकाल बिना, बद्धे वा अस्ति अधिनामा आवर्त्ता वस्तिके बांधने पर, निःशेषे एव वा अथवा शेष राभ्या वगर अथवा संपूर्ण, दत्ते अस्ति देता वस्ति देने पर, वायुः वायु वायु, प्रविश्य प्रवेश करीने शरीरमें, प्रविष्ट होकर, कुपितः कुपित धर्ध कुपित हो करके, शूलतोदकरः शूल अने सोय बोझा जेवी पीडा करनार शूल तथा तोदको उत्पन्न करनेवाला, भवेत् थाय छे होता है, तत्र तेमा उत्तमें, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, गुदे स्वेदः गुदाभा स्वेद गुदामें स्वेद, वातघ्नानि अने वातघ्न और वातनाशक, अशनानि च भोजन आपवा जेष्ठे भोजन देना चाहिए ॥ ९३ ॥

9-9½. If the enema bag has been fixed without the air in it being pushed out, or if all the enema fluid has been pushed in without leaving any residue, the air entering the rectum and provoking the vata there, causes colicky and piercing pain. In such a condition inunction and sudation of the anus, and food and drink curative of vata are indicated.

९. कुपितो—कुपितः (घ) अने वातघ्नानि च भोजन

द्रुतप्रणीतादिवस्तिदोषाः, तेषां चिकित्सा च—

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ॥१०॥
स्यात् कटीगुदजङ्घातिवस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ।
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥११॥

द्रुतम् अस्तिनेत्र उतावगे जल्दी, प्रणीते नाभवाथी प्रविष्ट करने पर, सहसा छेकदम एकदम, निष्कृष्टे अक्षर जेथी देवाथी निकालने पर, उत्क्षिप्ते एव वा अथवा उपरनी तरङ्ग नाभवाथी या ऊपरकी ओर अधिक डालनेपर कटी- कटी कटी, गुद- गुदा गुदा, जङ्घा- अने अङ्गामा और जंघामें, अति- पीडा दर्द, वस्ति- भूया- शयभा वस्तिमें, स्तम्भ- जडता स्तम्भ, ऊरुवेदनाः अने साधणामा वेदना और ऊरुमें वेदना, स्यात् थाय छे होती है, तत्र तेमा इसमें, वातघ्नम् वातघ्न वातनाशक, भोजनम् भोजन भोजन, स्नेहाः स्नेह स्नेह, सबस्तयः अस्तिओ वस्तियां, स्वेदाः अने स्वेद देवा जेष्ठे और स्वेद देना चाहिए ॥१०-११॥

10-11. If the enema tube has been introduced too hurriedly or if it is pushed very high, there will occur pain in the waist, rectum and legs, rigidity of the bladder and pain in the thighs. In such a condition, inunction, sudation procedures, enemata and diet that are curative of vata, are indicated.

वस्तेरुर्ध्वमगमने हेतुः, तच्चिकित्सा च—

तिर्यग्बन्ध्यावृतद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति ।
नेत्रे तद्वजु निष्कृष्य संशोष्य च प्रवेशयेत् ॥१२॥

नेत्रे नेत्र नेत्र, तिर्यक् नाभवाथी तिरछा प्रविष्ट करने पर, वलि-जावृतद्वारे वलिओथी क्षर

११. जङ्घातिवस्तिस्तम्भोरुवेदना जङ्घातिवस्तिस्तम्भातिमेदनम्

(घ. ड.)

११. स्तम्भोरुवेदना-स्तम्भोरुमेदनम् (ड. फ.)

१२. तिर्यग्बन्ध्या-तिर्यग्बन्धा (ड. ड.)

११. तद्वजु-तदूर्ध्व (ख.)

११. प्रवेशयेत्-पुनर्नयेत् (घ. ड. फ.)

रोकाई अर्था वलियोंके कारण द्वारके बन्द होनेसे, बड़े वा अपि अथवा नेत्र व सूत्र आदिथी अथ यथे अथवा अथवा नेत्र ही सूत्र आदिसे बन्द हो जाने पर, न गच्छति औषध अंदर नती औषध अन्दर नहीं जाती, तब तब तेने तब नेत्रको, निष्कृष्य पाधुं भेदी बंध निकालकर, संशोध्य च साधु करी साफ करके, ऋजु सीधुं सीधा, प्रवेशयेत् धाम्ना कश्चुं प्रविष्ट करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. If the enema tube is introduced obliquely or is obstructed by the anal folds or is blocked by substances in the enema fluid itself, the enema fluid will not flow. The enema tube then should be taken out, cleansed and properly re-introduced.

पीड्यमाने वस्तावन्तरा मुक्ते दोषाः, तच्चिकित्सा च—

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।

उरःशिरोर्तिमूर्वोश्च सदनं जनयेद्वली ॥१३॥

वस्तिः स्यात्तत्र विट्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ।

पीड्यमाने द्वावर्ता द्वावर्ता दबाते दबाते, अन्तरा वयमां बीचमें, मुक्ते छोड़ी देवाथी छोड़ देनेसे, गुदे शुद्धमां गुदामें, प्रतिहतः प्रतिधात पाभेदो रुका हुआ, बली अनिलः अणवान वायु बलवान वायु, उरःशिरोर्तिम् छाती अने भस्तकमां पीडा छाती और शिरमें पीडा, ऊर्ध्वोः च तथा साथगोनी और ऊरुमें, सदनम् शिथिलता शिथिलता, जनयेत् उत्पन्न करे छे कर देता है, तत्र तेमां उसमें, विट्वादि- भीली वगेरे विट्वादि, फल- भीटण सैनफल, श्यामादि- डाणुं नसैतर वगेरे श्यामा आदिसे, मूत्रवान् अने गोमूत्रवाणी और गोमूत्रसे युक्त, वस्तिः अस्ति वस्ति, स्नात् देवी ओष्ठ छे देनी चाहिए ॥ १३ ॥

13. If there are interruptions in the act of compression resulting in repeated compression, the vata in the

rectum being thus struck repeatedly becomes highly provoked and causes pain in the chest, head and thighs, and also asthenia. In such a condition, is indicated the enema prepared from the bael group of drugs, emetic nut and the black turpeth group of drugs mixed with cow's urine.

नेत्रकम्पनाभिहते गुदे दोषाः, तच्चिकित्सा च—

स्यादाहो दवथुः शोकः कम्पनाभिहते गुदे ॥१४॥

कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ।

गुदे शुद्ध गुदामें, कम्पनाभिहते नेत्रना कम्पनी अभिधात पाभर्ता नेत्रके कम्पसे चोट लगने पर, दाहः दाह दाह, दवथुः अणतरा दवथु, शोकः अने शोका और शोथ, स्नात् थाय छे होता है, तत्र तेमां उनमें, सबस्तयः अस्ति सहित वस्तियोंके साथ, कषाय- कषाय कषाय, मधुराः मधुर मधुर, शीताः अने शीतल और शीतल, सेकाः परिषेक हितकर छे परिषेक हितकर हैं ॥ १४ ॥

14-14½. If the rectum is injured by the shaking of the tube, there will be burning, sense of heat and edema. In such conditions, astringent, sweet and cold affusions and enemata are indicated.

अतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तच्चिकित्सा च—

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥१५॥

स्यात् सार्ति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।

तत्रसर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥१६॥

अतिमात्र- अत्यंत अस्यधिक, प्रणीतेन नाभवाथी प्रविष्ट करनेसे, नेत्रेण अस्तिनेत्रथी नेत्रके कारण, बलेः पबिओमां वस्तियोंमें, क्षणनात् धासोटी बागवाथी घिसक लगनेसे, सार्ति पीडासहित दर्द, दाह- दाह दाह, निस्तोद- अने हाट और तोदके साथ, गुद- गुदानी तथा

१३. उरःशिरोर्तिमूर्वोश्च सदनं जनयेद्वली-उरःशिरोरजं साधु मूर्वोश्च सदनयेद्वली (इ. व. फ.)

१५. प्रणीतेन-प्रवृत्तेन (व.)

१६. सार्ति दाह- छर्दिदाह (व. फ.)

गुदा और, वर्चः भण्णी पुरीषकी, प्रवर्तनम् प्रवृत्ति प्रवृत्ति, स्यात् थाय छे दोसी है, तत्र तेभा उसमें सर्पिः-पितुः धीनुं पेटुं पीका पितु, क्षीरम् दूध दूध, पिच्छा-वस्तिः च अने पिच्छावस्ति और पिच्छावस्ति, बस्यते प्रशस्त छे हितकर हैं ॥ १५-१६ ॥

15-16. If the anal valves are hurt by excessive penetration of the enema tube, there will be pain, burning rectalgia and the discharge of fecal matter. In such a condition the use of ghee, sweet milk and mucilagenous enema are recommended.

मन्दं प्रणीते बाह्ये वा स्नेहे दोषाः, तच्चिकित्सा च—

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते ।

स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेत्य सिद्धिमिच्छता ॥१७॥

मन्दः तु म-६ अस्ति मन्द वस्ति, न भावयति पक्काशयभा पहुँचती नहीं पक्काशयमें नहीं पहुँचती, बाह्यः तु अने बाह्यम् अस्ति और बाह्यम् वस्ति, आशु भवद्दीधी शीघ्र, निवर्तते पाछी वगैरे छे लौट आती है, सिद्धिम् सिद्धि सिद्धि, ह्मन्ता धृञ्छनार वैद्य चाहनेवाला वैद्य, तत्र ते स्थितिभा उस स्थितिमें, स्नेह-पुनः इरीने स्नेह फिरसे स्नेह, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे, प्रणेत्य आपनो ओष्ठये देवे ॥ १७ ॥

17. The inadequately compressed enema does not reach the destination and returns too soon. In such conditions, unctuous enema should be properly administered again, by one desiring success in treatment

अतिप्रपीडनदोषाः, तच्चिकित्सा च—

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।

तत्र वस्तिविरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥१८॥

१८. न भावयति—न वा वहति (ह. द. व. क.)

“ “ —न च धावति (क.)

अतिप्रपीडितः अहु द्वावेधी अस्ति अति प्रपीडित वस्ति, कोष्ठे डेहाभा न कोष्ठमें, तिष्ठति रहे छे ठहर जायगी, गलम् वा अथवा गलाभा या गलेमें, आयाति आवे छे ऊपर पहुँच जायगी, तत्र तेभा उसमें, वस्तिः अस्ति वस्ति, विरेकः च विरेचन विरेचन, गलपीडादि अने गलुं द्वावपु वजरे और गलप्रपीडन आदि, कर्म च चिकित्सा छे चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १८ ॥

18. If over-forcibly administered, the enema is retained in the stomach or goes up and reaches the throat. In such conditions enema, purgation and pressure on the neck etc., are the requisite measures of treatment.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

नेत्रवस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।

वेत्ति यस्तेन मतिमान् वस्तिकर्माणि कारयेत् ॥१९॥

तत्र श्लोकः ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, यः ने भाष्यस जो मनुष्य, नेत्रवस्ति- नेत्र, अस्ति नेत्र, वस्ति, प्रणेतृणाश्च अने अस्तिदाताना और प्रणेतृ-ओंके, एतान् अने आ और इन, दोषान् दोषों, दोषोंको, समेषजान् तेना औपधसहित उनके औषध-सहित, वेत्ति अणु छे जानता है, तेन तेनी पासे उससे, मतिमान् बुद्धिमान भाष्यसे बुद्धिमान मनुष्यको, वस्ति-कर्माणि अस्तिर्कर्म वस्तिकर्म, कारयेत् कराववा कराना चाहिए ॥ १९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

19. The wise physician who has a knowledge of these complications with regard to the enema tube, receptacle as well as the ineptness of the enema administrator and the treatment of these complications, should be engaged to give the treatment.

१९. वेत्ति यस्तेन-विद्वान्स्तेन (ह. द.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रवस्तिव्याप-
त्सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेया अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेया आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेया
और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थानभां
सिद्धिस्थानमें, नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिः नेत्रवस्तिव्या-
पत्सिद्धि 'नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धि', नाम नामने। नामका,
पञ्चमः पांचमो पांचवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भये।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the Defects in the Enema apparatus or in the Technique of administration of the Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

७ष्ठो अध्याय अध्याय छठा Chapter VI

वमनविरेचनव्यापत्सिद्धयुपक्रमः—

मयातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहीं थी अब आगे, वमनविरेचन-
व्यापत्सिद्धिम् 'वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि' नामना
अध्यायानु 'वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि' नामके अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेयुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

१. वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि—संशोधनव्यापत्सिद्धि (फ.)

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ निषयभां नीये प्रभाषे ७ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उहेयुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The treatment of complications arising from the procedures of Emesis and Purgation'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अथ शोधनयोः सम्यग्बिधिमूर्ध्वानुलोमयोः ।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौधधान् ॥ ३ ॥

अथ हवे अब, ऊर्ध्वानुलोमयोः ऊर्ध्व तथा
अनुलोम ऊर्ध्व तथा अनुलोम, शोधनयोः शोधननी
शोधनोकी, सम्यक् सा ही रीतनी सम्यक्, बिधिम् विधि
विधि, असम्यक् कृतयोः च एव अने तेओने सारी
रीतनी विधिनी न करेयां आवती और वे सम्यक्
विधिसे न किये जाने पर, दोषान् तेओना दोष। उनके दोष,
सौधधान् औषधसहित औषधसमेत, वक्ष्यामि उहीश
कहूंगा ॥ ३ ॥

3. I shall describe the proper method of purification through the upper and lower channels of the body and the complications arising from improper procedure and their treatment.

साधारणेषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु संशोधनोपदेशः—

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।

तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः ॥ ४ ॥

ग्रीष्म- ग्रीष्म ग्रीष्म, वर्षा- वर्षा वर्षा, हिम-आगमाः
अने हेमन्त ओ ऋतुओ और हेमन्त ये ऋतुएं, अति-
उष्ण- अतृकमे अति गरमी कमशः अति गर्मी, वर्ष- अति
बरसाह अति वर्षा, शीताः हि अने अतिठंडीवाणी होय
छे और अति शीतवाली होती हैं, तदन्तरे तेओनी पन्ने

४. तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः—अन्तरेषु प्रावृडाया
त्रेयाः साधारणास्त्रयः (प. क.)

इसके बीचमें, प्रावृद्धाद्याः प्रावृट् वसरे प्रावृट् आदि, त्रयः ऋतुः ऋतुयोः तीन ऋतुएं, तेषाम् अनुक्रमे ऋतुः वरसाः तथा ऋतुयोः क्रमशः गर्मी, वर्षा तथा शीतमें, साधारणाः साधारण्ये साधारण हैं ॥ ४ ॥

4. Summer, the rainy season and winter are hot, rainy and cold respectively. In between them, there are three seasons called the early-rains and two others which have mild seasonal characteristics.

प्रावृट् शुचिर्नभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।

तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ५ ॥

एतानृतून् विकल्प्यैव दद्यात् संशोधनं भिषक् ।

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ६ ॥

शोधनम् शोधनम् शोधनम्, प्रति आगतम् दृष्टिसे, शुचिर्नभौ अर्थात् अने श्रावणम् आषाढ और श्रावणको, प्रावृट् प्रावृट् अर्थात् प्रावृट् जाने, ऊर्जसहौ ऊर्जसहौ अने भागशरने कार्तिक और मार्गशीर्षको, शरद् शरद् अर्थात् शरद् जाने, तपस्यः च तथा श्रावण फाल्गुन, मधुः च एव अने येनने और चैत्रको, वसन्तः वसन्त वसन्त, ज्ञेयौ अर्थात् जाने, एवम् आ प्रभाष्ये इस प्रकार, स्वस्थवृत्तम् स्वस्थवृत्तने स्वस्थवृत्तको, अभिप्रेत्य दक्षिण राशी लक्ष्य करके, एतान् आ इन, ऋतून् ऋतुयोः अने ऋतुओंको, विकल्प्य यथोक्त विधिप्रमाणे राशी यथोक्त विभागके अनुसार रखकर, भिषक् वैद्य वैद्य, संशोधनम् संशोधन संशोधन, दद्यात् देव देवे, व्याधौ तु व्याधिम् तो व्याधिमें तो, व्याधिवशेन व्याधि अनुसार ऋतुयोः की कल्पना कर संशोधन देवे ॥ ५-६ ॥

५. एतानृतून् विकल्प्यैव दद्यात्-एतानृतून् विचिन्त्यैव दद्यात्
(क. ग. घ.)

॥ एतानृतून् विकल्प्याम दद्यात्
(घ.)

॥ भिषक्-नृणाम् (त.)

5-6. *Praṛit* (the early rains) is comprised of *Aśādhā* and *Sravana* and *Sarad* (autumn) is *Kartika* and *Marga-sirsha* and *Vasanta* (spring) is *Phalguna* and *Chaitra*. These are the seasons in which seasonal purification is to be done. The physician should classify seasons in this way and give seasonal purification in condition of normal health; but in cases of disease, he should administer purification whensoever found necessary in view of the disease-condition.

वमनादीनामन्तरा स्नेहस्वेदप्रयोगः, अन्ते च स्नेहप्रयोगः—

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत स्नेहं चान्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

वमनादीनाम् वमन वसरे वमनादि, कर्मणाम् कर्मणाम् कर्मोंके, अन्तरेषु अन्तरेषु वसरे वसरे बीच बीचमें, स्नेह-स्वेदौ स्नेहन तथा स्वेदनने। स्नेहन तथा स्वेदनका, प्रयुज्जीत प्रयोग करने प्रयोग करना चाहिए, अन्ते च अने अन्ते और अन्तमें, स्नेहम् संशोधनम् स्नेहनने। संशोधनम् स्नेहनका, प्रयोजयेत् प्रयोग करने प्रयोग करना चाहिए ॥ ७ ॥

7. In the intervals between the procedures of emesis, purgation etc., the physician should give oleation and sudations procedure and in the end, he should give sedative oleation.

कान् नातिस्निग्धान् विरेचयेत्?—

विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।

अभिघातविषातांश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ८ ॥

विसर्प- विसर्प विसर्प, पिडका- पिडका पिडका, शोफ शोफ सूजन, कामला- कामला, पाण्डु-

॥ अन्तरेष्वन्तरेषु च-अन्तरे चान्तरे पुनः (घ. घ.)

॥ विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः-कुष्ठनी विसर्पपिडकाकामला-
पाण्डुरोगिणः (घ. फ.)

तथा पांडुना तथा पाण्डुके, रोमिणः रोमीलोने रोमियोको, अग्निघात- तेभ्यः भक्षार एवं चोट, विष-आर्तात् तथा विषभी पीडित मनुष्योने और विषसे पीडित मनुष्योको, अतिस्निग्धान् च अतिशय स्नेहन आपी अत्यन्त स्नेहन कराके, न विरेचयेत् विरेचन करानुपुं नहि विरेचन नहीं देना चाहिए ॥ ८ ॥

8. The physician should not give an excessive dose of preparatory oleation before purgation, to those who are suffering from acute spreading affections, pimples, edema, jaundice, anemia, trauma and toxicosis.

केषां स्नेहविरेचनं केषां च रुक्षं विरेचनं देयम्—
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्रिष्टशरीराय रुक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥

अतिस्निग्ध- अतिशय स्निग्ध अति स्निग्ध, शरीराय शरीरवाणाने शरीरवालेको, स्नेहविरेचनम् स्नेहविरेचन स्नेहविरेचन, न दद्यात् न देपुं न देवे, स्नेहोत्क्रिष्ट- शरीराय अने स्नेहभी उत्क्रिष्ट शरीरवाणाने और जिसका शरीर स्नेहसे उत्क्रिष्ट है उसे, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् आपुं देवे ॥ ९ ॥

9. The persons who have excessive unctuous quality in the body should not be given unctuous purgatives. The persons, in whose body the unctuous element has become agitated, should be given non-unctuous purgatives.

कथं पीतमौषधं सम्यग्योगाय कल्पते—
स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १० ॥

स्नेहस्वेद- स्नेहन तथा स्वेदनथी स्नेहनसे तथा स्वेदनसे, उपपन्नेन युक्त पुरुषे युक्त पुरुषने, जीर्णे भोराध पथी गया पथी आहारके पच जानेके बाद,

१. रुक्षं दद्याद्विरेचनम्—रुखाद्रुक्षं विरेचनम् (घ.)

१०. सम्यग्योगाय—सम्यग् योगाय (घ.)

एकाग्रमनसा ओकाग्र मनथी एकाग्र मनसे, मात्रावत् मात्रासर मात्रानुसार, पीतम् पीयेतुं पी हुई, औषधम् औषध औषध, सम्यग्योगाय पीताने सम्यग्योग करवाना अपना सम्ययोग करनेमें, कल्पते समर्थ थाय छे समर्थ होती है ॥ १० ॥

10. When a person has been well prepared with oleation and sudation procedures, and after his previous meal has been fully digested, if he ingests the right dose of medication with his mind concentrated on the treatment, it brings about the most desirable results.

स्निग्धात् पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धादेहात्तथौषधैः ॥ ११ ॥

स्निग्धात् स्निग्ध चिकने, पात्रात् वासुधुमांथी वर्तनसे, यथा नेवी रीते जैसे, अयत्नेन प्रयत्न वगर आसानीसे, तोयम् जल, प्रणुद्यते असेडी शक्य छे हटाया जाता है, तथा तेवी रीते वैसे, स्निग्धात् स्निग्ध, देहात् देहमांथी देहसे, कफादयः कफ वगेरे दोषो कफादि दोष, औषधैः औषधमांथी औषधोंसे, प्रणुद्यन्ते प्रयत्न वगर असेडी शक्य छे आसानीसे हटाये जाते हैं ॥ ११ ॥

11. As in a vessel smeared with oil, water slips down without any effort, similarly kapha and other morbid humors slip out easily in a body which has undergone oleation therapy.

आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान् ॥

यथा नेम जैसे, वह्निः अग्नि आग, आर्द्रम् भीना गीली, काष्ठम् धाकडाने लकड़ीको, सर्वतः आरे आलुथी चारों ओरसे, विष्यन्दयति युवरावे छे विष्यन्दित करती

११. प्रणुद्यते—प्रसिध्यते (क.)

१२. तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्—
तथा स्निग्धस्य वैषज्जं दोषान् हरति सर्वशः (घ.)

हे, तथा तेभ उसी प्रकार, स्नेहः वै स्वेदनं स्वेदनं, स्निग्धस्य स्निग्धं अनुष्येना स्निग्धं पुरुषके, स्थिरान् स्थिरं स्थिरं, दोषान् दोषेने दोषोको, विष्यन्दयेत् अक्षरं डाढे छे विष्यन्दित करता हे ॥ १२ ॥

12. As fire makes the water in moist wood to trickle out from every pore, similarly sudation causes the fixed toxic matter to melt and flow out in a person who has been previously oiled.

क्लिष्टं वासो यथोत्क्रेश्य मलः संशोध्यतेऽम्भसा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्रेश्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥ १३ ॥

यथा न्ने प्रभाण्णे जिस प्रकार, क्लिष्टम् भेदा मेले, वासः पस्त्रभाथी वस्त्रसे, उत्क्रेश्य भेदने शिथिल करी मेलको ढीलाकर, अम्भसा पाणीथी जलसे, मलः ते भेदने वह मेल, संशोध्यते धोछि नापवामा आवे छे हटाया जाता है, तथा ते प्रभाण्णे उसी प्रकार, स्नेह-स्वेदैः स्नेहनं तथा स्वेदनं स्नेहनं तथा स्वेदनं द्वारा, उत्क्रेश्य यथायमान करी प्रचलित करके, शोधनैः शोधनं औषधाथी शोधनं द्वारा, मलः भण्णुं मल, शोध्यते शोधनं करवामा आवे छे दूर किया जाता है ॥ १३ ॥

13. Just as dirt in a dirty cloth is separated and washed out by water, so, by oleation and sudation, the toxic matter in the body is segregated and washed out by purgation.

१३. क्लिष्टं वासो यथोत्क्रेश्य मलः संशोध्यतेऽम्भसा-क्षारोत्क्रिष्टे यथा वस्त्रे मलः शुद्धयति वारिणा (ग.)

१३. क्लिष्टं वासो यथोत्क्रेश्य-क्षारोत्क्रिष्टे यथा वस्त्रे (घ. उ. थ.)

१३. क्लिष्टं वासो....शोधनैर्मलः ॥-क्षारोत्क्रिष्टे यथा वस्त्रे मलः

शुद्धयति वारिणा । स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्रिष्टो दोषः शुद्धयति शोधनैः (घ. फ.)

अजीर्णस्य संशोधनौषधस्य लिङ्गानि—

अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विविधश्चापि जायते ।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अजीर्णे आधेयुं पच्यतां पहेला आहारके बिना पचे ही, ग्लानिः पीधेला संशोधन औषधथी ग्लानि पिये हुए संशोधन औषधसे ग्लानि, वर्धते वर्धे छे बढ़ती है, विविधः च अपि अने दुष्प्रभियात पक्षु और कवजियत भी, जायते थाय छे होती है, पीतम् अने पीधेयुं एवं पी हुई, संशोधनम् च एव संशोधन औषध संशोधन औषध, विपरीतम् विपरीत भागे विपरीत मार्गसे, प्रवर्तते प्रवर्ते छे प्रवृत्त होती है ॥ १४ ॥

14. If the purificatory dose is taken when the previous meal is undigested, there will occur depression and constipation, and the medication acts in a wrong way.

मात्रावतः संशोधनौषधस्य गुणः—

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
लघुपाकं सुखाखादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥
अधिकारि च व्यापत्तौ नातिग्लानिकरं च यत् ।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥ १६ ॥

यत् न्ने जो औषधम् औषध औषध, अल्पमात्रम् थोड़ी मात्रामा थोड़ी मात्रामें भी, महावेगम् महान वेगवान् महा वेगवान्, बहुदोषहरम् बहु दोषोने हरनार बहुत दोष हरनेवाली, सुखम् सुखेथी धर्ष शक्य औषुं सुखपूर्वक खाई जा सके ऐसी, लघुपाकम् पचवामा हलकु जल्दी पचनेवाली, सुखाखादम् सुख-कारक स्वादवान् सुखकारक स्वादवाली, प्रीणनम् प्रसन्नता-कारक प्रसन्नताको उत्पन्न करनेवाली, व्याधिनाशनम् रोगनाशक रोगनाशक, व्यापत्तौ च अने व्यापत्तिमां पक्षु और व्यापत्तिमें भी, अधिकारि थोड़ा विकार करनार थोड़ा विकार करनेवाली, नातिग्लानिकरम् न अतिग्लानिकरम् न अति ग्लानि न करनेवाली,

१५. अधिकारि च व्यापत्तौ-अधिकारिविपत्तौ च (ख.)

१६. च व्यापत्तौ-विपत्तौ च (घ.)

गन्धवर्णरस-अने ने गन्ध, वर्ण तथा रसही गन्ध, वर्ण तथा रससे, उपेतक च युक्त होय युक्त हो, मात्रावत् तेने योग्य मात्रावाहुं उहे उचित मात्रावाली, विद्यावत् अणुपुं जाने ॥ १५-१६ ॥

15-16. That should be known as the proper medication which requires to be taken in small dose, which is quick in action and is curative of even an excessive degree of morbidity, which is easy to take, which is light in digestion, palatable, pleasing, curative of the particular disease not harmful even if complications arise, not very depressant and is possessed of the most agreeable smell, color and taste.

कथंभूतमना औषधं पिबेत्—

विधूय मानसान् दोषान् कामादीन्शुभोदयान् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥१७॥

अशुभोदयान् अशुभ डरनार अशुभ फलको देने वाले, कामादीन् कामादि, मानसान् मानसिक मानस, दोषान् दोषाने दोषोंको, विधूय दूर करी हटाकर, एकाग्रमनसा ऐकाग्र मनशी एकाग्र मनसे, पीतम् पीयेहुं औषध पी हुई औषध, सम्यग्योगाय योग्याने सम्यग्योग करवा भाटे अपना सम्यग्योग करनेके लिए, कल्पते समर्थ आय छे समर्थ होती है ॥ १७ ॥

17. If a person after cleansing his mind of its impurities like passion and other inauspicious sentiments and concentrating his mind on the treatment, takes this dose, it brings about the most desirable results.

श्रो वमनं पाता विरेचनं पाता च किं भुञ्जीत?—

नरः श्वो वातं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।

सुजरं द्रवभूयिष्ठं, लघ्वशीतं विरेचनम् ॥१८॥

१७. कामादीन्शुभोदयान्—कामक्रोधमोहादिकान् (क. घ. ङ. च. ञ.)

१८. लघ्वशीतं—लघ्वशीतं (क. ख. घ. ङ. च. ञ.)

उत्क्रिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्तं दोषाः स्रवन्ति हि ।

श्वः आनती डावे आनेवाले दिनमें, वमनम् वमन वपन, पाता नरः ने मनुष्यने पीपुं होय पीनेवाला मनुष्य, कफवर्धनम् तेहे उहे वधारनार कफवर्धक, सुजरम् तरत पथी अथ औपुं सीध पचनेवाला, द्रव-भूयिष्ठम् अने मोटे अने द्रववाहुं बोझन द्रवप्राय भोजन, सुजीत पापुं खावे विरेचनम् अने आनती डावे विरेचन ने मनुष्यने पीपुं होय तेहे और आने वाले दिनमें विरेचन पीनेवाला मनुष्य, लघु लघु हल्का, अशीतम् अने ठण्डा बोझन पापुं और उष्ण भोजन खावे, उत्क्रिष्ट-अल्प-कफत्वेन उहे उत्क्रिष्ट तथा अल्प होवासी कफके उत्क्रिष्ट तथा अल्प होने पर, दोषाः दोषो दोष, क्षिप्तम् तरत जल्दी, स्रवन्ति हि स्रवी अथ छे निकल जाते हैं ॥ १८ ॥

18-18½ The person who is going to have emesis the next day, should take diet which is easily digestible, mostly liquid and promotive of mucus secretion; and the person who is going to take purgation, should eat light and warm articles of diet. Owing to increase of mucus in the former case and diminution of mucus in the latter, the morbid humors quickly flow out.

सम्यक् शुद्धस्य लिङ्गानि—

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ॥१९॥

ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे त्वघः ।

हतदोषं वदेत् काश्यपौर्ध्वलये चेत् सलाघवे ॥२०॥

भिषक् तु वैद्य वैद्य, पीतौषधस्य औषध पीयेहु मनुष्यना औषध पिये हुए मनुष्यके, शुद्धिलिङ्गानि शुद्धिनां लक्षण शुद्धिके लक्षण, लक्षयेत् लेवां ध्यानसे देखे, पित्ते कफानुगे ले पित्त उहनी पाछे नीकले यदि पित्त कफके बाद निकले, सलाघवे अने लाघवसहित

१९. पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे—पित्तं विट्पित्तानुकफे (ग.)

काश्यपौर्ध्वलये चेत् सलाघवे—काश्यपौर्ध्वलये चेत्

सलाघवं (ग.)

और लाघवसहित, कार्यदौर्बल्ये कृशता तथा दुर्बलता होय तो कृशता तथा दुर्बलता हों तो, ऊर्ध्वंश्च उन्मूल्य-भाजने ऊर्ध्वभागको, कफे विट्पित्ते अनु तेभ्य उद्ध-मन् तथा पित्तनी पाछण नीकणै अने बाधवसहित कृशता तथा दुर्बलता होय तो एवं कफ पित्तके बाद निकले और लाघवसहित कृशता तथा दुर्बलता हों तो, अधः नीचेना भागले अधोभागको, हतदोषम् दोष-रहित दोषरहित, वदेत् उद्धेवे। कहे ॥ १९-२० ॥

19-20. In a person who has taken the purificatory dose, the physician should keep observing the development of the signs of complete purification. In the case of emesis, when bile appears after the mucus in the vomitus and in the case of purgation, mucus appears after feces and bile, and there occur weakness, debility and lightness of the body, it should be considered the stage of complete elimination of morbid matter.

शुद्धिलक्षणदर्शनेऽपि सावशेषौषधे वमनोपदेशः—

वामयेत्तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ।

स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्धारेऽपि वामयेत् ॥२१॥

आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत् ।

ततः पश्ची वाद, शेषम् भाङीनां शेष, औषधम् औषधनी औषध, तु वामयेत् उद्धटी करावी नाभवी वमनसे निकाल देने, अलाघवे तु पक्ष्मे ओ धधुता न आवी होय तो किन्तु लघुता न हो तो, न उद्धटी न कराववी वमन न करावे, स्तैमित्ये स्तिमितता रितिमितता, अनिलसङ्गे च अने वायुरोधर्मा और वायुके अवरोधमें, निरुद्धारे तेभ्य ओऽकार न आवता होय तो एवं उद्धारके न होने पर, अपि पक्ष्मे सी. लाघवात् शरीरती धधुता था शरीरमें लघुता हो जाये, कफस्य तनुत्वात् च

२१३. आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत्—आलाघवा-

दणुत्वाच्च कफस्यापिकरं भवेत् (क.)

,, तनुत्वात्—अणुत्वात् (त. क.)

अने उद्ध पातणे। पडे और कफ पतला हो जाये, ना त्या सुधी तब तक, वामयेत् वमन करावपुं वमन करावे, परम् ओ पश्ची वमन करावे तो इसके पश्चात् वमन करानेसे, आपत् विकार तेभ्य उपद्रव विकार एवं उपद्रव, भवेत् थाय छे होते हैं ॥ २१३ ॥

21-21½. After this stage if any part of the dose is left in the body, it should be eliminated by emesis. But if lightness has not developed in the body, it should not be done. In case there are stiffness and accumulation of vata, the patient should be made to vomit even if there occur no eructations. Emesis should be done till there occur lightness of the body and thinning of the mucus. If carried further, it will be attended with great disaster.

यथोक्तवमनफलम्, सम्यग्वमितस्य च पश्चात्कर्म—

वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि ॥२२॥

वमितं लङ्घयेत् सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् ।

तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥२३॥

वमिते वमन यर्ध अर्ता सम्यक् वमन होने पर, वह्निः अहराग्नि अग्नि, वर्धते वधे छे बढ़ती है, दोषाः अने दोषो और दोष, शमम् शांत शान्त, व्रजन्ति हि थाय छे होते हैं, सम्यक् ओ सरणी रीते सम्यक्, जीर्णलिङ्गानि अर्धुं थयेव औषधनां लक्षणे जीर्णके लक्षण, अलक्षयन् न देभाय त्यां सुधी न सीखे वहां तक, वमितम् वमन करेव अनुत्थने वमन कराये हुएको, लङ्घयेत् धंधन करावपुं ओधं ओ लघन करावे, तानि दृष्ट्वा तु पक्ष्मे ओ ते लक्षणे देभाय तो उनके सीखने पर, पेयादिक्रमम् पेयादिक्रम पेयादि संवर्जनक्रम, कुर्यात् करावे, लङ्घनम् न धंधन करावपुं नहि लङ्घन न करावे ॥ २२-२३ ॥

२३. जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्—जीर्णलिङ्गानि लक्षयेत् (क.)

22-23. Emesis promotes the gastric fire and the humors get sedated. The person who has vomited should be starved as long as the signs of the full digestion of the medication are not seen; and on seeing these signs, the dietetic regimen of gruels should be carried out and the starvation should be stopped.

पेयादिक्रमाचरणे हेतुः—

संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।

यास्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥२३॥

संशोधनाभ्याम् संशोधनार्थं संशोधनसे, शुद्धस्य शुद्ध यथैव शुद्ध हुए, हृतदोषस्य तेभ्यः ज्ञेना दोष हरी देवाभा आभ्यां छे तेना एवं दोषोंके निकल जानेसे, देहिनः पुरुषो पुरुषकी, अग्निः अग्नि अग्नि, मन्दताम् मंद मन्द, याति यथैव छे हो जाती है, तस्मात् भाटे अतः, पेयादिकम् पेयादि पेयादि, क्रमम् संसर्जनक्रम संसर्जनक्रम, माचरेत् करावे दोषों को करावे ॥ २४ ॥

24. The gastric fire in the body of the person who has been cleansed by the purificatory procedures and freed from all morbid matter, becomes weakened. Therefore, a course of dietetic regimen of thin gruels etc., should be carried out

तर्पणादिक्रमः कुत्र योजयः—

कफपित्ते विशुद्धेऽप्यं मद्यपे वातपैत्तिके ।

तर्पणादिक्रमं कुर्यात् पेयाऽभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥२५॥

कफपित्ते कफ अने पित्तकी कफ और पित्तकी, अल्पम् अल्प अल्प, विशुद्धे शुद्ध यथैव होय तो शुद्ध होने

२४. हृतदोषस्य-अभ्यास य (घ)

२५. यास्यग्निर्मन्दतां-यास्यग्निर्गुता (ग. फ.)

पर मद्यपे मद्यपान करना करने मद्य पीनेवालोंमें, वात-पैत्तिके अने वातपित्तना रोगीमें और वातपैत्तिक रोगीमें, तर्पणादिक्रमम् तर्पणार्थि क्रम तर्पणादि क्रम, कुर्यात् करावे, हि पेयां करावे, छे पेया क्योंकि पेया, तान् तेओने उनको, अभिष्यन्दयेद्धि दियन करे छे अभिष्यन्दित कर देती है ॥ २५ ॥

25. The physician should prescribe the dietetic regimen of demulcent drinks etc., in conditions where kapha and pitta are partially cleansed and in case of alcoholics or persons with vata-cum-pitta habitus; the thin gruels will have a liquefacient effect on their body.

जीर्णौषधस्य लिङ्गानि—

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्जो मनस्विता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥२६॥

अनिलः वायु वायुका, अनुलोमः अनुलोम होवे अनुलोम होना, स्वास्थ्यम् स्वस्थता स्वस्थता, क्षुत्-तृष्णा-भूभ-तरस भूभ-प्यास लगना, ऊर्जः उत्साह उत्साह, मनस्विता मनस्विता मनस्विता, लघुत्वम् शरीरमां लघुता देहमें लघुता, इन्द्रिय-उद्धारो इन्द्रियों, उद्धार-शुद्धिः तथा औष्कार्थी शुद्धि तथा उद्धारकी शुद्धि, जीर्णौषध-ओ पथी जथैव औषधनां ये जीर्णौषधके, आकृतिः लक्षण छे लक्षण है ॥ २६ ॥

26. Regular peristaltic movement of vata, a sense of well being, hunger, thirst, good spirits, self confidence, lightness, clarity of the senses and of the eructations are the signs that indicate that the dose of medication has been completely digested.

२६. ऊर्जो मनस्विता-तृष्णा क्षुभनस्कता (द.)

अजीर्णौषधस्य लिङ्गानि—

कृमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।
अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥२७॥

कृमः ३५ कृम, दाहः ६६ दाह, अङ्गसदनम्
अङ्गेनी शिथिलता शङ्खाद, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा
मूर्च्छा मूर्च्छा, शिरोरुजा शिरपीडा सिरदर्द, अरतिः
अयेनी बेचैनी, वलहानिः च अने अलहानि और
वलहानि, सावशेष- अ पथवाभा आडी रहेवा वे
पचनेमें अवशिष्ट, औषध- औषधना औषधके, आकृतिः
लक्षण छे लक्षण हैं ॥२७॥

27. Exhaustion, burning, asthenia, giddiness, fainting, headache, malaise and loss of vitality are the signs indicating that some part of medication is still left undigested.

कथंभूतौषधं व्यापद्यते?—

अकालेऽस्वातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ।
असम्यक्संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं द्रुतम् ॥२८॥

अकाले अयोग्य काले दीधितुं अयोग्य समयमें ली
हुई, अस्वातिमात्रम् च नानी छे मोटी मात्रावातुं
अल्प या अति मात्रावाली, पुराणम् अतुं पुरानी, न
भावितम् च भावना नगरतुं भावनारहित, असम्यक्
संस्कृतम् च एव अने योग्य रीति संस्कार न पायेतुं
और सम्यक् रूपसे संस्कृत न की हुई, औषधम् औषध
औषध, द्रुतम् अलदी बीघ्र, व्यापद्येत व्यापति करे छे
व्यापतिकारक होती है ॥ २८ ॥

28. Medication taken at the wrong time or in underdose or over dose, or medication that is very old or which is

२७. दाहोऽङ्गसदनं-दाहोऽङ्गसदनं (क.)

दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा-दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो
मूर्च्छा शिरोरुजा (क.)

मूर्च्छा शिरोरुजा-मूर्च्छा शिरोरुजा (क.)

२८. द्रुतम्-द्रुतम् (ग. ड. घ.)

not impregnated or not well prepared will soon produce complications.

वमनविरेचनयोर्दश व्यापदः—

आध्मानं परिकर्त्तिश्च स्त्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः ।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः कृमः ॥२९॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥३०॥

आध्मानम् आध्मान आध्मान, परिकर्त्तिः परि-
कर्त्तिका परिकर्त्तिका, स्त्रावः स्त्राव स्त्राव, हृद्-गात्रयोः ग्रहः
हृद्ग्रह, अङ्गग्रह हृद्ग्रह अङ्गग्रह, जीवादानम् जीवादान
जीवादान, सविभ्रंशः विभ्रंश विभ्रंश, स्तम्भः स्तम्भ
स्तम्भ, सोपद्रवः उपद्रव उपद्रव, कृमः च अने कृम
और कृम, एताः अये ये, दश दश दश, व्यापदः व्यापद
व्यापद, अयोगात् अयोग अयोग, अतियोगात् च
अने अतियोगात् और अतियोगसे, प्रेष्य- तथा परि-
चारक तथा परिचारक, भैषज्य- औषध औषध वैद्या-
नाम् वैद्य वैद्य, आतुरस्य अने रोगीनी और रोगीकी,
वैगुण्यात् च विगुणताने अर्थ विगुणताके कारण, मताः
मानेदी छे होती हैं ॥ २९-३० ॥

29-30. Distension of abdomen, gri-
ping pain, excessive discharge, cardiac
spasm and spasm of the limbs, dis-
charge of blood, improper action of
the medication, rigidity, serious afflic-
tions and exhaustion—these are consi-
dered to be the ten complications
due to under-action or over-action of
the drug or due to the defects
of the attendant, the medication, the
physician or the patient.

वमनविरेचनयोर्मौगतियोगायोगानां लक्षणम्—

योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।
अयोगः प्रालिलोम्बेन न चारुं वा प्रवर्तनम् ॥३१॥

सम्यक्- संशोधननी सम्यक् संशोधनकी सम्यक्,
प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्ति, योगः योग कहेवाय छे योग
कहाता है, अतिवर्तनम् अति प्रशीत अति प्रवृत्ति,

अतियोगः अतियोग उहेवाय छे अतियोग कहाता है, प्रातिलोम्येन अने विपरीतपक्षाधी प्रवृत्ति और प्रति-लोमतासे प्रवृत्ति, न च अल्पम् वा अधिकम् नहि प्रवृत्ति अथवा शोभा प्रमाद्युर्मा सर्वथा नहीं प्रवृत्ति या अल्प, प्रवर्तनम् प्रवृत्ति प्रवृत्ति, अयोगः अयोग अयोग, स्यात् उहेवाय छे कहाता है ॥ ३१ ॥

31. Successful action is discharge in right proportion. If there is excessive discharge, it signifies over-action. And unsuccessful action is that where there is contrary action or there is no discharge or scanty discharge.

स्वप्नोत्क्रिष्टेन दुर्गन्धग्रह्यमति वा बहु ।
विरेचनमजीर्णे च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥३२॥

स्वप्नोत्क्रिष्टेन उहेना उत्क्रिष्टेनाया मनुष्ये कफके उत्क्रिययुक्त पुरुषने, पीतम् पीधेयुं पी हुई, अतिदुर्गन्धम् अति दुर्गन्धवायुं अति दुर्गन्धयुक्त, अति अह्वयम् अतिशय अह्वय हृदयके लिए अत्यन्त अप्रिय, बहु वा अधिक मात्रावायुं अधिक मात्रावाली, अजीर्णे च अथवा अशुभुर्मा पीधेयुं अथवा अजीर्णमें पी हुई, विरेचनम् विरेचन औषध विरेचन औषध, ऊर्ध्वम् च उर्ध्वगाभी ऊपरके मार्गसे, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होती है ॥३२॥

32. Purgative medication in a condition, where the kapha is aroused, would act upwards, i. e. as an emetic if the medicine is bad in odor or unpalatable or is in a big dose and taken before the previous meal is digested.

धुधार्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वप्नोत्क्रिष्टकफेन वा ।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम् ॥३३॥

११. स्वप्नोत्क्रिष्टकफेन वा-पीतं स्वप्नोत्क्रिष्टकफेन वा (द.)
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम्-तीक्ष्णं स्थिरं संक्षुभितं वमनं स्याद्विरेचनम् (प.)

१२. धुधार्तमृदुकोष्ठाभ्यां-
अयोगे तत्र वक्तव्यं समासेनाभिधीयते ।

इत्यधिकः पाठः (द. द.) पुस्तकयोः ।

धुधार्त- धुधार्थी पीडित धुधार्त, मृदुकोष्ठाभ्याम् मृदु कोष्ठावाया मृदु कोष्ठ, स्वप्न- अथवा शोभा अथवा बहुत थोड़े, उत्क्रिष्ट-कफेन उहेना उत्क्रिष्टेनाया मनुष्ये कफके उत्क्रियेवाले मनुष्यने, पीतम् पीधेयुं पी हुई, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, क्षुब्धम् अने अंदर शोभा पायी रोकाई रहेयुं और अन्दर क्षुब्ध होकर रुकी हुई, वमनम् वमन औषध वमन औषध, विरेचनम् विरेचन औषध विरेचन औषध, स्यात् अनी अय छे बन जाती है ॥ ३३ ॥

33. The emetic dose which is taken in a condition when a person is afflicted with hunger, or where the person is of the soft-bowelled type or where kapha in the stomach is poorly aroused or where medicine is strong or where the medicine taken becomes stagnant in the stomach and causes agitation, acts as a purgative.

प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यकृत्स्नशः ।
अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो न वाऽल्पशः ॥३४॥

प्रातिलोम्येन हि विपरीत मार्गाधी प्रातिलोमतासे, अकृत्स्नशः तथा असंपूर्णपक्षे तथा अपूर्णतया, दोषाणाम् दोषानुं दोषोंके, हरणात् हरण उत्पत्ती हरण करनेके कारण, ते अयोगसंज्ञे तेभीनी अयोग संज्ञा थाय छे वे अयोग नामसे कहे जाते हैं, दोषः अयोगमां दोष अयोगमें दोष, कृच्छ्रेण ऊं तो मुश्किलीयी वही कठीनाईसे, याति नीकते छे निकलता है, या न वा ऊं तो नीकतते नथी या नहीं निकलता, अल्पशः अथवा अल्प प्रमाद्युर्मा नीकते छे अथवा थोड़ा थोड़ा निकलता है ॥ ३४ ॥

34. These conditions where the actions of drugs are reversed and consequently elimination is partial, are known as conditions of unsuccessful

३४. याति दोषो न वाऽल्पशः--यदा (न वा) गच्छति

चाल्पशः (प. क.)

action. It means that the morbid matter is either eliminated with difficulty, or not at all, or only slightly.

पीतेऽप्यौषधेऽशुद्धस्य कर्तव्यम्—

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन् पुनः पिबेत् ।
औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥३५॥

पीतौषधः औषधं पीतुं होय छत्ता औषधके पीनेसे, शुद्धः शुद्धि शुद्धि, न चेत् न थाय ते। न हो तो, तस्मिन् ते औषध उसके, जीर्णे पथी नत्ता जीर्ण होने पर, पुनः इरीथी फिर, पिबेत् औषध पीतुं औषध पीवे, अजीर्णे तु पथु पथु न होय तेना पर किन्तु जीर्ण न हुआ हो तो, अन्यत् इरी दुवारा, औषधम् औषध औषध, न पीतुं न भेद्ये न पीवे, अतियोगतः इरिथु के अतियोगने। क्योंकि अतियोगका, भयम् भय भय, स्यात् रहे छे रहता है ॥ ३५ ॥

35. If after taking the dose, the body is not cleansed and the dose is fully digested, he may take a second dose. If the second dose is taken before the first is fully digested, there may be over-action.

कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।

अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥३६॥

कोष्ठस्य. डोहानी कोष्ठी, गुरुताम् गुरुता गुरुता, लघुत्वम् लघुता लघुता, बलम् च एव तथा अण और बलको, ज्ञात्वा नाली धर्मे जानकर, अयोगे अयो-भमा अयोग होने पर, मृदु वा मृदु मृदु, तीक्ष्णम् एव वा अथवा तीक्ष्ण अथवा तीक्ष्ण, औषधम् औषध औषध, दद्यात् आपतुं देवे ॥ ३६ ॥

36. In case of imperfect action of the dose, the physician should give a strong or mild second dose, after ascertaining whether the person is of the hard bowelled or the soft-bowelled type and also his vitality.

दुर्बलमे वमनं कूरकोष्ठे विरेचनं च न देयम्—

वमनं न तु दुर्बलं दुष्कोष्ठं न विरेचनम् ।
पाययेतौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥३७॥

दुर्बलम् तु नेने उधरी न थती होय तेने जिसे वमन न होता हो उसे, वमनम् वमन वमन, औषधम् औषध औषध, भूयः इरी पुनः, न पाययेत् पातुं न भेद्ये न पिलावे, दुष्कोष्ठम् अने नेने डोहो डोहो होय तेने और कठिन कोष्ठवालेको, विरेचनम् विरेचन औषध विरेचन औषध, न इरी पातुं न भेद्ये पुनः न पिलावे, हि पीतम् इरिथु के पीतामा आदेवा ते औषधो क्योंकि पी दुई वे औषध, तौ पुनः ते अनेने उन दोनोंको, हन्यात् उधरी नाणे छे मार डालती हैं ॥ ३७ ॥

37. The physician should not give a second dose of emesis to one who is a bad subject for emesis, or a second dose of purgation should not be given to a hard-bowelled person. If they are so given, they will surely kill the patient.

अयोगजन्या व्यापदः—

अस्त्रिग्धास्त्रिग्धदेहस्य रुक्षस्यानवमौषधम् ।

दोषानुत्क्रिय निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्भयान् ॥३८॥

विभ्रंशं श्वयथुं हिकां तमसो दर्शनं भृशम् ।

पिण्डकोष्ठेष्टनं कण्डूमूर्वोः सावं विवर्णताम् ॥३९॥

अनवम् नूनं पुरानी, औषधम् औषध औषध, अस्त्रिग्ध-अस्त्रिग्धदेहस्य स्नेहन अने स्वेदन न करेव शरीरवाला शरीरको बिना स्निग्ध स्निग्ध किये हुए, रुक्षस्य रुक्ष पुरुषने रुक्ष पुरुषके, दोषान् दोषाने दोषोंको, उत्क्रिय उद्वेगेश करी उत्क्रेश करके, निर्हर्तुम् अहार डोहना निकालनेमें, अशक्तम् असमर्थ भर्ष अशक्त होकर, विभ्रंशम् विभ्रंश विभ्रंश, श्वयथुम् सोने सूजन, हिकाम् डोहनी हिका, भृशम् भूभ अत्यन्त, तमसः

३८ दुर्बलं दुष्कोष्ठं न-दुर्बलं मृदुकोष्ठे (ड. ५)

दुष्कोष्ठं न विरेचनम्-कूरकोष्ठं विरेचनम् (क.)

३९. भृशम्-तृणम् (प.)

अधकार अंधकारका, दर्शनम् हेभावे दर्शन, पिण्डिका-
पिंडीओभा पिण्डिकीका, उद्वेहनम् ओष्ठो यथा
उद्वेहन, कण्डूम् अन्वाण खुजली, ऊर्वोः अरुओन्नी दोनों
ऊरुकी, सादम् शिथिलता शिथिलता, विवर्णताम् अने
विवर्णता और विवर्णता, गदान् ओ रोगोने इन रोगोंको,
जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है ॥ ३८-३९ ॥

38 39. The purificatory dose given
to a person who is not prepared with
preliminary oleation and sudation
procedures, or to one who is dehyd-
rated, or if the drug has become too old,
it will only rouse the morbid matter
and will be incapable of eliminating
it; such a dose of medication causes
many diseases; wrongful action, edema,
hiccup, excessive faintness, cramps in
the calf muscles, pruritus, asthenia of
the thigh and discoloration

स्निग्धस्निग्धस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वा स्तब्धगामे वा दोषानुत्क्रिय नाहरेत् ॥४०॥
तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तं कारयेत् क्रियाम् ॥४१॥

स्निग्ध- स्नेहन स्निग्ध, स्निग्धस्य अने स्नेहन करेले
और स्निग्ध, दीप्ताग्नेः च तथा प्रदीप्त अभिवाण।
अनुप्यने तथा दीप्ताग्नि पुरुषको, अत्यल्पम् अति अल्प
मात्रामा आपेक्ष अति अल्प मात्रामें दो हुई, औषधम्
औषध औषध, जीर्णम् पथी गता पच जानेसे, शीतैः
वा अथवा शीत द्रव्योथी अथवा शीत द्रव्योसे, स्तब्धम्
स्तब्ध भता स्तब्ध हो जानेसे, गामे वा अथवा दोष
पाठ्या वजर औषध पीवामा आवता अथवा अपक्व
दोषमें औषध पीनेसे, दोषान् ते दोषोने वह दोषोंको,
उत्क्रिय उत्क्रिय करे छे परंतु पथी उत्क्रिय करती है
परन्तु इसके बाद, न आहरेत् तेओने अहार छोड़ी

४०. स्तब्धगामे वा-स्तम्भयेत् गामे (ड)

.. नाहरेत्-न खड़े (द. फ.)

शक्तुं नथी उनको निकाल नहीं सकती, ताम् एव
अने ते व और उन्हीं, विभ्रंजरोगान् विभ्रंश वमेरे
रोगोने विभ्रंश आदि रोगोंको, जनयेत् उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करती है, सर्वः सः ते अथो यह सब, अयोगः
अयोग अयोग, एव व छे ही है, विज्ञाय ओ अस्मीने
इसे जानकर, मतिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान वैद्य,
तत्र त्या वहां, यथोक्तम् कथा प्रमाणे यथोक्त, क्रियाम्
चिकित्सा चिकित्सा, कारयेत् करवी करे ॥ ४०-४१ ॥

40-41. The purificatory medicine
given in a very small dose to a person
who has been prepared with oleation
and sudation procedures, and whose
digestive fire is strong and who, as a
result, has digested away the medication
or whose action has been impeded by
ingestion of cold articles or by chyme,
only rouses up the morbid matter but
does not eliminate it. These conditions
too would give rise to the same diseases.
All these are conditions of imperfect
or unsuccessful action. Knowing these
as such, the wise physician should
carry out the line of treatment in the
manner laid down.

तत्र चिकित्सा—

तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरसङ्करैः ।
पाययेत् पुनर्जीर्णं समूत्रैर्वा निरुहयेत् ॥४२॥

जीर्ण औषध पथी गया पथी औषध जीर्ण होने पर,
तैल-लवण- तैल तथा सिंघालपुथी तैल तथा सैन्धवसे,
अभ्यक्तम् अभ्यंग करी अभ्यंग कर, प्रस्तर- प्रस्तर
स्वेदथी प्रस्तर स्वेदसे, सङ्करैः अने संकरस्वेदथी और संकर-
स्वेदसे, स्निग्धम् स्नेहन करी स्निग्ध करके, तम् तेने उसको,
पुनः करीने फिर, पाययेत् औषध पावुं औषध पिनावे,
समूत्रैः वा अथवा गोमूत्रसहित अथवा गोमूत्रयुक्त,
निरुहयेत् निरुहयस्ति देवी निरुहयस्ति देवे ॥ ४२ ॥

42. In such conditions, the person should be anointed with oil and salt and sweated by means of bed-sudation or mixed lump sudation method; and he should be given another purificatory dose after the first dose of medication is digested; or he may be given evacua-tive enema mixed with cow's urine.

निरुद्धं च रसैर्धान्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥४३॥

निरुद्धं च निरुद्धं यथा यथा पृथी निरुद्धके बाद, धान्वैः रसैः तेने अंगल भासरसोथी जांगल मांसरसोंसे, भोजयित्वा अभाडीने भोजन कराके, फल- मीठम मैनफल, मागधिका- पीपर पिप्पली, दारु- अने देवदारुथी और देवदारु इनसे, सिद्ध- सिद्ध करेख साधित, तैलेन तेखथी तैलसे, मात्रया मात्रा अनुसार मात्रामें, अनु- वासयेत् अनुवासन देवुं अनुवासन देवे ॥ ४३ ॥

43. After the evacua-tive enema he should be fed with meat-juice of jangala animals and then should be given unctuous enema of oil prepared with emetic nut, long pepper and deodar, in proper dose.

जिग्घं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥४४॥

वातहरैः वातहर वातहर, स्नेहैः स्नेहोथी स्नेहोंसे, जिग्घं स्नेहन करेख मनुष्यनुं जिग्घ करके, पुनः इरीभी पुनः, तीक्ष्णेन तीक्ष्ण औषधथी तीक्ष्ण औषधसे, शोधयेत् शोधन करवुं शोधन देवे, अतितीक्ष्णेन च पक्षु अति तीक्ष्ण औषधथी अति तीक्ष्ण औषध, न नहि न देवे, हि कारखु के क्योकि, ततः पु तेथी इससे, अतियोगः अतियोग अतियोग, जायते आय हो जाता है ॥ ४४ ॥

44. After oleating him with unctuous articles curative of vata, he

should be given again a strong purifi-catory dose. It should not be a very strong dose, as then, it will cause over-action.

अतियोगजन्या व्यापदः, तासां चिकित्सा च—

अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य मेवजम् ।
हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् वातुन्विन्नावयेद् द्रवान् ॥

अतितीक्ष्णम् अतितीक्ष्ण अतितीक्ष्ण, मेवजम् औषध औषध, क्षुधार्तस्य औष्या क्षुधार्त, मृदुकोष्ठस्य तथा मृदु कोष्ठवाणानां तथा मृदु कोष्ठवालेके, विट्-पित्त- कफान् भण पित्त अने कफने पुरीष, पित्त और कफको, नाशु अक्षदी शीघ्र, हत्वा क्षरी क्षर्ष निकालकर, द्रवान् द्रव द्रव, वातुन् वातुओने। वातुओको, विन्नावयेत् भाव करे छे सावित करती है ॥ ४५ ॥

45. The strong medications given to a person who is afflicted with hunger or who is soft-bowelled, would quickly eliminate not only the feces, bile and mucus, but also the fluid body elements along with stools.

बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम् ।
कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥४६॥

बल-स्वर- बली ते अक्ष तथा स्वरने। पुनः बह बल और स्वरका, क्षयश्च क्षय क्षय, दाहश्च दाह दाह, कण्ठशोषश्च कण्ठशोष, भ्रमश्च भ्रम भ्रम, तृषाम् अने तृषा और तृषा, कुर्यात् च करे छे करती है, तत्र तत्रां इतमें, शेषम् आडीना शेष, औषधश्च औषधनुं औषधको, मधुरैः मधुर द्रव्योथी मधुर औषधोंसे, उल्लिखेत् उल्लिखन करवुं निकाल देवे ॥ ४६ ॥

46. Thus, it would lead to the loss of vitality and voice burning, dryness of throat, giddiness and thirst. In this condition, the physician should

४६. भ्रम-भ्रम (व. घ. क.)

remove the residual portion of the medication by giving him emesis prepared with drugs of the sweet group.

वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं पुनः ।
परिवेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥४७॥
कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥४८॥

वमने तु वमनभां वमनमें, विरेकः विरेचन, विरेचन, विरेके अने विरेचनभां और विरेचनमें, पुनः वशी पुनः, वमनम् वमन वमन, स्वात् भाय तो, होंवे तो, तत् तेषु इन वेगोंको, सुशीतैः सारी पेठे शीतल सुशीतल, परिवेक- परिवेक परिवेक, अवगाह- अने अवगाह और अवगाह, आद्यैः च वजरेयी आदिसे, तथा तथा तथा, कषाय- कषाय कषाय, मधुरैः मधुर मधुर, शीतैः शीतल शीतल, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त, अतिसारघ्नैः अने अतिसारघ्ना नाश करने और अतिसारके नाशक, दाहज्वरहरैः अपि तथा दाह अने ज्वर मटाउने तथा दाह और ज्वरके हरनेवाले, अन्नपान- अन्नपान अन्नपान, औषधैः तेभ्य औषधोष्ठी एवं औषधोंसे, स्तम्भयेच्च स्तम्भन करने स्तम्भित करे ॥ ४७-४८ ॥

47-48. In case of over-action of emesis, the physician should give purgation; and in case of over-action of purgation the physician should give emesis. The overflow should be stopped by treating the patient with cold affusions and immersion bath and with eats and drinks and drugs of astringent and sweet groups and of cooling quality. The patient may be treated with the medications curative of hematemesis, diarrhea, burning and fever.

४७. वमनं पुनः-वमनं पुनः (क. म. स. ड. प.)

४८. तत्-तत् (घ.)

अज्जनं चन्दनोशीरमज्जासूक्ष्मशर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिवेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥४९॥

अज्जनम् अज्जन रसाजन, चन्दन- चन्दन चन्दन, उशीर- उशीर वाणी, खस, मज्जा- मज्जा मज्जा, रक्त, शर्करा- साकरु चीनीका, उदकम् पाणी शर्करा, मन्थम् तथा मन्थ और मन्थ, लाजचूर्णैः लाजना यूना साथे लाजचूर्णके साथ, पिवेत् पीवुं पीवे, परम् ते श्रेष्ठ वह श्रेष्ठ, अतियोगहरम् अतियोग- नाशक छे अतियोगनाशक है ॥४९॥

49. The patient may drink the demulcent drink prepared of the extract of indian berberry, sandal wood, cuscus, marrow and blood mixed with the powder of roasted paddy. This demulcent drink is an excellent curative of the effects of over-action.

शुद्धाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
वर्चःसांग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥५०॥

वटादीनाम् अथवा वटा वजरेयी अथवा वटादि क्षीरी वृक्षोंके, शुद्धाभिः वा शुद्धोष्ठी नवीन पत्राङ्गुरोंसे, सिद्धाम् सिद्ध करेयी साभित, समाक्षिकाम् मधुयुक्त मधुसे युक्त, पेयाम् पेया पेया, वर्चःसांग्राहिकैः पुरीषसंग्रहणीय (मज्जी कलान्यात करने) मधुना औषधोष्ठी मलसंग्राहक औषधियोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेय सिद्ध, क्षीरम् दूध दूध, भोज्यम् च अने पीन भोज्य पदार्थ और अन्य भोज्य, दापयेत् देना देने चाहिए ॥ ५० ॥

50. The physician may give the thin gruel prepared of the sprouts of banyan or other milk-exuding trees mixed with honey, or milk or other articles of diet both prepared with medications that are intestinal astringents.

जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥५१॥

जाङ्गलैः रसैः वा अथवा जङ्गल प्राणीभ्योना
मांसरसन्ती साधे या जाङ्गल जीवोंके मांसरसोंके साथ,
मोजषम् भोजन भोजन, पिच्छावस्तिः च तथा पिच्छा-
वस्ति तथा पिच्छावस्ति, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं.
मधुरैः मधुर मधुना द्रव्यैश्च मधुर औषधोंसे, सिद्धेन
सिद्ध करेवा सिद्ध किये हुए, क्षीरसर्पिषा दूधमांसी काढ़े
धीं क्षीरसर्पिसे, अनुवास्यः च अनुवासन पक्षु करवुं
अर्धे अनुवासन भी देना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. He may be given the food
mixed with the meat juice of jangala
animals. The mucilagenous enema
is also recommended in this condition,
or he may be given an unctuous
enema of ghee taken directly from milk
and prepared with drugs of the sweet
group.

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत् कफहरैर्मन्थं संघृतक्षौद्रशर्करम् ॥५२॥

वमनस्य वमनना वमनके, अतियोगे तु अति-
थीमभां वणी अतियोगमें, शीताम्बु- शीतल जलने।
शीतल जलसे, परिषेचितः परिषेक करी परिषेक करके,
कफहरैः कफहर द्रव्यैः साधे कफहर औषधियोंसे तय्यार
किये हुए, संघृत-क्षौद्र-शर्करम् धी, मधु अने साकर-
सहित घृत, शहद और चीनी मिलाकर, मन्थम् मन्थ
मन्थको, पिबेत् पीवे पीये ॥ ५२ ॥

52. In over-action of emesis, the
person should be affused with cold
water and then may be given a

५१. पिच्छावस्तिश्च शस्यते—पिच्छावस्ति च दापयेत्
(क. ख. ड. व. य.)

५२. कफहरैः—कफहरैः क. व. ड. त. द. व. य.

५२. कफहरैर्मन्थं संघृतं क्षौद्रशर्करम्—कफहरैर्मन्थं मन्थितं क्षौद्र-
शर्करम् (य.)

demulcent drink prepared of fruit juice
mixed with ghee, honey and sugar.

सोद्वारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥५३॥

भृशम् भूष अति, सोद्वारायाम् ओड्वारसहित
उद्वारसहित, वम्याम् उड्वीमां वमनमें, मूर्च्छायाम्
अने मूर्च्छायां मूर्च्छा होने पर, धान्यमुस्तयोः धान्य
तथा नागरमेधनुं धनिया, मोथा, समधूकाजनम्
महुडा अने रसजलसहित महुआ तथा रसोत इनके,
चूर्णं चूर्ण चूर्णको, मधुसंयुतम् मधुमा मेलनीने
गहदके साथ, लेहयेत् यादवुं चाटे ॥ ५३ ॥

53. In excessive vomiting with
eructations, the patient may lick the
powder of coriander, nut grass,
mahwa and extract of berberry mixed
with honey.

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलप्रहाः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्द्वैतैर्युषक्षीररसैर्हिताः ॥५४॥

वमतः उड्वी करती करती वमन करते हुए,
जिह्वायाम् ओ उड्वी यदि जीभ, प्रविष्टायाम् अंदर पेसी
अथ तो सीतरकी ओर चली जाय तो, स्निग्ध- स्निग्ध
स्निग्ध, अम्ल-अम्ल अम्ल, लवणैः अने लवण पदार्थोंसे
तैयार करेवा तथा लवण पदार्थोंसे सिद्ध किये हुए, द्वैतैः
द्वैत द्वैत, युष- यूष यूष, क्षीर- दूध क्षीर, रसैः
तथा मांसरसं तथा मांसरससे, कवलप्रहाः केलना
धारण करवा कवल धारण करना, हिताः हितकर छे
हितकारक हैं ॥ ५४ ॥

54. In a condition where the tongue
has been extremely drawn in during
vomiting, it is beneficial for the patient
to take mouth-rinses prepared of
palatable soup, milk or meat-juice
prepared with unctuous, acid and salt
articles.

५३. मूर्च्छायां—मूर्च्छायां (य.)

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलितां प्रवेशयेत् ॥५५॥

अन्ये नराः भीम भाषुसे।ओ दूसरे मनुष्य, तस्य तेनी उसके, अग्रतः आगण सामने, अम्लानि भाटां खट्टे, फलानि इणो। फलोंको, खादेयुः च भावां खाये, निःसृताम् तु ओ ७५ अहार नीकणी गर्ध होय हो। यदि जीभ बाहर निकल आयी हो तो, तिल-द्राक्षा- तल अने द्राक्षना तिल और द्राक्षके, कल्क- ३६३थी कल्कको, लिताम् ढीपी लगाकर, प्रवेशयेत् तेने पाछी पेसाडी देवी उसे मीतर प्रविष्ट करे ॥ ५५ ॥

55. Or some one else should be made to taste, in his presence, acid fruits so that his mouth may water in sympathy. If his tongue is protruded out, then smearing it with the paste of til and grapes, one should push it into position.

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥५६॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान् वैद्य, वाग्ग्रह- ७५ अवाताना वाणीकी रुकावट, अलिल- रोगेषु अने वायुना रोगोभां और वातरोगोंमें, घृत-मांस- धी अने भांसथी वी और मांससे, उपसाधिताम् साधित सिद्ध की हुई, तनुकाम् पातणी पतली, यवागूं यवागूं यवागूं, स्नेह-स्वेदौ च तथा स्नेहन अने स्वेदन तथा स्नेहन और स्वेदन, दद्यात् देना देवे ॥ ५६ ॥

56. The wise physician should give in spasmodic conditions of speech and in vata-disorders, thin gruel prepared with ghee and flesh and also oleation and sudation therapy.

५६. वाग्ग्रहानिलरोगेषु-वाग्ग्रहानिलरोगेषु (च.)

॥ यवागूं तनुकां दद्यात्-तन्वी दद्यात्तनुकां च (च.)

वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
अग्निप्राणविवृध्यर्थं कर्म पेयादिकं भजेत् ॥५७॥

वमितः च वमन पायेल वमित, विरिक्तः च विरेचन पायेल विरिक्त, मन्दाग्निः मन्द अग्निवाला, मन्दाग्निवाला, विलङ्घितः च अने लंघन करेल मनुष्ये और लङ्घन किया हुआ मनुष्य, अग्नि-प्राण- अग्नि अने प्राण- अग्नि और प्राणोंकी, विवृध्यर्थम् वृद्धि भाटे वृद्धिके लिए, पेयादिकम् पेयादि पेयादि, कर्मम् कर्मने। संसर्जन कर्मका, भजेत् आश्रय करे। सेवन करे ॥ ५७ ॥

57. The patients who have undergone emesis or purgation or starvation, or whose gastric fire is poor, should take the dietetic regimen of thin gruel etc., for the improvement of their digestive fire and vitality.

आध्मानव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

बहुदोषस्य रुक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्तस्य चोत्क्रिय दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥५८॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥५९॥

बहुदोषस्य बहु दोषवाला बहुत दोषवाले, रुक्षस्य रुक्ष, हीनाग्नेः मंदाग्निवाला मन्दाग्निवाले, सोदा- वर्तस्य अने उदावर्तवाला मनुष्यने आपेक्ष और उदावर्तयुक्त पुरुषमें दी हुई, अल्पम् अल्प अल्प, औषधम् औषध औषध, दोषान् दोषोंको, उत्क्रिय उत्क्रिय उत्क्रिय करके, मार्गान् च तथा मार्गों मार्गोंको, निरुध्य रुंधीने रोककर, नाभिम नाभिने नाभिको, भृशम् भूष अत्यन्त, आध्मापयेत् पुखावे छे आध्मापित करती है, पृष्ठ- पीठ पीठ, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, शिरः- रुजम् तथा भरतकभा पीडा करे छे तथा शिरमें दर्द करती है, श्वास- अने श्वास और श्वास, विट्- भण विष्ठा, मूत्र-वातानाम् मूत्र तथा वायुने मूत्र तथा वायुके, दारुणम् भयंकर दारुण, सङ्गं निरोध सङ्गको, कुर्यात् च करे छे करती है ॥ ५८-५९ ॥

५८. भजेत्-आश्रयेत् (ग.)

॥ पेयादिकं भजेत्-पेयादिमाचरेत् (च.)

58-59. Medicine, given in too small a dose to a person who has excess of morbidity or who is dehydrated or whose gastric fire is weak or who suffers from misperistalsis, will rouse the morbid humor and obstruct the body-channels and cause great distension of abdomen, pain in the back, side of the chest and head, and serious obstruction to breath, feces, urine and flatus.

अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सन्निरुहानुवासनम् ।

उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्यातव्यं शस्यते ॥६०॥

स-निरुह- निरुहसहित निरुह, अनुवासनम् अनु-
वासन अनुवासन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्वेद-वर्ति-
आदि स्वेद, वर्ति वर्ति वर्ति स्वेद-वर्ति-आदि, उदावर्तहरम्
उदावर्त मटाडनार उदावर्तनाशक, सर्वम् सर्वं सब
कर्म चिकित्सा चिकित्सा, आध्यातव्य आध्यातव्य
रोग्मी भाटे आध्यातव्य रोगीके लिए, शस्यते प्रशस्त है
प्रशस्त है ॥ ६० ॥

60. Inunction, sudation, suppository and similar treatment, evacative and unctuous enemata and all treatment curative of disorders of misperistalsis are recommended in the case of distension of abdomen.

परिकर्तिकाव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।

क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥६१॥

पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।

तीव्रशूलां सपिच्छास्रां करोति परिकर्तिकाम् ॥६२॥

स्निग्धेन स्निग्ध स्निग्ध, गुरुकोष्ठेन तथा भारे डोहा-
वाणा मनुष्ये तथा भारी कोष्ठवाले पुरुषसे, सामे आम-
युक्त दोषमा पीधेत् आमयुक्त दोषमें पी गई होने पर,
क्षामेण तथा शुष्क देहवाणा शुष्क, मृदुकोष्ठेन मृदु

डोहावाणा मनुष्यकोष्ठवाले, श्रान्तेन भाडेन बड़े हुए,
अल्पबलेन वा अल्पबल अल्पबल अल्पबल मनुष्ये अल्पबल
निर्बल मनुष्यसे, पीतम् पीधेत् पी गई, बलवत्- अल्प-
वान बलवान, औषधम् औषध औषध, गुदम् गुदमा
गुदमें, गत्वा गई जाकर, सामम् आमयुक्त आमयुक्त,
दोषम् दोषमें दोषको, निरस्य निरस्य नीच, निरस्य च
हरे करी निकालकर, तीव्रशूलां तीव्रशूलवाणा तीव्र-
शूलयुक्त, सपिच्छास्रां तेमज पिच्छा अने दोहाड़ी
युक्त एवं पिच्छा और रक्तसावसे युक्त, परिकर्तिकाम्
वाट परिकर्तिका, करोति उत्पन्न करे छे करती
है ॥ ६१-६२ ॥

61-62. Strong medication taken by a person who has taken the oleation therapy who is hard bowelled and who suffers from chyme morbidity or by a person who is emaciated, soft-bowelled, exhausted and is poor of vitality, reaches the rectum and eliminates morbid matter along with chyme, and causes acute colic and griping pain accompanied with slimy and bloody discharge.

लङ्घनं पाचनं सामे रुक्षोष्णं लघुभोजनम् ।

बृंहणीयो विधिः सर्वैः क्षामस्थ मधुरस्तथा ॥६३॥

सामे आमयुक्त दोषमा आमयुक्त दोषमें, लङ्घ-
नम् लघन लङ्घन, पाचनम् पाचन पाचन, रुक्षोष्णम्
रुक्ष, उष्ण रुक्ष, उष्ण, लघुभोजनम् तथा लघु भोजन
एवं लघु भोजन, क्षामस्थ अने शुष्क देहवाणा भाटे और
निर्बल पुरुषके लिए, सर्वैः सर्वं सब, बृंहणीयः बृंहणीय
पुष्टिकारक, तथा तथा एवं मधुरः मधुर मधुर, विधिः
विधि हितकर छे विधि हितकारी है ॥ ६३ ॥

63. In conditions associated with chyme-morbidity, starvation and diges-
tive medication are recommended; and the diet should be of dry, hot and

६३. पाचन-दीपनं (च)

light articles; and in condition of emaciation, all measures of roborant therapy and medications prepared with drugs of the sweet group are recommended.

आमे जीर्णेऽनुबन्धश्चेत् क्षाराम्लं लघु शस्यते ।

आमे जीर्णे आम पथी जल आमके पचजाने पर, अनुबन्धः चेत् ओ वाट आधु रहे तो। यदि पतिकर्तिकाका अनुबन्ध रहे तो, क्षाराम्लम् क्षार तथा अम्लीय युक्त क्षार तथा अम्लसे युक्त, लघु अने लघु और लघु, भोजनम् भोजन भोजन, जस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ६३३ ॥

63½. If, even after the digestion of chyme, there is obstipation, medication with acid and alkali, and light diet are recommended.

पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन वा ॥६४॥
सदाहिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाहिमत्वचा ॥६५॥
देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

वाते वा वायु वायुके, अधिके अधिक अधिक, सति होता होने पर, पुष्पकासीस- हीराक्षशीथी पुष्पकासीसे, मिश्रम् मिश्रित मिश्रित, क्षारेण अथवा क्षार अथवा क्षार, लवणेन वा डे लवण साथे वा लवणके साथ, सदाहिमरसम् दाहिमना रसयुक्त दाहिमके रससे, सर्पिः शी जल, पिबेत् पीवुं पीना चाहिए, भोजने अथ भोजन, पाने तथा पानमा तथा पानमें, दाहिमत्वचा- दाहिमनी छाद्यथी अनारके छिलकेके, संयुक्तम् युक्त साथ, कल्कम् भाटुं कटा, दधि दही पीवुं दही पीवे, देवदारु- अथवा देवदारु अथवा देवदारु, तिलानाम् अने तिलोंका और तिलोंका, कल्कम् वा कल्क कल्क, उष्णाम्बुना गीना पाणी साथे गरम जलसे, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ६४-६५ ॥

६५. दध्यम्लं भोजने-दध्यम्लं भोजनं (प.)

64-65½ If in this condition there is excess of vata, the patient may take ghee mixed with fulsee flowers and with pomegranate juice adding barley alkali or rock-salt. He should take as food, sour curds mixed with pomegranate bark and as his drink, he should take warm water mixed with the paste of deodar and til.

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥६६॥

कषायमधुरं शीतं पिच्छावस्तिमथापि वा ।

यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्ति प्रदापयेत् ॥६७॥

अश्वत्थ- अथवा पीपलो पीपल, उदुम्बर- उंभरो गूलर, प्लक्ष- पीपर पाकर, कदम्बैः अने कदम्ब साथे और कदम्बसे, शृतम् उकाणेधुं सिद्ध किया हुआ, पयः वा दूध पीवुं दूध पीवे, अथ अपि वा अथवा अथवा, कषायमधुरम् कषाय मधुर कषाय मधुर, शीतम् अने शीतल और शीतल, पिच्छावस्तिम् पिच्छावस्ति पिच्छावस्ति, यष्टीमधुक- अथवा गेठीमधुथी अथवा मुलहठीसे, सिद्धम् सिद्ध करे सिद्ध, स्नेहवस्तिम् वा स्नेहवस्ति स्नेहवस्ति, प्रदापयेत् देवी देवे ॥ ६६-६७ ॥

66-67. Or he may take the milk prepared with holy fig, gular fig, yellow barked fig and cadamba or he may be given a mucilagenous enema prepared with astringent, sweet and cooling drugs; or he may be given an unctuous enema prepared with liquorice.

परिस्त्रावव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्रिय मेवजम् ।

अल्पाल्पं स्नाधयेत् कण्डूं शोफं कुष्ठानि गौरवम् ६८

६८. शीतं-वस्ति (क. प. ड. ण. क.)

६८. कण्डूं-अल्पं (द.)

कुर्यान्निबलोल्लेखस्तैमित्यादिपाण्डुताः ।
परिस्रावः स, तं दोषं शमयेद्वामयेदपि ॥६९॥
क्षेपितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत् विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्ठान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥७०॥

बहुदोषस्य तु अङ्ग दोषवाणाने आपेक्ष बहुत दोष-
वालेको दी हुई, अल्पम् अल्प अल्प, मेघजम् तु
औषध औषध, दोषम् दोषको, उत्क्रिय उत्क्रिय
करी उत्क्रिय करके, अल्पाल्पम् थोडा थोडा थोडा
थोडा, छावयेत् आन करे छे निकालती है, कण्डूम्
अने भज्ज्वाण और खुजली, क्षोफम् शोफ सूजन,
कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, गौरवम् भारेपक्षं मारीपन, अग्निवल्-
कल्लेख- अग्नि अने भज्ज्वाण हानि, उत्क्रिय अग्नि और
बलकी हानि, उत्क्रिय, क्षैमित्य- स्तिमितता स्तिमितता,
अरुचि- अरुचि अरुचि, पाण्डुताः च तथा पाण्डुता तथा
पाण्डुता, कुर्यात् करे छे करती है, सः ते वह, परिस्रावः
परिस्राव छेववाय छे परिस्राव कहाता है, तम् ते इस,
दोषम् दोषम् दोषको, क्षमयेत् शमन करवायुं ओछी
शान्त करे, वामयेत् अपि छे वमन करवुं ओछी
या वमनसे निकाले, क्षेपितम् वा अथवा स्नेहन करी
अथवा स्नेहन करके, पुनः करीथी फिर, तीक्ष्णम्
तीक्ष्ण तीक्ष्ण, विरेचनम् विरेचन विरेचन, पाययेत्
पायुं ओछी देवे, शुद्धे अने न्यारे शुद्धि यथं न्य
न्यारे और शुद्ध हो जाने पर, संस्कृतान् संस्कार करे
संस्कार किये हुए, चूर्ण- चूर्ण चूर्ण, आसव- आसव
आसव, अरिष्ठान् च अने अरिष्टे और अरिष्टको,
प्रदापयेत् आपवा देवे ॥ ६८-७० ॥

68-70. Medicine given in a small
dose to a person who has excessive
morbidly, rouses the humors causes
frequent and scanty elimination and
gives rise to pruritus, edema, derma-
tosis, heaviness of the body, impair-

ment of the gastric fire, nausea, stiffness,
anorexia and anemia. There occurs fre-
quency of discharge. This complication
may either be treated with sedative
drugs or with emetics; or giving him
oleation again, he should be adminis-
tered a strong purgative and when he
is perfectly cleansed, he may be given
powders and medicated wines prepared
with suitable medications.

हृद्ग्रह्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥७१॥

वेगानाम् औषधना पानथी उत्पन्न यता वेगाने
औषधके पानसे उत्पन्न वेगोंको, निग्रहान् रोकनाथी
रोकनेसे, मारुतादयः वायु वगेरे वायु आदि, कुपिताः
कुपित यथिने कुपित हो कर, पीतौषधस्य औषधनु पान
करनार भुज्यना औषध पीये हुए भुज्यके, हृदयम्
हृदयम् हृदयमें, गत्वा ओछी जाकर, घोरम् अथं कर
भयानक, हृद्ग्रहम् हृद्ग्रह हृद्ग्रह रोगको, कुर्वन्ति
करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७१ ॥

71. Owing to suppression of the urge
in one who has taken the purificatory
dose, the vata and other humors,
getting provoked and reaching the
heart, cause severe cardiac spasm.

स हिक्काकासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् ७२
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।

सः ते रोगी वह रोगी. हिक्का- हँसी हिक्का, कास-
उधरस कास, पार्श्व-पार्श्व- पार्श्व-शूल, पार्श्व-शूल,

६९. अग्निवल्कल्लेख-अग्निवल्कल्लेख (व. ब.)

.. पाण्डुताः-पाण्डुताम् (ब.)

.. परिस्रावः स, तं दोषं-परिस्रावगतं दोषं (क.)

७०. प्रदापयेत्-प्रयोजयेत् (य.)

७२ स हिक्काकासपार्श्वार्ति-हिक्कापार्श्वरजाकास (इ.)

.. .. -हिक्कापार्श्वरजाकास्यै (ब. क.)

.. कास-आस (क.)

.. दन्तान् किटिकिटापयन्-दन्तान् किटिकिटावते (इ.)

हेन्य- दीनता हेन्य, लाला- ला. ला. लालासाव, अश्वि-
ममैः अने आभना विभ्रमयी युक्त भन्ती और नेत्र-
विभ्रम इन लक्षणोंके साथ, निःसंज्ञः संसारहित थर्छ
संसारहित हो कर, दन्तान् दंत दांतोंको, कटिकटा-
पयन् उच्छ्वसते। कटिकटाता हुआ, जिह्वाम् उल्ल
जिह्वाको, खादति उरडे छे काटता है, तत्र ते आभतभा
इसमें, निषक् वैद्ये चिकित्सक, विभ्रमम् भ्रमभा भ्रमों,
न गच्छेत् पशुं न हि न पदे, आशु पशु तरत न
परन्तु शीघ्र ही, तस्म तेने उसको, वामयेत् वमन
उरपशुं वमन करावे ॥७२३॥

72-72½. The person becomes afflicted
with hiccup, cough and pain in the side
of the chest; he gets depressed; there is
dribbling from the mouth; agitation of
the eyes; he bites his tongue, falls
unconscious and gnashes his teeth. As
this condition is serious, the physician
should immediately make him vomit.

मधुरैः पित्तमूर्च्छार्ति कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥७३॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषदोषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणोत्थापयेत्ततः ॥७४॥

पित्तमूर्च्छार्तिम् पित्तनी भूच्छीथी पीडित रोगीने
पित्तमूर्च्छापीडित रोगीको, मधुरैः मधुर द्रव्योंथी मधुर
द्रव्योंसे, कफमूर्च्छितम् अने उच्छ्वसी भूच्छीथी पीडित
रोगीने और कफमूर्च्छापीडित रोगीको, कटुभिः उटु
द्रव्योंथी वमन उरपशुं कटु द्रव्योंसे वमन करावे,
ततः ते पछी इसके पश्चात्, अस्य च अने। इसके,
दोषदोषं भाडी रहेला दोषनुं दोष दोषका, पाचनीयैः
पाचनीय द्रव्योंथी पाचनीय औषधोंसे, विपाचयेत्
पाचन उरपुं पाचन करे, ततः अने ते पछी इसके
पश्चात्, अस्य अने। इसके, कायाग्निम् च कायाग्नि
कायाग्नि, बलम् च तथा अणुं तथा बलको, क्रमेण
उभे उभे क्रमशः, उत्थापयेत् उत्थान उरपुं
बढ़ावे ॥ ७३-७४ ॥

७४. क्रमेणोत्थापयेत्ततः-क्रमेणाभिवर्धयेत् (ह. त.)

७४. -क्रमेणाभिवर्धयेत् (ब. फ.)

73-74. If the fainting is due to
excess of pitta, emesis should be
given prepared with drugs of the
sweet group, and if due to kapha,
drugs of the pungent group should be
used. Thereafter, the residual mor-
bidity should be digested away by
digestive medications. Then his body-
heat and vitality should be systemati-
cally rehabilitated.

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्मै क्षिग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ॥७५॥

अतिवमतः अति वमन उरनार अति वमन होवे
पर, यस्य अने जिसके, हृदयम् हृदय हृदयमें, पवनेन
पवनथी वायुसे पीड्यते पीडित होय पीडा होवे, तस्मै
तेने उसको, क्षिग्ध-स्निग्ध क्षिग्ध, अम्ल-अम्ल अम्ल,
लवणम् अने लवण द्रव्य और लवण द्रव्य, दद्यात् देवा
देवे, पित्तकफे पित्त तथा कफमां पित्त तथा कफमें,
अन्यथा अथी विपरीत द्रव्यों देवा अथी विपरीत
द्रव्य देवे ॥७५॥

75. If the person, while vomiting
excessively, is afflicted in his heart
by vata, he should be given un-
ctuous, acid and salt articles; and in
condition due to pitta-cum-kapha, dry,
pungent and bitter articles should be
given.

अङ्गप्रद्वयपदो वर्णनं चिकित्सा च—
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गाणि माहृतः ॥७६॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टनमन्यनैः ।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥७७॥

७५ पवनेनातिवमतः-वमनेनातिवमतः (ब.)

७६. रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य-रुद्धोऽतीव विशुद्धस्य (ब. फ.)

७७. उद्वेष्टनमन्यनैः-उद्वेष्टतिमूर्च्छितः (छ. ब. त. द. फ.)

७७. कारयेत्-शस्यते (ब. फ.)

पीतौषधस्य औषधं पानं करुणारं मनुष्येन। औषधं पीये हुए मनुष्यके, वेगानाम् वेगे। वेगोंको, निग्रहेण रोकवाथी कुपित रोकनेसे कुपित, कफेन वा अथवा कफेनी अथवा कफसे, रुद्धः रुंधायेको रुद्ध, अतिविशुद्धस्य वा अथवा संशोधनना अतिशोधनाले। कुपित अथवा संशोधनके अतिशोधनाले। कुपित, मारुतः वायु वायु, स्तम्भः स्तम्भः स्तम्भः वेपथुः कम्पन, निस्तोदः स्तब्धः भेकावा नेवी पीडा निस्तोद, सादः शिथिलता शिथिलता, उद्वेगः उद्वेगः उद्वेगः, मन्थनः अने मन्थन नेवी पीडासहित और मन्थनवत् पीडासे, खज्जानि अंगोने अंगोंको, गृह्णाति आली है छे पकड़ लेता है, तत्र तेभ्यो उसमें, स्नेहस्वेदादि स्नेह अने स्वेद वगेरे स्नेह स्वेदादि, सर्वम् सर्वम् सब, वातहरम् वातहर वातहर, कारयेत् कर्म करवुं ओछी कियाओंको करे ॥ ७६-७७ ॥

76-77. By suppression of the urges by a person who has taken the purificatory dose or owing to obstruction of vata by kapha, or owing to purification done in excess, the provoked vata seizes the limbs and causes stiffness, tremor, pricking pain, asthenia, cramps and churning. In this condition, oleation, sudation and all similar other measures curative of vata should be carried out.

जीवादानव्यापदो दर्शनं चिकित्सा च—

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य मेवजम् ।
दोषान् हत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ७८

मृदौ मृदु, कोष्ठे कोष्ठमां कोष्ठ होने पर, लघु-दोषस्य शैला दोषवाणाने आपेक्षुं अल्प दोषवालेको पी हुई, अतितीक्ष्णम् अति तीक्ष्ण अति तीक्ष्ण, मेवजम् औषध औषध, दोषान् दोषाने दोषोंको, हत्वा हरी निकालकर, शोणितम् रक्तने रक्तको, विनिर्मथ्य श्लेष्म करी विक्षुब्ध करके, जीवम् श्वररक्तने जीवशोणितको, हरति हरी हरी है निकालती है ॥ ७८ ॥

78. If a very strong medication is given to a soft-bowelled person who has only slight morbidity, after eliminating the morbid matter and churning the system excessively, it causes the discharge of the live-blood.

तेनात्रं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
भुङ्क्ते तच्चैवदेजीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत् ॥ ७९ ॥

तेन तेनाथी इस रक्ते, मिश्रितम् मिश्रित मिश्रित किया हुआ, अन्नम् अन्न अन्न, वायसाय श्वररक्तने कौए, शुने अपि वा अथवा तो कुतराने या कुत्तेको, दद्यात् देवुं देवे, तत् भुङ्क्ते चेत ने ते भाई अथ तो वे उसे खायें तो, जीवम् वदेत् श्वर-रक्त कहेवुं जीवशोणित कहे, न भुङ्क्ते अने ने न भाय तो न खायें तो, पित्तम् रक्तपित रक्तपित, आदिशेत् कहेवुं कहे ॥ ७९ ॥

79. Mixed with food, the blood should be thrown to dogs or crows to eat. If they eat it, it is live-blood. If it is not eaten, declare it to be bile-blood.

शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणितम् ॥ ८० ॥

भावितम् वा अथवा तेभां अंगोने। उस रक्ते गीला करके, शुक्लम् श्वेत सफेद, वस्त्रम् वस्त्रने वस्त्र, आवानम् सूझाया ईध सुखाया हुआ, कोष्णवारिणा शैला गिना पाण्डुथी कोष्ठे जलसे, प्रक्षालितम् धोता धोने पर, पित्ते ने रक्तपित होय तो रक्तपित हो तो, विवर्णम् ते विवर्णम् वह विवर्ण, स्यात् यथं अथ छे हो जाता है, शोणितम् तु अने श्वररक्त होय तो और जीवरक्त हो तो, शुद्धम् शुद्ध यथं अथ छे शुद्ध हो जाता है ॥ ८० ॥

८०. स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणितम्—वेत्तितं शुद्धं तु शोणितम्
(न. ध.)

80. A white cloth soaked in that blood and dried, should be washed with warm water. If the cloth retains the coloration, it is bile blood. But if the cloth becomes clean and white then it is to be regarded as live blood.

तृणामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वामतियोगे च या हिता ॥८१॥

तृणा-मूर्च्छा-मद-आर्तस्य तृषा, मूर्च्छा अने भदधी पीडित तृषा, मूर्च्छा और मदसे पीडित, तस्य ते रोगीनी उस रोगीकी, सर्वाम् सर्व सब, पित्त-हरीम् पित्तहर पित्तहर, क्रियाम् चिकित्सा क्रियायें, या अने ने क्रिया और जो क्रिया, अतियोगे अतियोगमा अतियोगमें, हिता हितकर छे ते सर्व क्रिया हितकर हे वे सब, आमरणात् मरणा पर्यन्त मृत्यु पर्यन्त, कुर्यात् करनी चाहिए ॥ ८१ ॥

81. The physician should carry out treatment till the last moment of his life of the man who is afflicted with thirst, unconsciousness and intoxication. And his treatment should consist of measures curative of pitta or the treatment beneficial in the over-action of the purificatory procedures.

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिवेज्जीवामिसन्धानं जीवं तच्छाशु गच्छति ॥८२॥

जीवताम् अवता जीवित, मृग-हरिण मृग, गो-आय गाय, महिष-भेस भैंस, अजानाम् अथवा अउरानु अथवा बकरेका, सद्यस्कम् तरतनुं लीधेयं ताजा, असृक् बोली रक्त, जीवामिसन्धानम् ने अवनने टकावना छे जो जीवनको सुरक्षित करनेवाला हे, पिवेत् ते पीवुं उसे पीवे, हि तत् धारयुं हे ते क्योंकि वह,

८२. पिवेज्जीवामिसन्धानं जीवं तच्छाशु गच्छति-पावनेताशु
सन्धानं पीवो जीवेन गच्छति (व.)

जीवश्च अरक्तामा जीवरक्तम्, आशु तरतनुं शीघ्र, गच्छति लक्ष्मी लय छे जा मिलता हे ॥ ८२ ॥

82. He should be given to drink the fresh blood of a live deer, cow, buffalo or goat, so that his life becomes immediately supported by this life-giving procedure.

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत् ।

दर्भमृदितम् दर्भना यूषुसहित दर्भके चूर्णके साथ, तत् एव ते न उसी, रक्तम् बोलीनी रक्ती, बस्तिम् अस्ति वस्ति, प्रदापयेत् देवी देवे ॥ ८३ ॥

82½. Or he may be given that very blood churned with sacrificial grass in the form of an enema.

श्यामाकाशमर्यबदरीदूर्वाशीरैः शृतं पयः ॥८३॥
घृतमण्डाजनयुतं शीतं बस्तिं प्रदापयेत् ।
पिच्छावस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥८४॥

श्यामा-श्यामा श्यामा, काशमर्य-शीतयुतं इण गम्भारीकां फल, बदरी-भेर बेर, दूर्वा-ध्री दूब, उशीरैः अने वाणा साथे और खससे, शृतम् उकावेला साधित, पयः दूधनी दूधमें, घृतमण्डाजन-धीना भंड अने रसाजनथी घृतमण्ड और रसोंत, युतम् युक्त करीने मिलाकर, शीतम् शीतल शीतल, बस्तिम् अस्ति देवी बस्ति देवे, सुशीतम् अथवा सारी पेठे शीतल अथवा सुशीतल, पिच्छावस्तिम् पिच्छावस्ति देवी पिच्छावस्ति देवे, घृतमण्ड-अथवा धीना भंडुं अथवा घृतमण्डका, अनुवासनम् वा अनुवासन अनुवासन, प्रदापयेत् देव देवे ॥ ८३-८४ ॥

83-84. Or he may be given a cold enema of milk prepared with black turpeth, white teak, jujube, sacred grass and black cuscus and mixed

८३. दूर्वाशीरैः शृतं पयः-दूर्वाशीरैः शृतं जलम् (स. ड. न.)
८४. सुशीतं-शुपीतं (स.)

with supernatant part of ghee and extract of berberry, or he may be given a very cold mucilaginous enema, or an unctuous enema prepared of the supernatant part of ghee.

विभ्रंशव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
साम गान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ८५

अष्टम् गुदश्च गुदभ्रंशं यथेष्टं होयते । गुदभ्रंशं हुआ हो तो, कषायैः च कषाय द्रव्योंसे, स्तम्भयित्वा तेन स्तम्भन करी स्तम्भित करके, प्रवेशयेत् गुदने ऐसा ही देवी गुदाको भीतर प्रवेश करे, अस्य अने कीना और इसकी, संज्ञानाशे संज्ञाना नाशभी संज्ञान नष्ट होने पर, साम आश्वासन आश्वासन, गान्धर्व अने संगीतना और संगीतके, शब्दान् च ध्वनि शब्दोंको, कारयेत् करानेवा करावे ॥८५॥

85. If there occurs prolapse of rectum, it should be replaced after constricting it with astringent medication. In a condition of unconsciousness soothing songs and words should be uttered.

यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते ।
वमनं मेषजान्तं वा दोषानुत्क्रियं जावहेत् ॥८६॥
तदा कुर्वन्ति कण्ठादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
स विभ्रंशो यतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि मेषजम् ॥८७॥

यदा व्यारे जब, पीतम् पीधेयुं पी हुई, विरेचनम् विरेचन औषध विरेचन औषध, विडन्तम् भात्र भण काढीने अ सिर्फ पुरीषको ही निकाल कर, अवतिष्ठते येषु रहे थे रह जावे, वमनम् वा अथवा वमन औषध अथवा वमन औषध, मेषजान्तम् भात्र पीधेयुं औषधने अ काढे थे पी हुई औषधको निकालके रुक

८५. गुदं भ्रष्टं-गुदभ्रंशं (ग. त.)

साम गान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत्-साम गान्धर्वशब्दोंको संज्ञानाशेषु कारयेत् (च.)

जाय, दोषान् अने दोषोको और दोषोंको, उत्क्रियं उत्क्रिय करके, न जावहेत् तेने अहार काढे नहि बाहर न निकाले, तदा त्परे तब, प्रकुपिताः प्रकुपित थयेयुं प्रकुपित हुए, दोषाः दोष दोष, कण्ठादीन् कण्ठादीन् वगेरे कण्ठ आदि, गदान् गदान् रोगोंको, कुर्वन्ति करे थे उत्पन्न करते हैं, सः विभ्रंशः तेने विभ्रंश यह विभ्रंश, मतः मानेयुं थे माना गया है, तत्र तेभा इसमें, यथाव्याधि व्याधि अनुसार रोगके अनुसार, मेषजम् औषध औषध, स्वात् देव देनी चाहिए ॥ ८६-८७ ॥

86-87. If the purgative dose ceases to act immediately after elimination of the fecal matter or the emetic dose is immediately vomited out, it causes only the agitation of the morbid humor but does not eliminate it. Then the provoked humors cause pruritus and other diseases. This is called the condition of wrongful action of medication; and in this condition, treatment should be in accordance with the pathological features.

स्तम्भव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तदोषैर्मर्दिवादृतम् ।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेद्युतान् ८८

स्निग्धेन स्निग्धे अमुष्ये स्निग्ध पुरुषद्वारा, पीतम् पीधेयुं पी गई, सस्नेहम् स्नेहसहित स्नेहयुक्त, तदोषैः तदोषैः वह औषध, मर्दिवात् मर्दिवात् युतान् युक्त तासे, दोषैः युतम् दोषोपी घेराई अने दोषोंके आवृत हो जानेके कारण, दोषान् तु दोषोने दोषोंको, न वाहयति अहार काढतुं नही बाहर नहीं निकालती, स्वस्थानात् अने पीताना स्थानथी और अपने स्थानसे, युतान् असेयुं च्युत हुए, स्तम्भयेत् ते दोषोनुं स्तम्भन करे थे उन दोषोंको स्तम्भित कर देती है ॥ ८८ ॥

88. If a man who has undergone oleation procedure takes an unctuous

portion. it gets covered up by the morbid matter which is in a softened condition and will be unable to expel the morbid matter from its habitat; it even obstructs those that have been dislodged from their habitats.

वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चावरशः ।
तीक्ष्णं वस्ति विरेकं वा सोऽहो लङ्घितपाचितः ॥८९॥

वातसङ्ग- जेने वातरोध जिसको वातरोध, गुदस्तम्भ-
गुदस्तम्भ गुदाका स्तम्भन, शूलैः अने थल साथे और
शूलके साथ, अल्पजः थोडुं थोडुं थोडा थोडा, क्षरति
क्षरति थाय छे क्षरण होता है, सः तेने उसे, लङ्घित-
पाचितः लघन अने पाचन कराव्या पछी लङ्घन
और पाचनके बाद, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, वस्तिम्
वस्ति, विरेकम् वा छे विरेचन या विरेचन, अहः
आपणुं थोथ थो देना योग्य है ॥ ८९ ॥

89. It causes scanty and frequent elimination accompanied with acute obstruction of vata, rigidity and pain in the rectum. Such a man requires treatment by strong enemata or purgation preceded by lightening and digestive measures.

उभयव्यवहारो वर्णनं चिकित्सा च—

रुक्षं विरेचनं पीतं रुक्षेणावपवलेन वा ।
मासतं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्वोरानुप्रवृत्तवान् ॥९०॥
स्तम्भशूलानि घोरानि सर्वगात्रेषु मुह्यतः ।
स्वेदस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः ॥९१॥

रुक्षेण रक्ष रुक्ष, अवपवलेन वा छे अल्प अणवाणा
अनुप्ये या दुर्बल पुरुषद्वारा, पीतम् पीधेयुं पी हुई,
रुक्षम् रक्ष रुक्ष, विरेचनम् विरेचन विरेचन औषध,
८९. सोऽहो लङ्घितपाचितः—रुक्षलङ्घितपाचनम् (ख. ब. त.)

९०. उभयव्यवहारो वर्णनं चिकित्सा च—

९१. स्वेदस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः—

मासतं वायुने वायुको आशु जलदी शीघ्र, कोपयित्वा
उपवृत्तवान् उपवृत्त करके, घोरान् अहंकर घोर, उपवृत्तवान्
उपवृत्त करके, कुर्यात् करे छे करती है. मुह्यतः
भेद पाभता ते अनुप्येना मोहयुक्त उस अनुप्येके,
सर्वगात्रेषु सर्व अणवेषु सारे शरीरमें घोरानि
अहंकर अहंकर, स्तम्भशूलानि स्तम्भ अने थल थाय
छे स्तम्भ और शूल होते हैं, तत्र तेमा उनमें, स्नेह-
स्वेदादिकः स्नेह, स्वेद वजरे स्नेह, स्वेदादि, वातहरो
वातहरो वातहरो, विधिः विधि विधि, कार्यः आचरणी
भेद करनी चाहिए ॥ ९०-९१ ॥

90-91. The un-unctuous purgative medication, taken by one already lacking in the unctuous quality, or by one who is debilitated, will provoke the vata quickly and give rise to severe complications. It causes rigidity and severe pain in all the limbs and fainting. In such a condition, oleation, sudation and similar other measures as well as the line of treatment curative of vata, are indicated.

कृष्णव्यवहारो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धस्य मृदुकोष्ठस्य मृदुक्लिश्यौषधं कफम् ।
पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं कृषम् ॥९२॥
दौर्बल्यं चाङ्गसादं च कुर्यादाशु तदुल्लिखेत् ।
लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धं तीक्ष्णं च शोधनम् ॥९३॥

स्निग्धस्य स्निग्ध स्निग्ध, मृदुकोष्ठस्य अने मृदु
कोष्ठवाणा पुरुषने आपेयुं और मृदुकोष्ठवाले पुरुषको दी
गई, मृदु मृदु मृदु, औषधम् औषध औषध, कफम् कफ
कफ, पित्तम् तथा पित्तने तथा पित्तको, उल्लिखेत्
उल्लिखेत् करी उल्लिखित करके, वातम् वा वायुने

९२. मृदुकोष्ठस्य—मृदुकोष्ठस्य (फ.)

—रिक्तकोष्ठस्य (क.)

९३. चाङ्गसादं—चाङ्गसादं क त.)

चात्र—चात्रे (त.)

चात्र स्निग्धं—चात्रे स्निग्धं (क.)

वायुको, संरुध्य निरोध करी रोककर, सतन्द्रागौरवम् तन्द्रा अने लारेपणसहित तन्द्रा, गौरव, क्रमम् थाङ्क क्रम, दौर्बल्यम् च दुर्बलता दुर्बलता, अङ्गसादम् च अने अङ्गोन्मी शिथिलता और अङ्गोन्मी शिथिलता, कुर्यात् करे छे करती है, तत् बाधु तेने तरत उछे शीघ्र, उच्छिखेव अहार डाढवुं ओछे वमनद्वारा निकाल देवे, अत्र ओम् इयमे, लङ्घनम् लङ्घन लङ्घन, पाचनम् च पाचन पाचन, स्निग्धम् तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, तीक्ष्णम् च अने तीक्ष्ण एवं तीक्ष्ण, शोथनम् शोथन संशोधन, हितम् हितकारी छे हितकारक है ॥९२-९३॥

92-93. A mild medication administered to one that has undergone the oleation procedure and who is soft-bowelled rouses up the kapha and the pitta and obstructs the vata, and gives rise to torpor, heaviness, exhaustion and asthenia. In this condition, the patient should be made to vomit out the medication as well as the morbid matter. Then he should be given lightening and digestive remedies. Afterwards he should be given unctuous and strong purificatory measures.

अध्यायोक्तविषयसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥९४॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमा उपसंहारना छे श्लोक छे उछे विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अकुशलैः कुशलतारहित वैद्योऽपि अकुशल वैद्यसे, नृणाम् कृतस्य मनुष्योऽपि प्रयोऽपि मनुष्योंमें प्रयुक्त की गई, वमनस्य वमन, विरेकस्य तथा विरेचन औषधोऽपि उपपन्न

थनारी तथा विरेचन औषधोंसे उत्पन्न होनेवाली, इति कृताः आ ये, सरूपाः द्रव्यस्य लक्षण, सचिकित्सिताः अने चिकित्सासहित और चिकित्सासमेत, व्यापदः व्यापत्तियों व्यापत्तियां, प्रोक्ताः उहेनामा आवी छे कह दी हैं ॥ ९४ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

94. Thus have been described along with their signs and symptoms and treatment, the complications arising from the procedures of emesis and purgation done by unskilled physicians.

एता विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः ।
दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थी नृणां सदा ॥९५॥

एताः आ व्यापत्तयोऽपि इन व्यापत्तियों, अवस्थाः च एव अने अवस्थाओंने और अवस्थाओंको, तत्त्वतः सत्य स्वयंभा तत्त्वसे, विज्ञाय मतिमान् जानकर, नृणाम् मनुष्योंना मनुष्योंके, सदा सदा सदा, आरोग्यार्थी आरोग्यार्थी प्रयोजनार्थी आरोग्यकी इच्छावाला, मतिमान् बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान चिकित्सक, सम्यक् सा ही रीते मली प्रकार, संशोधनम् संशोधन संशोधन, दद्यात् आपवुं देवे ॥ ९५ ॥

95. The wise physician, versed in the correct pathology and stages of these conditions, should administer properly the purificatory procedures with a view always to completely restore the health of the patient.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वमनविरेचन-
व्यापत्तिनिर्णयः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१. सरूपाः—सर्वा हि (ख. ड.)

२. वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम्—विरेचनस्या-
कुशलैर्दस्य वमनस्य च (घ. क.)

१. एता विज्ञाय मतिमान्—वीरान् विज्ञाय तास्तस्मात् (घ. घ. क.)

२. दद्यात्—कुर्यात् (ड. घ.)

३. आरोग्यार्थी—आरोग्यार्थ (घ. घ.)

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रखेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
चरककी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त,
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे
पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थान निषे सिद्धिस्थानमें,
वसनविरेचनव्यापत्तिसिद्धिः 'वसनविरेचनव्यापत्तिसिद्धिः'
'वसनविरेचनव्यापत्तिसिद्धिः', नाम नामने। नामका, षष्ठः
छठे छठा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय
समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled 'The successful treatment of Complications arising from the procedures of Enema and Purgation' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातमो अध्याय अध्याय सातवाँ

Chapter VII

वस्तिव्यापत्तिद्वयपक्रमः—

अथातो वस्तिव्यापत्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

जब जबतः हवे अहीं थी अब आगे, वस्तिव्या-
पत्तिसिद्धि 'वस्तिव्यापत्तिसिद्धि' नामना अध्यायनु
'वस्तिव्यापत्तिसिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभा नीचे प्रभाषे ॥ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह आ कहेंगे ॥ २ ॥

१. वस्तिव्यापत्तिसिद्धि-वस्तिव्यापत्तिकी सिद्धि (प क.)

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the administration of the Enema'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।

पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३ ॥

काः कति व्यापदो वस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः ।

का चिकित्सा इति प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः ॥ ४ ॥

विनय- विनय विनय, अन्वितः युक्त सम्पन्न,
शिष्यगणः शिष्यगणेषु शिष्यगणने, धी- बुद्धि बुद्धि, धैर्य-
धैर्य धैर्य, औदार्य- उदारता उदारता, गाम्भीर्य
गंभीरता गम्भीरता, क्षमा- क्षमा क्षमा, दम- धृष्टि
दमन दमन तपोनिधिम् अने तपना लंकार और तपके
निधिरूप, पुनर्वसुम् पुनर्वसुने पुनर्वसुसे, पप्रच्छ पूछथुं
प्रश्न किया, वस्तेः अस्तिनी वस्तिकी, काः कति कति कौन
कौन, कति अने कटली और कितनी, व्यापदः व्यापत्तियों
छे? व्यापत्तियाँ हैं?, किंसमुत्थानलक्षणाः तेषां
हेतु अने लक्षण शां छे? उनके हेतु और लक्षण क्या
हैं?, का शी क्या, चिकित्सा चिकित्सा छे? चिकित्सा
है?, इति आ इन प्रश्नान् प्रश्नोने प्रश्नोंको, श्रुत्वा
संलग्नीने सुनकर, गुरुः गुरुये गुरुने, तान् तेषां
इनके प्रति, अब्रवीत् कहेंगे कहा ॥ ३-४ ॥

3-4. The assembly of disciples inquired with due humility the great teacher Punarvasu, a veritable store-house of intelligence, fortitude, large-heartedness, profundity, patience, restraint and austerity, saying:—
"What are the complications arising from the administration of enema? How many are they? What are their causes and their symptoms? What are the therapeutic measures?" On

hearing these questions, the teacher answered and said to the disciples:—

वस्त्यसम्यग्योगजन्यद्वादशव्यापदां निर्देशः—

नातियोगौ क्लृप्ताध्माने हिक्का हृत्प्राप्तिरुर्ध्वता ।
प्रवाहिका शिरोज्जातिः परिकर्तः परिस्रवः ॥ ५ ॥
द्वादश व्यापदो वस्तेरसम्यग्योगसंभवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ६ ॥

न नातियोगौ अयोग, अतियोग अयोग, अतियोग,
क्लृप्त- थाड क्लृप्त, आध्माने आध्मान आध्मान, हिक्का
हृत्प्राप्तिः हृत्प्राप्तिः हृत्प्राप्ति, उर्ध्वता
उर्ध्वगमन उर्ध्वगमन, प्रवाहिका प्रवाहिका प्रवाहिका,
शिरो-ज्जाति-ज्जातिः शिरोवेदना, अंगव्यथा शिरोवेदना,
अंगपीडा, परिकर्तः परिकर्तिका परिकर्तिका, परिस्रवः
परिस्रव परिस्रव, द्वादश व्यापदः आचार व्यापत्तिओ
ये बारह व्यापत्तियां, वस्तेः अस्तिना वस्तिके, असम्यग्योग-
संभवाः असम्यग्योगोत्पन्न थाय ओ असम्यग्योगसे
उत्पन्न होती हैं, आसाम् ऐना इनके, एकैकशः शुद्ध शुद्ध
पृथक् पृथक्, रूपम् ३५ लक्षण, चिकित्साम् अने चिकित्सा
और चिकित्साको, निबोधत साधनो सुनो ॥ ५-६ ॥

5-6. "Inadequate action, over-action, exhaustion, distension of abdomen, hiccup, cardiac disorder excessive upward mounting of the enema, diarrhea, headache, body-ache, griping pain and excessive discharge—these twelve, are the possible complications arising from the improper use of the enema. Hear now the symptoms and treatment of each of these separately.

५. क्लृप्ताध्माने-क्लृप्ताध्मातौ (ड.)

॥ प्राप्तिरुर्ध्वता-घट्टकण्डिका (ड)

॥ शिरोज्जातिः परिकर्तः परिस्रवः-शिरोज्जातिपरिकर्तपरिस्रवाः (थ)

॥ परिकर्तः-परिहर्तः (थ.)

अयोगव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रुक्षे वातोन्वणेऽपि वा ।
शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ७ ॥
वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादर्निर्हरन् ।
करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्गृहम् ॥ ८ ॥
नाभिवस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ९ ॥

गुरुकोष्ठे भारे क्लृप्ताध्मातौ गुरुकोष्ठवाते, अनिलप्राये
वातप्रकृतिवाता वातप्रधान, रुक्षे ३५ रुक्ष, वातोन्वणे
अपि वा ३ वातोन्वण मनुष्यमा या वातोन्वण
मनुष्यमें, शीतः शीतश्च शीतल, अल्प- अल्प अल्प,
लवण- लवण लवण, स्नेह- स्नेह स्नेह, द्रव- तथा द्रवनी
और द्रवकी, मात्रः मात्रावाणी मात्रावाली, घनः अपि
वा अथवा भारी अथवा घन, वस्तिः अस्ति वस्ति, तम्
ते उस, दोषम् दोषने दोषको, संक्षोभ्य क्षोभ पमाडी
संक्षोभित करके, दुर्बलत्वात् दुर्बलताने लक्ष दुर्बल होनेके
कारण, अनिर्हरन् अहार न काढता बाहर न निकालती
हुई, गुरुकोष्ठत्वम् क्लृप्ताध्मातौ भारेपण कोष्ठका भारीपन,
वात- वायु वायु, मूत्र- मूत्र मूत्र, शकृद्- अने मणने
और पुरीषकी, ग्रहम् रोध रुकावट, नाभि- नाभि नाभि,
वस्ति- अने मूत्राशयमा और मूत्राशयमें, रुजम् पीडा
दर्द, दाहम् दाह दाह, हृल्लेपम् हृल्लेप हृदयमें उपलेप,
गुदे गुदाभा गुदामें, श्वयथुम् शोभे सूजन, कण्डू-
अध्मातौ खुजली, गण्डानि शुभडा फोड़े, वैवर्ण्यम्
विवर्णता विवर्णता, अरुचिः अरुचि अरुचि, वह्नि-
मार्दवम् अने अग्निमाध और अग्निमाधको, करोति
करे ओ करती है ॥ ७-९ ॥

7-9. The enema given to a hard-bowelled person or to a person with predominance of vata, or to a dehydrated person or to a person with provoked vata; the enema which is given cold or prepared with an insufficiency of salt, unctuous substance or drugs; the enema

७. गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये-गुरुकोष्ठे चानिलप्राये (ग.)

॥ शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो-शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रः (घ.प.)

which is very dense; the enema of this description will only stir up the morbid matter without eliminating it owing to its weak action. It will consequently produce heaviness of the alimentary tract and retention of flatus, urine and feces, pain in the umbilical and hypogastric regions, burning, increased mucus secretion in the stomach, edema of the anorectal region, pruritus, onchoma, discoloration, anorexia and dullness of the gastric fire.

तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
फलवर्त्योऽथवा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥१०॥

तत्र तेभां इनमें, उष्णायाः अरभ गरभ, प्रमथ्यायाः प्रमथ्यानु प्रमथ्याका, पानम् पान पान, पृथग्विधाः जुहा जुहा प्रहारना नाना प्रकारके, स्वेदाः स्वेद स्वेद, फलवर्त्यः क्षुधवर्तिभौ फलवर्तियां, अथवा अथवा अथवा, कालम् विरेचनयोग्य अवस्थाने विरेचनयोग्य अवस्थाको, ज्ञात्वा जेधने देखकर, विरेचनम् विरेचन विरेचन, शस्तम् प्रशस्त है प्रशस्त है ॥ १० ॥

10. In these conditions a warm potion of digestive decoctions, various methods of sudation, suppositories prepared of emetic nut or at the right time the administration of purgation are recommended.

विश्वमूलत्रिवृदाहयवकोलकुलस्थवान् ।
सुरादिमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥११॥

विश्व-मूल-पीलीनी भूज बेलका मूल, त्रिवृत्-त्रिवृत् त्रिवृत्, दारु-देवदार देवदार, यव-जौ, कोल-भार बेर, कुलस्थवान् अने कुलस्थीयुक्त और

कुलस्थीयुक्त, सुरादि तथा सुरा वजेरे तथा सुरादि, मूत्रवान् अने गोमूत्रयुक्त और गोमूत्र मिलाकर, सप्राक् पेष्यः अगोडि डहेल डहेली युक्त पूर्वोक्त कलकोंके साथ, वस्तिः अस्ति वस्ति, तम् ते अयोगकारक निम्न अस्तिने अयोगकारक निम्न वस्तिको, आनयेत् हरे छे बाहर ले आती है ॥ ११ ॥

11. The enema prepared of bael root, turpeth, deodar bark, barley, jujube, horse-gram Sura and other wines and cow's urine mixed with the medicinal paste described earlier will draw out the morbid matter.

अतियोगव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समा भवेत् १२

स्निग्ध-स्नेह पाभेद स्निग्ध, स्विन्ने अने स्वेदन पाभेद और स्विन्न, मृदुकोष्ठे मृदुकोष्ठवाणाने आपेक्ष मृदुकोष्ठ पुरुषमें, अतितीक्ष्ण-अतितीक्ष्ण, अतितीक्ष्ण, उष्णः अने उष्णुअस्ति और उष्ण वस्ति, अतियुज्यते अतियोग करनेपर अने छे अतियोग करती है, तस्य तेनां उसके, लिङ्गम् वक्ष्य लक्षण, चिकित्सा च तथा चिकित्सा तथा चिकित्सा, शोधनाभ्याम् अने शोधनना अतियोगनां द्विग तथा चिकित्सा दोनों शोधनके अतियोगके लिंग तथा चिकित्साके, समा समान समान, भवेत् छे है ॥ १२ ॥

12. The enema which is given to a person who has previously been subjected to oleation and sudation and who is soft-bowelled, and the enema which is prepared with strong and hot medications will produce over-action. The symptoms and treatment of this condition will be similar to those given in over-action of purificatory procedures.

११. सुरादिमूत्रवान्-सुरामूत्रादिना (प. क.)
" सप्राक्पेष्यस्तमानयेत्-अ प्राक्पेषितमानयेत् (क. ख. ड.)

पृश्निपर्णी स्थिरां पद्मं काशमयं मधुकं बलाम् ।
पिष्टा द्राक्षां मधुकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥१३॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्ठ्य प्रसादे मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं वस्ति दद्याद्वाहेऽतियोगजे ॥१४॥

पृश्निपर्णीम् पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, स्थिराम् शाखवल्
शालपर्णी, पद्मम् कमल, काशमयम् शीतलानां
क्षण गम्भारीकल, मधुकम् जेठीमधु मुलहठी, बलाम्
भला बला, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनक्का, मधुकं अने मधुने
और महुवा इनको, पिष्टा पीसी पीसकर क्षीरे दूधभां
दधमें, तण्डुलधावने धोआना धोखुभा तण्डुलोदकमें,
द्राक्षायाः तेभ्यः द्राक्ष एवं मुनक्काके, पक्वलोष्ठ्य तपावी
दाव करेव भाटीना देक्ष पक्व मिष्टीके डेलके, मधुकस्य
अने जेठीमधुना और मुलहठीके, प्रसादे च शीत
उपायनी विधिसे करेव प्रसादभां शीत कषायकी
विधिसे किये हुए प्रसादमें, विनीय धोणी धोलकर,
सघृतम् धीसहित चीके साथ, वस्तिम् अस्ति वस्ति, अस्ति-
योगजे अतियोग्यी उत्पन्न अथैव अतियोगजन्य,
दाहे दाहभां दाहमें, दद्यात् देवी देवे ॥ १३-१४ ॥

13-14. To relieve the burning sen-
sation induced by the over-action, the
physician should give an enema pre-
pared with the paste of painted-leaved
tick-trefoil, lotus, white teak, liquorice,
sida, grapes, or mahwa in milk or
rice water or the cold infusion of
grapes or of baked earth or of liquorice,
mixed with ghee.

कृमाख्यव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च--

आमशोषे निरुहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मार्गे रुजश्च वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥१५॥

१३. मधुकं बलाम्-मधुकोरालके (म. व. त. अ. व. फ.)

१४. दाहेऽतियोगजे दाहानिदोषिने (म.)

१५. आमशोषे-आमशोषे (म. व. त. अ. व. फ.)

१. मार्गैरुजश्च वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि-मूर्च्छयत्यपि
मार्गे रुजश्च वातस्य हन्त्यग्निं (म. व. त. अ. व. फ.)

कृमं विदाहं हृच्छूलं मोहवैद्यनगौरवम् ।
कुर्यात् स्वेदैर्विरुक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत् ॥१६॥

आमशोषे आम आशी होता आम शोष होने पर,
मृदुना मृदु मृदु, निरुहेण निरुहणी निरुहसे, ईरितः
प्रेरायेव प्रेरित, दोषः दोष दोष, वातस्य वायुना वायुके,
मार्गम् मार्गने मार्गको, रुजश्च रुज्छे छे रोकता है,
अग्निम् अग्निने अग्निको, हन्ति नाश करे छे नष्ट करता
है, मूर्च्छयति अपि वायुने दोषावे छे वायुको कुपित
कर देता है, कृमम् थाक कृम, विदाहम् विदाह विदाह,
हृच्छूलम् हृच्छूलम् हृदयशूल मोह- मोह मोह,
वैद्यन- वैद्यन वैद्यन, गौरवम् तमा श्रुता और गौरवको,
कुर्यात् करे छे करता है, तम् तेने उसकी, विरुक्षैः
रक्ष रुक्ष, स्वेदैः स्वेदनाथी स्वेदनोसे, पाचनैः अने
पाचनेथी और पाचनोसे, उपाचरेत् उपचार करेव
चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १५-१६ ॥

15-16. If there is a residue of
chyme and then evacuating enema given
is mild, the stirring up of the morbid
matter obstructs the course of vata,
impairs the gastric fire and also
provokes the vata and causes
exhaustion, burning, cardiac pain,
stupefaction, cramps and heaviness.
The physician should treat this con-
dition with dry method of sudation
and digestive medication.

पिप्पलीकचृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनम् ॥१७॥

पिप्पली- पीपर पिप्पली, कचृण- कचृण कचृण,
उशीर- वीरुने वागे। खस, दारु- देवदारु देवदारु,
मूर्वा- अने मूर्वाथी और मूर्वासे, शृतम् उडालेखु पकाया
हुवा, जलम् पाणी जल, सौवर्चल- सौवर्चल सौवर्चल,
उन्मिश्रम् भेगवीने मिश्रकर, पिबेत् पीवुं पीवे, दीपनम्
ते अभिदीपन वह अभिदीपन, हृदिशोधनम् अने

१७. विदाहं-सदाह (म. व. त. अ. व. फ.)

हृदयं शोधनं करन्ति ते और हृदयको शुद्ध करनेवाला है ॥१७॥

17. The patient may drink the water medicated with long pepper ginger grass, cuscus deodar, and trilobed virgin's bower mixed with sanchal salt. This is digestive stimulant and cleanses the stomach.

वचानागरशठ्येला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।

पेयाः प्रसन्नाया वा स्युररिष्टेनास्वेन वा ॥१८॥

वचा- वज्र वन, नागर- सूँठ सोंठ, कटी- पट्टथुरे। कचूर, एलाः अने औक्षयी और इलायचीको, दधिमण्डेन हरीना भंडा दधिमण्डसे, मूर्च्छिताः घेणीने मिलाकर, प्रसन्नाया वा प्रसन्ना प्रसन्नासे, अरिष्टेन अरिष्ट अरिष्टसे, नास्वेन वा अथवा आसन्न साथे या आसन्नसे, पेयाः स्युः पीना पीना चाहिए ॥१८॥

18. Or the patient may drink whey mixed with sweet flag, dry ginger, long zedoary and small cardamom in conjunction with Prasanna wine or medicated or simple wines.

दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिष्टा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान् ॥१९॥
वस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।
समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥२०॥

दारु देवदार देवदार, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, पथ्याम् ६२३ हरद, पलाशम् आभरे। ठाक, चित्रकम् त्रिने। चिता, शटीम् पट्टथुरे। कचूर, कुष्ठम् अने कुठने और कुठको, पिष्टा पीसीने पीसकर, मूत्रेण गोमूत्र साथे गोमूत्रमें मिलाकर, पिबेत् पीना पीने, दीपनान् अने अभिदीपन और दीपन, क्षारान् च क्षारे पथु पीना क्षारको भी पीने, अथवा अने इसे। दाशमूलिकम् दशमूलानी

१८. शठ्येला-सञ्जैला (ब. झ)

१९. त्रिकटुकम्-त्रिकटुकम् (ग. घ.)

२०. माधुतैलिकम्-माधुतैलिकम् (ब. घ.)

दशमूलकी, वस्तिम् अस्ति वस्ति, समूत्रम् च गोमूत्र- सहित गोमूत्रयुक्त, अथवा अथवा अथवा, व्यक्तलवणम् देवाधि आवे अटका पीडावाणी लवणाधिक, माधुतैलि- कम् माधुतैलि अस्ति माधुतैलिक वस्ति, समूत्रम् गोमूत्रसहित गोमूत्रयुक्त, विदध्यात् देवी देवे ॥१९-२०॥

19-20 Or the patient may take as potion the pulp of deodar, the three spices, chebulic myrobalans, palas, white flowered leadwort and costus mixed with cow's urine, or he may take a potion of alkali which is digestive stimulant. Or he may be given enema prepared with deca-radices in cow's urine, or an enema prepared of honey and oil mixed with cow's urine and well salted.

आध्मानव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अल्पवीर्यो महादोषे रुक्षे क्रूराशये कृतः ।
वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुद्ध्यात् समीरणम् ॥२१॥
स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवङ्गणवेदनम् ॥२२॥
रुण्मि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।

महादोषे महादोषवाणा महादोषवाले, रुक्षे रुक्ष, क्रूराशये क्रूर डोडावाणी अनुपपन्ने कर कोष्ठवाले पुरुषमें, कृतः आपेक्ष ही हुई, अल्पवीर्यः अल्प वीर्यवाणी अल्पवीर्य, वस्तिः अस्ति वस्ति, दोष- दोषाभी दोषसे, आवृतः घेराधि अध आवृत होकर, रुद्धमार्गः मार्ग रोडाधि अधाभी मार्गके रुक जानेसे, समीरणम् वायुने। वायुको, रुद्ध्यात् निरोध करे छे रोकती है, विमार्गः निमार्गगाभी विमार्गगत, सः ते नह, अनिलः वायु वायु, आध्मानम् आध्मान आध्मान, मर्मपीडनम् मर्मपीडा, विदाहम् विदाह विदाह, गुरुकोष्ठस्य गुरु डोडावाणीने गुरुकोष्ठका, मुष्क- अंड अंड, वङ्गण- वंक्षु

२१. वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुद्ध्यात्-वस्तिर्दोषावृतस्तुध्वमभी रुद्ध्यात् (ब. घ.)

२२. गुरुकोष्ठस्य-गुरुकोष्ठस्य-१५.१००

तथा वंक्षुनी और वंक्षणोमें, वेदनाम् पीडा पीडा, कुर्यात्
उरे छे करती है, हृदयम् हृदये हृदयका, शूलैः शूलथी
शूलसे, रुग्णदि रेडो दे छे उपरोध करती है, इतः च
अने आम तेम और इधर उधर, धावति दोडे छे
दौड़ती है ॥ २१-२२३ ॥

21-22. The enema of a poor potency
given in conditions of great morbidity,
dehydration or to a low-bowelled per-
son, gets covered up by the accumu-
lated morbid matter and becomes
clogged in the channels, causing
obstruction to the movement of the
vata. This obstructed vata flowing in a
wrong course, causes distension of
abdomen, pressure on the vital organs,
burning, heaviness of the alimentary
tract, pain in the scrotum and groin,
and impedes the action of the heart
and causes pain running about here
and there irregularly

इयामाफलादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्वपैः ॥२३॥
धूममाषवक्त्राकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृताम् ।
कराकुष्ठनिभां वर्ति यवमध्यां निधापयेत् ॥२४॥
अभ्यक्तस्त्रिगोत्रस्य तैलाकां स्नेहिते गुदे ।
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥२५॥

अभ्यक्त-अभ्यंग करेव अभ्यंग किये हुए, स्त्रि-
अने स्वेद करेव और स्त्रि, गोत्रस्य अंगवाण।
भनुष्यनी शरीरवाले पुरुषकी, स्नेहिते स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त,
गुदे गुदाभा गुदामें, इयामा-श्यामा इयामा, फलादिभिः
अने मीठेण वजरेथी और मैनफल आदिसे, कुष्ठ-उठ कूठ,
कृष्णा-पीपर पिप्पली, लवण-लवण, सर्वपैः अने
सरसवथी और सरसोसे, धूम-अने धूस और गृहधूम,
माष-अऽउ उड़द, वक्त्रा-वक्त्र वक्त्र, किण्व-सुरापीव

किण्वबीज, क्षार-तथा क्षार तथा क्षार, चूर्ण-ओओना
यूष् इन्के चूर्ण, गुडैः अने ओओनी और गुडसे,
कृताम्-अनावेदी बनायी, कर-हाथना हाथके, अजुष्ट-
अंगूठा अंगूठेके, निभाम् नेवी समान, यवमध्याम्
वथमां वक्त्र नेवी मध्यमें जोके सदश, तैलाकाम् तेल
योपरेव तेल चुपड़ी हुई, अथवा अथवा अथवा, कवण-
लवण, आगारधूम-गृहधूम गृहधूम, सिद्धार्थकैः
अने सरसवथी और सरसोसे, कृताम् करेदी की हुई,
वर्तिम् वर्ति वर्ति, निधापयेत् राखनी रखे ॥२३-२५॥

23-25. Take emetic nut, turpeth
and the other drugs of that group,
costus, long pepper, rock-salt, rape
seed, kitchen soot, flour of black-gram,
sweet flag, yeast and barley alkali;
mix this with gur and prepare a sup-
pository of the size of a thumb and
of the shape of a barley seed and
smearing it with oil, insert it in the
lubricated anus of the person who
has been previously treated with
inunction and sudation. Or a supposi-
tory prepared of rock salt, kitchen
soot and rape-seed may also be
used.

वित्वादिना निरुहः स्यात् पीलुसर्वपमूत्रवान् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चवानुवासनम् ॥२६॥

वित्वादिना पीली वजरेनी वेल आदिकी, पीलु-
पीलु पीलु, सर्वप-सरसव सरसो, मूत्रवान् अने ओ-
मूत्रसहित और गोमूत्रयुक्त, निरुहः निरुहप्रति देवी
निरुहवस्ति देवे, सरल-अने सरल एवं सरल, अमर-
दारुभ्याम् तथा देवदारुथी और देवदारुसे, सिद्धम् सिद्ध
करेव सिद्ध, अनुवासनम् च एव अनुवासन अनुवासन,
सात् देव देवे ॥ २६ ॥

२६. एतच्छ्लोकानन्तरम् -

२४. निधापयेत्-प्रवेष्टयेत् (म. क.)

२५. अभ्यक्त-स्त्रिगोत्र (म. क.)

इत्याध्यानव्यापचिकिरसा ।

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

26. Or the patient may be given a curative enema prepared of bael and the other drugs of its group, tooth-brush tree, rape-seed and cow's urine; and he may then be administered an unctuous enema prepared with long leaved pine and deodar.

हिकाम्बापदो वर्णनं चिकित्सा च—

मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याच्चिकां, हितं तस्मै हिकाम्नं बृंहणं च यत् ॥२७॥

मृदुकोष्ठे मृदु डाहावाण। मृदुकोष्ठ, अबले अने निर्भाण मनुष्यने आये। एवं निर्बल मनुष्यको दी गई, अतितीक्ष्णः अतितीक्ष्ण अत्यन्त तीक्ष्ण, वस्तिः अस्ति वस्ति, अतिनिर्हरन् दोषने अतियोग्यी भदार डाहता दोषोको अतियोगसे निकालती हुई, हिकाम् डेडी हिका, कुर्याच्चिकां डरे के उत्पन्न करती है तस्मै तेने इसको, या अने जो, हिकाम्नं डेडीनु नाशक हिकानाशक, बृंहणं च तथा बृंहणु लेम ते तथा बृंहण हो वह, हितम् हितकर के हितकर है ॥ २७ ॥

27. A very strong enema given to a weak and soft-bowelled person will eliminate over much and cause hiccup. In this condition, treatment which is curative of hiccup and roborant is advised.

बलास्थिरादिकाश्चर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।

सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ॥२८॥

बला- अथवा बला, स्थिरादि- शाखपुष्पि वजेरे शालपर्णी आदि, काश्चर्य- शीवधुना क्षण गम्भारके फल, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, गुड- गोण गुड, सैन्धवैः अने सिन्धुवृक्षी और सैन्धानमकका कल्क मिलाकर, सप्रसन्ना प्रसन्ना प्रसन्ना, आरनालाम्लैः अने अटी आन दध। और लट्टी आरनालय तैलम् तैल तैल,

२७. चिकां हितं-हिकारिकं (च. द.)

॥ तस्मै-उक्तं (घ. ड. ड.)

पक्त्वा पक्षापीरे पकाकर, अनुवासयेत् अनुवासन करे अनुवासन देवे ॥ २८ ॥

28. The patient may be given an unctuous enema of the oil prepared with the paste of sida, tick trefoil and other drugs of its group, white teak, the three myrobalans, gur and rock salt along with Prasanna wine and sour conjee.

कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।

धूमलेहरसक्षीरस्वेदाभ्यान्नं च वातनुत् ॥२९॥

कृष्णा- पीपर पिप्पली, लवणयोः तमा सिन्धा- लवुना यूलुने तथा सैन्धानमकके चूर्णको, अक्षय ओड क्षीर एक तोले, उष्णाम्बुना गरम पाणी गरम जलके, युतम् साथे साथ पिबेत् पीयुं पीवे, धूम- वातहर धूम, लेह- अम्ललेह लेह, रस- भासरस मांसरस, क्षीर- दूध दूध, स्वेदाः च स्वेद स्वेद, वातनुत् अने वातहर और वातनाशक, अन्नम् च अन्न देना चाहिए ॥ २९ ॥

29. Or the patient may take the pulvis of long pepper and rock salt of the measure of one tola, with warm water. Inhalations, linctus, meat-juices, milk, sudation and foods that are curative of vata are also recommended.

हृत्प्राप्तिग्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।

घट्टयेद्धृदयं वस्तिस्तत्र काशकुशेत्कटैः ॥३०॥

स्यात् सामलवणस्कन्धकरीरबदरीफलैः ।

शृतैर्वस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥३१॥

अतितीक्ष्णः अतितीक्ष्ण अतितीक्ष्ण, सवातः वा वायुसहित वायुसहित, सम्यक् अथवा सरभी रीति अथवा सम्यक्, न न न, प्रपीडितः वा ह्यावेद

२९. कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम्-कृष्णाम्बुनाः पिप्पली वितो लवणमयुतः (च. द.)

प्रपीडन करके दी गई, वस्ति: अस्ति वस्ति, हृदयम् हृदये
हृदयमें, घट्टयेत् आधात करे छे चोट करती है, तत्र
तेभा इसमें, शृतैः कृत्य करवाभा आवेशा काथ किये
गये, काश- काश काश, कुश- दर्श दास, इत्कटैः छकड़
इत्कट, साम्क- अम्लस्कंध अम्लस्कंध, लवणस्कंध-
अने लवणस्कंधनां द्रव्ये और लवणस्कंधके द्रव्योंसे,
करीर- करीर करीर, बदरीफलैः तथा भोरती और
बेरकी, वस्ति: अस्ति वस्ति, हितः स्वात् हितकर छे
हितकर है, वातघ्नैः अने वातघ्न द्रव्येभी और वातघ्न
औषधोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेथ तेथनु सिद्ध किये तैलका,
अनुवासनम् च अनुवासन हितकर छे अनुवासन हितकर
है ॥ ३०-३१ ॥

30-31. Enema, strongly medicated
or containing air bubbles or improp-
erly compressed, will afflict the heart
In this condition the evacuative enema
prepared with the decoction of thatch
grass, sacrificial grass, and Itkata
grass, the drugs of the sour and
salt groups, common caper and jujube
are beneficial. This should be followed
by an unctuous enema prepared with
drugs curative of vata.

ऊर्ध्वताख्यव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगान्निगृह्यतः ।

अति वा पीडितो वस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥३२॥

दत्ते अस्ति दीधा पछी वस्ति देनेके पश्चात्, वात-
वात वात, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषाणां तथा मणना
तथा पुरीषके, वेगान् वेगोने वेगोंको, निगृह्यतः रोकनेवालेकी,
अति अथवा बहुत अथवा अति, पीडितः
वा अभावीने दीधेल पीडन करके दी हुई, वस्ति: अस्ति
वस्ति, वेगवान् वेगवाणी थर्ध वेगवान होकर, मुखेन
मुखभी मुखसे, आयाति अहार आवे छे बाहर
आती है ॥ ३२ ॥

३२. अति वा पीडितः—अतिप्रपीडितः (घ.)

32. If, after the enema has been
given, the urge of the flatus, urine
and feces is suppressed, or if the enema
is given with great pressure, the force-
ful flow of the fluid may find its way
out through the oral cavity.

मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत् पार्श्वोदरं चाथः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ३३
केशेष्वालम्ब्य चाकाशे धुनुयात् त्रासयेच्च तम् ।
गोखराश्वगजैः सिंहैः राजप्रेष्यैस्तथोरगैः ॥३४॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च भीतस्याधः प्रवर्तते ।

तस्य तेने उसको, मूर्च्छाविकारम् मूर्च्छाविकार थयेथे।
मूर्च्छसि युक्त, दृष्ट्वा ओर्ध्वने देखकर, आदौ प्रथम प्रथम,
मुखम् मुख उपर मुखपर, शीत- शीतल भीतल,
अम्बुना जलको, सिञ्चेत् छट्टुं सींचे पार्श्व-
पार्श्व पार्श्व, उदरम् च अने उदरने और उदरको, अधः
नीचेनी तरङ् नीचेकी ओर, प्रमृज्यात् भस्मणवा मले,
तम् तेने उसका, वीजयेत् च पंभो नाभवे पंखा करे,
तम् तेने उसको, केशेषु केश वालोंसे, आलम्ब्य पकड़ीने
पकड़कर, चाकाशे आदी अग्याभा खाली जगहमें,
धुनुयात् हवावने अवधूतन करे, गो- गाय गाय, खर-
अधो गधा, अश्व- घोडा घोडा, गजैः हाथी हाथी,
सिंहैः सिंह सिंह, राजप्रेष्यैः सीपाध वजेरे राजना
सेवका सिपाही आदि राजाके सेवक, तथा उरगैः साप
साप, उल्काभिः आभायि उल्काओं, एवम् अने
ऐवा प्रकारना और ऐसे, अन्यैः च भीम उपायोथी
अन्य उपायोंसे, त्रासयेत् त्रास पभाउने त्रास देना
चाहिए, भीतस्य भीधेया पुरुषनी भीत हुए पुरुषकी,
अधः अस्ति नीचेनी तरङ् वस्ति नीचेकी ओर, प्रवर्तते
प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त हो जाती है ॥ ३३-३४ ॥

३४. आलम्ब्य-आलम्ब्य (छ. त. घ. क.)

.. चाकाशे धुनुयात् त्रासयेच्च तम्—चाकेशं धुनुयात् त्रासयेच्च तम् (घ.)

३४ ॥ भीतस्याधः प्रवर्तते—वस्तिमस्य न्यसेधः (घ.)

.. —सीधयिवा नयेदधः (द.)

.. —वस्ति तस्यानयेदधः (घ. क.)

33-34½. On observing the unctuous condition in the patient, induced by this complication, his face should be immediately washed with cold water, and the sides, abdomen and the nether parts laved with cold water and the patient should be continually fanned. In extreme cases, it may be necessary to hold the patient, by his hair, in mid air and shake him and also frighten him by means of infuriated bulls, asses, elephants and lions, or the executioners of the king, serpents, fireworks and such other fearful things. When the patient is terrified in this manner, the aberrant flow of the enema will return to its normal downward course.

वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान् त्रियते यथा ॥३५॥

प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवान् ।

अपानः पवनो वस्ति तमाश्वेवापकर्षति ॥३६॥

यथा जेवी रीते जिससे, न त्रियते मरी न अथ तेम मर न जाय इसी प्रकार, वस्त्र- पाणि-ग्रहैः अने हाथी पक्षी और हाथसे पकड़ कर, कण्ठम् अणुं गलेको, रुन्ध्यात् रुंधवुं घोटें, हि ऊपरसे के क्वीकि, प्राण-प्राण, उदान- अने उदान और उदानके, निरोधात् रोडवाथी रोडसे, अपानः अपान अपान, पवनः वायु वायु, प्रसिद्धतर- पीताने अति प्रसिद्ध अपने अतिप्रसिद्ध, मार्गवान् मार्ग लक्ष मार्ग-शाखा हो कर, तम् ते उष, वस्ति अस्ति अस्ति, वस्तिको, वायु जल्दी, एव ज ही, अपकर्षति नीचे जेथी अथ छे नीचेकी ओर ले जाता है ॥ ३५-३६ ॥

35-36. Or in certain cases it may be necessary to apply pressure round the neck of the patient by a tight grip of the hand or a piece of cloth, taking

care of course, to see that the patient is not asphyxiated to death. In this way, in consequence of the blockage of the channels of the upward moving Prana and Udana, the Apana vata regaining the normal downward tendency, quickly pushes the enema fluid down.

ततः क्रमुककल्काश्च पाययेताम्लसंयुतम् ।

औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात् सरस्वाच्च वस्ति सोऽस्यानु-
लोमयेत् ॥ ३७ ॥

ततः ते पक्षी इसके बाद, अम्ल- अम्ल द्रव्योंसे, संयुतम् युक्त युक्त, क्रमुक- पक्षी दीधरने पठाणी लोडका, कल्क- उष कल्क, अम्ल अम्ल, औष्ण्य एक तोला, पाययेत पावे पिलावे, सः ते वह, औष्ण्यात् उष्णता, तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णता तीक्ष्णता, सरस्वात् च अने सरसाने लक्ष और सरस्वसे, अम्ल तेनी इसकी, वस्तिम् अस्तिम् वस्तिम्, अनुलोम-येत् अनुलोमन करेगा ॥ ३७ ॥

37. At this stage, in order to help the peristaltic movement, the patient should be given to drink one tola of the paste of pathan lodh mixed with sour articles. These drugs, by virtue of their being hot, acute and diffusive will help to draw the enema fluid downwards

पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरुहो दाशमूलिकः ।

यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥३८॥

पक्वाशयस्थिते अस्ति पक्वाशयमां रूहेली होय तो वस्ति पक्वाशयमें रुकी हो तो, स्विन्ने स्वेदन करके, दाशमूलिकः दशमूलकी दशमूलकी, यव-जौ, कोल- और बेर, कुलत्थैः च अने कुलथी और कुलथीसे, मूत्रसाधितः गोमूत्रमां साधित गोमूत्रमें

३७. तैक्ष्ण्यात्-रौक्ष्यात् (र.)

३८. मार्गवान्-मार्गगः (र. प.)

साधित, निरुद्धः निरुद्धमस्ति निरुद्धवस्ति, विषयः देवी
देवे ॥ ३८ ॥

38. If the enema fluid is lodged in the colon, the patient should be sweated and given an evacuative enema of barley, jujube and horse-gram prepared with cow's urine.

बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुत्तरः स्थिते ।

उत्तरः स्थिते अस्ति उत्तरः प्रदेशमां रह्येवी होय तो वस्ति उत्तरः स्थित हो तो, बिल्वादिपञ्चमूलेन अस्ति पञ्चमूलां बिल्वादि पञ्चमूलसे, सिद्धः सिद्ध करेव साधित, वस्तिः अस्ति छष्ट छे वस्ति इष्ट है ॥ ३८ ॥

38½. If the enema fluid is lodged higher up in the thoracic region, the evacuative enema to be given should be prepared with the penta-radices of the bael group.

शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्वपैः शिरः ॥ ३९ ॥

शिरःस्थे मे माथामां रही होय तो शिरमें यदि स्थित हो तो, नावनं नस्य नस्य, धूमः धूमपान धूमपान, सर्वपैः अने सरसपथी और सरनोके कल्कसे, शिरः भरतकेनु शिरको, प्रच्छाद्यम् छेपन छष्ट छे प्रच्छिन्न करना चाहिए ॥ ३९ ॥

39. If the enema fluid is lodged still higher in the head, then nasal medications, inhalations and anointing of the head with the paste of rape-seed should be resorted to.

प्रवाहिकाव्यापशो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धस्निग्धे महादोषे वस्तिर्मृद्वल्पमेवजः ।
उत्क्रियारां हरेदोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ ४० ॥

स वस्तिपायुशोफेन जङ्घोरसदनेन वा ।
निरुद्धमारुतो जन्तुरमीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ ४१ ॥

महादोषे महादोषवाला बहु दोषवाले, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, स्निग्धे तथा स्निग्ध मनुष्यां और स्निग्ध मनुष्यमें, मृदु-मृदु मृदु, अल्प-अल्प अल्प और अल्प, मेवजः औषधवाणी औषधवाणी, वस्तिः अस्ति वस्ति, उत्क्रिय उत्क्रिय करी उत्क्रिय करके, मृद्वल्प अल्प थोड़े, दोषम् दोषने दोषको, हरेत् हरे छे निकालती है, प्रवाहिकाम् अने प्रवाहिकाने और प्रवाहिकको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, निरुद्ध-रुद्धायेव रुके हुए, मारुतः वायुवाणी वायुवाला, सः ते वह, जन्तुः मनुष्य मनुष्य, वस्ति-अस्ति वस्ति, पायु-तथा युधाना और गुदाके, शोफेन शोफनी साथे शोफके साथ, जङ्घा-अथवा पिंडी अथवा जंघा, ऊरु-तथा आश्रयणी और ऊरुकी, सदनेन वा शिथिलतानी साथे शिथिलताके साथ, मीक्ष्णम् बारंवार बारवार, संप्रवाहते करेछे छे प्रवाहण करता है ॥ ४०-४१ ॥

40-41. When a mild and insufficiently medicated enema is given to a patient who is suffering from heavy accumulation of morbid matter, the oleation and sudation procedures, followed by such an enema will stir up the morbid matter and eliminate it only partially, thus setting up a tendency to diarrhea. One afflicted with this complication, suffers from frequency of stools resulting from the swelling of the bladder and the rectum, or from asthenia of the shanks and the thighs.

४१ स वस्तिपायुशोफेन जङ्घोरसदनेन वा—म वस्तिः पायुशोफ

जङ्घोरसदनाः च(ख.)

—अथयु वस्तिपायुशोफ

जङ्घोरसदने तथा (ख.फ.)

स्वेदाभ्यङ्गाभिरुहान् शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तवत् ॥४२॥

लङ्घयित्वा तेने लंघन करावी इसको लङ्घन कराके,
स्वेद-स्वेद स्वेद, अभ्यङ्गान् अभ्यङ्ग और अभ्यङ्ग कराके,
शोधनीय- शोधन शोधनीय, आनुलोमिकान् अने
आनुलोमिक और आनुलोमिक, निरुहान् च निरुह
निरुह, विदध्यात् आपवा देवे, वृत्तिम् आहारविहार
आहारविहार, तु ते। तो, विरिक्तवत् विरिक्त लीधेय
भुज्यते। विरिक्त लिये हुए पुरुषकी भांति, कुर्यात्
राखे ॥ ४२ ॥

42. The line of treatment in such a condition consists of sudation, inunction and evacuative enema medicated with purificatory drugs and drugs inducive of correct peristalsis. Then, after the patient has undergone the lightening procedure, he should be put on the dietetic regimen laid down for those who have undergone purgation.

शिरःशूलभ्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

दुर्बले क्रूरकोष्ठे च तीव्रदोषे तनुर्मृदुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्वस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥४३॥
मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्मूर्ध्नि विहन्यते ।
ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥४४॥
बार्धियं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ।
कुर्यात्

४२ एतच्छोकानन्तरम्—

इति प्रवाहिकाभ्यापचिकित्सा ।

इत्यधिकः पाठः क. पुस्तके ।

४३. क्रूरकोष्ठे-दुष्कोष्ठे (ख. ड.)

४४ मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्-गात्राण्यनुसरन् मार्गैः (छ. त. थ.)

॥ विहन्यते-विभावति छ. त. थ. घ.)

॥ गृह्णाति-पेष्टम् (ग. घ.)

दुर्बले दुर्बल दुर्बल, क्रूरकोष्ठे क्रूर कोष्ठवाला क्रूर
कोष्ठवाले, तीव्रदोषे च अने तीव्र दोषयुक्त पुरुषने
आपेदी और तीव्र दोषयुक्त पुरुषकी दो दुई, तनुः
पातली पतली, मृदुः मृदु मृदु, शीतः शीत शीत,
अल्पः च अने अल्प और अल्प, वस्तिः अस्ति वस्ति,
दोषैः दोषैः दोषोंसे, आवृतः घेराई अथ छे आवृत
हो जाती है, तत् तेनाथी इससे, विहतः निधात पाये
बाधित, अनिलः वायु वायु, मार्गैः मार्गैः मार्गोंद्वारा मार्गोंद्वारा,
गात्राणि अंगैर्मा अंगोंसे, सन्धावन् डोडती डौडती हुई,
ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, मूर्ध्नि भस्तकमां शिरमें, विहन्यते
रोडाई अथ छे रुक जाती है, ग्रीवाम् डोड ग्रीवा, मन्ये
च अने मन्माओने और मन्याओंको गृह्णाति अली छे
छे जकड़ लेती है, शिरः आधांने शिर, कण्ठम् अने
कंठने और गलेमें, भिनत्ति च भेदे छे भेदनवत् पीड़ा
करती है, बार्धियम् तथा अधिरता तथा बधिरता,
कर्णनादम् कानमां अनाज कर्णनाद पीनसम् सजेभम
पीनस, नेत्रविभ्रमम् च अने नेत्रविभ्रम और नेत्रविभ्रम,
कुर्यात् करे छे करती है ॥ ४३-४४ ॥

43-44. When an enema which is too thin, mild, cold or insufficient in quantity is given to a person who is debilitated, hard-bowelled and suffering from severe morbidity it gets choked by the morbid accumulations. The enema fluid thus blocked, presses on the vata which gets provoked and courses wildly through the body-channels and is obstructed in the cranium. Thus checked, it renders the neck and its sides rigid and causes cutting pain in the throat and the head. As a result deafness, tinnitus, coryza, and agitation of the eyes are induced.

अभ्यङ्गनं तैलवणेन यथाविधि ॥४५॥

४५. अभ्यङ्गनं तैलवणेन यथाविधि- तु तैलवणेनोष्णे.

नाक्तं यथाविधि (घ.)

॥ तैलवणेन यथाविधि-तैलवणेनावृणोते (ब.)

युञ्ज्यात् प्रथमनैर्नस्यैर्धूमैरस्य विरेचयेत् ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥४६॥

तैलकवणेन तैल अने लवणस्थी तैलमें नमक मिलाकर, यथाविधि विधिपुरःसर यथाविधि, अभ्यञ्जनम् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, युञ्ज्यात् करवा करे, अस्य औतुं इसे, प्रथमनैः प्रथमन प्रथमन, नस्यैः नस्येयी तस्ये, धूमैः अने धूमपानथी और धूमपावसे, विरेचयेत् शिरोविरेचन करवुं शिरोविरेचन देवे, अथ पछी पोछे, स्निग्धम् तेने स्नेहन करी इसको स्निग्ध करके, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, आनुलोमिकेन अने आनुलोमिक तथा आनुलोमिक, भुक्ते भोजन करावी भोजन कराके, अनुवासयेत् अनुवासन देवु अनुवासन देवे ॥ ४५-४६ ॥

45-46. In such conditions, inunction with oil and rock salt in conformity with the rules laid down are advised. The patient should be further treated with insufflations or nasal medications and inhalations or errhines. Then, after he has been made to eat pungent and peristalsis-inducing articles of food, he should be oiled and administered an unctuous enema.

अङ्गशूलव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया ।

४५. धूमैरस्य विरेचयेत्—धूमैरास्यविरेचनैः (घ. ञ.)

अस्य—अमुं (घ.)

४६. तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत्—विरेचनैर्नस्यै-
हैश्च वस्तिभिश्चानुलोमिकैः (घ. ञ. फ.)

स्निग्धं—स्निग्धं ड)

एतच्छ्लोकानन्तरम्—

इति शिरःशूलव्यापचिकित्सा

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

४७. स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया । यस्य वस्तिः प्रयुज्येत—स्तब्धस्निग्धस्निग्धस्नेहस्य यस्य वस्तिर्विधीयते । अति-

तीक्ष्णो गुरुश्च (क. घ.)

४८. तीक्ष्णोऽतिमात्रया—तीक्ष्णोऽतिमात्रकः (घ.)

यस्य वस्तिः प्रयुज्येत सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥४७॥

सुतेषु तस्य दोषेषु निरुद्धस्यातिमात्रशः ।

स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥४८॥

विलोमनसमुद्भूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।

गात्रवेष्टननिस्तोदमेदस्फुरणजृम्भणैः ॥४९॥

स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेदैः अने स्वेदन और स्वेदन, अनापाद्य आप्या विना न कराके, यस्य अने जिसको, गुरु गुरु, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, अति- मात्रया अने मात्राथी अधिक और मात्रासे अधिक, वस्तिः अस्तिने। वस्ति, प्रयुज्येत प्रयोग करवाभां आवे दी जाय, सः तेने वह, अतिमात्रम् अति प्रमाथुभां अतिमात्रामें, प्रवर्तयेत् प्रवृत्त थाय छे अर्थात् अस्तिने। अतियोग थाय छे प्रवृत्त होती है अर्थात् वस्तिका अतियोग होता है, तस्य तेना उसके, दोषेषु दोषो दोष, सुतेषु अवी अती वह जाने पर, अतिमात्रशः अति प्रमाथुभां अतिमात्रामें, निरुद्धस्य निरुद्ध पाभेछ निरुद्ध पाये हुए, स्तब्ध- स्तब्ध स्तब्ध, उदावृत- अने उदावृतवाणा और उदावर्तयुक्त, कोष्ठस्य कोष्ठवाणाने। कोष्ठवाले पुरुषकी, वायुः वायु वायु, संप्रतिहन्यते प्रति- धात पाभे छे प्रतिहत हो जाती है, विलोमन- विरोध- गतिथी विलोमगतिसे, समुद्भूतः कुपित वायु कुपित हुई वायु, देहिनः देहधारीनां देहधारीके, अङ्गानि अङ्गाने जङ्गोको, गात्रवेष्टन- गात्रवेष्टन गात्रवेष्टन, निस्तोद- सोय भोंकवा अवी पीजा निस्तोद, मेद- शट मेद, स्फुरण- अङ्ग इरकवा स्फुरण, जृम्भणैः अने अमासाथी और जृम्भणसे, रुजति पीजा करे छे पीकित करती है ॥४७-४९॥

47-49. If a patient is given an excessive dose of a heavy and acute enema without his being first prepared with the oleation and sudation procedures, the enema so administered will

४७. सोऽतिमात्रम्—नातिमात्रम् (घ. त.)

प्रवर्तयेत्—प्रयुज्यते (घ. त.)

४९. गात्रवेष्टननिस्तोदमेदस्फुरणजृम्भणैः—कण्ठोदकम्पसंस्तम्भ-

साक्षेपजृम्भणैः (घ.)

cause excessive elimination. When the excretory matter has thus been eliminated in an excessive measure by the evacuative enema, the patient's gastro-intestinal tract becomes rigid and an upward peristalsis is set up, with the result that the course of vata is impeded. On account of this abnormal course of vata the patient is afflicted in his limbs with various kinds of pain such as girdle pain pricking pain, breaking pain, throbbing pain and stretching pain.

त तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
एरण्डपत्रनिष्काथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥५०॥

तैल- तैल तैल, लवण- तथा लवणुथी तथा नमकसे, अभ्यक्तम् अभ्यंग पाभेद अभ्यंग प्राप्त किये हुए, तन् तेने उसको, उष्णवारिणा गरम पाणीकी गरम जलसे, सेचयेत् परिषेक करे। परिषेक करे, एरण्डपत्र- और डाला पानना एरण्डपत्रके, निष्काथैः क्वाथकी काथसे, प्रस्तरैः च अने प्रस्तरस्वेदनी और प्रस्तरस्वेदसे, उपपादयेत् स्वेदन करावुं स्वेदन करे ॥ ५० ॥

50. In such conditions, the patient should be anointed with salted oil and affused with hot water. He should then be sweated with decoctions of the leaves of the castor-plant and with hot-bed method of sudation.

यवान् कुलत्थान् कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ॥५१॥
कुर्यात् सविस्वतैलोष्णलवणेन निरुहणम् ।
तं निरुहं समाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ॥५२॥

५१. तं निरुहं-निरुहेण (क. म. ग.):-

५२. समवगाहयेत्-समवगाहयेत् (म.)

ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
यष्टीमधुकतैलेन विस्वतैलेन वा भिषक् ॥५३॥

यवान् जौ, कुलत्थान् डाली, कोलानि और बेर, तथा तथा तथा, पञ्चमूले पंचमूलने पञ्चमूलको, जल-आढकद्वये जे आढक जलमा दो आढक जलमें, पक्त्वा पकावी पकाकर, पादशेषेण शेषेण आडी रहेता चतुर्थांश शेष रहने पर, सविस्व- भीली बेल, तैल-उष्ण- उष्ण तैल उष्णतैल, लवणेन अने लवणु नाभी और लवण मिलाकर, तेन च तेनाथी उससे, निरुहणम् निरुहण, कुर्यात् करावुं करे, निरुहं निरुह पाभेद निरुह दिये हुए, तन् तेने उसे, समाश्वस्तम् आश्वस्तन आपी आश्वस्तन देकर, द्रोण्याम् पाणीनी डोलीमां द्रोणीमें, समवगाहयेत् नवरावो अवगाहन करावे, ततः ते पछी उसके बाद, भिषक् वैद्य वैद्य, भुक्तवतः भुक्ताउध भोजन किये हुए, तस्य तेलुं उसे, यष्टीमधुक- यष्टीमधुकी सिद्ध करे। मुल- हठीसे साधित, तैलेन तैलकी तैलसे, विस्वतैलेन वा विस्वतैलकी तैलसे, तैलकी या विस्वसे साधित तैलसे, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, कारयेत् करावुं करावे ॥ ५१-५३ ॥

51-53. He should then be given an evacuative enema prepared with barley, black gram and jujube and the two kinds of penta-radices in 512 tolas of water till the water is reduced to one fourth its original quantity and mixed with the paste of bael, warm oil and salt. When he has been administered this evacuative enema and comforted, he should be given an immersion bath in a tub. After that he should be made by the physician to eat and immediately on completing his meal, he should be given an unctuous enema with oil medicated with liquorice or with the oil medicated with bael.

परिकर्तिकाव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रुक्षस्तीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
वस्तिर्दोषान्निरस्यशु जनयेत् परिकर्तिकां ॥५४॥
त्रिकवङ्गणवस्तीनां तोदं नामेरघो हजम् ।
विवन्धोऽल्पाल्पमुत्थानं वस्तिर्निर्लेखनाद्भवेत् ॥५५॥

मृदुकोष्ठ- मृदु कोष्ठानां मृदु कोष्ठ, अल्पदोषस्य अने
अल्प दोषानां आयेद्य और अल्प दोषवालेको दी हुई,
रुक्षः रक्ष रुक्ष, तीक्ष्णः तीक्ष्ण, अतिमात्रवान्
अने मात्रा में अधिक और अतिमात्रायुक्त, वस्तिः अस्ति
वस्ति, दोषान् दोषाने दोषोंको, आशु जल्दी शीघ्र,
निरस्य अक्षर आदी निकालकर, परिकर्तिकां पाद
परिकर्तिका, त्रिक- त्रि त्रिक, वङ्गण- वङ्गण वङ्गण
वस्तीनाम् अने अस्तिप्रदेशनी और वस्तिमें, तोदम्
तोद तोद, नामेः तेभ्य नामेनी एवं नामिसे, अघः
नीचे नीचे, हजम् पीडा पीडा, जनयेत् उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करती है, वस्ति- अस्तिना वस्तिके निर्लेखनात्
निर्लेखनम् निर्लेखनहे, विवन्धः कुम्भित्वात् कब्जित,
अल्पाल्पस्य अने थोडा थोडा और थोडा थोडा उत्थानम्
भण आनवानुं पुरीषका आना, भवेत् थाय छे
होते हैं ॥ ५४-५५ ॥

54-55. If an enema which is un-
ctuous, acute and excessive in dose is
given to a soft-bowelled person suffer-
ing from slight morbidity causing
precipitous elimination of the morbid
matter. it gives rise to an all round
shooting pain in the abdomen. The
patient in this condition is afflicted
with pricking pains in the sacrum,
groins and the bladder and pain in the

५४. निरस्यशु-निरस्यशु (द ४)

५५. विवन्धोऽल्पाल्पस्य-विवन्धोऽल्पाल्पस्य (घ.)

-विवन्धाव्यापदम् (घ)

अल्पाल्पमुत्थानं-अल्पसमुत्थानं गुदनिर्ले-

खनं (घ.)

वस्तिर्निर्लेखनात्-गुदनिर्लेखनं (ख ४)

region below the navel, obstipation and
frequent urge with scanty evacuation
due to the very strong and irritating
action of the enema fluid.

खादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
यष्ट्याहृतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः
॥ ५६ ॥

तत्र तेभ्य इसमें, इक्ष्वादिभिः शेरडी वजेरे ईख
आदि, खादु- मधुर मधुर, शीत- अने शीतल और
शीतल, औषधैः औषधैः साथे औषधोंसे, शृतम् उका-
पैला सावित पयः दूधनी दूधकी, यष्ट्याह- जेडीमध
मुलहठी, तिल- अने तिलनी और तिलके, कल्काभ्याम्
कल्क साथे कल्कसे युक्त, वस्तिः अस्ति वस्ति, क्षीरभो-
जिनः दूध आनारने दूधही खानेवालेको, स्यात् देवी
देवे ॥ ५६ ॥

56. In this condition, treatment
consists of the administration of an
enema consisting of milk prepared with
sweet and cooling drugs such as sugar
cane etc, and which has been mixed
with the paste of liquorice and til. The
patient should be kept on milk diet.

ससर्जरसयष्ट्याहृतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ।

विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥

ससर्जरस- रस रस, यष्ट्याह- जेडीमध मुलहठी,
जिह्विनी- भवेडी जिह्वन, कर्दम- कर्दम कर्दम, अजनम्
अने रसाजनने और रसाजनको, दुग्धे दूधनी दूधमें,
विनीय थोड़ी मिलाकर, व्यक्ताम्ल- अम्लता देभाई
आवे औषा अधिक अम्ल, मृदुभोजिनः तथा मृदु
भोजन करनेवाले और मृदु भोजन किये हुएको, वस्तिः
अस्ति वस्ति, स्यात् देवी देवे ॥ ५७ ॥

57. Or the patient may be given
an enema of milk prepared with

५७. व्यक्त-विक (द)

व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः-व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः (घ)

calophany, liquorice, indian ash tree, Karadama and indian berberry; after the patient is put on an acid and soft diet.

परिस्रव्यापदो वर्णनं विक्रित्सा च—

पित्तरोगेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
वस्तिर्लिखति पायुं तु क्षिणोति विदहत्यपि ॥५८॥
स विदग्धः स्रवत्यस्रं पित्तं खानेकवर्णवत् ।
सार्यते बहुवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥५९॥

पित्तरोगे पित्तरोगमां पित्तरोगमें, अम्लः अम्ल
अम्ल, उष्णः वा अथवा उष्ण या उष्ण, तीक्ष्णः वा
अथवा तीक्ष्ण या तीक्ष्ण, अथवा लवणः अथवा लवण
अथवा लवण, वस्तिः अस्ति वस्ति, पायुश्च तु शुद्धं
गुदाको, लिखति लेखन करे छे लेखन करती है, क्षिणोति
हानि पहुँचाती है, विदहति अपि अने
विदह उत्पन्न करे छे और विदह उत्पन्न करती है,
विदग्धः विदह पाभेद विदग्ध हुआ, सः ते पायु वह
पायु, अनेकवर्णवत् अनेक वर्णवत्, अनेक वर्णयुक्त, अस्रम्
रुधिर रुधिर, पित्तम् च तथा पित्तो तथा पित्तको,
स्रवति आव करे छे बहाता है, बहुवेगेन बहु वेगसे
बहु वेगसे, सार्यते आव थाप छे आव होता है, असकृत्
अने शरीर बारबार और रोगी बारबार, मोहम् च
भोह मोहको, गच्छति पाभे छे प्राप्त होता है ॥५८-५९॥

58-59. If an enema which is very acid or hot or acute or salt, is given to a person suffering from pitta disorders, the enema irritates, injures and inflames the anal tract. The anus thus inflamed exudes blood and pitta of various colors, flows out with a great force at frequent intervals, and the man faints.

५८. पित्तरोगे-पित्तरोके (अ. ड. व. ब.)

५९. वस्तिर्लिखति पायुं तु-वस्तिर्गुदं लिखति (अ. व.)

५९. क्षिणोति-तीक्ष्णोति (अ. व.)

५९. पित्तम्-पित्तम् (अ.)

५९. सार्यते बहुवेगेन-बहुवेगं सार्यते (अ. व. त. अ. फ.)

आर्द्रशाल्मलिचूर्णैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
सर्पिषा योजितं शीतं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥६०॥

क्षुण्णैः आर्द्रशाल्मलि कुचले हुए, आर्द्र-शाल्मलि गीले,
शाल्मलि-शेभणानां सिम्बलके, चूर्णैः तु शीतं साथे
चूर्णोंसे, शृतम् उडानेहुं उवाला हुआ, सर्पिषा धीया
वीसे, योजितम् युक्त युक्त, आजम् अजरीनु बकरीका,
पयः दूध दूध, शीतम् शीत या थपारे ठंडा होने
पर, अस्मै अस्मै उसको, वस्तिम् अस्ति वस्ति, प्रदापयेत्
देवी देवे ॥ ६० ॥

60. In such a condition, a cold enema of goat's milk, in which have been boiled triturated bits of green stalks of silk cotton tree and to which has been added a quantity of ghee, should be given.

वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥६१॥

एषः आ. यह, कल्पः कल्पना कल्प, वटादि-वटा-
दिना वरगद आदिके, पल्लवेषु पल्लवोंमें, यवतिलेषु च यव अने तिलमें, यव और तिलमें,
सुवर्चला-सुवर्चला सुवर्चला, उपोदिकयोः अने पोदिकोंमें, कर्बुदारे च तथा कर्बुदारे च तथा कर्बुदारे च एवं कर्बु-
नारमें, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ६१ ॥

61. This method of preparing the enema is also recommended in the case of banyan and other drugs of its group, or in the case of barley and til with heliotrope and indian spinach as also with white mountain ebony.

गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥६२॥

६०. वस्तिमस्मै प्रदापयेत्-वस्ति धीरः प्रयोजयेत् (अ.)

६१. कल्पो यवतिलेषु च-कल्पः पल्लवेषु च (अ.)

६२. रक्तपित्तातिसारघ्नी-रक्तपित्तातिसारघ्नी

इति परिस्रव्यापदिक्रिया

इति परिस्रव्यापदिक्रिया

वे ने जो, शीताः शीतल, मधुराः च
अने मधुर और मधुर, सेकाः परिषेयन परिषेक,
प्रदेहाः च तथा प्रक्षेप एवं प्रलेप, स्युः होय छे ते
होते हैं वे, गुदे युद्धमां प्रशस्त छे गुदामें प्रशस्त हैं,
रक्तपित्त-अने रक्तपित्त और रक्तपित्त, अतिसारघ्नी
तथा रक्तपित्तसारणी नाशक एवं रक्तपित्तसारकी
नाशक, क्रिया च चिकित्सा पक्षु चिकित्सा भी, अत्र
अर्हो यहाँ, प्रशस्तते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥६२॥

62. In addition affusion of the
anus, applications prepared with cold
and sweet drugs and procedures
advised in hemothermia and diarrhea
are recommended.

वस्तेर्मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च विषेयम्—

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्यशिलवणक्षारसर्वपैः ।

प्रासकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मर्दितं तथा ॥६३॥

प्रासकालम् समय अनुसार अवस्थानुसार, मूत्र-
ओमूत्र गोमूत्र, पीलु-पीलु पीलु, अग्नि-अने यिने चिता,
लवण-लवण लवण, क्षार-क्षार क्षार, सर्वपैः अने सरसवथी
और सरसोसे, तीक्ष्णत्वम् अस्तिन्ती तीक्ष्णता बस्तिनी
तीक्ष्णता, तथा तथा तथा, क्षीर-दूध दूध, आद्यैः आदिथी
आदिसे, मर्दितम् मृदुता मृदुता, विधातव्यम् करवी ओष्ठ औ
करनी चाहिए ॥ ६३ ॥

63. An enema should be made
acute when so required in a given
condition by the addition of cow' urine,
tooth brush tree, white-flowered lead-
wort, salts alkalis and rape seed; and
it should be made mild when so
required by the addition of milk etc.

वस्तेः सर्वशरीरमलहरत्वे दृष्टान्तद्वयम्—

आपादतलमूर्धस्थान् दोषान् पकाशये स्थितः ।

वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥६४॥

वस्तेः आकाशमां रहेलो आकाशमें स्थित, अर्कः
सूर्य, भूरसान् धरतीना रसने पृथ्वीके रसोको, इव
नेवी रीते डरे छे जिस प्रकार खींच लेता है, पकाशये

तेवी रीते पकाशयमां उस प्रकार पकाशयमें, स्थितः
रहेलो स्थित, बस्तिः अस्ति बस्ति, आपादतल- पजना
तणियांथी मांझी पैरके तलुवेसे ले कर, मूर्धस्थान् माथा
सुधीना सिर तकके, दोषान् दोषाने दोषोको, वीर्येण
वीर्यंथी वीर्यसे आदत्ते डरे छे खींच लेती है ॥६४॥

64. The enema, when lying in the
colon, draws by its potency, the morbid
matter lodged in the entire body from
the foot to the head, just as the sun
situated in the sky sucks up the mois-
ture from the earth.

यद्वत् कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत् पटः ।

तद्वद्दवीकृतादेहान्निरुहो निर्हरेन्मलान् ॥६५॥

यद्वत् नेवी रीते जिस प्रकार, पटः पट्ट वस्त्र,
कुसुम्भ- कुसुंमांथी कुसुम्भसे, संमिश्रात् मिश्रित मिश्रित,
तोयात् पाणीमांथी जलमेंसे, रागम् रंगने रंगको,
हरेत् डरी छे छे हर लेता है, तद्वत् तेवी रीते उस
तरह, निरुहः निरुह निरुह, दवीकृतात् पीगाणेला
नेवा डरेला द्रवके सदृश किये हुए, देहात् देहमांथी
देहमेंसे, मलान् मलाने मलोका, निर्हरेत् अहार काटे
छे निर्हरण कर लेता है ॥ ६५ ॥

65. Again, just as the cloth sucks
up the pigment from the water dyed
with the safflower, even so, the
evacuative enema sucks up and elimi-
nates the morbid matter from the body
which has been prepared by the liqui-
facient procedures of oleation and
sudation.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिमेषजाः ।

बुद्धा कार्कर्येन तान् वस्तीन्नियुञ्जन्नापराध्यति ॥६६॥

तत्र श्लोकः ते विषयमां उपसंहारने श्लोक छे छे
उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, इति आ प्रभावे

इस प्रकार, बस्ते: अस्तिनी वस्तिनी, एताः आ ये, व्यापदः व्यापत्तिश्च व्यापत्तिषां, साकृदिषेपजाः दक्षिण अने औषध सहित लक्षण और चिकित्साके साथ, प्रोक्ताः उही अतावी छे कह दी हैं, तान् ते इन, बस्तीन् अस्तिनीने वस्तिनीको, कारयेन संपूर्णपणे, संपूर्ण-रूपमें, बुद्धा जगुनीने जानकर, नियुजन् प्रयोग करते। मनुष्य प्रयोग करता हुआ मनुष्य, न अपराधयति भूद्ध करते। नहीं भूल नहीं करता ॥६६॥

Here is the recapitulatory verse—

66. Thus have been described the complications arising from the administration of the enema, together with the clinical picture presented in each case and the appropriate remedial measures. The physician who administers the enema, after thoroughly acquainting himself with all this, is not liable to err.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिव्याप-
सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अग्रासे अग्रासे
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने દૃઢબલે પૂરા કરેલા
और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थानमा
सिद्धिस्थानमें, वस्तिव्यापसिद्धिः 'अस्तिव्यापसिद्धि'
'वस्तिव्यापसिद्धि', नाम नामने। नामका, सप्तमः
સાતમે। સાતમાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો
અધ્યાય સમાપ્ત हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the

૭. વસ્તિવ્યાપસિદ્ધિર્નામ-વસ્તિવ્યાપાદિકી સિદ્ધિર્નામ (ખ.)

seventh chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the administration of the Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમે અધ્યાય અધ્યાય આઠમાં

Chapter VIII

પ્રાસુતયોગીકીસિદ્ધયુષ્કમઃ—

अथानः प्रासुतयोगीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह समाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અનઃ હવે અહીંથી અવ આને, પ્રાસુતયોગી-
યાન સિદ્ધિમ્ 'પ્રાસુતયોગીયસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું
'પ્રાસુતયોગીયસિદ્ધિ' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ
વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने,
इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें
નિમ્ન વકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The successful administration of the Enema consisting of a Prasrita (or 8 tolas) measure.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहान् मृदून् ।
कर्मणा विपुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ ३ ॥

અથ હવે અવ, સુકુમારાણામ્ સુકોમળ સુકોમલપદ્ધતિ,
કર્મણા અને ક.મ.ની ઓર કર્મણે, વિપુતાનામ્ ચ પૃથ્વી

પ્રાસુતયોગીયાં-પ્રાસુતયોગીકાં (ક સ ડ)

પ્રાસુતયોગીયાં (અ. જ. ૪)

પ્રાસુતયોગીય (૫)

૩. સ્નેહનાન્-શોષનાન્ (૬ ક.)

गयेह मनुष्यो भाटे यके हुए मनुष्योंके लिए, इसान् आ इन, स्नेहान् स्नेहन करनेवाले स्नेहन करनेवाले, मृदून् अने मृदु और मृदु, निरुहान् निरुहे निरुह, प्रसृतैः प्रसृत प्रमाणद्वारा प्रसृत प्रमाणद्वारा, पृथक् पृथक्, वक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ ३ ॥

3. We shall describe in separate prescriptions, making use of the Prasrita measure, the mild varieties of evacuative and the unctuous enema suitable for delicate persons as well as for those who are suffering from the ill effects of mis-applied enema.

वातघ्नो बलवर्णकृच्च निरुहः —

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कायौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।
खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ ४ ॥

क्षीरात् द्वय द्वय, द्वौ प्रसृतौ ये प्रसृत १६ तोले, कायौ द्वेयु लेवे, मधुतैलघृतात् अने मधु, तैल तथा घी और मधु, तैल तथा घी, त्रयः त्रय प्रसृत द्वेयु २४ तोले लेवे, खजेन येओने येरणीथी इनको मन्थन-दण्डसे, मथितः मथीने मथकर, वस्तिः निरुहभस्ति देवी निरुहवस्ति देनी चाहिए, वातघ्नः ये भरित वातनाशक यह वस्ति वातनाशक, बलवर्णकृत् अने भक्ष तथा वक्षु करनेवाले छे और बल तथा वर्ण करनेवाली है ॥ ४ ॥

4. Take two Prasritas of cow's milk, three of honey, oil and ghee and emulsify the whole with mortar and pestle. This makes an enema which is curative of vata-disorders and is promotive of strength and complexion.

प्रथमो वातनुजिरुहः —

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।

बिल्वादिमूलकायाद् द्वौ कौलथाद् द्वौ स वातनुत् ५

तैल- तैल तैल, प्रसन्ना- प्रसन्ना प्रसन्ना, क्षौद्र- मधु मधु, सर्पिषाम् अने घी और घी, एकैकः ओके ओके एक

एक, प्रसृतः प्रसृत ८-८ तोले, बिल्वादिमूल- अने भिन्नादि दशमूलने। और बिल्वादि दशमूलका, कायाद् द्वौ अथा ये प्रसृत काय १६ तोले, कौलथाद् तथा कण्ठीने। अथा तथा कुलथीका काय, द्वौ ये प्रसृत १६ तोले, सः येओनी निरुहभस्ति इनकी निरुहवस्ति, वातनुत् वातनुत् छे वातनाशक है ॥ ५ ॥

5. An enema, curative of vata is made by taking one Prasrita each of til oil. Prasanna wine, honey and ghee, two Prasritas of the decoction of the roots of the bael group of the penta-radices and two Prasritas of horse-gram.

द्वितीया वातनुजिरुहः —

पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।

एकैकः प्रसृतो वस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ६ ॥

पञ्चमूलरसात् पञ्चमूलने। अथा पञ्चमूलका काय, पञ्च पांच प्रसृत ४० तोले, तैलात् तैल तैल, द्वौ ये प्रसृत १६ तोले, क्षौद्र-सर्पिषोः मधु अने घी मधु और घी एकैकः ओके ओके एक एक, प्रसृतः प्रसृत ८ तोले, वस्तिः येओनी निरुहभस्ति इनकी निरुहवस्ति, स्नेहनीयः स्नेहन करनेवाले स्नेहनकारक, अनिलापहः अने वायुनाशक छे एवं वातनाशक है ॥ ६ ॥

6 Take five Prasritas of the juice of penta-radices, two of til oil and one each of honey and ghee. This enema serves the purpose of oleation, and is alleviative of vata-disorders.

शुक्रजिरुहः —

सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।

प्रसृतो हृषाकर्षो निरुहः शुक्रकृत् परम् ॥ ७ ॥

१. प्रसृतो हृषाकर्षो निरुहः - प्रसृतो हृषा क्षौद्राभिरुहः (१५०)

हृषाकर्षो-हृषाख्याच्च (ख ड क)

हृषाकर्ष (घ.)

सैन्धवार्धकः सिंधालु अर्धो ऊर्ध्व सैन्धव आधा तोला, क्षौद्र-तेल- भूध, तैल मधु, तैल, पयः दूध दूध, घृतात् तथा धी तथा धी, एकैकः औं औं एक एक, प्रसृतः प्रसृत ८-८ तोले, हृष्याकर्षः हृष्या औं ऊर्ध्व हृष्या एक तोला, निरुहः औं औं निरुहस्थित इनकी निरुहवस्ति, परम् परम् अति, शुक्रकृष वीर्यवर्धकं छे वीर्यवर्धक है ॥७॥

7. Take half a tola of rock-salt, one Prasrita each of honey, til oil, milk and ghee and one tola of juniper. This makes an evacuative enema which is an excellent promoter of the seminal secretion.

पञ्चतिको निरुहः —

पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासप्तचलदाम्भसः ।

चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्वपक्वकृतः ॥८॥

निरुहः पञ्चतिकोऽयं मेहाभिष्यन्दकुष्ठनुत् ।

पटोल-परवण परवल, निम्ब- लीमडो नीमकी छाल, भूनिम्ब- डरियातुं चिरायता, रास्ना- रास्ना वायसुरई, सप्तचल- अने सातवल् औं औं और सतिवन इनका, दाम्भसः क्वाथ काथ, चत्वारः प्रसृताः चार प्रसृत ३२ तोले, घृतात् एकः अने धी औं प्रसृत और धी ८ तोले, सर्वपक्वकृतः सरसवना उदक साथे भेजनी सरसोंका कलक मिलाकर बनाया, पञ्चतिकः पञ्चतिक पञ्चतिक, अयम् आ यह, निरुहः निरुह निरुह, मेह- प्रमेह मेह, अभिष्यन्द- अभिष्यन्द अभिष्यन्द, कुष्ठ- अने कुष्ठ और कुष्ठका, तुल नाश करनार छे नाशक है ॥८॥

8-8½. Take four Prasritas of the decoction of wild snake gourd, neem, chiretta, indian groundsel and dita bark, one Prasrita of ghee, and mix the paste of rape-seed. This evacuative enema, containing the afore-mentioned five bitters, is curative of urinary

१. मेहाभिष्यन्द-मेहाभिष्यन्द (स. व.)

anomalies and dermatosis, and is anti-blennorrhagic.

क्रिमिनाशनो निरुहः —

विडङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुपर्णिजात् ॥९॥

कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।

विडङ्गपिप्पलीकल्को निरुहः क्रिमिनाशनः ॥१०॥

विडङ्ग- वावडिंग वायविडंग, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला शिग्रु- सरसवे! सहजन, फल- भौडण मैनफल, मुस्ता- भौथ मोथा, आखुरणिजात् अने उदरकनीने। और मूषाकर्णी इनके, कषायात् क्वाथ काथके, पञ्च प्रसृताः पांच प्रसृत ४० तोले, तैलात् तैल तैल, एकः औं प्रसृत ८ तोले लेकर, तान् तैलादे उन सबको, विमथ्य मथीने मथकर, विडङ्ग- वावडिंग वायविडङ्ग, पिप्पली- अने पीपरना और पिप्पलीका, कल्कः उदकसहित आपेक्ष कल्क मिलाकर दी हुई, निरुहः निरुहस्थित निरुहवस्ति, क्रिमिनाशनः क्रिमिनाशक छे क्रिमिनाशक है ॥ १० ॥

9 10. Take five Prasritas of embelia, three myrobalans drumstick, emetic nut, nut grass and kidney leaved ipomea and one of til oil and emulsify the whole together with the paste of embelia and long pepper. This evacuative enema is curative of helminthiasis.

वृषत्वक्निरुहः —

पयस्येशुस्थिरारस्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।

एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्नुत् ॥११॥

पयसा- पयसा पयसा, इक्षु- शेरडी ईच, स्तिरा- शाखवल् सरीवन, रास्ना- रास्ना वायसुरई, विदारी- इमियो बिलाईकन्द, क्षौद्र- भूध मधु, सर्पिषाम् धी घृत, एकैकः औं औं एक एक, प्रसृतः प्रसृत ८-८ तोले, कृष्णाकल्कः तैमा पीपरना उदक नाथी आपेक्षी इनमें

९. आखुरणिजात्-आखुरणिजात् (ड.)

१०. कषायात्-कषायाः (प.)

११. क्रिमिनाशन - क्रिमिनाशकः (प.)

पिप्पलीका कल्क मिलाकर दी गई, बस्तिः निश्चयस्ति निरुहवस्ति, वृषत्वक्कृत वीर्यं पृष्टि करनार छे वृषता-कारक है ॥११॥

11. Take one Prasrita each of milky yam, sugar cane tick trefoil, indian groundsel, white yam, honey and ghee and add the paste of long pepper. This makes an enema promotive of virility.

मेदनो निरुहः —

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डासलकाजिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः कर्कैर्विट्सक्नाहमेदनः ॥१२॥

तैल. तैल तैल, गोमूत्र. गोमूत्र गोमूत्र, दधिमण्ड-
हलीने। मंड दधिमण्ड, अम्लकाजिकात् अने आडी
डाँडा और अम्ल कांजी, चत्वारः प्रसृताः चार प्रसृत
बत्तीस तोले, सर्षपैः तैमां सरसवने। इनमें सरसोका, कर्कैः
डड्ड भेणवी आयेदी निश्चयस्ति कल्क मिलाकर दी
गई निरुहवस्ति, विट्सक्क-मधुरोध मलसक्क, आनाह- अने
आनाहने और आनाहकी, मेदनः तोडनार छे नासक
है ॥१२॥

12. Take four Prasritas of til oil, cow's urine, whey and sour conjee and add the paste of rape-seed. This makes an enema which is curative of constipation and distension of the abdomen.

मूत्रकृच्छ्रनिरुहः —

अदध्यामभिदेरुण्डरसाचैलात् सुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्च यष्ट्याहकौन्तीमागधिकासिताः ॥१३॥
कर्कः स्यान्मूत्रकृच्छ्रे तु खानाहे वस्तिरुत्तमः ।
एते सलवणाः कोष्णा निरुहाः प्रसृतैर्नव ॥१४॥

१२. कर्कैः - पिष्टैः (क. ग. ड. त. थ. द. व.)

१४. कल्कः स्वान्मूत्रकृच्छ्रे तु खानाहे वस्तिरुत्तमः - कर्को
वरितस्तु खानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो गतः (ग. ड. व. क.)

११. प्रसृतेभ्यः - प्रसृता नव (क.)

अदध्या- गोमूत्र गोमूत्र अदध्यामिन् पापायुनेः
पाषाणमेद, एरण्ड- अने और डाने। और एरण्ड इनका,
रसात् कनाथ काथ, तैलात् तैल तैल, सुरासवात्
तथा सुरासव तथा सुरासव, पञ्च प्रसृताः पाँच प्रसृत
४० तोले, यष्ट्याह- तैमां जेठीमध इनमें मुलहठी,
कौन्ती- रेणुकापीन रेणुका, मागधिका- पीपर पिप्पली,
सिताः अने साडरने। और चीनी इनका, कर्कः डड्ड
भेणवी कल्क मिलाकर, बस्तिः खानाहेदी अस्ति बनायी
हुई बस्ति, खानाहे आनाह आनाह, मूत्रकृच्छ्रे तु तथा
मूत्रकृच्छ्रमां तथा मूत्रकृच्छ्रमां, उत्तमः उत्तम उत्तम,
खात् छे है, प्रसृतैः प्रसृत प्रभाष्य अनुसार प्रसृत
प्रमाणके अनुसार, एते नव आ नव ये नौ, निरुहाः
निश्चय निरुहो, सलवणाः लवणसहित लवणके साथ,
कोष्णाः अने नवशेका आपना ओर्धये और कोसे गरम
देने चाहिए ॥१३-१४॥

13-14. Take five Prasritas of the decoctions of small caltrops, indian rock foil, castor, til oil and sura wine, and add the paste of liquorice, fragrant piper, long pepper and sugar candy. This makes an excellent enema in conditions of dysuria and distension of the abdomen.

तीक्ष्णो वस्तिर्मधुरप्रत्यास्थापनं च —

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते ॥१५॥

मृदुवस्ति- मृदु अस्तिथी मृदुवस्तिसे, जडीभूते अड
थयेथ मनुष्याने निष्क्रिय हो जाने पर, अन्यः पीछ
अन्य, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, बस्तिः अस्तिथी वस्तिका,
इष्यते आवश्यकता रहे छे प्रयोग करना चाहिए, तीक्ष्णैः
तीक्ष्ण अस्तिथी तीक्ष्ण वस्तिसे, विकर्षिते कुश भयेथाने
कुश हो जाने पर, स्वादु मधुर मधुर प्रयोगसे, प्रत्यास्था-
पनम् आस्थापननी आस्थापन, इष्यते अर २६ छे
करना चाहिए ॥१५॥

१५. प्रत्यास्थापनमिष्यते - प्रत्यास्थापननी वा (व.)

15. In conditions of stagnation induced by the administration of an over-mild enema, the remedy consists in the administration of a second and severe enema; while, on the other hand, if a patient has been excessively depleted by severe enemas, recourse must be had to corrective enema prepared with the sweet group of drugs.

गुददाहदौ द्राक्षादियोगः —

वातोपसृष्टस्योष्णेः स्युर्गुददाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥१६॥

वातोपसृष्टस्य वातदोषवाणा मनुष्येने वातसे पीडित मनुष्यको, उष्णेः उष्ण अस्ति आशी उष्ण वस्तिसे, यदि ओ यदि, गुद-दाह- शुष्कने दाह गुदामें दाह, आदयः पगेरे आदि, स्युः थाय तो हो जायें तो, दोषानुलोमनम् दोषोक्तुं अनुलोमन करनेवाला, त्रिवृत्कल्कं नसीतरैः उष्ण निरोतका कल्क, द्राक्षाम्बुना द्राक्षना उपाय साथे द्राक्षके काथके साथ मिलाकर, दद्यात् आपवे देना चाहिए ॥ १६ ॥

16. If a person, suffering from disordered vata, complains of burning in the anus etc., as a result of the administration of a hot enema, he should be given a potion consisting of the paste of turpeth diluted with the decoction of grapes; this will induce the normal peristalsis and passage of morbid matter.

वस्तिशुद्धस्य यवागुविधानम् —

तद्धि पित्तशकृदातान् हत्वा दाहादिकाजयेत् ।
शुद्धस्यापि पिवेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥१७॥

१८. स्युर्गुददाहादयो यदि-स्युर्गुद दाहादयो यदि (ध. फ.)

१९. दाह-दोष (क.)

हि दाह-दोषे कर्णिके, तत् ते वह, पित्तशकृत् पित्त, मण पित्त, मल, वातान् तथा वायुने एवं वायुको, हत्वा दरीने नष्ट कर दाहादिकान् दाह पगेरेने दाहादिको, जयेत् अते छे शान्त करता है, शुद्धः च अपि शुद्धि तथा पछी रेगीओ शुद्ध होने पर रोगी, शर्करायुताम् साकरयुक्त शर्करामिश्रित, शीताम् यवागूं ६ डी यवागूं शीतल यवागूको, पिवेत् पीवी पीवे ॥ १७ ॥

17. This enema, by effecting elimination of the morbid pitta feces and flatus, will allay the burning etc.; when purified thus the patient should be given a drink of cold gruel mixed with sugar.

क्षीणविट्कस्य चिक्रिस्ता —

अथवाऽतिविरिक्तः स्यात् क्षीणविट्कः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान् पिवेन्मध्वथवा सुराम् ॥१८॥

अथवा अथवा अथवा, अतिविरिक्तः अतिशय विरिक्तने लीधे अतिशय विरिक्तने कारण, क्षीणविट्कः स्वात् ओ मण क्षीण थर्ध गयो होय तो यदि मल क्षीण हो गया हो तो, सः तेले वह माषयूषेण अउदना यूष साथे माषके यूषके साथ, कुल्माषान् कुल्माषको, भक्षयेत् भक्षये खाये, मधु अने मधु और मधु, अथवा अथवा या, सुराम् सुरा सुराका, पिवेत् पीवी पान करे ॥ १८ ॥

18. If the patient is excessively purged and as a result suffers from an excessive loss of fecal matter, he should eat the Kulmasha preparation i. e. half-boiled barley or other grain with the thin gruel of black gram; or he should drink honey wine or Sura wine.

१८. पिवेन्मध्वथवा-पिवेन्मध्वथवा (ध. फ.)

मधु दधि (त. फ. क.)

मध्वथवा-मध्वथवान् (ध.)

अतिघारस्य षट्त्रिंशद्भेदाः—

सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी ।

स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥१९॥

अरोचकी अरुचिवाणे। मनुष्य अरुचिवाला मनु-
ष्यको, शूलैः जे शूलसहित दर्दके साथ, सामम् आम-
युक्त आममिश्रित, कुणपम् अने मुडाना जेवा गंध-
वाणा भोजने। और शक्की दुर्गन्धवाले मलका, उपविशेत्
चेत् त्याग करे तो, सः तेष्टे वह, घनः
भोथ मोथा, अतिविषा- अतिविषनी कुणी अतीस, कुष्ठ-
ऊँ कूठ, नत- तगर तगर, दारु- देवदार देवदार, वचाः
अने वज्र ऐओने। क्वाथ और वच इनका काथ,
पिबेत् पीवे। पीये ॥१९॥

19. If the patient is seen passing
foul-smelling and undigested stools
accompanied with colicky pain and
anorexia, he should drink a
potion of nut-grass, atees, costus,
indian valerian, deodar and sweet flag.

शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।

पक्वं, तत्र स्वर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥२०॥

सः जेने जिसको, पक्कम् पाडेवा पक्क, शकृत् भण
मल, वातम् वात वायु, असृक् रक्त रक्त, पित्तम् पित्त
पित्त, कफम् वा अथवा ऊँने। या कफका, अतिसार्यते
अतिसार थाय अतिसार हो जाय, तत्र तेने भाटे उसके
लिए, स्वर्गीयैः पोतपोतानां वर्जनां औषधयी अपने

१९. सामं चेत् कुणपं—आमं य कुणपं (घ.)

सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी—सामं चेदतिसार्यते

शूलारोचकाग्रः (ख. ड. त. य.)

सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी—सामं चेदशयं

शूलैरुपविशेदरोचकी (द.)

सामं चेदतिसार्यते पुनिशूलैरुचकी

(ब.)

शूलैरुपविशेदरोचकी—शूलैरुपविशेत् सारुचिः (घ.)

सघनातिविषाकुष्ठ—स तदा हृष्टाकुष्ठ (ख. ड. त.)

२० पक्वं—पक्कः (क. घ. फ.)

अपने वर्गकी औषधसे सिद्ध, वस्तिः अस्ति वस्ति, भेदम्
श्रेष्ठ उत्तम, भिषग्जितम् औषध जे औषध है ॥२०॥

20. If the patient passes excessively,
digested stools, flatus, blood, pitta or
kapha, the enema prepared with
suitable medicaments is the best
remedial measure.

षण्णामेषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।

केवलैः सह षट्त्रिंशद्विधात् सोपद्रवानपि ॥२१॥

द्विसंसर्गात् जे जेना संसर्गाथी दो दोके संसर्गहे,
षण्णाम् आ इन, षण्णाम् तु ७ अतिसारना छः अति-
सारके, त्रिंशत् त्रीस तीस, भेदाः भेद भेद, भवन्ति
थाय जे हो जाते हैं, केवलैः सह भूणना ७ साहे
मूल छः के साथ मिलनेसे, सोपद्रवान् उपद्रवयुक्त उप-
द्रवयुक्त, षट्त्रिंशत् छत्रीस भेद छत्रीस भेदोंको, अपि
पक्ष भी, विधात् अक्षुणा जाने ॥२१॥

21. These six varieties of diarrhea
are further subdivided into thirty
varieties, according to the various
combinations of two morbid humors.
These thirty together with the main
six varieties make thirty-six varieties
of diarrhea, along with their
complications.

अतिसारोपद्रवाः—

शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ।

तृणोष्णदाहमूर्च्छादीन्घ्रिषां विद्यातुपद्रवान् ॥२२॥

शूल- शूल शूल, प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका,
आध्मान- आध्मान आध्मान, परिकर्ति- वाढ परिक-
र्तिका, अरुचि- अरुचि अरुचि, ज्वरान् ज्वर ज्वर,
तृणा-उष्ण- तृषा, उष्ण तृष्णा, उष्णिमा, दाह- दाह
दाह, मूर्च्छादीन् च अने मूर्च्छा वगेरेने और मूर्च्छा

११ भवन्ति तु—भवन्ति ते (घ.)

षट्त्रिंशत्—चेत् त्रिंशत् (ङ.)

२२. तृणोष्णदाह—तृणोष्णदाह (घ.)

आदिको, एषाद् ओओना इनके, उपद्रवान् उपद्रव
उपद्रव, विद्यात् अलुना जाने ॥२२॥

22. The physician should know colic, dysentery, meteorism, griping pain, anorexia, fever, thirst, stupefaction, burning, fainting etc., to be the complications of these various types of diarrhea.

अतिसारोपद्रवाणां नाशना योगाः—

तत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥२३॥

तत्र ते इस, आमे आमना अतिसारमां
आमातिसारमें, व्योष- त्रिउटु त्रिकटु, अम्ल- अम्ल द्रव्य
अम्ल द्रव्य, लवणैः अने लवणुं और लवणसे, युतम्
युक्त मिश्रित, अन्तरपानम् पाचन पाचन, स्यात् आपुं
ओधो देना चाहिए, हि आमे ऊरलु के आममां
क्योंकि आममें, पाचनम् पाचन पाचन, शस्यते प्रशस्त
छे प्रशस्त है, वस्तिः अस्तिनो वस्ति, प्रतिषिध्यते निषेध
करनामा आवे छे निषिद्ध है ॥ २३ ॥

23. When the patient passes undigested stools, a digestive potion prepared with the three spices, acids and salt is recommended, since, in this condition, administration of the enema is contra-indicated.

वातघ्नैर्ग्राहिर्वर्ग्यैर्वस्तिः शकृति शस्यते ।

शकृति भणना अतिसारमां मलातिसारमें, वातघ्नैः
वातनाशक वातघ्न, ग्राहिर्वर्ग्यैः तथा ग्राही वर्गना
द्रव्योथी तथा ग्राही वर्गके द्रव्योंसे साधित, वस्तिः अस्ति
वस्ति, शस्यते प्रशस्त छे उत्तम है ॥२३॥

23½. When the patient passes digested stools, the physician should administer enema prepared from vata-curative and astringent group of drugs.

२३. तत्रामेऽन्तरपानं—तत्रामे वमनं कार्यं (श. व. त. व. क.)

स्वादाम्ललवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥२४॥

समीरणे वायुना अतिसारमां वातातिसारमें, स्वादु-
स्वादु मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवणैः अने लवणुं
द्रव्योथी युक्त और लवण द्रव्योंसे युक्त, स्नेहवस्तिः
स्नेहवस्ति स्नेहवस्ति, शस्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥२४॥

24. If there is provocation of vata the patient should be given the unctuous enema prepared with sweet, sour and salt groups of drugs.

रक्ते रक्तेन, पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।

सार्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥२५॥

रक्ते सार्यमाणे रक्तना अतिसारमां रक्तातिसारमें,
रक्तेन रक्तथी रक्ते, पित्ते तु पित्तमां पित्तमें, कषाय-
कषाय कषाय, स्वादु- मधुर स्वादु, तिक्तकैः अने तिक्त
द्रव्योथी और तिक्त द्रव्योंसे, कफे अने कफना अति-
सारमां और कफातिसारमें, कषाय- कषाय कषाय, कटु-
कटु कटु, तिक्तकैः अने तिक्त द्रव्योंसे सिद्ध और
तिक्त द्रव्योंसे सिद्ध, वस्तिः अस्ति आपवी ओधो वस्ति
देनी चाहिए ॥२५॥

25. If there is blood in the stools, enema of blood should be given; and in the case of provocation of pitta the enema prepared of astringent, sweet and bitter groups of drugs, and if there is excessive mucus in the stools the enema prepared of astringent, pungent and bitter groups of drugs should be given.

शकृता वायुना वाऽऽमे तेन वर्चयथानिले ।

संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥२६॥

शकृता अप्रधान भण अप्रधान मल, वायुना वा
अथवा वायु साथे अथवा वायुके साथ, आमे प्रधान

२४ स्वादाम्ललवणैः—स्वादाम्ललवणः (व.)

२५ वाऽऽमे—आमे (व. ह.)

आमने। प्रधान आमका, तेन अथवा अप्रधान आमनी
साथे अथवा अप्रधान आमके साथ, वर्चसि प्रधान भण
प्रधान मल, अथ बलिले अथवा वायुने। अथवा वायुका,
संसृष्टे संसर्गं यत्। संसर्गं होने पर, व्योष- त्रिकटु
त्रिकटु, अम्ल- अम्ल द्रव्य अम्ल द्रव्य, लवणैः युतम्
अने द्रव्ययुक्ता युक्त और लवणसे युक्त, अन्तर- पानम्
स्यात् पायन आपवुं नोर्धये पाचन देना चाहिए ॥२६॥

26. If the condition of lenteric
diarrhea is associated with fecal matter
or flatus, or if the condition of fecu-
lent diarrhea or diarrhea due to vata-
morbidity is associated with undigested
stools, the treatment consists of a
digestive potion of the three spices
and the drugs of the acid and salt
groups.

पित्तेनामेऽसृजा वाऽपि तयोरासेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योषस्वादुतिक्तकम् ॥२७॥

पित्तेन अप्रधान पित्तनी साथे अप्रधान पित्तके
साथ, असृजा वा अपि अथवा रक्तनी साथे अथवा
रक्तके साथ, आमे प्रधान आमने। प्रधान आमका,
नामेन वा अथवा अप्रधान आमनी साथे अथवा
अप्रधान आमके साथ, तयोः पुनः प्रधान पित्तने। अथवा
रक्तने। प्रधान पित्तका अथवा रक्तका, संसृष्टयोः संसर्गं
यत्। संसर्गं होने पर, सव्योष- त्रिकटु त्रिकटु, स्वादु-
अने मधुर और मधुर, तिक्तकम् तेभ्य तिक्तद्रव्ययुक्ता
युक्त एवं तिक्त द्रव्योसे युक्त, पानम् पायन पाचन,
भवेत् हितकर छे हितकर है ॥२७॥

27. If the condition of lenteric
diarrhea is associated with bile or
blood or if the condition of bilious or
sanguinous diarrhea is associated with
undigested stools, the treatment con-
sists of a potion of the three spices

and the drugs of the sweet and the
bitter groups.

तथाऽऽमे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
आमेन तु कफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥२८॥

तथा तथा तथा, आमे प्रधान आमने। प्रधान
आमका, कफसंसृष्टे अप्रधान कफनी साथे संसर्गं
यत्। अप्रधान कफके साथ संसर्ग होने पर, कषाय-
कषायद्रव्य कषायद्रव्य, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, तिक्तकम्
अने तिक्त द्रव्ययुक्ता युक्त पायन हितकर छे और तिक्त
द्रव्योसे युक्त पाचन हितकर है, आमेन तु तथा
अप्रधान आमनी साथे तथा अप्रधान आमके साथ,
कफे प्रधान कफने। संसर्गं यत्। प्रधान कफका संसर्ग
होने पर, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, कषाय- कषाय कषाय,
लवणैः युतम् अने द्रव्ययुक्ता युक्त पायन हितकर छे
और नमकसे युक्त पाचन हितकर है ॥२८॥

28. If the condition of lenteric
diarrhea is associated with mucus, the
treatment consists of a potion of the
three spices and the drugs of the
astringent and the bitter groups.

वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्ताभ्यां तथाऽनिले ॥
मधुराश्लकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥२९॥

वातेन अप्रधान वायुनी साथे अप्रधान वायुके
साथ, विशि पित्ते वा प्रधान भणने। अथवा पित्तने।
संसर्गं यत्। प्रधान मल अथवा पित्तका संसर्ग होने पर,
तथा विट्पित्ताभ्याम् तथा अप्रधान मल अथवा पित्तनी
साथे तथा अप्रधान मल अथवा पित्तके साथ, अनिले
प्रधान वायुने। प्रधान वायुका, संसृष्टे संसर्गं यत्।
संसर्ग होने पर, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल,
कषायः तथा कषाय द्रव्योश्च साधित तथा कषाय
द्रव्योसे साधित, वस्तिः अस्ति वस्ति, उत्तमः उत्तम उत्तम,
स्यात् छे है ॥२९॥

२८. आमेन तु कफे-आमे तनुकफे (ख.)

२९. विट्पित्ताभ्यां-विट्पित्ताभ्याः (क. घ. त. ण. क.)

२७ स्वादु-कटु (ड.)

29. If the conditions of feculent or bilious diarrhea is associated with flatus, or if the condition of diarrhea of vata is associated with fecal matter or bile, the best line of treatment is the administration of an enema prepared of the drugs of the sweet, acid and astringent groups.

શકૃષ્ણોણિતયોઃ પિત્તશકૃતો રક્તપિત્તયોઃ ।

વસ્તિરમ્યોન્યસંસર્ગે કષાયસ્વાદુતિક્તકઃ ॥૩૦॥

શકૃ-શ્ણોણિતયોઃ મળ અને રક્તના મલ અને રક્તકે, પિત્તશકૃતોઃ પિત્ત અને મળના પિત્ત અને મલકે, રક્તપિત્તયોઃ તથા રક્ત અને પિત્તના તથા રક્ત અને પિત્તકે, અમ્યોન્ય- એક બીજાના પરસ્પર, સંસર્ગે સંસર્ગે સંસર્ગે, કષાય કષાય કષાય, સ્વાદુ- સ્વાદુ સ્વાદુ, તિક્તકઃ અને તિક્ત દ્રવ્યોથી સાધિત અને તિક્ત દ્રવ્યોસે સાધિત, વસ્તિઃ અસ્તિ ઉત્તમ છે વસ્તિ ઉત્તમ છે ॥૩૦॥

30. If fecal matter and blood, or bile and fecal matter, or blood and bile, or fecal matter and blood and bile are found mutually associated in the conditions of diarrhea, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the drugs of the astringent, sweet and bitter groups

કફેન વિશિ પિત્તે વા કફે શિટ્પિત્તશોણિતૈઃ ।

શ્વોષતિક્તકષાયઃ સ્યાત્ સંસૃષ્ટે વસ્તિરુત્તમઃ ॥૩૧॥

કફેન અપ્રધાન કફની સાથે અપ્રધાન કફકે સાથ, વિશિ પિત્તે વા પ્રધાન મળ અથવા પિત્તને પ્રધાન મલ અથવા પિત્તકા, કફે અને પ્રધાન કફની સાથે જોર પ્રધાન કફકે સાથ, શિટ્- પિત્ત- અપ્રધાન

૩૧. શ્વોષતિક્તકષાયઃ - કટુતિક્તકષાયઃ (૫.)

મળ પિત્ત અપ્રધાન મલ, પિત્ત, શોણિતૈઃ અથવા રક્તનેા અથવા રક્તકા, સંસૃષ્ટે સંસર્ગે થતાં સંસર્ગે હોને પર, શ્વોષ- ત્રિકટુ ત્રિકટુ, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયઃ તથા કષાય દ્રવ્યોથી સાધિત તથા કષાય દ્રવ્યોસે સિદ્ધ, વસ્તિઃ અસ્તિ વસ્તિ, ઉત્તમઃ સ્યાત્ ઉત્તમ છે ઉત્તમ છે ॥૩૧॥

31. If the condition of feculent diarrhea or bilious diarrhea is associated with mucus in stools or if the diarrhea due to kapha is associated with fecal matter, bile or blood in stools, the best line of treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the bitter and the astringent groups.

સ્યાદ્વસ્તિર્વ્યોષતિક્તકામ્લઃ સંસૃષ્ટે વાયુના કફે ।
મધુરશ્વોષતિક્તસ્તુ રક્તે કફવિમૂર્ચિષ્ઠે ॥૩૨॥

વાયુના અપ્રધાન વાયુની સાથે અપ્રધાન વાયુકે સાથ, કફે પ્રધાન કફનેા પ્રધાન કફકા, સંસૃષ્ટે સંસર્ગે થતાં સંસર્ગે હોનેપર, શ્વોષ- ત્રિકટુ ત્રિકટુ, તિક્ત- અને તિક્ત તિક્ત, અમ્લઃ તથા અમ્લ દ્રવ્યોથી સાધિત અને અમ્લ દ્રવ્યોસે સાધિત, રક્તે અને પ્રધાન રક્તની સાથે જોર પ્રધાન રક્તકે સાથ, કફવિમૂર્ચિષ્ઠે અપ્રધાન કફનેા સંસર્ગે થતાં અપ્રધાન કફકા સંસર્ગે હોનેપર, મધુર- સ્વાદુ દ્રવ્ય મધુર દ્રવ્ય, શ્વોષ- ત્રિકટુ ત્રિકટુ, તિક્તઃ તુ તથા તિક્ત દ્રવ્યોથી સાધિત અસ્તિ તથા તિક્ત દ્રવ્યોસે સાધિત વસ્તિ, સ્યાત્ આપવી જોઈ એ તેની વાદિય ॥ ૩૨ ॥

32. If the condition of diarrhea due to kapha is associated with flatus, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the bitter

૩૨. શ્વોષતિક્તકામ્લઃ - શ્વોષશ્વોષકામ્લઃ (ક.)

, કાવિમૂર્ચિષ્ઠે - કાવિમિશ્રિતે (ક. દ. દ.)

and acid groups; while if the condition of sanguinous diarrhea is associated with mucus in stools, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the sweet and bitter groups.

मारुते कफसंसृष्टे व्योधाश्ललवणो भवेत् ।
वस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वादुश्लक्तिकः ॥३३॥

मारुते प्रधान वायुने। प्रधान वायुका, कफसंसृष्टे अप्रधान क्षणी साथे संसर्ग भत्। अप्रधान कफके साथ संसर्ग होने पर, व्योष- त्रिडटु त्रिकटु, अम्ल- अम्ल द्रव्य अम्ल द्रव्य, लवणः अने लवणसे साधित अस्ति और लवणसे साधित वस्ति, मवेत् आपनी देनी चाहिए वातेन अने अप्रधान वायुनी साथे और अप्रधान वायुके साथ, पित्ते तु प्रधान पित्तेन संसर्ग भत्। प्रधान पित्तका संसर्ग होने पर स्वादु- मधुर स्वादु, अम्ल- अम्ल अम्ल, तिककः तथा तिकत द्रव्यैः साधित तथा तिक द्रव्यसे साधित, वस्तिः अस्ति वस्ति, कार्यः आपनी भेदने देनी चाहिए ॥३३॥

33. If the diarrhea due to vata is associated with mucus in stools, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the sweet and the salt groups; while if the condition of sanguinous diarrhea is associated with flatus in stools the treatment consists in the administration of an enema prepared of the drugs of the sweet, acid and bitter groups.

अतिसारोक्तमस्यान्यत्राप्यतिदेशः —

त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानिबमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥३४॥

३३. पित्ते-रक्ते व द्रव्ये व फ.)

३४. त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानि-त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानि (फ.)

एवम् एव आ न प्रभासे इसी प्रकार, त्रि-चतुः- पञ्च- त्रि, चार तथा पाँचना तीन, चार तथा पाँचके, संसर्गान् संसर्गानी संसर्गकी, विकल्पयेत् छल्पना क्षणी भेदने कल्पना करनी चाहिए, अतिसारोक्ता च अतिसारना विषयमां छेदी अतिसारोमें कही हुई, एषा आ यह, युक्तिः युक्ति युक्ति, सर्वरोगेषु सर्वेय रोगोमां सब रोगोंमें, अपि पक्ष मी, स्मृता समझनी चाहिए ॥३४॥

34. In this manner, in combinations of three, four or five morbid factors, the corresponding combination of therapeutic measures should be determined. This methodology enunciated with reference to diarrhea is applicable *mutatis mutandis* in all disease-conditions.

आमादिषट्संसर्गविकल्पा—

युगपत् षड्सं षण्णां संसर्गं वाचनं भवेत् ।
निरामाणां तु पञ्चानां वस्तिः षाड्सिको मतः ॥३५॥

षण्णाम् छना छका, संसर्ग संसर्गमां मेल होतो, युगपत् छेक साथे एक साथ, षड्सम् छये रसेन छः रसोंसे युक्त, पाचनम् पाचन पाचन, मवेत् आपनी भेदने देना चाहिए, निरामाणाम् पक्ष आभ सिवायना आभके बिना पञ्चानाम् तु पाँचना संसर्गमां पाँचका संसर्ग होनेपर षाड्सिकः छ रसनी छ. रसोंसे युक्त, वस्तिः अस्ति वस्ति, मतः आपनी भेदने देनी चाहिए ॥ ३५ ॥

35. When all the six morbid factors are found in combination a digestive potion consisting of all the six tastes should be used; when five of the six conditions except that of chyme are involved, the enema consisting of all the six tastes should be given.

३५. षण्णाम्-सर्व (द.)

,, मवेत्-पित्त (व.)

अतिसारहरं घृतम्—

उदुम्बरशलाहूनि जम्बुवात्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्ख सर्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलांशिकाम् ॥३६॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥३७॥

पलांशिकम् ओं ३ ओं ३ पल एक एक पल, उदुम्बर-
शलाहूनि उमरुडानी शलाहू कच्चे गूलर, जम्बु- भांशु
जामुन, जाम्ब- आंभा आम, उदुम्बर- अने उमरुडानी
और गूलरकी, त्वचः छाल छाल, शङ्ख शंभ शङ्ख,
सर्जरसम् २०० रस राल, लाक्षाम् ६० लाख, कर्दमम्
च अने कर्दम और कर्दम, पिष्ट्वा ओंओने पीसी इनको
पीसकर, तैः तैओनी साथे उनके साथ, क्षीरद्विगुणितम्
१२८ तोला दूधमा १२८ तोले दूधमें, सर्पिषः धी धी,
प्रस्थम् ६४ तोला ६४ तोले, पचेत् पकावतुं सिद्ध
करे, सर्वेषु सर्व सब, अतीसारेषु अतिसारेमां अति-
सारोंमें, एतत् ओ इसे, यथाबलम् अथ अनुसार बलके
अनुसार, पेयम् पीवुं पीना चाहिए ॥३६-३७॥

36-37. Take four tolas each of the
unripe fruits of gular fig, the barks
of jambul, mango and gular fig, conch,
bal resin, lac and Kardama and reducing
the whole to paste, prepare with it 64
tolas of ghee adding double the quantity
of milk. This medicated ghee may be
given in all kinds of diarrhea, accor-
ding to the vitality of the patient.

अतिसारहरा यवाग्वः—

कञ्जुराघातकीविस्वसमङ्गारकशालिमिः ।
मसुराश्वत्थशुक्रैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥३८॥

जले शृतैः पाणी साथे उकाणीने जलमें पकाकर,
कञ्जुरा- डोवय केवौच, घातकी- धावडी धायके फूल,
विस्व- भीली बेलगिरी, समङ्गा- रीसामल्ली लज्जावन्ती,
रकशालिमिः छाल येभा लाल चावल, मसूर- मसूर
मसूर, अश्वत्थशुक्रैः च अने पीपणानी पत्राङ्कुर और पीपलके

पत्राङ्कुर झकी, यवागूः यवागू यवागू, साख डरवी
बनाये ॥३८॥

38. A medicated gruel, prepared of
cowage, fulsee flowers, bael, sensitive
plant, red rice, lentils and sprouts of
holy fig with water may be given in
conditions of diarrhea.

बालोदुम्बरकटुकसमङ्गापल्लवैः ।

मसूरघातकीपुष्पबलामिश्च तथा भवेत् ॥३९॥

बालोदुम्बर- डायी उमरुडानी दूध कच्चे गूलर, कटुक-
अरु अरु, समङ्गा- रीसामल्ली लज्जावन्ती, पल्लवैः
पीपणनी पत्राङ्कुरेधी पाकरके पत्ते, मसूर- मसूर मसूर,
घातकीपुष्प- धावडीनां दूध धायके फूल, बलामिः च अने
अथ ओंओभी पणु यवागू और बला इनसे भी यवागू,
तथा ते च प्रमाणे इसी प्रकार, भवेत् सिद्ध डरवी सिद्ध
करे ॥३९॥

39. Similarly, a medicated gruel
prepared of tender gular fig, indian
calosanthus, sensitive plant and sprouts
of yellow-barked fig tree, lentils, fulsee
flowers and heart-leaved sida may also
be given.

स्थिरादीनां बलादीनामिह्वादीनामथापि वा ।

कायेषु समसूराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक् ४०

समसूराणाम् मसूरसहित मसूरसहित, स्थिरादीनाम्
शालवणु वगेरे सरीवन आदि, बलादीनाम् अथ वगेरे
बलादि, अथ अपि इह्वादीनाम् वा अथवा शेरडी
वगेरेना अथवा इह्वा आदिके, कायेषु क्वाथेमां कायमें,
पृथक् पृथक् जुदी जुदी पृथक् पृथक्, यवाग्वः यवागूओ
यवागूएं, स्युः अनावनी बनानी चाहिए ॥४०॥

३९. बालोदुम्बर-बालोदुम्बर (४ फ.)

४०. बलादीनाम्-बलादीनाम् (६, ४, ४, ४ फ.)

यवाग्वः स्युः-यवारिष्टाः (६, ४)

३५. लाक्षा-लाक्षा (क. ख. फ.)

40. Similarly, different medicated gruels may be prepared of lentils with the addition of the decoctions of any of the following groups of drugs viz., the tick trefoil group, the sida group and the sugar-cane group.

कच्छुरामूलशाक्यादितण्डुलैरुपसाधिताः ।

दधितकारनालाम्लक्षीरेष्विधुरसेऽपि वा ॥४१॥

शीताः सशर्कराक्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ।

ससर्पिर्मरिचाजाज्यो मधुरा लवणाः शिवाः ॥४२॥

कच्छुरामूल- डोवयना मूल केवांचके मूल, शाक्यादि-
अने शाण आदि और शालिआदिके, तण्डुलैः तण्डुलाणी
चावलसे, दधि- दही, दही, तक्र- छाश तक्र, आरनाल-
अने आरनाल और कांजी आदि, अम्ल- आटा दूधोभा
खट्टे द्रव्योंमें, क्षीरेषु दूधभा दूधमें, इधुरसे अपि वा
अथवा शेरडीना रसभा अथवा गजेके रसमें, उपसा-
धिताः साधित बनायी, सशर्करा- साकर चीनी,
क्षौद्राः तथा मधुसहित तथा मधुमिश्रित, शीताः
शीतल भवागुओ शीतल यवागुएं, सर्व- सर्व सब प्रका-
रके, अतीसार अतिसारने, अतिसारोको, नाशनाः नाश
करनार के नष्ट करती हैं, ससर्पिः धी जी, मरिच-
भरी मरिच, अजाज्य; अने अरसहित और जीरेसे
संस्कृत, मधुराः मधुर मधुर, लवणाः के लवणयुक्त या
नमकीन यवागुएं, शिवाः कल्याणकारी
हैं ॥४१-४२॥

41-42. Medicated gruels prepared of the roots of cowage, sali and other kinds of rice or with curd, buttermilk, sour conjee, acid, milk and sugar cane should be given cold, mixed with

sugar, honey, ghee and black pepper curing all kinds of diarrhea. These medicated gruels seasoned with ghee, black pepper, cumin seeds and sweet and salt articles are wholesome and curative of all kinds of diarrhea.

अतिसारचिकित्सासूत्रम् —

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं वस्तिश्च मारुते कोष्णः ।

स्मृतं तिक्तकषायं मधुरं पित्ते च रक्ते च ॥४३॥

तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छकृत्ति
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्बस्तयो रक्ते ॥४४॥

अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्रव्यादियोगजेष्वपि च ।

तत्रोद्रेकविशेषाहोषेषूपक्रमः कार्यः ॥४५॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, श्लोकाः सबगित
श्लोका के के श्लोक हैं कि, मारुते पायुजन्य अति
सारभा वातजन्य अतिसारमें, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध,
अम्ल- अम्ल अम्ल लवण- लवण लवण, मधुरम् अने
मधुर और मधुर, पानम् पान पान, कोष्णः तथा
नवशेडी तथा योही गरम, वस्तिः च अस्ति वस्ति
उत्तम हैं, पित्ते च पित्तजन्य अतिसारभा पित्तजन्य
अतिसारमें, रक्ते च अने रक्तजन्य अतिसारभा और
रक्तजन्य अतिसारमें, शीतम् शीत शीतल, तिक्त- तिक्त
तिक्त, कषायम् कषाय कषाय, मधुरम् अने मधुर पान
तेमज्ज अस्ति उत्तम के और मधुर पान एवं वस्ति
उत्तम हैं, श्लेष्मणि कृष्णजन्य अतिसारभा कफजन्य
अतिसारमें, तिक्त- तिक्त तिक्त, उष्ण- उष्ण उष्ण,
कषाय- कषाय कषाय, कटु- अने कटु पान तेमज्ज अस्ति
उत्तम के और कटु पान एवं वस्ति उत्तम हैं, संग्राहि
मज्जजन्य अतिसारभा मलजन्य अतिसारमें, संग्राहि
संग्राही संग्राही, वातनुत् अने वातहर पान तेमज्ज

४४ रक्ते-रक्तं (य.)

४५ द्रव्यादियोगजेष्वपि च-द्रव्यामयोगजेष्वपि च (च. द.)

४५ द्रव्यामयोगजेष्वपि च (च. द.)

४५ उपक्रमः कार्यः-उपक्रमविशेषः (य.)

४१. कच्छुरामूलशाक्यादि-शर्करासुतशाक्यादि (य.)

४२. उपसाधिताः वाऽपि साधिताः (फ.)

४३. दधितकारनालाम्लक्षीरेष्विधुरसेऽपि वा-दधितकारनाललवणाः

मानुक्षाराः प्रसाधिताः (द.)

४४. क्षीरेषु-क्षीरेषु (क. ख. घ. ङ.)

४५. ससर्पिर्मरिचाजाज्यो-ससर्पिर्मरिचवणा बोध्याः (द.)

अस्ति उत्तमं च और वातहर पान एवं वस्ति उत्तमं है, आमे आमजन्य अतिसारमा आमजन्य अतिसारमें, पाचनम् पाचन करनेवाला, पानम् पान उत्तमं च पान उत्तम है, रक्ते अने रक्तजन्य अतिसारमा और रक्तजन्य अतिसारमें, पिच्छा- पिच्छा अस्तिओ पिच्छावस्तियां, कसृक् वस्तयः अने रक्तवस्तिओ और रक्तवस्तियां उत्तमं है, अतिसारम् प्रतिउक्तम् आ प्रमाणे अतिसारना विषयमा उहेवामा आन्धुं च इस तरह अतिसारके विषयमें कहा गया है, द्रव्वादि-योगजेषु च अपि अने ६-६ अनेरेना शोभन्ती उत्पन्न यथैवा अतिसारमा और द्रव्वा आदिके योगसे उत्पन्न हुए अतिसारमें, मिश्रम् मिश्र चिकित्सा उही च मिश्र चिकित्सा कही है, तत्र तेमां इन संसर्गमें, उद्वेक-विशेषात् दोषोन्नी अधिक्ता अनुसार दोषोंकी प्रबलताके अनुसार, दोषेषु दोषोमा दोषोंमें, उपक्रमः उपचार चिकित्सा, कार्यः करने ओर्ध्वा करनी चाहिए, ॥ ४३-४५ ॥

Here are verses again—

43-45. In diarrhea due to vata, the potion as well as the enema should be prepared of unctuous, acid, salt and sweet articles and should be taken lukewarm; in diarrhea due to pitta and blood morbidity, both potion and enema should be prepared of bitter, astringent and sweet articles and should be taken cold; in diarrhea due to kapha, drink and enema should be prepared of bitter, astringent and pungent articles and should be taken hot; in diarrheas due to fecal morbidity, the medication should be astringent and alleviative of vata; in diarrhea due to chyme morbidity, digestive potions should be drunk; in diarrhea characterised by blood in stools the mucilaginous enema, or blood enema should be given. In this manner, we

have indicated the various lines of treatment in diarrhea. In cases where the diarrhea is caused by the morbidity of more factors than one, the medication should consist of the appropriate combination of the various lines indicated. In these latter cases, the principle of treatment should be to treat the preponderant morbid factor first

अध्यायोक्ता विषयाः—

तत्र श्लोकः—

प्रासृतिकाः सन्याप-

क्रिया निरुहास्तथाऽतिसारहिताः ।

रसकल्पवृत्तयवाग्व-

श्लोका गुरुणा प्रसृतसिद्धौ ॥४६॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोक च उपसंहारका श्लोक है कि, प्रसृतसिद्धौ आ प्रासृतयोगीय सिद्धिमा इस प्रासृतयोगीय सिद्धिमें, सन्यापक्रियाः न्यापतिओनी चिकित्सासहित न्यापतियोंकी चिकित्साके साथ, प्रासृतिकाः प्रासृतिक अस्तियोग प्रासृतिक वस्तियोग, अथ अतिसारहिताः अतिसारमा छितकर अति-सारही छितकर, निरुहाः निरुह निरुह, रस-कल्प रसकल्प रसकल्प, वृत्त-वृत्त वी, यवाग्वः च अने यवाग्वो और यवाग्वै, गुरुणा गुरुओ गुरुने, उक्ताः उही अताओयां च कह वी हैं ॥४६॥

Here is the recapitulatory verse—

46. In this chapter on success by the use of enema consisting of the Prasrita measure, the teacher has described the various enemata in which the Prasrita measure is used; the complications arising from the use of mild enema, as also their treatment, evacuative enemata which are beneficial

४६. रसकल्पवृत्तयवाग्वः—रसकल्पवृत्तयवाग्वः (च.)

॥ प्रसृतसिद्धौ—प्रसृतवः सिद्धौ (च.)

severe, on account of their intimate connection with the sentient principle in the body.

तत्र त्रयाणां प्राधान्यम्—

तत्रशाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि, शाखानां तदाश्रितत्वात्; स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्वस्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥३॥

तत्र तैमां इनमें, शाखाश्रितेभ्यः शाखाभां रहें। शाखाओंमें आश्रित, मर्मभ्यः मर्म करतीं मर्मोंसे, स्कन्धाश्रितानि स्कंधभां रहें। मर्म स्कन्धमें आश्रित मर्म, गरीयांसि मुख्य छे मुख्य हैं, शाखानाम् ऊपर छे शाखाओं। क्योंकि शाखायें, तदाश्रितत्वात् ते स्कंधमें आश्रित छे उन स्कन्धोंके आश्रित हैं, स्कन्ध- स्कंधभां स्कन्धमें, आश्रितेभ्यः रहें। मर्म करतीं आश्रित मर्मोंकी आपेक्षा, अपि पक्षु भी, हृत्- वस्ति-हृदय, अस्ति हृदय, वस्ति, शिरांसि अने भरतक और शिर मुख्य हैं, शरीरस्य तन्मूलत्वात् ऊपर छे ओ त्रये शरीरनां मूल छे क्योंकि ये तीनों शरीरके मूल हैं ॥३॥

3. Among these vital regions, those situated in the trunk are more important than those situated in the extremities, since the extremities are dependent on the trunk. As regards the vital organs situated in the trunk again, those of the heart, the bladder and the head are the most important, since the existence of the body is dependent upon them.

प्रधानमर्मणां हृदयशिरावस्तीनां वर्णनम्—

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चेतना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि,

४. हृदये—हृदि (ग. व. ष.)

५. प्राणापानौ—प्राणोदानौ (क. व. ष.)

६. नाभ्यामरा—नाभ्यागार (व.)

तत्र तैमां इनमें, नाभ्याम् अराः इव नेम पैजान्दी नाभिमां आरा आश्रित होय छे तैम जिस प्रकार चकरी नाभिमें आरे आश्रित होते हैं उस प्रकार, हृदये हृदयभां हृदयमें, दश धमन्यः दश धमनीओ दस धमनियां, प्राणापानौ प्राण, अपान प्राण, अपान, मनःबुद्धिः मन, बुद्धि मनःबुद्धि, चेतना चेतना, चेतना, महाभूतानि च अने महाभूत। और महाभूत, प्रतिष्ठितानि आश्रित छे आश्रित हैं;

4-(1). Now, in the heart are set, as spokes in the nave of the wheel, the ten great arteries, the vital breaths Prana and Apana, the mind, the intellect, consciousness and the great proto-elements.

शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि,

गभस्तयः सूर्यनां ऊपर छे। सूर्यकी किरणें, सूर्यनां सूर्यमें, इव नेम आश्रित छे तैम जिस प्रकार आश्रित हैं उस प्रकार, इन्द्रियाणि इन्द्रियो इन्द्रियां, इन्द्रिय- इन्द्रियवह इन्द्रियवह प्राणवहानि अने प्राणवह और प्राणवह, स्रोतांसि च स्रोत। स्रोतों, शिरसि माथामां शिरमें, संश्रितानि आश्रित छे आश्रित हैं;

4-(2). In the head are set, as rays in the sun, the sense organs and the channels carrying the sensory and vital impulses.

वस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुकमूत्रवाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये मूत्रधारोऽम्बुवहानां सर्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठा, बहुमिथ तन्मूलैर्मर्मसंबन्धैः स्रोतोमिर्गगनमिव दिनकरकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥४॥

स्थूलगुद- स्थूलगुद, स्थूलगुद, मुष्क- अ. उ. अ. उ. सेवनी- सेवनी सेवनी, शुक-मूत्र-वाहिनीनाम् शुक्ल

४. मूत्रवाहिनीनाम्—मूत्रवहानां (ग. व.)

अने भूतवह शुक्रवाहिनी और मूत्रवाहिनी, नाडी(ली)नाम् नाडीऔनी नाडियोंके, मध्ये वर्ये बीचमें, मूत्रधारः भूत धारण करनार मूत्रको धारण करनेवाली, वस्तिः तु अस्ति तो वस्ति तो, आपगाना नदीऔनी नदियोंका, उदधिः इव जेम महासागर आश्रय छे तेम जिस प्रकार महासागर आश्रय है उस प्रकार, अम्बुवहानाम् जलवह अम्बुवह, सर्वस्रोतसाम् सर्व स्रोतोंको, प्रतिष्ठा आश्रय (आधार) छे आश्रय (आधार) है, दिनकरकरैः सूर्यानां दिश्याथी सूर्यको किरणोंसे, गगनम् इव जेम आकाश व्याप्त आय छे तेम जिस प्रकार आकाश व्याप्त होता है उसी प्रकार, तन्मूलैः अस्तिथी उत्पन्न थयेवा वस्तिसे उत्पन्न, बहुभिः च यथा बहुतसे, मर्मसंज्ञकैः भर्मा कहेवाता मर्मसंज्ञक, स्रोतोभिः स्रोतीथी स्रोतोंसे, इदम् आ यह शरीरम् शरीर शरीर, व्याप्तम् व्याप्त छे व्याप्त है ॥ ४ ॥

4. As regards the bladder, located as it is in the perineum amidst the channels carrying the semen and the urine, it is the seat of urinary secretion and also the resort of all the channels conveying the aqueous element even as the ocean is the resort of all the rivers of the earth. With a network of channels known as vital ones emanating from these centres, the body is pervaded, even as the sky is pervaded with the rays of the sun.

प्रधानमर्मणामुपघाते सामान्यलक्षणानि—

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि मेदादाश्वेव शरीर-
मेदः स्यात्, आश्रयनाशादाश्रितस्यापि विनाशः;
तदुपघातात् घोरतरव्याधिप्रादुर्भावः; तस्मा-

५. अितस्यापि विनाशः—अितस्य नाशः (घ.)

६. घोरतरव्याधि—घोरव्याधि (घ.)

७. तदुपघातात्—तदुपघातात् (घ. फ.)

देतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिघादात्तादि-
भ्यश्च ॥५॥

तेषाम् ते इन, त्रयाणाम् त्रयुर्भूना तीनोंमेंसे, अन्य-
तमस्य कर्ध औकना किसी एकका, अपि पक्ष्मी, भेदात् नाशथी नाश होनेसे, आश्रय एव तत्तत् शीघ्र ही, शरीरमेदः स्यात् शरीरमें नाश थाय छे शरीरका नाश हो जाता है, आश्रयनाशात् आश्रयना नाशने कर्ध आश्रयका नाश होनेसे, आश्रितस्य आश्रये रहेवाने आश्रित, अपि पक्ष्मी, विनाशः विनाश थाय छे नष्ट हो जाता है, तदुपघातात् तु तेऔर्मा विकार भवथी इनके विकृत होनेसे, घोरतरव्याधि- अतिशय भयंकर रोगो भयानक रोगोंकी, प्रादुर्भावः उत्पन्न थाय छे उत्पत्ति होती है, तस्मात् भाटे इस लिए एतानि तेऔनी इनकी, बाह्याभिघातात् भङ्गना अभिघातथी बाह्य चोट आदिसे, वातादिभ्यः च अने वातादिथी और वातादिसे, विशेषेण भास्य करीने विशेष रूपमें, रक्ष्याणि रक्षा करवी जेम् औ रक्षा करनी चाहिए ॥५॥

5. If any one of these three vital resorts is destroyed, destruction soon overtakes the entire body, since the destruction of the substratum means the destruction of the super structure as well. If any one of them is damaged, the most serious disorders take their rise in the body. Accordingly, these three vital regions should be protected with special care, both from external injury and internal morbidity of vata and the other humors.

प्रधानमर्मणामुपघाते विशेषलक्षणानि—

तत्र हृद्यभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषको-
माकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषापस्मारोन्मादप्र-
लापचित्तनाशादयः स्युः;

८. बाह्याभिघादादिभ्यश्च—बाह्याभिघातात् वातादिदोषेभ्य-

येति (घ.)

९. हृद्यभिहते—हृदयेऽभिहते (घ.)

तत्र तेषां इनमें, हृदि हृदयमें हृदय पर, अभिहिते
अभिधात यतां चोट लगनेसे, कास-श्वास-कास, श्वास-
कास, श्वास, बलक्षय- भक्षक्षय बलक्षय, कण्ठशोष- कंठ-
शोष गलेका सूखना, क्लोमाकर्षण- क्लोमभुं भेयाभुं
क्लोमका बहार आना, जिह्वानिर्गम- ज्वाल नीक्षणी पञ्चवी
जीमका निकलना, मुखतालुशोष- मुखशोष, तालुशोष
मुखशोष, तालुशोष, अपस्मार- अपस्मार अपस्मार,
उन्माद- उन्माद उन्माद, प्रलाप- प्रलाप प्रलाप,
चित्तनाश- संज्ञानाश चित्तनाश, आदयः वज्रे
आदि, ह्युः थाय छे होते हैं;

6-(1). Among these, if the heart is injured, such disorders as the following ensue: namely, cough, dyspnea, loss of strength, dryness of the throat, pain as though the Kloma is drawn down, protrusion of the tongue, dryness of the mouth and the palate, epilepsy, insanity, delirium and loss of consciousness etc.

शिरस्यभिहते मर्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रम-
मोहोद्वेष्टनचेष्टानाशकासश्वासहनुग्रहमूकगदद -
त्वाक्षिनिमीलनगण्डरूपन्दनजृम्भणलालास्रावस्व -
रहानिषदनजिह्मत्वादीनि;

शिरसि माथामां शिर पर, अभिहते अभिधात
 धवाभी आघात होनेसे, मन्वास्तम्भ- मन्वास्तम्भ
 मन्वास्तम्भ, अर्दित- अर्दित अर्दित, चक्षुर्विभ्रम- नेत्र-
 विभ्रम आंखकी विकृति, मोह- मोह मोह, उद्वेष्टन-
 उद्वेष्टन ऐंठन, चेष्टानाश- चेष्टानाश चेष्टानाश, कास-
 श्वास- कास, श्वास कास, श्वास, हनुग्रह- हनुग्रह हनुग्रह,
 मूकगद्गदस्व- भूंगापाशुं, गद्गदता गूंगापन, गद्गदवाणी,
 अलिनिमीलन- आंख की धीं धीं आंखका बन्द
 होना, गण्डस्पन्दन- गण्डस्पन्दन गण्डस्थानमें स्पन्दन,
 जृम्भण- जृम्भण जृम्भण जृम्भण, कालास्त्राव- कालास्त्राव
 आव धवे कालास्त्राव, स्वरहानि- स्वरहानि स्वरकी हानि,

१. उद्बेदन-वेष्टन (ख.)

वदनजिह्वारव- अने मोढुं वांढुं थर्म जपुं और मुखकी वक्रता, आदीनि वगेरे आम छे आदि होते हैं;

6-(2). If the head is injured, such disorders as the following ensue: namely, rigidity of the sides of the neck, facial paralysis, agitation of the eyes, stupefaction, constricting pain in the head, loss of movement, cough, dyspnea, trismus, dumbness, stuttering speech, closed condition of the eyelids, twitching of the cheeks, yawning fits, ptyalism, aphasia and facial asymetry.

बस्तौ तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहवक्त्रणमेहनब-
स्तिशूलकुण्डलोदावर्तगुल्मानिलाष्टीलोपस्तम्भ-
नाभिकुक्षिगुदश्रोणिग्रहादयः; वाताद्युपसृष्टानां
त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियाविधीन्युक्तानि
॥ ६ ॥

बस्तौ अस्तिभा आधात यतां वस्ति पर चोट
लगनेसे, वात-मूत्र- वात, मूत्र वायु, मूत्र, वचः-निग्रह-
अने भक्षणे रोध और मलका अवरोध, वङ्कण- वक्ष्यभा
शूल वङ्कणमें शूल, मेहन- भूत्रेन्द्रियभां शूल मेहनमें शूल,
वस्तिशूल- अस्तिभां शूल वस्तिमें शूल, कुण्डल- कुण्डल
कुण्डल, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, गुल्म- गुल्म
गुल्म, अनिलाष्टीला- वाताष्टीला वाताष्टीला, उपस्तम्भ-
अस्तिभा उपस्तम्भ वस्तिकी जड़ता, नाभि-कुक्षि- नाभि,
कुक्षि नाभि, कुक्षि, गुदश्रोणि- गुद अने श्रोणीनुं गुदा
और श्रोणिका, ग्रह- उदाध् ७ पुं जकड़ा जाना, आदवाः
वगेरे थाय छे आदि होते हैं, वातादि- वात, पित्त
तथा कफसे, उपसृष्टानाम्
सु दूषित दूषित, एषाश्च ये भूमौनां इन ममोंके,
लिङ्गानि वक्ष्य लक्षण, चिकित्सिते चिकित्सास्थानभां
चिकित्सास्थानमें, सक्त्याविचीनि चिकित्साविधिसहित
चिकित्साविधिके साथ, उक्तानि उक्ती देवामां आयुं छे
कहे जा चुके हैं ॥६॥

६. गुल्मानिल-गुल्मब्रह्मानिल (घ. ल. द. ध.)

6. If the bladder is injured, such disorders as the following ensue: namely, retention of flatus, urine and feces, acute pain in the groins, phallus and the bladder, spiralling pain in the bladder, reverse misperistalsis, gulma, stone-hard swelling due to gulma, rigidity of the bladder and the spasticity of the umbelicus, stomach, rectum and hips. The signs and symptoms of these various conditions with reference to the predominant morbid humor concerned, together with the appropriate therapeutic measures have been described earlier in the Section on Therapeutics.

किंत्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः प्राणमूलं च, स वस्ति-
कर्मसाध्यतमः, तस्मान्न वस्तिसमं किञ्चित् कर्म
मर्मपरिपालनमस्ति ।

किंतु परंतु किंतु, एतानि आ भर्मेने इन
मर्मोकी, विशेषतः आस उरीने विशेषकर, अनिलात्
वायुधी वायुसे, रक्ष्याणि रक्षा बाँधे रक्षा करनी
चाहिए, हि कारण के क्योंकि, अनिलः वायु वायु, पित्त-
कफ- पित्त अने उरने पित्त और कफको, समुदीरणे
प्रकुपित करवाभा प्रकुपित करनेमें, हेतुः हेतु के कारण
है, प्राणमूलम् तथा प्राणुर्न भूय के तथा प्राणोका
आधार है, सः ते वह, वस्तिकर्म- अस्तिर्भक्षार वस्ति-
द्वारा, साध्यतमः सौथी अधिक साध्य के सबसे अधिक
साध्य है, तस्मात् भाटे इस लिए, किञ्चित् कोई दूसरा
कोई, कर्म उर्भ कर्म, वस्तिसमम् अस्तिर्भ नेपुं
वस्तिके समान, मर्मपरिपालनम् भर्मेनी रक्षाभा मर्मोकी
रक्षा करनेके लिए, न अस्ति नथी नहीं है;

7-(1). Now these vital centres re-
quire to be protected particularly from
the morbid effects of vata, for it is

the vata morbidity that serves as the
causative factor for the arousing of
pitta and kapha morbidity, and it is
vata that is likewise the root of life-
processes. This vata is best treated by
the enema procedure. Hence is it that
among measures calculated to safeguard
the health of the vital organs, there
is none that can compare with the
enema procedure.

तत्र पडास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानु-
वासनस्कन्धाविह च विहितान् वस्तीन् बुद्ध्या
विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधि-
चिकित्सां च ॥७॥

तत्र तेने भाटे इसके लिए, विमाने विमान
स्थानभा विमानमें, विहितान् उद्देश कहे, षट् ७ छः
आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, स्कन्धान् स्कंध
स्कन्ध, द्वौ च अने ये और दो, अनुवासन- अनुवासन
अनुवासन, स्कंधौ स्कंध स्कन्ध, इह अह्नी यहां पर,
विहितान् उद्देश कही, वस्तीन् अस्तिथी वस्तियो,
वातव्याधि- अने वातरोगनी और वातव्याधिकी,
चिकित्सा चिकित्साने चिकित्साका, बुद्ध्या बुद्धि
बुद्धिसे, विचार्य विचार उरी विचार करके, महामर्म-
महामर्मोकी, परिपालनार्थम् रक्षा भाटे
रक्षाके लिए, प्रयोजयेत् प्रयोजवाँ बाँधे प्रयोग
करे ॥ ७ ॥

7. Accordingly, the six categories
of medication described for corrective
enema and the two categories of
unctuous enema described in the
section on Specific Measure, as well as
the various kinds of enema described
in this section should be given mature
consideration and made use of to-
gether with the therapeutic measures
laid down in the treatment of vata

disorders for the purpose of preserving the great vital organs in health.

वातोपहतेषु मर्मसु चिकित्सा—

भूयश्च हृद्युपसृष्टे हिङ्गचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य रसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन वा पाययेत्, स्थिरादिपञ्चमूलरसः सशर्करः पानार्थं, विन्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः, हृद्रोगविहितं च कर्म;

भूयः च कड़ीने वणी और भी, हृदि हृद्य पर हृदयके, उपसृष्टे वायुभी आक्रमण भर्ता वायुसे आक्रान्त होने पर, लवणानाम् लवणोभाना पांचों नमकोमेंसे, अन्यतम- डोई ओकना किसी एक नमकके, चूर्णसंयुक्तम् चूर्ण साथे युक्त कड़ी चूर्णके साथ, हिङ्गचूर्णम् हिङ्गना चूर्णने हीङ्गके चूर्णको मिलाकर, मातुलुङ्गस्य भीमोराना बिजौरके, रसेन रस साथे रसके साथ, अन्येन वा अथवा भीम अथवा अन्य, अम्लेन अथवा अम्ल हृद्येन वा डे हृद्य रस साथे अथवा हृदयके लिए जो हितकर हो उसके साथ, पाययेत् पापुं पिलावे, सशर्करः साकर-सहित शर्कराके साथ, स्थिरादि- स्थिरा वजरे शाकपणी आदि, पञ्चमूली- ५२५ पंचमूलने। हस पञ्चमूलका, रसः क्वाथ काथ, विन्वादि- अने भीली वजरे और विन्वादि, पञ्चमूलरस- पंचमूलना क्वाथभा पञ्चमूलके काथमें, सिद्धा च सिद्ध करे। सिद्ध की हुई, यवागूः यवागू यवागू, पानार्थम् पीना भाटे देवा पीनेके लिए देवे, हृद्रोगविहितम् अने हृद्रोगभा कहेली और हृदय-

८. भूयश्च...पाययेत्-भूयश्च हृद्युपसृष्टे वानेन हिङ्गचूर्णलवणा-
नामन्यतमचूर्णसंयुक्तं पेयां मातुलुङ्ग-
रसेनान्येन वा अम्लेन हृद्येन वा
पाययेत् (ब.)

९. हिङ्गचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य-हिङ्गचूर्ण-
लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं पेयां मातुलुङ्गस्य (फ.)

१०. मातुलुङ्गस्य...पाययेत् मातुलुङ्गरसेनान्येन वा विन्वादि-
स्थिरादिपञ्चमूलरससिद्धा यवागूः (ब.)

११. स्थिरादि पञ्चमूलरसः.....यवागूः-मातुलुङ्गरसेनान्येन वा
विन्वादिस्थिरादिपञ्चमूलरससिद्धा यवागूः (ब.)

रोगमें कही हुई, कर्म च चिकित्सा करवी चिकित्सा करनी चाहिए;

8-(1). In particular, if the heart is affected by vata, the patient should be given to drink a potion consisting of powdered asafetida mixed with the powder of any of the salts in the juice of pomelo or in any other acid or cordial liquid, and the decoction of penta-radices of the tick-trefoil group as beverage mixed with sugar. He may also be given medicated gruel prepared with the juice of the penta-radices of the bael group. And therapeutic measures prescribed for diseases of the heart may also be resorted to.

मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽभ्यङ्गस्वेदनोपनाहस्नेह-
पाननस्तःकूर्मावपीडनधूमादीनि;

मूर्ध्नि तु भस्तक पर शिरके, वातोपसृष्टे वायुभी आक्रमण भर्ता वायुसे आक्रान्त होने पर, अभ्यङ्ग- अभ्यंग, स्वेदन- स्वेदन स्वेदन, उपनाह- उपनाह उपनाह स्नेहपान- स्नेहपान स्नेहपान, नस्तः- कर्म- नस्तकर्म नस्तकर्म, अवपीडन- अवपीडन अवपीडन, धूमादीनि अने धूम वजरेने। प्रयोग करवे। और धूम आदिका प्रयोग करे;

8-(2). If the head is affected with vata morbidity, the therapeutic measures indicated are inunction, sudation, poultices, unctuous potions, nasal medications, sternutatory unctuous applications and inhalations etc.

वस्तौ तु कूर्मीस्वेदः, वर्तयः, श्यामादिभिर्गो-
मूत्रसिद्धो निरुहः, विन्वादिभिश्च सुरासिद्धः;

८. विन्वादिभिश्च सुरासिद्धः-विन्वादिस्वरससिद्धः (ख. ड.)

९. सुरासिद्धः-सुरासिद्धः (ब.)

शरकाशोधुदभगोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च त्रपुसैर्वा-
खराश्वावीजयवर्षभकवृद्धिककिकतो निरुहः, पीत-
दारुसिद्धतैलेनानुवासनं, तैल्वकं च सर्पिविरेकार्थं,
शतावरीगोक्षुरकवृद्धीकण्टकारिकागुडूचीपुनर्नवा-
शीरमधुकद्विसारिवालोध्रश्रेयसीकुशकाशमूलक-
षायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभकखराश्वोपकुञ्चिका-
वत्सकत्रपुसवीरवीजशितिवारकमधुकवचाशतपु-
ष्पाशममेदकवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तर-
वस्तिनिरुहो वा शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य वस्तिशूल-
मूत्रविकारहर इति ॥८॥

वस्तौ तु अस्ति पर वायुथी आकंभु
अतां वायुसे वस्तिके पीडित होने पर, कुम्भीस्वेदः
कुम्भीस्वेदः कुम्भीस्वेद, वर्तयः वर्तिओ
वर्तियां, इयामादिभिः श्यामा वजरेथी इयामादिसे,
गोमूत्रसिद्धः गोमूत्रमां सिद्ध करेख गोमूत्रमें सिद्ध किया,
निरुहः निरुह निरुह, बिल्वादिभिः च पीली वजरेथी
बिल्वादि पंचमूलसे, सुरासिद्धः सुराभां सिद्ध करेख सुरामें
सिद्ध किया, क्षर-काश-शरभूख, काश शरमूल, काश,
इक्षु-शेरडी इक्षु, दर्भ-दर्भ दर्भ, गोक्षुरमूल-अने
गोअनुनां भूख साथे और गोक्षुर इनकी जड़ोंसे, शृतक्षीरैः
उडाणेला दूधमां पकाये दूधमें, त्रपुस-त्रपुस खीरा,
एवाक-डाडडी ककड़ी, खराश्वावीज अराश्यानां पीज
अजवायनके बीज, यव-जौ, ऋषभक-
ऋषभक ऋषभक, वृद्धि-अने वृद्धि ओओना और
वृद्धि इनका, कलिकतः कल्क भेगवी कल्क मिलाकर,
निरुहः निरुह देवे निरुह देवे, पीतदारु-पछी देवदारुथी
पश्चात् देवदारुसे, सिद्धतैलेन सिद्ध करेख तैलथी सिद्ध
तैलका, अनुवासनम् अनुवासन देव अनुवासन देवे,
विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, तैल्वकम्
सर्पिः च तैल्वकम् थी देव तैल्वक घृत देवे,

८. शृतक्षीरैश्च शृतक्षीरं च (घ.)

९. यवर्षभकवृद्धिककिकतो-यवर्षभकककिकतो (घ.)

१०. वृद्धिककिकतो निरुहः-सक्षारयवतिल्वकवृद्धिककिकतो वा
निरुहः (त)

११. निरुहः-निरुहः स (द.)

१२. कुशकाशमूलकषायक्षीर-गोत्रकाशमरीमूलकाश (घ.)

शतावरी-शतावरी शतावरी, गोक्षुरक-गोअनु गोखर,
वृद्धी-वृद्धी वृद्धी कटेरी, कण्टकारिका-कण्टकारिका
छोटी कटेरी, गुडूची-गुडूची गिलोय, पुनर्नवा-साटोडी
पुनर्नवा उशीर-डाणो पाणो उशीर, मधुक-नेडीमधु
मुलहठी, द्विसारिवा-ओ सारिवा दोनों सारिवा, लोध्र-
लोध्र लोध्र, श्रेयसी-श्रेयसी श्रेयसी, कुशकाशमूल-कुश-
भूख, अने काशभूख कुशमूल और काशमूल,
कषाय-ओओना कषायथी इनके कायसे, क्षीरचतुर्गुणम्
तैलथी चारगुण दूधमां तैलसे चतुर्गुण दूधमें, बला-
भला बला, वृष-वृष वासा, ऋषभक-ऋषभक ऋषभक,
खराश्वा-अराश्या अजवायन, उपकुञ्चिका-डाणो अरी
उपकुञ्चिका, वत्सक-वत्सक इन्द्रजौ, त्रपुस-त्रपुस ककड़ी,
एवाकवीज ओवाडुडनां पीज खीराकवीज शितिवारक-
शितिवारक शितिवारक, मधुक-नेडीमधु मुलहठी, वचा-
वचा वचा, शतपुष्पा-शतपुष्पा सोया, अशममेदक-पाषाण-
मेदक अशममेद, वर्षाभू-साटोडी पुनर्नवा, मदनफल-अने
मीठण और सैनफल, कल्क ओओना कल्कथी इनके
कल्कसे, सिद्धम् सिद्ध करेख सिद्ध किये, तैलम् तैलथी
तैलसे, उत्तरवस्तिः उत्तरवस्ति देवी उत्तरवस्ति देवे,
शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य तैलम् शुद्ध अतां स्नेहन तथा
स्वेदन करी एवं शुद्ध होने पर स्नेहन तथा स्वेदन
करके, वस्तिशूल-अस्तिशूल वस्तिशूल, मूत्रविकार-अने
मूत्रविकारने और मूत्रदोषोंको, हरः हरना हरनेवाली,
निरुहः वा निरुहअस्ति देवी निरुह देवे ॥ ८ ॥

8. If the bladder is affected with vata morbidity, the treatment consists of pitcher sudation, suppositories, evacuative enema prepared of black turpeth and other drugs of its group and cow's urine or of the drugs of the basel group with sura wine, or milk prepared with the roots of pen-reed grass, thatch grass, sugar cane, sacrificial grass and small captops, or evacuative enema prepared with the paste of the seeds of common cucumber, celery, barley, Rishabhaka and Vriddhi;

unctuous enema of oil prepared with indian berberry, purgations with Tilvaka ghee and urethral douche with the medicated oil prepared with the decoction of climbing asparagus. The patient may also be given, after he has been subjected to purification, sudation and oleation procedures, an evacua-tive enema with the drugs which are curative of urinary disorders and pain.

मर्मणां परिपालनानि—

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हृदये मूर्ध्नि वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नं कुर्वीत परिपालने ॥९॥

अत्र आ विषयमा इस विषयमें, श्लोकाः भवन्ति श्लोकाः छे छे श्लोक हैं कि, नृणां मनुष्योंना मनुष्योंके, प्राणाः प्राण, हृदये हृदय, मूर्ध्नि मस्तक शिर, वस्तौ च अने अस्तिमां और वस्तिमें, प्रतिष्ठिताः रहेला छे प्रतिष्ठित हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, तेषाम् तेथीना इनकी, परिपालने रक्षाय भाटे रक्षामें, सदा यत्नम् उभेथी यत्न सदा प्रयत्न, कुर्वीत करवे ओछेओ करना चाहिए ॥९॥

Here are verses again —

9. It is in the cardiac, cranial and pelvic regions that the life of men is established. Hence, constant effort for the protection of these should be made.

आवाधवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।

उत्पन्नार्तिविधातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥१०॥

आवाधवर्जनम् मर्मने नुकसान पहुँचाऊना
उत्पन्नार्ति विधातश्च मर्ममें पीडा उत्पन्न करनेवाले कारणोंका

१. हृदये—हृदि (घ.)

२. मर्मने कुर्वीत परिपालने—वरनाह कुर्वीत परिपालनम् (घ. ङ.)

३. आवाधवर्जनं—आवाधवर्जनं (घ. क.)

त्याग, नित्यम् नित्य नित्य, स्वस्थवृत्त- स्वस्थवृत्तनु स्वस्थवृत्तका, अनुवर्तनम् पालन उरपुं पालन करना, उत्पन्नार्ति- अने उत्पन्न थयेला मर्मरोगने और उत्पन्न हुए मर्मरोगका, विधातः च नाश करवे प्रतिकार करना, मर्मणां ओ मर्मोंनु यह मर्मोंका, परिपालनम् परिपालन छे परिपालन है ॥ १० ॥

10. Such protection of the vital organs consists in the avoidance of the causes of injury to them, constant adherence to the rules of the regimen of hygienic living and prompt treatment on the incidence of disease.

अपतन्त्रकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमूर्तीये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां काश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥११॥

अतः अर्धोथी इसके, ऊर्ध्वम् आगण आगे, ये ने जो, मर्मजाः मर्मजन्य मर्मजन्य, विकाराः विकार विकार, त्रिमूर्तीये त्रिमूर्तीय त्रिमूर्तीय चिकित्सिते चिकित्साध्यायमा चिकित्साध्यायमें, न प्रोक्ताः उहेथीना अर्था नथी नहीं कहे हैं, तेषाम् तेथीना उनमेंसे, काश्चिद् डेटलाड कुलको, सौषधान् औषधसहित चिकित्साके साथ, वक्ष्यामि उहेथी कहुंगा ॥ ११ ॥

11. I shall hereafter describe some disorders, along with their treatment, affecting the vital organs, such as have not been described in the chapter on the Therapeutics of the disorders affecting the Three Vital Regions.

कुष्ठः स्त्रेः कोपनेर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खी च पीडयन् ॥१२॥
धनुर्वज्रमयेद्वात्राप्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
(नमयेच्चाक्षिपेन्नाग्युच्छ्वासं निरुणद्धि च ॥)

११. क्षिपेन्मोहयेत्तथा—क्षिपेन्मोहयेत्तथा (घ.)

कृच्छ्रेण चाप्युच्छसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ।

हृदयः पोताना अपने, कोपनैः प्रकाशक हेतुभीथी प्रकोपक कारणोंसे, क्रुद्धः प्रकाश प्रकृषित, वायुः वायु वायु, स्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, ऊर्ध्वम् उपर तरङ्ग ऊपरको, प्रपद्यते अयं छे जाती है, हृदयश्च हृदयभां अर्ध हृदयमें जाकर, पीडयन् तेने पीडा करते। उसे पीडित करती हुई, शिरः भस्तकभां शिर, शङ्खौ च अने शंभुभां और शङ्खमें, गत्वा अर्ध जाकर, पीडयन् तेने पक्षु पीडा करते। उसे भी पीडित करती हुई, धनुर्वत् धनुषनी भाङ्क धनुषके समान, गात्राणि अंगोने अङ्गोंको, नमस्वत् नमस्वी दे छे मोड़ देती है, आक्षिपेत् अवयवोभां आक्षिपी उत्पन्न करे छे अवयवोंमें आक्षेप उत्पन्न करती है, तथा मोहस्वत् भूष्ठा उत्पन्न करे छे मोह उत्पन्न करती है, अङ्गानि अंगोने अङ्गोंको, नमस्वत् च नमस्वी दे छे मोड़ देती है, आक्षिपेत् च आक्षिपी धावे छे आक्षेप कर देती है, उच्छ्वासम् तथा उच्छ्वासने तथा उच्छ्वासको, निरुणद्धि च रोडे छे बन्द कर देती है, कृच्छ्रेण च अपि रोगी भुक्तेऽपीथी कठिनाईसे, उच्छ्वासिति श्वास अक्षर डाढेछे श्वास बाहर निकालता है, स्तब्धाक्षः आंजो स्तब्ध थाय छे आंखें स्तब्ध हो जाती हैं, अथ अने और, निमीलकः वीर्यार्ध अयं छे बन्द हो जाती हैं, कपोतः ऊभूतरनी कबूतरकी, इव पेडे तरह, कूजेव च धुधवे छे शब्द करता है, निःसंज्ञः तेभ्य संज्ञा-रहित अर्ध अयं छे एवं बेहोश हो जाता है, सः ते रोग वह रोग, अपतन्त्रकः अपतन्त्रक उड़वाय छे अपतन्त्रक कहा जाता है ।

12-13½. The vata, provoked by its specific causative factors, spreads upwards beyond its natural habitat, afflicts the heart and reaching the head, afflicts the temples. It bends the

body like a bow and causes convulsions of the limbs and fainting. The patient breathes with difficulty and his eyes are fixed in a wide stare or are closed. He coos like the pigeon and becomes unconscious. This condition is known as Apatantraka.

दृष्टि संस्तम्भ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥१४॥
हृदि मुके नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्रादुरेके तमपतानकम् ॥१५॥

दृष्टिम् ने रोगथी भुङ्ग्य दृष्टिने जिस रोगसे मनुष्य आंखको, संस्तम्भ्य- स्तब्ध करी स्तब्ध बनाकर, संज्ञाम् च अने संज्ञाना और संज्ञाके, हत्वा नाशने प्राप्त अर्ध नाशको प्राप्त हो कर, कण्ठेन- गण्ठाथी गलेसे, कूजति धुधवाट करे छे शब्द करता है, वायुना- वणी वायुथी पुनः वायुसे, हृदि हृदय हृदयके, मुके नरः मुक्त यत्तां भुङ्ग्य मुक्त हो जाने पर मनुष्य, स्वास्थ्यम् स्वस्थताने स्वस्थताको, पुनः वृते अने वायुथी आक्रमण यत्तां करी और वायुसे आवृत होने पर फिर, मोहम् भूष्ठांने मूर्च्छाको, याति पाये छे पाता है, तत्र तेने इसे, एके दृष्टवाङ्क कुष्ठलोग, दारुणम् अयं करे भयानक, अपतानकम् अपतानक अपतानक, प्रादुः उड़े छे कहते हैं ॥१४-१५॥

14-15. The eyes are fixed; the consciousness is lost and the patient makes a moaning noise from the throat. When this vata is released from the heart, the man becomes normal again; but when again seized by the paroxysm he falls unconscious. This dreadful disorder is termed Apatanaka

१३. कृच्छ्रेण चाप्युच्छसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः-उच्छ्वासिति च कृच्छ्रेण स्तब्धाक्षोऽथ निमीलनः (च.)

१५. तमपतानकम्-तदपतानकम् (ख. घ.)

श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोक्षयेत् ।
 तीक्ष्णैः प्रथमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥१६॥
 मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गं च फणिज्झकम् ।
 एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥१७॥
 तुम्बुरुण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
 यवकाथाम्बुना पेयं हृद्ग्रहे चापतन्त्रके ॥१८॥

कफ उ३ कफ, वाताभ्याम् अने वातथी और वायुसे, रुद्धम् रुंधायेला रुके हुए, तस्य तेना इस पुरुषके, श्वसनम् श्वासने श्वासको, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण, प्रथमनैः प्रथमन नरथो वडे प्रथमन नस्योसे, विमोक्षयेत् मुक्त करे, तासु अथारे येतनावह धमनीओ चेतनावह धमनियोंके, मुक्तासु मुक्त थाय छे तयारे मुक्त होने पर, संज्ञाम् ते पुरुष आनर्मा वह पुरुष संज्ञाको, विन्दति आवे छे प्राप्त करता है, मरिचम् मरी मरिच, शिग्रुबीजानि सरगवानां पीज शोभाजनबीज, विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविडङ्ग, फणिज्झकम् अने भरवे और मरवा, एतानि ऐतु इनका, सूक्ष्मचूर्णानि सूक्ष्म यूर्धु उरीने सूक्ष्म चूर्ण करके, शीर्षविरेचनम् शिरोविरेचन शिरोविरेचन, दद्यात् देवु देवे, हृद्ग्रहे हृदयग्रह हृदयग्रह, अपतन्त्रके च अने अपतन्त्रकभा और अपतन्त्रकमें, तुम्बुरुणि नेपाणी धाला तुम्बुरु, अभया हरडे हरड, हिङ्गु हिङ्ग हींग, पौष्करम् पुष्कर-भूण पुष्करमूल, लवणत्रयम् तथा त्रयु लवणना यूर्धुने तथा तीनों नमक इनके चूर्णको, यवकाथ-अम्बुना अम्बुना उवाभनी तथा पंडुग विधिथी पकावेला पाण्डुनी साथे जौके काथ और पंडुग विधिसे वृत जलके साथ, पेयम् पीवु पीना चाहिए ॥ १६-१८ ॥

1618. The breathing which has become obstructed by the kapha and

१६. श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य-चेतनाः कफवाताभ्यां रुद्धा-
 सस्य (ब.)

-श्वसनः कफवाताभ्यां-

रुद्धस्तं (ब. फ.)

विमोक्षयेत्-विमोचयेत् (ब.)

१७. तुम्बुरुण्यभया हिङ्गु-हिङ्गु तुम्बुरु पठ्या च (क. घ. ध. फ.)

१८. हृद्ग्रहे चापतन्त्रके-हृदयाकर्षितपतन्त्रके (ब. फ.)

vata must be relieved by acute nasal insufflations. When the channels conducting consciousness are freed, the man recovers his wits. To this end the patient should be given, in the form of errhines, long pepper, the seeds of drumstick, embelia and Sweet Marjoran, reduced to fine powder. In conditions of heart-seizure and tetanic convulsions, the patient should be made to drink a potion of Indian tooth ache emblic myrobalan, asafetida orris root and the three salts prepared with barleywater.

हिङ्गुवम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।

पिवेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्गोणुद्धितम् ॥१९॥

शोधना वस्त्यस्तीक्ष्णा न हितास्तस्य कृत्स्नशः ।

सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तस्मै घृतं हितम् ॥२०॥

हिङ्गु-हिङ्ग हींग, अम्लवेतसम् अम्लवेतस अम्ल-वेतस, शुण्ठीम् सूठ सोंठ, ससौवर्चल-संथल सौचल, दाडिमम् अने दाडिम ओओनु यूर्धु और अनार इनके चूर्णको, पिवेत् पीवु पीवे, वातकफघ्नम् वात तथा उ३ने नाश करनेवाले वात तथा कफका नाशक, हृद्गोणुद्धितम् च तेमज हृद्गोण मटाडनाए एवं हृद्गोणनाशक, कर्म-चिकित्सा चिकित्सा, हितम् हितकर छे हितकारी है, कृत्स्नशः सर्वथा सम्पूर्ण रूपसे, शोधनाः शोधक शोधन-कारक, तीक्ष्णाः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, वस्त्यः अस्तिओ वस्तियां, तस्य तेने इस रोगीको, हिताः न हितकर नथी हितकारी नहीं, सौवर्चल-संथल सौचल, अभया-हरडे हरड, व्योषैः अने त्रिडुभी और त्रिडुसे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध, घृतम् घी घी, तस्मै हितम् तेने भाटे उसके लिये हितकारी है ॥१९-२०॥

२०. शोधना-शोधने (ब.)

न हितास्तस्य कृत्स्नशः-हितास्तस्य न कृत्स्नशः (ब. फ.)

सिद्धं तस्मै-सिद्धं घृतं स्वाद्य (ब.)

19-20. Or the patient may be made to drink a potion prepared of asafetida, Amlavetasa, dry ginger, sanchal salt and pomegranate juice. All procedures advised for the alleviation of vata and kapha morbidity are recommended in the alleviation of cardiac disorders. Thorough-going purificatory measures as well as enema of a strong action are contra-indicated. The patient may be given, with advantage, the medicated ghee prepared with sanchal salt, chebulic myrobalan and the three spices.

तन्म्राया निदानलक्षणचिकित्सितानि—

मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाच्चिन्तनाच्छ्रमात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥२१॥
यदाऽसौ समवस्कन्ध हृदयं हृदयाभयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥२२॥

मधुर- मधुर मधुर, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, गुरु- गुरु- तथा भारे अन्नना और गुरु अन्नके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, चिन्तनात् चिन्तनथी चिन्ता करनेसे, अमात् अमथी अमहे, शोकात् शोकाथी शोकासे, व्याधि- अने व्याधिना और रोगके, अनुषङ्गात् च व्याधि वधतना अनुषङ्गथी देरतक बने रहेनेसे, वायुना वायु वडे वायुसे, उदीरितः प्रेरितथी प्रेरित, असौ आ यह, कफः उध कफ, यदा ज्वारे जब, हृदयम् हृदय पर हृदयमें, समवस्कन्ध घेरे भाती घेरा डालकर, हृदयाभयान् हृदयना आश्रित हृदयके आश्रित, ज्ञाना- दीन् ज्ञानादिध भावने ज्ञानआदिको, समावृणोति आवरी धे छे ढांक लेता है, तदा त्वारे तब, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, उपजायते उत्पन्न भाय छे उत्पन्न होती है ॥ २१ २२ ॥

२१. गुर्वन्न-दुग्धादि (द.)

२२. -गुर्वन्न (घ.)

२३. अमात्-अमात् (त. घ. फ.)

21-22. When the kapha is provoked by the vata as a result of indulgence in sweet, unctuous and heavy articles of diet, or as a result of mental strain, fatigue and grief, or as a sequela of disease—when such kapha reaches and covers up the cardiac region and the channels situated therein such as the knowledge-bearing channels etc., it gives rise to torpor.

हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्धयप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥२३॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥२४॥

हृदये- हृदयमां हृदयमें, व्याकुलीभावः व्याकुलीता व्याकुलता, वाक्-चेष्टा- वाणी, चेष्टा वाणी, चेष्टा, इन्द्रिय- तथा इन्द्रियोमां एवं इन्द्रियोमें, गौरवम् शुभता भारीपन, मनः बुद्धिः तथा मन अने बुद्धिनी मन और बुद्धिका, प्रसादः च प्रसन्नताने असाव निर्मल न होना, तन्द्रायाः छे तन्द्राये ये तन्द्राके, लक्षणम् लक्षण लक्षण, मतम् मान्या छे माने गये हैं, तत्र तेमां इनमें, कफघ्नम् उधर कफनाशक, शोधनम् शोधन शोधन, शमनानि च संशमने संशमन, व्यायामः व्यायाम व्यायाम, रक्तमोक्षः च तथा रक्तमोक्ष और रक्त- मोक्षण, कर्तव्यम् उरवां जे छे करने चाहिए, कटु- तिक्तकम् च तेमज्ज उरु तथा तिक्त एवं कटु तथा तिक्त, भोज्यम् भोजन उरवुं जे छे भोजन करना चाहिए ॥२३-२४॥

23-24. The characteristics of torpor are said to be depression of the heart, heaviness of speech, movement and the senses and clouding of the mind and the intellect. In such a condition measures curative of kapha, purificatory and sedative procedures, exercise, blood-letting and a diet of pungent and bitter articles are indicated.

त्रयोदशमूत्रदोषाणां नामतो निर्देशः —

मूत्रौकसादो जठरं कृच्छ्रमुत्सङ्गसंक्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्टीला वातवस्त्युष्णमाहतौ ॥२५॥
वातकुण्डलिका ग्रन्थिर्विड्घातो वस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्तल्लिङ्गतः शृणु ॥२६॥

मूत्रौकसादः मूत्रौकसादः मूत्रौकसादः जठरम् मूत्र-
जठरं मूत्रजठरं, कृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, उत्सङ्ग-
मूत्रोत्सङ्गं मूत्रोत्सङ्गं, संक्षयौ मूत्रसंक्षयं मूत्रसंक्षयं, मूत्रा-
तीतं मूत्रातीतं मूत्रातीतं, अनिलाष्टीला वाताष्टीला
वाताष्टीला, वातवस्ति वातवस्ति वातवस्ति, उष्णमाहतौ
उष्णमाहृतं उष्णमाहृतं, वातकुण्डलिका वातकुण्डलिका
वातकुण्डलिका, ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थि मूत्रग्रन्थि, विड्घात
विड्घात विड्घात, वस्तिकुण्डलम् अने अस्ति कुण्डल
और वस्तिकुण्डल, एते श्री ये, त्रयोदश तेर तेरह,
मूत्रस्य मूत्रना मूत्रके, दोषाः दोषो छे दोष हैं, तान्
तेओने इनको, लिङ्गतः लक्षणैः लक्षणोंसे, शृणु
श्रवण सुनो ॥ २५-२६ ॥

25-26. The following thirteen are the urinary morbidities:—

1. Mutroukasada (Dense urine) 2. Mutra jathara (uro-cleioncus) 3. Kricchra (dysuria). 4. Mutra-utsanga (Residual urination). 5. Samkshaya (Suppression of urine). 6. Mutraateeta (Delayed Micturition). 7. Ashteela (Stone-hard tumor). 8. Vata Basti (Vata affection of the bladder). 9. Ushnamaruta (Vata-cum-Pitta condition). 10 Vata-Kundalika (Circumgyratory Vata in the bladder). 11. Raktagranthi (Blood-tumor). 12 Vid-Vighata (Fecal fistula). 13. Basti-Kundala (circular distension of the bladder).

Hear now the symptoms of each of them.

२५. मूत्रौकसादो-मूत्रौकसादो (५.)

मूत्रौकसादस्य निदानलक्षणविक्रितितानि—

पित्तं कफो द्वावपि वा वस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥२७॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥२८॥

यदा ज्वारे ज्व, मारुतेन- वायुधी वायुके कारण,
वस्तौ- अस्ति मां वस्तिमें, पित्तश्च पित्तने पित्तका, कफः
कफने। कफका द्वौ अपि वा अथवा अनेने। अथवा
दोनोंका, संहन्यते- संघात थाय छे संघात होता है,
तदा- त्वारे तव, रोगी रोगी, रक्तम् रक्ता लाल,
पीतम् पीतम् पीला, घनम् घाटे घट्ट, सदाहम् सदाह-
सहित दाहयुक्त, श्वेतसान्द्रम् वा श्वेत, घट्ट श्वेत घट्ट,
सर्वैः अथवा सर्व अथवा सब दोषोंके, लक्षणैः लक्षणों
लक्षणोंसे, युतम् वा युक्त युक्त, मूत्रम् पेशाव मूत्रको,
सृजेत् डरे छे त्यागता है, मूत्रौकसादस्य तेने मूत्रौकसाद
मूत्रौकसाद, विद्यात् अध्यवे। जाने, पित्तश्लेष्महरैः पित्त
तथा कफ डरना और औषधीय पित्त तथा कफके नाशक
औषधोंसे, जयेत् तेने छतवे। उसे शान्त करे ॥२७-२८॥

27-28. When the pitta and the kapha are both combined in the bladder along with the vata, the patient passes urine that is reddish, yellowish and thick. Or he may pass urine accompanied with burning and of a white and dense quality or urine showing a combination of all the qualities. This is to be known as Mutroukasada or dense urine and it should be treated with measures curative of pitta and kapha.

मूत्रजठरस्य निदानलक्षणविक्रितितानि—

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तकम् ॥२९॥

२७. द्वावपि-द्वयं वाऽपि (५.)

२८. रक्तं पीतं-रक्तपीतं (५.)

२८. मूत्रौकसादं-मूत्रौकसादं (५.)

अपक्विमूत्रविद्वत्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।

मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥३०॥

यदा ज्वारे जब, विधारणात् वेग रेडवाथी मूत्रके रोकनेसे, प्रतिहतम् प्रतिधात पाभेधुं रुका हुआ, वात-अने वायुथी और वायुसे, उदावर्तितम् उदावर्तयुक्त थयेधुं ऊपरकी और प्रेरित, मूत्रम् मूत्र मूत्र, उदरम् उदरने उदरको, पूरयति भरती है छे भर देता है, तदा त्वारे तब, तत् ते उदर वह उदर, अनिमित्तम् कारण नष्टाया वमर वेदनावाणुं थाय छे कारण जाने बिना वेदनावाला होता है, तत् तेने इसे, अपक्वि-अपक्वि अपचन, मूत्र तथा मूत्र और मूत्र, विट् भणने। एवं मलका, सङ्गैः रोध थावाथी अवरोध होनेसे मूत्रजठरम् मूत्रजठर मूत्रजठर, वदेत् उहेवा कहे तत्र तेभा इसने, मूत्रवैरेचनीम् मूत्रनु निरेचन करनेपर मूत्रका विरेचन करनेवाली, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, संप्रयोजयेत् करने की ओर करनी चाहिए ॥ २९-३० ॥

29-30. When in consequence of the suppression of the urge of micturition, the retarded urinal flow gets pushed upwards by the vata and fills up the abdominal cavity, there is an indefinite pain accompanied with indigestion and retention of urine and feces. This condition is called 'Mutrajathara' (uro-celioncus). In this condition diuretic measures should be resorted to.

हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम् ।

हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं गुदमेढ्रयोः ॥३१॥

त्रिमर्मीये त्रिमर्मीय अध्यायमा त्रिमर्मीय अध्यायमे, प्रकीर्तितम् उहेधुं कथित, हिङ्गुद्विरुत्तरम् हिङ्गु-द्विरुत्तर हिङ्गु द्विरुत्तर, चूर्णम् चूर्ण चूर्ण, मूत्रोदर मूत्र

३० अपक्वि-अयं हि (द.)

३१. हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं-हन्यान्मूत्रादिषट्कात् व्याधिं च (क.)

हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं गुदमेढ्रयोः-हन्यान्मूत्रादि-

षट्कात् व्याधिं च गुदमेढ्रयोः (ह त. य. य. क.)

मूत्रजठर, आनाहम् आनाह आनाह, गुदमेढ्रयोः तथा गुदा अने शिशने तथा गुदा और मेढ्रके, आध्मानम् आध्मान आध्मानका, हन्यात् भटाडे छे नाश कर देता है ॥ ३१ ॥

31. The compound urinary powder described in the chapter on 'the three vital regions' will cure this uro-abdominal condition as well as constipation and distension of the rectum and the phallus.

मूत्रकृच्छ्रस्य निदानलक्षणे—

मूत्रितस्य व्यवयात्तु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।

पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा सवेत् कृच्छ्रं तदुच्यते ॥३२॥

मूत्रितस्य मूत्रने वेग आवना छता मूत्रके वेगके उपस्थित होने पर, व्यवयात्तु त्र मैथुन करनेवाली मैथुन करनेसे, वातोद्धतम् वायुथी विक्षिप्त भध वायुसे विक्षिप्त होकर, च्युतम् पेटाना स्थानथी भसेधुं च्युत हुआ, रेतः वीर्य वीर्य, मूत्रम् मूत्र मूत्रके, पूर्वम् पहले पड़ेला पहले पश्चात् वा के पछी यापीछे, सवेत् सवे छे सवित होता है, तत् ते वह कृच्छ्रम् कृच्छ्रम् कृच्छ्रम्, उच्यते उहेवाय छे कहा जाता है ॥ ३२ ॥

32. When a man, while under the urge for micturition, performs the sexual act, the seminal fluid discharged and ejected by vata will either precede or follow the flow of urine. This condition is called 'Kricchra' or difficult micturition.

मूत्रोत्सङ्गस्य निदानलक्षणे—

खवैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति ।

मणिसन्धौ सवेत् पश्चात्तदरुग्वाऽथ चातिरुक् ॥३३॥

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नमुच्छेषगुरुशेषः ।

३१. कृच्छ्रं तदुच्यते-तरकृच्छ्रमुच्यते (क.)

३३. विच्छिन्नमुच्छेषगुरुशेषः-विच्छिन्नमुच्छेषगुरुशेषः

(घ. य.)

स्वैगुण्य- शिशु छिद्रनी विगुण्यता मूत्रेन्द्रियके छिद्रकी विगुण्यतासे, अनिकाक्षेपैः अने वायुना आक्षेपने धर्ध वायुके आक्षेपके कारण, किञ्चित् थोड़ा कुल, मूत्रम् च मूत्र मूत्र, मणिसन्धौ मणिसन्धिभा मणिसन्धिमें, विवृति रोकार्थ रहे छे रुक जाता है, उच्छेष- भाड़ी रहेवा मूत्रथी मूत्रके शेषसे, गुरुशेषः भारे थर्ध भयेव शिशुवावा रोगीनु भारी शिशुवाले रोगीका, विवृति तूटी धाराभी आवतुं तूटकर आती धारावाला, तत् ते मूत्र वह मूत्र, पश्चात् पाछाभी पीछेसे, जरक वेदना बिना दर्दके बिना, अथवा च अतिरुक् अथवा अतिशय वेदना सहित अथवा बहुत दर्दके साथ, सवेत् सवे छे निकलता है, सः ते वह, मूत्रोत्सङ्गः मूत्रोत्सङ्ग कहेवाय छे मूत्रोत्सङ्ग कहा जाता है ॥ ३३३ ॥

33. When in consequence of the abnormality of the urinary outlet and of the large and heavy size of the phallus the urinal flow ejected by vata is retained in part and accumulated in the region of the glans penis, subsequently this residual urine dribbles out accompanied either with severe or no pain. This condition of stammering urination is called 'Mutra-utsanga' or residual urination.

मूत्रसंक्षयस्य निदानलक्षणे—

वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति संक्षयः ॥ ३३४ ॥

वातात् वायुने धर्ध वायुके कारण, मूत्रे मूत्र मूत्रके, शुष्यति सुकाई जता सूख जाने पर, वाताकृतिः वात-लक्षणे युक्त वायुके लक्षणोंवाला, संक्षयः मूत्रसंक्षय मूत्र-क्षय, मूत्रसंक्षय, सवेत् थाय छे होता है ॥ ३३४ ॥

34. When the urinary secretion dries up owing to excessive vata, there is induced a condition called 'Samkshaya' or presson of urine characterised by supsymptoms of vata morbidity.

मूत्रातीतस्य निदानलक्षणे—

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।

मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ३३५ ॥

चिरम् धारया वधत सुधी बहुत देर तक, धारयतः मूत्र धारय करी राखनारने उपस्थित मूत्रवेगको, रोक रखनेसे मूत्रम् मूत्र मूत्र, त्वरया जल्दी जल्दीसे, न प्रवर्तते उतरतुं नथी प्रवृत्त नहीं होता, मेहमानस्य अथवा मूत्रभाग भाटे प्रयत्न करता अथवा मूत्र त्यागके लिए प्रयत्न करने पर, मन्दम् वा मूत्र धीरे धीरे उतरे छे मूत्र धीरेसे प्रवृत्त होता है, सः ते वह, मूत्रातीतः मूत्रातीत मूत्रातीत उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ३३५ ॥

35. When a man habitually given to long withholding of the urge for urination performs the act of micturition, the flow does not start immediately or flows out very slowly; this condition is called 'Mutraeteeta' or delayed micturition.

मूत्राष्टीलाया निदानलक्षणे—

आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्धा वायुश्चलोज्जताम् ।

कुर्यात्तीव्रार्तिमष्टीलां मूत्रविण्मार्गरोचिनीम् ॥ ३३६ ॥

वस्तिगुदम् अस्ति तथा गुदाने वस्ति और गुदमें, रुद्धा रुंधाईने रुककर, आध्मापयन् आध्मान करी आध्मान करके, वायुः वायु वायु, चलोज्जताम् जलजी उपसेली ऊंची ऊठी हुई, तीव्रार्तिम् तीव्र वेदना युक्त अतिशय पीड़ा करनेवाली, मूत्रविट् मूत्र तथा मूत्र मूत्र और मलके, मार्ग मार्गने मार्गको, रोचिनीम् रुंधनार रोकनेवाली, अष्टीलाम् अष्टीलाने अष्टीलाको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है ॥ ३३६ ॥

36. When the vata, being obstructed, distends the bladder and the rectum, it gives rise to the formation of the condition called an Astheela (stone-hard tumour) which is movable

elevated, acutely painful and obstructive of the urinary and rectal passages.

वातवस्तेर्निदानलक्षणे—

मूत्रं धारयतो वस्तौ वायुः कुद्धो विधारणात् ।

मूत्रोद्यार्तिकण्डूभिर्जातवस्तिः स उच्यते ॥३७॥

मूत्रम् मूत्र मूत्रको, धारयतः धारयु करनारने रोक्ते हुए मनुष्यको, विधारणात् मूत्रवेग रोक्नेवाली मूत्रवेगके रोक्नेसे, कुद्धः प्रकोप पाभेदे। प्रकुपित हुआ, वायुः वायु वायु, वस्तौ अस्तिर्भां वस्तिमें, मूत्ररोध मूत्ररोध मूत्ररोध, अर्ति- पीडा पीडा, कण्डूभिः तथा भोज्यात् उत्पन्न करे छे और कण्डूको उत्पन्न करता है, सः ते वह, वातवस्तिः वातवस्ति वातवस्ति, उच्यते उच्यते छे कहाती है ॥ ३७ ॥

3.7 In a person who is habitually suppressing the urge for micturition, the vata in the bladder becomes provoked owing to suppression of its action and causes retention of urine, pain and itching sensation in the bladder. This is called the vata disease of the bladder.

उष्णवातस्य निदानलक्षणे—

ऊष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।

उष्णवातः सृजेत् कुच्छ्राद्वस्त्युपस्थार्तिदाहवान् ३८

वस्ति- अस्ति वस्ति, उपस्थ- तथा मूत्रेन्द्रियभां और शिथलमें, अर्ति- पीडा पीडा, दाहवान् तेभ्य दाह करनार वायु एवं जलन करनेवाली वायु, ऊष्मणा पित्तनी गरमीभी पित्तकी गरमीसे, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, शोषयन् सुखीने सुखाकर, सोष्मकम् उष्णतायुक्त उष्णतायुक्त, रक्तपीतकम् रातुं तेभ्य पीतुं मूत्र लाल एवं पीला मूत्र, कुच्छ्राद्वस्त्युपस्थार्ति कठिनाईसे, सृजेत् गतारे छे प्रवाहण करता है, उष्णवातः ते उष्णवात उच्यते छे वह उष्णवात कहा जाता है ॥ ३८ ॥

३७. विधारणात्-विधारणे (व.)

मूत्रं धारयतो वस्तौ-मूत्रसाधारणे वस्तौ (म.)

३८. सोष्मकं-सोष्मको (म.)

38. The vata, combining with the heat of pitta, heats up the urine, dries it up, turns it red and yellowish in color. This ushna-vata or vata-cum-pitta disease gives rise to difficult urination accompanied with pain and burning in the bladder and the phallus.

वातकुण्डलिकाया निदानलक्षणे—

गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ।

मूत्रस्य विगुणो वायुर्भेद्यव्याविद्धकुण्डली ॥३९॥

मूत्रं विहन्ति संस्तम्भमङ्गगौरववेष्टनैः ।

तीव्ररुद्धात्रविद्वसन्नैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥४०॥

मूत्रस्य मूत्रनी मूत्रकी, गतिसङ्गात् अतिना रोधभी गतिमें रुकावट आनेसे, उदावृत्तः उद्वर्तवाणे। ऊपरकी और गतिशील, सः विगुणः ते दोषवाणे। वह दोषवाणी, वायुः वायु वायु, मूत्रस्थानमार्गयोः मूत्रस्थानभां अने मूत्रमार्गभां मूत्रस्थानमें और मूत्रमार्गमें, भेद्य- व्याविद्ध प्रतिधात पाभेद, वक्ष प्रतिहत, वक्र, कुण्डली अने कुण्डलाकार थर्ध तथा कुण्डलाकार होकर, मूत्रम् मूत्रने। मूत्रका, विहन्ति विधात करे छे विधात कर देता है, संस्तम्भमङ्ग- स्तंभ, अङ्ग जेवी वेदना स्तम्भ, मङ्गके सदृश वेदना, गौरव-शुभ्रता मारीपन, वेष्टनैः उद्भेष्टन ऐठन, तीव्ररुद्ध तीव्र पीडा अतिपीडा, मूत्र-विद्वसन्नै मूत्ररोध, तथा भक्षरोध मूत्ररोध तथा मलरोध, ये लक्षणांभी युक्त थध इन लक्षणोंसे युक्त होकर, मूत्रम् मूत्रने। मूत्रका, विहन्ति विधात करे छे विधात करता है, सा ते वह, वातकुण्डलिका इति वातकुण्डलिका उच्यते छे वात-कुण्डलिका कही जाती है, ॥ ३९-४० ॥

39-40. Owing to clogging in the urinary passages, the vata is turned upwards and thus its motion, becoming broken and vitiated, it assumes either a crooked or circum-gyratory motion in the bladder as well as in the urinary

४०. मङ्ग-मम (स व.)

channels; It then vitiates the urinary function, giving rise to rigidity, breaking pain, heaviness, girdle-pain severe colic and retention of urine and feces. This condition is termed 'vata-kundalika' or circum-gyratory vata-disorder of the bladder.

रक्तग्रन्थेर्निदानलक्षणे—

रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् ।
ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥४१॥
अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते ।

वातकफात् वात अने कक्षी वायु और कफसे, दुष्टम् दूषित थयेलुं दूषित हुआ, रक्तम् रक्त रक्त, वस्तिद्वारे वस्तिद्वारमें वस्तिद्वारमें, सुदारुणम् अत्यन्त भयंकर, ग्रन्थिम् गाँठ ग्रन्थि, कुर्यात् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है सः ते रोगी, तदावृतम् तेनाथी रोकाई जवाने लीथे इस ग्रन्थिसे रुकनेके कारण, कृच्छ्रेण मुश्केलीथी कठिनाईसे, मूत्रम् सृजेत् पेशाब करे छे मूत्र त्यागता है, अश्मरीसम- पथरीना जेवा अश्मरीके सदृश, शूलम् शूलवाला शूलवाले, तम् ते ग्रन्थिने उष्ण ग्रन्थिको, रक्तग्रन्थिम् रक्तग्रन्थि रक्तग्रन्थि प्रचक्षते छे कहते हैं ॥४१-३॥

41-41½. The blood vitiated by the vata and the kapha causes a serious kind of tumor in the neck of the bladder. Owing to the obstruction thus caused, the man passes urine with difficulty and pain, similar to that felt in the condition of stone in the urinary passage. This condition is known as the 'Rakta-granthi' or blood-tumor in the bladder.

विड्विघातस्य निदानलक्षणे—

रुक्षदुर्बलयोर्वतिनोदावृतं शक्यदा ॥४२॥
मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विद्वंससृष्टं तदा नरः ।

४१½. रक्तग्रन्थि-मूत्रग्रन्थि (ख. घ. स. त.)

विद्वंसं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥४३॥

रुक्ष- ३क्ष रुक्ष, दुर्बलयोः अने दुर्बल मनुष्योने और दुर्बल मनुष्योंका कृच्छ्र मूत्र मल, वातेन वायुधी वायुसे, उदावृतम् उपर तरफ जध ऊर्ध्वगति होकर, यदा न्यारे जब, मूत्रस्रोतः मूत्रना स्रोतमें मूत्रस्रोतोंमें, प्रपद्येत पहुँचे छे पहुँच जाताहै, तदा नरः तब नरः मनुष्य तब पुरुष, कृच्छ्रात् मुश्केलीथी कठिनाईसे, विद्वंससृष्टम् विड्वाना संसर्ग तथा गंधवाला पेशाब मलके संसर्ग और गंधवाला मूत्र, मूत्रयेत् करे छे त्यागता है, तदा तेने इसे, विड्विघातम् विड्विघात विड्विघात विनिर्दिशेत् छेवे कहें ॥ ४२-४३ ॥

42-43. When the morbid vata enters the urinary passage the person then passes with difficulty urine that is mixed with fecal matter and which is foul-smelling. This condition is to be known as 'Vid-vighata' or fecal fistula.

वस्ति कुण्डलस्य निदानलक्षणे—

द्रुताध्वलङ्गनायासादभिघातात् प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद् वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥४४॥
शूलस्पन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्वारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥४५॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शूलविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥४६॥

द्रुताध्वलङ्गन- जलदी भाग आधवाथी बीघतासे मार्ग चलनेसे, आयासात् परिश्रमथो परिश्रमसे, अभिघातात् अभिघात थवाथी चोट लगनेसे, प्रपीडनात् अड्डावाथी दब जानेसे, स्वस्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, उद्वृत्तः भुज डेरवी उपर आती मुखको परावृत कर ऊपरकी ओर उठ करके, वस्तिः वस्ति, गर्भवत् गर्भ जेवी गर्भके समान, स्थूलः मोटी मोटी, तिष्ठति थो रडे छे हो जाती है शूलस्पन्दन-

४४. सृजेद्वारो-सृजेद्वारां व. ड.)

, पीडितस्तुसृजेद्वारां-पीडितः संसृजेद्वारां (फ.)

शूल, स्पन्दन शूल, स्पन्दन, दाह-आर्त- अने दाहपी पीडायेह मनुष्यने और दाहसे पीडित मनुष्यको, बिन्दुम् टीपुं बुंद, बिन्दुम् टीपुं बुंद, स्रवति अपि पेशाव आतरे छे मूत्र आता है, पीडितः तु अस्तित्वे इयावनाथी ह्वानसे, संस्तम्भ-स्तम्भ स्तम्भ, उद्वेष्टन- अने उद्वेष्टननी और ऐठनकी, अतिमान् पीडाथी युक्त थर्ष दर्वसे युक्त होकर, धारान् धार धाराके रूपमें, सृजेत् छोडे छे मूत्रको त्यागता है, पवनप्रबलम् प्रबल पवनवाणी वायुकी प्रबलतावाली, अशुद्धिभिः मूत्रं शुद्धिवाणा वैद्योथी मन्द बुद्धिवाले वैद्योंसे, प्रायः धृष्टु अर्ध प्रायः करके, दुर्निवारक न अटके औवी अचिकित्स्य, बाह्यविषोपमम् शस्त्र तथा विष जेवी शस्त्र और विषके समान, चोरम् भयंकर भयानक, तम् ते उस वस्तिको, वस्तिकुण्डलम् अस्तिकुण्डलिका वस्तिकुण्डलिका, बाहुः कडे छे कहते हैं ४४-४६

44-46. By excessive running, way-faring, jumping, exertion, trauma or compression, the bladder is displaced upwards; and becoming enlarged, it appears like the gravid uterus. The patient getting afflicted with colic, throbbing and burning pain, passes urine drop by drop. When the bladder region is pressed, the urine comes out in a jet. This condition is characterised by rigidity and girdle pain and is termed 'basti-kundala' or circular distension of the bladder. It is a dreadful condition comparable in seriousness to injury by weapon or poisoning. It is generally caused by predominant morbidity of vata and cannot be cured by the mediocre physician.

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

तस्मिन् ते उस वस्तिकुण्डलिकाके साथ, पित्तान्विते पित्त-युक्त होय ते। पित्तका संवन्ध होने पर, दाहः दाह-दाह,

शूलम् शूल शूल, मूत्रविवर्णता अने मूत्रनी विवर्णता थाय छे और मूत्रकी विवर्णता होती है ॥ ४४३ ॥

46. If the condition is accompanied with pitta-morbidity, there will be burning, colic and varied coloration of urine

श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ४७

श्लेष्मणा अस्तिकुण्डलिका कथी युक्त होय ते। वस्ति-कुण्डलिकाके साथ कफका संवन्ध होने पर, गौरवम् भारेपण मारीपन, शोफः सोओ शोथ, मूत्रम् तथा पेशाव और मूत्र, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, घनम् घट घट, सितम् अने धोणो थाय छे एवं श्वेत होता है ॥ ४७ ॥

47. While if accompanied with kapha-morbidity, there will be heaviness, swelling and unctuous, dense and pallid condition of the urine.

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।

अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ॥ ४८ ॥

श्लेष्मरुद्धविलः जेनु छिद्र कथी रुंधायुं होय जिसका छिद्र कफसे अवरुद्ध हो। पित्तोदीर्णः अने जेमा पित्तनी प्रबलता होय और जिसमें पित्तकी प्रबलता हो, वस्तिः ते अस्तिकुण्डलिका वह वस्तिकुण्डलिका, न सिध्यति साध्य नहीं असाध्य है, अविभ्रान्तविलः जेनु छिद्र रुंधायुं न होय जिसमें द्वार बन्द न हुआ हो, यः तु अने जे और जो, न कुण्डलीकृतः कुण्डली न वणी अर्ध होय ते कुण्डलाकार न बनी हो वह, साध्यः साध्य छे साध्य है ॥ ४८ ॥

48. Where the orifice of the bladder gets obstructed by kapha and where there is provocation of pitta too, it does not yield to treatment. If the orifice of the bladder is not

४७. सितम्-वितम् (घ.)

४८. गौरवं-चायते (घ. फ.)

४८. श्लेष्मरुद्धविलः-श्लेष्मरुद्धविलः (घ.)

displaced, the condition is curable; but if it is twisted round and displaced, the condition is incurable.

स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते हन्मोहः श्वास एव च ।

वस्तौ भरित वस्तिके, कुण्डलीभूते कुण्डली वशी गच्छे
होय तो। कुण्डलाकार होने पर, हन्मोहः होयने। मोह
हृदयमें मूर्च्छा, श्वासः च एव अने श्वास और श्वास,
स्यात् थाय छे होते हैं ॥ ४८३ ॥

48½. When the bladder is twisted and displaced, there will occur cardiac distress, fainting and dyspnea.

मूत्राघातानां चिकित्सा—

दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ॥४९॥
वस्तिमुत्तरवस्ति च सर्वेषामेव दापयेत् ।

दोषाधिक्यम् दोषनी अधिकता इनमें दोषकी
अधिकता, अवेष्य ओर्ध्वे देखकर, एतान् ओर्ध्वानी
इनकी, मूत्रकृच्छ्रहरैः मूत्रकृच्छ्र मूत्राघात ओषधी
मूत्रकृच्छ्रनाशक योगोसे, जवत् थिकित्सा करनी ओर्ध्वे
चिकित्सा करनी चाहिए, सर्वेषाम् एव सध्या मूत्र-
दोषमा समी मूत्रशेषमें, वस्तिम् भरित वस्ति, उत्तर-
वस्तिम् च तथा उत्तरवस्तिने। तथा उत्तरवस्ति, दापयेत् प्रयोग करनी
चाहिए ॥४९३॥

49-49½. Diagnosing the predominance of the morbid humor, these conditions should be treated by measures curative of dysuria. Enemata and urethral douches should be admi-

४८३. हन्मोहः—तृणमोहः (ड. व. फ.)

४९. दोषाधिक्यम्—दोषवेगम् (ड.)

४९३. दापयेत्—योजयेत् (क. ख. ग. ह.)

॥ अस्मादनन्तरम्—

उत्तरवस्तिविधिः

इत्यधिकः पाठः (क) पुस्तके ।

nistered in all morbid conditions of the bladder.

उत्तरवस्तेविधिः—

पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छुष्णमौत्तरवस्तिकम् ॥५०॥

जात्यश्वहनवृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।

रौप्यं वा सर्वपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥५१॥

औत्तरवस्तिकम् उत्तरवस्तिनं उत्तरवस्तिका, पुष्प-
नेत्रम् तु पुष्पनेत्र पुष्पनेत्र, हैमम् सौम्यानुं स्वर्णका,
रौप्यम् वा अथवा रुपानुं अथवा चांदीका, शुष्णम्
खीसुं और शुष्ण, जाति- अर्ध चमेली, अश्वहन- ३
करेणुना धूनी या कनेरके फूलके, वृन्तेन अर्ध डंडलके,
समम् समान समान, गोपुच्छ- गायना पूछाना
गायके पूछके आकारका, सर्वपच्छिद्रम् सरसव नेवडा
छिद्रवाणुं सरसों जितना छिद्रवाला, द्विकर्णम् ये डंडलका-
वाणुं दो कर्णिकावाला द्वादशाङ्गुलम् अने बार
अर्धवाणुं और लम्बाईमें बारह अङ्गुलका, स्यात् होवुं
ओर्ध्वे होना चाहिए ॥ ५०-५१ ॥

50-51. The catheter should be of gold or silver and smooth, and the tip must be of the size of the stalk of a jasmine or oleander flower and tapering in shape like the cow's tail. It must have a hole of the size of a mustard seed. Its length must be twelve fingers breadth and it must be provided with two ears.

तेनाजवस्तिरुक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।

यथावयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥५२॥

५०. पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छुष्णमौत्तरवस्तिम्—पुष्पनेत्रं तु

हैमं स्याच्छुष्णमौत्तरवस्तिकम् (ड.)

॥ जात्यश्वहनवृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम्—गोपुच्छम् वृन्त-

समं जात्यश्व- इनपुष्पयोः (क.)

॥ जात्यश्वहनवृन्तेन—जातीपुच्छम् वृन्तेन (क.)

आजवस्ति- अङ्गुली अस्तिर्भा वस्तिर्भा वस्तिर्भा, युक्तेन आंघ्री बांधकर, तेन ते वडे उससे, स्नेहस्य अर्धपलम् अस्ति स्नेह स्नेहकी दो तोलेकी मात्रा, यथावयः-विशेषेण अथवा वयना भेदने अनुसार अथवा वयमेदके अनुसार, विकल्प्य अङ्गुलीने कल्पना करके, स्नेहमात्रा वा स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्रा, नवेत् अङ्गुली अङ्गुली देवे ॥५२॥

52. This should be attached to a goat's bladder and the unctuous medication given through it must be two tolas in measure; or the dose administered may be in keeping with the age and other conditions of the patient.

आतस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
सृष्टविण्मूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥५३॥
क्रजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेद्रे घृताक्तया ।
शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता वजेत् ॥५४॥
ततः शोफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥५५॥

आतस्य नहायेत् ज्ञान करके रसेन भांस्तरस्य साथे मांसरस, पयसा अपि वा अथवा दूध साथे या दूधके साथ, भुक्तभक्तस्य लेखे भोजन कियुं छे जिसने भोजन किया है, सृष्टविण्मूत्रवेगस्य तथा लेखे भक्षभूतने त्याग कियुं छे तेलु और जिसने मलमूत्रका त्याग किया है उस, जानुसमे गोष्ठ्यु नेटवा उंथा घुंठनोके बराबर ऊंचे, मृदौ पीठे आभण पीठ पर कोमल आसन पर, क्रजोः सीधा सीधा, सुखोपविष्टस्य सुभेथी भेठे शरीना सुखपूर्वक बैठे हुए रोगीके, हृष्टे हर्षयुक्त उत्तेजित, मेद्रे शिशुर्भा शिशुके, घृताक्तया धी योपडेव घृतसे सिद्ध की हुई, शलाकया शलाका वडे बालाकासे, गतिम् भूत-भांर्भा मूत्रमार्गको, अन्विष्य शोधीने देखकर, यदि ले यदि, अप्रतिहता अटक्या वमर बिना रुकावटके,

५३. सृष्टविण्मूत्रवेगस्य-विषयवर्गमूत्रस्य (ब. फ.)

५४. शलाकया-शलाकिते (क. ह. न.)

वजेत् अङ्गुली अङ्गुली अथ तो अन्दर चली जाय तो, ततः त्याग पक्षी तव पश्चात्, शोफः-शिशु नेटवा शिशुके, प्रमाणेन प्रमाण्युर्भा प्रमाणमें, पुष्पनेत्रम् पुष्पनेत्रने। पुष्पनेत्रको, प्रवेशयेत् प्रवेश करावे। प्रविष्ट करे, गुद-वत् अने गुदानी अस्तिनी पेठे और गुदाकी वस्तिकी भांति, सेवनीम् सेवनीनी सेवनीके, अनु सीधायु साथ साथ सीधमें, मूत्रमार्गेण मूत्रमार्गर्भा मूत्रमार्गमें, प्रणयेत् हर्ष अङ्गुली ले जाय ॥ ५३-५५ ॥

53-55. The patient should have bathed, taken his food mixed with meat-juice or milk, and should have voided his feces and urine. He should be seated on a knee-high and soft seat in a straight and comfortable position. His phallus should be made erect and the probe, smeared with ghee, should be inserted into the urethra. If the probe can be passed without any obstruction, then the catheter should be introduced according to the size of the phallus (in the line of perineal raphe) and in the same manner as that described about the enema-nozzle for the anus.

हिंस्यादतिगतं वस्तिमूने स्नेहो न गच्छति ।
सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नैत्रमेव च ॥५६॥
प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत् ।

अतिगतम् अतिशय अङ्गुली अङ्गुली नेत्र नेत्रके अधिक जाने पर, वस्तिम् अस्तिर्भा वस्तिर्भा, हिंस्यात् गुकसान करे छे चोट पहुंचती है, ऊने स्नेहः ओष्ठुं गयुं होय तो स्नेह कम जानेसे स्नेह, न गच्छति पहुंचती नही नहीं पहुंचता, सुखम् अङ्गुली अङ्गुली सुभेथी अतः सुखसे, निष्कम्पम् हाथने कंपाव्या वगर बिना हाथको कम्पाते हुए, प्रपीड्य अस्तिपुटके दांभी वस्ति-

५६. हिंस्यादतिगतं-हिंस्यादतिगतं (ब. फ.)

पुटको दबाकर, नेत्रम् च एव औषध अंदर गया।
पछी नेत्रने औषधके अन्दर प्रविष्ट होनेके पश्चात् नेत्रको,
मिष्कर्वेत् पाछुं जेथी देवुं निकाल लेवे, प्रत्यागते
वस्ति पाछी आवे तयारे वस्तिके वापस आ जाने पर,
द्वितीयम् भीष्ण दूसरी, तृतीयम् च अने त्रीष्ण और
तीसरी वस्ति, प्रदापयेत् आपवी देवे ॥५६१॥

56-56½. If it penetrates too far, it
hurts; and if insufficiently inserted, the
unctuous medication does not reach
its destination. Then, compressing the
douche-bladder without shaking it and
without causing discomfort to the
patient, the douche-tube, i. e. the
catheter, should be with-drawn. After
the fluid has returned a second and
third douche should be given.

मनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च ॥५७॥
पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्वपैः ।
वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्पाकैः ससहाचरैः ॥५८॥
मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्ति कृत्वा प्रवेशयेत् ।
अग्रे तु सर्वपाकारां पश्चार्धे माषसंमिताम् ॥५९॥
नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम् ।
नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ चाङ्गुष्ठसंमिताम् ॥६०॥
छेदे प्रत्यागते ताभ्यानुवासनिको विधिः ।
परिहारश्च सव्यापत् ससम्यग्दत्तलक्षणः ॥६१॥

मनागच्छन् तु पाछी आवे नहि तो तेनी यदि
वापस न आये तो, उपेक्ष्य उपेक्षा करवी उपेक्षा
करनी चाहिए, रजनीव्युषितस्य पक्षु रात आभी
आभी अथ तो रात भर उपेक्षा करने पर यदि वापस न

आये तो, पिप्पली- पीपर पिप्पली, लवण- लवण
नमक, अगारधूम- गृहधूम गृहधूम, अपामार्ग- अथेडे।
चिरचिटा, सर्वपैः सरसव सरसों, ससहाचरैः सहाचर
सहाचर, वार्ताकुरस- वार्ताकुने। रस वार्ताकुचा रस,
निर्गुण्डी- निर्गुंड़ी संभाल, शम्पाकैः अने गरभाणे
और अमलतास इनको, मूत्राम्लपिष्टैः गोमूत्र तथा
अम्ल द्रव्यों साथे पीसीने गोमूत्र तथा कांजी आदि
अम्ल द्रव्यके साथ पीसकर, सगुडैः गोण नांभी गुड मिला-
कर, अग्रे तु आगला अर्ध भागमा अग्रिम अर्ध भागमें,
सर्वपाकाराम् सरसवना आकारनी सरसोंके आकारकी,
पश्चार्धे अने पाछवा अर्ध भागमा और पीछले
अर्ध भागमें माषसंमिताम् अउडे जेवडी उदद जितनी
मोटी, नेत्रदीर्घाम् पुष्पनेत्र जेटली दांभी पुष्पनेत्रके
समान लम्बी, सुकुमाराम् डोभण कोमल, अभङ्गुराम्
भांगी न अथ तेवी नहीं टूटनेवाली, वर्तिम् वर्ति
वर्ति, कृत्वा अनावी बनाकर, घृताभ्यक्ताम् घी ओपडी
घीसे छिगध करके, मूत्रनाड्याम् मूत्रनाडीमां मूत्र
नाडीमें, नेत्रवत् पुष्पनेत्रनी पेडे दांभल करवी पुष्प-
नेत्रकी भांति दाखल करे, पायौ च अने गुदामां और
गुदामें, अङ्गुष्ठसंमिताम् डोभना अंगूठा जेवडी हाथके
अंगूठेके प्रमाणकी प्रवेशयेत् दांभल करवी दाखल करे,
ताभ्याम् ते अनेथी मेढू और गुदामें वर्ति देनेसे, स्नेहे
स्नेह स्नेहके, प्रत्यागते पाछो वणी आवे तयारे
वापस आने पर, आनुवासनिकः अनुवासननी
अनुवासनकी, विधिः विधि करवी जेधेओ विधि करनी
चाहिए, सव्यापत् उत्तरवस्तिनी व्यापत् उत्तरवस्तिकी
व्यापत्ति, ससम्यग्दत्तलक्षणः उत्तरवस्तिना सम्यग्यो-
गनां लक्षण उत्तरवस्तिके सम्यग्योगके लक्षण, परिहारः च
अने परहेष्ण अनुवासनमां उडेवार्ध गयेवनां समान
अथवा और परहेजको अनुवासनमें कहे गयेके समान
जानना चाहिए ॥ ५७-६१ ॥

57-61. If it does not return, it may
be ignored for a night. If it has not
returned after a night, prepare a suppo-
sitory with long pepper, rock salt,
kitchen-smoke, rough chaff, rapessed,
the juice of brinjal, chaste tree purging

५७. रजनीव्युषितस्य-रजनी व्युषितस्य (घ.)

५८. शम्पाकैः-शम्पाकैः (ख)

६१. परिहारश्च-परिहारस्य (घ)

घनच्छेदकान्तरम्—

कीर्णा विशेषमाह

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

cassia and crested purple nail dye rubbed into paste with cow's urine and acid article and mixed with gur. The suppository should be of the size of the mustard seed at the tip and of the blackgram seed at the base. It should be of the length of the catheter and soft and unbreakable. It should be lubricated with ghee and inserted in the manner of the catheter into the urethral passage, and another suppository of the size of a thumb should be inserted into the anus. After the unctuous fluid has returned from both the urethra and the anus, the after-treatment laid down in the case of the unctuous enema should be followed. The after-care complications and characteristics of a successful administration of the urethral douche are the same as those described regarding unctuous enema.

स्त्रीणामुत्तरवस्तिदाने विशेषः—

स्त्रीणामार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
गर्भासना सुखं स्नेहं तदाऽऽदत्ते ह्यपावृता ॥६२॥
गर्भे योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।

स्त्रीणाम् स्त्रीभ्योऽने स्त्रियोका, तु ते। तो, तव आ-
यह, प्रतिकर्म तु उपचार प्रतिकर्म, आर्तवकाले आर्त-
वना समर्थमा आर्तवकालमें, आचरेत् करे। स्नेहं स्ने-
हना चाहिए, हि करे। के क्योंकि, तदा त्वारे तव,
गर्भासना गर्भाशय गर्भाशय, अपावृता खुली गथुं
दे।वाभी अवरोध न होनेसे, स्नेहम् स्नेहने स्नेहको, सुखम्
सुखे। सुखपूर्वक, आदत्ते अदत्ते करे छे प्रहण कर
केता है, तदा ते समये उस समय, मारुते पवन
वायुके, जिते जिते। जिते शान्त हो जानेसे, योनिः

६२. गर्भासना-गर्भाशयः (प)

योनि योनि, गर्भम् शीघ्रम् गृह्णाति- अददीथी गर्भं
॥६२॥ करे छे गर्भको शीघ्र प्रहण कर लेती है ॥६२॥

62-63. For women, this douche-therapy should be given during their menstrual period, as the mouth of the uterus is open at the time and readily receives the fluid injected. If the vata is thus subdued, the uterus becomes readily impregnable.

वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥६३॥
योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ।
अप्रस्रवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ॥६४॥
विदध्यादुत्तरं वस्ति यथास्वौषधसंस्कृतम् ।

वस्तिजेषु अस्तिथी उत्पन्न यथैव वस्तिजन्य, योनि-
विभ्रंशजेषु तथा योनिना विभ्रंशथी उत्पन्न यथैव
तथा योनिभ्रंशजन्य, विकारेषु च विकारोभा रोगोर्मे,
तीव्रेषु तीव्र तीव्र, योनिशूलेषु योनिशूलभा योनिशूलोर्मे,
योनिव्यापत्सु योनिनी व्यापत्तिभा योनिनी व्यापत्ति-
योर्मे, असृग्दरे रक्तप्रदरभा रक्तप्रदरमे, मूत्रे च मूत्र
मूत्रके, अप्रस्रवति म्रिदुध न आववाभा न आनेमे,
बिन्दुं बिन्दुं अने वणी दीपुं दीपुं बूंद बूंदकर,
स्रवति अपि मूत्र आववाभा आनेमे, यथास्व- योत-
योताना अपनी अपनी, औषधसंस्कृतम् औषधथी संस्कार
करे। औषधियोंसे संस्कृत, उत्तरम् वस्तिम् उत्तरवस्ति
उत्तरवस्ति, विदध्याद हेरी भेधे। देनी चाहिए
॥६३-६४॥

63-64. The douche prepared with appropriate medications should be administered in disorders of the bladder, prolapse of the uterus, severe uterine colic, other gynecic disorders, menorrhagia, stasis of urine and in conditions of incontinence where the urine dribbles drop by drop.

६४. यथास्वौषधसंस्कृतम्—यथास्वौषधमिश्रितम् (प. फ.)

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥६५॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च ।

प्रमदानाम् श्रीश्रीभा उत्तरभस्ति आपवा भाटे
त्रियोंमें उत्तरवस्ति देनेके लिए, पुष्पनेत्र- पुष्पनेत्रनी
पुष्पनेत्रकी, प्रमाणम् छ'आ' लंबाई, दशाङ्गुलम् दश
आंगुल दस अंगुल, मूत्रस्रोतः-परीणाहम् तेनी परिधि
मूत्रस्रोतना नेवी उसकी परिधि मूत्रस्रोतके समान,
मुद्रस्रोतः अनुवाहि च अने छिद्र भगपेसी जय ऐवकुं
होपुं ओधकी और छिद्र मूंगके प्रवेशयोग्य होना
चाहिए ॥ ६५३ ॥

65-65½. The catheter in the case of
women should be ten fingers-breadth
in length. Its circumference should be
of the size of the urethral canal and
the channel of the catheter should be
large enough to allow the free passage
of a green-gram seed.

अपत्यमार्गे नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ॥६६॥
छाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ।

नारीणां श्रीश्रीभा त्रियोंके, अपत्यमार्गे योनि-
मार्गभा अपत्यमार्गमें, चतुरङ्गुलम् अस्तिनेत्र चार
आंगुल वस्तिनेत्र चार अंगुल, मूत्रमार्गे तु तथा मूत्र
मार्गभा तथा मूत्र मार्गमें, छाङ्गुलम् छे आंगुल दो
अंगुल, बालायाः तु तथा कन्याना मूत्रमार्गभा इकत
और बालाके मूत्रमार्गमें सिर्फ, एकम् ओके एक, अङ्गुलम्
आंगुल अंगुल, विधेयम् दामल करवुं ओधकी प्रविष्ट
करना चाहिये ॥ ६६३ ॥

66-66½. It should be inserted into
the vagina upto a depth of four fingers-
breadth and upto two fingers-breadth
in the urethra in, the case of an adult
woman. While in the case of tender
girls, the catheter should be introduced

६५३. मुद्रस्रोतो-मूत्रस्रोतो (ख.)

६६. अपत्यमार्गे-गर्भमार्गे तु (क. घ.)

only upto one finger-breadth in the
urethra.

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ॥
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवंशगतं सुखम् ।
द्विस्त्रिभ्यतुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ॥६८॥
वस्तौ वस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत् ।

उत्तानायाः श्रीने अती चित, शयानायाः सुव्यावी
लेटाकर, सक्थिनी सक्थिनीने टांगोंको, सम्यक् अरापर
मली प्रकार, सङ्कोच्य संकोचावीने संकुचित करवाके,
अथ पछी पश्चात्, नेत्रम् पुष्पनेत्रने पुष्पनेत्रको, अस्याः
श्रीना इसके, अनुवंशगतम् पृष्ठवंशनी सीधावर्गभा
पृष्ठवंशके अनुसार सीधा, सुखम् सुभपूर्वक सुखपूर्वक,
प्रणयेत् दामल करवुं प्रविष्ट करे, वस्तौ अस्तिकर्मभा
वस्तिकर्ममें, अहोरात्रेण ओके अहोरात्रभा एक अहोरात्रमें,
द्विः त्रिः ऐवार त्रयवार दो, तीन, चतुःइति छे चार
वार या चार बार, स्नेहान् स्नेहनी स्नेहकी, योजयेत्
योजना करवी ओधकी योजना करनी चाहिए, वस्तौ-
अस्ति वस्ति, प्रणीते च आपी दीधा पछी देनेके
पश्चात्, वर्तिः वर्ति वर्ति, पीनतरा-वधारे जड़ी अधिक
मोटी, भवेत् देवी ओधकी प्रविष्ट करनी चाहिए ॥६७-६८३॥

67-68½. This should be done when
the woman is lying in bed in a supine
position with the thighs well flexed.
The catheter should be introduced in
the line of the curve of the spinal
column and in such a way that no
discomfort is caused to the patient.
Two, three or four unctuous douches
should be injected in the course of a
day and night into the bladder. The
suppository to be used for getting the

६८. योजयेत्-दापयेत् (घ.)

६८३. वस्तौ वस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत्-वस्ति वस्तौ

प्रणीते च वस्तिश्चानन्तरं भवेत् (घ. घ.)

,, वर्तिः पीनतरा भवेत्-वस्तिश्चानन्तरं भवेत् (घ. क.)

injected fluid to return should be thicker than the catheter.

त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ॥६९॥
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनरुपहात् ।

स्नेहमात्राम् स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, विवर्धयेत् पधार्ता रहेतां बढ़ाते हुए, कर्म उत्तरभस्ति-
कर्म उत्तरवस्ति कर्मको, त्रिरात्रम् त्रय रात तीन रात
तक, कुर्वीत करवुं करना चाहिए, पुनः उपहात् त्रय
दिवस पछी वणी फिर तीन दिनके पश्चात्, अनेन आन
इस, विधानेन विधिसे विधिसे, कर्म उत्तरभस्तिकर्म
उत्तरवस्तिकर्म, कुर्यात् करवुं करे ॥ ६९३ ॥

69-69½. This treatment should be done for three nights with gradual increase of the dose of the unctuous medication. In the same manner, treatment should be repeated after an interval of three days.

शङ्खकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ॥७०॥

अतः हवे अक्षीथी अब इसके आगे, शिरः- शिरना
शिरके, विकाराणाम् रोगोना रोगोंके, कश्चित् केवल
कुछ, भेदः भेद भेद, प्रवक्ष्यते कहेंवाभा आवशे कहे
जायेंगे ॥७०॥

70. Hereafter we shall describe some varieties of the diseases affecting the head.

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुदाहराणि हि शोकं कुर्वन्ति दारुणम् ॥७१॥
स शिरो विषवद्भेगी निरुध्याशु गलं तथा ।

७०. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

शिरोविकाराः

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥७२॥

दुष्टाः दूषित भयेदा दूषित हुए, रक्तपित्त रक्त, पित्त
रक्त, पित्त, अनिलाः अने वायु और वायु, शङ्खदेशे शं-
देशभा शंखस्थलमें, विमूर्च्छिताः परस्पर भगीने
मिश्रित होकर, तीव्ररुक् तीव्र पीडा तीव्र दर्द, दाहराणम्
दाह अने रताशवाणा दाह और रक्तिमायुक्त, दारुणम्
अत्यन्त भयानक, शोकम् सोओ शोकको, कुर्वन्ति हि
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं, विषवद् वेगी विषना
वेगी वेगवाली। विषके समान वेगवाला। सः शङ्खकः ते
शंखक वह शङ्खक, नामतः नामने। सोओ नामका
शोक, शिरः भस्तिक शिर, गलम् तथा गणाने तथा
गलेको, आशु पुरत तुरंत, निरुध्या दुंधी रोककर,
त्रिरात्रात् त्रय रातभा तीन दिनमें, जीवितम् अजितने।
प्राणोंका, हन्ति नाम अवश्य नाश करे छे अवश्य नाश
कर देता है ॥ ७१-७२ ॥

71-72. When the vitiated blood, pitta and vata combine together and affect the temple region, they will cause an acute and fulminating condition attended with severe pain, burning, redness and swelling. Spreading rapidly like an acute poison, it causes obstruction in the head and throat, and kills the patient in three days. This disease is called by the name of Shankhaka or facial cellulitis.

परं उपहाज्जीवति चेत् प्रत्याख्याय चरेत् क्रियाम् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वे वीसर्पनुष यत् ॥७३॥

७२. त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः—शङ्खकोऽवि-
निमः क्षिप्रं विनाशयति मानवम् (ब.)

७३. नाम नामतः—नामतः परम् (ब. ब.)

७४. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

अथोपमेदकः

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

७५. परं उपहाज्जीवति चेत् प्रत्याख्याय चरेत् क्रियाम्—जीवे

अपहं चैवैषकं प्रत्याख्याय समाचरेत् (ब. त.)

७६. —अपहं जीवति अपहं प्रत्याख्याय कारयेत् (ब.)

७७. —जीवेत अपहं चैवैषकं प्रत्याख्याय समाचरेत् (ब.)

अथवा त्रयु द्विसप्ती तीन दिनसे, परम् अधिक अविक, जीवति चेत् ज्वते। रहे तो पलु जीता रहे तो भी, प्रत्याख्याय असाध्य छे औम कही असाध्य है ऐसा कह कर, क्रियाय चिकित्सा चिकित्सा, उपाचरेषु करवी करे, शिरोविरेक शिरोविरेक शिरोविरेक, सेकादि परिषेक वजरे परिवेचन आदि, वीसर्पण च तथा विसर्प मटाडनार और विसर्पनाशक यव च ने पलु कर्म होय जो भी कर्म हो, सर्वस्व ते सधुं भक्षस्त छे वह सब प्रशस्त है ॥७३॥

73. If the patient survives the three critical days, the physician, after making it known that treatment may not yet be efficacious should administer errhines, affusions, such other medications, as are indicated in acute spreading affections.

अर्धावमेदस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

रक्षास्यध्यशनात् पूर्ववातावश्यायमैथुनैः ।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥७४॥
केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः ।
मन्याभ्रशङ्कुकर्णाश्लिललटार्धेऽतिवेदनाम् ॥७५॥
शस्मारणिभिर्भां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावमेदकः ।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥७६॥

रक्ष- ३३ भोजन रक्ष भोजन, अति- अतिभोजन

७४. रक्षास्यध्यशनात् पूर्ववातावश्यायमैथुनैः—रक्षाशनास्यध्य-

यनप्राग्वातैश्चास्य मैथुनैः (घ.)

—रक्षाशनादध्यशनात् प्राग्वा-

तस्य च सेवनात् (घ.)

कुपितोऽनिलः कुपितो नृणाम् (द. फ.)

७५. वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः—वापि गृहीत्वाऽर्धशिरोबली (घ.)

—अपि गृहीत्वाऽर्धं शिरोबली

(त. घ. फ.)

लटार्धेऽतिवेदनाम्—लटार्धे च वेदनाय (घ.)

ततः—अनिलः (द. फ.)

७६. शस्मारणिभिर्भां—शस्मारणिभिर्भां (ख. ब.)

नयनं वाऽथवा—नयनं वाऽथवा (घ.)

अतिभोजन, अध्यशनात् अध्यशन अध्यशन, पूर्ववात- पूर्ववात पूर्ववात, अवश्याय- आकुण ओस, मैथुनैः मैथुन मैथुन, वेगसंधारण- वेगसंधारण निरोध वेगोको रोकना, आयास- परिश्रम परिश्रम, व्यायामैः अने व्यायाम औओओ और व्यायाम इनसे, कुपितः कुपित अथेष्टो कुपित, अनिलः वायु वायु, केवलः औकेला अकेला, सकफः वा अथवा ऊर्ध्व सहित धर्ध या कफके साथ मिलकर, शिरसः भागानां शिरके, अर्धम् अर्ध भागने आधे भागको, गृहीत्वा आली धर्ध पकड़ कर, ततः पछी पीछे, मन्या-भ्र मन्या. भ्रमर मन्या, भ्र, शङ्कुकर्ण शङ्कु, कान शङ्कु, कान, अश्लि आश्लि आश्लि, लटार्धे अर्ध भागभां आधे माथेमें, शस्मारणि- शस्मार तथा अश्लिभ्रम-भ्र शस्मार और अश्लिमन्थनके, निभाम् नेवी समान, तीव्राम् तीव्र तीव्र, अतिवेदनाम् अतिशय वेदना अत्यन्त वेदनाको, कुर्यात् करे छे करता है, सः ते वह, अर्धावमेदकः अर्धावमेदक ऊर्ध्ववाय छे अर्धावमेदक कहाता है, अतिवृद्धः आ अतिशय वृद्धि पाभी यह बहुत बढ़कर, नयनम् वा आश्लि आश्लि, अथवा छे वा, श्रोत्रम् कानको कानका, विनाशयेत् विनाश करे छे नाश कर देता है ॥ ७४-७६ ॥

74-76 The vala, getting provoked by addiction to dry articles or excess diet or eating on a loaded stomach, by easterly winds, fog, excessive sexual indulgence, suppression of natural urges, strain or over exertion, either alone or in combination with kapha, seizes the one half of the head and causes acute neuralgic pain in the sides of the neck, eyebrow, temple ear, eye or forehead of one side. This pain is very agonizing like that caused by a churning rod or (red hot needle). This disease is called Ardhavabhedaka or hemicrania. If the condition becomes aggravated, it may even impair the functions of the eye and ear.

चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं बस्तिकर्मानुवासनम् ॥७७॥
उपनाहः शिरोबस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥७८॥

चतुःस्नेह-उत्तमा आरे स्नेहेऽनी उत्तम चारों स्नेहोंकी उत्तम, मात्रा- मात्रा मात्रा, शिरःकाय- विरेचनम् शिरोविरेचन, कायविरेचन शिरोविरेचन, काय- विरेचन, नाडीस्वेदः नाडीस्वेद नाडीस्वेद, जीर्णम् जीर्ण पुराना, घृतम् घी घृत, बस्तिकर्म- अस्तिर्कर्म बस्तिकर्म, अनु- वासनम् अनुवासन अनुवासन, उपनाहः उपनाह उपनाह, शिरोबस्तिः शिरोअस्ति शिरोबस्ति, दहनम् जल देना दाह करना, प्रतिश्याये अने सरोजम और प्रतिश्याय, शिरोरोगे- तथा शिरोरोगमा तथा शिरो- रोगमें, यत् नो जो, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, उद्दिष्टम् अतावी छे ते पक्षु कही है वह भी, अत्र अही यहां, शस्यते- प्रशस्त छे उत्तम है ॥७७-७८॥

77-78. The maximum doses of the tetrad of unctuous preparations, the purification of the head and body, steam-kettle sudation, injestion of old ghee, unctuous and evacuative enemas, poultices and unctuous head-packs and cauterization are recommended in this condition, as also is whatever, prescribed in coryza and diseases of the head.

सूर्यावर्तकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

सन्धारणादजीर्णार्धैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥७९॥
सूर्योदयेऽशुसंतापाद्द्रवं विष्यन्दते शनैः ।
ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या विवर्धते ॥८०॥
दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
सूर्यावर्तः स तत्र स्यात्

८०. द्रव-दुःख (ख. ड.)

,, द्रवं विष्यन्दते शनैः-रक्तं विष्यन्दयेच्छनैः (घ.)

८०३. तत्र स्यात्-एव स्यात् (घ)

सन्धारणात् वेगो रेडवाथी वेगोंके रोकनेसे, अजीर्णार्धैः अशुर्ध्वं अजीर्ण आदिसे, दुष्टो- दूषित थयेला दूषित, रक्तमारुतौ- रक्त तथा वायु रक्त तथा वायु, मस्तिष्कम् भरित होने मस्तिष्कको, दूषयतः दूषित करे छे दूषित करते हैं, दुष्टम् तत् च अने दूषित थयेलुं ते और दूषित हुआ वह, ताभ्याम् ते अनेथी रक्त और वायुसे, विमूर्च्छितम् संसर्ग पाभीने मिलकर, सूर्योदये सूर्यना उदय वअते सूर्योदयके समय, अशुसंतापात् किरणुनी गरमीथी किरणोंकी गर्मीसे, शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, द्रवम् द्रव अनी द्रव बनकर, विष्यन्दते- वहे छे बहता है, ततः त्वारे तब, दिने दिवसे दिनके समय, दिनवृद्ध्या दिवसना वधवाणी साथे दिनके बढ़नेके साथ, शिरःशूलम् आभानु थल शिरकी पीड़ा भी, विवर्धते- वधतुं आये छे बढ़ती जाती है, दिनक्षये दिवस क्षीयुं थतं दिनके छिपनेके समय, ततः त्वारे तब, मस्तिष्के भरित होने मस्तिष्कके, स्त्याने धट् थवा क्षागता घट बननेसे, संप्रशाम्यति शांत थाय छे शान्त हो जाती है, तत्र त्वारे तब, सः ते वह, सूर्यावर्तः सूर्यावर्त सूर्यावर्त, स्यात् कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ७९-८०३ ॥

79-80³. The blood and the vata getting vitiated by the suppression of natural urges, indigestion and similar factors, in turn vitiate the brain. The brain, thus vitiated, combining with the vitiated humors, causes the following disorders. After sunrise, the morbid matter gets liquified by the sun-heat and begins to flow out gradually; and as the day advances the headache continues to increase; and after the sun begins to go down the liquid gets congealed in the head and the pain ceases. This disease is called Suryavarta, a variety of neuralgia.

सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥८१॥

शिरःकायविरेकौ च मूर्धा त्रिस्नेहधारणम् ।

जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥८२॥

बर्हितिस्तिरिलावादिशृतक्षीरोत्थितं घृतम् ।

स्यान्नावनं जीवनीयक्षीराष्टगुणसाधितम् ॥८३॥

औत्तरभक्तिकम् अर्था उपर भोजनके ऊपर, सर्पिः धीनुं पान घृतपान, शिरःकाय-विरेकौ च शिरो-विरेचन, कायविरेचन शिरोविरेचन, कायविरेचन, मूर्धा माथा पर शिर पर, त्रिस्नेह- गन्ध स्नेहपुं तीन स्नेहोंका, धारणश्च धारण धारण करना, जाङ्गलैः जंगल मांसोने। जाङ्गल मांसका, उपनाहः च उपनाह शिरमें उपनाह, घृतक्षीरैः घी और दूधपुं घी और दूधसे शिर पर, सेचनम् च परिधेयन परिषेक, बर्हि-भार मोर, तित्तिरि- तेतर तीतर, लावादि- अने लाव पत्रेना मांसरस साथे लाव आदिके मांससे, शृतक्षीर- उकाणैश्च दूधमाथी पकाये दूधसे, उस्थितम् उठेला निकाले, घृतम् घीने घीको, जीवनीय- अर्था जीवनीय गन्धुना उठेथी जीवनीय गन्धके कल्कसे, क्षीर-अष्टगुण आठगुणा दूधमा आठगुने दूधमें, साधितम् सिद्ध करीने सिद्ध करके, नावनम् नश्य नस्य, खाव करावपुं देना चाहिए ॥ ८१-८३ ॥

81-83. The treatment of this condition is by post prandial potion of ghee, purification of the head and body, head packs with the triad of unctuous articles, poultices with the flesh of jangala animals, affusions with ghee and milk and nasal medications with ghee extracted from the milk prepared with the flesh of peacock, partridge, quail or other game birds,

८२. त्रिस्नेहधारणम्-स्नेहधारणम् (झ.)

, , -तु स्नेहधारणम् (घ.)

, , सेचनम्-नावनम् (घ.)

८३. घृतच्छोक्कानन्तरम्—

अनन्तवातः

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

prepared again in eight times its quantity of milk along with the paste of the drugs of the life-promoter group.

अनन्तवातस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

(उपवासातिशोकातिरुक्षशीताल्पभोजनैः ।)

दुष्टा दोषास्त्रयो मन्थापश्चाद्वाटासु वेदनाम् ॥८४॥

तीव्रां कुर्वन्ति सा चाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।

स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुप्रहम् ॥८५॥

सोऽनन्तवातस्तं हन्यात् सिरार्कावर्तनाशनैः ।

उपवास- उपवास उपवास, अतिशोक- अतिशोक अतिशोक, अतिरुक्ष- अतिरुक्ष अतिरुक्ष, शीत-अल्प शीत तेमज्ज अल्प शीत एवं अल्प, भोजनैः भोजनोन्मी भोजनोंसे, दुष्टाः दुषित थयेला दुषित हुए, त्रयः दोषाः त्रयो दोषो तीन दोष, मन्था-पश्चात्- मन्था, पीठ मन्था, पीठ, वाटासु तथा वाटा (गुर्दन)मां और वाटामें, तीव्राम् तीव्र तीव्र वेदनाम् वेदना वेदना, कुर्वन्ति करे करे करते हैं, सा च अने ते वेदना और वह वेदना, चाक्षि-भ्रू आंख, भ्रूमर आंख, भ्रू, शङ्खेषु तथा शंखमां और शंखमें, अवतिष्ठते आवी रहे छे स्थिर रहती है, गण्डपार्श्वस्य दुषित थयेला ते दोषो मंउस्थगना पड-भेना भागपुं गण्डके पार्श्वमें, स्पन्दनम् इरडपुं स्पन्दन, नेत्ररोगम् नेत्ररोग नेत्ररोग, हनुप्रहम् तथा हनुप्रह करे छे और हनुप्रह करते हैं, सः ते वह, अनन्तवातः अनन्त वात छे अनन्त वात है, तम् तेने उसे, सिरा-सिरामोक्षसु सिरामोक्षण, अर्कावर्त- अने सूर्यावर्तने और सूर्यावर्तको, नाशनैः नष्ट करनारो औषधोथी नष्ट करनेवाली औषधियोंसे, हन्यात् भटाउवे दूर करे ॥८४-८५॥

84-85. All the three humors, when provoked by fasting, excessive grief or by taking very dry, old and

८४. पश्चाद्वाटासु वेदनाम्-पश्चाद्वाटे तु वेदनाम् (ङ.)

, , मन्थापश्चाद्वाटासु-मन्था पश्चाद्वाटा (घ.)

८५. सा चाक्षि-नासाक्षि (ङ. द.)

, , सा चाक्षिभ्रूशङ्खेषु-नासाक्षिभ्रूशङ्खेषु (घ. क.)

, , सिरार्कावर्तनाशनैः-शिरोऽर्कावर्तनाशनैः (ख.)

scanty articles of food, cause acute neuralgic pain in the sides and the nape of the neck; then the pain becomes localized in the eye, the eye brow and temple and causes throbbing of the cheeks and the sides of the face, disorders of the eyes and trismus. This condition is called Anantavata or tic douloureux (major trigeminal neuralgia). It can be cured by venisection and by the treatment indicated in Suryavarta.

शिरःकम्पस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि -

वातो रुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥८६॥

तत्रामृताबलाराक्षामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।

क्षेदस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥८७॥

रुक्षादिभिः ३३ वजेरे हेतुभीषी रुक्ष आदि हेतुओंसे, क्रुद्धः कुपित भयेद्यो कुपित हुआ, वातः वायु वायु, शिरःकम्पम् भाषाभां दुग्ध शिरमें कम्प, उदीरयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, तत्र तेभां उसमें, अमृता- गणो गिलोय, बला-राक्षना- अक्षी, राक्षना बला, राक्षना, महाश्वेता भक्षीश्वेता महाश्वेता, अश्वगन्धकैः अने अश्वगन्धकी और अश्वगन्धासे, वातघ्नम् वात-नाशक वातनाशक, क्षेदस्वेदादि स्नेह अने स्वेदन वजेरे स्नेह स्वेदादि, नस्यम् नस्य नस्य, तर्पणम् च तथा तर्पण एवं तर्पण, शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ८६-८७ ॥

86-87. The vata, getting vitiated by dry diet and similar factors causes shaking of the head (shaking palsy). In this condition, oleation, sudation etc, and demulcent nasal medication prepared with guduch, sida, indian groundsel, white siris, and

winter cherry, which are curative of vata are recommended.

नस्तःकर्मगुणाः -

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ।

द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ८८

शास्त्रवित् शास्त्र अक्षुनाराथे शास्त्रवेत्ता, शिरो-रोगेषु शिरोरोगभां शिरोरोगमें, नस्तःकर्म नस्यकर्म नस्यकर्म, कुर्वीत करवुं जेष्ठे करे, हि कारखु के क्योंकि, नासा नाक नाक, शिरसः भस्त्रकतुं शिरका, द्वारम् द्वार छे द्वार है, तेन तत् ते भागे ते नस्य उसके जरिये वह नस्य व्याप्य शिरभां व्यापीने शिरमें व्याप्त होकर, तान् हन्ति तेभीने हले छे उन रोगोंको नष्ट करता है ॥ ८८ ॥

88. The expert physician should administer the nasal therapy in the diseases of the head, as the nose is the gateway of the head, the medications given through the nose pervade everywhere in the head and allay head-diseases.

नस्यकर्मभेदाः -

नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।

प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥८९॥

नस्तःकर्म तु नस्य कर्म तो। नस्य कर्म तो, नाव-नम् नावन नावन, आवपीडः च आवपीड आवपीड, ध्मापनम् ध्मापन ध्मापन, धूमः च एव धूम धूम, प्रतिमर्शः च प्रतिमर्श और प्रतिमर्श, पञ्चधा अने पांच प्रकारतुं इस तरह पांच प्रकारका, विज्ञेयम् अक्षुपुं जेष्ठे जानना चाहिए ॥ ८९ ॥

89. The nasal therapy, it should be known, comprises the five procedures

८८ शास्त्रवित्-सूक्ष्मवित् (ख. द.)

, एतच्छ्लोकानन्तरम्-नस्तःकर्मभेदाः

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

८७. शस्तं नस्यं च तर्पणम्-शस्तं चात्रावपीडनम् (ग. द.)

of inunction, nasal drops, insufflation, inhalation and application.

क्षेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥९०॥

नावनम् नावन नावन, स्नेहनम् स्नेह स्नेह, शोधनम् च एवं अने शोधन और शोधन, द्विविधम् औभ भे प्रकारनुं इस तरह दो प्रकारका, स्मृतम् कहे छे कहा है, अवपीडः अने अवपीड और अवपीड, शोधनः शोधन शोधन, स्तम्भनः च अने स्तम्भन और स्तम्भन, द्विधा मतः स्यात् औभ भे प्रकारने माने छे इस तरह दो प्रकारका माना है ॥ ९० ॥

90. Nasal inunction is said to have two actions viz, oleation and purification. The nasal drops are said to have two actions purificatory and astringent.

चूर्णस्याध्मापनं तद्धि देहस्रोतोविशोधनम् ।
विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥९१॥
प्रतिमर्शो भवेत् क्षेहो निर्दोष उभयार्थकृत् ।
एवं तद्वेदनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥९२॥

चूर्णम् ने चूर्णनुं जो चूर्णका, आध्मापनम् आध्मापन छे आध्मापन है, तत् हि ते वह, देहस्रोतः देहना स्रोतनुं देहके स्रोतोंको, विशोधनम् शोधन करनेवाले छे विशुद्ध करनेवाला है, प्रागुक्तः अभाउ कहे-नामा आवेक्षो पूर्व कहा गया, धूमः धूम धूम, शमनादिकः शमनादिक शमनादिक, त्रिविधः त्रय प्रकारने। तीन प्रकारका, विज्ञेयः अखुवे जानना चाहिए, उभयार्थकृत् स्नेहन तथा शोधन अने काम करनेवाला, निर्दोषः दोषरहित दोषरहित, क्षेहः स्नेह स्नेह, प्रतिमर्शः प्रतिमर्श

प्रतिमर्श, भवेत् छे है, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, तत् कर्म ते उर्भ यह नस्यकर्म, रेचनम् रेचन रेचन, तर्पणम् तर्पण तर्पण, शमनम् अने शमन और शमन, त्रिधा औभ त्रय प्रकारनुं छे इस तरह तीन प्रकारका है ॥ ९१-९२ ॥

91-92. And the insufflation of powder brings about the purification of the nasal passages. Inhalation should be known to be of the threefold method such as sedative etc., as previously described. Application is made of unctuous substance which is harmless in use and which serves both the purposes of oleation and purification. Thus these procedures may be classified into three groups, viz purification, impletion and sedation.

नस्यकर्मविषया रोगाः —

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोरोगदाः ।
शिरोविरेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥९३॥

ये ने जो, स्तम्भ-सुप्ति-स्तम्भ, स्पृशीज्ञान स्तम्भ, सुप्ति, गुरुत्व-भारेपण गौरव आद्याः वजेरे आदि, श्लैष्मिकाः कृम्य-कफजन्य, शिरोरोगदाः शिरोरोगो छे शिरोरोग हैं, तेषु तेमां उनमें, शिरोविरेचनम् शिरो-विरेचनम् शिरोविरेचनरूप, नस्तःकर्म नस्यकर्म नस्य कर्म, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥९३॥

93. Nasal medications for the purpose of purification of the head are recommended in stiffness, numbness, heaviness and similar diseases of the head, arising from morbid kapha.

ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पादितादयः ।
शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥९४॥

९०. मनः—च मः (घ.)

९१. तद्धि देहस्रोतो—नाम देहकेस्रोत (त.)

„ देहस्रोतोविशोधनम्—देहकेस्रोतविशोधनम् (घ. फ.)

„ त्रिधा—द्विधा (ङ.)

९३. शिरोविरेचनं—शिरसो रेचनं (घ.)

„ नस्तःकर्म प्रशस्यते—नस्तः कार्यं प्रशस्यते (घ.)

९४. प्रशस्यते—प्रचक्षते (घ.)

वे च ने जो, शिरःकम्प- भाथाने। ३५ शिरका
कम्प, अर्द्धित- तथा आर्द्धित अर्द्धित, जादयः वगेरे
आदि, वातात्मकाः वातप्रधान वातप्रधान, रोगाः
शोभां छे शिरोरोग हैं, तेषु तेओभां उनमें, शिरसस्त-
र्पणम् अस्तडना तर्पणरूप, नस्तः
कर्म नस्तकर्म नस्तकर्म, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त
है ॥९४॥

94. Demulcent nasal medication for
the purpose of soothing the head
is recommended in shaking palsy.
facial palsy and other disorders born
of vata.

रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
ध्मापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते ॥९५॥
(दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत्)

रक्तपित्तादि- रक्तपित्त वगेरे रक्तपित्तादि, रोगेषु
शोभां रोगोंमें, शमनम् शमन शमन, नस्यम् नस्य
नस्य, इष्यते छे छे इष्य है, तथा अने और, ध्मापनम्
प्रधमन प्रधमन, धूमपानम् च तथा धूमपान तथा धूमपान,
योग्येषु ओओने योग्य शोभां रोगोंमें इनके योग्य रोगियोंके
लिए, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, भिषक् वैद्य वैद्य,
दोषादिकम् दोषादिकी दोषादिकी, समीक्ष्य परीक्षा
करीने देखकर, एव न हि, सम्यक् सारी रीते सम्यक्
प्रकारसे, कारयेत् नस्य कराने नस्यका प्रयोग
करे ॥ ९५ ॥

95. The sedative nasal medication
is recommended in hemothermia and
similar conditions. Insufflation and
smoking are recommended in required
conditions. (On fully investigating
the morbidity etc., the physician
should carry out the treatment as
indicated).

९५. शस्यते-कारयेत् (च. फ.)

विरेचनं तर्पणं च नस्यम्—

फलादिमेवजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥९६॥
तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ।
यदुक्तं मधुरस्कन्धे मेवजं तेन तर्पणम् ॥९७॥
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।

यत् ने जो, फलादिमेवजम् ३५ वगेरे औषधो
फलादि औषध, शिरसः अस्तडना शिरके, विरेचनम्
विरेचन भाटे विरेचनके लिए, प्रोक्तम् उक्ता छे कहे हैं,
तत् चूर्णम् तेओनुं यूर्णं उनका चूर्ण, कल्पयेत् बनावुं
बनाये, तेन तेनाथी उनसे, विरेचनम् शिरःविरेचन-
३५ शिरोविरेचनरूप, स्नेहम् स्नेह स्नेह, पचेत् पकावये
पकावे, मधुरस्कन्धे अने मधुरस्कन्धभां और मधुर-
स्कन्धमें, यत् मेवजम् ने औषध जो औषध, उक्तम्
उक्ता छे कही है, तेन स्नेहम् तेनाथी स्नेह उनसे स्नेह,
साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, विधानवित्
विधिने आधुनार विधिको जाननेवाला, भिषक्- वैद्य वैद्य,
तर्पणम् तर्पण तर्पणकारक, नस्तः कुर्यात् नस्तकर्म करे
नस्यकर्म करे ॥९६-९७॥

96-97. The physician may prepare
errhine-powder from the various
drugs described as errhine drugs.
The unctuous purificatory errhine—
medication may be prepared from this
powder and the unctuous demulcent
nasal medications may be prepared
from the drugs of the sweet group
described previously. With the medi-
cations thus prepared, the specialist
should carry out the nasal therapy.

अवपीडनस्य दानविधिः—

प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा प्राकृतावश्यकस्य च ॥९८॥
उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तते सुखम् ।

९. ३ अस्म दानन्तरम्—

नस्तःकर्मविधिः

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

९८. प्राकृतावश्यकस्य च-कुर्वातर्पणमेव च (च. त. द.)

प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ९९
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ।

प्राक् अजाउथी पहले, कृतावश्यकत्वे जेणे मध-
त्यागआदि आवश्यक कर्म करी लीयेवां छे जेवा
आवश्यक कार्योंको करके, स्वास्तुने सारी रीते
भिजावेछे अछे प्रकार बिछे, कबने च शय्यामां
विस्तर पर, सुखस्य सुअपूर्वक सुखपूर्वक, उत्तानस्य यत्ता
चित् ज्ञानस्य स्नेह लेटे हुए, किञ्चित् कंठक कुछ,
प्रलम्बशिरसः माथुं धटकटुं राभेख शिरको लटकाये
हुए, किञ्चित् कंठक और कुछ, पादोन्नतस्य च पग
जो आ राभेख अनुप्यने पैरोंको ऊंचा किये हुए मनुष्यके,
नासापुटे नस्रकारां नासारंध्रमें बुद्धिमान् बुद्धिमान्
बुद्धिमान्, भिषक् वैद्य वैद्य, प्राक्सूर्ये सूर्योदयना कालमां-
सूर्योदयके कालमें, मध्यसूर्ये वा अथवा मध्याह्ने
अथवा मध्याह्नमें, तर्पणम् तर्पणं तर्पण, स्नेहश्च स्नेह
स्नेहको, दद्यात् देवे देवे ॥ ९८-९९३ ॥

98-99. The intelligent physician should administer the demulcent nasal medications, either in the morning or in the noon, to the patient who has previously attended to the necessary acts of ablution and has been made to lie at his ease in the supine position on a well-spread couch, with his head hanging down slightly and the feet slightly raised.

अनवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥१००॥
अस्यवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति ।
अत एवंशयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ॥१०१॥
संस्वेद्य नासामुन्नम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ।
हस्तेन दक्षिणेनाथ कुर्यादुभयतः समम् ॥१०२॥
प्रणाड्या पिचुना वाऽपि नस्तःस्नेहं यथाविधि ।

१०१. मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति-मस्तुलुङ्गे च तिष्ठति (घ. ङ)

नासामुन्नम्य-नासामुन्नाम्य (घ. ज.)

प्रणाड्या-प्रणाड्या (घ.)

अनवाक्- शिरसः शिरने नीयुं राप्प्या अगर
शिरको नीचे किये बिना, नस्यञ्च नस्य नस्य, शिरः
माथामां शिरमें, न प्रतिपद्यते- पहुँचतुं नहीं नहीं
पहुँचता, अस्यवाक्- शिरसः जेणे शिरने अहुञ्च नीयुं
राभेख होय तेने शिरको अधिक नीचा रखनेवालेको,
नस्यञ्च नस्य नस्य, मस्तुलुङ्गे- मस्तिष्कमां मस्तिष्कमें,
अवतिष्ठति- अराध् अथ छे ठहर जाता है, अतः भाटे
इस लिए, एवं शयानस्य उपर उठा प्रमाणे सुते
यथोक्त प्रकारसे लेटे हुएके, शिरः मस्तकं शिरको,
शुद्ध्यर्थं शुद्धि भाटे शुद्धिके लिए, यथाविधि- विधि
अनुसार विधि अनुसार, स्वेदयेच्च स्वेदन करवुं स्वेदन
करे, संस्वेद्य स्वेदन करीने स्वेदन करके, वामेन अथा
बाये, अङ्गुष्ठपर्वणा- अङ्गुष्ठाना आगला वेढाथी अङ्गुष्ठके
अप्रपर्वसे, नासाम् नाकेने नाकको, उन्नम्य अथ उँयुं
करी पछी ऊंचा करके पश्चात्, दक्षिणेन- अमला
दाहिने, हस्तेन- हाथ वडे हाथसे, प्रणाड्या- प्रणाडीथी
नालीसे, पिचुना वा डे पूमड्याथी वा फायेसे, अपि पक्ष
मी, उभयतः अने नस्रकारां दोनों नथुनोंमें, समम्
ओक समान एक समान ही, कुर्यात् स्नेह देवे स्नेह
देवे ॥ १००-१०२ ॥

100-102. If the head is not lowered at all, the nasal medication does not reach the desired destination; if, on the other hand it is lowered too much, there is the danger of the medication getting lodged in the brain; hence the patient should be made to assume the position described, and by way of preparatory cleansing, his head should be subjected to sudation. Having carried out the sudation procedure, the physician should with the thumb of his left hand, raise the tip of the patient's nose and with the right hand he should drop, either by means of pipette or cotton swab, the sternutatory oil in equal measure in

both the nostrils in the way prescribed.

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ॥१०३॥
तं स्नेहं स्नेष्मणा साकं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।
स्नेदेनोत्कृशितः स्नेष्मा नस्तः कर्मण्युपस्थितः ॥१०४॥
भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्थापयते ततः ।
श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ॥१०५॥

कृते च नस्थ आपी नावन देकर, भूयः इरीने फिर, स्वेदयेत् स्वेदन करवुं स्वेदन करे, पुनः पुनः इरी इरीने बारबार, तत्र ते उस, स्नेहस्य स्नेहने स्नेहको, स्नेष्मणा उध कफके, साकम् सहित साथ, आकर्षेत् अक्षर उधये अवो बाहिर निकाले, तथा ते प्रभाणे करवाथी ऐसा करनेसे, स्नेहः न तिष्ठति स्नेह टकते। नथी स्नेह नहीं रहता, स्वेदन-स्वेदनथी स्वेदसे, उत्कृशितः उत्कृशित थयेवे। उत्कृशितः स्नेष्मा उध स्नेष्मा, नस्तः कर्मणि नस्थ उधर्मा नस्य कर्ममें उपस्थितः नञ्क आये। होय छे पास आता है, भूयः अने पाछे और फिर, स्नेहस्य स्नेहनी स्नेहकी, शैत्येन शीतलतासे, शिरसि भस्तकमा मस्तिकमें, स्थापयते धट् अनी अथ छे घट्ट होजाता है, ततः तेथी ते फिर वह, श्रोत्र- डान कान, मन्या- मन्या मन्या, गलाद्येषु अण। अजेरेमा गले आदिमें, विकाराय विकारोने रोगोंको, कल्पते करे छे उत्पन्न करता है ॥१०३-१०५॥

103-105. On completing this the patient's head should be once again subjected to sudation and the oil that has been dropped should be repeatedly drained out together with the morbid mucus, till no portion of the medicated oil is left behind. The mucus roused by the sudation and collected during

the administration of the errhine treatment, becomes congealed in the head once again, as a result of the cooling effect of the unctuous article. It then gives rise to disorders of the ear, sides of the neck, throat etc.

ततो नस्तः कृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।
हितान्नभुङ्गिवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥१०६॥
विधिरेषोऽवपीडस्य कार्यः

ततः तेथी इस लिए, नस्तः कृते नस्थ उधर्मा उधर्मा पछी नस्य कर्मके बाद, कफविनाशनम् उधर्मा उधर्मा कफनाशक, धूमम् धूमन्तुं धूम, पिबेत् पान करवुं पीना चाहिए, हितान्नभुग् दितकर अन्न भावुं हितकर अन्नका भोजन करे, निवात-उष्ण- पवनना उपाटा वमरना अने उष्ण स्थानतुं वायुरहित और गरम स्थानका, सेवी सेवन करवुं सेवन करे, नियतेन्द्रियः स्वात तथा धन्दि- योने नियममां राखवी और जितेन्द्रिय रहे, अवपीडस्य अवपीडने। अवपीडकी, एषः आ यह, विधिः विधि विधि, कार्यः करवी अर्थमें करनी चाहिए ॥ १०६॥

106-106. Hence the patient should, after the errhine treatment, resort to smoking that is curative of kapha, take wholesome diet, resort to windless and warm apartments and observe sense restraint. This is the method to be employed in the administration of nasal drops.

प्रश्मापनस्य प्रयोगविधिः, नस्यकर्मणो व्यापदः, तच्चिकित्सा च—

प्रश्मापनस्य तु ।
तत् षडङ्गुल्या नाड्या धमेच्छूर्णं मुखेन तु ॥१०७॥
विरिकशिरसं तूष्णं पाययित्वाऽम्बु भोजयेत् ।

१०३. साकं तथा—साकं तथा (प.)

१०४. —साकं तथा (फ.)

१०५. —साकं तथा (फ.)

१०६. नस्तः कर्मण्युपस्थितः—नस्तः कर्मण्युपस्थितः (प.)

१०५. स्थापयते—स्थापयते पुनः (प.क.)

१०६. कफविनाशनं—कफविशोधनं (प.क.)

१०७. षडङ्गुल्या—षडङ्गुल्याऽववा (प.)

१०८. तूष्णं—तूष्णं (फ.)

१०८. तूष्णं—तूष्णं (त.)

१०८. —तूष्णं (प.)

लघु त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः ॥१०८॥
 विरेकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
 स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून् १०९
 यथाखं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।
 अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥११०॥

प्रश्मापनस्य- प्रश्मापनम्। प्रश्मापनम्, तु ते। तो।
 षडङ्गुल्या ७ अंगुली लः अंगुली, नाड्या- नगदीपडे
 नाडीसे, तत् चूर्णम् ते यूर्णम् इस चूर्णको, तु ते। तो,
 मुखेन- मुखी मुखद्वारा, धमेत् कूकुं फूँके विरिक्कि-
 रसश्च शिरोविरेचनं यद्य ग्या पछी रोगीने शिरोविरे-
 चनके बाद रोगीको, इच्छन् अरभ गरम अम्बु- पाणी
 जल, पाययित्वा पिपडावीने पिलाकर, अतन्द्रितः तन्द्रा
 रक्षित वैद्ये अप्रमत्त वैद्य, निवातस्थम् वायुना जपाटा
 पशरना स्थानम्। राभी वायुहित स्थानमें रखकर, लघु
 ६६६ लघु, त्रिषु तथा त्रय दोषमांसी केही पक्षु औकेने
 तीनों दोषोंमेंसे किसी भी एकको, अनिरुद्धम् नहि पमार-
 नारुं न बढानेवाला, भोजयेत् भोजन करावतुं भोजन
 करावे, विरेकशुद्धः शिरोविरेचनं यद्य अथेक्ष शिरो-
 विरेचनसे शुद्ध हुआ, यस्य जे जिस, दोषस्य दोषना
 दोषका, कोपनम् कोपक प्रयत्न कोप करनेवाला द्रव्य,
 सेवते सेवन करे छे सेवन करता है, सः दोषः ते
 दोष वह दोष, तत्र त्यां वहां, विचरन् विचरते।
 विचरते। विचरता हुआ, स्वान् पैतना अपने, बहून्
 पक्षु- बहुते, गदान् रोगीने रोगोंको, करोति उप-न
 करे छे उत्पन्न करता है, विचक्षणः विचक्षण वैद्ये चतुर
 वैद्य, तेषु- तेषु। उनमें, यथास्वम् ते ते दोषने
 अनुसार यथासौ विहिताम् कहेल कही हुई, क्रियाम्
 चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी करे, अकालकृत-
 अकाले करे। शिरोविरेचनं यद्य अकालमें किये हुए
 शिरोविरेचनसे, जातानाम् उप-न अथेक्ष उत्पन्न हुए,
 रोगाणाम् रोगीनी पक्षु रोगोंकी भी, अनुरूपतः ते ते
 रोगीमां कहेली चिकित्सा करवी उन उन रोगमें कही
 हुई चिकित्सा करे ॥१०७-११०॥

107-110. As regards insufflation
 the powder should be blown by the

१०८ विरेकशुद्धः-शुद्धरेखु (व.)

mouth through a tube six fingers-
 breadth in length. After the patient
 has been errhinated, he should be
 given a potion of hot water and then
 a light meal which is not aggra-
 vative of any of the three humors
 and should be made to remain in a
 windless place by the vigilant physician.
 If a man that has been purged of the
 impurities, resorts again to things
 causative of humoral provocation, the
 particular humor provoked, moving
 about in that region gives rise to many
 diseases peculiar to its nature.
 In these conditions the wise
 physician should carry out treatment
 as indicated; and as regards complica-
 tions arising from untimely nasal
 therapy, the line of treatment is the
 same as that in corresponding
 diseases.

अजीर्णे भोजने भुक्ते तोये पीतेऽथ दुर्दिने ।
 प्रतिश्याये नवे स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने ॥१११॥
 नावनं स्नेहनं रोगान् करोति श्लैष्मिकान् बहून् ।
 तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविचर्हितः ॥११२॥

अजीर्णे अजीर्णम्। अजीर्णम्, भोजने भुक्ते भोजन
 उथा पछी भोजन करनेके बाद, अथ अने और, तोये
 पीते पाणी पीया पछी पाती पीनेके उपरान्त, दुर्दिने
 वादणीये दिवसे दुर्दिनमें, नवे नया नये, प्रतिश्याये
 सौम्यभम्। जुकाममें, स्नाते नाडी पछी स्नान करनेके
 बाद स्नेहपाने स्नेहपानम्। स्नेहपानम्, अनुवासने
 अने अनुवासनम्। और अनुवासनम्, स्नेहनम् स्नेहन

१११. भोजने भुक्ते-भुक्ते च (क. घ.)

स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने-स्नाने स्नेहपीतेऽनुवासिते
 (घ. फ.)

११२. नावनं-नराणां (द.)

स्नेहन, नावनम् नश्य नश्य, बहून् धृषु। बहुत, श्लेष्मि-
कान् उद्भूय कफजन्य, रोगान् रोगो रोगोको, करोति
उरे छे करता है, तत्र तेभां उनमें, तीक्ष्णोष्णादिः
तीक्ष्ण अने उष्ण वजरे तीक्ष्ण उष्णादि, सर्वः सर्व
सर्व, श्लेष्महरः उद्भूत कफहर, विधिः हितः विधि
हितकर छे विधि हितकर है ॥ १११-११२ ॥

111-112. Unctuous nasal medication
administered in indigestion or immedi-
ately after meals or after taking a draught
of water or on a cloudy day or in
condition of recent coryza or after a
bath or after an unctuous potion or
after an unctuous enema will give
rise to various disorders of kapha.
In such disorders, all measures curative
of kapha, such as are acute hot, etc
are beneficial.

क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहिते वृषि ।
वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वाजनयेद्गदान् ॥११३॥
तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनवृंहण ।
स्वेदादिः, स्याद्भूतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ११४
ज्वरशोकातितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य तु ।
रूक्षैः शीताजनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत् ॥११५॥

क्षामे शुष्क देहवाणा मनुष्यभां कृश मनुष्यमें,
विरेचिते विरेचन पात्रे मनुष्यभां विरेचन लिये हुए
मनुष्यमें, गर्भे गर्भिणीभां गर्भवतीमें, व्यायामाभिहिते
व्यायामाभां अभिधात पात्रे मनुष्यभां व्यायामसे
अभिहित मनुष्यमें, वृषि तथा तरस्या मनुष्यभां और
प्यासवाले मनुष्यमें, रूक्षेण रूक्ष, नस्येन नस्यथी
नस्य लेनेसे, क्रुद्धः क्रोधः क्रोधे वायु कुपित हुआ वायु,

११४. क्षीरं-जीर्ण (ब.)

११५. शीताजनैः-सेकाने (ब. घ.)

साधयेत्-साधयेत् (ब. घ.)

एतच्छ्लोकादिनां तत्र तत्र ज्वरादयस्तत्र प्रशंसं यान्ति तस्य तु

इति पाठः (ब.) इति ।

स्नान पोताना अपने, गदान् रोगोने रोगोको, जनयेत्
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, तत्र तेभां उनमें,
स्नेहनवृंहणः स्नेहन, वृंहण, स्नेहन, वृंहण, स्वेदादिः
स्वेदन वजरे स्वेदादि, सर्वः सर्व सब वातहरः वातहर
वातहर, विधिः विधि विधि, स्याद् हितकर छे हितकर
हैं, गर्भिण्याः तुः अने गर्भिणीने तो गर्भणीको तो,
विशेषतः आस करीने विशेष करके, वृषि धी धी,
क्षीरम् अने दूध और दूध हितकर हैं ज्वर-शोक-
नश्य अने शोकाधी ज्वर और शोकेसे, अतितप्तानाम्
अतिशय संताप पात्रे मनुष्योने अतिशय संताप
हुए मनुष्योंके, मद्यपस्य तथा मद्य पीनासे शिरो-
विरेचनथी उत्पन्न थयेले और मद्य पीनेवालेके शिरो-
विरेचनसे उत्पन्न हुए, तिमिरम् तिमिररोग तिमिररोगको,
रूक्षैः रूक्ष रूक्ष, शीताजनैः तथा शीतल अने शीतली
और शीत अंजनसे, लेपैः लेपेथी लेपोंसे, पुटपाकैः
अने पुटपाकाथी और पुटपाकोंसे, साधयेत् भटाये
अच्छा करे ॥ ११३-११५ ॥

113-115. By the administration of
dry nasal medication in conditions of
emaciation or after purgation or in gravid
condition or in fatigue due to exertion
and in thirst, the vata, getting pro-
voked, causes disorders peculiar to its
nature. In such conditions, all measures
curative of vata, such as oleation,
or roborant and sudation therapies etc,
should be given; and in the case of
a gravida ghee and milk should be
specially given; The unctuous nasal
medication causes dimness of vision in
the case of persons greatly afflicted
with fever or grief and also in those
addicted to wine. In such cases painting
the eye with un-unctuous and cooling
collyrium, applications and medications
prepared by the Putapaka-method
should be done.

प्रतिमर्शगुणाः—

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं मतम् ।
प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥११६॥

स्नेहनम् स्नेहनं स्नेहन, शोधनम् च एव अने शोधन और शोधन, द्विविधम् ओम् ओ प्रकारतुं इस तरह दो प्रकारका, नावनम् नस्य नस्य, मतम् मानेछे छे माना गया है, प्रतिमर्शः तु अने प्रतिमर्श और प्रतिमर्श, नस्यार्थम् अने प्रकारना नस्यतुं काम दोनों प्रकारके नस्यका कार्य, करोति करे छे करता है, दोषवान् च अने दोष करनेवाला और दोष करनेवाला, न नभी नहीं है ॥ ११६ ॥

116. There are two purposes served by nasal medication viz. oleation and purification. Nasal application serves both purposes and is harmless.

प्रतिमर्शप्रयोगविधिः—

नस्तः स्नेहाकुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।
न चोच्छिक्तेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत् ११७

सर्वदा हरिरेव प्रतिदिन, प्रातः निशि च सवारे अने अने प्रातःकाल और रात्रिमें, नस्तः नस्यकारना नथुनोंमें, स्नेहाकुलिम् स्नेहभरी आंगुली स्नेहपूरित अंगुलि, दद्यात् देवी देवे, न च उच्छिक्तेत् पक्षु ते स्नेह उथो उठावी अवे नहि किन्तु इसे ऊपर न खींचे, अरोगाणाम् नीरोग भुज्येदे नीरोगियोंको, सः प्रतिमर्शः ते प्रतिमर्श वह प्रतिमर्श, दार्ढ्यकृत् दृढता करनेवाला छे दृढताकारक है ॥ ११७ ॥

117. Morning and night, and in all seasons, one should use a finger dipped in unctuous substance for nasal inunction. The medication should not be sniffed in too deeply. This nasal appli-

११६. नावनं मतं—नस्यमुच्यते (घ.)

“ —नस्यमुच्यते (घ. य. घ.)

“ —नावनं स्मृतम् (फ.)

“ प्रतिमर्शस्तु—प्रतिमर्श (घ.)

cation is to be used in health and it is promotive of firmness and strength.

अध्यायान्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

त्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यभिहितेषु च ।
तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः ॥११८॥
विधिरुत्तरवस्तेष्व नस्तः कर्मविधिस्तथा ।
सव्यापद्मेषजं सिद्धौ मर्माध्यायां प्रकीर्तितम् ॥११९॥

तत्र श्लोकौ ते (वचनमां उपसंहारना ओ श्लोक छे के उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैंकि, मर्माध्यायाम् सिद्धौ त्रिमर्मीयसिद्धि नामना अध्यायमां त्रिमर्मीयसिद्धि नामके अध्यायमें, यस्मात् ओ कारणसे, त्रीणि तेषु तीन, मर्माणि मर्मा मर्मों, प्रधानानि मुख्य छे मुख्य हैं, तेषु तेओने उनको, अभिहितेषु च अभिधत्त अर्थात् चोट लगने पर, लिङ्गम् लक्षण, चिकित्सां चिकित्सा चिकित्सा, सौषधाः औषधौ सहित औषधोंके साथ, रोगभेदाः च रोगना भेदो रोगके भेद उत्तरवस्तेः उत्तरवस्तिनी उत्तरवस्तिनी, विधिः च विधि विधि, तथा नस्तः कर्मविधिः नस्यकर्मनी विधि नस्यकर्मकी विधि, सव्यापत् तेषु व्यापत्ति उनकी व्यापत्ति, भेषजम् अने तेनां औषध और इनकी औषध, प्रकीर्तितम् उद्देशमां आयां छे कही गई हैं ॥ ११८-११९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

118-119. Of the vital regions why three are pre-eminent; the signs and symptoms and treatment of injuries occurring in these regions; the different varieties of diseases affecting these organs and their remedies; the method of administration of the urethral and vaginal douche and similarly the

११८. सव्यापद्मेषजं सिद्धौ मर्माध्यायाम्—सव्यापद्मेषजसिद्धौ मर्माध्यायः प्रकीर्तितः (घ.)

“ सव्यापद्म—पद्मव्यापद् (घ.)

method of administering nasal medication; the complications and their treatment:—have all been described in the chapter entitled Success in treatment of the Three Vital Regions

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीय-
सिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
अरुद्धी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त,
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे
पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थान विषे सिद्धिस्थानमें,
त्रिमर्मीयसिद्धिः 'त्रिमर्मीयसिद्धि' 'त्रिमर्मीयसिद्धि'
नाम नामने नामका, नवमः नवमे नौवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'Success in Treatment of the Complications arising from the disorders affecting the Three Vital Regions in the body'. not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

दशमोऽध्यायः ।

दशमे अध्याय अध्याय दसवाँ

Chapter X

वस्तिस्तिद्वयपक्रमः—

अथातो वस्तिस्तिद्वि व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अह्मींथी अव आगे, वस्ति-
सिद्धि 'वस्तिस्तिद्वि' नामना अध्यायानु 'वस्ति-
सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्व कहेहुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Successful application of the Enema Procedure'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सिद्धानां वस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।

शृण्वग्निवेश ! गदतः सिद्धि सिद्धिप्रदां भिषजाम् ३

अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, तेषु तेषु ते
ते उन उन, रोगेषु रोग ५२ रोगोंमें, वस्तीनाम् कहेवा
कही हुई, सिद्धानाम् प्रत्यक्ष इव आपनारी प्रत्यक्ष
फल देनेवाली, वस्तीनाम् वस्तिओनी वस्तिओकी,
भिषजाम् वैद्योने वैद्योंको, सिद्धिप्रदाम् सफलतादायक
सफलता देनेवाली सिद्धिम् सिद्धि सिद्धिको, गदतः
कहुं छुं कहता हूं, शृणु सांभलो सुनो ॥ ३ ॥

3. Listen to me, O Agnivesa, as I discourse on the successful application of the most efficacious types of enema, the use of which brings success to the physician, and on the particular diseases in which each particular type is recommended.

बलादीन्प्रविभज्य दत्तोवस्थितः सर्वरोगान्निवर्तयति—

बलदोषकालरोगप्रकृतिः प्रविभज्य योजिताः सम्यक्
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्नियच्छन्ति ॥४॥

बल-दोष-काल, दोष, काल-रोग-काष्ठ, रोग
काल, रोग, प्रकृतिः अने प्रकृतिना और प्रकृतिके,
प्रविभज्य विभाग करी विभागके अनुसार, स्वैः स्वैः
पेत्तपेत्ताना अपने अपने, औषधवर्गैः औषध वर्गधी
औषधवर्गसे, सम्यक् सारी रीते अच्छी प्रकार,
योजिताः योजेधी अस्तित्वा बनाई हुई वस्तियां, स्वान्
स्वान् पेत्तपेत्ताना अपने अपने, रोगान् रोगाने
रोगोंको, नियच्छन्ति हरे छे शान्त करती हैं ॥४॥

4. When, having regard to the nature of strength, morbidity, time, disease, and constitution in each given case, the appropriate kind of enema, prepared with the proper medications indicated, is used in the right way, the enema succeeds in allaying the disorder for which it is meant.

वस्तेर्गुणाः—

कर्मान्यद्वस्त्रिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात् ।
आभ्यतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥

शीघ्र-बलदी जल्दी, सुखविशोधित्वात् सुखपूर्वक
शोधन करनेवाली होनेसे, आभ्य-बलदी शीघ्र, अपतर्पण-अपतर्पण
तर्पण, तर्पणयोगात् च तथा तर्पण करनेवाली होनेसे, निरत्ययत्वात् च अने हानिकारक न होनेसे, वस्त्रिसमम्
अस्तिसमान वस्त्रिसमान, अन्यत् भीष्म अन्य, कर्म
कार्य कर्म, न विद्यते नहीं नहीं है ॥५॥

5. There is no therapeutic procedure comparable to that of the enema in as much as it possesses rapid and useful properties of cleansing, in addition to its being a quick agent of

४. स्वात् स्वान्-वान् तान् (व, क.)

impletion and depletion and is unattended with danger.

विरेचनापेक्षया वस्तेः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्—

सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि मेषजादानात्
दुःखोद्गारोत्क्लेशाद्व्यतवकोष्ठरुजा विरेके स्युः ॥६॥

विरेके विरेचनमा विरेचनमें, दोषहरत्वे दोष-
हरता दोष हरनेकी शक्ति, सति अपि होवा छता पक्ष
होने पर भी, कटु-तीक्ष्ण- कटु, तीक्ष्ण कटु, तीक्ष्ण,
उष्णादि- अने उष्ण वर्गेरे उष्ण आदि, मेषज-औषध
औषध, जादानात् देवाधी देनेसे, दुःख- दुःख दुःख
उद्गार- ओडकार उद्गार, उत्क्लेश- उत्क्लेश उत्क्लेश,
व्यतव- अद्व्यता अद्व्यता, कोष्ठरुजाः अने कोष्ठमा
पीडा और कोष्ठमें पीडा, स्युः भाव छ होती हैं ॥६॥

6. Although purgation does eliminate morbid matter, the oral injection of drugs containing as they do pungent, acute and hot and such other properties, tends to produce such unpleasant side-effects as cause distress, eructations, nausea, unpleasantness and pain in the gastrointestinal tract.

अविरेक्यौ शिशुवृद्धौ तावप्राप्तमहीनघातुबलौ ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकदुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥
बलवर्णहर्षमार्दवगात्रलोहाघृणां ददात्याशु ।

शिशुवृद्धौ आणक अने वृद्ध बालक और वृद्ध,
अविरेक्यौ विरेचनने योग्य नहीं विरेचनके योग्य नहीं
हैं, तो अप्राप्त-महीन-घातुबलौ- कारक छ तेओर्माना
आणकने घातु तथा अक्ष पूरा प्राप्त थया होता नहीं
अने वृद्धनां घातु तथा अक्ष ओछा थता अथ छ
क्योंकि उनमेंसे बालकको घातु तथा बल पूर्ण प्राप्त नहीं
होते और वृद्धको घातु तथा बलकी हानि होती जाती है, तयोः
तेओर्ने भाटे उनके लिए, आस्थापनम् एव आस्थापन अ
आस्थापन ही, सर्वार्थक सर्व काम साधनार सर्वार्थ-
साधक, उत्तमम् अने उत्तम और उत्तम, कर्म-कर्म छ कर्म
है, नृणाम् अस्ति अनुष्ठाने वस्ति मनुष्योंको, बलवर्ण-

११. दद्याद् व्याधिषु विशोषनीयेषु-व्याधिषु युष्माद्विशोषनी-
येषु (च.)

कुष्ठमेहार्ताः तथा डोढ अने प्रमेदथी पीडित कुष्ठ और मेहसे पीडित, अपि नराः ने डोढ मनुष्यो जो कोई मनुष्य, विज्ञोभ्याः शोधन करवा शोध्य होय तेओने पक्षु अस्ति नहि देवी ओधओ शोधन योग्य हों उनको भी वस्ति नहीं देनी चाहिए ॥ ११ ॥

11. Roborant enema should not be given in cases requiring purificatory treatment (such as persons who are obese or afflicted with dermatosis, urinary anomalies, or in cases needing to be rid of putrid humors or in cases of skin and urinary diseases.

शोधनीयवस्त्यनर्हाः —

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कदेहानाम् ।
युष्माद्विशोषनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ १२ ॥

क्षीण-क्षत- क्षीण, क्षतयुक्त क्षीण, क्षतयुक्त, दुर्बल-
दुर्बल दुर्बल, मूर्च्छित- मूर्च्छित मूर्च्छित, कृश-
कृश कृश अने शुष्क कृश और शुष्क, देहानाम् देह-
वाणोओने देहवालोको, ये च तथा ने तथा जो, दोष-
निबद्धायुषः दोष पर टकेवा आयुवाणो होय तेओने
दोषों पर अवलम्बित आयुवाले हों उनको, विशोषनीयान्
शोधन अस्ति शोधनवस्ति, न युष्मात् आपवी न ओधओ
नहीं देनी चाहिए ॥ १२ ॥

12. The use of the purificatory measures are contra-indicated in persons with cachexia, pectoral lesions, debility, fainting, emaciation and dehydration of the body, as well as in those whose life is sustained to some extent by the excretory matter in the body.

१२. शुष्कदेहानाम्—सूक्ष्मदेहानाम् (क. त.)

॥ युष्माद्विशोषनीयान्—दोषनिबद्धायुषो (घ.)

कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां संस्कारविशेषः —

वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुक्ताः ।
शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥ १३ ॥

वाजीकरणे वा७५२५ वाजीकरण, असृक् रक्तदोष
रक्तदोष, पित्तयोः च अने पित्तमा और पित्तमें,
मधु-घृत- मधु, घी मधु, घी, पयः-युक्ताः तथा दूधथी
युक्त तथा दूधसे युक्त, कफ-वाते अने कफ तथा वातमें,
और कफ तथा वातमें, सतैल-मूत्र- तैल गोमूत्र तैल
गोमूत्र, आरनाल आरनाल आरनाल लवणाः च तथा
लवणथी युक्त अस्तिओ तथा लवणसे युक्त वस्तियाँ,
शस्ताः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १३ ॥

13 For the purpose of virilification and in disorders of blood and pitta, the enemas prepared with honey, ghee and milk are recommended. In morbid conditions of kapha and vata, enemas prepared with til oil, cow's urine, sour conjee and rock-salt are beneficial.

युष्माद् द्रव्याणि वस्तिस्वम्लं मूत्रं पयः सुरां काथान् ।
अविरोधाद्वातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥ १४ ॥

वातूनाम् वातुओने वातुओके, अविरोधात् विशेषी
न होय ओवां विरोधी न हों ऐसे, अम्लम् अम्लदोष
अम्ल, मूत्रम् पयः गोमूत्र-दूध गोमूत्र-दूध, सुराम् सुरा
सुरा, काथान् अने काथ और काथ, द्रव्याणि
ओ द्रव्योने इन द्रव्योंको, रसयोनित्वाच्च च अने रसनी
ओनि होवाथी और रसकी योनि होनेसे, उष्णम् गरम
गरम, जलम् पाणीने जलको, वस्तिषु अस्तिओमा
वस्तियोंमें, युज्यात् योज्यां ओधओ मिलाना
चाहिए ॥ १४ ॥

14. In the preparation of the enema solution, such substances should be used from among acid articles, urines milks,

१३ पित्तयोश्चमधुघृतपयोयुक्ताः—पित्तयोर्मधुघृतपयःसंयुक्ताःसर्वे (२.)

॥ लवणाश्चकफवाते—लवणाः कफवाते वाते (घ. क.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

नाश न करे तेवा द्रव्योत्थी युक्त समवीर्य द्रव्य भागोंसे युक्त, यथाह-आलोडनान् अने ते द्रव्योने मिश्रित करनार यथायोग्य द्रव द्रव्योत्थी युक्त और उन द्रव्योंको मिश्रित करनेवाले द्रव द्रव्योंसे युक्त, बस्तीन् अस्तिशोने बस्तिवोंको, अतः अलीशी यहासे, अर्धश्लोकैः अरधा अरधा श्लोकभा आवे आवे श्लोकमें, शृणु साधवो। सुनो ॥ १८ ॥

18. Listen to me as I now describe. a prescription in each hemistich a number of tried prescriptions of enemas suitable for administration in all varieties of disease-conditions. In these prescriptions the relative proportion of the drugs to be mixed together should be such that the potency of any one drug is not neutralized by that of any other.

विश्वोऽग्निमन्थः श्वोनाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा।
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्स्यौ वर्धमानकः ॥१९॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले।
शस्यन्ते सचतुःश्लोकाः पिशितस्य रसान्विताः ॥२०॥

विश्वः ग्रीष्म बेल, अग्निमन्थः अरली अरणी श्वोनाकः अरु अरु, काश्मर्यः शीतल गंभारी, तथा पाटलिः अने पाटला तथा पाटला, शालपर्णी शालपर्णी, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, बृहत्स्यौ अने भोरी गल्ली दोनों कटेरी, वर्धमानकः अने अरु अरु, यवाः तथा जौ तथा जौ, कुलत्थाः कुलत्था, कोलानि और बेर, स्थिरा च अने साधवो और शालपर्णी, त्रयः आ त्रय योग ये तीन योग, सचतुः श्लोकाः चार स्नेह साथे चार स्नेहोंके साथ, पिशितस्य रसान्विताः तथा भासुरस साथे तथा मांसरसके साथ, अनिले वातरोगभा वातरोगमें, शस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १९-२० ॥

१९. शालपर्णी-शालिपर्णी (क. ब.)

२०. कोलानि-कोलानि (ख. त.)

19-20. (1) Bael, wind killer, Indian calosanthos, fruits of white teak and trumpet flower; (2) Ticktrefoil, painted leaved uraria the two varieties of Indian nightshade and castor oil plant; (3) Barley, horse-gram Indian jujube, ticktrefoil; these three sets of drugs comprising three distinct prescriptions should be prepared with the addition of the tetrad of unctuous articlee and meat-juices and administered in morbid conditions due to vata.

पित्तरोगे शस्तान्नयो वस्तयः ---

नलवज्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम् ।

मज्जिष्ठा सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥२१॥

चन्दनं पद्मकोशीरं तुङ्गं ते पैत्तिके त्रयः ।

सशर्कराक्षौद्रघृताः सक्षीरा वस्तयो हिताः ॥२२॥

नल-वज्जुल नादी वाणुं नल, वज्जुल वानीर-वाणीर वानीर, शतपत्राणि शतपत्र शतपत्र, शैवलम् अने शेवाल और शेवाल, मज्जिष्ठा मज्जिष्ठा मंजीठ, सारिवा सारिवा सारिवा, अनन्ता अनन्ता कपूरी, पयस्या भोयडोणुं बिलाईकन्द, मधुयष्टिका अने नेडीमध और मुलहठी, चन्दनम् तथा चन्दन तथा चन्दन, पद्म-पद्म पद्माक्ष, पद्मकोशीरम् क्षौद्र वाणी खस, तुङ्गम् अने पुनाग पुनाग, ते ते ये, त्रयः वस्तयः त्रय अस्तिशो तीन बस्तियां, सशर्करा साकर चीनी, क्षौद्र-घृताः मध अने घी साथे शहद और घीके साथ, सक्षीराः तथा दूध साथे तथा दूधके साथ, पैत्तिके पित्तदोषभा पित्तरोगोंमें, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥ २१-२२ ॥

21-22. (1) Great reed, country willow, cane, lotus and moss. (2) Indian madder, the two varieties of Indian sarsaparilla, milky yam, and

२२. ते-च (घ)

तुङ्गं ते पैत्तिके त्रयः पैत्तिके तु गदे त्रयः (द.)

॥ ॥ त्रिकला-त्रिवृता (ब. फ.)

luffa and kurchi; (2) Black turpeth, the three myrobalans, ticktrefoil, red physic nut and physic nut. (3) Indian beech, prickly brazil wood, indigo plant, and asthma weed. (4) Soap pod, clenolipis, lodh, and the fruit of kamala, these four sets of drugs prepared with cow's urine are purificatory of the colon. (the drugs above mentioned may be used separately or in combination and they make a tetrad of prescriptions.)

शुक्रमांसदाश्चत्वारो वस्तयः —

काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥२८॥
आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जलजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसलाः ॥२९॥

काकोली डाकोली, काकोली, क्षीरकाकोली, क्षीर-
डाकोली, क्षीरकाकोली, मुद्रपर्णी, अंशली, भग मुद्रपर्णी,
शतावरी, अने शतावरी और शतावर, विदारी कोय-
डाणु, विदारीकन्ध, मधुयष्ट्याह्वा, नेहीमध, मुलहठी,
शृङ्गाटक, शीमोडा, सिंघाडे, कशेरुके अने कशेरुक और
कशेरुक, आत्मगुप्ताफलम्, कोयली, कौचके बीज,
माषाः अजड उडद, सगोधूमाः भुङ्गे गेहूँ, तथा यवाः
अने जौ और जौ, जलजानूपजम् तथा जलज
अने आनूप और जलज और आनूप, मांसम्
मांस मांस, इति एते ये चार अस्तिथे। ये चार
वस्तियां, शुक्रमांसलाः वीर्यवर्धक अने मांसवर्धक छे
शुक्रवर्धक और मांसवर्धक हैं ॥ २८-२९ ॥

28-29. (1) Kakoli, Ksheerakakoli, wild bean and climbing asparagus; (2)

२८. मुद्रपर्णी-पृश्नपर्णी (घ.)

विदारीमधुयष्ट्याह्वा-मधुकं च विदारी च (घ.)

२९. जलजानूपजं-जांयकानूपजं (ग. ड. ख. घ.)

शुक्रमांसलाः-शुक्रमांसदाः (घ. घ.)

मांसमित्येते शुक्रमांसलाः-मांसमिति शुक्रविवर्धनाः (घ.)

शुक्रमांसलाः-शुक्रवर्धनाः (ड.)

white yam, liquorice Indian water chest-nut and luffa, (3) the fruit of the cowage, black gram, wheat and barley; (4) And the meat of the aquatic wet-land animals:—these four sets of drugs are promotive of the seminal secretion as well as of flesh.

सांप्राहिकाश्चत्वारो वस्तयः —

जीवन्ती चाग्निमन्थश्च घातकीपुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥३०॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।
वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांप्राहिका मताः ३१

जीवन्ती च अदन्ती जीवन्ती अग्निमन्थः अग्नि-
मन्थ अग्निमन्थ, घातकीपुष्प-घातकीपुष्प, इव भायके फूल,
वत्सकौ च अने चन्दन और इन्द्रजौ, प्रग्रहः प्रग्रह
प्रग्रह, खदिरः जेर खदिर, कुष्ठम् कठ कूठ, शमी भीमजी
शमी, पिण्डीतकः भीम मैनफल, यवाः अने जौ
और जौ, प्रियङ्गुः प्रियंगु प्रियंगु, रक्तमूली रक्तमूली
रक्तमूली तरुणी गुलाब गुलाब, स्वर्णयूथिका अने
स्वर्णयूथिका और स्वर्णयूथिका, वटाद्याः वड वडरे
वटादि क्षीरवृक्ष, किंशुकम् केशुड किंशुक, लोध्रम् च
अने लोध्र और लोध्र, इति ये ये, सांप्राहिकाः
सांप्राहिक अस्तिथे। सांप्राहिक वस्तियां, मताः मानेव
छे कही हैं ॥ ३०-३१ ॥

30-31. (1) Cork swallow wort, wind killer, fulsee flower and kurchi; (2) Purgine cassia, catechu, costus, shamee, emetic nut and barley; (3) perfumed cherry, Indian madder; double jasmine and yellow-jasmine; (4) The banyan and the other drugs of its group. Palas and the lodh these four sets of drugs are known to be astringent in their action.

३०. तरुणी-तरुणी (घ)

परिस्त्रावे द्वौ वस्तीः —

परिस्त्रावे शृतं क्षीरं सवृश्चीरपुनर्नवम् ।
आखुपर्णिकया वाऽपि तण्डुलीयकयुक्तया ॥३२॥

परिस्त्रावे परिस्त्रावमां परिस्त्रावमें, सवृश्चीर- धाणी साटोडी वृश्चीर, पुनर्नवम् अने साटोडी साथे और पुनर्नवासे, शृतम् उकाणेला कथित, क्षीरम् दूधशी दूधसे, तण्डुलीयक- अथवा तांदुलीयकी अथवा तण्डुली- यकसे, युक्तया युक्त युक्त, आखुपर्णिकया वा अपि छिद्रकनी साथे उकाणेला दूधशी अस्ति देवी आखु- पर्णीके साथ कथित दूधसे वस्ति देवे ॥३२॥

32. (1) Milk prepared with white hog's weed, and hog's weed. (2) Or with kidney leaved ipomea and prickly amaranth is indicated in hemorrhage conditions.

दाहे द्वौ वस्ती—

कालकृतककाण्डेक्षुदर्भपोटगलेशुभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥३३॥

कालकृतक- कालकृतक- कसौरी, काण्डेक्षु- कालेक्षु काण्डेक्षु, दर्भ- दर्भ- दर्भ, पोटगल- पोटगल, पोटगल, पोटगल, इक्षुभिः अने शेरडीशी साधित और इक्षुसे साधित, सघृतक्षीरः शी तथा दूधवाणी पहेली अस्ति वी और दूधवाली प्रथम वस्ति, उत्पलादिभिः अने उत्पल वजरेथी साधित वी तथा दूधवाणी और उत्पल आदिसे साधित वी तथा दूधवाली, द्वितीयः च जीला अस्ति दूसरी वस्ति, दाहघ्नः दाहनाशक छे दाहनाशक हैं ॥३३॥

33. (1) Negro coffee, big sugar-cane, sacrificial grass, elephant grass

१२. परिस्त्रावे-परिस्त्रावे (व.)

१. परिस्त्रावे शृतं क्षीरं-पयः शृतं परिस्त्रावे (ध. व.)

३३. कालकृतक कोलकृतक (अ. त.)

१. दर्भपोटगलेशुभिः-दर्भपोटगलेशुभिः (क. घ. त. व. फ.)

१. कालकृतककाण्डेक्षुदर्भपोटगलेशुभिः-कोलकृतककाण्डेक्षुदर्भ- कोलेक्षुशालिभिः (अ. व.)

and sugar cane; (2) The blue water lily and other aquatic plants of its group; ghee or milk, prepared with either of these two sets of drugs, is curative of burning.

परिकर्ते द्वौ वस्ती—

कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
वस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥३४॥
परिकर्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ।
(देयो वस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितक्रियैः ॥३५॥)

परिकर्ते परिकर्तिङाभां परिकर्तिकामें, भिषजा वैद्य वैद्य, क्षीरसाधितैः दूधमां साधित क्षीरसिद्ध, कर्बुदार- डायनार कचनार, आढकीनीप- तुवेर डडंभ अरहर कदम्ब, विदुलैः अने समुद्रक साथे और समुद्रफलसे, समधुशर्करः भूष अने साकर भेगवी शहद और चीनी मिलाकर, शीतः ठंडी शीत, वस्तिः अस्ति वस्ति, प्रदेयः देवी दे, तथा तथा तथा, यथावत् सत्यस्वस्वमां सत्यस्वरूपमें, विदितक्रियैः क्रियाने अल्पनार क्रियाके ज्ञाता, सुवैद्यः तु सुवैद्योश्च सुवैद्य, श्रीपर्णी- काश्मरी गंभारी, कोविदारजैः अने डायनारनां और कचनारके, वृन्तैः डीटोथी अस्ति देवी भेडोश्च डंडलोसे वस्ति देवे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. White mountain ebony, pigeon pea, kadamba and hijjal tree should be prepared in milk with honey and sugar, and given as a cold enema, by the physician, in griping or colicky pain. Similarly, an enema prepared with the stalks of white teak and variegated mountain ebony may be given as enema in the same condition by good physicians who have a correct knowledge of the therapeutic methods.

प्रवाहणे द्वौ वस्ती—

वस्तिः शास्त्रमलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ।
हितः प्रवाहणे तद्वद्वेष्टैः शास्त्रमलिकस्य च ॥३६॥

शास्त्रमलि- शास्त्रमलिनां शास्त्रमलिके, वृन्तानाम्
क्षीरसिद्धः साधित दूधमां सिद्ध
करेण साधित दूधमे सिद्ध किये, घृतान्वितः धीथी युक्त
बीके साथ, वस्तिः अस्ति वस्ति, प्रवाहणे. करेणवाना
रोगमां प्रवाहिकामें, हितः हितकर छे हितकारी है,
तद्वत् तेन प्रभाषे तदनुसार, शास्त्रमलिकस्य च शास्त्र-
मलिना शास्त्रमलिके, वेष्टैः गुंथ्यै साधित दूधमां सिद्ध
करेण धीथी युक्त अस्ति करेणवाना रोगमां हितकर
छे गोदसे साधित दूधसे सिद्ध किये बीके साथ वस्ति
प्रवाहिकामें हितकर है ॥३६॥

36. The stalks of silk cotton tree
prepared in milk with ghee and
(2) the resin of the silk cotton tree
similarly prepared, make two prescrip-
tions beneficial in conditions of
diarrhea.

अतियोगे द्वौ वस्ती—

अश्वारोहिकाकाकनासाराजकशेरुकैः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राजनघृतैर्युताः ३७
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः ।

अश्वारोहिका- अश्वगंधा अश्वगन्धा, काकनासा-
काकनासा काकनासा, राजकशेरुकैः अने राजकशेरुकी
और राजकशेरुके, क्षीरे दूधमां क्षीरमें, सिद्धाः सिद्ध
करेण सिद्ध की गई, क्षौद्राजनघृतैः मधु रसाजन
तथा धीथी शहद रसाजन तथा घृतसे, युताः युक्त

३६. तद्वद्वेष्टैः-तद्वत् वृन्तैः क. ड. न. फ.)

१. वस्तिः-सृष्टिः (घ. ड. य. र. प. फ.)

२. शास्त्रमलिकस्य-शास्त्रमलिकस्य (ज. फ.)

३. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

वस्तिः प्रवाहणे देयो भिषजा कल्पितो धिया

इत्यधिकः पाठः (क. ख. छ. ड.) पुस्तकेषु ।

३७. राजकशेरुकैः-राजकशेरुकाः (घ.)

पहेली अस्ति युक्त प्रथम वस्ति, अतियोगे- शोधनना
अतियोगमां शोधनके अतियोगमें, स्युः देवाय छे की
जाती है, न्यग्रोधाद्यैः ५३ अंगेरे बटादि, चतुर्भिः च
आरे पृश्नेथी चार वृक्षोंसे, तेन एव तेन उसी, विधिना
विधिथी सिद्ध करेण विधिसे सिद्ध की हुई, परः भी
अस्ति पक्षु शोधनना अतियोगमां देवाय छे दूसरी
वस्ति भी शोधनके अतियोगमें की जाती है ॥३७३॥

37-37½. Oleander, small stinking swa-
llow wort, and Rajakaseruka prepared
in milk and mixed with honey, extract
berberry and ghee; (2) the banyan
and the three other drugs of its group
similarly prepared; these two prescrip-
tions of enema are used in conditions
of complications resulting from overac-
tion of the enema

जीवादाने त्रयो वस्तयः—

बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ॥३८॥
काश्मर्यबदरीदूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गवः ।
जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताजनसंयुतौ ॥३९॥
वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ।

बृहती उष्णी भोरीगण्डी बड़ी कटेरी, क्षीरकाकोली
क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी पृश्नि-
पर्णी, शतावरी अने शतावरी और शतावर, तथा
तथा तथा, काश्मर्य- गंभारी गंभारीके फल, बदरी-
दूर्वाः भोरी, दूर्वा बेर, दूर्वा, उशीर- भागी बागी खस,
प्रियङ्गवः अने प्रियंगु और प्रियङ्गु, द्वौ अने अने
द्रव्य समूहोंने इन दोनों द्रव्य समूहोंको, क्षीरे दूधमां
दूधमें, शृतौ उष्णी पकाकर, घृताजन- धी तथा
रसाजन घृत तथा रसाजनके, संयुतैः भेगवी साथ
मिलाकर, समधुशर्करौ मधु अने साकर साथे शहद
और चीनीके साथ, शीतौ शीतल शीतल, वस्ती

३८. काश्मर्य-काश्मरी (ड.)

जीवादाने-जीवनीयैः (ड.)

जीवादाने शृतौ क्षीरे-जीवनीये शृतौ क्षीरे (झ.)

काश्मर्य....शृतौ क्षीरे-काश्मरीबदरीदूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गुकाः ।

जीवनीयैः शूनैः क्षीरैः (ड.)

अस्तिथौ बस्तिथौ, मिषजा वैश्वे वैद्य, जीवादाने ७१-
रक्तना सप्तमा जीवादानम्, प्रदेयौ देवी देवे ॥३८३९॥

38-39. (1) Indian nightshade, Ksheerakakoli, painted leaved uraria and climbing asparagus; (2) White teak, jujube, scutch grass, cuscus grass and perfumed cherry:—these two sets of drugs prepared in milk and mixed with ghee, extract of berberry, honey and sugar should be given as cold enema, by the physician, in conditions of hemorrhage.

गोऽव्यजामहिषीक्षीरजीवनीययुतैस्तथा ॥४०॥

शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।

सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥४१॥

जीवनीययुतैः ७१नीय गन्धनी औषधिथौ भेणवी जीवनीयगणकी औषधियोंके साथ, तथा तथा तथा शक-एण- ससदा औष खरगोश-एण, दक्ष-मार्जार कुंडा, भिवाडा मुर्गा, बिहा, महिष भेस भैस, अवी-जज भेडी अने भडरीना मेड और बकरी इनके, शोणितैः बोडी साथे खूनके साथ, मृदितैः भेणवी आपेटी मिलाकर दी हुई, गो-अवी- गाय, भेडी गाय, मेड, जजा भडरी बकरी, महिषी अने भेसना और भैसके, शौरैः दूध साथे दूधके साथ, वस्तिः अस्ति वस्ति, जीवादाने ७१वादानमा जीवादानम्, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ४०-४१ ॥

40-41. Another prescription recommended for use in this condition of hemorrhage consists of the freshly drawn blood of hare, deer, cock, cat, buffalo, sheep or goat, emulsified and mixed with the milk of cow, sheep, goat or buffalo and with the drugs of the life promoter group.

४१. सद्यस्कैर्मृदितैः-सद्यस्कैरेवतैः (क.)

रक्तपित्ते द्रौ वस्ती प्रमेहे वैकः—

मधूकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥४२॥

मज्जिष्ठासारिवानस्तापयस्यामधुकैस्तथा ।

शर्कराचन्दनद्राक्षामधुघात्रीफलोत्पलैः ।

रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ॥४३॥

मधूक- मधुका महुआ, मधुक नेडीमध मुलहठी, द्राक्षा द्राक्षा द्राक्षा, दूर्वा ध्रौ दूर्वा, काश्मर्य- काश्मर्य गम्भारीके फल, चन्दनैः अने अंघनी और चन्दनसे, स-क्षौद्र- मध शहद, शर्करः अने साकरसहित और चीनीके साथ, वस्तिः पहेटी अस्ति प्रथम वस्ति, तेन एव तेव उसी, विधिना विधिनी विधानसे, रक्तपित्ते रक्तपित्तमा रक्तपित्तमें, देयः देवी भेडिथे देनी चाहिए, तथा तथा तथा, मज्जिष्ठा- मज्जि मंजीठ, सारिवा- सारिवा सारिवा, अनन्ता- अनन्ता अनन्ता, पयस्या- पयस्या पयस्या, तथा मधुकैः नेडीमध यष्टिमधु, शर्करा-चन्दन- साकर, अंघनी चीनी, चन्दन, द्राक्षा- द्राक्षा द्राक्षा, मधु- मध शहद, घात्रीफल- आमना आंवला, उत्पलैः च अने नीलकमणभी साधित भील अस्ति रक्तपित्तमा देवी भेडिथे और नीलोफरसे साधित दूसरी वस्ति रक्तपित्तमें देनी चाहिए, सोमवल्कजः कषायः सोमवल्कना कषायनी अस्ति सोमवल्कके कषायकी वस्ति, प्रमेहे तु प्रमेहमा देवी भेडिथे प्रमेहमें देनी चाहिए ॥ ४२-४३ ॥

42-43. Another enema prepared from mohwah, liquorice, grape, scutch grass, white teak and sandalwood and mixed with honey and sugar may be given in the same way. Indian madder, the two varieties of Indian sarsaparilla, milky yam and liquorice (2) sugar, sandalwood, grape, honey, emblic myrobalan and blue lotus; these two

४३ एनस्थोक्तान्तरम्—

वस्तिर्देयो विधिनेन मिषजा युक्तिकल्पितः

इत्यधिकः पाठः (ब.) पुस्तके ।

sets of drugs are used in conditions of hemothermia. The decoction of gum arabic is given in conditions of urinary anomalies.

गुरुमादिशोषेष्वातिदेशिकवस्तयः—

गुरुमातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेयंविधेषु च ॥४४॥
यथास्वैरौषधैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विजक्षणः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्वन् योगान् पृथग्विधान् ॥४५॥

गुह्यम्- गुह्यम् गुह्यम्, अतिसार- अतिसार अतिसार,
उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, सङ्कु-
चित- सङ्कोच संकोच, आदिषु वज्जेरैमां आदिमें, सर्वाङ्ग-
एकाङ्ग सर्वाङ्ग तथा ऐकाङ्ग सर्वाङ्ग तथा एकाङ्ग, रोगेषु
रोगैर्मां रोगोंमें, एवंविधेषु च अने ऐसी अतना
और इस प्रकारके, रोगेषु- एका रोगमां दूसरे रोगोंमें,
विषक्षणः विषक्षण वेवे विद्वान वैद्य, पूर्वोक्तेन- अगाऊ
उद्धेष्ट पूर्वोक्त, विधानेन विधान अभाषे विधिसे, पृथ-
ग्विधान् शुद्ध शुद्ध प्रकारना नाना प्रकारके, योगान्
योगैर्मां योगोंको, कुर्वन् करीने बनाकर, यथास्वैः रोगै-
नुसार रोगानुसार, औषधैः औषधया औषधोंसे, सिद्धान्
बकीन् सिद्ध अशित्यो सिद्ध बस्तियाँ, दद्यात् देवी
देवे ॥४४-४५॥

44-45. In conditions of gulma, diarrhea, reverse peristalsis, stiffness and contractures, as also, in conditions of partial or total paralysis and in various morbid conditions of a similar type, the discerning physician should administer enema prepared with the drugs appropriate for each disease-condition, selecting the prescriptions of various sorts in the manner of the above mentioned prescriptions.

४४. सवर्गिकाङ्ग-साधर्गिकाङ्ग (ध.)

५. कुंभपोषात्-कुम्भं रोषात् (ह.)

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

त्रिकाख्योऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।
 पकाद्यथविशुद्ध्यर्थं वृथाः सांप्राहिकास्तथा ॥४६॥
 परिस्त्रावे तथा दाहे परिकर्ते प्रवाहणे ।
 सात्तियोगे मतौ द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः ॥४७॥
 द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकस्त्रिंशच्च सप्त ते ।
 सुलभादपौषधक्लेशा बस्तयो गुणवत्तमाः ॥४८॥

तत्र ते विषयमा उच विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना
 श्लो३ छे छे उपसंहारके श्लोक हैंकि, अनिला-
 दीनाम् वायु नम्रे दोषाभा वातादि दोषोंमें, त्रयःत्रिकाः
 त्रयु त्रयुना त्रयु समूह३५ अस्तिओ। तीन तीनके तीन
 समूहरूप बस्तियाँ, पकाशय पञ्चाशयनी पकाशयकी,
 विशुद्ध्यर्थम् शुद्धि करना२। शुद्धि करनेवाले, वृष्याः
 पृथ वृष्य, तथा तथा तथा, सांप्राहिकाः सांप्राहिक
 सांप्राहिक, अपरे च भीम दूसरे, चतुष्काः च चार
 चारना त्रयु समूह३५ अस्तिओ। चार चारके तीन
 समूहरूप बस्तियाँ, परिस्नावे अने परिस्नाव और परिस्नव,
 दाहे दाह दाह, परिकर्ते परिकर्तिङा परिकर्तिका,
 सातियोगे अतिथौग अतियोग, तथा प्रवाहणे तथा
 प्रवाहिकाभां तथा प्रवाहिकामें, द्वौद्वौ ओ ओ अस्तिओ।
 दो दो बस्तियाँ, मलौ कडी छे कही हैं, तथा तथा
 तथा, जीवादाने जीवादानभा जीवादानमें, त्रयः त्रयु
 तीन, रक्तपित्ते द्वौ रक्तपित्तभां ओ रक्तपित्तमें दो, मेहे च
 अने प्रमेहभां और प्रमेहमें, एकः ओक अस्ति कडी छे
 एक बस्ति कही है, ते आ प्रभाषु ते इस तरह वे, सुखम-
 सुखम सुखम, अल्पोषध-क्लेशाः अल्प औषध तथा
 क्लेशवाणी अल्पोषध तथा क्लेशवाली। गुणवत्तमाः
 अने सौखी गुणवाणी और गुणोंमें सबसे श्रेष्ठ, त्रिषव
 सप्त च साऽत्रीस सैंतीस, बस्यः अस्तिओ। बस्तियाँ
 कही हैं ॥ ४६-४८ ॥

Here are the recapitulatory
verses:—

४७ सात्त्विके मतौ द्वौ द्वौ—असत्त्विके मताः पञ्च (क. म.)

४८. एकस्मिन्मय सप्त ते-सप्तत्रिंशदिति स्मृताः (ध.)

46-48. The three triads of prescriptions in conditions of vata and the other two humors, another triad of tetrads for purification of the colon, virilifics, astringents, a dyad of prescriptions in each of the conditions of blennorrhagic condition, burning, griping pain diarrhea and overaction of the enema; a triad of prescriptions in hemorrhage a dyad in hemothermia and one in urinary anomalies thus making a total of thirty seven prescriptions of most excellent enemas, prepared with a few and easily obtainable drugs and causing little or no discomfort are described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्ति-
सिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरककी प्रतिस्तरकार पायेला आ शास्त्रभा
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला
और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थानभा
सिद्धिस्थानमें, वस्तिविधिः 'वस्तिविधिः' वस्तिविधि',
नाम नामने। नामका, दशमः दशमो दसवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण अथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth chapter entitled 'The Successful application of the enema procedure' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

अगियारभे। अध्याय अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

फलमात्रासिद्धयुक्तम्:—

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, फलमात्रा-
सिद्धिम् 'फलमात्रासिद्धि' नामना अध्यायः 'फलमात्रा-
सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयभा नीचे प्रमाणे अ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The successful use of the emetic nut and the dose of the enema.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

आस्थापने कतमत्फलं श्रेष्ठमिष्यन् मुनीनां मतानि—

भगवन्तमुदारसत्त्वधी-

श्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।

फलवस्तिवरत्ननिश्चये

सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ ३ ॥

भृगुकौशिककाप्यशौनकाः

सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।

कतमत् प्रवरं फलादिषु

स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥ ४ ॥

आस्थापन- आस्थापन आस्थापनकी, योजनासु
योजनाओंमें योजनाओंमें, फलादिषु भीष्म वज्रेभ
मेनफल आदिमें, कतमत् कतुं कतुं कौनसा फल, प्रवरम्
श्रेष्ठ श्रेष्ठ, स्मृतम् मानवाभा आवेष्ट छे माना गया है,
इति अथ इस तरह, फलवस्ति दृढवस्तिनी फलवस्तिनी,
वरत्ननिश्चये श्रेष्ठताना निश्चयभा श्रेष्ठताके निश्चयमें,

१. फलमात्रासिद्धि-फलमात्रा (१.)

सविवादाः विवाद्युक्त विवाद्युक्त, भृगु- भृगु भृगु, कौशिक- कौशिक कौशिक, काप्य- काप्य काप्य, शौनकाः शौनक शौनक, सपुलस्त्य- पुलस्त्य पुलस्त्य, असित- असित असित, गौतमादयः गौतम गौतमे गौतम आदि, मुनयः मुनिश्चो मुनि, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, उदारसख- उदार मन उदार मन, धी- धुद्धि बुद्धि, श्रुति- श्रुति श्रुति, विज्ञान- अने विज्ञानश्चो और विज्ञानसे, समृद्धम् समृद्ध समृद्ध, अत्रिजम् आत्रेय आत्रेयके, अभ्युपागमन् पासे आन्धा पास पहुँचे ॥ ३-४ ॥

3-4. Unto the worshipful son of Atri, richly endowed with wide mind, understanding, learning and knowledge, the sages came disputing among themselves concerning the determination of the excellence of the emetic nut in the preparation of the enema. Among these sages were Bhrigu, Kausika, Kapyā, Saunaka, as well as Pulastya, Asita, Gantama and others; and the subject of their discussion was—which among such fruits as the emetic nut etc., holds the first place in the preparation of corrective enema.

कफपित्तहरं वरं फले-

स्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।

मृदुवीर्यतयाऽभिनत्ति तच्छु-

कृदित्याह नृपोऽथ वामकः ॥ ५ ॥

कटुतुम्बममन्यतोत्तमं

वमने दोषसमीरणं च तत् ।

अथ शौनकः शौनके शौनकने, आह- कहुं के कहा कि, फलेषु क्षोभा फलोंमें, कफपित्तहरम् कहं अने पित्त हरनार कफ तथा पित्तको हरनेवाला, जीमूतकम् श्रुतक जीमूतक, वरम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, अथ नृपः राजा

५. तच्छुद्धित्याह-तदिति चोवाच (इ.)

६. कटुतुम्बममन्यतोत्तमम्-कटुतुम्बीफलमुत्तमम् (फ.)

राजा, वामकः वामके वामकने, आह कहुं के कहा कि तत् ते वह, मृदुवीर्यतया- मृदु वीर्यवाणुं होवाथो मृदु वीर्यवाळा होनेसे, शक्य भणुं मलका, अभिनत्ति इति भेदन करुं नथो भेदन नहीं करता, कटुतुम्बम् ते कटुती तुम्बीने वह कटुतुम्बीको, उत्तमम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, अमन्यत मानता है। मानता था, तत् च कारण के ते क्योंकि वह, वमने- वमनम् वमनमें, दोषसमीरणम् दोषाने प्रेरी अहार काटे छे दोषको प्रेरित करके बाहर निकालती है ॥ ५३ ॥

5 Saunaka said that bristly luffa is the foremost among the fruits used in enema, as it is curative of pitta and Kapha conditions. King Vamaka intervened saying, due to its mild potency it is not able to laxate the stools. The bitter bottle gourd is the best as it is an excellent agent in emesis and in elimination of morbid matter.

तदवृष्यमशैत्यतीक्ष्णता-

कटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥

कफपित्तनिवर्हणं परं

स च धामार्गवमित्यमन्यत ।

गौतमः गौतम गौतमने, अब्रवीत् कहुं के कहा कि, तत् ते वह, अशैत्य- उष्णता उष्णता, तीक्ष्णता- तीक्ष्णता तीक्ष्णता, कटु- कटुता कटुता, रौक्ष्याय अने रक्षताने लक्ष और रक्षताके कारण, अवृष्यम् इति अवृष्य छे अवृष्य है, सः च ते वह धामार्गवम् धामार्गवने धामार्गवको, परम् कफ-पित्त-निवर्हणम् इति कहं तथा पित्तने अत्यन्त नाश करनेनार कफ तथा पित्तका अत्यन्त नाशक, अमन्यत मानता है। मानता था ॥ ६३ ॥

६. तदवृष्य-तदयोग्य (ध फ.)

७. अशैत्य अशौक्ष्म्य (व.)

८. धामार्गवमित्यमन्यत-धामार्गवमेवमन्यत (ध. फ.)

९. धामार्गवमेव मन्यते (व. फ.)

6 6½. Gautama said 'No, on account of its anaphrodisiac, hot, acute, pungent and dry qualities, it is not suitable; but bitter rag gourd is considered an excellent remedy for the cure of kapha and pitta conditions.'

तदमन्यत वातलं पुन-

वडिशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥ ७ ॥

कुटजं प्रशंसस चोत्तमं

न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।

वडिशः अडिश वडिश, पुनः तत् तेने उसे, वातलम् वातल वातल, ग्लानिकरम् ग्लानि करनार ग्लानिकरक, बलापहम् अने अलनाशक और बलनाशक अमन्यत मानता इता मानता था, कुटजम् ते ध्रुवने वह इन्द्रजौको, उत्तमम् च उत्तम छे उत्तम है, प्रशंसस ऐवी प्रशंसा करता इता ऐसी प्रशंसा करता था, न बलघ्नम् केमडे ते अलनाशक नथी क्योंकि वह बलनाशक नही है, कफपित्तहारि च अने कफ तथा पित्तने करनार छे और कफ तथा पित्तका नाशक है ॥ ७ ॥

7-7½. Badisa said 'It is not so as it is causative of vata discordance and a depressant, and results in loss of vitality; but the kurchi is praised as an excellent remedy, since it does not impair the vitality and also cures morbid kapha and pitta.'

अतिविज्जलमौर्वभागिकं

पवनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥ ८ ॥

कृतवेधनमाह वातलं

कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।

काप्यः पथु काप्ये परंतु काप्यने, आह उद्युं के कहा कि, तत् ते वह, अतिविज्जलम् अतिशय पिच्छिल छे अतिशय पिच्छिल है, और्वभागिकम् वमन लावना छे वमन लानेवाला है, पवनक्षोभि च अने वायुने।

८½. घानकं-चोत्तमं (घ)

क्षोभ करनार छे और वातका क्षोभक है, कृतवेधनम् तेखे कृतवेधनने उसने कृतवेधनको, आह उद्युं श्रेष्ठ कहा, वातलम् करलु के ते वातल छे क्योंकि वह वातल है, प्रबलम् परंतु प्रबल परन्तु प्रबल, कफपित्तम् कफ तथा पित्तने कफ तथा पित्तको, हरेत् इति हरे छे हरता है ॥ ८½ ॥

8-8½. Kāpya said 'No this drug is very viscid. It is mainly on emetic and it disturbs the movement of vata, but the bitter luffa is the best, since it is promotive of vata and curative of even very severe discordance of kapha and pitta.'

तदसाध्विति भद्रशौनकः

कटुकं चातिबलघ्नमित्यपि ॥ ९ ॥

भद्रशौनकः भद्रशौनके उद्युं के भद्रशौनकने कहा कि, तत् जसाधु ते ठीक नथी वह ठीक नही है, कटुकम् करलुके ते कटु क्योंकि वह कटु, अतिबलघ्नम् च इति अपि अने अति अलनाशक छे और अति बलनाशक है ॥ ९ ॥

9. Bhadra Saunaka said 'No. this is not right. It is pungent and causes great impairment of vitality'.

इति तद्वचनानि हेतुभिः

सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान्

प्रशंसस फलेषु निश्चयं

परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिवम् ॥ १० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, हेतुभिः हेतुओंसहित हेतुसहित, सुविचित्राणि सारी पेठे निश्चिन बहु विचित्र, तद्वचनानि तेओनां वचने। उनके वचन, निश्चय साधनीने सुनकर, बुद्धिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्,

१. भद्रशौनकः-तत्र शौनकः (भ.)

२. कटुकं चाति-कटुकमाति (घ.)

३. बुद्धिमान्-बुद्धिमान् (घ)

अत्रिसुतः आत्रेये आत्रेयने, फलेषु इणोनी आभतमां
फलोंके विषयमें, परमम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, निश्चयम् निश्चय
निश्चय, प्रबलसं कही देखाये। कहा, अत्रवीर च अने
आत्मा और बोले ॥१०॥

10. Having listened to these interesting observations, advanced with reasons, the wise son of Atri praised the speakers and then delivered, as follows, the final decision as to which of the fruits was the best for purposes of the enema.

तत्रात्रेयकृतो निश्चयः —

फलदोषगुणान् सरस्वती

प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।

न तु किञ्चिददोषनिर्गुणं

गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥११॥

सर्वैः अपि तमे सर्वेथे आप सबने, फल- इणोनी
फलोंके, दोषगुणान् दोष अने गुणोनी दोष और गुणोंके,
प्रति आभतमां वारेमें, सरस्वती वाणी, सम्यक्
सरभी दीते योग्य रीतिसे, इरिता उन्धारी छे कही है,
किञ्चित् तु परंतु अगतमां कहीं पक्ष परन्तु जगतमें
कुछ भी, अदोषनिर्गुणम् न देखाया ॥ अने गुणवाणं
॥ नथी दोषवाला ही और, गुणवाला ही नहीं है, अतः
आथी इस लिए, गुणभूयस्त्वम् पदार्थना गुणोनी अधि-
कताने। पदार्थके गुणोंकी अधिकताका, विचिन्त्यते विचार
करना। आवे छे विचार किया जाता है ॥११॥

11. Concerning the baneful and beneficial properties of the various fruits, you have, all of you, given utterance rightly. There is no substance which is absolutely of both good and bad qualities. Hence our concern should be to select such substances as possess more of the required good qualities.

११. विचिन्त्यते-वि चिन्त्यते (ब.)

इह कुष्ठहिता गरागरी

हितमिक्ष्वाकु तु मेहिने मतम् ।

कुटजस्य फलं हृदामये

प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु ॥१२॥

उदरे कृतवेधनं हितं,

इह अलीं यहां, गरागरी कुडवेला बंदाल, कुष्ठ-
हिता कुष्ठमां हितकर छे कुष्ठमें हितकर है, इक्ष्वाकु तु
कुष्ठनी तूअडी तिलौकी, मेहिने प्रमेहरोगीने प्रमेह-
रोगीके लिए, हितम् हितकर हितकर, मतम् माने। छे
माना है, कुटजस्य कुडवाला कुडाका, फलम् हृद फल,
हृदामये हृदोगमां हृदोगमें, कोठफलम् च अने कोठ-
फल और कोठफल, पाण्डुषु पांडुरोगमां पाण्डुरोगमें,
प्रवरम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, उदरे तेमअ उदरोगमां एवं
उदरोगमें, कृतवेधनम् कृतवेधन कृतवेधन, हितम्
हितकर छे हितकर है ॥ १२३ ॥

12-12½. Bristly luffa is best in dermatosis and bitter bottle gourd is considered beneficial in urinary anomalies. Kurchi seeds are beneficial in diseases of the stomach; the bitter rag gourd is good in anemia; and the bitter luffa is beneficial in abdominal disease.

मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।

मधुरं सकषायतिककं

तदरुक्षं सकटूष्णविजलम् ॥१३॥

कफपित्तहृदाशुकारि चा-

प्यनपायं पवनानुलोमि च ।

फलनाम विशेषतस्त्वतो

लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि ॥१४॥

मदनम् तु भीठण मैनफल, सर्वगदाविरोधि
सर्व रोगतु विरोधी नथी सब रोगोंका अविरोधी है,
तदरुक्षं वह, मधुरम् मधुर मधुर, सकषाय- कषाय छे
कषाय है, तिककम् तिकता छे तिक है, मधुरम् तथा
अथ नथी तथा कषय नहीं हैं, सकटू- कटू ते कुट्ट पुनः
मद कटू, उष्ण- उष्ण, विजलम् विजलम्

१२. कोठफल-कोशफल (ब.)

१३. मधुर-मधुकं (ब.)

विजल, कफपित्तहृत् उर तथा पित्तने हरनार कफ तथा पित्तको हरनेवाला, आशुकारि ज्वदीथी असर उरनार शीघ्रकारि, अनपायम् च अपि तुष्टान नहि उरनार हानि नहीं करनेवाला, पवनानुलोमि च अने वायुनु अनुलोमन उरनार छे और वायुका अनुलोमन करनेवाला है, अतः औथी इस लिए, अन्वेषु भीम अन्य, फलेषु- इणे। फल, सत्सु अपि होवा छत्ता पक्ष होने पर मी. विशेषतः भीठण आस करीने मैनफल विशेषतः, फलनाम 'इल' औवा नामने 'फल' ऐसे नामको, कभते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ १३-१४ ॥

13-14. And emetic nut is not contra-indicated in any disease. It is sweet, slightly astringent, and bitter in taste, it is non-dry pungent, hot and viscid; and it quickly eliminates kapha and pitta from the stomach. It is innocuous; it regulates the regular peristaltic movement of vata. By reason of all these excellent qualities, this gets the appellation of the fruit, par excellence amid all the fruits

गुदगतोवस्तिः सर्वशरीरस्थान्दोषान्कथमपहरतीत्यभिवेशप्रश्नः—

गुरुणेति वचस्युदाहृते

मुनिसङ्गेन च पूजिते ततः ।

प्रणिपत्य मुदा समन्वितः

सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥१५॥

गुरुणा गुरुओ गुरुके, इति वचसि ओ प्रमाणे पथन- इस प्रकारके वचन, उदाहृते उछुं तयारे कहने पर, मुनिसङ्गेन च अने मुनिसभूडे और मुनिसंघने, पूजिते तेने मान सह स्वीकार्य उसको सन्मानित किया, ततः ते पछी इसके बाद, प्रणिपत्य प्रक्षाम करीने प्रणाम करके, मुदा समन्वितः आनन्दयुक्त हर्षयुक्त, सहितः ओके साथे भणीने एक साथ, शिष्यगणः शिष्य- भये शिष्योंने, अनुपृष्टवान् प्रश्न पूछये पूछा ॥१५॥

१५. ततः—तथा (च)

15. When the Master had thus delivered his pronouncement and had been duly honoured by the assembled sages, then the band of disciples, greatly pleased, bowed before the teacher and together put the following question.

सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोको

वस्तिरुर्ध्वमथ नैति नाभितः ।

नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात्

सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥१६॥

अथ गुरुणा आपे आपने, वस्तिः अस्तिने वस्तिको, सर्वकर्मगुणकृत् सर्व कर्मना गुण साधनार सब कर्मके गुणोंको करनेवाली, उक्तः उछी छे कहा है, नाभितः ते नाभिथी वह नाभिसे, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, न एति नती नथी नहीं जाती, नाभ्यधः परंतु नाभिनी नीचे परन्तु नाभिसे नीचे, गुदम् गुदभा पाछी आवे छे गुदामें फिर लौट आती है, अतः आशी इस लिए, सः ते वह, शरीरात् शरीरभांथी शरीरके, सर्वतः सर्व स्थानेथी सब स्थानोंमेंसे, दोषान् दोषोंने दोषोंको, कथम् केवी रीते कैसे, अपोहति दूर करे छे दूर करती है ॥१६॥

16. The enema has been declared by the teacher to be possessed of the qualities and actions curative of all morbid conditions; but, seeing that it does not reach up above the umbilical region and comes out from there through the anus, how then does it manage to draw out the morbid matter from all over the body?

तत्रान्वेयकृतं समाधानम्—

तद्गुरुब्रवीदिवं शरीरं

सन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।

१६. गुदमतः स—गुदगतम् (च.)

.. दोषान्—रोगान् (च. क.)

१७. सङ्गविघातात्—सर्वविघातात् (च. क.)

केवल एव दोषसहितो वा

स्वाशयगः प्रकोपमुपयाति ॥१७॥

तत् त्वारे तव, गुरुः गुरुः गुरुः, ज्वरीय कथुं
के कहा कि, सप्तविधातात् संयोगे अने विधागने धर्म
संयोग और वियोगसे, जनितः वायु वायु, इदम्
शरीरम् आ शरीरने इस शरीरको, तन्त्रयते यथावे
छे चलाता है, केवलः अकेला अकेला, एव अ ही,
दोषसहितः वा अथवा दोष साथे अथवा दोषसहित,
स्वाशयगः पोताना आशयमा रक्षी अपने स्थानमें
रहकर, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, उपयाति पाये छे
प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

17. To this, the teacher replied 'it is vata that controls the entire body in as much as it is the one universal motivation preventing any stagnation or obstruction in the body; and it is always in its own habitat that this vata, whether by itself or in conjunction with the other two morbid humors, gets first provoked.

तं पवनं सपित्तकफवित्तुं

शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः ।

सर्वशरीरगश्च गदसंघ-

स्तत्प्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति ॥१८॥

शुद्धिकरः शुद्धि करनेवाला शुद्धिकारक, बस्तिः अस्ति
बस्ति, सपित्त- पित्त पित्त, कफवित्तुम् कफ अने भण्डी
युक्त कफ और मलसे युक्त, तम् ते उस, पवनम्
पवनम् वायुका, अनुलोमयति अनुलोमन करे छे अनु-
लोमन करती है, तत्प्रशमात् तेनी शान्तिम् उसके
शान्तसे, सर्वशरीरगः आभाय शरीरमा रहेछे सब
शरीरगत, गदसंघः च रोगसमूह रोगसमूह, प्रशान्तिम्
शान्त प्रशान्त, उपयाति पाये छे होता है ॥ १८ ॥

18. Now, the enema by its purificatory action, regulates the downward movement of this morbid vata along with pitta, kapha and the fecal matter.

And when the vata is thus quieted it follows that the disease conditions, whenever they may be in the body, are also quieted.

परानां बस्तिकर्मविधिः —

अथाधिगम्यार्थमखण्डितं धिया

गजोष्ट्रगोश्वाव्यजकर्म रोगनुत् ।

अपृच्छदेनं स च बस्तिमब्रवी-

विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥१९॥

धिया बुद्धिभी बुद्धिसे, अखण्डितम् अखण्डित
संपूर्ण, अर्थम् अर्थ अर्थको, अधिगम्य अभिगम्य
पक्षी समझनेके पश्चात्, गज- शिम्पुगले, हाथी शिम्पु-
गणने हाथी, उष्ट्र- ऊँट ऊँट, गो- गाय गाय, अश्व-
घोडा घोडा, अवी- बैट्टा मेक, अज अने अकरामा
और बकरेमें, रोगनुत् रोगने दूर करनेवाला रोगहर, कर्म
कर्म कर्म, एनम् अने इनसे, अपृच्छत् पूछ्युं पूछा,
सः च अने तेछे और उन्होंने, बस्तिम् अस्ति बस्तिको,
अब्रवीत् रोगने दूर करनेवाला कर्म छे अभि कथुं रोग
दूर करनेवाला कर्म कहा, पुनः अने इसी और
फिरसे, प्रचोदितः पूछवाथी पूछने पर, तस्य तेनी
उसकी, विधिम् विधि विधिको, आह कही कहा ॥ १९ ॥

19. Then the disciple (Agnivesa) having grasped, by his keen intelligence, the full implications of the above theory, went on to question about the curatives of diseases affecting elephants, camels, cattle, horses, sheep and goats; and here again the Master emphasized the supremacy of the enema among therapeutic measures

१९. अथाधिगम्यार्थमखण्डितं धिया-अथाधिगम्यार्थमखण्डितको-
भिषो (च. फ.)

,, ,, --अथाधिगम्याजमुच्छिन्नाधिषो
(च. फ.)

,, गजोष्ट्रगोश्वाव्यजकर्म-गजोष्ट्रगोश्वाव्यजकर्म (च.)

,, व्यजकर्म रोगनुत्-व्यजकर्म (फ.)

અજાઓ: હિ બકરી અને ઘેટાની બકરી જૌર મેહકી, નિરુહમાત્રા તુ નિરુહમાત્રા નિરુહકી માત્રા. પ્રશ્નઃ એક પ્રશ્ન છે ૬૪ તોલે છે. ગવાદિષુ- ગાય વગેરેમાં ગાય આદિમાં, વચાબલમ્ બલ અનુસાર બલા-નુસાર, દ્વિત્રિગુણમ્ બમણી કે ત્રમણી નિરુહમાત્રા છે. દુગુની વા ત્રિગુની નિરુહમાત્રા છે, તથા તથા તથા, ચક્ર- છાંટની કંટકી, નિરુહમ્ નિરુહમાત્રા નિરુહ-માત્રા, જાલકદશમ્ એ આઠક છે ૫૧૨ તોલે છે, ગજશ્વ તુ હાથીની જૌર હાથીકી, વૃદ્ધિઃ એથી બમણી નિરુહ-માત્રા છે દુગુની નિરુહમાત્રા છે, અનુવાસને અનુવાસ-નમાં અનુવાસનમાં, અદ્યમઃ નિરુહમાત્રાનો આઠમે ભાગ બાણે નિરુહમાત્રાકા આઠવાં હિસ્સા જાને ॥૨૨॥

22 The dose of the evacuative enema for goats and sheep is 64 tolas; in the case of cows etc, it should be twice or thrice in quantity. In the case of the camel it should be 512 tolas in quantity and double that in the case of the elephant. The dose of the unctuous enema should be one eighth of the evacuative enema.

કલિક્કુષ્ઠે મધુકં ચ પિપ્પલી

વચા શતાહ્વા મદનં રસાજનમ્ ।

હિતાનિ સર્વેષુ ગુહઃ સસૈન્ધવો

દ્વિપશ્ચમૂલં ચ વિકલ્પના ત્વિયમ્ ॥૨૩॥

કલિક્કુ- ધન્વજાન્વ ઇન્દ્રજૌ, કુષ્ઠે કંઠ કૂઠ, મધુકમ્ બેઠીમધ મુલહઠી, પિપ્પલી ચ પીપર પિપ્પલી, વચા વચ, શતાહ્વા મુવા સોવા, મદનમ્ મીઠળ મૈનફળ, રસાજનમ્ રસવંતી રસોત, સસૈન્ધવઃ સિંધાલુષુ સૈન્ધવ, ગુહઃ ગોળ ગુહ, દ્વિપશ્ચમૂલમ્ ચ તથા દશમૂળ જૌર દશમૂલ, સર્વેષુ એ સર્વ પશુઓ માટે એ સર્વ પશુઓંકે લે, હિતાનિ અસ્તિકર્મમાં હિતકર છે વસ્તિ-કર્મમાં હિતકર છે, હ્યમ્ તુ પરંતુ આ નીચે બહુવેલી પરંતુ મહ નિન્નોક, વિકલ્પના વિશેષ કલ્પના છે વિશેષ કલ્પના છે ॥૨૩॥

૨૩. સિન્ધવ-સ્વિયવ (જ.)

23. Kurchi seeds, costus, liquorice, long pepper, sweet flag, dill seeds, emetic nut, extract of berbery, gur, rock salt and decaradices. These articles are useful in the preparation of all kinds of veterinary enemas.

ગજેઽધિકાઽશ્વત્થવટાશ્વકર્ણકાઃ

સલાદિરપ્રમ્દશાલતાલજાઃ ।

સલાદિર- બેર સૈર, પ્રમ્દ- ગરમાળો અમલતાલ, શાલ- શાલ શાલ, તાલજાઃ તાડનાં ફળ તાલકે પલ, અશ્વત્થ- પીપળો પીપલ, વટ- વડ વરગદ, અશ્વકર્ણકાઃ અને શાલ એ જૌર સાલુ એ, ગજે હાથી માટે હાથીકે લે, અધિકા બરિતમાં અધિક વપરાય છે વસ્તિમાં અધિક પ્રયુક્ત કિયે જાતે છે ॥ ૨૩૬ ॥

23½. Holy fig, banyan, Asvakarna sal, catechu, purging cassia, sal, and palmyra palm are specially useful in enema given to elephants.

તથા ચ પર્ણ્યૌ ધવશિયુપાટલી-

મધૂકસારાઃ સનિકુમ્ભચિત્રકાઃ ॥૨૪॥

પલાશમૂતીકસુરાદરોહિની-

કષાય ઉક્તસ્ત્વધિકો ગર્વાં હિતઃ ।

તથા ચ તે બ પ્રમાણે इसी प्रकार, પર્ણ્યૌ મુદ્-પર્ણી, માષપર્ણી મુદ્પર્ણી, માષપર્ણી. સનિકુમ્ભ- દાંતી દાંતી, ચિત્રકાઃ ચિત્રક ચિત્રક, ધવ- ધાવડો ધાવ, શિયુ- સરગવો સહજન, પાટલી પાટલી પાટલ, મધૂક-સારાઃ મહુડાને સાર મહુડા સાર, પલાશ- આખરે ઢાક, મૂતીક- અજવાયન, સુરાદ- દેવદાર દેવદાર, રોહિની- અને રોહણ જૌર રોહન, કષાયઃ તુ એઓને કષાયે હનકા કષાય, ગવાદિ ગાયોને માટે

૨૩½ ગજેઽધિકા-ગજેઽધિકો (જ. વ.)

અશ્વકર્ણકાઃ-અશ્વકર્ણકાઃ (જ.)

સલાદિર-સલાદિરાઃ (જ.)

૨૪. પર્ણ્યૌ-ઉષ્ણે (જ. હ ત. ડ.)

પાટલી-પાટલા (વ.)

गायोंके लिए, अधिक: अधिक अधिक, हित: हितकर छे हितकर, उष्ण: उष्ण छे कहा है ॥ २४३ ॥

24-24½. Ticktrefoil, painted leaved uraria, crane tree, drum stick, Patala, pith of mahuva, wild croton and and white flowered leadwort, Palas, ginger grass, deodar, kurroa-the decoction of all this is said to be specially beneficial in the preparation of enema to be given to cows.

पलाशदन्तीसुरदारुकतृण-

द्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥२५॥

पलाश- भाभरी ठाक, दन्ती- दन्ती दन्ती, सुरदारु- देवदार देवदार, कतृण- रोहिष धास रुसा घास, द्रवन्त्य: अने द्रवन्ती और द्रवन्ती, तुरगस्य च ओओ। घोडाने भाटे ये घोड़ेके लिए, अधिका: अधिक हितकर अधिक हितकर, उष्ण: उष्ण छे कहे गये हैं ॥ २५ ॥

25. Palas, wild croton deodar, ginger-grass and physic nut are regarded specially useful for horses.

खरोष्ठ्योः पीलुकरीरखादिराः

शम्याकविस्वादिगणस्य च रुद्धाः ।

खरोष्ठ्यो: अर्द्धम अने अर्द्ध भाटे गये और ऊंटके लिए, पीलु- पीलु पीलु, करीर- करीर करीर, खादिरा: जेर खैर, शम्याक- गरमजो अमलतास, विस्वादि- अने विस्वादि जित्त आदि. गणस्य- गणना गणके, रुद्धा: च पान हितकर छे पने अधिक हितकर कहे हैं ॥ २५½ ॥

25½. Indian toothbrush, common caper, catechu, purging cassia and the leaves of the bael group of drugs are good for donkeys and camels.

अजाविकानां त्रिफलापरूपकं

कपित्थककन्धु सविस्वकोलजम् ॥२६॥

अजाविकानाम् अजर और घेरा भाटे बकरी और भेड़के लिए, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, परूषकम्- दूधसा फालसा, सविस्व- भीखी बेल, कोलजम् और बेर, कपित्थ- डाठ कैथ, ककन्धु अने थलीभोर अधिक हितकर छे और झडवेर अधिक हितकर हैं ॥ २६ ॥

26. Thethree myrobalans, Palas, wood apple, wild jujube, bael and jujube are good for goats and sheep.

सदातुरा नराः—

अथाग्निवेशः सततातुरान् नरान्

हितं च प्रपच्छ गुरुस्तदाह च ।

सदाऽऽतुराः श्रोत्रियराजसेवका-

स्तथैव वेद्या सह पण्यजीविभिः ॥२७॥

जय पछी तदनन्तर, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, सततातुरान् नरान् क्या मनुष्यो सदा रोमी रहा करते हैं?, हितं च अने तेओ। भाटे हितकर थुं छे? और उनके लिए हितकर क्या है?, प्रपच्छ ओम पूछ्युं ऐसा पूछा, गुरुः च गुरुओ गुरुने, तव तेनो प्रत्युत्तर उसका प्रत्युत्तर, आह आओ। के दिया कि, श्रोत्रिय- श्रोत्रिय ब्राह्मण, राजसेवकाः राजना सेवका राजाके सेवक, तथा एव तेभ्य और पण्यजीविभिः सह दुकानदारो दुकानदार, वेद्याः वेद्या और वेद्याएँ, सदा सदा, आतुराः रोमी छे रोमी हैं ॥ २७ ॥

27. Then, Agniveśa questioned as to who formed the ever-sick class and what was beneficial in their case; and the teacher replied as follows. 'The ever-sick class comprises the priest, the king's officer, as also the merchant and the courtesan.

२७ सततातुरान् नरान्-सततोन्तरान्तरा (ब.)

" " -सततातुराणां (ब.)

" हितं च-हितं (ब.)

२५½. शम्याकविस्वादिगणस्य-शमी विस्वादिगणस्य (ब.)

तेषां सदातुरत्वे हेतुं विचिरसा च—

द्विजो हि वेदाध्ययनव्रतादिक-

क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।

नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात्

परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥२८॥

नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा

मृजाभि(वि)भूषानिरता पणाङ्गना ।

सदासनादत्यनुबन्धविक्रय-

क्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥२९॥

सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं

समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।

अकालनिर्हारविहारसेविनो

भवन्ति येऽन्येऽपि सदाऽऽतुराश्च ते ॥३०॥

हि ३१२५ के क्योंकि, द्विजः श्रोत्रिय ब्राह्मण, वेदाध्ययन- वेदाध्ययन वेदाध्ययन, व्रतादिक- व्रत अने आदिक व्रत और दैनिक, क्रियादिभिः क्रिया पञ्चमेभां तत्पर रहेवाथी क्रियाओंमें तत्पर रहनेसे, नृपोपसेवी- राजाकी सेवा करनेवाले राजाका सेवक, नृपचित्तर- राजाका मनकी राजाके चित्तकी, रक्षणात् रक्षा करनेवाले कीर्षी रक्षा करनेसे, परानुरोधात् भीष्म द्रोणादिना अनुरोधवाली दूसरोंके अनुरोधसे, बहुचिन्तनात् बहु चिन्तावाली बहु चिन्तनसे, मयात् अने भयवाली देहनु हित करी शकते नथी और भयसे देहका हित नहीं कर सकता, नृचित्तवर्तिनी- पुत्रपुत्री चित्तने अनुसार वर्तनारी परपुरुषके चित्तको अनुवर्तन करनेवाली, पणाङ्गना- वेश्या वेश्या, उपचार- पुत्रपुत्री उपचारमां पुरुषके उपचारमें, तत्परा- तत्पर होवाथी तत्पर होनेसे, मृजा शरीरकी स्वेच्छता शरीरकी स्वेच्छता, अभि(वि)भूषा- अने शङ्खभारमां शृङ्गार

२८. वेदाध्ययन-शिक्षाध्ययन (अ. द. घ.)

„ चेष्टते-सेवते (घ. फ.)

„ चित्त-चित्त (द.)

„ परानुरोधात्-गुरोर्निरोधात् (घ. फ.)

३०. सदैव ते-यदैव ते (घ.)

„ समाचरन्ते-समाचरन्ते (घ. फ.)

„ „ -समाचरन्ते (घ.)

आदिमें, निरता- २थी ५थी रहेवाथी लगी रहनेसे, देहहितम् देहनु हित देहका हित, न चेष्टते करी शकती नथी नहीं कर सकती पण्यजीविनः दुकानदारे दुकानदार, सदा सतत सदा, आसनात् भेडापुष्पाथी बैठे रहनेसे, अत्यनुबन्ध- अने निरंतर और निरन्तर, विक्रय- क्रयादि- देवाणु तथा भरीदी पञ्चरेना फरोस्त तथा खरीद आदिके, लोभात् अपि द्रोणाथी पणु देहनु हित करी शकता नथी लोभसे भी देहका हित नहीं कर सकते, हि ते डेभके तेओ क्योंकि वे, आगत- वेगम् डेभेशां आवेवा वेगने। प्राप्त वेगोंको, निग्रहम् निग्रह निग्रह, समाचरन्ते करे छे करते हैं, कालभोजनम् च न अने समयसर भोजन करता नथी और कालभोजन नहीं करते ये ने जो, अन्ये अपि भीष्म पणु दूसरे भी, अकालनिर्हारविहारसेविनः भवन्ति समयसर भवन्त्याम् अने आहार विहार करता नथी समयानुसार मकविसर्जन और आहार विहार नहीं करते, ते च तेओ वे भी, सदा सदा सदा, आतुराः रोगी रहे छे रोगी हैं ॥२८-३०॥

28-30. The priest, engaged as he is constantly, in the study and recitation of the scriptural texts, observance of the vows and the daily rites and ceremonies etc., fails to attend to his bodily good. And similarly, the king's officer fails in his duty towards his own body by his preoccupation with the gratification of the royal mind, and by the demands made on him by the other dependents of the king, the constant anxiety caused by the various responsibilities of his position, as also the constant fear of incurring the displeasure of his masters. As regards the courtesan, being dependent on the whims and moods of men, she devotes herself to their service and is constantly engaged in acts of toilet and

beautification, while those who live by trade are perforce victims to a sedentary mode of life, due to their immoderate passion for the business of selling and buying. All these are constantly given to suppressing the natural urges of their body and can hardly ever afford to have timely meals. These, as also, all those who are given to untimely diet and voidance of excretions and irregular mode of life, are to be included in the category of the perpetually ailing.

समीरणं वेगविधारणोद्धतं

विवन्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।

समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः

सुकल्पितां स्नेहवर्ती प्रयोजयेत् ॥३१॥

वेग-विधारण-उद्धतम् वेग रोद्धवाभी प्रकुपित भवेत्। वेग रोक्नेसे कुपित, समीरणम् वायुने वायुको, विवन्ध- विमंघ विवंध, सर्वाङ्ग- तथा सर्व अंगमां और सर्वाङ्गमें, रुजाकरम् पीडा करतो पीडा करता हुआ समीक्ष्य ओष्ठने देखकर, भिषक् वैद्य वैद्य, सुकल्पिताम् सारी रीते बनावेकी अच्छी तरहसे बनाई हुई, स्नेहवर्तीम् स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, फलवर्तिम् फलवर्ति फलवर्तिका, आदितः पहले, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ ३१ ॥

31. When the physician has diagnosed the case of obstipation, characterised by pains and aches all over the body as due to provocation of vata consequent upon suppression of natural urges, he should, to begin with, administer a suppository well-made with unctuous substance.

३१. सुकल्पिता-संकल्पिता (य.)

पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान् ।

सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकान्

महान्ति मूलानि च पञ्च यानि

विपाच्य सूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥३२॥

सतैलसर्पिलवणैश्च पञ्चभिः

विमूर्च्छितं बस्तिप्रथं प्रयोजयेत् ।

निरुहितं घन्वरसेन भोजितं

निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥३२॥

सदेवदारु- देवदार देवदार, त्रिवृत- त्रिवृत त्रिवृत, निदिग्धिकान् भेडी भोरी गल्ली कटेरी, पुनर्नवा- साठोडी गदहपुरना, एरण्ड- ओरंड एरण्ड, निकुम्भ- दांती दन्ती, चित्रकान् चित्रक चित्रक, यानि जे जो, महान्ति पञ्च मूलानि च अष्टपंचमूल तेओने बृहत्पंचमूल उनको, दधि दहीना दहीके, मस्तु मस्तुभी मस्तुसे, संयुते युक्त युक्त, सूत्रे गोभूतर्भा गोभूतमें, विपाच्य पकावीने पकाकर, अथ पछी पश्चात्, सतैलसर्पिः- तैल घी, तैल घी, लवणैः च पञ्चभिः अने पांचे लवणों और पांचो नमक, विमूर्च्छितम् भेजवीने मिलाकर, बस्तिम् अस्ति बस्तिका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे, प्रयोग करे, निरुहितम् निरुद्ध अर्थात् पछी निरुद्धके बाद, घन्वरसेन अंगुष्ठ मांसरसभी जांगल मांसरससे, भोजितम् भोजन करावीने भोजन कराके, ततः पछी उसके बाद, निकुम्भ- दांतीना दन्तीके, तैलेन तैलभी तैलसे, अनुवासयेत् अनुवासन करावु अनुवासन देवे ॥ ३२-३३ ॥

32-33 He should then prepare an enema by decocting hog's weed, castor, red physic nut, chiretta, deodar, turpeth, yellow berried night-shade and the major penta-radices in cow's urine to which has been added the super-natant fluid of curds. To this decoction should be added oil and ghee; and the salts of the five varieties should be mixed with it. This enema should then be administered to the patient. After the administration

३३ ततोऽनुवासयेत्-ततोऽनुवासितम् (य.)

of this evacuative enema, the patient should be given a diet of jangala meat-juices followed by an unctuous enema of oil prepared with the paste of red physic nut

बलां सरास्नां फलविल्वचित्रकान्

द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ।

यवान् कुलस्थांश्च पचेज्जलाढके

रसः स पेयैस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥३४॥

सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः

सदातुराणां बलवर्णवर्धनः ।

तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं

फलेन विल्वेन शताह्वयाऽपि वा ॥३५॥

सरास्नाम् रास्ना रास्ना, बलाम् अला बला, फल-
मौलम् मैनफल, विल्व- भीली बेल, चित्रकान् चित्रक
चित्रक, द्विपञ्चमूलम् दशमूल दशमूल, कृतमालकात्
अरभाणानी अमलतासकी, फलम् शींग फली, यवान्
जव जौ, कुलस्थान् च अने कुण्ठानी और कुलथी
इवको, जलाढके ओड आढक जलमा २५६ तोले जलमें,
पचेत् पकावर्षा पकाये, स रसः तु ते क्वाथभी उस

३४. बलां सरास्नां-बलाश्च रास्नां (द.)

३५. बलां सरास्नां फलविल्वचित्रकान्-बलाश्च रास्नासहविल्व-
चित्रकान् (द.)

३५. कृतमालकात् फलम्-कृतमालकोपले (द. व. फ.)

३५. " -कृतमालकटफलम् (व. फ.)

३५. सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो-सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवो (द. फ.)

३५. सदातुराणां बलवर्णवर्धनः-सदा तुराणां बलवर्धनः परः (ख.)

३५. बलवर्णवर्धनः-बलवर्धनः परः (स.)

३५. तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं-तथैव शस्तं मधुकेन
साधितं (ख. ड.)

३५. " " -तथाऽनुवास्यम् मधुकेन
साधितात् (घ.)

३५. तथाऽनुवास्ये-तथानुवास्यम् (घ.)

३५. " " -तथैव शस्तम् (ड. त.)

३५. शताह्वयाऽपि-शताह्वयाऽम् (घ.)

कायसे, कलिङ्गकादिभिः- ४८४४ व अगेरेना इन्द्रजौ आदिके,
पेयैः ४८४४ साथे कल्कके साथ, सतैलसर्पिः तेल वी
तैल वी, गुडसैन्धवः जीण अने सिंघावुसहित
तैयार करवाभा आवेली अस्ति गुड और सैन्धवके साथ
तैयार की हुई बस्ति, सदा-जातुराणां सदाना रेजीओ
भाटे सदाके रोगियोंके लिए, हितः हितकर हितकर,
बलवर्णवर्धनः अने अल तथा वलुने वधारनार छे
और बल तथा वर्णका वर्धक है, तथा तेभ्य एव, मधुकेन-
मेडीमधु मुलहठी, फलेन भील मैनफल, विल्वेन-
भीली बेल, शताह्वयापि वा अथवा सुवाथी अथवा
सोयासे, साधितम् साधित तेल साधित तेल, अनुवास्ये
अनुवासनमा हितकर छे अनुवासनमें हितकर है ॥३४-३५॥

34 35. Decoct in 256 tolas of water
sida Indian groundsel, emetic nut, bael,
white flowered leadwort, the two
varieties of penta-radices, the fruit of
purging cassia, barley and horsegram.
Add to this decoction the paste of the
drugs of the kurchi group. This
solution mixed with oil, ghee and
rock-salt is beneficial to the eversick
persons and is promotive of vitality and
complexion. This should be followed
by an unctuous enema prepared with
liquorice, or bael fruit or dill seeds.

सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने

निरुहणे चालवणः शिशोर्हितः ।

न चान्यदाभ्यङ्गबलामिवर्धनं

निरुहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥३६॥

सजीवनीयः तु अजीवनीयमधुनः जीवनीयतण्डी
औषधियोंके, रसः क्वाथभी साधित तेल कायसे साधित
तेल, अनुवासने अनुवासनमा अनुवासनमें, चालवणः च
अने अजीवनीयमधुने। वलवृद्धित क्वाथ और
जीवनीयगणका लवणरहित काय, निरुहणे निरुहणमा
निरुहणमें, शिशोः बालकने भाटे बालकके लिए, हितः

३६. चालवणः-चालवणः (घ.)

हितकर है, किन्तु बच्चों: आगे और वृद्ध
भाटे बालक और वृद्धके लिए, आशु बलदी शीघ्र,
अङ्ग-बल-अभिवर्धनम् अंग और अङ्ग बलदी शीघ्र
और बल बढ़ानेके लिए, निरुहवस्ते: निरुहवस्तिथी
निरुहवस्तिसे, परम् च श्रेष्ठ श्रेष्ठ, अन्यत् न भीष्म
इति नथी दूसरा कुछ नहीं है ॥ ३६ ॥

36. In the case of children, the unctuous enema prepared with the decoction of the drugs of the life-promoter group and the evacuative enema prepared with the same decoctions, and without the addition of salt, should be used. There is no therapeutic measure more rapidly promotive of bodily strength, for infants and the aged, than evacuative enema.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

फलकर्म वस्तिवरता नेत्रं यद्वस्तयो गवादीनाम् ।
सततातुराश्च दिष्टाः फलमात्रायां हितं चैवाम् ॥३७॥

तत्र ते आभतमां उद्य विषयमें, श्लोकः उपसं-
हारने श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, फलमा-
त्रायाम् इवमात्रासिद्धि अध्यायमां फलमात्रासिद्धि
अध्यायमें, फलकर्म इवम् इवम् फलका कर्म वस्ति-
वरता अस्तिनेत्र श्रेष्ठता वस्तिकी श्रेष्ठता, गवादीनाम्
गाय वगेरे भाटे गाय आदियोंके लिए, यत् नेत्रम् च
ने अस्तिनेत्र जो वस्तिनेत्र, वस्तयः तथा अस्तिनेत्र
ते तथा वस्तियों वे, सततातुराः च अने सदाना
रोगीओ और सदाके रोगियों, दिष्टाः अताव्या छे
बतलाये गये हैं, एवाम् तेओने भाटे इनके लिए,

३७. वस्तिवरता नेत्रं यत्-वस्तिपु वरत्त्व निश्चयो (ख)

वस्तिवरता नेत्रं यद्वस्तयो गवादीनाम्-वस्ति वरत्त्व
निश्चयो वाज्यादीनाम् (ड.)

गवादीनाम्-गजादीनाम् (घ.)

दिष्टाः-दृष्टाः (ख, घ)

हितम् च ने हितकर छे, ते पशु अताव्या छे जो
हितकर है वह भी बतलाया गया है ॥ ३७ ॥

Here is the recapitulatory verse—

37. The actions of the various fruits and the fruit, par excellence, in enema; the length of the tube of the enema apparatus used in the case of animals; those who constitute the eversick class and what is beneficial for them—have all been described in this chapter on 'The successful use of the emetic nut and the dose of the enema'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रा-
सिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेवा अग्निवेशे वनाये, चरकप्रतिसंस्कृते
तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ
शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके,
अप्राप्ते अप्राप्ते अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले
पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने
सिद्धिस्थान विषे सिद्धिस्थानमें, फलमात्रासिद्धिः
'इवमात्रासिद्धि' 'फलमात्रासिद्धि', नाम नामने नामका,
एकादशः अध्यायः ग्यारहवाँ, अध्यायः अध्याय
अप्राप्ते अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled 'The successful use of emetic nut and the dose of the enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed

द्वादशोऽध्यायः ।

आरभो अध्याय अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

उत्तरवृत्तिसिद्धयुपक्रमः—

अथात उत्तरवृत्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अङ्गींथी अब आगे, उत्तरवृत्ति-
सिद्धिम् 'उत्तरवृत्तिसिद्धि' नामना अध्यापनं
'उत्तरवृत्तिसिद्धि' नामके अध्यापका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे कदा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the cha-
pter entitled "The Successful application
of the remaining best kinds of enema".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

वमनादिभिः शुद्धस्यातुरस्य परिपालनाप्रकारः—

अथ खल्वतुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।

दुर्बलं कृशमल्पान्निं सुक्तसंधानबन्धनम् ॥ ३ ॥

निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।

शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥

यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथैव च ।

गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारतः ॥ ५ ॥

अथ हवे अब, यथा नेवी रीते जैसे, तरुणम्
नवा नये, अण्डम् अण्डातुं अंडेका, यथा एव च तेम
एवं, पूर्णम् पूर्णतः भरेला पूर्ण भरे हुए, तैलपात्रम्
तैलपात्रतुं रक्षयु करवाभा आवे छे तैलपात्रका रक्षण
क्रिया जाता है, दण्डी अने दंडधारी और दण्डधारी,
गोपालः गोपाल गोपाल, गाः इव नेम आयेतुं रक्षयु
करे छे जैसे गायोंका रक्षण करता है वैसे, वैद्यः खलु

३. कृशमल्पान्नि—आममंदाग्नि (घ.)

५. यथाऽण्डम्—यथैव (ख, ड. द.)

॥ यथैव च—तथैव च (घ. ग.)

वेद्ये वैद्य, वमनादिभिः वमनादिभिः संशुद्धम्
शुद्ध भयेला शुद्ध हुए, दुर्बलम् दुर्बलम् दुर्बल, कृशम्
कृश, अल्पान्निम् अल्प आशियाणा अल्पान्नि,
सुक्तसंधानबन्धनम् टीला सांधानाणा और शिथिल
भयिर्वाले, निर्हृत- अहार हाठवाभा आवेला बाहर
निकाले गये अनिल- वायु वायु, विट्- मण मल, मूत्र-
मूत्र मूत्र, कफ-पित्तम् कफ अने पित्तवाणा कफ और
पित्तवाले, कृशाशयम् कृश आशयवाणा कृश आशय-
वाले, शून्यदेहम् शून्य शरीरवाणा शून्य शरीरवाले
प्रतीकार अने प्रतिकारने और प्रतिकार, असहिष्णुम्
सहन न करी शकनार रोगीने सहन न कर सकनेवाले
रोगीको, सर्वस्मात् सधना सब प्रकारके, अपचारतः
अपचारोथी अपचारसे, परिपालयेत् रक्षये। नेछे
बचाना चाहिए ॥ ३-५ ॥

3-5. When after being duly puri-
fied by the procedures of emesis etc.,
the patient is in a debilitated condition,
emaciated, weakened in his digestive
power, has his joints loosened, is pur-
ged of the morbid accumulations of
flatus, urine, mucus and bile, the
stomach and the intestines have become
contracted, the body has become vacu-
ous and accordingly unable to bear
any further strain, he should be
protected by the physician, from all
kinds of risk, just as a tender
egg is protected or a vessel brimful
of oil, or the kine by the cowherd
armed with his staff

तस्याग्निसंशुक्षणार्थं पेयादिक्रमः—

अग्निसंशुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिना भिषक् ।

रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥

६. पेयादिना भिषक्—पेयादिभिर्भिषक् (घ.)

॥ रसोत्तरेणोपचरेत्—रसोत्तरेणैव चरेत् (क.)

॥ उपचरेत्—एव चरेत् (ड.)

ક્રમકોચિદ્ઃ કમ અત્યુનાર કમજાની, મિષક્ વૈદે વૈય, અગ્નિસંધુક્ષણાર્થમ્ અગ્નિ પ્રદીપ કરવા માટે અગ્નિ-પ્રદીપ કરનેકે લિપ્, પૂર્વમ્ તુ પહેલાં તેા પ્રથમ તો, વેયાદિના પેયા વગેરેથી પેયા આદિસે, રસોત્તરેણ અને નિરૂદ્ધ પછી માંસરસપ્રધાન ઓર નિરૂદ્ધકે પશ્ચાત્ માંસરસપ્રધાન, ક્રમેણ કમથી કમસે, ઉપચરેત્ ઉપચાર કરવેા એકાએક ઉપચાર કરના ચાહિયે ॥ ૬ ॥

6. The physician who is conversant with the order and sequence of therapeutic procedures, should put the patient on a liquid diet beginning with thin gruel and leading upto meat-juices, for the purpose of re-stimulating his gastric fire.

જિગ્ધામ્લસ્વાદુદ્દયાનિ તતોઽમ્લલવણૌ રસૌ ।
સ્વાદુતિકૌ તતો ભૂયઃ કષાયકટુકૌ તતઃ ॥ ૭ ॥
અન્યોઽન્યપ્રત્યનીકાનાં રસાનાં જિગ્ધરુક્ષયોઃ ।
વ્યત્યાસાદુપયોગેન પ્રકૃતિં ગમયેદ્ધિષક્ ॥ ૮ ॥

જિગ્ધ- પહેલાં સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ, સ્વાદુ- તથા મધુર રસ તથા મધુર રસ, દ્દયાનિ ને હૃદયને પ્રિય હોય તે આપવા જો હૃદયકો પ્રિય હોવે વેહેને ચાહિયે, તતઃ પછી પીછે, અમ્લલવણૌ અમ્લ અને લવણ રસ અમ્લ ઓર લવણ રસ, તતઃ તે પછી उसके વાદ, સ્વાદુતિકૌ મધુર અને તિક્ત રસ મધુર ઓર તિક્ત રસ, તતઃ ભૂયઃ અને તે પછી વળી તત્પશ્ચાત્ કષાય- કષાય કષાય, કટુકૌ અને કટુ રસ દેવા કટુ રસ દેવે, અન્યોન્ય- એક બીજાથી એક દૂસરે, પ્રત્યનીકાનામ્ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, રસાનામ્ રસોના ઉપ-યોગથી રસોંકે ઉપયોગસે, જિગ્ધ- અને સ્નિગ્ધ ઓર સ્નિગ્ધ, રુક્ષયોઃ તથા રૂક્ષના તથા રુક્ષકા, વ્યત્યાસાદુ પર્થાય ક્રમે પર્થાય ક્રમસે, ઉપયોગેન ઉપયોગથી ઉપ-યોગસે, મિષક્ વૈદે વૈય, પ્રકૃતિમ્ રોગીને સ્વાભાવિક અવસ્થામાં રોગીકો સ્વાભાવિક અવસ્થામાં, ગમયેત્ લાવવેા લે આયે ॥ ૭-૮ ॥

7-8. To this end, he should prescribe the use first, of unctuous, acid, sweet

and pleasant articles, then of articles of acid and salt tastes, and later, of sweet and bitter tastes, and last by of all articles of astringent and pungent tastes. In this manner by the use of two antagonistic tastes at a time, and by the alternate use of unctuous and dry articles, the physician should restore the patient to his normal health.

પ્રકૃતિમાપન્નસ્ય લક્ષણાનિ—

સર્વશ્વમો હ્યસંસર્ગો રતિયુક્તઃ સ્થિરેન્દ્રિયઃ ।

બલવાન્ સત્ત્વસંપન્નો વિજ્ઞેયઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ ૯ ॥

સર્વશ્વમઃ સધળા રસોને સહન કરનાર સ્વ રસોંકો સહન કરનેવાલે, અસંસર્ગઃ વેગોના નિરોધથી રહિત વેગરોધરહિત, રતિયુક્તઃ કાર્ય કરવામાં પ્રીતિયુક્ત કાર્ય કરનેમે પ્રીતિયુક્ત, સ્થિરેન્દ્રિયઃ સ્થિર ઇન્દ્રિયવાળો સ્થિર ઇન્દ્રિયવાલે, બલવાન્ બલવાન બલવાન, સત્ત્વસંપન્નઃ હિ અને મનોબલવાળા પ્રરુપને ઓર મનોબલસે યુક્ત પુરુષકો, પ્રકૃતિમ્ ગતઃ સ્વાભાવિક સ્થિતિને પામેલો સ્વાભાવિક સ્થિતિમે આયા, વિજ્ઞેયઃ બલુવેા જાનના ચાહિયે ॥ ૯ ॥

9 When the patient is able to tolerate all the tastes, when there is no retention of excretory matter when the zest for life has returned, the sense-organs have regained their firmness, when strength has returned and the mind is fully composed, it should be known that he is restored to normality.

૧. સર્વશ્વમઃ—કુતક્રમઃ (ચ.)

૨. સર્વશ્વમો હ્યસંસર્ગો રતિયુક્તઃ—બલવાન્ વર્ણવાન્ સર્વરસિઃ સ્વજ્ઞઃ (ત. ર. ધ.)

૩. હ્યસંસર્ગો—નિરાસક્તો (અ. ધ. ૬.)

૪. સર્વશ્વમો...પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ —બલવાન્ વર્ણવાન્ સર્વરસિઃ સ્વજ્ઞઃ સ્વજ્ઞઃ પચ ચ સ્થિરેન્દ્રિયઃ સર્વસર્વો વિજ્ઞેયઃ પ્રકૃતિગતઃ ॥ (ચ. ધ.)

૫. સર્વશ્વમો હ્યસંસર્ગો—કુતક્રમો નિરાસક્તો (ક)

प्रकृतिमप्राप्तस्य वर्ज्यानि—

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।
महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥१०॥

उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमतिचङ्क्रमणाजने ।

अजीर्णहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम् ॥११॥

एताम् आ इष, प्रकृतिश्च स्वाभाविक अवस्थाने
स्वास्थ्यको, अप्राप्तः नहि पायेत्वा अनुष्ये न प्राप्त हुआ
मनुष्य, सर्ववर्ज्यानि तन्वा लायके सर्व वस्तुओंको।
सब त्याज्य वस्तुओंका, वर्जयेत् त्याग करे। ओष्ठो
त्याग करना चाहिए, उच्चैर्भाष्यम् ओंथे सादे मौखिक
ऊंचा बोलना, रथक्षोभम् रथने। हलहल रथसंक्षोभ,
मतिचङ्क्रमण- अतिशय द्रव्य बहुत घूमना, आसने
अतिशय भेसी रहने बहुत बैठा रहना, अजीर्ण-
अशुभ पर भोजन अजीर्ण पर भोजन, अहित- अहित
अपथ्य, भोज्ये च भोजन भोजन, समैथुनम् मैथुन
मैथुन, दिवास्वप्नम् अने दिवसनी निद्रा तथा दिवा-
स्वप्न, इमानि आ इन, महादोषकराणि महादोष
करनारी महादोष करनेवाले, अष्टौ तु आठ आयतनों।
ते। आठ भावोंका तो, विशेषतः आश्रय करीये त्याग
करे। ओष्ठो विशेष करके त्याग करना चाहिए ॥१०-११॥

10-11. So long as the patient has not regained such full measure of health, he should scrupulously avoid all things and activities that are prohibited. He should be particularly careful to eschew the following eight factors which are highly causative of morbidity; loud speaking, jolting in conveyances, excessive moving about and excessive sedentation, indigestion and pre-digestion meals, day-sleep and and the sex act.

वर्ज्यसेवनजा व्याधयः—

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोऽध्यपीडामदोषजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥१२॥

तज्जाः देहोर्ध्वी यता उनसे होनेवाले, देहोर्ध्व
उर्ध्वदेहना रेगो। ऊर्ध्वदेहके रोग, सर्व- आभा शरी-
रना रेगो। सम्पूर्ण शरीरके रोग, अधः- शरीरना नीचेना
भागना रेगो। शरीरके नीचेके भागके रोग, मध्यपीडा-
शरीरना मध्यभागना रेगो। शरीरके मध्य भागके
रोग, आमदोषजा आमदोषयी उत्पन्न आमदोषजन्य,
श्लेष्मजाः क्षययी उत्पन्न कफजन्य, क्षयजाः च एव
अने क्षययी उत्पन्न और क्षयजन्य, व्याधयः रेगो।
रोग, यथाक्रमम् स्युः अनुक्रमे थाय छे क्रमशः होते
हैं ॥ १२ ॥

12. Indulgence in these things gives rise successively to pain affecting the upper part of the body, pain affecting the whole body, pain affecting the lower part of the body, pain affecting the middle part of the body, chyme disorders, disorders of morbid accumulations of kapha and disorders born of wasting.

तेषां विस्तरतो व्याख्यानप्रतिज्ञा—

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य च मेवजम् ।

यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् वस्तींश्च यापनान् ॥१३॥

तेषाम् तेषोर्भाषी उनमेंसे, एकैकस्य हरेकना
प्रत्येकके, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, मेवजम् च चिकित्सा
चिकित्सा, सिद्धान् तथा सिद्ध तथा सिद्ध, यापनान्
यापन यापन, वस्तींश्च अस्तिओने वस्तिओंको, यथावत्
सम्प्रवक्ष्यामि ३५थी सम्यक् रूपसे, विस्तरतः विस्तारथी
विस्तारसे, संप्रवक्ष्यामि ३६थी कहूंगा ॥ १३ ॥

13. I shall now describe the symptoms of these various disorders, in extenso, and the appropriate remedy for each of them as also the tried recipes of the longevity-promoting yapana-enema.

१३. च मेवजम्-समेवजम् (व.)

उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजा व्यापदः —

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापशङ्खकर्ण-
निस्तोदश्रोत्रोपरोधमुल्लतालुकण्ठशोषतैमिर्यपिपा-
साज्वरतमकहनुग्रहमन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरःपार्श्व-
शूलस्वरमेदहिकाश्वासादयः स्युः (१);

तत्र तेभां उनमें, उच्चैर्भाष्य- उच्चैर्भाष्य-
ऊँचा बोलनेसे, अतिभाष्याभ्याम् तथा अहुं भेदवाची
तथा बहुत बोलनेसे, शिरस्ताप- शिरस्ताप शिरमें संताप,
शङ्खकर्ण- शंख कर्णने डानभां शङ्ख और कानोंमें,
निस्तोद- तोड़ तोड़, श्रोत्रोपरोध- डानने उपरोध
वधिरता, मुल्लतालु- भेद, तालुका मुख, तालु, कण्ठशोष-
तथा गणाने शोष तथा गलेका शोष, तैमिर्य- तिमिर
तिमिर, पिपासाज्वर- तपस, ज्वर प्यास, ज्वर तमक-
तमक तमक, हनुग्रह- हनुग्रह हनुग्रह, मन्यास्तम्भ-
मन्यास्तम्भ मन्यास्तम्भ, निष्ठीवन- निष्ठीवन निष्ठीवन
जरः अती छाती, पार्श्वशूल तथा पडभां शूल तथा
पाशोंमें शूल, स्वरमेद- स्वरमेद स्वरमेद, हिका- हिकी
हिका, श्वासादयः श्वास वगेरे श्वास आदि, स्युः थाय
छे होते हैं;

14-(1). The following complications
result from talking too loudly or in
excess:—burning sensation in the head,
pricking pain in the temples and the
ears, auditory dysfunction, parching
of the mouth, pallate and the throat,
faintness, thirst, fever, asthmatic dys-
pnea, spastic condition of the jaws
and the sides of the neck, ptialism,
acute pain in the front and sides of
the chest, change of voice, hiccup,
dyspnea and other similar conditions.

- १४-(१). श्रोत्रोपरोध-श्रोत्रोपरोध (क. ड. फ.)
" शङ्खकर्णनिस्तोद-शङ्खनिस्तोद (घ.)
" हनुग्रहमन्यास्तम्भ-हनुग्रहमन्यास्तम्भ (घ.)
" मन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरः-मन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरः (घ.)
" निष्ठीवनोरःपार्श्वशूल-निष्ठीवनोरःपार्श्वशूल (घ.)

रथक्षोभजा व्यापदः —

रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरः-
शूलतोदकुक्षिक्षोभाटोपात्रकूजनाध्मानहृदयेन्द्रि-
योपरोधस्फिकृपार्श्ववक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासं-
धिस्कन्धग्रीवादौर्बल्याक्काभितापपादशोफप्रस्वाप-
हर्षणादयः (२);

रथक्षोभात् रथक्षोभजी रथक्षोभसे, संधिपर्वशै-
थिल्य- संधि तथा पर्वोनी शिथिलता संधि तथा पर्वोकी
शिथिलता, हनु- हनु हनु, नासा- नास नासा, कर्ण-
डान कान, शिरःशूल- तथा भायाभां शूल और शिरमें
शूल, तोद- तोड़ तोड़, कुक्षिक्षोम- कुक्षिक्षोम कुक्षिक्षोम,
आटोप- आटोप आटोप, अत्रकूजन आत्रकूजनां अत्रकू-
अत्रकूजन, आध्मान- आध्मान आध्मान, हृदय-
हृदय हृदय, इन्द्रिय- तथा इन्द्रियोना तथा इन्द्रियोका,
उपरोध उपरोध उपरोध, स्फिकृ- नितम्भ नितम्भ, पार्श्व-
पडभां पार्श्व, वक्षण- वक्षण वक्षण, वृषण- वृषण
वृषण, कटी- कट कटि, पृष्ठवेदना- अने नासाभां वेदना
और पीठमें वेदना, संधि- तेमज्ज संधि एवं संधि,
स्कन्ध- अभा कन्धे, ग्रीवादौर्बल्य- तथा गर्दननी
निर्बलता तथा ग्रीवाकी दुर्बलता, अक्काभिताप- अक्काभिताप
अभिताप अक्काभिताप, पादशोफ- अने पमना
शोफ और पैरोंमें सूजन, प्रस्वाप- स्पर्शानुनने नास
सुप्ति, हर्षणादयः तथा हर्ष वगेरे थाय छे तथा पाद-
हर्ष आदि होते हैं ॥ २ ॥

14-(2). From jolting suffered while
travelling in conveyances, the following
disorders arise—flabbiness of the bigger
and smaller joints, acute pricking pain
in the jaw, nose, ear and the head;
disturbance in the abdomen, meteorism,

- १४-(२). कुक्षिक्षोम-कुक्षिक्षोम (क.)
" आध्मानहृदयेन्द्रियोपरोध-आध्मानहृदयेन्द्रियोपरोध (घ.)
" संधिस्कन्ध-संधिस्कन्ध (क.)
" स्कन्धग्रीवा-स्कन्धग्रीवा (क. ड.)
" स्कन्धग्रीवा-स्कन्धग्रीवा (घ.)
" -संधिस्कन्धहनुग्रहग्रीवा (घ.)

intestinal gurgling, distension, disordered function of the heart and the sense-organs; and pain in the hip, sides, groin, scrotum, waist and back, asthenia of the joints, shoulders and neck, burning in the limbs, edema, anaesthesia and hyperaesthesia of the feet and other similar conditions.

अतिचङ्क्रमणजा व्यापदः—

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्क्षणश्रोणीपृष्ठ-
शूलसक्थिसादनितोदपिण्डकोद्वेष्टनाङ्गमर्दासा-
मितापसिराधमनीहर्षश्वासकासादयः (३);

अतिचङ्क्रमणात् अहु इत्याथी बहुत घूमनेसे, पाद- पग पर जङ्घा- पी डी जङ्घा, ऊरु- साधण ऊरु, जानु- डी-थल जानु, वङ्क्षण- वक्षल वङ्क्षण, श्रोणी- श्रोणि, पृष्ठशूल तथा अरुमां शूल तथा पीठमें शूल, सक्थिसाद- तेमज सक्थिसाद एवं सक्थिसाद, नितोद- सक्थितोद नितोद, पिण्डकोद्वेष्टन- पी डी- ओमा उद्वेष्टन पिण्डलियोंमें उद्वेष्टन, अङ्गमर्द- अङ्गमर्द अङ्गमर्द, अंसाभिताप- अंसाभिताप अंसाभिताप, सिरा- सिरा सिरा, धमनीहर्ष- तथा धमनीओने। हर्ष तथा धमनीयोका हर्ष, श्वासकासादयः अने श्वास कास वजेरे थाय छे और श्वास कासादि होते हैं (३);

14(3). From excessive moving about, the following disorders arise— pain in the feet, calves, thighs, knees, groin, waist and back; flabbiness and pain in the legs, cramps in the calves, body-aches, burning pain in the shoulders, acceleration of the arteries and the veins, dyspnea, cough and other similar conditions.

१- (३). शूलसक्थि-शूलसक्थिसक्थि (क)

सक्थिसाद-उद्वि-साध (ग.)

अत्यासनाद्यापदः—

अत्यासनाद्यथक्षोभजाः स्फिकपार्श्ववङ्क्षणवृषण-
कटीपृष्ठवेदनादयः (४);

अत्यासनात् अहु भेसी रहेवाथी बहुत बैठनेसे, रथक्षोभजाः रथक्षोभजा अता रथक्षोभजन्य, स्फिक- स्फिक स्फिक पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, वङ्क्षण- वक्षल वङ्क्षण, वृषण- वृषण वृषण, कटी- डेड कटी, पृष्ठ- तथा अरुमां तथा पृष्ठकी, वेदनादयः वेदना वजेरे थाय छे वेदना आदि होते हैं ॥ ४ ॥

14-(4). From luxury sedentation, the disorders described as occurring from excessive jolting, arise; as for example, pain in the hips, sides, groin, scrotum, waist and back and the rest.

अजीर्णाध्यशनजा व्यापदः—

अजीर्णाध्यशनाभ्यां तु मुखशोषाध्मानशूल-
निस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वर-
प्रवाहणामविषादयः (५);

अजीर्णाध्यशनाभ्याम् तु अजुर्ल तथा अध्यशनथी अजीर्ण और अध्यशनसे, मुखशोष- मुखशोष मुखशोष, आध्मान- आध्मान आध्मान, शूल- शूल शूल, निस्तोद- निस्तोद निस्तोद, पिपासा- तरस प्यास, गात्रसाद- अङ्गसाद अङ्गसाद, छर्दि- छर्दि वमन, अतीसार- अतिसार अतिसार, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, ज्वर- ज्वर ज्वर, प्रवाहण- प्रवाहण प्रवाहिका, आमविषादयः अने आमविषादि रोगे थाय छे और आमविषादिरोग होते हैं ॥ ५ ॥

15-(5). From indigestion and taking of predigestion meals, the following disorders arise:—dryness of the mouth, distension of the abdomen, colicky or pricking pain in the abdomen, thirst, asthenia of the limbs, vomiting, diarrhea,

१४-(४). वेदनादयः-वेदनादयः स्युः (क)

fainting, fever, dysenteric condition, chyme-toxemia and similar conditions.

विषमाहिताशनजा व्यापदः —

विषमाहिताशनाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैष-
र्ण्यकण्डूपात्रागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्रह-
ण्यशौविकारादयः (६);

विषमाहित- विषम तथा अहित विषम तथा
अहित, अन्ननाभ्याम् भोजनसे, अनन्नाभिलाष-
अन्ननी धन्य न यवी अन्नकी अनिच्छा, दौर्बल्य-
दुर्बलता दुर्बलता, वैषर्ण्य- विवर्णता विवर्णता, कण्डू-
भरुखुजली, पामा- पामा पामा, गात्रावसाद- गात्रोने।
अवसाद गात्रोकी शिथिलता, वातादि- अने वात आदिना
वातादिके, प्रकोपजाः च प्रकोपधी थनारा प्रकोपसे
होनेवाले, ग्रहणी- स्रष्टुणी स्रष्टुणी, अशौविकारादयः
अशौ वगेरे थाय छे अशौःप्रभृति होते हैं (६);

14-(6). From eating irregular and unwholesome meals, the following disorders arise—inappetance, debility, discoloration, pruritus, asthenia of the limbs, assimilation-disorders and piles due to the morbidity of vata and other humors, skin eruption and similar conditions.

दिवास्वप्नजा व्यापदः —

दिवास्वप्नादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपा-
ण्डुत्वकण्डूपात्रागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्रह-
ण्यशौविकारादयः (७);

दिवास्वप्नात् दिवसे अथवा रात्रौ दिवा स्वप्ने अरोचक-
अरुचि अरुचि, अविपाक- अविपाक अविपाक, अग्नि-
नाश- अग्निनाश अग्निनाश, स्तैमित्य- स्तिमितता
स्तिमितता, पाण्डुत्व- पाण्डुता पाण्डुता, कण्डू-

१४-(६). दौर्बल्यवैषर्ण्यकण्डू-दौर्बल्यकण्डू (६.)

१४-(७). तालुलेपाः-तालुलेपाः पिपासा च (क. ख.)

“ “ -तालुलेपाः-पिपासा च (क. ख. ग. त.)

भरुखुजली, पामा- पामा पामा, दाह- दाह दाह,
ऊर्ध्व- ऊर्ध्व वमन, अन्नमर्द- अन्नमर्द अन्नमर्द,
हस्तम्भ- हस्तम्भ हस्तम्भ, जाड्य- जाड्य
जडता, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, निद्राप्रसङ्ग अथवा अत्रुं
निद्राप्रसङ्ग, ग्रन्थिजन्म- ग्रन्थिने। अन्न- ग्रन्थिका
उत्पन्न होना, दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, रक्तमूत्राक्षिता
भूय तथा आग्नि- रात्री भूवी मूत्र तथा आग्निोका
रक्त होना, तालुलेपाः अने तालुवाले। उपलेप और
तालुमें उपलेप होता है ॥ ७ ॥

14-(7). From indulgence in day-sleep, the following disorders arise—anor-
exia, indigestion, loss of digestive power, stiffness, pallor, pruritus, eruption, burning, vomiting, body-ache, rigidity of the cardiac region, dullness, torpor, somnolence formation of swellings, debility, red coloration of the urine and the eyes, and coating of the palate.

व्यवायजा व्यापदः —

व्यवायादाशुबलनाशोहसादशिरोवस्तिगुदमेदू-
वंक्षणोरुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्ग-
शैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनकासश्वासशोणित-
घ्नीवनस्वरावसादकटीदौर्बल्यैकाङ्ग-सर्वाङ्ग-रोगमु-
ष्कश्चयथुवातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्गजाड्यवेपथु-
बाधिर्यविषादादयः स्युः; अवलुप्यत इव गुदः, ता-
ड्यत इव मेदूम्, अवसीदतीव मनो, वेपथे हृदयं,
पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेदयत इव च (८);

१४-(८). आशुबलनाश-दृढबलनाश (ग.)

“ बलनाशो-बलसादो (घ.)

“ वंक्षणोरुजानुजङ्घा-वंक्षणोरुस्तम्भवृणजानुजङ्घा (ख.)

“ घ्नीवनस्वरावसाद-घ्नीवनबलस्वरावसाद (ङ.)

“ अवलुप्यत इव-उत्पाद्यत इव (क. घ. छ. ज.)

“ अवलुप्यत इव गुदः ताड्यत इव मेदूम्-उत्पाद्यत इव
गुदस्ताड्यत इव मेदूम् (झ.)

“ ताड्यत इव-ताड्यतीव (ञ.)

“ प्रवेदयत प्रविशति (ट.)

ग्यवायात् मैथुनश्च मैथुनसे, आशुबलनाश- अक्षने।
 शीघ्रनाश बलका शीघ्रनाश, ऊरुसाद- साधुना पीडा।
 ऊरुसाद, शिरः माथुं शिर, वस्ति- अस्ति वस्ति, गुद-
 गुदा गुदा, मेढू- उपस्थ उपस्थ, वङ्गण- वंक्षण, वंक्षण,
 ऊरु- साधुना ऊरु, जानु- ढीयण जानु, जङ्घा- पीडा।
 जङ्घा, पादशूल- तथा पगनुं शूल तथा पैरोंमें शूल,
 हृदयस्पन्दन- हृदयना धपकरी हृदयका स्पन्दन,
 नेत्रपीडा- आंभनी पीडा आंखकी पीडा, अङ्गशैथिल्य-
 अंगो शिथिल तथा अङ्गोंकी शिथिलता, शुक्रमार्ग- शुक्रना
 मार्गमांथो शुक्रके मार्गसे, शोणितगमन- रक्तानुं आवतुं
 खनका आना, कास- डास कास, श्वास- श्वास श्वास,
 शोणितघीवन- थूकमां दोही पडतुं थूकमें रक्तका आना,
 स्वरावसाद- स्वर भेसी ज्यो स्वराकी शिथिलता, कटी-
 दौर्बल्य- डेडनी अशक्ति कटीदौर्बल्य, एकाङ्ग- ओक अंगमां
 भनार एकांग, सर्वाङ्गरोग- डे आभा शरीरमां भनार
 रोग या सर्वाङ्ग रोग, मुष्कन्धयथु- थपलुने सोओ
 वृषणोंमें शोथ, वात- अधोवायु अधोवायु, वर्चः- मध
 गुरीष, मूत्रसङ्ग- तथा भूतनी अटकायत तथा मूत्रकी
 रुकावट, शुक्रविसर्ग- थूकने विसर्ग शुक्रका क्षरण,
 जाड्यवेपथु- जडता, ध्रुमरी जडता, कम्पन, बाधिर्य-
 अहोरापणुं बधिरता, विषादादयः विषाद जगेरे विषाद
 आदि, स्युः थाय छे होते हैं, गुदः गुदामां गुदा,
 अवलुप्यत इव छेदन जेवी पीडा थाय छे मानो टुकड़े
 हो जाती है, मेढू उपस्थमां उपस्थमें, ताड्यत इव ताडन
 जेवी पीडा थायछे चोट लगनेसी पीडा होती है, मनः
 मन मन, अवसीदति शिथिल पडतुं होय तेम थाय छे
 शिथिलसा होता है, हृदयम् हृदय हृदय, वेपते कुपे छे
 कांपता है, सन्धयः संधिओमां सन्धियोंमें, पीड्यन्ते
 पीडा पीडा, तमः च अने आधारों और अंधेरा,
 प्रवेक्ष्यते इव आवतां होय ओवुं थाय छे छा जाता
 है ॥ ८ ॥

14.(8). From indulgence in sex, the following disorders arise:—rapid loss of the vitality, flabbiness of the thighs, pain in the head, bladder, rectum, phallus, groin, thigh, knee, calf and feet, palpitation of the heart,

pain in the eyes, debility of the body, discharge of blood through the seminal passages, cough, dyspnea, blood in expectoration, asthenia of the voice, weakness of the waist, affections of one or all the limbs of the body, swelling of the scrotum, retention of flatus, feces and urine and semen, dullness tremor, deafness, mental depression and similar conditions; the patient feels as though his rectum is being cut, his phallus is becoming smaller, his mind were sinking, his heart were trembling, his joints were being squeezed and as though he were about to faint.

इत्येवमेभिरष्टभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युप-
 द्रवाः ॥ १४ ॥

इति एवम् ऐम ऐसे, अष्टभिः आठ आठ, अप-
 चारैः अपचारोंकी अपचारोंसे, एते आ ये, उपद्रवाः
 उपद्रवो उपद्रव, प्रादुर्भवन्ति पैदा थाय छे होते
 हैं ॥ १४ ॥

14. Thus have been described the various kinds of disorders arising from these eight violations of the rules of behaviour for the convalescent.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानां व्यापदां विक्रिप्ता—

तेषां सिद्धिः—तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्ग-
 स्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तान्नेहपातरसक्षीरादि-
 र्वातहरः सर्वो विधिर्मानं च (१);

तेषाम् ते रोगोंकी उन रोगोंकी, सिद्धिः चिकित्सा
 चिकित्सा, तत्र तेषां उनमें, उच्चैर्भाष्य- उच्चैर्भाष्य
 वार्थी ऊंचा बोलनेसे, अतिभाष्यजानाम् तथा उच्च
 भाष्यवार्थी उच्चैर्भाष्य रोगोंमां तथा बहुत बोलनेसे उत्पन्न

१५-(१). तत्रोच्चैर्भाष्य-उच्चैर्भाष्य (क.)

रोगोंमें, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्वेद- स्वेदन स्वेद, उपनाह- उपनाह उपनाह, धूम- धूमपान धूमपान, नस्य- नस्यकर्म नस्यकर्म, उपरिभक्त भोजन भात भोजनके बाद, स्नेहपान स्नेहपान स्नेहपान, रसक्षीरादिः भोजन रस दूध वजरे मांसरस दूध आदि, वातहरः वातघ्न वातघ्न, सर्वः विधिः सर्व विधि सब विधि, मौनम् च तथा मौन चिक्त्तिस्मा छे तथा मौन चिक्त्तिस्मा है ॥१॥

15-(1). Now we shall describe the treatment in these disorders. In disorders due to loud or excessive talking, the following remedial measures are indicated—inunction, sudation poultices, smoking nasal medications, post-prandial potions of unctuous articles, meat juice, milk and all measures curative of vata; and lastly the observance of silence.

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्यासनजानां व्यापदां चिकित्सा—

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्यासनजानां स्नेहस्वेदादि वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जनं च (२);

रथक्षोभ- रथक्षोभार्थी रथक्षोभसे, अति चङ्क्रमण- ण्डु इत्यादि बहुत फिरनेसे, अत्यासनजानाम् तथा ण्डु भेदी रहेनाथी भयेवा रोगोभा तथा अधिक बैठ रहनेसे उत्पन्न हुए रोगोंमें, स्नेह स्नेहन स्नेहन, स्वेदादि स्वेदन वजरे स्वेदन आदि, वातहरम् वातघ्न वातघ्न, कर्म- कर्म कर्म, सर्वम् तथा सर्व तथा सब, निदान तथा निदानने निदानका, वर्जनम् च त्याग चिक्त्तिस्मा छे त्याग चिकित्सा है ॥२॥

15-(2). In disorders due to jolting in carriages or to excessive moving about, or to excessive sedentation the following remedial measures are indicated—oleation, sudation etc. all measures curative of vata and avoidance of the causative factors.

अजीर्णाध्यशनजानां व्यापदां चिकित्सा—

अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रुक्षः स्वेदो लङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधावधारणं च (३);

अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, अध्यशनजानाम् तथा अध्यशनार्थी भयेवा रोगोभा तथा अध्यशनजन्य रोगोंमें, निरवशेषतः अपक्व अन्न न रहे त्या सुधी सब अजीर्ण अन्नका, छर्दनम् वमन वमन, रुक्षः रुक्ष, स्वेद स्वेद स्वेद, लङ्घनीय- लङ्घनीय लङ्घनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, दीपनीय- तथा दीपनीय दीपनीय, औषध- औषधाने औषधोंका, अवधारणम् च प्रयोग चिक्त्तिस्मा छे प्रयोग चिकित्सा है ॥३॥

15-(3). In disorders due to indigestion or predigestion meals, the remedial measures indicated are complete emesis, dry sudation, lightening therapy and the use of digestive and digestive-stimulant medications.

विषमाहिताशनजानां व्यापदां चिकित्सा—

विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषहराः क्रियाः (४);

विषम- विषम विषम, अहित- तथा अहित तथा अहित, अशनजानाम् अशनार्थी भयेवा रोगोभा अशन जन्य रोगोंमें, यथास्वम् ते ते दोषने अनुसरी उस उस दोषके अनुसार, दोषहराः दोषने हरना दोषहर, क्रियाः चिक्त्तिस्मा इत्यादि भेदोंके चिकित्सा करनी चाहिए ॥४॥

15-(4). In morbid conditions due to irregular or unwholesome dietary, the line of treatment should be curative of the morbidity concerned.

दिवास्वप्नजानां व्यापदां चिकित्सा—

दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेच- नव्यायामरुक्षाशनारिष्टदीपनीयौषधोपयोगः प्रघर्ष- णोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च स्नेहग्रहणः सर्वो विधिः (५);

१५-(३). स्वेदो-स्वेदधूमपानं (त. द. च.)

१५-(४). प्रघर्षणो-प्रकर्षणो छ. द. त.)

दिवारस्वप्नजानाम् द्विष्टे सुवाग्नी यथेष्टा रेजोभा
 दिवारस्वप्नजन्य रोगोंमें, धूमपान-धूमपान धूमपान, लङ्घन-
 उपवास उपवास, वमन-वमन वमन, क्षिरोविरेचन-
 क्षिरोविरेचन क्षिरोविरेचन, व्यायाम-व्यायाम व्यायाम,
 रुक्षाशन रुक्षाशन रुक्षा भोजन, अरिष्ट-अरिष्ट अरिष्ट,
 दीपनीय-दीपनीय दीपनीय, औषधोपयोगः औषधोपयोगे।
 उपयोग औषधोपयोग उपयोग, प्रघर्षण प्रघर्षण प्रघर्षण,
 उन्मर्दन उन्मर्दन उन्मर्दन, परिषेचनादिः च अने
 परिषेचन वजरे और परिषेचन आदि, श्लेष्महरः श्लेष्म
 कफहर, सर्वः सधर्मी सब, त्रिधिः विधि त्रिधिसा छे
 विधि चिकित्सा है ॥ ५ ॥

15 (5). In disorders arising from day-sleep, the remedial means indicated are smoking, lightening therapy, emesis, errhines, exercise. dry articles of food, medicated wines and the use of digestive-stimulant medications, friction massage shampoo affusions etc, and all measures curative of kapha.

व्यवाचनानां व्यापदां चिकित्सा—

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुप-
योगः, तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्वा-
हाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापनावस्तयोऽनुवासनं
च; मूत्रवैकृतयस्तिशूलेषु चोत्तरवस्तिर्विदारीग-
न्धादिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात् ॥१५॥

मैथुनजानाम् मैथुनश्च भयैवा रोगोभा मैथुनजन्य
रोगोर्मे, जीवनीय- भुवनीय भयुनां द्रव्येभ्यो जीवनीय-
गणसे, सिद्धयोः पञ्चावेक्ष्य पकाये हुए, क्षीर- दूध, दूध,
सर्विचोः तथा धीने तथा घीका, उपयोगः
उपयोग उपयोग, तथा वातहाराः वातघ्न वातघ्न, स्वेद-

१५. सूत्रवैकृतवस्तिशूलेषु चोत्तरवस्तिः-सूत्रवैकृते वस्तिशूलैः (य)

—मूत्रकृच्छ्रवस्तिश्लेषु (फ.)

जीवनीयक्षीर-जीवनीयगणक्षीर (ढ.)

સ્વેદન સ્વેદન, અમ્લજઙ્ગ અમ્લજઙ્ગ, સપનાહ્વા:
 તેજઃ ઉપનાહ્વા: एवं उपनाह, वृष्याः पृष्य वृष्य, आह्वारा:
 च आह्वार आहार, स्नेहाः स्नेह स्नेह, स्नेहविधयः स्नेह-
 विधि स्नेहविधि, यापनान्नस्तनः यापनभस्तिओ। यापन-
 वस्तिगौ, अनुवासनम् च अने अनुवासनभस्ति
 चिकित्सा છે और अनुवासनवस्ति चિકित્सा है. मूत्र-
 नैकृत भूतना रोगो तथा मूत्रविकार, वस्तिशूलेषु च
 तथा भस्तिना शूलम् तथा वस्तिके शूलमें, उत्तरभस्ति:
 उत्तरभस्ति उत्तरवस्ति, विदारीगन्धादिगण- विदारी-
 गन्धादिगणु विदारीगन्धादिगण, जीवनीय- तथा जीवनीय-
 गणुना द्रव्याणी तथा जीवनीयगणके द्रव्योंसे, क्षीर-
 संलिद्धम् दूध वडे पडावेलुं क्षीरसे सिद्ध, तैलम् तेल
 तैल, स्नायु चिकित्सा છે ચિકિત્સા है ॥१५॥

15 In disorders arising from sexuality the remedial measures indicated are:—the use medicated milk or ghee prepared with the life-promoter group of drugs: sudations, inunctions and fomentations curative of vata, diet promotive of the seminal secretion, unctuous articles, oleation procedures, longevity promoting enemas (yapana—basti) and unctuous enemas. In conditions of the vitiation of the urine or pain in the bladder, oil prepared with milk and drugs of the ticktrefoil group and the life-promoter group

मुस्ताद्यो यापज्वस्तिः —

यापनाय बल्यः सर्वकालं देयाः; तानुपदे-
क्ष्यामः— तुस्तोशीरबलारगधरास्त्रामञ्जिष्ठाकटुरो-
हिणीत्रायमाणानुनर्नवाविभीतकगुडूचीस्थिरादिप-
ञ्चमूलानि पलिकानि खण्डशः कल्पाय्यष्टौ च
मदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके परिकाथ्य
पादशेषो रसः क्षीरद्विपस्थसंगुक्तः पुनः शृतः

१६-(१ पुनः शतः-पुनः पुनः (४.)

क्षीरावशेषः पादजाङ्गलरसस्तुल्यमधुघृतः शत-
कुसुमामधुकुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः
ससैन्धवः सुखोष्णो वस्तिः शुक्रमांसबलजननः
क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरब्रध्न(वध्म)कुण्ड-
लोदावर्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रासृप्रजोत्रिसर्पप्रवाहि-
काशिरोरुजाजानूहजङ्घावस्तिप्रहाइमर्युन्मादार्शः -
प्रमेहाध्मानवातरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो
बलजननो रसायनश्चेति (१);

यापनाः यापना यापना, वस्तुतः च अस्ति औ-
वस्तिर्यौ, सर्वकालम् सर्वं कालं सब कालमें, देयाः
आपनी ओधे देनी चाहिए, तान् तेओने। इनको,
उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं कहेंगे, सुस्त- नागर भेद्य
मोथा, उशीर- वीर्युने। वागी। खस, बला भला बला,
आरग्वध- गरभागी। अमलतास, रास्ना- रास्ना वाय-
सुरई, मज्जिहा- मज्ज मजीठ, कटुरोहिणी- कडु कटुकी,
त्रायमाणा- त्रायभाष्य असवर्ग, पुनर्नवा- साठोडी गदह-
पुरना, विभीतक- भडेडी बहेडा, गुडूची- गगी। गिलोय,
स्थिरादि- स्थिरादि शालपण्यादि, पञ्चमूलानि पंचमूल
पंचमूल, पलिकानि पेरुके ओके पल प्रत्येक चार तोले,
खण्डजाः ओओने। दुकेडा इनके टुकड़ों, कलसानि डरी
करके, अष्टौ अने आठ और आठ, मदनफलानि च
भीठण मैनफल, प्रक्षाल्य धोई नाभीने धोकर, जला-
ठके ओके आठके पाणीमां २५६ तोले जलमें, परिकाथ्य
उपाथ डरी पकाकर, पादशेषः यथुथांश भाडी रहे
त्यारे चौथाई शेष रहने पर, रसः ते उपाथमां उस
काथमें, क्षीर- दूध दूध, द्विप्रण- मे प्रस्थ १२८ तोले,
संयुक्तः नाभी डालकर, पुनः डरीभी फिरसे, क्षीरा-

वशेषः दूध भाडी रहे त्यां भूभी दूध शेष रहने तक,
घृतः छिछोरी। उबाले, तुल्य पछी तेमां तेडवां
फिर उसमें उबले ही, मधु- मधु शहद, घृतः तथा
धी नाभी तथा घी डालकर, अतकुसुमा- तेमळ भुवा
एवं सोया, मधुक- नेठीमधु मुलहरी, कुटजफल- धन्
भव इन्द्रजौ, रसाञ्जन- रसाञ्जन रसाञ्जन, प्रियङ्गु तथा
धठिदाने। तथा प्रियंगुका, कल्कीकृतः कडु डरी कल्क
कर, ससैन्धवः सैन्धवसहित सेन्धानमकंसहित, पाद-
ओकेयथुथांश एकचतुर्थांश, जाङ्गलरसः अंगल प्राणी-
ओना मांसरसवागी जांगल मांसरसवाली, सुखोष्णः
नवशेडी सुखोष्ण, वस्तिः अस्ति देवी वस्ति देनी
चाहिए, शुक्र- आ अस्ति शुक्र यह वस्ति शुक्र मांस-
मांस तथा मांस, बल- तथा भलने तथा बलका,
जननः पैदा करना है जनक है, क्षत- क्षत क्षत,
क्षीण- क्षीण क्षीण, कास- कास कास, गुल्म- गुल्म
गुल्म, शूल- शूल शूल, विषमज्वर- विषम ज्वर विषम
ज्वर, ब्रध्न- ब्रध्न ब्रध्न, कुण्डल- वातकुंडलिका वात-
कुंडलिका, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, कुक्षिशूल- कुक्षिशूल
कुक्षिशूल, मूत्रकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, असृगजः रक्त-
भेद रक्तप्रदर, विसर्प- विसर्प विसर्प, प्रवाहिका-
प्रवाहिका प्रवाहिका, शिरोरुजा- भाभाणी पीडा बिर-
दई, जानु- डींयण जानु, ऊरु- साधण ऊरु जङ्घा-
पीडी जंघा, वस्ति- तथा अस्ति तथा वस्तिका, प्रह-
भकेडाई भवुं जकड़ा जाना, अश्वरी- अश्वरी अश्वरी,
उन्माद- उन्माद उन्माद, अर्शः- अर्श अर्श, प्रमेह-
प्रमेह प्रमेह, आध्मान- आध्मान आध्मान, वातरक्त-
वातरक्त वातरक्त, पित्त- अने पित्त और पित्त, श्लेष्म-
तेमळ कड़ना एवं कफके, व्याधिहरः रोगो ओओने
भटाज्जार रोग इनका नाशक, सद्यः शीघ्र शीघ्र, बल-
जननः भलकारक बलकारक, रसायनः च इति तथा
रसायन है तथा रसायन है ॥ १ ॥

16-(1). Yapana enemata may be
given at all times as we shall now des-
cribe. Take 4 tolas each of nut grass,
heart leaved sida, purging cassia, Indian
groundsel, Indian madder, kurroa,
zalil, hog's weed, beleric myrobalan,
guduch and the pentaradices of the

६-(१). क्षीरावशेषः पादजाङ्गलरसस्तुल्य मधुघृतः क्षीरावशेष-
स्तुल्यो जाङ्गलरसमधुघृतः (६)

- पादजाङ्गलरस-तुल्यो जाङ्गलरसः (६)
तुल्यमधुघृतः-मधुघृतः (६)
शुक्रमांसबलजननः-शुक्रमांसामिश्रबलजननः (६)
मांसबलजननः-मांसामिश्रबलजननः (६)
कासगुल्म-कासहिकामुल (६)
मूत्रकृच्छ्रासृप्रजो-मूत्रकृच्छ्रासृप्र (६)
प्रवाहिका-निवाहिका (६)

ticktrefoil group and having crushed them into little bits, decoct them together with eight emetic nuts which have been properly cleansed in 256 tolas of water, till the solution is reduced to one fourth the original quantity add to this solution 128 tolas of cow's milk; boil the whole gain till only the milk part remains. Add to this meat-juice of the jangala animals in measure one fourth the quantity of the milk; and honey and ghee in equal quantities. Add to this solution the paste of dill seed, liquorice, kurchi emetic nut, extract of Indian berberry and perfumed cherry. This solution, mixed with rock salt, should be given in congenially warm water as enema it is promotive of the seminal secretion, and flesh and curative of pectoral lesions, cachexia, cough, Gulma, colicky pain, irregular fever inguinal swelling, Kundala vata, misperistalsis, acute pain in the stomach, dysuria, menorrhagia, acute spreading affections, dysenteric condition, pain in the head, in the knee the thigh, the calf and the bladder, urinary calculi, insanity, piles urinary anomalies, abdominal distension and disorders due to morbid vata, blood, pitta and kapha. This enema is also an immediate promoter of strength and vitality.

एरण्डमूलाद्यो यापनवस्तिः—

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णीपृश्निपर्णी
बृहती कण्टकारिका गोक्षुरको रास्नाऽश्वगन्धा

गुडूची वर्षाभूशरग्वधो देवदार्विति पलिकानि
खण्डशः कलसानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके
क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं पुनं शतकुसुमाकु-
ष्ठमुस्तपिप्पलीहृषुषाविल्ववचावत्सकफलरसाञ्जन-
प्रियङ्गुयवानीप्रक्षेपकलिकतं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं
सुखोष्णं निरुहमेकं द्वौ त्रीन् वा दद्यात् ।

एरण्डमूल- ऐरंडानां मूल एरण्डमूल, पलाशात्
भाभरानां मूल ठाकसी जड़, षट्पलम् ७ पल २४
तोले, शालिपर्णी शालपर्णी, पृश्निपर्णी पीठपर्णी
पृश्निपर्णी, बृहती उभी भोरी गण्डी वनमाटा, कण्टका-
रिका भेडी भोरी गण्डी छोटी कटेरी, गोक्षुरक गोभु
गोखरु, रास्ना रास्ना वायसुरई, अश्वगन्धा आसे
असगन्ध, गुडूची गणो गिलोय, वर्षाभूः साठोडी
पुनर्नवा, भारग्वधः भरभाणो अमलतास, देवदारु इति
अने देवदार और देवदार, पलिकानि दरेड और ५६
प्रत्येक ४-४ तोले, खण्डशः ऐओना दुडडा इनके
टुकडों कलसानि डरी करके, अष्टौ अने आठ और
आठ, फलानि च भीठण मैनफल, प्रक्षाल्य धाई
नाथीने धोकर, जलाढके- और आढक जलमा २५६
तोले जलमें क्षीरपादे- तथा पा आढक दूधमा नाथी
और ६४ तोले दूधमें पचेत् पडाववा पकाये, पादशेषम्
अथुथीश भाडी रहे तयारे चौथाई शेष रहने पर,
कषायम् पुनम् ते उवाथने गाणी उस कायको छानकर,
शतकुसुमा- तेमा सुवा उसमें सोया, कुष्ठ- ३६ कूठ,
मुस्त- नागरभोथ मोथा, पिप्पली- पीपर पिप्पली,
हृषुषा- हाउभेर हाऊवेर, विल्व- भीलुं बेल, वचा- वल
वच, वत्सकफल- डडा कुडा, रसाञ्जन- रसाञ्जन रसौत,
प्रियङ्गु- धुडिला प्रियङ्गु, यवानी- अने अजभो ऐओना
और अजवायन इनका, प्रक्षेप-कलिकतम् ५६ नाथी कल
डालकर, मधु- मधु सहद, घृत- धी धी, तैल- तैल
तैल, सैन्धव- तथा सैधवथी तथा सैधानमकसे, युक्तम्
युक्त डरी मिलाकर, एकम् और एक, द्वौ- भे दो,
त्रीन् वा अथवा त्रय अथवा तीन, निरुहम् निरुह-
वस्ति निरुह वस्ति, दद्यात् देवी देवे ।

११-(२). शतकुसुमा-शतकुसुमादि (ड.)

, , -शतकुसुमादिकलिकतं (ध)

, यवानीप्रक्षेप-यवानीप्रक्षेप (ड.)

16 (1) Take twentyfour tolas of castor and palas and four tolas each of tick trefoil, painted-leaved uraria, Indian nightshade, yellow-berried nightshade, small caltropes, Indian groundsel, winter cherry, guduch, hog's weed, purging cassia and deodar; triturate all these into small bits and decoct them together with eight well cleansed emetic nuts, in 250 tolas of water and one fourth that quantity of milk. when the solution is reduced to one-fourth its original quantity, it should be taken down and filtered. Add to this the paste of dillseed, costus nut-grass long pepper, juniper, bael, sweet-flag, kurchi, emetic nut, extract of Indian berberry, perfumed cherry and barley, as also honey, ghee til oil and rock-salt. with the solution thus obtained an evacuative enema in congenially warm condition should be given once, twice or thrice as the case requires.

सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमार-
स्त्रीविहारक्षीणक्षतस्थविरचिरार्शसामपत्यकामा-
नां च (२);

सर्वेषां आ अस्ति सधना भाटे सबके लिए,
विशेषतः अने विशेष करीने और विशेष करके, ललित-
वलित ललित, सुकुमार- सुकुमार सुकुमार, स्त्रीविहार-
स्त्रीनी साथेना विहारथी स्त्रीविहारसे, क्षीण- क्षीण

१६-(२) सर्वेषां-स सर्वेषां (४)

चिरार्शसामपत्यकामानां च-चिरार्शोमूत्रकुच्छोदावर्तम-
हृणीदोषादमरीणां हितोऽपत्यकामानां च (क.)
" -चिरार्शोमूत्रकुच्छोदरगुरुमवर्मादावर्तमहृणी-
दोषादमरीणां हितोऽपत्यकामानां च (ख.)

क्षीण, क्षत- क्षतवाणा क्षत, स्त्रविर- वृद्ध वृद्ध, चिरार्श-
साम् वाजा यजतना अर्शना रोगी दीर्घ अर्शरोगी,
अपत्यकामानाम् च अने संताननी कामनावाजाओने
भाटे तथा अपत्यकी कामनावालोंके लिए, प्रशस्तः प्रशस्त
छे प्रशस्त है (२);

16-(2). This enema is beneficial in all conditions and especially for the aristocrats the emaciated and those suffering from pectoral lesions as a result of sex indulgence, the aged, and those suffering from chronic piles and those who are desirous of progeny.

सहचरायो यापनवस्ति: —

तद्वत् सहचरबलादर्भमूलसारिवासिदेन
पयसा (३);

तद्वत् ते ४ प्रमाणे इसी प्रकार, सहचर- आस-
मान्नी दुधने कटाशेणीथो नीलपुष्पवाजी कटसरैया,
बला- अथवा बला, दर्भमूल दर्भना भूज दर्भके मूल,
सारिवा- तथा सारिवाथी तथा कपूरिसे, सिदेन पकावे
सिद्ध, पयसा दुधनी अस्ति आपवी दुधकी वस्ति
देवे (३);

16-(3). An enema may be similarly prepared with crested purple nail dye, heart-leaved sida, roots of sacrificial grass and Indian sarsaparilla and with milk.

बृहत्यायो यापनवस्ति: —

तथा बृहतीकण्टकासीशतावरीच्छिन्नरुहाभृ-
तेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकस्वितेन पूर्वव-
द्वस्ति: (४);

१६-(३). दर्भमूल-मूर्धामूल (क. त.)

१६-(४). कस्वितेन-कस्वितेन (ख. ड.)

" " -कस्वितेन (ग.)

" " -कस्वितेन (ग. व. ड.)

तथा तथा तथा, मधुक- जेडीमध मुलहठी, मदन-
पिप्पली भीठगना भीठगना मैनफलके बीजके, कल्कितेन-
उदकयुक्त कल्कसे युक्त, बृहती- उली बोरी गण्डी
वनभाटा, कण्टकारी- जेडी बोरी गण्डी छोटी कटेरी,
सातावरी- शतावरी शतावर, छिन्नरुहा- अने गण्डी
और गिलोयसे, शृतेन पडावेला सिद्ध किये हुए, पयसा
दूधनी दूधकी, बस्ति- अस्ति बस्ति, पूर्ववत् पूर्वोक्त
विधि प्रभाण्डे देवी पूर्वोक्त विधिके अनुसार देवे (४);

16-(4). Likewise, an enema may be prepared in the foregoing manner from Indian nightshade, yellow-berried nightshade, climbing asparagus and guduch in milk, along with the paste of liquorice, emetic nut and long pepper.

प्रथमो बलायो यापनवस्तिः —

तथा बलातिबलाविदारीशालपर्णीपृश्निपर्णी-
बृहतीकण्टकारिकादर्भमूलपरूषककाश्मर्यविव्वफ-
लयवसिद्धेन पयसा मधुकमदनकल्कितेन मधुघृत-
सौवर्चलयुकेन कासज्वरगुल्मप्लीहादितस्त्रीमद्य-
क्लिष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च (५);

तथा तथा तथा, मधुक- जेडीमध मुलहठी, मदन-
अने भीठगना मैनफलके, कल्कितेन- उदक युक्त, मधु-
तथा मध तथा शहद, घृत- धी वी, सौवर्चल- अने
संयुक्त युक्त और सौचलनमकसे युक्त, बला- अला
बला, अतिबला- अपाट कन्धी, विदारी- जेडीकाण्ड
मिलाईकन्द, शालिपर्णी- शालपर्णी सरीवन, पृश्निपर्णी-
भीठगण्डी पृश्निपर्णी, बृहती- उली बोरी गण्डी वनभाटा,
कण्टकारिका- जेडी बोरी गण्डी छोटी कटेरी, दर्भमूल
दाभना मूख दर्भमूल, परूषक- शालसा फालसा,
काश्मर्य- शीपयु गम्भार, विव्वफल- भीडा बेलगिरी,
बव- अने यवथी और जोसे, सिद्धेन- पडावेला पकाये
हुए, पयसा दूधनी अस्ति दूधकी बस्ति, कास- कास

१६-(५). दर्भमूलपरूषककाश्मर्यविव्वफलयवसिद्धेन-दर्भमूलयव-
काश्मर्यविव्वफलसिद्धेन (क.)

परूषक-यवपरूषक (घ.)

परूषककाश्मर्य-यवकाश्मर्य (ङ.)

खांसी, ज्वर- ज्वर, गुल्म- गुल्म, प्लीहादित-
प्लीहा, अर्दित प्लीहा, अर्दित, स्त्रीमद्य- स्त्री तथा
मद्य- स्त्री तथा मद्यसे, क्लिष्टानाम् स्त्रीणु मद्येदाभाने
भाटे कश्चितके लिए, सद्यः सद्यः शीघ्र, बलजननः अद्य
देनार बलजनक, रसायनः च अने रसायन छे और
रसायन है (५);

16-(5) Likewise, an enema may be prepared from heart-leaved sida, evening mallow, white yam, tick-trefoil, painted leaved uraria, Indian nightshade, yellow-berried nightshade, roots of sacrificial grass, sweet falsah, white teak, bael, emetic nut and barley in milk, with the paste of liquorice and emetic nut and mixed with honey, ghee and sanchal salt. These enemas are indicated in the case of those who are suffering from cough, fever, Gulma, splenic disorder, facial paralysis and the effects of indulgence in sex and urine. They are immediate promoters of strength and vitalization.

द्वितीयो बलायो यापनवस्तिः —

बलातिबलारास्त्राग्वधमदनविव्वगुडचीपुनर्न-
वैरण्डाश्वगन्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूला-
नि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्विप्रसृतं शुष्कमूल-
कानां च जलद्रोणसिद्धं निरुहप्रमाणावशेषं कषायं
पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सक-
फलरसाजनप्रियङ्गुयवानीकल्कीकृतं गुडघृततैल-
क्षौद्रक्षीरमांसरसाप्लकाजिकसैन्धवयुक्तं सुखो-
ष्णं वस्ति दद्याच्छुक्रमूत्रवर्चसङ्केतनिलजे गुल्म-

१६-(६). अश्वगन्धा-सुमना (अ.)

शुष्कमूलकानां च जलद्रोणसिद्धं-शुष्कमूलकानि च
पलिकानि (ब. फ.)

जलद्रोणसिद्धं निरुहप्रमाणावशेषं-जलद्रोणे सिद्धं
निरुहप्रमाणावशेषं (घ.)

हृद्रोगाध्मानब्रध्मपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशयलक्ष-
येषु च (६);

मका- भक्षा बला, अतिबला- भपाट कंवी, रास्ना-
रास्ना वायसुरई, आरगवध- गरभाणे। अमलतास, मदन-
भीटण मैनफल, बिल्व- भीडा बेल, गुडूची- भणे गिल य
पुनर्नवा- साटेडी गदहपुरसा, एरण्ड- औरडे। एरण्ड,
अश्वगन्धा- आसीद असगन्ध, सहचर- आसमान्नी कुक्षने।
डांशेणीयो नीलपुष्पवाली कटसरैया, पलाश आभरे।
ढाक, देवदारु- देवदार देवदारु, द्विपञ्चमूलानि दशभूत
दशमूल, पल्लिकानि दरेड और और पक्ष चार चार तोले,
यव-कोक- यव, और, जौ, बैर, कुलथ- अने ५ गथी
कुलथी, द्विप्रसृत अने प्रसृत १६-१६ तोले, शुष्क-
मूलकानाम् च तेभ्य सूक्ष्म भूणा अने प्रसृत एवं सूखी
मूली १६ तोले, जलद्रोण और द्रोण पाणीमा १०२४
तोले जलमें, सिद्धम् पडावना पकावे, निरुह- निरुह-
अस्ति निरुहवस्तिके प्रमाण- नेटो। प्रमाणमें, अवशेषम्
कषायम् क्वाथ आडी रहे त्पारे काथके अवशिष्ट रहने
पर, पूतम् गाणी धर्ष छानकर, सञ्चुक- तेमा नेडीमध
मुलहठी, मदन- भीटण मैनफल, शतपुष्पा- सुवा सोया,
कुठ- कठ कुठ, पिप्पली- पीपर पिप्पली, बचा- वन
वच, वत्सककलम् धन्धव इन्द्रजौ, रसाज्जन- रसाज्जन
रसौत, प्रियङ्गु- धुंवा प्रियङ्गु, यवानी- अने अनेमाने।
और अजवायनका, कक्कीकृतम् कट्टे नाभी कलक डाल-
कर, गुड- जोण गुड, घृत- धी घी, तैल- तैल तैल,
क्षौद्र- मध- शहद, क्षीर- दूध दूध, मांसरस- मांसरस
मांसरस, अम्लकाजिक- आटी डांश खट्टी कांजी, सैन्धव-
युक्तम् तथा सैन्धवथी युक्त तथा सैन्धवसे युक्त, सुखो-
ष्णम् नवशेडी सुखोष्ण, वस्तिम् अस्ति वस्ति, अनि-
सजे वातम् वातज, शुक्र- शुक्र शुक्र, मूत्र- मूत्र मूत्र,
वर्चः- तथा आडानी तथा पुरीषकी, सङ्गे अट्टायात
रुकावट, गुल्म- गुल्म गुल्म, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग,
आध्मान आध्मान आध्मान, ब्रध्म अध्म ब्रध्म पार्श्व-
पार्श्व पार्श्व, पृष्ठ- पीठ पृष्ठ, कटी- तेभ्य देसु एवं
कटीकी, ग्रह- अक्षांश १२ पुं अक्षांश, संज्ञानाश- संज्ञा-
नाश संज्ञानाश, बलक्षयेषु च अने अक्षनी क्षीयुतः
और और बलक्षय इनमें, दद्यात् आपवी वेवे (६);

16-6). Take four tolas each of
heart-leaved sida, evening mallow,
Indian groundsel, purging cassia emetic
nut, bael, guduch, hog's weed, castor,
winter cherry, crested purple nail dye,
palas, deodar and the two kinds of
pentaradices and 16 tolas of barley,
Indian jujube, horsegram and dried
garden radish. This should be boiled
in 1024 tolas of water and when the
decoction is reduced to the quantity
prescribed for an evacuative enema; it
should be taken down and filtered.
Add to it the paste of liquorice,
emetic nut, dill-seed costus, long
pepper, sweet flag, kurchi, emetic nut,
extract of Indian berberry, perfumed
cherry and bishop's weed, as also gur,
ghee, oil, honey, milk, meat juice, sour
conjee and rock-salt. This solution
should be given as a congenially
warm enema in conditions of the
retention of semen, urine and feces
due to morbidity of vata, as also in
conditions of gulma, heart-disease,
abdominal distension, inguinal swell-
ings, spasticity of the sides, back
and waist, loss of consciousness
and loss of strength.

हपुषाशो यापनवस्तिः —

हपुषार्चकुडवो द्विगुणार्चक्षुण्णयवः क्षीरोदक-
सिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्गवि-
सृतवातरक्तसक्तविण्मूत्रस्त्रीखेदितहितो वातहरो
बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च (७);

१६(७). लवणयुक्तः-लवणयुक्तो वस्तिः (क तः)

हृषुषा- ६७७२ हाऊवेर, अर्धकुडवः अर्धो कुडव
८ तोले, द्विगुण अने अमृता और दुग्ने, अर्धक्षुण्णयवः
अध कथरेला ७७७२ अधकुटे जौको, क्षीरोदक- दूध
तथा पाण्डुभा दूध तथा जलमें, सिद्धः पडावी पकाकर,
क्षीरोदकः दूध भाडी रहे तयारे तेभा दूधके अवशिष्ट
रहने पर उसमें, मधु- मध सहद, घृत- घी वी, तैल-
तैल, लवण- अने सैधव और सैधव, युक्तः भेजवी
आपेदी भरित मिलाकर वी हुई वस्ति, सर्वाङ्ग- आभा
शरीरभा सम्पूर्ण शरीरमें, विस्तृत- इलायेला व्याप्त,
वातरक्त- वातरक्तवाला वातरक्तवाले, सफविषमूत्र-
आडा तथा पेशावनी अटकायतवाला और मल मूत्रकी
रुकावटवाले, स्त्रीखेदित- अने स्त्रीसंभोगभी क्षीण
भयेला पुरुषो भाटे जीसंभोगसे क्षीण हुए पुरुषके लिए,
हितः हितकरता छे हितकर है, वातहरः तेमने ते
वातघ्न एवं वह वातहर, बुद्धि- अने बुद्धि और बुद्धि,
मेधा- मेधा मेधा, अग्नि- अग्नि अग्नि, बलजननः
बल तथा अने पेदा करना छे और बलकी जनक है (७);

16-17). Take 8 tolas of juniper and twice that quantity of half-crushed barley, and boil the whole in milk and water till only the portion of milk remains. Add to this honey, ghee, til oil and salt. This enema is beneficial in cases of rheumatic conditions affecting all the body parts, retention of feces and urine and for persons afflicted with the effects of over-indulgence in sex. It is curative of morbid vata and promotive of intellect, memory, gastric power and vitality.

हृषुषमूलाद्यो यापनवस्तिः —

हृषुषमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पली-
मधुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीण-
विषमवस्तिवस्तिः (८);

१६-८). हृषुषमूलीकषायः—हृषुषमूलकषायः (ख.)

कल्कीकृतः—कल्कीकृतः (६.)

क्षीरोदक- दूध तथा पाण्डुभा दूध तथा जलमें, सिद्धः
(सिद्ध करेला सिद्ध किये हुए, हृषुषमूली- हृषु पंथ-
मूलीना लघु पत्रमूलके, कषायः कषायभा कायमें, पिप्पली-
पीपर पिप्पली, मधुक- मधु मधु मुलहठी मदन- अने
मीठाने। और मैनफलका, कल्कीकृतः कल्की नाभीने
कल्क डालकर, सगुड- गोण गुड, घृत- घी वी, तैल-
तैल, लवणः तथा सैधववाणी तथा सैधवसे युक्त, वस्तिः
भरित वस्ति, क्षीण- क्षीण क्षीण, विषम- तथा विषम
तथा विषम, ज्वर- ज्वरशी ज्वरसे, कश्चित्क्ष क्षीण
भयेलायो भाटे हितकर छे कृश शरीरवालोंके लिए
हितकर है (८);

16-8). An enema may be prepared by decocting the minor pentaradices in milk and water and adding the paste of long pepper, liquorice and emetic nut and mixed with gur, ghee, til oil and salt. This enema is beneficial to those who are suffering from wasting and irregular fever.

तृतीयो बलाद्यो यापनवस्तिः —

बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्धक्षुण्णयवा-
अलिकषायः सगुडघृततैललवणयुक्तः पूर्ववद्वस्तिः
स्थविरदुर्बलक्षीणशुक्ररुचिराणां पथ्यतमः (९);

बला- बला बला, अतिबला- अतिबला अतिबला,
अपामार्ग- अथेला निरविटा, आत्मगुप्ता- कोयथ केगांव,
अष्टपल- आठ पल ३२ तोले, अर्धक्षुण्ण- अर्धक्षुण्ण
करेला अधकुटे, यवाअलि- यक कुडव ७७७२ जौ १६
तोले मिलाकर, कषायः कषाय करी तेने काय करे उसमें,
सगुड- गोण गुड, घृततैल- घी, तैल- वी, तैल, लवण-
अने सैधवशी और सैधवसे, युक्तः युक्त करी मिलाकर,
पूर्ववत् पूर्वोक्त विधि प्रमाणे पूर्वोक्त विधिके अनुसार,
वस्तिः भरित आयवी वस्ति देवे, स्थविर- पृथक् पृथक्,
दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, क्षीणशुक्ररुचिराणां अने शुक्र
तथा रक्तनी क्षीणतावालायो भाटे और शुक्र तथा
रक्तकी क्षीणतावालोंके लिए, पथ्यतमः अत्यंत पथ्य छे
अत्यंत पथ्य है (९);

16-(9). An enema may be similarly prepared from the decoction of thirty-two tolas of heart-leaved sida, evening mallow, rough chaff and cowage and 16 tolas of half-crushed barley and mixed with gur, ghee, til oil and salt. This enema is most beneficial in the case of the aged, the debilitated and for those who have suffered loss of semen and blood:

चतुर्थो बलाद्यो यापन वस्ति: —

बलामधुकविदारीदर्भमूलमृद्रीकायवैः कषाय-
माजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकक्कितं समधु-
घृतसैन्धवं ज्वरार्तेभ्यो वस्ति दद्यात् (१०):

बला- भला बला, मधुक- जेठीमध मुलहठी,
विदारी- हजिरी बिलाईकन्द, दर्भमूल- हाथना मूल दर्भमूल,
मृद्रीका- दाक्ष दाक्ष, यवैः- अने जवनी और जौके,
कषायम् कषाथने कायको, माजेन भकरीना बकरीके,
पयसा दूधधी दूधसे, पक्त्वा पकावीने पकाकर, मधुक-
जेठीमध मुलहठी. मदन- अने मोहनने और मैनफलका,
कक्कितम् कट्ट नाभी कल्क डालकर, समधु मध शहद,
घृत- धी वी, सैन्धवम् तथा सैन्धव मेणवी तथा
सैधानमक मिलाकर, वस्तिम् अस्ति वस्ति. ज्वरार्तेभ्यः
ज्वरवाणाओने ज्वर पीडितोंको, दद्यात् आपवी
देवे, (१०);

16-10). An enema may be prepared by boiling heart-leaved sida, liquorice, white yam, roots of sacrificial grass grapes and barley in goat's milk. To this decoction must be added the paste of liquorice and emetic nut as also honey, ghee and rock salt. This

enema should be given to those who are afflicted with fever.

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोधुरकमूलकादमर्यपरुषक-

खर्जूरफलमधुकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः
कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकक्कितः सघृतसैन्धवः
क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकश्चित्तस्य वस्तिः शस्तः (११);

शालिपर्णी- शाधनलु सरीवन, पृश्निपर्णी- पीठवल्लु
पृश्निपर्णी, गोक्षुरकमूल- गोभूरुना मूण गोखरुके मूल,
काश्मर्य- शीवल्लु गम्भारीके फल, परुषक- शालसा
फालसा, खर्जूरफल- भनूरुना इल खजूरफल, मधुक-
अने महुडाना और महुएके, पुष्पैः- दूधना फूलके,
अजा-क्षीर-जल-प्रस्थाभ्याम् ६४ तोला भकरीना दूधधी
अने ६४ तोला पाखीधी ६४ तोले बकरीके दूधसे और
६४ तोले जलसे, सिद्धः सिद्ध करेला सिद्ध किये हुए कषायः
कषाथभा कायमें, पिप्पली- पीपर पिप्पली, मधुक-उत्पल-
जेठीमध तथा कमलने। मुलहठी तथा कमलका, कक्कितः
कट्ट नाभी कल्क डालकर, सघृत- धी वी, सैन्धवः तथा
सैधव मेणवी तथा सैधानमक मिलाकर, वस्तिः आपेदी
अस्ति वी हुई वस्ति, क्षीणेन्द्रिय- क्षीणेन्द्रिय क्षीणेन्द्रिय,
विषमज्वर- तथा विषम ज्वरधी तथा विषम ज्वरसे,
कश्चित्तस्य कृश भयेला मनुष्यने भाटे कृश हुए मनुष्यके
लिए, शस्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है (११);

16-(11). An enema may be prepared from the decoction of ticktrefoil, painted-leaved uraria, roots of small caltrops, white teak sweet falsah, dates, emetic nut, the flowers of mahwah in 128 tolas of goat's milk and water with the addition of the paste of long pepper, liquorice and blue water lily as well as ghee and rock salt. This enema is recommended in the case of those who are suffering from weakened sense-faculties and wasted by irregular fever.

१६-(१०). माजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकक्कितं-आजप-

यसा पुनः पुनःपक्त्वा मधुकाक्षकक्कितं (५)

मदन-अक्ष (त.)

स्थिराद्यो यापनवस्तिः —

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिषष्टिकयव-
गोधूममाषपञ्चप्रसूतेन छागं पयः शृतं पादशेषं
कुक्कुटाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चल-
युक्तो वस्तिवृष्यतमो बलवर्णजननश्च । इति
यापना वस्तयो द्वादश ॥ १६ ॥

स्थिरादि- स्थिरादि शालिपर्ण्यादि, पञ्चमूली- पंचमूल
पंचमूल, पञ्चपलेन प्रत्येक ओं ओं ५५ प्रत्येक ४-४
तोले, शालि- अने शालि और शालिचावल, षष्टिक-
षष्टिक सांठी चावल, यव- ज्व जौ, गोधूम- धड़ गोहूँ,
माष- तथा अउद तथा उदद, पञ्चप्रसूतेन प्रत्येक ओं
ओं प्रसूत प्रत्येक ८-८ तोले, छागम् पयः शृतम्
ओओथी भंडरीना दूधने पडावी इनसे बकरीके दूधको
पकाकर, पादशेषम् यतुर्थांश शेष रहे त्पारे तेमां
चतुर्थांश शेष रहनेपर उसमें, कुक्कुटाण्डरससम- समान
भागे कुंडीनां छंडनी रस समान भागमें सुर्गीके
बंडोका रस, मधुघृत- मध, घी सहद, घी, शर्करा-
सांडर चीनी, सैन्धव- सिंधालूषु सैन्धानमक, सौवर्चल-
अने संयुग और सौचलनमक, युक्तः भेणवी
मिलाकर, वस्तिः देवाभा आवेदी भरित घी हुई वस्ति,
वृष्यतमः सर्वथी अधिक वीर्यवर्धक छे सबसे अधिक
वीर्यवर्धक है, बलवर्ण- तथा भल अने वलुने तथा बल
और वर्णका, जननः च पेदा करनेपर छे जनक है,
इति द्वादश आ आर ये बारह, यापनाः यापन यापन,
वस्तयः भरितओ छे वस्तियाँ है ॥ १६ ॥

16. Take twenty tolas of the penta-
radices of the ticktrefoil group
and 40 tolas of the sali rice, shashtik
rice, barley, wheat and black gram
and boil the whole in goat's milk till
it is reduced to one-fourth its original
quantity; add to this the contents of
hen's eggs and equal quantities of

१६ गोधूममाष-कषाय (२.)

,, छागं पयः-छागपयः (५.)

,, बलवर्णजननश्च-बलमांजननश्च (५. फ.)

honey, ghee, sugar, rock salt and
sauchala salt. This enema acts as a
most effective aphrodisiac and is
promotive of strength and complexion.
Thus, we have described the twelve
enemas promotive of longevity.

शिल्पादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः —

कल्पश्चैव शिल्पिगोनर्दहंससारसाण्डरसेषु
ख्यात् ॥ १७ ॥

शिल्पि- भौर मयूर, गोनर्द- गोनर्द गोनर्द, हंस- हंस
हंस, सारसाण्ड- तथा सारसनां छंडनी तथा सारसके
बंडोके, रसेषु रसमां पक्षु रसमें भी, एषः च आन
यही, कल्पः ख्यात् कल्प थाय छे कल्प होता
है ॥ १७ ॥

17. This enema may also be pre-
pared by substituting the hen's eggs
with the eggs of the pea-hen, adjutant,
swan and saras crane.

तित्तिर्याद्यो यापनवस्तिः —

सत्तिरिः समयूरः सराजहंसः पञ्चमूली-
पयःसिद्धः शतपुष्पामधुकरास्नाकुटजमदनफल-
पिप्पलीकन्को घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो वस्तिवर्ण-
वर्णशुक्रजननो रसायनश्च (१);

सत्तिरिः तेतर तीतर, समयूरः भौर मयूर,
सराजहंसः अने राजहंसनां भांस और राजहंसके भांस,
पञ्चमूली- तथा लघु पंचमूलभी तथा लघु पंचमूलसे,
पयःसिद्धः पडावेद दूधमां पकाये हुए दूधमें, शतपुष्पा-
सुवा सोया, मधुक- जेहीमध मुलहठी, रास्ना- रास्ना
वायसरई, कुटज- छंडा कुशा, मदनफल- भीड़ण मैनफल,

१७. कल्पश्चैव-कल्पश्चैवां (६.)

,, हंससारसाण्डरसेषु-हंससारसेषु (५.)

१८-(१) समयूरः सराजहंसः-ससारसमयूरराजहंसः (क छ. फ.)

,, सराजहंसः-सपाकहंसः (५. फ.)

,, शतपुष्पा-शतकुसुमा (छ. छ.)

पिप्पली- अने पीपरने। और पिप्पलीका, कल्कः ३६३ कल्क. घृत धी घी, तैल- तेल तैल, गुड- गोण गुड, सैन्धव- अने सिन्धवल्लू और सैन्धव, युक्तः नाभी डालकर, बस्तिः आपवाभा आवेदी अस्ति दी हुई बस्ति, बलवर्ण- अथ, पथु बल, वर्ण, शुक्रजननः तथा शुक्रने उत्पन्न करने तथा शुक्रजनक, रसायनः च अने रसायन छे और रसायन है (१);

18-(1). Take the sap of the pentaradices and prepare it with the meat juice of partridge, peacock and royal swan. Add to it the paste of dill seed, liquorice, Indian groundsel, kurchi, emetic nut and long pepper as well as ghee, til oil, gur and rock salt. This enema is promotive of strength, complexion and seminal secretion. It is also a good vitalizer.

द्विपञ्चमूल्याद्यो यापनवस्तिः —

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधुकरास्नामदनकरकं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो बस्तिः (२);

पयः दूधने दूधको, द्विपञ्चमूली दशमूल, दशमूल, कुक्कुट- कुकुडाना कुक्कुटके, रससिद्धम् भांसरसधी पडावी भांसरससे पकाकर, पादशेषम् अतुर्थांश शेष रहे त्वारे तेभां चतुर्थांश शेष रहने पर उसमें, शर्करा- साकर चीनी, मधु- मधु शहद, घृत- अने घीघी और घीसे, युक्तम् युक्त युक्त, पिप्पली- पीपर पिप्पली, मधुक- नेठीमधु मुलहठी, रास्ना- रास्ना वायसुरई, मदन- तथा भीठणने। तथा मैनफलका, कल्कम् ३६३ नाभी आपेक्ष कल्क डालकर दी हुई, बस्तिः अस्ति बस्ति, स्त्रीषु अतिकामानाम् स्त्रीओभां अथु कामना राभनाराओने स्त्रियोंमें अतिकामना रखनेवालोंको, बलजननः अथ देनेतर छे बल देनेवाली है (२);

18-(2). Cook both kinds of pentaradices and the domestic fowl in milk

(१-२). मदनकरकं-मदनमधुकरकं (क. ख. द. त.)

till it is boiled down to 1/4 its original quantity. Add to this the paste of long pepper, liquorice, Indian groundsel and emetic nut, as also sugar, honey and ghee. This enema is promotive of vitality in those who are excessively given to sex indulgence.

मयूराद्यो यापनवस्तिः —

मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्त्रं स्थिरादिभिः पलिकैः सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनपिप्पलीविदारीशतकुसुमामधुकककीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं बस्ति दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो बलवर्णकरम् (३);

मपित्तपक्षपादास्यान्त्रम् पित्त, पांश, पंश, यात्र अने आंतरा डाढी नाभीने पित्त, पंश पंजे, मुख, और आंतोंको छोड़कर, मयूरम् ओक मेरनु भांश एक मोरका भांश, पलिकैः ओक ओक पक्ष चार चार तोला, स्थिरादिभिः स्थिरादि पंचमूलधी शालपर्ण्यादि पंचमूलसे, सजले पाणीवाशा जलमिले, पयसि दूधभां दूधमें, पक्त्वा पडावी पकाकर, क्षीरशेषम् आडी रहेला दूधभां अवशिष्ट रहे हुए दूधमें, मदन- भीठण मैनफल, पिप्पली- पीपर पिप्पली, विदारी- इगियो बिलाईकन्द, शतकुसुमा- सुवा सोया, मधुक- तथा नेठीमधुने। तथा मुलहठीका, कककीकृतम् ३६३ नाभी कल्क डालकर, मधु- मधु शहद, घृत- धी तथा घी, सैन्धव- तेमण सैन्धव एवं सैन्धव, युक्तम् भेगवी मिलाकर, बस्तिम् दद्यात् अस्ति आपवी बस्ति देवे, स्त्रीषु ते स्त्री- संभोगभां वह स्त्रीसंभोगमें, अतिप्रसक्त अत्यंत तत्पर अत्यन्तरत, क्षीणेन्द्रियेभ्यः अने क्षीण इन्द्रियवालोंके लिए, बलवर्णकरम् अथ तथा पथुने करनेतरी छे बल तथा वर्णको करनेवाली है (३);

१८-(३) . मयूरमपित्त-मयूरमधुपित्त (ड.)

.. मयूरमपित्तपक्ष-मयूरमपक्षतुण्डं (घ.)

.. पादास्यान्त्रं-पादास्यान्त्रं कुर्या (क.)

.. क्षीणेन्द्रियेभ्यो बलवर्णकरम्-क्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरम् (क.त.)

, बलवर्णकरम्-हितो बलवर्णकरः (घ.)

18.(3). Cook peacock having removed the bile, the wings, the legs, the beak and the intestines along with four tolas each of ticktrefoil and the other drugs of its group in milk and water. When the water has fully evaporated, take the decoction down and add to it the paste of emetic nut, long pepper, white yam dill seed and liquorice as also honey, ghee and rock-salt. This enema should be given to those who are debilitated by over indulgence in sex. It is promotive of strength and complexion

विष्किरादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः —

कल्पश्चैव विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात्,
अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु (४);

विष्किर-विष्किर विष्किर, प्रतुद-प्रतुद प्रतुद, प्रसह-प्रसह प्रसह, अम्बुचरेषु अने जलचर प्राणीयानां मांसानां और जलचरोके मांसका, एषः च आञ्ज यही, कल्पः उदप कल्प, स्वात् छे है, रोहितादिषु रोहितादि रोहितादि, मत्स्येषु च माछाओमां पक्षु मछलियोंमें भी, अक्षीरः दूध सिवाय आञ्ज उदप छे दूधको छोड़कर यही कल्प है (४);

18-(4). This enema may be prepared also with the meat-juices of the birds of the gallinaceous, pecker and tearer and the aquatic groups. It may also be prepared with fish-juices such as the Rohita fish, but in that case milk should be omitted.

गोधायो यापनवस्तिः —

गोधानकुलमार्जारमूषिकशलुकमांसानां दशप-
लान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तत्पयः-
पिप्पलीकलककसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततै-

लयुक्तो वस्तिर्वलयो रसायनः क्षीणशतस्य सन्धान-
करो मयितोरस्क-रथगजहयमग्नवातबलासकप्रभृ-
त्युदावर्तवातसक्तमूत्रवर्चशुक्राणां हिततमम् (५);

गोध- गो. गोह. नकुल- नौजियो नेवला, मार्जार-
मिवाडे निहा, मूषिक- उँदर चूहा, शलुक-अने शाहुडीनां
और सेहके. मांसानां मांस मांस, सपञ्चमूलान्
सपञ्चमूल और पञ्चमूल, दशपलान् भागान् दरेक दश दश
पक्ष प्रत्येक ४०-४० तोले, पयसि दूधमां दूधमें, पक्त्वा-
पकावीने पकाकर, तत्पयः ते दूधने इस दूधको, पिप्पली-
कल- पीपर अने मीठगना पिप्पली और मेनफलके,
कक- कदली कलकसे, सैन्धव- तथा सिंधावू तथा
सौवर्चलसंयुक्त सौचलनमक, शर्करा- साकर
चीनी, मधु- मध शहद, घृत- घी घी, तैल- तैल तैल एवं
तैलसे युक्तः युक्त उदरी युक्त कर, वस्तिः आपेटी वस्ति
दी गई वस्ति. वलयः अस्थ बलकारक, रसायनः रसायन
रसायन, क्षीणशतस्य- अने क्षीणशत क्षत और क्षीण-
शतका, सन्धानकरः संधान करनेवाले छे सन्धानकारक है,
मयितोरस्क- पानी ते साहसभी मयाधि गयेली जाती
वाणा साहससे मयी गई जातीवाले, रथ- अने रथ और
रथ, गज- हाथी हाथी, हय- तैमज घोडाथी एवं
घोड़ेसे, मग्न- मग्न मनुष्य भाटे मग्न मनुष्यके लिए,
वातबलासक- अने वातअलासक और वातबलासक,
प्रभृति- वगेरे आदि, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, वात-
तथा वातने दीधे भयेला तथा वातके कारण हुए,
सक्त-मूत्रवर्चःशुक्राणाम् मूत्रसंग, पुरीषसंग अने
वीर्यसंगवाणा मनुष्ये भाटे मूत्रसंग, पुरीषसंग और
वीर्यसंगवाले मनुष्योंके लिए, हिततमः च अत्यंत हित-
कारी छे अत्यन्त हितकर है (५);

18-(5). Take forty tolas of the meats of iguana, mongoose, cat, mouse and pangolin and cook them together with the pentaradices in milk. Add to it the paste of long pepper, emetic nut as also rock salt, sanchal salt, sugar, honey, ghee and til oil. This enema is promotive of strength, vitalizing, promotive of healing in those who

are suffering from pectoral lesions, cachexia and is most beneficial in conditions of crushing injury to the chest, fractures sustained from vehicles, elephants and horses, vata-disorders, kapha-disorders etc., as well as in conditions of misperistalsis and retention of urine, feces and semen due to vata.

कूर्माद्यो यापनवस्तिः —

कूर्मादीनामन्यतमगिशितसिद्धं पयो गोवृषणा-
गहयनकहंसकुक्कुटाण्डरसमधुघृतशर्करासैन्धवेषु-
रकात्मगुप्ताफलकल्कसंस्तुष्टो वस्तिर्वृद्धामापि
बलजननः (६);

कूर्मादीनाम् डायभा गोजेभाभी कलुआ आदिसे,
अन्यतम- गमे ते ओकना किसी एकके, पिशित- भासभी
मांससे, सिद्धम् पकावेध पकाये हुए, पयः दूधमां
दूधमें, गोवृष- साठ साठ, नाग- हाथी हाथी, हय- तथा
बोझना पशुओंकी साधित रस तथा घोड़ेके वृषणोंसे
साधित रस, हंस- हांस हांस, कुक्कुट- अने कुक्कुटना और
कुक्कुटके, अण्डरस- धंडाने रस अंडोंका रस, मधु- मध
शहद, घृत- बी बी, शर्करा- साकर शर्करा, सैन्धव- सैन्धव
सैन्धव, हक्षुरक- ओभरे तालमखाना, आरमगुप्ता-
अने डौयाना और कौचके, कल्क- पीजने बीजका,
कल्क- कुक्कुट कल्क, संस्तुष्टः भेजवी मिलाकर, वस्तिः
देवाभा आवेदी अस्ति दी हुई वस्ति, वृद्धानाम् वृद्धोंके
वृद्धोंके, अपि पशु भी, बलजननः बल आपनार से
बल देनेवाली है (६),

18-(6). Prepare an enema by cooking milk with the flesh of any one of the animals of the tortoise group, adding to it the meat-juice of the bull, elephant and horse as well as the contents of the eggs of the

crocodile, swan and domestic fowl as also honey, ghee, sugar, rock salt, and the paste of long-leaved barlaria, cowage and the emetic nut. This enema is promotive of vigor even in the very aged.

कर्कटरसाद्यो यापनवस्तिः —

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो
वस्तिः; इत्येते वस्तयः परमवृष्याः उच्चटकेक्षुरका-
त्मगुप्तामृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगा-
मिनं नरं कुर्युः (७);

चटकाण्ड- चटकीना धंडाना चिडियाके अंडोंके,
रस- रसभी रससे, युक्तः युक्त युक्त, कर्कटक-
कर्कटकीना केंकड़ेके, रसः भासरसभा मांसरसमें, समधु-
मध शहद, घृत- बी बी, शर्करा- अने साकर भेजवीने
और शर्करा मिलाकर, वस्तिः अस्ति आपवी वस्ति देवे,
इति एते आ ये, वस्तयः अस्तिओ वस्तियां, परमवृष्याः
परम वृष्य से परम वृष्य हैं, नरम् तेओ मायूसने
मनुष्यको, उच्चटका- उट्टीगल उत्तजन, हक्षुरक- ओभरे
तालमखाना, आरमगुप्ता- डौयाना पीजथी कौचबीजसे,
मृतक्षीर- पकावेध दूध पकाया हुआ दूध, प्रतिभोजन-
भोजन पशु भोजनके बाद, अनुपानात् पीनाथी पीनेसे,
स्त्रीशत- से। ओओभा सौ स्त्रियोंमें, गामिनम् रमय
उरनासे गमन करनेवाला, कुर्युः बनावे से बनाती
हैं (७);

18-(7). An enema may be prepared from the meat-juice of the crab with the contents of sparrows eggs and mixed with honey, ghee and sugar. All these enemas are highly promotive of sex vigor and when followed by an after draught of milk boiled with blaffaris, long-leaved barlaria and cowage will enable a man to approach a hundred women.

१८-६। हंसकुक्कुट-गुणकुट (६)

सैन्धवेषुकरात्मगुप्ता-सैन्धवेषुकरात्मगुप्ता (७)

गोवृषाद्यो यापनवस्तिः —

गोवृषवस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमु-
चटकेक्षुरकातगुप्तामधुघृतसैन्धवयुक्तः किञ्चित्त्व-
णितो वस्तिः (८);

गोवृष- साठ सांड, बस्त- भंडरा वडरे, वराह-
वृषण- अने सूअरना पपलु और सूअरके वृषण, कर्कट-
उड्डेड केकड़ा, चटक- अने चडवाना भांसथी और
चटकके मांससे, सिद्ध पड़ावेवा सिद्ध किये, क्षीरम्
दूधभा दूधमें उच्छटक- उटीमल्ल उतंजन, इक्षुरक-
ऐभरे तालमखाना, आरमगुसा- अने डोआने। उड्डे
नाभी और कौचबीजके कलकको डालकर, मधु- मधु सहद
घृत- घी अने घी, सैन्धवयुक्तः तथा सैन्धवथी युक्त तथा
सैन्धवसे युक्त, किञ्चित् अने थोड़ा और थोड़ा, लवणित-
लवणपाणी लवण मिलाई हुई, वस्तिः भरित देवी
वस्ति देवे (८);

18-(8). An enema may be prepared
from milk boiled with the testes of
the bull, sheep and boar and
the flesh of crab and sparrow with the
addition of blaffaris, longleaved
barlaria, cowage, honey, ghee and
rock salt and a little common salt.

दशमूलाद्यो यापनवस्तिः —

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटकाथात् पञ्चप्रसृतं तैल-
घृतवसामज्जवतुप्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुष्पा-
कल्कीकृतः सलवणो वस्तिः पादगुल्फोरुजानुजङ्गा-
त्रिकवङ्गणवस्तिवृषणानिलरोगहरः (९);

तैल- तैल तैल, घृत- घी घी, वसा- वसा वसा,
मज्ज- अने मज्ज और मज्जा, वतुप्रसृत- सधणा
भणी आर प्रसृत सब मिलकर ३२ तोले, युक्तम्
ऐसीथी युक्त इनसे युक्त, दशमूल- दशमूल दशमूल,
मयूर- मोर मोर, हंस- हंस हंस, कुक्कुट- अने कु-
कुट

१८-८. मधुघृतसैन्धवयुक्तः-मधुघृतयुक्त (क घ)

१८-९. तैल-मधुनैक घ.

१८-९. कल्कीकृतः सलवणो-कल्कीकृतं सलवणं घ.)

अना भांसथी कुक्कुटके मांससे, काथात् पञ्च प्रसृतम्
पांथ प्रसृत कथाभा ४० तोले काथमें, शतपुष्पा-
मुष्पा सोया, मुस्त- नागरभोथ मोथा, हपुष्पा- तेमल
हाडिभरेना एवं हाऊवेरका, कल्कीकृतः उड्डे फलक,
सलवणः तथा लवण नाभी तथा लवण डालकर,
वस्तिः आधेदी भरित दी हुई वस्ति, पाद- पग पैर,
गुल्फ धुंटी गुल्फ, ऊरु- साथम ऊरु, जानु- डींथल
जानु, जङ्गा- पींजी जङ्गा, त्रिक- त्रिक त्रिक, वङ्गण-
वक्षल वक्षण वस्ति भरित वस्ति, वृषण- तथा वृषणना
तथा वृषणके, अनिलरोगहरः नायुरेगोने हरे छे वायु-
रोगोंको हरती है (९);

18-9). An enema may be prepared
by taking forty tolas of the decoction
of decaradices and the meat-juices of
peacock, swan and domestic fowl and
adding to it 32 tolas of til oil, ghee,
flesh-marrow and bone-marrow and
the paste of dillseed, nut-grass and
juniper and mixed with salt. This
enema is curative of vata disorders
affecting the feet, ankles, thighs,
knees, calves, pelvis, groins, bladder
and the testes.

मृगविष्णु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः —

मृगविष्णिरानूपविलेशयानामेतैनेव कल्पेन
वस्तयो देयाः (१०);

मृग- मृग मृग, विष्णु- विष्णु विष्णु, आनूप-
आनूप आनूप, विलेशयानाम् (अने विदेशय
प्राणीओना भांसथी और विलेशय प्राणियोंके मांससे,
एतेन एव आनूप इसी, कल्पेन उड्डेथी कल्पसे वस्तयो
भरित वस्ति, देयाः आपवी देवे (१०);

18-(10). Enemas may be prepared
in this manner with the meat-juices
of deer, birds of the gallinaceous
group, wetland creatures and burro-
wing animals as well.

મધ્વાયો યાપનવસ્તિ: —

મધુષૂતદ્વિપ્રસૂતસ્તુત્યોષ્ણોદકઃ શતપુષ્પાર્ધપલઃ
સૈન્ધવાર્ધાયુક્તો વસ્તિર્વૃષ્યતમો મૂત્રકુચ્છપિત્ત-
વાતહરઃ (૧૧);

મધુ- મધ શહદ, શૂત- અને ઘી મળી ઓર ઘી
મિલાકર, દ્વિપ્રસૂતઃ એ પ્રસૂત ૧૬ તોલે, તુત્ય તેલુ જ
સમ માગમેં, ષ્ણોદકઃ ૩૨મ પાણી ષ્ણ જલ, શત-
પુષ્પ- સુવા સોયા, અર્ધપલઃ અર્ધી પલ ૨ તોલે, સૈન્ધવ-
અને સિંધાલુષુ ઓર સેન્ધાનમક, અર્ધાયુક્તઃ
અર્ધી તોલે ૩ તોલા મિલાકર, વસ્તિ: આપેલી
અસ્તિ થી હુઈ વસ્તિ, વૃષ્યતમઃ ૫૨મ વૃષ્ય છે પરમ
વૃષ્ય છે, મૂત્રકુચ્છ- તથા મૂત્રકુચ્છ મૂત્રકુચ્છ, પિત્ત-
પિત્ત પિત્ત, વાતહરઃ અને વાતને હરે છે ઓર વાતકો
હરતી છે (૧૧);

18-(11). Take 16 tolas of honey
and ghee, and add an equal quantity
of hot water. Prepare this with two
tolas of dill seed and half a tola of
rock salt. This enema is highly pro-
motive of virility and is curative of
dysuria and disorders of pitta and
vata.

સચોષુતાયા યાપનવસ્તિ: —

સચોષુતતૈલવસામજ્જચતુષ્પ્રસ્યં હપુષ્પાર્ધપલં
સૈન્ધવાર્ધાયુક્તો વસ્તિર્વૃષ્યતમો મૂત્રકુચ્છપિત્ત-
વ્યાધિહરો રસાયનઃ (૧૨);

સચોષુત- તાબું ઘી તુરન્તકા ઘી, તૈલ- તેલ તેલ,
વસા- વસા વસા ઓર, મજ્જ- અને મજ્જા ઓર મજ્જા,
ચતુષ્પ્રસ્યં ચાર પ્રસ્ય ૨૫૬ તોલે, હપુષ્પાર્ધપલમ્
હાઉમેર અર્ધી પલ હાઉમેર દો તોલે, સૈન્ધવ- તથા
સિંધાલુષુ તથા સેન્ધાનમક, અર્ધાયુક્ત- અર્ધી તોલે ૩
તોલા, વુક્તઃ એએને એળવી આપેલી इनको मिलाकर

૮-(૧૧). શતપુષ્પાર્ધપલઃ-હપુષ્પાર્ધપલ (૫.)

અર્ધપલઃ-અર્ધપલ (ક.)

૮-(૧૨). સચોષુત-શૂત (જ.)

થી ગઈ, વસ્તિ: અસ્તિ વસ્તિ, વૃષ્યતમઃ ૫૨મ વૃષ્ય છે
પરમ વૃષ્ય છે, મૂત્રકુચ્છ- મૂત્રકુચ્છ મૂત્રકુચ્છ, પિત્ત- તથા
પિત્ત તથા પિત્તકે, વ્યાધિહરઃ એએને મટાડનાર છે
રોગોંકા નાશક છે, રસાયનઃ તેમજ રસાયન છે એ
રસાયન છે (૧૨),

18-(12). An enema may be prepared
from 256 tolas of fresh ghee, til-oil,
flesh marrow and bone-marrow and two
tolas of juniper with the addition of
half a tola of rock-salt. This enema is
highly promotive of virility and cura-
tive of dysuria and pitta-diseases and
is, besides, a good vitalizer.

મધુતૈલાયો યાપનવસ્તિ: —

મધુતૈલં ચતુષ્પ્રસૂતં શતપુષ્પાર્ધપલં સૈન્ધવા-
ર્ધાયુક્તો વસ્તિર્દીપનો બુંહનો વલ્લર્ણકરો
નિરુપદ્રવો વૃષ્યતમો રસાયનઃ ક્ષિમિકુષ્ઠોદાવર્ત-
ગુલ્માર્શોબ્રમ્હાહમેહહરઃ (૧૩);

ચતુષ્પ્રસૂતમ્ ચાર પ્રસૂત ૩૨ તોલે, મધુ- મધ
શહદ, તેલ તેલ તેલ, શતપુષ્પ- સુવા સોયા, અર્ધ
પલમ્ અર્ધીપલ ૨ તોલે, સૈન્ધવાર્ધાયુક્તઃ અને અર્ધી
તોલા સૈન્ધવાનાળી ઓર ૩ તોલા સૈન્ધવ મિલાકર થી
ગઈ, વસ્તિ: અસ્તિ વસ્તિ, દીપનઃ દીપન દીપન, બુંહનઃ
બુંહન, વલ્લર્ણકરઃ વલ્લ તથા વલ્લને કરનાર
વલ્લર્ણકર, નિરુપદ્રવઃ ઉપદ્રવ ન કરનાર ઉપદ્રવહીન,
વૃષ્યતમઃ અને ૫૨મ વૃષ્ય ઓર પરમ વૃષ્ય, રસાયનઃ
રસાયન છે રસાયન છે, ક્ષિમિ- વળી તે ક્ષિમિ પુનઃ
વહ ક્ષિમિ, કુષ્ઠ- કુષ્ઠ કુષ્ઠ, ઉદાવર્ત- ઉદાવર્ત ઉદાવર્ત,
ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ, અર્શઃ- અર્શ અર્શ, બ્રમ્હ- બ્રમ્હ
બ્રમ્હ, હ્રોહ- પ્લીહા પ્લીહા, મેહહરઃ અને પ્રમેહ મટા-
ડનાર છે ઓર પ્રમેહકા નાશક છે (૧૩);

18-(13). An enema may be prepared
from 32 tolas of honey and oil and
two tolas of dill-seed with the addition
of half a tola of rock-salt. This enema
is digestive-stimulant, roborant, pro-

motive of strength and complexion harmless, highly promotive of virility, vitalizing and curative of helmanthiasis, dermatosis, misperistalsis, Gulma, piles, inguinal swellings, splenic disorders and urinary anomalies.

प्रथमो मधुघृताद्यो यापनवस्तिः —

तद्वन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो वस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो वस्तिमेदूपाकपरिकर्तिका मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनश्च (१४);

तद्वत् ते प्रभाषे ७ तदनुसार, पूर्वकल्केन पहेला डहेला डहेलाणी पूर्वोक्त कल्कसहित, मधुघृताभ्याम् मधु धी शहद घी, पयस्तुल्यः अने तेहेला ७ डूधवाणी और समभाग दुधकी, वस्तिः भरित वस्ति, बलवर्णकरः भव तथा वलुने करनेर बलवर्णकारक, वृष्यतमः अत्यंत वीर्यवर्धक अत्यन्त वीर्यवर्धक, निरुपद्रवः अने उपद्रवरहित और उपद्रवरहित है, वस्ति तथा भरितपाक तथा वस्तिपाक, मेदूपाक उपरधने पाक मेदूपाक, परिकर्तिका- परिकर्तिका परिकर्तिका, मूत्रकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र, मूत्रकृच्छ्र, पित्तव्याधिहरः तेभ ७ पित्तना रोगने भटाउनेर एवं वित्तके रोगको हरनेवाली है, रसायनः च तेभ ७ रसायन छे एवं रसायन है (१४)।

18-(14). Similarly, an enema may be prepared from honey and ghee with an equal amount of milk and the addition of the paste described above. This enema is promotive of strength and complexion, a great virilific, harmless, curative of suppuration of the bladder and the phallus, griping pain, dysuria and pitta-disorders and is a vitalizer.

१८-(१४) पूर्वकल्केन पूर्वस्थेन (क.)

द्वितीयो मधुघृताद्यो यापनवस्तिः —

तद्वन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुकः पूर्ववद्वस्तिर्वातबलासपादहर्षगुल्मत्रिकोरुजानु- निकुञ्जनवस्तिवृषणमेदूत्रिकपृष्ठशूलहरः (१५);

तद्वत् ते ७ प्रभाषे इसी प्रकार, मधुघृताभ्याम् मधु धी शहद घी, मांसरस-तुल्यः तेहेला ७ मांस-रस समान भागमें मांसरस, मुस्ताक्षयुकः अने ओक तेहेला नागरमेथवाणी और एक तोला मोथावाली, पूर्ववत् पूर्वोक्त विधिसे आपेही पूर्वोक्त विधिसे ही हुई, वस्तिः भरित वस्ति, वातबलास- वातबलास, पादहर्ष- पादहर्ष पादहर्ष, गुल्म- गुल्म, त्रिक- त्रिक त्रिक, ऊरु- साथण ऊरु, जानु- अने डी-अलुने और जानुका, निकुञ्ज- संकोच, वस्ति- भरित वस्ति, वृषण- वृषण, मेदू- त्रिंश मेदू, त्रिक- त्रिक त्रिक, पृष्ठ- अने पीना और पृष्ठके, शूलहरः शूलने नाश करे छे शूलका नाश करती है (१५);

18-(15). Similarly, an enema may be prepared from honey and ghee with an equal quantity of meat-juices and the addition of a tola of nut-grass. This enema is curative of vata, kapha, hyperasthesia of the feet, Gulma, pronounced contracture of the pelvis, thigh and knee regions, and pain in the bladder, testis, phallus, pelvis and back.

सुराद्यो यापनवस्तिः —

सुरासौवीरककुलथमांसरसमधुघृततैलसप्त- प्रसृतो मुस्तशताह्वाकदिकतः सलवणो वस्तिः सर्ववातरोगहरः (१६);

सुरा- सुरा सुरा, सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, कुलथ- कुण्ठणी कुलथी, मांसरस- मांसरस मांसरस, मधु-

१८-(१५). मांसरसतुल्यो-मांसरसयुक्तः (ब.)

वातबलासपाद-बलासपाद (द.)

अध शहद, घृत- धी घी, तैल- अने तैल और तैल, सप्तप्रसृतः अधर्णां भणी सात प्रसृत सब मिलकर ५६ तोले, सुस्त- तेभां भोथ मोथा, जताह्वा अने सुवाने और सोयाका, कल्कितः ५६५ कल्क, सलवणः तथा सिंघालूषु नाभी तथा सेन्धानमक डालकर, बस्तिः आपेयी भरित दी हुई बस्ति, सर्ववातरोगहरः अधा वातजन्य रोगो मटाडनार थाय छे सब वात रोगकी नाशक होती है (१६);

18 (16). An enema may be prepared from 56 tolas of sura and sanvira wines, horse-gram, meat-juice, honey, ghee and til oil with the addition of the paste of nut grass, dill seed and salt. This enema is curative of all vata-disorders.

द्विपञ्चमूलाद्यो यापनवस्तिः—

द्विपञ्चमूलत्रिफलाविल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धव-यावशूकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः श्लेष्मज्याधिबस्त्या-टोपवातशुकसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णविसृचिकालसकेषु देय इति ॥ १८ ॥

गोमूत्र- गोमूत्रथी गोमूत्रमे, सिद्धः सिद्धि करेख सिद्ध किये हुए, द्विपञ्चमूल- दशमूल दशमूल, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, विल्व- भीला विल्व, मदनफल- अने भीलानी और मैनफलके, कषायः कषायभां काथमें, कुटज- ५६५ कुटज, मदनफल- भीलानी मैनफल, सुस्त- नाभरभोथ मोथा, पाठा- तथा पाठा तथा पाठी, कल्कितः अनेअने ५६५ इनका कल्क, सैन्धव- सिंघालूषु सेन्धानमक, यावशूक- जवआर यवशार क्षौद्र- अध शहद, तैल तथा तैलथी तथा तैलसे, युक्तः युक्त युक्त, बस्तिः भरित बस्ति, श्लेष्मज्याधि- ५६५ रोग कफरोग, बस्ति- जाटोप- भरितनु वायुथी पुष्पुं हेवुं बस्तिका वायुसे पूर्ण होना, वात- वातजन्य वातजन्य, शुक- शुक्नी शुककी, सङ्ग- अटकायत रुकावट पाण्डुरोग- पांडुरोग पांडुरोग,

१८. शुकसङ्गपाण्डु-शुकसपाण्डु (य.)

अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, विसृचिका- विसृचिका विसृचिका, अलसकेषु अने अलसकेषु और अलसकमें, देयः इति आपेयी देवे ॥ १८ ॥

18. Decoct the two pentaradices, the three myrobalans, bael and emetic nut in cow's urine and add the paste of kurchi, emetic nut, nut grass and patha as also rock salt, barley-alkali, honey and til oil. This enema is indicated in conditions of kapha-disorder, distension of the bladder, retention of flatus and semen, anemia, indigestion, acute alimentary irritation and intestinal torpor.

वृष्यतमस्नेहकथनप्रतिज्ञा—

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् चेहान् वक्ष्यामः।—

अतः ६३ इसके, ऊर्ध्वम् आगे, वृष्यतमान् अत्यंत वीर्यवर्धक अत्यंत वीर्यवर्धक, चेहान स्नेहो स्नेहोको, वक्ष्यामः ५६५ कहेंगे;

19-(1). We shall now describe the unctuous preparations used in enema, which are the best promotives of virility.

शतावरीयः स्नेहवस्तिः—

शतावरीगुंडूचीधुविदार्यामलकद्राक्षाखर्जूरानां यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्वद्धततैल-गोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्षभक-मेद्रामहामेदात्वक्क्षीरीशृङ्गाटकमधूलिकामधुकोष-टापिप्पलीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरी-ककेशरकल्कान् पृषततरक्षुमांसकुक्कुटचटकचकोर-मत्ताक्षबर्हिजीवजीवकुलिङ्गहंसाण्डरसवसामज्जा-देय प्रस्थं दत्त्वा साधयेत् ।

१९(१) वक्ष्यामः—उपदेक्ष्यामः (य.)

उच्यते—उच्यते (य.)

जीवजीवकुलिङ्ग—जीवजीवकुलिङ्गपुष्कराक्ष (य.)

मज्जादेय प्रस्थम्—मज्जाभिष्य प्रस्थं प्रस्थं (य.)

यन्त्र-यन्त्रम्। यन्त्रम्, पीडितानाम् पीडने कटेडो।
पीडन करके निकाला हुआ, शतावरी-शतावरी शतावर,
गुडुची-गुडुची गिलोय, इक्षु-शेरडी ईख, विदारी-
इमियो विदारीकन्द, आमलक-आमला आवला, द्राक्षा-
द्राक्षा मुनक्का, खजूरानाम् अने अणूर और खजूर,
पृथक् दरेकने। प्रत्येकका, एकैकम् ओक ओक एक एक,
रसमस्थम् प्रत्येक ६४ तोला रस, तद्वत् ते अ
मुम्भ इसी प्रकार, घृत-धी घी, तैल-तेल तैल, गो-
तेमम् गाय गाय, महिषी-भैंस भैंस, बजा-तथा
भकरीनु तथा बकरीका, क्षीराणाम् दूध दूध, द्वौ द्वौ
प्रत्येक भे भे प्रत्येक प्रत्येक १२८ तोले, दद्यात् देवुं
लेवे, जीवक-तेमा ७२३ उनमें जीवक, कषभक-
अषभक कषभक, मेदा-मेदा मेदा, महामेदा-महामेदा
महामेदा, रक्क्षीति-वासकपूर वंशलोचन, शङ्गाटक-
शीर्षोत्थि सिंचने, मधूलिका-मधूलिका मधूलिका, मधुक-
मेठीमधु मुलहठी डचटा-डिटी गणु उत्तजन, पिप्पली-
पीपर पिप्पली, पुष्करबीज-कमलकाडडी कमलगट्टा,
नीलोत्पल-नीलकमल नीलोफर, कदम्बपुष्प-कदम्बना
दूध कदम्बके फूल, पुण्डरीक-सईद कमल सफेद कमल,
केशर-दाद नागकेशर रक्त नागकेशर, कलकान् ओओना
कट्ट इनका कलक, पृषत-पृषत पृषत, तरक्षु-तथा तरक्षुनुं
तथा तरक्षुका, मांस-मांस मांस, कुक्कुट-कुक्कुट मुर्गा,
चटक-चटके चटक, चकोर-चकोर चकोर, मत्ताक्ष-
कायल कोयल, बर्हि-भोर मोर, जीवजीव-७२३७२३
जीवजीवक, कुलिङ्ग-कुलिङ्ग कुलिङ्ग, हंस-अने हंस
ओओना और हंस इनके, अण्डरस-अण्डरस २२
अण्डोंका रस, वसा ओओनी वसा इनकी वसा, मज्जादेः
च अने अण्डरस वज्रे और मज्जा आदिका,
प्रस्थम् ओक प्रस्थ ६४ तोला, दद्यात् नाभिने
डालकर, साधयेत् पाक करे।

Take 64 tolas of each of the mecha-
nically expressed juices of climbing
asparagus, guduch, sugarcane, white
yam, emblic myrobalan, grapes and
dates and add to it 128 tolas each of
ghee, til oil and milk of cow, buffalow
and goat, as also the paste of Jivaka,

Rishabhaka, Meda, Mahameda, bamboo
manna, Indian water thest nut, Madhu-
lika, aquatic and terrestrial liquorice,
blaffaris, long pepper, lotus seeds, blue
lotus, cadamba flower and the pollen
of the white lotus: prepare these by
adding 64 tolas of the flesh of spotted
deer and hyena, and contents of the
egg, flesh-marrow, bone-marrow etc.,
and of the domestic fowl, sparrow,
chakor, koel, pea-fowl, common mynah,
weaver bird, lily trotter, and swan.

ब्रह्मघोषशङ्खपटहमेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्र-
कृतच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजम-
मिपूज्य, तं स्नेहं त्रिभागमाक्षिकं मङ्गलाशीःस्तुति-
देवतार्चनैर्वस्ति गमयेत् ।

भगवन्तम् भगवान् भगवान्, वृषध्वजम् शंकरनी
शंकरकी, मिपूज्य-पूजा करी पूजा करके, सिद्धम्
सिद्ध स्नेह पर सिद्ध स्नेह पर, सितच्छत्र-सईद छत्र
सफेद छत्रसे, कृतच्छायम् छाया करी छाया कर, ब्रह्म-
घोष-वेधोप वेधवनि, शङ्खपटह-शंख डोल शंख,
डोल, मेरीनिनादैः तथा मेरीना नादथी और मेरीके नादसे,
गजस्कन्धम् तेने हाथीनी पीठ उपर हाथीकी पीठ पर,
मारोपयेत् भूके उसे रखे, त्रिभाग-त्रीने भाग तृतीय
भाग, माक्षिकम् मधु मेणवीने शहद मिलाकर, तम्
स्नेहम् ते स्नेहथी उस स्नेहसे, मङ्गलाशीः-भगवन्तम्
आशीर्वचन मंगलकर्म आशीर्वचन, स्तुति-स्तुति स्तुति,
देवतार्चनैः तथा देवपूजन करीने देवपूजन करके,
वस्तिम् अस्ति वस्ति, गमयेत् देवी देवे;

19-(1). Then, having duly worship
ped the god Shiva the preparation
should be placed on the back of an
elephant and a white umbrella held
over it to the accompaniment of vedic
chants, blowing of the conches and
the beating of the hand-drum and

the kettle drum. Add to this unctuous preparation 1/3 its quantity of honey and administer it as an enema to the accompaniment of the sounds of auspicious words, benedictions, prayers, and divine worship.

नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं विद्यात् (१);

स्त्रीविहारिणाम् स्त्रीभ्यां विहार करनार स्त्रियोंमें विहार करनेवाले, नष्टरेतसाश्च क्षीणवीर्यं क्षीणवीर्य, क्षतक्षीण- क्षतक्षीण, विषमज्वर- तथा विषम १०२३० तथा विषम ज्वरसे, आर्तानां पीडित पीडित, नृणाम् माणुसेने मनुष्योंको, व्यापन्नयोनीनाम् तथा योनिना रोगवाणी तथा योनिरोगवाली वन्ध्यानाम् वन्ध्या वन्ध्या, रक्तगुल्मिनीनाम् रक्तगुल्मवाणी रक्त गुल्मवाली, मृतापत्यानाम् जेनां छोकरा भरी जतां होय ओवी नष्ट प्रजावाली, अनार्तवानां जेने आर्तव न आवतुं होय ओवी आर्तवहीन, क्षीण- अने क्षीण थयेवा क्षीण, मांस- मांस मांस, रुधिराणाम् च तेभ्यः दोहीवाणी एवं रक्तवाली स्त्रीणाम् स्त्रीभ्यां स्त्रियोंको, पथ्यतमम् आ भरित अति पथ्य छे यह बस्ति अति पथ्य है, वलीपलित- वणिजां पणियानां वलीपलितकी, नाशनम् नाश करनार नाशक, उत्तमम् तथा उत्तम तथा उत्तम, रसायनम् रसायन रसायन, विद्यात् छे है (१);

19.(1). This enema is most wholesome and a great vitalizer for persons who are given to sex-indulgence, have suffered loss of seminal secretion, who are afflicted with pectoral lesions, cachexia and irregular fever, who are

suffering from gynecic disorder, who are suffering from Gulma born of vitiated blood, whose children do not survive, and women who are suffering from amenorrhea and also persons who are suffering from loss of flesh and blood. This enema is also curative of wrinkles and grey hair.

बलायः स्नेहवस्तिः—

बलागोक्षुरकराश्वाश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शतमापोथ्य जलद्रोणशते प्रसाध्य, तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते विदार्याम्लकखरस-योर्वस्तुमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हिहंसकारण्डवसार-साण्डरसानां घृततैलयोश्चैकैकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान् क्षीरं दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीवि-समृणालनीलोत्पलपटोलात्मगुप्ताज्जपाकितालमस्त-कक्षर्जूरमृद्रीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्षभकक्षु-द्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्पलीहीवेरत्वक्प-त्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत् ।

बला- अथवा बला, गोक्षुरक- गोक्षुर गोक्षुर, रास्ना- रास्ना रास्ना, अश्वगन्धा आसेद अश्वगन्ध, शतावरी- शतावरी शतावर, सहचराणां आसमान्नी १५ने। डाटाशेणीओ नील पुष्पवाली कटसरैया, सतम् सतम् ६२३ से। पक्ष प्रत्येक ४०० तोले, आपोथ्य कुटी कूटकर, जलद्रोणशते से। द्रोण पाण्डुभां १०२४०० तोले जलमें, प्रसाध्यम् पक्षान्वा पकावे, जलद्रोण- न्यारे ओ३ द्रोण पाण्डु १०२४ तोले जल, अवशेषे आडी रहे त्वारे शेष रहने पर वस्त्रपूते ३५३थी गाणी ६४ वस्त्रसे

१९-२). हंसण्डरस-हंसानां रसं (त.)

॥ मारमाण्डरसानां-मारमाण्डानां (घ.)

॥ मृणालनीलोत्पल-मृणालोत्पल (क. घ.)

॥ आत्मगुप्ताज्जपाकि-आत्मगुप्तौदनपाका (घ.)

॥ तालमज्जा-तालमज्जा (त.)

॥ -तालमज्जा (घ.)

॥ मेदा-मेदामहामेदा (च. छ. घ.)

१९-(१) रक्तगुल्मिनीनां-रक्तगुल्मानां (घ.)

॥ -रक्तपिच्छिनाम् (घ.)

छानलेवे, तस्मिन् रसे ते रसमां उस रसमें, क्षीरस्य
 दूध दूध, अष्टौ प्रस्थान् आः प्रस्थ ५१२ तोले, दुग्धा
 नाभी डालकर, चन्दन- अने सुभ्रु और चन्दन,
 मधुक- नेडीमध मुलहठी मधूलिका- मधूलिका मधूलिका,
 स्वक्लीरी- वासकपूर वंशलोचन, विष- उभयना दंडना
 तं विष, मृणाल- उभयदंड मृणाल, नीलोत्पल-
 नीलकमल नीलोत्पल, पटोल- परवण परवल, आत्मगुहा-
 डोवय केवाँच, अन्नपाकि- ओदनपाकी ओदनपाकी,
 तालमस्तक- ताडना भाभां तालमस्तक, सर्जर-
 भजूर खजूर, मृद्वीका- दाक्षी मुनका, ताम्रककी-
 कोयल(मली मुईआंवला, कण्टकारी- ओठी मोरी गल्ली
 बटेरी, जीवक- ७१३ जीवक, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक,
 शुद्धसहा- शुद्धपर्णी मुद्रपर्णी, महासहा- भाषपर्णी
 माषपर्णी, शतावरी- शतावरी शतावर, मेदा- मेदा
 मेदा, पिप्पली- पीपर पिप्पली, हीबेर- सुगंधी वागी
 सुगन्धवाला, स्वक्-पत्र- तण्डु अने तमाक्षपत्रने दाल-
 चीनी तथा तेजपत्रका कल्कान् च उट्ट कल्क, दत्ता-
 नाभी डालकर, विदारी- दुग्धिया विदारीचन्द, आमलक-
 अने आमला ओआना और आवले इमका, स्वरसयोः
 स्वरस स्वरस, बस्त- भडरो बकरे, महिष पाडे मेसा,
 वराह- सूवर सूवर, वृष- तथा आभयाना पृथगुने रस
 तथा सांडके वृषणका रस, कुक्कुट- डूडो सुर्गा, बहि- भोर
 मोर, हंस- हंस हंस, कारण्डव- डारंडव कारण्डव, सारस-
 अने सारसना और सारसके, जण्डरसानाम् छिन्ने रस
 बंदोका रस, घृततैलयोः च धी अने तैलने धी और
 तैल, एकैकम् प्रस्थम् ओड ओड प्रस्थ ६४-६४ तोले,
 साधयेत् पकायत् पकावे;

19 (2) Take four tolas each of
 heart leaved sida, small caltrops, Indian
 groundsel, winter-cherry, climbing
 asparagus and crested purple nail dye,
 and having crushed the whole, cook
 it in 102400 tolas of water till it is
 boiled down to 1024 tolas, and strain
 the solution through a cloth; add to
 it 64 tolas each of the expressed juice
 of white-yam, and emblic myrobalan,

meat-juices of goat, buffalo, boar and
 bull and the contents of the eggs of
 domestic fowl, pea-hen, swan and
 sara cranes, as also 64 tolas each of
 ghee and oil and 512 tolas of milk.
 Prepare this by adding the paste of
 sandal, terrestrial and aquatic liquorice,
 bamboo manna, lotus rhizome, lotus
 stalk, blue lotus wild snake-gourd,
 cowage Annapaki, the tufts of pal-
 myra palm, dates, grapes, ground
 phyllanthus yellow-berried night-
 shade Jivaka, Rishabhaka, wild black-
 gram, white siris, climbing asparagus,
 Meda long pepper, fragrant sticky
 mallow, cinnamon and cassia cinnaom.

ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं वस्ति दद्यात् ।

ब्रह्मघोषादिना वेदध्वनि आदि वेदध्वनि आदि,
 विधिना विधिथी विधिसे, सिद्धं सिद्धं सिद्धं, वस्ति
 अस्ति वस्तिको, दद्यात् आपनी देवे;

19 (2) The preparation thus made
 may be administered as an enema
 after performing ceremonial rites with
 vedic chants etc. described before.

तेन स्त्रीशतं गच्छेत्; न चात्रास्ते विहाराहार
 यन्त्रणा काचित् । एष वृष्यो वल्यो बृंहण आयुष्यो
 वलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्टशुक्रविषमज्वरार्तानां
 व्यापन्नयोनीनां च पथ्यतमः (२);

तेन तैथी इससे, स्त्रीशतम् सौ स्त्री सावे सौ
 स्त्रियोंके साथ, गच्छेत् संभोग करी शके छे गमन
 कर सकता है, अत्र च तेना प्रयोगमां इसके प्रयोगमें,
 काचित् कांछि पाय कुछ भी, विहाराहार- आहार-
 विहारनी आहारविहारकी, यन्त्रणा परदेण यन्त्रणा,
 न आस्ते नथी नहीं है, एषः आ अस्ति यह वस्ति,

१९-(२). सिद्धं-तस्मिन् (घ.)

विषमज्वरार्तानां-विषमार्तानां (ग.)

वृष्यः वृष्य वृष्य, बल्यः अल्य बल्य, वृंहणः अंहण
वृंहण, आयुष्यः आयुष्य आयुष्य, वलीपलितः वलीया
तथा पणियातो वली तथा पलितकी, नुत नाश करनार
नाशक है, क्षतक्षीण- क्षतक्षीण क्षतक्षीण नष्टशुक्र- नष्टवीर्य
नष्टवीर्य, विषमज्वरार्तनाय तथा विषमज्वरार्थी
पीडित मनुष्येने विषमज्वरसे पीडित मनुष्योंको,
व्यापन्नबोनीनाम् तेभ्य योनिरोगवालो श्रीओने
एवं योनिरोगवाली स्त्रियोंको पथ्यतमः च आयुत पथ्य
के अत्यन्त पथ्य है ॥ २ ॥

19-2). This would enable a man to approach hundred women. Moreover, this enema does not need any regimen of diet or behaviour. It is virilific, strength-giving, roborant, promotive of longevity and curative of wrinkles and grey hair. It is most wholesome for those suffering from pectoral lesions cachexia, loss of semen and irregular fever, as well as for women who are suffering from gynecic disorders.

सहचरायः स्नेहवस्तिः —

सहचरपलेशतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोण-
शेषे रसे सुपूते विदारीक्षुरसप्रस्थाम्यामष्टगुणक्षीरं
घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधूकचन्दनमधूलिकासा-
रिवामेदायमामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयस्यागु-
रुमज्जिष्ठाव्याघ्रनखशटीसहचरसहस्रवीर्याविराज-
लोधाणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत् ।

सहचर- आसभानी इलने डाटाशेणियो नीलपुष्प-
वाली कटसरैया, पल्लवतम् सौ पल ४०० तोले, उदक-
द्रोण-चतुष्टये चार द्रोण पाणीमा ४०९६ तोले जलमें,
पक्त्वा पकावीने पकाकर, द्रोणशेषे ऐक द्रोण भाडी
रखे १०२४ तोले शेष रहने पर, सुपूते रसे कथयने
भाणी तेमा कायको छानकर इसमें, बला- भला बला,
मधुक- नेडीमध मुलहठी, मधूक- भड्डो मडुवा, चन्दन-
भुभु चन्दन, मधूलिका- मधूलिका मधूलिका, सारिवा-
सारिवा कपूरी, मेदा- मेदा मेदा, महामेदा- महामेदा

महामेदा, काकोली- डाकोली काकोली, क्षीरकाकोली-
क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, पयस्या- इगियो बिलाईकन्द,
अगुरु- अगर अगर, मज्जिष्ठा- मज्ज मंजीठ, व्याघ्रनख-
नखला नखी, शटी- डपूरकायली शटी, सहचर- आस-
भानी इलने डाटाशेणियो नीलपुष्पवाली कटसरैया,
सहस्रवीर्या- श्री दुर्वा, बिराज- तब दालचीनी, लोधाणाम
अने दोधर और लोध, अक्षमात्रैः ६२६ ऐक अक्ष
प्रत्येक एक तोला, कल्कैः ऐओने ३६३ उनका कल्क,
द्विगुण- तथा ऐ ३६३ तथा दो कर्ष, शर्करैः साडर नाभी
चीनी डाल करके, विदारी तेमा इगियाने २४ विदारी-
कन्दका रस, इक्षुरस तथा शेरडीने २४ और इक्षुरस,
प्रस्थाम्याम् ऐक ऐक प्रस्थ ६४-६४ तोले, अष्टगुण-
आठगुण आठगुना, क्षीरम् ६४ दूध वृत्- श्री वी,
तैल तथा तेल तथा तेल, प्रस्थम् प्रस्थ ६४ तोले,
साधयेत् पकाववा पकावे (३);

19-(3a) Take four hundred tolas of crested purple nail dye and cook it in 4096 tolas of water till it is reduced to 1024 tolas. Strain the solution well and add 64 tolas each of white yam and juice of the sugar cane and eight times the quantity of milk and 64 tolas of ghee and oil; prepare by adding the paste of one tola each of heart-leaved sida, liquorice, mohwah, sandal, aquatic liquorice, Indian sarsaparila, Meda, Mahameda, Kakoli, shir-kakoli, milky yam, eagal wood, Indian madder, shell, zedoary, purple crested nail dye, Sahasravirya, cinnamon and lodh and two tolas of sugar.

ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं वस्ति पद्यात् ।

सिद्धम् सिद्ध यथेवी सिद्ध दुई, वस्तिम् ते अस्ति
उस वस्तिको, ब्रह्मघोषादिना वेदघोषादिना वेदघोषा-

१९(३.) सिद्ध-वस्ति (च. ज.)

दिद्वारा, बिबिना पूर्वोक्त विधिनी पूर्वोक्त विधिसे, दद्यात् आपवी देवे ।

19 (3b). The ceremonial rites of vedic chanting etc., should be gone through and the enema thereafter administered.

एष सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठो-
ऽन्तःपुरचारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वास-
कासहरस्त्रिभागमाक्षिको बलीपलितनुद्वर्णरूपबल-
मांसशुक्रवर्धनः (३);

वृषः आ अस्ति यह वस्ति, सर्वरोगहरः सर्वरोग-
हरनार सर्वरोगहर, रसायनः तथा रसायन छे तथा रसायन
हे, अन्तःपुरचारिणीनाम् अन्तःपुरमां रडेनार अन्तःपुरमें
बिचरनेवाली, ललितानाम् श्रीओने भाटे स्त्रियोंके लिए,
श्रेष्ठः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, क्षतक्षय- अने उरःक्षत, क्षय
उरःक्षत क्षय, वातपित्त- वात तथा पित्तनी वात तथा
पित्तकी, वेदना- वेदना पीडा, आस- आस आस, कासहरः
अने कास भटाडनार छे और कासकी नाशक है, त्रिभाग-
तृतीयांश तृतीयांश, माक्षिकः भध भेगवी देवाथी शहद
मिलाकर देनेसे बलीपलितनुद्व ते पणियां तेभश्च पणियां
हरनार वह बली एवं पलितका नाशक, वर्ण-रूप- पण्य,
३५ वर्ण रूप, बल-मांस- अथ, मांस बल, मांस शुक्रवर्धनः
अने शुक्र वधरनार छे और शुक्रवर्धक है (३),

19 (3c). This enema is a panacea for all disorders and is a vitalizer and is the best for delicate women living in harems. It is curative of pectoral lesions wasting and pain due to vata and pitta morbidity and dyspnea and cough mixed with one-third quantity of honey and administered; it is curative of wrinkles and grey hair and promotive of complexion, vitality, flesh and semen.

१९(३) बलीपलित-अक्षकबलीपलित (३)

वीर्यबलाधानार्थं वस्तयः शतपाकाः सहस्रपाका वा कार्याः—

इत्येते रसायनाः स्नेहवस्तयः सति विभवे
शतपाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थ-
मिति ॥ १९ ॥

एते आ इन, रसायनाः रसायन३५ रसायनरूप,
स्नेहवस्तयः स्नेहवस्तिओने स्नेहवस्तिओको, विभवे-
सति ओ ननुप्य विभव युक्त होय तो विभव होने
पर, वीर्यबलाधानार्थं वीर्य तथा बलना आधानने भाटे
वीर्य तथा बलके आधानके लिए, शतपाकाः सौ पाकवाणी
सौ पाकवाली, सहस्रपाकाः वा १००२ पाकवाणी या
हजार पाकवाली, कार्याः करवी ओई ओ करनी
चाहिए ॥ १९ ॥

19. Thus we have described the vitalizing unctuous preparations for enema. If a man is affluent enough he may have these preparations cooked hundred times or a thousand times over and over in order to dynamize the potency and action of these preparations.

पूर्वोक्तवस्तीनां गुणाः—

भवन्ति चात्र—

इत्येते वस्तयः स्नेहाश्चोक्ता यापनसंज्ञिताः ।
स्वस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥ २० ॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः ।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥ २१ ॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहवस्तिनिरुद्धयोः ॥ २२ ॥

अत्र च आ निपथमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोको
छे ३ श्लोक हैं कि, एते आ ये, यापनसंज्ञिताः यापन
नामनी यापन नामकी, वस्तयः अस्तिओ वस्तिओ,
स्नेहाः च तथा स्नेहो तथा स्नेह, उक्ताः उक्तेवां
आओ छे कहे गये हैं, स्वस्थानाम् तेओ स्वस्थ

२०. यापनसंज्ञिताः—यापेय साधिताः (३)

स्वस्थ, आसुराणाम् रोगी, वृद्धानाम् च अने
वृद्धोर्मा और वृद्धोर्मे, अविरोधिनः अविरोधी छे
अविरोधी हैं अतिव्यवाय- अतिमैथुन अतिमैथुन,
शीतानाम् करनाशोने करनेवालोंको, शुक्र-मांस- शुक्र,
मांस शुक्र, मांस, बलप्रदाः अने भव आपनार छे
और बलदायक हैं, सर्वरोग- सर्व रोगने सब रोगोंके,
प्रणमनाः भटाडनार छे प्रणामक हैं, सर्वेषु सधणी सब,
ऋतुषु ऋतुर्मा ऋतुर्मे, यौनिकाः प्रयोग करी शक्य
ओवा छे यौगिक हैं, अपजातानाम् अने संतान
विनाना प्रजाहीन, नारीणाम् स्त्री स्त्री, नराणाम् च
तथा पुत्रोने पुरुषोंको, अपि पक्षु मी, अपत्यदाः
संताने आपनार छे संतान देनेवाले हैं, जेहवस्ति-
वणी तेओ अनुवासनवस्ति कि वे अनुवासनवस्ति,
निरुहयोः तथा निरुहवस्ति तथा निरुहवस्ति, उम-
वार्यकराः अनेतु कार्य (रनेहन तथा शोधन) करना
दोनोंका कार्य करनेवाले, दृष्टाः अलुनामा आल्या छे
जाने गये हैं ॥२०-२२॥

There are certain verses here—

20-22. Thus, we have described the
enemas and the unctuous preparations
which are designated longevity-promo-
ters. They are not contra-indicated either
in conditions of health or disease or in
senility. They are promotive of semen,
flesh and strength in persons given to
excessive sex indulgence. They are
curative of all diseases and suitable in all
seasons. They induce fertility in sterile
women and men. They are formed to
serve the purpose of both types of
enema namely unctuous and the
evacuative.

एव वर्यानि—

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि क्षिराम्बु च ।
संभोजनं रथक्षोभो बस्तिष्वेतेषु गर्हितम् ॥२३॥

एतेषु आ इन, बस्तिषु अस्तिओर्मा बस्तियोर्मे,
व्यायामः व्यायाम व्यायाम, मैथुनम् मैथुन मैथुन,
मद्यम् मद्य मद्य, मधूनि मधु शहद, क्षिराम्बु
हंडुं पाणी ठंडा जल, रथक्षोभः रथक्षोभ रथक्षोभ,
संभोजनम् च अने संभोजन और समशन, गर्हितम्
निन्दित छे निन्दित हैं ॥२३॥

23. Exercise, sex-act, alcohol, honey,
cold water, promiscuous eating and
jolty conveyances should be eschewed
during the course of these enemas.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्वस्तयस्त्रयः ।
विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥२४॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन वस्तयः ॥२५॥
दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्पेन वस्तयः ।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्नव ॥२६॥
आनूपैर्दक्षशिखिवद्दशयैश्च चतुर्दश ।
एकोनत्रिंशदित्येते सह जेहैः सप्तासतः ॥२७॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।

तत्र ते आपतर्मा उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना
श्लोका छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, शिखि- मोर मोर,
गोनर्द- गोनर्द गोनर्द, हंसाण्डैः अने हंसना धडाधी
और हंसके अंडोंसे, दक्षवद्व दक्षीना धडा प्रमाणेनी ऊह-
टाण्डके सहस्र, त्रयः त्रय तीन, वस्तयः अस्तिओ बस्तियो,
विष्किरैः विष्किरै विष्किरसे, विंशतिः बीस बीस, प्रतुदैः
प्रतुदै प्रतुदै बीस प्रतुदोंसे तीस, प्रसहैः प्रसहोधी
प्रसहसे, नव विंशतिः च ओगलुत्रीस उन्तीस, तथा अम्बु-
चारिभिः अलुत्रीसी जलचरोसे, सप्तविंशतिः च सप्तावीस
सप्ताईस, शिखि- भूभूना मोरके, कल्पेन कल्पधी कल्पसे,

२४. तथा सप्तविंशति-तयैवाष्टविंशति (१.)

२५. दश-नव (घ. ज. घ. फ.)

२६. चतुर्दश-षोडश (घ.)

मत्स्यादिभिः भाउश्रा वज्रेथी मत्स्यादिषु, नव नव नव,
बस्तयः च एव अस्तिथी। बस्तियाँ, कूर्मकल्पेन कूर्म-
कृष्टयथी कूर्मकल्पसे, कर्कटकायैः च कर्कटक आदिथी
कर्कट आदिसे, दश दश दस बस्तयः अस्तिथी बस्तियाँ,
मृगैः भृगोथी मृगोसे, सप्तदश सप्त सप्तह, विष्किरैः
विष्किरोथी विष्किरोसे, एकोनविंशतिः औगुलीस उनीस,
आनूपैः आनूपथी आनूपोसे, नव नव नौ, दक्षक्षि-
वत् कृष्टा अने मयूरना कृष्टयथी कुक्कुट तथा मयूरके
कल्पसे, भूक्षयैः च भिक्षेयथी बिक्षेयोसे, चतुर्दश
औद चौदह, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, स्नेहैः त्र्य-
स्नेहोनी तीन स्नेहके, सह साथे साथ, समासतः
दृष्टाक्षुर्मा संक्षेपमें, एते आ ये, एकोनविंशत् औगु-
लीस अस्तिथी उनतीस बस्तियाँ, प्रोक्ताः कृष्टी से कही
हैं, विस्तारणः विस्तारथी विस्तारसे, भिक्षाः आग पास्तां
पृथक् पृथक्, बोद्धोत्तरे द्वे जते असी। सोऽग अस्तिथी
आग से दो सौ सोलह बस्तियाँ होती हैं ॥ २४-२७॥

24-27½. Three preparations of
enema with the eggs of pea-fowl,
adjutant and swan prepared in the
same way as that described in the
case of the eggs of the hen; twenty
preparations with gallinaceous birds;
thirty with the pecker group of birds,
twenty-nine with the tearer group of
creatures, and twenty-seven with aquatic
group of birds; nine with aquatic
creatures like fish etc., in the manner
described in the case of the pea fowl;
ten preparations with amphibious
group of creatures such as the crab
etc., in the manner prescribed in the
case of the tortoise; seventeen prepa-
rations with the deer-group of animals,
nineteen preparations with gallinaceous
birds; ten preparations with wet-land
creatures and fourteen preparations
of burrowing animals in the manner

described for the domestic fowl and
the pea fowl. In brief, these taken
together with the unctuous prepara-
tions, make twenty-nine groups of
enemas. In extenso, when individually
considered they make 216 kinds of
enemas.

मधुसंयुक्तानामेतेषां बस्तीनां गुणाः—

एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ॥२८॥
नातियोगं न वाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वते ।

माक्षिकसंयुक्ताः मधुमदित शहदयुक्त, एते आ
ये बस्तियाँ, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, अतिवृषम् अति-
वीर्यसंपन्न अति वीर्यसंपन्न, कुर्वन्ति- बनावे से
करती हैं, स्तम्भिताः अनेस्तम्भित करवाथी और स्तम्भित
करनेसे, ते च तेथी वे, अतियोगम् अतियोग अतियोग,
न करती नथी नहीं करती, अवोगम् वा तेभव अयो-
गने पक्षु एवं अयोगको सी, न च कुर्वते करती नथी
नहीं करती ॥२८॥

28-28½. These enemas when com-
bined with honey make the man
extremely virile. When thus fortified
with honey they will not lead to
over-action or under-action.

यापनावस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यम्—

मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते यस्य स्वेते प्रयोजिताः ॥२९॥
समूत्रैर्वस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ।

बस्त्व तु नेने जिसमें, प्रयोजिताः दीधेक्षी दी दीह,
एते आ अस्तिथी ये बस्तियाँ, मृदुत्वाच्च मृदु होवाथी

२९. कुर्वन्त्यतिवृषं—कुर्वन्त्यतिक्रशं (ब. क.)

२९. ते च कुर्वते—तेन कुर्वते (क.)

२९. मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते बस्त्व स्वेने प्रयोजिताः—मृदुत्वाच्च निवर्त-
नस्त्यक्षेपिकरणे (ख. इ. त. क.)

२९. निवर्तन्ते—निवर्तय (छ.)

२९. तीक्ष्णैः—स्वेकैः (ड.)

२९. —स्वेतेः (त.)

मृदु होनेसे, न निवर्तन्ते पाणी न आवे वापस नहीं लौटती, सः तेने इस मनुष्यको, क्षिप्रम् एव तस्मिन् तुरन्त ही, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण, समूत्रैः गोमूत्रयुक्त गोमूत्रयुक्त, वस्त्रिभिः अस्तिशेथी वस्त्रियोंसे, आस्थाप्य आस्थापन करवानुं ओष्ठो आस्थापन कराना चाहिए ॥२९१॥

29-29½. If, on account of mild action, these enemas, when administered to a man, do not return, then he should be forth with given corrective enema with strong medications mixed with urine.

यापनावस्तेरतिसेवनदोषाः—

शोफामिनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ॥३०॥
स्युज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ।

यापना- यापन अस्तिना यापन वस्त्रिके, अत्यर्थ-सेवनात् अतिशय सेवनथी अति सेवनसे, शोफ- सोफ सूजन, अमिनाश- अमिनाश अमिनाश, पाण्डुत्व- पाण्डु रोग, पाण्डुरोग, शूल- थूल गूल, अर्शः- अर्श अर्श, परिकर्तिकाः परिकर्तिका परिकर्तिका, ज्वरः च ज्वर ज्वर, अतिसारः च अने अतिसार और अतिसार, स्युः थाम छे होते हैं ॥३०॥

30-30½. The excessive use of these longevity-promoting enemas, causes edema; loss of gastric fire, anemia, colicky pain, piles, griping pain, fever and diarrhea.

तत्र चिकित्सा—

अरिष्टक्षीरसीष्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥३१॥
युक्त्या तस्मान्निषेधेत यापनाप्र प्रसङ्गतः ।

तत्र ते उपद्रवोभा उन उपद्रवोंमें, अरिष्ट- अरिष्ट अरिष्ट, क्षीर- दूध दूध, सीष्वाद्या तथा सीधु आदिथी

३०-३१ सेवनात्-सेवना (७)

सीधु आदिसे, दीपनी अग्निप्रदीपन अग्निप्रदीपन, क्रिया क्रिया चिकित्सा, इष्टा करवी ओष्ठो करनी चाहिए तस्मात् तेथी इस लिए, यापनान् यापन अस्तिशेथी यापन वस्त्रियोंका, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, निषेधेत सेवन करवुं ओष्ठो सेवन करना चाहिए, प्रसङ्गतः न इति पक्ष बागबागट सेवन न करवुं परन्तु निरन्तर सेवन न करना चाहिए ॥३१॥

31-31½. In such complications, treatment consists in the administration of digestive-stimulants such as medicated and seedhu wines and milk. Therefore one should have recourse to these enemas judiciously and not as a matter of habit.

इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥३२॥
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेत्रं सदा ।

इति उच्चैर्भाष्य- ओष्ठो ओष्ठो ऊंचा बोलना, पूर्वाणाम् आदिनी आदिकी, सचिकित्सिताः चिकित्सा-सहित चिकित्सासहित, व्यापदः व्यापतिथी व्यापतियां, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, पृथक् भूदी भूदी पृथक् पृथक्, प्रोक्ताः उछी छे उछी हैं, नरम् मनुष्यतुं मनुष्यको, तेभ्यः तेथी उन्से, सदा सदा सदा, रक्षेत्रं रक्षेत्र करवुं बचाना चाहिए ॥३२॥

32-32½. Thus, the complications resulting from loud speaking etc., together with their treatment, have been described again separately and in extenso. From these complications the patient should be protected at all times.

सिद्धिस्थाननिर्दिष्टः—

कर्मणां वमनादीनामसम्यकरणापदाम् ॥३३॥
यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ।

३३ अस्मान्नन्तरम्—

उच्चैर्भाष्यादितो नृणां जायते हि सदा भवम् ।

इत्यधिकः पाठः (२.) पुरस्तके ।

वमनादीनाम् वमनादि वमनादि, कर्मणाम् कर्मोने कर्मोके, असम्यक्-करणं यथाविधि न करवाथी चेद्वा यथाविधि न करनेके कारण उत्पन्न हुए, नापदाम् विकारोनी विकारोंकी, यत्र न ज्ञेय, स्थाने स्थानमा स्थानमें, साधनम् चिकित्सा चिकित्सा, उक्तम् उक्ती है कही है, तत् ते वह, सिद्धिस्थानम् सिद्धिस्थान सिद्धिस्थान, उच्यते उच्यते है कहा जाता है ॥३३३॥

33-33½. The section wherein the treatment of complications resulting from the misuse of the purificatory procedures such as emesis etc. are described, that section, is named the section of Success in Treatment.

एतत्तन्त्रपठनफलम् —

इत्यध्यायशतं विंशन्नात्रेयमुनिवाक्यम् ॥३३॥
हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ।

धीमता बुद्धिमान बुद्धिमान, अग्निवेशेन अग्निवेशे अग्निवेशेने, प्राणिनाम् प्राणीओंना प्राणियोंके, हितार्थम् हितने भाटे हितके लिए, आत्रेयमुनि- आत्रेय ऋषिनी आत्रेय मुनेकी, वाङ्मयम् वाणीरूप, अध्याय-कृतम् विंशम् १२० अध्याय १२० अध्याय, प्रोक्तम् उक्ती है कही है ॥३४३॥

34-34½. Thus, the treatise comprising a hundred and twenty chapters consisting on the main, of the utterances of sage Atreya, has been propounded by the intelligent Agnivesa for the good of all living beings.

दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिवर्गं चापि पुष्कलम् ॥३५॥
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ।

विधिना विधिसर विधिपूर्वक, पठन् आ तन्त्रने पढ करतो अनुपम इस तन्त्रको पढ़नेवाला मनुष्य, लोके आ श्रेष्ठता इस लोकमें, दीर्घम् दीर्घ, आयुः

३५. स्वास्थ्यं त्रिवर्गं-प्रज्ञामारोग्यं (क. त. घ. ङ.)

३५½. प्राप्नोति-कमते (घ.)

आयुष्य आयु, यशः यश वश, स्वास्थ्यम् स्वास्थ्य, पुष्कलम् अने पुष्कल और पुष्कल, त्रिवर्गम् धर्म, अर्थ, तथा काम धर्म, अर्थ तथा काम, अनुत्तमम् अने अति उत्तम और अति उत्तम, सिद्धिं कार्यसिद्धिने कार्यसिद्धिको, प्राप्नोति भोगदे है प्राप्त करता है ॥३५३॥

35-35½. One, who studies this treatise systematically, will attain long life, fame, health and an abundant measure of the three desiderata of human life, including unsurpassed success in this world.

प्रतिसंस्कृतुः कर्म—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ॥३६॥
संस्कृतां कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ।

संस्कृतां प्रतिसंस्कृतां प्रतिसंस्कृतां, लेशोक्तम् संक्षेपमा उल्लेखाने। संक्षेपसे कहे हुएका, विस्तारयति विस्तार करे है विस्तार करता है, अतिविस्तरम् अति विस्तारमा उल्लेखाने। अति विस्तारसे कहे हुएको, संक्षिपति संक्षेप करे है संक्षिप्त करता है, पुराणम् अने नूना और पुराने, तन्त्रम् च शास्त्रने तन्त्रको, पुनः इरीभी फिर नवम् नवुं नया, कुरुते बनादे है करता है ॥३६३॥

36-36½. The redactor enlarges what is concise and abbreviates what is very prolix and, in this manner brings an ancient work uptodate.

चरकहृदयलाभ्यां कृतोऽग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारः—

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ॥३७॥
संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ।
तच्छुद्धं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् ॥३८॥
अखण्डार्थं हृदयलो जातः पञ्चनदे पुरे ।

३७. पुराणं-उद्धारं (ग.)

३८ तत्त्वसंपूर्णं-तत्त्वसंसृष्टं (घ.)

, तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनो-तत्त्वसंसृष्टं त्रिभागेनो (घ.)

, त्रिभागेन-विभागेन (घ.)

अतः तेथी न इस लिए, अतिबुद्धिमान अति बुद्धिमान, चरकेण चरक मुनिने चरक मुनिने, इदम् आ इस, तन्त्रोत्तमम् उत्तम शास्त्रका, संस्कृतम् संस्कृतम् ध्युं संस्करण किया, तत् ते वह, त्रिभागेन- त्रीन् भागथी तीसरे भागसे, असं- पूर्णम् अपूर्णम् अपूर्ण, उपलब्धयते ज्ञेयम् आने छे देखा जाता है, तत् तेने उसको, पञ्चनदे पञ्चनद पञ्चनद, पुरे पुरम् पुरम्, जातः जन्मेष्टा उत्पन्न हुए, इदमलः इदमल इदमलने, भूतपतिम् भूतपति भूतपति, अङ्कुरम् शंकरने शंकरको, संप्रसाद्य पुष्ट करीने प्रसन्न करके, असंख्यार्थम् अर्थ अति न धाय जेवी रीते अर्थ खण्डित न हो इस तरहसे, समापयत् पुरं ध्युं छे पूर्ण किया है ॥३७-३८॥

37-38. Thus this best of all treatises which is replete with truth and wisdom and which has been redacted by the extremely erudite scholar Charaka is now available only in three quarters of the original extent. Accordingly, in order to make the treatise complete Dridhabala, born in the town of Panchanada, restored the lost portion, having propitiated God Shiva, the Lord of creatures.

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोच्छशिलोच्चयम् ॥३९॥
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ।

बहुभ्यः अहु बहुत, तन्त्रेभ्यः शास्त्रोभयो शास्त्रोंसे, विशेष- श्रीन् विषयोंने पद्य दूसरे विषयोंका भी, उच्छ- शिल- उच्छशिलरूप, उच्चयम् संग्रह संग्रह, कृत्वा करीने करके, सप्तदश सत्तर सप्तद, औषधाध्याय चिकित्सास्थानना अध्याय चिकित्सास्थानके अध्याय, सिद्धि- सिद्धिस्थान सिद्धिस्थान, कल्पैः अने कल्पस्थानथी और कल्पस्थानसे, अपूरयत् तत्रने पूर्युं ध्युं छे तन्त्रको पूर्ण किया है ॥ ३९॥

३९ विशेषोच्छशिलोच्चयम्-विशेषाच्च शिलोच्चयम् (ड. र.)

39 39½. He added seventeen chapters in the section on Therapeutics as also the two sections of Pharmaceutics and Success in Treatment in entirety, by culling his data from various treatises on the science.

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवर्जितम् ॥४०॥
षट्त्रिंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।

इदम् आ शास्त्र यह शास्त्र, अन्यूनशब्दार्थम् शब्द अने अर्थनी न्यूनता विनाशु शब्द और अर्थकी न्यूनता रहित, तन्त्रदोष तन्त्रदोष तन्त्रदोषसे, विवर्जितम् पणरनु रहित विचित्राभिः अने विचित्र और विचित्र, षट्त्रिंशता छत्तीस छत्तीस, तन्त्रयुक्तिभिः तन्त्रयुक्तिओभी तन्त्र युक्तियोंसे, भूषितम् शोभितुं छे विभूषित है ॥४०॥

40-40½. Thus, this treatise is not deficient either in respect of diction or in respect of content, and is free from any blemishes besetting scientific treatise and is embellished with the thirty-six canons of exposition.

षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिभिरुपणम्—

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥४१॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥४२॥
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥४३॥
अतीतानागतावेक्षास्संशोद्यस्तमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥४४॥
प्रत्युत्सारस्तथोत्सारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।

तत्र अधिकरणम् अधिकरणम् अधिकरण, योगः योगः योग, हेत्वर्थः हेत्वर्थः हेत्वर्थ, पदस्य अर्थः च पदार्थ पदार्थ, प्रदेश- प्रदेश प्रदेश, उद्देश- उद्देश उद्देश,

४०½. षट्त्रिंशता-षट्त्रिंशद (ड.)

४१ अवस्था-अपेक्षा (ख.)

४४½. प्रत्युत्सारः-प्रत्युत्सारः (ड. र.)

निर्देश- निर्देश निर्देश, वाक्यशेष- वाक्यशेष वाक्यशेष, प्रयोजनम्- प्रयोजन प्रयोजन, उपदेश- उपदेश उपदेश, अपदेश- अपदेश अपदेश, अतिदेश- अतिदेश अतिदेश, अर्थापत्ति- अर्थापत्ति अर्थापत्ति, निर्णयः- निर्णय निर्णय, प्रसङ्ग- प्रसङ्ग प्रसङ्ग, एकान्त- एकान्त एकान्त, नैकान्ताः- नैकान्ताः नैकान्ताः, अनेकान्त- अनेकान्त, सापवर्गः- अपवर्गसहित अपवर्गके साथ, विपर्ययः- विपर्यय विपर्यय, पूर्वपक्ष- पूर्वपक्ष पूर्वपक्ष, विधान- विधान विधान, अनुमत- अनुमत अनुमत, व्याख्यान- व्याख्यान व्याख्यान, संशयः- संशय संशय, अतीत- अतीतावेक्षण अतीतावेक्षण, अनागतावेक्षा- अनागतावेक्षण अनागतावेक्षण, स्वसंज्ञा- स्वसंज्ञा स्वसंज्ञा, उद्धार- उद्धार उद्धार, समुच्चयः- समुच्चय समुच्चय, निदर्शनम्- निदर्शन निदर्शन, निर्वचनम्- निर्वचन निर्वचन, संनियोगः- संनियोग संनियोग, विकल्पनम्- विकल्पन विकल्पन, प्रत्युत्सारः- प्रत्युत्सार प्रत्युत्सार, तथा उद्धारः- उद्धार उद्धार, संभवः- अने संभव और संभव, तन्त्रयुक्तयः- आ तन्त्रयुक्तिओ ये ये तन्त्रयुक्तियाँ हैं ॥४१-४४३॥

41-44. The canons of exposition are (1) Subject matter (2) Arrangement (3) Extension of argument (4) Import of words (5) Partial adumbration (6) Concise statement (7) Amplification (8) Supply of ellipsis (9) Purpose (10) Authoritative instruction (11) Adducement of reason (12) Indication (13) Implication (14) Decision (15) Re-statement (16) Categorical statement (17) Compromising statement (18) Exception (19) Exception to exception (20) Objection (21) Right interpretation (22) Concession (23) Explanation (24) Doubt (25) Retrospective reference (26) Prospective reference (27) Technical nomenclature (28) Deduction (29) Specification (30) Illustration (31) Definition (32) Injunction (32) Option (34) Rebuttal (35) Re-affirmation and (36) Possibility.

तन्त्रयुक्तिज्ञानफलम्—

तन्त्रे समासव्यासोक्ते भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ॥४५॥ एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते तथा ।

समास- संक्षेपभी संक्षेपसे, व्यासोक्ते तथा विस्तारभी उद्देश तथा विस्तारसे कहे हुए, तन्त्रे शास्त्रमां शास्त्रमें, एताः आ तन्त्रयुक्तिओ ये तन्त्रयुक्तियाँ, कृत्स्नशः संपूर्णपक्षे संपूर्णतया, भवन्ति हि जेवामा आवे छे देखी जाती हैं, तथा अने और समास- अति संक्षेपमां अति संक्षेपसे, अभिहिते उद्देश शास्त्रमां कहे हुए शास्त्रमें, एकदेशेन उद्देश्यी एकदेशसे, दृश्यन्ते जेवामा आवे छे देखी जाती हैं ॥ ४५॥

45-45. These canons of exposition are observed in their entirety in treatises which make use of both the aphoristic and the expository style of expression, while in the treatises which make use of the aphoristic style alone, they are observed only partially.

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेदमनो यथा ॥४६॥ प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।

यथा जेम् जिस प्रकार, अर्कः सूर्य सूर्य, अम्बुजवनस्य उमणवनने विकास करे छे कमलवनको विकसित करता है, यथा अने जेम् और जिस प्रकार, प्रदीपः दीवा दीपक, वेदमनः आधाराभी आवृत धरने प्रकाश करे छे अन्धकारसे आवृत गृहको प्रकाशित करता है, तथा तेम् उसी प्रकार, तन्त्रस्य तन्त्रनी तन्त्रकी, युक्तयः युक्तिओ युक्तियाँ, प्रबोधन- प्रकाशार्थाः शास्त्रमां अर्थनो विकास (विस्तार) तथा प्रकाश करे छे शास्त्रके अर्थको विकसित तथा प्रकाशित करती हैं ॥ ४६॥

तन्त्रे समासव्यासोक्ते भवन्त्येता हि कृत्स्नशः—तन्त्रे व्यास-
समासव्यासां भवन्त्येता हि कृत्स्नशः (ख.)

समासव्यासोक्ते-समासव्यासोक्ता (ब.)

समासाभिहिते तथा-समासाभिहिता स्तुताः (ग.)

—समासाभिहितास्तथा (घ.)

—समासाभिहितेतथा (फ.)

46-46½. What the sun is to the lotuses in a pond and what the lamp is to the house, the canons of exposition are to the treatise in subserving the double purpose of awakening and illumination

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ॥४७॥
स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिश्रत्वात् प्रबुध्यते ।

इह आ. इस. एकस्मिन् अपि जैसे पक्ष एक सी, शास्त्रे शास्त्रों में, यस्य मतिः जेनी बुद्धि जिसकी बुद्धि, लब्धास्पदा यनिष्ठ यर्थ होय प्रविष्ट हुई हो, सः ते वह, युक्तिश्रत्वात् युक्तिने अल्पनारे होवासी युक्तिको जाननेसे, अन्यत् जीअ अन्य, अपि पक्ष सी, शास्त्रम् शस्त्रने शास्त्रको, आशु प्रबुध्यते तुरत समग्र शके छे जल्दी समझ सकता है ॥४७॥

47-47½. One who has acquired a good grasp of even one branch of this science will be able to acquire an understanding of the other branches as well, on account of his being well grounded in general principles

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक् ।
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ४८

भाग्यक्षये आशु क्षीय भर्ता भाग्य क्षीण होने पर, यथा जेअ जिस प्रकार, अर्थान् अनुग्रह धनने जेणवते नभी मनुष्य धनको प्राप्त नहीं करता, तन्त्र-तेअ तंत्रनी उसी प्रकार तन्त्रकी, युक्त्या युक्ति युक्तियोंके, विना विना विना, शास्त्राणि शास्त्रोंके, अधीयानः अपि अभ्यास करनेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, शास्त्रार्थान् शास्त्रना अर्थने शास्त्रके अर्थको, न अधिगच्छति अलुते। नभी नहीं जानता ॥४८॥

48. A physician who is not conversant with the canons of exposition,

४७. स्पदा-सदा (द.)

४८ तन्त्रयुक्त्या विना भिषक्-तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः (ब. द. प. फ.)

though he maybe a student of many treatises will fail to grasp the meaning of these treatises, just as a man fails to acquire wealth when fortune has deserted him.

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
सुगृहीतं तदेव हं शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥४९॥

दुर्गृहीतम् अराधर नहि समग्रशैल अच्छी प्रकार न समझा हुआ, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्र, शस्त्रम् अराधर नहि पड़ेला शस्त्रनी अच्छी प्रकार नहीं पकड़े हुए शस्त्रको, इव पेठे भांति, अबुधम् अज्ञानीने अनजानको, क्षिणोति एव नष्ट करे छे मार डालता है, सुगृहीतम् अने अराधर समग्रशैल औरअच्छी प्रकार समझा हुआ, तत् ते वह, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्र, शस्त्रं ज्ञानीनी समझदारको, शस्त्रम् च अराधर पड़ेला शस्त्रनी पेठे अच्छी प्रकार पकड़े हुए शस्त्रकी भांति, रक्षति रक्षा करे छे रक्षा करता है ॥४९॥

46. A science, if badly handled, will destroy the inept user, like a weapon badly handled; on the other hand, the self-same science or weapon, rightly handled will become a source of succour.

(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।

तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः) ॥५०॥

तस्मात् तेथी इस लिए, गुणदोषतः गुणदोषनी समीक्षा करी गुणदोषकी समीक्षाकर, अथ एव आब इसी, तन्त्रस्य शास्त्रना शास्त्रके, तत्त्वज्ञानार्थम् तत्त्वज्ञान आरे तत्त्वको जाननेके लिए, एताः आ तंत्रयुक्तियों। ये तन्त्रयुक्तियां, पुनः करीथी फिरसे, उत्तरे उत्तरतंत्रमां उत्तरतन्त्रमें, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, प्रवक्ष्यन्ते कहेवाभा आवशे कही जावेंगी ॥५०॥

50. Accordingly, these canon of exposition will be described in extenso again in the supplementary section, with a view to enabling the student

to know the real import of this very treatise from a critical standpoint.

एतच्छास्त्रज्ञानफलम्—

इदमखिलमधीत्य स्वस्थगर्थान्

विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः ।

स मनुजसुखजीवितप्रदाता

भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥५१॥

अविमनाः तत्रार्थभां योऽउक्तं मतवाणो निःसंशय, प्रयोगनित्यः अने नित्य चिकित्सा कर्म करनेवाला, यः ने मनुष्य जो मनुष्य इदम् आ इस, अखिलम् संपूर्ण शास्त्रने सम्पूर्ण शास्त्रको, अधीत्य अष्टौ पदकर, अर्थात् तेना अभिप्रायने उसके अभिप्रायको, स्वस्थम् अथवा मर्त्य प्रकाश, विमृशति सुमने से समझता है, सः ते वह, धृति- धृति, स्मृति- स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, धर्म- तथा धर्मनी तथा धर्मकी, वृद्धः वृद्धिने भोजनी वृद्धिको प्राप्त कर, मनुज- मनुष्यने मनुष्योंको, सुख- सुखमय सुखमय, जीवित- जीवन जीवन, प्रदाता- आपनारे देनेवाला, भवति भाव से होता है ॥५१॥

51. He who, having studied this treatise in its entirety, gives due reflection to its contents with concentrated mind and constantly verifies his knowledge in practical work and has fully developed his powers of retention, recollection discretion, and righteousness becomes a bestower of happiness and life to men.

(यस्य द्वादशसाहस्री इति तिष्ठति संहिता ।
सोऽर्थः स विचारश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥५२॥
रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।

५१. योऽविमनाः यो निमलः (२ फ)

५२. प्रदाता-प्रदानात् (२)

५३. मनुजसुखजीवितप्रदाता—

अथवा बुद्धिनिर्माणेन न बुद्धिबलयोगे ।

अथवा बुद्धिचिकित्सां च सक्रियमनवृत्तये ॥

इत्यधिकः पाठः (२) पुराणे

यस्य ने पुरुषना. जिस पुरुषके, इति इत्यभां हृदयमें, द्वादशसाहस्री आर ६०२ श्लोकवाणी बारह हजार श्लोकसे युक्त, संहिता आ संहिता यह संहिता, तिष्ठति रहे से रहती है, सः ते वह, अर्थः अर्थ से अर्थ जाननेवाला है, सः ते वह, विचारः विचारने अथवा से विचारको जाननेवाला है, सः अने ते और वह, चिकित्साकुशलः च चिकित्साकुशल से चिकित्साके कुशल है, सः ते वह, रोगान् रोगोंको, तेषां अने तेषां नी और उनकी, चिकित्सां च चिकित्साके चिकित्साको, किमर्थम् आ अर्थम् के इय ग्रन्थसे क्यों, न बुध्यते न अर्थ? न जाने? ॥५२॥

52. He, in whose memory resides this compendium of twelve thousand verses, is indeed the knower of its meaning and an adept in theory and in practice; wherefore, then, does he not know the diseases and their treatment?

चिकित्सा वहिवेशस्य सुस्थानुरहितं प्रति ॥५३॥
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।

सुस्थ- स्वस्थ स्वस्थ, आनुर- अने रोगीना और रोगीके, हितम् हितने हितके, प्रति भाटे लिए, वहिवेशस्य अग्निवेशे अग्निवेशने, चिकित्सा आ चिकित्सा शास्त्र उद्यु से यह चिकित्सा शास्त्र कहा है, यत् ने जो, इह आ तत्रम् इस तन्त्रमें, अस्ति से है, तत् ते वह, अन्यत्र भीने स्थाने अथवा अन्यत्र मिलेगा, यत् परंतु ने परंतु जो, इह आ तत्रम् यही, न अस्ति नहीं नहीं है तत् ते वह, कचित् भीने अथवा पक्ष कहीं सी, न नहीं नहीं ॥५३॥

53. Whatever is found herein of the science of therapeutics, compiled by Agnivesa for the wellbeing of the healthy as well as of the ailing, may be found in other treatises too, but

५३. चिकित्सा वहिवेशस्य-चिकित्सा शास्त्रेश (फ)

whatever is not contained herein can never be found elsewhere.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥५४॥

सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु ।

सिद्धिस्थानं स्वसिद्धयर्थं समासेन समापितम् ॥५५॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरक- अने यरुथी और चरकके द्वारा, प्रतिसंस्कृते प्रतिसंस्कार पाभेवा प्रतिसंस्कृत, तन्त्रे आ शास्त्रभा इस शास्त्रके, अष्टमे आठवें, सिद्धिस्थाने सिद्धि- स्थान सिद्धिस्थानके, प्राप्ते प्राप्त यत्ता प्राप्त होने पर, तस्मिन् तैमा उसमें, दृढबलेन तु दृढबले दृढबले, स्वसिद्धयर्थम् यैताना प्रयोजननी सिद्धिने भाटे अपने प्रयोजनकी सिद्धिके लिए, सिद्धिस्थानम् सिद्धिस्थान सिद्धिस्थान, समासेन संक्षेपभा संक्षेपमें, समापितम् पूरुं कथुं छे पूर्ण किया है ॥५४-५५॥

54-55. The eighth section entitled Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, being available, the same has been abridged and completed by Dridhabala for the sake of the fulfilment of his mission in life.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते

दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने उत्तरवस्ति-

सिद्धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि- वेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरुथी प्रतिसंस्कार पाभेवा आ शास्त्रभा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेवा और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थान विषे सिद्धिस्थानमें, उत्तरवस्ति-सिद्धिः 'उत्तरवस्ति-सिद्धि' 'उत्तरवस्ति-सिद्धि', नाम नाभने नामका, द्वादशः आठवा वारहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'Successful application of the remaining best kinds of enema, not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।

PRINTED BY
Gunvantray Acharya
At Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR

5

Compiled
1999-2000

